

बृहदारण्यकोपनिषत्

उपनिषद्भाष्यम्-३

BRHADĀRANYAKOPANIṢAD

Upaniṣadbhāṣya-3

THE BRHADARANYAKOPNISHAD

[UPANISHADBHASHYAM—Volume-3]

With the Bhasya of
SHRI SHANKARACHARYA

Annotated by
SRI ANANDAGIRI

AND

Adorned by
THE DIPIKA OF VIDYARANYA MUNI

Edited with introduction, notes etc

by

Panditaraja Shastraratnakar etc
SHRI S. SUBRAHMANYA SHASTRI, M. A.

Under directions from

Shri Swami Maheshanand Giri Maharaj

Mahamandaleshvara of Shri Dakshinamurti Peeth

Mahesh Research Institute

MOUNT ABU

VARANASI

अद्वैतप्रत्ययरत्नमञ्जूषायाः २८ रत्नम्—

काण्वशास्त्रीया

श्री बृ ह दा र ण्य को प नि ष त्

[उपनिषद्भाष्यम्-खण्डः-३]

श्रीआनन्दगिर्याचार्यविरचितटीकोपेत—

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादप्रणीतभाष्यविभूषिता

तथा

श्रीमाध्यन्दिनशास्त्रीयोपनिषत्पाठेन तदनुसारिण्या

श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितया दीपिकया च

संवादिता

श्रीदक्षिणामूर्तिपीठाधीश्वर-महामण्डलेश्वर-

श्रीसन्महेशानन्दगिरिमहाराजानां

निदेशेन

पण्डितराज-शास्त्ररत्नाकरादिविरुदभाजा

श्री एस्० सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा

महेश—अनुसन्धान—संस्थान—निदेशकेन

संशोध्य पाठभेदटिप्पण्यादिभिः

सम्पादिता

महेश-अनुसन्धान-संस्थानम्

माउण्ट् बाबू (अर्बुदाचलः)

वाराणसी

Published by

Mahesh Research Institute
Shri Shankar Kul
MOUNT ABU (RAJ.)

Mahesh Research Institute
Shri Dakshina-Murti Math
VARANASI

Copies and information may be had of—

Mahesh Research Institute

Shri Dakshina-Murti Math
D 49/9, MISHRAPOKHARA
VARANASI-221 010 (India)

भगवत्पादाब्द १९९८

वैक्रमाब्द २०४३

जैष्ठ्याब्दः १९८६

All rights reserved by the publisher

First Edition

Price : Rs ३२०/-

It is Certified That The Price of
Books/barges according to publisher's Price
For Chaukhambha Sanskrit Pratishthan
Printed by

ANANDA KANAN PRESS & TARA PRINTING WORKS

निर्देशिका

शुभाशी:	:	
Introduction	:	1-८९
भूमिका	:	१-७
विषयसूचिका	:	१-९
वृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीके	:	१-४४७
दीपिका	:	१-१६१
कण्डिकासूची	:	१-८
माध्यन्दिनखण्डसूची	:	१-६
काण्डोपनिषत्खण्डकोशः	:	१-४५
उद्धृतवाक्यानामाकरसूची	:	१-४८
प्रकाशनपत्रम्	:	१-२

श्रीदक्षिणामूर्तिविजयतेतराम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य- पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण - ज्ञानमोपरति-तितिक्षासमाधानश्रद्धाचरणनिष्ठ
ब्रह्मविद्विद्विष्ट - यतिचक्रवर्तिवाराधनाद्यनवच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तब्रह्मार्थसैक्यज्ञानवैभवानुभवप्रद्योतितान्तः -

करण-वेदान्तमार्गप्रवर्तक-श्रीकाशीक्षेत्रस्थितश्रीकेवलाद्वैतव्याख्यानसिंहासन-दक्षिणामूर्तिपीठाधीश्वर-
शाङ्करधर्मस्थापनाचार्य - श्रीशङ्करभगवत्पादादिबिन्दोपासक-तोष्टकाचार्यानन्दगिरि-परम्परा-
प्राप्त-महामण्डलेश्वरस्थानवैभव - सर्वतन्त्रस्वतन्त्र - अनन्तश्रीविभूषित-नृसिंहगिरि-
स्वामि-करकमलसङ्घात-श्रीदक्षिणामूर्ति-निरञ्जनपीठाचार्य-महेशानन्दगिरि-
सहामण्डलेश्वरस्वामिभिः क्रियन्ते नारायणस्मृतयः

वेदान्तमञ्जूषायाः अष्टादशं रत्नं प्रकाश्यत इति ज्ञात्वा नितान्तं हर्षिता वयम् । धोरेऽस्मिन् कलौ
श्रीशङ्करभगवत्पूज्यपादप्रदर्शितं मार्गं विहाय नान्यमुपायं शान्तिकरमुत्पश्यामः । मुमुक्षूणां कृते तु पूर्वमपि
नासीद् ब्रह्मज्ञानाद्वैतं किमप्युपायान्तरम् । वैदिककर्मणा तु आपेक्षिकी शान्तिरासीदपि । अघुना तु द्रव्यादेरनुप-
लभ्यता, वर्णाश्रमादिसाङ्ख्यवैदिकारिणोऽप्यनुपलभ्यता जाजगरोति । तस्माद्भाष्यकारप्रदर्शितं विधुराधिकरण-
मनुसृत्य पुरुषमात्रसम्बन्धिभिर्जपोपवासदेवताराधनादिभिरन्तःकरणेभ्यः सङ्गृहीतः सम्भवति । तदनुकूल
स्तोत्रदेवमन्दिरादीनामपि सीलम्यं कृतं श्रीशङ्करभगवत्पूज्यपादैः, तदनुसारिभ्यश्च दशनामसम्प्रदायाचार्यैस्तत्र
तत्र तदा तदा । एवं बहिरङ्गं संसाधय निगंतनिखिलकल्मषान्तःकरणेस्तु बाह्याभ्यन्तरिकालिङ्गसिलिङ्गपारिव्राज्यं
गृहीत्वा समाख्य सवार्तिक प्रस्थानत्रयं श्रोतव्यम् । संशयविप्रतिपत्तिनिवारणाय प्रकरणग्रन्थानां लघुचन्द्रिका-
पर्यन्तानां विचारणं विधेयम् । कृते चित्तौकाग्रयेण श्रवण-मनने पर्यन्ते ब्रह्मवेदने । प्रारब्ध-दोषतो नानुभूयते
जीवन्मुक्तिश्चेज्जीवन्मुक्तिमिच्छता प्रवृत्तदोषनिवृत्त्यै संयमाभ्यासादिकमेकान्तसेवनादिकश्च कार्यम् । अल्पदोष-
निवृत्त्यै तु वेदान्तपाठनं शिष्यबोधायैति । तत्र च शिष्यसन्देहनिवृत्तियत्नजनितेनानुपूर्व्येण जीवन्मुक्तेर्लभो भवति ।
अयमेव राजमार्गः श्रेयस्करः शान्तिप्राप्त्यै ।

किन्तु ग्रन्थानामभावे कथं पठनं पाठनं वा सिद्धयेदिति भूषं चिन्तयन्तः खिन्ना वयं भगवन्तं भूतभावनं
शङ्करं प्रार्थितवन्तः । भिक्षुभिरस्माभिर्ब्रह्मज्ञानार्थं तादृशी चिन्ता कार्येति श्रीदक्षिणामूर्तिना विष्णुदासमेहेताभ्यः
कश्चिच्छेष्टिप्रवरः प्रेरितः । तन्मुखात् सर्वप्रकाशनं स्वकीयद्वयेण करिष्यामीति प्रतिज्ञां श्रुत्वा निश्चिन्ता
बभूव । परित्राज्यधर्ममनुसरद्भूतैकत्र स्थातव्यमस्माभिः । सम्पादनं तु नैवं भवेदिति कृत्वा पण्डितराजादि-
विश्वदान्विता एकाविंशतिक्रमगतताब्दे वेदान्तज्ञाने मातृण्डवदुद्भासिताः शास्त्रिप्रवराः श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिणोऽस्य
सम्पादने सयोगिताः । अल्पीयसैव कालेन महता श्रमेण सत्यपि वार्षिक्ये श्रीशङ्करानुरागमात्रेण कृतसङ्कल्पाः
अष्टाविंश रत्नं प्रकटयन्तीति प्रमोदान्वितास्सञ्जाता वयमपि । प्रार्थये गङ्गां यच्छास्त्रिसुब्रह्मण्यमहोदयाः
जीवन्मुक्तिमुखं सम्प्राप्नुयुरिति ।

विशेषोऽयमस्मिन् ग्रन्थरत्ने—यद्वाजसनेयिनामुपनिषदः श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्याणां सकलात्मनायार्थ-
सशोधनरूपं भाष्यं श्रीमदानन्दगिरिस्वामिकृतव्याख्योपबृंहितं, माध्यन्दिनपाठमनुसृत्य श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिकृतं
दीपिकाख्यं विवरणं चैकत्र प्राकाशयमानोयत । उपनिषद्भाष्येषु बृहत्तममिदम् “आकारसद्गुणो प्रज्ञः” इति न्यायेन
विषयदृष्ट्यापि गम्भीरतमतां भजते । अस्या उपनिषदो माध्यन्दिनगाद्योपाठस्तदक्षरार्थश्च न प्रायोऽप्ययन-
परिपाटीषु सम्प्रति दृश्यत इति तत्पाठस्य स्वामिबिद्यारण्यकृताया दीपिकाया इदं प्रथमतया प्रकाशन-
मानन्दविषयत्वेन विद्वन्मनासि । एषा सद्ग्रन्थानां श्रद्धयाऽप्ययनं जीवन्मुक्तये भवतीति विदुषां मनीषा ।

एषां सप्तेषां ग्रन्थानां आज्ञालहिन्दीभाषानुवादोऽपि प्रकाशयिष्यते सत्वरमेव । तेनासंस्कृतज्ञा अपि
श्रवणमननादि-सिद्धिं कृत्वा प्राप्स्यन्ति ज्ञानं शान्तिञ्च ।

ग्रन्थप्रकाशने शारदानन्दशास्त्रिमहोदया अस्मदन्तेवासिनो बहुश्रमं कृतवन्तः । तत्सर्वं “भक्ति मयि
पापं कृत्वा मामेवैष्यतीति” शास्त्रेण ब्रह्मानुभूतेश्चायत्नेन तैरनुष्ठितोऽपि पाठकानधमर्णकरोति ।

उमारमणं रमारमणं च प्रार्थये यद् सप्तेषां बुद्धौ स्फुरतु ब्रह्मात्मैक्यम् । येषां गृहे च शाङ्करवचनकृपा
ग्रन्थाः स्थिता मन्ये तेषां गृहाद् भूतग्रहपिशाचगदकालमृत्युशान्त्यभावादीनि च निर्गच्छेयुरिति ।

चैकमाब्दे त्रिचत्वारिंशदुत्तरद्विसहस्रतमे दीपावल्याम् ।

—नारायणस्मृतयः

INTRODUCTION

The Upanisads generally form the last portions of the Veda and are positively the culmination of its philosophy. They are India's greatest contribution to the world of theology and theosophy. Forming the highest strata to which the human spirit can soar, they have dominated religion, philosophy and life in all variety representing the Indian ethos. There has been no development, either as a religious sect or a philosophical school, in Hinduism that has not based or claimed to have based itself upon the fundamentals of the Upanisads, so much so, that heretic sects like Buddhism, Jainism, and Sikhism also claim them as their sources. The atheistic philosophies of the Carvakas etc. find their doubts anticipated in these Vedantas. It is interesting to note that the Communist Party has claimed not only the Upanisads, but also Śaṅkara's ideas as the early formation of their philosophy. Thus certitudes as well as hesitations, knowledge as well as nihilism and results as well as misgivings have been anticipated in them. The world of philosophies and religions has been represented in them in one essential or the other. In India, of course, for ages, men have formulated their views relying on the Upanisads to solve the chief problems of life and existence. Prof. Winternitz frankly declares, 'For the historian, who pursues the history of human thoughts, the Upanisads have yet a far greater significance. From the mystical doctrines of the Upanisads, one current of thought may be traced to the mysticism of Persian Sufism, to the mystic, theosophical logos, doctrine of the neo-platonics and the Alexandrian Christian mystics, Eckhart and Tauler, and finally to the philosophy of the great German Mystic of the nineteenth century, Schopenhauer.' (*A History of Indian Literature*, Vol. I, pg. 266) Schopenhauer himself claims, 'From every sentence (of the Upanisads), deep original and sublime thoughts arise, and the whole is pervaded by a high and holy and earnest spirit. In the whole world there is no study so beneficial and so elevating as that of the Upanisads. They are products of the highest wisdom. They are sooner or later to become the faith of the peoples.' The Upanisads are inheritance bestowed on humanity rather upon than any national, racial or religious group. They have appealed to different people in different ages for different reasons. Professor Radhakrishnan concludes : They are said to provide us with a complete chart of the Unseen Reality, to give us the most immediate, intimate and convincing light on the secret of human existence, to formulate, in Deussen's words, "philosophical conceptions unregulated anywhere else in the world." W. B. Yeats, in his preface to the *Ten Principal Upanisads* accepts that they tackle every fundamental problem of philosophy. R. Golden Milburn, in his *Christian Vedanta* writes, "Christianity in India needs the Vedānta. We missionaries have not realized this with half the clearness that we should. We cannot move freely and joyfully in our own religion because we have not sufficient terms and modes of expression wherewith to express the more immanent aspects of Christianity." It is a historical fact that a pope of the twentieth century has allowed the Upanisads to be read in the Church as a substitute for the Old Testament. It is clear the Upanisads are 'World Scriptures', not belonging only to India, much less, only to Hinduism.

THE TERM AND ITS MEANING

The term Upaniṣad is derived from the root Sadj, and means the knowledge of Brahman that destroys the ignorance about God and his relation to Man, on understanding the true implication of the texts and analysing them in a rational manner. It is also hinted that this knowledge can primarily be acquired by being in close proximity to a person of Real-

zation who understands the texts poetically and not just linguistically. Hinduism is the religion of poets. Perhaps no other religion calls God or Godmen by the epithet 'kavi' meaning a poet. Semitic religions are positively prophetic religions. To a Hindu mind a prophet may be a yogi or a siddha, but not necessarily a 'sthita-prajña' or a 'jīvanmukta'. The true meaning of these Divine utterances, which no linguistic analysis can ever yield, can only be grasped by a Guru's guidance. Śaṅkara points out that Vedānta is a science of experience and not logical 'analysis': 'Ekam Vedāntavijñānam Svānubhūtya Virajate'. This is the implication when it is said that the Vedas are to be heard (śruti) and not read. Hence, the third suggested meaning of the term is a mystical knowledge, 'rahasyam or guhyam.' When Jātaka-Ārta-bhāga asked Yājñavalkya the 'secrets', the sage took him to a lonely place and explained, saying, 'let us two alone know it'. It is pointed out that mere discussing or 'jalpa' cannot lead to the final truth. Śaṅkara propounds that where many are present, the Truth evades. This assertion is interesting from the pen of Śaṅkara who led many philosophical battles (Śāstrārtha) in the realm of philosophy and attained victory in each one of them. As a matter of history, we all know that it was his intellectual and logical criticism that destroyed Buddhism in the land of its birth without spilling a drop of blood. Looking at the wars, inquisitions and fundamentalism of the semitic religions, one cannot but feel an immense pride in the greatness of all Indian religions which depend upon ethical, poetic and intellectual instruments regarding conversion and not socio-political, economic or military means employed by Judaism, Christianity and Mohammadanism.

The Upaniṣads, or the works that go by the name, number presently to over two hundred and fifty, which shows that most sectarians want to get the support of the name for their imagined theories. In fact, the Upaniṣads referred to in the 'Brahma-sūtras' and its Bhāṣya, are only eighteen, out of which only ten have been commented upon by Śaṅkara. Śvetāśvatara, Mahopaniṣad, Kaushītaki, Jabala, Kaivalya, Paramahansa, Mātṛāyaṇī and Paṅgala are the remaining ones.

THE PRESENT TITLE

Amongst all the Upaniṣads, Brhadāranyaka is the most voluminous and has the greatest depth. It belongs to Yajurveda, forming the last part of its Brāhmaṇa, the Śatapatha. The whole work can be looked upon as consisting of three divisions: the Madhukāṇḍa, expounding the philosophy of religion as an identification of the soul and god; the Yājñavalkya or muni-kāṇḍa, giving the logical approach; the Khila-kāṇḍa supporting the vision with certain upaśāntā. The first two 'kāṇḍas' complete the basic sādhanā to attain direct experience of god. Thus, śravaṇa, manana and nididhyāsana are all treated in a wholesome and systematic manner.

Fortunately for us, this Upaniṣad has been commented upon by Śrī Sureśvara Ācharya so exhaustively that a study of his Vārtika along with its gloss by Ānandagiri is said to leave nothing unknown about the true wisdom: 'Vārtikānta Brāhma-vidyā'. In volume, it is half the size of the Vālmīki Rāmāyana, consisting of twelve thousand verses. The Institute is bringing out the complete annotated work in two volumes. The Vārtika has been abridged by Vidyāraṇya in his Brhadāranyaka-Vārtika-Sāra, further commented upon by Maheshvarānanda late in the eighteenth century. Some of the greatest philosophers have dived deep into the Brhadāranyaka literature and brought out precious jewels of wisdom from its bed. The present volume contains the text of the Upaniṣad, Ācharya Śaṅkara's Bhāṣya and Ānandagiri's Nyāya-Nirṇaya. Vidyāraṇya's comments on the Madhyandina recension have also been appended, being published, as far as we know, for the first time. It is a known fact that the

white Yajurveda has two available recensions the Kaṇva and the Madhyandina. Though Śaṅkar has followed the former in both, the Iṣ and the Brhadāraṇyaka, yet there are important variants and additions in the latter recension, analysed by Sureshvar. Vidyāraṇya's Dīpikā coming from the pen of one who has commented upon the whole Veda will help to grasp the spirit of the Śruti better. Gīri makes a specific mention of the fact that he has relied on the Vārtika in annotating the Bhāṣya.

ANALYSIS OF CONTENTS

The Bhāṣya begins with an invocation to all great teachers of Vedānta, from Brahmā to one's own guru. According to Gīri, following of course the commentator himself, Brahmā is either the Deity or the scriptures. Being the source of all deities and wisdom, they are the progenitors of the tradition. Similarly, Hiraṇyagarbha being the first preceptor and creator of all deities, is the source of traditional knowledge as well as deities. By praying to him, we pray to all the gods. At the very outset Śaṅkar has preferred monotheism to polytheism. But Advaita is not anti-polytheistic : it absorbs the many gods into the concept of one Deity. Vedānta is not iconoclastic but is definitely oriented towards a monotheistic formless Deity. Since the 'linga' of Śiva is formless, it is the best representation of the Great God. Similarly is om (ॐ) the representation of the scriptures. Identifying 'om' and the 'linga' makes Gīri's interpretation clearer.

Śaṅkara introduces the Upaniṣad with pointing out that its purpose is to initiate an aspirant into the wisdom of his oneness with Śiva, which alone is capable of completely destroying the miseries of the world. Gīri points out that only wild-men (वल्ग्व), because of their wild passions, are fit to observe the rules of Karmakāṇḍa leading to heaven or the pinnacle of sensual enjoyment. But those who are devoted to the worship of Śiva out of love and thus dedicate all their actions to him, develop an aversion to sensuousness and in them the passions are sublimated, making their minds crystal clear in which the great wisdom dawns. These are the fit recipients of this knowledge. Wisdom must lead to salvation. Since no amount of learning can ever lead to salvation without dispassions, so the Upaniṣads become worthless to those who are full of desires. But even they benefit by them by inculcating the gem of discrimination between the eternal and ephemeral.

It is declared in the Bhāṣya that the Veda in its totality is nothing but a means of knowing that which gives joy or removes misery. By nature one likes to have joy and removal of misery. But neither sense-knowledge, nor reasoning based on it, is able to free us from misery in its totality, nor able to give joy which is boundless. Hence are the Vedas bestowed upon humanity by God Himself to know the means. Really speaking, God is knowledge, hence the Veda is his own word transformation. Thus Śiva, his knowledge in the form of the Veda and the knower of Śiva are identical. This identity is Advaita. Gīri makes the matter transparent by pointing out that Veda is experience (वेदश्च वेदोऽनुभवः, pg. 3) and that consciousness itself is the true meaning of the Veda (वेदस्य वेदोऽन्वयः चिदेकस्य प्रत्यक्षात्). Since this knowledge is reflected in only a pure mind and since there is no way to attain this purity but by following the ethical and moral life, the Veda has to describe these alongwith the wisdom. But some people get deluded by misconstruing the Vaidika knowledge into a series of actions because of the detailed treatment of action, physical and mental, in the Veda. One is reminded of the Gītā in this context. Arjuna had already decided to fight and hence had entered the battle-field. But he wanted to know the truth, for action was ordained by scriptures as much as moral and ethical doctrine of non-violence, non-possessiveness etc. Which of the two was the real import and which only a concession. Whenever there is a conflict of values one is bound to feel that

the basis of values must be realised to solve the problem. Kṛṣṇa pointed out that neither action nor non-action was the aim of the scriptures. God alone as infinite consciousness was the aim of the scriptures. Action and non-action, both belonged to the realms of ignorance. Knowing oneself to be different from all the products of ignorance and identity with Śiva and to basking in its sunshine is the ultimate goal. Let the current of the Divine will act or non-act as it pleases in the present mind-body complex is the basis of all values. In spite of this being obvious from time immemorial, some scholars have taken the Gītā as a book of action. Similarly, the Veda also has been taken as a book of action rather than a book of wisdom by most people. The true import of the Veda has been made clear in Gīṛi's thorough analysis and some important light thrown by Subrahmanya Śrīśrī's annotations. The Vārtika in this section has dealt with the topic of action, according to the Prabhākara school of thought, so exhaustively that it is considered a guide to that school, even better than Bṛhātī, Prabhākara's magnum opus. Gīṛi has tried to condense the Vārtika in his annotation. Śāṅkara has pointed out that the continual existence of the soul before birth and after death is the foundation on which the whole edifice of the philosophies of Prabhākara and Kumārila stand. The existence or otherwise of the soul cannot be maintained depending on direct perception, for it is not an object of direct perception, else the Buddhists and Cārvākas would not have rejected it outright. Hence, even prior to daily and incidental liturgy, one must think out the nature of the soul. Surprisingly, if one does that with boldness, one has no alternative to the acceptance of an all-pervasive single consciousness manifesting itself in many different ways. The Bhāṣya boldly asserts that transmigration can never be based upon perception or inference (अज्ञानादसंस्पृष्टत्वाद्ब्रह्मणः). The fault in the inference about the existence of the soul, according to the Gautama school of thought, has been brilliantly exposed by Gīṛi. The Gautama school maintains that freedom, effort etc. are qualities and thereby need a material substance to exist in. No such substance is palpable, so it has to be inferred, and that is the soul. But Vedānta points out that as these qualities are always found along with the mind, a material substance, it is illogical to infer another material substance for their inherence. The existence of the soul however depends upon the Vaidika declarations to that effect. Since it is the Veda alone that gives insight on Ātman, one must depend upon its authority to determine the real nature of the soul.

Those wanting pleasure and avoidance of pain at the level of the body-mind complex, are taught by the Veda to perform the particular karma that might satisfy their want. The almost uncontrollable impulse of desire makes one indulge in unethical and prohibited acts also. Those who are advanced in moral life get inclination towards some form of Śiva, perform their duties while developing love towards Him, while those who are addicted only to desires worship different deities, without any love. Thus monotheism implies a higher state of mind than does polytheism. Quoting Manu, Gīṛi asserts that one who performs his duty without any excessive attachment to desires and with the knowledge that he is merely fulfilling God's will, is a real renunciate (निष्काम ज्ञानयुक्तं निवृत्तमभिधीयते). Gītā has developed the idea in detail. This slow development is not enough to satisfy a real seeker of Truth. The one who wants the veil of ignorance removed from the Real, gets rid of even the remnants of desires as the master urge to see Śiva face to face is most intense in him. He alone is the most fit recipient of the Real Truth and the Upaniṣad is addressed mainly to such a one.

THE FIRST UPĀSANA

The Aśvamedha is the ultimate karma to attain both, individual and cosmic fullness. To demonstrate that even that sacrifice is insufficient to deliver liberation, viz. direct vision

of the Divine, the Brhadāranyak Upaniṣad starts with a meditation of the *Aśvamedha*, which produces the same fruit as the complicated ritual. As is the case elsewhere in the Upaniṣads, meditation alone is the substitute for the karma for introverts. This Meditation is grand cosmic idolization. The different organs of a horse are identified with natural time, space, vegetation etc. Śaṅkara points out, that as to view an idol of Viṣṇu is to make the idol into Viṣṇu, so to view the horse as time, space and divinities, is to convert it into Prajāpati. According to Gṛi, even a sacrificer can meditate upon the sacrificial horse to get better results. Whoever is unable to perform the actual sacrifice should think of his own body etc. as the horse and identify time etc. with his own organs, making his own body the horse and identifying his own self as Prajāpati, and reap the highest fruit. Many later meditations are based on this foundation. The body should be identified with the Divine body, the mind with the Divine mind and the ego with the Deity's ego.

To emphasise the importance of the horse as a symbol, the Upaniṣad traces its origin. Since the horse is identified with the cosmos, cosmic evolution is introduced. Śaṅkara utilises the opportunity to discuss the problem of causality. It is said in the Upaniṣad that in the beginning there was nothing, Death covered everything, which seems like saying that out of nothing, something comes out. But this is most unreasonable and unpragmatic, for all our actions, theories, knowledge etc. depend upon the commitment to causality. It, however, suits the nihilist to deny positive causality for whom everything comes out of nothing : a thing is destroyed, out of the absence of which, another originates. That the Upaniṣad does not intend to preach nihilism is brought out by Śaṅkara who points out that the clause—Death covered everything—asserts that there was *Death* which covered and *something* which was covered by it. Hence total absence cannot be the purport of the Upaniṣad. Therefore the meaning is : there was the cause that covered and the effect that was covered. The import is that of positivism instead of nihilism: both the cause and the effect were existent before the manifestation of the effect. The Nāṣadiya sūkta of the R̥gveda also emphasises the very same idea when it says : darkness covered the darkness. As for the nihilist's logical view that it is only out of the destruction of a jar that a pitcher comes into being, the great dialectician Śaṅkara points out that out of the clay that resulted from the destruction of the form of the pot does the pitcher come into being and not out of the destruction. The depth of the analysis is further brought out by the editor. Of course, a comparative study of this section with the Vārtika would yield a mine of information. Śaṅkara informs that no particular form is the cause of any particular form. It is rather the cause that pervades all the effects. To the assertion that it is similarity that leads to the illusion of a continuous cause, the Master declares that direct perception of the elements of the cause and the effect cannot be contradicted by assumptions based on pseudo-logic. It is Śaṅkara's conviction that experience is the bed rock on which the edifice of any philosophy is to be based and not *vice versa*, viz. trying to fit experience in the handcuffs of assumed theories cooked up by one-self. Continuity, self evident by experience of recognition, cannot be contradicted by a logical assertion alone. For example, to say that fire, being a substance, is cold, like ice a cold substance, is a logical fallacy because fire is perceived as hot. No logic can contradict a fact of experience, for it depends on induction and deduction which are necessarily based on experience. Logic is but an instrument to explain experience. The nihilist's position is broken down here even more completely than in the Sūtra-Bhāṣya.

Death, according to Śaṅkara, is in fact the conditioned state of Brahman, for it is hunger that causes death of other creatures : when hungry, one kills another. No social organisation is strong where basic hunger is prevalent, is a fundamental conception of society

which is brought out by the Upaniṣad and its Bhāṣya. To satisfy hunger, an individual forgets all social, moral and spiritual laws and is possessed to fulfil his need, no matter that he harms his own society in the process. One is reminded of the famous Ṛgveda verse that possession by some leads the masses to bring death to those few. Śāṅkara points out that hunger is a quality residing in the intellect associated with consciousness. The intellect meant here is the cosmic one, that of Hiranyagarbha. Thus the meaning of the Aupaniṣada position is : Hiranyagarbha, the first cause, was covering the entire existence to be manifested.

The text goes on to describe creation and associated meditations. The mind, body, speech etc. were created. Speech is the Veda. Paying attention to the order of creation mentioned, is the association of the speech and mind. Eventually the horse was created, which is nothing but Prajāpati manifesting himself as the one fit to be sacrificed. A realiser of this fact becomes one with Him. This reminds one of the story of the lamb being sacrificed as Christ. The son of God, who is himself God, is sacrificed because he becomes the son of man. The generalized import of the śruti is that all that comes into existence out of Existence must be sacrificed to attain the Reality or the all-consuming Śiva. Even death cannot overtake such a one, for it becomes his own self. After crucifixion, Jesus becomes identical with God and death touches him no more. It is this projection of reality expressed in a mythological version in the theological concept of crucifixion. "I am Death, the horse sacrifice. The Deity is only one and that is me. The Deity is attainable through the horse and the fire"; this is the realization that frees one from the clutches of death. Śāṅkara by the way explains that the sun or fire is called Arka because it sprung up while Prajāpati was worshipping. Since worship is the cause of happiness and is associated with water the name Arka is based on quality. Similarly is Aditi also Prajāpati because she eats everything. Any one meditating thus, identifying himself with Aditi, becomes an enjoyer of all that is perceived. This only means that he becomes identified with Śiva, since no one can be physically an enjoyer of all. This portion is absent in the Mādhyandina Upaniṣad, though it occurs elsewhere in that recension.

GOOD AND EVIL

The earlier section dealt with the meditation associated with action, leading to supreme knowledge by the identification of the aspirant with Śiva. The present section points out the method to get rid of attachments and aversions, obstacles to this identity, by the real knowledge of Prāṇa through Udgītha meditation. The object however is the same

Gods and demons, children of the present Prajāpati, are younger or smaller in number and elder or greater in number respectively. According to Śāṅkarāchārya, spiritually guided thoughts and actions are, in fact, the gods meant here and the thoughts and actions naturally guided by sense perception and inferences, leading to results seen here and now, are the real demons. It is obvious that demonic tendencies are natural and numerous, while divine tendencies are developed later with effort and are always limited. In all ages, demons surpass the divine. This concept is in opposition to the Paurāṇika view that time degenerates men and that the yugas are each worse than the previous ones. It is also at variance with the evolutionary concept that development increases with the progression of time. That the demons have always been numerous and the gods few, is a reality accepted by the Veda. Both try ever to surpass each other. According to Vidyāraṇya, sattva leading to śama, tranquility and peace, is implied by the term god, while tama leading to kama, passion, is the demon. The outcome of this ever existing war is directly perceivable by the increase of peace and passion alternately. The victory of divine tendencies takes one upto the status of Prajāpati while that of the de-

monic ones causes descent down till the state of vegetation. Humanity being the balance of both, it is when both of them are balanced that one achieves the human body, from where man has a chance to ascend or to descend. The term 'man' used by Śaṅkara shows that according to him all men are entitled to progress upwards from man or downwards, from man, as they choose. Scriptural tendencies can only be developed after scriptural knowledge, which means that all men are entitled to study the scriptures meant for their growth. Man is in a very special position being able to direct his life. All other creatures can only reap their fruits, but man can sow as well as reap. Just as seeds can be sown or eaten, but are primarily meant for sowing, so is the human life meant as an instrument to achieve one's goals. Thus is man independent of nature which though limiting him, does not remove his independence. Schopenhauer remarks, 'Virtue and holiness do not proceed from reflection, but from inner depths of will. A good action is accompanied by unspeakable satisfaction and a bad action by endless remorse.' (The World as Will and Idea, ed. 1818). The presumed mental or intellectual slavery in action is not true. Once the will is active, it finds its own rationalization. It is basically the will that we sow. The great sage of Vedānta illustrates in the Yoga-Vaśiṣṭha that though a daughter and a beloved are embraced physically in an identical manner, yet both embraces are entirely different due to attitudes inherent in them. The attitudes remaining in a person are sown and reaped. One who develops virtuous will in its infinite expanse, becomes the precursor of world generation. Vaśiṣṭha demonstrates the fact further by relating how due to the activity of his own seed a new world order came into being when he went to utter nothingness for a quiet spot for meditation. The incident made him realize that the power of the Prajapati was basically the same.

The soul and its relation to actions can never be understood philosophically unless the power and form of will is properly understood. According to the Upaniṣads, the whole apparatus of perception is separate from the Ātman and is a manifestation of the physical. Since superimposition of the spirit and non-spirit on each other is the root cause of transmigration, it can easily be seen that will in its natural state is the cause of transmigration. It is a different matter that the will expressed itself as ignorance from the beginning of time (सर्वज्ञ), and it is again the will to disassociate from the superimposition that the path of knowledge is opened (विज्ञान). Since the Brhadāraṇyaka is going to assert, like all other Vedānta texts that will is the first cause of manifestation (अकामयत, ऐक्य), its independence is axiomatic. It is an eternal absolutely inseparable determination of the Cosmic Soul, though once individualized it is bound to become limited to the extent of the limitation of the individual soul. Thus, will is at its lowest voltage in vegetation, while in Hiraṇyagarbha, at its highest expression, practically as powerful as the absolute free Will. Since man is the object of scriptural injunction (अनुष्ठापितव्यं), it is clear that he is free in action, else why should he also not be, like animals, irresponsible for his actions and the fruits that result from it. As all philosophy, religion and ethics deal with only human beings, the Upaniṣads assert their independence in action but since they are limited in their apparatus of perception and expression, they are limited as well. Knowledge is the limiting factor: we will that which we know is able to remove misery and bring a happy and relaxed state. Since we are identified with our body-mind complex we will for its comfort, least realizing that those very actions that ensue from this ignorance lead us to misery again. Here comes the significance of the scriptures which show us the way to get out of this ignorance. In following the scriptures, we are in fact freeing our will, though it looks contradictory that by giving up our will we shall regain it. Thus ethics in Vedānta is removal of ignorance that limits us to the body-mind complex and gaining knowledge of our real identity with Śiva whose will is absolutely free. In attaining libera-

tion we become absolutely free-willed, with no limitation whatsoever. In that state of infinite power, volition immediately fructifies, there being no intermediary moment between desire and its fulfilment wherefore it is equally called a desireless stage (वस्यकाय, वास्यकाय, वृष्यकाय). Prior to this stage, will is objective and thus a desire. A person with desires is in the thralldom of prohibitions and injunctions. On willing prohibitions, one becomes an asura, and a devata when injunctions are willed.

The Upaniṣad asserts that the *elan vital* (आत्मा) is without limitation of individuality, flowing directly according to Śiva's will. So does one become, on meditating upon it (*elan vital*), a natural flow, remaining established in the consciousness of the unattached undetermining observer. Thus the view of the Karmavādi that all the Vedas are meaningful in directing our actions, physical or psychological, stands reaffirmed. Śaṅkara has of course dealt with the problem in a scholastic fashion. His deduction is that the Upaniṣad merely conveys the Truth as it is, not for changing anything physical or psychological. His conclusion however is that even the scriptures prescribing actions or meditations are also basically giving true information about the cause and effect, though the information is as true as the effect and not true without reference to ignorance. Thus, the Upaniṣad educates us about the really Real, while the rest of the Veda informs about the unreally real. It is also to be noted that unlike the Karmakāṇḍis, Śaṅkara regards the scriptures as informants (ज्ञापक) and not injunctive (कर्तव्य). Even daily duties are for the ignorant having likes and dislikes. For those who have understood the reality about Śiva only wisdom is laid down as a duty. Natural and instinctive actions like ingestion of food or avoidance of cold etc., need only the inherent ignorance, not scriptural injunctions and definite time etc. The implications of these topics as regards the Pūrva-mīmāṃsā are brought out in the footnotes. While most annotators try to build a bridge between Vaidika and the smārta saṁnyāsa and by implication restrict the spirit of saṁnyāsa, Śaṅkara has positively emphasised the Vaidika Paramahansa saṁnyāsa in this stage of the spiritual ladder (चक्रवर्त्तिका). Any rule or prohibition is bound to bring up the limitations of varṇa, āśrama etc. which are bound to contradict the real spirit of non-doer (कर्ता) and non-enjoyer (भोक्ता) aspect of ātman which, if he is to realise the absolute, the aspirant has to get rid of. While Śaṅkara is a revolutionary, the later writers, compromisers. Such a development is natural in any spiritual or religious movement. Once the movement is settled in a particular society, the norms of that society are bound to infiltrate into the spiritual order. This is true of even Buddha, Mahāvīra, Christ, Mohammad, Śaṅkara, Nanak and Rāmākrṣṇa. But since Śaṅkara is clear in his enunciation of principles and is the only spiritual founder who has himself written down his concepts, he carries greater weight. In spite of more than a millennium, even today his order of Paramahansas stick more to the principle of saṁnyāsa than any order founded by any other religious leader. This is true even of Vaidika ladies.

'From the unreal lead me to the real, from darkness to light, from death to immortality'. This is one of the most famous liturgies that this Upaniṣad has given. It is such an universal prayer that when the first Pope to visit India departed from here, he uttered it as his final message. As it is to be uttered without regular accent it may be used by all. It must be recited for one's own sake, not by a priest for a fee. Śaṅkara informs that unreal are the natural acts and tendencies while real are the ethical ones. Similarly is ignorance death and knowledge immortality, for ignorance is the cause of death and knowledge that of immortality.

Till the fourth section (Brāhmaṇa) of the first chapter, actions and meditations conducive to the realization of Śiva are given. In the fifth section, pure knowledge and its particulars are detailed. The learned editor has pointed out that the sophia here is not

identical with that of a similar passage in the Chāndogya Upanisad, on the basis of the Brahma Sutra 3. 3. 3. He has also informed that in the context, Suresvara takes the term Atman to mean pure Śiva, while Śaṅkara takes it as the oversoul (विरट्). Following the Vartika, Ramanuja has also taken the term to mean Narayana, but while the identity of Śiva and Jīva makes fear and boredom, mentioned in later parts, possible in Sureshvar's view, Ramanuja has to suddenly change the topic and introduce the individual soul as the subject where fear and boredom is mentioned. Due to the acceptance of true and eternal duality, Ramanuja has no way out but to bring about the fault called contextual derangement (प्रकरणमनवोधः). In fact we often come across this problem in the Vaiṣṇava view, for consistency is often sacrificed by them to bring out the meaning already decided upon on the basis of the Pāñcharatra or Vaikhāṇasa Āgamas.

The Bhāgya informs that strong impressions of the previous life manifest in this life as soon as the occasion arises. Therefore as soon as fear of loneliness was felt by the creator, he remembered that fear was always due to another who was opposed to one, and as he was then the creator, none could be there to oppose him. It is here that we find clearly the reason for the absence of the concept of Satan in Vedānta, Zarathustra, Moses, Jesus, Mohammad etc. divided the Supreme into good or God and evil or Satan to explain the phenomenon of good and evil in the world. Vedānta viewed evil only as ignorance of the good. Thus there are not two opposite forces in nature, but merely knowledge and ignorance of the good. In the previous section, gods and demons were called the children of prajāpati (प्रजापति). Since evil prevails, the other religions imagine the inheritance of the original sin : sins of the father are inherited by the sons. On the other hand, Vedānta accepts the inheritance of God in the soul as reflection. Thus to Vedānta, all are basically good, though their ignorance inhibits its manifestation. Once the knowledge dawns, God (good) is manifested. The conflict of conscience to a Vedānti is only the stage when the knowledge is not yet wisdom. The wise has no conflict, for good and pleasant has fused in him. It is the mistaken identification of the body with the soul that causes the dichotomy of pleasant and good. Once this identification is annulled, the pleasant and the good fuse into one and all conflicts of conscience come to an end. God and Satan, in other theologies, are eternally irreconcilable, one can win and put the other down, but one cannot annihilate the other for no existence can be changed to non-existence. But, according to Vedānta, Satan ceases to exist, for he is merged in to God. Theologically it is expressed in the Taittiriya by indicating that Śiva has two forms, the benign or graceful and the malefic or fearful. Fire cooks as well as burns the house. Thus Vedānta is the only religion which can solve this dichotomous experience. As soon as the knowledge gained in the previous life was manifested as memory, the fear in the creator came to an end.

Giri points out that the very fact that that fear was manifest in the creator, indicates that even the overlordship of the three worlds is within the range of suffering (वारः) and hence not liberation, even though it is the highest state which can be attained by meditative action (pg. 57, line 29). Further more, ignorance also persists in Prajāpati for he was frightened where there was no possibility of fear. That the Viśiṣṭadvaita interpretation of the passage is illogical is brought out in the annotation of Subrahmanya Śāstri.

Śaṅkara raises a valid objection to the possibility of liberation. Wisdom dawned upon Prajāpati due to his previous impression, which means that he had attained wisdom in his last life. In spite of that he was born, felt bored and frightened, which leaves little hope for us to attain liberation by that knowledge. But he rejects it in a masterly manner. He makes it clear that though wisdom had not dawned upon Prajāpati in his previous life, yet he attains

ined it in the creator state even without any teaching or spiritual discipline because of his specially pure body-mind complex. But for the not so pure, disciplines are necessary, though helps vary with seekers. Thus good acts done previously may help some, austerity may help others while service to the preceptor, faith etc. May help still others. However, attentive study of the Upaniṣads and logical reflection are necessary in all cases. Even in Prajāpati's case the two were accomplished in the previous life and remembered then. According to Giri, it is attachment to the body-mind complex leading to immoral actions that obstructs the dawn of wisdom. When due to Śiva's grace this obstruction is removed, one becomes wise. It is like a heavy cloud obstructing the vision of the noonday sun. The eyes, mind etc. are all there to perceive it, needing only the removal of the cloud to produce the vision. The purport of the Upaniṣads must be imprinted on the mind to gain knowledge, though the means may vary. It is on this principle that the Sūta Saṁhitā lays down that even outcasts may gain knowledge of the identity of Śiva and self through vernacular literature. Prajāpati is an individual soul who due to his infinite purity attains wisdom easily. From Viṣṇu to an ordinary soul, points out Śaṅkara, the difference is that of the degree of purity only.

Prajāpati Produced Manu and Śatarūpā who in turn, produced the various species in couples. As the two being produced from Prajāpati could not copulate as man and woman so they took the form of animals. The learned editor has discussed the portion of soul and over-soul (अक्षरं) and pointed out that the entry of both in the body-mind complex can be made reasonable only by accepting the Advaita position. Ranga-Ramānuja's explanation is illogical and far-fetched.

The problem about the method of the entry (the 'how') of the pervasive into the pervaded is raised next. The entry of an individual into a village is an apt example, but how to understand the entry of eternity (omnipresent) space into a village ? The water in a coconut or a seed in the mango cannot be cited as examples as they are not partless substances. Even the reflection is a poor example for the reflected and the reflector must come in direct relationship, which is impossible if one of them is pervasive and hence in eternal contact. The technical illustration of a quality entering a substance is also not proper since quality is eternally dependent on a substance as its abode while Śiva is eternally independent. The one who enters cannot be considered a new personality, for it contradicts the passages in the Veda which clearly enunciate that no new entity enters. Finally Śaṅkara supports the reflection theory which is later followed by Padmapada, Sureśvara, Prakāśatman, Vidyāraṇya. Madhusūdana and most Vedānta authors. The position is deftly made clear that the meaning of reflection is merely being perceived in the differentiated universe. Prior to differentiation in mind etc. Śiva is not perceived, but after that He is perceived as having entered like the Sun entering water in a reflection. Thus we find that it is not that the Great master is taken up by and proves any concept on the basis of an analogy. One can similarly say that just as empty space is observed in a jar after the manifestation of the jar, while space remains unchanged, So does God enter an individual. Unlike Śaṅkara, the later writers take analogies as proofs and try making them logically perfect, least realizing the futility of their attempts.

VIDYĀSŪTRA : MEDITATION ON SELF ALONE

The Veda deals either with injunctions, or praises, or with things as they are (तसि, अचंचाद, वेदान्त). The injunction under consideration seems to be that one *ought* to meditate upon the self. The philosophers have recognized three types of injunctions. An action that cannot possibly be known through any other source of knowledge and is ordained by the Veda is called an original injunction (अचंचादित्ति) If two or more possibilities present themselves as

alternate modes of action and the Veda restricts for a particular action; a particular mode, the injunction is restrictive (निषेधविधि). If an injunction excludes all other possibilities except what is laid down in a particular instance, it is an exclusive injunction (परिसंख्यविधि). If a person desires heaven he should perform the Jyotistoma sacrifice, is an illustration for the first type because by no other source of knowledge can we determine the connection of heaven with a particular kind of action. Can we then assume that the meditation on the self leading to liberation can be only scripturally ordained? Śaṅkara definitely asserts that this is not the case, for it is well known to all that attentive study and reasoning is the means of knowledge and since in this instance the object of knowledge is the self, one must study the works that discuss it. Thus the knowledge of the self cannot come under original injunctions. Similarly as no alternative as a means of knowledge presents itself, the second type is not possible. If the self is known once, the restrictive and exclusive injunctions are useless, for knowledge leads to liberation and not repetition of that knowledge in the form of meditation. Thus Śaṅkara boldly rejects any injunction. A true revolutionary, he never compromised with the Karma-kāṇḍa. Interestingly, at least one great Vedāntin has accepted the first, most have accepted the second and a few have taken to the third type of injunction meant here. Vāchaspati, Appaya and others have stood steadfastly to the great master's view.

However, the implication of not accepting any injunction has to be clearly understood lest a misunderstanding arises in an aspirant. Since the knowledge of the identity of Brahman with Jīva does not lead to any action, philosophically, the knowledge cannot be an object of an injunction. Brahman can also not possibly be an object. But this does not mean that the injunction about the attainment of knowledge is not valid. As Advaita is a universal religion meant for all people of all time and climes, the process differs with different aspirants. A person of Vaidika leaning and addicted to the Vaidika way of life and activities, reads about the identity in a normal way in the Upaniṣad, is attracted towards it and takes it to be an original injunction. (सूत्रविधि) There will be others who have the spirit of renunciation naturally in them and are averse towards heaven etc. as well as gains like wealth, family etc. in this life. They read about God in different philosophical and religious texts and come to the Upaniṣads as one of the possible source of true knowledge. These will take the sentences in the spirit of restrictive injunctions (निषेधविधि). On realising that the Upaniṣads alone have the correct view. Still others will join the order of the paramahansa and go to a teacher who is established in Truth and will be directed to pay their attention only to the Upaniṣads and thereby take the injunctions to be exclusive (परिसंख्यविधि). Though practical, these are not accepted by Śaṅkara as the real purport of the passage.

On studying the Upaniṣad, knowledge will dawn, or meditation will be necessary to gain that knowledge. Here again a variety of spiritual aspirants have to be considered. Aspirants can be divided into four classes: those who have realised the Identity, those who have attained complete purity of mind, those who can practice co-Presence and co-absence (सत्त्व-मादिरैक) and those who have renunciation or love of God. Those who have already realized the identity of Śiva and the jīva as the real purport of the Upaniṣads, and have no doubts left, need no injunction. Naturally and without effort they feel the Identity most of the time. Due to the needs of the body when they even take meals etc. they see it as a fleeting appearance. Next to them are those who have attained complete purity of mind by offering the fruits of their actions to Śiva, or a dedicated life, or supreme devotion, or the practice of yoga or tapas etc. As soon as the great Identity is explained to them, they attain the wisdom and due to having attained purity of mind they need no further injunctions. But if for any reason they feel the pang of separation they follow the restrictive injunction (निषेधविधि) permitted by the

master (pg 81-2). As soon as remembrance of reality returns, such a one must let the natural flow of thought, or its absence, be seen as an apparent reality and not get involved into a continuous practice of 'I am Brahman' as an active flow, for, as Śaṅkara points out, it will lead to the feeling of himself as an active agent making the witness self appear not as non-active and non-enjoyer, but the reverse. Just as no one marries off one's daughter to make her a widow, so must one not leave detachment and get attached to the mind complex, no matter how enjoyable.

The third group of aspirants are those who can practice co-existence and co-absence (सम्बन्ध-व्यतिरेक) of the great Identity on being shown the way once or a few times. This includes the discrimination between the seer and the seen (दृक्-दृश्य), the transcendent and real (the real which is appearing as transcendent), misery and the highest joy, the one who threads through all and what is threaded by it (अव्यक्त-आवृत्त). Since they have not attained purity of mind, they must do this as a practice leaving aside all other activities except those necessary for a healthy body-mind complex required for this practice. This practice of discrimination is really an act in the region of ignorance, but as it is done as a duty, the mind gets purified, the impressions become strong and doubts are asundered. Slowly does the wisdom dawn due to the exclusive injunction (परिस्मृतावधिनिषिद्धि) followed by the aspirant

The fourth type of aspirants are incapable of discrimination also. Due to the fruits of some pure actions of the present or past lives, they have the spirit of renunciation flaming in them or the love of God in the form of Truth (philosophy). This state may also be attained by the grace of a realised soul, or meditation on Īśvara. Since they are not competent enough to discriminate by themselves, they have to be frequently reminded by teaching the purport of the Upanisads. The Identity is to be explained to them repeatedly. Time and again have they to be shown the unreality of objects. They are constantly in need of a Realised soul who can keep on pointing out that He whom they are seeking is none other but their own true self. Just as in the famous story of the missing tenth person the counter is to be told that he is the last man, so has the seeker to be told that he is the sought-one. Such an aspirant attains the knowledge through reverential service (परिचर्या) of his Guru and listening to him often with full attention.

Thus we find that though the knowledge of the Identity does not flow from injunction, yet injunction does serve a purpose. It is like the statement of a person asking another to see the Sun rise. The other person sees with his own eyes and the injunction is not the cause of perception, nor does the perception flow from it, yet the statement of the injunction does serve a purpose : it directs the person's apparatus of observation towards the east. Similarly the knowledge of the Supreme self dawns only when the seeker has the apparatus of discriminating intellect (विवेक), desirelessness (वैराग्य), attentiveness, faith, forbearance (ब्रह्मविष्णु) etc and love for Brahman which is of the form of absolute freedom (मुक्ति), but the Guru and scriptures are necessary for directing the attention of such a one from action, meditation etc., which are the means for attaining non-self, towards the self who is Śiva.

Giri observes that though in the normal course an arrow once shot reaches its aim, yet if obstructed by a rock etc, it may not reach. Similarly may the fruits of actions be also obstructed by some practices. This may be the source of Vidyāraṇya's *Jīvan-mukti-vivēka* where he lays down practices that hinder the fructification of actions in this life. Though knowledge will not disturb the fructification (कारणयोग), yet there are means to obstruct it through medication, concentration etc practiced by self effort. The only difficulty in this analysis is that the realised soul sees the suffering or enjoying body-mind complex as non-self and thus cannot have any motive to make that self-effort. If at all he makes any effort,

it is to recall the blissful experience, since the eternal Bliss is always present within his own self. It is interesting to note that Plato has accepted more or less the same view of predestination of the natural course of life (Republic). One must however note that words like Jīvanmukti are not used either here or even in the Brahma-Sūtra Bhāṣya by the great master. Hence Vidyārāṇya's usage of the terms jīvan and videh a mukti are in quite a different context. It is clear that he has in mind the type of aspirant who has not perfected the apparatus of knowledge to have a clear vision, where as Śaṅkara, Sureśvara, Padmapāda, Sarvajñatma etc., have in mind the wise man with a perfect apparatus. It is a fact accepted by all that until the wisdom dawns clearly, the practice of meditative, reflective and analytical study of the Upaniṣads must be continued independently or with one's own preceptor.

The Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad is very specific in laying down that the ātman can never be an object of meditative injunction, as it does not use the objective case in the sentence (say आत्मानमुपासीत), but rather uses the indirect style, (आत्मा इति एव उपासीत page 83). One must be aware that the self is the most beloved of all, son, wealth or whatever. The Upaniṣad further states that if anything is held dearer than the self one is bound to come to grief as the self alone remains, all else dies. The editor has pointed out that the Vaiṣṇava interpretation here of self as God is contradictory because one cannot predict death for those who are ignorant of God, and thus of his being the most Beloved becomes meaningless. Since everyone acts for his own self, self's belovedness is known to all and those who contradict it basically act untruthfully and hence can be cursed by a wise person for pretending to believe what they know to be a false fact.

MAN'S ENTITLEMENT

The Upaniṣad asserts that it is only man who is entitled for this knowledge of identity with Brahman. Śaṅkara points out that man has a special right to this knowledge. Though entitlement to special Vaidika lore through birth in a particular group or entering into a special state of life (ब्रह्मचर्य) may make it easier to gain knowledge, it is not absolutely necessary. As the learned editor points out that even though gods have a higher state of life, yet, due to that very availability of enjoyment, they are unfit for dispassion. Thus, whether there is worldly prosperity or spiritual attainments, or their absence, all men are specially entitled to them. It is interesting to note that Śaṅkara does not accept Bhartrahari's view that the next section refers to a Brahmana, nor the view of the Vittiakāra that it refers to a highly developed soul, for he says that the word 'man' (मनुष्य) in the previous section is more important than the indefinite word Brahman (ब्रह्म) here. Some maintain what a man is soon going to be is often referred to as already attained. 'Sannyāsins should give fearlessness to all beings as a fee,' or 'a householder should marry a suitable wife' etc are statements in which the terms 'Sannyāsin' 'householder' are used in a futuristic sense. Similarly the word Brahman in the Upaniṣad [1. 4. 10] means a Brahmana. But, the great Master points out, that taken in this light the attainment of Brahman will be a real attainment, and thereby impermanent. Thus Brahman here means nothing else but Brahman. The question may be raised how can Brahman have ignorance in his own being. Non-vedāntins point this out as the fundamental contradiction in Vedānta, and so it is if not understood properly. Vedāntins like Vācaspati and others have solved the problem by appealing to the beginninglessness (अनन्तता) of the individualised self and point it out as the locus of ignorance, instead of Brahman. But Padmapāda, Sureśvara, Sarvajñatma, Prakāśatma and hordes of others have tried to tame the bull by the horns and boldly asserted that philosophically and psychologically the location of ignorance in the individualised self is neither possible nor reasonable. Hence Brahman alone is its locus. Here of

course Bhagavan Bhaṣyakāra gives a theological support to this idea. The Veda prescribe Brahman as an object worth knowing. Only when there is ignorance about something, its knowledge is prescribed. In the absence of superimposed silver on the mother of pearl, none will take the trouble of pointing it out as real. While it is directly visible in broad daylight none points out the rope and says that it is a rope, not a snake. Similarly without ignorance of Brahman there will be no pointing out by the scriptures of Its nature as unity and non-duality, and unreality of all except Brahman. It may be held that Brahman is the object of ignorance, not its subject or creator, but the subject of ignorance has to be a conscious being and since Brahman is the only real consciousness behind all conscious beings, who else can be the subject ?

From theology, Śaṅkara takes a flight into theosophy and asserts on the basis of experience and the śruti that this is an existential truth which can never be contradicted by anyone. He says that we experience that the knowledge of unity dispels ignorance. Many scriptural passages are sighted by the opponent, but eventually he has to admit the truth.

Removal of ignorance is, by various thinkers, considered real, unreal, apparent etc. But Vimuktātman asserts that it is of the fifth variety transcending all the four possibilities. Giri finds Śaṅkara confirming his stand. The editorial annotation at this point is useful. The experience 'I am not Brahman' and 'I do not know Brahman' is common to all. Thus we aspire to know It. On enquiry, the experience 'I know myself to be Brahman' comes into being which removes both the experiences held earlier. The one who knows himself to be non-Brahman then, now knows himself to be Brahman. The experience is not 'I have become Brahman' but 'I know myself to be Brahman.' Thus even existentially, the locus of ignorance has to be accepted as Brahman. Thus these śrutis convey the real message to an aspirant and not a message to practice or attain anything new.

Śaṅkara next takes up the emotional problem. It hurts our faith to say that Brahman like us is a seeker and also the Vaidika text that says 'By knowing Itself It became all' hurts by its implication that it is imperfect. First, Śaṅkara makes it clear, that we, the followers of Veda, are not hurting anyone for we are merely stating the Vaidika position. So the Veda may be blamed, not we. If one has faith in Brahman and wants to please It, one should not reject Its words by fancying ideas contradicting It. The mystic metaphysician rises to the occasion and points out that not only this ignorance, but the whole phenomenal world is superimposed on It, and if the whole world can be accepted as being in It, there seems to be no problem in recognising ignorance, due to which all else is observed, to be superimposed on It. There seems to be no problem in recognising ignorance, due to which all else is observed, to be superimposed upon Brahman. Hence the ignorant Brahman is called jīva who is as unreal as the whole Universe. On the dawn of knowledge the whole universe is perceived as nothing but Brahman including himself who was earlier perceived as jīva.

I AM BRAHMAN

The greatest Upanisadic statement 'I am Brahman' (अहं ब्रह्मास्मि) occurs here. Brahman knew 'I am Brahman' as the seer of the sight. It is that which is immediate and direct self within all and is beyond hunger etc. and is described by negating all adjunct. Thus Śaṅkara asserts clearly that God knows God and none but God can know Himself. In the very process of knowing Him all that is transitory falls off. The Upaniṣad declares that previously whether one was a deity, sage or an ordinary mortal, all become one attaining this knowledge. This is the highest state to be attained since nothing is left out of 'all' that is known as one's own

being. By implication it is clear that the greatest sinner and saint merge into this mystic union and the wisdom is in no way affected by what one was previously for as *Giri* points out one knows oneself as Brahman which entered the adjuncts and not that one has now become Brahman. Thus it is not that a sinner or saint, a god or samsara that has become Brahman, but Brahman knows itself as Brahman. The learned editor has discussed the Vaisnava interpretation of the dualists as well as the qualified nondualists and pointed out how off the mark they go to assert their pet ideas. Madhvacharya goes to the extent of interpreting 'I' (अहम्) as 'the desirable' (इच्छम्). It is by seeing such interpretations that Vivekananda exclaimed that Vaidika words were Indian rubber to be extended to any extent. The Upanisad refers to the famous mantra of Vamadeva in which he asserts that he is both Manu and the Sun. As subrahmanya Śaṣtri points out since Sun and Manu are father and son, the possibility of Vamadeva taking both forms is ridiculous. Thus the only implication is that of all pervasiveness. The only condition for this realisation is that one should have no inclination for external objects. Even the gods cannot obstruct the liberation of a man of knowledge. So one should never be in doubt whether one's previous actions (कर्माणि) are helpful in this or not. If the spirit of enquiry and detachment from external objects is present, the aspirant is bound to experience the truth here and now.

OBSTRUCTION TO RESULTS

The karmakandins hold that actions bring forth fruits of their own accord, no conscious agent yod, gods or any one is needed. A similar view is accepted by the Jains and Buddhists. Even Sāṅkhyas and Yogins hold a view amounting to the said idea. Nārāyaṇas and Vaiśeṣikas do consider God essential for the fructification of action, but not involved in it. On the other hand the Pāñcārātra, Vākhanas and other Vaisnavas, Vāmacaris, Samayacaris and other Śaktas, Pāśupatas, Māheśvaras and other Śaivites consider their respective deity as more or less independent in bestowing the results or pardoning sins and even giving liberation. Sandwiched between the social norms of Paurāṇika gods just as Buddhists and Jains had to compromise with these gods by making them emanating from the Buddha etc, the Vaisnavas Śaktas and Śaivas also had to accept the lesser divinities no matter how contradictory to the philosophical atheism or monotheism position they held. It is little wonder that Advaita also had to yield to this tāntrika compromise. But since it accepted the reality of Vaidika gods it was not a philosophical compromise, being rather an extension of Vaidika into Paurāṇika gods. But once conscious dispensation of fruits of actions is accepted, an amount of freedom is to be accepted by the dispensers, whether in sequence, severity, duration, method, specifications of types etc. The problem is more complicated in religions that accept rebirth for in those religions that do not accept it only one decision of heaven or hell is to be made, while in the rebirth system where there is continuous action and fructification there is continuous interference. One cannot have a conscious dispenser who does not enjoy a free decision, for consciousness inherently presumes freedom. The various gods being limited by their very nature are bound to favour or discriminate against those under them. In practical life this freedom of gods is accepted by Vedānta. But being essentially a monotheistic religion, it also accepts the supremacy of Brahman in matters of fruits. Thus gods have but a limited power of dispensation. Yet since the ordinary earthly mortals are extremely limited, gods practically over-power them, as much as their demonic tendencies. Vedānta regards ethical tendencies as the proof for God's grace. God-realization specially in the essence of one's being, puts a mortal beyond the control of gods and hence naturally they are bound to obstruct this attainment. Śaṅkara points out that it may be as easy as to drink water for gods to obstruct fructification of results in other spheres too. One may even lose faith in the scriptures that prescribe rites for prosperity, rains,

heavy etc, for the fructification may be obstructed. One may even wonder whether God Himself wielding inscrutable and infinite Power may not withhold results. Once the possibility of interference is accepted it is even possible that time (astrological), others' actions, sacred formulae (mantra) and their use by others, herbs and chemicals and austerity etc. which are known by experience of people to obstruct, may help or hinder the fructification. Thus the whole cause and effect relationship becomes a cloudy issue. These arguments are quite valid and have led some to deny a conscious interference in actions and fruits. But God is a fundamental issue with Vedānta, with which it can brook no compromise. Nor can it question His power. Śaṅkara solves the problem by appealing to experience. Though varying in various cases, all effects spring forth from definite causes. If results are spontaneous, these should not have been observed. All people try to collect definite causes to bring about definite results. Hence, though pain or pleasure are due only to vice or Virtue, as made clear by the Veda, Smṛiti, Nyāyas and Tradition and thus can not be upset by gods, yet God, time etc. help in fructifying it. In Śaṅkara's theology we have a masterly solution. Actions create the will of God, which manifests in the form of interference of gods, time etc. as the directly observable causes to bring about results. The supreme cause is the inscrutable and infinite will of God only. Thus are reconciled Vedānta's monotheism and popular polytheism. The various gods are only one of the factors present in the cause of an event. We do not lose faith in spite of them because God's will makes all the factors to be present at the appropriate time of fructification.

This view also solves the problem of free will and pre-destination. It is always necessary for an individual to work for bringing together the factors only after which God's will comes into being. The Veda has declared that if one works with the right hand, victory is bound to be present in the left. The Gods, even if they want to thwart someone's effort, have to depend upon some previous unethical action. Where thwarting is to be done, they feel like doing it. Śaṅkara observes that there is no fixity about the relative pre-dominance of action, time, Gods, material substances etc., and because it is impossible to understand it, people are in confusion. Thus the great master is not at all a supporter of complete pre-destination as some later writers have tried to make him out. He further asserts that there are others who exclusively support one of them as the cause. Some for instance, regard previous actions as the only cause, while others hold destiny or time or the nature of material substances or all of them simultaneously. But in fact one or the other of these are more potent than the others and at that moment the potential superiority of others lies in abeyance, but eventually the result of one's actions has to be reaped, hence the Veda and Smṛitis emphasise it and reason also supports it. The emphasis of the master is that one can not be sure in what is predominant in bringing about a particular result, but one can be sure that the action will never be destroyed.

As for the knowledge to destroy ignorance and the attainment of Brahman, Gods etc., are powerless because there is no intermediate moment betwixt knowledge of Brahman and its attainment. Besides, the wise becomes the self even of the Gods and hence no God will freely act against one's own benefit. Thus Śaṅkara is clearly pointing out that after the Brahman-wisdom dawns, nothing will ever cause an obstacle. Hence a realised soul does not have to appeal to gods, time and other such factors for his own work, or for those upon whom he wishes to bestow grace for his will becomes the will of gods etc. Only those who see themselves as different from Gods etc., and seek results different from the self, being separated by space, time and causation, can be obstructed in gaining what they desire. Thus gods can only help or thwart an ignorant person and obstruct the attainment of knowledge by the non-availability of a preceptor, scriptures, faith etc. Hence an aspirant should worship the gods

with faith and devotion, be obedient and attentive to them. In reality if one worships the Supreme Godhead (*परमेश्वर*) whose limbs are the dieties, as Śāṅkara points out at a different place, all the gods are appeased. By watering the roots, branches, leaves etc. are automatically watered. This is the message conveyed in this context.

LAST MOMENT'S KNOWLEDGE

There are some thinkers in Vedānta who try to supprt the view that it is the last moment of life that determines the final liberation. Hence they feel that even after knowledge has dawned one should carefully repeat the experience through meditation, so that the last mental knowledge be of identity with Śiva. The idea springs from the experience that the wise men also behave in the world during which an amount of ignorance can be sensed, and their will does not seem to be supreme as asserted here. Moreover it please the Karmakandins to have at least this much as an assigned duty to a Paramahamsa, else they feel he is beyond all norms which to their biased mind is always unethical. To them man is by nature unethical and as soon as restrictions are removed, he will stoop down. They fail to understand that however much their observed jīva may seem to be unethical, Brahman is and can never be unethical, for It is the fountainhead of all ethical actions. The allied question will naturally be raised that if the final moment's knowledge is the one that destroys ignorance, then gods time (stars) etc. can obstruct the continuity of meditation and even obstruct the final moment's knowledge. Thus as long as one lives, one must go on attending to different gods, stars etc. lest they cause any obstruction. Thus the Paramahamsa can be again bogged down by innumeral duties. Hence Śāṅkara discuss the problem in great detail and makes it clear that this last moment-conception is against all experience, tradition and scriptures. If the first knowledge cannot destroy ignorance, what guarantee is there that the last knowledge will? And since life after knowledge is not of a fixed duration, the accumulated effect will differ. Moreover the physical and psychological needs can never allow a continuous stream to flow uninterrupted. All the Upaniṣads in all the Vedas hold unanimously that knowledge removes ignorance here and now, knowledge produces observable results like the destruction of ignorance, grief, delusion, fear etc.

The behaviour of a realised soul is due to the residual life force (*प्राण*) under Śiva's control. Hence what the others sense is due to the Divine will and not his own attachment, aversion etc. He feels the absence of all these in his very bones. As he has become one with Śiva, there is no opposition to the action ordained by him (-self) as *prarabdha*. Hence he transcends all ordinations and prohibitions. It is only an ignorant person who regards God different from himself and thus approaches him as a subordinate, offering praises, salutations, (sacrifices), presents, devotion, meditation etc. He can be thwarted or benefitted by the gods. But the wise knows himself to be Śiva and therefore cannot do all this in reality (i. e. realising them to be true). He may act apparently due to momentary *prarabdha* as he does in regards to food, promenade etc. due to previous impressions gathered in the brain matter. The actions done without the sense of being a real actor can not fructify, for example, if a prince is born but for some reason gets lost and is brought up as a, śūdra and lives that life, does not get any sin for not performing the duties of a warrior. Similarly a wise has no superimposition of body-mind-complex or attributes associated with it. Whatever the others see is only God's will acting and manifesting through him.

CREATION OF CASTE

An ignorant person must perform his duties. These duties arise out of the particular situation of birth and selective situation of the stage of life. The first is technically called called

varṇa-dharma and the second, āśrama-dharma. In the former, one is absolutely dependent, while has freedom in the latter. The details of creation are given first.

The Śruti clearly states that prior to the division of varṇas, all were Brāhmaṇas, which is corroborated by a similar statement in the Mahābhārata. Agni was the first created being by the Viraj and he considered himself as Brāhmaṇa for he came out of Brahman. Hence at that stage the caste-division did not exist. Since there was none to protect the good and punish the wicked, Agni was not able to perform glorious deeds. To perform the Vaidika rites freely, he created the resplendent warrior. They are Indra, the king of Gods, Varuṇa, king of waters, Soma, king of Brāhmaṇas, Rudra, king of animals, Iśāna, king of luminaries and so on. It is from these that the solar, lunar and other dynasties have come into being. Śaṅkara says that the ruler is controller of the Brāhmaṇa though produced by him. This is an important statement for often it is said that a Brāhmaṇa is unpunishable by a ruler, but the scriptures do not support this. When a king perform the Rājasūya sacrifice he is reminded by the priest that though a ksatriya, he is really a Brāhmaṇa. At the end of the sacrifice the king glorifies the priest. If he slights a Brāhmaṇa due to his position, he is considered wicked. Even though he has to perform his cruel duties yet if he follows the Brāhmaṇa's instructions and does not prerogate the law-making powers to himself, he does not accrue sin out of his actions. Otherwise he is bound to deteriorate. This passage is quite important for it lays down the very conception of political philosophy of the Veda. The Brāhmaṇa is the law-maker and the law makes the king. Having made the law, the power of its enforcement lies with the king. But the king must not consider himself beyond the law, else he becomes wicked. The one who gives the law should never be responsible for its execution, though the law givers may be allowed to judge the actions of the executive. In any case they should be in no position to deliver orders. Thus as compared to the Roman law where the executive, judiciary and legislative are three independent branches of the State, the Veda provides for the merger of legislature and judiciary.

Even the Brāhmaṇas and Ksatriyas were not able to flourish in the absence of producers of wealth. Therefore did Brāhmaṇa produce the Vaiśyas viz, Vāsu, Rudras, Ādityas, Viśvedevas and Maruts. All these are in groups indicating that the earning of money is always successful in groups or guilds. Individuals cannot produce much wealth. It is the co-operation of a number of people that produces enough wealth. To this day we find the limited companies working much better than proprietorship concerns. That wealth-production should not be in the hand of kings is also made plain. Obviously nationalization is not a Hindu concept. Still the world was not prospering normally in the absence of workers. Pūṣa or the deity presiding over the earth is a Śūdra. Workers can never run an industry by themselves, as they want an immediate return, nor can they plan. Thus just as Brāhmaṇa and Ksatriya must not be mixed up, so Vaiśya and Śūdra must be kept apart. By mentioning the earth as the deity and nourishment as function, the Veda clearly lays down that all nourishment comes from the earth and Śūdra, minerals, agriculture, forest etc. are all got from the earth. Vidyāranya points out that only graced and controlled by Indra, Vāsu, Pūṣa etc. one becomes Ksatriya, Vaiśya and Śūdra. Hence mere birth is not the whole cause.

The Brāhmaṇas found that progress was still absent. They were afraid that the Ksatriya being fierce may become unruly and exploit Vaiśya and Śūdra and not follow the Brāhmaṇa. Here is the seed of procrastination indicated by Śaṅkara. When one is uncertain about the possibilities of possessions remaining with the possessor or about the gains of his

labours one cannot act properly. After half a century of Communism, Russia and China have started changing their system and allowing an amount of possession and gains to the producer. Veda has clinched the matter clearly. So Brāhmaṇa created Dharma which is of the form of Iṣṭya. Vidyaranya points out that Dharma is the conscious deity and hence controls the Kṣatriya being fiercer than him. Truth is the earthly manifestation of Dharma. Thus Veda points out that Truth is stronger than the strongest. Since Chandogya claims that truth-speaking is natural to a Brāhmaṇa, in the relative world Brāhmaṇa is the highest. And since the supremely true is the object and life of a paramahansa, he stands above even the Brāhmaṇa.

Śaṅkara points out a wonderful conclusion. An ignorant person in order to practice Dharma of a particular form identifies himself with Brāhmaṇa, Kṣatriya etc. This identification or superimposition is the precondition of practising dharma. Without becoming specific in one's station and position of life virtue can neither be defined nor practised. One may conceive virtue in an abstract way but can practice only in a relative way. Brāhmaṇa is the first product and hence the natural state. Agni is the divine form and Brāhmaṇa the human form without any derangement while all others were deranged forms. The other forms come out of these forms, hence are not the natural forms. Thus to worship Brahman, either fire or the Brāhmaṇa are the best projections. All this is created so that one following the scriptural ordained life attains to Brāhmaṇa life and having attained it, renounces all to become a Sannyasin. So the Upaniṣad goes on to observe the passions that lead one towards the physical or psychological attainments and only after going through these one attains dispassion to attain the real self. And if this is not attained all the rites are meaningless, as the Yajurveda says, 'Being divided by fire and choked by smoke they do not know their ownself' (Taittiriya Br. 3. 10. 11. 1.). A person can attain the completeness of life by considering mind as the self, speech as the wife, life-force as the children, eyes as the human wealth, ears as the godly wealth, and the body as the sacrificial rite. As Gṛi points out since all the five parts are present, this meditation leads to the realisation of ends and means as the Sūtrātmā and knowing him as oneself, one attains unity with him, and becomes the whole cosmos.

FOOD

After dealing with the seven kinds of food for different enjoyers, Śaṅkara points out certain important factors. Food is common to all beings, while enjoying it one must be attentive and respectful towards it. The one who uses it only for enjoyment and not worship, incurs the sin associated with production of food as well as the fact that other beings who have an equal right to this common food are deprived of it. Ṛgveda (X. 117.6) lays down that if one not being wise enjoys the food not offered to gods, it only brings death to him. Similarly Mahābhārata (XII. 249. 5) lays down that one should never cook food just for one self, nor should eat alone. Another passage states that even the sin of murder is shared by the one who eats a murderer's food. Thus we find that Śaṅkara is clear that one must not associate with those who are sinners. He further emphasises that it is impossible to enjoy anything without hurting the feelings of someone or the other. Hence sharing one's food with others is essential. Thus he contradicts the view of Bhartṛprapañca that by performing Vaiśvadeva this duty is fulfilled. Śaṅkara insists that the food referred to here is common food, and it is with regards to that that the Śruti says that the Lord eats the person who does not share his food with others (Taittiriya Samhitā 3. 10. 16). Similarly it must be offered to the Lord, for the Smṛiti lays down that one who eats without offering to Him is bound to become an animal.

Giri makes an interesting observation that the word 'desire' means desire for something different from Advaita Śiva, and hence mumukṣa though seems to be a desire is not strictly a desire for it does not lead to bondage. Because of non-dual state it is opposed to attachment. Attachment is due to ignorance, which cannot be the result of right knowledge. The emotive aspect there, is not attachment (रज्ज) but faith (श्रद्धा). Faith is to be able to face the Reality as it is manifested. Since it is anti-world, hence it may frighten in the beginning.

After describing certain meditations, rituals of birth and death as well as vows (व्रत), the Upaniṣad asserts the different types of liberation like being one with the deity, or being in his vicinity etc., and describes the world as name, form and actions as the manifest ignorance. Having shown the ephemeral nature of the whole universe, dispassion is aimed at, which leads to the next chapter.

CHAPTER II AJĀTAŚATRU VIDYĀ

Having established that Ātman alone is worth adoration, knowing It, everything else is known, It again is the most beloved, It is to be comprehended as one's own real self, whoever knows It to be different from himself really knows it not, thus wisdom is to be given in detail, for one may say that ignorance and all its details have been discussed in the previous chapter, knowledge has to be dealt with now.

Śaṅkara goes on to observe that the universe internally is the elan vital (शक्ति) which sustains and illuminates and is immortal. It is like the foundation beams of a house, and is externally called Satya which is an effect and is non-luminous. It is also mortal. It is like the cement bricks etc. Elan vital again has various forms through which it manifests. He is called Viraj, Vaiṣṇava Human Body, Prajapati, Hiraṇyagarbha etc. depending on the locus of its manifestation. Individual and cosmic division is due to the form and not in essence. Gargya knows only this as the final truth. He thinks that the life is completely limited by body and is an actor and experimenter and nothing more. But Ajātaśatru knows the final truth which is the unlimited and unconditioned Śiva. Giri points out that the story also conveys the idea that the truth is attained by the traditional preceptor through faith and not merely by logic. Śaṅkara also says that faith is the supreme prerequisite for the experience of the supreme self.

The haughty son of Balakā, born in the family of Rābi Gargya went to Ajātaśatru, the king of Varāṇasī to teach him. Since in those days, Janaka, the king of north Bihar was the most well known king, both for his enquiring spirit and charitable disposition, generally everyone went to him. But Ajātaśatru was also equally competent. The very fact that Gargya came to him, pleased him so much that he bestowed a thousand cows to him for the mere proposal for a discussion about Śiva. This indicates the spirit which wise people have as Vidyāranya says, to speak about Śiva, think about Him and discuss about Him which is the complete spiritual practice to attain the state of liberation.

R̥gveda's Kauṣītaki's recension also has this story. There it is told that Balakā was continuously moving about, and so was well known as a person learned in the Vedic lore and

the indication is that he was a devotee (Bhakta) expert in the meditation (Upāsana) of the qualified Brahman, but ignorant, about the unqualified Brahman. He had been staying in the countries called Uśinara, Matsya, Kuru, Pāñcāla, Videha and Kāśī. Hence Ajātaśatru knew that Bālāki will not be able to give him any knowledge about the absolute but he wanted to make sure that a guest Brahmana of such repute should not go away without proper gift (दानम्). So he made sure to give a sizable gift of a thousand cows in the beginning itself. Śaṅkarānanda points out that he was travelling around not due to detachment or dispassion but to get fame. Thus the story also conveys that one should cultivate humility to attain knowledge. Another reason for Ajātaśatru to bestow gift seems to be that the very fact of having been considered to be a fit recipient of highest knowledge deserves a gift. He has shown his humility in not questioning the Brahmana thus showing that the capacity of a person must not be questioned unless proved. Thus Śruti indicates that mutual trust is the foundation of any social communication. In the present day India it is very necessary for we are developing a society based on mistrust amongst people.

Gargya taught Brahman respectively as the sun, the moon, lightening, space, wind, fire, water, reflection, Vitality, direction, shadow and intellect. But in every case Ajātaśatru conveyed the fact that he knew all these and also conveyed his knowledge about the different aspects of all these upasanas. Since the Brahmana had reached the end of his knowledge, Ajātaśatru incited him to further enquire by stating that he did not know the higher knowledge which Ajātaśatru possessed. Giri points out that a person who does this meditation without the desires mentioned as fruit therein is a fit recipient of wisdom and for that to take him higher he has to be taught that this is not the final knowledge. Kaushītaki's recension tries to divide these into Adhidharma (अधिधर्म) and Adhyatma (आत्मन्) group. Gargya was now ready to become Ajātaśatru's disciple. Conditioned Brahman is in the sphere of ignorance. Hence a knower of it alone is not fit to teach and yet Gargya tried it. Now realising his limitation and also knowing that the highest truths are revealed only to an initiated disciple, he asked for it. Ajātaśatru also knew that belonging to a lower caste he was not entitled according to custom, to initiate one belonging to a higher caste. Scriptures allow a higher caste to be initiated into knowledge by the one of a lower caste, but prohibit lifelong studentship which is presumed in initiation. Śaṅkara points out another significant fact that a Brahmana who is himself authorised as a teacher should not be treated lighter by another whose nature is not that of an initiator. Thus the great master tries to distinguish between an ordinary Brahmana and a well-versed one, though he may lack a particular knowledge. Again others may not be natural teachers but are entitled to teach if they possess a special knowledge. Thus the highest truths are not to die merely because the social conduct prohibits it. Thus Ajātaśatru taught the Brahmana the final truth without making him to obscurity etc. though the Brahmana had faith and respect for Ajātaśatru. This further indicates that a preceptor should never undermine the self confidence of the disciple. Hence Śaṅkara says that Ajātaśatru made it plain to the Brahmana in spite of his being taught, he will retain his status of being a teacher. This made the Brahmana still more ashamed of himself, since he was considering himself superior to this king who was superior to him both in wisdom and character (श्रेय). To give the Brahmana confidence Ajātaśatru held his hand and took him inside his house.

They came to where a man was sleeping. Ajātaśatru called him aloud 'Oh Great, white dressed, radiant, Moon'. The one who was sleeping did not respond. Then the king pressed him with the hand and awoke him. Thus the king pointed out that the Brahmana knew only that which is connected with the body mind complex and not the one who

is the master of it all. Though the master is equally present in the waking and dreaming state, but there he is not the only one who is present making discrimination difficult. In *sūpti* state vital force is present in the body but is unable to experience sound etc. If it was of the nature of the experiencer, it would have immediately responded, just as fire is always warm. One who got up was the master. But the one who is being taught here as well as in other *Upaniṣads* is the unconditioned, and during sleep he was not associated with the well-known adjunct of the body mind complex. Thus *Ajātaśatru* teaches the *Brāhmaṇa* the supreme truth which manifests in the three states, but specially the one in which it alone exists viz. the deep sleep, where infinite bliss is manifested. And out of the unconditioned Absolute, all the organs etc are manifested in the conditioned state. Śaṅkara goes on to discuss varieties of views about this unconditioned one. Eventually he concludes that the purpose of the teaching is to establish identity of *jīva* and *Śiva*. He illustrates it by the story of a prince who was abducted while a babe and grew up as a hunter, and lived the life of a hunter until some one recognised him and told him the truth. The prince got rid of the false identification and gained back his kingship. Similarly the absolute gains his real nature by a *Guru* and *Śruti* which has been lost to him due to beginningless ignorance. This illustration is attributed originally to the great *Dravidācārya* who wrote, now unavailable, annotations on the *Chandogya*, but the base is similar to a story in the *Upaniṣad* itself. Śaṅkara also points out the variety of name and form in the universe as being pictures drawn on the canvas of the absolute. This illustration is dealt in great detail by *Vidyāranya* in his *Pañcadaśī*, the most popular work on the philosophy of *Vedānta*.

Śaṅkara points out that the purpose of describing creation etc. is not to indicate creation etc. as real, but merely to demonstrate the unity of consciousness. If any other view is accepted the logical fallacy of a partless creating the universe of parts can never be denied. He further points out that men of discrimination and indiscrimination both act as if differentiation exists, but the former knows it to be only formal whereas the latter takes it to be real. Hence the difference accrues different results to them. Just as even a man who knows that space is neither blue nor red observes it to be like an ignorant person, but the former knows that the space is colourless inspite of its appearing otherwise, while the latter takes it to be real. Hence Śaṅkara observes that a knower must not try to explain the appearance as a change in the substratum in parts. The purpose of all *Upaniṣadic* passages indicating parts etc. is really to establish the partless reality. Nor should the soul be conceived as different from the absolute as its part. They only indicate the unreality of the difference.

Śaṅkara raises and answers in a masterly way the problem of evil in the theory of unitary consciousness. *Ānanda Giri* notes the contradiction in a detailed way and the editor has pointed out the position of the *Brahma Sūtras* on the topic. The problem is that if there is one universal consciousness, the purpose of laying down the virtues loses its significance, and even the aspirations for liberation make no sense. And if these are accepted the consciousness must be deemed to be divided at least temporarily. First, Śaṅkara deals the opponent in the form of logic called *vīṭanḍa*. He says that if a means of knowledge produces a knowledge it must be accepted. If on reading the *Upaniṣad* one gets the knowledge of the universal consciousness the assertion of its being not able to produce knowledge cannot be accepted. And if it does not, how can the opponent even contradict it without knowing it? To deny a thing one must know it. *Ānanda Giri* points out that actually what the opponent means is that the knowledge is fruitless like the knowledge of silver in nacre. Śaṅkara asserts that the removal of sorrow etc are seen here and now as the result of this knowledge. Hence its fruitlessness cannot be asserted. Hence the validity of the

Upanisads in producing the result of sorrowless state by producing the knowledge of universal consciousness can never be denied. Actually the Karmakāṇḍa produces the knowledge of action and the fruits that follow from it without asserting their reality or unreality. Hence the Upanisads do not contradict the Karmakāṇḍa nor the latter the former. Both give new knowledge to man, one about the action and other about the reality. The scriptures cannot force a person into action or inaction as a master forces a servant. Even a person who knows well, the prohibitions yet indulges in vicious acts due to the intense attachment to its immediate result. Hence the purpose of scriptures is like a lamp. It enlightens us about virtue and vice, and it is entirely left to our will to follow it or transgress it. Ānanda Giri points out that some people prefer to be jackals in Vrindavana rather than get liberation, for to them the highest attainment seems a non-attainment. Thus out of the letter 'D' (ॠ) gods, demons, and humans squeezed out three different meanings according to their taste. (cf. Prajāpati Vidyā Br 5.2.1-3). Thus different aspirants have different goals. Veda caters to them all. According to one's aspirations, the means are selected and followed. Hence there is no question of one part of Veda being more authoritative than the others. They are all equally valid in the sense that they all enlighten us about the proper means for their respective results. Upanisads deal with the knowledge of Śiva who is identical with Jīva.

Śāṅkara goes on to point out that the non-dual Absolute is not contradicted by either perception or inference. The learned editor points out the two famous writers, Bhāmatikāra and Tatvasūddhikāra as explaining this point in two different ways. One holds that perception deals with the qualities of an object and is not concerned with its being real or false. The other holds that the reality actually is reflected in the object due to its substratum which is real. Thus in one school the reality is not perceived, while in the other it refers to Brahman. At any rate object's reality is not perceived as such. Actually if reality was perceived, its absence should also be perceptible. If it were so, we could never misapprehend the snake in the rope for along with the snake, its unreality would also be a matter of observation. The form of perception then will be 'I see an unreal snake.' But this fact is contradicted by experience. All perceptions refer to a real object during the perception, and are only accepted as unreal when contradicted by another experience which again is accepted, as real until further contradicted by another experience. The whole history of science is a testimonial to this fact. Each theory is contradicted in the light of further experiments. In the beginning scientists made a distinction between hypothesis, theory and law. A rule was hypothetical unless verified. Law was supposed to be permanent. But now all laws have been contradicted. The only law that remains is the law of contradiction. Thus an experience is valid in itself but can never be relied upon to prove the objective reality of the experience. Thus it is clear that the Upanisads were the first to discover this truth. Hence perception of variety and Vedic assertion of universal unity consciousness are not contradictory to each other.

As for the inferential wisdom of souls being different from each other the great master points out that the very basis of inference in this case is faulty. It is the inductive logic that should form the basis of deductive logic. 'Soul' is never an object. All experiences of variety can be referred to mind-consciousness and thus mental variety is enough to explain different people experiencing different joys, sorrows etc. due to difference in virtue or vice, we need not assert infiniteness of two, mind and consciousness, when one will suffice. And since even if souls are accepted as infinite in number, the minds will have to be accepted as infinite in number, but one can as well do with one universal consciousness reflected in infinite minds creating the impression of infinite souls. Since this inference is supported by Veda, and experience of the wise it is authoritative inference. The Great dialectician that Lord Śāṅkara is shines here in

manifest glory. He plainly asserts out of compassion that those who misconstrue the universal unity consciousness as individual divided consciousness are misguided by their intellect which is poisoned by false logics, and thus: are to be pitied rather than condemned for though born as Brahmana, Ksatriya, Vaisya etc. have not received the real import of Veda through proper succession of teachers, making them contemptible. Thus the universal teacher that Śāṅkara is, does not condemn them and asks us to have pity on them. The editor in a lengthy comment makes many points crystal clear which would have remained muddy otherwise. Śāṅkara makes it clear that mere logic can never reveal Śiva as He really is, but can only help us to understand Veda's teaching about Śiva. He further states that the fact that the ultimate knowledge has been shown to be revealed by the grace (ॐ) indicates that only, the grace of Śiva, Veda and Guru can reveal the reality. The ultimate truth is that there is no soul apart from the universal one.

ŚISU BRAHMAṆA

Brahman has been defined as the source, sustenance and culmination of the universe. Prāṇa or life-force is also one of them. Therefore, its reality as Śiva is to be indicated in this section. Even though the purpose of Upaniṣad is to show the absolute identity, just as a travel guide should inform about the hotels, rest houses, restaurants etc. which are available enroute, the Upaniṣad indicates Prāṇa etc.

Prāṇa here is called 'Śisu', i. e. child. Vidyāraṇya points out that just as a child is not able to use his powers without the help of others, so also the life force can act only with the help of gross and subtle bodies containing the physical apparatus as well as the psychological ones like senses, mind etc. The gross body is its abode, the head etc. are the places of its manifestation. Food is the rope that binds the Prāṇa with the gross body. The sense organs are the jealous cousins whom the one addicted to this meditations brings under his will. The meditation is given in detail. The head is compared to an inverted waterpot and sense apertures of eyes, ears, nostrils and mouth are to be identified with the famous seven sages. Śāṅkara specifically derives the name Ati from the root Ad (ॐ) to eat, to indicate the result told there which is that one can eat anything as the successful culmination of the meditation. Vidyāraṇya indicates that the change of grammatical form from Ati to Attri is due to the Vedic injunction that directly naming the great ones is not desirable. The important point here is that the Rsis identified with sense organs is to indicate that just as the senses see the knowledge, Rsis see the reality. Moreover even the names of other Rsis could be derived as psychological phenomena based on this Śruti passage. It is a well known fact of Vedic mysticism that the aspirant's stage is presented in the form of Rsis and the desired stage as the Cevata of a hymn.

FORM AND FORMLESS

Satya is divided as 'Sat' and 'Tya' meaning formed and formless death and immortality, stationary and moving respectively. Both are Śiva. Śāṅkara points out that Śiva is really beyond definition, but is defined by these two which are superimposed on Him. Both together constitute the five basic elements. Here we find the seed of Smārta Pañcādevopasana, the worship of Śiva in his five forms described in the ritualistic texts. Each of the element associated with consciousness becomes a form in which Śiva can be worshipped. Śāṅkara following the Śruti lays down the sun and the clan vital as basically the formed and the formless.

In the body the eyes are the form because they are the essence of the gross materials. Here Śāṅkara and Giri quote the Vedic theory that after insemination the eyes are the first to be

formed. A riddle in the modern scientific era where the eyes are formed much later. Since in the next verse the subtle body is mentioned as the essence of the formless as residing in the right eye, it is clear that eye is the abode of the subtle body. Hence it is possible that the zygote and the chromosomal arrangements in it may be in the eye for it is there that the subtle body finds its gross manifestation. Since the chromosomes are the predeterminants of the life pattern of an individual, they can clearly be the eye of the individual consciousness. Śruti further points out the form of the being in various ways. Śaṅkara makes it clear that the subtle body consists of impressions produced by gross and subtle objects associated with the individual self. The subtle body is variegated like a picture on a canvass and is like an illusion or magic and hence puzzles even great thinkers like the Buddhists, Kapilites, Kanādites and even some Vedics like Bhartṛprapañcha whose later followers like Rāmānuja and others try to imagine theories to satisfy the logicians and naturalists, thereby contradicting themselves as well as the Vedic text. The learned editor has pointed out both the views and their inner contradictions. Here Śaṅkara points out a fundamental principle of Advaita that no interpretation is correct, if it is unwarranted by the literal text.

Śaṅkara observes that it is impossible to ascertain the beginning, middle or end of these impressions. Neither can their number be predicted, being infinite in measure, nor the place, time and circumstances of these impressions, for they have endless causes. The most comprehensive is the impression of Hiraṇyagarbha which is like a flash of lightning. In him all is manifested suddenly. The aspirant who meditates thus becomes full of splendour (✽) like him. The idea is that each impression must be construed as that of Hiraṇyagarbha like a flash of lightening wholly complete in itself without beginning or end. This meditation leads one to the realization of the same splendour.

Having thus described that which defines Brahman, the Upaniṣad goes on to assert that the truth of truth is that which transcends both these definitions. The negation is repeated twice to indicate that not only the two described here, but all the other means of defining him must be transcended to attain the truth of truth. Elimination of all limiting adjuncts leads to the realization of one's identity with Brahman which is the truth of truth. It is only when the desire to know about the abode, time and everything else except Brahman is eliminated that the homogeneity of Pure Intelligence having neither an 'in' nor an 'out' is realised. The intellect there is centred in one's own Ātman.

Śaṅkar points out that Brahman is described by means of superimposed name, form and action to direct our attention away from all else and then describe it as free from all these adjuncts thereby eliminating all specifications. The latter is done only after a person has developed devotion concentration, self-surrender and intense love for Brahman. Without these, the aspirant may go astray in thinking that It is little more than, even if It is, nothing. Here also the same procedure is followed.

MAITREYI BRĀHMAṆA

Having described Brahman the Upaniṣad lays down renunciation as the means to attain It. All the injunctions and prohibitions are for specific ends in the universe. Since the ends imply a desire, and that is absent in the aspirant of the Real, they are defunct for him. No rites or rituals are ever efficacious in dawning the Real. Even though the contradiction between action and knowledge is self evident the Upaniṣad wants to leave no doubt about the fact that Brahma Vidya associated with any other Sādhana does not lead to its fructification. It is abandoning of all accessories expressed in monkhood (vagabond life) that lead to its fructification. Gṛi points out that the life of a monk is essential not merely because he is

able to hear, think and meditate in abundance because of being free of all other duties, but is essentially laid down as a 'must' by the Vedas just as other means are laid down for other ends. Śaṅkara defines renunciation of all the means that can fulfil any desire worldly or godly. The occasion chosen to describe this renunciation is important and interesting. In a way the muni Kṛpā or the Yājñavalkya Chapter may be considered to have started from this point onwards.

Yājñavalkya was a performer of his duties and wants abandon it to become a monk renouncing wealth etc. which are means to satisfy desire. He teaches the knowledge to his dearest wife Maitreyī, who being a woman has no right to do any ritual while depreciating wealth. Thus the teacher renounces what he has and teaches to the one who does not and cannot possibly have the means. All actions need wealth. To decry wealth is self-defeating, if Realization needs any action. Moreover the differences of Varna and āśrama are effaced from one's consciousness which they are essential to determine duties of an individual. Without duties being fixed for an individual by his station of life, they can not be performed. And if one goes on asserting one's individuality in a social or psychological context it is impossible to realise the true nature of one's own being. Thus the theory that performance of duties is essential to knowledge is self-contradictory for in performing them one identifies himself with that very body-mind-social complex which he has to transcend. Śaṅkara is never tired of pointing out that monkhood which belongs to a social context is entirely different from the paramahansa type. The former belongs to the domain of actions and many rituals, rites and duties are laid down for it. The paramahansa described here is one who has renounced the desire even to attain the Saguna-Brahman, Brahmaloaka or the state of Īśvara. It is only these that are the subject matter of the Upaniṣads and are beyond all injunctions and prohibitions. These have no external determinants. Though this is the natural outcome of knowledge as in the case of Yājñavalkya, it is also to be practised by the aspirant to attain it. Moreover, any duty performed without complete faith is not efficacious. Once the doubt has arisen about one's being a Brāhmaṇa etc. the duties become fruitless. The questioning mind reaches a stage when one is not sure who one's father is or what one's nation is. The soul through transmigration has given him innumerable parents and nationalities. Which of them is truly his? Once these questions have arisen it is meaningless and fruitless to perform any actions for one's own duty is doubted (असङ्ग) prior to determining one's own real nature. Hence it is laid down that once the desire to know one's real self has arisen, one must not go on with the mechanical performance of doubtful duties. After the answer is attained it is impossible to perform them for individuality is lost in the universal. If at all he acts, he acts out of absolute freedom (निर्विद्यम्) like Śiva, and not out of any sense of duty rising out of injunctions and prohibitions, or to fulfil any desire or ends. All his actions are merely sports issuing forth out of fullness of love knowing all to be his own self. Thus Karmakṣāḍa and Jñāna-kṣāḍa are meant for two stages of aspirants rather than fusion of two for the same aspirant at the same stage.

This particular insight of the great master has often been misunderstood and criticised by the followers of action oriented life and often to satisfy them watered down by many of his followers. The stage has reached when even paramahansas who had clung to the essence of the master's teaching faithfully have started compromising. Action orientation in the field of social service, whether medicine or education, is becoming the in-thing. But the poison of action, once injected will lead the aspirant astray though the wise will laugh it off. The older generations compromised with the rituals of worship etc., and the modern one is compromising with social activities. Both are against the essential teachings of the Upaniṣads and Śaṅkara, Sureśvara, Padmapāda, Vidyāraṇya and a host of traditionalists. It is against all logic and

psychological analysis. We have nothing against either the older type of action-orientation, a life of worship etc., to be indulged by the monks other than Paramahansas, who desire some other end than the Real, nor do we have any thing against social service indulged by others. Both are a great help to the purification of mind, which may some day lead to the enquiry of Brahman. But we definitely want to warn those enquirers who are desirous of nothing but the Real, that no action can ever lead to it and can only take one away by asserting a particular station or duty. Renunciation of all actions including the means to actions like sacred thread, tuft etc. for the worship action and scholarly degrees and worldly knowledge etc. for social action must be renounced completely to attain the Real. We are also conscious that in the name of Paramahansa, many lazy people full of desires and aspirations try to avoid their duties and transgress injunctions and prohibitions. But merely because of misuse, truths cannot be denied. Just because medicine is misused, one cannot condemn it. Basically since a paramahansa demands and expects nothing from society it has nothing to fear from him. Anyone who expects anything from anyone is not the seeker of truth. Society is at perfect liberty to lay down all the restrictions it wants to avoid the misuse of this order, a Paramahansa has nothing to fear. Thus even socially he poses no problems. Ramakrishna, Ramana are the shining examples of such Paramahansas in modern times.

The Ātmapurāṇa tells us about the earlier life of Yājñavalkya. He was extremely intelligent and compassionate as a student. Once his compassion was misunderstood as arrogance by his teacher. Having been asked to renounce all that he had learnt by the teacher, Yājñavalkya decided not to learn from any human teacher and thus having performed austerity asked Āditya to bestow Vedic knowledge to him. Being pure of heart and having a realised being as his teacher, at the end of his education he wanted to become a monk and spend the rest of his life in deep meditation. His famous work on yoga is a proof of his deep knowledge of the Science of meditation. But Āditya asked him to propagate the ritualistic teachings of the Veda first by leading a house-holder's life. This was the fee demanded. Yājñavalkya had no option but to comply with his teacher's wishes. He married twice and opened up a university to impart his ritualistic knowledge in which he taught the different Vedas. It is clear that he became a famous and renowned teacher much sought after by such kings as Janaka. As he grew old, suddenly the earlier desire for meditation again arose. He suddenly realised that indulging in action, he had slowly slipped into worldly life of comfort and ease. He became agitated remembering the final end of his life and decided to renounce then and there. The present section recalls that event.

The great sage called his favourite wife Maitreyi and disclosed his intention to renounce. As Giri points out, for a house holder the wife's permission is a pre-requisite for entering the life of a monk. He wanted to divide the immense wealth and property he had gained during his life between the two wives. But Maitreyi was a woman of different metal. She wanted to attain the knowledge of Brahman, having been the wife of such a realised soul, rather than the wealth which was ephemeral. 'Katyayani can have all the wealth that belonged to you if she so wishes', so she asked him to initiate her into the wisdom that would lead to liberation.

Yājñavalkya was immensely pleased and told her that though she was always his most beloved wife, yet she was becoming even more beloved than before. He asked her to sit close to him and attentively learn the teaching that leads to the final attitude. Thus we have a teaching given by a loving sage to his beloved wife. The intimate relationship assures us that the teaching will be simple and direct. And we have a refreshing fulfilment of

our expectations. Since Maitreyi is bereft of any Vedic learning, the teaching is not loaded with Vedic terminology culled from ritualistic portion as it is usually found elsewhere.

Yājñavalkya first gives an analysis of one's love towards all the relationships whether of other human beings or things. Śaṅkara points out the purpose of it. The purpose is to develop dispassion that leads to renunciation. The great master that Yājñavalkya is, strikes at the root of their own relationship first by proclaiming that none loves a husband for the husband's sake, but for the sake of one's own self. It is important to note that Śaṅkara specifically uses the term Sannyāsa (निवृत्त्यस्य तत्तत्त्वज्ञानम् (३.४.५)) to indicate what later came to be known as Sureśvara's view that even women and Sūdras are entitled for the sannyāsa which is an accessory to liberation, even if they be not entitled for the formal sannyāsa. The purpose is to indicate that the self is the most beloved, hence must be realised in its true nature. The means of realisation is to hear about it from a realised soul through scriptures, analyse it rationally and then remain firm in it mentally. Giri makes it clear that hearing is the main instrument, for it is the direct means of knowledge. Rational analysis and firmness are accessories for they remove obstacles of doubt and forgetfulness. On repeatedly practising all the three simultaneously or consecutively one attains the vision here and now. Sufficient practice is that much practice which gives the vision. Mere hearing cannot bring about the result of liberation for it can not destroy the obstacles. Śaṅkara points out that the varṇas Brāhmaṇa, Kṣatriya etc. and āśramas like Brahmacharya, Sannyāsa etc. that impose duties on the self through the ignorance and the sense of actions means of action, fruit of action are all annihilated totally like the snake in the rope on realisation. This is direct experience. Hence Vedānta results not in another worldly experience but in a very much this worldly experience. It is here that science, philosophy and religion merge into one. It is interesting to note that the reading of Śaṅkara's text seems to be identical with the one in the fourth chapter in the present text. Vidyāranya's text is the present text. The meaning of course is the same. Yājñavalkya declares unequivocally that the realisation of self leads to omniscience. Thus though creation is not mentioned in this section one must conclude that self is the only cause both material and efficient, for otherwise knowledge of one thing cannot lead to the knowledge of another. The Upaniṣad declares that if anyone sees anything as separate from the self, he is condemned or rejected by it. After illustrating the truth through different musical instruments, Yājñavalkya goes on to demonstrate that the Vedas are the natural out pouring of self. The illustrations suggest that Yājñavalkya was a musicologist, an idea we find even in his Smṛiti where a musician is declared as one destined to go to the highest abode of Brahman. Music as the important element in spiritual concentration is a major contribution of Vedic Dharma and is followed even today in practice by all branches of Saṁtana Dharma.

Though the Upaniṣad uses terms like Purāṇa, Itihāsa, Sūtra, Vyākhyāna etc., Śaṅkara makes it clear that they do not mean famous works of the great authors, for it will contradict the authority of the great ones and their labours. It is well known that Vyāsa wrote the mythological works called Purāṇa and Mahābhārata. They were not handed down to him by God, nor were they natural like breathing out. Vālmiki wrote Itihāsa i. e. the historical work of Rāmāyaṇa and Yoga Vāsiṣṭha. Bādarāyaṇa, Jaimini, Kaṇva, Gautama, Āpastamba etc. wrote Sūtras. Hence the reference here is to mythic, historic, aphoristic and such other portions of the Vedas themselves. Śaṅkara takes the occasion to declare that the Veda alone is the final authority on Brahman and Dharma, being manifested without the intermediateness of intellect. That which is mediated by intellect can be contradicted by it, but not that which is

immediate Vedic knowledge about Brahman and Dharma which are immediate like colour-knowledge is immediate to the eye without intellectual intervention. No other book even claims to be so, for they take pride in the particular teacher who revealed them. Thus the works of all other religions are Smritis and not Śruti. Brahmasūtra calls Kapila's view as a Smṛti and Manuśmṛti as contradicting this Smṛti, leading to the final court of appeal that is Śruti. On this basis a harmony of all religions can easily be established.

Yajñavalkya points out that in knowledge all is submerged and after death no special knowledge remains. Śaṅkara is quick to point out that on the dawning of knowledge even while in body the specific identifications of caste, relationships etc. become defunct, then what to speak of their absence after death. Giri points out that even in deep sleep such unidentification is observed. It is for this disassociation to be completely established that Yajñavalkya is yearning for saṁnyāsa. Maitreyi becomes confused on hearing two contradictory statements that one is full of knowledge and bereft of specific knowledge in the state of selfhood. It is a natural confusion, for all our life we have confused knowledge into specific knowledge which is true of all objective and subjective knowledge. But an analysis will show that bereft of subject and object the pure knowledge is bound to be non-specific. Specific knowledge is always a divisive knowledge for it is knowledge associated with something else. In the state of realisation only knowledge remains and nothing else. Thus knowledge never becomes known, just as sugar is never sweetened. It is just knowledge or sweet.

To complete the story we must quote the future passage (p. 283) which says that Yajñavalkya after mentioning that this is the complete teaching of immortal self became a monk. Śaṅkara points out that this is all that Yajñavalkya had to teach his most beloved wife to attain immortality. The whole story is so touching and beautiful that one wonders the greatness of that realisation which makes one renounce the most beloved relationship for its full attainment without disturbing the love in both of them. One has to transcend body consciousness completely to attain to this love and this realisation. The Purāṇas mention that Maitreyi also became of renunciate after hearing the teaching, without of course the external symbols, which are useless to one interested in Realisation.

MADHU BRĀHMAṆA

The next section is to contradict any other causality to the universe. The argument is that whatever is helpful to each other has one cause. Everything in the universe is helpful to each other, hence it must be rooted in one cause. The word 'Honey' is chosen for it is produced by many bees. Similarly earth is the result of actions done by all beings who experience it. Similarly all beings are produced by the earth. Thus they help each other. This shows the eternality, for both are cause and effect. The actions of souls result in the objective reality and objects give the ground for further action. This principle of cooperation is the teaching of the Upaniṣad. It gives us a philosophy of life more comprehensive than Marxism or even humanism. It is not a philosophy of confrontation or class-war. It is a philosophy of harmony, tolerance and mass-cooperation. India withstood the onslaught of mighty Islam because of this philosophy of life and could create the harmonious note in Kabir, Dadu, Nanaka in the midst of the onslaught without any malice towards the evil doers, even while fighting valiantly as represented by Vijayanagar, Chittaura, Marathas etc. History of India has not been written by the Indian standards. A battle according to Hindu concept is not to be fought merely in the battle ground as commonly understood, though undoubtedly that is a very important aspect of life. It is to be fought in the heart of man and social and economic norms equally. In a

sense cultural conquest (*संस्कृति*) is the goal and not merely national conquest. Anyone can see that on this score mighty Islam had to yield to the Hindu views. much more than Hindu to the Islamic view. There may have been loss of territories and numbers by conversion, but the Hindu that survived after the one thousand years of continuous struggle was more or less unchanged. It could produce a Dayananda, a Ramamohan, Ramakrishna, A Vivekananda all equally deep rooted in the ancient tradition. But did Islam survive the battle ? Was it unchanged ? Could it produce such geni, out of the territories and numbers that it acquired ? The answer is obvious. Hence Muslim period of history must be renamed as the period of Victorious Hindu Survival. Hindu could do it because he has the Madhu Vidya.

The word 'Honey' is important in another way, It brings to the mind the sweetness of love. Universe is outpouring of love of Śiva. Hence it is full of sweetness. Bitter taste or misery is not because honey is not sweet, but because we are suffering from jaundice (*पित्त*). Once this disease of ignorance and desire is got rid of, the universe tastes like the sweet love that it really is. Buddhism and Jainism regard the universe as miserable in its essence. Materialists regard it as loveless in its essence. It is only the Hindu who regards it as the outpouring of sweet love and hence neither miserable nor loveless in its essence. We are here to taste this loving sweetness as Jivanmuktas, and not suffer a miserable life. Thus the two aspects of life bring a wholesome view which is yet unsurpassed in any other social philosophy. The underlying unity is the Brahman and its knowledge is the means to immortality by which one becomes all viz. one with the universe. Thus the state of Jivanmukta is not neglectful of others but pouring out loving sweetness to every one. Since he sees the Paramātmā everywhere, this loving may be called Bhakti and since it brings about the welfare of all it can be called Lokasamgraha, but in essence it is just natural (*स्वभाव*) to him and brings about no sense of doership.

One important statement by Śāṅkara is noteworthy where he mentions man as belonging to one jati, and further notes that only by being associated with a particular body-sense-mind complex belonging to one jati brings about utility to others. Thus Śāṅkara regards all mankind as one and only in that sense can it function being useful to other species. Probing the matter still further he says that man is again external and internal. Thus many be externally men yet internally may be far from being so. These observations of the great master have many ramifications which can form the subject matter of great search. Here we have merely indicated the direction towards which Sarvajña Śāṅkara wants to lead those who are desirous of attaining the madhu vidyā. The Upaniṣad itself asserts these aspects by proclaiming that just as the spokes of a wheel are entered in an axle so are all the beings, gods, heavens, vitals centred in the self. Śāṅkara points out that self here means a realised soul, who is unidentified with the supreme self. To make his view clearer he quotes the saying of Vamadeva that he is Manu and also Sūrya. Thus a wise man sees all rooted in his ownself, and nothing different from his own self. Appaya in his Siddhantaleśa Sngraha develops this idea into Śiva-Bhava of the Mukta. From the standpoint of adjuncts he is the all-adjuncted one and yet from the real standpoint he is bereft of all adjuncts. Here we find the Brahma-Sūtra view (4.4.3.5-7) of Bādarāyaṇa clearly enunciated and we also learn that Audulomī and Jaimini present a partial view. Some people regard Bādarāyaṇa's statement as a Praudhivāda. But a close analysis of Madhu Vidya and Śāṅkara's annotations make it clear that those who cannot comprehend this reality and see only logical inconsistency in this position depending on their own intellect as guide, get immersed into the ocean of misconceptions. Seeing logical contradictions everywhere they never cross the ocean of ignorance. And so only the ones who follow the path shown by traditional wisdom are capable of crossing.

Having explained the knowledge and its means the Upaniṣad goes on to tell a story to illustrate how important this knowledge is. Even the gods *Asvinis* had to study it under great duress from *Daddhyañ Ātharvaṇa*. This is indicated in the *Pravargya* section of the *Śatapatha-Brahmaṇa* but the *Madhu Vidya* is taught not there, but here to indicate its importance. The *vidya* was restricted by *Indra* instructing *Daddhyañ Ātharvaṇa* not to teach it to anyone, or else he would be beheaded. Though *Daddhyañ Ātharvaṇa* had promised to teach the *Asvinis* before this order, he indicated his inability to do so after it now. The *Asvinis* found a way out. They beheaded him first and transplanted a horse's head and when that was beheaded, re-transplanted the original head so that *Daddhyañ Ātharvaṇa* could complete the teaching of the rest of *Madhu Vidya*. Such thus is the importance of mutual helpfulness taught here. The section ends with the repetitions of the name of the traditional teachers in their order of succession.

THE THIRD CHAPTER OR YĀJNAVALKYA CHAPTER

The first portion of the Upaniṣad, viz. *Madhukāṇḍa* is mainly the Śravaṇa technique in as much as the knowledge is handed down in a raw fashion. The present chapter is mainly rational demonstration of the very same truth. Though at first glance it appears repetition of the same teachings, actually it is not so, the mode of presentation being different. As the Great Master points out that when traditional teaching and rational demonstration is simultaneous the knowledge becomes crystal clear in the mind of the seeker. The story of *Janaka's* gift of cows indicates charity as means to knowledge. Even in logical text the company of knowers and arguing with them about the truth is regarded as a means of learning. Lord Śaṅkara makes one important observation that even where scriptures have a different purpose to teach than what the story conveys the story may still be used to demonstrate another purpose. Thus illustrations, like *Sūtras*, may have various implicial senses, naturally not contradictory to each other. Thus in an obvious sense *Janaka* wanted to determine who was the wisest person. But in an associated sense it can be indicated that charity, association with the wise and logical discussions are important means of knowledge. Also it is in praise of the knowledge that even by giving expensive gifts one should try to gain wisdom.

Janaka announced that the wisest would be given as gift one thousand cows adorned with golden ornaments. This was at the end of a sacrifice in which all the *Brahmaṇas* of *Kuru* and *Pañchāla* had assembled. None dared to claim the gift, but *Yājñavalkya* asked his student to take the cows away. Naturally all the rest were enraged and questioned his propriety to take the gift. The chief priest *Ashval* asked whether *Yājñavalkya* considered himself the wisest. *Yājñavalkya* answered, 'I bow to the wisest. I need cows, that is all'. Thus *Yājñavalkya* demonstrated his fearlessness and humility—the two invariable qualities of a wise one.

The argument ensued in which many topics were discussed. Many of them dealt with rituals and many others with theosophy. We need not enter into the former for most of the rituals are not prevalent today. But the main purpose of the Upaniṣad will be served by the later discussions.

Time is divided into two ways to understand the transcendence of death, which is basically a point of time. Day and Night is one division and tithi is the other one. The first is determined by the sun and the second is determined by the Moon. Since the Sun has no day or

night divisions in itself its meditation leads to immortality. The tithi is caused by wind which causes the moon to move. Hence identified with wind one crosses the tithi also. Śaṅkar appoints out the Madhyandina recension to show how the two texts are complimentary. This is the indication which Sureśvara has often utilised to show harmony between the two recensions. The editor has made plain the methodology of the harmony here.

SAMPAT MEDITATION

Meditations based on resemblance are treated next. Agnihotra or some such insignificant rite with inferior results is meditated as Aśvamedha or other rites with superior results, by means of some resemblance, while performing Agnihotra etc. By thus meditating, fruits of a higher rite are attained. Or it may be a meditation on some part of the lesser rite as those very results. These meditations are called Sampat meditations. The bigger rites, in spite of all care, are difficult to finish without some defect. But any one who does his agnihotra regularly can yield the higher results by these meditations. Big sacrifices like Rajasūya, Puruṣamedha, Sarvamedha etc. can not be ordinarily performed by most of the Brāhmaṇas, Kṣatriyas or Vaiśyas. Thus these passages will be of no use to them except for daily recitation. Sampat meditations are useful to them to attain those fruits. Hence these are described.

ORGANS AND OBJECTS

The emancipation from death has been dealt with. Death is, being centred in the attachment to Grhas (organs) and Atigrahas (objects) due to the beginningless Avidyā. Organs and objects are also limited by their relations to the body and the mahābhūtas. Liberation from this relative existence, i. e. the existence in aims to be attained and means to be followed, has to be attained. Since it is man who can be conscious of this existence, the nature of death is being described. Even the Being in the Sun who is described as having attained emancipation is again related to death in a way by asserting that death has many forms. It is clear, that organs and objects are also forms of death and they are not absent in the Sun or in the one identified with it. And this has been clearly asserted by saying that 'heaven is the body of the mind and Sun its luminous organ.' Śaṅkar Bhagavad points out the views of some Vedāntins that all the Vedic rituals lead to liberation and that the fulfilment of desire is also a step towards liberation. In a brilliant discussion he shows the hollowness of this view and points out the contradiction inherent in it, with both the scriptures and rationality. He concludes that the cause of activity and its cessation can never be the same. If it were so the universe would have ceased to exist a long time back since all those who indulge in action would have attained liberation. Thus the two paths are entirely different, and can never be related in a causal way. Such passages in the Bhāṣya give lie to many modern followers of Śaṅkara that Vaidika karma is also a means to liberation eventually. Thus a person given to the path of liberation must keep away from all activity that is different from being directly helpful in śravaṇa and mānana. Only the Paramahansa Sannyāsis hold on strictly to this view. Others either compromise with Smṛta and Paurāṇika worship etc., or devotion, or more recently, socially useful activities. All these are far removed from the path of liberation, and those who follow the great Master must eschew all such short cuts, which are not only no cuts but pathways leading to different goals altogether. Rābhaga's son born in Jaratkaru lineage takes up this question in detail. The organ of speech is grāha. Śaṅkara makes it clear that being confined to one particular body conveys things that are untrue, pernicious, rude, offensive etc, being attached to one's likes and dislikes. Thus it controls or captivates people, making it a Grāha. It is controlled by the Atigraha for people are impelled by it and then get into troubles. All other organs and objects are described in the same way. Yājñavalkya in a masterly

way demonstrated that death having destroyed all is destroyed by Śiva who has no destroyer, as He is the last to have survived. It is clearly pointed out that a person who has realised does not go with his organs, impressions etc. but is merged into the Divine the moment the body dies. The organs etc. are merged into him. This is one of the few places in the Upaniṣads where these two things are made clear. The body has two aspects. One that is observed by all, and hence is the creation of actions of all those who see it. But another aspect is seen by only the soul that resides in it. It is he who sees it as having organs etc. The organs (अङ्ग) eye, ear etc. are only associated with him and not others. And it is these subtle bodies that are created by God at the beginning of creation out of non-pentad material substances. Ignorance consists in identifying them with one's own real self. Due to this identification the world outside is observed. And it is this that causes action etc. They are dissolved when ignorance and its impressions are destroyed at the moment of the death of the body. For the ignorant the subtle body goes to attain another gross body. Since the emancipated no more has a subtle body, he does not go anywhere, really does not die and remains lying there as far as the body observed by others is concerned. Biologically we may say that the *elan vital* has merged into its sources the life itself.

Āchārya Śaṅkara takes Bhartṛprapañcha to task in building up a mid-station of Apavarga before liberation where meditation is to be practised. But without organs etc. how can one practice hearing etc. of the scriptures? The only recourse open will be identification with the Hiraṇyagarbha. If this is the aim one will not become a Paramahansa to get salvation, for one can not attain two different results, salvation and Hiraṇyagarbha by taking recourse to means for one of them.

Ārtabhāga next questions Yājñavalkya what happens to the organs when man dies and then the presiding deities cease to function, thus the organs become like a laid axe without the agent. Also is asked, what happens to the soul of the ignorant one. The purpose is to know the means by which the dead man takes another body and thus continues his bondage. Yājñavalkya explained that action, nature, chance, time, destiny, consciousness, void, etc. are said to be the means. But none of these can be proved as the means merely argumentatively, for each has something to contribute. Thus Yājñavalkya took him by the hand to a corner and discussed each one and finally declared action to be the main cause. That is exactly why a good or bad man is so called because of his actions. Ārtabhāga was satisfied. In this question bondage and liberation are thus dealt with exhaustively.

BHUYU BRĀHMAṆA

Śrī Śaṅkara in the introduction to this section deals exhaustively whether the actions without desire and associated with meditation can give liberation, since the previous section emphasised the action, and came to the conclusion that it is impossible to attain liberation even through such desireless actions. For action produces results, and that which is produced can never be eternal. Action can not remove ignorance as knowledge does, and an eternal result can be said to follow only from destruction of ignorance. Furthermore since dispelling of ignorance by knowledge is proved by experience and scriptures, it is unreasonable to assume any action as having an unseen power, unobservable anywhere else or in any other context. Duties also being actions can not be such a cause. Śaṅkara clearly enunciates that any peculiar result can only be accepted when definite knowledge about it is present and not merely on supposition. This is an important statement because most of the superstitions are based on indefinite knowledge and suppositions. Paurāṇikas hold that anything is proved unless otherwise disproved. This is to take Śabda-Prāmānya

in a wrong way. Any statement is true if it comes from a person who knows about it and he must also be able to supply a proof for it viz, the source of his knowledge. In the case of the Veda it must be interpreted rationally to give true knowledge and not merely given an interpretation that contradicts other sources of knowledge. Based on harmony with other means of knowledge only the Vedic words convey the true meaning. Thus Śaṅkara is clear that only after proper search we should accept a theory. This is accepted by Kumārila Bhaṭṭa and the editor has quoted his view on the topic. Just as the sun does not cease to shine just because one can argue against it, so the Vedic knowledge does not cease to exist just because the meaning is changed due to human ingenuity. Thus this section is to lay down that the actions can lead only to relative results.

Bhujyu asked about the ultimate results of action by telling a story of his life showing that he received the knowledge from non-human source. But Yājñavalkya gave the answer that where the sacrificers of the horses go, there the descendents of Parikṣita go, and that is the cosmic vital air. It is this vital force that has taken all the living forms. In the Śatapatha Brahmana Bhimsena, Ugrasena and Śrutasena are mentioned as Parikṣitas. Or 'Parikṣita' may mean the *Aśvamedha* yajña itself. Parikṣita can mean the performer.

USASTA BRĀHMAṆA

In this portion the Self as a distinct reality is explained. Once the Self is realised as unconditioned, one attains the state of freedom. Uṣasta asked about that Brahman which is identical with the self and is immediately, directly present within all. Yājñavalkya told clearly that it is 'you', the self, who is in all and who is the cause of all vital movement causing the organs to function. Śaṅkara points out that the body is like a wooden puppet (or a robot in modern terminology). It needs an intelligent principle to operate it, and the self is that principle. Thus the self, the intelligent principle, is distinct from the body and organs, and though existing in them transcends them and utilises them towards a goal. This is really the reason why worshippers of God or a sacrificer (देववाक्य) is distinct from the worshipper of the Supreme self (आत्मवाक्य). Manu clearly mentions that the worshiper of the Supreme Self is the one who sees Him as equally present everywhere and always. This equanimity is his real worship. The one who has performed in this or previous lives his duties, alone is fit to attain that state. The idea is that if one is devoted to this worship, it is clear that he has finished all his duties. Only a Paramahansa can worship thus, whether he has the external insignia for it or not.

The editor correctly points out that Kahola's and Uṣasta's questions refer to the same subject. Kahola's question is about the Supreme, whereas Uṣasta's question is about the means to attain it. Once the individual self is understood as different from the adjuncts of body, vitality, senses, mind, ego etc. one realises it as being beyond the afflictions of hunger and thirst. He further points out that though Rāmānuja interprets Ātma here as Viṣṇu, it is too far fetched, since the "directly experience" is interpreted as "all pervasive", and "life" as "inhalation and exhalation." Thus the indirect meaning is given to well understood words without giving any reason. Madhwa further imagines that since the Lord eats or sees everything directly hence he is called (आत्मवाक्य). To interpret words in this way is the precursor of later Dayanandas who try to interpret all the texts by such imaginary derivations. It is such fantastic derivations that prompted Vivekananda to remark that the commentators thought the Vedic text were like India-rubber that could be extended to give any meaning.

Śaṅkara clearly distinguishes between the apparent sight (experience) and the real sight (experience). The mind with the sense is the cause of apparent experience. Since it is

absent in the beginning, appears at the moment of contact, and again is absent afterwards, it can be clearly perceived. It is but natural that a thing stands out in the background of its opposite viz. its absence. A dark spot on a white sheet is evident, but a white spot on the same sheet is unmanifest unless seen deliberately and with concentration. Similarly one experience on the canvas of its non-experience is evident. But the real experience is never absent. It is the very nature of the Seer. It neither appears nor disappears. Hence only by deep contemplation can it be perceived or felt. Its manifestation is really its association with an apparent experience. Just as light manifests when it comes in contact with an unlighted object, the experience manifests when associated with an inert object. The commentary points out the pitfalls of certain philosophers who try to interpret this passage differently and realising the impossible task that they want to accomplish, go to the extent of denying the passage itself. They blame the reciters of Vedas as having handed down the wrong formula. But Śaṅkara, as a modern critical editor, sticks to the reading as handed down, since all the reciters in various recensions have an unaltered reading, and puts the blame on the intellectual calibre of the philosophers. Though as a liberal he does not criticise the malafide intention of the philosophers, an unbiased view is bound to blame them for the same. The necessity is to interpret the passage as rationally as possible and that is what the Great Master accomplishes.

KAHOLA BRĀHMAṆA

Having described the bondage in the form of Graha and Atigraha, the bound and the bondage were explained in answer to the question of Uśasti. Kahola's question is for enlightening about the means of liberation which consists of the wisdom and renunciation. Kahola belonged to a branch of the Ṛgveda connected with Kuṣītaka. He goes about the problem directly by asking about that which is immediate and direct as presence felt within all beings. Yājñavalkya points out the presence as being beyond the psychological and physical coordinates and its knowledge thus is the basis of total renunciation, or Sannyāsa. Sannyāsa thus is fundamental to the wisdom of the Non-dual Brahman. It is often argued by the modern thinkers that it was Śaṅkara who eulogised and magnified the concept of Sannyāsa. The Vedic lore, they feel, is either antagonistic to it or at best condescending. Actually many ancient writers were also confused on this issue. Karmakāṇḍa and Upāsanakāṇḍa of the Veda is quite extensive and covers the complete life. Sannyāsa has nothing much to be talked about except that all that has been ordained and prohibited relates to the field of desire, and once the wisdom has uprooted the desire, the whole of Karmakāṇḍa and Upāsanakāṇḍa referring to the full span of life becomes meaningless. Sannyāsa of the Vedic lore is not to bind the wise one to a new code of conduct, but to free him from all the codes. This is the Paramahansa Sannyāsa.

The passage here refers to the brāhmaṇa as the one who renounces. The question arises what is its meaning. The master points out that those who have realised themselves as the ever-free ever-contented are the brahmaṇas, and only they are entitled for total renunciation. The passage may be construed as referring to those brāhmaṇas who have realised the ever-free nature of their own self, but such construction puts double restriction unnecessary. The Vārtika thus points out that in the renunciation born out of wisdom all are entitled, the restrictions being applied only to the renunciation of those who have yet to attain wisdom. In the Mahābhārata Viḍura, born a Śūdra, is referred to as a Sannyāsī, and Āchārya Nīlakaṇṭha has explained it in this way in his comments. Such a renunciation has no definite external form, and is the Vyūthāna viz. rising up in the opposite direction. Rising in the external world which includes Svarga, (heaven) and Vaikunṭha (supreme abode of God) is called Uthāna. Not moving towards these but going within the soul is Vyūthāna. And this can not

be restricted. Śaṅkara raises an important point whether it is possible to rise above the desire for divine goal (*दैवी व्रत्ति*) for it is for the divine goal that one renounces. He states firmly that even this is to be given up as it falls within the scope of desire, being a goal that is desired. Furthermore the Śruti has definitely described it as a desire. The Brahman is not a goal and hence not an object of desire, since it is already our own self. And it is Brahman knowledge that leads to renunciation of a Paramahansa. Yājñavalkya identifies all desires as one, since all are aimed at attaining a fruit. And since the wise renounces desire, he is entitled neither for any activity nor the means to such activity. Śaṅkara goes on to a detailed discussion about such a renunciate. He clearly states that those who came to know about Brahman renounced ritualistic actions and their means like the sacred symbols, entered the order of Paramahansas and lived by begging, not even keeping the symbol of a monk to keep themselves unknown. The great master is clear that these symbols are meant merely as a means of livelihood, and are bereft of any spiritual values. Thus they only superimpose a sense of superiority on the individual. The ritualist puts up a stiff fight to prove that complete renunciation is not involved in Paramahansas, and even they must stick to certain ordinations and prohibitions. But equally positively the commentary goes on to prove that a Paramahansa is beyond all rules except dedication to Ātma in the form of one pointed exertion to hear, contemplate and think about it. The sannyasa having external insignia and bound by rules and regulations is according to Śaṅkara part of the social, system of Varna-Āśram and can lead at most to the Saguna Brahman. But he is not ready to compromise his stand about the Paramahansa of the Vedic type which involves complete renunciation of all rules and symbols. Begging is also not ordained for him, but merely an obvious statement of the fact that one who has no other means of livelihood can do nothing else but beg. It has been mentioned to reject any other means of subsistence. Without getting rid of desires it is impossible to have a vision of the Supreme Being. Thus strength in this context means strength to obliterate all objects by the knowledge of the Ātma. It is this enlightenment which makes him a true Brahman. His conduct can no more be judged by common ethics, though from a higher ethical view point all his conduct emanates from the Supreme consciousness. He is just the facile instrument of Śiva. Kahola the son of Kuṣitaka was satisfied by this answer.

GĀRGĪ VĀCHAKNAVI BRĀHMAṆA

The Vedic literature refers to a number of Ṛṣikṣ who were conversant with and enunciators of both, the ritualistic portions of the Vedas and the Upaniṣads. Gargi was not only one of them but was almost the highest representative of Brahmadēvīns. Since she is remembered in the list of those who are offered water (*tarpaṇa*) by Ṛg Vedins, it is presumed that she was a Ṛgvedin. She is mentioned in Āśvalāyana Gṛhya Śūtra 3.4.4, Śāṅkhāyana Gṛhya Śūtra 4.10, Atharva-Pariśiṣṭa 43.4.23 etc. She was a paramahansa and a Brahmanishtha. The Ātma Purāṇa gives many details of her life. But undoubtedly the Yājñavalkya episode is the water mark.

Śaṅkara points out that the indwelling spirit is the subject of discussions. It is aimed at clarifying its details. Gargi wants to point out that which pervades the universe as wool and warp. To do so she starts by asking 'Just as water pervades internally and externally the earth, what is it that pervades the water?' If water had not pervaded the earth, it would have scattered like dust. The effect is always limited and gross. The cause is relatively unlimited and subtle. Eventually it is the self that pervades all. Thus the all-pervasiveness of the self is made clear here by stages. Water, air, space, different divine beings, their king Indra, Virāt, Brahman are successively stated to be the cause of the former. When Gargi

questions the limitations of Brahman, Yājñavalkya prohibits her for the question is improper. Inference should be applied where the knowledge is inferential. As Śaṅkara points out an inferential knowledge can be contradicted by a more logical inference. But no inference, howsoever logical can contradict a sensuous perception. Similarly the knowledge gained by the mystic experience or scriptures can not be contradicted by inference. The nature of the Divine Being is to be known from the scriptures or a preceptor, not by inference. To do so involves a basic contradiction. If a person who knows these rules and still disregards them should be punished Yājñavalkya warns Gargī about it. Being aware of this, she kept quiet. Perhaps she just wanted to test whether Yājñavalkya fell into the fallacy himself and tried to prove the mystery of the Divine Being through logical inference, which could have meant Gargī putting Yājñavalkya in the cocks. But Yājñavalkya knew well enough not to fall into the trap. This has a message for modern Sanātānists, many of whom try to prove the scriptural revelation about the Divine Beings and mystery of Divinity through logical inference. Even though they are trying to support the scriptures to start with, they are bound to end up in twisting the scriptures to suit the logical conclusions. Thus will eventually lead to total disregard of the scriptures and mystic knowledge, ending up in Sanātana Dharma becoming a football being kicked upon by logical players. Sensuous perceptions also give no knowledge of the Divine Being. Hence scriptures are our only guide.

A topical scientific question is discussed by the commentator. Normally water is said to be produced from fire, but here wind is supposed to be pervading the water thus suggesting it to be the cause. He points out a great scientific truth. Fire does not exist independent of solid, liquid or gaseous particles. Thus he clearly points out that fire being a form of energy can only manifest in a material medium. We know now that energy is also a form of matter. Thus the Vedic view is supported by modern physics. Until the nuclear explosion many people criticised the view of fire as matter. They thought that we, like the Greeks and the Egyptians, also thought of fire as a particle. But the statement of the great Āchārya is clear here. We know it is incapable of manifesting without a material medium, though it itself is also material.

UDDĀLAKA BRĀHMAṆA

This section discusses the innermost divinity, the 'Antaryāmī' or 'Sūtrātma'. The question is raised by Uddālaka Āruṇī who is famous as the teacher of the great teaching 'Thou art that'. As Śaṅkara points out since this knowledge is to be attained by approaching a teacher, Uddālaka Āruṇī starts with a story to indicate that he has attained the knowledge through proper means and not merely by logical inference.

Once during itinerary Uddālaka Āruṇī was living in the Madra-country. He was staying with Patañchala of Kapi lineage, who was a great master of sacrificial learning. Uddālaka was studying the texts relating to these sacrifices. Patañchala's wife was haunted by a celestial being whose name was Kabandha and he was the son of Ātharvaṇa. Once this being asked them whether they knew the Supreme Ruler who controlled all beings from within like puppets. None of them know it, hence they asked him to teach it to them. He taught it and also told them to meditate on the Supreme Ruler as their internal ruler which would lead to omniscience. Uddālaka challenged Yājñavalkya to describe that Supreme being. Yājñavalkya rose to the occasion and described it in detail. This section is often referred to as the section of the Internal Ruler (Antaryāmī Brāhmaṇa) and the Vaiṣṇava tradition regards it as the highest teaching. The Gīta in the eighteenth chapter refers to it in the two verses where it is said that Īśvara controls all beings. But the special teaching in this section ends with the state-

ment that 'He is the unseen seer, unheard listener, unthought thinker. He alone is the seer, listener, thinker etc. He is the eternal being. All that is different from Him is mortal.' Uddalaka realised the greatness of Yājñavalkya who came out to be adept even in this mystic knowledge.

This particular meditation is the highest devotion or Bhakti or Śaraṇa. 'The universal controller of all is my inner controller' is the knowledge that gives both, the absolute self-confidence and the sense of dedication. In later Hinduism, specially in Śrīkaṇṭha's Śaiva Viśeṣadvaita and Vira-Śaiva sects, this concept occupies the central theme of sadhana. Rāmāṇja's Viśiṣṭādvaita and Rāmāṇanda's Ānandādvaita also emphasise this meditation. Thus we find that it is a practical vidyā Śaṅkara being conscious of the attributeless Śiva as the topic of this chapter does not go deep in analysing this meditation, but Paramaśivendra has dealt with it in detail.

THE ATTRIBUTELESS BRĀHMAṆA

Though Gārgi had retired due to a technical fault she committed in questioning logically that which pertains to the realm of the scripture or mystic experience only, she was not quite convinced of Yājñavalkya's superiority. She begged of the Brahmanas to be allowed to question a second time. They allowed her to do so for she was sure that if Yājñavalkya could answer her two formidable questions, he was bound to excel all in expounding the knowledge of the Absolute. Gārgi makes out the questions as dramatical as possible.

Her first question relates to the spatially and temporally all-pervasive being. She wants to know who is it that is beyond space and yet pervades all that is in space, and who remains throughout time. The idea is to know the Being that pervades and is the basis of the Sūtrātma and still is beyond it as the commentary points out. The whole dualistic universe that is manifest merges into this Being like the earth into water.

The Unmanifest, Māyā or the Divine power is that which is the basis of the Sūtrātma according to Yājñavalkya. All that manifests is the expression of the Power of the Divine Being Śiva. Śaṅkara makes it clear by stating that this exists in all times and during origination, continuation, and dissolution, Gārgi was satisfied with the answer and went on to ask the next query.

Her next question is about that which pervades the unmanifest like warp and woof. As Śaṅkara remarks, this is a difficult question to answer. The Unmanifest itself is difficult to explain for it is beyond the concept of space and time, but at least it is the cause. Now the question is about that which surpasses the concept of causation. If the answer be that it is inexplicable, Gārgi can charge him with ignorance (अविज्ञान). On the other hand if he explains the inexplicable he can be charged with mis-apprehension (मिथ्याज्ञान). Hence Gārgi considers this question unanswerable.

Avoiding both the pitfalls Yājñavalkya answers in the words of the wise. Since he is not explaining it, he cannot be charged with mis-apprehension and since he is quoting the wise he cannot be charged with ignorance. Paramātma, the imperishable (अमर) is what pervades even the unmanifest. Śakti is contained in Śiva. This supremely Real is neither gross, nor subtle, is beyond all measurements, matter, quality, senses, mind or sense of inside and outside. It is that which is beyond all attributes. Śaṅkara points out that the very effort of denying so many adjectives implies the existence of Reality. In spite of it Yājñavalkya gives proof of its existence to make it explicit even to the dull-witted. Gārgi points out that all that exists is experienced with attributes. Hence it is natural to presume that the attributeless does

not exist. Most of the later thinkers including Vaisnavas have given this very argument. Yājñavalkya foresaw it and hence went out of his way to rationally demonstrate the existence of the attributeless Reality. In a beautiful summing up Giri points out that world-causation is the indicator of the Supreme in the second sūtra, of Śaṅkara-mīmāṃsā and that Bādarāyaṇa got his cue from this passage of Yājñavalkya. Giri also gives a number of technical logical syllogisms to prove it.

Basically orderliness of the universe is considered here as the indicator of the inference of the Supreme. The guidance of a conscious transcendent is necessary to maintain regularity in the universe. The Supreme is supremely independent, but everything else depends upon Him. Since his creation is so great and those controlling it so wise and powerful, he is much more so than them. Thus he is wisdom and power itself, whose association makes them wise and powerful.

The Āchārya points out that a thing having parts is bound to be tending towards disintegration by disassociation of the parts. Since things are not disintegrating, we have to presume a principle which is immutable, who not only keeps things integrated but keeps them separate and within their limit. Nothing and none can transgress His rule. His rule extends even to seconds, minutes etc. i.e., time. Similarly moral conduct or charity does not yield to any results in this world still people practise it even by suffering. Such moral persons are praised even by those who are well versed in the field of scriptures, inference, science etc. Such praise implies the fructification of morality in a future existence. The Supreme Being alone can guarantee such fructification. These arguments, specially of the integrating principle are important for generally to ordain dispassion the momentariness of objects is emphasised by Śaṅkara leading at times for an undiscerning eye to see an identity of approach between Vedānta and Buddhism. But in Vedānta the concept of the Supreme Reality as a positive principle is super-most.

There is close inter relation in the way we prove God and the way we conceive Him. The kind of evidence to which we appeal for our conviction of the existence of the Supreme Reality reflects our conception of it, what we mean by it. Śaṅkara observes that the Supreme Reality is beyond reason, but is not un-reasonable. Proofs do not produce religious faith, but they clarify and interpret the already existing faith. Faith in the divine seeks to understand itself through logic. Argument from design, teleology, to use a technical word, is advocacy of a purposive world-outlook. Being a person is being a physical frame, but it does not explain the principle of free choice felt by all of us. This intelligent directive purpose perceived in ourselves makes us feel its presence in the whole of nature. The order and harmony of creation can make sense only if a directive intelligence is at the centre of it all. Thus the commentator is not an illusionist or an idealist as ordinarily conceived. He makes this a proof of the Supreme and there by is in line with the thinkers who respect and work for order and harmony. He was not one of those who could accept that by mere chipping, a great statue could be made, or that six monkeys sitting at six typewriters could type off the Hamlet. Even non-intelligent objects seem to be directed by a rational plan. Śaṅkara goes a step further and claims that the existence of plans itself needs a planner. Without being blind to this world-design and world purpose we can not reject a conscious Being directing and maintaining the whole creation. Even Marx accepted a historical development leading to world-wide Communism. So did Buddha and Mahāvira accept a moral order. But they seem to accept leading without a leader, or an order without an orderer. This is blind faith. The important thing to be noted here is that whereas the western theologians and Philosophers accepted only a futuristic purpose, Śaṅkara in the tradition of Vedānta accepted, also a present purpose, the

integration principle. Leibniz perhaps comes closest to him in this. He talks of 'pre-established harmony' a 'cooperative nature', 'a symphonic order of many instruments playing together.' Following him Shaftesbury advocates cosmic harmony. But we must remember that Śaṅkara preceded them by a millenium and we must note that he is free from sentimentalism associated with these thinkers specially because following the Christian theology they regard man as the central concern of the Divinity. To Śaṅkara the whole purpose of the world is to provide a physical basis for the manifestation of the Cosmic Being. Since He is Śiva by nature, the conviction of optimism for the good prevailing over the evil is sustained. This follows the moral ground which Śaṅkara covers in this context. He sees Śiva as the cosmic guarantor of the spiritual ideal.

The juridical version or the argument from cosmic justice is the first argument of the moral law within each of us. Recognition of causality in nature, and moral consequences in human life follow from this argument. Both are included in the concept of karma in Hinduism, Buddhism and Jainism. This often confuses the Western reader of Hindu scriptures, reared as he is in dividing the two concept. Thus many of the 'sins' enumerated in Hinduism are merely aberration of social norms or physical and psychological laws. Others of course relate to moral order. Purity and cleanliness are so mixed that it becomes a herculean task to sieve them. The concept of a cosmic Judge forces us to accept either a heaven and a hell or transmigration, for justice does not seem to be happening in many cases. But Śaṅkara in this context uses a more philosophical moral retribution. A virtuous life is worthwhile itself as much as the vicious life is itself evil and ruin. Morality is not good because it brings desirable results, but has a value of its own. 'The wise praise such a one' is only a way of saying that a morally wise acts morally, independent of its results. This is the highest morality and Prabhakara worked it out in detail. But since an average person is incapable of accepting it, retributive morality is the one often spoken of. A virtuous person like Yudhisṭhira may suffer poverty and banishment but he still is the virtuous Dharmaraja and is honoured by the wise as such. A vicious person like Duryodhana may enjoy with impurity his ill-gotten gains but he is still a vicious person and is condemned as such by them. Thus Śaṅkara points out that joys or sorrows do not decide moral destiny. But at the same time he is convinced that this pure dutiful devotion to moral virtue deserves happiness. Thus no matter how delayed the justice, Yudhisṭhira does win and Duryodhana does lose. In the cosmic pattern and on a cosmic time-scale virtue and happiness are harmonised, though they may not seem to be in perfect harmony on an individual fragmented pattern and time-scale. Thus Śaṅkara infers the cosmic conscious planner empirically from the world of experience. He is the basis of certain aspects of nature, intelligent order and design, moral pursuit and realisation of values as well as the casual necessity. In the finite perfection of our nature is revealed the infinite perfection of Śiva. This passage to the infinite from the finite is the way in which thought expresses its essential course. Its rejection will imply rejection of thought itself. The upward spring of the mind implies the Upward Being. To say or feel that a thought is better or worthier because it is more coherent or integral or logical implies that the being which is more coherent, integral or orderly is more perfect and more valuable. Brahman is only another name of the Limitless Perfection. His infinitude is unique for it involves the unity of meaning and being (*सर्व* and *सर्व*),

Yājñavalkya goes on to suggest another dimension of the proof of the Divine Being. He says that whoever without the wisdom of this Being performs sacrifice, prayer, worship, austerities etc. will attain but meagre and temporary results, and he will be pitiable at the moment of his death. On the contrary the one who has the wisdom of this Being becomes a Brahmana. As Śaṅkara observes, this is another rational argument in support of the existence

of the Supreme Being. It is called the pragmatic argument. Its ignorance leads to bondage (बन्धन), and knowledge to liberation. Since no other mode is available for liberation except this wisdom the essential mark of a true idea viz workability is present here. Basically an idea makes certain demands on experience, and if experience honours and fulfils these demands, it is certainly true. I see a car moving at a distance. The idea of a car if it refers to a true car will demand certain experiences like increase in size, the sound of a horn, whizzing away, passing etc. If these experiences follow, the idea referred to is a true object. The conviction of a Divine Being grips the believer and moulds his entire life. The world is no more the same to him. It becomes His manifestation, a conscious communication from Him. This brings him effectively to terms with life, organises his energy into moral actions, integrates him individually and socially. A man with faith is no more a shattered and futile person. If the idea did not refer to a true Being these results would not have followed. This may not bring a metaphysical certainty but it certainly creates a will or a right to believe. The resolution is needed to sway the doubtful causes into certainty. Truth of the belief in Śiva is urged on the basis of its practical-moral workability. The idea is that even if reason is incapable of settling the issue, the practical life needs a decision. If undecided an infinite chaos is staring at us. Every decision will have to be taken in the dark or will have to wait for infinity. But if we cast the dice on either side all our decisions become meaningful and no decision need wait. It is true that it is at the end of the tunnel of time that we will know the winner, but it is better than to be in suspense for eternity. Vasudeva points out that a doubting tone is bound to lose both the worlds. A neutral course is not open. Either you live as if the Divine moral order exists or as if it does not. If it does, you cross the bridge of this life as a Brahmana, if it does not, you still remain a Brahmana. But if you live as if the Divine moral order does not exist, and it *does*, you pass over it as pitiable, and even if does not it, you still are pitiable like the rest. This implies also a view of *realizing* the Divine. Śiva is the supreme consummation of spiritual values. Our co-worship with Him is an inspiring idea. Even if the Divine moral order is non-existent, we can bring this about. Even when a thing is not proved it can be materialised. Of course this is not the line of thought advocated by Sāṅkhya. But a mīmāṃsaka like Prabhakara and Pārthasārathi can very well take up this position, for for them Dharma or the goal of 'life is to be produced and not a settled fact like Brahman is to the Āchārya.

No argument in itself is final. This is pointed out in the 'commentary by postulating that the 'nature' of the Sāṅkhyas may be considered as an alternative. But Yājñavalkya answers back authoritatively that 'the imperishable is the unseen yet seer, unheard yet hearer, unknown yet knower, there is no one else who is seer, thinker or knower except Him, the unmanifest or śakti is woven like warp and woof by the Imperishable or Śiva. Thus Yājñavalkya indicates that though every argument can be refuted yet a strain or direction of truth is the total picture obtained by synthesising them all. If some formulations are more logical they are irrelevant in postulating a religious-worshipful idea of the Reality. If some are clear about this postulation, they are not so logical. But a thoughtful believer is more confident of his faith after the enquiry than before it. The arguments based upon causation, design, purpose, morality etc. can each be unsettled in detail, but that 'does not disprove His reality. The truth often is real and convincing in spite of specific arguments being inconclusive. Any historian or a judge knows this well enough. While sifting and weaving of evidence, it is not the adequate strength of each particular strand that is the deciding factor, but the integral solidity of the texture that yields the true explanation. Wisdom consists in deciphering the contribution of the strength that is to be expected from a particular strand of reasoning. The

architectural character of the structure of truth is important. In modern physics various models are tried out and the one most suitable is accepted. In this we find that the evidence as called by the great master assures the reality of the structure of Being rather than that of non-Being, the convergent probabiliay is towards a Universal consciousness. There is no *specific* proof, but the tendency of all of them sustaining and confirming each other. And that is why Śaṅkara does not mention a *single* proof but enumerates them.

There are some who do not want to take a risk. They would rather remain in suspense than to err. But let us analyse, what is an error? Error is the failure to consider all the relevant facts. Thus it presumes a more inclusive and balanced wisdom. In reference to this wisdom a judgement may be called an error. That wisdom presumes a wise who is sovereign in wisdom. Thus either there is nothing that can be called an error or there is a conscious being who possesses the infinite unity of wisdom in having all possible truth. Thus to remain in suspense itself implies an all knowing centre of truth. This reasoning has been covered by Śaṅkara in the Sūtra-Bhāṣya. Frankly the atheistic rejection of the ultimate spiritually Real makes reason itself meaningless. It may not be logically demonstrable that the cosmic conscious Being really exists, but its unreality, equally undemonstrable, leads to existence itself becoming senseless. Śiva may be incomprehensible but nothing else is comprehensible without His reality. Śiva is the centre or cornerstone of rational moral experience and its ultimate implications. All this has been discussed leaving out the personal testimony of Yājñavalkya. Śaṅkara and a host of others all over the world accept that a spiritual Ultimate has been experienced by them. Thus it is clear that for Yājñavalkya the attributeless ultimate reality is not a concept but a precept. He presents it in a logical way to convince the wavering soul, that Śiva is the Ultimate beyond, present in all the faculties of nature and psyche.

Gārgi bowed out requesting the other wise ones to do the same. Śaṅkara points out that the same Supreme Reality is called differently due to differing adjuncts. In itself being beyond name and form it is called 'not this'. Associated with body and ignorance it is called 'jīva' the individual. Associated with infinite knowledge and power it is the inner controller. The commentary repudiates certain sectarian views like: the inner controller is the slightly agitated state of the Being which is like an ocean; the individual is the extremely agitated state of the same Being who does not know the internal ruler. Some conceive of eight states viz., Undifferentiate, witness, individual, individualised self, species, virāt, sūtratmā and controller. Some consider these as powers. Still others as the modifications. But all these are against the rational approach that a thing can not be really both afflicted and unafflicted at the same time. Thus unaffliction is the real and all others illusory. The seeming difference is due to adjuncts. Intrinsically there is neither diversity nor unity, for it is Pure consciousness as Hiraṇya garbha, Unmanifest, gods, species, individuals, men, animals, spirits etc., but remains Pure all the time. Thus ends the main topic of this chapter.

ŚAKALYA BRĀHMAṆA

Now the immediacy and directness of the Absolute is being conveyed by mentioning contraction and expansion of different gods who are ruled by It. The contraction ends with vitality and expansion with infinity as pointed out in the Nyayanirṇaya. Śakalya was a priest and so his questions relate mostly to the ritualistic section. In the earlier section of the Śatapatha Brāhmaṇa it has been stated that Yājñavalkya had warned in the knowledge of the Absolute and that if he so indulged, harm would follow. In spite of this admonition he indulged in this assembly even after being alerted by Gārgi. Eventually Yājñavalkya asks him whether he knows anything about the All Pervasive Real present within, and since Śakalya knew nothing

about It he was destroyed, indicating that one ought not argue about the Supreme without being dedicated to Its search.

Śākalya questioned about the number of gods. According to Śaṅkara gods are different powers of one Mahādeva. Since his power is infinite, it is only for the sake of convenience that categorisation is indulged into. Hence one cannot talk of any specific number as the final or real. So Yājñavalkya categorised them as it is done in the Nṛvid section of Vaiśvadeva chapter. The number mentioned there is three thousand three hundred and six (thirty three thousand three hundred and three). They can be regrouped in to thirty three, who can be regrouped into six. These six can be reduced to three, who are actually two. The two are one and a half, but they again can be reduced to just one. All the gods are the powers of one Mahādeva.

Thirty three are the important and meaningfully real categories. The eight Vasūs, eleven Rudras, twelve Ādityas, Indra and Prajāpati are the thirty three. As Śaṅkara points out the Vasus transform themselves into bodies and organs of all beings which serve as the support for their work and its fruition, as also into their dwelling places. Vasūs are so named for they help others to live, apart from living themselves. The eleven Rudras are the five senses of knowing, five organs of action and the internal sense organ i. e., the mind. In short the transmigrating adjunct or the individual self is the Rudra. They are so named because they cause weeping on departing from the mortal body. The twelve months are the Ādityas. Time is the element meant here. Ādityas are so named because they move carrying along all this. Śaṅkara makes clear that months are only manifested parts of the eternal time and they move indicating the exhaustion of a man's sojourn on this earth by the exhaustion of the fructified karma. Indra is the strength or thunderbolt that strikes to kill. Prajāpati is the sacrifice or really the means to sacrifice. Actually yajamāna or the individual self (jiva or chidābhāsa) is the animal mentioned here.

These thirty three may be included in six. According to later tradition Dyu is Śiva, Āditya is Nārāyaṇa, Antarikṣa is Kārtikeya, Vāyu is Durgā, Prthvi is Gaṇeśa, and Agni is Sūrya. Thus the six sects of later Hinduism are postulated here.

Three include the six. Agni, Vāyu and Āditya are the three deities meant. Śakti, Śiva and Nārāyaṇa in the paurāṇika tradition are the corresponding three.

Matter and life are the two deities out of which all evolve. Puruṣa and Prakṛti or consciousness and the unmanifest are the two deities. Nārāyaṇa as the ground or material cause, and Pārvatī as the directive or efficient cause are the corresponding gods of later Hinduism.

Śiva or Saguṇa Brhman is the one and a half. Vāyu is its external form and animation (शक्त्वा) is its internal form. Since its presence causes everything to grow it is called one and a half. Ignorance creates the infinite illusion in the presence of knowledge, thus ignorance associated with knowledge (अज्ञानविच्छिन्नात्, नो ज्ञानवत्त्वसम्बद्धं, एव २३) is the cause of all growth.

Brahman or nirguṇa Śiva is the one who is the substratum of all the deities. Life or vitality is its symbol. As Śaṅkara says Brahman is the inner being of all the gods. He is called Tyat i. e., the one who can never be described directly by a word. It is concluded that this is the unity and the infinite variety of gods. Brahman expands into different numbers upto infinity. It is It alone which appears as having different names, forms, activities, attributes and powers. Gṛi points out that since the words hundred and thousand refer to infinite numbers, the Nṛvid enumeration includes infinite varieties. He further points out that since words differ

their capacity for meditation and action, and since they further differ in their aptitudes, likes and dislikes, this Supreme Lord makes Himself manifest in various names, forms etc. Performing meditations, rites and conducts most suited to them they acquire various stages of mental culture reaching the unity with a particular deity who is part of the Sūtratma. Thus diversity is the grace of Siva, rather than an attempt to confuse, as understood by the dull-witted.

It is in this spirit that Vyāsa, Śaṅkara and others traced the entire scale of belief and worship from naturalistic polytheism to mystic monotheism and pantheism. Vedic prayers are addressed to this Supreme Reality that animates in every natural and human object as well as the very being of the subject and his manifestation in the gross and subtle body. Indra, Rudra, Agni, Varuna, Mitra, Rta, Sūrya, Viṣṇu, Vāyu, Parjanya etc. are just a few of them. Reading the prayers one finds that everyone of them is extolled as the highest and similar adjectives are used for them all. In later Paurāṇika, Āgamika and hymnal literature we find the same tendency. A thousand names of each deity regularly use the names of the other important deities. Āvaraṇa devatās of any deity include all others. If one does not compare the other passages one might tend to feel that very aspect is the Supreme. This led in the last one and a half millennium many sects to rise. Each one has passages if not in the Veda, at least in the Purāṇas and Āgamas to support his contention that the particular sectarian deity is the creator and lord of all, and none is equal to him. But a review of other sections or similar literature convince that the deity is an aspect of the Supremely Real non differentiated Absolute. Different stories of Śaṅkara Bhagawad are bound to convince any one that devotion was absolute to the particular manifestation only because it was a manifestation of the Supreme, and not because there was anything *special*ly supreme in the particular manifestation. Many modern sectarians have tried to prove that the great master was a Śakta or a Vaiṣṇava. But the fact is he was both and yet untouched by both in a sectarian way.

Though Max Muller has coined a term henotheism for Vedic devotion thinking that the Vedic seers admitted the existence of several limited independent gods, any one of whom could be conceived at a given moment by a given devotee as the Supreme, since the idea of one Supreme Ruler was present, yet he shows either ignorance or misjudgement of the fact that the Veda does *not* support the idea of independent deities but is absolutely monotheist in accepting the nameless and formless Supreme Absolute, whose power is manifested in the dependent deities. At a given moment the Supreme in a particular adjunct is considered as the object of worship, hence the confusion. Since the Vedic seers were clear about this, they never tried to neglect or suppress any of the deities as Ikhnaton and others tried, nor did they look down upon any deity, as the Hebrew or Arabic tradition of monotheism tried to do. It is true that later Vaiṣṇava traditions did try this monotheism, but that was much later and it never could become the Sanatāna Dharma, and remained a sectarian movement. The main stream continued to hold that at the back of all the Gods, is the one ultimate divine Real. 'Tyat' here refers to that Real. That Real is also the inmost heart and core of man's being, the soul of his soul. The highest wisdom is this identity and the highest worship, intense meditation on this Unity. Thus Hinduisms sets the ideal of perceiving the infinite reality of the cosmic Being as identical with the purest self of the individual being, to recognize one in all, the eternal unity through all the vicissitudes of the individual existence. Philosophy grasps and solves the problems that arise on critical analysis of this mystic conviction. But the conviction born out of experience is to be explained, not denied. Thus Hinduisms has a personality all its own, and its monotheism is a philosophical monism and poetic theism, rather than an emotional prophetic monotheism of the semitic races.

Śākalya goes on to the next question where eight forms of Brahman are discussed in detail. Each form has its own abode, the means of perceiving it, its enlightener and its deity. Each form is the ultimate resort of the body and organs in its own way. In each case Śākalya describes all other parts leaving out the deity and Yājñavalkya supplies it. Śāṅkara points out that in this section the deity is that from which all the aspects emanate. All these eight forms and parts are for the purpose of meditation as pointed out in the Nyāyanirṇaya. In later Āgamika literature eight aspects are quite common for meditation. Each part has a universal aspect, an individual aspect and their emanator. The object of meditation is the same. Colours are mentioned twice suggesting that Yājñavalkya knew about the two aspects of colours viz, colour of the object and colour perceived in the eye.

Śākalya further describes the pentad meditation of the same Supreme Being. It shows Him divided into five directions unified in the heart. Yājñavalkya challenged Śākalya in no uncertain terms that if he continued in this fashion he was nearing his own end. But as directed by the deity Śākalya continued in the same fashion. Each direction is associated with a specific deity, its support which in each case sublimates into intellectual emotional centre, called here, the heart. At the end Śākalya goes on to question the unquestionable, the support of the heart. Already in Gargi's case Yājñavalkya had pointed out not to question logically what is known through the scriptures or mystic vision, lest the evil may befall the questioner. Śākalya falls into the same pit and comes to the inevitable end.

Śāṅkara points out a deep mystery. Śākalya knew that Yājñavalkya had a realisation of his own self as the all pervading direction. Through this symbol he had attained the identification with the whole universe as his own self. Thus this was his Iṣṭa or chosen deity. Śākalya tried to make fun of it by asking the support of the heart. This was too much for Yājñavalkya. Under no circumstances should one question the mystic vision and the mystic symbol of an individual. Āgamika tradition emphasises the secrecy of one's incantation (मन्त्र) and chosen deity (देवता). Some traditions specially forbid initiating a disciple into one's own incantation and deity. The main idea is that faith should not be questioned. The fact that Śākalya asks a personal question, 'What deity are you?', rather than 'What is the deity?' indicates that Śākalya tried to insult Yājñavalkya in this fashion. It was this which enraged Yājñavalkya and brought about the death of Śākalya. Śāṅkara observes that everywhere in the Vedas it is stated that in this very life one becomes identified with the specific form of the deity that one meditates upon. Gṛi points out that the great Muni had attained the identification with the whole universe through the symbol of the heart. He also raises the question that only after death viz., disassociation with the body, the identification with the deity of the direction should be possible, since two associations are not possible. The answer is simple. If the associations were real, it would not have been possible. Since they are only superimposed, unreal, there is no defect. And the Veda clearly states that the identification is possible in this very life while living in the body.

The commentator explains that form is in the heart in the shape of past impressions. No form can be recognised as such without a previous impression. Hence the external universe is always 'observed' in terms of what impressions have been made. Coordinates of the subject determines the object. Each object has infinite dimensions or faces and it is the observer who determines the particular face of the object which is observed. Vedānta does not deny the objective reality, but emphasises the independence or choice-factor of the subject. Thus sometimes looks like an idealist view, and at times Vedānta has been condemned as Buddhism in disguise, but that is because the whole concept is not properly understood by the critics. Vedānta accepts

the subjective choice of the particular aspect of an object at the moment of observation, *without* denying that the object *has* infinite phases. Actually it is the consciousness of Śiva which is appearing to us as an object, for our consciousness is but a reflection of His consciousness. Since He is infinite, His consciousness is infinite, hence His message is infinite. Our limited being, the body-mind-complex can take in only the infinitesimal of that message. Hence our knowledge is limited. We know only one phase in space time causation of the whole object. Thus the picture which we form is limited by our own impressions. Therefore objective knowledge is said to be existing in the heart. Thus, Śaṅkara observes, the heart begins or creates the forms, and as such it can be said that the heart is transmuted into them.

Discussing the connection between the South and Yama Śaṅkara points out that the sacrifice is accomplished by the priests, and bought over by the sacrificer from them by paying the fee. Thus he obtains the southern heaven (दक्षिणायाम्) along with its ruler Yama. Śraddhā in this context is defined as the desire to give with devotion to Maheśvara and with certitude about its result. The fee is the result of Śraddhā, hence without Śraddhā if it be paid, it cannot bear fruit. One is to remember that the Taittiriya Upaniṣad lays down that one ought not to donate without Śraddhā. And this Śraddhā is but a manifestation of the heart, for it alone knows Śraddhā. Modification is always in the one who modifies. Thus we find the clear commentary on the famous passage of the Veda that fee and faith are interrelated. The North and Soma are associated because both the Soma vine and Soma deity (उमा-Maheśvara) are found in the north. Śaṅkara clearly points out that since mere Soma-worship (विसृज्य) being an action can never take one to the northern heaven (उत्तरायाम्), the meditation on the deity is implied by the word initiation (दीक्षा). The initiate is bound to stick to truth. False speaking makes initiation invalid. The truth is known by the heart.

Śaṅkara Bhagawad postulates that by identifying with the heart Yājñavalkya has become all name, form and action. Not only the seen, but the unseen is also identified with the heart for the rites leading to the Southern heaven, and the rites associated with meditation leading to the Northern heaven have also been included. Thus all the universe and speech (Veda) are modification of the heart. Śākalya questions this universal identification when he asks the support of this heart. That which supports this heart is naturally excluded by the heart. It is this allegation that infuriates Yājñavalkya for the heart is his window to the infinite. The heart is at the moment in the body else one would be dead, but the body being a part of the universe is really in the heart. This identification or superimposition is what keeps the body alive. There is a clear suggestion of inter-imposition (अन्वेषात्मात्र) here. The body is materially or really super-imposed on the heart along with the connection between the two being super-imposed. The heart, though is not materially super-imposed, being true itself. Only its association with the body is super-imposed. Thus though the heart rests in the body it is neither limited nor illusory. The editor points out clearly that the form is completely identified with the eastern direction. The name with zenith, the mere action with south, action with progeny with west and action with 'knowledge' with north. Thus the whole universe of name-form-action is identified with the heart.

In spite of Yājñavalkya's warning, Śākalya went on to ask, 'What keeps the body and heart interconnected in spite of the knowledge, or what is the cause of their being thus super-imposed?' Yājñavalkya answered that it is the vital force, the manifestation of the Divine will that causes and maintains it. Śaṅkara points out that the body, mind and the vital forces are interdependent. They work together as an orderly aggregate. They act for the fulfilment of the purpose of the individual self. The transcendent Brahman regulates all these by pervading

them like warp and woof. In the kāṇva recension, followed by Śaṅkara Bhagawad, the passage describing the Supreme occurs here which must be read afterwards. So Yājñavalkya now asks Śakalya the ultimate question. He says 'Thus have I described the octads as questioned by you. Now I ask you who is it that projects and withdraws them, remaining untouched by the process. If you have asked me the manifestations without knowing the one who manifests, you shall have to die. This ultimate Real is to be known only by the Upaniṣads.' Śakalya knew it not and thus died an inglorious death, for even the last rites could not be performed in the absence of his mortal remains.

The Upaniṣad described the Supreme Real by referring to the last chapter (2 3.6) where it is described as 'not this, not this' beyond all that can be predicated. Giri concludes that the mere vision of Kūṭastha, the substratum of the inner controller of all the universe and externally controlling the heaven and earth as associated with ignorance is the Supreme self within us. Yājñavalkya wanted to demonstrate that Śakalya had no right to question him since he was ignorant even of the fundamental truth.

The Ācharya points out that beyond the attributes of the effect, the Real is incomprehensible. It can be known only by the mystic wisdom. A mystic should be adored and worshipped, for disrespect to him destroys a man in this world and in the next. Moreover those who are not wise should be defeated by the mystic and the fee taken away by him is being ordained. This indicates that those who are merely learned of the words of the Veda should take a secondary place where the mystic is present and should offer all their possessions to him. It is due to the mystery that the words, charity, conduct, austerity etc. have any meaning. Since the mystic and Real are one, the mystic must be given honour due to the Real Himself. The later purāṇas maintain the same spirit by stating that a devotee is a symbol worthy of the same honour as the lord.

Yājñavalkya challenged all those present but none of them took it up. Then he asked them the root cause of the universe, comparing it to a tree. Hindu tradition has often compared the universe to a tree, a river or an ocean. Actually man here is compared to the tree, and Yājñavalkya asks that a tree when cut rises again from its root, what is that root from which man rises? He also says that a tree when uprooted does not rise again. So the seed or semen which give rise to another tree is not the answer. The Brahmanas present there had no answer, and so Yājñavalkya took away the cows.

Having finished the story the Upaniṣad goes on to describe the root of man in her own words. Pure intelligence, Bliss, Spontaneous, Ever content, Śiva is the root from which the universe springs. Śiva is also the bestower of the desired results to those who perform rituals. Śiva is the dispenser of wealth. He is the supreme goal of the wise who live in him renouncing all desires and rituals. He is the end and beginning of the whole universe.

The concept of Bliss as regards the Supreme Real is discussed. In Dharma-mīmāṃsā while deciding the meaning of the incantations it has been proved that the meaning of words in the Veda is the same as in everyday usage. Hence bliss should also mean cognised joy as it is the usage in sentences like 'it was bliss to be on the hills.' But then, other texts reveal that in Brahman one does not cognise anything apart from its own being. Thus bliss refers to the state of cognition which is denied in Brahman. Hence the true import of the mystic state revealed in the Veda must be determined. Added to this is the fact that Kapila and Kaṇāda along with the Buddha do not accept bliss being cognised in the state of liberation,

while the Vedantins accept Infinite bliss cognised as non-different from the self-evident witness. Of course there are other mystics who accept the object as full of bliss, and the individual self tasting it as an object. Hence a discussion is necessary. The obvious answer of the faithful will be that we must accept what the Veda reveals. The bliss can be only a cognised bliss, and if can not be cognised it will not be bliss. So even though it may sound impossible we must accept it on the authority of revelation. Śaṅkara declared that scriptures being of a revealing nature can not transform: they cannot make fire cold. It can not be asserted that in some other country fire may be cold. Thus he is affirmative that revelation can not assert that which is contradicted by direct or inferential knowledge. It can only supplement the knowledge. The answer may lie in that the experience 'I am happy' is direct. Similarly Brahman knows itself to be bliss. He asserts that the analogy does not hold true for the experience. 'I am happy' relates to the body-mind complex. Liberation is bereft of the body and the mind, and thus experience of this nature can not take place. Moreover such an experience will imply duality of subject and object, which is denied in Brahman. Giri suggests a possibility that even though ordinary knowing is an activity needing duality, the knowledge of liberated bliss is not an activity. But this will imply assertion of an unknown type of knowledge in the Veda. Such an assertion is undesirable, for then any possible meaning can be assigned to a Vedic sentence.

The discussion here touches a vital point. The Nyāyanirṇaya raises three alternatives of knowing bliss: who knows It? The supreme real, the one who has attained It, or the one who is still striving for It. None of these can experience It. The supreme, being nondifferent from bliss, cannot grasp it, for it is something else that one grasps, not one's own self. Similarly the one who has attained It is incapable to make It an object of cognition, and if it is contended that he does cognize It as an object, then surely he is not non-different from It and has thus not attained It. The one who is still striving for It, identifying himself with the material coordinates not sufficient to realise the Absolute, cannot obviously grasp that bliss. The aim of endeavor is achievement. Checked or frustrated achievement is grievous. We want to reach a final stage. Our aim is to worship a Reality which is utterly achieved, beyond limits or problems. Infinite perfection is an inner need, even if the intellect refuses to accept it. All religions insist on perfection as the sign of saintly mystical realisation. The saint cries aloud "I am because purpose is fulfilled. Nothing remains unattained. I am Bliss Absolute, the limitless or non-problematic joy". Perfect by definition is that which lacks nothing. Excellence is completion where it lacks no part of its natural magnitude (पूर्ण). Brahman is infinite, eternal bliss. Apart from Hinduism this perfection is not claimed as existing in man while on earth. But Hinduism claims this perfection in the way that the sea remains untainted by a dirty stream. Thus it will not do for a Śaṅkaranist to impute relativism to this bliss. Nor will it suffice like a Buddhist to assert the end of life or self itself in the theory of anatta. It is true that the conviction of our own insufficiency pervades all our activities. It may be true that all our values, truth, beauty, goodness are partial, and thus ultimately unreal, but to assert it we must transcend them in the Absolute which has impartial value, truth, beauty and goodness. The Absolute must be perfect since it is complete, final and All. If there is anything not included in It, that will stand outside It necessarily limiting It, reducing It to finitude. Thus the Absolute absorbs all finite categories and values. Thus Śiva of religion and Brahman of metaphysics fuse into one. Śiva contemplates the moral toil of man as adults regard the intent but inconsequent acts of children. Brahman is the ground in which moral categories are transcended and absorbed. Unless the bonds of all positive and negative values are consu-

mated they no not relieve and perfection, is unattained. But from the standpoint of active perfection, Śiva is the eternally unattained perfection. Value is eternally real only in being inexhaustible, that is in its eternally active perfectability. Achieving, problem-facing, hazard-ing activity is really perfect. These two stand-points in Vedānta are represented by Śaṅkara and Maṇḍana respectively. Later on also there have been two strands one accepting perfected sainthood (*वीर्यशक्ति*), the other holding to perfecting sainthood (*विरहशक्ति*). The first in more metaphysical and the second, more religious or ethical.

Vedānta came forth as a pre-eminantly spiritual solution to life, thought and emotion. Buddhism depreciated the material wor'd metaphysically and rejected the carnal as expressed in organised monasticism. In its last day materialism took hold of it completely and the mātrāyāna-vajrayāna branch of Mahāyāna was basically a materialistic outlook. The anatta concept was bent backwards to yield to these new aspirations. Vedānta was a critical reaction to this. More adequate examination of the foundations of liberation and its positive aspect of immortality in terms of contentless knowledge and objectless Bliss was undertaken. Since materialism in the contemporary world is behaviouristic-psychology, it comes closest to the later Mahāyāna. According to this, sensation is the root of all conceptions of self. Sensation is a mechanical reaction to outside impressions. The soul is entirely a product of material force, and it grows physically, matures, decays and is annihilated at death. Immortality and liberation in this scheme is out of question Just as a clock broken strikes no hours, the dead soul has no existence. No spiritual principle or Brahman is needed to understand the soul. Matter in motions explains all. Thinking is the operation of the cerebro-neural system, just as digestion is of the stomach. Cavanis holds that the brain secretes ideas as the islets of Langerhans secrete insulin. Thus the earliest concept of food as Brahman is the position held by these schools of modern thought. Faurbeach declares that man is what he eats (*Der mensch ist was er isst*). To this way of thinking 'immortality is a dogma which is in hopeless contradiction with the most solid empirical truths of modern science.' (Hackel : *The Riddle of the Universe* pg. 210) (*italics mine*).

Vedānta offers a spiritual solution. It grants that thought is a function of the brain, but it is not its product : it is a transmissive function. The brain is a vehicle which the thinking soul uses. It conditions or even limits the thinking, but does not produce it. Thus anna is Brahms but the Brahman is not merely anna. And this extends to all the five sheaths. Now we see through the medium, then we will see without the medium. To see through the medium is mortal bliss and mortal knowledge, to see without it is immortality (immortal bliss and immortal knowledge). Personality is an organic function, but not merely so, for many fundamental parts of personality require different explanation. For certain purposes man is occupied space, but for other purposes he is also a system of chemical compounds. These two may be different, but not contradictory. If anything, they are supplementary. The concept of truth, virtue, beauty, loyalty, devotion cannot be explained in terms of brain secretions. They must be recognised in a comprehensive view of man. Science in itself is non-scientific for it recognises categories and principles other than the empirical sensuous truths. Can we say that the theory of relativity itself is a secretion ? Is the behaviourists' psychological theory only his paryngeal audible vibration ? This is the defect of the scientific account of the soul or personality. Hence it is incompetent to judge immortality. The soul is really a progressive unity in the process of self conscious experience. This has an optimistic note in the theism of the Veda, and a pessimistic note in athiesm. The athiesm of Buddha and Mahāvira emphasises the doctrine of retribution. Both of them lack definite assurance of salvation. One reaps now what has been sown in a mysterious past, ages ago, and what I sow now may be reaped not only in the

next life but in millions of lives hence. A saintly man may have thousands of painful lives in store for him in expiation of some unremembered past wickedness. And the unspeakable villain may be a saint in his next life in reward for his saintly act in a life hundreds of thousands of years back. Thus immediacy and definite assurance is lacking. Vedānta provides both, immediacy and assurance. Enlightenment of a most radical character can be had here and now. Errors and evils are due to a wrong grasp of reality, and even at this moment one may perceive the wisdom of his true being, the Brahman. This wisdom is not the result of any action, and so it is not retribution or a reward.

But what is the assurance that we can get the wisdom? Śiva's love is the guarantee:

'Light seen mid blooming flowers, the faultless grace Supreme,

Who to his servants grants the boon of justice bright;

The king of virtuous excellence who reigns benign,

In Perum-turrai girt with fragrant flowery grooves—

Himself hath come, and on this earth, a gracious form,

Descending hath revealed the Primal Duty.

That Grace who know with our Supernal Lord are one.'

(Maṅkavak XI-III-1)

The very form of Śiva is love. Appaya Dīkṣita confirmed logically that all souls will be redeemed. Śiva's infinite love prevails over all evil. Thus in the relative existence (सापेक्षिक) Śiva's love is the assurance, just as in the absolute sense (आत्मिक) the reality itself is the guarantee. Since Śiva's love can be felt here and now the immediacy is also at hand. If all jīvas were not really Śiva, finality of corruption and final defeat of all goodness would have been possible. In any dualism this immediacy and assurance will be lacking. But in the monism of Śāṅkara failure of redemption even for a simple soul will mean metaphysically, Brahman being non-Brahman (ब्रह्मणो ह्यन्यो यस्माद् द्वितीये सति यस्तुति), and religiously, the final defeat not only of the soul but also of Śiva. Thus Vedānta provides an answer which the atheist cannot provide and which an aspirant needs most. Immortality thus is one of the most important issues in all spiritual discussion. Bhagavatpāda concludes by referring to bliss eternal as the purport of this passage.

THE FOURTH CHAPTER

The last chapter dealt with the Supreme in a logical way, the way of winning an argument, while, as Guri notes, the present chapter deals with It in a way that a faithful student needs. Śāṅkara informs that this and the following section indicate another method of understanding the same truth which was dealt with in the last section. The story is to teach certain proprieties like, that the wisdom should be taught only to a student full of faith, and that it should only be learnt through a teacher.

Vaṇdeha Janaka was giving an audience to all who wanted to see him. A king giving a public audience is an old custom in India. Every citizen has a right of free approach to his ruler. Listening to the sorrows or miseries suffered by an individual is the bare minimum that a superior person can do for his juniors or dependents. Modern communications should have made it easier for the powers that be, but in practice this has practically gone out of fashion. Any way that is the Hindu scriptural injunction.

Yājñavalkya came there for gaining some wealth for his university and also to discuss about the Supreme Real. Janaka must have performed the famous sacrifice the Rājasiya and ruled independently to have been called a samrāt. वेनेष्ट राजसूयेन मन्त्रस्तेष्वस्वस्वम् । शक्तिं यथासथा राजसाम्राजिदि कथ्यते ॥ Śāṅkara gives an alternative meaning that he might have been an emperor of

India. Giri defines India as the land betwixt the Himalaya and the Ocean. Both these possibilities indicate the reason of Yājñavalkya approaching him. Yājñavalkya asks him what he had already learnt from someone else. Janaka informs him of the different symbols of Brahman that he had learnt from Itwa, Udanika, Barku, Gardabhivipita, Satyakāma and Vidagdha. They taught the *vāk*, *pṛpa*, eye, mind and heart respectively. In each case Yājñavalkya appreciated the teacher but supplemented the teachings by indicting its different sections. Yājñavalkya says that the teachers were correct for they had learn from all the three, the mother, the father and the guru. Śaṅkara Bhagawad makes it clear that the mother must be able to teach her child properly. This clearly indicates that mothers in ancient India were learned. Moreover they all were such that they never taught what was not authoritative. But none of the scholars taught Janaka the abode, ether, and what it symbolised. Yājñavalkya taught all of it when questioned by Janaka. But each time when the fee was offered Yājñavalkya refused it by saying that his father did not permit him to accept any fee without completely satisfying the student. Eventually Janaka realised that all the specific forms of Brahman that he knew were known by Yājñavalkya in a fuller measure. Thus the obstacle to his discipleship, i. e. arrogance of being a learned one was removed. He got down from his chair and prostrated to Yājñavalkya and asked for instruction. This sets up the tradition that a student must prostrate and ask for instructions. Yājñavalkya questioned Janaka if he knew in spite of his learning of the Veda, Upaniṣad and secret knowledge of Brahman, his destination after death. Janaka expressed his ignorance. Yājñavalkya taught him the knowledge of Brahman that makes a person fearless. This question of Yājñavalkya is important for it brings Vedānta closer to life. Often enough transmigration is the *raison d'être* of wisdom, but here Yājñavalkya refers not to an abstract transmigration but a direct question. He thus sets forth the tradition that a Vedantin should always put before himself the real problem rather than expound a hypothetical problem. Real problems are enough for mankind, making their increase undesirable burden by postulating hypothetical ones.

SECTION ON THE THREE STATES

The next section deals with an episode which is mentioned in the earlier sections of the Śatapatha Brāhmaṇa. Once Janaka taught certain secrets of Angihotra to Yājñavalkya who promised to answer any question later on. Now Yājñavalkya after having taught Janaka the secret of the soul as the enjoyer and enjoyed decided not to discuss anything with Janaka. But reminding him of his earlier promise, Janaka wanted to learn from him logical reasoning in support of the teaching which he had given in brief through the scriptural passage. Thus the discussions of these states of consciousness are only a rational explanation of the previous section. Śaṅkarācārya is clear that Yājñavalkya went to the king for collection and maintenance of funds for his university. He makes a clear statement that the earlier section of the Śatapatha did not deal with wisdom, to make it explicit that wisdom and action are in contradiction to each other. Knowledge is the independent cause of liberation. There have been three views of the connection betwixt action and wisdom. Some hold them worthy of practice simultaneously. Others hold that they are unconnected. Still others regard them as cause and effect. Vasudeva Kṛṣṇa and Śaṅkara hold the last view. Action done without attachment purifies the intellect and makes available the proper environment and guru for the aspirant to attain wisdom. But liberation is attained by wisdom unattended by the results of any action, physical or mental.

The Bhāṣya raises another interesting aside. The question asked by Janaka implies a very sharp intellect. Such being the case why does he not decide the issue himself? Bhagawa-

tpāda answers that the connection between the different parts of inference like the smoke with fire is very difficult even in the visible universe to comprehend. It is much more so in subtle matters like the present one. Even a number of wise persons find it difficult to come to a conclusion, let alone a single individual. Hence the law-books lay down the procedure of a seminar to decide such matters. Moreover the particular individuals who decide are all of different caliber. Some are merely knowers of the Veda, others are merely learned in spiritual matters, still others are equipped with both. The best seminar consists of ten persons : those learned in the Ṛg, Yaju, Sāma, sementics, logic, metaphysics, religious texts, and also a gṛhastha, a Vānaprastha and a Sannyāsi. Thus Śāṅkara tells us the democratic and open minded attitude towards religious matters as the Vādika view, as compared to the dogmatic view of the sectarians all over the world. Hinduism from the earliest times depended on the accumulated and convergent knowledge of the *wise ones* of the particular time to decide the issue. But only those who have already mastered different branches are to form the board. The present trend of the law-makers, who know nothing of the scriptures and the wisdom contained in it to decide the religious issue in the name of reform has no scriptural sanction. But at the same time the sectarian attitude of orthodoxy is equally non-Hindu.

The question relates to that light which is extraneous to the body-mind complex, which is ever present in all the three states of consciousness. This light is the Self which illumines them, but is not illumined by anything else, and so is w. f. all of them. The materialist may object that only a material light can help a material object which the body etc. undoubtedly are. The experience of all is that the eye that sees the body is part of the body, hence that which lightens need not necessarily be different from the lighted. Thus the body mind complex is itself the self. Just as a fire-fly is both luminous and non-luminous, the body mind complex at times acts and at other times is non-active. But dream and memory give a lie to the materialist. With which light will a blind person see, i.e., remember his past visions ? Similarly with what light will a dreamer see the dream objects when the eyes are shut ? If any other organ is so presumed why does it see only the seen object and no new objects. Moreover to remember, one closes his eyes. So the one who shus, the eyes and who remembers are the self and not the eyes which are supposed to be seers by the materialist. Remembrance and experience must be in the same location even according to materialist. His argument that only things belonging to a similar class can help to illuminate them is also invalid for though fire is lighted by earth, it is also lighted by water as in lightning. The absence of light in a dead body also proves that light is different from the body. The fire-fly glows in parts because of contraction of wings, and not because it is naturally both. Inference cannot be denied as a means of knowledge else hunger will not induce a man to eat. A materialist cannot suggest virtue and vice as the cause of seeing and not seeing at different times because virtue etc. are not recognised by him. But even after the self-light is proved to be internal and extraneous to the body-mind complex, the nature of it is not clear. Though it seems to be of the nature of knowledge it appears so only because the discrimination between the limiting adjunct or the intellect is not experienced. Actually the self does not think, but witnesses the act of thought. Thought and action do not belong to the real nature of the self. Because of this association it seems limited. A wise one has terminated this association.

The commentator like a modern sementician asserts that the meaning of a word is to be determined by its use in a passage of definite import. The meaning of a word should not vitiate it against its use in a similar passage. Thus the vijñānamaya case does not mean a modification of consciousness as held by Bhartṛprapañcha because in the passages of manomaya

etc., they accept the meaning of 'mayat' as different from modification. Since the Madhyāndina recension uses the word 'Sadhīḥ' (with the intellect), and the Kāṇva Madhyāndina both use 'Hrīdī' (in the intellect) it is clear that association with intellect is being definitely told rather than the intellect being a modification of consciousness. Intellect is a transparent and the closest 'adjunct of the self. Hence it catches the luminosity of the self and acts as if it was itself luminous. Even learned people confuse the two because of their proximity during all the activities. The mind reflects the intellect-associated-self, the organs reflect the mind-associated-intellect-associated self, and lastly the body reflects this reflection. Thus successively it is the self that illuminates everything in the body mind complex. Thus the ignorant identify this complex with the self. But it is for this self that the complex exists and functions. Since this cannot be physically taken apart and shown, the world is deluded. Only a discriminative wisdom can grasp it thoroughly. To make it clear the experience of dream is to be analysed. But to make the conception clear two states, of being in this world and being out of this world are mentioned, and sleep is the intermediary state. Sāṅkara defines this world as the present body which is experienced in the sensation of the body, the senses and the objects. The 'out of this world' refers to that which is out of this body etc. Since sleep is also out of this body why is it not considered as such? He replies that the continuation of memory of this body etc. is the reason that it is not so considered. Similarly the memory of the other world as expressed in the experiences not experienced in this world is the reason why it cannot be considered in this body. Thus it is the intermediary point from where both are remembered. Just as, as the result of sin (i. e. virtue and vice) one gets born here, so, as the result of the exhaustion of it one dies here to be associated with another body mind complex. This succession continues until one gets liberated. The word used here as the cause of birth is 'sin'. In many other passages both in the Veda and the Purāṇas this word is used in a similar context. It needs a little explanation specially because Christianity has taken up this concept seriously and developed it as a complete philosophy.

Psychology analyses religious experience and reveals its complex motivation and expression. Perplexity and faith, awe and hope, a grievous sense of need and living devotion, search for truth and meaninglessness of the manifest universe contend and at times mix with each other. In worship, adoration, meditation, sacrifice etc. is expressed the sublime reach upwards to the infinite. But there is also a helpless cry from the depths in manifesting love to creatures which is a part of religious ethics. There is conviction of reality of the highest value of religion, but equal realisation that evil is irreducible. This leads to anguish and even self revulsion. There is not only a conflict but there are phases in a complex experience of conflict in resolution. Looking at the body-mind complex the sense of unworthiness overpowers, but looking at his reality, Śiva, the sense of eternal purity over shadows it. I as I am worthless, but I as Śiva am supremely worthy. And this is the secret that forces an aspirant to accept Divine Grace.

There are two distinct views of human nature. One adheres to the view that willfully we sin and willfully a development and perfection of character is chiselled out of this sinful life. Vices are really defects or failures having a reason, and thus can be remedied by human will's well directed effort. Even Christianity had its pelagius. He was a British monk. He had a strong moral fibre. When he saw the loose-living priests and monks in Rome, he was outraged. He was deeply hurt when they insisted that they were born in sin, had no health in them and needed grace sorely. They could quote Jesus as saying that a healthy man needs no physician. Jesus said that just as only a sick man needs a physician, he had come to save only the sinners. Thus they took pride in not having 'stoic pride' of the morally strong. But Pelagius felt this to be a craven and laggard doctrine. He insisted that God does not demand what we

cannot wilfully achieve. We are corrupt and wicked by choice. The lives of Christ and others show us the way to follow it. But Augustine denounced Pelagianism. If man could will-fully chose the right he would not be tainted at source. If his initiative can choose and attain the good he would be perfectly holy without the help of Divine Grace. The view that man is a corrupt mass of perdition incapable of any good choice suits them most who magnify the loving grace of God. Hinduism too had its saints and even a few philosophers who claimed that the greater the sin the greater the glory of Divine Grace. Some even challenged God to saluate them if he could for their sins were beyond redemption. But it never became the main spine of Hinduism. Under Augustine this happened in Christianity. To be sure Augustine meant the original sinful nature of man rather than trivial sins, but few could make that fine distinction. It raised grave difficulties in the development of the science of ethics. The ethical interpretation of human life and character became a pagan delusion. Virtue did not become, in the western world, a harmonious and normal function of human nature. To be fair to Christian theologicians we have to say that they did try to recognize realisable convictions of ethical thought within the framework of Augustinian Catholicism. Thus consciousness of sin and consciousness of goodness are issues that need a decisive answer for every aspirant.

Augustine was followed by St. Anselm and St. Thomas Aquinas. Thus it became the Catholic and Protestant Christian view of the western world. But one must remember that the term 'original sin' is not found in the Bible. It knows the sinful man, but not the utter incapacity for goodness in him. Martin Luther, Calvin, Jonathan Edwards and a host of Protestant patriarchs held the view of Augustine inspite of their rejection of many orthodox ideas. Hence Christianity came into conflict with the scientific view of human nature as a continuously evolving goodness. Hinduism never faced such a crisis. In spite of Vallabha's thought of utter surrender, man's capacity to choose remained even in that surrender. This is due to the clear cut understanding of Vyāsa, Kṛṣṇa, Śaṅkara and others of man's nature propounded in the Upanishads. Man is dual in nature. The body-mind complex is always directing towards 'preyas' the sin, but the one who is the master, the self is non-different from Śiva and thus guiding as the inner controller, the antaryāmi, towards 'Śreyas', the good. The identification of the two is ignorance, the original *sin*. The more the disassociation the more is the Śiva nature manifesting. Once this identification is contradicted by experiential knowledge gained through revelation the liberation is here and now. Thus the Augustinian doctrine is true if man be held as merely the body. Even according to him the good in man exists but it is only God's work. Śaṅkara asserts that this is Śiva, man's real nature. So according to him the dual nature of man belongs to dual matter confused as one. Even where we are driven to some evil and its results the by the antaryāmi it is in reality for-good for at times the boil must ripe prior to its healing. True, in real life it is not easy to discriminate the direction of the antaryāmi and the body, for both are felt in the mind, yet metaphysically we can comprehend the duality. Eventually by a long practice we also discover the method to listen to the inner voice. The fundamental Vedic prayer, the Gāyatri is really for attaining this power. For an ordinary aspirant, the best thing is to ascertain whether a certain direction is for the sake of the body complex or not. If it be so it can safely be assigned to 'preyas' and avoided.

The present western society has practically denied the operative value of the doctrine, though holding to it on Sundays. The strongest preacher of the original sin on a Sunday is a practicing Pelagian in his weekly dealings. At times the hymnal liturgy follows Augustinian orthodoxy, while the sermon appeals to moral and spiritual capacities of man. With popular Hinduism it may be just the other way around. Philosophically emphasising the human effort, it

may compromise with the grace aspect religiously. The realisation that at times inspite of our best efforts we fail leads us to accept the divine part in our success as an ethical being, whether that divine part is internal or external, not withstanding. It is true that the varṇāśrama society did not demand too much of its members making excellence possible. The present day Hindu society has lost this advantage. Future holds the answer whether this experiment is for the good. In a free society demands in the ethical field increase in geometric proportion making the rise of Augustinianism a possibility. Emphasis on Bhakti in the modern communication media of radio, television, magazines and newspapers is quite obvious for anyone to note. Added explosion of interest in astrology, magical rites, tantra etc. is clear as daylight. All this weakens the ethical fibre built up in several post Śāṅkara centuries. But perhaps in modernising or westernising the society one has to face this challenge.

The idea of grace implies certain fundamental questions. If man is a passive recipient of a wholly undeserved, force and finally an irresistible grace, why is it not granted to all but to only a few? Is a sinner's rejection of God included in his plans? Mādhwa may answer the questions in the affirmative. Pre-destined salvation goes against allethical effort. In certain stories of the Puraṇas such a doctrine is visible. But such a conclusion is self defeating for all scriptures and teachings are meaningless in this view of pre-destined salvation. So another theory is put up. God grants to all his gift of grace, but its effectiveness depends upon man's acceptance of it. Grace in this view is like the Sun who showers his rays on all the inhabitants on this earth. Some come out and enjoy it, others remain indoors and do not gain anything out of it, still others come out in the verandah, and so on. Śāṅkara Bhagawan uses this simile often enough. This is the actual vyavaharika, pragmatic situation, for whether or not we accept the innate sinful state, we continuously expect man to become and behave better than before. Actually according to Vedānta company (saṅga) is the key to human conduct. If we could be continuously in contact with Śiva, as all Jīvanmuktas are, we are totally independently good. If we are in contact with the inner controller, the antaryāmi, we are generally good except when the past actions fructify in a way that restricts it. If we are in contact with good people our innate goodness becomes manifest. If we are addicted to joys of the body and thus in company with it our lower nature abiding in the identification becomes manifest. If we have friends who are of demonic nature we follow suit. Hence Vedānta is insistent on 'satsaṅga' good company. Since Christianity emphasised this lower nature as the real one, the whole western society has become addicted to creature comforts.

Modern science and Communism are the natural corollaries of this doctrine. A doctrine of total depravity of human nature leads one to forget about it since it is God who will claim whom He wishes, rendering it none of our concern. Reformation of man is possible only if he realises that he is corrupt. An utterly corrupt being will not recognize himself as such. It is the goodness in us which can realise the bad in us. Often enough an addict of tobacco, smuggling, blackmarketing or bribery does not realise that these activities are sinful. Tobacco is good for eviction. Smuggling is to make necessary things of life available to all sections of society at a reasonable rate against the high import duties of an unthinking government. Similarly black money is not black for taxation only cuts the poor man out of his pocket. Bribery is only a tip for the work done. This can go on. There was a Check pick-pocket who claimed pension for the practical socialism all his life reducing the richness of the rich classes. Rationalisation is endless. Thus there has to be goodness to recognize evil. Conviction of sin is an evidence of the capacity of becoming good. Augustine recognizes it and claims this due to Divine Grace. But a Vedānti questions what is it that is being reclaimed by God? If it is evil by nature, since nature never changes, it will remain evil. Therefore, in fact nothing has been

really achieved, only a natural good thing that has rotted has been reclaimed. Śaṅkara Bhagavad uses the simile of sandalwood, which smells for it has rotten becoming fragrant on being scraped, for the fragrance was already present even in the state of rottenness. An external agency, however supernatural, even God, cannot make one bereft of moral capacity, moral. Only if moral character is present at least as a capacity it can be developed by an extraneous help. Morality cannot be bestowed from without. If goodness belongs entirely to God, a creature can never be really good. But if a good soul has become corrupt then *really* he is not corrupt and can be reclaimed by Divine Grace. Thus Śiva is the reality of jīva who is, totally good, and the body mind complex is non-good that is pāpā or sin. It is in this sense that in this and such similar contexts the term is used in Vedānta literature, since ignorance of the Real is the cause of false identification, ignorance can be called the 'original sin' a sin which is causeless. Such a causeless sin is not Adam's sin. It seems the idea grew out of such usage and was later on carried to Europe through Śaiva and Buddhist monks, and having been uprooted from its native semantics was misinterpreted. The influence of these Śaiva concepts in the theology of Christianity and Mohammadanism need much more research than has been done till now. According to a spiritual experience of the great Swamī Vivekananda, Jesus himself was initiated into the secrets of Gnosticism (गनस्तिक) in an island near Cyprus. There are evidences of Jesus having visited Kashmir and Tibet. Even in later centuries the religious contact was carried on and there were cross influences.

The Upanisad goes on to assert that the dreamer creates all that is seen in a dream. All this creation is merely impressions. Agency consists in being the substratum cause of the creation. Modification of mind as these impressions is the creation. Thus the creation here is told not to prove the reality of the dream, but to indicate that even in the waking state illumination is the only activity of the self. There is an interesting medical or psychomedical advice. A person should not be suddenly awakened, for if he does not find the right organ, the body becomes diseased and the disease of this type is incurable. This also indicates the separateness of the body and the self. Śaṅkara makes it clear that this is what the medical people say, and not that any injunction is being laid down by the Veda.

The third state of deep sleep is described as the state where unattachment of the self is clearly evident. It is its nest. Since this is its nest, here the self neither desires nor dreams. There is no sorrow in this state. It gives a clue to the final beatitude. To avoid the misconception that it is a state of unconsciousness, Yājñavalkya illustrates it with the illustration of a lover and beloved in a deep embrace after a long separation when they feel neither the mental world nor the physical world but just each other. Though unconscious of everything else they are yet conscious of each other. Similar is the state in deep sleep. All empirical distinctions cease, yet the self remains as a witness without losing the character of seeing. He goes on to explain why can the self not be the repository of past impressions or desires. He refutes Gautama and Kāpāda in detail who hold such view. He also refutes, Bhartṛprapañcha who held that the impressions remain on the self after illumination, as an after effect. In support of the self as a self-illuminating entity, he says that I is like the Sun who has never been lighted nor has ever gone off.

The Bhāṣya discusses the pervasiveness of space to show that it is not a quality of space. Space in association with the universe as a limiting adjunct is called all pervasive. It is just present everywhere. The Sāṅskṛita word 'vyāpaka' means which has reached everywhere and 'sarvagata' means which has gone everywhere. Movement is an action that connects 'X' existing at a point 'A' to point 'B' so that 'X' exists now at 'B.' This means a thing that is naturally differentiated can move. Space is not so. According to Bhagavatpāda an atom is simply the

This means a thing that is naturally, differentiated can move. Space is not so. According to Bhagawatpāda an atom is simply the pure quality, hence any quality cannot reside in it as it resides only in a substance (द्रव्य). Giri points out that Vedānta does not consider 'earthness' and 'smellness' as separate substances. A partless substance is never seen to have attributes. The self being partless does not have the attributes of seeing etc., seeing is its nature. Ignorance causes the distinction of the seer and the seen. The Nyāyānirṇaya raises the question whether knowing specific objects is its natural state, or absence of such knowledge is its natural state? If the former, deep sleep will be unnatural, and if the latter, then waking and dreaming will be unnatural. The question is fundamental to the mystic thought. World-affirmative mystics emphasise the fact that Śiva creates and protects, thus attaining Śiva cannot contradict the creation. The Śāktas go to the extent of emphasising the power over the substance (Śakti over Śiva). Creation or unfolding to them is greater than the being which is unfolding. World-negationist mystics emphasise the substance over the power. Being to them is superior metaphysically and teleologically to Becoming. Both these mystics in their deep state of absorption are unconscious of any one but God, yet during the ordinary active life they adopt a different life style. One actively engages in actions that assert the world as the real manifestation and a sense that its well-being is necessary to please God, while the other regards it just a necessary evil, an interlude to be absorbed again. Yoga is definitely world-negation. Bhakti is of both types. Some regard the service of devotees as the service of God, thus keeping a positive view. Other bhaktas regard the worldly activities as a snare to be avoided. The Mīmāṃsakas and the Naiyāyikas are definitely world-affirmative mystics. Śaṅkarācārya is the only mystic who holds a well thought out philosophical view and Appaya Dikṣita has elaborated it still further. There are two states of Being. From a fundamental (पारमार्थिक) view, the being is ever changeless for just as gold remains gold passing through the forms of all ornaments, the being remains the same. From a pragmatic (व्यावहारिक) view, ornaments have to be properly worn, similarly is the specific knowledge needed in this plane. A well trained goldsmith never forgets the changeless gold while dealing with the ornaments in a specific way. Similarly a mystic does all acts without for a moment being conscious that he and everything else is only Śiva. Consciousness is playing on the breast of consciousness is the pragmatic state of Being. The world-affirmation and world-negation in Vedānta are superseded by a wholistic view. Thus there is no contradiction in the life and metaphysics of Śaṅkara. Often enough people only read him without noting his life. Actually as the greatest Master of Humanity he lived the way we should act, he devoted the way we should feel and he philosophised the way we should think. All the three powers of humanity were exemplified in him. Thus pragmatically he rejuvenated Hinduism, reformed the Hindu culture and sects, and united the Hindu brotherhood. Since 'Hindu' represents pre-Islamic India we can say that he worked in the human society present before him without any distinction of class or creed. Thus we see him a committed mystic of the world-affirmative type. But he makes clear that in reality all distinction is in association with the products of ignorance. The substratum is ever unchanged. Then all these activities have no real meaning in the ultimate sense. This makes every moment complete in itself. Every drop of ocean is complete water, not partly water! Thus our attention should be concentrated on it as a whole. The activity then will not be for any result but for its own sake. Work will be its own reward.

Thus a comprehensive life scheme is drawn. In the first half, when the e'lan vital is strong, life in the world and life affirmation will be adopted. In the last half when the

c'lan vital is slowly ebbing out, life out of this world and life negation will be lived. Of course to western thinkers like Albert Schweitzer this seems a self contradiction. He says : "Brahmanism has the courage to be inconsistent and not draw the full conclusions from the knowledge. It manages to combine affirmation of life and its negation". But this clearly shows the western bias towards bipolarity of nature. The Vedic view has upheld the multipolarity, and modern physics as well as everyday experience supports this view. The Christian view of ethics which divides ethical choice as virtue or vice is not acceptable to the Hindu tradition which accepts various shades of grey in between. To use a familiar terminology of Patañjali the actions are white, black, black and white, neither black nor white. Thus one progresses towards the final beatitude in the stages of life. Of course if some one is a spiritual genius and thus can attain the highest here and now nothing can stop him. So the Upanisads lay down that the final stage of beatitude can be gained from the student life, work-a-day life or contemplative life.

Sometimes the concept of transcending good and evil is understood to support unethical action. Since gnostics and Nietzsche are commonly read in the Western World and since they uphold such a scheme under the banner of 'beyond good and evil', many feel that Śāṅkara must mean the same concept. But that is far from being a fact. He recommends non-activity which *transcends* good and evil actions, but never professes an action that is beyond good and evil. Only a person who renounces all the worldly and the other worldly possessions, along with actions that lead to such possessions, of discovering the truth of one's own being, has the right to be beyond good and evil. He will do no evil for all evil flows from ego-centric action. But he is also released from doing good as a *duty* for he has chosen to do the highest good i. e. liberation. In multipolar ethics of Hinduism it is an accepted fact that duty for a lower good is transcended by the duty for a higher good. Since the unity of one's own being with Brahman is the highest good, all other good deeds are no more good for him. Since to a view of world-affirmation this sounds sacrilegious, it has always denounced this. Many Smṛtis have laid down a number of duties even for a Sannyāsi. But the Āchārya has clearly established that such a view goes against the Vedic concept of renunciation. Substitution of one set of good for another is not renunciation. One attains the realisation of identity with the supreme self simply and *solely* by wisdom accompanied by renunciation of the world.

MEASURES OF BLISS

Yājñavalkya goes on to define the supreme bliss. Since nothing can be known if not related to an experience he relates to everyday joy the Supreme bliss for both are manifestations of the Supreme Self in the pure (sātvika) modification (vṛtti) of the mind. The difference is quantitative and not qualitative. But one must realise that though non-different qualitatively in a metaphysical sense, on an experiential sense it will be different even qualitatively. Just as a point, line, plane and solid are non-different qualitatively, yet appear to be entirely different from each other, yet we may understand a plane in terms of a line, so also the joy can make us glimpse into Bliss. As Śāṅkara points out, ignorance divides the Bliss into joy.

Health, wealth, power, enjoyments bring joy to man. These in complete measure bring one measure of joy called human-joy. Manes enjoy a hundred measures of this joy.

Slowly on this scale of joy the Supreme bliss is put as the highest. The absence of 'other' in the bliss sublimates all mathematical calculations. The Upanisad also makes it clear that the minimisation of desires leads to greater joy. Complete elimination yields the Supreme Bliss.

TRANSMIGRATION

A complete mode of transmigration is described. In the last stages of death the self gets particularised consciousness in consequence of its past works. He is not independent in deciding the particular consciousness. If it were so, all would be salvated. Hence one should laboriously and constantly practice yoga, meditation and virtuous deeds with faith in order to gain freedom to particularise the consciousness which one wants. The commentator makes a bold statement that all the prescribed codes of conduct of all the revelation are to dissuade human beings from wrong actions of the body and the mind. This must be done while one is free to do so, and not wait for the last moment because the flow of past impressions takes over the mind and the individual loses his independence. The statements of Śaṅkara here are impregnated with deep wisdom, such brilliant light on particularly thanatology is rarely found in the great mystic writers. Independence during the last moments of an individual is the result of a life-long practice of independence. A person who remains dependent on his body-mind complex most of his life, is bound to remain dependent even then. Thus a message of hope to all aspirants who strive is given here along with the warning to those who are lethargic. Giri makes it clear that worship of gods, charity etc. is not what the Bhāṣya is suggesting here. Just as people given to other-worldly gains practice these, a person aiming liberation should practice his own methods.

The soul takes food for consumption enroute. Devotion and actions performed in the form of resultant impressions and virtue or vice go with him as the food. The impressions of all physical and mental actions also accompany him for initiating fresh actions and fructifying the past virtue or vice. This last is needed, for organs are incapable of initiating any action without impressions about it. Both in action and sense-enjoyments we find some from birth to be experts, and others dullards. Thus these three are the food. Now one must compare this Vedānta view with the prevalent Paurāṇika view where all sorts of fanciful food or cartel is prescribed. Cultivating these three in an ethical way is the means to attain a safe journey.

When he goes, the organs become pervasive, for the body which limited them is no more functioning. Or one may even say that the karma which limited it has been exhausted. The organs always are established in the e'lan vital, which is pervasive. Thus the new body will have the pervading organs again functioning in it with the help of karma that has to be suffered in that body.

The transmigrating self discards the present body, thus making it unconscious, and takes hold of the new body that is being formed by fusion of the ova and sperm. The illustration given by the Upanisad is that of a leech leaving a blade of grass while holding on to the next blade. Organs, under the sway of actions performed that are to be fructified now, manifest their functions accordingly. The external body is also necessary to manifest consciousness. Śaṅkara uses the word kuśa and clay for the materials used for the external body. Perhaps he means that just as a cottage is made out of these, so is the body made. When both the bodies are formed the presiding deities grace the organs and they start functioning.

According to Vedānta this is the process of formation of a new body. Kaṇāda¹ and the others hold their sectarian view while the common man has his own view and Paurāṇikas generally cater to the popular mind. The Upaniṣad illustrates the material by gold. Just as the goldsmith turns an ornament of gold into a more beautiful ornament, the soul turns the five elements as material cause of the earlier form into a more beautiful form. This gives a clue for the whole concept of purity on the physical level that is observed by a Hindu. Matter remains the same; life after life. Sin in Vedānta is a physical entity, since the mind itself is physical. Psycho-physical unity is a basic concept common to modern science and Vedānta. The new form is a better form or more beautiful form according to the Upaniṣads. The idea of better is covered by newer as far as the oldness (वृद्धि) is concerned. The Gīta has taken only this sense. But here on the whole the soul is evolving higher which is made clear by the nouns used to designate these forms viz. manes, mustrets, gods, Virāt or Hiraṇyagarbha. Thus it is easier to rise for the will of God is in that direction. To an aspirant this is a suggestion that he must strive for a higher state in the definite knowledge that the whole process is for our evolution. The message of Vedānta is that of hope. One is surprised to read later literature which is full of information about misery in the next life. Descriptions of hell abound when death is discussed. Here the Upaniṣad does not even mention hell.

Thus it is abundantly clear that desire is the root of empirical existence. As long as there is desire, rebirth is unavoidable. But one bereft of desiring nothing but the Supreme Self does not die but becomes identified with the Supreme Self here itself. The blind needs sight which is not a change of place or time. Freedom is cessation of ignorance. Identification with the body-mind complex due to ignorance is the cause of desire and desire is the cause of activity, which causes embodiment and mortality. Once this identification is dissolved mortality which is our nature becomes manifest. Śaṅkara discusses this topic in detail. He clarifies an important point that no new knowledge or bliss comes into being as far as the wise is concerned. It is only the removal of ignorance. Really speaking there is no difference between a bound soul and a free soul, but pragmatically they are different for the wise knows it and the other does not. Śaṅkara goes on to say that the one who knows false knowledge as false is not in illusion. Giri points out that the witness is not ignorant. Thus one who sees pragmatically the whole universe including the mental modification as different from himself appearing due to ignorance is not ignorant, but the wise one.

The Upaniṣad by means of an illustration conveys the idea of a liberated being. The lifeless slough of a snake is cast off by the snake and is not considered by the snake as being a part or whole of itself, yet it remains in the hole of the snake. Similarly this body discarded by the wise is not considered as a part or whole of his being. The wise is like the snake and the slough is like the body. A snake lives in the same hole as its slough but does not consider the slough as its self, so does the wise residing in the body not consider it as his self, but considers Śiva the All as his real self. He is disembodied and is no more connected with the body. Even earlier he was embodied in the sense that he identified himself with the body under the influence of his desires and past actions. This made him mortal by the death of the body. Now the ignorance of associating with desires and past actions leading to the identification with the body is no more present, hence he is immortal. Just as the snake never re-enters the slough, the wise never identifies with the body. Sureśvara in his *Naiṣkarmyasiddhi* says that a man having reached a safe place after running from a place of danger, if

independent, never 'wants' to go back, similarly a wise one will never like to identify himself with the body anymore, no matter how close it lies. Āchārya Śankara raises a side issue and concludes that the Veda can not make an unauthoritative statement even as an excuse like human beings. This is important to note, for many modern interpreters of the Veda take just this recourse in stating all that they have concluded by their own free thinking as the subterfuge meaning of a mantra or even a word. The idea has been extended to ridiculous lengths. If a particular name is not found in a text it is because the reciter would have lost consciousness if the name was uttered. However the name is present in two words because the letters of that name forms a part of these words. Vyāsa wrote the Bhāgawata is their own admission. It was recited by Śuka. The name of Rādhā does not occur in the text. The explanation given is along the lines mentioned above. Specially the Veda is a vast literature and such coincidences can be innumerable multiplied. This has made Hinduism a laughing stock of scholars. Śankara has made it clear that the Veda can never be interpreted in this roundabout way by those who are Vaidikas and want to learn the meaning of the Veda and not assign to it what *they* mean.

The teaching of Yājñavalkya is rounded off with prescribing renunciation as both, the means to this realisation and as the normal result of this knowledge. A mantra is quoted as an illustration of the declaration of a realised soul. The subtle and definite path to the Supreme has been attained. This is not a misleading path of a modern intellect based on mere logic, but the true way of the ancient Veda. Realisation, says Śankara, is that which culminates in ultimate results on ripening. It can be compared to eating which ends in satiation at the end. But even the first morsel ensures that eating has begun. He points out that realisation is uniquely subjective. Self knowledge gives one the conviction that one has attained the Divine Grace that makes one attain all that is worthy of attainment. There is no gain higher than this 'I am the Blessed One', this is the nature of self-knowledge. The Bhāṣya passage tantalisingly suggests that Śankara is speaking out his own experience. This is what every wise man feels.

The Upaniṣad mentions that those who have not attained this knowledge but are aspirants practicing yoga etc., pass through certain nerves whose colour is considered by them as the colour of the way. This passage is important, for the 'nirguni' sants have often talked of spectral colours being realised as the colour of the Absolute. Even in Christian and Mohamadan mysticism colour is important. The Tantras also speak of colours. All this belongs to the lower Brahman realisation and not the Reality as such. The same rule applies to the different sounds which are heard during meditation. The Tantras and Kundalini yoga refers to these sounds and colours on different chakras in detail. None of these experiences are denied, but none of them refers to the realisation of the Supreme.

The Nyāyanirnaya observes that even though the word *heaven* means the abode of Gods, it means liberation when spoken of as the result of supreme realisation, just as the word *light* means the Jyotistoma sacrifice when used in that section even according to mīmāṃsā. This is an important observation for often we confuse ourselves by depending only on one of the meanings of a word common in the local dialect. The contextual meaning has to be decided by referring to similar passages in the different portions of the Veda, and then again according to the import of the purpose of the passage. And 'heaven' is a term used in this sense in the Upaniṣads (cf. Kena 4 9, Aitareya 3 4). Following this very rule Śankara does not accept

the meaning pure for 'śukla' in the passage here. The context determines that the colour is import here and not purity, even though such a meaning would be more suited to Vedāntis. He concludes that liberation is the absorption of the body and organs in their material causes like the extinction of fire, which is the result of transformation of all into self and thus extinguishing all desires making transmigration impossible. The path is to first develop an ethical life, then to renounce all desires, then to identify oneself with Paramēśvara. Such a one is the performer of the highest virtue and practitioner of the highest meditation.

After quoting *Īśāvāsyopansad* to assert that action and meditation without knowledge lead only to transmigration, the *Upaniṣad* asserts the importance of knowledge which leads to becoming all and creator of all independently. Longevity and absence of desire is natural to such a one. To realise, an aspirant should not become an addict to the complex scriptural words. Having got the certain knowledge from a teacher with the help of revelation one must practice renunciation, concentration, self control, withdrawal, fertility, calmness etc. Short words like *ā* are enough to concentrate the mind on the knowledge which has been gained.

Brahman residing in the heart as the Lord controlling and ruling all is the bridge to uphold all. It is sought after by Vedic study, sacrificial rituals, charity, penance and austerity. Knowing this one becomes a monk. It is the one who is the goal of all the wanderings of a monk. Thus all the paths prescribed in the scriptures have Brahma-wisdom as the final goal. The commentary points out that after realisation there is no difference between *jīva* and *Śiva*, thus the passage refers to the One principle. Wandering of a monk is often confused as a geographical moving about. But the *Upaniṣad* says that moving away from all other desires into this One desire of the Self is true wandering. The idea is that whenever there is a desire in the mind, one must move away from that desire, become its witness, and reach back to the goal, the desire for *Śiva* alone. This is the constant moving away. Since all actions lead to the fulfillment of some other desire one must of necessity renounce all actions. This is deduced by saying that '*pravrajanti*' (wander away) means abstinence from all activities. Desiring any other thing apart from the Supreme Self one should not renounce action or duty. An inhabitant of *Vārāṇasī* does not move eastward to reach *Haradwāra*.

Śaṅkara utilises this occasion in discussing *Sannyāsa*. The word *Brāhmana* in this passage refers to all the three viz., *Brāhmana*, *Kṣatriya* and *Vaiśya* as Śaṅkara *Bhagavad*'s considered opinion. Thus the opinions of some later writers that he did not include the *Kṣatriyas* and *Vaiśyas* in his scheme of self-knowledge is contradicted by his own statement here and at some other places also.¹ Scriptural study, sacrifice etc. stated here purify and prepare the soul to realise the Supreme taught in the the *Upaniṣads*. Regular rites are for purification according to the *Veda*. The one who knows that this organ is purified and improved by this rite is the Self-sacrificer according to the *Satapatha Brāhmaṇa*. Gautama and others also prescribe the *saukṣmikas* for purifying the soul.

1. It should also be noted that the *Mādhyandina* recension does not have the term '*śiṣyamaṇa*' and the great *Vidyāraṇya* is quick to point out that as the three castes are given the right to study the *Veda*, here too they must be understood as having the right to *Sannyāsa*. (cf. p. 116, lines 16 etc. in the said recension appended to the *Upaniṣad*)

Fasting according to Śaṅkara is restrained enjoyment of all desires. Starvation, he remarks sarcastically, leads to death not self-knowledge. Thus he does not accept Kṛcchra, Chāṇḍāyana etc. as helpful austerities for an aspirant. The sarcasm is important for the Jains take starvation as an important means of salvation, and many Hindus have admired this starvation without realising the antagonism of Hindu scriptures to it. Gīri clearly enunciates that fasting is being satisfied with whatever one gets without effort, and enjoying it with senses bereft of likes and dislikes. Śaṅkara says that all the duties are included here and they all purify the aspirant. Thus there is one final result of the whole Veda : Self-Realization, Desireless action leading to a purified mind which realizes the Self by the critical study of the Upanisads. Gīri points out that the prescribed Vedic duties lead to desire for Knowledge, which in turn leads the aspirant to the teacher, his service and learning from him the revelation and its meaning. Thus the whole of Hinduism has been given here in a nutshell. Knowledge of the Self alone makes one a *muni* i. e. liberated in life. Muni is used a number of times in the Rgveda Samhitā. It is one of the oldest designations of a monk. This indicates his main duty viz. to intently reflect and analyse the self within and without. Wisdom about other things may make a person a muni but he will be a doer also for all knowledge apart from self-knowledge induces one to do something, to gain some purpose. Knowledge of anything that is non-self can but lead to its attainment or removal. Self-knowledge is knowledge about that which is already there, thus incapable of either being attained or removed. Thus it can make a person nothing else but a muni. Gīri points out that even those seekers after liberation who desire self knowledge are to renounce all actions leading to *vividiṣa sannyāsa*, then what to say about those who have realised It. Intense dispassion is what leads to renunciation. Renunciation here includes particularised (वृद्धिश्च) meditation. Thus *Saguna* and also *Sākāra* Brahman meditation is prohibited for the one who seeks liberation. Here also it has been asserted that the one who knows Brahman as different from his own Self is rejected by it. So total renunciation of all actions and meditations is prescribed. Self knowledge itself is the Supreme Bliss, then why will any one indulge in any strenuous activity. Repentance of an evil act and joyful pride of a charitable act is not experienced by the wise. A wise monk destroys through his wisdom all the virtuous and vicious acts performed by him in the past and present lives. The eternal glory of the Self is neither increased nor decreased by any action. Calmness, self-control, withdrawal, patience and contemplation is the state in which self in oneself as well as in all the selves shines forth. 'This is the experience of the Supreme Reality that having been taught by me and having listened with reflection and concentration you have attained, Oh Emperor.' By this the Upanisad clearly points out that learning from a wise is the only way to become wise. No other practice is needed by an aspirant.

The emperor out of infinite gratitude offers the whole kingdom and himself also for the service of the preceptor. According to Yājñavalkya this state is the real *Brāhmana*. This complete self surrender to the teacher is the crowning glory of Advaita. Yājñavalkya is the ideal teacher who does not stop short of satisfying the disciple, and making him realise the highest. Janaka is the ideal disciple who offers not only his possessions but himself to serve the teacher. Advaita emphasises this total surrender to the Guru who is identical with Śiva. Direct service to him and following all his orders and wishes even if only indirectly suggested is the only work left while alive. The disciple lives for the teacher and has his being in him. But this surrender has resulted from the realisation of identity and is not an emotional state. It is this spirit that has kept the tradition of Advaita intact to this day. The greatest service of

the teacher is to keep the torch of teaching blazing. If one can not directly do it one can help in every way those who keep it so burning. To indicate the all pervasive activities the Upaniṣad goes on to assert that this Self is the eater of food and giver of wealth. Since he dwells in all beings, it is he who eats all the food. Thus the way we attended to our bodies during ignorance, we attend to all bodies now. But we also know that one gets only what is the result of actions. Thus we never feel disappointed when we are not able to help a person. Fearlessness is the very seence of realisation. Śaṅkara also suggests, that one who meditates on the Supreme Self as the eater in all beings and the bestower of results of all actions, becomes an eater of great quantity and is blessed with possessions himself. Giri says that eater of food means a person with intense hunger.

Knowledge of the adjunctless Brāhman leads to liberation, and meditation of adjunct-Brahman leads to a high state. This has been proclaimed in this chapter. Now the meaning of the whole Āraṇyaka is proclaimed. The creation, protection, dissolution etc., acts, means of acts, results etc., and negation of all this have but one purpose viz., conveying the knowledge of the Supreme. Śaṅkara gives a beautiful illustration. Combination of paper, ink and shapes are necessary to teach alphabet, but all this is not the alphabet, similarly teaching all the above is necessary to teach the Supreme but all this is not the Supreme.

The next section is a repetition of an earlier section. The restatement of a proposition after stating the reason is conclusion according to logicians. Thus it is the conclusion. In the Madhu-section renunciation with self knowledge was taught as the way to immortality. Yājñavalkya section established it rationally. Dealt in this way the wisdom dawns on a disciple according to the Upaniṣads.

The Āchārya deals exhaustively renunciation as an appendix to this chapter. He observes that except salvation all other good and bad depends upon the individual, for salvation alone is not a result of ignorance. Even a sarvasva yajña is prescribed for one who desires suicide, and the Mahābhārata states that Yudhisṭhira performed it prior to his great exit. One who realises that self-knowledge alone is the cause of salvation and thus has no concern with any other action, renounces all of them. This is the renunciation of a wise person. Renunciation is a unique experience of Advaita consciousness. One who strives for it is a vividiṣa sannyāsin and one who has attained it is a vidvat sannyāsin. Since both of them float swan-like, on the ocean without getting wet, both are called 'Supreme-Swans' or Paramhansas. The organisation of renunciates or monasticism was entirely different.¹ It is a part of the social complex. The topical sannyāsa is concerned with spiritual experience, while the other with social *expression* based on that experience. Christian monasticism is entirely attuned to the second in the sense that the Church is the body of Christ, while Jainism is entirely centered in the first. Hinduism and Buddhism emphasises both the individual as well as the social aspect of monasticism. Sureśvara notes in his Vārtika on the Brhadāraṇyaka Bhāṣya that inspite of many differences with Buddhism we agree with them on the issue of renunciation. Indian religion and philosophy are so integrated that every school has its own renunciates. The external form has many similarities in all the schools. One can see a continuity of the organisational scheme from Buddhist vihārs to Dāśanāmī Akhāṇḍas, even to the modern Rāmākṣhna Mission. The Vedic tradition which Śaṅkara established can not preach isolation and indifference. Actually two different conceptions

1- Cf. V rukasāra संन्यास एव द्विविधो विद्वद्-विविदिषा-ऽऽमयः ॥ 3.5.60 ॥

indicated above mingle in the history of monasticism. Sacrifice for the sake of the Divine and duty as the means of training the will is one of the conceptions. Cutting the knot that keeps the world and body identified with Truth and Consciousness is the second conception. Renunciation aims at progressive development of the various aspects of human personality which makes the social ideal feasible. The biological division of four stages of life is fundamental and a Vaidika can not reject it even in view of monasticism. Thus in the Vaidika view renunciation implies absence of mechanical and blind contact with the world superficially but attaining a tranquil mind that transforms it to motiveless religious contact, free from all anxiety, egotism and aggrandizement. Reflection and self-culture are the foundations to eliminate human conditioning that divides the aspirant from the universe.

Advaita Vedānta embraces both religion and philosophy. It does not sunder faith or reason. Since the European culture keeps religious faith and philosophical conviction apart from each other, it does not need to accept two faces of truth. They have one truth and one faith. Advaita has two faces of the truth, pragmatic and metaphysical. It assesses the tradition and assigns it a status. Renunciation is both traditional and transtraditional (āśrama and atyāśrama). Śāṅkara claims the supremacy of Karma-Sannyāsa as a means to wisdom because it helps directly in eradicating completely the ignorance of ego which is the only hurdle in man's freedom. Without completely rising above the conditioned status that man finds himself in, he cannot gain wisdom. Moral and spiritual disciplines (व्रतानि and श्रद्धादि in the Gita) are to be cultivated to rise to this stage. But the emphasis must be on the inward experience that is of the nature of intuiting the identity of Śiva and jīva rather than making it a mechanised observation. Thus at times may imply transcending the urban conception of morality. The tantras speak of Karma-Sāmya, and the Pāśupata Sūtras speak of laughing etc. in this context.

Renunciation of Śāṅkara is not a negative ideal since it is a part of a positive view of life. We must admit that certain subjects did emphasise a negative view, for Advaita at one time had become the whole of Hinduism and thus associated with the yoga school, but they never became the major Vedānta view. The school which Śrī Bhagavatpāda established was closely followed by the Daśanāmī order of monks that he established. This order was alert to the needs of all who belonged to its fold representing various aspects of human nature and provided practical guidance to mankind (Farquhar in 'The Religious quest of India'). Thus the ideal of renunciation in the Upanisads, the Brahma-Sūtras and Gītā are, as Śāṅkara points out gnosological as compared to the smārta ideal which is socio-religious. He regards renunciation as the highest spiritual knowledge as intuitive and revelatory wisdom, while to the smārtas it is the last of the four stages of life. But renunciation in Advaita is based on the metaphysical structure of reality and its mystic intuition. Brahman-consciousness is to be had only through gnosis and its practical pursuit is sannyāsa. He thus advocates neither pure intellectualism nor simple moralism. Transcendent Realisation is intimately connected with Revelation. Since the world is an *appearance* of Brahman it has to be renounced. But precisely due to this it does not mean the denial of all given reality. Śāṅkara denies names and forms but not the one who appears under their guise. Thus empirical knowledge is not discarded. Only its empiricism is to be realised. One has to remember that empirical knowledge rests in the infinite consciousness as its substratum which alone is Real. This denial is renunciation. Confusion of the empirical and the metaphysical is to be renounced.

He asks us to renounce or reject only this misconception and nothing else. The empirical knowledge of the universe, society, ethics, psyche, etc. in the form we experience them are due to lack of self-knowledge resulting in not seeing it as Śiva, and imagining this separateness as metaphysically real. Self-knowledge removes this metaphysical error and sannyāsa installs this identity. Sannyāsa thus is accomplished not by discriminating the world (अज्ञान) from its source (ज्ञान) alone or renouncing the world, but seeing the world as it really is viz., really unreal. Thus Advaita sannyāsa is not a negative state. Historically Śaṅkara reacted against all negative religion. Wisdom is the completion of intuition, reason and feeling on a mystical plane. Since metaphysically Śaṅkara bases himself on the positive integral experience of the self, the renunciation as the sole means must of necessity be positive, else it will defeat its own ideal. Renunciation to Śaṅkara is withdrawal from the imperfect profane world into a mode of perfect pure existence indicated by the Guru and the Upanisads. Individual sannyāsa is removing an error to manifest the glory of Brahman and infinite Bliss. Thus Maṇu says that by subjecting his body-mind complex to the Divine Will one attains immortality without tormenting the body. Renunciation thus is constant vigilance to perfect oneself by controlling the negative desires. It is not a barren life of isolation. The Gītā points out that a man free from egoity and attachment kills not even if seen killing. The world is not negated but re-interpreted as Śiva. The world is not merely a subjective sensation. It can be further enriched by removing the ignorance associated with it. Self-realization is a case of gaining depth without adding to the stock of knowledge, according to Murti (Bhattachārya Memorial volume p. 137). Thus knowledge is insight, not information. Realization of truth implies its being unknown i. e., its ignorance. The process includes the grace of Śiva and dedication to Him according to the Śvetāśvatara Upanisad. Rudolf Otto in his 'Mysticism East and West' clearly states "Śaṅkara is a passionate theist. If he was the greatest teacher of his time, the restorer of pure Vedāntic doctrine, the antagonist and destroyer of sects, false teachers and mistaken philosophers, he was this in the name of Brahman whose foremost and fundamental definition is world-creating, world sustaining and world dissolving God." Sannyāsa thus at the lower level is being aware of Śiva as the single material and efficient cause of the universe, even though carrying on with the empirical causes in day to day life. This lifts our spiritual life above the worldly life. He is also the saviour since it is His grace (आदिपराशक्ति) that bestows the saving knowledge. This implies abjuration of the ego-centric will. Śaṅkara recommends the sacrifice of the individual will in the fire of Śiva's will. Denial of his will based on metaphysical conviction of God as the inner-controller raises the seeker above mundane worries. Thus God-centered love and God-directed will is the first stage of sannyāsa. Slowly it develops an enlightened view which faces the world without exhausting within it. A sannyāsi does not cease to act but all his acts are metaphysically cancelled in the unbroken wisdom. The world stands renounced for it can not delude him any more. He functions within the space-time-causality with the consciousness of spaceless, causeless, timeless infinity. It is something like a modern mathematician who realises the decimal system as only one model out of infinite ones, yet carries on in the day-to-day world strictly within the decimal system. Or a physicist knowing the relativity of the earth still works as if it is absolute. Thus a sannyāsi cannot be excluded from a life of activity for the good of others which mainly includes teaching the highest wisdom. Śaṅkara explicitly lays it down in his commentary on the Muṇḍaka Upanisad that this is a rule.

Manu lays down that an action performed for a result here or hereafter is extroversion (प्रवृत्त) and an action performed without attachment to such result and with insight is introversion (निवृत्त) (XII 89-90). Meditation and reflection, learning and reasoning, serving the Guru etc. are prescribed for the seeker and the exclusion of all other activities, individual or social. Once the wisdom dawns he becomes an illustration for the others. He acts absolutely unmotivated, in complete lack of egoity and in complete harmony with the inner realisation that he is different from the others. Thus his actions cannot be judged by psychological considerations. This is the 'a'-morality of the wise. Scriptural and social injunctions are addressed to an ignorant person and not to one who has become his own light. Vedānta is not Sāṅkhya. It does not hold the world different from Brahman. In enlightenment all remains as it is, except the attitude, even the attitude about action. Action is seen as in-action to quote Vāsudeva Kṛṣṇa. Before realisation action is dedicated to God and aimed at world-solidarity. After realisation action is sublimated into knowledge and virtues shine as his nature. Vasiṣṭha points out that a detached and pure mind due to desirelessness is the differentiating mark of a wise. Sannyāsa frees one from the ego and the feverish activity to gratify the endless personal desires. It also is rooted in the unshakable conviction of unity leading to love. The concept of rights no longer haunts him. His acts are inconsequential as far as results accruing to him are concerned. He relates neither future nor past with his actions but performs them as in an eternal present. This is the ideal free life of a monk. He lives the present with a smiling heart. Renunciation is a pure mental attitude, *not* an escape from life's problems. It is the gradual elimination of everything other than Brahman. Anxiety is the recognised motive behind all human striving including religion. Renunciation terminates this anxiety. Thus a sannyāsi is called steady-minded (स्थितप्रज्ञ), devotee (भक्त), beyond qualities (गुणातीत), established in the Supreme (ब्रह्मस्थ), beyond stages of life (अतीवर्णाश्रमी).

Vedānta is a scheme of spirituality in which cosmic and individual interests fuse into one. Renunciation is the means which annihilates the ego which is the gulf between the two. It creates a new attitude towards the world. This is not an achievement, but realisation for it is the eternal truth. The wise is not kind but just natural. Vedānta asserts that this is the only way to attain freedom. A vividisā sannyāsi conscientiously practices what the vidvat sannyāsi naturally is. Total renunciation of personal interest transcends the duality of the ethical world. Śaṅkara regards renunciation as a state of fearlessness. This influences the social dimension of life. Renunciation of a Vedānti is compatible with general social development and is a guide to social conduct. It lays the foundation of social harmony. A paramahansa is not irrelevant to value orientation of inter-social behaviour. Commitment is an important stimulant for motivation. A definite view of reality brings a definite commitment. It makes one interpret situations in the right perspective leading the seeker towards spiritual perfection. Actually the universe contains both a harmonious principle of cooperation of parts and a disorderly destructive principle. Since God is Real and is the substratum of continuous eternal Becoming, the aim of religion is to utilise this for the service of Śiva who is instrumental to the individual freedom. Some thinkers like Stephen A. Tyler have pointed out that orthodox schools like Mīmāṃsā, Vedānta, Śaivism, Smārta etc. have emphasised the social harmony and the heterodox like Buddhism, Chārvāka have emphasised the individual liberation as the goal. Individual as a part of the cosmic order is instrumen-

tal in maintaining it, and as Brahman he is free from it, is the basic Vedāntic view. Sannyāsa resolves duality by the Mahāvākya. Egoism, narrow-mindedness, greed, acquisitiveness, domination, exploitation etc. are non-values. A detached spirit (renunciation) purifies social activism rather than killing it. Śāṅkara gave this an institutional base. Renunciation as an individual practice is bound to get modified on institutionalisation and become a part of the general social organisation. This itself is the proof that Śāṅkara did not regard complete withdrawal as renunciation. Complete withdrawal is never an institution which is the life of people given to a specific goal. Monastery then is a social corrective. Vedānta has no founder and thus this becomes an important organ of the entire Sanātana dharma in preserving and transmitting it. Heads of these organisations are renowned for their spiritual discipline, culture and self-control. They are the fountain-heads of perpetuating the spirit of egotlessness and self-denial in a society which is geared to these ideas. The organisation that the Āchārya built up was on the Vaidika lines and not at all indebted to Buddhist Vihāras except in minor details. Emile Durkheim in his 'Elementary Form of Religious Life' mentions : "It is a good thing that the ascetic ideal be incarnated eminently in certain persons whose speciality, so to speak, it is to represent almost with excess, this aspect of the ritual life, for they are like so many living models, inciting to effort. Such is the historical role of great ascetics. It is necessary that an elite put the end too high if the crowd is not to put it too low". Hinduism alone builds the philosophy of renunciation on the realization of higher self-fulfilment. It is not born as a disgust from the worldly life as far as Advaita is concerned. To Advaita secular and sacred are not distinct objects, hence renunciation transforms the secular into sacred. Thus all actions become sacred. Renunciation out of disgust is being yellow (हृदयदीर्घवर्ण). Thus the property is owned by a Matha collectively and *not* individually. All of it must be for the propagation of Dharma according to Śāṅkara. In so far as it does away with all sense of belongingness to the individual, it would lend support to an effort to dissolve private property. Mahatma Gandhi's idea of trusteeship was a corollary of the Vedānta view on the lower plane rooted in the highest truth. Śāṅkara defines Dāna as 'samvibhāga' in his Taittirīya Bhāṣya, which means equitable distribution. The absence of causality for renunciation of physical inconvenience makes it demonic according to the Gita. Śāṅkara also lays down that the abbot must be moving about for the propagation of all that is needed for the growth or development of the nation and Vedānta culture. Thus renunciation is as far away from isolationism or escapism as self-aggrandizement and self-indulgence. And history is proof of this practical side of Vedānta. Vidyāranya founded the Vijayanagar Empire and Madhusūdana Sarasvatī founded the army of Nāgā sādhus to protect the Hindu Nation and its culture. Thus renunciation was developed by Śāṅkara as the perfect model for the whole society. Final renunciation undoubtedly was that of a vidvat-sannyāsin. That is why at the end of the main portion of the Brhadāranyaka Upaniṣad, which is really the end of the Yajurveda, Śāṅkara points out that the whole of the teaching is for the knowledge of Brahman culminating in renunciation. This is the final instruction, the whole of the Vedic teaching, the ultimate goal. In this ends, man's effort to achieve his highest good. The way he introduces the discussions itself shows the importance of the topic. He says "We are going to discuss to clarify the meaning of the scriptures." Then he also discusses various alternative suggestions. In one of the alternatives it is suggested that since the Brāhmanas are the teachers, they alone should be allowed the sannyāsa which is put as an ideal for society. Warriors and members of the economic group may go on performing their duties since they are

needed to uphold society's everyday life. Though in a way he agrees to this alternative, yet he concludes that such hard and fast rules would go against the Vedic tradition which allows a person's capacity, knowledge, non-attachment, desire etc. to decide the option with regard to renunciation. He obviously means that social norms should not be disturbed, but what may be allowed for a Brāhmana with ease, may not be so easily allowed for the Ksatriya and the Vaiśya. But of course intensity of renunciation and desire for knowledge in them may force taking even these people into consideration. A discussion of this type definitely gives a lie to those who hold that Śaṅkara was unnecessarily pro-sannyāsa and anti-social.

The Muni Kānda is rounded up with the list of traditional teachers. It is to indicate that an uninterrupted succession of teachers and disciples ensures that revelation is conserved, transmitted and re-lived. A living culture presents the treasures of the past and creates those for the future. Remembering the tradition helps in receiving the grace of these teachers.

THE FIFTH CHAPTER

The first two chapters dealt directly with Brahman, the next two dealt with It in a rational way. Thus the teaching of Brahman has been concluded. Now start the two chapters which are like appendices. The fifth starts with the absolute Brahman, goes on to prescribe certain meditations of Īśvara, sense-control, charity and kindness as means to self-knowledge and the worship of Gāyatrī. The next chapter takes up meditation on the vital force, the five fires etc., and certain rituals of house-holders like the naming ceremony, the conception ceremony etc. Thus there is no particular topic, but generally all that which has not been included in the main body of the text. The fact that they are treated now does indicate that the Upanisad tries to inform that though nothing really remains for a wise one to take up seriously, whatever scattered prārabdha remains has to be worked out in a natural way without a motive or master urge of any kind.

The first verse is one of the most quoted one and is most meaningful to an Advaita aspirant. It asserts that the Absolute experiences the adjunct of the body due to ignorance and again experiences freedom due to knowledge. The learned editor has brought this out and compared it to the verse of Madhusūdana Sarasvatī in the Advaita Siddhi. Śaṅkara regards it as a mahāvākya. He points out that even when the 'created' comes out the wholeness of Brahman is not effected just as a rope does not lose its wholeness on becoming a snake. By identifying the wholeness of the universe with individual self by wisdom, one gets rid of the feeling of separateness caused by the contact of material adjuncts, the Absolute alone remains. As Śaṅkara points out it is an identical statement with the earlier one where it was asserted that "the self was indeed Brahman in the beginning, knowing Itself It became All". This verse comes here to indicate that the following meditations and moralities are meant for attaining this state of wisdom. It is equally to associate with the concept of renunciation, the wholeness of both—the cause and the effect states of Being. Wholeness of this means wholeness of Īśvara. But as the Great Master points out, Bhartṛprapañcha and others were misled by this verse in believing that (a) the Absolute is at times diad and at times monad; (b) manifestation and dissolution are true even from a real stand point, thus (c) renunciation is not the only aim of the Veda but activity is as much its real purport during manifestation. But this will make the Upanisad and Karma portions of the Veda identical, that is both will not be dealing with the Real for the Real does not change according to states. The Absolute can have neither parts nor states. Nor can there be an alternative statement about the Real. If the monad and diad are considered real simultaneously, it will be self-contradiction, for

both are opposed to each other. There is contradiction in assuming such a possibility with both the scriptural as well as logical sides. Thus the great dialectician states that it is better to reject the Upanisad than to assume such illogical categories. A Brahman teeming with differences and having parts has never been proclaimed by the Veda either for meditation or realization. Seeing multiplicity or heterogeneity in It is in fact prohibited. Thus that which is prohibited can never be the real intention of the scriptures. This must be always kept in mind. Many of the later Vaiṣṇavas forgetting this, tried to establish their conjectured theories as Vedānta. But the Upanisads clearly maintain that the Absolute is Whole and homogeneous. Since naturally all people accept the reality of the manifested world, it is not necessary to assert it by revelations. Gṛi points out that people stubbornly addicted to actions dislike those who talk of the unreality of the manifested world. Nor does the illusory view of the world stop people from running after the objects, as is evident in the Buddhists. The Buddhists regard the self as illusory and yet are seen to run after the joys of the world. This is because illusoriness of a thing does not inhibit its power to produce results. Similarly agnihotra will bear fruits irrespective of the reality or illusoriness of the world. This is an important observation of Gṛi for often the aspirants wonder why their hankerings do not die after they are convinced of their illusoriness. Just as a medical practitioner knowing well the nature of the human body which is disgusting, still gets infatuated with it, so does the aspirant even after discrimination get attracted by the world. Actually the scriptures only teach the means, and do not prescribe the end. If a person has worldly joy as the end, karma will be the part that will be of interest to him. If on the other hand a person is disgusted with them and wants to attain the Real, Wisdom will be his aim. Then again, the scripture will be of no use to him who desires *nothing*. Before the dawn of wisdom, revelation reveals. After the dawn of wisdom, nothing remains to be revealed. The Veda becomes Non-Veda says the Śruti. Revelation, revealer, discipline are all inter dependent. When Śiva alone stands without a second, where will any conflict be. Thus this verse can rationally be interpreted only in the Vaidika sense. Both the aspects of Brahman are whole. Īśvara is relatively whole and the Supreme is the unrelated whole. Jīva is whole covered by material sheaths thus appearing to be partial and seeing the world also partially. But since all this is due to ignorance, wholeness itself remains unaffected.

MEDITATION ON SPACE

Aum is to be repeated while meditating on space or the space-like Linga. Even though Ātmā, Brahma etc. are words used for the Supreme, Aum is considered by the Veda to be the most intimate name of the Supreme, and thus it is the best mantra for japa to realise the Truth. It can be either used as a symbol or as a name. Just as an image of Viṣṇu is regarded as identical with Viṣṇu for performing puja etc., Aum can be treated as identical with Brahman. Use of this symbol brings about the grace of Brahman. Since the Supreme is beyond perception and conception, an ordinary aspirant finds it difficult to hold on to It without a symbol, so he is asked to concentrate on the inner-most self with the help of this symbol full of faith and devotion, as the Vaiṣṇavas do on the stone image of Viṣṇu. Alternatively the conditioned Brahman in the form of sky can be meditated upon. Aum in either case is to be used as an image. The meaning of space changes according to the capacity of the aspirant.

Aum can be used as a name also. The Veda is the knowledge by which whatever is to be known is known. Aum is the Veda which the wise ones know, and knowing it know everything.

Hence the aspirant also attains wisdom through Aum. Aum is the whole of the Veda, its repetition is as efficacious as the repetition of the whole Veda. All the Vedas are born out of and are identical with Aum. Thus it is the best sound symbol i. e. name of Brahman.

CONTROL, CHARITY AND COMPASSION

Those that are to be practiced as parts of all the meditations are being prescribed. The creator of the universe addresses to all his created beings. As Śankara points out, only man, being rational comprehends oughtness. And mankind can be divided as having all good virtues yet uncontrolled called *devas*, misers called *manuṛyas* and the cruel called *asuras*, or following Kapila, the Sātvika can be called *devas*, the Rājas as *manuṛyas* and the Tamasa, *asuras*. Thus the message is addressed to the whole of mankind. This is important because here we have a clear indication that the message of the Upanisads is not confined to any particular community, creed, sex or caste.

These three kinds of men stayed with the creator, their father practising the rules of discipleship. At the end of the stay, the *devas* asked to be instructed. The Father uttered only 'Da'. They were satisfied, but to make sure, the father asked them what they had understood. They replied, 'As we are unruly, you have asked us to keep control over ourselves'. The father was pleased to know that they had understood correctly. The same procedure was repeated with the men. Being naturally avaricious they realised that charity was to be practised by them. Similarly, being cruel, compassion was taught to the demons. The Upanisad goes on to proclaim, that lightening and thunder is teaching this even to-day. Thus the Veda is suggesting that God in the form of nature is always teaching us. We have to stay with nature in a mood of discipleship to learn from it. Thus Vaidika knowledge is being given to all beings, but it is the true aspirant who can understand it. This makes the Sanātana Dharma the eternal religion. All other religions peg themselves on to an individual. The Sanātana Dharma worships and learns from nature. Science also is reading nature. It reads the physical script of nature, we the spiritual one.

Śankara points out a psychological element in the episode. All persons instinctively know their faults. Hence the three knowing their guilts, and knowing that elders dissuade from evil, responded the way they did. Realisation of one's fault is important. Once that dawns, instruction is easy. For the philosophy of education this is an important suggestion of the Veda. We must increase the desire to know in our method of teaching rather than flood information. Thus one conquers the three basic faults viz. lust, anger and greed. Getting rid of them makes one fit to practice any meditation. These must be practiced even though the environment is not conducive to them. Without control we ruin ourselves by becoming anxious and running a never ending race with objective joys. Compassion and charity make us love in action rather than remaining on an intellectual or emotional feeling of sympathy. The virtues present, promote and enhance the spiritual value of life.

HEART MEDITATION

Thus having finished the topic of the Supreme Brahman meditations on Brahman with adjuncts will be prescribed for attaining prosperity and other results. Gīri points out that destruction of vice is the real prosperity. Śankara says that the previous section mentioned that the Creator instructs. The question is, who is the Creator? The present section clarifies that the heart is the creator. 'Heart' means the intellect residing in the heart. It is the same in which name form and actions were said to have merged in the last chapter and which is the

abode of all quarters. This resides in all beings and is identified with them all. This 'Hridaya' is Prajāpati. Thus it is clear that it was the heart that taught 'Da'. This intellect must be worshipped as Brahman. Thus this meditation implies that whatever we understand must be taken to have been understood by the power bestowed by Brahman. To such a meditator people bring gifts, power (शक्ति) and he goes to heaven. The idea is that such meditations help even a mediocre aspirant by fulfilling his worldly desires, and in the process taking him inwards to the inner self. External worships may bring the same results but will not help in inner spiritual development.

OTHER MEDITATIONS

The same Brahman can be meditated as the origin of the five elements are the first born. Thus Brahman associated with them is the most adorable and such a meditator wins all enemies. The editor points out this meditation is non-different from the Sun-worship in the following section according to the Brahma Sūtra. Śāṅkara informs that the actions residing in some unknown way in matter give rise to matter. Untruth does not harm the one who meditates in Satya-Brahma. It is manifest in the sun cosmologically. The earth, sky and heaven are the three sections of its body. One knowing thus gets rid of sins.

The next meditation is of the mind as Brahman. Here the instrument of knowledge is meant by 'mind'. Whatever the mind observes is through Brahman. The Yogis see it as an atomic structure. It should be meditated as the lord, ruler and governor of all that it observes. Such a one becomes a ruler when the meditation is perfected. The idea is that observation makes the mind obedient. An obedient mind makes one a ruler.

Lightening, speech as milch-cow and cosmic fire are all one by one associated with Brahman for meditation. The Cosmic fire is connected with the digestive fire where the symbol is the sound heard after closing the ear. Meditation on this is one of the important meditations of the later Nīrṅamā sects of Northern India.

The result of these meditations is the attainment of Hiraṇyagarbha. The meditator first goes through an entry through the air, then an entry through the sun and then through the one in the moon. The idea seems to be that one first gets disassociated with activity, then the sense-organs and lastly the mind. Attainment of the Hiraṇyagarbha state is beyond mental conception.

AUSTERITY, GĀYATRĪ, LAST PRAYER

Fever etc. are illnesses that can be utilised to do austerity. One must look at it in this way. One should neither condemn the disease nor be dejected over it. This attitude wipes out the sins. A dying man also can meditate himself being carried after death to the place of cremation. This is an austerity since going away from home never to return is an excellent austerity. Similarly the body being placed on a pyre is also austerity. Such meditations lead one to higher worlds. The idea is that the body must be seen as suffering, leading to an attitude of witness for the suffering. This helps an aspirant in disassociating himself from the body.

The couple of prāṇa and anna are to be meditated as merging into unity with the help of 'Vīram' (वि-रम) mantra to become attractive to all people. Similarly meditation on life-breath is prescribed. Then the gāyatrī which is the mother of Brāhmanas is made the subject of meditation. Gāyatrī is so called because it protects the vitality or the life-breath.

Many passages indicate that a Brāhmana attains the Supreme Brahman. This, Śankara points, out is due to Gāyatrī. Nothing obstructs the spiritual development of the one who depends on Gāyatrī. Gāyatrī entitles a person to receive any amount of gifts without harming him. Śankara is emphatic that one who has been initiated into Gāyatrī is a Brāhmana. It is said that though some maintain that one should be initiated in Sāvitrī mantra, it is not proper to do so. Their contention is that speech is Sarasvatī in the body. But Gāyatrī is the one who protects prāna, and prāna includes all senses including speech, as will be clear in a following section. It is interesting to note that at Puskara, according to a Purāna, Brahmā wanted to perform a sacrifice. Gāyatrī was late and auspicious time was being wasted. So Brahmā took Sāvitrī as his wife. Gāyatrī came and was enraged. She cursed Brahmā. The present passage in the Upaniṣad seems to supply the base of this story. Hiraṇyagarbha should be worshipped in the higher sense of Gāyatrī, which includes both the lower and the higher Brahman. Some worshipped it only as the lower Brahman and were unable to get the highest result. Giri points out the mantra which is implied here. Gāyatrī includes both the definitions of jīva, Īśvara and their identity, complete refuge in God. That is why it is the best prayer.

The person who practices rituals with meditations should pray at the time of death to the sun for he is the deity of Gāyatrī. The aspirant prays for uncovering the truth, so that he can realise the truth while his body merges into the earth. He says that he has practised truth all his life, and hence he is identical with it. Giri points out that the conditioned Brahman is visible to those who concentrate with effort, though invisible to others. Thus it is clear that meditation brings the vision of the Supreme. Giri also points out that the reality of Dharma i. e. ritual and good conduct is Brahman. The vision is of the most benign form. 'The three vyāhrtis are of him who is I myself.' Thus this passage suggests the realisation of Īśvara as the end of life.

The Madhu and the Muni portions dealt with the Absolute predominantly. But now the aspirant not fit for the highest ideal is being told that he must orient all his activities towards the lord, all emotions must be centered in Him and He alone should be the ultimate object of all inquiry. Śiva is free from evil, age, desire, sorrow, hunger, thirst. Whatever He wants comes into existence. The Sūtrabhāṣya points out that the individual is not really real but only the pragmatic form of Śiva, having come into being during ignorance, thus stained by desires and attached to enjoyment and its agents. He gets dissolved in Paramēśvara, its really real form. This search is far from any negation of life. Actually it requires maximization and elevation to the highest level and utmost intensity as the life principle. Nature must pulsate with Śiva in it. The integrated view of religion and philosophy asks us to realize the timeless one present in the depth of our heart, as our life principle. Śiva is a personal-impersonal principle who may not assume forms. That is why Śiva worship is exclusively dedicated to linga which is not a form and yet can be treated as one. Śaivism insists that Śiva is never born, He only manifests due to an aspirant's love in the form the aspirant wants to see Him. The same Śiva is at the moment of Brahmajñāna realised as Ātmā. An aspirant gradually moves towards his centre, which is his wholeness, his meta-physical reality. Whitehead, in his 'Science and Modern World', defines true religion as the vision of something which stands beyond, behind and within the flux of immediate things, something which is real and yet waiting to be realised, something that gives meaning to all

that passes and yet eludes apprehension, something which is the ultimate ideal and the hopeless quest. This 'something' is the Godhead of Advaita. Here the *siddha* becomes the *sādhya*. The quest however is not hopeless, for it is based on a metaphysical reality. Of course, as the *Lagu Chandrikā* points out, the very idea of realising pure consciousness is illusory, yet the final knowledge that destroys all illusions is called the knowledge of consciousness (pg 816). The ego being a superimposition is unreal. From an ultimate view its freedom is as illusory as it itself. On analysing 'I', it just evaporates. From an empiric view of course, God appears as 'I' in the body. Thus He alone is the ruler within. Tracing all evil, at least moral evil, to man's free will, is really futile as an explanation of evil. The root of evil in Vedānta is the mind and nescience. Once the mind is constantly impressed with Śiva it is impossible to have evil in it. Man instinctively acts to secure or to avoid, but failures make him realise that it is a blind alley. He comes to question his situation and eventually his own self. Analysis of the situation leads to *Īśvara*, and that of the self, to consciousness. Their unity is proclaimed by Vedānta which can either be intuited here and now which is *jñāna*, or meditated upon so that one goes to the *Brahmaloka*. The second is the path for those who find themselves incompetent for the first.

In the beginning there is bound to be a duality between the soul and God, but it must end in unity. An aspirant must start with the concept that he is a servant of Śiva, Guru and the tradition of the realised souls, but the monotheism must be a complete one. Supreme consciousness is one without a second. As *Mahādevi* says "Śiva supplies oranges and lemons, sour water, sugarcane and coconut, sweet water, rice and wheat, nourishing water; rose and jasmine, scented water. One water becomes many due to association. Similarly Śiva appears as many." Polytheism is against the grain of Advaita. Śiva in Advaita is an ideal and not merely a *Paurāṇika* figure. The human skulls are his plate because he dines through the mouths of all beings, and he knows the knowledge stored in all skulls. *Sākṣijñāna* is *jñāna* of *jīva-jñāna*. Śiva residing in the heart is adorned with skin and bones. Thus every *Paurāṇika* story or epithet is to suggest a psychological, religious or spiritual idea in a figurative way. He is beautiful, attractive, a benevolent and indulgent father whose kindness is limitless. Each aspirant is allowed to imagine Śiva to suit his likings. The freedom allowed by *Patañjali* of meditating the Lord as one likes, has full operation here. This is possible, for all forms are equally unreal from the highest view of reality. Slowly the soul realises that Śiva's form is formlessness and thus unimaginable. Śiva is seen as the mysterious cause behind the universe. He is beyond the creator, protector or destroyer. Hence he can never be incarnated. He is fire in wood without burning it. He is the self in the body without being visible. He is in the universe like the sun's reflection in water. He remains unaffected. Eventually He is the transcendental existence. Like space 'meeting' space is the 'merger' of *jīva* into Śiva.

Thus we find that when after an endless cycle of material existence the soul searches a purpose and feels a mysterious *Yakṣa* guiding the universe, slowly the faith in the *Yakṣa* and desire to know it increases. Slowly 'I' is seen as different from the body, mind etc. 'I' is felt as the consciousness directing and controlling the body-mind complex. Similarly Śiva is felt as the controller of the universe. Since the body or a lost-limb can not be repaired by 'I', it must also be a creation of the universal consciousness. This brings the idea of 'I' dependent on Śiva. The independence enjoyed by 'I' using all the instruments and objects made by Śiva out of His own being makes him wonder at the mighty benign Śiva which slowly culminates in admiration, reverence and deep devotion with gratefulness. He feels

specially grateful to Him as Dakṣināmūrti who bestows the wisdom of the Vedas. This wisdom expects him to be truthful, loving, calm and contented. The desire to be closer to Śiva increases. Slowly by dedicated devotion he is purified of passions, emotions and egoism. He is always willing to do good to others. All his actions are free of any expected rewards. All that he enjoys he considers as Śiva-nirmālya. Slowly ego dissolves and unity manifests. Self-surrender becomes complete. As we see the progress of devotion in Advaita we find that the attitude always remains of a servant, son or part of Śiva. The emphasis is never on emotionalism so prevalent in the Vaiṣṇava tradition, and which has often deteriorated into those by-lanes which lead to utter failure of the Divine spirit. Love is the response of the human heart to something that is wonderful. Beauty is one of the wonders of nature. Bhakti is actually trying to see the one who is wonderful or beautiful. Attachment to Śiva is the positive side which automatically leads to detachment from all that is not leading to Him. Exclusive love of course develops slowly. The Rudrādhyāya makes us see the all pervasive aspect of Śiva and feel an attraction in wonderment towards Him. But love must be directed to Him for the highest attainment rather than to His manifestations. An aspirant may think of Him with a form that the mind may grasp and the heart adore. He is all in all, the sole way, support, witness, abode, refuge, friend, source and goal. Śiva out of his grace reveals to him the nature of divine reality. He surrenders unconditionally. Motiveless love is all that he can offer. Thus the path is simple and straightforward for any aspirant in Advaita.

A person who has travelled this path addresses the Agni form of Śiva who is present in his mind. Fire is the form that the deity manifests as the first one on the path to Hiraṇyagarbha. Fire is also the final consumer of this physical body. Hence it is natural to remember it. Śaṅkara says that by reciting 'Aum', the supreme is remembered, for 'Aum' is His symbol. Giri points out that derived from a root meaning to protect, 'Aum' means the protector of all. Since the body-heat is its symbol it is recalled thus. The aspirant prays to the Lord to remember that he has dedicated all his life to Him. If any sins have been committed or any taint of bad impressions have remained, out of his infinite kindness, they should be wiped out so that he attains Him. Since we are unable to do anything more, we are only constantly offering ourselves to Him. By meditating on and surrendering to Śiva we become fit to pray for the revelation of His Supreme presence. Śiva knows all our deeds. To confess it is a way to assert that we are always in his presence. We act as if He is looking at us. He searches not words but the purity of our hearts. This feeling of complete dedication and one's incapacity, is the final step in devotion. This takes one to the vicinity of Śiva Himself.

THE SIXTH CHAPTER

In the previous chapter the worship of 'Aum' the control triad, worship of Brahman, and non-Brahman, its results, the route after death, worship of sun and prayers at the time of death have been described. Now mainly the worship of non-Brahman with its results and attainment of worldly results are going to be described. Some of the topics are covered in the Chhāndogya Upaniṣad also. A question is bound to trouble an aspirant. Why is it that having dealt exhaustively with the highest knowledge and worship, the Upaniṣad ends with such trivial things? The Brahmasūtra was conscious of it and one of the answers suggested was that even after the dawn of wisdom one must perform his duty, even of a householder. Thus a paramahansa's total renunciation is not justified. To assert this the Upaniṣad ends with such trivial ceremonies like naming and procreating. Thus the conclusion in activities of

householders is purposive. Śāṅkara answers that this is only to emphasise that one *can* attain knowledge in any station of life. Ānanda Giri summarises the whole discussion thus. Where the wise are seen to perform the activities, they are not performing due to any injunction, hence it can not be called action of the ignorant. They are bereft of any feeling of I-ness or my-ness which alone can be the *raison d'être* of an injunction. Thus that action is only "apparent." Their action is only for the protection of the world-order. Since householder's actions are the most needed for the maintenance of the world order, and also need most exertion including such acts like non-violence, sense control etc. it is proper that the final rounding up is done by praising it (गृहिणीपुस्तकः, सू. ३.४.४८).

Gāyatrī has been proclaimed as the vital force. But it has not been yet shown why is the vital force more important than other organs. It will also clarify the reason of the vital force being equated with uktha, sāma, vajuh, ksatra etc., instead of equating them with other organs. Thus it starts as an appendix of the worship of prāṇa.

Prāṇa is the eldest and the greatest. Śāṅkara mentions a biological fact. Though chromosomes determining the formation of limbs, organs etc., are all in the semen and ovum, yet only the life force is functioning, or the manifest one. The eyes etc. are not yet manifest. But if semen or ova are not alive, the zygote will not even be formed. Neither will it develop further. Thus it is the eldest functioning element. Meditating thus one attains excellence in his group.

Speech is excellent, for the people who have the gift of speech become rich and live in splendour and they overcome others through their eloquence. One who meditates upon speech thus becomes excellent. The eye is the firm basis. Meditating thus one lives steadily in smooth places and times as also in difficult or inaccessible places and difficult times like famine. The ear is prosperity. Meditating thus one gets the objects that he desires. All the Vedas are acquired when one has the ear and through the Veda one knows the means of fulfilling his desires.

The mind is the abode of organs and objects. Objects become objects only when they are connected with the mind. Organs act only when goaded by the mind. Thus Śāṅkara points out an important Vedānta conception here. Objectness or organness are imposed by the mind on something pre-existing, but they can not be called objects or organs until the mind imposes it upon them. It is the interaction of an unknown element with the mind that is an object or an organ. Since it is unknown and will ever remain unknown it is nescience. Thus it is said that nescience is the material cause of objects.

Semen is procreation. Semen implies generative organs, since all the others in this context are also organs. Progeny and cattle wealth are the gains for one who meditates on it.

SUPREMACY OF VITALITY

The organs went to Brahman to find out who was the most excellent amongst them. Brahman said, "On whose departure the body becomes more impure than what it already is, should be the most excellent." Śāṅkara points out that the impurity of the body is due to its cause which is sin. Even though virtue is also included in the causes, the Upanisad is creating disgust towards it by such a statement. He also points out that even though Brahman knew that vitality was the most excellent, he did not make the statement to avoid offence to others. That the teacher must never consciously say or act in a way that hurts the disciple in any way,

is the injunction. Hurt causes an obstacle in the mind of the disciple which obstructs observation of what is being taught. Education must also be purposive. It is meaningless to give information without giving a direction. Thus by calling the body a sin, the Veda is orienting the information towards a goal.

The speech, eye, ear, mind and semen all left one by one for a year but the person lived on. Then the vital air started going out. All others felt uprooted from the body and thus prayed to the Vital air not to leave. The Vital air asked for a tax which the others gave in the form of that which was their best quality. Śankara points out that this story is only an imaginary way to teach a person how to test the greatness of any one. There are certain stories which may be true, but not this one for organs which are interdependent can not go separately out of the body for a year.

Vitality is the real eater of all foods. But this does not permit a person to eat prohibited food. After a lengthy discussion the great master points out that poison eaten by a poisonous worm is its nourishment, but will kill others. Similarly food eaten by a Brāhmana body will harm it even though the same vital force is in that body which is in a pariah. Hence the prohibitions of food stand, in spite of the vital force being one. If even the oneness of the vital force does not bring identity of bodies, how can the oneness of Ātmā bring it, as many moderners try to suggest? Advaita teaches metaphysical identity of all that exists by cancelling their reality apart from the Reality itself which is the supreme Godhead. But within the empiric world we must act according to the adjuncts. By being conscious of it we will try to remove the lower adjuncts of a being and impose a higher adjunct. The empirical world demands the division of good and bad. This division makes all actions oriented towards goodness. What Advaita does suggest in the pragmatic sense is that since all beings are really Śiva, and since imposition of adjuncts makes us appear as they are, by changing the imposition it is possible to better all. This striving for the betterment of all will have no meaning if they are already so. Thus Advaita is a message of hope in the empiric world.

The Upanisad mentioned a particular meditation on the sipping of water prior and posterior to dining. Sipping has been prescribed in the Smṛtis. Thus only the meditation part is being ordained here. One must meditate that the water being sipped is the cloth for the vital breath. A great scientific truth is also suggested here. Life began in water and that is the thing that covers the life force. Water-less life is impossible. Thus by thinking of it we are made conscious that though food is apparently the cause of life, it is water which is really so. Even the assimilation of food in us depends on the water which extends the area of adsorption. Another important idea suggested here is that people should be clothed and housed as a matter of principle. In a society where people do not have these supplied in the normal course the sin of nakedness is attached to all the members of that society. In ancient India everyone was accommodated in a house, even though it may have been a thatched hut. So was everyone clothed. Urbanization in the industrial civilization has brought the conditions which have made society naked. Since a naked one is naturally unruly the whole society is suffering the consequences. Industrialisation starts with the concept of housing and clothing all, but ends up in making people naked. Through one act of sipping and another act of meditating the sipped water as a cover we get two results. The first purifies the diet and the second brings the consciousness of identity with prāṇa. Similarly all normal acts performed bring their normal results, but the meditation that they are a worship for the cosmic spirit, brings wisdom. Thus the whole life becomes a means for attaining wisdom.

PENTAD FIRE

In the last chapter the dying person prayed for the better path after death. This implies more than one paths. Those paths are now being explained. These paths are naturally connected with the results of one's deeds physical and mental. Hence they will also be described. Hence the meditation on five fires as means to the godly way is first being described. The same topic is dealt in the Chhândogya Upaniṣad. But here one extra fire of cremation has been mentioned. Yet it is not a different meditation as the learned editor has pointed out, because the sixth fire is a real fire, thus needing no injunction to see it as fire.

Śvetaketu, the grandson of Aruna studied under his father. To gain fame as a scholar he went to the parliament of the Pañchāla country. This country was called Krivi in the times of the Rgveda. It is to the north of the Ganga corresponding to Badāūn, Farrukhabad etc. of today. The gangetic plain was always the most important region for philosophical and theological discussions. Śvetaketu went straight to king Pravāhana, the son of Jīvala. The king had heard of his pride and so addressed him in a way to show that he considered him a mere child. Śvetaketu got angry and addressed him in a way that a Brahman and not a Kṣatriya ought to be addressed. Thus the Veda is teaching us that pride must be eschewed when coming near the learned one. Humility is a great quality for a wise one. Arrogance and anger lead nowhere.

The king asked him about the divergence of ways after death, their return, the reason for the heaven not being overpopulated, how many oblations lead to man, the way of gods and manes etc. But Śvetaketu could not answer a single question. Thus his pride melted away. The king then seeing him humbled addressed him in a proper way and asked the offerings to be given due to a Brāhmana, but out of shame he did not accept these and the invitation to stay. Instead he hurriedly went back to his father.

Thus the Upaniṣad makes it clear that it was not high learning alone that brought honour to a Brāhmana. He was to be honoured because of his birth. As long as Śvetaketu was arrogant he was slighted by the king. But when he left arrogance, the king showed due honour. Thus the paurāṇika injunction that a Brāhmana whether learned or not must be honoured, has Vaidika basis.

Śvetaketu complained to his father that he was questioned by that 'mean' king on subjects that were not known to him. The father was humble enough to admit his own ignorance and wanted that both of them should go to the king to learn these secrets. But Śvetaketu was full of anger and refused to accompany him. Śaṅkara points out that he did not want to see that face again. The father went alone. Pravāhana on seeing him offered a seat, water, madhuparka etc. as are due to an honourable Brāhmana. Having worshipped him thus he asked Āruni Gautama to ask for any present. He asked the answers to the questions he had asked his son as the present. The king said that he should ask some physical objects as present and not knowledge of secret doctrines. Gautama Āruni said "I already possess gold, cows, horses, servants etc. Hence worldly wealth is not needed by me. Give me the inexhaustible and infinite wealth of wisdom". The king asked him to approach in a proper way of a disciple. Gautama made the declaration that he was his disciple. Śaṅkara points out that when a man of a higher caste approaches a person of a lower caste for instructions he should not touch his feet or serve him. Merely a vocal declaration of discipleship is enough. Thus the scriptures have allowed the lower caste to teach the upper caste when a proper upper

caste man is not available to teach a subject. In modern times it is quite important, for often the knowledge is possessed by the lower castes. But it should not be made an occasion by the teacher to get the kind of worship due to a Brāhmana. Gṛi makes a declaration that becoming a disciple of a lower caste is better than being bereft of knowledge.

In spite of the knowledge the king was humble enough to beg pardon for having asked him to declare his discipleship reminding that this is an ancient tradition. No knowledge can be hidden from one who comes as a fit disciple. This is a rule which must be remembered. In a passion not to teach an unfit person, people withhold it even from a fit person. This withholding also is a sin. The king is clear that this knowledge was entirely restricted to Ksatriyas and as such he is bound to maintain the tradition that it should not be imparted to a non-Ksatriya. But equally he must keep his promise. Thus imparting a knowledge to a worthy disciple takes precedence over the tradition of maintaining it within a certain group.

Heaven, cloud, this world, man, woman and pyre are the fires. Śankara discusses in detail how the agnihotra in all its organs remanes in a divine way until the fruits are reaped by the performer. He further clears that though only Agnihotra is mentioned as such, all the Vedic actions are meant to be included. Gṛi makes clear that no birth of any kind is possible without its being the result of past actions, for how can joy and suffering come into being without an act which has been committed.

Śankara points out that night darkness is really the earth-shadow. Gṛi identifies it with Rāhu. He also points out that Soma is the residence and chandramā is the resident

This meditation leads householders to the northern path. Monks anchorites and committed celibates go to the northern path independently. They reach this by meditating with faith on truth-Brahman in a quiet place bereft of worldly crowds. The editor has given the gist of Madhusūdana Sarasvatī's comments as well as the view of the Brahmasūtras on this issue. Śankara quotes from the Viṣṇu purāṇa that eighty eight thousand celibates attained immortality. Householders attain the northern route by realising themselves to be of the nature of fire, and they attain the same by their celibacy. Gṛi points out that by monks here are meant the Vaiṣṇavas who have three dandas. Paramahansas given to knowledge are not to travel the path of gods. Or if there are any one-dandas sticking only to the observance of āśrama rules and not given to Upaniṣad's study, they also may attain to this path. Śankara points out that fire, flame, day etc. are words denoting the specific deities and not flame or day etc. Monks bereft of all sacrifice can have no connection with flame. Death occurs the moment the term of life ends. None can make a rule that such and such a meditator should die only at such and such a time. Even the wait until day of those who die at night to reach heaven, is out of question, for the Veda states that he reaches the sun as quickly as the glance of the mind. Thus all these refer to the deities who are stationed between the earth and the Brahmaloka. The editor proves quoting from the Brahmasūtra that Brahman here means the conditioned Brahman. The plural in Brahmaloka is to mention the different parts of the plane with varied enjoyments according to the depth and types of meditations. The Purāṇas call these different parts as Goloka, Vaikunthaloka, Manidvīpa Śāketa'oka, Kailāsaloka etc. Those who reach there do not come back to earth they stay there for a long time and return after the present cycle. It is in this sense that the eternity of Brahmaloka or non-return has been often said in the Veda, Smṛti, Purāṇas and Itihāsas.

The southern path is described as the one attained by ritual worship, charity and austerity. The plural in *loka* here also means different regions having varieties of joys. Smoke, night etc. are the deities and not physical objects. Gods enjoy these worshippers and also bestow joys on them. Many concepts of heaven, which are often called salvation, are of this nature. God is supposed to enjoy the souls while bestowing joy to them. Such concepts refer not to the northern route but to the southern one. Once the matter that became their body melts at the end of the exhaustion of their virtuous deeds they become like ether. Slowly they descend to the human sphere. The cycle goes on until liberation.

Those who neither meditate nor worship become insects etc. The idea is they cause nothing but pain to others. All virtue is centered in doing good to others. Those who do not perform virtuous acts here continue in the stream of viciousness.

Life thus is not a formless flow, but has a pattern which is not exhausted by the brief span of human life. Death is not a total cessation. The future may either be a temporal duration or immortality. Immortality is a higher existence transcending past and future, which may even be attained while alive. Perpetuity is temporal and hence ethical. At this level there is infinite progress. Ethics demand infinite time to work out infinite perfection. According to this scheme there is future involving a continuous process of moral purification and an ever increasing identification of the human will with the Divine.

The body is the basis and starting point for the development of life, mind and spirit. Bodiless beings are not known. Thus the Upaniṣad endorses souls with body even in an after-life to emphasise the importance of development. Death is thus a condition of life, not its denial. Karma and devotion both are useful. Devotion is mainly the determination to be on the side of Śiva. One who has it gets a taste only for such actions as are good. The doctrine of Karma teaches us to be patient and persisting in our ethical betterment. Those deformed in body and mind, weak in will and reason should not be condemned for they have a rising future. Realisation that one can not defy one's destiny makes one despair. But belief in Karma gives one hope. Since we are the result of our doings, we can certainly better our lot, the future is not a finished product like the past. Our experience includes an integral record. A new situation brings forth the result out of this integral development to the fore to interpret it. This resultant is the tendency (*samskāra*) which persist though memories are crowded out by new experiences. 'Wisdom', says Rādhākṛṣṇan, 'does not consist in vast stores of knowledge, but in the ability to profit by experience'. Death does not wipe out the tendencies. This is what is called *vijñāna* (विज्ञान) which is equated with determinate consciousness due to *vīśanā*, *vidyā*, karma and *pūrva-prajñā* (Brahma Sutra 3.1.1). The subtle elements forming the basis of the body are carried by the dying soul with himself. It is of the shape of a thumb. Thus a body of some form is always associated with the soul and material karma remains associated with it. Vedānta postulates an *ocataḍ* (अष्टाङ्ग) that accompanies the soul at death. It includes the five vital airs, five senses of perception, five senses of action, five elements, four inner organs, desires, results of action and meditation, and ignorance.

RITUALS

Śaṅkara points out that virtuous activities depend upon wealth. Wealth must be acquired in an ethical way. The Upaniṣad lays down the method for it. Thus it lays down

that wealth acquired through incorrect means is not proper to be utilised for virtuous actions. Following this doctrine in pre-independence India religious people avoided using tainted wealth for a religious cause. But post-independence India gives a completely contrary picture. Ill-gotten wealth is practically the only wealth utilised for charity and religious purposes. The result of such acts can be clearly observed as not getting peace for the performer of those charities and worship. Though it may sound impractical, the health of Hindu society may benefit a lot if the *quantity* of charity be replaced by the *quality* of wealth. Those who discuss the inferiority of worship for worldly gains (Kāmya-Karma) are as a rule quite oblivious of their unethical inferiority in worldly activities. It is better to prosper through worship than through unethical practices.

Śaṅkara points out that the ritual will give greatness, and greatness will bestow wealth. Thus it is clear that the wealth comes out of worldly exertion. The worship only endows power to a person to exert in a way that brings wealth. Hence the ritual is not a magical formula to produce wealth out of nothing. The ceremony described here is one mentioned in the Smṛti. Thus it is not a Vaidika ordination. The offerings are to the all pervading spirit and specially to the vital point described in the earlier section of this chapter remembering the specific qualities of ears, eyes, mind etc. Then heaven etc., Brahman etc., past etc. are included. It is vital force identified as Brahman that is the object of worship. Thus the idea is that one who looks upon his clan vital as divine goes through successful ethical gains in the world. The last prayer is Madhumātī mixed with gāyatrī followed by recalling the tradition. This mixing of incantation is the origin of samputa, pallava etc. type of recitation in which a mantra is repeated twice or once in the middle of a text. Rudra namaḥ-chamaka repetition is also a method in this line. The idea is that repetition of a prayer brings about the result associated with that prayer quicker if associated with a general prayer.

Uddālaka Āruṇi gave the knowledge of this rite to Yājñavalkya and so on. What to speak of a human being, even a dry stump if sprinkled with this powerful paste, will become great by growing branches and leaves. But it must be taught only to a disciple or a son. Gṛi points out six persons entitled to be students. Disciple, learned in the Veda, intelligent, giver of wealth, son and who can teach some other branch of knowledge. Out of these six only two should be taught this worship. The list of vessels and materials round up the ceremony. The paste contains clear mention of lentil (उरु). This paste is to be eaten. Thus common belief of some people that it is not a grain that is allowed, is un-Vaidika. Specially because Śaṅkara specifies that other grains which are not prohibited can also be utilised. Thus the list can not contain a prohibited grain.

The next section takes up the ritual for procreating a desired son. This is necessary both for this world and the next one. A son continuing the tradition of the father and expanding it along those lines is an asset in this world. In his advanced age, a father is freed from responsibilities and can dedicate himself to a higher ideal. After the death the son performs the last rites and Śrāddha etc. which help the father rise to a higher state. Actually every human being wants his words and ideals to become immortal. This immortality can be assured only by a well-mannered son. Specially in a society given to caste system, as Hindu society has been through millennia, the ideal of a son is much more important. Then the Upaniṣad wants to emphasise the fact that in the earlier age every wise one begot another wise

one for the fulfilment of Veda's announcement that in the lineage of a wise one none will remain ignorant of the wisdom. Even in the last section a son was regarded the proper recipient of the knowledge. That is possible only if he has such a tendency. Thus the rite of procreation is directly needed for this declaration of the Upanisad. Moreover a person worshipping prāna as the all consummating power as told in the previous section, should perform the procreation ceremony after having performed the one associated with wealth in the preceding sections. This is important, for begetting a son without proper wealth to bring him up and educate properly is not the idea of the Vaidika culture. One must not produce children without proper arrangements for their well being.

Semen is said to be the most potent form of all the physical and vegetable world. The Rgveda calls it the emanating light. Brahman created woman as its abode. She is thus the recipient of the most excellent creation in the universe. Manu says that woman should be worshipped appropriately for gods to stay in a house. The Monk renounces the woman and thus has no relation with gods. Thus the Purāṇas say that abandoning the woman one abandons the whole universe. No ritual is performable by a widower. Thus the Brahama Sūtra has a special section for the widower who desires wisdom. This important status of woman is an important Vaidika conception which is often lost sight of in post Mohammadan India for with the association of Islāma, Hinduism started regarding woman as of a lower nature.

Brahman worshipped her while she was kept below, and he was above. This worship through sex must be done with as much intensity, faith and carefulness as any sacrifice. Here it is pointed out that this is Vājpeya sacrifice. Giri points out that good persons follow the least of the best. Since Brahman is the best to be followed, good people must not indulge in sex casually or for mere form or relaxation. It must be always attended to according to the dictates of the scriptures. Thus Śankara points out that one must wait for the menstrual flow to occur before even thinking of procreating.

No injunction is needed for this act as even animals indulge in it. But just as eating according to scriptures leads to proper results, so also this act when done with proper vision or meditation. In a sacrifice there is a hard stone to squeeze the juice of the soma vine. It is to be moved with great strength and intensity to squeeze the juice. Because of the similarity of hardness etc. the generative organ is to be seen as the stone. Brahman stretched it in a way that the female could be completely filled. Thus there was complete amalgamation of the two. The female generative organ is the place for sacrificial fire (vedi). Her pubic hair is the kuśa grass scattered around the sacrificial fire. The loose skin is that contrivance of leather, like a hand press that extracts and strains the juice when the soma is pressed. The sides of the labia are like testicles and are hard mussels, that by which the extraction takes place. It is biologically important for there must be similarity with the testicles physiologically and psychologically. The idea is that the side skin of the generative organ be meditated as the skin of ox used for thrashing and reaping the soma which is made clear by Giri. The same result that a sacrificer of Vājpeya gains is gained by a person who copulates performing this meditation. Śankara says by this proclamation the Veda clearly states that one must not abhor or detest this ceremony which is for the good of the race. Thus it is praised. The one who worships with the lower posture chooses the good deeds of the women. That is, he dictates the norms of life in a household. But if ignorant of this identification with Vājpeya, indulges in losing the Retas, because of this evil indulgence the woman controls him or chooses the

good as norms for the household. The idea is that this brings about a total change in the ideals of a house. One can easily trace the loss of parental tradition in modern Indian families to such indulgence. Some have interpreted that the good deed of a woman are turned to man if he is a wise one. The idea is that he will get the rewards of the virtues committed by the women. This interpretation has given rise to a commonly held belief that the virtuous deeds of a woman are transferred to some extent to her husband. The ignorant one's virtuous deeds are transferred to the women. Thus the animal act is changed into a ritual performance with the proper identification of parts of the body. Many Brāhmanas in the course of the cycle of birth and death die as bereft of senses, meritless for they practise without knowledge the act of creation. This has been proclaimed by such great Brahmajñānī Rsis as Uddālaka Āruṇi, Naka Maudgalya and Kumāra Hārīta. They all were endowed with this knowledge. A Brāhmana who does not know this meditation is called Brahmaṇya i. e. only related to Brāhmanas and thus making a living merely out of his being a Brāhmana by birth. Thus all Brāhmaṇas are ordained to learn this. Such people having no control become indulgent and attached to the mere physical aspect of joy and thus become weak in organs and bereft of any good deeds. Thus Śaṅkara makes clear that this is also for renouncing the indulgence in material joys. And it is obvious that such attachment leads to physical and moral degeneration. Śaṅkara points out that ordinarily the sexual act is extremely simple and makes an otherwise virtuous person lose heaven. Thus the view of some students of the Upanisads that sex is eulogised is misplaced. It remains condemned, and the Upanisad in no way is a help to those moderners who want to make this an opening to higher spiritual life. Only the biological necessity is accepted and this necessity is changed into a ritual for avoiding over indulgence.

If while waiting for the woman's cycle and practising celibacy there is a discharge due to intense passion either in dreams or waking, no matter how small or large a discharge, the following penance must be performed. This is a clear indication that the rite is for the first few children in the prime youth and health. The penance is to repeat a special incantation while rubbing the semen with the ring finger and thumb. The incantation means that the semen of mine which is spilled due to intense attachment either on ground or vegetation or its cause water, that semen may be brought back to me and with it the senses, beauty, goodluck, knowledge, etc. May the lord fire who is the abode of gods bring these back to me. Let the fire and altar of sacrifice regain their vitality. One should rub it on the middle part of his eyebrows or chest. Similarly if one sees one's shadow in water one must always pray. The reason is that water is the cause of semen. The prayer is that gods may give me back my lustre, vigour, fame, wealth and merit.

The excellence of woman is when she is out of her menstrual period indicated by the removal of dirty clothes. Hence after the three nights are over and she has washed her hair she should be requested to cooperate in the generation of a son. She should be presented with ornaments etc., if she is not willing, to please her. Giri points out that one's extreme love for her is proclaimed by such presents. When she agrees he should bless her that with his organ and glory he blesses her with glory. Both become glorious. The idea is that the desire of both is necessary to have a glorious son. If she totally refuses she loses the glory of becoming the mother of a glorious son, since he may force her by manly power including thrashing. But though she will have to go through the child bearing she will not beget a glorious son. Or a son thus born out of force will have the impression of one who was

unwanted by the mother. Thus he will not be faithful and obedient to the mother. This idea is important for many children in the modern world are born as unwanted ones. Child delinquency is an off shoot of this parental feeling. The child must be born out of love of both the parents.

When the woman gets menstrual flow she should drink only out of a cup and wear unwashed clothes. She should not touch a śudra or śūdrī whether bathed or not. At the end of the three nights she should wash her hair (take bath with the plunge of head in a tank or a river) and wear clean clothes. She should then be made to thrash rice. The couple should eat the things that are going to be prescribed cooked out of only this rice for the respective kind of son or daughter. A fair son who, learns the Veda and lives for a hundred years is born to those who partake rice cooked in milk and eaten with ghee. Gītā points out that fair may be either in colour or character. Gurd-cooked rice taken with ghee produces a tawny or brown coloured son or the one who masters sāṅkhyā or chanda śāstra, studies two Vedas and lives a full life. Rice merely cooked in water and taken with ghee produces a red eyed dark son who studies three Vedas and lives a full measure. Dark may also refer to an immoral character and red eyes to anger. The idea is that one who wants a greater scholar whether he has character or not should take up this means. A scholarly daughter is born if rice cooked with sesamum is taken with ghee. Scholarship here does not refer to the Veda for daughters are not entitled to Vaidika knowledge. But they may master other branches of knowledge. It seems to us that the word panditā may suggest spiritual wisdom. If one desires a scholar famous, delightful orator, winner in an assembly one should take meatpūḍā with meat preferably of a young or mature ox. Thus it is clear that the food taken at the time of conception has an important bearing on the kind of son that is born. Of course one must scientifically realise these truths. But the main trend of the Upaniṣad is clear.

Next morning he makes ghee offering to the deities Fire, Anumati, Sun and begetter of truth. Then he eats prasāda and gives it to his wife also. After washing his hands he sprinkles the woman thrice with the consecrated water. He prays to Viśhvāsvatī, the goddess presiding passion to leave this place and enter another couple. The idea is that one should have no intercourse after this ceremony until the birth of the child. This is both a biological necessity and a psychological must. After this he embraces the woman saying, 'I am vital breath and you are speech. I am Sāmaveda and you are Rgveda. I am heaven and you are earth. Let us start shinning together and use our vigour to have the proper child.' The prayer is important for it contains the real reason why man should be above the woman. Man is basically heaven i. e. looking upwards meaning idealist, and woman earthly or practical. Similarly she is the Rgveda which supplies the basis for weaving the Sāmaveda. Similarly woman by keeping the household and family, supplies the basis for man's adventure in the outside world. He is vigour and she is speech which is mild and sweet. It is the speech which gives credit to man's exploits. Thus woman is the basis and not *low* as suggested by some uvaidika thinkers.

After this he spreads the thighs apart meditating that he is separating heaven and earth. Having entered and kissed he strokes her from the head, downwards thrice along the hair praying "Let Viṣṇu prepare the womb for conception, Tvastā (sun) make the organs beautiful, may the Virāt enter me and pour semen into you. Sūtrātmanī may enter you and nourish and develop the conceived child. Śinvalī, the presiding deity of the dark night who

is highly praised in the world, may enter you and hold the child. Let the ones who are decorated with their garlands of rays i. e. sun and moon enter you and develop properly." Entering here means identifying, i. e. a woman should meditate that the respective gods are responsible for these acts. This shows naturally a woman fit to understand and meditate. The Tantras hold that the woman for rituals must be an initiated one. Visnu, Sun, Moon, Brahmā (Antaryāmi) are all important deities and have been explained in the present Upaniṣad. The psychological state of the couple at the time of conception is important according to the Vaidika tradition. The feeling of complete dedication means that even such acts are controlled by Divine powers and we must only take refuge in God and feel ourselves as mentally the vehicles of these powers to help the great unknown design of Śāṅkara. Gods are the primary cause of generation while the parents are only the concomitant cause. Then after the emission he prays to Aśvinī to churn the zygote with the golden rods. Giri points out that heat or fire is the churning rods. This is a great biological truth. The metabolic process of the mother's body is responsible and Aśvinī being the deities of the nostrils, the Veda postulates that the type of air that is drawn in is also responsible for the child. Thus oxygen intake is quite important. Exertion that causes the purification of blood through the lungs is quite necessary. The Veda does not encourage too much rest for the would be mother. Fragrance and the connected mental vāsanā is also important. The mother after conception must consciously keep away the thoughts which are not agreeable. "Just as fire impregnates earth, sun the sky and air the directions, so I impregnate you" (after which the name of the wife is to be uttered). The idea is that by the act of giving birth the relationship between a husband and wife becomes that of complete unity. The husband pervades and the wife is pervaded.

Some other ceremonies connected with the couple are also given, for this being an appendix has to cover all miscellaneous topics. If a person wants his wife to be entirely devoted to him, he after entering and kissing, rubbing her genitals should recite: "You are born from every limb and come out of the heart. Being the essence of my whole being make her devoted (or loving) to me like a deer pierced by a poisoned arrow." The idea is that a prayer in the act of meeting brings about the desired result. The deity here is vigour. Thus it is manly vigour of his whole physical and psychological being that will make a woman attracted. Thus the Veda wants to emphasise that under all conditions a man should keep himself vigilant. A paramour, can be harmed by a sacrifice which is laid down. Putting āvasathya fire in an unbaked earthen vessel, spreading the reed arrows in reverse (than usual), sprinkling with ghee the reeds should be offered. The incantation is "In my fire (woman) which, was kindled by youth, beauty etc you have offered the offering (semen). Because of this sinning I (repeat the name) take away your (repeat the name) life force (prāṇa and apāṇa). Similarly I take away your sons and wealth, virtue gained by your śrauta and smārta action, hope and expectation. 'Phat' must be repeated at the end of each offering". The paramour dies losing his organs and merits due to the curse of the wise. Hence a person given to the meditation of prāṇa as Brahman and knowing this ritual must be feared. One should not desire to cohabit the wife of a wise one, for such a learned one is able to destroy him.

BIRTH CEREMONY

At the time of delivery the woman should be sprinkled with water uttering "like the wind moves a pond without destroying the pond, the foetus should totally move without

destroying the generative organ. May the chorion come out with it. Lord has made thus the path of Indra (the Prāna) coming into the universe. Lord again has put the covering like a bottled fence to keep the soul of the mother and the child separate, Oh Indra, having come in that path come out with the foetus and bring the muscle (fence) along." This prayer is for a successful delivery. The babe is the Lord himself. Indra has taken infinite forms, says the Veda. Thus even at the time of birth the baby is reminded its reality. The birth is the process made by God for rejuvenation of life. It must not disturb or destroy the passage. Birth is a natural process. The Veda does not like to disturb it like the modern gynaecologists. The close association of the husband at the time of delivery is a Vaidika concept, finding some support in the modern western world where they have started insisting lately the presence and involvement of the husband in the act of delivery. The impersonal nature of delivery is bound to bring an impersonal nature in the child.

After the birth the sacrificial fire is made ready. The new born babe is taken in the lap. Curd and ghee is mixed in a bronze cup. At the spot of sacrifice a thousand oblations are offered with this mixture. The mantra is "Having flourished in the shape of this son may I nourish a thousand people. May not my son who is in the conch, lose the continuity of this lineage, wealth, cattle etc." The idea is they should never get exhausted. "Mentally I offer my vitality to you. The Lord of fire knows all my shortcomings and overdoings. My He correct all these." The idea here is the longevity and good tidings for the child coupled with the idea that one must nourish the society more and more, since with the birth of a child good society in future has become necessary for me. The Veda always sees social good in terms of the individual good. This is the proper psychological attitude. Else the motivation for social good dies out.

After this, taking the newborn babe near and putting ones mouth near his right ear "speech" should be recited thrice. The idea as pointed out by Giri is that may Veda in the form of prose, poetry and song be attained by you. Then he mixes curd, honey and ghee and feeds the child with a golden strip which must not be obstructed by anything in the mouth. The mantra is "I bestow earth, sky, heaven, all of these on you". Milk has been proclaimed earlier as an animal food. Hence the first food should *not* be milk. Gold is a religious symbol for the Hindus, it symbolises purity and knowledge. The father prays for prosperity of the child. Then the father gives him the name 'Veda'. This is his secret name. Giri points out that Veda means experience which is every ones own real form. All these ceremonies are dealt in detail in Pāraskara-grhya-sūtra, Āśvalāyana-grhya-sūtra, Śāṅkhyāyana-grhya-sūtra, Gobhīlaghva sūtra, Manu-smṛiti etc. Having purified the child in his lap he presents him to the mother and gives him her breast uttering 'Oh Saraswati, your breast is unfailing and refreshing, wealthy, abundant, generous. You nourish all worthy beings. Bestow this woman with all this for the baby to suck from.' The mother is identified with the goddess of learning. It is said Śankara, Jñānasambandhara etc. were fed by the Divine mother, and they attained all the knowledge.

At the end of the ceremony he addresses the mother. She is Ilā in the lineage of Mitrā-Varauna. Giri points out the meaning of Ilā as the one who is praise-worthy or adorable. He also points out that actually she is the wife of the son of Mitrāvaruna who is none other than Vasiṣṭha. Thus she is Arundhati. At the marriage ceremony the wife is shown the star Arundhati. Thus it is natural to point out that now she herself

has achieved the status of Arundhati. She is a heroine who has given birth to a son through me who am myself a hero. The statement is important for it seems in the Vaidika tradition all the twice born were supposed to be heroes. 'May you have many long-living sons, for you have made me the father of a heroic son.' A son born with all these rituals is said to be an excellent heir, because he excels in prosperity, fame and Brahma-knowledge-radiance like his father, grandfather etc. This is the praise of the father also.

Thus ends the ritualistic section. Procreation is an act where the human soul acts as the Divine Father himself. Thus the Upanisad ends in the tone that a person should behave as if he was as responsible for the universe as God Himself, after realisation. It is not an injunction for the wise, but just a statement of fact.

The Upanisad ends with the list of the teachers' lineage, which is, as Śaṅkara pointed out, maternal. That is to emphasise the fact that it is the mother who being purified with sprinkling, stroking etc. procreates the son. Her importance is indicated. Moreover the mother's training is crucial for the child's training. It is made clear by Śaṅkara that the Śukla-yaju is so called because the Brāhmana portion and Mantra portion is not mixed up as in the Kṛsna yaju. The Vedas are pure for they are not human creation, nor is their knowledge available anywhere else. All knowledge flowing from Brahma has been divided amongst human beings. Vaidika knowledge is eternal. The Veda concludes with salutation to Brahman and to those who have followed him to this day.

CONCLUSION

As we complete the review of this majestic and beautiful text, a question may be asked about its utility in the present scientific world. It may represent heights of speculation in a dim past, but of what use it is to a modern man. This question must be answered in an intelligent way. It must not merely emotionally be handled by an appeal to the faithful to uphold the skeleton of Indian or Hindu culture. The fact is that religion is as much a part of life in the modern world as at any past moment in history, and shall remain thus as long as human beings are going to be moved by values which are spiritual in nature. Thus scientific religion may be at the moment displacing dogmatic religion, but it is religion all the same. Human knowledge and experience includes religion. Thus an integral study of humanity will have to include a scientific approach to religion. As Hindus we have a great contribution to make to this science of religion. It was Hinduism which first proclaimed the impersonal religion of an impersonal God. It was in the present Upanisad that the clarion call was given to rationally and logically analyse the revealed truth and integrate it with total human experience. All revealed truth must be made living. The prophet of this Upanisad Yājñavalkya was perhaps intuned more with the scientific spirit than any physicist today. Like Einstein denying the teachings of Newton, Yājñavalkya took a stand against Vaiṣampāyana. Hence to a Hindu, modern science is not a modern phenomenon. The prophetic and dogmatic religions may be afraid of it, but not Vedānta.

It is true that the impact of a scientific view of life has been more pervasive and revolutionary in modern times, for it has touched every corner of human experience and existence. Passion for truth, critical investigation and free enquiry forms the tripod of values on which the whole structure of science stands. These have helped to advance humanity in

(without) and subject (within) is wisdom (क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगान् यत्तज्ज्ञानम्). Both are one says 'Aham Brahma Asmi'.

Thus the Indian contact showed the west a path of reconciliation. Science was humbled. Religion was enriched. Unfortunately the Indians trained in western sciences were ignorant of this inheritance of theirs, and religious orthodoxy of Hinduism was steeped in superstitious aspects. Thus India in spite of making its contribution to the world culture remains itself a divided house. Its rulers, economists, politicians, scientists are relying heavily only on the models of the west which are already over-ordinated. The only remedy is in exposing the youth of our nation to the truths and methodology of the Upaniṣads along with the intellectual foundations laid by Śaṅkara and others of his school. In Śaṅkara we find the practice of a religious quest in a ceaseless way until it finds the God within, which is infinite existence, consciousness and bliss (सच्चिदानन्द). En-route at the intermediate stations, it realises all the higher ethical values. The modern science of the third quarter of the twentieth century has come to a point of realisation where the physical points to a mystery beyond itself. Physics has led us ultimately to an abyss which it is impossible to span. The reason is that man himself is chained by his finite being. Niels Bohr says "We are both spectators and actors in the great drama of existence". Without understanding himself he can not understand the vast veiled universe. Unless the mystery of transcending himself by perceiving himself in the act of perception is unveiled, the mystery will remain unsolved. Yājñavalkya and Śaṅkara help us to unveil this mystery. The ignorance is rooted in consciousness and must be handled there. Śaṅkara makes us realise the infinite dimensions of our finite personality. Ignorant Śiva is man, enlightened man is Śiva. Śaṅkara gives us the most rational science of religion which transcends the bounds of cultures of different religions. He has provided terms, models and concepts which can explain all the varieties of religious experience. Its knowledge along with the scientific knowledge of physical objects will constitute the complete education of man. To quote R. A. Millikan, the astro-physicist : "It seems to me that the two great pillars upon which all human well-being and human progress rest are first, the spirit of religion, and second the spirit of science or knowledge. Neither can attain its largest effectiveness without support from the other. To promote the latter, we have universities and research institutions. But the supreme opportunity for everyone with no exception lies in the first".

And this is precisely the utility of the present publication. The Bṛahadāraṇyaka Upaniṣad is specially suited for this because it presents the most exhaustive and comprehensive science of religion in human history. It touches the sky-heights where the wisest tremble to walk, it also has large plains where the wise enjoy a promenade, it touches the very roots of religion where magic and mysticism merge into one. May the study of this revelation bring peace to humanity.

Kārtiśa Śūklā Pratipadā, 2042.
Abu Mount.

Svāmi Maheśānanda Giri
Mahāmandeleśvara

भूमिका

ओं नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशश्रुतिभ्यो नमो गुरुभ्यः

“बृहत्वाद्ग्रन्थतोऽर्थाच्च बृहदारण्यकं स्मृतम्” इति श्रीसुरेश्वराचार्योक्तरीत्या न केवलमस्या उपनिषदः ग्रन्थबाहुल्यं अपितु वेदान्तापेक्षिताः सर्वेऽप्यर्था अत्र प्रतिपाद्यन्त इति अन्यामुपनिषदं विहाय बृहदारण्यकमात्राध्ययनेन श्रद्धालूनां तत्त्वज्ञानोपयोगिनः सर्वान् पदार्थान् बोधयन्ती इयं महती श्लाघामहति । तत्त्वज्ञानं चेतनरानपेक्षं जनयतीति हेतोः महत्त्वमुदीरयामासुः ।

तात्पर्यग्राहकलिङ्गानि

“आत्मेत्येवोपासीत” इत्युपक्रमःप्रथमे “तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमि”त्युपसंहारः द्वितीयाध्यायान्ते । “अनेन ह्येतत्सर्वं वेदं” “आत्मनि खल्वरे विदिते सर्वं विदितम्”ति अभ्यासः । “तस्मात्तत् सर्वमभवत्”इति फलम् । तस्मादेवां तत्र प्रियं यदेतन्मनुष्या विबुधः” इत्यपूर्वता । उपपत्तिश्च आत्मनः सृष्टिस्थितिप्रलयकथनेन आत्मज्ञानात् सर्वविज्ञानोपपादनेन च प्रदर्शिता ।

अयमर्थः—विचार्यवाक्यसन्दर्भस्यास्यन्तयोर्भागयोरेकार्थपर्यवसानम् उपक्रमोपसंहारौ । अभ्यासः अनन्यपरं पुनः श्रवणं; कर्मकाण्ड एव तु तादृशं विधिपुनः श्रवणम् । इदं च आदर्शज्ञापनद्वारा तात्पर्यविषयत्वगमकं यथा अहो दर्शनीया अहो दर्शनीयेति । अर्थवादः प्राशस्त्यज्ञानजननद्वारा तात्पर्यं सूचयति । प्राशस्त्यं बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वम् । अपूर्वता—अनधिगतार्थज्ञापनं; स इदं सर्वं भवति इति फलं च तात्पर्यविषयत्वे लिङ्गं एतैर्लिङ्गैः अनधिगताबाधित-प्रमोजनवदर्थविषयकज्ञानत्वरूपं प्रगल्भं गम्यते । तच्च तात्पर्यव्यापकतया लिङ्गं भवति । उपपत्तिः वाक्यप्रतिपाद्यस्या-बाधितत्वमिति ।

अद्वैतपदस्य न विद्यते द्वैतं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या द्वितीयाभावोपलक्षितं ब्रह्मोत्थमः । “सलिल एको दृष्टाद्भेदो भवति” इति चतुर्थीध्यागतवाक्ये मोक्षदृष्टान्ततया प्रोक्तसुषुप्तौ अद्वैतपदं स्वयमेव प्रायुक्तं भगवान् याज्ञवल्क्यः । द्वितीयाभावोपलक्षितं ब्रह्मणः स्वस्वर्गं भूतमित्त्राह्वाने स्पष्टमेवोपलभ्यते । तथाहि—भूतमित्त्रात्मकं तद्वासनात्मकं च रूपं ब्रह्मण उपन्यस्य “अथात आदेशो नेति न ह्येतस्मादिति नेति अन्यत् परमस्ति” इत्यन्तेन ग्रन्थेन ब्रह्मणः रूपद्वय-मुपन्यस्य तस्य तत्रैव निषेधः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वपर्यवसायी; अन्यथा ब्रह्मणोऽन्यत्र प्रपञ्चसत्त्वप्रसंगेन अद्वैताभावप्रसङ्गात् । नेति नेतीति प्रकारेणोपदेशः शाक्यब्राह्मणान्ते चतुर्थे च त्रिः अभ्यस्यते । अत एव सूत्रकारैः प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः इत्यस्मिन्नधिकरणे प्रकृतं यत् एतावत्त्वं इत्युत्तारिच्छिन्नं जगत् तदेव निषेधति न ब्रह्म तस्योपरि ‘अन्यत्परमस्ति’ इति वाक्येन ब्रह्मसत्ताया अङ्गीकारात् इति ।

ब्रह्मण औपनिषदत्वनिरूपणम्

शाक्यब्राह्मणान्ते “तत्त्वर्त्तानिषदं पुरुषं पृच्छामि” इति याज्ञवल्क्यः पृच्छति । अत्र औपनिषदत्वं पुरुषस्योप-निषेधकेद्यत्वं एव संगच्छते यथा अन्नमक्ष इति यः अप एव भक्षयति स उच्यते । अत एव ब्रह्म न प्रमाणान्तरवेद्यं क्षियं कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानादेः एकस्य रागादिमलरहितस्य स्रष्टुः साधनेऽक्षतेः । दृष्टान्तस्य प्रासादादेः बहुरागद्वेषादिमत्पुरुषकर्तृकत्वानुभवत् अनुमानेन तद्विपरीतपुरुषसाधनासंभवात् । अत एवेश्वरानुमान-खण्डनान्ते भीमासांनयविवेककारः “ईश्वरे अनुमानं निरस्तं न त्वीश्वरोऽपि” इति ब्रवीति ।

भगवत्पादैरपि संबन्धभाष्ये निरधारि “प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात् प्रत्यक्षाभावास्तित्वसिद्धिः । तथाऽनुमाना-दपि लिङ्गस्य जन्मान्तरसंबन्धग्रहणात् । आगमेन तु आत्मास्तित्वेऽप्यगते वेदप्रवर्तितालौकिकलिङ्गविशेषश्च तदनु-सारिणो भीमांसाकासात्किंकाश अहंप्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवानिति कथयन्तो वदन्तो”त्यादिना । शरीरव्यतिरिक्तजीवस्यैव वैदेक्येद्यत्वे किमु वक्तव्यं लोकसद्विरि अलौकिके तस्मिन् व्याप्तिग्रहणोपायमाभावात् ।

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम्

अत्र च प्रथमाध्याये “अनेन ह्येतत्सर्वं वेद” इति श्रूयते “आत्मनि दृष्टे श्रुते मने विज्ञाते इदं सर्वं विदितं भवति” इति मैत्रेयीब्राह्मणे च श्रूयते । छान्दोग्ये च “उत तमादेशमप्राप्त्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं मतम् अविज्ञातं विज्ञातं” इति; मुण्डके “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति प्रश्नः । प्रश्ने “परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वो भवति” इति । कथमिदमुपपद्यते इति प्रश्ने छान्दोग्यपक्षे उपपादनं दृश्यते “वाचाश्चरम्भर्षं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति ।

मृद्विकारेषु शोष्यमानेषु मुदेव परमार्थसती घटश्चरावाद्यः वाचा केवलमारभ्यन्ते न तु वस्तुतस्तसन्ति इत्युक्त्वा मृत्तिकेत्येव इत्यनेन मृत्तिकात्वेनैव रूपेण घटादिकं सत्यं एवं सद्रूपब्रह्मविकारः प्रपञ्चः सद्रूपेणैव सत्यः न तु स्वेन रूपेणेति विबुधे । मुण्डके तु एवरीत्या उपपादनाभावेऽपि पुरुष एवेदं सर्वं इत्यत्र पुरुषस्य सर्वात्मत्वोक्त्या पुरुषज्ञानात् सर्वज्ञानलाभः । मैत्रेयीब्राह्मणे तु आत्मनो ज्ञानात् सर्वं विदितं भवति इत्युक्त्वा तदुपपादनाय “यथा दुन्दुभेर्हृन्मनस्य न बाह्याद् शब्दात् शक्नुयादग्रहणाय” इत्यनेन दुन्दुभिशब्दविशेषाः युद्धे वीररसाध्यायकाः उत्सवादिषु जनानामानन्दजनका वा दुन्दुभिशब्दोऽयमित्येव गृह्यन्ते तथा च ययोः सामान्यविशेषभावः तयोः सामान्यव्यतिरेकेण विशेषस्याभावात् ब्रह्मव्यतिरेकेण जगदोभावः सूच्यते यतः सत्सामान्यं ब्रह्म सद्विशेषाः घटादयः । तथा च सर्वस्य प्रपञ्चस्य सद्विशेषत्वात् सद्ब्यतिरेकेणाभावात् सर्वं जगत् सती ज्ञानेन तत्त्वतो ज्ञातं भवतीत्युपपादितम् ।

विद्यासूत्रम्

“आत्मेत्येवोपासीत” इति प्रथमाध्यायचतुर्थब्राह्मणसप्तमखण्डगतं वाक्यं विद्यासूत्रमिति शास्त्रकारैः तत्र तत्र निगद्यते । तदर्थः यत् प्रविष्टं सृष्टिकृत् ब्रह्म तत् आत्मेति विज्ञानीयात् इति ज्ञानपरमिदं वाक्यं नोपासनाविधिपरम् विष्णुप्रेक्षितांशत्रयाभावात् । अपि च आत्मज्ञानमेवात्र उपासनशब्दार्थः उत्तरत्र “तदेतत्पदनोपमस्य सर्वस्य यदयमात्माज्जेन ह्येतत्सर्वं वेद” इति आत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादनात् । आत्मेति इतिशब्दप्रयोगस्तु आत्मनः वस्तुतो विषयत्वनिराकरणाय ।

अस्य सर्वस्य मध्ये आत्मेवोपास्य इति निर्धारणे पक्षो । तत्र हेतुः आत्मनः प्रियतमत्वेनानन्दरूपत्वम् । आत्मनः अन्यदेव प्रियं यो बध्वे तस्य प्रियं रोत्यति प्राणसंरोधं प्राप्स्यति इति इतरनिन्द्या । विद्यासूत्रविवरणमेव चतुर्थं ब्राह्मणं तत्र विद्यायाः प्रयोजनमाह—“यद्ब्रह्मविद्यायां सर्वं भविष्यन्त” इति । अनेन सर्वात्मभावः फलमित्युक्तं भवति । सर्वभावश्च ब्रह्मणः स्वाभाविकः “यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मेवाभूद्विज्ञानतः” इत्युक्तेः । स्वतोऽपरिच्छिन्नं उपाधिवशात् परिच्छिन्नवद्भाति ब्रह्मज्ञानात् आविद्यकोपाधिनित्यतो सर्वभावापत्तिः ज्ञानाद्भवति ।

अपि च ब्रह्मैव जीवभावमनाद्यविद्या प्राप्य संसारक्लेशानन्वभवत् । तच्च परमकारुणिकेनार्चयेत् ‘न त्वं संसारी अपितु सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मैवेत्युपदिष्टं तद्रूपदेशग्रहणेन पुनः ब्रह्मैवाभूत् इत्युक्त्वा य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति इत्युक्त्या यो देवानां मनुष्याणां ऋषीणां वा मध्ये अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्म साक्षात्कृतवात् स इदं सर्वं भवति ज्ञानवतः सर्वात्मभावरूपफलप्राप्ती प्रतिबन्धे देवादयोऽप्यनीश्वराः इति सुदृढमुक्तं भवति । अनेन यद्वाक्यकारैः दृष्टान्तत्वात् ज्ञानस्य तत् सर्वाधिकारिकं न तु वेदवत् त्रैवर्णिकाधिकारिकं इतिहासपुराणादित्यः पौरुषेयग्रन्थेभ्यः शूद्रादेः ज्ञानं ततो बन्धनिवृत्तिं वा न केनापि निवारयितुं शक्यत इति भावेन वेदपूर्वकस्तु नाधिकारः शूद्राणामिति मुदीरमुच्यते तत् समञ्जसम् । अत एव च इतिहासपुराणादिश्रवणे चातुर्वर्ण्याधिकारश्रवणात् विदुरधर्मव्याघ्रप्रभृतीनां तत्त्वसाक्षात्कारश्रवणादित्युक्तं अपभ्रूताधिकरणभाष्ये । एव च यत् विगिह्यद्वैतभाष्ये खण्डनाभास उक्तः—ये तु निर्विशेषचिन्तात्रं ब्रह्मैव परमार्थः अन्यत् सर्वं मिथ्याभूतं बन्धश्चापारमार्थिकः स च वाक्यजन्यवस्तुयात्मात्मज्ञाननिवर्त्यः तन्निवृत्तिरेव च मोक्षः इति वदन्ति तैः ब्रह्मज्ञाने शूद्रादेरनविकारो वक्तुं न शक्यते । अनुपनीतस्य यस्मात् कस्मादपि वाक्यात् निर्विशेषचिन्तात्रं परमार्थभूतं ब्रह्मैव परमार्थः अन्यत् सर्वं मिथ्येति वाक्यात् वस्तुयाथात्म्यज्ञानोपपत्तेः तावदेव बन्धनिवृत्तयेति, तत् न केवलमुक्तमाष्यविद्दं अपि तु यो यो देवानामित्यारभ्य तथा मनुष्याणां सर्वेषां ब्रह्मज्ञाने सति बन्धनिवृत्तेः देवैरपि प्रतिबन्धमुपगम्यत्वादित्युक्तिविरोधात् श्रुतिविरोधमपि ।

अविद्यासूत्रम्

“अथ योज्यां देवतामुपास्तेज्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः एवं स देवानां” इति वाक्यं अविद्या-सूत्रम् । अनेन उपास्योपासकयोर्भेदज्ञानमविद्या तथा आक्रान्तः अन्यां देवतां नमस्कारबल्युपहरणादिना उपास्ते यः स देवानां पशुरिव । यथा पशुः क्षीरादिदानेनास्मान् प्रीणयति वयं च पशोः प्रभूततृणादिदानेन तं वर्धयामः तथा देवाः वृष्ट्यादिनाऽस्मानुपकुर्वन्ति वयमपि देवान् यागादिकरणेन तेभ्यो हविः प्रदाय तान् प्रीणयामः । यथा बहु-पशुमानपि एकैकपशुनाशोऽपि दुःखी भवति तथा एकोऽपि मनुजः ब्रह्मसाक्षात्कारेण ब्रह्म भवति यदि ततो देवार्थ-कार्याद्विमुच्यते चेत् देवानामप्रियं भवति । अतोऽस्माकं ब्रह्मज्ञाने प्रतिबन्धं कुर्वन्ति । तदुक्तं भारते—

“क्रियाविद्ब्रह्मि कौन्तेय देवलोकः समावृतः । न चैतदिष्टं देवानां मर्त्येष्वपरिवर्तनम् ॥” इति

अतः मर्त्यैः देवादिपूजापरैः भूत्वा कथञ्चित् तेषामनुग्रहं सम्पाद्य मोक्षमार्गं यतितव्यमिति ।

इतः परमाध्यायसमाप्तिं कर्मोपासनयोरैव विवरणम् । तत्र सप्तान्नब्राह्मणं सर्वोऽपि जन्तुः अन्नानि सततं भक्षयति उत्पादयति च स्वकर्मवशादित्यतः तस्य ज्ञानं विना मोक्षो दुर्लभः इति प्रतिजानीते । त्रयो वाव लोकाः मनुष्य-लोकः पितृलोकः देवलोक इति प्रतिज्ञाय मनुष्यलोकः त्वं ब्रह्मत्वं यज्ञस्त्वं लोक इति मरणकाले पित्राऽनुशिष्टः सन् पितृकृतकर्माणि यः पूरयति तत्कृतकर्माणि कुर्वन् स एव पुनः पूरणात् नायते इति व्युत्पत्तेः मनुष्यलोकप्रतिपत्तिहेतुः विद्ययैव देवलोकः ब्रह्मलोकपरपर्यायः प्राप्तव्यः कर्मणैव च पितृलोकः स्वर्ग इति निरणायि । सम्प्रतिकर्म च न केवलं त्रियमाषेन अपितु सन्यासं जिघृक्षुणापि कर्तव्यमेवेति वार्तिककृतः । पूर्वोक्तस्याहं ब्रह्मास्मीति वाक्यस्यार्थनिर्णयाय तत्पदार्थत्वंपदार्थयोः शोधनमपि यथावदत्रोपनिषदि प्रतिपाद्यते ।

पदार्थशोधनम्

ब्राह्मणः मूर्तामूर्तात्मकं जगद्रूपं प्रदश्यं तस्यान्ते “अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेति अन्यत् परमस्ती”ति प्रपञ्चो निषिध्यते । एवं मधुब्राह्मणान्ते “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरमोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि चे”ति द्वैतसमारोपपूर्वकं तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः इति निर्गुणोपसंहारः । एवं शाकल्यब्राह्मणान्ते कूर्चब्राह्मणान्ते शारीरकब्राह्मणान्ते मैत्रेयीब्राह्मणान्ते च प्रपञ्च-निषेधेन ब्रह्मप्रतिपादनं तत्पदार्थशोधनं भवति । त्वंपदार्थस्य तु ज्योतिर्ब्राह्मण एव शुद्धत्वं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु आत्मनोऽनुगमेन तत्र तत्र दृश्यपदार्थानां व्यावृत्त्या चासङ्गो ह्ययं पुरुष इत्युक्त्या च निर्धारितम् । ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया च मुच्यते इति रहस्यं तु ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तद्वात्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्व-भभवत् इति खण्डेन पूर्णभद इति खण्डेन च स्पष्टीचकार ।

उपासनानि

आदौ अश्वमेधानधिकृतानां ब्राह्मणादीनामुपकारायान्धस्याङ्गेषु कालादिवृष्ट्योः विहिताः । ततः तृतीय-ब्राह्मणे समष्टिप्राणरूपहिरण्यगर्भोपासनं तेन तदीयवेदेन तेन सह फलानुभवरूपं सायुज्यं च प्राप्यत इत्युक्तम् । इदमेव प्राणोपासनं अध्यात्मं अविदेवं च प्रयोगभेदेन कार्यमिति प्रथमाध्यायान्तेऽन्वधारितम् । पञ्चमषष्ठयोः उपासन-प्रायत्नमेव । षष्ठे प्राणोपासनं पञ्चान्युपासनं च विधीयते । तत्र प्रथमस्य प्राणभावः फलं द्वितीयस्य वाचनिकं ब्रह्मलोक-प्राप्तिफलकत्वमिति विशेषः ।

ब्राह्मणक्रमेण विषयसंग्रहः

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्—अश्वमेधकतूपयोगिकस्यान्धस्याङ्गेषु कालादिवृष्ट्योः विहिताः तादृशोपासने-नाश्वमेधानधिकारिणामपि क्रतुफलसिद्धिः उपासनप्रकारश्च सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राण इत्यादिना मूले स्पष्टः ।

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्—अश्वमेधे अग्निचयनं कर्तव्यं चयननिमित्ते स्थण्डिले विराट्पुरुषदृष्टिः कर्तव्या । स च विराट् हिरण्यगर्भोऽनुत्पन्न इति विशुद्धजन्मत्वेन प्रशंसाञ्च क्रियते उपास्यत्वाय । अत्रान्तरे “नैवेह किञ्चनमग्र आसीदिति वाक्येन शून्यादुत्पद्यते जगदिति वौद्धवादः श्रुतिसम्मत इति प्रतीयते । तद्व्यावर्तयितुं भगवता भाष्यकारेण शून्यवादो निरस्यते । मध्ये च नैयायिकसम्मतः चतुर्विधोऽभावोऽपि निरस्यते । अत्र चित्याग्निः प्रजा-

पतिरेव प्राची दिक् शिर इत्युक्त्वात् । अश्वोप्यग्निरेवेति उपासनमेकमेव । “एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद” इति उपासनविधिः ।

प्रथमाध्याये तृतीयमुद्गोथब्राह्मणम्—मृत्योरतिक्रमणसाधनं मृत्यवात्मभावः । मृत्युश्चायं स्वाभाविकासङ्गरूपः तस्यातिक्रमणेन मृत्यवात्मभावः प्राप्यते मृत्युश्च हिरण्यगर्भः अग्न्यादिदेवतासमष्टिः तस्योपासनमिह विधीयते । अत्र गौणप्राणानां चक्षुरादीनां स्वाभाविकविषयासङ्गप्रस्तत्वात् अनुपास्यत्वं निर्धार्यं मुख्यप्राणः आसङ्गापान्विरहित उपास्य इति निर्धार्यते प्राणश्च व्यष्टिः प्रथक् शरीरेषु । समष्टिः सर्वशरीरेषु स आत्मत्वेनोपासितश्चेत् तद्भावाप्राप्तिः मृत्यवतिक्रमश्च सिद्धयतः प्राणस्य गुणाः विशुद्धत्वादयः । असतो मा सद्गमयेति मन्त्रप्रयोगश्च साधकस्य विधीयते ।

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्—प्रजापतिरेक एवाग्र आसीत् सोऽबिमेव । ततः प्राचीनसंस्कारवशात् अहं ब्रह्मास्मि इति साक्षात्कारः भयनिवृत्तिः अरतिप्राप्तिः शतरूपाया उत्पत्तिः तया सह सम्भवनात् क्रमेण सकल-प्रपञ्चसृष्टिः । अग्नीषोमसृष्टिश्च ।

अत्रैव—तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यारभ्य पञ्चभूतसृष्ट्यनन्तरं नामरूपव्याकरणम् । तत्र ब्रह्मणः प्रवेशः स च शरीरं व्याप्य स्थितः प्राणश्चैव प्राणः वदन् वाक् तथा सर्वविशेषणव्याप्तत्वेनात्मेत्येवोपासितव्यः । नात्र विधिः अनेन ह्येतत्सर्वं वेदेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोक्तं आत्मनः सर्वप्रियतमत्वं ब्रह्मरूपत्वं च ब्रह्मैवाग्र आसीत् तच्चाहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानात् सर्वमभवत् तस्मात् सर्वैरपि अहं ब्रह्मास्मीति वेदितव्यम् । मेदेन जानन् देवान् प्रति पशुवदुप-करोति तस्मात् नरं ब्रह्मभावाय प्रयतमानं विघ्नन्ति । क्षत्रियसृष्टिः इन्द्रवरुणादयः देवेषु क्षत्रियाः ततो वैद्ययानसृजत वस्वादयः देवेषु वैश्याः । ततः शूद्रसृष्टिः देवेषु पृषा शूद्रः । ततः धर्मसृष्टिः क्षत्रियनियमनाय । अज्ञस्य गार्हस्थ्यं तेन देवपितृवृक्षीणा ऋणनिर्यातनं पश्चादिपर्यन्तस्य सर्वस्य जगत उपकारकत्वं चात्र विशेषतो वर्ण्यते । सप्तान्नसृष्टिः । अत्र सर्वोऽपि मानवः पिता सप्तान्नेषु अद्यमानान्नं प्रथमं, ततः होमबलिहरेण अथवा दशैर्गणमासी, पयश्चतुर्थं अमृतं । स्वोपयोगाय मनो वाचं प्राणं चासृजत् । अस्यान्नत्रयस्य फलं मनुष्यलोकः पितृलोकः देवलोक इति त्रयमज्ञप्राप्य, पुत्रेणार्थं लोकः कर्मणा पितृलोकः विद्यया देवलोकश्च प्राप्यः ।

सम्प्रतिकर्मं पिता प्रयाणकाले प्रायणकाले वा पुत्राय स्वकृतकर्मशेषादिकं कर्तुं आज्ञापयति । तदा कृत-सम्प्रतिकर्मं देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति । प्राणोपासनं च आधिदैविकाध्यात्मिकमेवेन प्रयोगद्वयेन कर्तव्यम् ।

प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम्—त्रयं वा इदं नामरूपं कर्मत्यादिना त्रयाणां एकब्रह्माधिकारतया तद्व्यति-रेकेणामावात् मिथ्यात्वमत्र स्पष्टमुच्यते ।

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्—बालाकिः अजातशत्रुं काशीराजं प्राप्य ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रतिज्ञाय त्रयोदशपर्यायैः अब्रह्मैवावादीत् । तं राजा तत्सर्वं ज्ञातत्वेनाब्रह्मत्वेन च निराकरोति । गार्ग्यः शिष्योभूय राजानं प्रति ज्ञानाय उपसति करोति राजा उत्तमवर्णत्वेन तं अनुपनीयैव ब्रह्म बोधयिष्यत् सुप्तपुरुषसमीपं नीत्वा प्राणानम-भिराह्वयति न च स प्रबुद्धः । अतो न प्राणो ब्रह्म । पाणिपेषणेन तु सुप्तः उत्तिष्ठति । राजा पृच्छति सुप्तपुरुषः क्व गतः कुत आगदिति । अप्रतिभानन्तं तं प्रति य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तद्देशे विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽहं हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते इति वदन् आकाशपर्यायं ब्रह्मणि शेते इत्युक्त्वा ततः ऊर्णानामिदृशान्तेन “एवमेवास्मादात्मनः सर्वे लोकाः व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं” इति सत्यं ब्रह्म निर्धारयति ।

शिष्युब्राह्मणम्—प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमित्युक्तं तत्र के प्राणाः कियत्सो वा प्राणविषया उपनिषदः काश्च इति प्रसङ्गात् करणानां प्राणानां स्वरूपावधारणमत्र क्रियते ।

विष्णुः प्राणः मुख्यप्राणस्य विषयेषु गौणप्राणवत् अपट्टत्वात् । इदं शरीरं तस्याधिष्ठानं शिरः प्रत्याघातं चक्षुरादिस्थानेषु प्रति प्रति आधीयमानत्वात् अन्नपानशक्तिः स्थूणा नन्वनस्थानम् अन्नं दाम रज्जुः । तस्य चक्षुषि काश्चनोपनिषदः कथ्यन्ते तस्य अर्वाङ्गलचमसोपमितस्य शिरसः प्रान्तेषु सप्त ऋषयः स्थिता इत्युपासने प्रभूतान्न-प्राप्तिः फलम् ।

भूतसूत्रब्राह्मणम्—प्राणा वै सत्यमित्युक्तं तत्कथं ? पञ्चभूतसत्त्वगुणारब्धत्वात् प्राणानां सत्यदात्मकानां कार्यत्वात् सत्यत्वम् इत्युपादयितुं आद्यभूतत्रयं सत् वाय्वाकाशौ त्वत् इति निरूप्य भूतत्रयसारः सूर्यमण्डलं वाय्वा-

काशसारः आदित्यान्तर्गतः पुष्प इति तथा अध्यात्मं भूतत्रयसारः चक्षुः द्वयसारः चक्षुषि सन्निहितः लिङ्गात्मा तस्यामूर्तरसस्य लिङ्गशरीरस्य रागादयो वासनाः इति भूतभूततद्वासनात्मकं सत्यं तस्यापि सत्यं नेति नेतीति सर्व- निषेधाधिष्ठानभूतं केवलं बुद्धं ब्रह्म निदिशति ।

मैत्रेयीब्राह्मणम्—इदं च ब्राह्मणं ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन संन्यासविधानाय प्रवर्तते । याज्ञवल्क्यः खलु संन्यासं स्वीकरिष्यन् पत्न्योः स्वीयं वनादिकं विमण्य दत्त्वा तयोः संमतिं प्रार्थयते । तयोः मैत्रेयीनाम्नी ज्येष्ठा आदितो ब्रह्मवादिनी प्रब्रजन्तं पतिं नमस्कृत्य यदर्थं भवता पारिव्राज्यं स्वीक्रियते तदेव मे मोक्षार्थं ब्रूहीति पप्रच्छ । सन्तुष्टः स महर्षिः वैराग्योत्पादनाय आत्मार्थं सर्वमन्यत् प्रियं आत्मा तु स्वयमेव प्रियः अतः आनन्दरूपः स च द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः तज्ज्ञाने सति सर्वज्ञत्वं भवतीति प्रत्युवाच । आत्मवेदने कथं सर्वज्ञानमिति चेत् आत्मव्यतिरेकेण सर्वाभावात् सिद्ध्यति । एतच्च दुन्दुभ्यादिदुष्टान्तैः समर्थ्यते यथा दुन्दुभ्यादिजनिताः ध्वनिविशेषाः दुन्दुभिः शब्दसामान्या- स्मातिरिच्यन्ते तद्वत् आत्मा सद्रूपं सामान्यं सद्भिः शेषाः षटादयः ते च सतो न भिद्यन्ते । एवं आत्मोद्भवत्वात् आत्मनि स्थितत्वात् आत्मनि लयाच्च प्रपञ्चः आत्मोपादानकः आत्मव्यतिरेकेण नास्ति । अतः सर्वमात्मना विदितेन, तत्त्वतो विदितं भवतीत्युक्त्वा यदा कल्पितं द्वैतं भवति तदा इतर इतरं पश्यति यदा सर्वमात्मत्वेनावगतं तदा प्रपञ्चाभावात् व्यवहाराभावः अतो मोक्ष इत्युक्त्वा गृहोत्तसंन्यासो विजहार ।

मधुब्राह्मणम्—जगति विद्यमानं सर्वं परस्परोपकारयौगिकारकभूतमिति इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु अस्याः सर्वाणि भूतानि मधु इत्यनेनोक्तम् । तावूनां च वस्तु एककारणकं एकप्रलयकं च दृष्टम् । तथा च ब्रह्म । ततस्तदपि प्रपञ्चोपादानं प्रपञ्चश्चात एव मिथ्येति पूर्वोक्तमेव प्रपञ्चमिथ्यात्वमत्र हेत्वंतरेण साध्यते । अथवा उक्तमेव निगमनरूपेण स्थिरीकृत्यते विद्यास्तुतये । इन्ध्रेण रक्षिता दध्यङ्कृषिमानविदिता मधुविद्या तां प्राप्तुं अश्विन्योः प्रयोजनाय ऋषिः स्वशिरश्छिन्वा अश्वशिरसः स्थापनमनुमेने । तेन प्रवक्तुं प्रवृत्ते ऋषी इन्ध्रेण शिरस्छेदनं पश्चात् स्वशिरसः स्थापनं तेनैव चोपदेशः इति सत्यवचनस्तुतिः विद्यास्तुतिश्च । अन्ते च अयमात्मा ब्रह्मेति महावाक्योपदेशः ।

तृतीयाध्याये आम्बलब्राह्मणम्—तत्र सर्वं प्राणिजातं मृत्युनाऽऽमभिपन्नं च केन यजमानो मृत्योरात्मितिमुच्यत इति प्रश्ने विषयेषु स्वाभाविकानुद्गृह्यमाणमूथेरतिक्रमोपायः कः इति प्रश्नः । यजमानस्य वाक् अध्यात्मं अधिदेवत- मग्निः उभयोः ऐक्यध्यानात् आसंगमृत्युनिवृत्तिः इति समाधानम् । सर्वं जगत् अहोरात्राभ्यां पीडितं कथमहोरात्राभ्या- मितिमुच्यत इति प्रश्ने यागे प्रधानत्विजा अध्वर्युणा यजमानचक्षुषा च आदित्यस्याभेदध्यानात् आदित्यभावप्राप्तिः । तत्राहोरात्रे न स्तः । अतो न तद्वपमृत्युपद्वयः । पूर्वपक्षापरपक्षाख्यमृत्योरतिक्रमः कथं ? उद्गाताख्यऽऽहूतः यजमान- प्राणेन वायुनाचैक्यध्यानं तदतिक्रमहेतुः । निरालम्बनत्वादन्तरिक्षस्य कथं यजमानः स्वर्गमाक्रमत इति प्रश्ने ब्रह्मणो ऋत्विजः यजमानमनसा च चन्द्रस्याभेदध्यानादिति समाधानम् । अथ सम्पदुपासनानि । यज्ञे पुरोनुवाक्या याज्या शस्या इति त्रिविधा ऋचः प्रयुज्यन्ते तादृशसंख्याविशिष्टत्वेन ऋचामुपासनेन सर्वं प्राणमुत्फलं लोकत्रयात्मकं लभते । अध्वर्युः यज्ञे तिस्र आहुतीर्ब्रूहीति उज्ज्वलाऽऽज्याहुतिः शब्दकारिण्यः मांसाहुतयः भूमिचायिन्यः सोमाहुतयः सर्वास्तिष्ठ इति संपदुपासनया पितृलोकप्राप्तिः । यज्ञे ब्रह्मा मनसा सर्वं निर्वर्तयति मनः वृत्तिभिरनन्तं अनन्ता विश्वेदेवा इति ध्याने अनन्तलोकजयः । यज्ञे उद्गाता कीदृशऽऽहूतः स्तोष्यतीति प्रश्नः । तिसृभिरिति समाधानं ताश्च पुरोनुवाक्या याज्या शस्या च । आद्या प्राणः द्वितीया अपानः तृतीया व्यान इति संपदुपासने पृथिव्यन्तरिक्षबुलोकान् जयति ।

वार्तभागप्रश्नः—अत्र कतिग्रहाः कथं तिग्रहा इति प्रश्नः ग्रहा इन्द्रियाणि अतिग्रहा विषयाः द्राघ वाक्— जिह्वा चक्षुः श्रोत्रं मनः हृत्ती त्वक् च ग्रहाः । नामादिस्पर्शान्ता विषया अतिग्रहा इत्युत्तरम् । मृत्योरतिक्रान्तस्य प्राणोत्क्रान्त्यभावः । मृतस्य संसारिणः कर्मवाचलं मनमिति च निर्धारणमत्र क्रियते ।

भुज्युप्रश्नः—अत्र अश्वमेधयाजिनः क्व प्राप्यन्ते इति प्रश्ने अण्डकटाहमतिक्रम्य अण्डभित्तिगतसूक्ष्मतररन्ध्रेण अण्डाद्निर्देशप्राप्तिः इति समाधानम् ।

उषस्तप्रश्नः—चाक्रायणेन साक्षादपरोक्षं ब्रह्म मह्यं ब्रूहीति प्रश्नः । यः प्राणेन प्राणिनि इत्यादिना उपलक्षणै- र्भावो प्रदर्शनं पुनः साक्षाद्ब्रूहीति प्रश्ने आत्मनो निर्विशेषत्वात् साक्षात्प्रदर्शयितुमशक्यः कृष्टैः द्रष्टा वृत्तिज्ञानस्य साक्षी एवं श्रुत्यादेः श्रोता इति उपलक्षणतयैव ब्रह्म निर्देशार्हमिति समाधिः ।

कह्लोप्रश्नः—पूर्वोक्त आत्मैवानेनापि पृष्ठः विशेषणान्तरयोजनार्थम् । योजनानापिप्राप्ते धोक्तं मोहं जरां मृत्यु-
मर्त्येति इति विशेषणान्तरम् । अत्रायं विशेषः यदत्र तादृशात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पारिव्राज्याश्रममवलम्बन्ते इति ।

गार्गिप्रश्नः—अत्र भूमेरारभ्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरप्रश्ने ब्रह्मलोकाज्जते निर्दिष्टे तस्य कारणप्रश्ने मूर्धपातो
ऽवेदिति ज्ञापिता उपरराम ।

अन्तर्यामिब्राह्मणम्—उद्वाक्य आशुभिः पृच्छति सूत्रात्मानमन्तर्यामिणं च ब्रूहीति । समाधनं वायुर्वै गौतम
सूत्रमिति । अन्तर्यामी च भगवान् विष्णुरेवेति समाधानम् ।

अक्षरब्राह्मणम् - वाचकनबौब्राह्मणम्—अव्याकृतान्तस्य प्रपञ्चस्य क आधार इति प्रश्ने अस्थूलमननु
इत्यादिना सर्वविशेषनिषेधपूर्वकमक्षरं ब्रूहीति दर्शयति । प्रज्ञासनादयोऽक्षरस्य स्वाभाविकधर्मा अनुकान्ता अत्र ।

शाकल्यब्राह्मणम्—देवाः कतिसंख्याका इति कति ब्रह्मादयस्त्वेति प्रश्नः । कतम एको देव इतिप्रश्नः प्राणे
समेषामन्तर्भावः पुनः प्राणस्याष्टा भेदः सर्वदिगात्मभूतस्य तव प्राच्यादिषु देवताप्रश्नः । आदित्य-यम-वरुण-सोमाः
चतुर्बुद्धिश्च ऊर्वायामग्निः इति प्रतिपाद्य सर्वेषां हृदये प्रतिष्ठितत्वेन समाधानम् । अनन्तरं सर्वेषां प्राणापानादीनां
हृदयस्य आचारं नेति नेति इत्यादिनोपसंहृत्य याज्ञवल्क्यः शाकल्यं औपनिषदं पुरुषं पृच्छति । शाकल्यस्याप्रतिमानात्
मूर्धपातः । ततः याज्ञवल्क्येन ब्राह्मणान् प्रति सर्वजगदाधारप्रश्नः । सर्वं मुकायमानाः । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म
रातेर्दत्तुः परायणं इति श्रुतिवचनं च ।

चतुर्थाध्याये—षडाचार्यब्राह्मणे वाक् प्राण चक्षुः श्रोत्र मनो हृदयानां ब्रह्मत्वेन चिन्तनं तेषामायतनप्रति-
ष्ठयोः याज्ञवल्क्येनोपपादनम् ।

कूर्चब्राह्मणम्—अत्र जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानां प्रतिपादनपूर्वकं नेति नेतीत्यादिना सर्वप्रतिष्ठाभूतस्य तुरीयस्य
ब्रह्मणो वर्णनमभ्यप्राप्तिश्च जनकस्य प्रतिपाद्यते ।

ज्योतिर्ब्राह्मणम्—याज्ञवल्क्यं पृच्छति जनकः किं ज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यचन्द्राग्निवाचां तिरस्कारे
आत्मेव ज्योतिः इति याज्ञवल्क्यः । कतम आत्मेति प्रश्नः तस्य स्वप्नस्थाने मूलवतिक्रमणम् । तत्रैव स्वयंज्योतिर्व्योपपाद-
नम् । पुनः सुषुप्तिः पुनः स्वप्नः जागरितं च एवं पथयिष्य सञ्चरतः तत्र तत्र विषयोपलम्भमात्रं न तु कर्तृत्वं ; स्वप्नवत्
जाग्रत्यामप्यकर्तृत्वं ; सुषुप्ती ब्रह्माभेदेन लयः सुषुप्त्यवस्थाया आत्मज्योतिषो भानम् । विषयाभावादेव अचेतनत्वमभोजि
सामान्यजनानां सुषुप्तमेव ब्रह्मलोकः एषोऽस्य परम आनन्दः एवस्यानन्दस्य मनुष्याद्यानन्दाः बिन्दुमात्रमित्युपपाद्य
तस्यानन्दस्य मनुष्यान्वादारभ्योत्तरोत्तरं शतगुणस्य ब्रह्मलोक आनन्दे पर्यवसानमुक्तत्वात् । नेयं मुख्यवस्था अतः
विमोक्षायैव ब्रूहीति जनकप्रश्नः ततः जाग्रदवस्थाद्वारा जीवस्योत्क्रान्तिनिरूपणम् । विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानां परलोकै
सह गमनं च विव्रियते ।

शारीरकब्राह्मणम्—जीवस्य शरीरान्तरग्रहणं तुणजलूकान्यायेनेति वर्णनम् । तत्र सकामस्य पुण्यपापानुसारेण
जन्मप्राप्तिः पुनरागमनं चेत्युक्त्वा अकामस्य प्राणानामनुत्क्रान्तिः ब्रह्मैव सच्चिदानन्द इति वर्णयित्वा ज्ञानिनः
शरीरत्यागे अहिना स्वचो निर्माको दृष्टान्तः उच्यते मुक्तस्य । स च जीवन्मुक्तः ब्रह्मैव तेज एव इति वर्णनम् । पुनः
ज्योत्स्नमन्मोहाद्वर्णनेन प्राणस्य प्राण मनसो मन इत्यादिना मन आदिप्रेरकत्वमुक्त्वा सर्वप्रतिष्ठात्वेन सर्वोपादानत्वेन च
महीकृत्य आत्मद्रव्येन मनस ऐकाग्र्यापेक्षा तदर्थं नातुष्यायाद्वद्ब्रह्म शब्दात् इति बहिर्विषयव्यापारनिरोधं चाभिधाय नेह
‘नानास्ति किमद्वयं प्रतिप्रश्नमिच्छात्वं, ब्रह्मणः शब्देन लक्षणयैव प्रतिपादनं च विधाय “स वा एव महानज” इति जीवस्य
विभुत्व नित्यत्वं चानूद्य सर्वस्य वशी सर्वस्येगान इति ब्रह्माभेदं प्रतिपादयति । तदर्थत्वेन बहिरङ्गसाधनानि
वेदानुवचनादीनि विधाय एतमेव लोकमिच्छन्तः प्रयजन्तीति विविदिषान्स्थास पूर्वं विद्वांसः प्रजा न कामयन्ते इति
विद्वत्स्यासयानूद्य नेति नेतीत्यादिना विशुद्ध ब्रह्म संकीर्त्य मोक्षफलं पुण्यपापतरणं कृताकृतानुतापराहित्यं च
विवृणोति ।

तदुत्तरकण्ठिकाया च जीवन्मुक्तस्य कर्मलेपाभावात् आत्मज्ञानान्तरङ्गनाथनानि शमदभोपरतिस्कायमाधान-
श्रद्धान्तानि विदधानि । अन्तिमकण्ठिकाद्वयेन कर्मिणामावश्यकं दृष्टफलं वस्त्रभूयोः प्राप्तिं चोक्तत्वा उपसंहरति ।

मैत्रेयीब्राह्मणम्—द्वितीयाध्यायस्थमिदञ्चैकमेव । अस्य पुनः कथनेन तु आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन प्रतिपादितब्रह्मविद्यायाः तत्प्रधानेन मुनिकाण्डेन मननप्रकारं प्रदर्श्य तस्या एव सत्यासन्नविशिष्टाया उपसंहारः मैत्रेयी-ब्राह्मणेन क्रियते । प्रतिज्ञातार्थस्य हेतूदाहरणादिना प्रतिपाद्य पुनः निगमनमिति हि न्यायसरणिः ।

अन्ते आचार्यैः स्वतन्त्रविचारः कृतः कर्मणाभावस्यकत्वात् सत्यासानुपपत्तिः इति शंका । समाधानं तु आत्मज्ञानस्य सर्वद्वैतनिवर्तकत्वात् भेदबुद्धिसापेक्षं कर्म ज्ञानसहभावि न भवति इति विस्तरेण प्रतिपाद्यते ।

वंशब्राह्मणम्—पारायणेनादृष्टफलकम् ।

पञ्चमाध्याये—खिलाकाण्डत्वादेन तत्त्वज्ञानसाधनोपासनकर्माणि विधीयन्ते । आदौ पूर्णमद इत्यनेन ब्रह्मैवास्ति पूर्णं स्वरूपेण इदमिति कर्तृत्वादिविशिष्टं प्रतिशरीरं भेदेनोपलभ्यमानमपि ब्रह्मैव । पूर्णाद्ब्रह्म एव पूर्णं जीवस्वरूपं उदच्यते भिद्यते उपाधिवशात् । पूर्णस्य तस्य पूर्णस्वरूपं आत्मत्वेनावगम्य पूर्णं ब्रह्मैवावशिष्यते इत्यारम्भः मध्ये दानं दमः दयेति त्रितयं सर्वेषां विद्यासाधनत्वेन सम्पाद्यमित्युच्यते ।

ततः सत्यब्रह्मोपासनविधिः । सत्यपदनामाक्षरोपासनं सत्यस्य सूर्ये अक्षिणि च स्थानभेदेन पृथक् प्रयोगः इत्येकमुपासनम् । पुनः मनोमयब्रह्मविद्युद्ब्रह्मणोऽस्पासनं ततः वाचो धेनुत्वेन जाठराग्नेः ब्रह्मत्वेन अर्घं ब्रह्म उक्थ शस्त्रं प्राण इति यजुः प्राणः साम प्राणः इत्याद्युपासनानि समाप्य गायत्र्याः प्रभाववर्णनम् । तस्याः प्रथमः पादः भूम्यादिः मध्यमपादः ऋगादिः अन्तिमः प्राणादिः चतुर्थपादस्तु भगवानादित्य इति चिन्तनम् ।

गायत्र्युपासकस्य प्राणाः गयाः तेषां त्राणात् गायत्रीति निर्वचनम् । गायत्र्युपासकस्यैव बहुप्रतिग्रहेऽपि दोषाभावः । प्रथमपादेन लोकत्रयप्रतिग्रहेऽपि न दोषः । द्वितीयेन विज्ञातेन त्रयीप्रतिपाद्यसर्वप्रतिग्रहाच्च दोषः । तृतीयेन सर्वं प्राणिजातं प्रतिगृह्णतो दोषाभावः । गायत्र्युपासकस्य हिरण्यमयेनेत्यादिना ब्रह्मलोकप्राप्तिमार्गायचनम् ।

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्—छान्दोग्यप्रसिद्धप्राणविद्यैवात्रापि प्रतिपाद्यते । प्राणस्य श्रेष्ठः ज्येष्ठः इत्यादिगुणवत्तयोपासनात् प्राणस्य हिरण्यगर्मरूपत्वं प्राप्यते ।

द्वितीयं ब्राह्मणम्—पञ्चाग्निविद्या द्युपजर्ज्यपृथिवीपुरुषयोषितः पञ्चानयः तेषु आहुतिद्रव्यरूपतया जीवः हूयते स च योषाग्निनः बहिर्भवति तादृशोऽहं इति विज्ञानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः कर्मिणां धूमादिमार्गेण स्वर्गः फलम् । इतरेषां मार्गद्वयभ्रष्टाणां पुनः पुनर्जन्म कष्टा अधोगतिश्च इति प्रतिपाद्यते ।

तृतीयं ब्राह्मणम्—अत्र सत्युत्रप्राप्तये तदनुकूलतया घनादिप्राप्तये च मन्यकर्मविधानम् ।

उत्तरत्र तत्रैव प्रयोगभेदाः । वंशब्राह्मणं पारायणसिद्धये इति सक्षेपः ।

अत्र ग्रन्थसंशोधनपरिशिष्टनिर्माणादिना कठिनतरेऽस्मिन् कार्येऽत्यन्तश्रद्धया बहूपकृतवतां श्रीशारदामन्द-शास्त्रियहोदयानां, आर्यमहिलामहाविद्यालयस्य डा० श्रीकपिलदेवपाण्डेयमहोदयानां तथा श्रीसोमकपूरमहोदयानां च कार्त्तव्यं प्राकस्य तेषां सप्रभोदं बहुशस्साधुवादात् समर्पयामि ।

अपि च आनन्दकाननमुद्रणालयस्याधिपतयः संस्कृतैकानुरागिणः श्रीविष्णुभरद्वाजदेविमहोदयाः सोत्साहं विशेषपरिश्रमपुरस्सरं ग्रन्थरत्नमिदं मुद्रितवन्तः । तेभ्यो भूरिशो धन्यवादा सर्वान्विति ।

विदुषामनुचरः

एस० सुब्रह्मण्यशास्त्री

महेशानुसन्धानसंस्थाननिदेशकः

1 1

2 2

3

4

5

6

7

8 9

10

11

12

विषयविन्यासः

प्रथमोऽध्यायः

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमं अश्वोपास्तिब्राह्मणम्		अन्यत्र ब्रह्मवृष्टिः सत्ये ब्रह्मणि ब्रह्मवृष्टिः	
उपोद्धातः । उपनिषच्छब्दार्थकथनम्	१	विनाऽनुपपत्ता	३२
पूर्वकाण्डेन सम्बन्धः	२	सिद्धार्थपरवाक्यप्रामाण्यं मोक्षफलसद्भावात्	३३
देहान्तरानुयाय्यात्मा न प्रत्यक्षः	५	निषेधवाक्यवत् अनुष्ठेयाभावेऽपि वेदान्त-	
नाप्यनुमानं तत्साधकम्	५	प्रामाण्यम्	३४
अज्ञाननिवर्तकब्रह्मज्ञानायोपनिषदारम्भः	६	नित्यकर्मणामज्ञानप्रयुक्तता न तु कैवल्यशास्त्र-	
धर्मविभागः	६	प्रयुक्तता	३६
अश्वमेधीयाश्वोपास्तिविधानफलम्	७	वागादीनामुद्गातृत्वपरीक्षणं तेषां	
नित्यकर्मणां मुक्तिफलत्वशङ्कानिरासः	८	पाप्मवेषधश्च	३७-३९
अश्वाङ्गेषु कालादिदृष्टिविधानम्	१०	प्राणस्योद्गातृत्वाङ्गीकारः असुराणां नाशश्च	४०
द्वितीयं चयनाग्निध्यानब्राह्मणम्		प्राणदेवतायाः आस्थान्तर्विद्यमानत्वेन	
नैवेह किञ्चनाग्र आसीदिति वाक्यमवलम्ब्य		अयास्यनामकता	४१
धूम्रवाद्याक्षेपः	१४	तस्य दूनामत्वे निमित्तकथनम्	४२
नानुपमं च प्रादुर्भाव इति न्यायेन बौद्धशङ्का	१४	आसङ्गपाप्मरहितप्राणस्यात्मत्वेनोपासन-	
मुदादेरेव कारणता न पिण्डादेरिति सिद्धान्तः	१५	बलात् स्वाभाविकप्रवृत्तिरूपासुरपाप्मनाशः ।	
प्रत्यक्षविरोधे अनुमानानुत्थानम्	१६	वागादीनां हिरण्यगर्भास्थसमष्टिप्राणांशभूता-	
अभिव्यक्तिलिङ्गात् उत्पत्तेः पूर्वं		ग्न्यादिभावप्राप्तिश्च	४४
कार्यसत्त्वानुमानम्	१६	प्राणस्य स्वभुक्ताग्नेन वागादिपोषणम्	४६
पिण्डावस्था घटमावृणोति घटोत्पादे च तस्या		कार्यकरणतात्मत्वेपिपादनं तस्य बृहस्पतित्व-	
निवृत्तिः	१७	ब्रह्मणस्पतित्व-सामस्व-उदगीयत्वानां निमित्त-	
पिण्डाकारविनाशाय घटोत्पत्तौ व्यापारः	१८	कथनम्	४८-५०
घटार्थप्रवृत्त्यापि पूर्वं घटसत्त्वानुमानम्	१९	सामाख्यप्राणस्य स्वस्वरसुवर्णप्रतिष्ठागुणानां	
प्राक् घटसत्तायामन्या युक्तिः	२०	वेदनफलम्	५०-५२
हिरण्यगर्भेणात्मनः त्रैधाविभजनम्	२२	अभ्यारोहणपः तत्र च त्रीणि यजूंषि	५३
विराडुत्पत्तिः । पिता मृत्युः अदितिनामा	२४	चतुर्थं ब्रह्मविद्याब्राह्मणम्	
तेन पुनरश्वमेधकरणम् । अश्वमेधः सवितैव	२७	प्रजापतेः सृष्ट्यादावुत्पत्तिः अर्हनामकत्वं च	५५
तृतीयं उदगीयब्राह्मणम्		तस्यादौ भयं; ततः विशुद्धकार्यकरणत्वेन	
देवामुरसङ्घर्षः प्रतिपुरुषं जायमानाः स्वाभाविक-		विना विचारं ब्रह्मसाक्षात्कारः भयनिवृत्तिश्च	५७
वृत्तयोऽपुराः । शास्त्राभ्यासजन्याः सात्त्विक-		प्रजापतेः अरतिः स्त्रीपरिष्वक्तस्येव भावना	६०
वृत्तयो देवाः । तत्र पाप्मवेषाभावात् प्राणस्य		शतरूपोत्पत्तिः तया संभवनात् सर्वप्राणिनां सृष्टिः	६१
शुद्धस्योपासनां विधानमिदं ब्राह्मणम्	२८	अग्नीषोमसृष्टिः	६२
प्राणस्य वस्तुतो विशुद्धयाद्विगुणव्यवस्थापनम्	३०	प्रजापतिः परो वा संसारी वेति विचारः	६३
ब्रह्मप्रतिपादनं नाम्नि वास्तविकं ब्रह्मदृष्टि-		तार्किकमतनिरासः । संसारीति सिद्धान्तः	६४
विधानसद्वृत्तिं न	३१	तद्वेदमित्यादेः व्याख्या	६६

विषयाः
 सृष्टिकर्ता आक्षेपलभ्यः
 अव्याकृतशब्दस्य नियन्तृविशिष्टजगत्परत्वात्
 सशब्देन नियन्तृलभः
 व्यापिनः परस्य कथं प्रवेशः ? इति सन्देहः
 समाधाने पक्षभेदाः तत्रोपलभ्यत्वं-सि०
 परस्य संसारित्वप्रसङ्गिनिरासः
 सुखादिभेदादात्मभेदाशङ्कानिरासः
 तार्किकमतविरोधपरिहारः
 सिद्धान्ते स्रष्टुः प्रवेशप्रकारः
 प्रवेशे दृष्टान्ताः
 एकैकक्रियाविशिष्टत्वेनोपासने दोषः
 विद्यासूत्रे विधिविशेषः
 उपासनविधेरंशत्रयसत्त्वोपपादनम्
 विधेः व्याख्यानतरम्
 आत्मज्ञाने विधिनिरासः
 स्वरूपज्ञानं वेदान्तवाक्यार्जं न तत्र विध्यपेक्षा
 चित्तवृत्तिनिरोधविधिनिरासः
 भावनया भाकाक्षात्रयाभावाभावं विधिः
 फलवन्निश्चितज्ञानजनकत्वात् प्रामाण्यं वेदान्तेषु
 “प्रज्ञां कुर्वति”त्यत्र न ज्ञानावृत्तिविधिः
 आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्र इतिपरकत्वात्
 उपासनाविधिपरताक्षेपदूषणम्
 इतिपदप्रयोगस्य प्रयोजनम्
 आत्मलभः आत्मज्ञानमेव न प्राप्तिः
 आत्मप्रियस्यैवोपादेयत्वे हेतुः
 ब्रह्मविद्यायाः प्रयोजनाभिधित्तया उपोद्धातः
 ब्रह्मशब्दार्थोऽपरं ब्रह्मोत्तिमतस्य तन्निरासः
 ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेति पक्षनिरासः
 ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिः इति पूर्वपक्षः । ब्रह्माश्रिता
 अविद्येति सिद्धान्तश्च
 शास्त्रोपदेशार्थवत्ता
 ब्रह्मणो जीवान्यत्वं जीवेशभेदे हेतुश्च (पृ०) ।
 सिद्धान्तः
 जीवेशभेदनिराकरणम्
 भेदपक्षे श्रुतिविरोधः
 आत्मपक्षेन जीवादन्त्यग्रहणनिरासः
 ब्रह्मणि साधकत्वकल्पना न दोषाय सर्व-
 कल्पनाविष्णानत्वात्
 उपनिषद्वाक्यविवरणारम्भः
 दृष्टेऽन्तेत्यास्याः श्रुतेरभिप्रायः

पृष्ठम्
 ६८ तदात्मानमेवावेत् ततोऽज्ञाननिवृत्तिः ९४
 “अहं ब्रह्मास्मि” इति महावाक्यविवरणम् ९४
 ६९ ब्रह्मविद्यायां सर्वेषामधिकारः ९६
 ६९ देवानां विघ्नकरणे सामर्थ्यम् ९६
 ७० कर्मफलप्राप्ती देवा न विघ्नं कुर्युः ९७
 ७० विद्यया फलप्राप्ती न देवानां विघ्नकारिताशङ्किः ९८
 ७१ अन्त्यस्यैव साक्षात्कारस्याविद्यानिवर्तकता-
 निरासः ९९
 ७३ जीवन्मुक्तस्यापि लोकप्रत्ययः प्रारब्धवशात् । -
 विदुषो विपरीतप्रत्ययाभाव एव १०१
 ७५ संचितानां ज्ञानकालानां च कर्मणां क्षयः १०१
 ७६ अविद्यावतां पशुभावः १०२
 ७७ देवानां विद्याप्राप्ती विघ्नकरणसामर्थ्यं, तेषामानु-
 कूल्याय देवपूजा आवश्यकी १०३
 ७८ क्षत्रसृष्टिः देवेषु इन्द्रादयः क्षत्रियाः । यद्यपि
 राजसूये राजानं आसन्दीत्यमथस्तादृशास्ते
 ब्राह्मणः तथापि ततः परं राजा स्वर्गोर्नि-
 ब्राह्मणमेवाश्रयते १०४
 ८१ वैश्यसृष्टिः कर्मसाधनवित्तोपार्जनाय । वसवो ह्या-
 वादित्या इत्यादयो गणाः देवेषु वैश्याः १०५
 ८१ ततः कर्मकरापेक्षायां शूद्रसृष्टिः १०६
 ८२ धर्मसृष्टिः धर्मः क्षत्रियस्यापि नियन्तु तदभावे
 क्रूरः क्षत्रियः इतरात् बलाधिक्येन हिंस्यात् १०६
 ८४ ब्राह्मणस्य जपादिनैव पुरुषार्थसिद्धिः साक्षादेव
 ब्रह्मणा सृष्टत्वात् न तस्य यज्ञाद्यावश्यकता १०७
 ८५ आत्मास्थो लोकः विदितः सन् जीवं दुःखादिमो-
 चयति १०८
 ८८ स चाविदितो न फलं जनयति यथा वेदोऽननुकः
 अग्नौ हुत्वा ब्राह्मणे दत्त्वा ब्रह्मप्राप्तिरिति
 मत्तनिरासः १०८
 ८९ स्वात्पोपासकस्य कर्माभावादिव न कर्मक्षयः ।
 अत्र विद्यासंयोगात् विदुषो न कर्मक्षय इति
 मतान्तरनिरासः १०९
 ९० यद्यत्कामयते तत्तत् सृजते इत्यल्पफलश्रवणस्य
 स्तुतौ तात्पर्यम् ११०
 ९१ कानि कानि कर्माणि कुर्वन् अज्ञः पशुवत् देवानां
 परतन्त्रः इति निर्णयः १११
 ९२ अविद्यात् कैन प्रेरितः अवश एव कर्मकरणाधि-
 कारे प्रवर्तते न विद्याधिकारे इति प्रश्ने काम
 एवेति समाधानम् ११२

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
पञ्चमं सप्ताहब्राह्मणम्		आधिदैविकरूपेण त्र्यन्नात्मकप्रजापतेरुपासनं विद- धाति (१३) आत्मार्थानि त्रीण्यन्नानि कथं पाककर्मफलानि इति चेत् तेषु वित्तकर्मणोरपि दृश्यत्वात् इति प्रतिपादनं खण्डौ १४-१५ १२८	
सप्ताहसर्गः तेन अविद्यासूत्रविवरणम् ११५		पुत्रकर्मापरविद्यानां इहलोक-पितृलोक-देवलोक- प्राप्तिहेतुत्वात्प्रपादनम् १३०	
जीवः पिता स सप्ताहानि सृजति । सप्ताहानां संक्षेपप्रतिपादकाः श्लोकाः ११६		सम्प्रत्तिकर्मविधानम् । हिरण्यगर्भोपासकः पुत्रे स्वीयं कर्तव्यं सर्वं समर्प्य परलोकं गच्छति १३१	
द्वितीयखण्डेन श्लोकानां विवरणम् । ११६		संप्रतिः निक्षेपः ततः पितुः देवप्राणाद्याविर्भावः । सर्वेसमाः सर्वेऽनन्ता इत्यत्रिशेषेण सर्वेषां वाङ्मनः प्राणानामुपासनप्रतीतिः । तत्र कश्चन विशेषः अथातो व्रतमीमांसेत्यनेनोच्यते १३२	
साधारणमेकं द्वौ हृतं प्रहृतं च-इति पक्षः ११८		अभ्यन्तगतत्वात् अध्यात्मं प्राण एवाभेदेनोपास्यः अधिदैवमपि वायुरभ्यन्तगतः तस्यैवाभेदेनोपा- स्यता । फलं तत्साधुज्यप्राप्तिः १३३	
दर्शपूर्णमासौ इति पक्षान्तरम्, ११८		प्राणोपासनं आध्यात्मिकमाधिदैविकं च प्रयोग- भेदेन कार्यम् । आध्यात्मिकाधिदैविकप्राणयो- रेकमुपासनं प्रयोगभेदश्च १३५	
सप्तममर्गः पयः सर्वैः मनुष्यपश्यादिप्राणिभिः पीयमानः पयसः सर्वप्रतिष्ठात्ववर्णनम् ११९		षष्ठं ब्राह्मणम्	
अन्नाक्षये हेतुः । अन्नानामक्षये पुरुष एव कारणं स हि प्रतिक्षणं भुंक्ते सृजति च ११९		अविद्यासूत्रोक्तस्य सर्वस्य नामरूपकर्मार्त्मकत्वे- नोपसंहारः वैराग्याय १३८	
सप्तमो मनो वाक् प्राणरूपान्नत्रयसृष्टिः । त्र्यध्या- त्मनेऽकुर्वत मनः वाक् प्राणश्चेति । मनस्सद्भावे प्रमाणम् । कामादीनां मनोधर्मत्वम् १२३			
मनवादीनां स्वरूपकथनम् च । वाक्प्राणयोः स्वरूपं कार्यं च १२४			
प्राजापत्यान्नानां आधिभौतिका विभूतयः त्रयो लोकाः इत्यारभ्य आधिदैविकाध्यात्मिक- विस्तारः विज्ञातादीनि च १२५			
तेषामाधिदैविकविस्तारः १२७			

द्वितीयोऽध्यायः

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथममजातशत्रुसंवादादारम्भः गार्ग्येण ब्रह्मवदन- प्रतिज्ञापूर्वकं आदित्ये पुरुषः चन्द्रमसि पुरुष इत्यादिना द्वादशात्मन उक्ताः । सर्वेऽप्येते न ब्रह्म मया च तेषामुपासनं तत्फलं च ज्ञातमेवेत्युक्तिः राज्ञः । १४१		अथ यदा स्वप्नावस्थो भवति तदा स्वे शरीरे तस्य यथाकामं संचारः १५५	
अजातशत्रुं ब्रह्मोपदेशाय याचते गार्ग्यः । तं चाजा- तशत्रुः ब्रह्म ज्ञापयिष्याम्येवेति प्रतिज्ञाय सुप्तपुरुषं प्रति तं नीत्वा प्राणनामभिः तं सम्बोधयति १४८		अथ पुनः यदा सुषुप्तो भवति तदा कुमारवत् ब्रह्मज्ञानिवत् चक्रवर्तिवद्वा आनन्दातिशयं प्राप्नोति १५६	
तेन स्वनामश्रवणेष्वनुत्थानात् प्राणो न ब्रह्मेति बोधयति । १४९-५०		पुनः प्रबोधकाले सुषुप्त्यधिकरणब्रह्मण एव जीवानां प्रपञ्चस्य चोत्पत्तिमात्रेण श्रुतिः । १५७	
जीवः क्व गतः ? विज्ञानेन विज्ञानमादाय हृदयस्थे परब्रह्मणि आकाशे गते सुषुप्तः इति राज्ञा स्वयमुत्तरदानम् १५४		अन्ते “तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि”त्युक्तम् । तस्यो- पनिषत् इत्यत्र तच्छब्देन संसारी परामृश्यते उतासंसारीति प्रश्नोत्थापनम् । विचारफलं च । १५९	
		संसारिणः सकाशादुत्पद्यते स एव विज्ञेयश्च इत्युक्तौ सर्ववेदान्तविरोधः ब्रह्मवेदान्देन पुरु- षार्थश्रुतेः अतः विचारारम्भः । १६०	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
वेदान्तानां सर्वेषां प्रत्यगात्मनिष्ठत्वात् प्रत्य- गात्मैव वेदनीयः स एव च जगतो मूलकारणं “एवमेवास्मादात्मन” इत्यादिशास्त्रादिति पूर्वपक्षः एकः १६२		तृतीयं सूत्राभूतं ब्राह्मणम् पृथिव्यादित्रयस्य भूतत्वं सत्त्वं वाय्वाकाशो अमूर्ती स्यौ तत्सारत्वात् प्राणानां सत्यत्वं कथं ततोऽ- प्यान्तरस्थात्मनः सत्यत्वमिति निरूपयितुमिदं ब्राह्मणम् । पृथिव्यादित्रयसः सूर्यमण्डलम् । १७९	
‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्’ ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा- सने गार्गि’ इति श्रुतिसिद्धः परमात्मा अत्र य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते इति प्रकृतः स एव अत्र प्रपञ्चस्योपादानमिति परमात्मा अहं ब्रह्मेति न ज्ञातव्यः तदा अपचारदोषात् अपितु जीवादित्यत्वेनैव ब्रह्मण्यः तस्य पुत्रादिक विधाय ब्रह्म भवेत् इति पक्षान्तरम् १६२		वाय्वाकाशयोः अमूर्तत्वं तत्सारश्च आदित्यान्त- र्गतः पुरुषः रसः सारिष्ठः । १८०	
एवं सति परमात्मनः सृष्ट्युत्तर जीवरूपेण शरी- रानुपवेशश्रुतयः कुप्येरन् आत्मेवेद ब्रह्मैवेद इत्यादयश्च १६२		अध्यात्मं भूतैरसः चक्षुः अमूर्तरसः तद्गतः लिङ्गात्मा । १८१	
अत्र मतान्तरेण परिहृयः जीवः परमात्मनो भेदाभेदोभयवान् । भेदाशेन संसारी अभेदाशेन ब्रह्मेति । अत्र मते दोषप्रदर्शनं च १६३		भर्तृप्रपञ्चमतमुपपाद्य खण्डनम् । सर्वस्यास्य खण्डनं उपनिषत्सिद्धान्तन्यायविरोधात् । १८४	
परमसिद्धान्तनिरूपणम् १६४		सत्यस्य सत्यमित्यत्र षष्ठ्यन्तसत्यशब्दं व्याख्याय प्रथमान्तं सत्यं व्याकरोति-अथात आदेश इति । अनेन कथं ब्रह्मोपदेशः इति ? इदं इति प्रसिद्धं निखिलं वस्तु निषिध्यते वीप्सावशात् तेनाहं ब्रह्मेति आत्मन्यवस्थिता प्रज्ञा तस्याप्य- भावनिषेधकं अन्यत्परमस्तीति । १८८	
विज्ञानात्मनः विकारत्वांशत्वादिश्रुतयः तदभेद- ज्ञानार्थाः उपक्रमाविति ग्राह्यात् । उत्पत्त्यादिश्रुतयः परमात्मैकत्वपराः । तत्त्वमस्यादेः ऐक्यपरत्वे राजपुत्रस्य व्यावर्भावगतस्योपदेशेन प्रत्या- वृत्तिदृष्टान्तकथनम् । १६५		चतुर्थं मैत्रेयो ब्राह्मणम् ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन सन्यासविधानार्थमिदं ब्राह्मणं यदेवामृतत्वसाधनं भगवात् वेद तदेव मे ब्रह्मेति वदन्ती मैत्रेयी प्रति सर्वप्रियतमत्वात् आत्मा आनन्दरूपः तस्य श्रवणादिना ज्ञाने सर्वं विज्ञातं भवतीत्युक्त्वा कुन्तुभ्यादिदृष्टान्तैः यथा सामान्ये कल्पिताः ध्वनिविशेषाः सामान्य- मात्रं इत्युक्त्वा पुनः तथा प्रपञ्चोत्पत्तिस्थिति- प्रलयाधारत्वात् उपादानत्वात् तद्व्यतिरेकेण प्रपञ्चाभावात् प्रतिज्ञासिद्धिमाह । आत्यन्तिक- प्रलोपोपादानाय सैन्धवखिल्यदृष्टान्तः । १८८	
उपनिषदां ब्रह्मात्मैक्यबोधकत्वे प्रत्यक्षादि- विरोधशङ्का । समाधानं तु प्रमाणस्य प्रमाणत्वं प्रमोत्पादकत्वेन । यदि चोपनिषद एकत्व- प्रतिपत्तिं कुर्वन्ति कथं अप्राणभूतास्ताः । १६८		यत्र हि द्वैतमिव भवति इत्यादिना अविद्या- दशायामेव त्रिपुटीव्यवहारः अद्वैतज्ञाने सति तु न त्रिपुटीति विशदीकरणम् । २०१	
कर्मेकाग्रप्रामाण्यव्यवस्थापनम् । १७०		पञ्चमं मनुब्राह्मणम् इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनं आत्मैकसामान्यत्वं तदुत्पत्तिप्रलयत्वं चोक्तं तत्र हेतोरसिद्धिश्चकार निरासाय मनुब्राह्मणम्—यत् परस्परोपकार्योपकारकं तत् एककारणकम् एकसामान्यकम् एकप्रलयकं चेति निरूपणायैवं ब्राह्मणम् अथवा पूर्वं अनुमानेन साधितस्या- र्थस्य निगमनायैवम् । २०५	
ब्रह्मेकत्वे प्रत्यक्षविरोधः प्रतिशरीरं ज्ञानादिभेदात् आत्मभेदानुमानविरोधश्चेति शङ्का । तस्य खण्डनम् । त्वत्पक्षे प्रतिशरीरं प्रत्येकमा- त्मभेदापत्तिः इति । भेदप्रतिपादकलिङ्गानि नात्मगताति अपितु अनात्मवृत्तिनि तैः नात्मभेदः सुलभः १७८			
द्वितीयं शिशुब्राह्मणम्			
प्रणा वे सत्यं इत्युक्तप्राणनिषयोपनिषदः विवर- णाय शिशुब्राह्मणम् । १७७			

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
पञ्चदशपर्यायैः जगतः परस्पररोपकार्योपकारक- भावं प्रपञ्च्य विद्याप्रवासायै संप्रदायकर्तारमाह, इयं विद्या दध्यङ्गआधर्वण इति प्रसिद्धे महर्षौ आस । तामश्विनौ तत्सकाशात् प्रार्थयेताम् । स उवाच यदि वक्ष्यामि तदा इन्द्रः मम शिरः छेत्स्यतीति । अश्विनावूचतुः भवदीयशिरः छित्वाऽन्यत्रावस्थाप्य अश्वशिरसं छित्वा तव		शिरसःस्थाने स्थापयिष्यावः तन्मुखात् ब्रूहि । पुनः तव शिरः स्वस्थाने स्थापयिष्यावः इति । श्वविः तदभ्युपगम्य स्वशिरःकर्तनमनुमेने सत्यप्रतिज्ञत्वात्—इति । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः इत्युपसंहारः । ब्रह्मं वंशब्राह्मणम् वंशब्राह्मणमभीष्टफलं पारायणेन	२०४ २९४

तृतीयोऽध्यायः

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथममाश्वल्लग्नग्राहणम्		तृतीयं भुज्युब्राह्मणम्	
जनकेन सहस्रं गाः सुवर्णभूषिताः अवस्थ्य ब्रह्मिष्ठपणत्वेन प्रतिज्ञा याज्ञवल्क्येन तासां स्वगृहं नयनम्	२१६	पारिक्षिता अश्वमेधयाजिनः क्व गच्छन्तीति प्रश्नः विद्यासहितं कर्म मोक्षसाधनमिति मतानुवादः मोक्षस्यानारभ्यत्वेन तदयोग इति तस्य दूषणम् । न च फलान्तरानुपपत्तेः पारि- शेष्यान्मोक्षः । असिद्धेः मोक्षो न कर्मकार्यः	२३५
तत्र कुपितानां सर्वेषां मध्ये होतुराश्वल्यस्य प्रश्नः । अहोरात्रस्वरूपमृत्योः, पूर्वपक्षापरपक्ष- स्वरूपमृत्योश्चातिक्रमोपायः कः इति । समा- धानं चोपासनाविशेषाभ्याम् । निरालंबनेऽत- रिक्षे स्वर्गं प्रति गमने किमालम्बनमिति; होता कति स्तोत्रीयाः शंसति तथा अध्वर्युः कत्या- हूतीर्जुहोति इति प्रश्नः अध्यात्मपरिच्छिन्नवा- गादेः अनिरूपेण ध्यानादिति समाधानं च	२१९	समं, पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति इति मनुवाक्यं समं पश्यन्नात्मयाजी भवती- त्यर्थं यद्वा भूतपूर्वगत्या व्याख्येयम्	२३९
द्वितीयमार्त्तब्राह्मणम्		अश्वमेधयाजिनां गतिप्रश्नप्रतिवचनम्	२४४
काललक्षणात् कर्मलक्षणाच्च मृत्योरतिक्रमे उक्ते बन्धज्ञानं विना बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षज्ञाना- संभवात् ग्रहातिग्रहरूपबन्धस्य सद्व्यां स्वल्पं च पुच्छति	२२४	चतुर्थमुपस्तब्राह्मणम्	
सर्वं शास्त्रं निवृत्तिकारणमिति मतेनाक्षेपः	२२५	यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म तत् ब्रूहि इति प्रश्नः । यः प्राणेन प्राणिति इति प्रतिवचनं न युक्तमनुमा- नापत्तेः शृङ्गाप्राहिकया ब्रह्म वद इति पुनः- प्रश्ने उत्तरं न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येः इत्यादिना । दृष्टिः मानसवृत्तिः तस्याः साक्षी आत्मा स दृग्गोचरो न भवति	२४५
तस्यार्बाह्वद्वारपथकत्वेन निरासः	२२६	पञ्चमं कहल्लग्नग्राहणम्	
मृत्योर्मृत्युप्रश्नः दृष्टान्तेन समाधानश्च	२२९	अत्र प्रश्नः समानः । समाधाने विशेषः । पूर्वत्र आत्मनः शरीरादिव्यतिरेक उक्तः । अत्र तु अशनायाद्यतीतत्वमिति विशेषः	२४९
मृत्युना मुक्तस्य प्राणोत्क्रान्तिराहित्योपपादनम्	२३०	विदित्वा ब्राह्मणाः पृषणात्रय त्यक्त्वा सन्यस्यन्ति इति विद्वत्सत्यासविधिः	२५३
प्राकृतस्य उत्क्रममाणपुरुषस्य पुनः शरीरग्रहणे आश्रयः कः इति प्रश्नः कर्मैति निर्णयश्च ।	२३१	सन्यासे विविधान्स्तीत्याक्षेपः तत्समाधानं च । सन्यासामावे प्रमाणानि । सङ्क्रान्तिर्नियमः	२५४
ग्रहातिग्रहविनाशोऽपि न मुच्यते नाममात्रा- वशिष्टः स्वात्मप्रभवया मायया परिच्छिन्नः भोज्याद्व्यावृत्तः अन्तराले वर्तते इति भव- त्प्रपञ्चमतमनूय दूषणम्	२३२	वात्यपाणिद्वयमीनानां स्वरूपविवरणम्	२५८
शरीरादीनां विनाशे पुरुषः किमाश्रितो भव- तीति प्रश्ने स्वभावयदृच्छादिकारणासम्भवात् कर्मव पुरुषस्य शरीरान्तरारम्भे कारणम्	२३३		

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
षष्ठं वाचकनवीब्राह्मणम्		नवमं शाकल्यब्राह्मणम्	
यद्ब्रह्म साक्षादपरोक्षमित्युक्तं तस्य स्वरूप- निर्दिधारयिषया वाचकनवीप्रश्नः । याज्ञ- वल्क्येन अनतिप्रख्या देवतामतिपृच्छसि भूर्धा ते विपतिष्यतीति भयोत्पादनेन सोपरराम २५९		शाकल्येन वस्वादिदेवानां संख्यास्वरूपादिप्रश्नः निविदा प्रत्युक्तिः सर्वे देवा एकस्यैव हिरण्य- गर्भस्य प्रभेदा इति निर्णयः । त्रयस्त्रिंशत्- संख्याका एव देवाः आधिकारिकाः । इतरे महिमानः २७३	
सप्तमं अन्तर्यामिब्राह्मणम्		पुनः प्राणस्य ब्रह्मणः अष्टवा भेदवर्णनम् २७६	
उद्दालकः सूत्रात्मानमन्तर्यामिणं च पृच्छति । सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः अन्तर्यामी तु जगतः स्थितिकर्ता नारायण इति समाधानम् २६२		पुनः शाकल्येन प्राच्यादिदिक्षु किदेवतास्व- रूपोऽसीति तत्तद्देवताभावमापन्नं याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नः तत्समाधानं च २७९	
स च नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना जीवाभिन्न- त्वेन निर्णयते २५७		पुनः कस्मिन्तु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितो इति प्रश्नः तत्समाधानममुक्त्वा याज्ञवल्क्यः पूर्वोक्तानामष्टपुरुषाणामाधारभूतं औपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्न वक्ष्यसि तव भूर्धा विपतिष्यति इति च सरोषं ब्रवीति । शाकल्यस्य त्वज्ज्ञानान्मूर्धापातः । तस्मान्नोप- वादी स्यात् कदाचित् एवंविद् परो भवेत् २८३	
अष्टममक्षरब्राह्मणम्		सम्पान् प्रति याज्ञवल्क्यः यथाकामं पृच्छत मां, अथवाऽहं भवतः पृच्छामीति प्रश्नावकाशं ददाति । तेषु वैर्याभावेन तूष्णींभूतेषु स्वयं पृच्छति जगतो मूलकारणं तत्र श्रुतिरेव अस्माकं प्रज्ञेधाय "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति बोधयति समाधानम् २८६	
प्रश्नद्वयं प्रष्टुं ब्राह्मणसंमतिं स्वीकृत्य वाचकनवी प्रथमेनाव्याकृताकाशं द्वितीयेन तस्याधारं शुद्धं ब्रह्म च पृच्छति । २५९		आनन्दस्वरूपविचारः भाष्ये मतान्तरनिरास- पूर्वकं ब्रह्मैवानन्द इति सिद्धान्तस्थापनम् । २८६	
‘अक्षरं शुद्धं ब्रह्म आकाशान्तधृतेः न तु प्रणवः नापि स्फोटः प्रशासनपूर्वकं धारणात् इति (ब्रह्मसूत्रम् १.३) २५८			
अक्षरमन्तर्यामी क्षेत्रज्ञः इत्येतेवो ब्रह्मणोऽवस्था- भेदरूपत्वमिति कैचित् । अन्ये पञ्चावस्थ इति । अन्तर्यामी क्षेत्रज्ञः इत्यादयो भेदा अक्षरस्यो- पाधिकृताः २७२			

चतुर्थोऽध्यायः

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमं षड्वाच्यार्थब्राह्मणम्		श्रुत्वा माण्डूक्योक्तविषयतेजसप्राज्ञात् आत्मन अनृद्य तेषामविद्यानां तुरीयं नेतिनेतोत्यादि- वाक्येनोपदिश्य तज्ज्ञानात् कृतार्थत्वमनुब्राह्म २९४	
याज्ञवल्क्येन षड्वाच्यार्थसिद्धिं जनकं प्रति तत्तदाचार्यप्रोक्तब्रह्मणि वदेत्युक्ते जनकस्य वाग्वै ब्रह्म प्राणो वै ब्रह्म चक्षुर्वै ब्रह्म श्रोत्रं वै ब्रह्म मनो वै ब्रह्म हृदयं वै ब्रह्मेति तत्तदा- चार्योपदेशानुवादः तत्र आयतनं प्रतिष्ठां च पूरयित्वा तत्तदाचार्यं स्तुत्वा गच्छति । २८९		तृतीयं ज्योतिर्ब्राह्मणम्	
द्वितीयं कूर्चब्राह्मणम्		किं ज्योतिरयं पुरुष इति जनकप्रश्ने सति याज्ञ- वल्क्यः शरीराद्यन्य आत्मैव ज्योतिरिति वक्तुं प्रथमतः शरीरब्राह्मणां आदित्यचन्द्राग्नि- वाचां ज्योतिष्टम्भमुक्त्वा तेषामभावकाले स्वप्ना- वस्थायां किं ज्योतिरिति प्रश्ने आत्मैवेति समादधाति २९७	
अत्र याज्ञवल्क्यं समागतं कूर्चादिपुण्य जनकः उपदेशं प्रार्थयते । याज्ञवल्क्य इतो विमुच्य- मानः क्व गमिष्यतीति पृच्छति । तदज्ञानं			

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
अत्र चार्वाकाभिप्रेतदेहात्मवादनिराकरणं भाष्ये । स्वप्नस्मृत्योर्दुष्टस्यैव दर्शनात् इत्यादिना । इन्द्रियात्मवादनिरासः । अनुमानाप्रामाण्य- निरासः ।	३०४	स्वप्नात् सुषुप्तिगमनं स्वप्नदृष्टवस्तुभिरसंस्पृशं । सुषुप्तात् पुनः स्वप्नद्वारा जागरितं तत्र स्वप्नकृतदोषासंस्पृशः प्रसिद्धः यथा जाग- रितकृतकर्मणा न लेपः स्वप्ने ।	३२२
कतम आत्मेति प्रश्नः । तस्यात्मज्योतिषः जाग्रत्काले आदित्यचन्द्रादियोतिर्भिः संकीर्ण- त्वाद्विविच्य प्रदर्शनाय स्वप्नावस्थायां स्वयं ज्योतिष्प्रदशयति	३०५	अत्र महामत्स्यदृष्टान्तप्रदर्शनम् । स यथा नद्याः कूलात् कूलान्तरं गच्छन् न कूलगतगुणदोषभाक् तथा अवस्थातः अवस्थान्तरं गच्छन् न तद्गतकर्तृ- त्वादिभिः संबध्यते आत्मा । अत एव शुद्धः	३२६
ननु नास्त्येव धिया समानं अन्यत् ज्योतिरिति बुद्धिरेवात्मेति च वदतां विज्ञानवादिनां मत- मनूय खण्डयति	३०९	यथा सुषुप्तः स्थेनो वा प्रतिदिशं पतित्वा ध्रान्तः अन्ते स्वनीडमेव गच्छति विश्रान्त्यर्थं एवमेवायमात्मा जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः प्राप्त- श्रमापनुत्तये सुषुप्तं गच्छति । यदा स्वप्नगतः प्राचीनाभ्यासवशात् अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते तदा सः कृतार्थतुल्य एव ।	३४०
विज्ञानस्य स्वप्नाह्यत्वनिरासः । बौद्धेन बाह्यार्थ- निराकरणं तन्निरासश्च	३१२	सुषुप्ता जीवः स्वमेव स्वस्वम् ब्रह्म प्रतिपद्यते उपाधिविलयादिति छान्दोग्ये । अत्रापि स जीवात्मा स्वोपाधिमूतान्तः करणलयात् ब्रह्मणा एकीभूतः भेदानाद्यादित्यत्र स्त्रीसंयुक्त- पुरुषदृष्टान्तप्रदर्शनम्	३३०
विज्ञानस्यात्यन्तनिर्वाणं मोक्ष इति बौद्धमत- निरासः फलस्यानुभवविश्रवात् । यत् ज्ञातं सद् स्वात्मवृत्तित्वेनेष्यते स पुरुषार्थ इति तत्त्वक्षणात्	३१६	अत्र पितुः पुत्रं प्रति जनकत्वनिमित्तकर्मासंबन्धात् अत्र पितेत्यादिना पिता अपितेत्याह । एवमग्रेऽपि । आत्मा चैतन्यस्वभावश्चेत् सुषुप्ता कुतो न पश्यतीति शङ्काम् निवर्तयति-यद्वै तमेति । नात्माभावप्रयुक्तः दर्शनाभावः अपि तु रूपरसगन्धादीनां स्वसमीपानयितु- बुद्धेरभावप्रयुक्तः, आत्मा तदापि प्रकाशत एव । एषा सुषुप्तिः अस्य जीवस्य परमा सम्पदिति एषोऽस्य परम आनन्द इति च स्तीति	३३५
यदाऽयं जाग्रदवस्थातः स्वप्नं गच्छति तदाऽयं जाग्रदनुभवजन्यवासनासहितः गच्छति अत- एव तत्र स्वप्ने इष्टानिष्टदर्शनाभ्यां सुखं दुःखं चानुभवति । अयं स्वप्नकाले स्वयं वेहम- चैतनताप्रापणेन निहृत्य स्वयं स्वान्त्रिक- करणादीन् विविधाश्च विषयान् सूक्ष्मं स्वेन- भासा स्वेन ज्योतिषा वासनामया पदार्थ- नवभासयति	३१६	ब्रह्मानन्दं सर्वोच्छ्रितलौकिकानन्दद्वाराऽनुगन्तुं मनुष्यानन्द - पितृलोकानन्द-गन्धर्वानन्दकर्म - देवानन्द-आजानन्ददेवानन्द - चतुर्मुख-प्रजापति- ब्रह्मलोकानन्दाननुक्रम्य तेषामुत्तरोत्तरं शत- गुणाधिक्येऽपि पूर्वपूर्वानन्दानभिलाषिणः श्रोत्रियस्येहैव ते प्रत्यक्षाः इति प्रदर्शनम्	३४१
अत्र जीवः प्रकाशकान्तरनिरपेक्षः सन् प्रकाशते पदार्थात् प्रकाशयति च अतः स्वयंज्योतिः । यद्यपि स्वयंज्योतिः सर्वस्ववस्थासु स्वभावतः तथापि प्रकाशकत्वेन प्रसिद्धवाह्यज्योति- रादित्यादेः आन्तरस्य मनसः चक्षुरावेक्षा- भावात् स्वयंज्योतिः आत्मा स्पष्टः स्वप्ने	३१७	ब्रह्मानन्दोऽत्रैव सुषुप्तेऽनुभवितुं शक्यते इत्युक्तं याज्ञवल्क्येन । जनकस्तु दृष्टान्तमात्रेणातुप्तः अत ऊर्ध्वं मोक्षाय ब्रह्मीत्युपपृच्छत् । याज्ञ- वल्क्यस्तु इष्टप्रश्नार्थभूतो सहेतुको बन्धमोक्षी वक्तुं उभावन्तावनुसञ्चरति इत्यनेन सूचितं जीवस्य परलोकगमनं तत आगमनं च वर्णयति	३५३
स्वान्त्रिकपदार्थानां केवलं भागं न तु वस्तुत्वं तेषां स्वप्नदृशा सृष्टिः ।	३१९		
स्वप्नावस्थामविच्छेद्य प्रवृत्ता मन्त्राः । सर्वे कुतू- हलेन स्वप्नसुप्तं प्रपञ्चं पश्यन्ति नतु स्वप्नदृशं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छन्ति इति शोचति वेदः 'न तं पश्यति कश्चन' इति । सुप्तस्य बलादुत्थापनं आभ्यादिप्रापकमपीति च	३२०		

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
तत्र आदौ बन्धं वक्तुं कामयमानस्य शरीराद्भु- त्कार्णति विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानमनं तस्य काम- मयत्वं चोपदिशति ३४७		तत्त्वज्ञानाय देवाद्युपवचनमदानतश्चादौनां साधनत्वोक्तिः । अत्र च विद्वांसः इत्यारम्य विद्वत्सन्ध्यासविधिः एतदेव लौकनिष्कृतः प्रव्रजति इति च विविदिषासन्ध्यासविधिः ३४७	
चतुर्थं शारीरकब्राह्मणम् तृणजलूकादृष्टान्तः परलोकं प्रति गमने; पूर्वदेह- मुपमुञ्च शरीरान्तरप्राप्ते च सुवर्गकारदृष्टान्तः ३५३		स वा एष इति ऋषद्वयं ब्रह्मविद्यास्तादृकम् । अथवा दृष्टापाणिनापचनान्ब्रह्मविदो तस्मिन् आप्तमर्थमुपासनविधानम् ३४७	
स यथायमभिमानं न्येति इत्यारम्य इति तु काम- यमान इत्यन्तेन संसारगतिं जीवस्योपपत्त्यं ततः अथाकानयमान इत्यारम्य मोक्षोपायं प्रदर्शयति ३५९		पञ्चमं नैत्रेयोब्राह्मणम् अस्य द्वितीये सविस्तरं व्याख्यातकत्वं विश्वे- यदानामेव व्याख्या नाये । आगन्प्रधानेन नधुकाण्डेन ब्रह्मसत्त्वमुपास्य सत्यैवोत्तरति- प्रधानेन भुनिकाण्डेन विवरणं कृत्वा पुनः निगमनस्यानौयेन नैत्रेयोब्राह्मणेन दृष्टो- करणात् न पुनर्लक्ष्योपः ३४८	
अकामयमानस्य ब्रह्मिष्ठस्य "न तस्य प्राणा संक्रामन्ति" ब्रह्मैव सत् ब्रह्माप्येति अत्र ब्रह्म समन्वुते इति स्पष्टं अत्रैव ब्रह्मप्राप्तिः ३५४		उपनिषत्सु कर्मकाण्डेषु च व्याख्यानि सन्ध्यास- यावज्जीवकर्मणुष्ठान - विचारकदाक्यानि अविच्छिन्नानि कर्तुं विचारः ३८४	
अनेन मार्गप्राप्यत्वं मोक्षस्य पर्युदस्तम् ३५७		विश्वविरतवनेत्रयोः, सर्वस्वदानात् घनाद्यभावात् पारिजात्यविधिरिति पूर्वपक्षः ३८४	
मोक्षे आनन्दः स्वामाविकः न त्वान्दान्तराभि- व्यक्तिः इति निर्णयः ३५७		सिद्धान्तारम्भः न, आत्मज्ञानस्यानृतत्वस्तुल्योप- गमात् सर्वकर्मोद्बन्धहेतुज्ञाननिवर्तकत्वात् सन्ध्यासोपपत्तिः ३८९	
देवान्तसिद्धान्ते मोक्षः विशदीक्रियते नतान्तर- परिहारेण ३५९		कर्मविधेरस्मिन्विषयत्वम् ३८६	
अस्मिन्मर्थे श्लोकः ३६१		नत्त्वान्तं मरीरं इति च कामविषयं इतरत्वं विषयं वा ३८८	
आत्मकामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इत्यस्य विस्तरेण प्रतिपादकाः श्लोकाः ३६३		षष्ठं मुनिकाण्डवंशब्राह्मणम् अस्य च पारायणादिष्टाभिः उदुलं ब्रह्मन्ते अभ्युदयहेतुकर्मणोऽन्ते अजनेनाग्निनासीनो वंशं नपति इति ४३७	
सहेतुकी बन्धमोक्षावधिध्यायेदानीं तत्र सर्वस्यापि वेदस्योपयोगप्रदर्शनाय 'स वा एष महानव' इति ऋषः । ज्योतिर्ब्राह्मणादौ प्रक्रान्तस्य विज्ञानमयस्य जीवस्य सर्वस्येशान इति ब्रह्मभेदेनोपसंहारः ३६९			

पञ्चमोऽध्यायः

विषयाः	पृष्ठाः	विषयाः	पृष्ठाः
प्रथमं ब्राह्मणम् पूर्वमद इत्यादिमन्त्रव्याख्यानाम् । अयं मन्त्रः ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तात्पर्यान्तमेववेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात् तत्सर्वमभवत् इति वाक्यमव् व्याख्येयः इति ३९०		प्रणवोपासनविधानार्थः शौं खं ब्रह्मेत्यादिमन्त्र- अपरिच्छिन्नं ब्रह्मोऽयं तत्साधनं प्रणवः प्रण- वस्य ब्रह्मवयमे मुखोऽयमस्य ३९१	
अत्रैके वर्णयन्ति इति भर्तृमन्त्रव्याख्या तस्मिन्नास्य ३९१		द्वितीयं ब्राह्मणम् प्रजापतिना स्वपुत्रेषु देवामुत्पत्तयेषु च इत्य- क्षरोपदेशस्यैकव्यत्येऽपि दत्तदानद्वाराकार्य- मेदःशिवैरेव ज्ञातः गुरुगान्धुनोदितः । अतः सर्वोपासनयोगेऽनं न प्रणवोपासनमात्रम् । ३९७	
ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वे समुद्रादिवृष्टान्ताः ते च कार्यब्रह्मविषयाः ३९२			

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
तृतीयं ब्राह्मणम्		एकादशं द्वादशं च ब्राह्मणम्	
सोपाधिकम्य ब्रह्मणः अभ्युदयफलानि उपासना- न्युच्यन्ते उपासनस्य हृदये कर्तव्यत्वात् हृदय- नामाभरोपासनमादौ भवति	३९९	शारोरतापस्य उत्रादिजन्यस्य तपस्त्वेन ध्यानात् तपसः यत्फलं तदेव भवति प्रेतनिर्हरणस्या- रण्यगमनत्वेन ध्यानात् अग्निप्रदानस्य अग्नि- प्रवेशत्वेन ध्यानाच्च तत्फलकत्वम् अन्नं प्राणञ्च एकत्वेन मत्वा ब्रह्मत्वेनोपास्यम् । अतः प्रत्येकोपासनदोषाभावः फलं तु सर्व- भूतोपसृप्यत्वं सर्वभूतरतिकरत्वं च	४०५
चतुर्थ-पञ्चमं च ब्राह्मणम्		त्रयोदशं ब्राह्मणम्	
सत्यब्रह्मोपासनविधिः प्रथमखण्डेन । उपास्य- ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं आप एवेदं' इति खण्डः	४००	उक्थशस्त्रस्य प्राणत्वेनोपासनम् । उक्थं शस्त्रं प्राण इत्युपासनात् वीर्यवस्तुन्नप्राप्तिः प्राणस्य हिरण्यगर्भस्य सायुज्यप्राप्तिश्च ।	४०६
सत्यब्रह्मणः आदित्ये अक्षिण च उपासनविधिः प्रसंगादरिष्टदर्शनफलमुच्यते । सत्यब्रह्म गः व्याहृत्यवयवत्वं आदित्यपुरुषेऽस्मिन्मुखे च ध्यानाथंमुच्यते फलविशेषश्च ।	४०१	चतुर्विधं ब्राह्मणम्	
षष्ठं-सप्तमं-अष्टमं च ब्राह्मणम्		भूमिरुत्तरिक्षं द्यौः गायत्र्याःप्रथमपादः वेद- त्रयात्मकः द्वितीयः; प्राणापानव्यानरूपः	
मनोमयब्रह्मोपासनस्य विधिः तत्फलं च;	४०२	तृतीयः तेषां पृथक् फलवचनम् ।	४०७
वाग्वेनोपासनविधिः तत्फलं च तद्वावापत्तिः (आ)	४०३	भगवानादित्यः गायत्र्याः चतुर्थपादः ।	४०८
नवमं दशमं च ब्राह्मणम्		गयाः प्राणाः तेषां त्रयाणां गायत्री ।	४०९
वैश्वानरोपास्तिः अचिरादिमार्गे वायु-आदित्य- चन्द्रमसामुपसंहारश्च । जाठराग्न्युपाधिक- ब्रह्मण उपासनमभेदेन तत्फलं च तस्यैव सोपाधिकब्रह्मणः सायुज्यम् ।	४०४	गायत्र्युपासकस्य प्रतिग्रहदोषाभावः ।	४१०
		पञ्चदशं ब्राह्मणम्	
		उपासकस्य मार्गोपदेशः ।	४१२

षष्ठोऽध्यायः

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमं प्राणविद्याब्राह्मणम्		आहुतिद्रव्यत्वेन च ध्यानात् अन्नहविदोऽपि	
प्राणविद्यारम्भः	४१४	अचिरादिमार्गप्राप्तिः	४२७
प्राणश्रेष्ठत्वावधारणं तदभ्युपगम्य		अचिरादिमार्गोपदेशः	४२९
गौणप्राणैः स्वगतानां वसिष्ठत्वादिनां	४१६-४१७	भूमादिमार्गः कर्मिणां	४३२
मुख्ये समर्पणम्	४१९	तृतीयं ब्राह्मणम् कर्मकाण्डविषयम्	
द्वितीयं पञ्चाग्निब्राह्मणम्		महत्त्वप्राप्तये मन्त्राख्यकर्मविधिः	४३४
पञ्चाग्निविद्यारम्भः	४२१	चतुर्थं ब्राह्मणम्	
प्रवाहणेन राज्ञा गौतमाय पञ्चाग्निविद्योपदेशः सुपञ्चन्यपृथिवीपृथ्वयोषितामग्नित्वेन आत्मनः		रुषीष्ट्याणपुत्रप्राप्तये वैदिककर्मप्रयोगाः	४४६
		पञ्चमं वंशब्राह्मणम्	
		पारायणेन विधेयलाभाय	

बृहदारण्यकोपनिषत्

सटीकशाङ्कुरभाष्योपेता

ॐ पूर्णमवः पूर्णमिवं पूषात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

अथ प्रथमोऽध्यायः

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

श्रीमच्छङ्कुरभगवत्पादाचार्यविरचितं भाष्यम्

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः

उपनिषच्छब्दार्थकथनम्

“उषा वा अश्वस्य” इत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत् । तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते संसारव्याविवृत्तुम्भ्यः संसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये । सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या १५ श्रीमदानन्दगिरिविरचितटीका

न्यायनिर्णयः

यद्विद्यावशाद्विश्वं दृश्यते रशनाहिवत् । यद्विद्यया च तद्वानिस्तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥१॥

नमस्त्रय्यन्तसदीहसरसीरूहमानवे । गुरवे परपक्षीषध्वान्तर्ध्वसपटीयसे ॥२॥

भगवत्पादावाब्जद्वंद्वं द्वंद्वनिबर्हणम् । सुरेश्वरादिसद्गुरुद्वैतवल्गुत्वमाभजे ॥३॥

बृहदारण्यके भाष्ये शिष्योपकृतिशिष्ये । सुरेश्वरोक्तिमाश्रित्य क्रियते न्यायनिर्णयः ॥४॥

२०

काण्वोपनिषद्विवरणव्याजेनाशेषमेवोपनिषद शोधयितुकामो भगवान्भाष्यकारो विष्णोपशमादिसमर्थं शिष्टाचारप्रमाणकं परापरगुरुनमस्काररूपं भङ्गुलमाचरति—ॐ नमो ब्रह्मादिभ्य इति । वेदो हिरण्यगर्भो वा ब्रह्म तन्मस्कारेण सर्वा देवता नमस्कृता भवन्ति तदर्थत्वात्तात्पर्यकत्वाच्च ‘एष उ ह्येव सर्वे देवाः’ इति श्रुतेः । आदिपदेन परमेष्ठिप्रभृतयो गृह्यन्ते । यद्यपि तेषामुक्तो ब्रह्मान्तर्भावस्तथाऽपि तेष्वनादरनिरासार्थं पृथग्ग्रहणम् । चतुर्थी नमो योगे । २५ नम शब्दस्त्रिविधप्रह्लीभावविषयः । ननु ब्रह्मविद्या वक्तुकामेन किमित्येते नमस्कृत्यन्ते सैव हि वक्तव्येत्यत आह— ब्रह्मविद्येति । एतेषा तत्संप्रदायकर्तृत्वे वंशब्राह्मण प्रमाणयति—वंशऋषिभ्य इति । यद्यपि तत्र पीतिमाष्यादयो ब्रह्मान्ताः संप्रदायकर्तारः श्रूयन्ते तथाऽपि गुरुशिष्यक्रमेण ब्रह्मण प्राथम्यमिति तदादित्वमिति भावः । संप्रत्यपर-गुरुनमस्कारोति—नमो गुरुभ्य इति । यद्यपि ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृन्तर्भावदेते प्रागेव नमस्कृतास्तथाऽपि शिष्याणां गुरुविषयादरातिरेककार्यार्थं पृथग्गुरुनमस्करणं ‘यस्य देवे’ परा भक्तिः’ इत्यादिश्रुतेरिति ।

३०

यदुद्दिश्य मङ्गलमाचरितं तत्प्रतिज्ञातुं प्रतीकमादत्ते—उषा वा इति । एतेन चिकीर्षिताया वृत्तेर्भर्तृप्रपञ्च-भाष्येणागतार्थत्वमुक्तम् । तद्विद् ‘द्वया हे’त्यादिमाध्यदिनश्रुतिमधिकृत्य प्रवृत्तम् । इयं पुनः ‘उषा वा अश्वस्य’ इत्यादि-काण्वश्रुतिमाश्रित्येति । अथोद्देश्यं निदिशति—‘स्मा इति । भर्तृप्रपञ्चभाष्याद्विशेषान्तरमाह—अल्पग्रन्थेति । अस्या ग्रन्थतोऽल्पत्वेऽपि नार्थतस्तथात्वमिति ग्रन्थस्य ग्रहणम् । वृत्तिशब्दो भाष्यविषयः । सूत्रानुकारिभिर्वाक्यैः सूत्रार्थस्य स्वपदानां चोपवर्गनस्य भाष्यलक्षणस्यात्र भावादिति । ननु कर्मकाण्डाधिकारिणो विलक्षणोऽधिकारी न ज्ञानकाण्डे ३५

केदारेशं च विश्वेशं दुष्टि च गणनायकम् । विद्यागुरुन् कृपापूर्णं भाष्यकारमुत्तमं भजे ॥

१ वेदार्थत्वात् हिरण्यगर्भात्मकत्वाच्च ।

२ पृथग्ग्रहणम्—इदमेव ब्राह्मणपरिज्ञानकन्यायस्य फलम् ।

३ प्रह्लीभावः स्वापकर्षवोचानुकूलव्यापारः । स च कायिकादिभेदेन त्रिविधः ।

४ वंशब्राह्मणे पीतिमाष्यः आरम्भे अन्ते च ब्रह्मा उक्तं तच्च शिष्यक्रमेण, गुरुक्रमेण त्विह ब्रह्मादयः इत्युक्तम् ।

५ “यथा देवे तथा गुरौ । तस्मैते कथिता ह्यर्थाः प्रकागन्ते महात्मनः” इति शेषः ।

तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनात् । उपनिषुर्वस्य सवेस्तदर्थत्वात् । तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते ।

पूर्वकाण्डेन सम्बन्धः

सैयं षडध्यायप्रकरणेऽनूच्यमानत्वादारण्यकम् । बृहत्वात्परिमाणतो बृहदारण्यकम् । तस्यास्य कर्मकाण्डेन

सम्भवति अर्थित्वादे साधारणत्वाद्वैराग्यादेश्च दुर्वचनत्वात् । नच निरधिकार शास्त्रमारम्भमर्हतीत्यत आह—
५ संसारति । कर्मकाण्डे हि स्वैर्गादिकामः संसारपरवशो नैरपशुरधिकारी । इह तु संसाराद्वशावृत्तिमिच्छन् विरक्ता ।
नच वैराग्यं दुर्वचं शुद्धबुद्धेर्विवेकिनो ब्रह्मलोकान्ते संसारे तत्संभवात् । उक्तं हि—

“सोध्यमानं तु तच्चित्तमीश्वरार्पितकर्मभिः । वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ व्यनक्त्याशु सुनिर्मलम् ॥” इति

अतो यथोक्तविशिष्टाधिकारिभ्यो वृत्तेरारम्भः संभवतीत्यर्थः । तथाऽपि विषयप्रयोजनसंबन्धानामभावे कथं वृत्तिरारभ्यते तत्राऽह—संसारहेतिवति । प्रमातृताप्रमुखः कर्तृत्वादिरनर्थः संसारस्तस्य हेतुरात्माविद्या तन्निवृत्ते
१० साधनं ब्रह्मात्मैक्यविद्या तस्याः प्रतिपत्तिरप्रतिवद्धायाः प्राप्तिस्तदर्थं वृत्तिरारभ्यत इति योजना । एतदुक्तं भवति—
सनिदानानर्थनिवृत्तिं शास्त्रस्य प्रयोजनम् । ब्रह्मात्मैक्यविद्या तदुपायः । तदेक्य विषयः । सम्बन्धो ज्ञानफल्योऽस्मानो-
पेयत्वम् । शास्त्रतद्विषययोर्विषयविषयित्वं तदारभ्य शास्त्रमिति । प्रयोजनादिषु प्रवृत्त्यङ्गतयोक्तेष्वपि सर्वव्यापाराणां
प्रयोजनार्थत्वात्तस्य प्राधान्यम् । उक्तं हि—

“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥” इति

१५ तथा च शास्त्रारम्भीपर्यं प्रयोजनमेव नामव्युत्पादनद्वारा व्युत्पादयति—तेयमिति । अथात्मशास्त्रेषु
प्रसिद्धा सन्निहिता चान्न ब्रह्मात्मैक्यविद्या तन्निष्ठाना सर्वकर्मसंन्यासिना सनिदानस्य संसारस्यात्यन्तावसादनात्कृत्वाऽन्यत्पु-
नर्निषच्छब्दाभ्याः । ‘उपनिषद भो ब्रूहि’ इत्याद्या च श्रुतिः । तस्मादुपनिषच्छब्दवाच्यत्वात्प्रसिद्धेर्विद्यायास्ततो यथोक्त-
फलसिद्धिरित्यर्थः । कथं तस्यास्तच्छब्दवाच्यत्वेऽप्येतावानर्थो लभ्यते तत्राऽह—उपनिषुर्वस्येति । अत्यर्थः—‘षड्द-
विशरणगत्यवसादनेषु’ इति स्मर्यते । सवेधतोऽपनिषुर्वस्यं किंवन्तस्य सहेतुसंसारनिवर्तकब्रह्मविद्यार्थत्वादुपनिषच्छब्द-
२० वाच्या सा भवत्युक्तफलवती । उपशब्दो हि सामीप्यमाह । तच्चासति संकोचके प्रतीचि पर्यवस्यति । निशब्दश्च
निश्चयार्थस्तसादैकात्म्यं निश्चितं तद्विद्या सहेतु संसार सादयतीत्युपनिषदुच्यते उक्तं हि—‘अवसादनार्थस्य चाव-
सादात्’ इति । ब्रह्मविद्येव चेदुपनिषद्विष्यते कथं तर्हि ग्रन्थे वृद्धास्तच्छब्दं प्रयुञ्जते न खल्वेकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वं
न्योऽभ्यमित्याशङ्क्याऽह—तादर्थ्यादिति । अन्यस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वादुपचारात्तज्जोपनिषत्तदमित्यर्थः ।

यथोक्तविद्याजनकत्वे ग्रन्थस्य किमिति तदव्येतुणा सर्वेषां विद्या न भवतीत्याशङ्क्य श्रवणादिपराणामेवा-
२५ रण्यानुवचनादिनियमाधीताक्षरेभ्यस्तज्जन्मेति बृहदारण्यकनामनिर्वचनपूर्वकमाह—सेयमिति । अथारण्यानुवचनादि-
नियमाधीतवेदान्तानामपि केषाचिद्विद्यानुपलम्भात्कुतो यथोक्ताक्षरेभ्यस्तदुत्पत्तिरित्यत आह—बृहत्त्वादिति । उप-
निषदन्तरेभ्यो ग्रन्थपरिमाणान्तिरेकादस्य बृहत्त्वं प्रसिद्धमर्थतोऽपि तस्य तदस्ति ब्रह्मणोऽखण्डैकसस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात्-
ज्ञानहेतुतां चान्तरङ्गाणां भयसामिह प्रतिपादनात् । अतो बृहत्त्वादारण्यकत्वाच्च बृहदारण्यकम् । नचेतदशुद्धबुद्धे-
धीतमपि विद्यामादधाति । “कैषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानम्” इति स्मृतेरित्यर्थः । ज्ञानकाण्डस्य विशिष्टाधिकार्यादि-

३० १. आदिना पशुपुत्रादीनां ग्रहणम् ।

२. नरः पशुरिव नरपशुः ।

३. अवसादनार्थस्य सदेः निष्पन्नं सकारणस्य संसारस्य तेनावसादात् ब्रह्मविद्योपनिषदुच्यते इत्यर्थः ।

४. अन्यायशक्तेनेकशब्दत्वं (जै सू. १-३-१६) वातिकश्च—एकात्मकयोरेव हि वाच्यवाचकयोरेवोपन्यासोपात्
परस्परनियमः सम्भवति अन्यतरस्यापि न त्वनेकत्वे सति व्यभिचारान्निमित्तमहनेरिति ।

३५ ५. अरण्यं प्राकृतजनासङ्कीर्णं देवः ।

६. अन्तरङ्गाणि ज्ञानहेतूनि क्षमदमादीनि “शान्तो दान्त” इत्यादिवाक्योक्तानि । बहिरङ्गाणि—शलादीनि
“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति” इत्युक्तानि ।

७. कपायो बहुविधसंस्कारयुक्तं मनः, तस्य पाको रागादिमलराहित्यम् ।

८. विशिष्टाधिकारी साधनचतुष्टयविशिष्टोऽधिकारिविशेषः ।

संबन्धोऽभिधीयते । सर्वोऽप्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरैः सर्वपुरुषाणां
निसर्गतं एवं तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात् । इष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव
वैशिष्ट्येऽपि कर्मकाण्डेन नियतपूर्वापरभावांनुपपत्तिलभ्यः सम्बन्धो वक्तव्यः । स च परीक्षकविप्रतिपत्तेरङ्गयो
विशेषतो ज्ञातुमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्येति । प्रतिज्ञातं सम्बन्धं प्रकटयितुमसिद्धप्रमाणभावानां वेदान्तानां संबन्धाभि-
धानावसराभावात्तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्य पश्चात्तोषा कर्मकाण्डेन संबन्धविशेषवचनमुचितमिति मन्वानस्तत्प्रामाण्यं ५
साधयति—सर्वोऽप्येति । प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यागमातिरिक्तप्रमाणोपलक्षणार्थम् । एषोऽर्थोऽध्ययनविद्युपात्तः सर्वोऽपि
काण्डद्वयात्मको वेदो मानान्तरानवगतं यदिष्टोपायादि तज्ज्ञापनपरस्तथा चाज्ञातज्ञापकत्वाविशेषात्तुल्यं प्रामाण्यं
काण्डयोरिति । अथवा वेदनं वेदोऽनुभवः । स च शब्देतरमानायोग्यो रूपादिहीनत्वात् । ‘एतदप्रमयम्’ इति हि श्रुतिः ।
स चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायस्तस्यैव तत्तद्व्यवस्थानात् । ‘सच्च त्यच्चाभवत्’, इत्यादिश्रुतेः । स च प्रकाशनः
सर्वप्रकाशकत्वात् । ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्’ इति श्रुतेः । स च परोऽविज्ञातकार्यतीतत्वात् । ‘विरजः पर आका- १०
शात्’ इत्यादिश्रुतेः । एकरूपो वेदपदवेदनीयश्चिदेकरसः प्रत्यक्वातुरैव सर्वोऽपि कार्यकारणात्मकः प्रपञ्चः । ‘आत्मैवेदं
सर्वम्’ इति श्रुतेः । तथा च यथोक्तं वस्तु प्रकाशयन्तो वेदान्ता विधिवाक्यवत्प्रमाणमिति । अथवा प्रत्यक्षादिनाऽन-
वगतो योऽंशविष्टप्राप्त्याद्युपायो ब्रह्मात्मा तस्य प्रकाशनपरः सर्वोऽप्ययं वेदः । तस्यैवाज्ञातत्वात्तत्र कर्मकाण्डं कर्मानु-
ष्ठानप्रयुक्तदृष्टिद्वारा ब्रह्माविगतावारादुपकारकम् । ‘विविदिषन्ति यज्ञेन’ इति श्रुतेः । ज्ञानकाण्डं तु साक्षादेव १५
तत्रोपयुक्तम् । परमपुरुषस्योपनिषदत्वश्रवणात् । ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति’ इति च श्रुतेः । तद्युक्तं कर्मकाण्डवृत्तान् १५
काण्डस्यापि प्रामाण्यमिति । अधिकारिसौलभ्यप्रतिपादनद्वारा ज्ञानकाण्डप्रामाण्यमेव स्फुटयति—सर्वपुरुषाणामिति ।
अयमर्थः—सुख मे स्याद्दुःख मा भूदिति स्वभावतः शास्त्रं विना सर्वेषां पुरुषाणामनवच्छिन्नसुखादिमानत्रैऽभिलाषोप-
लम्भात्तन्मात्रस्य च भोक्षत्वात्तत्कामिनो ज्ञानकाण्डाधिकारिणः सुलभत्वात्तस्मिन्प्राप्तं स्वार्थविषयामादवत्कथं तदप्र-
माणमिति । ननु वेदस्य कार्यपरतया प्रामाण्यात्कर्मकाण्डवत्काण्डान्तरस्यापि कार्यपरतया प्रामाण्यमेष्टव्यमिति
नेत्याह—दृष्टविषय इति । “क्रियाकारकफलेतिकर्तव्यतानामन्यतमस्मिन्कार्ये समीहितप्राप्त्याद्युपायभूते २०

१. इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारोपायप्रदर्शनपरः । प्रत्यक्षानुमानेन यस्तुपायो न वृथ्यते । “एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता” इत्युक्तत्वात् ।
२. प्रत्यक्षेण भोजनं तृप्तिं चोपलभ्य तयोः अन्वयव्यक्तिरेकलिङ्गेन कार्यकारणभावोऽनुमीयते भोजनं तृप्तिसाधनं तदन्वयानुविधायान्वयकत्वे सति तद्व्यतिरेकानुविधायिव्यतिरेकादिति प्रयोगः ।
३. परीक्षकविप्रतिपत्तिः केचन पूर्वोत्तरमीमासे एकं शास्त्रं ततः तदव्ययनानन्तरमिति वदन्ति । केचन कर्मकाण्ड- २५
प्रतिपाद्यकर्मनुष्ठानानन्तरमित्युच्युः । अतो विप्रतिपत्तिः । ४. उपमानाधिपत्यनुपलब्धीत्यर्थः ।
५. काण्डद्वयं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डञ्च । उपासनाया मानसकर्मत्वात् कर्मकाण्डेऽन्तर्भावः ।
६. वेदोऽनुभवः तद्रूप ब्रह्मैत्यर्थः ।
७. “एतदप्रमयम्” अप्रमेय “अनाशिनोऽप्रमेयस्य” इति गीताभाष्ये आत्मनः प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वमेव स्वप्रकाशतया सिद्धत्वादात्मानं प्रमाणवेद्यं । “न ह्यात्मानमप्रमाय कश्चित् प्रमाणव्यापारे प्रवर्तते” इत्युक्तम् । गन्देनापि ३०
लक्षणयैवात्मा वेद्यं, न तु शक्यता । तद्युक्तं “चकितमभिवर्ते श्रुतिरपि” इति ।
८. “आत्मैवेदं सर्वम्”ति बाधाय सामानाधिकरण्यं, यदिदं सर्वं तदात्मैव तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्यर्थः ।
९. अज्ञानविषयो ब्रह्मैव, घटकादिकं तु अज्ञानविषयतावच्छेदकमेव । तस्य जडत्वेन तत्राज्ञानाप्रसक्तेः ।
अत एव वार्तिके—“अतोऽनुभव एवैको विषयोऽज्ञातलक्षणः” इति ।
१०. आरात् दूरे उपकारकं चित्तशुद्धिद्वारा परम्परया साधनम् । ३५
११. प्राभाकराः आहुः लोके गामानयैतिवाक्यात् सेवकप्रवृत्तिमुपलभ्य सर्वा प्रवृत्तिः कार्यताज्ञानसाध्येति व्युत्पत्ति-
र्भवति । ततश्च यत्र कार्यताबोधकं पदं नास्ति तत्र “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मै”त्याद्यां कार्यतावाचिपदमव्याहृत्यैवो-
पासनादिरूपं कार्यमेव विषयः, सिद्धवेगेषिदैव्युत्पत्तिश्च नास्तीति । तस्मिन्नात्र, क्रिया कारकेति । तथा च
व्युत्पत्तिकाले कार्यताज्ञानमनेक्षितं यद्यपि, तथापि तस्य प्रत्यक्षादिना लब्धत्वात् पदानां कार्यान्विते शक्तिः
स्वीकार्या । सिद्धवेगेषिदैव्युत्पत्तिश्च “पुनस्ते जातः” इत्यादीं प्रदग्गता समन्वयमूत्रनामत्याम् । ४०

सिद्धत्वात्साक्षात्सम्बन्धवशात् । न चासति जन्मान्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेशानिष्ठप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात् । स्वभाववादिवर्जनात् । तस्माज्जन्मान्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेशानिष्ठप्राप्तिपरिहारेपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्तते । 'यथे प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चेके' इत्युपक्रम्य "अस्तीत्येवोपलब्धव्य" इत्येवमादि-
निर्णयदर्शनात् । "यथा च मरणं प्राप्य" इत्युपक्रम्य— "योनिमन्ये प्रपन्नते शरीरत्वाय देहिनः । स्याणुमन्येऽनुसंयन्ति
यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥" इति च "स्वये ज्योतिः" इत्युपक्रम्य "तं विद्याकर्मणी समन्वारसेते" "पुण्ये दो पुण्येन
कर्मणा भवति पापः पापेन" इति च । "ज्ञपयिष्यामि" इत्युपक्रम्य "विज्ञानमयः" इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम् ।

- व्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षादिसिद्धे तथाविधकार्यविधौ ज्योत्स्नालब्धत्वात्तत्र नाऽऽजमोजुसवेयः । न हि लोकवेदयोस्तद्भूते
अलौकिके तस्मिन्नव्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । नैवाव्युत्पन्नानि पदानि बोधकान्यतिप्रसङ्गात् । न च ब्रह्मण्यपि तुल्या व्युत्पत्त्य-
नुपपत्तिः । तस्मिन्नब्रह्मत्वेनाऽऽजमत्वेन च प्रसिद्धे । तत्तत्सामान्योपाधौ विज्ञानादिपदानां व्युत्पत्तेः सुकरत्वात् । तानि-
१० चालौकिकमखण्ड प्रत्यग्ब्रह्म निर्लुठितसामान्यविशेष लक्षणया बोधयन्ति । तस्माद्ब्रह्मैव वेदप्रमाणकं न कार्यमिति
भावः । किंच तिष्ठतु वेदान्तप्रामाण्य कर्मकाण्डेऽपि व्यतिरिक्तात्मास्तित्वादी सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमावश्यकम् । तदभावे
तस्यामाप्यायोगात् । न हि भविष्यद्देहसंबन्ध्यात्मसद्भावानधिगमे पारलौकिकप्रवृत्तिविश्रम्भः । तस्मात्कर्मकाण्डप्रामाण्य-
मिच्छता सिद्धेऽर्थे भविष्यद्देहसंबन्ध्यात्मनि स्वर्गादी च तत्प्रामाण्यस्याभ्युपेयत्वात्कार्यं वेदप्रामाण्यानियमाद्वेदान्ताना-
मपि स्वाथे मानत्वं सिध्यतीत्याह—न चेति । ननु देहान्तरसंबन्ध्यात्मज्ञान विनाऽपि विश्ववशाद्दृष्टार्थक्रियासु प्रवृत्तिः-
१५ स्यादिति नेत्याह—स्वभावेति । यदाऽऽत्मा देहान्तरसंबन्धी शास्त्रान्मानात्तारान्च न प्रमितस्तदा भोक्तृस्वर्गमात्र
प्रेक्षापूर्वकारी यागाद्यनुतिष्ठेत् । लोकायतस्य व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमज्ञानतो जन्मान्तरेशानिष्ठप्राप्तिहानीच्छया वैदिक-
क्रियास्वप्रवृत्तिर्दर्शनात् । अतो नातिरिक्तपञ्चान विना सांपरायिके प्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु विषयः साधनविशेषो
बोधयन्तो नातिरिक्तात्मास्तित्वादी मानं वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यत आह—तस्मादिति । अतिरिक्तात्माधिप विना पार-
लौकिकप्रवृत्त्यनुत्पत्त्या कर्मकाण्डप्रामाण्यायोगादिति यावत् । विधीनां श्रुत्यर्थाभ्यामुपभयार्थत्वमविरुद्धमित्यर्थः । न-
२० केवलं विश्विभिरवार्थादाक्षिप्तमतिरिक्तात्मास्तित्वं किन्तु श्रुत्याऽपि स्वमुखेनोक्तमित्याह—येयमिति । निर्णयदर्शनाद्व्य-
तिरिक्तात्मास्तित्वमिति संबन्धः । तत्रैव प्रकृतोपयोगित्वेनोपक्रमोपसंहारान्तरे दर्शयति— यथा चेति । पूर्ववदेव
संबन्धद्योतनाय 'चकार' उपक्रमोपसंहारेकरूप्यात्कठवल्लोनामतिरिक्तात्मास्तित्वे तात्पर्यमुक्त्वा बृहदारण्यकवाक्य-
स्यापि तत्र तात्पर्यमाह—स्वयमिति । न हि प्रसिद्धजडत्वस्य देहादेः स्वयंज्योतिर्द्रुमिति ज्योतिर्ब्राह्मणगतोपक्रमस्तदि-
ष्यो देहादिव्यतिरिक्तात्मानमधिकरोति । त प्रेतं विद्याकर्मणी पूर्वोपाजिते फलदानायानुगच्छत । स च गत्वा ज्ञान-
२५ कर्मानुगुण फलमनु भवतीति शारीरकब्राह्मणगतोपसंहारोऽपि जन्मान्तरसंबन्धविषयः । नचात्रैव भस्मीभवतो
देहादेर्जन्मान्तरसंबन्धो युक्तः । तेनाऽऽत्मा देहादिव्यतिरिक्तो जन्मान्तरसंबन्धी सिद्धो ब्राह्मणाभ्यामित्यर्थः । अजात-
शत्रुब्राह्मणे च व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रमो व्यतिरिक्तात्मास्तित्वविषयः । न हि प्रत्यक्षे देहादौ जिज्ञासाऽस्ति ।
तत्रैवोपसंहारे "य एष विज्ञानमयः पुरुष" इति विज्ञानमयविशेषणादतिरिक्तात्मास्तित्वं दर्शितं न हि देहादेर्विज्ञान-
मयत्वमस्ति तस्मात्तदप्युपक्रमोपसंहाराभ्या व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं गम्यतीत्याह—ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्येति । नचोदा-
३० हृताना वाक्यानामप्रामाण्यम् । तत्प्रामाण्यस्यौत्पत्तिकसूत्रहेत्वविशेषादभ्युपेयत्वादिति भावः ।

१. स्वभाववाद — जलशैल्यादिवत् सर्वं स्वभावसिद्धं, न कारणत्कार्यमिति वादः ।

२. अव्युत्पन्नपदानां बोधकत्वे भाषानभिज्ञस्यापि बोधः स्यात् ।

३. सामान्यविशेषरहितं शुद्धत्वात् ।

४. परलोकसंज्ञायात्माभावे परलोकार्थकर्मवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात् ।

३५ ५. स्वर्गादी— "यत्र बुद्धेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अमिलापोपनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्पदम् ॥" इति वाक्यात् स्वर्गपदार्थाविज्ञानम् । यत्र साधनार्जनं
दुःखं नास्ति, फलानुभवनान्तरं व्याध्यादि च नास्ति । केवलमिच्छया सर्वे पदार्थाः लभ्यन्त इत्यर्थः ।

६. साम्परायिक = परलोकसाधन कर्म ।

७. औत्पत्तिकं सूत्र— औत्पत्तिकस्तु गन्धस्यार्थेन सम्बन्धः । तस्य ज्ञानमुपदेष्टुः, अव्यतिरेककार्ये अनुपलब्धे
तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् (पू. मी. १-१-५) इति सूत्रे वेदसामान्यस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्यमुक्तम् ।

देहान्तरानुयाय्यात्मा न प्रत्यक्षः

तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति चेत् । न, वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् । न हि देहान्तरसंबन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युर्नास्त्यात्मेति वदन्तः । न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट इति । स्यान्नादौ पुरुषादिवर्जनामेति चेत् । न । निरूपितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्यान्नादौ विप्रतिपत्तिर्भवति । वैनाशिकास्तत्त्वमिति प्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते । ५

अनुमानान्नात्मसिद्धिः

तस्मात्प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात्प्रत्यक्षात्मास्तित्वसिद्धिः । तथाऽनुमावादपि । श्रुत्याऽऽत्मास्तित्वे लिङ्गस्य, दर्शितत्वात्लिङ्गस्य च प्रत्यक्षविषयत्वाच्चेति चेत् । न, जन्मान्तरसंबन्धस्याग्रहणात् । आगमेन त्वात्मास्तित्वैवजगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च, तदनुसारिणो भोमांसकास्तात्त्रिकाश्चहृत्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमति-

यथोक्तात्मन्यहंप्रत्ययो मानं तत्र देहाकारास्फुरणादतिरिक्तात्मास्तित्वस्य तेनैव स्फूर्त्युपपत्तेस्तो न तत्र १६
श्रुतिप्रामाण्यमिति शङ्कते—तत्प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षस्य विषयोऽवकाशो यस्मिन्नित्यतिरिक्तात्मास्तित्वमुच्यते । यद्यपि व्यतिरिक्तत्वास्तित्व त्वदभिप्रायेणाहंभीगोचरतथाऽपि न सा व्यतिरेकमात्मनो गोचरयति युक्त्यागमविवेकशून्या-
नामहंप्रत्ययभाजां व्यतिरेकप्रत्ययप्राप्तौ विपश्चिता विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गादिति परिहरति—न वादीति । वेदप्रतिकूला-
वादिनो नास्तिका नैव विवादं मुञ्चन्तीत्याहुः—न होति । तेषु प्रातिकूल्यसंभावनायां विशेषणं नेत्यादि । इति वदन्तः,
सन्तो नोऽस्माकं प्रतिकूल न हि स्युरेवं वेदनस्यैवासंभवादव्यक्षविराधादिति योजना । प्रत्यक्षे विषये विप्रतिपत्त्यभावे १५
दृष्टान्तमाह—न होति । तत्र व्यभिचारं शङ्कते—स्यान्नादौविति । प्रत्यक्षे धर्मिणि स्यान्नुर्वा पुरुषो वेति विप्रति-
पत्तेरल्पम्भाश्च प्रत्यक्षे विप्रतिपत्त्यभावो व्यभिचारादिति शङ्कायाः । आविषदेन पाषाणादौ गजादिविप्रतिपत्तिः
संगृह्यते । किं प्रत्यक्षमात्रे विप्रतिपत्तिः । किंवा तेन विविक्ते प्रतिपन्ने । नाऽऽज्योऽङ्गीकारात् । नचैवात्मनि प्रत्यक्षे
विप्रतिपत्तानपि नाऽऽज्यमान्वेषणा । तेनैव तन्निरासेन तन्निर्णयादिति मन्वानो द्वितीयं दूषयति—नैत्यादिना ।
प्रत्यक्षतो विविक्तेऽर्थे विप्रतिपत्त्यभावं प्रपञ्चयति—न होति । आत्मनः स्फूर्तदेहव्यतिरिक्तत्वं न प्रत्यक्षमिति प्रतिपाद्य २०
सूक्ष्मदेहव्यतिरिक्तत्वमपि नाहंप्रत्ययग्राह्यमित्याहुः—वैनाशिकास्तित्वमिति । ते सत्त्वमहमिति धियमनुभवन्ति । तथाऽपि
देहान्तरं स्फूर्तदेहातिरिक्तं सूक्ष्मं तत्र प्रधानभूताया बुद्धेरतिरिक्तस्याऽऽत्मनो नास्तित्वमेव पश्यन्ति । तस्माद्विधिया
सूक्ष्मदेहातिरिक्तात्मसिद्धिरित्यर्थः ।

किंच प्रत्यक्षस्य विषयो रूपाद्विस्तारहित्यं तद्वैलक्षण्यं तदात्मनोऽस्ति । “अशब्दमस्यैवमरूपम्” इत्यादिश्रुतेः
न हि रूपादि तदावारां विना प्रत्यक्षं क्रमते । अतो न देहाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वस्य प्रत्यक्षात्प्रसिद्धिरित्याहुः—तस्मा- २५
दिति । प्रत्यक्षतो विविक्ते विप्रतिपत्त्येवांगात् । प्रकृते च तद्गर्हनादिति यावत् । अयेच्छादयः क्वचिदाश्रिता
गुणत्वाद्गुणवदित्यनुमानादतिरिक्तत्वसिद्धिरिति नेत्याहुः—सथेति । नाऽऽत्मास्तित्वप्रसिद्धिरिति सबन्धाव्यस्तथाशब्दः ।
अयं भावः—इच्छादीनां स्वातन्त्र्ये स्वरूपासिद्धिः पारतन्त्र्ये परस्परश्रयत्वमाधारस्वेदानीमेव साध्यमानत्वात् ।
क्वचिच्छब्देन चाऽऽश्रयमात्रवचने सिद्धसाधनत्वं मनसस्तदाश्रयस्य सिद्धत्वादात्मोक्ती च दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति ।
“यः प्राणेन प्राणिनि” इत्यादिश्रुत्या प्राणनादिव्यापाराख्यस्य लिङ्गस्याऽऽत्मास्तित्वे प्रदर्शितत्वात्तस्य च व्याप्ति- ३०
साम्पेक्षस्य प्रत्यक्षादिसिद्धात्वविषयत्वाच्च तस्य गव्यैकगम्यतेति शङ्कते—श्रुत्येति । आत्मनः स्वातन्त्र्येण लिङ्ग-
गम्यत्वाभिप्रायेण श्रुत्या लिङ्गं नोपन्यस्तमिति परिहरति—नेति । योज्येतेनव्यापारः स चेतनाधिष्ठानपूर्वको यथा
रथादिव्यापारः । प्राणनादिव्यापारस्याप्यचेतनव्यापारत्वान्चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वमिति समादनामात्रेण लिङ्गपिन्याहः ।
न हि निश्चायकत्वेन तदुपन्यस्यते । आत्मनो जन्मान्तरसंबन्धस्य प्रमाणान्तरेणाग्रहणात्तदव्याप्तिलिङ्गयोगादित्याहुः—
जन्मान्तरमिति । ननु व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमागमैकगम्यं चेत्कथं तत्प्रत्यक्षमनुमेयं चेति वादिनो वदन्तीति तत्राऽह— ३५
आगमेन त्विति । “धेयं प्रेते विचिकित्से”त्याद्यागमेन “को ह्येवान्यात्” इत्यादिवेदोक्तैश्च प्राणनादिविभौतिकैर्लिङ्ग-
विशेषैरात्मास्तित्वे सिद्धे यथोक्तात्मसिद्धिमनुसरन्तो वादिनो वैदिकमेवाहंप्रत्ययं प्रतिलभमाना वैदिकान्येव च
लिङ्गानि पश्यन्तः स्वोत्प्रेक्षानिमित्तानि तानीति कल्पयन्तो द्विषाऽऽत्मानं वदन्ति । वस्तुतस्तत्त्वात्मा यथोक्तश्रुत्यैक-
समविगम्य इत्यर्थः ।

१. प्रत्यक्षानुमेयश्चात्मेति ।

प्रभवानीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षश्चानुमेयश्चाऽऽप्तेति । सर्वथाऽप्यस्यात्मा वेदान्तरसंबन्धोत्येवं प्रतिपत्तुर्वेदान्त-

अज्ञाननिवर्तकब्रह्मज्ञानाद्योपनिषदारम्भः

रगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारापोयविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्मकाण्डमारब्धम् । न त्वात्मन इष्टानिष्टप्राप्तिपरि-
हारेच्छाकारणमात्मविषयमज्ञानं कर्तुंभोक्तृस्वरूपाभिमानलक्षणं तद्विपरीतब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापोनोत्तम् ।

५ यावद्धि तन्नापनीयते तावदय कर्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्तः शास्त्रविहितप्रतिषिद्धातिक्रमेणापि प्रवर्त-
मानो मनोवाक्कायैर्दृष्टानिष्टसाधनान्यधर्मसंज्ञकानि कर्माण्युपचिनोति बाहुल्येन स्वाभाविकदोषबलीयस्त्वात् ।
ततः स्यावरान्ताऽधोगतिः । कदाचिच्छास्त्रकृतसंस्कारबलीयस्त्वम् । ततो मनवादिभिरिष्टसाधनं बाहुल्येनोपचिनोति
धर्मविभागः

धर्माख्यम् । तद्विधिवधम्—ज्ञानपूर्वकं केवलं च । तत्र केवलं पितृलोकोपाप्मिफलम् । ज्ञानपूर्वकं देवलोकोपाप्मि-
१० लोकान्तप्राप्तिफलम् । तथा च शास्त्रम् “आत्मयाजी श्रेयान्वेद्ययाजिनः” इत्यादि । स्मृतिश्च “द्विविधं कर्म वैदिकम्”
इत्याद्या । साम्ये च धर्माधर्मयोर्मुन्युत्पत्तिप्रतिपत्तिः । एव ब्रह्माद्या स्यावरान्ता स्वाभाविकादिघातिदोषवतो धर्माधर्म-

तस्यात्येत्यादिना काण्डयोः सम्बन्धं प्रतिज्ञाय तादर्थ्येन सिद्धेऽयं वेदान्तप्राप्तिः सर्वोऽपीत्यादिना
प्रसाध्याधुना कर्मणि शुद्धबुद्धेर्वैराग्यादिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिरिति तयोः संबन्धं कथयति—सर्वथाऽपीति । आगमाम्ना-
नान्तराद्या व्यतिरिक्तात्मास्तित्वप्रतिपत्तावपीत्यर्थः । पुरुषार्थोपायविशेषार्थिनस्तज्ज्ञापनार्थं कर्मकाण्डमारब्धं चेत्तद्वि-
१५ त्तोक्तकर्मभिरेव विवक्षितमुपर्यसिद्धेर्वेदान्तारम्भवैयर्थ्यात् संबन्धोक्तिं सावकाशेत्याशङ्क्याऽऽह—नन्विति ।
आत्माज्ञानं खल्वनर्थकारणमन्वयव्यतिरेकशास्त्रगम्य मिथ्याज्ञानकार्यलिङ्गकं च । तच्चाकर्तुंभोक्तृब्रह्मात्मज्ञानाद-
पनेयम् । न हि तत्कर्मकाण्डोक्तैरेव कर्मणि शक्यमपनेतु विरोधाभावात् । तस्मात्तद्वानर्थं ज्ञानसिद्धये वेदान्तारम्भ-
भवादुक्तसंबन्धसिद्धिरित्यर्थः । यदि कर्मभिरज्ञानं न निवर्तते । ना निवर्तते । सत्येव तस्मिन्कर्मवशान्मोक्ष स्या-
दित्याशङ्क्याऽऽह—यावद्धोति । सम्यग्ज्ञानमेव साक्षान्मोक्षहेतुर्न कर्म । तत्तु प्रणादया तदुपयोगि । न हि सत्येवाज्ञाने
२० मुक्तिः । तस्मिन्सति ससारस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्कर्मकाण्डस्य वैराग्यद्वारा प्रवेशो मुक्ताविति भावः । अयमित्युक्तो
निर्विश्वेति । रागद्वेषादीत्यादिशब्देनाविद्यास्मितासिनिवेशादयो गृह्यन्ते । दोषाणां स्वाभाविकत्वं साक्षान्मोक्षत्वम् ।
अपिकारं सभावनाथं । दृष्टत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वम् । अदृष्टत्वं शास्त्रमात्रगम्यत्वम् । अधर्मोपचयप्राप्त्यर्थं
हेतुमाह—स्वाभाविकेति । अथ वैराग्यार्थं कर्मफलं प्रपञ्चयन्नधर्मफलमाह—तत इति । उक्तं हि—
“शरीरजैः कर्मदोषैर्यति स्थावरतां नरः” इति ।

२५ तर्हि पुण्योपचयाभावादनवकाश स्वर्गादिफलमिति नेत्याह—कदाचिदिति । शास्त्रीयसंस्कारस्य बलीयस्त्वे
फलतमाह—तत इति । आदिशब्दो बान्देहविषयः । फलविभागं वक्तुं कर्म भिनत्ति—तद्विधिविधमिति । तस्य
मुक्तिफलत्वं निरसितुं फलं विभजते—तत्रेति । केवलमिष्टादिकर्मोति शेषः । ‘कर्मणा पितृलोकः’ इति हि वक्ष्यति ।
तन्मिन्फले नानात्वमभिप्रेत्याऽऽदिशब्दः । ‘विद्यया देवलोकः’ इति श्रुतिमाभित्याऽऽह—ज्ञानेति । देवलोको
यस्याऽऽदिब्रह्मलोको यस्यान्तस्तस्यार्थस्य प्राप्तिरेव फलमस्येति विप्रह । उक्तेऽयं शातपथी श्रुतिं प्रमाणयति—
३० तथा चेति । सर्वत्र परमात्मभावनापुरःसरं नित्यं कर्मानुतिष्ठन्नात्मयाजी, कामनापुरःसरं देवात्मन्यमानो देवयाजी ।
तयोर्मध्ये कतरं श्रेयानिति विचारे सत्यात्मयाजी श्रेयानिति निर्णयं कृत । अतो ज्ञानपूर्वकं कर्म देवलोकस्य कामना-
पूर्वं तु पितृलोकस्य प्रापकमित्यर्थः ।

‘प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् । इह वाऽमुत्र वा काम्यं कर्म कीर्यते ॥

निक्राम ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमभिधीयते ।’

३५ इत्यादि मनुस्मृतिं चात्रैवोदाहरति—स्मृतिश्चेति । धर्माधर्मयोरेकैकस्य फलमुक्त्वा मिश्रयोः फलमाह—साम्ये
चेति । उक्तं हि—‘उभाम्यां पुण्यपापभ्यां मानुष्यं लभतेऽजगः’ इति ।

त्रिविवधमपि कर्मफलं वैराग्यार्थं सक्षिप्योपनहरति—एवमिति । सा चाविद्याकृतत्वादनर्थरूपेत्याह—

१. सर्वथाऽपीति—आगमादेव वेदान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वावगम इति स्वमतम् । परे त्वनुमानात्तदवगमं मन्यन्ते
तथा वा भवतु नाम तादृगात्मगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारापोयः आगमेनैव जातव्यस्तदर्थं कर्मकाण्डारम्भः । यद्यपि
४० सामान्यन उपयानामान्यमवगमेत, तथापि माधनविमोपनिहोत्रादि. आगमेनैव बोधनीयः ।

साधनकृता संसारगतिर्नारूपकर्मार्थः । तदेवेदं व्याकृतं साध्यसाधनरूपं जगत्प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत् । स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपणलक्षणोऽनाविरनन्तोऽनर्थ इत्येतस्माद्विरक्तस्य

अश्वोपासनविधानफलम्

अविद्यानिवृत्त्ये तद्विपरितोऽब्रह्मविद्याप्रतिपत्त्यर्थोपनिषदारभ्यते । अस्य त्वश्वमेधकर्मसंबन्धिनो विज्ञानस्य प्रयोजनं शेषामश्वमेधे नाविकारस्तेषामस्मादेव विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिः । “विद्यया वा कर्मणा वा” “तद्धेतल्लोकजिवे” इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । कर्मविषयत्वमेव विज्ञानस्येति चेत् । न । “योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद” इति विकल्पश्रुतेः । विद्याप्रकरणे चाऽऽम्नानात् । कर्मान्तरे च संपादनदर्शनाद्विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिरस्त्येवमगम्यते ।

स्वाभावविकेति । विचित्रकर्मजन्यतया तस्या वैचित्र्यमाह—धर्माधर्मैः । तर्हि धर्माधर्माभ्यामेव तन्निर्माणसंभवात्कृतमविद्येत्येत आह—नामेति । तेषां सूक्ष्मावस्थाविद्या तदालम्बनेति यावत् धर्मादेरविद्यायाश्च निमित्तत्वोपादानत्वाभ्यामुपोऽति भावः । ननु संसारगतेराविद्यत्वमयुक्तं प्रत्यक्षादिप्रतिपन्नत्वात्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति श्रुतौ च नामरूपात्मनो जगतोऽभिष्यक्तिश्रवणाच्च प्रामाणिकस्याविद्याकृतत्वमत आह—तदेवेदमिति । जगतः स्वरूपमात्मा तत्राव्यस्तत्वात्तस्मादात्मतत्त्वेऽभिष्यक्त्ये प्रत्यक्षादिना श्रुत्या चाभिष्यक्तमिव दृश्यमानमपि जगदनभिष्यक्तमेवेति न तस्याविद्याकृतत्वव्यतिरिति भावः । अविद्याकृता संसारगतिमनुभाषते—स एष इति । नन्वविद्याकृतत्वे कथमनादिविमित्याशङ्क्य तस्य प्रवाहरूपेणेत्याह—बीजाङ्कुरादिवदिति । नैतन्वदाल्पनि तस्याविद्याकृतत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य नानारूपत्वेन ततो विलक्षणत्वादिकल्पे युक्तं तस्य कल्पितत्वमित्याह—क्रियेति तर्हि कादाचित्कतया साधनापेक्षामन्तरेण नाशो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽह—अनादिरिति । अनादेरपि संसारस्य प्रागभाववन्नवृत्तिरस्यादिति चेत्तथाऽपि ब्रह्मविद्यामन्तरेण नाशो नास्तीत्याह—अनन्त इति । प्रयत्नतो हेतव्य द्योतयितुमनर्थ इति विशेषणम् । नैसर्गिक इति पाठे तु कारणरूपेण तत्त्वमुच्यते । यस्मात्कर्म संसारफलं न मोक्ष फल्यति तस्मात्सनिदानसंसारनिवर्तकाल्पज्ञानार्थत्वेन साधनवतुष्ट्यसंपन्नमधिकारिणमधिकृत्य वेदान्तरात्मं संभवतीत्युपसंहरति—इत्येतस्मादिति ।

यथोक्तज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भे “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्” इत्याख्येयं तस्मादारभ्य ज्ञानोपदेशात् “उवा वा अश्वस्य” इत्यारम्भस्तु न युक्तः साक्षादत्र तदनुकेरित्याशङ्क्यास्मादारभ्योपनिषदारम्भेऽभीष्टं फलमभिहितमानः प्रथममश्वमेधोपासनफलमाह—अस्य त्विति । राजयज्ञत्वादश्वमेधस्य तदनधिकारिणामपि ब्रह्मणादीनो तत्फलार्थिनामस्मादेवोपासनात्तदाप्तिरिति मत्वा श्रुतौ तदुपासनोक्तिर्यथ । किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य विकल्पश्रवणं केवलस्यापि ज्ञानस्य साधनत्वं सूचयतीत्यर्थतो विकल्पश्रुतिमुदाहरति—विद्येति । तत्फलप्राप्तिरिति पूर्वेण सम्बन्धः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—तद्धेतुं तदेतत्प्राणदर्शनं लोकप्राप्तिसाधनं प्रसिद्धमिति यावत् । आदिशब्देन केवलोपास्त्या ब्रह्मलोकसिवादित्यं श्रुतौ गृह्यते । अश्वमेधे यदुपासनं तस्याप्यश्वमेधवत्तच्छेषत्वेन फलवत्त्वाच्च स्वातन्त्र्येण तद्वत्त्वमङ्गेषु स्वतन्त्रफलाभावादिति शङ्कते—कर्मविषयत्वमिति । ज्ञानस्य कर्तव्यत्वं दूषयति—नेति । पूर्ववार्थतो दर्शिता विकल्पश्रुतिमत्र हेतुतया स्वरूपतोऽनुकामति—योऽश्वमेधेनेति । “सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्या”मिति संबन्धः । ज्ञानकर्मणोस्तुल्यफलत्वस्य न्याय्यत्वादिति शेषः । उपास्तिफलश्रुतेरर्थवादत्वमाशङ्क्याश्वमेधवदुपास्तेरपि कर्मत्वाद्विहितत्वात्कर्मप्रकरणादव्यतिथितत्वाच्च मैवमित्याह—विद्येति । फलश्रुतेरर्थवादत्वाभावे हेतुवन्तरमाह—कर्मान्तरे चेति । अश्वमेधातिरिक्ते कर्मणि ‘अयं वाव लोकोऽनिर्निर्त्यादी चित्याभ्यादावेतल्लोकसिद्धिप्राप्त्यस्य स्वतन्त्रफलोपासनस्य दर्शनाच्च फलश्रुतेरर्थवादत्वेत्यर्थः । अश्वमेधोपासनं न कर्तव्यं किन्तु पुण्यार्थं तत्र चाधिकारोऽश्वमेधकर्तव्यमधिकारिणामपीत्येतावदेवेष्टं चेदुपासने कर्मप्रकरणस्येति तल्लभाद्विद्याप्रकरणे नास्याध्ययनमर्थवदित्या-

१. विद्यया=उपासनेन, कर्मणा=अनुष्ठानेन वेति विकल्प उक्तः । इदमेव “योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद” इति तैत्तिरीयकसंहितायामुक्तम् ।

२. कर्मान्तरे सम्पादनं—प्राप्त्यलोकस्य कर्मान्तरे सम्पादनं तथा—चयनगतागनावेतल्लोकसम्पादनमेतल्लोकरूपेण ध्यानम् । एतदेतल्लोकप्राप्तिसाधनम् ।

३. ताश्च उपकोसलविद्यानाण्डिल्यविद्यादयः । तत्र तत्र तेऽचिपमशिसम्भवन्त्यचिपोह इत्यादिनोत्तरायणमार्गश्रुते । अहङ्ग्रहोपासकाना सर्वेषां ब्रह्मलोकप्राप्तेर्निर्णीतत्वाच्च “कार्यं वादिरस्य गत्युपपत्तेरिति सूत्रेण (ब्र. सूत्र. ४-३-७) ।

सर्वेषां च कर्मणां परं कर्माश्रमेभ्यः । सैमष्टिष्यष्टिप्राप्तिफलत्वात् । तस्य चेह ब्रह्मविद्याप्रारम्भ आत्मानं सर्वकर्मणां

नित्यानां मुक्तिफलत्वशङ्का

संसारविषयत्वप्रदर्शनायम् । तथा च दर्शयिष्यति फलमज्ञानायां मूल्यभावम् । न नित्यानां संसारविषयफलत्वमिति चेत् । न । सर्वकर्मफलोपसंहारश्रुतेः । सर्वं हि पत्नीसंबद्धं कर्म । “जाया मे स्यात् “एतावान्वै कामः” इति निसर्गत एव सर्वकर्मणां काम्यत्वं दर्शयित्वा पुत्रकर्मपरिविधानां च “अयं लोकः पितृलोको देवलोकः” इति फलं दर्शयित्वा श्रयश्चात्मकतां चान्त उपसंहरिष्यति “अयं वा इदं नाम रूपं कर्म” इति सर्वकर्मणां फलं व्याकृतं संसार एवेति । इदमेव अयं प्रागुत्पत्तेस्तद्ब्रह्मव्याकृतमासीत् । तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशादप्यक्रियते बीजादिव वृक्षः । सोऽयं व्याकृताव्याकृतरूपसंसारोऽविद्याविषयः क्रियाकारकफलात्मकतयाऽऽत्मरूपत्वेनाभ्यारोपितोऽविद्यैव

- “ शङ्क्याऽऽह—सर्वेषां चेति । परत्वे हेतु—समष्टौति । अनुवृत्तव्यावृत्तरूपहिरण्यगर्भप्राप्तिहेतुत्वात्तस्य श्रेष्ठतैल्यर्थः ।
 १० तस्य पुष्पश्रेष्ठत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह—तस्य चेति । यदा ऋतुप्रधानस्याश्वमेधस्योपास्तिरहितस्यापि संसारफलत्वं तदाऽऽसीयसामिनिहोत्रादीनां संसारफलत्वं किञ्चाच्यमित्यस्मिन्कर्मराशौ बन्धहेतौ विरकाः साधनचतुष्टयविशिष्टा ज्ञानमपेक्षमाणास्तदुपाये श्रवणादावेव सर्वकर्मसंन्यासपूर्वके कथं प्रवर्तयित्वाशयवती श्रुतिस्मृतिसना विचारस्मेश्चिदवाति । तेनोपा वा अश्वस्येत्याद्युपनिषदारम्भो युक्तोऽस्य विशिष्टाधिकारिसमर्पकत्वादित्यर्थः । उपासनफलस्य संसारगोचरत्वमेव कुत सिद्धमत आह—तथा चेति । “अज्ञानाया हि मृत्यु” ‘स वै नैव रेमे’ ‘सोऽविमे’दिति
 १५ अथारत्मादिवचनादुपास्तिमुक्तऋतुफलस्य सूत्रस्य बन्धमध्यपातित्वाद्विशिष्टोऽपि ऋतुर्न मुक्तये पर्याप्तोतीत्यर्थः ।

- उक्ते सर्वकर्मणां बन्धफलत्वे नित्यनैमित्तिकानां न तत्फलत्वं तेषां विध्युद्देशे फलाश्रुतेर्नष्टाश्वमेधश्रयन्यायेत मुक्तिफलत्वलाभादिति शङ्कते—न नित्यानामिति । ‘एतावान्वै काम’ इति सर्वकर्मणामविशेषेण फलसम्बन्धश्रवणात्पश्चादेष्वैव काम्यफलत्वस्य तद्विध्युद्देशवशात्सिद्धत्वात्कर्मणां पितृलोक इति वाक्यस्य नित्यादिकर्मफलविषयत्वाच्च मोक्षफलत्वाशङ्केति परिहरति—नैति । उक्तमेव स्पष्टयति—सर्वं होति । पत्नीसम्बन्धे मानमाह—जायेति ।
 २० तथाऽपि कथं कर्मणं सर्वस्य कामोपायत्वं तत्राऽह—एतावान्वै काम इति । कथं तर्हि तेषां फलमेदो लभ्यते तत्राऽह—पुत्रेति । अथैव फलविभागे कथं समष्टिष्यष्टिप्राप्तिफलत्वमश्वमेधस्योक्तमत आह—अश्वस्मरकतां चेति । अस्याध्यायस्यावसाने कर्मफलस्य हिरण्यगर्भरूपतां ब्रवमित्याद्या श्रुतिव्यसंहरिष्यतीत्यर्थः । उपसंहारश्रुतेस्तात्पर्यमाह—सर्वकर्मणामिति । कर्मफलं संसारश्चेत्प्राप्तद्वानात्तदभावात्मुक्तानां पुनर्वन्ध स्यादित्याशङ्क्याऽह—इदमेवेति । तर्हि तस्यामवस्थायामिति यावत् । तस्य पुनर्व्याकरणे कारणमाह—सदेवेति । व्याकृताव्याकृतात्मन संसारस्य प्रामाणिकत्वेन
 २५ सत्यत्वभावाद्ब्रह्मविद्याकृतत्वेन तन्मिथ्यात्वमुक्त स्मारयति—सोऽहमिति । स एव हि भ्रान्तिविषयो न प्रामाणिकस्तत्कुतोऽस्य मत्यतेत्यर्थः । कथमस्याऽऽत्मन्यद्वये कूटस्थे प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽह—क्रियेति । समारोपे मूलकारणमाह—

१. परमश्वमेधं तस्यैव “तरति ब्रह्महत्यामि”त्यनेन ब्रह्महत्याश्रयमहापातकनिवर्तकत्वश्रवणात् । “ब्रह्महत्याश्वमेधमाभ्या न परं पुण्यपापयोर्”त्युक्तेष्व ।
 २. सर्वलिङ्गशरीरेष्वनुग्राहकत्वेन समष्टिः । स्वयमपि पृथक्लिङ्गशरीरमिमानितया व्यष्टिः ।
 ३० ३. प्रदर्शनार्थं कैमुतिकन्यायेनेति शेषः ।
 ४. नित्यानामिनिहोत्रादीनां फल नोक्तं, मुक्तिसाधनञ्च कर्म नोक्तम् । अत उभयाकाङ्क्षया नित्यकर्मणां मुक्तिफलत्वमस्त्वित्यर्थः ।
 ५. नित्यानामपि पत्नीसम्बद्धत्वादिनिहोत्रादीनाम् एतावान् = सर्वं पत्नीसम्बद्धं कर्मैतत् । कामः काम्य एवेत्यर्थः । नित्यादीनामपि स्वर्गादिकलमस्ति । “तद्यथा आग्ने फलायं निमित्ते छायागन्धान्नूपयते । एवं धर्मं चर्यमाणमर्थान् अनुत्पद्यते” इति आपस्तम्बस्मृतेः । अतो न तस्य मुक्तिः फलम् । अयं वा इदमिति अध्यायान्तो “नामरूपकर्मात्मक प्रपञ्च” इत्युक्त्वा स “प्राणैर्न” हिरण्यगर्भेण छत्र इत्युक्तेः सर्वं हिरण्यगर्भात्मकमित्यर्थः ।
 ३५ ६. अज्ञानाया—अज्ञानमुच्छिन्ना अश्वमेधफलभूतस्य हिरण्यगर्भस्य ज्ञाना, ततस्तन्निवृत्तये कुमारशरणे प्रवृत्तः स एव मृत्युः ।

मूर्तामूर्ततद्वासनात्मकः, अतो विलक्षणोऽनामरूपकर्मत्मकोऽहो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाकारकफल-
भेदादिविपर्ययेणावभासते । अतोऽस्मात्क्रियाकारकफलभेदस्वरूपादेतावदिति साध्यसाधनरूपाद्विरक्तस्य
कामादिदोषकर्मबीजभूताविद्यानिवृत्तये रज्ज्वामिव सर्पविज्ञानापनयाय ब्रह्माविद्याऽऽरम्यते ।

इति सम्बन्धभाष्यम्

अविद्ययेति । आत्मन्यविद्यारोपित द्वैतमित्यत्र 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चै'त्यादिवाक्यं प्रमाणयति—मूर्तेति । ५
नन्वात्मन्यारोपो नोपपद्यते तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य द्वैतविलक्षणत्वादसति सादृश्येऽव्यासासिद्धेरत आह—
अत इति । संसाराद्वैलक्षण्यमेव प्रकटयति—अनामेति । आदिपदेनान्येऽपि विपर्ययभेदाः संगृह्यन्ते । आरोपे प्रमिणोमि
करोमि भुञ्जे चेत्यनुभवं प्रमाणयति—अवभासत इति । आत्मन्यव्यासः सादृश्याद्यभावेऽपि नभसि मलिनत्वादिव-
द्यतोऽनुभूयतेऽतः सविलासाविद्यानिवर्तकब्रह्माविद्यार्थत्वेनोपनिषदारम्भः स भवतीत्युपसंहरति—अत इति । एतावदित्य-
नर्थात्मत्वोक्तिः । तत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ वृष्टान्तमाह—रज्ज्वामिवेति । १०

इति सम्बन्धभाष्यटीका

ॐ । उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुर्वीर्यः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः । संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य । ज्यौः पुष्टमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पाश्वं अवान्तरदिशः पर्शवं ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा

तत्र तावदश्वमेधविज्ञानाय “उषा वा अश्वस्य” इत्यादि । तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते प्राधान्या-
 ५ दश्वस्य । प्राधान्यं च तन्नामाङ्कितत्वात्कृतो प्राजापत्यत्वाच्च । उषा इति ब्राह्मो मुहूर्त उषाः । वैशब्धः स्मारणार्थः प्रसिद्धं कालं स्मारयति । शिरः प्राधान्यात् । शिरश्च प्रधानं शरीरावयवानाम् । मेध्यस्य मेधाहृत्य यज्ञियस्योषाः शिर इति सम्बन्धः । कर्माङ्गस्य पशोः संस्कर्तव्यत्वात्कालादिदृष्टयः शिरादिषु क्षियन्ते । प्राजापत्यत्वं च प्रजापतिदृष्ट्युपायोपपात् । काललोकेदेवतात्वाध्यारोपणं च प्रजापतित्वकरणं पशोः । एवमेषो हि प्रजापतिः । विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ । सूर्यश्चक्षुः शिरसोऽनन्तरत्वात्सूर्योपनिदेवत्वञ्च । वातः प्राणो १० वायुस्वाभावात् । ध्यासं विवृतं मुखमग्निर्वैश्वानरः । वैश्वानर इत्यग्नेर्विशेषणम् । वैश्वानरो नामाग्निर्विवृतं मुखमित्यर्थे मुखस्याग्निर्देवत्वत्वात् । संवत्सर आत्मा सवत्सरो द्वादशमासस्योदशमासो वा । आत्मा

एवमुपनिषदरम्भे स्थिते प्राथमिकब्राह्मणयोरवान्तरतात्पर्याह—उत्र तावदिति । आश्वस्य पुनरवान्तर-
 तात्पर्यं दर्शयति—तत्रेति । नचश्वमेधस्याङ्गवाहुल्ये कस्मादश्वारयाङ्गविषयमेवोपासनमुच्यते तत्राऽऽहु—प्राधान्यादिति तदेव कथमिति तदाहु—प्राधान्यं चेति । प्रजापतिदेवताकत्वाच्चाश्वस्य प्राधान्यमित्याहु—प्राजापत्यत्वाच्चेति ।
 १५ प्रतीकमादाय व्याचष्टे—उषा इत्यादिना । स्मारणार्थत्वमेव निपातस्य स्फुटयति—प्रसिद्धमिति । शौत्स्त्रीये लौकिके च व्यवहारे प्रसिद्धो ब्राह्मो मुहूर्तस्त कालमिति यावत् । उपसि शिर शब्दप्रयोगे दिनावयवेषु तस्य प्राधान्यं हेतुमाहु—प्राधान्यादिति । तथापि कथं तत्र तच्छब्दप्रयोगस्तत्राऽऽहु—शिरश्चेति । आश्वमेधिकाश्वशिरस्युषो दृष्टि कर्तव्येत्याहु—अश्वस्येति । कालादिदृष्टिराङ्गेषु किमिति क्षियतेऽङ्गाङ्गदृष्टिरेव तेषु किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽहु—कर्माङ्गस्येति । अङ्गेष्वनङ्गमतिक्रमेण हेत्वन्तरमाहु—प्राजापत्यत्वं चेति । अश्वस्य तत्स्यतीति शेषः, तत्र हेतु—प्रजापतीति । ननु
 २० कालादिदृष्टयोऽश्वावयवेष्वारोप्यन्ते न तस्य प्रजापतित्वं क्रियते तत्राऽऽहु—कार्त्तिकेति । कालाद्यात्मको हि प्रजापतिः । तथा च यथा प्रतिमायां विष्णुत्वकरणं तददृष्टिस्तथा कालादिदृष्टिरश्वावयवेषु तस्य प्रजापतित्वकरणम् । अश्वमेधा-
 धिकारी हि सत्यश्वे कर्मणो वीर्यवत्तरत्वाच्च कालादिदृष्टिरश्वावयवेषु कुर्यात् । तदनधिकारी त्वश्वाभावे स्वात्मानमश्वं कल्पयित्वा स्वशिरं प्रमृतिषु कालादिदृष्टिकरणेन प्रजापतित्वं सपाद्य प्रजापतिरस्मीति ज्ञानात्तद्भावं प्रतिपद्येति भावः । चक्षुषि सूर्यदृष्टौ हेतुमाहु—शिरस इति । उपमोऽनन्तरत्वं सूर्ये दृष्टं चक्षुषि च शिरसोऽनन्तरत्वं दृश्यते
 २५ तस्मान्न तददृष्टिर्युक्त्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाहु—सूर्येति । “आदित्यश्चक्षुर्मूलाऽक्षिणी प्राविशत्” इति श्रुत्येवचक्षुषि सूर्योऽधिष्ठानी देवता तेन सामीप्यात्तत्र तददृष्टिरित्यर्थः । अश्वप्राणे वायुदृष्टौ चलनस्वाभावात् हेतुः । अश्वस्य विदारिते मुखे भवत्वग्निदृष्टिस्तथापि पर्यायोपादानं व्यर्थमित्याशङ्क्य ऋष्यादाविद्यामृत्युर्थं विघेषणमित्याहु—वैश्वानर इत्यग्नेरिति । “अग्निर्वाग्मूला मुखं प्राविशत्” इति श्रुतिमाश्रित्य मुखे तददृष्टौ हेतुमाहु—मुखस्येति । अधिक-

१ अश्वमेधविज्ञानाय = अश्वमेधाङ्गभूताश्वाद्यङ्गोपासनाविधानाय ।

३० २ प्राजापत्यत्वाच्च—“अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या” इति श्रुत्या अश्वयागः प्रजापतिदेवतः ।

३ ब्राह्मो मुहूर्त—सूर्योदयात्प्राचीनं घटिकाद्वयम् ।

४ कर्माङ्गस्येति—“आदित्यादिमर्यादाङ्ग उपपत्ते” (ब्र. सू. ४-१-६) इत्यधिकरणे कर्माङ्गानि उद्गीथादीनि आदि-
 त्यादिदृष्ट्या संस्कार्याणि न तु आदित्यादीनां संस्कार्यत्वं कर्मणि अङ्गत्वाभावात् आध्यावेशणोपादिवत् संस्कृतानां यागे उपयोगात् । प्रजापतिः काललोकादिरूपः, तेषामश्ववयवेष्वारोपात् अश्वस्य प्रजापतिरूपत्वसम्पत्तिः ।

३५ ५ काललोकेति—अश्वस्य शिर उष काल पुष्टं सुलोक इत्यादिरूपेण । सूर्यश्चक्षु इति च देवतारोपः ।

६ अग्नि- इत्येवोक्ते ऋष्यात् दमश्वानाग्निः प्रतीयेत तद्वारणाय वैश्वानर इति विघेषणं जाठराग्निरित्यर्थः ।

७ शास्त्रीये व्यवहारे—ब्राह्मो मुहूर्तं उत्थाय धर्ममथाश्वं चिन्तयेदित्यादौ । लौकिके—कृष्यादौ ।

नक्षत्राण्यस्योनि नभो मांसाणि । ऊर्ध्वं सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च
क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्धो निम्लोचञ्चलधार्धो
यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥१॥

शरीरम् । कालावयवानां च संवत्सरः शरीरं शरीरं वाऽऽत्मा । “मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा” इति श्रुतेः । अश्वस्य
मेध्यस्येति सर्वत्रानुषङ्गार्थं पुनर्वचनम् । द्यौः पृष्ठम् ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । अन्तरिक्षमुदरं सुषिरत्वसामान्यात् । ५
पृथिवी पाजस्य पादस्यमिति वर्णव्यत्ययेन पादासनस्थानमित्यर्थः । दिशश्चतस्रोऽपि पार्श्वे पार्श्वे दिशां सम्बन्धात् ।
पार्श्वयोर्दिशां च संख्यादैवस्यादयुक्तमिति चेत् । न । सर्वमुत्तरोपपत्तेरश्वस्य पार्श्वोन्मेषेव सर्वदिशां सम्बन्धाद-
दोषः । अवान्तरदिश आग्नेयाद्याः पार्श्वः पार्श्वस्थीनि । ऋतवोऽङ्गानि संवत्सरावयवत्वाद्भङ्गासामर्थ्यात् ।
मांसाश्चार्धमासाश्च पर्वणि संख्यः संक्षिसामान्यात् । अहोरात्राणि प्रतिष्ठाः । बहुवचनात्प्राजापत्यदैवपिच्यमानुषाणि
प्रतिष्ठाः पादाः प्रतिष्ठित्येतैरिति । अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतितिष्ठत्यश्वस्य पादैः । नक्षत्राण्यस्योनि शुक्लत्व- १०
सामान्यात् । नभो नभस्था मेधा अन्तरिक्षस्योदरत्वोक्तेर्मांसान्युदरकश्चित्तेनसामान्यात् । ऊर्ध्वमुदरस्यमर्ध-
जीर्णमशनं सिकता बिस्लिष्टावयवत्वसामान्यात् । सिन्धवः स्थान्यनसामान्यान्निष्ठो गुदा नाड्यो बहुवचनाच्च । यकृच्च
क्लोमानश्च हृदयस्यावस्तादक्षिणोत्तरो मांसखण्डौ । क्लोमान इति नित्यं बहुवचनमेकस्मिन्नेव । पर्वताः काठिन्या-
बुद्धित्वाच्च । ओषधयश्च क्षुद्राः स्थावरा वनस्पतयो महान्तो लोमानि केशाश्च यथासम्भवम् । उद्यन्नुद्यन्मन्त्रव- १५
सवितोऽमध्याह्नादश्वस्य पूर्वार्धो नाभेरूर्ध्वमित्यर्थः । निम्लोचनस्तं यत्नामध्याह्नात्प्रधनार्धोऽपरार्धः पूर्वोपरत्व- १५
सामर्थ्यात् । यद्विजृम्भते गात्राणि विनामयति विक्षिपति तद्विद्योतते विद्योतनं मुखघनविदारणसामान्यात् ।

मासमनुसृत्य त्रयोदशमासो वेत्युक्तम् । शरीरे संवत्सरदृष्टिरित्यत्राऽऽत्मत्वं हेतुमाह—कालेति । आत्मा हस्तादीना-
मङ्गानामिति शेषः । कालावयवानां संवत्सरस्याऽऽत्मत्ववदङ्गानां शरीरस्याऽऽत्मत्वे प्रमाणमाह—मध्यं होति ।
पुनरुक्तेर्यवत्वमाह—अश्वस्येति । पृष्ठे ब्रुलोकदृष्टौ हेतुमाह—ऊर्ध्वत्वेति । उदरेऽन्तरिक्षदृष्टौ निमित्तमाह—
सुषिरत्वेति । पादा अस्थान्ते यस्मिन्मिति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमाह—पादेति । अश्वस्य हि खुरे पादासनत्व- २०
सामान्यात्पृथिवीदृष्टिरित्यर्थः । पार्श्वयोर्दिक्वचतुष्टयदृष्टौ हेतुमाह—पार्श्वेनेति । द्वे पार्श्वे चतस्रश्च दिशस्तत्र कथं
तयोस्तदारोपणं द्वाभ्यामेव द्वयोः सन्धाविति वाङ्मते—पार्श्वयोरिति । यद्यपि द्वे दिशौ द्वाभ्यां पार्श्वभ्यां संबध्यते
तथाऽऽयवत्वस्य प्राङ्मुखत्वे प्रत्यङ्मुखत्वे च दक्षिणोत्तरयोस्तन्मुखत्वे च प्राक्प्रतीच्योर्दिशोस्ताभ्यां सन्धयः सन्धाविति
तददृष्टिरविरुद्धेति परिहरति—नैस्यादिना । तदुपपत्तौ चाश्वस्य चरिष्णुत्वं हेतुर्कर्तव्यम् । पार्श्वस्थिष्ववान्तरदिशामा-
रोपे पार्श्वदिकसंबन्धो हेतुः । ऋतवः संवत्सरस्याङ्गानि हस्तादीनि च देहस्यावयववास्तस्मादनुदृष्टिरङ्गेषु कर्तव्येत्याह— २५
ऋतव इति । अस्ति मासादीनां संवत्सरसंखितमस्ति च शरीरसंखितं पर्वणामतस्तेषु मासादिदृष्टिरित्याह—संघीति ।
युगसहस्राभ्यां प्राजापत्यमेकमहोरात्रम् । अयनाभ्यां दैवम् । पक्षाभ्यां पित्र्यम् । पष्टिमटिकाभिर्मानुषमिति भेदः ।
प्रतिष्ठागन्धस्य पादविपण्यत्वं व्युत्पादयति—प्रतिष्ठितोति । पादेष्वहोरात्रदृष्टिसिद्धयर्थं युक्तिमुपादयति—
अहोरात्रैरिति । अस्थिषु नक्षत्रदृष्टौ हेतुमाह—शुक्लत्वेति । नभः शब्देनान्तरिक्षं किमिति न गृह्यते मुख्ये सत्युपचारा-
योगादित्याङ्गव्युत्पन्नं पुनरुक्ते परिहर्तुमित्याह—अन्तरिक्षस्येति । उदकं सिञ्चति मेधा मासानि चरिष्यन्तं सेककर्तृत्व- ३०
सामान्यानासेषु मेघदृष्टिरित्याह—उचकैति । अश्वजठरविपरिवर्तित्यर्थजीर्णं सिकतादृष्टौ हेतुमाह—बिस्लिष्टेति ।
किमिति गुदगन्धेन पापुरेव न गृह्यते शिराग्रहणे हि मुख्यार्थातिक्रमः स्यात्तत्राऽह—बहुवचनाच्चेति । चकारोऽव-
धारणार्थः । यद्यपि बहुकल्याणं गिराम्योऽयान्तरमपि गुदगन्धमर्हति तथाऽपि स्पन्दनसादृश्यात्तास्वेव सिन्धुदृष्टिरिति
तासांमिह ग्रहणमिति भावः । कुतो मांसखण्डयोर्द्वित्वमेकत्र बहुवचनाद्बहुत्वप्रतीतेरित्याशङ्क्य दारा इतिवद्बहुकेर्गति-
माह—क्लोमान इति । तयोः पर्वतद्वन्द्वौ हेतुद्वयमाह—काठिन्यादित्यादिना । क्षुद्रत्वसाधर्म्यादोपधिदृष्टिलोमसु ३५
महत्त्वसामान्याद्वनस्पतितदृष्टिश्चाश्वकेषु कर्तव्येत्याह—यथासंभवमिति । पूर्वत्वसामान्यान्ध्याह्नात्प्रागवयवस्यदित्य-
दृष्टिरश्वस्य नाभेरूर्ध्वभागे कर्तव्येत्याह—उद्यन्तित्यादिना । अपरत्वसादृश्यादश्वस्य नाभेरपरार्धे मध्याह्नादनन्तर-
भाष्यादित्यदृष्टिः कार्येष्टाह—निम्लोचनस्येति । विजृम्भत इत्यादीं प्रत्ययार्थं न विवक्षितं । विजृम्भण
मुखविदारणं विद्योतनं पुनर्मेषणमतमो विद्योतनदृष्टिर्जृम्भणे कर्तव्येत्याह—मुक्षेति । स्तनयतीति स्तनितमुच्यते तद-

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत तस्य पूर्वं समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमाऽ-
न्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः संबभूवुः । ह्यो भूत्वा
देवानवहद्वाजी गन्धर्वनिर्वाऽभुरानश्वो मनुष्यान्समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥२॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

५ यद्विभ्रुते भात्राणि कल्पयति तत्तन्मयति गर्जनशब्दसामान्यात् । यन्नेहति भूत्रं करोत्यश्वस्तद्वर्षति वर्षणं
तत्सेचनसामान्यात् । वागेव शब्द एवास्याश्वस्य वागिति नात्र कल्पनेत्यर्थः ॥१॥

अहर्वा इति । सौवर्णराजतौ महिमाख्यौ ग्रहाचस्वस्याग्रतः पृष्ठतश्च स्थाप्येते तद्विषयमिव दर्शनम् । अहः
सौवर्णं ग्रहो दीप्तिसामान्याह । अहरश्च पुरस्तान्महिमाऽन्वजायतेति कथम् ? अश्वस्य प्रजापतित्वात् । प्रजापति-
ह्यादित्यादिलक्षणोऽङ्गा लक्ष्यते । अश्वं लक्षयित्वाऽन्वजायत सौवर्णो महिमा ग्रहो वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति ।

१० यद्वत् । तस्य ग्रहस्य पूर्वं पूर्वं समुद्रे समुद्रो योनिर्विभक्तिव्यत्ययेन । योनिरित्यासादनस्थानम् । तथा राज्ञो राजतो
ग्रहो वर्णसामान्यात्तद्वर्णव्यवसायान्माह । एनमश्वं पश्चात्पृष्ठतो महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिः ।
महिमा महत्त्वात् । अश्वस्य हि विभूतिरेषा यत्सौवर्णो राजतश्च ग्रहावुभयतः स्थाप्येते । तावेतौ वै महिमानौ
दृष्टिर्नात्रकम्पे कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह—गर्जनेति । भूत्रकरणे वर्षणद्वयी कारणमाह—सेचनेति । अश्वस्य हेपितशब्दे
नास्त्यारोपणमित्यतो न सादृश्यं वक्तव्यमित्याह—नात्रेति ॥१॥

१५ अथावयवेषु कालादिदृष्टीविधायिषु प्रजापतिरूप विचक्षित्वा कण्डिकान्तरं गृहीत्वा तात्पर्यमाह—अहरि-
त्यादिना । ग्रहो हवनयद्रव्याधारौ पात्रविशेषावग्रतः पृष्ठतश्चेति सङ्गपनात्प्रामाण्यं चेति यावत् । प्रसिद्धा तावदहनि
दीप्ति सौवर्णं च ग्रहे साऽस्त्यतस्तस्मिन्नहर्द्विष्टिरिति दर्शनं विभजते—अहरिति । अश्वसङ्गपनात्पूर्वं यो महिमाख्यो
ग्रहः स्थाप्यते स चेदहर्द्विष्टोपास्यते कथं सोऽश्वमन्वजायतेति पश्चादश्वस्य तज्जन्मवाचोयुक्तिरिति सङ्कते—
अहरश्चमिति । नाय पश्चादर्थानुशब्दं किन्तु लक्षणार्थं । तथा चाश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात् लक्षयित्वा ग्रहस्य

२० यथोक्तस्य प्रवृत्तेरुपदेशादश्वमन्वजायतेत्यविरुद्धमिति परिहरति—अश्वस्येति । तदेव स्फुटयति—प्रजापतिरिति ।
कालोक्तदेवतात्मा प्रजापतिरस्वात्माना दृश्यमानोऽत्राहर्द्विष्टया दृष्टेन ग्रहेण लक्ष्यते । तथा चाश्वमन्वजायतेति
श्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः । अनुशब्दो न पश्चाद्वाचीत्यत्र दृष्टान्तमाह—वृक्षमिति । यदा वृक्षं लक्षयित्वा तस्यापरे विद्युद्विद्योतते
तदा वृक्षमनु विद्योतते सेति प्रयुज्यते । तथोऽज्ञाप्यनुशब्दो न पश्चादर्थ इत्यर्थः । यत्र च स्थाने ग्रहः स्थाप्यते
तत्पूर्वंसमुद्रदृष्टया ध्येयमित्याह—तस्येति । पूर्वत्वमत्र सादृश्यम् । कथं सप्तमी प्रथमार्थे योज्यते छन्दस्थथानुसारेण

२५ व्यत्ययसम्भवादित्याह—विभक्त्येति । यथा सौवर्णं ग्रहेऽहर्द्विष्टोपास्यते तथा राजते ग्रहे रात्रिदृष्टि कर्तव्येत्याह—
तस्येति । अस्ति हि चन्द्रातपवत्पश्चाद्वात्रे शौक्ल्यमस्ति च राजतस्य ग्रहस्य तद्युक्तं तत्र रात्रिदर्शनमित्याह—वर्णंति ।
रजतं सुवर्णाज्जघन्यमङ्गश्च रात्रिरतो वा सादृश्यात्तत्र रात्रिदृष्टिरित्याह—जघन्येति । प्रजापतिरूपं प्रकृतमश्व
लक्षयित्वा तत्सङ्गपनात्पश्चादस्य प्रवृत्तिं दर्शयति—एनमिति । तदासादनस्थाने पश्चिमसमुद्रदृष्टिविधेयेत्याह—तस्येति ।
कथमेतौ ग्रहौ महिमाख्यायुक्तौ महत्त्वोपेतत्वादित्याह—महिमेति । अथाश्वविषय दर्शनमादिश्य ग्रहविषयं तदादिशतो

३० १. अहर्वा अश्वमित्यादि—अश्वमेव सोमयागविशेषः । तत्र च आग्रयणग्रहस्य ज्वम्यग्रहस्य च सोमरसपूरणमध्यकाले
'य प्राणत' य आत्मदा' इति मन्त्राभ्यां द्वौ ग्रहौ गृह्येते । तयोर्मध्ये प्रथमं 'सुवर्णमय' द्वितीयं राजतं । तौ च
चाश्वस्य मरणपूर्वं पश्चाच्च पुरतः पश्चाद्वागे च स्थाप्येते यथाक्रमं सौवर्णं पुरस्तात् राजतं पश्चात् । तौ च
महिमपदेन व्याह्रियेते । "महिमानौ गृह्येते" इत्यादौ । तयोः महत्त्वञ्च यजमानस्य महत्त्वप्रापकत्वात् । तदुक्तं
ब्राह्मणे "प्रजापतिरकामयत महानन्नाद" इत्यादि । स एतावन्नम्रमेवे महिमानावपश्यत् । तावंगृह्णीत । ततो वै
३५ स महानन्नादोऽभनत् यः कामयेत महानन्नाद इत्यादि । स एतावन्नम्रमेवे महिमानौ गृह्णीत" इति । तयोर्मध्ये
सौवर्णग्रहस्यहोमः वपाहोमात्पूर्वं क्रियते । इतरस्तु ततः परमिति विशेषः । अश्वस्य संज्ञपनात् प्रागुक्तञ्चेति
टीका कथमागतेति न ज्ञायते पूर्वोक्तस्तु कल्पसूत्रे दृश्यते ।

२ अश्वमन्वजायत—अश्वं प्रजापतिरूपमुपलक्ष्य सौवर्णग्रहं अजायत तत्र स्थाप्यत इत्यर्थः । अहर्द्विष्टया दृष्टेन
सौवर्णग्रहेण प्रजापतिरुपलक्ष्यते । वृक्षमनुविद्योतते विद्युदितिवत् ।

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युर्नैवेदमावृतमासीदशनाययाऽशनाया हि मृत्युस्त-
न्मनोऽकुर्वताऽऽत्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत्स्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे
कमभूविति तदेवार्कस्यार्कत्वं क'ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥१॥

महिमात्थो प्रह्लादवधमभितः सम्भवतुत्तलक्षणमेव सम्भूतौ । इत्यमसाववो महत्त्वयुक्त इति पुनर्वचनं ५
स्तुत्यर्थम् । तथा च ह्यो भूत्वेत्यादि स्तुत्यर्थमेव । ह्यो हिनीतेर्गतिकर्मणो विशिष्टगतिरित्यर्थः । जातिविशेषो-
वा । देवानां बहुदेवत्वमपमयप्रजापतित्वात्, देवानां वा वोढाऽभवत् । ननु निन्दैव बाहन्त्वम् । नैव दोषः । बाहन्त्वं
स्वाभाविकमन्वस्य स्वाभाविकत्वाद्बुद्ध्याप्राप्तिसर्वैवादिबन्धोऽन्वस्येति स्तुतिरेवैवा । तथा वाच्यादयो जातिविशेषाः
बाजी भूत्वा गन्धर्वानवहृदित्यनुषङ्गः । तथाऽर्वा भूत्वाऽसुरान् । अथो भूत्वा मनुष्यान् । समुद्र एवेति परमात्मा
बन्धुर्बन्धनं बध्यतेऽस्मिन्निति । समुद्रो योनिः कारणमुत्पत्तिं प्रति । एवमसौ शुद्धयोनिः शुद्धस्थितिरिति स्तूयते १०
“अप्सु योनिर्वा अक्षः” इति श्रुतेः प्रसिद्ध एव वा समुद्रो योनिः ॥२॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

अथानेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते । तद्विषयदर्शनविषयवैचोत्पत्तिः स्तुत्यर्था । नैवेह किंचनाग्र
आसीत् । इह संसारमण्डले किंचन किंचदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषं नैवाऽऽसीन्न बभूव । अग्रे प्रागुत्पत्तेर्नवादेः ।
किं शून्यमेव बभूव ? शून्यमेव स्यात् “नैवेह किंचन” इति श्रुतेः । न कार्य कारणं वाऽऽसीत्; उत्पत्तेश्च । उत्पद्यते १५
हि घटः । अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम् ।

वाक्यभेदः स्यान्नेत्याहु—अश्वस्येति । किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य पुनरुक्तिरिति मत्वाऽऽहु—तावित्यादिना ।
वैशब्दाधिक्यनम्—एवेति । वाक्यशेषोऽप्यत्रागुणीभवतीत्याहु—तथा चेति । ह्यशब्दनिष्पत्तिपुरस्सरं तदर्थमाहु—
ह्य इति । वाच्यादिशब्दानां जातिविशेषाच्चित्वादत्रापि तदेव ग्राह्यमिति पक्षान्तरमाहु—जातोति । देवानां
देवत्वप्रापकत्वं कथमस्येत्याशङ्क्याहु—प्रजापतित्वादिति । अश्वं स्तोतुमारभ्य कल्पान्तरोक्त्या तन्निन्दावचनमनुचि- २०
तमिति शङ्कते—नन्विति । उपक्रमविरोधो नास्तीति परिहरति—नेत्यादिना । समुत्पद्य भूतानि द्रवन्त्यस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या परमगम्भीरस्येश्वरस्य समुद्रशब्दतामाहु—परमास्मेति । तत्र योनित्वमुत्पादकत्वं बन्धुत्वं स्थापकत्वं समुद्रत्वं
विलापकत्वमिति भेदः । अथ परमात्मयोनित्वादिवचनमुपास्याश्वस्य क्पोपयुज्यते तत्राऽऽहु—एवमिति । श्रुत्यन्तरा-
नुरोधेन समुद्रो योनिरित्यत्र समुद्रशब्दस्य रुढिमनुजानाति—अप्सुयोनिरिति ॥२॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

२५

अश्वदिदर्शनोक्त्यनन्तरमग्निदर्शनं वक्तुं ब्राह्मणान्तरमवतारयति—अथेति । नैवेहेत्यादौ तद्दृष्टिर्नास्तीति
चेत्सत्यं तत्राग्नेर्जम् वक्तुं भूमिका क्रियत इत्याहु—अग्नेरिति । वायोरग्निरित्यादौ प्रसिद्धं तज्जन्मेति चेत्सत्यं
तद्विशेषस्यात्र जन्मोक्तिरित्याहु—अश्वमेधेति । दर्शने विधित्सिते किं जन्मोक्त्येति चेत्तत्राऽऽहु—तद्विषयेति । अग्नि-
दर्शनस्य विधातुमिष्टस्य सिद्धयर्थमुपास्याग्निस्तुतिफला तदुत्पत्तिरिष्टा शुद्धजन्मत्वाद्बुद्धत्वेनायमुपास्यो राजादिव- ३०
दित्यर्थः । तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादायाश्चराणि व्याचष्टे—नैवेहेत्यादिना । नामरूपाभ्यां विभक्तो विशेषो यस्मिन्निति ३०
बहुव्रीहि । अत्र शून्यवादी लब्धावकाशोऽविमुख्य परेष्टुत्यवष्टम्भेन स्वपक्षमाहु—किमिष्ट्यादिना । कार्यस्य प्रागसत्त्वे
हेत्वन्तरमाहु—उत्पत्तेश्चेति । विमत प्रागसदुत्पद्यमानत्वाद्यन्तर्नैव न तदेवं यथा परेष्टं ब्रह्मेत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं शङ्कित्वो-
त्तरमाहु—उत्पद्यते होति । घटग्रहणं कार्यमात्रस्योपलक्षणार्थम् । उक्तमनुमानं निगमयति—अत इति ।

१. अश्वमेधोपयोगिकस्याग्नेरिति अश्वमेधाङ्गस्येत्यर्थः । तत्राग्निचयनं नित्यं प्रकृती ज्योतिष्टोमे स्वनित्यम् “अग्निः
सोमाङ्गं वेच्छतामि”तिगात्रात् तस्य स्थण्डिलरूपस्य विराडात्मनोपासनमत्र विधीयते । उपास्यग्रन्थार्थं ३५
प्रजापतेः विशुद्धोत्पत्त्यादिकमित्यर्थः । वार्तिकम्—१-९

शून्यवादिन आक्षेपः समाधिश्च

ननु कारणस्य न नास्तित्वं मृत्पिण्डादिवर्शनात् । यत्प्रोपलभ्यते तस्यैव नास्तित्वाऽस्तु कार्यस्य न तु कारणस्योपलभ्यमानत्वात् । न । प्रागुत्पत्तेः सवर्तुपलम्भात् । अनुपलब्धिश्चेदभावहेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं बोधलभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवभावोऽस्तु । न । “मृत्युनैवेदमावृतमासीत्” इति श्रुतेः । यदि हि ५ किञ्चिदपि नाऽऽसीत्तेनाऽऽब्रियते यच्चाऽऽब्रियते तदा नावक्ष्यन्मृत्युनैवेदमावृतमिति । न हि भवति गगनकुसुमच्छत्रो वक्ष्यायुत्र इति । ब्रवीति च मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति । तस्माद्येनाऽऽवृत्तं कारणेन यच्चाऽऽवृत्तं कार्यं प्रागुत्पत्तेस्तद्वृत्तमासीच्छ्रुतेः प्रामाण्यादनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणयोरस्तित्वम् । कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्पुत्पत्तिदर्शनात् । असति चादर्शनात् । जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्तित्ववत् ।

१०

नानुपमृष्ट प्रादुर्भाव इति न्यायेन शून्यशङ्का

घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेवानुपमृष्ट मृत्पिण्डादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेन्न । मृदादेः कारणत्वात् ।

तत्र तार्किको ब्रूते—नन्विति । यदुक्तं न कार्यं कारणं वाऽऽसीदिति तत्र भागे बाधो भागे चानुमतिरित्यर्थः । कार्यस्यापि कथं प्रागसत्त्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—यन्नैति । एतेनानुमानस्य सिद्धसाध्यतोका । कार्यवत्कारणस्यापि प्रागसत्त्वं किं न स्यादित्याशङ्क्योक्तत्वेत्वाभावान्वेदमित्याह—नन्विति । शून्यवाद्याह—न प्रागुत्पत्तेरिति । विमत १५ प्रागसत्त्वोपपत्त्ये सति तदाऽनुपलब्धत्वात्समनवत् । न चासिद्धो हेतुः श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात् । तद्विरोधे सत्युपलब्धेराभावसत्वादित्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—अनुपलब्धिश्चेदिति । कार्यवत्कारणस्यापि प्रागसत्त्वे प्राप्ते सिद्धान्तयति—नेत्यादिना । नेत्यादिभ्रुतिरव्यक्तनामरूपादिविषया न प्रागसत्त्वं कार्यकारणयोराह । अन्यथा वाक्यशेषविरोधादित्यर्थः । श्रुति विवृणोति—यदि हीति । द्वयोरसत्त्वे का बाधोऽयुक्तेरनुपपत्तिस्तत्राऽह—न हीति । सा तर्हि वाक्यमेव भूदित्याशङ्क्याऽह—ब्रवीति चेत् । मृत्युनेत्यादिवाक्यार्थमुपसहरति—तस्मादिति । श्रुतेः प्रामाण्यादिति । २० तत्प्रामाण्यस्य प्रमाणलक्षणे स्थितत्वादिति यावत् । परकीयेऽनुमाने श्रुतिविरोधमभिधायानुमानविरोधमाह—अनुमेयत्वाच्चेति । कार्यकारणयोः सत्त्वस्यानुमेयतया तदसत्त्वमनुमानमुपसहयम् । उपजीव्यविषयतया सत्त्वानुमानस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । कार्यकारणयोः सत्त्वानुमान प्रतिज्ञाय प्रथम कारणसत्त्वमनुमिनोति—अनुमीयते चेत्यादिना । कार्यस्य सत्त्वेऽनुमानमाह—कार्यस्य हीति । विमत पूर्व सत् कार्यत्वात्कुम्भवदित्यर्थः ।

नानुपमृष्ट प्रादुर्भावमिति न्यायेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं चोदयति—घटादीति । न तावदसिद्धो घट

२५ स्वकारणमुपमृष्टनात्यसतोऽकारकत्वासिद्धस्य तूपमर्दकत्वेनासत्त्वं कर्त्तव्यमिति कुत साध्यविकलेत्याह—नैति । किञ्चान्वयिद्वयमेव सर्वत्र कारणं न पिण्डाकारविशेषोजन्मयादनवस्थानाच्चेति कुत साध्यवैकल्यमित्याह—

- १ अभावहेतुः अभावोपलम्भहेतुः । विमते कार्यकारणे उत्पत्ते पूर्वमसती योग्यत्वे सति तदाऽनुपलभ्यमानत्वात् इति पूर्वपक्ष्यनुमानम् । विमत कार्यकारणोभयमुत्पत्ते पूर्वं सत् तदाऽनुपलम्भेऽपि “इदमावृतमासीत्” इति श्रुत्या तयोः सङ्ग्राहप्रतिपादनात् तथा चान्वयकारस्थघटादिवत् योग्यानुपलब्धेराभावात् न तयोः प्रागसत्त्वसिद्धिः ।
- ३० पूर्वपक्षोक्तानुमाने हेतौ योग्यत्वरूपविशेषोपासिद्धिं दोष उक्तः ।
- २ वेदप्रामाण्यं पूर्वमीमांसया प्रथमाध्याये प्रतिपादितम् । प्रथमपादे विधेः द्वितीयेऽर्थवादमन्त्रयोः चतुर्थे नामधेयानां प्रामाण्यात् । प्रामाण्यस्वतत्त्वञ्च “अर्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् (मी० १-१-५) इत्यनेनोक्तम् ।
- ३ अनुमीयते चेति—कार्यं कारणपूर्वकं कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायन्यव्यतिरेककत्वात् यदेव तदेवं यथा घट दण्डपूर्वकः ।
- ३५ ४. उपजीव्यविषयतेति—असत्त्वानुमान कार्यकारणयोः सत्त्वं वक्तुं कार्यकारणे पक्षीकृत्य तयोः असत्त्व साधयति । तथा च पक्षावकतया सत्त्वानुमानं प्रबलमित्यर्थः ।
- ५ नानुपमृष्टेति—न्यायदर्शने सूत्रं “अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृष्टप्रादुर्भावात्” इति पूर्वपक्षसूत्रम् । तदर्थश्च—अनुपमृष्ट कारणमविनाश्या प्रादुर्भावो जन्म नास्ति बीजोपमर्दनाद्भावोत्पत्तिदर्शनात् । अनेन विमत सत्पूर्वक कार्यत्वात् कुम्भवत् इत्यनुमाने बाधेन साध्यवैकल्यमुद्गाध्यते ।

मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटश्चकारदेनं पिण्डाद्याकारविशेषः । तदभावे भावात् । असत्यपि पिण्डाद्याकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटश्चकारादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटश्चकारादिकारणम् । असति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटश्चकारादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं न तु पिण्डाकारविशेषः । सर्वं हि कारणं कार्यमुत्पादयत्युक्तं तस्योपपत्त्यस्य कार्यस्य तिरोधानं कुर्वन्कार्यान्तरमुत्पादयति । एकस्मिन्कारणे युगपदनेककार्यविरोधात् । न च पूर्वकार्योपमर्दे कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात्पिण्डाद्युपमर्दं कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुत्पत्तेः कारणासत्त्वे । ५

मृदादेरेव कारणता न पिण्डादेरिति सिद्धान्तः

पिण्डादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत् । पिण्डादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमुच्यते घटादिकार्यान्तरेऽप्यनुवर्तत इत्येतदयुक्तम् । पिण्डघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेन्न । मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्तिवर्शनात् । सादृश्यादन्वयदर्शनं न कारणानुवृत्तेरिति चेन्न । १० पिण्डादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभासात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः ।

प्रत्यक्षविरोधे अनुमानस्यानुत्थानम्

न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धाव्यभिचारितौ । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वत्रैवानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।

मृदादेरिति । तदेव स्फुटयति—मृत्सुवर्णादिति । तत्रेति दृष्टान्तोक्तिः । किञ्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणमवयवेषु । न च पिण्डाभावे घटो न भवतीति व्यतिरेकोऽस्ति । पिण्डाभावेऽपि शकलादिभ्योऽपि घटाद्युद्भवोपलम्भादित्याह— १५ तदभाव इति । तदेव स्फुटयति—असत्यपीति । त्वन्मतेऽपि व्यतिरेकराहित्यं तुल्यमित्याशङ्क्याऽह—असतीति । मृदाद्येव घटादिकारणं चेत्किमिति पिण्डादौ सत्येव ततो घटाद्यनुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽह—सर्वमिति । ब्रह्मणि त्वविद्यावशादुत्पत्तिरिति भावः । अन्वयिद्रव्यं पूर्वोत्पन्नस्वकार्यतिरोधानेन कार्यान्तरं जनयति चेत्कार्यतादात्म्येन स्वयमपि नश्येत्तत्रोत्तरकार्योत्पत्तिहेत्वभावादित्याशङ्क्याऽह—न चेति । कार्यान्तरेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात्कार्यान्तरात्मना भावाच्चेत्यर्थः । अन्वयिद्रव्यस्यैव कारणत्वे फलितमाह—तस्मादिति । २०

अन्वयिनो मृदादेर्मानाभावेनाभावाच्च कारणतेति शङ्कते—पिण्डादौति । तदेव चोद्यं विवृणोति—पिण्डादात्यादिना । मुदपट. सुवर्णं कुण्डलमित्यादितादात्म्यप्रत्ययस्य पिण्डाद्यतिरिक्तमृदाद्यभावेऽनुपपत्तेरनुगतं मृदाद्युपेयमिति परिहरति—नेति । किञ्च या पिण्डात्मना पूर्वेषु मृदादीनां त्वेव घटाद्यमूर्धादिप्रत्यभिज्ञया मृदोऽन्वयिन्याः सिद्धेस्तत्कारणत्वं द्रुपल्लवमित्याह—मृदादौति । यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपः सन्तश्चेमे भावा इत्यनुमानात्सर्वार्थानां क्षणिकत्वसिद्धेरन्वयदृष्टि सादृश्यादभ्रान्तिरिति शङ्कते—सादृश्यादिति । प्रत्यभिज्ञासिद्धस्याव्यर्थविरुद्धं क्षणिकार्थबोधिनिङ्ग २५ मनुष्यतानुमानवत्त मानमिति दूषयति—नैत्यादिना । सादृश्यादीत्यादिगण्डेन प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिरिति गृह्यते ।

१. तदभावे भावादित्येतद्विवृणोति—असत्यपीति ।

२. मृदादेः कारणत्वेऽन्वयव्यतिरेकी दर्शयति—असति त्विति ।

३. तिरोधानं कुर्वन्—पूर्वकार्यं नाशयत् पूर्वकार्यस्य स्वाधिकरणे कार्यान्तरप्रतिबन्धकत्वात् तन्नाशादेव कार्यान्तरमुत्पद्यते ।

४. विरुद्धाव्यभिचारिता—विरुद्धयोर्हेत्वोत्पत्त्यलक्षणयोरेकत्र धर्मिणि सन्निपातः । विरुद्धाव्यभिचारी । यथा—शब्दोऽनित्यः बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वे सति सामान्यवत्त्वात् घटवत् । शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दत्ववत् । विरुद्धसाध्यद्वयाव्यभिचारिहेतुद्वयमेकत्र भवति चेत् विरुद्धाव्यभिचारी । यद्यपि उभयोर्हेत्वोः अव्यभिचारित्वं न सम्भवति तथापि प्रतिपत्त्याभिप्रायेणैवमुक्तम् । यदा वादी स्वहेतोः तर्कवलात् अव्यभिचारित्वमितरस्य कालात्ययापदिष्टत्वं च कर्तुं न शक्नोति तदैवायं हेत्वाभासः (न्यायभूषणे) इदमपि अनुमानद्वयप्रयोग एव भवेत् । ३५ प्रकृते तु प्रत्यक्षेण मृदः कारणत्व दृश्यते । अनुमानेन क्षणिकत्व साधनीयम् । समयो. विरुद्धाव्यभिचारिता न विषमबलयोः ।

५. ब्रह्मणि त्विति—ब्रह्मणि पूर्वकार्यतिरोधानमविद्यया भवति ।

६. अनुपपत्तानुमानवत्—यथाऽग्निः अनुपपन्नः पदार्थत्वात् इत्यनुमानः प्रत्यक्षवाचितं तथा प्रत्यक्षेण तदेवेदमिति

यदि च क्षणिकं सर्वं तदेवेदमिति गम्यमानं तद्वुद्धेरप्यन्यतद्वुद्धचपेक्षत्वे तस्या अप्यन्यतद्वुद्धचपेक्षत्वमित्यन-
वस्थायां तत्सदृशमिदमित्यस्या अपि बुद्धेरुपात्तात्सर्वत्रानाश्वासतेव । तद्विदंबुद्धयोरपि कर्त्रमात्रे सम्बन्धानुपपत्तिः ।
सादृश्यात्तत्सम्बन्ध इति चेन्न । तद्विदंबुद्धयोरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः । असति चैतरेतरविषयत्वे सादृश्यप्रहणा-
नुपपत्तिः । असत्येव सादृश्ये तद्वुद्धिरिति चेन्न । तद्विदंबुद्धयोरपि सादृश्यबुद्धिचपेक्षित्यत्वप्रसङ्गात् । असद्-
विषयत्वमेव सर्वबुद्धीनानामस्त्विति चेन्न । बुद्धिबुद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तदव्यतिष्ठति चेन्न ; सर्वबुद्धीनां
मृषात्वेऽसत्यबुद्धचनुपपत्तेः । तस्मादसदेतत्सादृश्यात्तद्वुद्धिरिति । अतः सिद्धः प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणसङ्कावः ।
कार्यस्य चाभिव्यक्तिर्लिङ्गत्वात् कार्यस्य च सङ्कावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः ।

अभिव्यक्तिर्लिङ्गात् कार्यसत्त्वानुमानम्

- कथमभिव्यक्तिर्लिङ्गत्वात्, अभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येति । अभिव्यक्तिः साक्षाद्भिन्नानालम्बनत्वप्राप्तिः । यद्धि
प्रत्यक्षात्कारणैक्य गम्यते । अनुमानात्तद्वेद । अतो द्वयोर्विरुद्धत्वस्याभिव्यक्तिरित्यान्नाभ्येक्षणानुमानवाचो
वैपरीत्यसंभवादित्यागङ्ग्याऽऽह—नचेति । प्रत्यभिज्ञामुपजीव्यक्षणात्तानुमानाप्रवृत्तावप्युजीव्यजातीयत्वात्तत्प्राप्त्या-
दुपजीवकजातीयकमुक्तानुमानं दुर्बलं तद्विध्यमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञा स्वार्थं स्वतो न मानं बुद्धयन्तरसंवादादेव बुद्धीनां
मानत्वस्य बोद्धेरिष्टत्वात् । न च बुद्धयन्तरं स्यादित्यमाशङ्क्यमस्तीति प्रत्यभिज्ञायमानस्यापि क्षणिकत्वमित्या-
शङ्क्याऽऽह—सर्वत्रेति । प्रसङ्गमेव प्रकटयति—यदि चेति । क्षणिकत्वादिवुद्धेरपि स्वार्थं स्वतो मानत्वाभावात्सादृश्यबुद्धय-
न्तरापेक्षायां तस्यापि तथात्वेनानवस्थानाद्वुद्धेः स्वन.प्राप्ताप्युपेयम् । तथा च प्रत्यभिज्ञानं सर्वं नयैवावादादित्यर्थः ।
किञ्च प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वं वदता स्वरूपानपह्नुवात्तद्विदंबुद्धयोः सामानाधिकरण्येन संबन्धो वाच्यः, स च वक्तुं न
शक्यते क्षणद्वयसंबन्धिनो द्रष्टुरभावादित्याह—तद्विदमिति । असति सवन्ने बुद्धयोः सादृश्यात्तद्वुद्धिरिति गङ्ग्यते—
सादृश्यादिति । तयोः स्वसंवेद्यत्वाद्विदमिदमिति चेति । सादृश्यात्तद्वुद्धिरिति द्वयमिति—न तद्विदंबुद्धयोरिति ।
तथापि किमिति सादृश्यात्तद्विदमिदमिति चेति । सादृश्यात्तद्वुद्धिरिति द्वयमिति—न तद्विदंबुद्धयोरिति ।
यत्र सत्येवायं धीस्तत्रैव साधकापेक्षा नान्यत्रेति भावः । तत्र बाह्यार्थवादिनं प्रत्याह—न तद्विदंबुद्धयोरिति ।
विज्ञानवाद्याह—असद्विति । तथा सत्यनालम्बनं क्षणिकविज्ञानमित्यस्यापि ज्ञानस्यातद्विषयतया विज्ञानवाद्यासिद्धि-
रित्याह—नेति । अन्यवाद्याह—तद्वेति । सर्वा वीरसद्विषयत्वेत्या वीरसद्विषया स्यात्तत्तत्र सर्वत्रैव सद्विषयत्वा-
त्तद्विरिति द्वयमिति—नेत्यादिना । परंप्राप्तसंभवात्तत्प्रत्यभिज्ञायाः स्थायिहेतुसिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहृत्या-
वात्तरप्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । सप्रति कारणसत्त्वानुमानं निगमयति—अत इति । कार्यकारणयोर्द्वयोरपि
प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनुमेयमिति प्रतिज्ञाय कारणास्तित्वं प्रपञ्चितमिदानीं कार्यस्तत्त्वानुमानं दर्शयति—कार्यस्य चेति ।
प्रागुत्पत्तेः सङ्कावः प्रमिद्ध इति चकारार्थः । प्रतिज्ञाभाष विभजते—कार्यस्येति ।

हेतुभागमाक्षिपति—कथमिति । अभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येति व्युत्पत्त्या कथमभिव्यक्तिर्लिङ्गत्वादिति कार्यसत्त्वे
हेतुरुच्यते सिद्धे हि सत्त्वेऽभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येति सिध्यति तद्वाल्च सत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । सप्रतिपन्न-

- ज्ञानात् सादृश्यकल्पनादिकं वावितम् । स्यात् सप्रतिपन्नवत् । अत्र तु प्रत्यक्षं प्रबलमुपजीव्यत्वात्, अनुमानं तु
दुर्बलम् । अतः नात्र विरुद्धाभिव्यक्तिरित्या (वा० ५९) ।
१. तद्वुद्धेरन्यद्वुद्धचपेक्षत्वं—इदं बोद्धव्यं क्षणिकबुद्धेः बुद्धयन्तरसंवादादेव प्रामाण्यमिति तथा ज्ञानवत्यापत्त्या
बुद्धेः स्वतः प्रमात्वं तत्तत्र प्रत्यभिज्ञाया अवावेनात्मस्थिरतासिद्धिः ।
२ तद्विदंबुद्धयोरिति—बाह्यार्थवादी असत्यपि सादृश्ये क्षणिकपदार्थयोः सादृश्यबुद्धिं वदति । तथा च तस्या
असद्विषयत्वसंगः ।
३. असति चेति—द्वयोः बुद्धयोः इतरेतरविषयत्वाभावे उभयं सदृशमिति ग्रहणानुपपत्तिरित्यर्थः ।
४. बुद्धिबुद्धेरिति—अनालम्बनं ज्ञानमिति बुद्धेरपि असद्विषयत्वे निरालम्बनवासासिद्धिः ।
५. विरुद्धत्वस्येति—द्वयोः प्रत्यक्षानुमानयोः विरुद्धत्वस्य नियतत्वात् प्रत्यक्षेणैतद्व्याचो भवतु इत्युक्त्यानुमेयैव
प्रत्यक्षवाचो भवत्विति शङ्का न चैतद्युक्तमित्यभिप्रायेण प्रत्यक्षस्योपजीव्यजातीयत्वेनानुमानाप्रबलत्वादित्यर्थः ।
६. सामानाधिकरण्येन—एकालम्बनत्वात् सम्बन्धो वाच्यः । ७ तद्वुद्धिः अनेद्वुद्धिः ।

लोके प्रावृत्तं तमआदिना घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत्प्राक्सङ्गावं न व्यभिचरति । तथेदमपि जगत्प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः । न ह्यविद्यमानो घट उदितोऽप्यादित्य उपलभ्यते ।

पिण्डावस्था घटमावृणोति घटोत्पत्तौ च तस्मिन्वृत्तिः

न । तेऽविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत् । न हि तत्र घटादि कार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युच्यते ।
 आदित्य उपलभ्येतैव । मृत्पिण्डेऽसंनिहिते तमआद्यावरणे चासति विद्यमानत्वादिति चेत् । न । द्विविधत्वाद्यावरणस्य ।
 घटादिकार्यस्य द्विविधं ह्यावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तोऽमृदाद्यवयवानां पिण्डादि-
 कार्यान्तररूपेण संस्थानम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरविद्यमानस्यैव घटादिकार्यस्याऽऽवृत्तत्वादनुपलब्धिः । नष्टोत्पन्नभावा-
 भावशब्दप्रत्ययभेदस्त्वभिव्यक्तिरित्येवोद्विगद्यते । पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमिति चेत् ।
 तमःकुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं न तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्डकपाले । तस्मात्पिण्डकपाल-
 संस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्याऽऽवृत्तत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तमावरणधर्मवैलक्षण्यादिति चेत् । न । क्षीरोदकादेः १०
 क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्ववशानात् । घटादिकार्यं कपालचूर्णाद्यवयवानामस्तर्भावादानावरणत्वमिति चेत् । न ।

याज्ञभिव्यक्त्या विप्रतिपन्नं सत्त्वं साध्यते तन्नाशोऽप्यश्रयत्वमिति परिहरति—अभिव्यक्तिरिति । कथं तर्हीहानुमानं
 प्रयोक्तव्यमित्याशङ्क्य प्रथमं व्याप्तिमाह—यद्वेति । यदभिव्यक्त्यमानं तत्प्रागभिव्यक्तेरस्ति यथा तमोन्त-स्थं घटादी-
 त्यर्थः । संप्रत्यनुमिनोति—तथेति । विमत प्रागभिव्यक्तेः सत् अभिव्यक्तिविषयत्वात् यद्वदभिव्यज्यते तत्प्राक्सत्संप्रति-
 पन्नवदित्यर्थः । ननु तमोन्त स्थो घटोऽभिव्यज्जकसामीप्यादभिव्यज्यते न तत्र प्राक्कालिकं सत्त्वं प्रयोजकमित्या-
 शङ्क्याऽह—न हीति ।

उक्तेऽनुमाने कार्यस्य सदोपलब्धिप्रसङ्गं विपक्षे बाधकमाशङ्कते—नेत्यादिना । उक्तानुमाननिषेधो नगर्थः ।
 अविद्यमानत्वाभावादिति चेद्वेति । अनुमाने बाधकोपन्यासं विवृणोति—न हीति । वर्तमानवदतीतमागमि च घटादि
 सदेव चेदुपलब्धिसामान्या सत्या तद्वत्प्रागनेनैवाशान्त्वोर्ध्वमपलभ्येत न चैवमपलभ्यते तस्मादयुक्तं कार्यस्य सदा
 सत्त्वमित्यर्थः । मृत्पिण्डग्रहणं विरोधिकार्यान्तरपक्षार्थम् । असंनिहिते सतीति चेद्वेति । न तावद्विद्यमानत्वमात्रं २०
 कार्यस्य सदोपलब्धिसामाधिकं सतोऽपि घटादेरभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्योपलब्धत्वादिति समाधत्ते—नेति । अभिव्यक्तिसाम-
 ग्रीसत्त्वं त्वमभिव्यक्तिसाधकं न तु सत्त्वत्तत्सामग्रीनियमोऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽह—द्विविधत्वादिति । उत्पन्नस्य कुड्याद्या-
 वरणमनुपलभ्यस्य विशिष्ट कारणमिति द्वैविध्यमेव प्रतिज्ञापूर्वकं साधयति—घटादोति । यदोपलभ्यमानकारणावयवाना
 कार्यान्तराकारेण स्थितिस्तदा नेदं कार्यमपलभ्यते तत्रान्यदा चोपलभ्यत इत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धं कारणस्य कार्यान्तर-
 रूपेण स्थितस्य कार्यावरणत्वमिति द्रष्टव्यम् । विशिष्टस्य कारणस्याऽऽवरणत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमाह—तस्मादिति । २५
 प्राक्कार्यास्तित्वे सिद्धे सदा तदुपलब्धिप्रसङ्गबाधक निराकृत्य नष्टो घटो नास्तीत्यादिप्रयोगप्रत्ययभेदानुपपत्ति बाध-
 कान्तरमाशङ्क्याऽह—नष्टेति । कपालादिना तिरोभावे नष्टव्यवहारः पिण्डाद्यावरणमङ्गनाभिव्यक्तावुत्पन्नव्यवहारो
 दीपादिना तमोनिरासेनाभिव्यक्तौ भावव्यवहारः पिण्डादिना तिरोभावेऽभावव्यवहारः । तदेवं कार्यस्य सदा सत्त्वेऽपि
 प्रयोगप्रत्ययभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ पिण्डादि न घटाद्यावरणं तेन समानदेशत्वात् । यद्यस्याऽऽवरणं न तत्तेन समानदेशं
 यथा कुड्यादीति शङ्कते—पिण्डेति । व्यतिरेकचतुर्मानं विवृणोति—तत्र इत्यादिना । अनुमानफलं निगमयति— ३०
 तस्मादिति । किमिदं समानदेशत्वं किमेकश्रयत्वं किमेककारणत्वमिति विकल्प्याऽह—विरुद्धत्वेन दूषयति—नेत्या-
 दिना । क्षीरेण संकीर्णस्योदकादेराग्नियमाणस्येति यावत् । द्वितीयमुत्थापयति—घटादोति । यत्स्येदं कार्यं तस्मिन्मृदा-
 त्पनि तेषामवस्थानात्तद्वत्तेषामनावरणत्वमित्यर्थः । घटावस्थमृन्मानवृत्तिकपालादेर्घटानावरणत्वमिष्टमेवेति सिद्ध-

१. अभिव्यक्तिः साक्षात्कारविषयत्व तच्च प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वात् पूर्वं सत एव । अतः घटस्य पूर्वसङ्गा-
 वसिद्धिः ।

२. यत् यदेकश्रयं तत् तदावरणं न भवतीति व्याप्तिः तत्र क्षीरेणैकश्रयं जलं क्षीरेणाग्नियमाणत्वात् विरुद्धं यत्
 यदेककारणकं तत् तेन नाग्नियते इति व्याप्तिः घट एव व्यभिचारः घटः कपालादिकारणकः तेन चाग्नियत इति ।
 तत्र घटावस्थाया घटानावरणत्वमिष्टमेव घटानाशानन्तरं घटकारणकपालादिसत्त्वेऽपि घटादेरव्यक्तत्वात्
 आवृत्तत्वमेव ।

विभेक्तानां कार्यान्तरत्वादावरणत्वोपपत्तेः ।

पिण्डस्यावरकत्वे तन्निरासाय घटोत्पत्तौ व्यापारसामञ्जस्यम्

- आवरणाभाव एव यतः कर्तव्य इति चेत्पिण्डकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादिकार्यमावृत्तत्वावोपलभ्यत इति चेत् । घटादिकार्याणि तदावरणविनाश एव यतः कर्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ । न चैतदस्ति तस्मादयुक्तं ५ विद्यमानस्यैवाऽऽवृत्तत्वावबुधुपलब्धिरिति चेत् । न । अनियमात् । न हि विनाशमात्रप्रत्यक्षादेव घटाद्यभिगच्छि-
नियता । तमत्राद्यावृत्ते घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रत्यक्षबर्जनात् । सोऽपि तनोनावायैवेति चेत् । दीपाद्युत्पत्तावपि यः प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्करणाय तस्मिन्नेष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते । न हि घटे किञ्चिदावोच्यत इति चेत् । न । प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणेन न तथा प्राक्प्रदीपकरणात् । तस्माच्च तमस्तिरस्कारादेव प्रदीपकरणं किं तर्हि प्रकाशवत्त्वाय प्रकाशवत्त्वेनैवोपलभ्यमानत्वात् । ऋचिदावरण-
१० विनाशोऽपि यतः स्यात् । यथा कुडघाविनिनाशे । तस्माच्च नियमोऽस्त्यभिव्यक्त्यर्थिनाऽऽवरणविनाश एव यतः कार्यं इति नियमार्थवत्त्वाच्च । कारणे वर्तमानं कार्यं कार्यान्तराणामावरणमित्येवोच्चार्यम् । तत्र यदि पूर्वोक्त-
व्यक्तस्य कार्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य विनाश एव यतः क्रियेत तदा विदलचूर्णादपि कार्यं जायेत । तेनाप्यावृत्तो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव । तस्माद्घटाद्यभिगच्छिनां नियत एव कारकव्यापारोऽर्थवान् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यम् ।

१५

पूर्वघटसत्त्वे युक्त्यन्तरम्

अतीतागताप्रत्ययभेदाच्च । अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्तमानघटप्रत्ययवन्न निर्विषयत्वं युक्तम् । अनागताधिप्रवृत्तेश्च । न ह्यस्त्यार्थतया प्रवृत्तिलोके दृष्टा । योगिनां चातीतागताज्ञानस्य सत्यत्वात् । असंश्लेषविषयघट ऐश्वरं भविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यात् । न च प्रत्यक्षमुपबध्नेति । साध्यता । अव्यक्घटावस्थमृद्वृत्तिकपालादेरनावरणत्वसाधने हेत्वसिद्धिर्घटस्य कपालादेश्चाऽऽश्रयमृदवयवभेदादिति

२० दूषयति—न, विभक्तानामिति ।

विद्यमानस्यैवाऽऽवृत्तत्वावनुपलब्धत्वेदावरणतिरस्कारे यतः स्याच्च घटादेरुत्पातवतोऽनुभवविरोधः सत्कार्य-
वादिनः स्यादिति शङ्कते—आवरणेति । तदेव प्रपञ्चयति—पिण्डेति । यत्राऽऽवृत्त वस्तु व्यज्यते तत्राऽऽवरणमङ्ग एव यत इति व्याप्त्यभावाच्चानुभवविरोधोऽस्तीति दूषयति—नानियमादिति । अनियमं साधयति—न हीति । तमसाऽऽवृत्ते घटादौ दीपोत्पत्तौ यलोऽस्तीत्यत्र चोदयति—सोऽपीति । अनुभवविरोधमाशङ्क्योक्तमेव व्यनक्ति—

२५ दीपादीति । दीपस्तमस्तिरयति चेत्कथं कुम्भोपलब्धिरत आह—तस्मिन्निति । तत्र हेतुमाह—न हीति । अनुभवमनुसृत्य परिहरति—नेत्यादिना । किमिदानीमावरणभङ्गे प्रयत्नो नेत्येव नियमोऽस्तु नेत्याह—स्वचिदिति । अनियम निगम-
यन्ननुभवविरोधाभावमुपसंहरति—तस्मादिति । किंचाभिव्यक्तकव्यापारे सति नियमेन घटो व्यज्यते तदभावे नेत्य-
न्यव्यतिरेकावधारितो घटार्थः कुलालादिव्यापारस्तस्यार्थवत्त्वार्थमभिव्यक्त्यर्थ एव प्रयत्नो वक्तव्य आवरण-
भङ्गस्त्वार्यर्थ इत्याह—नियमेति । उक्त स्मारयन्तेतदेव विवृणोति—कारण इत्यादिना । आवृत्तिभङ्गार्थं यत्ने यतो

३० घटानुपलब्धिरतस्तदुपलब्धयर्थत्वेन नियत सन्त्यल सफल स्यादिति फलतमाह—तस्मादिति । प्रकृतमभिव्यक्ति-
लिङ्गकमनुमानं निर्दोषत्वादादेय मन्वानस्तत्फलमुपसंहरति—तस्मात्प्रागिति ।

कार्यस्य सत्त्वे युक्त्यन्तरमाह—अतीतेति । विर्यत सदर्थं प्रमाणत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । तदेवानुमानं विगदयति—अतीत इति । अत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह—अनागतेति । आगामिनि घटे तदधिगत्वेन लोके प्रवृत्तिर्दृष्टा न

चात्यन्तानामिति या युक्ता तेन तस्यासद्विलक्षणतेत्यर्थः । किंच योगिनामीगस्य चातीतादिविषयं प्रत्यक्षज्ञानमिष्ट तच्च
३५ विद्यमानोपलभ्यमानमतीतो घटस्य सदा सत्त्वमित्याह—योगिनां चेति । ईश्वरसमुच्चयार्थश्चकार । भविष्यद्ग्रहणमतीतो-
पलक्षणार्थम् । ऐश्वरं यौगिकं चेति द्रष्टव्यम् । प्रसङ्गास्येष्टत्वमागच्छ्याऽह—न चेति । अधिकबल हि वाचकं न

१ विभक्तानामिति—घटावस्थमृद्वि वर्तमानकपाल न घटावरकम् । अतो घटानावरणत्वमिष्टमिति सिद्धसाधनम् ।

अव्यक्घटावस्थमृद्वि वर्तमानकपालाः न घटदेगा अतस्तत्र घटदेगत्वात् इति हेतुरसिद्ध ।

२. अनागताधिप्रवृत्तिः भाविघटविषया प्रवृत्तित्वात् । तेन मद्दिपयत्वमनागतार्थिप्रवृत्ते ।

४० ३. विमतम्—अतीतो घटप्रत्ययः मदर्थः विद्यमानवस्तुविषयः प्रत्ययत्वात् वर्तमानघटप्रत्ययवदिति प्रयोगः ।

४. ऐश्वर्य ईश्वरवृत्तिज्ञानं सद्रिपयम् ।

घटसद्भावे ह्यनुमानमवोचाम । विप्रतिषेधश्च । यदि घटो भविष्यतीति कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थं प्रमाणेन निश्चितम् । येन च कालेन घटस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्युच्यते तस्मिन्नेव काले घटोऽस्तिति विप्रतिषिद्धमभिधीयते । भविष्यन्घटोऽसन्निति न भविष्यतीत्यर्थः । अयं घटो न वर्तत इति यद्वत् ।

घटार्थं प्रवृत्त्यापि घटस्य प्राक्सत्त्वानुमानम्

अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्यते घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्तमानास्तावत् ५ कुलालादयस्तथा घटो न वर्तत इत्यसच्छब्दस्यार्थश्चेन्न विरुध्यते । कस्मात् ? स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्तते । न हि पिण्डस्य वर्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति । न च तयोर्भविष्यता घटस्य । तस्मात्कुलालादिव्यापार-वर्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते । यदि घटस्य यत्त्वं भविष्यता कार्यरूपं तत्प्रतिषिध्येत तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात् । ननु तद्भावात्प्रतिषेधति, न च सर्वेषां क्रियावतामेकैव वर्तमानता भविष्यत्त्वं वा ।

अभावानामधिकरणस्वरूपत्वादपि न पूर्वं घटाभावः

१०

अपि च चतुर्विधानामभावानां घटस्येतेतराभावो घटादन्यो दृष्टो यथा घटाभावः पटादिरेव न घटस्वरूपमेव । न च घटाभावः सन्घटोऽभावात्मकः किं तर्हि भावरूप एव । एवं घटस्य प्राक्प्रवृत्तसत्त्वताभावा-चागतिशयादैशादिज्ञानादधिककबलं ज्ञानं दृष्टमतो बाधकाभावाच्च तन्मिथ्येत्यर्थः । तस्य सम्यक्त्वेऽपि पूर्वोत्तरकालयो-रसद्वयविषयत्व किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—घटेति । पूर्वोत्तरकालयोरिति शेष । घटस्य प्रागसत्त्वाभावे हेत्वन्तर-माह—विप्रतिषेधादिति । स हि कारकव्यापारदशायामसन्निति कोऽर्थः किं तस्य भविष्यत्त्वादि तदा नास्ति किवा- १५ ऽर्थक्रियासामर्थ्यम् ? आद्ये व्याहृति साधयति—यद्वेति । घटार्थं कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु सत्सु घटो भविष्यतीति प्रमाणेन निश्चित चेत्कथं तद्विरुद्धं प्रागसत्त्वमुच्यते । कारकव्यापारावच्छिन्नेन हि कालेन घटस्य भविष्यत्त्वेनातीतत्वेन वा भविष्यत्वमूढिति वा सन्नो विवक्ष्यते । तथा च तस्मिन्नेव काले घटस्य तथाविधसत्त्वनिषेधे व्याहृतिरति-व्यक्तेत्यर्थः । तामेवाभिनयति—भविष्यन्निति । यो हि कारकव्यापारदशया भविष्यत्त्वादिरूपेणास्ति स तदा नास्तीत्युक्ते तस्य तस्यामवस्थायाम् तेनाऽऽकारेणासत्त्वमर्थो भवति । तथा च घटो यदा येनाऽऽकारेणास्ति स तदा २० तेनाऽऽकारेण नास्तीति व्याहृतिरित्यर्थः ।

द्वितीयमुत्थापयति—अथेति । प्रागुत्पत्तेर्घटार्थं कुलालादिषु प्रवृत्तेषु सोऽसन्नित्यसच्छब्दार्थं स्वयमेव विवेच-यति—तत्रेत्यादिना । तत्र सिद्धान्ती ब्रूते—न विरुध्यत इति । कथं पुनः सत्कार्यवादिनस्तदसत्त्वमविरुद्धमित्याह—कस्मादिति । प्रागुत्पत्तेस्तुच्छव्यावृत्तिरूपं सत्त्वं घटस्य सिंघाधमिषितं तच्चेद्भावानपि तस्य सदातनमनर्थक्रियासामर्थ्यं निषेधन्ननुमन्यते नाऽऽज्योविप्रतिपत्तिरित्यभिप्रेत्याऽऽह—स्वेन हीति । ननु त्वन्यते सर्वस्य मृन्मात्रत्वाविशेषात्पिण्डादे- २५ वर्तमानता घटस्य स्यात्तस्य चातीतता भविष्यता च पिण्डकपालयोः स्यादिति साङ्ख्यमाशङ्क्याऽऽह—न हीति । व्यवहारदशया यथाप्रतिभासमनिर्वच्यसंस्थानभेदाश्रयणादित्यर्थः । प्रागवस्थाया घटस्यार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसत्त्वनिषेधे विरोधाभावमुपपादितमुपसहरति—तस्मादिति । उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—यद्वेति। यदा कारकाणि व्याप्रियन्ते तदा घटोऽसन्निति तस्य भविष्यत्त्वादिरूपं तत्काले निषिध्यते चेदुक्तविधया व्याघातः स्यात् । न च तस्य तस्मिन्काले भविष्यत्त्वादिरूपं तत्त्वं निषिध्यते । अर्थक्रियासामर्थ्यस्यैव निषेधात्तत्र तद् विरोधावकाशोऽस्तीत्यर्थः । न ३० हि पिण्डस्येत्यादिना साकार्यसमाधिरुक्ततमिदानीं सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया स्फुटयति—न चेति । भविष्यत्त्वमतीतत्वं चेति शेषः ।

कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नाशान्धोर्ध्वमसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । तदेवानुमानतया स्पष्टयितुं दृष्टान्तं साधयति—चतुर्विधानामिति । पक्षो निधारेण । घटान्योन्याभावस्य घटादन्यत्वे तत्रान्योन्याभावात्तराज्जीकारादन-

१ यदि घटेति—घटार्थं कुलालादिष्वित्यन्वयः ।

२ असन्निति—घट व्यापारविनिर्गृहेणासन्निति न विरुध्यते ।

३ व्यापाररूपेण जलाहरणव्यापारविनिर्गृहेण ।

४ न च सर्वेवामिति—एकैव वर्तमानता भविष्यता अतीतता वा किन्तु भिन्ना, उत्पत्तेः पूर्वं वर्तमानता सूक्ष्मता अनभिन्नरूपेण, भविष्यता व्यापारविनिर्गृहेण, अतीतता स्थूलरूपेणेत्यर्थः ।

५ एवमिति—स्यात् घटान्योन्याभाववत् अभावत्वाविशेषादिति शेषः तदाह—घटेनेति घटाभावत्वादित्येत्यर्थः । ४०

नामपि घटादन्यत्वं स्यात् । घटेन व्यपदिश्यमानत्वादघटस्येतेतराभाववत् । तथैव भावात्मकताऽभावानाम् । एवं च सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्ति । अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य घटस्वरूपं तदेवोच्येत घटस्येतिव्यपदेशानुपपत्तिः । अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्यते शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यद्वत् । तथापि घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशो न घटस्वरूपस्यैव । अथार्थान्तरं घटादघटस्याभाव ५ इत्युक्तोत्तरमेतत् ।

अभावस्य कारणसत्तासम्बन्धानुपपत्त्या प्राक् घटसत्ता

किञ्चान्यत्प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धानुपपत्तिः । द्विनिष्ठत्वात्सम्बन्धस्य । अयुतसिद्धानामवेष इति चेत् । न । भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता वा स्यान्न तु भावाभावयोरभावयोर्वा तस्मात्सदेव कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम् ।

१० वस्थेत्याशङ्क्याऽह—दृष्ट इति । न यौक्तिकमन्यत्व किन्तु घटो न भवति पट इति प्रतीतिकं तथा च घटाभावपटादिरित्येति पटादेस्ततोऽप्यत्वादघटान्योन्याभावस्यापि घटादन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु घटाभावः पटादिरित्ययुक्तविशेषणत्वेन घटस्यापि पटादावन्तर्भावप्रगङ्गादिति चेन्मैव दृष्टपदेन निराकृतत्वात् । घटाभावस्य पटादित्वाभावेऽपि न स्वातन्त्र्यभाववत्विरोधात् । नापि तदन्योन्याभाव पटादेर्धर्मं संसर्गाभावान्तर्भावापात्तात् । नै च स घटस्यैव धर्मः स्वरूप वा घटो घटो न भवतीतिप्रतीत्यभावादित्यभिप्रेत्याऽह—न घटस्वरूपमेवेति । यदि प्रतीतिमा-

११ श्रित्य घटान्योन्याभावः पटादिरित्येते तदा पटादेर्भावस्याभावत्वविधानादव्याघात इत्याशङ्क्याऽह—न चेति । स्वरूपपररूपाभ्यां सर्वं सदस्तादात्मकमिति हि वृद्धौ । तथा च पटादेः स्वेनाऽऽत्मना भावत्व घटतादात्म्याभावात्तदभावत्व चेत्यव्याहृतिरित्यर्थः । सिद्धे प्रतीत्यनुसारिणि दृष्टान्ते विवक्षितमनुमानमाह—एवमिति । किञ्च तेषामभावाना घटाद्वृत्तत्वात्पटवदेव सत्त्वमेष्टव्यमित्यनुमानान्तरमाह—तथेति । अनुमानफलं कथयति—एवं चेति । तेषां घटादन्यत्वे तस्यानाघनन्तत्वमद्वयत्वं सर्वात्मत्वं च प्राप्नोति । सत्त्वे च तेषामभावभावान्न भावाभावयोर्मिथं संगतिरित्यर्थः । ननु

२० प्रसिद्धोऽभावो भाववदशक्त्योऽपह्नोतुमिति चेत्स तर्हि घटस्य स्वरूपमर्थान्तरं वेति विकल्पाऽऽद्यमनूय दूषयति—अथेश्यादित्वा । प्रागभावादिवर्धत्वेऽपि संबन्ध कल्पयित्वा घटस्येत्युक्तिरिति शङ्कते—अथेति । सवन्धस्य कल्पितत्वे संबन्धिनोऽप्यभावस्य तथात्व स्यादिति दूषयति—तथाऽप्येति । यत्र सवन्ध कल्पयित्वा व्यपदेशस्तत्र न वास्तवो भेदो यथा राहुशिरस्तथाऽत्रापि कल्पिते संबन्धे भेदस्य तथात्वाद्वास्तवत्वं संबन्धिनोरस्यतरस्य स्यात् । न चाभावस्तथा सापेक्षत्वादतो घटस्तथेत्यर्थः । कल्पान्तरमनुवर्तति—अथेति । अनुमानफलं वदित्वा घटस्य कारणत्वेना घृतत्ववचनेन

२५ समाहितमेतदित्याह—उक्तोत्तरमिति ।

असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह—किञ्चेति । स्वेहेतुसवन्धः सत्तासवन्धो वा जन्मेति तार्किका । न च प्रागुत्पत्तेरसत् सवन्धस्तस्य सतोर्नृतेरित्यर्थः । युतसिद्धयो रज्जुघटयोर्मिथं संगोमे पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यतेऽयुतसिद्धाना परस्परपरिहारेण प्रतीत्यनर्हाणा कार्यकारणादीनां मिथोयोगे पृथक्सिद्धयभावो न दोषमावहतीति शङ्कते—अयुतेति । परिहरति—नेति । उक्तमेव स्फोरयति—भाषेति । व्यवहारदृष्ट्या कार्यकारणयो साधिता तुच्छव्यावृत्तिमुपसंहरति— ३० तस्मादिति । नैवेहेत्यत्र सर्वस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वशङ्का मृत्युनेत्यादिवाक्यव्याख्यानं निरस्ता । सप्रति मृत्युशब्दस्य

१. घटादन्यत्व पटस्वरूपत्वादित्यर्थः । २. शिलापुत्रक अल्परिमाणा शिला ।

३. न स्वातन्त्र्यम्—घटाभावस्य पटत्वेन स्वतन्त्रव्यवहारार्हता । संसर्गाभावान्तर्भावप्रसंगात् घटाभावः पटे वर्तमानः अधिकरणस्वरूपं तथा चान्योन्याभावस्य पटरूपत्वे उपरोक्त्यापत्तिः ।

४. न च स घटान्योन्याभावः न घटस्वरूपमेव । तथा सति घट घटो नेति वीप्रसगात् ।

३५ ५. मीमांसानार्तिके ।

६. तेषां प्राक्प्रघ्वसान्योन्याभावानां घटादन्यत्वे तेषां घटसम्बन्धानावात् घटस्य नित्यत्वसिद्धिः । घटादन्यत्वे तेषामभावानामुत्पत्त्यादिकाराराभावात् नित्यत्वमद्वयत्वं सवत्मात्वं ब्रह्मरूपेण स्यात् । पटस्वरूपत्वे च घटादेरभावभावत्वं न भावाभावसम्बन्धः ।

७. सापेक्षत्वादिति—राहो शिरः इत्यत्र शिरसि राहुसम्बन्धं प्रकृत्य राहो शिरः इत्युच्यते । तत्र शिरसः प्रतिभोगिसापेक्षस्य मिथ्यात्व राहोः सत्यत्वम् । तद्वत् घटस्य प्रागभाव इत्युक्ते. घटसापेक्षप्रागभावस्य मिथ्यात्व घटस्य च सत्यत्व स्यादित्यर्थः ।

किंलक्षणं मृत्युनाऽऽवृतमित्यत आह—अज्ञानायाऽज्ञितुमिच्छाज्ञानाया सैव मृत्योर्लक्षणं तथा लक्षितेन मृत्युनाऽज्ञानायाया । कथमज्ञानाया मृत्युरिति । उच्यते—अज्ञानाया हि मृत्युः । हिाब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयति । यो ह्यज्ञितुमिच्छति सोऽज्ञानायानन्तरमेव हन्ति जन्तुन् । तेनासावज्ञानाया लक्ष्यते मृत्युरित्यज्ञानाया हीत्याह । बुद्ध्यात्मनोऽज्ञानाया धर्म इति स एव बुद्धचवस्यो हिरण्यगर्भो मृत्युरित्युच्यते । तेन मृत्युनेव कार्यमावृतमसीत् । यथा पिण्डावस्थया मृदा घटादय आवृताः स्युरिति तद्वत् । तन्मनोऽब्रुवत् । तदिति मनसो निर्देशः । स प्रकृतो मृत्युर्वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया तत्कार्यालोचनक्षमं मनःशब्दवाच्यं सकल्पादिलक्षणमन्तःकरणमकुक्षतं कृतवान् । केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदिति । उच्यते—आत्मन्वी आत्मवान्स्यां भवेयम् । अहमनेनाऽऽत्मना मनसा मनस्वी स्यामित्यभिप्रायः । स प्रजापतिरभिव्यक्तेन मनसा समनस्कः सन्नर्चन्नर्चयन्पूजयन्नात्मानमेव कृतार्थोऽस्मीत्यचरत् चरणमकरोत् । तस्य प्रजापतेरर्चतः पूजयत आपो रसात्मिकाः पूजाङ्गभूता अजायन्तोत्पन्नाः । अत्राऽऽकाश-प्रभृतीनां त्रयाणामुत्पत्त्यनन्तरमिति वक्तव्यं श्रुत्यन्तरसामर्थ्यादिकल्पासम्भवाच्च सृष्टिक्रमस्थ । अर्चते पूजा कुर्वते १० वै मे मह्यं कमुदकमभिव्येवममग्न्यत यस्मान्मृत्युस्तदेव हेतोरर्कस्याग्नेरश्वमेधकृतूपोषिकस्यार्कत्वमर्कत्वे हेतुरित्यर्थः । अनेरर्कनामनिर्वदनमेतत् । अर्चनात्सुखहेतुपूजाकरणद्वयसम्बन्धाच्चाग्नेरेतद्वर्णनं नामार्क इति । य एवं यथोक्तमर्कस्यार्कत्वं वेद जानाति । कमुदकं वा नामसामान्यात् । ह वा इत्यवधारणार्थो भवत्येवेति । अस्मा एवविद एवविद्वद् भवति ॥१॥

अर्चन्तरे लब्धत्वात् तेनाऽवरण जगत संभवतीत्याक्षिपति—किंलक्षणेनेति । अनभिव्यक्तनामरूपमध्यक्षाद्ययोग्यमैपञ्चीकृत- १५ पञ्चमहाभूतावस्थातिरिक्तं मायात्वं साभास मृत्युरित्युच्यते । न हि सर्वं कार्यमवान्तरकारणाद्भुत्तुमर्हतीत्यभिप्रेत्याह—अत आहेति । कथं यथोक्तं मृत्युरज्ञानाया लक्ष्यते । न हि मूलकारणस्यागनायादिसत्त्वम् । अगनायापिपासे प्राणस्येति स्थितेरिति शङ्कते—कथमिति । मूलकारणस्यैव सूत्रत्व प्राप्तस्य सर्वसंहर्तृत्वान्मृत्युत्वे सति वाक्यशेषोप-पत्तिरिति परिहरति—उच्यत इति । प्रसिद्धमेव प्रकटयति—यो हीति । तथापि प्रसिद्धं मर्त्यं हित्वा कथं हिरण्यगर्भो-पादानमत आह—बुद्ध्यात्मन इति । उक्तं हेतु कृत्वा फलितमाह—इति स इति । ननु न तेन जगद्विद्यते मूल- २० कारणेनैव तदावरणात्तत्कथं वाक्योपक्रमोपपत्तिरत आह—तेनेति । ननु हिरण्यगर्भो प्रकृतो कथं स्रष्टरि नपुंसकप्रयोग-स्तत्राऽह—तद्विति मनस इति । वाक्यार्थमधुना कथयति—स प्रकृत इति । भूतसृष्ट्यतिरेकेण भौतिकस्य मनसः सृष्टिरयुक्तेति मत्वा पूच्छति—केनेति । अपञ्चीकृतानां भूतानां हिरण्यगर्भदेहभूतानां प्रागेवाल्लब्धत्वात्कत्वात्तन्मनो मनो-व्यक्तिरिवरुद्वेति मन्वानो वृते—उच्यत इति । स्वात्मवत्त्वस्य स्वाभाविकत्वाच्च तदार्वांसनीयमित्यागङ्ग्य वाक्यार्थ-माह—अहमिति । मनसो व्यक्त्योपयोगमाह—स प्रजापतिरिति । ननु तैत्तिरीयकाणामाकाशादिसृष्टिरुच्यते तत्कथ- २५ मिहापामादौ सृष्टिवचन तत्राऽह—अत्रेति । सप्तम्या हिरण्यगर्भकर्तृकमर्गोक्तिः । त्रयाणां पञ्चीकृतानामिति यावत् । नन्वाकाशाद्या तैत्तिरीये सृष्टिरिह त्ववाद्येयुदितानुदितहोमवद्विकल्पो भविष्यति नेत्याह—विकल्पेति । पुरुषतन्त्रत्वा-क्लिमाया युक्तो विकल्पः सिद्धेऽर्थे तु पुरुषानधीने नासी सभवत्यतः सृष्टिविदक्षिता चेदकाशाद्येव सा युक्ता विद्या-प्रधानत्वात् नान्तर सृष्टाविति भावः । अपामादौ सृष्टिवचनमनुपयुक्तं न स्रष्टुस्तामिरेव पूजा चित्यतीत्यागङ्ग्याऽऽश्वमे- ३० धिकारनेरर्कनामसिद्धयर्थं तदुपयोगमुपन्यस्यति—अर्चत इति । कोऽसी हेतुरित्यपेक्षायां चर्चितपदावयवस्माकं गन्धेन सगतिरिति मन्वानः सन्नाह—अर्कत्वमिति । एवं मृत्योर्कर्तृत्वेऽपि कथमनेरर्कत्वमित्यागङ्ग्यामृत्युसंवेद्यमित्याह—अनेरिति । किमर्थमनेरर्कनामनिर्वचनमित्यागङ्ग्यापूर्वसंज्ञायोगस्य फलान्तराभावादुपासनार्थमित्याह—अनेरिति । निर्वचनमेव स्मोरयति—अर्चनादिति । फलवत्त्वाच्च यथोक्तनामवतोऽनेरुपास्तिरत्र विवक्षितेत्याह—य एवमिति ॥१॥

१. बुद्ध्यात्मन इति—समष्टिलिङ्गशरीराभिमानी हिरण्यगर्भः लिङ्गशरीरमध्ये बुद्धेः प्रावान्यात् बुद्ध्यात्मन इत्युक्तम् ।

२. तद्विति—तच्छब्दे मनसो विगेषण न तु हिरण्यगर्भपरामर्शः । तच्छब्दार्थः कार्यालोचनक्षममिति । अत्र वार्तिके 'तद्वेदं तद्व्याकृतमासीदिति' वक्ष्यमाणमनुसृत्य तत् मूलकारणं ब्रह्म मन स्रष्टव्यार्वविषय संकल्पाख्यव्यापा- ३५ रमकरोत् इति व्याख्यान्तरमुक्तम् । तदेवात्र टीकायां साधारणं साभासं मृत्युरित्युक्तम् ।

३. अपञ्चीकृतभूतसृष्टिः आकाशप्रभृति भवति ईश्वरकर्तृका । तै. अपञ्चीकृतैरेव हिरण्यगर्भसृष्टिः । पञ्चीकरणमपि

आपो वा अर्कस्तद्यदापां शर आसीत्तत्समहन्त्यत । सा पृथिव्यभवत्-
स्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्निः ॥२॥
स त्रेधात्मानं व्यकुर्वतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयं, स एष प्राणस्त्रेधा विहितः ।

- आपो वा अर्कः । कः पुनरसावर्क इति । उच्यते—आपो वै या अर्चनाङ्गभूतास्ता एवाकांशनेरर्कस्य
५ हेतुत्वात् । अप्सु चाग्निः प्रतिष्ठित इति । न पुनः साक्षादेवाकंस्ताः, तासामप्रकरणात् । अग्नेश्च प्रकरणम् । वक्ष्यति
वायमग्निर्क इति । तत्तत्र यदापां शर इव शरो दध्न इव मण्डभूतमासीत्तत्समहन्त्यत संघातमापन्नत तेनसा
बाह्यान्तः पच्यमानं लिङ्गव्यत्ययेन वा योऽपां शरः स समहन्त्यतेति सा पृथिव्यभवत्स संघातो येयं पृथिवो
साऽभवत् । ताम्योऽद्भुतोऽण्डमभिनिरुत्तमित्यर्थः । तस्यां पृथिव्यामुत्पादितायां स मूल्युः प्रजापतिरश्राम्यच्छ्रमयुक्तो
बभूव । सर्वो हि लोकः कार्यं कृत्वा श्राम्यति । प्रजापतिश्च तन्महत्कार्यं यत्पृथिवीसर्गः । किं तस्य श्रान्तस्येत्युच्यते—
१० तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य खिन्नस्य तेजोरसस्तेज एव रसस्तेजोरसोरसः सारो निरवर्तत प्रजापतिश्चरीराग्निष्कान्त
इत्यर्थः । कोऽतो निष्कान्तोऽग्निः सोऽण्डस्यान्तविराट्प्रजापतिः प्रथमजः कार्यकरणसंघातबाह्यातः “स वै शरीरो
प्रथमः” इति स्मरणात् ॥२॥

सै च जातः प्रजापतिस्त्रेधा त्रिप्रकारमात्मानं स्वयमेव कार्यकरणसंघातं व्यकुर्वत व्यभजदित्येतत् । कथं

- अपामर्कत्वश्रवणाग्नानेरर्कत्वमिति शङ्कते—कः पुनरिति । प्रकरणमाश्रित्य तासामर्कत्वमीपचारकमित्युत्तर-
१५ माह—उच्यत इति । तास्वन्ताहिरण्यमण्ड सवभूवेति श्रुतिमनुसरश्रुपचारे हेत्वन्तरमाह—अप्सु चेति । मुख्यमर्कत्व-
मपा वारयति—न पुनरिति । ननु “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्याना समवाये पारदोर्वैत्यमर्थविप्रकर्षात्”
इतिन्यायात्प्रकरणादपो वा अर्क इति वाक्य बलवदित्याशङ्क्य वाक्यसहकृत प्रकरणमेव केवलवाक्याद्वलवदित्याशङ्क्य-
वानाह—वक्ष्यति चेति । भूतान्तरसहितास्वप्नु कारणभूतासु पृथिवीद्वारा पार्थिवोऽग्निः प्रतिष्ठित इत्युक्तिमदानी
पृथिवीसर्गं ताम्यो दर्शयति—तद्विस्थादिना । अप्सु भूतान्तरसहितासूत्पन्नासु सतीर्ष्विति सप्तम्यर्थः । शर इव शर
२० इत्युक्तेव व्याचष्टे—दध्न इवेति । संघाते सहकारिकारणमाह—तेजसेति । यत्तदिति पदे नपुंसकत्वेन श्रुते कथं तयोः
शरशब्देन कारणस्योच्चूनत्ववाचिना पुल्लिङ्गेनान्वयस्तत्राऽह—लिङ्गव्यत्ययेनेति । उक्तानुपपत्तिद्योतनार्थो वाशब्दः ।
व्यत्ययेनान्वयमेवाभिनयति—योऽयमिति । वाक्यतात्पर्यमाह—तास्य इति । स्थूलप्रपञ्चात्मकविराजः सूक्ष्मप्रपञ्चा-
त्मकसूत्रादुत्पत्तिं वक्तुं पातनिकामाह—तस्यामिति । उक्तैर्लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति—सर्वो ह्येति । इदानीं विराडु-
त्पत्तिमुपदिशति—किं तस्येत्यादिना । अग्निशब्दार्थं स्फुटयति—सोऽण्डस्येति । तस्य प्रथमशरीरित्वे मानमाह—
२५ स वा इति ॥२॥

विराजो ध्यानार्थमवच्छेदभेदमाह—स चेति । कोऽस्य त्रेधाभावस्य कर्तेति वीक्षायामाह—स्वयमेवेति ।

ईश्वरकृतमेव । पञ्चीकृतसृष्टिस्तु जीवकर्तृका, तत्रापि प्रथममाकागसृष्टिः—इत्यभिप्रायेण आकाशादित्रयानन्तर-
मित्युक्तम् आकाशवायुतेज सृष्ट्युत्तरमित्यर्थः ।

१. अर्कः बलं तत्तद्विद्वा हिरण्यगर्भश्च । तदात्मना उपास्यत्वात् अश्वमेधाङ्गभूतचित्याग्निरप्यर्कः ।
३० २. अप्सु पञ्चभूतेषु प्रतिष्ठित लोकात्मा विराडित्यर्थः ।
३ लिङ्गव्यत्ययेन नपुंसकस्य पुल्लिङ्गतया विपरिणामेन ।
४. तेजोरसः तेज इति ज्ञानमुच्यते प्रकाशात्मकत्वात् । रस इति प्राण उच्यते । ततः अप्रतिहतज्ञानशक्तिप्रक्रिया-
शक्तियुक्तः विराडजायत—(वा) निरवर्तत—सूत्रस्य स्थूलदेहावच्छेदार्थं तेज रसश्च निष्कान्तौ इत्यर्थः—(वा) ।
५. स त्रेवेति—स. हिरण्यगर्भ इत्यर्थः. न विराट् तत्र ‘स एष प्राणस्त्रेधा विहित’ इति वाक्यशेषे प्राणाख्यहिरण्य-
गर्भस्य त्रिधाभावात्कैः—वा ।
३५ ६. श्रुतिलिङ्गादीना मध्ये पूर्वापूर्वपिप्पसा उत्तरोत्तरस्य दीर्घत्वम्, अत्र “आपो वा अर्क” इति वाक्यमप्यस्ति
तेन वाक्यसहकृत प्रकरणं केवलवाक्यात् प्रबलम् ।

तस्य प्राची दिक्शिरोऽसौ चासौ चेर्मौ । अथास्य प्रतीची दिक्पुच्छमसौ
चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमि-
यमुरः स एषोऽप्यु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥३॥

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मियुन्
समभवदशनाया मृत्युस्तद्वद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः

५

त्रेवेत्याह—आदित्यं तृतीयमग्निवाय्वपेक्षया त्रयाणां पूरणमकुर्वत्तत्पुनरुच्यते । तथाऽज्यादित्यापेक्षया वायुं तृतीयम् ।
तथा वाय्वादित्यापेक्षयार्णि तृतीयमिति द्रष्टव्यम् । सामर्थ्यस्य तुल्यत्वात्त्रयाणां संख्यापूरणत्वे । स एष प्राणः सर्व-
भूतानामात्माऽग्निवाय्वादित्यरूपेण विशेषतः स्वेनैव मृत्वात्मना त्रेधा विहितो विभक्तो न विराट्स्वरूपोप-
मर्दनेन । तस्यास्य प्रथमजस्यात्नेरन्ध्रं भेषोपयोगिकस्यार्कस्य विराजस्त्रित्वात्मकस्याश्वस्येव दर्शनमुच्यते । सर्वा हि
पूर्वास्तोत्पत्तिरस्य स्तुत्यर्थेत्यबोचाम—इत्यमसौ शुद्धजन्मेति । तस्य प्राची दिक्शिरो दिक्पुच्छमसामान्यात् । असौ १०
चासौ चैशान्यान्नेय्यावीर्मा बाहू । ईर्यतेर्गतिकर्मणः । अथास्याग्नेः प्रतीची दिक्पुच्छं जघन्यो भागः । प्राङ्मुखस्य
प्रत्यग्विक्सम्बन्धात् । असौ चासौ च वायव्यनैर्ऋत्या सक्थ्यौ सक्थिनो पृष्ठकोणत्वसामान्यात् । दक्षिणा चोदीची
च पार्श्वे उभयदिक्सम्बन्धसामान्यात् । द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमिति पूर्ववत् । इयमुरः अयोभागत्वसामान्यात् । स
एषोऽग्निः प्रजापतिरूपो लोकाद्यात्मकोऽग्निरप्यु प्रतिष्ठितः । “एवमिमे लोका अप्वन्तः” इति श्रुतेः । यत्र क्वच
यस्मिन्कस्मिन्निवेति गच्छति तदेव तत्रैव प्रतितिष्ठति स्थितिं लभते । कोऽसावेवं यथोक्तमप्यु प्रतिष्ठितत्व- १५
मर्नेविद्वान्विजानन्गुणफलमेतत् ॥३॥

सोऽकामयत योऽसौ मृत्युः सोऽबादिक्रमेणाऽऽत्मनाऽऽत्मानमण्डस्यान्तः कार्यकरणसंघातवन्तं विराज-

कथमेकस्य त्रिधात्वमन्यथा वा कथमेकत्वमित्याह—कथमिति । मूढो घटशरावाद्यनेकरूपत्ववद्विराजो बहुरूपत्वं साधयति—
अहेत्यादिना । कथमिति तृतीयमित्युक्तं कल्प्यते तत्राऽह—सामर्थ्यस्येति । वाय्वादित्ययोरित्राग्नेरपि संख्यापूरणत्व-
शक्तेरविशिष्टत्वादिति तृतीयमकुर्वत्तत्पुनरुच्यते स त्रेधाऽऽत्मानमिति चोपक्रमादित्यर्थः । ननु किमयं त्रेधाभावो २०
विराट्स्वरूपोपमर्दने क्रियते ? न हि स तस्मिन्सत्येव युक्तो विरोधादित्याह—स एष इति । यथा तत्त्ववस्थानुपमर्दनेन
भूलकारणात्पदो जायते तथा सर्वेषां भूतानां प्राणतया साधारणोऽप्ययं स्वेनैव स्वतन्त्रेणानुगतेन मृत्युरूपेण त्रेधाविभा-
गस्य कर्ता । न चैकस्य बहुरूपत्वविरोधो मायाविबुधपत्तेरित्यर्थः । तस्य प्राचीत्यादेस्तात्पर्यमाह—तस्येति । उक्तानि
विशेषणानि प्रकरणाविच्छेदार्थमनुष्ठान्ते । अग्निविषयं दर्शनमिदानीमुच्यते चेन्नैवेहेत्यादि पूर्वोक्तमनर्थकमित्याश-
ङ्क्याह—सर्वा हीति । स्तुतिमेवाग्निनयति—इत्यमिति । कर्माङ्गस्याग्नेः सकर्तव्यत्वाच्चित्वाग्निश्चिरसि प्राचीदृष्टिः २५
कर्तव्येत्याह—तस्येति । आरोपे सादृश्यमाह—विशिष्टस्येति । शिरसोऽनन्तरभावितात्तद्बाह्वोरेशान्यादिदृष्टिमाह—
असौ चेति । कथमीर्मशब्दो बाहुवाचीत्याशङ्क्य तदुत्पत्तिमाह—ईर्यतेरिति । गत्यर्थयोगादीर्मशब्दो बाहुमधिकरो-
तीत्यर्थः । तत्पुच्छादिषु प्रतीच्यादिदृष्टीरध्यस्यति—अथेत्यादिना । चित्स्यग्नेः शिरसि बाह्वोः प्राच्यादिदृष्टि-
करणानन्तरमित्यर्थः । सक्थिपदं पृष्ठनिष्ठतत्तास्थिद्वयविषयम् । उभयशब्देन प्राचीप्रतीचीद्वयं गृह्यते । उरसि पृथिवी-
दृष्टिमाह—इयमिति । उपात्त्यमग्निमुक्तमनुवदति—स एष इति । तत्सोपासनार्थमेवाप्यु प्रतिष्ठितत्वं गुणमुपदिशति— ३०
अग्निरिति । भूतान्तरसहितामया सर्वलोककारणत्वादशेषलोकात्मकोऽग्निस्तत्र प्रतिष्ठितः संभवतीत्यत्र श्रुत्यन्तरं
संवादयति—एवमिति । यथैतेषु लोकेषु सर्वं कार्यं प्रतिष्ठितं तथेति यावत् । लोकशब्देन स्थूलानां भूतानां सन्निवेशविशेषा
गृह्यन्ते । अप्यु भूतान्तरसहितासु कारणभूतास्त्विति यावत् । फलश्रुतिं व्याचष्टे—यत्रेति । अथापास्तित्वफलमपुनर्मृत्युं
जयतीत्यादिना वक्ष्यते । किमिदमस्थाने फलसकीर्तनमत आह—गुणेति ॥३॥

उत्तरग्रन्थमवतार्य तस्य पूर्वग्रन्थेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—सोऽकामयतेत्यादिना । अवान्तरव्यापार- ३५

१. अन्धभेषोपयोगिकस्य तदुपयोगिनः अंगस्य इमे लोकाः, तदात्मकोऽग्निः ।

संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमविभः । यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य
परस्तावसृजत । तं जातमभिव्यावदात्स भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥४॥

स ऐक्षत यदि वा इममभिमैस्ये कनीयोऽं करिष्य इति स तथा वाचा
तेनात्मनेव सर्वमसृजत यदिदं किंचच्चो यजूंषि सामानि च्छन्वांसि यजान्प्रजाः

- ५ मनिमसृजत त्रेधा चाऽऽत्मानमकुर्वतेत्युक्तम् । स किंव्यापारः सन्नसृजतेति । उच्यते—स मृत्युरकामयत कामित-
वान् । किम् । द्वितीयो मे ममाऽऽत्मा शरीरं येनाहं शरीरी स्यां स जायेतोत्पद्येतेत्येवमेतत् अकामयत । स एवं
कामयित्वा मनसा पूर्वोत्पन्नेन वाचं त्रयीलक्षणां मिथुनं दंष्ट्रभावं समभवत्संभवं कृतवान्मनसा त्रय-सालोचि-
तवांस्त्रयीविहितं सृष्टिक्रमं मनसाऽऽन्वालोचयदित्यर्थः । कोऽसावक्षनायया लक्षितो मृत्युः । वक्षनाया
मृत्युरित्युक्तम् । तमेव परामृशत्यन्यत्र असङ्गो मा भूदिति । तद्यज्ञेन वासीत् । तत्तत्र मिथुने यज्ञेन वासीत्ययम-
१० शरीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तौ कारणं रेतो बीजं ज्ञानकर्मरूपं त्रय्यालोचनायां यदुद्वृत्तानासौलज्जमान्तरकृतम् ।
तद्वाचमविताऽपः सृष्ट्वा तेन रेतसा बीजेनाप्यवनुप्रविश्याण्डरूपेण गर्भोभूतः स संवत्सरोऽभवत्संवत्सरकालनि-
र्माता संवत्सरः प्रजापतिरभवत् । न ह पुरा पूर्वं ततस्तस्मात्संवत्सरकालनिर्मातुः प्रजापतेः संवत्सरः कालो नाम
नाऽऽस न बभूव ह । तं संवत्सरकालनिर्मातारमन्तरं प्रजापतिं यावामिह प्रसिद्धः काल एतावन्तमेतावत्संवत्सर-
परिमाणं कालमविभर्तुं तवान्मुत्सृजत । यावान्संवत्सर इह प्रसिद्धस्ततः परस्तादि कृतवान् । तमेतावतः कालस्य
१५ संवत्सरमात्रस्य परस्तादूर्ध्वमसृजत सृष्टवानण्डमभिनदित्यर्थः । तनेवं कुमारं जातमनिं प्रथमशरीरिणमशनायाव-
त्त्वान्मृत्युरभिव्यावदान्मुखविदारणं कृतवानसृजत । स च कुमारो भीतः स्वाभाविक्याऽविद्यायां युक्तो भागित्येवं
शब्दमकरोत् । सैव वागभवद्वाक्शब्दोऽभवत् ॥४॥

स ऐक्षत स एवं भीतं कृत्स्नं कुमारं दृष्ट्वा मृत्युरेक्षतेक्षितवान् । अशनायावानपि यदि कदाचिद्वा इमं
कुमारमभिममैस्ये । अभिपूर्वां मन्यतिहिंसार्थः । हिंसिष्य इत्यर्थः । कनीयोऽं करिष्ये कनीयोऽल्पमर्थं करिष्ये

- २० मन्तरेण कर्तृत्वानुपपत्तिरिति मत्वा-युच्छति—स किं व्यापार इति । कामनादिरूपमवान्तरव्यापारभूतस्त्वाक्यावक्रमेण
दर्शयति—उच्यते इति । कामनाकर्म मन संयोगमुपन्यस्यति—स एवमिति । कोऽयं मनसा सह वाचो दंष्ट्रभावंस्त-
त्राऽह—मनसेति । वाक्यार्थमेव स्फुटयति—त्रयीविहितमिति । वेदोक्तसृष्टिकमालोचनं प्रजापतेर्नैवं प्रथमं मनोऽस्वा-
नादित्वादिति वक्तुमनुगच्छः । “सोऽकामयत” इत्यादौ सर्वनाम्नोऽप्यवहितविराड्विषयत्वमागच्छ च परिहरति—
कोऽसावित्यादिना । कथं तथा मुख्योच्यते तत्राऽह—अशनायेति । किमिति तर्हि पुनर्बकित्यागच्छाऽह—तमेवेति ।
२५ अन्यत्रानन्तरप्रकृते विराडात्मनीति यावत् । अवान्तरव्यापारान्तरमाह—सदित्यादिना । प्रसिद्धं रेतो व्यावर्तयति—
ज्ञानेति । ननु प्रजापतेर्न ज्ञानं कर्म वा संभवति तत्रानधिकारादित्यागच्छाऽऽनीदित्यस्यार्थनाह—जन्मान्तरेति ।
वाक्यस्यापेक्षितं पुरयित्वा वाक्यान्तरमादाय व्याकरोति—सद्वाक्येत्यादिना । ननु संवत्सरस्य प्रागेव सिद्धत्वात्
प्रजापतेरनभिगमिणेन तदात्मत्वमित्यागच्छाद्योत्तरं वाक्यमुपादत्ते—न ह पुरेति । तद्व्याचष्टे—पूर्वमिति । प्रजापतेर-
दित्यात्मकत्वात्तदवीनत्वाच्च संवत्सरव्यवहारस्याऽदित्यात्पूर्वं तद्व्यवहारो नाऽऽसीदेवेत्यर्थः । कियन्तं कालमण्डलपेण
३० गर्भो बभूवैत्यपेक्षायामाह—तस्मिन्त्यादिना । अवान्तरव्यापारमनेकविधमभिधाय विराडुत्पत्तिमाकाङ्क्षादाहोपसंहरीति—
यावामित्यादिना । केयं पूर्वमेव गर्भतया विद्यमानस्य विराजः सृष्टिस्तत्राऽह—अण्डमिति । विराडुत्पत्तिमुक्त्वा
शब्दमात्रस्य सृष्टिं विवक्षुर्ममिकां करोति—तमेवमिति । अयोग्येऽपि पुत्रमक्षणे प्रवर्तकं दर्शयति—अशनायावत्त्वादिति ।
विराजो भयकारणमाह—स्वाभाविक्येति । इन्द्रियं देवता च व्यावर्तयति—वाक्शब्द इति ॥४॥

इदानीमगादिसृष्टिमुपदेष्टुं पातनिकां करोति—स इत्यादिना । ईक्षणप्रतिबन्धकसङ्काशं दर्शयति—अशनायाव-
३५ वानपीति । अभिपूर्वां मन्यतिरिति । खोजस्य पञ्चमभिमान्येत नास्य छः पञ्चमभिमान्येत इत्यादि आश्रमत्रयं प्रमाणयित-

१. पूर्वमनुसर्ग. उक्तः “तिजो रसो निरवर्ततामि.” इति । सम्प्रति अक्षर्यं उच्यते अशनायावत्. अक्षणेणात्—
इत्यपि वातिककाराः इमं खण्डमवतारयन्ति । पूर्वमग्निप्राणयो. सृष्टिश्चा मन्त्रति संवत्सरान्यका दिव्यमृष्टि-
रुच्यते इत्यपि वार्तिके । मन. गन्धेन ज्ञानमुच्यते ज्ञानं कर्म भावना इत्येतन्त्रयं प्रजापते. सृष्ट्यावावाचिरभवत् ।
स एव तेन हेमं पिण्डमसृजत् ततः संवत्सरोऽजायत—(वा)

पशुम् । स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अतीति तद्वितेरदितित्वं,
सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतद्वितेरदितित्वं वेद ॥५॥
सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यज्ञेयेति । सोऽभ्याम्यत्स तपोऽप्यत

इत्येवमीक्षित्वा तद्भक्षणगुह्यराम । बहु ह्यन्नं कर्तव्यं दीर्घकालभक्षणाय न कनीयः । तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्नं
स्याद्विजभक्षण इव सस्याभावः । स एवं प्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्य तथैव त्रय्या वाचा पूर्वोक्तया तेनैव चाऽऽत्मना
मनसा मिथुनीभावमालोचनमुपगम्योपगम्येदं सर्वं स्थावरं जङ्गमं चासृजत यदिदं किञ्च यत्किञ्चेदम् । किं तत् ।
श्रुचो यजुषि सानानि च्छन्दांसि च सप्त गायत्र्यादीनि स्तोत्राख्यादिकर्माङ्गभूतानि विद्यामन्त्रान्नायत्र्यादिच्छ-
न्दोविशिष्टान्यक्षांश्च तत्साध्यान्प्रजास्तत्कर्त्रीः पशूँश्च ग्राम्यान्ारण्यान्कर्मसाधनभूतान् । ननु त्रय्या मिथुनीभूतयाऽसृ-
जतेत्युक्तमुगादीनोह कथमसृजतेति । नैव दोषः । मनस्स्त्वव्यक्तोऽयं मिथुनीभावस्तस्या, बाह्यास्तु शृगादीनां विद्य-
मानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तोभावः सर्ग इति । स प्रजापतिरेवमन्नवृद्धिं बुद्ध्वा यद्यदेव क्रियां क्रिया-
साधनं फलं वा किञ्चिदसृजत तत्तदसृं भक्षयितुमध्रियत धृतवान्मनः सर्वं कृत्स्नं वै ग्रामादतीति तत्समाददितेर-
दितिनाम्नो मृत्योरदितित्वं प्रसिद्धम् । तथा च मन्त्रः “अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पितृ” इत्यादिः ।
सर्वस्यैतस्य जगतोऽन्नभूतस्यात्ता सर्वात्मनैव भवत्यन्यथा विरोधात् । न हि कश्चित्सर्वस्यैकोऽन्ता दृश्यते तस्मात्स-
र्वात्मा भवतीत्यर्थः । सर्वमस्यान्नं भवत्यत एव सर्वात्मनो ह्युक्तुः सर्वमन्नं भवतीत्युपपद्यते । य एवमेतद्व्यथोक्तम-
वितेष्टव्योः प्रजापतेः सर्वस्यावनदादितित्वं वेद तस्यैतत्फलम् ॥५॥

१५

सोऽकामयतेत्यभ्यामेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह । भूयसा महता यज्ञेन भूयः पुनरपि यज्ञेयेति । जन्मा-
न्तरकरणपेक्षया भूयःशब्दः । स प्रजापतिर्जन्मान्तरेश्वमेधेनायजत । स तद्भावभाषित एव कल्पादौ व्यावर्तत ।

व्यम् । अन्नस्य कनीयस्त्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽह—बहु हीति । तथाऽपि विराजो भक्षणे का क्षतिस्तत्राऽह—
तद्भक्षणे हीति । तस्यान्नात्कल्पात्तदुत्पादकत्वान्वेति शेषः । कारणनिवृत्ती कार्यनिवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—
बीजेति । यथोक्तेक्षणान्तर मिथुनभावद्वारा त्रयीसृष्टिं प्रस्तौति—स एवमिति । ननु विराजः सृष्ट्या स्थावरजङ्गमा-
त्मनो जगत सुष्टेरुत्पात्तिकं पुनरुत्पत्त्याभायेन पृष्ट्वा परिहरति—किं तदिनि । गायत्र्यादीनीत्यादिपदेनोष्णिगगनुष्टुब्ब-
तीपङ्कत्रिष्टुब्जगतीछन्दास्युक्तानि । केवलानां छन्दसा सर्गात्मत्वात्तदाख्यानाभूयजुषामात्मनो मन्त्राणां सृष्टिरत्र
विवक्षितेत्याह—स्तोत्रेति । उद्गावादिना गीयमानमृजातं स्तोत्रं तदेव होवादिना शस्यमानं शस्त्रम् । स्तुतमनुशंस-
तीति हि श्रुतिः । यन्न गीयते न च शस्यतेऽध्ययुप्रभृतिमिदं प्रयुज्यते तदप्यत्र ब्राह्ममित्यभिप्रेत्याऽदिपदम् (यजुषि) ।
अत एव त्रिविधानित्युक्तम् । अजादयो ग्राम्याः पशवो गवयादयस्त्वारण्या इति भेदः । कर्मसाधनभूतानसृजतेति
संबन्धः । स मनसा वाचं मिथुनं समभवदित्युक्त्वात्प्रागेव त्रय्याः सिद्धत्वाच्च तस्याः सृष्टिः श्लिष्टेति शङ्कते—मन्त्रिति ।
व्याकव्यकविभागेन परिहरति—नेत्यादिना । इति मिथुनीभावसर्गयोः संपत्तिरिति शेषः । अतृसर्गश्चात्रसर्गश्चेति
द्वयमुक्तम् । इदानीमुपास्यस्य प्रजापतेर्गुणान्तरं निर्वचति—स प्रजापतिरित्यादिना । कथं मृत्योरदितिनामत्वं
सिद्धमनुच्यते तत्राऽह—तथा चेति । अदितेः सर्वात्मत्वं वदता मन्त्रेण सर्वकारणस्य मृत्योरदितिनामत्वं सूचितमिति
भावः । मृत्योरदितित्वविज्ञानवतोऽजान्तरफलमाह—सर्वस्येति । सर्वात्मनेति कुतो विशिष्यते तत्राऽह—अन्यथेति । ३०
सर्वरूपेणावस्थानाभावे सर्वात्मभक्षणस्याशक्यत्वादित्यर्थः । विरोधमेव साधयति—न हीति । फलस्योपासनाधीनत्वात्प्र-
जापतिमदितिनामानमात्मने ध्यायन्ध्येयात्मा भूत्वा तत्तद्वत्त्वमापन्नं सर्वस्यान्नस्यात्ता स्यादित्यर्थः । अन्नमन्नमेवास्य
सदा न कदाचित्तदस्यात् भवतीति वक्तुमन्तरवाक्यमादत्ते—सर्वमिति । अत एवेत्युक्तं व्यक्तीकरोति—सर्वात्मनो
हीति ॥५॥

उपास्तिविधौ सफले सति समातिरेव ब्राह्मणस्योचिता किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह—
सोऽकामयतेत्यादिना । तदेवाद्यमेधस्यान्धमेधत्वमित्येतदन्तं वाक्यमिदमा निदिश्यते । भूयोदक्षिणाकल्पादधमेधस्य

१. ननु ‘सर्वस्यात्ता भवती’त्यनेनैव सर्वस्यान्नत्वे सिद्धे किमर्थं सर्वमस्यान्नं भवतीति चेन्न अन्नमन्नमेवास्य सदा,
न कदाचित्तदस्यात् भवतीति वक्तुं तदुक्तम्—वा० ।

तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणे-
षूत्क्रान्तेषु शरीरे^१ श्वयितुमभ्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥६॥
सोऽक्रामयत मेध्यं म इदं^२ स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवद्यदवत्तमेध्यमभूदिति

- सोऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेन निर्वृत्तः सप्तकामयत भूयसा यजेन भूयो यजेयेत्येवं महत्कार्यं कामयित्वा
५ लोकवदभाष्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति पूर्ववत् । यशो वीर्यमुदक्रामदिति स्वयमेव पदार्थमाह ।
प्राणाश्चक्षुरादयो वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु हि सत्सु ह्यातिर्भवति । तथा वीर्यं बलमस्मिन्शरीरे । न ह्युत्क्रान्तप्राणो
यशस्वी बलवान्वा भवति । तस्मात्प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिन्शरीरे । तदेवं प्राणलक्षणं यशो वीर्यमुदक्राम-
बुत्क्रान्तवत् । तदेवं यशोवीर्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीराक्षिण्णान्तेषु तच्छरीरं प्रजापतेः श्वयितुमुत्कृष्टमभावं
गन्तुमभ्रियतामेध्यं चाभवत् । तस्य प्रजापतेः शरीराभिर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत् । यथा कथ्य-
१० चित्प्रिये विषये दूरं गतस्यापि मनो भवति तद्वत् ॥६॥

- स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सत्किमकरोदिति । उच्यते—सोऽक्रामयत कथं मेध्यं मेधाहं यज्ञियं मे
मनेदं शरीरं स्यात् । किंचाऽऽत्मन्यात्मवांश्यानेन शरीरेण शरीरवान्त्यामिति प्रविशेत् । यस्मात्तच्छरीरं मन्त्रियो-
गाद्गतयशोवीर्यं सव्यदश्वयत्तस्तत्तमाश्वः समभवत् । ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादिति स्तूयते । यस्माच्च
पुनस्तत्प्रवेशाद्गतयशोवीर्यत्वादमेध्यं सन्ध्येमभूत्तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधवत्त्वमश्वमेधनाम-
१५ लाभः । क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतुः । स च प्रजापतिरेवेति स्तूयते । क्रतुनिर्वर्तकस्याश्वस्य प्रजापतिर्ननुक्तमुषा
वा अश्वस्य मेध्यस्येत्यादिना । तस्यैवाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतिस्वरूपस्यान्वेष्य यथोक्तस्य क्रतुफलात्मरूपतया
भूयस्त्वम् । इतिशब्दोऽक्रामयतेत्यनेन संबध्यते । कथं पुनस्तेन यक्ष्यमाणस्य प्रजापतोभूयःशब्दोक्तिः । न हि स पूर्वमश्व-
मेधमन्वतिष्ठत्कर्मनिधिकास्तिवात्तत्राऽऽह—अन्मास्तरिति । तदेव स्पष्टयति—स प्रजापतिरिति । अथातोऽपि जन्मानि
यजमानोऽश्वमेधस्य कर्ताभूत् । अधुना हिरण्यगर्भो भूयो यजेयेत्याह । तथाच कर्तृमेदाद्भूयःशब्दासामञ्जस्यमत बाह—
२० स तद्भूवेति । स प्रजापतिरश्वमेधवासनाविशिष्टो ज्ञानकर्मफलत्वेन कत्यादौ निर्वृत्तो भूयो यजेयेत्याह कर्तृमेधोवर्तिर्येन
साधकफलावस्थयोर्यजमानसूत्रोर्मेदाभावादित्यर्थः । प्रजापतिरीश्वरो न तस्य दुःखात्मकक्रत्वनुष्ठानेच्छा युक्त्याशङ्क्य
प्रकृतिवशात्तदुपपत्तिमभिप्रेत्याह—सोऽश्वमेधेति । कथमेतावता विवक्षिता स्तुतिः सिद्धेत्याशङ्क्याह—एवमिति ।
श्रमकार्यमाह—स तप इति । चक्षुरादीनां यशस्त्वे हेतुमाह—यशोहेतुत्वादिति । तदेव साधयति—तेषु हीति । प्राणा
एवेति तथाशब्दार्थः । सत्सु हि तेषु शरीरे बलं भवतीति पूर्ववदेव हेतुरख्येयः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—न
२५ हीति । प्राणानां यशस्त्वं वीर्यत्वं चोपसंहृत्य वाक्यार्थं निगमयति—तदेवमिति । तत्प्राणेष्वित्यादि व्याकृष्टे—तदेवमि-
त्यादिना । शरीराभिर्गतस्य प्रजापतेर्मुक्त्यमाशङ्क्याह—तस्येति ॥६॥

- सम्यग्ज्ञानाभावादासङ्गे सत्यपि न पुनस्तस्मिन्प्रवेशो युक्तः परित्यक्तपरिग्रहायोगादिति शङ्कते—स तस्मिन्निति ।
अज्ञानवशात्परित्यक्तपरिग्रहोऽपि संभवतीत्याह—उच्यत इति । वीतदेहस्य कामनाश्रुकोति शङ्कते—कथमिति ।
सामर्थ्यातिशयादशरीरस्यापि प्रजापतेस्तदुपपत्तिरिति मनवानो कृते—मेध्यमिति । कामनाफलमाह—इति प्रविशेति ।
३० तथापि कथं प्रकृतनिर्धकसिद्धिरित्याशङ्क्याह—यस्मादिति । यच्छब्दो यस्मादिति व्याख्यातः । देहस्याश्वत्वेऽपि
कथं प्रजापतेस्तथात्वमित्याशङ्क्य तत्तादात्म्यादित्याह—तत इति । अश्वस्य प्रजापतित्वेन स्तुतत्वात्तस्योपास्यत्व फलसीति
भावः । तथापि कथमश्वमेधनामनिर्वचनमित्याशङ्क्याह—यस्माच्चवेति । क्रतोस्तदात्मकस्य प्रजापतेरिति यावत् ।
देहो हि प्राणवियोगादश्वस्तुनस्तत्प्रवेशान्च मेधाहोऽभूदतः सोऽश्वमेधस्तत्तादात्म्यात्प्रजापतिरपि तथेत्यर्थः । ननु
प्रजापतित्वेनाश्वमेधस्य स्तुतिर्नाप्ययोगिनी, अग्नेरुपास्यत्वेन प्रस्तुतत्वात्कृतुपासनाभावादत बाह—किमेति । ननु
३५ ऋक् स्यात्प्राश्वमेधः ऋक्त्वात्तन्मात्रेणैकरीत्या स्तुतत्वात्तदुपास्तेश्च प्रागेवोक्तत्वात् न ह वा अश्वमेधमित्यादिवाक्य
नोपयुज्यते तत्राऽह—क्रतुनिर्वर्तकस्येति । उक्तं च वित्यस्याग्नेस्तस्य प्राची दिगित्यादिना प्रजापतित्वमिति शेषः ।
अश्वोपासनमन्युपासनं वैकमेवेति वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्याह—तस्यैवेति । य एवेतदितरेतिरदितित्वं वेदेत्यादौ प्रागेव

१. यशो वीर्यं प्राणा इत्येतदुपलक्षणं लिङ्गशरीरस्य । लिङ्गशरीरोक्तान्तो हि शरीरस्योच्छ्वयनम् । तस्योत्क्रान्तस्य
पूर्वशरीरे मन आसीत् प्राचीनसंगवशात् ब्रह्मासाक्षात्काराभावात्—वा० ।

तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद । तमनवरुष्यैवामन्यत । तं संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात्सर्वदेवत्वं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते । एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माय-मग्निरर्कस्तस्यैवे लोका आत्मानस्तावैतावकाश्वमेधौ । सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्यु-रेवापपुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति ॥७॥ ५

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

समस्तोपासनं विधातव्यमित्याश्रम्यते । पूर्वत्र क्रियापदस्य विधायकस्याश्रुतत्वात्क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्याय-मर्थोऽवगम्यते । एष ह वा अश्वमेधं क्रतुं वेद यः कश्चिदेनमश्वमग्निरूपमर्कं च यथोक्तमेवं वक्ष्यमाणेन समासेन प्रदश्यमानेन विशेषणेन विशिष्टं वेद स एषोऽश्वमेधं वेद नाम्न्यः । तस्मादेवं वेदितव्य इत्यर्थः । कथं, तत्र पशुविषयमेव तावद्दर्शनमाह । तत्र प्रजापतिर्भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति कामयित्वाऽऽत्मानमेव पशुं मेधं कल्पयित्वा तं पशु- १० मनवरुष्यैवोत्सृष्टं पशुमवरोधमकृत्वेव मुक्तप्रग्रहमन्यताच्चिन्तयत् । तं संवत्सरस्य पूर्णस्य परस्तादूर्ध्वमात्मने आत्मार्यमालभत । प्रजापतिदेवताकत्वेनैत्येतत्, आलभताऽऽलम्भं कृतवान् । पशून्त्याग्राभ्यानारण्याश्च देवताभ्यो यथादैवतं प्रत्यौहत्प्रतिगमितवान् । यस्माच्चैवं प्रजापतिरमन्यत तस्मादेवमन्योऽप्युक्तेन विविनाऽऽत्मानं पशुमश्वं मेधं कल्पयित्वा सर्वदेवत्वोऽहं प्रोक्ष्यमाण आलभ्यमानस्त्वहं भूदेवत्य एव स्याम् । अन्य इतरे पशवो ग्राम्यारण्या यथादैवतमन्याभ्यो देवताभ्य आलभ्यन्ते मदवयवभूताभ्य एवेति विद्यात् । अत एवेदानीं सर्वदेवत्वं प्रोक्षितं १५ प्राजापत्यमालभन्ते याज्ञिकाः ।

एवमेव ह वा अश्वमेधो य एष तपति यस्त्वेवं पशुसाधनकः क्रतुः स एष साक्षात्कलभूतो निर्दिश्यत एष ह वा अश्वमेधः । कोऽसौ य एष सैविता तपति जगदवभासयति तेजसा । तस्यास्य क्रतुकलात्मनः संवत्सरः कालविशेष आत्मा शरीरं तन्निर्वर्त्यत्वासंवत्सरस्य । तस्यैव क्रत्वात्मनोऽग्निसाध्यत्वाच्च फलस्य

विहितमुपासनं किं पुनरारम्भेणेत्यागच्छ्याऽह—तुर्वत्रेति । यद्यपि विधिरदितिवं वेदेति श्रुतस्तथाऽपि स गुणोपास्ति- २० विधिर्न प्रधानविधिः । अत्र तु प्रधानविधिरुपास्तिप्रकरणत्वावश्यकते । अतोऽश्वमेधं वेदेति प्रधानविधिरिति भावः । तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादायाक्षराणि व्याकरोति—एष इति । यथोक्तमित्युत्तरत्र प्रजापतित्वमनुकुर्यात् । तमनवरुष्ये-त्यादि प्रदश्यमानविशेषणम् । विधिरत्र स्पष्टो न भवतीत्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । अश्वमेधो विशेषणत्वेन संबध्यते । एवंशब्दत्प्रसिद्धार्थत्वं भाति कुतो विधिरित्याह—कथमिति । एष ह वा अश्वमेधं वेदेत्यादौ विवक्षितस्य विधेर्भूमिका करोति—तत्रैत्यादिना । उपास्तिविधिप्रस्तावः सप्तम्यर्थः । कथं नु पशुविषयं दर्शनं तद्वर्णयति—तत्रेति । एवमनन्तर-वाक्ये प्रवृत्ते सतीति यावत् । अथ विवक्षितविधिमभिधाति—यस्माच्चैति । प्रजापतिरित्य फलवस्थायामन्यतेत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य सप्रति तत्कार्यभूतासु प्रजासु तथाविधचेष्टादृष्टिरित्याह—अत एवेति । प्रोक्षितं मन्त्रसंस्कृतं पशुमिति यावत् ।

फलावस्थप्रजापतिवदित्येवंशब्दार्थः । उपासनविधिरुक्तं सम्प्रति प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह—एष इति । द्विविधो हि क्रतुः कल्पितपशुहेतुको बाह्यतद्वेतुकश्च । स च द्विप्रकारोऽपि फलरूपेण स्थितः सवितरेत्युपास्तिफल ३० वक्तुमेतद्वाक्यमित्यर्थः । विशेषोक्तिं विना नास्ति बुभुक्षोपशान्तिरित्याह—क्रौंसाविति । क्रतुकलात्मकः सविता मण्डलं देवता वेति सन्नेहे द्वितीय गृहीत्वा तस्यैत्यादि व्याचष्टे—तस्यास्येति । आदित्योदयास्तमयाभ्यामहोरात्रद्वारा संवत्सर-व्यवस्थानात्तन्निर्गतस्य युक्तं तत्तादात्म्यमित्यर्थः । क्रतौरादित्यत्वमुक्त्वा तदङ्गस्याग्नेस्तद्वक्तुमयमग्निरर्क इति वाक्यं तस्यार्थमाह—तस्यैवेति । ननु पूर्वोक्तस्यैवानेरादित्यत्व कुतो नियम्यतेऽप्यश्वित्योऽग्निरन्यथाग्निरादित्यः किं

१. समस्तोपासन उपा वेत्युक्तमश्व अश्वमेधक्रत्वात्मकं चार्णि मिलित्वा उपासनमत्र विधेयम् ।

२. अश्वमेधं वेदेति—प्रधानविधिः । अदितित्वं वेदेति—गुणविधिः ।

३. सवितृत्वं प्रजापतिः अग्निः चित्वाग्निः तत्साध्यः क्रतुः सोऽपि प्रजापतिरेव ।

पाप्मासङ्गविषयत्वात्तत्क्रमणस्य । कोऽसौ स्वाभाविकः पाप्मासङ्गो मृत्युः । कुतो वा तस्योद्भवः । केन वा तस्यातिक्रमणम् । कथं वेत्येतस्यार्थस्य प्रकाशनायाऽऽख्यायिकाऽऽरभ्यते । कथम्—इया द्विप्रकाराः । हेति पूर्ववृत्तावद्यतोक्तो निपातः । वर्तमानप्रजापतेः पूर्वजन्मनि यद्वृत्तं तदेव द्योतयति ह्यशब्देन । प्राजापत्याः प्रजापतेर्वृत्तजन्मावस्थस्यापत्यानि प्राजापत्याः । के ते । देवाश्चासुराश्च । तस्यैव प्रजापतेः प्राणा वागादयः । कथं पुनस्तेषां देवसुरत्वम् । उच्यते—शास्त्रजनितज्ञानकर्मभाविता द्योतनाद्देवा भवन्ति । त एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्ट- ५ प्रयोजनकर्मज्ञानभाविता असुराः । स्वेज्ज्वासुषु रमणात्सुरेभ्यो वा देवेभ्योऽऽन्यत्वात् । यस्माच्च दृष्टप्रयोजनज्ञानकर्मभाविता असुराः, ततस्तस्मात्कानीयसाः कनीयांस एव कानीयसाः स्वार्थेऽणि वृद्धिः कनीयांसोऽस्या एव देवाः । ज्यायसा असुरा ज्यायांसोऽसुराः । स्वाभाविकी हि कर्मज्ञानप्रवृत्तिर्महत्तरा प्राणानां शास्त्रजनितायाः कर्मज्ञानप्रवृत्तेः । दृष्टप्रयोजनत्वात् । अत एव कनीयस्व देवानां शास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वात् । अत्यन्तयत्नसाध्या हि सा ।

ते देवाश्चासुराश्च प्रजापतिशरीरस्था एषु लोकेषु निमित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येष्वर्थास्तत्तत् स्पर्धा १० कृतवन्तः । देवानां चासुराणाञ्च वृत्त्युद्भावभिभवौ स्पर्धा कदाचिच्छास्त्रजनितकर्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः प्राणानामुद्भवति । यदा चोद्भवति तदा दृष्टप्रयोजना प्रत्यक्षानुमानजनितकर्मज्ञानभावनारूपा तेषामेव प्राणानां वृत्तिरा-

प्राणस्य स्वरूपं निरूपयितुं ब्राह्मणमित्युत्थाप्योत्थापकत्वं सम्बन्धमुक्तमाक्षिपति—नन्विह । मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति मृत्योरतिक्रमस्य वक्ष्यमाणज्ञानकर्मफलत्वात्पूर्वत्र च तद्भावस्य तत्फलस्योक्तत्वाद्युभयस्यापि फलस्य भेदात्पूर्वोत्तरयोजनिकर्मणोर्विषयशङ्कितोद्देश्यभेदात् पूर्वोक्तयोस्तयोरुद्भवकारणप्रकाशानार्थं ब्राह्मणमित्यर्थः । पूर्वोत्तरज्ञानकर्मफलभेदाभावादेकविषयत्वात्तदुद्भावकप्रकाशनार्थं ब्राह्मणं युक्तमिति परिहरति—नायमिति । वाक्यशेषविरोधं शङ्कित्वा दूषयति नन्वित्यादिना । स्वाभाविकं शास्त्रानाघेयो योऽयं पाप्मा विषयासङ्गरूपः स मृत्युस्तस्यातिक्रमणं वाक्यशेषे कथ्यते न हि हिरण्यगर्भाभ्युत्थोरतः पूर्वोक्तज्ञानकर्मभ्यां तुल्यविषयत्वमेवोत्तरज्ञानकर्मणोरित्यर्थः । ज्ञानकर्मणोरुद्भावकत्वं वक्तुं ब्राह्मणमारभ्यतामाख्यायिका तु किमर्थं व्याचष्टुं तस्यास्तात्पर्यमाह—कोऽस्माविति । कथं यथोक्तो ब्राह्मणाख्यायिकयोर्गणयोः ज्ञातमित्याकाङ्क्षा निक्षिप्याक्षराणि व्याकरोति—कथमित्यादिना । निपातार्थमेव स्फुटयति— २० वर्तमानेति । प्रजापतिशब्दो भविष्यद्वृत्त्या यजमानं गोचरयतीत्याह—वृत्तेति । इन्द्रादयो देवा विरोचनादयश्चासुरा इत्याद्यङ्गां वारयति—तस्यैवेति । यजमानेषु प्राणेषु देवत्वमसुरत्वं च विरुद्धं न सिध्यतीति शङ्कते—कथमिति । तेषु तदुभयमीपाधिकं साधयति—उच्यते इति । शास्त्रानपेक्षयोजनिकर्मणोरुत्पादकमाह—प्रत्यक्षेति । सन्निधानासन्निधानाभ्यां प्रमाणद्वयोक्तिः । स्वेज्ज्वासुषु रमणं नामाऽऽत्मभरित्वम् । तत इत्यादिवाक्यद्वयं व्याचष्टे—यस्माच्चेति । देवानामल्पत्वं प्रपञ्चयति—स्वाभाविकी हीति । महत्तरत्वे हेतुर्दृष्टप्रयोजनत्वाविति । असुराणां बहुत्वं प्रपञ्चयति— २५ शास्त्रजनितेति । असुराणां बाहुल्यमिति शेषः । तदेव साधयति—अत्यन्तेति ।

उभयेषां देवासुराणां मिथः सघर्षं दर्शयति—देवाश्चेति । कथं ब्रह्मादीनां स्थावरान्तानां भोगस्थानानां स्पर्धानिमित्तत्वमित्याद्यङ्क्य तेषां शास्त्रीयेतरज्ञानकर्मसाध्यत्वात्तयोश्च देवासुरजयाधीनत्वात्तस्य च स्पर्षापूर्वकत्वात्परस्परया लोकानां तन्निमित्तत्वमित्यभिप्रेत्य विक्षिण्णं—स्वाभाविकेति । का पुनरेषा स्पर्धा नामेत्याद्यङ्क्य— ३० कथाऽह—देवानां चेति । तामेव सफलां विवृणोति—कदाचिदित्यादिना । अधिकृतैस्सुरपरजये देवजये च प्रवर्तितव्य-

१. तस्यैव प्रजापतेः—अत्र प्रजापतिः यजमानः ज्ञानकर्मोपदेशस्य मनुष्याधिकारत्वात् । तदीयकर्मज्ञानजन्यत्वात् तदीयप्राणा. शुद्धयशुद्धिजाः—त एव देवासुरपदाभ्यामुच्यन्ते—वा० ।

२. इह वागादिपदेः तदधिष्ठातृदेवता विवक्षिताः ।

३. वागादीनां देवासुरत्वेन भेदोक्तिः उपाधिभेदात् शास्त्रीयसंस्कारवत्त्वतदभावाभ्याम् ।

४. स्वाभाविकी प्रवृत्तिस्तु जन्मान्तरीयसंस्कारवगात् या स्वभावेन सुखसाधने भवति ।

५. प्राणानामिन्द्रियाणाम् ।

६. शास्त्रजनितप्रवृत्तिः शास्त्राधीनेष्टसाधनत्वज्ञानजनिता शास्त्रीयकर्मसु प्रवृत्तिः ।

७. सन्निधानं प्रत्यक्षसिद्धान्तानाम्, असन्निधानमनुमानशब्दोपास्थापितानाम् ।

सुर्यंभिभूयते । स देवानां जयोऽसुराणां पराजयः । कदाचित्तद्विषयिण देवानां वृत्तिरभिभूयत आसुर्या उद्भूवः । सोऽसुराणां जयो देवानां पराजयः । एवं देवानां जये धर्मसूयस्त्वादुत्कर्षं आ प्रजापतित्वप्राप्तेः । असुरजयेऽव-
र्मसूयस्त्वादपकर्षं आ स्यात्परत्वप्राप्तेः । उभयशाम्ये मनुष्यत्वप्राप्तिः । त एवं कनीयस्त्वादभिभूयमाना असुरैर्देवा
बाहुव्यादसुराणां किं कृतवन्त इत्युच्यते—ते देवा असुरैरभिभूयमाना ह किलोचुरक्तवन्तः । कथम् । हन्तेदानीम-
५ स्मिन्यजे ज्योतिष्टोम उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणेनात्ययमातिगच्छामः । असुरानभिभूय स्वं
देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपद्यामह इत्युक्तवन्तोऽन्योन्यम् । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मन्याम् ।
कर्म वक्ष्यमाणं मन्त्रजपलक्षणं विधित्स्यमानं तदेतानि जपेदिति । ज्ञानं त्विदमेव निरूप्यमाणम् । तत्त्विदमभ्यारो-
हजपविधिशेषोऽर्थवादो न ज्ञाननिरूपणपरम् । नः य एवं वेदेति वचनाद् । उद्गीथप्रस्तावे पुराकल्पश्रवणादुद्गीथ-
विधिपरमिति चेत् । न । अप्रकरणात् । उद्गीथस्य चान्यत्र विहितत्वात् विद्याप्रकरणत्वाच्चास्त्य । अभ्यारोहजपस्य
१० चानित्यत्वात् । एवमित्यप्रयोज्यत्वात् । विज्ञानस्य च नित्यवच्छिन्नत्वात् । “तद्धेतलोक्तजिदेव” इति च श्रुतेः ।
प्राणस्य वागादीनां च शुद्धचक्षुद्विवचनात् । न ह्यनुपास्यत्वे प्राणस्य शुद्धिवचनं वागादीनां च सहोपन्यस्तानाम-
शुद्धिवचनं वागादिनिन्द्या मुख्यप्राणस्तुतिश्चाभिप्रेतोपपद्यते । मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादिफलवचनं च ।
प्राणस्वरूपापत्तेर्हि फलं तद्यद्वागादीनामन्यादिभावः ।

प्राणस्य विशुद्ध्यादिगुणव्यवस्थापनम्

१५ भवतु नाम प्राणस्योपासनं न तु विशुद्ध्यादिगुणवत्तेति । ननु स्याच्छ्रुतत्वात् । न स्यादुपास्यत्वे स्तुत्यर्थ-
त्वोपपत्तेः । न । अविपरीतार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेर्लोकवत् । यो ह्यविपरीतमर्थं प्रतिपद्यते लोके स इष्टं प्राप्नो-

मित्यनुग्रहवद्वा जयफलमाह—एवमिति । आकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरवाक्यमादाय व्याकरोति—त एवमित्यादिना ।
योज्यमुद्गीथो नाम कर्माङ्गभूतः पदार्थस्तत्कर्तुः प्राणस्य स्वरूपाश्रयणमेव कथं सिध्यतीत्यागच्छाऽह—उद्गीथेति । किं
तत्कर्म किं वा ज्ञान तदाह—कर्ममिति । तदेतान्यसतो मा सद्गमयेत्यादीनि यजुषी जपेदिति विधित्स्यमानमिति योजना ।

२० द्वया हेत्यादि न ज्ञाननिरूपणपर जपविधिगेपत्वेनार्थवादत्वात्तत्कुतोऽत्र ज्ञानस्य निरूप्यमाणत्वमित्या-
क्षिपति—नन्विदं । आभिमुख्येनाऽऽरोहेति देवभावमनेनेत्यभ्यारोहो मन्त्रजपस्तद्विधिगेपोऽर्थवादो द्वया हेत्यादि-
वाक्यमित्यर्थः । उपास्तित्वविश्रवणात्तत्परं वाक्यं न जपविधिगेप इति दूषयति—नैति । मा भूजपविधिगेपस्त-
थाऽप्युद्गीथेत्यौद्गीथास्य कर्मणः संनिधाने पुरातनकल्पनाप्रकारस्य द्वया हेत्यादिना श्रवणात्तद्विधिगेपोऽर्थवादोऽयमिति
शङ्कते—उद्गीथेति । नेदं वाक्यं ज्ञानं चोद्गीथविधिगेपस्तत्प्रकरणस्यन्वाभावेन संनिध्यभावादिति दूषयति—नाप्र-

२५ करणादिति । उद्गीथस्तर्हि क्व विवीयते न खल्वविहितमङ्गं भवति तत्राह—उद्गीथस्य चेति । अन्यत्रेति
कर्मकाण्डोक्तिः । अथोद्गीथेत्युद्गीथविधिरपीह प्रतीयते तत्कर्षं संनिधिरपोद्यते तत्राह—विद्येति । उद्गीथविधिर्हि
प्रतीयमानः प्राणस्योद्गीतातुष्टुषोपासनविधिरन्यथा प्रकरणविरोधादित्यर्थः । जपविधिगेपत्वमुद्गीथविधिगेपत्व वा
ज्ञानस्य नास्तीत्युक्तम् । इदानीं जपविधिगेपत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह—अभ्यारोहेति । अनित्यत्वं साधयति—एवमिति ।
प्राणविज्ञानवत्तादुष्टुषो जपो न तद्विज्ञानात्प्रापति । तेनामी पश्चाद्भावी प्रागेव सिद्धं विज्ञानं प्रयोजयतीत्यर्थः ।

३० तस्यापि प्राचीनत्वं कथमित्यागच्छाऽह—विज्ञानस्य चेति । य एवं विद्वान्पौर्णमासी यजत इतिवद्य एवं वेदेति
विज्ञानं श्रुतम् । न हि प्रयाजादि पौर्णमासीप्रयोजकम् । तस्या एव तत्प्रयोजकत्वात् । तथा प्राणवित्यप्रयोज्यो जपो
न विज्ञानप्रयोजकः तस्य स्वप्रयोजकत्वेन प्रागेव सिद्धेरावश्यकत्वादित्यर्थः । फलवत्त्वान्न प्राणविज्ञानं स्वतन्त्र
विवर्तितमित्याह—तद्धेतुः । प्राणोपास्तैर्विवक्षितत्वे हेतुवन्तरमाह—प्राणस्येति । ‘यद्धि स्तुयते तद्धीयते’ इति
न्यायमाश्रित्योक्तमेव प्रपञ्चयति—न हीति । इतश्च प्राणोपास्तिरत्र विधित्सितेत्याह—मृत्युमिति । फलवचन
३५ प्राणस्यानुपास्यत्वे नोपपद्यत इति संवचनं । उक्तमेव व्यनक्ति—प्राणोति । मृत्युमोक्षाननुन्तरं वागादीनां यदन्यादित्वं
फलं तदव्याप्त्यपरिच्छेदं हित्वोपासितुराधिदैविकप्रागस्वरूपापत्तेरुपपद्यते । तस्माद्विधित्सितेवात्र प्राणोपास्तित्वमित्यर्थः ।

उक्त्यामेन प्राणोपास्तिसमुपेत्य प्राणदेवतां शुद्ध्यादिगुणवतीमाक्षिपति—अवर्षिति । यथा प्राणस्योपास्तिः
शास्त्रदृष्ट्यादिष्टा तथाऽप्य गुणसंवेचनं श्रुतत्वाद्विद्वद्वा उपास्तावुपास्ये च गुणवति प्राणे प्रामाणिक्यप्राप्तेरविशेषा-

त्यनिष्टाद्या निवर्तते न विपरीतार्थप्रतिपत्त्या । तथेहापि श्रौतशब्दजनितार्थप्रतिपत्तौ श्रेयःप्राप्तिरूपपत्ता न विपर्यये । न चोपासनार्थश्रुतशब्दोत्पन्नविज्ञानविषयस्यायथार्थत्वे प्रमाणमस्ति । न च तद्विज्ञानस्यापवादः श्रूयते । ततः श्रेयः-प्राप्तिदर्शनाद्यथार्थतां प्रतिपद्यामहे । विपर्यये चानर्थप्राप्तिदर्शनात् । यो हि विपर्ययेणार्थं प्रतिपद्यते लोके पुरुषं स्थाणुरित्यमित्रं मित्रमिति वा सोऽनर्थं प्राप्नुवन्बुध्यते । आत्मेऽश्वरदेवतादीनामप्ययथार्थानामेव चेदग्रहणं श्रुति-तोऽनर्थप्राप्त्यर्थं शास्त्रमिति श्रुवं प्राप्नुयात्लोककवेदेव, न चैतद्विष्टम् । तस्माद्यथाभूतत्वेनाऽऽत्मेऽश्वरदेवतादीन्ग्राहयत्यु-पासनार्थं शास्त्रम् । नामादौ ब्रह्मदृष्टिदर्शनादयुक्तमिति चेत्स्फुटं नामादेर्ब्रह्मत्वं तत्र ब्रह्मदृष्टिं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिं विपरीतां ग्राहयच्छास्त्रं बुध्यते । तस्माद्यथार्थमेव शास्त्रतः प्रतिपत्तेः श्रेय इत्ययुक्तमिति चेत् । न । प्रतिमाबद्धेदप्रतिपत्तेः । नामादावब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिं विपरीतां ग्राहयति शास्त्रं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिमिति नैतत्साध्यबोवः । कस्मात् ? भेदेन हि ब्रह्मणो नामादिवस्तुप्रतिपत्तयः नामादौ विधीयते ब्रह्मदृष्टिः प्रतिमादाविव विष्णुदृष्टिः । १०

अह्यप्रतिपादनं नाम ब्रह्मेतिवत् नोपासनापरम्

आलम्बनत्वेन हि नामादिप्रतिपत्तिः प्रतिमादिवदेव न तु नामाद्येव ब्रह्मेति । यथा स्थाण्वादिनिज्ञाते न स्थाणुरिति पुरुष एवायमिति प्रतिपद्यते विपरीतं, न तु तथा नामादौ ब्रह्मदृष्टिविपरीता । ब्रह्मदृष्टिरेव केवला;

दिति सिद्धान्ती ब्रूते—नन्विति । प्राणस्योपास्यत्वेऽपि विशुद्ध्यादिगुणवादस्य स्तुत्यर्थत्वेनार्थवादत्वसंभवात् यथोक्तं देवता स्यादिति पूर्ववाद्याह—न स्यादिति । विशुद्ध्यादिगुणवादस्यार्थवादत्वेऽपि नाभूतार्थवादत्वमिति परिहरति— १५ नैति । विशुद्ध्यादिगुणविशिष्टप्राणदृष्टेरत्र फलप्राप्तिः श्रुता न सा ज्ञानस्य मिथ्यार्थत्वे युक्ता सम्यग्ज्ञानादेव पुमर्थप्राप्तेः संभवाद्वाः स्तुतिरपि यथार्थवैत्यर्थः । लोकदृष्टान्तं व्याचष्टे—यो हीति । इहेति वेदाख्यदार्ष्टान्तिकोक्तिः । ननु विशुद्ध्यादिगुणवती देवतां वदन्ति वाक्यान्नुपासनाविध्यर्थत्वात् स्वार्थं प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते तत्राऽह—न चेति । अन्य-पराणामपि वाक्यानां मानान्तरसंवादविस्वाद्योरोरसतोः स्वार्थं प्रामाण्यमनुभवानुसारिभिरपेक्ष्यमित्यर्थः । ननु प्राणस्य विशुद्ध्यादिवादो न स्वार्थं मानमन्यपरत्वादादित्युपादिवाक्यवदत् आह—न चेति । आदित्ययुपादिवाक्यार्थ- २० ज्ञानस्य प्रत्यक्षादिनाऽपवादवद्विशुद्ध्यादिगुणविज्ञानस्य नापवादः श्रुतस्तस्माद्विशुद्ध्यादिवादस्य स्वार्थं मानत्वमप्रत्युह-मित्यर्थः । विशुद्ध्यादिगुणकप्राणविज्ञानात्फलश्रवणात्तद्वादस्य यथार्थत्वमेवेत्युपसंहरति—तत इति । लोकवद्वेदेऽपि सम्यग्ज्ञानादिष्टप्राप्तिरनिष्टपरिहारश्चेत्यन्यमखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि समर्थयते—विपर्यये चेत्यादिना । शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमिष्टमिति शङ्का निराचष्टे—न चेति । अपौरुषेयस्यासंभावितसर्वदोषस्याशेषपुरुषार्थहेनोः शास्त्र-स्यानर्थार्थत्वमेष्टुमशक्यमित्यर्थः । शास्त्रस्य यथाभूतार्थत्वं निगमयति—तस्मादिति । उपासनार्थं ज्ञानार्थं चेति शेषः । २५ शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्तिरित्यत्र व्यभिचारं चोदयति—नामादाविति । तदेव स्फुटयति—स्फुटमिति । अत्रह्यपि ब्रह्मदृष्टिस्तस्मिन्तद्वद्विद्वत्त्वान्मिथ्या धी सा च यावन्नाम्नो गतमित्यादिश्रुत्या फलवती ततः शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेरेव फलमित्ययुक्तमित्यर्थः । भेदैर्ब्रह्मपूर्वकोज्यस्यान्यात्मतावभासो मिथ्याज्ञानमत्र तु भेदे भासमानेज्य-ज्ञान्यदृष्टिविधीयते । यथा विष्णोर्भेदे प्रतिमाया गृह्यमाणे तत्र विष्णुदृष्टिः क्रियते तन्नेद मिथ्याज्ञानमित्याह—नैति । नञर्थं स्पष्टयति—नामादाविति । प्रश्नपूर्वकं हेतु व्याचष्टे—कस्मादिति । ३०

प्रतिमाया विष्णुदृष्टिं प्रत्यालम्बनत्वमेव न विष्णुतादात्म्यं नामादेस्तु ब्रह्मतादात्म्यं श्रुतमिति वैपम्यमाश-ङ्क्याऽह—आलम्बनत्वेनैति । उक्तमर्थं वैषम्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । कर्ममीमांसको ब्रह्मविद्वेपं प्रकटयन्प्रत्यव-तिष्ठते—ब्रह्मेति । केवला तद्वदृष्टिरेव नाम्नि चोद्यते चोदनावशाच्च फलं सेत्स्यति ब्रह्म तु नास्ति मानाभावादित्यर्थः ।

१. अन्यपराणामिति—अयं देवताधिकरणन्यायः । तत्र अन्यपराणामपि 'वचद्वस्तः पुरन्दर' इत्यादिवाक्यानां स्वार्थं प्रामाण्यम् अवान्तरतात्पर्यं चाभ्युपगम्य तन्त्यायेनात्रोक्तप्राणविगूढे ध्येयत्वमेवेत्यर्थः । ३५

२. 'आदित्यो यूपः' इति घृतेन कृताञ्जनस्य यूपस्य स्तुतिः । सारूप्यादादित्यत्वात्किं । आदित्यपदं न सूर्यपरं यूपे तद्वाधात् अतः सारूप्यात् गौणम् ।

३. अयमाह्वारिणः ज्ञानत्वेव भेदमभेदारोपणात् । स्थाणुपुरुषदृष्टित्वं ध्रमः ।

नास्ति ब्रह्मेति चेत् । एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिवेषपित्रादिदृष्टीनां तुल्यता । न । ऋगादिषु पृथिव्यादि-
दृष्टिदर्शनात् । विद्यमानपृथिव्यादिवस्तुदृष्टीनामेवर्गादिविषये क्षेपदर्शनात् । तस्मात्तत्सामान्यान्नामादिषु ब्रह्मादि-
दृष्टीनां विद्यमानब्रह्मादिविषयत्वसिद्धिः ।

ब्रह्मदृष्टेः सत्यविषयत्वनियमः

- ५ एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिवेषपित्रादिदृष्टीनां च सत्यवस्तुविषयत्वसिद्धिः । मुख्यपेक्ष-
त्वाच्च गौणत्वस्य । पञ्चाग्न्यादिषु चाग्नित्वादिगौणत्वान्मुखाग्न्यादिसङ्गाववक्षामादिषु ब्रह्मत्वस्य गौणत्वान्मु-
ख्यब्रह्मसङ्गावोपपत्तिः क्रियार्थश्चाविशेषाद्विद्यार्यानाम् । यथा च दर्शपूर्णमासादिक्रियेवंफला विशिष्टेति कर्तव्यता-
कैवल्यक्रमप्रयुक्ताङ्गा चेत्येतदलौकिकं वस्तु प्रत्यक्षाद्यविषयं तथाभूतं च वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते । तथा परमात्मेश्वरेव-
तादिवस्तु अस्थलादिवर्गकमन्त्रायाद्यतीतं चेत्येवमादिविशिष्टमिति वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते इत्यलौकिकत्वात्तथाभूतमेव
१० भवितुमर्हतीति । न च क्रियार्थैर्वाक्यैर्ज्ञानवाक्यानां बुद्धद्युत्पादकत्वे विशेषोऽस्ति । न चानिश्चिता विपर्यस्ता
वा परमात्मादिवस्तुविषया बुद्धिरुपपद्यते । अनुष्ठेयाभावादयुक्तमिति चेत् । क्रियार्थैर्वचनैस्त्र्यंशो भावनानुष्ठेया
ज्ञाप्यतेऽलौकिकयपि । न तथा परमात्मेश्वरादिविज्ञानेऽनुष्ठेयं किंचिदस्ति । अतः क्रियार्थः साधर्म्यमित्ययुक्तमिति
चेत् । न । ज्ञानस्य तथाभूतार्थविषयत्वात् । न ह्यनुष्ठेयस्य त्र्यंशस्य भावनाख्यस्यानुष्ठेयत्वात्तथात्वं किं तर्हि

- अथ यथा देवानां प्रतिमादिप्राप्त्यमानानामन्यत्र सत्त्वं यथा च वस्वाद्यात्मनां पितृणां ब्राह्मणादिवेदे तथ्यमाणानामन्यत्र
१५ सत्त्वं तथा ब्रह्मणोऽपि नामादावुपास्यत्वादन्यत्र सत्त्वं भविष्यतीत्याहुः सङ्गाः—एतेनेति । नामादौ ब्रह्मदर्शनेनेति
यावत् । दृष्टान्तसिद्धेर्न क्वापि ब्रह्मास्तीति भावः । सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म नास्तीत्ययुक्तम् “सदेव सोम्येदम्” इत्यादि-
श्रुतेरित्याह—नेति । किंच ब्रह्मदृष्टिः सत्यार्थां शास्त्रीयदृष्टित्वादियमेवगर्गिनः सामेतिदृष्ट्वदित्याह—ऋगादिष्विति ।
तदेवं स्पष्टयति—विद्यमानेति । तामिदृष्टिभिः सामान्यं दृष्टित्वं तस्मादिति यावत् ।

- यत्तु दृष्टान्तसिद्धिरिति तत्राऽह—एतेनेति । ब्रह्मदृष्टेः सत्यार्थत्ववचनेनेति यावत् । ब्रह्मास्तित्वे हेतुवन्तर-
२० माह—मुख्यापेक्षत्वादिति । उक्तमेव विवृणोति—पञ्चेति । पञ्चाग्नयो धूपजर्ण्यपृथिवीधूपस्योषितः । आदिपदं वाग्मेवा-
दियहाशम् । ननु वेदान्तवेधं ब्रह्मेष्यते न च तेभ्यस्तद्विः सिध्यति तेषां विधिवैवर्च्येणाप्राप्त्यात्तत्कृतो ब्रह्मसिद्धिरत
आह—क्रियार्थेऽस्तेति । विमतं स्वार्थे प्रमाणमज्ञानजापकत्वात्संभतवत् । अतो वेदान्तास्त्रादेव ब्रह्मसिद्धिरित्यर्थः ।
निष्ठासाध्यार्थभेदेन वैपम्यादिविशिष्टत्वमनिष्टमित्याशङ्क्योक्तं विवृणोति—यथा चेति । विशिष्टत्वं स्वैक्योपकारित्वं
फलोपकारित्वं च । पञ्चमोक्तं प्रकारं पराब्रह्ममेवमित्यादिष्टम् । अलौकिकत्वं साधयति—प्रत्यक्षादौति । किञ्च
२५ वेदान्तानामप्राप्त्यर्थं बुद्धबलुत्पत्तेर्वा संशयाद्युत्पत्तेर्वा ? नाऽह इत्याह—न चेति । न द्वितीय इत्याह—न चानिश्चितेति ।
कोटिद्वयास्पर्शित्वादवाधानैत्यर्थः । क्रियार्थेर्गर्ग्यैर्विद्यार्थानां वाक्यानां साधर्म्यमुक्तमाक्षिपति—अनुष्ठेयेति । साधर्म्य-
स्यायुक्तत्वेन व्यनक्ति—क्रियार्थैरिति । वाक्योक्त्यबुद्धेयार्थत्वाद्विषयभावेपि वाक्यप्राप्त्याप्यमज्ञातजापकत्वेनाविबुद्धमिति

१. दर्शपूर्णमासक्रिया—दर्शोत्तरेकेष्टिः पूर्णमाससंज्ञकेष्टिश्च । एवंफला स्वर्गफला, विशिष्टेति कर्तव्यताका संकल्पमारभ्य
ब्राह्मणतर्पणात्ताङ्गकलापयुक्ता । एवंक्रमयुक्ता अङ्गक्रमः वेदेनैवोक्तः श्रुत्यर्थापाठादिभिः तत्प्रमाणं निर्णीतम् ।
३० २. प्रत्यक्षादिविषयत्वं यत्र नास्तीति विगृह्य प्रत्यक्षादिनिरूपितविषयतारहितेत्यर्थं व्याख्येयम् । विषयशब्दस्य
नित्यपुंलिङ्गत्वतया तत्पुरुषसमाप्ते वस्तुविशेषणत्वायोगात् ।
३. क्रियार्थवाक्यानि ‘अग्निहोत्रं जहुयादित्यादीनि ते । साध्यसाधनेतिकर्तव्यतात्वाङ्गान्त्रयविशिष्टार्थभावनं बोध्यते ।
४. साध्यं स्वर्गादि, साधनं अग्निहोत्रमेव, इतिकर्तव्यता अङ्गकलापः । तस्या. अनुष्ठानमग्निहोत्रस्य यथावदनुष्ठानेन
सिध्यति ।
२५ ५. स्वरूपोपकारित्वम्—यागस्वरूपोपकारि किञ्चिदङ्गं यथा द्रव्यं देवता च । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपत्वाद्यागस्य ।
६. फलोपकार्यङ्गं प्रयाजादियागाः ते च प्रकरणादङ्गत्वया गृहीताः ।
७. पञ्चमोक्तमिति—पूर्वमीमांसायां पञ्चमाध्याये क्रमविचारः । तत्र यः प्रकारः, श्रुत्यर्थापाठादिभिः उपदिष्टः स
ग्राह्यः एवमित्यनेन ।

प्रमाणसमधिगतत्वात् । न च तद्विषयाया बुद्धेरनुष्ठेयविषयत्वात्तथात्वं किं तर्हि वेदवाक्यजनितत्वादेव ।

सिद्धार्थपरवाक्यप्रामाण्यसिद्धान्तः

वेदवाक्याधिगतस्य वस्तुनस्तथात्वे सत्यमुष्ठेयत्वविशिष्टं चेदनुतिष्ठति नो चेदनुष्ठेयत्वविशिष्टं नानुतिष्ठति । अननुष्ठेयत्वे वाक्यप्रमाणत्वात्नुपपत्तिरिति चेत् । न ह्यनुष्ठेयस्यैव पदानां संहतिरुपपद्यते । अनुष्ठेयत्वे तु सति तावत्पर्येन पदानां संहत्यन्ते । तत्रानुष्ठेयनिष्ठं वाक्यं प्रमाणं भवतीदमनेनैवं कर्तव्यमिति । न त्विदमनेनैवमित्ये-
वंप्रकाराणां पदशतानामपि वाक्यत्वमस्ति 'कुर्यात्किमेतं कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम्' इत्येवमादीनामन्यतमेऽ-
सति अतः परमात्मेश्वरादीनामवाक्यप्रमाणत्वम् । पदार्थत्वे च प्रमाणान्तरविषयत्वम् । अतोऽसदेतदिति चेत् । न ।
अस्ति मेरुवर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमाद्यननुष्ठेयस्य वाक्यदर्शनात् । न च मेरुवर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमादिवाक्यश्रवणे
मेरुवाचनमुष्ठेयत्वबुद्धिरुपपद्यते । तथोऽस्तिपदसहितानां परमात्मेश्वरादिप्रतिपादकवाक्यपदानां विशेषणविशेष्यभावेन
संहतिः केन वार्यते ।

१०

परमात्मनि प्रयोजनसत्त्वादिपि वेदान्तप्रामाण्यम्

मेवादिज्ञानवत्परमात्मज्ञाने प्रयोजनाभावादयुक्तमिति चेत् । न । "ब्रह्मविदाम्नोति परम्" "मिच्छते
दूषयप्रस्थिः" इति फलश्रवणात्, संसारबीजाविद्याविदोषनिवृत्तिदर्शनाच्च । अनन्यशेषत्वाच्च तज्ज्ञानस्य
जुह्वामिव फलश्रुतेर्यथादत्तवानुपपत्तिः । प्रतिषिद्धानिष्ठफलसंबन्धश्च वेदादेव विज्ञायते । न चानुष्ठेयः सः । न च
परिहरति—न ज्ञानस्येति । अनुष्ठेयनिष्ठत्वमन्तरेण कुतो वस्तुनि प्रयोगप्रत्यययोस्तथार्थत्वमित्याशङ्क्य तयोर्विषयतया १५
तथार्थत्वं तद्वेषकत्वप्रामाण्यात्वं वेति विकल्पस्याऽऽहं दूषयति—न हीति । तदुभयविषयस्य कर्तव्यार्थस्य तथात्वं
न कर्तव्यत्वापेक्ष किंतु मानगम्यत्वादित्यथा विप्रलम्भकविधिवाक्येऽपि तथात्वापत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—न चेति ।
बुद्धिग्रहणं प्रयोगोपलक्षणार्थम् । कर्तव्यतार्थविषयप्रयोगादेर्ननुष्ठेयविषयत्वान्मानत्वं किंतु प्रमाकरणत्वात्तज्जन्यत्वा-
च्चाव्यथोकातिप्रसक्ततादवस्थ्यादतोऽनुष्ठेयनिष्ठत्वं मानत्वेऽनुपयुक्तमित्यर्थः ।

कुतस्तर्हि कार्याकार्यधियावित्याशङ्क्याऽह—वेदेति । वैदिकस्यार्थस्याबाधेन तथार्थत्वे सिद्धे समीहितसाध- २०
नत्वविशिष्टं चेदस्तु तदा कर्तव्यमिति धियाऽनुतिष्ठति । तच्चेदनिष्ठसाधनत्वविशिष्टं तदा न कार्यमिति धिया नानुतिष्ठति ।
अतो मानात्तस्यानुष्ठानानुष्ठानहेतु कार्याकार्यधियावित्यर्थः । तथाऽपि ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वं पदार्थत्वं वा ? नाऽह
इत्याह—अननुष्ठेयत्वं इति । तस्याकार्यत्वेऽपि वाक्यार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—न हीति । उभयत्रासतीति-
च्छेदः । द्वितीयं दूषयति—पदार्थत्वे चेति । ब्रह्मणः शास्त्रार्थत्वमेतदित्युच्यते कार्यस्युष्ठेयं वाक्यप्रामाण्यं दृष्टान्तेन
साधयति—नेत्यादिना । शुक्लकृष्णलोहितमिश्रलक्षण वर्णचतुष्टयं तद्विशिष्टो मेरुरस्तीत्यादिप्रयोगे मेवादिवाक्येऽपि २५
सम्यग्धीदर्शनात्तत्त्वमसिवावाक्यादिपि कार्यस्युष्ठे ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञानसिद्धिरित्यर्थः । दृष्टान्तेऽपि कार्यधीरेव वाक्यादु-
देतीत्याशङ्क्याऽह—न चेति । ननु तत्र क्रियापदाधीना पदसहितयुक्ता वेदान्तेषु पुनस्तदभावात्पदसंहत्ययोगात्कुतो
वाक्यप्रमाणत्वं ब्रह्मणः सम्भवति तत्राऽह—सथेति ।

विमतमफलं सिद्धार्थज्ञानत्वात्समतवदित्यनुमानात्तत्त्वमादे- सिद्धार्थस्यायुक्तं मानत्वमिति शङ्कते—मेवादीति ।
श्रुतिविरोधानामुपानं धुनीते—नेत्यादिना । विद्वदनुभवविरोधाच्च नैवमित्याह—संसारैति । फलश्रुतेर्यथादत्तत्वेना- ३०

१. कुर्यादित्यादि—"एतस्यात् सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्" । इत्युत्तरार्धः । तत्र विधिः इष्टसाधनत्वं तस्य
लक्षणं प्रतिपादकमित्यर्थः । केवललङ्घादेः प्रयोगानर्हंतया सर्वधात्वर्थानुगमकाः कृ-भू-अस्तयः प्रयुक्ताः ।
कुर्यादिति करोतु इत्यस्योपलक्षणम् । क्रियेत इति कर्मणि प्रयोगः तत्रापि विधिशक्तिरस्त्येव । तथा च यजेत,
अथेतव्यः, आनयो भवति । दण्डी भवेत्, दण्डिना भवितव्य, दण्डिना भूयेत, इत्यादयः उदाहार्याः एवमस्-
धातोर्पि । जन्मार्थः भूधातुः, जन्मफलभूतसत्तार्थकः अस्-धातुः इति भेदः ।

३५

२. अस्तिपदेति—"यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः" "सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्येवमादीनां चेत्यर्थः ।

३. जुह्वामिवेति—"यस्य णर्ममयी जुहूर्भवति न स पापं क्लोकं शृणोति"—इति वाक्ये फलश्रवणमर्थवादः । ननु
पणेतया जुहूकणस्य तत् फलमिति 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिरर्थवादः स्यादित्यधिकरणे निर्णीतस्य वाक्य-
भेदापत्तेः (पू० मी०) ।

४. प्रयोगः शब्दप्रयोगः ।

५

प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्मव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात् ।

निषेधवाक्यवत् अनुष्ठेयाभावेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यम्

- धुधार्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलङ्काभिशास्ताभावाविदं भक्ष्यम् अदो ५ भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते । मृगतृणिकायामिव पेयज्ञानं तद्विषयया-
स्त्वपिज्ञानेन, तस्मिन्बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीतज्ञान-
निमित्तायाः प्रवृत्तिनिवृत्तिरेव न पुनर्यतः कार्यस्तदभावे । तस्मात्प्रतिषेधविधीनां वस्तुपाथात्प्रज्ञाननिष्ठतैव न
पुरुषव्यापारनिष्ठतागम्योऽयस्ति । तथेहापि परमात्मादियाथास्त्यज्ञानविधीनां तावन्मात्रपर्यवसानतैव स्यात् ।
तथा तद्विज्ञानसंस्कृतस्य तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्तानां प्रवृत्तीनामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वात् परमात्मादिपाथा-
- १० मानैवादानुमानाबाधकतेत्याशङ्क्याऽह—अनन्येति । पर्णमयीत्वाधिकरणन्यायेन जुह्वाः फलश्रुतेर्यथादत्तं युक्तम् । ब्रह्म-
धियोऽन्यथोत्पन्नप्रापकाभावात्तत्फलश्रुतेर्यथादत्तासिद्धिरिति । अन्यथा शारीरकानारम्भ- स्यादित्यर्थः । श्रुत्यनुमवाच्या
वाक्योत्पन्नज्ञानस्य फलवत्त्वदृष्टेयं कार्यस्मृष्टेस्वर्यं तत्त्वमस्यादेर्मानतेत्युक्तं सम्प्रति शास्त्रस्य कार्यपरत्वादनियमे
हेत्वन्तरमाह—प्रतिषिद्धेति । यद्यपि कलङ्कभक्षणादेर्यथातस्य च सम्बन्धो न कलङ्कं भक्षयेदित्यादिवाक्यात्प्रतीर्यते
तथाऽपि तस्यानुष्ठेयत्वाद्वाक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—न चेति । संबन्धस्याभावात्तत्त्वानुष्ठेयतेत्यर्थः ।
- १५ अभक्षणादि कार्यमिति विविपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—न चेति । तस्यापि कार्यार्थत्वे
विधिनियेधमेदमङ्गान्नजस्य स्वसम्बन्धभावबोधने मुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ लक्षणापातान्निषिद्धविषये रागादिना
प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्युपपत्तितादौदासीन्यादन्यदनुष्ठेयं न
प्रतिभातीत्यर्थः । भावविषय कर्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयं तु निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह—अकर्तव्यतेति ।
अभावस्य भावावस्थाभावात्कर्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हिशब्दार्थः ।
- २० प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलङ्कभक्षणादिज्ञानवशानात्तन्निवृत्तेरनियोगाधीनत्वात्तन्निष्ठमेव वाक्यमेष्ट्यमिति चेन्ने-
त्याह—धुधार्तस्येति । विषयिष्ठबाधनहृतस्य पशोर्मांसं कलङ्कं ब्रह्मवशाच्चविशापयुक्तस्यान्नपानाद्यभोज्यं तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये
च प्राप्ते यद्भ्रमज्ञानं क्षुत्तामस्योत्पन्नं तन्निषेधधीसंस्कृतस्य तद्वीस्मृत्या बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह—मृगतृणिकाया-
मिति । तस्यापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ्यतामिति चेन्नेत्याह—तस्मिन्निति । तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्य-
प्रत्यलसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्ध्यित्यर्थः । दृष्टान्तमुपसहरति—तस्मादिति । दार्ष्टान्तिकमाह—सथेति । न केवलं
- २५ तत्त्वमस्यादिवाक्यानां सिद्धवस्तुमात्रपर्यवसानता किंतु सर्वकर्मनिवर्तकत्वमपि सिध्यतीत्याह—सथेति । अकर्तव्योक्त-
ब्रह्माहमितिज्ञानसंस्कृतस्य प्रवृत्तीनामभावः स्यादिति संबन्धः । अस्माद्ब्रह्माभावाद्द्विपरीतोऽर्थो यस्य कर्तृत्वादिज्ञानस्य

१. अकर्तव्यतेति—प्रमाकरमतम्—न हि स्यादित्यादौ हिसाद्यकरणं विधेयं न तु प्रतिषेधमात्रमिति । तदत्र निषिध्यते ।

२. मानत्वमिति—अनधिगताबाधितप्रयोजनवदर्थज्ञानजनकत्व प्रमाणलक्षणम् । प्रयोजनाभावे च तत्त्वमादिवाक्य-

३० समानमित्यर्थः ।

३ अधःपातः नरकपातः ।

४. प्रतीयत इति—निषेधसमामिष्याहृतलिङ्गः निवर्तना अर्थः । ततः निवर्तनाविषयत्वेन कलङ्कभक्षणादेः अनिष्ट-
साधनत्वमनुमीयते । ततः ततो निवृत्तिः इति भाट्टाः । न्यायमते तु बलवदनिष्ठाननुवन्वित्वमपि लिङ्गं तस्य
नत्रयैज्जयात् बलवदनिष्ठजनकत्व शब्दमिति शेदः ।

३५ ५. संबन्धस्य भक्षणनरकसंबन्धस्य । अभावार्थत्वात्—भावार्थः कृतिपाथ्यः तन्निष्ठत्वाभावात् संबन्धस्येत्यर्थः ।

६ अभक्षणादि—भक्षणाभावसंस्कृतादीत्यर्थः ।

७. अर्थान्तरे संकल्पे ।

८. प्रसक्तैति—रागप्राप्तभक्षणादिक्रियानिवृत्त्युपपत्तितादौदासीन्यं तूष्णीमात्रं ।

९. तद्विपरीतार्थः कर्तृत्वभोक्तृत्वम् ।

स्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तन्निमित्तविज्ञाने बाधितेऽभावः स्यात् । ननु कलङ्कादिभक्षणणादेरनर्थत्ववस्तुया-
थात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तद्बुध्यतवादिविपरीतज्ञाने निर्वर्तिते तद्बुक्षणघनयप्रवृत्त्यभाववदप्रतिषेधविषय-
त्वाच्छास्त्रविहितप्रवृत्त्यभावो न युक्त इति चेत् । न । विपरीतज्ञाननिमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्यां तुल्यत्वात् । कलङ्क-
भक्षणदिप्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वमनर्थार्थत्वं च यथा तथा शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि । तस्मात्परमात्मयाथात्म्य-
विज्ञानवतः शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनानर्थार्थत्वेन च तुल्यत्वात्परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने ५
निर्वर्तिते युक्त एवाभावः ।

नित्यकर्मणामज्ञानप्रयुक्तत्वमेव न तु केवलशास्त्रप्रयुक्तता

ननु तत्र युक्तो नित्यानां तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वादनर्थार्थत्वाभावाच्चाभावो न युक्त इति चेत् । न ।
अविद्यारगद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात् । यथा स्वर्गकामादिदोषवतो दर्शपूर्णमासादीनि काम्यानि कर्माणि
विहितानि तथा सर्वानर्थबोजाविद्यादिदोषवतस्तत्तज्जनिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररगद्वेषादिदोषवतश्च तत्प्रेरिताविशेष- १०
प्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराथिनो नित्यानि कर्माणि विधीयन्ते न केवलं शास्त्रनिमित्ताभ्येव । न चाग्निहोत्रदर्श-
पूर्णमासचतुर्मास्यपशुबन्धसोमानां कर्मणां स्वतः काम्यनित्यत्वविवेकोऽस्ति । कर्तुं गतेन हि स्वर्गादिकामदोषेण
कामार्थता । तथाऽविद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनस्तदर्थान्येव नित्यानीति युक्तं तं प्रति
विहितत्वात् । न परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शोभोपायव्यतिरेकेण किञ्चित्कर्म विहितमुपलभ्यते । कर्मनिमित्त-
तैश्चिन्तितानामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वादिति हेतुः । कदा पुनस्तादृशभावः स्यादत आह—परमात्मादीति । भ्रान्ति- १५
प्राप्तभक्षणगादिनिरासेन निवृत्तिनिष्ठतया निषेधवाक्यस्य मानत्ववत्त्वमादेरपि प्रत्यगज्ञानोत्पक्तानुत्पादिनिवर्तकत्वेन
मानत्वोपपत्तिरिति समुदायार्थः । दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्वैषम्यमाशङ्कते—नन्विति । तस्य निषिद्धत्वादनर्थार्थत्वमेव
यद्वस्तुयाथात्म्यं तज्ज्ञानेन निषेधे कृते तत्सकारद्वारा संपादितस्मृत्या शास्त्रीयज्ञानेन विपरीतज्ञाने बाधिते तत्कार्य-
प्रवृत्त्यभावो निमित्ताभावे नैमित्तिकाभावान्यायेन युक्तो न तथाऽग्निहोत्रादिप्रवृत्त्यभावो युक्तः । ब्रह्मविदाऽग्निहोत्रादि
न कर्तव्यमिति निषेधानुपलम्भादिदित्यर्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्येनार्थाभिप्रेक्ष्यमग्निहोत्रादीति मन्वानः साम्यमाह— २०
नैत्यादिना । शास्त्रीयप्रवृत्तीनां गर्भवासादिहेतुत्वादनर्थार्थत्वमह कर्तव्याद्यभिमानकृतत्वेन विपरीतज्ञाननिमित्तत्वम् ।
एतदेव दृष्टान्तावधृम्भेन स्पष्टयति—कलङ्कोति ।

काम्यानामज्ञानहेतुत्वानर्थार्थत्वाभ्यां विदुषस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो नित्यानां तु शास्त्रमात्रप्रयुक्तानुष्ठानत्वाज्ञा-
ज्ञानकृतत्वं प्रत्यवायाख्यानार्थध्वंसित्वाच्च नानर्थकरत्वमतस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो न भवतीति शङ्कते—नन्विति ।
नित्यानां शास्त्रमात्रकृतानुष्ठानत्वमसिद्धमिति परिहरति—नैत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति—यथेति । अविद्यादीत्यादि-
शब्देनास्मितादिवल्लेशचतुष्टयौकिकः । तैरविद्यादिभिर्जनितेष्टप्राप्ती तादृगनिष्टप्राप्ती च क्रमेण रागद्वेषवतः पुरुषस्येष्ट- २५
प्राप्तिमनिष्टपरिहारं च वाञ्छतस्ताभ्यामेव रागद्वेषाभ्यामिष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदित्यविशेषकामनाभिः प्रेरितावि-
शेषप्रवृत्तियुक्तस्य नित्यानि विधीयन्ते । स्वर्गकामः पशुकाम इति विज्ञेयार्थिनः काम्यानि । तुल्यं नृभयेषां केवल-
शास्त्रनिमित्तत्वमित्यर्थः । किंच काम्यानां दुष्टत्वं दृढता नित्यानामपि तदिष्टमुत्पत्तिविनोपप्रयोगाधिकारादिविरूपे
विशेषाभावादित्याह—न चेति । कथं तर्हि काम्यनित्यविभागस्तत्राऽह—कर्तुं गतेनेति । स्वर्गकामः पशुकाम इति
विज्ञेयार्थिनः काम्यविधिरिष्टं मे स्यादनिष्टं मा भूदित्यविशेषकामप्रेरिताविशेषपितप्रवृत्तिमतो नित्यविधिरित्युक्तमित्यर्थः । ३०
नन्वविद्यादिदोषवतो नित्यानि कर्माणीत्ययुक्तं परमात्मज्ञानवतोऽपि यवज्जीवश्रुतेस्तेषामनुष्ठेयत्वादित्याहङ्कथं श्रुतेरिव-
रकविषयत्वाभिमित्याह—न परमात्मेति । “योगारूढस्य तस्यैव शम कारणमुच्यते” इति स्मृतेर्ज्ञानपरिपक्वे कारणं
कर्मोपशम एव प्रतीयते न तथा कर्मविधिरित्यर्थः । न केवलं विहितं नोपलभ्यते न संभवति चेत्याह—कर्मनिमित्तेति ।

१ अविशेषप्रवृत्तेः लौकिककर्मणि वा स्तम्भनोच्चाटनादिप्रवृत्तेषां सभवात् । तद्व्यावर्तयितुं शास्त्रेण नित्यानि
विहितानि यथा सन्ध्याया गायत्रीजपः । बुद्धिप्रेरकस्य सवितुः ध्यान वियमानुकूल्येन लाभकरप्रवृत्तिषु ३५
प्रेरणकरत्वेन दृष्टार्थमपि ।

२ शोभोपायः कर्मनिवृत्तिरूपोपायः ।

३ तन्निमित्तानां प्रवृत्तीनां बाध इति सवन्धः ।

देवतादिसर्वसाधनविज्ञानोपमर्देन ह्यात्मज्ञानं विधीयते ।

ब्रह्मज्ञानिनः कर्मप्रवृत्त्यनुपपत्तिः

- न चोपमर्दितक्रियाकारकाविज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिरुपपद्यते । विभिन्नक्रियासाधनाविज्ञानपूर्वकत्वात्क्रिया-
प्रवृत्तेः । न हि देशकालाद्यनवच्छिन्नास्यूलाद्व्याविब्रह्मप्रत्ययवारिणः कर्मावसरोऽस्ति । भोजनादिप्रवृत्त्यवसरवत्या-
५ षिंति चेत् । न, अविद्यादिकेवलदोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः । न तु तयाऽनियतं कदाचि-
क्रियते कदाचिन्न क्रियते चेति नित्यं कर्मोपपद्यते । केवलदोषनिमित्तत्वात् भोजनादिकर्मणोऽनियतत्वं स्यात् दोषो-
द्भवाभिभवयोरनियतत्वात्कामानामिव कान्येषु । शास्त्रनिमित्तकालाद्यपेक्षत्वाच्च नित्यानामनियतत्वानुपपत्तिः
दोषनिमित्तत्वे सत्यपि यथा काम्याग्निहोत्रस्य शास्त्रविहितत्वात्सायंश्रातःकालाद्यपेक्षत्वमेवम् । तद्भुजनादिप्रवृत्तौ
यदा नास्ति त्वं संसारी किंत्वकर्त्रेणोक्तं ब्रह्मासीति श्रुत्या ज्ञाप्यते तदा देवतायाः संप्रदानत्वं करणत्वं ब्रीह्यादेरित्येतत्
१० सर्वमुपमृदितं भवति । तत्कथमकर्त्रादिज्ञानवतः संभवति कर्मविविरित्यर्थः ।

- उपमृदितमपि वासनावगादुद्भवित्यति । ततश्च विदुषोऽपि कर्मविधिः स्यादित्यागच्छयाऽह—न चेति । वास-
नावगादुद्भूतस्याऽऽभासत्वादात्मस्मृत्या पुनः पुनर्वाधान्न विदुषो न कर्मप्रवृत्तिरित्यर्थः । किञ्चानवनिष्ठं ब्रह्मात्मीति
स्मरतस्तदात्मकस्य देशादिसापेक्षं कर्म निरवकाशमित्याह—नह्येति । विदुषो भिक्षाटनादिवत्कर्मावसरः स्यादिति
शङ्कते—भोजनादौति । अपरोक्षज्ञानवतो वा परोक्षज्ञानवतो वा भोजनादिप्रवृत्तेः ? नाऽह । अनभ्युपगमात्तत्प्रवृ-
१५ त्तौचित्यानुवृत्तिमात्रत्वादिगर्भहोत्रादेरवधितामिमाननिमित्तस्य तयात्वानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—नेति । न द्वितीयः ।
परोक्षज्ञानिनः शास्त्रानपेक्षसूत्रिपामादिदोषकृतत्वात्तत्प्रवृत्तेरित्याह—अविद्यादौति । अग्निहोत्राद्यपि तथा
स्यादिति चेन्नेत्याह—न त्विति । भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तिं विवृणोति—केवलेति । न तु तथेत्यादि
प्रपञ्चयति—शास्त्रनिमित्तेति । तर्हि शास्त्रविहितकालाद्यपेक्षत्वात्तत्त्वानामदोषप्रभवत्वं भवेदित्यागच्छयाऽह—दोषेति ।
एवं दोषकृतत्वेषु नित्यानां शास्त्रसापेक्षत्वात्कालाद्यपेक्षत्वमिवरुद्धमित्याह—एवमिति । भोजनादौदोषकृतत्वेषु—
२० 'चैतुर्वर्ण्यं चरेद्भक्ष' 'यतीनां न चतुर्गुणम्' इत्यादिनियमवद्विदुषोऽग्नहोत्रादिनियमोऽपि स्यादिति शङ्कते—तद्भुजना-
दौति । विदुषो नास्ति भोजनादिनियमोऽतिक्रान्तवित्त्वित्वात् । न चैतावता यथेष्टप्रेषादपि अवमाधीनाऽपि न कृता हि
सा । न च तौ विदुषो विद्येते अतोऽविद्यावस्थायामयसती. यथेष्टप्रेषा विद्यादगत्यां कुतः स्यात् । संस्कारस्याप्य-
भावात् । वाधितानुवृत्तेश्च । अग्निहोत्रादेस्त्वनाभासत्वाच्च वाधितानुवृत्तिरित्याह—नेति । किंवाविदुषां विविन्विपूणमेव
नियमः । तेषां विधिनियमवगोचरत्वात् । न च तेषामप्येव ज्ञानोदयपरिपक्व्यौ । तस्यान्यनिवृत्तिरूपस्य स्वयंक्रियात्वा-

- २५ १. देवतादिसाधनानि यानि तेषु मिथ्यात्वबुद्धिः, तेषु संप्रदानत्वकरणत्वादौ च मिथ्यात्वेनाभावबुद्धिश्च ।
२. विज्ञानोपमर्देन—क्रियाकारकादिभेदज्ञाननिवृत्तिफलमात्मज्ञानं विद्यते अज्ञातमात्मानं ज्ञापयति । तृतीया फले
हेतौ । ज्ञानस्य विधिज्ञाज्ञातज्ञानजननम् ।
३. उपमर्दितेति—इदं ब्रीह्यादि पुरोडागादि वा साधनम् 'अनेन देवता प्रीणनीये'ति भावना च नोत्पद्येत । तेषां
मिथ्यात्वेन निश्चितत्वात् श्रुत्यनुसंगाम्याम् ।
३० ४. केवलेति—नित्यं कर्म शास्त्रेण अविद्यादिदोषेण च प्रयोज्यं ततो नियतम् । भोजनादिकं तु दोषमात्रेण प्रयोज्यम्
अतोऽनियतम् । कदाचित् क्रियते कदाचिन्न क्रियते इत्यनियतं ब्रह्मवित्तु वतते । अतः दोषोद्भवाभिभवयोर-
नित्यत्वं कादाचित्कमित्युक्तम् । प्रयोज्यत्वं अनुपपत्त्यर्थम् ।
५. ब्रह्मविदां भिक्षाचरणे 'चतुर्वर्ण्यं चरेदित्युक्तम् । 'शौचं तु यतीनां चतुर्गुणं गृहस्थापेक्षया कर्त्तव्यमित्युक्तं
धर्मशास्त्रे । एते नियमाः भिक्षादिक्रियायां न प्रयोजकाः क्षुधाऽभावे भिक्षाज्जाचरणात् क्षुत्पीडया यदा भिक्षार्थं
गम्यते तदा नियमा अनुरोद्धव्या इत्यर्थः । यद्यपि नियमविधौ 'ब्रीहिर्मियंजेत' इत्यादौ इतरनिवृत्तिः अर्थात् न
३५ तु शब्दात् । अतः ब्रीहिर्मियंजेत कर्त्तव्यो यागः इतरधान्ये न कर्त्तव्य इत्यर्थः । तथाप्यत्र नियमपदं इतरव्यावृत्तिं
गन्धदेव बोधयति भिक्षाचरणस्य क्षुधादिप्रयुक्ततयाऽनुष्ठानात् । तत्र शास्त्रानपेक्षणात् इतरव्यावृत्तेरेव च
अपेक्षणात् । अतः इतरनिवृत्त्या यदनुष्ठायते यतिभिर् तेनैव नियमोज्जुष्टितो भवति अर्थात् क्रियाया एव
प्रयोजकत्वं न तु निवृत्तिरूपस्याभावस्य ।

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुद्गायत् । यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येभ्यन्तीति

तमभिद्वृत्य पाप्मनाविध्यन्तस यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥२॥

नियमवत्त्वादिति चेत् । न, नियमस्याक्रियात्वात्क्रियायाश्चाप्रयोजकत्वाच्चासौ ज्ञानस्यापवादकरः । तस्मात्परमात्मन्याथात्यन्तविशेषे तद्विपरीतस्थूलद्वैतविज्ञाननिवर्तकत्वात्सामर्थ्यात्सर्वकर्मप्रतिषेधविध्यर्थत्वं सम्पद्यते । ५ कर्मप्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वाच्च तथा प्रतिषेधविषये । तस्मात्प्रतिषेधविधिवच्च वस्तुप्रतिपादनं तत्परत्वं च सिद्धं ज्ञास्त्वस्य ॥१॥

भावात् । नापि स क्रियामाक्षिपन्नह्यविद्यां प्रतिक्षिपति । अन्यनिवृत्त्यात्मनस्तदाक्षेपकत्वासिद्धेरित्याह—नियमस्येति । कर्मसु रागादिमतोऽधिकाराद्विरक्तस्य ज्ञानाधिकाराज्ज्ञानिनो हेत्वभावादेव कर्माभावात्तस्य भोजनाद्यतुल्यात्वात्तत्त्वभादेः सर्वव्यापारोपरमात्मकज्ञानहेतोर्निवर्तकत्वेन प्रामाण्यं प्रतिपादितमुपसंहरति—तस्मादिति । तस्य विधिरूपत्वादेकं १० वाक्यम् । तस्य निषेधवाक्यवत्तत्त्वज्ञानहेतोस्तद्विरोधिभिर्भ्याज्ञानध्वसित्वादक्षेपव्यापारनिवर्तकत्वेन कूटस्थवस्तुनिष्ठस्य युक्तं प्रामाण्यम् । मिथ्याज्ञानध्वसे हेत्वभावे फलाभावन्यानेन सर्वकर्मनिवृत्तेरित्यर्थः । तत्पदोपात्तं हेतुमेव स्पष्टयति—कर्मप्रवृत्तीति । यथा प्रतिषेधे भक्षणत्वाद् प्रतिषेधशास्त्रवशात्प्रवृत्त्यभावस्तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यसामर्थ्यात्कर्मत्वमपि प्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्प्रामाण्यमपि तुल्यमित्यर्थः प्रतिषेधशास्त्रवशात्प्रामाण्ये तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्योच्यमाने तथैव निवृत्तिनिष्ठत्वं स्यान्न वस्तुप्रतिपादकत्वमित्यावाङ्मुखाऽह—तस्मादिति । प्रतिषेधो हि प्रसक्तक्रिया निवर्तयस्तदुपलक्षितो १५ दासीत्यात्मके वस्तुनि पर्ववस्यति । तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापि वस्तुप्रतिपादकत्वमिच्छद्विधित्यर्थः । वेदान्तांतां सिद्धे प्रामाण्यवदर्थवादादीनामन्यपरानामपि सर्वदाविसंवादयोरभावे स्वायं मानत्वसिद्धौ सिद्धा विगुद्धादिगुणवती प्राणदेवेति चकारार्थः ॥१॥

१. ते ह वाचमूचुरित्यादि—अत्र ब्रह्मसूत्रतृतीयतृतीये वाजसनेयके च विचारः—‘ते ह वाचमूचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथनात्ययामेति ते ह वाचमूचुरित्यादि’ । ततः आसुरपाप्मविक्षत्वेन वागादीन् निन्दित्वा मुख्यप्राणः २० परिगृह्यते—‘अथ हेमसासन्धिमि’ति । छान्दोग्ये च ‘ते देवा उद्गीथमाजहूरित्युपक्रम्य ‘य एवायं मुख्य’ प्राणस्तमुद्गीथमुपासाचक्रिरे’ इत्यादिना मुख्यप्राणः परिगृह्यते । उभयत्र प्राणोपासनमेव विधीयते इति विद्याभेदः । यद्यपि वाजसनेयके ‘र्वं न उद्गाये’ति उद्गीथकतुल्येन प्राण उच्यते इतरत्र तु ‘तमुद्गीथमुपासाचक्रिरे’ इत्युद्गीथत्वेनेति विद्याभेदः प्रतीयते तथापि देवासुरयुद्धादिबहुतरसाम्याद्वैचैक्यत्वमिति प्राप्ते ‘न वा प्रकरणमेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्’ इति विद्याभेदः सिद्धान्तितः छान्दोग्ये ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमि’ति २५ उद्गीथावयवे ओकारे प्राणः उपारस्य. श्रूयते इतरत्र तु उद्गीथशब्देन सकला उद्गीथभक्तिः ग्राह्या तस्याश्च कर्ता यः श्चत्विक् सः प्राणत्वेनोपास्यः इति कर्मभेद इति ।

ननु ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमि’त्यत्र ओकारोद्गीथयोः सामानाधिकरण्यं श्रूयमाणस्य अघ्यासे वा अपवादे वा एकत्वे वा विशेषणविशेष्यभावे वा इति चतुर्विधे कीदृशमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात्तद्विनिर्धारणमिति पूर्वपक्षे व्यासश्च समञ्जस इति सिद्धान्तः । ओकारस्य सर्ववैदव्यापिनो ग्रहणप्रसक्तौ उद्गीथ इति ३० विशेषणं तथा चोद्गीथावयवे ओकारे प्राणद्विधिरिति सिद्धान्तः ।

२. नियमस्येति—नियम इतरत्वावृत्तिः । अतः तस्य ब्रह्मविदनुष्ठाने न प्रयोजकत्वम् । क्रिया तु अग्निहोत्रादिका सापि विद्वत्कृता न प्रयोजिका, तस्या ब्रह्मविदि दृश्यमानाया अप्रयोजकत्वं आभाररूपतया, अननुष्ठापकत्वं परोक्षज्ञानवता क्रियासाणस्तु तु प्रयोजकत्वमिष्टमेव न तावता साक्षात्कारवत्. कर्माधिकारः ।

३. स्थूलद्वैतादिनिवर्तकत्वात्—इदं च अस्थूलादिवाक्येन ब्रह्माणि प्रपञ्चाभावनिश्चयाद्भवति । ३५

४. सामर्थ्यात् तदव्ययानुपपत्त्या सर्वकर्मनिवर्तकता ।

५. प्रकृते योजयति—वेदान्तानामिति ।

६. संवादादि संवादयोरभावे—‘अग्निहिमस्य भेषजमि’त्यादिवाक्यानि नापूर्वाधानि प्रत्यक्षादिसंवादात् । ‘पापानाः क्लवन्ते’ इत्यादीनि प्रत्यक्षादिसंवादात् न स्वार्थे प्रमाणानि ‘वज्रहस्तः पुरन्दर’ इत्यादीनि तु प्रमाणान्तरविरोधाद्विरोधयोरभावात् स्वार्थे प्रमाणानि इति देवताधिकरणन्यायः अत्रोपनिबद्धः । ४०

ते देवा हेमं घिनित्स्त्रिय वाचं वागभिमानिनीं देवतामृचरुक्तवन्तः । त्वं नोऽस्मभ्यमुद्गायौद्गात्रं कर्म
 कुरुष्व धाम्देवतानिर्वर्त्यमौद्गात्रं कर्म दृष्टवन्तः । तामेव च वाचं देवतां जपमन्त्राभिधेयामसतो मा सद्गमयेति ।
 अत्र चोपासनायाः धर्मणश्च कर्तृत्वेन वागाद्य एव विवक्ष्यते । कस्मात् ? यस्मात्परमार्थतस्तत्कर्तृकस्तद्विषय एव
 च सर्वो ज्ञानकर्मसंयवहारः । वक्ष्यति हि “ध्यायतोव लेलायतोव” इत्यात्मककर्तृवामात्रं विस्तरतः षष्टे । इहापि
 ५ चाध्यायान्त उपसंहरिष्यत्याहुतादिज्रियाकारकफलजातम् “त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म” इत्यविद्याविषयम् ।
 अव्याकृतात्तु ग्रथपरं परमाह-नाख्यं विद्याविषयमनामरूपकर्मत्मकं नेति नेतीतोतरप्रत्याख्यानोपसंहरिष्यति पृथक् ।
 यस्तु वागादिसमाहारोपाधिपरिकल्पितः संसारीत्मा तं च वागादिसमाहारपक्षपातिनमेव दर्शयिष्यति “एतेभ्यो
 भूतेभ्यः समुत्थाय ताभ्येवानुविनश्यती”ति । तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्मकर्तृत्वफलप्राप्तिविद्वत् । तथेति
 तस्याऽस्त्विति देवेरुक्ता वाक्तेभ्योऽर्थेभ्योऽर्थोदगायदुद्गात्रं कृतवतो । कः पुनरसौ देवेभ्योऽर्थोदगात्रकर्मणा वाचा
 १० निर्वातितः कार्यविशेष इति । उच्यते—यो वाचि निमित्तभूतायां वागादिसमुद्गाय य उपकारो निष्पद्यते वदनादि-
 व्यापारेण स एव । सर्वेषां ह्यसौ धाम्बदनाभिनिवृत्तो भोगः फलम् । तं भोगं सा त्रिषु पदानेषु कृत्वाऽवशिष्टेषु

ज्ञानमिह परोक्षमात्रमित्येतत्प्रसङ्गागत विचारं परिसमाप्य ते ह वाचमित्यादि व्याचष्टे—ते देवा इति ।
 अचेतनाया वाचो नियोज्यत्वं वाचयति—धाम्भिमानिनीमिति । नियोक्त्या देवानामभिप्रायमाह—वाग्देवतेति ।
 नन्वाद्गात्रं कर्म जपमन्त्रप्रकाश्या देवता निर्वर्तयिष्यति नतु वाग्देवतेति तत्राऽह—तामेवेति । असतो मा सद्गमयेति
 १५ जपमन्त्राभिधेया दृष्टवन्त इति पूर्वेण सम्प्रन्व । वागाद्याध्यय कर्तृत्वादि दर्शयतोऽर्थवादस्य प्राप्त्यङ्गं तात्पर्यमाह—
 अत्र चेति । आत्मेश्वरे कर्तृत्वादवभासमाने तस्य वागाद्याध्ययत्वमयुक्तमित्याह—कस्मादिति । परस्य जीवस्य वा
 कर्तृत्वादि विवक्षितमिति विकल्प्याऽहं रूपयति—यस्मादिति । विचारदशाया वागादिसङ्घातस्य क्रियाविशेषमिवा-
 त्कर्तृत्वादिस्तदाश्रयो यस्मात्प्रतीतस्तत्सत्तात्परस्याऽऽत्मनः स्वतस्तच्छक्तिजन्यस्य न तदाश्रयत्वमित्यर्थः । किञ्चाविद्याश्रयः
 सर्वो व्यवहारो न तद्वीने परस्मिन्नवतरीत्याह—तद्विषय इति । “कर्ता शान्त्यर्थवत्त्वात्” इति न्यायेन कर्तृत्वमात्मनो-
 २० ऽङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्य “यथा च तथोभयथा” इति न्यायादां पाधिकं तस्मिन्कर्तृत्वमित्यभिप्रेत्याह—वक्ष्यति हीति ।
 यदुक्तमविद्याविषयं सर्वो व्यवहार इति तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—इहापीति । इतश्च परस्मिन्नात्मनि कर्तृत्वादि-
 व्यवहारो नास्तीत्याह—अव्याकृतात्स्थिति । अनामरूपकर्मत्मकमित्यस्मादुपरिष्ठातस्यमहाहृत्य पृथगविद्याविषया-
 क्रियाकारकफलजातादिति शेष । मा भूत्परमात्मा कर्तृत्वाद्याश्रयो जीवस्तु स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याह—यस्त्विति ।
 जीवशब्दवाच्यस्य विशिष्टस्य कल्पितत्वात् तत्त्विकं कर्तृत्वादिक किन्तु तद्वद्वारा स्वरूपे समारोपितमिति भावः ।
 २५ आत्मनि तत्त्विककर्तृत्वाद्यभावे फलितमर्थवादतात्पर्यमुपसंहरति—तस्मादिति ।

तात्पर्यमर्थवादस्योक्त्वा निश्चय्या वाग्देवतया यत्कृतं तदुपपत्त्यस्यति—तथेत्यादिना । उद्गातात्वं जपमन्त्र-
 प्रकाशयत्वं चाऽऽत्मनोऽङ्गीकृत्य वागुद्गाने प्रवृत्ता चेतया कश्चिदुपकारो देवानामुद्गानेन निर्वर्तनीय स च नास्तीति
 बाह्यते—कः पुनरिति । वदनादिव्यापारे सति य सुखविशेषं सङ्घातस्य निष्पद्यते स एव कार्यविशेष इत्याह—
 उच्यते इति । यो वाचीति प्रतीकमात्राया व्याख्यायते कथं पुनर्वाचो वचनं चक्षुषो दर्शनमित्यादिना निष्पन्नं फलं
 ३० सर्वसाधारणमित्याशङ्क्यानुभवनमनुसृत्याह—सर्वेषामिति । किञ्च देवार्थमुद्गायन्त्या वाच स्वार्थमपि किञ्चिदुद्गान-

- १ वागादिमहाहारपक्षपाती तत्तादात्म्याभ्यासपरिनिष्पन्नस्वरूपो जीव तथैवाविद्यात्मकः । ताभ्येवानुविनश्यति
 इति—मैत्रेयो प्रति याज्ञवल्क्योपदेश । वस्तुतस्तु विनाश न जीवस्वरूपस्य, अपि तु सुषुप्तिप्रलययोः तदुपादे-
 रित्यर्थः । इदं चोत्तरं मानाऽसर्गस्त्वस्य भवति इति याज्ञवल्क्योक्त्या गम्यते । ज्ञानकर्म उपासनाख्यं कर्म ।
 २ ‘ब्रह्मा वा इदमग्र आसीद’ इत्यस्मिन् खण्डे ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इति ब्रह्मावेदज्ञानवत् सर्वोत्पत्त्ये प्रतिपाद्य ततः
 ३५ ‘यत्सत्तात्मानोत्पारम्याविद्याविषयं’ प्रपञ्च विस्तरेण निरूपित । अन्ते च ‘त्रयं वा इदमिदं’ इत्यनेन अविद्या-
 विषयस्य सर्वस्य नामरूपकर्मस्वन्तर्भाव्यं सर्वस्य ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वमुक्तम् । ‘तदेतत् त्रयमेकमयमात्मा’ इत्य-
 नेत्यर्थः । अतः करणानामेव कर्तृत्वं वक्ष्ये नात्मनः तस्य निर्विकारत्वादित्यर्थः ।
 ३ कर्ता शान्त्यर्थवत्त्वात् (ब्र. सू. २-३-१३) आत्मा जीवः कर्ता यजेत दद्यात् जुहुयात् इत्यादिशास्त्रस्य
 एवं ‘एष हि द्रष्ट श्रोता’ इत्यादिशास्त्राया वैयर्थ्यपातात् इति प्रसाध्य तत्कर्तृत्वं न स्वाभाविकमपि तु अन्तः-
 ४० करणादुपाधितादात्म्याभ्यासकृतम् । कुर्यादे अन्तःकरणधर्मत्वात् इत्यर्थः ।

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उद्गायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येध्यन्तीति तमभिद्वुत्य पाप्मानाविध्यन्तस यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥३॥

अथ ह चक्षुरुचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुद्गायत् । यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येध्यन्तीति तमभिद्वुत्य पाप्मानाविध्यन्तस यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥४॥

नवसु स्तोत्रेषु बाचनिकमातिवर्ण्यं फलं यत्कल्याणं शोभनं वदति वर्णानभिनिर्वर्तयति तदात्मने नह्यमेव । तद्वध-साधारणं वाग्देवतायाः कर्म यस्यस्म्यवर्णानामुच्चारणमतस्तदेव विशेष्यते यत्कल्याणं वदतीति । यत्तु वदनकार्यं सर्वसंघातोपकारात्मकं तद्व्याजमानमेव । तत्र कल्याणवदनात्मसम्बन्धासङ्गावसरं देवताया रम्भं प्रतिरूप्यते विदुरसुराः कथमनेनोद्गात्रा नोऽस्मैऽस्वाभाविकं ज्ञानं कर्म चाभिभूयतीत्य शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण व्योतिषोद्- १० गात्रात्मनाऽत्येध्यन्तीतिगमिष्यन्तीत्येवं विज्ञाय तमुद्गातारमभिद्वुत्याभिगम्य स्वनाऽऽसङ्गलक्षणेन पाप्मानाविध्य-स्ताडितवन्तः सयोजितवन्त इत्यर्थः । स यः स पाप्मा यः प्रजापतेः पूर्वजन्मावस्थस्य वाचि क्षिप्तः स एष प्रत्यक्षी-क्रियते । कोऽसौ । यदेवेदमप्रतिरूपं अनुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति येन प्रयुक्तोऽस्यबोभत्सानुताद्यनिच उन्नपि वदति । अनेन कार्येणऽप्रतिरूपवदनेनानुगम्यमानः प्रजापतेः कार्यभूतासु प्रजासु वाचि वर्तते । स एवाप्रतिरूप-वदनेनानुमितः स प्रजापतेर्वाचि गतः पाप्मा कारणानुविधायि हि कार्यमिति ॥२॥ १५

मस्ति । तथा च ज्योतिष्टोमे^३ द्वादश स्तोत्राणि तत्र त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु याजमानं फलमुद्गातानेन कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु यत्कल्याणवदनसामर्थ्यं तदात्मने स्वायमेवाऽऽगायदित्याह—तं भोगमिति । अतिलिङ्गा क्रीतत्वान्न फल-सम्बन्धः सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—बाचनिकमिति । ‘अथाऽऽत्मेऽज्ञाद्यमागायत्’ इति श्रुतमित्यर्थः । कल्याणवदनसा-मर्थ्यस्य स्वायमेवं समर्थयते—तद्वेति । कल्याणवदनं वाचोऽसावारणं चेत्कस्तीह यो वाचीत्यादेर्विषयस्तत्राऽह—यत्चित्ति । २०

वाग्देवतायामसुराणामवकाशं दर्शयति—तत्रेति । स्वार्थे परार्थे चोद्गाने सतीति यावत् । कल्याणवदनस्या-ऽऽत्मना वाचैव सम्बन्धे योऽप्रमासङ्गोऽभिनिवेशः स एवावसरो देवतायास्तमवसरं प्राप्येत्यर्थः । अवसरमेव व्याकरोति-रम्भमिति । अस्मानतीत्येति सम्बन्धः । कोऽसावसुरात्ययस्त व्याचष्टे—स्वाभाविकमिति । तत्रोपायमुपन्यस्यति—शास्त्रेति । असुरानभिभूय केनाऽऽत्मना देवाः स्थास्यन्तीति विवक्षायामाह—ज्योतिषेति । प्रजापतेर्वर्चि पाप्मा क्षितो-ऽपुनरिति कुतोऽजगम्यते तत्राऽह—स यः स पाप्मेति । प्रतिषिद्धवदनमेव पाप्मेत्युक्तमदृष्टस्य क्रियातिरिक्तत्वाङ्गी- २५ रादित्याशङ्क्याऽह—येनेति । असम्यं समानहं स्त्रीवर्णनादि । बीभत्सं भयानकं प्रेतदिवर्णनम् । अनृतमयथादृष्ट-वचनम् । आदिशब्दादिपञ्चनलं गृह्यते । किमत्र प्रजापतेर्वर्चि पाप्मसत्त्वे मानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य स एव स पाप्मेति व्याकरोति—अनेनेति । प्राजापत्यासु प्रजासु प्रतिपन्नेनासत्यवदनादिना लिङ्गेन तद्वचि पाप्माऽनुमीयते । विमत पाप्मपूर्वकं प्रतिकूलधीविषयत्वादु-खवद्यं स पाप्मा प्रजावाच्यनुमितः स एव प्रजापतिर्वाचि पाप्मानं गमयति । विमत कारणपूर्वकं कार्यत्वादुष्टवत् । न च प्रजागतं दुरितं प्राजापत्यं तद्विना हेतुन्तरादेव स्यात्कारणानुविधायित्वात्कार्यस्य । ३० न च तत्कारणेऽपि परस्मिन्प्रसङ्गः ‘अपापविद्यम्’ इति श्रुतेः । न च ‘न ह वै देवान्याप गच्छति’ इति श्रुतेनैव सूत्रेऽपि पापवेषस्तस्य फलावस्थस्यापापत्वेऽपि यजमानावस्थस्य तद्भावादित्यर्थः । आद्यसकाराभ्या कारणस्थ पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यस्थत्वमुच्यते । उत्तराभ्यां तु कार्यस्थ पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारणस्थत्वमिति विभागः ॥२॥

१. अस्मानित्यस्य विवरणं स्वाभाविकं कर्म ज्ञान चेति

२. ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्राणि वहिष्पवमानं, माध्यन्दिनपवमानं, आर्भवपवमानश्च त्रिषु सवनेषु । चत्वार्यज्यानि ३५ चत्वारि पृष्ठानि अन्तिममग्निष्टोमस्तोत्रं ‘अथात्मनेऽज्ञाद्यमागायत्’ इत्युक्त्या त्रिषु पवमानेषु यजमानफलार्थं गानं कृत्वा अवशिष्टेषु नवसु स्वफलार्थं गानं कृतवतीत्यर्थः ।

- अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं, शृणोति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येभ्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं, शृणोति स एव स पाप्मा ॥५॥
- अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं, संकल्पयति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येभ्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं, संकल्पयति स एव स पाप्मेवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासुजज्ञेवमेनाः पाप्मनाविध्यन् ॥६॥
- अथ हेममासन्त्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येभ्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त यथाहमा-
- नमृत्वा लोष्टो विष्वं सेतैव ह्रैव विष्वं समाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन् परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥७॥

तथैव द्वापादिदेवता उद्गीथनिर्दत्तत्वाभ्यपमन्त्रप्रकाश्या उपास्याञ्चेति क्रमेण परीक्षितवन्तः । देवानां चैतन्निष्ठितमासीत् । वागादिदेवताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः कल्याणविषयविशेषात्मसंभवास्तद्भूतोरसुरापाप्म-संसर्गादुद्गीथनिर्दत्तनासमर्थाः । अतोऽनभिधेया असतो मा सवृगमयेत्यनुपास्यान्वाशुद्धत्वादितराव्यापकत्वाच्चेति ।

१५ एवमु खल्वनुक्ता अप्येतस्त्वधादिदेवताः कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनादेवं वागादिवदेवैनाः पाप्मनाऽविध्यन्पाप्मानं विद्वन्त इति यदुक्तं तत्पाप्मभिरुपासुजन्पाप्मभिः ससर्गं कृतवन्त इत्येतत् ॥३-४-५-६॥

- वागादिदेवता उपासीना अपि मृत्त्वन्तिगमनायाशरणाः सन्तो देवाः क्रमेण । अथानन्तरं हेममित्यभिनय-प्रदर्शनम् । आसन्त्यमास्ये भवमासन्त्यं मुखान्तर्विलस्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेत्येवं शरणमुपगतोऽस्यः स एष प्राणो मुख्य उवगायदित्यादि पूर्ववत् । पाप्मनाऽविध्यन्तस्त्वेवं कर्तुमिष्टवन्तस्ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं
- २० मुख्य प्राणम् स्वेनाऽऽसङ्गदोषेण वागादिषु लब्धप्रसारास्तवम्यासानुवृत्त्या संदिलभ्यमाणा विनेशुविनष्टा विष्वस्ताः । कषमिवेति वृष्टान्त उच्यते—स यथा स वृष्टान्तो यथा-लोकैःक्रमानं पाषाणमृत्वा गत्वा प्राप्य लोष्टः पांसुपिण्डः पाषाणवृण्णानायाहमनि निक्षिप्तः स्वयं विष्वसेत विलसेत विचूर्णीभवेत्, एवं ह्रैव यथाऽयं वृष्टान्त एवमेव विष्वंसमाना विशेषेण ध्वंसमाना विष्वञ्चो नानागतयो विनेशुविनष्टा यतस्ततस्तस्मादसुरविनाशाद्भवत्प्रतिबन्ध-भूतेभ्यः स्वाभाविकासङ्गजनितपाप्मन्यो वियोगावसंसर्गार्थमिमुख्यप्राणाध्यवलादेवा वागादयः प्रकृता अभवन् ।
- २५ किमभवत् । स्वं देवतारूपमगम्याद्यात्महं वक्ष्यमाणम् पूर्वमप्यगम्याद्यात्मान एव सन्तः स्वाभाविकेन पाप्मना

वागदेवताया जपमन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वञ्च नेति निर्घर्मावशिष्टमयिचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह—तथैवेति । परीक्षाफलज्ञानमाह—देवानाञ्चेति । अनुपास्यत्वे हेत्वन्तरमाह—इतरिति । इतरं कार्यकरणसङ्घातस्तस्मिन् व्यापकत्वं परिच्छिन्नत्वमतक्षानुपास्यत्व जपमन्त्राप्रकाश्यत्वञ्चेत्यर्थः । उक्तैरिन्द्रियैरनु केन्द्रियान्मुपलक्षणीयानिति विवक्षित्वोपसंहरति—एवमिति । वागादिवत्त्वगाविषु कल्पकाभावाच्च पाप्मवैशोऽस्तीत्याशङ्क्याऽह—कल्पयति ।

३० पाप्मभिरुपासुजन्पाप्मनाऽविध्यन्त्यनयोऽस्ति पीनस्त्वमित्याशङ्क्य व्याख्यानव्याख्येयभावाच्चैवमित्याह—इति यदुक्तमिति ॥३-४-५-६॥

- सम्प्रति मुख्यप्राणस्य मन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वं च वक्तुमुत्तरवाक्यमुपादाय व्याकरोति—वागादीति । क्रमेणोपा-सीना इति सम्बन्धः । वागादिषु तैरावधान्तर्गम्यशब्दार्थः । विवक्षितार्थज्ञापकोऽज्ञाधारणो देहत्ववयवव्यापारोऽभिमतः । दोषासंसर्गिणं दोषिणं ससृष्ट कर्तुमिच्छा कृतो जातेत्याशङ्क्याऽह—स्वेनेति । तदभ्यासानुवृत्त्या तस्य पाप्मसंसर्गकर-गम्यास्यासन्नधादिति यावत् । उक्तमर्थं वृष्टान्तेन स्पष्टयति—कषमित्यादिना । असुरादीनाऽऽसङ्गजनितपाप्मन्यो हेतुमाह—असंसर्गति । वक्ष्यमाणं सोऽपिनरभवदित्यादिनेति शेषः । वागादीनां स्थितानां नष्टानां च कृतोऽगम्यादि-रूपत्वमित्याशङ्क्याह—पूर्वमपीति । न तद्दि तेषां परिच्छेदाभिमानः स्यादित्याशङ्क्याऽह—स्वाभाविकेनेति । परि-

ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्यमसत्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥८॥

तिरस्कृतविज्ञानाः पिण्डमात्राभिमाना आसन् । ते तत्पान्मवियोगादुच्छित्त्वा पिण्डमात्राभिमानं शास्त्रसमर्पित-
वागाद्यान्त्याद्यात्मभिमाना बभूवुरित्यर्थः । किंच ते प्रतिपन्नभूता असुराः पराऽभवन्त्यनुवृत्तेः । पराभूता विनष्टा
इत्यर्थः । यथा पुराकल्पेन वर्णितः पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकालिक एतामेवाऽऽख्यायिकाख्यां श्रुतिं दृष्ट्वा तेनैव
क्रमेण वागादिदेवताः परोक्ष्य ताश्चापोह्याऽऽसङ्गपाप्मात्पदबोधवत्त्वेनादोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य
वागाद्याध्यात्मिकपिण्डमात्रपरिच्छिन्नात्मभिमानं हित्वा वैराजपिण्डाभिमानं वागाद्यान्त्याद्यात्मविषयं वर्तमान-
प्रजापतित्वं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपन्नस्तथैवायं यजमानस्तेनैव विधिना भवति प्रजापतित्वरूपेणाऽऽत्मना परा-
चास्य प्रजापतित्वप्रतिपन्नभूतः पाप्मा द्विषन्भातृव्यो भवति । यतोऽद्वेष्टाऽपि भवति कश्चिद्भातृव्यो भरतादितुल्यो
यस्तिवन्निग्रयविषयासङ्गजनितः पाप्मा भातृव्यो द्वेष्टा च । पारमार्थिकात्मस्वरूपतिरस्करपहेतुत्वात् । स च
पराभवति विशीर्यत लोष्टवैप्राणपरिष्वङ्गात् । कस्येतत्फलमित्याह—य एवं वेद । यथोक्तं प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्यते १०
पूर्वयजमानवदित्यर्थः ॥९॥

फलमुपसंहृत्याधुनाऽऽख्यायिकाख्यमेवाऽऽश्रित्याऽह । कस्माच्च हेतोर्वागादीमुक्तत्वा मुख्य एव प्राण
आत्मत्वेनाऽऽश्रितव्य इति तदुपपत्तिरूपणाय यस्मादयं वागादीनां पिण्डादीनां च साधारण आत्मेत्येतमर्थमा-
ख्यायिकया दर्शयत्याह श्रुतिः—ते प्रजापतिप्राणा मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपा होचुस्तन्वन्तः फलवत्याः ।
च्छेदाभिमानादन्याद्यात्मभिमानस्य बलवत्त्वं सूचयति—शास्त्रेति । न केवलमन्नोकानामेवासुराणामसंसर्गवर्तिप्राणा-
श्रयाद्विनाशः किन्तु तत्तुल्यजातीयानामपीत्यभिप्रेत्याऽह—किञ्चेति ।

वागादीनामन्यादिभावपतित्वचनेन तत्संहृतस्य यजमानस्य देवताप्राप्तिरासुरपाप्मवत्संश्रय फलनित्युक्तं तत्र
पूर्वकलीययजमानस्यातिशयशास्त्राद्यद्योकोफलवत्त्वेऽपि नेदानीं तनस्यैवमित्यागच्छ भवतीत्यादिश्रुतिमवतारयति—
यथेति । पूर्वकल्पनाप्रकारेण पूर्वजनस्थो यजमानः शास्त्रप्रकाशितं वर्तमानप्रजापतित्वं प्रतिपन्नो यथेति सम्बन्धः ।
पूर्वयजमान इत्यस्य व्याख्या अतिक्रान्तकालिक इति । पुराकल्पेन दर्शयति—एतामिति । तेनेति श्रुत्युच्येनेत्येतत् । २०
तेनैव विधिना श्रुतिप्रकाशितेन क्रमेण मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्येति शेषः । सप्तनो भातृव्यस्तस्य द्विषन्नि कुतो
विशेषणमर्थसिद्धत्वाद्देवस्येत्यागच्छ्याऽह—यत इति । तस्य द्वेष्टृत्वनिग्रहे हेतुमाह—पारमार्थिकेति । अर्वांरिजज्ञदेव-
तात्वमत्र पारमार्थिकात्मस्वरूपं विवर्जितं ततिरस्करणकारणत्वादुक्तपाप्मनो विशेषणमर्थवदिति शेषः । 'यदानेयोऽ-
ष्टकपाल' इति 'य एवं वेदे'ति प्रसिद्धार्थोपबन्धेऽपि विधिपरं वाक्यमतश्चैवं विद्यादिति विवक्षितमित्यभिप्रेत्याऽह—
यथोक्तमिति ॥९॥

फलवत्प्रवानोनास्तेरकत्वाते होचुरित्याद्युत्तरवाक्यं गुणोपास्तपरमित्याह—फलमिति । फलवन्तं प्रवानविवि-
मुक्त्वा सम्प्रत्याख्यायिकामेवाऽऽश्रित्य गुणविनिर्दिष्टं प्राणोपासनमाह्वानान्तरश्रुतिरित्यर्थः । गच्छोत्तरत्वेन चोत्तरान्यम-
वतारयति—कस्माच्चेति । विगुद्वत्त्वस्योक्तत्वाद्देवन्तरं जिज्ञास्यमिति द्योतयितुं वगव्यः । करणानां कार्यस्य तदवगमनां
च प्राणो यस्मादात्मा व्यापकस्तस्मात् एवाश्रयितव्य इत्युपपत्तिरूपणार्थं तस्य व्यापकत्वमित्येतमर्थमाख्यायिकया
दर्शयन्ती श्रुतिर्हन्वन्तरमाहेति योजना । तच्छब्दस्तत्पदार्थः । प्राणस्याऽऽत्मत्वादि व्यक्तीकर्तुमाख्यायिकाश्रुति ३०

१. पुराकल्पः अर्थावादेपु कश्चित्प्रभेदः । बहुकर्तृकमुपाख्यानं पुराकल्पः—मीमांसावातिकम् ।

२. अत्र पारमार्थिकपदेन ब्रह्मात्मस्वरूपं न ग्राह्यं प्राणालोपासकस्य बह्मभावासंभवात्. अपि तु हिरण्यगर्भ-
रूपदेवतासायुष्यमित्यर्थः ।

३. प्राणपरिष्वङ्गः प्राणस्यात्मत्वेन निश्चयः ।

४. प्रजापतिप्राणाः प्रजापतेः सावकावस्थस्य प्राणाः ।

५. अपरिच्छिन्नात्मा हिरण्यगर्भः समष्टिप्राणः ।

६. यदानेय इति यच्छब्दस्यानुवादत्वद्योतकत्वात् विधिप्रतिबन्धकत्वं स्ववदितवाक्ये । तथापि 'यदानेयोऽष्टा-
कपालो भवति' इत्यत्र विवक्षितमङ्गीकृतं पूर्वमीमांसायां 'तद्गुणास्तु द्विवीर्यम्' इत्याग्नेयाधिकरणे तद्वद्भट्टनेपि
यच्छब्दो न विधिप्रतिबन्धकः अप्राप्तार्थत्वादित्यर्थः ।

सा वा एषा देवता दुर्नाम दूरं ह्यस्या मृत्युर्दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥९॥

किमित्याह । क्व न्विति वितर्के । क्व नु कस्मिन् सोऽभूत् । कः । यो नोऽस्मानित्यमेवमसक्त सञ्चितवाचेवभावमात्म-
त्वेनोपगमितवान् । स्मरन्ति हि लोके केनचिदुपकृता उपकारिणं लोकवदेव स्मरन्तो विचारयमाणाः कार्यकरण-
संघात आत्मन्येवोपलब्धवन्तः । कथम्, अयमात्म्येऽन्तरिति, आस्थे मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तर्यं प्रत्यक्षो वर्तते
५ इति । सर्वो हि लोको विचार्योप्यवस्थति । तथा देवाः । यस्मादयमन्तराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनाश्रित्य
वर्तमान उपलब्धो देवैः, तस्मात्स प्राणोऽप्राण्यो विशेषानाध्याय्याच्चासक्तः सञ्चितवान्मागादोम् । अत एवाऽऽङ्गिरस
आत्मा कार्यकरणानाम् । कथमाङ्गिरसः । प्रसिद्धं ह्येतदङ्गानां कार्यकरणक्षणानां रसः सार आत्मैत्यर्थः ।
कथं पुनरङ्गिरसत्वं तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः । यस्माच्चायमङ्गिरसत्वाद्दिशेषानाश्रितत्वाच्च कार्यकरणानां
साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्माद्वागादोनपास्य प्राण एवाऽऽत्मत्वेनाऽऽश्रयितव्य इति वाक्यार्थः । आत्मा
१० ह्यात्मत्वेनोपगन्तव्योऽविपरिततोधाच्छ्रेयःप्राप्तेर्विपर्यये चानिष्टप्राप्तिदर्शनात् ॥८॥

स्यान्मत्तं प्राणस्य विशुद्धिरभिद्धेति । ननु परिहृतमेतद्वागादीनां कल्याणवदनाद्यासङ्गत्वप्राणस्यासङ्गात्यव-
स्थाभावेन । बाढम्, किंवाङ्गिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वेत्येव वागादिद्वारेण श्वस्फुटितस्फुरेतिवाशुद्धता
शङ्क्यत इति । आह—शुद्ध एव प्राणः । कुतः, सा वा एषा देवता दुर्नाम यं प्राणं प्राप्यादमाननिव लोष्टवद्विच्छता
अयुरास्तं पराभूवति—तेति । सैवैषा येयं वर्तमानयजमानशरीरस्या देवैर्निर्धारिताऽयमात्मेऽन्तरिति । देवता च
१५ सा स्यात् । उपासनक्रियायाः कर्मभावेन गुणभूतत्वात् । यस्मात्सा दुर्नाम दूरित्येवं ख्याता । नामशब्दः स्यापन-
पर्यायः । तस्मात्प्रसिद्धाऽस्या विशुद्धिर्दुर्नामित्वात् । कुतः पुनर्दुर्नामित्यमित्याह—दूरं दूरे हि यस्मादस्याः प्राणदेवताया
मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्माऽसंश्लेषकमित्वात्प्राणस्य समीपस्थस्यापि दूरता मृत्योस्तस्माद्दूरित्येवं ख्यातिरेव प्राणस्य
विशुद्धिज्ञापिका । विदुषः फलमुच्यते—दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति । अस्मादेवविश्वो य एवं वेद तस्मादेवमिति

विभजते—ते प्रजापतीति । वागादयश्चेत्प्राणमाश्रित्य फलावस्थास्तर्हि किमिति प्राणं स्मरन्ति प्राप्तफलत्वादित्या-
२० शङ्क्याऽऽह—स्मरन्ति हीति । विचारफलमुपलब्धिं कथयति—लोकवदिति ।

तमेवोपलब्धमाकाङ्क्षाद्वारेण विवृणोति—कथमिति । दृष्टान्तं स्पष्टयति—सर्वो हीति । तथा देवा विचार्य
प्राणमास्यान्तराकाशस्थं निर्धारितवन्त इत्याह—तथैति । किमनया कथया सिद्धमित्याशङ्क्याऽह—यस्मादिति ।
उपलब्धिसिद्धेर्धौ युक्तिं समुच्चिनोति—विशेषेति । सवनिव वागादीनविशेषेणाग्न्यादिभावेन प्राणं सञ्चितवान् । न
चामध्यस्थः साधारणं कार्यं निर्वर्तयति । अतो युक्तोऽयमस्यान्तराकाशे वर्तमानः सिद्ध इत्यर्थः । अयात्यवव-
२५ दाङ्गिरसत्वं गुणान्तरं दर्शयति—अत एवेति । सर्वसाधारणत्वादेवेति यावत् । तथाऽपि कुतोऽप्याङ्गिरसत्वं
साधारणेऽपि नमसि तदनुपलब्धेरित्याशङ्क्य परिहरति—कथमित्यादिना । अङ्गेषु चरमघातोः सारत्वप्रसिद्धेर्न
प्राणस्य तथात्वमिति शङ्कित्वा समाधत्ते—कथं पुनरित्यादिना । कस्मान्च हेतोरित्यादिचोपरिहारमुपसंहरति—
यस्माच्चेति । वाक्यार्थं प्रपञ्चयति—आत्मा हीति ॥८॥

प्राणस्य शुद्धत्वाद्व्यापकत्वाच्चोपास्यत्वमुक्तं तस्य शुद्धत्वं वागादिवदसिद्धमित्याशङ्कते—स्यान्मत्तमिति ।
३० शङ्क्याऽपि समाधत्ते—नन्वित्यादिना । श्वेन स्पृष्टिरित्यास्ति तेन स्पृष्टोऽप्रस्तस्याशुद्धतावदशुद्धवागादिसम्बन्ध-
शुद्धत्वाशङ्क्य प्राणस्योपगमिणीत्यर्थः । तात्पर्यं दर्शयन्तुत्तराकथमुत्तरत्वेनावतारयति—आहेति । नन्वत्र प्राणो नोच्यते
कीलिङ्गेनार्थान्तरोक्तिप्रतीतिरित्याशङ्क्याऽह—यं प्राणमिति । तस्यामृतस्य परोक्षत्वादपरोक्षवाची च कथमेतच्छब्दो
युज्यते तत्राऽह—सैवेति । कथं प्राणे देवताशब्दो न हि तस्य तच्छब्दश्च प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽह—देवता चेति । यानि हि
देवता कारकत्वेन गुणभूता प्रसिद्धा । तथा प्राणोऽपि द्रव्याद्यन्त्ये सति विहितक्रियामुणत्वादेवतेत्यर्थः । प्राणोपास्ते-
३५ द्विविधं फलं पापहृनिर्देवताभावश्च तत्र पापहृतिरेव प्रधानफलस्यात्र श्रवणाद्दुर्गुणविशिष्टप्राणोपास्तिरहि विवक्षितेति
वाक्यार्थमाह—यस्मादिति । न तावत्प्राणदेवताया दुर्नामित्वं निरुद्धं तत्र तच्छब्दप्रसिद्धेर्दर्शनात्प्रापि यौगिकं
प्राणस्य प्रत्यवृत्तेर्दूरत्वाभावादित्याक्षिपति—कुतः पुनरिति । परिहरति—आहेति । कथं पाप्मसंनिधौ वर्तमानस्य
ततो दूरत्वमित्याशङ्क्याऽह—असंश्लेषेति । उपास्ते सदा भावयतीति यावत् । ब्रह्मज्ञानादिव प्राणतत्त्वज्ञानात्फलसिद्धि-

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्य यत्रासां विशामन्तस्तद्गमयांचकार
तदासां पाप्मनो बिन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियाज्ञेत् पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥१०॥

प्रकृतं विभुष्टिगुणोपेतं प्राणमुपास्त इत्यर्थः । उपासनं नामोपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञाप्यते तथा
मनतोपगम्याऽऽसनं चिन्तनं लौकिकप्रत्ययावयवधानेन यावत्तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति लौकिका-
त्माभिमानवत् । “वेवो भुत्वा देवानप्येति” “किदेवतोऽस्यां प्राच्यां विशयसि” इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥११॥ ५

सा वा एषा देवता । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेवंविदो दूरं मृत्युर्भवतीति । उच्यते ।
एवंचित्त्वविरोधात् । इन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते । वागादि-
विशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वाभाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च । शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानस्तस्मादेवंविदः पाप्मा
दूरं भवतीति युक्तं विरोधात्तदेतदप्रदर्शयति—सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थम् । एतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं
मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तैन्द्रियविषय संसर्गासङ्गजनितेन हि पाप्मना सर्वो भ्रियते स ह्यतो मृत्युस्तं प्राणात्मा- १०
भिमानरूपाभ्यो देवताभ्योऽपच्छिद्यापहृत्य प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहृतेत्युच्यते । विरोधादेव तु
पाप्मैवविदो दूरंगमो भवति । किं पुनश्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्येति, उच्यते—यत्र यस्मिन्नासां
प्राच्यादीनां विशामन्तोऽवसानं तत्तत्र गमयांचकार गमनं कृतवानित्येतेत् । ननु नास्ति विशामन्तः कथमन्तं

संभवे किं सदा तद्भावनयेत्याशङ्क्य भावनापर्यायोपासनशब्दार्थमाह—उपासनं नासेति । दीर्घकालादरतैरन्तरत्यैरूप-
विशेषपत्रयं विवक्षित्वाऽह—लौकिकेति । तस्य मर्यादा दर्शयति—यावदिति । मनुष्योऽहमिति बहवोऽहमिति यस्य १५
जीवत एवाभिमानाभिव्यक्तिस्तस्यैव देहपातादूर्ध्वं तद्भावः फलतीत्यत्र प्रमाणमाह—देवो भुत्वेति । का देवता रूप
तवेति किदेवतोऽसीति तद्भावो भातीत्यर्थः ॥१॥

कण्डिकान्तरमवतार्य वृत्तं कीर्तयति—सा वा इति । नित्यानुष्ठानात्पापहानिर्धर्मात्पापक्षयश्रुते । न चेदमुपासनं
नित्यं नैमित्तिकं वा देवतात्मन्वकागमिनो विधानात्तत्कथं पापमेवंविदो दूरे भवतीत्याक्षिपति—कथं पुनरिति । विरोधि-
सन्निपाते पूर्वध्वंसमावश्यकं भवान् समायते—उच्यते इति । उक्तमेव व्यनक्ति—इन्द्रियेति । इन्द्रियाणां विषयेषु २०
संसर्गं योऽभिनिवेशस्तेन जनितः पाप्मा परिच्छेदाभिमानोऽपरिच्छिन्ने प्राणात्मन्यात्माभिमानवतो विरुध्यते परिच्छेदा-
परिच्छेदयोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । विरोध साधयति—वागादीति । पाप्मनो वागादिविशेषवत्यात्मनि
विशिष्टेऽभिमानहेतुत्वादाधिदैविकापरिच्छिन्नाभिमाने ध्वंसो युज्यते । दृश्यते हि ऋण्डालभाण्डावलम्बिनो जलस्य
गङ्गाद्यविशेषभावापत्तावपेयत्वनिवृत्तिः ।

“अगुच्यपि पयः प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम्”

२५

—इति न्यायादित्यर्थः । यन्नेसर्गिकाज्ञानजन्यं तदागन्तुकप्रमाणज्ञानेन निवर्तते यथा रज्जुसर्पादिज्ञानं नैसर्गिकाज्ञान-
जन्यश्च पाप्मा तेन प्राणाणिकप्राणविज्ञानेन तदध्वस्तितिरयाह—स्वाभाविकेति । नन्वभिमानयोर्विरोधाविशेषाद्वाध्य-
वाचकत्वव्यवस्थायोगाद्द्वयोरपि मिथो वाध स्यात्तत्राऽह—शास्त्रजनितो हीति । उक्तमेव पापध्वंसरूपं विद्याफलं
प्रपञ्चयितुमुत्तरावकाशमित्याह—तेदेतदिति । मृत्युमपहृत्य यत्राऽऽशा दिगामन्तस्तद्गमयांचकारेति समन्वधः । कथं
पाप्मा मृत्युरुच्यते तत्राऽह—स्वाभाविकेति । अपहृत्येत्यत्र पूर्ववदन्वयः । प्राणदेवता चैताम्पानं हन्ति सदैव किं न ३०
हत्यादित्यागङ्गायाऽह—प्राणात्मेति । भवतु प्राणो वागादीनां पाप्मनोऽपहृता विदुपस्तु किमायातमित्याशङ्क्याऽह—
विरोधादेवेति ।

अनन्ताकागदेशत्वादिशामन्ताभावाद्यत्राऽऽशामित्याद्युक्तमिति शङ्कते—मन्विषति । शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतो
ज्जो मध्यदेगः प्रसिद्धस्यापि तदधिष्ठितत्वेन मध्यदेगत्वात्तत्रान्यन्यजाधिष्ठितदेवस्य पापीयस्त्वस्वीकारादतस्तं जनं

१. वागादीनि—वागादिविशेषेषु अभिमानः अहंकारः तद्धेतुकत्वात् स्वाभाविकमनादिसिद्धं यज्ज्ञानं तद्धेतु- ३५
कत्वाच्चेत्यर्थः । वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वादिति बहुवीहिः । एवमग्रेऽपि ।

२. प्राणात्माभिमान एवात्र प्राण उच्यते इत्यर्थः ।

३. अभिमाने सति ध्वंसः इत्याध्याहार्यम् ।

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्याथैना मृत्युमत्यवहत् ॥११॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्; सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत

सोऽग्निरभवत्; सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥१२॥

गमितवानिति । उच्यते—श्रौतविज्ञानववजनावधिमिस्तकल्पितत्वाद्दिशां तद्विरोधिजनान्पुषित एव देशो
५ दिशामन्तो देशान्तोऽरण्यमिति यद्वदित्यवोचः । तत्तत्र गमितत्वाऽऽसां देवतानां पाप्मन इति द्वितीयाबहुवचनं
विन्यद्व्याद्विविधं न्यगभावेनावधात्स्थापितवती प्राणदेवता प्राणात्सामिमानान्मृत्युमत्यवहत् इति सामर्थ्याद्विद्वि-
संसर्गजो हि स इति प्राण्याश्रयताऽवगम्यते । तस्मात्तन्मर्त्यं जनं नैयात्र गच्छेत्संभाषणवर्षानादिभिर्न संतुषेत् ।
तत्संसर्गं पाप्मना संसर्गः कृतः स्यात्पाप्माश्रयो हि सः । तज्जननिवासं चान्तं दिगन्तशब्दवाच्यं नैयाज्जनश्रममपि
जनमपि तद्देशविपुक्तमित्यभिप्रायः । नेवेति परिभयार्थे निपातः । इत्थं जनसंसर्गं पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ।
१० अनु अव अयानीत्यनुगच्छेदमित्येवं भीतो न जनमन्तं चेयादिति पूर्वोक्तं संबन्धः ॥१०॥

सा वा एषा देवता, तदेतत्प्राणात्मज्ञानकर्मफलं वागादीनामन्याद्यात्पत्स्वमुच्यते । अथैना मृत्युमत्यवहत् ।
यस्मादाध्यात्मिकपरिच्छेदकरः पाप्मा मृत्युः प्राणात्मविज्ञानेनापहतस्तस्मात्स प्राणोऽपहन्ता पाप्मनो मृत्योः ।
तस्मात्स एव प्राण एना वागादिदेवताः प्रकृतं पाप्मानं मृत्युमतीत्यावहत्प्रापयत्स्वं स्वमपरिच्छिन्नमन्यादि-
देवतात्स्वरूपम् ॥११॥

१५ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । स प्राणो वाचमेव प्रथमां प्रवानामित्येतत् । उद्गीथिकर्मणीतरकरणा-
पेक्षया साधकतमत्वं प्राधान्यं तस्याः । तां प्रथमामत्यवहद्ब्रह्मं कृतवान् । तस्याः पुनर्मृत्युमतीत्योदाह्याः किं
रूपमित्युच्यते—सा वायवा यस्मिन्काले पाप्मानं मृत्युमत्यमुच्यतातीत्यामुच्यत मोक्षिता स्वयमेव तदा
सोऽग्निरभवत्सा वाक्पूर्वमन्यग्निरेव सती मृत्युवियोगेऽयमग्निरेवाभवत् । एतावास्तु विशेषो मृत्युवियोगे
सोऽयमतिक्रान्तोऽग्निः परेण मृत्युं परस्तामृत्योर्दीप्यते । प्राङ्मोक्षान्मृत्युप्रतिबद्धोऽध्यात्मवागात्मना, नेदानीमिव
२० बीक्षिमानासीदिवानीं नु मृत्युं परेण दीप्यते मृत्युवियोगात् ॥१२॥

तदधिष्ठितं च देशमवधिं कृत्वा तेनैव निमित्तेन दिशा कल्पितत्वादानन्त्याभावात्पूर्वोक्तजनातिरिक्तजनस्य तदधि-
ष्ठितदेशस्य चान्तत्वोक्तैर्मध्यदेशान्तो देशो दिशामन्त इत्युक्ते न काचिदनुपपत्तिरिति परिहरति—उच्यत इति । किमित्य-
त्यजनेष्वित्यधिकावापः क्रियते तत्राऽह—इति सामर्थ्यादिति । देशमात्रे पाप्मावस्थानानुपपत्तेरित्यर्थः । तामेवानुपपत्तिं
साधयति—इतिप्रयेति । भवतु यथोक्तो दिशामन्तस्तथा च पाप्मसंसर्गोऽस्तु तथाऽपि किमायातमित्याशङ्क्य तस्य
२५ शिष्टैस्त्याज्यत्वमित्याह—तस्मादिति । निषेधद्वयस्य तात्पर्यमाह—जनशून्यमपीति । प्राणोपास्तिकरणे निषेधश्रुते-
स्तदुपासकनैवाय निषेधोऽनुष्ठेयो न सर्वैरित्याशङ्क्याऽह—नेदित्यादिना । इत्थं श्रुत्युक्तं निषेधं न चेदहं कुर्यां ततः
पाप्मानमनुगच्छेय निषेधातिक्रमादिति सर्वस्य भयं जायते न प्राणोपासकस्येव । अतः सर्वोऽपि पापाद्भूतो नोभय
गच्छेद्वाक्यं हि प्रकरणाद्वलवदित्यर्थः ॥१०॥

द्विविधमुपास्तिकत्वं पापहानिर्देवताभावश्च । तत्र पापहानिमुपदिशता प्रासङ्गिकः, साधारणो निषेधो दर्शितः ।
३० सम्प्रति देवताभावं वक्तुमुत्तरवाक्यमिति प्रतीकोपादानपूर्वकमाह—सा वा एषेति । अथशब्दावद्योतितमर्थं कथयति—
यस्मादिति । पाप्मापहतत्वं नूत्रावशिष्टं भागं व्याचष्टे—तस्मात्स एवेति ॥११॥

सामान्योक्तमर्थं विशेषेण प्रपञ्चयति—स वै वाचमित्यादिना । कथं वाचः । प्राथम्यं तदाह—उद्गीथेति ।
वाचो मृत्युमतिक्रान्ताया रूपं प्रथमपूर्वकं प्रदर्शयति—तस्या इति । अनग्नेरग्निवत्विरोधं धृनीति—सा वागिति ।
पूर्वमपि वाचोऽग्निवत्वे नोपासनालभ्यं तदग्निवत्त्वमित्याशङ्क्याऽह—एतावानिति । उक्तं विशेषं विवदयति—
३५ प्रागिति ॥१२-१३-१४-१५॥

१. वाक्म हीति—श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यासु प्रकरणपेक्षया वाक्यप्रावृत्तस्य जैमिनिसूत्रोक्तत्वात् ।
अथ प्राणोपासकस्य प्रकरणत्वेऽपि 'न जनमियादिति वाक्यं प्रवलयम् ।

अथ प्राणमत्यवहत्; स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुर-
भवत्; सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥१३॥
अथ चक्षुरत्यवहत्; तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽ-
भवत्; सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥१४॥
अथ श्रोत्रमत्यवहत्; तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता
दिशोऽभवत्स्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥१५॥

अथ मनोऽत्यवहत्; तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्; सोऽसौ चन्द्रः
परेण मृत्युमतिक्रान्तो भाष्येव ह वा एनमेवा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥१६॥
अथात्मनेऽन्नाद्यमागाद्यद्यद्वि किञ्चात्मन्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥१७॥

तथा प्राणो घ्राणो वायुरभवत् । स तु पवते मृत्युं परेणातिक्रान्तः । सर्वमण्यदुक्तार्थम् ॥१३॥ १०

तथा चक्षुरादित्योऽभवत्स्तु तपति ॥१४॥

तथा श्रोत्रं दिशोऽभवत् । दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः ॥१५॥

मनश्चन्द्रमा भाति । यथा पूर्वयजमानं वागाद्यग्न्यादिभावेन मृत्युमत्यवहत् । एवमेतं वर्तमानयजमानमपि
ह वा एषा प्राणदेवता मृत्युमतिवहति वागाद्यग्न्यादिभावेनैवं यो वागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणं वेद । “तं यथा
यथोपासते तदेव भवति” इति श्रुतिः ॥१६॥ १५

अथाऽऽत्मने । यथा वागादिभिरात्मार्थमंगानं कृतं तथा मुख्योऽपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राज्ञापत्यफल-
मागानं कृत्वा त्रिषु पवमानेष्वथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्व्वात्मन आत्मार्थमन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं चास्नाद्य-
मागायत् । कर्तुः कामसंयोगो वाचनिक इत्युक्तम् । कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनाऽऽत्मार्थमागीतमिति गम्यत इत्यत्र
हेतुमाह—यत्किंचेति सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः । हीति हेतोः । यस्माल्लोके प्राणिभिर्यत्किञ्चिदन्नमद्यते भक्ष्यते
तदनेनैव प्राणेनैव । अत इति प्राणस्याऽऽख्या प्रसिद्धा अतःशब्दः सान्तः शकटवाची, यस्त्वन्यः स्वरान्तः स २०
प्राणपर्यायः प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । किंच न केवलं प्राणेनाद्यत एवास्नाद्यं तस्मिञ्छरीराकारपरिणतेऽस्नाद्य इह
प्रतितिष्ठति प्राणस्तस्मात्प्राणेनाऽऽत्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतमन्नाद्यम् । यदपि प्राणेनास्नाद्यं तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थ-
मेवेति न वागादिष्विव कल्याणासङ्गजपात्मसंभवः प्राणेऽस्ति ॥१७॥

वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वप्राप्तावुपासकस्य किमायातं न हि तदेव तस्य फलमित्याशङ्क्याऽह—यथेति ।
देवतात्वप्रतिबन्धकान्पाप्मनं सर्वानपिहोक्तवत्सर्वा वागादीनामुपासकोपाधिभूतानामग्न्यादिदेवताप्येव सोऽपि सदा २५
प्राणमात्मत्वेन ध्यायन्भावनादालाद्वैराज पदं पूर्वयजमानवदाप्नोतीति भावः । कस्येदं फलमित्याकाङ्क्षायामुपासकं
विशिनष्टि—यो वागादीति । उक्तोपासनस्य प्रागुक्त फलमनुगुणमित्यत्र मानमाह—तं यथेति ॥१६॥

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकरणसङ्घातस्य विधारकत्वं नाम गुणान्तरं वक्तुमुत्तरवाच्यं, तदादाय व्याकरोति—
अथेत्यादिना । कथमुद्गातुर्विक्रीतस्य फलसम्बन्धस्तत्राऽह—कर्तुंरिति । अन्नागानामात्मव्यमित्यत्र प्रत्यपूर्वकं वाक्य-
शेषमनुकूलयति—कथमित्यादिना । तमेव हेतुमाह—यस्मादिति । प्राणेनैव तदद्यत इति सम्बन्धः । यस्मादित्यस्य ३०
तस्मादित्यादिभाष्येणान्वयः । अनितेर्वातोऽरुणवद्वेत्प्राणपर्यायिस्ताहि कथं गकटे तच्छब्दप्रयोगस्तत्राऽह—अतःशब्द
इति । इतश्च प्राणस्य स्वार्थमन्नागानं युक्तमित्याह—किञ्चेति । प्राणेन वागादिब्रह्मात्मार्थमन्नामागीतं चेत्तर्हि तस्यापि
पाप्मवैधः स्यादित्याशङ्क्याऽह—प्रदीयति । इहात्रे देहाकारपरिणते प्राणस्तिष्ठति तदनुसारिणश्च वागादयः स्थिति-
भाजोऽन्तःस्थित्यर्थं प्राणस्यान्नमिति न पाप्मवैधस्तस्मिन्नस्तीत्यर्थः ॥१७॥

१. पूर्वयजमान वागादि इत्युभयत्र द्वितीया द्विकर्मकत्वात् बहुधातोः ग्राम्म् अजामतिवहतीतिवत् ।

२. कर्तुः कामसंयोग—इति उद्गाता गानकर्ता यजमानेन दक्षिणा दत्त्वा मर्धं गानं कुरु इति वृत्तः । तेन क्रियमाणं
कर्म यजमानस्यैव फलं दद्यात् नोद्गातु इति सामान्यतो मर्यादा विशेषवचनमस्ति चेत् तस्यापि उद्गातुः ३५

ते देवा अद्भुवक्षेतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं तवात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न
आभजस्वेति ते वै माऽभिसंविशतेति तथेति तं समन्तं परिण्यविशन्त ।
तस्माद्यदनेनान्नमति तेनैतास्तृप्यन्त्येव, ह वा एनं स्वा अभिसंविशन्ति
भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एव वेद य
उ ह वैविदं स्वेषु प्रति प्रतिबुभूषति न ह वैवालं भार्येभ्यो भवत्यय य
एवंतमनुभवति यो दैतमनु भार्यान् बुभूषति स ह वैवालं भार्येभ्यो भवति ॥१८॥

- ते देवाः । नन्ववधारणमयुक्तं प्राणैर्नैव तदद्यत इति । वागादीनामप्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनात् । नैव
दोषः । प्राणद्वारत्वात्तदुपकारस्य । कथं प्राणद्वारकोऽन्नकृतो वागादीनामुपकार इत्येतमयं प्रदर्शयन्नाह—ते
१० वागादयो देवाः स्वविषयद्योतनाद्देवा अद्भुवक्षुक्तवन्तो मुख्यं प्राणमिदमेतावन्नातोऽधिकमस्ति । वा इति स्मरणार्थः ।
इदं तत्सर्वमेतावदेव, किं, यदन्नं प्राणस्थितिकरमद्यते लोके तत्सर्वमात्मन आत्मार्यमागासीरागीतवानित्यागानि-
नाऽऽस्मात्सात्कृतमित्यर्थः । वयं चास्मन्मन्त्रेण स्यातुं नोत्सहामहे । अतोऽनु पश्चात्तोऽस्मान्स्मिन्नन्न आत्मार्यं तवात्र
आभजस्वाऽऽभजयस्व । णिचोऽन्नवर्णं छान्दसम् । अस्माश्चास्मन्नागिनः क्रुप । इतर वाह—ते युयं यद्यन्नार्थिनो वै
मा मामभिसंविशत समन्तो मामाभिमुख्येन निविशतेत्येवमुक्तवति प्राणे तथेत्येवमिति तं प्राणं परित्समन्तं
१५ परित्समन्तान्यविशन्त निश्चयेनाविशन्त तं प्राणं परित्सेष्ट्य निविष्टवन्त इत्यर्थः । तथा निविष्टानां प्राणानुज्ञया तेषां
प्राणैर्नैवाद्यन्नं प्राणस्थितिकरं सबन्नं तृप्तिकरं भवति न स्वातन्त्र्येणास्मन्मन्त्रो वागादीनाम् । तस्माद्युक्तमेवाव-
धारणमनैव तदद्यत इति । तदेव चाऽऽह—तस्माद्यन्नात्प्राणाभ्ययतयैव प्राणानुज्ञयाऽभिसंविष्टा वागादिदेव-
तास्तस्माद्यन्नमनेन प्राणेनास्ति लोकस्तेनास्तेनैता वागाद्यास्तृप्यन्ति । वागाद्याभ्यं प्राणं यो वेद वागाद्ययश्च
पञ्च प्राणाध्या इति तमप्येवमेव ह वै स्वा ज्ञातय अभिसंविशन्ति वागादय इव प्राणम् । ज्ञातीनामाभ्ययतीयो
२० भवतीत्यभिप्रायः । अभिसंविष्टानां च स्वानां प्राणवदेव वागादीनां स्वास्तेन भर्ता भवति । तथा श्रेष्ठः पुरोऽग्रत
एता गन्ता भवति वागादीनामिव प्राणः । तथाऽन्नादोऽनामयावीत्यर्थः अविपतिरविष्टाय च पालयिता स्वतन्त्रः

- भर्ता श्रेष्ठः पुरो गन्तेत्यादिगुणविधानार्थं वाक्यान्तरमादत्ते—ते देवा इति । तस्य विवक्षितमर्थं वक्षुमाह-
वाक्षिपति—नन्विति । अयुक्तत्वे हेतुमाह—वागादीनामिति । अवधारणानुपपत्तिं दूषयति—नैव दोष इति । यथा
२५ प्राणस्योपकारोऽन्नकृतो न वागादिद्वारकस्तथा तेषामपि नास्ति प्राणद्वारको विशेषाभावाच्चिति गृह्यते—कथमिति ।
वाक्येन परिहरति—एतन्नर्थमिति । आह विशेषमिति शेषः । तेषा देवत्वं साधयति—स्वविषयेति । तत्र प्रसिद्धि
प्रमाणयितुं वैगण्ड इत्याह—वा इति । स्मरणार्थं इति । तत्पसिद्धस्वार्थस्येति शेषः । वाक्यार्थमाह—इदं तदिति ।
एतावत्स्वयेव व्याचष्टे—तत्सर्वमिति । किमिदं प्राणार्थमन्नागानां नाम तदाह—आगानेनेति । का पुनरेतावता भवतां
क्षतिस्तत्राऽह—वयश्चेति । अस्मन्मन्त्रेण मयपि स्यातुमन्नकैर्नद्वयं तदगीतमिति चेत्त्राऽह—अत इति । जानन्नयेति
३० श्रूयमाणे कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राऽह—णिच इति । तवैवात्रस्वामित्वमस्माकमपि तत्र प्रवेष्टवान् स्तित्यर्थम-
पेक्षितमिति वाक्यार्थमाह—अस्माश्चेति । वैगण्डो यदर्थे प्रयुक्तः । प्राणं परित्सेष्ट्य तदनुज्ञया वागादीनामन्नादिनात्मकस्थानं
चेत्तेषामपि प्रापददकन्मन्त्रः स्यादित्यागङ्गुचाऽह—तथेति । त्यक्प्राणस्यान्नवलाहगादित्स्थित्यनुपलब्धेत्यर्थः ।
वागादीनामन्नजन्योपकारस्य प्राणद्वारत्वे सिद्धे फलतनाह—तस्मादिति ।

तेषामन्नकृतोपकारस्य प्राणद्वारकत्वे वाक्यशेषं संवादयति—सदेवेति । विद्याफलं दर्शयन्पुण्यजातमुपदिशति—
३५ वागादीति । वेदनमेव व्याचष्टे—आगद्यश्चेति । स च प्राणोऽहमस्मीति वेदेति चकारार्थः । अनामयावी व्याधिरहितो

फलमङ्गीकृतं प्राप्त्येव 'अध्वर्यो किमन्न, मद्र, तर्प्ता सह' इत्यादिषु अत्रापि 'आत्मने' इति वचनात् । काम्यमान-
फलं उद्गमनकर्तुं श्रद्धिवजः फलमित्यर्थः ।

१. अन्नेन निमित्तेनोपकारदर्शनादित्यर्थः ।

सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः प्राणो वा अङ्गानां रसः प्राणो हि वा अङ्गानां -
रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येव हि वा अङ्गानां रसः ॥१९॥

एष उ एव बृहस्पतिर्वावै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥२०॥

पतिः प्राणवदेव वागादीनां य एवं प्राणं देव तस्यैतद्यथोक्तं फलं भवति । किंच य उ हैवंविदं प्राणविदं प्रति स्वेबु
ज्ञातीनां मध्ये प्रतिः प्रतिकूलो बुभूषति प्रतिस्पर्धीभवितुमिच्छति सोऽसुरा इव प्राणप्रतिस्पर्धिनो न हैवालं न ५
पर्याप्तो भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवति भर्तुमित्यर्थः । अथ पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्य एतमेवंविदं वागादय इव
प्राणमन्वनुगतो भवति यो वै तमेवंविदमन्वेवानुवर्तयन्नेवाऽऽस्मीयान्भार्यानुभूषति भर्तुमिच्छति यथैव वागादयः
प्राणानुवृत्त्याऽऽमन्वुभूषव आसन् । स हैवालं पर्याप्तो भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवति भर्तुं नेतरः स्वतन्त्रः ।
सर्वमेतत्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तम् ॥१८॥

कार्यकरणानामात्मत्वप्रतिपादनाय प्राणस्याऽऽङ्गिरसत्वमुपपत्त्यस्तं सोऽयास्य आङ्गिरस इति । अस्माद्धे- १०
तोरयमाङ्गिरस इत्याङ्गिरसत्वे हेतुर्नोक्तस्तद्धेतुसिद्धयर्थमारभ्यते । तद्धेतुसिद्ध्याद्यत्तं हि कार्यकरणात्मत्वं प्राणस्य ।
अनन्तरं च वागादीनां प्राणाधीनोक्ता । सा च कथमुपपादनीयेत्याह—सोऽयास्य आङ्गिरस इत्यादि यथोपपत्त्य-
मेवोपादीयत उत्तरार्थम् । प्राणो वा अङ्गानां रस इत्येवमन्तं वाक्यं यथाव्याख्यातार्थमेव पुनः स्मारयति । कथं,
प्राणो वा अङ्गानां रस इति । प्राणो हि । हिवाब्धः प्रसिद्धो । अङ्गानां रसः । प्रसिद्धमेतत्प्राणस्याङ्गिरसत्वं न
वागादीनाम् । तस्माद्युक्तं प्राणो वा इति स्मारणम् । कथं पुनः प्रसिद्धत्वमित्यत आह—तस्माच्छब्द उपसंहारार्थं १५
उपरिहेतुत्वेन सम्बध्यते । यस्माद्यतोऽवयवात् अनुक्तविशेषात् यस्मात् कस्मात् यतः कुतश्चिच्चाङ्गनात् शरीरा-
वयवादिविशेषितात्प्राण उत्क्रामत्युपसर्पति तदेव तत्रैव तदङ्गं शुष्यति नीरसं भवति शोषमुपैति । तस्मादेव हि वा
अङ्गानां रस इत्युपसंहारः । अतः कार्यकरणानामात्मा प्राण इत्येतत्सिद्धम् । आत्मापाये हि शोषो मरणं
स्यात्तस्मात्तेन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे । तस्मादपास्य वागादीन्प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः ॥१९॥

एष उ । न केवलं कार्यकरणयोरेवाऽऽस्मा प्राणो रूपकर्मभूतयोः किं तर्हि ऋषयः सांम्नां नामभूताना- २०

दीक्षानिरिति यावत् । सम्प्रति प्राणविद्यां स्तोतु तद्विद्याद्विद्वेषिणो दोषमाह—किञ्चेति । इदानीं प्राणविद प्रत्यनुरागो
लाभं दर्शयति—अथेत्यादिना । ते देवा अकृवन्नित्यादौ गुणविधिविवक्षितो न विगिष्टविधिगुणफलस्यैवात्र श्रवणा-
दित्याह—सर्वमेतदिति ॥१८॥

उत्तरग्रन्थस्य व्यवहितेन सम्बन्धं वक्तुं व्यवहितमनुवदति—कार्यकरणानामिति । अनन्तरग्रन्थमवतारयति—
अस्मादिति । किमित्याङ्गिरसत्वसाधको हेतुः साधनीयस्तत्राऽऽह—तद्धेतुविति । सम्प्रत्यव्यवहित सम्बन्धं दर्शयति— २५
अनन्तरं चेति । प्रकारान्तरं वृत्त्युत्पत्तिरिति सूचयितुं चशब्दः । तर्हि यदुपपादनीयं तदुच्यता किमित्युक्तस्य पुनरुक्ति-
रित्याशङ्क्याऽह—उत्तरार्थमिति । प्रतिज्ञानुवादो वक्ष्यमाणहेतोरुपयोगीत्यर्थः । यथोपपत्त्यस्तमेवेत्यादि प्रपञ्चयति—
प्राणो वा इति । उकारनिर्णयहेतुः पृच्छति—कथमिति । तत्र प्रसिद्धि हेतुं कुर्वन्परिहरति—प्राणो हीति । प्रसिद्धिमेव
प्रकटयति—प्रसिद्धमिति । स्मारणं प्रसिद्धस्याऽङ्गिरसत्वस्येति शेषः । प्रसिद्धिरसिद्धेति शङ्कते—कथमिति ।
तामन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति—अत आहिति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—यस्मात्कस्मादिति । उक्तेन व्यतिरेके- ३०
णानुक्तमन्वयं समुच्चैर्न चशब्दः । तस्माच्छब्दस्योपरिभावेन सम्बन्धमुक्तं स्पृष्टयति—तस्मादिति । अन्वयव्यतिरेका-
भ्यामाङ्गिरसत्वे प्राणस्य सिद्धे फलितमाह—अत इति । उक्त्यायादङ्गिरसत्वे सिद्धेऽपि कथमात्मत्व सिद्ध्यदित्याशङ्क्या-
ऽह—आत्मेति । अस्तु प्राणः सङ्घातस्याऽऽत्मा तथाऽपि किं स्यात्तदाह—तस्मादिति । भवतु प्राणाधीनं सङ्घातस्य
जीवनं तथाऽपि कथं तस्यैवोपास्यत्वमित्याशङ्क्याऽह—तस्मादपास्येति ॥१९॥

वृहस्पत्यादिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुं वाक्यान्तरमवतारयति—एष इति । तस्य विद्यान्तरेण तात्पर्यमाह— ३५
न केवलमिति । कार्यं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षतो निरूप्यमाण रूपात्मकं करणं च ज्ञानक्रियागतिमत्कर्मभूतं तयोरात्मा प्राण

१. बृहस्पतिधर्मकं बृहस्पतित्वधर्मकम् ।

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्माद्बु ब्रह्मणस्पतिः ॥२१॥

मात्मेति सर्वात्मकतया प्राणं स्तुवन्महीकरोत्युपास्यत्वाय—एष उ। प्रकृत एव आङ्गिरसो बृहस्पतिः। कथं बृहस्पतिरिति। उच्यते—वाग्वै बृहती बृहतीछन्दः षट्त्रिंशदक्षरा। अनुष्टुप् च वाक्। कथम्। “वाग्वा अनुष्टुप्” इति श्रुतेः। सा च वागनुष्टुप्बृहत्यां छन्दस्यन्तर्भवति। अतो युक्तं वाग्वै बृहतीति प्रसिद्धवद्भुक्तम्। बृहत्यां च सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति प्राणोऽन्तर्भवति। “प्राणो बृहती प्राण ऋच इत्येव विधात्” इति श्रुत्यन्तरात्। वगात्मत्वाच्चर्चा प्राणोऽन्तर्भवति। तत्कथमित्याह—तस्या वाचो बृहत्या ऋच एष प्राणः पतिः। तस्या निर्वर्तकत्वात्। कौष्ठ्याग्निप्रेरितमास्तनिर्वर्त्या हि ऋक्। पालनाद्वा वाचः पतिः प्राणेन हि पाल्यते वाक्। अप्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात्। तस्माद्बु बृहस्पतिर्ऋचां प्राण आत्मेत्यर्थः ॥२०॥

- १० तया यजुषाम्। कथम्, एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः। वाग्वै ब्रह्म ब्रह्म यजुस्तत्तच्च वार्त्विशेष एव। तस्या वाचो यजुषो ब्रह्मण एष पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः पूर्ववत्। कथं पुनरेतदवगम्यते बृहतीब्रह्मणोऽङ्गयजुष्वं न पुनरन्यार्थत्वमिति। उच्यते—वाचोऽन्ते सामसाभानाधिकरण्यनिर्वेक्षाद्वाग्वै सामेति। तथा च वाग्वै बृहती वाग्वै ब्रह्मेति च वाक्समानाधिकरणयोर्ऋग्यजुष्वं युक्तम्। परिक्षेपाच्च। साम्यमिहित ऋग्यजुषो एव परिक्षिष्टे। वार्त्विशेषत्वाच्च वार्त्विशेषो हि ऋग्यजुषो। तस्मात्तयोर्वाचा समानाधिकरणता युक्ता अधिशेषप्रसङ्गाच्च।
१५ सामोदगीय इति च स्पष्टं विशेषाभिधानत्वम्। तथा बृहतीब्रह्मशब्दयोरपि विशेषाभिधानत्वं युक्तम्। अन्यथाऽग्नि-

- इत्युक्त्वा नामराशेरपि तथेति वक्तुं कष्टिकाचतुष्टयमित्यर्थः। किमिति प्राणस्याऽऽमत्वेन सर्वात्मत्वोक्त्या स्तुतिरित्या-
शङ्क्याऽऽह—उपास्यत्वायेति। उशब्दोऽन्यर्थो बृहस्पतिशब्दादुपरि सबध्यते। ‘बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्’ इति श्रुतेर्देवपुरोहितो बृहस्पतिरुच्यते तत्कथं प्राणस्य बृहस्पतित्वमिति शङ्कते—कथमिति। देवपुरोहितं व्यावर्तयितुमुत्तर-
२० वाक्येनोत्तरमाह—उच्यत इति। प्रसिद्धवचनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—बृहतीछन्द इति। स हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि छन्दांसि तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते। सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धेत्यर्थः। भवतु यथोक्ता बृहती तथाऽपि कथम् ‘वाग्वै बृहती’ इत्युक्तं तत्राऽह—अनुष्टुप् चेति। द्वात्रिंशदक्षरा तावदनुष्टुप्विष्टा, सा बाष्ठाक्षरैश्चतुर्भिः पादे षट्त्रिंशदक्षराया बृहत्यामन्तर्भवत्यन्तरसंख्याया महासंख्यायामन्तर्भावमित्याह—सा चेति। वागनुष्टुपोऽनुष्टुप्बृहत्यां चोक्तमेक्यमुपजीव्य फलितमाह—अत इति। भवतु वागात्मिका बृहती तथाऽपि तत्पतित्वेन प्राणस्य कथ-
२५ मूपतित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—बृहत्या चेति। सर्वात्मकप्राणरूपेण बृहत्या। स्तुतत्वात्तत्र सर्वासामृचामन्तर्भावः सम्भवति, तस्मात्प्राणस्य बृहस्पतित्वे सिद्धमूपतित्वमित्यर्थः। प्राणरूपेण स्तुता बृहतीत्यत्र प्रमाणमाह—प्राणो बृहतीति। तथाऽपि प्राणस्य विवक्षितमृगात्मत्वं कथं सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—प्राण इति। तस्य तदात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—वागात्मत्वादिति। तासां तदात्मत्वेऽपि कथं प्राणोऽन्तर्भावो न हि षटो मृदात्मा पटोऽन्तर्भवतीति शङ्कते—तत्कथमिति। प्राणस्य वाङ्मिण्यादकत्वात्तदसूतानामृचाकारणे प्राणे युक्तोऽन्तर्भाव इत्याह—आहेत्यादिना। प्राणस्य तत्त्ववर्तकत्वेऽपि
३० न तस्मिन्वाचोऽन्तर्भावो न हि षटस्य कुललोऽन्तर्भाव इत्याशङ्क्याऽऽह—कौष्ठ्येति। कौष्ठ्यनिष्ठेनाग्निना प्रेरितस्तद्वगतो वायुरुर्ध्वं गच्छन्कण्ठादिभिरिहहृत्पमानो वा तस्या व्यज्यते तदात्मिका च वाङ्मिणीता देवताधिकरण ऋक्च वागा-
त्मिकोका तद्युक्त तस्याः प्राणोऽन्तर्भूतत्वमित्यर्थः। ऋगात्मत्वं प्राणस्य प्रकारान्तरेण साधयति—पालनाद्देति। सत्ताप्रदत्वे सति स्थापकत्वं तादात्म्यव्याप्तमित्यभिप्रेत्योपसहरति—तस्मादिति ॥२०॥

- यजुषामात्मेति पूर्वेण सम्बन्धः। नियतपादाक्षराणामृचा प्राणत्वे कुतस्तद्विपरीतानां यजुषा तत्त्वमिति
३५ शङ्कित्वा परिहरति—कथमिति। तथाऽपि कथं प्राणो यजुषामात्मेत्याशङ्क्याऽऽह—वाग्वै ब्रह्मेति। निर्वर्तकत्वं पालयितृत्वं चात्रापि मुख्यमित्याह—पूर्ववदिति। रुढिमाश्रित्य शङ्कते—कथं पुनरिति। वाक्स्यव्यवरोधाभाज्ज रूढिः सम्भवतीति परिहरति—उच्यत इति। वाग्वै सामेत्यन्ते वाचः सामसामानाधिकरण्येन निर्वेक्षाद्देवाधिकारोऽपिमिति योजना। तथाऽपि कथमूक्तं यजुषां वा बृहतीब्रह्मणोरिति तत्राऽह—तथा चेति। परिशेषमेव दर्शयति—साम्नोति। इतश्च वाक्समानाधिकृतयोर्बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्यजुषुमेष्ट्यमित्याह—वार्त्विशेषत्वाच्चेति। तत्रैव हेत्वन्तरमाह—अधि-

एष उ एव सामं वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यद्वेव
समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोज्जेन
सर्वेण तस्माद्वेव सामानुते साम्नः सायुज्यं सलोकतां य एवमेतत्साम वेद ॥२२॥

वर्तित्विशेषयोरानर्थक्यापत्तेः विशेषाभिधानस्य बाङ्मात्रत्वे चोभयत्र पौनरुक्त्यात् । श्रूयजुःसामोद्गीथशब्दानां
च श्रुतिष्वेवंक्रमदर्शनात् ॥२१॥

५

एष उ एव साम । कथमित्याह—वाग्वै सा यत्किञ्चित्स्त्रीशब्दाभिधेयं सा वाक् । सर्वस्त्रीशब्दाभिधेय-
वस्तुविषयो हि सर्वनाम साशब्दः । तथा अम एष प्राणः सर्वपुंशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमःशब्दः । “केन मे पौस्तानि
नामात्म्याप्नोतेति प्राणेनेति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानीति वाचा” इति श्रुत्यन्तरात् । वाक्प्राणाभिधानभूतोऽयं
सामशब्दः तथा प्राणनिर्वर्त्यस्वरादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयते । अतो न प्राणवाग्यतिरेकेण सामना-
मास्ति किञ्चित्स्वरवर्णदिश्व प्राणनिर्वर्त्यत्वात्प्राणतन्त्रत्वाच्च । एष उ एव प्राणः साम यस्मात्साम । सामेति १०
वाक्प्राणात्मक सा चामश्चेति तत्समात्साम्नो गीतिरूपस्य स्वरविसमुदायस्य सामत्वं तत्प्रगीतं भुवि । यदु एव
समस्तुल्यः सर्वेण वक्ष्यमाणेन प्रकारेण तस्माद्वा सामेत्यनेन सम्बन्धः । वाङ्शब्दः सामशब्दलाभनिमित्तप्रकारान्तर-
निर्देशासामर्थ्यलभ्यः । केन पुनः प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते—समः प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण समो
मशकेन मशकशरीरेण समो नागेन हस्तिशरीरेण सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः त्रैलोक्यशरीरेण प्राजापत्येन समोज्जेन

शेषेति । प्रसङ्गमेव व्यतिरेकमुखेन विवृणोति—सामेति । द्वितीयश्चकारोऽवधारणार्थः । किञ्च वाग्वै ब्रूहीती वाग्वै १५
ब्रह्मेति वाक्याभ्यां ब्रूहीतीब्रह्मणोर्वागामात्वं सिद्धं, न च तयोर्वाङ्मात्रत्व वाक्यद्वयेऽपि वाग्वै वागिति पौनरुक्त्यप्रसङ्गा-
त्तस्माद्ब्रूहीतीब्रह्मणोरेष्ट्वमृग्यजुद्रूपमित्याह—बाङ्मात्रत्वे चेति । तत्रैव स्थानमश्रित्य हेत्वन्तरमाह—श्रुमिति ॥२१॥

श्रूयजुर्द्रुं प्राणस्य प्रतिपाद्य तस्यैव सामत्वं साधयति—एष इत्यादिना । तदेव स्पष्टयति—सर्वेति ।
साशब्दे हि सर्वनाम । तथा च यः स्त्रीलिङ्गः सर्वशब्दस्तेनाभिधेय वस्तु वागित्यर्थः । अमः प्राण इत्युक्तमुपपादयति—
सर्वपुंशब्देति । पुल्लिङ्गेन सर्वेण शब्देनाभिधेयं वस्तु प्राण इत्यर्थः । तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति—केनेति । आचार्यस्य २०
शिष्यं प्रत्येतद्वाक्यम् । पौस्तानि पुंशो वाक्कानि । तथाऽपि कस्य सामशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य फलितमाह—
वागिति । वागुपसर्जने प्राणः सामशब्दाभिधेय एकवचननिर्देशादित्यर्थः । ननु ‘गीतिषु सामाख्ये’ति न्यायाद्विशिष्टा
काचिद्गीतिः सामेत्युच्यते तत्कुतो वागुपसर्जनेन प्राणस्य सामत्वमत आह—तथैति । प्राणस्य सामत्वे सतीति यावत् ।
प्रगीते मन्त्रवाक्ये सामशब्दस्य वृद्धैरिष्टत्वादस्ति प्राणादिव्यतिरेकेण सामेत्याशङ्क्याऽऽह—स्वरेति । आदिपदेन पद-
वाक्यादिग्रहः । वागुपसर्जने प्राणं मुख्यं सामशब्दस्तत्सम्बन्धादितरत्र गौणी मन्त्रादिशब्दवदित्यर्थः । उक्तेऽर्थे तत्साम्नः २५
सामत्वमिति वाक्यं योजयति—यस्मादिति । इदं सामेद सामेति यद्वचनद्वयते तद्वाक्प्राणात्मकमेवोच्यते सा चामश्चेति
व्युत्पत्तेर्यस्मादेवं तस्मात्प्रसिद्धस्य साम्नो यत्सामत्वं तन्मुख्यसौमनिर्वर्त्यत्वाद्गौणमेव सदध्येतुव्यवहारे प्रसिद्धमिति
योजना ।

प्रकारान्तरेण प्राणस्य सामत्वमुपासनार्थमुपन्यस्यति—यदित्यादिना । प्रकारान्तरद्वयोर्वा शब्दोऽत्र न श्रूयत
इत्याशङ्क्याऽऽह—वाङ्शब्द इति । निमित्तान्तरमेव प्रवनपूर्वकं प्रकटयति—केनेत्यादिना । ननु प्राणस्य तत्तच्छरीर- ३०
परिमाणत्वे परिच्छिन्नत्वादानन्त्यानुपपत्तिस्तत्कथमस्य विरुद्धेषु शरीरेषु समत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—पुत्तिकादीति ।

१ स्थानमाश्रित्य—स्थान क्रमबोधकप्रमाणम् । श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिरूपाणि षट् प्रमाणानि क्रमे ।
तत्र चतुर्थं प्रमाणं स्थानम् । ब्राह्मणे येन क्रमेण यागा आम्नाताः तेनैव क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः
मन्त्रकाण्डे पठिताः । तत्र प्रथमयागस्य प्रथमयाज्यापुरोनुवाक्यामन्त्रयुगलं द्वितीयस्य द्वितीयमिति संक्वोऽङ्गी-
कृतः पूर्वकाण्डे । अत्रापि अन्यत्र ‘ऋजो यजुषि सामानी’ति क्रमदर्शनात् प्रथम ऋक्पाठानन्तरं श्रुतब्रह्मण्यः ३५
यजुःपरः साम्न तृतीयत्वात् इत्यर्थः । यद्वा तत्स्थानापन्नः तद्धर्मात् लभत इति न्यायेन द्वितीयं स्थानं यजुषः
तत्स्थानापन्नं ब्रह्म तच्च यजुर्वचं यजुर्द्रुं लभते ।

२. मुख्यतामेति—वागुपसर्जने प्राणः सामपदार्थः तेन निर्वर्त्यत्वात् स्वरसमूहे सामगन्धप्रयोगः ।

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीर्षवर्ष-

मुत्तर्ष्व वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥२३॥

तद्वापि ब्रह्मवत्तत्रैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धनं विपातयता-

खदितोऽस्यास्य आङ्गिरसोऽप्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥२४॥

५ जगद्रूपेण ह्यैरण्यगर्भेण पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिब्रह्मात्स्व्येन, परिसमाप्त इति समत्वं प्राणस्य । न पुनः शरीरमात्रपरिमाणेनैवास्मृतत्वात्सर्वगतत्वाच्च । न च घटप्रासादादिप्रदीपवत्संकोचविकासितया शरीरेषु तावन्मात्रं समत्वम् । “त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः” इति श्रुतेः । सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरीरपरिमाणवृत्तिलाभो न विरुध्यते । एवं समत्वात्सामाख्यं प्राणं वेद यः श्रुतिप्रकाशितमहत्त्वं तस्यैतत्फलम् अञ्जुते व्याप्नोति साम्नः प्राणस्य सायुज्यं सयुग्भावं समानदेहेन्द्रियाभिमानत्वं सालोक्ष्यं समानलोकतां वा भावनाविशेषतो य एवमेतद्व्यपेक्षं १० साम प्राणं वेद । आ प्राणात्सामिमानाभिव्यक्तेरुपास्त इत्यर्थः ॥२२॥

एष उ वा उद्गीथः उद्गीथो साम सामाख्यवो भक्तिविशेषो नोद्गानम् । सामाधिकारात् । कथमुद्गीथः प्राणः प्राणो वा उत्प्राणेन हि यस्मादिदं सर्वं जगदुत्तम्वसूढं स्तब्धमुत्तमिभितं विवृतमित्यर्थः । उत्तम्वर्थावच्छोतकोऽयमुच्छब्दः प्राणगुणाभिधायकः । तस्मादुत्प्राणो वागेव गीथा शब्दविशेषत्वाद्बुद्गीथभक्ते । गायतेः शब्धार्थत्वात्ता वागेव । न ह्युद्गीथभक्तेः शब्दव्यतिरेकेण किञ्चिद्रूपमुत्प्रेष्यते । तस्माद्युक्तमवधारणं वागेव गीथेति । १५ उच्च प्राणो गीथा च प्राणतन्ना वागिरयुमयमेकेन शब्देनाभिधीयते स उद्गीथः ॥२३॥

उक्तार्थवाढार्थाध्यायिकाऽऽरभ्यते-तद्वापि तत्तत्रैतस्मिन्मुक्तेऽर्थे ह्यप्याध्यायिकाऽपि श्रूयते ह स्म । ब्रह्मवदतो नामतः चिकितानस्यापत्यं चैकितानस्तदपत्यं युवा चैकितानेयो राजानं यज्ञे सोमं भक्षयन्नुवाच । किम् अयं भमसस्यो मया भक्ष्यमाणो राजा त्यस्य तस्य ममानुतवादिनो मूर्धनं शिरो विपातयताद्विस्मृष्टं पातयतु । तोयं तातद्विशं समशब्दस्य यथाश्रुताथत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-न पुनरिति । आधिदैविकेन रूपेणामूर्तत्वं सर्वगतत्वं च २० ब्रह्मस्य । ननु प्रदीपो घटे सङ्कुचति प्रासादे च विकसति तथा प्राणोऽपि मन्त्रादिवरीरेषु सङ्कुचमिमादिदेहेषु विकासं चाऽप्यवृत्तामिति समत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । प्राणस्य सर्वगतत्वे समत्वश्रुतिविरोधमाशङ्क्याऽऽह-सर्वगतस्येति । खण्डादिषु गोत्ववच्छरीरेषु सर्वत्र स्थितस्य प्राणस्य तत्तच्छरीरपरिमाणया वृत्तेर्लाभः । समवति सर्वगतस्यैव नभसस्तत्र तत्र कूपकुम्भाद्यवच्छेदोपलभ्यादित्यर्थः । फलश्रुतिमवतायं व्याकरोति-एवमिति । फलविकल्पे हेतुमाह-भावेनेति । वेदेन व्याकरोति-आ प्राणेति । इदञ्च फलं मध्यप्रदीपन्यायेनोभयतः सम्बद्धमव- २५ धेयम् ॥२२॥

प्रस्तावादिशब्दबुद्गीथशब्दस्यापि भक्तिविशेषे रूढत्वाद्बुद्गीथेनात्ययामेत्यत्र बोद्धाने कर्मणि प्रयुक्तत्वात्कथमुद्गीथः प्राण इत्याशङ्क्याऽऽह-उद्गीथो नामेति । नञ्प्रदस्योभयतः सम्बन्धः । सामशब्दितस्य प्राणस्य प्रकृतत्वादिति हेतुमाह-सामाधिकारादिति । न तावद्बुद्गीथशब्दस्य प्राणे रुद्धितस्य तस्मिन्बृहत्प्रयोपादर्शनात्तापि योगोऽप्यववृत्तेरदृष्टेरिति शङ्कते-कथमिति । योगवृत्तिमुपेत्य परिहरति-प्राण इति । उच्छब्दो नास्यार्थस्य वाचको ३० निपातत्वादित्याशङ्क्याऽऽह-उत्तम्वेति । तथाऽपि कथं प्राणो वा उदित्युक्तं तत्राऽऽह-प्राणेति । “वायुर्वं गीतम तत्सुत्रम्” इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । उद्गीथभक्तेः शब्दविशेषत्वेऽपि गीथा वागिति कथमुच्यते तत्राऽऽह-गायतेरिति । अथावधारणं साधयति-न हीति । तथाऽपि कथं प्राणस्योद्गीथत्वमित्याशङ्क्य वागुपसर्जनस्य तस्य नथात्वं कथयति-उच्चैति ॥२३॥

तद्वापीत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्याऽऽह-उक्तार्थेति । उद्गीथदेवता प्राणो न वागादिरित्यु- ३५ कार्यः । “जीवति तु वक्ष्ये युवा” (पा० सू० ४।१।६३) इति स्मरणात्प्राची वक्ष्ये जीवति पीत्रप्रभृतेष्वपत्यं तद्युवसंज्ञकमिति ब्रह्मस्य । क्रियापदनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति-सौरिति । तुभ्यस्यस्यायमाशिषि विषये तातद्विशं ‘तुह्योस्तातडागिष्यन्ततस्याय’ (पा० सू० ६।१।३५) इति स्मरणादित्यर्थः । पूर्वपातप्रापकं दर्शयति-यवीति ।

१. खण्डादिषु खण्डः च्छिन्नावयवः पदादिषु गौणः । आदिपदात् सुष्ठः । स च शृङ्गरहितो गीः ।

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर
एव स्वं तस्मादात्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा
स्वरसम्पन्नयात्विज्यं कुर्यात्तस्माच्च स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव ।
अथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥२५॥

आशिषि लोहविपातयतादिति । यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः । कथं पुनरनृतवादित्वप्राप्तिरिति । उच्यते—
यद्यदितोऽस्मात्प्रकृतात्प्राणद्वाक्संयुक्तादयास्यो मुख्यप्राणाभिवायकेनायस्याङ्गिरसशब्देनाभिधीयते विश्वसृजां
पूर्वधीणां सत्र उद्गाता सोऽज्येन वेदतान्त्रेण ब्राह्मप्राणव्यतिरिक्तोद्गाययदुद्गानं कृतवान् । ततोऽहमनृतवादी स्यात्
तस्य मम देवताविपरीतप्रतिपत्तुर्नर्शनं विपातयत्वित्येवं शपथं चकारेति विज्ञाने प्रत्ययदाढ्यकर्तव्यतां दर्शयति ।
तमिममाख्यायिकाभिर्धारितमर्थं स्वेन वचसोपसंहरति धुक्तिः—वाचा च प्राणप्रथमया प्राणेन च स्वस्याऽऽत्मभूतेन
सोऽप्यास्य आङ्गिरस उद्गातोद्गायदित्येवोऽर्थो निर्धारितः शपथेन ॥२४॥ १०

तस्य हैतस्य । तस्येति प्रकृतं प्राणमभिसंबन्धनाति । हैतस्येति मुख्यं व्यपदिशत्यभिनेयेन । साम्नः साम-
शब्दवाच्यस्य प्राणस्य यः स्वं धनं वेद तस्य ह किं स्यात् । भवति हास्य त्वम् । फलेन प्रलोभ्यामिमुलीकृत्य
शुश्रूषव आह—तस्य वै साम्नः स्वर एव त्वम् । स्वर इति कण्ठगतं माधुर्यं तदेवास्य स्वं विभूषणम् । तेन हि
भूषितमृद्धिमल्लक्ष्यत उद्गानम् । यस्मादेवं तस्मादात्विज्यमृत्त्विकर्मोद्गानं करिष्यन्वाचि विषये वाचि वागाभितं
स्वरमिच्छेत साम्नो वनवन्तं स्वरेण चिकीर्षुः उद्गाता । इदं तु प्रासङ्गिकं विधीयते साम्नः सौस्वर्येण स्वरवत्त्व- १५
प्रत्यये कर्तव्य इच्छामात्रेण सौस्वर्यं न भवतीति दन्तधावनतैलपानादि सामभ्यर्कतर्कव्यमित्यर्थः । तथैवं संस्कृतया
वाचा स्वरसंपन्नयाऽऽत्विज्यं कुर्यात् । तस्मात् यस्मात्साम्नः स्वभूतः स्वरः तेन स्वेन भूषितं साम, अतो यस्मै
स्वरवन्तमुद्गातारं दिदृक्षन्त एव ब्रह्ममिच्छन्त एव धनिनमिव लौकिकाः । प्रसिद्धं हि लोकेऽप्यो अपि यस्य स्वं धनं
भवति तं धनिनं दिदृक्षन्त इति । सिद्धस्य गुणविज्ञानफलसम्बन्धस्योपसंहारः क्रियते—भवति हास्य स्वं य
एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेति ॥२५॥ २०

अनृतवादित्वस्य प्रापकाभावादप्राप्तिरिति शङ्कते—कथं पुनरिति । उद्गानस्य बुद्धादिसन्निधानात्तद्देवता प्रजापत्या-
दिलक्षणा किं तस्मिन्वेवता किंवा वर्णस्वरवादिसन्निधानात्तद्देवतैव तत्र देवतेति विप्रतिपत्तेरनृतवादित्वे शङ्किते
ब्रह्मदत्तः शपथेन निर्णयं चकारेत्याह—उच्यते इति । प्राणाद्वाक्संयुक्तादयानायास्यो यद्युद्गायदिति सम्बन्धः ।
नन्वयास्याङ्गिरसशब्दवाच्यो मुख्यप्राणो देवतावाजोद्गाता भवितुमुत्सहते तत्राऽऽह—मुख्येति । उक्तार्थदाढ्या- २५
येत्युक्तमुपसंहरति—इति विज्ञान इति । उक्तरीत्या शपथक्रियया प्राण एवोद्गीथदेवतैव तत्प्रस्मिन्विज्ञाने प्रत्ययो विश्वास-
स्तस्य यदाढ्यं तस्य कर्तव्यत्वमाख्यायिकया दर्शयति श्रुतिरिति यावत् । आख्यायिकार्थस्यैव वाचेत्यादिनोक्तं । पीनरूप-
मित्याङ्क्याऽऽह—तमिममिति । शपथस्य स्वातन्त्र्येणाप्रामाण्येऽपि श्रुतिमूलतया प्रामाण्यं सिध्यतीति भावः ॥२४॥

उद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्धार्यं स्वसुवर्णप्रतिप्रागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयमवतारयति—तस्येत्या-
दिना । किमत्यादी फलमभिलष्यते तत्राऽऽह—फलेनेति । सौस्वर्यं साम्नो भूपणमित्यत्रानुभवमनुकूल्यति—तेन होति । ३०
कथं तर्हि कथमतं माधुर्यं सम्पादनीयमित्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । प्राणोऽहं ममेव गीतिभावमापन्नस्य सौस्वर्यं
धनमिति प्रकृते प्राणविज्ञाने गुणविधिविवक्षितश्चेत्किमित्युद्गानुरन्यत्कर्तव्यमुपदिश्यत इत्याशङ्क्य दृष्टफलतयेत्याह—
इदं त्विति । अथेच्छया कर्तव्यत्वेन विहितायां तावन्मात्रे सिद्धेऽपि कथं सौस्वर्यं सिध्येत्तर्हि स्वर्णकामनामात्रेण स्वर्गः
सिध्यत्यत आह—साम्न इति । तस्य सुस्वरत्वेन तच्छब्दितस्य प्राणस्योपासकात्मकस्य स्वरवत्त्वप्रत्यये कार्ये सति
विहितेच्छामात्रेण साम्नः न सौस्वर्यं भवतीत्यस्मात्सामर्थ्यादन्तधावनादि कर्तव्यमित्येतदत्र विधित्सितमिति योजना । ३५
सौस्वर्यस्य सामभूपणत्वे गमकमाह—तस्मादिति । दृष्टान्तमनन्तरवाक्यावष्टम्भेन स्पष्टयति—प्रसिद्धं होति । भवति
हास्य स्वमिति प्रागेवोक्तत्वादर्थयिका पुनरुक्तिरित्यागङ्क्याऽऽह—सिद्धस्येति ॥२५॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै
स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥२६॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा
वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽज्ञ इत्थुहैक आहुः ॥२७॥

५ अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तोति स यत्र
प्रस्तुयात्तदेतानि जपेत् । असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय

अथान्यो गुणः सुवर्णवत्तालक्षणो विधीयते । असावपि सौत्वर्यमेव । एतावान्विशेषः पूर्वं कण्ठगतमाधुर्यमिदं
तु लाक्षणिकं सुवर्णशब्दवाच्यं, तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णम् । सुवर्णशब्दसामान्यतस्वर-
सुवर्णयोः । लौकिकमेव सुवर्णं गुणविज्ञानफलं भवतीत्यर्थः । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य
१० एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेदेति पूर्ववत्सर्वम् ॥२६॥

तथा प्रतिष्ठागुणं विधित्सन्नाह—तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद । प्रतिष्ठितस्यस्यमिति प्रतिष्ठा वाक्तां
प्रतिष्ठां साम्नो गुणं यो वेद स प्रतिष्ठति ह । “तं यथा यथोपासते” इति श्रुतेस्तद्गुणत्वं युक्तम् । पूर्ववत्फलेन
प्रतिष्ठोभिताय का प्रतिष्ठेति श्रुश्रूषव आह तस्य वै साम्नो वागेव । वागिति जिह्वाभूलोयादीनां स्थानानामाख्या ।
सैव प्रतिष्ठा । तदाह—वाचि हि जिह्वाभूलोयादिषु हि यस्मात्प्रतिष्ठितः सत्तेषां प्राण एतद्गान गीयते गीतिभावमा-
१५ पद्यते तस्मात्साम्नः प्रतिष्ठा वाक् । अस्ते प्रतिष्ठितो गीयत इत्थुहैकेऽभ्य आहुः । इह प्रतिष्ठितोति युक्तम् । अनि-
न्विततायैकीयपक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्याद्वाग्वा प्रतिष्ठाऽज्ञं चेति ॥२६॥

एवं प्राणविज्ञानवतो जपकर्म विधित्स्यते । यद्विज्ञानवतो जपकर्मण्यधिकारस्तद्विज्ञानमुक्तम् । अथानन्तरं
यस्मान्नाच्चेवं विदुषा प्रयुज्यमानं देवभावाभ्यारोहफलं जपकर्म, अतस्तस्मात्तद्विधीयत इह । तस्य चोद्गीण-
सम्बन्धवत्सर्वत्र प्राप्तिं पवमानानामिति वचनात् पवमानेषु त्रिविधं कर्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालसङ्कोचं करोति ।
२० स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तोति । स प्रस्तोता यत्र यस्मिन्काले साम प्रस्तुयात्प्राग्भूतं तस्मिन्काल एतानि
जपेत् । अस्य च जपकर्मण आख्याऽऽभ्यारोह इति । आभिमुख्येनाऽऽरोहस्येन जपकर्मणैवेति हेतुवशात्पवमान-
मित्यभ्यारोहः । एतानि हि बहुवचनान्नोणि यजूंषि । द्वितीयानिर्वंशाद्ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः
प्रयोक्तव्यो न मान्नः । याजमानं जपकर्म । एतानि तानि यजूंषि—‘असतो मा सद्गमय’ ‘तमसो मा ज्योतिर्गमय’

साम्नो गुणान्तरमवतारयति—अथेति । तर्हि पुनश्चक स्यात्तत्राऽह—एतावानिति । लाक्षणिक कण्ठोऽयं
२५ वर्णो दन्तोऽयमिति लक्षणज्ञानपूर्वकं सुष्ठु वर्णोच्चारण ममेव सामशब्दितप्राणभूतस्य घनमिति यावत् । लाक्षणिक-
सौत्वर्यगुणवत्प्राणविज्ञानवतो यथोक्तफललाभे हेतुमाह—सुवर्णशब्देति । वाक्यार्थमाह—लौकिकमेवेति । फलेन
प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य किं तत्सुवर्णमिति श्रुश्रूषवे ब्रूते—सस्येति । गुणविज्ञानफलमुपसहरति—भवतीति ।
साम्नस्तच्छब्दवाच्यस्य प्राणस्य स्वरूपभूतस्येति यावत् ॥२६॥

उपास्यस्य प्रतिष्ठागुणत्वेष्वपि कथमुपासकस्य तद्गुणत्व तत्राऽह—तं यथेति । आदिपदादुर शिर कण्ठ-
३० दन्तोऽष्टनादिकातालूनि गृह्णाते । किमित्यष्टौ स्थानानि वागित्युच्यन्ते तत्राऽह—वाचि हीति । पश्चान्तरमाह—अज्ञ-
इति । अज्ञशब्देन तत्परिणामो देहो गृह्यते । एकीयपक्षे युक्तिमाह—इहेति । कथं तर्हि प्रतिष्ठागुणस्य प्राणस्य विज्ञान
कर्तव्यमत आह—अनिन्वितत्वादिति ॥२७॥

अथातः पवमानानामित्यादिवाक्यमवतारयति—एवमिति । तत्राशब्द व्याचष्टे—यद्विज्ञानवत इति ।
अत शब्दार्थमाह—यस्मान्नाच्चेति । इहेति प्राणविदुकि । कदा तर्हि जपकर्म कर्तव्यं तत्राऽह—सस्येति । उद्गीथे-
३५ नात्ययाम स्व न उद्गापेति च प्रकरणादुद्गीथेन सम्बन्धाज्जपस्य सर्वत्रोद्गीतकाले प्राप्तिं पवमानानामेवेति वचना-
त्कालनियमसिद्धिरित्यर्थः । स वै खल्वेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह—पवमानेति । ननु कर्तव्यत्वेनाभ्यारोहः श्रूयते
जपकर्म विधित्सितमिति चोच्यते किं केन सङ्गतमित्याशङ्क्याऽह—अस्य चेति । अभ्यारोहशब्दस्य न तत्र रुढिपूर्व-
प्रयोगाभावादित्याशङ्क्याऽह—आभिमुख्येनेति । यजुर्नन्त्राणामनियतपादाक्षरत्वादसतो मा सद्गमयेत्यारम्भो वा

मृत्योर्मांभूतं गमयेति स य दाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सद्भूतं
मृत्योर्मांभूतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै
तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मांभूतं गमयाऽमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मांभूतं
गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽ-
ज्ञाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तमागायति ५
तद्वैतल्लोकजिदेव न ह वैवालोक्तयथाया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥२८॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

‘मृत्योर्मांभूतं गमय’ इति । मन्त्राणामर्थस्तिरोहितो भवतीति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मण मन्त्रार्थम् । स मन्त्रो यदाह
यदुक्तवान्कोऽज्ञावर्ष इत्युच्यते ‘असतो मा सद्गमय’ इति । मृत्युर्वा असत्त्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्येते ।
असदत्यन्ताधोभावहेतुत्वात् । सवभूतं सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञाने । अमरणहेतुत्वादभूतम् । तस्मादसतो मा मां कर्मणो १०
ज्ञाताच्च सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञाने गमय देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः । तत्र वाक्यार्थमाह—अमृतं वा
कुर्वित्येवैतदाहेति । तथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमः सर्वं ह्यज्ञानमावराणात्मकत्वात्तमस्तदेव च
अमरणहेतुत्वान्मृत्युः । ज्योतिरमृतं पूर्वोक्तविपरीतं देवं स्वरूपम् । प्रकाशत्मकत्वाज्ज्ञानं ज्योतिस्तदेवाभूतम-
विनाशात्मकत्वात्तस्मात्तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । पूर्ववन्मृत्योर्मांभूतं गमयेत्यादि । अमृतं मा कुर्वित्येवैवाह ।
देवं प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः । पूर्वं मन्त्रोऽज्ञाधनस्वभावात्साधनभावमापादयेति । द्वितीयस्तु साधन- १५
भावाद्यज्ञानरूपात्साध्यभावमापादयेति । मृत्योर्मांभूतं गमयेति पूर्वयोरैव मन्त्रयोः समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन
मन्त्रेणोच्यते इति प्रसिद्धार्थैव । नात्र तृतीये मन्त्रे तिरोहितमस्तहितमिवार्थरूपं पूर्वयोरिव मन्त्रयोरस्ति यथाभूत
एवार्थः । याज्ञमानमुद्गमानं कृत्वा पवमानेषु त्रिष्वथानन्तरं यानीतराणि शिष्टाणि स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽज्ञाद्यमा-
गायेत् । प्राणविदुद्गता प्राणभूतः प्राणवदेव यस्मात्स एष उद्गतातैवं प्राणं यथोक्तं वेत्स्यतः प्राणवदेव तं कामं साध-

द्वौ वा मन्त्रावित्याशङ्क्याऽह—एतानीति । यद्यमी याजुषा मन्त्रास्तर्हि मान्त्रेण स्वरेण वैर्भाषिकग्रन्थोक्तेन २०
भावमित्याशङ्क्याऽह—द्वितीयेति । यत्र स्वरो विवक्षितस्तत्र तृतीयानिर्देशो दृश्यते । ‘उच्चैर्ऋचा क्रियत उच्चैः
साम्नोपाशु यजुषा’ इति । प्रकृते तु द्वितीयानिर्देशाज्जपकर्ममात्रं प्रतीयते मान्त्रस्तु स्वरो न प्रतिभातीत्यर्थः । केन
तर्हि स्वरेण प्रयोगो मन्त्राणामिति चेत्तत्राऽह—ब्राह्मणेति । भवतु शातपथेन स्वरेण मन्त्राणां प्रयोगस्तथाऽपि
किमातिव्ययं किंवा याजमानं जपकर्मैति वीक्षायामाह—याजमानमिति ।

व्याचिख्यासितयजुषा स्वरूपं दर्शयति—एतानीति । मन्त्रार्थशब्देन पदार्थो वाक्यार्थस्तत्फलं चेति त्रयमु- २५
च्यते । लौकिकं तमो व्यावर्तयति—सर्वं हीति । पूर्वोक्तपदेन व्याख्यातं तमो गृह्यते । वैपरीत्ये हेतुमाह—प्रकाशात्म-
कत्वाविति । ज्ञानं तेन साध्यमिति यावत् । पदार्थोक्तिसमासावितिशब्दः । उत्तरवाक्याभ्यां वाक्यार्थस्तत्फलं चेति
द्वय क्रमेणोच्यते इत्याह—पूर्ववदिति । फलवाक्यमादाय पूर्वस्माद्विशेषं दर्शयति—अमृतमिति । प्रथमद्वितीयमन्त्रयो-
रर्थभेदाप्रतीतेः पुनरुक्तिमाशङ्क्यावातान्तरमेदमाह—पूर्वं मन्त्र इति । तथाऽपि तृतीये मन्त्रे पुनरुक्तिस्तदवस्थेत्या-
शङ्क्याऽह—पूर्वयोरिति । ३०

वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे—याजमानमिति । यथा प्राणस्त्रिषु पवमानेषु साधारणमागानं कृत्वा
शिष्टेषु स्तोत्रेषु स्वार्थमागानमकरोत्तथेत्याह—प्राणविति । तद्विदोऽपि तद्वद्वागाने योग्यतामाह—प्राणभूत इति ।

१ भाषिक ग्रन्थ इति—वाजसनेयिशाखायाः स्वरविधायकग्रन्थ भाषिको नाम । तत्र मन्त्रेषु ‘य’ स्वरः
तद्विपरीतो ब्राह्मणे प्रयोग्य इत्युक्तम्—‘उदात्तमनुदात्तमनन्त्यमिति’ विपरीतस्वरविधानात् यथा ‘अग्ने नय’
इति मान्त्रः स्वरः ब्राह्मणे नु ‘अग्ने नय’ इति । अस्य च मन्त्रेषु गणनाभावात् ब्राह्मण एवोत्तमत्वात् ब्राह्मण- ३५
स्वर एव प्रयोग्य इति ।

यितुं समर्थस्तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वरं वृणीत यं कामं काययेत तं कामं वरं वृणीत प्राथयेत । यस्मात्त एव एवंविदुद्गातेति तस्माच्छब्दात्प्रागेव सम्बध्यते । आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत इच्छत्युद्गाता तमागायत्यागानेन साधयति । एवं तावज्ज्ञानकर्मभ्यां प्राणात्मापत्तिरित्युक्तम् । तत्र नास्त्याशङ्क्या-
सम्भवेन । अतः कर्मापये प्राणापत्तिर्भवति वा न वेत्याशङ्क्यते तदाशङ्क्यानिवृत्त्यर्थमाह—तद्वैतल्लोकजिदेवेति ।
५ तद्व तदेतत्प्राणदर्शनं कर्मवियुक्तं केवलमपि लोकजिदेवेति लोकसाधनमेव । न ह एवालोकव्यताया अलोकार्हत्वा-
याऽऽशाऽऽशंसनं प्राथनं नैवास्ति ह । न हि प्राणात्मन्युत्पन्नात्मभिमानस्य तत्प्राप्त्याशंसनं सम्भवति । न हि
ग्रामस्थः कदा ग्रामं प्राप्नुयामित्यरण्यस्य इवाऽऽशास्ते । असंनिष्ठविषये ह्यनात्मन्याशंसनं न तत्त्वान्तरि
सम्भवति तस्मादाऽऽशाऽऽस्ति कदाचित्प्राणात्मभावं न प्रपद्येयमिति । कस्येत् । य एवेतत्साम प्राणं यथोक्तं
निर्धारितमहिमानं वेदाहमस्मि प्राण इन्द्रियविषयासङ्गैरामुरैः पाम्भिरिवर्षणीयो विबुद्धो बागादिपञ्चकं च
१० सदाभयत्वादन्याद्यात्मरूपं स्वाभाविकविज्ञानोत्प्रेन्द्रियविषयाङ्गजनितामुरपाम्भदोषवियुक्तं सर्वभूतेषु च सदा-
अयाशाद्योपयोगवन्धनमात्मा बाह्यं सर्वभूतानामाङ्गिरसत्वाद्यङ्कुःसामोद्गीथभूतायाश्च वाच आत्मा तद्व्याप्ते-
स्तत्त्ववर्तकत्वाच्च मम साम्नो गीतिभावमापद्यमानस्य बाह्यं धनं भूषणं सौख्यं ततोऽप्यान्तरं सौख्यं लाक्षणिकं
सौख्यं गीतिभावमापद्यमानस्य मम कण्ठादिस्थानानि प्रतिष्ठा । एवंगुणोऽहं पुत्तिकादिगरीरेषु कात्स्न्येन
परिसमाप्तोऽमृतत्वात्सर्वगतत्वाच्चेत्या एवमभिमानाभिव्यक्तवैवोपास्त इत्यर्थः ॥२८॥

१५

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

हेतुवाक्यमादौ योजयति—यस्मादिति । प्रतिज्ञावाक्यं व्याचष्टे—तस्मादिति । किमिति व्यत्यासेन वाक्यद्वयव्याख्यान-
मित्याशङ्क्योर्थान्वेति न्यायेन पाठक्रममादृत्येति परिहरति—यस्मादित्यादिना । स एव एवंविदुद्गाताऽऽत्मने
यजमानाय वा यं कामं कामयेत तमागानेन साधयति यस्मादिति हेतुग्रन्थस्तस्मादिति प्रतिज्ञाग्रन्थात्प्रागेव सम्बध्यत
इति योजना ।

२०

वृत्त कीर्तयति—एवं तावदिति । तत्र कर्मसमुच्चिते ज्ञाने देवताती गङ्गासम्भवो नास्ति भिद्य. सहकृतयोर्ज्ञान-
कर्मणोस्तदासिहेतुत्वादित्याह—सञ्चेति । समनन्तरं वाक्यमवतारयति—अत इति । समुच्चयात्फलाप्तेर्दृष्टत्वादिति
यावत् । न हेत्यादिना पदानि छिन्द्वाक्यमादाय व्याकरोति—अलोकार्हत्वायेति । तदेव स्फुटयति—न हीति । तत्र
दृष्टान्तमाह—न हीति । वृक्षमानमाशसनं तर्हि कस्मिन्विषये स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—असंनिष्ठेति । प्राणात्मना
व्यवस्थितस्य विदुषस्तदात्मभावं कदाचिदहं न प्रपद्येयमित्यागसन नास्तीति निगमयति—तस्मादिति ।

२५

कर्मसमुच्चितादुपासनात्केवलान्च प्राणात्मत्वं फलमुक्तं तत्र समुच्चितादुद्गातुर्यजमानस्य वा फल केवलान्चो-
पासनात्तयोरन्यतरस्यान्यस्य वा कस्यचिदिति जिज्ञासमान शङ्कते—कस्येति । ज्ञानकर्मणोरुभयत्र समभावादुभयोरपि
वचनात्फलसिद्धि । आश्रमान्तरविषय तु केवलज्ञानस्य लोकजयहेतुत्वमित्यभिप्रेत्याऽह—य एवमिति । एवमन्वस्य
प्रकृतपरामर्शित्वापूर्वकं सर्वं वेद्यस्वरूपं संक्षिपति—अहमस्मोदयादिना । तस्य बागादिभ्यो विशेषं दर्शयति—
इन्द्रियेति । किमिदानीं प्राणस्यैवोपास्यतया बागादिपञ्चकभूषेतिमिति नेत्याह—बागादीति । तस्य प्राणाश्रयत्वेऽपि

३०

कुतो देवतात्वमासङ्ग्याप्यविद्वत्त्वादित्याङ्गङ्ग्याऽह—स्वाभाविकेति । असंक्रुतोपकारं प्राणद्वारा बागादी स्मारयति—
सर्वेति । रूपकर्मात्मके जगति प्राणस्य स्वरूपमनुसवले—आत्मा चेति । नामात्मके जगति प्राणस्याऽऽजमवमुक्तं स्मार-
यति—ऋमिति । सति सामत्ये गीतिभावावस्थाया प्राणस्योक्तं बाह्यमान्तरं च सौख्यं सौख्यमिति गुणद्वयमनुवदति—
ममेति । तस्यैव वैकल्पिकी प्रतिष्ठामुक्तमनुस्मारयति—गीतीति । य एवमित्यादिनोक्तं परामृणति—एवमुक्तोऽहं-
मिति । इत्येवमभिमानाभिव्यक्तिपर्यन्तं यो ध्यायति तस्येदं फलमित्युपसंहरति—इतीति ॥२८॥

३५

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

१. अर्थान्वेति । पाठकमपेक्षया अर्थक्रमो बलीयान् यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति विधाय 'यवान् पचतीति' ।
अत्र पाठकमपेक्षया अर्थक्रमस्य बलवत्त्वमुक्तम् (पू० मी० ५-१-२)

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यद्वात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे
व्याहरत्ततोऽहं नामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामिन्नितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यज्ञाम
प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पान्न
औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो ब्रुमूषति य एवं वेद ॥१॥ ५

आत्मैवेदमग्र आसीत् । ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिव्याख्याता केवलप्राणदर्शनेन च तद्वैतलोकजिदेवेत्यादिना । प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु जगतःस्वातन्त्र्याविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्मणोः वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते । तेन च कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मस्तुतिः कृता भवेत्साम-
र्थ्यात् । विवक्षितं त्वेतत् । सर्वमप्येतज्ज्ञानकर्मफलं संसार एव भयारत्याविद्युक्तवश्रवणात्कार्यकरणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्यक्तानित्यविषयत्वाच्चेति ब्रह्मविद्यायाः केवलाया वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतुत्वमित्युत्तरार्थं चेति । न हि १०
संसारविषयात्साध्यसाधनादिभेदलक्षणादविरक्तस्याऽऽत्मैकत्वज्ञानविषयेऽविकारोऽनुचितस्येव पाने । तस्मान्ज्ञान-

ब्राह्मणान्तरमवतार्य पूर्वेण सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—आत्मैवेत्यादिना । केवलप्राणदर्शनेन च प्रजापति-
त्वप्राप्तिव्याख्यातेति सम्बन्धः । इदानीमात्मैत्यादेस्तद्वेदमित्यतः प्राक्तनग्रन्थस्याऽऽपाततत्तात्पर्यमाह—प्रजापतेरिति ।
आदिपदेन सर्वात्मत्वादि गृह्यते । फलोत्कर्षोपवर्णनं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽह—तेन चेति । कर्मकाण्डपदेन पूर्वग्रन्थोऽपि
संगृहीतः । फलातिशयो हेत्वतिशयोपेक्षोऽप्यथाऽऽकस्मिन्कदापातादतो ज्ञानकर्मफलभूतसुविवभूतिरुच्यमाना ज्ञानकर्मणो- १५
मंहर्त्स् दर्शयतीत्याह—सामर्थ्यादिति । आपातिकं तात्पर्यमुक्त्वा परमतात्पर्यमाह—विवक्षितं त्विति । किञ्च विमतं
संसारान्तर्भूतं कार्यकरणात्मत्वादस्मादिकार्यकरणवदित्याह—कार्येति । प्राजापत्यपदस्य संसारान्तर्भूतत्वे हेत्व-
न्तरमाह—स्थूलेति । स्थूलत्वं साधयति—व्यक्तेति । अनित्यत्वाददृश्यत्वाच्च प्रजापतित्वं संसारान्तर्गतमित्याह—
अनित्येति । इतिगल्दे विवक्षितार्थसमाप्पयर्थः । किमित्येतादिविवक्षितमुपवर्ण्यते तत्राऽह—ब्रह्मविद्याया इति । तच्चेदं
विवक्षितार्थवचनमेकाकिन्या विद्याया वक्ष्यमाणाया मुक्तिहेतुत्वमित्युत्तरार्थमिति द्रष्टव्यम् । यदा हि कर्मज्ञानफलं २०
प्रजापतित्वं संसार इत्युच्यते तदा तत्पर्यन्तात्सर्वस्मात्तस्माद्विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकार सेत्स्यतीत्यर्थः ।
अथ यस्य कस्यचिदर्थितामात्रेण तत्राधिकारसम्भवाद्वैराग्यं न मृग्यमित्यागच्छ्याऽह—न हीति । उभयत्रापि विषय-
शब्दः पूर्वेण समानाधिकरणः । विवक्षितमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । वैराग्यमन्तरेण ज्ञानानधिकाराज्ज्ञानादिकलस्य
प्रजापतित्वस्योत्कर्षवतः संसारत्ववचनं ततो विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारार्थम् । विरक्तस्य विद्याधिकारे

१. प्राणविद्यामधिकृत्य तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे—अन्यथात्वं गन्धविति चेन्नाविशेषात् इत्यधिकरणे विचारितं— २५
बाजसनेयके 'ते ह देवा ऊर्ध्वहस्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ते ह वाचमूचुः' इत्युपक्रम्य वागादीन् आयुर-
पाप्माविद्वत्वेन निन्दित्वा मुख्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः' इत्यादिना । तथा छान्दोग्ये
'तद्ध देवा उद्गीथमाजह्वरन्तेनानभिभविष्याम' इत्युपक्रम्य वागादीन् निन्दित्वा मुख्य. प्राण. परिगृह्यते 'अथ
यएवाय मुख्य. प्राणस्तमुद्गीथमुपासाच्चक्रिरे' इत्यादिना । तत्र एका विद्या स्यात् तत्र वागादिनिन्दया प्राणपरि-
ग्रहस्य प्राणविद्येति समाख्यायाच्चाभेदात् इति पूर्वपक्षयित्वा विद्याभेदः समर्थितः—न वा प्रकरणभेदात् ३०
परोवरीयस्त्वादिवत् इति सूत्रेण । अयमर्थः । छान्दोग्ये उद्गीथावयव ओकारः प्राणदृष्ट्या उपास्य. 'ओमित्येतद-
क्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यादिभ्याम् । अत्र तु उद्गीथपदेन समग्रा उद्गीथमभि. आह्ला तस्य चोद्गता ऋत्विक्
प्राणदृष्ट्या उपास्यः इति विद्याभेद सिद्धान्तिः ।

२. संसारविषयात्—समारुपाद्विषयात् । आत्मैकत्वज्ञानविषये आत्मैकत्वरूपे विषये । तदेतत्पदनीयमात्मतत्त्वं सर्वः
गमनीयं सर्वोत्कृष्टफलदायित्वर्थः ।

कर्मफलौक्त्योपवर्णनमुत्तरार्थम् । तथा च वक्ष्यति—‘तदेतत्पदनीयमस्य’ ‘तदेतत्त्रेयः पुत्रादि’त्यादि । आत्मेव । आत्मेति प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीर्यभिधीयते । वैदिकज्ञानकर्मफलभूतः स एव । किम् ? इदं शरीरभेदजातं तेन प्रजापति-शरीरेणाधिभक्तमात्मेवाऽऽसीदेषे प्राक्शरीरान्तरोत्पत्तेः । स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिकक्षणे विराट् स एव प्रथमः संभूतोऽनुवीक्ष्यान्वालोचनं कृत्वा कोऽहं किलक्षणो वाऽऽस्मीति नाप्यद्वैतवन्तरमात्मनः प्राणपिण्डा-
५ त्माकात्कार्यकरणरूपज्ञापयन्न ददर्श । केवलं त्वात्मानमेव सर्वस्मानमपश्यत् । तथा पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतः सोऽहं प्रजापतिः, सर्वत्माऽहमस्मीत्येषे व्याहुरद्याहूतवान् । ततस्तस्माद्यतः पूर्वज्ञानसंस्कारादात्मानमेवाहमित्यभ्य-
वाक्षे तस्मादहं नामाऽभवत् “तस्योपनिषदहमि”ति श्रुतिप्रदक्षितमेव नाम वक्ष्यति । तस्माद्यतस्मात्कारणे प्रजापतावेवं
वृत्तं तस्मात्तत्कार्यभूतेषु प्राणिष्वेतद्द्वैतस्मिन्नपि काल आमन्त्रितः कस्त्वमित्युक्तः सखहमयमित्येवात्र उक्त्वा
कारणात्माभिधानेनाऽऽत्मानमभिधायापे पुनर्विशेषनामजिज्ञासवेऽप्यानन्तरं विशेषपिण्डाभिधानं देवदत्तो यज्ञदत्तो
१० वेति प्रवृत्ते कथयति यन्नामास्य विशेषपिण्डस्य मातापितृकृतं भवति तत्कथयति । स च प्रजापतिरितिक्रान्तजन्मनि
सम्यक्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायां यद्यस्मात्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः प्रजापतित्वं प्रतिपत्तिर्ना पूर्वः

मोक्षादपि वैराग्यं स्यादित्याजडुचाऽह—तथा चेति । ननु मोक्षार्थं विद्याया प्रवर्तितव्यं मोक्षश्चापुष्पार्थत्वात्
प्रेषावता प्राप्यति तत्राऽह—तथेतिविति ।

१५ आपातिकमनापतिकञ्च तात्पर्यमुक्त्वा प्रतीकभादायाक्षराणि व्याकरोति—आत्मेवैवेति । तस्याभ्येष्टाधिकारे
प्रकृतत्वं सूचयति—अण्डज इति । पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे तस्य प्रस्तुतत्वमस्तीत्याह—वैदिकेति । स एवाऽऽसीदिति
सम्बन्धः । नित्यवस्थायामपि प्रजापतिरेव समष्टिदेहस्तत्तद्व्यष्ट्यात्मना तिष्ठतीति विशेषासिद्धिरित्याजडुचाऽह—
तथेति । आत्मशब्देन परस्यापि ग्रहसम्भवे किमिति विराडेवोपादीयत इत्याजडुच वाक्यव्योपादित्याह—स चेति ।
वक्ष्यमाणमन्वालोचनादि विराडात्मकर्तृकमेवेत्याह—स एवेति । स्वल्पधर्मविषयो द्वौ विमर्शौ । नान्यदिति वाक्यमा-
२० दायाक्षराणि व्याचष्टे—यस्त्वन्तरमिति । दर्शनशक्त्यभावादेव वस्त्वन्तर प्रजापतिर्न दृष्टवानित्याजडुचाऽह—
केवलं त्वेति । सोऽहमित्यादि व्याचष्टे—तथेति । यथा सर्वात्मा प्रजापतिरहमिति पूर्वोक्तस्मिन्नपि श्रौते विज्ञानेन
संस्कृतो विराडात्मा तथेदानीमपि फलवत्स्यः सोऽहं प्रजापतिरस्मीति प्रथमं व्याहृतवानिति योजना । व्याहरणक-
माह—तत इति । किमिति प्रजापतेरहमिति नामोच्यते साधारण हीदं सर्वेषामित्याजडुचोपासनाथमित्याह—तस्येति ।
आध्यात्मिकस्य चाक्षुषस्य पुरुषस्याहमिति रहस्य नामेति यतो वक्ष्यत्यतः श्रुतिसिद्धमेवैतन्नामास्य ध्यानार्थमिहोक्त-
२५ मित्यर्थः । प्रजापतेरहनामस्यै लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयितुमुत्तरं वाक्यमित्याह—तस्मादिति ।

उपासनायै प्रजापतेरहनामोक्त्वा पुरुषनामनिर्वचन करोति—स चेत्पादिना । पूर्वस्मिन्नन्मनि साधकाव-
स्थाया कर्माचिनुष्ठानैरहमहमिकया प्रजापतित्वप्रेप्सूना मध्ये पूर्वो यः सम्यक्कर्माचिनुष्ठानैः सर्वं प्रतिबन्धक यस्माददहत्त-

१. ‘आत्मेवेदमि’त्यत्र आत्मशब्दस्य विराट्पुरुषपरत्वं भाष्यकारैरुक्तम् । वार्तिककारैस्तु भाष्याशयं यथाश्रुतं
विशदीकृत्य आत्मशब्दस्य स्वप्रकाशशुद्धात्मपरत्वमपि सम्भवदुक्तितया वक्तुं शक्यत इत्यभिहितम् । तत्पक्षे
३० आत्मा शुद्ध ब्रह्म अत्रे सन्ने. प्रागासीत् स च कोशपञ्चकतादात्म्याध्यासात्—कोशपञ्चकता प्राप्त । अत एव पुरुष-
विधः पुरुषाकारः । एवं श्रुति शुद्धेऽपि संसारी जात इत्यनुक्रोशं दर्शयति इति । इत परं सोऽनुवीक्षेत्यस्य
विराडेवेत्यर्थः । निशिष्टावैतिनस्तु ‘आत्मेवेत्यत्र आत्मा महाविष्णुरूपः, परमात्मा तस्यैव पुरुषविधशब्देन पुरुष
पुरुषविधं पुरुषेज्ज प्रतिष्ठित वेद इति श्रुतेरित्याह । पर तु ‘सोऽहमस्मी’त्येषे इत्यत्र अहमस्मि इत्यहंकाररूपो
हिरण्यगर्भः उच्यते इत्याह तस्यैव भयारत्यादिसमवादिनि । एव व्याख्याने सोऽहमस्मीत्येषे इत्यत्र तच्छब्देन
३५ पूर्वप्रकृत नारायणं त्यक्त्वा अप्रकृतग्रहणं दोष एव । पुरुषविधशब्दस्य न परमात्मनि रुढि “मूर्ध्वं सुतेजा”
इत्यादिना मूर्धादिकल्पनया पुरुषाकारत्वं कल्पितमेव तस्य । स्वयं ‘अशब्दमल्पमस्युल्लभगु’ इत्यादिशास्त्रनात् ।
अस्माक तु आत्मशब्देन परमात्मग्रहेऽपि वार्तिके तस्य अध्यासात् पुरुषाकारत्वं प्राप्तमिति पुरुषविधत्वोपपत्ति
इत्युक्तम् । भाष्ये तु आत्मशब्दं हिरण्यगर्भपर एवेत्युक्तम् ।
२ वक्ष्यति—अत्रैव पञ्चमाध्याये पञ्चमब्राह्मणे आदित्यान्तर्गतस्य ब्रह्मणः ‘अहंरि’ति नाम चक्षुष्युपास्यस्याध्यात्मि-
४० कस्य ‘अहमि’ति नाम उपासनार्थमुक्तम् । इदमेव तदित्यर्थः ।

सोऽबिभेत्समादेकाकी बिभेति स हायमीक्षां चक्रे यन्मद्व्यवसास्ति कस्मात्
बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्वचभेष्यद्वितीयाद्वै भयं भवति ॥२॥

प्रथमः सन्नस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्युसमुदायात्सर्वस्मादावौषदबहुत् । किमसङ्गान्नानलक्षणान्सर्वान्याप्मनः प्रजा-
पतित्वप्रतिबन्धकारणभूतात् । यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः पूर्वमीषदिति पुरुषः । यथाऽयं प्रजापतिरोक्तत्वा प्रतिबन्ध-
कान्याप्मनः सर्वान्पुरुषः प्रजापतिरभवदेवमन्योऽपि ज्ञानकर्मभावनानुष्ठानवद्विज्ञाना केवलज्ञानबलाद्वैषति भस्मी- ५
करोति ह वै स तं कं ? योऽस्माद्विदुषः प्रथमः प्राजापतिर्बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थः । तं दर्शयति—य एवं
वेवेति । सामर्थ्याज्ज्ञानभावनाप्रकर्षवान् । नन्वनर्थाय प्राजापत्यप्रतिपित्तैर्विवादा चेद्बहुते । नैष दोषः । ज्ञानभाव-
नोत्कर्षाभावात्प्रथमं प्रजापतित्वप्रतिपत्यभावमात्रत्वाद्वाहस्य । उत्कृष्टसाधनः प्रथमं प्रजापतित्वं प्राप्नुवन्मन-
साधनो न प्राप्नोतीति स तं बहोतीत्युच्यते न पुनः प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधनेनेतरो बहोते । यथा लोक आजिसृतां यः
प्रथममाजिसृत्तपतिं तेनेतरं दग्धा इवापहृतसामर्थ्या भवन्ति तद्वत् ॥१॥

१०

यदिदं तुष्णपितं कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मफलं प्राजापत्यलक्षणं नैव तत्संसारविषयमत्यक्सादितीममर्थं
प्रदर्शयिष्यन्नाह—सोऽबिभेत्स प्रजापतियौऽयं प्रथमः शरीरौ पुरुषविधौ व्याख्यातः सोऽबिभेद्ब्रूतवानस्मदादिवदेवे-
त्याह । यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकरणवानात्मनाशविपरीतदर्शनवत्त्वादबिभेत्समात्तत्सामान्याद्वद्वत्तज्येकाकी
बिभेति । किंचास्मदादिवदेव भयहेतुविपरीतदर्शनापनोदकारणं येषामभूतात्मदर्शनं सोऽयं प्रजापतिरीक्षाभोक्षणं १५
चक्रे कृतवान् । कथमित्याह—यद्यस्मात्मतोऽन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरं प्रतिद्वितीयं नास्ति तस्मिन्नात्मविनाश-
हेत्वभावे कस्मान्नु बिभेमीति । तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्भयं वीयाय विस्पष्टमपगतवत् । तस्य
प्रजापतेर्भयं दूयं तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह—कस्माद्वचभेष्यत्किमित्यसौ भोतवान्य-
स्मात्स प्रजापतिः पुरुषः इति योजना । उक्तमेव स्फुटयति—प्रथमः सन्निति । सर्वस्मादस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्यु-
समुदायात्प्रथमः सन्नोषदिति सन्नन्धः । आकाङ्क्षापूर्वकं दाहं दर्शयति—किमित्यादिना । पूर्वं प्रजापतित्वप्रतिबन्धक-
प्रवृत्तित्वे सिद्धमर्थमाह—यस्मादिति ।

२०

पुरुषगुणोपासकस्य फलमाह—यथेति । अयं प्रजापतिरिति भविष्यद्वृत्त्या सावकोक्तिः, पुरुषः प्रजापतिरिति
फलावस्थः स कथ्यते । कोऽवावोषतीत्यपेक्षायामाह—तं दर्शयतीति । पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीति यो विद्यात्पो-
न्यानोषतीत्यर्थः । विद्यासाम्ये कथमेवा व्यवस्थेत्याशङ्क्याऽह—सामर्थ्यादिति । हेतुसाम्ये दाहकत्वानुपपत्तैस्त-
त्प्रकर्षवानितरान्दृष्टीत्यर्थः । प्रसिद्धं दाहमादाय चोदयति—नन्विति । तथा च तत्प्रेक्षायोगात्तदुपास्त्यसिद्धिरित्यर्थः ।
विवक्षितं दाहं दर्शयन्नुत्तरमाह—नैष दोष इति । तदेव स्पष्टयति—उत्कृष्टेति । प्राप्नुवन्भवतीति शेषः औपचारिकं २५
दाहं दृष्टान्ते साधयति—यथेति । आजिमर्यादा ता सरन्ति धावन्तीत्याजिसृत्तस्तेषामिति यावत् ॥१॥

ज्ञानकर्मफलं सौत्रं पदमुत्कृष्टत्वान्मुक्तिस्तदन्यमुक्त्यभावात्तद्वेतुसम्पन्नीपचिद्वये प्रवृत्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य
सोऽबिभेदित्यस्य तात्पर्यमाह—यदिब्रूमिति । तुष्णपितं स्तोतुमभिप्रेतमिति यावत् । आह विवक्षितार्थसिद्धयर्थं हेतुं
भयभाक्त्वमिति शेषः । ज्ञानकर्मफलं त्रैलोक्यात्मकसूत्रत्वमुत्कृष्टमपि संसारान्तर्भूतमेव न कैवल्यमिति वक्तुमुत्तरं
वाक्यमित्यर्थः । अहमेकाकी कोऽपि मां हनिष्यतीत्यात्मनाशविषयविपरीतज्ञानवत्त्वात्प्रजापतिर्भोतवानित्यत्र किं ३०
प्रमाणमित्याशङ्क्य कार्यगतेन भयलज्जेन कारणे प्रजापती तदनुमेयमित्याह—यस्मादिति । तत्सामान्यादेकाकिंत्वा-
विशेषादिति यावत् । प्रजापतेः संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह—किञ्चेति । यथाऽस्मदादिमी रज्जुस्थाष्वादी सर्प-
पुरुषादिभ्रमजनितभयनिवृत्तये विचारेण तत्त्वज्ञानं सम्पाद्यते तथा प्रजापतिरपि भयस्य तद्वेतोक्ष विपरीतविषयो
भवतिहेतुं तत्त्वज्ञानं विचार्य सम्पादितवानित्यर्थः । परमार्थदर्शनेमेव प्रत्यक्षपूर्वकं विषययति—कथमित्यादिना ।
तस्मिन्निष्यत्र तस्मादित्यादि पठितव्यम् ।

३५

मच्छब्दोपलक्षितं प्रत्यक्षवैतन्यमद्वितीयग्रह्यरूपेण ज्ञात्वा सहेतुं भीतिं प्रजापतिरक्षिपदित्युक्तिमिदानीं तत्त्व-
ज्ञानफलमाह—तत इति । कस्माद्वीत्यादेश्चतस्रस्य पूर्वेषु पीनस्त्वमित्याशङ्क्य विदुषो हेत्वभावात् भयमित्युक्तसमर्थना-
र्थत्वात्तद्वेतोक्ष नैवमित्याह—तस्येत्यादिना । अनुपपत्तौ हेतुमाह—यस्मादिति । परमार्थदर्शनेऽपि वस्त्वन्तराकिमिति

मार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नमेवेत्यभिप्रायः । यस्माद्द्वितीयाहस्त्वन्तराहै भयं भवति । द्वितीयं च वस्त्वन्तरमविद्या-
प्रत्युपस्थापितमेव । महाबुद्धयमानं द्वितीयं भयजन्मनो हेतुः । “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इति
मन्त्रवर्णात् । यच्चैकत्ववर्शनेन भयमपनुनोदापनोदितं तद्युक्तम् । कस्मात् ? द्वितीयोहस्त्वन्तराहै भयं भवति तदे-
कत्ववर्शनेन द्वितीयवर्शनमपनोतमिति नास्ति यतः ।

५

प्रजापतेः एकत्वज्ञाने कारणानुपपत्तिशङ्का

अत्र चोदयन्ति—कुतः प्रजापतेरेकत्वदर्शनं जातं को वाऽस्मा उपविशे ? अथानुपविष्टिमेव प्राबुरभूत् ।
अस्मदादेरपि तथा प्रसङ्गः । अथ जन्मान्तरकृतसंस्कारहेतुकम् । एकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । यथा प्रजापतेरति-
क्रान्तजन्मावस्थस्यैकत्वदर्शनं विद्यमानमप्यविद्याबन्धकारणं नापनित्ये । यतोऽविद्यासंयुक्त एवायं जातोऽविभेदः ।
एवं सर्वधामैकत्वदर्शनानर्थक्यं प्राप्नोति । अन्यमेव निवर्तकमिति चेत् । न । पूर्ववत्पुनः प्रसङ्गो नानैकान्त्यात् ।

१० तस्मादनर्थकमेवैकत्वदर्शनमिति ।

भयं न भवतीत्याशङ्क्याऽह—द्वितीयश्चेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां द्वैतस्याविद्याप्रत्युपस्थापितत्वेऽपि कुतस्तदुपदेष्ट-
दर्शनं भयकारणं न भवतीत्याशङ्क्याऽह—न हीति । तत्त्वज्ञाने सत्यज्ञानायोगोक्तदुर्त्यं द्वैतं तद्दर्शनं चायुक्तमित्यतो-
हेत्वभावाद्भयानुपपत्तिरित्यर्थः । अद्वैतज्ञाने अर्थानुवृत्तिरित्यत्र मन्त्रं संवादयति—तत्रेति । विराडैकत्वदर्शनेनैव प्रजा-
पतेर्भयमपनीतं नद्वैतदर्शनेनेत्यस्मिन्नर्थेऽपि यन्मदन्यथास्तीत्यादि शक्यं व्याख्यातुमित्याशङ्क्याङ्गीकुर्वन्नाह—यच्चेति ।

१५ तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति—कस्मादित्येवादिना ।

प्रथमव्याख्यानानुसारेण चोद्यमुत्थापयति—अत्रेति । प्रजापतेर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाद्भूतिध्वस्तितरुका न च तस्य
तज्ज्ञानं युक्तं हेत्वभावादित्याह—कुत इति । यस्मादस्माकमेक्यधीस्तस्मादेव तस्यापि स्वादित्याशङ्क्याऽह—को
वेति । न हि तस्य शास्त्रश्रवणाभावाभावाभावापि सत्यासस्तस्य त्रैवर्णिकविषयत्वाभापि शमादि ऐश्वर्यासिक्तत्वादतो-
स्मात् प्रसिद्धश्रवणादिविद्याहेत्वभावाच्च प्रजापतेरैक्यधीर्मुक्त्यर्थः । उपदेशानपेक्षमेव प्रजापतेरैक्यज्ञानं प्रादुर्भूतमिति
२० शाङ्क्येति—अथेति । अतिप्रसक्त्या प्रत्याह—अस्मदादेरिति । प्रजापतेर्यजमानावस्थायामाचार्यस्य सत्त्वाच्चवर्णाद्या-
दृतेरैक्यज्ञानोदयात्तत्संस्कारोत्पत्त्या तथाविधमेव तज्ज्ञानं फलवस्थायामपि स्यादिति चोदयति—अथेति । दूषयति—
एकत्वेति । अज्ञानध्वसित्वेनार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याऽह—यथेति । तत्र गमकमाह—यत इति । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति ।
नन्वस्मिन्नेव जन्मनि प्रजापतेरैक्यधीरनपेक्षा जायते ‘ज्ञानमप्रतिघ्नं यस्य’ इति स्मृतेः । न च तदुत्पत्त्यनन्तरमेव सहेतु
बन्धनं निरुणद्धि भयारत्यादिफलेन प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धादतो मरणकालिक तदज्ञानध्वसीति शाङ्क्येति—अन्यथेवेति ।
२५ प्रवृत्तफलस्य कर्मणः स्वोपपादकाज्ञानलेखाद्विज्ञानशक्तिप्रतिबन्धकत्वेऽपि, जन्मान्तरादिसर्वसंसारहेत्वज्ञानध्वसिज्ञान-
सामर्थ्यप्रतिबन्धकत्वे मानाभावान्मध्ये जातं ज्ञानमनिवर्तकमित्यशक्यं वक्तुम् । अन्यस्य च ज्ञानस्य निवर्तकत्वे नान्यत्वं

१. द्वितीयाहै इत्यादि—न च ‘स वै नैव रेमे’ इत्यनेन ‘द्वितीयाहै’ इति श्रुतेर्विरोध इति वाच्यं द्वितीयाहै
भयमिति तत्त्वज्ञानिन विवेकवत्तत्त्वाभिप्रायेण प्रवृत्तम् । ‘स वै नैव रेमे’ इति अज्ञं शरीराभिमानीमपेक्ष्य ।
अत्र विराडैकत्वदर्शनेन भयमपनीतमिति वक्तुं न शक्यते । ‘द्वितीयाहै भयं भवती’ इति द्वितीयसामान्यस्य भयहे-
त्वोक्तेः तत्काले महाभूतानां सङ्ख्यात्वात् । अपि च आधिकारिकपुरुषाणां प्रजापत्यादीनां ‘ज्ञानमप्रतिघ्नं यस्य’
इत्यादौ जन्मत एव तत्त्वज्ञानबल्योक्ते तस्य पूर्वसंस्कारोद्बोधेन तत्त्वसाक्षात्कारोत्पत्तिरेव न्याय्या । न च
अस्यादिविश्रवणं ‘स वै नैव रेमे’ इत्याद्युक्तं तस्मिन् निरस्ताविद्ये न संगच्छत इति वाच्यम् । व्यासपराधर-
प्रभूतीनां तत्त्वविदामपि प्रारब्धकर्मवशादस्यादिविद्वान्तात् प्रजापतेरपि प्रारब्धवशात् तदुत्पत्तेः । एतेन ‘तथा
सति आत्मरतेस्तस्य ‘नैव रेमे’ इत्यरते रिरंसायावचानुपपत्तेः’ इति रंगभार्यं प्रत्युक्तं यावदधिकारवन्निर्वा-
राधिकारिकाणामिति न्यायात् । अपि च स्वविरुद्धस्य द्वितीयस्याभावात् इति तत्काले निवृत्तेतुमपि न शक्यं
३५ यद्वर्तते महाभूतादिविश्रवणं तत् स्वविरुद्धं वा न वेत्यनिश्चयात् । अदृश्यमानं विरुद्धं द्वितीयं पिशाचादिकं
भवेदपीति आहूया तस्य मनसि स्थैर्यं न स्यात् । अपि च पुत्रादपि धनभाजा भोतिः इति न्ययिने स्वानुक्तेर्लेख-
माविप्रातिकूल्यमाशङ्क्य भोतिस्त्वंभवत्येव । अद्वितीयब्रह्मासाक्षात्कारो जात इति भयवशादमत एव भवेत्त्व-
दर्शनोपपत्तिः ।

विशुद्धसत्त्वस्य प्रजापतेः विनोपदेशं महावाक्यस्मरणात् साक्षात्कारः

नैष दोषः । उत्कृष्टहेतुद्वयत्वाल्लोकवत् । यथा पुण्यकर्मोद्भवैविविक्तैः कार्यकरणैः संयुक्ते जन्मनि सति प्रज्ञामेधास्मृतिवैशारद्यं वृष्टं तथा प्रजापतेर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यविपरीतहेतुसर्वपाप्मदाहाद्विशुद्धैः कार्यकरणैः संयुक्तमुत्कृष्टं जन्म तदुद्भवं चानुपदिष्टमेव युक्तमेकत्वदर्शनं प्रजापतेः । तथा च स्मृतिः 'ज्ञानमप्रतिघ्नं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मञ्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥' इति । सहसिद्धत्वे भयानुपपत्तिरिति चेत् । न ह्यादित्येन सह तम उदेति । न, भयानुपदिष्टार्थत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य । अद्धातात्पर्यप्रणिपातादीनामहेतुत्वमिति चेत् । स्याममतम्— "अद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः" "तद्विद्धि प्रणिपातेन" इत्येवमादीनां श्रुतिस्मृतिविहितानां ज्ञानहेतुनामहेतुत्वं प्रजापतेरिव जन्मान्तरकृतवर्महेतुत्वे ज्ञानस्येति चेत् । न, निमित्तविकल्पसमुच्चयगुणवद्गुणवत्त्वभेदोपपत्तेः । लोके हि नैमित्तिकानां कार्याणां निमित्तभेदोऽनेकधा विकल्प्यते । तथा निमित्तसमुच्चयः तेषां च विकल्पितानां समुच्चितानां च पुनर्गुणवद्गुणवत्त्वकृतो भेदो भवति । तद्वथा—रूपज्ञान एव तावन्नैमित्तिके कार्ये १० तमसि विनाऽऽलोकने षड्वैकल्पसंस्काराणां नक्तं चराणां रूपज्ञाने निमित्तं भवति । मन एव केवलं रूपज्ञाननिमित्तं योगिनाम् । अस्माकं तु सन्निकर्षालोकाभ्यां सह । तथाऽऽदित्यचन्द्रादालोकभेदैः समुच्चिता निमित्तभेदा भवन्ति । तथाऽऽलोकविशेषगुणवद्गुणवत्त्वेन भेदाः स्युः । एवमेवाऽऽत्मेकत्वज्ञानेऽपि क्वचिज्जन्मान्तरकृतं कर्म निमित्तं भवति

हेतुः । यजमानान्तरस्यान्त्ये ज्ञाने तदध्वंसित्वाद्दृष्टेरन्त्यत्वस्याज्ञानध्वंसित्वेनानियमात् । न च यजमानान्तरे प्रजापतौ चान्त्यं ज्ञानं ज्ञानत्वादज्ञानध्वंसि, पूर्वज्ञानेषु बन्धहेत्वज्ञानध्वंसित्वाद्दृष्टेर्ज्ञानत्वहेतोरनैकान्त्यात् । न चान्त्यमैक्यज्ञान- १५ मैक्यज्ञानत्वादज्ञानध्वंसीति युक्तम् । उपान्त्यतादुज्ञानवदन्त्येऽपि तदयोगात् । उपान्त्ये हेतोरनैकान्त्यादित्यभिप्रेत्य दूषयति—नेत्यादिना । क्लृप्तकारणाभावात्तदन्तरेण चोत्पत्तावतिप्रसङ्गात्संस्काराधीनत्वेऽपि विशेषाभावादन्यस्य च ज्ञानस्याज्ञानध्वंसित्वादिद्वैरयुक्तं प्रजापतेरेकत्वदर्शनमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।

प्रजापतेः सुमप्रतिबुद्धवत्प्रकृष्टादृष्टोत्थकार्यकरणवत्त्वात्पूर्वकलीयपदपदार्थवाक्यस्मरणवत् स्मृतिविपरिवर्तिनो वाक्यादिचार्यमाणाददृष्टसहकृतात्तत्त्वज्ञानं स्याल्लोके विशिष्टादृष्टोत्थकार्यकरणानां प्रजाद्यतिशयदर्शनात्तेन च ज्ञानेन २० जन्मान्तरहेत्वविद्याभ्येऽप्यारब्धं कर्म तज्जं भयारत्याद्यविद्यालेशतो भविष्यतीति परिहरति—नैष दोष इति । संगृहीतमर्थं समर्थयते—यथेत्यादिना । धर्मादिचतुष्टयाद्विपरीतमधर्मादिचतुष्टयं तत्र हेतोः सर्वस्य पाप्मनो ज्ञानाद्यतिशयेन नाशादिति यावत् । उत्कृष्टत्वं प्रकृष्टज्ञानादिनालित्वम् । उत्कृष्टत्वमिति—तदुद्बुद्धेति । तस्य ज्ञानादिवैशारद्ये पीराणिकी स्मृतिमुदाहरति—तथा चेति । अप्रतिघ्नमप्रतिबुद्धं निरङ्कुशमित्येतत्प्रत्येकं संबध्यते यस्यैतच्चतुष्टयं सहसिद्धं च निरवतर्तेति सम्बन्धः । २५

सहसिद्धत्वस्मृतेः 'सोऽविभैत्' इति श्रुतिविरुद्धत्वादब्रामाण्यमिति विरोधाधिकरणन्यायेन शङ्कते—सहसिद्धत्व इति । सत्येव सहजे ज्ञाने स्वहेतोर्भयमपि स्यादिति चेन्नेत्याह—न हीति । अन्येनाऽऽचार्येणानुपदिष्टमेव प्रजापतेर्ज्ञानमुदेतीत्येवमर्थपरत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य । तज्ज्ञानात्प्राक्तस्य भयमविरुद्धमूर्ध्वं चाज्ञानलेशादतो न विरोधः श्रुतिस्मृत्योरिति समाधत्ते—नेत्यादिना । ज्ञानोत्पत्तेराचार्याद्यनपेक्षत्वे अद्धादिविधानानर्थक्यादनेकश्रुतिस्मृतिविरोधे स्यादिति शङ्कते—अद्धेति । आदिपदेन शमादिग्रहः । अस्मदादिषु तेषां हेतुत्वमिति चेन्नेत्याह—प्रजापतेरिवेति । चोदितं विरोधं ३० निराकरोति—नेत्यादिना । निमित्तानां विकल्पः समुच्चयो गुणवत्त्वमगुणवत्त्वमित्यनेन प्रकारेण कार्योत्पत्तौ विशेषसम्भवाच्च अद्धादिविधानार्थक्यमित्यर्थः ।

सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—लोको हीति । तद्वि सर्वं विकल्पादि यथा ज्ञातुं शक्यं तथैकस्मिन्नेव नैमित्तिके रूपज्ञानाख्यकार्ये दर्शयामीत्याह—तद्वथेति । तत्र विकल्पमुदाहरति—तममोत्थादिना । समुच्चयं दर्शयति—अस्माकं त्विति । विकल्पितानां समुच्चितानां च निमित्तानां गुणवद्गुणवत्त्वप्रयुक्तं भेदं कथयति—तथेति । आलोकविशेषस्य ३५ गुणवत्त्वं बहुलत्वमगुणवत्त्वं मन्दप्रभत्वं चक्षुरादेर्गुणवत्त्वं निर्मलत्वादिति विरोधपरहत्वादि चागुणवत्त्वमिति भेदः ।

दृष्टान्तं प्रतिपाद्य दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । तथाज्यस्यापि प्रजापतिगुणस्य वामदेवादेर्जन्मान्तरौ-साधनवशादीश्वरादुपग्राह्यस्मिन्नन्मनि स्मृतवाक्यादैक्यज्ञानमुदेतीति शेषः । भृगुस्तत्तुल्यो वाऽधिकारी बवदित्युच्यते ।

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास
यथा स्त्रीपुमाँसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेषापातयत्ततः पतिञ्च
पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धं बृणलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मा-
दयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव ताँ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥३॥

५ यथा प्रजापतेः । क्वचित्तपो निमित्तम् । “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व” इति श्रुतेः । क्वचित् “आचार्यवार्पुषो वेद”
“अष्टावांलभते ज्ञानम्” “तद्विद्धि प्रणिपातेन” “आचार्यद्वैव” “द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” इति श्रुतिस्मृत्य-
एकान्तज्ञानाभनिमित्तत्वं अष्टाप्रभुतीनाम् । अथर्षादिनिमित्तविद्योगहेतुत्वात् । वेदान्तप्रवचनमननविध्यासना-
च साक्षाच्छ्रेयविषयत्वात् । पापाविप्रतिबन्धक्ये आऽऽत्मनसोभूतार्थज्ञाननिमित्तत्वाभावात् । तस्मादहेतुत्वं न
जातु ज्ञानस्य अष्टाप्रणिपातादीनामिति ॥२॥

१० इतश्च संसारविषय एव प्रजापतित्वं यतः स प्रजापतिर्वै नैव रेमे रतिं नान्वभवदरत्याऽऽविष्टोऽमुर्वित्यर्थो-
ऽस्मदाविष्यदेव । यत इवानोमपि तस्मादेकाकित्वाविधर्मवत्त्वादेकाकी न रमते रतिं नानुभवति रतिनिष्ठार्थसंयोगजा-
क्रीडा । तत्प्रसङ्गिन इष्टविद्योपात्मनस्याकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते । स तस्या अस्तेरपनोदाय द्वितीयमरूपवात-
समर्थं स्त्रीवत्त्वैच्छद्बुद्धिमकरोत् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृह्यतः स्त्रिया परिष्वक्तस्येवाऽऽत्मनो भावो बभूव । स
तेन सत्येभुत्वावेतावानेतत्परिमाण आस बभूव ह । किपरिमाण इत्याह—यथा लोके स्त्रीपुमाँसावस्त्वपनोदाय-
१५ संपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्यातां तथा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः । स तथा तत्परिमाणमेवेममात्मानं द्वेषा द्विप्रकार-
मपातयत्पातितवान् । इममेवेत्यवधारणं मूलकारणाद्विराजो विशेषणार्थम् । न क्षीरस्य सर्वोपमर्दनं दधिभावा-
तपोऽन्यव्यतिरेकाख्यमालोचनम् । श्वेतकेतुप्रभृतिषु ज्ञाननिमित्तानां समुच्चयं दर्शयति—क्वचिदित्यादिना । एकान्तं
नियतमावश्यकं ज्ञानोदयकामे निमित्तत्वमिति यावत् । अथ प्रणिपातादित्यतिरेकेण न प्रजापतेरपि ज्ञानं सम्भवति

२० सामग्र्यभावादत आह—अथर्षादीति । प्रणिपातादेर्ज्ञानोदयप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वात्प्रजापतेश्च तस्मिन्नेतन्मान्तरिय-
साधनायत्तत्वाद्वाधुनिकप्रणिपातादिना विना स्मृतवाक्यादेवैक्यधीः सम्भवतीत्यर्थः । तर्हि श्रवणादित्यतिरेकेणापि
प्रजापतेर्ज्ञानं स्यादित्याहुः आऽह—वेदान्तेति । न तैर्विना ज्ञानं कस्यचिदपि स्यात्प्रजापतेस्तु जन्मान्तरियश्रवणवशा-
द्विदानीमनुस्मृतवाक्यात्तदुत्पत्तिरिति शेषः । तर्हि अष्टादिकमपि प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वेन प्रजापतेरादरणीयं तस्मिन्नि-
मन्तरेण ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तिरित्याहुः आऽह—पाषादीति । आत्मनसोमिथः संयुक्तयोः सम्बन्धि यत्पार्पं यत्कार्यं च
२५ रागादि तेन ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धस्य पूर्वोक्तेन न्यायेन क्षये सति प्रजापतेरिन्द्रानुग्रहात्स्मृतवाक्यस्य परमार्थज्ञानोत्पत्तौ
केवलस्य निमित्तत्वात्तस्याऽऽधुनिकश्रद्धाद्वितरेकेण ज्ञानोदयेऽपि न तद्विधिवैयर्थ्यम् । अस्माकं तद्वशादेव तदुत्पत्ते-
र्वक्तव्यतापर्यायिज्ञान सर्वेषामेव ज्ञानसाधनमाचार्यादिषु पुनर्विकल्पसमुच्चयावित्यर्थः । अधिकारिभेदेन ज्ञानहेतुषु
विकल्पेऽपि तेषामस्मासु समुच्चयाच्च श्रुतिस्मृतिविरोधोऽस्तीत्युपसहरति—तस्मादिति ॥२॥

प्रजापतेर्मयाविष्टत्वेन ससारान्तर्भूतत्वमुक्तमिदानीं तत्रैव हेतुन्तरमाह—इत्येत्येत । अरत्याविष्टत्वे प्रजापतेरे-
३० क्वाचित् हेतुं करोति—यत इति । कार्यस्यारति कारणस्यारतेर्लिङ्गमित्यनुमानं सूचयति—इदानीमपीति । आदि-
पदेन भयाविष्टत्वादित्यहः अरतिं प्रतियोगिनिकटद्वारा निर्वर्क—रतिनिमित्तं । कथं तर्हि यथोक्तारतिनिरसनमित्या-
वाहुश्च स द्वितीयमैच्छदित्येतद्व्याचष्टे—स तस्या इति । स हेत्यस्य वाक्यस्य पातनिकाद्कुरीति—सत्येति । तेन
आदिनेति यावत् । कथमभिमानमात्रेण यथोक्तपरिमाणत्वं तत्राऽह—सत्येति । निपातोऽवधारणे । तस्यैव पुनरुक्तवा-
दोऽन्यार्थः । परिमाणमेव प्रत्यपूर्वकं विवृणोति—किमित्ये विना । सम्प्रति कोऽपुंसयोस्त्वपत्तिमाह—स तयेति । ननु
३५ द्वेषाभावो विराजो वा ससक्तस्त्रीपुण्ड्रस्य वा ? नाऽह । सगर्ध्वेन विराड्ग्रहणयोगात्तस्य कर्मत्वाद्विद्वितीय-
त्वात्सम्यग्दानुपपत्तिस्तत्राऽह—इममिति । तथा च सगर्ध्वेन कर्तृतया विराड्ग्रहणमविच्छेदमित्यर्थः । तदेव स्फुटयति—

१. श्वेतकेतोः प्रणिपातः, उपदेज पदे पदे संगमनिराकरणेन विचारदार्ढ्यं च ज्ञानहेतुः ।

सो हेयमीक्षाचक्रे कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽ-
 सानोति सा गौरभवद्वषभ इतरस्तां समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त बडबेत-
 राऽभवदववृष इतरो गर्वभीतरा गर्दभ इतरस्तां समेवाभवत्तत एकशफम-
 जायताजेतराभवद्वस्त इतरोऽविरतरा मेघ इतरस्तां समेवाभवत्ततोऽजावयो
 ऽजायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥४॥ ५

स्तिवद्विराट्सर्वोपमर्षेनैतावानास । किं तद्वात्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्यसंकल्पत्वादात्मव्यतिरिक्तं श्रीपुंस-
 परिष्वक्तपरिमाणं शरीरान्तरं बभूव । स एव च विराट् तथासुतः स हैतावानासेति सामानाधिकरण्यात् । ततस्त-
 स्मात्पातमात्यतिष्ठ पत्नी चाभवतामिति दंपत्योर्निर्वचनं लौकिकयोरत एव तस्माद्यस्मादात्मन एवार्धः पृथग्भूतो
 येयं स्त्री तस्मादिदं शरीरमात्मनोऽर्धवृगलमर्धं च तद्वृगलं च तदर्धवृगलं विदलमर्धं विदलमिवेत्यर्थः । प्राक्स्थुद्रह-
 नात्कस्यार्धवृगलमित्युच्यते स्वः आत्मन इति । एवमाह स्मोक्तवान्किंल याज्ञवल्क्यो यज्ञस्य धर्मो वक्ता यज्ञ- १०
 बलकस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो देवरातिरित्यर्थः । ब्रह्मणो वाऽपत्यं यस्मादयं पुरुषार्ध आकाशः स्थ्यर्धश्चाप्युः पुनरुद्रह-
 नात्तस्मात्पूर्यते स्थ्यर्धेन पुनः संपुटीकरणेनैव विदलार्धः । तां स प्रजापतिर्मन्वाह्यः शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं
 पत्नीत्वेन कल्पितां समभवन्मैथुनमुपगतवान् । ततस्तस्मात्तद्वृगमनात्मनुष्या अजायतोत्पन्नाः ॥३॥

सा शतरूपा उ हेयं सेयं दुहितुमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरन्तीक्षाचक्रे । कथं न्विदमकृत्यं यस्मा मामात्मन
 एव जनयित्वोत्पाद्य सम्भवत्युपगच्छति । यद्यप्ययं निर्घणोऽहं हन्तेवान्नीं तिरोऽसामि जात्यन्तरेण तिरस्कृता भवानी- १५
 त्येवमीक्षित्वाऽसौ गौरभवत् । उत्पाद्यप्राणिकर्मभिश्चोद्यमानायाः पुनः पुनः सैव मतिः शतरूपाया मनोश्चाभवत् ।
 ततश्च ऋषभ इतरः । तां समेवाभवदित्यादि पूर्ववत् । ततो गावोऽजायन्त । तथा बडबेतराऽभवदववृष इतरः ।
 तथा गर्वभीतरा गर्दभ इतरः । तत्र बडबाभवद्वषादीनां संगमात्तत एकशफमेकबुरमश्वान्शतरगर्दभाभ्यं त्रयमजायत ।
 तथाऽजेतराऽभवद्वस्तश्छाग इतरः । तथाऽविरतरा मेघ इतरः तां समेवाभवत् तां तामिति वीप्सा । तामजां
 नेत्यादिना । कस्य तर्हि द्विधाकरणमित्याशङ्क्याऽह—किं तर्हीति । तच्च द्विधाकरणकमेति शेषः । कथं तर्हि तत्रा- २०
 ऽऽप्रशब्दः संभवतीत्याशङ्क्याऽह—स एव चेति । तथाभूतः संसृजयापुं परिमाणोऽभूदिति यावत् ।

न केवलं मनुः शतरूपेणयनयोरिव दम्पत्योरिव निर्वचनं किन्तु लोकप्रसिद्धयोः सर्वयोरेव तयोरेतद्ब्रह्मण्यं सर्व-
 त्रास्य सम्भवादित्याह—लौकिकयोरिति । उक्ते निर्वचने लोकानुभवमनुकूलयति—तस्मादिति । प्रागिति सहधर्म-
 चारिणीसम्बन्धात्पूर्वमित्यर्थः । आकाङ्क्षाद्वारा षष्ठीमादायानुभवमवलम्ब्य व्याचष्टे—कस्येत्यादिना । वृगलशब्दो
 विकारार्थः । अनुभवसिद्धेर्ज्ये प्रामाणिकसम्प्रतिमाह—एवमिति । द्वेधापातने सत्येको भागः पुरुषोऽपरस्तु स्त्रीत्यत्रैव २५
 हेत्वन्तरमाह—यस्मादिति । उद्रहनात्प्रागवस्थायामाकाशः पुरुषार्धः स्थ्यर्धश्चाप्युः यस्मादसंपूर्णो वर्तते तस्मादुद्रहनेन
 प्राप्तस्थ्यर्धेन पुनरितरो भागः पूर्यते यथा विदलार्धोऽसम्पूर्णः सम्पुटीकरणेन पुनः सम्पूर्णः क्रियते तद्वदिति योजना ।
 पूर्वमपि स्वाभाविकयोग्यतावशेन संसर्गोऽभूदनादित्वात्संसारस्येति सूचयितुं पुनरित्युक्तम् । पुरुषार्धस्येतरार्धस्य च
 मिथः सम्बन्धान्मनुष्यादिसृष्टिरित्याह—तामित्यादिना ॥३॥

स्मार्तं प्रतिषेधमिति । 'न सगोत्रां समानप्रवरं भार्यां विन्देते'त्यादिकमिति यावत् । 'अकृत्यं हीदं यदुद्रिह- ३०
 त्वममं भौतृत्वाऽऽपञ्चामात्पुरुषात्पितृत्वाऽऽसमादिति स्मृतेरिति मत्वाऽह—कथमिति । तयोर्जात्यन्तरागमनं कथ-
 मित्याशङ्क्याऽह—यद्यपीति । शतरूपायां गोभावमापन्नयाभूषादिभावो मनोर्भवतु तावता यथोक्तदोषपरिहारस्त-
 थोर्बन्धादिभावे तु न कारणमस्तीत्याशङ्क्याऽह—उत्पाद्येति । ततस्तस्या गोभावादप्यन्तरमिति यावत् । गवां जन्यार्थं
 मिथः सम्भवनं ततःशब्दार्थः । तत्र तेषामुत्पत्तिं सत्यामिति यावत् । वाक्यद्वये वीप्सा विवक्षितेत्याह—तामिति ।
 तामेवाभिनयति—तामजामिति । तां बडवा ता गर्दभी चेत्यपि ब्रह्मण्यम् । ततो मिथः सम्भवनाद्यथोकादिति यावत् । ३५

१. मातृत इति—'पञ्चमी मातृपक्षात् पितृपक्षात् सप्तमीम् । गृहस्थ उद्बहेत्कन्या न्यायेन विधिनोत्तमाम् ॥' इति
 तारदस्मृतिः । 'बाहुभ्या राजन्यो मनुष्याणां तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत तस्मात्ते वीर्यावन्त'—इति (तौ सं० ३-१) ।

सोऽवेदहं वाच सृष्टिरस्म्यहं हीव सर्वमसृक्षीति ततः

सृष्टिरभवत्सृष्ट्या हास्येतस्या भवति य एवं वेद ॥५॥

अथेत्यभ्यन्यस्त मुखार्चं योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलो-
मकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः । तच्छदिदमाहुरमुं यंजामु यजेत्येकैकं

५ देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः । अथ यत्किंचेदमात्रं

तद्वेततोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवाश्नादश्च सोम एवाश्न-

मग्निरश्नावः सैषा ब्रह्मणोऽसिसृष्टिः । यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः

सन्नमृतांसृजत तस्मादसिसृष्टिरसिसृष्ट्या हास्येतस्या भवति य एवं वेद ॥६॥

तामांवि चेति सामभवदेवेत्यर्थः । ततोऽज्ञाश्चावयश्चानावयोऽजायत । एवमेव यदिदं किंच यत्किञ्चैव मिथुनं
१० स्त्रीपुंसलक्षणं ब्रह्ममापिपौलिकाभ्यः पिपौलिकाभिः सहानेनैव न्यायेन तत्सर्वमसृजत जगत्सृष्टवान् ॥४॥

स प्रजापतिः सर्वमिव जगत्सृष्ट्वाऽवेत् । कथम् अहं बाधाहमेव सृष्टिः सृज्यत इति सृष्टं जगदुच्यते
सृष्टिरिति । यन्मया सृष्टं जगन्मदभेदत्वावहनेवास्मि न मत्तो व्यतिरिच्यते । कुत एतत् । अहं हि यस्मादिव सर्व-

जगदसृष्टिः सृष्टवानस्मि तस्मादित्यर्थः । यस्मात्सृष्टिशब्देनऽऽस्मानमेवाभ्यधातप्रजापतितस्तस्मात्सृष्टिरभवत्सृष्टि-
नामाभवत् सृष्ट्या जगति हास्य प्रजापतेरेतस्याभेतस्मिन्नजगति स प्रजापतिवत्कृष्टा भवति स्वात्मनोऽनन्यभूतस्य
१५ जगतः । कः ? य एवं प्रजापतिवद्यथोक्तं स्वात्मनोऽनन्यभूतं जगत्साध्यात्मनिभूताधिदैवं जगदहमस्मीति वेद ॥५॥

एवं स प्रजापतिर्जगदिव मिथुनात्मकं सृष्ट्वा ब्राह्मणादिवर्गनियन्त्रीर्बन्तः सिसृधुरादौ । अथेति शब्द-
द्वयमभिनयप्रदर्शनार्थम् । अनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याभ्यमन्यदाभिमुख्येन मन्यनमकरोत् । स भुजं हस्ताभ्यां
मथित्वां मुखार्चं योनेर्हस्ताभ्यां च योनिभ्यामग्निं ब्राह्मणं ज्ञातेरनुग्रहकर्तारमसृजत्सृष्टवान् । यस्माद्वाहकस्याग्नेयो-

निरेतदुभयं हस्तौ भुजं च तस्मादुभयमप्येतदलोमकं लोमविवर्जितम् । किं सर्वमेवं । न । अन्तरतोऽन्यन्तरतः अस्ति
२० हि योग्या सामान्यमुभयस्यास्य । किम् ? अलोमका हि योनिरन्तरतः स्त्रीणाम् । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जज्ञे
प्रजापतेः । तस्मादेकयोनित्वाज्ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्णाऽग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निरिवेतयो मुखवीर्यश्चेति
श्रुतिस्मृतिसिद्धम् । तथा बलाश्रयाभ्यां बाहूभ्यां बन्मिमादिकं क्षत्रियजातिनिर्गन्तारं क्षत्रियं च । तस्मादेवैवं क्षत्रं

विशेषाणामानन्त्यात्प्रत्येकमुपदेगासम्भव मन्वानः सक्षिप्योपग्रहरन्ति—एवमेवेति । तद्विभजते—इवं मिथुनमिति ।
पणुकर्मप्रयोगो न्यायः ॥४॥

२५ यद्यपि मन्वाविसृष्टिरेवोका तथाऽपि सर्वा सृष्टिस्त्वेवेति सिद्धवत्कृत्याऽह—य प्रजापतिरिति । अवगतिं
प्रक्नपूर्वकं विज्ञापयति—कथमित्यादिना । कथं सृष्टिरस्मीत्यवधार्यते कर्तृक्रिययोरेकत्वायोगादित्याशङ्क्याऽह—सृज्यत
इतीति । पदार्थमुका वाक्यार्थमाह—यन्मथेति । जगच्छब्दादुपरि तच्छब्दबध्नाहत्याहमेव तदस्मीति सम्बन्धः ।
तत्र हेतुमाह—मदभेदत्वादिति । एवकारार्थमाह—नेति । मदभेदत्वादित्युक्तमाश्रित्य समावृत्ते—कुत इत्यादिना ।
न हि सृष्टं स्रष्टृर्थान्तरं तस्यैव तेन तेन मायाविवदवस्थानादित्यर्थः । ततः सृष्टिरित्यादि व्यापकं—यस्मादिति ।
३० किमर्थं स्रष्टुरेया विभूतिरुपदिष्टेत्याशङ्क्याऽह—सृष्ट्यामिति । जगति भवतीति सम्बन्धः । वाक्यार्थमाह—
प्रजापतिवदिति ॥५॥

ननु नर्वा सृष्टिस्कोकश्च प्रजापतेर्विभूतिमङ्गीर्तनफलं किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरं वाक्यमित्याशङ्क्याऽह—
एवमिति । आदावभ्यमन्यदिति सम्बन्धः । अभिनयप्रदर्शनमेव विज्ञापयति—अनेनेति । मुखादेरग्निं प्रति योनिं
गोमकमाह—यस्मादिति । प्रत्यक्षविरोधं शङ्कित्वा दूषयति—किमित्यादिना । हस्तयोर्मुखं च योनिश्चन्द्रप्रयोगे

३५ निमित्तमाह—अस्ति हीति । प्रजापतेर्मुखं आदित्यमग्निं सृष्टोऽपि कथं ब्राह्मणमनुगृह्णाति तत्राऽह—तथेति । उक्तार्थे
श्रुतिस्मृतिसंवादे दर्शयति—तस्मादिति । 'आग्नेयो वै ब्राह्मण' इत्याद्या श्रुतिस्तदनुमारीणी च स्मृतिर्ब्रह्मणा

'अग्निमसृजत' इत्येतदुपलक्षणादर्थमित्यभिप्रेत्य सृष्टयन्तरमाह—तथेति । कर्ममिन्द्रः । आदिगन्धेन
वरुणादिर्गृह्णाति । क्षत्रियं चासृजतेत्यनुवर्तते । उक्तमर्थं प्रमाणेन द्रढयति—तस्मादिति । 'ऐन्द्रो राजन्यः'

बाह्वीर्यं चेति श्रुतो स्मृतौ चावगतम् । तपोरुन ईहाश्रयाद्देवाविलक्षणं विशो नियन्तारं विशं च । तस्मात्कुष्यादि-
परो वस्वादिदेवत्यः वैश्यः । तथा पूषणं पृथ्वीदेवतां शूद्रं च पद्भ्यां परिचरणक्षममसृजतेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः ।
तत्र भस्त्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तवदुपसंहरति सृष्टिसाकल्यानुकोत्थं । यथेयं श्रुतिव्यवस्थिता
तथा प्रजापतिरेव सर्वे देवा इति निश्चितोक्तं । ऋषुरन्यत्वात्सुष्ठानाम् । प्रजापतिर्नैव तु सुष्ठुत्वाद्देवानाम् । अथैवं
प्रकरणार्थं व्यवस्थिते तत्स्तुत्यभिप्रायेणाविद्वन्मतान्तरनिन्दोपन्यासः । अन्यनिन्दाऽप्यस्तुत्ये । तत्तत्र कर्मप्रकरणे
केवलयाज्ञिका यागकाले यदिदं वच आहुरमुमर्गिन यजामुमिन्नं यजेत्यादि नामशस्त्रतोत्रकर्मादिभिन्नत्वाद्भिन्नमेवा-
न्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः । तत्र तथा विद्यात् । यस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा विसृष्टिर्देवभेदः
सर्व एव उ ह्येष प्रजापतिरेव प्राणः सर्वे देवाः ।

प्रजापतिर्जीवो वा ब्रह्मेति शंका

अत्र विप्रतिपन्नते । पर एव हिरण्यगर्भ इत्येके । संसारीत्यपरे । पर एव तु मन्त्रवर्णात् । “इन्द्रं मित्रं १०
वरुणमग्निमाहुः” इति श्रुतेः । “एष ब्रह्मैव इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवाः” इति च श्रुतेः । स्मृतेश्च—“एतमेकै
वदन्यर्गिन मनुमन्ये प्रजापतिम्” इति । “योऽसावतोन्निग्रयोऽग्राहः सूर्योऽप्यक्तः सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः

सिद्धान्तः

स एव स्वयमुद्भवौ” ॥ इति च । संसार्येव वा स्यात् । “सर्वाण्याप्मन औषत्” इति श्रुतेः । न ह्यसंसारिणः

इत्याद्या श्रुतिस्तदनुसारिणी च स्मृतिरवधेया । विश चासृजतेति पूर्ववत् । ईहाश्रयादुक्तो जातत्वं वस्वादिव्येष्टत्वं च १५
तच्छब्दार्थः । ‘पद्भ्यां शूद्रो अजायत’ इत्याद्या श्रुतिस्तथाविधा च स्मृतिरनुसर्तव्या । अग्निसर्गस्य वक्ष्यमाणेन्द्रादि-
सर्गोपलक्षणत्वे सति सृष्टिसाकल्याणेष उ एव सर्वे देवा इत्युपसंहारसिद्धिरिति फलितमाह—तत्रेति । उक्तेन
वक्ष्यमाणोपलक्षणं सर्वशब्दः सूचयतीति भावः । किञ्च सृष्टिरत्र न विवक्षिता किन्तु येन प्रकारेण सृष्टिश्रुतिः स्थिता
तेन प्रकारेण देवतादि सर्वे प्रजापतिरेवेति विवक्षितमित्याह—यथेति । तत्र हेतुमाह—ऋषुरिति । तथाऽपि कथं
देवतादि सर्वे प्रजापतिमात्रमित्याशङ्क्याऽह—प्रजापतिर्नैति । २०

तद्यदिदमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—अथेति । स्रष्टा प्रजापतिरेव सृष्टं सर्वं कार्यमिति प्रकरणार्थं
पूर्वोक्तप्रकारेण व्यवस्थिते सत्यनन्तरं तस्यैव स्तुतिविवक्षया तद्यदिदमित्याद्याविद्वन्मतान्तरस्य निन्दार्थं वचनमित्यर्थः ।
मतान्तरं निन्दितेति कथं प्रकरणार्थः स्तुतो भवतीत्याशङ्क्याऽह—अथेति । एकैकं देवमित्यस्य तात्पर्यमाह—
नामेति । काठकं कालापकमितिवन्नामभेदाक्तुषु तत्तद्देवतास्तुतिभेदाद्वदशकटादिबद्धक्रियाभेदाच्च प्रत्येकं देवानां
भिन्नत्वात्कर्माभिप्रायेतद्वचनमित्यर्थः । आदिशब्देन रूपादिभेदात्तद्भिन्नत्वं सगृह्णाति । नन्वत्र कर्मिणा निन्दा न प्रतिभाति २५
तन्मतोपन्यासस्यैव प्रतीतिरित्याशङ्क्याह—तन्नेति । एकस्यैव प्राणस्यानेकविधो देवताप्रभेदः शाकल्यब्राह्मणे वक्ष्यत
इति विवक्षित्वा विधिनिष्ठ—प्राण इति ।

अन्यादयो देवाः सर्वे प्रजापतिरेवेत्युक्तं सम्प्रति तत्स्वरूपनिर्दिधारणियथा तत्र विप्रतिपत्तिं दर्शयति—
अत्रेति । हिरण्यगर्भस्य परत्वमाद्ये द्वितीये कल्पे संसारित्वं विधेयमिति विभागः । तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति—पर एव
स्विति । नन्वेकस्यानेकात्मकत्वं मन्त्रवर्णादवगम्यते ननु परमात्मनः प्रजापतिरित्याशङ्क्य, ब्राह्मणवाक्यमुदाहरति— ३०
एष इति । ब्रह्मप्रजापती सूरविप्राजो । एषशब्दः परात्मविषयः । स्मृतेश्च पर एव हिरण्यगर्भं इति सम्बन्धः । तत्रैव
वाक्यान्तरं पठति—योऽसाविति । कर्मनिष्ठप्राणविषयत्वमतीन्द्रियत्वम् । अग्राह्यत्वं ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वम् । तत्र हेतुमाह—
सूर्योऽप्यक्त इति । न च तस्यासत्त्वं प्रमात्रादिभावभावसाक्षित्वेन सदा सत्त्वादित्याह—सनातनं इति । इतश्च तस्य
नासत्त्वं सर्वोपामात्मत्वादित्याह—सर्वेति । अन्तःकरणाविषयत्वमाह—अचिन्त्य इति । योऽतो परमात्मा यथोक्त-
विशेषणः स एव स्वयं विराडात्मना भूतवानित्याह—स एवेति । ३५

१ वस्वादिलक्षणं विशमसृजत—वसवो रूद्रा आदित्या इत्यादि अत्रैवोपरिष्ठात् ‘पद्भ्यां शूद्रो अजायत’ पूषणमियं
वै पूषा’ इत्यादि उपदिष्टम् ।

२. शाकल्यब्राह्मणे—‘क्तम एको देव’ इति ‘प्राण’ इति इत्युक्त्वा ‘स होवाच महिमानपवेषाभेते’ इति एकस्यैव देवस्य
महिमा अन्ये देवा इत्यर्थः । ‘इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु’ अथो ‘दिव्य’ स मुपार्णो गरुत्मान् । एकं सद्भिदा बहुधा
वदन्ति—इति ऋग्वेदे ।

पाप्मबाह्वसङ्गोऽस्ति । भयारतिसंयोगव्यवधानाच्च “अथ यन्मर्यः सप्तमृत्नानुजत” इति च । “हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्” इति च मन्त्रवर्णात् । स्मृतेश्च कर्मविपाकप्रक्रियायाम्—“ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च । उत्तमां सारित्वकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः” इति । अथैवं विरुद्धार्थानुपपत्तेः प्रामाण्यव्याघात इति चेत् । कल्पनान्तरोपपत्तेरविरोधात् । उपाधिविशेषसम्बन्धाद्विशेषकल्पेनान्तरमुपपद्यते । “आसीनो दूरं ब्रजति शयानो याति ५ सर्वतः । कस्तं भवामिदं देवं भवत्यो ज्ञातुमर्हति” इत्येवमादिश्रुतिस्यः । उपाधिव्यवशात्संसारित्वं न परमावर्ततः । स्वतोऽसंसार्येव । एवमेकत्वं नानात्वं च हिरण्यगर्भस्य । तथा सर्वजीवानाम् । “तत्त्वमसि” इति श्रुतेः । हिरण्यगर्भ-स्तुपाधिसङ्गुञ्चतिशयापेक्षया प्रायशः पर एवेति श्रुतिस्मृतिवादाः प्रवृत्ताः । संसारित्वं तु क्वचित्देव वक्ष्यन्ति । जीवानां तुपाधिव्यवशाद्ब्रह्माह्वयात्संसारित्वमेव प्रायशोऽभिप्रेक्ष्यते व्यावृत्तकृत्स्नोपाधिविशेषाया तू सर्वः परत्वेना-

अत्र विषये तार्किकमतनिरासः

१० मिथोयते श्रुतिस्मृतिवादैः । तार्किकैस्तु परित्यक्तागमबलेरस्ति नास्ति कर्ताऽकर्तृत्यादि विरुद्धं बहु तर्कयद्भिराजुकी-

मन्त्रब्राह्मणस्मृतिषु परस्य सर्वदेवतात्मत्वदृष्टेरत्र च सूत्रस्य तत्प्रतीतेस्तस्य परत्वमित्युक्तिमिदानी पूर्वं पश्चान्तरमाह—संसार्येवेति । सर्वपाप्मबाह्वश्रवणमात्रेण कथं प्रजापते ससारित्वं तत्राऽऽह—न हीति । ‘अन्तस्तद्गर्भो-पदेशादित्यत्र परस्यापि सर्वपाप्मोदयाद्भौकाराजैव संसारित्वे लिङ्गमित्यागङ्गायाऽऽह—भवेति । असृजतेति च श्रवणादिति सम्बन्धः । न केवलं मर्त्यत्वश्रुतेरेव संसारित्वं किन्तु जन्मश्रुतेश्चेत्याह—हिरण्यगर्भमिति । यथाकहेतूनां

१५ संसार्येव स्यादिति प्रतिज्ञयाऽप्ययः । कर्मफलदर्शनाधिकारे ब्रह्मेत्याद्यायाः स्मृतेश्च तत्फलभूतस्य प्रजापतेः ससारित्व-मेवेत्याह—स्मृतेश्चेति । विराड्ब्रह्मोपपद्यते । विश्वसृजो मन्वादयः । धर्मस्तदभिमानिनी देवता यमः । महाप्रकृतेराजो विकारः सूत्रम् । अव्यक्तं प्रकृतिरिति मेदः । अस्तु तर्हि द्विविधवाक्यवशात्प्रजापते-ससारित्वमसंसारित्वं चेत्या-गङ्गायाऽऽह—अथेति । तद्विद्विधवाक्यश्रवणानन्तर्यमथशब्दार्थः । एवंशब्दः संसारित्वासंसारित्वप्रकारपरामर्शार्थः । विरोधकृतमप्रामाण्य निराकरोति—नैत्यादिना । स्वतोऽसंसारित्वं कल्पनया च ससारित्वमिति कल्पनान्तरसम्भवा-

२० द्विविधश्रुतीनामविरोधात्प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । कल्पनया ससारित्वमित्येतद्विशदयति—उपाधौति । औपाधिकी परस्य विशेषकल्पनेत्यत्र प्रमाणमाह—आसीन इति । स्वास्त्येन कूटस्थोऽप्यात्मा मनसः शीघ्रं दूरगमनदर्शनात्-दुपाधिको दूरं ब्रजति । यथा स्वप्ने शयानोऽपि मनसो गतिभ्रान्त्या सर्वत्र यातीव भाति तथा जागरेऽपीत्यर्थः । कल्पितेन हर्षादिविकारेण स्वाभाविकेन तदभावेन च युक्तमात्मानं न कश्चिदपि निश्चेतुं शक्नोतीत्याह—कस्तमिति । आदिपदेन ‘व्यायती’वेत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते ।

२५ उदाहृतश्रुतीनां तात्पर्यमाह—उपाधौति । किं तर्हि पारमार्थिकं तदाह—स्वत इति । पूर्वेण सम्बन्धः । हिरण्यगर्भस्य वास्तवमवास्तव च रूपं निरूपितमुपसहरति—एवमिति । तस्याप्यस्मदादिवन्न स्वतो ब्रह्मत्वं किन्तु संसारित्वमेव स्वाभाविकमित्यागङ्गायाऽऽह दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामाह—तथेति । सर्वजीवानामेकत्वं नानात्वमेति पूर्वेण सम्बन्धः । तेषां स्वतो ब्रह्मत्वे प्रमाणमाह—तत्त्वमिति । कस्तर्हि हिरण्यगर्भं विशेषो येनासावस्मदादिसि-पास्यते तत्राऽह—हिरण्यगर्भमिति । ननु श्रुतिस्मृतिवादेषु क्वचित्तस्य ससारित्वमपि प्रदश्यते सत्यं तत्तु

३० कल्पितमित्यभिप्रेत्याऽह—संसारित्वं त्विति । अस्मदादिषु तुल्यमेतदित्यागङ्गायाऽह—जीवानां त्विति । कथं तर्हि ‘तत्त्वमसि’ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि इत्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः सङ्गच्छन्ते तत्राऽह—व्यावृत्तेति । स्वमते तत्त्वनिश्चयमुक्त्वा, परमते तदभावमाह—तार्किकैस्त्विति । नन्वेकजीववादेऽपि-सर्वव्यवस्थानुप-

१. कल्पनान्तर—औपाधिकरूपकल्पनम् ।

२. ‘शयानो याति सर्वतः’ सर्वत्र व्याप्त इव दृश्यते उपाधिविलयात् इति काठकार्थः । अत्र तु स्वप्ने इत्यस्य

३५ स्वप्नावस्थायमित्यर्थं गृहीत्वा मनसो गतिभ्रान्त्येत्युक्तम् ।

३. क्वचित्देव अत्रैव भयारत्यादिश्रवणात् ।

४. परित्यक्तागमबलेः वेदादेव पदार्थान् निरूपयितुं अनिच्छद्भिः युक्तैव प्रपञ्च निरूपयद्भिः । अस्ति स्थिर आलेति-वैशेषिकादयः क्षणिकज्ञानसमुदाय एवात्मा इति बौद्धः स्थिरः कर्तेति वैशेषिकाः अकर्तेति साख्या योगात्त्व, अस्तीति कर्तेतीति च नैयायिकाः, नास्तीति बौद्धतात्त्विकाः इति विवेकः । भद्रेति ‘भद्रा वा वापः’ इति श्रुतेः भद्रावाब्देनाप उच्यन्ते प्रकृते च जलप्रचुरसोमाज्यादिग्रहणम् । तस्य च द्रवत्वादार्द्रत्वं जले शैत्योपलम्भश्च प्रसिद्धः ।

४०

कुतः शास्त्रार्थः । तेनार्थनिश्चयो दुर्लभः । ये तु केवलशास्त्रानुसारिणः शान्तदर्पास्तेषां प्रत्यक्षविषय इव निश्चितः शास्त्रार्थो देवतादिविषयः । सत्र प्रजापतेरेकस्य देवस्यास्त्रास्त्रादलक्षणो भेदो विवक्षित इति । तत्राग्निरुक्तोऽस्त्रादोऽस्त्राद्यः सोम इवानौमुच्यते । अथ यदिकचेवं लोक आर्द्रं द्रवात्मकं तत्रेतस आत्मनो बीजादसृजत । “रेतस आधु-” इति श्रुतेः । द्रवात्मकश्च सोमः । तस्माद्यद्वाद्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव । एतावद्वा एतावदेव मातोऽधिकमिदं सर्वम् । किं तत् । अन्नं चैव सोमो द्रवात्मकत्वादाप्यायकम् । अस्त्रादश्चाग्निरीष्याद्रूक्षत्वाच्च । तत्रैवमवधियते सोम एवान्नं यवद्यते सोम इत्यर्थः । य एवात्ता स एवाग्निः । अर्थबलाद्यवधारणम् । अग्निरपि क्वचिद्व्युत्पन्नः सोमपक्षस्येव । सोमोऽपीष्यमानोऽग्निरेवात्तुत्वात् । एवमग्नौषोमात्मकं जगदात्मत्वेन पश्यन्न केनचिद्दोषेण लिप्यते । प्रजापतिश्च भवति । सैवा ब्रह्मणः प्रजापतेरतिपृष्ठिरात्मनोऽप्यतिशया । का सेत्याह—यन्मध्यसः प्रशस्यतरानात्मनः सकाशाद्यस्मादनु गत देवास्तस्माद्देवसृष्टिरिति पृष्टिः । कथं पुनरात्मनोऽतिशया सृष्टिरित्यत आह—अथ यद्यस्मान्मर्त्यैः सम्मरणधर्मा सन्नमुत्तममरणधर्माणि देवात्मकमज्ञानवर्जितानां सर्वानात्मनः पाप्मन औषित्वाऽमुजत, तस्मादियमस्ति- १० सृष्टिस्तृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः । तस्मादेतानमितिसृष्टिं प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद स एतस्यामिति सृष्ट्यां प्रजापतिरिव भवति प्रजापतिवदेव स्रष्टा भवति ॥६॥

पतेस्तत्त्वनिश्चयदीर्घस्य तुल्यमिति चेत्स्याह—ये त्विति । स्वप्नवत्प्रबोधाप्रागोषव्यवस्थासम्भवाद्बुद्धौ च तदभावस्येष्टत्वादिकमेव ब्रह्मानाद्यविद्यावशादोषव्यवहारस्यदमिति पक्षे न काचन दोषकलेति भावः ।

सर्वदेवतात्मकस्य प्रजापतेः स्वतोऽसंसारित्वं कल्पनया वैपरीत्यमिति स्थिते सत्यथेत्याद्युत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह—तत्रैति । विवक्षित इत्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरिति बोधः । तस्य विषयं परिशिनष्टि—तत्राग्निरिति । अत्राद्य-योर्निर्धारणार्थां सप्तमी । सम्प्रति प्रतीकमादायास्त्राणि व्याकरोति—अथेति । अतुः सर्गानन्तर्यमथशब्दार्थः रेतसः सकाशादां सर्गेऽपि सोमशब्दे किमायातमित्याशङ्क्याऽह—द्रवात्मकश्चेति । श्रद्धाख्याहुतेः सोमोत्पत्तिश्रवणात्तत्र शैत्योपलब्धेर्चेति भावः ।

सोमस्य द्रवात्मकत्वे फलितमाह—तस्मादिति । अग्नीषोमयोरस्त्रादयोः सृष्ट्यापि जगति स्रष्टव्यान्तरमव- २० शिष्टमस्तीत्याशङ्क्याऽह—एतावदिति । आप्यायकः सोमो द्रवात्मकत्वादन्नं चाऽऽप्यायकं प्रसिद्धं तस्मादुपपन्नं सोमस्यास्त्रत्वमित्याह—द्रवात्मकत्वादिति । सोम एवास्त्रमग्निरस्त्राद इत्यवधारणस्य विवक्षितमर्थमाह—तत्रैति । यथोक्तं वाक्यं सप्तम्यर्थः । यथाश्रुतमवधारणमवधीर्य कुतो विधान्तरेण तद्व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽह—अर्थ-बलाद्धोति । अस्त्रादस्य संहर्तृत्वादग्नित्वमन्नस्य च संहरणीयतया सोमत्वमवधारयितुं युक्तमित्यर्थः । नन्वन्नस्य सोमत्वेन न नियमोऽनेरपि जलादिना संहाराच्च चातुरग्नित्वेन नियमः सोमस्यापि कदाचिदिष्यमानत्वेनात्तुत्वात्- २५ त्कुतोऽर्थबलमित्याशङ्क्याऽह—अग्निरपीति । सोऽपि संहार्यश्चेत्सोम एव स च सहर्ता चेदग्निरदेत्यवधारणसिद्धि-रित्यर्थः । प्रजापतेः सर्वात्म्यमुपक्रम्य जगतो द्वेधाविभक्तत्वाभिधानं कुत्रोपयुक्तमित्याशङ्क्य तस्य सूत्रे पर्यवसानात्तस्मिन्नात्मबुद्धयोपासकस्य सर्वदोषराहित्यं फलमत्र विवक्षितमित्याह—एवमिति । अनुग्राहकदेवसृष्टि-मुक्त्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति—सैषेति । ‘अग्निर्मूषा’ इत्यादिश्रुतेरग्न्यादयोऽप्यावयवास्तत्कथं तत्सृष्टितोऽतिशयवतीत्याशङ्क्यते—ऋथमिति । प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेस्तृष्टवचनमविरुद्धमिति ३० परिहर्तुं—अत आहिति । देवसृष्टेरिति सृष्टित्वाभावशङ्क्यानुवादाथोऽयशब्दः । ज्ञानस्यैत्युपलक्षणं कर्मणोऽपीति द्रष्टव्यम् । अतिसृष्ट्यामित्यादि व्याचष्टे—तस्मादिति । देवादिस्त्रा तदात्मा प्रजापतिरहमेवेत्युपासितस्तद्भावापत्त्या तत्तद्वृत्तं फलतीत्यर्थः ॥६॥

१. क्वचिद्व्युत्पन्नत्वेन, पशुयागे मथेनेनाग्निमुत्पाद्य तं आहवनीये प्रहरन्ति अत्राग्निः ह्यमानः सोमपक्षस्य भवेत् ।

२. सोमोऽपीति-द्वितीये आच्यभागे सोमो देवता ।

३. मर्त्यैः सन् साधकावस्थायामित्यर्थः ।

तद्वेदं तद्वाव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासीं नामायमिदं रूप इति तदिदमप्येतद् हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसीं नामायमिदं रूप इति स एष इह प्रविष्टः । आ नखाग्नेभ्यो यथा धुरः धुरधानेऽवहितः स्याद्विद्वंभरो वा विद्वंभरकुलाये तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स प्राणस्तेव प्राणो नाम भवति ।

- ५ “तद्वेदं तद्वाव्याकृतमासीत्” सर्वं वैदिकं साधनं ज्ञानकर्मलक्षणं कर्त्राख्यतेकारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं साध्यमेतावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारः । अथैतत्स्यैव साध्यसावनलक्षणस्य व्याकृतस्य जगतो व्याकरणात् प्राणबोनावस्था या तां निर्दिक्षित्यङ्कुरादिकार्यानुमितासिव वृक्षस्य, कर्मबीजोविद्याक्षेत्रो ह्यसीं संसारवृक्षाः समूल उद्धतव्य इति । तदुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः । तथा चोक्तम्—“ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखाः” इति काठके । गीतासु

- पूर्वोत्तरप्रत्ययोः सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकमादाय वृत्तं कीर्तयति—तद्वेत्यादिना । तस्याऽऽप्येतत्त्वार्थं वैदिक-
१० मित्युक्तम् । साधनमित्युक्ते मुक्तिसाधनं पुरं स्फुरति तन्निरस्यति—ज्ञानेति । एकरूपस्य मोक्षस्यानेकरूपं न साधनं भवतीति भावः । मुक्तिसाधनं मानवस्तुतन्त्रं तत्त्वज्ञानमिदं तु कारकसाध्यमतोऽपि न तद्वेतुर्नित्याह—कर्त्रावीति । किञ्चेदं प्रजापतित्वफलावसानम् । ‘मृत्युरस्याऽऽत्मा भवति’ इति श्रुतेः । न च तदेव कैवल्यं भयारत्यादिष्वपणादतोऽपि नेदं मुक्त्यर्थमित्याह—प्रजापतित्वेति । किञ्च नित्यसिद्धा मुक्तिरिदं तु साध्यफलमतोऽपि न मुक्तिहेतुर्नित्याह—साध्यमिति । किञ्च मुक्तिर्व्याकृतादर्थान्तरं मन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुतेः । इदं तु नामरूपं व्याकृतमतोऽपि न
१५ तद्वेतुर्नित्याह—एतावदेवेति । संप्रत्यव्याकृतकण्डिकामवतारयन्मवेशवाक्यात्प्राक्तनस्य तद्वेदमित्यादेर्वचनस्य तात्पर्यमाह—अथेति । ज्ञानकर्मफलक्यान्तर्यमथशब्दार्थं । बीजावस्था साभासप्रत्यगविद्या तस्या निर्देष्टुमिष्टवमेव न साक्षान्निर्देयत्वमनिर्वाच्यत्वादिति वक्तुं निर्दिक्षितवित्युक्तम् । वृक्षस्य बीजावस्था लोको निर्दिशतीति सम्बन्धः । यज्ज्ञाने पुमर्थोऽस्ति तदेव वाच्यं किमिति प्रत्यगविद्योच्यते तत्राऽह—कर्मति । उद्धतव्य इति तन्मूलनिरूपणमर्थ-
२० वदितिशेषः । अथ पुरुषार्थमर्थयमानस्य तदुद्धारोऽपि क्वोपयुज्यते तत्राऽह—तदुद्धरणे हीति । ननु संसारस्य मूलमेव नास्ति स्वभाववादादप्रधानाद्येव वा तन्मूलं ताज्ञातं ब्रह्मेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिभ्यां परिहरति—अथा चेति । ऊर्ध्वमुत्कृष्टं कारणं कायपिक्षा परमव्याकृतं मूलमत्येत्थ्वमूलो हिरण्यगर्भादयो मूलापेक्षयाऽव्याच्यः शाखा इत्य-

- १ तद्वेदमिति । अत्रायं विचारः प्रथमचतुर्थे प्रवर्तितः ‘कारणत्वेन चाकाशादिवु यथा व्यपदिष्टोक्ते’ इत्यधिकरणे । तथा हि न ब्रह्मणः जगत्कारणत्व तत्र गतिसामान्यं वा प्रतिपत्तुं शक्यते । प्रतिवेदान्तं भिन्नभिन्नां सृष्टीरिति वृण्यते । क्वचित् ‘सदेवेदमि’त्यादौ सत्पुत्रिका क्वचिदं सदेवेदमथ आसीत्’ तस्मादसतस्सज्जायत’ इत्यादौ असत्-
२५ पुत्रिका । तथा क्रमविक्षयेऽपि क्वचिदाकाशपुत्रिका क्वचित् तेजजादिका क्वचित् प्राणादिकेति । क्वचित् स्वयं कर्तृका यथा ‘तद्वेदं तद्वाव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत’ इति । उच्यते । ‘समाकर्षात्’ इति ब्रह्मसूत्रं ‘असद्वा इदमथ आसीद’त्यत्र असदाकृष्य ‘सोऽकामयत’ इति असदाकृष्य कामयितुलोकथा तस्य सत्त्वं सूच्यते । अव्याकृतवाक्येऽपि ‘स एष इह प्रविष्टः’ इत्यव्याकृतस्य यः व्याकर्ता ईश्वरः स एष इत्यत्र परामुच्यते । एवमन्यत्रापि । तथा च न स्वयं व्याकृतत्वं प्रपञ्चस्येति । ‘तद्वेदं’ इत्यादेः रङ्गभाष्ये इत्थं विवरणमुपलभ्यते
३० इदं मिथुनादिलक्षणम् । जगत् अव्याकृतं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मासीत् । अव्यक्तचरीरकं ब्रह्म आसीत् । तच्च नामरूपव्याकरणेन स्थूलचिदचिदभूत् । सः चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म इह देवमनुष्यादिशरीरेषु प्रविष्टः इति व्याचक्रुः स्वमतानुगुण्यात् ।
२. ‘ऊर्ध्वमूलोऽवाक् शाखाः’ इति । उत्तरवाक्ये तदेव शुक्लं तद्ब्रह्मेत्यत्र ऊर्ध्वपदार्थः । तच्छब्देन ग्राह्यं । तदेव शुक्लं ब्रह्मेत्युक्त्वा वृक्षस्याब्रह्मत्वं छेदत्वं च सूचितम् । गीतावाक्ये च—‘असंगशस्वेण वृद्धेन छित्त्वे’ति तस्य छेदत्वं
३५ कण्ठत एवोक्तम् । पुराणे च—उत्तरत्र ‘एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च’ इति कण्ठत एव तस्य छेदत्वमुच्यते ।
३. अत्र जगत्कारणं ब्रह्ममात्रं प्राविशत् ‘सः प्राणस्तेव प्राणो भवती’त्यादिरित्या व्याख्याने ब्रह्मैव जीवभाव-
मापद्यत इति यथाश्रुतार्थस्य तदनभिमतत्वात् स चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म प्राविशत् इत्यर्थः । ब्रह्मणः सर्वागतत्वात्

वदन्वाक्यस्य^१ श्रुतः शृण्वश्चोत्रं मन्वानो मनस्तात्पर्यैतानि कर्मानामान्येव ।
स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येषो-
पासीतात्र ह्येते सर्वे एकं भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यद्ययमात्मानेन
ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिं श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥७॥

च “ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्” इति । “पुराणे च—“ब्रह्मवृक्षः सनातनः” इति । तद्वेदं तदिति बीजावस्थं जगत्प्रागुत्प- ५

तद्वेदमित्यादेः व्याख्या

तेत्तर्हि तस्मिन्काले परोक्षत्वात्सर्वनाम्नाऽप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते । भूतकालसंबन्धित्वादव्याकृतभावितो
जगतः । सुखग्रहणार्थमैतिह्यप्रयोगो ह्यसम्भवः । एवं ह तदाऽऽसीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगतो बीजावस्थां
प्रतिपद्यते युधिष्ठिरो ह किल राजाऽऽसीदित्युक्ते यद्वत् । इदमिति व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथा-
वर्णितमभिधीयते । तद्विद्वत्सम्बन्धयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थजगदावकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य १०
जगतोऽवगम्यते तदेवेदमिदमेव च तदव्याकृतमासीदिति । अथैवं सति नासत उत्पत्तिर्न सती विनाशः कार्यस्येत्य-
वाक्यात् । एवम् “ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्” इत्यादिगीतापि नेतव्या । अस्ति हि संसारस्य मूलम् । ‘नेदममूलं
भविष्यति’ इति श्रुतेस्तच्चाज्ञातं ब्रह्मेवेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति भावः ।

‘सम्प्रति प्रतीकमादय पदानि व्याचष्टे—तद्वेत्यादिना । अप्रत्यक्षैकाभिधानेन तदिति सर्वनाम्ना बीजावस्थं
जगदभिधीयते । परोक्षत्वादिति सम्बन्धः । कथं जगतो बीजावस्थत्वमित्याशङ्क्य तर्हीत्यस्यार्थमाह—प्राणिति । १५
कथं तस्य परोक्षत्वं तत्राऽह—भूतेति । निपातार्थमाह—सुखेति । ह्यस्यार्थमभिधानयति—किलेति । यथावर्णित-
मित्यनर्थत्वेन ससारेऽसारलोकिः । पदद्वयसामानाधिकरण्यलक्ष्यमर्थमाह—तद्वेदमिति । एकत्वमिदमेतद्वेदादिति—
तदेवेति । एकत्वावगतिफलं कथयति—अथेति । सामानाधिकरण्यवशादेकत्वे निश्चिते सत्यनन्तरम्—‘नासतो
विद्यतो भावो नाभावो विद्यते सतः’ इति स्मृतिरनुसृता भवतीति भावः ।

पूर्वमेव शरीरेषु सत्त्वात् कथं प्रवेशः इति चेत् विशिष्टप्रवेशोक्त्या विशेषणप्रवेशः अभिप्रेतः । तत्र च पूर्वमेव २०
शरीरादिषु स्थितस्य कथं बाऽन्तर्गमितायापि प्रवेशः संगच्छते । मूर्तस्य हि प्रवेशः संभवेत् इति प्रश्नः अस्येव ।
अपि च प्रवेशपूर्वकाले शरीरादिषु असति जीवे कथमन्तर्गमिताया प्रवेशः । पूर्वं जीवः प्रविष्टः तदनु ईश्वरः
अन्तर्गमिताया प्रविष्ट इति श्रुतिवाक्यं चेत्तत्संगच्छते । सहैवश्वरेण जीवः प्रविष्ट इति श्रुत्यर्थो भवति विशिष्टं
ब्रह्म प्राविशदित्युक्ते । तत्रापि सकलचिद्विशिष्टं एकैकस्मिन् शरीरे न प्राविशत् अपि तु एकैकं जीवमादायेकैकं
शरीरमिति वक्तव्यम् । अपि च अचित्पदेन कीदृशं जडमादायेति वक्तव्यम् । प्राणमादायेत्युक्ते ऐतरेयके प्राणस्य
प्रथक् प्रवेशोक्तिर्विद्यते । सः इति व्याकर्तुं ब्रह्ममात्रपरस्य गन्धस्य चिदचिद्विशिष्टे लक्षणादोपः । भगवत्पादमेते
तु ब्रह्मैव जीवरूपेण शरीरं प्रविश्य ‘प्राणन्नेव प्राणो भवती’ त्युक्तिरेव साधायसी । स चात्मा दर्शन-श्रवण-
प्राणनादिषु एकैकविशेषणविशिष्टतया न ज्ञातव्यः अपि तु सर्वं ज्ञानं क्रियात्मकं यत्रैकं भवति स
आत्मेति ज्ञातव्यः । सर्वमाप्नोति इत्यात्मा इति विग्रहात् । रज्ज्भाष्यकारारुतु अन्तर्गमिती परमात्मेव
प्राणिति पश्यति शृणोति इत्यादिव्यवहारभाक् इति वदन्ति । तन्मते जीवेश्वरयोरत्यन्तं भेदात् जीवधर्माणां ३०
ईश्वरे व्यवहारो दुस्सपादः । ‘आत्मेत्येषोपासीत’ इत्यत्र सकलचिदचिद्विशिष्टं इत्यर्थोऽपि दुर्लभः चेतनधर्माण-
मेव प्रकृतत्वात् । प्राणिति पश्यति इत्यादीनां जीवधर्माणामपि अपृथक् सिद्धत्वात् ब्रह्मणि सभवोऽस्तीति मते
जीवगतं रागद्वेषादिहेतुगुणानानपीश्वरे प्रसक्तिं को वा निवारयितुं शक्नुयात् ।

१. सामानाधिकरण्यात् समानविभक्तिकपदव्यप्रयोगात् ।

२. अप्रत्यक्षाभिधानं तत् ‘इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्तितचैतदो विजानीयात् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति ३५
परोक्षे विजानीयादिति प्राचीनोक्तेः ।

वधूतं भवति । तदेवंभूतं जगदव्याकृतं सन्नामरूपाभ्यामेव नाम्ना रूपेणैव च व्याक्रियत । व्याक्रियतेति कर्मकर्तृ-
प्रयोगात्तत्त्वयमेवाऽऽत्मेव व्याक्रियत वि वा अक्रियत विसृष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तीभावमापन्नत ।

सृष्टिकर्ता आक्षेपाल्लभ्यते

सामर्थ्यादासिन्नित्यन्तु कर्तृसाधनक्रियानिमित्तम् । असौनामेति सर्वनाम्नाऽविशेषाभिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति ।

- ५ वेवदत्तो यज्ञवत् इति वा नामास्येत्यसौनामाऽयम् । तथेदमिति शुक्लकृष्णादीनामविशेषः । इदं शुक्लमिदं कृष्णं
वा रूपमस्येतोर्वरूपः । तदिदमव्याकृतं वस्त्वैतद्द्वैतस्मिन्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिवंरूप
इति । यदर्थः सर्वशास्त्रात्मनो यस्मिन्नविद्यया स्वाभाविक्या कर्तृक्रियाफलाभ्यारोपणा कृता यः कारणं सर्वस्य
जगतो यदात्मके नामरूपे सलिलादिव स्वच्छान्मलमिव फेनमव्याकृतं व्याक्रियेते यच्च ताभ्यां नामरूपाभ्यां विद-

- अज्ञातं ब्रह्म जगतो मूलमित्युक्त्वा तद्विवर्तो जगदिति निरूपयति—तथैवभूतमिति । सुतीर्यामित्थम्भा-
१० वार्थत्वेन व्याचष्टे—नाम्नेति । क्रियापदप्रयोगमिष्टाय तदनुवादपूर्वकमाह—व्याक्रियतेति । तत्र पदच्छेदपूर्वकं
तद्वाच्यमर्थमाह—व्याक्रियतेत्यादिना । स्वयमेवेति कुतो विशेष्यते कारणमन्तरेण कार्योत्पत्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह—
सामर्थ्यादिति । निर्हेतुकार्यसिद्धयनुपपत्त्याऽऽक्षिप्तो नियन्ता जनयिता कर्ता चोत्पत्तौ साधनक्रियाकरणव्यापारस्तन्नि-
मित्तं तदक्ष्यं व्यक्तीभावमापन्नतेति योजना । नामसामान्यं देववत्तादिना विशेषणान्मा संयोगे सामान्यविशेषवानर्थो
नामव्याकरणवाक्ये विवक्षित इत्याह—असावित्यादिना । असावित्त्वः श्रौतोऽप्ययत्नेन नैय । रूपसामान्यं शुक्ल-
१५ कृष्णादिना [विशेषेण] सयोज्योच्यते रूपव्याकरणवाक्येनेत्याह—तथेत्यादिना । अव्याकृतमेव व्याकृतात्पना
व्यक्तमित्येतत्सुसप्रबुद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति—तद्विदमिति ।

- तद्वैत्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामित्यादिना तत्कार्यमुक्तमिदानीं प्रवेशवाक्यस्थसम्बन्धापेक्षित-
मर्थमाह—यथर्थं इति । काण्डद्वयात्मनो वेदस्याऽऽरम्भो यस्य परस्य प्रतिपत्त्यर्थो विज्ञास्यते, कर्मकाण्डं हि स्वाध्यानुष्ठाना-
हितचित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगीभ्यते ज्ञानकाण्डं तु साक्षादेव तत्रोपयुज्यते 'सर्वे वेदा यत्तदमानर्गात्' इति च
२० श्रूयते सै परोऽत्र प्रविष्टो देहादविति योजना । सर्वस्याऽऽन्यायस्य ब्रह्मात्मनि समन्वयमुक्त्वा तत्र विरोधसमाधानार्थं
माह—यस्मिन्निति । अध्यासस्य चेतुर्विधव्याप्तीनामन्यतमस्य वारयति—अविद्यथेति । तस्या मिथ्याज्ञानत्वेन
साक्षित्वादानाद्यव्यासहेतुत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह—स्वाभावविवेक्येति । विद्याप्रागभावत्वमविद्याया व्यावर्तयति—
कस्मिन्नि । न हि तदुपादानत्वमभावत्वे सम्भवति तत्रोपादानान्तरमस्तीति भावः । अन्यस्तु सर्वत्र यच्छब्दस्य पूर्ववद्
२५ द्रष्टव्यः । आत्मनि कर्तृत्वाध्यासस्याविद्याकृतत्वोक्त्या समन्वये विरोधः समाहितः । संप्रत्यध्यासकारणस्योक्तत्वेऽपि
निमित्तोपादानमेदं साङ्ख्यवादमाशङ्क्योक्तमेव कारणं तद्भेदनिराकरणार्थं कथयति—यः कारणमिति । श्रुतिस्मृति-
वादेषु परस्य तत्कारणत्वं प्रसिद्धमिति भावः । नामरूपात्मकस्य द्वैतस्याविद्याविद्यमानदेहेत्वाद्विद्यापनोद्यत्वं सिध्य-
तीत्याह—यथात्मके इति । व्याकर्तृरात्मनः स्वभावतः शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह—सलिलाविति । व्याक्रियमाणयोर्नामरूपयोः
स्वतोऽशुद्धत्वे दृष्टान्तमाह—मलमिवेति । यथा फेनादि जलोत्थ तन्मात्रमेव तथाज्ञातब्रह्मोत्थं जगदब्रह्ममात्रं तज्ज्ञान-
बाध्यञ्चेति भावः । नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमपि वस्तु न स्वतोऽज्ञाननिवर्तकं केवलस्य तत्साधकत्वाद्वाक्योत्पन्नशुद्धिर्नस्या-
३० र्हं तु तथेति भ्रमनो ब्रूते—यथेति । 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निवेहिता ते तदन्तरा तद्ब्रह्म' इति
श्रुतिमाश्रित्याह—ताभ्यामिति । नामरूपात्मकद्वैतासर्वाश्रित्यादेव नित्यशुद्धत्वमशुद्धद्वैतसम्बन्धाधीनत्वात्तत्राविद्या

१ एतद्दि इति मूलस्य इदानीं सुप्रसूतबुद्धवदित्यर्थः ।

२ अव्ययत्वेनेति—अव्ययानुशासनेनेतिपाठ उभयत्रापि पाणिनिव्याकरणानुगतत्वं हेतुः ।

३ 'स एष इह प्रविष्ट' इत्यत्र सञ्चयेन पूर्वप्रकृतमव्याकृतं परामुच्यते तच्च भाष्ये यदर्थं इत्यनेनोक्त टीकाया

३५ परोऽत्र प्रविष्टः ।

४ 'चेतुर्विधव्यासय—आत्मव्याप्तिं विज्ञानवादिदीदृशानाम्, असत्स्थातिं । माध्यमिकानाम्, अव्यति' आभाकर-
साध्ययो, अन्यथाख्यातिः । न्यायमीमांसयोः, पञ्चमस्थातिस्तु अनिवर्चनीयख्यातिः सिद्धान्तानाम् । अविद्यायां
अभावत्वे उपादानत्वासम्भवः । उपादानत्वस्य भावधर्मत्वादित्यर्थः ।

क्षणः स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः स एषोऽव्याकृते आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्वन्ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तेषु बहेष्विह कर्मफलाभ्येष्टवशनायादिमस्तु प्रविष्टः ।

अव्याकृतशब्दस्य नियन्तृविशिष्टजगत्परत्वात् सशब्देन नियन्तृलाभः

नन्वव्याकृतं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युक्तं कथमिदमिदानीमुच्यते पर एव त्वात्माऽव्याकृतं व्याकुर्वन्निह प्रविष्ट इति । नैव दोषः । परंस्याप्यात्मनोऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विवक्षितत्वात् । आक्षिप्तनियन्तृकर्तृक्रियानिसिक्तं हि जगद- ५ व्याकृतं व्याक्रियतेत्यवोचाम । इदंशब्दसामानाधिकरण्याच्चाव्याकृतशब्दस्य । यथेदं जगन्नियन्त्राद्यनेककारकनिमित्तादिविशेषवद्व्याकृतं तथाऽपरित्यक्तात्यन्तमविशेषवदेव तदव्याकृतम् । व्याकृताव्याकृतमात्रं तु विशेषः । दृष्टश्च लोके विवक्षतः शब्दप्रयोगो ग्राम आगतो ग्रामः शून्य इति । कदाचिद्ग्रामशब्देन निवासमात्रविवक्षायां ग्रामः शून्य इति शब्दप्रयोगो भवति कदाचिन्निवासिजनविवक्षायां ग्राम आगत इति कदाचिदुभयविवक्षायां ग्रामशब्द- १० प्रयोगो भवति ग्रामं च न प्रविशेदिति यथा तद्वदिहापि जगदिवं व्याकृतमव्याकृतं चेत्यभेदविवक्षायामात्मानात्म- नोर्भवति व्यपदेशः । तथेदं जगदुत्पत्तिविनाशात्मकमिति केवलजगद्व्यपदेशः । तथा महानज आत्माऽऽधूलोऽनणः

व्यापिनः परस्य कथं प्रवेशकथनोपपत्तिः

स एष नेति नेतीत्यादिकेवलरूपव्यपदेशः । ननु परेण व्याकर्त्रा व्याकृतं सर्वतो व्याप्तं सर्वदा जगत्स कथमिह प्रविष्टः परिकल्प्यते । अप्रविष्टो हि देशः परिक्षेत्रेण प्रवेष्टुं शक्यते यथा पुरुषेण ग्रामादिर्नाऽऽकाशेन किञ्चित्स्थित्यप्रवि- १५

प्रवेशोपपादने पक्षमेवाः तेषां निरासश्च

ष्टत्वात्, पाषाणसर्पादिवद्वर्मान्तरेणेति चेत् । अथापि स्यान्न पर आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविशेति किं तर्हि तत्स्य एव प्रयोजिकेत्यभिप्रेत्य तत्सम्बन्धं निषेधति—बुद्धेति । तस्मादेव दुःखाद्यनर्थासंस्पर्शित्वाद्—मुक्तेति । विद्यादशायां शुद्धयादिसद्भूतेषु बन्धावस्थायां नैवमिति चेन्नैत्याह—स्वभाव इति । अव्याकृतवाक्योक्तमज्ञातं परमात्मानं परा- २० मृशति—स इति । तमेव कार्यस्य प्रत्यक्षं निर्दिशति—एष इति । आत्मा हि स्वतो नित्यशुद्धत्वादिरूपोऽपि स्वाविद्या- वष्टमात्रारूपे व्याकरोतीति तत्सर्जनस्याविद्यामयत्वं विवक्षित्वाऽह—अव्याकृते इति । तयोरात्मना व्याकृतत्वे तदतिरेकेणाभावः फलतीति मत्वा विशिनष्टि—आत्मेति । जनिमन्मात्रमिहशब्दार्थं कथयति—ब्रह्मादीति । तत्रैव दुःखादिसम्बन्धो नाऽऽप्नोतीति भवानो विशिनष्टि—कमेति । ब्रह्मात्मैक्ये पदद्वयसामानाधिकरण्याधिगते हेतुमाह— २५ प्रविष्ट इति ।

परमात्मा स्रष्टा सृष्टे प्रविष्टो जगतीत्यादिष्टमाक्षिपति—नन्विति । पूर्वापरविरोध समाधत्ते—नेत्यादिना । व्याक्रियतेति कर्मकर्तृप्रयोगजगत्कर्तृरविवक्षितत्वमुक्तमित्याह—आक्षिपेति । मुच्यते वतः स्वयमेवेतिवत्कर्म- २५ कर्तारं लकारो व्याकरणसौकर्यपेक्षया सत्येव कर्तारं निर्वहतीति भावः । अव्याकृतशब्दस्य नियन्त्रादियुक्तजगत्चित्त्वे हेत्वन्तरमाह—इदंशब्देति । कथमुक्तसामानाधिकरण्यमात्रादव्याकृतस्य जगतो नियन्त्रादियुक्तत्वं तत्राऽह—यथेति । नियन्त्रादीत्यादिशब्देन कर्तृकरणादिग्रहणम् । निमित्तादीत्यादिपदेनोपादानमुच्यते । विमतं नियन्त्रादिसापेक्षं कार्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । कस्तर्हि प्रागवस्थे सम्प्रतितने च जगति विशेषस्तत्राऽह—व्याकृतेति । कथं पुनरव्या- ३० कृतशब्देन जगद्वाचिना परो गृह्यत एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वायोगादत आह—दृष्टश्चेति । उक्तमेव स्फुटयति— कदाचिविविति । उभयविवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्य दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । इहेत्यव्याकृतवाक्योक्तिः । निवासमात्र- विवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्य दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । निवासिजनविवक्षया तत्प्रयोगस्यापि दार्ष्टान्तिकं कथयति— ३५ तथा महानिति ।

अव्याकृतवाक्ये परस्य प्रकृतत्वात्तस्य प्रवेशवाक्ये सशब्देन परामृष्टस्य सृष्टे कार्यं प्रवेश उक्तस्तच्च प्रकारान्त- रेणाऽऽक्षिपति—नन्विति । कथमिति सूचितामनुपपत्तिमेव स्पष्टयति—अप्रविष्टो हीति । दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रवेगवादी ३५ शङ्कते—पाषाणेति । तदेव विवृणोति—अथापीत्यादिना । परस्य परिपूर्णस्य क्वचित्प्रवेशाभावेऽपीति यावत् ।

१. भाष्ये चोक्तं परस्याप्यात्मन. स इत्यनेन परामर्शात् तदिदमुक्तं 'यथा महानज आत्मा स' इति परामृष्टः इति ।

२. तथेदमिति—इदंशब्दार्थः व्याकृतं जगत् तदभिन्नमव्याकृतं तत्र नियन्त्रा परमात्माप्यन्तर्भूतः । स च 'स एष' इत्यत्र परामृश्यते यथा ग्रामं न प्रविशेदित्यत्र जनाः तन्निवासश्चेत्युभयपरामर्गः ।

धर्मान्तरणोपजायते तेन प्रविष्ट इत्युपचर्यते । यथा पाषाणे सहजोऽन्तस्थः सर्पो नारिकेले वा तोयम् । न ।
 “तत्सृष्ट्वा तवेवानुप्राविशत्” इति श्रुतेः । यः सृष्टा स भावान्तरभनापन्न एव कार्यं सृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हि
 श्रूयते । यथा भुक्त्या गच्छतीति भुजिगमिक्तिययोः पूर्वापरकालयोरितरेतरविच्छेदोविशिष्टश्च कर्ता तद्विहापि
 स्यान्नतु तत्स्थस्यैव भावान्तरणोपजनन एतत्सम्भवति । न च स्थानान्तरेण विद्युष्य स्थानान्तरसंयोगलक्षणः
 ५ प्रवेशो निरवयवस्यापरिच्छिन्नस्य दृष्टः । सावयव एव प्रवेशाववगादिति चेत् । “विद्यो” ह्यमूर्तः पुरुषः । “निकृलं
 निष्क्रियम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वव्यपदेश्यधर्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च । प्रतिबन्धप्रवेशवदिति चेत् । वस्तुतरेण
 विप्रकर्षानुपपत्तेः ।

अन्ये पक्षाः श्रुतिविच्छेदाः

द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति चेत् । न । अनाश्रितत्वात् । नित्यपरतन्त्रस्यैवाऽऽश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवेश
 १० उपचर्यते । न तु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यध्वनरात्तया प्रवेश उपपद्यते । फले बीजवदिति चेत् । सावयवत्ववृद्धिसंयोक्तृ-

परस्य संसारित्वप्रसक्तिनिरासः

विनाशादिधर्मवत्त्वप्रसङ्गात् । न चैवंधर्मवत्त्वं ब्रह्मणः “अजोऽनन्” इत्यादिश्रुतिभ्योऽप्यविरोधात् । अन्य एव संसारी
 तच्छब्दः दृष्टकार्यविषयः । धर्मान्तरं जीवाख्यम् । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । पाषाणाद्वाहाः सर्पादिस्तत्र प्रविष्ट इति
 शङ्कापोहाय सहजविशेषणम् । तपदिस्मादिकल्पेण स्थितभूतपञ्चकपरिणामत्वात्तत्र सहजत्वं पाषाणादौ यानि भूतानि
 १५ स्थितानि तेषां परिणामः सर्पादिस्तद्रूपेण तत्र भूतानामनुप्रवेगवदपरिच्छिन्नस्यापि परस्य जीवाकारेण बुद्ध्यादौ
 प्रवेशसिद्धिरित्यर्थः । आक्षेप्ता वृते—नैति । तदेव स्पष्टयति—यः सृष्टेति ।

ननु तद्व्याप्तिं निर्मिते वैधर्मिण ततोऽप्यस्यापि प्रवेशो दृश्यते तथा परेण सृष्टे जगत्प्राप्त्यस्य प्रवेशो भविष्यति
 नेत्याहुः—यथेति । पाषाणसर्पस्यायेन कार्यस्थस्यैव परस्य जीवाख्ये परिणामे तत्सृष्ट्यादिध्वनरात्तया नुपपत्तिरिति व्यति-
 रेकं दर्शयति—सतिवति । अस्तु तर्हि परस्य मार्जारादिवत्पूर्ववत्स्थानत्यागेनावस्थानान्तरसंयोगान्मा प्रवेशो नेत्याहुः—
 २० न चेति । निरवयवोऽपरिच्छिन्नश्चाऽऽत्मा तस्य स्थानान्तरेण वियोगं प्राप्य स्थानान्तरेण सह संयोगलक्षणो यः प्रवेगः
 स सावयवे परिच्छिन्ने च मार्जारादौ दृष्टप्रवेगमदृशो न भवतीति योजना । विद्युज्येति पाठे तु स्र्युद्वेगं योजना ।

प्रवेशश्रुत्या निरवयवत्वासिद्धिं गच्छते—सावयव इति । प्रवेगश्रुतेरवयवोपपत्तेर्वैधर्म्याणत्वात्तैवमिति
 परिहरति—नेत्यादिना । अमूर्तत्वं निरवयवत्वम् । पुरुषत्वं पूर्णत्वम् । प्रकारान्तरेण प्रवेगोपपत्तिं गच्छते—प्रति-
 बिम्बेति । आदित्यादौ जलादिना संनिष्कर्षादिसम्भवात्प्रतिबिम्बाख्यप्रवेगोपपत्तिः । आत्मनि तु परस्मिन्नसङ्गजन्मच्छे-
 २५ केनचिदपि तदभावाच्च यथोक्तप्रवेगसिद्धिरित्याहुः—न वस्तुतरेणेति । प्रकारान्तरेण प्रवेगं चोदयति—द्रव्य इति ।
 परस्यापि कार्यं प्रवेग इति शेषः । गुणापेक्षया परस्य वैलक्षण्यं दर्शयन्परिहरति—नेत्यादिना । स्वातन्त्र्यध्वनमेव
 सर्वेश्वर इत्यादि ।

पनसादिफले बीजस्य प्रवेगवत्कार्ये परस्य प्रवेगः स्यादिति गच्छित्वा दूयति—फल इत्यादिना । विना-
 शादीत्यादिगच्छेनावस्थानात्मत्वानीश्वरत्वादि गृह्यते । प्रसङ्गस्यैवत्वमागच्छ च निराचष्टे—न चेति । जन्मादीनां धर्मिणां
 ३० धर्मिणो निष्कलानिष्कलानाम्मवादिभ्यः । बीजफलयोरवयवभाववदित्वं पाषाणसर्पयोरावयवेत्येतेत्युपलक्षिकं । परस्य
 सर्वप्रकारप्रवेशासम्भवे प्रवेशश्रुतेरालम्बनं वाच्यमित्यागच्छ च पूर्वअमूर्तत्वं परिहरति—अन्य एवेति । जगतो हि पर-
 तरेति वेदान्तमार्थाद्वा स्रष्टेव च प्रवेदा प्रविष्य व्याकरणयोगीति प्रवेगव्याकरणयोरैककर्मत्वं श्रुतेस्तस्मात्परस्मादन्तस्थ

१. प्रविष्टः इत्युपचर्यते यथा अन्तस्थः तथा तत्त्वोऽपि अन्तःप्रविष्ट उच्यते अन्तःस्वत्वगुणयोगात् न चैव्यपेक्ष-
 धर्माणां निषेधः ।

३५ २. विद्यं इत्यनेन अभीहितकत्वस्य अमूर्तं इति नावयवत्वस्य पुरप इति परिच्छेदस्य प्रनिषेधात् । न नु ब्रह्मण इति
 गुणः द्रव्यपरतन्त्रं ब्रह्म तु स्वतन्त्रं अतः गुणवत् प्रवेगानुपपत्तिः । स्वतन्त्र इति ‘एष यवैव इति श्रुतेः ।

३. न्यायविरोधात् न्यायश्च एते उत्पत्त्यादयो वर्माः ब्रह्मणो निष्ठाप्येत् ब्रह्मणित्यमेव तैः अनन्ध्वान् । समेदं च
 ब्रह्मणो विकारवत्त्वेन अत्र ह्युक्तमस्मात् ।

४. बीजफलयोः नावयवत्वं पः प्रागनयो आधारावेकत्वं इति धर्मवत्त्वमप्यादिनि सूचितम् ।

परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इति चेत् । “सैवं देवतैस्त” इत्यारम्भ “नामरूपे व्याकरवाणि” इति तस्या एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वभूतेः । तथा “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” “स एतमेव सीमानं विदार्यतम्य द्वारा प्रापद्यत” “सर्वाणि रूपाणि विविक्ष्य घोरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते” “त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णं वपुडेन वज्रसि” “पुरश्चक्रे द्विषदः” “रूपं रूपम्” इति च मन्त्रवर्णस्य परादन्यस्य प्रवेशः । प्रविष्टानामितरेतरभेदत्परानेकत्वमिति चेत् । न । “एको देवो बहुधा सन्निविष्टः” “एकः सैवबहुधा विचार” “त्वमेकोऽसि बहूननुपविष्ट” “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” इत्यादिश्रुतिभ्यः । प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति तिष्ठतु तावत्प्रविष्टानां ५

सुखित्वादिभेदात् जीवभेदशंका तत्समाधानञ्च

संसारित्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेत् । न । अशनायाद्यतय्यभूतेः । सुखित्वदुःखित्वादिबदशंनान्नेति चेत् । न । “न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” इति भूतेः । प्रत्यक्षादिविरोधाद्युक्तमिति चेत् । न । उपाध्याय्यजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः । “न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येविज्ञातारमरे केन विज्ञानोयात्” “अविज्ञातं विज्ञातु” १० इत्यादिश्रुतिन्यो नाऽऽत्मविषयं विज्ञानं किं तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितोऽहं दुःखितोऽहमि-

प्रवेशो न युक्तिमानिति सिद्धान्त्यति—नेत्यादिना । तत्रैव तैत्तिरीयश्रुति संवादयति—तथेति । ऐतरेयश्रुतिरपि यथोक्तमर्थमुपोद्वलयतोत्याह—स एतमेवेति । श्रीनारयणाख्यमन्त्रमथ्यानुकूलयति—सर्वाणोति । वाक्यान्तरमुदाहरति—त्वं कुमार इति । अत्रैव वाक्ययोपस्थाऽऽनुगुण्यं दर्शयति—पुर इति । उदाहृतश्रुतीना तात्पर्यमाह—न १५ परादिति । परस्य प्रवेशे प्रविष्टाना मिथो भेदात्तदभिन्नस्य तस्यापि नानात्वप्रसङ्गिरिति शङ्कते—प्रविष्टानामिति । न परस्यानेकत्वमेकत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति—नेत्यादिना । विचार विचचारेति यावत् । परस्य प्रवेशे नानात्वप्रसङ्ग प्रत्याख्याय दोषान्तरं बोधयति—प्रवेश इति । तेषा संसारित्वेऽपि परस्य किमायात तदाह—तदनन्यत्वाविति । श्रुत्यवष्टम्भेन दूषयति—नेति ।

अनुभवमनुसृत्य शङ्कते—सुखित्वेति । नासंसारित्वमिति शेषः । गूढाभिसन्धिस्तरमाह—नेति । आगमो हि २० परस्यासंसारित्वे मानं त्वयोच्यते स चाध्यक्षविषुद्धो न स्वायें मान न च वैपरीत्य ज्येष्ठत्वेन बलवत्त्वादिति शङ्कते—प्रत्यक्षादिति । शङ्किते पूर्ववादिनि स्वाशयमाविष्कृतवति सिद्धान्ती स्वाभिसन्धिमाह—नोपाधीति । उपाधिस्तःकरणं तदाश्रयत्वेन जनितो विशेषश्चिदाभासस्तद्गतदुःखादिविषयत्वात्प्रत्यक्षादेराभासत्वात्तेनाऽऽत्मन्यसंसारित्वागमस्य न विरोधोऽस्तीत्यर्थः । किञ्च प्रत्यक्षादीनामात्मविषयत्वादात्मविषयत्वाच्चाऽऽगमस्य भिन्नविषयतया नानयोमिथो विरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽऽत्मनोऽप्यस्याद्यविषयत्वे श्रुतीस्त्वदाहरति—न दृष्टेरिति । सुखहमित्यादिप्रति- २५ भासस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव स्मारयति—किं तर्हि । बुद्ध्यादिरूपाधितन्त्राऽऽत्मप्रतिच्छाया तत्प्रतिबिम्बस्तद्विषयमेव सुखहमित्यादिविज्ञानमिति योजना । आत्मनो दुःखित्वाभावे हेत्वन्तरमाह—अयमिति । अयं देहोऽहमिति दृश्येन द्रष्टृस्तावात्स्याध्यासदर्शनाददृश्यविशिष्टस्यैव प्रत्यक्षाविषयत्वाच्च केवलस्याऽऽत्मनो दुःखादिसंसारोऽस्तीत्यर्थं किञ्चात्सूत्रादिविशेषणमक्षरं प्रक्रम्य तस्यैव प्रत्यगात्मत्वं दर्शयन्ती श्रुतिरात्मन ससारित्वं वारयतीत्याह—नाभ्यदिति । किञ्च पादयोर्दुःखं धारसि दुःखमिति देहावयवावच्छिन्नत्वेन तत्प्रतीतेस्तद्वर्त्मनश्चयाऽऽ- ३० त्मनि संसारित्वं प्राणाणिकमित्याह—वेहेति ।

श्रुतिवशादात्मनः संसारित्वं शङ्कते—आत्मनस्त्विति । सुख तावदात्माध्ययमात्मनस्तु कामायेति सुखसाधनस्याऽऽत्माथैत्वश्रुतेरतस्तदविनाभूतं दुःखमपि तत्रैत्यात्मन्यसंसारित्वमयुक्तमित्यर्थः । आविद्यकसंसारित्वानुवादे-

१. स एतमेव स स्रष्टा ‘एतमेव सीमानं केवविभागावसानं विदार्य भित्वा प्रापद्यतेत्यन्यत्र ।

२. एको देव इति—स्वयमेक एव देव. तत्तच्छरीरेषु तत्तच्छरीरानुसारेण बहुधाऽवस्थित. ।

३. एकस्त्रिंशति ईश्वररूपेणैक एव सन् बहुधा भूत्वा विचार. विविधचरणवान् भवति ।

४. श्रीनारयणाख्येति—पुरुषसूक्तस्य नारायणेति सज्ञा । अत एव पुरुषेण नारायणेनोपपत्तिरिति श्रीतसूत्रे तत्र नारायणपदप्रयोगः ।

त्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानम् । अयमहमिति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्यापबारात् । “नान्यदतोऽस्ति ब्रह्म” इत्यस्यात्मप्रतिषेवाच्च । देहावयवविशेषत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वम् । “आत्मनस्तु कामाय” इत्यात्मार्थ-
क्षुतेरयुक्तत्वमिति चेत् । “यत्र वा अन्यदिव स्यादिव”त्यविद्याविषयात्सामर्थ्याभ्युपगमात् । “तत्त्वेन कं पयेत्”
“नेह नानाऽस्ति किञ्चन” “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इत्यादिना विद्याविषये तत्प्रतिषेवाच्च

५ नाऽऽत्मधर्मत्वम् ।

तार्किकमतविरोधपरिहारः

तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति चेत् । युक्त्याऽप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः । नहि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणाऽऽ-
त्मनो विशेष्यत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वात् । आकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेत् एकप्रत्ययविषयत्वा-
नुपपत्तेः । नहि सुखप्राहणेन प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्याऽऽत्मनो विषयीकरणमुपपद्यते तस्य च विषयो-
१० करण आत्मन एकत्वाद्विषयभावप्रसङ्गः । एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेत् । युगपदसंभवादात्मन्युपगमा-
पत्तेश्च । एतेन विज्ञानस्य ग्राह्यप्राहकत्वं प्रत्युक्तम् । प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोऽनुगुणित्वेनानुमानम् ।
दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्ग्राहिसामानाधिकरण्याच्च । मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य सावयवत्व-
नाऽऽत्मनोऽतिशयानन्दत्वप्रतिपादकमात्मनस्तु कामायेत्यादिवाक्यमिति मत्वाऽऽह—नैति । तदाविचकृत्सारा-
नुवादीत्यत्र गमकमाह—यत्रैति । अनेन हि वाक्येनाविद्यावस्थायामेवाऽऽपार्थक्यं सुखादेरभ्युपगम्यते । अतो न
१५ तस्याऽऽत्मधर्मत्वमित्यर्थः । आत्मनि संसारित्वस्याप्रतिपाद्यत्वेऽपि गमकमाह—तत्कैनेति । आत्मनोऽसंसारित्वे विद्वदनु-
भवमनकूलयितुं चशब्दः ।

तर्कशास्त्रप्राप्त्यादात्मनः संसारित्वमिति बाधते—तार्किकेति । बुद्ध्यादिचतुर्दशगुणवानात्मेति तार्किक-
समयस्तेन विरोधात्तस्यासंसारित्वमयुक्तं तर्काविरुद्धो हि सिद्धान्तो भवतीत्यर्थः । संवत्कारो विरोधी वा कतिपयतर्क-
विरोधी वा सिद्धान्तः ? नाऽह । तार्किकादिसिद्धान्तस्यापि मिथो वैदिकतर्कश्च विरोधादसिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीये
२० तु श्रौततर्काविरोधादात्मासंसारित्वसिद्धान्तोऽपि सिध्येदित्यभिप्रेत्याह—न युक्त्याऽपीति । किञ्च दुःखादिरात्म-
धर्मो न भवति देहत्वाद्ग्राहिवदित्याह—नहीति । प्रत्यक्षाविषयत्वोक्त्या प्रतीकस्तद्विषयदुःखाविशेषत्वमुक्तमुक्तं
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयो शब्दाकाशयोरिव दुःखात्मनोरपि गुणगुणित्वसम्भवादिति बाधते—आकाशस्येति । यत्र धर्मधर्मि-
भावस्तत्रैकज्ञानगम्यत्वं दृष्टं यथा शुक्लो घट इति तदव्यापक व्यावर्तमानं दुःखात्मनोर्धर्मधर्मित्वं व्यावर्तयति शब्दाकाश-
योरपि गुणगुणिभावो नास्माकं सम्मतः शब्दतन्मात्रमाकाशमिति स्थितेरित्याशयेनाऽह—नैकेति ।

२५ कथं तदनुपपत्तिस्तत्राऽह—नहीति । नित्यानुमेयस्येति जरतार्किकमतानुसारेण साङ्ख्यसमयानुसारेण
चोक्तम् । आधुनिकं तार्किकं प्रत्याह—तस्य चेति । सुखादिवदात्मनोऽपि प्रत्यक्षेण विषयीकरणे सत्येकस्मिन्ने-
तदैक्यसम्भतेरात्मान्तरस्य तत्रायोगादेकत्र भोक्तृद्वयान्तिष्ठे. पुस्तान्तरस्यान्यं प्रत्यप्रत्यक्षत्वाद्ब्रह्मभावादात्मदृश्यत्वासिद्धि-
रित्यर्थः । दीपस्य स्वव्यवहारहेतुत्वेन विषयविषयित्ववदेकस्यैवाऽऽत्मनो ब्रह्मदृश्यत्वसिद्धेर्ब्रह्मभावो नास्तीति बाधते—
एकस्यैवेति । आत्मनो विषयविषयित्वं कात्स्न्येनाद्याम्ना वा । आद्येऽपि युगपत्कर्मण वा । नाऽह इत्याह—न
३० युगपदिति । क्रियाया गुणत्वं कर्तृत्वं तत्र प्राधान्यं कर्मत्वमतो युगपदेकक्रिया प्रत्येकस्य साकल्येन गुणप्रधानत्वायोगा-
न्नैवमित्यर्थः । न द्वितीयः । एकभावेऽप्यभावादिति मत्वा कल्पान्तरं प्रत्याह—आत्मनीति । एतेन प्रदीपदृष्टान्तोऽपि
प्रतिनीतस्तस्याद्याम्ना तद्भावे प्रकृताननुकूलत्वात् ।

ननु विज्ञानवादिनो युगपदेकस्य विज्ञानस्य साकल्येन ग्राह्यप्राहकत्वमुपयन्ति तथा त्वदात्मनोऽपि स्यात्-
त्वाऽह—एतेनेति । एकस्योभयत्वनिरासनेत्यर्थः । मा भूत्प्रत्यक्षभागमिकं पारिभाषिकं वाऽऽत्मनः संसारित्वम् ।
३५ आनुमानिकं तु भविष्यति दुःखादि क्वचिदाश्रितं गुणत्वाद्ग्राहिवदित्याशये सिद्धे परिषेवादात्मनस्तदाश्रयत्वादित्या-
शङ्क्याऽह—प्रत्यक्षेति । नहि मिथो विरुद्धयोगुणगुणित्वमनुमेयं दुःखादेः सामानुदित्वत्वात्पारिषेवासिद्धि-
रित्यर्थः । सामानादिकरणनिष्ठदुःखादीत्यत्र प्रमाणाभावात्कथं सिद्धसाधनत्वमित्याशङ्क्य दुःख्यहमित्यादिप्रत्यक्षस्य
तत्र प्रमाणात्वादुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यत्वात् पारिषेवासिद्धिरित्याह—दुःखस्येति । यत्र रूपादिमति देहे बाह्येदेवादि
दृष्टं तत्रैव तत्कृतदुःखाद्युपलम्भाऽऽत्मनस्तद्वत्त्वमिति हेत्वन्तरमाह—रूपादिति ।

४० यत्त्वात्मन संयोगादात्मनि बुद्ध्याद्यो न च वैधोपिका गुणा भवन्तीति तद्वदपीति—मनःसंयोगजत्वेऽपीति ।
दुःखस्याऽऽत्मनि मनःसंयोगजत्वेऽभ्युपगतेऽपि मनोवदात्मनः संयोगित्वात्सावयवत्वादिप्रसङ्गादात्मत्वमेव न स्यादित्यर्थः ।

विक्रियवत्त्वानित्यत्वप्रसङ्गात् । न ह्यविज्ञेय संयोगिद्वयं गुणः कश्चिदुपपन्नपयत्वा दृष्टः क्वचित् । न च निरवयवं विक्रियमाणं कृष्टं क्वचिदनिरगुणाश्रयं वा नित्यम् । न चाऽऽकाश आगमवादिभिर्नित्यतयाऽऽयुपगम्यते । न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति । विक्रियमाणनपि तत्प्रत्ययानिवृत्तौ नित्यमेवेति चेन्न । द्रव्यस्यावयवव्याप्यतात्त्विकान्तरिकेण विक्रियानुपपत्तेः । सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न । सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः । वज्रा- विष्वदशान्त्रेति चेन्न । अनुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य । तस्मान्नाऽऽत्मनो दुःखान्नित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः । परस्या- ५ दुःखित्वेऽप्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेन्न । अविद्याध्यारोपितदुःखित्वभ्रमायो-

सिद्धान्ते स्रष्टुः शरीरप्रवेशप्रकारः

हार्थत्वात् । आत्मनि प्रकृतसंख्यापूरणभ्रमापोहवत्कल्पितदुःखत्वात्मानुपगमाच्च । जलसूयार्थप्रतिबिम्बवदात्मप्रवे- शाच्च प्रतिबिम्बवदव्याकृते कार्यं उपलभ्यत्वम् । प्रागुत्पत्तेरनुपलब्ध आत्मा पश्चात्कार्ये च सृष्टे व्याकृते बुद्धेरन्तश्प- लभ्यमानः सूयार्थप्रतिबिम्बवज्जलावौ कार्यं सृष्ट्वा प्रविष्ट इव लक्ष्यमाणो निर्दिश्यते “स एव इह प्रविष्टः” १० “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” “स एतमेव सीमानं विधार्यतया द्वारा प्रापद्यत” “सद्यं देवतैः अत हन्ताहमिमांसीजो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य” इत्येवमादिभिः । न तु सर्वगतस्य निरवयवस्य द्विवेशकालान्तरापक्रमण- प्राप्तिक्षणः प्रवेशः कदाचिदुपपद्यते । न च परादात्मनोऽप्योऽस्ति द्रष्टा “नाग्यदतोऽस्ति द्रष्टृ” “नाग्यदतोऽस्ति

तत्र संयोगित्वेन सक्रियत्वं साधयति—नहोति । सम्प्रति सक्रियत्वेन सावयवत्वं प्रतिपादयति—न चेति । यदा दुःखाद्यात्मनो विक्रियेति कैश्चिद्विश्रुतास्तस्य सक्रियत्वमविच्छेदमित्याह द्रष्टृयाऽऽङ्—न चेति । आत्मा न परिणामो १५ निरवयवत्वात्प्रभेदवदिति भावः । किञ्चाऽऽत्मानं गुणी नित्यत्वात्सामान्यवदित्याह—अनित्येति । नित्यं पश्याम इति शेषः । बाणन्दो ननु कर्णार्थः ।

आकाशे व्यभिचारमागच्छ्याऽऽङ्—न चेति । आकाशस्य नित्यत्वं चेत् ‘आत्मन आकाशः सम्भूतः’ इत्यादि- श्रुतिविरोधः स्यादिति सूचयितुमागमवादिभिरित्युक्तम् । परमाप्पादौ व्यभिचारमागच्छ्याऽऽङ्—न चाप्य इति । न तावदवयवः सन्ति अणुनेतरस्तत्वे मानाभावाद्दिशाऽऽक्राशेऽन्तर्भवन्ति कालस्तु ‘सर्वे निनेषा जज्ञिर’ इत्यादिश्रुतेस्तपि- २० मात्मनोऽप्यन्नमयं श्रुतिप्रसिद्धमतो न क्वचिदव्यभिचार इति भावः । यस्मिन्प्रक्रियमाणे तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहृत्यते तदपि नित्यमिति न्यायेन परिणामवादि शङ्कते—विक्रियमाणमिति । तत्प्रत्ययस्तदेवेदमिति प्रत्ययः । विक्रियां वदता द्रव्यत्यावयवान्यथात्वं वाच्यं तदेव तस्यानित्यत्वमन्यत्वाभावाच्च प्रामाणिकत्वे दुर्बलत्वादिति परिहरति— न द्रव्यस्येति ।

आत्मनः सक्रियत्वं सावयवत्वं वाऽस्तु तथाऽपि नानित्यत्वमिति स्यादादौ शङ्कते—सावयवत्वेऽपीति । २५ यत्सावयवं तदवयवसंयोगकृतं यथा पटादि तथा सति संयोगस्य विभागवसानत्वादवयवविभागे द्रव्यनाशोऽवश्यम्भा- वीति दूषयति—न सावयवस्येति । यत्तावन्नवं तदवयवसंयोगपूर्वकमिति न व्याप्तिः । सावयवत्वेऽपि ब्रह्मादिष्ववयव- संयोगपूर्वकत्वे प्रमागमावादिति शङ्कते—ब्रह्मादिष्विति । विमतमवयवसंयोगपूर्वकं सावयवत्वात्पटवदित्यनुमानेन परिहरति—नानुमेयत्वादिति । आत्मनो ननःसंयोगजन्यदुःखादिगुणत्वे सावयवत्वसक्रियत्वान्नित्यत्वादिस्रष्टु प्रतीपाद्य प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ।

आत्मनोऽनर्थक्यं वार्थशास्त्रारम्भन्यायानुगत्या संसारित्ययमित्या शङ्कते—परस्येति । अविद्याविद्यमान- ३० नात्पत्त्यमनर्थक्यं निराकर्तुं तद्वारम्भः सम्भवतोऽन्यस्योपपत्त्या समावृत्ते—नाविद्येति । परस्यैवाविद्याकृतसंसारित्व- भ्रान्तिवन्तर्वायं शास्त्रमित्येनं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—आत्मनोति । यत्तु परस्यादुःखित्वमन्यस्य च दुःखिनोऽप्यत्वं तत्राऽहं—कल्पितेति । न तावत्परस्मादयो दुःखी ‘नाग्योऽनोऽस्ति द्रष्टा’ इत्यादिश्रुतेः । स पुनरानाद्यनिर्वाच्याज्ञान- सम्भ्रमात्तत्त्वमयैवं दुःखादिभिरैकाग्र्याऽपामयः संसरति । तथा च कल्पितारम्भाद्वारा दुःखिनः परस्याऽऽत्मनोऽङ्गी- ३५ काराभावापत्तेस्तथानमित्यर्थः । परस्य प्रवेगे प्रातः दोषपरम्परा पराकृत्य तत्त्ववैश्वर्यं निरूपयति—जलेति । यथा जले सूयदिः प्रतिबिम्बलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि सृष्टे कार्यं काल्पनिकः प्रवेग इत्यर्थः । अनवच्छिन्ना- द्रव्यचिदातोर्वैस्तत्त्वतरेण सन्निरुपासम्भवाच्च प्रतिबिम्बाव्यप्रवेगः सम्भवतोऽप्यगच्छ वस्तुनन्तरकल्पनया कल्पित- सन्निकषाद्यादाय प्रतिबिम्बपक्षं माधयति—आत्मेति । तदेव प्रपद्यति—प्रागुत्पत्तेरित्यादिना ।

त्वाभिप्रेतं प्रवेगं प्रतिपाद्य परेष्टं पराचष्टे—न त्विति । कुतश्चिद्विशो देगात्कालाच्चापक्रमणेन दिगन्तरे ४०

भोतुं" इत्यादिश्रुतेरित्यबोचाम । उपलब्ध्यर्थत्वाच्च सृष्टिप्रवेक्षितित्यप्यवाक्यानाम् उपलब्धेः पुरुषार्थत्वध्वनात् ।
 "आत्मनमेवावेतु तस्मात्तत्सर्वमभवत्" "ब्रह्मविदानोति परम्" "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति"
 "आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव विरम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः । "ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विज्ञते तदनन्तरम्"
 "तद्वैद्यान्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । भेददर्शनापवादाच्च सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्व-
 ५ दर्शनार्थपरत्वोपपत्तिः । तस्मात्कार्यस्थोपलभ्यत्वमेव प्रवेश इत्युपचर्यते ।

प्रवेशे दृष्टान्तः

आ नखाग्रेभ्यो नखाप्रमर्यादमात्मनश्चेत्यमुपलभ्यते । तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह—यथा लोके क्षुरधाने
 क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन्नापितोपस्कराधाने क्षुरोऽन्तस्थ उपलभ्यतेऽवहितः प्रवेक्षितः स्याद्यथा वा
 विश्वंभरोऽस्मिन्विश्रुत्य भरणत्वात् । विश्वंभरकुलाग्रे नीडेऽग्निः काष्ठदाववहितः स्यादित्यनुवर्तते तत्र हि स सम्भ्रमान
 १० उपलभ्यते । यथा च क्षुरः क्षुरधान एकदेशेऽवस्थितो यथा घातिनः काष्ठान् सर्वतो व्याप्यावस्थित एव सामान्यतो
 विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्थित आत्मा । तत्र हि स प्राणनादिक्रियावात्दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यते । तस्मात्तत्रैव
 प्रविष्टं तस्मात्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्टं न पश्यन्ति नोपलभन्ते । नन्वप्राप्रप्रतिषेधोऽयं तं न पश्यन्तीति दर्शनस्य
 अप्रकृतत्वात् । नैव दोषः । सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य दर्शनम् । "रूपं रूपं प्रति-

अकृतस्त्वोपपादनम्

१५ रूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय" इति मन्त्रवर्णात् । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्य दर्शने हेतुमाह—अकृ-
 त्तोऽस्यस्तो हि यस्मात्स प्राणनादिक्रियाविशिष्टः । कुतः पुनरकृतस्त्वमिति । उच्यते । प्राणज्ञेव प्राणनक्रियामेव
 कुर्वन्प्राणो नाम प्राणसमाख्यः प्राणाभिधानो भवति । प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणिनोऽप्युच्यते नान्या क्रियां
 देशान्तरे कालान्तरे च प्राप्तिर्लक्षण इति यावत् । यत्तु परस्मादन्वस्य प्रवेष्टृत्वमिति तत्राऽह—न चेति । अथैवं
 प्रवेशादि वस्तुतो विद्यमानमस्तु किमित्यादिष्व कल्प्यते तत्राऽह—उपलब्धोति । आत्मज्ञानार्थमेव प्रवेशादीना
 २० कल्पितत्वात्तद्वाक्यानां न स्वार्थं पर्यवसानमित्यर्थः । फलवत्सन्निधावफलं तद्वृत्तिमिति न्यायभाषित्योक्तमेव प्रपञ्चयति—
 उपलब्धेरित्यादिना । तत्र शब्दो भक्तियोगपरामर्शः । तदित्यात्मज्ञानमुच्यते । तस्याप्यस्य साधयति—प्राप्यते ह्येति ।
 सृष्ट्यादिवाक्यानामैक्यज्ञानार्थत्वे हेत्वन्तरमाह—मेवेति । कल्पितं प्रवेश प्रतिपादितमुपसहरति—तस्मादिति ।

का पुनरस्य प्रवेशस्य मयदित्याशङ्क्याऽह—आ नखाग्रेभ्य इति । सम्भवति मर्यादान्तरे किमिति
 प्रवेशस्येयमेव मयदित्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । दृष्टान्तद्वयमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति—तत्रेति । प्रवेशाधारो देहादिः
 २५ सप्तमर्थः । प्रथमोदाहरणप्रतीकोपादानम्—यथेति । तद्व्याचष्टे—लोक इति । तत्र प्रवेशितत्वं क्षुरस्य कथं सिद्धमत
 आह—अन्तःस्थ उपलभ्यत इति । विश्वम्भरशब्दस्याग्निविषयत्वं व्युत्पादयति—विश्वस्येति । तस्य तद्भूतत्वं
 महाभूतत्वाज्जाठरत्वाद्वा द्रष्टव्यम् । काष्ठदावग्निरवहितत्वे युक्तमाह—तत्रेति । दृष्टान्तद्वये विवक्षितमशमनुष्य
 दाष्टान्तिकमाह—यथेत्यादिना । आत्मनो जाग्रत्स्वप्नयोर्देहे द्वयी वृत्ति स्वापे तु सामान्यवृत्तिरेवेत्यन्तरविभागमाह—
 तत्र ह्येति । अवस्थाद्वयं सप्तमर्थः । न केवल विशेषवृत्तिरेव तदोपलब्ध्या किन्तु सामान्यवृत्तिश्चेति चकारार्थः ।
 ३० अवस्थान्तरे सैवेत्यपि तस्यैवार्थः । वाक्यन्तरमवतारयितुं भूमिकामाह—तस्मादिति । यस्मादुभयी वृत्तिरात्मनः शरीरे
 दृश्यते तस्मात्तत्रैव जलसूयंदवद्वयया प्रविष्टोऽयमिति योजना । व्याकृताज्जगतः सकाशादात्मानं पृथक्कर्तुं तं न
 पश्यन्तीति वाक्यं तद्व्याचष्टे—तस्मात्मानमिति । विशिष्टं पश्यन्तोऽपि केवलमात्मानं न पश्यन्तीति यावत् ।
 चाक्षुषत्वं निषेधस्येष्टत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे—नोपलभन्त इति ।

उक्तनिषेधमाक्षिपति—नन्विति । प्रतिषेध्यस्य प्राप्तं दर्शयन्परिहरति—नेत्यादिना । 'तन्नामरूपाभ्यां' । स

३५ एष इत्यादिवाक्यानां ज्ञानार्थत्वे ज्ञानमाह—रूपमिति । विशिष्टस्य दर्शनेऽपि पूर्णस्यादर्शने हेतुः किरन्तरत्वाक्यामित्याह—
 तत्रेति । प्रतिज्ञावाक्यायै स्थिते सतीति यावत् । तस्मात्तदर्थेऽपि पूर्णस्यादर्शनेऽपि पूर्णस्यादर्शनेऽपि पूर्णत्व-
 मात्मत्वादित्याह प्राणनादिकर्तृत्वायोगादिति शङ्कते—कुत इति । प्राणनादिक्रियाकर्ता प्राणादिभिः सहनत्वात्पूर्णं न
 भवतीत्युत्तरवाक्यैश्चरमाह—उच्यत इति । आत्मनि प्राणशब्दवृत्तिमुपादयति—प्राणनक्रियाकर्तृत्वादिति ।
 तत्कर्तृत्वादात्मा प्राण उच्यते प्राणिनीति व्युत्पत्तेरिति योजना । सदृष्टान्तमेवकार्यमाह—नान्यामिति । एवकारार्थ-

४० मनुष्यं हेत्वर्थमुपनर्हति—तस्मादिति ।

कुर्वन् । यथा लावकः पाचक इति । तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृत्स्नो हि सः । तथा वदन्वदनक्रियां कुर्वन्वत्कीति वाक्यपदयश्चक्षुश्च इति चक्षुर्दृष्टा शृण्वञ्छृणोति श्रोत्रम् । प्राणजैव प्राणो वदन्वागित्याभ्यां क्रिया-
शक्त्युद्भवः प्रवर्तितो भवति, पश्यश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रमित्याभ्यां विज्ञानशक्त्युद्भवः प्रदृश्यते । नामरूपविषयत्वादि-
ज्ञानशक्तः श्रोत्रचक्षुषो विज्ञानस्य साधने विज्ञानं तु नामरूपसाधनम् । न हि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेयमस्ति ।
तयोपेक्षेपलम्भे करणं चक्षुःश्रोत्रे । क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी । तस्याः प्राणाश्रयाया अभिव्यक्तौ
वाक्करणम् । तथा पाणिपादवायुपस्याख्यानि । सर्वेषामुपलक्षणार्थं वाक् । एतदेव हि सर्वं व्याकृतम् । “अथ वा इदं
नाम रूपं कर्म” इति हि वक्ष्यति । मन्वानो मनो मनुत इति ज्ञानशक्तिविकासानां साधारणं करणं मनो मनुतेऽनेनेति
पुण्यस्तु कर्ता सम्मन्वानो मन इत्युच्यते । सान्ध्येतानि प्राणादोव्यस्यात्मनः कर्मनामानि कर्मजानि नामानि कर्मना-
मान्येव ननु वस्तुमात्रविषयाणि । अतो न कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि । एव ह्यसावात्मा प्राणनाविक्रियया तत्त-

एकैकक्रियाविशिष्टत्वेनोपासने दोषः

१०

क्रियाजनितप्राणादिनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणोऽजद्योत्यमानोऽपि । स योऽतोऽस्मात्प्राणनदिक्रियासमुदायादेकैकं
प्राणं चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकं मनसाऽयमात्मैत्युपास्ते चिन्तयति न स वेद न जानाति
ब्रह्म । कस्मात् ? अकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मादेष आत्माऽस्मात्प्राणनदिसमुदायात् । अतः प्रविभक्त एकैकेन विशेषणेन
विशिष्ट इतरवर्षान्तरानुपसंहाराद्भवति । यावदयमेवं वेद पश्यामि शृणोमि स्मृशामीति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्ट
वेद तावदक्षसा कृत्स्नमात्मानं न वेद । कथं पुनः पश्यन्वेदेत्याह—आत्मेत्येवाऽऽप्तेति प्राणादीनि विशेषणानि १५
यान्युक्तानि तानि धस्य स आनुवंस्तान्यात्मैत्युच्यते । स तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सन्कृत्स्नो भवति । वस्तु-

स्वापावस्थाया समस्तकरणोपसंहारेऽपि प्राणस्य व्यापारदर्शनात्प्राधान्यावगमात्प्राणचित्त्यादिवाक्यमादौ
व्याख्याय क्रियाशक्तिवेन प्राणसादृश्याद्वाचो वदन्त्रित्येतत्पूर्वकमुत्तरवाक्यानि व्याचष्टे—तथैत्यादिना । प्राणनवदनाभ्या-
मनुकर्मन्द्मियव्यापारमुपलक्ष्य वाक्यद्वयतात्पर्यमाह—प्राणन्वेति । प्राणवागाद्युपाधिद्वारेणाऽऽत्मनीति शेषः ।
दृष्टिश्रुतिभ्यामनुकलान्द्मियव्यापारोपलक्षणं कृत्वाऽनन्तरवाक्ययोस्तात्पर्यमाह—तथैति । चक्षुराद्युपाधिद्वारेणाऽऽत्मनीति २०
पूर्ववत् । अकृत्स्नोऽन्द्मियव्यापारभ्यामनुकं तद्व्यापारमुपलक्ष्याऽऽत्मन स्प्रष्टृत्वादिरिच्छेदो न सिध्यति सम्बन्धं
विनोपलक्षणयोगादित्याशङ्क्याऽह—नामरूपेत्यादिना । प्रकाश्यप्रकाशकातिरिक्तज्ञेयाभावात्तदुपलम्भे च चक्षुःश्रोत्र-
योरेव त्वगादेरपि करणत्वादेकार्थत्वरूपसम्बन्धादुपलक्षणसम्भवादत्तमनः स्प्रष्टृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः । तथाप्युक्तकर्मन्द्मिय-
व्यापारेणोक्ततद्व्यापारोपलक्षणादात्मनो न गन्तृत्वादिरिच्छेदः सङ्गच्छते विना सम्बन्धमुपलक्षणसिद्धेरित्या-
शङ्क्याऽह—क्रिया चेत्यादिना । सर्वा क्रिया नामरूपव्यङ्ग्या प्राणाश्रया च तत्र प्राणाश्रयनामविवयोच्चारणक्रिया- २५
व्यञ्जकत्व वाचो हस्तादीना तदाश्रयादानादिव्यञ्जकता तस्मादेकार्थ्यक्रियाव्यञ्जकत्वयोगादुपलक्षणसम्भवादत्तमनो
गन्तृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः । शक्तिद्वयोद्भवोक्त्या समस्तसारस्य प्रतीच्यध्यासोऽत्र विवक्षित इत्याह—एतदेवेति ।
उद्भूतं शक्तिद्वयमेतच्छब्दार्थं, उक्तैर्धै वाक्यशेषमनुकूलयति—त्रयमिति । आत्मा मन्वान. सम्मन इत्युच्यते मनुत इति
व्युत्पत्तेरिति वाक्यान्तर व्याचष्टे—सम्मान इति । करणे प्रसिद्धस्य मनशब्दस्य कयमात्मनि वृत्तिरित्याशङ्क्य
व्युत्पत्तिभेदमाह—ज्ञानशक्तौत्यादिना । आत्मादिशब्देभ्यो विशेषमाह—ज्ञानीति । कृत्स्नत्वमन्वत्स्ववद्योतकानि न ३०
भवन्तीत्येतदेव स्फुटयति—युवं हीति । प्राणादीनां कर्मनामत्वे सतीति यावत् । अवद्योत्यमानोऽपि न कृत्स्नो दृष्ट-
स्यादिति शेषः ।

अकृत्स्नदर्शिनोऽप्यात्मदर्शित्वमाशङ्क्याऽह—स य इति । आत्मोपासितुरात्मदर्शनासत्त्वमयुकमिति
शङ्कित्वा परिहरति—कस्मादित्यादिना । तस्माद्विशिष्टात्मदर्शी न ब्रह्मात्मत्वदर्शीति शेषः । उपासितज्ञानमुपास्त
इति न जानाति स्वभावदुपासनमित्युक्तत्वात् । तथा च जानन्न जानातीति व्याहृतिरित्याशङ्क्याऽह—यावदिति । ३५
एवं वेदेत्येतदेव विज्ञित्येत—पश्यामीत्यादिना । आकाङ्क्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति—कथमिति । तत्र व्याख्येयं
पदमादत्ते—आत्मेतीति । तद्वाच्यच्छेद—प्राणादीनोति । तस्मिन्वृत्ते पूर्वोक्तदोषादहित्यं दर्शयति—स तथेति ।

१. वस्तुमात्रविषयाणि सिद्धवस्तुनि तात्पर्यवन्ति ।

२. एकाश्रयेति—एक आश्रयो मनः तद्गतक्रियानुसृत्यो मननाद्याः, तद्व्यञ्जकः आत्मन. तत्र प्रतिबिम्बित्वात् ।

भाद्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियामननानि विशेषणानि दृग्भ्योति । तथा च वक्ष्यति—“ध्यायतीव लेलायतीव” इति । तस्मादात्मैवेवोपासीत । एवं हृत्तन्ते ह्यसौ स्वेन वस्तुमात्ररूपेण गृह्यमाणो भवति । कस्मात्तद्वत्तन इत्याशङ्क्याऽह—अत्रास्मिन्नात्मनि हि यस्मात्स्वरूपाधिके जलस्यप्रतिबिम्बभेदा इवाऽऽदित्ये प्राणाद्युपाधिकृता विवेकाः प्राणादिकर्मजनानामा भवेया यथोक्ता ह्येत एकमभिप्रायं भवन्ति प्रतिपद्यन्ते ।

4

विद्यासूत्रे विधिविमर्शः

औत्प्रेत्येद्योपासतेति नापूर्वविधः । पक्षे प्राप्तत्वात् । “ग्रस्ताकावपरोक्षादक्षुः” “कस्य वास्मेति योषं विज्ञानमनयः” इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपरमिः क्षुतिशिरास्त्विविधं विज्ञानमुत्पादितम् । तत्राऽऽप्तस्वल्पविन्नैवे तद्विषयानात्माभिमानबुद्धिः कारकादि-स्थायज्ञातध्यारोषणात्मिकाऽद्विधा निर्वातिता । तस्यं निर्वर्तितस्यं कामादि-क्षोषानुपत्तेरनात्मविज्ञानानुपपत्तिः । पारिवेष्ट्यादात्स्यचिन्तैव । तस्मान्ननुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यं प्राप्तत्वात् । १० तस्मिन् तावत्प्राप्तिक्रियात्मापासनप्राप्तिरित्या वेति । अपूर्वविधिः स्यात् । ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्प्राप्तत्वात् । न स वेवेति विज्ञानं प्रस्तुत्याऽऽप्तेत्येद्योपासतेत्यभिमानद्वेष्टोपासनद्वयोरेकार्थं ताऽऽगम्यते “अनेन ह्येतत्सर्वं वेदं” “आत्मानमेवावेत्” इत्यादिश्चित्प्रश्न विज्ञानमुपासनम् । तस्य चाप्राप्तत्वाद्विधैर्हन्वम् ।

न च स्वरूपान्वाख्यानं पुरुषप्रवृत्तिरूपपद्यते । तस्मादपूर्वविचिरेदायम् । कर्मविधितानान्याच्च । यथा

तत्तद्विशेषणव्याप्तिद्वारेणेति यावत् । कथं तत्तद्विशेषणोपसहारी तेन तेनाऽऽत्मना तिष्ठन्कल्पनं स्यात्तत्राह—वस्तु-
 १५ मात्रेति । स्वतोऽस्य प्राणानादिसम्बन्धे सम्भवति किमित्युपाधिसम्बन्धेत्येतादृशदुष्पादह—तथा चेति । आत्मानं
 सर्वोपसंहरवति दृष्टे पूर्वोक्तदोषाभावात् पश्यन्नेवाऽऽत्मदर्शीत्युपसहरति—तस्मादिति । यथोक्तोपापाने पूर्णोक्त-
 दोषाभावे प्रागुक्तमेव हेतु स्मारयति—एवमिति । तस्यार्थं स्फोरयति—स्वनेनेति । वाङ्मनसातीतेनाकार्यकरणेन
 प्रत्यग्भूतेनेति यावत् । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति—कस्मादित्यादिना । तस्माद्व्यथोक्तमात्मानं
 मेवोपासीतेति शेषः । अस्यैव द्योतको द्वितीयो दिष्टाव्य ।

२० विद्यासूत्रं विधिस्पर्शं विना विवक्षितेर्जेयं व्याख्यायापूर्वविधिरयमिति पक्षः प्रत्याह—आत्मेत्येवेति । अत्यन्ताप्राप्तार्थो ह्यपूर्वविधिर्यथा स्वर्गकामोऽर्जनहोत्रं जुहुषादिति । नायं तथा पक्षे प्राप्तत्वादात्मोपासनस्य । तस्य तत्त्वार्थसिद्धेः पुरुषविशेषोपाक्षया विचारवसाने स्पष्टीभविष्यतीत्यर्थः । इदानीमात्मज्ञानस्याविवेकवस्थानपार्थक्यं वस्तुस्वभावालोचनया नित्यप्राप्तिमाह—यत्सत्त्वमिदमिति । उपाधत्तामुक्तश्रुतिभिरात्मविज्ञानं किं तावदेत्यत्र आह— तत्रेति । कारकादीत्यादिपदं तद्वचनान्तरेदविषयम् । नन्वविद्यायामपनीतायामपि रूपव्यापित्सद्भावाद्धैवी प्रवृत्तिः

२५ स्यात्तद्विद्वद्विदुषोऽप्येवमहरे कश्चिद्विशेषः 'पश्चाद्विद्विश्वाविणेपादि'तित्यन्यायादत आह—तस्यामिति । वाधितानु-
वृत्तिमात्राच्च वैधी प्रवृत्तिरवाधिताभिमानमन्तरेण तदयोगादिर्ना भव । विदुषः सुप्रसृतुत्यत्वाद् व्यावर्तयति—
पारिद्रेष्यमिति । श्रौतज्ञानात्पूर्वमपि सर्वसा चित्तवृत्तीनां जन्मनैवाऽऽप्तमवैतन्यस्यैकत्वात्प्राप्तमाप्तज्ञानं श्रौते तु
ज्ञाने नास्त्यनात्मेति स्फुरणमात्मज्ञानमेवेति नित्यप्राप्तमिहमेत्याह—तस्यामिति । अस्मिन्पक्षे इति नित्यप्राप्तत्वं
पक्षोक्तिः । अपूर्वविधिवादी शङ्कते—तिष्ठतु तावदिति । सर्वथा स्वभावतो विषयप्रवणानीन्द्रियाणि नाऽऽप्तज्ञान-

३० वातामिपि मूषन्ते तदत्यन्ताप्राप्तत्वादात्यज्ञाने भवत्यपूर्वविभिरिति भावः । विशिष्टस्याधिकारिणः शाब्दज्ञानं शब्दादेव सिद्धमिति कथमप्राप्तिरित्याह कुङ्कुमाऽऽह—ज्ञानेति । न खल्वत्र शाब्दज्ञानं विवक्षितं किन्तु पासनम् । उपासनं नाम मानसं कर्म तदेव ज्ञानावृत्तिरूपत्वाज्ज्ञानमित्येकत्वे सन्त्यप्राप्तत्वाद्विधेयमित्यर्थः । तमरेकत्वं विबुणोति—नेत्यादिना । अनेन हीत्यादौ वेदशब्दस्यार्थान्तरविषयत्ववत्तस्य वेदेत्यत्रापि किं न स्यादित्याह कुङ्कुमाऽऽह—अनेनेति । उक्तश्रुतिभ्यो यद्विज्ञानं श्रुतं तदुपासनमेवेति योजना । 'स योजेत एकैकमुपास्ते' इत्युपक्रमात् 'आत्येत्वेवोपासीत' इत्युपसंहाराच्च न स वेदेत्यत्र तावद्वेदशब्दस्योपासनार्थत्वमेव प्रथममन्यथोक्तमोपसंहारविरोधात् । तथा चार्थव्यवसा-
सम्भावदुपासनमेव सर्वत्र वेदेन तच्च सर्वव्याप्राप्तमिति तत्सिद्धसंपूर्वविधिः स्यादिति भावः ।

इतश्च तस्मिन्नेष्टव्यो विधिरित्याह—न चेति । अतः प्रवर्तको विधिरूपे इति शेषः । स चात्यन्ताप्रसिद्धः विषयत्वाच्चिन्मादिरूपो न भवतीत्याह—तस्मादिति । आत्मोपास्तिविधयेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—कर्मविधौति ।

१. आत्मेति—अत्रात्मनोपामर्शविधिनस्ति अपि त्वात्मज्ञानमात्रमात्मस्वरूपबोधकवाक्यप्राप्तमनुद्यते, अन्ते 'अनेन ह्येतत् सर्वं वेद' इति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोक्तं उपानयेन तदल्लाभात्। अतः विधि निराकृतुमारभते-आत्मेति।

“यजेत जुहुयात्” इत्यादयः कर्मविषयो न तैरस्य “आत्मेत्येवोपासीत वातमा वा अरे ब्रह्म” इत्याद्यात्मोपासन-विधौ विशेषोऽवगम्यते । मानसक्रियात्वाच्च विज्ञानस्य । यथा “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तं मनसा ध्यायेत्तद्वद्व-रिष्यन्ति”त्याद्या मानसो क्रिया विधीयते, तथा “आत्मेत्येवोपासीत” “मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्याद्या क्रियैव विधीयते ज्ञानात्मिका । तथाऽन्येनाम वेवोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमिति ।

उपासनविधेरंशत्रयोद्भावनम्

५

भावेनांशत्रयोपपत्तेश्च । यथा हि यजेतेत्यस्यां भावनायां किञ्चन कथमिति भाष्याद्याकाङ्क्षापनयकारण-मंशत्रयसमवायस्यते, तथोपासीतेत्यस्यामपि भावनाया विधीयमानायां किमुपासीत केनोपासीत कथमुपासीतेत्यस्या-माकाङ्क्षायामात्मानमुपासीत मनसा त्यागबहुवर्च्यशमद-नेपरमतितीक्षादोतकतव्यतासंयुक्त इत्यादि शास्त्रेणैव समर्थ्यतेऽंशत्रयम् । यथा च कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासविप्रकरणस्य दर्शपूर्णमासादिनिधुद्देशत्वेनोपयोगः । एवमौप-निषदात्मोपासनप्रकरणस्याऽऽत्मोपासनविधुद्देशत्वेनोपयोगः । नेति नेत्यस्यूलमेकमेवाद्वितीयमज्ञानायाद्यतोतः १० इत्येवमादिवाक्यानामुपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः । फलञ्च भोक्षोऽष्टिचानिवृत्तिर्वा ।

वर्गात्मज्ञानविधयो. शब्दानुसारेणविशेषमभिधायति—यथेत्यादिना । सम्प्रत्यर्थतोऽप्यविशेषमाह—मानसेति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । यदि क्रिया विधीयते कथं ज्ञानात्मिकेति विशेष्यते तत्राऽह—तथेति ।

इतश्चाऽऽत्मोपासने विधिरस्तीत्याह—भावनैति । वेदान्तेषु भावनापेक्षिताग्नयोपपत्तिं विगदयितुं दृष्टान्तमाह—यथेति । भावनाया विधीयमानत्वे सतीति शेषः । प्रेरणाधर्मकः शब्दव्यापारः स्वज्ञानकरणकः १५ स्तुत्यादिज्ञानैतिकतव्यताकः पुस्त्यप्रयत्नाभाष्यनिष्ठ शब्दभावनोच्यते । स्वर्गं यागेन प्रयाजदिभिर्मुपकृत्य साधयेदिति पुस्त्यप्रवृत्तिरर्थभावनैति विभागः दृष्टान्तस्यमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना । त्यागो निषिद्धकाम्यवर्जनम् । उपरमो नित्यनैमित्तिकत्यागः । तितिक्षादीत्यादिनद समाधानादिसंग्रहार्थमित्यंशत्रयमिति सम्बन्धः । शास्त्रं ‘शान्तो दान्त’ इत्यादि । उक्तप्रकारमंशत्रयमन्यदपि सुलभमिति वक्तुमादिपदम् । विविधयुक्तानां वेदान्तानां कार्यपरत्वेऽपि तद्धीनानां तेषां वस्तुपरत्वेत्याशङ्क्याऽह—यथा चेति । विध्युद्देशत्वेन तच्छेषत्वेनेति यावत् । अस्थूलादिवाक्या- २० नामारोपितहैतुनिषेधेनाद्वयं वस्तु समर्पयता कथमुपास्तिविधिषेपत्वमित्याशङ्क्याऽह—नेत्यादिना । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ ‘तरति शोकमात्मबन्ध’ इत्यादीनां फलार्पकत्वेनोपास्तिविध्युपयोगमभिप्रेत्याऽह—फलञ्चेति । भोक्षो ब्रह्मप्राप्तिः ।

१. क्रियैव विधेया यत्नसाध्यत्वात् ननु ज्ञानं यथाप्रमाणं जायमानत्वात् तदाह—मानसेति । ‘यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां देवतां मनसा ध्यायेत्’ । इति वाक्यमधिकृत्य संकर्षकाण्डे चतुर्थतृतीयपादे सप्तमाधिकरणे विचारः कृतः । तथा हि—किमस्मिन् वाक्ये देवतारूपध्यानं विवक्षितं उ- २५ देवतावाचिशब्दध्यानमिति संशयः पूर्वकाण्डे नवमाध्याये यद्यपि विग्रहादिपञ्चकं निरस्तं तथापि स नाधिकरणार्थः न देवतातः कर्मफलं न देवताप्रयुक्ता धर्माः न स्वरूपेण देवता कर्मण्यङ्गमात्रं प्रतिपद्यते इत्यधि-करणार्थः । यत्र पुनः देवताध्यानमुपदिश्यते तत्रैतिहासपुराणमन्त्रार्थवादेभ्यः स्मृतिभ्यश्च देवतास्वरूपं ध्यात-व्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—देवतासम्बन्धिनः शब्दस्यैव ध्येत्यत्वं श्रुतिसमवायात् ‘आनेयमेन्द्रम्’ इत्यादौ श्रुत्यैव देवताप्रातिपदिकस्य तद्धितेन ध्येत्यत्वं, नाथं, मुख्यत्वाच्च—मुख्यश्च प्राधान्याच्छब्दः जघन्यश्चार्थः पश्चाद्भावात् । ३० तस्माच्छब्द एव ध्यातव्य इति सिद्धान्तः ।

२. भावनांशत्रयेति—आत्मानमुपासीत इत्यत्र लिङर्थं शब्दभावना लिङ्त्वेनोच्यते अर्थभावना तु तिप्त्वेन । तत्र शब्दभावना प्रेरणेत्युच्यते । सा च लौकिकलिङः अयमत्र प्रवर्ततामित्याकारकोऽभिप्रायविशेषः वैदिकलिङ्स्तु उच्चारकपुष्पाभावात् तादृगाभिप्रायसमानाकार धर्मविशेषः लिङ्निष्ठोऽभ्युपेयते तस्या अप्यंशत्रय—किं ? अर्थ-भावनारूपा प्रवृत्तिः । केन ? लिङादिज्ञानेन । कथम् ? अर्थवादजन्यप्राशस्त्यज्ञानेनोपकृत्येति प्रतिपादितम् । अर्थ- ३५ भावनायास्तु—किम् ? इति फलजिज्ञासा, सा स्वर्गादिना अन्यत्र पूर्यते अत्र तु मोक्ष एव फलं तस्यैवात्मो-पासनफलत्वात् ‘केन ? आत्मोपासनेन’ अत्र आत्मानमिति द्वितीया ‘तृतीयायै आत्मविनिष्टोपासनं विधीयते’ इत्यत्र भाष्यतात्पर्यं यथाश्रुते आत्मनः उपामने गुणभूतत्वात् न फलत्वम्—‘अध्वर्युं वृणीते’ इत्यत्र अध्वर्युविशिष्ट-वरणं विधेयं कर्मकरणाय तद्वत् ।

३. विध्युद्देशत्वेन विधिप्रदेशत्वेन तत्र विहितानां विधिषेपत्वात् ।

“आत्मेत्येवोपासीत” इत्यस्य व्याख्यानन्तरम्

अपरे वर्णयन्पुपासनेनाऽऽरभविषयं विशिष्टं विज्ञानान्तरं भावयेत्तेनाऽऽरभ ज्ञायतेऽविद्यानिवर्तकञ्च तदेव नाऽऽरभविषयं वेदवाक्यजनितं विज्ञानमिति । एतस्मिन्नर्थे बचनान्यपि—“विज्ञोय प्रज्ञां कुर्वति” “द्रष्टव्यः श्रोतव्यो

आत्मज्ञाने विधिनिरासः

५ सन्तव्यो निविष्ट्यासितव्यः” “सोऽवेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” इत्यादौनि । न, अर्थान्तराभावात् । न च “आत्मेत्येवोपासीत” इत्यपूर्वविधिः । कस्मात् । आत्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणान्तरस्य कर्तव्यस्य मानसस्य बाह्यस्य वाऽभावात् । तत्र हि विधेः साफल्यं यत्र विधिवान्वयश्रवणमात्रजनित-विज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते । यथा “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं करो यजेत” इत्येवमादौ ।

नहि दर्शपूर्णमासविधिवान्वयजनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानम् । तच्चाधिकाराद्यपेक्षानुभावि । न तु १० “नेति नेति” इत्याद्यात्मप्रतिपादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवस्तुपुरुषव्यापारः सम्भवति । सर्वव्यापारोपसामहेतुत्वात्तद्वान्वयजनितविज्ञानस्य । न ह्यनुदासीनविज्ञानं प्रवृत्तिजनकमवह्यानात्मविज्ञाननिवर्तकत्वाच्च “एकमेवाद्वितीयम्” “तत्त्वमसि” इत्येवमादिवाक्यानाम् । न च तन्निवृत्तौ प्रवृत्तिरुपपद्यते विरोधात् ।

वाक्यजनितविज्ञानानात्रात्राब्रह्मैतन्मविज्ञानमिद्वृत्तिरिति चेन्न । “तत्त्वमसि” “नेति नेति” “आत्मैवेदम्” “एकमेवाद्वितीयम्” “ब्रह्मैवेदममृतम्” “नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं” “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि” इत्यादिवाक्यानां तद्वादि- १५ त्वात् । द्रष्टव्यविधेर्विषयसमर्पकाण्येतानोति चेन्न अर्थान्तराभावादित्युक्तोत्तरत्वात् । आत्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यैस्तत्त्वमसीत्यदिभिः श्रवणकाल एव तद्ज्ञानस्य कृतत्वाद्द्रष्टव्यप्रविवेचनानुष्ठानान्तरं कर्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतत् ।

आत्मोपासन विधेयमिति पक्षमकृत्वा पक्षान्तरमाह—अपर इति । तस्यानुयोगमाशङ्क्याऽह—तेनेति । शाब्दस्य ज्ञानस्यासत्सुष्टाप्रोक्षात्मविषयत्वाभावागमितिशब्देन हेतुं करोति । ज्ञानान्तरं वेदान्तेषु विधेयमित्यत्र मानमाह—एतस्मिन्निति । पक्षद्वये प्राप्ते प्रथमपक्ष प्रत्याह—नार्थान्तराभावादिति । तत्र नत्रर्थमेव स्वयं २० व्याचष्टे—न चेति । शाब्दज्ञानवतो विषयाभावाच्च विधिः सम्भवत्यविद्यातत्कार्यनिवृत्तौ स्वयं फलवत्स्यत्वाच्चेत्यर्थः । हेतुभाग प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—कस्मादित्यादिना । आत्मोपदेवेनानात्मनिषेधद्वारा वाक्योत्थज्ञानातिरेकेणैति यावत् । कर्तव्यान्तराभावेऽपि वाक्यजन्यविज्ञानमेव विधेय स्यादित्याशङ्क्याऽह—तत्र हीति ।

दृष्टान्तेऽपि वाक्योत्थज्ञानातिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याऽह—न हीति । तदनुष्ठानं तर्हि वाक्यार्थ- २५ ज्ञानाधीनमिति व्यर्थं विधिस्तत्राऽह—तच्छेति । अधिकारो विधिपुरुषसम्बन्धस्तत्कृतज्ञानपेक्षमनुष्ठानमित्यर्थ- ३० नत्विति । अथ विमतं प्रवर्तकं वैदिकज्ञानत्वाद्विधवाक्योत्थज्ञानवदित्याशङ्क्य प्रवर्तकविषयत्वमुपाधिरित्याह—नहीति । मिथ्याज्ञानानिवर्तकत्वमुपाध्यान्तरमाह—अब्रह्मेति । वाक्योत्थज्ञानस्य तन्निवर्तकत्वेऽपि प्रवर्तकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—न चेति ।

द्वितीयोपाधेः साधनव्याप्तिं शङ्कते—वाक्येति । ब्रह्मात्मैक्यधीपरवाक्योत्थविज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यव्यसित- ३० प्रौढ्याच्च साधनव्याप्तिरित्याह—नेत्यादिना । तद्वादित्वाद्बस्तुपुत्रत्वादिति यावत् । उक्तानां वाक्यानां विध्योपेक्षितार्थ-समर्पकत्वेन तच्छेदवत् शङ्कतमनुभाष्यते—द्रष्टव्येति । सिद्धान्तोपक्रमेण समाहितमेतदित्याह—नेति । तदेव स्पष्टयति—

१. विज्ञाय—साक्षात्कृत्य प्रज्ञा—आत्मज्ञानादुत्तमित्यर्थः ।

२. आत्मस्वरूपकथनं ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यादिना । अनात्मप्रतिषेधः ‘नेति नेति’ इत्यनेन । उभाभ्यां शुद्धं ब्रह्म निर्गुणं ज्ञायते । तेनैवाविद्यानिवृत्तिरसिद्धेः प्राप्तव्याभावात् न विधिना प्रयोजनम् ।

३. अनात्मवस्तुमेवोदाः अनात्मवस्तुविशेषाः, अनात्मनः मिथ्याभूतस्य सत्यत्वेन ग्रहणमनर्थक्यं यथा मिथ्याभूतस्य सत्यं सत्यरज्जुत्वेन ग्रहणम् ।

४. अधिकारो विधिपुरुषसम्बन्ध इति । फलभावतुल्यसमानाधिकरणं कर्तुल्यसाधिकारः ।

५. दृष्टान्ते साध्यव्यापकं पक्षे आत्मज्ञानबोधकवाक्येषु तदभावात् साधनाव्यापकता—अत उपाधिः । मिथ्याज्ञान-निवर्तकत्वोपाधिः एवमेवोपादनीयः ।

स्वरूपज्ञानं वेदान्तवाक्यैरेव जायते न तत्र विध्यपेक्षा

आत्मस्वरूपान्वाख्यानमात्रेणाऽऽत्मविज्ञाने विधिमन्तरेण न प्रवर्तत इति चेन्न । आत्मवादिवाक्यश्रवणेनाऽऽत्मविज्ञानस्य जनितत्वात्किं भोः कृतस्य करणम् । तच्छ्रवणेऽपि न प्रवर्तत इति चेन्न । अनवस्थाप्रसङ्गात् । यथाऽऽत्मवादिवाक्यार्थश्रवणे विधिमन्तरेण न प्रवर्तते तथा विधिवाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमन्तरेण न प्रवर्तय्यत इति विध्यन्तरपेक्षा । तथा तदर्थश्रवणेऽपीत्यनवस्था प्रसज्येत ।

वाक्यजनितात्मज्ञानस्मृतिसन्ततेः श्रवणविज्ञानमात्रादर्थान्तरत्वमिति चेन्नार्थप्राप्तत्वात् । यदेवाऽऽत्मप्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुत्पद्यते तदैव तदुत्पद्यमानं तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्तयदेवोत्पद्यते । आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च तत्प्रभवाः स्मृतयो न भवन्ति स्वाभाविकयोऽनात्मवस्तुमेदविषयाः । अनर्थत्वावगतेश्च । आत्मावगतौ हि सत्यात्मन्यद्वयत्वान्नवगम्यते । अनित्यदुःखाशुद्ध्यादिबहुदोषवत्त्वादात्मवस्तुनश्च तद्विक्षणत्वात् । तस्मादनात्मविज्ञानस्मृतीनामात्मावगतेरभावप्राप्तिः । पारिशेष्यादात्मैकत्वविज्ञानस्मृतिसन्तरेरर्थ एव भावाच्च विधेयत्वम् । शोकमोहभयायासादिबुद्धदोषनिवर्तकत्वाच्च तस्मृतेः । विपरीतज्ञानप्रभवो हि शोकमोहादिदोषः । तथा च “तत्र को मोहः” “विद्वान् बिभेति कुतश्चन” “अयं वै जनक प्राप्तोऽस्ति” “भिद्यते हृदयप्रस्थिः” इत्यादिश्रुतयः ।

चित्तवृत्तिनिरोधविधिनिरासः

निरोधस्तर्ह्यर्थान्तरमिति चेत् । अथापि स्याच्चित्तवृत्तिनिरोधस्य वेदवाक्यजनितात्मविज्ञानादर्थान्तर- १५
त्वात् तन्त्रान्तरेषु च कर्तव्यतयाऽवगतत्वाद्विधेयत्वमिति चेन्न । मोक्षसाधनत्वेनानवगमात् । नहि वेदान्तेषु आत्मेति । परोकमुद्गावयति—आत्मस्वरूपेति । कुत्र तर्हि विधिरात्मज्ञाने वा वाक्यश्रवणे वा तदर्थज्ञानस्मृतिसन्ताने वा चित्तवृत्तिनिरोधे वा ? नाऽऽह इत्याह—नाऽऽत्मवादीति । द्वितीया शङ्कते—तच्छ्रवणेऽपीति । अनिष्टार्थादिवाक्यस्यासत्यादिलक्षणस्य विधिं विना श्रवणात्तत्त्वमादेरपि तस्मादुते श्रवणमविरुद्धमित्यभिसन्धाय दोषान्तरमाह—नेत्यादिना । तत्त्वमादिश्रवणप्रयोजको विधिरात्मनोऽपि प्रयुङ्क्ते श्रवणमिति चेन्नैवं स खल्वध्ययनविधिरन्यो वा ? आद्ये २०
तद्वेक्षया श्रुतस्य तत्त्वमस्यादे. स्वार्थबोधित्वं कर्मवाक्यवदिति स्वार्थनिष्ठत्वाविशेषः, द्वितीये तस्याप्रमाणत्वात्तदीयस्वपरनिवर्तकत्वं दूरोत्तारितमित्यभिप्रेत्यानवस्था विवृणोति—यथेत्यादिना ।

तृतीयमाशङ्कते—वाक्यजनितेति । तत् सा विधेयेति शेषः । तस्या विधेयत्वं दूषयति—नेति । अर्थप्राप्तिं विवृणोति—यदेवेति । अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यस्मृत्यनुपपत्तेः स्वभावबलप्राप्तैवाऽऽत्मस्मृतिरित्युक्तमिदानी-
मनात्मस्मृतेरनर्थत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चाऽऽत्मस्मृतिः स्वभावप्राप्तेत्याह—अनर्थत्वेति । अनात्मनोऽनर्थत्व- २५
निश्चयाच्च तदीयस्मृत्यनुपपत्तावितरस्मृतिरर्थप्राप्तेत्याह—आत्मावगताविति । आत्मनश्च परमेष्ठवावगमादर्थप्राप्ता तदीयस्मृतिरित्याह—आत्मवस्तुनश्चेति । अर्थप्राप्त्या विधेयत्वाभावमुपसहृति—तस्मादिति । अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञानाभावादिस्तच्छब्दार्थः । अर्थतः चिदेकरात्मस्वभावबलादिति यावत् । दृष्टफलत्वाच्चाऽऽत्मस्मृतिर्न विधेयेत्याह—
शोकेति । मिथ्याज्ञानमेव सा निवर्तयति न शोकादीत्याशङ्क्याऽह—विपरीतेति । आत्मस्मृतेः शोकादिनिवर्तकत्वे मानमाह—तथा चेति ।

चतुर्थमुत्थापयति—निरोधस्तर्ह्यिति । यदि वाक्योत्पन्नानावेरविधेयत्वं तर्हि चित्तवृत्तिनिरोधो मुक्ति-
साधनत्वेन विधीयतां तस्योक्तज्ञानादेरर्थान्तरत्वादित्यर्थः । चोद्यमेव विवृणोति—अथापीति । अर्थान्तरत्वात्तस्य विधेयतेति शेषः । तस्य मुक्तिहेतुत्वेन विधेयत्वे योगशास्त्रं सम्पादयति—तन्त्रान्तरेऽपि । ‘अथ योगानुशासनमिति’

१. मोक्षसाधनत्वेनानवगमात्—इदमेवावलम्ब्य श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः गीतागूढार्थदीपिकाया ६-२९ श्लोके चित्त-
नाशस्य ध्यानयोगः ज्ञानश्चेति साधनद्वयसत्त्वेऽपि प्रथममुपाय प्रपञ्चसत्यत्ववादिनः प्रतिपेदिरे । द्वितीयं तु ३५
औपनिषदाः श्रीमगवत्यादानुयायिनः प्रतिपेदिरे । तेषां साक्षिणि कल्पितस्य प्रपञ्चस्य विचारदाढ्येनाभावदर्शना-
देव लयः चित्ताभावे चित्तादर्शनमुपपद्यते । अत एव भगवत्यादाः ब्रह्मविदां योगापेक्षा न व्युत्पाद्याम्बभू-
धुरित्याह । वार्तिककाराश्च निदिध्यासनशब्दः न ध्यानमनुयोगात् अपि तु “अपरायतबोधो हि निदिध्यासन-
मुच्यते” इत्यादिना श्रवणमन्त्रेण कृत्वा स्थितस्य वाक्यार्थज्ञानान्तरायहीनस्यान्यायासेन वाक्यीयो वाक्यार्थबोधो
निदिध्यासनमित्याह । अत एव श्रीनीलकण्ठीयतत्स्थलीयटीका न भाष्यानुसारीति गम्यते ।

ब्रह्मात्मविज्ञानादन्त्यपरमपुरुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते । "आत्मानमेवावेत्तस्मात्सर्वमभवत्" "ब्रह्मविद्याप्नोति परम्" "तस्य यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरम्" "अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेत्" इत्येवमादिश्रुतिशक्तेः । अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य न ह्यात्मविज्ञानतत्त्वप्रतिपत्तिरन्त्यपरिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधनमस्ति । अभ्युपगम्येमुक्तं न तु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेणात्मसाधनमवगम्यते ।

५

भावनाया आकांक्षात्रयाभावाच्चार्थविधिः

आकाङ्क्षाभावाच्च भावनाभावः । यदुक्तं यजेतेत्यादौ किञ्चन कथमिति भावनाकाङ्क्षायां फलसाधनेति कर्तव्यतामिराकाङ्क्षापनयनं यथा तद्विहाय्यात्मविज्ञानविधावध्युपपन्नत इति । तदसत् । एकमेवाद्वितीयं 'तत्त्वमसि' 'नेति नेत्यनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकाशमेव सर्वाकाङ्क्षाविनिवृत्तेः । न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तः प्रवर्तते । विध्यन्तरप्रयुक्तो चानवस्थाबोधमवोचाम । न चैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादि-
१० वाक्येषु विधिरवगम्यते । अस्मत्स्वरूपान्वाख्यानैर्नैवावसितत्वात् ।

वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्राप्तावधिमिति चेत् । अथापि स्याद्व्या 'सोऽरोदीहदरोदीत् तद्ब्रह्म' इत्यत्र-

नि.श्रेयसहेतुः समाधिः सूत्रितस्तस्य च लक्षणमुक्तं 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध' इति । तन्निरोधावस्थायाम् चाऽऽमनः स्वरूप-
प्रतिष्ठत्वं कैवल्यमाख्यातं तदा ब्रह्म स्वरूपेऽवस्थानमित्येवं योगशास्त्रे मुक्तिहेतुत्वेनेष्टो निरोधविधिरित्यर्थः । योग-
शास्त्रादपि वलवती श्रुतिमाश्रित्योत्तरमाह—नेत्यादिना । चित्तवृत्तिनिरोधस्य मुक्तिहेतुत्वेऽपि न विवेक्यत्वं विधि-
१५ विना तत्सिद्धेरित्याह—अनन्येति । न तावच्चथाकथञ्चिन्निरोधो विवेक्यः सर्वस्यापि तत्सम्भवाद्धिविवेक्यत्वापि सर्वात्मना तन्निरोधो विवेक्यो ज्ञानादेव तत्सिद्धेर्विध्यानर्थक्यादित्यर्थः । 'नान्यः पन्था विद्यते' 'ज्ञानादेव तु कैवल्यमि' त्यादिशास्त्रमनुसरन्नुपेयवाद् व्यजति—अभ्युपगम्येति । निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वमिदमा परामृष्टम् । योगशास्त्रमपि श्रुतिस्मृतिविरोधे न प्रमाणम् । 'एतेन योगः प्रत्युक्त' इति न्यायादिति भावः ।

वेदान्तेषु विवेकाभावोक्त्या विधिर्निरस्तः सम्प्रत्यगत्रयवती भावना तेजस्तीत्युक्तं दूषयति—आकाङ्क्षेति ।

१२० तदेव स्फुटयितुमुक्तमनुवदति—यदुक्तमिति । आगमावष्टम्भेन निरागच्छे—तदसदिति । विधिमन्तरेण वाक्यार्थज्ञाने प्रवृत्त्ययोगाद्देवमेव ज्ञान सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमित्यागङ्ग्याऽऽह—न चेति । यथा कर्मकाण्डे स्वाध्यायविवेचयविवेच-
पर्यन्तत्वेन ज्योतिष्टोमादिविध्यर्थज्ञाने विध्यन्तर नापेक्षते तथा ज्ञानकाण्डेऽपि स्यादित्यर्थः । तत्रापि वेद. कृत्स्नोऽधि-
गन्तव्य इति विध्यन्तरप्रयुक्तमेव वाक्यार्थज्ञानमित्यागङ्ग्याऽऽह—विध्यन्तरेति । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाच्च न विधिगोपत्व वेदान्तानामित्याह—न चेति ।

१२५ वेदान्ता. स्वार्थे न मानं सिद्धार्थवाक्यत्वात्सोऽरोदीदित्यादिवदित्यनुमानात्तेषां विधिशेषत्वं प्राप्तावधिमिष्ट-

१. वस्तुस्वरूपान्वाख्यानं दृष्टान्त 'सोऽरोदीदित्यादि 'सोऽरोदीहदरोदीत् तद्ब्रह्म' इत्यत्र यदस्वीयत तद्वरजतं हिरण्यमभवत् तस्माद्ब्रह्मिपरिजतं न देय अश्रुज हि' (तं सं० १-५-१) इत्यर्थवादः । यन्ने रजते दक्षिणात्वेन न देयमिति निषेधस्य अर्थवादः । रजतदाननिन्दामात्रपर्यवसायी न तु कथायामस्य तात्पर्यमित्यर्थः । वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वात् अप्रामाण्यम् । स्वमुख्यार्थे अप्रामाण्य कार्यान्वयाभावात् सिद्धार्थेऽप्येत्यर्थः । निषेधेवाक्यतया निन्दावोधकत्वेन प्रामाण्यं सिद्धान्ते ।

३० २. निरोध चित्तवृत्तिनिरोध, स च योगतन्त्रे सम्प्रगेव निरूप्यते । स चात्र नापेक्षितः । मोक्षसाधनेषु गमयमा-
दिष्वन्तर्भावात् । तत्रोपरतिः संन्यास, इदमपि ज्ञानसाधनत्वेन कोटयते न तु मोक्षाय । तत्र ज्ञानस्यैव हेतुत्वश्रवणात् ।

३. एतेन योगः प्रत्युक्त इति द्वितीयाध्यायत्रयमपावगतं द्वितीयाधिकरणसूत्रम् । तदर्थश्च एतेन साध्यस्मृतिनिरा-
करणहेतुना स च हेतुः स्वतन्त्रप्रधानाभ्युपगमस्य श्रुतिविरुद्धत्वात् । महदाद्यलौकिकप्रदार्थभ्युपगमादिरूपः । तेन न्यायेन योगोऽपि निरसनीयः । योगोकासनप्राणायामादयस्तु स्वीक्रियन्ते तत्रैव शास्त्रतात्पर्यात् । प्रधानादी तु न तात्पर्यमित्यर्थः ।

४. वेदान्ता स्वार्थे न मानं सिद्धार्थवाक्यत्वादित्यनुमाने फलवन्निश्चितज्ञानावनकत्वमुपाधिः 'सोऽरोदीत्' इत्याद्यर्थ-
वादे साध्यव्यापकत्वात् पक्षे साधनाव्यापकत्वान्नेति भावः ।

मित्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यमेवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेन्न । विशेषात् । न वाक्यस्य वस्तुस्वरूपान्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं वा प्रामाण्यप्रामाण्यकारणं किं तर्हि निश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम् । तद्यथास्ति तत्प्रमाणं वाक्यं यत्र नास्ति तदप्रमाणम् ।

फलवन्निश्चितज्ञानजनकत्वात् प्रामाण्यं वेदान्ते

किञ्च भोः पुञ्जमात्मस्वरूपान्वाख्यानपरेषु वाक्येषु फलवन्निश्चितं च विज्ञानमुत्पद्यते न वा । ५
उत्पद्यते चेत्कथमप्रामाण्यमिति । किंवा न पश्यस्यविद्याशोकमोहमयादिसंसारबीजदोषनिर्वृतिं विज्ञानफलम् । न शृणोषि वा किं “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” “मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविरोधोऽहं भगवः शौचमि
तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु” इत्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतानि । एवं विद्यते किं सोऽरोदीदित्यादिषु निश्चितं फलवच्च विज्ञानम् । न चेद्विद्यतेऽस्त्यप्रामाण्यम् । तदप्रामाण्ये फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य किमित्यप्रामाण्यं स्यात् । तदप्रामाण्ये च दक्षपूर्णमासादिवाक्येषु को विधम्भः । १०

ननु दक्षपूर्णमासादिवाक्यानां पुत्रप्रवृत्तिविज्ञानोत्पादकत्वात्प्रामाण्यम् । आत्मविज्ञानवाक्येषु तस्मास्तीति । सत्यमेवम् । नैष दोषः । प्रामाण्यकारणोपपत्तेः प्रामाण्यकारणं च यथोक्तमेव नान्यत् । अलङ्कारश्चायं यत्सर्व-

प्रज्ञां कुर्वतित्यस्य न ज्ञानावृत्तिविधायकता

प्रवृत्तिबीजनिरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वमात्मप्रतिपादकवाक्यानां नाप्रामाण्यकारणम् । यत्तु “विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वते”त्यादिबचनानां वाक्यार्थविज्ञानव्यतिरेकेणोपासनार्थत्वमिति । सत्यमेतत् । किन्तु नापूर्वबिभर्षता पक्षे प्राप्तस्य नियमार्थतैव । १५

व्यमिति शङ्कते—वस्तुस्वरूपेति । तदेवानुमान प्रपञ्चयति—अथापीति । विधेरश्रुतत्वेऽपीति यावत् । फलवन्निश्चित-
ज्ञानाजनकत्वमुपाधिरिति मन्वानः समाधत्ते—न विशेषादिति । न त्रयं स्पष्टयति—न वाक्यस्येति । विशेषं व्याचष्टे—
किं तर्हीति । तस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—तद्यत्रेति । सामान्यन्त्यायं प्रकृते योजनयच्छति—
किञ्चेति । किं तेषु तादृक्ज्ञानमुत्पद्यते न वेति प्रश्नार्थः । द्वितीयेऽनुभवविरोधः स्यादिति मत्वा पक्षान्तरमनूद्य २०
प्रत्याह—उत्पद्यते चेदिति । प्रामाण्ये हेतुसङ्गात्प्रामाण्यमित्यर्थः । निश्चितज्ञानजनकत्वेऽपि फलवत्त्वविशेषप-
मसिद्धमित्याशङ्क्याऽह—किंवेति । विद्वदनुभवफलश्रुतिसिद्ध विशेषणमिति भावः । दृष्टान्तं विधत्तुं प्रश्नान्तरं
प्रस्तीति—एवमिति । वेदान्तेष्विवेति यावत् । किंवा नेति शेषः । आद्ये साध्यवैकस्य मत्वा द्वितीयं दूषयति—न
चेदिति । तर्हि तददृष्टान्तेन तत्त्वमस्यादेरपि स्यादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽह—तदप्रामाण्य इति । विमतं स्वार्थं मानं
यथोक्तज्ञानजनकत्वाद्वादिवाक्यवदिति भावः । विपक्षे दोषमाह—तदप्रामाण्ये चेति । २५

प्रवर्तकज्ञानजनकत्वमुपाधिरिति शङ्कते—नन्विति । साधनव्याप्तिं धुनीते—आत्मेति । प्रवर्तकधीजनकत्वं
धर्मिणि नास्तीत्यङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि यथोक्तोपाधिसङ्गात्वावनुमानानुत्थानमित्याशङ्क्याऽह—नैष दोष
इति । न हि प्रवर्तकधीजनकत्वं प्रामाण्ये कारणं निषेधवाक्येष्वप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च निवर्तकधीजनकत्वमपि
तथा; विधायप्रामाण्यप्रसङ्गात् । नोभयं प्रत्येकमभयकारणत्वाभावेनाप्रामाण्यमिति भावः । वेदान्तेषु प्रवर्तकधीजन-
कत्वाभावो न केवलमदोषः किन्तु गुण इत्याह—अलङ्कारश्चेति । ‘आत्मानं चेदित्यादिभ्योऽस्मिन्नेति’त्यादिस्मृतेऽऽऽत्म- ३०
ज्ञानं कृतकृत्यतानिदानम् । न च ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे तद्युक्तं प्रवृत्तीनां क्लेशाक्षेपकत्वादतो यथोक्तज्ञानजनकत्वं
वाक्यानां भूषणमेवेत्यर्थः । शब्दोत्थ ज्ञानं विधेयमिति प्रतिक्षिप्य पूर्वोक्तपक्षान्तरमनुवदति—यत्तुमिति ।
उपासनार्थत्वमित्यालोपोपासनेन तत्साक्षात्कारमुद्दिश्य विधीयते चेत्प्रकृतेऽपि वाक्ये तत्सम्भवात्प्राप्तपूर्वविधिरिति प्रक्रमो
यथोक्तेषु वाक्येष्वालोपोपासनं तत्साक्षात्कारमुद्दिश्य विधीयते चेत्प्रकृतेऽपि वाक्ये तत्सम्भवात्प्राप्तपूर्वविधिरिति प्रक्रमो
भज्येत्येत्याशङ्क्याऽह—किंत्विति । कथं तर्हि विध्यङ्गीकारवाचोयुक्तिरित्याशङ्क्याऽह—पक्ष इति । यथा पक्षे ३५
प्राप्तस्यावधत्तस्य ब्रीहौनवहृत्तीति नियमरूपो विधिरङ्गीकृतस्तथाऽऽत्मोपासनात्मन्यपि पक्षे प्राप्तस्य तदेव कर्तव्यं
नानात्वोपासनामिति यो नियमस्तदर्थता प्रकृतवाक्यस्येति न प्रक्रमविरोधोऽस्तीत्यर्थः ।

१. फलवन्निश्चितज्ञानाजनकत्वं दृष्टान्ते रुद्रोदनवाक्ये साध्यव्यापकं पक्षे च वेदान्ते तदस्तीति तदजनकत्वाभावात्
साधनाव्याप्तिः ।

कथं पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिर्यावता पारिक्षेष्वादात्मविज्ञानस्मृतिसन्ततिर्नित्यैवेत्यभिहितम् । बाह्वम् । यद्यप्येवं शरीरातरम्भकस्य कर्मणो नियतफलत्वात्सम्यग्ज्ञानप्राप्तावप्यवश्यम्भाविनी प्रवृत्तिर्बाह्विमनःकायानाम् । लब्धवृत्तेः कर्मणो बलीयस्त्वान्मुक्तेष्वदिप्रवृत्तिवत् । तेन पक्षे प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तिर्दोर्बल्यम् । तस्मात्प्राणवैरग्यावि-
साधनबलावलम्बेनाऽऽरम्भविज्ञानस्मृतिसन्ततिर्नियन्तव्या भवति । न त्वपूर्वा कर्तव्या प्राप्तत्वादित्येवोचाम । तस्मात्
५ प्राप्तविज्ञानस्मृतिसन्ताननियमविध्यर्थानि विज्ञाप्य प्रज्ञां कुर्वीतत्यादिवाक्यान्यन्याथास्मिन्भावत् ।

आत्मेत्येवोपासीत इतिशब्दात् उपासनपरत्वस्य निषेधः

[ननु] अनात्मोपासनमिदमितिशब्दप्रयोगात् । यथा 'प्रियमित्येनदुपासीते' स्यादौ न प्रियादिगुण एवोपास्यः किं तर्हि प्रियादिगुणवत्प्राणैच्छेवोपास्यम् । तथेहापीतिपरमात्मशब्दप्रयोगादात्मगुणवदनात्मवस्तुपास्यमिति गम्यते । आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्च । परेण च वक्ष्यत्यात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र च वाक्य आत्मेवोपास्य-
१० स्त्वेनाभिप्रेतो द्वितीयाश्वषणादात्मानमेवेति । इह तु न द्वितीया श्रूयत इतिपरश्चाऽऽत्मशब्द आत्मेत्येवोपासीतेति । अतो नऽऽत्मोपास्य आत्मगुणश्चास्य इति त्ववगम्यते । न । वाक्यशेष आत्मन उपास्यत्वेनावगमात् । अस्मैव वाक्यस्य शेष आत्मेवोपास्यत्वेनावगम्यते । "तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा" "अन्तरतरं यदयमात्मा" "आत्मानमेवावेदि"ति ।

प्रविष्टस्य दर्शनप्रतिषेधावनुपास्यत्वमिति चेत् । यस्याऽऽत्मनः प्रवेश उक्तस्तस्यैव दर्शनं धार्यते "तं न
१५ पश्यन्ती"ति प्रकृतोपादानात् । तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्वमेवेति चेत् । अकृत्स्नत्वदोषात् । दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्न-

पाक्षिकी प्राप्तिमुक्तामाक्षिपति—कथमिति । का पुनरत्रानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—यावतेति । आत्मनि वाक्योत्पत्त्यै विज्ञाने सत्यनात्मस्मृतिहेतुना मिथ्याज्ञानादीनामपनीतत्वाद्धेतुभावे फलाभाव इति न्यायेन तासां सम्भ-
वादात्मस्मृतिसन्ततिरेव पुनः सदा स्यात्प्राणान्तरायोगादिति सिद्धान्तिनोक्तत्वाऽऽप्योपासनस्य पक्षे प्राप्तिरित्यर्थः । तस्य नियमप्राप्तिमुक्तामाक्षीकरोति—बाह्वमिति । तर्हि नियमविधिवोचोर्गुणैक्यत्वेत्याशङ्क्याऽह—यद्यपीति । आत्मनि
२० नित्यापरोक्षसर्विकेताने स्मरण विस्मरणं वा यद्यपि नोपघते तथाऽपि तयोस्तस्मिन्नुभवासिद्धत्वास्त्रयमविधेः सावकाशत्वमित्याशयेनाऽह—शरीरेति । अथाऽऽरब्धफलस्यापि कर्मणः सम्यग्ज्ञानासिद्धवृत्तेर्न विदुषो वागादीनां प्रवृत्तिरत आह—लब्धेति । यथा मुक्त्येषुपाषाणादेरप्रतिबन्धाद्यावद्वैमं प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनी तथा प्रवृत्तफलस्य कर्मणो ज्ञानेनोपजीव्यतया ततो बलवत्तात्तद्वशाद्विदुषोऽपि यावद्भोग वागादिप्रवृत्तिर्प्रोष्यमित्यर्थः । आरब्धकर्म-
प्राबल्ये फलतमाह—सैनेति । आरब्धस्य कर्मणो यथोक्तेन न्यायेन प्राबल्ये तद्वशात्सुवादिदोषो यदोद्भवति तदाऽऽत्मनि
२५ विस्मरणादिसम्भवात्तज्ज्ञानप्राप्तेः पाक्षिकत्वादवश्यम्भाविक्कमपिक्षया तद्दोर्बल्यं स्यादित्यर्थः । तथाऽपि नियमविध्यङ्गी-
कारस्य किमायातं तदाह—तस्मादिति । ज्ञानस्य पक्षे प्राप्तत्वं तच्छब्दार्थः । आदिपदं ब्रह्मचर्यशमदमादिसंग्रहार्थम् । विज्ञायेत्यादिवाक्यानां नियमविध्यर्थत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । आदिपदेन प्रकृतमपि वाक्यं संगृह्यते । तच्छब्दार्थ-
मेव स्पष्टयति—अन्यार्थेति ।

शाब्दज्ञानादेव पुनर्यसिद्धेस्तस्य तदावृत्तेस्तृतीयज्ञानस्य वा विधेयत्वाभावाद्देहान्ताः शुद्धे सिद्धेऽर्थे मान-
३० मित्युक्तिमिदानीमितिशब्दप्रयुक्तं चोद्यमुत्थापयति—अनात्मेति । आत्मशब्दादूर्ध्वमितिशब्दप्रयोगादात्मशब्दार्थलोपा-
स्यत्वेनाविबक्षितत्वादात्मगुणकस्यानात्मनोऽप्यकृतशब्दितस्य प्रधानस्योपासनमस्मिन्वाक्ये विवक्षितमित्यर्थः । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । अनात्मोपासनमेवात्र विवक्षितमित्यत्र हेतुन्तरमाह—आत्मेति । तदेव प्रपञ्चयति—परेणेति । ततो वैलक्षण्यं दर्शयति—इह तिबिति । वैलक्षण्यान्तरमाह—इतिपरश्चेति । वैलक्षण्यफल-
माह—अत इति । नात्रानात्मोपासनं विवक्षितमिति परिहरति—नेत्यादिना । हेत्वर्थं स्फुटयति—अस्यैवेति ।

३५ आत्मनश्चेदुपास्यत्वं तदा प्रक्रमविरोधः स्यादिति शङ्कते—प्रविष्टपक्षेति । आत्मनो दर्शनप्रतिषेधं प्रकटयति—
यत्वेति । तस्यैवेति नियमे हेतुमाह—प्रकृतैति । तच्छब्दस्य प्रकृतपरमाशित्वात्प्रविष्टस्य च प्रकृतत्वात्तस्य तेनोपादाना-
दिति हेत्वर्थः । पूर्वपक्षं निगमयति—तस्मादिति । प्राणनादिविधिष्य परिच्छिन्नत्वात्तस्य दृष्टत्वेऽपि पूर्णस्य न

१. प्राणादीत्यादिना चक्षुरादेः ग्रहः ।

२. इत्यादी 'सत्यमित्येतदुपासीत' इत्यादेः ग्रहणम् ।

त्वदोषाभिप्रायेण नाऽऽत्मोपास्यत्वप्रतिषेधाय । प्राणनादिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात् । आत्मनश्चेदुपास्यत्वमन-
भिप्रेतं प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्टस्याऽऽत्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थकं स्यादकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवतीति ।
अतोऽनेकैकविशिष्टत्वात्मा कृत्स्नत्वाद्दुपास्य एवेति सिद्धम् ।

इतिपरत्वोक्तेरभिप्रायनिरूपणम्

यस्मात्प्रत्ययैतदपरः प्रयोग आत्मशब्दप्रत्यययोरात्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थम् । अन्य- ५
थाऽऽत्मनमुपासीतेत्येवमवश्यम् । तथा चार्थादात्मनि शब्दप्रत्ययावनुज्ञातो स्याताम् । तच्चानिष्टम् । “नेति
नेति” “विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयात्” “अविज्ञातं विज्ञातु” “यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह”
इत्यादिश्रुतिभ्यः । अस्मात्प्रत्ययैव लोकमुपासीतेति तवमात्मोपासनप्रसङ्गनिवृत्तिपरत्वाच्च वाक्यान्तरम् ।

अनिर्ज्ञातत्वसामान्यादात्मा ज्ञातव्योऽनात्मा च । तत्र कस्मादात्मोपासन एव यत्न आस्थोयत आत्मेत्येवो-
पासीतेति नेतरविकान इति । अत्रोच्यते—तदेतदेव प्रकृतं पदनीयं गमनीयं नान्यवस्य सर्वस्येति निर्धारणार्था १०
षष्ठी । अस्मिन्सर्वस्मिन्नित्यर्थः । यद्यमात्मा यदेतदात्मतत्त्वं, किं न विज्ञातव्यमेवाव्युत् न किं तर्हि ज्ञातव्यत्वेऽपि
न पृथग्ज्ञानान्तरपक्षत आत्मज्ञानात् । कस्मात् । अनेनाऽऽत्मना ज्ञातेन हि यस्मादेतत्सर्वमनात्मजातमन्यच्चतत्सर्वं
समस्तं वेद जानाति । नन्वप्यज्ञानेनान्यत्र ज्ञायत इति । अस्य परिहारं दुन्दुभ्यादिप्रत्ययेन वक्ष्यामः ।

कथं पुनरेतत्पदनीयमिति । उच्यते—यथा ह वै लोके पदेन गवादिबुध्नाङ्गितो देशः पदमित्युच्यते तेन
पदेन नष्टं विविक्षितं पशुं पदेनान्वेषमाणोऽनुविन्देल्लभेत । एवमात्मनि लब्धे सर्वमनुलभत इत्यर्थः । नन्वात्मनि १५

दृष्टेति निषेधश्रुतिपर्यवधानोपाक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति—नेत्यादिना । तदेव विशदयति—वर्धनेति ।
कथमयमभिप्रायभेद श्रुतेरवगम्यते तत्राऽह—प्राणनादौति । प्राणज्ञेवेत्यादिना । क्रियाविशेषविशिष्टत्वेनाऽऽत्मनो
विशेषणात्तस्य दृष्टत्वेऽपि नासी परिपूर्णो दृष्टः स्यादिति श्रुतिराशयो लक्ष्यते केवलस्य तु तस्योपास्यत्वमभिसंहितम-
कृत्स्नत्वदोषाभावादित्यर्थः उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति—आत्मनश्चेदिति । तस्यानुपास्यत्वार्थं तद्वचनमर्थव-
दित्याशङ्क्य तदुपास्यत्वनिषेधस्याऽऽत्मोपास्यत्वे पर्यवसानमभिप्रेत्याऽह—अतोऽनेकैकेति । २०

उपक्रमोपसंहाराभ्यामुपास्यत्वमात्मनो दर्शितमिदानीमिति शब्दप्रयोगादनात्मोपासनमिदमित्युक्तं प्रत्याह—
यस्त्विति । प्रयोगशब्दादुपरिष्ठात्तशब्दो द्रष्टव्यः । इतिशब्दस्य यथोक्तत्वाभावे दोषमाह—अन्यथेति । न चाऽऽत्मनः
स्वातन्त्र्येणानुपास्यत्वार्थमिति शब्दोऽर्थवान्युपरिवाक्यविरोधादिति द्रष्टव्यम् । इतिशब्दमन्तरेण वाक्यप्रयोगे दोषमाह—
तथेति । तस्य शब्दप्रत्ययविषयत्वमिष्टमेवेति चेत्तत्राऽह—तच्चेति । आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्यादनात्मोपासनमेत-
दित्युक्तं तद्दूषयति—यस्त्विति ।

आत्मैव ज्ञातव्यो नानात्मेति प्रतिज्ञायामत्र हीत्यादिता हेतुरुक्तं सम्प्रति तदेतत्पदनीयमित्यादिवाक्यापोहं चोद्यमु-
त्पापयति—अनिर्ज्ञातत्वेति । उत्तरमाह—अत्रेति । निर्धारणमेव स्फोरयति—अस्मिन्निति । नान्यदित्युक्तत्वाद्-
नात्मनो विज्ञातव्यत्वाभावश्चेदेवेन हीत्यादिशेषविरोधः स्यादिति शङ्कते—किं नेति । तस्याज्ञेयत्व निषेधति—
नेति । तस्यापि ज्ञातव्यत्वे नान्यदिति वचनमनवकाशमित्याह—किं तर्हि । तस्य सावकाशत्वं दर्शयति—
ज्ञातव्यत्वेऽपीति । आत्मनः सकाशादनात्मनोऽर्थान्तरत्वात्तस्याऽऽत्मज्ञानाज्ज्ञातव्यत्वयोगाज्ज्ञातव्यत्वे ज्ञानान्तरम- ३०
पेक्षितव्यमेवेति शङ्कते—कस्मादिति । उत्तरवाक्येनोत्तरमाह—अनेनेति । आत्मन्यनात्मजातस्य कल्पितत्वात्तस्य
तदतिरिक्तस्वरूपाभावात्तज्ज्ञानेनैव ज्ञातव्यसिद्धेर्नास्ति ज्ञानान्तरापेक्षेत्यर्थः । लोकदृष्टिमाश्रित्यानेत्यादिवाक्यार्थमा-
क्षिपति—नन्वेति । आत्मकार्यत्वादनात्मनस्तस्मिन्नन्तर्भावात्तज्ज्ञानेन ज्ञानमुचितमिति परिहरति—अस्येति ।

सत्योपायाभावादात्मतत्त्वस्य पदनीयत्वासिद्धिरिति शङ्कते—कथमिति । असत्यस्यापि श्रुत्याचार्यदिरर्थ-
क्रियाकारित्वसम्भवादात्मतत्त्वस्य पदनीयत्वोपपत्तिरित्याह—उच्यत इति । विविक्षितं लब्धुमिष्टम् । अन्वेषणोपायत्वं ३५
दर्शयितुं पदेनेति पुनरुक्तिः । अनेनेत्यत्र वेदेति ज्ञानेनोपक्रमानुविन्देदिति लाभमुक्त्वा कीर्तितमित्यादिश्रुत्यां पुनर्ज्ञानार्थेन

१. वक्ष्याम इति—मैत्रेयीब्राह्मणे यथा दुन्दुभिदृष्टान्तेन दुन्दुभिगव्दसामान्यग्रहणात् तद्विशेषा गृह्यन्ते विवेकाणां
सामान्ये कल्पितत्वात्—एवं आत्मज्ञानेन सर्वं विदितं भवति तत्र कल्पितत्वात् ।

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो विज्ञात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यद्ययमात्मा । स योऽन्य-
मात्मनः प्रियं ब्रूवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्यतीतीद्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव
प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥८॥

ज्ञाते सर्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते कथं लाभोऽप्रकृत उच्यत इति । न । ज्ञानलाभयोरकार्यत्वस्य विवक्षित-
५ त्वात् । आत्मनो ह्यालाभोऽज्ञानमेव । तस्मान्ज्ञानमेवाऽऽत्मनो लाभो नानात्मलाभवदप्राप्तप्राप्तिलक्षण आत्मलाभो
लब्धुलब्धव्ययोर्मेदाभावात् ।

आत्मलाभ आत्मज्ञानमेव न प्राप्तिः

यत्र ह्य्वात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति तत्राऽऽत्मा लब्धालब्धव्योऽनात्मा । स चाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रियाव्यव-
हितः कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धः । स त्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणोऽनित्यो निष्प्रज्ञानजनितकाम-
१० क्रियाप्रभवत्वात्स्वने पुत्रादिलाभवत् । अयं तु तद्विपरीत आत्मा । आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः ।

नित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि सत्यविद्यामात्रं व्यवधानम् । यदा स्वरूपेण गुह्यमाणाया अपि कुत्सिकाया विपर्ययेण
रजताभासाया अग्रहणं विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं तथा ग्रहणं ज्ञानमात्रमेव विपरीतज्ञानव्यवधानोपाहार्यत्वा-
ज्ज्ञानस्य । एवमिहाप्यात्मनोऽलाभोऽविद्यामात्रव्यवधानम् । तस्माद्विद्यया तदपोहणमात्रमेव लाभो नात्यः कदा-
चिदप्युपपद्यते । तस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्याऽऽनर्थक्यं वक्ष्यामः । तस्मान्निराशङ्कमेव ज्ञानलाभयोरै-
१५ कार्यत्व विवक्षित—ज्ञानं प्रकृत्यानुविन्देदिति । विन्दतेर्लाभार्थत्वात् । गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते—यथाऽयमात्मा
नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गत आत्मेत्यादिनामरूपाभ्यां प्राणादिसंहतिं च श्लोकं प्राप्तवानित्येवं यो वेद स कीर्ति
ख्यातिं श्लोकश्च सङ्क्रामतमिष्टैः सह विन्दते लभते । यद्वा ययोक्तं वस्तु यो वेद मुमुक्षूणां निषेक्षितं कीर्तिशब्दितमेक-
ज्ञानं तत्फलं श्लोकशब्दिनां श्रुतिस्माज्जोतीति मुख्यमेव फलम् ॥७॥

विद्विपोपसहारादनुविन्देदिति श्रुतेरुक्तमोसंहारविरोधः स्यादिति शङ्कते—नन्विह । शङ्कितं विरोध निरा-
२० करोति—नेति । कथं तयोरेकार्थ्यं ग्रामादी तदेकत्वाप्रसिद्धेरित्याशङ्क्याऽह—आत्मन इति । ग्रामादावप्राप्ते प्राप्तिरेव
लाभो न ज्ञानमात्रं तथाऽपि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—नेत्यादिना ।

ज्ञानलाभशब्दयोरर्थमेवदस्ताहि कुत्रेत्याशङ्क्याऽह—यत्र हीति । अनात्मनि लब्धुलब्धव्ययोर्ज्ञातृज्ञेययोश्च भेदे
क्रियाभेदात्फलमेवसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मलाभोऽपि ज्ञानाद्विद्यते लाभत्वादनानात्मलाभवदित्याशङ्क्य ज्ञानहेतुमात्रान-
धीनत्वमुपाधिरित्याह—स चेति । अप्राप्तत्वं व्यक्तीकरोति—उत्पाद्येति । तद्व्यवधानमेव साधयति—कारकेति ।
२५ किञ्चात्मात्मलाभोऽविद्याकल्पितः कादाचित्कत्वात्सम्मतवदित्याह—स स्थितिः । किञ्चासावविद्याकल्पितोऽप्राप्त-
णिकत्वात्सम्प्रतिपक्षवदित्याह—सिध्येति । प्रकृते विशेषं दर्शयति—अयं स्थितिः । वैपरीत्यमेव स्फोरयति—
आत्मत्वादिति । आत्मनस्तर्हि नित्यलब्धत्वाच्च तत्रालब्धत्वबुद्धिः स्यादित्याशङ्क्याऽह—नित्येति । आत्मन्यलाभोऽज्ञान
लाभस्तु ज्ञानमित्येतद्वृद्धान्ते स्पष्टयति—यथेत्यादिना । कुत्सिकायाः स्वरूपेण गुह्यमाणाया अपीति योजना । आत्मा
लाभोऽविद्यानिवृत्तिरेत्यत्रोक्तं वक्ष्यमाणं च गमकं दर्शयति—तस्मादिति । अविरोधमुपसंहरति—तस्मादित्यादिना ।
३० तयोरेकार्थत्वेऽपि कथमनुविन्देति मध्ये प्रयुज्यते तत्राऽह—विन्दतेरिति । आदिमथावसानानामविरोधमुक्त्या
कीर्तिमित्यादिवाक्यमवतारं व्याकरोति—गुणेत्यादिना । इतिशब्दादुपरिग्राह्येत्यस्य सम्बन्धः । ज्ञानस्तुतिश्चात्र
विवक्षिता ज्ञानिनामीदृक्फलस्यानभिलषितत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥७॥

१ तदेतत्पुत्राद्—इत्यत्र पुत्रादिभ्यः प्रियतरः परमात्मा इति परे । यत्र जीवात्मनः पुत्रादिभ्यः प्रियत्वेन लोकसिद्धस्य
कुतो न ग्रहणमिति प्रत्यस्य नोत्तर परमात्मा अस्तीति ज्ञानमेव येषां नास्ति तेषां पुत्रादिभ्यः प्रियतमः
३५ परमात्मा इति वक्तुमेव न शक्य, किं च 'रोत्यति' इत्यत्र मरिष्यतीत्यर्थः एवात्र वक्तव्यः । परमात्मनः
आत्मशब्देन ग्रहणेन 'हास्य प्रियं प्रमायुकं मरणशीलं भवतीति' नोपपद्यते परमात्मनः मरणप्रसङ्गे । अतः
आत्मशब्देन जीव एव ग्राह्यः न परमात्मा इति ज्ञेयम् ।

२ गुणविज्ञानफल आत्मनः नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिरेको गुणः सघातरूपत्वमपरो गुणः फलं च ख्यातिः, प्रसिद्धिः
सघातः, इष्टे सह संयोगः सघातः, वृद्धान्ते प्राणादिभिः संहतिः ।

कुतश्चाऽऽत्मतत्त्वमेव ज्ञेयमनादृत्यान्वदित्याह—तदेतदात्मतत्त्वं प्रेयः प्रियतरं पुत्रात् । पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति । तथा वित्ताद्विरण्णरत्नादेस्तथाऽप्यस्माद्यल्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धं तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । तत्कस्मादात्मतत्त्वमेव सर्वस्मात्प्रियतरं न प्राणादिति । उच्यते—अन्तरतरं बाह्यात्पुत्रचित्तादेः प्राणपिण्डसमुदायो ह्यन्तरोऽप्यन्तरः सन्निकृष्ट आत्मनः । तस्मादप्यन्तरादन्तरतरं यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति । तथाऽयमात्मा सर्वलौकिक- ५ प्रियेभ्यः प्रियतमः । तस्मात्तत्त्वाभे महान्यत्र आस्थेय इत्यर्थः । कतंयथाप्राप्तमप्यन्यप्रियलाभे यत्नमुचिहत्वा ।

आत्मप्रियस्यैवोपादेयत्वे हेतुः

कस्मात्पुनरात्मानात्मप्रियोऽन्यतरप्रियहानेनेतरप्रियापादानप्राप्तावाप्तप्रियोपादानेनैवेतरहानं क्रियते न विपर्यय इति । उच्यते—स यः कश्चिदव्यमनात्मविशेषं पुत्रादिकं प्रियतरमात्मनः सकाशादब्रुवाणं ब्रूयादात्म- प्रियवादी । किम् । प्रियं तवाभिमतं पुत्राविलक्षणं रोस्त्यत्यावरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनश्यतीति । स १० कस्मादेवं ब्रवीति । यस्मादोऽश्वरः समर्थः पर्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह यस्मात्तस्मात्तथैव स्याद्वन्तेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति । यथाभूतवादी हि सः । तस्मात्स ईश्वरो वक्तुम् । ईश्वरशब्दः क्षिप्रवाचोति केचित् । भवेद्यदि प्रतिद्धिः स्यात् । तस्मादुचिहत्वाऽप्यतिप्रयमात्मानमेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्त आत्मेव प्रियो नान्योऽस्तीति प्रतिपद्यतेऽन्यलौकिकं प्रियमप्यप्रियमेवेति निश्चित्योपास्ते चिन्तयति न हास्यैवंचिदः प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशोर्ल भवति । नित्यानुवादमात्रमेतदात्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य चाभावात् । आत्मप्रियग्रहण- १५

आत्मनः पदनीयत्वे तस्यैवाज्ञातत्वसम्भवो हेतुर्लोकोऽधुना तत्रैव हेत्वन्तरत्वेनोत्तरवाक्यमवतारयति— कुतश्चेति । अन्यदनात्मेति यावत् । विरक्तस्य पुत्रे प्रीत्यभावात्कथमात्मनस्तस्मात्प्रियतरत्वमित्याशङ्क्याऽह—पुत्रो २० होति । प्रियतरमात्मतत्त्वमिति शेषः । लोकदृष्टिमेवावष्टभ्याऽह—तथेति । वित्तपदेन मानुषवित्तवद्देवं वित्तमपि गृह्यते । विशेषाणामानन्त्यात्प्रत्येकं प्रदर्शनमशक्यमित्याशयेनाऽह—तथाऽन्यस्मादिति । पुत्रादौ प्रीतिव्यभिचारेऽपि प्राणादौ तदव्यभिचारादात्मनो न प्रियतमत्वमिति शङ्कते—तत्कस्मादिति । पदान्तरमादाय व्याकुर्वन्परि- २५ हरति—उच्यते इत्यादिना । अन्तरतरत्वे प्रियतमत्वसाधने हेतुरात्मत्वमित्यभिप्रेत्य विशेष्यं व्यपदिशति—यदयमिति । आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वेऽपि कुतस्तस्यैव पदनीयत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह—यो हेतुरादिना । पुत्रादिकलाभे दारादीनां कर्तव्यत्वेन प्राप्तप्रयत्नविरोधादात्मलाभे प्रयत्नः सुकरो न भवतीत्याशङ्क्याऽह—इत्येव्यतेति ।

आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वे युक्तिं पृच्छति—कस्मादिति । आत्मप्रियस्योपादानमनुसन्धानमितरस्या- २५ नात्मप्रियस्य हानमनुसन्धानम् । विपर्ययोऽनात्मनि पुत्रादावभिनिवेशेनाऽऽत्मप्रियस्याननुसन्धानमिति विभागः । युक्तिलेखं दर्शयितुमनन्तरवाक्यमवतारयति—उच्यते इति । यः कश्चिदात्मप्रियवादी स तस्मादन्त्यं प्रियं ब्रूवाणं प्रति ब्रूयादिति सम्बन्धः । वक्तव्यं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—किमिष्टादिना । आत्मप्रियवादित्येवं वदत्यपि पुत्रादिनाश- ३० स्तद्वाक्यार्थो नियतो न सिध्यतीत्याशङ्क्य परिहरति—स कस्मादित्यादिना । ह्रस्वोऽञ्चाराण्यः समर्थपदादुपरि सम्बध्यते । तस्मादेव वक्षीति शेषः उक्तं सामर्थ्यमनुह फलितमाह—यस्मादिति । अथाऽऽत्मप्रियवादिना यथोक्तं ३० सामर्थ्यमेव कथं लब्धमित्याशङ्क्याऽह—यथेति । 'अतोऽन्यदातीमि'त्यनात्मनो विनाशित्वादिनाग्निश्च दुःखात्पक्त्वा- ३५ त्तत्त्वित्यत्वस्य भ्रान्तिमात्रत्वादात्मनस्तद्वैपरीत्यान्मुक्त्वा प्रीतिस्तत्रैवानात्मन्यमुच्येति भावः । पश्चात्तरमनूह वृद्ध- ३५ प्रयोगाभावेन दूषयति—ईश्वरशब्द इति । अनात्मन्यमुक्त्वा प्रीतिरिति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । उपास्तिमनूह तत्फलं कथयति—स य इति । अनुवादद्वोक्तो ह्रस्वः प्रियमात्मसुखं तस्यापि लौकिकसुखवन्नागः सुखत्वादित्या- ३५ शङ्किते तन्निरासार्थमनुवादमात्रमत्र विवक्षितमित्याह—नित्येति । फलश्रुतेर्गत्यन्तरमाह—आत्मप्रियेति । महद्बो- ३५ दात्मप्रियग्रहणं यत्तन्निष्ठस्य प्रियं न प्रणश्यति तस्मात्तदनुसन्धानं कर्तव्यमिति स्तुत्यर्थं फलकीर्तनमित्यर्थः । पश्चात्तरमाह—प्रियगुणेति । यो मन्धः सन्नात्मदर्शी तस्य प्रियगुणविशिष्टात्मोपासने प्रियं प्राणादि न नश्यतीति

१. रोस्त्यति—उघिरावरणे प्राणसंरोधं प्राणं स्वकार्यानिच्छदो भविष्यति । रोदयितीति वार्तिकसारः ।

२. नित्यप्रातस्यानुवादः आत्मभिन्नमन्यन्नास्त्येव तस्मात्तस्य नाम्ने आर्णका नास्ति आत्मेव प्रियः स च नित्यः ।

तदाहुयद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ।

किमु

तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥९॥

स्तुत्यर्थं वा प्रियगुणफलविधानार्थं वा मन्दात्मदर्शितस्तच्छील्यप्रत्ययोपादानात् ॥८॥

- सूत्रिता ब्रह्मविद्याऽऽन्तेत्येवोवासीतेति यथार्थोपनिषत्कृत्स्नाऽपि । तस्येतस्य सूत्रस्य व्याख्यायानुः प्रयो-
 ५ जनाभिधिसयोपोज्जिघांसति—तदिति वक्ष्यमाणमनन्तरवाक्येऽवद्योतयं वस्त्वाहुर्ब्राह्मणा ब्रह्म विविदिववो जन्म-
 जरा मरणप्रबन्धचक्रभ्रमणकृतायासदुःखोदकापारमहोदधिप्लवभूतं गुरुमासाद्य तत्तीरमुत्तितीर्षवो धर्माधर्मसाधनत-
 त्फललक्षणात्साध्यसाधनरूपाभिर्विष्णास्तद्विलक्षणनित्यनिरतिशयश्रेयःप्रतिपित्सवः । किमाहुर्ब्रह्मविद्या—यद्ब्रह्मविद्यया
 ब्रह्म परमात्मा तद्यथा वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्वं निरवशेषं भविष्यन्तो भविष्याम ह्येवं
 मनुष्या यन्मन्यन्ते । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थम् । गनुष्या एव हि विशेषतोऽग्न्युद्यनिःश्रेयसता-
 १० धनेऽविकृता इत्यभिप्रायः । यथा कर्मविषये फलप्राप्तिं ध्रुवां कर्मभ्यो मन्यन्ते तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्वात्मभाव-
 फलप्राप्तिं ध्रुवानेव मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यस्योभयत्राविशेषात् ।

फलं विधातुं फलवचनमित्यर्थः । नन्वात्मानं प्रियमुपासीनस्य प्रियं प्राणादि विद्यासामर्थ्यान्न नश्यति तथा च
 मन्दविशेषण मन्दमित्याशङ्क्याऽऽह—ताच्छील्येति । ताच्छील्येऽर्थे विहितस्वोक्तप्रत्ययस्य श्रुत्योपादानात्स्वभाव-
 हानायोगाच्च प्रमरणशीलत्वाभावेऽपि प्राणादेरात्यन्तिकप्रमरणमविदक्षितमित्यर्थः ॥८॥

- १५ तदाहुर्ब्रह्मविद्येतरेण ग्रन्थेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—सूत्रितेति । तस्या प्रमाणमाह—यदर्थेति । तर्हि
 सूत्रव्याख्यानेनैव सर्वोपनिषदर्थसिद्धेस्तदाहुर्ब्रह्मविद्यादि वृत्तेत्याशङ्क्याऽऽह—तस्येति । विद्यासूत्रं व्याख्यातुमिच्छन्ती
 श्रुति सूत्रितविद्याविदक्षितप्रयोजनाभिधानाद्योपोद्घातं चिकीर्षति । प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्य तादर्थ्येनार्थान्तरोप-
 वर्णनस्य तथात्वाच्चिन्ता प्रकृतसिद्धयर्थामुपोद्घातं प्रचक्षत इति न्यायादित्यर्थः । यद्ब्रह्मविद्येत्यादिवाक्यप्रकाशं
 चोद्यं तच्छब्देनोच्यते प्रकृतसम्बन्धासम्बन्धादित्याह—तद्वितीति । ब्राह्मणमात्रस्य चोद्यकर्तृत्वं व्यावर्तयति—ब्रह्मेति ।
 २० उत्प्रेक्षया ब्रह्मवेदनेच्छावत्त्वं व्यावर्तयितुं तदेव विशेषणं विभजते—जन्मेति । जन्म च जरा च मरणञ्च तेषां प्रबन्धे
 प्रवाहे चक्रवदनवरतं भ्रमणेन कृतं यदायासात्मकं दुःखं तदेवोदकं यस्मिन्पारे ससारारूपे महोदधौ तत्र प्लवभूतं
 तरणसाधनमिति यावत् । तत्तीरं तस्य ससारसमुद्रस्य तीरं परं ब्रह्मेत्यर्थः । तेषां विविदिषायां साफल्यार्थं
 तत्प्रयत्नीके संसारे वैराग्यं दर्शयति—धर्मेति । निर्वेदस्य निरङ्कुशत्वं वारयति—तद्विलक्षणेति । उत्तरवाक्यमवतार्यं
 व्याचष्टे—किमित्यादिना । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह—यद्येति । मनुष्या यन्मन्यन्ते
 २५ तत्र विरुद्धं वस्तु भातीति शेषः । मनुष्यग्रहणस्य कृत्यमाह—मनुष्येति । ननु देवादीनामपि विद्याधिकारो देवता-
 धिकरणन्यायेन वक्ष्यते तत्कुतो मनुष्याणामेवाधिकारज्ञापनमित्यत आह—मनुष्या इति । विशेषतः सर्वाविसंवादेनेति
 यावत् । तथाऽपि किमिति ते जानाम्युक्तं सिद्धवद्ब्रह्मवन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । उभयत्र कर्मब्रह्मणोरिति यावत् ।

१. ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तः । इत्यस्य ब्रह्म सर्वं सर्वोपादानत्वात्, उपादानाभिज्ञत्वादुपादेयस्य, जडप्रपञ्चस्य ब्रह्म
 उपादानं चेतनास्तु परमार्थतो ब्रह्मैव । अतः सर्वभावः उपपन्नः । परे तु 'सर्वं भविष्यन्तः' सर्वशब्दवाच्य-
 ३० ब्रह्माविर्भाव इति व्याचक्षुः । कथमयमर्थः सर्वं भविष्यन्तः इति तै वक्तव्यम् अव्याख्यानमेवेदम् । अस्मिन् मते
 'ब्रह्म आत्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात् तत् सर्वमभवत्' इति वाक्यं ब्रह्मवेदने अन्योपायानिषेध-
 आत्मानमेवावेत् न त्वन्यदुपास्यम् इति लक्षणायां दुर्विभाव्या व्याख्या रचयन्ति । रचित्वा तदीयव्याख्यैव
 श्रेष्ठेति वदन्ति । इदं सर्वं वेदानगुणमेव । अस्माकं तु ब्रह्मैव ससारे निमग्नं अहं ब्रह्मास्मीत्येवेत् । तस्मात्
 सर्वमभवत् अविद्यया असर्वात्मिकं सत् विद्यया अविद्यानिवृत्ती सर्वभावः अनुभूयमानोऽभूत् एतमर्थं चतुर्थव्या-
 ३५ येऽत्रैव अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः इति स्वप्नगताभिमानमाचष्टे न तत्र परोक्षब्रह्मणं
 समवति ।

२ विशेषतोऽधिकारः देवादीनामधिकारः कैश्चिदङ्गीक्रियत एव । तत्तु क्वाचित्कं भोगासक्तवान् साधनचतुष्टयस्य
 दुस्सपादत्वाच्च ।

३. उत्प्रेक्षया कुतूहलेन ।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत् । अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वम-
भवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां
तद्वैतत्पश्यन्पृषिवर्मिभवेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवत्सूर्यश्चेति । तद्विदमप्येतद् हि य
एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या

तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यतेऽतः पृच्छामः—किमु तद्ब्रह्म यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ५
तत्किमवेद्यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् । ब्रह्म च सर्वमिति श्रूयते । तद्यद्यविज्ञाय किञ्चित्सर्वमभवत्तथाव्ये-
षामप्यस्तु किं ब्रह्मविद्या । अयं विज्ञाय सर्वमभवद्विज्ञानसाध्यत्वात्कर्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसङ्गः सर्वभावस्य
ब्रह्मविद्याफलस्य । अनवस्थादोषश्च तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्वमभवत्ततः पूर्वमप्यन्यद्विज्ञायेति । न तावदविज्ञाय
सर्वमभवत् । शास्त्रार्थवैलक्ष्यदोषात् । फलानित्यत्वदोषस्तहि, नैकोऽपि दोषोऽर्थविशेषोपपत्तेः ॥९॥

अपरं ब्रह्म ब्रह्माशब्दार्थ इति मतम्

१०

यदि किमपि विज्ञायैव तद्ब्रह्म सर्वमभवत्पृच्छामः किमु तद्ब्रह्मविद्यास्मात्तत्सर्वमभवदिति । एवं चोचिते
सर्वदोषानामागन्तिव प्रतिवचनमाह—ब्रह्मापरं, सर्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेः । न हि परस्य ब्रह्मणः सर्वभावापत्तिवि-
ज्ञानसाध्या । विज्ञानसाध्यां च सर्वभावापत्तिमाह—तस्मात्तत्सर्वमभवदिति । तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीदि-
त्यपरं ब्रह्मेह भवितुमर्हति । मनुष्याधिकाराद्वा तद्भावी ब्राह्मणः स्यात् । सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्त इति

उत्तरावगममुपावृत्ते—तत्रेति । मनुष्याणां मतं तच्छब्दार्थः । वस्तुशब्देन ज्ञानात्फलमुच्यते । आलोपगर्भस्य १५
चोद्यस्य प्रवृत्तौ विरोधप्रतिभासो हेतुरित्यतः शब्दार्थः । तद्ब्रह्म परिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं वेति कुतो ब्रह्मणि चोद्यते
तत्राऽहं—यस्येति । प्रश्नान्तरं करोति—तत्किमिति । ब्रह्म स्वात्मानमज्ञासीदतिरिक्तं वेति प्रश्नस्य प्रसङ्गं दर्शयति—
यस्मादिति । सर्वस्य व्यतिरिक्तविषये ज्ञानं प्रसिद्धं तत्किं विचारेणेत्याद्यच्छाऽहं—ब्रह्म चेति । सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मणः सर्वात्मत्वश्रवणादतिरिक्तविषयाभावादात्मानमेवावेदिति पक्षस्य सावकाशतेत्यर्थः । किंशब्दस्य
प्रश्नार्थत्वमुक्त्वाऽप्येवार्थमाह—तद्यदोति । ब्रह्म हि किञ्चिदज्ञात्वा सर्वमभवज्ज्ञात्वा वा ? नाऽद्यो ब्रह्मविद्या- २०
नर्थक्यादित्युक्त्वा द्वितीयमनुवदति—अथेति । स्वल्पमन्यद्वा ज्ञात्वा ब्रह्मणः सर्वापत्तिरिति विकल्पोभयत्र साधारणं
दूषणमाह—विज्ञानेति । द्वितीये दोषान्तरमाह—अनवस्थेति । बहिरेवाऽऽक्षेपं परिहरति—न तावदिति । अज्ञात्वैव
ब्रह्मणः सर्वभावोऽस्मदादेस्तु ज्ञानादिति शास्त्रार्थं वैलक्ष्यम् । न चास्मदादेरपि तदन्तरेण तद्भावः शास्त्रानर्थ-
क्यात् । ज्ञानाद्ब्रह्मणः सर्वभावपक्षे स्वीकं दोषमाक्षेप्ता स्मारयति—फलेति । स्वतोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्मविद्यातत्कार्य-
सम्बन्धात्परिच्छिन्नतद्भाति तन्निवृत्यापाधिकं सर्वभावस्य साध्यत्वं न चानवस्था ज्ञेयान्तरानङ्गीकारात्प्रापि [स्व] क्रिया २५
विरोधो विषयत्वमन्तरेण वाक्यीयबुद्धिवृत्तौ स्फुरणादिति परिहरति—नैकोऽप्येति । एतेन विद्यावैयर्थ्यमपि परि-
हृतमित्याह—अथेति । यद्यपि ब्रह्मापरिच्छिन्नं नित्यसिद्धं तथाऽपि तत्राविद्यातत्कार्यध्वंसरूपस्यार्थविशेषस्य
ज्ञानादुपपत्तेर्न तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥९॥

इदानीं प्रश्नमनुद्य तदुत्तरत्वेन ब्रह्मेत्यादिश्रुतिमवतारयति—यदौत्पादना । तत्र वृत्तिकृतां मतानुसारेण
ब्रह्मशब्दार्थमाह—ब्रह्मेति । तस्य परिच्छिन्नत्वाज्ज्ञानेन सर्वभावस्य साध्यत्वसम्भवादिति हेतुमाह—सर्वभावस्येति । ३०
सिद्धान्ते यथोक्तत्वेननुपपत्तिं दोषमाह—न हीति । सा तर्हि विज्ञानसाध्या मा भूदित्यत आह—विज्ञानेति ।
हिरण्यगर्भस्य नोपदेशजन्यज्ञानाद्ब्रह्मभावः 'सहसिद्धं चतुष्टयम्' इति स्मृतेः । स्वाभाविकज्ञानवत्त्वात्तस्मात्तत्सर्वम-

१. 'अहं मनुरभवत्सूर्यश्चे'त्यस्य ममात्मैव मन्वाद्यात्मेत्यर्थ इत्युच्यते इदमपि ममान्तर्गामी अन्यस्यापीत्यभिप्रायस्य सर्व-
साधारणत्वात् न वामदेवापेक्षा । तद्विदमसारम् ।

२. अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्मात्मकोऽहं ब्रह्म ममात्मा अन्तर्यामीत्यर्थः इदमपि समानाधिकरणनिर्देशस्याभेदपरत्वोल्लङ्घ- ३५
नमित्यनुपादेयम् । आत्मा ह्येषा स भवति तेषा नियन्ता भवति । इदमप्यपार्थक्यम् ।

३. मनुष्याणां शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वाद् ब्रह्मविद्यासर्विः श्रोत्रा सर्वसम्मतस्य । द्वैतस्वरूपमपरं ब्रह्म प्रपञ्चात्
भिन्नाभिन्नं ब्रह्मविद्याहेतोः तादृगहेतुनेत्यर्थः । पूर्वोक्तरीत्या अस्वरसादाह—मनुष्याधिकारत्वादिति अस्य
विवरणं टीकायां स्पष्टम् ।

ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहम्-
स्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो
मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवाम्भुनक्ष्येकस्मिन्नेव पक्षावादीयमानेऽप्रियं
भवति किम् बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥१०॥

५ हि मनुष्याः प्रकृतास्तेषां चामुबयनिःश्रेयससाधने विशेषतोऽधिकार इत्युक्तम् । न परस्य ब्रह्मणो नाप्यपरस्य
प्रजापतेः । अतो द्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यया कर्मसंहितायाऽपरब्रह्मभावमुपसम्पन्नो भोग्यादावावृत्तः सर्वप्राप्त्योच्छिन्न-
कामकर्मबन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयते । दृष्टश्च लोके भाविनी वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगो
यद्यौदनं पचतीति, शास्त्रे च परिब्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणामित्यादि, तथेहेति केचिद्वद्ब्रह्म ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मण
इति व्याचक्षते ।

१० ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेति पञ्चनिरासः

तन्न, सर्वभावापत्तेरनित्यत्वदोषात् । न हि सोऽस्ति लोके परमार्थतो यो निमित्तब्रह्माद्वावन्तरमापद्यते
नित्यश्चेति । तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृता चेत्सर्वभावापत्तिरित्या चेति विरुद्धम् । अनित्यत्वे च कर्मफलबुल्य-
तेत्युक्तो दोषः । अविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तिं चेत्सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना
व्यर्था स्यात् । प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्वो जनुर्ब्रह्मत्वाश्रित्यमेव सर्वभावापन्नः परमार्थतः, अविद्यया त्वब्रह्मत्वमसर्वत्व
१५ चाध्यारोपतिं यथा शुक्तिकायां रजतं व्योम्नि वा तलमलवत्त्वादि तथैह ब्रह्मध्याप्यारोपितमविद्ययाऽब्रह्मत्वमस-
र्वत्वं च ब्रह्मविद्यया निवर्त्यत इति मन्यसे यदि तदा युक्तं यत्परमार्थतः वासोत्परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थभूतं
ब्रह्म वा इदमप्य आसीदित्यस्मिन्नेवाक्य उच्यत इति वक्तुम् । यथाभूतार्थवाचित्वाद्देवस्य नित्यं कल्पना युक्ता
ब्रह्मशब्दार्थविपरीतो ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेत्युच्यत इति । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाया अन्याप्यत्वाद् भूतरे
प्रयोजनान्तरेऽसति ।

२० भवदिति चोपदेशाधीनवीसाध्योऽसी श्रुतौ । न चाऽऽसीदित्यतीतकालावच्छेदकाले तस्मिन्नुच्यते । समवतीति च
जन्ममात्रं श्रूयते । कालात्मके तत्सम्बन्धस्य स्वाश्रयपराहृतत्वान्मनुष्याणां प्रकृतत्वाच्च नापरं ब्रह्मेह ब्रह्मशब्दमित्य-
परितोपादवृत्तिकारमतं हित्वा ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुषो निर्दिश्यत इति भूतुप्रपञ्चोक्तिमाश्रित्य तन्मतमाह—
मनुष्येति । तदेव प्रपञ्चयति—सर्वमित्यादिना । द्वैतैकत्वं सर्वजगदात्मकमपरं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म तस्मिन्निष्ठा
हिरण्यगर्भाऽहमित्यहृदयद्रोपास्तिस्तस्या समुच्चितया तद्भावमिहोपगतो हिरण्यगर्भपदे यद्भूषणं ततोऽपि चोप-
२५ दर्शनाद्विरक्तः सर्वकर्मफलप्राप्त्या निवृत्तकामादिनिगडः साध्यान्तराभावाद्द्विषामेवार्थयमानस्तद्वगाद्ब्रह्मभावी
जीवोऽस्मिन्नाक्ये ब्रह्मशब्दार्थ इति फलितमाह—अत इति । कथं ब्रह्मभावमिह जीवे ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्तिरित्या-
शङ्क्याऽह—दृष्टश्चेति । आदिगन्धेन “गृहस्थः सवृषी भार्या विन्देते”त्यादि गृह्यते । इहेति प्रकृतवाक्यकथनम् ।

भूतुप्रपञ्चव्याख्यानं दूषयति—तत्रेति । ब्रह्मशब्देन परस्मादर्थान्तरस्य ग्रहे तस्य सर्वभावापत्तेः साध्यादा-
नित्यत्वापत्तेर्न तन्मतमुचितमित्यर्थः । साध्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वमागच्छ्य यत्कृतं तदनित्यमिति न्याय-
३० माश्रित्याऽह—न हीति । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति—तथेति । भवतु सर्वभावापत्तेरनित्यत्वं का हानिस्तत्राऽह—
अनित्यत्वे चेति । किञ्च जीवस्याब्रह्मत्वं तवाविद्याकृतं पारमार्थिकं वेति विकल्प्याऽहमनूढ दूषयति—अविद्याकृतेति ।
तत्रानुवादभागं विभजते—प्राप्तिमादिना । ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्थेत्युक्तं व्यक्तीकरोति—तदेति । तस्मिन्ने
यद्ब्रह्मज्ञानात्पूर्वमपि परमार्थतः परं ब्रह्माऽऽसीत्तत्रैव प्रकृते वाक्ये ब्रह्मशब्देनोच्यत इति युक्तं वक्तुं तदिह ब्रह्मशब्दस्य
मुख्यमालम्बनमिति योजना । गोवांहीक इतिवदमुख्यार्थोऽपि ब्रह्मशब्दो निर्वहतीत्यागच्छ्याऽह—अथेति । निरतिशय-
३५ महत्त्वसम्पन्नं वस्तु ब्रह्मशब्देन श्रुतमश्रुतस्तु ब्रह्मभावी पुरुषः श्रुतहान्या चायुतकल्पना न न्यायवती तस्मात्तत्कल्पना
न युक्तेति व्याख्येयमाह—नतिविति ।

अग्निरधीतेऽनुवाकमित्याद्यां श्रुतहान्याश्रुतोपादानं दृष्टमित्यागच्छ्याऽह—महत्तर इति । तत्राग्निशब्दस्य
मुख्यार्थत्वं सत्यन्वितविधानानुपपत्त्या वाक्यार्थमिदंस्तज्ज्ञाने प्रयोजने श्रुतमपि हित्वाऽश्रुतं गृह्यते प्रकृते त्वमिति
प्रयोजनविशेषे श्रुतहान्यादिनं युक्तिमतोत्तरं । मनुष्याविकारं निर्वाढुं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्य महत्तर-
४० विद्येपणम् । यद्ब्रह्मविद्ययेति परस्यापि तुल्यमधिकृतत्वं तस्य चाविद्याद्वाराऽधिकारित्वमविरुद्धमित्यर्थे स्फुटीभवन्-

अविद्याकृतव्यतिरेकेणाब्रह्मत्वमसर्वत्वञ्च विद्यत एवेति चेन्न । तस्य ब्रह्मविद्ययाऽपोहानुपपत्तेः । नहि क्वचित्साक्षाद्वस्तुबर्त्मस्यापोही दृष्टा कर्त्रो वा ब्रह्मविद्या । अविद्यायास्तास्तु सर्वत्रैव निर्वर्तिका दृश्यते । तथेहाप्यब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाविद्याकृतमेव निवर्त्यतां ब्रह्मविद्या । नतु पारमार्थिकं वस्तु कर्तुं निवर्तयितुं वाऽर्हति ब्रह्मविद्या । तस्माद्यथैव श्रुतहान्यश्रुतकल्पना ।

ब्रह्माश्रिता अविद्येति सिद्धान्तपक्षः

५

ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिरिति चेन्न । ब्रह्मणि विद्याविधानात् । नहि शुक्तिकायां रजताध्यारोपणोऽस्ति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते चक्षुर्गोचरापस्त्रायामिदं शुक्तिका न रजतमिति । तथा सदेवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेदं द्वैतमस्यब्रह्मेति ब्रह्मण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यं ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायामसत्याम् । न ब्रूमः शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्वद्भाष्यारोपणा नास्तीति । किं तर्हि न ब्रह्म स्वात्मन्यतद्वद्भाष्यारोपणमिसमविद्याकर्तुं चेति ।

भवत्वेवं नाविद्याकर्तुं भ्रान्तं च ब्रह्म । किन्तु नैवाब्रह्मविद्याकर्ता चेन्नो भ्रान्तोऽप्य इष्यते । “ना- १० न्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” “नान्यदतोऽस्ति विज्ञातु” “तत्त्वमसि” “आत्मानमेवावेतु अहं ब्रह्मास्मि” “अग्नोऽसावन्योऽहमस्मीति न स देव” इत्यादिश्रुतिभ्यः । स्मृतिभ्यश्च—“समं सर्वेषु भूतेषु” “अहमात्मा गुडाकेश” “शुनि चैव श्वपाके च” “यस्तु सर्वाणि भूतानि” “यस्मिन्सर्वाणि भूतानि” इति च मन्त्रवर्णात् ।

शास्त्रोपदेशास्यार्थवत्त्वोपपत्तिः

नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति । बाह्यमेवमवगतेऽस्त्येवाऽऽनर्थक्यम् । अवगमानर्थक्यमपीति चेन्न । १५ अनवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात् । तस्मिन्नुत्तरेण्यनुपपत्तिरेकत्व इति चेन्न । दृष्टविरोधात् । दृश्यते ह्येकत्वविज्ञानादेवानवग-

तीति भावः । द्वितीयं कल्पमुत्थापयति—अविद्येति । ब्रह्मविद्यावैयर्थ्यप्रसङ्गान्नैवमिति दूषयति—न तस्येति । अनुपपत्तिमेव साधयति—न होति । साक्षादारोपमन्तरेणेति यावत् । वस्तुधर्मस्य परमार्थभूतस्य पदार्थस्येत्यर्थः । विद्यायास्तु हि कथमर्थवत्त्वं तत्राऽह—अविद्यायास्त्विति । सर्वत्र श्रुत्यादाविति यावत् । विमतमविद्यात्मकं विद्यानिवर्त्यत्वाद्भजतादिवदित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । विमतं न कारकं विद्यात्वाच्छ्रुतिविद्यावदित्याग्येनाऽह—न त्विति । २० अब्रह्मत्वादवैतिस्तत्त्वतःयोगादयुक्ता ब्रह्माविपुल्यकल्पनेत्युपसंहरति—तस्मादिति ।

ब्रह्मण्यविद्यानिवृत्तिविद्याफलमित्यत्र चोदयति—ब्रह्मणोति । नहि सर्वज्ञे प्रकाशैकरसे ब्रह्मण्यज्ञानमादित्ये तमोवदुपपन्नमिति भावः । तस्याज्ञातत्वमज्ञातत्वं वाऽऽक्षिप्यते ? नाऽऽह इत्याह—न ब्रह्मणोति । नहि तत्त्वमसीति विद्याविधानं विज्ञाते ब्रह्मणि युक्तं पिष्टपिष्टिप्रसङ्गात् । अतस्तदज्ञातत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । ब्रह्मात्मैक्यमज्ञातं गात्रेण ज्ञाप्यते तद्विषयं च श्रवणादि विधीयते तेन तस्मिन्ज्ञातत्वमेष्टव्यमित्युक्तमर्थः—दृष्टान्तेन साधयति—न होति । २५ मिथ्याज्ञानस्याज्ञानाव्यतिरेकाद्ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायां श्रुक्तौ रूप्यारोपणं दृष्टान्तितमिति द्रष्टव्यम् । कल्पान्तरमालम्बते—न ब्रूम इति । ब्रह्माविद्याकर्तुं न भवतीत्यस्य यथाश्रुतो वाऽर्थस्तदन्यस्तदाश्रयोऽस्तीति वा ? तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति—भवत्विति । अनादित्वादविद्यायां कत्रपेक्षाभावात् विना च द्वारं ब्रह्मणि भ्रान्त्यनभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—किं त्विति । ब्रह्मणोऽन्यत्वेतन्नो नास्तीत्यत्र श्रुतिस्मृतीस्त्वाहरति—नान्योऽतोऽस्तीत्यादिना । ब्रह्मणोऽन्योऽचेन्नोऽपि नास्तीत्यत्र मन्त्रद्वयं पठति—यस्त्विति । ३०

ब्रह्मणोऽन्यस्याज्ञात्याभावे दोषमाशङ्कते—नन्विति । किमिदमानर्थक्यमवगतेऽनवगते वा चोद्यते तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति—बाहमिति । द्वितीये नोपदेशानर्थक्यमवगमार्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । उपदेशवदवगमस्यापि स्वंप्रकाशे वस्तुनि नोपधेयोऽस्तीति शङ्कते—अवगमेति । अनुभवमनुसृत्य परिहरति—न । अनवगमेति । सा वस्तुनो भिन्ना चेद्वैतहानिरभिज्ञा चेज्ज्ञानाधीनत्वासिद्धिरिति शङ्कते—सन्निवृत्तेरिति । अनवगमनिवृत्तेर्दृश्यमानतया स्वरूपालपायोगात्कारान्तरासम्भवाच्च पञ्चमप्रकारत्वमेष्टव्यमिति मत्वाऽह—न दृष्टेति । दृष्टमपि युक्तिविरोधे ३५

१. पञ्चमप्रकारत्वमिति—अविद्यानिवृत्तिः न सती ब्रह्मान्यस्य संत्वाभावात् । नासती, जन्यत्वात् असतः वाश-
शृङ्गादेः जन्यत्वादर्शनात् । नापि सदसती परस्परविरोधात् । नाप्युभयविलक्षणौ । तस्य मिथ्यात्वेनाज्ञानजन्य-
त्वात् । अज्ञाननिवृत्तेः श्रान्विर्भवनीयत्वाभावात् । अतः पञ्चमप्रकारा अविद्यानिवृत्तिरिति इष्टसिद्धिकाराः आहुः ।

मनिवृत्तिः । दृश्यमानमप्यनुपपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात् । न च दृष्टविरोधः केनचिदप्यभ्युपगम्यते । न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टत्वादेव । दर्शनानुपपत्तिरिति चेत्त्राय्येवैव धुक्तिः ।

ब्रह्मणः जीवान्यत्वपूर्वपक्षः तेन ब्रह्मभावी पुरुषोऽस्तु

“पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति” “तं विद्याकर्मणो समन्वारभेत्” “मत्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा
५ पुरुषः” इत्येवभाविभूतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽयः संसार्यवगम्यते । तद्विलक्षणश्च परः “स एष नेति
नेति” “अज्ञानायास्तथेति” “य आत्माऽपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युः” “एतस्य वा अजरस्य प्रकाशने” इत्यादि-
भूतिभ्यः । कणादाक्षपादादितर्कशास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तिः साध्यते । संसारदुःखापनयाधिकत्व-
प्रवृत्तिवर्शनात्स्फुटमन्यत्वमीश्वरात्संसारिणोऽवगम्यते । “अवाक्यनादरः” “न मे पार्थास्ति” इतिभूतिस्मृतिभ्यः ।
“सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” “तं विदित्वा न लिप्यते” “ब्रह्मविदानोति परम्” “एकमेवानुब्रष्टव्यमेतत्”
१० “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा” “तमेव धीरो विज्ञाय” “प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तत्कथ्यमुच्यते”
इत्यादिकर्मकर्तृनिर्देशाच्च ।

जीवेशभेदे उपपत्तयः

मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेषदेशोपवेशात् । असति भेदे कस्य कुतो गतिः स्यात्तदभावे च दक्षिणोत्तरसार्ग-
विशेषानुपपत्तिर्गन्तव्यदेशानुपपत्तिश्चेति । भिन्नस्य तु परस्मादात्मनः सव्येतेतदुपपन्नम् । कर्मज्ञानसाधनोपदेशाच्च ।
१५ भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी स्याच्छुक्लस्तं प्रत्यभ्युपयनि-श्रेयससाधनयोः कर्मज्ञानयोरेवदेशो नेश्वरस्याऽऽप्तकामत्वात् ।
सिद्धान्तः

तस्माच्चुक्तं ब्रूतेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति चेन्न । ब्रह्मोपवेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । संसारी चेद्ब्रह्मभावाद्ब्रह्म
सन्निवित्वाऽऽत्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति सर्वमभवत्तस्य संसार्यसिद्धान्तादेव सर्वतमभावस्य फलस्य सिद्धत्वात्पर-
ब्रह्मोपवेशस्य ध्रुवमानर्थक्यं प्राप्तम् ।

२० तद्विज्ञानस्य मयचित्पुरुषार्थसाधनेऽविनियोगात्संसारिण एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मत्वसम्पादनाय उपवेश
त्यान्यमित्याद्युक्त्वाऽऽह—दृश्यमानमिति । दृष्टविरुद्धमपि कुतो नेष्यते तत्राऽऽह—न चेति । अनुपपन्नत्वमङ्गी-
कृत्योक्तं, तदेव नास्तीत्याह—न चेति । युक्तिविरोधे दृष्टिरभासीभवतीति शङ्कते—दर्शनेति । दृष्टिविरोधे
युक्तेरेवाऽऽप्तसत्त्वं स्यादिति परिहरति—तत्रापि । अनुपपन्नत्व हि सर्वस्य दृष्टिबलादिष्टं दृष्टस्य त्वनुपपन्नत्वे न
किञ्चिन्मितमस्तीत्यर्थः ।

२५ ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना निराकृत्य स्वपक्षे शास्त्रस्यार्थवत्त्वमुक्तं सम्प्रति प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षयति—
पुण्य इति । आदिसाधने ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ इत्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । ‘कुस कर्मैव तस्मात्स्व’ इत्याद्या स्मृतिः ।
न्यायो मिथो विरुद्धयोरेकत्वायोगः । विलक्षणत्वमन्यत्वे हेतुः । जीवस्य परस्मादन्यत्वेऽपि न तस्य ततोऽन्यत्वमित्या-
शङ्क्याऽऽह—तद्विलक्षणश्चेति । परस्य तद्विलक्षणत्वं श्रुतितो दर्शयित्वा तत्रैवोपपत्तिमाह—कणादेति । श्रित्या-
दिकमुपलब्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वादधृष्टवित्याद्योपपत्तिः । तयोमिथो भेदे हेत्वन्तरमाह—संसारेति । जीवस्य स्वगत-
३० दुःखवृत्ते दुःखं मे मा भूयित्यन्तेन प्रवृत्तिर्दृष्टा नेशस्य साऽस्ति दुःखाभावाद्यतो भेदस्तयोरित्यर्थः । इतश्चेत्यस्य न
प्रवृत्तिर्हेतुफल्योरभावादित्याह—अवाक्येति । मिथो भेदे श्रौतं लिङ्गान्तरमाह—सोऽन्वेष्टव्य इति ।

तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—मुमुक्षोश्चेति । गतिर्देवयानाख्या तस्या मार्गविशेषोऽचिरादिदेशो गन्तव्यं ब्रह्म तेषामु-
पवेशा—‘स्तोत्रं च ममिसम्भवन्ती’त्यादयस्तथाऽपि कथं भेदसिद्धिस्तत्राऽऽह—असतीति । मा भूदगतिरित्याद्युक्त्वाऽऽह—
सबभावे चेति । कथं तर्हि गत्यादिकमुपपद्यते तत्राऽऽह—भिन्नस्येति । जीवेशपर्योमिथो भेदे हेत्वन्तरमाह—कर्मैति ।
३५ भेदे सत्युपपन्ना भवन्तीति शेषः । तदेव स्फुटयति—भिन्नस्येति । तद्भेदे प्रामाणिकेऽपि कथं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पने-
त्याशङ्क्योपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मभाविनो जीवस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वे ब्रह्मोपवेशास्याऽऽप्तकर्मप्रसङ्गात्तैविति
दूषयति—नेत्यादिना । प्रसङ्गमेव प्रकटयति—संसारी चेति ।

विधिशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशोऽर्थवानिति चेत्तत्र किं कर्मविधिशेषत्वेनोपास्तिविधिशेषत्वेन वा तदर्थवत्त्वमिति
विकल्प्याऽऽह—दूषयति—तद्विज्ञानस्येति । अविनियोगाद्विनिर्दोषकश्रुत्याद्यभावादिति शेषः । कल्पान्तरमादेते—

४० १. एकत्वायोगः यः यद्विरुद्धवर्मावात् सः सद्भिन्न इति व्याख्येयपृष्ठभानुमानात् ।

इति चेत् । अनिज्ञाति हि ब्रह्मस्वरूपे किं सम्पादयेदहं ब्रह्मास्मोति । निज्ञातिलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या सम्पत्कर्तुम् ।

जीवेशभेदनिराकरणम्

न, “अयमात्मा ब्रह्म” “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा” “तत्सत्यं स आत्मा” “ब्रह्मविदाम्नोति परम्” इति प्रकृत्य “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः” इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वेनेत्यवगम्यते । अयस्य ह्यन्यत्वे सम्पत्क्रियते नैकत्वे । “इदं सर्वं यदयमात्मा” इति च प्रकृतस्यैव ब्रह्मव्यस्याऽऽत्मन ५ एकत्वं दर्शयति । तस्मान्नाऽऽत्मनो ब्रह्मत्वसम्पत्पुनरिति ।

न चाप्यन्यत्रप्रयोजनं ब्रह्मोपदेशस्य गम्यते “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “अभयं वै जनक प्राप्नोति” “अभयं हि वै ब्रह्म भवति” इति च तदापत्तिवचनात् । सम्पत्तिश्चेत्तदापत्तिर्न स्यात् । नह्यस्यान्यभाव उपपद्यते । वचनान्तसम्पत्तेरपि तद्भावापत्तिः स्यादिति चेत् । सम्पत्तेः प्रत्ययमात्रत्वात् । विज्ञानस्य च मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम । न च वचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकम् । ज्ञापकं हि ज्ञातं न कारकमिति १० स्थितिः । ‘स एष इह प्रविष्ट’ इत्यादिवाक्येषु च परस्यैव प्रवेश इति स्थितम् । तस्माद्ब्रह्मेति न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना साध्या ।

जीवब्रह्मभेदे श्रुत्यनुपपत्तिः

इष्टार्थवाचनाच्च । सैध्ववचनवदनन्तरमबाह्यमेकरस ब्रह्मेति विज्ञानं सर्वस्यामुपनिषदि प्रतिपिपान्दयितोऽर्थः काण्डद्वयेऽप्यन्तेऽवधारणादवगम्यत “इत्यनुशासनम्” “तावदरे खल्वमृतत्वमि”ति । तथा सर्वशास्त्रोपनिषत्सु १५ च ब्रह्मेकत्वविज्ञानं निश्चितोऽर्थः । तत्र यदि संसारी ब्रह्मणोऽप्य आत्मानमेवावेदिति कल्प्येत, इष्टार्थस्य बाधनं स्यात् । तथा च शास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधावसमञ्जसं कल्पितं स्यात् । व्यपदेशानुपपत्तेश्च । यदि चाऽऽत्मानमेवावेदिति संसारी कल्प्येत, ब्रह्मविद्येति व्यपदेशो न स्यात् । आत्मानमेवावेदिति संसारिण एव वेद्यत्वोपपत्तेः ।

संसारिण इति । उपदेशस्य ज्ञानार्थत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च सम्पत्तेस्तस्य कथं तादर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अनिज्ञाति हीति । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्यमाचष्टे—निज्ञातिरिति । पदयोः सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मणोरभेदावगमाच्च सम्पत्त्यः सम्भवतीति २० समाधत्ते—नेत्यादिना । कथमेकत्वे गम्यमानेऽपि सम्पदोऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अयस्य हीति । एकत्वे हेत्वन्तरमाह—इदमिति । एकत्वे फलितमाह—तस्मादिति ।

किञ्च सम्पत्तिपक्षे तदापत्तिं फलमन्यद्वेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । आद्यं दूषयति—सम्पत्तिश्चेदिति । ‘तं यथा यथेत्यादिवाक्यमाश्रित्य शङ्कते—वचनादिति । सम्पत्तेरमानत्वाच्च तद्वलादन्यस्यान्यत्वमित्याह—नेति । तस्या मानत्वेऽप्येवंमानैस्याकारकत्वात् । न च सूत्राद्युपासनादयस्यस्यान्यत्वं स्थितस्य नष्टस्य वाऽनुपपत्तेः । २५ श्रुतिश्च न पूर्वसिद्धसूत्रादिभावाभिधायिनी तत्सादृश्याप्या तद्भावोपचारादतो ब्रह्मभावः स्वनः सिद्धो न साम्वादिक इत्याह—विज्ञानस्येति । अथान्यस्यान्यभावे यथोक्तं वचनमेव शक्त्याधायकमित्याशङ्क्याह—न चेति । ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गाच्च ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह—स एष इति ।

ब्रह्मोपदेशस्य सम्पच्छेषत्वे दोषान्तरमाह—इष्टार्थेति । तदेव विवृण्विशिष्टमर्थमाचष्टे—सैध्ववेति । यथोक्तं वस्तु तात्पर्यगम्यस्यामुपनिषदोक्त्यत्र हेतुमाह—काण्डद्वयेऽपेति । मधुकाण्डावसानगतमवधारणं दर्शयति—इत्यनु. ३० शासनमिति । मुनिकाण्डान्ते व्यवसित्यतमुदाहरति—एतावदिति । न केवलमुपदेशस्य सम्पच्छेषत्वे वृद्धदारण्यकाविरोधः किन्तु सर्वोपनिषद्विरोधोऽस्तीत्याह—तथेति । इष्टमर्थमित्यमुक्त्वा तद्भावनं निगमयति—तत्रेति । ननु वृद्धदारण्यके ब्रह्मकाण्डिकाया जीवपर्यायभेदोऽभिप्रेत उपसंहारे त्वभेद इति व्यवस्थायां तद्विरोधः शक्यः समाधातुमित्यत आह—तथा चेति । ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनायामुपदेशानर्थक्यमिष्टार्थवाचक्ष्येत्युक्तमिदानीं ब्रह्मेत्यादिवाक्ये ब्रह्मशब्देन परस्याग्रहणं तद्विज्ञाया ब्रह्मविद्येति संज्ञानुपपत्तिं दोषान्तरमाह—व्यपदेशानुपपत्तेश्चेति ।

३५

१. काण्डद्वयम्—मधुकाण्डं मुनिकाण्डञ्च ।

२. एवंमानस्य—एवं रूपप्रमाणस्य । स्थितस्य जीवरूपेण स्थितस्य । नष्टस्य जीवस्य नाशेन तद्विद्युक्तस्य ब्रह्मणः सायुज्य सूत्रात्मनः सादृश्यमेव तत्समानभोगवत्त्वमित्यर्थः ।

उपनिषद्वाङ्मयानुसारम्भः

तस्माद्यत्प्रविष्टं कण्ट्वं ब्रह्म तद्ब्रह्म । वैशब्दोऽवधारणार्थः । इदं शरीरस्थं यद्गुह्यतेऽग्रे वावप्रतिबोधादपि ब्रह्मैवाऽऽसीत्सर्वं चेदम् । किन्तु प्रतिबोधादब्रह्मात्म्यसर्वं चेत्यात्मन्यध्यारोपात्कतंऽहं क्रियावान्फलानाञ्च भोक्ता सुखी दुःखी संसारोति चाध्यारोपयति । परमार्थतस्तु ब्रह्मैव तद्विलक्षणं सर्वञ्च । तत्कथञ्चिदाचार्येण दयालुना प्रतिबोधितं नासि संसारोत्थात्मानमेवावेत्स्वाभाविकम् । अविद्याधारोपितविशेषवर्जितमित्येवशब्दस्यार्थः । ५

ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविको यमात्मानं विदितवद्ब्रह्म । ननु न स्मरस्यात्मानं दक्षितो ह्यसौ य इह प्रविश्य प्राणित्यपानिति व्यानित्युदानिति समानितोति । नन्वसौ गोरसावश्च इत्येवमसौ व्यपदिश्यते भवता नाऽऽत्मानं प्रत्यक्षं दर्शयति । एवं तर्हि द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स आत्मेति । नन्वत्रापि दर्शनादिक्रियाकर्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयति । नहि गमिरेव गन्तुः स्वरूपं छिदिर्वा छेत्तुः । एवं तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता स आत्मेति । १०

दृष्टेर्द्रष्टेत्यस्याः श्रुतेरभिप्रायोक्तिः

नन्वत्र को विशेषो द्रष्टरि यदि दृष्टेर्द्रष्टा यदि वा घटस्य द्रष्टा सर्वथाऽपि द्रष्टैव । द्रष्टव्य एव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टेति । द्रष्टा तु यदि दृष्टेर्यदि वा घटस्य द्रष्टा द्रष्टैव । न, विशेषोपपत्तेः । अस्त्यत्र विशेषो यो दृष्टेर्द्रष्टा स दृष्टिश्चोद्भवति नित्यमेव पश्यति दृष्टिं न कदाचिदपि दृष्टिर्न दृश्यते द्रष्टा । तत्र द्रष्टुर्द्रष्टया नित्यया भवितव्यम् । अनित्या चेद्द्रष्टुर्द्रष्टिस्तत्र दृश्यता या दृष्टिः सा कदाचिन्न दृश्यतापि यथाऽनित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु । १५ न च तद्बद्बृष्टेर्द्रष्टा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिम् ।

परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षं दर्शयति—तस्मादिति । तदव्यतिरेकेण जगन्नास्तीति सूचयति—वैशब्द इति । तत्पदार्थमुक्त्वा त्वम्यदार्थं कथयति—इदमिति । तयोर्वस्तुतो भेदं शङ्कित्वा पदान्तरं व्याचष्टे—प्राणिति । तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह—सर्वचेति । कथं तर्हि विपरीतधीरित्याशङ्क्याऽऽह—किन्चित् । यथाप्रतिभासं कर्तुंत्वादेवास्तवत्वमाशङ्क्य शास्त्रविरोधान्मेवमित्याह—परमार्थतस्त्विति । तद्विलक्षणमध्यस्तमस्तसंसाररहितमिति यावत् । किमु तद्- २० ब्रह्मोति चोद्यं परिहृत्य किं तदवेदिति चोद्यान्तरं प्रत्याह—तत्कथञ्चिदिति । पूर्ववाक्योक्तमविद्याविशिष्टमधिकारित्वेन व्यवस्थितं ब्रह्म नासि संसारोत्थाचार्येण दयावता कथञ्चिद्वोधितमात्मानमेवावेदिति सम्बन्धः । आत्मेव प्रमेयस्तज्ज्ञानमेव प्रमाणमित्येवमर्थत्वमेवकारस्य विवक्षणाह—अविच्छेदिति ।

प्रकृतमात्मशब्दार्थं विविच्य वक्तुं पुच्छति—ब्रूहीति । स एष इह प्रविष्ट इत्यत्राऽऽत्मनो दर्शितत्वात्प्राणनादिलिङ्गस्य तस्य त्वयैवानुसन्धानं शक्यात्वात्तास्ति वक्तव्यमित्याह—नन्विति । आत्मानं प्रत्यक्षयितुं पुच्छतस्तत्परोक्ष- २५ वचनमनुत्तरमिति शङ्कते—नन्वसाविति । आत्मानञ्चेत्प्रत्यक्षयितुमिच्छसि तर्हि प्रत्यक्षमेव तं दर्शयामीत्याह—एवं तर्हीति । नेदं प्रतिज्ञानुरूपं प्रतिवचनमिति चोदयति—नन्वत्रेति । प्रत्यक्षत्वाद्दर्शनादिक्रियायास्तत्कर्तुः स्वरूपमपि तथेत्याशङ्क्याऽऽह—नहीति । यदि दर्शनादिक्रियाकर्तृस्वरूपोक्तिमात्रेण जिज्ञासा नोपशम्यति तर्हि दृष्ट्यादिसाक्षित्वेनाऽऽप्तोक्त्या पुण्यतु भवानित्याह—एवं तर्हि दृष्टेरिति ।

पूर्वस्मात्प्रतिवचनार्थसम्प्रतिवचने द्रष्टृविषयो विशेषो नास्तीति शङ्कते—नन्विति । विशेषाभावं विगदयति— ३० यद्येत्यादिना । घटस्य द्रष्टा दृष्टेर्द्रष्टेति विशेषे प्रतीयमाने तदभावोक्तिर्याहतेत्यागच्छ्याऽऽह—द्रष्टव्य एवेति । तथा द्रष्टर्यपि विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—द्रष्टा स्थिति । वृत्तिमदन्तःकरणवच्छिन्नः सविकारो घटद्रष्टा कूटस्थ-चिन्मात्रस्वभावः सन्निधिसत्तामात्रेण बुद्धितदवृत्तीनां द्रष्टा दृष्टेर्द्रष्टेति विगोपमङ्गीकृत्य परिहरति—नेत्यादिना । एतदेव स्फुटयति—अस्तीति । सप्तमी द्रष्टारमधिकरोति । दृष्टेर्द्रष्टृस्तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषं विगदयति—यो दृष्टेरिति । भवतु दृष्टिसङ्गावे द्रष्टुः सदा तद्द्रष्टृत्वं तथाऽपि कथं कूटस्थदृष्टित्वमित्यागच्छ्याऽऽह—तत्रेति । नित्यत्वमुपपादयति— ३५ अनित्या चेदिति । उक्तपक्षपरामर्शार्थं सप्तमी । कादाचित्के द्रष्टृद्रष्टृत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । घटादिवद्दृष्टिरपि कदाचिदेव द्रष्टा दृश्यते न सर्वदेयनिष्ठपक्षमावमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । विकारिणश्चित्स्याद्रष्टृत्वं क्रमद्रष्टृत्वमन्यथा-द्रष्टृत्वं च दृष्टं तत्साक्षिणो व्यावर्तमानं तस्य निविकारत्वं गमयतीति भावः ।

किं हे दृष्टी द्रष्टुनित्याद्भ्याम्यानिनित्या दृश्येति । बाह्यम् । प्रतिष्ठा तावदनित्या दृष्टिरन्धान्त्वद्वर्तनात् । नित्यैव चेत्तर्वाङ्मन्य एव स्यात् । द्रष्टुन्तु नित्या दृष्टिः "नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इति श्रुतेरनुमानाच्च । अन्यस्यापि घटाद्याभासविषया स्वप्ने दृष्टिरप्युच्यते । सा तर्हीतदृष्टिमाद्ये न नश्यति सा द्रष्टुर्दृष्टित्वाद्यभि-
परिलुप्या नित्यया दृष्टया स्वरूपभूतया स्वयञ्ज्योतिः समालयेतरामनित्या दृष्टि स्वरूपदुष्टान्तयोर्भासनात्स्वरूपा
५ नित्यमेव पश्यन्द्दृष्टिर्द्रष्टा भवति । एवञ्च तस्मिन् दृष्टिरेव स्वरूपमस्यान्योन्यवन्न कारणादानामिव दृष्टिच्यतिरिक्तोऽन्य-
श्चेतनो द्रष्टा ।

तदात्मनमेवावेत्—इत्यस्याभिप्रायः ज्ञाननिवृत्तिरेवेति

तद्वद्ब्रह्मात्मनमेव नित्यद्रष्टृरूपमध्यारोपितानित्यद्रष्ट्याविदितमेवावेदितवत् । ननु विप्रतिषिद्धम्
"न विज्ञातेविज्ञातारं विज्ञानोपाः" इति श्रुतेर्विज्ञातुर्विज्ञानम् । न, एवं विज्ञानात् विप्रतिषेधः । एवं दृष्टेर्दृष्टेति
१० विज्ञाप्यत एव । अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च । न च द्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरित्येवं विज्ञाते द्रष्टृविषयां दृष्टिमन्यमाकाङ्क्षते ।
निवर्तते हि द्रष्टृविषयद्रष्टृयाकाङ्क्षा तदसम्भवादेव । नह्यविद्यमाने विषय आकाङ्क्षा कस्यचिदुपजायते । न च
दृष्ट्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयौक्यमुत्सहते । यस्तत्तामाकाङ्क्षते । न च स्वरूपविषयाकाङ्क्षा स्वस्यैव । तस्मादज्ञान-
ध्यारोपणनिवृत्तिरेवाऽऽत्मनमेवावेदित्युक्तं नाऽऽत्मनो विषयौकरणम् ।

"अहं ब्रह्मास्मी"तिमहावाक्यविवरणम्

१५ तात्त्वमस्येतिब्रह्माह—अहं दृष्टेर्द्रष्टाऽस्मा ब्रह्मास्मि भवानीति । ब्रह्मेति "यत्तान्नादपरोक्षान्तावन्तरात्मनाऽऽ-
नायाद्यतोते नेति नेत्यस्यूलमनन्विज्ये"वनादिलक्षणं तदेवाहमस्मि नात्यः संसारो यथा भवनाहेति । तस्मादेवं
विज्ञानात्तद्वद्ब्रह्म सर्वमभवत् । अब्रह्माध्यारोपणापगमात्तत्कार्यस्यासर्ववत्त्वर निवृत्त्या सर्वमभवत् । तस्माद्युक्तमेव
दृष्टिद्वयं प्रमाणाभावाद्विलिख्यमानं गच्छते—किमिति । तदुपपन्नंङ्कारोति—बाधमिति । तन्नान्यां

दृष्टिर्ननुमवेन साधयति—प्रतिषेधेति । उक्तमर्थं युक्त्या व्यकीर्णोनि—नित्येति । सञ्जति नित्यां दृष्टिं श्रुत्या
२० समर्थयते—द्रष्टुरिति । तत्रैवोपपत्तिमाह—अनुमानाच्चेति । तदेव विवृणोति—अन्यस्यापीति । अतारोति ऋतुदि-
हीनस्यापि पुंसः स्वप्ने वासनानपघदादिविषया दृष्टिरुपलब्ध्या वा च सा तस्मिन्काले ऋतुदिहीनतदुपलब्ध्याविषयं
स्वयमविनश्यन्त्यनुभूयते सा द्रष्टुः स्वभावभूता दृष्टिनित्येष्टव्या । विनश्यन् निष्पन्नव्यामिचरित्यतरेष्टव्येति प्रयोगो
पपत्तेरित्यर्थः । नन्वात्मा दृष्टितदभावश्चेत्कथं दृष्टेर्दृष्टेयुक्तमत आह—तथेति । नित्यत्वे हेतुः—अविपरिदुनयेति ।
नित्यद्वयं परिहर्तुं स्वरूपभूतयेत्युक्तम् । तस्या दृष्ट्यन्तरापेक्षां गारयति—स्वयमिति । उत्तमविपरिदुनयेत्युक्तं व्यनक्ति—

२५ इतरामिति । आत्मा दृष्टेर्दृष्टेति स्थिते फलितमाह—एवञ्चेति । अन्यश्चेतनोऽनेतनो वेति शेषः ।

नित्यद्रष्टृत्वभावमात्मपदार्थं परिशोध्य श्रुत्यक्षराणि योजयति—तद्वद्ब्रह्मेति । वाक्यशेषविरोधं चोदयति—
नन्वेति । किं कर्मत्वेनाऽऽत्मनो ज्ञानं विरुध्यते किं वा साधित्वेनेति वाच्यं नाऽऽद्योऽनभ्युपगमादित्याह—नेति । न
द्वितीय इत्याह—एवमिति । तदेव स्पष्टयति—एवं दृष्टेर्दृष्टेति । तर्हि तद्विषयं ज्ञानान्तरन्येतिद्वयमिति श्रुतो विरोधो
न प्रसरतीत्यागच्छ्याऽह—अन्यज्ञानेति । न विप्रतिषेध इति पूर्वेण सम्भवः सङ्गृहीतवर्णं विवृणोति—नचेति ।
३० नित्यैव स्वरूपभूततेति शेषः । विज्ञातत्वं वाक्यीयवृद्धिवृत्तिव्याप्यत्वम् । अस्यां दृष्टिं स्फुरणलक्षणम् । आत्मविषय-
स्फुरणाकाङ्क्षाभावं प्रतिपादयति—निवर्तते हीति । आत्मनि स्फुरणरूपे स्फुरणस्यान्यस्यानन्वयेऽपि कुतस्तदा-
काङ्क्षोपशान्तिरित्यागच्छ्याऽह—नहीति । किञ्च द्रष्टारं दृष्ट्याऽदृष्ट्या वा दृष्टिरप्युच्यते नाऽऽह इत्याह—नचेति ।
आदित्यप्रकाशस्य रूपादेस्तत्त्वकाशकाशत्वाभावादिति भावः । न द्वितीय इत्याह—नचेति । आत्मनो वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि
स्फुरणव्याप्यत्वाद्धीकरणात् वाक्यशेषविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति—तस्मादिति ।

३५ वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते—तत्कथमिति । तदक्षराणि व्याचष्टे—दृष्टेर्दृष्टेति । इतिपदनेवेदित्वेन
सम्भव्यते । ब्रह्माहम्वं व्याचष्टे—ब्रह्मेतीति । ब्रह्माहम्वदार्थयोगिनो विशेषणविशेष्यनामनिन्नेत्येव वाक्याहम्वह—
तदेवेति । आचार्योपदिष्टेऽर्थे स्वस्य निष्पन्नं दर्शयति—यथेति । इतिशब्दे वाक्यार्थज्ञानसमाख्येः । इदानीं
फलवाक्यं व्याचष्टे—तस्मादिति । सर्वभावयेव व्याकरोति—अब्रह्मेति । ब्रह्मेवाविद्यया संसरति विद्यया च मुच्यते
इति पक्षस्य निर्दोषत्वमुपसंहरति—तस्माद्युक्तमिति । वृत्तं क्रीडयति—यत्पृष्टमिति ।

४० १. वासनाप्रत्ययख्यां वासनाख्यां प्रत्ययरूपां च ।

२. कारणादानामिव—देही आत्मा जडः तस्य मनस्तथेयात् ज्ञानस्यापि नाप्येति इति ब्रुवन्ति ते ।

मनुष्या मन्यन्ते यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्ते इति । यत्पृष्ठं किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति तन्निर्णेतं
ब्रह्मा वा इदमत्र आसीत्तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ।

तत्तत्र यो यो देवानां मध्ये प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवानात्मानं यथोक्तेन विधिना स एव प्रतिबुद्ध आत्मा
तद्ब्रह्माभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां च मध्ये । देवानामित्यादि लोकदृष्टयपेक्षया न ब्रह्मत्वबुद्धयोच्यते । पुरः
'पुरुष आविशति' इति सर्वत्र ब्रह्मेवानुप्रविष्टमित्येवोच्यते । अतः शरीराद्युपाधिजनितलोकदृष्टयपेक्षया देवानामि- ५
त्याद्युच्यते । परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मेवात्र आसीत्प्राक्प्रतिबोधाद्देवादिशरीरेष्वन्यथैव विभाव्यमानम् । तदा-
त्मानमेवावेत्तयैव च सर्वमभवत् ।

यथाङ्गिर्नहोनादि मनुष्यत्वादजातिमन्तमर्थित्वादिविशेषणवन्तं चाधिकारिणमपेक्षते न तथा ज्ञानमिति
वक्तुं तद्यो यो देवानामित्यादिवक्तव्यं तदक्षराणि व्याचष्टे—तत्तत्रेति । यथोक्तेन विधिनाऽन्यथादिकृतपदार्थपरि-
शोधनानित्येत्यर्थः । ज्ञानादेव भूक्तिर्न साधनान्तरादित्येवकारार्थः । विवक्षितमधिकार्यनियमं प्रकटयति—सत्त्वत्यादिना । १०
यो यः प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदिति पूर्वेषु सम्बन्धः । ब्रह्मेवाविद्यया संसरति मुच्यते च विद्ययेत्युक्त्वादेवादीनां
विद्याविद्याभ्यां बन्धमोक्षोक्तिस्तद्विषयेत्याशङ्क्याऽह—देवानामित्यादीति । तत्तदृष्टयैव भेदवचने का हानिर्नित्या-
शङ्क्याऽह—पुर इति । आविद्यक भेदमनूद्य तत्तदात्मना स्थितब्रह्मचैतन्यस्यैव विद्याविद्याभ्यां बन्धमोक्षोक्तेर्न पूर्वापर-
विरोधोऽस्तीति फलितमाह—अत इति । अविद्यादृष्टिमनूद्य तत्तदृष्टिमन्वाचष्टे—परमार्थतस्तत्त्विति । प्रबोधात्प्रागपि
तत्र तत्र देवादिशरीरेषु परमार्थतो ब्रह्मेवाऽऽसीन्वेदोपदेशिकं ज्ञानमनर्थकमित्याशङ्क्याऽह—अन्यथैवेति । १५
नानाजीववादस्य तु नावकाशः प्रक्रमविरोधादित्याशयेनाऽह—तदिति । तथैवेत्युक्तब्रह्मज्ञानानुसारित्वपरामर्शः ।

१. विशिष्टाद्वैतिनः 'सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते' इत्यस्य सर्वशब्दवाच्यं ब्रह्म सर्वं तद्ब्रह्मविष्यन्तः
तदाविर्भावकामाः इति । ब्रह्म परमात्मा 'आत्मानमेवावेदं' इत्यस्य आत्मानं न ज्ञातवत् इत्यर्थः । तस्मात् तत्
सर्वमभवत् इत्यस्योपायत्वनिषेधे तात्पर्यमित्यपव्याख्यानम् । स एव तदभवत् तदाविर्भाववानभवदित्यर्थः ।
अहमनुरभवन् भवत्तलैव मनोरात्मा इत्यादि तेषां उपनिषद्वाक्यान्तर्गता । 'योज्यामि'त्यादेरयमर्थः—यः पुमान् २०
धारकत्वनित्यन्तुत्वादिना स्वस्वादात्मत्वेनान्या देवतां परमात्मरूपां असीं देवतारूपां धारकत्वनित्यन्तुत्वादिना
आत्मभूतादन्यः अहं च धार्यत्वनियाम्यत्वादियुक्ततच्छरीरत्वादयो निम्न इत्युपास्ते इति च तेषां व्याख्या
अद्वैतविद्ब्रह्मणः । अपि च 'य एवं वेद अहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति' इति तदुत्तरवाक्यस्य तत्समाधुपूर्वकस्य
पूर्वोक्तार्थो नोक्तः अपि तु—अहं ब्रह्मशरीरः ब्रह्मैव मम आत्मा नियामक इति अर्थान्तरमुक्तं एकस्मिन् प्रकरणे
इति स्पष्टो विरोधः एवं सर्वत्र स्वाभिप्रेतमर्थं प्रवेशयन्तोऽपीमेशङ्कराचार्याः न शब्दादिप्रमाणतदितिकर्तव्यता- २५
रूपसमीचीनन्यायमार्गा इति वदन्ति । मध्वाचार्यास्तु—अहम् अहेयं ब्रह्म अस्मि अस्त्यर्थः, न तु जीवेश्वराभेदः
अत्र प्रतिपाद्यः । अतस्त्वमसीति जीवेश्वराभेदस्य नवकृत्यः उपदेशात् । योऽहं सोऽसी इत्यादौ अहमित्यन्तर्गामिणि
प्रयोगः लक्षणया अहमनुरभवमिति चान्तर्गामिपरस्य । अहेयं ब्रह्मेति वेद इत्यपि न साधु अवैदिकानां स्वभिन्नस्य
ब्रह्मणः अनुपास्यत्वेन हेयत्वात् । 'अथ योज्यां देवतां' इत्यस्यास्मिन्मते अयमर्थः यः धारकत्वादिना मच्छरीरकः
परमात्मा मदन्त्यः अहं च धार्यत्वेन तच्छरीरभूतः तदन्यः इति नियमनियामकयोर्भेदस्य लोकसिद्धत्वात् ३०
तैरभ्युपगमाच्च एतादृशभेदज्ञानवन्तमधिकृत्य "न स वेद" इति श्रुतिः कथमुपपद्यते । अपि च एतादृशज्ञानवान्
देवानां पशूः इति कथमुच्यते । तन्मते ब्रह्मविदोऽपि तादृशज्ञानावश्यकत्वात् तज्ज्ञाने सति कथं पशुभावनिवृत्तिः
इति चिन्तनीयम् । य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्यस्य मध्वाभिप्रेतोऽर्थः—ब्रह्मापि आत्मानं सर्वदा
अस्मीति गुणपूर्ण इति च वेद अतः तस्य समग्रत्वं सर्वत्वत्वं चामदेवोऽपि एतादृशज्ञानादेव सर्वोऽभवत् । अहं मनुः
इत्यत्र अहं पदं विष्णुपरत्वादुपपन्नम् । य एवाहं ब्रह्मास्मीत्यस्यापि स एवाहं इत्याहः । अत्र तत्तदर्थानां स्वरूप- ३५
प्रदर्शनमेव तदयुक्तत्वं स्पष्टयति । अहेयः अन्योऽस्ति हरेः अन्यः इति ज्ञानवान् विष्णुं जीवत्वेन जानन् अजः ।
२. अन्यथादिकृतपरिशोधनं ज्ञानेच्छादि आत्मनः शरीरसाधित्र्ये सति भवति मृतशरीरे तु न भवति अतः शरीरं
नात्मा नापीन्द्रियाणि मनो वा प्राणो वेति यथाशास्त्रमन्यथैव्यतिरेकाभ्यां शोधनं कृत्वेत्यर्थः । पदार्थः तत्त्व-
पदार्थो जीवेश्वरी ।
३. नानाजीववादः वाचस्पतिसम्मतः एकजीववाद एव तु सिद्धान्त इत्यर्थः भेदप्रतीतिस्तुपाधिभेदादित्यवगन्तव्यम् । ४०

अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य द्रष्टव्यमेतन्नुदाहरति श्रुतिः । कथम् । तद्वद्ब्रह्मै-
तदात्मनमेवाहमस्मीति पश्यन्नेतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादृषिर्ब्रह्मदेवाख्यः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवान्किल । स एत-
स्मिन्ब्रह्मात्मनदर्शनेऽवस्थित एतात्मनान्प्रदक्षं—अहं मनुर्भवं सूर्यंश्चेत्यादीन् । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या
परामृश्यते । अहं मनुर्भवं सूर्यंश्चेत्यादिना सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति । पश्यन्तर्वात्मभाव फलं
५ प्रतिपेदे इत्यस्मात्प्रयोगाद्ब्रह्मविद्याऽसहायसाधनसाध्यं मोक्षं दर्शयति । भुञ्जानस्तुप्यतीति यद्वत् ।

ब्रह्मविद्यायां सर्वाधिकारप्रदर्शनम्

सेयं ब्रह्मविद्याया सर्वभावापत्तिरासीन्महतां देवादीनां दीर्घातिशयाभेदानामेदंयुगीनानां विशेषतो
मनुष्याणामल्पवीर्यत्वादिति स्यात्कस्यचिद्बुद्धिस्तद्बुत्थापनायाऽऽह—तदिदं प्रकृतं ब्रह्म अस्मत्सूतानुप्रविष्टं दृष्टि-
क्रियाविलङ्घ्यमेतद्वैतस्मिन्नपि वर्तमानकाले यः कश्चिद्वावृत्तबाह्यैस्तुल्य आत्मानमेवैवं वेदाहं ब्रह्मास्माति
१० अपोहोपाधिर्ब्रह्मन्निर्भ्रातृविज्ञानाभ्यामोपापितात्वशेषात्संसारधर्मानागन्धितमन्तरमबाह्य ब्रह्मबाह्यमस्मि केवल-
मिति । सोऽविद्याकृतासर्वस्वनिवृत्तेर्ब्रह्मविज्ञानादिवं सर्वं भवति नहि महावीर्येषु बाधदेवादिषु होनवीर्येषु वा
वातंमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशेषस्तद्विज्ञानस्य वाऽस्ति ।

वातंमानिकेषु पुरुषेषु तु ब्रह्मविद्याफलेनैकान्तिकता अङ्क्यत इत्यत आह—तस्य ह ब्रह्मविज्ञानुर्यथोक्तेन

देवानां विघ्नकरणेऽसामर्थ्यम्

१५ विधिना देवा महावीर्याश्च नाप्यभूत्या अभवनाथ ब्रह्मसर्वभावस्य नेशते न पर्याप्ता. किमुतान्ये । ब्रह्मविद्याफलप्राप्ती
विघ्नकरणे देवादय ईशत इति का शङ्क्येति । उच्यते—देवादीन्प्रति ऋणवत्त्वान्मर्त्यानाम् । “ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो

तद्वैतदित्यादिवाक्यमवतार्यं व्याकरोति—अस्या इति । मन्त्रोदाहरणश्रुतिमेव प्रश्नद्वारा व्याकृते—
कथमित्यादिना । जानाम्मुक्तिरित्यस्यार्थवादोऽप्रमिति द्योतयितुं किलेत्युक्तम् । आदिपदं समस्तत्वमदेवसूक्तप्रहणार्थम् ।
तत्रावान्तरविशामगाह—तदेतदिति । शतुप्रत्ययप्रयोगप्राप्तमर्थं कथयति—पश्यन्निति । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः”
२० (पा० सू० ३।२।१२६) इति हेतो शतुप्रत्ययविधानाभैरन्त्ये च सति हेतुत्वसम्भवात्प्रकृते च प्रत्ययबलाद्ब्रह्मविद्यामोक्ष-
योर्नैरन्त्यप्रतीतेस्तथा साधनान्तरानपेक्षया लभ्य मोक्ष दर्शयति श्रुतिरित्यर्थः । अत्रोदाहरणमाह—भुञ्जान इति ।
भुजि क्रियामात्रसाध्या हि तृप्तिरत्र प्रतीयते तथा पश्यन्नित्यादावपि ब्रह्मविद्यामात्रसाध्या मुक्तिर्भातीत्यर्थः ।

तद्वैतदित्यादि व्याख्याय तदिदमित्याख्यवतारयितुं शङ्कते—सेयमिति । ऐदंयुगीनाना कलिकालवर्तनानिति
यावत् । उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यं व्याकरोति—तद्वत्बुत्थापनाधेति । तस्य ताटस्थ्यं वारयति—यत्सर्वभूतेति ।
२५ प्रविष्टे प्रमाणमुक्तं स्मारयति—दृष्टीति । व्यावृत्त बाह्येषु विषयेषुस्तुक्तं सामिलाष मनो यस्य स तथोक्त ।
एवशब्दार्थमेवाऽऽह—अहमिति । तदेव ज्ञान विवृणोति—अपोहोति । यदा मनुष्योऽहमित्यादिज्ञाने परिपन्थिनि
कथं ब्रह्माहमिति ज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह—अपोहोति । अहमित्यात्मज्ञानं सदा सिद्धमिति न तदर्थं प्रयतितव्य-
मित्याशङ्क्याऽऽह—संसारति । केवलमित्यद्वितीयत्वमुच्यते । ज्ञानमुक्त्वा तत्फलमाह—सोऽविद्येति । यत्तु
देवादीनां महावीर्यात्वाद्ब्रह्मविद्याया मुक्तिः सिध्यति नास्मदादीनामल्पवीर्यत्वादिति तत्राऽह—नह्येति ।

३० श्रेयासि बहुविधानीति प्रसिद्धिमाश्रित्य शङ्कते—वार्तामानिकेभ्यः । शङ्कतेतरत्वेनोत्तरवाक्यमादाय
व्याकरोति—अत आहृत्यादिना । यथोक्तेनान्वयादिना प्रकारेण ब्रह्मविज्ञानुपतिं सम्बन्धः । अपिवाशब्दार्थं
कथयति—किमुतेति । अल्पवीर्यस्तत्र विघ्नकरणे पर्याप्ता नेति किमुत वाच्यमिति योजना । अप्राप्तप्रतिषेधा-
योगमभिप्रेत्य—चोदयति—ब्रह्मविद्येति । शङ्कानिमित्त दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यते इति । अथमर्णानिवोत्तरमर्णा
देवादयो मन्यान्प्रति विघ्नं कुर्वन्तीति शेषः । कथं देवादीन्प्रति मर्त्यानामृणित्वं तत्राऽह—ब्रह्मचर्येणेति । यथा

३५ १ ब्रह्मविद्या—अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारः ।

२ तद्ब्रह्मैतत्—एतत् जीवरूपं चैतन्यं तत् प्रकृतं ब्रह्मैति पश्यत्—इत्युक्ते ।

३ ‘अहमनुर्भव’ सूर्यत्वेत्युक्त्या भिन्नभिन्नकालावच्छेदेन सर्वभाव इति शंका निरस्ता यतः सूर्यपुत्रः मनु-
‘मनुर्वैवस्वत’ इत्युक्तेः ‘इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवान्’ इति च तेन मनुसूर्ययोरेककालत्वसूचनात् एक काले सर्वात्म-
भाव प्राप्त इत्यर्थो व्यज्यते । सूर्यः मनुपुत्रः तत्समकालिकः । तेन एककाले पितापुत्रोभयस्यैव सर्वस्वपत्त्ये—दृष्टान्तो
भवति । अन्यथाभिन्नकृतयोः एकस्मिन् भवतुः अत्यस्मिन् सूर्य इत्यभिप्रायसम्भवे सवर्तित्वप्रकाशानं निरुध्य ।

यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इति हि आज्यमानसेवर्णवन्तं पुरुषं दर्शयति श्रुतिः । पशुनिर्दशान्वाच्यो अयं वा इत्यादिकोऽश्रुतेऽस्मिन्मनो वृत्तिपरिपिपायिषयाऽधमर्णानिव देवाः परतन्त्रान्मनुष्यान्प्रत्यमृतत्वप्राप्तिं प्रति विघ्नं कुर्युरिति न्याय्येवैषा शङ्का ।

स्वपशून्वशरीराणोव च रक्षन्ति देवाः । महत्तरां हि वृत्तिं कर्माधीनां दर्शयिष्यति देवादीनां बहुपशुसम-
तयैकस्य पुरुषस्य । “तस्मादेषां तत्र त्रियं यदेतन्मनुष्या विश्वः” इति हि वक्ष्यति । “यथा ह वै स्वाय लोका-
यारिष्टिमिच्छेदेवं हैमंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति” इति च ब्रह्मवित्त्वे पाराध्यनिवृत्तेन स्वलोकात्वं पशुत्वं
चेत्यभिप्रायोऽग्नियारिष्टिवचनाभ्यामवगम्यते । तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफलप्राप्तिं कुर्युरेव विघ्नं देवाः ।
प्रभाववन्तश्च हि ते ।

कर्मफलप्राप्तौ देवा न विघ्नं कुर्युः

नन्वेवं सत्यन्यात्वपि कर्मफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरणं पेयपानसमम् । हन्त तर्ह्यविघ्नभोऽप्युदयनिः- १०
श्रेयससाधनानुष्ठानेषु । तथेश्वरस्याचित्यशक्तित्वाद्विघ्नकरणे प्रभुत्वम् । तथा कालकर्मसन्त्रोपधितपताम्, एषां हि
फलसंपत्तिविपत्तिहेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम् । अतोऽप्यन्याथास्तः शास्त्रार्थानुष्ठाने ।

न, सर्वपदार्थानां निवृत्तनिमित्तोपादानाज्जगद्वैचित्र्यदर्शान्वाच । स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्तेः । सुख-
दुःखादिफलनिमित्तं कर्मस्येतस्मिन्पक्षे स्थिते वेदस्मृतिन्यायलोकपरिगृहीते देवेश्वरकालास्तावन्न कर्मफलविप-
यासकतारः । कर्मणां काङ्क्षितकारकत्वात् । कर्म हि शुभाशुभं पुरुषाणां देवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्य नाऽऽस्मान् १५

पशुरेवं स देवानामिति मनुष्याणां पशुसादृश्यश्रवणान्च तेषां पारतन्त्र्याद्देवादयस्तान्प्रति विघ्नं कुर्वन्तीत्याह—
पञ्चिषति । ‘अयो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः’ इति च तेषां सर्वप्राणिभोग्यत्वश्रुतेरपि सर्वं तद्विघ्नकरा-
भवन्तीत्याह—अथो इति । लोकश्रुत्यभिप्रेतमर्थं प्रकटयति—आत्मन इति । यथाऽधमर्णान्प्रत्युत्तमर्णां विघ्नमाच-
रन्ति तथा देवादयः स्वस्थितिपरिरक्षणार्थं परतन्त्रान्कर्मिणः प्रत्यमृतत्वप्राप्तिमुद्दिष्य विघ्नं कुर्वन्तीति तेषां तान्प्रति
विघ्नकर्तृत्वशङ्का सावकाशैवेत्यर्थः ।

पशुनिर्दशनेन विवक्षितमर्थं विवृणोति—स्वपशूनि । पशुस्थानीयानां मनुष्याणां देवाविभी रक्ष्यत्वे
हेतुमाह—महत्तरामिति । इतश्च देवादीनां मनुष्यान्प्रति विघ्नकर्तृत्वममृतत्वप्राप्तौ सम्भावितमित्याह—
तस्मादिति । ततश्च तेषां तान्प्रति विघ्नकर्तृत्वं भातीत्याह—यथेति । स्वलोको देहः । एवंविधं सर्वभूत-
भोज्योऽहमिति कल्पनावच्छेदः । क्रियापदानुषङ्गार्थस्वकारः । ब्रह्मवित्त्वेऽपि मनुष्याणां देवादिपारतन्त्र्याविद्यातात्कि-
मिति ते विघ्नमाचरन्तीत्याशङ्क्याऽह—ब्रह्मवित्त्व इति । देवादीनां मनुष्यान्प्रति विघ्नकर्तृत्वे शङ्कामुपपादितान्- २०
मुपसंहरति—तस्मादिति । न केवलमुकहेतुबलादेव किन्तु सामर्थ्याच्चेत्याह—प्रभाववन्तश्चेति ।

सामर्थ्याच्चेद्विद्याफलप्राप्तौ तेषां विघ्नकरणं तर्हि कर्मफलप्राप्तावपि स्यादित्यतिप्रसङ्गं शङ्कते—नन्विषति ।
भवतु तेषां सर्वत्र विघ्नाचरणमित्यत आह—हन्तेति । अविघ्नभो विश्वासभावाः । सामर्थ्याद्विघ्नकर्तृत्वेऽति-
प्रसक्त्यन्तरमाह—सथेति । अतिप्रसङ्गान्तरमाह—तथा कालेति । विघ्नकरणे प्रभुत्वमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।
ईश्वरादीनां यथोक्तकार्यकरत्वे प्रमाणमाह—एषां हीति । “एष ह्येव साधु कर्म कारयति” । “कर्म ह्यैव तदूच्यते” ३०
त्यादिवाक्यं शास्त्रवाक्यार्थः । देवादीनां विघ्नकर्तृत्ववदीश्वरादीनामपि तत्सम्भवाद्देवार्थानुष्ठाने विश्वासभावात्तदप्राप्त्यर्थं
प्राप्तमिति फलतमाह—अतोऽप्येति ।

किमिदमवैदिकस्य चोद्य किंवा वैदिकस्येति विकल्पाऽऽह हूययति—नेत्यादिना । दध्याद्यत्पिपादादिपयया
दुग्धाद्यादानदर्शनात्प्राणिना सुबहुःखादितारतम्यदृष्टे स्वभाववादे च नियतनिमित्तादानवैचित्र्यदर्शनयोरनुपपत्तेस्तद-
योनात्मकर्मफलं जगदेष्टव्यमित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—सुषेति । ‘कर्म ह्यैव’ इत्याद्या श्रुतिः । ‘कर्मणा वध्यते जन्तुः’ ३५
इत्याद्या स्मृतिः । जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिश्च न्यायः । कथमेतावता देवादीनां कर्मफले विघ्नकर्तृत्वाभावस्तत्राऽह—
कर्मणांमिति । कथं हेतुसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्मणः स्वोत्पत्तौ देवाद्यपेक्षां व्यतिरेकमुक्त्वा दर्शयति—कर्म हीति ।
स्वफलैरपि तस्य तत्प्राप्त्येकत्वमस्तीत्याह—लब्धेति । निष्पन्नमपि कर्म पूर्वोक्तं कारकमनपेक्ष्य स्वफलदाने शक्तं न

१. वृत्तिपरिपिपायिषया जीवनस्य पालनेच्छा । कर्माधीनजीवनो हि देवः इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति इति श्रुतेः ।

प्रतिभते । लब्धात्मकमपि फलवानेऽसमर्थम् । क्रियाया हि कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभावात् । तस्मात् क्रियानुगुणा हि देवेश्वरादय इति कर्मन्तु तावत् फलप्राप्तिं प्रत्यविलम्बः ।

कर्मणामत्येषां वशानुगतत्वं क्रियत्स्वसामर्थ्यस्याप्रणोद्यत्वात् । कर्मकालदेवब्रह्मादित्वभावानां गुणप्रधान-
भावस्त्वनियतो बुद्धिज्ञेयश्चेति तत्कृतो मोहो लोकस्य । कर्मैव कारकं नाभ्यत्फलप्राप्तिरिति केचित् । देवमेवेत्यपरे ।
५ काल इत्येके । ब्रह्मादित्वभाव इति केचित् । सर्व एते संहता एवेत्यपरे । तत्र कर्मणः प्राधान्यमङ्गीकृत्य देवसृष्टि-
वादाः “पुण्येनैव पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन” इत्यादयः । यद्यप्येषां स्वविषये कस्यचित्प्राधान्योद्भव
इतिरेषां तत्कालीनप्राधान्यशक्तिस्तन्मस्तथाऽपि न कर्मणः फलप्राप्तिं प्रत्यनैकान्तिकत्वम् । शास्त्रान्यायनिर्धारितत्वात्
कर्मप्रधान्यस्य ।

विद्याफले न देवानां विघ्नकारिता

१० न, अविद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य । यदुक्तं ब्रह्मप्राप्तिफलं प्रति देवा विघ्नं कुर्वुरिति तत्र न देवानां
विघ्नकरणे सामर्थ्यम् । कस्मात् ? विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य । कथम् । यथा लोके वृद्धश्चक्षुष आलो-
केन संयोगो यत्कालस्तत्काल एव रूपामिव्यक्तिः । एवमात्मैविषयं विज्ञानं यत्कालं तत्काल एव तद्विषयज्ञानतिरो-
भवतीत्यर्थः । कर्मणः स्वोत्पत्ती स्वफले च कारकसापेक्षत्वे हेतुमाह—क्रियाया हीति । कारकादीनामनेकेषां
निमित्तानामुपादानेन स्वभावो निष्पद्यते यस्याः सा तथोक्ता तस्या भावः कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभावं
१५ तस्मादुभयत्र परतन्त्रं कर्मण्यर्थः । देवादीनां कर्मपिशितकारकत्वे फलितमाह—तस्मादिति ।

इतोऽपि कर्मफले नाविलम्बोऽप्रतीत्याह—कर्मणामिति । एषा देवादीनां क्वचिद्विघ्नलक्षणे कार्ये कर्मणां
वशवतित्वमेष्टव्यं प्राणिकर्मपिक्षान्मन्त्रेण विघ्नकरणेऽतिप्रसङ्गादतोऽन्यथापि सर्वत्र तेषां तदपेक्षा वाच्येत्यर्थः । तत्र
तेषां कर्मवशवतित्वे हेतुवन्तरमाह—स्वसामर्थ्यस्येति । विघ्नलक्षणं हि कार्यं दुःखमुत्पादयति । न च दुःखमुने
पापादुपपद्यते । दुःखविषये पापसामर्थ्यस्य शास्त्राधितस्याप्रत्याख्येयत्वात्तस्मात्प्राणिनामदुष्टवशादेव देवादयो
२० विघ्नकारणमित्यर्थः । देवादीनां कर्मपारतन्त्र्ये कर्म तत्परतन्त्रं न स्यात्प्रधानगुणभाववैपरीत्यायोगादित्याकाङ्क्षाऽह-
कर्मिति । इतश्च नामीषा नियतो गुणप्रधानभावोऽप्रतीत्याह—बुद्धिज्ञेयश्चेति । इतिवाच्यो हेत्वर्थः । यतो गुणप्रधानकृतो
भूतिविघ्नमो लोकस्योपलभ्यते तस्मादसौ बुद्धिज्ञेयो न नियतोऽप्रतीति योजना । भूतिविघ्नमेवादिद्विप्रतिपाति हेतुमाह—
कर्मैवेत्यदिना । कथं तर्हि निश्चयस्तत्राऽह—तत्रेति । वेदवादानुदाहरति—पुण्ये वा इति । आदिपदेन ‘धर्मरज्ज्वा
व्रजेद्वृक्षम्’ इत्यादयः स्मृतिवादा गृह्यन्ते । सूर्यादयदाहसिचनादीं कालज्वलनसलिलादेः प्राधान्यप्रसिद्धेन कर्मैव
२५ प्रधानमित्याकाङ्क्षाह—यच्छपीति । अनैकान्तिकत्वमप्रधानत्वम् । तत्र हेतुमाह—शास्त्रेति । श्रुतिस्मृतिलक्षणं
शास्त्रमुदाहृतम् । जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिरन्यायः ।

कर्मफले देवादीनां विघ्नकर्तृत्वं प्रसङ्गागतं निराकृत्य विद्याफले तेषां तदाशङ्कितं निराकरोति—नाशिवेति ।
तत्र नञर्थमुक्तानुवादपूर्वकं विशदयति—यदुक्तमिति । तत्र प्रश्नपूर्वकं पूर्वोक्तं हेतुं स्फुटयति—कस्मादिति । आत्मनो
ब्रह्मत्वप्राप्तिरूपया मुक्तज्ञानश्चरित्तमात्रत्वात्तस्याश्च ज्ञानेन तुल्यकालत्वात्तस्मिन्सति तस्य फलस्याऽऽवश्यकत्वाद्देवा-

३० १. कर्मणामिति—एषा देवानां कर्मणा वशानुगतत्वं, कर्मवशवतित्वमित्यर्थः । येषां विघ्नं कर्तव्यं तत्कर्मप्रेरणेनैव ते
विघ्नं कुर्वुरित्यर्थः । क्वचित् कर्मणः स्वसामर्थ्यस्याङ्गीकार्यत्वात् यथा मेवाहम्बरादी प्राणिकर्मैव हेतुः ।
२. देवाः वैदिककर्मणि उद्देश्यत्वेनापेक्ष्यन्ते “कालं वसन्तः पूर्वाह्णं” इत्यादिः ईश्वरः सर्वत्र साधारणकारणत्वेना-
पेक्षितः लब्धात्मकमपि कर्म कालादिसापेक्षम् । एव केचित् बाल्ये दुःखिनोऽपि योगिनादौ सुखिनः एवं वैपरीत्येन ।
३. आत्मविषयं ज्ञानं यत्कालं तत्काल एव तद्विषयज्ञानतिरोभावः स्यात् । अनेन ज्ञानजस्या अज्ञाननिवृत्तिः तदुत्तर-
३५ क्षणे भवतीति पक्षः प्रत्युक्तः । अत एव अद्वैतसिद्धौ तृतीयमित्यात्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यस्य पर्यङ्कारि ज्ञानग्रथकाव-
स्थितिसामान्यप्रतियोगित्वमिति । अत्रानुसूतकर्मतया व्याप्तिः ब्रह्मानन्दे । अद्वैतसिद्धौ उपस्थित्येता या या
अप्रामाण्यज्ञानादिभूत्यसाक्षात्कारप्रमा सा सा समानविषयकाज्ञानक्षणावृत्तिः इति प्रकृतभाष्यमेवात्र मूलम् ।
अविद्याकार्यतिरोभावचोत्तरक्षणे तत्र च व्याप्तिः—या या पटुतमसंस्कारसहितोक्तप्रमा सा सा स्वसमानविषय-
ज्ञानतत्कार्यं पूर्वज्ञानावृत्तिः इत्यस्यथायि ।

भावः स्यात् । अतो ब्रह्मविद्यायां सत्यामविद्याकार्यानुपपत्तेः प्रदीप इव तमः कार्यस्य तत्केन कस्य विघ्नं कुर्युर्देवाः । यत्राऽऽत्मत्वमेव देवानां ब्रह्मविदः ।

तदेतद्वाह—आत्मा स्वस्वरूपं ध्येयं यत्तत्सर्वशास्त्रैर्विधेयं ब्रह्म हि यस्मादेषां देवानां स ब्रह्मविद्भवति ब्रह्मविद्यासंमकालमेवाविद्यामात्रव्यवधानात्पगमाच्छ्रुतिं काया इव रजताभासायाः शुक्तिकात्वमित्यबोद्धाम । अतो नात्मनः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः सम्भवति । यस्य ह्यनात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितं तत्रानात्मविषये सफलः प्रयत्नो विद्याचरणाय देवादीनाम् । न त्विह विद्यासमकाल आत्मभूते देशकालनिमित्तान्तरितेऽवसरानुपपत्तेः ।

अन्त्यस्यैव साक्षात्कारस्य निवर्तकत्वविरासः

एवं तर्हि विद्याप्रत्ययसन्तत्यभावाद्विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादन्त्य एवाऽऽत्मप्रत्ययोऽविद्यानिवर्तको न तु पूर्वं इति । न, प्रथमेनानैकान्तिकात्वात् । यदि हि प्रथम आत्मविषयः प्रत्ययोऽविद्यां न निवर्तयति तथाऽन्त्योऽपि तुल्यविषयत्वात् । एवं तर्हि सन्ततोऽविद्यानिवर्तको न विच्छिन्न इति । न, जीवनादौ सति सन्तत्यनुपपत्तेः । नहि जीवनादिहेतुके प्रत्यये सति विद्याप्रत्ययसन्ततिरुपपद्यते विरोधात् । अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैवाऽऽमरणान्ताद्विद्यासन्ततिरिति चेन्न । प्रत्ययेयत्तासन्तानानवधारणाच्छास्त्रार्थनिवधारणदोषात् । इयतां प्रत्ययानां सन्ततिरविद्याया निवर्तकित्यनवधारणाच्छास्त्रार्थो नावधिरेत । तच्चानिष्टम् ।

सन्ततिमात्रत्वेऽवधारित एवेति चेत्, न । आद्यन्तयोर्विशेषात् । प्रथमा विद्याप्रत्ययसन्ततिर्मरणकालान्ता १५

दीना विघ्नाचरणे नावकाशोऽस्तीत्यर्थः । उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकं दृष्टान्तेन समर्थयते—कथमित्यादिना । ब्रह्मविद्यातत्फलयोः समानकालत्वे फलितमाह—अत इति । देवादीनां ब्रह्मविद्याफले विघ्नकर्तृत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—यत्रेति । यस्या विद्याया सत्या ब्रह्मविदो देवादीनामात्मत्वमेव तस्यां सत्यां कथं ते तस्य विघ्नमाचरेयुः । स्वविषये तेषां प्रातिकूल्याचरणानुपपत्तेरित्यर्थः ।

उक्तेर्जेयं समन्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याप्ये—तदेतद्वाहेति । कथं ब्रह्मविद्यासमकालमेव ब्रह्मविद्देवादीनामात्मा भवति तत्राऽह—अविद्यामात्रेति । यथेदं रजतमिति रजताकारायाः शुक्तिकायाः शुक्तिकात्वमविद्यामानव्यवहितं तथा ब्रह्मविद्योऽपि सर्वात्मत्वे तन्मात्रव्यवधानात्तस्याश्च विद्योदये नान्तरीकत्वेन निवृत्तेर्त्युक्तं विद्यातत्फलयोः समानकालत्वम् । उक्तं चैतत्प्रतिवचनदशायामित्यर्थः । उक्तस्य हेतोरपेक्षितं वदन्ब्रह्मविदो देवाद्यात्मत्वे फलितमाह—अत इति । केवल्ये तेषां विघ्नकर्तृत्वे कुत्र तत्कतुल्येशाङ्क्याऽह—यस्य हीति । तेषां निरङ्कुशप्रसरत्वं वारयति—न त्विति । सफलः प्रयत्न इति पूर्वेण सम्बन्धः । तस्य निरवकाशत्वादिति हेतुमाह—अवसरेति ।

ज्ञानस्थानन्तरफलत्वात्तत्फले देवादीनां न विघ्नकर्तृत्वेत्युक्तमप्येत्य स्वयूच्यः शङ्कते—एवं तर्हीति । ज्ञानस्थानन्तरफलत्वे न तदज्ञान निवर्तयेदज्ञानमिव तत्त्वज्ञानमपि ब्रह्मास्मीति ज्ञानसन्तत्यभावात् । न चाऽऽद्यमेव ज्ञानमज्ञानध्वंसि प्रागिवोर्ध्वमपि रोगादेस्तत्कार्यस्य च दृष्टत्वात् । अतो देहपातकालीनं ज्ञानमज्ञानं निवर्तयतीति कुतो जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । अन्त्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वं तत्सन्ततेर्वा प्रथमे तस्यान्त्यत्वादात्मविषयत्वाद्वा तद्व्यवसितेति विकल्पोभयत्र दृष्टान्ताभाव मत्वा द्वितीये दोषान्तरमाह—न प्रथमेनेति । तदेवानुमानेन स्फोरयति—यदि हीति ।

कल्पान्तरं बाधयति—एवं तर्हीति । अविच्छिन्ना ज्ञानसन्ततिरज्ञानं निवर्तयतीत्येतदङ्गयति—नेत्यादिना । जीवनादिहेतुकः प्रत्ययो बुभुक्षितोऽहो भोक्ष्येष्टमित्यादिलक्षणः । तस्य बुभुक्षाद्युपपत्तुतस्य ब्रह्मास्मीत्यविच्छिन्नप्रत्ययसन्ततेश्च विरुद्धतया योगपद्यायोगे हेतुमाह—विरोधादिति । प्रत्ययसन्ततिमुपपादयन्नागङ्कते—अथेति । उक्तरीत्या प्रत्ययसन्ततिमुपेत्य द्वययति—नेत्यादिना । तमेव दोषं विशदयति—इयतामिति । शास्त्रार्थो ज्ञानसन्ततिरज्ञानं निवर्तयतीत्येवमात्मकः ।

आलेत्येवोपासीतेति श्रुतेरात्मज्ञानसन्ततिमात्रसङ्गावे ततो विद्याद्वाराजविद्याध्वस्तिरिति शास्त्रार्थनिश्चयसिद्धिरित्याह—सस्ततीति । आत्मधीसन्ततेः सत्त्वैऽपि न साऽऽत्मविषयत्वाद्विद्याद्वाराजविद्या निवर्तयति । आद्यद्वित्रिगणस्थायीसन्ततो व्यभिचारोदिति परिहरति—नाऽऽद्यन्तयोऽिति । पूर्वैस्मिन्प्रत्यये नाविद्यानिवर्तकत्वमन्त्ये तु तथेत्युक्ते तस्यान्त्यत्वात्तत्त्वत्वे च दृष्टान्ताभावः । आत्मविषयत्वात्तत्वात्वे प्रथमप्रत्यये व्यभिचारः स्यादित्युक्तो दोषो । आद्या सन्ततिर्नाविद्याध्वसिनी । अन्त्या तु तथेत्यङ्गीकारेऽपि विगोपाभावादन्यत्वात्तस्या निवर्तकत्वे दृष्टान्ताभावः । ४०

वेति विशेषाभावाद्यान्त्योः प्रत्यययोः पूर्वोक्तौ दोषौ प्रसज्येयाताम् । एवं तर्ह्यनिवर्तक एवेति चेन्न । "तस्मात्-सर्वमभवत्" इति श्रुतेः । "मिच्छते हृदयस्थिः" "तत्र को मोहः" इत्यादिश्रुतिन्यख ।

अर्थवाद इति चेन्न । सर्वआखोपनिषदामर्थवादत्वप्रसङ्गात् । एतावन्मात्राण्येवोपक्षीणा हि सर्वजाहो-
पनिषदः । अत्यक्षप्रसिद्धात्मविषयत्वावस्थेवेति चेन्न । उत्कपरिहारत्वात् । अविद्याशोकमोहभयादिवोपनिवृत्तेः प्रत्य-
क्षत्वादिति चोक्तः परिहारः । तस्माद्योऽन्यः सन्ततोऽसन्ततश्चेत्येवोच्यते । अविद्यादिवोपनिवृत्तिफलकज्ञानत्वा-
द्विद्यायाः । य एवाविद्यादिवोपनिवृत्तिफलकप्रत्यय आद्योऽन्यः सन्ततोऽसन्ततो वा स एव विद्येत्यनुपगमाच्च
चोद्यस्यावतारगन्धोऽप्यस्ति ।

जीवमुक्तस्य लोकप्रत्ययः प्रारब्ध वशात्

यत्पूर्व विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादिति । न तच्छेषस्थितिहेतुत्वात् । येन कर्मणा शरीरकारणं
१० तद्विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात्स्य तन्माभूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति यावच्छ-
रीरपातस्तावत्फलोपभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्ययं रागादिदोषं च तावन्मात्रमाश्रित्येव । मुक्तेशुब्रवृत्तफलकत्वात्
हेतुकस्य कर्मणः । तेन न तस्य निवर्तिका विद्याविरोधात् । किं तर्हि स्वाश्रयादेव स्वात्मविरोध्यविद्याकार्यं
यदुत्पिस्तु तन्निरुद्धचनगतत्वावतीति हीतरत् ।

आत्मविषयत्वात्तद्भवे त्वनैकान्तिकत्वमित्येतावेव दोषौ स्यातामित्युक्तं विवृणोति—प्रथमेति । अन्यप्रत्ययस्य तत्तन्-
१५ तेष्वविद्यानिवर्तकत्वासम्भवे प्रथमस्यापि रागाद्यनुवृत्त्या तदयोगान्मानमजानानिवर्तकमेवेति चेदयति—एवं तर्हि ।
श्रुतिविरोधेन परिहरति—न तस्मादिति ।

तासामर्थवादत्वेनाविवक्षितत्वं शङ्कते—अर्थवाद इति चेदिति । अतिप्रसङ्गेन हृष्यति—न सर्वेति ।
यथोक्तश्रुतीनामर्थवादत्वेऽपि कथं सर्वआखोपनिषदां तत्त्वप्रसङ्गिरित्यागङ्क्याऽऽह—एतावदिति । एतावन्मात्राण्येव-
मात्मज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तिरित्येतावन्मात्रस्यार्थस्य सङ्गावः । अहंभोग्ये प्रतीच तासां भवृतेः संवादिसंबन्धानां
२० मानत्वायोगादस्यैवार्थवादतेति प्रसङ्गस्येष्टत्वं शङ्कते—प्रत्यक्षेति । प्रमातृरूपेणान्यथा नाऽऽप्तनस्तत्ताक्षिपतात्स्य
वेदान्ता ब्रह्मत्वं बोधयन्तीति न संवादादिशङ्केत्याह—नोक्तेति । विद्वदनुभवमाश्रित्यापि फलश्रुतेर्यथादत्तं स्यादिति-
मित्याह—अविद्येति । आत्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्तकत्वे स्थिते परमस्य निरवकाशत्वं फलतोऽप्याह—तस्मादिति ।
चोद्यस्यानवकाशत्वमेव विगद्यति—अविद्यादिति ।

ज्ञानसन्ततेरत्यज्ञानस्य बाह्यान्ध्वसित्वासिद्धेराद्यमेव शानं तथैत्युक्तं सम्प्रति परोक्षमनुवदति—यत्पूर्वमिति ।
२५ दर्शनाह्वाऽऽद्यं ज्ञानमज्ञानध्वसीति शेषः । प्रारब्धकर्मक्षेपस्य विद्वद्देहस्थितिहेतुत्वाद्बिभृषाऽपि यावदात्मवक्ष्यं रागाद्या-
भासाविरोधात्तत्क्षये च देहाभासजयदाभासयोरभावाह्वाऽऽद्यज्ञानस्यज्ञाननिवर्तकत्वानुपपत्तिरित्युत्तरमाह—न
तच्छेषेति । तदेव प्रपञ्चयति—येनेत्यादिना । यच्छब्दस्याऽक्षिपतोऽत्यनेन सम्बन्धः । आशेषकत्वनिघमं तावयति—
विपरीतेति । मिथ्याज्ञानेन रागादिदोषेण च निमित्तेन प्रवृत्तत्वादिति यावत् । तथाभूतस्यैत्यस्य विवरणं विपरीत-
प्रत्ययेत्यादि । कर्मैव पञ्चधा विशेष्यते । तावन्मात्रं प्रतिभासमात्रशरीरम् । प्रारब्धकर्मणोऽप्यज्ञानवन्त्यत्वेन ज्ञाननि-
३० वृत्यत्वाच्च ज्ञानिनस्ततो देहाभासादि सम्भवतीत्याशङ्क्याऽह—मुक्तेशुवदिति । यथा प्रवृत्तवेगत्वेऽप्यदेगैर्गन्धयादेवाप्रति-
बद्धस्य क्षयस्तथा भोगादेवाऽऽरब्धजयो "भोगेनै त्वितरे क्षययित्वा सम्पद्यते" इति न्यायान्न ज्ञानादित्यर्थः । तद्वेदुक्तस्य
विपरीतप्रत्ययादिप्रतिभासकार्यजनकस्येति यावत् ।

१. अहंवीर्यमः प्रत्यगात्मा तत्रोपनिषदां भवृतेः तासां न अज्ञाननिवर्तकत्वाभावात् । संवादे अत्रामात्रं ज्ञातजायक-

३५

त्वात् विस्मृतेः प्रत्यक्षाविरोधादप्रमात्वम्, अत अर्थवादः 'तरति ओकमालवित्' इत्यादिः (पू) तन्नावानं तु

श्रीतात्मा तु नाहं प्रत्ययोगोचरः तत्साक्षित्वादित्युक्तमेव ।

२. भोगेन त्वितरे क्षययित्वा ब्रह्म सम्पद्यते—इदं ब्रह्मसूत्रवृत्तुर्धाभ्यायप्रथमपादस्यान्तिमं सूत्रम् । तदसंख्यं आरब्धकार्यं
पुण्यपापे उपभोगेन क्षययित्वा ब्रह्म सम्पद्यते—तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्षेऽप्य संपत्त्ये' इति श्रुतेः
पुनः कर्मान्तरोद्भवे चाज्ञानाभावेन कारणाभावादिति ।

विदुषो विपरीतप्रत्ययाभाव एव

किञ्च न च विपरीतप्रत्ययो विद्यावत् उत्पद्यते । निर्विषयत्वात् । अनववृत्तविषयविशेषस्वरूपं हि सामान्य-
मात्रमाश्रित्य विपरीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते यथा शुक्तिकायां रजतमिति । स च विषयविशेषावधारणवतो-
ऽशेषविपरीतप्रत्ययाश्रयस्योपमदितत्वात् पूर्ववत्सम्भवति । शुक्तिकादौ सम्यक्प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात् ।

क्वचित् विद्यायाः पूर्वोत्पन्नविपरीतप्रत्ययजनितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्ययावभासाः स्मृत्यो जायमाना ५
विपरीतप्रत्ययभ्रान्तिमकस्मात्कुर्वन्ति । यथा विज्ञातद्विनिर्भागस्याप्यकस्माद्विनिर्णयविभ्रमः । सम्यग्ज्ञानवतोऽपि
चेत्पूर्वबहिर्परीतप्रत्यय उत्पद्यते सम्यग्ज्ञानेऽप्यविवक्षितार्थविज्ञानादौ प्रवृत्तिरसमञ्जसा स्यात्सर्वञ्च प्रमाणम-
प्रमाणं सम्पद्येत । प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषानुपपत्तेः । एतेन सम्यग्ज्ञानानन्तरमेव शरीरपाताभावः कस्मादित्येत-
परिहृतम् ।

सञ्चितकर्मणां ज्ञानकालानाञ्च क्षयः

ज्ञानोत्पत्तेः प्रापूर्वं तत्कालजन्मान्तरसञ्चितानां च कर्मणामप्रवृत्तफलानां विनाशः सिद्धो भवति । कल-
प्रतिबिम्बनिषेधभूतेरैव । “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” “तस्य तावदेव चिरम्” “सर्वं पाप्मानः प्रहृत्य” “तं विद्धि-
न लिप्यते कर्मणा पापके न” “एतमु द्वैते न तरतः” “नैनं कृताकृते तपतः” “एतं ह वाच न तपति” “न विभोति-

ननु ज्ञानमनारब्धकर्मवद्वारब्धमपि कर्म कर्मत्वाविशेषाभिवर्तयिष्यति नेत्याह—तेनेति । अविद्यालेशेन
सहऽऽरब्धस्य कर्मणो विद्या निवर्तिका न भवतीत्यत्र हेतुमाह—अविरोधादिति । नहि ज्ञानादारब्धं कर्म क्षीयते १५
तदविरोधित्वादविद्यालेशाच्च तदवस्थितेरन्यथा जीवन्मुक्तिश्चास्त्रविरोधादिति भावः । आरब्धस्य कर्मणो ज्ञाना-
निवर्त्यत्वे ज्ञानं कर्मनिवर्तकमिति कथं प्रसिद्धिरित्याह—किं तर्हीति । प्रसिद्धिविषयमाह—स्वाश्रयादिति । ज्ञानविरोधि
यदज्ञानकार्यमनारब्धं कर्म ज्ञानाश्रयप्रमात्राद्याश्रयादज्ञानात्फलत्वेना जन्माभिमुख तन्निवर्तकं ज्ञानमिति प्रसिद्धि-
रिदृश्यते । विमर्तं न ज्ञाननिवर्त्यं कर्मत्वादारब्धकर्मवदित्यनुमानादनारब्धमपि कर्म न ज्ञाननिरस्यमित्याशङ्क्याह—
अनागतत्वाविति । अनारब्धं कर्म फलरूपेणाप्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तेन ज्ञानेन निवर्त्यम् । आरब्धं तु कर्म फलरूपेण जातत्वा- २०
त्तद्भागादूते न निवृत्तिमर्हति । अनुमानं त्वामपापबाधितमप्रमाणमित्यर्थः ।

नन्वनारब्धकर्मनिवृत्तावपि विदुषुश्चेदनारब्धकर्म न निवर्तते तथा च यथापूर्वं विपरीतप्रत्ययादिप्रवृत्तेर्विद्व-
द्विद्विज्ञेयो न स्यादत आह—किञ्चेति । हेतुसिद्धयर्थं विपरीतप्रत्ययविषयं विशदयति—अनववृत्तेति । सम्प्रति
विद्वद्विषये विषयाभावाद्बहिर्परीतप्रत्ययस्यानुत्पत्तिमुपन्यस्यति—स चेति । आश्रयस्यागृहीतविशेषस्य सामान्यमात्रस्या-
रम्भनस्येति यावत् । आश्रयस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः । विदुषो विपरीतप्रत्ययादिप्रतिभासेऽपि न यथापूर्वं तत्सत्त्वं यस्य २५
तु यथापूर्वं संसारित्वमित्यादिन्यायविरोधादिति मत्वेकम्—न पूर्ववदिति । तत्रानुभवं प्रमाणयति—शुक्तिकाविति ।

यथाज्ञानवतो विपरीतप्रत्ययभावोऽनुभूयते तथा तद्वतोऽपि क्वचिद्बहिर्परीतप्रत्ययो दृश्यते । तथा च कथं
तवानुभवविरोधो न प्रसरेदित्याशङ्क्य परोक्षज्ञानवति विपरीतप्रत्ययसत्त्वेऽपि नापरोक्षज्ञानवति तदाह्वयमित्यभि-
प्रेत्याह—क्वचित्चेति । परोक्षज्ञानाधारः समर्थः । पञ्चमी त्वपरोक्षज्ञानार्थः । अकस्मादित्यज्ञानातिरिक्तकलस-
सामग्र्यभावात्किं । विदुषो मिथ्याज्ञानाभावमुक्त्वा विषये दोषमाह—सम्प्रगिति । तत्पूर्वकमनुष्ठानमादिशब्दार्थः । ३०
सम्यग्ज्ञानान्वितस्मिन्ने दोषान्तरमाह—सर्वञ्चेति । ज्ञानादज्ञानञ्चसे तदुत्थमित्याज्ञानस्य सविषयस्य बाधितत्वात् विदुषो
रागादिरित्युपाद्य ज्ञानान्मोक्षे तज्जन्ममात्रेण शरीरं स्थितिहेत्वभावात्पतेदिति सद्योमुक्तिपक्षं प्रत्याह—एतेनेति ।
प्रवृत्तफलस्य कर्मणो भोगादूते क्षयो नास्तित्युक्तेन न्यायेनेति यावत् ।

आरब्धकर्मणा देहस्थितिमुक्तेतरेषां ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपसंहरति—ज्ञानोत्पत्तेरिति । तस्य ह न देवाश्च नेति
विदुषो विद्वद्विज्ञेयो विघ्ननिषेधश्रुत्यनुपपत्त्या यथोक्तोऽपि भातीत्यर्थः । न केवलं श्रुतार्थापत्त्या यथोक्तार्थसिद्धिः ३५
किन्तु श्रुतिस्मृतिभ्यामपीत्याह—जीयन्ते चेत्यादिना । जीवन्मुक्तिं साधयता ज्ञानफले प्रतिबन्धाभाव उक्त इदानीं

१. अत्र सामान्यव्यायं समन्वयभाष्योक्तं स्मारयति—नागरतत्रह्यभावस्य यथापूर्वं सारित्वम् । यस्य तु यथापूर्वं
संसारित्वं नास्ती अवगतत्रह्यभावः (१-४-४ ब्र० सू०) । ब्रह्मसिद्धिकारस्तु मुक्तेषोः लक्ष्यमप्राप्त्यापि
मित्यादिप्रतिबन्धकात् पतनं न लक्ष्यभेदेन च तथा प्रारब्धकर्मणः प्रतिबन्धात् मध्यकाले शरीरपतनेऽपि न
दोषः तावत्पर्यन्तमेव प्रारब्धं कर्मेति समाविशंभावात् ।

कुतश्चन" इत्यादिश्रुतिस्म्यश्च । "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते" इत्यादिस्मृतिस्म्यश्च । यत्तु ऋणैः प्रतिबध्यत इति । तत्र । अविद्यावद्विषयत्वात् । अविद्यावान्हि ऋणी । तस्य कर्तृत्वाद्युपपत्तेः । "यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्राण्योऽन्यत्पश्येदिति हि वक्ष्यति । अनन्यतस्मिन्स्वात्मास्थं यत्राविद्यायां सत्यामन्यदिव स्यात्तिमिरकृतद्वितीयचन्द्रवत्तत्रविद्याकृतानेकारकापेक्षं दर्शनादिकर्म तत्कृतं फलञ्च दर्शयति—तत्रान्यो-
५ अन्यत्पश्येदित्यादिना । यत्र पुनर्विद्यायां सत्यामविद्याकृतानेकत्वभ्रमग्रहणं "तत्केन कं पश्येदिति कर्मासम्भवं दर्शयति । तस्मादविद्यावद्विषय एव ऋणित्वं कर्मसम्भवाच्चेतरेव ।

अविद्यावतां पशुभावः

एतच्चोत्तरत्र व्याचिख्यासिष्यमाणैरेव वाक्यैर्विस्तरेण प्रदर्शयिष्यामः तद्यथैहैव तावत्—अथ यः काश्चिद्-
ब्रह्मविद्व्यामात्मनो व्यतिरिक्तं यां काश्चिद्देवतामुपास्ते स्तुतिनमस्कारप्रागवस्त्युपहारप्रणिधानध्यानाविनोयांस्ते
१० तस्या गुणभावपुण्यप्राप्स्यते । अण्योऽसावनतास्मा मत्तः पृथगन्योऽहमस्म्यधिकृतो मयाऽस्मा ऋणित्वप्रतिफलं व्यभि-
त्येवमप्रत्ययः सन्नुपास्ते न स इत्यप्रत्ययो वेद विज्ञानाति तत्त्वं न स केवलमेवस्मृतोऽविद्वानविद्याबोधवानेव किं
तर्हि यथा पशुर्गवादिर्वाहिनोहनाद्युपकारैरप्यभ्युज्यते एवं स इत्याद्यनेकोपकारैरप्यभ्युज्यते तदेकैकेन देवादीनाम् ।
अतः पशुरिव सर्वाण्येव कर्मस्त्वधिकृत इत्यर्थः ।

एतस्य ह्यविदुषो वर्णाश्रमादिविभागवतोऽधिकृतस्य कर्मणो विद्यासहितस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य
१५ कार्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त उत्कर्षः । शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्यं मनुष्यत्ववदिक एव स्याव-
रान्तोऽप्युत्कर्षः । यथा चैतत्तथा "अथ त्रयो वाव लोका" इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नेनैवाध्यायशेषेण । विद्यायाश्च कार्यं
सर्वात्मभावापत्तिरित्येतत्संक्षेपतो दक्षितम् । सर्वा हीयमुपनिषद्विद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपसृता । यथा चैवोऽर्थः
कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः ।

यस्मादेवं तस्मादविद्यावन्तं पुरुषं प्रति देवा ईशत एव विष्णुं कर्तुमनुग्रहञ्जेष्येत्तद्दर्शयति—यथा ह वै लोके
२० बहवो गोशब्दादयः पशवो मनुष्यं स्वामिनामात्मनोऽविद्यातारं भुङ्क्षुः पालयेदुरेवं बहुपशुस्थानीय एकैकोऽविद्वान्पशुवो
देवान्वेवानिति पित्राद्युपलक्षणार्थं भुनाक्तं पालयतीति । इम इन्द्रादयोऽप्ये मतो मनेशितारो भूय इवाहमेवा
पूर्वोक्तं शङ्खाबीजमनुवर्तति—यत्स्विति । ऋणित्वं हि विदुषोऽविदुषो वेति विकल्पाऽऽज्जं दूषयन्मृतीयमङ्गीकरोति—
तन्मेत्यादिना । ऋणित्वस्येति शेषः । तदेव स्फुटयति—अविद्यावानिति । अविदुषोऽस्ति कर्तृत्वादीत्यत्र मानमाह—
यत्रेति । वक्ष्यामाणवाक्यार्थं प्रकृतोपयोगित्वेन कथयति—अनन्यदिति । ऋणित्वं विदुषो नेत्युक्तं व्यकीकर्तुं तस्य नास्ति
२५ कर्तृत्वादीत्यत्रापि प्रमाणमाह—यत्र पुनरिति । विद्यायां सत्यामविद्यायास्तत्कृतानेकत्वभ्रमस्य च ग्रहणं यत्र सम्पद्यते
तत्र तस्मादेव कारणात्कत्तेनेत्यादिना कर्मविरसम्भवं दर्शयतीति योजना । प्रमाणसिद्धमर्थं निगमयति—तस्मादिति ।

अविद्याविषयमृणित्वमित्येतत्प्रपञ्चयन्नविद्यासूत्रमवतारयति—एतच्चैति । तदृणित्वमविद्याविषयं यथा स्फुटं
भवति तथाऽथ योऽन्यामित्यादावनन्तरग्रन्थ एव कथ्यते प्रथममित्यर्थः । तदक्षराणि व्याकरोति—अथेत्यादिना ।
विद्यासूत्रानन्तर्यमविद्यासूत्रस्याथशब्दार्थः । यागो गन्धपुष्पादिना पूजा । बल्युपहारो नैवेद्यसमर्पणम् । प्रणिधान-
३० मेकाग्रधम् । ध्यानं तत्रैवानन्तरितप्रत्ययप्रवाहरणम् । आदिपद प्रदक्षिणादिग्रहणार्थम् । भेददर्शनमज्ञासन्नं न
शास्त्रोपमित्यभिप्रेत्येतदेव विवृणोति—अन्योऽस्मादिति । तस्य मूलमाह—न स इति । वाक्यान्तरमवतार्य व्याचष्टे—
न स केवलमिति । सोऽविद्वानेवमुक्तदृष्टान्तवशात्पशुरिव देवानां भवति तेषां मध्ये तस्यैकैकेन बहुभिरुपकारैर्भोग्यत्वादिति
योजना । पशुसाम्ये सिद्धमर्थं कथयति—अत इति ।

अथानेनाविद्यासूत्रेण किं कृतं भवतीत्यपेक्षायामविद्यायाः संसारहेतुत्व सूचितमिति वक्तुमविद्याकार्यं
३५ कर्मफलं संक्षिपति—एतत्पश्येत्यादिना । कर्मसहायभूता विद्या देवताध्यानात्मिका । शास्त्रीयवत्स्वाभाविककर्मणोऽपि
द्वैविध्यं सूचयितुं वक्ष्यते । तत्र तु सहकारिणो विद्या नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपेति भेदः । कथं यथोक्तं कर्मफलमविद्यावतः
स्यादित्याशङ्क्याऽह—यथा चेति । सूत्रद्वैविध्यसिद्धयर्थं विद्यासूत्रार्थमनुकामति—विद्यायाञ्चेति । सूत्रान्तराशङ्का
वारयति—सर्वां हीति । कथमेतदवगम्यते तत्राऽह—यथेति ।

मनुष्याणामविद्यावता, देवपशून् स्थिते फलितमाह—यस्मादिति । तत्र प्रमाणत्वेनोत्तरं वाक्यमुत्थापयति—
४० एतदिति । किमिदमविद्यावतो देवादिपालनमित्याशङ्क्य वाक्यतात्पर्यमाह—इम इन्द्रादय इति । अभिसन्वि-

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सन्न व्यभवत् । तच्छेद्योरूपमस्यसृजत क्षत्रं
यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वर्णः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति ।
तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमथस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र
एव तद्यज्ञो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां
गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्चयति स्वां योनिं य उ एनं हिनस्ति
स्वां स योनिमुच्छति स पापोयान्भवति यथा श्रेयांस्स हिं सित्वा ॥११॥ ५

देवानामानुकूल्यसिद्धये देवपूजा कर्तव्या

स्तुतिनमस्कारेभ्यादिनाऽऽराधनं कृत्वाऽऽमुष्यं निःश्वेयसन्न तत्प्रप्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसन्धिः । तत्र लोके
बहुपशुमतो यथैकस्मिन्नेव पशवादीयमाने व्याघ्रादिनाऽपह्नियमाणे महदप्रियं भवति तथा बहुपशुस्थानीय एक-
स्मिन्पुत्रे पशुभावाद्युत्तिष्ठत्यप्रियं भवतीति किञ्चिन्न देवानां बहुपश्वपहरण इव दुःखस्मिन्नः । तस्मादेषां देवानां १०
तन्न प्रियं किं तद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं कथञ्चन मनुष्या विद्युर्विजानोयुः । तथा च स्मरणमनुपीतासु भगवतो व्यासस्य-
“क्रियावद्ब्रह्म कौन्तेय देवलोकः सप्तावृतः । न चैतद्विष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्तनम्” ॥ इति ।

अतो देवाः पशुनिव व्याघ्रादिभ्यो ब्रह्मविज्ञानाद्विघ्नमाचिकीर्यन्ति । अस्मदुपभोग्यत्वात्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति ।
यं तु भुमोचयिष्यन्ति तं श्रद्धादिभिर्योक्ष्यन्ति विपरीतमश्रद्धादिभिः । तस्मान्मुमुक्षुर्देवाराधनपरः श्रद्धावन्तिपरः
प्रणयोऽप्रमादी स्याद्विद्याप्राप्तिं प्रति विद्यां प्रतीतिं वा कावचैतत्प्रदर्शितं भवति देवाप्रियवाक्येन ॥१०॥ १५

सूत्रितः शास्त्रार्थ “आत्मेत्येवोपासीते”ति । तस्य च व्याख्येयमित्यस्य सार्थवादेन “तदाहुयंद्ब्रह्मविद्यये”
त्यादिना सम्बन्धप्रयोजने अभिहिते । अविद्यायाश्च संसाराधिकारकारणत्वमुक्तमयं योज्यां देवताभुपास्त इत्या देना ।

विद्यवतः पुरुषस्येति शेषः । एकस्मिन्नेवेत्यादिवाक्यमादाय व्यावष्टे—तत्रेति । मनुष्याणां पशुभावादभ्युत्थानमप्रिय
देवानामिति स्थिते तदुपायमपि तत्त्वज्ञानं तेषां देवा विद्विषन्तीत्याह—अस्मादिति । तत्त्वविद्यायां दीर्घम्यं
कथञ्चनेत्युक्तम् । मनुष्याणामुत्कर्षं देवा न मूढ्यन्तीत्यत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । तेषां ब्रह्मविद्यायां कैवल्यप्राप्तिः २०
सुतरामनिष्ठेति भावः ।

देवादीनां मनुष्येषु ब्रह्मज्ञानस्याप्रियत्वेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याऽह—अत इति । तेषां विघ्नमारचयताम-
भिप्रायमाह—अस्मदिति । तर्हि देवादिभिरुपहतानां मनुष्याणां मुमुक्षेव न सम्पद्येतेत्याशङ्क्याऽह—यं त्विति ।
उक्तं हि—

“न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या सयोजयन्ति तम् ॥” इति । २५

तर्हि किमिति सन्निव देवा नानुगृह्णन्तीत्याशङ्क्याऽह—विपरीतमिति । देवतापराडमुखमभुमोचयिषित-
मिति यावत् । सम्प्रति देवाप्रियवाक्येन ध्वनितमर्थमाह—अस्मादिति । अविद्वत्सु मनुष्येषु देवादीनां स्वातन्त्र्यं
तच्छब्दार्थः । श्रद्धादिप्रधानस्तदाराधनपरः सन्देवादीनां प्रिय स्यात्तद्विषयस्य मुमुक्षावैफल्यमित्यर्थः । तत्प्रीति-
विषयश्च तत्प्रसादासादितवैराग्यः सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य विद्याप्राप्तकथनवादिर्कं प्रत्येकाग्रमनाः स्यादित्याह—
अप्रमादीति । श्रवणादिकमनुत्तिष्ठत्यपि वर्णश्रमाचारपरो भवेदन्यथा विद्यालक्षणे फले प्रतिबन्धसम्भवादित्याशये-
नाऽह—विद्यां प्रतीति । भयादिनिमित्ता ध्वनेर्विकृतिः काकुरुष्यते । यथाऽह—‘काकुः स्त्रिया विकारो यः शोक-
शील्यादिभिर्ध्वनेः’ इति । तथा काक्वा काण्वश्रुतेः स्वरकम्पेन भयमुपलक्ष्य देवादिभजने कल्प्यते तात्पर्यमित्याह—
काक्रेति ॥१०॥

ब्रह्मकण्डिकामित्य व्याख्याय ब्रह्म वा इदमित्यादिवाक्यस्यातीतेन सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—सूत्रित
इति । शास्त्रार्थशब्दो ब्रह्मविद्याविषयः । तदाहुरित्यादिनोक्तमनुवदति—तस्य चेति । अर्थवादस्तद्यो यो देवाना- ३५
मित्यादि । सम्बन्धो ज्ञानस्य सर्वाप्तिफलं साध्यसाधनत्वमधिकारिणाऽऽप्यथाश्रयित्वमैक्येन विषयविषयित्वमिति
विभागः । अविद्यासूत्रे वृत्तं कथयति—अविद्यायात्वेति । संसारस्याधिकारः प्रवृत्तिरूपतिरिति यावत् । यथा

तत्राविद्यानृणो पशुब्रह्मादिकर्मकर्तव्यतया परतन्त्र इत्युक्तं किं पुनर्देवाविकर्मकर्तव्यत्वे निमित्तं ? वर्णा बाधमात्रं तत्र के वर्णा इत्यत इदमारभ्यते । यन्निमित्तसम्बद्धेषु कर्मस्वयं परतन्त्र एवाभिकृतः सत्तारीत्येतस्यैवायस्य प्रदर्शनं नायान्निसर्गान्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्तः । अग्रेस्तु सर्गः प्रजापतेः सृष्टिपरिपूरणाय प्रदक्षितः । अयं चेन्द्रादिसर्गस्तत्रैव ब्रह्मव्यस्तच्छेषत्वात् । इह तु स एवाभिव्यक्तोऽविदुषः कर्माधिकारहेतुप्रदर्शनाय ।

- ५ ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्यदग्निं सृष्ट्वाऽग्निरूपापन्नं ब्रह्म ब्राह्मणजातयमिमानाद्ब्रह्महोत्यभिव्यते । वा इदं क्षत्रादिजातं ब्रह्मैवाभिन्नमासीदेकमेव । नाऽऽसीत्सत्त्वादिभेदः । तद्वन्नृणां क्षत्रादिपरिपालयित्राविशुष्यं सन्न व्यभवन्न विभूतवत्कर्मणे नालमासीदित्यर्थः । ततस्तद्ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मि ममेत्यं कर्तव्यमिति ब्राह्मणजातिनिमित्तं कर्म चिकीर्ष्वभिन्नः कर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयोर्लभ्यं प्रशस्तरूपमत्यसृजतातिशयेतासृजतं सृष्टवत् । किं पुनस्तच्छासृष्टं क्षत्रं क्षत्रियजातिः, तद्व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति—यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवत्रा देवेषु क्षत्राणोति । जात्याख्यायां यक्षे १० बहुवचनस्मरणाधत्तिब्रह्मत्वाद्वा भेदोपचारेण बहुवचनम् ।

कानि पुनस्तानीत्याह तत्राभिव्यक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते । इन्द्रो देवानां राजा । वरुणो यादसाम् । सोमो ब्राह्मणानाम् । रुद्रः पशूनाम् । पर्जन्यो विष्टुवादीनाम् । यमः पितॄणाम् । मृत्यू रोगादीनाम् । ईशानो भासामित्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि । तदन्विश्वन्नादिक्षत्रदेवताभिधितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसुतयंबंध्यानि पुरुषः प्रभूतोति सृष्टान्येव ब्रह्मव्याप्ति । तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतः ।

- १५ पशुरित्यादिकोऽमनुभापते—तत्रेति । अविद्याधिकारः सप्तमर्थः । तत्राविद्याकार्यं प्रपञ्चयितुमध्यायशेषप्रवृत्तिरिति मन्वानोऽविद्याविवर्तचतुर्वर्णसृष्टिप्रकटनार्थं तदेतद्ब्रह्मोत्पत्त्यात्प्राक्तनं वाक्यमित्याकाङ्क्षापूर्वकमाह—किं पुनरिति । ब्रह्म वा इदमित्यादिवाक्यमिदमा परामुच्यते । वर्णानेव विगिनष्टि—यन्निमित्तेति । यैर्निमित्तैर्ब्राह्मण्यादिभिः सम्बद्धेषु कर्मस्वयमविद्वानभिकृतं पशुरिव ससरतीति पशुनिर्दर्शनश्रुती प्रसिद्धं तानि निमित्तानि दर्शयितुमुत्तरं वाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः । अथेत्यभ्यमन्यदित्यत्र नुग्राहकदेवतासर्गं प्रक्रम्यान्नेरेव सृष्टिर्वा नेन्द्रादीनामत्र त्वविद्या प्रस्तुत्य तेषां सोच्यते २० तत्र कं श्रुतेरभिप्रायस्तत्राऽह—एतस्येति । पूर्वमग्निसर्गान्तरमिन्द्रादिसर्गो बाध्योऽपि नोक्तः फलाभावात् । इह त्वविदुषस्तकार्यवर्णाधिभिमनिनः कर्माधिकृतिरित्येतस्यायस्य प्रदर्शनाय तदाविद्यत्त्वविषयस्य स व्युत्पद्यत इत्यर्थः । अग्निसर्गाऽपि तर्हि तद्ब्रह्मैव बाध्यो विशेषाभावादित्याशङ्क्याऽह—अग्रेस्तत्त्विति । प्रजापतेः सृष्टिपूर्वतयैव देवनि-सृष्टिस्तत्रोक्ता हन्तेन्द्रादिसर्गाऽपि तत्रैव बाध्योऽप्यथा तत्सृष्टिर्तित्याशङ्क्याऽह—अयञ्चेति । तर्हि तत्रोक्तस्य कस्मादत्रोक्तिः पुनश्चेतिरित्याशङ्क्यैतस्यैवार्थस्येत्यत्रोक्तं स्मारयति—इह त्विति ।

- २५ सङ्गतिमुक्त्वा वाक्यमादाय व्याचष्टे—ब्रह्मेति । अग्रे क्षत्रादिसर्गात्पूर्वमिति यावत् । वैशब्दस्यावधारणार्थं त्वदन्वाक्यार्थाकिं पूर्वकमेकमित्यस्यार्थमाह—इदमिति । द्वितीयमेवकारं व्याचष्टे—नाऽऽसीदिति । कथं तर्हि तस्य कर्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्धिरित्याशङ्क्य समनन्तरवाक्यं व्याचष्टे—तत इति । तदेवसृष्टमाकाङ्क्षाद्वारा स्पष्टयति—किं पुनरिति । एका चैल्लजजातिः सृष्टा कथं तर्हि यान्येतानीति बहूकिरित्याशङ्क्याऽह—तद्व्यक्तिभेदेनेति । क्षत्रजातेरेकत्वात्क्षत्रं क्षत्राणीति बहुवचनमित्याशङ्क्य 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्' (पा० सू० ३० १।२।१८) इति स्मृतिमाश्रित्याऽह—जातीति । बहूकेर्गत्यन्तरमाह—अस्मत्तीति । तासां बहुत्वाज्जातेस्व तदेवादात्रापि भेदमुपचर्यं बहूकिरित्यर्थः । क्षत्राणीति बहुवचनमिति सम्बन्धः ।

तेषां विशेषतो ब्रह्मं क्षत्रस्योत्तमत्वं ख्यापयितुमिति मन्वानः सन्नाह—कानि पुनरित्यादिना । ननु किमिति देवेषु क्षत्रसृष्टिरुच्यते ब्राह्मणस्य कर्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्धयर्थं मनुष्येष्वेव तत्सृष्टिसदृशेत्येवाशङ्क्याह—तदन्विति । तयाऽपि विवक्षिता सृष्टिर्भूततो वक्तव्येत्याशङ्क्योपोढातोऽयमित्याह—तदर्थ इति ।

- ३५ १. जात्याख्याया—क्षत्रादिपदानां जातिवाचित्वात् एकवचनस्यैव सर्वत्र प्राप्ती अनेन सूत्रेण बहुवचनं विकल्पेन विदधाति—जातिवाचित्वे एकरिम्न जातिरूपेऽप्येव सत्यपि बहुवचनं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । स्वाश्रयजातिमत्त्व-सम्बन्धेन व्यक्तिपु एकत्वावयव. संभवतीति भावः । भेदोपचारेण जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यात् व्यक्तित्वबहुत्वस्य जातावुपचारेण बहुवचनं साधु इत्यर्थः ।

स नैव व्यभवत्स विश्वमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश
आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥१२॥

यस्माद्ब्रह्मणाऽतिशयेन सृष्टं क्षत्रं तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति ब्राह्मणजातेरपि नियन्तु । तस्माद्ब्राह्मणः
कारणभूतोऽपि क्षत्रियस्य क्षत्रियमथस्तादृशवस्थितः सन्नपरि स्थितमुपास्ते । क्व ? राजसूये । क्षत्र एव तदात्मीयं
यज्ञः ख्यातिरूपं ब्रह्मेति दधाति स्थापयति । राजसूयाभिषिक्तेनाऽऽसन्ध्यां स्थितेन राज्ञाऽऽमन्त्रितो ब्रह्मवेति श्रुतिवक् ५
पुनस्तं प्रत्याह त्वं राजन्ब्रह्मासीति । तदेतदभिधीयते क्षत्र एव तद्वशो दधातीति । सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरेव
यद्ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकगुणं गच्छत्याप्नोति ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेवान्ततोऽन्ते
कर्मपरिसमाप्त्युपनिश्रयत्वाभ्यति स्वां योनिं पुरोहितं पुरो निषत्त इत्यर्थः । यस्तु पुनर्बलाभिमानात्स्वां योनिं
ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य ए एनं हिनस्ति हिसति न्यग्भावेन पश्यति स्वामात्मीयामेव स योनिमृच्छति त्वं
प्रसवं विच्छिन्नति विनाशयति । स एतत्कृत्वा पापीयान्पापतरो भवति । पूर्वमपि क्षत्रियः पाप एव क्रूरत्वा- १०
वात्मप्रसवहिसया सुतराम् । यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्ततरं हिसित्वा परिभूय पापतरो भवति तद्वत् ॥११॥

क्षत्रे सृष्टेऽपि स नैव व्यभवत्कर्मणे ब्रह्म तथा न व्यभवद्वित्तोपार्जयितुरभावात् । स विश्वमसृजत कर्म-
साधनवित्तोपार्जनाय । कः पुनरसौ विद् । यान्येतानि देवजातानि स्वार्थं निष्ठा, य एते देवजातिमेवा इत्यर्थः ।
गणशो गणं गणमाख्यायन्ते कथ्यन्ते । गणप्राया हि विश्वः । प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्था नैकैकज्ञः ।
वसवोऽष्टरुद्रयो गणस्तथैकादश रुद्रौ द्वादशाऽऽदित्यौ विश्वेदेवौऽष्टयोदश विश्वाया अपत्यानि सर्वे वा देवा मरुतः १५
सप्त सप्त गणाः ॥१२॥

तस्मादित्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति । क्षत्रस्य नियन्तृत्ववदुत्कर्षं हेत्वन्तरमाह—तस्मादिति । ब्रह्मेति
प्रसिद्धं ब्राह्मण्यवस्थमिति यावत् । उक्तमेव प्रपञ्चयति—राजसूयेति । आसन्ध्यां मन्त्रिकायाम् । क्षत्रे स्वकीयं यद्यः
समर्पयतो ब्राह्मणस्य निकर्षमाशङ्क्याऽह—सैषेति । तयोर्ब्राह्मणत्वस्य तुल्यत्वात्कृतोऽवान्तरभेदः क्षत्रमपि
क्रतुकाले ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । क्षत्रस्य ब्रह्माभिभवे दोषश्रवणाच्च तस्य तदपे- २०
क्षया तद्गुणत्वमित्याह—यस्त्विति । प्रमादादपीति वक्तुमुद्यम् । य ए एनं हिनस्तीति प्रतीकग्रहणं यस्तु पुनरित्यादि
व्याख्यानमिति भेदः । ईयन्तुनस्तरथस्य प्रयोगे हेतुमाह—पूर्वमपीति । ब्राह्मणाभिभवे पापीयस्त्वमित्येतदुदाहरणेन
बुद्धावारोपयति—यथेति ॥११॥

कर्तुर्ब्राह्मणस्य नियन्तृश्च क्षत्रियस्य सूष्ट्वात्किमुत्तरेणेत्याशङ्क्याऽह—क्षत्र इति । तद्व्याचष्टे—कर्मण
इति । ब्रह्म ब्राह्मणोऽऽस्मीत्यभिमानो पुरुषः । तथा क्षत्रसर्गात्पूर्वमिवेति यावत् । कथं तर्हि लौकिकसामर्थ्य- २५
मप्यादनद्वारा कर्मानुष्ठानमत आह—स विश्वमिति । देवजातानित्यत्र तकारो निष्ठा । गण गणं कृत्वा किमि-
त्याख्यानं विश्वमित्याशङ्क्याऽह—गणेति । विश्वा समुदायप्रधानस्त्वमद्यापि प्रत्यक्षमित्याह—प्रायेणेति ॥१२॥

१. अष्टौ वसवः—चरो ध्रुवश्च सोमश्चाहृक्षैवानिलोऽजलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

२. रुद्रा एकादश—हृक्ष बहुरूपश्च व्यम्बकश्च सुरेश्वरः ।

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकश्चापराजितः ॥

३. आदित्यास्तु—धाता मित्रोऽयमा शक्रो वरुणस्त्वंश्च एव च ।

भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥

एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ।

४. विश्वेदेवास्तु—इष्टिश्चादे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दोमुखे वसुः ।

नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च घुरिलोचनौ ॥

पुरुषो माद्रवसौ पार्वणे समुदाहृतौ ।

५. मरुतः सप्त सप्तगणा. अनिदिष्टविशेषनामान् ।

स नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यद्विदं किञ्च ॥१३॥

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तवेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्म-
स्तस्माद्वर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान्वलीया समाशंसते धर्मेण
यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं
वदतीति धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीत्येतद्वचोवैतदुभयं भवति ॥१४॥

स परिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत शूद्र एव शौद्रः स्वार्थेऽपि वृद्धिः । कः पुन-
रसौ शूद्रो वर्णो यः सृष्टः पूषणं पुष्यतीति पूषा । कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तत्सिद्धिंशति-इयं पृथिवी पूषा ।
स्वयमेव निर्वचनमाह—इयं हीदं सर्वं पुष्यति यद्विदं किञ्च ॥१३॥

स चतुरः सृष्ट्वाऽपि वर्णान्नैव व्यभवत्पुत्रत्वात्क्षत्रस्यानियताश्चक्षुष्या तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत किं तद्धर्मं
१० तवेतच्छ्रेयोरूपं सृष्टं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तु । उग्रावप्युग्रम् । यद्धर्मो यो धर्मस्तस्मात्क्षत्रस्यापि
नियन्तु । उग्रावप्युग्रम् । यद्धर्मो यो धर्मस्तस्मात्क्षत्रस्यापि नियन्तुत्वाद्वर्मात्परं नास्ति । तेन हि नियम्यते
सर्वे । तत्कथमिति । उच्यते—अथो अप्यबलीयान्बलितरो बलीयोऽसमात्मनो बलवत्तरमप्याशंसते कामयते केतुं
धर्मेण बलेन । यथा लोके राज्ञा सर्वबलवत्तमेनापि कुटुम्बिक एवं तस्मात्सिद्धं धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात्सर्वनि-
यन्तृत्वम् । यो वै स धर्मो व्यवहारलक्षणो लौकिकैर्मर्यादाह्वयमाणः सत्यं वै तत्सत्यमिति यथाशास्त्रार्थतः स
१५ एवानुग्रीयमानो धर्मनामा भवति । शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति । यस्मादेवं तस्मात्सत्यं यथाशास्त्रं
वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समीपस्या उभयविवेकज्ञा धर्मं वदतीति प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदतीति तथा
विपर्ययेण धर्मं वा लौकिकं व्यवहारं वदन्तमाहुः सत्यं वदति शास्त्रावन्तरेण वदतीति । एतच्चतुस्कुमुभं ज्ञाय-
मानमनुग्रीयमानं चैतद्धर्म एव भवति । तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानितराश्च सवन्निव नियमयति ।

कर्तृपालयितृधनार्थयितृणां सृष्टत्वात्कृतं वर्णान्तरसृष्ट्वेत्याश्चक्षुष्याऽह—स परिचारकेति । शौद्रं वर्णम-
२० सृजतेत्यर्थोकारो वृद्धिः । पुष्यतीति पुषेत्युक्त्वात्प्रश्नस्यानवकाशत्वमाशङ्क्याऽह—विशेषत इति । पूषण्डस्यार्थान्तरे
प्रसिद्धत्वात्कथं पृथिव्यां वृत्तिरित्याश्चक्षुष्याऽह—स्वयमेवेति ॥१३॥

ननु चातुर्वर्ण्ये सृष्टे तावतैव कर्मानुष्ठानसिद्धेरलं धर्मसृष्ट्वेत्यत आह—स चतुर इति । अनियताश्चक्षुष्या
नियामकाभावे तस्यानियतत्वसम्भावयति यावत् । तच्छब्दः ऋतून्ब्रह्माविषयः । कुतो धर्मस्य सर्वनियन्तृत्वं क्षत्रस्यैव
तत्प्रसिद्धेरित्याह—तत्कथमिति । अनुभवमनुसृत्य परिहरति—उच्यत इत्यादिना । तदेवोदाहरति—यथेति ।
२५ राज्ञा स्पर्धमान इति शेषः । धर्मस्योक्तृत्वेन नियन्तृत्वे सत्यादभिन्नत्वं हेत्वन्तरमाह—यो वा इति । कथं धर्मस्य
सत्यत्वं स हि पुरुषधर्मो वचनधर्मः सत्यत्वमित्यवान्तरमेवादित्याश्चक्षुष्याऽह—स एवेति । यथोक्ते विवेके लोक-
प्रसिद्धिं प्रमाणयति—यस्मादिति । उभयशब्दो धर्मसत्यविषययोः धर्मं वदतीत्येतदेव विभजते—असिद्धमिति । यथा
शास्त्रानुसारेण वदन्तं धर्मं वदतीति वदन्ति तथा पूर्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्मं वदन्तं सत्यं वदतीत्याहुर्इति योजना ।
धर्ममेव व्याचष्टे—लौकिकमिति । सत्यं वदतीत्येतदेव स्पृष्टयति—शास्त्रादिति । कार्यकारणभावेनानयोरैक्य-
३० भुषसहरति—एतदिति । शास्त्रार्थसंशये शिष्टव्यवहाराभिन्नयो यथा यैववराहादिवशब्देषु धर्मसंशये तु शास्त्रार्थवशा-
द्विपर्ययो यथा नैत्यवन्दनादिव्युदासिनाग्नहोत्रादौ । अतो हेतुहेतुमद्भावादुभयोरैक्यमिति भावः । धर्मस्य सत्यादभेदे
फलितमाह—तस्मादिति । तस्य सर्वनियन्तृत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह—तस्मात्स इति । तर्हि यथोक्तधर्मवशादेव

१. यववराहादिवशब्देष्विति—पू० मी० १-३-४, यवमयश्चर वराही उपानहौ वैतसे कटे प्राजापत्यान् सन्निभोति ।
तत्र केचित् दीर्घगूकेषु यवशब्दं प्रयुज्यते । केचित् प्रियङ्गुषु । वराहशब्दं शूकरे केचित्, कृष्णगजानो के ।
३५ वेतसशब्दस्य वज्रल्ले केचित्, अन्ये जम्बवां तत्र प्रयोगमेवात्—विकल्प इति प्राप्ते—यः शास्त्रस्याना सम्मतः
स शास्त्रार्थः, शास्त्रस्याः शिष्टाः । यतस्तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः । तस्मात् दीर्घगूकेषु दर्शनात् यथाः दीर्घगूकाः
वराहः शूकरः वराहं गावोऽनुवावन्ति इति अणुजो वेतस इति प्रयोगात् वज्रल्ल एव वेतसः इति सिद्धान्तः ।

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद्वद्भूतस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेषु
क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे
मनुष्येष्वेताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवेत् । अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं
लोकमवदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो दाननूक्तोऽन्यद्वा
कर्माकृतं यद्विद् वा अप्यनेर्वबिन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यान्ततः
क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न
हास्य कर्म क्षीयते । अस्माद्धचेवात्मनो यद्धात्कामयते तत्तत्सृजते ॥१५॥

तस्मात् क्षत्रस्यापि क्षत्रमस्तदभिमानोऽविद्वास्तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविद्वद्भूतविशेषमभिमन्यते । तानि च
विसर्गते एव कर्माधिकारनिमित्तानि ॥१४॥

तदेतच्छानुवर्ण्यं सृष्टं ब्रह्म क्षत्रं विद्वद्भूत इत्युत्तरार्थं उपसंहारः । यत्तत्त्वष्टु ब्रह्म तदग्निनैव नाम्येन १०
रूपेण देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवद्ब्राह्मणो ब्राह्मणस्वरूपेण मनुष्येषु ब्रह्माभवदितरेषु वर्णेषु विकारान्तरं प्राप्य
क्षत्रियेण क्षत्रियोऽभवद्विन्द्राविदेवताधिष्ठितो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रः । यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नमन्यौ
ब्राह्मण एव चाविहृतं त्वष्टु ब्रह्म तस्मादग्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्मफलमिच्छत्यग्निसम्बद्धं कर्म कृत्वा-
त्यर्थः । तदर्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकारणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितम् । तस्मात्तस्मिन्नन्यौ कर्म कृत्वा तत्फलं
प्राप्यन्त इत्येतदुपपन्नम् । ब्राह्मणे मनुष्येषु मनुष्याणां पुनर्मध्ये कर्मफलेच्छायां नाम्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षा किं १५
तर्हि वासितात्रस्वरूपप्रतिरूपमेवैव पुरुषार्थसिद्धिः । यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धिस्तत्रैवाग्न्यादिसम्बद्धक्रियापेक्षा ।
स्मृतेश्च—

“अप्येनैव तु संसिद्धचेद्ब्राह्मणो नात्र संग्रहः । कुर्याद्वन्य वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥”

इति । पारिव्राज्यदर्शनाच्च । तस्माद्ब्राह्मणत्व एव मनुष्येषु लोकं कर्मफलमिच्छन्ति । यस्मादेताभ्यां हि

कर्मानुष्ठानसिद्धेर्वर्णभिमानस्याकिञ्चित्करत्वं मित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति । धार्मिकत्वाद्यभिमानो ब्राह्मण्यद्यभिमानं २०
पुरोधायानुष्ठानप्रकथितदभिमनोऽपि तथैवाभिमनान्तरं पुरस्कृत्यानुष्ठानपयेदित्याशङ्क्याऽऽह—तानि चेति । न खल्वविविधेषु
धार्मिक्य ब्राह्मण्यादिषु निमित्तेषु सत्सु कर्मप्रवृत्तौ निमित्तान्तरमपेक्ष्यते प्रमाणभावादित्यर्थः ॥१४॥

पुनरुक्तवैयर्थ्याभावाद्भोक्तुम्—उत्तरार्थं इति । पूर्वत्र देवेषु दक्षितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषूत्तरग्रन्थेन
योजनार्थं इति यावत् । सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवान्तरविभागमभिधातुमारभते—यस्तदिति । नाम्येन देवान्तररूपेण
क्षेत्रादिविकारमन्तरेणेति यावत् । विकारान्तरमग्निराह्मणलक्षणम् । क्षत्रियेणेत्यत्र विवक्षितमर्थमाह—इन्द्रादि-
देवताधिष्ठित इति । वैश्येनेति वस्त्राद्यधिष्ठितत्वमुच्यते । शूद्रेणेति पूषाधिष्ठितत्वम् । अग्न्यादिभावमापन्नस्य
क्षेत्रादिभावो न तु क्षेत्रादिभावमापन्नस्याग्न्यादिभाव इत्येतावन्मात्रेण ब्रह्मणोविकृतत्वाविकृतत्वमग्निराह्मण-
स्तुल्यत्वमुक्तमित्यभिप्रेत्य तस्मादित्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति । यथोक्तप्रार्थनाया न्याय्यत्वं साधयति—तदर्थमेवेति ।
कर्मफलदानार्थमिति यावत् ।

मनुष्याणां मध्ये कमपि मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायामधिकरणसम्प्रदानभावेनावस्थितान्निन्द्रादिनि- ३०
मितक्रियापेक्षा नास्ति किन्तु ब्राह्मणजातिप्राप्तिमात्रेण तत्सम्बद्धं जप्यादिकर्मव्यवस्थाधीति । तन्मात्रेण पुरुषार्थः
सिध्यतीति प्रतीकग्रहणपूर्वकमाह—मनुष्याणामिति । कुत्र तर्हि यथोक्तक्रियापेक्षेति तत्राऽऽह—यत्र त्विति । देवानां
मध्येऽग्निसम्बद्धमेव कर्म कृत्वा पुरुषार्थलाभो मनुष्याणां मध्ये तु ब्राह्मण्यप्रयुक्तजप्यादिमात्रेण तत्प्राप्तिरित्यत्र प्रमाण-
माह—स्मृतेश्चेति । जप्यग्रहणं जातिमात्रप्रयुक्तमपि लक्षणार्थम् । अन्यदग्निसम्बद्धं कर्म । कोऽत्र ब्राह्मणो नाम
तत्राऽऽह—मैत्र इति । सर्वेषु भूतेष्वमयप्रदो विगिष्टजातिमानिति यावत् । ननु यथोक्तस्मृतेर्ब्राह्मण्यप्रतिरूपमग्न्यादियु- ३५
दयलानेऽपि कुतस्ततो निःश्रेयससिद्धिस्तत्राऽऽह—पारिव्राज्येति । ‘ब्राह्मणा व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यञ्चरन्तीति ब्राह्मणस्य

ब्राह्मणानि रूपान्यां कर्मकत्रयिकरणरूपान्यां यत्सृष्टं ब्रह्म साक्षाद्भवत् ।

अग्नौ हुत्वा ब्राह्मणे दत्त्वा ब्रह्मप्राप्तिरिति मतनिरासः

अत्र तु परमात्मलोकमग्नौ ब्राह्मणे चेच्छन्तीति केचित् । तदसत् । अविद्याधिकारे कर्माधिकारार्थं वर्णविभागास्य प्रत्युत्तदात्परेण च विशेषणात् । यदि ह्यत्र लोकशब्देन पर एवाऽऽसीद्येत परेण विशेषणमनर्थकं
५ स्यात्स्वं लोकमवृष्ट्वेति । स्वलोकमर्थविरक्तशब्दमन्यवीनतया प्रार्थमानः प्रकृतो लोकस्ततः स्वमिति युक्तं विशेषणं प्रकृतापरलोकनिवृत्त्यर्थत्वात् । स्वत्वेन चाव्यभिचारात्परमात्मलोकस्य । अविद्याकृतानाञ्च स्वत्वव्यभिचारात् । अवीति च कर्मकृतानां व्यभिचारं क्षीयत एवेति ।

आत्मलोको न कर्मप्राप्यः

ब्रह्मणा सुष्टा वर्णाः कर्मयिम् । तच्च कर्म अर्थाख्यं सवनिव कर्तव्यतया नियन्तु पुरुषार्थसाधनं च ।
१० तस्मात्तेनैव चेत्येकमणा स्वं लोकः परमात्माख्योऽविदितोऽपि प्राप्यते किं तस्यैव पदनीयत्वेन क्रियत इत्यत आह—
अथेति पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः । यः कश्चिद् वा अस्मात्सासारिकात्पिण्डग्रहणलक्षणादविद्याकामकर्महेतुकादम्यवीनकर्मा-
भिमानितया वा ब्राह्मणजातिमात्रकर्माभिमानितया दाऽऽगन्तुकादस्वरूपभूताल्लोकात्स्वं लोकमात्माख्यमात्मत्वे-
नाव्यभिचारित्वाद्बृष्ट्वाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रैति श्रियते । स यद्यपि स्वं लोकोऽविदितोऽविद्याया व्यवहितोऽस्य
इवाज्ञात एव संज्ञुष्यापूरण इव लौकिक आत्मानं न भुनक्ति न पालयति लोकमोहमयाविदोबाधयेत् । यथा च लोके
१५ वेदोऽननुक्तोऽनघीतः कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्त्यन्यद्वा लौकिकं कृष्यादि कर्माकृतं स्वात्मनाऽनभिव्यञ्जितमासीत्-
फलप्रदानेन न भुनक्त्येवमात्मा स्वं लोकः स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यञ्जितोऽविद्यादिग्रहणेन न भुनक्त्येव ।

पारिव्राज्यं श्रूयते । तच्च 'संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थान'मिति ब्रह्मलोकसाधनं मन्यते । अतश्च ब्राह्मणजातिनिमित्तं लोक-
मिच्छन्तीति युक्तिरित्यर्थः । ब्राह्मणे मनुष्येऽप्यित्यस्यार्थमुपसहरति—तस्मादिति । हेतुवाक्यमादाय व्याचष्टे—यस्मादिति ।
हिंसाद्वार्यो यस्यादित्युक्तः यत्सृष्टं ब्रह्म तदेतान्यां यस्मात्साक्षाद्भवत्तस्मादनावेवेत्यादि युक्तिमित्योजना ।

२० अग्नौ हुत्वा ब्राह्मणे च दत्त्वा परमात्मलक्षणं लोकमाप्नुमिच्छन्तीति भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामनुवदति—अत्रेति ।
सप्तमी तस्यादित्यादिवाक्यविषया । प्रकमालोचनायां कर्मफलमिह लोकशब्दार्थो न परमात्मा प्रक्रमभङ्गप्रसङ्गादिति
दूषयति—तदसदिति । कर्माधिकारार्थं कर्मसु प्रवृत्तिसिद्धयर्थमिति यावत् । वाक्यशेषगतविशेषणवशादपि कर्मफलस्यैवात्र
लोकशब्दवाच्यत्वमित्याह—परेण चेति । तदेव प्रपञ्चयति—यदि होति । परपक्षे स्वमिति विशेषण व्यावर्त्याभावात्
घटते चेत्तत्पक्षेऽपि कथं तदुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—स्वलोकैति । परशब्दोऽनात्मविषयः । ननु प्रकृते वाक्ये लोकशब्देन
२५ परमात्मा नोच्यते चेदुत्तरवाक्येऽपि तेन नासावुच्येत विशेषाभावादित्याशङ्क्य विशेषणसामर्थ्येनैवमित्याह—स्वत्वेन
चेति । कर्मफलविषयत्वेनापि विशेषणस्य नेतु शक्यत्वाच्च विशेषसिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—अविद्येति । तेषां स्वरूप-
विचारे वाक्यशेषं प्रमाणयति—अवीति चेति ।

उत्तरवाक्यव्यावर्त्यं पूर्वपक्षमाह—ब्रह्मणेति । तत्पुनरचेतनमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याऽह—तच्चेति । सर्वैरेव
वर्णं स्वस्य कर्तव्यतया तात्प्रति नियन्तु भूत्वेति योजना । तस्य पुमर्थोपायत्वप्रसिद्धिमादाय फलितमाह—तस्मादिति ।
३० अविदितोऽपीति च्छेदः । देवतागुणकर्म मुक्तिहेतुरिति पक्ष प्रतिषेधोत्तर वाक्यमुत्थापयति—अत आह्वेति । ज्ञानादेव
मुक्तिर्न कर्मेत्यागमप्रसिद्धमिति निपातयोरर्थः । तत्र निमित्तमुपादानञ्चेति द्वय सङ्क्षिपति—अविद्येति । निमित्तं
निवृणोति—अम्यधीनेति । आत्माख्यस्य लोकस्य सत्त्वे हेतुमाह—आत्मत्वेनेति । अहं ब्रह्मास्मीत्यवृष्ट्वेति सम्बन्धः ।
यः परमात्मानमविदित्वैव श्रियते तमेन परमात्मा न पालयतीति योजना । परमात्मनः स्वरूपत्वादविदितस्यापि
पालयितृत्वं स्यादित्यागङ्क्याऽह—स यद्यपीति । लोकशब्दादुपरिष्ठातयाऽपीति द्रष्टव्यम् । अविदित इत्यस्य व्याख्या-
३५ नमविद्येत्यादि । परमात्माख्यो लोको न ज्ञातो भुनक्त्येव कर्मफलभूत लोक वैवर्त्यदृष्टान्ततया दर्शयति—अस्य
इवेति । अज्ञातस्य पालयितृत्वं साधर्म्यदृष्टान्तमाह—सह्येति । यथा लौकिको दशमो दशमोऽस्मीत्यज्ञातो न

१. सत्यापूरण इति—यद्यपि स्वात्मानं विहाय गणनात् नवैव प्राप्ताः स्व दशम सत्यापूरक एव तथापि स्वस्य
सत्यापूरकत्वेन ज्ञानाभावे स्वात्मा न पालयति दशमो नष्ट इति भ्रमं न निवर्तयति ।

ननु किं स्वलोकदर्शननिमित्तपरिपालनेन कर्मणः फलप्राप्तिप्रोव्यादिष्टफलनिमित्तस्य च कर्मणो बाहुल्या-
त्तन्निमित्तं पालनमक्षयं भविष्यति । तत्र । कृतस्य क्षयवत्त्वादित्येतदाह—यदिह वै संसारोऽद्भुतवत्क्षिप्तमहा-
त्माऽप्यनेवंविस्त्वं लोकं यथोक्तेन विधिनाऽविद्वान्महद्ब्रह्मभ्रमेणादि पुण्यं कर्मैष्टफलमेव नैरन्तर्येण करोत्यनेनै-
वाऽऽनन्त्यं मम भविष्यतीति । तत्कर्म हास्याविद्यावतोऽविद्याजनितकामहेतुत्वात्स्वप्नदर्शनविभ्रमोद्भूतविभूति-
वदन्ततोऽन्ते फलोपभोगस्य क्षीयत एव । तत्कारणयोरविद्याकामयोश्चलत्वात्कृतक्षयप्रोव्योपपत्तिस्तस्मात् पुण्यकर्म-
फलपालनानन्यासाऽस्त्येव ।

अत आत्मानमेव स्वं लोकमात्मानमिति स्वं लोकमित्यस्मिन्नर्थे स्वं लोकमिति प्रकृतत्वाविह च स्वशब्द-
स्याप्रयोगादुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते तस्य किमित्युच्यते—न हास्य कर्म क्षीयते । कर्माभावा-
देवेति नित्यानुवादः । यथाऽविदुषः कर्मक्षयलक्षणं संसारदुःखं सन्ततमेव न तथा तदस्य विद्यत इत्यर्थः । “मिथिलायां
प्रदोप्रायां न मे दह्यति किञ्चने”ति यद्वत् ।

१०

स्वात्मोपासकस्य विद्यावशात् कर्म न क्षीयत इति व्याख्या

स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषो विद्यासंयोगात्कर्मैव न क्षीयत इत्यपरे वर्णयन्ति । लोकशब्दार्थेऽयं कर्म-
समवायिनं द्विधा परिकल्पयन्ति किल, एको व्याकृतावस्थः कर्माधियो लोको हिरण्यगर्भाख्यस्तं क ईसमवायिनं
लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं य उपास्ते तस्य किल परिच्छिन्नकर्मात्मदशिनः कर्म क्षीयते । तमेव कर्मसमवायिनं
लोकमव्याकृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यस्तूपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्मार्तमर्वादात्वात्तस्य कर्म न क्षीयत इति ।

१५

क्षोकादिनिवर्तनेनाऽऽत्मानं भुनक्ति तथा परमात्माऽपीत्यर्थः । तत्रैव श्रुत्युक्तं दृष्टान्तद्वयं व्याचष्टे—यथा जेत्यादिना ।
अविद्यादीत्यादिशब्देन तदुक्तं सर्वं सगृह्यते ।

यदिहेत्यादिवाक्यापोह्य चोद्यमुत्पापयति—नन्विति । नन्विष्टफलनिमित्तस्यापि कर्मणः फलप्राप्तिप्रोव्यात्कर्म-
कर्मणा मोक्षः सेत्स्यति तत्राऽह—इष्टेति । बाहुल्यमश्वमेधादिकर्मणो महत्तरवं तद्धि दुरितमभिभूय मोक्षमेव सम्पाद-
यिष्यतीत्यर्थः । यत्कृतं तदनिर्णयमिति व्यापमाश्रित्य परिहरति—तन्मैत्यादिना । सप्तम्यर्थः संसारः द्वेतिनिपातार्थं २०
सूचयति—अद्भुतवदिति । अनेवविस्त्वं व्याकरोति—स्वं लोकमिति । ययोको विधिरन्वयव्यतिरेकादिः पुण्यकर्मच्छिन्नेषु
दुरितप्रसर्गा निवारयति—नैरन्तर्येणेति । तथा पुण्यं संचिन्वतोऽभिप्रायमाह—अनेनेति । प्रकान्तयच्छब्दापेक्षितं कथ-
यति—तत्कर्मैति । प्रागुक्त्यायद्यतोऽति हेति निपातः । कारणरूपेण कार्यस्य ध्रुवत्वमाशङ्क्याऽह—तत्कारणयोरिति ।

मुक्रेनित्यत्वदोषसमाविस्तर्हि केन प्रकारेण स्यादित्याशङ्क्याऽह—अत इति । आत्मशब्दार्थमाह—स्वं
लोकमिति । तदेव स्फुटयति—आत्मानमिति । आत्मशब्दस्य प्रकृतस्वलोकविषयत्वे हेत्वन्तरमाह—इह चेति । २५
प्रयोगे तु पुनरुक्तिभयादन्तरविषयत्वमपि स्यादित्यर्थः । विद्याफलमाकाङ्क्षाद्वारा निक्षिपति—त य इति ।
कर्मफलस्य क्षयित्वमुक्त्वा कर्मणोऽन्यत्वं वदतो व्याहृतिमाशङ्क्याऽह—कर्मैति । वाक्यस्य विवक्षितमर्थं वैदम्य-
दृष्टान्तेन व्याचष्टे—यथेति । अविदुष इति च्छेदः । कर्मक्षयेऽपि वा विदुषो दुःखाभावे दृष्टान्तमाह—मिथिलायामिति ।

आत्मानमित्यादि केवलज्ञानान्मुक्तिरित्येव परतया व्याख्यात सम्प्रति तत्र भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामुत्पापयति—
स्वात्मेति । आत्मलोकोपासकस्य कर्माभावे कथं तदक्षयवाच्योमुक्तिरित्याशङ्क्य कर्माभावस्यासिद्धिमभिसन्धाय ३०
कर्मसाध्यं लोकं व्याकृताव्याकृतरूपेण भिनत्ति—लोकशब्दार्थश्चेति । औत्प्रेक्षिकी कल्पना न तु श्रंतीति वक्तुं
किलेत्युक्तम् । तत्राऽह लोकशब्दार्थमनूय तदुपासकस्य दोषमाह—एक इति । परिच्छिन्नः कर्मात्मा तत्साध्यो
व्याकृतावस्थो लोकस्तस्मिन्नहद्ब्रह्मोपासकस्येति यावत् । किलशब्दस्तु पूर्ववत् । द्वितीयं लोकगन्धार्थमनूय तदुपासकस्य
लाभ दर्शयति—तमेवेति । यथा कुण्डलादेरन्तर्बहिरन्वेषणे सुवर्णातिरिक्तरूपानुपलम्भात्तद्रूपेणास्य नित्यत्वं तथा
कर्मसाध्यं हिरण्यमणादिलोकं कार्यत्वादव्याकृतं कारणमेवेत्यङ्गीकृत्य यस्तस्मिन्नहद्ब्रह्मोपास्ये तस्यापरिच्छिन्नकर्म- ३५
साध्यलोकात्मोपासकत्वाद्ब्रह्मविरक्तं कर्मित्वं च घटते तस्य खल्वेत्येव कर्म तेन तस्य तत्र क्षीयते । यः पुनर्दृष्टावस्था-
मुपास्ते तस्याऽऽस्त्यैव कर्म भवतीति हि भर्तृप्रपञ्चैकमित्यर्थः ।

१. मिथिलाया प्रदीप्राया न मे किञ्चन दह्यते—अत्र मदीया मिथिला, सा न दह्यत इति नार्थः मम किञ्चिदपि
नास्ति तस्मात् न दह्यत इत्यर्थः ।

सिद्धान्तः

भवतीयं शोभना फलपाना न तु श्रोतो । स्वलोकशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात् । स्वं लोकमिति प्रस्तुत्य स्वशब्दप्रत्येयेन पुनस्तत्स्यैव प्रतिनिर्देशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र कर्मसमाधायिलोककल्पनाया अनवसर एव ।

- ५ परेण च केवलविद्याविषयेण विशेषणात् “किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः” इति । पुनर्कर्मापरविद्याकृतेभ्यो हि लोकेभ्यो विज्ञानप्रचयमात्मा नो लोक इति । “न हास्य केनचन कर्मणा लोको मीयते” “एषोऽस्य परमो लोकः” इति च । तैः सविशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्ता । इहापि स्वं लोकमिति विशेषणदर्शनात् ।

अल्पकालश्रवणतात्पर्यम्

- अस्मात्कामयत इत्युक्तमिति चेद्दिह स्वो लोकः परमात्मा तदुपासनात् एव भवतीति स्थिते यद्यत्का-
१० मयते तत्तदस्मादात्मनः सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेन्न । स्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वात् । स्वस्मादेव लोकात्तदवगमिष्टं सम्पद्यत इत्यर्थो नाभ्यस्तः प्रार्थनीयमाप्तकामत्वात् । “आत्मतः प्राण आत्मत आशा” इत्यादिश्रुत्यन्तरे यथा । सर्वात्मभावप्रदर्शनार्थं वा पूर्ववत् ।

- यदि हि पर एवाऽऽत्मा सम्पद्यते तदा युक्तोऽस्माद्व्येवाऽऽत्मन इत्यात्मशब्दप्रयोगः स्वस्मादेव प्रकृता-
दात्मनो लोकादित्येवमर्थः । अन्यथाऽव्याकृतावस्थात्कर्मणो लोकादिति सविशेषणमवश्यत्प्रकृतपरमात्मलोकव्या-
१५ दूतये व्याकृतावस्थाव्यावृत्तये च । न ह्यात्मिन्प्रकृते विशेषितेऽभुतान्तरालावस्था प्रतिपदं शक्यते ॥१५॥

- आत्मानमित्यादिसमुच्चयपरमिति प्राप्त पक्षं प्रत्याह—भवतीति । श्रौतत्वाभावे हेतुमाह—स्वलोकैति । स्वं लोकमदृष्ट्वेत्यत्र स्वलोकशब्देन परस्य प्रकृतस्याऽऽत्मानमेवेत्यत्र प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहारायमुक्तत्वात्तत्र लोक-
द्वैविध्यकल्पना युजेत्यर्थः । लोकशब्देनात्र परमात्मपरिग्रहे हेत्वन्तरमाह—स्वं लोकमिति । यथा लोकस्य
स्वशब्दार्थो विशेषणं तथाऽऽत्मानमित्यत्र स्वशब्दपर्यायात्मशब्दार्थस्तस्य विशेषणं दृश्यते न च कर्मफलस्य मुख्यमात्म-
२० त्वमतो लोकशब्दोऽत्र परमात्मैवेत्यर्थः । प्रकरणाद्विशेषणाच्च सिद्धमर्थं दर्शयति—तत्रेति ।

- परस्यैव लोकशब्दार्थत्वे हेत्वन्तरमाह—परेणेति । उक्तमेव प्रपञ्चयति—पुत्रेति । अथ परेषु वाक्येषु
परमात्मा लोकशब्दार्थः प्रकृते तु कर्मफलमिति व्यवस्थेति चेन्नैवमेकवाक्यत्वसम्भवे तद्भेदस्यान्याय्यात्वादित्याह—
तैरिति । एकवाक्यत्वसम्भावनामेव दर्शयति—इहापीति । यथोत्तरत्राऽऽत्मादिशब्देन लोको विशेषितस्तथाऽऽत्मान-
मित्यत्राप्यात्मशब्देन विशेष्यते । पूर्ववाक्ये च स्वं लोकमदृष्ट्वेति स्वशब्देनाऽऽत्मवाचिना तस्य विशेषणं दृश्यते ।
२५ तथा च पूर्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

- अकरणेन परस्य लोकशब्दार्थत्वमयुक्तं लिङ्गविरोधादिति चोदयति—अस्मादिति । तदेव विवृणोति—
इहेत्यादिना । अर्थवादस्य लिङ्गं न प्रकरणाद्वलवदिति मत्वा समाधत्ते—नेत्यादिना । स्तुतिमेव स्पष्टयति—स्वस्मा-
देवेति । लोकाज्ज्ञातादिति शेषः । यथा छान्दोग्ये स्तुत्यर्थमात्मनः स्रष्टृत्वमुच्यते तथाऽऽत्मात्मात्मलोकं स्तोदुमेतत्फल-
वचनमित्याह—आत्मत इति । भवतु वा मा भूदस्माद्व्येवेत्यादिरर्थवादस्तथापि तस्य सर्वात्मत्वप्रदर्शनात्तथाप्युक्तमत्र
३० लोकशब्देन परमात्मग्रहणमित्याह—सर्वास्मेति । तस्मात्तत्सर्वमभवदिति वाक्यं दृष्टान्तयति—पूर्ववदिति ।

- किञ्चाऽऽत्मशब्दस्य त्रिधापरिच्छेदगुण्यार्थवाचिताया यच्चाऽऽनोतीत्यादित्यायेन सिद्धत्वात्तस्मानाधिकरण-
लोकशब्दस्यापि तदर्थत्वात्परस्यैवात्र लोकत्वमित्याह—यदि हीति । किञ्च यदि लोकशब्देन परं हित्वाऽऽन्तरमुच्यते
तदा सविशेषणं वाक्यं स्यादन्यथा स्व लोकमिति प्रकृतपरमात्मलोकस्य त्वत्प्रयोजनत्वरूपलोकस्य च व्यावृत्त्य-
योगात् । न चात्र सविशेषणं वाक्यं दृष्टमतः स्वं लोकमिति प्रकृतः परमात्मैवान्नापि लोक इत्याह—अन्यथेति ।

- ३५ विशेषणं विनैवास्मादित्यत्र परापरभ्यामर्थान्तरं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—न हीति । स्वं लोकमिति प्रकृते
परमात्मन्यात्मानमेवेति विशेषिते चाव्याकृताख्या परापरभ्यामन्तरालावस्था न प्रतिपत्तुं शक्यते तस्याः श्रुतत्वा-
भावादित्यर्थः ॥१५॥

१. अर्थवादस्य लिङ्गं अर्थवादस्यैव स्तुतिपरत्वेन अन्यपरत्वात् न स्वार्थपरम् । अत एव ब्रह्मसूत्रभाष्ये शार-
भाष्ये च ननु लिङ्गमेतत् प्राप्तिरूपतामिति तत्र तत्र निर्दिष्टं पश्यामः ।

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपूणाति यत्प्रजाभिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽज्ञानं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेव हवन्विदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मोमांसितम् ॥१६॥

अथो अयं वा आत्मा । अत्राविद्वाज्जर्णश्रमाद्यभिमानो धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तम् । कानि पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्रो भवति । के वा ते देवादयो येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रपञ्चयति-अथो इत्यर्थं वाक्योपन्यासात् । अयं यः प्रकृतो गृही कर्माधिकृतोऽविद्वाच्छरीरेन्द्रियसङ्घातादिभिः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां सूतानां १० लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादिबहिः कर्मभिरुपकारित्वात् ।

कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन्केषां भूतविशेषाणां लोक इत्युच्यते-स गृही यज्जुहोति यद्यजते । यगो देवतामुद्दिश्य स्वत्वपरित्यागः । स एवाऽऽसेचनावधिको होमस्तेन होमयागलक्षणेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्परतन्त्रत्वेन प्रतिबद्ध इति लोकोऽथ यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहर्हस्तेन ऋषीणां लोकोऽथ यत्पितृभ्यो निपूणाति प्रयच्छति पिण्डोदकादि । यच्च प्रजाभिच्छते प्रजार्थमुद्यमङ्करोतीच्छा चोत्पत्युपलक्षणार्थां प्रजां चोत्पादयतीत्यर्थः । १५ तेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन पितृणां लोकः पितॄणां भोग्यत्वेन परतन्त्रो लोकः । अथ यन्मनुष्यान्वासयते भूम्युदकादिदानेन गृहे यच्च तेस्यो वसश्चोऽवसदन्यो वाऽर्थस्योऽज्ञानं ददाति तेन मनुष्याणाम् । अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति लम्पयति तेन पशूनाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि च पिपीलिकाभिः सह कणबलिभाण्डशालनाद्युपजीवन्ति तेन तेषां लोकः ।

यस्मादयमेतानि कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवादिभ्यस्तस्माद्वया ह वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मे देहा- २० यारिष्टिमिविनाशं स्वत्वभावाप्रच्युतिमिच्छेत्स्वत्वभावप्रच्युतिभयात्पोगणरक्षणार्थमितिः सर्वतः परिपालयेदेवं हवन् विदे सर्वभूतभोग्योऽहमनेन प्रकारेण मयाऽवश्यमृणवत्प्रतिकर्तव्यमित्येवमात्मानं परिकल्पितवते सर्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तान्यरिष्टिमिविनाशमिच्छन्ति स्वत्वाप्रच्युत्यै सर्वतः संरक्षन्ति कुटुम्बिन इव पशून् तस्मादेषां तन्न प्रियमि"त्युक्तम् । तद्वा एतत्तदेतद्यथोक्तानां कर्मणामृणवदवश्यकर्तव्यत्वं पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं कर्तव्यतया

काण्डिकान्तरमवतार्य वृत्तमनुष्ठाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं तात्पर्यमाह-अथो इत्यादिना । अत्रेत्यविद्यावस्था पूर्वप्रश्नो २५ वा गृह्यते । अपिपर्यायस्याथोशब्दस्यासङ्गतिमाशङ्क्य व्याकरोति-अथो इतीति । परस्यापि प्रकृतत्वात्ततो विनिर्दिष्ट-गृहीति । गृहित्वे हेतुर्विद्वानित्यादि । इतरपर्युदासार्थं कर्माधिकृत इत्युक्तम् । कथमुक्तस्याऽऽश्विनः सर्वभोग्यतेत्याशङ्क्याऽह-सर्वेषांमिति । तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति-कैः पुनरिति । यजतिजुहोत्योत्त्यागार्थत्वेनाविशोपात्तुनरुक्मिमाशङ्क्य यजतिचोदनाद्व्यदेवताक्रियासमुदाये कृतार्थत्वादिति व्याप्येनाऽह-याग इति । आसेचन प्रक्षेपः । उक्तञ्च-जुहोतिरासेचनावधिकः स्यादिति जै०सू० ४-२-२८ ।

यथोक्तो मादिर्बिन्वादीन्युपकुर्वतो गृहिणो विद्या प्रतिबन्धसम्भवात्तदुपकारित्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्याऽह-यस्मादिति । पूर्वधामशब्दानामभिप्रेतमर्थमनुष्ठानमन्तस्त्वान्यवतार्य तदर्थमाह-तस्मादिति । देवादीनां कर्माधिकारिणि कर्तृत्वादपिपरिपालनमेव परिरक्षणमिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तं स्मारयति-तस्मादिति । यथोक्तं कर्म कुर्वन्त्युप देवादीन्प्रत्युपकरोति तथाऽपि न तत्कर्तृत्वमावश्यक मानाभावादित्यागङ्क्याऽह-तद्वा इति । भूतयजो मनुष्ययज्ञः पितृयजो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेत्येव पञ्च महायज्ञाः । ननु श्रुतमपि विचारं विना नानुष्ठेयं न हि स्मररोदनादि ३५

१. पञ्चमहायज्ञप्रकरणमिति शतपथे (११-६) ।

२. यजतिचोदना-यजेत इत्यत्र यज्यर्थः द्रव्यदेवताक्रियाण्यभिषेते लोके समुदायप्रस्थापनरूपकार्यस्य यजति-शब्देन कृतत्वादित्यर्थः । आसेचानाधिको जुहोतिः दृष्टान्त इत्यर्थः । जै०सू० ४-२-२७

आत्मैवैदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेतावान्दे कामो नेच्छंश्च नातो भूयो विन्दे-
त्समादप्येतर्ह्यंकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ

भोर्भासितं विचारितं चावदानप्रकरणे ॥१६॥

- ५ आत्मैवैदमग्र आसीत् । ब्रह्म विद्वान्नेतस्मात्पञ्चभावात्कतव्यताबन्धनरूपात्प्रतिमुच्यते । केनायं कारितः कर्मबन्धनाधिकारोऽवज्ञ इव प्रवर्तते न पुनस्तद्विमोक्षणोपाये विद्याधिकार इति । ननुक्तं देवा रक्षन्तीति । बाढम् । कर्माधिकारस्वगोचराख्यानैव तेषु रक्षन्ति । अन्यथाऽङ्कताभ्यागमकृतनाशप्रसङ्गात् । न तु सामान्यं पुत्रव्याजं विशिष्टाधिकारानाख्यम् । तस्माद्भूवितव्यं तेन येन प्रेरितोऽवज्ञ एव बहिर्मुखो भवति स्वस्मात्ल्लोकात् । नन्व-
विद्या साऽविद्यावाग्निह बहिर्मुखीभूतः प्रवर्तते साऽपि नैव प्रवर्तिका । वस्तुस्वरूपावरणात्मिका हि सा । प्रवर्तक-
१० बीजत्वं तु प्रतिपद्यतेऽथत्वमिदं भर्ताविषयतनप्रवृत्तिहेतुः । एवं तद्व्युत्पत्तिं किं यत्प्रवृत्तिहेतुरिति । तद्विहासि-
धोयते एषणा कामः रुः, स्वाभाविकयामविद्यायां वर्तमाना बाढाः “पराचः कामाननुयन्ति” इति काठकश्रुति । स्मृतौ च—“काम एष क्रोध एषः” इत्यादि । मानवे च सर्वा प्रवृत्तिः कामहेतुकयेवेति । स एषोऽर्थः सविस्तरः प्रदर्श्यते इहाऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ।

- आत्मैवैदमग्र आसीत् । आत्मैव स्वीभावि कोऽविद्वान्कार्यकरणसङ्घातलक्षणे वर्ण्ये प्रादरसम्बन्धादा-
१५ त्मेत्यभिधीयते । तस्मादात्मनः पुण्यमूर्तं काम्यमानं जायाविभेदरूपं नाऽऽसीत् एवैक आसीन्मात्राद्येषणाबीजभूता-
विद्यावानेक एवाऽसीत् । स्वाभाविकया स्वात्मनि कर्माधिकारकक्रियाफलकताभ्यारोपलक्षणायाऽविद्यावासनया वासितः सोऽकामयत कामितवान् ।

श्रुतमित्येवानुधीयते तत्राऽह—भोर्भासितमिति । ‘तवेतदवदयते यजन्ते स यदग्नी जुहोती’त्याद्यवदानप्रकरणम् । ‘ऋणं ह वाव जायते जायमानो योऽसीत्’त्यादिनाऽर्थवादेनेति शेषः ॥१६॥

- २० वाक्यान्तरमादाय व्याख्यातुं पातनिकाङ्कुरोति—आत्मैवेत्यादिना । कर्मैव बन्धनं तत्राधिकारोऽनुष्ठानं तस्मिन्निति यावत् । विद्याधिकारस्तदुपाये श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तत्रैतथः । यथोकाधिकारिणो देवादिभी रक्षणं प्रकृति-
मार्गे नियमेन प्रवर्तकमिति शङ्कते—नन्विति । उक्तमङ्गीकरोति—बाढमिति । तर्हि प्रवर्तकान्तरं न वक्ष्ये तत्राऽह—कर्माधिकारेति । कर्मस्वधिकारेण स्वगोचरत्वं प्राप्तानेव देवादयोऽपि रक्षन्ति न सवश्विमसाधारण ब्रह्म-
चारिणमनोऽप्य कर्ममार्गे प्रवृत्तौ देवादिरक्षणस्याहेतुत्वाद्ब्रह्मचारिणो निर्वाति त्यक्त्वा प्रवृत्तिपक्षपाते कारणं वाच्य-
२५ मित्यर्थः । मनुष्यमात्रं कर्मण्येव बलात्प्रवर्तयन्ति तेषामचित्स्थित्यादित्यादिङ्काऽह—अन्यथेति । स्वगोचरा-
ख्यानैवेत्येवकारस्य व्यावर्त्यं कीर्तयति—न त्विति । विशिष्टाधिकारो गृहस्यागुप्येयकर्मसु गृहस्थत्वेन स्वामित्वं तेन देवगोचरतामप्राप्तमित्यर्थः । देवादिरक्षणस्याकारणत्वे फलितमाह—तस्मादिति । प्रत्यगविद्या यथोकाधिकारिणो
नियमेन प्रवृत्त्यनुरागे हेतुरिति शङ्कते—नन्विति । तदेव स्पृष्टयति—अविद्यावानिति । तस्या. स्वलक्षणे प्रवर्तकत्वं
द्वययति—साऽपीति । अविद्यायास्तर्हि प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेको कथमित्याशङ्क्य कारणकारणत्वेनेत्याह—प्रवर्तकेति ।
३० सत्यन्यास्मिन्कारणेऽकारणमेवाविद्या प्रवृत्तेरिति चेत्तत्राऽह—एवं तर्हीति । उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यं तस्मिन्निवर्तितं
प्रवर्तकं सङ्क्षिपति—तद्विहासिधीयत इति । तत्रार्थतः श्रुत्यन्तरं संवादयति—स्वाभाविक्यामिति । तन्नैव भगवतः सम्पत्ति-
माह—स्मृतौ चेति । ‘अथ केन प्रयुकोऽयम्’ इत्यादिप्रश्नस्तत्तत्तरम्—‘काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः’ इत्यादि ।

‘अकामत’ क्रिया कान्दिदृश्यते नेह कस्यचित् । यद्यपि कुपते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चैष्टित्सम् ॥

इति वाक्यमाश्रित्याऽह—मानवे चेति । दर्शितमिति गेप. । उक्तोऽर्थं तृतीयाध्यायशेषमपि प्रमाणयति—स एषोऽर्थः

- ३५ इति । एवं तात्पर्यंभूत्वा प्रतीकमादाय पदानि व्याकरोति—आत्मैवेत्यादिना । वर्णी द्विजत्वद्योतको ब्रह्मचारीति यावत् । कथं तर्हि हेत्वभावे तस्य कामित्वमपि स्यादित्याशङ्काऽह—जायादीति । सगन्ध व्याकुर्वन्नुत्तरवाक्यमादा-
दायवशिष्टं व्याचष्टे—स्वाभाविक्येति ।

१. स्वाभाविकः अनादिसंसारवासनावान् ।

कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्तोत्पकृत्स्न एव तावन्मन्यते
तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं
चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं देव्, श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य
कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः
पुरुषः पाङ्क्तमि^१ सर्वं यदिदं किंच तदिदं सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥१७॥ ५

इति प्रथमाध्याये ऋतुर्ध्वं ब्राह्मणम्

कथं ? जाया कर्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्तुः स्यात्तया विनाऽहमनधिकृत एव कर्मण्यतः कर्माधिकार-
सम्पत्त्ये भवेज्जाया । अथाहं प्रजायेय प्रजाख्येणाहमेवोत्पद्येय । अथ वित्तं मे स्यात्कर्मसाधनं गवाविलक्षणम-
याहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं कर्म कुर्वीय येनाहमनुणी भूत्वा देवादीनां लोकाभ्यानुयां तत्कर्म कुर्वीय । काम्यानि
च पुत्रवित्तस्वर्गादिसाधनान्येतावान् कै काम एतावद्विषयपरिच्छिन्न इत्यर्थः । एतावानेव हि कामयितव्यो विषयो १०
यदुत जायापुत्रवित्तकर्माणि साधनलक्षणेषणा । लोकाश्च त्रयो मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति फलभूताः
साधनैषणायाश्चास्याः । तदर्थं हि जायापुत्रवित्तकर्मलक्षणा साधनैषणा । तस्मात्सैकैषेणया या लोकैषणा सैकैव
सत्येषणा साधनापेक्षेति द्विधाऽतोऽवधारयिष्यत्युभे ह्येते एषणे एवेति ।

फलार्थत्वात्सर्वारम्भस्य लोकैषणाऽर्थप्राप्तौकैवेत्येतावान् कै एतावानेव काम इत्यवधियते । भोजनेऽभिहिते
तृप्तिर्न हि पृथगभिधेया । तदर्थत्वाद्भोजनस्य ते एते एषणे साव्यसाधनलक्षणे कामो येन प्रयुक्तोऽविद्वानवश एव १५
कोशकारवशात्मानं वेष्टयति कर्मसार्ग एवाऽऽप्तानं प्रणिदधद्वहिर्भुखीभूतो न स्वं लोकं प्रतिजानाति । तथा च तैत्ति-
रीयके—“अग्निमुद्यो हेव धूमतातः स्वं लोकं न प्रतिजानाति” इति ।

कथं पुनरेतावत्त्वमवधार्यते कामानामनन्तत्वात् । अनन्ता हि कामा इत्येतदाशङ्क्य हेतुमाह—यस्मात्से-
च्छश्च नैच्छस्यत्यतोऽस्मात्फलसाधनलक्षणाद्भूयोऽधिकतरं न विन्देन्न लभते । न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं वृष्टमवृष्टं

कामनाप्रकारं प्रकृतपूर्वकं प्रकटयति—कथमिति । कर्माधिकारहेतुत्वं तस्याः साधयति—तथेति । प्रजां प्रति २०
जायाया हेतुत्वद्योतकोऽयशब्दः । प्रजाया मानुषवित्तान्तर्भावमभ्युपेत्य द्वितीयोऽयशब्दः । तृतीयस्तु वित्तस्य कर्मानु-
ष्ठानहेतुत्वविवक्षयेति विभागः । कर्मानुष्ठानफलमाह—येनेति । तर्हि नित्यनैमित्तिककर्मणामेवानुष्ठानं नेत्याह—
काम्यानि चेति । क्रियापदमनुकृष्टं षशब्दः । कामशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वेतावानित्यादिवाक्यस्याभिप्रायमाह—
साधनलक्षणेति । अस्याः साधनैषणायाः फलभूता इति सम्बन्धः । द्वयोरेषणात्वमुक्त्वा लोकैषणा परिशिष्टि—तदर्थं
हीति । कथं तर्हि साधनैषणोक्तिरित्याशङ्क्याऽह—सैकेति । एतेत वाक्यशेषेऽयनुगुणी भवतीत्याह—अत इति । २५

साधनवत्फलमपि काममात्रं चेत्कथं तर्हि श्रुत्या साधनमात्रमभिधायैतावानवधियते तत्राह—फलार्थ-
त्वादिति । उक्ते साधने साध्यमार्थिकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—भोजन इति । साधनोक्तौ साध्यस्यार्थानुिकरेतावानिति
द्वयोरनुवादेऽपि कथमेषणार्थं कामशब्दस्तत्र प्रयुज्यते, न हि तौ पर्यायी, न च तदवाच्यत्वे तयोरनर्थकतेत्याहङ्क्य
पर्यायत्वमेषणकामशब्दयोस्तेत्याह—ते एते इति । वेष्टनमेव स्पष्टयति—कर्मसार्ग इति । अग्निमुद्योऽग्निरेव होमादि-
द्वारेण मम श्रेयःसाधनं नाऽऽप्तमज्ञानमित्यभिमानवान्भूमतान्तो धूमेन ग्लानिमापन्नो धूमता वा ममान्ते देहावसाने ३०
भवतीति मन्यमान “ते धूममभिसम्भवन्तीति श्रुतेः । स्वं लोकमात्मानम् ।

वाक्यान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे—कथमित्यादिना । तस्मादेतावत्त्वमवधार्यते तेषामिति शेषः । उक्तमेवार्थं
लोकदृष्टिमवष्टभ्य स्पष्टयति—न हीति । लब्धव्यान्तराभावेऽपि कामयितव्यान्तर स्यादित्याशङ्क्याऽह—लब्धव्येति ।

१. कोशकारः क्षीमस्त्रायोपादेयाः तन्तवः कोशकारशब्दतत्क्रिमिणा स्वीयलालाजलेन नीढरूपेण निर्मायन्ते ।
तत्पूर्व्यनन्तरं क्रिमिः तस्मात् नीडात् रुध्रं कुर्वन् बहिर्गमिष्यति । ततः पूर्वमेव अन्विषतन्तुलोभात् मानवाः ३५
उज्जोदके नीडं प्रस्रिय क्रिमिं नाशयित्वा तन्तून् गृह्णन्ति एवं कोशकारः स्वयं कोशं निर्माय त्रियत इत्यर्थः ।

वा लब्धव्यमस्ति । लब्धव्यविषयो हि कामस्तस्य चैतद्व्यतिरेकेणाभावाद्युक्तं वक्तुमेतावान्वै काम इति । एतदुक्तं भवति—दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणमविद्यावत्पुरुषाधिकारविषयमेवणाद्वयं कामोऽतोऽस्माद्विदुषा व्युत्पात-
व्यमिति । यस्मादेवमविद्वानात्मा कामी पूर्वं कामयाभास तथा पूर्वतरोऽप्येषा लोकस्थितिः । प्रजापतेऽत्रैवमेव सर्वं
वासीतोऽबिभेदविधया ततः कामप्रयुक्तं एकाक्षरमभाणोऽरत्युपघाताय स्त्रियमैच्छतां समभवत्ततः सर्वोऽयमा-
५ सीविति ह्युक्तम् । तस्मात्तत्पृष्ठवेतह्येतस्मिन्नपि काल एकाकी सम्प्रान्धारक्रियातः कामयते “जाया मे स्यादथ
प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वये”त्युक्तार्थं वाक्यम् । स एवं कामयमानः सम्पादयन् जायादीन्यावत्स-
मस्तान्स एतेषां यथोक्तानां जायादीनामैकैकमपि न प्राप्नोत्यकुत्सन्तोऽसम्पूर्णोऽहमित्येव तावदात्मानं मन्यते ।
पारितोष्यात्समस्तानेवैतान्सम्पादयति यदा तदा तस्य कुत्सन्ता ।

यदा तु न शक्नोति कुत्सन्तां सम्पादयितुं तदाऽस्य कुत्सन्त्वसम्पादनायाऽऽह—तस्यो तस्याकुत्सन्त्वाभि-
१० मानिनः कुत्सन्तेत्येवं भवति । कथम् । अयं कार्यकरणसङ्घातः प्रविभज्यते । तत्र मनोवृत्तिर्हीतरत्सर्वं कार्यकरण-
जातमिति मनःप्रधानत्वावात्तेषाऽस्मात् । यथा जायादीनां क्रतुस्त्वपतिरात्मेव तदनुकारित्वाल्लभ्याविद्युत्पद्यते ।
एवमिहापि मन आत्मा परिकल्प्यते कुत्सन्तायै । तथा वाजजाया मनोवृत्तित्वसामान्याद्वाचः । वागिति शब्दश्रो-
दनाविलक्षणे मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यतेऽवधार्यते प्रयुज्यते चेति मनसो जायेव वाक् । ताभ्यां च वाद्भनसाभ्यां
जायापत्तिस्थानीयाम्नां प्रसूयते प्राणः कर्मायमिति प्राणः प्रजेव । तत्र प्राणचैष्टादिलक्षणं कर्म चक्षुर्वृष्टिवित्तसाध्यं
१५ भवतीति चक्षुर्मानुषं वित्तम् । तद्विचित्रं वित्तं मानुषमितरन्वातो विशिनष्टोतरवित्तनिवृत्त्यर्थं मानुषमिति । गवादि
हि मनुष्यसम्बन्धिवित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्मसाधनं तस्मात्तत्स्थानीयम् । तेन सम्बन्धाच्चनक्षुर्मानुषं वित्तम् । चक्षुषा हि
यस्मात्तत्मानुषवित्तं विन्दते गवाद्युपलभत इत्यर्थः ।

किं पुनरितरद्वित्तं श्रोत्रं वैवं देवविषयत्वाद्विज्ञानस्य विज्ञानं वैवं वित्तं तद्विद् श्रोत्रमेव सम्पत्तिविषयम् ।
कस्मात् । श्रोत्रेण हि यस्मात्तद्वैवं वित्तं विज्ञानं शृणोति । अतः श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव तद्विति । किं
२० पुनरेतैरात्मादिवित्तान्तैरिह निर्वर्त्य कर्मलप्युच्यते—आत्मावाऽऽमेति शरीरमुच्यते कथं पुनरात्मा कर्मस्थानीयः अस्य

एतद्व्यतिरेकेण साध्यसाधनातिरेकेणैति यावत् । तयोर्द्वयोरपि कामत्वविधायिश्रुतेरभिप्रायमाह—एतदुक्तमिति ।
कामस्यानर्थत्वात्साध्यसाधनयोश्च तावन्मात्रत्वात्सर्गादी पुमर्थताविश्वासं त्यक्त्वा स्वन्लभामनुत्पत्त्याभ्यस्तितुष्येऽप्ये-
षणाभ्यो व्युत्थानं संन्यासात्मकं कृत्वा काङ्क्षितमोक्षहेतुं ज्ञानमुद्दिष्य श्रवणाद्यावतयेदित्यर्थः । तस्मादधीत्यादि
व्याचष्टे—यस्मादिति । प्राकृतस्थितिरपि न बुद्धिपूर्वकारिणामिदं वृत्तिमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रजापतेऽत्रेति । तत्र हेतुत्वेन
२५ पूर्वोक्तं स्मारयति—सोऽबिभेदित्यादिना । तत्रैव कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति—तस्मादिति । स यावदित्यादिव्याक-
भादाय व्याचष्टे—स एवमिति । पूर्वः सशब्दो वाक्यप्रदर्शनार्थः । द्वितीयस्तु व्याख्यानमध्ययातोत्यविरोधः । अर्थ-
सिद्धमर्थमाह—पारितोष्यादिति ।

तस्यो कुत्सन्तेत्येतदवतार्यं व्याकरोति—यदेत्यादिना । अकुत्सन्त्वामिमानो विरुद्धं कुत्सन्त्वमित्याह—
कथमिति । विरोधमन्तरेण काल्पन्यार्थं विभागं दर्शयति—अथमिति । विभागे प्रस्तुते मनसो यजमानत्वकल्पनाया
३० निमित्तमाह—तत्रेति । उक्तमेव व्यनक्ति—अथेति । तथा मनसो यजमानत्वकल्पनावदित्यर्थः । वाचि जायात्-
कल्पनायां निमित्तमाह—मन इति । वाचो मनोऽनुवृत्तित्वं स्वरूपकथनपुरस्सरं स्फोरयति—वागितीति । प्राणस्य
प्रजात्वकल्पना साधयति—ताभ्याञ्चेति । कथं पुनश्चक्षुर्मानुषं वित्तमित्युच्यते पशुहिरण्यादि तथेत्याशङ्क्याऽऽह—
तत्रेति । आत्मादित्रये सिद्धे सतीति यावत् । आदिपदेन कायचैष्टा गृह्यते । मानुषमिति विशेषणस्यार्थवत्त्वं समर्थयति—
तद्विचित्रमिति । संप्रति चक्षुषो मानुषवित्तत्वं प्रपञ्चयति—गवादीति । तत्पदपरामुष्टमेवार्थं व्याचष्टे—तेन सम्बन्धा-
३५ दिति । तत्स्थानीयं मानुषवित्तस्थानीयं तेन मानुषेण वित्तेत्येतत् । सम्बन्धमेव साधयति—चक्षुषा हीति ।
तस्माच्चक्षुर्मानुषं वित्तमिति ज्ञेयः ।

आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमुपादत्ते—किं पुनरिति । तद्व्याचष्टे—देवेति । तत्र हेतुमाह—कस्मादित्यादिना ।
यजमानादिनिर्वर्त्य कर्म प्रकृतपूर्वकं विगद्यति—किं पुनरित्यादिना । इहेति सम्पत्तिपक्षीकः । शरीरस्य कर्मल-
प्रसिद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति—कथं पुनरिति । अस्तेति यजमानोक्तिः । हिगव्द्व्याधौ यत इत्यनुद्यते । तस्यो

अथ प्रथमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

यत्सप्ताहानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्
त्रिण्यात्मनेऽकुसुतं पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च
प्राणिनि यच्च न । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽहमानानि सर्वदा । यो वैतामक्षिर्नि
वेद सोऽजमसि प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजोवतीति श्लोकाः ॥१॥ ५

कर्महेतुत्वात् । कथं कर्महेतुत्वम् । आत्मना हि शरीरेण यतः कर्म करोति । तस्याकुत्सन्त्वाभिमानिन एवं कुत्सन्ता
सम्पन्ना यथा ब्राह्मणायादिलक्षणैवम् । तस्मात्स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निवृत्तः पाङ्क्तो यन्नो दर्शनमात्रनिवृत्तोऽ-
कर्मिणोऽपि । कथं पुनरस्य पञ्चत्वसम्पत्तिमात्रेण यज्ञत्वम् । उच्यते—यस्माद्ब्राह्मणोऽपि यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः ।
स च पशुः पुरुषश्च पाङ्क्त एव । यथोक्तमनआविपञ्चत्वयोगात् । तदाह—पाङ्क्तः पशुर्गवादिः पाङ्क्तः पुरुषः
पशुत्वेऽयमिच्छतत्वेनास्य विशेषः पुरुषस्येति पृथक्पुरुषग्रहणम् । किं बहुना पाङ्क्तमिव सर्वं कर्मसाधनं फलं च १०
यदिव किञ्च यत्किञ्चिदिव सर्वमेवं पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं यः सम्पादयति स तदिव सर्वं जगदात्मत्वेनाऽऽप्नोति य
एवं वेद ॥१॥

इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

यत्सप्ताहानि मेधया । अविद्या प्रस्तुता । तत्राविद्यान्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति सर्वपापमा-
भिमानः कर्मकर्तव्यतया नियतो जुहोत्यादिकर्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्वन्सर्वेषां भूतानां लोक इत्युक्तम् । १५
यथा च स्वकर्मभिरैकैकेन सर्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः । एवमसावपि जुहोत्यादिपाङ्क्तकर्मभिः सर्वाणि
भूतानि सर्वञ्च जगदात्मभोज्यत्वेनाभुजत । एवमेकैकः स्वकर्मविद्याऽऽनुकुर्येण सर्वस्य जगतो भोक्ता भोज्यश्च
सर्वस्य सर्वः कर्ता कार्यं चेत्यर्थः । एतदेव च विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः । सर्वं सर्वस्य कार्यं मध्वित्यात्मै-
कत्वाविज्ञानार्थम् । यदसौ जुहोत्यादिना पाङ्क्तेन काम्येन कर्मणाऽऽत्मभोज्यत्वेन जगदभुजत विज्ञानेन च तज्जग-
त्सर्वं समथा प्रविभज्यमानं कार्यकारणत्वेन सप्ताहान्युच्यन्ते भोज्यत्वात्तेनासौ पिता तेषामज्ञानम् । एतेषामज्ञानं २०
सविनिधोगानां सूत्रभूताः सङ्क्षेपतः प्रकाशकत्वादित्ये मन्त्राः ॥१॥

कुत्सन्तेत्युक्तमुपसंहरति—तस्येति । उक्तरीत्या कुत्सन्त्वे सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । अस्येति दर्शनाधिक । पशोः
पुरुषस्य च पाङ्क्तत्वं तच्छब्दार्थः । पुरुषस्य पशुत्वाविशेषात्पृथग्ग्रहणमयुक्तमित्याशङ्क्याऽह—पशुत्वेऽपीति । न
केवलं पशुपुरुषयोरेव पाङ्क्तत्वं किन्तु सर्वस्येत्याह—किं बहुनेति । तस्मादाध्यात्मिकस्य दर्शनस्य यज्ञत्वं पञ्चत्व-
योगादविरुद्धमिति शेषः । सम्पत्तिफल व्याकरोति—एवमिति । व्याख्यातार्थवाक्यमनुवदन्ब्राह्मणमुपसंहरति—य एवं २५
वेदेति । साध्यं साधनं च पाङ्क्तं सूत्रात्मना ज्ञात्वा तच्चाऽऽत्मत्वेनानुसन्धानस्य तदाप्तिरेव फलं तत्कृत्युक्त्याया-
दित्यर्थः ॥१॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्यं सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—यत्सप्ताहानांतीत्यादिना । तत्रेत्यतिश्रान्तब्राह्मणोक्तिः ।
उपास्तिशब्दित् भेददर्शनमविद्याकार्यमनेनानुष्ठानं स वेदेति तद्वेतुरविद्या पूर्वं प्रस्तुतेति योजना । अथो व्यमित्य- ३०
वोक्तमनुवदति—सवणभिमभिमान इति । आत्मेवेदमग्न आसीदित्यादावुक्तं स्मारयति—कामप्रयुक्त इति । वृत्तम-
नूद्योत्तराग्रमवतारयितुमपेक्षितं पूरयति—यथा चेति । गृहिणो जगतश्च परस्परं स्वकर्मोपाजितत्वेनैष्टव्यमन्यथाऽन्यो-
न्यमुपकारकत्वायोगादित्यर्थः । ननु सूत्रस्यैव जगत्कृतृत्वं ज्ञानक्रियातिशयवत्त्वाज्ज्ञेतेरेषा तदभावाद्दत्त आह—एवमिति ।
पूर्वकलीयविहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मभित्तुष्टता सर्वो जन्तुरस्तरसर्गस्य पितृत्वेनात्र विवक्षितो न तु प्रजापतिरेवेत्युक्तमर्थं
सङ्क्षिप्याऽह—सर्वस्येति । सर्वस्य मिथो हेतुहेतुमत्त्वे प्रमाणमाह—एतदेवेति । सर्वस्यान्यान्यकार्यकारणत्वोक्त्या ३५
कल्पितत्ववचनं कुत्रोक्तमुच्यते तत्राऽह—आत्मैकत्वेति । एवं भूमिकां कुत्वोत्तराह्राह्मणतात्पर्यमाह—यदसदिति ।
उच्यन्ते ध्यानायमिति शेषः । अन्यत्वे हेतुः—भोज्यत्वादिति । तेन ज्ञानकर्मस्या जनकत्वेनेति यावत् । ब्राह्मण-
मवतार्यं मन्त्रमवतारयति—एतेषामिति ॥१॥

यत्सप्ताहानि मेधया तपसाऽजनयत्येति मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता । एक-
मस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिवमद्यते । स य एतदुपास्ते
न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत् । द्वे देवानभाजयदिति द्रुतं च प्रहृतं च

यत्सप्ताहानि यवजनयदिति क्रियाविशेषणं मेधया प्रथया विज्ञानेन तपसा च कर्मणा ज्ञानकर्मणो एव हि
५ मेधातपःशब्दवाच्ये तयोः प्रकृतत्वाच्चेतरे मेधातपसो अप्रकरणात् । पादुक्तं हि कर्म जायाविज्ञानं य एवं वेदेति
ज्ञानान्तरमेव ज्ञानं प्रकृतम् । तस्मात्प्रसिद्धयोर्मेधातपसोराशङ्क्य कार्या । अतो यानि सप्ताहानि ज्ञानकर्मस्य
जनितवाग्विज्ञानं तानि प्रकाशयिष्याम इति वाक्यशेषः । तत्र मन्त्राणामर्थस्तिरोहितत्वात्प्रायेण दुर्विज्ञेयो भवतीति
तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र यत्सप्ताहानि मेधया तपसाऽजनयत्येत्यस्य कोऽर्थ उच्यते इति हि शब्देनैव
व्याचष्टे प्रसिद्धार्थविद्योतकैः । प्रसिद्धो ह्यस्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थः । यवजनयदिति चानुवादस्वरूपेण मन्त्रेण
१० प्रसिद्धार्थतैव प्रकाशिता । अतो ब्राह्मणमविशङ्कयैवाऽऽह—मेधया हि तपसाऽजनयत्येति ।

ननु कथं प्रसिद्धताऽस्यार्थस्येति । उच्यते—जायादिकर्मिस्तानां लोकफलसाधनानां पितृत्वं तावत्प्रत्यक्षमेव ।
अभिहितञ्च जाया मे स्यादित्यादिना । तत्र च देवं विसृज्य विद्या कर्म पुत्रश्च फलभूतानां लोकानां साधनं स्रष्टुं
प्रतीत्यभिहितम् । वक्ष्यमाणं च प्रसिद्धमेव । तस्माद्वृत्तं वक्तुं मेधयेत्यादि । एषणा हि फलविषया प्रसिद्धं च
लोके । एषणा च जायावोत्पुक्तमेतावान्नै काम इत्यनेन । ब्रह्मविद्याविषये च सर्वकामात्कामानुपपत्तेः । एतेना-
१५ शास्त्रोपप्रज्ञातपोभ्यां स्वाभाविकाभ्यां जगत्स्रष्टृत्वमुक्तमेव भवति । स्वावराप्तस्य चानिष्टफलस्य कर्मविज्ञाननि-
मित्तत्वात् ।

तत्राऽऽहमन्त्रभागमादाय व्याचष्टे—यत्सप्ताहानीति । अजनयदिति क्रियाया विशेषणं यदिति पदम् । तथा
च तद्युक्तं पितृत्वादिति शेषः । ग्रन्थार्थधारणशक्तिर्मेषा । कृच्छ्रचान्द्रायणादि तपः । ते कस्मादत्र न गृह्यते तत्राऽह—
ज्ञानकर्मणो इति । तयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति—पादुक्तं हीति । इतरयोरप्रकृतत्वं हेतुकृतमनूच फलितमाह—
तस्मादिति । ज्ञानकर्मणोः प्रकृतत्वमुक्तं हेतुमादाय वाक्यं पूरयति—अत इति । यत्सप्ताहानीत्यादिमन्त्रभागं व्याख्याय
२० ब्राह्मणवाक्यसमुदायात्सर्वमाह—तत्रेति । मन्त्रब्राह्मणाल्लोको ग्रन्थः सप्तमर्थः । मेधया हीत्यादिब्राह्मणमाकाङ्क्षा-
पूर्वकमुत्पापयति—तत्र यदिति । प्रकृतमन्त्रसमुदायः सप्तम्या परामृश्यते । व्याख्यानमेव सङ्गृह्णाति—प्रसिद्धो हीति ।
न केवलं हिशब्दान्मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थत्वं किन्तु मन्त्रस्वरूपालोचनायामपि तत्प्रसिध्यतीत्याह—यदिति । मन्त्रार्थस्य
प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्यानुगुणत्वं हेतुकृत्य फलितमाह—अत इति ।

तत्रप्रसिद्धिमुपपादयितुं पृच्छति—नन्विति । साध्यसाधनात्मके जगति यत्पितृत्वमविद्यावतो भावि तत्प्रत्य-
२५ क्षत्वात्प्रसिद्धस्य अनुभूयते हि जायादि सम्पादयन्नविद्वानित्याह—उच्यते इति । श्रुत्या च प्रागुक्तत्वात्प्रसिद्धमेतदित्याह—
अभिहितञ्चेति । यच्च मेधातपोभ्यां स्रष्टृत्वं मन्त्रब्राह्मणयोश्च तदपि प्रसिद्धमेव विद्याकर्मपुत्राणामभावे लोकत्रयो-
त्पत्त्यनुपपत्तिरित्याह—तत्र चेति । पूर्वोत्तरग्रन्थः सप्तमर्थः । पुत्रेणैवायं लोको जन्म इत्यादौ वक्ष्यमाणत्वाच्चास्त्यार्थस्य
प्रसिद्धतेत्याह—वक्ष्यमाणञ्चेति । मन्त्रार्थस्येत्वं प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थविषयं ब्राह्मणमुपपन्नमित्युपसंहरति—
तस्मादिति ।

३० प्रकारान्तरेण मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमाह—एषणा हीति । फलविषयत्वं तस्याः स्वानुभवसिद्धिमिति वक्तुं
ह्युच्यते । तस्या लोकप्रसिद्धत्वेऽपि कथं मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमत आह—एषणा चेति । जायाद्यात्मकस्य कामस्य
संसारारम्भकत्वबन्धोक्षेऽपि कामः संसारमारमेत कामत्वाविशेषादित्यतिप्रसङ्गमाशङ्क्याऽह—ब्रह्मविद्योति । तस्या
विषयो मोक्षः । तस्मिन्नद्वितीयाद्रामाद्विपरिपन्थिनि कामापरपर्यायो रागो नावकल्पते । नहि मिथ्याज्ञाननिदानो
रागः सम्यग्ज्ञानाधिगम्ये मोक्षे सम्भवति । अद्वा नु तत्र भवति तत्त्वबोधोपाधीनतया संसारविरोधिनी तत्र संसार-
३५ नुपक्रियुर्मात्रित्यर्थः । शास्त्रीयस्य जायादेः संसाराद्हेतुत्वं कमदिरेखास्त्योयस्य कथं तद्हेतुत्वमित्याह—
एतेनेति । अविद्योतस्य कामस्य संसाराद्हेतुत्वोपदर्शनेनेति यावत् । स्वाभाविकाभ्यामविद्याधीनकामप्रमुक्त्यामित्यर्थः ।

तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथो आहुर्दशपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टि-
याजुकः स्यात् । पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्परः । पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च
पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधा-
पयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाव इति । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि

विवक्षितस्तु शास्त्रोय एव साध्यसाधनभावो ब्रह्मविद्याविवक्षितस्या तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् । सर्वो ५
ह्ययं व्यक्ताव्यक्तलक्षणः संसारोऽशुद्धोऽनित्यः साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्याविषय इत्येतस्माद्विरक्तस्य ब्रह्मविद्याऽ-
रब्धयेति । तत्राज्ञानं विभागेन विनियोग उच्यते—एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदं तस्य व्याख्याननिर्देवभावस्य
तत्साधारणमज्ञमित्युक्तमस्य भोक्तृसमुदायस्य, किं तद्विदमद्यते भुज्यते सर्वैः प्राणिभिरहन्त्यहनि तत्साधारणं
सर्वभोक्त्रार्थमकल्पयत्पिता सुष्टुवाञ्छम् ।

स य एतत्साधारणं सर्वप्राणभूतिस्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम १०
तात्पर्यं दृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्ते इत्यादौ । तस्माच्छरीरस्थित्यर्थोपभोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान
इत्यर्थः । स एवंभूतो न पाप्मनोऽयमाद्यावर्तते न विमुच्यत इत्येतत् । तथा च मन्त्रवर्णः—“मोक्षमन्नं विवदे”
इत्यादिः । स्मृतिरपि—“ताऽऽत्मार्थं पाचयेवन्नम्” “अप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” “अन्नादे भूण्हा
माष्टि” इत्यादिः । कस्मात्पुनः पाप्मनो न व्यावर्तते । मिश्रं ह्येतत्सर्वेषां हि स्वं तदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते ।
सर्वभोक्तृत्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि ग्रासः परस्य पीडाकारो दृश्यते ममेदं स्यादिति हि सर्वेषां तत्राऽऽज्ञा १५
प्रतिबद्धा । तस्मान्न परमपीडयित्वा ग्रसितुमपि शक्यते । “दुष्कृतं हि मनुष्याणां” इत्यादिस्मरणान्न च ।

इतश्च तयोर्जगत्सृष्टिप्रयोजकत्वमेष्टव्यमित्याह—स्थावरान्तस्थेति । यत्संसारान्नीत्यादिमन्त्रपदस्य मेधया
हीत्यादिब्राह्मणस्य चाक्षरौच्यमर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—विवक्षितस्तिवति । शास्त्रपरवशस्य शास्त्रवशादेव साध्य-
साधनभाववादाज्ञास्त्रीयाद्वैमुख्यसम्भवाच्च तात्पर्यं विवक्षितत्वमित्यर्थः । शास्त्रीयस्य साध्यसाधनभावस्य विवक्षितत्वे
हेतुमाह—अद्येति । तदेव प्रपद्यति—सर्वो हीति । दुःखयतीति दुःखस्तद्वैतुरिति यावत् । प्रकृतमन्त्रब्राह्मणव्याख्या- २०
समासाविति शब्दो विवक्षितार्थप्रदर्शनसमाप्ति वा । मन्त्रब्राह्मणयोः श्रुत्यर्थोऽयामर्थमुक्त्वा समनन्तराग्न्यवतारयति—
तत्रैति । सप्तविधेऽन्ने सृष्टे सतीति यावत् । व्याख्यानमेव विवृणोति—अस्येत्यादिना ।

साधारणमन्नमसाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति—स य इति । तत्परो भवतीत्युक्तं विवृणोति—उपासनं हीति ।
ब्राह्मणोक्तेऽयं मन्त्रं प्रमाणयति—तथा चेति । मोघं विफलं देवाद्यनुपभोग्यमन्नं यदि ज्ञानदुर्वलो लभते तदा स ब्रह्म
एव तस्येति साधारणान्नस्यासाधारणीकरणं निन्दितमित्यर्थः तत्रैव स्मृतीरुदाहरति—स्मृतिरपोति । ‘न वृथा २५
घातयेत्पशुम् । न चैकः स्वयमस्नीयाद्विधिवर्जं न निर्वपेत्’ इति पादत्रयं द्रष्टव्यम् । ‘इष्टान्भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते
यज्ञभाविताः । तैर्दत्तात्’ इति शेषः । ‘अनेना अभिर्वांसति । स्तेनः प्रमुक्तो राजनि यावन्नानृतसगरः’ इत्युत्तरं
पादत्रयम् । तत्राऽऽज्ञापदस्यार्थो भूण्हा श्रेष्ठब्राह्मणघातकः । यथाऽऽहुः—‘वरिष्ठब्रह्मा चैव भूण्हेत्यभिधीयते’ इति ।
स्वस्यान्नभक्षके स्वपार्थ माष्टि शोषयतीत्यन्नदातुः पापक्षयोकेरितरस्यासाधारणीकृत्य भुञ्जानस्य पापितेति ।

“अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः । स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जिघ्रिमात्मनः ॥” ३०
इत्यादिवाक्यमादिगव्दार्थः ।

आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमवतार्यं व्याकरोति—कस्माद्विद्यादिना । सर्वभोक्तृत्वं साधयति—यो मुख इति ।
परस्य श्वमार्जारादेरिति यावत् । पीडाकरत्वे हेतुमाह—ममेदमिति । प्रागुक्तदृष्टिफलमाचष्टे—तस्मादिति । साधारण-
मन्नमसाधारणीकुर्वणस्य पापानिर्वृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह—दुष्कृतं हीति । यदा हि मनुष्याणां दुष्कृतमन्नमाश्रित्य

१. विधिवर्जं न निर्वपेत्—निर्वापः यागलक्षकः स च यथाविधि कार्यः न तु विधिहीनमित्यर्थः स्तेनः दण्डं विना ३५
प्रमुक्तश्चेत् तदीयं पापं राजानं संक्रामति अतः स दण्ड्यः याचन्ननुत्संगरः इति आपस्तम्बधर्मसूत्रे १-१९ खण्डे
दृश्यते । तदर्थं श्वोऽग्न्यवलायां—अनृतप्रतिज्ञः यः प्रतिश्रुत्य न ददाति तस्मिन् याचन् तं याचन् मानवः स्वीयं पुनः
सकामयति इत्यर्थः ।

यच्च नेति पर्यास होद्वै सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि यच्च न । तद्यदिदमाहुः
संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति
तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मा-

गृहिणा वैश्वदेवाद्यमन्नं यदहन्त्यहनि निरूप्यत इति केचित् । तन्न । सर्वभोक्तृसाधारणत्वं वैश्वदेवाद्यस्यान्नस्य
५ न सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नवत्प्रत्यक्षम् । नापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनुकूलम् । सर्वप्राणभृद्भुज्यमाना-
न्नान्तःपातित्वाच्च वैश्वदेवाद्यस्य युक्तं श्वचाण्डालाद्यास्यान्नस्य ग्रहणं वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि श्वचाण्डालाद्या-
न्नदर्शनात्तत्र युक्तं यदिदमद्यत इति वचनम् । यदि हि तन्न गृह्यते साधारणशब्देन पित्राऽमुष्टत्वात्त्रिपुक्तत्वे
तस्य प्रत्ययेयाताम् । इष्यते हि तत्सृष्टत्वं तद्विनिर्मुक्तत्वं च सर्वस्यान्नजातस्य । न च वैश्वदेवाद्यं शान्तोक्तं
कर्म कुर्वतः पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्तम् । न च तस्य प्रतिषेधोऽस्ति । न च मत्स्यवन्धनादिकर्मवत्त्वभावजुगुप्सितः
१० भेतच्छिष्टनिर्वर्त्यत्वाद्दकरणे च प्रत्यवायध्वगणादितरत्र च प्रत्यवायोपपत्तेः । “अहमन्नमन्नमदन्तमभि” इति
मन्त्रवर्णात् ।

हे देवानभाजयदिति मन्त्रपदं; ये हे अन्ने सृष्ट्वा देवानभाजयत् । के ते हे इत्युच्येते-हूतं च प्रहूतं च ।
हूतमित्ययम् हूतनम् । प्रहूतं हूत्वा बलिहरणम् । यस्माद्दे एते अन्ने हूतप्रहूते देवानभाजयत्पिता । तस्मादेतद्धूपि
गृहिणः काले देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्मानभिर्वायमानमिति मन्वाना जुह्वति प्रजुह्वति हूत्वा बलिहरणं च
१५ कुर्वत इत्यर्थः । यथो अयस्य आहुर्हे अन्ने पित्रा देवेभ्यः प्रते न हूतप्रहूते किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति । द्वित्व-
श्रवणाविशेषादत्यन्तप्रसिद्धत्वाच्च हूतप्रहूते इति प्रथमः पक्षः ।

यद्यपि द्वित्वं हूतप्रहूतयोः सम्भवति तथाऽपि श्रौतयोरेव तु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसिद्धतरं मन्त्र-
प्रकाशितत्वात् । गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रवाने प्रथमतराऽन्नगतिः । दर्शपूर्णमासयोश्च प्राधान्यं हूतप्रहूतापेक्षया । तस्मा-
त्तिष्ठति तदा तदसाधारणीकुर्वतो महत्तरं पापं भवतीत्यर्थः । एकमत्येत्यादिमन्त्रब्राह्मणयोः स्वपक्षार्थमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्च-
२० पक्षमाह—गृहिणेति । यदन्नं गृहिणा प्रत्यहमग्नौ वैश्वदेवाख्यं निर्वर्त्यते तत्साधारणमिति भर्तृप्रपञ्चैकमित्यर्थः ।
साधारणपदानुपपत्तेर्न युक्तमिदं व्याख्यानमिति हूययति—तन्नैति । वैश्वदेवस्य साधारणत्वमप्रामाणिकमित्युक्तमिदानीं
तस्याप्रत्यक्षत्वादित्थना परामर्शश्च न युक्तमिति त्याह—तापीति । इतश्च साधारणशब्देन सर्वप्राण्यर्थं ग्राह्यमित्याह—
सर्वेति । वैश्वदेवग्रहेणोतरग्रहः स्यादिति चेन्नैत्याह—वैश्वदेवेति । यत्तु परपक्षे यदिदमद्यत इति वचो नानुकूलमिति
तन्नात्मत्वलोपतीत्याह—तन्नैति । प्रत्यर्थं साधारणान्नं सम्मर्थयः ।

२५ विपक्षे दोषमाह—यदि हीति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं निराचष्टे—इष्यते हीति । परपक्षे वाक्यणेपविरोध दोषान्तर-
माह—न चेति । अनेनादितुल्यत्वं तस्य व्यावर्तयति—न च तस्येति । अनिपिद्धस्यापि तस्य स्वभावजुगुप्सितत्वात्
दनुप्रायिनः पापानिवृत्तिरित्याशङ्क्याऽह—न चेति ।

‘अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुत हविः ।’

इत्यकरणे वैश्वदेवस्य प्रत्यवायश्रवणान्च तदनुष्ठानिनो न पाप्मलेशोऽप्यतीत्याह—अकरणे चेति । सर्वसाधारणाग्नौ
३० नु तत्पत्तस्य निन्दावचनमुपपद्यते तेन तदेव ग्राह्यमित्याह—इतरत्रेति । तत्रैव श्रुत्यन्तरं संवादयति—अहमिति ।
अथिभ्योऽविभज्यान्नमदन्त्या स्वयमेव भुज्जानं नरमहनन्नेव भक्षयामि तमनर्थभाजं करोमीत्यर्थः । मन्त्रान्तरमादायाऽ-
काङ्क्षाद्वारा ब्राह्मणमुत्पाय व्याचष्टे—हे देवानित्यादिना । हूतप्रहूतयोर्देवान्नत्वे सम्प्रतितनमनुष्ठानमनुकूलयति—
यस्मादिति । पक्षान्तरमुपपत्तस्य व्याकरोति—अथो इति । यदि दर्शपूर्णमासी देवान्ने कथं तर्हि हूतप्रहूते इति पक्षस्य
प्रातिस्तत्राऽह—द्वित्वेति ।

३५ तर्हि हे देवानिति श्रुतद्वित्वस्य हूतप्रहूतयोरपि सम्मवान्नं प्रथमपक्षस्य पूर्वपक्षत्वमत आह—यद्यपीति ।
प्रसिद्धतरत्वे हेतुनाह—सन्नेति । ‘अग्नये जुष्टं निर्वैपामि’ ‘अग्निरिदं हविरजुषत’ इत्यादिमन्त्रेषु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वस्य
प्रतिपन्नत्वादिति यावत् । इतश्च दर्शपूर्णमासयोरेव देवान्नत्वमिति वक्तुं सामान्यन्यायमाह—गुणेति । गुणप्रधानयोरेकत्र
साधारणगन्धात्प्राप्तौ तस्यां प्रथमतरा प्रवाने भवत्यवगतिर्नाणमृक्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायादित्यर्थः ।

१. गौणमुख्ययोः = एकस्मात्पदम् गौणार्थमुख्यार्थयोः प्रतिपत्तौ मुख्यार्थं प्रथमं बुद्धिः जायत इत्यर्थः ।

तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः
पुनर्जनयते । यो वैतामर्क्षिर्नि वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया
धिया जनयते कर्मभिर्यद्वैतस्य कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं
प्रतीकं मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रश्ना ॥२॥

तयोरेव ग्रहणं युक्तं द्वे देवानभाजयदिति । यस्माद्देवार्थमेते पित्रा प्रकल्पे दशपूर्णमासाख्ये अन्ने तस्मात्तयोर्देवार्थ- ५
त्वाविधाताय नेष्ट्रियोजुक् इष्टियजनशीलः । इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः शातपथीयं प्रसिद्धिस्ताच्छीत्यप्रत्यय-
प्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः । पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति यत्पशुभ्य एकं प्रायच्छत्पिता किं पुनस्त-
दन्नं तत्पयः । कथं पुनरवगम्यते पशवोऽस्यान्नस्य स्वामिन इत्यत आह—पयो ह्यग्रे प्रथमं यस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च
पय एवोपजीवन्तीति । उचितं हि तेषां तदन्नमन्यथा कथं तदेवाग्रे नियमेनोपजीवेयुः ।

कथमग्रे तदेवोपजीवन्तीति । उच्यते—मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात्तेनैवास्त्रेन वर्तन्तेऽद्यत्वेऽपि यथा पित्राऽऽदौ १०
विनियोगः कृतस्तस्मात्कुमारं बालं जातं घृतं वा त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसंयुक्तं प्रतिहेहयन्ति प्राशयन्ति
स्तनं बाजुधापयन्ति पश्चात्पाययन्ति । यथासम्भवमन्येषां स्तनमेवाग्रे धापयन्ति मनुष्येभ्योऽन्येषां पशूनाम् । अथ
वत्सं जातमाहुः कियत्प्रमाणो वत्स इत्येव पृष्टाः सन्तोऽतृणाद इति । नाद्यापि तृणमस्यतोव बालः पयसैवाद्यापि
वर्तत इत्यर्थः ।

अस्त्वेवं प्रस्तुते किं जात तदाह—दशपूर्णमासयोश्चेति । तयोर्निरपेक्षश्रुतिद्वयतया सापेक्षस्मृतिसिद्धहुताद्यपेक्षया प्राधान्यं १५
सिद्धं तथा च प्रधानयोस्तयोरितरयोश्च गुणयोरेकत्र प्राप्तौ प्रधानयोरेव द्वे देवानिति मन्त्रेण ग्रहो युक्तिमानित्यर्थः ।
दशपूर्णमासयोर्देवानाख्ये समनन्तरनिषेधवाक्यमनुकूलयति—यस्मादिति । इष्टियजनशीलो न स्यादिति सम्बन्धः ।
ननु तद्वजनशीलत्वाभावे कुतो दशपूर्णमासयोर्देवार्थत्व नहि तावन्निष्पन्नौ तदर्थोर्वित्याहाङ्क्याऽऽह—इष्टिशब्देनेति ।
किं पुनरस्मिन्वाक्ये काम्येष्टिविषयत्वमिष्टिशब्दस्येत्यत्र नियामकं तत्र किलशब्दसूचिता पाठकप्रसिद्धिमाह—शातप- २०
थीति । काम्येष्टेनामनुष्ठाननिषेधे स्वर्गकामवाक्यविरोधः स्यादित्याहङ्क्याऽऽह—ताच्छील्येति । तत्र विहितस्योक्त-
प्रत्ययस्यात्र प्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानत्वमिह निषिध्यते तच्च देवप्रधानयोर्देवपूर्णमासयोर्वित्याहनुष्ठेयत्वसिद्धयर्थं न
तु ताः स्वतो निषिध्यन्ते तत्र स्वर्गकामवाक्यविरोधोऽस्तीत्यर्थः । पञ्चन्नविषय मन्त्रपदमादाय प्रश्नपूर्वकं तदर्थं
कथयति—पशुभ्य इति । पशूना पयोऽन्नमित्येतदुपपादयितुं पूच्छति—कथं पुनरिति । पयो हीति प्रतीकमुपादाय
व्याकरोति—अथ इति । ‘पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च’ इति श्रुतिमाश्रित्य मनुष्याश्चेत्युक्तम् । उचितं हीत्यत्र हिंशब्दस्त-
स्मादर्थे यस्मादित्युपक्रमात् । औचित्यं व्यातिरेकद्वारा साधयति—अन्यथेति । २५

नियमेन प्रथमं पशूना तदुपजीवनमसम्प्रतिपन्नमिति शङ्कते—कथमिति । मनुष्यविषये वा प्रश्नस्तदितरपशु-
विषये वेति पूच्छति—उच्यते इति । तत्राऽऽहमनुभावदृष्टमेव प्रत्याचष्टे—मनुष्याश्चेति । चकारो मनुष्यमानसङ्ग्रहायर्थः ।
तेनैव पयसैवेति यावत् । घृतं वेति वाशब्दो वक्ष्यमाणविकल्पद्वयोक्तः । जातरूपं हेम त्रैवर्णिकेभ्योऽन्येषां जातकर्ममावा-
द्योग्यतामनतिक्रम्य स्तनमेव जातं कुमारं प्रथमं पाययन्तीत्याह—यथासम्भवमिति । यथा तेषां जातकर्मनिधिकृतानां
जातं कुमारं घृतं वा स्तनं वा प्रथमं पाययन्तीति यावत् । पशुविषयं प्रश्न पशवश्चेतिसूचितसमाचनं प्रत्याह—स्तन- ३०
मेवेति । पशूना जातं वत्समिति सम्बन्धः । पशूना पयोऽन्नमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—अथेति । द्विपादपञ्च-
धिकारविच्छेदार्थेऽप्यशब्दः । प्रतिवचनं व्याचष्टे—नाद्यापीति ।

१. नेष्ट्रियोजुक् अत्रोक्तं प्रत्ययः । लषपतपदेत्यादिसूत्रेण (अ० ३-२-१५४) ताच्छील्यार्थेऽपि विहितः अतः
इष्ट्रियोजुक् इत्यनेन काम्येष्टिकरणशीलत्वनिषेधः ।

२. जातरूपसंयुक्तं घृतमिति—तथा चापस्तम्बः “मधु घृतमिति ससृज्य तस्मिन् दमेण हिरण्यं निष्टक्यं वदन्वा ३५
अवदाय—”त्वमि मेधासु” (गृ० सू० १४) इत्यादि मन्त्रः । इत्युक्तं हिरण्यं सुवर्णं निष्टक्यं सरस्वतीं वचनम् ।

३. निरपेक्षश्रुतिः—ग्रामाण्यं प्रति निरपेक्षाश्रुतिः स्वतः ग्रामाण्यात् । स्मृतिः ग्रामाण्यं प्रति सापेक्षा मूलभूतश्रुत्य-
पेक्षणादित्यर्थः ।

यच्चाग्रे जातकर्मालौ धृतमुपजीवन्ति यच्चैतरे पय एव तत्सर्वथाऽपि पय एवोपजीवन्ति । धृतस्यापि पयोविकारत्वात्पयस्त्वमेव । कस्मात्पुनः सप्तरं सत्यश्वत्तं चतुर्यत्वेन व्याख्यायते ? कर्मसाधनाच्चा । कर्म हि पयः साधनाश्रयमग्निहोत्रादि । तच्च कर्म साधनं वित्तसाध्यं वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य साध्यस्य । यथा दर्शपूर्णमासौ पूर्वोक्तावसे । अतः कर्मपञ्चत्वात्कर्मणा सह पिण्डीकृत्योपदेशः ।

५ साधनत्वाविशेषादर्थसम्बन्धादानन्तर्यमकारणमिति च । व्याख्याने प्रतिपत्तिर्लोक्याच्च । सुखं हि नैरन्तर्येण व्याख्यातुं शक्यमनैऽज्ञानि व्याख्यातानि च सुखं प्रतीयन्ते । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि यच्च नैत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते—तस्मिन्मन्त्रे पयसि सर्वमव्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत्प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि प्राणवैष्टावद्यच्च न स्थावरं जैलादि । तत्र हिंसाब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातम् ।

कथं पयोद्वयस्य सर्वप्रतिष्ठात्वम् । कारणत्वोपपत्तेः । कारणत्वं चाग्निहोत्रादिकर्मसमवायित्वमग्निहोत्राद्वा १० हुतिविरणिमात्मकं च जगत्कृत्स्नमिति श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो व्यवतिथ्यताः । अतो युक्तमेव हिंसाब्देन व्याख्यातम् ।

यत्तदब्राह्मणान्तरेष्विदमब्राह्मणः—संवत्सरं पयसा जुह्वन् पयः पुनर्मृत्यं जयतीति । संवत्सरेण किल त्रीणि पट्टि-
क्षासात्याहुतोऽनं सप्त च शतानि विंशतिश्चेति याजुष्मत्तोऽरिष्टका अभिसम्पद्यमानाः संवत्सरस्य चाहोरात्राणि ।

ननु येपामग्रे धृतोपजीवित्वमुपलभ्यते पयस्ते नोपजीवन्ति धृतपयसोर्भेदावत् पञ्चसत्त्वं पयसो भागसिद्धमव
आह—यच्चैति । ननु धृतमुपजीवन्तोऽपि पय एवोपजीवन्तोऽपि तद्देवस्योक्तत्वात्तत्राऽह—धृतस्याप्योति । मन्त्र-
१५ पाठक्रममतिक्रम्य पञ्चमे व्याख्याते प्रत्यवतिष्ठते—कस्मादिति । द्वे देवानमाजयदिति व्याख्याते साधने साधनत्वा-
विशेषात्पयोऽपि बुद्धिस्थमित्यर्थकममाश्रित्य परिहरति—कस्मैति । तदेव स्पष्टयति—कर्मं हीति । यद्यपि पयोर्लभं
साधनमाश्रित्य कर्म प्रवृत्तं तथाऽपि दर्शपूर्णमासानन्तर्यं कथं पयसि सिध्यति तत्राऽह—तच्चैति । वित्तेन पयसा साध्यं
कर्मज्ञानस्य साधनमित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । पूर्वोक्ता दर्शपूर्णमासौ द्वे देवासे वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य यथा साधनं
तथा पयसोऽप्यग्निहोत्रादिद्वारा तत्साधनत्वात्कर्मकोटिनिविष्टत्वात्तद्व्याख्यानानन्तर्यं पयोव्याख्यानस्य युक्तमित्यर्थः ।

२० पाठक्रमस्तर्हि कथमित्याशङ्क्यार्थक्रमेण तद्वाचमभिप्रेत्याऽह—साधनत्वेति । आनन्तर्यं पाठकमः । अका-
रणत्वमविवक्षितत्वम् । पाठकमविवक्ष्यक्रमस्य बलीयस्त्वात्तेनेतरस्य व्याख्यत्वमित्येतत्प्रमे तन्ने स्थितमित्यभिप्रेत्याऽह—
इति चेति । पञ्चसत्त्वं चतुर्यत्वेन व्याख्याने हेत्वन्तरमाह—यथास्थान इति । व्याख्यानसौकर्यं साधयति—सुखं हीति ।

प्रतिपत्तिर्लोक्यार्थं प्रकटयति—व्याख्यातानि । चत्वारि साधनानि त्रीणि साध्यानीति विमण्योक्ता वक्तृश्रोत्रो लोक्येण
वीर्यवति तत्तत् पाठकमतिक्रमः श्रेयानित्यर्थः । पञ्चसत्त्वं सर्वाधिष्ठानविषये मन्त्रमवतार्यं प्रश्नपूर्वकं तदीयं ब्राह्मण
२५ व्याचष्टे—तस्मिन्सिद्ध्यादिना । मन्त्राद्भेदो ब्राह्मणे न प्रतिभातीत्याशङ्क्याऽह—तत्रेति । पयसि हीति ब्राह्मणे
हिंसाब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकत्वमस्ति । तेन च हेतुना हिंसाब्देन तस्मिन्सिद्ध्यादिकं मन्त्रपदं व्याख्यातमिति योजना ।

मन्त्रार्थस्य लोकप्रसिद्ध्यभावात् प्रसिद्धावद्योतिना हिंसाब्देन व्याख्यानं युक्तमिति सङ्कोते—कथमिति ।
कार्यं कारणे प्रतिष्ठितमिति न्यायेन वैदिकी प्रसिद्धिमादाय समाधत्ते—कारणत्वेति । पयसो ब्रह्मव्यमात्रस्य कुतः
सर्वजगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याऽह—कारणत्वञ्चेति । तत्समवायित्वेऽपि कुतो जगतः कारणत्वेत्याशङ्क्याऽह—अग्नि-
३० होत्रादीनि । 'दे वा एते आहुती हुते उक्तामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतः' इत्यादयः श्रुतिवादाद्युपजन्त्यब्राह्मणिकमे-
णाग्निहोत्राहुत्योगमकारणमिति दर्शयन्ति ।

“अथनौ प्रास्ताऽहुतिः सम्यगादित्यमुपनिषते । आदित्याज्जायते वृष्टिष्टेरन्नं ततः प्रजा ॥”

इत्यादयः स्मृतिवादाः । पयसि हीत्यादि ब्राह्मणमुपसंहरति—अत इति । पयसः सर्वजगदाधारत्वस्य श्रुतिस्मृति-
प्रसिद्धत्वादिति यावत् ।

३५ सर्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुत्ये शास्त्रान्तरोपमत्तं निन्दितुमुद्भावयति—यतदिति । न
केवलेन कर्मणा मृत्युञ्जयः किन्तु दर्शनसहितेनेति दर्शयितुमग्निहोत्राहुतिषु सङ्ख्या कथयति—संवत्सरेणेति । उका-
हुतिसङ्ख्यायां संवत्सरावच्छिन्नमग्निहोत्रविदा सम्प्रतिपत्त्यर्थं किलेत्युक्तम् । ननु प्रथमं सायं प्रातश्चेत्याहुती द्वे

१. अर्थसद्व्यादिति पाठकमपेक्षया अर्थक्रमप्राबल्यप्रदर्शनात् । आनन्तर्यमकारणमिति । यस्य येनार्थसम्बन्धो दृष्टत्वेनापि
तेन सः । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणमिति ।

संवत्सरमणिं प्रजापतिमाप्नुवन्ति । एवं कृत्वा संवत्सरं जुह्वदपजयति पुनर्मृत्युमितः प्रेत्य देवेषु सम्भूतः पुनरं
जियत इत्यर्थः ।

इत्येवं ब्राह्मणवादा आहुनं तथा विद्यान्त तथा ब्रष्टव्यम् । यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति न
संवत्सराभ्यासमपेक्षत एव विद्वान् । यदुक्तं पयसि हीवं सर्वं प्रतिष्ठितं पयसाहुतिविपरिणतकत्वात्सर्वस्येति ।
तदेकेनैवाह्ना जावात्सत्त्वं प्रतिपद्यते । तदुच्यतेऽपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सङ्गमृत्वा विद्याञ्छरीरेण विद्युच्य ५
सर्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । कः पुनर्हेतुः सर्वात्माप्या मृत्युमपजयतीति ।
उच्यते—सर्वं समस्तं हि यस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्योऽन्नाद्यन्नमेव तदाद्यश्च सायम्प्रातराहुतिप्रक्षेपेण प्रपच्छति । तद्युक्तं
सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्नरूपेण सर्वदेवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनरं जियत इति ।
अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन—ब्रह्म वै स्वयम्भु तपोऽतप्यत तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्व्वात्मानं
जुह्वानि भूतानि चाऽऽप्नोति तत्सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानं हत्वा भूतानि चाऽऽप्नोति सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठञ्च स्वाराज्य- १०
माधिपत्यं पयंदिति ।

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽजमानानि सर्वदेति । यदा पित्राऽज्ञानि सृष्ट्वा सप्त पृथक्पृथग्भोक्तृभ्यः प्रत्तानि
तदाप्रभृत्येव तैर्मोक्षभिरद्यमानानि । तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः । सर्वदा नैरन्तर्येण कृतस्योपपत्तेश्च युक्तस्तेषां
क्षयः । न च तानि क्षीयमाणानि जगत्तोषिभ्रष्टरूपेणैवावस्थानदर्शनात् । भवितव्यं चाक्षयकारणेन । तस्मात्कस्मा-

विद्येते तत्कथमाहुतीनां षष्ठ्यधिकानि त्रीणि शतानि संवत्सरेण भवन्ति तत्राऽह—सप्त चेति । प्रत्येकमहोरात्र- १५
वच्छिन्नाहुतिप्रयोगाभावेकस्मिन्संवत्सरे पूर्वोक्ता सङ्ख्या तत्रैव प्रयोगार्थानां विशाल्यधिका सप्तशतस्था सङ्ख्येति
मिद्वमित्यर्थः । आहुतीना सङ्ख्यामुक्त्वा तासु याजुष्मतीनामिष्टिकानां दृष्टिमाह—याजुष्मतीरिति । तासामपि
षष्ठ्यधिकानि त्रीणि शतानि सङ्ख्याया भवन्ति । तथा च प्रत्यहमाहुतीरभिनिष्पद्यमानाः सङ्ख्यासामान्येन याजुष्मती-
रिष्टिकाश्चित्येत्यित्यर्थः । आहुतिसमयीनामिष्टिकानां संवत्सरावयवाहोरात्रेषु सङ्ख्यासामान्येनैव दृष्टिमन्वाद्यष्टे—
संवत्सरस्येति । तास्यपि षष्ठ्यधिकानि त्रीणि शतानि प्रसिद्धानि । तथा च तेषु ययोर्केचिद्विष्टिकादृष्टिः श्लिष्टेत्यर्थः । २०
चित्येज्जनौ संवत्सरात्मप्रजापतिदृष्टिमाह—संवत्सरमिति । यः संवत्सरः प्रजापतितस्तं चित्यमणिं विद्वांसः सम्पादयन्ति ।
अहोरात्रेष्टिकाद्वारा तयोः सङ्ख्यासामान्यादित्यर्थः । दृष्टिमनूद्य फलं दर्शयति—एवमिति । उक्तसङ्ख्यासामान्येनानि-
होत्राहुतीरन्यवयवभूतयाजुष्मतीसंज्ञकेष्टिकाः सम्प्राद्य तद्रूपेणाऽऽहुतीष्विष्टिमाहुतीरमयीस्वेष्टिकाः संवत्सरावयवाहोरात्राणि
तेनैव सम्प्राद्य पुरुषनाडीस्थसङ्ख्यासामान्येन तन्नाडीस्तान्येवाहोरात्राण्यापाद्य तद्रूपेणाऽऽहुतीरिष्टिका नाडीस्थानुसन्द-
धानो नाड्यहोरात्रयाजुष्मतीद्वारा पुरुषसंवत्सरचित्त्यानां समत्वमापाद्याहमग्निः संवत्सरात्मा प्रजापतिरेवेति ध्यायन्न- २५
ग्निहोत्रं पयसा संवत्सरं जुह्वद्विद्यया सहितहोमवशात्प्रजापति संवत्सरात्मकं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्यर्थः ।

एकीयमतमुपसंहृत्य तन्निष्ठापूर्वकं मतान्तरमाह—इत्येवमित्यादिना । एव विद्वानित्युक्तं व्यक्तीकरोति—
यदुक्तमिति । तत्तथैव विद्वानेकाहोरात्रावच्छिन्नाहुतिमात्रेण जगद्रूपं प्रजापतिं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्याह—तदेकेनेति ।
उक्तोऽर्थे श्रुतिमवतार्यं व्याचष्टे—तदुच्यत इति । सर्वं ह्येत्यादिहेतुवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुक्त्या व्यक्तीकरोति—कः
पुनरित्यादिना । यथोक्तदर्शनवशादेकमेवाऽऽहुत्या मृत्युमपजयतीत्यत्र ब्राह्मणान्तरे संवादयति—अथेति । यथा संवत्सर- ३०
मित्याद्युक्तं तथा 'यदहरेवे'त्याद्यपि ब्राह्मणान्तरे सूचितमित्यर्थः । ब्रह्म हिरण्यगर्भमावी जीवः स्वयम्भु परस्यैव
तदात्मनाऽवस्थानात्तपोऽतप्यत कर्मावतिष्ठत् । यत्कृतं तदनित्यमिति न्यायेन कर्मनिन्द्याप्रकारमाह—तदैक्षतेति ।
कर्मसंहार्यभूतामुपासनामुपदिशति—हन्तेति । उपासनामनूद्य समुच्चयफलं कथयति—तत्सर्वेति । श्रेष्ठत्वेऽपि
राजकुमारवदत्वात्तन्व्यामाशङ्क्याऽह—स्वाराज्यमिति । अधिष्टाय पालयितुं तस्मादधिपत्यम् ।

पञ्चमे व्याख्याते प्रश्नकर्षं मन्त्रपदमादत्ते—कस्मादिति । ननु चत्वार्यन्त्रानि व्याख्यातानि त्रीणि व्याख्या- ३५
सितानि तेजव्याख्यातेषु कस्मादित्यादिप्रश्नः कस्मादित्याशङ्क्य साधनेषु केषु साध्यानामपि तेषामर्थानुक्तत्वमस्तीत्य-
भिप्रेत्य प्रश्नप्रवृत्तिं मन्वानो व्याचष्टे—यदेति । सर्वदेत्यस्य व्याख्या नैरन्तर्येणेति । अन्त्रानां सदा भोक्षभिरद्यमानत्वे
हेतुमाह—तन्निमित्तत्वादिति । भाङ्गुणा स्थितेरन्ननिमित्तत्वात्तैः सदाऽजमानानि तानि यत्पूर्वकुसूलवद्भवन्ति क्षीणा-
नीत्यर्थः । किञ्च ज्ञानकर्मफलत्वादज्ञाना यत्कृतं तदनित्यमिति न्यायेन क्षयः सम्भवतीत्याह—हन्तेति । अस्तु तर्हि
तेषां क्षयो नेत्याह—न चेति । भवतु तर्हि स्वभावादेव सप्ताध्यात्मकस्य जगत्तोऽजीवत् नेत्याह—भवितव्यञ्चेति । ४०

सुनस्तानि न क्षीयन्त इति प्रश्नः । तस्यैवं प्रतिबन्धनम्—पुरुषो वा अक्षितिर्न्यासतो पूर्वमज्ञानां स्रष्टाऽसीदित्वा मेधया जायादिसम्बन्धेन च पाङ्क्तकर्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यज्ञानि तेऽपि तेषामज्ञानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव मेधया तपसा च यतो जनयन्ति तान्यज्ञानि । तदैतदभिधीयते पुरुषो वै सोऽज्ञानां भोक्ता सोऽक्षितिरस्य गृहेतुः । कथमस्याक्षितिस्त्वित्युच्यते—स हि यस्मादिवं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकारणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनर्भूयो भूयो जनयत उत्पद्यति धिया धिया तत्तत्कारणान्वित्या सया तथा प्रज्ञया कर्मभिश्च बाह्यमनःक्राय-चैष्टियैर्वि ह यद्येतत्सप्तविधमनुभूयं क्षणमात्रमपि न कुर्यात्प्रज्ञया कर्मभिश्च ततो विच्छिद्येत भुज्यमानत्वात्सातत्येन क्षीयेत ह तस्माद्यथैवायं पुरुषो भोक्ताऽज्ञानां नैरन्तर्येण यथाप्रज्ञं यथाकर्म च करोत्यपि । तस्मात्पुरुषोऽक्षितिः सातत्येन कर्तुंवात् । तस्माद्भुज्यमानान्यप्यज्ञानि न क्षीयन्त इत्यर्थः ।

अतः प्रज्ञाक्रियालक्षणप्रबन्धाखण्डः सर्वो लोकः साध्यसाधनलक्षणः क्रियाफलात्मकः संहतानेकप्राणिकर्म-
१० वासनासन्तानावष्टम्भत्वात्स्रिणिकोऽभुद्धोऽसरो नदीस्रोतःप्रवीपसन्तानकल्पः कदलीस्तम्भवदसारः केनभायामरीच्य-
स्मःस्त्वनादिसमस्तदात्मगतदृष्टीनामविकीर्यमाणो नित्यः सारवानिव लक्ष्यते । तदेतद्विराम्यार्थमुच्यते—धिया धिया जनयते कर्मभिर्न्यद्वैतस्य कुर्यात्क्षीयेत इति । विरक्तानां ह्यस्माद्वक्ष्यविद्याऽऽरब्धव्या चतुर्थप्रपञ्चेनेति ।

यो वैतामसिर्नाति वेवेति वक्ष्यमाणान्यपि त्रीण्यज्ञान्यस्मिन्नवसरे व्याख्यातान्येवेति कृत्वा तेषां याथात्म्य-
विज्ञानफलमुपसंहरियते—यो वैतामसितमक्षयहेतुं यथोक्तं वेद पुरुषो वा अक्षितिः स होदमज्ञं धिया धिया जनयते
१५ कर्मभिर्न्यद्वैतस्य कुर्यात्क्षीयेत इति । सोऽज्ञमपि प्रतोकेनेत्यस्यार्थ उच्यते—मुखं मुखत्वं प्राधान्यमित्येतत् । प्राधान्येनैवाज्ञानां पितुः पुरुषस्याक्षितिर्त्वं यो वेद सोऽज्ञमपि, नाज्ञं प्रति गुणभूतः सन्ध्याऽतो न तथा विद्वानज्ञा-
नामात्मभूतो भोक्तेर भवति न भोक्तव्यतामापद्यते । स देवानपिगच्छति स ऊर्जनुपवीवति देवानपिगच्छति देवताम-
भावं प्रतिपद्यत ऊर्जममृतञ्चोपवीवतीति यदुक्तं सा प्रश्नसा नापूर्वावाञ्ज्योऽस्ति ॥२॥

स्वभाववादस्यातिप्रसङ्गित्वमित्यर्थः । प्रश्नं निगमयति—तस्मादक्षितिः । प्रतिबन्धनमादाय व्याचष्टे—तत्त्वस्यादिना ।
२० तेषां पितृत्वे हेतुमाह—मेधयेति । भोगकालेऽपि विहितप्रतिषिद्धिज्ञानकर्मसम्भवात्प्रवाहकपेक्षाक्षय्य सम्भवतीत्यर्थः ।
तत्र प्रतिज्ञाभागमुपादायाक्षराणि व्याचष्टे—तदेतदक्षितिः । हेतुभागमुत्थाप्य विवक्षते—कथमित्यादिना । तस्मात्तदक्षयः
सम्भवति प्रवाहात्मनेति शेषः । उक्तहेतुं व्यतिरेकद्वारोपपादयितुं यद्वेत्तदित्यादिवाक्य तद्व्याचष्टे—यद्वेति । अन्य-
व्यतिरेकसिद्ध हेतुं निगमयति—तस्मादक्षितिः । तथा यथाप्रज्ञमिति पठितव्यम् । साध्यं निगमयति—तस्मादक्षितिः ।
अक्षयहेतौ सिद्धे फलितमाह—तस्माद्भुज्यमानानीति ।

२५ धिया ज्ञित्येवादिश्रुतेः स हीदमित्यत्रोक्त परिहार प्रपञ्चयन्त्या सप्तविधानस्य कार्यवात्यतिक्षणव्यसित्वेऽपि
पुनः पुनः क्रियमाणत्वात्प्रवाहात्मना तदचल मन्दा, पश्यन्तीत्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यमाह—अत इति । प्रज्ञाक्रियाम्यां
हेतुम्या लक्ष्यते व्यावर्त्यते निष्पाद्यते य. प्रबन्ध. समुदायस्तदाखण्डस्तदात्मकः सर्वो लोकस्त्वेतनाचेतनात्मको द्वैतप्रपञ्चः
साध्यत्वेन साधनत्वेन च वर्तमानो ज्ञानकर्मफलभूतः क्षणिकोऽपि नित्य इव लक्ष्यते । तत्र हेतुः—संहृतेति । सहृताणां
मित्र. सहगमत्वेन स्थितानामनेकेषां प्राणिनामनन्तानि कर्माणि बासनाश्च तत्सन्तानेनावष्टम्भत्वादुद्धीकृतत्वादिति
३० यावत् । प्रातीतिकमेव संसारस्य स्वैर्यं न तात्त्विकमिति वक्तुं विधिर्नष्टि—नवीति । असारोऽपि सारवद्भासीत्यन-
दृष्टान्तमाह—कदलीति । अद्युद्धोऽपि शुद्धवद्भासीत्यत्रोदाहरणमाह—सायित्यादिना । अनेकोदाहरणं ससारस्यानेक-
रूपत्वशोक्तनार्थम् । केपा पुनरेव संसारोऽन्यथा आतीत्यपेक्षया “ससारय परान्दुर्भाषि”ति न्यायेनाऽह—सदात्मेति ।
किमिति प्रतिक्षणप्रवृत्तिं जगदिति श्रुत्योच्यते तत्राऽह—तदेतदक्षितिः । वैराग्यमपि कुत्रोपयुज्यते तत्राऽह—विरक्तानां
हीति । इति वैराग्यमर्थवदिति शेषः ।

३५ पुरुषोऽज्ञानामक्षयहेतुरित्युपपाद्य तज्ज्ञानमनूच तत्फलमाह—यो वैतामित्यादिना । यथोक्तमनुवदति—पुरुष
इति । फलविषय मन्त्रपदमुपादाय तदीयं ब्राह्मणमवतार्य व्याकरोति—सोऽज्ञमित्यादिना । यथोक्तोपानवतो यथोक्त
फलम् । प्राधान्येनेव सोऽज्ञमतीति सम्यन्धः । विदुषोऽज्ञं प्रति गुणत्वाभावे हेतुमाह—अज्ञानमिति । उक्तमर्थं
संगृह्णाति—भोक्तैवेति । प्रशस्तिसिद्धये प्रपञ्चयति—स देवानित्यादिना ॥ २ ॥

श्रीण्यात्मनेऽकुस्तेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुस्तान्यत्रमना अभूवं
नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाशौचमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ।
कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भौरित्येतत्सर्वं मन
एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो बागेव
सा । एषा ह्यन्तर्मायतैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उवानः समानोऽन
इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥३॥

पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतानि यानि श्रीण्यन्त्युपक्षिप्तानि तानि कार्यत्वाद्द्विस्तोणेविषयत्वाच्च पूर्वम्भो-
ऽभ्येः पृथगुक्त्युक्तानि तेषां व्याख्यातार्थं उत्तरो ग्रन्थ आ ब्राह्मणपरिसमाप्तेः । श्रीण्यात्मनेऽकुस्तेति । कौऽस्यार्थ
इत्युच्यते । मनोवाक्प्राणा एतानि श्रीण्यान्तानि तानि मनो वाचं प्राणं चाऽऽत्मन आत्मार्यमकुस्त कृतवान्पृष्ट-
वाऽऽदौ पिता । तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपं च प्रति संशय इत्यत आह—अस्ति तावन्मनः ओत्रादिबाह्यकरणव्यति- १०
रिक्तम् । यत एवं प्रसिद्धं बाह्यकरणविषयात्मसम्बन्धे सत्यप्यभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवानसीदं
रूपमित्युक्तो वदत्यथ्यत्र मे गतं मन आसीत्सोऽहमन्यत्रमना आसं नादर्शम् । तथेवं श्रुतवानसि मदीयं वच
इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं नाशौचं न श्रुतवानस्मीति । तस्माद्यस्यासन्निसौ रूपदिग्रहणसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः
स्वस्वविषयसम्बन्धे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति । यस्य च भावे भवति तदव्यवस्ति मनो नामान्तःकरणं सर्वकरण-
विषययोगीत्यवगम्यते । तस्मात्सर्वं हि कोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति तद्व्यवस्ते दर्शनाद्यभावात् । १५

अस्तित्वे सिद्धे मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते—कामः स्त्रीव्यतिकरामिलाषादिः । सङ्कल्पः प्रत्युपस्थित-
विषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन । विचिकित्सा संशयज्ञानम् । श्रद्धाऽश्रद्धार्थेषु कर्मस्वरतित्वव्युद्धिर्देवतादिषु
च । अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं देहाद्यवसाद उत्तममनम् । अधृतिस्तद्विपर्ययः । हीर्षीर्जजा । धीः प्रज्ञा ।
भौर्मयमित्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव । मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि । मनोस्तित्वं प्रत्यन्यच्च कारणमुच्यते ।

साधनात्मकमन्त्रचतुष्टयमन्त्राक्षयकारणाम्, अक्षितित्वगुणप्रक्षेपेण पुत्रोपासनमस्य फलं बोकमिदानीमाह्मण- २०
समाप्तेस्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह—पाङ्क्तस्येत्यादिना । ब्राह्मणशेषस्य तात्पर्यमूक्त्वा मन्त्रभेदमनुशासकाऽह्मण-
ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे—व्रीणीत्यादिना । ज्ञानकर्मभ्यां सप्तान्नानि सूष्ट्वा चत्वारि भोक्तृभ्यो विभज्य श्रीण्यात्मार्यं
कल्पादौ पिता कल्पितवानित्यर्थः ।

अन्यत्रेत्यादि वाक्यमुपादत्ते—तेषामिति । षष्ठी निर्धारणार्था । तत्र मनसोऽस्तित्वमादौ साधयति—
अस्ति तावदिति । आत्तेन्द्रियार्थसामिन्त्र्ये सत्यपि कदाचिदेवार्थवीज्यमाना हेत्वन्तरमाक्षिपति । न चादृष्टादि सदिति २५
युक्तं तस्य दृष्टस्यादत्वात्तस्मादर्थोदिसामिन्त्र्ये ज्ञानकादाचित्कत्वानुपपत्तिर्मनःसाधिकेत्यर्थः । लोकप्रसिद्धिरपि तत्र
प्रमाणमित्याह—यत इति । अतोऽस्ति बाह्यकरणाद्यतिरिक्तं विषयग्राहि करणमिति शेषः । तामेव प्रसिद्धिमुदाहरण-
निष्ठतोदाहरति—किं दृष्टवानित्यादिना । तत्रैवान्वयव्यतिरेकावुपन्यस्यति—तस्मादिति । यथोक्तार्थापत्तिलोक-
प्रसिद्धिबन्धादिति यावत् । विमतमात्माद्यतिरिक्तापेक्षं तस्मिन्सत्यपि कादाचित्कत्वाद्दटवदित्यनुमान (च) तच्छब्दार्थः ।
तस्मादनुमानादन्यदस्ति मनो नामेति सम्बन्धः रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सत इति प्रमातोच्यते । अन्तःकरणस्य ३०
चक्षुरादिभ्यो बलक्षय्यमाह—सर्वेति । समनन्तरवाक्यं फलितार्थविषयत्वेनाऽऽदत्ते—तस्मादिति । तच्छब्देनोक्तं हेतुं
स्पष्टयति—तद्व्यवस्ते इति ।

कामादिवाक्यमवतार्य व्याकुर्वन्मनसः स्वरूपं प्रति संशयं निरस्यति—अस्तित्व इति । अश्रद्धादिबदकामा-
दिरपि विवक्षितोऽनेति मत्वा मनोदृष्टयोरेकत्वमुपेत्योपसंहरति—इत्येतदिति । द्वैतप्रवृत्त्युत्पन्न मनो भोक्तृकर्मवशा-

१. कामादीनां मनस्त्वोक्तः उपादानोपादेयभावात् सूक्ष्मत इतिवत् । वैष्णवैस्तु मन एव मन करणमेवेति ३५
व्याख्यातम् । तत्र । कार्यनिमित्तकरणयोः दण्डघटयोः दण्डो घट इति व्यपदेशाभावात् । कामादीनामात्मगुणत्व-
सिद्धयर्थं हि ते तयाज्यपिपन्ति । तत्तु 'व्यायतीव लैलायतीव'ति चतुर्थीकरीत्या व्यानादेः आत्मधर्मत्वनिराकर-

तस्मान्ननो नानास्त्यन्तःकरणम् । यस्माच्चक्षुषो हृगोचरे पृष्ठतोऽप्युपस्पृष्टः केनचिद्वस्तस्यायं स्वर्शो नानोरय-
मिति विवेकेन प्रतिपद्यते । यदि विवेककृमनो नाम नास्ति तर्हि त्वङ्मात्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्यात् ।
यत्तद्विवेकप्रतिपत्तिप्रकारेण तन्मनः । अस्ति तावन्मनः स्वरूपं तस्याविगतम् । श्रोत्रज्ञानो हि फलभूतानि कर्मणां
ननोवाधप्राणाख्यान्पञ्चात्ममभिमूतमपिदेवञ्च व्याचिह्नयामितानि । तत्राऽऽभ्यात्मिकानां बाह्यमनः प्राणानां मनो
५ व्याख्यातम् । अथेदानीं वाक्यतत्त्वोपस्थापनः—यः कश्च लोके गन्धो ध्वनिस्तात्वादिव्यङ्मयः प्राणिनिर्वर्णदिलक्षण
इतरो वा वादित्रमेवादिनिमित्तः सर्वो ध्वनिर्वागेव सा ।

इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते—एषा वाग्धि यस्मादन्तमभिधेयावसानमभिधेय-
निर्णयमायत्ताऽप्युपस्था । एषा पुनः स्वयं नाभिधेयवत्प्रकाश्याऽभिधेयप्रकाशिकैव । प्रकाशात्मकत्वात्प्रदोषादिवत् ।
न हि प्रदोषादिप्रकाशः प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यते तद्वद्वाक्प्रकाशिकैव स्वयं न प्रकाशेत्यनवस्थां श्रुतिः परिहृत्येषा
१० हि न प्रकाश्या प्रकाशकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः ।

अथ प्राण उच्यते—प्राणो मुखनासिकासंस्पर्शा हृदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राणः । अपनयनात्पुनःपुरीषादेर-
पानोऽबोवृत्तिरानामित्यनः । अनो व्यायमनकर्मा व्यानः प्राणापानयोः सन्निर्वीर्यत्वमहेतुश्च । उदान चरक-
पौष्णमनविहेतुरापादतलमस्तकस्यान ऊर्ध्ववृत्तिः । समानः समं नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता ।
अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यवेहेष्टाभिसम्बन्धिनी वृत्तिः । एवं यथोक्तं प्राणादिवृत्तिजात-

१५ शानार्थाकारेण विवर्तत इत्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्यमवतारयति—मनोस्तिस्त्वमिति । तदेवान्यत्कारणं स्फोरयति—
यस्मादस्ति । तस्मादस्ति विवेककारणमन्तःकरणमिति सम्बन्धः । चक्षुरसम्प्रयोगात्तेन स्पर्शविशेषादग्नेर्जपि सम्प्रयुक्त्या
त्वचा विनाऽपि मनो विशेषदर्शनं स्यादित्यागङ्ग्याऽह—यदीति । त्वङ्मात्रस्य स्पर्शमात्रग्राहित्वेन विवेकत्वयोगा-
दित्यर्थः । विवेचके कारणान्तरे सर्वपि कुपो ननःसिद्धिस्तत्राऽह—यत्तदिति । वृत्तं कीर्तयति—अस्ति तावदिति ।
उत्तरान्यसवद्वारयितुं भूमिकां करोति—श्रीणीति । एवं भूमिकामारब्धव्याऽभ्यात्मिकत्वान्वाख्यातार्थं यः कश्चेत्यादि
२० वाक्यमादाय व्याकरोति—अथेत्यादिना । शब्दपर्यायो ध्वनिर्द्विविधो वर्णात्मकोऽप्यन्यत्प्रकाशः । तत्राऽहो व्यवहृत्य-
मिस्तात्वादिस्थानव्यङ्ग्यो द्वितीयो मेधादिकृतः । स सर्वोऽपि प्रकृता वागेवेत्यर्थः ।

प्रकाशकमात्रं वागित्युक्त्वा तत्र प्रमाणमाह—इदं तावदिति । तस्मादभिधेयनिर्णयिकत्वात्प्राणवपलापार्होति
शेषः । वाजोऽपि प्रकाश्यत्वात्कथं प्रकाशकमात्रं वागित्युक्तमित्यागङ्ग्याऽह—एषेति । दृष्टान्तं समर्थयते—न हीति ।
प्रकाशान्तरेण सज्जानोयेनेति शेषः । प्रकाशिकाऽपि वाक्प्रकाश्या चैतन्नपि प्रकाशकान्तरमेष्टव्यमित्यनवस्था स्यात्तन्नि-
२५ रसावधेया हि नेति श्रुतिः प्रकाशकमात्रं वागित्याह । स्वरपरनिर्वाहकस्तुगन्धः । तस्मात्प्रकाशकत्वं कार्यं यत्र दृश्यते
तत्र वाचः स्वरूपमनुगतमेवेत्याह—तद्वदित्यादिना ।

वाग्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतार्य व्याकरोति—अथेति । मुखादौ सञ्चार्यां सञ्चरणार्हा हृदयसम्बन्धिनी या
वाग्वृत्तिः, तत्र प्राणशब्दप्रवृत्तां निमित्तमाह—प्रणयनादिति । पुरतो निःसरणादिति यावत् । हृदयावबोधे वृत्ति-
स्त्वैत्येववृत्तिरानामित्यनो हृदयादात्म्य नाभिपर्यन्तं वतमान इति यावत् । व्यायमनं प्राणापानयोर्निर्णयनं कर्मास्तीति
३० तथोक्तः । वीर्यवत्कर्माख्यामन्युत्पादनादि । उत्कर्षो देहे पुष्टिः । आदिपदेनोत्कान्तिरुक्ता । प्राणगन्धेनानगन्धस्य
पुनरुक्तिरानागङ्ग्याऽह—अन इत्येवमिति । तयाऽपि तृतीयस्य प्राणगन्धस्य ताभ्यां पुनरुक्तिरित्यागङ्ग्याऽह—प्राण

पादयुक्तम् । अत एव “यः कश्च गन्धो वागेव” प्रागापानादयः प्राण एवेति उत्तरत्र वक्ष्यमाणमनुक्तम् । न हि
अपानादीनां प्राणः निमित्तम् । मनसः इन्द्रियव्यतिरिक्तस्य आत्मनः उपकरणभूतस्वावश्याभ्युपगमनत्वात्
“निर्गोपलब्धमनुपलब्धिविरसंगोऽप्यतरनियमो वाज्यथा” इति ब्रह्मसूत्रेण विचार्य निर्णीतम् । तथाहि—तत्त्वज्ञान-
३५ उपाधिभूतमन्तःकरणं मनोऽद्विष्ट-विज्ञानं चित्तमिति चानेकवा तत्र तत्राभिप्लव्यते । अनभ्युपगम्यमाने तस्मिन्
अन्धेन्द्रियविषयाणामनुपलब्धिसाधनानां सन्निधाने सति नित्योपलब्धिविः स्यात् । न चेन्द्रियस्य आत्मनो वा पार्थ-
प्रतिबन्धः अकस्मात् स्यात् इत्येवमनोऽद्विष्टवत्त्वम् । यत्तन्निधानाननिवचनान्वां ज्ञानज्ञाने उपपद्यते ।
१. सज्जानोयेनेति—वागपि सावित्रा प्रकाश्यते अनः न प्रकाश्यति कथमित्यन आह—सज्जानोयेति । मादौ चेतनः
तत्रवाच्यत्वेऽपि न अजप्रकाशान्तरप्रकाशमेवेत्यर्थः ।

त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोजन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥४॥

मेतत्सर्वं प्राण एव । प्राण इति वृत्तिमोनाध्यात्मिकोऽन उक्तः । कर्म चास्य वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातम् । व्याख्यातान्ध्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यान्यन्त्येतन्मय एतद्विकारः प्राजापत्यैरेतैर्वाङ्मनः प्राणैरारब्धः । कोऽसावयं कार्यकरणसङ्घात आत्मा पिण्ड आत्मस्वरूपत्वेनाभिमतोऽविवेकिभिः । अविशेषणेतन्मय इत्युक्तस्य विशेषेण वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति स्फुटीकरणम् ॥३॥

५

तेषामेव प्राजापत्यानामस्नानामाधिभौतिको विस्तारोऽभिधीयते—त्रयो लोका भूभुवः स्वरित्याख्या एत एव वाङ्मनः प्राणास्तत्र विशेषो वागेवायं लोको मनोजन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥४॥

इतीति । साधारणासाधारणवृत्तिमान्प्राण इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । मनसो दर्शनादिवद्वाचोऽभिधेयप्रकाशनवच्च प्राणस्यापि कार्यं वक्तव्यमित्यागङ्ग्याऽऽह—कर्म वेति । एतन्मय इत्यत्र मयटो विकारार्थत्वं वृत्तसङ्कीर्तनपूर्वकं कथयति—व्याख्यातानीति । आध्यात्मिकाता बागादीनामनारम्भकत्वं वारयति—प्राजापत्यैरिति । आरब्धस्वरूपं प्रदत्तपूर्वकमनन्तर- १० वाक्येन निर्धारयति—कोऽसाविति । कार्यकरणसङ्घाते कथमात्मशब्दप्रवृत्तिरित्यागङ्ग्याऽऽह—आत्मस्वरूप-त्वेनेति । वाङ्मय इत्यादिवाक्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमागङ्ग्याऽऽह—अविशेषेणेति ॥३॥

बागादीनामाध्यात्मिकविभूतिप्रदर्शनानन्तरमाधिभौतिकविभूतिप्रदर्शनार्थमुत्तरप्रस्थमवतारयति—तेषामेवेति । तत्रैत्युक्तं सामान्यं परामृशति ॥४॥

१. प्राणस्य वृत्तिभेदा एव अपानादय इत्यपि “पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वचपदिश्यते ब्र० सू० २-४-११ इति—सूत्रेणोप- १५ दिश्यते । मनसः पञ्चेन्द्रियद्वाराकः पञ्चवृत्तयः भूतभविष्यत्सदार्थवृत्तयः मनसः असाधारणाः । सुखादिपरिणामास्तु साक्षिमास्याः इति तज्ज्ञानम् । प्राणस्य परिच्छिन्नत्वमपि “अणुर्वे”ति-ब्र० सू० २।४।१३ । सूत्रेण निर्णीतम् । तस्य “सर्वेजन्ता.” इति श्रुत्यमिहितं व्यापकत्वमाधिदैविकेन रूपेण । प्राणविषयविचारपरानि अपराध्याप्यधिकरणानि (ब्र० सू० २-४-१) मन्तव्यान्त्यत्र । तथाहि—तथा प्राणाः सृष्टिश्रुतिषु ‘तत्तेजोऽसृजत’ ‘तस्मादाकाशस्संभूत’ इत्यादिषु उत्पत्तिः श्रूयते । क्वचित्—‘एतस्माज्जायते प्राण’ इत्यादिषु प्राणस्योत्पत्तिः श्रूयते क्वचित् ‘अ’द्वा इदमग्र आसीत् ‘ऋषयो वाव तेजोऽसृजत’ के ते ऋषय इति ‘प्राणा वाव ऋषय’ इत्यादी प्राणानां प्रागुपत्तेः सत्त्वमेवोच्यते । तत्र विप्रतिषेधात् प्राणानामुत्पत्तिर्वा उत्पत्तिश्चुतेर्गोणत्वं वेति संशये सिद्धान्तः—प्राणाः वियदादिवदुत्पद्यन्ते—‘एतस्माज्जायते प्राण’ इत्यादिश्रवणात् खादिवत् ‘यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्’ इति न्यायाच्च । ते च गौणप्राणाः इन्द्रियपदवाच्याः । मुख्यप्राणोऽप्युत्पद्यते—एतस्माज्जायते प्राण इति उत्पत्तिश्चुतेः ‘आनीदवातं स्वधया तदेकं’ इति श्रुतेः प्रागुत्पत्तेः प्राणास्तित्वावगमात् प्राणनित्यत्वमिति न वाच्यम् । यतः २५ अवातमिति वाच्यभावश्रवणादेव प्राणाभावावगमः तदुत्पत्तिं गमयति । अयं च प्राणः न दाम्युसामान्यं नापि पञ्चेन्द्रियाणां समष्ट्यापारः इति ग्राह्यं सूत्रं—न दाम्युक्रिये पृथगुपदेशात् इति ब्र० सू० २।४।९ । प्राण एव ब्रह्मण-ञ्चतुर्गुः पादः स दाम्युना ज्योतिषा भाति च तपति च’ छा० ३।१।८।४ इति पृथगुपदेशात् । नापि समष्ट्यापारः इन्द्रियाणां पृथक् पृथग्व्यापारात् । समस्तानामेका वृत्तिः सजातीयानां संभवति । प्रत्येकं श्रवणादिवृत्तीनां विजा-तीयत्वात् । प्राणस्यास्मिन् शरीरे जीववत् न स्वातन्त्र्यमित्याह—चक्षुरादिवत् तत्तद्वृत्तिष्विति दिभ्यः ब्र० सू० २।४।१० ३० प्राणः जीवस्य चक्षुरादिवत् उपकरणभूतः यथा राज्ञः मन्त्री कुतः तैः इन्द्रियैः सहैव प्राणस्य प्राणसंवादादिषु गिष्यमाणत्वात् संघातत्वेन परार्थत्वाच्चेत्यर्थः । ननु यदि प्राणस्य चक्षुरादिवदुपकरणत्वं तदा तस्य विषयान्तरं वक्तव्यं रूपादिवत् इत्यत आह—‘अकरणत्वाच्च न दोषः तथाहि वर्णयति’ ब्र० सू० २-४-११ तान् वरिष्ठः प्राण उवाच ‘यामोहमापद्य । अहमैवेतद्व्याणमवष्टभ्यात्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यै विशारयामीति’ इति शरीर- ३५ धारकत्वमेवैकमसाधारणं कर्मत्वाह ।

त्रयो देवा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥५॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥६॥

पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥७॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किञ्च विज्ञातं

५ वाचस्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वावति ॥८॥

यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वावति ॥९॥

यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वावति ॥१०॥

तथा त्रयो देवा इत्यादीनि वाक्यानि ऋज्वर्णानि ॥५॥६॥७॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । तत्र विशेषो यत्किञ्च विज्ञातं विस्पष्टं ज्ञातं वाचस्तद्रूपम् । तत्र
१० स्वयमेव हेतुमाह—वाग्धि विज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात्कथमविज्ञाता भवेदाऽन्यान्पि विज्ञापयति “वाचैव सन्नाद्वन्धुः
प्रज्ञायत” इति हि वक्ष्यति । वाग्विशेषविद इदं फलमुच्यते—वागेनं यथोक्तवाग्विभूतिविदं तद्विज्ञातं भूत्वाऽवति
पालयति विज्ञातरूपेणैवास्यानं भोग्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥८॥

तथा यत्किञ्च विजिज्ञास्यं विस्पष्टं ज्ञानुमिष्टं विजिज्ञास्यं तत्सर्वं मनसो रूपं मनो हि यस्मात्सर्विह-
सानाकारत्वाद्विजिज्ञास्यम् । पूर्ववन्मनोविभूतिविदः फलं मन एनं तद्विजिज्ञास्यं भूत्वाऽवति विजिज्ञास्यस्वरूपेणै-
१५ वान्तत्वापद्यते ॥९॥

तथा यत्किञ्चाविज्ञातं विज्ञानागोचरं न च सन्दिह्यमानं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातोऽविज्ञातरूपो हि
यस्मात्प्राणोऽनिरुक्तभूतः । विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातभेदेन वाङ्मनः प्राणविभागे स्थिते त्रयो लोका इत्यादयो
वाचनिका एव । सर्वत्र विज्ञातादिरूपदर्शनाद्वचनादेव नियमः स्मर्तव्यः । प्राण एनं तद्भूत्वाऽवत्यविज्ञातरूपेणैवाप्य
प्राणोऽनं भवतीत्यर्थः । शिष्यपुत्रादिभिः सन्दिह्यमानाविज्ञातोपकारका अध्याचार्यादिप्रादयो दृश्यन्ते । तथा मन-
२० प्राणयोरपि सन्दिह्यमानाविज्ञातयोरुक्तत्वोपपत्तिः ॥१०॥

त्रिलोकीवाक्यवदुत्तरं वाक्यं विज्ञातादिवाक्यात्प्राक्तं नेतव्यमित्याह—तथेति ॥५-६-७॥

विज्ञातादिवाक्यमादाय तद्गतं विशेषं दर्शयति—विज्ञातमिति । विज्ञातं सर्वं वाचो रूपमिति प्रतिज्ञातोऽयं
सप्तम्यर्थः । प्रकाशकत्वेऽपि कथं वाचो विज्ञातत्वमित्याशङ्क्याऽह—कथमिति । प्रकाशात्मकत्वमेव कुतो वाचः सिद्ध-
मित्याशङ्क्याऽह—वाचेति । वाग्विशेषस्तद्विभूतिः ॥८॥

२५ सन्दिह्यमानाकारत्वात्सङ्कल्पविकल्पात्मकत्वादिति यावत् । तस्मात्सर्वं विजिज्ञास्यं मनोरूपमिति सम्बन्धः ।
पूर्ववद्वाग्विभूतिविदो यथा फलमुक्तं तद्वदिति यावत् ॥९॥

अनिरुक्तभूतविज्ञातरूपो यस्मात्प्राणस्तस्मादविज्ञातं सर्वं प्राणस्य रूपमिति योजना । विज्ञातादिरूपानि-
रेकेण लोकवेदाद्यभावादिज्ञातादिरूपत्वाभिधानेनैव वागादीनां लोकाद्यात्मन्ये सिद्धे किमर्थं त्रयो लोका इत्यादिवा-
क्यमित्याशङ्क्य तथैव ध्यानार्थमित्याह—विज्ञातेति । भूरादिष्वेकेकत्र विज्ञातादित्रयदृष्टेर्वाग्विदेख व्यवस्थितत्वात्कुतो
३० विज्ञातादेर्वाग्व्यात्मकत्वं नियन्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽह—सर्वत्रेति । प्राणविभूतिविदं सम्प्रति फलं कथयति—
प्राण इति । लोके विज्ञातस्यैव भोग्यत्वोपलम्भादविज्ञातादिरूपेण प्राणादेनं भोग्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—शिष्येति ।

१. वाचैव बन्धुः—यत्र सूर्यचन्द्रान्मयः न सन्ति गाढान्धकारे तत्र वाचैव परस्परं व्यवहारो दृश्यते । अतः वाक्
पुरुषस्यात्मनः ज्योति व्यबहारसाधनमित्यर्थः (४-३) ।

२. प्राणोऽनिरुक्तः अतः स्वरूपज्ञानाभावादविज्ञातः । अनिरुक्त एवरूप इति वक्तुमशक्यम् ।

३. सन्दिह्यमानाकारत्वात्—मनस्सङ्कावे प्रात्यक्षिकनिश्चयाभावादेव तात्किंका, सुखाद्युपलब्धिकरणत्वेन मनोजु-
३५ निमित्ते । वेदान्तेऽपि “निरूपणलब्धनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनिष्पन्नो बाह्यत्वेति सूत्रेण मनःसङ्काव साधयन्ति
मनस्स्वरूपं सन्देहाकारत्वमिति टीका ।

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्धा-

वत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥११॥

अथैतस्य मनसो ह्यैः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्धावदेव मनस्तावती

द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनं समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स

एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥१२॥

५

व्याख्यातो वाङ्मनःप्राणानामाविर्भौतिको विस्तारः, अथायमाधिदैविकार्थ आरम्भः—तस्यै तस्या वाचः प्रजापतेरज्ञत्वेन प्रस्तुतायाः पृथिवी शरीरं बाह्य आचारो ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणं पुत्रिव्या बाधेयमुत्तमं पार्थिवोऽग्निः । द्विरूपा हि प्रजापतेर्वैकार्यमाधारोऽप्रकाशः करणं चाऽऽधेयं प्रकाशस्तदुभयं पृथिव्यपनी वागेव प्रजापतेः । तत्तत्र यावत्स्येव यावत्परिमाणैवाध्यात्माविर्भूतमेदमिहा सती वाग्भवति तत्र सर्वत्राऽऽधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता तावत्स्येव भवति कार्यभूता तावानयमग्निराधेयः करणरूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुपविष्ट- १० स्तावानेव भवति समानमुत्तरम् ॥११॥

अथैतस्य प्राजापत्याज्ञोक्तस्यैव मनसो ह्यौष्ठलोकः शरीरं कार्यमाधारो ज्योतीरूपं करणमाधेयोऽसा- वादित्यः । तत्तत्र यावत्परिमाणमेवाध्यात्ममविर्भूतं वा मनस्तावती तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा मनसो ज्योती- रूपस्य करणस्याऽऽधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौस्तावानसावादित्यो ज्योतीरूपं करणमाधेयं तावन्व्यादित्यौ वाङ्मनसो आधिदैविके मातापितरौ मिथुनं मैथुन्यमितरेतरसंसर्गं समैतां समगच्छेताम् । मनसाऽऽदित्येन प्रभूतं पित्रा १५ वाचाऽग्निना मात्रा प्रकाशितं कर्म करिष्यामीत्यन्तरा रोदस्योः । ततस्तयोरेव सङ्गमनात्प्राणो वायुरजायत परित्यपन्दाय कर्मणे । यो जातः स इन्द्रः परमेश्वरो न केवलमिन्द्र एवासपत्नोऽविद्यमानः सपत्नो यस्य कः । पुनः सपत्नो नाम द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वेनोपगतः स द्वितीयः सपत्न इत्युच्यते । तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते प्राणं प्रति गुणभावोपगते एव हि ते अध्यात्ममिव । तत्र प्रासङ्गिकासपत्नविज्ञानफलमिव नास्य विदुषः सपत्नः प्रतिपक्षो भवति य एवं यथोक्तं प्राणसपत्नं वेद ॥१२॥

२०

शिष्यैरविवेकिभिः सन्दिग्धमानोपकारा अपि गुरुस्तेषा भोग्यतामापद्यमाना दृश्यन्ते पुत्रादिमिश्रातिबालैरावे- ज्ञातोपकाराः पित्रादयस्तेषा भोग्यत्वमापद्यन्ते तथा प्रकृतेऽपि सम्भवतीत्यर्थः ॥१०॥

वृत्तमनूद्य तस्यै वाचः पृथिवीत्याद्यवतारयति—व्याख्यात इति । आधिदैविकार्थस्तद्विभूतिप्रद्वानार्थ इति यावत् । समनन्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यमुक्त्वा वाक्याक्षराणि योजयति—तस्या इति । कथमाधाराधेयभावो वाचो निर्दिश्यते तत्राऽह—द्विरूपा हीति । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्य निगमयति—तदुभयमिति । अध्यात्ममविर्भूतं च या २५ वाक्परिच्छिन्ना तस्यास्तुल्यपरिमाणत्वमाधिदैविकवाग्शत्वादशाशिनीश्च तादात्म्यात्तया सह दर्शयति—तत्तत्रेति । तावानयमग्निरिति प्रतीकमादय व्याकरोति—आधेय इति । समानमुत्तरमित्यस्यायमर्थः । अध्यात्ममविर्भूतं च मन प्राण- योराधिदैविकमनःप्राणांशत्वात्तादात्म्यामिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमुच्यते तथा च वाचा समानं प्राणादानुत्तरवाक्ये कथ्यमानं समानपरिमाणत्वमिति ॥११॥

आधिदैविकवाग्विभूतिव्याख्यानानन्तर्यमथशब्दार्थः । मनसो द्वैरूप्यमुक्त्वा व्याप्तिमभिधत्ते—तत्तत्रेति । मन ३० एवास्यऽऽत्मा वाजया प्राणः प्रजेत्यध्यात्मं मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजेत्यविर्भूतं च वाङ्मनसयोः प्राणस्य प्रजालमुक्तं तथाऽधिदैवेऽपि तस्य तत्प्रजालं वाच्यमित्यभिप्रेत्याऽह—तामिति । कथमादित्यस्य मनसः प्राणं प्रति पितृत्वं वाचो वाजनेर्मातृत्वं तत्राऽह—मनसेति । सावित्रं पाकमाग्नेन च प्रकाशमृते कार्यमादित्यस्य मनसः प्राणं प्रति जनकत्वमित्यर्थः । कर्मशब्देन कार्यमुच्यते तत्करिष्यामीति प्रत्येकमभिसन्धिपूर्वकमादित्यान्वयोद्यौवापृथिव्योरन्तरात्रे सङ्गतिरासीदित्याह—कर्मति । सङ्गतिर्कार्यमभिप्रायानुसारि दर्शयति—तत इति । वायोऽरिन्द्रत्वासपत्नत्वगुणविशिष्ट- ३५ स्तोपासनमभिप्रेत्याऽह—यो जात इति । द्वितीयस्य सपत्नत्वे वागादेरपि तयात्वा स्यादित्यागङ्ग्याऽह—प्रति- पक्षत्वेनेति । यथोक्तसपत्नव्याख्यानफलमाह—तैनेति । असपत्नगुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाणयति—तत्रेति । प्राणस्यासपत्नत्वे सिद्धे सतीति यावत् । प्रासङ्गिकत्वं प्रजोत्पत्तिप्रसङ्गादागतत्वम् ॥१२॥

- अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य
 आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत्
 उपास्तेऽस्तवन्त्स लोकं जयत्यथ यो हैतानन्तानुपास्तेऽनन्त्स लोकं जयति ॥१३॥
 स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एच पञ्चदश कला ध्रुवैवात्य
 ५ षोडशी कलास रात्रिभिरेवा च पुर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्या रात्रिमेतया
 षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेता रात्रि
 प्राणभूतः प्राणं न विच्छिन्नादपि कृकलासत्यैतस्या एव देवताया अपक्षित्य ॥१४॥

- अथैतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यात्मस्य प्राणस्य न प्रजोक्त्यानन्तरिनिविष्टस्य; आपः शरीरं कार्यं करणाधारः
 पूर्ववज्ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तत्र यावानेव प्राणो यावत्परिमाणोऽध्यात्मदिग्भेदेषु तावद्वाप्तिमस्य आपस्तावत्परि-
 १० माणस्तावानसौ चन्द्रोऽभाष्यस्तावत्पञ्चनुप्रविष्टः करणभूतोऽध्यात्ममधिभूतश्च तावद्वाप्तिमानेव । ताभ्येतानि पित्रा
 पाङ्क्तेन कर्मणा सुष्टानि त्रीण्यन्नानि बाह्मनःप्राणस्थानि । अध्यात्ममधिभूतं च जगत्समस्तमेतैर्व्याप्तं नैतेभ्योऽन्य-
 दतिरिक्तं किञ्चिदस्ति कार्यत्मकं करणारमकं वा । समस्तानि त्वेतानि प्रजापतिस्त एते बाह्मनप्राणा सर्व एव
 समास्तुत्या व्याप्तिमन्तो यावत्प्राणिषोचरं साध्यात्माविभूतं व्याप्य व्यवस्थिताः । अत एवानन्ता यावत्संसार-
 भाविनो हि ते । कार्यकरणप्रत्याख्याने न संसारोऽवगम्यते । कार्यकरणारमका हि त इत्युक्तम् । स यः
 १५ कश्चिद्वैतप्राजापतेरारमभूतानन्तवतः परिच्छिन्नानध्यात्मरूपेण बाऽविभूतरूपेण बोधास्ते स च तदुपासनानुरूपमेव
 फलमन्तवत्सं लोकं जयति परिच्छिन्न एव जायते नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । अयं पुनर्यो हैतानन्ताःश्वर्वात्मका-
 न्त्वंप्राण्यारमभूतानपरिच्छिन्नानुपास्ते सोऽनन्तमेव लोकं जयति ॥१३॥

- पिता पाङ्क्तेन कर्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नान्यात्मार्यमकरोदित्युक्तं ताभ्येताति पाङ्क्तकर्मफल-
 भूतानि व्याख्यातानि । तत्र कथं पुनः पाङ्क्तस्य कर्मणः फलमेतानीति । उच्यते । यस्मात्तेष्वपि त्रिविधेषु
 २० पाङ्क्तताऽवगम्यते । वित्तकर्मणोरपि तत्र सम्भवाद् । तत्र पृथिव्यग्नी माता । विवाहित्यो पिता । योऽयमनयोस्त्वर

- आधिदैविकयोर्बाह्मनस्योविभूतिनिर्देशानन्तर्यमथेत्युक्तम् । नन्वेतस्येतेतच्छब्देन प्रजात्वेनोक्तस्य प्राणस्य
 किमिति न ग्रहणं तत्राऽऽह—न प्रजेति । अन्नत्रयस्य समप्रधानत्वेन प्रकृतत्वादितच्छब्देन प्रधानपरामर्शोपपत्ती नाप्रधानं
 परामृश्यत इत्यर्थः । पूर्ववद्वाचो मनसश्च पृथिवी द्यौश्च शरीरं यथा तथेत्यर्थः । द्वैतस्य प्राणस्योक्तं व्याप्तिमवगिष्टा
 व्याचष्टे—तत्रेति । तावानित्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे—चन्द्र इति । बाह्मनप्राणानामाधिदैविकरूपेणोपासनं
 २५ विधातुं वृत्त कीर्तयति—तानीति । एतेभ्योऽतिरिक्तमधिष्ठानमस्तीत्यागङ्क्य विगिनष्टि—कार्यत्मकमिति । प्रजापति-
 रैतेभ्योऽतिरिक्तोऽस्तौत्यागङ्क्याऽऽह—समस्तानीति । सोपस्करं वृत्तमनूद्य वाक्यमादाय व्याचष्टे—त एत इति । तुल्यां
 व्याप्तिमेव व्यनक्ति—यावदिति । तावदक्षेपं जगद्वाप्येति योजना । तुल्यव्याप्तिमत्त्वमुपजीव्याऽऽह—अत एवेति ।
 तेषां यावत्संसारभावित्वमभिव्यनक्ति—न हीति । कार्यकरणयोर्वित्संसारभावित्वेऽपि प्राणानां किमायातमत आह—
 कार्येति । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने बोधमाह—स य इति । एवं पातनिकां कृत्वा विवक्षितमुपासनमुपविशति—
 ३० अथेति ॥१३॥

अन्नत्रये फलवद्वाधानविषये व्याख्याते वक्तव्याभावात्किमुत्तरअन्वेनेत्यागङ्क्य वृत्तं कीर्तयति—पितेति । तेषां
 तत्फलत्वे प्रमाणाभावमादाय शङ्कते—तत्रेति । प्रकृतं व्याख्यानं सप्तम्यर्थः । कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयमुत्तरमाह—
 उच्यत इति । अनुमानमेव स्पृष्टयितुमश्रेषु पाङ्क्तत्वावगतिं दर्शयति—यस्मादिति । तस्मात्तत्कारणमपि तादृग्वर्गितं
 बोधः । कथं पुनस्तत्र पाङ्क्तत्वबीरित्यागङ्क्याऽऽह—वितेति । आत्मा जाया प्रजेति त्रयं संगीहीतुमभिद्यद् । तर्कं

- ३५ १. यत्सप्तान्नानि सुष्टानि तेषु बाह्मनप्राणाः पित्रा सुष्टाः 'यत्सप्तान्नानि मेव्या तपसा' इत्यत्र पाङ्क्तेन कर्मणा
 सृष्ट्वोक्तोरित्यर्थः ।

प्राणः स प्रजैति व्याख्यातम् । तत्र वित्तकर्मणी सम्भावयितव्ये इत्यारम्भः—

स एष संवत्सरो योऽयं त्र्यक्षात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते । षोडशकलः षोडश कला अवयवा अष्ट सोऽयं षोडशकलः संवत्सरः संवत्सरात्मा कालरूपः । तस्य च कालात्मनः प्रजापते रात्रय एवाहोरात्राणि त्रियय इत्यर्थः । पञ्चवश कलाः । ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिताऽस्य प्रजापतेः षोडशो षोडशानां पूरणी कला स रात्रिभिर्येव तिथिभिः कलोक्ताभिरापूर्यते चापक्षीयते च । प्रतिपदाद्याहर्निह चन्द्रमाः ५ प्रजापतिः शुक्लपक्षे वापूर्यते कलाभिरपचोयमानाभिर्वर्धते यावत्सम्पूर्णमण्डलः पौर्णमास्याम् । ताभिरेवापचोयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते कृष्णपक्षे यावद्द्रुवैका कला व्यवस्थिताऽमावास्यायाम् ।

स प्रजापतिः कालात्माऽमावास्याममावास्यायां रात्रि रात्रौ या व्यवस्थिता ध्रुवा कलोक्ततया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभूतप्राणिजातमनुप्रविश्य यद्यः पिबति यन्बोषधीरश्नाति तत्सर्वमेवोषध्यात्मना सर्वं ध्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेष्टुः प्रातर्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तः । एवं पाङ्कतात्मकोऽसौ प्रजापतिः । १० दिवादिद्यौ मनः पिता । पृथिव्यग्नी वाज्याया माता । तयोश्च प्राणः प्रजा । चान्द्रमस्यस्तित्ययः कला वित्तमुपचयापचयवर्धनवाहितवत्तासां च कलानां कालावयवानां जगत्परिणामहेतुत्वं कर्म । एवमेव कृत्स्नः प्रजापतिर्जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीत्येषेणानुरूप एव पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतः संवत्सः । कारणातुविधाधि हि कार्यमिति लोकेऽपि स्थितिः ।

यस्मादेव चन्द्र एतां रात्रि सर्वप्राणिजातमनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्तते तस्माद्धेतोरेताममावास्यां रात्रि १५ प्राणभूतः प्राणिनः प्राण न विच्छिन्नात्प्राणिनं न प्रमाप्येदित्येतत् अपि कुकलासस्य । कुकलासो हि पापात्मा स्वभावेनैव हिंस्यते प्राणिभिर्दृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा । ननु प्रतिषिद्धैव प्राणिहिंसा न हिंस्यात्सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति । बाढं प्रतिषिद्धा तथाऽपि नामावास्याया अन्यत्र प्रतिप्रसवार्थं बचनं हिंसायाः कुकलासविषये वा । किं तद्धेतुः सोमदेवताया अपक्षित्यै पूजार्थम् ॥१४॥

हेतुं व्यकीकुर्वन्नुक्तं स्मारयति—तत्रेति । अत्रार्थं ससम्यर्थः । तथाऽपि कथं पाङ्क्तत्वमित्याशङ्क्यानन्तरप्रत्यमवतार- २० यति—तत्र वित्तेति । सप्तमी पूर्ववत् । अवतारितं ग्रन्थं व्याचष्टे—योऽप्रमिष्यादिना । कथं प्रजापतेस्तिष्ठिभिरापूर्यमाणत्वमपक्षीयमाणत्व च तत्राऽह—प्रतिपदाद्याभिरिति । वृद्धेर्मर्यादां दर्शयति—यावदिति । अपक्षयस्य मर्यादा-माह—यावद्द्रुवैवेति ।

अवशिष्टाममावास्याया निविष्टा कला प्रपञ्चयन्द्वातीयकलोत्पत्तिं शुक्लप्रतिपदि दर्शयति—स प्रजापतिरिति । प्राणिजातमेव विनिनष्टि—यद्यप इति । स्थावरं जङ्गमं चैत्यर्थः । ओषध्यात्मनेत्युपलक्षणं जलात्मनेत्यपि द्रष्टव्यम् । २५ फलभूते प्रजापतो पाङ्क्तत्वं वक्तुमुपक्रान्तं तदद्यापि नोक्तमित्याशङ्क्याऽह—एवमिति । तदेव पाङ्क्तत्वं व्यनक्ति—विधेति । कलानां वित्तवद्वित्तत्वे हेतुमाह—उपचयेति । पाङ्क्तत्वंनिर्देशेन लब्धमर्थमाह—एवमेव इति । सम्प्रति कृत्स्नस्य प्रजापतेरुपक्रमानुसारित्वं दर्शयति—जायेति । भवतु प्रजापतेरुक्तीत्या पाङ्क्तत्वं तथाऽपि कथं पाङ्क्तकर्म-फलत्वं तत्राऽह—कारणेति ।

पाङ्क्तकर्मफलत्वं प्रजापतेरुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह—यस्मादिति । अपि कुकलासस्येति कुतो विवेकोक्ति- ३० रित्याशङ्क्याऽह—कुकलासो हीति । कुतस्तस्य पापात्मत्वं तत्राऽह—दृष्टोऽपीति । विशेषनिषेधस्य गेपानुज्ञापरस्वा-द्विरोधं सामान्यशास्त्रेण स्यादिति गङ्गुते—नन्विति । तीर्थशब्दः शास्त्रविहितप्रदेशविषयः । साधारण्येन सर्वत्र निषिद्धाऽपि हिंसा विशेषतोऽमावास्याया निषिध्यमाना सोमदेवतापूजार्था । ततः शेषानुज्ञाभावात् सामान्योक्तिविरोधो-ऽस्तीति परिहरति—बाढमिति ॥१४॥

१ बाढ प्रतिषिद्धेति—हिंसासामान्यस्य 'न हिंस्यात् सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य' इति प्रतिषिद्धत्वेन कुकलासहिंसाया अपि ग्रहणात् 'कुकलासस्य प्राणं न विच्छिन्नात्' इति प्रतिषेधः किमर्थः इति । न च सामान्यवचनस्य विरोधे उपसंहारात् कुकलासस्य अमावास्येतरकाले हिंसाभ्यानुज्ञा इति वाच्यम् । तन्निवारणायैव 'एतस्या देवताया अपचिन्त्य' इत्युक्तं तथा च नात्र प्रतिप्रसवः । प्रतिप्रसवो नाम प्रसक्तप्राप्तिकस्य कारणान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तो पुनर्विधानम् । प्रकृते रागतः कुकलासहिंसाया प्रसक्तिः । तस्य 'न हिंस्यादि'ति निषेधे प्राप्ते पुनः अमावास्याया कुकलासहिंसा न १७

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेववित्तु-
रुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला आत्मैवास्य षोडशी कला स
वित्तनैवाऽऽद्य पूर्यतेऽप च क्षयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रषिर्वित्तं
तस्माद्यद्यपि सर्वव्यानि जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रथिनाऽमादित्येवाहुः ॥१५॥

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं
मनुष्यलोकः पुत्रैर्नैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया
देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥१६॥

यो वै परोक्षाभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्यन्तं परोक्षो मन्तव्यो यस्मादयमेव स
प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽसावयं यो यथोक्तं त्र्यक्षात्मकं प्रजापतिमतमभूतं वेति स एवंविदुषः केन सामान्येन
१० प्रजापतिरिति तदुच्यते—तत्सर्वविदः पुरुषस्य गवादिवित्तमेव पञ्चदश कला उपचयापचयमभित्वात्तद्वित्तताम्यञ्च
कर्म । तस्य कृत्स्नताया आत्मैव पिण्ड एवास्य विदुषः षोडशी कला ध्रुवस्थानीया स चन्द्रवद्वित्तनैवाऽऽपूर्यते
चापक्षीयते च । तदेतल्लोके प्रसिद्धम् । तदेतन्नभ्यं नाम्ये हितं नभ्यं नानि वाऽर्हतीति । किं तद्वच्यं योऽयमात्मा
पिण्ड प्रषिर्वित्तं परिवारस्थानीयं बाह्यं चक्रत्येवारनेम्यादि । तस्माद्यद्यपि सर्वव्यानि सर्वस्वापहरणं बीयते होयते
श्लांतिं प्राप्नोत्यात्मना चक्रनामिस्थानीयेन चेद्विद जीवति प्रथिना बाह्येन परिवारेणायमगात्सोऽयं यथा
१५ चक्रमरनेमिमुक्तमेवमाहुर्जीवश्चेदरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपजीयत इत्यभिप्रायः ॥१५॥

एवं पादुक्तेन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा त्र्यक्षात्मकः प्रजापतिर्मवतीति व्याख्यातमन्तरञ्च जायादि-
वित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतं न पुत्रादीनां
लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसम्बन्धनियमः । सोऽयं पुत्रादीनां साधनानां साध्यविशेषसम्बन्धो वक्तव्य इत्युत्तरकण्डिका
प्रणीयते—अथेति वाक्योपन्यासावर्थः । त्रयो वावेत्यवधारणार्थः । त्रय एव शास्त्रोक्तसाधनाहं लोका न मूना नामिका

२० यत्पूर्वमाधिदैविकत्र्यक्षात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहङ्ग्रहेण कर्तव्यमित्याहु—यो वा
इति । प्रत्यक्षमुपलभ्यमानं प्रजापतिं प्रश्नद्वारा प्रकटयति—कोऽसाविति । तस्य प्रजापतित्वमप्रसिद्धमित्याहुञ्च
परिहरति—केनेत्यादिना । कलानां जगद्विपरिणामहेतुत्वं कर्मल्युक्तं वित्तोऽपि कमहेतुत्वमस्ति तेन तत्र कलाशब्दप्रवृत्ति-
रुचितेत्याहु—वित्तं । यथा चन्द्रमाः कलाभिः शुक्लकृष्णपक्षयोरापूर्यतेऽपक्षीयते च तथा स विद्वान्वित्तनैवोपचीय-
मानेनाऽऽपूर्यतेऽपचीयमानेन चापक्षीयते । एतच्च लोकप्रसिद्धत्वात् प्रतिपादनसापेक्षमित्याहु—स चन्द्रवद्विति । आत्मैव
२५ ध्रुवा कलेत्युक्तं तदेव रथचक्रदृष्टान्तेन स्पष्टयति—तदेतद्विति । नाभिः चक्रपिण्डिका तत्स्थानीयं वा नभ्यं तदेव प्रश्नद्वारा
स्फोरयति—किं तद्विति । शरीरस्य चक्रपिण्डिकास्थानीयत्वमयुक्तं परिवाराद्वर्णादित्याहुञ्च—प्रषिर्विति ।
शरीरस्य रथचक्रपिण्डिकास्थानीयत्वे फलितमाहु—तस्माद्विति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाहु—बीबध्वेति ॥१५॥

अन्नत्रयात्मनि प्रजापतावहङ्ग्रहोपासनस्य सफलस्योक्तत्वाद्गव्याभावादुत्तराख्यवैयर्थ्यमित्याहुञ्च तद्विषय
वक्तुं वृत्तमनुवदति—एवमिति । साधनोक्तत्वेन फलमुक्तं तयोर्मिथोवदत्वात्प्राजापत्यं च फलं प्रागेव दशितं तत्किमुत्तर-
३० ग्रन्थेनेत्याहुञ्च सामान्येन तत्प्रतीतावपीदमस्येति विशेषो नोक्तस्तदुक्तवैयर्थ्यमुत्तरा श्रुतिरित्याहु—तत्रेति । पूर्वग्रन्थ-
सप्तम्यर्थः । नियमो नावगत इति सम्बन्धः । उपन्यासः प्रारम्भः । वाक्यशब्दस्यावधारणरूपमर्थं विवृणोति—त्रय

कार्मेत्युक्तेः इतरकालेषु कार्या इत्यर्थो भाति । तद्व्यावर्तयितुं अपचित्यै इत्युक्तम् । अत्रार्थं विशेषः—‘न हिंस्या-
दिति सामान्यतो हिंसानिवेधः । ‘न ब्राह्मणं हन्यादिति विशेषनिषेधः । अत्र उपसंहारो नास्ति सामान्यविवे-
स्पृष्टार्थत्वात् । सामान्यविधिरस्पष्टः संहियेत विशेषत इति भट्टोक्तोक्तिरिति परिमलकारः । मनुसूदनसरस्वत्यस्तु
३५ सिद्धौ निषेधयोः सामान्यविशेषभावोनोपसंहारो नास्तीत्युक्तवन्तः—अ० सि० निर्णयमागरे—७६६ ।
१. अधिः बाह्यमावर्णं चक्रपिण्डिकाया अराः नेमिश्च । वित्तहीनस्य आत्मनः न स्वरूपहानिः बाह्यं वित्तं विना ।

अथातः सम्प्रतिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याह्राहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मोत्प्रेकता । ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वा इदं सर्वमेतन्मा सर्वं सत्यमितो-

वा । के त इत्युच्यते—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । तेषां सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जय्यो ५ जेतव्यः साध्यो यथा च पुत्रेण जेतव्यस्तथाऽत्तरत्र दक्ष्यामी नान्येन कर्मणा विद्याया वेति वाक्यशेषः । कर्मणाऽग्नि-होत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया । विद्यया देवलोको न पुत्रेण नापि कर्मणा देवलोको वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्ततमः । तस्मात्साधनत्वाद्विद्यां प्रशंसति ॥१६॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्मार्थत्वात् पृथक्साधनमिति पृथङ्नामिह । वित्तञ्च कर्मसाधनत्वाच्च पृथक्साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्वं स्वा- १० स्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रस्य त्वक्रियामकत्वात्केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायतेऽस्तद्वक्तव्यमित्याद्यन्तरमारभ्यते । सम्प्रतिः सम्प्रदानम् । सम्प्रतिरिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । पुत्रे हि स्वात्मव्यापारसम्प्रदानं करोत्यनेन प्रकारेण पिता तेन सम्प्रसिद्धकर्मिदं कर्म । तत्कस्मिन्काले कर्तव्यमित्याह— स पिता यदा यस्मिन्काले प्रैष्यन्मरिष्यन्मरिष्यामीत्यरिष्टादिवशनेन मन्यतेऽथ तदा पुत्रमाहूयाऽहं—त्वं ब्रह्म

एवेति । तदेव लोकत्रयं प्रश्नद्वारा स्फोरयति—के त इत्यादिना । जयो नाम पुत्रेण मनुष्यलोकस्यातिक्रम इति १५ केचित्ताम्रग्राह—साध्य इति । पुत्रेणास्य साध्यत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽहं—यथा चेति । द्विविधो हि मनुष्यलोकजयः कर्तव्यशेषानुष्ठानं भोगश्च । तत्राऽज्जमाश्रित्यान्त्ययोग्यव्यवच्छेदमेवकारार्थं दर्शयति—नान्येनेति । द्वितीयं त्वयोग-व्यवच्छेदस्तथा ज्योतिषेन लोकं जयतीति साधनान्तरेणापि मनुष्यलोकजयश्रुतेरिति भावः । पूर्ववाक्यस्वमेवकार-नुत्तरात्कर्मणोरनुष्ठानकमुत्प्रेष्य वाक्यद्वयं व्याचष्टे—कर्मणेत्यादिना । साधनद्वयापेक्षया फलद्वारकमुत्कर्षं विद्यायां दर्शयति—देवलोक इति । २०

ब्रूतमनुवदति—एवमिति । पुत्रादिवज्जायावित्तयोरपि प्रकृतत्वात्फलविशेषे विनियोगो वक्तव्य इत्या- २५ शङ्क्याऽहं—जाया त्विति । न पृथक्पुत्रकर्मभ्यामिति शेषः । न पृथक्साधनं कर्मणः सकाशादिति द्रष्टव्यम् । भवत्वेवं साधनत्रयनियमस्तथाऽपि विद्याकर्मणी हित्वा समनन्तरग्रन्थे किमिति पुत्रनिरूपणमित्याशङ्क्याऽहं—विद्याकर्मणो-रिति । यथोक्ते चोचो पुत्रस्य लोकहेतुत्वज्ञानार्थं सम्प्रतिवाक्यमित्याह—अत इति । अथात इति पदद्वयं व्याख्याय सम्प्रतिपदं व्याचष्टे—सम्प्रतिरिति । किमिदं सम्प्रदानं नाम तदाह—सम्प्रतिरिति । तदेव कर्म विशदयति— २५ पुत्रे हीति । अनेन प्रकारेणेति वक्ष्यमाणप्रकारोक्तिः । अरिष्टादीत्यादिपदेन दुःस्वप्नादिसङ्ग्रहः । प्रत्याह वाक्यत्रयमिति

१. प्रैष्यन् मन्यते—इत्यस्य प्रब्रजिष्यन् इत्यर्थः पक्षान्तरत्वेन वार्तिकारैरुक्तः भाष्यं तु त्रियमाणविषयमेवेति यथाश्रुतायंपरतया योजयति ।
२. 'विद्याया देवलोको न पुत्रेण न कर्मणा' इति भाष्यकारैरुक्तम्—देवलोकस्य ब्रह्मलोकस्थस्य संन्यासादपि प्राप्तेः न कर्मणेति न धुन्यत इति वातंकम् । अन्ये तु 'विद्याया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविदास्तस्तपस्विनः' इति गतपथोक्तेः—अविद्याना संन्यासिना ब्रह्मलोको नास्तीति जायते । वार्तिक- ३० कारस्तु श्रौद्धिन्ना तेषां ब्रह्मलोकमाहुः । अत एव 'न च संन्यासनादेव सिद्धिं समविगच्छतीति' गीता इत्याहुः । आद्य कर्तव्यशेषानुष्ठानमाश्रित्य 'पुत्रेणैव नान्येन, इत्युक्तं, अयोगः द्वितीयोऽयं । एवमन्वस्य—तच्च मनुष्यलोके पुत्रान्येन केनचित्कर्मणा मनुष्यलोकः प्राप्यत इत्युक्तं तच्च 'ज्योतिषेन लोकं' इत्युक्ते ज्योतिषा कर्मविशेषेणेत्यर्थः ।
३. सम्प्रतिः स्वात्मव्यापारसंप्रदानं पुत्रे, तच्च भूमर्पोरिव संन्यासग्रहणायोद्यतस्यारीत्युक्ते वार्तिके । ३५
४. स्वात्मनः स्वस्य पितुः यो व्यापारः यज्ञादिः तत् पुत्रेण कर्तव्यत्वात् पित्रा क्रियते । संन्यासान्पूर्वमिदं कर्मेति वार्तिकम् ।

ऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति' स यदैवं-
विदस्माल्लोकात्प्रैत्ययैर्भिरैव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यज्जनेन किंचिद-
क्षणयाऽकृतं भवति तस्मादेन सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स
पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥१७॥

५ त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स एवमुक्तः पुत्रः प्रत्याह स तु पूर्वमेवानुशिष्टो जानाति मयैतत्कृतव्यमिति तेनाऽऽहं
ब्रह्माहं यतोऽहं लोक इति । एतद्वाक्यत्रयम् ।

एतस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्तते—यद्वै किञ्च यत्किञ्चाविशष्टमनूक्तमधीत-
मनधीतं च तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन्पद एकतेकत्वं योऽध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीदेतावन्तं कालं
वेदविषयः स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वकर्तृकोऽस्तिवपर्यः । तथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मयाऽनुष्ठिताश्च-
१० ननुष्ठिताश्च तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन्पद एकतेकत्वं भक्तृत्वा यज्ञा य आसंसत इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञस्त्वत्कर्तृका
भवन्तिवपर्यः । ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अविताश्च तेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मिन्पद एकता ।
इत ऊर्ध्वं त्वं लोकस्त्वया जेतव्यास्ते । इत ऊर्ध्वं मयाऽध्ययनयज्ञलोकजयकर्तव्यक्रतुस्त्वयि समर्पितोऽहं तु मुक्तोऽस्मि
कर्तव्यतावर्धनविषयात्कतोः । स च सर्वं तथैव प्रतिपन्नवानुब्रजेऽनुशिष्टत्वात् ।

तत्रेनं पितुरभिप्रायं मन्वानाऽऽज्ज्ञे श्रुतिरेतावदेतत्परिमाणं वा इदं सर्वं यद्गृहिणा कर्तव्यं यदुत वेदा
१५ अध्येतव्या यज्ञा यष्टव्या लोकाश्च जेतव्या एतन्मा सर्वं सन्नयं सर्वं ह्रीमं भारं भवधीनं मत्तोऽपस्त्रिष्टाऽऽत्मनि
निधायेतोऽस्माल्लोकान्मा मामभुनजत्पालयिष्यतीति लृङ्घं लङ् छन्दसि कालनियमाभावात् । यस्मादेवं सत्पथः
पुनः पितरमस्माल्लोकात्कर्तव्यतावन्मतो मोक्षयिष्यति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं लोकहितं पितुराहुर्बाह्याः ।
यत् एव ह्येनं पुत्रमनुशासति लोकयोऽयं नः स्यादिति पितरः ।

स पिता यदा यस्मिन्काल एवंपितुप्रसर्पितकर्तव्यताक्रतुरस्माल्लोकात्प्रैति ज्ञियतेऽथ तदैवैव
२० प्रकृतैर्वाद्भिनःप्राणैः पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोति । अद्यात्मपरिच्छेदहेत्वपगमात्पितुर्वाद्भिनःप्राणाः स्वेनाऽऽधि-
दैविकेन रूपेण पृथिव्यन्याद्यात्मना मिश्रघटप्रदोषप्रकाशवत्सर्वमाविशन्ति । तैः प्राणैः सह पिताऽयाविशति
वाद्भिनःप्राणात्समावितत्वात्पितुः । अहमस्म्यमन्ता वाद्भिनःप्राणा अद्यात्मादिभेदविस्तारा इत्येवं भावितो हि
पिता । तस्मात्तत्प्राणानुवृत्तित्वं पितुर्भवतीति युक्तमुक्तमेवैव प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति । सर्वेषां ह्यसावाभा

सम्बन्धः । पुत्रस्याहं ब्रह्मेत्यादिप्रतिवचने हेतुमाह—स स्थिति । मया कार्यं यदध्ययनादि तदेवाविशष्टं त्वया कार्यमिति
२५ पुत्रस्य प्रागनुशिष्टत्वभावे प्रतिवचनानुपपत्तिरित्यर्थः ।

यद्वै किञ्चेत्यादिवाक्यानां पुत्रानुमन्त्रणवाक्यैरर्थभेदाभावात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽह—एतस्येति । यद्वै किञ्चेत्यादि-
वाक्ये वाक्यार्थमाह—योऽध्ययनेति । त्वं ब्रह्मेतिवाक्यवत्त्वं यज्ञ इति वाक्यमपि शक्यं व्याख्यातुमित्याह—सथेति ।
ब्राह्मणार्थं सङ्गृह्णाति—मत्कर्तृका इति । त्वं लोक इत्यस्य व्याख्यानं ये वै के चेत्यादि । तत्र पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थ-
माह—इत इति । किमिति त्वत्कर्तृकमध्ययनादि मयि समर्पते त्वयैव किं नानुष्ठेयते तत्राऽह—इत ऊर्ध्वमिति ।
३० कर्तव्यतैव बन्धनं तद्विषयः क्रतुः सङ्कल्पस्तस्मादिति यावत् । स पुत्र इत्यादेस्तात्पर्यमाह—स चेति । तत्रेति यथोका-
नुशासनीकः । एतन्मा सर्वमित्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे—सर्वं हीति । अनन्तरं भूतेभ्यो विहितस्य लभे भविष्य-
दर्थात् कथमित्याशङ्क्याऽह—छन्दसीति । पुत्रानुशासनस्य फलवत्त्वमाह—यस्मादित्यादिना ।

कृतसम्पत्तिकः सन्पिता किं करोतीत्यपेक्षायामाह—स पितेति । कोऽयं प्रवेशो न हि विशिष्टस्य केवलस्य
वा बिले सर्ववत्स्येशः सम्भवत्यत आह—अध्यास्मेति । हेतुमिथ्याज्ञानादि । वागादिष्वविद्वेषवि कुतोऽर्थान्तरस्य
३५ पितुरावेशोक्तिरित्याशङ्क्याऽह—चापिति । तद्भाविस्त्वमेव स्फोरयति—अहमिति । भावनाफलमाह—तस्मादिति ।
पुत्रविशेषणात्परिच्छिन्नत्वं पितुस्त्वदवस्थमित्याशङ्क्याऽह—सर्वेषां हीति । मृतस्य पितुरितो लोकाद्वधावृत्तस्य कथं

१. सः पुनः अस्य पितुः आत्मा पुण्येभ्यः कर्मेभ्यः पुण्यकर्मकरणाय प्रतिनिधीयते ।

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवौ वागाविशति सा वै देवौ वाग्यया यज्ञदेव वदति तत्तद्भवति ॥१८॥

भवति पुत्रस्य च । एतदुक्तं भवति—यस्य पितुरेवमनुशिष्टः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्तते पुत्ररूपेण नैव मृतो मन्तव्य इत्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरे—“सोऽस्यायमितर आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधोयते” इति ।

अथेदानीं पुत्रनिर्वचनमाह—स पुत्रो यदि कदाचिदनेन पित्राऽऽश्रयया कोणच्छिन्नतोऽन्तराऽऽकृतं भवति कर्तव्यम् । तस्मात्कर्तव्यतारूपत्वात्पित्राऽऽकृतात्सर्वस्मात्लोकप्रातिप्रतिबन्धरूपात्पुत्रो मुञ्चति मोक्षयति तत्सर्वं स्व- ५ यमनुतिष्ठन्पूरयित्वा । तस्मात्पूरणेन त्रायते स पितरं यस्मात्तस्मात्पुत्रो नाम । इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वं यत्पितृच्छिद्रं पूरयित्वा त्रायते । स पितृव्येन पुत्रेण मृतोऽपि सन्नमृतोऽस्मिन्नेव लोके प्रतिनिष्ठयेवमसौ पिता पुत्रेणैवं मनुष्यलोकं जयति । न तथा विद्याकर्मभ्यां देवलोकपितृलोकौ स्वरूपलाभसत्तामात्रेण । न हि विद्याकर्मणी स्वरूपलाभक्यतिरेकेण पुत्रवद्व्यापारान्तरापेक्षया लोकजयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । अथ कृतसम्प्रतिर्कं पितरमेनमेते वागादयः प्राणा देवा ह्यैरण्यमर्भं अमृता अमरणवर्माण आविशन्ति ॥१७॥ १०

कथमिति वक्ष्यति—पृथिव्यै चैनमित्यादि । एवं पुत्रकर्मपरिविद्यानां मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोक- १५ साध्यार्थता प्रवर्धिता श्रुत्या स्वयमेव । अत्रकेचिद्वावद्वाकाः श्रुत्युक्तविशेषार्थानभिज्ञाः सन्तः पुत्रादिसाधनानां मोक्षार्थतां वदन्ति । तेषां मुखापिधानं श्रुत्येवं कृतं जाया मे स्यादित्यादि पाङ्क्तं कर्म्यं कर्मत्पुपक्रमेण पुत्रादीनां च साध्यविशेषविनियोगोपसंहारेण च । तस्मात्पुण्यश्रुतिरविद्विषया न परमात्मविद्विषयेति सिद्धम् । वक्ष्यति च— किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति । केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयोऽपि पितृलोकदेवलोककाम्यां १५ व्यावृत्तिरेव । तस्मात्पुत्रकर्मपरिविद्याभिः समुच्चिद्यस्यानुष्ठिताभिस्त्रिभ्य एतेभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्तः परमात्मविज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परम्परया मोक्षार्थान्येव पुत्रादिसाधनानीच्छन्ति । तेषामपि मुखापिधानायेवमेव श्रुतिस्तरा कृतसम्प्रतिर्कस्य पुत्रिणः कर्मिणस्त्यज्ज्ञातमविद्याविदः फलप्रदर्शनाय प्रवृत्ता ।

यथैकरूपत्वमित्याशङ्क्याऽह—एतदुक्तमिति । पुत्ररूपेणात्र स्थितिमेव विमजते—नैवेति । मृतोऽपि पिताऽनुशिष्ट- २० पुत्रात्मनाऽत्र वर्तते नास्मादत्यन्तं व्यावृत्तः फलरूपेण च परत्रेति भावः । उक्तेश्च एतरेयश्रुतिं संवादयति—तथा चेति । २० पृष्ठीप्रथमाभ्यां पितापुत्रावच्छेते ।

स यदीत्यादिवाक्यमवतार्य व्याकरोति—अथेत्यादिना । अकृतममृतादिति च च्छेदः । तस्मादिति प्रतीक- २५ मादाय व्याकरोति—पूरणेनेति । तदेव प्रपञ्चयति—इदं तच्चिति । पुत्रवैशिष्ट्यं निगमयति—स पितेति । पुत्रेणैतल्लोक- जयमुपसंहरति—एवमिति । यथोक्तानुग्राह्याकर्मणोर्विशेषमाह—न तथेति । कथं तर्हि ताभ्यां पिता तौ जयति तत्राऽह—स्वरूपेति । तदेव स्फुटयति—न हीति । अनुशिष्टपुत्रेणैतल्लोकजयिनं पितरमधिकृत्याथैनमित्यादि वाक्यं २५ तद्व्याकरोति—अथेति । पुत्रप्रकरणविच्छेदार्थोऽयंशब्दः ॥१७॥

आवेशप्रकारद्वुमुत्सायामुत्तरवाक्यप्रवृत्तिं प्रतिजानीते—कथमित्यादिना । पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्य ३० पक्षं वृत्तानुवादपक्षकमूल्याप्ययति—एवमिति । अत्रेति वैदिकं पक्षं निर्धारयितुं सप्तमी । बहुवचनश्रुत्ये हेतुः— श्रुत्युक्तेति । मोक्षार्थतामृणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां वदन्तीति शेषः । मीमांसकपक्षं प्रकृतश्रुतिविरुद्धेन दूषयति— तेषामिति । कथमित्याशङ्क्य च श्रुतेरादिमाद्यवसानालोचनया पुत्रादेः संसारफलत्वावगमात् मुक्तिफलतेत्याह—आवेशत्या- ३० दिना । पुत्रादीनाञ्चेति चकारादेतावान् काम इति मध्यसङ्ग्रहः । यदुक्तमृणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां पुत्रादिर्मुक्ति- फलतेति तत्राऽह—तस्मादिति । पुत्रादेः श्रुतं संसारफलत्वं पराश्रब्दं तच्छब्दः । श्रुतिशब्दः स्मृतेरुपलक्षणार्थः । श्रुतिस्मृत्योरविरुद्धविषयत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति—वक्ष्यति चेति । मीमांसकपक्षं निराकृत्य भर्तृप्रपञ्चपक्षमूल्याप- ३५ यति—केचित्स्ति । मनुष्यलोकजयस्ततो व्यावृत्तियथैवपरैः । पुत्रादिसाधनाधीनतया लोकजयव्यावृत्तावपि कथं मोक्षं सम्पद्यते न हि पुत्रादीन्येव मुक्तिसाधनानि विरक्तत्वविरोधादित्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । पृथिव्यै चेत्याद्यो- ३५ तत्रा श्रुतिरेव मीमांसकमतवद्भर्तृप्रपञ्चमतमपि निराकरोतीति दूषयति—तेषामिति । कथं सा तन्मतं निराकरोतीत्या- शङ्क्य श्रुतिं विशिनष्टि—कृतेति ।

१. देवी वाक्—अलौकिकवासिपक्षा निग्रहानुग्रहसमर्थेत्यर्थः ।

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानन्देव भवत्ययो न शोचति ॥१९॥

अद्भुचश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः संचरंश्चासं-
चरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैवा
देवतेवं सर्वाणि भूतान्यवन्येव ह्वेवविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति । यदु किंचिदमाः

५ इन्द्राः शोचन्त्यमेवासां तद्भुवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥२०॥

न चेदमेव फलं भोक्षफलमिति शक्यं वक्तुं । अन्नसम्बन्धान्मेवातपःकार्यत्वात्त्वान्नां पुनः पुनर्जनयत
इति दर्शनात् । यद्वैतन्म क्रियात्सोयेत हेति च क्षयश्रवणाच्छरीरं ज्योतिरूपमिति च कार्यकरणवत्सोपपत्तेरुपं वा
इवमिति च नामरूपकर्मात्मकत्वेनोपसंहारात् । न चेदमेव साधनत्रयं संहतं सत्कृत्यचिन्मोक्षार्थं कृत्यचित्प्रयत्नात्म-
फलमित्यस्मादेव वाक्यादवगन्तुं शक्यं पुत्रादिसाधनानां अयन्नात्मफलदर्शनेनैवोपक्षोपत्वाद्वाक्यस्य ।

१० पृथिव्यै पृथिव्याश्चैनमग्नेश्च दैव्यविदैवास्मिन्ना वागेन कृतं सम्प्रतिक्रमाविशति । सर्वेषां हि वाच उपादानसूता
दैवी वाक्पृथिव्यग्निलक्षणा । सा ह्याध्यात्मिकासङ्गादिबोधैर्निरुद्धा विदुषस्तद्दोषापगम आचरणभङ्ग इवोक्तं प्रवीण-
प्रकाशवच्च ध्याप्नोति । तदेतदुच्यते पृथिव्या अग्नेश्चैनं दैवो वागाविशतीति । सा च दैवी वागनृताविशोपरहिता
शुद्धा यथा वाचा दैव्या यद्यदेवाऽऽप्समे परस्मै वा वदति तत्तद्भुवत्यमोवाऽप्रतिबद्धाऽप्य वागभवतीत्यर्थः ॥१८॥

तथा दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति । तच्च दैवं मनः स्वभावनिसंलब्धात् । येन मनसाऽसावा-
१५ नन्देव भवति सुखेव भवत्यथो अपि न शोचति शोकादिनिमित्तासंयोगात् ॥१९॥

तथाऽद्भुचश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । स वै दैवः प्राणः किलक्षण इत्युच्यते—यः सञ्चरन्प्राणि-
भेदेवसञ्चरन्समष्टिष्वहिरूपेणाथवा सञ्चरन्सञ्जमेव्यसञ्चरन्त्यावरेषु न व्यथते न कुःक्षनिमित्तेन भयेन युज्यते ।
अथो अपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसापापयते । स यो यथोक्तमेव वेति अयन्मात्मवशेन स सर्वेषां भूतानां-

२० अयन्मात्मीपासितुस्तदासिचनविरुद्धं परमतमित्ययुक्तं तदासेरेव मुक्तिवादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।
तथापि कथं यथोक्तं फलं मोक्षो न भवति तत्राऽऽह—मेवेति । अयन्मात्मीनो ज्ञानकर्मजन्यत्वे हेतुमाह—पुनः पुनरिति ।
सूत्रात्परमुक्तिरूपे हेत्वन्तरमाह—यद्वेति । कार्यकरणवत्त्वश्रुतेरपि सूत्रभावो न मुक्तिरित्याह—शरीरमिति । अविद्या-
तदुत्पद्यैतस्य अयन्मात्मेनोपसंहारात्तदात्मसूत्रभावो बन्धान्तर्भूतो न मुक्तिरिति युक्त्यन्तरमाह—अयमिति । नन्वविर-
क्तस्याऽस्य सूत्रातिफलमपि कर्मादिविरक्तस्य विदुषो मुक्तिफलमिति व्यवस्थितित्येनाह—न चेदमिति । न हि

२५ पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यस्यैकस्य सकृच्छ्रुतस्यानेकार्थत्वम् । भिद्यते हि तथा वाक्यमिति न्यायादित्यर्थः । पृथिव्यै
चेत्यादिवाक्यावष्टमेन पक्षद्वयं प्रतिसिध्यति तदक्षराणि व्याचष्टे—पृथिव्या इति । एनमित्युक्तमनूय व्याकरोति—
एनमिति । कथं पुनः सूत्रात्मभूता वागुपासकमाविद्यति तत्राह—सर्वेषां हीति । तर्हि तयोस्मैदादिविदुषोऽपि व्यासेन
वागिति विदुषो विज्ञेयो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—सा हीति । दैव्या वाचि दोषविगममुत्तरवाक्येन साधयति—सा चेति ।
विद्वद्वाचः स्वरूपं सर्वक्षिपति—अमोघेति ॥१८॥

३० वाचि दृशितन्यायं मनस्यतिदिशति—सथेति । यन्मनः स्वभावनिसंलब्धेन दैवमित्युक्तं तदेव विशिष्ट-
येनेति । असाविति विद्वदुक्तिः । येन मनसा विद्वान्न शोचत्यपि तद्वैतभावात्तद्वैदमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥१९॥

मनस्युक्तं न्यायं प्राणेऽतिदिशति—सथेति । तमेव दैवं प्राणं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—स वा इति । स एवं-
विदित्यादि व्याचष्टे—स य इति । विदिरज लाभार्थः । न केवलं यथोक्तमेव विद्याफलं किन्तु फलान्तरमप्य-

१. शक्यमिति—उभयार्थत्वे वाक्यभेदादित्यर्थः ।

३५ २. कृतसंप्रतिर्क—अयन्मात्मीकहिरण्यगर्भस्यात्मत्वेनोपासनं यस्मात् कृतं तस्मादित्यर्थः ।

३. सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । अत्र सर्वेषां बाह्यमनः प्राणाः अस्यैवाभिन्ना भवन्ति तेन त सर्वे पूजयन्तीत्यर्थः ।
सर्वभूतात्मत्वं लिङ्गशरीरेक्यं न तु आत्माज्जेव तस्य लिङ्गसद्भावात् ब्रह्मसाक्षात्काराभावाच्च ।

अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्ह कर्मणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पृशन्त
वद्विष्याम्येवाहमिति वाग्दश्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवम-
न्यानि कर्मणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे ताभ्याम्नोत्तान्याप्त्वा मृत्यु-

भात्मा भवति सर्वेषां भूतानां प्राणो भवति सर्वेषां भूतानां मनो भवति सर्वेषां भूतानां वाग्भवतीत्येवं सर्वभूतात्मतया सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वकृच्च । यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवतैवमेव नास्य सर्वज्ञत्वे सर्वकृत्त्वे वा क्वचित् ५ प्रतिघातः । स इति दार्ष्टान्तिकनिर्देशः । किञ्च यथैतां हिरण्यगर्भदेवताभिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति पालयन्ति पूजयन्त्येवं ह्येवं सर्वानि भूतान्यवन्तोऽप्यविलक्षणां पूजां सततं प्रयुञ्जत इत्यर्थः ।

अथेदमाशङ्क्यते—सर्वप्राणिनामात्मा भवतीत्युक्तं तस्य च सर्वप्राणिकार्यकरणत्वमेव सर्वप्राणिमुखदुःखैः सम्बध्यतेति । तन्न । अपरिच्छिन्नबुद्धित्वात् । परिच्छिन्नात्मबुद्धीनां ह्याक्रोशोऽदुःखसम्बन्धो दृष्टोऽनेनाहमाकृष्ट इति । अस्य तु सर्वात्मनो य आक्रुश्यते यश्चाऽऽक्रोशति तयोरात्मबुद्धिर्विशेषाभावात् तन्निमित्तं दुःखमुपपद्यते । १० मरणदुःखवच्च निमित्ताभावात् । यथा हि कस्मिंश्चिन्मृते कस्यचिद्दुःखमुपपद्यते १ मासौ पुत्रो भ्राता चेति पुत्रादिनिमित्तम् । तन्निमित्ताभावे तन्मरणवर्षादिसौम्यैव दुःखमुपजायते । तथेश्वरस्याप्यपरिच्छिन्नात्मनो मम-
तत्वादिदुःखनिमित्तमिष्याज्ञानादिविदोषाभावाच्चैव दुःखमुपजायते । तदेतदुच्यते—यदु किञ्च यत्किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमेव सहैव प्रजाभिस्तच्छोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं भवत्यासां प्रजानां परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात् । सर्वस्मिन्सु केन सह किं संयुक्तं भवेद्विद्युक्तं वा । अमुं तु प्राजापत्ये पदे वर्तमानं पुण्यमेव; शुभमेव फलमभिप्रेतं १५ पुण्यमिति । निरतिशयं हि तेन पुण्यं कृतं तेन तत्फलमेव गच्छति न ह वै देवान्प्रापं गच्छति पापफलत्वावसरा-
भावात्पापफलं दुःखं न गच्छतीत्यर्थः ॥२०॥

त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामुपासनमुक्तं नान्यतमगतो विशेषः उक्तः । किमेवमेव प्रतिपत्तव्यं किं वा विचार्यमाणे कश्चिद्विशेषो व्रतमुपासनं प्रति प्रतिपत्तुं शक्यत इत्युच्यते—अथातो-

स्तीत्याह—किञ्चेति । सर्वभूतात्मत्वे तद्वापयोगात्प्राजापत्यं पदमनादेयमित्युत्तरवाक्यव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—अथेति । २० सर्वप्राणिमुखदुःखैरित्यस्माद्वृक्षं शशब्दोऽप्यहर्तव्यः । सर्वात्मके विदुष्येकैकभूतनिष्ठदुःखयोगो नास्तीत्युत्तरमाह—
तन्नेति । तदेव प्रपञ्चयति—परिच्छिन्नेति । अपरिच्छिन्नधीत्वेऽपि सूत्रात्मके विदुषि सर्वभूतान्तर्भावात्तदुःखादियोगः स्यादेवेत्याशङ्क्य जठरकुहुरविपरिवर्तकिमिदोषैरस्माकमसंसर्गवत्कृतोऽपि सम्भवान्मैवमित्यभिप्रेत्याऽह—मरणेति । नोपपद्यते विदुषो दुःखमिति पूर्वेण सम्बन्धः । दृष्टान्तं विदुषोति—यथेति । मैत्रस्य स्वहस्ताद्यभिमानवतस्तद्वदुःखादि-
योगवद्विदुषः सूत्रात्मनः स्वाश्रितसर्वभूताभिमानिनस्तद्वदुःखादिसंसर्गः स्यादित्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । २५ ममतत्वादात्त्यादिपदेनाहन्ताग्रहणं तदैव दुःखनिमित्तं मिथ्याज्ञानम् । आदिशब्देन रागादिरुक् । उक्तेऽर्थे श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे—तदेतदिति । शुभमेव गच्छतीति सम्बन्धः । फलरूपेण वर्तमानस्य कथं कर्मसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽह—
फलमिति । उक्तमेव व्यनक्ति—निरतिशयं हीति ॥२०॥

अथेत्यादिवाक्यस्य वक्तव्यशेषाभावादानर्थक्यमाशङ्क्य व्यवहितोपासनानुवदेन तदङ्गव्रतविधानार्थमुत्तरं वाक्यमित्यान्वयार्थं परिहरति—त एत इत्यादिना । व्रतमित्यवस्थानुष्ठेयं कर्माच्यते । जिज्ञासायाः सत्त्वमतः शब्दार्थः । ३०

१. व्रतमीमांसेति—अत्र विषये ब्रह्मसूत्रतृतीयतृतीये 'प्रदानवदेव तदुक्' इत्यधिकरणे विचारितम्—बृहदारण्यके उक्तं 'वद्विष्याम्येवाहमिति वाग् दश्रे' इत्यारभ्य वागादिनिन्दापूर्वकं प्राण श्रोत्रोऽवधारितः । तथा अधिदैवं 'ज्वलिव्याम्येवाहमित्यनिन्दे'—इत्यारभ्य वायुः श्रेष्ठ अवधारितः । तत्र वायुप्राणयोरेकत्वात् एकमुपासनमिति प्राप्ते यद्यपि तयोः तत्त्वमेकं तथापि अवस्थाभेदात् पृथगेवोगन्तव्यौ वायुप्राणां पृथगुपदेशात् प्रदानवत् यथा 'इन्द्राय राजे पुरोडाशमेकादणकपालं इन्द्रायधिराजाय इन्द्राय स्वराजे' इति 'त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ सर्वपा-
मवधायत्यष्टंकार' इति वाक्येन सहावदानप्राप्ती प्रक्षेपोऽपि सहैव कर्त्तव्य इति प्राप्ते 'नाना वा देवतापृथक्त्वात्' इति संकल्पकाण्डसूत्रेण देवतापृथक्त्वात् पृथगेव याग इति सिद्धान्तितं तन्वायेनेत्यर्थं (सं०का० २.२. ५६) ।
२. कर्मणि ससृजे कर्मसाधनानीन्द्रियाणीत्यर्थः ।

रवारन्ध तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथैवमेव
 नाग्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दक्षिरे । अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरंश्चासंचरं
 इच नव्यथतेऽयो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्
 स्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति
 ५ य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धन्तेऽनुशुष्यन्त्यनुशुष्य हेवान्ततो त्रियत इत्यध्यात्मम् ॥२१॥

अनन्तरं व्रतमीमांसाप्राप्तनकर्मविचारणेत्यर्थः । एषां प्राणानां कस्य कर्म व्रतत्वेन भारयितव्यमिति मीमांसा प्रवर्तते ।
 तत्र प्रजापतिर्हृ हृद्यब्दः किलायं प्रजापतिः किल प्रजाः सृष्ट्वा कर्माणि करणानि वागादीनि । कर्माणि हि
 तानीति कर्माण्युच्यन्ते । सद्युवे सृष्ट्वात्वागादीनि करणानीत्यर्थः । तानि पुनः सृष्टान्यन्योन्येनेतरेतरमस्पर्धन्त स्पर्धा
 सङ्घर्षं चक्षुः । कथम् । दक्षिण्याभ्येव स्वव्यापाराद्वदनादनुपरतैवाहं स्यामिति वाञ्छन्तं दध्रे धृतवती । यद्यन्योऽपि
 १० मत्समोऽस्ति स्वव्यापारादनुपरन्तुं शक्तः सोऽपि दशयत्वात्मनो वीर्यमिति । यथा ब्रह्माम्यहमिति चक्षुः
 श्रोत्राम्यहमिति श्रोत्रमेवमयानि कर्माणि करणानि यथाकर्म यद्यद्यस्य कर्म यथाकर्म तानि करणानि मृत्युमरकः
 अमः अमरूपी भूत्वोपयेमे सङ्गप्राह ।

कथम् । तानि करणानि स्वव्यापारे प्रवृत्तान्याभ्योच्छ्रमरूपेणाऽऽत्मानं दक्षितवान्वात्वा च ताव्यवाक्याव-
 रोवं कृतवान्मृत्युः स्वकर्मभ्यः प्रज्वावितवानित्यर्थः । तस्मादद्यत्वेऽपि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता वाक्श्राम्यत्येव
 १५ अमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतःप्रच्यवते । तथा श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । श्रमेमेव मुख्यं प्राणं
 नाऽऽनोक्ष प्राप्तवान्मृत्युः अमरूपी योऽयं मध्यमः प्राणस्तम् । तेनाद्यत्वेऽप्यशान्त एव स्वकर्मणि प्रवर्तते तानीतराणि
 करणानि तं ज्ञातुं दक्षिरे धृतवन्ति मनः । अयं वै नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्तततोऽप्यधिको यस्माद्यः सङ्घर्षश्चा-
 सङ्घर्षश्च न व्यथितेऽयो न रिष्यति हन्तेदानीमस्यैव प्राणस्य सर्वे वयं रूपमसाम प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्येमहि ।
 एवं विनिश्चित्य त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्प्राणरूपमेवात्मत्वेन प्रतिपत्ताः प्राणव्रतमेव दक्षिरेऽस्मद्व्रतानि न
 २० मृत्योर्वारणाय पर्याप्तानीति ।

यस्मात्प्राणेन रूपेण रूपवन्तीतराणि करणानि चलनात्मना स्वेन च प्रकाशात्मना । न हि प्राणादभ्यत्र
 चलनात्मकत्वोपपत्तिः । चलनव्यापारपूर्वकाण्येव हि सर्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते । तस्मादेते वागादय एतेन
 प्राणाभिधानेनाऽऽख्यायन्तेऽभिधीयन्ते प्राणा इत्येवम् । य एवं प्राणात्मतां सर्वकरणानां वेत्ति प्राणशब्दाभिधेयवच्च
 तेन ह वाव तेनैव विदुषा तत्कुलमाचक्षते लौकिकाः । यस्मिन्कुले स विद्वाङ्मातो भवति तत्कुलं विद्वान्ऽस्मैव

२५ उपासनीकृत्यान्तर्गम्यणव्यर्थं कथयति—अनन्तरमिति । विचारणामेव स्फोरयति—एवमिति । प्रवृत्ताया
 मीमांसायां प्राणव्रतमभ्यन्तरेण धारणीयमिति निर्धारणार्थमाख्यायिका प्रणयति—तत्रैस्यादिना । कथं वागादिव
 करणेषु कर्मशब्दप्रवृत्तिरित्याद्यङ्गुयाऽह—कर्माणिनीति । तदीयसृष्टेरुपयोगमुपदर्शयितुं भूमिकां करोति—तानीति ।
 स्पष्टाधिकारं प्रमत्पूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । यथाकर्म स्वीयं स्वीय व्यापारमनुसृत्य व्रतं दक्षिरे वागादीनि
 करणानीत्यर्थः ।

३० प्राणापतेर्वागादिव अमद्वारा- स्वकर्मप्रच्युतिरासीदित्यत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति—तस्मादिति ।
 वागादीनां भग्नव्रतत्वंनिर्धारणानन्तर्यमव्यव्यर्थः । प्राणापत्ये प्राणे मृत्युप्रस्तत्वाभावे कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति—
 तेनेति । प्रवर्तते प्राण इति सम्बन्धः । तथाऽपि कथं प्राणस्यैव व्रतं धार्यमित्यपेक्षायामाह—तानीति । ज्ञानार्थमनु-
 सन्धानप्रकारमेव दर्शयति—अयमिति । तस्य श्रेष्ठत्वे फलितमाह—हन्तेति । इतिगन्ध व्याकरोति—एवं विनिश्चि-
 त्वेति । अस्माकं वागादीनां व्रतानि मृत्योर्वारणाय न पर्याप्तानीति विनिश्चित्य दक्षिरे प्राणव्रतमेवेति सम्बन्धः ।

३५ प्राणरूपत्वमुक्त्वा करणानां तन्नामत्वमाह—यस्मादिति । यस्मादित्यस्य तस्मादिति व्यवहितेन सम्बन्धः ।
 प्राणरूपं चलनात्मत्वमिति कुतो निश्चीयते तत्राऽह—न हीति । तर्हि करणेषु प्रजागत्यात्कत्वमेव न चलनात्मत्व-
 मित्याशङ्क्याऽह—चलनेति । सम्प्रति विद्याफलमाह—य एवमिति । तदेव स्पष्टयति—यस्मिन्निति । तपतो सूर्यमुता

अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यह-
मिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतं स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां
देवतानां वायुर्भूलोचनं ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥२२॥
अथैष इलोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणे-
ऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ इव इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवा-
प्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राणान्त्वैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नु-
वदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेतैनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति ॥२३॥

इति प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्

५ धितं भवत्यमुष्येवं कुलमिति । यथा तापस्य इति । य एवं यथोक्तं वेद वागादीनां प्राणरूपतां प्राणाख्यत्वं
च तस्यैतत्फलं । किञ्च यः कश्चिदु ह्येवंविधा प्राणात्मदर्शिना स्पृशते तत्प्रतिपक्षी सन्तोऽस्मिन्नेव वारीरेऽनु- १०
शुष्यति शोषमुपगच्छति । अनुशुष्य हैव शोषं गत्वैवान्ततोऽन्ते क्षियते न सहस्रांशुपद्भुतो क्षियत इत्येवमुक्तमध्यात्मं
प्राणात्मदर्शनमित्युक्तोपसंहारोऽधिदैवतप्रवर्णनार्थः ॥ २१ ॥

अथानन्तरमधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते । कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति शीमांस्थते ।
अध्यात्मवत्सवं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे । तप्स्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः । एवमन्या
देवता यथादैवतम् । सोऽध्यात्मं वागादीनामेषां प्राणानां मध्ये मध्यमः प्राणो मृत्युनाऽनातः । स्वकर्मणो न १५
प्रच्यावितः स्वेन प्राणव्रतेनाभनव्रतो यथैवमेतासामन्यादीनां देवतानां वायुरपि । श्लोकस्यस्तं यन्ति स्वकर्मभ्य
उपरमन्ते यथाऽध्यात्मं वागादयोऽन्या देवता अन्याद्या न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणोऽनः सैषाऽनस्तमिता
देवता यद्वायुर्गोऽयं वायुः । एवमध्यात्ममधिदैवञ्च शीमांस्तिष्ठा निर्धारितं प्राणवाच्यात्मनोऽनन्तरमभनमिति ॥२२॥

अथैतत्सैवार्थस्य प्रकाशक एष इलोको मन्यो भवति । यतश्च यस्माद्वायोरेषेयुद्गच्छति सूर्योऽध्यात्मञ्च
चक्षुरात्मना प्राणादस्तञ्च यत्र वायौ प्राणे च गच्छत्यपरसन्ध्यासमये स्वापसमये च पुरुषस्य तं देवास्तं धर्मं देवाश्च- २०
क्रिरे धृतवन्तो वागादयोऽन्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतञ्च पुरा विचार्य च स एवाद्योदानीं श्रोऽपि भविष्यत्यपि कालेऽनु-
वर्ततेऽनुवर्तिष्यते च देवैरित्यभिप्रायः । तत्रैवं मन्त्रं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे ब्राह्मणम् । प्राणाद्वा एष सूर्य उदेति
प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ इव इत्येव कोऽयं इत्युक्तं । यद्वा एते व्रतममुर्ह्यनुगमिन्काले

तस्या वशास्तापस्यः । कस्येव फलमित्युक्ते पूर्वोक्तमेव स्फुटयति—य एवमित्यादिना । न केवलं विद्याया यथोक्तमेव
फलं किन्तु फलान्तरमप्यस्तीत्याह—किञ्चेति । प्राणविदा सह स्पर्धा न कर्तव्येति भावः । इत्यध्यात्ममित्यस्याऽ- २५
नर्थक्यमाशङ्क्याऽह—इत्येवमिति ॥२१॥

अध्यात्मदर्शनमुक्त्वाऽधिदैवतदर्शनं वक्तुमन्तरावाक्यमवतारयति—अथेति । तर्हि ज्वलिष्यामित्यादि
किमर्थमित्याशङ्क्याऽह—कस्येति । ब्रह्मिणीमीत्यादिवुक्ते ध्यास्थानमिहापि द्रष्टव्यमित्याह—अध्यात्मवदिति । यथादैवतं
स्व स्वं देवताव्यापारमनतिक्रम्या देवता विद्युदाद्या दध्निरे व्रतमित्यर्थः । स यथेत्यादि व्याचष्टे—सोऽध्यात्ममिति ।
वायुरपि मृत्युनाऽनः स स्वकर्मणो न प्रच्यावितः स्वेन वायुव्रतेनाभनव्रत इति शेषः । तदेव सान्वयति—श्रोचस्तंति । ३०
ब्राह्मणोक्तमर्थमुपसंहरति—एवमिति ॥२२॥

ब्राह्मणार्थदाढ्यार्थं मन्त्रमवतार्य व्याकरोति—अथेत्यादिना । सूर्योऽधिदैवमुदयकाले वायोर्दृग्गच्छति । तत्र
चापरसन्ध्यासमयेऽस्त गच्छति । स एव चाध्यात्म प्रबोधसमये चक्षुरात्मना प्राणाद्देवति पुरुषस्य स्वापसमये च
तस्मिन्नेवास्त गच्छतीति यतश्चेत्यादी विभागः । श्लोकस्योत्तरार्धे प्राणादित्यादिब्राह्मणव्यवहित श्लोके पूर्णतानापरार्थं
प्रथम व्याचष्टे—तं देवा इति । धारणस्य प्रकृतत्वात्सान्वयेन च विनोप लक्षयित्वाऽह—व्रतवन्त इति । न एवेति ३५
धर्मपरामर्शः । तत्रैवं सप्तमी सम्पूर्णमन्त्रमधिकरोति । इमं मन्त्रमिति पूर्वावोक्तिः । उत्तरार्धस्य ब्राह्मणमाकाङ्क्षपूर्व-

अथ पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामु

कथमतो हि सर्वाणि नामान्युति । एतदेवासांनैतद्धि

सर्वैर्नामभिः सममेतदेवां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥१॥

५ वागादयोऽन्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं चाप्रियन्त तदेवाद्यापि कुर्वन्त्यनुवर्तन्तेऽनुवर्तन्त्यन्ते च व्रतं तैरभग्नमेव । यत्तु वागादिन्नतमन्यादिव्रतं च तद्भूतमेव । तेषामस्तमनकाले स्वापकाले च वायौ प्राणे च निष्कृत्तिवर्जनात् । अथैतदव्यवोक्तम्—“यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः यदा प्रबुध्यते प्राणादेवापि पुनर्जायन्ते इत्यध्यात्ममथाविदेवतं यदा वा अग्निरनुमच्छति वायुं तद्वानुद्वाति तस्मादेवमुदवासी-
दित्याहुर्वायुं ह्यनुद्वाति यदादित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ दिशः प्रतिष्ठिता वायं रेवापि
१० पुनर्जायन्ते” इति ।

यस्मादेतदेव व्रतं वागादिव्यवमथादिषु चागुगतं, यदेतद्वायोश्च प्राणस्य च परित्यज्वात्मकत्वं सर्वदेवैरनुवर्त्य-
मानं व्रतं, तस्मादव्यवोक्तमेव व्रतं चरेत् । किं तत्प्राण्यात्प्राणनव्यापारं कुर्यादपान्यादपाननव्यापारं च । न हि
प्राणापानव्यापारस्य प्राणनापाननलक्षणस्योपरमोऽस्ति । तस्मात्तदेवैकं व्रतं चरेद्विद्वेद्विद्वान्तरव्यापारं नेन्मा मां
पाप्मा मृत्युः श्रमरूप्यानुबदानुयात् । नेच्छन्वः परिभये । यद्यहमस्माद्व्रततत्तदनुवृत्तः स्यां प्राप्त एवाहं
१५ मृत्युनेत्येवं व्रततो वारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः । यदि कदाचिद् व्रतं प्रारभेत प्राणव्रतं समापिष्येत्तस्माप्यितु-
मिच्छेच्च हि तस्माद्व्रततादुपरमेत्प्राणः परिभूतः स्यादेवाश्च । तस्मात्तस्मापयेदेव । तेन उ तेनानेन व्रतेन प्राणात्म-
प्रतिपत्त्या सर्वभूतेषु वागादयोऽन्यादयश्च महात्मका एवाहं प्राण आत्मा सर्वपरित्यज्जुदेवं तेनानेन व्रतवारणे-
नैतस्या एव प्राणदेवतायाः सायुष्यं सयुग्मभावमेकात्मत्वं सलोकतां समानलोकतां वैकल्याणत्वं विज्ञानमाद्यापिप्र-
मेतज्जयति प्राप्नोतीति ॥२३॥

२०

इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥५॥

यदेतद्विद्याविषयत्वेन प्रस्तुतं साध्यसाधनलक्षणं व्याकृतं जगत्प्राणात्मप्राप्त्यन्तोत्कर्षवदपि फलम् । या
चैतस्य व्याकरणप्रागवस्थाऽव्याकृतशब्दवाचया दृष्टबीजः शस्त्रमेतत्प्रथमम् । किं तत्प्रयमित्युच्यते । नाम रूपं
कमुत्पाद्य व्याचष्टे—तस्मिन्निदिता । तैरभनं देवैरभग्नत्वेन भीमासितं तेजुगच्छन्तीत्यर्थः । विशेषणस्यार्थवत्त्वं साध-
यति—यद्विषयि । उक्तं हेतुमग्निरहस्यमाश्रित्य विशदयति—अथेति । यथाऽनेत्युपमार्थोऽयमव्यक्तः । अनुगच्छति
२५ साम्यतीत्येतत् । वायुमनु तदधीन एव तस्मिन्काल उद्वात्यस्तमेति । उदवासीदन्त गत इत्यर्थः । इतिशब्दोऽग्निरस्य-
वाक्यसमाख्यार्थः ।

अध्यात्मं प्राणव्रतमधिदेवञ्च वायुव्रतमित्येकमेव व्रतं धार्यमिति मन्त्रब्राह्मणान्या प्रतिपाद्य तस्मादिति
व्याचष्टे—यस्मादिति । न हि वागादयोऽन्यादयो वा परित्यज्जुदेवः स्यादनुवर्तन्ति तेन प्राणादिव्रतं तैरनुवर्त्येत
एवेत्यर्थः । एकमेवेति नियमे प्राणव्यापारस्याभग्नत्वं हेतुमाह—नहीति । तदनुपरमे फलितमाह—तस्मादिति । ननु
३० प्राणनाद्याभावे जीवनसम्भवात्तस्याऽऽर्थिकत्वात्तदनुष्ठानमविधेयमित्याशङ्क्येवकारकस्य नियमं दर्शयति—हित्वेति ।
नेहिल्यादिवाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—यद्यहमिति । प्राणव्रतस्य सकृदनुष्ठानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापार-
निवृत्तिरूपं संन्यासमाभरणमनुवर्तयेदित्याह—यवोति । विपक्षे दोषमाह—यद्वि हीति । प्राणादिपरिभ्रमपरिहारार्थं
नियमं निगमयति—तस्मादिति । विद्याफलं वक्तुं भूमिकाङ्करोति—तेनेति । व्रतमेव विचिन्तयि—प्राणेति । प्रति-
पत्तिमेव प्रकटयति—सर्वभूतेष्विति । सम्प्रति विद्याफलं कथयति—एवमिति । कथमेकस्मिन्नेव विज्ञाने फलविकल्पः
३५ स्यादित्याशङ्क्य विज्ञानप्रकाशितं सायुष्यं तन्निष्कषपिक्षं च सालोक्यमित्याह—विज्ञानेति ॥२३॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकाया प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥५॥

प्रपञ्चितस्याविद्याकार्यस्य सङ्क्षेपोपसंहारार्थं ब्राह्मणान्तरमवतारयति—तदेतदिति । फलमपि ज्ञानकर्मणो-
रुपविशेषणवद्यदेतत्प्रस्तुतमिति सम्बन्धः । अव्याकृतप्रक्रियायामुक्तं स्मारयति—या चेति । व्याकृताव्याकृतस्य जगतः

कर्म चेत्यनात्मैव नाऽऽत्मा यस्मात्साक्षदयोक्षाद्ब्रह्म । तस्मादस्माद्विरूप्येतेत्येवमर्थव्यर्थं वा इत्याद्यात्मनः । न ह्यस्मादनात्मनोऽव्यावृत्तचित्तस्याऽऽत्मानमेव लोकमहं ब्रह्मास्मीत्युपासितुं बुद्धिः प्रवर्तते । बाह्यप्रत्यगात्मप्रवृत्त्यो-
विरोधात् । यथा च काठके—

“पराञ्चि ज्ञानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्मुष्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैकदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” इत्यादि ।

५

कथं पुनरस्य व्याकृताभ्याकृतस्य क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य नामरूपकर्मत्मकतैव न पुनरात्मत्व-
मित्येतत्सम्भावयितुं शक्यत इति । अत्रोच्यते—तेषां नाम्नां यथोपन्यस्तानां वागिति शब्दसामान्यमुच्यते । यः
कश्च शब्दो वागेव सैव्युक्तत्वाद्वागित्येतस्य शब्दस्य योऽर्थः शब्दसामान्यमात्रमेतदेवां नामविशेषाणामुक्तं कारण-
मुपादानं सैव्यवर्धनकणानामिव सैव्यवाचलस्तदाहातो ह्यस्मात्सामान्यास्तसर्वणि नामानि यन्मवतो देवदत्त
इत्येवमादिप्रविभागान्युत्तिष्ठन्मुत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते लवणाचलादिव लवणकणाः । कार्यञ्च कारणेनाव्यतिरिक्तम् । १०
तथा विशेषाणाञ्च सामान्येऽन्तर्भावात् ।

कथं सामान्यविशेषभाव इति । एतच्छब्दसामान्यमेवां नामविशेषाणां साम समत्वात्साम सामान्य-
मित्यर्थः । एतद्धि यस्मात्सर्वनामभिरात्मविशेषैः समम् । किञ्चाऽऽत्मलाभाविशेषाच्च नामविशेषाणाम् । यस्य
सङ्गृहीतं रूपमाह—सर्वमिति । वाङ्मनःप्राणाद्यं त्रयमिति शङ्कां प्रत्याह—किं तदित्यादिना । किमर्थः पुनरयमुप-
संहार इत्याद्युक्त्वाऽह—अनात्मैवेति । आत्मवाच्यम्याह—यस्मात्साक्षदिति । अनात्मत्वेन जगतो हेतुत्वं तच्छब्देन १५
परामृश्यते । वैराग्यमपि किमर्थमित्याद्युक्त्वाऽह—न हीति । अविरकोऽपि कुतूहलितया तत्राधिकारी स्यादित्या-
द्युक्त्वाऽह—ब्राह्मेति । अनात्मप्रवणमप्यात्मानं प्रत्याययिष्यत्यात्मनः सर्वात्मत्वात्कुतो विरोध इत्याद्युक्त्वाह—
तथेति । कथं तर्हि प्रत्यात्मधीस्तत्राह—कश्चिदिति ।

उपसंहारस्येत्वं सफलत्वेऽपि सर्वस्य जगतो नामादिमात्रत्वं प्रमाणाभावदयुक्तमिति शङ्कते—कथमिति ।
अनुमानैः सम्भावनां दर्शयति—अत्रेति । तत्र तत्कार्यत्वहेतुकमनुमानमाह—तेषामिति । वागित्येतदुक्त्यमिति २०
सम्बन्धः । इन्द्रियव्याप्त्यर्थं वाक्यार्थमाह—शब्देति । सङ्गृहीतमर्थं विवृणोति—यः कश्चेत्यादिना । उक्त्यत्वमुपाद-
यितुमुत्तरं वाक्यमित्याह—तदाहेति । कार्यकारणभावेऽपि क्रियायातमत आह—कार्यञ्चेति । सर्वे नामविशेषास्तन्मा-
त्रत्वात्तत्त्वतो न भिद्यन्ते तत्कार्यत्वाद्यद्यकार्यं तत्त्वतो न भिद्यते यथा मूढो घट इत्यर्थः । सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्ये
कल्पिताः प्रत्येकं तदनुविद्धत्वाद्भिन्नवर्धनानुविद्धसर्पादिववित्यनुमानान्तरमाह—तथेति । कार्याणां कारणेऽन्तर्भा-
वदिति यावत् । २५

उक्तमेव प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति—कथमित्यादिना । सामत्वं साधयति—एतद्धीति । इतश्च नामविशेषा
नाममात्रेऽन्तर्भवन्तीत्याह—किञ्चेति । नामविशेषाणां नाममात्रादात्मलाभात्तस्मादविशेषात्तत्रैवान्तर्भाव इत्यक्षराथं ।
सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्याश्च पूयग्वस्तुतः सन्ति तेनाऽऽत्मवत्त्वाद्ये येनाऽऽत्मवन्तस्ते ततोऽप्ये वस्तुतो न सन्ति यथा
मूर्धाऽऽत्मवन्तो घटादयो वस्तुतस्ततोऽप्ये न सन्तीत्युक्तेऽनुमाने व्याप्तिं साधयति—यस्य चेति । हेतुसमर्थनार्थमुत्तरं

१. यस्य च यस्मादिति उपादानोपादेययोरैक्य उपादानमेव सत्यम् उपादेयं तु घटादि मिथ्येत्युक्तं ‘वाचास्मरण’ ३०
श्रुतेत्यर्थः । सर्वं नामरूपकर्म सामान्यापेक्षया पृथक् न भवति मिथ्येत्यर्थः । नामरूपकर्माणि ब्रह्मव्यतिरेकेण
न सन्ति त्रिषु पर्यायेषु ‘ब्रह्मतद्धि’ इति ब्रह्माभेदबोधनात् तथा च वैराग्यार्थं प्रपञ्चमिथ्यात्वोक्तिरित्यर्थः । अत्र
विस्तरेण भेदलक्षणं वार्तिके दृष्टव्यम् (१-६) ।

२. सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्ये कल्पिताः तत्त्वतः न भिद्यन्ते । पारमार्थिकभेदाप्रतियोगिनः अपि तु तत्र कल्पिता
इत्यर्थः । तत्कार्यत्वात् मूल्यायंघटादिकं यथा मिथ्या मृत्तिकेत्येव सत्य विकारो नामधेयं इति शास्त्रात् । द्वितीय- ३५
हेतुस्तु ‘प्रत्येकं तदनुविद्धप्रतीतिविषयत्वात्’ इति । तच्च स्वतादात्म्यविषयतानिरूपितनिरवच्छिन्नप्रकारत्वात्
यथा रज्जौ इदमर्थे तादृशप्रकारताश्रयसर्पदण्डधारादिः इत्यर्थः । अत्र भाष्ये आत्मलाभः = उत्पत्तिः ।

३. अविरको दृष्टः तादात्म्यनानुभूयत इत्यर्थः मूढं घट इति मृतादात्म्येन दृष्टो घटः । तच्च तादात्म्यं नात्यन्ताभेदः ।
घटो घट इति प्रतीत्यापत्तेः । नापि अत्यन्तभेदः घटः पट इत्यापत्तेः । अपि तु भेदाभेदः तत्राभेदः व्यावहारिकः
भेदस्तु प्रानैतिक इत्यन्वयं निरूपणात् कल्पितत्वसिद्धिः ।

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेवां
सामैतद्वि सर्वैः रूपैः सममेतदेवां ब्रह्मैतद्वि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥२॥

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेवां
सामैतद्वि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेवां ब्रह्मैतद्वि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति

५ तदेतत्त्रयं सदैकमयमात्माऽऽत्मो एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतं सस्येन
च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणदृच्छः ॥३॥

च यस्मादात्मलाभो भवति स तेनाप्रविभक्तो दृष्टो यथा घटादीनां मृदा । कथं नामविशेषाणांमात्मलाभो वाच
इत्युच्यते यत एतदेवां वाक्शब्दवाच्यं वस्तु ब्रह्माऽऽत्मा । ततो ह्यात्मलाभो नामां शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपा-
नुपपत्तेः । तत्प्रतिपादयत्येतच्छब्दसामान्यं हि यस्माच्छब्दविशेषात्सर्वाणि नामानि विभर्ति धारयति स्वरूपप्रदानेन ।

१० एवं कार्यकारणत्वोपपत्तेः सायाम्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तर-
योरपि सर्वं योज्यं यथोक्तम् ॥ १ ॥

अथेदानीं रूपाणां सितसितप्रभृतीनां चक्षुरिति चक्षुर्विषयसामान्यं चक्षुः शब्दाभिधेयं रूपसामान्यं
प्रकाशयमात्रमभिधीयते । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेवां सामैतद्वि सर्वैः रूपैः सममेतदेवां ब्रह्मैतद्वि सर्वाणि
रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

१५ अथेदानीं सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनात्मकानां चरनात्मकानाञ्च क्रियासामान्यमात्रेज्जर्भाव उच्यते ।
कथं, सर्वेषां कर्मविशेषाणांमात्मा शरीरं सामान्यमात्माऽऽत्मनः कर्माऽऽत्मेत्युच्यते । आत्मना हि शरीरेण कर्म
करोतीत्युक्तम् । शरीरे च सर्वं कर्माभिव्यज्यते । अतस्तात्स्थान्तच्छब्दं कर्मसामान्यमात्रं सर्वेषामुपयमित्यादि
पूर्ववत् । तदेतच्छब्दोक्तं नाम रूपं कर्म त्रयमितरेतराश्रयमितरेतराभिव्यक्तिकारणमितरेतरप्रलयं संहतं त्रिदण्डविष्टम्भ-
वत्सर्वकम् । केनाऽऽत्मनैकत्वमित्युच्यते । अयमात्माऽयं पिण्डः कार्यकरणरूपसङ्घातस्तत्तत्तत्राज्ञयेन व्याख्यात एतन्मयो
२० वा अयमात्मेत्यादिना । एतावद्भेदे सर्वं व्याकृतमव्याकृतञ्च यदुत नाम रूपं कर्मेत्याहमा उ एकोऽयं कार्यकरण-

वाक्यमुत्पापयति—कृषमित्यादिना । अतः शब्दमात्रात्तद्विशेषाणांमात्मलाभो भवतीति शेषः । तत्रैव युक्तिमाह—ततो
होति । तत्रैव वाक्यमवतार्यं व्याकृते—तदित्यादिना । तस्मात्तन्मात्रात्तद्विशेषाणांमात्मलाभ इति वाक्यशेषः । प्रथम-
कण्डिकया सिद्धमर्थमुपसंहरति—एवमिति । उपपत्तित्रयमुत्तरवाक्यद्वयेऽपि तुल्यमित्यादिशति—एवमुत्तरयोरिति ॥१॥

तत्र व्याख्यानसपेक्षाणि पदानि व्याकरोति—अथेत्यादिना । नामव्याख्यानानन्तर्गम्यशब्दार्थः । चक्षु-
२५ र्वन्धमिति सम्बन्धः । चक्षुरिति चक्षुःशब्दाभिधेयं चक्षुर्विषयसामान्यमभिधीयते तच्च रूपसामान्यं तदपि प्रकाशयमात्र-
मिति योजना ॥२॥

रूपप्रकरणानन्तर्यमपेक्ष्यते । क्रियाविशेषाणां क्रियामात्रेज्जर्भाव प्रकटद्वारा स्फोरयति—कृषमित्यादिना ।
आत्मगन्धेनात्र शरीरनिर्वर्त्यकर्मग्रहणे पुरुषविधवाह्णकोषमनुकूलयति—आत्मना हीति । तत्रैवोपपत्तिमाह—शरीर

चेति । तथाऽपि कथमात्मशब्दं शरीरनिर्वर्त्यं कर्म ब्रूयादित्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह—अत इति । सङ्क्षेपस्यापि
३० सङ्क्षेपान्तरमाह—अथेत्येति । तदेतत्त्रयं त्रिदण्डविष्टम्भवत्संहतं सदैकमिति सम्बन्धः । कथं संहतत्वमत आह—
इतरेतराश्रयमिति । रूप विषयमाश्रित्य नामकर्मणी सिध्यत स्वातन्त्र्येण निविपययोस्तयो सिद्धिदर्शनात्त्रात्र-
कर्मणी चाऽऽश्रित्य रूपं सिध्यति । न हि ते हित्वा किञ्चिदुत्पद्यत इत्यर्थः । वाचकेन वाक्यस्य ते तत्परस्य ताभ्याञ्च
क्रियायास्तया तयोरपेक्षादर्शनादन्योन्यमित्यञ्जकत्वमाह—इतरेतरेति । सति नाम्न रूपसङ्घातदर्शनादप्येव सति
नामसङ्घातदृष्टेः सतोश्च तयोः कर्मणस्तस्मिन् सति तयोस्सङ्घातोपलम्भादितरेतरप्रलयमित्याह—इतरेतरप्रलयमिति ।

३५ त्रयाणामेकत्वं विरुद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति—केनेत्यादिना । कथं कार्यकरणसङ्घातात्मना त्रयाणामेकत्वं तत्राऽऽह-
त्येति । नामरूपकर्मणा कार्यकरणसङ्घातमात्रत्वेऽपि ततो व्यतिरिक्तं सङ्घातादव्यत्यस्यादित्यागङ्क्याऽऽह—एतावदिति ।

१. अथ कर्मणामात्मेति शरीरमुच्यते कर्मणि शरीरव्यतिरेकेण न सन्ति मिथ्येत्यर्थः ।

अथ त्रिलोच्योऽध्यायः

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

ओं । दम्बालाकिर्हान्चानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं
काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाचाजातशत्रुः सहजमेतस्यां
वाचि दयो जनको जनक इति वै जना वावन्तीति ॥१॥

सङ्घातः सन्नप्राप्तास्माभिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितमेतदेव त्रयं नाम रूपं कर्मेति ।

तदेतद्वक्ष्यमाणम् । अमृतं सत्येन च्छन्नमित्येतस्य वाच्यस्यार्थमाह—प्राणो वा अमृतं करणात्मकोऽन्ततप-
ष्टम्भक आत्मभूतोऽमृतोऽविनाशी । नामरूपे सत्यं कार्यात्मके शरीरावस्थे क्रियात्मकस्तु प्राणस्तयोस्त्वष्टम्भको
बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायार्थमिभ्यां सत्याभ्यां छन्नोऽप्रकाशीकृतः । एतदेव संसारसतत्त्वमविद्याविषयं
प्रदर्शितम् । अत ऊर्ध्वं विद्याविषय आत्माऽविगन्तव्य इति चतुर्थं आरभ्यते ॥३॥ १०

इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीवाङ्मयभगवतः

कृती बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आत्मेत्येवोपासीत तदन्वेषणे च सर्वमन्विष्टं स्यात्तदेव द्वाऽऽत्मतत्त्वं सर्वस्मात्प्रेषत्स्वावन्वेष्टव्यम् । आत्मा-
नमेवावेवहं ब्रह्मात्मीत्यारम्भतत्त्वमेकं विद्याविषयः । यस्तु भेददृष्टिविषयः सोऽप्योऽसावभ्योऽहमस्मीति न स वेदेत्य- १५
विद्याविषयः । “एतदेवानुब्रष्टव्यम्” “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इत्येवमादिभिः प्रविभक्तौ
नामादिव्यस्य सङ्घातात्मात्रे कथं व्यवहारासाङ्ख्यमित्याशङ्क्याऽह—आत्मेति । सङ्घातोऽप्रमातृशब्दितः स्वयमेकोऽपि
सन्नप्राप्तास्माभिभेदेन स्थित त्रयमेव भवतीति व्यवहारासाङ्ख्यमित्यर्थः ।

एकस्मिन्नपि सङ्घाते कारणरूपेणान्तरविभागमाह—तदेवेति । आत्मभूतस्तस्योपाधित्वेन स्थित इति
यावत् । अविनाशी स्थूलदेहे गच्छत्यपि यावन्मोक्षं न गच्छतीत्यर्थः । सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकं तदात्मके नामरूपे २०
इत्याह—नामेति । कारणयायात्मं कथयति—क्रियात्मकस्त्विति । पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकं तत्कार्यं सर्वं सच्च
त्यच्चेति व्युत्पत्तेः सत्यं वैराजं शरीरं कार्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मककरणरूपसप्तदशकालज्ञस्य सूत्राख्य-
स्याऽऽयतनं तस्यैवाऽऽच्छादकं तत्तत्त्वानामाऽपि स्थूलदेहच्छब्दत्वाद्भिज्ज्ञानं तेनापि च्छन्नं प्रत्यग्वस्तु सुतर्पमिति
तज्ज्ञानेज्जहितैर्भाष्यमिति भावः । इदानीमविद्याकार्यप्रपञ्चमुपसंहरति—एतदेति । अविद्याविषयविवरणस्य वक्ष्य-
माणोपयोगमुपसंहरति—अत इति । प्रपञ्चिते सत्यविद्याविषये ततो विरक्तस्याऽऽत्मानं विविदिषोस्तज्ज्ञापनार्थं चर्त्त- २५
प्रमुखः सन्दर्भो भविष्यति । तस्मादविद्याविषयविवरणमुपयोगीति भावः ॥३॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकाया षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीगुडानन्दपूज्यपादशिष्येण भगवानन्दजानेन

कृताया बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

तृतीयेऽध्याये सूत्रितविद्याविद्ययोरविद्या प्रपञ्चिता, सम्प्रति विद्या प्रपञ्चयितुं चतुर्थमध्यायमारभमाणो वृत्तं ३०
कीर्तयति—आत्मेति । किमित्यर्थान्तरेषु सत्स्वात्मतत्त्वमेवानुसन्धातव्यं तत्राऽह—तदन्वेषणे चेति । तस्यैवान्वेष्ट-
व्यत्वे परप्रेमास्यत्वेन परमानन्दत्वं हेत्वनन्तरमाह—तदेवेति । आत्मतत्त्वज्ञानस्य सर्वापत्तिफलत्वाच्च तदेवान्वेष्टव्य-
मित्याह—आत्मानमिति । उक्त्या परिपाठ्या सिद्धमर्थं सङ्गृह्णाति—आत्मतत्त्वमिति । उक्तमर्थान्तरमनुवदति—
यस्त्विति । सोऽविद्याविषय इति समन्वहः । कथं भेददृष्टिविषयस्याविद्याविषयत्वं तत्राऽह—अथोऽसाविति । यो
भेददृष्टिपरः स न वेदेत्यविद्या तददृष्टिपूर्वं सूचिता तेन तद्विषयो भेददृष्टिविषय इत्यर्थः । कथं यथोक्तौ विद्याविद्याविप- ३५
यावसङ्कीर्णविषयानु गन्वते तत्राऽह—एकमेति । सप्तान्नाहणे वृत्तमर्थं कथयति—तत्र चेति । विद्याविद्याविषययोरिति
यावत् । आदिपदं साध्यसाधनावान्तरभेदसङ्ग्रहार्थम् । यथोक्तौ भेद एव विनयेः । तस्मिन्विनियोगो व्यवस्थापनं

स होवाच गार्ग्यो य एवासावौदित्ये पुरुष एतमेवाहं

“आचार्यवान्युक्तो देवः” “आचार्यद्विव विद्या” इति च च्छान्दोग्ये । “उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” इति च गीतासु । इहापि च शाकल्यपञ्चवक्त्रसंवादेनातिगह्वरत्वं महता संरम्भेन ब्रह्मगो वक्ष्यति । तस्माच्छ्लष्ट एवाऽऽख्यायिकाख्येण पूर्वपक्षसिद्धास्तरूपमापाद्य वस्तुसमर्पणार्थं आरम्भः ।

आचारविभ्युपदेशार्थश्च । एवमाचारवतोर्वक्तृश्रोत्रोराख्यायिकानुगतोऽर्थोऽवगम्यते । केवलतर्कबुद्धि-
निषेधार्था चाऽऽख्यायिका । “नैषा तर्केण मतिरापनेया” । “न तर्कशास्त्रदग्धाये”ति श्रुतिस्मृतिस्याम् । अद्या च
ब्रह्मविज्ञाने परमं साधनमित्याख्यायिकार्थः । तथा हि गार्ग्यजातशत्रोरतीव अद्भ्युता दृश्यत आख्यायिकायाम् ।
“अद्भ्यावाल्भते ज्ञानम्” इति च स्मृतिः ।

तत्र पूर्वपक्षवाद्यविद्याविषयब्रह्मविद्ब्रूमन्नालाकिर्बुधो गवितोऽपश्यन्नह्मवित्त्वादेव बलाकाया अपर्यं बाला-
किर्बुमश्चासौ बालाकिश्चेति ब्रूमन्नालाकिर्हृशब्द ऐतिह्यार्थं आख्यायिकायामनुचानोऽनुबन्धनसमर्थो बलाकाया गार्ग्यो १०
गोत्रत आस बभूव क्वचित्कालविशेषे । स होवाचाज्ञातशत्रुमजातशत्रुनामानं काश्यं काशिराजमभिगम्य ब्रह्म ते
ब्रवाणीति ब्रह्म ते तुभ्यं ब्रवाणि कथयामि । स एवमुक्तोऽज्ञातशत्रुरश्व-सहस्रं गवां दद्या एतस्यां वाचि यां मां
प्रत्यवोचो “ब्रह्म ते ब्रवाणी”ति । तावन्मात्रमेव गोसहस्रप्रदाने निमित्तमित्यभिप्रायः । साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव निमित्तं
कस्मान्नापेक्ष्यते सहस्रदाने ब्रह्म ते ब्रवाणीति । इयमेव तु बाङ्निमित्तमित्यत्रापि इत्युच्यते । यतः श्रुतिरेव राज्ञोऽभि-
प्रायमाह—जनको दाता जनकः श्रोतेति चैतस्मिन्नाह्वये पदद्वयमभ्यस्यते जनको जनक इति । वैशब्दः प्रसिद्धा- १५
वद्योतनार्थः । जनको वित्सुर्जनकः शुश्रूषुरिति ब्रह्म शुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना धावन्त्यभिगच्छन्ति ।
तस्मात्तत्सर्वं सध्यपि सम्भावितवानसीति ॥१॥

देवबुद्धिः सार्वत्रिकी बुद्धिः । सामान्यमात्रबुद्धिस्तामसी राजसी च बुद्धिः । अतिगह्वरत्वमत्यन्तगम्भीरत्वम् । संरम्भ-
स्तात्पर्यम् । ब्रह्मगो दुर्विज्ञेयत्वे फलितमाह—तस्मादिति ।

आख्यायिकायाः सुप्रसूतिपत्यर्थैवमुक्त्वाऽर्थान्तरमाह—आचारेति । उत्तमादधमेन प्रणिपातोपसदनादिद्वारा २०
विद्या ग्राह्या । अधमात्तुत्तमेन तद्व्यतिरेकेण अद्भ्यादिमात्रेण सा लभ्येत्याचारप्रकराज्ञापनार्थश्चायमारम्भ इत्यर्थः ।
आख्यायिकाया यथोक्तेऽर्थोऽन्वितत्वं कथयति—एवमिति । वक्तृश्रोत्रोर्मध्ये यथोक्ताचारवता श्रोत्रा विद्या लब्धव्या ।
वक्त्रा च तादृशेन सोपदेक्ष्येत्येषोऽर्थोऽस्यामाख्यायिकायामनुगतो गम्यते । तस्मादाचारविशेषं दर्शयितुमेवाऽऽ-
ख्यायिका युक्तेत्यर्थः । आगमानुसारिगुरुसम्प्रदायादेव तत्त्वधीर्लभ्यते । यस्तु केवलस्तर्कस्तद्वशात्तैवा बुद्धिः सिध्यति ।
तथा च केवलतर्कमयका तत्त्वबुद्धिरितिसम्भावनानिषेधार्थाऽख्यायिकेति पक्षान्तरमाह—केवलेति । केवलेन तर्केण २५
तत्त्वबुद्धिर्न सिध्यतीत्यत्र श्रुतिस्मृतौ दर्शयति—नैवेति । मतिं दद्यादिति शेषः । प्रकारान्तरेणऽऽख्यायिकाभवतायं
तत्राऽऽख्यायिकानुगुण्यं दर्शयति—तथा हीति । अद्या ब्रह्मज्ञाने परमं साधनमित्यत्र भगवतोऽपि सम्प्रतिमाह—
अद्भ्यावानिति ।

आख्यायिकार्थे बहुधा स्थिते तदक्षराणि व्याचष्टे—अत्रेत्यादिना । पूर्वपक्षवादित्ये हेतुमाह—प्रविद्याविश-
येति । गवितत्वे हेतुमाह—असम्प्रगिति । इयमेव तु बाङ्निमित्तमित्यत्रापि कस्मादित्यनुपप्यते । अतो ब्रह्म ते ब्रवाणीति ३०
वागेव सहस्रदाने निमित्तमिति शेषः । श्रुतिं व्याचष्टे—जनक इति । प्रसिद्धं जनकस्य दातृत्वादि तदवद्योतको वैनिपात
इति यावत् । वाक्यार्थमाह—जनको वित्सुरित्यादिना । सम्भावितवानसीति प्रागुक्तं बाङ्मात्रं सहस्रदाने निमित्तमिति
शेषः । तस्मान्मुञ्चैप्रमिद्व्यतिक्रमणादिति यावत् । तत्सर्वं दातृत्वचिकमित्यर्थः । इति ग्रन्थोऽभिप्रायसमाप्त्यर्थः ॥१॥

१ आदित्ये पुरुष. चन्द्रे पुरुष. इत्यादौ पुरुषः आदित्यादिगोलकाभिमानो जीव स च सर्वोऽपि हिरण्यगर्भाण एव
“कतम एको देव” इति “प्राण” इति “महियान एवैपामेते” इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । स च कर्तृत्वादियान् न तु ३१
शुद्धं ब्रह्म यद्वक्त्रव्यत्वेन प्रकान्तम् ।

२. अनुचानः गुरो सकाशात् षडङ्गोपेतवेदाध्यायी ।

३. मुञ्चप्रसिद्धिः ‘ब्रह्म ते ब्रवाणी’त्युक्त्या गार्ग्यः मुञ्चः अन्नः इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तवान् मूढस्य ब्रह्मवदने प्रवृत्ते-
रप्यसमवात् ।

ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा भैतस्मिन्संवदिष्टा

अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति

स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥२॥

स होवाच गार्ग्यं य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा-

५ जातशत्रुर्मा भैतस्मिन्संवदिष्टा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेत-
मुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहर्हर्हं सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं शीयते ॥३॥

एवं राजानं शुश्रूषसमिभुक्तोभूतं स होवाच गार्ग्यः । य एवासावाचित्ये चक्षुषि चैकोऽस्मिन्मानी अमुदारेणैह
हृदि प्रविष्टोऽहं भोक्ता कर्ता चेत्यवस्थितः । एतमेवाहं ब्रह्म पश्याम्यस्मिन्कार्यकरणसंज्ञात उपासे । तस्मात्तमहं

१० ब्रह्मणि विज्ञेये मा संवदिष्टाः । मा भेत्यावाधनार्थं द्विवचनम् । एवं समाने विज्ञानविषये आचक्षोरस्मानविज्ञानवत्
इव दर्शयता बाविताः स्याम । अतो मा संवदिष्टा मा संवादं कार्शरीरस्मिन्नह्मणि । अन्यच्चैज्जानासि तद्ब्रह्म वक्तुम-
र्हसि न तु यमया ज्ञायत एव । अथ चेन्मर्यते जानीषे त्वं ब्रह्ममात्रं न तु तद्विशेषणोपासनफलानीति । तन्न
मन्त्रव्यं यतः सर्वमेतदहं जाने यद्वक्ष्येति । कथम्, अविष्टा अरीर्य भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्ठाः । सर्वेषां च भूतानां
मूर्धा विरो राजेति वै राजा सोमिगुणोपेतत्वादेर्नैव विशेषणैर्विशिष्टमेतद्ब्रह्मास्मिन्कार्यकरणसङ्कृते कर्तुं भोक्तुं
१५ चेत्यहमेतमुपास इति फलमप्येवं विशिष्टोपासकस्य । स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ।
यथागुणोपासनमेव हि फलम् । “तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रुतेः ॥२॥

संवादेनाऽऽदित्यह्मणि प्रत्याख्यातेऽज्ञातशत्रुणा चन्द्रमसि ब्रह्मान्तरं प्रतिपेदे गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे
मनसि चैकः पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्ववद्विशेषणम् । बृहन्महापाण्डरं शुक्लं वारो यत्न सोऽयं पाण्डरवासा
अधारीरत्वात्प्राणस्य । यश्चास्रभूतोऽभिषूयते लतात्मको यस्ते तमेकीकृत्येतमेवाहं ब्रह्मोपासे यथोक्तगुणं य उपास्ते

२० हृदि प्रविष्टो भोकाऽहमित्यादि प्रत्यक्ष प्रमाणयति—अहमिति । दृष्टिफलं नैरन्तर्याम्यास दर्शयति—उपास
इति । तावता मम किमायात तदाह—तस्मादिति । मा भेति प्रतीकमादायाम्यासस्यार्थमाह—मा भेतीति । विनि-
वारयन्त्यलुवाचेति सम्बन्धः । एकस्य साङ्गे निवारकत्वमपरस्य सवादेन सङ्गतिरिति विभागे सम्भवति कुतो
द्विवचनमित्याशङ्क्याऽऽह—मा भेत्यावाधनार्थमिति । तदेव स्फुटयति—एवमिति । त्वदुक्तेन प्रकारेण यो विज्ञान-
विषयोऽर्थस्तस्मिन्नावयोर्योविज्ञानसाम्यादेव समानेऽपि विज्ञानवत्त्वे सत्यस्मानविज्ञानवत् इव स्वीकृत्य तमेवार्थमस्मान्प्रत्यु-
२५ पदेशेन ज्ञापयता भवता वयं बाविता स्याम इति योजना । तथार्थं गार्ग्यस्य कथमीषद्वान्नं तत्राऽऽह—अत इति ।
अतिष्ठाः सर्वेषामित्यादिवाक्यं शङ्काद्वाराऽज्ञतार्थं व्याकरोति—अथेत्यादिना । एत पुरुषमिति बोधः । इतिगन्धो गुणो-
पास्तिसमाप्तर्यः । पूर्वोक्तरीत्या त्रिभिर्गुणैर्विशिष्ट ब्रह्म तदुपासकस्य फलमपि जानामीत्युक्त्वा फलवाक्यमुपादत्ते—
स य इति । किमिति यथोक्त फलमुच्यते तत्राऽऽह—यथेति ॥२॥

मनसि चेति चकारादनुद्धातं चेत्यर्थः । य एकः पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपासे त्व चेत्यमुपास्तेत्युक्ते, मा भेत्यादिना

३० प्रत्युवाचेत्याह—इति पूर्ववदिति । भातुमण्डलतो द्विगुण चन्द्रमण्डलमिति प्रसिद्धिमात्रित्याऽऽह—सम्मानिति । कथं
पाण्डरं वासश्चन्द्राभिमानिन प्राणस्य सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—अधारीरत्वादि । पुरुषो हि अरीरेण वाससेव
वेष्टितो भवति पाण्डरत्वं चाप्रा प्रसिद्धौगो वासः प्राणस्येति च श्रुतिरतो युक्तं प्राणस्य पाण्डरवासस्त्वमित्यर्थः । न
केवल सोमशब्देन चन्द्रमा गृह्यते किन्तु लताऽपि समाननामधर्मत्वादित्याह—यश्चेति । तं चन्द्रमस लतात्मक
दुद्धितं पुरुषमेकीकृत्याहर्हर्हमेवोपास्तित्यर्थः । सम्प्रत्युपास्तित्वमाह—यथोक्तेति । यश्चाशब्देन प्रकृतिरुक्ता ।

३५ १. त्रिभिर्गुणै अतिष्ठत्वं सर्वेषां भूतानां चिरस्त्वरूप प्राधान्यं राजा इति प्रकाशगुणवत्त्वं च तं ।

२. आपो वासः प्राणस्य प्राणश्रेष्ठनिर्णयकाले किं मे वास इति प्रश्ने सति अगनात् पूर्वं पूर्वोपाज्ञान परत उत्तरा-
पोशन च यत्किञ्चते तत्सावनभूता आप इत्युत्तरं दत्तमितरे गोप्राणः । अत एव “अमृतापिधानममि” इति
मन्त्रे अपिधानमाच्छादनत्वसूचक “अन्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते” इति चान्ते स्पष्टम् ।

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति
स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥४॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाः पूर्णमप्रवर्तंति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यंते प्रजया पशुभिर्नास्यास्मात्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥५॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा
अहमेतमुपास इति स एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हपराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायौ ॥६॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥७॥

तस्याहः पुनः सोमोऽभिषुतो भवति यन्ने प्रसुतश्च विकारेष्वन्नं चास्य न क्षीयतेऽन्नात्मकोपासकस्य ॥३॥

तथा विद्युति त्वचि हृदये चैका देवता तेजस्वीति विशेषणं तस्यास्तत्फलं तेजस्वी ह भवति । तेजस्विनी
हास्य प्रजा भवति । विद्युतां बहुत्वस्थाङ्गीकरणावात्मनि प्रजायां च फलबाहुल्यम् ॥४॥

तथाऽऽकाशे हृद्याकाशे चैका पूर्णमप्रवर्तंति चेति विशेषणद्वयं पूर्णत्वविशेषणफलमिव पूर्यंते प्रजया
पशुभिरप्रवर्तितविशेषणफलं नास्यास्मात्लोकात्प्रजोद्वर्तते इति प्रजा सप्तानां विच्छित्तिः ॥५॥

तथा वायौ प्राणे हृदि चैका विशेषणमिन्द्रः परमेश्वरो वैकुण्ठोऽपराजिता सेना
मरुतां गणत्वप्रसिद्धेर्यासनफलमपि । जिष्णुर्ह जयनशीलोऽपराजिष्णुर्न च परैर्जितस्वभावो भवति । अन्यतस्त्य-
जाव्यन्यतस्त्यां सप्तानां जयनशीलो भवति ॥६॥

अग्नौ वाचि हृदि चैका विशेषणं विषासहिर्भव्यिता परेषाम् । अग्निबाहुल्यात्फलबाहुल्यं पूर्ववत् ॥७॥

विकारशब्देन विकृतयो गृह्यन्ते । यथोकोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यनुष्ठानसामर्थ्यं लीलया लभ्यमित्यर्थः अन्नाक्षयस्यो-
पासनानुसारित्वाद्युपपन्नत्वमभिप्रेत्योपासकं विशिनष्टि—अन्नात्मकेति ॥३॥

संवाददोषेण चन्द्रे ब्रह्मण्यपि प्रत्याख्याते ब्रह्मान्तरमाह—सथेति । कथमेकमुपासनमनेकफलमित्याशङ्क्याऽह-
विद्युतामिति ॥४॥

अप्रवर्तित्वमप्रवर्तकत्वमक्रियावत्त्वं वा ॥५॥

कथमेकस्मिन्वायावपराजिता सेनेति गुणः सम्भवति तत्राऽह—मस्तामिति । विशेषणत्रयस्य फलत्रयं क्रमेण
व्युत्पादयति—जिष्णुस्तिर्यादिना । अन्यतस्त्यानामन्यतो मातृतो जातानाम् ॥६॥

यद्विर्विष्यते क्षिप्यते तत्सर्वं भस्मीकरणेन सहते तेनाग्निविषासहिः । यथा पूर्वं विद्युतां बाहुल्यादात्मनि
प्रजायां च फलबाहुल्यमुक्तं तथाऽप्राप्यगनीना बहुलत्वादुपासकस्याऽऽत्मनि प्रजायां च दीप्ताग्नित्वं सिध्यतीत्याह— ३०
अग्नौति ॥७॥

१. प्रकृतियको ज्योतिष्टोमः । अग्निष्टोमसंस्थाकः । विकृतयः उक्थ्य-पोडगी-अतिरात्राभ्यामादयः ।

२. लील्येति—यागे द्वादशशतं गावो दक्षिणा सहस्रं ब्राह्मणा भोजनीयाः इत्यादौ विना श्रमं धनिकस्य प्रवृत्तेः ।

- स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य
एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं हैवंनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥
- ५ स होवाच गार्ग्यो य एवायमावशं पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजात-
शत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते
रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हस्य प्रजा भवत्यथो यैः संनिगच्छति सर्वं स्तानतिरोचते ॥ ९ ॥
- स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा अयुरिति वा अहमेतमुपास इति स य
एतमेवमुपास्ते सर्वं हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥
- १० स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा द्वितीयोऽनपय इति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गणद्विष्यते ॥ ११ ॥
- स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायायमयः पुरुषः एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य
एतमेवमुपास्ते सर्वं हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालामृत्युरायच्छति ॥ १२ ॥
- १५ अप्सु रेतसि हवि चैका विशेषणं प्रतिरूपोऽनुरूपः श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूल इत्यर्थः । फलं प्रतिरूपं श्रुति-
स्मृतिशासनानुरूपमेवेनमुपगच्छति प्राप्नोति न विपरीतमन्यक्चास्मात्तथाविध एवोपजायते ॥ ८ ॥
- आवशं प्रसादस्वभावे चान्यत्र खड्गवाही हार्दं च सत्त्वशुद्धिस्वाभावे चैका विशेषणं रोचिष्णुर्हमित्स्वभावः
फलं च तदेव रोचनाधारबाहुल्यात्फलबाहुल्यम् ॥ ९ ॥
- २० यन्तं गच्छन्तं य एवायं शब्दः पश्चात्पृष्ठतोऽनूदेत्यन्यात्मं च जीवनहेतुः प्राणस्तमेकौकृत्याऽऽह्माः प्राणो
जीवनहेतुरिति गुणस्तस्य फलं सर्वमायुरस्मिँल्लोक एतोति । यथोपासं कर्मणाऽऽयुः कर्मफलपरिच्छिन्नकालात्पुरा
पूर्वं रोगादिभिः पीड्यमानमप्येनं प्राणो न जहाति ॥ १० ॥
- दिक्षु कर्णपोहं चैकाऽग्निर्मा देवावविद्युत्स्वभावो गुणस्तस्य द्वितीयवत्त्वमतकत्वमवियुक्तता चान्यथोयं
विशामग्निर्मात्रैर्वर्धमत्वात्तदेव च फलमुपासकस्य गणाविच्छेदो द्वितीयवत्त्वं च ॥ ११ ॥
- २५ छायायां बाह्ये तमस्यध्यात्मे चाऽऽवरणात्मकेऽज्ञाने हवि चैका देवता विशेषणं मृत्युः फलं सर्वं पूर्ववन्मृत्यो-
रनार्गमनेन रोगाविषीढाभावो विशेषः ॥ १२ ॥
- प्रतिरूपत्वं प्रतिरूपत्वमित्येतद्व्यावर्तयति—अनुरूप इति । अन्यच्च फलमिति सम्बन्धः । अस्मादुपासि-
तुरित्यर्थः । तथाविधः श्रुतिस्मृत्यनुकूल इति यावत् ॥ ८ ॥
- हार्दं चेत्येतदेव स्पष्टयति—सर्व्वेति । सर्व्वैकेति विशेषणस्य देवतेति विशेष्यतया सम्बन्धते । तदेव
३० रोचिष्णुत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥
- आहूतमेवाहमित्यादीति शेषः । तस्य गुणवदुपासनस्येत्यर्थः सर्व्वमायुरित्येतद्व्याचष्टे—यथोपासमिति ॥ १० ॥
का पुनरसावेका देवता तत्राऽऽह—आग्निर्नाविति । तस्य देवस्येति यावत् । यथोक्तं गुणद्वयमुपपादयति—
विशामिति । द्वितीयवत्त्वं साधुमृत्याविपरिवृत्तत्वम् ॥ ११ ॥
- शब्दब्रह्मोपासकस्येव तमोब्रह्मोपासकस्यापि फलमित्याह—फलमिति । फलमेवाभावे कथमुपासनमेदं

स होवाच गार्ग्यं य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजात-
शत्रुर्मा मैतस्मिन्संबद्धिः आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्त
आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥१३॥

स होवाचाजातशत्रुरेतावन् ३ इत्येतावद्धीति नैतावता

विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वाऽयानीति ॥१४॥

५

आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ हृदि चैकाऽऽत्मन्यात्मनवानिति विशेषणं फलमात्मन्वी ह भवत्यात्मनोभवति ।
आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति बुद्धिबहुलत्वात्प्रजायां सम्पादनमिति विशेषः । स्वयं परिज्ञातत्वेनैवं क्रमेण प्रत्या-
ख्यातेषु स गार्ग्यः क्षीणब्रह्मविज्ञानोऽप्रतिभासमानोत्तरस्तूष्णीमवाकिशरा आस ॥१३॥

तं तथाभूतमालक्ष्य गार्ग्य स होवाचाजातशत्रुरेतावन् ३ इति । किमेतावद्ब्रह्म निज्ञातमाहोस्विदधिकम-
प्यस्तीतीतर आहोतावद्धीति । नैतावता विदितेन ब्रह्म विदितं भवतीत्याहोतावद्धीति शत्रुः किमर्थं गवितोऽसि ब्रह्म ते १०
ब्रवाणीति । किमेतावद्धिदितं विदितमेव न भवतीत्युच्यते । न फलवद्भिज्ञानश्रवणात् । न चार्थवादत्वमेव वाक्याना-
मवगन्तुं शक्यम् । अपूर्वविधानपराणि हि वाक्यानि प्रत्युपासनोपदेशं लक्ष्यन्तेऽतिप्राः सर्वेषां भूतानामित्यादीनि ।
तदनुकूपाणि च फलानि सर्वत्र श्रूयन्ते विभक्तानि । अर्थवादत्व एतदसम्भ्रमम् । कथं तर्हि नैतावता विदितं
भवतीति । नैव दोषोऽधिकृतापेक्षत्वात् । ब्रह्मोपदेशार्थं हि शुश्रूषवेऽजातशत्रवेऽमुष्यब्रह्मविद्गार्ग्यः प्रवृत्तः स युक्त
एव मुख्यब्रह्मविदाऽजातशत्रुणाऽमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यो वक्तुं यम्मुख्यं बह्व वक्तुं प्रवृत्तस्त्वं तत्र जानीष इति । यद्यमुख्य- १५
ब्रह्मविज्ञानमपि प्रत्याख्यायेत तदैतावतीति न कूयास किञ्चिज्ज्ञातं त्वयेत्येवं ब्रूयात्तस्माद्ब्रूवन्त्येतावन्त्यविद्याविषये
ब्रह्माणि । एतावद्भिज्ञानद्वारत्वाच्च परब्रह्मविज्ञानस्य युक्तमेव वक्तुं नैतावता विदितं भवतीति । अविद्याविषये
विज्ञेयत्वं नामरूपकमात्मकत्वं चैवं तृतीयेऽध्याये प्रदर्शितम् । तस्मान्नैतावता विदितं भवतीति कुवताधिकं ब्रह्म
ज्ञातव्यमस्तीति दर्शितं भवति । तच्छानुपसन्नाय न वक्तव्यमित्याचारविधिज्ञो गार्ग्यः स्वयमेवाऽहोप त्वाऽयानीत्यु-
पगच्छानीति त्वां यथाऽन्यः शिष्यो गुरुम् ॥१४॥

२०

स्यादित्याशङ्क्याऽह—मृद्योरिति ॥१२॥

व्यस्तानि ब्रह्माण्डस्य समस्त ब्रह्मोपदिशति—प्रजापताविति । आत्मवत्त्वं वक्ष्यात्मकत्वम् । फलस्या-
ऽऽत्मगामित्वात्प्र जाया तदभिधानमुचितमित्याशङ्क्याऽह—बुद्धिति ॥१३॥

विचारार्थं प्लुतिरिति कथयति—किमेतावदिति । वाक्यार्थं चोद्यसमाधिभ्या स्फुटयति—किमित्यादिना ।
आदित्यादेरविदितत्वनिषेध प्रतिज्ञाय हेतुमाह—न फलवदिति । नैतानि वाक्यानि फलवद्भिज्ञानपराण्यर्थवादत्वादित्या- २५
शङ्क्याऽह—न चेति । फलवत्त्वाच्चापूर्वविधिपराण्येतानि वाक्यानीत्याह—तदनुकूपाणि । अर्थवादत्वेऽपि तेषाम-
पूर्वार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—अर्थवादत्व इति । वाक्याना फलवद्भिज्ञानपरत्वमुपेत्य निषेधवाक्यस्य गतिं
पृच्छति—कथं तर्हि । तस्याऽऽनर्थक्य परिहरति—नैष दोष इति । अधिकृतापेक्षत्वाद्देवनप्रतिषेधस्येत्युक्तं स्फुटयति—
ब्रह्मेति । नैतावत्येवनिषेधेणामुष्यब्रह्मविज्ञानमपि निषिद्धमिति चेन्नैत्याह—यदिति । किञ्च निष्कामेन चेदेतावत्प्रास-
नान्यनुग्रीयन्ते तदैतेषा ब्रह्मज्ञानार्थत्वादमुख्यब्रह्मविज्ञाननिषेधमन्तरेण न निषेधोपपत्तिरित्याह—एतावद्भिज्ञानेति । आदि- ३०
त्यादिकमेव मुख्यं ब्रह्मेति निषेधानर्थक्यं तदवस्यमित्याशङ्क्याऽह—अविद्येति । आदित्यादेर्मुख्यब्रह्मज्ञानासम्भवात्निषेध-
स्योपपन्नत्वात्तत्सामर्थ्यसिद्धमर्थमुपन्यस्यति—तस्मादिति । उपगमनवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—तच्छेति ॥१४॥

१. बुद्धिबहुलत्वात्—यद्यपि उपासकस्य फलं वक्तव्यं जास्वफलं प्रयोकरीत्यायात् तथापि प्रजापतौ बुद्धौ च
हृदि चोपास्यत्वात् बुद्धिप्राधान्यं गम्यते तच्च फल प्रजाया संगच्छते । उपासकस्य तु वक्ष्यबुद्धित्वं वर्तते एव
उपासकत्वादेव । अतः पुत्रेषु फलमुक्त्वा ।

३५

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं घेतद्यद्वाह्यः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे
वक्ष्यतीति ज्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावावायोत्तस्थौ तौ ह पुत्रं,
सुप्रमाजगमतुस्तमेतैनमिभिरामन्त्र्यांचक्रे बृहन्पाण्डरवासः सोम राज-
ञ्जिति स नोत्तस्थौ तं पाणिनाऽऽपेक्षं बोधयांचकार स होत्तस्थौ ॥१५॥

- ५ स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं विपरीतं चैतर्त्तक तद्यद्वाह्यः उत्तमवर्ण आचार्यत्वेऽधिकृतः सन्क्षत्रियमना-
चायंस्वभावमुपेयादुपगच्छेच्छिष्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्यतीत्येतदाचारविधिनास्तेषु निषिद्धम् । तस्मात्सिद्धत्वाच्चार्थं
एव सन् विज्ञपयिष्याम्येव त्वामहम् । यस्मिन्विहिते ब्रह्म विवित भवति यत्तन्मुखं ब्रह्म वेद्यम् । तं गार्ग्यं
सलज्ज्मालक्ष्य विश्वभ्रजमनाय पाणी हस्त आदाय गृहीत्वोत्तस्थौ उत्थितवान् । तौ ह गार्ग्याजातशत्रुपुत्रं सुप्तं
राजगृहप्रवेशे कञ्चिदाजमनुरायतौ । तं च पुत्रं सुप्तं प्राप्य एतेनमिभृंहन्पाण्डरवासः सोम राज्ञिज्येतेरामन्त्र-
१० याञ्चक्रे । एवमामन्त्र्यमाणोऽपि स सुप्तो नोत्तस्थौ । तमप्रतिबुध्यमानं पाणिनाऽऽपेक्षमापिष्याऽऽपिष्य बोधयाञ्चकार
प्रतिबोधितवान् । तेन स होत्तस्थौ । तस्माद्यो गार्ग्येणामिमेतो नासावस्मिच्छरीरे कर्ता भोक्ता ब्रह्मेति । कथं
पुनरिदमवगम्यते सुप्तपुत्रगमनतस्सम्बोधनानुव्याप्तैर्गार्ग्याभिमतस्य ब्रह्मणोऽब्रह्मत्वं ज्ञापितमिति । जगरितकाले यो
गार्ग्याभिप्रेतः पुत्रः कर्ता भोक्ता ब्रह्म सन्निहितः करणेषु यथा तथाऽऽजातशत्रुभिप्रेतोऽपि तस्त्वामो भूयेज्जिव
राजा सन्निहित एव । किन्तु भृत्यस्वामिनोर्गार्ग्याजातशत्रुभिप्रेतयोर्द्विवेकौवधारणकारणं तत्सङ्कोचोत्पादनव-

- १५ “ब्रह्माज्ञादाध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुवृत्त्या च सुश्रूपा यावदध्ययनं गुरोः ॥
नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ॥”

इत्यादीन्याचारविधिसाम्नाणि । आदित्यादिब्रह्मण्यो विशेषमाह—यस्मिन्मिति । प्राणस्य व्याप्रियमाणस्यैव सम्बोध-
नार्थं प्रयुक्तानामश्रवणादापेक्षान्वीत्यानात्तस्याभोक्तृत्वं सिध्यतीति फलितमाह—तस्मद्विति । तौ ह सुप्रमित्यादि-
सुप्तपुत्रगल्बुकिमाक्षिपति—कथमिति । गार्ग्यकाव्याभिमतयोश्चयोरपि जागरिते करणेषु सञ्चिधानांविशेषात्तत्रैव
२० किमिति विवेको न दक्षित इत्यर्थः । जागरिते करणेषु द्वयोः सञ्चिधानेऽपि साक्षर्यावबुद्धकरं विवेचनमिति परिहरति—
जागरितेति । ब्रह्मशब्दाद्वृत्तं सम्बद्धमाहृत्य योजना । तर्हि स्वैमिभृत्यान्त्येन तयोर्विवेकोऽपि सुकरः स्यादित्या-

१. निषिद्धमिति—तदुक्तमानन्दगिरौ—उत्तमादवधेन ग्रणिपातोपसदनादिना विद्या ग्राह्या । अधमात्तमेन श्रद्धादि-
मात्रेण सा लभ्या इत्याचारः ।
२. आपेक्षमिति—आभीक्ष्येणमुक्त्वं तदर्थमाह आपिष्यापिष्येति ।
२५ ३. यो गार्ग्याभिप्रेतः प्राणः ब्रह्मेति स जाग्रदपि न प्रतिवचनं ददौ सुषुप्तिकाले प्राणसंचारसद्भावात् तदभिगमि-
हिरण्यगर्भस्यापि जागरूकत्वात् । जाग्रदवस्थायां तु जोदः प्राणाभिधानी उभावापि जागृतः तदा जीवस्य
प्राणाविप्रेक्ष्य जागरूकत्वात् प्राणस्याभोक्तृत्वं प्रदर्शयितुं न शक्यत इति सुषुप्तानुभावमन् । सुषुप्ते तु प्राणस्य
श्रद्धादिना जागरूकत्वात् तेन श्रोतव्यमेव शब्दादिकम् । अजातशत्रूच्यमानात्मनस्तु—सुषुप्तावपि जागरणेऽपि
उपाधिमूलतमनोलयात् बहिर्विषयश्रवणद्वाराभावात् न श्रवणम् । शुद्धः आत्मा दृष्टव्यः स च तदापि पश्यत्येव ।
३० प्राणस्तु जडत्वात् दृश्य एव न दृष्टा । अतः न तेन शब्दश्रवणम् । प्राणाभिधानी तु व्यष्टिर्ब्रह्मप्राणरूपेण गत्यत्रापि
न भोक्तेति विशेषः ।
४. विवेकावधारणं भेदज्ञानं तस्य कारणमुभयोः स्वरूपवैलक्षण्यं तदाह—यद्विति । भोक्तृः ब्रह्मरूपस्य जीवस्य
द्रष्टृत्वं स्वरूपं न दृश्यत्वं, अभोक्ता प्राणः आत्मा तस्य दृश्यत्वं स्वरूपं न द्रष्टृत्वमिति विशेषः । तद्वन्न संकीर्ण-
जागरिते प्राणः आत्मा उभावापि सव्यापारी अतः कः भोक्तेति द्रष्टेति वा न ज्ञायते । सुषुप्ते तु आत्मा न
३५ सव्यापारः उपाधिरुत्यात् प्राणस्तु सव्यापारः स च प्राप्तं शब्दात्मकं विषयं भोक्तृचैतनस्यैव श्रुत्यात् न
श्रुणोति अतो न भोक्तृत्वार्थः अतो न ब्रह्म ।
५. को वा द्रष्टव्य को वा दृश्य एवेत्यज्ञानात् साकर्म्यम् ।
६. स्वामिभृत्यान्त्याः आत्मा स्वामी प्राणी भृत्यः तेनोभयोः सद्भावाकाले भेदो ज्ञातव्य एव । तथापि जागरितकाले
संकीर्णत्वात् न ज्ञायत इत्यर्थः ।

धारितविशेषम् । यद्ब्रह्मत्वमेव भोक्तृत्वं दृश्यत्वं यच्चाभोक्तृत्वंश्यत्वमेव न तु ब्रह्मत्वं तन्नोभयमिह सङ्कोर्त्वा-
द्विविच्य दर्शयितुमशक्यमिति सुप्रपञ्चयमानम् ।

ननु सुप्तेषु पुरुषे विशिष्टैर्नामभिरामन्त्रितो भोक्तृत्वं प्रतिपत्स्यते नाभोक्तेति नैव निगूयः स्यादिति । न ।
निर्धारितविशेषत्वाद्गार्ग्याभिप्रेतस्य । यो हि सत्येन च्छन्नः प्राण आत्माऽमृतो वागादिष्वनस्त्विति निष्कोचस्तु
यस्याऽऽपः शरीरं पाण्डरवासा यश्चासत्पनत्वाद्ब्रह्मण्यश्च सोमो राजा षोडशकलः स स्वव्यापाराख्यो यथानिर्ज्ञातः ५
एवानस्तमितस्वभाव आस्ते । न चात्यस्य कस्यचिद्वापारस्तस्मिन्काले गार्ग्येणाभिप्रेयते तद्विरोधिनः । तस्मात्स्व-
नामभिरामन्त्रितेन प्रतिबोद्धव्यं न च प्रत्यबुध्यते तस्मात्पारिशेष्याद्गार्ग्याभिप्रेतस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मणः । भोक्तृत्व-
भावश्चेद्भूक्षोतैव स्वं विषयं प्राप्तम् । न हि दग्धस्वभावः प्रकाशयितुस्वभावः सन्बल्लित्तृणोलपादि दाह्यं स्वविषयं
प्राप्तं न दहति प्रकाशयं वा न प्रकाशयति । न चेद्दहति प्रकाशयति वा प्राप्तं स्वं विषयं नासौ बल्लिर्वग्वा प्रकाशयिता
वेति निश्चीयते । तथाऽसौ प्राप्तशब्दादिविषयोलपत्स्वभावश्चेद्गार्ग्याभिप्रेतः प्राणो ब्रह्मपाण्डरवासा इत्येवमादि- १०
शब्दं स्वं विषयमुपलभेत । यथा प्राप्तं तृणोलपादि बल्लिर्वहेत्प्रकाशयेच्चव्यभिचारेण तद्वत् । तस्मात्प्राप्तानां शब्दा-
दीनामप्रतिबोधादभोक्तृत्वभाव इति निश्चीयते । न हि यस्य यः स्वभावो निश्चितः स तं व्यभिचरति कदाचिदपि ।
अतः सिद्धं प्राणस्याभोक्तृत्वम् ।

सम्बोधनार्थनामविशेषेण सम्बन्धाग्रहणादप्रतिबोध इति चेत् । स्यादेतत् । यथा बहुव्यासीनेषु स्वनाम-
विशेषेण सम्बन्धाग्रहणान्नामयं सम्बोधयतीति शृण्वन्नपि सम्बोध्यमानो विशेषतो न प्रतिपद्यते, तथेमानि बृहन्नित्येव- १५
मादोनि सप्त नामानौत्पगृहीतसम्बन्धत्वात्प्राणो न गृह्णाति सम्बोधनार्थं शब्दं न त्वविज्ञातुत्वादेवेति चेत् । न ।
देवताभ्युपगमेऽग्रहणानुपपत्तेः । यस्य हि चन्द्राद्यभिसान्निभो देवताऽऽस्तासं प्राणो भोक्ताऽभ्युपगम्यते तस्य तथा
संव्यवहाराय विशेषणान्नाम्ना सम्बन्धोऽवश्यं ग्रहीतव्योऽन्यथाऽऽह्वानादिविषये संव्यवहारोऽनुपपन्नः स्यात् ।

व्यतिरिक्तपक्षेऽप्यप्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेत् । यस्य च प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता तस्यापि बृहन्नित्यादिनामभिः
सम्बोधने बृहत्त्वाविनाम्नां तदा तद्विषयत्वात्प्रतिपत्तिर्युक्ता । न च कदाचिदपि बृहत्त्वादिशब्दः सम्बोधितः प्रति- २०
शङ्क्याऽऽह—किञ्चित् । किं तद्विवेकावधारणकारणं तदाह—यद्ब्रह्मत्वमिति । कथं तदनवधारितविशेषमिति
तदाह—तच्चेति । इहेति जागरितोक्तिः ।

यद्यपि जागरितं हित्वा सुप्ते पुरुषे विवेकार्थं तयोरुपगतिस्तत्र च भोक्तृत्वं सम्बोधितः स्वनामभिस्तच्छब्दं
श्रोष्यति नाचेतनस्तथाऽपि नेष्टविवेकसिद्धिर्गार्ग्याकाश्याभोष्टात्मनोऽस्त्यतिसञ्चयादिति शङ्कते—नञ्चिति । सञ्चयं
निराकरोति—नेत्यादिना । विशेषावधारणमेव विशदयति—य्यो हीत्यादिना । स्वव्यापारस्तुमुलशब्दादि । यथा- २५
निर्ज्ञातो यथोक्तविशेषणैरुपलब्धं रूपमनतिक्रम्य वर्तमानः । प्राणस्योक्तविशेषणवत् । स्वापेऽन्यस्यानेऽपि तस्य तदा
भोगाभावस्तत्र शोषस्तत्राभ्युपगमादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तस्यैव भोक्तृत्वे फलितमाह—तस्मादिति । अस्तु
तस्य प्राप्तशब्दश्रवणं तत्राह—न चेति । परिशेषसिद्धमर्थमाह—तस्मादिति । प्राणस्याभोक्तृत्वं व्यतिरेकद्वारा
साधयति—भोक्तृत्वभावश्चेदिति । न च भुङ्क्ते तस्मादभोक्तेति शेषः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीत्या-
दिना । उलपं बालतृणम् । विपक्षे दोषमाह—न चेदिति । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याऽह—यथेत्यादिना । प्राणस्याभोक्तृत्वं- ३०
मुपसंहरति—तस्मादिति । यद्यपि प्राणः स्वापे शब्दादीन् प्रतिबुध्यते तथाऽपि भोक्तृत्वभावो भविष्यति नेत्याह—
न हीति । सम्बोधनशब्दाश्रयणमतः शब्दार्थः ।

तस्य स्वनामाग्रहणं सम्बन्धाग्रहणकृतं नानास्मत्त्वकृतमिति शङ्कते—सम्बोधनार्थेति । शङ्कामेव विशदयति—
स्यादेतदित्यादिना । देवतायाः सम्बन्धाग्रहणमयुक्तं सर्वज्ञत्वादित्युत्तरमाह—न चेदेतत् । तदेव प्रपञ्चयति—यस्य
हीत्यादिना । तथेति ग्रहणकर्तुर्निर्देशः । अवश्यमिति सूचितानुपपत्तिमाह—अन्यथेति । आदिपदेन यागस्तुतिनम- ३५
स्कारादि गृह्यते संव्यवहारोऽभिज्ञाभोगप्रसादादिः ।

सम्बोधननामाग्रहस्तत्कृतानात्मत्वदोषश्च त्वदिष्टात्मनोऽपि तुल्य इति शङ्कते—व्यतिरिक्तेति । संगृहीतं
चोद्यं विवृणोति—यस्य चेति । तदा सुप्तसिद्धसाया प्रतिपत्तिर्युक्तेति सम्बन्धः । तद्विषयत्वादित्यतिरिक्तास्त्वविरमत्वा-
दिति यावत् । अस्त्येवातिरिक्तस्याऽऽत्मनः सम्बोधनशब्दश्रवणादेति चेन्नेत्याह—न च कदाचिदिति । त्वदिष्टात्मनः
सम्बोधनशब्दाप्रतिपत्तावपि भोक्तृत्वाङ्गीकारस्तच्छब्दार्थः । अभोक्तृत्वं प्राणस्येति शेषः । यथा हस्तः पादोऽङ्गुलि- ४०

पञ्चमानो द्रुष्यते । तस्मादकारणमभोक्तृत्वे सम्बोधनाप्रतिपत्तिरिति चेत् । न । तद्वत्स्तावन्मात्रमिमानानुपपत्तेः । यस्य प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता स प्राणादिकरणवान्प्राणो तस्य न प्राणदेवतामात्रेऽभिमानो यथा हस्ते । तस्मात्प्राणनामसम्बोधने कृत्स्नाभिमानिनो युक्तैवाप्रतिपत्तिः । न तु प्राणस्यासाधारणनामसंयोगे ।

देवतात्मत्वानभिमानाच्चाऽऽत्मनः । स्वनामप्रयोगेऽप्यप्रतिपत्तिदर्शनादयुक्तमिति चेत् । सुषुप्तस्य यत्लौकिकं देवदेवतादि नाम तेनापि सम्बोध्यमानः कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुषुप्तस्तथा भोक्ताऽपि सम्प्राणो न प्रतिपद्यते इति चेत् । न । आत्मप्राणयोः सुप्राप्तुमश्वविशेषोपपत्तेः । सुषुप्तत्वात्प्राणवस्तैतदपोपरतकरण आत्मा स्वनाम प्रमुख्यमानमपि न प्रतिपद्यते । न तु तदसुप्तस्य प्राणस्य भोक्तृत्वं उपरतकरणत्वं सम्बोधनाग्रहणं वा युक्तम् ।

अप्रसिद्धनामभिः सम्बोधनमयुक्तमिति चेत् । सन्ति हि प्राणविषयाणि प्रसिद्धानि प्राणादिनामभिः । तावत्प्रोह्याप्रसिद्धैर्बृहत्वादिनामभिः सम्बोधनमयुक्तं लौकिकन्यायापोहात् । तस्माद्भोक्तुरेव सतः प्राणस्याप्रतिपत्तिरिति चेन्न । देवताप्रत्याख्यानार्थत्वात् । केवलसम्बोधनमात्राप्रतिपत्त्यैवासुप्तस्याऽऽध्यात्मिकस्य प्राणस्याभोक्तृत्वे सिद्धे यच्चन्द्रदेवताविषयैर्नामभिः सम्बोधनं तच्चन्द्रदेवता प्राणोऽस्मिञ्छरीरे भोक्तेति गार्ग्यस्य विशेषप्रतिपत्तिरिनाकरणाथम् । न हि तल्लौकिकनाम्ना सम्बोधने क्षयं कर्तुम् ।

प्राणप्रत्याख्यातानैव प्राणप्रदत्त्वात्करणान्तराणां प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्भोक्तृत्वाच्चानुपपत्तिः । देवतान्तराभा-

रित्यादिनामोक्तौ मैत्रो नोत्तिष्ठति सर्वदेहाभिमानित्वेन तन्मात्रानभिमानित्वादेव काव्येष्टात्मनः सर्वकार्यकरणाभि-
१५ मानित्वादङ्गुलिस्थानीयप्राणमात्रे तदभावात्तन्मात्रग्रहणं न त्वचेतनत्वादिति परिहरति—न तद्वत् इति । तदेव स्फुटयति—यस्येति । प्राणमात्रे प्राणादिकरणवतोऽभिमानाभावे फलितमाह—तस्मादिति । चन्द्रस्यापि प्राणिकदेशत्वात्तन्नामभिः सम्बोधने कृत्स्नाभिमानो नोत्तिष्ठति । अत्राप्यङ्गुल्यादिदृष्टान्तोपपत्तेरित्याशङ्क्याऽह—न स्थिति । गोर्लवत्तस्य सर्ववस्तुषु समाप्तेरुहमिति सर्वत्राभिमानसंभवाच्चन्द्रनामोक्तावपि नाप्रतिपत्त्युक्त्यर्थः ।

प्राणवत्त्विकात्मनोऽपि पूर्णतया सर्वात्माभिमानसिद्धेर्बोधोद्बोधौ तुल्यावित्याशङ्क्याऽह—देवेति । विशिष्ट-
२० स्याऽऽत्मनो देवतायामात्मत्वाभिमानाभावादितरस्य च कूटस्थज्ञसिमान्तत्वेन तदयोगात् तुल्येत्यर्थः । प्रकारान्तरेण प्राणस्याभोक्तृत्वं वारयन्नाशङ्क्यते—स्वनमेति । अयुक्तं प्राणेतस्य भोक्तृत्वमिति शेषः । तदेव विवृणोति—सुषुप्तस्येति । विशेषं दर्शयन्तस्माह—नाऽऽप्येति । काव्यामीष्टात्मनः सुप्तत्वविशेषप्रयुक्तं फलमाह—सुषुप्तत्वादिति । प्राणस्यापि सहृतकरणत्वात्स्वनामाग्रहणमित्याशङ्क्य तस्यासुप्तलकृतं कार्यं कथयति—न स्थिति । न हि करणस्वामिनि व्याप्तिमाणे करणोपरम सम्भवति तस्य चानुपरतकरणस्य स्वनामाग्रहणमयुक्तमित्यर्थः ।

प्राणनामत्वेनाप्रसिद्धनामभिः सम्बोधनात्तदनुत्पत्त्यनं नानात्मत्वादिति शङ्कते—अप्रसिद्धेति । तदेव स्पष्टयति—
२५ सन्ति हीति । प्रसिद्धमनुद्याप्रसिद्ध विषयेमिति लौकिको न्यायः । अप्रसिद्धसंज्ञाभिः सम्बोधनस्यायुक्तत्वे फलितमाह—तस्मादिति । चन्द्रदेवताऽस्मिन्नेहे कर्त्री भोक्त्री चाऽऽप्येति गार्ग्याभिप्रायनिषेधे देवतानामग्रहस्य तात्पर्यात्तदग्रहोऽवगतिरिति परिहरति—न देवेति । तदेव प्रपञ्चयति—केवलेति । प्राणादिनामभिः सम्बोधनेऽपि तन्निर्वाकरणं कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽह—न हीति । लौकिकनान्नो देवताविषयत्वाभावादित्यर्थः ।

प्राणस्याभोक्तृत्वेऽपीन्द्रियाणां भोक्तृत्वमिति केचित्तान्प्रत्याह—प्राणैति । प्राणकरणचन्द्रदेवतानामभोक्तृत्वेऽपि
३० देवतान्तरमत्र भोक्तृ स्यादित्याशङ्क्याऽह—देवतान्तराभावाच्चेति । भोक्तृत्वाच्चानुपपत्तिरिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

१. आत्मन इति—देहादिविशिष्टात्मन इत्यर्थः । तस्य चन्द्राद्यभिमानाभावात् ब्रह्माणि लीनकरणत्वाच्च न ग्रहणम् ।
२. प्राणयस्तथा ब्रह्माणि लीनतया प्राणोऽत्र ब्रह्म । तदुक्तं प्राणवन्वन सोम्य मन इति ।
३. लौकिकन्याय लोकप्रसिद्धताम्ना संबोधने मानव शृणोति न त्वप्रसिद्धताम्ना संबोधने यथा गंगाधर प्रति
३५ जहनुतनयावाहेकेति संबोधने ।
४. गोत्ववदिति—गोत्वं सर्वगोवृत्तिं तथापि प्रतिव्यक्तिपर्याप्तं तद्वत् प्राण सर्वव्याप्यपि प्रतिव्यक्ति पर्याप्तं इत्यर्थः ।
तथा च चन्द्रेऽपि पर्याप्तत्वात् चन्द्रनामग्रहणे प्रतिबोद्धव्यमित्यर्थः ।

वाच्य । नन्वतिष्ठा इत्याद्यात्मन्यौत्पत्तेन ग्रन्थेन गुणदेवैताभेदस्य दर्शितत्वादिति चेन्न । तस्य प्राण एवैकत्वाम्युप-
गमात्सर्वश्रुतिष्वरनौभिनिर्दशनेन । सत्येन च्छन्नः प्राणो वा अमृतमिति च प्राणबाह्यस्यान्यास्यानम्युपगमाद्भोक्तुः ।
“एष उ ह्येव सर्वं देवाः” “कतम एको देव” इति प्राण इति च । सर्वदेवानां प्राण एवैकत्वोपपादनाच्च । तथा
करणभेदेष्वाशङ्क्य । देहभेदेऽपि च स्मृतिज्ञानेच्छादिप्रतिसन्धानानुपपत्तेः । न ह्यन्यदुत्पत्त्यः स्मरति जानातीच्छति
प्रतिसंबधाति वा । तस्मात् करणभेदविषये भोक्तृत्वाशङ्क्या विज्ञानमात्रविषया वा कदाचिदुपपद्यते । ५

ननु सङ्घात एवास्तु भोक्ता किं व्यतिरिक्तकल्पनयेति । न । आपेषणे विशेषदर्शनात् । यदि हि प्राणशरीर-
सङ्घातमात्रो भोक्ता स्यात्सङ्घातमात्राविशेषात्सदाऽऽपिष्टस्यानापिष्टस्य च प्रतिबोधे विशेषो न स्यात् । सङ्घात-
व्यतिरिक्ते तु पुनर्भोक्तारि सङ्घातसम्बन्धविशेषानेकत्वात्पेषणपेषणकृतत्वैदनायाः सुखदुःखमोहमध्यमाधमोत्तम-
कर्मफलभेदोपपत्तेः विशेषो युक्तो न सङ्घातमात्रे सम्बन्धकर्मफलभेदानुपपत्तेर्विशेषो युक्तः ।

तथा शब्दादिपदुपमान्वादिक्कृतश्च । अस्ति चायं विशेषो यस्मात्परंपरात्रेणाप्रतिबुध्यमानं पुरुषं सुमं १०
पाणिनाऽऽपेषमापिष्याऽऽपिष्य बोधयाञ्चकाराजातशत्रुः । तस्मिन् अपेषणेन प्रतिबुद्धे ज्वलन्निदं स्फुरन्निव

तत्रोपक्रमविरोधं शङ्कते—नन्विति । दर्शितत्वादेवतान्तराभावो नास्तीति शेषः । स्वतन्त्रो देवताभेदो नास्तीति
समाधत्ते—न तस्येति । प्राणे देवताभेदवैक्ये युक्तिमाह—अरनाभीति । न देवतान्तरस्य भोक्तृत्वं गाययस्य स्वपक्ष-
विरोधादिति शेषः । सर्वश्रुतिष्वित्युक्तं ताः संक्षेपो दर्शयति—एष इति । कति देवा याजवल्क्येत्यादिना संक्षेप-
विस्तराभ्यां सर्वेषां देवानां प्राणात्मन्येवैकत्वमुपपाद्यते । अतो न देवताभेदोऽस्तीत्याह—सर्वदेवानामिति । प्राणात् १५
पृथग्भूतस्य देवस्याऽऽप्तातिरेके सत्यसत्त्वापत्तेः प्राणान्तर्भावः सर्वदेवताभेदस्येति वक्तुं चशब्दः ।

करणानामभोक्तृत्वे हेत्वन्तरमाह—तथेति । देवताभेदेऽपि च यत् । अनागच्छा भोक्तृत्वस्येति शेषः ।
तत्रोदाहरणान्तरमाह—देहभेदेऽपि च । न हि हस्तादिषु प्रत्येकं भोक्तृत्वं शङ्क्यते । तथा श्रोत्रनेत्रादिविषय न
भोक्तृत्वाशङ्क्य युक्ता । तेषु स्मृतिरूपज्ञानस्येच्छाया योऽहं रूपमद्राक्षं स शब्दं शृणोमीत्यादिप्रतिसन्धानस्य चायोगादि-
त्यर्थः । अनुपपत्तिमेव स्फुटयति—न हीति : क्षणिकविज्ञानस्य निराश्रयस्य भोक्तृत्वागच्छाऽपि प्रतिसन्धानासम्भवादेव २०
प्रत्युक्तेत्याह—विज्ञानेति ।

प्राणादीनामनात्मत्वमुक्त्वा स्थूलदेहस्य तद्वक्तुं पूर्वपक्षयति—नन्विति । सङ्घातो भूतचतुष्टयसमाहारः
स्थूलो देह इति यावत् । गौरोऽहं पश्यामीत्यादिप्रत्यक्षेण तस्याऽऽप्तत्वदृष्टेरिति भावः । प्रमाणभावादतिरिक्तकल्पना न
युक्तेत्याह—किं व्यतिरिक्तेति । संघातस्याऽऽप्तत्वं हूयति—नाऽपेषण इति । विशेषदर्शनं व्यतिरेकद्वारा विशदयति—
यदि हीति । प्राणेन सहितं स्थूलं गरीरमेव सङ्घातस्तन्मात्रो यदि भोक्ता स्यादिति योजना । त्वत्पक्षेऽपि कथं पेषणा- २५
पेषणयोरुत्थाने विशेषः । स्यादित्यागच्छ्याऽहं—सङ्घातेति । तस्य सङ्घातेन सम्बन्धविशेषाः स्वकर्मारभ्यत्वात्मीयत्वस्व-
प्राणपरिपाल्यत्वादयस्तेषामनेकत्वात्पेषणापेषणयोरिन्द्रियोद्भवाभिभवकृतवेदनायाः स्फुटत्वास्फुटत्वात्मको विनेपो युक्तः
सुखदुःखमोहानामुत्तममध्यमाधमकर्मफलानां कर्माद्भवाभिभवकृतविशेषसम्भवाच्च यथोक्तो विशेषः सम्भवतं त्यर्थः ।
परपक्षेऽपि तथैव विशेषः स्यादित्यागच्छ्याऽहं—नन्विति । न हि तत्र स्वकर्मारभ्यत्वादयः सम्बन्धविशेषाः कर्मफल-
भेदो वा युज्यते । सङ्घातवादिनाऽस्तीन्द्रियकर्मानङ्गीकारात् । अतः सङ्घातमात्रे भोक्तारि प्रतिबोधे विनेपोऽस्तिरित्यर्थः । ३०

शब्दस्पर्शदीना पटत्वमतिपटत्व मान्द्यमतिमान्द्यमित्येवमादिना कृतो विनेपो बोधे दृश्यते सोऽपि सङ्घातवादे
न सिध्यतीत्याह—तथेति । अयुक्त इति यावत् । चकारो विनेषानुक्तपणार्थः । मा तर्हि प्रतिबोधे विनेपो भूदित्या-
शङ्क्याऽहं—अस्ति चेति । विनेषदर्शनफलमाह—तस्मादिति । आदिगन्धेन गुणादि गृह्यते अन्यः सङ्घातादिति शेषः ।

१ गुणदेवताभेद अतिष्टात्वगुणविशिष्टदेवताविशेषः ।

२ अरनाभिनिर्दशनेन यथा अरा नाभी सर्मापिता एवं प्राणे सर्वं सर्मापितम् इति कौपीतक्याम् ।

३. देहभेदेऽपि च—यथा देहभेदे अननुसन्धानं एकदेहानुभूतस्य देहान्तरेण तथा एकेन्द्रियेण चक्षुषानुभूतस्य
करणान्तरेणानुसन्धानं न स्यात् । ३५

कुतश्चिदागत इव पिण्डं च पूर्वविपरीतं बोधवेष्टाकारविशेषादिमत्त्वेनाऽऽपद्यन्तोऽप्योऽस्ति गार्ग्यामिमतब्रह्माग्नौ व्यतिरिक्त इति सिद्धम् ।

संहतत्वाच्च पारार्थ्योपपत्तिः प्राणस्य । गृहस्य सत्त्वाविच्छेदरीरस्यान्तस्फुट्टम्भकः प्राणः शरीराविभिः संहत इत्यवबोधाम् । अरनेमिवच्च नास्तिस्थानीय "एतस्मिन्सर्वमि"ति च । तस्माद्गृहादिवत्त्वावयवसमुदायजातीय-
५ व्यतिरिक्तार्थं संहृत्य इत्येवमवगच्छाम् । तस्मिन्कुट्टवत्तृणाष्टाविगृहावयवानां स्वात्मजन्मोपचयापचयविनाश-
नामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धत्वावितद्विषयब्रह्मोत्तुमन्तुविज्ञानार्थत्वं ब्रूय्यान् मन्यामहे तत्सङ्घातस्य च तथा
प्राणवयवयवानां तत्सङ्घातस्य च स्वात्मजन्मोपचयापचयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धत्वावितद्विषय-
ब्रह्मोत्तुमन्तुविज्ञानार्थत्वं भवितुमर्हतीति ।

देवताचेतनावत्त्वे समत्वाद्गुणभावानुपगम इति चेत् । प्राणस्य विशिष्टैर्नामिरामान्नजर्दनात्मचेतना-
१० वत्त्वमभ्युपगतम् । चेतनावत्त्वे च पारार्थ्योपगमः समत्वादनुपपन्न इति चेन्न । निरुपाधिकस्य केवलस्य विजिज्ञाप-
यिषितत्वात् । क्रियाकारकफलसम्भवाद् ह्यारम्भो नामरूपोपाधिजनितोऽविज्ञाद्व्यापरोपितः । तन्निमित्तो लोकस्य
क्रियाकारकफलभित्तलक्षणः संसारः स निरुपाधिकात्मस्वरूपविद्यया निवर्तयितव्य इति तत्स्वरूपविजिज्ञा-
पयिष्योपनिषद्वारम्भः । ब्रह्म ते जवाणि नैतावता विदितं भवतीति चोपक्रम्यैतौषदरे खल्वमृतत्वमिति चोप-
संहारात् । न चातोऽन्यदन्तराले विवक्षितमुक्तं वाऽस्ति । तस्मादनवसरः समत्वाद्गुणभावानुपगम इति बोधस्य ।
१५ विशेषवतो हि सोपाधिकस्य संव्यवहारार्थो गुणगुणिभावो न विपरीतस्य । निरुपाध्यो हि विजिज्ञा-
पयिषितः सर्वस्यामुषनिषदि । स एष नेति नेतीत्युपसंहारात् तस्मादादित्यादिब्रह्मस्य एतेभ्योऽविज्ञानमयेभ्यो

देहादेरनात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्यानात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—संहतत्वाच्चेति । हेतुं साधयति—गृहस्येति । यथा
नेमिराह मिथः संहृत्यन्ते तथैव प्राणस्य संहतिरित्याह—अरनेमिवच्चेति । किञ्च प्राणे नास्तिस्थानीये सर्वं समर्पित-
मिति श्रूयते तद्युक्तं तस्य संहतत्वमित्याह—नाभीति । संहतत्वफलमाह—तस्मादिति । प्राणस्य गृहादिवत्प्राथम्येऽपि
२० संहतसोपित्वमेवपितव्यं गृहादेस्तथा दशनादित्याहुः च आह—तस्मादेति । स्वात्मना तस्मादीना जन्म चोपचयश्चापचयश्च
विनाशश्च नाम चाऽऽकृतिस्य कार्यं चेत्येते धर्मास्तन्निरपेक्षतया लब्धा सत्ता स्फुट्यं च येन स च तेषु तस्मादादि
विषयेषु द्रष्टा च श्रोता च मन्ता च विज्ञाता च तदर्थत्वं तेषां तत्सङ्घातस्य च ब्रह्मा प्राणादीनामपि तथात्व भवि-
तुमर्हतीति मन्यामहे इति सम्बन्धः । प्राणादिः स्वातिरिक्तब्रह्मेशः संहतत्वाद्गृहादिवदित्युपमानात्सत्तायां तत्प्रतीतो
च प्राणादिविक्रियान्यपेक्षतया सिद्धो द्रष्टा निर्विकारो युक्तस्तस्य विकारवत्त्वे हेत्वभावादिति सायः ।

२५ प्राणदेवतापारार्थ्यनुमानं व्याप्यन्तरविरुद्धमिति शङ्कते—देवतेति । प्राणदेवतामाश्वेतनत्वमेव कथमभ्युपगतं
तत्राऽह—प्राणस्येति । तथाऽपि प्रकृतेऽनुमाने कथं व्याप्यन्तरविरोधस्तत्राऽह—चेतनावत्त्वे चेति । यो येन सः स
तच्छेपो न भवति । यथा दीनो दीपान्तरेण तुल्यो न तच्छेप इति व्याप्तिविरोधः स्यादित्यर्थः नाय विरोधः समाधातव्यः
शेषोपेपिभावस्यात्राप्रतिपाद्यत्वादिति परिहर्तुं—न निरुपाधिकस्येति । तदेव स्फुट्यति—कियेत्यादिना । उपनिषदा-
रम्भो निरुपाधिकं स्वरूपं ज्ञापयितुमित्यत्र गमकमाह—ब्रह्मेति । हे वाव ब्राह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते त्वेयादिवदज्ञान-
३० त्यामुपनिषदि सोपाधिकमपि ब्रह्म विवक्षितमित्याहुः च आह—न चेति । द्वित्वावदस्य कल्पितविषयवत्त्वाच्चेति नेतीति
निर्विशेषवस्तुसमर्पणादतोऽन्यदार्तमिति चोक्तेरत्र निरुपाधिकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यमिति भावः । शेषोपेपिभावस्यात्राप्रति-
पाद्यत्वे फलितमाह—तस्मादिति । किमर्थं तर्हि शेषोपेपिभावस्तत्र तत्रोक्तस्तत्राऽह—विशेषवतो हीति । सोपाधिकस्य
शेषोपेपिभावो विवक्षितस्तत्र च स्वाभिमुख्यन्यायेन विशेषसमवादादसिद्ध समत्वमित्यर्थः । न विपरीतस्य निरुपाधिकस्य
शेषोपेपित्वमस्तौषदरे हेतुमाह—निरुपाध्यो हीति । शेषोपेपित्वाद्यशेषविशेषकस्य इत्यर्थं पाणिनेयवार्थविचारार्थं

३५ १. निरुपाधिकस्येति—सोपाधिकेऽपि यद्यपि विज्ञेयोपाधिभ्यां गुणप्रधानभावः यथा अल्पवनं अधिकवने गुणभूत
तथाप्यत्र तात्पर्यं निरुपाधिकं इत्यर्थः ।

२. क्रिया धामादिकर्तृत्वं कारकं तत्साधनद्रव्यादि फल स्वगादि तदात्मत्वं तत्राहमभाभिमानित्वम् ।

३ एतावदरे खल्वमृतत्वम्—उदं पठ्याव्यायगतमैत्रेयीब्राह्मणप्रमयासी यावन्नवत्त्रयवचनम् । तदर्थश्च एतावन्मात्रं
यदेतत् नेतिनेत्यात्माह तदर्थमनमन्यहकारिकारणानिरेषे अमृतत्वसाधनमित्यर्थः—आज्ञे ।

४० ४. निरुपाध्यः शब्दावाच्यः ।

स होवाचाजातज्ञत्र्यत्रैव एतत्सुप्रोऽभूच्च एष विज्ञानमयः

पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्थ्यः ॥१६॥

विलक्षणोऽप्योऽस्ति विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धम् ॥ १५ ॥

स एवमजातज्ञत्र्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य गार्थ्यमुवाच । यत्र यस्मिन्काल एष विज्ञानमयः पुरुष एतत्स्वपनं सुप्रोऽभूत्प्राक्पाणिपेयप्रतिबोधात् । विज्ञायतेऽनेनेत्यन्तःकरणं बुद्धिरुच्यते तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः । किं पुनस्तत्प्रायत्वम् । तस्मिन्नुपलभ्यत्वं तेन चोपलभ्यत्वमुपलब्धत्वं च । कथं पुनर्मयटोऽनेकार्थत्वे प्रायार्थतैवावगम्यते । स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय इत्येवमादौ प्रायार्थ एव प्रयोगदर्शनात्परविज्ञानविकारत्वस्यैव प्रसिद्धत्वाच्च एष विज्ञानमय इति च प्रसिद्धत्वं नुवादादवयवोपमार्थयोश्चात्रासम्भवात्पारिशेष्यात्प्रायार्थतैव । तस्मात्सङ्कल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं तन्मय इत्येतत् । पुरुषः पुरि शयनात् ।

कौष तदाऽभूदिति प्रश्नः स्वभावविज्ञापयिषया । प्राक्प्रतिबोधात्क्रियाकारकफलविपरीतस्वभाव आत्मेति कार्याभावेन दिदर्शयिषितम् । न हि प्राक्प्रतिबोधात्कर्मविकार्यं सुखादि किञ्चन गृह्यते । तस्मादकर्मप्रयुक्तत्वात्तथास्वाभावप्रमेयाऽऽत्मनोऽवगम्यते यस्मिन्स्वाभावोऽभूत् । यतश्च स्वाभाव्यात्प्रच्युतः संतारी स्वभावविलक्षण इत्येतद्विद्वद्वया पृच्छति गार्थ्यं प्रतिभानरहितं बुद्धिव्युत्पादनाय । कौष तदाऽभूत्कुत एतदागादित्येतदुभयं गार्थ्येणैव प्रष्टव्यमासीत्तथाऽपि गार्थ्येण न पृष्ठमिति नोदास्तेऽजातज्ञत्रुर्बोध्यतव्य एवेति प्रवर्तते । ज्ञापयिष्याम्येवेति प्रनि-
संक्षिपोपसंहरति—आदित्यादिति ॥१५॥

वृत्तमनुजान्तरान्मयवतार्यं व्याचष्टे—स एवमित्यादिना । एतत्स्वपनं यथा भवति तथेति यावत् । यत्रेत्युक्तं कालं विनिर्दिष्ट—प्रागिति । तदा क्वाभूदिति सम्बन्धः । विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानं परं ब्रह्म तद्विकारो जीवस्तेन विकारार्थं मयदिति केचित्तात्परिकरोति—विज्ञानमिति । अन्तःकरणप्रायत्वमात्मनो न प्रकल्प्यते तस्यासङ्गस्य तेनासम्बन्धादित्याक्षिपति—किं पुनरिति । असङ्गस्याप्याविर्घं बुद्ध्यादिसम्बन्धमुपेत्य परिहरति—तस्मिन्निति । तत्तात्परित्वाच्च तत्प्रायत्वमित्याह—उपलब्धत्वं चेति । नियामकाभावं शङ्कित्वा परिहरति—कथमित्यादिना । एकस्मिन्नेव वाक्ये पृथिवीमय इत्यादौ प्रायार्थत्वोपलम्भाविज्ञानमय इत्यत्रापि तदर्थत्वमेव मयटो निश्चितमित्युक्तमिदानी जीवस्य परमात्मरूपविज्ञानविकारत्वस्य श्रुतिस्मृत्योरप्रसिद्धत्वाच्च प्रायार्थत्वमेवेत्याह—षरेति । अप्रसिद्धमपि विज्ञानविकारत्वं श्रुतिवशादिष्यतामित्याहङ्क्याऽऽह—य एष इति । य एष विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानमयस्यैष इति प्रसिद्धत्वं नुवादादप्रसिद्धविज्ञानविकारत्वं सर्वनामश्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । जीवो ब्रह्मावयवस्तत्सदृशो वा तदर्थो मयदित्याहङ्क्याऽऽह—अवयवेति । ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रुतेस्तस्यैव जीवरूपेण प्रवेशश्रवणाच्च प्रकृते वाक्ये मयटोऽव-
सयवाच्ययोगाभिनिविषयत्वासम्भवाच्च पारिशेष्यात्पूर्वोक्ता प्रायार्थतैव तस्य प्रत्येतव्येत्यर्थः । विज्ञानमयपदार्थ-
मुपसंहरति—तस्मादिति ।

यत्रेत्यादि व्याख्याय वाक्यशेषमवतार्यं तात्पर्यमाह—कौष इति । स्वरूपज्ञापनार्थं प्रश्नप्रवृत्तिरित्येतत्प्रकटयति—प्रागिति । कार्याभावेनेत्युक्तं व्यनक्ति—न हीति । तस्मादित्यस्यार्थमाह—अकर्मप्रयुक्तत्वादिति । किं तथास्वाभाव्य-
मिति तदाह—यस्मिन्निति । द्वितीयप्रश्नार्थं सक्षिपति—यतश्चेति । उक्तेऽर्थे प्रश्नद्वयमुत्थापयति—एतदिति । तथास्वा-
भाव्यमेवेति सम्बन्धः । एतदित्यधिकरणमपादानं च गृह्यते । किमिति तं प्रत्युभयं पृच्छस्यते स्वकीयां प्रतिज्ञा निर्बो-
दमित्यभिप्रेत्याह—बुद्धीति । ननु शिष्यात्वाद्गार्थ्येणैव प्रष्टव्यं स चेदज्ञत्वात् पृच्छति तर्हि राज्ञस्तस्मिन्नादासीन्प्रमेव
युक्तं तत्राह—इत्येतदुभयमिति । तदु हेत्यादि व्याकरोति—एवमिति । एतदागमनं यथा भवति तथेति यावत् ।

१. 'स वा अयमात्मा विज्ञानमयो मनोमय' इत्यादौ 'पृथिवीमय' इत्याद्युक्तेः मयटः प्रायार्थत्वोक्तिः पृथिवीमयत्वे अवयवार्थत्वस्य विकारार्थत्वात् सांभवात् ।

२. तस्मिन् अन्तःकरण एवोपलभ्यः आत्मा 'शो वेद निहितं गुहाया' 'हृदि ह्येष आत्मा' इत्यादिश्रुतेः । तेन चोपलभ्यत्वं 'मनसैवागुद्रप्रष्टव्यमिति श्रुतेः । 'दृश्यते त्वग्रथया बुद्ध्या' इति च उपलब्धत्वं उपलब्धिः मनोवृत्तिः तदाश्रयः तेनाभेदाव्यासात् आत्मान्युपलब्धोच्यते ।

३. अप्रसिद्धत्वात्—निर्विकारत्वश्रुतेः, अवयवत्वं तु निष्कलश्रुतिविरुद्धम् । सादृश्यं तु अद्वितीयत्वादसिद्धम् ।

स होवाचाजातशत्रुयंत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेते तानि यदा गुह्यात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं, श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥१७॥

स यत्रैतस्त्वप्नयथा चरति ते हास्य लोकास्तद्वृतेव महाराजो भवत्युतेव महाराष्ट्राण
५ उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथा-

ज्ञातत्वात् । एवमसौ व्युपाद्यमानोऽपि गार्ग्यो यत्रैष आत्माऽभूत्प्राथम्यप्रतिबोधाद्यतश्चैतदागमनमागतद्वयं न व्युत्पेदे वक्तुं वा प्रष्टुं वा गार्ग्यो ह न मेने न ज्ञातवान् ॥ १६ ॥

स होवाचाजातशत्रुविशितार्थसमर्पणाय । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः ववैष तदाऽभ्युक्त एतदागदिति यदपृच्छाम तच्छृण्व्यमानं यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्तदा तस्मिन्काल एषां वागादीनां प्राणानां विज्ञाने
१० नान्तःकरणगतमित्येवविशेषविज्ञानेनोपाधित्वमावजन्ति तेनाऽऽदाय विज्ञानं वागादीनां स्वस्वविषयगतसामर्थ्यं गृहीत्वा य एषोऽन्तर्मध्ये हृदये हृदयस्याऽऽकाशो यः आकाशशब्देन पर एव स्व आत्मोच्यते तस्मिन्स्व आत्मन्याकाशे शेते स्वामाविकेऽसांसारिके न केवल आकाश एव श्रुत्यन्तरसामर्थ्यं 'तस्य तदा सम्पन्नो भवतीति । लिङ्गोपाधिसम्बन्धकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्पुन्यविशेषे स्वामाविक आत्मन्येव केव वतं द्वयमिषाय ।

यदा शरीरेन्द्रियाभ्यक्षतामुत्पुन्यति तदाऽसौ स्वार्थमनि वर्तत इति कथमवगम्यते । नामप्रसिद्ध्या । काशो
१५ नामप्रसिद्धिरित्याह—तानि वागादिविज्ञानानि यदा यस्मिन्काले गुह्यत्वाद्यत्तेऽय तदा हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम । एतन्नामास्य पुरुषस्य तदा प्रसिद्धं भवति गौणमेवास्य नाम भवति स्वमेवाऽऽमानमपीत्यपिगच्छतीति स्वपितो-
त्युच्यते सत्यं स्वपितोतिनामप्रसिद्ध्याऽऽत्मनः संसारधर्मविलक्षणं रूपमवगम्यते । न त्वत्र युक्तिरस्तीत्याशङ्क्याऽह—
तत्तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति । प्राण इति प्राणेश्वरं वागादिप्रकरणात् । वागादिसम्बन्धे हि सति तदुपाधित्वादस्य संसारधर्मित्वं लक्ष्यते । वागादयश्चोपसंहृता एव तदा तेन । कथम् । गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं
२० श्रोत्रं गृहीतं मनः । तस्मादुपसंहृतेषु वागादिषु क्रियाकारककालतत्माभावस्वात्स्य एवाऽऽत्मा भवतीत्य-
वगम्यते ॥१७॥

ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थयां कार्यकरणविद्योमेऽपि संसारधर्मित्वमस्य दृश्यते । यथा च जागरिते

तत्र क्रियापदयोर्थाक्रमं वक्तुं प्रष्टुं वेत्याभ्यां सम्बन्धः ॥१६॥

कूटस्थचिदेकरसोऽप्रमात्मा । तत्र क्रियाकारकफलव्यवहारो वस्तुतो नास्तीति विवक्षितोऽन्तस्तस्य प्रकटी-
२५ करणार्थं प्रस्तुतं प्रसन्नमनुब्रूयति—यत्रेति । उपाधिरन्तःकरण तस्य स्वभावस्तदुपादानमज्ञानेन जनितमन्तःकरण-
गतमभिव्यक्तं विशेषविज्ञानं चैतन्याभासलक्षणं तेन करणेनेत्यर्थः । वागादीनां स्वस्वविषयगतं प्रतिनियतं प्रकाशन-
सामर्थ्यं विज्ञानमित्यर्थः । य एषोऽन्तरिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—मध्य इति । आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्व-
माशङ्क्याऽऽकाशोऽन्तरित्वादव्यपदेशादिति न्यायेनाऽह—आकाशशब्देनेति । सद्रूपे ब्रह्मव्ययं सुषुप्तस्य शयनं भूता-
काशे तु न भवतीत्यत्र च्छान्दोग्यश्रुतिसम्प्रतिमाह—श्रुत्यन्तरेति । कीदृशं शयनं विवक्षितमित्याशङ्क्याऽह—
३० लिङ्गेति । स्वापाधिकारे स्वामाविकत्वमविद्यामात्रसम्मिश्रितत्वं 'सति सम्पन्नं न विदुः' इत्यादिश्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ।

तानि यदेत्यादिव्याक्यमाह सापूर्वकमादत्ते—यदेत्यादिना । विज्ञानानि तत्साधनानित्येतत् । पुरुष इति प्रथमा षष्ठ्यर्थेऽतो वक्ष्यति—अस्य पुरुषस्येति । अथकर्णादिनाम्नो विषयमाह—गौणमेवेति । गौणत्वं व्युत्पाद्यति—
स्वमेवेति । नान्नोऽर्थव्यभिचारस्यापि दृष्टत्वाच्च तद्वशात्स्वभावे स्वल्पावस्थानमिति शङ्कामनुच तद्गृहीत एवेत्यादि
वाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—सत्यमित्यादिना । का पुनरत्पन्नः । स्वापावस्थायामसंसारित्वल्लोपस्त्वानमित्यत्र युक्तिरिहोका
३५ भवति तत्राऽह—वागादीति । तदा सुषुप्त्यवस्थायाम् तेनाऽऽत्मना चैतन्याभासेन हेतुनेत्यर्थः । स्वापे करणोपहारं
विवृणोति—कथमित्यादिना । तदुपसंहारफलं कथयति—तस्मादिति ॥१७॥

अन्यव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकामात्मनः संसारित्वमुक्तं तत्र व्यतिरेकासिद्धिमागच्छते—नन्विति । व्यति-

कामं परिवर्ततैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥१८॥

सुखो दुःखो बन्धुवियुक्तः शोचति मुह्यते च । तस्माच्छोकमोहधर्मवानेवायं नास्य शोकमोहादयः सुखदुःखादयश्च कार्यकरणसंयोगजनितभ्रान्त्याऽऽध्यारोपिता इति । न मृषात्वात् । स प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले दर्शनलक्षणया स्वप्नया स्वप्नवृत्त्या चरति वर्तते तदा ते हास्य लोकाः कर्मफलानि । के ते । तत्तत्रोतापि महाराज इव भवति । सोऽयं महाराजत्वमिवात्स्य लोको न महाराजत्वमेव जागरित इव । तथा महाब्राह्मण इवोताप्युचवाचवमुच्यं च ५ देवत्वाद्यवचं च तिर्यक्त्वाद्युच्चमिवावचमिव च निगच्छति ।

मृषैव महाराजत्वाद्योज्य लोका इवशब्दप्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनाच्च । तस्माच्च बन्धुवियोगादिजनित-शोकमोहादिभिः स्वप्ने सम्बध्यत एव । ननु च यथा जागरिते जाग्रत्कालाव्यभिचारिणो लोका एवं स्वप्नेऽपि तेज्य महाराजत्वादयो लोकाः स्वप्नकालभाविनः स्वप्नकालाव्यभिचारिण आत्मभूता एव न त्वविद्याध्यारोपिता इति । ननु च जाग्रत्कार्यकरणात्मत्वं देवतात्मत्वं चाविद्याध्यारोपितं न परमार्थत इति व्यतिरिक्तविज्ञानमयात्म- १० प्रदर्शनेन प्रदर्शितम् । तत्कथं दृष्टान्तत्वेन स्वप्नलोकस्य मृत इवोन्मीविष्यन्प्रादुर्भविष्यति । सत्यं, विज्ञानमये व्यतिरिक्ते कार्यकरणदेवतात्मत्वप्रदर्शनमविद्याध्यारोपितं शुक्तिकायामिव रजतत्वदर्शनमित्येतत्सिध्यति व्यति-रिक्तत्वास्तित्वप्रदर्शनन्यायेनैव न तु तद्विशुद्धिपरतयेव न्याय उक्त इत्यसन्नपि दृष्टान्तो जाग्रत्कार्यकरणदेवतात्मत्व-दर्शनलक्षणः पुनरुद्भाष्यते । सैवो हि न्यायः किञ्चिद्विशेषमपेक्षमाणोऽपुनरुक्तो भवति ।

नै तावत्स्वप्नेऽनुभूतमहाराजत्वादयो लोका आत्मभूताः । आत्मनोज्यस्य जाग्रत्प्रतिबिम्बभूतस्य लोकस्य १५ दर्शनात् । महाराज एव तावद्यस्तमुग्रामु प्रकृतिषु पर्यङ्के शयानः स्वप्नाल्पव्यस्रुपसंहृतकरणः पुनर्यगतप्रकृतिं महाराजमिवाऽऽत्मनं जागरित इव पश्यति यात्रागतं भुञ्जानमिव च भोगान् । न च तस्य महाराजस्य पर्यङ्के

रेकासिद्धौ फलितमाह—तस्मादिति । स्वप्नस्य रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वेन वस्तुधर्मत्वाभावाऽऽत्मनः संसारित्वमित्युत्तर-माह—न मृषात्वादिति । तदुपपादयन्नादौ स यत्रेत्यादीन्यभराणि योजयति—स प्रकृत इत्यादिना ।

अथात्र स्वप्नस्वभावो निदिश्यते न तस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तत्राऽऽह—मृषैवेति । स्वप्ने दृष्टानां महाराजत्वा- २० दीना जाग्रत्पुनरुत्तिराहित्यं व्यभिचारदर्शनम् । स्वप्नस्य मिथ्यात्वे सिद्धमर्थमाह—तस्मादिति । विमता लोका न मिथ्या तत्कालाव्यभिचारित्वाज्जाग्रत्लोकवदिति शङ्कते—ननु च यथेति । साध्यवैकल्यं वक्तुं सिद्धान्तौ पाणिपेष-वाक्योक्तं स्मारयति—ननु चेति । जाग्रत्लोकस्य मिथ्यात्वे फलितमाह—तत्कथमिति । प्रादुर्भावे जाग्रत्लोकस्य कर्तृत्वं प्राकरणिकमेष्टव्यम् । तत्र पूर्ववादी दृष्टान्तं साधयति—सत्यमित्यादिना । अवयव्यतिरेकाख्यो न्यायः । वेहृदयस्याऽऽत्मनश्च विवेकमात्रं प्रागुक्तं न तु प्राधान्येनाऽऽत्मनः शुद्धिरुक्तेति विभागमङ्गीकृत्य वस्तुतोऽस्तमपि २५ दृष्टान्तं सन्तं कृत्वा तेन स्वप्नसत्यत्वमाशङ्क्य तन्निरासेनात्यन्तकीं शुद्धिरात्मनः स्वप्नवाक्येनोच्यते तथा च जाग्र-तोऽपि तथा मिथ्यात्वादात्यैकरसः शुद्धः स्यादित्याशयवानाह—इत्यसन्नपीति । पाणिपेषवाक्ये जाग्रत्मिथ्यात्वोक्त्याऽर्थ-दुक्ता शुद्धिरत्रापि सैवोच्यते चेत्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह—सर्वो हीति । यत्किञ्चित्सामान्यात्परोनस्त्वस्य सर्वत्र तुल्यम् । अवान्तरभेदादपीनस्त्वस्य प्रकृतोऽपि समं पूर्वत्र शुद्धिद्वारस्याऽऽर्थिकत्वादिह वाचनिकत्वादिति भावः ।

जाग्रद्दृष्टान्तेन स्वप्नसत्यत्वचोद्योगसम्भवाद्वाच्यस्तस्य समाधिरिति पूर्ववादिमुखेनोक्त्वा समाधिमधुना ३० कथयति—न तावदिति । विमता न इन्द्रुत्तरात्मानो धर्मा वा तद्दृश्यत्वाद्दधदादिबदित्यर्थः । किञ्च स्वप्नदृष्टानां जाग्रद्-दृष्टादन्तरत्वेन दृष्टमिथ्यात्वमित्याह—महाराज इति । तेषां जाग्रद्दृष्टादन्तरत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।

१. कार्यकरणसम्बन्धाभावे आत्मनः स्वरूपावस्थत्वं तत्सत्त्वे संसारधर्मित्वं यथा सुषुप्ते इत्युक्तं तत्र व्यतिरेकोऽसिद्धः स्वप्ने कार्यकरणाभावेऽपि संसारोपलब्धेः इत्याहेत्यर्थः । स्वप्ने संसारसम्बन्धो नास्ति मिथ्यात्वात् इत्युत्तरम् ।

२. सर्वो हि न्यायः अवयव्यतिरेकन्यायः पुनरुक्तिदोषवानापि विशेषनिर्णयप्रयोजनकत्वात् अपुनरुक्तः । ३५

३. स्वकालाव्यभिचारात्—स्वाप्तिकपदार्थान् न मिथ्येत्यनुमाने स्वात्मान्यत्वमुपाधिः जाग्रत्पदार्थानां तथात्वात् स्वाप्तिकानां स्वात्मान्यत्वादित्याह—न तावदिति ।

४. अवान्तरभेदात् पूर्वत्रात्मनः वेहृदयविवेकत्वमात्रं सुषुप्तदृष्टान्तेन । अत्र तु स्वप्नदृष्टान्तेन आत्मनः शुद्धत्वं प्रतिपाद्यत इति स्वप्नावस्थादृष्टान्ते विशेषः ।

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो
द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठते ताभिः प्रत्यव-
सृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महा-
ब्राह्मणो वाऽतिष्णोमानन्दस्य गत्वा शयीतेवमेवैव एतच्छेते ॥१९॥

५ ज्ञायानाद्वितीयोऽन्यः प्रकृत्युपेतो विषये पर्यटन्नहनि लोके प्रसिद्धोऽस्ति, यमसौ सुप्तः पश्यति । न चोपसंहृतकरणस्य
रूपादिमतो दर्शनमुपपद्यते । न च वेदे वेहान्तरस्य तत्तुल्यस्य सम्भवोऽस्ति । वेहस्यस्यैव हि स्वप्नदर्शनम् ।
ननु पर्यङ्के गयानः पथि प्रवृत्तमात्मानं पश्यति । न, बहिः स्वप्नात्पश्यतीत्येतद्वाह—स महाराजो जानपदाक्षन-
पदे भवान्राजोपकरणभूतान्भूयान्मन्याश्च गृहीत्वोपादाय स्व आत्मीय एव जयादिनोपार्जिते जनपदे यथाकामं यो
यः कामोऽस्य यथाकाममिच्छातो यथा परिवर्ततेत्यर्थः । एवमेवैव विज्ञानमय एतदिति क्रियाविशेषणं प्राणान्गृहीत्वा
१० जागरितस्थानेभ्य उपसंहृत्य स्वे शरीरे स्व एव वेहे न बहिर्यथाकामं परिवर्तते । कामकर्मन्माभ्युद्भासिताः पूर्वानु-
भूतवस्तुसदृशोवांसना अनुभवतीत्यर्थः । तस्मात्स्वप्ने मृषाऽध्यारोपिता एवाऽऽत्मभूतत्वेन लोका अविद्यमाना एव
सन्तस्तथा जागरितेऽपीति प्रत्येतव्यम् । तस्माद्विशुद्धोऽक्रियाकारकफलात्मको विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धम् । यस्मात्-
दृश्यन्ते द्रष्टृविषयभूताः क्रियाकारकफलात्मकाः कार्यकरणलक्षणा लोकास्तथा स्वप्नेऽपि । तस्मादयोऽसौ दृश्येभ्यः
स्वप्नजागरितलोकेभ्यो द्रष्टा विज्ञानमयो विशुद्धः ॥१८॥

१५ दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वात्तदभवेति विशुद्धताऽवगताऽऽत्मनस्तत्र यथाकामं परिवर्तते इति
कामवगात्परिवर्तनमुक्तम् । द्रष्टृदृश्यसम्बन्धस्य स्वाभाविक इत्यनुद्धता शङ्क्यतेऽतस्तद्विशुद्धचर्यमाह—
अथ यदा सुषुप्तो भवति तदा स्वप्नमया चरति तदाऽप्ययं विशुद्ध एव । अथ पुनर्यदा हिता दर्शनवृत्ति
स्वप्नं यदा यत्स्मिकाले सुषुप्तः सुषुप्तः सम्प्रसादं स्वाभाव्यं गतो भवति सल्लसिवाग्न्यसम्बन्धकालुष्यं हिता
स्वाभाव्येन प्रसीदति । कदा सुषुप्तो भवति । यदा यत्स्मिकाले न कस्यचन किञ्चनेत्यर्थं वेद विज्ञानाति । कस्यचन
२० वा जगदादेः सम्बन्धि वस्तुवन्तरं किञ्चन न वेदेत्यव्याहार्यम् । पूर्वं तु न्याय्यं सुप्ते तु विशेषविज्ञानाभावस्य
विबक्षितत्वाद् । एवं तावद्विशेषविज्ञानाभावे सुषुप्तो भवतीत्युक्तम् । केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्युच्यते—
हिता नाम हिता इत्येवनाम्न्यो नाड्यः क्षिरा वेहस्यान्नरसविपरिणामभूतास्ताश्च द्वासप्ततिः सहस्राणि द्वे सहस्रे
प्रमाणसामग्र्यभावाच्च स्वप्नस्य मिथ्यात्वमित्याह—न चेति । योग्यदेशाभावाच्च तन्मिथ्यात्वमित्याह—न चेति ।
देहाद्वहिरन स्वप्नदृष्ट्यङ्गीकाराद्येवसिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—वेहस्यस्येति ।

२५ एतदेव सावयितुं शङ्क्यति—नन्विति । तत्र स यथेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यं व्याचष्टे—न बहिरित्या-
दिना । यथाकामं तं तं काममनतिरुक्त्येत्यर्थः । एतदिति क्रियाया ग्रहणस्य विशेषणमेतद्ग्रहणं यथा भवति तथेत्यर्थः ।
परिवर्तनमेव विवृणोति—कामेति । योग्यदेशाभावे सिद्धे सिद्धमर्थं दर्शयति—तस्मादिति । स्वप्नस्य मिथ्यात्वे
तद्द्रष्टृप्रत्यक्षेण जडत्वाद्विहेतुना जागरितस्यापि तथात्वं शक्यं निश्चेतुमित्याह—सथेति । द्रव्योर्मिथ्यात्वे प्रतीयो विशुद्धि-
सिद्धेत्युपमहरीति—तस्मादिति । अक्रियाकारकफलात्मक इति विशेषण समर्थयते—तस्मादिति । जागरित दृष्टान्ती-
३० कृत्य दादित्तिकमाह—तथेति । द्रष्टृदृश्यभावे सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । अन्यत्वफल कथयति—विशुद्ध इति ॥१८॥

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्रुतिनिरस्याभावाङ्कामाह—दर्शनवृत्ताविश्यादिना । तत्रेति स्वप्नोक्तिः । कामादि-
सम्बन्धश्चकारार्थः । निवर्त्येनङ्कसद्भावनिवर्तकानन्तरश्रुतिप्रवृत्तिं प्रतिजानीते—अत इति । स्वप्नेऽपि बुद्धिकला
किं सुषुप्तिग्रहेणानङ्क्याऽह—यदेति । गतो भवति तदा सुतरामस्य बुद्धिः सिध्यतीति शेषः । तमेव सुप्तिकाल
प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथेति । विकल्पं व्यावर्तयति—पूर्वं त्विति । वृत्तमनुच प्रश्नपूर्वकं सुषुप्तिगतिप्रकारं दर्शयति—
३५ एवं तावदिति । हितफलप्राप्तिमिमांसास्नाड्यो हिता उच्यते । तासां वेहसम्बन्धानामन्यव्यतिरेकाभ्यामन्नरसविकारा-

१. कस्यचन इत्यस्य किञ्चनेत्यर्थः इत्युक्त्वा कस्यचन सम्बन्धि इत्यर्थान्तरमुक्तम् । संप्रति पूर्वव्याख्यानमेव
युक्तमित्याह ।

२. यस्माद् दृश्यन्ते तस्माद् अनात्मभूताः स्वप्नेऽपीत्यर्थः—पूर्वं त्विति ।

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथारणेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवा-
स्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्च-
रन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥२०॥

अधिके समस्तस्य सहस्राणि ता द्वांसमितिः सहस्राणि हृदयादध्वर्यं नाम भांसपिण्डस्तस्मात्मांससिपिण्डात्पुण्डरीका-
कारात्पुरीततं हृदयपरिवेष्टनमाचक्षते तदुपलक्षितं शरीरमिह पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतं पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त इति ५
शरीरं कृत्स्नं व्याप्नुवत्योऽध्वर्यपरं राजय इव बहिर्मुख्यः प्रवृत्ता इत्यर्थः ।

तत्र बुद्धेरन्तरकरणस्य हृदयं स्थानं तत्रस्थबुद्धितन्त्राणि चेताराणि बाह्यानि करणानि । तेन बुद्धिः
कर्मवशाच्छ्रोत्रादीनि तानिर्नादोभिर्मस्त्यजालवत्कर्णशङ्कुल्यादिस्थानेभ्यः प्रसारयति प्रसार्य चाधितिष्ठति जाग्रत्त-
काले । तां विज्ञानमयोऽभिष्यक्तस्वात्मचैतन्यावभासतया व्याप्नोति । सङ्कोचनकाले च तस्या अनुसङ्कुचति ।
सोऽस्य विज्ञानमयस्य स्वापः । जाग्रद्विकासानुभवो भोगः । बुद्धचूपाविस्त्वाभावानुविवायो हि स चन्द्रादिप्रतिबिम्ब १०
इव जलाद्यनुविवायो । तस्मात्तस्या बुद्धेर्जाग्रद्विषयांयास्तामिनांभीमः प्रत्यवसर्पणमनु प्रत्यवसृष्य पुरीतति शरीरे
शेते तिष्ठति तत्रमिव लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्याग्निवच्छरीरं संव्याप्य वर्तत इत्यर्थः । स्वाभाविक एव स्वात्मनि
वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्धश्चनुवृत्तिस्त्वापुरीतति शेते इत्युच्यते । न हि सुषुप्तिकाले शरीरसम्बन्धोऽस्ति । तीर्णो
हि तदा सर्वाञ्छोकाहृदयस्येति हि वक्ष्यति ।

सर्वसंसारदुःखवियुक्त्ययमवस्थेत्यत्र दृष्टान्तः—स यथा कुमारे वाऽप्यन्तबाहो वा महारानो वाऽप्यन्तवश्य- १५
प्रकृतिर्यथोक्तं ह्मन्महाह्मणो वाऽप्यन्तपरिपक्वविद्याविनयसम्पन्नोऽस्ति धीमतिशयेन दुःखं हन्तीत्यतिष्ठान्त्यन्तव-
वस्था सुखावस्था तां प्राप्य गत्वा शयीतावतिष्ठेत् । एषाञ्च कुमारादीनां स्वभावावस्थानां सुखं निरतिशयं प्रसिद्धं
लोके । विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न स्वभावतस्तेन तेषां स्वाभाविक्यवस्था दृष्टान्तत्वेनोपाधोयते प्रसिद्धत्वात् ।
न तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः । स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितत्वाद्विशेषाभावाच्च । विशेषे हि सति दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकभेदः स्यात् । तस्मात् तेषां स्वापो दृष्टान्तः । एवमेव यथाऽयं दृष्टान्त एव विज्ञानमय एतच्छयनं शेते इत्ये- २०
तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः । एवमयं स्वाभाविके स्व आत्मनि सर्वसंसारधर्मातीतो वर्तते स्वापकाल इति ॥१९॥

क्षैव तदाऽभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तम् । अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विबुद्धिर-
संसारिखं चोक्तम् । कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्यापाकरणार्थं आरम्भः । ननु यस्मिन्प्राप्ते नगरे वा यो भवति
त्वमाह—अज्ञेति । तासामेव मध्यमसङ्ख्या कथयति—ताश्चेति । तासा च हृदयसम्बन्धिनीना ततो निर्गत्य देह-
व्याप्त्या बहिर्मुखत्वमाह—हृदयादिति ।

तामिरित्यादि व्याकर्तुं भूमिकाङ्करोति—तत्रेति । शरीरं सप्तम्यर्थः । शरीरे करणानां बुद्धितन्त्रत्वे किं
स्यात्तदाह—तेनेति । तयाऽपि जीवस्य किमायातमित्याशङ्क्याऽह—तां विज्ञानमय इति । भोगशब्दो जागरद्विषयः ।
बुद्धिविकासमनुभवशाला जागर्तित्युच्यते, तत्सङ्कोचं चानुभवस्त्वपितीत्यत्र हेतुमाह—बुद्धीति । बुद्धचनुविवायित्वं
परामृश्य तामिरित्यादि व्याचष्टे—तस्मादिति । प्रत्यवसर्पणं व्यावर्तनम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—तत्रमिवेति ।
कर्मत्वे देहस्य कर्तृत्वे चाऽऽत्मनो दृष्टान्तद्वयम् । हृदयाकाशे ब्रह्मणि शेते विज्ञानात्मेयुक्तत्वा पुरीतति गयनमाचक्षणात् ३०
पूर्वपरिवरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽह—स्वाभाविक इति । औपचारिकमिदं वचनमित्यत्र हेतुमाह—न हीति ।

इयमवस्थेति प्रकृता सुषुप्तिरुच्यते । उक्तेषु दृष्टान्तेषु विवक्षितमंशं दर्शयति—एषाञ्चेति । दुःखमपि तेषां
प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽह—विक्रियमाणानां हीति । कुमारादिस्वापस्यैव दृष्टान्तत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—न तेषा-
मिति । तत्त्वापस्य दृष्टान्तत्वमसत्त्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वमिति विभागमाशङ्क्याऽह—विशेषाभावादिति । नैव
तदाऽभूदिति प्रश्नस्योत्तरमुपपादितमुपसंहरति—एवमिति ॥१९॥

स यथेत्यादेः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं सङ्कीर्तयति—क्षैव इति । किं पुनराद्यप्रश्ननिर्णयेन फलति त्वपदार्थबुद्धिरि-
त्याह—अनेनेति । बुद्धिद्वारा ब्रह्मत्वं च तस्योक्तमित्याह—असंसारित्वञ्चेति । उत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह—कुत इति । ३५

१. पुरीतति इत्यस्य व्याख्या शरीरे इति । पुरीततः उपलक्षणात्वात् ।

सोऽन्यत्र गच्छंस्तत एव श्रामान्नगराद्वाऽगच्छति नात्यतः । तथा सति ह्येव तदाऽभूदित्येतावन्वेत्तु प्रलोच्य
भूतत एवाऽगमनं प्रतिष्ठं त्याग्नान्त इति कुत एवाग्रादिति प्रलोच्य निरर्थक एव । किं श्रुतिस्वाचम्ये न्वेता ।
न । किं तर्हि द्वितीयस्य प्रत्यस्यार्थान्तरं श्रोतुमिच्छाम्यत आनर्थक्यं बोधयामि ।

- एवं तर्हि कुत इत्यपादानार्थता न गृह्यते । अपादानार्थत्वे हि पुनस्तत्ता नाप्यार्थत्वे । अस्तु तर्हि निम्न-
५ प्रश्नः कुत एतदाग्रादिक्रिमिति महिऽगमनमिति । न निमित्तार्थतासि प्रतिवचनबन्ध्याह । आत्मनश्च सर्वस्य
कगतोऽग्निर्विस्फुलिङ्गादिवद्रुपसिः प्रतिवचने श्रूयते । न हि विस्फुलिङ्गानां विप्रवर्णेऽग्निर्निमित्तपादानेव तु
सः । तथा परमात्मा विज्ञानमयस्याऽऽत्मनोऽपःदागत्वेन श्रूयतेऽस्मादात्मनः इत्येतस्मिन्वाग्ये । तस्मात्प्रतिवचन-
वैलोभ्याकुत इति प्रश्नस्य निमित्तार्थता न श्रूयते वर्णयितुम् । नन्वपादानपक्षेऽपि पुनस्तत्तादोषः स्थित एव ।
नैष दोषः । प्रश्नाभ्यामात्मनि क्रियाकारकफालतत्तापोहस्य विवक्षितत्वात् । इह विद्याविद्याविषयापुन्यन्तः ।
१० आत्मैत्येवोपासीताऽऽत्मानमेवावेदात्मानमेव लोकमुपासीतेति विद्याविषयः । तयाऽविद्याविषयश्च पादिकं कर्तुं
तत्फलं चात्रप्रथं नामरूपकर्मात्मकमिति । तत्राविद्याविषये वक्तव्यं सर्वमुक्तम् । विद्याविषयस्तदात्रा केवल
उपन्यस्तो न निर्णोतः । तक्षिणंयाय च ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रकान्तं अपयिष्यामीति च । अतस्तद्ब्रह्म विद्याविषयमुत
ज्ञापयितव्यं याथात्यतः । तस्य च यायात्यस्य क्रियाकारककण्ठेदश्रूयसत्यन्तःविद्युद्वधैतन्मिनेतद्विद्वन्मिति ।
अतस्तदबुद्धौ प्रश्नावुत्पाप्येते श्रुत्या केष तदाऽभूद्वृत्त एतदाग्रादिति ।

- १५ तत्र यत्र भवति तदधिकरणं भूद्वति तदधिकर्तव्यं तयोश्चाधिकरणाधिकर्तव्ययोर्नैवे बुद्धो कोके । तया
यत आगच्छति तदपादानं य आगच्छति स कर्ता तस्मादन्वयो बुद्धः । तदाऽऽत्मा ज्ञान्यनुद्वन्त्यतिमहत्त्वः । कुत-
श्चिदाग्रादित्यस्मादन्वः केनचित्पुत्रेन साधनान्तरेणेत्येवं लोकवत्यामा बुद्धिः सा प्रतिवचनेन निदत्तगित्येति ।
नायमात्माऽप्योऽन्यत्रानुद्वन्त्यो वाऽन्यस्मादागतः साधनान्तरं वाऽगम्यति । किं तर्हि स्वात्मन्येवाभूत् "स्वनात्मना"
नमपीतो भवति, सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, प्रलोभोऽऽत्मना सम्परिच्यक्तः, पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते" इत्यादि-
२० श्रुतिभ्यः । अत एव नात्योऽन्यत्वादागच्छति । तच्छ्रुत्यैव प्रदर्शयतेऽस्मादात्मन इति । आत्मव्यतिरेकेण वस्तवत्तरा-
भावात् ।

- पूर्वोक्तोत्तरस्य गतार्थत्वं शङ्कते—नन्विति । स्थित्यवधेरेव निर्धारितत्वादाग्रादिवर्तिनिर्दिष्टादिविषया प्रले प्रतिवचनं
सावकाशमित्याशङ्क्याऽऽह—तथा सतोति । अपीत्येयो श्रुतिरशेषदोषानून्यत्वादवतिगङ्गातीर्येति सिद्धान्तो गृह्यन्ति-
सन्निवराह—किं श्रुतिरिति । न श्रुतिराभियत्ये विदोषत्वादिति पूर्ववाद्याह—नेति । श्रुतेरशेषत्वे स्वदोषं चोक्षे
२५ निरवकाशमित्याह—किं तर्हीति । तस्य सावकाशत्वं पूर्ववादी साधयति—द्वितीयस्येति ।

- पूर्ववादित्यपादानादर्थान्तरे पक्ष्याः श्रूयमानाणे सत्येकदेशी ब्रवीति—एवं तर्हीति । कथमन्यार्थत्वं दग्ध-
वस्तिरिति । तर्हि तस्यानपादानार्थत्वेन पुनस्तत्तादित्यग्रादित्यनिरर्थः । एकदेशिनं पूर्ववादी इषयति—नेति । अपादान-
र्थतादित्यपेक्षेः । तत्रैव स्मृत्यति—आत्मनश्च्येति । जगतः सर्वस्य जेतनस्यावेगस्य जेति वक्तुं वदन्तः । तर्हि
भवत्पादानार्था पक्षमीत्यागङ्क्य पूर्ववादी पूर्वाकं स्मारयति—नन्विति । सर्वोऽज्ञानवज्जनिर्मुक्तं च्छादयति इवा
३० प्रसन्नव्यवज्ञेन प्रतिग्रापयिष्यतिनिति न पुनर्लकारिति सिद्धान्तो स्वाभिस्त्विनुद्वाऽऽत्मानि—नैष दोष इति । अनेन
वस्तु प्रश्नाभ्यां विवक्षितमिति कुतो ज्ञानमित्यागङ्क्य तद्वक्तुं नार्तायनर्थननुवर्ति—इह होति । विद्याविषयनिर्णय-
कर्तव्यत्वमत्र न प्रतिभातीत्याशङ्क्याऽऽह—तक्षिणंयाय चेति । अन्यथा अन्नमज्जः स्यादिति नाहः । किं नद्विजान्य-
तदाह—तस्य चेति ।

- कथं यथोक्त्याथात्म्यव्याख्यागोपयोगित्वं ऽन्नवोरित्यागङ्क्य तयोः श्रौतमर्थेनाह—तत्रेति । ऽन्नमज्जः-
३५ मुक्ता प्रतिवचनप्रवृत्तिनाह—चेति । निवर्तयितव्येति तत्प्रवृत्तिरिति बोधः । सम्प्रति प्रतिवचनोपेक्षापर्यन्त-ह—नाह-
मिति । स्वात्मन्येवानुद्वित्यत्र प्रमाणाह—स्वात्मानमिति । सुप्त-नै स्वात्मन्येव स्थितिरतःश्रान्तः । अनेन
मात्मन एवाऽऽगमनपादानादवतिगङ्क्य भागत्वेनान्तररुतिमुत्पापयति—तच्छ्रुत्यैवेति । स्थित्याग्रादित्यनिर-
चित्वमित्यत्रोपपत्तिमाह—आत्मेति ।

नन्वस्ति प्राणाद्यात्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं, न । प्राणादेस्तत एव निष्पत्तेः । तत्कथमिति । उच्यते—तत्र दृष्टान्तः—स यथा लोक ऊर्णनाभिः । ऊर्णनाभिलूनाकोट एक एव प्रतिद्वः सन्त्वात्मात्रं वभक्तन तन्तुनोच्चरेदुदग-
च्छेत् । न चास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरम् । यथा चैकरूपादेकस्मादग्नेः क्षुद्रा अल्पा विस्फुलिङ्गान-
स्त्रुटयोऽन्यवयवा व्युच्चरन्ति विविधं नाना वोच्चरन्ति यथेमी दृष्टान्तो कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयतः
प्राक्प्रवृत्तेश्च स्वभावत एकत्वमेवेत्वात्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधाद्यस्त्वरूपं तस्मादित्यर्थः । सर्वे प्राणा ५
वागादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वाणि कर्मफलाणि सर्वे देवाः प्राणलोकाधिष्ठाताऽरण्यादयः सर्वाणि भूतानि
ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानि प्राणिजातानि सर्व एत आत्मान इत्येस्मिन्पठ उपनिषत्सम्पर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मान
इत्यर्थो व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मनः स्थावरजङ्गमं जगदिदमग्निविस्फुलिङ्गवद्व्युच्चरत्यनिशं यस्मिन्नेव च प्रलीयते
जलबुद्बुदवद्व्युच्चरन्तस्मिन् वर्तते स्थितिकाले तस्यास्याऽऽत्मनो ब्रह्मण उपनिषदुप समोप निगमयतीत्यभिधायकः
शब्द उपनिषदित्युच्यते । शास्त्रप्रामाण्यादेव तच्छब्दगतो विशेषोऽवसीयत उपनिगमयितृत्वं नाम । कोऽस्युपनिष- १०
दित्याह—सत्यस्य सत्यमिति । सा हि सर्वत्र चोपनिषदलौकिकार्थत्वादुपविज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे—प्राणा वै सत्यं
तेषामेष सत्यमिति । एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयं भविष्यति ।

अत्र तु तावदुपनिषद्वाच्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयम् । तस्योपनिषदित्युक्तं तत्र न जानीमः किं प्रकृतस्या-
ऽऽत्मनो विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शब्दादिभ्यः इयमुपनिषदहोस्त्विदसंसारिणः कस्यचित् ।
किञ्चातः । यदि संसारिणस्तदा संसार्येव विज्ञेयः । तद्विज्ञानादेव सर्वप्राप्तिः स एव ब्रह्मशब्दवाध्यस्तद्विद्यैव १५
ब्रह्मविद्येति । अथासंसारिणस्तदा तद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या । तस्माच्च ब्रह्मविज्ञानात्सर्वभावापत्तिः । सर्व-
मेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भविष्यति ।

किंत्वस्मिन्पक्षे “आत्मेत्येवोपासीत” “आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी”ति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः
कुप्येरन् । संसारिणश्चाप्यस्याभाव उपवेशानर्थक्यात् । यत एवं पण्डितानामप्येतन्महामोहस्यानमनुक्तप्रतिवचन-
प्रश्नविषयम् । अतो यथाशक्ति ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्म विज्ञानासूनां बुद्धिभ्युत्पादनाय विचाररिष्यामः । २०

वस्त्वन्तराभावस्यासिद्धिं शङ्कित्वा दूषयति—नन्वित्यादिना । क्रियावतो मृदादेर्घटद्युत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणो-
ऽकिप्रत्वात्सतो न प्राणाद्युत्पत्तिरिति शङ्कते—तत्कथमिति । सृष्टेर्मायामयत्वमाश्रित्य श्रुत्या परिहरति—उच्यत इति ।
स्वात्माप्रविभक्तेनेत्युक्तमन्वयं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—न चेति । असहायस्य कारणत्वे दृष्टान्तमुक्त्वा कूटस्थस्य
तद्भावे दृष्टान्तमाह—यथाचेति । माध्यन्दिनश्रुतिमाश्रित्याऽह—सर्व एत इति । तस्येत्याद्यवतार्यव्याचष्टे—यस्मा-
दित्यादिना । ननु प्रत्यभूतस्य ब्रह्मणो वाचकेषु शब्दान्तेरेष्वपि सत्तु किमित्येतच्छब्दविषयमादर्णं क्रियते तत्राऽह— २५
शास्त्रेति । ब्राह्मणवाक्यार्थोऽपि कथं निश्चीयतामित्याशङ्क्याऽह—एतस्येति ।

उक्तमङ्गीकृत्य विशेषदृष्ट्या संशयानो विचारं प्रस्तौति—भवत्सिति । सन्दिग्ध सप्रयोजनं च विचार्यमिति
न्यायेन सन्देहमुक्त्वा विचारप्रयोजकं प्रयोजनं पृच्छति—किञ्चात इति । कस्मिन्पक्षे किं फलतीति पृष्टे प्रथमपक्षमनूद्य
तस्मिन्फलमाह—यद्येति । यद्विज्ञानान्मुक्तिस्तस्यैव श्रेयता न जीवस्येत्याशङ्क्याऽह—तद्विज्ञानादिति । ब्रह्मज्ञानादेव
सा न संसारिज्ञानादित्याशङ्क्याऽह—स एवेति । तद्विद्या ब्रह्मविद्या तदेव ब्रह्म न संसारीत्याशङ्क्याऽह—तद्विद्येति । ३०
आद्याकल्पेयफलसमाप्ताविति शब्दः । पक्षान्तरमनूद्य तस्मिन्फलमाह—अथेत्यादिना । किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य ब्रह्म
वा इदमित्यादि शास्त्रमित्याह—सर्वमेतदिति ।

ब्रह्मोपनिषत्पक्षे शास्त्रप्रामाण्यात्सर्वं समञ्जसं चेत्तथैवास्तु किं विचारेणेत्यागच्छ्य जीवब्रह्मणोर्भेदोऽभेदो वेति
विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—किंत्विति । अत्रेदंपक्षं दूषयति—संसारिणश्चेति । उपदेशानर्थक्यादभेदपक्षानुपपत्तिरिति
शेषः । विशेषानुपलम्भस्य सहायहेतुत्वमनुवदति—यत इति । पक्षद्वये फलप्रतीतिं परामृशति—एवमिति । अन्य- ३५
व्यतिरेककौशलं पाण्डित्यम् । एतदित्यैकात्म्योक्तिः । महत्त्वं मोहस्य विचारोत्थनिर्णयं विनाऽनुच्छिन्नत्वम् । तस्य
स्थानमालम्बनं केनापि नोक्तं प्रतिवचन यस्य किं तदैकात्म्यमिति प्रश्नस्य तस्य विषयभूतमिति यावत् । न हि येन
केनचिदैकात्म्यं श्रद्धा प्रतिवक्तुं वा शक्यते । ‘श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः’ इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । विचारप्रयोजक-

१. इत्यस्मिन् पाठे माध्यन्दिनपाठे इत्यर्थः । बुद्धशुपहिता आत्मान उत्तिष्ठन्तीत्यर्थः । बुद्धस्यानादित्वात्, कान्धपाठे
तु प्राणोत्पत्तिश्रुत्या तदुपहितजीवोत्पत्तिः सूचिता ।

न तावदसंसारी परः पाणिपेषणप्रतिबोधिताच्छब्दादिभूतोऽवस्थान्तरविशिष्टादुत्पत्तिभूतेः । न प्रशासिता-
ऽज्ञानायादिवर्जितः परो विद्यते । कस्मात् । यस्मादब्रह्म जगदधिष्ठासीति प्रतिज्ञाय सुषं पुरुषं पाणिपेषं बोधयित्वा
तं शब्दादिभोक्तृत्वविशिष्टं दर्शयित्वा तस्यैव स्वप्नद्वारेण सुषुप्त्याद्यमवस्थान्तरभुञ्जीय तस्मादेवाऽऽत्मनः सुषुप्त्य-
वस्थयाविशिष्टादग्निमिच्छुल्लङ्घनोनामिच्छुल्लान्ताभ्यामुत्पत्तिं दर्शयति श्रुतिरेवमेवगम्यादित्यादिना । न चान्यो जग-
५ दुत्पत्तिकारणमन्तराले श्रुतोऽस्ति । विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणम् ।

समानप्रकरणे च श्रुत्यन्तरे कौषीतकिनामादित्यादिपुरुषान्प्रस्तुत्य “स होवाच यो वै बालाक एतेषां-
पुत्राणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्य” इति प्रबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदितव्यतां दर्शयति नार्थान्तरस्य ।
तथा चा“ऽऽत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती”त्युक्त्वा य एवाऽऽत्मा प्रियः प्रसिद्धस्तस्यैव द्रष्टव्यशोतव्यमन्तव्यनिवि-
ध्यासितव्यतां दर्शयति । तथा च विद्योपन्यासकाल “आत्मेत्येवोपासीत” “तदेतस्मैयः पुत्रास्तेषो वित्ता” “तवात्मान-
१० मेवावेदं हृद्गस्मीत्ये” वमादिवाक्यानामानुलोभ्यं स्यात्परभावे । वक्ष्यति च—“आत्मानचेद्दिजानीयादयमस्मीति
पुरुषः” इति ।

सर्ववेदान्तेषु च प्रत्यगात्मवेद्यतैव प्रदर्श्यतेऽहमिति न बहिर्वेद्यता शब्दादिवत्प्रदर्श्यतेऽती ब्रह्मेति । तथा
कौषीतकिनामेव “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तांरं विद्यात्” इत्यादिना वागादिकरणैर्ध्यापृतस्य कर्तुरेव वेदितव्यतां
दर्शयति । अवस्थान्तरविशिष्टोऽसंसारीति चेत् । अयमिदं स्याद्यो जागरिते गान्वादिभूमिविज्ञानमयः स एव सुषुप्त्य-
१५ स्थमवस्थान्तरं गतोऽसंसारी परः प्रशासिताऽप्यः स्यादिति चेत्, अदृष्टत्वात् । न ह्येवमर्थकः पदार्थो बृष्टोऽप्यत्र
वैनाशिकसिद्धान्तात् । न हि लोके गौस्तिष्ठन्गच्छन्वा गौर्भवति ज्ञातस्त्वश्वादिजात्यन्तरमिति । न्यायोऽयं । यद्धर्मको
मुक्त्वा तत्कार्यं विचारमुपसंहरति—अत इति ।

संशयादिना विचारकार्यतामवतार्यं पूर्वपक्षयति—न तावदिति । जगत्कर्ता हीधरो विवस्मते प्रकृते च
सुषुप्तिविशिष्टाज्जीवाज्जगज्जन्मोन्मथ्यते तस्मादीधरो जीवादतिरिक्तो नास्तीत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—नेत्यादिना ।
२० प्रकृतेऽपि जीवे जगत्कारणत्वमीश्वरस्यैवान् श्रुतिमत्याशङ्क्याऽह—न चेति । तत्र प्रकरणविरोधं हेतुमाह—
विज्ञानेति । श्रुत्यन्तरवशादपि जीव एवात्र जगत्कर्तेत्याह—समानप्रकरणे चेति । श्रुत्यन्तरस्य च जीवविषयत्वं वा-
द्वाचित्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन द्रष्टव्यम् । वाक्यशेषवशादपि जीवस्यैव वेदितव्यत्वं वाक्योन्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन
दर्शयति—तथा चेति । जीवातिरिक्तस्य परस्य वेदितव्यस्याभावे पूर्वोत्तरवाक्यानामानुक्त्यं हेत्वन्तरमाह—तथा
चेत्यादिना ।

२५ इतश्च जीवस्यैव वेद्यतेत्याह—सर्वेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—तथेति । स वै वेदितव्य इत्यत्र न स्पष्ट जीवस्य
वेदितव्यत्वमिदं तु स्पष्टमिति भेदः । स्वाभावस्याज्जीवाज्जगज्जन्मश्रुतेस्तस्यैव वेद्यत्वदृष्टेः जगद्धेतुरीधरो वेदान्तवेद्यो
नास्तीत्युक्तेः सेश्वरवादी बोधयति—अवस्थान्तरेति । जोद्यमेव विवृणोति—अथापीति । उकोपपत्तिसत्त्वेऽपीति यावत् ।
नावस्थान्तेदाद्वैतस्तुमेदस्तथाऽननुभादपरान्ताच्चेति परिहरति—नादृष्टत्वादिति । अवस्थान्तेदाद्वैतस्तुमेदाभाव दृष्टानेन

१ अन्यत्र वैनाशिकसिद्धान्तात् । वीद्वा वैनाशिकाः प्रतिक्षणं प्रपञ्चस्य आत्मनश्च विनाशाङ्गीकारात् तन्मते हि
३० जाग्रत्युक्तोऽप्यः सुषुप्तोऽप्यः स्यात् क्षणभेदेन पुरुषमेवादत् ।

२. न्यायान्व—यो यद्धर्मक इत्यादिव्याप्त्युपपत्त्यमनुमानं न्यायः । अनुमानं तु सुषुप्तस्य जागरविशिष्टमिदं
अवस्थान्तरविशिष्टत्वात् सोऽहं सुषुप्तः यः पूर्व जागरितः इति ज्ञातव्यानुभवत् ।

३. जगद्वाचित्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायं जगद्वाचित्वाधिकरणं चिन्तितं यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य
वा एतत्कर्म स वै वेदितव्य पुरुषः” इति श्रूयते कौषीतक्युपनिषदि । तत्र वेदितव्यः पुरुष प्राणः कुत एतत्कर्म
३५ इत्युक्तस्य कर्मणः शरीरगतस्य सर्वस्य प्राण एव कर्ता । वाक्यशेषे च ‘अयस्मिन् प्राण एवैकधा भवति’ इति

प्राणसकीर्तनाच्च आदित्यादिगतपुरुषाणां बालाक्युक्तानां प्राणावस्थाविशेषत्वात् इति पूर्वपक्षः तन्म्यायेनेत्यर्थः ।

४. वाक्यान्वाधिकरणपूर्वपक्षस्त्वित्यम्—बृहदारण्यके श्रूयते—‘न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति
आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति’ इति । तत्र आत्मा जीव स्यात् सर्वं जगत् जीवस्य आत्मायंतमा प्रिय
भवति, तथा वाक्यशेषे ‘एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पत्त्या ताभ्यामुनिनव्यति’ इति ‘विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयाद्’
४० इति उपसंहाराच्च जीव एव द्रष्टव्यत्वेन विवक्षित इति पूर्वपक्षः तन्म्यायेन ।

यः पदार्थः प्रमाणेनावगतो भवति स देशकालावस्थान्तरेष्वपि तद्वर्त्मक एव भवति । स चेत्तद्वर्त्मकत्वं व्यभिचरति सर्वः प्रमाणव्यवहारो कुर्येत । तथा च न्यायविदः साङ्ख्यमीमांसकादयोऽसंसारिणोऽभावं युक्तिशतैः प्रतिपादयन्ति ।

संसारिणोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वविज्ञानस्याभावादुत्पत्तिमिति चेदन्महता प्रपञ्चेन स्थापितं भवता शब्दादिभुक्तसार्वेवावस्थान्तरविशिष्टो जगतः कर्तेति । तदसत् । यतो जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्व-
विज्ञानशक्तिसाधनाभावः सर्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः स कथमस्मादाविः संसारो मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यं
पृथिव्यादिविन्यासविशिष्टं जगन्निर्मुखावतोऽयुक्तमिति चेत् । न । शास्त्रात् । शास्त्रं संसारिण “एवमेवास्मादात्मन”
इति जगदुत्पत्त्यावि दशयति । तस्मात्सर्वं श्रद्धयमिति स्यादयमेकः पक्षः ।

“यः सर्वज्ञः सर्ववित्” “योऽज्ञानायापिपासे अत्येति” “असङ्गो न हि सज्जते” “एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने”
“यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तयाम्यमृतः” “स यस्तान्पुरुषानि ब्रह्मात्यक्रामत्” “स वा एष महानज आत्मा” “एष
सेतुर्विषरणः” “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः” “य आत्माऽपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युः” “तत्तजोऽसृजतः” “आत्मा १०
वा इमेक एवाय आसीत्” “न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” इत्यादिश्रुतिशतैः स्मृत्यश्च “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः
सर्वं प्रवर्तते” इति परोऽस्त्यसंसारो । श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यश्च । स च कारणं जगतः । न “वैवमेवास्मादात्मन” इति
संसारिण एवोत्पत्तिं धर्शयतीत्युक्तम् । न । “य एषोऽन्तर्हृदय आकाश” इति परस्य प्रकृतत्वाद्वास्मादात्मन इति युक्तः
परस्यैव परामर्शः । “कवैव तदाऽभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनत्वेनाऽऽकाशशब्दवाच्यः पर आत्मोक्तो” “य एषोऽन्त-
र्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत” इति । “सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवत्य” “हृद्गर्ह्यच्छन्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति” १५
“प्राज्ञोनाऽऽत्मना सम्परिज्वलः” “पर आत्मनि संप्रतिष्ठते” इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशशब्दः पर आत्मेति निश्चीयते ।
“बहुरोऽस्मिन्नन्तराकाश” इति प्रस्तुत्य तस्मिन्नेवाऽऽत्मशब्दप्रयोगाच्च । प्रकृत एव पर आत्मा । तस्माद्युक्तमेव
अस्मादात्मन इति परमात्मन एव सृष्टिरिति । संसारिणः सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसामर्थ्याभावं चावोचाम ।

अत्र च “आत्मेत्येवोपासतो” “आत्मानमेवावेवहं ब्रह्मास्मी”ति ब्रह्मविद्या प्रस्तुता । ब्रह्मविषयञ्च ब्रह्मविज्ञान-
स्पृश्यति—नहींति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—न्यायान्वेति । जागरादिविशिष्टस्यैव स्वापवैशिष्ट्यात्तस्य संसारित्वात्नेत्र-२०
रोज्योऽस्तीत्युक्त्वा तदभावे वादिसंमतिमाह—तथा चेति । आदिशब्दो लोकायतादिसमस्तनिरीश्वरवादिषड्ग्रहार्थः—
युक्तिशतैरिति । तस्य देहित्वेऽस्मदादितुल्यत्वात्तदभावे मुक्तवज्रगतकर्तृत्वयोगाज्जीवानामेवादुद्भूतार । तत्कर्तृत्वसम्भ-
वात्तस्याकिञ्चिद्वत्त्वमित्यादिभिरित्यर्थः । जीवो जगज्जन्मादिहेतुर्न भवति तत्रासमर्थत्वात्पाषाणवत्तच्च संसारित्वा-
दिति शङ्कने—संसारिणोऽपीति । ईश्वरस्येवेत्येपर्यः । अयं प्राणादिकर्तृत्वमिति शेषः । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—
यन्महतेत्यादिना । कालैत्यप्यपदेशेन दूषयति—न शास्त्रादिति । निरीश्वरवादमुपसहरति—तस्मादिति । २५

सैश्वरवादमुत्थापयति—यः सर्वज्ञ इत्यादिना । तान्पृथिव्याद्यभिमानिनः पुरुषाश्चिह्नोत्पाद्य योऽतिक्रान्तवान्त्
एष सर्वविशेषशून्य इति यावत् । उदाहृताः श्रुतयः स्मृतयश्च । न्यायस्तु विचित्रं कार्यं विशिष्टज्ञानवत्पूर्वकं प्रासादादौ
तथोपलम्भमादित्यादि । प्रकरणमनुसृत्य जीवस्य प्राणादिकारणत्वमुक्तं स्मारयति—नन्वेति । नेदं जीवस्य प्रकरणमिति
परिहरति—नेत्यादिना । प्रतिवचनस्याकाशशब्दस्य परविषयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—कैष इति । इतश्चाऽऽकाश-
शब्दस्य परमात्मविषयतेत्याह—बहुरोऽस्मिन्निति । य आत्माऽपहृतपाप्मेत्यात्मशब्दप्रयोगः । प्रतिवचने परस्याऽऽकाश- ३०
शब्दावस्थित्ये फलन्तमाह—प्रकृत एवेति । तस्य प्रकृतत्वे लब्धमर्थमाह—तस्मादिति । इतश्च परस्यादेवप्राणादिसृष्टि-
रित्याह—संसारिण इति । यन्महता प्रपञ्चेनेत्यादाविति शेषः ।

अस्तीश्वरो जगत्कारणं ब्रह्म तदेव जीवस्य स्वरूपं तस्यैवमुपनिषदिति सिद्धान्तमाशङ्क्य दूषयति—अत्र

१. साध्या. कापिलाः जीवस्यैव संसारो मोक्षः उभयं प्रधानाधीनं तदेव पुरुषस्य भोगमोक्षौ करोति इति वदन्ति ।
मीमांसकास्तु “न कदाचिदनीदृशं जगत्” इति वदन्तः सृष्टिप्रलयौ न स्तः तदर्थमीश्वरोऽपेक्षितः उपनिषदि ३५
तत्पदार्थविवरणं कर्माङ्गभूतदेवताप्रशंसारूपार्थवादः । त्वंपदार्थस्तु कर्मकर्तुः जीवस्य प्रशंसति वदन्तः ईश्वरं
नाभ्युपगच्छन्ति—इदं तु न परमार्थतः अपि तु कर्मणि जनानां प्रवृत्तिसिद्धये कर्मण एव फलदानशक्तिरस्ति ।
तदर्थमीश्वरः न कल्प्यतामित्याहुः । अत एव नयविवेके ईश्वरे अनुमानं द्विषत् नेश्वरोऽपीति ।

२. कालात्ययापदिष्टः श्रुत्या वाधित इत्यर्थः इयमेव श्रुतिः “एतस्मादात्मनः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि
व्युच्चरन्ति” इति ।

मिति । “ब्रह्म ते ब्रह्मणो”ति “ब्रह्म जपयिष्यामी”ति प्रारब्धम् । तत्रेदानीमसंसारि ब्रह्म जगत् कारणमज्ञानाद्यत्नोत्तं
निर्यद्युद्धुद्धमुक्तस्त्वभावं तद्विपरीतश्च संसारी तस्मादहं ब्रह्मास्मीति न गृह्णीयात् । परं हि देवमीशानं निकृष्टः
संसार्यात्मत्वेन स्मरन्कथं न दोषभोक्स्यात् । तस्मादाहं ब्रह्मास्मीति मुक्तम् ।

तस्मात्पुण्योपाकाङ्क्षालिप्सुतिनमस्कारबन्धुपहास्वाध्यायध्यानयोगाभिविरारिरावमिषेत । आराधनेन
५ विदित्वा सर्वेति ब्रह्म भवति । न पुनरसंसारि ब्रह्म संसार्यात्मत्वेन चित्तयेवमिमिषत् शीतत्वेनाऽऽकाशविष
भूतिमत्त्वेन । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादकमपि शास्त्रमर्थवादो भविष्यति । सर्वतर्कशास्त्रलोकर्णयैश्चैवमविरोधः स्यात् । न,
मन्त्रब्राह्मणवादेभ्यस्तस्यैव प्रवेश भवणात् । “पुरश्चक्र” इति प्रकृत्य “पुरः पुष्य आविवादि”ति “रूपं रूपं प्रतिरूपो
बभूव तवस्य रूपं प्रतिवक्षणात्” “सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य घोरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्वदास्ते” इति सर्वशास्त्रानु
सहस्रतो मन्त्रवादाः सृष्टिकर्तुरेवासंसारिणः शरीरप्रवेशं वक्ष्यन्ति । तथा ब्राह्मणवादाः । “तत्पुष्ट्वा तदेवानु-
१० प्राविशत्” “स एतमेव सोमानं विद्वार्येतया द्वारा प्रापद्यत्” “सिधं देवतोमास्तित्तो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मना-
ऽनुप्राविश्य” “एष सर्वेषु भूतेषु भूदात्मा न प्रकाशते” इत्याद्याः । सर्वभूतिषु च ब्रह्मण्यात्मशब्दप्रयोगावात्मशब्दस्य
च प्रत्यगात्माभिवायकत्वात् “एष सर्वभूतान्तरात्मा” इति च श्रुतेः परमात्मव्यतिरेकेण संसारिणोऽभावात् “एक-
मेवाद्वितीयम्” “ब्रह्मैवेदम्” “आत्मैवेदम्” इत्यादिश्रुतिभ्यो युक्तमेवाहं ब्रह्मास्मीत्यवधारयितुम् ।

यदेवं स्थितः शास्त्रार्थस्तदा परमात्मनः संसारित्वम् । तथा च सति शास्त्रानर्थक्यमसंसारित्वे चोपदेशा-
१५ नर्थक्यं स्थितो दोषः प्राप्तः । यदि तावत्परमात्मा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वशरीरसम्पर्कजनितदुःखान्यनुभवतोति
त्यहं परस्य संसारित्वं प्राप्तम् । तथा च परस्यासंसारित्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन्स्तुतयश्च सर्वे च न्यायाः ।
अथ कथञ्चित्प्रणिशरीरसम्बन्धवैदुःखैर्न सैम्बध्यत इति शक्यं प्रतिपादयितुं परमात्मनः साध्यपरिहायाभावाद्दु-
पदेशानर्थक्यदोषो न शक्यते निवारयितुम् । अत्र केचित्परिहारमाचक्षते । परमात्मा न साक्षाद्भूतत्वमुपविष्टः

चेति । तृतीयोऽध्यायः सप्तमर्थः । का पुनः सा ब्रह्मविद्येति तत्राऽऽह—ब्रह्मविषयश्चेति । इति ब्रह्मविद्या प्रसिद्धमिति
२० शेषः । चतुर्थं ब्रह्मविद्या प्रस्तुतेत्याह—ब्रह्मेति । सत्यमस्ति प्रस्तुता ब्रह्मविद्या सा जीवविद्याऽपि भवति जीवब्रह्मणोर-
भेदादित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । ब्रह्मविद्याया प्रस्तुतायामिति यावत् । इदानीं न गृह्णीयादिति सम्बन्धः । मिथो
विरुद्धत्वप्रतीत्यवस्थाप्यामित्येतत् । अन्योन्यविरुद्धत्वं तच्छब्दार्थः । विपक्षे दोषमाह—परमिति ।

कथं तर्ह्येश्वरे मतिं कुर्मादित्याशङ्क्य स्वामित्वेनेत्याह—तस्मादिति । आविपदं प्रदक्षिणादिसहस्रहार्थम् ।
एकान्त्यशास्त्रादात्ममतिरेव ब्रह्मणि कर्तव्येत्याशङ्क्याऽऽह—न पुनरिति । का तर्हि शास्त्रगतिस्ताऽऽह—ब्रह्मेति ।
२५ मुख्यार्थत्वसम्भवे किमित्यर्थवादतेत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । संसारित्वासंसारित्वादिना मिथो विरुद्धयोजिविश्वरो शीतोष्ण-
वदैक्यानुपपत्तिर्यायि । विज्ञानात्मविषयत्वं तटस्थेश्वरविषयत्वं चोपनिषदो निवारयन्परिहरति—नेत्यादिना । परस्यैव
प्रवेशवादिमन्त्रब्राह्मणवादानुदाहरति—पुर इत्यादिना । यत्तदहं ब्रह्मेति न गृह्णीयादिति तत्राऽऽह—सर्वभूतिषु चेति ।

शास्त्रीयमन्येकत्वमनिष्टप्रसङ्गात् स्वकीकर्तव्यमिति शङ्कते—यदेति । परस्य संसारित्वे तदसंसारित्वशास्त्रा-
नर्थक्यं फलितमाह—तथा चेति । संसारिणोजन्यस्यापि परस्यासंसारित्वेसंसारित्वाभिमतोऽप्यसंसारोत्पदेशानर्थक्य
३० तं विनैव, भुक्तिसिद्धिरिति क्षोणान्तरमाह—असंसारित्वे चेति । तत्राऽऽहं दोष विवृणोति—यदि तावदिति ।
‘न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य’ इत्याद्याः श्रुतयः । यस्य नादृक्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते’ इत्याद्याः स्मृतयः ।
कूटस्थासङ्गत्वादयो न्यायाः । द्वितीयं दोषप्रसङ्गमापाद्य प्रकटयति—अथेत्यादिना । दोषद्वये स्वयम्भूतसाधिमनुष्याप-

१. यथा अहमेव राजेतिवदत् भुल्यः दोषभाक् ।
२. जीवः ईश्वरार्द्धः तद्विरुद्धवर्तत्वात् यदेव तदेव यथा दहनात् भिन्नस्तुहिनः इति न्यायः ।
३. शास्त्रानर्थक्यम्—असंसारित्वशास्त्रस्यार्थभावः ।
४. उपदेशानर्थक्यम्—उपदेश विनापि भुक्तिसिद्धेः कथञ्चित् शरीरस्य आत्मभिन्नत्वज्ञानेन शरीरदुःखप्रयुक्तदुःखा-
भावात् आत्मनि दुःखं नास्तीति निर्णयेन प्रतिपादयितुं शक्यमित्यर्थः ।
५. न संबध्यत इति शक्यं प्रतिपादयितुं यतो हि दुःख मिथ्या । अतः ईश्वरः न मन्यते मिथ्यात्वात् जीवस्तु
अविद्यावशादात्मनि दुःखं मन्यते ।

स्वेन रूपेण । किं तर्हि विकारभावमापन्नो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपेदे । स च विज्ञानात्मा परस्मादग्नौजन्यश्च । येनान्यस्तेन संसारित्वसम्बन्धी येनान्यस्तेनाहुं ब्रह्मेत्यवधारणाहः । एवं सर्वमविरुद्धं भविष्यतीति ।

तत्र विज्ञानात्मनो विकारपक्षे एता गतयः । पृथिवीद्रव्यवदनेकद्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मन एकदेशविपरिणामो विज्ञानात्मा घटादिवत् । पूर्वसंस्थानावस्थस्य वा परस्यैकदेशो विक्रियते केशोषरादिवत् । सर्व एव वा परः परिणमेकौरादिवत् । तत्र समानजातीयानेकद्रव्यसमूहस्य कश्चिद्भ्रष्टव्यविशेषो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते यदा, तदा समानजातीयत्वादेकत्वमुपचरितमेव न तु परमार्थतः । तथा च सति सिद्धान्तविरोधः ।

अथ नित्याधुतसिद्धान्तवानुगतोऽवयवो पर आत्मा तस्य तदवस्थस्यैकदेशो विज्ञानात्मा संसारी तदाऽपि सर्वावयवानुगतत्वावयवनि एवावयवगतो दोषो गुणो वेति विज्ञानात्मन संसारित्वदोषेण पर एवाऽऽत्मा सम्बध्यत इतीयमप्यनिष्टा कल्पना । क्षीरवत्सर्वपरिणामपक्षे सर्वभ्रुतिस्मृतिः कोपः । स चानिष्टः ।

“निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्” “विद्यो ह्यमृतः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः” “गाकाशवत्सर्वगतश्च १०
नित्यः” “स वा एव महान्त आसाऽनरोऽमरोऽमृतः” “न जायते म्रियते वा कदाचित्” “अव्यक्तोऽयम्” इत्यादि-
भ्रुतिस्मृतित्यायविरुद्धा एते सर्वे पक्षाः । अचलस्य परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञानात्मनः कर्मफलवद्देशसंस्तरणा-
नुपपत्तिः । परस्य वा संसारित्वमित्युक्तम् । परस्यैकदेशोऽग्नित्विस्फुलिङ्गवत्स्फुटितो विज्ञानात्मा संसरतीति चेत्-
चाऽपि परस्यावयवस्फुटनेन क्षतप्राप्तिस्तत्संस्तरणे च परमात्मप्रवेशान्तरावयवव्यूहे छिद्रताप्राप्तिरन्नत्ववाक्यवि-
यति—अत्रेति । कथं तर्हि तस्य कार्यं प्रविष्टस्य जीवत्वं तत्राऽऽह—किं तर्हीति । जीवस्य ब्रह्माविकारत्वेऽपि ततो मेदाद्याहं १५
ब्रह्मेति धीः अग्रेदे ब्रह्मणोऽपि संसारित्वत्याङ्क्याऽऽह—स चेति । तथाऽपि कथं शङ्कितदोषाभावस्तत्राऽऽह—येनेति ।
एवमिति भिन्नाभिन्नत्वपरामर्शः । सर्वमित्युपदेशादिनिर्देशः ।

एकदेशमितं निराकर्तुं विकल्पयति—तत्रेति । एता गतय इत्येते पक्षा वक्ष्यमाणाः सम्भवन्ति न गत्यन्तर-
मित्यर्थः । यथा पृथिवीशब्दितं द्रव्यमनेकावयवसमुदायस्तथा भूतभौतिकात्मकानेकद्रव्यसमुदायः सावयवः परमात्मा
तस्यैकदेशश्चेत्तन्यलक्षणस्तद्विकारो जीवः पृथिव्येकदेशमृद्धिकारघटशरावादिवदित्येकः कल्पः । यथा भूमेरुषरादिदेशो २०
नखकेशादिर्वा पुरुषस्य विकारस्तथाऽवयवनिः परस्यैकदेशविकारो जीव इति द्वितीयः कल्पः । यथा क्षीरं स्वर्णं
वा सर्वात्मना दधिरुचकादिरूपेण परिणमेत तथा कृत्स्न एव परो जीवभावेन परिणमेदिति कल्पान्तरम् । तत्राऽऽ-
द्यमनूद्य वृषयति—तत्रेत्यादिना । नानाद्रव्याणां समाहारो वा तानि वाज्योन्यापेक्षाणि परश्चेन्न तस्यैक्यं स्यान्नहि
बहूना मुख्यमैक्यं समाहारस्य च समुदायपरपर्यायस्य समुदायिन्यो भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वेन कल्पितत्वादित्यर्थः । तर्हि
ब्रह्मणो मुख्यमैक्यं मा भूतत्राऽऽह—तथा चेति । न हि तन्नानात्वं कस्यापि सम्मतमिति भावः ।

द्वितीयमनूद्य निराकरोति—अथेत्यादिना । सर्वदैव पृथगवस्थितेष्ववयवेषु जीवेष्वनुस्यूतश्चेत्ततोऽवयवो
परश्चेत्तर्हि यथा प्रत्यवयव मलसंसर्गं देहस्य मलिनत्वं तथा परस्य जीवगतैर्दुःखैर्महद्दुःखं स्यादिति प्रथमकल्पनाव-
द्वितीयोऽपि कल्पना न युक्तेत्यर्थः । तृतीयं प्रत्याह—क्षीरवदिति । ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ इत्याद्याः श्रुतयः ।
‘न जायते म्रियते वा कदाचित्’ इत्याद्याः स्मृतयः । श्रुत्यादिकोपत्येष्टत्वमावाङ्मय वैदिकं प्रत्याह—स चेति ।

श्रुतिस्मृती विवेचयन्त्यक्षत्रयासाधारणं दूषणमाह—निष्कलमित्यादिना । कूटस्थस्य निरवयवस्य कात्स्न्यिक- ३०
देगाभ्यां परिणामासम्भवो न्यायः । जीवस्य परमात्मैकदेशत्वे दांपान्तरमाह—अचलस्येति । एकदेशस्यैकदेशेऽग्नित्वेतिरे-
केणावाङ्मयजीवस्य स्वर्गादिषु गल्पनुपपत्तिरित्युक्तमन्याया परस्यापि गतिः स्यान्नहि पटावयवेषु चलस्य पटो न चल-
तीत्याह—परस्य चेति । उक्तं यदि तावत्परमात्मैकत्वादाविति शेषः । जीवस्य संसारित्वेऽपि परस्य तन्नास्तीति शङ्कते—
परस्येति । परस्य निरवयवत्वश्रुतेऽवयवस्फुटनानुपपत्तिं मन्वानो दूषयति—तत्रापीति । यत्र परस्यावयवः स्फुटयति
तत्र तस्य क्षतं प्राप्नोति तदोयावयवसंसर्गं च परमात्मनः प्रदेशान्तरेऽवयवानां व्यूहे सत्युपचयः स्यात्तथा च परस्या- ३५
वयवा यतो निर्गच्छन्ति तत्र च्छिद्रताप्राप्तियंत्रं च ते गच्छन्ति तत्रोपचयः स्यादित्युक्तमन्यत्रमस्यलमनवहृत्त्वमित्या-
दिवाक्यविरोधो भवेदित्यर्थः । परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेति पक्षे दुःखित्वमपि तस्य दुर्बारमापतेदिति दोषान्तरमाह—
आत्मावयवेति ।

१. अवयवेति व्यूहमुपचितम् ।

रोधश्च । आत्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मनः संसरणे परमात्मस्य प्रवेशाभावादवयवान्तरनोदत्तब्रूहान्भ्यां हृदय-
दूलेनेव परमात्मनो दुःखित्वप्रतिभिः ।

अग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुतेन दोष इति चेन्न, श्रुतेर्जापकत्वात् । न शास्त्रं पदार्थान्तरन्याया कर्तुं प्रवृत्तम् ।
किं तर्हि यथाभूतानामज्ञातानां जापने । किञ्चातः ? श्रुततो यदुच्यते—यथाभूता भूतभूतविषयार्थमार्थं लोके
प्रसिद्धास्तददृष्टान्तोपादानेन तद्विरोधमेव वस्त्वन्तरं जापयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न लौकिकवस्तुविरोधज्ञापनाय लौकिक-
मेव दृष्टान्तमुपादत्ते । उपादीयमानोऽपि दृष्टान्तोऽनर्थकः स्याद्वादीति कासङ्गतेः । न ह्यग्निः क्षीत आदित्यो न
तपतीति वा दृष्टान्तज्ञेनापि प्रतिपादयितुं शक्यम् । प्रमाणान्तरेणाप्यथाभिगतत्वाद्दृष्टान्तः ।

न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते । प्रमाणान्तरेणाविषयमेव हि प्रमाणान्तरं जापयति । न च लौकिक-
पदपदार्थविषयव्यतिरेकेणाऽऽगमेन शक्यमज्ञातं वस्त्वन्तरमवयवमपि युक्तम् । तस्मात्प्रसिद्धन्यायमनुसृता न शक्या
१० परमात्मनः सावयवज्ञांशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपादयितुम् ।

सुद्धा विस्फुलिङ्गा समैवांश इति च श्रूयते स्मर्यते चेति चेन्न, एकत्वप्रत्ययार्थपरत्वात् । अग्नेर्हि विस्फु-
लिङ्गोऽग्निरेवैकैकत्वप्रत्ययार्थं दृष्टो लोके । तथा चांशोऽग्निरैकैकत्वप्रत्ययार्थः । तत्रैवं सति विज्ञानात्मनः परमात्म-

मूलोहविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिवशात्परसावयवजीवाः सिध्यन्तीत्यतो जीवानां परैकदेशत्वे नोको दोषोऽ-
वतरति युक्त्यपेक्षया, श्रुतेर्वैकत्वत्वादिति शङ्कते—अग्निविस्फुलिङ्गादिति । शास्त्रार्थो युक्तिविरोधो न सिध्यतीति
१५ दूषयति—न श्रुतेरिति । न त्रयं विवृणोति—न शास्त्रमिति । हेतुभागमाकाङ्क्षापूर्वकं विभजते—किं तर्हीति । स्मृत्या-
दिव्यावृत्त्यर्थमज्ञातानामित्युक्तम् । अस्तु शास्त्रमज्ञातार्थज्ञापकं तथाऽपि परस्य नास्ति सावयवत्वमित्यत्र किमायात-
मिति पृच्छति—किञ्चात इति । शास्त्रस्य यथोक्तत्वभावत्वे यत्परस्य निरवयवत्व फलति तदुच्यमानं समाहितेन
श्रोतव्यमित्याहुः—शृण्वति । तत्र प्रथमं लोकविरोधेन शास्त्रप्रवृत्तिं दर्शयति—यथेति । आदिपदेन भावाभावादि
गृह्यते । पदार्थमेव भोक्तृपारतन्त्र्याद्धर्मशब्दः तेषां लोकप्रसिद्धपदार्थानां दृष्टान्तानामुपन्यासेनेति यावत् । तद्विरोधि
२० लोकप्रसिद्धपदार्थाविरोधीत्यर्थः । वस्त्वन्तरं निरवयवादि दार्ष्टान्तिकम् । तद्विरोधेवेत्येवकास्य व्यावर्त्यमाह—
न लौकिकेति । विपक्षे दोषमाह—उपादीयमानोऽपीति । सामान्येनोक्तमर्थं दृष्टान्तविरोधनिवृत्तया स्पष्टयति—न
हीति । अगनेरुपलब्धमादित्यस्य तापकत्वमन्यथेत्युच्यते ।

ननु लौकिकं प्रमाणं लौकिकपदार्थाविरुद्धमेव स्वार्थं समर्पयति वैदिकं पुनरपीरुषेयं तद्विरुद्धमपि स्वार्थं
प्रमापयेदलौकिकविषयत्वात्तद आह—न चेति । ननु श्रुतेरज्ञातजापकत्वे लोकानपेक्षत्वात्तद्विरोधेऽपि का हानिस्तत्राह—
२५ न चेति । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायात्तदनपेक्षा श्रुतिर्ज्ञातं जापयितुमलमित्यर्थः । शास्त्रस्य
लोकानुसारित्वे सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । प्रसिद्धो न्यायो लौकिको दृष्टान्तः । न हि नित्यस्याऽऽकाशादे-
सावयवत्वं परस्य नित्योऽप्युपगतस्तत्र तस्य सावयवत्वेनाशाशित्वकल्पना वस्तुतः संभवति लोकविरोधादित्यर्थः ।

जीवस्य परांशत्वात्तदङ्गीकारे श्रुतिस्मृत्योर्गतित्वकथ्येति शङ्कते—सुद्धा इति । तयोर्गतिमाह—नेत्यादिना ।
विस्फुलिङ्गे दर्शितं न्यायं सर्वत्राशमात्रेऽतिदर्शितं—तथा चेति । दृष्टान्ते यत्रोक्तनीत्यां स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह—तत्रेति ।

३० १. संसरणेति—यदि जीवः भूलोके त्यक्त्वा स्वर्गं गच्छति तदा जीवभूतित्वेन देशान्तरं तत्र चावयवान्तरं
नोदत्तं शब्दाजनकसंयोगः तेन चावयवेन देशान्तरे व्युह उपचयः । ततश्च ईशस्य दुःखप्रतिभिः । हृदयबलवत् ।
जीवानां परमात्ममध्यदेशव्यापित्वात् तत्र च छिद्रेत्तत्पूराणाद्युपद्रवे हृदयबलवत् वेदनेत्यर्थः ।

२. विरोधज्ञापनाय । लोके अग्निस्सावयवः आत्मा निरवयवः विरुद्धदृष्टान्तप्रदर्शने न विरोधज्ञापनाय अपि तु
विवक्षितवर्षेण दृष्टान्तत्वमेकदेशावच्छिन्नोऽग्निरेव स्फुलिङ्गः एवमुपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव जीवः । तदुक्तं एकत्व-
३५ प्रत्ययार्थं इति ।

३. न च प्रमाणमिति—अत्र वार्तिकोपपादनं श्रेयम् (वृ. वा. २-१-४५-२०४) ।

४. मूलोहेति—यथा मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् यथा लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं यथानेविस्फुलिङ्गा
इति विस्फुलिङ्गं दृष्टान्तः एभिर्दृष्टान्तेः ब्रह्मापि सावयव इति चेन्न । न सर्वस्याग्नेन दृष्टान्तः ।

५. लोकावगतसामर्थ्यं इति—य एव लौकिकाः शब्दाः त एव वैदिकाः त एव च तेषामर्थः इति लोकवेदाधिकरण-

४० सिद्धान्तोऽयम् । (पू० मी० १-३८)

विकारांशत्ववाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्वप्रत्ययाधित्सवः । उपक्रमोपसंहाराभ्यां च । सर्वासु ह्यपनिषत्सु पूर्वमेकत्वं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तैहेतुभिश्च परमात्मनो विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य पुनरेकत्वमुपसंहरति । तस्यैवैव तावदिदं सर्वं यद्यप्यमात्मैति प्रतिज्ञायोत्पत्तिस्थितिलयहेतुदृष्टान्तैर्विकारविकारित्वाच्चेकत्वप्रत्ययहेतुप्रतिपाद्या "नन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मे"त्युपसंहरिष्यति । तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यामयसर्थो निश्चीयते परमात्मैकत्वप्रत्ययब्रह्मिन् उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपादकानि वाक्यनीति । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च ।

सर्वोपनिषत्सु हि विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वप्रत्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्तिः सर्वेषामुपनिषद्वादिनाम् । तद्विध्यैकवाक्ययोगे च सम्भवत्युत्पत्त्यादिवाक्यानां वाक्यान्तरत्वकल्पनायां न प्रमाणमस्ति । फलान्तरं च कल्पयितव्यं स्यात् । तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय औत्तमैकत्वप्रतिपादनपराः ।

अत्र च सम्प्रदायविद आख्यायिकां सम्प्रचक्षते—कश्चित्किल राजपुत्रो जातमात्र एव मातापितृभ्यामपेक्षितो व्याघ्रगृहे संवर्धितः सोऽमुष्य बंध्यतामजानन्व्याघ्रजातिप्रत्ययो व्याघ्रजातिकर्मापेक्षेवानुवर्तते न राजाऽस्मिती १० राजजातिकर्माण्यनुवर्तते । यदा पुनः कश्चित्परमकादणिको राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन्नमुष्य पुत्रपरमात्मना सह जीवत्यैकत्वविषयं प्रत्ययमाधातुमिच्छन्तीति तथोक्ताः । तेषामेकत्वप्रत्ययावतारहेतुत्वे हेत्वन्तरं सङ्गृह्णति—उपक्रमेति । तदेव स्फुटयति—सर्वासु हीति । उक्तमर्थमुदाहरणनिष्ठतया विमज्जते—तद्यथेति । इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः । आदिशब्देनाद्याशित्वादिवि शृङ्खते । विवृतं सङ्ग्रहवाक्यमुपसंहरति—तस्मादिति । तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे दोषं वदन्नेकत्वप्रत्ययार्थत्वे हेत्वन्तरमाह—अन्यथेति ।

'सम्भवंत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते' इति न्यायेनोक्तं प्रपञ्चयति—सर्वोपनिषदित्वविति । किञ्च तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे श्रुतफलाभावात्फलान्तरं कल्पनीयम् । न चैकत्वप्रत्ययविषयतया तत्कले निराकाङ्क्षेषु तेषु तत्कल्पना युक्ता । कृष्टे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशादित्याह—फलान्तरञ्चेति । उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वासम्भवे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यमैक्यपरं तच्छेषः सृष्ट्यादिवाक्यमित्युक्तेऽर्थे द्वविद्याचार्यसम्मतिमाह—अत्र चेति । तत्र २० दृष्टान्तत्वाभाष्यायिकां प्रमाणयति—कश्चिदिति । जातमात्रे प्रागवस्थायामेव राजाऽस्मीत्यभिमानाभिव्यक्तेरित्यर्थः । ताभ्यां तत्परित्यागे निमित्तविशेषस्यानिश्चितत्वद्योतनार्थं किलेल्युक्तम् । व्याधिजाति प्रत्ययः तत्प्रयुक्तो व्याधोऽस्मीत्यभिमानो यस्य स तथा व्याघ्रजातिकर्माणं तत्प्रयुक्तानि मांसविक्रयणादीनि । राजाऽस्मीत्यभिमानपूर्वकं तज्जातिप्रयुक्तानि परिपालनादीनि कर्माणि । अज्ञानं तत्कार्यं चोक्तत्वा ज्ञान तत्फलं च दर्शयति—यदेत्यादिना । बोधन-

१. विकारांशत्वादिकं—विकारत्वं प्रपञ्चस्य बंशत्वं जवानासु । आदिना प्रतिबिम्बत्व 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते' २५ जलचन्द्रवत् इत्यादौ ।

२. सर्वोपनिषद्वदिना जंवे ब्रह्मैक्यं विधीयते अज्ञातं ज्ञाप्यते इत्यविप्रतिपत्तिः । आचार्यानन्तरं ये समागता श्रीरामानुजमण्डनिम्बाकादयः ते तु विप्रतिपद्यन्त एव अहं ब्रह्मास्मि-अहं ब्रह्मास्ति, तत्त्वमसि-अतत्त्वमसि इत्यादिष्वेव श्रीमन्वाः । श्रीरामानुजास्तु-तत्त्वमसि तच्छरीरकं तत् इति व्याकुर्वन्ति । अहं ब्रह्मास्मि मदन्यत् ब्रह्म नास्ति इति च व्याख्यानात्-आचार्यस्तु मुख्यार्थमादायाविप्रतिपन्नत्वमुक्तम् । उपनिषद्वादिनामित्यस्य ३० उपनिषदां सर्वप्रमाणपेक्षया प्रबलप्रमाणत्ववादिनामित्यर्थः । तेन द्वैतादिवादिनां उपनिषदपेक्षया प्रबलप्रमाणत्वपाञ्चरात्रस्य प्रत्यक्षादेष्टव्याभ्युपगच्छतां व्यावृत्तिः ।

३. ताल्पैक्यपरं इति उत्पत्तिवाक्यैः प्रपञ्चमात्रस्य ब्रह्मण उत्पन्नत्वात् उपादानापेक्षया उपादेयस्य भेदाभावात् ब्रह्मणः अद्वितीयत्वमुत्पत्तिवाक्यैः समर्थयते । तदभावे तेषामन्यत एवोत्पत्तिभ्रमेण ब्रह्मण अद्वितीयत्वं न सिद्ध्येत् ।

४. अपविद्धः—चोरैरादायारण्ये प्रक्षिप्तः ।

५. प्रत्ययः विश्वासः ।

६. व्याघ्रजालुचितकर्मणि मांसविक्रयणादीनि ।

७. राजजातिकर्माणं अयंशास्त्रपरिशीलनं षण्णुविद्याग्रहणमित्यादीनि ।

८. राजश्रीप्राप्तियोग्यतां ज्योतिषिकमुखात् ।

तामन्मोघयति न त्वं व्याधोऽमुष्य राज्ञः पुत्रः कथञ्चिद्वाधयगृहमनुप्रविष्ट इति । स एवं बोधितस्त्यक्त्वा व्याधजाति-
प्रत्ययकर्माणि पितृपैतामहीमात्मनः पदवीमनुवर्तते राजाऽहमस्मीति । तथा किलायं परस्मादग्निविष्फुलिङ्गादि-
वत्सज्जातिरेव विभक्त इह देहेन्द्रियादिगृहने प्रविष्टोऽसंसारो सन्नेहेन्द्रियादिसंसारधर्ममनुवर्तते देहेन्द्रियसङ्घातोऽस्मि
कृशः स्थूलः सुखो दुःखीति परमात्मतामजानन्नात्मनः । न त्वमेतदात्मकः परमेव ब्रह्मात्यसंसारोति प्रतिबोधित
५ आचार्येण हित्वैषेणात्रयानुवृत्तं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपद्यते ।

अत्र राजपुत्रस्य राजप्रत्ययवद्ब्रह्मप्रत्ययो दृढीभवति विस्फुलिङ्गवदेव त्वं परस्माद्ब्रह्मणो भ्रष्ट इत्युक्ते ।
विस्फुलिङ्गत्य प्राग्गनेर्ज्ञादाग्न्येकत्वदर्शनात् । तस्मादेकत्वप्रत्ययदादृधाय सुवर्णमणिलोहाग्निविस्फुलिङ्गवद्ब्रह्मता
नोत्पत्त्यादिभेदप्रतिपादनपराः । सैन्धवघनवत्प्रज्ञाप्येकरसैरन्तर्यावधारणा "देकधेवानुद्ब्रष्टव्यमि"ति च । यदि च
ब्रह्मणश्चित्रपटवद्वत्समुद्रादिवच्चोत्पत्त्याद्यनेकधर्मविचित्रता विनिर्वाहयिषितेकरसं सैन्धवघनवदन "न्तरमबाह्य"
१० मिति नोपसमहृदिष्यदेकधेवानुद्ब्रष्टव्यमिति च न प्रायोक्ष्यत । "य इह नानेव पश्यती"ति निन्दावचनं च ।

तस्मादेकरूपैकत्वप्रत्ययदादृधायैव सर्ववेदान्तेषूपतिस्मित्यादिकल्पना न तत्प्रत्ययकरणाया । न च
निरवयवस्य परमात्मनोऽसंसारिणः संसारीकदेशकल्पना व्याप्या स्वतोऽदेशत्वात्परमात्मनः । अदेशस्य परस्यैक-
वेशसंसारित्वकल्पनायां पर एव संसारोति कल्पितं भवेत् । अथ परोपाधिकृत एकदेशः परस्य घटकरकाद्या-
काशावत् । न तदा तत्र विवेकिनां परमात्मैकदेशः पृथक्संयवहारभागिति बुद्धिरूपद्यते । अविवेकिनां विवेकिनां
१५ धोपचरिता बुद्धिर्दृष्टेति चेत् । न, अविवेकिनां मिथ्याबुद्धित्वात् । विवेकिनां च संयवहारमात्रालम्बनार्थत्वात् ।

प्रकारमभिनयति—न त्वमिति । कथं तर्हि शवरवेमप्रवेगस्तत्राऽह—कथंचिदिति । राजाऽहमस्मीत्यभिमानपूर्वक-
मात्मनः पितृपैतामही पदवीमनुवर्तते इति सम्बन्धः । दार्ष्टान्तिकरूपामाख्यायिकायाचष्टे—सथेति । जीवस्य परस्मा-
द्विभागे निमित्तमज्ञानं तत्कार्यं प्रसिद्धमिति द्योतयितुं किल्लेख्यम् । तज्जातिस्तत्सम्भावो वस्तुतः परमात्मैवेति
यावत् । इहेत्यपरोक्षानुभवगम्यतोक्तिः । गृहणं गम्भीरं वनम् । संसारधर्ममनुवर्तने हेतुमाह—परमात्मतामिति ।
२० उक्ताविद्यातत्कार्यविरोधिनो ब्रह्मात्मविद्या लम्बयति—न त्वमिति ।

राजपुत्रस्य राजाऽस्मीति प्रत्ययबद्धाक्यादेवाधिकारिण ब्रह्मास्मीति प्रत्ययश्वेतकृतं विस्फुलिङ्गादिदृष्टान्त-
श्रुत्येत्यागच्छाऽह—अथेति । तथाऽपि कथं ब्रह्मप्रत्ययदादृधं तत्राऽह—विस्फुलिङ्गस्येति । दृष्टान्तेष्वेकत्वदर्शनं
तस्मादिति परामृष्टम् । उत्पत्त्यादिभेदे नास्ति शास्त्रात्यर्थमित्यत्र हेतुन्तरमाह—सैम्बधेति । चकारोऽवधारणादिति
पदमनुकर्षति । सगृहीतमर्थं विवृणोति—यदि चेत्यादिना । निन्दावचनं च न प्रायोक्ष्यतेति सम्बन्धः ।

२५ एकत्वस्यावधारणफलमाह—तस्मादिति । एकत्वस्य भेदसहत्व वारयितुमेकरूपविशेषणम् । आदिशब्देन
प्रवेशनिमित्तमेव गृह्यते । न तत्प्रत्ययकरणायेत्यत्र तच्छब्देनोत्पत्त्यादिभेदो विवक्षितः । किञ्च परस्यैकदेशो विज्ञानात्सेत्यत्र
तदेकदेशः स्वाभाविको वा स्यादौपाधिको वेति विकल्प्याऽह दूषयति—न चेति । विषये धोपमाह—अदेशस्येति ।
द्वितीयमुत्थापयति—अथेति । एकदेशस्यौपाधिकत्वपक्षे परस्मिन्विकेकवता तदखण्डत्वबुद्धिभावां तदेकदेशो
वस्तुतः पृथग्भूत्वा व्यवहारालम्बनमिति नैव बुद्धिर्जायते औपाधिकस्य स्फटिकलोहित्यवन्मिथ्यात्वादित्युत्तरमाह—

३० न सदेति । ननु जीवे कर्तृत्वं भोकाऽहमिति परिच्छिन्नधीः सर्वेषामुपलभ्यते । सा च तस्य वस्तुतोऽपरिच्छिन्नब्रह्म-
मात्रत्वान्मन्त्रोक्तानुवृत्तिरिति । तस्मादुभयेषामुक्तात्मबुद्धिदर्शनात्परमात्मैकदेशत्व जीवस्य दुर्वारमिति चोदयति—
अविवेकिनामिति । तत्राविवेकिना यथोक्ता बुद्धिरुपचरिता न भवत्यतस्मिन्तद्वुद्धित्वेनाविद्यात्वादिति परिहरति—
नैस्यादिना । तथाऽपि विवेकिनामीदृशीधीरुपचरितेति चेत्तत्राऽह—विवेकिनामथेति । तेषां व्यवहारोऽभिज्ञाभिषव-
नात्मकस्तावन्मात्रस्याऽऽलम्बनमात्रासम्भूतोऽयंस्तद्विषयत्वात्तदनुबधेरपि मिथ्याबुद्धित्वाद्दुपचरितत्वासिद्धिरित्यर्थः ।

३५ १. देहेन्द्रियादिसंसारः तदभिमानस्य जननादिकारणत्वात् ।

२. एषमात्रयानुवृत्तिः पुत्रवित्तलोकैषणानां विषयप्राप्तिस्तदनुकूलप्रत्ययत्वादि ।

३. अग्निविस्फुलिङ्गादृष्टान्तस्य ब्रह्माद्वितीयत्वगमकत्वमुपादयति—अथेति ।

४. प्रज्ञस्येकधन इति—विज्ञान धन एव इति मैत्रेयीब्राह्मणानुवादः 'अनन्तरमबाह्य' बाह्याभ्यन्तरभेद रहितमित्यर्थः ।

५. तत्प्रत्ययः—जगत्कारणत्वाद्विप्रत्ययः ।

४० ६. संसारीकदेशकल्पना—संसारो एकदेश इति कल्पना ।

यथा कुणो रक्तश्चाऽऽकाश इति विवेकिनामपि कदाचित्कृष्णता रक्तता चाऽऽकाशस्य संख्यवहारमात्रा-
लम्बनार्थत्वं प्रतिपद्यत इति न परमार्थतः कुणो रक्तो वाऽऽकाशो भवितुमर्हति । अतो न पण्डितैर्बह्वस्वरूपप्रति-
पत्तिविषये ब्रह्माण्डांशादिकदेशैकदेशविकारविकारित्वकल्पना कार्या । सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्सर्वोप-
निषदाम् । अतो हिवा सर्वकल्पनामाकाशस्यैव निर्विशेषता प्रतिपत्तव्या । “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” “न
लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” इत्यादिश्रुतिसंश्लेषः ।

नाऽऽत्मानं ब्रह्माविक्षेपणं कल्पयेदुपानामक इवान्नौ शीतैकदेशं प्रकाशात्मके वा सवितरि तमएकदेशं सर्व-
कल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्सर्वोपनिषदाम् । तस्मान्नामरूपोपाधिनिमित्ता एवाऽऽत्मन्यसंसारवर्त्मणि सर्वे व्यव-
हाराः “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव” “सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्प्रवास्ते” इत्येवमावि-
मन्त्रवर्णनः । न स्वत आत्मनः संसारित्वमलक्तकाद्युपाधिसंयोगजनितरक्तस्फटिकादिवुद्धिवद्भ्रुग्तमेव न परमार्थतः ।
“ध्यायतीव लेलायतीव” “न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्” “न कर्मणा लिप्यते पापकेन” “सैनं सर्वेषु भूतेषु १०
तिष्ठत्स्म” “श्रुतिं चैव श्रवाके च” इत्यादिश्रुतिसमृतिन्यायेभ्यः परमात्मनोऽसंसारित्वैव । अत एकदेशो विकारः
शक्तिर्वा विज्ञानात्माऽन्यो वैति विकल्पयितुं निरवयवतन्मात्रपुणमे विशेषतो न शक्यते । अंशादिश्रुतिसमृतिवादाश्चैक-
त्वार्था न तु भेदप्रतिपादका विवक्षितार्थैकवाक्ययोगादिस्थेनोच्चा म ।

सर्वोपनिषदां परमात्मैकत्वापनपरत्वेभ्य किमर्थं तत्प्रतिकूलोऽर्थो विज्ञानात्मभेदः परिकल्प्यत इति ।
कर्मकाण्डप्रामाण्यविरोधपरिहारायेत्येके । कर्मप्रतिपादकानि हि बाध्याप्यनेकैकक्रियाकारकफलभोक्तृकत्राश्रयाणि । १५
विज्ञानात्मभेदाभावे ह्यसंसारिण एव परमात्मन एकत्वे कथमिष्टकलासु क्रियासु प्रवर्तयेयुरनिष्टकलाभ्यो वा
क्रियाभ्यो निवर्तयेयुः ।

विवेकिनामविवेकिनाब्जाऽऽत्मनि परिच्छिन्नधीरूपलब्धेत्येतावता न तस्य वस्तुतो ब्रह्मांशत्वादिति सिध्यतीत्ये-
तद्वदुत्पत्तेन साधयति—यथेति । अविवेकिनामित्युपर्यर्थः । ब्रह्मणि वस्तुतोऽज्ञादिकल्पना न कर्तव्येति दाष्टान्तिक-
मुपसहरति—अत इति । अंशाशिनोर्विशदीकरणमेकदेशैकदेशेति । अतःशब्दोपात्तमेव हेतु स्फुटयति—सर्वकल्पनेति । २०
सर्वांश कल्पनानामपनयनमेवार्थः । सारत्वेनाभीष्टस्तत्परत्वादुपनिषदा तदेकसमधिगम्ये ब्रह्मणि न कदाचिदपि कल्पना-
ऽस्तीत्यर्थः । उपनिषदा निर्विकल्पकवस्तुपरत्वे फलितमाह—अतो हित्वेति ।

ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेऽप्यात्मनस्तदेकदेशस्य सविशेषत्व कि न स्यादित्याशङ्क्याऽह—नाऽऽत्मानमिति ।
आत्मा निर्विशेषश्चेत्कथं तस्मिन्व्यवहारत्रयमित्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । आत्मनि सर्वा व्यवहारो नामरूपोपाधि-
प्रयुक्त इत्यत्र प्रमाणमाह—रूपं रूपमिति । असंसारधर्मिणीत्युक्त विशेषण विवक्षयति—न स्वत इति । भ्रान्त्या २५
संसारित्वमात्मनीत्यत्र मानमाह—ध्यायतीति । कूटस्थत्वासङ्गत्वादित्ययि । परमात्मनः साक्षात्पक्षो निराकृतः ।
ननु तस्य निरंशत्वेऽपि कुतो जीवस्य तन्मात्रत्व तदेकदेशत्वादिसम्भवादत आह—एकदेश इति । कथं तर्हि ‘पादोऽस्य
विश्वा भूतानि’ ‘ममैदाशो जीवलोकै’ ‘अंशो नानाव्यपदेशाद्’ ‘सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति’ इति श्रुतिसमृति-
वादास्तत्राऽह—अंशादीति ।

न्यायागमाभ्यां जीवेश्वरयोर्ऽंशांशित्वादिकल्पनां निराकृत्य वेदान्तानामैक्यपरत्वे स्थिते सति द्वैतासिद्धिः ३०
फलतीत्याह—सर्वोपनिषदांमिति । एकत्वज्ञानस्य सनिदानद्वैतध्वसित्वमथगन्दाधैः । प्रकृत ज्ञानं तत्पदेन पराभूयते ।
इत्यद्वैतमेव तत्त्वमिति शेषः । किमर्थमिति प्रश्न भवान्नो द्वैतिना मतमुत्थापयति—कर्मकाण्डेति । वेदान्तानामैक्य-
परत्वेऽपि कथं तत्प्रामाण्यविरोधप्रसङ्गस्तत्राऽह—कर्मैति । तथाऽपि कथं विरोधावकाशः स्यादित्याशङ्क्याऽह—
विज्ञानात्मभेति ।

१. विचित्र्य सुष्टा. सुष्टा तत्र प्रविश्येति शेषः ।

२. समं सर्वेषु—समत्वं तत्तद्भूतगतधर्मं. अविकृतम् ।

३. अनेकेति—अनेका. क्रिया प्रधानयागतदगभूताचमनादयः अङ्गयागादयश्च । कारकाणि—द्रव्यं देवता च । फलं
त्वर्गादि । भोका कर्ता च आद्वैतज्ञानरेष्ठ्यादौ भिन्नौ । इतरकर्मसु शास्त्रफल प्रयोजकरीति न्यायात् कर्तव्यं
भोका तदाश्रयाणि तद्विधकानि ।

४. व्यवहारत्रयं नामरूपोपाधिभिः कल्पितम् ।

कस्य वा ब्रह्मस्य मोक्षायोपनिषद्वारम्येत । अपि च परमात्मैकत्ववाचिष्ये कथं परमात्मैकत्वोपदेशः कथं वा तदुपदेशप्रवृत्तफलम् । ब्रह्मस्य हि ब्रह्मनाशायोपदेशस्तदभाव उपनिषच्छब्दं निविषयमेव ।

एवं तदुपनिषद्वाचिष्यस्य कर्मकाण्डवाचिष्येण चोद्यपरिहारयोः समानः पन्थाः । येन भेदाभावे कर्मकाण्डं निरात्मन्मनमात्मानं न लभते प्रामाण्यमिति तथोपनिषदपि । एवं तर्हि यत्प्रामाण्ये स्वार्थविघातो नास्ति तस्यैव कर्मकाण्डस्यास्तु प्रामाण्यम् । उपनिषदां तु प्रामाण्यकल्पनायां स्वार्थविघातो भवेदिति मा भूत्प्रामाण्यम् । न हि कर्मकाण्डं प्रमाणं तदप्रमाणं भवितुमर्हति । न हि प्रदीपः प्रकाश्यं प्रकाशयति न प्रकाशयति चेति ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणविप्रतिषेधाच्च । न केवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्वं प्रतिपादयन्त्यः स्वार्थविघातं कर्मकाण्ड-प्रामाण्यविघातं च कुर्वन्ति प्रत्यक्षादिनिश्चितभेदप्रतिपत्त्यर्थं प्रमाणैश्च विरुध्यन्ते । तस्मादप्रामाण्यमेवोपनिषदाम् । अन्यार्थता वास्तु न त्वेव ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थता । न, उक्तोत्तरत्वात् । प्रमाणस्य हि प्रमाणत्वमप्रमाणत्वं वा १० प्रमोत्पादनानुपादननिमित्तम् । अग्न्या चैतत्तन्मादीनां प्रामाण्यप्रसङ्गाच्छब्दादौ प्रमेये । किञ्चातः । यदि तावदुपनिषदो ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिप्रमाकुर्वन्ति कथमप्रमाणं भवेद्युः । न कुर्वन्त्येवेति चेद्यथाऽग्निः क्षीतमिति स भवानेवं

केवलद्वैतपक्षे कर्मकाण्डविरोधमुक्त्वा तत्रैव ज्ञानकाण्डविरोधमाह—कस्य चेति । परस्य नित्यमुक्त्वादित्यस्य स्वतः परतो वा ब्रह्मस्याभावाच्छिष्याभावस्तथा चाधिकार्यभावादुपनिषद्वारमसिद्धिरित्यर्थः । कर्मकाण्डस्य काण्डान्तरस्य च प्रामाण्यानुपपत्तिविज्ञानात्माभेदं कल्पयतीत्यर्थोपनिषदमुक्तं तत्र द्वितीयमर्थोपनिषत् प्रपञ्चयति— १५ अपि चेति । का पुनरुपदेशस्यानुपपत्तिस्तत्राऽऽह—ब्रह्मस्येति । तदभाव इत्यत्र तच्छब्दो ब्रह्ममधिकरोति । निविषयं निरधिकारम् । किञ्च यद्यर्थोपनिषदमुक्त्या विषयोतिष्ठति तर्हि भेदस्य दुर्गिरूपत्वात्कथं कर्मकाण्डं प्रमाणमिति यद्वद्ब्रह्मादिना कर्मबादी बोधते तद्वद्ब्रह्मादस्य कर्मवादेन तुल्यम् । ब्रह्मवादेऽपि शिष्यशासित्रादिभेदाभावे कथमुपनिषत्प्रामाण्यमित्याक्षेप्तुं सुकरतरवाच्योपनिषदां प्रतीयमानं शिष्यशासित्रादिभेदमाश्रित्य प्रामाण्यमिति परिहारः स कर्मकाण्डस्यापि समानः ।

२० तत्रापि प्रातीतिकभेदमादाय प्रामाण्यस्य सुप्रतिपन्नत्वात् न च भेदप्रतीतिर्प्रातिर्वाभावादित्यभिप्रेत्याऽह—एवं तर्हीति । चोद्यसाम्यं विवृणोति—येनेति । इति चोद्यसाम्यात्परिहारस्यापि साम्यमिति शेषः । ननु कर्मकाण्डं भेदपरं ब्रह्मकाण्डमभेदपरं प्रतिभाति न च वस्तुनि विकल्पः सम्भवत्यतोऽन्यतरस्याप्रामाण्यमत आह—एवं तर्हीति । तुल्यमुपनिषदामपि स्वार्थविघातकत्वमित्याशङ्क्याऽह—उपनिषदामिति । स्वार्थः शब्दशक्तिवशात्प्रतीयमानः सृष्ट्यादिभेदः । यत्सूच्यते कर्मकाण्डस्य व्यावहारिकं प्रामाण्यं न तार्त्त्विकं, तार्त्त्विकं तु काण्डान्तरस्येति तत्राऽह—

२५ न हीति । यद्वि प्रामाण्यस्य व्यावहारिकत्वं तदेव तस्य तार्त्त्विकत्वं न हि प्रमाणं तत्त्वं च नाऽऽवेदयति व्याघातादित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह—न हीति । स्वार्थविघातात्कर्मकाण्डविरोधाच्चोपनिषदामप्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहृत्यमिति शब्दः ।

उपनिषदप्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह—प्रत्यक्षादौति । प्रत्यक्षादौति निश्चितानि भेदप्रतिपत्त्यर्थानि प्रमाणानि तैरिति विग्रहः । अध्ययनविध्यादादिप्राप्तानां कुतस्तासां प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽह—अन्यार्थता चेति । सिद्धान्तयति—नेत्यादिना । तदेव स्फुटयितुं सामान्यन्यायमाह—प्रमाणस्येति । स्वार्थं प्रमोत्पादकत्वाभावेऽपि प्रामाण्यमिच्छन्त ३० प्रत्याह—अन्यथेति । यथोक्तप्रयोजकप्रयुक्तं प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेत्येतस्मिन्पक्षे किं फलतीति पृच्छति—किञ्चेति । तत्र किमुपनिषदः स्वार्थं बोधयन्ति न वेति विकल्प्याऽऽहमनुष्ठूयति—यदि तावदिति । द्वितीयमुक्त्यापि निराकरोति—नेत्यादिना । अग्निर्यथा क्षीतं न करोति तथोपनिषदोऽपि ब्रह्मैकत्वे प्रमां न कुर्वन्तीति वदन्तं प्रति प्रतिवन्दिरहो न युक्तोऽनुभवविरोधादित्याशङ्क्याऽह—यदोति । तर्हि स्वार्थं प्रतिमितजनकत्वाद्वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याऽह—

१. अध्ययनविधीति—स्वाध्यायोऽप्येतव्यः इति विधिः श्रूयते । तत्र तव्यप्रत्ययस्य 'प्रेप्रातिसर्गत्वादि'—पा० अ० ३-३-१६३ सूत्रानन्तरपठितेन 'तव्यत्तव्यानीयरः पा० अ०-३-१-९६ इति सूत्रेण प्रेषोऽर्थः । स च भेदे अप्राप्त-प्रवर्तनं तच्च शब्दभावना, तस्याः अर्थभावना साध्या, तस्याः फलापेक्षाया स्वाध्याय' स्वकुरुक्रमगतो वेदभाग-फलत्वेनान्वेति । वेदस्य दृष्टफलमर्थज्ञानमेव दृष्टे संभवति अदृष्टायोगात् । अर्थज्ञानं तु अनुष्ठानद्वारा स्वर्गादि-फलकम् । अतः वेदस्य सर्वस्यापि फलवत्त्वस्यावश्यकत्वात् निष्फलत्वेन अक्षरमात्रमपि न त्यक्तव्यं फल-वक्तव्यमित्यर्थः । फलाभावे अप्रामाण्यं भविष्यति अनधिकतावधितप्रयोजनवदर्थज्ञानजनकत्वमेव प्रामाण्य-मित्युक्तेः ।

वदन्वत्कथ्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं भवतो वाक्यमुपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधं किं न करोत्येवाभिर्नर्वा रूपप्रकाशम् । अथ करोति यदि करोति भवतु तदा प्रतिषेधार्थं प्रमाणं भवद्वाक्यमग्निश्च रूपप्रकाशको भवेत् । प्रतिषेधवाक्य-
प्रामाण्ये भवत्येवोपनिषदां प्रामाण्यम् । अत्र भवन्तो भुवन्तु कः परिहार इति ।

नन्वत्र प्रत्यक्षा मद्वाक्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिरग्नी च रूपप्रकाशनप्रतिपत्तिः प्रमा । कस्तर्हि
भवतः प्रष्टेवा ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमा प्रत्यक्षं कुर्वतीषुपनिषत्सुवलम्ब्यमानासु, प्रतिषेधानुपपत्तेः । शोकमोहादि-
निवृत्तिश्च प्रत्यक्ष फलं ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारम्पर्यजनितमित्यवोचाम । तस्मादुक्तोत्तरत्वादुपनिषदं प्रत्यप्रामाण्यशङ्का
तावन्नास्ति ।

यच्चोक्तं स्वार्थविघातकरत्वादप्रामाण्यमिति; तदपि न, तदर्थप्रतिपत्तेर्बाधिकाभावात् । न ह्युपनिषद्भूयो
ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरस्ति । यथाऽग्निरुष्णः शीतश्चेत्यस्माद्वाक्याद्विरुद्धार्थद्वयप्रतिपत्तिः । अभ्युपगम्य
चैतदवोचाम । न तु वाक्यप्रामाण्यसमय एष न्यायो यदुक्तस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वम् । सति चानेकार्थत्वे स्वार्थश्च १०
स्यात्तद्विघातकृच्च विरुद्धोऽप्योऽर्थः । न त्वेतद्वाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धं चैकं वाक्यमनेकमर्थं प्रतिपादयतीत्येष
समयः । अर्थेक-। इत्येकवाक्यता ।

न च कानिचिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति । यत्तु लौकिकं वाक्यमग्निरुष्णः शीतश्चेति न
तत्रैकवाक्यता तदेकदेशस्य प्रमाणात्तरविषयानुवादित्वात् । अग्निः शीत इत्येतैकं वाक्यमग्निरुष्ण इति तु प्रमा-
प्रतिषेधेति । उपनिषदप्रामाण्ये भवद्वाक्यप्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये तुपनिषत्प्रामाण्यं दुर्वारमिति साम्ये प्राप्ते व्यवस्थापकः १५
समाधिवर्क्य इत्याह—अत्रेति ।

उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां विशदयति—नन्वित्यादिना । प्रतिषेधमङ्गीकृत्योका । यथोकोपनिषदुपलम्भे सति
तस्य निरवकाशत्वात्प्रष्टेवानुपपत्तिरित्याह—प्रतिषेधेति । उपनिषदुत्थाया विद्यो वैफल्यत्तासाममानतेत्याशङ्क्याऽह—
शोकेति । एकत्वप्रतिपत्तिस्तावदापातेन जायते । सा च विचारं प्रयुज्य मननादिद्वारा दृढीभवति । सा पुनरशेषं
शोकादिकमपनयतीति पारम्पर्यजनितं फलमिति द्रष्टव्यम् । स्वार्थं प्रमाजनकत्वादुपनिषदां प्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहरति— २०
तस्मादिति ।

प्रामाण्यहेतुसङ्ख्याबाहुपनिषदा प्रामाण्यं प्रतिपाद्य तदप्रामाण्यं परोक्तमनुवदति—यच्चोक्तमिति । कथं हि
तासा स्वार्थविघातकत्वं किं ताभ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरुपपद्यते किंवा काश्चिद्ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिम-
न्याश्चोपनिषदस्तत्प्रतिषेधं कुर्वन्तीति विकल्प्याऽऽहं दूषयति—तदपि नैति । तदेव प्रपञ्चयति—न हीति । एकस्य
वाक्यस्यानेकार्थत्वमङ्गीकृत्य वैधर्म्योदाहरणमुक्तमित्याह—अभ्युपगम्येति । तस्याङ्गीकारवादत्वे हेतुमाह—न त्विति । २५
उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—सति चेति । भवत्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं नेत्याह—न त्विति । कस्तर्हि तेषां
समयस्तत्राऽह—अर्थकत्वादिति । तदुक्तं प्रथमे तन्त्रे—अर्थकत्वादेक वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति ।

द्वितीयं दूषयति—न चेति । एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लोके दृष्टमित्याशङ्क्याऽह—यत्त्वेति । तदेकदेशस्येत्या-
दिवाक्यं विवृणोति—अग्निरिति । अनुवादकबोधकभागयोरेकवाक्यत्वाभाव फलितमाह—अत इति । हेत्वर्थमुक्तमेव

१. स्वार्थविघातेति—किं स्वार्थं. स्वकारणीभूतसाधनचतुष्टयव्याघातकत्वमुत स्वप्रतिपाद्यव्याघातकत्व ? नाद्यः ३०
अद्वितीयादिवाक्यजन्यपरोक्षज्ञानस्य वैराग्याद्यनुकूलत्वात् । न द्वितीयः अद्वैतप्रतिर्तिहि द्वैतं निवर्तयत्येवोत्पद्यते

२. वाधकाभावात्—न हि सृष्ट्यंशवाधकत्वं तस्यैवोपक्रमस्यत्वेन बाध्यत्वात् । नापि कर्मकाण्डवाधकत्वं तस्य
लोकप्रसिद्धपदार्थैरेवोपपन्नत्वात्—इति वक्ष्यति भाष्ये । नहीति—उपनिषत्सु ब्रह्मसद्वितीयमिति सृष्टिवाक्यादव-
गम्यते । अद्वितीयमिति 'एकमेवाद्वितीयमिति वाक्यात् । तयोरेकवाक्यतोपायेपेयभावेन । ३५

३. अर्थकत्वादिति—अर्थकत्वादेकं वाक्यं साकाक्षं चेद्विभागे स्यात् (जं सू० २-१-४६) एकवाक्यत्वलक्षणार्थं सूत्रं
तदर्थं च भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यजन्यत्वे सति विभागे साकाङ्क्षत्वम् । भिन्नमुख्यविशेष्यकत्वे तद्भुज्ये-
तेत्यर्थः । न च अद्वितीयमिति वाक्ये अग्रकालोपादानात् तेन विधेयस्याद्वितीयत्वस्य विरोध इति वाच्यं तात्पर्य-
विषयविधेयस्थले उद्ध्यविशेषणस्याविवक्षितत्वात् तेन वाधनाच्च 'अंगुष्ठमात्रः ईगान' इतिवत् । समयः
७ ङ्गीकारः ।

णान्तरानुभवस्मारकं न तु स्वयमर्थवबोधकम् । अतो नामिः शीत इत्येनेनैकवाक्यता प्रमाणात्तानुभवस्मारणेनैवोपकीर्त्तत्वात् । यत्तु विशद्वार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति मन्यते तच्छीतोष्णपदाम्ब्यामनिपदसामानाधिकरण्य-प्रयोगनिमित्तभ्रान्तिर्न त्वेवैकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लोकिकस्य वैविकस्य वा ।

यच्चोक्तं कर्मकाण्डप्राप्त्याप्यविधातुः दुपनिषद्वाक्यमिति; तन्न, अर्थार्थत्वात् । ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरा ५ दृष्टुपनिषदो नेष्टार्थप्राप्तौ साधनोपदेशं तस्मिन्वा पुरुषनियोगं वारयन्त्यनेकार्थत्वानुपपत्तेरेव । न च कर्मकाण्ड-वाक्यानां स्वार्थे प्रमा नोत्पद्यते । असाधारणे चेत्स्वार्थे प्रामाण्यत्वादयति वाक्यं कुतोऽन्येन विरोधः स्यात् । ब्रह्मैकत्वे निषिध्यत्वात्प्रमा नोत्पद्यत एवेति चेत् ? न, प्रत्यक्षत्वात्प्रमायाः “वक्ष्यपूर्णमासास्यां स्वर्गकामो यजेत” “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्येवमादिवाक्येभ्यः । प्रत्यक्षा प्रमा जायमाना सा नैव भविष्यति यद्युपनिषदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्य-न्तीत्यनुमानम् । न चानुमानं प्रत्यक्षविरोधे प्रामाण्यं लभते । तस्मादसवेवैतद्वीर्यते प्रमेव नोत्पद्यत इति ।

- १० अपि च यथाप्राप्तस्यैवाविद्याप्रत्युपस्थापितस्य क्रियाकारकफलस्याऽऽग्रयेनेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारीपोषयसामान्ये प्रवृत्तस्य तद्विशेषमज्ञानतस्तदावकाशाया श्रुतिः क्रियाकारकफलभेदस्य लोकप्रसिद्धस्य सत्यतामसत्यतां वा नाऽऽचष्टे न च वारयति, इष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारीपोषयविधिपरत्वात् । यथा काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वे सत्यपि यथाप्राप्तानेव कामानुपादाय तत्साधनान्येव विधत्ते न तु कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थरूपत्वं वेति न विदधाति, तथा नित्याग्निहोत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञानप्रभवं क्रियाकारकभेदं यथाप्राप्तमेवाऽऽव्यापेद्विशेषप्राप्ति-
१५ मनिष्टविशेषपरिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यदग्निहोत्रादौ नि कर्माणि विधत्ते नाविद्यापोचरासद्वस्तुविषयमिति न प्रवर्तते । यथा काम्येषु । न च पुनश्च न प्रवर्तैरन्नविद्यावन्तो दृष्टत्वाद्यथा कामिनः ।

स्फुटयति—प्रमाणान्तरेति । शीतः शैश्विरोऽग्निरित्येदोषकमेव चेद्वाक्यं कथं तर्हि तत्र बोधकस्य विरुद्धार्थवीरित्या-
शङ्क्याऽऽह—यत्त्विति ।

- स्वार्थविधातकत्वादप्राप्त्याप्यमुपनिषादामित्येतन्निराकृत्य चोद्यान्तरमनूद्य निराकरोति—प्रच्छेद्यादिना ।
२० तस्मिन्निर्दिष्टार्थप्राप्तसाधनोक्तिः । ननुपनिषद्वाक्यं ब्रह्मात्मैकत्व साक्षात्प्रतिपादयदर्थार्थकर्मकाण्डप्राप्त्याप्यविधातकमिति चेत्तत्र तदप्राप्त्याप्यमनुत्पत्तिरक्षण विपर्ययसंलक्षणं वेति विकल्प्याऽऽज्ञमनूद्य दूषयति—न चेति । विदितपदतदर्थसंगते-
वार्त्तिकार्थान्यायविदस्तदर्थेषु प्रमोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः । स्वार्थे प्रामाण्यत्वादयदपि वाक्यं मानान्तरविरोधादप्राप्त्याप्यमित्या-
शङ्क्याऽऽह—असाधारणे चेदिति । स्वगोचरशून्यत्वात्प्रमाणानामित्यर्थः । विमतं न प्रमोत्पादकं प्रमाणापहृत-
विषयत्वादनृणाग्निवाक्यवदिति शङ्कते—ब्रह्मेति । प्रत्यक्षविरोधादनुमानमनवकाशमिति परिहरति—नैत्यादिना ।
२५ इतश्च कर्मकाण्डस्य नाप्राप्त्याप्यमिति वदन् द्वितीयं प्रत्याह—अपि चेति । यथाप्राप्तस्येत्यस्यैव व्याख्यानम-
विद्याप्रत्युपस्थापितस्येति । साध्यसाधनसम्बन्धबोधकस्य कर्मकाण्डस्य न विपर्ययो मिथ्यार्थत्वेऽपि तस्यार्थक्रिया-
कारित्वसामर्थ्यान्पहारात्प्राप्त्याप्योपपत्तेरिति भावः । ननु कर्मकाण्डस्य मिथ्यार्थत्वे मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थनिष्ठत्वेना-
प्रवर्तकत्वादप्राप्त्याप्यमत आह—यथेति । विमतमप्राप्त्य मिथ्यार्थं वाद्विप्रलम्भकवाक्यवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह—
यथाकाम्येष्विति । अग्निहोत्रादिविषु काम्येषु कर्मसु मिथ्याज्ञानजनित मिथ्याभूतं काममुपादाय शास्त्रप्रवृत्तिवशिन्येष्वपि
३० तेषु साधनमसदेवाऽऽदयः शास्त्रं प्रवर्तना तथापि वृद्धिमन्तो न प्रवर्तिष्यन्ते वेदान्तेभ्यस्तन्मिथ्यात्वावगमादित्या-
शङ्क्याऽऽह—न चेति ।

१. अन्यार्थत्वात् मोक्षसाधनोपदेशपरा वेदान्ताः ब्रह्मणः अद्वितीयत्व प्रबोध्य मोक्षं प्रापयन्ति न कर्मकाण्डप्राप्त्याप्यं वारयन्ति । कर्मणा तत्तत्फलकामिन प्रति विधानात् यथा देहात्मवादिनं प्रति आयुर्वेदे चिकित्साविधानम् ।
२. यथाप्राप्तस्य अविद्वद्दृष्ट्या प्राप्तस्य । यथेति—तदुक्तं भामत्यामपि—‘न च परस्परपरार्हतिः, विद्याजिघ्र्याव-
३५ त्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेरिति यथा ‘न हि स्यात्सर्वा भूतानी’ति निषेधे सत्यपि ‘त्येनेनाभिवर्त्तयजेत’ति वाक्यं प्रवर्त-
मानं न हि स्यादित्यनेन न विरुध्यते । तत्कस्य हेतोः ? पुरुषभेदात् अवजितक्रोधात्ततय निषेधेऽपि क्रियन्ते क्रोधा-
रातिवशीकृतास्तु स्येनादिविषु इति ।
३. मिथ्यार्थत्वादिति—तथा च व्यवहारकालाव्याप्यान्धितगतप्रयोजनवदर्थविषयकबोधजनकत्वरूपं प्रामाण्यं सिद्ध-
मित्यर्थः ।
४० ४. व्यभिचारमिति—काम्यकर्मवाक्यानां प्राप्त्याप्यतेषां कर्मणां मिथ्याज्ञानप्रभवकामहेतुवृत्तत्वात् मिथ्यार्थत्वं चेति भावः ।

विद्यावतामेव कर्माधिकार इति चेन्न, ब्रह्मेकत्वविद्यायां कर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात् । एतेन ब्रह्मेकत्वे निविषयत्वाद्युपदेशेन तद्व्यग्रहणफलाभावबोधपरिहार उक्तो वेदितव्यः ।

पुरुषेच्छारागादिवैचित्र्याच्च । अनेका हि पुरुषाणामिच्छा रागादयश्च दोषा विचित्रास्ततश्च बाह्यविषय-
रागाद्यपहतचेतसो न शास्त्रं निवर्तयितुं शक्नुम् । नापि स्वभावतो बाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्तयितुं
शक्नुम् । किन्तु शास्त्रादेतावदेव भवतीदमिष्टसाधनमिदमनिष्टसाधनमिति साध्यसाधनसम्बन्धविशेषाभिप्रेक्तिः । ५
प्रदीपादिवत्तमसि ह्याविज्ञानम् । न तु शास्त्रं भृत्यानिव दलासिद्वर्तयति नियोजयति वा । दृश्यन्ते हि पुरुषा
रागादिगौरवाच्छास्त्रस्यतिक्रामन्तः ।

तस्मात्पुरुषमतिवैचित्र्यमपेक्ष्य साध्यसाधनसम्बन्धविशेषाननेकधोपदिशति । तत्र पुरुषाः स्वयमेव यथा-
रवि साधनविशेषेषु प्रवर्तन्ते, शास्त्रं तु सवितृप्रदीपादिवदुदास्त एव । तथा कस्यचित्परोऽपि पुरुषार्थोऽपुरुषा-
र्थवदवभासते । यस्य यथाऽवभासः स तथाह्यं पुरुषार्थं पश्यति तदनुकूप्याणि साधनान्युपादितस्ते । तथा चार्थवा- १०
चोऽपि—“अयः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुरि”त्यादिः । तस्मात्त ब्रह्मेकत्वं ज्ञापयिष्यन्तो वेदान्ता
विधिशास्त्रस्य बाधकाः ।

अविद्यावता कर्मसु प्रवृत्तिमाक्षिपति—विद्यावतामेवेति । द्रव्यदेवतादिज्ञानं वा ब्रह्मेकत्वज्ञानं वा कर्मसु
प्रवर्तकमिति विकल्पाऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—नेत्यादिना । कर्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिरित्याद्यामर्थपत्तिं
निराकृत्य द्वितीयावस्थापितमतिदेशेन निराकरोति—एतेनेति । कर्मकाण्डस्याङ्गं प्रति सार्थकत्वेऽपवादनेनेति यावत् । १५

ननु कर्मकाण्डं साध्यसाधनसम्बन्धं बोधयत्यनुकूप्यादिपरमतो रागादिवर्गात्तदयोगाच्छास्त्रीयप्रवृत्त्यादिविषयस्य
द्वैतस्य सत्यत्वमन्यथा तद्विषयत्वानुपपत्तिरित्यर्थपित्यन्तरमायातमिति तत्राऽह—पुरुषेच्छेति । न प्रवृत्तिनिवृत्ती
शास्त्रवशादिति शेषः । तदेव स्फुटयति—अनेका हीति । शास्त्रस्याकारकत्वात्प्रवर्तकत्वाच्चभावमुक्त्वा तत्रैव
युक्त्यन्तरस्माह—दृश्यन्ते हीति ।

तर्हि शास्त्रस्य किं कृत्यमित्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । तत्र सम्बन्धविशेषोपदेशे सतीति यावत् । यथारवि २०
पुरुषाणामप्रवृत्तिश्चेत्परमपुरुषार्थं कैवल्यमुद्दिश्य सम्यग्ज्ञानसिद्धये तदुपायश्रवणादिषु संन्यासपूर्विका प्रवृत्तिर्वृद्धिपूर्व-
कारिणामुचितेत्याशङ्क्याऽह—तथेति । रागादिवैचित्र्यानुसारेणेति यावत् । उक्तं हि—

“अपि वृन्दावने शून्ये शृगालत्व स इच्छति । नतु निर्विषयं मोक्षं गन्तुमर्हति गौतम” ॥ इत्यादि ।

तर्हि कथं पुरुषार्थविवेकसिद्धिस्तत्राऽह—यस्येति । पुरुषार्थदर्शनकार्यमाह—तदनुकूप्याणीति । स्वाभिप्राया-
नुसारेण पुरुषाणाम्पुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यत्र गमकमाह—तथाचेति । यथा दकारत्रये प्रजापतिनोऽपदेवादयः स्वाभिप्रायेण २५
दमाद्यर्थत्रयं जगृहस्तथा स्वाभिप्रायवशादेव पुरुषाणां पुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यर्थवादतोऽजगतमित्यर्थः । पूर्वोत्तरकाण्डयो-
र्विरोधमुपसंहरति—तस्मादिति । एकस्य वाक्यस्य द्वयर्थत्वायोगादिति यावत् ।

१. अनेन कर्माधिकारे कर्मविद्या धारीत्यतिरिक्तात्मविषयं परोक्षज्ञानं चापेक्षितं न वेदान्तजन्यं निर्विशेषब्रह्मज्ञान-
मिति सूच्यते । निर्विषयत्वात् निरविकारिकत्वात् । तद्व्यग्रहणं कर्मस्वरूपज्ञानं फलं स्वर्गादि ।

२. दृश्यन्ते हीति—शास्त्रं महत्प्रवाहवत् कलाकारेण न कश्चित् प्रवर्तयति निवर्तयति वा अपि तु प्रदीपवत् शास्त्रं ३०
स्वसत्तामात्रेण रागादिमन्तं प्रवर्तयति निवर्तयति वेत्युक्तम् । यदि कश्चित् शास्त्रमुल्लङ्घ्य प्रवर्तते नायं
शास्त्रस्य दोषः । तदुक्तं न ह्येव स्याणोरपराधः यदेनमन्वो न पश्यति इति ।

३. रागादिवशात् तदयोगात् प्रवृत्त्ययोगात् । उदास्त इति—एतेन अभिचारविधिवायकशास्त्रस्य प्रवृत्तिः सूचिता,
अभिचारकर्तारं शास्त्रं न प्रेरयति इदं त्वयाजुष्टेयं तेन शत्रुः मरिष्यति इति । अपि तु अभिचारस्य शत्रुनिवर्त-
कत्व बोधयति स तु रागवशात् द्वेषवशाद्वा प्रवर्तते अता न दोषः ।

४. यथा दकारत्रयेति—अत्रैवोपनिषदि देवा मनुष्याः अमुराश्च पितरि प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुपित्वा उपदेगं प्रार्थयामासुः ।
स च प्रत्येकमाहूय “द” इत्युपदिश्य व्यजासिष्टा इति पप्रच्छ, देवाः “दाम्यत” इति मनुष्याः “दत्त” इति अमुराः
“दयध्वम्” इति भवता उपदिश्यत इत्युक्तम् । प्रजापतिरित्यङ्गीकार—तैन स्वाभिप्राय एव पुरुषार्थप्रतिपत्तौ हेतुः
स्वाभिप्रायश्च स्वपूर्ववासनाधीनः । ३५

न च विधिशास्त्रमेतावता निविषयं स्यात् । नाप्युक्तकारकादिभेदं विधिशास्त्रमुपनिषदां ब्रह्मैकत्वं प्रति प्रामाण्यं निवर्तयति । स्वविषयशूराणि हि प्रमाणानि श्रोत्रादिवत् । तत्र पण्डितं मन्याः केचित्स्वचित्तवशात्सर्वं प्रमाणमिहैतरेतरविरुद्धं मन्यन्ते तथा प्रत्यक्षादिविरोधमपि चोदयन्ति ब्रह्मैकत्वे । शब्दादयः किल श्रोत्रादिविषया भिन्नाः प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते ब्रह्मैकत्वं बुवतांप्रत्यक्षविरोधः स्यात् । तथा श्रोत्रादिभिः शब्दाद्युपलब्धकारः कर्तारश्च ५ धर्माधर्मयोः प्रतिशरीरं भिन्ना अनुमीयन्ते संसारिणः । तत्र ब्रह्मैकत्वं बुवतामनुमानविरोधश्च । तथा चाऽऽगम-विरोधं वदन्ति । ग्रामकामो यजेत । पशुकामो यजेत । स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिवाक्येभ्यो ग्रामपशुस्वर्गादिकामा-स्तत्साधनाद्यनुष्ठानादश्च भिन्ना अवगम्यन्ते ।

अत्रोच्यते, ते तु कुतकं हविष्यान्तःकरणा ब्राह्मणादिवर्णपसदा अनुकम्पनीया अर्गं सार्यं विच्छिन्नसम्प्रदाय-बुद्धय इति । कथम् ? श्रोत्रादिद्वारैः शब्दादिभिः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानैर्ब्रह्मण एकत्वं विरुध्यत इति वदन्तो वक्तव्याः १० किं शब्दादीनां भेदेनाऽऽकाशैकत्वं विरुध्यत इत्यथ न विरुध्यते न तर्हि प्रत्यक्षविरोधः । यच्चोक्तं प्रतिशरीरं शब्दाद्युपलब्धकारो धर्माधर्मयोश्च कर्तारो भिन्ना अनुमीयन्ते तथा च ब्रह्मैकत्वेऽनुमानविरोध इति । भिन्नाः कैरनु-मीयन्त इति प्रष्टव्याः ।

अर्थाद्वाधकत्वमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । एतावता वेदान्तानां ब्रह्मैकत्वज्ञापकत्वमात्रेणेत्यर्थः । वेदान्तानाम-वाधकत्वेऽपि कर्मकाण्डस्य तत्प्रामाण्यनिवर्तकत्वमस्तीत्याशङ्क्याऽह—नापीति । स्वपक्षे सर्वविरोधनिरासद्वारा स्वार्थे १५ वेदान्तानां प्रामाण्यमुक्तं सम्प्रति तात्त्विकपक्षमुत्थापयति—तत्रेति । ऐक्ये शास्त्रगम्ये स्वीकृते सतीति यावत् । सर्वं प्रमाणमित्यागमवाक्य प्रत्यक्षादि चेत्यर्थः । कथमेक्यावेदकमागमवाक्यं प्रत्यक्षादिना विरुध्यते तत्राऽह—तथेति । यथा ब्रह्मैकत्वे प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षादिविरोध मय्यन्ते तथा तमस्मान्प्रति चोदयन्त्यपीति योजना । तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति—शब्दादय इति । सम्प्रत्यनुमानविरोधमाह—तथेति । स्वदेहममेतच्चेष्टातुल्यचेष्टा देहान्तरे दृष्टा सा च प्रयत्नवत्पूर्विका विशिष्टचेष्टात्वात्सम्मतवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतशास्त्रमित्यर्थः । तत्रैव प्रमाणान्तरविरोधमाह— २० तथा चेति ।

मानत्रयविरोधाच्च ब्रह्मैक्यमिति प्राप्ते प्रत्याह—ते तु कुतर्कंति । इति दृष्ट्या तेषामिति शेषः । द्वैतग्राहिप्रमाण-विरुद्धमद्वैतमिति वदता कथं शोच्यतेति पृच्छति—कथमिति । तत्र ब्रह्मैकत्वे प्रत्यक्षविरोधं परिहरति—श्रोत्रादौति । तथात्वे तदेकत्वाभ्युपगमविरोधः स्यादिति शेषः । यथा सर्वभूतस्यैकमाकाशमित्यत्र न शब्दादिभेदग्राहिप्रत्यक्ष-विरोधस्तथैक ब्रह्मैक्यत्रापि न तद्विरोधोऽस्तीत्याह—अथेति । तस्य कश्चित्तमेदविषयत्वादिति भावः । अनुमानविरोधं २५ परोक्षमनुवदति—यच्चेति । या चेष्टा सा प्रयत्नवत्पूर्विकेत्येतावता नाऽऽत्ममेव स्वयत्नपूर्वकत्वस्यापि सम्भवादनुप-लब्धिविरोधे त्वनुमानस्येवानुत्थानात्स्वदेहचेष्टायां स्वप्रयत्नपूर्वकत्ववत्परदेहचेष्टायास्तत्तल्लपूर्वकत्वे चाऽऽदावेव स्वपरमेदः सिध्येत्स च नाध्यक्षात्परस्यानध्यक्षत्वाच्चानुमानादन्यान्याश्रयादित्यागमवानाह—भिन्ना इति ।

१. इतरेतरविरुद्धमिति—तत्समाधानं पूर्वोदाहृतमामतीवाक्यमेव ।
२. प्रत्यक्षविरोध इति—तत्परिहारप्रमेदाः सिद्धान्तलेखे अनुकान्ताः प्रत्यक्षस्य वर्णादिरूपमात्रमुपजीव्यं न तु ३० तत्सत्यत्वमिति भासती, प्रत्यक्ष अधिष्ठानसत्त्व गृह्णाति न तु घटादिर्कमिति तत्त्वच्छिदः इत्यादयः ।
३. जीवानां भेदोपलभ्यस्तु अनुमानात् विरुद्धवर्मवत्स्वरिज्ज्ञेय । आगमविरोध इति । यद्यपि एकस्यैव पशुकामत्वं ग्रामकामत्वं च संभवेत् तथापि भिन्नेष्वपि संभवादुक्तम् । आयुष्कामत्वं मरणकामत्वं च विरुद्धवते प्राजातस्य वृते चर्चं निर्वपेत् आयुष्कामः' इति 'मरणकामः सर्वस्वारेण यजेत' इत्युक्तत्वात् ।
४. आगमार्थं विच्छिन्नतत्प्रदाया इत्यर्थः । कापयाम्बरवहुकृतवेग इतिवत् कृतकापयाम्बरवहुवेष इत्यर्थः ।
५. स्वदेहेति—परशरीरचेष्टा मुख्यप्रयत्नपूर्विका चेष्टात्वात् इति प्रयोगः स्वयत्नवत्वात् प्रयत्नवदान्तरान्तरनिष्ठः । ३५ अनुपलब्धविरोधात् उक्तानुमानं वाधित इत्युक्तौ अनुमानमेव न प्रवर्तते प्रत्यक्षानुपलब्धविषयस्येवानुमानात् । परचेष्टापि स्वप्रयत्नपूर्विकेति वदाम अनुपलब्धस्तु उपाधिभेदात् संगच्छते । स्वभिन्नममेवतत्त्वपूर्वकत्व-आधने अन्योन्याश्रयः इत्यर्थः ।

अथ यदि ब्रूयुः सर्वैरस्माभिरनुमानकुशलैरिति । के यूयमनुमानकुशला इत्येवं पृथानां किमुत्तरम् ? शरीरेन्द्रियमनआत्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्याने शरीरेन्द्रियमनसाधना आत्मानो व्यमनुमानकुशला अनेकारकसाध्यत्वात्क्रियाणामिति चेत् । एवं तद्वर्तमानकौशले भवतानेकत्वप्रसङ्गः ।

अनेकारकसाध्या हि क्रियेति भवद्विरेवाभ्युपगतम् । तत्रानुमानं च क्रिया । सा शरीरेन्द्रियमनआत्मसाधने कारकैरात्मकर्तृका निर्वर्त्यते इत्येतत्प्रतिज्ञातम् । तत्र व्यमनुमानकुशला इत्येवं बर्तुः शरीरेन्द्रियमनसाधना आत्मानः प्रत्येकं व्यमनेक इत्यभ्युपगतं स्यात् । अहो अनुमानकौशलं दर्शितमपुच्छशृङ्गैस्तात्त्विकबलौघैः । यो ह्यात्मानमेव न जानाति स कथं सूक्ष्मत्वगतं भेदमभेदं वा जानीयात् ।

तत्र किमनुमिनोति केन वा लिङ्गेन । न ह्यात्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं किञ्चित्लिङ्गमस्ति येन लिङ्गेनाऽऽत्मभेदं साधयेत् । यानि लिङ्गान्यात्मभेदसाधनाय नामरूपवन्त्युपपत्त्यस्ति तानि नामरूपगतान्युपाधय एवाऽऽत्मनो घटकरकापवरकभूच्छिद्राणीवाऽऽज्जोषास्य यदाऽऽक्राशस्य भेदलिङ्गं पश्यति तदाऽऽत्मनोऽपि भेदलिङ्गं लभेत १० सः । न ह्यात्मनः परतो विशेषमभ्युपगच्छद्भिस्तात्त्विकशतैरपि भेदलिङ्गमात्मनो दर्शयितुं शक्यते । स्वतस्तु दूराधपनीतमेवाविषयत्वावात्मनः ।

दोषान्तराभिपत्तया शङ्कयति—अथेति । अस्मदर्थं पृच्छति—के यूयमिति । स हि स्थूलदेहो वा करणजातं देहद्वयादभ्यो वा । नाऽऽह । तथोरवेतनत्वादनुमातृत्वायोगात् । न तृतीयस्तस्याविकारित्वादिति भावः । किञ्चब्दस्य प्रसार्थता मत्वा पूर्ववाद्याह—शरीरेति । आत्मा देहादिवहुसाधनविशिष्टोऽनुमाता क्रियाणामनेकारकसाध्यत्वादेवं १५ विगिष्ठात्मकर्तृकानुमानात्प्रतिदेहमात्मवेदधीरित्यर्थः । विगिष्टस्याऽऽत्मनोऽनुमानकर्तृत्वे क्रियाणामनेकारकसाध्यत्वादिति हेतुश्चेत्तदा तव देहादेर्येकैकस्याप्यनेकत्वं स्यादित्युत्तरमाह—एवं तर्हीति ।

तदेव विवृणोति—अनेकैति । आत्मनो देहादीनां चानुमानकारकाणां प्रत्येकमवान्तरक्रियाऽस्ति वस्तुयादिषु तथा दर्शनात्तथा चाऽऽत्मनोऽवान्तरक्रिया किमनेकारकसाध्या किंवा न ? आद्यैर्योऽस्मातिरिक्तानेकारकक्रमाध्या किंवा तदनतिरिक्तत्वाध्या वा ? नाऽऽहोऽनैवस्थानात् । द्वितीये त्वात्मनोऽनेकत्वापत्तेरैरात्म्यं स्यात्त चावान्तरक्रिया २० नानेकारकसाध्या प्रधानक्रियायामपि तथात्वप्रसङ्गात् । एतेन देहादिष्वपि कारकत्वं प्रत्युत्कमिति भावः । यत्वात्माऽऽत्मप्रतिभोगिकभेदवान्वस्तु बाह्यत्ववर्ति, तत्राऽऽत्मा प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नो वेति विकल्प द्वितीयं प्रत्याह—यो हीति । प्रतिपन्नत्वक्षेपि भेदेनाभेदेन वा तत्प्रतिपत्तिरुभयथाऽपि नानुमानप्रवृत्तिरित्याह—तत्रेति । इतश्चाऽऽत्मभेदानुमानानुत्थानमित्याह—केनेति । किञ्चब्दस्याऽऽक्षेपार्थत्वं स्फुटयति—न हीति । जन्मादीनामप्रतियोग्यादिलिङ्गवशात्मात्मभेदं सेत्स्यति चेन्नेत्याह—यानोति । आत्मनः सजातीयभेदे लिङ्गाभावं दृष्टान्तेन साधयति—यथेति । किञ्चापि अधिको २५ वा स्वाभाविको वाऽऽत्मभेदः साध्यते ? नाऽऽहः सिद्धाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—नहीति । न द्वितीय इत्याह—स्वतस्त्विति ।

१. आकाशस्य कर्णशृङ्खल्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः तत्र भेदासत्वेऽपि उपाधिभेदादेव धर्मव्यवस्थानिष्ठो आत्मनोऽपि तथैव भेदोऽस्तु । अविषयत्वात् परामर्शस्य अनुमितेर्वाविषयत्वात् । जन्मादीनामिति । जन्म उत्पत्तिः तच्च शरीरे स्यात् तदुपहिते आत्मनि उपचारात् स्यात् । आदिपदेन सुखादयः आत्मभेदे मानं तात्त्विका वदन्ति—चैत्रशरीरावच्छिन्नभावावात्मा मैत्रशरीरावच्छिन्नभांगवद्भिन्न. तद्गतभोगानधिकरणत्वात् इत्यनुमानं वाच्यम् । ३० तच्चात्मभेदेऽङ्गीकृत एव भवति तद्भोगानधिकरणत्वस्य तद्भेदं विनाऽसिद्धेः इत्यन्योन्याश्रयः ।

२. आत्मातिरिक्तेन—आत्मा मनः इन्द्रियाणि च ज्ञानहेतूनि तत्रात्मा मुख्यकारणं शरीरादिकं तु सहकारि, सहकारि च स्वजन्यक्रियाद्वारा आत्मन उपकरोति । तत्र च आत्मक्रियायां सहकार्यपेक्षावत् शरीरात्मक कारकक्रियायामपि शरीरस्य सहकार्यपेक्षिनः तत्सहकारी च स्वजन्यक्रियायाम् सहकार्यन्तरमपेक्षते । एवं तत्सहकारिजन्यक्रियाया आत्मातिरिक्तसहकार्यपेक्षायामनवस्थाप्रसक्तिः । आत्मानतिरिक्तानेकारकसाध्या ३५ इत्युक्तौ शरीरस्य एकः सहकार्यार्था इन्द्रियस्य एकः सहकार्यार्था एवं कालदेहादीनां कारणानां पृथक् पृथक् आत्मपेक्षाया आत्मनः ज्ञानोत्पत्तौ अनेकात्मकल्पनाश्रयः । प्रथमकल्पकदोषोऽप्यत्र प्रसज्यते ।

३. अनवस्थानादिति—आत्मातिरिक्तस्य चेतनातिरिक्तानेकारकसाध्येत्यर्थः । तत्तच्च एकैवस्य कारकस्यावान्तरव्यापारे आत्मातिरिक्तानेकारकसाध्यत्वोक्तौ तस्य तस्य कारकस्य शरीरेन्द्रियविषयादेः आत्मातिरिक्तानेकारकसाध्यत्वे तस्य तस्य च व्यापारे अनेकारकपेक्षा एवं तस्य तस्यैवत्ववस्था ।

यद्यत्तर आत्मवर्त्तनेनाभ्युपगच्छति तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमाज्ञानमरूपाभ्याम्नाऽऽत्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमात् । “आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इति श्रुतेः । “नामरूपे व्याकरवाणो”ति च । उत्पत्तिप्रलयात्मके हि नामरूपे तद्विलक्षणञ्च ब्रह्म । अतो अनुमानस्यैवाविषयत्वात्कुतोऽनुमानविरोधः । एतेनाऽऽगमविरोधः प्रत्युक्तः ।

- ५ यदुक्तं ब्रह्मैकत्वे यस्मा उपदेशो यस्य चोपदेशग्रहणफलं तदभावादेकत्वोपदेशानर्थक्यमिति; तदपि न । अनेकैकारकसाध्यत्वात्क्रियाणां कश्चोद्यो भवति । एकस्मिन्ब्रह्माणि निष्पादिके नोपदेशो नोपदेशा न चोपदेशग्रहणफलम् । तस्मादुपनिषदां चाऽऽनर्थक्यमित्येतदभ्युपगतमेव । अथानेककारकविषयानर्थक्यं चोद्यते । न, स्वतोऽभ्युपगमविरोधादात्मवादिनाम् ।

तस्मात्तार्किकचाटभटाराजप्रवेश्यमभयं कुर्यामिदमल्पबुद्धचगम्भं शास्त्रगुरुप्रसादरहितैश्च । “कस्तं यदामदं १० केवं भवत्यो ज्ञातुमर्हति” “देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा” “नैषा तर्केण मतिरापनेया” वरप्रसादकम्यत्वव्युत्ति-
स्मृतिवादेभ्यश्च । “तदेजति तन्नैजति तद्वद्वे तद्वन्तिके” इत्यादिविचिद्वधर्मसमवायिस्वप्रकाशकमन्त्रवर्णभ्यश्च । गीतासु च “मत्स्थानि सर्वभूतानि” इत्यादि । तस्मात्परब्रह्मव्यतिरेकेण संसारी नाम नाम्यद्वस्त्रन्तरमस्ति । तस्मात्सुषूयते “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति” “नाम्यदतोऽस्ति ब्रह्म नाम्यदतोऽस्ति ओतु” इत्यादि-

आत्मा ब्रह्मव्यतिरिक्तापरजातीयोऽर्थाविषयविशेषगुणवत्त्वाद्ब्रह्मविलिख्यमानान्तरमात्राङ्कान्यतरासिद्धिः ।
१५ दर्शयति—यद्यविति । ताभ्यामात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमे मानमुपन्यस्यति—आकाश इति । तत्रैवोपपत्तिमाह—
उत्पत्तिरिति । अनुमानाविरोधमुपसंहरति—अत इति । आगमविरोधमुक्त्यायातिदेशेन निराकरोति—एतेनेति ।
आपाधिकमेदाश्रयत्वेन व्यवहारस्योपपन्नत्वोपदर्शनेनेति यावत् ।

प्रत्यक्षानुमानानामैरुद्वैतस्याविरोधेऽपि स्याद्विरोधोऽर्थपर्येति चेदत आह—यदुक्तमिति । उपदेशो यस्मै क्रियते यस्य चोपदेशग्रहणप्रयुक्तं फलं तयोर्ब्रह्मैकत्वे सत्युपदेशानर्थक्यमित्यनुवादार्थः । किं क्रियायामनेककारकसाध्यत्वादेवं
२० चोद्यते किंवा ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वादिति विकल्पाऽऽद्यं वृषयति—तदपीति । तासामनेककारकसाध्यत्वस्य प्रत्यु (पुर्व)-
दस्तत्त्वादिति भावः । यदि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वाभिप्रायेणोपदेशानर्थक्यं चोद्यते तत्र नित्यमुक्ते ब्रह्माणि ज्ञातेऽज्ञाते वा तदानर्थक्यं चोद्यत इति विकल्पाऽऽद्यमङ्गीकरोति—एकस्मिन्निति । द्वितीयमुत्पापयति—अथेति । उपदेशस्तावदेवकेषां
कारकाणां साध्यतया विषयस्तदानर्थक्यमज्ञाते नित्यमुक्ते ब्रह्माणि चोद्यते चेदित्यर्थः । सर्वैरात्मवादिभिस्त्वपदेशस्य
ज्ञानार्थमिष्टत्वात्तद्विरोधादज्ञाते ब्रह्माणि तदानर्थक्यचोद्यमनुपपन्नमित्याह—न स्वत इति ।

२५ अद्वैते विरोधान्तराभावेऽपि तार्किकसमयविरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । प्रमाणविरोधाभावास्त-
च्छब्दार्थः । आर्यमर्मादि भिन्दानाश्चादा विवक्ष्यन्ते । भटास्तु सेवका मिथ्याभाषिणस्तेषां सर्वेषां राजानस्तार्किका-
स्तेरप्रवेश्यमनाक्रमणीयमिदं ब्रह्मात्मेकत्वमिति यावत् । शास्त्रादिप्रसादबन्धनैरगम्यत्वे प्रमाणमाह—कस्तमिति ।
देवतादेवंप्रसादेन लभ्यमित्यत्र श्रुतिस्मृतिवादाः सन्ति तेभ्यश्च शास्त्रादिप्रसादबन्धनैरलभ्यं तत्त्वमिति निश्चित-
मित्यर्थः । शास्त्रादिप्रसादवतामेव तत्त्वं सुगममित्यत्र श्रुतिं स्मार्तञ्च लिङ्गान्तरं दर्शयति—तदेजतीति । ब्रह्मणोऽ-
३० द्वितीयत्वे सर्वप्रकारविरोधाभावे फलितमाह—तस्मादिति । संसारिणो ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वाभावे श्रुतीनामागुक्त्यर्थः

१. अनेककारकसाध्यत्वस्यानवस्थापयत्या आत्मनानात्वप्रसंगेन च प्रत्युक्तत्वात् इत्यर्थः ।

२. वरप्रसादकम्यत्वं—तथा च दैवोदासिः इन्द्राय युद्धं कृत्वा इन्द्रेण वरं वृणीष्वेत्युक्तः मनुष्याय हिततमं आलम्बनं
इन्द्रात् वृत्तवान् । नविकेताः यमेन दत्तवः ज्ञानमेव वरं लेभे । जनकः यज्ञवल्क्यात् कामप्रदानवरं लेभे ।

३. आत्येति ब्रह्मव्यतिरिक्तब्रह्मत्वमन्युनवृत्तिजातिमान् तादृशजातिः आत्मत्वं तस्य जातित्वादनैकवृत्तित्वनिग-
मादात्मनानात्वसिद्धिः ।

३५

४. अश्रावणेति । आकाशे विशेषगुणः शब्दः तत्र आकाशत्वजातिर्नास्ति इति व्यभिचारः अतः अश्रावणेति ।
तादृशसामान्यगुणः संयोगादिः कालादौ विद्यते कालत्वादिजातिर्नास्ति इत्यतो व्यभिचारवारणाय विरोधमुपेति ।
अत्रानुमाने स्वरूपासिद्धिर्दोषः आत्मनि विषेगुणाभावात् वेदान्तिनाम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

यो ह वै शिष्यं, साधानं, सप्रत्याधानं, सस्थूणं, सदामं वेद सप्त
ह द्विषतो भ्रातृव्यान्ववर्णद्वि । अयं वाव शिष्युर्योज्यं मध्यमः
प्राणस्तस्येवमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणात्रं वाम ॥१॥

श्रुतिशतेभ्यः । तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यं नामोपनिषत्पर ॥२०॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

ब्रह्म जपयिष्यामीति प्रस्तुतम् । तत्र यतो जगज्जातं यन्मयं यस्मिन् लीयते तदेकं ब्रह्मेति ज्ञापितम् ।
किमात्मकं पुनस्तज्जगज्जायते लीयते च । पञ्चभूतात्मकम् । भूतानि च नामरूपात्मकानि । नामरूपे सत्यमिति
दृष्टुक्तम् । तस्य सत्यस्य पञ्चभूतात्मकस्य सत्यं ब्रह्म । कथं पुनर्भूतानि सत्यमिति भूतानि भूतानि ब्रह्मणम् । भूतानि भूत-
भूतात्मकनात्कार्यकरणात्मकानि भूतानि प्राणा अपि सत्यम् । तेषां कार्यकरणात्मकानां भूतानां सतत्त्वनिर्दिष्टार- १०
यिषया ब्राह्मणद्वयभारमभ्यते तैवोपनिषद्वाक्या । कार्यकरणसत्यत्वावधारणद्वारेण हि सत्यस्य सत्यं ब्रह्मावधार्यते ।
अत्रोक्तम्—‘प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्’ इति । तत्र के प्राणाः कियत्यो वा प्राणविषया उपनिषदः का इति
च ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन करणानां प्राणानां स्वरूपसवधारयति, पथिगतकूपारामाद्यवधारणवत् ।

यो ह वै शिष्यं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद तस्येदं फलम् । किं तत् । सप्त सप्तज्ञानाकाहं
द्विषतो द्वेषकृतं भ्रातृव्यान्भ्रातृव्या हि द्विविधा भवन्ति द्विषन्तोऽद्विषन्तश्च । तत्र द्विषन्तो ये भ्रातृव्यास्ताद्विषतो १५
भ्रातृव्यान्ववर्णद्वि । सप्त ये शीर्षण्याः प्राणा विषयोऽपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवविषयरगाः सहजत्वाद्भ्रातृव्याः ।
ते ह्यस्य स्वात्मस्यां दृष्टि विषयविषयां कुर्वन्ति तेन ते द्वेष्टारो भ्रातृव्याः प्रत्यगात्मैक्षणप्रतिषेधकरत्वात् । काठके
दर्शयति—तस्मादिति । अद्वैते श्रुतिसिद्धे विचारनिष्पन्नमर्थमुपसहरति—तस्मात्परस्येति ॥२०॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

वृत्तवर्तिष्यमाणोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—ब्रह्मेति । ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रक्रम्य व्येव त्वा जपयिष्या- २०
मीति प्रतिज्ञाय जगतो जन्मादयो यतस्तद्वितीयं ब्रह्मेति व्याख्यातमित्यर्थः । जन्मादिविषयस्य जगतः स्वरूपं
पृच्छति—किमात्मकमिति । विप्रतिपत्तिनिरासार्थं तत्स्वरूपमाह—पञ्चेति । कथं तर्हि नामरूपकामत्मिकं जगदित्युक्तं
तत्राऽहं—भूतानीति । तत्र गमकमाह—नामरूपे इति । भूतानां सत्यत्वे कथं ब्रह्मणः सत्यत्वाच्चोयुक्तिरित्या-
शङ्क्याऽहं—तस्येति । तत्सत्यमित्यवधारणाद्व्याप्येण भूतेषु सत्यत्वासिद्धिरिति शङ्कयित्वा समावर्त्ते—कथमित्यादिना ।
सच्च त्यच्च सत्यमिति व्युत्पत्त्या भूतानि सत्यशब्दवाच्यानि विवक्ष्यन्ते चेत्कथं तर्हि कार्यकरणसङ्घातस्य प्राणानां २५
च सत्यत्वमुक्तं तत्राऽहं—भूतैति । यथोक्तभूतरूपत्वात्कार्यकरणानां तदात्मकानि भूतानि सत्यानीत्यङ्गीकारात्कार्य-
करणानां सत्यत्वं प्राणा अपि तदात्मकाः सत्यशब्दवाच्या भवन्तीति प्राणा वै सत्यमित्यविरुद्धमित्यर्थः । एव पातनिकां
कुलोत्तराह्मणद्वयस्य विषयमाह—तैषामिति । उपनिषद्वाक्यानाय ब्राह्मणद्वयमित्युक्तिर्विरुद्धमेतदित्याशङ्क्याऽहं—
सैवेति । कार्यकरणात्मकानां भूतानां स्वरूपनिर्धारणैवोपनिषद्वाक्येत्वेन हेतुमाह—कार्येति । ब्राह्मणद्वयमेवमवतार्यं
शिष्याब्राह्मणस्यावान्तराङ्गीतिमाह—अत्रेत्यादिना । उपनिषदः काः, कियत्यो वेत्युपसङ्घातव्यमित्याह्मणायामिति ३०
शेषः । ब्रह्म चेदवधारयितुमिदं तर्हि तदेवावधारयता किमिति मध्ये करणस्वरूपमवधारयते तत्राऽहं—पथीति ।

ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वा तदक्षराणि योजयति—प्रो हेत्यादिना । विशेषणस्यार्थवत्त्वार्थं भ्रातृव्यान्मनन्ति—
भ्रातृव्या इति । के पुनरत्र भ्रातृव्या विवक्ष्यन्ते तत्राऽहं—पथेति । कथं श्रोत्रादीनां सप्तत्वं द्वारमेवादित्याह—
विषयेति । कथं तेषां भ्रातृव्यत्वमित्याशङ्क्य विषयाभिलाषद्वारेणेत्याह—तत्र मवा इति । तयाऽपि कथं तेषां द्वेष्टत्वम-
वाह—ते हीति । अयेन्द्रियाणि विषयविषया दृष्टि कुर्वन्त्येवऽग्रमविश्रामपि ता करिष्यन्ति तत्र यथोक्तभ्रातृव्यत्वं ३५

१. द्वारमेवात्—अत्र चक्षुर्द्वयं श्रोत्रद्वयं नासिकाद्वयं वाक् इति सप्त गणन्ते वस्तुतस्तु गोलकभेदेऽपि एकैकान्येव
चक्षुःश्रोत्रघ्राणानि इति परमार्थः । अतः द्वारमेवादित्युक्तम् ।

बोक्तम्—“पराञ्चि क्षानि व्यत्युत्सवयम्भूस्तस्मात्पराह् पश्यति नात्तरात्मन्” इत्यादि । तत्र यः शिवादीन्वेद
तेषां याथास्थ्यमवधारयति स एतान्प्रातृव्यानवर्णद्वयपावृणोति विनाशयति ।

तस्मै फलश्रवणेनाभिमुखीभूतायाऽऽहु—अयं बाव शिशुः । कोऽसौ योऽयं मय्यमः प्राणः शरीरमध्ये यः
प्राणो लिङ्गात्मा यः पञ्चधा शरीरमाविष्टो बृहन्पाण्डरवातः सोम राजसित्युक्तः । यस्मिन्वाइमन-भूतोनि
५ करणानि विषक्तानि पद्मीशशङ्कुनिर्देशनात् । स एव शिशुरिव विषयेष्वितरकरणवदपुद्गत्वात् । शिङ्गं साधान-
मित्युक्तम् । किं पुनस्तस्य शिशोर्बलस्थानीयस्य करणात्मन आधानम् । तस्येदमेव शरीरमाधानं कार्यात्मकमाधोयते-
ऽस्मिन्नित्याधानम् । तस्य हि शिवोः प्राणस्येदं शरीरमविष्टानम् । अस्मिन् हि करणात्यविष्टानि लिङ्गैस्त्वकाद्युप-
लब्धिवद्वाराणि भवन्ति न तु प्राणमात्रे विषक्तानि । तथा हि दर्शितमजातशत्रुणा । उपसंहृतेषु करणेषु गिनानयो
नोपलभ्यते । शरीरवैशेष्येऽप्युक्तु करणेषु विज्ञानमय उपलभमान उपलभ्यते । तच्च दर्शितं पाणिपेयप्रतिबोधनेन ।

१० इदं प्रत्याधानं शिरःप्रदेशविशेषेषु प्रति प्रत्याधोयत इति प्रत्याधानम् । प्राणः स्थूणाऽऽप्तपानवनिता इति
प्राणो बलमिति पर्यायाः । बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिञ्शरीरे । स यत्रायमात्माऽभवत् त्वस्य सम्मोहिमिवेति
दर्शनात् । यथा वस्तः स्थूणावष्टम्भ एवं शरीरपक्षपातो वायुः प्राणः स्थूणेति केचित् । अन्नं दाम अन्नं हि भुक्तं नैवा
परिणमते । यः स्थूलः परिणामः स एतद्दृष्ट्यं भूत्वैवामय्येति सूत्रं च पुरोर्धं च । य मय्यमोरतः स रसो
लोहितादिक्रमेण स्वकार्यं शरीरं साधधातुकमुपविनोति । स्वद्योत्यन्नागने हि शरीरमुपवीयतेऽन्नमयत्वात् । विपर्यये-
१५ ऽपसोयते पतति । यस्तन्निषेधो रसोऽमृतमुक्त्वा प्रभाव इति च कथ्यते स वानेकत्वं हृदयदेशमागत्य हृदयादिप्रवृत्तेषु
ह्लासप्रतिनाडोसहस्रेष्वनुप्रविश्य यत्स्वरक्षणसङ्घातरूपं लिङ्गं शिशुरेव तस्य शरीरे स्थितिकारणं भवति । इत्यमुप-
जनयस्थूणायां तेनान्नमुभयतः पाशदन्तवामवत्प्राणशरीरयोर्निबन्धनं भवति ॥१॥

तेषामिति तत्राऽह—प्रत्ययिति । इन्द्रियाणि विषयप्रवणानि तत्रैव दृष्टिहेतवेन प्रत्यगात्मनीत्यत्र प्रत्यागनाह—
काठके चेति । फलोत्पिमुपसंहरति—तत्रेति । उक्तविशेषणेषु अतृव्येषु सिद्धेति चेति यावत् ।

२० प्राणे वागादीनां विषयत्वे हेतुमाह—पद्मीशेति । यथा जाल्यो ह्यव्यक्तुरेऽपि पादवन्धनकीलावधौनेत्याद्ये-
त्कामति तथा प्राणो वागादीनीति निर्दशनवशात्प्राणे विषयानि वागादीनि सिद्धान्तित्यर्थः शरीरस्य प्राणं प्रत्याधानत्वं
साधयति—तस्य हीति । शरीरस्याविष्टानत्वं स्फुटयति—अस्मिन्हीति । प्राणमात्रे विषयानि करणानि नोपलब्ध-
द्वाराणीत्यत्र प्रमाणनाह—तथा हीति । देहाविष्टाने प्राणे विषयानि ताव्युपलब्धद्वाराणीत्यत्रानुभवमनुसृत्यति—
शरीरेति । तत्रैवाजातगन्धवाह्यागसंवादं दर्शयति—तच्चेति । शरीराश्रिते प्राणे वागादिषु विषयेषूपलब्धस्थूल-
२५ मानत्वमिति यावत् ।

प्रत्याधानत्वं शिरसो व्युत्पादयति—प्रदेशेति । वलपयामस्य प्राणस्य स्थूणात्वं सनर्थयते—बलेति । अयं सुप्तुरात्मा
यस्मिन्काले देहेनबलमात्रं नीत्वा सम्मोहिमिव प्रतिपद्यते तदोत्कानतीति पष्ठे दर्शयति यावत् । बलावष्टम्भोऽस्मिन्नेहै-
प्राण इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । भूतप्रपञ्चपक्षं दर्शयति—शरीरेति । उक्तं हि प्राण इत्युच्छ्वासातिःश्वात्कमा
वायुः शारीरः शरीरपक्षपाती गृह्यते । एतस्यां स्थूणायां शिशुः प्राणः करणदेवता लिङ्गपक्षपाती गृह्यते । स देवः
३० प्राण एतस्मिन्वाह्ये प्राणे वड इति । तद्व्याख्यातुं भूमिकां करोति—अन्नं हीति । त्वगतकुम्भासमेदोमज्जास्थिः श्रेय-
समय्यो धातुम्यो जातं साधधातुकम् । तथाऽपि कथमश्नत्य जमत्वं तदाह—तेनेति ॥१॥

१. पराञ्चि—परान्विषयाणि क्षानि इन्द्रियाणि हिंसितवात् ब्रह्मा तस्मादेव परान्विषयाणि । कश्चिद्वचः शीरः
विषयाणु वैर्येण त्यागे कुशलः । आनुत्तवस्तुः निगृहीतेन्द्रियः ।

२. लक्ष्यात्मकानि—अशिव्यकानि अनशिव्यकानि बाल्ये पुंस्त्वादिबद् ततः पञ्चात् अनिव्यज्यन्ते ।

३. शरीरप्रदेशव्यवृत्तं इन्द्रियाणां स्वत्वगोलके प्रतिष्ठितत्वं ।

४. गायत्रीजातगन्धसंवादमविवक्ष्य ब्रह्मसूत्रेषु विचारितम् “अगच्छावित्वात्” सू. ब्र. ० १-४-१६ इत्यधिकरणे । अयं
संवादः कौपीतकिवाहणे बृहदारण्यके च समयेव श्रूयते । परन्तु भाष्ये कौपीतकिवाह्यान्नेगेदहरणत्वेन
स्वीकृतानि न तु बृहदारण्यकद्वितीयपाणिनि । तत्कुत इति चेदुच्यते—कौपीतकोपनिषदाग्रे जीवविषय-
स्त्वन्नेहेऽप्युपस्थापितः । प्राणो वा जीवे वा ब्रह्म वा इति । तत्र जीवलिङ्गं—यष्टिपातोत्पत्त्यनं तथा उच्यते

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तच्चा इमा अक्षन्लोहिण्यो राज्यस्ता-
मिरेन् रुद्रोऽन्वायत्तोऽय या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका
तयादित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽधरयेनं वर्तन्त्या
पृथिव्यन्वायत्ता द्यौस्तस्या नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥२॥
तदेष श्लोको भवति । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं
विवस्वरूपम् । तस्यासत ऋषयः सप्त तौरे वागएमी ब्रह्मणा सवि-

५

इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधान ऊढस्य चक्षुषि काश्चनोपनिषद उच्यते—तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते ।
तं करणात्मकं प्राणं शरीरेऽन्नबन्धनं चक्षुष्यूढमेता वक्ष्यमाणाः सप्त सप्तसङ्ख्याका अक्षितयोऽक्षितिहेतुत्वादुपतिष्ठन्ते ।
यद्यपि मन्त्रकरणे तिष्ठतिरूपपूर्वं आत्मनेपदी भवति । इहापि सप्त देवताभिधानानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि
तिष्ठते ततोऽन्वायात्मनेपदं न विरुद्धम् । कास्ता अक्षितय इत्युच्यन्ते । तत्तत्र या इमाः प्रसिद्धा अक्षन्नक्षणि लोहिण्यो १०
लोहिता राजयो रेखास्ताभिर्द्वारभूताभिरेनं मध्यमं प्राणं रुद्रोऽन्वायत्तोऽनुगतः । अय या अक्षन्नक्षण्यापो धूमादि-
संयोगेनाभिध्यन्नमानास्ताभिर्द्वारभूताभिः पर्जन्यो देवतात्माऽन्वायत्तोऽनुगत उपतिष्ठत इत्यर्थः । स चान्नभूतो-
ऽक्षितिः प्राणस्य । “पर्जन्ये वर्षत्यानन्दिनः प्राणा भवन्ति” इति श्रुत्यन्तरात् । या कनीनका दृक्शक्तिस्तया
कनीनकया द्वारेणाऽऽदित्यो मध्यमं प्राणमुपतिष्ठते । यत्कृष्णं चक्षुषि तेनैनमग्निरपतिष्ठते । यच्छुक्लं चक्षुषि तेनेन्द्रो-
ऽधरया वर्तन्त्या पक्ष्मणेनं पृथिव्यन्वायत्ताऽधरत्वसामान्याह । द्यौस्तस्योर्ध्वत्वसामान्याह । एताः सप्तान्नभूताः १५
प्राणस्य सस्ततमुपतिष्ठन्त इत्येवं यो वेद तस्यैतत्फलं नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥२॥

तत्तत्रैतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रो भवति—अर्वाग्बिलश्चमस इत्यादिः । तत्र मन्त्रार्थमाचष्टे श्रुतिः—
अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति । कः पुनरसावर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः । इदं तच्छिरश्चमसकारं हि तत् कथम् ।

यो ह वै शिशुमित्यादौ सूत्रितशिश्वादिपदार्थान्व्याख्यानान्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यं दर्शयितुं रात्र्यावमुपादाय
व्याकरोति—इदानीमित्यादीना । तनु यत्र मन्त्रेणोपस्थानं क्रियते तत्रैवोपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । उक्तं २०
हि—“उपात्मन्मकरणे” (पा० सू० १।३।२५) इति । दृश्यते चाऽऽदित्यं गायत्र्योपतिष्ठत इति । न चात्र मन्त्रेण
किञ्चित्क्रियते किन्त्वन्नाक्षयहेतुत्वात्प्राणस्य सप्ताक्षितय इत्युपनिषदो विवक्ष्यन्ते तत्राऽऽह—यद्यपीति । मन्त्रेण
कस्यचिदनुष्ठानस्य करणे विवक्षिते तिष्ठतिरूपपूर्वं यद्यप्यात्मनेपदी भवति तथाऽप्यत्र सप्त रुद्रादिदेवतानामानि
मन्त्रवदवस्थितानि तैश्च करणान्युपासनानुष्ठानान्यत्र क्रियन्ते । अतस्तिष्ठतेरुपपूर्वस्याऽऽत्मनेपदमविरुद्धमिति योजना ।
लोहितरेखाभी रूक्षस्य प्राणं प्रत्यनुगतेरन्तरमित्यथशब्दार्थः । पर्जन्यस्यान्नद्वारा प्राणाक्षयहेतुत्वे प्रमाणमाह—पर्जन्य २५
इति । कथं पुनरेतेषां प्राणं प्रत्यक्षित्वं सर्वेषां सिध्यति तत्राऽऽह—एता इति । सम्प्रत्युपास्तिकलमाह—इत्येवमिति ॥२॥

रुद्रादिशब्दानां देवताविषयत्वात्मान्मन्त्रस्यापि तद्विषयतेत्याशङ्क्य चक्षुषि रुद्रादिगणस्योक्तत्वादिन्नयसम्बन्धास्य
करणशामत्वप्रतीतिस्तद्विषयः श्लोको न प्रसिद्धदेवताविषय इत्यभिप्रेत्याह—तत्तत्रेति । मन्त्रस्य व्याख्यानसापेक्षत्वं

श्रेष्ठो स्वैर्मुके ? इत्याद्यनुक्रम्य प्रज्ञात्मा एमिरात्मभिर्मुके इति भोक्तृत्वं जीवलिङ्गं भवति । बृहदारण्यके तु य
एव विज्ञानमयः बवैप तदाऽभूत् कुत एतदागात् इति प्रश्नः । समाधानं च ‘य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् ३०
येते’ इति ब्रह्मणि आकाशाव्यक्ते गयनमुक्तं ‘स्वाप्ययादि’तिवत् । तस्मात् बृहदारण्यकवाक्यस्य ब्रह्मविषयत्वं
सुपक्षिकांलीनजीवाधारत्वात्लिङ्गेन निर्णेतुं शक्यमतः बृहदारण्यकवाक्यं नोदाहृतं संशयाभावात् । कौषत्तकं
तु जीवव्यवाक्याभावात् सन्निध्य विचायते स्पष्टं चेदम् ‘अन्यार्थं तु जैमिनिर्निर’ति सूत्रे द्र० सू० १-१८ ‘अपि
चैवमेके इति’ सूत्रपदैरेव सूच्यते ।

१. मन्त्रकरणे—उपात्मन्मकरणे (पा० सू०) मन्त्रकरणकक्रियाविवक्षाधामुपगन्धपूर्वकात् स्थाधातोः आत्मनेपदम् । ३५
यथा अग्निमुपतिष्ठते—इति । अत्र रुद्रादिपदमेव मन्त्रत्वेन विवक्षितम् ।

२. अर्वाग्बिलश्चमस इति—चमसः सोमरसमनेन गृहीत्वा चमसाध्वर्युनामकैः होतृभिः सोमयागे होमः क्रियते ।
२३

दानेति । अर्वाग्बिलश्रमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्र-
मस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं
प्राणानेतदाह तस्यासत् ऋषयः सप्त तोर इति प्राणा वा ऋषयः
प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वागध्यष्टमी ब्रह्मणा संवित् ॥३॥

५

इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विद्वामित्र-
जमदगनी अयमेव विद्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपाव-
यमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यब्रह्मद्यतेऽस्तिहं वै
नामैतद्यद्वित्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान् भवति य एवं वेद ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

१० एष ह्यर्वाग्बिलो मुखश्च बिरूपरवाच्छिरसो बुध्नाकारत्वादूर्ध्वबुध्नः । तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति यथा
सोमश्चमसे एवं तस्मिच्छिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं स्थितं भवति । किं पुनस्तद्वत् । प्राणा वै यशो
विश्वरूपं प्राणाः श्रोत्रादयो वायवश्च मरुतः सप्त वा तेषु प्रभूता यश इत्येतदाह मन्त्रः, शब्दादिज्ञानहेतुत्वात् ।
तस्याऽऽसत् ऋषयः सप्त तोर इति प्राणाः परिस्पन्दात्मकास्त एव च ऋषयः प्राणानेतदाह मन्त्रः । वागष्टमी
ब्रह्मणा संविदानेति । ब्रह्मणा सचादं कुर्वत्यष्टमी भवति । तद्धेतुमाह—वागध्यष्टमी ब्रह्मणा संवित् इति ॥३॥

१५ के पुनस्तस्य चमसस्य तोर आसत् ऋषय इति । इमावेव गोतमभरद्वाजी कण्विद्यमेव गोतमोऽयं भरद्वाजो
दक्षिणश्चोत्तरश्च विपर्ययेण वा । तथा चक्षुषी उपविशन्नुवाचिमावेव विश्वामित्रजमदगनी दक्षिणं विश्वामित्र उत्तरं
जमदग्निरुपविष्येण वा । इमावेव वसिष्ठकश्यपो नासिके उपविशन्नुवाच । दक्षिणः पुटो भवति वसिष्ठः । उत्तरः
कश्यपः पूर्ववत् । वागेवात्रिर्वचनक्रियायोगात्सप्तमः । वाचा ह्यब्रह्मद्यते तस्मादस्तिहं वै प्रसिद्धं नामैतद्वत्त्वात्-
स्तिरिति । अस्तिरेव सत्यद्वित्रिरित्युच्यते परोक्षेण सर्वस्यैतस्याब्रह्मणास्तस्य प्राणस्यात्रिर्वचनविज्ञानात्ता सवति ।

२० अस्तिव भवति नामुष्मिन्नन्नेन पुनः प्रतिपद्यते इत्येतदुक्तं भवति सर्वमस्यान् भवतीति । य एवमेतद्यथोक्तं प्राणया-
थात्म्यं वेद स एवं मध्यमः प्राणो भूत्वाऽऽद्यान् प्रत्याधानगतो भोक्तैव भवति न भोक्त्यं भोक्त्याद्यावर्तत इत्यर्थः ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

तत्रैत्युच्यते । शिरसश्चमसाकारत्वमस्यमित्याशङ्क्य समाधत्ते—कथमित्यादिना । वागष्टमीत्युक्तं तस्याः सप्तमत्वे-
नोक्तत्वात् चैकस्या द्वित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मणेति । शब्दराशिर्ब्रह्म तेन सचादं संसर्गस्तं गच्छन्ती शब्दराशि-

२५ मुच्चारयन्ती वागष्टमी स्यादिति यावत् । तथापि सप्तमत्वं विहाय कथमब्रह्म तत्राऽऽह—तद्धेतुमिति । वक्तुत्वा-
त्तृत्वमेवेन द्विधा वागिष्ट । तत्र वक्तुत्वेनाष्टमी सप्तमी चातुत्वेनेत्यविरोधः रसना तूपलब्धिहेतुरिति भावः ॥३॥
विपर्ययेण वेत्येतत्पूर्ववदित्युच्यते । अत्रिः सप्तम इति सम्बन्धः । अत्रित्वे हेतुपदानक्रियायोगादिति । हेतुं
साधयति—वाचा ह्येति । साध्यमर्थं निगमयति । तर्हि कथमत्रिरिति व्यपदिश्यतेऽत आह—अस्तिरे-

३० पूर्वकं प्रकटयति—अस्तिवेति । न कैवल्यमत्रिर्वचनविज्ञानकृतमेतत्फलं किन्तु प्राणयाथात्म्यवेदनप्रयुक्तमित्याह—
य एवमिति ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणीकाया द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

तच्च दार्शनिकं चमसपानम् । चमसेर्जुहोति इति च चमसहोमविधिः । स च ऊर्ध्वबिलः अर्वाग् बुध्नश्च ।
अत्र तु विपरीतं ऊर्ध्वबुध्नः अर्वाग्बिलः सः क इति न ज्ञायते । परं तु अत्रैव 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिल'
इत्युक्त्या मानवशिर एवोच्यते सादृश्यात् तस्य मुखमेव बिलं शिरः बुध्नः इति ।

३५

१. अमुष्मिन् लोके अन्नं अद्यत्वं न प्रतिपद्यते भोक्तैव भवति न भोग्यः इत्यर्थः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

हे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामूर्तं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥१॥

तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्सर्त्येतस्य मूर्तस्यैतस्य
मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत् एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥२॥

तत्र प्राणा वै सत्यमित्युक्तम् । याः प्राणानामुपनिषदस्ता ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन व्याख्याता एते ते प्राणा ५
इति च । ते किमात्मकाः कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्यमिति पञ्चभूतानां सत्यानां कार्यकरणात्मकानां
स्वरूपावधारणार्थमिव ब्राह्मणमारभ्यते । यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण नेति नेतीति ब्रह्मणः सतत्त्वं निविधारयि-
षितम् । तत्र द्विरूपं ब्रह्म पञ्चभूतजनितकार्यकरणसम्बद्धं मूर्तामूर्तार्थं मर्त्यामूर्तस्वभावं तज्जनितवासानुरूपं च
सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सोपाख्यं भवति । क्रियाकारकफलात्मकं च सर्वव्यावहारारूपदम् । तदेव ब्रह्म विगतसर्वोपाधि-
विशेषं सम्प्रदर्शनविषयमजरममृतममयं बाह्यमनसयोरप्यविषयमद्वैतत्वाच्चेति नेतीति निर्दिश्यते । तत्र यत्तदुह- १०
द्वारेण नेति नेतीति निर्दिश्यते ब्रह्म ते एते हे वाव वावशब्दोऽवधारणार्थः । हे एवेत्यर्थः । ब्रह्मणः परमात्मनो रूपे
रूप्यते याम्यामरूपं परं ब्रह्माविद्यारोप्यमाणायाम्याम् । के ते हे । मूर्तं चैव मूर्तमेव च । तथाऽमूर्तं चामूर्तमेव चेत्यर्थः ।
अन्तर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्तामूर्तं हे एवेत्यवधार्यते । कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्तामूर्तयोः त्युच्यन्ते—मर्त्यं च
मर्त्यं मरणधर्म्यमूर्तं च तद्विपरीतं स्थितं च परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत्स्यान्नु यच्च यातीति यद्याप्यपरिच्छिन्नं स्थित-
विपरीतं सच्च सदित्यभेदयो विशेष्यमाणसाधारणधर्मविशेषवत् । त्यच्च तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षा- १५
भिधानार्हम् ॥१॥

तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्तं तथाऽमूर्तं च । तत्र कानि मूर्तविशेषणानि कानि चेतराणीति विभज्यन्ते
तदेतन्मूर्तं ह्यच्छिन्नावयवमिदरेतरानुपप्रिष्टावयवं धनं सहतमित्यर्थः । किं तद्वदन्यत्कमादन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च
भूतद्वयात्परिशेषात्पृथिव्यादिवभूतत्रयमेतन्मर्त्यं यदेतन्मूर्तार्थं भूतत्रयमिव मर्त्यं मरणधर्मि । कस्मादात्मस्थितमेतत् ।
परिच्छिन्नं ह्यर्थान्तरं सम्प्रयुज्यमानं विरुध्यते । यथा घटः स्तम्भकुड्यादिना तत्रा मूर्तं स्थितं परिच्छिन्नमर्थान्तर- २०

सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—तत्रेति । अजातशत्रुब्राह्मणवासनं सप्तमर्थः । उपनिषदो व्दाद्यभिधानानि ।
चकारादुक्तमित्यनुषङ्गः । उत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह—ते किमात्मका इति । ब्रह्मणो निर्धारणीयत्वात्किमिति भूतानां
सतत्त्वं निर्धार्यते तत्राऽह—यदुपाधीति । तेषामुपाधिभूतानां स्वरूपावधारणार्थं ब्राह्मणमिति सम्बन्धः । सत्यस्य
सत्यमित्यत्र षष्ठ्यन्तसत्यशब्दितं हेयं प्रथमात्सत्यशब्दितमादेयं तयोराद्यस्वरूपोक्त्यर्थमेत्येतत् प्राक्तनं वाक्यं तद्वर्ध्वा-
ब्राह्मणसमासेरादेयनिरूपणार्थमिति समुदायार्थः । सविशेषमेव ब्रह्म न निर्विशेषमिति केचित्तास्त्रिराकर्तुं विभज्यते— २५
तत्रेति । ब्राह्मणार्थं पूर्वोक्तरीत्या स्थिते सतीति यावत् । 'हे वाव' इत्यादिश्रुतेः सोपाधिकं ब्रह्मरूपं विवृणोति—
पञ्चभूतेति । शब्दप्रत्ययविषयत्वं सोपाख्यत्वम् । निरुपाधिकं ब्रह्मरूपं दर्शयति—तदेविति । एवं भूमिकामारचय्या-
क्षराणि व्याकरोति—तत्रेत्यादिना । द्वैरूप्ये सतीति यावत् । अमूर्तं चेत्यत्र चकारादेवकारानुषङ्गः । विवक्षित-
ब्रह्मणो रूपधर्मवधारितं चेन्मर्त्यत्वादीनि वक्ष्यमाणविशेषणान्यवधारणविरोधादयुक्तानीत्याशङ्क्याऽह—अन्तर्णीतमिति ।
मूर्तामूर्तयोरन्तर्णीतानि स्वात्मनि यानि विशेषणानि तान्याकाङ्क्षाद्वारा दर्शयति—कानि पुनरित्यादिना । यद्वर्ति- ३०
पूर्वकं स्यान्तु तत्परिच्छिन्नं स्थितमिति धोवना । विशेष्यमाणत्वं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वम् ॥१॥

तत्रेति निर्धारणार्थं सप्तमी । तत्र प्रत्येकं मूर्तामूर्तचतुष्टयविशेषणवत्ये सतीति यावत् । कथं स्थितत्वे
मर्त्यत्वं तत्राऽह—परिच्छिन्नं हीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । अतो मर्त्यत्वान्मूर्तमिति शेषः ।
मूर्तत्वमर्त्यत्वयोरन्योन्यहेतुहेतुमद्भावं धोतयितुं वाशब्दः । कथं पुनश्चतुर्षु धर्मेषु विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च

१. द्विरूपं ब्रह्म-सोपाधिकमत्र हिरण्यगर्भरूपं विवक्षितम् । यतः पञ्चभूतजनितकार्यकरणसंबद्धत्वं तस्यैवोपपद्यते । ३५

२. अन्तर्भूतत्वात्मविशेषणे स्वात्मन्येवान्तर्भूतानि यानि विशेषणानीत्यर्थः ।

अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्वेदतस्यसस्यैतस्या-
मूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्वस्यैष रसो य एष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम् ॥३॥

सम्बन्धि ततोऽर्थान्तरविरोधान्मर्त्यमेतत्तद्विशेषमाणसाधारणधर्मवत् । तस्माद्वि परिच्छिन्नं परिच्छिन्नत्वान्मर्त्यमनो
५ भूतं भूतत्वाद्वा मर्त्यं मर्त्यत्वात्स्थितं स्थितत्वात्सत् । अतोऽन्योन्याव्यभिचाराच्चतुर्णां धर्माणां यथेष्टं विशेषणविशेष्य-
भावो हेतुहेतुमद्भावश्च दर्शयितव्यः । सर्वथाऽपि तु भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टं सूर्यं रूपं ब्रह्मणः । तत्र चतुर्णां-
मेकस्मिन्नाहोति विशेषण इतरवद्गृहीतमेव विशेषणमित्याह—तस्यैतस्य भूतस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सतस्य-
तुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः । एष रस- सार इत्यर्थः । त्रयाणां हि भूतानां सारिष्ठः सविता । एतत्सारणि त्रीणि
भूतानि यत एतत्सकृत्विभज्यमानरूपविशेषणानि भवन्ति । आधिदैविकस्य कार्यस्यैतत्पूवं यत्सविता यदेतन्मण्डलं
१० तपति । सतो भूतत्रयस्य हि यस्मादेव रस इत्येतद्वगृह्यते । भूतं ह्येष सविता तपति । सारिष्ठश्च । यत्त्वाधिदैविकं
करण मण्डलस्याभ्यन्तरं तद्वक्ष्यामः ॥२॥

अथामूर्तं—अथाधुनाऽमूर्तमुच्यते । वायुश्चान्तरिक्षं च यत्परिरोषितं भूतद्वयमेतदमृतममूर्तत्वावस्थितमनो-
ऽविच्छेद्यमानं केचिद्वदभूतममरणस्येतद्व्यतिथितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्मादेतदव्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशे-
षमतस्त्यदिति परोक्षमिथानाहुर्भवे पूर्ववत् । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्वस्य चतुष्टयविशे-
१५ षणस्यामूर्तस्यैष रसः । कोऽसौ । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते । यः स
एवोऽमूर्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्ववत्सारिष्ठः । एतत्पुरुषसारं चामूर्तं भूतद्वयं ह्यैरण्यगर्भलिङ्गान्तरभाय हि भूतद्वयमि-

निश्चेतव्यस्तत्राऽह—अन्येनेति । रूपरूपिभावस्यापि व्यवस्थामावसाङ्क्याऽह—सर्वथाऽपरीति । तस्यैतस्यैष रस
इत्येव वक्ष्ये किमिति मूर्तस्येत्यादिना विशेषणचतुष्टयमनुद्यते तत्राऽह—तत्रैति । सारत्वं साधयति—त्रयाणां होति ।
तत्र प्रतिज्ञामनुद्य हेतुमाह—एतदिति । एतेन सवितुर्मण्डलेन कृत्वा विभज्यमानान्यसद्भूतानि शुक्लं कृष्णं लोहित-
२० मित्येतानि रूपाणि विशेषणानि येषां पृथिव्यप्तेजसा तानि तथा ततो भूतत्रयकार्यमध्ये सवितुर्मण्डलस्य प्राधान्य-
मित्यर्थः । य एष तपतीत्यस्यार्थमाह—आधिदैविकस्येति । हेतुवाक्यमादाय तस्य तात्पर्यमाह—सत इति । मण्डल-
मेवैतच्छब्दार्थः । मण्डलपरिग्रहे हेतुमाह—भूतं होति । भूतत्रयस्योपलक्षणत्वाच्चतुर्णामन्वयो हेत्वर्थः । अतश्च
मण्डलात्मा सविता भूतत्रयकार्यमध्ये भवति प्रधान कार्यकारणयोरेकस्यस्योत्सर्गिकात्वादित्याह—सारिष्ठश्चेति ।
मण्डलं वेदाधिदैविकं कार्यं किं पुनस्तथाविध करणमिति तदाह—यत्त्विति ॥२॥

२५ आधिदैविकं भूतमभिधाय तादृगेवामूर्तं प्रतीकोपादानपूर्वकं स्फुटयति—अथेत्यादिना । अमूर्तमुभयत्र हेतुत्वेन
सम्बध्यते । अपरिच्छिन्नत्वमविरोधे हेतुः । अमूर्तत्वादीनां मिथो विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च यथेष्टं द्रष्टव्य
इत्याऽह—पूर्ववदिति । पुनरुक्तिरपि पूर्ववत् । य एष इत्यादि प्रतीकग्रहणं तस्य व्याख्यानं करणत्मेक इत्यादि ।
यथा भूतत्रयस्य मण्डलं सारिष्ठमुक्तं तद्वदित्याह—पूर्ववदिति । सारिष्ठत्वमनुद्य हेतुमाह—एतदिति । तादृश्यादभूत-

१. एतच्छेतेति—शुक्लकृष्णादिरूपाणि आदित्यस्यैव तत्कृत एव भेदः पृथिव्यादीनां यच्चक्षुर्लक्षं तदन्नस्येत्या-
३० दावुचक्षुः ।
२. अमूर्तरसः अमूर्तसारभूतं सूर्यमण्डलमिमानो हिरण्यगर्भः तस्य सूक्ष्मत्वात् तत्कारणे वाय्वाकाशावपि सूक्ष्माः
पृथिव्यप्तेजोऽसि उपसर्जनानि पाञ्चभौतिकत्वात् । भूतप्रपञ्चः रसः करणमित्याह सूर्यमण्डलस्यः पुरुषः अमूर्त-
भूतद्वयस्य स्वकर्मद्वारा इति । कथं तस्य वाय्वाकाशकारणत्वम् ? तस्य कर्म वाय्वन्तरिक्षकारणं तयोः स्थित्या
इतरभूतकारणम् इत्यपि तन्मतम् ।
३५ ३. कार्यकारणयोरेकत्वात् सूर्यमण्डलं स्थूल कार्यं तत्कारणं यद्यपि पञ्चापि भूतानि तथापि स्थूलत्वात् स्थूलभूतानि
प्रधानकारणं वाय्वाकाशौ उपसर्जने ।

व्यक्तिरव्याकृतात्समात्तादर्थ्यात्तत्सारं भूतद्वयम् । त्वस्य ह्येष रसो यस्माद्यो मण्डलस्यः पुरुषो मण्डलवन्न गृह्यते सारञ्च भूतद्वयस्य तस्मादस्ति मण्डलस्यस्य पुरुषस्य भूतद्वयस्य च साधर्म्यम् । तस्माद्युक्तं प्रतिद्वयवदेतुपादानं त्वस्य ह्येष रस इति । रसः कारणं हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतन इति केचित् । तत्र च किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मनः कर्म बाध्यन्तरिक्षयोः प्रयोक्तृ तत्कर्म बाध्यन्तरिक्षाधारं सदन्येषां भूतानां प्रयोक्तृ भवति । तेन स्वकर्मणा बाध्यन्तरिक्षयोः प्रयोक्तेति तयो रसः कारणमुच्यत इति । ५

तन्नै, भूतरेनानुत्पत्त्यात् । भूतस्य तु भूतत्रयस्य रसो भूतमेव मण्डलं दृष्टं भूतत्रयसमानजातीयं न चेतनः तथाऽभूतयोरेपि भूतयोस्तत्समानजातीयेनैवाभूतरेनैव युक्तं भवितुम्, वाक्यप्रवृत्तस्तुल्यत्वात् । यथा हि भूतभूतौ चतुष्टयधर्मवन्तौ विभज्येते तथा रसरसवतोरपि भूतभूतयोस्तुल्येनैव न्यायेन युक्तो विभागः । न चाधैवैशसम् । भूतरेतेऽपि मण्डलोपाधिभेदो विवक्ष्यत इति चेत् । अत्यल्पनिदमुच्यते । सर्वत्रैव तु भूतभूतयोर्ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात् । पुरुषशब्दोऽचेतनैऽनुपपन्न इति चेत् । न, पक्षपुच्छादिविशिष्टस्यैव लिङ्गस्य पुरुषशब्दवर्शनात् । “न वा १० इत्यर्थं सन्तः ऋक्षामः प्रजाः प्रजनयितुमिमांस्तस्य पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त एतांस्तस्य पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्”-त्यादावन्नरसमाधिषु च श्रुत्यपरम् पुरुषशब्दप्रयोगात् । इत्यविदेवतमित्युक्तोपसंहारोऽप्यारम्भविभागेत्यर्थः ॥३॥

द्वयस्य भूतत्रयोपसर्जनस्य स्वयंप्रधानस्य हिरण्यगर्भारम्भाथत्वादिति यावत् । भूतद्वयं भूतत्रयोपसर्जनमिति शेषः । हेतुप्रवृत्ताय व्याचष्टे—स्वस्य हीति । पुरुषशब्दादुपरिग्राह्यशब्दो द्रष्टव्यः । अभूतत्वादिविशेषणचतुष्टयवैगिष्टयसाधर्म्यम् । तत्फलमाह—तस्मादिति । १५

स्वमतमुक्त्वा भूतप्रपञ्चमतमाह—रस इति । त्वस्य हीत्यादी रसशब्देन भूतद्वयकारणमुक्तं न च तच्चेतनादित्यत् । न च जीवः, तथाऽप्राप्तार्थ्यात् । नापि परः, कीटस्थ्यात् । तस्माच्चेतनं सूत्रज्ञेन जन्तुस्तथैतर्थाः । सोऽपि कथं भूतद्वयकारणमत आह—तन्नैति । परकीयपक्षः ससम्पर्थः । तत्कर्मणस्तत्रासाधारण्यसम्प्रतिपत्तिमित्यभिप्रेत्य किलेयुक्तम् । यथाऽऽहुः—यो ह्येतस्मिन्मण्डले विज्ञानात्मैष खल्वविद्याकर्मपूर्वप्रजापरिच्छितो विज्ञानात्मत्वमापद्यते तदेतत्कर्मरूपं विज्ञानात्मनस्तद्बाध्यन्तरिक्षप्रयोक्तृ भवतीति । ननु हिरण्यगर्भदेहस्य पञ्चभूतात्मकत्वाद्भूतद्वयोत्पत्तावनपीतरभूतोत्पत्तिं विना कुतोऽस्य योग सिध्यत्यत आह—तत्कर्मति । बाध्यन्तरिक्षाधारं तद्व्यपपरिणतमिति यावत् । बाध्यन्तरिक्षयोर्भूतत्रयोपसर्जनयोरिति शेषः । प्रयोक्ता हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा ।

निराकरोति—तन्नेति । कथं भूतरेनैव सह यथोक्तभूतरेस्यानुत्पत्त्येत्यागच्छाऽह—भूतरेत्येति । अभूतश्चासौ रसश्चेत्यभूतरेस्तेनेति यावत् । अभूतरेस्य चेतनत्वे तु रसयोर्वैजात्यं स्यादिति भावः । अस्तु तयोर्वैजात्यं नेत्याह—यथाहीति । भूतं मर्त्यं स्थितं सदिति भूतस्य धर्मचतुष्टयमभूतमभूतं व्यापि त्वदित्यभूतस्य विभजनमसङ्कीर्णत्वेन प्रदर्शनेन २५ यथा रसवतोभूतभूतयोस्तुल्यत्वमुक्तं तथा रसयोरपि तयोस्तुल्येनैव प्रकारेण प्रदर्शनमुचितं नत्वभूतरेस्यचेतनो भूतरेसस्त्वचेतन इति युक्तो विभागोऽर्थजननीयस्याप्रामाणिकत्वादित्याह—तन्नैति । अर्धवैश्वसं परिहर्तुं शङ्कते—भूतरेस्येपीति । अभूतरेस्यभूतरेसशब्देनापि चेतनस्यैव ब्रह्मणो मण्डलपन्नस्य ग्रहणमित्येतदुपपत्तिरिति—अत्यल्पमिति । मण्डलस्य चेतनकार्यतया चेतनत्वे सर्वस्य तत्कार्यतया तन्मात्रत्वादस्योच्चेतनतेति विशेषणार्थकमित्यर्थः । मण्डलाधारस्य चेतनत्व पुरुषशब्दश्रुतिवशादेष्टव्यमिति शङ्कते—पुरुषशब्द इति । अनुपपत्तिं परिहरति—नेत्यादिना । तदेव ३० व्याकरोति—न वा इति । इदं विभक्तं. सन्तो नैव ऋक्षामो व्यवहारं प्रजनयितुमित्यालोच्य त्वद्वयश्रुत्येनानिहान्नागवाह्मणोष्णानिमांसस्य पुरुषानेकं पुरुषं संहतं लिङ्गं करवामेति च निश्चित्यामी प्राणाः सप्त पुरुषानुक्तानेकं पुरुषं लिङ्गात्मानं कृतवन्त इत्यर्थः । आदिशब्देन लोकिकमपि दर्शनं सङ्गृह्यते । श्रुत्यन्तरं तैत्तिरीयकम् । पुरुषशब्दप्रयोगः स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिः । परकीयं व्याख्यानं प्रत्याख्याय प्रकृतं श्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति—इत्यविदेवतमिति ॥३॥

३५

१. उक्तमतं खण्डयति—तन्नैति । भूतरेस्यत्वत्वाभावात् अभूतरेसः पुरुषश्चेतन इत्येकं वैषम्यं पूर्वत्र रसः सारः कार्यमित्यर्थं उक्तं अत्र तु कारणं चेतन इत्यपरम् तस्मादित्यर्थः ।

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मज्ञाकाश
एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य
स्थितस्यैतस्य सत् एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥४॥

अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मज्ञाकाश एतदमूर्तमेतद्वेत्तस्यत्तस्यैतस्यामूर्तस्यै-
तस्यामूर्तस्यैतस्य यत् एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षान्पुरुषस्यस्य ह्येष रसः ॥५॥
तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा पाण्डुवाक्किं यथेन्द्र-
गोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्, सकृद्विद्युत्तं ह वा अस्य

अथाधुनाऽध्यात्मं मूर्तमूर्तयोर्विभाग उच्यते । किं तन्मूर्तमिदमेव । किञ्चैवं यदन्यत्प्राणाच्च च योऽयं-
श्चायमन्तरात्मन्तरात्मज्ञाकाशः खं शरीरस्थश्च यः प्राण एतद्वयं वर्जयित्वा यदन्यच्छरीरात्मिकं भूतत्रय-
१० मेतन्मर्त्यमित्यादि समानमन्यत्पुर्वेण । एतस्य सतो ह्येषरसो यच्चक्षुरिति । आध्यात्मिकस्य शरीरात्मिकस्य
कार्यस्यैष रसः सारस्तेन हि सारेण सारवदिवं शरीरं समस्तं यथाऽविदैवतमादित्यमण्डलेन । प्राणम्याच्च ।
“चक्षुषी एव प्रथमे सम्भवतः सम्भवत्” इति । तेनो रसो निरवर्तताग्निरिति लिङ्गात् । तैजसं हि चक्षुः । एतत्सार-
माध्यात्मिकं भूतत्रयम् । सतो ह्येष रस इति भूतत्रयसारत्वे हेत्वर्थः ॥४॥

अथाधुनाऽमूर्तमुच्यते । यत्परिक्षेपितं भूतद्वयं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मज्ञाकाश एतदमूर्तम् । अन्यत्पूर्ववत् ।
१५ एतस्य त्यस्यैष रसः सारो योऽयं दक्षिणेऽक्षान्पुरुषो दक्षिणेऽक्षमिति विशेषग्रहणं शास्त्रप्रत्यक्षत्वात् । लिङ्गस्य हि
दक्षिणेऽक्षिण विशेषतोऽभिप्रातृत्वं शास्त्रस्य प्रत्यक्ष सर्वभूतिषु तथा प्रयोगदर्शनात् । त्यस्य ह्येष रस इति पूर्ववद्विशे-
षतोऽग्रहणादमूर्तत्वसारत्वे एव हेत्वर्थः ॥५॥

ब्रह्मण उपविभूतयोर्मूर्तमूर्तयोः कार्यकारणविभागेनाध्यात्माविदैवतयोर्विभागो व्याख्यातः सत्यशब्द-
वाच्ययोः । अथेवानीं तस्य हैतस्य पुरुषस्य करणात्मनो लिङ्गस्य रूपं वक्ष्यामो वासनामयं मूर्तमूर्तवासनाविज्ञान-

२० चक्षुषो रसत्वं प्रतिज्ञापूर्वकं प्रकटयति—आध्यात्मिकस्यैत्यादिना । चक्षुषः सारत्वे शरीरावयवेषु प्राथम्यं
हेत्वन्तरमाह—प्राथम्याच्चेति । तत्र प्रमाणमाह—चक्षुषी एवेति । सम्भवतो जायमानस्य अन्तोश्चक्षुषी एव प्रथमे
प्रधाने सम्भवतो जायते । “शब्दश्च वै रेतसः सिकस्य चक्षुषी एव प्रथमे सम्भवत्” इति हि ब्राह्मणमित्यर्थः । चक्षुषः
सारत्वे हेत्वन्तरमाह—तैज इति । शरीरान्नस्याविशेषेण निष्पादकं तत्र सर्वत्र सन्निहितमपि तेजो विशेषतश्चक्षुषि
स्थितम् । “आदित्यश्चक्षुर्मूर्त्वाऽक्षिणी प्राविशत्” इति श्रुतेः । अतस्तेजः शब्दपर्ययरसचन्दस्य चक्षुषि प्रवृत्तिरविच्छेदित
२५ भावः । इतश्च तेजःशब्दपर्ययो रसशब्दश्चक्षुषि सम्भवतीत्याह—तैजसं होति । प्रतिज्ञार्थमुपसहरति—एतत्सार-
मिति । हेतुमवतार्य तस्यार्थमाह—सतो होति । चक्षुषो मूर्तत्वान्मूर्तभूतत्रयकार्यत्वं युक्तं साधम्यादिहावयवेषु प्राधान्याच्च
तस्याऽऽध्यात्मिकभूतत्रयसारत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥४॥

कृतो विशेषोपरिस्तराद्वाङ्माह—दक्षिण इति । शास्त्रस्य तेन वा दक्षिणेऽक्षणि विशेषस्य प्रत्यक्षत्वा-
दित्यर्थः । द्वितीयव्याख्यानमाश्रित्य हेत्वर्थं स्पष्टयति—लिङ्गस्येति । हेतुमनुष्यं तदर्थं कथयति—स्यस्येति । यथा पूर्वत्र
३० चक्षुषि मूर्ताविचतुष्टयदृष्ट्या तादृग्भूतत्रयसारतोका तथाऽत्रापि लिङ्गात्मन्यमूर्तत्वाद्विचतुष्टयस्य विशेषेणाग्रहणादमूर्तत्वा-
दिना साधम्यत्तथाविधभूतद्वयसारत्वं तस्य शरीरे प्राधान्याच्च तत्सारत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥५॥

तस्य हेत्वादेवैतानुवादपूर्वकं सम्बन्धमाह—ब्रह्मण इति । विभागो विशेषः । तस्याधिदैवं प्रकृतस्यैतस्या-
ध्यात्मं सन्निहितस्यामूर्तसमूहान्तःकरणस्यैव रागादिवासनेति वक्तुं तस्येत्यादि वाक्यमित्यर्थः । कथमिदं रूपं लिङ्गस्य
प्राप्तमिति तदाह—मूर्तेति । मूर्तमूर्तवासनाभिर्विज्ञानमयसंयोगेन च जनितं बुद्धे रूपमिति यावत् । नेदमात्मनो रूपं

३५ १. मूर्तमूर्तवासनासयुक्तमन्तःकरणं तादृग्वासनाविज्ञानं रूपमुच्यते ।

श्रीर्भवति य एवं वेदाद्योत आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्पर-
मस्यैव नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेवामेष सत्यम् ॥६॥

इति ब्रह्मवारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

मयसंयोगजितं चिद्विषयं पदमिति विज्ञानमयैव जगत्पृथक्पृथक्पृथक्पृथक् सर्वव्याप्तोहास्यवत् । एतावन्मात्रमेवाऽऽरभेति
विज्ञानवादिनो वैनायिका यत्र भ्रान्ताः । एतदेव वासनाख्यं पदरूपवद्वैतमनो ब्रह्मस्य गुण इति नैयायिका वैशेषि- ५
काश्च सम्प्रतिपन्नाः । इदमात्मार्थं त्रिगुणं स्वतन्त्रं प्रधानाख्यं पुरुषार्थं हेतुना प्रवर्तत इति साङ्ख्यः ।

तस्यैकरसस्यानेकरूपत्वानुपपत्तेरिति विगिनष्टि—चिद्विषयमिति । वास्तवत्ववाङ्मा वाचयति—मायेति । वैचित्र्यमनु-
सृत्यानेकोदाहरणम् । अन्तःकरणस्यैव रागादिवामनाख्येत्कथं पुरुषस्तन्मयो दृश्यते तत्राऽह—सर्वमिति । तदेव
व्याकुर्वन्विज्ञानवादिना भ्रान्तिमाह—एतावन्मात्रमिति । बुद्धिमात्रमेवाहृत्तिविशिष्टं स्वरसमञ्जसं रागादिकलुपित-
मात्मा नान्यं स्वायी क्षणिको वेति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति सम्बन्धः । तार्किकाणामपि बौद्धवदभ्रान्ति- १०
मुद्गावयति—एतदेवेति । अन्तःकरणमेवाहृवीश्राहं रागादिष्वर्मकमात्मा तस्य वासनामयं रूपं पदस्य शाक्यवद्गुणः
स च संसार इति यत्र तार्किका भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति पूर्ववत् । साङ्ख्यानां भ्रान्तिमाह—इदमिति ।
कथमस्य त्रिगुणादिकं सिध्यति तत्राऽह—प्रधानाध्वयमिति । केन प्रकारेणातःकरणमात्मार्थमिष्यते तत्राऽह—
पुरुषार्थेनेति । नान्तःकरणमेवाऽऽत्मा कित्त्वन्वयः सर्वगतः सर्वविक्रियाक्षान्त्यः स्वप्रकाशस्तस्य भोगापूर्वागुण्येन
प्रधानात्मकमन्तःकरणं तत्समर्थकं प्रवर्तत इति यत्र कापिला भ्राम्यन्ति तस्य रूपं वक्ष्याम इति सम्बन्धः । १५

१. 'अथात आदेशं' इत्यत्र रूपनिरूपणानन्तरं तस्मादेव हेतोः अवशिष्टः रूपो निरूप्यत इत्यर्थः उक्तः । वैष्णवास्तु-
अथातः शब्दो वाक्यान्तरोपन्यासाधी इति वदन्तः तदुभयं व्यर्थमित्येवमभिप्रेयन्ति । न च वेदपदानां वैयर्थ्यं
युक्तम् । न च भवन्मते नेति नेति इति प्रपञ्चनिषेधे अन्यसङ्कावस्य सिद्धत्वात् अन्यत्परमस्तीति व्यर्थमिति ।
तदयुक्तं वीर्यया सर्वनिषेधे कृत्यत्वशङ्कावारकतया सार्थकयात् । अत एव 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति' इति
सूत्रं शून्यवादप्रसंगपरिहाराय प्रवृत्तं सगच्छते । परमते नेति नेति इत्यनेन इयतापरिच्छिन्नत्वनिषेध इत्युच्यते । २०
तथा सति इयतामात्रप्रतिषेधेन धर्मिणः प्रतिषेधाभावात् अन्यत्परमस्ति इत्यस्य वैयर्थ्यम् । अपि अन्यत्परमस्ति ।
अपि च ब्रह्मणः परमुक्तं नास्तीति व्याकुर्वतः व्यर्थमेव वचनं सर्वजगत्प्रवृत्तौ तस्यैव तदर्थस्य सिद्धत्वात् ।
२. उभयसादृश्यनिषेधाच्च नेति नेति इति द्विवारं वचनमिति मन्त्रवचनमपि इतिशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वाप्रसिद्धेः
न साधु । न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति स्वरूपतो गुणतश्चोक्तृष्टत्वं प्रतिपाद्यत इत्यप्यशब्दार्थकथनम् ।
आत्मा वा अरे ब्रह्म इत्यत्रात्मा परमात्मा इत्यर्थः वैष्णवैरुच्यते । तत्र, आत्मशब्दस्य प्रथमात्मनि रुद्धत्वात् । २५
अपि च न वा अरे इत्यत्र वै शब्देन आत्मनः सवपेक्षया प्रियतमत्वमुच्यते । न हि परमात्मनः प्रियत्वं लोके
प्रसिद्धं नास्ति काना परमात्मानगीकारात् । अपि चोत्तरत्र तान्येवानुविनश्यति इत्यात्मनः विनाशः प्रतिपाद्यते ।
तत्र च न प्रसक्तिः सर्वजगद्वृत्तिस्थितिनितागहेतुत्वस्य पूर्वग्रन्थे प्रतिपादनात् । अपि च विनाशार्थकायाः
समाधानं मात्राप्रसंगस्त्वस्य भवति इति माध्यन्दिनपाठादवगम्यते । न हि विषयसंसर्गः परमात्मन युज्यते
जीवस्य तु सुषुप्तादौ नाशभ्रमः तन्निवारणं च युज्यते । ३०
३. वैनायिका बौद्धा योगाचार्याः तेषां मते क्षणिकविज्ञानसन्ततिरेवात्मा विज्ञानेषु संस्कारास्सन्तीति मृतं अतः
संस्कारयुक्बुद्धिः आत्मेति तन्मर्तं ।
४. नैयायिका इति—ते बुद्धेः पृथक् बुद्ध्याश्रयः आत्माऽऽम्युपगम्यते अहंबीविषयः सिद्धान्ते आत्मनः चैतन्यस्य अहं
धीविषयत्वानगीकारात् । तेषां ज्ञानाश्रयत्वमात्मत्वात् । नैयायिकात्मनः ज्ञानरूपपरिणामाङ्गीकारात् तस्यैवाहं-
धीगोचरत्वं च । तेन नैयायिकैः आत्मा न ज्ञातः ज्ञानाकारपरिणाम्येवात्मा स चान्तःकरणमेव । तदुक्तात्मनः ३५
ज्ञानपरिणामवत्त्वात् ।
५. सर्वविक्रियाक्षान्त्यः बुद्ध आत्मा प्रधानविकारात्त्वात् प्रधानात्मकमन्तःकरणं प्रवर्तते ।

औपनिषदंमस्या अपि केचित्प्रक्रियां रचयन्ति—मूर्तामूर्तराशिरेकः, परमात्मराशिरेकः, तान्मात्मन्योऽयं मध्यमः किल, तृतीयः कर्ता भोक्त्रा विज्ञानमयेनाजातशत्रुप्रतिबोधितेन सह विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासमुदायः । प्रयोक्ता कर्मराशिः प्रयोज्यः पूर्वोक्ता मूर्तामूर्तभूतराशिः साधनं चेति ।

तत्र च तार्किकैः सह सन्धि कुर्वन्ति । लिङ्गाश्रयश्चैव कर्मराशिरेत्युक्त्वा पुनस्तत्तत्स्थान्तः साङ्ख्यत्व-
५ भयात्सर्वः कर्मराशिः पुण्याश्रय इव गन्धः पुष्पविद्योगेऽपि पुटतैलाश्रयो भवति तदल्लिङ्गविद्योगेऽपि परमात्मैक-
देशमाश्रयति । स परमात्मैकदेशः किलाप्यत आगतेन गुणेन कर्मणा सगुणो भवति निर्गुणोऽपि स कर्ता भोक्ता
बध्यते मुच्यते च विज्ञानात्मेति वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्ति । स च कर्मराशिभूतराशेरानुक्तः स्वतो निर्गुण एव
परमात्मैकदेशात् । स्वत उत्थिताऽविद्याऽनागन्तुकाऽप्युषरवदनात्मधर्म इत्यनया कल्पनया साङ्ख्यचित्तमनुबन्तं ।
सर्वमेतत्तार्किकैः सह सामञ्जस्यकल्पनया रमणीयं पश्यन्ति नोपनिषत्सिद्धान्तं सर्वन्यायविरोधं च पश्यन्ति ।

१० कथम् ? उक्ता एव तावत्सावयवत्वे परमात्मनः संसारित्वसन्नपत्त्वकर्मफलदेशसंरक्षणापुनप्राप्तयो दोषाः । नित्य-
यत्र विविक्षा विपश्चिता भ्रान्तिस्तदन्तःकरण तस्य हेत्यत्रोच्यते नाऽप्येति स्वपक्षमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चपक्षमुत्था-
पयति—औपनिषदंमस्या इति । कीदृगी प्रक्रियेत्युक्ते राशित्रयकल्पनां वदसादावधर्मं राशिं दर्शयति—मूर्तीति ।
उत्कृष्टराशिमाचष्टे—परमात्मेति । रास्यन्तरमाह—तान्यामिति । तान्येतानि त्रीणि वस्तुनि मूर्तामूर्तामाहारजनदि-
ह्यमात्मतत्त्वमिति परोकिमाश्रित्य राशित्रयकल्पनामुक्त्वा मध्यमाधमराशयोर्विषेपमाह—प्रयोक्तेति । उत्पादकत्वं
१५ प्रयोक्तृत्वम् । कर्मग्रहणं विद्यापूर्वप्रज्ञयोश्चक्षणम् । साधनं ज्ञानकर्मकारणं कार्यकरणजातं तदपि प्रयोज्यमित्याह—
साधनञ्चेति । इतिगन्धो राशित्रयकल्पनासामान्यर्थः ।

परकीयकल्पनान्तरमाह—तत्रेति । राशित्रये कल्पिते सतीति यावत् । सन्धिकरणमेव स्फोरयति—
लिङ्गाश्रयश्चेति । तत इत्युक्तिपराभारः । साङ्ख्यत्वभयात्त्रस्यन्तो वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्तीति सम्बन्धः । कथं
तच्चित्तानुसरणं तदुपपादयति—कर्मराशिरेति । कथं निर्गुणमात्मानं कर्मराशिरेत्युक्त्यामाङ्गुधाऽह—सपरमात्मैक-
२० देश इति । अन्वत इति कार्यकरणात्मकाद्भूतराशेरिति यावत् । यदा भूतराशिनिष्ठं कर्मादि तद्द्वाराऽऽत्मन्यागच्छति
तदा स कर्तृत्वादिसंसारमनुभवतीत्याह—स कर्तेति । स्वतस्तस्य कर्मादिसम्बन्धत्वेन संपरितं स्यादिति चेत्स्याह—
स चेति । निर्गुण एव विज्ञानात्मेति बोधः । साङ्ख्यचित्तानुसारमेव परेषां प्रक्रियान्तरमाह—स्वत इति । नैसागन्धय-
विद्या परस्मादेवाभिव्यक्ता सती तदेकदेशं विकृत्य तस्मिन्नेवान्तराकरणाय तिष्ठतीति वदन्तोऽज्ञातमधर्मोऽविशेष्युक्त्या
साङ्ख्यचित्तमप्यनुसरन्तीत्यर्थः । अविद्या परस्मादुपपन्ना चेत्तमेवाऽऽश्रयेण तदेकदेशमित्यागङ्गुधाऽह—अश्रवदिति ।

२५ यथा पृथिव्या जातोऽप्युषरदेशस्तदेकदेशमाश्रयत्येवमविद्या परस्माज्जाताऽपि तदेकदेशमाश्रयिष्यतीत्यर्थः ।
तदेतद्द्वूपयितुमुपक्रमते—सर्वमेतदिति । तार्किकैः सह सन्धिकरणादिकमेतत्सर्वमधिकृत्य सामञ्जस्येन
पूर्वोक्तानां कल्पनानामापातेन रमणीयत्वमनुभवन्तीति यावत् । यथोक्तकल्पनानां श्रुतिन्यायानुसारित्वाभावात्प्राप्यत्वं
सूचयति—नेत्यादिना । कर्मद्वय प्रत्येकं क्रियापदेन सम्बध्यते । नञ्चोभयत्रान्वयः । कथं यथोक्तकल्पनानामापातरमणी-
यत्वेन श्रुतिन्यायबाह्यत्वमिति पृच्छति—कथमिति । यदुक्त परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेति तत्र तदेकदेशत्वं वास्तव-
३० मवास्तवं वा प्रथमे स परस्मादिभित्तो भित्तो वेति विकल्प्याऽऽहं दूषयति—उक्ता एवेति । आदिशब्देन श्रुतिस्मृति-

१. ज्ञानकर्मकारणं ज्ञानोत्पत्ती कर्मोत्पत्ती च कारण कार्यकारणजात शरीरेन्द्रियादिक उत्पादं जीवस्य तस्य पञ्चभूत-
सूक्ष्मरूपत्वात् । तदपि प्रयोज्यं = विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाप्रयोज्य पञ्चभूतजन्यत्वात् । परमात्मैकदेशो जीवः । स चान्यतः
इन्द्रियादिनाऽऽप्येतेन ज्ञानादिना सगुणः निर्गुणोऽपि स्वरूपतः गुणराहित्येऽपि आगन्तुगुणेन सगुणः न्यायमतवत् ।

२. भर्तृप्रपञ्चमते राशित्रयं—परमात्मराशिः उत्कृष्टः मर्तामूर्तराशिः अधमः मध्यमस्तु कर्ता भोक्ता विज्ञानमयो
३५ जीवः विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाविशिष्टः । कर्मराशिरेव विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाविशिष्टः प्रयोक्ता उत्पादकः । प्रयोज्यस्तु
मूर्तामूर्तभूतराशिः । अत्र भर्तृप्रपञ्चा. तार्किकानुरोधाय कर्मराशिः पुष्पतैलावासनावत् पुष्पविद्योगेऽपि तैला-
श्रयो यथा तथा परमात्मैकदेशं जीवमाश्रयति । तथा च वासनावान् जीवः इति वैशेषिकमतं समाश्रयते ।

३. सांख्यभयादिति—सांख्यः पुरुषो निल्लेपः अन्तःकरणगतमेव कर्तृत्वमित्याह तन्मतप्रवेगः यदि लिङ्गाश्रय-
कर्मराशिः । वासनाकर्मविज्ञानानि जीवाश्रयाणि जीवस्तु परमात्मैकदेश इत्युक्तिः वैशेषिकपक्षसमाश्रयणाय ।
साधनं = तृतीयराशिं प्रति साधनमित्यर्थः ।

भेदे च विज्ञानात्मनः परेणैकत्वानुपपत्तिः । लिङ्गमेवेति चेत्यपरमात्मन उपचरितदेशत्वेन कल्पितं घटकरकमूच्छि-
ब्राकाशादिवत् । तथा लिङ्गविद्योगेऽपि परमात्मदेवाश्रयणं वासनायाः ।

अविद्यायाश्च स्वत उत्थानसूचकवित्यादिकल्पनाऽनुपपन्नैव । न च वास्यदेशव्यतिरेकेण वासनाया
वस्त्वन्तरसञ्चरणं मनसाऽपि कल्पयितुं शक्यम् । न च श्रुतयो गच्छन्ति 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा' 'हृदये ह्येव
रूपाणि' 'ध्यायतीव लेलायतीव' 'कामा येऽस्य हृदि भित्ता' 'स्तीर्णो हि तवा सर्वाञ्चोकाह्वयस्ये'त्याद्याः । ५

न चाऽऽप्ता श्रुतीनां श्रुतादर्थान्तरकल्पना न्याय्या । आत्मनः परब्रह्मत्वोपपादनार्थपरत्वादासामेतावन्मा-
त्रार्थपक्षयत्वाच्च सर्वोपनिषदाम् । तस्मान्छ्रुत्यर्थकल्पनाकुशलः सर्व एवोपनिषदर्थमन्यथा कुर्वन्ति । तथापि
वेदार्थश्चेत्स्यात्कामं भवतु न मे द्वेषः ।

न च द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति राशित्रयपक्षे समस्तसम् । यदा तु मूर्तामूर्ते तज्जनितवासना मूर्तामूर्ते द्वे
रूपे ब्रह्म च रूपि तृतीयं न स्यान्त्यच्चतुर्यमन्तराले तदैतदनुकूलमवधारणं द्वे एव ब्रह्मणो रूपे इति । अन्यथा १०

विरोधो गृह्यते । कल्पान्तरं प्रत्याह—नित्यभेदे चेति । भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वाद्यनुपपत्तिश्चकारार्थः । लिङ्गोपाधिरात्मा
परस्याश इति कल्पान्तरं शङ्कते—लिङ्गमेवेति । उपचरितत्वं कल्पितत्वम् । लिङ्गोपाधिना कल्पित पराशो जीवात्मे-
त्युक्ते स्वापादौ लिङ्गव्यसे वासना नाऽऽत्मनि स्याल्लिङ्गाभावे तदधीनजीवाभावात्तत्त्व तद्विद्योगेऽपि लिङ्गस्या वासना
जीवे तिष्ठतीति प्रक्रियाऽनुपपत्तेति द्वयति—तथेति ।

यत्तु परस्मादविद्यायाः समुत्थानमिति तन्निराकरोति—अविद्यायाश्चेति । आदिपनेनानात्मधर्मत्वमविद्याया १५
गृह्यते । परस्मादविद्योत्पत्तौ तस्यैव ससारः स्यात्, तयोरैकाधिकरण्यात् । अतश्चाविद्याया सत्या न मुक्तिर्न च तस्यां
नष्टया तत्सिद्धिः कारणे स्थिते कार्यस्यात्यन्तनाशायोपात् । कार्याविद्यानाशे तत्कारणपरैराभावस्तथा च मोक्षिणोऽभावा-
न्मोक्षासिद्धिः । न चानात्मधर्मोऽविद्या, विद्याया अपि तद्वर्त्मत्वप्रसङ्गात्तयोरैकाश्रयत्वादिति भावः । यत्तु लिङ्गोपपत्ते-
तद्गता वासनाऽऽत्मन्यस्तीति तत्राऽह—न चेत् । पुटकादौ तु पुष्पाद्यवयवानामेवानुवृत्तिरिति भावः । इतश्च
वासनाया जीवाश्रयत्वमसंगतमित्याह—न चेति । २०

ननु जीवे समवायिकारणे मनःसंयोगादसमवायिकारणात्कामाद्युत्पत्तिरित्युदाहृतश्रुतिषु विवक्ष्यते तत्राऽह—न
चाऽऽप्तामिति । दृश्यमानससारमौपाधिकमभिधाय जीवस्य ब्रह्मत्वोपपादने तात्पर्यं श्रुतीनामुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिभ्यो
गम्यते तन्नाथान्तरकल्पनेत्यर्थः इतश्च यथोक्तश्रुतीनां नाथान्तरकल्पनेत्याह—एतावन्मात्रेति । सर्वासामुपनिषदामेक-
रसेर्ज्यं पर्यवसानं फलवत्त्वादिलिङ्गेश्वो गम्यते तत्कथमुक्तश्रुतीनामथान्तरकल्पनेत्यर्थः । ननुपनिषदामैक्यादर्थान्तरमपि
प्रतिपाद्य व्याख्यातारो वर्णयन्ति तत्कथमर्थान्तरकल्पनानुपपत्तिरत आह—तस्मादिति । सर्वोपनिषदामैक्यपरत्वप्रति- २५
भासस्तच्छब्दार्थः । ननु परैरुच्यमानोऽपि वेदार्थो भवत्येव किमित्यसौ द्वेपादेव त्यज्यते तत्राऽह—तथाऽप्येति । न
चार्यन्तरस्य वेदार्थत्वं तत्र तात्पर्यलिङ्गाभावादिति भावः ।

लिङ्गविद्योगेऽपि पुंसि वासनाज्जतीत्येतन्निराकृत्य राशिर्त्रयकल्पना निराकरोति—न चेति । कथं सिद्धान्तेऽपि
वाचगव्वादिसामञ्जस्य तत्राऽह—यदेति । राशित्रयपक्षे जीवस्य रूपमध्यस्तमपि निषेध्यकोटिनिवेद्यः स्याद्ब्रह्ममध्येऽस्त-

१. लिङ्गमेवेति चेत् । लिङ्गोपाधिः आत्मा परस्यैकदेशः । एव सति सुषुप्तौ लिङ्गनाशेऽपि एकदेशसत्त्वात् तस्य ३०
वासनाश्रयत्वमिति चेत् । तथेति तस्य खण्डनं तथा सति सुषुप्तौ लिङ्गाभावे लिङ्गाधीनजीवभावोऽपि नश्यति
एवं तर्हि सुषुप्तौ वासनानाशमश्रयाभावः ।

२ न च वास्येति । लिङ्गनाशेऽविद्या आत्मानमाश्रयतीति न युक्तं, वास्यदेशः लिङ्गं तत्परित्यज्य वासना नान्यत्र
गच्छेत् ।

३ तत्कारणपराभावः—यदि कार्यनाशे कारणनाशोऽपि स्वीक्रियते तदा ब्रह्मभावानुपपत्तिः ब्रह्मणोऽभावात् । ३५

४. राशित्रयपक्षे मूर्तामूर्तवासनेति रूपत्रयं तत्र वासनाश्रयो जीवः सोऽपि नेति नेतीति निषिध्यते ।

२६

ब्रह्मकदेजस्य विज्ञानात्मनो रूपे इति कल्प्यं परमात्मनो वा विज्ञानात्मद्वारेणेति । तदा च रूपे एवेति द्विवचनम-
समञ्जसम् । रूपाणीति वासनाभिः सह बहुवचनं युक्ततरं स्यात् । द्वे च मूर्तमूर्ते वासनाश्च तृतीयमिति ।

अथ मूर्तमूर्ते एव परमात्मनो रूपे वासनास्तु विज्ञानात्मन इति चेत् । तदा विज्ञानात्मद्वारेण विक्रिय-
माणस्य परमात्मन इतीयं वाचोयुक्तिरनर्थिका स्यात् । वासनाया अपि विज्ञानात्मद्वारत्वस्याविशिष्टत्वात् । न च
५ वस्तु वस्तवन्तरद्वारेण विक्रियत इति मुख्यया वृत्त्या शक्यं कल्पयितुम् । न च विज्ञानात्मा परमात्मनो वस्तवन्तरम् ।
तथा कल्पनाया सिद्धान्तहानात् । तस्माद्देवार्थसूडानां स्वचित्तप्रभवो एवमादिकल्पना अक्षरबाह्याः । न ह्यक्षरबाह्यो
वेदार्थो वेदार्थोपकारी वा, निरपेक्षत्वाद्देवस्य प्रामाण्यं प्रति । तस्माद्वाशिष्ठयकल्पनाऽसमञ्जसा ।

योऽयं दक्षिणेऽभ्युपगच्छ इति लिङ्गात्मा प्रस्तुतोऽध्यात्मेऽपिदेवे च य एष एतस्मिन्पण्डले पुरुष इति तस्येति
प्रकृतोपादानात्स एवोपादीयते योऽसौ स्यस्यामूर्तस्य रसो न तु विज्ञानमयः । ननु विज्ञानमयस्यैवैतानि रूपाणि कस्माच्च
१० भवन्ति विज्ञानमयस्यापि प्रकृतत्वात्तस्येति च प्रकृतोपादानात् । नैवम्, विज्ञानमयस्यारूपमित्येन विज्ञापयिषितत्वात् ।
यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्येतानि माहात्म्यनादीनि रूपाणि स्युस्तस्यैव नेति नेतीत्यमाख्येरूपवत्तायाऽज्ञेयो न स्यात् ।

नन्वस्यस्यैवासावेदो न तु विज्ञानमयस्येति । न, वंछान्त उपसंहाराद्विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयादिति
विज्ञानमयं प्रस्तुत्य 'स एष नेति नेति'ति 'विज्ञापयिष्यामि'ति च प्रतिज्ञाया अर्थवत्त्वात् । यदि च विज्ञानमयस्यैवा-
संख्यवहार्थमात्मस्वरूपं ज्ञापयितुमिष्टं स्यात्प्रवृत्तमर्वापि विशेषं तत इयं प्रतिज्ञाऽर्भवती स्यात् । येनासौ ज्ञापितो
१५ जानात्यात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति शास्त्रनिष्ठां प्राप्नोति न विभेति कुतश्चन । अथ पुनरन्यो विज्ञानमयोऽग्रे नेति
नेतीति व्यपदिश्यते तदाऽन्यदतो ब्रह्मान्योऽहमस्मीति विपर्ययो गृहीतः स्यात् । नाऽऽत्मानमेवावेहं ब्रह्मास्मीति ।
तस्मात्तस्य हैतस्येति लिङ्गपुरुषस्यैवैतानि रूपाणि ।

भवि श्रुतिः शिक्षणीयेत्याह—अन्यथेति । यत्नत्वेवं श्रुतेः किञ्चेति तत्राऽह—तदेति । रूपमग्रे जीवान्तर्भाविकल्पना-
यामिति यावत् ।

२० विषयमेवेनोपक्रमाविरोधं बोधयति—अथेति । इत्थं व्यवस्थायां जीवद्वारा विक्रियमाणस्य परस्य रूपे मूर्त-
मूर्ते इत्युक्तिरयुक्ता वासनाकमदिरपि तद्द्वारा तत्सम्बन्धाविशेषादिति दूषयति—तदेति । विज्ञानात्मद्वारा परस्य
विक्रियमाणत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह—न चेति । तथाभूतस्यान्यथाभूतस्य च विक्रियाया दुःखपादत्वादित्यर्थः ।
किञ्च जीवस्य ब्रह्मणो वस्तवन्तरत्वमात्यन्तिकमनात्यन्तिकं वा नाऽह इत्याह—न चेति । न द्वितीयो वेदामेदनिराश-
विति द्रष्टव्यम् । परपक्षदूषणमुपसंहरति—तस्मादिति । एवमादिकल्पना राशिर्नयं जीवस्य कामादायत्यक्तमित्याद्याः ।
२५ अक्षरबाह्यात्वे फलितमाह—न होति । वेदार्थोपकारित्वामावे हेतुमाह—निरपेक्षत्वादिति । वेदार्थत्वाच्चाभावे सिद्धमर्थं
कथयति—तस्मादिति ।

तस्य हेत्यत्र परकीयप्रक्रियां प्रत्याख्याय स्वमते तच्छब्दार्थमाह—योऽयमिति । प्रकृतत्वाल्लिङ्गात्मग्रहे
जीवस्यापि पाणिपेषवाक्ये तद्भावात्तस्यैवान्न तच्छब्देन ग्रहः स्यादिति गङ्गते—नन्विति । प्रकृतत्वेऽपि तस्य निर्विगे-
ब्रह्मत्वेन ज्ञापयितुमिष्टत्वाच्च वासनामयं संसाररूपं तत्त्वतो युक्तमिति परिहरति—नैवमिति । इतश्च जीवस्य न
३० वासनारूपिता किन्तु चित्तस्येत्याह—यदि होति । निषेध्यकोटिप्रवेशादिति भावः ।

नायं जीवस्याऽज्ञेक्षः किन्तु ब्रह्मणस्तदस्थस्येति गङ्गयित्वा दूषयति—नन्वित्यादिना । पट्टावसाने विज्ञातार-
मरे केनेत्यात्मानमुपक्रम्य स एष नेति नेत्यात्मशब्दात्तत्त्वैवाऽज्ञेयोपसंहारादिहापि तस्यैवाऽज्ञेयो न तदस्थस्येत्यर्थः ।
इतश्च प्रत्यगर्थस्यैवायमादेग इत्याह—विज्ञापयिष्यामितीति । तदेव समर्थयति—यदेति । कथमेतावता प्रतिज्ञार्थवत्त्वं
तदाह—येनेति । जानफलं कथयति—शास्त्रेति । अन्ययमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति—अथेत्यादिना । विपर्यये
३५ गृहीते ब्रह्मकण्डिकाविरोधं दर्शयति—नाऽऽत्मानमिति । तच्छब्देन जीवपरामर्गसम्भवे फलितमाह—तस्मादिति ।

१. षष्ठान्ते इति—सैत्रेयी ब्राह्मणान्ते षष्ठे 'विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयात् स एष नेति नेत्यात्माज्जुहो नहि गृह्यते
इति जीवात्मन एव गृह्यत्व प्रतिपाद्यते तत्समानत्वादत्रापि 'अयान आदेग' इति विज्ञानात्मन एव ग्रहणं वक्तव्यम् ।
अपि च 'ज्ञपयिष्यामि'ति प्रस्तुत्याजातशत्रुः उत्तरत्र 'य एष विज्ञानमयः कथं तदाभूत्' इति तमेवोपादानाय
मुपुष्टे ब्रह्मणि लयं प्रदर्शयति अतः अत्र विज्ञानमय एव प्रकृतः । यद्यपि इदं ब्राह्मणान्तरे तथापि तत्रोपसंहारे
उक्तस्यैव 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि'त्यस्य विवरणायांत्वात् मूर्तमूर्तब्राह्मणस्य स एव प्रकृतः अत्रापि ।

सत्यस्य च सत्ये परमात्मस्वरूपे वक्तव्ये निरवशेषं सत्यं वक्तव्यम् । सत्यस्य च विशेषरूपाणि वासना-
स्तासामिमानि रूपाण्युच्यन्ते । एतस्य पुरुषस्य प्रकृतस्य लिङ्गात्मन एतानि रूपाणि । कानि तानित्युच्यन्ते—
यथा लोके महारजनं हरित्रा तथा रक्तं माहारजनं यथा वासो लोके । एवं स्यादिविषयसंयोगे तादृशं वासनाख्यं
रक्तानाकारमुत्पद्यते चित्रतया । येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत् । यथा च लोके पाण्ड्वाविकम् ।
अवेरिदमाविकमूर्णादि । यथा च तत्पाण्डुरं भवति तथाज्यह्वासनाख्यम् । यथा च लोक इन्द्रगोपेऽप्यन्तरक्तो ५
भवत्येवमस्य वासनाख्यम् । क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं क्वचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षया । यथा च
लोकेऽज्यचिभस्वरं भवति तथा क्वचित्कस्यचिद्वासनाख्यं भवति । यथा पुण्डरीकं शुक्लं तद्वदपि च वासनाख्यं
कस्यचिद्भवति । तथा सकृद्विद्युत् यथा लोके सकृद्विद्योतनं सर्वतः प्रकाशकं भवति तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्धापेक्षया
कस्यचिद्वासनाख्यमुपजायते । नैषां वासनाख्याणामाविरन्तो मध्यं सङ्ख्या वा देशः कालो निमित्तं बाधधायते ।
असङ्ख्येत्येत्वाद्वासनाया वासनाहेतुतां चाऽऽनन्त्यात् । तथा च वक्ष्यति—षष्ठ 'इदमयोऽदोमय' इत्यादि । तस्मान्न १०
स्वरूपसङ्ख्यावाधारणार्था दृष्टान्ता यथा माहारजन वास इत्यादयः किं तर्हि प्रकारप्रदर्शनार्थाः । एवम्प्रकाराणि
हि वासनाख्याणीति । यत्तु वासनाख्यमभिहितमन्ते सकृद्विद्योतनमिवेति तत्किं हि रण्यगर्भस्याभ्याकृतताप्रादुर्भ-
वतस्तद्विद्वत्सङ्केधे व्यक्तमवतीति तत्तदयो वासनाख्यं हिरण्यगर्भस्य यो वेद तस्य सकृद्विद्युत्वेन । ह वा इत्यव-
धारणार्था । एवमेवास्या श्रीः स्यातिर्भवतीत्यर्थः । यथा हिरण्यगर्भस्यैवमेतद्युक्तं वासनाख्यमन्यं यो वेद । एवं
निरवशेषं सत्यस्य स्वरूपमभिधाय यत्तत्सत्यस्य सत्यमवोचाम तस्यैव स्वरूपाधारणार्थं ब्रह्मण इदमारभ्यते—अथा- १५
नन्तरं सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरं यत्तत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्माद्वत्तत्तस्मात्सत्यस्य सत्यं स्वरूपं निर्देशायः ।
आदेशो निर्देशो ब्रह्मणः । कः पुनरसौ निर्देश इत्युच्यते—नेति नेतीत्येवं निर्देशः ।

ननु कथमास्या नेति नेतीति शब्दाभ्यां सत्यस्य सत्य निर्दिदिक्षितमिति । उच्यते—सर्वोपाधिविशेषापोहेन
यस्मिन्न कश्चिद्विशेषोऽस्त नाम वा रूपं वा कर्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा तद्वहारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भवति ।

ननु लिङ्गस्य वेदेतानि रूपाणि किमित्युपन्यस्यन्ते परमात्मस्वरूपस्यैव वक्ष्यत्वात् तद आह—सत्यस्य चेति । २०
इन्द्रगोपोपमानेन कौसुमस्य गतत्वात्माहारजन हरिद्वेति व्याख्यातम् । तत्र लोकप्रसिद्धिं दर्शयति—येनेति । अर्णादीत्यादि-
पद कम्बलादिग्रहार्थम् । मनसि वासनावैचित्र्ये किङ्कारणमिति तदाह—क्वचिदिति । चित्तवृत्तिगन्धेन सत्त्वादिगुण-
परिणामो विवक्षितः । परिमितदृष्टान्तोक्त्या वासनानामपि परिमितत्वं दृष्टान्तार्थं नित्यकर्मो साम्यादित्याङ्ग्याऽऽह—
नैषामिति । तत्र वाक्यशेष सवादयति—तथा चेति । वासनानान्यात्तदोयपरिमितिप्रदर्शने परिमितदृष्टान्तपरिग्रहस्या-
तात्पर्यं कुत्र तात्पर्यमित्याचङ्छ्याऽऽह—तस्मादिति । प्रकारप्रदर्शनमेवाभिनयति—एवम्प्रकाराणीति । अन्यवासानादि-
विशिष्टसूत्रोपास्तं फलवती तत्प्रकर्षाभिधानपूर्वकमभिधायति—यत्स्वित्यादिना । व्यक्तिः सर्वस्य वस्तुजातस्येति
शेषः । तदीयमित्यस्य व्यक्तीकरणं हिरण्यगर्भस्येति तदेव स्फुटयति—यथेत्यादिना । वृत्तमनुमानन्तरग्रन्थमवतार-
यति—एवमित्यादिना । तस्यैव ब्रह्मण इति सम्बन्धः । कस्मादनन्तरमित्युक्ते तद्वर्णयन्त शब्द चापेक्षितं पूरयन्त्या-
करोति—सत्यस्येति ।

यथोक्तदेगस्याभावपर्यवसायित्वं मन्वानः शङ्कते—नन्विति । निरवधिकनिषेधासिद्धस्तदवचित्वेन सत्यस्य ३०
सत्यं ब्रह्म निर्देष्टुमशक्तिं परिहरति—उच्यते इति । ब्रह्मणो विधिमुखेन निर्देशे सम्भाव्यमाने किमिति निषेधमुखेन
तन्निदिश्यते तत्राऽह—यस्मिन्निति । तद्विधिमुखेन निर्देष्टुमशक्यमिति ज्ञेयः । नामरूपाद्यभावेऽपि ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्ति-
माशङ्क्याऽह—तद्वहारेणेति । जात्यादीनान्यतमस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवात्तद्वहारा तत्र शब्दप्रवृत्तिः स्यादिति चेन्ने-

१. अथात इत्यत्राशब्दार्थः सत्यस्वरूपनिरूपणानन्तर-अतः सत्यस्य यत्सत्य तत्स्वरूपनिरूपणस्यावगिष्टत्वात्
आदेशः स्वरूपोपदेशः क्रियते । अथात आदेशो नेति नेति इति वाक्य विषयीकृत्य ब्रह्ममुत्तृतीयाध्याय = ३५
द्वितीयपादे विचारः प्रवर्तितः तथाहि—'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे भूतं चामूर्तं' इति पञ्च भूतानि द्वैरास्येन प्रविभज्य
अमूर्तानस्य पुरुषस्य माहारजनादिरूपाणि प्रदर्श्य श्रूयते अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेति
अन्यत्परमसि इति । अत्र किं प्रतिषेधविषयः ब्रह्म, तद्व्यतिरूपाणि वा, उत रूपान्येव उत ब्रह्म अवशिष्यमाणं
च तद्व्यतिरूपमिति सन्नेहे सर्वप्रतिषेधे गृह्यत्वादप्रसंगात् रूपादिहीनब्रह्मण एव प्रतिषेधो युक्त इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः
प्रकृतेतावत्त्व हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय (अ० सू० ३-२-२२) ।

न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति । अतो न निर्वेष्टुं शक्यत इदं तदिति । गौरसौ स्पन्दते शुक्लो विषाणीति यथा लोके निर्दिश्यते तथा । अध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण ब्रह्म निर्दिश्यते 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'विज्ञानघन एव' 'ब्रह्मा-ऽऽत्मे'त्येवमादिशब्दैः । यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिक्षितं भवति निरस्तसर्वोपाधिविशेष तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण निर्वेष्टुम् । तदाऽप्येवान्मुपायो यदुत प्राप्तनिर्वेशप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति निर्देशः ।

- ५ इदञ्च नकारद्वयं वीप्साव्याप्त्यर्थम् । यद्यत्प्राप्तं तत्तन्निषिध्यते । तथा च सत्यनिर्विशेषाशुक्ल ब्रह्मणः परिहृत्वा भवति । अन्यथा हि नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे यदन्यत्प्रकृतात्प्रतिषिद्धद्वयाद्ब्रह्म तत्र निर्दिष्टं कीदृशं तु छत्वि-त्याशङ्का न निर्वातिष्यते । तथा ज्ञानार्थकञ्च स निर्देशः पुरुषस्य विविदिषाया अनिवर्तकत्वात् । ब्रह्म ज्ञापयिष्यामीति च वाक्यमपरिसमाप्त्यर्थं स्यात् । यदा तु सर्वविकालादिविविदिषा निवर्तिता स्यात्सर्वोपाधिनिराकरणद्वारेण तदा सैव्यवधनवदेकरसं प्रज्ञानघनमनन्तरमबाह्यं सत्यसहं ब्रह्मात्मनोति सर्वतो निवर्तते विविदिषाऽऽत्म-
१० न्येवावस्थिता प्रज्ञा भवति । तस्माद्द्वीप्सायं नेति नेतीति नकारद्वयम् ।

ननु महता यत्नेन परिकरबन्ध कृत्वा किं युक्तमेवं निर्देष्टुं ब्रह्म । षाडम् । कस्मात् । न हि । यस्मादिति नेति नेत्येतस्मात् इतीति व्याप्तव्यप्रकारा नकारद्वयविषया निर्दिश्यन्ते । यथा ग्रामो ग्रामो-रमणीय इत्यन्यत्परं निर्वेशनं

- त्याह—न चेति । उक्तमर्थं वैभ्रम्यद्वान्तेन स्पष्टयति—गौरिति । तथा जात्याद्यभावात् ब्रह्मणि गन्धप्रवृत्तिरिति शेषः । कथं तर्हि क्वचिद्विधिमुखेन ब्रह्मोपादिष्यते तत्रऽऽह—अध्यारोपितेति । विज्ञानानन्दादिवाक्येषु गबले गृहीत-
१५ शक्तिभिः शब्दैरुच्यते ब्रह्मेत्यर्थः । ननु लक्षणांमुपेक्ष्य साक्षादेव ब्रह्म किमिति न विवक्ष्यते तत्राऽह—यदा पुनरिति । निर्देष्टुं लक्षणांमुपेक्ष्य साक्षादेव वक्तुमिति यावत् । तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जात्यादीनामभावयोक्तत्वादित्यर्थः । विधिमुखेन निर्देशासम्भवे फलितमाह—तदेति । प्राप्ते निर्देशो यस्य विशेषस्य तत्प्रतिषेधमुक्तेनेति यावत् ।

- एव ब्रह्म निर्दिक्षितं वेदेकेनैव नञाऽऽ कृत द्वितीयेनेत्याशङ्काऽऽह—इदञ्चेति । वीप्सया व्याप्तिः सर्व-विषयसङ्ग्रहस्तदर्थं नकारद्वयमित्युक्तमेव व्यनक्ति—यद्यदिति । विषयत्वेन प्राप्तं सर्वं न ब्रह्मेत्युक्ते सत्यविषयः प्रत्य-
२० गात्मा ब्रह्मेत्युक्ते शास्त्रपर्यवसानाग्नैराकाङ्क्ष्य श्रोतुं सिध्यतीत्याह—तथा चेति । इतिगन्धस्य प्रकृतपरामर्शित्वा-त्प्रकृतमूर्तामूर्तदिरन्यत्वे ब्रह्मणो नकारपर्यवसानं किमिति नेष्यते तत्राऽह—अन्यथेति । आगच्छानिवृत्त्यभावे दोष-माह—तथा चेति । अनर्थकञ्चेति चकारेण समुच्चित दोषान्तरमाह—ब्रह्मेति । उक्तमर्थमन्यमुखेन समर्थयते—यदा स्थिति । सर्वोपाधिनिरासेन तत्र तत्र विषयवेदान्तेच्छा यदा निवर्तिता तदा यथोक्तं प्रत्यंब्रह्माहमिति निश्चित्या-
२५ ऽकाङ्क्षा सर्वतो व्यावर्तते । तेन निर्देशस्य सार्थकत्वं यदा चोक्तरीत्या ब्रह्माऽऽत्मेत्येव प्रज्ञावस्थिता भवति तदा

प्रतिज्ञावाक्यमपि परिसमाप्त्यर्थं स्यादिति योजना । वीप्सापक्षमुपसृष्टरिति—तस्मादिति ।
आवेशस्य प्रक्रमानुगुणत्वमाशङ्क्यानन्तरवाक्येन परिहरति—नन्विषयादिना । न हीति प्रतीकोपादानम् । यस्मादित्यस्य द्विषाद्वार्थस्य तस्मादित्यनेन संबन्धः । व्याप्तव्याः सग्राह्या विषयीकर्तव्या ये प्रकारास्ते नकारद्वयस्य विषयाः सन्तो निर्दिश्यन्त इति नेति नेत्यतस्मादित्यनेन भागेनेति योजना । इतिशब्दाभ्यां व्याप्तव्यसर्वप्रकारसङ्ग्रे-

१. वीप्साशब्दस्य व्याप्तिबोधनेच्छेत्यर्थः तत्र द्विवचि नित्यवीप्समोरिति पाणिनिमुवात् । वीप्सायां द्विके यो यो धूमवान् इत्यादौ धूमे बल्लिव्याप्ति बोध्यते तथा प्रकृतेऽपि । इतिशब्दः इदमर्थः । इदं न इदं नेति वीप्सया यत्र यत्र इदमिति शब्दः प्रयुज्यते तत्तत् ब्रह्म नेत्यर्थः तेन अहमेव ब्रह्मेत्यर्थः फलति । न ह्येतस्मादिति नेति इति वाक्येन 'एतत्समादित्यञ्च भवती'त्यनेन आत्मा ब्रह्मेत्यवधिष्यते । न ह्येतस्मात् इति न इति न इति निर्देशादन्य-
३० निर्वेशान् ब्रह्मणोऽस्ति इत्यर्थः प्रकृतभाष्ये । पूर्वोक्तार्थः शारीरकभाष्ये ।
२. न तावद्ब्रह्म प्रतिषेधो युक्तः 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति प्रारम्भगतप्रतिज्ञाविरोधत् । सर्वसामुपनिषदा ब्रह्मप्रति-
३५ पादकानां विरोधात् । अतः ब्रह्मणो रूपं प्रतिषेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेति युक्तम् । अत्रैव पूर्वं भूतमित्ते तद्वासा चेति रूपद्वयं प्रकृतं तदेव च इतिशब्देन उपादाय प्रतिषेधति परिशिनष्टि च ब्रह्मेति युक्तम् । कार्यप्रपञ्चस्य वाच्यारम्भमात्रत्वात् तस्य रूपद्वयस्य प्रतिषेधः ब्रह्मणः शुद्धस्य प्रतिपादनं च युक्तम् । तेन इदमिति गृह्यमाणं सर्वं निषिध्यते । अत एव च उत्तरवाक्यं अन्यत्परं अनिषिद्धं ब्रह्मास्ति इति ब्रवीति इति । अपि च ब्रह्म अत्यकमन्तः तदस्ति तत् स्पूलदशा न प्रत्यक्षं अपि तु सराधने भक्तिव्यानप्रणिधानेभ्यो योगिनः ब्रह्म पश्यन्तीत्युक्तम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

मंत्रेयीति होवाच याज्ञबल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्या-

नार्वास्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥१॥

नास्ति । तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः । यमुक्तं तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमित्येवंप्रकारेण सत्यस्य सत्यं तत्परं ब्रह्म । अतो यमुक्तमुक्तं नामधेयं ब्राह्मणो नामैव नामधेयम् । किं तत्सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यमिति ॥ ६ ॥ १

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आत्मेत्येवोपासीत । तदेवैतस्मिन्मन्त्रेयमात्मतत्त्वं यस्मात्तत्रेयः पुत्रादेरित्युपन्यस्तस्य वाक्यस्य व्याख्यान-विषये संवन्धप्रयोजने अग्रिहिते तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मात्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति । एव प्रत्यगात्मा ब्रह्म-विद्याया विषय इत्येतदुपन्यस्तम् । अविद्यायाश्च विषयोऽन्योऽसाध्वन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यारम्भ चातुर्वर्ण्यप्रवि-भागादिनिमित्तापाङ्क्तकर्मसाध्यसाधनलक्षणे धोवाङ्कुचव्याङ्कताव्याङ्कतस्वभावो नामरूपकर्मलक्षकः संसारस्त्रयं १० वा इदं नाम रूढं कर्मेत्युपसंहृतः शास्त्रीय उदकर्वलक्षणे ब्रह्मलोकास्तोऽयोभावश्च स्वाध्यान्तोऽशास्त्रीयः पूर्वमेव प्रवक्षितो द्रव्यहेत्यादिना । एतस्मादविद्याविषयाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयब्रह्मविद्यायामविहारः कथं नाम स्यादिति तृतीयेऽध्याय उपसंहृतः समरतोऽविद्याविषयः । चतुर्थं तु ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्म जपयिष्यामीति च प्रत्युच्य तद्ब्रह्मैकमद्वयं सर्वविशेषशून्यं त्रियाकारककस्त्वभावस्यप्रत्ययशब्दवाच्यशोषभूतवर्म-प्रतिषेधद्वारेण नैति नैतीति ज्ञापितम् । १५

अस्या ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन संन्यासो विधिसिस्तः । जायापुत्रवित्तादिलक्षणं पाङ्क्तं कर्माविद्याविषयं यस्मात्साऽऽत्मप्राप्तिसाधनम् । अन्यसाधनं ह्यन्यस्मै फलसाधनाय प्रयुज्यमानं प्रतिकूलं भवति । न हि बुभुसापिपासा-निवृत्त्यर्थं धावनं गमनं वा साधनम् । ननुप्रलोकापितृलोकादेवलोकाद्यनत्वेन हि पुत्रादिसाधनमिति श्रुतानि वृष्टान्तमाह—यथेति । ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्युक्ते राज्यनिविष्टरमणीयसर्वग्राममग्रहवत्प्रकृतेऽपीतिगन्दाभ्यां विषय-भूतसर्वप्रकारासंगेहं नकाराभ्या तन्निषेधसिद्धिरित्यर्थः । यथोकाग्निवल्गुशान्तिर्देवादन्यविशेषानं यस्माद्ब्रह्मणो न २० परमस्ति तस्मादित्युपसंहार अथेत्यादिवाक्य प्रकृतोपसंहारत्वेन व्याचष्टे—यमुक्तमित्यादिना ।

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मण्योपेताया द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

सर्वधर्माभिधित्तया वृत्तं कीर्तयति—आत्मेत्येवेति । किमित्यात्मतत्त्वमेव ज्ञातव्यं तत्राऽह—तदेवेति । इत्थं सूत्रितस्य विद्याविषयस्य वाक्यस्य व्याख्यानमेव विषयस्तत्र विद्या साधनं साध्या मुक्तिरिति सवन्धो मुक्तिश्च फल-मित्येते तदात्मानमित्यादिना दर्शिते इत्याह—इत्युपन्यस्तस्येति । विद्याविषयमुक्तं निगमयति—एवमिति । तत्क-र्मणान्तरं स्यादिति—अविद्यायाद्वेति । अन्योऽत्रावित्याद्यारभ्याविद्याया विषयश्च संसार उपसंहृतस्त्रयमित्यादिनेति सवन्ध संसारेव विनिर्दिष्ट—चातुर्वर्ण्येति । चातुर्वर्ण्यं चातुरायम्यमिति प्रविभागादिनिमित्तं यस्य पाङ्क्तस्य कर्मण-स्त्वस्य साध्यसाधनमित्येवमात्मक इति यावत् । तस्यानादित्वं दर्शयति—धोवाङ्कुचवदिति । तमेव विद्या संक्षिपति—नामेति । न चोक्तर्पायकर्मण्यो द्विधा भिद्यते तत्राऽऽब्रह्ममुदाहरति—शास्त्रीय इति । लक्ष्ये हि संसारस्यञ्जालभावः शास्त्रीयज्ञानकर्मलक्ष्य इत्यर्थः । द्वितीयं कथयति—अधोमाद्वेति । निकृष्टः संसारः स्वाभाविकज्ञानकर्मसाध्य ३० इत्यर्थः । किमित्यविद्याविषयो व्याख्यातो न हि स पुरुषस्योपयुज्यते तत्राऽह—एतस्मादिति । प्रत्यगात्मेव विषयस्त-स्मिन्या ब्रह्मेति विद्या तस्यामिति यावत् । तार्तीयमनूद्य चातुर्यिकमर्थं कथयति—चतुर्थं चिति ।

एवं वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह—अस्या इति । किमिति संन्यासो विधिरित्येव कर्मणैव विद्यालाभा-दित्यागङ्गुचाऽह—जायेति । अविद्याया विषय एव विषयो यथेति विग्रहः । तस्मात्संन्यासो विधिरित्त इति पूर्वेषु संबन्धः । ननु प्रकृतं कर्माविद्याविषयमपि किमित्यात्मज्ञान तादर्थ्येनानुद्रीयमानं नोपनयति तत्राऽह—अथेति । तदेव ३५ वृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । पाङ्क्तस्य कर्मणोऽन्यसाधनत्वमेव कथमविगतमित्यागङ्गुचाऽह—मनुष्येति । सोऽयं मनुष्यलोको, पुत्रेणैव जन्मः कर्मणा पितृलोको विद्याया देवलोको इति विज्ञेयमित्यत्र । श्रुतत्वमेव विज्ञेयितल्लोकाद्वारा-स्तुष्टोक्तमिति प्रकारेण द्योत्यते । ननु ब्रह्मविद्या स्वफले विहित कर्मपथेन श्रौतभावतत्वादर्शाद्विद्यतया च समुच्च-

नाऽऽत्मप्राप्तिसाधनत्वेन । विरोधितत्वाच्च । न च ब्रह्मविदो विहितानि काम्यत्वश्रवणादितावान् कै काम' इति । ब्रह्म-
विदश्चाऽऽत्मकामत्वादात्मकस्य कामानुपपत्तेः । येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति च श्रुतेः ।

केचित्तु ब्रह्मविदोऽप्येषां संबन्धं वर्णयन्ति तैर्बृहदारण्यकं न श्रुतम् । पुत्राद्येषां नामविद्वद्भिषयत्वम् ।
विद्याविषये च 'येषां नोऽयमात्माऽयं लोक' इत्यतः 'किं प्रजया करिष्याम' इत्येष विभागस्तर्जितः श्रुत्या कृतः ।
१ सर्वव्यापारकफलोपमदंस्वरूपाया च विद्यायां सत्या सह कार्येणाविद्याया अनुपपत्तिलक्षणश्च विरोधस्तर्जितः विज्ञातो
व्यासवाक्यं च तैर्न श्रुतम् । कर्मविद्यास्वरूपयोर्विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्तनं विरोधः ।

“प्रविदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । कां गतिं विद्यायां याति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥

एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्ब्रूयान्ब्रवीतु मे । एतावन्थोन्यवैरूप्ये वर्तते प्रतिकूलतः ॥”

इत्येवं पृष्ठस्य प्रतिवचनेन—

१० “कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्याया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदक्षिणः ॥”

इत्येवमाविरोधः प्रदर्शितः ।

तस्मान्न साधनान्तरसहिता ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनं सर्वविरोधात्साधननिरपेक्षैव पुरुषार्थसाधनमिति
पारिजात्यं सर्वसाधनसंन्यासलक्षणमङ्गत्वेन विधित्यते । एतावदेवाभूतसाधनमित्यवधारणात्प्रसमाप्ती लिङ्गाच्च
कर्मो संन्यासवत्कस्यः प्रवक्षावेति । मैत्रेय्यै च कर्मसाधनरहितायै साधनत्वेना भूतत्वस्य ब्रह्मविद्योपदेशाद्वैतनिन्द्या-
१५ वचनाच्च । यदि ह्यभूतत्वसाधनं कर्म स्याद्विस्तृताभ्यं पाद्वत् कर्मेति तस्मिन्नावचनमनिष्टं स्यात् । यदि तु

याज्ञ कर्मसंन्याससिद्धिरत आह—न चेति । कर्मणा काम्यत्वेऽपि ब्रह्मविदस्तानि किं न स्फुरित्याशङ्क्याऽह—ब्रह्मविद-
श्चेति । इतश्च तस्य पुत्रादिसाधनानुपपत्तिरित्याह—येषामिति ।

समुच्चयपक्षमनुष्या श्रुतिविरोधेन दूषयति—क्षेत्रिणिति । श्रुतिविरोधमेव स्फोरयति—पुत्रादीति ।
अविद्वद्भिषयत्वं श्रुत तत्प्रकरणे तेषामुपदेशादिति शेषः । किं प्रजया करिष्याम इत्यत आरभ्य येषां नोऽयमात्माऽयं लोक
२० इति च विद्याविषये श्रुतिरिति योजना । एष विभागः श्रुत्या कृतस्तर्जितः समुच्चयवादिभिर्नश्रुत इति सबन्धः । न
केवलं श्रुतिविरोधादेव समुच्चयासिद्धिः किन्तु युक्तिविरोधाच्चेत्याह—सर्वेति । द्वितीयश्चकारोऽवधारणार्थं नञा
संबध्यते । स्मृतिविरोधाच्च समुच्चयासिद्धिरित्याह—व्यासेति । तत्र प्रथमं पूर्वोक्तं युक्तिविरोधं स्फुटयति—कर्मेति ।
प्रतिकूलवर्तनं निवर्त्यनिवर्तकभावः । संप्रति स्मृतिविरोधं स्फोरयति—यदिद्विमिति । प्रसिद्धं वेदवचनं कुरु कर्मत्वं
प्रति यदिदमुपलभ्यते विवेकिनं प्रति च त्यजेति तत्र का गतिमित्यादिः शिष्यस्य व्यास प्रति प्रश्नस्तस्य बीजमाह—
२५ एतावति । विद्याकर्माल्यावुपायौ परस्परविरुद्धत्वे वर्तते साभिमानत्वनिर्भमानत्वाद्विपुलकारेण प्रातिकृत्यात्स-
मुच्चयानुपपत्तेर्यथोक्तस्य प्रश्नस्य सावकाशत्वमित्यर्थः । इत्येव पृष्ठस्य भगवतो व्यासस्थेति शेषः । विरोधो ज्ञान-
कर्मणोः समुच्चयस्थेति वक्तव्यम् ।

समुच्चयानुपपत्तिमुपसहरति—तस्मादिति । कथं तर्हि ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनमिति तत्राऽह—सर्व-
विरोधादिति । सर्वस्य क्रियाकारकफलमेवात्मकस्य द्वैतेन्द्रजालस्य ब्रह्मविद्याया विरोधादिति यावत् । एकाकिनी
३० ब्रह्मविद्या मुक्तिहेतुरिति स्थिते फलितमाह—इति पारिजात्यमिति । न केवलं संन्यासस्य श्रवणादिरीष्कत्वदृष्ट्यद्वारेण
विद्यापरिपाकाङ्गत्वं श्रुत्यादिब्रह्मवद्वगम्यते किन्तु लिङ्गादपीत्याह—एतावदेवेति । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—षष्ठ-
समाप्ताविति । एतच्चोभयतः सबध्यते । यदि कर्मसहितं ज्ञानं मुक्तिहेतुस्तदा किमिति कर्मिणः सतो याज्ञवल्क्यस्य
पारिजात्यमुच्यते तस्मात्तस्यागस्तदङ्गत्वेन विधित्सित इत्यर्थः ।

तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—मैत्रेय्यै चेति । न हि मैत्रेयो भर्तारं त्यक्तकर्मिणं स्वयं कर्माधिकर्तुमर्हति पतिद्वार-
३५ मन्तरेण भाग्यास्तद्विकारात् । यथा च तस्यै कर्मणूत्यायै मुक्तेः साधनत्वेन विद्योपदेशात्कर्मत्यागस्तदङ्गत्वेन

१. प्रश्नः श्रीशुकस्य प्रतिवचनं श्रीव्यासस्य (शा २४१-२-७) ।

२. कर्मसाधनरहितायै-कर्मसाधनं मन्त्राः अग्निश्च तदुभयं भर्ता विना तस्याः नास्ति भर्ता च सत्यस्तः ।

३. वित्तिनिन्दा किं वित्तोनाभूता स्यामिति प्रश्नस्य नैतं प्रतिवचनावत् ।

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा
स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरण-
वतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥२॥

परितित्याजयितव्यं कर्म ततो युक्ता तत्साधननिन्दा । कर्माधिकारनिमित्तवर्णनादिप्रत्ययोपमद्वयं ब्रह्म तं परादोत्सृज्य तं परादादि'त्यादेः । न हि ब्रह्मभूतत्राद्यात्मप्रत्ययोपमद्वयं ब्राह्मणेनेदं कर्तव्यं क्षत्रियेणेदं कर्तव्यमिति १
विषयाभावाद्वात्मानं लभते विधिः । यस्यैव पुरुषरूपोपमद्वयः प्रत्ययो ब्रह्मभूतत्राद्यात्मविषयस्तस्य तत्प्रत्ययसंन्या-
सात्तत्कार्याणां कर्मणां कर्मसाधनानां चार्थप्राप्तश्च संन्यासः । तस्मादात्मज्ञानाद्भूतवेन संन्यासविधिरऽयैवाऽऽ-
ख्यायिकेयमारभ्यते ।

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यो मैत्रेयी स्वभार्यामामन्त्रितवान्याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिः । उद्यास्यज्ञध्वं
यास्यन्परात्राख्यात्थमाश्रमान्तरं वा अर इति संबोधनमहमस्माद्गार्हपत्यात्त्यमानादाश्रमादृष्टं गन्तुमिच्छन्नस्मि १०
भवामि । अतो हन्तानुमतिं प्रार्थयामि ते तव । किञ्चाप्यस्ते तवानया द्वितीयया भार्याया कात्यायन्याज्जितं विच्छेदं
करवाणि । पतिद्वारेण युवयोर्मया संबन्धमानयोर्धः संबन्ध आसीत्तस्य संबन्धस्य विच्छेदं करवाणि इव्यविज्ञाणं
कृत्वा वित्तेन संविभज्य युवां गमिष्यामि ॥ १ ॥

सैवमुक्ता होवाच यद्यद्वि वित्तं मे भवेयं पृथिवी भगोः भगवत्सर्वा सागरपरिशिन्ना वित्तेन धनेन
पूर्णा स्यात्कथं न कथं ब्रूतेत्याक्षेपायः प्रश्नार्थो वा तेन पृथिवी पूर्णवित्तसाध्येन कर्मणाऽग्निहोत्रादिनाऽमृता किं १५
स्यामिति ध्यवहितेन संबन्धः । प्रत्युवाच याज्ञवल्क्यः कथमिति यद्याक्षेपायमनुमोदनं नेति होवाच याज्ञवल्क्य
इति । प्रश्नश्चेत्प्रतिवचनार्थं नैव स्या अमृता किं तर्हि यथैव लोक उपकरणवतां साधनवतां जीवितं सुखोपायभोग-
संपन्नं तथैव तद्वदेव तव जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽशा मनसाऽप्यस्ति वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणेति ॥ २ ॥

ध्यानिता इत्यर्थः । तत्रैव हेतुन्तरमाह—वित्तेति । किमहं तेन कुर्यामिति वित्तं निन्द्यते । अतश्च तत्साध्यं कर्म ज्ञान-
सहायत्वेन मुक्तौ नोपकरोतीत्यर्थः । तदेव विवृणोति—यदि होति । तस्मिन्वावचनमित्थं तच्छब्देन वित्तमुच्यते । २०
त्वत्सौ वा कथं निन्दावचनमिति तत्राऽह—यदि स्त्रियः । किञ्च ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहमिति याद्यभिमानस्य कर्ममुद्रान-
निमित्तस्य निन्दया सर्वमिदमालम्बेति प्रत्यये श्रुतेस्तात्पर्यदर्शनाद्विद्याज्ञत्वेन संन्यासो विधिर्निरत इत्याह—कर्माधिकार-
रेति । ननु जायति विधौ कर्मानुष्ठानमगन्धमपहारायितुमत आह—न होति । ननु वर्णाश्रमाभिमानवतः संन्यासोऽ-
पीष्यते स कथं तदभावे तत्राऽह—यस्यैवेति । अर्थप्राप्तश्चेत्यवधारणार्थश्चकारः । प्रयोजकज्ञानवतो वैवसंन्यासाम्भुप-
गमादविरोध इति भावः । आत्मज्ञानाद्भूतत्वं संन्यासस्य श्रुतिस्मृतित्यायनिर्द्धं चैतिकर्मयमित्याख्यायिका प्रणीयते २५
तत्राऽह—तस्मादिति । विध्यपेक्षितार्थवादसिद्धयर्थमाख्यायिकेति भावः ।

भार्यामामन्त्र्य किं कृतवानिति तदाह—उद्यास्यसिति । वंगव्योऽत्रवारणार्थः । आश्रमान्तरं यास्यश्वेवाह-
मस्मीति संबन्धः । यथोक्तञ्चान्तरं भार्यायाः कर्तव्यं दर्शयति—अत इति । सति भार्यादौ संन्यासस्य तदनुज्ञापूर्व-
कत्वमियमादिति भावः । कर्तव्यान्तरं कथयति—किञ्चेति । आद्योर्विच्छेदः स्वाभाविकोऽस्ति किं तत्र कर्तव्यमित्या-
द्युवाऽह—पतिद्वारेणेति । त्वयि प्रव्रजिते स्वयमेवाऽऽवयोर्विच्छेदो भविष्यतीत्याद्युवाऽह—ब्रूयेति । वित्ते तु न ३०
स्वीत्सातन्त्यमिति भावः ॥३॥

मैत्रेयी भोक्षमेवेक्षमाणा भर्तारं प्रत्यानुकूल्यमात्मनो वर्णयति—सैवमिति । कर्ममाव्यस्य गृहप्रासादादिविज्ञि-
त्यत्नानुष्पत्तिराक्षेपनिदानम् । कथं गन्धस्य प्रशान्तत्वपक्षे वाक्यं योजयति—तेनेति । कथं तेनेत्यत्र कथं गन्धेन किमहं
तेनेत्यत्र किं गन्धमुपादाय वाक्यं योजनीयम् । वित्तसाध्यस्य कर्मणाऽमृतत्वसाधनत्वमात्राऽसिद्धौ तत्पराऽऽश्रयस्य
निरवकाशत्वादित्यर्थः । मुनिरपि भार्याहृदयामिन्नः सन्तुष्टः सन्नाशेयं प्रव्रज्य च प्रतिवदतीत्याह—प्रत्युवाचेति । वित्तेन ३५
ममामृतत्वाभावे तर्दकिञ्चकारमवसेयमित्याद्युवाऽह—किं तर्हीति ॥३॥

१. ब्रह्म तं परादात् ब्राह्मण जाति. तं मोवाद्भ्रगन्धेयः यः आत्मभिन्नत्वेन जातिं पश्येत् । विवेः आत्मलाभः विवित्व-
रूपप्रेरकत्वलाभः तदनविकारान् कर्मणि दम्पत्योऽसहाविकार इति लिङ्गविशेषनिर्देशानुसुकमैतिगायनिः इति
पष्ठप्रथमे निर्णयत् ।

सा होवाच सैत्रेयो येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्या यदेव भगवान्नेद तदेव मे ब्रूहीति ॥३॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस
एह्यास्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥४॥

- स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो
भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया
भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः
प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं
प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म
प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं
भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय लोकाः
प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय

सा होवाच सैत्रेयो । एवमुक्ता प्रत्युवाच सैत्रेयो यद्येव येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन वित्तेन कुर्या यदेव
भगवान्नेकलममृतत्वसाधनं वेद तदेवामृतत्वसाधनं मे सह्यं ब्रूहि ॥ ३ ॥

- स होवाच याज्ञवल्क्यः । एवं वित्तसाध्मेऽमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसंपत्तौ तुष्ट
१५ आह । स होवाच प्रियेष्टा ब्रूतेत्यनुकम्प्याऽऽह । अरे सैत्रेयि नोऽस्माकं पूर्वमपि प्रिया सती भवन्तीदानीं प्रियमेव
चित्तानुकूलं भाषसे । अत एह्यास्वोपविश व्याख्यास्यामि यत् तदेष्टमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं कथयिष्यामि ।
व्याचक्षाणस्य तु मे मम व्याख्यानं कुर्वतो निदिध्यासस्व वाक्यान्वर्थतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति ॥ ४ ॥

- स होवाच याज्ञवल्क्योऽमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिद्विबुर्जायापतिपुत्रादिभ्यो विरागमुत्पादयति तत्संग्यासाय ।
न वै । वैशब्दः प्रसिद्धस्मरणार्थः प्रसिद्धनेवैतल्लोके । पत्युर्भुतुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो न भवति किं
२० तदात्मनस्तु कामाय प्रयोजनायैव भार्यायाः पतिः प्रियो भवति । तथा न वा अरे जायाया इत्यादि समानमन्यत् ।
न वा अरे पुत्राणाम् । न वा अरे वित्तस्य । न वा अरे ब्रह्मणः । न वा अरे क्षत्रस्य । न वा अरे लोकानाम् । न
वा अरे देवानाम् । न वा अरे भूतानाम् । न वा अरे सर्वस्य । पूर्वं पूर्वं यथासन्ने प्रीतिसाधने वचनम् । तत्र तत्रेष्ट-
तरत्वाद्धैराग्यस्य सर्वग्रहणमुक्तानुक्तार्थम् । तस्माल्लोकप्रसिद्धमेतदात्मैव प्रियो नान्यत् । तदेतत्प्रियः पुत्रादित्युप-

- वित्तस्यामृतत्वसाधनत्वाभावमधिगम्य तस्मिन्नास्था त्यक्त्वा मुक्तिसाधनमेवाऽऽत्मज्ञानमात्मार्थं दातुं पतिं
२५ नियुञ्जाना ब्रूते—सां हेति ॥३॥

आयपिहितं मोक्षोपायं विवक्षुस्तामादौ स्तीति—स हेत्यादिना । वित्तेन साध्यं कर्म तस्मिन्मृतत्वसाधने
चक्षितो किमहं तेन कुर्यामिति भार्यायापि प्रत्याख्याते सतीति यावत् । स्वाभिप्रायो न कर्म मुक्तिहेतुरिति तस्य भार्या-
द्वारापि सम्पत्तौ सत्यामित्यर्थः ॥४॥

- अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं विवक्षितं चेदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि वक्ष्यं किमिति न वा अरे पत्युरित्यादि
३० वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—जायेति । उवाच जायादीनामात्मार्थत्वेन प्रियत्वमात्मनश्चानौपाधिकप्रियत्वेन परमानन्दत्व-
मिति शेषः प्रतीकमादाय व्याचष्टे—न वा इति । किं तन्निपातेन स्मार्यते तदाह—प्रसिद्धमिति । यथोक्ते क्रमे
नियामकमाह—पूर्वं पूर्वमिति । यद्यदासन्नं प्रीतिसाधनं तत्तदनतिक्रम्य तस्मिन्विषये पूर्वं पूर्वं वचनमिति योजना ।
तत्र हेतुमाह—सन्नेति । न वा अरे सर्वस्येत्ययुक्तं पत्यादीनामुक्तत्वाद्येन पुनर्वाक्यप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वग्रहण-
मिति । उक्तवदनुक्तानामपि ग्रहणं कर्तव्यं न च सर्वं विज्ञेयतो ग्रहीतुं शक्यते तेन सामान्यार्थं सर्वपदमित्यर्थः ।
३५ सर्वपदमित्युक्तं सिद्धमर्थमुपसहरति—तस्मादिति । ननु तृतीयं प्रियत्वमात्मन आख्यात तदेवात्रापि कथ्यते चेत्पुनरुक्तः

देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु
कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्म-
नस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेव सर्वं विदितम् ॥५॥

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद अत्र तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः अत्र वेद ५
लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद
भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं
वेदेवं ब्रह्म वेद क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीव सर्वं यदयमात्मा ॥६॥

न्यस्तं । तस्यैतद्वर्तुत्तिस्थानीय प्रपञ्चितम् । तस्माद्वत्प्रतीतितामन्वाद्गोच्यव्यत्र प्रतीतिरात्मन्येव मुध्या । तस्मा-
दात्मा वा अरे द्रष्टव्यो दर्शनाहो दर्शनविषयमापादयितव्यः श्रोतव्यः पूर्वभाषायत आगतमत्र । पञ्चमन्तव्यस्तर्कतः । १०
ततो निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं ह्यसौ वृष्टो भवति श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनेनिर्वातितैः ।
यदेकस्मैतान्युपगतानि तदा सन्त्यदर्शने ब्रह्मैकत्वविषयं प्रसीदति नान्यथा श्रवणमात्रेण । यद्वज्रहाक्षत्रादि कर्म-
निमित्तं वर्णाश्रमादिलक्षणमात्मन्यविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषयं क्रियाकारकफलात्मकमविद्याप्रत्ययविषयं रज्ज्वाभिब
सर्पप्रत्ययस्तदुपमर्दानार्थमाह—आत्मनि खल्वरे मैत्रेयि वृष्टे श्रुते मते विज्ञात इवं सर्वं विदितं भवति ॥ ५ ॥

ननु कथमन्यस्मिन्विदितेऽप्यद्विदितं भवति । नैष दोषः । न ह्यात्मव्यतिरेकेणान्यत्किंचिदस्ति । यद्यस्ति न १५
तद्विदितं स्यान्न रत्न्यदस्त्यास्मैव तु सर्वम् । तस्मात्सर्वमात्मनि विदिते विदितं स्यात् । कथं पुनरात्मैव सर्वमित्येत-
च्छावयति—ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्तं पुरश्च परादात्परादध्यात्पराकुपत् । कं, योऽन्यत्राऽऽत्मन आत्मस्वरूपव्यतिरेके-
णाऽऽत्मेव न भवतीत्यं ब्राह्मणजातिरिति तां यो वेद तं परादध्यात्स ब्राह्मणजातिरनात्मस्वरूपेण ना पश्यतीति ।
स्यात्तत्राऽह—तदेतद्विदितं । अथोपन्यासविवरणाभ्या प्रतीतिरात्मन्येवेत्ययुक्तं पुत्रादावपि तदुद्देशनादत आह—तस्माद्विदितं ।
आत्मनो निरतिशयप्रीत्यास्पदत्वेन परमानन्दत्वमभिधायोत्तरवाक्यमादाय व्याचष्टे—तस्माद्विद्यादिना । कथं पुनरिदं २०
दर्शनमुत्पद्यते तत्राऽह—अेतव्य इति । श्रवणादीनामन्यतमेनाऽऽत्मज्ञानलाभिकमिति सर्वेषामध्ययनमित्या-
शङ्क्याऽह—एवं हीति । विध्यनुसारित्वमेववन्द्यार्थः । श्रुतत्वाविशेषाद्विकल्पहेत्वभावाच्च सर्वैरेवाऽऽत्मज्ञानं जायते
चेत्तथा समप्रधानत्वमानेयोदिवदापतेदित्याशङ्क्याऽह—यदेति । श्रवणस्य प्रमाणविचारत्वेन प्रधानत्वाद्विज्ञत्व मनन-
निदिध्यासनयोस्तु तत्कार्यप्रतिबन्धप्रवृत्तिव्यापकत्वाच्च तत्त्वमित्यङ्गाङ्गिभावेन यदा श्रवणादीन्यसकृदनुज्ञानेन समुच्चितानि
तदा सामग्रीषोक्त्यातत्त्वज्ञानं फलशिरस्तं सिध्यति । मननाद्यभावे श्रवणमात्रेण नैव तदुत्पद्यते । मननादिना २५
प्रतिबन्धप्रवृत्ते वाक्यस्य फलवज्ज्ञानजनकत्वायोगादित्यर्थः । परामर्शवाक्यस्य तात्पर्यमाह—यदेत्यादिना । कर्म-
निमित्तं ब्रह्मक्षत्रादि तदेव वर्णाश्रमावस्थादिरूपमात्मन्यविद्याध्यारोपितस्य प्रत्ययो मिथ्याज्ञानं तस्य विषयतया
स्थितं क्रियाद्यात्मकं तदुपमर्दानार्थमाहैति सम्बन्धः । अविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषयमित्येतदेव व्याकरोति—अविद्येति ।
अविद्याजनितप्रत्ययविषयत्वे दृष्टान्तमाह—रज्ज्वास्मिति ॥५॥

आत्मनि विदिते सर्वं विदितमित्युक्तमाक्षिपपि—नन्विदितं । दृष्टिविरोध निराचष्टे—नैष दोष इति । ३०
आत्मनि जाते ज्ञातमेव सर्वं ततोऽर्थान्तरस्याभावादित्युक्तमेव स्फुटयति—यदेत्यादिना । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्य-
मुदाहर्य व्याचष्टे—कथमित्यादिना । पुरुष विरोधतो जातु प्रश्नमपन्यस्य प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति—कमित्यादिना ।
पराकरणे पुष्टस्यापराधित्वं दर्शयति—अनास्मेति । परमात्मातिरेकेण दृश्यमानमपि ब्राह्मणजातिं स्वस्वरूपेण

१. वृत्ति. व्याख्यानम् ।

२ आग्नेयादिवत् । दर्शनपूर्णमासकर्मणि दर्शे त्रयः दृष्टयः पूर्णमासे त्रयः तेषां समप्रधान्यं न तु एकस्य प्राधान्यं ३५
इतरस्याङ्गत्वमिति ।

३. परामर्शवाक्य अनुवादवाक्यस्य, 'आत्मनि दृष्टे श्रुते मत' इत्यादि ।

२५

स यथाङ्गैधानेरभ्याहितात्पूथधूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य
महतो भूतस्य निश्चसितमेतच्चदृग्देदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ-
र्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः

सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्चसितानि ॥१०॥

घने कार्यं नाम प्रदर्शयितव्य इति दुन्दुभिराङ्गुलीणां शब्दसामान्यविशेषाणां यथा शब्दत्वेऽन्तर्भावः । एवं स्थितिकाले ५
तावत्सामान्यविशेषाध्यतिरेकादङ्गुलीकत्वं शक्यमवगन्तुम् ॥ ९ ॥

एवमुत्पत्तिकाले प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवेति शक्यमवगन्तुम् । यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गधूमाङ्गाराचिषां प्राग्विभागद-
न्तिरेवेति भवद्यन्त्येकत्वमेवं जगन्नामरूपविकृतं प्रागुत्पत्तेः प्रज्ञानघन एवेति युक्तं ग्रहीतुमित्येतदुच्यते । स
यथाऽङ्गैधानेरभ्याङ्गिरसोऽभिरिद्धोऽग्निराङ्गैर्धाम्निस्तस्मादभ्याहिततत्पूथधूमाः पूथमानाप्रकारं धूमगुहणं विस्फुलिङ्गादि-
प्रदर्शनार्थं धूमविस्फुलिङ्गादयो विनिश्चरन्ति विनिर्गच्छन्ति । एव यथाऽयं दृष्टान्तः अरे मैत्रेयस्य परमात्मनः १०
प्रकृतस्य महतो भूतस्य निःश्चसितमेतन्निःश्चसितमिव निःश्चसितम् । यथाऽप्रयत्नेनैव पुरुषनिःश्वासो भवत्येवं वा
अरे । किं तन्निःश्चसितमिव ततो जातमित्युच्यते यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसश्चतुर्विधं संजज्ञातमितिहासः
इत्युर्वशीपुरुवरसोः संवादादिः 'उर्वशी हाम्सरा' इत्यादिब्राह्मणमेव । पुराणमसद्वा इदमत्र आसीदित्यादि । विद्या
देवजनविद्या वेदः सोऽयमित्याद्या । उपनिषदः 'प्रियमित्येनदुपासीते'त्याद्याः श्लोका ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रास्तदेते श्लोका
इत्यादयः । सूत्राणि वस्तुसंग्रहवाक्यानि वेदे यथा 'ऽऽत्मेत्येवोपासीते'त्यादीनि । अनुव्याख्यानानि भन्त्रविवरणानि । १५
व्याख्यानान्यर्थवादाः । अथवा वस्तुसंग्रहवाक्यविवरणान्यनुव्याख्यानानि । यथा चतुर्थाध्याय आत्मेत्येवोपासीतेत्यस्य
यथा वा 'ऽयोऽसावव्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवमि'त्यस्यायमेवाध्यायशेषः । मन्त्रविवरणानि व्याख्यानानि ।
एवमष्टविधं ब्राह्मणम् ।

एवं मन्त्रं हूणयोरेव ग्रहणम् । नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभिप्यक्तिः पुरुषनिःश्वासवन्न च
कुतो ब्रह्मणि पर्यवसानमित्याशङ्क्याऽह—तेषामिति । कथमित्यस्मात्पूर्वं तथेवध्याहारः । इति मन्यते श्रुतिरिति २०
शेषः । विमतं नाऽऽत्मातिरेकि तदतिरेकेणागृह्यमाणत्वाद्यद्यतिरेकेणागृह्यमाणं तत्तदतिरेकि न भवति यथा दुन्दुभ्यादि-
शब्दास्तत्सामान्यातिरेकेणागृह्यमाणत्वास्तदतिरेकेण न सन्तीत्यनुमानं विवक्षसाह—दुन्दुभौति । गद्वत्वेऽन्तर्भावस्तथा
प्रज्ञानघने सर्वं जगदन्तर्भवतीति शेषः । दृष्टान्तत्रयमवष्टभ्य निष्ठङ्कितमर्थमुपसंहरति—एवमिति ॥९॥

स यथाऽङ्गैधानेरभ्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—एवमित्यादिना । स्थितिकालवदित्येवंशब्दार्थः । तत्र वाक्यमवतार्यं
व्याचष्टे—इत्येतदिति । महतोऽजवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्येति यावत् । निःश्चसितमिवेत्युक्तं व्यनक्ति—यथेति । २५
अरे मैत्रेय ततो जातमिति शेषः । तदेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं विगदयति—किं तदित्यादिना । इतिहास इति ब्राह्मण-
मेवेति सन्धेः । सवादादिरित्यादिपदेन प्राणसवादादिग्रहणम् । असद्वा इदमत्र आसीदित्यादीत्यत्राऽऽदिशब्देनासदे-
वेदमत्र आसीदिति गृह्यते । देवजनविद्या नृत्यगीतादिशास्त्रम् । वेदः सोऽयं वेदाद्वहिर्न भवतीत्यर्थः । इत्याद्या विद्येति
सम्बन्धः । आदिशब्दः शिल्पशास्त्रसंग्रहार्थः । प्रियमित्येनदुपासीतेत्याद्या इत्यत्राऽऽदिशब्दः सत्यस्य सत्यमित्युप-
निषत्संग्रहार्थः । तदेते श्लोका इत्यादय इत्यत्राऽऽदिशब्देन तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव स भवतीत्यादि गृह्यते । ३०
इत्यादीनीत्यादिपदमथ योज्या देवतामुपास्ते ब्रह्मविदानोति परमित्यादि ग्रहीतुम् । अर्थवाक्येषु व्याख्यानपदग्रन्थौ
हेत्वभाव शङ्कित्वा पक्षान्तरमाह—अथवेति । इतिहासादिशब्दव्याख्यानमुपसंहरति—एवमिति । ब्राह्मणमिति-
हासादिपदवेदनीयमिति शेषः ।

ऋगादिशब्दानामितिहासादिशब्दानां च प्रसिद्धार्थत्यागे को हेतुरित्याशङ्क्य निःश्चसितश्रुतिरितिहासादि-
शब्दानां प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुः परिशेषत्वमत्रैत्यभिप्रेत्याऽह—एवं मन्त्रेति । ननु प्रथमे काण्डे वेदस्य नित्यत्वेन ३५

१. इतिहास. पुराणं—इत्यादी भाष्ये वेदगतार्थवाद्धूमाणि पुरावृत्तानि आह्वानीत्युक्तम् । भारतादीनामनादिवेद-
प्रतिपाद्यत्वासंभवात् । वार्तिककृद्भ्यस्तु भारतादीन्यपि आह्वानीत्युक्तम् (वा०-२-४ ६०.८७) ।

२. अत्र निःश्चसितत्वं पुरुषस्वातन्त्र्यं भगवतोऽपि वेदेऽपि नास्तीति ज्ञापयितुं अपीक्ष्येयत्वं दृढीकर्तुम् । प्रयत्नपूर्वकं
निमित्तत्वे पीक्ष्येयत्वप्रसंगत् । निःश्चसितमिति—अनायासेन निस्तुतमित्यर्थः ।

स यथा सर्वासामपां, समुद्र एकायनमेवं, सर्वेषां, स्पर्शानां त्वगेका-
यनमेवं, सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवं, सर्वेषां, रसानां
जिह्वैकायनमेवं, सर्वेषां, रूपाणां चक्षुरेकायनमेवं, सर्वेषां, शब्दानां -

पुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्वकः । अतः प्रमाणं निरपेक्ष एव स्वायं तस्माद्व्यक्तेर्नोक्तं तत्तयैव प्रतिपत्तव्यमात्मनः व्येय इच्छाङ्गि-
५ ज्ञानं वा कर्म वेति । नामप्रकाशवशा हि रूपस्य विक्रियाव्यवस्था । नामरूपयोरेव हि परमात्मोपाधिभूतयोर्व्याप्ति-
माणयोः सलिलफेनवत्तत्त्वान्यत्वेनानिवर्तव्ययोः सर्वावस्थयोः संसारस्वमित्यतो नाम्न एव निःश्रुतितत्त्वमुक्तम् ।
तद्वचनेनैवेतरस्य निःश्रुतितत्त्वसिद्धेः । अथवा सर्वस्य द्वैतजातस्याविद्याविषयत्वमुक्तं ब्रह्म तं परावाच्यं सर्वं यवय-
मात्सेति । तेन वेदस्याप्राप्ताप्यमाशाङ्क्यते । तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमिवमुक्तं पुरुषनिःश्रुतसर्वप्रयत्नोत्थितत्वात्प्रमाणं
वेदो न यथाऽन्यो ग्रन्थ इति ॥ १० ॥

[१० किञ्चान्यत्र केवलं स्थितपुरुषत्तिकाशयोरेव प्रज्ञानव्यतिरेकेणामावाज्जगतो ब्रह्मत्वं प्रलयकाले च जलबु-
बुधफेनादीनामिव सलिलव्यतिरेकेणाभावः । एवं प्रज्ञानव्यतिरेकेण तत्कार्याणां नामरूपकर्मणां तस्मिन्नेव लोयमाना-
नामभावः । तस्मादेकमेव ब्रह्म प्रज्ञानघनमेकरसं प्रतिपत्तव्यमित्यत आह प्रलयप्रदर्शनाय दृष्टान्तः स इति यो
दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सर्वासां नदीवापोतडागाद्विगतानामपां समुद्रोऽपि चरेकायनमेकमनमेकप्रलयोऽपि भाव-
प्राप्तित्यर्थः । यथाऽयं दृष्टान्त एवं सर्वेषां स्पर्शानां मृदुकर्कशकठिनिपिच्छिलादीनां वायोरारामभूतानां त्वगेकायनं

१५ प्रामाण्यं स्थापितं तदनित्यत्वे तद्वानिरित्यत आह—नियतेति । नियतेत्यादौ वेदो विशेष्यते । कल्पान्तेऽन्तर्हि तान्वेदा-
नित्यादिवाक्यास्त्रियतरचनावत्त्वं वेदस्य गम्यते । 'अनादिनिधना' इत्यादेशः सदातनत्वं तस्य निश्चयिते । न च कृत-
कत्वादप्राप्तामप्य प्रत्यक्षादौ व्यभिचारात् । न च पीक्षेयत्वादनपेक्षत्वहेत्वभावादप्राप्तामप्यस्य । बुद्धिपूर्वप्रणीतत्वाभावेन
तत्सिद्धेः । न चोन्मत्तवाक्यसादृश्यमबाधितार्थत्वादिति भावः । सिद्धे वेदस्य प्रामाण्ये फलितमाह—तस्मैविति ।
नामप्रपञ्चसृष्टिरेवात्रोपदिष्टा न रूपप्रपञ्चसृष्टि सा चोपदेष्टव्या सृष्टिपरिपूर्तेरन्यथाऽनुपपत्तेरित्यागङ्ग्याऽऽह—नामेति ।
२० यद्यपि नामतन्मा रूपसृष्टिरिति नामसृष्टिवचनेन रूपसृष्टिरर्थादुक्ता तथाऽपि सर्वससारसृष्टिर्नोक्ता नामरूपयोरेव
संसारत्वे प्राक्तसृष्टेः ससारो न स्यादित्यागङ्ग्याऽऽह—नामरूपयोरिति । सर्वावस्थयोर्व्याकाव्यकावस्थयोरिति भावः ।
नामप्रपञ्चस्यैवात्र सर्गाकिमुपपादितामुपसंहरति—इतीति । अतःशब्दार्थं स्फुटयति—उद्वचनेनैति । निःश्रुतश्रुति
विधान्तरेणावतारयति—अन्वेत्यादिना । मिथ्यात्वेऽपि प्रतिबिम्बवत्प्राप्तामप्यसंभवादुन्मत्तादिवाक्यानां च मिथ्याज्ञाना-
धीनप्रयत्नजन्यत्वेनानमानत्वाद्देवस्य तदभावाद्विषयाव्यभिचाराच्च नाप्राप्तामप्यमित्याह—तदाशङ्केति । अन्यो अन्यो
२५ बुद्धादिप्रणीतः 'स्वर्गकामश्चैत्य वन्देति' त्यादिः ॥१०॥

स यथा सर्वासामपामित्यादिसमनन्तरग्रन्थमूल्यापयति—किञ्चाप्यविति । तदेव व्याकरोति—न केवलमिति ।
प्रलयकाले च प्रज्ञानव्यतिरेकेणामावाज्जगतो ब्रह्मत्वमिति सन्धेः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—जलेति । तथाऽपि
प्रज्ञानमेवैकमेव स्यान्न ब्रह्मेत्यागङ्ग्याऽऽह—तस्मादिति । मत्तज्ञानादिवाक्याद्वद्ब्रह्मणस्तन्मात्रत्वादित्यर्थः । यथोक्तं
ब्रह्म चेत्प्रतिपत्तव्यं किमिति तर्हि स यथेत्यादि वाक्यमित्यागङ्ग्या तच्छेवत्वेन प्रलयं दर्शयितुं दृष्टान्तवचनमेतदित्याह—
३० अत आह्वेति । प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलय एकस्यानौ प्रलयश्चैत्येकप्रलयः तडागाद्विगतानामपां कुतः समुद्रे लयो न हि
तासां तेन समतिरित्यागङ्ग्याऽऽह—अविभागेति । अत्र हि समुद्रगण्डेन जलसामान्यमुच्यते । तद्वधतिरेकेण च

१. नामप्रकाशनवशा—अतः प्रमत्वा इति ब्रह्मपूजे घाता यथा पूर्वकल्पयत् इत्यत्र मनसा वाचं मिथुनं समभवत्
इति प्रकृतोपनिषदि च नामपूर्वकत्वमर्थसृष्टेरुच्यते ।

२. बुद्धिप्रणीतत्वाभावेन प्रमाणान्तरेणार्थं बुद्ध्या प्रणीतत्वाभावात् । तदुक्तं श्लोकवार्तिके 'यत्नतः प्रतिपेक्षा नः

३५ पुखाणां स्वतन्त्रता' इति ।

श्रोत्रमेकायनमेव, सर्वेषां, संकल्पानां मन एकायनमेव, सर्वासां विद्यानां,
हृदयमेकायनमेव, सर्वेषां कर्मणां, हस्तादेकायनमेव, सर्वेषामानन्दाना-
मुपस्थ एकायनमेव, सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेव, सर्वेषा-
मध्वनां पादादेकायनमेव, सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥११॥

त्वमिति त्वविषयं स्पर्शसामान्यमात्रं तस्मिन्प्रविष्टाः स्पर्शविशेषा अपि इव समुद्रं तद्वच्चतिरेकेणाभावभूता भवन्ति । ५
तस्यैव हि ते संस्थानमात्रा आसन् ।

तथा तदपि स्पर्शसामान्यमात्रं त्वकशब्दवाच्यं मनःसंकल्पे मनोविषयसामान्यमात्रे त्वविषय इव स्पर्श-
विशेषाः प्रविष्टं तद्वच्चतिरेकेणाभावभूतं भवति । एवं मनोविषयोऽपि बुद्धिविषयसामान्यमात्रे प्रविष्टस्तद्वच्चतिरेकेणा-
भावभूतो भवति । विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने, परे ब्रह्मण्याप इव समुद्रे प्रलीयते । एवं परम्परारूपेण
शब्दादौ सह ग्राहकेण प्रलीने प्रज्ञानघन उपाध्यभावात्तैन्धवघनवत्प्रज्ञानघनमेकरसमनन्तमपारं निरन्तरं ब्रह्म १०
व्यवतिष्ठते । तस्मादात्मैवैकमद्वयमिति प्रतिपत्तव्यम् ।

तथा सर्वेषां गन्धानां पृथिवीविशेषाणां नासिके घ्राणविषयसामान्यम् । तथा सर्वेषां रसानामब्जविशेषाणां
जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यम् । तथा सर्वेषां रूपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुश्चक्षुर्विषयसामान्यम् । तथा शब्दानां श्रोत्र-
विषयसामान्यं पूर्ववत् । तथा श्रोत्रादिविषयसामान्यानां मनोविषयसामान्ये संकल्पे । मनोविषयसामान्यस्यापि
बुद्धिविषयसामान्ये विज्ञानमात्रे । विज्ञानमात्रं भूत्वा परस्मिन्प्रज्ञानघने प्रलीयते । तथा कर्मेन्द्रियाणां विषया १५
चन्दनादानगमनविसर्गानन्दविशेषास्तत्कृत्वियासामान्येष्वेव प्रविष्टा न विभागयोग्या भवन्ति समुद्र इवाब्जविशेषाः ।
तानि च सामान्यानि घ्राणमात्रं घ्राणश्च प्रज्ञानमात्रमेव । “यो वै प्रागः सा प्रज्ञा वा वै प्रज्ञा स प्राणः” इति
कौषीतकिनोऽध्याये ।

जलविशेषाणामभावो विवक्षितस्तेषां तत्संस्थानमात्रत्वादतश्चाऽऽसामस्मिन्नविभागस्य प्रतिरिति समुद्रेऽविभागप्राप्ति-
रित्यर्थः । पिच्छलादीनामित्यादिशब्देनानुक्तस्पर्शविशेषाः सर्वे गृह्यन्ते । विषयाणामिन्द्रियकार्यत्वाभावात्कुतः २०
स्पर्शानां त्वचि विलयः स्यादित्याशङ्क्याऽह—रवमिति । स्पर्शविशेषाणां स्पर्शसामान्येऽन्तर्भावो प्रपञ्चयति—
तस्मिन्निष्ठि ।

तथाऽपि समस्तस्य जगतो ब्रह्मण्यतिरेकेणाभावादब्रह्मत्वमित्येतत्कथं प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्य परम्परया
ब्रह्मणि सर्वप्रविलयं दर्शयितुं क्रममनुकामति—तथेति । मनसि सति विषयविविधावस्य दर्शनादसति चादर्शान्मन-
स्पन्दितमात्रं विषयजातमिति तस्य तद्विषयमात्रे प्रविष्टस्य तदतिरेकेणासत्त्वमित्यर्थः । संकल्पविकल्पात्मकमनः २५
स्पन्दिततद्वैतस्य संकल्पात्मके मनस्यन्तर्भावात्तस्य च संकल्पस्याभ्यवसायपारतन्त्र्यदर्शनादध्यवसायात्मिकायां च बुद्धौ
तद्विषयस्य पूर्ववदनुप्रवेशान्मनोविषयसामान्यस्य बुद्धिविषयसामान्ये प्रविष्टस्य तद्वच्चतिरेकेणासत्त्वमित्याह—एवमिति ।
सर्वं जगदुक्तं न्यायेन बुद्धिमात्रं भूत्वा तद्यच्छेच्छान्त आत्मनीति श्रुत्या ब्रह्मणि पर्यवस्यतीत्याह—विज्ञानमात्रमिति ।
ननु जगदिदं विलीयमानं शक्तिशेषमेव विलीयते । तत्त्वज्ञानादृते तस्य निःशेषनाशान्श्रयणात् । तथा च कुतो ३०
ब्रह्मेकरसस्य प्रतिपत्तिरत आह—एवमिति । शक्तिशेषलयेऽपि तस्या दुर्निरूपत्वादस्त्वेकरसस्य धोरविरुद्धेति भावः ।
एकायनप्रक्रियातात्पर्यमुत्संहरति—तस्मादिति । घ्राणविषयसामान्यमित्यादौ एकायनमिति सर्वत्र सम्बन्धः ।

कथं पुनरत्र प्रतिपर्यायं ब्रह्मणि पर्यवसानं तत्राऽह—तथेति । यथा सर्वेषु पर्यायेषु ब्रह्मणि पर्यवसानं
तथोच्यत इति यावत् । पूर्ववदिति त्वविषयसामान्यवदित्यर्थः । संकल्पे लय इति शेषः । विज्ञानमात्र इत्यत्रापि तथैव ।
एव सर्वेषां कर्मणामित्यादिरर्थमाह—तथा कर्मेन्द्रियाणामिति । क्रियासामान्यानां सूत्रात्म्यसंस्थानमेव तत्त्वमप्युपेयाऽह— ३५
तानि चेति । क्रियाज्ञानत्रययोश्चिदुपाधिभूतयोश्चिदभेदादभेदमभिप्रेत्य प्राणश्चेत्यादि भाष्यम् । तत्र तयोरन्योन्याभेदे
मानमाह—यो वा इति ।

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत
न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं
वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव ।
एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य
संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१२॥

ननु सर्वत्र विषयस्यैव प्रलयोऽभिहितो न तु करणस्य तत्र कोऽभिप्राय इति । बाढम् । किंतु विषयसमान-
जातीयं करण मन्यते श्रुतिर्न तु जात्यन्तरम् । विषयस्यैव स्वात्मग्राहकत्वेन सत्त्वानान्तरं करणं नाम यथा रूप-
विशेषस्यैव सत्त्वान प्रदीपः करणं सर्वरूपप्रकाशन एवं सर्वविषयविशेषाणामेव स्वात्मविशेषप्रकाशकत्वेन सत्त्वाना-
न्तराणि करणानि प्रदीपवत् । तस्मान्न करणानां पृथक्प्रलये यत्नः कार्यो विषयसामान्यात्मकत्वाद्विषयप्रलयेनैव
१० प्रलयः सिद्धो भवति करणानामिति ॥ ११ ॥

तत्रैवं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातं तत्र हेतुरभिहित आत्मसामान्यत्वमात्मजत्वमात्मप्रलयत्वं च ।
तस्मादुत्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात्प्रज्ञानं ब्रह्मैवाऽऽत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातं यत्तत्कर्तः
साधितम् । स्वाभाविकोऽयं प्रलय इति पौराणिका वदन्ति । यस्तु बुद्धिपूर्वकः प्रलयो ब्रह्मविदां ब्रह्मविद्यानिमित्तोऽ-
यमात्यन्तिक इत्याचक्षते । अविद्यानिरोधद्वारेण यो भवति तदर्थोऽयं विशेषारम्भः—

१५ तत्र दृष्टान्त उपादीयते स रथेति । सैन्धवखिल्यः सिन्धोर्विकारः सैन्धवः सिन्धुशब्देनोदकमभिधीयते
स्यन्दनात्सिन्धुशब्दं तद्विकारस्तत्र भवो वा सैन्धवः सैन्धवश्चासौ खिल्यश्चेति सैन्धवखिल्यः खिल एव खिल्यः स्वार्थे
यत्प्रत्यय उदके सिन्धो स्वयोनौ प्रास्तः प्रक्षिप्त उदकमेव विलीयमानमनुविलीयेत । यत्तद्भूमतैजससंपर्कात्काठिन्य-
प्राप्तिः खिल्यस्य स्वयोनिसंपर्कादपगच्छति तदुदकस्य विलयनं तदनु सैन्धवखिल्यो विलीयत इत्युच्यते । तत्रेतादहो-
दकमेवानुविलीयेतेति । न ह नैवास्य खिल्यस्योद्ग्रहणयोद्भूत्य पूर्ववद्ग्रहणाय ग्रहीतुं नैव समर्थः कश्चित्स्यात्सु-
२० निपुणोऽपि । इवशब्दोऽनर्थकः । ग्रहणाय नैव समर्थः । कस्मात् । यतो यतो यस्माद्यस्माद्ज्ञातदुदकमाददीत
गृहीत्वा स्वादयेल्लवणास्वादमेव तदुदकं न तु खिल्यभावः ।

श्रुतिमुक्तात्करणयो न प्रतिभाति स्वयं च व्याख्यायते तत्र को हेतुरिति पृच्छति—नन्विति । श्रुत्या
करणस्यस्यानुक्तत्वं झीकरोति—बाढमिति । पृष्ठमभिप्रायं प्रकटयति—किंविति । करणस्य विषयसाजात्यं
विवृणोति—विषयस्यैवेति । किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्यानुमानमिति सूचयति—प्रदीपवदिति । चक्षुस्तैजसं रूपादिषु
२५ मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकब्रह्मत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यादीन्यनुमानानि शास्त्रैः प्राशिक्षायाभघिगन्तव्यानि । करणानां
विषयसाजात्ये फलितमाह—तस्मादिति । पृथग्विषयप्रलयादिति शेषः । एकायनप्रक्रियासमाप्ताविति शब्दः ॥११॥

स यथा सैन्धवखिल्य इत्यादेः सम्बन्ध वक्तुं द्रुतं कीर्तयति—तत्रेत्यादिना । पूर्वं सन्दर्भस्तत्रेत्युच्यते ।
प्रतिज्ञातेऽर्थे पूर्वोक्तं हेतुमनुष्ठ साध्यसिद्धिं फलं दर्शयति—तस्मादिति । उक्तहेतोर्विशेषोक्तं ब्रह्मैव सर्वमिदं जगदिति
यत्प्रतिज्ञातमिदं सर्वं यदयमात्मेति तत्पूर्वोक्तदृष्टान्तैः प्रबन्धरूपतर्कवशात्साधितमिति योजना । उत्तरवाक्यस्य विषय-
३० परिशेषार्थमुक्तप्रलये पौराणिकसम्मतिमाह—स्वाभाविक इति । कार्याणां प्रकृतावाश्रितत्वं स्वभाविकत्वम् ।
प्रलयान्तरेऽपि तेषां सम्पत्तिः सगिरति—यस्त्विति । द्वितीयप्रलयमधिकृत्यान्तरप्रबन्धमवतारयति—अविद्योति ।
तत्रैत्यात्यन्तिकप्रलयोक्तिः । उदक विलीयमानमित्ययुक्तं काठिन्यविलयेऽपि तल्लयादर्शनादित्याशङ्क्याऽह—यत्तदिति ।
न हेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—नैवेति । अन्यप्रदर्शनाय नैवेति पुनरुक्तम् ।

१. विषयसमानजातीयं करणमिति—अत एव व्यायशास्त्रेऽपि घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं गन्धग्राहकत्वात् । इत्याद्यनु-

३५ मानानि प्रवर्तयन्ति ।

२. शास्त्रप्राशिक्षा बृहदारण्यकोपनिषद्वाङ्मयात्किंवाख्या आनन्दगिरिमहात्मभिः विरचिता ।

३. दृष्टान्तरन्तर्गतं, दृष्टान्तघटितोदाहरणवाक्यविशिष्टस्यायरूप इत्यर्थः ।

यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव वा अरे सैत्रेयीवं परमात्माख्यं महद्भूतम् । यस्मात्सहो भूतादविद्यया परि-
च्छिन्ना सतो कार्यकरणोपाधिसंनधात् खित्यभावमापन्नाऽस्ति मर्त्या जन्ममरणाशानायापिपासादिसंसारधर्मवत्यसि
नामरूपकार्यात्मिकाऽमुष्याव्यथाऽहमिति स खित्यभावस्तव कार्यकरणभूतोपाधिसंपन्नोऽन्तर्निजनिर्गतो महति भूते
स्वयोनौ महत्समुद्रस्थानीये परमात्मन्यजरेऽमरेऽभये शुद्धे सैन्धवधनवदेकरसे प्रज्ञानधनेऽनन्तेऽपारे निरन्तरेऽविद्या-
जनिनश्रान्तिभेदवर्जिते प्रवेशितः । तस्मिन्प्रविष्टे स्वयोनिरस्ते खित्यभावेऽविद्याकृते भेदभावे प्रणाशित इवमेकमद्वैतं ५
महद्भूतं महत्त्वं तद्भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वात्काशादिकारणत्वाच्च भूतं त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपाव्यभि-
चारात्सर्वदेव परिनिष्पन्नमिति त्रैकालिको निष्ठाप्रत्ययः ।

अथवा भूतशब्दः परमार्थावचो महच्च पारमार्थिकं चेत्यर्थः । लौकिकं तु यद्यपि महद्भूतवति स्वप्नमाया-
कृतं हिमवदादिपर्वतोपमं न परमार्थवस्तु अतो गिञिन्ष्टीवं तु महच्च तद्भूतं चेति । अनन्तं नास्यान्तो विद्यत
इत्यनन्तम् । कदाचिदापेक्षिकं स्यादित्यतो विज्ञानप्रथमारमिति । विज्ञातिविज्ञानं विज्ञानं च तद्वचनश्रेति विज्ञान- १०
धनः । धनशब्दो जात्यन्तरप्रतिषेधार्थः । यथा सुवर्णधनोऽधोधन इति । एवमशब्दोऽवधारणार्थः । नात्यज्जा यन्तर-
मन्तराले विद्यत इत्यर्थः ।

यदीदमेकमद्वैतं परमार्थतः स्वच्छं संसारदुःखासंपृक्तम् किन्निमित्तोऽयं खित्यभाव आत्मनो जातो भूतः
सुखो दुःखहं ममेत्येतेष्वमादिलक्षणोऽनेकसंसारधर्मोपद्रुत इति । उच्यते । एतेभ्यो भूतेभ्यो यान्येतानि कार्यकरण-
विषयाकारपरिणतानि नामरूपात्मकानि सल्लिकफेनबुद्बुदोपमानि स्वच्छस्य परमात्मनः सल्लिखोपमस्य । येषां १५
विषयमर्थान्तरां प्रज्ञानधने ब्रह्मणि परमार्थविवेकज्ञानेन प्रविलापनमुक्तं नदीसमुद्रवत् । एतेभ्यो हेतुभूतेभ्यो भूतेभ्यः
सत्यशब्दवाच्येभ्यः समुत्थाय सैन्धवखित्यवत् । यथाऽङ्गुष्ठः सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बो यथा वा स्फटिकस्थालक्तका-

महद्भूतमेकद्वैतमित्युत्तरं संवन् । अस्वार्थस्य सर्वोपनिषत्प्रसिद्धप्रदर्शनाद्यो वैशब्दः । इदं महद्भूतमित्य-
त्रेदंशब्दार्थं विषयव्यति—यस्मादित्यादिना । तदिदं परमात्माख्यं महद्भूतमिति पूर्वेण संवन्धः । खित्यभावापत्तिकार्य
कथयति—मर्त्यत्वादिना । कोऽपी खित्यभावोऽभिप्रेतस्तत्राऽह—नामरूपेति । कार्यकरणसंघाते तादात्म्याभिमान- २०
द्वारा जाल्याबिमानीऽत्र खित्यभाव इत्यर्थः । इतिशब्देनाभिमानो लक्ष्यते । यथोक्तं खित्यभावे सति कुतो भूतस्य
महत्त्वमित्याहङ्गुष्ठाऽह—स खित्यभाव इति । खित्यभावः स्वचन्द्रार्थः । परस्य परिशुद्धत्वार्थमजरादिविशेषणानि ।
केन रूपेणैकरस्यं तदाह—प्रज्ञानेति । तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह—अनन्त इति । तस्य सापेक्षत्वं वारयति—अपार इति ।
प्रतिभासमाने भेदे कथं यथोक्तं तत्त्वमित्याहङ्गुष्ठाऽह—अविद्येति । भवतु यथोक्तं तत्त्वे खित्यभावस्य प्रवेशस्तथाऽपि
किं स्यादित्यत आह—तस्मिन्निति । महत्त्वं साधयति—सर्वेति । भूतत्वमुपादयति—त्रिष्वपीति । २५

महदित्युक्ते पारमार्थिकं चेति विशेषण किमर्थमित्याहङ्गुष्ठाऽह—लौकिकमिति । जाग्रत्कालीनं परिदृश्यमानं
हिमवदादि महच्छब्दपि भवति तथाऽपि स्वप्नमायादिसमत्वाच्च तत्परमार्थवस्तु । न हि दृश्यं जबमिन्द्रजालादेर्वि-
शिष्यतेऽतो लौकिकान्महत्तो ब्रह्म व्यावर्तयितुं विशेषणमित्यर्थः आपेक्षिकं स्यादानन्त्यमिति शेषः । अवधारणरूपमर्थमेव
स्फोरयति—नाम्यदिति ।

एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायेत्यादिसमन्तरवाक्यव्यावर्त्यामाहङ्गुष्ठाह—यदीदमिति । वस्तुतः शुद्धत्वे किं ३०
सिध्यति तदाह—संसारेति । तर्हि तस्मिन्निमित्ताभावान्न तस्य खित्यत्वमिति मत्वाऽह—किन्निमित्तं इति । खित्य-
भावमेव विनिर्दिष्ट—आत इति । अनेकः संसाररूपो धर्मोऽज्ञानायापिपासादिसन्तोनोपद्रुतो दूषित इति यावत् । खित्यभावे
निमित्तं दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यते इति । एतच्छब्दार्थं व्याकरोति—यानीति । स्वच्छस्य परमात्मनः कार्यकरण-
विषयाकारपरिणतानीति संवन्धः । तानि व्यवहारसिद्धयर्थं विनिर्दिष्ट—नामरूपात्मकानीति । तेषामसिद्धुर्बलं
सूचयति—सल्लिखेति । स्वच्छत्वे दृष्टान्तमाह—सल्लिखोपमस्येति । तेषां प्रत्यक्षत्वेऽपि प्रकृतत्वाभावे कथमेतच्छब्देन ३५
परामर्शः स्यादित्याहङ्गुष्ठाऽह—येषामिति । उक्तमेकाग्रनप्रक्रियापानिति शेषः ब्रह्मणि प्रज्ञानधने भूतानां प्रत्ये
दृष्टान्तमाह—नदीति । हेतो पञ्चमीति दर्शयति—हेतुभूतेभ्य इति । पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे षष्ठ्यन्तसत्यशब्दवाक्यतया तेषां
प्रकृतत्वमाह—सत्त्वेति । यथा सैन्धवः सन्धिल्यः सिन्धोस्तेजः सन्ध्वमपेक्षोर्द्वर्णच्छति तथा भूतेभ्यः खित्यभावो
भवतीत्याह—सैन्धवेति । समुत्थानमेव विवृणीति—यथेत्यादिना । तान्येवेत्यादि व्याचष्टे—येभ्य इति । खित्यहेतु-

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहस्य प्रेत्य संज्ञास्तीति स
होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इवं विज्ञानाय ॥१३॥

छुपाधिभ्यो रक्तादिभाव एवं कार्यकरणभूतभूतोपाधिभ्यो विशेषात्मखिल्यभावेन समुत्पाय सम्यगुत्पाय येभ्यो भूतेभ्य उचित्यतस्तानि यदा कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि भूताभ्यात्मनो विशेषात्मखिल्यहेतुभूतानि शास्त्राभा-
५ योपदेशेन ब्रह्मविद्यया नवीसमुद्रवत्प्रविलापितानि विनश्यन्ति । सलिलफेनबुद्बुदादिवत्तेषु विनश्यत्स्वन्वेवैव विशेषा-
त्मखिल्यभावो विनश्यति । यथोक्कालक्तकादिहेत्वपनये सूर्यचन्द्रस्फटिकादिप्रतिबिम्बो विनश्यति चन्द्रादिवत्स्वरूपमेव
परमार्थतो व्यवतिष्ठते तद्वत्प्रज्ञानघनमनन्तमपारं स्वच्छं व्यवतिष्ठते ।

न तत्र प्रेत्य विशेषसंज्ञाऽस्ति कार्यकरणसंघातेभ्यो विमुक्तस्येत्येवमरे मैत्रेयि ब्रवीमि नास्ति विशेषसंज्ञे-
त्यहमसामुष्य पुत्रो ममेवं क्षेत्रं घनं सुखो दुःखीत्येवमाविलक्षणाऽविद्याहृतत्वात्तस्या अविद्यायादिव ब्रह्मविद्याया
१० निरन्वयतो नाशितत्वात्कुतो विशेषसंज्ञासंभवो ब्रह्मविदश्चैतन्यस्वभावस्थितस्य । शरीरावस्थितस्यापि विशेषसंज्ञा
नोपपद्यते किमुत कार्यकरणविमुक्तस्य सर्वत इति होवाचोक्तवान्किल परमार्थदर्शनं मैत्रेय्ये भार्यायै
याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

एवं प्रतिबोधिता सा ह किलोवाचोक्तवती मैत्रेयी । अत्रैवैतस्मिन्नेवैकस्मिन्वस्तुनि ब्रह्मणि विरुद्धधर्म-
वत्त्वमाक्षणायेन भगवता मम मोहः कृतस्तदाह । अत्रैव मा भगवान्पूजावानममूमुहन्मोहं कृतवान् । कथं तेन
१५ विरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तमित्युच्यते पूर्वं विज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । कथं विज्ञानघन एव कथं
वा न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । न ह्युष्णः शीतश्चाग्निरेवैको भवति । अतो मूढाऽस्म्यत्र । स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा
अरे मैत्रेय्यहं [मोहं] ब्रवीमि मोहं वाक्यं न ब्रवीमीत्यर्थः । ननु कथं विरुद्धधर्मत्वमदीवो विज्ञानघनं संज्ञाभावं
च । न मयेदमेकस्मिन्धर्मिण्यभिहितम् । त्वमैवेवं विरुद्धधर्मत्वेनैक वस्तु परिगृहीतं आन्या न तु मयोक्तम् । मया
त्वियमुक्तं यत्स्वविद्याप्रत्युपस्थापितः कार्यकरणसंबन्धात्मनः खिल्यभावस्तस्मिन्विद्यया नाशिते तस्मिन्मिता
२० या विदेषसंज्ञा शरीरादिसंबन्धिन्यत्यन्तदर्शनलक्षणा सा कार्यकरणसंघातोपाधौ प्रविलापिते नश्यति हेत्वभावा-
द्बुदाक्षाधारनाशादिव चन्द्रादिप्रतिबिम्बस्तस्मिन्निवत्प्रकाशादिः । न पुनः परमार्थबन्धद्वित्यस्वरूपा-
नाशवत्संसारिब्रह्मस्वरूपस्य विज्ञानघनस्य नाशः । तद्विज्ञानघन इत्युक्तं स आत्मा सर्वस्य जगतः परमार्थतो
भूतनाशाच्च विनाशो । विनाशोत्पदविद्याकृतखिल्यभावो वाचाऽऽरम्भण विकारो नामभेयमिति श्रुत्यन्तरात् । अयं तु

भूतानि तत्र हेतुत्वेपेतानीति यावत् । ब्रह्मविद्योत्पत्तौ हेतुमाह—शास्त्रेति । तत्फलं सदृष्टान्तमाचष्टे—नवीति । यथा
२५ मलिले फेनादयो विनश्यन्ति तथा तेषु भूतेषु विनश्यत्यु रास्त्वनु पश्चात्खिल्यभावो नश्यतीत्याह—सलिलेति । किं
पुनर्भूतानां खिल्यभावस्य च विनाशो सत्यवधिष्यते तत्राऽऽह—यथेति ।

तत्रेति कैवल्योक्तिः । लक्ष्मैव वाक्यार्थं स्फुटयति—नास्तीति । ब्रह्मविदोऽगरीरस्य विशेषसंज्ञाभावो कैमुति-
कन्यायेन कथयति—शरीरावस्थितस्येति । सुपुनस्येति यावत् । सर्वत्र कार्यकरणविमुक्तस्येति संबन्धः ॥१२॥

उक्त परमार्थदर्शनमेव व्यक्रीकृतं चोदयति—एवमिति । तेन याज्ञवल्क्येनेति यावत् । इति वदता विरुद्ध-
३० धर्मवत्त्वमुक्तमिति शेषः । एवं वदनेऽपि कुतो विरुद्धधर्मवत्त्वोक्तिस्तत्राऽऽह—कथमिति । एकस्यैव विज्ञानघनत्वे संज्ञा-
राहित्ये च कुतो विरोधघोरित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । विरोधबुद्धिफलमाह—अत इति । अत्रेत्युक्तविषयपरामर्शः ।
न वा इति प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति—अर इति । मोहनं वाक्यं ब्रवीत्येव भवानिति गच्छते—नन्वेति । समाधत्त-
न मयेति । कथं तर्हि ममैकस्मिन्नेव वस्तुनि विरुद्धधर्मवत्त्वबुद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—त्वयैवेति । त्वया तर्हि किमुक्त-
मिति तत्राऽऽह—मया विवृतिः । ज्ञित्यभावस्य विनाशे प्रत्यगात्मस्वरूपमेव विनश्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न पुनरिति ।
३५ ब्रह्मस्वरूपस्थानां विज्ञानघनस्य किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—तदिति । विज्ञानघनस्य प्रत्यक्त्व दर्शयति—
आस्तेति । कथं तर्हि तात्प्रेवानुविनश्यतीति तत्राऽऽह—भूतनाशेति । खिल्यभावस्याविद्याकृतत्वे प्रमाणमाह—
वाचाऽऽरम्भणमिति । खिल्यभाववत्प्रत्यगात्मनोऽपि विनाशित्वं स्यादिति चेत्तेत्याह—अथ विवृतिः । परमार्थिकत्वे

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरमभिषवति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मेवाभूतत्वेन कं जिघ्रेतत्त्वेन कं पश्येतत्त्वेन कं शृणुयात्तत्त्वेन कमभिवदेत्तत्त्वेन कं मन्वीत तत्त्वेन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥१४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

पारमार्थिकोऽविनाशी वा अरेऽयमात्मा । अतोऽलं पर्याप्तं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं यथाव्याख्यातं विज्ञानाय विज्ञानुम् । न हि विज्ञातुविज्ञातेष्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादिति हि वक्ष्यति ॥ १३ ॥

कथं तर्हि प्रेत्य संज्ञा नास्त्युच्यते । शृणु । यत्र यस्मिन्नविद्याकल्पिते कार्यकरणसंघातोपाभिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे हि यस्माद्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि द्वैतमिव भिन्नमिव वस्तवन्तरमात्मन उपलक्ष्यते । १० ननु द्वैतेनोपमीयमानत्वाद्वैतस्य पारमार्थिकत्वमिति । न । 'वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमि'ति श्रुत्यन्तरा'देकमेवाद्वितीयमात्मेवेदं सर्वमि'ति च । तत्तत्र यस्माद्वैतमिव तस्मादेवेतरोऽसौ परमात्मनः खिल्यभूत आत्माऽपरमार्थ-श्चन्द्रादेरिवोवकचन्द्रादिप्रतिबिम्ब इतरो द्रातेतरेण द्राणेनेतरं द्रातव्यं जिघ्रति । इतर इतरमिति कारकप्रदर्शनाय जिघ्रतीति क्रियाफलयोरभिधानम् । यथा छिनत्तीति यथोद्यम्योद्यम्य निपातनं छेद्यस्य च द्वैधीभाव उभयं छिनत्तीत्येकेनैव शब्देनाविधायते क्रियायाः फलावसानत्वात्क्रियाव्यतिरेकेण च तत्फलस्यानुपलम्भात् । इतरो द्रातेतरेण १५ द्राणेनेतरं द्रातव्यं जिघ्रति तथा सर्वं पूर्ववद्विजानाति । इयमविद्याबदवस्था ।

प्रमाणमाह—अविनाशीति । अविनाशित्वफलमाह—अत इति । पर्याप्तं विज्ञानुमिति सबन्धः । इदमित्यादिपदानां गताथत्वादव्याख्येयत्वं सूचयति—यथेति । विज्ञानघन एवेत्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति—नहीति ॥१३॥

आत्मनो विज्ञानघनत्वं प्रामाणिकं चेत्तर्हि निषेधवाक्यमयुक्तमिति शङ्कते—कथमिति । अविद्याकृतविशेष-विज्ञानाभावाभिप्रायेण निषेधवाक्योपपत्तिरित्युत्तरमाह—शृण्विति । यस्मिन्नुपलक्षणे खिल्यभावे सति यस्माद्यथोके २० ब्रह्मणि द्वैतमिव द्वैतमुपलक्ष्यते तस्मात्तस्मिन्सतीतर इतरं जिघ्रतीति सबन्धः । द्वैतमिवेत्युक्तमनुद्य व्याचष्टे—भिन्नमिवेति । इवशब्दस्योपमार्थत्वमुपेत्य शङ्कते—नन्वेति । द्वैतेन द्वैतस्योपमीयमानत्वाददृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च तस्य वस्तुत्व स्यादुपमानोपमेयोश्चन्द्रमुखयोर्वस्तुत्वोपलम्भादित्यर्थः । द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्ववादिभूतिविरोधात् तस्य सत्यतेति परिहृति—न वाचाऽऽरम्भणमिति । तत्र तस्मिन्खिल्यभावे सतीति यावत् । स्वप्नाविद्वैतमिव जागरितेऽपि द्वैत यस्मादुपलक्ष्यते तस्मात्परमात्मनः सकाशादितरोऽसावात्मा खिल्यभूतोऽपरमार्थः सन्नितरं जिघ्रतीति योजना । २५ परस्मादितरस्मिन्नात्मन्यपरमार्थं खिल्यभूते दृष्टान्तमाह—चन्द्रादेरिवेति । इतरशब्दमनुद्य तस्यार्थमाह—इतरो द्रातेति । अविद्यादशाया सर्वाण्यपि कारकाणि सन्ति कर्तृकर्मनिर्देशस्य सर्वकारकपलक्षणत्वादित्याह—इतर इति । क्रिया-फलयोरैकशब्दत्वे दृष्टान्तं विवृणोति—यथेति । दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तिमागच्छानन्तरको हेतुमेव स्पष्टयति—क्रियेति । अतस्त्र जिघ्रतीत्यत्रापि क्रियाफलयोरैकगन्धत्वमविरुद्धमिति शेषः । उक्त वाक्यार्थमनुद्य वाक्यान्तरेष्वतिदिशति—इतर इति । तथेतरो द्रष्टेतरेण चक्षुषेतरे द्रष्टव्यं पश्यतीत्यादि द्रष्टव्यमिति शेषः । उत्तरेष्वपि वाक्येषु पूर्ववाक्य- ३० वक्तृकर्मनिर्देशस्य सर्वकारकोपलक्षणत्वं क्रियापदस्य च क्रियातत्फलमिधायित्वं तुल्यमित्याह—सर्वमिति । यत्र हीत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति—इयमिति ।

१. द्वैतमिवेति—इव शब्दाद्वैतसत्यत्वापत्तिः इति न शङ्कनीयम् । इन्द्रजालः स्वप्नवद्भूति इत्यादिव्यवहारात् द्वैतस्य वाचारेभणश्रुत्या मिथ्यात्वात् वार्तिके (२-४-६२) अथवा सत्योऽपि मिथ्येव भाति इति व्यवहारात् इव शब्दो मिथ्यार्थक इति कल्पतरुकाराः (१-४-२१) इमं सन्दर्भमधिकृत्य प्रथमचतुर्थं 'वाक्यान्वयात्' इत्यधि- ३५ करणे विचारितम् । 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादि । अत्र सण्यः विज्ञानात्मनः जीवस्य द्रष्टव्यत्वमुच्यते उत परमात्मन इति प्रिय-समुचितेन भोक्त्रा आत्मना उपक्रमात् जीवः अस्मिन् प्रकरणे उपदिश्यत इति । अन्ते च विज्ञानघनः इति २६

यत्र तु ब्रह्मविद्यायाऽविद्या नाशमुपगमिता तत्राऽऽत्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावः । यत्र वा अस्य ब्रह्मविदः सर्वं नामरूपाद्यात्मन्येव प्रविलापितमात्मैव संवृत्तं यत्रैवमात्मैवामृततत्तत्र केन कारणेन कं प्राप्तव्यं को जिज्ञेतया पश्येद्विजानीयात् । सर्वत्र हि कारकाध्या क्रिया । अतः कारकाभावेऽनुपपत्तिः क्रियायाः क्रियाभावे च फलाभावः । तस्मादविद्यायात्मेव सत्यां क्रियाकारकफलव्यवहारो न ब्रह्मविदः । आत्मत्वादेव सर्वस्य नाऽऽत्मव्यतिरेकेण कारकं ५ क्रियाफलं वाऽस्ति । न चानात्मा सत्सर्वमात्मैव भवति कस्यचिद् । तस्मादविद्यैवानात्मात्वं परिकल्पितं न तु परमार्थत आत्मव्यतिरेकेणास्ति किञ्चित् । तस्मात्परमार्थत्वैकत्वप्रत्यये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपपत्तिः । अतो विरोधाद्ब्रह्मविदः क्रियाणां तत्साधनानां चान्यन्तमेव निवृत्तिः । केन किमिति क्षोपायं वचनं प्रकारान्तरेणानुपपत्तिवशं नार्थम् । केनचिदपि प्रकारेण क्रियाकरणादिसारकानुपपत्तेः । केनचित्कर्त्तृकचित्कत्वार्थचिन्न जिज्ञेदेवैत्यर्थः ।

यत्राप्यविद्यावक्ष्य.यामन्योऽन्यं पश्यति तत्रापि येनेवं सर्वं विज्ञानाति तं केन विजानीयाद्येन विज्ञानाति १० तस्य करणस्य विज्ञेये विनिवृत्तत्वात् । ज्ञातुश्च ज्ञेय एव हि जिज्ञासा नाऽऽत्मनि । न चान्तेरिवाऽऽत्माऽऽत्मनो विषयो न चाविषये ज्ञातुर्ज्ञानमुपपद्यते । तस्माद्येनेवं सर्वं विज्ञानाति तं विज्ञातारं केन कारणेन को वाऽन्यो विजानीयात् । यदा तु पुनः परमार्थविवेकिनो ब्रह्मविदो विज्ञातैव केवलोऽद्वयो वर्तते तं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

यत्र वा अस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—यत्र त्विति । उक्तेऽर्थे वाक्याक्षराणि व्याचष्टे—यत्रेति । तमेवार्थं १५ संक्षिपति—यत्रैवमिति । सर्वं कर्तृकरणदीति शेषः । तत्केनेत्यादि व्याकरोति—तत्तत्रेति । किञ्चान्वयऽऽज्ञेयार्थं कथयति—सर्वत्र हीति । ब्रह्मविदोऽपि कारकद्वारा क्रियादि स्वीक्रियतामित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मत्वादिति । सर्वस्याऽऽत्मत्वासिद्धिमाशङ्क्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुत्या समाधत्ते—न चेति । कथं तर्हि सर्वमात्मव्यतिरेकेण भातीत्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । भेदमानस्याविद्याकृतत्वे फलितमाह—तस्मात्परमार्थेति । तद्वेदोत्तरज्ञानस्यापनीतत्वादिति शेषः । एकत्वप्रत्ययादज्ञाननिवृत्तिद्वारा क्रियादिप्रत्यये निवृत्तेऽपि क्रियादि स्यान्नेत्याह—अत इति । २० कारणप्रमाणयोरभावे कार्यस्य विरुद्धत्वादिति यावत् । ननु किञ्चान्वे प्रश्नार्थं प्रतीयमाने कथं क्रियातत्साधनयोरत्यन्तनिवृत्तिविदुषो विवक्ष्यते तत्राऽऽह—केनेति । किञ्चान्वयस्य प्रागेव क्षोपायत्वमुक्तं तच्च क्षोपायं वचो विदुषः सर्वप्रकारक्रियाकारकाद्यसंभवप्रदर्शनार्थमित्यत्यन्तमेव क्रियादिनिवृत्तिविदुषो युक्तैत्यर्थः । सर्वप्रकारानुपपत्तिमेवाभिनयति—केन-चिदिति ।

कैवल्यावस्थामास्थाय सज्जाभाववचनमित्युक्त्वा तत्रैव किंपुनर्याय वक्तुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानाविषयत्वमाह—यत्रापीति । येन कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः सर्वं जानाति तं साक्षिणं केन कारणेन को वा ज्ञाता २५ जानीयादित्यत्र हेतुमाह—येनेति । येन चक्षुरादिना लोको जानाति तस्य विषयग्रहणेनैवोपक्षोणत्वात् साक्षिणि प्रवृत्तिरित्यर्थः । आत्मनोऽसिद्धिर्भावत्वाच्च प्रमेयत्वासिद्धिरित्याह—ज्ञातुश्चेति । किञ्चाऽऽत्मा स्वेनैव ज्ञायते ज्ञानन्तरेण वा । नाऽह इत्याह—न चेति । न द्वितीय इत्याह—न चाविषय इति । ज्ञानन्तरस्याभावात्साध्याविषयोऽप्रमाता कुतस्तेन ज्ञातुं शक्यते । न हि ज्ञानन्तरमस्ति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टव्यादिश्रुतेरित्यर्थः । आत्मनि प्रमातृप्रमाणयोरभावे ज्ञानाविषयत्वं फलतीत्याह—तस्मादिति । विज्ञातारमन्यादिवाक्यस्यार्थं प्रपञ्चयति—यदा ३० त्विति । तदेवं स्वरूपापेक्षं विज्ञानघनत्व विशेषविज्ञानापेक्षं तु सज्जाभाववचनमित्यविरोध इति ॥ १४ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

विज्ञातारमिति च व्यपदेशात् । सिद्धान्तस्तु परमात्मोपदेश एवायम् वाक्यान्वयात् 'अमृतत्वस्य तु नास्तीति वित्तेन' इति वित्तं निन्दित्वा अमृतत्वसाधनं ब्रूहि इति पुच्छन्त्यै मेनेत्ये उपदिशति । तत्र अमृतत्वसाधनब्रह्मज्ञानोपदेशात् तादृशज्ञानविषयः परं ब्रह्मैव तथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा 'इदं सर्वं यदयमात्मनः' इति श्रुतं सर्वात्मत्वं प्रपञ्चसिद्धत्वं प्रपञ्चस्थितिहेतुत्वं प्रपञ्चव्यापारत्वं इत्यादिलिङ्गाणि ब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते । इत्येवमादिलिङ्गैः परमात्मोपदेश एवायमिति स्थिते जीवेनोपक्रमस्य जीवपरत्वसाधकत्वशंकाया सिद्धान्तसूत्रम् अवस्थितेरिति काशकृत्स्न. ब्रह्मणएव जीवात्मनाऽवस्थितेरित्यर्थः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु

यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमव्यात्मन् शरीरस्तेजो-

मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१॥

यत्केवलं कर्मनिरपेक्षममृतत्वसाधनं तद्वक्तव्यमिति मैत्रेयीब्राह्मणमारब्धम् । तच्चाऽऽत्मज्ञानं सर्वसंन्यासाङ्ग- ५
विशिष्टम् । आत्मनि च विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति । आत्मा च प्रियः सर्वस्मात् । तस्मादात्मा द्रष्टव्यः स च
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति च दर्शनप्रकारा उक्ताः । तत्र श्रोतव्य आचार्यांगमाभ्याम् । मन्तव्यस्तर्कतः ।
तत्र च तर्क उक्त आत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनमात्मैकसामान्यत्वमात्मैकोद्भूतत्वमात्मैकप्रलयत्वं च ।
तत्रायं हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्यत आत्मैकसामान्योद्भूतप्रलयाख्यस्तदाशङ्क्यानिवृत्त्यर्थमेतद्ब्राह्मणमारभ्यते ।

यस्मात्परस्परपकारार्थोपकारभूतं जगत्सर्वं पृथिव्यादि । यच्च लोके परस्परपकारार्थोपकारभूतं तदेककारण- १०
पूर्वकमेकसामान्यात्मकमेकप्रलयं च वृष्टम् । तस्मादिवमपि पृथिव्यादिलक्षणं जगत्परस्परपकारार्थोपकारकत्वात्तथा-
भूतं भवितुमर्हति । एष ह्यर्थोऽस्मिन्ब्राह्मणे प्रकाशयते । अथवाऽऽत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्याऽऽत्मोत्पत्तिस्थिति-
ल्यत्वं हेतुमुक्त्वा पुनरागमप्रधानेन मधुब्राह्मणेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निगमनं क्रियते । तथाहि नैयायिकैश्चतः हेत्वपदे-
शात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति । अन्यैर्व्याख्यातमाहुन्बुभ्रुदृष्टान्ताच्छ्रुतव्यार्थमागमवचनं प्रादुर्भवब्राह्मणा-

पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—यत्केवलमिति । केवल्य व्याचष्टे—कर्मनिरपेक्षमिति । १५
तच्चाऽऽत्मज्ञानमुक्तिमिति सम्बन्धः । ततो निराकाङ्क्षत्वं सिद्धमिति चकारार्थः । आत्मज्ञानं सत्यासिनमेवेति
नियन्तु विशिष्टि—सर्वेति । ननु कुतस्ततो नैराकाङ्क्ष्यं सत्यपि तस्मिन्विज्ञेयान्तरसंभवादत् आह—आत्मनि चेति ।
न वा अरे पथुरित्यादावुक्तं स्मारयति—आत्मा चेति । तस्य निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दत्वे फलितमाह—
तस्मादिति । स चेदज्ञानाहर्हति तद्दर्शने कानि साधनानीत्याशङ्क्याऽह—स चेति । दर्शनप्रकारा दर्शनस्योपाय-
प्रमेदाः । श्रवणमनयोः स्वल्पविशेषं दर्शयति—तत्रेति । कोऽपि तर्को येनाऽऽत्मा मन्तव्यो भवति तत्राऽह—तत्र २०
चेति । दुन्दुभ्यादिग्रन्थः सप्तमर्थः । उक्तमेव तर्कं संगृह्णाति—आत्मैवेति । प्रधानाविवादमादाय हेत्वसिद्धिश्चाप्या-
तस्मिन्कारणार्थमिदं ब्राह्मणमिति संगतिं सगिरते—तत्रायमिति ।

कथं हेत्वसिद्धिश्चोदग्रियते तत्राऽह—यस्मादिति । तस्मात्तथाभूतं भवितुमर्हतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । अन्यो-
न्योपकारार्थोपकारभूतं जगदेकचैतन्यानुविद्धमेकप्रकृतिकं चेत्यत्र व्याप्तिमाह—यच्चेति । दृष्टं स्वप्नादीति शेषः । दृष्टान्ते
सिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तस्मादिति । तच्छब्दार्थं स्फुटयति—परस्परैति । तथाभूतमित्येककारणपूर्वकादि २५
गृह्यते । विमतमेककारणकं परस्परपकारार्थोपकारभूतत्वात्स्वप्नवदित्ययुक्तं हेत्वसिद्धेः । न हि सर्वं जगत्परस्परप-
कारार्थोपकारभूतमित्याशङ्क्याऽह—एष हीति । हेत्वसिद्धिश्चोदं परिहर्तुं ब्राह्मणमिति संगतिमुक्त्वा प्रकारान्तरेण
तामाह—अथवेति । प्रतिज्ञाहेतु क्रमेणोक्त्वा हेतुसहितस्य प्रतिज्ञार्थस्य पुनर्वचनं निगमनमित्यत्र तार्किकसंमतिमाह—
तथा हीति । भर्तृप्रपञ्चानां ब्राह्मणारम्भप्रकारमनुवदति—अन्यैरिति । द्रष्टव्यादिव्याख्यादाराभ्याऽहुन्बुभ्रुदृष्टान्तादागम-

१. अयमात्मेति निर्देशः विराडहिरण्यगर्भपरः हिरण्यगर्भमेदानामादित्यादीनां पृथक्-पृथक् मधुत्वमुक्तं पूर्वम् । अत्र ३०
तु सामस्येन मधुत्वमुच्यते अयमात्मेति आरभ्य विराडुच्यते सप्तम्यन्तेन आत्मनि तेजोमय इत्यनेन हिरण्यगर्भं
उच्यते (वा) ।

२. अथवेति—पूर्वत्र मैत्रेयीब्राह्मणे 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति वाक्येन । तत्र सर्वस्यात्ममात्रत्वे हेतुः उक्तं च्यते—
दुन्दुभ्रुदृष्टान्तेन आत्मसामान्यविशेषरूपत्व प्रपञ्चस्योक्तं तत्र सर्वं विशेषाः सामान्ये कल्पिताः इति व्याख्या
आत्मनि कल्पितत्वमुक्तं तेन आत्मव्यतिरेकेणाभावात् आत्ममात्रत्वनिर्णयः । ततः यथा आर्द्रधाम्नेरिति आत्मनः ३५
सकाशादुत्पत्तिः । स यथा सर्वासामपा इति आत्मनि प्रलयश्चोक्तः तेन च आत्ममात्रत्वं स्थितम् । मधुब्राह्मणेन
तु उक्तहेत्वोरसिद्धिश्चाङ्गपरिहारः क्रियते आत्मैकोद्भूत प्रलयश्च पुनर्निर्धार्यते इयं पृथिवीत्यादिना—तदुक्तं—
यत् परस्परपकारार्थकं तत् एककारणकमेकप्रलयं च वृष्टमिति । अथवापक्षे पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य पुनः निगमनं
क्रियत इति भेदः ।

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपां सर्वाणि भूताति मधु
यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं रेतस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥२॥

मन्तव्यार्थमुपपत्तिप्रदर्शनेन मधुब्राह्मणेन तु निदिध्यासनविधिरुच्यत इति । सर्वथाऽपि तु यथाऽऽयमेवावधारितं
५ तर्कतस्तथैव मन्तव्यम् । यथा तर्कतो मतस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्य तथैव निदिध्यासनं क्रियत इति पृथङ्निदि-
ध्यासनविधिरन्तर्ग एव । तस्मात्पृथक्प्रकरणविभागोऽन्तर्ग इत्यस्मन्वभिप्रायः श्रवणमनननिदिध्यासनानामिति ।
सर्वथाऽपि त्वध्यायद्वयस्यार्थोऽस्मिन्ब्राह्मणे उपसंह्रियते ।

इयं पृथिवी प्रसिद्धा सर्वेषां भूतानां मधु सर्वेषां ब्रह्मादिस्तन्मन्त्रपर्यन्तानां भूतानां प्राणिनां मधु कार्यं मध्विव
मधु । यथैको मध्वपूषोऽनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तित एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वातिता । तथा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यै
१० पृथिव्या अस्या मधु कार्यम् । किञ्च यश्चायं पुरुषोऽज्यां पृथिव्या तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयोऽमृतमयोऽमरुणधर्मा
पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीरः शरीरे भवः पूर्ववत्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । स च विज्ञानमिवानो । स च सर्वेषां
भूतानामुपकारकरणात्वेन मधु । सर्वाणि च भूतान्यस्य मधु । चक्षुष्यसामर्थ्यात् । एवमेतच्चतुष्टयं तावदेकं सर्वभूत-
कार्यं सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्यम् । अतोऽप्येककारणपूर्वकता यस्मादेकस्मात्कारणदेतज्जातं तदेवेकं परमार्थतो
ब्रह्मेतरत्वायै वाचाऽऽरम्भेन विचारो नामधेयमात्रमित्येष मधुपर्यायाणां सर्वेषामर्थः सत्सेपतः । अयमेव स योऽयं
१५ प्रतिज्ञात इदं सर्वं यद्ययमात्मेति । इदममृतं यन्मैत्रेय्या असृतत्वंसाधनमुक्तमात्मविज्ञानमिदं तवभूतम् । इदं ब्रह्म
यदब्रह्म ते ज्ञायाणि ज्ञापयिष्यामीत्यध्यायादौ प्रकृतं यद्विषया च विद्या ब्रह्मविद्योत्पुच्यत इदं सर्वं यस्माद्ब्रह्मणो
विज्ञानात्सर्वं भवति ॥ १ ॥

तथाऽऽयः । अध्यात्मं रेतस्पयां विशेषतोऽवस्थानम् ॥ २ ॥

वचन श्रोतव्य इत्युक्तश्रवणनिरूपणार्थम् । दुन्दुभिदृष्टान्तादारभ्य मधुब्राह्मणात्प्रागुपपत्तिप्रदर्शनेन मन्तव्य इत्युक्तमन-
२० निरूपणार्थमागमवचनम् । निदिध्यासन व्याख्यातु पुनरेतद्ब्राह्मणमित्यर्थः । एतद्वक्ष्यति—सर्वथाऽपीति । श्रवणादेर्वि-
धेयत्वेऽ विधेयत्वेऽपीति यावत् । अन्यव्यतिरेकाभ्यां श्रवणे प्रवृत्तस्य तत्पौष्कल्ये सत्यर्थलब्धं मननं न विधिमपेक्षते ।
यथा तर्कतो मतं तत्त्वं तथा तस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्योभयसामर्थ्यादिव निदिध्यासनासिद्धौ तदपि विध्यनपेक्षमेवे-
त्यर्थः । श्रयाणां विध्यनपेक्षत्वे फलितमाह—तस्मादिति । इति परकीयव्याख्यानमयुक्तमिति शेषः । सिद्धान्तेऽपि
श्रवणादिविध्यभ्युपगमात्कथं परकीय प्रत्यानं प्रत्याख्यातमित्याद्यङ्काऽऽह—सर्वथापि स्थिति । तद्विध्यभ्युपगमेऽपीति
२५ यावत् ।

एवं सर्गात् ब्राह्मणस्योक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति—इयमित्यादिना । यदुक्तं मध्विव मध्विति तद्विवृणोति—
यथेति । न केवलमुक्तं मधुद्वयमेव किन्तु मध्वन्तर चास्तीत्याह—किञ्चेति । पुरुषाण्डस्य क्षेत्रविपयत्वं वारयति—स
चेति । तस्य पृथिवीबन्धमधुत्वमाह—स च सर्वेषामिति । सर्वेषां च भूतानां तं प्रति मभुत्वं दर्शयति—सर्वाणि चेति ।
मध्वाभ्येव मधुद्वयं श्रुतमश्रुतं तु मधुद्वयमशक्य कल्पयितुं कल्पकाभावादत आह—चक्षुष्येति । प्रथमपर्यायार्थमुप-
३० संहरति—एवमिति । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवं पुरुषं गरीरश्चेति चतुष्टयमेकं मध्विति शेषः । मधुचक्षुष्यार्थ-
माह—सर्वति । अस्मेति पृथिव्यादेरिति यावत् । परस्परमुपकार्योपकारकभूतमित्यादि । भवत्वेन न्यायेन मधुपर्यायेण सर्वेषु कारणोपदेशो
जगदुच्यते । उक्तं च यस्मात्परस्परोपकारकभूतमित्यादि । भवत्वेन न्यायेन मधुपर्यायेण सर्वेषु कारणोपदेशो
ब्रह्मोपदेशस्तु कथमित्याद्यङ्काऽऽह—यस्मादिति । स प्रकृत आत्मेवायं चतुर्वर्त्तको भेद इति योजना । इदमिति
चतुष्टयकल्पनाधिष्ठानविषयं ज्ञानं परामृणति । इदं ब्रह्मेत्यत्र चतुष्टयाधिष्ठानमिदमवधार्य । तुतीये च तस्य प्रकृतत्वं
३५ दर्शयति—यद्विषयेति । इदं नर्वमित्यत्र ब्रह्मज्ञानमिदमित्युक्तम् । सर्वं सर्वांसि साचनमिति यावत् । तदेव स्पष्टयति—
यस्मादिति ॥१॥

यथा पृथिवी मधुत्वेन व्याख्याता तथाऽऽपोऽपि व्याख्येया इत्याह—तथेति । रेतस इति विषयेणस्यार्थमाह—
अध्यात्ममिति । 'आपो रेतो भूत्वा मिन्न प्राविनन्' इति हि श्रुत्यन्तरम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
मस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥३॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजो- ५
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥४॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥५॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय- १०
मासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं श्रोत्रः प्रातिश्रुत्स्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥६॥

तथाऽग्निः । वाच्यन्नेर्विशेषतोऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

तथा वायुः । अध्यात्मं प्राणो भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधुत्वं तदन्तर्गतानां तेजोमयादीनां करण- १५
त्वेनोपकारान्मधुत्वं । तथा श्रोत्रं "तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः" इति ॥ ४ ॥

तथाऽऽदित्यो मधु । चाक्षुषोऽध्यात्मम् ॥ ५ ॥

तथा दिशो मधु । दिशां यद्यपि श्रोत्रमध्यात्मं शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषतः संनिहितो भवतीत्य-
ध्यात्मं प्रातिश्रुत्कः प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुत्कः ॥ ६ ॥

पृथिव्यामप्यु चोक्तं न्यायमनावतिदिगति—तथेति । वाङ्मय इत्यस्त्रार्थमाह—शब्दोति । अग्निर्वामूत्वा २०
मुखं प्राविशदिति हि श्रूयते ॥ ३ ॥

अग्नावुक्तं न्यायं वायौ योजयति—तथेति । 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविगत्' इति श्रुत्यन्तरमाश्रि-
त्याऽऽह—अध्यात्ममिति । पृथिव्यादीनां तदन्तर्गतानां च पुरुषाणां भेदवाच्योपात्तानामेकैकं मधुत्वमिति गङ्गां परि-
हरन्नवान्तरविभागमाह—भूतानामिति । पृथिव्यादीनां कार्यत्वं तेजोमयादीनां करणत्वमित्यत्र सप्तान्नाधिकारसंमति-
माह—तथा चोक्तमिति ॥४॥

२५

यद्यप्यादित्यस्तृतीयो भूतेजस्तर्भवति तथापि देवताभेदमाश्रित्याग्नावुक्तं न्यायं नस्मिन्नतिदिगति—तथेति ।
'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाअक्षिणी प्राविगत्' इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह—वाक्षुष इति ॥ ५ ॥

आदित्यगतं न्यायं दिक्षु सपादयति—तथेति । 'दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णी प्राविगत्' इति श्रुतेः श्रोत्रमेव
दिशामध्यात्मं तथा चाध्यात्मं श्रोत्र इत्येव वक्तव्ये कथं प्रातिश्रुत्क इति विशेषरूपमित्यागङ्गयाऽऽह—दिशामिति ।
तथाऽपीत्यस्मिन्नर्थे तुल्यः ॥६॥

३०

- अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिंश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥७॥
- इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्य विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
मस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥८॥
- अयं स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नुः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शाब्दः
सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥९॥
- अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं ह्रस्वाकाशस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१०॥
- अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्धर्मं तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥११॥
- तथा चन्द्रः । अध्यात्मं मानसः ॥ ७ ॥
तथा विद्युत् । त्वक्तेजसि भवस्तैजसोऽध्यात्मम् ॥ ८ ॥
तथा स्तनयित्नुः । शब्दे भवः शब्दोऽध्यात्मं यद्यपि तथाऽपि स्वरे विशेषतो भवतीति सौवरोऽध्या-
त्मम् ॥ ९ ॥
- २० तथाऽकाशः । अध्यात्मं ह्रस्वाकाशः ॥ १० ॥
आकाशान्ताः पुण्यव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकरणसंघातात्मन उपकुर्वन्तो मधु भवन्ति प्रति-
शरीरिणस्त्पुक्त्तम् । येन ते प्रयुक्ताः शरीरिभिः संबध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वक्तव्यमितोदमारभ्यते—
अयं धर्मोऽस्मिन्प्रत्यक्षोऽपि धर्मः कार्येण तत्प्रयुक्तेन प्रत्यक्षेण व्यपदिश्यतेऽयं धर्म इति प्रत्यक्षवत् । धर्मश्च
व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः क्षत्रादीनामपि नियन्ता जगतो वैचित्र्यकृत्पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात्प्राणिमिरनु-
२५ दिक्षु व्यनस्यत न्यायं चन्द्रे दर्शयति—तथेति । 'चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' इति श्रुतिमनु-
सृत्याऽह—अध्यात्ममिति ॥७॥
चन्द्रविद्युतोऽपि मधुत्वमाह—तथेति । अध्यात्मं तैजस इत्यस्यार्थमाह—स्वमिति ॥८॥
पर्जन्योऽपि विद्युदादिवत्सर्वेषां भूतानां मधु भवतीत्याह—तथेति । अध्यात्मं शाब्दः सौवर इत्यस्यार्थमाह—
शाब्दे भव इति । यद्यप्यध्यात्मं शाब्दे भव इति व्युत्पत्त्या शाब्दः पुरुषस्तथाऽपि स्वरे विशेषतो भवतीत्यध्यात्मं सौवरः
३० पुरुष इति योजना ॥९॥
स्तनयित्नुवक्तुं न्यायमाकाशेऽतिदिशति—तथेति ॥१०॥
पर्याप्तान्तरं वृत्तमनूतोत्पापयति—आकाशान्ता इति । प्रतिशरीरिणं सर्वेषां शरीरिणां प्रत्येकमिति यावत् ।
धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वेन परोक्षत्वादयमिति निर्देशानर्हत्त्वमाशङ्क्याऽह—अयमिति । यद्यपि धर्मोऽप्रत्यक्षोऽयमिति
निर्देशानर्हत्त्वमाशङ्क्याऽपि पुण्यव्यादिधर्मकार्यस्य प्रत्यक्षत्वात्तेन कारणस्याप्येदमौपचारिकमादाय प्रत्यक्षघटादिवधं धर्म इति
३५ व्यपदेशोपपत्तिरित्यर्थः । कोऽसौ धर्मो यस्य प्रत्यक्षत्वेन व्यपदेशस्तत्राऽह—धर्मश्चेति । व्याख्यातस्तत्त्वज्ञेयोरुपमत्वमुक्तं
धर्ममित्यादाविति शेषः । तर्हि तस्य प्रत्यक्षत्वात्त चोदनालक्षणत्वमित्याशङ्क्य गौणत्वमुख्यत्वाभ्यामविरोधमभि-
प्रेत्याऽह—श्रुतीति । तस्मिन्नेव कार्यैकङ्गकमनुमानं सूचयति—क्षत्रादीनामिति । तत्रैवानुमानान्तरं विवक्षित्वोक्तम्—

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सत्यस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१२॥

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१३॥

श्रीयमानुरूपः । तेन चार्थं धर्म इति प्रत्यक्षेण व्यपदेशः । सत्यधर्मयोश्चाभेदेन निर्देशः कृतः शास्त्राचारलक्षणयोरिह
नु भेदेन व्यपदेश एकत्वे सत्यरिपि । दृष्टादृष्टभेदरूपेण कार्यारम्भकत्वात् । यस्त्वं दृष्टोऽपूर्वस्थो धर्मः स सामान्यविशेषा-
त्मनाऽदृष्टेन रूपेण कार्यमारभते सामान्यरूपेण पृथिव्यादीनां प्रयोक्ता भवति विशेषरूपेण चाध्यात्मं कार्यकरण-
संघातस्य । तत्र पृथिव्यादीनां प्रयोक्तारि यश्चायमस्मिन्धर्मं तेजोमयस्तथाऽध्यात्मं कार्यकरणसंघातकर्तारि धर्मं १०
भवो धर्मः ॥११॥

तथा दृष्टेनानुशीयमानेनाऽऽचाररूपेण सत्याख्यो भवति स एव धर्मः सोऽपि द्विप्रकार एव सामान्यविशेषा-
त्मरूपेण । सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतो विशेषरूपः कार्यकरणसंघातसमवेतः । तत्र पृथिव्यादिसमवेते
वर्तमानक्रियारूपे सत्ये तथाऽध्यात्मं कार्यकरणसंघातसमवेते सत्ये भवः सत्यः । 'सत्येन वायुरावाती'ति
श्रुत्यन्तरात् ॥१२॥

१५

धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषः । स येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति स जातिविशेषो
मानुषादिः । तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्पररोपकार्योपकारकभावेन वर्तमाना वृक्षन्ते ।
अतो मानुषादिजातिरपि सर्वेषां भूतानां मधु । तत्र मानुषादिजातिरपि बाह्याऽऽध्यात्मिकी चेत्युभयथा निर्देश-
भागभवति ॥१३॥

जगत इति । जगद्वैचित्र्यकारित्वे हेतुमाह—पृथिव्यादीनामिति । धर्मस्य प्रत्यक्षेण व्यपदेशे हेत्वन्तरमाह—प्राणिभि- २०
रिति । तेनानुशीयमानाचारेण प्रत्यक्षेण धर्मस्य लक्ष्यमाणत्वेनेति यावत् । ननु तृतीयेऽध्याये 'यो वै स धर्मः सत्यं वै
तदि'ति सत्यधर्मयोरभेदवचनात्तयोभेदेनात्र पर्यायद्वयोपादानमनुपपन्नमत आह—सत्येति । कथमेकत्वे सति भेदेनोक्ति-
रित्याशङ्क्याऽह—दृष्टेति । अदृष्टेन रूपेण कार्यारम्भकत्वं प्रकटयति—यस्त्वेति । सामान्यात्मनाऽऽऽरम्भकत्वमुदा-
हरति—सामान्यरूपेणेति । विशेषात्मना कार्यारम्भकत्वं व्यनक्ति—विशेषेति । धर्मस्य द्वौ भेदावुक्तौ तयोर्मध्ये
प्रथममधिकृत्य यश्चेत्यादि वाक्यमित्याह—तत्रेति । द्वितीयं विषयीकृत्य यश्चायमध्यात्ममित्यादि प्रवृत्तमित्याह— २५
तथेति ॥११॥

इदं सत्यमित्यस्मिन्पर्याये सत्यशब्दार्थमाह—तथा दृष्टेनेति । सोऽपीत्यपिशब्दो धर्मोदाहरणार्थः । द्वयोरपि
प्रकारयोर्विनियोगं विभजते—सामान्यरूप इति । उभयत्र समवेतशब्दस्तत्र तत्र कारणत्वेनानुगत्यर्थः । यश्चाय-
मस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य विषयमाह—तत्रेति । सत्ये यश्चेत्यादि वाक्यमिति शेषः । यश्चायमध्यात्ममित्यादिवाक्यस्य
विषयमाह—तथाऽध्यात्ममिति । सत्यस्य पृथिव्यादौ कार्यकरणसंघाते च कारणत्वे प्रमाणमाह—सत्येनेति ॥१२॥ ३०

इदं मानुषमित्यत्र मानुषग्रहणं सर्वजालुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याऽह—धर्मसत्याभ्यामिति । कथं पुनरेषा जातिः
सर्वेषां भूतानां मधु भवति तत्राह—तत्रेति । भोगभूमिः ससम्यर्थः । यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यद्वयस्य विषयभेदं
दर्शयति—तत्रेति । व्यवहारभूमाविति यावत् । धर्मादिवदित्यपेक्षार्थः । निर्देष्टुः स्वशरीरनिष्ठा जातिराध्यात्मिकी
शरीरान्तराश्रिता तु बाह्येति भेदः । वस्तुतस्तु तत्र नोभयथात्वमित्यभिप्रेत्य निर्देशभागित्युक्तम् ॥१३॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदेममृतमिदं ब्रह्मैव सर्वम् ॥१४॥
स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा
९ रथनाभौ च रथनेभौ धाराः सर्वे समपिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि
भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समपिताः ॥१५॥

यस्तु कार्यकरणसंघातो मानुषादिजातिविशिष्टः सोऽयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । नन्वयं शारीरत्वादेन
निर्दिष्टः पृथिवीपर्याय एव । न । पार्थिवान्त्येव तत्र ग्रहणात् । इह तु सर्वात्मा प्रत्यस्तमित्वाध्यात्माभिभूतादिसर्व-
विशेषः सर्वभूतदेवतागणविशिष्टः कार्यकरणसंघातः सोऽयमात्मेत्युच्यते । तस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः
१० पुरुषोऽमूर्तरसः सर्वात्मको निर्दिश्यते । एकदेशेन तु पृथिव्याद्विषु निर्दिष्टोऽत्राध्यात्मविशेषाभावात्स न निर्दिश्यते ।
यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयो यदर्थोऽयं वेहलिङ्गसंघात आत्मा स यश्चायमात्मेत्युच्यते ॥ १४ ॥

यस्मिन्नात्मनि परिशिष्टो विज्ञानमयोऽस्त्ये पर्याये प्रवेक्षितः सोऽयमात्मा । तस्मिन्निष्ठाकृतकार्यकरणसंघा-
तोपाविशिष्टे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेक्षिते स एवमुक्तोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनभूतः सर्वेषां भूता-
नाममययात्मा सर्वरूपास्यः सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां स्वतन्त्रो न कुमाराभात्यवत्किं तर्हि नृपेषां भूतानां
१५ राजा । राजत्वविशेषणमधिपतिरिति । भवति कश्चिद्भ्राजोचितवृत्तिमाश्रित्य राजा न त्वधिपतिरतो विशिनष्ट्यधिपति-
रिति । एवं सर्वभूतात्मा विद्वान्ब्रह्मविष्णुको भवति । यदुक्तं ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्-
ब्रह्मवेद्यमात्मास्तत्सर्वमभवदिति तद् तद्व्याख्यातम् । एवमात्मानमेव सर्वमस्त्वैनाऽऽद्यापिगमान्यां भुत्वा सत्त्वा तर्कतो
विज्ञाय साक्षादेवं यथा मधुब्राह्मणे दक्षितं तथा । तस्माद्ब्रह्मविज्ञानादेवंलक्षणत्वापूर्वमपि ब्रह्मैव सदविद्ययाऽब्रह्म-
अन्तिमपर्यायमवतारयति—यस्मिन्वति । आत्मनः शरीरेण गतत्वात्पुनरुक्तं ननुपुनरुक्तिर्न चङ्कते—नन्विति ।
२० अवयवावयवनिपयत्वेन पर्यायद्वयमपुनरुक्तिमिति परिहरति—नेत्यादिना । परमात्मानं व्यावर्तयति—सर्वभूतेति ।
चेतन व्यवच्छिन्नमिति—कार्येति । यश्चायमस्मिन्नित्यादिव कस्य विषयमाह—तस्मिन्वति । यश्चायमात्मेत्युच्यते किमिति
नोक्तमित्यागङ्ग्याऽह—एकदेशेनेति । अनेत्यन्त्यपर्यायोक्तिः । यश्चायमात्मेत्युच्यते—यस्मिन्वति ॥१४॥

स वा अयमात्मेत्युच्यते—यस्मिन्वति । परिशिष्टः पूर्वपर्यायेऽननुपदिष्टोऽस्त्ये च पर्याये यश्चायमात्मेत्युच्यते
विज्ञानमयो यस्मिन्नात्मनि खिल्यदृष्टान्तवचसा प्रवेगितस्तेन परेणाऽऽत्मना तादात्म्यं गतो विद्वान्नाऽऽत्मनोऽव्याहृतः ।
२५ सकमात्मनोऽव्याहृतं सर्वेषामित्यादि व्याचष्टे—तस्मिन्वति । अविद्यया कृतः कार्यकरणसंघात एवोपाविस्तेन विशिष्टे
जीवे तस्मिन्परमार्थात्मनि ब्रह्मणि ब्रह्मविद्यया प्रवेगिते स एवायमात्मा यथोक्तविशेषणः सर्वस्यास्यः सर्वेषां भूताना-
मधिपतिरिति संवन्धः । व्याख्येयं पदमादाय तस्य वाच्यमर्थमाह—सर्वेषामिति । तस्यैव विवक्षितोऽर्थः सर्वस्यास्य
इत्युक्तः । स्वातन्त्र्यं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—नेत्यादिना । सर्वेषां भूतानां राजेत्येतानवैव यथोक्तार्थसिद्धौ किमि-
त्यधिपतिरिति विशेषणमित्यागङ्ग्याऽह—राजत्वेति । राजत्वज्ञात्यनाक्रान्तोऽपि कश्चित्तद्वितपरिपालनादिव्यवहार-
३० नानित्यपलुब्धं न पुनस्तस्य स्वातन्त्र्यं राजपरतन्त्रत्वात्तस्मात्ततो व्यवच्छेदार्थमधिपतिरिति विशेषणमित्यर्थः । राजा-
धिपतिरित्युभयोरपि मिथो विशेषणविशेष्यत्वमभिप्रेत्य वाक्यार्थं निगमयति—एवमिति । उक्तस्य विद्यापलस्य
सूतोयेनैकवाच्यत्वमाह—यदुक्तमिति । तदेव व्याख्यातं स्फोरयति—एवमिति । मैत्रेयोब्राह्मणोक्तक्रमेणेति यावत् ।
एवमित्युच्यते कथयति—यथेति । मधुब्राह्मणे पूर्वब्राह्मणे चोक्तक्रमेणाऽऽत्मनि श्रवणादित्रयं तंषाच्च विद्वान्ब्रह्माभवदिति
संवन्धः । ननु मोक्षावस्थायामेव विदुषो ब्रह्मत्परिच्छिन्नत्वं न प्राच्यामविद्यादङ्गायमित्यागङ्ग्याऽह—तस्मादिति ।
३५ समानाधिकरणं पञ्चमीत्रयम् । एवंलक्षणादहं ब्रह्मास्मीति श्रवणादिद्वितात्तत्त्वसाक्षात्कारादिति यावत् । ब्रह्मत्वादि-

१. राजोचितवृत्तिमाश्रित्य—वृत्तिः प्रजापरिपालं न तु स अधिपतिः स्वतन्त्रः राजाधीनत्वाद् । पुरः पुंस्य आश्रित्य
इत्यनेन ब्रह्मण एव जीवरूपेण प्रवेग उक्तः यथा 'तत्सृष्टा तदेवानुब्राविदात्' इति । अत्र पृथक् जीवप्रवेगानुक्त्या
ब्रह्मैव जीवभाव प्राप इत्यर्थः स्पष्टः । यदत्र जीवशरीरकं ब्रह्मैत्यर्थं उच्यते तेनापि त्रिदिविच्छरीरकस्य सर्व-
शरीरविशिष्टस्य प्रवेगात्प्रभावादुक्तमिदम् । सृष्टेः शरीरेषु पृथक् जीवप्रवेगानुक्तिः ।

सीत्सर्वमेव च सदसर्वमासीत् त्वविद्यामस्माद्विज्ञानातिरस्कृत्य ब्रह्मविद्ब्रह्मैव सन्नह्यभक्तसर्वः स सर्वमभवत् ।

परिसमाप्तः शास्त्रार्थो यदर्थः प्रस्तुतः । तस्मिन्नेतस्मिन्सर्वस्मात्प्रभूते ब्रह्मविदि सर्वात्मनि सर्वं जगत्सर्वापित-
मित्येतस्मिन्नर्थं वृष्टान्तं उपादीयते—तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समपिता इति प्रसिद्धोऽर्थः । एवमेवा-
स्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वोपा नि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि सर्वे देवा अग्न्यादयः सर्वे लोका भूरादयः
सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे एत आत्मानो जलं चन्द्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवेशिनोऽविद्याकल्पिताः । सर्वे जगदस्मिन्स-
मपितम् । यदुक्तं ब्रह्मविद्यामन्त्रेः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । स एष सर्वात्मभावो व्याख्यातः । स एष विद्वान्ब्र-
ह्मविदस्सर्वोपाधिः सर्वात्मा सर्वो भवति । निरुपाधिनिरुपाधोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनोऽजोऽजरोऽमृतोऽमयो-
ऽचलो नेति नेत्यस्यूलोऽनुरित्येवंविशेषणो भवति ।

तमेतमर्थमजानन्तस्तात्त्विकाः केचित्पण्डितमन्याश्चाऽऽगमविदः शास्त्रार्थं विरुद्धं मन्यमाना विकल्पयन्तो
मोहमगधमुपयान्ति । तमेतमर्थमेतो मन्त्रावनुवदतः—“अनेजदेकं मनसो जवीयः” “तजति तन्नेजति” इति । तथा १०
च तैत्तिरीयके—“यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्” । “एतस्मा गायन्नास्ते” । “अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्” इत्यादि ।
तथा च छान्दोग्ये—“जसक्तोऽङ्गममागः” स यदि पितृलोककामः “सर्वगन्धः सर्वरसः” सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्यादि ।
आयर्वणे च—“दूरात्तदूरे तदिहान्तिके च” । कठवल्लीष्वपि—“अणोरणीयान्महतो महोयान्” “कर्तुं मवामदं
देवम्” “तद्वाचतोऽन्यान्त्येति सिद्धम्” इति च । तथा गीतासु—“अहं क्रतुरहं यज्ञः” “पिताऽहमस्य जगतः” “नाऽऽवत्ते
कस्यचित्तापम्” “समं सर्वेषु भूतेषु” “अविभक्तं विभक्तेषु” “प्रसिष्णु प्रभविष्णु च” इत्येवमाद्यागमार्थं विरुद्धमिव
प्रतिभातं मन्यमानाः स्वचित्तसामर्थ्यदिर्घनिर्णयाय विकल्पयन्तोऽस्त्यात्मा नास्त्यात्मा कर्ताऽकर्ता मुक्तो बद्धः
क्षणिको विज्ञानमात्रं क्षुण्णं चेत्येवं विकल्पयन्तो न पारमधिगच्छन्त्यविद्याया विरुद्धमर्मदेशित्यात्सर्वत्र । तस्मात्तत्र
य एव श्रुत्याचार्यदक्षितभागानुसारिणस्त एवाविद्यायाः पारमधिगच्छन्ति । त एव चात्मान्मोहसमुद्रादगाधादुत्तरि-
ष्यन्ति नेतरे स्वबुद्धिकोशलागुसारिणः ॥१५॥

बोध्यस्तिस्तर्हि कथमित्याद्यङ्क्याऽहं—तां त्विति ।

२०

वृत्तमनुद्योतयन्मन्त्रारस्यति—परिसमाप्त इति । यस्य शास्त्रस्यार्थो विषयप्रयोजनाख्यो ब्रह्मकण्डिकायां
चतुर्धावौ च प्रस्तुतस्तस्यार्थो यथोक्त्यायेन निर्धारित इत्यनुवादार्थः । सर्वात्मभूतत्वं सर्पादिवकल्पिताना सर्वेषा-
मात्मभावेन स्थितत्वम् । सर्वं ब्रह्म तद्रूपत्वं सर्वात्मत्वम् । सर्वं एत आत्मानं कुतो भेदोक्तिरालम्ब्यस्य शास्त्रीयत्वा-
दित्याद्यङ्क्याऽहं—जलचन्द्रवदिति । दार्ष्टान्तिकभागस्य संपिण्डितमर्थमाह—सर्वमिति । उक्तस्य सर्वात्मभावस्य
तृतीयैकवाक्यत्वं निदिशति—यदुक्तमिति । सर्वात्मभावेन विदुषः सप्रपञ्चत्वं स्यादित्याद्यङ्क्याऽहं—स एष इति । २५
सर्वेण कल्पितेन द्वैतेन सहितमधिष्ठानभूतं ब्रह्म प्रत्यग्भावेन पश्यन्विद्वान्सर्वोपाधिस्तत्तद्रूपेण स्थितः सर्वो भवति ।
तदेवं वक्ष्यते सप्रपञ्चत्वमविद्वद्बुद्ध्या विदुषोऽमीष्टमित्यर्थः विद्वद्बुद्ध्या तस्य निष्प्रपञ्चत्वं दर्शयति—निरुपाधिरिति ।
निरुपाधत्वं शब्दप्रत्ययागोचरत्वं ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वमविद्याकृतं निष्प्रपञ्चत्वं तात्त्विकमित्यागमार्थाविरोध उक्तः ।

कथं तर्हि तात्त्विका भीमांसकाश्च शास्त्रार्थं विरुद्धं पश्यन्तो ब्रह्मास्ति नास्तीत्यादि विकल्पयन्तो मोमुह्यन्ते
तत्राऽहं—तमेतमिति । वादिव्यामोहस्याज्ञानं मूलमुक्त्वा प्रकृते ब्रह्मणो द्वैरूप्ये प्रमाणमाह—तमित्यादिना । ३०
तैत्तिरीयश्रुतावादिशब्देनाहमन्नमन्नमन्नमन्त्रीत्यादि गृह्यते । छान्दोग्यश्रुतावादिशब्देन सत्यकामः सत्यसंकल्पो विजरो
विमलुरित्यादि गृहीतम् । श्रुतिसिद्धे द्वैरूप्ये स्मृतिमपि सम्वादयति—तथेति । पूर्वोक्तप्रकारेणाऽऽगमार्थविरोध-
प्रमाणान् विद्यमानेऽपि तदज्ञानाद्वादिभिन्नान्तिरित्युपसंहरति—इत्येवमादीति । विकल्पमेव स्फुटयति—अस्तीति ।
सर्वत्र श्रुतिस्मृतिष्व्यात्मनीति यावत् । के तर्हि पारमविद्यायाः समधिगच्छन्ति तत्राऽहं—तस्मादिति । ब्रह्मज्ञान-
फलमाह—स एवेति ॥१५॥

३५

१. जलचन्द्रवदिति—प्रतिविबवाद्वाः समर्थितः विद्वान् सर्वोपाधिः जीवन्मुक्तः विद्वद्बुद्ध्या सर्वोपाधिः स्वतस्तु
निरुपाधिः ।

२. अविद्याकल्पिताः—अविद्यातत्कार्यरूपोपाधिविशिष्टत्वेन अपरमार्थाः ।

३. मोहकमन्त्राः “अनेजत्” अचलं, “मनसो जवीय” इति चक्षम् । “यस्मात् परं नापरमस्ति” इति स्ववचनविरोधः
वर्तमानस्य परापरान्यतरत्वप्रसंगात् अहमन्नमहमन्नाद इति विरोधः जसदित्यादिः संसारपरं, सर्वगन्ध
इत्यसंसारित्वद्योतकं तथोपरिष्टात् । इमं मोहं निरसितुं सांप्रदायिका एव प्रभवन्ति अविद्याया चलनं ४०
पारमार्थिकमचलनं चोपपद्यते इति भावः ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽद्विभ्यामुवाच । तदेतद्विषिः पश्यन्नवोचत् ।

तद्वा नरा सनये दँस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुनं वृष्टिम् ।

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामद्वयस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाचेति ॥१६॥

परिसमाप्ता ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधनभूता । यां मैत्रेयी पृष्ठवती भर्तारं “यदेव भगवानमृतत्वसाधन वेद तदेव मे ब्रूहीति । एतस्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थेयमाख्यायिकाऽऽनीता तस्या आख्यायिकायाः संक्षेपतोऽयंप्रकाशनाथवेतो मन्त्रो भवतः । एवं हि मन्त्रब्राह्मणाभ्यां स्तुतत्वादमृतत्वसर्वप्राप्तिसाधनत्वं ब्रह्मविद्यायाः प्रकटीकृतं राजसामंभुप-
नोतं भवति । यथाऽऽदित्य उग्रज्ज्वाहवं तमोऽपनयतीति तद्वत् । अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या येन्द्रराजरक्षिता सा दुष्प्राप्या देवैरपि । यस्मादविभ्यामपि देवनिषन्ध्यामिन्द्ररक्षिता विद्या महताऽऽयासेन प्राप्ता । ब्राह्मणस्य शिरश्छि-
त्वाऽऽख्यं शिरः प्रतिसंधाय तस्मिन्निन्द्रेण च्छिन्ने पुनः स्वशिर एव प्रतिसंधाय तेन ब्राह्मणस्य स्वशिरसैवोक्ताऽज्ञेया
१० ब्रह्मविद्या भूता । तस्मात्ततः परतरं किंचित्पुरुषार्थसाधनं न भूतं न भावि वा कुत एव वर्तमानमिति नातः परा स्तुतिरस्ति ।

अपि चैवं स्तूयते ब्रह्मविद्या । सर्वपुरुषार्थानां कर्म हि साधनमिति लोके प्रसिद्धम् । तच्च कर्म वित्तसाध्यं तेनाऽऽद्याऽपि नास्त्यमृतत्वस्य । तदिवममृतत्वं केवलयाऽऽत्मविद्याया कर्मनिरपेक्षया प्राप्यते । यस्मात्कर्मप्रकरणे वक्तुं प्राप्ताऽपि सती प्रवर्ग्यप्रकरणे कर्मप्रकरणाभुत्तीयं कर्मणा विशद्वत्वात्केवलसन्ध्यासहिताऽभिहिताऽमृतत्वसाधनमाय ।
१५ तस्मान्नातः परं पुरुषार्थसाधनमस्ति । अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या । सर्वो हि लोको द्वन्द्वारामः “स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते” इति श्रुतेः । याज्ञवल्क्यो लोकसाधारणोऽपि सन्नतमज्ञानबलाद्भ्रात्यपुत्रविद्यादिसंसाररति परित्यज्य प्रज्ञानतृप्त आत्मरतिर्बभूव । अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या । यस्माद्याज्ञवल्क्येन संसारमार्गाद्विधुतिष्ठताऽपि प्रियायै भाग्ये प्रीत्यर्थमेवाभिहिता । प्रियं भाषस एहास्त्विति लिङ्गात् ।

तत्रेयं स्तुत्यर्थऽऽख्यायिकेत्यवोचाम । का पुनः साऽऽख्यायिकेति । उच्यते—इदमिदमन्तरनिर्दिष्टं व्य-
२० विशति बुद्धौ संनिहितत्वात् । वैशब्दः स्मरणार्थः । तदित्याख्यायिकानिर्वृतं प्रकरणान्तराभिहितं परोक्षं वैशब्देन स्मारयसिद्धि व्यपविशति । यत्तत्प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं नाऽऽविष्कृतं सधु तदिवं भविहानन्तरं निर्दिष्टमियं पृथिवीत्या-

तद्यथेत्यादिवाक्यायै विस्तरेणोक्त्वा वृत्तं कीर्तयति—परिसमाप्तेति । ब्रह्मविद्या परिसमाप्ता चैत्किमुत्तरग्रन्थे-
नेत्याद्यङ्गुष्ठाऽह—एतस्या इति । इयमिति प्रवर्ग्यप्रकरणस्थायाख्यायिका परामृशति—आनीतेदं वै तन्मध्वित्यादिना
ब्राह्मणेनेति शेषः । तदेतद्विषयित्यादेस्तात्पर्यमाह—तस्या इति । तदा नरेत्यादिरेको मन्त्रः । आथर्वणायेत्यादिरपरः ।
२५ मन्त्रब्राह्मणाभ्यां वक्ष्यमाणरीत्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वे किं सिध्यतीत्याद्यङ्गुष्ठाऽह—एवं हीति । तस्या भुक्तिसाधनत्व
दुष्टान्तेन स्फुटयति—यथेति । केन प्रकारेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वं तदाह—अपि चेति । अपिशब्दः स्तावकब्राह्मण-
सम्भावनार्थः । मन्त्रद्वयसमुच्चयार्थश्चशब्दः । एवं शब्दसूचितं स्तुतिप्रकारमेव प्रकटयति—येन्नेति । तस्या दुष्प्राप्यत्वे
हेतुमाह—यस्मादिति । महान्तमायासं स्फुटयति—ब्राह्मणस्येति । कृतार्थेनापीन्द्रेण रक्षितत्वे विद्याया दौर्लभ्ये च
फलितमाह—तस्मादिति ।

३० न केवलमुक्तैव प्रकारेण विद्या स्तूयते किंतु प्रकारान्तरेणापीत्याह—अपि चेति । तदेव प्रकारान्तरं
प्रकटयति—सर्वेति । केवलमेत्यस्य व्याख्यानं कर्मनिरपेक्षयेति । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति । किमिति कर्मप्रकरणे
प्राप्ताऽपि प्रकरणान्तरे कथ्यते तत्राऽह—कर्मणेति । प्रसिद्धं पुनर्थाय कर्म त्यक्त्वा विद्यायामेवाऽऽदरे तदधिकता
समधिगत्येति फलितमाह—तस्मादिति । प्रकारान्तरेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिं दर्शयति—अपि चेति । अनात्मरति
त्यक्त्वाऽऽत्मन्येव रतिहेतुत्वान्महतीयं विद्येत्यर्थः । विद्यान्तरेण तस्याः स्तुतिमाह—अपि चैवमिति । कथं ब्रह्मविद्या
३५ भाग्येयै प्रीत्यर्थमेवोक्तेति गम्यते तत्राऽह—प्रियमिति । आख्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्वं प्रतिपाद्य वृत्तमनुष्ठाऽकाङ्क्षा-
पूर्वकं तामवतार्य व्याकरोति—तत्रेयादिना । ब्रह्मविद्या सप्तम्यर्थः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—यदिति ।

१. प्रकरणान्तरं—प्रवर्ग्यप्रकरणं दशमकाण्डे ।

दिना । कथं तत्र प्रकरणान्तरे सूचितं दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणोमधु नाम ब्राह्मणमुवाच । “तदेनयोः प्रियं धाम तदेनयोरेतेनोपगच्छति” । स होवाचेन्नेण वा उक्तोऽस्येतज्ज्वेदस्यस्मा अनुब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति । तस्माद्वै विभेति यद्वै मे स शिरो न छिन्द्यात्तद्वामुपनेष्य इति । तौ होचतुरावां त्वा तस्मात्त्रास्यावहे इति । कथं मा त्रास्येधे इति । यदा नाबुपनेष्यसे । अथ ते शिरश्छिन्द्याज्यत्राऽऽहृत्योपनिधास्याव । यथाऽऽचरस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावः । तेन नाबनुवक्ष्यसि । स यदा नाबनुवक्ष्यसि । अथ ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यति । अथ ते स्वं शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति । तथेति तौ होपनिष्ये । तौ यदोपनिष्ये । अथास्य शिरश्छिन्द्याज्यत्रोपनिदधतुः । अथाहवस्य शिर आहृत्य तद्दास्य प्रतिदधतुः । तेन हाऽऽभ्यामनूवाचायास्य तदिन्द्र शिर- शिरश्छिन्देद । अथास्य स्वं शिर आहृत्य तद्दास्य प्रतिदधतुरिति । यावत् प्रवर्ग्यकर्माङ्गभूतं मधु तावदेव तत्रा- भित्तिं न तु कक्षयात्मज्ञानाख्यम् । तत्र याऽऽख्यायिकाऽभिहिता सेह स्तुत्यर्था प्रवक्ष्यते । इदं वै तन्मधु दध्यङ्- ङाथर्वणोऽनेन प्रपञ्चेनाग्निभ्यामुवाच । १०

तदेतद्विस्तदेतत्कर्म ऋषिर्मन्त्रः पश्यन्नुपलभमानोऽबोचदुक्तवान् । कथम् । तद्वस इति व्यवहितेन सम्बन्धः । दंस इति कर्मणो नामधेयम् । तच्च दंसः किंविशिष्टम् । उषं क्रूरम् । वां युवयोः । हे नरा नराकारा- वग्निनौ । तच्च कर्म किंनिमित्तम् । सनये लाभाय । लाभलुब्धो हि लोकेऽपि क्रूरं कर्माऽऽचरति तथैवातुपलभ्येते यथा लोके तदाविः प्रकाशं कृणोमि करोमि यद्रहसि भवद्व्यां कृतम् । किमिवेत्युच्यते । तन्युतः पर्जन्यो नेव । नकारस्तूपरिष्टाबुपचार उपमार्थीयो वेदे न प्रतिषेधार्थः । यथा ‘ऽञ्चं न’ । अश्वमित्रेति यद्वत् । तन्युतुरिव वृष्टिं यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति स्तनयित्वादिशब्देस्तद्वद् यवयोः क्रूरं कर्माऽऽविष्कृणोमीति सम्बन्धः । तन्वग्निनोः स्तुत्यर्थो कथमिदो मन्त्रो स्यातां निन्दावचनौ होमौ । नैव दोषः । स्तुतिरेवैवा न निन्दावचनौ । यस्मादीदृश-

दध्यङ्ङित्यादि व्याजुर्वशाकाङ्क्षापूर्वकं प्रवर्ग्यप्रकरणस्यामाख्यायिकामनुकीर्तयति—कथमित्यादिना । आभ्याम- श्चिभ्यामिति यावत् ।

केन कारणेनोवाचेत्यपेक्षायामाह—तदेनयोरिति । एतयोरग्निनोस्तन्मधु प्रीत्यास्पदमासीत्तद्वशात्ताभ्यां २० प्रार्थितो ब्राह्मणस्तदुवाचेत्यर्थः । यदग्निभ्या मधु प्रार्थितं तदेतेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण प्रयच्छन्नेवेनयोरग्निनोराचार्यत्वेन ब्राह्मणः समीपमगमं कृतवानित्याह—तदेवेति । आचार्यत्वानन्तरं ब्राह्मणस्य वचनं दर्शयति—स होवाचेति । एतच्छब्दो मध्वनुभवविषयः । यदर्थो यच्छब्दः । तच्छब्दस्तर्हीत्यर्थः । वां युवामुपनेष्ये शिष्यत्वेन स्वीकरिष्यामीति यावत् । तौ देवभिषजावग्निनौ शिरश्छेदनिमित्तं मरणं पञ्चमर्थः । नावावामुपनेष्यसे शिष्यत्वेन स्वीकरिष्यसि यदेति यावत् । अथशब्दस्तदेत्यर्थः । ब्राह्मणस्यानुज्ञानन्तर्यमथेत्युक्तम् । मधुप्रवचनानन्तर्यं तृतीयस्याथशब्दस्यार्थः । यदश्वस्य शिरो ब्राह्मणे निबद्धं तस्य छेदनान्तर्यं चतुर्थस्याथशब्दस्यार्थः । तद्विं समस्तमपि मधु प्रवर्ग्यप्रकरणे प्रदर्शितमेवेति कृतमनेन ब्राह्मणेनेत्याङ्गुवाऽऽह—यद्विंविं । प्रवर्ग्यप्रकरणे स्थितऽऽख्यायिका किमर्थमत्राऽऽनीतित्याङ्गुवा तस्या ग्रहविद्यायाः स्तुत्यर्थेयमाख्यायिकेत्यत्रोक्तमुपसंहरति—तत्रेति । ब्राह्मणभागव्याख्यां निगमयति—इदमिति ।

तद्वामित्यादिमन्त्रमुत्थाप्य व्याचष्टे—तदेतदिति । कथं लाभायपि क्रूरकर्मानुष्ठानमत आह—लाभेति । ननु प्रतिषेधे मुख्यो नकारः कथमिवायं व्याख्यायते तत्राऽऽह—नकारस्तिष्ठति । वेदे पदादुपरिष्टादो नकारः श्रुतः स खलूपचार सन्नुपमार्थोऽपि संभवति न निषेधार्थं एवेत्यर्थः । तत्रोदाहरणमाह—यथेति । “अश्वं न गृहमश्विनं”त्यत्र नकारो यथोपमार्थीयस्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—अश्वमित्रेति । यद्वदिति । उपमार्थीयि नकारे सति वाक्यस्वरूपमनूय तदर्थं कथयति—तन्युतुरित्यादिना । विद्यास्तुतिद्वारा तदन्तावगन्धनावत्र न स्तुत्येते किन्तु क्रूरकर्म- कारित्वेन निन्द्येते तदा चाऽऽख्यायिका विद्यास्तुत्यर्थेत्युक्तमिति शङ्कते—नन्विति । आख्यायिकाया विद्यास्तुत्यर्थत्वम- विरुद्धमिति परिहरति—नैव इति । लोममात्रमपि न मीयत इति यस्मात्तस्माद्विद्यास्तुत्या तद्वतोः स्तुतिरेवात्र विवक्षितेति योजना । यद्यपि क्रूरकर्मकारिणोरग्निनोः दृष्ट्वानिस्तयाऽन्यदृष्ट्वानिः स्यादेवेत्याङ्गुवा कैमुतिकथा-

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽद्विभ्यामुवाच । तदेतद्विषः

पश्यन्नबोचत् । आथर्वणायाद्विना दबोचेऽद्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् ।

स वां मधु प्रबोचवृतायन्त्वाष्टं यहन्नावपि कथ्यं वामिति ॥१७॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽद्विभ्यामुवाच । तदेतद्विषः पश्यन्नबोचत् । पुरश्चक्रे

द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षो भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति ।

स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिज्ञयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंबृतम् ॥१८॥

मप्यतिक्लृं कर्म कुर्वतोर्धुवयोर्न लोभं च भीयत इति । न चान्यत्किञ्चिद्धीयत एवेति स्तुतावेतो भवतः । निन्दां प्रशंसां हि लौकिकाः स्मरन्ति । तथा प्रशंसारूपा च निन्दा लोके प्रसिद्धा । दध्यङ्ङनामाऽऽथर्वणः । हेतुवर्णको निपातः । यन्मधु कथ्यमात्स्नज्ञानक्षणमाथर्वणो वां युवाभ्यामभ्यस्य शोष्णां शिरसा प्र यदीमुवाच यत्रोवाच

१० मधु । ईमित्यनर्थको निपातः ॥१६॥

इदं वै तन्मच्चित्वादि पूर्ववन्मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थम् । तथाऽन्यो मन्त्रस्तामेवाऽऽख्यायिकामनुसरति स्म । आथर्वणो दध्यङ्ङनामाऽऽथर्वणोऽन्यो विद्वत् इत्यतो विशिनष्टि दध्यङ्ङनामाऽऽथर्वणस्तस्मै दबोच आथर्वणाया हेऽद्विनाविति मन्त्रदूशो वचनम् । अद्व्यमभ्यस्य स्वभूतं शिरो ब्राह्मणस्य शिरसि छिन्नेऽभ्यस्य शिरदिच्छेदवृक्षमिति-क्लृं कर्म कृत्वाऽद्व्यं शिरो ब्राह्मणं प्रत्यैरयतं गमितवन्तो युवाम् । स चाऽऽथर्वणो वां युवाभ्यां तन्मधु प्रबोचद्यत्पूर्वं

१५ प्रतिज्ञातं वक्ष्यामीति । स किमयमेवं जीवितसन्देहमारुह्य प्रबोचदित्युच्यते । श्रुतायत्यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं सत्यं तत्परिपालयितुमिच्छन् । जीवितादपि हि सत्यचर्मपरिपालना गुरुतरेत्येतस्य लिङ्गमेतत् । किं तन्मधु प्राबोचदित्युच्यते । त्वाष्टं त्वाष्टाऽद्व्यस्तस्य सम्बन्धि यज्ञस्य शिरसि छिन्नं त्वाष्टाऽभवत्प्रतिसन्धानार्थं प्रवर्ण्य कर्म । तत्र प्रवर्ण्यकर्माङ्गभूतं यद्विज्ञानं तत्त्वाष्टं मधु यज्ञस्य शिरस्छेदनप्रतिसन्धानादिविषयं दर्शनं तत्त्वाष्टं यन्मधु हे दक्षो दक्षमिति परब्रह्मणामुपसर्पयितारो शत्रूणां वा हिसितारो । अपि च न केवलं त्वाष्टमेव मधु कर्मसम्बन्धि

२० युवाभ्यामबोचदपि च कथ्यं गोप्यं रहस्यं परमात्मसम्बन्धि यद्विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोक्तमध्यायद्वयप्रकाशितं तच्च वां युवाभ्यां प्रबोचदित्यनुव्रतते ॥१७॥

इदं वै तन्मच्चिति पूर्ववत् । उक्तौ द्वौ मन्त्रौ प्रवर्ण्यसम्बन्ध्याख्यायिकोपसंहारौ । द्वयोः प्रवर्ण्यकर्मायं-

येनाऽऽह—न चेति । कथं पुनर्निन्दायां दूश्यमानाया स्तुतिरिष्यते तत्राऽऽह—निन्दामिति । नहि निन्दा निन्दं निन्दितु-मपि तु विषये स्तोतुमिति न्यायादित्यर्थः । यथा निन्दा न निन्दं निन्दितुमेव तथा स्तुतिरपि स्तुत्यं स्तोतुमेव न २५ भवति किंतु निन्दितुमपि । तथा च नानयोर्व्यवस्थितत्वमित्याह—तथेति । तद्वाभिमत्यादिमन्त्रस्य पूर्वार्धं व्याख्या-याऽऽख्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्वविरोधं बोद्धव्योत्तरार्धं व्याचष्टे—दध्यङ्ङनामेति । यत्कथ्यं ज्ञानार्थं मधु तदाथर्वणो युवाभ्यामभ्यस्य शिरसा प्रोवाच । यन्वासौ मधु युवाभ्यामुक्तास्तदहमाविष्कृणोमीति संबन्धः ॥१६॥

समानार्थत्वे किमिति पुनरुच्यते तत्राऽऽह—मन्त्रान्तरेति । तुल्यायस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह—तथेति ।

विशेषणकृत्यं दन्यन्याकरोति—दध्यङ्ङनामेति । प्रथममव्ययमित्यादि पदार्थवचनमवस्थेत्यादौ छित्तेत्यस्य कर्माङ्गि- ३० रद्व्यं शिर इत्यत्र त्वन्याय्यमुक्तमिति विभागः । प्रेक्षापूर्वकारिणामीदृशो प्रवृत्तिरयुक्तेति शङ्कित्वा समाधत्ते—

स किमयमिति । श्रुतायन्त्रित्यर्थोऽद्व्यमर्थं कथयति—जीवितादप्येति । “यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अग्निनावनृ-वन्मिपजो वै स्य इदं यज्ञस्य गिरः प्रतिघत्तम् ।” इत्यादिश्रुत्यन्तरसाध्याऽऽह—यज्ञस्येत्यादिना । प्रवर्ण्यकर्माण्येवं

प्रवृत्तेऽपि प्रकृते विज्ञाने किमायातं तदाह—तथेति । उक्तमेव संगृह्णाति—यज्ञस्येति । यद्ययोर्कं दर्शनं तत्त्वाष्टं मधु यच्च तन्मधु तत्प्रबोचदिति सबन्धः । अध्यायद्वयप्रकाशितं तृतीयचतुर्थीभ्यामभ्याम् प्रकाशितमिति यावत् ॥१७॥

२५ उक्तमन्याभ्यां वक्ष्यमाणमन्योरुत्तरकृत्वादर्थवत्त्वं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—उक्ताविति । आख्यायिकाविशेषण-

१. न लोभं च भीयते इति द्वन्द्वेण प्रतर्दनं प्रति ब्रह्मज्ञानप्रशंसावादः “अरुणमुक्तां यरीन् मालावृकेभ्यः प्रायच्छं न मे लोभं च भीयते” इति कौपीनके । यद्यपीयं निन्दा तथापि विद्यायाः प्रदासेव क्रूरवर्मणः फलप्रदानात्तामर्थ्यं ब्रह्मज्ञानकृतमित्युक्तेः ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्गाथर्वणोऽखिवभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव तदेव रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य
हरयः शता दशेति । अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि
च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥१९॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

५

योरध्याययोरर्थ आख्यायिकाभूताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रकाशितः । ब्रह्मविद्यार्थयोस्त्वध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामृग्म्यां प्रकाश-
यितव्य इत्यतः प्रवर्तते । यत्कथं च मधुकवानाथर्वणो युवाभ्यामित्युक्तम् । किं पुनस्तन्मध्वित्युच्यते । पुरश्चक्रे
पुरः पुराणि शरीराणि यत् इयमव्याकृतव्याकरणप्रक्रिया स परमेश्वरो नामरूपे अव्याकृते व्याकुर्वाणः प्रथमं
भूरादील्लोकानुष्ण्वा चक्रे कृतवाग्निद्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि पक्षिशरीराणि । तथा पुरः शरीराणि
चक्रे चतुष्पदश्चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि । पुरः पुरस्तात्स ईश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि १०
पुरुष आविशदित्यस्यार्थमाचष्टे श्रुतिः । स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं सर्वशरीरेषु पुरिशयः पुरि शेत् इति पुरिशयः
सन्पुरुष इत्युच्यते । नैनानानेन किञ्चन किञ्चिदप्यन्तावृतमनाच्छादितम् । तथा नैनैन किञ्चनानासंवृतमन्तरननुप्रवेक्षितं
बाह्यमूतेनान्तमूतेन च नानावृतम् । एवं स एव नामरूपात्मनाऽन्तर्बहिर्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितः । पुरश्चक्र
इत्यादिमन्त्रः संक्षेपत आत्मैकत्वमाचष्ट इत्यर्थः ॥१८॥

इदं वै तन्मन्त्रित्यादि पूर्ववत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । रूपं रूपं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं बभूवेत्यर्थः । १५
प्रतिरूपोऽनुरूपो वा यादृक्स्थानो मातृपितरौ तत्स्थानस्तदनुरूप एव पुत्रो जायते । नहि चतुष्पदो द्विपादजायते
द्विपदो वा चतुष्पात् । स एव हि परमेश्वरो नामरूपे व्याकुर्वाणो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । किमर्थं पुनः प्रति-
रूपमगमनं तस्येत्युच्यते । तदस्याऽऽत्मनो रूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिस्थापनाय । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते

प्राप्तं संकीर्णं परिहरति—इदोरेति । उत्तरमन्त्रद्वयप्रवृत्तिं प्रतिजानीते—ब्रह्मेति । संप्रत्ययान्तरसंगतिमाह—यत्कथं
चेति । हिरण्यगर्भकतृकं शरीरनिर्माणमत्र नोच्यते किंतु प्रकरणबलादीश्वरकतृकमित्याह—यत् इति । शरीरसूक्ष्म- २०
पेक्षया लोकसृष्टिप्राथम्यं पुरस्ताद्देहसूक्ष्मनन्तरं प्रवेशात्पूर्वमिति यावत् । स हि सर्वेषु शरीरेषु वर्तमानः पुरि शेत् इति
व्युत्पत्त्या पुरिशयः सन्पुरुषो भवतीत्युक्त्वा प्रकारान्तरेण पुरुषत्वं व्युत्पादयति—नैत्यादिना । वाक्यद्वयस्यैकार्थत्वमा-
शङ्क्य सर्वं जगदोत्पत्तौ तत्त्वेनाऽऽत्मव्याप्तमित्यर्थं विशेषमाश्रित्याऽह—बाह्यमूतेनैति । पूर्णत्वे सत्यात्मनः 'द्विष्यो ह्यमूर्तः'
इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य फलितमाह—एवमिति । मन्त्रब्राह्मणयोरर्थवैमल्यमाशङ्क्याऽह—पुर इति ॥१८॥

प्राचीनमेव ब्राह्मणमनुच मन्त्रान्तरमवतारयति—इदमिति । प्रतिशब्दस्तन्त्रेणोच्चारितः । रूपं रूपमुपाधिभेदं २५
प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं प्रतिबिम्बं बभूवेत्येतत्प्रतिरूपो बभूवेत्यत्र विवक्षितमिति योजना । अनुरूपो वेत्युक्तं विवृणोति—
यादृगित्यादिना । उक्तमर्थमनुसाराहं करोति—नहीति । रूपान्तरमवने कर्त्तन्तरं वारयति—स एव हीति ।
प्रतिस्थापनाय शास्त्राचार्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः । तदेव व्यतिरेकेणान्वयेन च स्फुटयति—यदि हीत्यादिना ।

१. तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय—यदि ब्रह्म कार्यकारणजगद्रूपेण नाभविष्यत् तदा न केनापि ब्रह्म ज्ञातुं पायते । यदा
तु प्रपञ्चात्मनाऽभवत् तत्र च जलबिम्बवत् प्रविष्टः तदा आत्मज्ञानं कार्येण कारणानुमानरीत्या सर्वकारणं ३०
ब्रह्मोपलभ्येत तथा जीवरूपेण प्रवेशात् जीवस्वरूपं विविच्य ब्रह्मैव प्रविष्टं जीव इति ज्ञायेत । इन्द्रः प्रकरणी
परमात्मा मायाभिः "माया प्रज्ञावयुनमि"ति निषण्णवचनात् प्रज्ञाभिः दस्तुतस्तु मिथ्याज्ञानैः भ्रमाणामविद्यो-
पादानकत्वात् बहुलत्वं न स्वतः ।

२. अयं वै हरयः इन्द्रियाणि चायमेव सर्वात्मकत्वात् । अयं वै हरय इति सर्वात्मकत्वमुक्तम् अयमेव नानाविध-
रूपेण प्रकाशत इत्यर्थः ।

३. लिङ्गशरीरं भूत्वेति परमात्मा लिङ्गशरीरे यत्प्रधानं मनः तत्र प्रतिबिम्बतो भूत्वा देहं प्राविशत् न तु
स्वेनापरिच्छिन्नरूपेण तस्य विभुत्वेनाक्रियत्वात् ।

३५

अथ द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

अथ ब्रूः शः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशि-
कात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥१॥

आग्निवेद्यादाग्निवेद्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्बलात्तच्चानभिम्बलात् आनभिम्बलात्तानभिम्बलात्

५ आनभिम्बलात्तानभिम्बलात् गौतमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्यां सैतवप्राचीनयोग्यौ
पाराशर्यात्पाराशर्यौ भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजा-
द्भारद्वाजः पाराशर्यात्पाराशर्यौ बैजवापायनाद्बैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥२॥

तवाऽऽयाऽऽत्मनो निष्पाथिकं रूपं प्रज्ञानघनाख्यं न प्रतिस्थायेत् । यदा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपे व्याकृते

भवतस्तदाऽस्य रूपं प्रतिस्थायेत् । इन्द्र. परमेश्वरो मायाभिः प्रज्ञाभिर्नामरूपभूतकृतमिथ्याभिमानैर्वा न तु
१० परमार्थतः पुरुषो बहुरूप ईयते गम्यत एकरूप एव प्रज्ञानघनेः सन्नविद्याप्रज्ञाभिः । कस्मात्पुनः कारणात् । युक्ता
रथ इव वाजिनः स्वविषयप्रकाशनाय हि यस्मादस्य हरयो हरणादिन्द्रियाणि क्षता क्षतानि दश च प्राणिभेद-
बाहुल्याच्छतानि दश च भवन्ति । तस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यात्तत्प्रकाशनायैव च युक्तानि तानि नाऽऽत्म-
प्रकाशनाय । “परास्त्रि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः” इति हि काठके तस्मात्तैरेव विषेयस्वरूपैरीयते न प्रज्ञानघनै-
करसेन स्वरूपेण ।

१५ एवं तद्व्याप्यमन्यः परमेश्वरोऽप्ये हरय इत्येवं प्राप्त उच्यते—अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि
चानन्तानि च । प्राणिभेदस्याऽऽनन्त्यात् । किं बहुना तदेतद्वद्वा य अस्मात्पूर्वं नास्य कारणं पूर्वं विद्यत इत्यपूर्वम् ।
ना स्यात्परं कार्यं विद्यत इत्यनपरम् । नास्य ज्ञात्यन्तरमन्तराळे विद्यय इत्यनन्तरम् । तथा बहिरस्थ न विद्यत
इत्यबाह्यम् । किं पुनस्तन्निरन्तरं ब्रह्मायमात्मा । कोऽतो यः प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा विज्ञाता
सर्वानुभूः सर्वात्मना सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूतिरित्येतदनुशासनं सर्ववेदान्तोपदेशः । एष सर्ववेदान्तानामुप-
२० संहृतोऽर्थः । एतवमृतमभयं परिसमाप्तञ्च शास्त्रार्थः ॥१९॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राम्हणे द्वितीयाध्यायस्य पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

मायाभिः प्रज्ञाभिरिति परपक्षमुक्त्वा स्वपक्षमाह—मायाभिरिति । मिथ्याधीहेतुभूतानाद्यनिर्वाच्यदण्डायमान ज्ञान-
वशादेव बहुरूपो भाति । प्रकारभेदात् बहुकिरिति वाक्यार्थमाह—एकरूप एवेति । अविद्याप्रज्ञाभिर्बहुरूपो गम्यत
इति पूर्वेषु संवन्धः । परस्य बहुरूपत्वे निमित्तं प्रद्वनपूर्वकं निवेदयति—कस्मादित्यादिना । यथा रथे युक्ता वाजिनो

२५ रथिन स्वगोचर देशं प्रापयितुं प्रवर्तन्ते तथाऽस्य प्रतीचो रथस्थानीये शरीरे युक्ता हरय स्वविषयप्रकाशनाय
यस्मात्प्रवर्तन्ते तस्मादिन्द्रियाणां तद्विषयाणां च बहुलत्वात्तत्तद्द्रूपैरेव बहुरूपो भातीति योजना । हरिजम्बुस्येन्द्रियेषु
प्रवृत्तां निमित्तमाह—हरणादिति । प्रतीचो विषयान्प्रतीति गेयः । इन्द्रियबाहुल्ये हेतुमाह—प्राणोति । इन्द्रियविषय
बाहुल्यात् प्रत्यगात्मा बहुरूप इति गेयः । नन्वात्मानं प्रकाशयितुमिन्द्रियाणि प्रवृत्तानि न तु रूपादिकमेव तत्कथं
तद्विषयवशादात्मनोऽप्यथा प्रत्येकान्द्रुक्त्वाऽऽह—तत्प्रकाशनायेति । तस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यादित्येवोक्तमुपसहृति—
३० तस्मादिति । यदा यथोक्तभूतिवशेन लब्धमर्थमाह—तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाणि पराविषये प्रवृत्तानि
तस्मात्तैरिन्द्रियविषयस्वरूपैरेवायं प्रत्यगात्मा गम्यते न तु स्वासाधारणेन रूपेणेत्यर्थः ।

युक्ता हीति संवन्धमाश्रित्य शङ्कते—एवं तर्होति । अयमित्यादिवाक्येन परिहरति—अयमिति । तत्तदिन्द्रि-
यादिरूपेणाऽऽत्मन एवाविद्यया भानात्संवन्धस्य च कल्पितत्वाद्भावेतद्वान्निरित्यर्थः । इन्द्रियानन्त्ये हेतुमाह—प्राणि-
भेदस्तेति । वाक्यार्थव्याख्यानार्थमित्थं यत्तेन संदर्भेण भूमिकामारचय्य तत्परं वाक्यमवतार्य व्याकरोति—किं बहु-

३५ नेत्यादिना । न केवलमन्यायद्वयस्यैवायं सक्षिप्तोपसंहृत किंतु सर्ववेदान्तानामित्याह—एष इति । तस्योभयविष-
यपुण्यार्थरूपत्वमाह—एतदिति । यकस्यान्तरपरिचयेष्वङ्गो परिहरति—परितसमाप्तञ्चेति ॥१९॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणिकाया द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायिभास्साराशर्यायिणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातकपर्ण-
 ज्ञातकपर्ण आसुरायणाच्च यास्काच्चानुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्वनेरौपजन्वनिरा-
 सुरेरासुरिर्भारद्वाजाङ्गारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माष्टेर्मण्डिगौतमाद्गौतमो गौतमाद्-
 गौतमो वात्स्याह्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात् कैशोर्यः काप्यः
 कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो
 वत्सनपातो बाभ्रवाद्दत्तसप्तपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽप्यास्यादाङ्गिरसादप्यास्य
 आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्राभाभूतिस्त्वाष्ट्रो विदवर्षपास्त्वाष्ट्राद्विदवर्षपास्त्वाष्ट्रोऽदिवभ्यामदिवनौ
 दधीच आयर्वणादध्यङ्गनाथर्वणोऽयर्वणो देवादथर्वा देवो मृत्योः प्राध्वं सनान्मृत्युः प्राध्वं-
 सनः प्राध्वं सनात्प्राध्वं सन एकर्वरेर्काषीत्रप्रचित्तेत्रिप्रचित्तिर्व्यष्टैर्व्यष्टिः सनारोः सनाहः
 सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठो ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥३॥ १०

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥३॥

बृहदारण्यकक्रमेण चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य वंशः स्तुत्यर्थो ब्रह्मविद्यायाः । मन्त्रध्यायं स्वाध्यायार्थं जपार्थञ्च ।
 तत्र वंश इव वंशो यथा वेणुवंशः पर्वणः पर्वणो हि भिद्यते तद्वदध्यायमृत्या मूलप्राप्तेरयं वंशः । अध्यायचतुष्टय- १५
 स्यादध्यायपरम्परारम्भो वंश इत्युच्यते । तत्र प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्त आचार्यः । परमेष्ठो विराट् । ब्रह्मणो
 हिरण्यगर्भात् । ततः परमाचार्यपरम्परा नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म तन्निर्यं स्वयंभु तस्मै ब्रह्मणे स्वयंभवे नमः ॥१-२-३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति श्रीनोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृती
 बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

२०

ब्रह्मविद्या संक्षेपविस्तराभ्यां प्रतिपाद्य वंशब्राह्मणतात्पर्यमाह—अथेति । महाजनपरिगृहीता हि ब्रह्मविद्या
 तेन सा महाभागधेयेति स्तुतिः । ब्राह्मणस्थान्तरमाह—मन्त्रश्चेति । स्वाध्यायः स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वे सत्यध्यापन
 जपस्तु प्रत्यह्मावृत्तिरिति भेदः । यथोक्तनीत्या ब्राह्मणारम्भे स्थिते वंशब्रह्मविद्यार्थमाह—तत्रेति । तदेव स्पष्टयति—
 यथेति । शिष्यावसानोपलक्षणीभूतास्वीतिमाध्यादारभ्य तदादिवेदादध्यायब्रह्ममूलपर्यन्तोऽयं वंशः पर्वणः पर्वणो भिद्यते
 इति संक्षेपः । वंशशब्देन निष्पन्नमर्थमाह—अध्यायचतुष्टयस्येति । अथात्र शिष्याचार्यवाचकशब्दाभावे कुतो २५
 व्यवस्थेति तत्राऽह—तत्रेति । पममेष्ठिब्रह्मशब्दयोरेकार्थत्वंमाशङ्क्याऽह—परमेष्ठेति । कुतस्तद्दि ब्रह्मणो विद्याप्राप्ति-
 स्तत्राऽह—तत इति । स्वयंप्रतिभातवेदो हिरण्यगर्भो नाऽध्यायान्तरमपेक्षते । ईश्वरावृत्तिस्तस्य तस्य बुद्ध्याविरूपा-
 देवादेव विद्यालाभसंभवादित्यर्थः । कुतस्तद्दि वेदो जायते तत्राऽह—यत्पुनरिति । परत्येव ब्रह्मणो वेदरूपेणावस्था-
 नात्तस्य नित्यत्वात्, हेत्वपेक्षेत्यर्थः । आदावन्ते च कृतमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीति द्योतयितुमन्ते ब्रह्मणे नम
 इत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे—तस्मा इति ॥ १-२-३ ॥

३०

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादशिष्येण भगवदानन्दनानेन कृताया
 बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

ॐ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता
बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कःस्त्रिवेदां ब्राह्मणानामनुचानतम

५ इति स ह गवां सहस्रमवरोध दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवः ॥१॥

जनको ह वैदेह इत्यादि याज्ञवल्कीयं काण्डमारभ्यते । उपपत्तिप्रधानत्वादतिक्रान्तेन मधुकाण्डेन
समानार्थत्वेऽपि सति न पुनरुक्तता । मधुकाण्डं ह्यागमेप्रधानम् । आगमोपपत्ती ह्यात्मैकत्वप्रकाशनाय प्रवृत्ते
शक्नुतः करतलगतविल्वमिव दर्शयितुम् । श्रोतव्यो भन्तव्य इति ह्युक्तम् । तस्मादागमार्थस्यैव परोक्षापूर्वकं
निर्धारणाय याज्ञवल्कीयं काण्डमुपपत्तिप्रधानमारभ्यते । आख्यायिका तु विज्ञानस्तुत्यर्थोपायविधिपरा वा । प्रसिद्धो
१० ह्युपायो विद्वद्भिः शास्त्रेषु च दृष्टो दानम् । दानेन ह्युपनमन्ते प्राणिनः । प्रभूतं हिरण्यं गोसहस्रदानं जेहोप-
लभ्यते । तस्मादन्त्यपरेणापि शास्त्रेण विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्थोऽस्याध्यायिकाऽऽरब्धा । अपि च तद्विद्य-
संयोगस्तैश्च सह वादकरणं विद्याप्राप्त्युपायो न्यायविद्यायां दृष्टः । तच्चार्त्तस्मिन्ध्याये प्राबल्येन प्रदृश्यते । प्रत्यक्षा
च विद्वत्संयोगे प्रज्ञावृद्धिः । तस्माद्विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्थोऽस्याध्यायिका ।

मधुकाण्डे त्वाष्ट्रं कथं चेति मधुद्वयं व्याख्यातं संप्रति काण्डान्तरारम्भं प्रतिजानीते—जनक इति । ननु
१५ पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये व्याख्यातमेव तत्त्वमुत्तरत्रापि वक्ष्यते तथा च पुनश्चेरलं मुनिकाण्डेनेति तत्राऽह—उपपत्तीति ।
तुल्यमुपपत्तिप्रधानत्वं मधुकाण्डस्यापीति चेत्तेत्याह—मधुकाण्डं हीति । ननु प्रमाणदागमादेव तत्त्वज्ञानमुत्पत्त्यते
किमुपपत्त्या तत्प्रधानेन काण्डेन चेति तत्राऽह—आगमेति । करणत्वेनाऽऽगमः सत्त्वज्ञानहेतुस्त्वपत्तिरुपकरणतया
पदार्थपरिशीघनद्वारा तद्वेतुरित्यत्र गमकमाह—श्रोतव्य इति । करणोपकरणयोरगमोपपत्त्योस्तत्त्वज्ञानहेतुत्वे सिद्धे
फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । यथोक्तरीत्या काण्डारम्भेऽपि किमित्याख्यायिका प्रणीयते तत्राऽह—आख्यायिका
२० त्विति । विज्ञानवतां पूजाऽत्र प्रयुज्यमाना दृश्यते । तथा च विज्ञानं महाभागधेयमिति स्तुतिरत्र विवक्षितेत्यर्थः ।
विद्याग्रहणे दानाख्योपायप्रकाराणामपरा वाऽस्याधिकेत्यर्थान्तरमाह—उपायेति । कथं पुनर्दानस्य विद्याग्रहणोपायत्वं
तत्राऽह—प्रसिद्धो हीति ।

“गुरुश्रुषया विद्या पुष्कलेन वनेन वा”

इत्यादी दानाख्यो विद्याग्रहणोपायो यस्मात्प्रसिद्धस्तस्मात्तस्य तदुपायत्वे नास्ति वक्ष्यमित्यर्थः । ‘दाने सर्वं
२५ प्रतिष्ठितम्’ इत्यादिश्रुतिषु विद्वद्भिरेव विद्याग्रहणोपायो दृष्टस्तस्मात् तस्मोपायत्वे विवक्षितव्यमित्याह—विद्वद्भि-
रिति । उपपन्नं च दानस्य विद्याग्रहणोपायत्वमित्याह—दानेनेति । भवतु दानं विद्याग्रहणोपायस्तथाऽपीयमाख्यायिका
कथं तत्प्रदर्शनपरेत्याशङ्क्याऽह—प्रभूतमिति । ननु समुदितेषु ब्राह्मणेषु ब्रह्मिष्ठतमं निर्धारयितुं राजा प्रवृत्तस्तत्कथ-
मन्यपरेण ग्रन्थेन विद्याग्रहणोपायविधानायाऽस्याध्यायिकाऽऽरभ्यते तत्राऽह—तस्मादिति । उपलभ्यो यथोक्तस्तच्छब्दार्थः ।
इत्थान्वाऽस्याध्यायिका विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनपरेत्याह—अपि चेति । तस्मिन्वेवेज्यं विद्या येषां ते तद्विद्यास्तेः सह संबन्धश्च
३० तैरेव प्रश्नप्रतिवचनद्वारा वादकरणं च विद्याप्राप्तावुपाय इत्यत्र गमकमाह—न्यायविद्यायामिति । तत्त्वनिर्णयफला
हि बीतरागकथामिच्छन्ति । तद्विद्यसंयोगादेर्विद्याप्राप्त्युपायत्वेऽपि कथं प्रकृते तत्प्रदर्शनपरत्वमत आह—तच्छेति ।
तद्विद्यसंयोगादीति यावत् । न केवलं तर्कशास्त्रवशादेव तद्विद्यसंयोगे प्रज्ञावृद्धिः किंतु स्वानुभववशादपीत्याह—
प्रत्यक्षा चेति । आख्यायिकातात्पर्यमुपसंहरति—तस्मादिति ।

१. आगमप्रधानं आगमः उपदेशः । यथा य एवं वेद अहम् ब्रह्मास्मिति स इव सर्वं भवति इति । आवेश
३५ इति च आगमस्य प्रधानत्वोक्त्या उपपत्तेः गुणत्व सूच्यते । गार्ग्यब्राह्मणे प्राणानामपि सुषुप्तस्यानुष्ठानदा-
भोक्तृत्वोपापत्तिरुक्ता । तथा मैत्रेयीब्राह्मणे सर्वात्मकत्वे सर्वस्योत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वहेतुबोधनेनोपपत्ति-
रुच्यते । मधुब्राह्मणे यत् परस्परोपकार्योपकारकं तत् एककारणपूर्वक इत्याद्युपपत्तिरुक्ते । सर्वमिदं गुणतया
प्राधान्यं तु उपदेशस्यैव स एष नेति नेति इत्यादेः भूतमूर्तब्राह्मणे तदेतद्वद्ब्राह्मणपूर्वपरमयमात्मा ब्रह्मोपपदेशः
प्रधानम् ।

ताहोवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधुषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोम्योदज सामश्रवाः इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रूयतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होतावलो बभूव स ह्येनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीः इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स्म इति तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽवलो ॥२॥ ५

जनको नाम ह किल सम्राट्पुत्रा बभूव विदेहानां तत्र भवो वैदेहः । स च बहुदक्षिणेन यत्नेन बाह्यातर-प्रसिद्धो वा बहुदक्षिणो नाम यज्ञोऽश्वमेधो वा दक्षिणावाहुल्याद्वहद्वक्षिण इहोच्यते तेनेवेऽयजत् । तत्र तस्मिन्त्यजे निमग्नित्वा दर्शनकामा वा कुलानां वेषानां पञ्चालानां च ब्राह्मणास्तेषु हि विदुषां बाहुल्यं प्रसिद्धमभिसमेता अभिसंगता बभूवुः । तत्र महान्तं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वा तस्य ह किल जनकस्य वैदेहस्य यजमानस्य को नु खल्वत्र ब्रह्मिष्ठ इति विशेषेण ज्ञातुमिच्छा विजिज्ञासा बभूव । कथं, कःस्वित्को नु खल्वेषां ब्राह्मणानामनुचानतमः सर्वः १० इमेऽनुचानाः कःस्विदेधामतिशयेनानुचान इति । स हानुचानतमविषयोत्पत्तिजिज्ञासः संस्तद्विज्ञानोपायार्थं यथा सहजं प्रथमवयसामवहरोध गोष्ठेऽवरोधं कारयामास । किञ्चिद्विष्टास्ता गावोऽजवद्धा इत्युच्यते । पलचतुर्थभागः पादः सुवर्णस्य । दश दश पादा एकैकस्या गोः शृङ्गयोरावद्धा बभूवुः । पञ्च पञ्च पादा एकैकस्मिन्शृङ्गे ॥१॥

गा एवमवच्य ब्राह्मणांस्ताहोवाच । हे ब्राह्मणा भगवन्त इत्यासन्नथ यो वो युष्माकं ब्रह्मिष्ठः सर्वे यूयं ब्राह्मणोऽतिशयेन युष्माकं ब्रह्म यः स एता गा उदजतामुत्कालयतु स्वगृहं प्रति । ते ह ब्राह्मणा न दधुषुः ह १५ किल एवमुक्ता ब्राह्मणा ब्रह्मिष्ठतामात्मनः प्रतिज्ञातुं न दधुषुर्न प्रगल्भाः संवृताः । अप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेष्वथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमारभोयमेव ब्रह्मचारिणमत्वेवासिनमुवाचैता गा हे सोम्योदजोगमयास्मद्वृहान्प्रति हे सामश्रवः सामविधिं हि शृणोत्यतोऽर्थान्स्वतुर्वेर्षो याज्ञवल्क्यः । ता गा होदाचकारोत्कालितवानाचार्यगृहं प्रति । याज्ञवल्क्येन ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणेनाऽऽत्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिजातेति ते ह चक्रुः क्रुद्धवन्तो ब्राह्मणाः । तेषां क्रोधाभिप्रायमाचष्टे-कथं नोऽस्माकमेकैकप्रधानानां ब्रह्मिष्ठोऽस्मोति ब्रूयतेति । अथ हेवं क्रुद्धेषु ब्राह्मणेषु जनकस्य यजमानस्य होतृत्वि- २० गम्बलो नाम वसयाऽऽसीद् । स एनं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मिष्ठाभिमानी राजाश्रयत्वाच्च घृष्टो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ पृष्टवान् । कथं, त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीः इति । प्लुतिर्भर्त्सनाया । स होवाच याज्ञवल्क्यो नमस्तुभ्यो वयं ब्रह्मिष्ठाय । इदानीं गोकामाः स्मो वयमिति तं ब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञं सन्तं तत एव ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणत्वाद्दध्रे धृतवान्नमो होताऽवलो ॥२॥

राजसूयाभिषिक्तः सार्वभौमो राजा सम्राडित्युच्यते । बहुदक्षिणेन यत्नेनायजदिति सम्बन्धः । अश्रमेवे दक्षिणावाहुल्यमध्यमेवप्रकरणे स्थितम् । ब्राह्मणा अभिसंगता बभूवुरिति सम्बन्धः । कुरुपञ्चालानामिति कुतो विशेषणं तत्राऽह-तेषु होति । तत्र यज्ञशालायामिति यावत् । विजिज्ञासामेवाऽऽकाङ्क्षापूर्विकां व्युत्पादयति-कथामित्यादिना । अनुचानत्वमनुचनसमर्थत्वम् । एषा मध्येऽतिशयेनानुचानोऽनुचानतमः स कः स्यादिति योजना । एकस्य पलस्य चत्वारो भागास्तोषामेको भागः पाद इत्युच्यते । प्रत्येकं शृङ्गयोर्वंश दश पादाः संवधेरन्विति शङ्कां निराकर्तुं विभजते-पञ्चेति । एकैकस्मिन्शृङ्गे आयद्धा बभूवुरिति पूर्वोक्तं सम्बन्धः ॥ १ ॥ ३०

ब्राह्मणा वेदाध्ययनसंपन्नास्तदर्थनिष्ठा इति यावत् । उत्कालयतुद्गमयतु । यतो याज्ञवल्क्याद्यजुर्वेदविदः सकाशादब्रह्मचारी सामविधिं शृणोति ऋक्षु चाध्याख्यं साम गीयते त्रिष्वेव च वेदेऽन्वतर्भूतोऽथर्ववेदस्तस्मादर्थान्निजुर्वेदो मुनेः शिष्यस्य सामवेदाध्ययनानुपपत्तेर्वेदचतुष्टयविनिष्टो मुनिरित्याह-अत इति । निमित्तनिवेदनपूर्वकं ब्राह्मणानां सम्भ्यानां क्रोधप्राप्तिं दर्शयति-याज्ञवल्क्येनेति । क्रोधानन्तर्यमथगन्धार्थं कथयति-क्रुद्धेऽपि । अश्वल-प्रश्नस्य प्राथम्ये हेतुः-राजेति । याज्ञवल्क्यमित्यनु वादोऽप्यप्रदर्शनार्थः । प्रश्नमेव प्रश्नपूर्वकं विवादयति- ३५ कथमित्यादिना । अनिर्दिष्टं ब्रह्मविदो लिङ्गमिति सूचयति-स हेति । किमिति तर्हि स्वागृहं प्रति गावो ब्रह्मिष्ठपण-भूता नीताऽत्राऽह-इदानीमिति । न तस्य तादृगी प्रतिज्ञा प्रतिभातीत्यागङ्क्याऽह-सत एवेति ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्युनाम् सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नं केन
यजमानो मृत्योराप्तिमितिमुच्यत इति होत्रत्वज्जानिना वाचा वावै
यज्ञस्य होता तद्येयं वाक्सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥३॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । तत्र मधुकाण्डे पाङ्क्तेन कर्मणा दर्शनसमुच्चितेन यजमानस्य मृत्योरत्ययो
५ व्याख्यात उद्गीथप्रकरणे संक्षेपतस्तत्त्वैव परीक्षाविषयोऽयमिति तद्गतदर्शनविशेषार्थोऽयं विस्तर आरभ्यते ।
यदिदं साधनजातमस्य कर्मण ऋत्विग्न्यावि मृत्युना कर्मलक्षणैः स्वाभाविकासङ्गसहितेनाऽऽप्तं ध्याप्तं च केवलं
व्याप्तमभिपन्नं च मृत्युना वशीकृतं च । केन दर्शनलक्षणैः साधनेन यजमानो मृत्योराप्तिमिति मृत्युगोचरत्वमितिमुच्य
मुच्यते स्वतन्त्रो मृत्योरवशो भवतीत्यर्थः । ननु उद्गीथ एवाभिहितं येनातिमुच्यते मुख्यप्राणात्मदर्शनेनेति । बाढमुक्तं
योऽनुक्तो विशेषस्तत्र तदर्थोऽयमारम्भ इत्यवशः ।

१० होत्रत्वज्जानिना वाचेत्याह याज्ञवल्क्यः । एतस्यार्थं व्याचष्टे । कः पुनर्होता येन मृत्युमतिक्कामतीति ।
उच्यते—वाग्वै यज्ञस्य यजमानस्य “यज्ञो वै यजमानः” इति श्रुतेः । यज्ञस्य यजमानस्य या वाक्सैव होताऽप्यिहो ।
कथं तत्तत्र येयं वाग्यज्ञस्य यजमानस्य सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरविद्वैतम् । तदेतत्प्रत्यक्षप्रकरणे व्याख्यातम् । स च अग्नि-
होता “अग्निर्वै होता” इति श्रुतेः । यदेतच्छास्त्रस्य साधनद्वयं होता चर्त्तव्यविषयमप्यात्मं च वागेतदुभयं साधनद्वयं
परिच्छिन्नं मृत्युनाऽऽप्तं स्वाभाविकज्ञानासङ्गप्रयुक्तेन कर्मणा मृत्युना प्रतिक्षगमन्यात्मवापद्यमानं वशीकृतम् ।
१५ तदनेनाभिद्वैतरूपेणाग्निना दृश्यमानं यजमानस्य यज्ञस्य मृत्योराप्तिमुच्यते भवति । तदेतदाह—स मुक्तिः स होताऽ-
ग्निमुक्तिरग्निस्वरूपदर्शनमेव मुक्तिः । यदैव साधनद्वयमग्निरूपेण पश्यति तदानोमेव हि स्वाभाविकावासङ्गा-

तत्र प्रथमं मुनेराभिमुख्यमापादयितु सम्बोधयति—याज्ञवल्क्येतीति । उक्तरीत्याऽऽज्वलप्रपन्ने प्रत्युते
तस्योद्गीथाधिकारेण सङ्गतिमाह—तत्रेति । मधुकाण्डे पूर्वत्र व्याख्याते यदुद्गीथप्रकरणं तस्मिन्नासङ्गपाप्मनो
मृत्योरत्ययः समुच्चितेन कर्मणा संक्षेपतो व्याख्यात इति सम्बन्धः । तस्यैवोद्गीथदर्शनेत्येति श्रावत् । परीक्षाविषयो
२० विचारमृगित्ययं प्रश्नप्रतिवचनरूपो ग्रन्थ इत्यर्थः । तच्छब्दः समनन्तरनिर्दिष्टग्रन्थविषयः । दर्शनमुद्गीथोपासनं तस्य
विशेषो वागादेरग्न्याद्यात्मत्वविज्ञानं तत्सिद्धयर्थोऽयं प्रक्रमः । एवमवान्तरसंगतिमुक्त्वा प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे—
यदिदमिति । मृत्युनाऽऽप्तमित्यनेन मृत्युनाऽभिपन्नमित्यस्य गतार्थत्वमासाङ्ग्याऽऽह—न केवलमिति । कर्मणो मृत्युत्वा-
त्तेन मृत्योरत्ययायोगात्तदत्ययसाधनं किंचिद्दर्शनमेव वाच्यमित्याशयेन पृच्छति—केनेति । दर्शनविषयं प्रश्न-
माक्षिपात—नन्विति । येन मुख्यप्राणात्मदर्शनेनातिमुच्यते तदुद्गीथप्रक्रियायामेवोक्तं तथा च मृत्योरत्ययोपायस्य
२५ विज्ञानस्य निज्ञातत्वात्केनेतिप्रश्नानुपपत्तिरिति योजना । तस्यैव परीक्षाविषयोऽयमित्यादावुक्तमादाय परिहरति—
बाढमिति । उद्गीथप्रकरणे वागादेरग्न्याद्यात्मत्वदर्शनरूपो यो विशेषो वक्तव्योऽपि नोक्तस्तदुक्त्यर्थोऽयं प्रश्नप्रति-
वचनरूपो ग्रन्थ इति कृत्वा केनेत्यादिप्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः ।

कीदृक्पुनर्दर्शनं मृत्युजयसाधनं होतेत्यादवुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—एतस्येति । व्याचष्टे वाग्वै यज्ञस्येत्यादिनेति
शेषः । व्याख्यानमेव विवक्षयितुं पृच्छति—कः पुनरिति । दर्शनविषयं दर्शयन्तुतरमाह—उच्यत इति । यज्ञाद्वत्स्य
३० यजमाने वृद्धप्रयोगो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—यज्ञ इति । यजमानस्य या वागप्यात्मं सैवाभिप्रेत्य होताऽस्तु तथापि कथं
तयोर्द्वैतात्मना दर्शनमित्याह—कथमिति । तयोर्मन्यात्मना दर्शनमुत्तरवाक्यावष्टम्भेन व्याचष्टे—तत्तत्रेति । कथं
पुनर्वाग्न्योरेकत्वं तदाह—तदेतदिति । तयोरेकत्वेऽपि कुतो होतुस्तद्वैक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—स चेति । स मुक्ति-
रित्येतदवतारयितुं भूमिका करोति—यदेतदिति । न केवलमेतदुभयं मृत्युना सस्यष्टमेव किंतु तेन वशीकृतं चेत्याह—
स्वाभाविकेति । मृत्युनाऽऽप्तं मृत्युनाऽभिपन्नमित्यनयोर्थमनूद्य होत्रेत्यादेरर्थमनुवदति—तदनेनेति । साधनद्वयं
३५ तच्छब्दार्थः । यजमानग्रहणं होतुस्फलक्षणम् । उक्तेऽयं समनन्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति—तदेतदाहेति । मुक्तिश्च-
स्तसाधनविषयः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—अग्निस्वरूपेति । वाचो होतुश्चाग्निस्वरूपेण दर्शनमेव मुक्तिहेतुरिति

१. स्वाभाविकज्ञानासंगः—स्वाभाविकं यत् ज्ञानं तत्प्रयुक्तः आचार्यागमोपदेशं विना अनादिबुद्धिसनया प्राप्तः
आसङ्गः प्रत्यक्षानुमानजनितो दृष्टविषये आसक्तिः ।

याज्ञवल्क्येति होवाच यद्विद्वत्सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं
केन यजमानोऽहोरात्रयोरभिमतमुच्यत इत्यध्वर्युणर्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्वै
यज्ञस्याध्वर्युस्तद्विद्वत् चक्षुः सोऽज्ञावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥४॥

मृत्योर्विमुच्यत आध्यात्मिकात्परिच्छिन्नरूपादाधिभौतिकाच्च । तस्मात्स होताऽग्निरूपेण दृष्टो मुक्तिर्मुक्ति-
साधनं यजमानस्य ।

सातिमुक्तिः । यैव च मुक्तिः साऽतिमुक्तिरतिमुक्तिसाधनमित्यर्थः । साधनद्वयस्य परिच्छिन्नस्य याज्ञवि-
देवतारूपेणाग्निरिच्छिन्नेनाग्निरूपेण दृष्टिः सा मुक्तिः । याज्ञो मुक्तिरविदेवतादृष्टिः सेवाध्यात्माधिभूतपरिच्छेद-
विषयाऽङ्गात्स्वं मृत्युमतिक्रम्यादिवेदतात्वस्याग्निभावस्य प्रामिर्था फलभूता साऽतिमुक्तिरित्युच्यते । तस्या अति-
मुक्तिर्मुक्तिरेव साधनमिति कृत्वा साऽतिमुक्तिरित्याह । यजमानस्य ह्यतिमुक्तिर्वागादीनामन्यादिभाव इत्युद्गीथ-
प्रकरणे व्याख्यातम् । तत्र सामान्येन मुख्यप्राणवर्शनमात्रं मुक्तिसाधनमुक्तं न तद्विशेषो वागादीनामन्यादिवर्शनमिह १०
विशेषो वर्ण्यते । मृत्युप्राप्त्यतिमुक्तिस्तु सैव फलभूता योद्गीथब्राह्मणेन व्याख्याता मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत
इत्याद्या ॥३॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । स्वाभाविकादज्ञानासङ्गप्रयुक्तात्मकमक्षणान्मृत्योरतिमुक्तिर्भाष्यता । तस्य
कर्मणः सासङ्कल्प मृत्योराश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालस्तस्मात्कालात्ययग-
तिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारभ्यते क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि प्रागूर्ध्वं च क्रियायाः साधनंविपरिणामहेतुत्वेन व्यापारः १५
दर्शनात्कालस्य । तस्मात्पृथक्कालादतिमुक्तिर्वक्तव्येत्यत आह—यद्विद्वत्सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं; स च कालो हिल्लोऽहो-
रात्रादिलक्षणस्तित्प्यादिलक्षणश्च । तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह—अहोरात्राभ्यां हि सर्वं जायते वर्धते
यावत् । उक्तमर्थं प्रपञ्चयति—यदैवेति । स मुक्तिरित्यस्यार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ।

वाक्यान्तरं समुत्थाय व्याचष्टे—सातिमुक्तिरिति । मुक्त्यतिमुक्त्योरसंकीर्णत्वं दर्शयति—साधनद्वयस्येति ।
प्रतिरतिमुक्तिरिति सम्बन्धः । तामेव संगृह्णाति—या फलभूतेति । फलभूतायामन्यादिवेदताप्राप्तौ कथमतिमुक्ति-
शब्दोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—तस्या इति । ननु वागादीनामन्यादिभावोऽत्र श्रूयते यजमानस्य तु न किञ्चिदुच्यते
तत्राऽह—यजमानस्येति । तर्हि तेनैव गतार्थत्वादनर्थकमिदं ब्राह्मणमित्याशङ्क्य वादमित्यादिनाकं स्मारयति—
तत्रेति । दर्शनवत्फलेऽपि विशेषः स्यादित्याशङ्क्याऽह—मृत्युप्राप्तीति ॥३॥

प्रवृत्तान्तरमवतार्य तात्पर्यमाह—याज्ञवल्क्येति । आश्रयभूतानि कानि तानीत्याशङ्क्याऽह—दर्शपूर्णमासा-
दौति । प्रतिक्षणमन्यथात्वं विपरिणामः । अन्यादिसाधनान्याश्रित्य कार्यं कर्म मृत्युशब्दितमुत्पद्यते तेषां साधनानां २५
विपरिणामहेतुत्वात्कालो मृत्युस्ततोऽतिमुक्तिर्वक्तव्येत्युत्तरग्रन्थारम्भ इत्यर्थः । कर्मणो मुक्तिरुक्ता चेत्कालादपि सोऽकैव
तस्य कर्मान्तमभिन मृत्युत्वादित्याशङ्क्याऽह—पृथगिति । कर्मनिरपेक्षतया कालस्य मृत्युत्वं व्युत्पादयति—क्रियेति ।
कालस्य पृथङ्मृत्युत्वे सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । उत्तरग्रन्थस्थप्रश्नयोर्विषयं भेतु काल भिनति—स चेति ।
आदित्यश्चन्द्रश्चेति कर्तुर्भेदादद्वैतव्युत्पत्त्यर्थम् । कालस्य द्वैतस्य सत्याद्यकण्डिकाविषयमाह—तत्रेति । अहोरात्रयोर्मृत्युत्वे
सिद्धे ताभ्यामतिमुक्तिर्वक्तव्या तदेव कथमित्याशङ्क्याऽह—अहोरात्राभ्यामिति । यज्ञसाधनं च तथा ताभ्यां जायते ३०

१ अहोरात्राभ्या मृत्युरूपाभ्यां विमोचनं च भवति । आदित्यं गतस्याहोरात्राभावात् । अत्र चक्षुषः अध्वर्योश्चादित्य-
रूपेणभ्यानात् चक्षुरासंग जनित पाटमनिवृत्तिः तद्वत् आदित्यप्राप्त्या अहोरात्रपरिच्छेदेननिवृत्तिः ।

२ तृतीयखण्डे. मुख्यप्राणस्य हिरण्यगर्भस्य अहमिति ध्यानं प्रथमाध्याये उद्गीथब्राह्मणे उक्तस्य अङ्गमने-
नोच्यते । यजमानवाक् होता इत्युच्यं अग्निरूपेण ध्येयमित्यर्थः । वाचः होतुर्वाग्निरूपेण दर्शनं मुक्तिः तत्फलं
अग्निभावः अतिमुक्तिः ।

३ साधनानि आश्रयविषयश्रादेनि तेषां विपरिणामहेतुः कालः ततो मुक्तिः आदित्यस्वरूपप्राप्त्या आदित्ये
अहोरात्राभावात् ।

यज्ञवत्कथ्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्याम-
भिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरभिमतमुच्यत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन
प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स भुक्तिः साऽतिभुक्तिः ॥५॥

विनश्यति च । तथा यज्ञसाधनं च । यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च शिष्टान्यक्षराणि पूर्ववन्नेयानि । यजमानस्य
५ चक्षुरध्वर्युश्च साधनद्वयमभ्यास्माभिभूतपरिच्छेदं हित्वाऽऽधिदेवतात्मना दृष्टं यत्स भुक्तिः सोऽध्वर्युरादित्यभावेन बृहो
भुक्तिः सैव भुक्तिरेवातिभुक्तिरिति पूर्ववत् आग्नित्वात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवतः ॥४॥

इदानीं तिथ्यादिलक्षणादतिभुक्तिरुच्यते—यदिदं सर्वमहोरात्रयोरविविष्टयोरादित्यः कर्ता न प्रतिपदादीनां
तिथीनाम् । तासां तु बृद्धिक्षयोपगमनेन प्रतिपत्प्रभृतीनां चन्द्रमाः कर्ता । अतस्तदापत्या पूर्वपक्षापरपक्षाभ्याम-
आदित्यापत्याहोरात्रात्ययवत् । तत्र यजमानस्य प्राणो वायुः स एवोद्गातेत्युद्गीथब्राह्मणेऽनगतं “वावा च ह्येव
१० स प्राणेन चोद्गाथायदि”ति च निर्धारितम् । “अथैतस्य प्राणस्याऽऽयः शरीरं ज्योतीरुपमसौ चन्द्र” इति च । प्राणवायु-
चन्द्रमसामेकत्वाच्चन्द्रमसा वायुना चोपसंहारे न कश्चिद्विशेष एवमन्यमाना श्रुतिर्वायुनाऽधिदेवतत्वरूपेणोपसंहरति ।
अपि च वायुनिमित्तौ हि बृद्धिक्षयौ चन्द्रमसः । तेन तिथ्यादिलक्षणस्य कालस्य कर्तुरपि कारयिता वायुः । अतो
वायुरूपपक्षस्तित्थ्यादिकाऽऽदादीतो भवतीत्युपपन्नतरं भवति । तेन श्रुत्यन्तरे चन्द्ररूपेण बृद्धिर्भुक्तिरतिभुक्तिश्च ।
इह तु काष्ठादीनां साधनद्वयस्य तत्कारणरूपेण वात्वात्मना बृद्धिर्भुक्तिरतिभुक्तिश्चेति न श्रुत्योर्विरोधः ॥५॥

१५ वर्धते नश्यति चेति सम्बन्धः । प्रतिवचनव्याख्याने यज्ञशब्दार्थमाह—यजमानस्येति । स भुक्तिरित्यस्य तात्पर्यार्थ-
माह—यजमानस्येति वादिना । तस्यैवाक्षरार्थं कथयति—सोऽध्वर्युरिति । यथोक्तरीत्याऽऽदित्यात्मत्वेऽपि कथमहोरात्र-
लक्षणाभ्युपगमनमिति भुक्तिरति आह—आदित्येति । ‘नोदेता नास्तमेता’ इत्यादिश्रुतेरादित्ये वस्तुतो नाहोरात्रे स्तः । तथा
च तदात्मनि विदुष्यपि न ते सम्भवत इत्यर्थः ॥४॥

कण्डिकान्तरस्य तात्पर्यमाह—इदानीमिति । नन्वाहोरात्रादिलक्षणे काले तिथ्यादिलक्षणस्य कालस्यान्तर-
२० वात्ततोऽतिभुक्तावुक्ताया तिथ्यादिलक्षणादपि कालावसावुक्तेवेति कृतं पृथगारम्भेणेति तत्राऽह—अहोरात्रयोरिति ।
अविविष्टयोर्वृद्धिक्षयभूत्योरिति यावत् । कथं तर्हि तिथ्यादिलक्षणात्कालादतिभुक्तिरति आह—अतस्तदापत्येति ।
चन्द्रप्राप्त्या तिथ्यादित्ययो माध्यन्दिनश्रुत्योच्यते काण्वश्रुत्या तु वायुभावापत्या तदत्यय उक्तः । तथा च श्रुत्योर्विरोधे
क. समाधिरित्याद्यङ्क्याऽह—सत्रेति । काण्वश्रुताविति यावत् । उद्गातुरपि प्राणत्पक्षमायुर्कल्पं श्रुतिद्वयानुसारेण
दर्शयति—स एवेति । न केवलमुद्गातुः प्राणत्वं प्रतिज्ञामात्रेण प्रतिपन्नं किन्तु विचार्य निर्धारितं चेत्याह—वाचेति ।
२५ प्राणचन्द्रमसोऽर्द्धकत्वं सप्ताधाधिकारे निर्धारितमित्याह—अथेति । उक्तया रीत्या प्राणादीनामिकत्वे श्रुत्योर्विरोधं
फलितमाह—प्राणेति । मनोब्रह्मणोश्चन्द्रमसा प्राणोद्गानोश्च वायुनोपात्यत्वेनोपसंग्रहे मृत्युतरणे विशेषो नास्तीति
श्रुत्योर्विकल्पेनोपपत्तिरित्यर्थः । उपसंहरति प्राणमुद्गातारं च तद्रूपेणोपात्यतया संगृह्णाति काण्वश्रुतिरित्यर्थः ।
इतश्च काण्वश्रुतिरुपपत्तेत्याह—अपि चेति । वायु. सूत्रात्मा तन्निमित्तो स्वाययवस्य चन्द्रमसो बृद्धिहासौ । सूत्राधीना
हि चन्द्रादेर्जगतश्चेत्यर्थः । बृद्ध्यादिहेतुत्वे फलितमाह—तेनेति । कर्तुश्चन्द्रस्येत्यर्थः । वायोश्चन्द्रमसि कारयितुत्वेऽपि
३० प्रकृते किमायातं तदाह—अत इति । उदितानुदितहोमवह्निकल्पमुपेत्याविरोधमुपसंहरति—तेनेति । श्रुत्यन्तरे माध्य-
न्दिनश्रुतिः । साधनद्वयस्येत्युभयत्र सम्बध्यते । तत्राऽदौ मनसो ब्रह्मणश्चेत्यर्थः । उत्तरत्र प्राणस्योद्गानुत्थेत्यर्थः ।
तच्छब्दश्चन्द्रविषयः ॥५॥

१. चतुर्थखण्डेन यजमानस्य चक्षु. अर्धर्युश्चादित्यरूपेण द्रष्टव्यौ मुख्यप्राणोपात्यंगताया तेनासंगलक्षणमभ्युपगच्छति ।

२. अत्र सप्तखण्डः माध्यन्दिनपाठे “यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं”त्यारभ्य ब्रह्मणाल्निजा मनसा चन्द्रेण
३५ सोऽसी चन्द्रः स भुक्तिः सातिभुक्तिरित्युक्तम् । काण्वे तु—उद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन इत्यादि—सोऽयं विरोध-
भावे परिह्रियते प्राणवायुचन्द्रमसामिति । एतेषामेकत्वात् वायुना चन्द्रमसा चोपसंहारो युक्त इति । मनो
ब्रह्मणोः चन्द्रमसा अभेदेन इति माध्यन्दिनपाठात् प्राणोद्गानोश्च वायुनोपसंहारे न विशेषः । मृत्युतरणे
विशेषाभावेऽपि उपासनप्रकारः विकल्पेन द्रष्टव्य इत्याह—श्रुत्योरिति ।

यज्ञवत्कथेति ह्येवाच यदिदमन्तरिक्षमनारम्भणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं
लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणर्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्वदिवं
मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः ॥६॥

मृत्योः कालादिति मुक्तिर्बोध्यता यजमानस्य । सोऽतिमुच्यमानः केनावष्टम्भेन परिच्छेदविषयं मृत्युम-
तोऽप्यलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्युच्यते । यदिदं प्रसिद्धमन्तरिक्षमाकाशोऽनारम्भणमनारम्भणमिवशब्दादस्यैव ५
तत्राऽऽलम्बनं तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यत्तु तदज्ञायमानमारम्भनं तत्सर्वनाम्ना केनेति पृच्छ्यते । अन्यथा
फलप्राप्तेरसंभवत् । येनावष्टम्भेनाऽऽक्रमेण यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानोऽतिमुच्यते किं तदिति प्रश्नविषयः ।
केनाऽऽक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्यर्थः । ब्रह्मणर्विजा मनसा
चन्द्रेणेत्यक्षरस्यासः पूर्ववत् । तत्राध्यात्मं यज्ञस्य यजमानस्य यदिदं प्रसिद्धं मनः सोऽसौ चन्द्रोऽधिदैवतम् । मनो-
ऽध्यात्मं चन्द्रमा अधिदैवतमिति हि प्रसिद्धम् । स एव चन्द्रमा ब्रह्मणर्विज्जेतानाभिभूतं ब्रह्मणः परिच्छिन्नं रूपमध्यात्मं १०
च मनस एतद्वयमपरिच्छिन्नं चन्द्रमसो रूपेण पश्यति । तेन चन्द्रमसा मनसाऽलम्बनेन कर्मफलं स्वर्गं
लोकं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्यभिप्रायः । इतोऽप्युपसंहारार्थं वचनम् । इत्येवंप्रकारा मृत्योरतिमोक्षाः । सर्वाणि हि
दर्शनप्रकाराणि यज्ञाङ्गविषयाण्यस्मिन्नवसर उक्तानीति कृत्वोपसंहार इत्यतिमोक्षाः । एवंप्रकारा अतिमोक्षा
इत्यर्थः ।

अथ संपदः । अथाधुना संपद उच्यन्ते । संपन्नाम केनचित्सामान्येनानिहोत्रादीनां कर्मणां महतां फलवतां १५
तत्फलाय संपादनं संपत् । फलस्यैव वा सर्वोत्साहेन फलसाधनानुष्ठाने प्रयत्नतां केनचित्पुण्येनासंभवः । तद्विद्वान्माहि-
तानिः सत्यत्किञ्चित्कर्मनिहोत्रादीनां यथासंभवमादायाऽऽलम्बनोक्त्य कर्मफलविद्वत्तायां सत्यां यत्कर्मफलमाशो
भवति तदेव संपादयति । अन्यथा राजसूयाश्वमेधपुष्यमेघसर्वमेघलक्षणानामधिकृतावा नैर्वाणिकानामप्यसंभवेस्तेषां

यदिदमन्तरिक्षमित्यादि प्रस्नान्तरं वृत्तानुवादपूर्वकमुपादत्ते—मृत्योरिति । व्याख्यानव्याख्येयभावेन क्रियापदे
नेतव्ये । इत्येतत्प्रश्नरूपमुच्यते समन्तरवाक्येनेति यावत् । तद्व्याचष्टे—यदिदमिति । केनेति प्रश्नस्य विषयः २०
माह—यत्थिति । प्रश्नविषयं प्रपञ्चयति—अन्यथेति । आलम्बनमन्तरेणेति यावत् । प्रश्नार्थं संक्षिप्योपसंहारंति—
केनेति । अक्षरस्यासोऽक्षराणामर्थेषु वृत्तिरिति यावत् । मनो वै यज्ञस्येत्यादेरर्थमाह—सर्वेति । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः ।
वाक्यार्थमाह—तेनेति । तृतीया तृतीयाभ्यां सम्बध्यते । दर्शनफलमाह—तेनेति । वापादीनामन्यादिभावेन दर्शनमुक्तं
त्वगादीनां तु वाय्वादिभावेन दर्शनं वक्तव्यं तत्कथं वक्तव्यशेषे सत्युपसंहारोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वाणीति ।
वागादावुक्त्यायस्य त्वगादावतिदेशोऽत्र विवक्षित इत्याह—एवं प्रकारा इति । २५

अथशब्दो दर्शनप्रमेदकथनानन्तर्यार्थः । केयं सम्पन्नामेति पृच्छति—सम्पन्नामेति । उत्तरमाह—केनचित् ।
महतां फलवतामश्वमेधादिकर्मणा कर्मत्वादिना सामान्येनात्पीयःसु कर्मसु विवक्षितफलसिद्धयर्थं सम्पत्तिः सम्पद्यन्ते ।
यथाशक्यनिहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादि मया निर्वर्त्यत इति ध्यानं सम्पादित्यर्थः । यद्वा फलस्यैव देवलोकादेऽलम्ब-
नत्वादि सामान्येनाऽऽख्यादाहृतपि सम्पादनं सम्पादित्याह—फलस्येति । सम्पदनुष्ठानावसरमादर्शयति—सर्वोत्साहेनेति ।
असम्भवोऽनुष्ठानस्य यदेति शेषः । कर्मिणामेव सम्पदनुष्ठानेऽधिकार इति दर्शयितुमाहिताग्निः सन्नित्युक्तम् । अग्नि- ३०
होत्रादीनामिति निर्वारणे पठौ । यथासम्भवं वर्णाश्रमनारुपमिति यावत् । आदायेत्यस्य व्याख्यानमारम्भनोक्त्येति ।
न केवलं कर्मित्वमेव सम्पदनुष्ठानतुरपेक्ष्यते किन्तु तत्फलविधावत्त्वमपीत्याह—नर्सेति । तदेव कर्मफलमेवेत्यर्थः ।
कर्मण्येव फलवन्त न सम्पदस्तत्कथं तासां कार्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—अन्यथेति । विहितध्यानस्यार्थज्ञानानुष्ठानादि-
परम्परया फलवत्त्वमिष्टम् । न चाश्वमेधादियु सर्वेषामनुष्ठानसम्भवः कर्मस्वधिकृतानामपि नैर्वाणिकानां केषाञ्चिद-
नुष्ठानासम्भवादस्तेषां तदव्ययनार्थवत्त्वानुपपत्त्या सम्पदामपि फलवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः । महतोऽश्वमेधादिफलस्य ३५
कथमत्पीयस्या सम्पदा प्राप्तिरित्याशङ्क्य शास्त्रग्रामाख्यादित्यभिप्रात्याऽऽह—यद्वोति । तदा तत्पाठः स्वाध्यायार्थं

१. अथ संपदः संपन्नामेत्यादिना आरोप्यग्राह्यममुक्तं यथा अग्निहोत्रस्य महायज्ञत्वध्यानम् । अध्यासस्तु अधिष्ठान-
प्रधानः यथा शालग्रामगिलायां विष्णुवृद्धिः ।

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमर्चाभिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्जयतीति यत्किञ्चैवं प्राणभूदिति ॥७॥

तत्पाठः स्वाध्यायार्थ एव केवलः स्यात् । यदि तत्फलप्राप्त्युपायः कश्चन न स्यात् । तस्मात्तेषां संपदैव तत्फल-
प्राप्तिस्तस्मात्संपदामपि फलवत्त्वमतः संपद आरभ्यन्ते ॥६॥

याज्ञवल्क्येति होवाचाभिमुखीकरणाय । कतिभिरयमर्चाभिर्होतास्मिन्यज्ञे कतिभिः कतिसंख्याभिर्होता-
तिभिरयं होतृत्वगस्मिन्यज्ञे करिष्यति शौखं शंसत्याहेतरस्तिष्ठुभिर्होतातिभिरित्युक्तवन्तं प्रत्याहेतरः कतमास्ता-
स्तिस्र इति । संख्येयविषयोऽयं प्रश्नः पूर्वस्तु संख्याविषयः । पुरोनुवाक्या च प्राग्यागकालाद्याः प्रयुज्यन्त ऋचः
सर्गातिः पुरोनुवाक्येत्युच्यते । यागार्थं या प्रयुज्यन्त ऋचः सर्गातिर्याग्या । श्रुत्यर्थं याः प्रयुज्यन्त ऋचः सर्गातिः
शस्या । सर्वास्तु याः काश्चनर्चस्ताः स्तोत्रिया वा अन्या वा सर्वा एतास्त्वेव तिसृषु ऋजातिष्वन्तर्भवन्ति । किं
१० ताभिर्जयतीति यत्किञ्चैवं प्राणभूदिति । अतश्च संख्यासामान्यार्थात्किञ्चित्प्राणभूजातं तत्सर्वं जयति तत्सर्वं फलजातं
संपादयति संख्यादिसामान्येन ॥७॥

एवेति पूर्वेण सम्बन्धः । अध्ययनस्य फलवत्त्वे वक्तव्ये फलितमाह—तस्मादिति । तेषां राजसूयादीनामिति यावत् ।
ब्राह्मणादीनां राजसूयाद्यध्ययनसामर्थ्यात्तेषां सम्पदैव तत्फलप्राप्तावपि किं सिध्यति तदाह—तस्मात्सम्पदामिति ।
कर्माणामिवेति दृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । तासां फलवत्त्वे फलितमाह—अत इति ॥६॥

१५ संपदामारम्भमुपाद्य प्रश्नवाक्यमुत्थापयति—याज्ञवल्क्येतीति । प्रतीकमादाय व्याचष्टे—कतिभिरित्यादिना ।
कतिभिः कतमा इति प्रश्नयोर्विषयमेवं दर्शयति—संख्येयेति । स्तोत्रिया नामान्याऽपि काचित्कर्जातिरस्तीत्या-
शङ्क्याऽह—सर्वास्तिवति । अन्या वेति शस्त्रजातिग्रहः । विषेयभेदात्सर्वशब्दापुनरुक्तिः । अतश्च सम्पत्तिकरणादित्यर्थः ।
संख्यासामान्यात् त्रित्वाविशेषादिति यावत् । प्राणभूज्जातं लोकत्रयं विवक्षितम् ॥७॥

१. पुरोनुवाक्या—अनुब्रूहि इति यदा अध्वर्युः नियोगबोधकं प्रेषमुच्चारयति तदा होत्रा यागशालायां स्थितेन
२० पठ्यमाना मन्त्राः पुरोनुवाक्यामन्त्राः तत्पठनकाले अध्वर्युं जुह्वां हविः पूरयति । ततः परं वेदमतिक्रम्य
दक्षिणभागे स्थित्वा 'यज' इति प्रैषं ब्रूते सा याज्या याज्यान्ते वौषट् इति पदेन त्यागवाचिपदं प्रयुज्यते तदा
अध्वर्युः हविः आहवनीये प्रक्षिपति यजमानश्च 'अग्नय इदं न मम' इति देवतोद्देशेन द्वयं त्यजति देवतोद्देशः
देवतानामोच्चारणम् अग्नये इति चतुर्थ्यन्तपदेन । त्यागस्तु इदं न ममेति यजमानेन क्रियते पुरोनुवाक्या
याज्या च इष्टिपु प्रयुज्येते ।

२५ २. शस्येति शस्त्रमुच्यते—अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणामिधानं शस्त्रं तदेव प्रगीतमन्त्रसाध्यं चेत् स्तोत्रमि-
त्युच्यते । स्तोत्रशस्ये सोमयागेषु प्रयुज्येते "ग्रहं वा गृहीत्वा चमं च बोधो यि स्तोत्रमुपाकरोति स्तुतमनुवाचसि"
इति वाक्यात् ग्रहास्त्यदाराधने सोमरसं गृहीत्वा अथवा चमसाध्यपात्रे सोमरसेन पूरयित्वा स्तोत्रायानुज्ञा
ददाति अध्वर्युः । उद्गाता स्तोत्रं प्रयुङ्क्ते तदर्थः ऋचः प्रसिद्धाः । ता ऋचः स्वरं विना वण्डाकारेण होता
प्रयुङ्क्ते । अनन्तरं यागः क्रियते इति क्रमो ज्ञातव्यः ।

३० अथोक्तमुपासने सर्वत्र जपः यजमानकर्तृकः ज्ञानं तु ऋत्विक्कर्तृकमिति (वा० ३-१-४३) ध्येयम् । ब्रह्म-
सूत्रेणैव 'स्वामिनः फलश्रुते रित्यात्रेयः आर्त्विज्यमित्यौडलोमिस्तस्मै हि परिकीर्यते (३-४-४४-४३) अङ्गाव-
वक्षोपामनेषु यजमानकर्तृकाण्येतापि उत ऋत्विक्कर्तृकाणीति संग्रहे स्वामिकर्तृकाणीति पूर्वपक्षः तस्यैव फल-
श्रवणात् "वर्षत्यस्मै य उपास्ते" इति श्रुतेः । सिद्धान्तस्तु ऋत्विक्कर्माण्येतानि साङ्गकर्मानुष्ठानाय तस्मै दक्षिणा
दत्त्वा परिग्रहात् तस्मात् तत्कर्तृकाण्येतानि गोदोहनादिवत् अधिकृताविकारत्वात् ऋत्विजः परार्थत्वात् तस्मै
३५ फलं दक्षिणैव न तु यागजन्यफलं वाचनिकं तु यत्र श्रूयते तत्रैव यथा "आरम्येने वा यजमानाय वा य कामं
कामयते तमागायति" इत्युक्तेः ।

३. गतमल्लण्डार्थः—भूरादौ पुरोनुवाक्यादौ च त्रित्वं सामान्यं ततश्च संख्यासादृश्यात् पुरोनुवाक्यादौ लोकत्रयं
संपाद्य तद्वत्तात् लोकत्रयं तद्वत् प्राणिजयं च प्राप्नोति वा० ९२ ।

याज्ञवल्क्येति होवाच कथयमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतोर्होष्यतीति तिस्र इति
कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता
अग्निशेरेते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति
दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि
पितृलोको या हुता अग्निशेरेते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यथ इव हि मनुष्यलोकः ॥८॥ ५

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतोत्येकयेति
कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥९॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कथयमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतोर्होष्यतीति कथाहुतिप्रकारास्तिस्र
इति कतमास्तास्तिस्र इति पूर्ववत् । इतर आह या हुता उज्ज्वलन्ति समिदाग्याहुतयः । या हुता अतिनेदन्तेऽतीव
शब्दं कुर्वन्ति मांसाद्याहुतयः । या हुता अग्निशेरेतेऽप्यधो गत्वा भूमेरग्निशेरेते पयःसोमाहुतयः । किं ताभिर्जयतीति १०
ताभिरेवं निर्वर्तिततामिराहुतिभिः किं जयतीति । या आहुतयो हुता उज्ज्वलन्त्युज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्तितताः
फलं च देवलोकाल्पमुज्ज्वलमेव तेन सामान्येन या मयैता उज्ज्वलन्त्य आहुतयो निर्वर्त्यमानास्ता एताः साक्षाद्देव-
लोकस्य कर्मफलस्य रूपं देवलोकाल्पं फलमेव मया निर्वर्त्यत इत्येवं संपादयति । या हुता अतिनेदन्त आहुतयः
पितृलोकमेव ताभिर्जयति कुस्तिनशब्दकर्तृत्वसामान्येन । पितृलोकसंबद्धायां हि संयमन्यां पुर्यां वैवस्वतेन यात्यमानानां
ह्यं हुताः स्म मूत्रं मुञ्चेति शब्दो भवति । तथाऽवदानाहुतयस्तेन पितृलोकसामान्यात्पितृलोक एव मया निर्वर्त्यत १५
इति संपादयति । या हुता अग्निशेरेते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति भुशुपरिसम्बन्धसामान्यादथ इव ह्यथ एव हि
मनुष्यलोक उपरितनाम्साध्याल्लोकानपेक्षयायथाऽधोगमनमपेक्षयातो मनुष्यलोक एव मया निर्वर्त्यत इति संपादयति
पयःसोमाहुतिनिर्वर्तनकाले ॥९॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । अयमुत्विग्ब्रह्मा दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञं गोपायति । कति-
भिर्वेवताभिर्गोपायतीति प्रासङ्गिकमेतद्बहुवचनम् । एकया हि देवनया गोपायत्यसौ । एवं ज्ञाते बहुवचनेन प्रश्नो २०
नोपपद्यते स्वयं जानतस्तरमात्पूर्वयोः कण्डिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु कतिभिः कति तितृमिस्तिस्र इति प्रसङ्गं
दृष्ट्वेहापि बहुवचनेनैव प्रश्नोपक्रमः क्रियते । अथवा प्रतिवादिष्यामोर्हार्थं बहुवचनम् । इतर आहैकयेत्येका सा
देवता यथा दक्षिणतः स्थित्वा ब्रह्माऽसने यज्ञं गोपायति । कतमा सैकेति । मन एवेति मनः सा देवता । मनसा
हि ब्रह्मा व्याप्रियते ध्यानेनैव । “तस्य यज्ञस्य मनश्च वाक्च वर्तनी तयोरन्यतरा मनसा संस्करोति ब्रह्मा” इति
श्रुत्यन्तरात् । तेन मन एव देवता तथा मनसा हि गोपायति ब्रह्मा यज्ञम् । तच्च मनो वृत्तिमेवेति अनन्तम् । २५

प्रथमः संख्याविषयो द्वितीयस्तु संख्येयविषयः प्रश्न इति विभागं लक्षयति—पूर्ववदिति । तेन सामान्येनो-
ज्ज्वलत्वेनेति यावत् । उक्तमर्थं संख्याऽऽह—देवलोकाल्पमिति । कथं मांसाद्याहुतीनां पितृलोकेन सह यथोक्तं
सामान्यमत आह—पितृलोकेति । अधोगमनमपेक्षेति । अस्ति हि सोमाद्याहुतीनामथस्ताद्गमनमस्ति च मनुष्य-
लोकस्य पापप्रचुरस्य तादृगमनं तदपेक्षेत्यर्थः । अतः सामान्यादिति यावत् ॥८॥

दक्षिणत आहवनीमस्थेति शेषः । प्रासङ्गिकं बहुवचनमित्युक्तं प्रकटयति—एकया हीति । जल्पकथा प्रस्तुतेति ३०
हृदि निधाय बहुचर्चयन्तरमाह—अथवेति । मनसो देवतात्वं साधयति—मनसेति । वर्तनी वर्तनी तयोर्वाङ्मनसयो-
र्वर्तनोरन्यतरा वाचं मनसा सोमेन ब्रह्मा संस्करोति इति अन्विष्यते प्रायश्चित्तविधानादिति श्रुत्यन्तरस्यार्थः । तथाऽपि
कथं संपदः सिद्धिस्तत्राऽह—तच्चेति । देवा सर्वे यस्मिन्मनस्येक भवन्त्यभिन्नत्वं प्रतिपद्यन्ते तस्मिन्निश्चदेवदृष्ट्या

१. अष्टमे घृताद्याहुतिषु देवलोकत्वेन सपदुपास्तिः तथा मासाद्याहुतिषु पितृलोकसंपदं सोमाद्याहुतिषु मनुष्यलोक-
संपदं कर्त्तव्या फलं तत्तल्लोकजयः भित्तसाम्याद् आदित्वमध्यतत्त्वान्यत्वसाम्याच्च । भूरादीन् पुरोजुवाक्यादिषु ३५
संपादयेत् फलं च तत्तल्लोकजयः ।

याज्ञवल्क्येति होवाच कस्ययमद्योदगाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति कत-
मास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्येव तृतीया कतमास्ता या अध्यात्म-
मिति प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव
पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्यूलोकं शस्यया ततो ह होताऽञ्चल उपरराम ॥१०॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

अथ हैनं जारत्कारव आतंभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति प्रहाः कस्यतिप्रहा
इति । अष्टौ प्रहा अष्टावतिप्रहा इति ये तेऽष्टौ प्रहा अष्टावतिप्रहाः कतमे त इति ॥१॥

वैशब्दः प्रसिद्धावद्योतनार्थः । प्रसिद्धं मनस आनन्त्यम् । तदानन्त्यामिमनिनो देवाः । अनन्ता वै विश्वे देवाः ।

१० 'सर्वे देवा यत्रैकं भवन्ती'त्यादिश्रुत्यन्तरात् । तेनाऽऽनन्त्यसामान्यादनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥९॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कति स्तोत्रियाः स्तोष्यतीत्ययमुदगाता । स्तोत्रिया नाम ऋक्साम-
समुदायः कतिपयानामृचम् । स्तोत्रिया वा शस्या वा याः काश्चन ऋचस्ताः सर्वास्तिस्र एवेत्याह । ताश्च
व्याख्याताः पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्येव तृतीयेति । तत्र पूर्वमुक्तं यत्किंचैवं प्राणभूतसर्वं जयतीति तत्त्वेन
सामान्येनेत्युच्यते—कतमास्तास्तिस्र ऋचो या अध्यात्मं भवन्तीति । प्राण एव पुरोनुवाक्या । पशव्यसामान्यात् ।

१५ अपानो याज्या । आनन्तर्यात् । अपानेन हि प्रत्तं हविर्वेवता प्रसन्ति । यागश्च प्रदानम् । व्यानः शस्या ।
“अप्राणन्नपानम्बुचमभिव्याहरति” इति श्रुत्यन्तरात् । किं ताभिर्जयतीति व्याख्यातम् । तत्र विशेषसम्बन्ध-
सामान्यमनुक्तमिहोच्यते सर्वमन्यद्वाध्याख्यातम् । लोकसंबन्धसामान्येन पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्ष-
लोकं याज्यया मध्यमत्त्वसामान्यात् । द्यूलोकं शस्ययोर्ध्वत्वसामान्यात् । ततो ह तस्मादात्मनः प्रवन्ननिर्णयवत्सौ
होताऽञ्चल उपरराम नायमस्मद्गोचर इति ॥१०॥

२० इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथममञ्चलब्राह्मणम् ॥ १ ॥

आख्यायिकासम्बन्धः प्रसिद्ध एव । मृत्पौरतिमुक्तिर्वाध्याता काललक्षणार्त्कसंलक्षणाच्च । कः पुनरसौ
भवत्यनन्तलोकप्राप्तिरिति श्रुत्यन्तरस्यार्थः । अनन्तमेवेत्यादि व्याचष्टे—तेनेति । उक्तेन प्रकारेणैति यावत् । तेन
मनसि विश्वदेवदृष्ट्यासेनेत्यर्थः । स इत्युपासकोक्तिः ॥ ९ ॥

पूर्ववदित्यभिमुखीकरणयेत्यर्थः । प्रतिवचनमुपादत्ते—स्तोत्रिया वेति । प्रगीतमृजार्तं स्तोत्रमप्रगीतं शस्त्रम् ।

२५ कतमास्तास्तिस्र इत्यादिस्तात्पर्यमाह—ताश्चेति । प्रसन्नान्तर वृत्तमनृद्योपादत्ते—तत्रैति । यज्ञाधिकारः सप्तम्यर्थः ।
पुरोनुवाक्यादिना लोकत्रयजयलक्षणं फलं केन सामान्येनेत्यपेक्षायाम् सख्याविशेषेणेत्युक्तं स्मारयति—तदिति । अधियज्ञे
त्रयमुक्तं स्मारयित्वाऽध्यात्मविशेषं दर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याह—उच्यते इति । आपादौ पुरोनुवाक्यादौ च पृथिव्या-
दिलोकदूर्ध्विरिति प्रसन्नपूर्वकमाह—कतमा इति । अपाने याज्यादृष्टौ हेतवन्तरमाह—अपानेन हीति । हस्ताबाधान-
नव्यापारेणैति यावत् । प्राणपानव्यापारव्यतिरेकेण शस्त्रप्रयोगस्य श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वाद्वाच्येन शस्यादूर्ध्विरित्याह—

३० अप्राणन्निति । तत्र पुरोनुवाक्यादिषु चेति यावत् । इहेत्यनन्तरवाक्योक्तिः । सर्वमन्यदिति संख्यासामान्योक्तिः । किं
तद्विशेषसम्बन्धसामान्यं तदाह—लोकेति । पृथिवीलक्षणेन लोकेन सह प्रथमत्वेन सम्बन्धसामान्यं पुरोनुवाक्यायामस्ति
तेन तया पृथिवीलोकमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । अथलस्य तूष्णीभावः न जतोऽभिप्रायमाह—नायमिति ॥ १० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथममञ्चलब्राह्मणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतारयन्नाख्यायिका किमर्थेति शङ्कमानं प्रत्याह—आख्याधिकेति । याज्ञवल्क्यो हि विद्याप्रकर्ष-

३५ १. सर्वे देवा यत्रैकं भवन्ति ब्रह्मणि स योगिना मनसावगम्यते मानसीन इति वेदभाष्यम् (तै० आ० ३) ।

२. काललक्षणात् = चतुर्थपञ्चमकण्डिकोक्तानात् कालाख्यात् मृत्पौरतिक्रमः चतुष्टयः अथर्ववेद्यादित्यरूपेण व्यानादा-
दित्यप्राप्तिः तेनाहोत्राध्यमूर्त्योर्जयः । उदगाता प्राणश्च वायुरूपेण द्रष्टव्यः तेन वायुभावः ब्रह्मा मनश्चन्द्ररूपेण
इति ध्यानात् चन्द्रप्राप्तिः । संपदुपासनया सर्वलोकजयश्च ।

मृत्युर्नस्मादतिमुक्तिव्याख्याता । स च स्वाभाविकज्ञानासङ्गास्पदोऽध्यात्मविभूतविषयपरिच्छिन्नो ग्रहातिग्रह-
लक्षणो मृत्युः । तस्मात्परिच्छिन्नरूपान्मृत्योरतिमुक्तस्य रूपाण्यन्यादित्यादौमृत्युद्वयोपकरणे व्याख्यातानि ।
अञ्चलप्रवने च तदगतो विशेषः कश्चित् । तच्चेतत्कर्मणां ज्ञानसहितानां फलम् । एतस्मात्साध्यसाधनरूपात्संसा-
रान्मोक्षः कर्तव्य इत्यतो बन्धनरूपस्य मृत्योः स्वरूपमुच्यते । बद्धस्य हि मोक्षः कर्तव्यः ।

यद्यप्यतिमुक्तस्य स्वरूपमुक्त तत्रापि ग्रहातिग्रहान्यामिनिर्मुक्त एव मृत्युरूपान्याम् । तथा चोक्तमशानाया ५
हि मृत्युरेव एव मृत्युरिति । आदित्यस्यं पुरुषमङ्गोक्त्याऽऽहो “मृत्युर्बहवा” इति च । तदात्मभावापन्नो हि
मृत्योरतिमितमुच्यत इत्युच्यते । न च तत्र ग्रहातिग्रहौ मृत्युरूपो न स्तः । “अथैतस्य मनसो धौः शरीरं ज्योती-
रूपमसावादित्यः” । “मनश्च ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीत” इति वक्ष्यति प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेणेति
वाच्ये ग्रहः स नान्मासतिग्राहेणेति च । तथा अग्रविभागे व्याख्यातमस्माभिः । सुविचारितं चेतद्वदेव प्रवृत्तिकारणं
तदेव निवृत्तिकारणं न भवतीति । १०

केचित्तु सर्वमेव निवृत्तिकारणं मन्यन्ते । अतः कारणत्पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्मृत्योर्मुच्यत उत्तरमुत्तरं प्रति-
वशादत्र पुञाभागी लक्ष्यते नाऽऽर्तभागस्तथा विद्यामान्वादतो विद्यास्तुत्ययंयमाख्यायिकेत्यर्थः । इदानीं ब्राह्मणार्थं वक्तुं
वृत्तं कीर्तयति—मृत्योरिति । मृत्युस्वरूपं पृच्छति—कः पुनरसाविति । तत्स्वरूपनिरूपणार्थं ब्राह्मणमुत्थापयति—
स चेति । मृत्युरिति सम्बन्धः । स्वाभाविक नैसर्गिकमनादिसिद्धमज्ञानं तस्मादासङ्गं स आस्पदमिवाऽऽप्ययं यस्य स
तथेति विग्रहः । तस्य विषयमुक्त्वा व्याप्तिमाह—अध्यात्मेति । तस्य स्वरूपमाह—ग्रहेति । यथोकमृत्युव्याप्तिमन्या- १५
दीनां कथयति—तस्मादिति । तावपि ग्रहातिग्रहगृहीतान्येवायंन्द्रियसंसर्गित्वादित्यर्थः । तदगौतो विशेषोऽन्यादिगतो
दृष्टिभेद इति यावत् । कश्चिद्व्याख्यात इति सम्बन्धः । सूत्रस्यापि मृत्युग्रस्तत्वमभिप्रेत्याऽह—तच्चेति । अन्यादित्या-
द्यात्मकं सौत्रं पदमिति यावत् । फलं यथोकमृत्युग्रस्तमिति शेषः । किमिति मृत्योर्बन्धनरूपस्य स्वरूपमुच्यते
तत्राऽह—एतस्मादिति । ननु मोक्षे कर्तव्ये बन्धरूपापवर्णनमनुपयुक्तमित्याशङ्क्याऽह—बद्धस्य हीति ।

अन्यादीनां यथोकमृत्युव्याप्तिमुक्तां व्यक्तीकरोति—यदपीति । अविनिर्मुक्त एवातिमुक्तोऽपीति शेषः । २०
तथाऽपि कथं सूत्रस्य यथोकमृत्युव्याप्तिस्तत्राऽह—तथा चेति । तथाऽपि कथमन्यादीनां मृत्युव्याप्तिर्न हि तत्र
प्रमाणमस्ति तत्राऽह—एक इति । बहवा इति च्छान्दसम् । तथाऽपि विदुषो मृत्योरतिमुक्तस्य न तदातिरित्या-
शङ्क्याऽह—तदामेति । सौत्रे पदे मृत्युव्याप्तिं प्रकारान्तरेण प्रकटयति—न चेति । मनसि कार्यकरणरूपेण दिवश्चा-
ऽदित्यस्य चैक्यमस्तु तथाऽपि कथं ग्रहातिग्रहगृहीतत्वं सूत्रस्येत्याशङ्क्याऽह—मनश्चेति । वागादेर्वक्त्याद्वेश्च
ग्रहत्वेऽतिग्रहत्वे च हिरण्यगर्भं किमायातमित्याशङ्क्याऽह—तथेति । कर्मफलस्य संसारत्वाच्च तत्फलं सौत्रं पदं २५
मृत्युग्रस्तमेवेत्याह—सुविचारितं चेति । यदेव कर्मबन्धप्रवृत्तिप्रयोजकं तदेव बन्धनिवृत्तेर्न कारणमतः कर्मफलं
हिरण्यगर्भं पदं बन्धनमेवेत्यर्थः ।

स्वमतमुक्त्वा मतान्तरमाह—केचित्त्विति । सर्वमेव कर्मेति शेषः । स्वैर्गकामवाक्ये देहात्मनिवृत्तिर्गो-
दोहैर्नवाक्ये स्वतन्त्राधिकारनिवृत्तिरित्यनैमित्तिकविधिष्वर्थान्तरौपदेशेन स्वाभाविकप्रवृत्तिनिरोधो निषेधेषु साक्षा-

१. अध्यात्माविभूतविषयेति—आध्यात्मं शरीरसंबन्धि इन्द्रियमधिभूतं शब्दादयः तैः परिच्छिन्नम् । ३०
२. परिच्छिन्नरूपान्मृत्योरिति शरीरपरिच्छिन्न ग्रहातिग्रहरूपमृत्युः हिरण्यगर्भपदप्राप्त्या सिध्यति सोऽपि मृत्युरेव
व्यापित्वेऽपि अशानायाद्याकान्तत्वात् अतस्ततोऽपि मुक्तिसिद्धचर्चमातंभागत्वाद्वाहणम् ।
३. अतिमुक्तस्वरूपं हिरण्यगर्भस्वरूपं तदपि मृत्युग्रस्तम् ।
४. एको मृत्युर्बहवो वा इति कस्याचिच्छाखायां विचारः प्रवृत्तः ।
५. तदगतो विशेषः आत्मन हिरण्यगर्भरूपप्राणमेदध्यानाङ्गभूतः होतुः स्वागिन्द्रियस्य चानिन्त्यत्त्वानादिः । ३५
६. स्वर्गकामत्वं देहव्यातिरिक्तात्मदर्शिन एव संभवति देहात्मप्रभवतः परलोकभोग्यस्वर्गकामनासंभवात् ।
७. गोदोहैर्नवाक्यं गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति । तत्र च पशुकामस्य नित्यदर्शयाग एव किञ्चिदङ्गं प्रकारान्तरेण
परिवृत्त्यकारणेनैव पशुप्राप्तेः स्वतन्त्राधिकारनिवृत्तिः नित्यादौ शास्त्रानधीनप्रवृत्तिनिरोधः । निपोधात् अनृतवद-
नादेर्निवृत्तिः एवं कर्मकाण्डादेव सर्वसिद्धेः ।

पद्ममानो व्यावृत्त्यर्थमेव प्रतिपद्यते न तु तादर्थ्यमित्यत आ द्वैतक्षयात्सर्वं मृत्युर्द्वैतक्षये तु परमार्थतो मृत्योरातिमति-
मुच्यते । अतश्चाऽऽपेक्षिकी गौणी मुक्तिरन्तराले ।

सर्वमेतदेवमर्वाहदारण्यकम् । ननु सर्वैकत्वं मोक्षः “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” इति श्रुतेः । वाढं भवत्येतदपि,
न तु “ग्रामकामो यजेत पशुकामो यजेत” इत्यादिश्रुतीनां तादर्थ्यम् । यदि ह्यद्वैतार्थत्वेनैवाऽऽसां ग्रामपशुत्वगार्थित्वं
५ नास्तीति ग्रामपशुत्वगार्थयो न गृह्येन्न गृह्यान्ते तु कर्मफलवैचित्र्यविशेषाः । यदि च वैदिकानां कर्मणां तादर्थ्यमेव
संसार एव नाभविष्यत् ।

अथ तादर्थ्येऽप्यनुनिष्पादितपदार्थत्वभावः संसार इति चेत् । यथा च रूपदर्शनार्थं आलोके सर्वोऽपि तत्रस्थः
प्रकाश्यत एव । न प्रमाणानुपपत्तेः । अद्वैतार्थत्वे वैदिकानां कर्मणां विद्यासाहितानामन्यस्यानुनिष्पादितत्वे प्रमाणा-
नुपपत्तिः । नऽप्रत्यक्षं नानुमानमत एव च नाऽऽगमः । उभयमेकेन वाक्येन प्रवक्ष्यत इति चेत्कुल्याप्रपञ्चनालोका-
१० दिवत् । तत्रैवं वाक्यधर्मानुपपत्तेः । न चैकवाक्यगतस्यार्थस्य प्रवृत्तिनिवृत्तितात्पर्यमवगन्तुं शक्यते । कुल्याप्रपञ्च-
यनालोकादावर्थस्य प्रत्यक्षत्वादबोधः ।

देव नैसर्गिकप्रवृत्तयो निरुच्यन्ते तदेवं सर्वमेव कर्मकाण्डं निवृत्तिद्वारेण मोक्षपरमित्यर्थः । ननु शास्त्रीयात्कर्मणो
हेतोस्तत्तत्कार्यं कार्यकरणसंघातमतिशयवन्तमाश्रयात्प्रतिपद्यमानः संघातापूर्वस्मादुच्यते तत्कृतो निवृत्तिपरत्वं
कर्मकाण्डस्येत्याशङ्क्याऽऽह—अतः कारणादिति । यद्वैदमुत्तरमुत्तरं सातिशयं फलं प्राजापत्यं पदं तदपि प्रासादा-
१५ रोहणक्रमेण व्यावृत्तिद्वारा मोक्षमवतारयितुं न तु तत्रैव प्राजापत्ये पदे श्रुतेस्तादर्थ्यं तस्यापि निरतिशयफलत्वा-
भावादित्यर्थः । फलितमाह—इत्यत इति । यस्मात्पूर्वं पूर्वं परित्यज्योत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानस्तत्तत्सर्वविद्याद्वारा
मुक्त्यर्थमेव तत्तत्प्रतिपद्यते न तु तत्तत्पदप्राप्त्यर्थमेव वाक्यं पर्यवसितं तस्यान्तवत्त्वेनाफलत्वात् । तस्माद्वैतक्षयपर्यन्तं
सर्वोऽपि फलविशेषो मृत्युप्रस्तवत्प्रासादाहोहणन्यायेन मोक्षार्थोऽजतिष्ठते हिरण्यभरणपदप्राप्त्या द्वैतक्षये तु वस्तुतो
मृत्योरातिमदीत्य परमात्मरूपेण स्थितो मुक्तो भवति । तथा च मनुष्यभावादुर्ध्वमधर्वाच्च परमात्मभावान्मथ्ये या
२० तत्तत्पदप्राप्तिः सा खत्यापेक्षिकी सती गौणी मुक्तिर्मुमुक्षा तु पूर्वोक्तैवेत्यर्थः ।

सर्वमेतदनुमेक्षामात्रेणाऽऽरचितं न तु बृहदारण्यकस्य श्रुत्यन्तरस्य वाऽर्थ इति दूषयति—सर्वमेतदिति ।
सर्वैकत्वलक्षणो मोक्षो बृहदारण्यकार्थ एवास्माभिरुच्यते तत्कथमस्मदुक्तमर्वाहदारण्यकमिति शङ्कते—नेतिविति । अङ्गी-
करोति—बाह्यमिति । अङ्गीकृतमर्वां विशदयति—भवतीति । एतत्सर्वैकत्वमारण्यकार्थो भवत्यपीति योजना । कथं
तर्हि सर्वमेतद्वर्वाहदारण्यकमित्युक्तं तत्राऽऽह—न त्विति । त्वदुक्त्या रीत्या कर्मश्रुतीनां यथोक्तमोक्षार्थत्वं न घटते तेन
२५ सर्वमेतदौत्प्रेक्षिकं न श्रौतमित्युक्तमित्यर्थः । कर्मश्रुतीनां मोक्षार्थत्वाभावं समर्थयते—यदि हीति । तस्मात्तासा न
मोक्षार्थेति शेषः । किंच संसारस्तावद्वर्माधर्महेतुकस्तौ च विधिनिषेधाधीनौ तयोश्चेत्स्वदुक्करीत्या मोक्षार्थत्वं तदा
हेत्वभावात्संसार एव न स्यादित्याह—यदि चेति ।

विधिनिषेधयोर्निवृत्तिद्वारा मुख्यर्थत्वेऽपि विध्यादिज्ञानादनुनिष्पादितो यः कर्मपदार्थस्तस्यायं स्वभावो यद्वत्
कर्तारमनर्थेन संयुज्जनीति चोदयति—अथेति । मोक्षार्थमपि कर्मकाण्डं संसारार्थं भवतीति सद्वृष्टान्तमाह—यथेति ।
३० प्रमाणभावेन परिहरति—नेति । तदेव व्यनक्ति—अद्वैतार्थत्व इति । अन्यस्य बन्धस्येति यावत् । अनुपपत्तिं
स्फोरयति—न प्रत्यक्षमिति । कर्मश्रुतिवाक्यस्यावान्तरतात्पर्यं यथाश्रुतेऽं गृह्यते निवृत्तिद्वारा मुक्तौ तु महातात्पर्य-
मित्यङ्गीकृत्य शङ्कते—उभयमिति । कृत्रिमाः क्षुद्राः सरितः कुल्यास्तासां प्रपञ्चं शाल्यार्थं पानीयार्थमाचमनीयार्थं
च प्रदीपश्च प्रासादशोभायं कृतो गमनादिहेतुरपि भवति वृक्षमूले च सेचनमनेकार्थं तथा कर्मकाण्डमनेकार्थमित्युपपाद-
यति—कुलेति । एकस्य वाक्यस्य यथाश्रुतेनार्थवत्त्वे संभवति नान्यत्र तात्पर्यं कल्प्यं कल्पकामात्रा च त्वदुक्त्या
३५ रीत्याऽनेकार्थत्वलक्षणो धर्मो वाक्यस्यैकस्योपपद्यतेऽर्थत्वादेकं वाक्यमिति न्यायादिति परिहरति—तन्मैवमिति ।
वाक्यस्यानेकार्थत्वाभावेऽपि तदर्थस्य कर्मणो बन्धमोक्षाख्यानेकार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । परोक्तं दृष्टान्तं
विधत्तयति—कुलेति ।

यदप्युच्यते मन्त्रा अस्मिन्नर्थे दृष्टा इति । अयमेव तु तावदर्थः प्रमाणागम्यः । मन्त्राः पुनः किमस्मिन्नर्थे आहोस्विदव्यस्मिन्नर्थे इति मृष्यमेतत् । तस्मादग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्युर्बन्धस्तस्मान्मोक्षो वक्तव्य इत्यत इदमारभ्यते ।

न च जानीमो विषयसंघाविवास्तारालेजस्थानमर्चनरतीयं कौशलम् । यत्तु मृत्योरतिमुच्यत इत्युक्त्वा ग्रहातिग्रहानुष्ठेते तत्त्वैर्यसम्बन्धास्तदर्थे साध्यसाधनलक्षणो बन्धः । ग्रहातिग्रहाविनिर्भोकात् । निगडे हि निज्ञाति निगडितस्य मोक्षाय यत्नः कर्तव्यो भवति । तस्मात्तावदर्थेनाऽऽरम्भः ।

अथ हैनं ह्यशब्द ऐतिह्यार्थः । अथानन्तरमश्वत्थ उपरते प्रकृतं याज्ञवल्क्यं जरत्कारुगोत्रो जारत्कारव ऋतमागस्यापत्यमार्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेत्यभिमुखीकरणाय । पूर्ववत्प्रश्नः कति ग्रहाः कल्पतिग्रहा इति । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । तत्र निज्ञातिषु वा ग्रहातिग्रहेषु प्रश्नः स्यादनिज्ञातिषु वा । यदि तावदग्रहा अतिग्रहाश्च निज्ञातास्तदा तदगतस्यापि गुणस्य संख्याया निज्ञातत्वात्कति ग्रहाः कल्पतिग्रहा इति संख्याविषयः प्रश्नो नोपपद्यते । अथानिज्ञातास्तदा संख्येयविषयप्रश्न इति के ग्रहाः केऽतिग्रहा इति प्रष्टव्यं न तु कति ग्रहाः १० कल्पतिग्रहा इति प्रश्नः । अपि च निज्ञातसामान्यकेषु विशेषविज्ञानाय प्रश्नो भवति यथा कतमेऽत्र कठाः कतमेऽत्र कालापा इति । न चात्र ग्रहातिग्रहा नाम पदार्थाः केचन लोके प्रसिद्धाः । येन विशेषार्थः प्रश्नः स्यात् । ननु चाति-मुच्यत इत्युक्तं ग्रहगृहीतस्य हि मोक्षः स मुक्तिः साप्तिमुक्तिरिति हि द्विष्यत् । तस्मात्प्राप्ता ग्रहा अतिग्रहाश्च । ननु तत्रापि चत्वारो ग्रहा अतिग्रहाश्च निज्ञाता वाच्यक्षुःप्राणमनांसि तत्र कतीति प्रश्नो नोपपद्यते निज्ञातस्य ।

विद्यां चाविद्यां चेत्यादयो मन्त्राः समुच्चयपरा दृष्टाः समुच्चयश्च कर्मकाण्डस्य निवृत्तिद्वारा मोक्षार्थत्वमित्य- १५ स्मिन्नर्थे सिध्यतीति शङ्कते—यदपीति । कर्मकाण्डस्योक्तरीत्या मोक्षार्थत्वे नास्ति प्रमाणमिति परिहरति—अयमेवेति । मन्त्राणां समुच्चयपरत्वात्तस्य च यथोक्तार्थक्षेपकत्वात्कुतोऽप्यार्थस्य प्रमाणागम्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—मन्त्राः पुनरिति । तेषां न समुच्चयपरतेत्येव व्यक्तीवसिध्यतीत्यर्थः । परमतासंभवे स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति । दन्धननिष्पणम-नुपयोगीत्याशङ्क्याऽऽह—तस्मान्मोक्ष इति ।

यत्तु कर्मकाण्डं बन्धाय मुच्ये वा न भवति किञ्चन्तत्वावस्थानकारणमिति तद्वक्ष्यति—न चेति । यथा न २० जागर्ति न स्वपितीति विषयग्रहणच्छिद्रेऽन्तरालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चार्थं कुम्भकुट्याः पाकार्यमर्चं च प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते तथा कर्मकाण्डं न बन्धाय नापि साक्षान्मोक्षायेति व्याख्यानं कर्तुं न जानीम इत्यर्थः । यत्तु श्रुतिर्येत्तरो-त्तरपदप्राप्त्यभिधानव्याजेन मोक्षे पुरुषमवतारयतीति तत्राऽऽह—यत्किञ्चित् । मृत्योरपि मतीत्य मुच्यत इत्युक्त्वा यदे-तदग्रहातिग्रहवचनं तदर्थं सर्वः साध्यसाधनलक्षणो बन्ध इत्यनेनाभिप्रायेणोच्यते तस्यार्थेन मृत्युपदार्थेनान्वयदर्शना-दिति योजना । अर्थसम्बन्धादित्युक्तं स्पष्टयति—ग्रहातिग्रहाविनिर्भोकादिति । एषा हि श्रुतिर्बन्धमेव प्रतिपादयति २५ न तु मोक्षे पुरुषमवतारयतीति भावः । ननु पुरुषापेक्षितो मोक्षः प्रतिपाद्यतां किमित्यनर्थात्मा बन्धः प्रतिपाद्यते तत्राऽऽह—निगडे हीति । बन्धज्ञानं विना ततो विश्लेषायोगान्मुमुक्षोः सप्रयोजकबन्धज्ञानार्थत्वेनानन्तराह्वापप्रवृत्ति-रित्युपसंहरति—तस्मादिति ।

कति ग्रहा इत्यादिः प्रथमः संख्याविषयः प्रश्नः कतमे त इति द्वितीयः संख्येयविषयः इत्याह—पूर्ववदिति । संप्रति प्रश्नमाक्षिपति—तत्रेत्यादिना । आद्य प्रश्नमाक्षिप्य द्वितीयमाक्षिपति—अपि चेति । विशेषतस्मात्ज्ञातेष्विति चशब्दार्थः । ३० मुच्यतिमुक्तिपदार्थद्वयप्रतियोगिनी बन्धनाख्यो ग्रहातिग्रहौ सामान्येन प्राप्ता प्रश्नस्य विशेषदुमुत्सायामिति प्रष्टा चोद-यति—ननु चेति । तथापि प्रश्नद्वयमनुपपन्नमित्याक्षेप्ता ब्रूते—ननु तत्रेति । वाग्वै यज्ञस्य हंतित्यादाविति यावत् ।

१. मृष्यमेतत्—पुत्राद्येषणात्यागपूर्वकम् आत्मविचारोक्तः कर्मनिश्चित्वाये मंत्रेभ्यः ज्ञानोपदेसाच्च न समुच्चयः मोक्षायेत्यर्थः । यद्यपि मृत्योरतिमुक्तः तत्तु अल्पमृत्योरेव अतिमाचितः हिरण्यगर्भो भवति तत्पदमपि मृत्यु-ग्रस्तमेव अशानायादिमत्वात् अतः महामृत्योर्भोग्याय ब्राह्मणान्तरम् । अयमेवार्थः । कर्मकाण्डस्य मोक्षार्थत्वत्वात् । ३५

२. अर्थसंबन्धाह—पूर्वत्र मृत्योरतिमुक्तः अत्रापि मृत्योरेवातिक्रम इति अर्थसंबन्धः अनिमोक्षात् हिरण्यगर्भप्राप्त्या-पीत्यर्थः ।

३. सप्रयोजकेति—इन्द्रियविषयसंबन्धः मृत्युप्रयोजकः । ननु चातिमुच्यत इति सिद्धान्तो शङ्कते । तदप्ययुक्तमिति पूर्वपक्ष्याह—ननु चेति ।

प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाद्भिप्रति ॥२॥

वाग्वै ग्रहः स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥३॥

जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वा हि रसान्विजानाति ॥४॥

चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥५॥

५ धोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाब्जृणोति ॥६॥

मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥७॥

हस्तो वै ग्रहः स कर्मणाऽतिग्राहेण गृहीतो हस्तभ्यां हि कर्म करोति ॥८॥

न । अनवधारणार्थत्वात् । न हि चतुष्टयं तत्र विवक्षितमह तु ग्रहातिग्रहादनेनैवैवमुगविवक्षया कर्तुं प्रयत्न उपपद्यत एव । तस्मात्स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरिति युक्त्यतिरिक्तं द्विदत्ते ग्रहानिग्रहा अपि सिद्धाः । अतः कर्तिसंख्याका १० ग्रहाः कति चाऽतिग्रहा इति पृच्छति । इतर आह—अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । ये तेऽष्टौ ग्रहा अभिहितः कस्मै ते नियमेन गृहीतव्या इति ॥१॥

तत्राऽह । प्राणो वै ग्रहः प्राण इति प्राणमुच्यते । प्रकरणात् । वायुसहितः सः । अपानेनेति गन्धेनेत्येतत् । अपानात्तानिग्रहादपानो गन्ध उच्यते । अपानोपहृतं हि गन्धं प्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति । तदेतदुच्यतेऽपानेन हि गन्धाद्भिप्रति ॥२॥

१५ वाग्वै ग्रहः । वाचा ह्यध्यात्मपरिच्छिन्नयाऽऽस्तृष्विषयास्त्वयाम्नात्तान्मन्त्रोभस्तादिवचनेषु इनापृतया गृहीतो लोकोऽप्यहन्तेन । वाग्रहः स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतः स वागात्प्रो ग्रहो नाम्ना चतुष्टयेन विषयेणातिग्रहेण अतिग्रहेणेति दैर्घ्यं छात्रस्य नाम चतुष्टयायां हि याक्तेन यत्कथ्येनायमेन तादर्थ्येन प्रयुक्ता याक्तेन वशीकृता तेन तत्कार्य-मकृत्वा नैव तस्या मोक्षः । अतो नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतो वागित्युच्यते । यत्कथ्येनायमेन हि प्रवृत्ता सर्वानर्थ-निर्ज्ञानस्याद्रिपेक्ष्येति शेषः । अतिमोक्षोपदेयेन स्वग्रादेरपि नूचितत्वात्तेषु चतुष्टयानिर्धारणाद्विषयेण प्रतिपन्नेषु

२० वागादिषु विषयेषुभुक्त्वाया संज्ञादिविषयत्वे प्रत्यक्षोपपन्नार्थत्वात्तान्मन्त्रोपपत्तिरिति नमायते—नानवधारणार्थत्वा-दिति । तदेव स्पष्टमिति—न होति । तत्र पूर्ववृत्त्याने वागादिष्विति यावत् । फलिना प्रथमप्रज्ञोपपत्तिं कथयति—इह स्थितिः । ननु गृह्णामेव पूर्वापदेनातिग्राह्या प्रनिपन्नत्वात्तेषु विज्ञेयभूत्वाया कति ग्रहा इति प्रश्नेऽप्यति-ग्रहणामप्रतिपक्षत्वात्कथं कथयतिगहा इति प्रश्नः स्यादत आह—तस्मादिति । पूर्वस्माद्ग्रहाणादिति यावत् । वागादयो वक्तव्यादयश्च चत्वारो ग्रहाश्चातिग्रहाश्च यथापि विज्ञेयतो निर्ज्ञातास्तथाऽप्यतिग्राह्याश्चत्वारो विशेषतो न

२५ ज्ञायन्ते । तेन तेषु विशेषतो ज्ञानसिद्धये प्रश्न इत्यभिप्रेत्य विनिर्दिष्ट—नियमेनेति ॥१॥

द्वितीये प्रश्ने परिहारमुत्थापयति—तत्राऽह्येति । प्राणसत्त्वस्य प्राणविषयत्वे पूर्वोत्तरगन्धयोर्वागादीना प्रकृतत्वं हेतुमाह—प्रकरणादिति । तस्य गन्धेन गृहीतत्वसिद्धयर्थं विनिर्दिष्ट—वायुसहित इति । अपानसत्त्वस्य गन्धविषयत्वे गन्धस्यापानेनाविनाभाव्यं हेतुमाह—अपानेति । तथैव हेत्वन्तरमाह—अपानोपहृतं होति । अपञ्चासोऽ-न्नापानवद्वार्थः । उक्तैर्ध्वं वाक्यं पातयति—तदेतदिति ॥२॥

३० वाचो ग्रहत्वमुपपादयति—वाचा होति । आसङ्गस्य विषयः शब्दादिरेवाऽऽस्पदं यस्या वाचस्तथेति विग्रहः । तत्सिद्धयर्थमध्यात्मपरिच्छिन्नयेति विशेषणम् । असत्य परप्रीडाकरं मिथ्यावचनं तदेव स्वदृष्टमात्रविरोध्यनुत् विपरीतं वा । आदिपदेनेष्टानिष्टोक्तिग्रहः । वाचि प्रकृताया स नाम्नेति कथमुच्यते तत्राऽह—स वागात्स्थ इति । वक्तव्येन वाचो वशीकृतत्वं साधयति—वक्तव्यार्थेति । तादर्थ्येन वचनकरणत्वेनेति यावत् । वचनार्थे वाचो वक्तव्येन वशीकृतत्वे फलितमाह—तेनेति । तत्कार्यं वचन मोक्षश्चासाधारणे देवतात्मनि पर्यवसानम् । वक्तव्यार्थोक्तिं विना वाचोऽप्यवसाने ३५ सिद्धमर्थमाह—अत इति । वाचोऽतिग्रहगृहीतत्वमनुभवेन साधयति—वक्तव्येति । वाचा ह्येत्यादेरपानेन ह्येत्यादिना

१. अनवधारणार्थत्वात्—अनवधारितार्थत्वादित्यर्थः पूर्वत्र चत्वारो ग्रहाः उक्ताः वाक् चक्षुः मनः प्राण इति परं तु

न निर्धारिताः इम एवेति अतः प्रश्नः ।

२. अध्यात्मपरिच्छिन्नत्वं वारीरपरिच्छेदः । आसङ्गः आसक्ति तद्विषयः प्रियः तद्विषया वाक् अनुतादि वदति ।

त्वन्वै प्रहः स स्पर्शान्तिप्राहेण गृहीतस्त्वच्चा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतैः प्रहा अष्टावतिप्रहाः ॥९॥

यान्नवत्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं कास्वित्सा देवता

यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमपुनर्मृत्युं जयति ॥१०॥

युज्यते । समानस्यत् । इत्येते त्वदर्थन्ता अष्टौ प्रहाः स्पर्शपर्यन्ताश्चैतः प्रहा इति ॥९॥

उपसंहृतेषु प्रहातिप्रहेष्वह पुनः—यान्नवत्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं यदिदं व्याकृतं सर्वं मृत्यो- ५
रन्नं सर्वं जायते विपद्यते च प्रहातिप्रहलक्षणेन मृत्युना प्रस्तम् । कास्वित्सा तु स्यात्सा देवता यस्या देवताया मृत्यु-
रप्यन्नं भवेत् । “मृत्युर्यस्योपसेचनम्” इति श्रुत्यन्तरात् । अयमभिप्रायः प्रष्टुः । यदि मृत्योर्मृत्युं वक्ष्यत्यनवस्था स्यात् ।
अथ न वक्ष्यथस्माद्विप्रहातिप्रहलक्षणांमृत्योर्भोक्षो नोपपद्यते । प्रहातिप्रहमृत्युविनाशो हि भोक्षः यात् । स यदि
मृत्योरपि मृत्युः स्यादभवेद्विप्रहातिप्रहलक्षणस्य मृत्योर्विनाशः अतो दुर्वचनं प्रवृत्तं भवान्नः पृच्छति कास्वित्सा
देवतेति । अस्ति तावन्मृत्योर्मृत्युः । नन्वनवस्था स्यात्तस्याप्यन्यो मृत्युरिति । नानवस्था । सर्वमृत्योर्मृत्यवन्तरा- १०
नुपपत्तेः । कथं पुनरवगम्यतेऽस्ति मृत्योर्मृत्युरिति । दृष्टत्वात् । अग्निस्तावत्सर्वस्य दृष्टो मृत्युविनाशकत्वात् ।
सोऽङ्गिभक्ष्यते सोऽग्निरयामन्नम् । गृहाण तद्गृह्णस्ति मृत्योर्मृत्युरिति । तेन सर्वं प्रहातिप्रहजातं भक्ष्यते मृत्योर्मृत्युना ।
तस्मिन्बन्धने नाशिते मृत्युना भक्षिते संसारान्मोक्ष उपपन्नो भवति । बन्धनं हि प्रहातिप्रहलक्षणमुक्तं तस्माच्च
भोक्ष उपपद्यत इत्येतत्प्रसाधितम् । अतो बन्धमोक्षाय पुरुषप्रयासः सफलो भवत्यतोऽपजयति पुनर्मृत्युम् ॥१०॥

तुल्यार्त्वादाव्याख्येत्यमाह—समानमिति । प्राणं वाग्जिह्वा चक्षुः श्रोत्रं मनो हृत्तौ त्वगित्युक्तान्प्रहातिप्रहमयति— १५
इत्येत इति । गन्धो नाम रसो रूपं शब्दः कामः कर्म स्पर्श इत्यतिप्रहानपि निगमयति—स्पर्शपर्यन्ताश्चेति ॥३॥

प्रतीकमादाय व्याचष्टे—यदिदमिति । यदिदं व्याकृतं जगत्सर्वं मृत्योरन्नमिति योजना । तस्य तदन्नत्वं
साधयति—सर्वमिति । मृत्योरन्नत्वसंभावनाया श्रुत्यन्तरं संवादयति—मृत्युरिति । मृत्योर्मृत्युमधिकृत्य प्रश्नस्य करट-
दन्तनिरूपणवदप्रयोजनत्वमाश्चाङ्ग्याऽह—अयमिति । सत्येव प्रहातिप्रहलक्षणे मृत्योर्भोक्षो भविष्यतीति चेत्त्रेत्याह—
प्रहेति । अस्तु तर्हि प्रहातिप्रहनाथे मुक्तिरित्यत आह—स यदीति । न च मृत्योर्मृत्युरस्यनवस्थानादित्युक्तमिति २०
भावः । पक्षेऽनवस्थानात्पक्षे चामुक्तेरित्यतः शब्दार्थः । अस्तिपक्षं परिगृह्णाति—अस्ति तावदिति । मृत्योर्मृत्युर्ब्रह्मात्म-
साक्षात्कारो विवक्षितस्तस्याप्यन्यो मृत्युरस्ति चेदनवस्था नास्ति चेत्तद्वैज्ञानस्यापि स्थितेरमुक्तिरिति शङ्कते—
न न्विति । तत्रास्तिपक्षं परिगृह्ण परिहरति—नानवस्थेति । यथोक्तस्य मृत्योः स्वपरिवरोधित्वाच्च किंचिदवद्यमित्यर्थः ।
उक्तं पक्षं प्रश्नद्वारा प्रमाणार्थं करोति—अयमिति । दृष्टत्वं स्पष्टयति—अग्निस्तावदिति । दृष्टत्वफलमाचष्टे—गृह्णेति ।
तस्य कार्यं कथयति—नैनेति । अप पुनर्मृत्युं जयतीत्यस्य पातनिका करोति—तस्मिन्निति । उक्तमेव व्यक्तीकरोति— २५
बन्धनं हीति । प्रसाधितं मृत्योरपि मृत्युरस्तीति प्रदर्शनेनेति शेषः । भोक्षोपपत्तौ फलितमाह—अत इति । पुरुषप्रयासः
समाधिपूर्वकश्रवणादिः । तत्फलस्य ज्ञानस्य फलं दर्शयन्वाक्यं योजयति—अत इति । ज्ञानं पञ्चमर्थः ॥१०॥

१. मृत्योर्मृत्युरस्ति स च ब्रह्मसाक्षात्कारः तस्य मृत्युः अन्यो नास्ति स्वयमेव नश्यतीत्यर्थः । हेत्वज्ञानस्यापि ब्रह्म-
साक्षात्कारो वृत्तिरूपः मनोजन्यः तद्वैज्ञानसत्त्वे कथं मोक्ष इत्यर्थः । स्वयं नश्यतीति समाधानम्-वस्तुतस्तु
नाशागीकारोऽनवस्था विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त इति श्रुतिविरोधश्च । अतः या या प्रमा सा स्वसमानविषयका- ३०
ज्ञानक्षणावृत्ति इति व्याप्यंगीकारात् । ज्ञानकाले अज्ञानं न तिष्ठतीत्यर्थः ।

२. मृत्योः अज्ञानेन भक्षणे सति शरीरात् प्राणोत्क्रान्तिरस्ति न वेति प्रश्नः ।

३. मृत्योरपि मुक्तिरस्तीति पूर्वखण्डेऽनवृत्तम् । स च ब्रह्मसाक्षात्कार एव मिथ्येते हृदयग्रन्थिरिति शास्त्रात् तथा च
साक्षात्कृततत्त्वस्य प्राणोत्क्रान्तिविषयः प्रश्नः । उत्क्रान्तिविषये ब्रह्मसूत्रचतुर्थद्वितीये विचारितम्—तथा
हि—प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् । अत्र पूर्वपक्षः । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मेव सत् ब्रह्माप्येति इति ३५
श्रुतौ (वृ० ४-४-१२) ब्रह्मविदः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इति श्रुत्या उत्क्रान्तिप्रतिषेधात् नोत्क्रामन्ति
इति चेन्न—शरीरात् नोत्क्रामन्ति तेन सह भवन्ति इति हि तदर्थः तदुक्तं माध्यन्दिनपाठे न तस्मादिति ।
सिद्धान्तस्तु-स्पष्टो होकेषाम् (४-४-१३) नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादुत्क्रान्तिरस्तीति । नैतत्
देहापादान् एवायमुत्क्रान्तिप्रतिषेधः एकेषां गात्रिणां स्पष्टः । आर्तभागप्रश्ने यत्रायं पुरुषो त्रिवदे

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो ऋयत उवस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो३ नेति नेति
होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्पाध्मायत्पाध्मातो मृतः शेते ॥११॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो ऋयते किमेनं न जहातीति
नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥१२॥

- ५ परेण मृत्युना मृत्यो भक्षिते परमात्मवशनेन योऽसी मुक्तो विद्वान्तोऽयं पुरुषो यत्र यस्मिन्काले ऋयत उच्छ्वयत्पाध्मायत्पाध्मातो मृतः शेते ॥११॥
- १० परिद्वष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीति । इति परेणाऽऽमनाऽविभागं गच्छन्तीति दक्षि-
तम् । न तर्हि मृतो, न हि, मृतश्चायं यस्मात्स उच्छ्वयत्पुच्छन्तां प्रतिपद्यत आध्मायति बाह्येन बाधुना पूयते दूति-
वदाध्मातो मृतः शेते निश्चयेऽन्वयनादौ मुक्तस्य न क्वचिद्व्यगमनमिति वाक्यार्थः ॥११॥

- मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्त आहोस्वित्तत्प्रयोजकमपि सर्वम् । अथ प्राणा एव न तत्प्रयोजकं सर्वं,
प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसङ्गः । अथ सर्वमेव कामकर्मवि, ततो भोक्त उपपद्यत इत्येवमर्थ उत्तरः प्रश्नः ।
- १५ सम्यग्ज्ञानस्यापनुनभ्युं जयतीत्युक्तं फलं विशदीकर्तुं प्रश्नान्तरमृत्यापयति—परेणेति । परेण मृत्युना
परमात्मवशनेनेति सम्बन्धः । ग्रहातिग्रहलक्षणे बन्धः सम्यग्मर्थः । ग्रहशब्देन प्रयोज्यरात्रिर्गृहीतः । नामादीनां स्थूलानां
बहिष्कृत्येन स्वरसतस्य कत्वात्कथं तदुक्तान्तिः पुच्छयते तत्राऽह—वासनारूपा इति । तेषामनुक्तान्ती मुक्त्यसम्भव
सूचयति—प्रयोजका इति । उक्तान्तिपक्षे ध्रुव जन्म मृतस्य चेति न्यायास्तुनरूपतिः स्वावमुक्तान्तिपक्षे मरणप्रसिद्धि-
विरुद्धेति भावः । द्वितीया पक्षं परिहरति—नेति होवाचेत्यादिना । कार्याणि करणानि च सर्वाणि परेणाऽऽमना-
२० सहाविभागं गच्छन्ति सत्यस्मिन्नेव विदुषि समवनीयन्त इति सम्बन्धः । तेषां विदुषि विलये हेतुमाह—स्वयोनो-
ब्रिंति । विद्वानेव हि पूर्वमविद्यया तेषां योनिरासीत्स्मिन्विद्यावशाया तद्वलादविद्यायामपनोताया परिपूर्णं तत्त्वे तेषां
पर्यवसानं सम्भवीत्यर्थः । कारणं कार्याणां प्रविलये दृष्टान्तमाह—ऊर्मय इति । प्राणादीनां कारणसंसर्गाख्यो
लयश्चेत्युक्तस्य । स्यादित्याशङ्क्य ज्ञाने सत्यज्ञानध्वंसान्नैवमित्यभिप्रेत्याऽह—तथा चेति । सविषयाण्ये-
कादशोभिप्रायान् वायव्य पक्षेति षोडश कलास्तासां स्वातन्त्र्यमाथयान्तरं च वारयति—पुरुषायणा इति । तासां
२५ निवृत्तिश्च पुरुषव्यतिरेकेण नास्तीति सूचयति—पुरुषं प्राप्येति । प्राणाश्चेत्कोलामन्ति तर्हि मृतो न भवतीति
प्रतीतिविरोधं शङ्कित्वा परिहरति—न तर्हीत्यादिना । दूतिसाब्दो भस्त्राविषयः । प्रकृतं वाक्च प्रत्यक्षसिद्धदेहमरणा-
नुवादकमित्यभिप्रेत्याऽह—बन्धनेति ॥११॥

प्राणा नोक्तामन्तीति विशेषणमाश्रित्य प्रश्नान्तरमादत्ते—मुक्तस्येति । पक्षद्वयेऽपि प्रयोजनं कथयति—अथेत्य-
विना । यत्पुत्रक्षेत्राद्यभूतदधुना नाममात्रावशेषमित्युक्ते नावशिष्टं किंचिदिति यथाऽवगम्यते तथाऽपि नाममात्रं

- ३० उदस्माद् प्राणा क्रामन्ति आहोनेति प्रश्ने नेति होवाच याज्ञवल्क्यः इत्यनुक्तान्तिपक्षमुक्त्वा न तर्हि प्राणेषु
सत्सु मृत इति शक्याया अत्रैव समवनीयन्ते । स उच्छ्वयत्पाध्मायत्पाध्मातो मृतः शेते इति प्राणानां लयश्च-
पाद् । यदि मृतेन सह गच्छेयुः प्राणाः तर्हि न लयः उपपद्येत । श्रूयते च । अपि च चक्षुषो वा मुचूर्णे वाज्येभ्यो
वा शरीरदेक्षेभ्यः । उक्तान्तिमुक्त्वा इति तु कामयमानः इति तं कामयमानविषयत्वेनोपसंहृत्य अथाकामयमान
इति ज्ञानिनः उक्तान्तिप्रतिषेधं शरीरादेवेति स्पष्टं शरीरादुक्तान्तेरेव प्रसिद्धत्वात् जीवादुक्तान्तेरेव प्रसिद्धेः ।
३५ वैष्णवास्तु—विदुषा सहैव गच्छन्ति न तु विद्वत्सकाशादुक्तान्ति इति व्याकुर्वन्ति तत्पक्षे अत्रैव समवनीयन्ते
स उच्छ्वयत्पाध्मायति इति प्राणलयः शरीरस्योच्छ्वयनादिकं च विरुद्धम् । अत्र ब्रह्म समस्तुते इति वाक्य-
विरोधश्च तन्मते प्राणोक्तमणे ब्रह्मलोकस्थब्रह्मणा खलु सवन्धो वक्तव्य इति । अपि च किमेनं न जहाति इति
प्रश्नस्य नामेति प्रतिबन्धनं तन्मते अयुक्तं प्राणसङ्ख्यात्वात् ।

१. परेण मृत्युना परमात्मवशनेनेति अभेदान्वयः ।

- ४० २. वासनारूपा इति अत एव मुक्तस्य पुनर्जन्माभावः सिद्धः अन्यथा वासनासङ्कावे पुनर्जन्मापतिः ।

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वार्तं प्राणश्चक्षुरादित्यं
मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीकेशा अप्सु
लोहितं च रेतश्च निधायते क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहुर सोम्य हस्तमातंभागाऽऽ-
वासेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतस्सजन इति । तौ होत्क्रम्य मन्त्र्यावक्राते तौ ह
यद्वचतुः कर्म हेव तद्वचतुरय यत्प्रशशंसतुः कर्म हेव तत्प्रशशंसतुः पुण्यो वै
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥१३॥ ५

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो अयते किमेनं न जहातीति । बाहेत्तरो नामेति सर्वं समबनोयत इत्यर्थः । नाम-
मात्रं तु न लीयत आकृतिः सम्बन्धात् । नित्यं हि नाम । अनन्तं वै नाम । नित्यत्वमेवाऽऽनन्तं नाम्नः । तदानन्या-
विकृता अनन्ता वै विन्दे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति । तन्नामानैत्याधिकृतान्निश्चान्देवानात्मत्वेनोपेत्य १०
तेनाऽऽनन्त्यवशेनानन्तमेव लोकं जयति ॥१२॥

ग्रहातिग्रहस्य बन्धनमुक्तं मृत्युरूपं तस्य च मृत्योर्मृत्युसङ्घावान्मोक्षदोषपद्यते । स च मोक्षो ग्रहातिग्रह-
रूपाणाभिहेव प्रलयः प्रदोषनिर्वाणवत् । यद्वद्ग्रहातिग्रहाख्यं बन्धनं मृत्युरूपं तस्य यत्प्रयोगकं तत्स्वरूपनिर्धारणार्थ-
मिदमारभ्यते । याज्ञवल्क्येति होवाच । अत्रै केचिद्वर्णयन्ति ग्राहातिग्रहस्य सप्रयोजकस्य विनाशोऽपि किल न मुच्यते ।
नामावशिष्टोऽविद्योषेरस्थानीयथा स्वात्मप्रभवया प मात्मनः परिच्छिन्नो भोक्त्याच्च जगतो बगवत् उच्छिन्नः १५
अत्रियमाणं विद्वांसं न जहातीत्युक्ते न किंचिदवशिष्टमिति दृष्टिः स्यादिति प्रत्युक्तात्पर्यमाह-सर्वमिति । यथाश्रुतमर्थ-
माश्रित्य प्रत्युक्तिं व्याचष्टे-नाममात्रं त्विति । विदुषो नाममित्यत्वे हेल्न्तरभुनरवाक्यावच्छम्भेन दर्शयति-नित्यं हीति ।
अनन्तशब्दाश्रान्तो व्यक्तिसाचुर्यं प्रतिभाति कुतो नित्यतेत्याशङ्क्याऽऽह-नित्यत्वमेवेति । व्यक्त्येदस्य प्रसिद्धत्वाच्च
तद्वक्त्यं ब्रह्मविदः स्वदृष्ट्या नामापि न शिष्यते परदृष्ट्या तदवशेषोक्तिः शुको मुक्त इत्यादिव्यपदेशदर्शनादतो
नाममित्यत्वं व्यावहारिकमिति भावः । ब्रह्मास्मीति दर्शनेन विश्वान्देवानात्मत्वेनोपगम्यानन्तं लोकं जयतीति २०
सिद्धानुवादो ब्रह्मविद्यां स्तोत्रमित्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्यमादत्ते-तद्वानन्येति । तद्व्याचष्टे-तन्नामानन्येति ॥१३॥

यत्रास्येत्यादेस्तात्पर्यं वृत्तानुवादपूर्वकं कथयति-ग्रहातिग्रहरूपमित्यादिना । किमेनमित्यादिवाक्यस्य
स्वव्याख्यामूक्त्वा यत्रेत्यादेस्तात्पर्यं चोक्तम् । इदानीं भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानमुत्थापयति-अत्रेति । किमेनमित्यादाविति
यावत् । समुच्चयानुष्ठानाद्देहयोः सप्रयोजक्योनशिर्षि पुंसो मुक्तिर्न वेतहि तस्य बद्धत्वायोगात्कामसौ दशामवलम्बता-
मित्याशङ्क्याऽऽह-नामावशिष्ट इति । क्षितेरूपवदवस्थितात्माविद्यया परस्मात्परिच्छिन्नश्चेदात्मा तर्हि बन्धपक्षस्यैव
स्यान्नतु भोग्याजगतो व्यावृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-उच्छिन्नमिति । सर्वस्य कर्मादिफलस्य सूत्रात्मनः समुच्चयासादितस्य

१. यत्रास्येति संसारिविषय प्रलः मुक्तिविषये समाधानस्य समाप्तत्वात् ।

२. यत्रायं पुरुषो अयते किमेनं न जहातीति प्रश्ने नामेति वदन् रूपाख्य लिङ्गशरीरं समूलं नश्यतीति प्रति-
वचनार्थं विदुषः लोकान्तरगमनं नास्तीति सूचितम् । गमने तस्य लिङ्गशरीराद्यवश्यं भावात् । एतेन प्राणाः
जीवेन सह गच्छन्तीति सिद्धान्तो निरस्तः ।

३. नाम्नः योऽर्थः अनन्तत्वं तन्माधिकृताः अनन्तत्वप्रापकश्चकिमन्तः तान् आत्मत्वेन ध्यायत अनन्तलोकप्राप्तिः ।

४. अत्र केचिदिति-ग्रहातिग्रहसंबन्धस्य प्रयोजकं काम कर्म तच्च तत्कार्यं हिरण्यगर्भेयानेन सह कर्मानुष्ठानेन
निवर्तते तन्नित्यतावपि न मुख्यो मोक्षो जातः अपि तु नामावशिष्टः अविद्यया स्वात्मन एव पृथिव्या ऊवरवत्
अंगभूतयापरिच्छिन्नः भोग्यप्रपञ्चाद्व्यावृत्तः उच्छिन्नकामकर्मबन्धनः अन्तराले तिष्ठति तस्य च ब्रह्मात्मैकत्व-
ज्ञानवृत्त्या द्वैतवृद्धिः निवर्तते । तदर्थमुपस्तप्रस्तनमारभ्य आत्मपरमात्मैक्यबोधकः परो ग्रन्थ आरभ्यते इत्याहुः । ३५
समस्तद्वैतकत्वं हिरण्यगर्भस्यरूपम् ।

५. सिद्धानुवाद इति ब्रह्मविदः सर्वात्मत्वेन सर्वानन्यत्वस्य सिद्धत्वात् विषयान् देवानात्मत्वेन दृष्ट्वेति सिद्धानुवादः
सर्वानन्यस्य विभवेदेवानन्यत्वस्य स्वतः सिद्धत्वात् ।

शिरःपाण्यादिमतौ मृतस्य वागग्निमप्येति वातं प्राणोऽप्येति चक्षुरादित्यमप्येतीति सर्वत्र सम्बध्यते । मनश्चन्द्रं विशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मेत्यत्राऽस्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते । स आकाशमप्येति । ओषधोरपि यति लोमानि । वनस्पतीनपि यन्ति केशाः । अमु लोहितं च रेतश्च निधोयत इति पुनरादानलिङ्गम् । सर्वत्र हि वागादिशब्देन देवताः परिगृह्यन्ते न तु करणान्येवापकामन्ति प्राङ्मोक्षात् । तत्र देवताभिरनविष्टितानि करणानि न्यस्तदात्राद्युपमानानि विदेहस्य कर्ता पुरुषोऽस्त्वन्मन्त्रः किमाश्रितो भवतीति पृच्छयते—क्यायं तदा पुरुषो भवतीति । किमाश्रितस्तदा पुरुषो भवतीति । यमाश्रयमाश्रित्य पुनः कार्यकरणसंघातमुपादत्ते येन ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनं प्रयुज्यते तत्किमिति प्रश्नः ।

अत्रोच्यते—स्वभावयद्वृच्छाकालकर्मदैवविज्ञानैर्मात्रगूण्यानि वादिभिः परिकल्पितानि । अतोऽनेकविप्रतिपत्तिस्थानत्वात्त्रैव जल्पन्यायेन वस्तुनिर्णयः । अत्र वस्तुनिर्णयं चेद्विच्छस्याहुर सोम्य हस्तमार्तभाग ह आवासेवेतस्य त्वयूच्छस्य चेदित्यं यत्तद्विद्योषो निरूपयिष्यावः । कस्मात् । न तावद्ययोरितद्वस्तु सज्जे जनसमुदाये निर्णेतुं शक्यते । अत एकान्तं गमिष्यावो विचारणाय । तौ हेत्यादि श्रुतिवचनम् । तौ याज्ञवल्क्यतर्भागावेकान्तं गत्वा किं चक्रतुरित्युच्यते—तौ होतृस्य सज्जनाद्देशान्मन्त्रप्राचक्राते । आदौ लौकिकवादिपक्षाणामेकैकं परिगृह्य विचारितवन्तौ । तौ ह विचार्य यद्वचनुरोह्य पूर्वपक्षान्सवनिव तच्छृणु । कर्म हैवाऽऽश्रयं पुनः पुनः कार्यकरणोपादानहेतुं तत्तत्रोचतुस्तवन्तौ । न केवलं कालकर्मदैवैश्वर्येण्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशंसन्तुस्ती कर्म हैव तत्प्रशंसन्तुः । यस्मात्प्रतिष्ठितमेतत्कर्मप्रयुक्तं ग्रहातिग्रहादिकार्यकरणोपादानं पुनः पुनस्तस्मात्पुण्यो वै शास्त्रविहितेन पुण्येन कर्मणा भवति तद्विपरीतेन विपरीतो भवति पापः पापेनेत्येव याज्ञवल्क्येन प्रश्नेषु निर्णीतेषु ततोऽज्ञव्यप्रक्रम्यत्वाद्याज्ञवल्क्यस्य ह जारस्कारव आर्तभाग उपराराम ॥१३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्याये द्वितीयमार्तभागब्राह्मणम् ॥२॥

तत्संनिधेरित्याशङ्क्य वक्ष्यमाणकर्मश्रयत्वलिङ्गेन बाध्यः संनिधिरित्यभिप्रेत्याऽह—असम्प्रदर्शन इति । संनिधिबाधे लिङ्गान्तरमाह—निधोयत इति । तस्य हि पुनरादानयोग्यद्रव्यनिधाने प्रयोगदर्शनादिहापि पुनरादानं कोहितादेरा- २० भावतः प्रसिद्धसंसारिगोचर एवाय प्रश्न इत्यर्थः । अविदुषो वागादित्याभावाद्वाहमर्गसि दर्शनादिति न्यायात्तस्य चात्र धृतेर्विज्ञानेन पुरुषस्तदीयकलाविकलस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽह—सर्वत्र हीति । अग्न्याद्यंशानां वागादिशब्दिना नामप्रक्रमणेऽपि करणानां तदभावे तदधिष्ठानस्य देहस्यापि भावेन भोगसम्भवात् प्रत्यावकाशोऽतीत्याशङ्क्याऽह—तत्रेति । देवताषोपसङ्गतेष्विति यावत् । तेषां ताभिरनविष्टितत्वे सत्यर्थक्यात्मत्वं फलतीत्याह—न्यस्तेति । करणानामधिष्ठातृहीनानां भोगहेतुत्वाभावेऽपि कथमाश्रयप्रश्नो भोक्तुः स्यादित्याशङ्क्याऽह—विदेहस्येति । २५ प्रश्नं विवृणोति—यमाश्रयमिति ।

आहरेत्यादिपरिहारमवतारयति—अत्रेति । मीमांसका लोकायता ज्योतिर्विदो वैदिका देवताकाण्डीया विज्ञानवादिनो माध्यमिकाश्चेत्यनेके विप्रतिपत्तारः । जल्पन्यायेन परस्परप्रचलितमात्रपर्यन्तेन विचारेणेति यावत् । अत्रेति प्रश्नोक्तिः । ननु प्रष्टाऽर्तभागो याज्ञवल्क्यस्य प्रतिकर्तेति द्वाविहोपलभ्येते । तथा च तौ हेत्यादिवचनमयुक्तं तृतीयस्यात्राभावादत आह—तौ हेत्यादीति । तत्रेत्येकान्ते स्थित्वा विचारावस्थायामिति यावत् । न केवलं कर्म कारणमूचतुः ३० किन्तु तदेव कालादिषु हेतुषुऽभ्युपगतेषु सन्तु प्रशंसन्तुः । अतः प्रशंसावचनात्कर्मणः प्राधान्यं गम्यते नतु कालादीनामहेतुत्वं तेषां कर्मस्वरूपनिष्पत्तौ कारकतया गुणभावदर्शनात्फलाकालेऽपि तत्प्राधान्येनैव तद्वेतुत्वसम्भवादित्याह—न केवञ्जिति । पुण्यो वै पुण्येनेत्यादि व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना ॥१३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया तृतीयाध्याये द्वितीयमार्तभागब्राह्मणम् ॥२॥

- १ स्वभाववादिनो लोकायतिका यद्वृच्छापि तन्मतमेव काल इति ज्योतिर्विदः कर्मेति मीमांसका देवमिति च । ३५
- २ विज्ञानमात्रमिति योगाचारः शून्यमिति माध्यमिकः प्रचलितं वागाडम्बर । अत्र दैवमिति पक्षः ईश्वरः स्वयं फल ददातीति पक्षः । स च ईश्वरस्य स्वयं फलदातृत्वे वैषम्यनैर्बुध्यदोषप्रसंगाभिराकृत इति ज्ञेयम् ।
- ३ देवताकाण्डीया—अत्र संकर्षणकण्डविद्विदे देवताकाण्डे कर्मवद् द्वादशाध्यायावशिष्टं विचार्यते जैमिनिना । परं तु देवतास्वरूपकार्यादिपरः कश्चन काण्डो वतते इति वदता मतमनुसृत्येदमुक्तम् । उपलभ्यमानस्य संकर्षणकण्डस्यैव देवताकाण्डमिति नाम तत्र द्वादशाधिकरणानि कर्माद्भूतदेवताविचारात्मकानि यतः ४० उपलभ्यन्ते तस्यात् देवताकाण्ड इति प्रथेति परिमले प्रदानवदेव तदुक्तमित्याधिकरणे (३.३.४३) निरधारि । ३०

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

अथ हैनं भृगुर्लोकह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच । मन्त्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीदुद्बुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत् सुधन्वाङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामायैनमब्रम ब्रव पारिक्षिता

५ असवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन्स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता असवन्निति ॥१॥

अथ हैनं भृगुर्लोकह्यायनिः पप्रच्छ । प्रहातिप्रहलक्षणं बन्धनमुक्तम् । यस्मात्सप्रयोजकान्मुक्तो मुच्यते येन वा बद्धः संसरति स मृत्युः । तस्माच्च मोक्ष उपपद्यते । यस्मान्मृत्योर्मृत्युरस्ति । मुक्तस्य च न गतिः क्वचित् । सर्वोत्साहो नाममात्रावशेषः प्रवीपनिर्वाणवदिति चावधृतम् । तत्र संसरतां मुख्यमानानां च कार्यकरणानां स्वकारण-संसर्गो समाने मुक्तानामत्यन्तमेव पुनरनुपादानम् । संसरतां तु पुनः पुनरुपादानं येन प्रयुक्तानां भवति तत्तत्फलवधा-
१० रितं विचारणापूर्वकम् । तस्यैव च नामावशेषेण सर्वोत्साहो मोक्षः । तच्च पुण्यपापाख्यं कर्म । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यवधारितत्वात् । एतच्छ्रुतः संसारः ।

तत्रापुण्येन स्यावरजःकृमेषु स्वभावदुःखबहुलेषु नरकतिर्यक्प्रेतादिषु च दुःखमनुभवति पुनः पुनर्जायमानो त्रिधर्माणश्चेत्येतद्वाजवर्त्मवत्सर्वलोकप्रसिद्धम् । यत्तु शास्त्रोप्यं पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति तत्रैवाऽदरः क्रियत इह श्रुत्या । पुण्यमेव च कर्म सर्वपुरुषार्थसाधनमिति सर्वं श्रुतिस्मृतिवादाः । मोक्षस्यापि पुस्त्यार्थत्वात्तत्साध्यता प्राप्ता ।
१५ यावद्यावत्पुण्योत्कर्षस्तावत्सावत्फललोककर्मप्राप्तिः । तस्मादुत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याजङ्का स्यात् । सा निवर्तयितव्या ज्ञानसंहितस्य च प्रकृष्टस्य कर्मण एतावती गतिः । व्याकृतनामस्वरूपत्वात्कर्मणस्तत्फलस्य च । न त्वकार्ये नित्येऽव्याकृतवर्त्मिण्यामरूपात्मके क्रियाकारकफलस्वभाववर्जिते कर्मणो व्यापारोऽस्ति । यत्र च व्यापारः स संसार एवेत्यस्यायस्य प्रवक्ष्याम्य ब्राह्मणमारभ्यते ।

यत्तु कैश्चिदुच्यते विद्यासंहितं कर्म निरभिषिचि मन्त्रशर्करादियुक्तविषयव्याविवक्त्यान्तरमारभत इति ।
२० ब्राह्मणान्तरम्बतार्यं वृत्तं कीर्तयति—अथेत्यादिना । उक्तमेव तस्य मृत्युत्वं दायकीकरोति—उत्सामिति । अग्निर्वै मृत्युरित्यादावुक्तं स्मारयति—तस्मादिति । यत्रायमित्यादावुक्तमनुव्रति—मुक्तस्य चेति । यत्रास्येत्यादां निर्णीतमनुयापते—तत्रेति । पूर्वब्राह्मणस्यो ग्रन्थः सप्तम्यर्थः । तस्य चावधारितमित्यनेन संवन्धः । संसरतां नुच्यमानानां च यानि कार्यकरणानि तेषामिति वैविधिकरणम् । अनुपादानमुपादानमित्युभयत्र कार्यकरणानामिति संवन्धः । कर्मणो भावाभावाभ्यां बन्धमोक्षवृत्तौ तत्राभावद्वारा कर्मणो मोक्षहेतुत्वं स्फुटयति—तस्मादे चेति । तस्य सावद्वारा
२५ बन्धहेतुत्वं प्रकटयति—तच्चेति ।

पुण्यपापयोरुभयोरपि संसारफलत्वाविशेषात्पुण्यफलवत्पापफलमप्यत्र वक्तव्यमन्यथा ततो विरामायोपादि-
त्याजङ्क्य वतिष्यमाणस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति—उन्नेति । पुण्येऽपुण्येषु च निर्धारणार्थं सप्तमी । स्वभा-
वदुःखबहुलेष्वित्युभयतः संबध्यते । तर्हि पुण्यफलमपि सर्वलोकप्रसिद्धत्वाभावात् वक्तव्यमित्याजङ्क्याऽह—यत्त्विति ।
३० शास्त्रीयं मुखानुभवमिति शेषः । इहेति ब्राह्मणोक्तिः शास्त्रीयं कर्म यवमपि संसारफलमेवेति वक्तुं ब्राह्मणमित्युक्त्वा
शङ्कोत्तरत्वेनापि तदवतारयति—पुण्यमेवेत्येत्यादिना । मोक्षस्य पुण्यसाध्यत्वं विद्यान्तरेण साधयति—यावद्यावदिति ।
कर्म तस्या निवर्तनमित्याजङ्क्याऽह—ज्ञानसंहितस्येति । समुच्चिन्वदमपि कर्म संसारफलमेवेत्यत्र हेतुमाह—व्याकृतेति ।
मोक्षेऽपि स्वर्गावाविष पुरुषार्थत्वाविशेषात्कर्मणो व्यापारः स्यादित्याजङ्क्याऽह—न त्विति । अकार्यत्वमुत्पत्तिहीन-
त्वम् । नित्यत्वं नाशगूण्यत्वम् । अव्याकृतवर्त्मित्वं व्याकृतनामरूपराहित्यम् । 'अणन्दमस्मर्गम्' इत्यादिश्रुतिपात्रि-
त्याऽह—अनामेति । 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याऽह—क्रियेति । चतुर्विधक्रियाफलविलज्जणे मोक्षे
३५ कर्मणो व्यापारो न संभवतीति भावः । नन्वास्याधोरात्रप्रजापतेः सर्वत्र कर्मव्यापारात्कर्मं मोक्षे प्रजापतिभावलब्धये
तद्व्यापारो नास्ति तत्राऽह—यत्र चेति । कर्मफलस्य सर्वस्य संसारत्वमेवेति कुतः सिध्यति तत्राऽह—इत्यस्येति ।
विद्यासंहितमपि कर्म संसारफलं विज्ञेय मोक्षार्थस्तिस्वपक्षगुद्वयर्थं विचारयन्पूर्वपक्षयति—यत्त्विति । यथा

केवलं विषयध्यादि मरणज्वरादिकर्मसपि मन्त्रशर्करादियुक्तं जीवनपृच्छाधारभूतं तथा स्वतो बन्धफलमपि कर्म
४० १. सप्रयोजकात्—प्रयोजकं काममहितं कर्म मृत्योर्मृत्युः ब्रह्मसाक्षात्कारः । अत्र मृत्युः अध्यापते पूर्ववर्तितः ।
२. ज्ञानसंहितस्य उपसनायहितस्य व्याकृतनामरूपत्वं कर्मणः समिदाज्यादिसाध्यत्वं, तत्फलस्य तु व्याकृत-धरोर-
भोग्यत्वम् ।

तत्त । अनारम्यत्वान्मोक्षस्य । बन्धनाश एव हि मोक्षो न कार्यभूतः बन्धनं चाविद्येत्यवोचाम । अविद्यायाश्च न कर्मणा नाश उपपद्यते । दृष्टविषयत्वाच्च कर्मसामर्थ्यस्य । उत्पास्यामिबिकारसंस्कारा हि कर्मसामर्थ्यस्य विषयाः । उत्पादयितुं प्रापयितुं विकृतं संस्कृतं च सामर्थ्यं कर्मणो नातो व्यतिरिक्तविषयोऽस्ति कर्मसामर्थ्यस्य । लोकेऽप्रसिद्धत्वात् । न च मोक्ष एषां पदार्थानामन्यतमः । अविद्यामात्रव्यवहित इत्यवोचाम ।

बाढम् । भवतु केवलस्यैव कर्मण एवस्वभावता । विद्यासंयुक्तस्य तु निरभिसंघेर्भवत्यन्यथा स्वभावः । ५ दृष्टं ह्यन्यथाकित्वेन निजितानामपि पदार्थानां विषदध्यादीनां विद्योमन्त्रशर्कादिसंयुक्तानामन्यविषये सामर्थ्यम् । तथा कर्मणोऽप्यस्त्विति चेत् । न । प्रमाणाभावात् । तत्र हि कर्मण उक्तविषयव्यतिरेकेण विषयान्तरे सामर्थ्यास्तित्वे प्रमाणं न प्रत्यक्षं नानुमानं नोपमानं नार्थापत्तिर्न शब्दोऽस्ति ।

ननु फलान्तराभावे चोदनामन्यथानुपपत्तिः प्रमाणमिति । न हि नित्यानां कर्मणां विश्वजिन्यायेन फलं कल्प्यते । नापि श्रुतं फलमस्ति । बोधन्ते च तानि । पारिदोष्यान्मोक्षस्तेषां फलमिति गम्यते । अन्यथा हि पुरुषा १० न प्रवर्तन् ।

ननु विश्वजिन्याय एवाऽऽयातो मोक्षस्य फलस्य कल्पितत्वात् । मोक्षे बाध्यस्मिन्वा फलेऽकल्पिते पुत्रवा फलमिषामन्तरेणानुष्ठितं विद्यासमुच्चितं मोक्षाय क्षममित्यर्थः । मुक्तेः साध्यत्वाङ्गीकारे समुच्चितकर्मसाध्यत्वं स्यान्न तु तस्याः साध्यत्वं बीमानायतत्वादित्युत्तरमाह—तथेति । हेतुमेव साधयति—बन्धनेति । किं तद्बन्धनं तदाह—बन्धनं चेति । अविद्यानाशोऽपि कर्मरम्यो भविष्यतीति चेन्नेत्याह—अविद्यायाश्चेति । मोक्षो न कर्मसाध्यो- १५ ऽविद्यास्तमयत्वाद्बन्धविद्यास्तमयनदित्यर्थः । तत्रैव हेत्यन्तरमाह—दृष्टविषयत्वाच्चेति । न कर्मसाध्या मुक्तिरिति शेषः । तदेव स्पष्टयति—उत्पत्तीति । उक्तमेव कर्मसामर्थ्यविषयमन्यव्यतिरेकाभ्यां साधयति—उत्पादयितुमिति । अप्रसिद्धत्वादिति च्छेदः । उत्पत्त्यादीनामन्यतमत्वान्मोक्षस्यापि कर्मसामर्थ्यविषयता स्यादिति चेन्नेत्याह—न चेति । नित्यत्वादात्मत्वाकूटस्थत्वशित्यशुद्धत्वाभिगुणत्वान्वेत्यर्थः । आत्मभूतो यथोक्तो मोक्षस्तर्हि किमिति सर्वेषां न प्रथत इत्याशङ्क्याऽह—अविद्येति ।

२०

उक्त कर्मसामर्थ्यं पूर्वेवाद्यङ्गीकरोति—बाढमिति । अङ्गीकारमेव स्फोरयति—भवत्विति । एवस्वभावतोत्पादनादौ समर्थता । का तर्हि विप्रतिपत्तिस्तत्राऽह—विद्यासंयुक्तस्येति । अन्यथा स्वभाववच्चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणेऽपि मोक्षे समर्थतेति यावत् । उत्पत्त्यादौ समर्थस्य कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य तद्विलक्षणेऽपि मोक्षे सामर्थ्यमस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह—दृष्टं हीति । उक्तदृष्टान्तवशात्कर्मणोऽपि केवलस्य संसारफलस्य विद्यासयोगान्मुक्तिकफलत्वमपि स्यादित्याह—तथेति । समाधत्ते—नेत्यादिना ।

२५

अतीन्द्रियत्वात्कर्मणो मुक्तिसाधनत्वे प्रत्यक्षाद्यसंभवेऽन्यथापत्तिरस्तीति शङ्कते—नन्विति । नित्येषु कर्मसु मोक्षतिरिक्तस्य फलस्य श्रुतस्याभावे सति तदुपलभ्यमानचोदनाया मोक्षफलत्व विनाऽनुपपत्तिस्तेषां तत्साधनत्वे मानमित्यर्थः । ननु 'विश्वजिता यजेते'त्यत्र यागकर्तव्यत्वात्पुनो नियोगोऽवगम्यते तस्य नियोज्यसापेक्षत्वात्स स्वर्गः स्यात्सर्वान्त्रयविशिष्टत्वादिति' न्यायेन स्वर्गकामो नियोज्योऽङ्गीकृतस्तथा नित्येष्वपि कर्मसु भविष्यति स्वर्गो नियोज्यविशेषणमत आह—न हीति । 'जीवञ्जुह्यदि'ति जीवनविशिष्टस्य नियोज्यस्य लाभान्न नित्येषु स्वर्गो नियोज्यविशेषणमित्यर्थः । ननु जीवनविशिष्टोऽपि फलभावे न नियोज्यः स्यात्तथा च 'कर्मणा पितृलोक' इति श्रुतं फल तेषु कल्पयिष्यते नेत्याह—नापीति । नित्यविशिष्टप्रकरणे पितृलोकवाक्यस्याश्रयणादित्यर्थः । तर्हि फलाभावाच्चोदनेन मा भूदिति चेन्नेत्याह—चोद्यन्ते चेति । तथाऽपि फलान्तरं कल्प्यतामित्यागङ्क्य कल्पकाभावात्तत्रैवमित्यभिप्रेत्याऽह—पारिदोष्यादिति । मुक्त्यैकत्वकं तदेव फलान्तरस्यापि किं न स्यादित्यागङ्क्य तस्य निरतिगण्यफलविषयत्वान्मुक्तिकल्पकत्वमेवेत्यभिप्रेत्याऽह—अन्यथेति ।

३५

अनुपपत्त्या चेन्नियोज्यलाभाय नित्येषु फलं कल्प्यते कथं तर्हि विश्वजिन्यायो न प्राप्नोतीति सिद्धान्ती प्रत्याह—नन्विति । उक्तमेव विवृणोति—मोक्षे वैति । अकल्पिते सतीति च्छेदः । श्रुतापत्तिस्तथा विवेः श्रुतस्य

१. विद्यामन्त्रजपः तत्संयुक्तं विषयं पुष्टिगारि । गर्करासंयुक्तं दधि पुष्टिकारि केवलदध्नः ज्वरादिकारित्वात् ।
२. नित्यत्वात् नोत्पाद्यत्वम्, आत्मत्वात् नाप्यत्व, कूटस्थत्वात् न विकार्यत्व, निन्यशुद्धत्वात् न संस्कार्यत्वम् ।

न प्रवर्ततेति मोक्षः फलं कल्प्यते श्रुतार्थापत्त्या यथा विश्वजिति । नन्वेवं सति कथमुच्यते विश्वजिन्यायो न भवतीति । फलं च कल्प्यते विश्वजिन्यायश्च न भवतीति विप्रतिषिद्धमभिधीयते । मोक्षः फलमेव न भवतीति चेत् । न । प्रतिज्ञाहानात् । कर्म कार्यान्तरं विषयव्याप्तिबिदारभत इति हि प्रतिज्ञातम् । स चेन्मोक्षः कर्मणः कार्यं फलमेव न भवतीति सा प्रतिज्ञा होयेत । कर्मकार्यत्वे च मोक्षस्य स्वर्गाविकल्पेभ्यो विशेषो वक्तव्यः ।

५ अयं कर्मकार्यं न भवति नित्यानां कर्मणां फलं मोक्ष इत्यस्या वचनव्यक्तेः कोऽयं इति वक्तव्यम् । न च कार्यफलशब्दभेदान्नेन विशेषः शक्यः कल्पयितुम् । अफर्तं च मोक्षो नित्यैश्च कर्मभिः क्रियते नित्यानां कर्मणां फलं न कार्यमिति चैवोऽयं विप्रतिषिद्धोऽभिधीयते यथाग्निः शीत इति ।

ज्ञानवदिति चेत् । यथा ज्ञानस्य कार्यं मोक्षो ज्ञानेनाक्रियमाणोऽप्युच्यते तद्वत्कर्मकार्यत्वमिति चेत् । न । अज्ञाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानस्य । अज्ञानव्यवधाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानस्य मोक्षो ज्ञानकार्यमित्युपपद्यते । न तु कर्मणा १० निवर्तयितव्यमज्ञानम् । न चाज्ञानव्यतिरेकेण मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं शक्यम् । नित्यात्वान्मोक्षस्य साधक-स्वरूपाव्यतिरेकाच्च, यत्कर्तृणा निवर्त्यते । अज्ञानमेव निवर्तयतीति चेत् । न । विलक्षणत्वात् । अनभिध्यक्तिर-ज्ञानमभिध्यात्तिलक्षणेन ज्ञानेन विरध्यते । कर्म तु नाज्ञानेन विरध्यते तेन ज्ञानविलक्षणं कर्म । यदि ज्ञानाभावो यदि संशयज्ञानं यदि विपरितज्ञानं बोध्यतेऽज्ञानमिति सर्वं हि तज्ज्ञानेनैव निवर्त्यते । न तु कर्मणाऽप्यतमेनापि विरोधान्नावात् ।

१५ अथादृष्टं कर्मपामज्ञाननिवर्तकत्वं कल्पयमिति चेत् । न । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ गम्यमानायामदृष्टनिवृत्ति-कल्पनानुपपत्तेः । यथाऽवधानेन द्रोहीणां तुश्निवृत्तौ गम्यमानायामग्निहोत्रादनित्यकर्मकार्यादृष्टान्न न कल्प्यते तुषनिवृत्तिः । तद्वदज्ञाननिवृत्तिरपि नित्यकर्मकार्यादृष्टान्न न कल्प्यते । ज्ञानेन विरुद्धत्वं चासङ्गतकर्मपामबोधाम ।

प्रवर्तकत्वापुपपत्त्येति यावत् । विश्वजितीक नित्येषु मोक्षे फले कल्प्यमाने सति फलतमाह—नन्वेवमिति । कथमित्युक्तान्तनुपपत्तिमेव स्पृष्टयति—फलं चेति । फलकल्पनायां विश्वजिन्यायांऽवतरति मोक्षस्तु स्वरूपस्थितित्वेना- २० नुत्पाद्यत्वात्कल्पमेव न भवतीति शङ्कते—मोक्ष इति । निग्रहमुद्भावयवृत्तरमाह—नेति । प्रतिज्ञाहानि प्रकटयति—कर्मत्वादिना । कर्मकार्यत्वं मुक्त्येतेत्येवं तदेवामुक्तमित्याह—कर्मकार्यत्वे चेति ।

फलत्वेऽपि कर्मकार्यत्वं न मुक्त्येस्तीत्युक्तं दोषं परिहर्तुं चोदयति—अथेति । प्रतिज्ञाविरोधेन प्रतिविषते—नित्यानामिति । फलवन्मङ्गलं कार्यत्वेजङ्गलं कथं व्याघात इत्यागङ्गुचाऽह—न चेति । विशेषोऽप्यंगत इति शेषः । फलवन्मङ्गलं कार्यत्वानङ्गलं व्याघातमुक्त्वा वैररीत्येऽपि तं व्युत्सादयति—अफलं चेति । आद्यं व्याघातं २५ दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नित्यानामिति ।

दृष्टान्तेन व्याघातं परिहरन्नागङ्गुते—ज्ञानवदिति चेदिति । तदेव स्पृष्टयति—अथेति । दृष्टान्तं विवदयति—नेति । ज्ञानस्य नोऽव्यवधिभूताज्ञाननिवर्तकत्वात्नोऽस्तेनाक्रियमाणोऽपि तत्कार्यमिति व्यपदेशभागभवतीत्यर्थः । तदेव स्पृष्टयति—अज्ञानेति । दार्ष्टान्तिकं निराचष्टे—न त्विति । यत्कर्मणा निवर्त्यते तन्मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं न तु शक्यमिति संबन्धः । व्यवधानव्यसे कर्मोऽववेगेऽपि मुक्तावेव तत्प्रवेशः स्यादिति चेन्नेत्याह—नित्यत्वादिति । ३० नित्यकर्मनिवर्तकं व्यवधानान्तरं मा भूज्ज्ञानमेव तन्निवर्त्यं सविध्यति तथा च मोक्षस्य कर्मकार्यत्वं शक्यमुपचरितुमिति शङ्कते—अज्ञानमेवेति । कर्मणा ज्ञानविलक्षणत्वाज्ज्ञाननिवर्तकत्वनित्युत्तरमाह—न विलक्षणत्वादिति । विलक्षणमेव प्रकटयति—अनभिध्यात्तिरिति । इतश्च ज्ञाननिवर्तमेवाज्ञाननित्याह—यदेति । अन्यतमेन नित्यादिना व्यस्तन वा श्रुतेन स्मृतौ न वेदार्थः । कर्माज्ञानयोरविरोधो हेत्वर्थः । अज्ञाननिवर्तकत्वं कर्मणा नान्यव्यतिरेकसिद्धं कित्- ३५ दृष्टेन कल्पयमिति शङ्कते—अथेति । दृष्टे उत्तरदृष्टकल्पना न न्याय्येति परिहरति—न ज्ञानेनेति । उत्कर्षं दृष्टान्तेन ३५ दृष्टादारोपयति—यदेत्यादिना । अदृष्टेति च्छेदः । वस्तु ज्ञानादज्ञानव्यतिरेकं किन्तु कर्मवर्णनव्यतिरेकद्वाराऽगङ्गुचाऽह—

१. अज्ञानस्य ज्ञानैकनाम्यत्वमित्यादिनाऽप्युक्तमेतत् ।

२. नेति—दृष्टकल्पनं च दृष्टकल्पनमन्यामिति मित्यर्थः यथा अध्ययनस्यार्थज्ञानफले दृष्टे संभवति नादृष्टवर्गादि-कल्पना । तदुक्तं—‘लक्ष्यमानेफले दृष्टे नादृष्टकल्पना’ वार्तिके ।

३. निग्रहं निग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहानिरूपम् ।

यदविच्छेदं ज्ञानं कर्मभिस्तद्देवलोकप्राप्तिनिमित्तमित्युक्तं “विद्यया देवलोकः” इति श्रुतेः ।

किञ्चान्यत्कल्पे च फले नित्यानां कर्मणां श्रुतानां यत्कर्मभिर्विध्यते ब्रह्मगुणकर्मणां कार्यमेव न भवति, किं तत्कल्प्यताम् ? यस्मिन्कर्मणः सामर्थ्यमेव न दृष्टम्, किं वा यस्मिन् दृष्टं सामर्थ्यं यच्च कर्मणां फलमविच्छेदं तत्कल्प्यतामिति । पुरुषप्रवृत्तिजननायावयवं चैतर्कमफलं कल्पयितव्यम् कर्मविच्छेदविषय एव श्रुतार्थापत्तेः क्षीणत्वान्नित्यो मोक्षः फलं कल्पयितुं न शक्यस्तदव्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा । अविच्छेदत्वादबुद्धसामर्थ्यविषयत्वाच्चेति । ५

पारिशेष्यन्यायान्मोक्ष एव कल्पयितव्य इति चेत् । सर्वेषां हि कर्मणां सर्वं फलम् न चान्यदितरैकमफलव्यतिरेकेण फलं कल्पनायोग्यमस्ति । परिशिष्टश्च मोक्षः । स चेष्टो वेदविदां फलम् । तस्मात्त एव कल्पयितव्य इति चेत् । न । कर्मफलव्यक्तोनामानन्यात्वापारिशेष्यन्यायानुपपत्तेः । नहि पुरुषेच्छाविषयाणां कर्मफलानामेतावत्त्वं नाम केनचिदसर्वज्ञेनावधुतं तत्साधनानां वा पुरुषेच्छानां वाऽनियतवैशकालनिमित्तत्वात्पुरुषेच्छाविषयसाधनानां च पुरुषेष्टफलप्रयुक्तत्वात् । प्रतिप्राणि चेच्छावैविध्यात्फलानां तत्साधनानां चाऽऽनन्त्यसिद्धिः । तदानन्याच्चाशक्यमे- १० तावत्त्वं पुरुषैर्ज्ञातुम् । यज्ञाते च साधनफलतावस्थे कथं मोक्षस्य परिशेष्यतिसिद्धिरिति ।

कर्मफलजातिपारिशेष्यमिति चेत् । सत्यपौच्छाविषयाणां तत्साधनानां चाऽऽनन्त्ये कर्मफलजातित्वं नाम ज्ञानेनेति । ननु कर्मभिरविच्छेदमपि हिरण्यगर्भादिविज्ञानमस्ति तथा च समुच्चितं ज्ञानमज्ञानविध्वंसि भविष्यति नित्याह—यदविच्छेदमिति ।

नित्यानां कर्मणां समुच्चितानामसमुच्चितानां च स्वरूपस्थितौ मोक्षे तत्प्रतिबन्धकज्ञानध्वंस्ती वा नादृष्टं १५ सामर्थ्यं कल्पमित्युक्तमिदानीं तत्कल्पनामङ्गीकृत्यापि दूषयति—किञ्चेति । कर्मणा नास्ति मोक्षे सामर्थ्यमित्येतदुक्तः देव कारणात् भवति । किञ्चान्यच्च कारणं तत्रास्तोत्यर्थः । तदेव दर्शयितुं विचारयति—कल्प्ये चेति । विरोधमभिनयति—इत्येति । कार्यत्वाभावा समर्थयते—यस्मिन्निति । पक्षान्तरमाह—किञ्चेति । सामर्थ्यविषयं विशदयति—यच्चेति । कथमिह निर्णयस्तत्राऽह—पुरुषेति । कल्पयितव्यं फलसिद्धिर्बन्धः । उत्पत्त्यादीनामन्यतमो हि कर्मभिरविच्छेदो विषयः । तत्रैव नित्यकर्मचोदानुपपत्तेरुपशान्तत्वात्तत्त्वान्नित्यकर्मफलत्वेन मोक्षस्तदव्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा न २० शक्यते कल्पयितुम् । कर्माज्ञानयोर्विरोधाभावाद्बुद्धं सामर्थ्यं यस्मिन्नुत्पत्त्यादौ तद्विषयत्वाच्च कर्मणस्तद्विलक्षणो मोक्षो न व्यापारः । तथा च नित्यकर्मविधिवशात्पुरुषप्रवृत्तिसंपादनाय फलं चेत्कल्पयितव्यं तर्हि तदुत्पत्त्यादीनामन्यतमेव तदविच्छेदं कल्पयितव्यः । इतिशब्दः श्रुतार्थापत्तिपरिहारासमाप्त्यर्थः । मोक्ष एव नित्यानां कर्मणां फलत्वेन कल्पयितव्यः पारिशेष्यन्यायादिति शङ्कते—पारिशेष्येति । पारिशेष्यन्यायमेव विशदयति—सर्वेषांमिति । सर्वं स्वर्गपशुपुत्रादीति यावत् । तथाऽपि मोक्षान्यदेव नित्यकर्मफलं किं न स्यात्तत्राऽह—न चेति । मोक्षस्यापीतरकर्मफलनिवेशमा- २५ शङ्क्याऽह—परिशिष्टश्चेति । तस्य फलत्वमेव कथं सिद्धं तत्राऽह—स चेति । परिशेषायातमर्थं निगमयति—तस्मादिति । पारिशेष्यासिद्धया दूषयति—नेति ।

कर्मफलव्यक्त्यानन्यमुक्तं व्यनक्ति—तद्हीति । फलवत् फलसाधनानां फलविषयेच्छानां चाऽऽनन्त्य कथयति—तत्साधनानामिति । तदानन्त्ये हेतुमाह—अनियतेति । इच्छाद्यानन्त्ये हेत्वन्तरमाह—पुरुषेति । एतावत्त्वं नाम नास्तौत्युभयत्र संबन्धः । पुरुषस्येष्ट फलं शोभनाध्यासविषयभूतं तत्र विषयिणा शोभनाध्यासेन प्रयुक्तत्वादिति ३० हेत्वर्थः । इच्छाद्यानन्त्ये प्राणिषु दर्शयित्वा तदानन्त्यमेकैकस्मिन्नपि प्राणिनि दर्शयति—प्रतिप्राणि चेति । इच्छाद्यानन्त्ये फलतमाह—तदामन्याच्चेति । साधनादिष्वेतावत्त्वाज्ञानेऽपि किं स्यात्तदाह—अज्ञाते चेति । इति-शब्दः पारिशेष्यानुपपत्तिसमाप्त्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण पारिशेष्यं शङ्कते—कर्मति । तामेव शङ्कां विशदयति—सत्यपीति । तथाऽपि कथं मोक्षस्य

१. इतरकर्मफलव्यतिरेकेण इतरकर्मणां यानि फलानि तदतिरिक्तफलाभावाच्च मोक्षः फलमित्यर्थः ।

२. पुरुषेष्टफलप्रयुक्तत्वात् पुरुषेष्टफलप्रयुक्तताजन्त्यत्वात् । मोक्षस्य नित्यकर्मफलत्वमस्तु । न, नित्यकर्मफलत्वाभ्युपगमे तस्य कर्मफलजातीयत्वापत्तेः ।

३. पारिशेष्यं तदितरविशेषाभावकूटवच्चे सति सामान्यवत्त्वं पारिशेष्यासिद्धिः । कर्मफलानामनन्तत्वात् पुरुषापेक्षाणामानन्याच्च ।

सर्वेषां तुल्यम् । मोक्षस्त्वकर्मफलत्वात्परिशिष्टः स्यात् । तस्मात्परिशेषात् एव युक्तः कल्पयितुमिति चेत् । न । तस्यापि नित्यकर्मफलत्वाभ्युपगमे कर्मफलसमानजातीयत्वोपपत्तेः परिशेषानुपपत्तिः । तस्मादन्यथाभ्युपपत्तेः क्षीणा श्रुतार्थापत्तिः । उत्पत्त्याग्निकारसंस्काराणामन्यतममपि नित्यानां कर्मणां फलमुपपद्यत इति क्षीणा श्रुतार्थापत्तिः । चतुर्णामन्यतम एव मोक्ष इति चेत् । न तावदुत्पाद्यो नित्यत्वात् । अत एवाविकार्योऽसंस्कार्यश्चात ५ एव, असाधनब्रह्मात्मकत्वाच्च । साधनात्मकं हि ब्रह्म संस्क्रियते । यथा पात्राभ्यादि प्रोक्षणादिना । न च संस्क्रियमाणः संस्कारनिर्वर्त्यो वा यूपविवत् । पारिशेष्यादायः स्यात् । नाऽऽप्योऽन्यात्मस्वभावत्वादेकत्वाच्च ।

इतरैः कर्मभिर्वैलक्षण्यासित्यानां कर्मणां तत्फलानपि विलक्षणेन भवितव्यमिति चेत् । न । कर्मत्वसालक्षण्यात्सलक्षणं कस्मात्फलं न भवतीतरकर्मफलैः । निमित्तवैलक्षण्यादिति चेत् । न । क्षामवत्यादिभिः समानत्वात् । यथा हि गृहदाहादौ निमित्ते क्षामवत्यादीष्टिर्यथा भिक्षे जुहोति स्कन्धे जुहोतीत्येवमादौ नैमित्तिकेषु कर्मसु १० न मोक्षः फलं कल्प्यते । तैश्चाविशेषात्तैर्मित्तिकत्वेन जीवनादिनिमित्ते च श्रवणात् । तथा नित्यानामपि न मोक्षः

परिशिष्टत्वं तदाह—मोक्षस्त्विति । परिशेषफलमाह—तस्मादिति । शङ्कितं परिशेषं दूषयति—नेत्यादिना । अर्थापत्तिपरिशेषो पराकृत्यार्थापत्तिपराकरणं प्रपञ्चयितुं प्रस्तौति—तस्मादिति । अन्यथाभ्युपपत्तिं प्रकटयति—उत्पत्तीति । नित्यानामन्यत्वादिफलत्वेऽपि मोक्षस्य तत्फलत्वं सिध्यतीति शङ्कते—चतुर्णामिति । तत्र मोक्षस्यात्पोदाद्यत्वं दूषयति—न तावदिति । उभयत्रातः शब्दो नित्यत्वपरामर्शः । असंस्कार्यत्वे हेतुन्तरमाह—असाधवेति । तदेव व्यतिरेकमुखेन १५ विवृणोति—साधनात्मकं ह्येति । इतश्च मोक्षस्यासंस्क्रियमाणत्वमित्याह—न चेति । यथा यूपस्तक्षणाद्याश्रीकरणाभ्यङ्गनादिना संस्क्रियते यथा चाऽऽहवनीयः संस्कारेण निष्पाद्यते न तथा मोक्षो नित्यशुद्धत्वाभिगुणत्वाच्चेत्यर्थः । पक्षान्तरमनुभाष्य दूषयति—पारिशेष्यादित्यादिना ।

एकत्वं पूर्णत्वम् । साधनवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यं कल्पयतीति शङ्कते—इतरैरिति । हेतुवैलक्षण्यासिद्धौ कल्पकाभावात्फलवैलक्षण्यासिद्धिरिति दूषयति—न कर्मत्वेति । निमित्तकृतहेतुवैलक्षण्यवशात्फलवैलक्षण्यसिद्धिरिति २० शङ्कते—निमित्तेति । निमित्तवैलक्षण्यं फलवैलक्षण्यस्यानिमित्तमिति परिहरति—न क्षामवत्यादिभिरिति ।

तदेव प्रपञ्चयति—यथा ह्येति । “यस्याऽऽहिताग्नेरग्निगृहान्दहेदग्नेर्यो क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेति”त्यत्र दहेदिति विधिविभक्त्या प्रसिद्धार्थगच्छोपहितया गृहदाहाख्यनिमित्तपरामर्शानगने यो क्षामवते पुरोडाशमित्यादिना क्षामवती विधीयते । “यस्याग्नये हविरातिमाच्छेत्स ऐन्द्रं पञ्चरात्रमोदनं निर्वपेति”त्यत्र चाऽच्छेदिति विधिविभक्त्या निर्वपेदिति विधायमाननिर्वापनिमित्तं हविरातिसमूहं निर्वापो विधीयते । भिन्ने जुहोति स्कन्धे जुहोतीत्ययं २५ पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति यदा तद्विस्तन्तिष्ठेताथ तदेव हविर्निर्वपेदज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तमिति च

१. असंस्कार्यश्च अत एव नित्यत्वादेव । नित्यत्वात् निर्विकारत्वमित्यर्थः । साधनब्रह्म संस्कार्यं न चात्मा साधनब्रह्मम् । न चात्मापि यज्ञोपवीतादिभिः संस्क्रियते, यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत् संस्कारा स ब्रह्मणः सामुख्यं गच्छति इत्युक्तेरिति वाच्यम् । अनेन न शुद्धात्मा संस्क्रियते अपि तु शरीराद्युपहित भ्रान्त्या तत्तादात्म्यापन्न । तदुक्तं समन्वयभाष्ये—देहादिसंहतस्यैवाविद्यापरिगृहीतस्य संस्क्रियमाणत्वाद् इति । आत्मनः शुद्धत्वं च श्रुतियुक्तिसिद्धम् ।

३० २. क्षामवत्यादि—यस्याहिताग्नेरग्निं गृह्णात् दहेत् सोऽग्नेर्यो क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् इति विधिः । गृहदाहे-निमित्ते इष्टिविशेषं विधत्ते । समानत्वं नैमित्तिकत्वेन । नित्यकर्माणि विहिते काले शुद्धजीवननिमित्ते । रुक्मिष्ठिरपि निमित्ते । नित्यकर्माणि नियतनिमित्तकानि क्षामवत्यादिस्तु अनियतनिमित्तक इति भेदः नैमित्तिकत्वमुभयसाधारणम् ।

३. यूप इति पञ्चमाग्रे छागपणो. बन्धनार्थं निषात. स्तम्भ । यूप तक्षति यूपमाश्रीकरोति यूपार्हाति जुहोति यूपमनक्ति इत्यादिविहितसंस्कारविशिष्ट काष्ठः । आहवनीयस्तु दिवा समन्त्रकमायतनविशेषे स्थापितोऽग्नौ ।

३५ ४. यस्याग्नयेति—उभयं दविषयश्चयति आति नाशं गच्छेत् स पञ्चरात्रतण्डुलसाध्येनोदनेन इन्द्राय यागं कुर्यात् ।

५. निर्वापः राशितः पूषककरणम् । यागे लाक्षणिकम् ।

६. अन्यानि नैमित्तिकान्याह—भिक्षे कपालानां भेदने होमः स्कन्धे आख्यादिर्हविषां भूमौ स्कन्दने होमः तत्र न फलं कल्पनीयम् अवश्यकर्तव्यत्वमात्रं कल्प्यते ।

७. यस्य पुरोडाशौ क्षायतः (दक्षौ भवतः) तं यजमानं वरुणो गृह्णाति पीडयति तदा पुनर्निर्वपेत् । अत्रापि निमित्ते सति अवश्यं वर्तव्यमन्यथा यागवैफल्यं स्यात् ।

फलम् । आलोकस्य सर्वेषां रूपदर्शनसाधनस्य जलूकादय आलोकेन रूपं न पश्यन्तीत्युलूकादिचक्षुषो वैलक्षण्यादि-
तरलोकचक्षुर्भिर्न रसादिविश्वत्वं परिकल्प्यते रसादिविषये सामर्थ्यस्यादृष्टत्वात् । सुदूरमपि गत्वा यद्विषये दृष्टं
सामर्थ्यं तत्रैव कश्चिद्विशेषः कल्पयितव्यः ।

यत्पुनरुक्तं विद्यामन्त्रशर्कराविसंयुक्तविषयव्यापिबन्धित्यानि कार्यान्तरमारभन्त इति । आरभ्यतां विनिष्टं
कार्यं तद्विष्टत्वादविरोधः । निरभिःसंबन्धेः कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य विनिष्टकार्यान्तरारम्भे न कश्चिद्विरोधः । देवै- ५
यान्यात्मयाजिनोरात्मयाजिनो विशेषश्रवणाद्देवयाजिनः 'श्रेयानात्मयाजी'त्यादौ 'यदेवै विद्याया करोती'त्यादौ च ।

यस्तु परमात्मज्ञानविषये मनुनोक्त आत्मयाजिशब्दः 'समं पश्यन्नात्मयाजी'त्यत्र समं पश्यन्नात्मयाजी
भवतीत्यर्थः । अथवा भूतपूर्वगत्या । आत्मयाज्यात्मसंस्कारार्थं नित्यानि कर्माणि करोति "इदं मेजेनाङ्गं
संस्क्रियते" इति श्रुतेः । तथा गार्भोर्होमैरित्यादिप्रकरणे कार्यकरणसंस्कारार्थत्वं नित्यानां कर्मणां दर्शयति ।
संस्कृतश्च य आत्मयाजी तैः कर्मभिः समं ब्रह्मं समर्थो ऽवति । तस्येह वा जन्मान्तरे वा सममात्मदर्शनमुत्पद्यते १०

भेदनादिनिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तं न च तन्मुक्तिफलं तथा निमित्तभेदेऽपि न नित्यं कर्म मुक्तिफलमित्यर्थः । क्षामवत्यादि-
तुल्यत्वं नित्यकर्मणां कुतो लब्धमित्याशङ्क्याऽऽह—तैश्चेति । क्षामवत्यादिभिर्निरति यावत् । अविशेषे हेतुर्नैमित्ति-
कत्वेनेति । तदेव कथमिति चेत्तत्राऽऽह—जीयनादीति । दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति—तथेति । नित्यं कर्म कर्मान्तरा-
द्विलक्षणमपि न मोक्षफलमित्यत्र दृष्टान्तमाह—शौकस्येति । चक्षुरन्तरैर्गुलूकादिचक्षुषो वैलक्षण्येऽपि न रसादि-
विषयत्वमित्यत्र हेतुमाह—रसादीति । वैलक्षण्यं तर्हि कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—सुदूरमपीति । मनुष्यान्विहायोलूकादौ १५
गत्याऽपीति यावत् । यद्विषये रूपादावित्यर्थः । विशेषो दूरसूक्ष्माद्विरतिशयः ।

दार्ष्टान्तिकं पूर्ववादानुवादपूर्वकमाचष्टे—यत्पुनरित्यादिना । तत्तत्रेति यावत् । तदेव विवृणोति—निरभि-
संबन्धेति । विद्यासंयुक्तं कर्म विशिष्टकार्यकरमित्यत्र शतपथश्रुतिं प्रमाणयति—देवयाजीति । तदाहुरित्युपक्रम्य
देवयाजिनः श्रेयानित्यादौ काव्यकर्तुर्देवयाजिन सकाशादात्मशुद्धयर्थं कर्म कुर्वन्नात्मयाजी श्रेयानित्यात्मयाजिनो
विशेषश्रवणात् "सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विणिष्यत" इति स्मृतेश्च विशिष्टस्य कर्मणो विशिष्टकार्यारम्भकत्वमिच्छ- २०
मित्यर्थः । छान्दोग्येऽपि विद्यासंयुक्तस्य कर्मणो विशिष्टकार्यारम्भकत्वं दृष्टमित्याह—यदेवेति ।

नन्वात्मयाजिशब्दो नित्यकर्मनुष्ठायिविषयो न भवति ।

"सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि । संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ॥"

इत्यत्र परमात्मदर्शनविषये तस्य प्रयुक्तत्वाद आह—यत्स्त्विति । यदि समं पश्यन्भवेन वा परेणाऽऽत्मनैकीभूतः स्वराद्
भवतीत्यात्मज्ञानस्तुतिरत्र विवक्षिता । महती हीर्यं ब्रह्मविद्या यद्ब्रह्मविदेवाऽऽत्मयाजी भवति । नहि तस्य तदनुष्ठानं २५
पृथगपेक्षते । ब्रह्मनित्युष्णकृदिति च वक्ष्यतीत्यर्थः । परदर्शनवत्यात्मयाजिशब्दस्य गत्यन्तरमाह—अथवेति । भूता या
पूर्वस्थितस्तत्तामपेक्ष्याऽऽत्मयाजिशब्दो विदुषीत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—आत्मेति । तेषां तत्संस्कारार्थत्वं प्रमाणमाह—
इदमिति । तत्रैव स्मृतिं प्रमाणयति—तथेति । गर्भसंबन्धिर्गार्भोर्होमैरित्यादिबन्धनादिभिश्च वैजिकमेवैनः क्षमयतीत्य-
स्मिन्प्रकरणे नित्यकर्मणां संस्कारार्थत्वं निश्चितमित्यर्थः । संस्कारोऽपि कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—संस्कृतश्चेति । यो हि
नित्यकर्मानुष्ठायी स तदनुष्ठानजनितपूर्ववात्परिशुद्धबुद्धिः सम्यग्धीयोग्यो भवति । ३०

"महायज्ञश्च यज्ञश्च ब्राह्मीयं क्रियते तदुः" ।

इति स्मृतेरित्यर्थः । कदा पुनरेषा सम्यग्धीरुत्पद्यते तत्राऽऽह—तस्येति । उत्पन्नस्य सम्यग्ज्ञानस्य फलमाह—

१. सुदूरं गत्वेति—यत्राप्यतिशयो दृष्टं स स्वार्थानतिलङ्घनात् । दूरसूक्ष्मादिवृष्टौ स्यात् न रूपे श्रोत्रवृत्तिता इति
भट्टाचार्यैरुक्तम् ।

२. देवयाजीति—देवयाजी श्रेयान् आत्मयाजी वा ? इति प्रकृत्य आत्मयाजी तु करोति इदं मेजेनाङ्गं सक्रियते इदं ३५
मे अमेनाङ्गमुपधीयते—इति श्रुतौ नित्यकर्मणां संस्काराधायकत्वोक्तः ।

३. यदेव विद्याया करोति—अत्र विद्या कर्माङ्गावबद्धोपासना तद्विनिष्टं करोति तद् वीर्यवत्तरस्य—अधिकफलजनकं
भवति । देवयाजी काव्यफलाय काव्यकर्मकर्ता ।

४. गार्भोर्होमैः गर्भोर्होमैरिति सतीमन्तर्होमादिभिः संस्कारः प्राप्तस्य । गार्भिकं वैजिकं चैनो द्विजानामप्युच्यते
इति मनुके ।

५. समं ब्रह्मं समं ब्रह्मेत्यर्थं निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति भावदुक्तेः । ४०

समं पश्यन्स्वाराज्यमधिगच्छतीत्येषोऽर्थः । आत्मयाजिज्ञादस्तु भूतपूर्वगत्या प्रमुच्यते । ज्ञानयुक्तानां नित्यानां कर्मणां ज्ञानोत्पत्तिसाधनत्वप्रदर्शनार्थम् । किञ्चान्यत्—

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मा महानव्यक्तमेव च । उसमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहूर्मनीषिणः ॥”

इति च देवसाष्टिव्यतिरेकेण भूताप्ययं दर्शयति भूताप्यप्येति पञ्च वै । भूताप्यत्येतीति पाठं ये कुर्वन्ति तेषां ५ वेदविषये परिच्छिन्नबुद्धित्वावबोधः ।

न चार्थवादेवमध्यायस्य ब्रह्मान्तकर्मविपाकार्थस्य तद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानार्थस्य च कर्मकाण्डोपनिषद्बुद्ध्या तुल्यार्थत्वदर्शनात् । विहितकारणप्रतिषिद्धकर्मणां च स्थावरखसूकरादिकलदर्शनात् । बान्ताद्यादिप्रेतदर्शनाच्च ।

न च श्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धव्यतिरेकेण विहितानि वा प्रतिषिद्धानि वा कर्मणि केनचिदवगन्तुं शक्यन्ते ।

सममिति । कथं पुनः सम्यग्ज्ञानवत्यात्मयाजिज्ञाद इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति—आत्मेति । किमीतीह भूतपूर्वगति-

१० राशितेति तत्राऽऽह—ज्ञानयुक्तानामिति । ऐहिकैरामुष्मिकैर्वा कर्मभिः शुद्धबुद्धेः श्रवणादिवशादैक्यज्ञान मुक्तिफलमुदेति । कर्म तु विद्यासंयुक्तमपि संसारफलमेवेति भावः ।

तत्रैव हेत्वन्तरमाह—किञ्चेति । विद्यायुक्तमपि कर्म बन्धायैवेत्यत्र न केवलमुक्तमेव कारणं किन्तुन्यच्च तदुपपादकमस्तीत्यर्थः । तदेव दर्शयति—ब्रह्मेति । सात्त्विकी सत्त्वगुणप्रसूतज्ञानसमुच्चितकर्मफलभूतामिति यावत् । अत्र हि विद्यायुक्तमपि कर्म संसारफलमेवेति सूच्यते ।

१५ “एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः” । “त्रिविधस्त्रिविधः कर्मसंसारः सार्वभौतिकः” ॥ इत्युपसंहारादिति चकारार्थः । किञ्च—

“प्रवृत्तं कर्म सस्य देवानामेति साष्टिताम्” ।

इति कर्मफलभूतदेवतासदृशैश्वर्यप्राप्तिमुक्त्वा तदतिरेकेण—

“निवृत्तं सेवमानस्तु भूताप्यत्येति पञ्च वै” ।

२० इति भूतेष्वप्ययवचनाच्च समुच्चयस्य मुक्तिफलत्वेत्याह—देवसाष्टीति ।

“निवृत्तं सेवमानस्तु भूताप्यत्येति पञ्च वै” ।

इति पाठानुसारेण समुच्चयानुष्ठानाद्विदितेति चेन्नेत्याह—भूतानां । ज्ञानमेव मुक्तिहेतुरिति प्रतिपादकोपनिषद्विरोधान्नार्थः पाठः साध्यामनित्यार्थः ।

ननु विश्वहृवती देवतैव नास्ति मन्त्रमयी हि सा देवताशब्दप्रत्ययालम्बनमतो ब्रह्मा विश्वसृज इत्यादेरर्थवादनं २५ त्वाच्च तद्वलेन नित्यकर्मणा मुक्तिश्चायत्वं निराकर्तुं शक्यमत आह—न वेति । ज्ञानार्थस्य सफ्यन्नत्पयाजीत्यादेरिति शेषः । किञ्च—

“अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसज्जं धेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्वाचरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमुगता मानसेरन्यजातिताम् ॥

श्रमसूकरखरोष्णाणां गोबाविमुगपक्षिणां च । चण्डालपुलकसानां च ब्रह्माहो योनिमृच्छति ॥”

३० इत्यादिवाक्यैः प्रतिपादितफलानां प्रत्यक्षेणापि दर्शनाद्यथा तत्र नाभूतार्थादात्वं तथा व्यथोकाध्यायस्यापि नाभूतार्थादात्वेत्याह—विहितेति । किञ्च ब्रह्मादिदेशे छदित्वाद्यादिप्रेतानां प्रत्यक्षत्वादभ्ययनरहितानामपि स्त्रीशूद्रादीनां वेदोच्चारणदर्शनेन ब्रह्मग्रहसंस्कारादवगमनाच्च न ब्रह्मादिवाक्यस्यार्थादात्वेत्याह—वान्तेति ।

ननु स्वाध्यादीनां श्रौतस्मार्तकर्मफलत्वाभावाच्च तद्दर्शनेन वचनानां भूतार्थत्वं शक्यं कल्पयितुमत आह—न वेति । सेवादिदृष्टकारणसाम्येऽपि फलवैषम्योपलम्भादवश्यमतोऽन्यत्र कारणं वाच्यम् । न च श्रुतिस्मृती ३५ विद्यायात्पमानमस्ति । तथा च श्रौतस्मार्तकर्मकृतान्येव स्वाध्यादीनि फलानित्यर्थः । सनिहितसनिहितेषु स्वाध्यादिषु

१ ब्रह्मा-चतुर्मुखः, विश्वसृजः-कल्पपादयः, महान् महत्तत्त्वामिमानी देवः, तथा अव्यकामिमानी, धर्मः, यमः, भूताप्ययः अव्यक्तपदेनोक्तः ।

येषामकरणावनुष्ठानाच्च प्रेतश्चसूकरस्थावरादीनि कर्मफलानि प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभ्यन्ते । न चेषामकर्मफलत्वं केनचिद्वस्तुपागम्यते । तस्माद्विहितकरणप्रतिषिद्धसेवानां यथैते कर्मविपाकाः प्रेततिर्यग्स्थावरादयस्तथोक्तकृतेऽपि ब्रह्मान्तेषु कर्मविपाकत्वं वेदितव्यम् । तस्मात् “स आत्मनो वपामुदखिदत्” “सोऽरोगेदि”त्यादिवन्नाभूतार्थवादवत् ।

तत्राप्यभूतार्थवादसं मा भूदिति चेत् । भवत्वैवम् । न चैतावताऽप्य न्यायस्य बाधो भवति । न चास्मत्पक्षो वा दुष्यति । न च “ब्रह्मा विश्वसृज” इत्यादीनां काम्यकर्मफलत्वं शक्यं वक्तुम् । तेषां देवसाष्टितायाः फल- ५
स्योक्तत्वात् । तस्मात्साभिसंधीनां नित्यानां कर्मणां सर्वमेवावबोधेवादीनां च ब्रह्मत्वादीनि फलानि ।

येषां पुनर्नित्यानि निरैभिसंधीन्यात्मसंस्कारार्थानि तेषां ज्ञानोत्पत्त्यर्थानि तानि । “ब्राह्मीयं क्रियते तनु.” इति स्मरणात् । तेषामारादुपैकारकत्वाभ्योक्षसाधनान्यपि कर्माणि भवन्तीति न विरुध्यते । यथा चायमर्थः षष्ठे प्रत्यक्षानुमानयोर्यथायोगं प्रवृत्तिरूपेण । स्वैवराणां जीवशून्यत्वादकर्मफलत्वमिति केचित्तात्प्रत्याह—न चैवमिति । अस्मादादिदेव वृक्षादीनां वृद्ध्यादिदर्शनात्सजीवत्वप्रसिद्धे—“तस्मात्प्रत्यति पादपा” इत्यादिप्रयोगाच्च तेषां कर्म- १०
फलत्वसिद्धिरित्यर्थः । स्थावरादीनां कर्मफलत्वे सिद्धे फलतमाह—तस्मादिति । ब्रह्मादीनां पुण्यकर्मफलत्वेऽपि प्रकृते किं स्यात्तदाह—तस्मादिति ।

कर्मविपाकप्रकरणस्याभूतार्थवादत्वाभावे दृष्टान्तेऽपि तत्र स्यादिति शङ्कते—तत्रापीति । “अङ्गीकरोति— भवत्विति । कथं तर्हि वैधर्म्यदृष्टान्तसिद्धिरत आह—न चेति । वैधर्म्यदृष्टान्ताभावमात्रेण कर्मविपाकाध्यायस्य नाभूतार्थवादोत्पत्त्यस्य न्यायस्य नैव बाधः साधर्म्यदृष्टान्तादपि तत्सिद्धेरित्यर्थः । ननु “प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्” १५
इत्यादीनामभूतार्थवादत्वाभावे कथमर्थवादधिकरणं घटिष्यते तत्राऽह—न चेति । तदघटनायामपि नास्मत्पक्ष-
स्तित्तैव तदभूतार्थवादत्व त्यजतस्तद्विरोधादित्यर्थः । ननु कर्मविपाकप्रकरणस्यार्थवादत्वाभावेऽपि ब्रह्मादीनां काम्यकर्मफलत्वाच्च ज्ञानसंयुक्तनित्यकर्मफलत्व ततो मोक्ष एव तत्फलमित्यत आह—न चेति । तेषां काम्यानां कर्मणामिति यावत् । देवसाष्टिताया देवैरिन्द्रादिभिः समानैश्चर्याप्राप्तेरित्यर्थः । उक्तत्वात् “प्रवृत्तं कर्म संसृज्य देवानामिति साष्टिताम्” इत्यत्रेति शेषः । ननु विद्यासंयुक्तानां नित्यानां कर्मणां फलं ब्रह्मादिभावश्चेत्कथं तानि ज्ञानोत्पत्त्यर्थ- २०
न्यास्थीन्यन्ते तत्राऽह—तस्मादिति । कर्मणां मुक्तिफलत्वाभावस्तच्छब्दार्थः । साभिसंधीनां देवताभावे फलेऽनुरागवता-
मिति यावत् ।

१ सर्वमेव (घट० ब्रा० १३७-९, दशदिनसाध्यः सोमयागः सर्वेषु भूतेषु चात्मनं हुत्वा सर्वाणि भूतानि च आत्मनि सर्वश्रेष्ठयमाप्नोतीति विहितः । अश्वमेधः अश्वपशुकः संराजेन कर्तव्यः तत्फलं ब्रह्मपदप्राप्तिः ।

२ ब्रह्मत्वादिकं न काम्यकर्मफलं अपि तूपासनसंयुक्तनित्यकर्मफलमित्यर्थः ।

२५

३ साभिसन्धीनां देवताभावे फले स्पृहावता; निरभिसन्धीनां तु ज्ञानद्वारा मोक्षफलम् ।

४ ब्राह्मीय—महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः—इति मनुः महायज्ञः वैश्वदेवः पञ्च वा एते महायज्ञा इत्युक्ताः ब्राह्मी ब्रह्मज्ञानार्हा इत्यर्थः ।

५ आरादुपकारकत्वं दूरे स्थित्वा उपकारकं चित्तशुद्धिवैराग्यश्रवणादिद्वारेत्यर्थः ।

६ स्थावराणामपि जीवाधिष्ठानत्वं छेदे सति पुनरुद्भवः प्राणवत्त्वं गमयति । तेन जीवं चेति न्यायदर्शने । ३०
छान्दोग्यषष्ठे च “यदेकां गांशां जीवो जहाति अथ सा शुष्यति” इति वृक्षस्य सजीवत्वमुच्यते । शान्तिपर्वणि च तस्मात्प्रत्यति पादपाः तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः इत्युक्तं चैत्यर्थः ।

७ दर्शनादिति—न केवलं शास्त्रोक्तं फलं प्रत्यक्षमपि दृश्यते ।

८ कर्मविपाकाध्याय. भूतार्थवाद एव न वपोत्खेदवाक्यवत् असदर्थवाद इत्यर्थः ।

९ दृष्टान्तेऽपि—वपोत्खेदवाक्येऽपि भूतार्थवादत्वमस्तु इति चेत् ।

३५

१० भवत्वित्यगीकारे । वपोत्खेदवाक्यं वैधर्म्यदृष्टान्तः यथा तद्वदर्थं अभूतार्थवाद. कर्मविपाको न तथा किं तु भूतार्थवादः इत्यर्थः । भवतु नाम—वपोत्खेदोऽपि भूतार्थः । तावता न्यायसंगो न कर्मविपाकाध्यायः भूतार्थ इति साधर्म्यदृष्टान्ते ब्रह्माराक्षसादिपीडितानां अज्ञानामपि वेदोच्चारणदर्शनात् सिध्यतीत्यर्थः ।

११ अर्थवादविकरणे—तदुक्तं तत्रैव असद्वृत्तान्तान्वास्थानं वपोत्खेदवाक्यं स्तुत्यर्थेन प्रशंसया गम्यमानत्वादिति भाष्यम् ।

जनकाल्यायिकासमाप्तौ चक्षुषः । यत् विश्वेदध्यादिबदित्युक्तं तत्र प्रत्यक्षानुमानविषयत्वादविरोधः । यस्त्वत्यन्त-
शब्दगम्योऽप्यस्तत्र वाक्यस्याभावे तदर्थप्रतिपादकस्य न शक्यं कल्पयितुं विश्वेदध्यादिसाधनार्थम् ।

न च प्रमाणान्तरविरोधार्थविषये श्रुतेः प्रामाण्यं कल्प्यते यथा शीतोऽग्निः क्लेदयतीति । श्रुते तु तादर्थ्ये
वाक्यस्य प्रमाणान्तरस्याऽऽभासत्वम् । यथा खद्योतोऽग्निरिति तलमलिनमन्तरिक्षमिति बालानां यत्प्रत्यक्षमपि
५ तद्विषयप्रमाणान्तरस्य यथार्थत्वे निश्चिते निश्चितार्थमपि बालप्रत्यक्षमाभासीभवति । तस्माद्वैप्रामाण्यस्या-
व्यभिचारात्तादर्थ्यं सति वाक्यस्य तथात्वं स्यात् । न तु पुरुषमतिकौशलम् । नहि पुरुषमतिकौशलात्सविता रूपं
न प्रकाशयति । तथा वेदवाक्यान्यपि नान्यार्थानि भवन्ति । तस्मान्न मोक्षार्थानि कर्माणीति सिद्धम् । अतः
कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनार्थैव ब्राह्मणमारभ्यते ।

अथानन्तरमुपरते जारत्कारवे भुज्युरिति नामतो लह्यास्यापत्यं लाह्यास्तदपत्यं लाह्यायनि. पप्रच्छ
१० याज्ञवल्क्येति होवाच । आदाबुक्तमश्वमेधदर्शनं समष्टिव्यष्टिफलश्चाश्वमेधक्रतुः । ज्ञानसमुच्चितो वा केवलज्ञान-

नित्यानि कर्माणि श्रौतानि स्मृत्यानि चानिहोत्रसंध्योपासनप्रभृतीनि निरभिसधीनि फलामिलाषविकलानि
परमेश्वरपरिबुद्धया क्रियमाणानि । आत्मशब्दो मनोविषयः । कर्मणां चित्तगृहीद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वे प्रमाणमाह—
ब्राह्मणेति । कथं तर्हि कर्मणा मोक्षसाधनत्वं केचिदाचक्षते तत्राऽऽह—तेवामिति । संस्कृतबुद्धीनामिति यावत् ।
कर्मणां परम्परया मोक्षसाधनत्वं कथं सिद्धवदुच्यते तत्राऽऽह—यथा चेति । अयमर्थस्तथैति शेषः । निरस्तमप्यधिक-
१५ विवक्षया पुनरनुवदति—यस्त्विति । विपादेर्मन्त्रादिसहितस्य जीवनादिहेतुत्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमतो दृष्टान्ते कार्यारम्भकत्वे
विरोधो नास्तीत्याह—तत्रैति । कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य कार्यान्ताररम्भकत्वलक्षणोऽर्थः शब्देनैव गम्यते । न च तत्र
ज्ञानान्तरमस्ति । न च समुच्चितस्य कर्मणो मोक्षारम्भकत्वप्रतिपादकं वाक्यमुपलभ्यते तदभावे कर्मणि विद्यायुक्तेऽपि
विश्वेदध्यादिसाधनार्थं कल्पयितुं न शक्यमित्याह—यस्त्विति । कर्मसाध्यत्वे च मोक्षस्यानित्यता स्यादिति भावः ।

‘अपाम सोमममृता अभूम्’ इत्यादिश्रुतेर्मोक्षस्य कर्मसाध्यस्यापि नित्यत्वमिति चेत्तेत्याह—न चेति । यत्कृतं
२० तदनित्यमित्यनुमानानुगृहीतं ‘तदर्थेहेत्यादिवाक्यं तद्विरोधेनार्थावदश्रुते स्वार्येप्रामाण्यमित्यर्थः । प्रमाणान्तरविरोधेऽप्ये-
प्रामाण्यं श्रुतेर्नोप्यते चेदद्वैतश्रुतेरपि कथं प्रत्यक्षादिविरुद्धे स्वार्ये प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह—श्रुते रिति । तत्त्व-
मस्यादिवाक्यस्य बहुविधतात्पर्यलङ्घनं । सवद्वैतपरत्वे निषारिते सैद्धेदविषयस्य प्रत्यक्षादेराभासत्वं भवतीत्यर्थः ।
तदेव दृष्टान्ते साधयति—यथेत्यादिना । यदविवेकिनां यथोक्तं प्रत्यक्षं तद्यद्यपि प्रथमभाषित्वेन प्रबलं निश्चितार्थं
च तथाऽपि तस्मिन्नेवाऽऽकाशादौ विषये प्रवृत्तस्याऽऽप्तवाक्यादेरानान्तरस्य यथार्थत्वे सति तद्विरुद्धं पूर्वोक्तमविवेकि-
२५ प्रत्यक्षमप्याभासीभवति । तथेदं द्वैतविषय प्रत्यक्षाद्यद्वैतागमविरोधे भवत्याभास इत्यर्थः । ननु तात्पर्यं नाम पुरुषस्य
मनोषमस्तद्वशाच्चेदद्वैतश्रुतेर्यथार्थत्वं तर्हि प्रतिपुरुषमन्यथैव तात्पर्यदर्शनात्तद्वशादन्यथैव श्रुत्यर्थःस्यादित्याशङ्क्य
दाष्टान्तिकं निगमयन्नुत्तरमाह—तस्मादित्यादिना । तादर्थ्यमर्थपरत्वं तथात्वं याथार्थ्यं शब्दधर्मस्तात्पर्यं तच्च
बहुविधलङ्घनार्थं तथा च शब्दस्य पुरुषाभिप्रायवशास्त्रान्यथार्थत्वमित्यर्थः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहीति ।
विचारार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । विद्यासंयुक्तस्यापि कर्मणो मोक्षारम्भकत्वासंभवस्तच्छब्दात् । मा भूत्कर्मणा
३० मोक्षार्थत्वं किं तावतेत्याशङ्क्य ब्राह्मणारम्भं निगमयति—अत इति ।

ब्राह्मणारम्भमेवं प्रतिपाद्य तदक्षराणि व्याकरोति—अथेति । याज्ञवल्क्यमभिमुखीकृत्य भुज्युः स्वस्य पूर्वं
निर्वृता कथां कथयंस्तामवतारयितुमश्वमेधस्वरूपं तत्फलं च विभज्य दर्शयति—आदाविति । । क्रतुश्च इति पूर्वेषां

१ विश्वं मन्त्रसंयुक्तं पुष्टिं ददाति दधि शर्करा युक्तं च तथा । तत्र दृष्टान्ते न दोषः ज्ञानयुक्तकर्मणस्तु न मोक्षफलम् ।

मोक्षः अज्ञाननिवृत्तिः सा च ज्ञानैकसाध्येति नियमात् । यत्तु अत्यन्तगण्डगम्यमोक्षस्य ज्ञानगम्यत्वं तत्र न

३५

दृष्टान्तोपयोगः ।

२. श्रुते तादर्थ्यं जीवब्रह्मैक्यप्रपञ्चमित्यात्वादौ प्रत्यक्षस्यैव वाधः ।

३. तद्यथेहेति कर्मचिन्तो लोकः क्षीयते एवमेवायुःपुण्यचित्तो लोकः क्षीयते इति शेषः ।

४. सद्भेदः घटस्त्वत् पटस्त्वत् इत्यादिप्रतीतेः सद्भेदप्राप्तिः तस्य श्रुत्या वाधः ।

संपादितो वा सर्वकर्मणां परा काष्ठा । “अणूहत्याश्वमेधान्यां न परं पुण्यपापयो”रिति हि स्मरन्ति । तेन हि समष्टि व्यष्टीश्च प्राप्नोति । तत्र व्यष्टयो निर्जाता अन्तरण्डविषया अश्वमेधयागफलभूताः । मृत्युरस्याऽऽत्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवतीत्युक्तम् ।

मृत्युश्चाशनायालक्षणां बुद्ध्यात्मा समष्टिः प्रथमजो वायुः सूत्रं सत्यं हिरण्यगर्भः । तस्य व्याकृतो विषयो यदात्मकं सर्वं द्वैतैकत्वं यः सर्वभूतान्तरात्मा लिङ्गममूर्तरसो यदाश्रितानि सर्वभूतकर्माणि यः कर्मणां कर्मसम्बद्धानां च विज्ञानानां परा गतिः परं फलम् । तस्य कियान्गोचरः कियती व्याप्तिः सर्वतः परिमण्डलीभूता सा वक्तव्या । तस्यामुक्तायां सर्वः संसारो बन्धगोचर उक्तो भवति । तस्य च समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनार्थं साहाय्यिकात्माऽननो वृत्तां प्रकुरुते । तेन च प्रतिवादिबुद्धिं ध्यामोहविष्यामीति मन्यते ।

मग्नेषु मग्ना नाम जनपदास्तेषु चरका अध्ययनार्थं व्रतचरणाच्चरका अध्ययनो वा पर्यव्रजाम पर्यटित-
वन्तस्ते पतञ्जलस्य ते वयं पर्यटन्तः पतञ्जलस्य नामतः काण्वस्य कपिगोत्रस्य गृहानैव गतवन्तः । तस्याऽऽसीद्- १०
बुद्धिर्वा गन्धर्वगृहीता गन्धर्वगामानुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा गन्धर्वो वा विष्णोऽग्निर्ऋत्विग्वेवता विशिष्टविज्ञान-
त्वादवसीयते । नहि सत्त्वमात्रस्येदृशं विज्ञानमुपपद्यते । तं सर्वं वयं परिवारिताः सन्तोऽपृच्छाम कोऽसीति
कस्त्वमसि किनामा कितस्तवः । सोऽन्नवीद्गन्धर्वः सुधन्वा नामत आङ्गिरसो गोव्रतः । त यदा यस्मिन्काले

सबन्धः । ऋतौर्द्वैविध्यमाह—ज्ञानेति । अश्वमेजस्य द्विषा विभक्तस्य सर्वकर्मोत्कर्षमुद्गिरिति—सर्वकर्मणामिति ।
तस्य पुण्यश्रेष्ठत्वे मानमाह—अणूहृत्येति । समष्टिव्यष्टिफलञ्चेत्युक्त स्पष्टयति—तेनेति । अश्वमेजेन सहकारिकात्मना- १५
भेदेन समष्टि समनुगतत्वात् व्यष्टीश्च व्यावृत्तत्वा देवताः प्राप्नोतीत्यर्थः । काः पुनर्व्यष्टयो विवक्ष्यन्ते तत्राऽह—तत्रेति ।
अग्निरादित्यो वायुरित्याद्या व्यष्टयो देवताः सोऽग्निरभवदित्यादावण्डान्तर्वातीत्योऽश्वमेधफलभूता दर्शिता इत्यर्थः । का
तर्हि समष्टिर्देवतेत्युक्ते तत्रैवोक्तं स्मारयति—मृत्युरिति ।

तामेव समष्टिरूपा देवतां प्रपञ्चयितुमिदं ब्राह्मणमिति वक्तुं पातनिकां करोति—मृत्युमेति । प्राणात्मकबुद्धि-
धर्मोऽज्ञानाया कथं मृत्योरलक्षणं तत्राऽह—बुद्ध्यात्मेति । तर्हि बुद्धेर्व्यष्टित्वान्मृत्युरपि तथा स्यादित्याशङ्क्याऽह— २०
समष्टिरिति । प्रागेव व्यष्ट्युत्पत्तेरुत्पन्नत्वेन समष्टित्वं साधयति—प्रथमज इति । सर्वाश्रयत्वं दर्शयति—सूत्रमिति ।
तत्र वायुर्वै गौतमेत्यादि वाक्य प्रमाणमिति सूचयति—वायुरिति । तथापि कथं प्रथमजत्वं भूतानां प्रथममूत्पत्तेरित्या-
शङ्क्याऽह—सत्यमिति । हिरण्यगर्भस्योक्तलक्षणत्वेऽपि किमायातं मृत्योरित्याशङ्क्याऽह—हिरण्यगर्भ इति । जगदेव
समष्टिव्यष्टिरूपं न सूत्रमित्याशङ्क्याऽह—यदात्मकमिति । द्वैतं व्यष्टिरूपमेकत्वं समष्टिरूपं तत्सर्वं यदात्मकं तस्येति
सबन्धः । तस्योक्तप्रमाणत्व प्रकटयति—यः सर्वेति । विज्ञानात्पान व्यावर्तयति—लिङ्गमिति । ‘त्यस्य ह्यक्ष रसः’ २५
इति श्रुतिमनुसृत्याऽह—अमूर्तति । तस्य साधनाश्रयत्वं दर्शयति—यदाश्रितानीति । तस्यैव फलाश्रयत्वमाह—
यः कर्मणामिति । परा गतिरित्यस्यैव व्याख्यानं परं फलमिति । एव भूमिकाभारचध्यानन्तर्ब्राह्मणमवतारयति—
तस्येति । प्रश्नमेव प्रकटति—कियतीति । सर्वतः परितो मण्डलभावमासाद्य स्थितेति यावद् । ननु किमिति सा
वक्तव्या तस्यामुक्तायापि वक्तव्यसंसारवशेषादाकाङ्क्षाविश्रान्त्यभावादत आह—तस्यामिति । इयान्बन्धो नाधिको
न्यूनो वेत्यन्यव्यवच्छेदेन बन्धपरिमाणपरिच्छेदार्थं कर्मफलव्याप्तिरत्रोच्यते तत्परिच्छेदश्च वैराग्यद्वारा मुक्तिहेतुरिति ३०
भावः ब्राह्मणस्यैव प्रवृत्तावपि किमिति भुञ्जुः स्वस्य पूर्वनिर्वृता कथामाहेत्याशङ्क्याऽह—तस्य चेति । समष्टि-
व्यष्ट्यात्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनेन वा किं स्यात्तदाह—तेन चेति । इति मन्यते भुञ्जुरिति शेषः । जले परपरज-
येनाऽऽन्यजस्येष्टत्वादित्यर्थः ।

धिष्ण्यत्नमनेस्यास्यत्वम् । ‘अग्निर्वै देवानां होता’ इति श्रुतिमाश्रित्याह—ऋत्विगिति । यथोक्तगन्धर्व-
पण्ड्यांसगहे लिङ्गमाह—विशिष्टेति । तस्यान्यथासिद्धिं दूषयति—नहोति । अथैनमित्यादेरर्थं विवृणोति—भुवनेति । ३५

१. समष्टि हिरण्यगर्भं व्यष्टीः अन्यादिदेवताः ।

२. समष्टि. लिङ्गशरीरसमुदाय. व्यष्टिः तद्विशेषाः उभय हिरण्यगर्भं. प्रत्येकस्य तच्छरीरान्तर्भावाद् तदात्मदर्शनं
तस्याहमित्युपासनम् ।

सं होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वं ते तच्छाश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व च्छ्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशत् वै देवस्थाज्ञान्ययं लोकस्तं समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति तां समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि श्वित्वा
 ५ तन्नागमयच्छाश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशंस तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप्य पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लोह्यायनिरुपरराम ॥२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

लोकानामन्तान्यर्थवसानान्यपृच्छामासैनं गन्धर्वमब्रूम भुवनकोशपरिमाणज्ञानाय प्रवृत्तेषु सर्वेष्व्वात्मानं श्लाघयन्तः पृष्ठवन्तो वयः कथं ? क्व पारिक्षिता अभवन्ति । स च गन्धर्वः सर्वमस्मभ्यमब्रवीत् । तेन दिव्येभ्यो मया लब्धं
 १० ज्ञानं तत्तव नास्त्यतो निगृहीतोऽजीत्यभिप्रायः सोऽहं विद्यासम्पन्नो लब्धागमो गन्धर्वत्वात्त्वां पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्तस्त्वं किं जानासि हे याज्ञवल्क्य कथय पृच्छामि क्व पारिक्षिता अभवन्ति ॥१॥

स होवाच याज्ञवल्क्य उवाच वै सः । वैशब्दः स्मरणार्थः । उवाच वै स गन्धर्वस्तुभ्यम् । अगच्छन्वे ते पारिक्षितास्तत्तत्र क्व ? यत्र यस्मिन्नश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । निर्णतिं प्रश्न आह—क्व नु कस्मिन्नश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । तेषां गतिविवक्षया भुवनकोशपरिमाणमाह—द्वात्रिंशत् वै द्वे अधिके त्रिंशद्द्वात्रिंशत् वै देवस्थाज्ञान्ययं
 १५ देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथस्तस्य रथस्य गत्याऽह्ना यावत्परिच्छिद्यते देशपरिमाणं तद्देवस्थाज्ञान्यं तद्द्वात्रिंशद्गुणितं देवस्थाज्ञान्यं तावत्परिमाणोऽयं लोको लोकालोकगिरिणा परिक्षितः । यत्र वैराजं शरीरं यत्र च कर्मफलोपभोगः प्राणिनां स एष लोक एतावत्लोकोऽस्तः परमलोकस्तं लोकं समन्तं समन्ततो लोकविस्ताराद्द्विगुणपरिमाणविस्तारेण परिमाणेन तं लोकं परिक्षिता पर्येति पृथिवी । तां पृथिवीं तथैव समन्तं द्विस्तावद्द्विगुणेन परिमाणेन समुद्रः पर्येति यं धनोदमाचक्षते पौराणिकाः ।

२० भवत्वेवं गन्धर्वं प्रति भवतः प्रश्नस्तथाऽपि किमायातं तदाह—स चेति । तेन गन्धर्ववचनेनेति यावत् । दिव्येभ्यो गन्धर्वेभ्यः सकाशादित्येतत् । एतज्ज्ञानाभावे त्वंज्ञानमप्रतिभा ब्रह्मिष्ठत्वप्रतिज्ञाहानिश्चेत्याह—अत इति । प्रष्टुरभिप्रायमुक्त्वा प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे—सोऽहमिति । प्रथमा तावत्क्व पारिक्षिता अभवन्नित्युक्तिर्गन्धर्वप्रश्नार्था । द्वितीया तदनु रूपप्रतिवचनार्था । यो हि क्व पारिक्षिता अभवन्ति प्रश्नो गन्धर्वं प्रति कृतस्तस्य प्रत्युक्तिं सर्वा सोऽस्मभ्यमब्रवीदिति तत्र विवक्ष्यते तृतीया तु मुनिं प्रति प्रश्नार्थेति विभागः ॥१॥

२५ अज्ञानादिनिग्रहं परिहरन्नुत्तरमाह—स होवाचेति । स्मरणार्थो गन्धर्वल्लब्धस्य ज्ञानस्येति शेषः किमुवाचेत्यपेक्षायामाह—अगच्छन्ति । अहोरात्रमादित्यरथगत्या यावान्पन्था मितस्तावान्देशो द्वात्रिंशद्गुणितस्तत्किरणव्यासः । स च चन्द्ररश्मिव्यासेन देशेन साकं पृथिवीत्युच्यते ।

‘रविचन्द्रमसोर्गन्धर्वयूत्तरमास्यते । ससमुद्रसरिच्छेला तावती पृथिवी स्मृता’ ॥

इति स्मृतेरित्याह—द्वात्रिंशत्मित्यादिना । अयं लोक इत्यस्यार्थमाह—तावदिति । तत्र लोकभागं विभज्यते—यवेति ।
 ३० उक्तं लोकमनुधाविष्टस्यालोककत्वाह—एतावानिति । तस्मिन् प्रतिकिमादाय व्याचष्टे—लोकमित्यादिना । अन्यदर्थयितुं तं लोकमित्ति पुनरुक्तिः । तत्र पौराणिकसमतिमाह—यं धनोदमिति । उक्तं हि—

‘अण्डस्यास्य समन्तात्पु सन्निविष्टोऽमृतोदधिः । समन्ताद्धानतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठति’ ॥ इति ।

१. पारिक्षिताः अश्वमेधयाजिनः ।

२. देवस्थाज्ञान्यम् आदित्यरथः अह्निं यावद्दूरं गच्छति तावत् तस्य द्वात्रिंशद्गुणितमित्यर्थः ।

३५ ३. अज्ञानम् अप्रतिभा प्रतिज्ञाहानिः इति त्रयं निग्रहस्थानं । अज्ञानं वादिना त्रिरभिहितस्य परिषदाविज्ञातस्य वाक्यार्थस्य अनवबोधः । अप्रतिभा परोक्षं बुद्ध्वापि उत्तरस्यास्फूर्तिः । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञातार्थस्य परित्यागो वा तद्विरुद्धार्थाभ्युपगमो वा ।

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेयेष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो
याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिनि स त आत्मा सर्वान्तरो
योऽपानेनापानीति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानीति स त आत्मा
सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥१॥

तत्राण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमुच्यते । येन विवरेण मात्रेण बहिर्निर्गच्छन्तो व्याप्नुवन्त्यश्वमेधयाजिनः ।
तत्र यावतो यावत्परिमाणं सुरस्य वाराऽग्रं यावद्वा सौक्ष्मेण युक्तं मक्षिकायाः पत्रं तावन्तावत्परिमाणोऽन्तरेण
मज्जेऽण्डकपालयोराकारिद्वं तेनऽऽकाशेनेत्येतत् । तान्पारिक्षितान्श्वमेधयाजिनः प्राप्ताग्निद्वः परमेश्वरो योऽश्वमे-
धेऽग्निश्चितः सुपर्णो यद्विषयं दर्शनमुक्तं तस्य प्राची विविशार इत्यादिना सुपर्णः पक्षी भूत्वा पक्षपुच्छाद्यात्मकः १०
सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छन्मूर्तत्वात्तास्त्यात्मनो गतिस्तत्रेति । तान्पारिक्षितान्वायुरात्मनि धित्वा स्थापयित्वा
स्वस्मभूताकृत्वा तत्र तस्मिन्मग्नमयत् । क । यत्र पूर्वोऽतिक्रान्ताः पारिक्षिता अश्वमेधयाजिनोऽभवाञ्जित । एवमिव
वा एवमेव स गन्धर्वो वायुमेव प्रशंसति पारिक्षितानां गतिम् । समाप्ताऽऽख्यायिका । आख्यायिकानिर्वृत्तं त्वर्थमाख्या-
यिकातोऽपसृत्य अतिः स्वपुत्रैवेवाऽऽकष्टेऽस्मभ्यम् । यस्माद्वायुः स्थावरजङ्गमानां सूतानामन्तरात्मा बहिश्च स एव
तस्मादव्यात्माविभूताधिदैवभावेन विविधा याऽष्टिव्यतिः स वायुरेव । तथा समष्टिः केवलं सूत्रात्मना वायुरेव । १५
एवं वायुमात्मानं समष्टिव्यष्टिरूपात्मकत्वेनोपगच्छति य एवं वेद । तस्य किं फलमित्याह—अप पुनर्मृत्युं जयति
सकृत्भूत्वा पुनर्न जियते । तत आत्मनः प्रवर्तनार्णयाः भ्रुकुण्डलोद्वाहयनिकवरराम ॥२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । पुण्यपापप्रयुक्तैर्हतिप्रहैर्गृहीतः पुनः पुनर्गृहीतिप्रहस्त्यश्वान्पादवत्सं-
सृतोत्सुकम् । पुण्यस्य च पर उत्कर्षो व्याख्यातो व्याकृतविषयः समष्टिव्यष्टिरूपो द्वैतैकत्वात्मप्राप्तिः । यस्तु गृहाति- २०

तद्यावतीत्यादेस्तात्पर्यमाह—सत्रेति । लोकादिपरिमाणे यथोक्तरीत्या स्थिते सतीति यावत् । कपालविवर-
स्यानुपयुक्तत्वात् किं तत्परिमाणं चित्तयेत्याह ब्रूयाऽह—येनेति । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । परमात्मनं व्यावर्तयति—
योऽश्वमेध इति । सुपर्णशब्दस्य व्येनसादृश्यमाश्रित्य चित्येज्जो प्रवृत्तिं दर्शयति—यद्विषयमिति । उक्तार्थं पदमनु-
वदति—सुपर्ण इति । भूतेत्यस्यार्थमाह—पक्षेति । ननु चित्येगिनिर्णदाद्वहिरश्वमेधयाजिनो गृहीत्वा स्वयमेव गच्छन्तु
किमिति तान्वायवे प्रगच्छति तत्राऽह—मूर्तत्वाच्चिति । आत्मनश्चित्यस्याग्नेरिति यावत् । तत्रेत्यण्णाद्वाह्यदेशोक्तः । २५
इति युक्तं वायवे प्रदानमिति शेषः । आख्यायिकासमाप्ताविति शब्दः । परितो दुरितं क्षीयते येन स परिक्षिदश्व-
मेवस्तद्याजिनः पारिक्षितास्तेषां गतिं वायुमिति संवन्धः । मुनिवचने वर्तमाने कथमाख्यायिकासमाप्तिस्तत्राऽह—
समाप्तेति । वायुप्रशंसया हेतुमाह—यस्मादिति । किं पुनर्थोक्तं वायुमुत्त्वविज्ञानफलं तदाह—एवमिति ।

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयं ब्रह्मब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणान्तरमतवारयति—अथेति । तस्यापुनरुक्तमर्थं वक्तुर्मात्रं भागप्रकने वृत्तं कीर्तयति—पुण्येति । भुज्यु- ३०
प्रणान्ते सिद्धमर्थमनुवदति—पुण्यस्य चेति । नामरूपाभ्यां व्याकृतं जगद्विरण्यगर्मात्मकं तद्विषयमुत्कर्षं निश्चिन्ष्टि-
समष्टौति । कथं यथोक्तोक्तस्य पुण्यकर्मफलत्वं तत्राऽह—द्वैतेति । संप्रत्यनन्तरब्राह्मणस्य विषयं दर्शयति—

१ यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म—घटादिकं वृत्त्या घटेन अन्तःकरणं संवन्ते सति घटावच्छिन्नचैतन्यताजानानिवृत्ती
साक्षिसंवेद्यात् प्रकाशते । आत्मा जीवस्तु स्वप्रकाशतया स्वत एवापरोक्ष इत्यर्थः । यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म इति
ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मनोक्त्या च जीवब्रह्मणोरोमैः सूचितः । तस्य कहोलप्रत्येपि कारणं पीनस्त्वय अन्तरेति २५
सूत्रेण परिहृत्यते । अत्र ब्रह्मसूत्रेण विचारः क्रियते—किमुपस्तकहोलप्रत्ययोः एक एवात्मा निदिश्यते उत भिन्नो
इति । अन्तराभूतपामवत् स्वात्मनः इति सूत्रम् उपस्तकहोलप्रत्ययोः अव्यवहितयोः विषयते यस्मात्साक्षादपरोक्षाद्
ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इत्युभयं प्रत्ये प्रतिवचने यः यः प्राणेन प्राणिनि इत्युपस्तकप्रत्यय योऽजानयापिपासे

प्रहर्षस्तः संसरति सोऽस्ति वा नास्त्यस्तित्वे च किलक्षण इत्यात्मन एव विवेकाविगमायोस्तप्रश्न आरभ्यते । तस्य च निरुपाधिवस्वरूपस्य क्रियाकारकविनिर्मुक्तत्वभावस्याविगमाद्यथोक्ताद्वन्वनाद्विमुच्यते सप्रयोजकात् । आख्यायिकासम्बन्धस्तु प्रसिद्धः ।

अथ हेनं प्रकृतं यावदवस्थमुषस्तो नामतश्चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः पञ्चच्छ । यद्ब्रह्मा साक्षादव्यवहितं केन-
५ चिद्ब्रह्मरूपरोक्षादगौणम् । न श्रोत्रब्रह्मादिवत् । किं तत् । य आत्मा । आत्मशब्देन प्रत्यगात्मोच्यते । तत्राऽऽत्म-
शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । सर्वस्याभ्यन्तरः सर्वान्तरः यद्यःशब्दाभ्यां प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति । तस्मात्मान मे मह्यं
व्याचक्ष्वेति । विष्णुर्गृह्णते गृह्णते यथा गां दक्षयति तथाऽऽच्चक्ष्व सोऽयमित्येवं कथयस्वेत्यर्थः ।

एवमुक्तः प्रत्याह यावदवस्थः—एधु ते तवाऽऽत्मा सर्वान्तरः सर्वस्याभ्यन्तरः । सर्वविशेषणोपलक्षणार्थं
सर्वान्तरप्रहणम् । यस्ताक्षादिव्यवहितमपरोक्षादगौणं ब्रह्म ब्रह्मसममात्मा सर्वस्य सर्वस्याभ्यन्तर एतेगुणैः समतैरुक्त
१० एषः । कोऽसौ तवाऽऽत्मा । योऽयं कार्यकरणसंघातस्तव येनाऽऽत्मनाऽऽत्मवान्स एव तवात्मा । तव कार्यकरण-
संघातस्येत्यर्थः । तत्र पिण्डस्तम्याभ्यन्तरे लिङ्गात्मा करणसंघातस्तुतीयो यश्च संदिष्टमानस्तेषु कतमो ममाऽऽत्मा
सर्वान्तरस्त्वया विवक्षित इत्युक्त इतर आह—यः प्राणेन मुखनासिकासंचारिणा प्राणिनि प्राणचेष्टां करोति येन
प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः । स ते तव कार्यकरणसंघातस्याऽऽत्मा विज्ञानमयः । समानमन्यत् । योऽयानेनापानीति ।
यो ध्यानेन व्यानीतोति छान्दस्य दैर्घ्यम् । सर्वाः कार्यकरणसंघातगताः प्राणनादिचेष्टा दारुयन्त्रस्येव येन क्रियन्ते ।
१५ नहि चेतनावदवधिष्ठतस्य दारुयन्त्रस्येव प्राणनादिचेष्टा विद्यन्ते । तस्माद्विज्ञानमयेनाधिष्ठित बिलक्षणेन दारुयन्त्र-
वत्प्राणनादिचेष्टां प्रतिपद्यते । तस्मात्सोऽस्ति कार्यकरणसंघातबिलक्षणो यश्चेष्टयति ॥१॥

यस्तिवति । माध्यमिकानामन्येषा चाऽऽज्ञो विवादः किलक्षणो देहादीनामन्यतयस्तेभ्यो विलक्षो वेति यावत् । इत्येवं
विमूक्याऽऽत्मनो देहादिभ्यो विवेकेर्नाविगमायेद ब्राह्मणमित्याह—इत्यात्मन इति । विवेकाविगमस्य भेदज्ञानत्वे-
नार्थकस्त्वमाशङ्क्य कहोलप्रश्नतात्पर्यं संगृह्णाति—तस्य चेति । ब्राह्मणसंबन्धमुक्त्याऽऽख्यायिकासंबन्धमाह—
२० आख्यायिकेति । विद्यास्तुत्यर्था सुखावबोधार्था चाऽऽख्यायिकेत्यर्थः । मुख्यप्रश्ननिर्णयानन्तर्यमथशब्दाभ्यां । संबोधनम-
भिमुखीकरणार्थम् । ब्रह्मरूपव्यवहितमित्युक्ते घटादिवदव्यवधानं गौणमिति शङ्क्येत तद्विराक्तुंमपरोक्षादित्युक्तम् ।
मुख्यमेव ब्रह्मरूपव्यवहितं स्वरूपं ब्रह्म । तथा च ब्रह्मधीनसिद्धत्वाभावात्स्वतोऽपरोक्षमित्यर्थः । श्रोत्रं ब्रह्म मनो ब्रह्मे-
त्यादि यथा गौणं न तथा गौणं ब्रह्मरूपव्यवहितं ब्रह्माद्वितीयत्वादित्याह—न श्रोत्रेति । उक्तमव्यवधानमाकाङ्क्षाद्वारा-
जन्तरवाक्येन साधयति—किं तद्विद्यादिना । तस्य परिच्छिन्नत्वशङ्का वारयति—सर्वस्येति । सर्वनामभ्यां
२५ प्रत्यक्षब्रह्मविशेष्यं समर्थत इतरैस्तु शब्दैर्विशेषणानीति विभागमभिप्रेत्याह—यद्यः शब्दाभ्यामिति । इतिरुच्यत
इत्यनेन संबध्यते । इतिशब्दो द्वितीयः प्रश्नसमाप्त्यर्थः । तमेव प्रश्नं विवृणोति—विस्पष्टमिति ।

त्वमर्थे वाक्यार्थान्वययोगे पृष्ठे तत्प्रदर्शनार्थं प्रत्युक्तिमवतारयति—एवमुक्त इति । सर्वान्तर इति विशेषोक्त्या
प्रश्नस्य विशेषान्तराणामनास्थाभावाच्चङ्क्याऽह—सर्वविशेषणेति । एष सर्वान्तर इति भागस्यार्थं विवृणोति—
यन्ताक्षादिति । एषशब्दार्थं प्रश्नपूर्वकमाह—कोऽसाविति । आत्मशब्दार्थं विवृणोति—योऽयमिति । येनेत्यत्र शब्दो
३० ब्रह्मः । षष्ठ्यर्थं स्पष्टयति—तथैति । प्रश्नान्तरमुत्थाप्य प्रतिवक्ति—तत्रेत्यादिना । सर्वान्तरस्तवाऽऽत्मेत्युक्ते सतीति
यावत् । तृतीयो मानुसाको प्रणीयते प्राणनविधिश्च क्रियत इति यावत् । कथमेतावता सदेहोऽप्राकृत इत्याशङ्क्य
विवक्षितमनुमानं प्रकृतं व्याप्तिमाह—सर्वा इति । या खल्वचेतनप्रवृत्तिः सा चेतनाविधानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्ति-
रित्यर्थः । येन क्रियन्ते सोऽस्तीति संबन्धः । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहरति—न हीति । संप्रत्यनुमानमारचयति—
तस्मादिति । विमता चेष्टा चेतनाविधानपूर्विकाचेतनप्रवृत्तित्वाद्वाद्यद्विषेष्टावदित्यर्थः । प्रतिपद्यते प्राणादीति शेषः ।
३५ अनुमानफलमाह—तस्मात्सोऽस्तीति । चेष्टयति कार्यकरणसंघातमिति शेषः ॥१॥

शोकं मोहं जरा मृत्युमत्येति इति कहोलस्य तत्र विद्याभेदः अस्यासाव इति प्राप्ता उच्यते अन्तराम्नाना-
विशेषाद्विचैकत्वमेव युक्तं उभयत्र य आत्मा सर्वान्तर इत्युक्त्वात् । न हि द्वौ सर्वान्तरौ संभवतः इति सिद्धान्तः ।
अनोक्तस्तत्राह्मणेन शरीरादिव्यतिरिक्तो जीवः परमात्मज्ञानोपायत्वेन सूचितः प्रतिपाद्यस्तु परमात्मा कहोल-
प्रश्ने तु तस्यैवात्मनः अथानयावाह्यतैतत्वं प्रतिपाद्यते ।
४० १. ब्रह्मधीनसिद्धिर्लक्ष्यं घटादीनां अन्तःकरणस्यापि जडस्य ब्रह्म तु साक्षी स्वप्रकाशः स्वागे संशयाभावात्
अनन्याधीनसिद्धिर्लक्ष्यः ।

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्च इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं
भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त
आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । न दृष्टेर्द्वेष्टारं पश्येनं श्रुतेः
श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेविज्ञातारं विजानीयाः ।
एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽप्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥२॥ ५

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा कश्चिदन्यथा प्रतिज्ञाय पूर्वं पुनर्विप्रतिपन्नो ब्रूपादन्यथाऽसौ गौरसावश्चो
यश्चलति धावतीति वा पूर्वं प्रत्यक्षं दर्शयामीति प्रतिज्ञाय पश्चाच्चलनादिलिङ्गैर्ब्रूयंपदिशयेवमेवैतद्ब्रह्म प्राणनादि-
लिङ्गैर्ब्रूयंपदिष्टं भवति त्वया । किं बहुना त्यक्त्वा गौतृष्णानिमित्तं व्याचक्ष्वेत्येष यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा
सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । इतराह—यथा मया प्रथमं प्रतिज्ञातस्तत्वाऽऽत्मव (त्सा वि) लक्षण इति तां १०
प्रतिज्ञामनुवर्त एव । तत्तथैव यथोक्तं यथा ।

यत्पुनश्च त्वमात्मानं घटादिवद्विषयोऽकुर्वति तदशक्यत्वात् क्रियते । कस्मात्पुनस्तदशक्यमिति । आह ।
वस्तुस्वाभाव्यात् । किं पुनस्तद्वस्तुस्वाभाव्यम् । दृष्ट्याविद्वष्टृत्वम् । दृष्टेर्द्वेष्टा ह्यात्मा । दृष्टिरिति द्विविधा भवति

प्रश्नप्रतिवचनयोरनुरूपत्वमाशङ्कते—स होवाचेति । दृष्टान्तमेव स्पष्टयति—असावित्यादिना । प्रत्यक्षं
गामश्च वा दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चाच्चलत्यसां गौर्यो वा धावति सोऽज्व इति चलनादिलिङ्गैर्यथा गवादि १५
व्यपदिशत्येवमेवब्रह्म प्रत्यक्षं दर्शयामीति मत्प्रश्नानुसारेण प्रतिज्ञाय प्राणादिलिङ्गैस्तद्व्यपदिशतस्ते प्रतिज्ञाहानिरन-
वधेयवचनता च स्यादित्यर्थः । प्रतिज्ञाप्रश्नावनुसर्तव्यौ दृष्टिपूर्वकारिणोऽपि फलितमाह—किं बहुनेति । प्रत्युक्कि-
तात्पर्यमाह—यथेति । प्रतिज्ञानुवर्तनमेवाभिनयति—तत्तथेति ।

कतमो याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नस्य तात्पर्यमाह—यत्पुनरिति । न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं वदन्पुनरिह—
तदशक्यत्वाविति । आत्मनो वस्तुत्वादघटादिवद्विषयीकरणं नाशक्यमिति शङ्कते—कस्मादिति । वस्तुस्वरूपमनुसृत्य २०
परिहरति—आहेति । घटादेरपि तर्हि वस्तुस्वाभाव्यान्मा भूद्विषयीकरणमिति मन्वानः शङ्कते—किं पुनरिति ।
दृष्ट्यादिसाक्षित्वं वस्तुस्वाभाव्यं ततश्चाविषयत्वं न चैव वस्तुस्वाभाव्यं घटादेरस्तीत्युत्तरमाह—दृष्ट्यादौति ।
दृष्ट्यादिसाक्षिणोऽपि दृष्टिविषयत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—दृष्टेरिति । यथा प्रदीपो लौकिकज्ञानेन प्रकाश्यो न
स्वप्रकाशकं ज्ञानं प्रकाशयति तथा दृष्टिसाक्षी दृष्ट्या न प्रकाश्यत इत्यर्थः । दृष्टेर्द्वेष्टा नास्तीति सौमतास्तान्प्रत्याह—

१. दृष्टेर्द्वेष्टारं इत्यनेन दृष्टिविषयदृष्टिकर्तारं इत्यर्थे दृष्टवनवस्था अतः व्यासारमित्याह । दृष्टिः साक्षिरूपा स च २५
बुद्धौ प्रतिबिम्बितो व्याप्नोति अतः व्यासारमित्युच्यते । भर्तृप्रपञ्चमते द्रष्टृत्वं न्यायमतवत् दृष्टिकर्तृत्वं दृष्ट्या-
श्रयत्वं वक्तव्यम् । ततश्चात्मा आगन्तुकज्ञानेनैव द्रष्टा स्वयं तु जड इति स्यात् ततश्च स्वयं स्वेन भासा स्वेन
व्योतिषा—प्रस्वपिति स्वप्नाश्च पश्यति इति उत्तरप्रत्यविरोधः । प्रश्नोपनिषदि एष हि द्रष्टा श्रोता इत्यादी
उपाधिगतं द्रष्टृत्वं उपहिते आत्मन्यारोप्यते स्फटिके लौहित्यवत् इत्युपाधिमित्युपात्ता द्रष्टेत्युच्यते—लौकिक-
द्रष्टया द्रष्टृत्वे नहि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोभ इति श्रुतिव्याकोपः ।

२. परे तु अत्रात्मनः श्रौविष्णुपरमात्मपरः तस्य साक्षादपरोक्षत्वं नाम सर्वदेवकालसंनिहितत्वं सर्वान्तरस्तं
अन्तर्भावमित्यर्थः प्राणेन प्राणिनि इति प्राणादिव्यापारकर्ता तत्प्रयोजक इत्यर्थं व्याकुर्वन्ति । अत्र साक्षाद-
परोक्षत्वं यथार्थं त्यक्त्वा व्यापित्वे लक्षणा प्राणिनि इति जीवे प्रयुज्यते श्रौविष्णुमकर्तृत्वार्थेन तु प्रयोजक-
व्यापारमभिप्रयति तत्रापि लक्षणेति ज्ञेयम् । द्वैतनस्तु नासादपरोक्षात् अपरोक्षमार्त इति व्युत्पत्त्या
सर्वं जगत् अपरोक्षं पश्यतीत्यर्थमाहुः भगवतोऽप्यपेक्षाभावः इत्यर्थं अत्रापि । रुढिव्या न एव कथञ्चित् आग्रहेण ३५
अद्वैतविस्मयार्थपरत्वापादनम् ।

लौकिकी पारमार्थिकी चेति । तत्र लौकिकी चक्षुःसंयुक्तान्तःकरणवृत्तिः । सा क्रियत इति जायते विनश्यति च । या त्वात्मनो दृष्टिरन्युष्णप्रकाशाविवत्सा च द्रष्टुः स्वरूपत्वात् जायते न विनश्यति च । सा क्रियमाणयोपाधिभूतया संसृष्टेवेति व्यपदिश्यते द्रष्टेति भेदवच्च द्रष्टा दृष्टिरिति च । याऽसौ लौकिकी दृष्टिश्चक्षुर्द्वारा रूपोपरक्ता जायमानैव नित्ययाऽऽत्मदृष्ट्या संसृष्टेव तत्प्रतिच्छाया तथा व्याप्तैव जायते तथा विनश्यति च तेनोपचर्यते द्रष्टा सदा पश्यन्नपि पश्यति न पश्यति चेति । न तु पुनर्द्रष्टुर्द्रष्टेः कदाचिदप्यन्यथात्वम् । तथा च वक्ष्यति षष्ठे—ध्यायतीव लेलायतीव । नहि द्रष्टुर्द्रष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति च ।

तमिममर्थमाह—लौकिक्या दृष्टेः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वकीयया नित्यया दृष्ट्या व्याप्तारं न पश्येः । याऽसौ लौकिकी दृष्टिः कर्मभूता सा रूपोपरक्ता रूपानिव्यञ्जिका नाऽऽत्मानं स्वात्मनो व्याप्तारं प्रत्यक्षं व्याप्नोति । तस्मात् प्रत्यगात्मानं दृष्टेर्द्रष्टारं न पश्येः । तथा श्रुतेः श्रोतारं न शृणुयाः । तथा मतेर्नोवृत्तेः केवलाया १० व्याप्तारं न मन्येथाः । तथा विज्ञातेः केवलाया बुद्धिबृत्तेर्व्याप्तारं न विजानीयाः । एष वस्तुनः स्वभावोऽतो नैव दर्शयितुं शक्यते गवादिवत् ।

न दृष्टेर्द्रष्टारमित्यत्राक्षराण्यन्या व्याचक्षते कैचित् । न दृष्टेर्द्रष्टारं दृष्टेः कर्तारं दृष्टिर्भेदमकृत्वा दृष्टि-मात्रस्य कर्तारं न पश्येति । दृष्टेरिति कर्मणि षष्ठी । सा दृष्टिः क्रियमाणा घटवत्कर्म भवति । द्रष्टारमिति तुलन्तेन द्रष्टुर्दृष्टिकर्तृत्वमाचष्टे । तेनासौ दृष्टेर्द्रष्टा दृष्टेः कर्तेति व्याख्यातृणामभिप्रायः । तत्र दृष्टेरिति षष्ठ्यन्तेन दृष्टिग्रहणं १५ निरर्थकमिति दोषं न पश्यन्ति पश्यतां वा पुनश्चतुस्रारः प्रभावपाठ इति वा नाऽऽस्वरः । कथं पुनराधिक्यं तुलन्तेनैव दृष्टिकर्तृत्वस्य सिद्धत्वाद्वृष्टेरिति निरर्थकम् । तदा द्रष्टारं न पश्येरित्यावदेव वक्तव्यम् । यस्माद्वातोः परस्त्वच्छ्रुते तद्वात्वर्यकर्तारं हि तृचमयते । गतारं भेत्तारं वा नयतीत्येतावानेव हि शब्दः प्रयुज्यते । न तु गतेर्गत्तारं भिदेर्भेत्तारमित्यसत्यर्थविशेषे प्रयोक्तव्यः । न चार्थवादत्वेन हातव्यं सत्यां गतौ । न च प्रभाव-पाठः । सर्वेषामविगानात् । तस्माद्व्याख्यातृणामेव बुद्धिर्दीर्घत्वं नाभ्येतुप्रभावः ।

२० दृष्टिरिति । लौकिकी व्याचष्टे—तत्रेति । पारमार्थिकी दृष्टि व्याकरोति—या त्विति । नन्वात्मा नित्यदृष्टिस्वभाव-वत्केत्यं द्रष्टव्यादिव्यपदेशः सिध्यति तत्राऽऽह—सा क्रियमाणयेति । साध्यबुद्धितद्वृत्तिगतं कर्तृत्वं क्रियात्वं चाऽऽव्याप्तिकं नित्यदृष्टौ व्यवह्रियत इत्यर्थः । आत्मनो नित्यदृष्टिस्वभावत्वे कथं 'पश्यति न पश्यति चेति' कादाचित्तो व्यवहार इत्यानङ्गवाऽह—याऽसाविति । या बहुविशेषणा लौकिकी दृष्टिरसौ तत्प्रतिच्छायेति संबन्धः । तथा च या तत्प्रतिच्छाया तथा व्याप्तैवेति यावत् । किमित्यापचारिको व्यपदेशो मुख्यस्तु किं न स्वादित्या- २५ शङ्क्याऽह—न त्विति । दृष्टेर्वस्तुतो न विक्रियावत्त्वमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—तथा चेति ।

उक्तार्थे न दृष्टेरित्यादिश्रुतिमवतार्य व्याचष्टे—तमिममित्यादिना । उक्तमेव प्रपञ्चयति—याऽसाविति । न दृष्टेरित्यादिवाक्यार्थं निगमयति—तस्मादिति । उक्त्यायमुत्तरवाक्येष्वतिवृत्ति—तत्रेति । उक्तं वस्तुत्वाभावं-मुपसहृत्य फलितमाह—एष इति । न दृष्टेरित्यत्र स्वपक्षमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चपक्षमाह—न दृष्टेरिति । कथमखरागामन्यथा व्याख्येत्यानङ्गवा तदिदमक्षरार्थमाह—दृष्टेरिति । इतिशब्दो व्याचक्षत इत्यनेन संबध्यते । एवं व्याकुर्वतामभिप्राय- ३० माह—दृष्टेरिति । कर्मणि षष्ठ्यमेव स्फुटयति—सा दृष्टिरिति । षष्ठी व्याख्या द्वितीयां व्याचष्टे—द्रष्टारमिति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—तेनेति ।

उक्ता परकीयव्याख्यां रूपयति—तत्रेति । दृष्टिकर्तृत्वविशेषार्थां तुलन्तेनैव तत्सिद्धेः षष्ठी निरर्थिकेत्यर्थः । कथं पुनर्व्याख्यातारो यथोक्तं दोषं न पश्यन्ति तत्राऽह—पश्यतां चेति । षष्ठीनिरर्थक्यं प्रागुक्तमाकाङ्क्षाद्वारा समर्थयते—कथमित्यादिना । कियत्तर्हीर्वायवदित्यानङ्गवाऽह—तत्रेति । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति । क्रिया धात्वर्थः । ३५ कर्ता प्रत्ययार्थः । तथा चैकमेव पदेनोभयलाभात्पृथक्क्रियाग्रहणमनर्थकमित्यर्थः । दृष्टेरित्यन्योन्यकत्व दृष्टान्तेन साधयति—गतारमित्यादिना । अर्थवादत्वेन तर्हीदमूपात्तमित्यानङ्गवाऽह—न चेति । विशिष्टोपत्वानावाप्तमनुक-गत्या चार्थवत्त्वसंवादित्यर्थः । अथ परपक्षे निरर्थकमेवेदं पदं प्रामादात्पठितमिति चेन्नेत्याह—न चेति । सर्वेषां काण्डमाध्यदिनानामिति यावत् । कथं तर्हीदं पदमनर्थकमिति परेषां प्रतीतिस्तत्राऽह—तस्मादिति ।

अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य
सर्वान्तरो योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा

यथा स्वस्माभिर्वाख्यातं लौकिकदृष्टेर्विचित्रं नित्यदृष्टिविशिष्ट आत्मा प्रदर्शयितव्यस्तथा कर्तृकर्म- ५
विशेषणत्वेन दृष्टिवाक्यस्य द्विःप्रयोग उपपद्यते आत्मस्वरूपनिर्धारणाय । 'नहि ब्रह्मदृष्टेरिति च प्रवेशान्तर-
वाक्येनैवैकवाक्यतोपपत्ता भवति । तथा च "चक्षूषि पश्यति" "श्रोत्रमिदं श्रुतम्" इति श्रुत्यन्तरेणैकवाक्य-
तोपपत्ता । न्यायाच्च । एवमेव ह्यात्मनो नित्यत्वमुपपद्यते विक्रियाभावे विक्रियावच्च नित्यमिति च विप्रति-
षिद्धम् । "ध्यायतोव लेलायतीव" "नहि ब्रह्मदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" "एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य" इति
च श्रुत्यक्षराण्यन्यथा न गच्छन्ति । ननु ब्रह्मा श्रोता मन्ता विज्ञातेत्येवमादीन्यप्यक्षराभ्यात्मनोऽविक्रियत्वे न १०
गच्छन्तीति । न । यथाप्राप्तलौकिकवाक्यानुवादित्वात्तेषाम् । नाऽऽत्मतत्त्वनिर्धारणार्थानि तानि । दृष्टेर्ब्रह्मरमि-
त्येवमादीनामन्यायासम्भावद्योक्तार्थपरत्वमवगम्यते । तस्माद्वनवदोवादेव हि विशेषणं परित्यक्तं दृष्टेरिति ।
एष ते तवाऽऽत्मा सर्वैरक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टः । अत एतस्मादात्मनोऽन्यदातं कार्यं वा शरीरं करणात्मकं वा
लिङ्गम् । एतद्वैकमनातंमविनाशि कूटस्थम् । ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

१५

बन्धनं सप्रयोजकमुक्तम् । यश्च बद्धस्तस्याप्यस्तित्वमविगतं व्यतिरिक्तत्वं च । तस्येदानीं बन्धमोक्ष-
साधनं सत्स्यात्समात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कहोलप्रश्न आरभ्यते—अथ हैनं कहोलो नामतः कुषीतकस्यापत्यं
कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे
कथं पुनर्भवतामपि दृष्टोद्दिष्टादानमुपपद्यते तत्राऽऽह—यथा त्विति । प्रदर्शयितव्यपदादुपरिष्ठादितिशब्दो
द्वष्टव्यः । कर्तृकर्मविशेषणत्वेन साक्षिसाक्ष्यसमर्पकत्वेनेति यावत् । तत्समर्पणमपि कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—आत्मेति । २०
दृष्ट्यादिसाक्ष्यात्मा न तद्विषय इति तत्स्वरूपनिश्चयार्थं साक्ष्यादिसमर्पणमित्यर्थः । आत्मा नित्यदृष्टिस्वभावो न
दृश्याया दृष्टेर्विषय इत्येष चेष्ट दृष्टेरित्यादिवाक्यस्यार्थस्तदा नहीत्यादिनाऽस्यैकवाक्यत्वं सिध्यति । तस्माद्यद्योकार्थ-
त्वमेव न दृष्टेरित्यादिवाक्यस्येत्याह—न हीति । आत्मा कूटस्थदृष्टिरित्यत्र तलवकारश्रुति संवाद्यति—तथा चेति ।
तस्य कूटस्थदृष्टित्वे हेत्वन्तरमाह—न्यायाच्चेति । तमेवं न्यायं विशदयति—एवमेवेति । विपक्षे दोषमाह—विक्रिया-
वच्चेति । इतश्चाऽऽत्मनो नास्ति विक्रियावत्त्वमित्याह—व्यापत्तौवेति । अन्यथा विक्रियावत्त्वे सतीति यावत् । २५
अविक्रियत्वेऽपि श्रुत्यक्षराण्यनुपपन्नानीति शङ्कते—नन्विति । न तेषां विरोधो, दृष्टं दृष्ट्यादिकर्तृत्वमनुसृत्य प्रवृत्ते
लौकिके वाक्ये तदर्थानुवादित्वादुक्तश्रुत्यक्षराणां स्वार्थं प्रामाण्याभावादिति परिहरति—नैत्यादिना । न दृष्टेरित्या-
दीन्यपि तर्हि श्रुत्यक्षराणि न स्वार्थं प्रमाणानीत्याद्युक्त्याऽऽह—न दृष्टेरिति । अन्योऽर्थो दृष्ट्यादिकर्ता । यथोक्तोऽर्थो
दृष्ट्यादिसाक्षी । ब्रह्मपदस्य साक्षिविषयत्वे सिद्धे दृष्टेरिति साक्ष्यसमर्पणात्तदर्थवत्त्वापत्तिरित्युपसंहरति—तस्मादिति ।
पक्षान्तरं निराकृत्य स्वपक्षमुपपादानन्तरं वाक्यं विभजते—एष इति । अन्यदातमिति विवेकणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह— ३०
एतदेवेति ॥२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया तृतीयाध्यायस्य चतुर्थमुपस्तब्राह्मणम् ॥४॥

ब्राह्मणत्रयार्थं संगतिं वक्तुमनुवदति—बन्धनमिति । चतुर्थंब्राह्मणार्थं संक्षिपति—यच्चेति । उत्तरब्राह्मण-
तात्पर्यमाह—तस्येति । उपस्तप्रश्नानन्तर्यमथशब्दार्थः । पूर्ववदित्यभिमुखीकरणार्थं संबोधितवानित्यर्थः । बन्धघ्वंसि-

१. अज्ञानापिपासे शोकमोहौ जारामृत्यु इति षड्विधरूपतया आत्मे व्यवहारः भिन्नकार्यत्वात् भिन्नकार्यं ३५
जनकत्वात् ।

२. बन्धनं द्वितीयब्राह्मणेन ग्रहातिग्रहनिरूपणात् स एव बद्धः तस्य शरीरादिभ्यो भेदः । उपस्तप्रश्ने प्रतिपादिनः
इत्यर्थः ।

ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याय मुनिरमीनं च मीनं च निर्विद्याय ब्राह्मणः स ब्राह्मणः

५ केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्तं ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

व्याचक्षेति । यं विदित्वा बन्धनाप्रमुच्यते । याज्ञवल्क्य आह—एष ते तवाऽत्मा ।

किमुषस्तकहोलाभ्यामेक आत्मा पृष्ठः किंवा भिक्षावात्मानौ तुल्यलक्षणाविति । भिक्षाविति युक्तं प्रश्नयोरपुनरुक्त्योपपत्तेः । यदि ह्येक आत्मोषस्तकहोलप्रश्नयोर्विवक्षितस्तत्रैकेनैव प्रश्नेनाधिगतत्वात्प्रतिषेधो १० द्वितीयः प्रश्नोऽनर्थकः स्यात् । न चार्थवादरूपत्वं वाक्यस्य । तस्माद्भिन्नावेतावात्मानौ क्षेत्रज्ञपरमात्मास्थविति केचिद्व्याचक्षते ।

तन्म । त इति प्रतिज्ञानात् । एष त आत्मेति हि प्रतिवचने प्रतिज्ञातम् । न चैकस्य कार्यकरणसंघातस्य द्वावात्मानावुपपद्येते । एको हि कार्यकरणसंघात एकेनाऽऽत्मनाऽऽत्मवान् । न चोषस्तस्याप्यः कहोलस्याप्यो जातितो भिन्न आत्मा भवति । द्वयोर्गोणत्वात्समवसर्गान्तरत्वानुपपत्तेः । यद्येकमगोणं ब्रह्म द्वयोरितरेणः वाक्यं गौणेन १५ भवितव्यं तथाऽऽत्मत्वं सर्वान्तरत्वं च । विरुद्धत्वात्पदार्थानाम् । यद्येकं सर्वान्तरं ब्रह्माऽऽत्मा मुख्य इतरेणासर्वान्तराणां तस्मान्मुख्येनावश्यं भवितव्यम् । तस्मादेकस्यैव द्विःश्वर्णं विशेषविवक्षया ।

यत्तु पूर्वोक्तेन समानं द्वितीये प्रश्नान्तर उक्तं तावन्मात्रं पूर्वस्यैवानुवादस्तस्यैवानुक्तः कश्चिद्विशेषो वक्तव्य इति । कः पुनरसौ विशेष इति । उच्यते—पूर्वस्मिन्प्रश्नेऽस्ति व्यतिरिक्त आत्मा यस्यायं सप्रयोजको बन्ध उक्त इति । द्वितीये तु तस्यैवाऽऽत्मनोऽज्ञानायादिसंसारचर्मातीतत्वं विशेष उच्यते । यद्विशेषपरिज्ञानादसंख्यासंसृतात्पूर्वोक्ता- २० द्वन्धनाद्विमुच्यते । तस्मात्प्रश्नप्रतिवचनयोरेष त आत्मेत्येवमन्तस्तोस्तुल्यार्थवैत ।

ननु कथमेकस्यैवाऽऽत्मनोऽज्ञानायाद्यतीतत्वं तद्वत्त्वं चेति विरुद्धधर्मसमवायित्वमिति । न । परिहृतत्वात् । ज्ञानप्रक्नो नात्र प्रतिभाति कित्त्वनुवादमात्रमित्याशङ्क्याऽह—यं विदित्वेति । तं व्याचक्ष्वेति पूर्वोक्तं सन्धः ।

प्रश्नयोरवान्तरविशेषप्रदर्शनार्थं परामृशति—किमुषस्तेति । तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति—भिक्षावित्तीति । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—यदि हीत्यादिना । अथैक वाक्य वस्तुपरं तस्यार्थवादो द्वितीय वाक्य नेत्याह—न चेति । २५ द्वयोर्वाक्ययोस्तुल्यलक्षणत्वे फलितमाह—तस्मादिति । तत्राऽऽर्थं वाक्यं क्षेत्रज्ञमधिकरोति द्वितीयं परमात्मानमित्यभिप्रेत्याऽह—क्षेत्रज्ञेति ।

ब्राह्मणद्वयेनार्थद्वयं विवक्षितमिति भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानं प्रत्याह—तस्मेति । प्रश्नप्रतिवचनयोरेकरूपत्वाभ्यां भेदोपस्तीत्युक्तमुपपादयति—एष त इति । तथाऽन्यथेभेदो काऽनुपपत्तिस्तत्राऽह—न चेति । तदेवोपपादयति—एको हीति । कार्यकरणसंघातभेदाच्चात्मभेदाशङ्क्याऽह—न चेति । जातित्त्वं स्वभावतोऽङ्गमहिम्नेकाकारस्तद्विरुद्धादित्यर्थः । ३० इतश्च न तत्त्वभेद इत्याह—द्वयोरिति । तदेव स्फुटयति—यदीति । द्वयोर्मध्ये यद्येकं ब्रह्मागोणं तदतरेण गौणेनावश्यं भवितव्यं तथाऽऽत्मत्वादि यद्येकस्येष्ट तदेतस्यानात्मत्वादीति कुत स्यादिति चैतत्राऽह—विरुद्धत्वादिति । उक्तोपपादनपूर्वकं द्विश्रवणस्याभिप्रायमाह—यदीत्यादिना । अनेकमुख्यत्वात्संभवादस्तुनः । परिच्छिन्नस्य घटवदब्रह्मत्वाद्ना-मन्वाच्यैकमेव मुख्यं प्रत्यक्षमूतं ब्रह्मेत्यर्थः । यदि जीवेश्वरभेदाभावात्प्रमण्योन्यवैरस्तर्हि पुनरधिकरणविकल्पा- ३५ गङ्गायाऽह—तस्मादिति ।

तर्हि स एव विभेपो दर्शयितव्यो येन पुनरधिकर्यवतीत्याशङ्क्याऽह—यत्स्विति । अनुक्तविशेषकथनार्थमुक्त-परिमाणं निर्णेतुमुक्तानुवादवचनेदनुको विभेपस्तर्हि प्रदर्श्यतामिति पृच्छति—कः पुनरिति । वृभृत्सित विभेप दर्शयति उच्यते इति । इतिशब्द क्रियापदेन सम्बध्यते । किमित्येव विभेपो निर्विध्यते तत्राऽह—यद्विभेगेति । अर्थभेदागम्ये फलितमाह—तस्मादिति । योऽननावेत्वादिना तु विवक्षितविभेपोकिरिति शेषः ।

एकमेवाऽऽत्मतत्त्वमधिकृत्य प्रश्नावित्यत्र चोदयति—नन्वेति । विरुद्धधर्मवत्त्वान्गम्यो भिन्नो प्रश्नार्थावित्येत-

नामरूपविकारकार्यकरणलक्षणसंघातोपाधिभेदसंपर्कजनितभ्रान्तिमात्रं हि संसारित्वमित्यसङ्ख्यबोचाम । विरुद्ध-
श्रुतिव्याख्यानप्रसङ्गेन च । यथा रज्जुशुक्तिकागगनादयः सर्परजतमलिना भवन्ति पराध्यारोपितधर्मविशिष्टाः स्वतः
केवला एव रज्जुशुक्तिकागगनादयः । न चैवं विरुद्धधर्मसमवायित्वे पदार्थानां कश्चन विरोधः ।

नामरूपोपाध्यस्तित्वे “एकमेवाद्वितीयम्” “नेह नानाऽस्ति किञ्चन” इति श्रुत्यो विरुध्येरिति चेत् ।
न । सलिलफेनदृष्टान्तेन परिहृतत्वान्मुदादिहृष्टान्तैश्च । यदा तु परमार्थदृष्ट्या परमात्मतत्त्वाच्छ्रुत्यनुसारिभिरन्यत्वेन ५
निरूप्यमाणे नामरूपे मृदादिविकारवद्वस्त्वन्तरे तत्त्वतो न स्तः सलिलफेनघटादिविकारवदेव तदा तदपेक्ष्य “एक-
मेवाद्वितीयं” “नेह नानाऽस्ति किञ्चन”त्यादिपरमार्थदर्शनगोचरत्वं प्रतिपद्यते । यदा तु स्वाभाविक्याऽविद्यया ब्रह्म-
स्वरूपं रज्जुशुक्तिकागगनस्वरूपवदेव स्वेन रूपेण वर्तमानं केमिदस्पृष्टस्वभावमपि सन्नामरूपकृतकार्यकरणो-
पाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते नामरूपोपाधिदृष्टिरेव च भवति स्वाभाविकी तदा सर्वोऽयं वस्त्वन्तरास्तिस्त्वव्यवहारः ।
अस्ति चायं भेदश्रुतो मिथ्याव्यवहारो येषां ब्रह्मतत्त्वावगम्यत्वेन वस्तु विद्यते येषां च नास्ति । १०

परमार्थावधिभिस्तु श्रुत्यनुसारेण निरूप्यमाणे वस्तुनि किं तत्त्वतोऽस्ति वस्तु किंवा नास्तीति ब्रह्मैकमेवा-
द्वितीयं सर्वसंख्यहृष्टान्तरूपमिति निर्धार्यते तेन न कश्चिद्विरोधः । नहि परमार्थावधारणनिष्ठया वस्त्वन्तरास्तित्वं
प्रतिपद्यामहे । “एकमेवाद्वितीयम्” “अनन्तरमबाह्यम्” इति श्रुतेः । न च नामरूपव्यवहारकाले त्वविवेकिनां
क्रियाकारकफलादिसंख्यवहारो नास्तीति प्रतिषिध्यते । तस्मान्नानाज्ञाने अपेक्ष्य सर्वः संख्यवहारः शास्त्रीयो

द्वूपयति—नेति । परिहृतत्वमेव प्रकटयति—नामरूपेति । तयोर्विकारः कार्यकरणलक्षणः संघातः स एवोपाधिभेदस्तेन १५
सम्पर्कस्तस्मिन्नहर्मभाव्यासस्तेन जनिता भ्रान्तिरहं कर्तव्याद्या तावन्मात्रं संसारित्वमित्यनेकेषो व्युत्पादितं तस्मा-
न्नास्ति वस्तुतो विरुद्धधर्मवत्त्वमित्यर्थः । किञ्च सविशेषत्वश्रुत्योविषयविभागोक्तिप्रसङ्गेन संसारित्वस्य
मिथ्यात्वं मनुवाह्यप्राप्त्यन्तेजोचामेत्याह—विरुद्धेति । कथं तर्हि विरुद्धधर्मवत्त्वप्रतीतिरित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । परेण
पुरुषेणाज्ञानेन बाध्यारोपितः सर्पत्वादभिर्धर्मैर्विशिष्टा इति यावद् । स्वतश्चाध्यारोपेण विनेत्यर्थः । प्रतिभासतो
विरुद्धधर्मवत्त्वेऽपि क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भिन्नत्वाद्ब्रह्माथविषय प्रवर्णाविति चेन्नेत्याह—न चैवमिति । निरुपाधिकरूपेणसंसारित्वं २०
सोपाधिकरूपेण संसारित्वमित्यविरोध उक्तः ।

इदानीमूपाध्यभ्युपगमे सद्व्यत्वं सतश्चैव अदादेखाधित्वदृष्टेर्नि शङ्कते—नामेति । सलिलातिरेकेण न सन्ति
फेनादयो विकारा नापि मृदाद्यतिरेकेण तद्विकाराः बरावादयः सन्तीति दृष्टान्ताख्ययुक्तिवलादाविद्यनामरूपपरचित-
कार्यकरणसंघातस्याविद्यामात्रत्वात्तस्याश्च विद्यया निरासान्वैवमिति परिहरति—नेत्यादिना । कार्यसत्त्वमभ्युपगम्यो-
क्तमिदानीं तदपि निरूप्यमाणे नास्तीत्याह—यदा त्विति । नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्यादिश्रुत्यनुसारिभिरन्यदृष्ट्या २५
निरूप्यमाणे नामरूपे परमात्मतत्त्वादित्यत्वेनानन्यत्वेन वा निरूप्यमाणे तत्त्वतो वस्त्वन्तरे यदा तु न स्त इति संबंधः ।
मृदादिविकारवदित्युक्तं प्रकटयति—सलिलेति । तदा तत्परमात्मतत्त्वमपेक्ष्येति योजनीयम् । कदा तर्हि लौकिको व्यव-
हारस्तत्राऽह—यदा त्विति । अविद्यया स्वाभाविक्या ब्रह्म यदोपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते सदा लौकिको व्यव-
हारश्चेतर्हि विवेकिनां नासीत्यविद्याशङ्क्याऽह—अस्ति चेति । भेदभानप्रयुक्तो व्यवहारो विवेकिनामविवेकिनां च
तुल्य एवायं वस्त्वन्तरास्तिस्त्वाभिनिवेशस्तु विवेकिनां नास्तीति विशेषः । ३०

ननु यथाप्रतिभासं वस्त्वन्तरं पारमार्थिकमेव किं न स्यात्तत्राऽह—परमार्थेति । किं द्वितीयं वस्तु तत्त्वतो-
ऽस्ति किंवा नास्तीति वस्तुनि निरूप्यमाणे सति श्रुत्यनुसारेण तत्त्वदर्शिभिरैकमेवाद्वितीयं ब्रह्माव्यवहार्यमिति निर्धार्यते
तेन व्यवहारदृष्ट्याश्रयणेन भेदश्रुतो मिथ्याव्यवहारस्तत्त्वदृष्ट्याश्रयणेन च तदभावविषयः शास्त्रीयो व्यवहार इत्युभय-
विषयव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । स च शास्त्रीयव्यवहारोपर्यति प्रपद्यति—नहीति । तथा च विद्यावस्थायां शास्त्रीयोऽभेद-
व्यवहारस्तद्विततव्यवहारस्त्वाभासमात्रमिति शेषः । अविद्यावस्थायां लौकिकव्यवहारोपर्यति विवृणोति—न च ३५
नामेति । उभयविषयव्यवहारोपर्यतिमुपसंहरति—तस्मादिति । उक्तरीत्या व्यवहारद्वयोपपत्तौ फलितमाह—अत इति ।
प्रत्यक्षादिषु वेदान्तेषु चैत शेषः ज्ञानाज्ञाने पुरस्कृत्य व्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्चेति नास्माभिरबोध्यते किंतु सर्व-

लौकिकश्च । अतो न काचन विरोधश्चाह । सर्ववादिनामप्यपरिहार्यः परमार्थसव्यवहारकृतो व्यवहारः ।

तत्र परमार्थात्मस्वरूपमपेक्ष्य प्रश्नः पुनः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर इति । प्रत्याहेतरो योऽ-
ज्ञानायापिपासे । अशितुमिच्छाज्ञानाया पातुमिच्छा पिपासा । ते अज्ञानायापिपासे योऽप्येतोति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः । अविबेकभिस्तत्कालवदिव गगनं गम्यमानमेव तलमले अत्येति परमार्थतत्ताभ्यामसंयुष्टस्वभावत्वात् ।
५ तथा सूक्ष्मज्ञानायापिपासादिमद्ब्रह्म गम्यमानमपि क्षुधितोऽहं पिपासितोऽहमिति ते अत्येत्येव परमार्थतत्ताभ्याम-
संयुष्टस्वभावत्वात् । “न ह्यित्येते लोकद्रुःखेन बाह्याः” इति श्रुतेः । अविद्वत्लोकोकाभ्यारोपितद्रुःखेनेत्यर्थः । प्राणैकवर्ष-
त्वात्समासकरणमज्ञानायापिपासयोः ।

शोकं मोहं शोक इति कामः । इष्टं वस्तुद्विष्य चिन्तयतो यदरमणं तत्तुल्यामिभूतस्य कामबीजं तेन हि
कामो दीप्यते । मोहस्तु विपरीतप्रत्ययप्रसङ्गादविबेको भ्रमः । स चाविद्या सर्वस्वानर्थस्य प्रसवबीजम् । भिन्नकार्य-
१० त्वात्तयोः शोकमोहयोः समासकरणम् । तौ मनोभिकरणौ । तथा शरीराधिकरणौ जरां मृत्युं चात्येति । जरेति
कार्यकरणसंघातविपरिणामो वलीपलितदिलिङ्गः । मृत्युरिति तद्विच्छेदो विपरिणामावसानः । तौ जराभूयु
शरीराधिकरणावत्येति ।

ये तेऽज्ञानायादयः प्राणमनःशरीराधिकरणाः प्राणिष्वनवरतं वर्तमाना अहोरात्राविवत्सभूत्रोमिवच्च
प्राणिषु संसार इत्युच्यते । योऽतो वृष्टेष्टेत्याविलक्षणः साक्षादव्यवहितोऽपरोक्षादयोगः सर्वान्तर आत्मा ब्रह्मावि-
१५ स्तम्भपर्यन्तात्मा मृतानामशनायापिपासाविभिः संसारधर्मैः सदा न स्पृश्यत आकाश इव घनादिमलैः । तमेतं वा
आत्मानं स्वं तत्त्वं विवित्त्वा ज्ञात्वाऽयमहमस्मि परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यतृप्तमिति ब्राह्मणाः ।
धामपि परीक्षकानामेतत्समतं संसारदशाया क्रियाकारकव्यवहारस्य मोक्षावस्थाया च तदभावत्येष्टादित्याह—
सर्ववादिनामिति ।

निरुपाधिके परस्मिन्नात्मनि चिद्धाताबनाद्यविद्याकल्पितोपाधिकृतमशनायादिमत्त्वं वस्तुतस्तु तद्वाहित्यमित्युप-
२० पादानन्तरप्रश्नमुत्थाप्य प्रतिवक्ति—तत्रेत्यादिना । कल्पितकल्पितयोरात्मरूपयोर्निर्धारणाय सप्तमी । योऽप्येति स
सर्वान्तरत्वादिविशेषणस्तत्वाऽऽप्येति शेषः । ननु परो नाशनायादिनामप्रसिद्धेर्नामपि जीवस्तथा तस्य परस्मादव्यतिरे-
कादत आह—अविबेकिमिति । परमार्थत इत्युच्यतः सम्बध्यते । ब्रह्मैवाखण्डं सच्चिदानन्दमनाद्यविद्यातत्कार्यबुद्ध्या
दिसम्बद्धमायासद्वारा स्वानुभवादशनायादिमद्गम्यते तत्त्वं वस्तुतोऽविद्याखण्डसम्बन्धादशनायाद्यतीतं नित्यमुक्तं
तिष्ठतीत्यर्थः । अशनायापिपासादिमद्ब्रह्म गम्यमानमिति वदन्नाचार्यो नानाजीववादस्यानिष्टत्वं सूचयति । परमार्थतो
२५ ब्रह्मण्यशनायाद्यसम्बन्धे मानमाह—न ह्यित्यत इति । बाह्यत्वमसङ्गत्वम् । लोकद्रुःखेनेत्युक्तं लोकस्थानात्मनो दुःख-
सम्बन्धानभ्युपगमादित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्वदिति । अशनायापिपासयोः समस्योपादाने हेतुमाह—प्राणेति ।

अरतिवाची शोकशब्दो न कामविषय इत्याशङ्क्याऽऽह—इष्टमिति । कामबीजत्वमरतेरनुभवेनाभिव्यक्ति-
तेन होती । कामस्य शोको बीजमिति स कामतया व्याख्यातः । अनित्यावृत्तिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्कल्याति-
विपरीतप्रत्ययस्तत्सामान्यसि प्रभवति कर्तव्याकर्तव्याविवेकः स लौकिकः सम्यगनविरोधाद्भ्रमोऽविद्येत्युच्यते । तस्याः
३० सर्वानर्थोत्पत्ती निमित्तत्वं मूलाविद्यायास्तुपादानत्वं तदेतदाह—मोहस्त्विति । कामस्य शोको मोहो दुःखस्य हेतुरिति
भिन्नकार्यत्वं तद्विच्छेद इत्यत्र कार्यकरणसंघातस्तच्छब्दार्थः ।

संसारद्वारिकस्य पारिजाज्यं बहुमुत्तरं वाक्यमित्यभिप्रेत्य सक्षेपतः संसारस्वरूपमाह—ये त इत्यादिना ।
तेषामात्मधर्मत्वं व्यावर्तयितुं विनिनष्टि—प्राणेति । तेषां स्वरसतो विच्छेदश्चाह वारयति—प्राणिष्विति । प्रवाहक्येण
नैरन्तर्तं दृष्टान्ताह—अहोरात्रादिविविति । तेषामतिवचलत्वे दृष्टान्तः—समुद्रोमिवदिति । तेषां हेतुत्वं घोटयति—
३५ प्राणिष्विति । ये यथोक्तः प्राणिष्वशनायादयस्ते तेषु ससार इत्युच्यत इति योजना । एवं वे तमित्यनैतच्छब्दार्थं
मुषस्तप्रश्नोक्तं स्वपदार्थं कथयति—योऽसाविति । तच्छब्दार्थं कहलप्रश्नोक्तं तत्पदार्थं दर्शयति—अशनायेति ।
तयोरेक्यं समानाधिकरण्येन सूचितमित्याह—तमेतमिति । ज्ञानमेव विशदयति—अयमित्यादिना । ज्ञात्वा

१. अविद्वत्लोकै—सदुक्तमध्यासभाष्ये “तत्रैवं सति यत्र यदव्यासः तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अणुमानैर्नामि स न
बध्यते” इति ।

ब्राह्मणानामेवाधिकारो व्युत्थानेजो ब्राह्मणग्रहणम् । व्युत्थाय वैपरीत्येनोत्थानं कृत्वा । कुत इत्याह—पुत्रैषणायाः पुत्रार्थेषणा पुत्रैषणा । पुत्रेणं लोकं जयेयमिति लोकजयसाधनं पुत्रं प्रतीच्छेषणा दारसंग्रहः । दारसंग्रहमकृत्वेत्यर्थः । वित्तैषणायाश्च कर्मसाधनस्य गवादिरेपादानमनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकं केवलया वा हिरण्यगर्भविद्याया देवेन वित्तं देवलोकम् ।

देवादितादृच्युत्थानमेव नास्तीति केचित् । यस्मात्तद्वलेन हि किल व्युत्थानमिति । तदसत् । एतावान् ५ काम इति पठितत्वादेषणामध्ये दैवस्य वित्तस्य । हिरण्यगर्भादिदेवताविषयैव विद्या चित्तमित्युच्यते । देवलोकहेतुत्वात् । नहि निष्पादिकप्रज्ञानघनविषया ब्रह्मविद्या देवलोकप्राप्तिहेतुः । “तस्मात्तत्सर्वं भवत्” “आत्मा ह्येषां स भवति” इति श्रुतेः । तद्वलेन हि व्युत्थानम् । “एतं वै तस्मात्मानं विदित्वा” इति विशेषवचनात् । तस्मात्स्मिन्मोऽप्यतेभ्योऽज्ञातमलोकप्राप्तिसाधनेभ्य एषणाविषयेभ्यो व्युत्थाय । एषणा कामः “एतावान् कामः” इति श्रुतेः । एतस्मिन्निविष्टेऽज्ञातमलोकप्राप्तिसाधने तुष्णामकृत्वेत्यर्थः । सर्वा हि साधनेच्छा फलेच्छैव । अतो व्याचष्टे—श्रुतिरे- १० कैवैषणेति । कथम् ? या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । दृष्टफलसाधनत्वव्युत्थात् । या वित्तैषणा सा लोकैषणा फलार्थैव सा । सर्वः फलार्थप्रयुक्त एव हि सर्वं साधनमुपादत्ते । अत एकैवैषणा या लोकैषणा सा साधनमन्तरेण सम्पादयितुं न शक्यत इति साध्यसाधनभेदेनोभे हि यस्मादेते एषणे एव भवतः । तस्माद्ब्रह्मविदो नास्ति कर्म कर्मसाधनं वा ।

अतो येऽतिक्रान्ता ब्राह्मणाः सर्वं कर्म कर्मसाधनं च सर्वं देवपितृमानुषनिमित्तं यज्ञोपवीतादि तेन हि दैवं १५

ब्राह्मणा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति सम्बन्धः । संन्यासविधायके वाक्ये किमित्यधिकारिणि ब्राह्मणपदं तत्राऽह—ब्राह्मणानामिति । पुत्रार्थमेषणामेव विदुषोति—पुत्रेणेति । ततो व्युत्थानं संगृह्णति—दारसंग्रहमिति । वित्तैषणायाश्च व्युत्थानं कर्तव्यमित्याह—वित्तैति । वित्तं द्विविधं मानुषं दैवं च । मानुषं गवादि तस्य कर्मसाधनस्योपादानमुपाजं तेन कर्म कृत्वा केवलेन कर्मणा पितृलोकं जेष्यामि । दैवं वित्तं विद्या तत्संयुक्तेन कर्मणा देवलोकं केवलया च विद्याया तमेव जेष्यामीतीच्छा वित्तैषणा ततश्च व्युत्थानं कर्तव्यमिति व्याचष्टे—कर्मसाधनस्येति । एतेन २० लोकैषणायाश्च व्युत्थानमुक्तं वेदितव्यम् ।

देवादितादृच्युत्थानमाक्षिपति—दैवादिति । तस्यापि कामत्वात्ततो व्युत्थातव्यमिति परिहरति—तदसदिति । तर्हि ब्रह्मविद्यायाः सकाशादपि व्युत्थानात्तन्मूलध्वंसे तद्व्याघातः स्यादित्याशङ्क्याऽह—हिरण्यगर्भादेति । देवतोपासनाया वित्तशब्दितविद्यात्वे हेतुमाह—दैवलोकैति । तत्प्राप्तिहेतुत्वं ब्रह्मविद्यायामपि तुल्यमिति चेन्नेत्याह—नहीति । तत्र फलान्तरश्रवणं हेतूकरोति—तस्मादिति । इतश्च ब्रह्मविद्या देवादितादृहिरेदेत्याह—तद्वलेनेति । प्रागेव वेदनं २५ सिद्धं चेत्किं पुनर्व्युत्थानेनेत्याशङ्क्य प्रयोजकज्ञानं तत्प्रयोजकमुद्देश्यं तु तत्त्वसाक्षात्करणमिति विवक्षित्वाऽह—तस्मादिति । प्रयोजकज्ञानं पञ्चमर्थः । व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति सम्बन्धः । व्युत्थानस्वरूपप्रदर्शनार्थमेपास्वरूपमाह—एषणेति । किमेतावदेत्याशङ्क्य व्युत्थानस्वरूपमाह—एतस्मिन्निति । सम्बन्धस्तु पूर्ववत् । या ह्येवेत्यादि श्रुतेस्तात्पर्यमाह—सर्वा इति । फलं नेच्छति साधनं च चिकीर्षतीति व्याघातात्फलेच्छान्तर्भूतैव साधनेच्छा तद्युक्तमेपणैक्यमित्यर्थः । श्रुतेस्तदैक्यव्युत्पादकत्वं प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति—कथमित्यादिना । फलेषणातन्तर्भावं साधनैषणायाः ३० समर्थयते—सर्वं इति । उभे हीत्यादिश्रुतिमवतार्य व्याचष्टे—या लोकैषणेति ।

प्रयोजकज्ञानवतः साध्यसाधनरूपात्संसारद्विरूपस्य कर्मतत्साधनयोरसंभवे साक्षात्कारमुद्दिश्य फलतं संन्यासं दर्शयति—अत इति । अतिक्रान्ता ब्राह्मणाः किं प्रजयेत्यादिप्रकाशितास्तेषां कर्म कर्मसाधनं च यज्ञोपवीतादि नास्तीति पूर्वेण संबन्धः । देवपितृमानुषनिमित्तमिति विशेषणं विषययति—तेन हीति । “प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामि”त्यादिशब्दार्थः । यस्मात्पूर्वं त्रिचारप्रयोजकज्ञानवन्तो ब्राह्मणा विरकाः संन्यस्य तत्प्रयुक्तं धर्ममन्वत्तिष्ठ- ३५

१. ब्राह्मणानामेवेति—वार्तिककृतस्तु इदमुपलक्षणम् त्रैवर्णिकानां सर्वेषामपि संन्यासमिच्छन्ति । तदुक्तं “त्रयाणामपि वर्णानां श्रुतौ संन्यासदर्शनात् । ब्राह्मणस्यैव संन्यास इति श्रुत्या विरुध्यते” । उपलक्षणं च ब्राह्मणग्रहणं श्रुतौ (१.४.१६५) ।

पित्र्यं मानुषं च कर्म क्रियते “निबोतं मनुष्याणाम्” इत्यादिश्रुते । तस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा ब्रह्मविदो व्युत्पाद्य कर्मभ्यः कर्मसाधनेऽप्यथ यज्ञोपवीतादिसभ्यः परमहंसपारिव्राज्यं प्रति यच्च निताचर्य चरन्ति भिक्षाय चरण भिक्षावर्षं चरन्ति त्यक्त्वा स्मोतं लिङ्गं केवलमाश्रममात्रशरणां जीवनसाधनं परिव्राज्यव्यङ्गकम् । विद्वद्विद्वज्जन्तः । “तस्मादलिङ्गो वर्मज्ञोऽप्यक्तलिङ्गोऽप्यक्तावारः” इत्यादिस्मृतिभ्यः । “अथ परिव्रज इविवर्णवासा मुण्डोऽपरिव्रजः”

५ इत्यादिश्रुतेः “संशिक्षाकैवाश्रित्य विमुच्य यज्ञोपवीतमिति च ।

ननु व्युत्पाद्याय भिक्षावर्षं चरन्तीति वर्तमानापदेशावयवोऽयं न विद्यायकः प्रत्ययः कश्चिच्छ्रुते लिङ्ग-लोद्वेगानामन्यतमोऽपि । तस्मादवयवाद्मात्रेण श्रुतिस्मृतिविहितानां यज्ञोपवीतादीनां साधनानां न शक्यते परित्यागः कारयितुम् । यज्ञोपवीत्येवार्थं योत याज्येयज्ञेयं वा । पारिव्राज्ये तावदध्ययनं विहितम्—

“वेदसंन्यसनाच्छ्रुतस्माद्देवं न संयसेत्” इति । “स्वाध्याय एवोत्तुजमानो वाचम्” इति चाऽऽप्तसंख्यः ।

१० “ब्रह्मोर्जं वेदनिन्दा व कौटसाक्ष्यं सुहृद्वचः । गर्हितान्नाद्ययोजनिषः सुरापानसमानि षट्” ॥

इति वैषपरित्यागे दोषश्रवणात् । “उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां हृत्ते जप्यकर्मणि भोजनं आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यादिति” परिब्राजकधर्मेषु च गुरुपासनस्वाध्यायमौजनाचमनादीनां कर्मणां श्रुतिस्मृतिषु कर्तव्यतया चोदितत्वाद्युपासनाङ्गत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात्परित्यागो नैवावगन्तुं शक्यते । यद्यप्येषा-णाभ्यो व्युत्थानं विधीयत एव तथाऽपि पुत्राद्येषां न्यस्तिसुभ्य एव व्युत्थानं न तु सर्वस्मात्कर्मणः कर्मसाधनाच्च

१५ व्युत्थानम् । सर्वपरित्यागे चाश्रुतं कृतं स्याच्छ्रुतं च यज्ञोपवीतादि ह्यपि तं स्यात् । तथा च महानपराधो विहिता-करणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तः कृतः स्यात् । तस्माद्यज्ञोपवीतादिलिङ्गपरित्यागोऽन्यपरम्परैव ।

न । “यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वज्येद्यतिः” इति श्रुतेः । अपि चाऽऽप्तज्ञानपरत्वात्सर्वस्या उपनिषदः । आत्म-ब्रह्मभ्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति हि प्रस्तुतं त चाऽऽप्तैव साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरोक्षनायादिसंसारधर्मवर्जित इत्येवं विज्ञेय इति तावत्प्रसिद्धम् । सर्वा हीयमुपनिषदेवपरेति विध्यन्तरोक्षेयव तावत्सात्स्यतो नाधर्वादः । आत्म-

२० स्तस्मादधुनातनोऽपि प्रयोजकज्ञानी विरक्तो ब्राह्मणस्तथा कुयदित्याह—तस्मादिति । “त्रिदण्डेन यतिश्चैव” इत्यादि-स्मृतने परमहंसपारिव्राज्यमत्र विवक्षितमित्याशङ्क्याऽह—त्यक्त्वेन । तस्य वृष्ट्यात्वान्मुमुक्षुमित्याज्यत्वं सूचयति—केवलमिति । अमुष्यत्वाच्च तस्य त्याज्यतेत्याह—पारिव्राज्येति । तथाऽपि त्वदिष्ट-संन्यासो न स्मृतिकारिर्निबद्ध इति चेन्नैत्याह—विद्वानिति । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाच्च स्मार्तसंन्यासो मुख्यो न भवतीत्याह—अथेति ।

एतं वै तमित्यादिवाक्यस्य विधायकत्वमुपेत्य सर्वकर्मतत्साधनपरित्यागपरत्वमुक्तमाश्रयति—तन्विति । इतश्च

२५ यज्ञोपवीतमपरित्याज्यमित्याह—यज्ञोपवीत्येवेति । याजनादिसमन्विताहारादसंन्यासविषयमेतदित्याशङ्क्याऽह—पारिव्राज्ये तावदिति । वेदत्यागे दोषश्रुतेस्तदित्यागेऽपि कथं पारिव्राज्ये यज्ञोपवीतित्वमित्याशङ्क्याऽह—उपासन इति । इत्यनेन वाक्येन गुर्वधुपासनाङ्गत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात्परिव्राजकधर्मेषु गुरुपासनादीनां कर्तव्यतया श्रुतिस्मृतिषु चोदितत्वाद्यज्ञोपवीतपरित्यागोऽवगन्तुं नैव शक्यत इत्यन्वयः । सप्रति प्रौढिमारुढो व्युत्थाने विविमङ्गी-कृत्यापि दूषयति—यद्यपीत्यादिना । एषाणाभ्यो व्युत्थाने सत्येषणात्वाविशेषात्कर्मणस्तत्साधनाच्च व्युत्थानं सेतव्यं—

३० त्याशङ्क्य यज्ञोपवीतादिवेषणात्त्वमित्युक्तमित्याशयेनाऽह—सर्वेति । अश्रुतकरणे श्रुतत्यागे च ‘अकुर्वन्विहितं कर्म’ इत्यादिस्मृतिमाश्रित्य दूषणमाह—तथा चेति । ननु दूष्यते यज्ञोपवीतादिलिङ्गत्यागः स कस्माच्चिरात्क्रियते तत्राह—तस्मादिति ।

नेयमन्धपरम्परैति परिहरति—नेत्यादिना । ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्जयेदित्यादिविध्युपलम्भेति प्रौढवादेनाऽऽप्तज्ञान-

विधिबलादेव संन्यासं साधयितुमात्मज्ञानपरत्वं तावदुपनिषदासुपन्यस्यति—अपि चेति । इतश्चास्ति संन्यासे विधि-

३५ रिति यावत् । तद्विधिबलादेव संन्याससिद्धिरिति शेषः । कथं सर्वोपनिषदात्मज्ञानपरेष्वप्ये कर्तव्यतया कर्मविधि-शेषत्वेनार्थवादत्वादित्याशङ्क्याऽह—आत्मेत्यादिना । अस्तु यथोक्तं वस्तु विज्ञेयं तथाऽपि प्रस्तुते किं जातं तदाह—सर्वं हीति । ननु तस्य कर्तव्यत्वेऽपि कथं कर्मतत्साधनत्यागसिद्धिरत आह—आरमा चेति । विषये दोषमाह—अत

१. स्मार्तं लिङ्गं त्रिदण्डादि तस्यक्त्वा केवलाश्रममात्रेण जीविका ।

२. एतं वै तमात्मानं विदित्वा श्रुतिस्मृतीति विधिः अप्राप्तत्वाद् लेटवकल्पनात् ।

ज्ञानस्य कर्तव्यत्वात् । आत्मा चाज्ञानायाविधर्मबाध भवतीति साधनफलविशेषणो ज्ञातव्यः । अतोऽप्यतिरेकेणाऽऽ-
त्मनो ज्ञानमविद्या । “अन्योऽज्ञानव्योऽहमस्मीति न स वेद” “भूयोः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति”
“एकैवानुब्रष्टव्यम्” “एकमेवाद्वितीयम्” “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतिभ्यः । क्रियाफलं साधनं चाज्ञानायादिसंसार-
धर्मातीतादात्मनोऽन्यमविद्याविषयम् । “यत्र हि द्वैतमिव भवति” “अन्योऽज्ञानव्योऽहमस्मीति न स वेद” “अथ
येऽन्यथाऽतो विदुः” इत्यादिवाक्यगतैः ५

न च विद्याविद्ये एकस्य पुरुषस्य सह भवतो विरोधात्तमः प्रकाशाविव । तस्मादात्मविद्योऽविद्याविषयोऽ-
विकारो न द्रष्टव्यः क्रियाकारकफलभेदकः । “भूयोः स मृत्युमाप्नोति” इत्यादि निश्चितत्वात् । सर्वक्रियासाधन-
फलानां चाविद्याविषयाणां तद्विपरीतात्मविद्याया हातव्यत्वेनेष्टत्वात् । यज्ञोपवीतादिसाधनानां च तद्विषयत्वात् ।
तस्मादासाधनफलम्भावतादात्मनोऽन्यविषया विलक्षणैषणा । उभे ह्येते साधनफले एषणे एव भवतः । यज्ञोपवीता-
देस्तत्साध्यकर्मणां च साधनत्वात् । उभे ह्येते एषणे एवेति हेतुबन्नेनावधारणात् । यज्ञोपवीतादिसाधनानात्साध्ये- १०
स्यैव कर्मन्योऽविद्याविषयत्वादेवणारूपत्वाच्च जिहासितव्यरूपात्वाच्च व्युत्थानं विधिर्हितमेव ।

ननु निषिद्ध आत्मज्ञानपरत्वाद्बुद्ध्यनभ्युत्तिस्तस्तुत्यर्थं न विधिः । न । विधिर्त्सितविज्ञानेन समानकर्तृकत्व-
श्रवणात् । न ह्यकर्तृव्येन कर्तव्यस्य समानकर्तृकत्वेन वेदे कदाचिदपि श्रवणं संभवति । कर्तव्यानामेव ह्यभिषवद्बोम-
भक्षणां यथा श्रवणमभिपुष्य कृत्वा भक्षयन्तीति तद्वदात्मज्ञानेषणाव्युत्थानमिहाचर्याणां कर्तव्यानामेव समानकर्तृ-
कत्वश्रवणं भवेत् । अविद्याविषयत्वादेवणारूपात्वाच्चप्राप्त आत्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिरित्यागो न तु विधातव्य १५
इति चेन्न । सुतरामात्मज्ञानविधिनैव विहितस्य समानकर्तृकत्वश्रवणेन दैह्योपपत्तिस्तथा भिक्षाचर्यस्य च ।

इति । साधनफलानुभूतत्वेनाऽऽत्मनो ज्ञानमविद्येत्यत्र प्रमाणमाह—अन्योऽज्ञानादिव्यादिना । क्रियाकारकफलविलक्षण-
स्याऽऽत्मनो ज्ञानं कर्तव्यं तस्यामर्थ्यासाध्यसाधनत्वाग सिध्यतीत्युक्तं सप्रत्यविद्याविपयत्वाच्च साध्यसाधनयोर्विद्या-
वता त्याज्यतेत्याह—किमेति । तस्याविद्याविषयत्वे श्रुतीवदाहरति—यत्रेति ।

अविद्याविषयत्वेऽपि साधनादि विद्यावत् एव भविष्यति विद्याविद्ययोस्मदादिषु साहित्योपलम्भादित्या- २०
शङ्काऽह—न चेति । विद्याविद्ययोः साहित्यासंभवे फलितमाह—तस्मादिति । इत्थं प्रयोजकज्ञानवता साध्य-
साधनभेदो न द्रष्टव्यो विवक्षिततत्त्वसाक्षात्कारविरोधित्वादित्याह—सर्वेति । भवत्वविद्याविषयाणां विद्यावत्स्याग-
स्तथाऽपि कुतो यज्ञोपवीतादीनां त्यागस्तवाऽह—यज्ञोपवीतादीति । तद्विषयत्वादित्यत्र तच्छब्दोऽविद्याविषयः ।
एषणात्वाच्च यज्ञोपवीतादीनां त्याज्यतेत्याह—तस्मादिति । ज्ञेयत्वेन प्रस्तुतादिति यावत् । साध्यसाधनविषया
तदात्मिकैषणा त्याज्येत्यत्र हेतुमाह—विलक्षणेति । पुरुषार्थरूपाद्विपरीता सा हेत्यर्थः । साध्यसाधनयोरेषणात्वं २५
साधयति—उभे हीति । तथाऽपि यज्ञोपवीतादीनां कर्मणां च कथमेषणात्वमित्याशङ्क्य साधनान्तर्भावदित्याह—
यज्ञोपवीतादेरिति । तयोरेषणात्वं कथं प्रतिज्ञामात्रेण सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽह—उभे हीति । तयोरेषणात्वे सिद्धे फलित-
माह—यज्ञोपवीतादीति ।

आत्मज्ञानविधेरेव सन्यासविधिरित्युक्त्वाद्बुद्ध्युत्थायेत्यस्य नास्ति विधिवमिति शङ्कते—नमिति ।
व्युत्थाय विधिलेखे पाठक्रममतिरम्य व्याख्याने भवत्येवामं विविदिषोर्विधिरिति परद्वरिति—न विधिरित्येति । ३०
पाठक्रमेऽपि प्रयोजकज्ञानवतो विरक्तस्य भवत्येवामं विधिरित्यभिप्रेत्याऽह—नहीति । उक्तमेवान्वयमुखेनोदाहरणद्वारा
विनूनेति—कर्तव्यमिति । अभिपुष्य सोमस्य कण्डन कृत्वा रसमादायेत्यर्थः । पाठक्रममेवाऽऽश्रित्य शङ्कते—
अविद्येति । प्रयोजकज्ञानवतो विरक्तस्याऽऽत्मज्ञानविधिसामर्थ्यलब्धस्य यज्ञोपवीतादिरागस्य कर्तव्यात्मज्ञानेन समान-
कर्तृकत्वश्रवणादिति साधेनाऽऽज्यकत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह—न सुतरामिति । व्युत्थाने दशितं न्यायं भिक्षाचर्येऽप्यति-

१. अन्तरिरेषणं ज्ञानं क्रियफलाभेदेन ज्ञानमविद्या ।

२. कर्तव्यानामेव गावभिरपुष्य आहवनीये दुत्वा प्रत्यञ्च. परेत्य सदसि भक्षयन्ति इत्यत्र त्यक्त्वान्ता ना विधिवीकारात्
प्रकृते च विदित्वा व्युत्थाय भिक्षाचार्यं चरन्ति इति सर्वपामेककर्तृकत्वात् विधिल्लं सन्यासस्य ।

३. यद्यर्थ्यप्राप्त सन्यास. तथापि दाढ्यां विधानं वर्तमानार्थस्यलटः सेट्वागीकारात् विधिल्लं चरेत्युरिति ।

यत्पुनरुक्तं वर्तमानापवेशादर्थवादमात्रमिति । न । औदुम्बरयूपपादिविधिसमानत्वाद्बोधः ।

व्युत्पाद्य भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यनेन पारिव्राज्यं विधीयते । पारिव्राज्याद्ये च यज्ञोपवीतादिसाधनानि विहितानि लिङ्गं च श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च । अतस्तद्वर्जितत्वादन्यस्माद्व्युत्पत्त्यानेषणात्वेऽपीति चेत् । न । विज्ञान-समानकर्तृकात्पारिव्राज्यादेषणाव्युत्पत्त्यानेषणात्पारिव्राज्यान्तरोपपत्तेः । यद्धि तदेषणाभ्यो व्युत्पत्त्यानेषणं पारि-
५ ब्राज्यं तदात्मज्ञानाङ्गम् । आत्मज्ञानविरोध्येषणापरित्यागरूपत्वात् । अविद्याविषयत्वाच्चेष्टवर्णायाः । तद्वर्जितरेकेण चास्त्याश्रमरूपं पारिव्राज्यं ब्रह्मलोकादिफलप्राप्तिसाधनं यद्विषयं यज्ञोपवीतादिसाधनविधानं लिङ्गविधानं च । न चैषणाख्यसाधनोपादानस्याऽऽश्रमसधर्ममात्रेण पारिव्राज्यान्तरे विषये संभवति सति सर्वोपनिषद्विहितस्याऽऽत्मज्ञान-स्य बाधनं युक्तम् । यज्ञोपवीताद्यविद्याविषयेषणाख्यसाधनोपादित्वायां चावश्यमसाधनफलरूपस्याज्ञानायादि-संसारधर्मवर्जितस्याहं ब्रह्मास्त्वमीति विज्ञानं बाध्यते । न च तद्वबाधनं युक्तम् । सर्वोपनिषदा तदर्थपरत्वात् ।

१० भिक्षाचर्यं चरन्तीत्येवैषां ग्राह्यन्ती भूतिः स्वयमेव बाधते इति चेत् । अथाव्येषणाभ्यो व्युत्पत्तानं विषय-विशति—तथेति । भिक्षाचर्यस्य चाऽऽश्रमज्ञानविधिनैकवाक्यस्य तथैव दाढ्योपपत्तिरिति संबन्धः । व्युत्पत्तादिवाक्य-स्यार्थवादत्वमुक्तमनूच दूषयति—यत्पुनरित्यादिना । 'औदुम्बरो यूपो भवती'त्यादी लेट्परिग्रहेण विविच्यैकारकवक्ष्यापि पञ्चमलकारेण विधिसिद्धेर्नार्थवादत्वशङ्क्यर्थः ।

सप्रति प्रकृते वाक्ये पारिव्राज्यविधिमङ्गीकृत्य स्वयंभूयः शङ्कते—व्युत्पायेति । का तर्हि विप्रतिपत्ति-
१५ स्तत्राऽह—पारिव्राज्येति । लिङ्गं त्रिदण्डत्वादिति । 'पुराणे यज्ञोपवीते विन्युज्य नवमुपादायाऽऽश्रमं प्रविशेत्' 'त्रिदण्डौ कमण्डलुमात्रं' इत्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च । एषणात्वाद्यज्ञोपवीतादीनामपि त्याज्यत्वमुक्तमित्याशङ्क्य श्रुतिस्मृति-वशाद्व्युत्पत्त्याने संकोचमभिप्रेत्याऽह—अत इति । उदाहृतश्रुतिस्मृतीनां विषयान्तरं दर्शयन्तुत्तरमाह—नेत्यादिना । तदेव विवृणोति—यद्व्याख्यादिना । तस्याऽऽश्रमज्ञानाङ्गत्वे हेतुमाह—आत्मज्ञानेति । एषणायास्तद्विरोधित्वमेव कुतः सिद्धं तत्राऽह—अविद्येति । तर्हि यथोक्तानां श्रुतिस्मृतीनां किमालम्बनं तदाह—तद्वर्जितरेकेणेति । आश्रमत्वेन
२० रूप्यते वस्तुतस्तु नाऽऽश्रमस्तदाभास इति यावत् । तस्याऽऽश्रमज्ञानाङ्गत्वं वारयति—ब्रह्मेति । अथ व्युत्पत्तनवाक्योक्त-मुख्यपारिव्राज्यविषयत्वमेव लिङ्गादिविधानस्य किं न स्यात्तत्राऽह—न चेति । एषणाख्याणि साधनानि यज्ञोपवीता-दीनि तेषामुपादानमनुष्ठानं तस्याऽऽश्रमधर्ममात्रेणोक्तस्य यथोक्ते सन्त्यासाभासे विषये सति प्रधानबाधेन मुख्यपारि-ब्राज्यविषयत्वे यज्ञोपवीतादेरिष्ट प्रधानबाधनं तदाह—यज्ञोपवीतादीति । साध्यसाधनयोरसङ्गे तद्विलक्षणस्याऽऽश्रमो-ज्ञान बाध्यते चेत्का नो हानिरित्याशङ्क्याऽह—न चेति ।

२५ भिक्षाचर्यं तावद्विहितं विहितोपुष्ठानं च यज्ञोपवीतादि विना न संभवतीति श्रुत्यैवाऽऽश्रमज्ञानं यज्ञोपवीतादि-

१. औदुम्बरयूपपाद—औदुम्बरो यूपो भवति । अत्र भवेदिति लेट्त्वकल्पनया विधित्वं शास्त्रकाराणामिष्टं विवादस्तु पशुफलार्थं फलाय गुणविधित्वे तच्च निराकृतं प्रथमाध्यायद्वितीयपादे तद्वृष्टान्तेनेत्यर्थः पारिव्राज्यान्तरोपपत्तेः यदुक्तं यज्ञोपवीतं लिङ्गं च वर्जयित्वा अन्यस्माद्व्युत्पत्त्यानेमिति तत् न मुख्यसंन्यासपरम् ।

२. तत्त्वज्ञानसमानकर्तृकात्, सन्त्यासात् स कुटीचकादिरूपः ।

३० ३. भिक्षाचर्योक्त्या तद्विषया एषणा नानुमन्यते श्रुतिः तथात्वे भिक्षाचर्यं एषणाप्रयोजकं भवेत् यथा तस्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्याभिक्षा वाजिन्यो वाजिन इत्यत्र आभिक्षादध्यानयने प्रयोजिका तद्वत् । परं तु वाजिन्यो वाजिनमिति वाक्यान्तरे आभिक्षोद्धारानन्तरं स्थितजलरूपं वाजिनं दध्यानयनस्य न प्रयोजकं अपि तु प्रतिपत्तिकर्मत्वात् वाजिनसत्त्वे कार्यं वाजिनस्य नाहो न कार्यम् वाजिनयामस्य प्रतिपत्तिरूपत्वेन दध्यानयनं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । ततश्च न भिक्षाचर्यमर्थप्राप्तमेवोच्यते प्रतिपत्तिकर्मत्वं तत् ।

३५ ४. विहितानुष्ठानमिति । वेदविहितस्यानुष्ठानं यज्ञोपवीतमपेक्षते 'यज्ञोपवीतानां कर्तव्यमिति सामान्याविधिना विहित-कर्ममात्रे तद्विधानात् इति चेन्न ब्रह्मविदः नियमादृष्टस्यापि अनपेक्षणात् । भिक्षाचर्यस्य केवलप्रतिपत्तित्वात् न यज्ञोपवीतापेक्षा । नास्यापुनर्विधित्वम् । नियमविधिपरि न नियमादृष्टाधायकः ब्रह्मविदो विरुद्धत्वात् ।

५. पारिव्राज्यान्तरं हंसरूपं तत्र यज्ञोपवीतादिरूपसाधनोपादानं निराक्रियते । परमहंशानामेव तु एषणाद्योक्तं यज्ञोपवीतादिकनेष्यत इत्यर्थः ।

पुनरेषणैकदेशं भिक्षाचर्यं ग्राहयन्तो तत्संबद्धमन्यदपि ग्राहयतीति चेत् । न । भिक्षाचर्यस्याप्रयोजकत्वाद्बुधत्वोत्तर-
कालभक्षणवत् शेषप्रतिपत्तिकर्मत्वादाप्रयोजकं हि तत् । असंस्कारकत्वाच्च । भक्षणं पुण्यसंस्कारकमपि स्यान्न तु
भिक्षाचर्यम् । नियमाद्दृष्टस्यापि ब्रह्मविदोऽनिष्टत्वात् ।

नियमाद्दृष्टस्यानिष्टत्वे किं भिक्षाचर्येणेति चेत् । न । अन्यसाधनाद्बुधत्वात्तस्य विहितत्वात् । तथाऽपि किं
तेनेति चेत् । यदि स्याद्वाह्यमभ्युपगम्यते हि तत् । यानि पारिव्राज्येऽभिहितानि वचनानि यज्ञोपवीत्येवावीयोतीत्या- ५
दीनि तान्यविद्वत्पारिव्राज्यमात्रविषयाणीति परिहृतानि । इतरथाऽऽत्मज्ञानबाधः स्यादिति ह्युक्तम् ।

“निराशिषमनारम्भं निनमस्कारमस्तुतिम् । अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥”

इति सर्वकर्माभावं दर्शयति स्मृतिविदुषः । ‘विद्वाल्लिङ्गवर्जितः’ तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञ इति च । तस्मा-
त्परम-हंसपारिव्राज्यमेव व्युत्थानलक्षणं प्रतिपद्यतेऽऽप्यवित्सर्वकर्मसाधनपरित्यागरूपमिति ।

यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा एतमात्मानमसाधनफलस्वभावं विदित्वा सर्वस्मात्साधनफलस्वरूपादेषणालक्षणाद्- १०
व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म । दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्साधनं च हित्वा । तस्मादद्यत्वेऽपि ब्राह्मणो ब्रह्मविद्यापाण्डित्यं
पाण्डित्यमात्रमेतदात्मविज्ञानं पाण्डित्यं निविद्य निःशेषं विदित्वाऽऽत्मविज्ञानं निरवशेषं कृत्वेत्यर्थः । आचार्यत आग-
मतश्च । एषणाम्यो व्युत्थाय । एषणाव्युत्थानावसानमेव हि तत्पाण्डित्यम् । एषणातिरस्कारोद्भूतत्वादेवणावि-
द्वत्त्वात् । एषणातिरस्कृत्य न ह्यात्मविषयस्य पाण्डित्यस्योद्भूत इत्यात्मज्ञानेनैव विहितमेषणाव्युत्थानम् । आत्म-
विरोधि बाधितमिति शङ्कते—भिक्षाचर्यमिति । शङ्कामेव विगदयति—अथापीत्यादिना । यथा हुतशेषस्य भक्षणं १५
विहितमपि न द्रव्याक्षेपकं परिशिष्टद्रव्योपादानेन प्रवृत्तेस्तथा सर्वस्वत्यागे विहिते परिशिष्टभिक्षोपादानेन विहितमपि
भिक्षाचरणमुपवीताद्यनाक्षेपकमित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । दृष्टान्तमेव स्पष्टयति—क्षेपेति । तद्भक्षणमिति संबन्धः ।
अप्रयोजकं द्रव्यविशेषस्यानाक्षेपकमिति यावत् । यद्वा दार्ष्टान्तिकमेव स्फुटयति—क्षेपेति । सर्वस्वत्यागे विहिते शेषस्य
कालस्य शरीरपातान्तस्य प्रतिपत्तिकर्मभावं भिक्षाचर्यमतो न तदुपवीतादिप्रापकमित्यर्थः । किंच भिक्षाचर्यस्य
शरीरस्थित्येवाऽऽक्षिप्तत्वाच्च तत्रापि विधिद्वारे तद्वशादुपवीतादिसिद्धिरित्याह—असंस्कारकत्वाच्चेति । तदेव स्फुटयते— २०
भक्षणमिति । ‘एककालं चरेद्भूक्षम्’ इत्यादिनियमवशाददृष्ट सिध्यदुपवीतादिकमप्याक्षिपतीति चेन्नेत्याह—नियमेति ।
विविदिषोस्तद्विद्वमपि नोपवीताद्याक्षेपकं ज्ञानोत्पादकश्रवणाद्युपयोगिदेहस्थित्यर्थत्वेनैव चरितार्थत्वादिति भावः ।

तर्हि यथाकथंचिदुपनतेनान्तेन शरीरस्थितिसंभवाद्भूक्षार्थं चरन्तीति वाक्यं व्यर्थमिति शङ्कते—नियमा-
दृष्टस्येति । भिक्षाचर्यानुवादेन प्रतिग्रहादिनिवृत्त्यर्थत्वाद्वाक्यस्य नाऽऽनर्थक्यमित्युत्तरमाह—नान्येति । निवृत्त्युपदेशेन
वाक्यस्यार्थवत्त्वेऽपि तदुपदेशस्य नार्थवत्त्वं कूटस्थानात्मज्ञानेनैव सर्वनिवृत्तेः सिद्धेरिति शङ्कते—तथाऽपीति । यदि २५
निष्क्रियात्मज्ञानादशेषनिवृत्तिः स्यात्तर्हि तदस्माभिरपि स्वीक्रियते सत्यमित्यङ्गीकरोति—यदीति । यदि तु क्षुदादिदोष-
प्राबल्यादास्तान् निष्क्रियमपि विस्मृत्य प्रार्थनादिपरो भवति तदा निवृत्त्युपदेशोऽपि भवत्यर्थवानिति भावः । प्रागुक्त-
वाक्यविरोधाच्चिदुपदेशोऽप्यत्र इति चेत्तत्राऽऽह—यानीति । मुख्यपरिज्ञाद्विषयत्वे दोषं स्मारयति—इतरथेति ।
निवृत्त्युपदेशानुग्राहकत्वेन स्मृतीरुदाहरति—निराशिषमित्यादिना । अमुख्यसंन्यासविषयत्वात्संभानामुख्यपरिज्ञा-
द्विषयं व्युत्थानवाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । इतिशब्दो व्युत्थानवाक्यव्याख्यानसमाप्यर्थः । ३०

तस्मादित्यादिवाक्यमवतार्य व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना । उक्तमेव व्युत्थानं स्पष्टयति—दृष्टेति । विवेक-
वैराग्याभ्यामेषणाभ्यो व्युत्थाय श्रुत्याचार्याभ्यां कर्तव्यं ज्ञानं निःशेषं कृत्वा वात्येन तिष्ठसेदिति व्यवहितेन संबन्धः ।
पाण्डित्यं निविद्येत्येनैव व्युत्थानं विहितमित्याह—एषणेति । तद्वि पाण्डित्यमेषणाभ्यो व्युत्थानस्यावसाने संभवति
तदन व्युत्थानविधिरित्यर्थः । तदेव स्फुटयति—एषणेत्यादिना । तासां तिरस्कारेण पाण्डित्यमुद्भवति तत्प्रेषणाभ्यो
विरुद्धत्वात्तथा च पाण्डित्यं निविद्येत्यत्र ताम्यो व्युत्थानविधानमुचितमित्यर्थः । विनाऽपि व्युत्थान पाण्डित्यमुद्भू- ३५
विष्यतीति चेन्नेत्याह—न हीति । पाण्डित्यं निविद्येत्यत्र व्युत्थानविधिमुक्तमुपसंहरति—इत्यात्मज्ञानेनेति । तर्हि

१. असाधनफलस्वभावः शुद्ध आत्मा न साधनं नापि फलं, अज्ञातः आत्मा मोक्षप्रवृत्तस्य साधनं, ज्ञात आत्मा फलं
इत्युपचारः । आत्मन एकत्वात् अज्ञानप्रयुक्तत्वात् साधनफलभावस्य । एषणालक्षणात् = एषणाप्रयुक्तात् ।
एषणातिरस्कारः तस्या निवृत्तिः । तेन पाण्डित्यं जायते यथार्थम् । विहित = आक्षिप्त ।

ज्ञानसमानकर्तृकत्वाप्रत्ययोपादानलिङ्गभूत्या दृढीकृतम् ।

तस्मादेषणाभ्यो व्युत्थाय ज्ञानबलभावेन बाल्येन तिष्ठति तस्यापि मिच्छेत् । साधनफलाश्रयणं हि बलमिति-
रेषामनात्मविदाम् । तद्वत् हि त्वा विद्वानसाधनफलस्वरूपात्मविज्ञानमेव बलं तद्भावमेव केवलमाश्रयेत् । तदाश्र-
यणे हि करणान्येषणाविषय एनं हृत्वा स्थापयितुं नोत्सहन्ते । ज्ञानबलहीनं हि मूढं दृष्टादृष्टविषयायां विषणायामेवैनं
५ करणानि नियोजयन्ति । बलं नामाऽऽत्मविद्यायाऽशेषविषयदृष्टितिरस्करणम् । अतस्तद्भावेन बाल्येन तिष्ठति । तथा
“आत्मना विन्दते वीर्यम्” इति श्रुत्यन्तरात् । “नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः” इति च ।

बाल्यं च पाण्डित्यं च निविद्य निःशेषं कृत्वाऽथ मननान्नुनियोगी भवति । एतावन्ति ब्राह्मणेन कर्तव्यं
यदुत सर्वानात्मप्रत्ययतिरस्करणमेतत्कृत्वा कृतकृत्यो योगी भवति । अमौनं चाऽऽत्मज्ञानानात्मप्रत्ययतिरस्कारो
पाण्डित्यबाल्यसंज्ञकौ निःशेषं कृत्वा मौनं न मानात्मप्रत्ययतिरस्करणस्य पर्यवसानं फलं तच्च निविद्याय ब्राह्मणः
१० कृतकृत्यो भवति । ब्रह्मैव सर्वमिति प्रत्यय उपजायते । स ब्राह्मणः कृतकृत्योऽतो ब्राह्मणः ।

किमिति विदित्वा व्युत्थायेत्यत्र व्युत्थाने विधिरभ्युपगतस्तत्राऽह—आत्मज्ञानेति । तेन व्युत्थानस्य समानकर्तृकत्वे
कत्वाप्रत्ययस्योपादानमेव लिङ्गभूता श्रुतिस्तया दृढीकृतं नियमेन प्रापितं व्युत्थानमित्यर्थः ।

बाल्येनेत्यादि वाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति—तस्मादिति । विवेकादिबाल्येषणाभ्यो व्युत्थाय पाण्डित्यं संपाद्य
तस्यापि पाण्डित्याज्ञानबलभावेन स्थापुमिच्छेदिति योजना । केयं ज्ञानबलभावेन स्थितिरित्याशङ्क्य ता व्युत्पादयति—
१५ साधनेत्यादिना । विद्वानिति विवेकित्वोक्तिः । यथोक्तबलभावावष्टम्भे करणानां विषयपारवश्यनिवृत्त्या पुरुषस्यापि
तत्पारवश्यनिवृत्तिः फलतीत्याह—तदाश्रयणे हीति । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन विवदयति—ज्ञानबलेति । नन्वापि
ज्ञानस्य बलं कीदृशमिति न ज्ञायते तत्राऽह—बलं नामेति । बाल्यवाक्याभ्यमुपसंहरति—अत इति । यथा ज्ञानबलेन
विषयाभिमुखो दृष्टिस्तिरस्क्रियते तथेति यावत् । आत्मना तद्विज्ञानातिशयेनेत्यर्थः । वीर्यं विषयदृष्टितिरस्करणसामर्थ्य-
मित्येतत् । बलहीनेन विषयदृष्टितिरस्करणसामर्थ्यरहितेनायमात्मा न लभ्यो न शक्यः साक्षात्कर्तुमित्यर्थः ।

२० बाल्यं चेत्यादि वाक्यमादाय व्याचष्टे—बाल्यं चेति । पूर्वोक्त्योस्तरत्र हेतुत्वद्योतनार्थोऽशब्दः । तदेवोप-
पादयति—एतावन्तीति । वाक्यान्तरमुत्थाप्य व्याकरोति—अमौनं चेत्यादिना । मौनमौनयोर्ब्राह्मण्यं प्रति सामग्रीत्व-
द्योतकोऽशब्दः । ब्राह्मण्यमुपपादयति—ब्रह्मैवेति । आचार्यपरिचर्यापूर्वकं वेदान्तानां तात्पर्याविधारणं पाण्डित्यम् ।
युक्तिर्ज्ञानात्मदृष्टितिरस्कारो बाल्यम् । ‘अहमात्मा परं ब्रह्म न मत्तोऽन्यदस्ति किंचन’ इति मनसैवानुसंधानं मौनम् ।
महावाक्याविवगतिर्ब्राह्मण्यमिति विभागः ।

२५ १. समानकर्तृकत्वाप्रत्ययेति—समानकर्तृकत्वस्य लिङ्गेऽन्यः कत्वाश्रुत्यैव दृढीकृतं व्युत्थानमित्यर्थः । अत्र
ब्रह्मसूत्रेषु अनाविष्णुर्वक्ष्यत्यात् (३-६-५०) इति सूत्रे बाल्यविषये विचारः कृतः । तदित्य—तस्माद्ब्राह्मण्यं
पाण्डित्यं निविद्य बाल्येन तिष्ठति इत्यत्र बाल्यं नाम बालस्य कृत्यं यथेष्टचेष्टत्वं वा परिग्राह्यं जत बालवत्
भावशुद्धिः अप्रखण्डेन्द्रियत्वं विधीयते इति संशये बालकृत्यस्य—कामचारकामवादकामभक्षादेर्विधाने धर्म-
शास्त्रविरोधात् धर्माविरुद्धं भावशुद्धिरूपं अप्रखण्डेन्द्रियत्वं विधेयम् । तदुक्तं अनाविष्णुर्वक्ष्यत्यात् ज्ञानाध्ययन-
३० धर्मिकत्वादिभिः आत्मानमनाविष्णुर्वक्ष्यत्यात् दम्भदर्पादिरहितो भवेत् “यं न सत्तं न चासत्” “अश्ववज्रवच्चैव”
इत्यादिसंस्मृतेः । अन्वयात् प्रधानोपकार्यंङ्गरूपार्थविधानेनाव्यात् इति । अत्र तु भाष्यकारैः अनात्मविषय-
दृष्टितिरस्करणं बाल्यमित्यभिधाय सूत्रोक्तार्थं एव दृढीकृतः । वार्तिके—यत्रैवणायाश्च वित्तैवणायाश्चेत्यादी
वार्तिके देवतोपासनं वित्तं तस्य देववित्तत्वेन प्रथमाध्याये उक्तेः । अपि च नित्यकर्मप्रवृत्त्यर्थमुद्यमो वित्तम् ।
गवादिविषया एषणा तु काप्यकर्मरम्भायोद्यमः इत्याहुः । व्युत्थानं विरुद्धतया न्याय्यात्मन्यगदित्युत्थानं एषणा-
३५ प्रतिकूलतयेत्यर्थः । अत्र श्रवणमननशब्दित्वाल्यापाण्डित्याभ्यां तृतीयं निदिध्यामनं वार्तिकमते तत्त्वदर्श-
चित्तनं । ध्यानस्थानपेक्षाणां इति मैत्रेयीब्राह्मणार्थः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

अथ हैनं गार्गी वाचकनवी पप्रच्छ यान्नबल्वयेति होवाच यदिदं
सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वार्यौ
गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यतरिक्षलोकेषु गार्गीति

निरूपचरितं हि तदा तस्य ब्राह्मण्यं प्राप्तमत आह—सं ब्राह्मणः केन स्यात्केन चरणेन भवेद्येन स्याद्येन ५
चरणेन भवेत्तेनेदृश एवायम् । येन केनचिच्चरणेन स्यात्तेनेदृश एवोक्तलक्षण एव ब्राह्मणो भवति । येन केन
चिच्चरणेनेति स्तुत्यर्थं येयं ब्राह्मण्यादस्या तेयं स्तुयते न तु चरणेऽनादरः । अत एतस्मात्ब्राह्मण्यावस्थानादश-
नायाद्यतोत्तात्मस्वरूपा अत्यनुमादस्यदविद्याविषयमेव लक्षणं वस्त्वन्तरमातं विनाश्यातिपरिगृहीतं स्वप्नमाया-
मरीच्युदकसमसारमात्रैवैकः केवलो नित्यमुक्त इति । ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

१०

यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तर आत्मेत्युक्तं तस्य सर्वान्तरस्य स्वरूपाधिगमयाऽऽज्ञाकल्पब्राह्मणादप्रन्य
आरभ्यते । पृथिव्यादौनि ह्याकाशातानि भूतान्यन्तर्बहिर्भावेन व्यवस्थितानि तेषां यद्बाह्यं बाह्यमधिगम्याधिगम्य
निराकुर्वन्ब्रह्मः साक्षात्सर्वान्तरोमीण आत्मा सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तो दर्शयितव्य इत्यारम्भः । अथ हैनं गार्गी
नामतो वाचकनवी वचकनोर्द्विहता पप्रच्छ यान्नबल्वयेतिहोवाच । यदिदं सर्वं पाथिवं धातुजातमप्युदक ओतं च प्रोतं
चोतं शीर्षपटत्तनुवत्प्रोतं तिर्यक्तनुवद्विपरीतं वा । अद्भिः सर्वतोऽन्तर्बहिर्भूताभिर्ग्यातिमित्यर्थः । अन्यथा सक्तुमुष्टि- १५
वद्विशीयेत । इदं तावदनुमानमुपन्यस्तम् । यत्कार्यं परिच्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति

प्रागपि प्रसिद्धं ब्राह्मण्यमिति चेत्तत्राऽऽह—निरूपचरितमिति । ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति—स इति ।
अनियतं तस्य चरणमित्युत्तरमाह—येनेति । उक्तलक्षणत्वं कृतकृत्यत्वम् । अव्यवस्थितं चरणमिच्छतो ब्रह्मविदो
यथेष्टचेष्टाऽमीष्टा स्यात्तथा च 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' इति स्मृतेरितरेषामप्याचारेऽनादरः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—येन
केनविदिति । विहितमाचरतो निषिद्धं च त्यजतः शुद्धबुद्धेः श्रुताद्वाक्यातःसम्यग्धीस्तपद्यते तस्य च वासनावशाद्वच- २०
स्वित्वेन चेष्टा नात्यवस्थितेति न यथेष्टाचरणप्रयुक्तो दोष इत्यर्थः । अतोऽन्यदित्यादि व्याकरोति—अत इति ।
स्वनेत्यादि बहुवृत्तान्तोपादान दाष्टान्तिकस्य बहुरूपत्वद्योतनार्थम् । अतोऽन्यदिति कुतो विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह—
आत्मेवेति ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं कहोलब्राह्मणम् ॥५॥

पूर्वब्राह्मणयोरारम्भः सर्वान्तरस्वमुक्तं तर्षिण्यार्थमुत्तरं ब्राह्मणत्रयमिति संगतिमाह—यत्साक्षादिति । २५
उक्तमेव संबन्धं विवृणोति—पृथिव्यादौनेति । अन्तर्बहिर्भावेन सूक्ष्मस्थूलतारतम्यक्रमेणेत्यर्थः । बाह्यं बाह्यमिति
विश्वोपरिष्ठात्तच्छब्दो ब्रह्मो यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । निराकुर्वन्वथा मुमुक्षुः सर्वान्तरमात्मानं प्रतिपद्यते तथा स
यथोक्तविशेषणो दर्शयितव्य इत्युत्तरप्रत्याारम्भ इति योजना । कहोलप्रश्ननिर्णयानन्तर्यमथशब्दार्थः । यत्पाथिवं
धातुजातं तदिदं सर्वमस्त्वित्यादि योजनीयम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—अद्भिः । पाथिवस्य धातुजातस्याद्भि-
र्व्याप्त्यभावे दोषमाह—अन्यथेति । किमत्र गार्गी विवक्षितमिति तदाह—इदं तावदिति । तदेव दर्शयितुं व्याप्तिमाह— ३०
यत्कार्यमिति । कारणेन व्यापकेनेति शेषः । यत्कार्यं तत्कारणेन व्याप्तं यत्परिच्छिन्नं तद्व्यापकेन व्याप्तं यच्च स्थूलं

१. वार्तिके स ब्राह्मणः केन स्यादिति प्रश्नः सम्यग् ज्ञानयज्ञादिभिन्नं किं तस्य मुक्तौ साधनमिति । समाधानं तु
येन स्यादिति—येन ब्राह्मणीनिव्यापारः स्यात् । सर्वकर्मत्यागः पारमहंस्यं ब्राह्मणो भवति न त्वन्यदपेक्ष्यते (वा)
अथवा केन स्यादित्याश्लेषः ज्ञानातिरिक्तेद्वेत्नामभावात् न केनापि स्यादित्यर्थः न मुक्त्यर्थं साधनान्तरमित्यर्थः
येन केनापि साधनेन ईदृग एव स्यात् आकाशवदैकल्यादित्यर्थः । अथवा विदुषो मुक्तस्य लक्षणं केनेति प्रश्नः ३५
येन स्यादिति समाधानं ईदृग एव स्यात् स्वरूपमेव तत्त्वक्षणम् । अमानित्यादिकं तु व्यवहारावस्यस्येव ।

कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि माऽतिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपस्रदन्तिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचवन्व्युपरराम ॥१॥

१०

इति बृहदारण्यकोपनिषद् तृतीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

दृष्टम् । यथा पृथिव्याद्विस्तृता पूर्वं पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण व्यापिता भवितव्यमित्येष आ सर्वान्तरादात्मनः प्रश्नार्थः ।

तत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरमुत्तरं सूक्ष्मभावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवहितं भवेत् । न च परमात्मनोऽर्वाक्पश्चदतिरेकेण वस्तुवन्तरमस्ति । “सत्यस्य सत्यम्” इति श्रुतेः । सत्यं च भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च परमात्मा कस्मिन्नु खल्वपि ओताश्च प्रोताश्चेति । तासामपि कार्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद्व्योतप्रोत-

१५ भावेन भवितव्यम् । यद्य तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तरप्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्यः । वायौ गार्गीति । नन्वना-
विति वक्तव्यम् । नैव दोषः । अग्नेः पार्थिवं वाऽऽप्यं वा धातुमनाभित्येतरेभ्यस्त्वान्येनाऽऽहमस्मीति नास्तीति तस्मिन्मोतप्रोतभावो नोपविश्यते । कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति । तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलोकास्तामपि गन्धर्वलोकेषु गन्धर्वलोका आदित्यलोकेष्व्वादित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्रलोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराट्शरीरारम्भकेषु भूनेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापति-

२० लोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाग्न्यारम्भकाणि भूतानि । सर्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राग्व्युपभोगावध्याकार-
परिणतानि भूतानि संहतानि तान्येव पञ्चेति बहुवचनमाज्ञि । कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि माऽतिप्राक्षीः स्वं प्रदन् न्यायप्रकारमतीत्याऽऽग्नेने प्रष्टव्या देवतामनुमानेन मा प्राक्षी-
रित्यर्थः पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्धा शिरो व्यपस्रद्विस्पृष्टं पतेत् । देवतायाः स्वप्रदन् नागमविषयस्त प्रश्नविषय-
तत्सूक्ष्मेण व्यासमिति त्रिप्रकारा व्याप्तिः । इतिशब्दस्तत्समाप्त्यर्थः । व्याप्तिभूमिमाह—यथेति । सप्रत्यनुमानमाह—

२५ तथेति । पूर्वं पूर्वमित्यबादैर्धर्मिणो निर्देशः । उत्तरेणोत्तरेण वाय्वादिकारणेनपरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्यासमिति शेषः ।
विमतं कारणेन व्यापकेन सूक्ष्मेण व्याप्तं कार्यत्वात्परिच्छिन्नत्वात्स्थूलत्वाच्च पृथिवीवदित्यर्थः । सर्वान्तरादात्मनोऽ-
र्वागुक्त्यायं सर्वत्र संचारयति—इत्येष इति ।

ननु तथापि भूतपञ्चकव्यतिरिक्तानां गन्धर्वलोकादीनामप्यान्तरत्वेनोपदेशात्कथं भूतपञ्चकव्युदासेन सर्वान्तर-
प्रतिपत्तिर्विवक्षितेति तत्राऽह—तत्रेति । उक्तनीत्या प्रश्नार्थं स्थिते सतीति यावत् । भूनात्मस्थितिनिर्धारणे वा
३० सप्तमी । अथ परमात्मानं भूतानि च हित्वा पृथगेव गन्धर्वलोकादीनि वस्तुवन्तराणि भविष्यन्ति नेत्याह—न चेति ।
गन्धर्वलोकादीन्यपि भूतानामिवावस्थाविशेषास्ततः सत्यं भूतपञ्चकं तस्य सत्यं परं ब्रह्म नान्यदन्तराले प्रतिपत्तव्यमित्यन्य-
प्रतिपेक्षार्थं च गव्दो । तात्पर्यमुक्त्वा प्रश्नमुत्थाप्य तदक्षराणि व्याकरोति—कस्मिन्सित्वाविना । कस्मिन्नु खलु
वायुरित्याद्युक्त्यायमतिदिशति—एवमिति । वायवित्ययुक्ता प्रत्युक्तिरपामिनिकार्यत्वाद्यनार्विति वक्तव्यत्वादिति
शङ्कते—नन्विति । अग्नेस्त्वक्प्राप्तत्वेऽपि काष्ठविद्युदादिपारतन्त्र्यात्स्वतन्त्रेण केनचिदपि व्याप्तिर्वक्तव्येतिर्गन् हित्वा
३५ तत्कारणं वायवित्ययुक्तं वायोश्च स्वकण्ठतन्त्रत्वेऽपि नोदकतन्त्रेति तद्व्यापकत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह—नैव शेष
इत्यादिना । अन्तरिक्षलोकशब्दार्थमाह—तान्येवेति । प्रजापतिलोकशब्दार्थं कथयति—विराडिति । अन्तरिक्षलोका-
दीनां प्रत्येकमेवत्वानुक्तो बहुवचनमित्याशङ्क्याऽह—सर्वत्र हीति । पूर्ववदनुमानेन सूत्रं पृच्छन्ती गार्गी प्रतिपेक्षति—
स होवाचेत्यादिना । उक्तमेव स्पष्टयन्नात्रमार्गमाह—आग्नेनेति । प्रतिपेक्षातिक्रमे दोषमाह—पृच्छन्त्याश्चेति ।

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम्

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ यज्ञवल्क्येति होवाच मद्ब्रह्मवसाम पतञ्जलस्य
काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम
कोऽसीति सोऽन्नवीत्कबन्ध आथर्वण इति सोऽन्नवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च
वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि ५
संदृब्धानि भवन्तीति सोऽन्नवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तद्भुगवन्वेदेति सोऽन्नवी-
त्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं
परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योजन्तरो यमयतीति सोऽन्नवीत्पतञ्जलः काप्यो
नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽन्नवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं
विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स भूतवित्स १०

मतिक्रान्तो गार्ग्यः प्रश्न आनुमानिकत्वात्स यस्या देवतायाः प्रश्नः साऽतिप्रश्न्या नातिप्रश्न्याऽनतिप्रश्न्या स्वप्रश्न-
विषयेव केवलागमगन्धेत्यर्थः । तामनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छति । अतो गार्ग्य माऽतिप्राक्षोमि नु चेन्नेच्छसि ततो
ह गार्ग्य वाचन्नव्युपराम ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इदानीं ब्रह्मलोकानामन्तरत्तमं सूत्रं वक्तव्यमिति तदर्थं आरम्भः तच्चत्वाऽऽगमेनैव प्रष्टव्यमिति तिहासेनाऽऽग- १५
मोपन्यासः क्रियते—अथ हैनमुद्दालको नामतोऽन्नगस्यापत्यमारुणिः पप्रच्छ यज्ञवल्क्येति होवाच । मद्ब्रह्म देवोऽन्नवसामो-
षितवन्तः पतञ्जलस्य पतञ्जलो नामतस्तस्यैव कपिगान्धस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयाना यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः ।
तस्याऽऽसीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति । सोऽन्नवीत्कबन्धो नामतोऽथर्वणोऽपत्यमाथर्वण इति ।

सोऽन्नवीदगन्धर्वं पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च तच्छिष्यान्वेत्थ नु त्वं हे काप्य जानीषे तत्सूत्रम् । किं तत् ।
येन सूत्रेणार्थं च लोक इदं च जन्म परश्च लोकः परं च प्रतिपत्तव्यं जन्म सर्वाणि च भूतानि ब्रह्माविस्तम्बपर्यन्तानि २०
संदृब्धानि संप्रथितानि स्रग्विण सूत्रेण विष्टब्धानि भवन्ति येन तत्किं सूत्रं वेत्थ । सोऽन्नवीदेवं पृष्टः काप्यो नाहं तद्भुग-
वन्वेदेति तत्सूत्रं नाहं जाने हे भगवन्नेति स्मूजयन्नाह । सोऽन्नवीत्पुनर्गन्धर्वं उपाध्यायमस्मांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य
तमन्तर्यामिणमन्तर्यामीति विवेक्ष्यते । य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योजन्तरोऽन्यन्तरः सन्धम-
यति नियमयति दास्यन्त्रमिव भ्रामयति त्वं स्वमुचितव्यापारं कारयतीति । सोऽन्नवीदेवमुक्तः पतञ्जलः काप्यो नाहं
तं जाने भगवन्नेति स्मूजयन्नाह । २५

सोऽन्नवीत्पुनर्गन्धर्वः सूत्रतदन्तर्गतान्तर्यामिणोर्विज्ञानं स्तूपते । यः कश्चिद्देवै तत्सूत्रं हे काप्य विद्याद्विजानीयात्तं
चान्तर्यामिणं सूत्रान्तर्गतं तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारं विद्याच्च इत्येवमुक्तेन प्रकारेण स हि ब्रह्मवित्परमात्मवित्स
लोकांश्च भूरादीन्तर्यामिणा नियम्यमानाल्लोकान्वेति स देवांश्चाग्न्यादील्लोकानि जानाति वेदांश्च सर्वप्रमाणभूता-
न्वेति भूतानि च ब्रह्मादीनि सूत्रेण ध्रियमाणानि तदन्तर्गतान्तर्यामिणा नियम्यमानानि वेति स आत्मानं च
मूर्धपातप्रसङ्गं प्रकटयन्प्रतिपेयसुपसंहरति—देवताया इत्यादिना ॥१॥ ३०

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया तृतीयाध्यायस्य षष्ठं गार्ग्यब्राह्मणम् ॥६॥

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रादवर्कनं व्यापकमुकमिदानीं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं च निर्वक्तुमुत्तरब्राह्मणमिति
सगतिमाह—इदानीमेति । ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वाऽऽव्याधिकातात्पर्यमाह—तच्चत्वाऽऽगमेनैवति । आचार्योपदेशोऽत्राऽऽगम-
शब्दार्थः । गार्ग्य मूर्धपातभयादुपरस्तेरन्तरमित्यथशब्दार्थः ।

सोऽन्नवीदिति प्रतीकोपादानं तस्य तात्पर्यमाह—सूत्रेति । इतिशब्दार्थमाह—एवमिति । येनार्थं चेत्यादिरुक् ३५
प्रकारः न सर्वलोकंश्च वेतीति संबन्धः । विदोपगोष्णिपूर्वकं तानेव लोकाननुवदति—भूरादीनि । स ब्रह्मविदित्या-

आत्मचित्स सर्वविदिति तेभ्योऽन्नोत्तवहं वेद तच्चेत्त्व याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वोऽस्तं
चान्तर्यामिणं ब्रह्मणवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं
चान्तर्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्य तथा ब्रूहीति ॥१॥

५ स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च
लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृग्धानि भवन्ति
तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यं स्रिषतास्याङ्गानीति वायुना हि
गौतम सूत्रेण संदृग्धानि भवन्तीत्येवमेवैतच्छाज्ञवल्क्यचान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥२॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं तेनैवान्तर्यामिणा नियम्यमानं वेति सर्वं च जगत्प्रामातृत्वं वेत्तोत्येवं स्तुते सुत्रान्तर्यामिणं
प्रबुध्यः काप्योऽमिमुखीभूतो वयं च तेभ्यश्चास्मभ्यममिमुखीभूतेभ्योऽन्नवीरुदजसः सूत्रमन्तर्यामिणं च । तवहं
१० सूत्रान्तर्यामिणं ज्ञानं वेद गन्धर्वल्लव्यगमः सन् । तच्चेच्छाज्ञवल्क्य सूत्रं तं चान्तर्यामिणमविद्वोऽस्तेवब्रह्मविदस्यैव
ब्रह्मणवीरुदजसे ब्रह्मविदां स्वभूता गा उवजस उन्नयसि त्वमन्यायेन ततो मच्छापदमस्थ मूर्धा शिरस्ते तव
विस्पष्टं पतिष्यति । एतमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—वेद जानाम्यहं हे गौतमेति गोत्रतत्सत्सूत्रं यद्व्यगन्धर्वस्तुभ्यमुक्तं
वान्यं चान्तर्यामिणं गन्धर्वद्विविधवन्तो द्युयं तं चान्तर्यामिणं वेदाहमित्येवमुक्तं प्रत्याह गौतमो यः कश्चित्प्राकृत इदं
यत्त्वयोक्तं ब्रूयात्कथं वेद वेदेत्यात्मानं क्लाययन्ति तेन गजितेन कार्येण दर्शय यथा वेत्य तथा ब्रूहीति ॥१॥

१५ स होवाच याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मलोका यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्तमाने काले यथा पुण्येषु तत्सूत्रमागम-
गम्यं वक्तव्यमिति तदर्थं प्रश्नान्तरमुत्थापितमतस्सिर्णयायाऽह—वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं नान्यद्वापुरिति सूत्रमा-
काशबहिष्ठम्भकं पुण्यव्यादीनां यदात्मकं समवसाविषं लिङ्गं कर्मवासानासमवापि प्राणिनां यत्तत्समष्टिष्यद्व्यात्मकं
यस्य बाह्या भेदाः सप्तसप्त मरुदगणाः समुद्रस्येवोर्मयस्तत्वेतद्व्याप्यं तत्त्वं सूत्रमित्यभिधीयते । वायुना वै गौतम
सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृग्धानि भवन्ति संग्रहितानि भवन्तीति प्रतिद्विमेतत् । अस्ति
२० च लोके प्रतिद्विः । कथं यस्माद्वायुः सूत्रं वायुना विवृतं सर्वं तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुः कथयति व्यञ्जयिषत
प्रितस्तान्यस्य पुरुषस्याङ्गानीति । सूत्रापगमे हि मण्वादीनां प्रोतानामवव्रसनं दृष्टमेव वायुः सूत्रं तस्मिन्मणिवत्
चोतानि यद्वस्याङ्गानि स्युस्ततो युक्तमेतद्व्याप्यगमेऽवव्रसनमङ्गलानाम् । अतो वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृग्धानि
भवन्तीति नियमयति । एवमेवैतच्छाज्ञवल्क्य सम्यगुक्तं सूत्रं तदन्तर्गतं चिद्वानां तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारमन्तर्यामिणं
ब्रूहीत्युक्तं आह ॥२॥

२५ विद्वोऽं सविपति—सर्वं वेति । तथाभूत सूत्रेण विवृतमन्तर्यामिणा च नियम्यमानमिति यावत् । प्रस्तुतस्तुतिप्रयोजन-
माह—इत्येवमिति । भवत्वेव तव सूत्राविज्ञानं मम किमायातमित्याशङ्कयाऽह—तच्चेदिति । किं तेनेत्यत्र तस्येत्य-
व्याहारः । कार्येण दर्शयेत्युक्तं विवृणोति—यथेति ॥१॥

याज्ञवल्क्योक्तेस्तार्पण्यमाह—ब्रह्मलोका इति । इत्यभीष्टमागमविदामित्यस्याहृत्याऽऽख्येतिशब्दस्य योजना ।
प्रश्नान्तरं सूत्रविषयं गौतमावक्यम् । वैशब्दार्थमाह—नाम्यवेति । सूत्रमेव दृष्टान्तमाह—आकाशवदिति । वायुमेव
३० विशिष्ट—यदात्मकमिति । पञ्च भूतानि दश बाह्यानीन्द्रियाणि पञ्चवृत्तिः प्राणश्चतुर्विधमन्तःकरणमिति सप्तदश-
विधत्वम् । कर्मणा वासनानां चोत्तरसृष्टिस्तुना प्राणिभिरजितानामाश्रयत्वादेवैकित्येव लिङ्गमित्याह—कर्मोति । तस्यैव
सामान्यविशेषातना बहुरूपत्वमाह—यत्तदिति । तस्यैव लोकपरीक्षकप्रसिद्धत्वमाह—यथेति । तस्य सूत्रत्व साधयति-
वायुनेति । प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामिति शेषः । लौकिकी प्रसिद्धिमेव प्रश्नपूर्वकमन्तर्यस्यैव दृष्टमेव स्पष्टयति—कथमित्या-
दिना । उक्तमेव दृष्टान्तेन व्यनक्ति—सूत्रेत्यादिना । वायोः सूत्रत्वे सिद्धे फलितमाह—अत इति ॥२॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी

शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तार्याम्यमृतः ॥३॥

योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं

योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तार्याम्यमृतः ॥४॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन्भवति सोऽन्तर्यामी । सर्वः पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसङ्गे मा भूदिति विनिर्दिष्ट—
पृथिव्या अन्तरोऽप्यन्तरः । तत्रैतत्स्यात् पृथिवीदेवतैवान्तर्यामीत्यत आह—यमन्तर्यामिणं पृथिवी देवताऽपि न वेद
मयम्यः कश्चिद्वर्तत इति । यस्य पृथिवी शरीरं यस्य च पृथिव्येव शरीरं नान्यत्पृथिवीदेवताया यच्छरीरं तदेव
शरीरं यस्य । शरीरग्रहणं चोपलक्षणार्थं करणं च पृथिव्यास्तस्य । स्वकर्मप्रभुत्वं हि कार्यं करणं च पृथिवीदेवतायाः ।
तदस्य स्वकर्माभावादान्तर्यामिणो नित्यमुक्तत्वात् । परार्थकर्तव्यतास्वभावत्वात्परस्य यत्कार्यं करणं च तदेवास्य
न स्वतस्तदाह—यस्य पृथिवी शरीरमिति । देवताकार्यकरणस्यैश्वरसाक्षिमात्रसांनिध्येन हि नियमेन प्रवृत्तिनिवृत्ती
स्याताम् । य ईदृगीश्वरौ नारायणाख्यः पृथिवीं पृथिवीदेवतां यमयति नियमयति स्वव्यापारेऽन्तरोऽप्यन्तरस्तिष्ठत्येव
त आत्मा ते तव मम च सर्वभूतानां चैत्युपलक्षणार्थमेतदन्तर्यामी यस्त्वया पृष्ठोऽमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जित
इत्येतत् ॥३॥

समानमन्यत् । योऽप्सु तिष्ठन्ननाबन्तरिक्षे वायौ दिव्यादित्ये दिक्षु चन्द्रतारक आकाशे यस्तमस्या-
वरणात्मके बाह्ये तमसि तेजसि तद्विपरिते प्रकाशनामान्य इत्येवमभिदेवतमन्तर्यामिणिवर्णं दर्शनं देवतासु । १५
अथाविज्ञतं भूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेष्वन्तर्यामिदर्शनमधिभूतम् ॥४-१४॥

नियन्तुरीश्वरस्य लौकिकनियन्तृत्वकार्यकरणवत्त्वमाशङ्क्याऽऽह—यस्य चेति । पृथिव्याः शरीरत्वमेव न तु
शरीरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—पृथिवीति । पृथिव्या यत्करणं तदेव तस्य करणं चेति योजना । कथं पृथिव्याः
शरीरेन्द्रियवत्त्वं तदाह—स्वकर्मति । अन्तर्यामिणोऽपि तथा किं न स्यात्तत्राऽह—तदस्येति । अस्यान्तर्यामिणस्तदेव
कार्यं करणं च नान्यदित्यत्र हेतुमाह—स्वकर्मति । तदेव हेत्वन्तरेण स्फोरयति—परार्थेति । यः पृथिवीमित्यादि- २०
वाक्यस्य तात्पर्यमाह—देवतेति । तत्र वाक्यमवतार्य व्याचष्टे—य ईदृगिति । नियम्यपृथिवीदेवताकार्यकरणाभ्यामेव
कार्यकरणवत्त्वमीदृशत्वम् ॥३॥

पृथिवीपर्याये दर्शितं न्यायं पर्यायान्तरेऽप्यतिदिशति—समानमिति ॥४-१४॥

१. अन्तर्यामिधिकरणे (ब्र० सू० १-२-१७) विचारितम् अन्तर्यामी अधिभूताधिदैवाध्यात्मादिषु नियामकत्वेन
निर्दिष्टः किं देवतात्मा, उत प्राणिमात्राद्यैश्वर्यः जीवः उत परमात्मा इति अपूर्वसंज्ञादर्शनात् संशयः अन्तर्यामन- २५
योगात् अन्तर्यामीति प्रसिद्धः देवता स्यात् तस्याः पृथिव्यादिषु स्थित्वा पृथिव्यादिनियामकत्वोपपत्तेः । यदि यं
पृथिवी न वेद इति पृथिवीदेवताया अज्ञेयत्वमुच्यमानं तस्या न संभवति स्वस्य स्वसत्ताया संशयाभावादित्यु-
च्यते । तदा अणिमाद्यैश्वर्यशुक्लः कश्चिद्योगी भवतु इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः अन्तर्याम्याधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्-
पृथिव्याद्यन्तर्यामी परमात्मा तस्य सर्वकारणत्वात् पृथिव्याद्यन्तस्तिष्ठन् पृथिव्यादिनियमनमुपपद्यते अदृष्ट-
अश्रुत इति च परमात्मनि उपपद्यते । न चाशरीरस्य कथं नियामकत्वं पृथिव्यादिष्वप्यशरीरेणैव तस्य शरीरादि- ३०
मत्त्वात् । नापि प्रधानमन्तर्यामी अदृष्टादिव्यपदेशसमवेऽपि द्रष्टृत्वादिव्यापदेशासम्भवात् । नापि जीवः यो
विज्ञाने तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् इति काण्वमाध्यान्दिनपाठयोः विज्ञानमन्तरो यमयति य आत्मानमन्तरो
यमयतीति जीवस्य अन्तर्यामिनियम्यत्वेन व्यपदेशात् ।

२. ईश्वरः शास्त्रादि । ईश्वरः सर्वं सन्निविमात्रेण नियमयति श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मन इत्यादिभ्युतेः केनेषितं
पतति प्रेषित मन इति अस्त्रोत्तरत्वेनानुक्रमणात् ।

३. ईश्वरो नारायणाख्य इति नियमनस्य स्थितिहेतुत्वरूपत्वात् विष्णोश्च तथात्वात् । अनेनान्तर्यामी सगुणब्रह्मास्वरूप
इति स्पष्टं प्रधानं तु अदृष्टत्वाच्चैऽपि द्रष्टृत्वानन्वयात् नान्तर्यामी ।

योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमर्गिं वेद यस्याग्निः

शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥

योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्ष-

शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥

यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः

शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥

यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं

यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः

शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

यो विष्णु तिष्ठन्विष्णोऽन्तरो यं विशो न विदुर्यस्य विशः

शरीरं यो विशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥

यश्चन्द्रतारके तिष्ठ्श्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्र-

तारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः

शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

यस्तमसि तिष्ठ्स्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः

शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यस्तेजसि तिष्ठ्स्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजो-

ऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतमथाधिमृतम् ॥ १४ ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि

न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो

यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतमथाध्यात्मम् ॥ १५ ॥

यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः

शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥

यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ्मन वेद यस्य

वाक्शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठुश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः
 शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१८॥
 यः श्रोत्रे तिष्ठुश्चक्षुषोऽन्तरो यं श्रोतं न वेद यस्य श्रोत्रं-
 शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१९॥
 यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः
 शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२०॥
 यस्त्वचि तिष्ठुस्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ्मन वेद यस्य त्वक्शरीरं
 यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२१॥
 यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं-
 शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२२॥ १०
 यो रेतसि तिष्ठन्नेतसोऽन्तरो यं रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो
 रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽ-
 मृतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति
 श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त
 आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होद्वालक आरुणिस्परराम ॥२३॥ १५

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

अथाध्यात्मं यः प्राणे प्राणवायुसहिते घ्राणे यो वाचि चक्षुषि श्रोत्रे मनसि त्वचि विज्ञाने बुद्धौ रेतसि
 प्रजनने । कस्मात्पुनः कारणात्पृथिव्यादिवेवता महाभागाः सत्यो मनुष्यादिवदात्मनि तिष्ठन्मात्मनो नियन्तार-
 मन्तर्यामिणं न विदुरित्यत आह—अदृष्टो न दृष्टो न विषयो मूढश्चक्षुर्दर्शनस्य कस्यचित्सर्वं तु चक्षुषि संनिहितत्वाद्-
 दृष्टित्वरूप इति द्रष्टा । तथाऽश्रुतः श्रोत्रगोचरत्वमनापन्नः कस्यचित्सर्वं त्वलुप्रध्वणशक्तिः सर्वश्रोत्रेषु संनिहित- २०
 त्वाच्छ्रोता । तथाऽमृतो मनःसंस्पर्शविषयतामनापन्नः । दृष्टधृते एव हि सर्वः संस्पर्शयत्यदृष्टत्वादश्रुतत्वादेवामृतो-
 ऽलुप्रमननशक्तित्वात्सर्वमनःसु संनिहितत्वाच्च मन्ता । तथाऽविज्ञातो निश्चयगोचरतामनापन्नो रूपादिवत्सुखादि-
 घट्टा स्वयं त्वलुप्रविज्ञानशक्तिवात्संनिधानाच्च विज्ञाता । तत्र यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति
 चान्ये नियतव्या विज्ञातारोऽन्यो नियन्ताऽन्तर्यामीति प्राप्तं तदन्यत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थमुच्यते—नान्योऽतो नान्यः ।
 अतोऽस्मादन्तर्यामिणो नान्योऽस्ति द्रष्टा तथा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति २५
 विज्ञाता । यस्मात्परो नास्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता योऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमृतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाताऽ-
 मृतः सर्वसंसारधर्मर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविभागकर्तृषु त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽस्मादीश्वरावात्मनोऽन्यदार्तं
 ततो होद्वालक आरुणिस्परराम ॥१५-२३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

सर्वत्र प्राणादौ तिष्ठन्नन्तर्यामी तवाऽऽमेति संबन्धः । वाक्यान्तरं प्रश्नपूर्वकमुत्थाय व्याचष्टे—कस्मादित्या- ३०
 दिना । यया मनसि तथा बुद्ध्यापि संनिधानाज्ज्ञातुमेति यावत् । तत्रेति पूर्वसंदर्भिकः । अन्ययमुपलक्षयितुमतो
 नान्य इत्युक्तम् । पदार्थान्याकरोति—अत इति । अन्यो द्रष्टा नास्तीति संबन्धः एष त इत्यादिवाच्यस्वार्थमाह—
 यस्मादित्यादिना ॥१५-२३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया तृतीयाध्यायस्य सप्तममन्तर्यामिब्राह्मणम् ॥७॥

अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम्

- अथ ह वाचक्वन्व्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतोति पृच्छ गार्गीति ॥१॥
 सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोपप्रुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ संपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठे-
 देवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्यां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥२॥
 सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा छावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्त्वबोतं च प्रोतं चेति ॥३॥
 स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा छावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥४॥

- अतः परमश्रनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म वक्तव्यमित्यत आरम्भः—
 अथ ह वाचक्वन्व्युवाच पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्धपातभयादुपरतां ततो पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुक्तं पार्थयते । हे ब्राह्मणा भगवन्तः पूजावन्तः शृणुत मम वचो हन्ताहमिमं याज्ञवल्क्यं पुनर्द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि यद्यु-
 मतिर्भवतामस्ति । तौ प्रश्नौ चेद्वदि वक्ष्यति कथमिष्यति मे कथंचिन्न वै जातु कदाचिद्युष्माकं मध्य इमं याज्ञवल्क्यं
 १५ कश्चिद्ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदन् प्रति जेता न वै कश्चिद्भूवेदित्येवमुक्ता ब्राह्मणा अनुक्तं प्रबुद्धः पृच्छ गार्गीति ॥१॥
 लब्धानुज्ञा ह याज्ञवल्क्यं सा होवाचाहं वै त्वा त्वा द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामीत्यनुवृण्यते । कौ ताविति जिज्ञासायां तयोर्बुद्धतरत्वं स्मृतिरिति दृष्टान्तपूर्वकं तावाह—हे याज्ञवल्क्य यथा लोके काश्यः काशिशु भवः काश्यः प्रसिद्धं क्षीरं काश्ये वैदेहो वा विदेहानां वा राजोपप्रुत्रः क्षूरान्वय इत्यर्थः । उज्ज्यमवतारितव्याकं धनुः पुनरधि-
 ज्यसारोपितव्याकं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ बाणदब्धेन शराद्ये यो वशखण्डः संवीयते । तेन निनाडपि शरो भवतीत्यतो
 २० विशिनष्टि—बाणवन्ताविति । द्वौबाणवन्तौ शरौ तयोरेव विशेषणं संपत्नातिव्याधिनौ शत्रोः योडाकरावतिशयेन हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेत्समीपत आत्मानं दर्शयेदेवमेवाहं त्वा त्वा शरस्यानीयाम्यां प्रश्नाभ्यां द्वाभ्यामुपोदस्यामु-
 त्थितवत्यस्मि त्वत्समीपे । तौ मे ब्रूहीति ब्रह्मविच्चेत् । अहेतरः पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥
 सा होवाच यदूर्ध्वमुपरि दिवोऽण्डकपालाद्यच्छावागवः पृथिव्या अथोऽण्डकपालाद्यच्छान्तरा मध्ये छावा-
 पृथिवी छावापृथिव्योरण्डकपालयोः रिमे च छावापृथिवी यद्भूतं यच्चातीतं भवच्च वर्तमानं स्वध्यापारस्वं भवि-
 २५ ष्यच्च वर्तमानादूर्ध्वकालभावि लिङ्गगम्यं यत्सर्वमेतदाचक्षते कथयन्त्यागमतत्सर्वं द्वैतजातं यस्मिन्मेकोभवती-
 त्यर्थः । तत्सुवर्त्सनं पूर्वोक्तं कस्मिन्नोतं च [प्रोतं च] पृथिवीचातुरिवागम् ॥३॥
 स होवाचेतरो हे गार्गी यच्चयोक्तमूर्ध्वं दिव इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्रमाचक्षते तत्सूत्रमाकाशे तबोतं च प्रोतं च यदेतद्व्याकृतं सूत्रात्मकं जगदध्याकृताकाशोऽस्मिच्च पृथिवीचातुस्त्रिध्वपि कालेषु वर्तते उत्पत्तौ स्थितौ लये च ॥४॥
 पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रान्तर्धर्मिणौ प्रश्नप्रत्युक्तिभ्या निर्वारितौ संप्रत्युत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह—अतः परमिति ।
 ३० सोपाधिकवस्तुनिर्धारणानन्तरंमथशब्दार्थः । ननु यस्माद्भूयाद्गार्गी पूर्वमुपरतां तस्य तदवस्थत्वात्कथं पुनः सा प्रष्टुं प्रवर्तते तत्राऽह—पूर्वमिति । हन्तेत्यस्यार्थमाह—यवोति । न वै जात्विति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—कदाचि-
 वित्यादिना । अन्ययं दर्शयितुं कश्चिदिति पुनरुक्तिः ॥१॥
 संवीयते स उच्यत इति शेषः । प्रश्नयोरवश्यप्रत्युत्तरणीयत्वे ब्रह्मद्वयान्नाङ्गीकारो हेतुरित्याह—ब्रह्म-
 विच्छेदिति ॥२॥
 ३५ सूत्रस्याऽऽचारे प्रष्टव्ये किमिति सर्वं जगदनुवर्तते तत्राऽह—सर्वमिति । पूर्वोक्तं सर्वजगदात्मकमिति यावत् ॥३॥
 यथाप्रश्नमनुद्य प्रत्युक्तिमादत्ते—स होवाचेति । ता व्याचष्टे—यवेतविति । यज्जगद्व्याकृतं सूत्रात्मकमेतद-
 व्याकृताकाशे वर्तते इति संवत्सः । त्रिष्वपि कालेष्वपि यदुक्तं तद्व्यतिरिक्तं—उत्पत्ताविति ॥४-५॥

सा होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं
व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥५॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा छावापृथिवी
इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥६॥

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा छावापृथिवी
इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाश एव
तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥७॥

स होवाचेतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वहस्त्वमदीर्घमलोहित-
मस्तेहमच्छायममोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽते-
जस्कमप्राणममुखमनात्रमनन्तरमबाह्वां न तदश्नान्ति किञ्चन न तदश्नान्ति कश्चन ॥८॥ १०

पुनः सा होवाच तमस्तेऽस्त्वित्यादि प्रश्नस्य दुर्वचस्त्वप्रदर्शनायम् । यो मे ममैतं प्रश्नं व्यवोचो विशेषण-
पाकृतवानिति । एतस्य दुर्वचस्त्वे कारणं सूत्रमेव तावदवगम्यमितरैर्दुर्बोध्यं किमुत तद्वत्प्रश्नोतं च प्रोतं चेत्पतो
नमोऽस्तु ते तुभ्यमपरस्मै द्वितीयाय प्रश्नाय धारयस्व वृद्धीकृत्वात्मानमित्यर्थः । पृच्छ गार्गीतीतर आह ॥५॥

व्याख्यातमप्यतः । सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं चोक्तस्यैवायंस्यावधारणार्थं पुन-
रुच्यते । न किञ्चिदपूर्वमर्थान्तरमुच्यते ॥६॥ १५

सर्वं यथोक्तं गार्ग्या प्रत्युच्छार्य तमेव पूर्वोक्तमर्थमवधारितवानाकाश एवेति याज्ञवल्क्यः । गार्ग्याह—
कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । आकाशमेव तावत्कालत्रयातीतत्वाद्दुर्बोध्यम् । ततोऽपि कष्टतरमक्षरं
यस्मिन्नाकाशमोतं च प्रोतं चातोऽवाय्वमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते साऽप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकसमये ।
अथावाय्वमपि वक्ष्यति तथाऽपि विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं विरुद्धा प्रतिपत्तिर्हि सा यदवाक्पृथिव्य वदनमतो दुर्वचनं
प्रश्नं मन्यते गार्गी ॥७॥ २०

तद्वैषद्वयमपि परिजिहीर्षन्नाह—स होवाच याज्ञवल्क्य एतद्वै तद्यत्पृष्ठवत्पति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च
प्रोतश्चेति । किं तदक्षरं यन्न क्षीयते न क्षरतीति वाऽक्षरं तदक्षरं हे गार्गि ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽभिवदन्ति । ब्राह्मणा-
भिवदनकथनेन नाहमवाच्यं वक्ष्यामि न च न प्रतिपद्येयमित्येवं दोषद्वयं परिहरति । एवमपाकृते प्रश्ने पुनर्गार्ग्याः
वक्ष्यमाण वाक्यमन्यदित्युच्यते । तदेव प्रश्नप्रतिवचनरूपमनुवदति—सा हेति । पुनश्चोक्तकिञ्चित्करत्वं
व्यावर्तयति—उक्तस्यैवेति ॥६॥ २५

प्रतिवचनानुवादतात्पर्यमाह—गार्ग्येति । प्रश्नाभिप्रायं प्रकटयति—आकाशमेवेति ॥७॥

अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिश्चेति दोषद्वय सामान्येनोक्तं विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति—किं तद्विति । अस्थूलादिवाक्य-

१. अक्षरब्राह्मणे प्रतिपाद्यं किमिति विचारः अक्षराधिकरणे दृश्यते (१-३-३) कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च
प्रश्ने याज्ञवल्क्य आह—स होवाचेतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्यादि । अत्राक्षरपदार्थः
प्रायः उत ब्रह्मेति संशयः । तत्राक्षरसामान्या इत्यादौ अक्षरशब्दस्य वर्णं प्रसिद्धत्वात् । ओंकारस्य ओंकार ३०
एवेव सर्वं इत्यादौ सर्वात्मकत्वनिर्धारणात् वर्णं एवाक्षरमिति प्राप्ते ब्रूमः अक्षरपदार्थः ब्रह्म अम्बरान्त-
जगद्धारकत्वात् । न हि जीवः आकाशं धारयेत् अतः आकाशमिन्नः परमात्मा अक्षरम् । न च प्रधानमक्षरमस्तु
तस्याकाशादधिकारणत्वात् धारकत्वोपपत्तेः । सा च प्रशासनात् एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्या-
चन्द्रमसौ विधृती तिष्ठत इत्यादिश्रवणात् प्रशासनं चैतनकर्म । अतः अचेतनं प्रधानं नाक्षरं अपि तु चैतनं
ग्रह्यं । अन्यदपि—अक्षरधिया त्ववरोधः इत्यधिकरणे (३-३-३३) क्वचित् अस्थूलमणु इत्यादिरूपेण ३५
स्थूलत्वादि निराकृतं क्वचित् यत्तद्वैश्यमग्राह्यमगोत्रमित्यादां दृश्यत्वादयः निरस्ताः तदेजति तजेजति तद्वद्वे
इत्यादौ अक्षरसम्बद्धत्वेन ये ये अभावरूपा धर्माः । ते सर्वे सर्वत्रावरोद्धव्याः सामान्यात् धर्मिणो ब्रह्मणः
प्रतिपादनप्रक्रियायाः साम्यात् । शोषेन्द्राणः सर्वत्र भावाच्च इति निर्णयः ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत
 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत
 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्ध-
 मासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य
 प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः
 प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि
 ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वी पितरोऽन्वायत्ताः ॥९॥

- प्रतिवचनं द्रष्टव्यं ब्रूहि किं तदक्षरं यद्ब्रह्माहुणा अभिवदन्तीत्युक्तं ब्राह्म-अस्यूलं तत्स्युल्लादस्यत् । एवं तद्ब्रह्मण्वनम् ।
 अस्तु तर्हि ह्रस्वमह्रस्वम् । एवं तर्हि दीर्घं नापि दीर्घमदीर्घम् । एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्व्यवसः
 १० प्रतिषिद्धौ न द्वयं तदक्षरमित्यर्थः । अस्तु तर्हि लोहितो गुणस्ततोऽप्यन्यदलोहितम् । आग्नेयो गुणो लोहितः ।
 भवतु तद्गर्भां स्नेहं नान्तेहम् । अस्तु तर्हि च्छाया सर्वयाऽप्यनिर्देश्यत्वाच्छायाया अप्यन्यदच्छायम् । अस्तु तर्हि
 तमोऽक्षरः । भवतु बायुस्तद्वायुः । भवेत्तद्वाकाशमनाकाशम् । भवतु तर्हि सङ्गात्मकं जतुवदसङ्गम् । रसोऽस्तु
 तद्हरसम् । तथा गन्धोऽस्त्यगन्धम् । अस्तु तर्हि चक्षुरचक्षुष्कं नहि चक्षुरस्य कर्णं विद्यतेऽतोऽचक्षुष्कम् ।
 "पश्यत्यचक्षुः" इति मन्त्रवर्णात् । तथाऽथोत्र "स शृणोत्यकर्णं" इति । भवतु तर्हि वागवाक् । तथाऽमनः । तथाऽने-
 १५ जस्कमविद्यमानं तेजोऽस्य तदतेजस्कम् । नहि तेजोऽन्यादिप्रकाशवदस्य विद्यते । अप्राणमाध्यात्मिको वायुः
 प्रतिषिध्यतेऽप्राणमिति । भुलं तर्हि द्वारं तदमुखम् । अमात्रं भीयते येन तस्मात्रममात्रं मात्रारूपं तन्न भवति न तेन
 किञ्चिन्भीयते । अस्तु तर्हि छिद्रवदनन्तरं नास्यान्तरमस्ति । सम्भवेत्तर्हि बहिस्तस्याबाह्यान् । अस्तु तर्हि भसयितुं
 तन्न तदक्षनाति किञ्चन । भवेत्तर्हि भक्ष्यं कस्यविष तदक्षनाति कश्चन । सर्वविशेषणरहितमित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयं
 हि तत्केन किं विशेष्यते ॥८॥
- २० अनेकविशेषणप्रतिषेधप्रयासादस्तित्वं तावदक्षरस्योपगमितं श्रुत्या तथाऽपि लोकबुद्धिमपेक्षयाऽऽगच्छुषे
 यतोऽतोऽस्तित्वायानुमानं प्रमाणमुपन्यस्यति—एतस्य वा अक्षरस्य । यदेतदधिगतमक्षरं सर्वांतरं साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
 य आत्माऽक्षनायादिष्वमतीत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने । यथा राज्ञः प्रशासने राज्यमस्तुदितं नियतं वर्तते
 एवमेतस्याक्षरस्य प्रशासने हे गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसाहोरात्रयोर्लोकप्रदोपौ
 तादर्थ्येन प्रशासित्वा ताभ्यां निर्वर्त्यमानलोकप्रयोजनविज्ञानवता निर्मितौ विधृतौ च स्यातां साधारणसर्वप्राणप्रका-
 २५ शोपकारकत्वात्लौकिकप्रदीपवत् ।
 मवतार्यं व्याकरोति—एवमित्यादिन । 'यदग्ने रोहितं रूपम्' इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याऽह—आग्नेय इति । अवायु-
 विशेषणेनाप्राणविशेषणस्य पुनर्धर्माशङ्क्याऽह—आध्यात्मिक इति । अमात्रमिति मानमेवान्यो निराक्रियते ।
 तस्येत्यात्मोक्तिः । सर्पिण्डितमर्थमाहु—सर्वैति । तदुपपादयति—एकमिति ॥८॥
- अथ यथोक्त्या नीत्या श्रुत्यैवाक्षरास्तित्वे ज्ञापिते वक्तव्याभावात्किमुत्तरेण ग्रन्थेनेति तत्राऽह—अनेकेति ।
 ३० यदस्तु तत्सर्वविशेषणमेवेति लौकिकी बुद्धिः । आद्यदुष्टते नास्त्यक्षरं निर्विशेषणमिति शेषः । अन्त्यामिति जगत्कारणे
 परस्मिन्ननुमानसिद्धे विवक्षितं निरुपाध्यक्षरं सेतस्यति जगत्कारणत्वस्योपलक्षणतया जन्मादिसूत्रे स्थितत्वादुपलक्षणद्वारा
 ब्रह्मणि स्वरूपलक्षणप्रवृत्तेरन्तर्गामीष्यतुमा प्रकृतोपयुक्तौ भावः । अनुमानश्रुत्यक्षराणि व्याकरोति—यथेति । अत्रापि पूर्ववदन्वयः ।
 प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ स्यातामिति संबन्धः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फोरयति—यथेति । अत्रापि पूर्ववदन्वयः ।
 जगद्ब्रह्मवस्था प्रशासितुपूर्वावका व्यवस्थात्वाद्वात्यव्यवस्थावदित्यर्थः । सूर्याचन्द्रमसावित्यादौ विवक्षितानुमानमाहु—
 ३५ सूर्यश्चेत्यादिना । तादर्थ्येन लोकप्रकाशार्थत्वेन । प्रशासित्वा निर्मितमिति संबन्धः । निर्मातुमिति विद्विजानवत्त्व-
 माचष्टे—ताभ्यां निर्वर्त्यमानेति । सूर्याचन्द्रमसौ तच्छब्दाव्याप्यौ । विमतौ विशिष्टविज्ञानवता निर्मितौ प्रकाशत्वा-
 त्प्रदीपवदित्यर्थः । विमतौ नियन्तृपूर्वकौ विशिष्टचेष्टावत्त्वाद्ब्रह्मादिवदित्यभिप्रेत्याऽह—विभृताविति । प्रकाशोप-
 कारकत्वं तज्जनकत्व निर्मातुमिति विद्विजानवत्त्वभावनायै साधारणेति विशेषणं साधारण्यं सर्वेषां प्राणिनां यः प्रकाशस्तस्य
 जनकत्वादिति यावत् । दृष्टान्ते लौकिकविशेषण प्रासादादिविशिष्टेऽननिविष्टवसिद्वयर्थम् ।

तस्मादस्ति तद्येन विष्णुतावीश्वरौ स्वतन्त्रौ सन्तौ निर्मितौ तिष्ठतौ नियतदेशकालनिमित्तोदयास्तमयवृद्धि-
क्षयाभ्यां वर्तते । तदस्यैवपेतेभ्योः प्रशासित्रक्षरं प्रदीपकर्तृविचारयितुवत् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि
द्यावापृथिव्यौ द्यौश्च पृथिवी च सावयवत्वात्स्फुटनस्वभावे अपि सार्धौ गुरुत्वापत्तनस्वभावे संयुक्तत्वाद्योगस्वभावे
चेतनावदभिमानीदेवताभिः क्षितित्वात् स्वतन्त्रेऽप्येतस्याक्षरस्य प्रशासने वर्तते विष्णुते तिष्ठतः ।

एतद्व्यक्षरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्वमर्थावाविचरणमतो नास्याक्षरस्य प्रशासनं द्यावापृथिव्यावतिकां मत्तस्त- ५
स्मात्सिद्धमस्यास्तित्वमसारस्य । अव्यभिचारि हि तल्लिङ्गं यदद्यावापृथिव्यौ नियते वर्तते । चेतनावन्तं प्रशासिता-
रमसंसारिणमन्तरेण नैतद्युक्तम् । “येन द्यौश्च पृथिवी च दृढा” इति मन्त्रवर्णात् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गि नियेषा मुहूर्ता इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातोतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कलयितारः । यथा लोके प्रभुणा
नियमितो गणकः सर्वमर्थं व्ययं चाप्रमत्तो गणयति तथा प्रभुस्थानीय एषां कालावयवानां नियन्ता । तथा प्राच्यः
प्रागञ्जनाः पूर्वदिग्गमना नद्यः स्पन्दन्ते ऋवन्ति इवेतेभ्यो हिमवदादिभ्यः पर्वतेभ्यो गिरिभ्यो गङ्गाद्या नद्यस्ताश्च १०
यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तन्तेऽप्यथापि प्रवर्तितुमुत्सहन्त्यस्तर्बेतल्लिङ्गं प्रशास्तुः । प्रतीज्योऽप्याः प्रतीचीं विशा-
मञ्जन्ति सिन्धवाद्या नद्यः । अन्याश्च यां यां दिशमनुप्रवृत्तास्तां तां न व्यभिचरन्ति तच्च लिङ्गम् ।

किंच वदतो हिरण्यादीप्रयच्छत आत्मपौडां कुर्वतोऽपि प्रमाणज्ञा अपि मनुष्याः प्रशंसन्ति । तत्र यच्च
दीयते ये च ददति ये च प्रतिगृह्णन्ति तेषामिहैव समागमो विलयश्चान्वक्षो दृश्यते । अहृष्टस्तु ५२ः समागमः ।
तथाऽपि मनुष्या ददतां दानफलं संयोगं पश्यन्तः प्रमाणज्ञतया प्रशंसन्ति । तच्च कर्मफलेन संयोजयितरि १५

अनुमानफलमुपसंहरति—तस्मादिति । विशिष्टचेष्टावत्त्वादित्युपदिष्टं हेतुं स्पष्टयति—नियतेति । नियतो
देशकालौ नियतं च निमित्तं प्राण्यदृष्टं तद्वन्तौ सूर्याचन्द्रमसादुद्यन्तावस्तं यन्तौ च येन विष्णुतावुदयास्तमयाभ्यां
वृद्धिक्षयाभ्यां च वर्तते । उक्त्यास्तमयश्चोदयास्तमयं वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयमिति द्वे गृहीत्वा द्विवचनम् । एवं
कर्तुं नैव विचारयितुं न चेत्यर्थः । विमते प्रयत्नवता विष्णुते सावयवत्वेऽप्यस्फुटितत्वादपुरुषत्वेऽप्यपत्तितत्वात्सयुक्ते-
ऽप्यवियुक्तत्वाच्चेतनावत्त्वेऽप्यस्वतन्त्रत्वाच्च हस्तन्त्यस्तपाषाणादिवदिति द्वितीयपर्यायस्य तात्पर्यमाह—सावयवत्वा- २०
दित्यादिना ।

किमित्येतस्य प्रशासने द्यावापृथिव्यौ वर्तते तत्राऽह—एतद्धीति । पृथिव्यादिव्यवस्था नियन्तारं विनाऽनुप-
पन्ना तत्कल्पिकेत्यर्थः । तथाऽपि किमित्येतेन विष्णुते द्यावापृथिव्याविति तत्राऽह—सर्वमर्थेति । ‘एष सेतुर्विचरणः’
इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्य फलितमाह—अतो नास्येति । द्वितीयपर्यायार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । तच्छब्दोपात्तमर्थं
स्फोरयति—अव्यभिचारीति । अव्यभिचारित्वं प्रकटयति—चेतनावन्तमिति । पृथिव्यादेनियतत्वमेतच्छब्दार्थः । २५
नियन्तृसिद्धावपि कथमीश्वरसिद्धिरित्यागङ्गायाऽह—येनेति । उक्तत्वं पृथिव्यादेश्चेतनावदभिमानीदेवतावत्त्वेन
स्वातन्त्र्यम् । ‘येन स्वस्तर्भितं येन नाको यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम’ इत्यत्र हिरण्य-
गर्भाविशेषेश्वरः पृथिव्यादेनियन्तोऽप्येति । नहि हिरण्यगर्भमात्रस्यास्मिन्प्रकरणे पूर्वापरप्रत्ययोऽस्यमानं निरङ्कुशं
सर्वनियन्तृत्वं संभवतीति भावः । एते कालावयवा विष्णुतास्तिष्ठन्तीति संबन्धः । तत्रानुमानं वक्तुं हेतुमाह—सर्वस्येति ।
यः कलयिता स नियन्तृपूर्वक इति व्याप्तिभूमिमाह—यथेति । दार्ष्टान्तिक दर्शयन्ननुमानमाह—सथेति । निमेषादयो ३०
नियन्तृपूर्वकाः कलयितृत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । कास्ता नद्य इत्यपेक्षायामाह—गङ्गाद्या इति । अन्यथा प्रवर्तितु-
मुत्सहयानन्तं तत्तद्देवतानां चेतनत्वेन स्वातन्त्र्यम् । विमता नियन्तृपूर्विका नियतप्रवृत्तित्वादभूत्यादिवदिति चतुर्थ-
पर्यायार्थः । नियतप्रवृत्तित्वं तदेतदित्युच्यते । तच्चेत्यव्यभिचारितोक्तिः ।

विमतं विशिष्टज्ञानवद्वातुक्तं कर्मफलत्वात्तेवाफलवदित्यभिप्रेत्य पञ्चमं पर्यायमृत्युपयति—किंचेति । दाता
प्रतिग्रहीता दानं देवं वा फलं दास्यति किमीश्वरेणेत्यागङ्गायाऽह—सथेति । दात्रादीनामिहैव प्रत्यक्षो नागो दृश्यते ३५
तेन तत्समुक्तो दृष्टः । पुरुषार्थो न कश्चिदस्तीत्यर्थः । अदृष्टं पुरुषार्थं प्रत्याह—अदृष्टस्त्विति । समागमः फलप्रतिलाभः
स खल्वेति न भवति किंतु पारलौकिकस्तथा च नासाविहैव नष्टाद्यादिप्रयुक्तः संभवतीत्यर्थः । तर्हि फलदानुर-
भावात्स्वार्थं नृणो हि मूर्धतेति न्यायाद्वातृप्रशंसनं मा भूदित्यागङ्गायाऽह—तथाऽपीति । फलसंयोगवृष्टौ हेतुमाह—

कर्तुः कर्मफलविभागश्चे प्रशास्त्यसति न स्यात् । दानक्रियायाः प्रत्यक्षविनाशित्वात् । तत्मादस्तिदानकर्तृणां फलेन संयोजयिता ।

अपूर्वमिति चेन्न तत्सद्भावे प्रमाणादुपपत्तेः । प्रशास्तुरपीति चेन्न । आगमतात्पर्यस्य सिद्धत्वात् । अबोधान् ह्यागमस्य वस्तुपरत्वम् । किञ्चान्यदपूर्वकल्पनायां चाप्यपत्तेः स्योऽप्ययैवोपपत्तेः । सेवाफलस्य सेव्यात्माभिर्दशैर्नात् ।

- ५ सेवायाश्च क्रियात्वात्तत्सामान्याच्च यागदानहोमादीनां सेव्यादोश्वरादेः फलप्राप्तिरपरवर्त्तते । दृष्टक्रियावर्त्तन-
सामर्थ्यमपरित्यज्यैव फलप्राप्तिकल्पनोपपत्तौ दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यपरिहाराय न स्यात्तुः । कल्पनाधिक्याच्च । ईश्वर-
कल्प्योऽपूर्वः वा । तत्र क्रियायाश्च स्वभावः सेव्यात्फलप्राप्तिर्दृष्टा न त्वपूर्वाच्च चापूर्वं दृष्टम् । तत्रापूर्वमदृष्टं कल्प-
नित्वं तस्य च फलदातृत्वे सामर्थ्यं सामर्थ्यं च सति दानं चान्यधिकमिति । इह त्वोश्वरस्य सेव्यस्य सद्भावनायं
कल्प्यं ननु फलदानसामर्थ्यं दातृत्वं च । सेव्यात्फलप्राप्तिर्दशैर्नात् । अनुमानं च वसतिं चावापृषिभ्यो विधूते तिष्ठत
१० इत्यादि ।

तथा च यजमानं देवा ईश्वराः सन्तो जीवनायैजुगताश्चतुरोडाशाक्षूपजीवनप्रयोजनेनान्यथापि चीदिदुनु-
त्सहन्तः कृपाणां हीनां वृत्तिमाश्रित्य स्थितास्तच्च प्रशास्तुः प्रशासनात्स्वात् । तथा पितरोऽपि तस्यैर्द्वौ दर्वौ-
होममन्वायता अनुगता इत्यर्थः । सन्तानं सर्वमन्यत् ॥२॥

- प्रमाणज्ञतयेति । 'हिरण्यदा अपूर्वतुल्यं भजन्ते' इत्यादि प्रमाणम् । तथापि जययोगेश्वरजिह्वस्तत्राऽऽह—कर्तुरिति ।
१५ तद्वि दातृप्रगंसनं विगिष्टे नियन्तर्यसत्यनुपपन्नं तत्फलकमित्यर्थः । दानक्रियावगादेव तत्फलसिद्धिर्वा इतं निन्दन्वेति
चेन्नेत्याह—दानेति । कर्मणः अग्निकत्वात्फलस्य च कालान्तरभावितात्वाच्च सावनत्वोपपत्तिरित्यर्थः । अनुमानार्थपरित्यागं
सिद्धमर्थमुपसंहरति—तत्समाप्तिं त ।

- अपूर्वस्यैव फलदातृत्वात्कृतमीश्वरेणेति शङ्कते—अपूर्वमिति चेदिति । स्वयमेवेतन् वेतनानाविष्टं चापूर्वं
फलदातृ न कल्प्यमप्रामाणिकत्वादिति परिहरति—नैति । ईश्वरद्वेषो शङ्कते—प्रशास्तुरिति । सद्भावे प्रमाणादुप-
२० पत्तिरिति शेषः । परिहरति—नाऽऽनमेति । कथं कार्यपरस्याऽऽगमस्य वस्तुपरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अबोधामेति ।
कर्मविधिर्हि फलदात्रतिरेकेण नोपपद्यते । न च कर्माऽऽनुतरविनाशि कालान्तरभाविफलानुकूलं तदप्यपत्तिरिति चेन्नपूर्वं
कथं मानासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—किंचेति । न केवलं सद्भावे प्रमाणादस्त्वमेवापूर्वं दूषणं कित्तस्यच्च किंचिदस्तीति
यावत् । तदेव प्रकटयति—अपूर्वेति । अपूर्वस्य कल्पनायां चाऽप्यपत्तिः शङ्क्यते तस्याः कल्पितनपूर्वमन्तराण्युपपत्तेः
क्षयः स्यादिति योजना । अन्यथाऽप्युपपत्तिं विवृणोति—सेवेति । यागादिकल्पमीश्वरात्तन्वत्तयेति शेषः ।

- २५ कर्ममीश्वराधीना यागादिकलप्राप्तिस्तत्राऽऽह—सेवायाश्चेति । आदिपदेनेन्द्रादिवेक्ता गृह्यते । विनता
विशिष्टज्ञानवता दीयमानफलवती विशिष्टक्रियात्वात्तत्प्रतिपक्षवदिति भावः । इत्यपूर्वकल्पना न युज्येत्याह—दुष्टेति ।
दृष्टं सेवाया धर्मत्वेन सामर्थ्यं सेव्यात्फलप्रापकत्वं तद्वस्तुतुल्य दानादौ फलप्राप्तिर्ननेव तत्संयोजनार्थपूर्वकतत्फलना न
न्याय्या दृष्टानुसारिण्यां कल्पनायां तद्विरोधिकल्पनायोगादित्यर्थः । अपूर्वस्य फलेतुल्ये दोषान्तरनाह—कल्पनेति ।
तदाधिक्यं वक्तुं पराभूयति—ईश्वर इति । चापूर्वं कल्प्यं कल्पत्वात्तत्र कल्पनाधिक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति ।
३० व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । भूमिकां कृत्वा कल्पनाधिक्यं स्फुटयति—तत्रेत्यादिना । अपूर्वस्यादुष्टत्वे सतीति गच्छ ।
इति कल्पनाधिक्यमिति शेषः । स्वयमेवेति तुल्या कल्पनेत्याशङ्क्याऽऽह—इह त्विति । स्वपक्षे धर्मिनायं कल्प-
परपक्षे धर्मा धर्मश्चेत्याधिक्यं तस्यात्फलमत उपपत्तिरिति न्यायेन परस्वैव फलदातृत्वेति भावः । धर्मिनायं प्रमाणा-
कत्वं न कल्प्यत्वनित्यमित्येत्याह—अनुमानं चेति ।

- ईश्वरास्तित्वे हेत्वन्तरमाह—तथा चेति । देवा यजमाननवायता इति संबन्धः । जीवनायै जीवनं निमित्तो-
३५ क्तयेति यावत् । देवनामीश्वराणामपि ह्यप्याधित्वेन मनुष्याधीनत्वात्त्वेहीनवृत्तिमाकर्त्तव्यं नियन्तृकल्पनित्यर्थः । ये न
कल्पचित्तकृतित्वेन विकृतित्वेन वा वर्तते स दर्वौहोमः ॥५॥

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि
वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लो-
कात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥१०॥
तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातु नान्यदतो-
ऽस्ति ब्रष्टु नान्यदतोऽस्ति श्रोतु नान्यदतोऽस्ति मन्तु नान्यदतोऽस्ति
विज्ञात्रेतस्मिन् शु खल्वक्षरे गार्ग्यकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥११॥
सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहुमन्येष्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येष्वं न
वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतोति ततो ह वाचवन्व्युपरराम ॥१२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

इतश्चास्ति तदक्षरं यस्मात्तदज्ञाने नियता संसारोपपत्तिर्भवितव्य तु तेन यद्विज्ञानात्तद्विच्छेदो न्यायोपपत्तेः । १०
ननु क्रियात एव तद्विच्छिन्नाः स्यादिति चेन्न । यो वा एतदक्षरं हे गार्ग्यविदित्वाऽविज्ञायास्मिल्लोके जुहोति यजते
तपस्तप्यते यद्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तत्फलं भवति तत्फलोपभोगान्ते क्षीयन्त एवास्य कर्माणि । अपि
च यद्विज्ञानात्कार्पाण्यत्ययः संसारविच्छेदो यद्विज्ञानाभावाच्च कर्मकृत्कृपणः कृतफलस्यैवोपभोक्ता जननमरणप्रब-
न्धाखण्डः संसरति । तदस्यक्षरं प्रज्ञासितुं तवेतदुच्यते । यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिल्लोकात्प्रैति स कृपणः
पणक्रीत इव दासादिः । अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्मिल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥१०॥ १५

अग्नेर्देहान्प्रकाशकत्ववत्स्वाभाविकमस्य प्रसारतृत्वः चेतनस्यैवेत्यत आह—तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं न केन-
चिद्ब्रष्टुमविषयत्वात्स्वयं तु ब्रष्टुं दृष्टिस्वरूपत्वात् । तथाऽश्रुतं श्रोत्राविषयत्वात्स्वयं श्रोतुं श्रुतिस्वरूपत्वात् ।
तथाऽमतं मनसोऽविषयत्वात् । स्वयं मन्तुं मतिस्वरूपत्वात् । तथाऽविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात्स्वयं विज्ञातुं विज्ञान-
स्वरूपत्वात् । किञ्च नान्यदतोऽस्मादक्षरावस्ति नास्ति किञ्चिद्ब्रष्टुं दर्शनक्रियाकर्तुं । एतदेवाक्षरं दर्शनक्रियाकर्तुं
सर्वत्र । तथा नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं । तदेवाक्षरं श्रोतुं सर्वत्र । नान्यदतोऽस्ति मन्तुं तदेवाक्षरं मन्तुं सर्वत्र सर्वमनो- २०
द्वारेण । नान्यदतोऽस्ति विज्ञातुं विज्ञानक्रियाकर्तुं तदेवाक्षरं सर्वबुद्धिद्वारेण । विज्ञानक्रियाकर्तुं नाचेतनं प्रधान-
मन्यद्वा । एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्यकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्त-
रोक्षान्यादिसंसारधर्मातीतो यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चैषा परा काष्ठैषा परा गतिरेतत्परं ब्रह्मैतत्पृथिव्यादेराका-
शान्तस्य सत्यस्य सत्यम् ॥११॥

सा होवाच हे ब्राह्मणा भगवन्तः शृणुत मदीयं वचस्तदेव बहु मन्येष्वम् । किं तद्यदस्मान्नाज्ञानत्वज्ज्ञानम् २५

ईश्वरास्तित्वे हेतुन्तरमाह—इतश्चेति । मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वेनापि तदस्तीत्याह—भवितव्यमिति ।
यदज्ञानात्प्रवृत्तिर्या तज्ज्ञानात्सा निवर्तते इति न्यायः । कर्मवशादेव मोक्षसिद्धेस्तद्वेतुज्ञानविषयत्वेनाक्षरं नाभ्युपेय-
मिति शङ्कते—नहिर्वा । उत्तरवाक्येनेतरमाह—नेत्यादिना । यस्याज्ञानादसकृदनुष्ठितानि विशिष्टफलान्यपि
सर्वाणि कर्माणि संसारमेव फलयन्ति तदज्ञातमक्षरं नास्तीत्ययुक्तं संसारभावप्रसङ्गादिति भावः । अक्षरास्तित्वं
हेतुन्तरमाह—अपि चेति । पूर्ववाक्यं जीवदवस्थपुरुषविषयमिदं तु परलोकविषयमिति विवेकं मत्वोत्तरवाक्यमवतारं ३०
व्याचष्टे—तदेतदित्यादिना ॥१०॥

प्रधानवादिनः शङ्कामनुद्योत्तरवाक्येन निराकरोति—अग्नेरित्यादिना । इतश्चाक्षरस्य नाचेतनत्वमित्याह—
किंचेति । नास्तीत्यन्यप्रदर्शनम् । अतोऽन्यदिति विवेकणसिद्धमर्थमाह—एतदिति । अन्यद्वा पूर्वोक्तमव्याकृतादि-
पृथिव्यन्तं निगमनवाक्यमुदाहृत्य तस्य तात्पर्यमाह—एतस्मिन्निति । परा काष्ठा परं पर्यवसानं नास्मादुपरिष्टादविधानं
किंचिदस्तीत्यर्थः । तस्यैव परमपुरुषार्थत्वमाह—एषेति । 'पुरुषात् परं किंचित्सा काष्ठा गा परा गति' इति हि ३५
श्रुत्यन्तरम् । ब्रह्मास्मादक्षरादन्यदस्तीति चेत्तेत्याह—एतदिति । ननु चतुर्थं सत्यस्य सत्यं ब्रह्म व्याख्यातमक्षरं तु
नैवमिति चेत्तत्राऽह—एतत्पृथिव्यादेरिति ॥११॥

किं तद्वचनं तदाह—तदेवेति । बहुमानविषयभूतं वस्तु पृच्छति—किं तदिति । यदादीं मदीयं वचनं तदेव

स्कारेण मुच्येध्वमस्मै नमस्कारं कृत्वा तदेव बहु मन्यध्वमित्यर्थः । जयस्त्वस्य मनसाऽपि नाऽऽसंसीयः किमुत कार्यतः । कस्मात्तच्चै युष्माकं मध्ये जानु कवाचिदपीमं यान्नवल्क्यं ब्रह्मोद्यं प्रति जेता । प्रश्नो चेन्मह्यं वक्ष्यति न जेता भवितेति पूर्वमेव मया प्रतिज्ञातमद्यापि ममायमेव निश्चयो ब्रह्मोद्यं प्रत्येतत्सुप्तो न कश्चिद्विद्यत इति । ततो ह वाचकनव्युपपत्तिः । अत्रान्तर्यामिब्राह्मण एतदुक्तम् । यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति च । यस्तर्था-
५ मिणं न विदुर्यं च न विदुर्यं च तदक्षरं दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वेन सर्वेषां चेतनाघातुरित्युक्तम् । कस्त्वेषां विशेषः किंवा सामान्यमिति ।

तत्र केचिदाचक्षते परस्य महासमुद्रस्थानीयस्य ब्रह्मणोऽक्षरस्याप्रचलितस्वरूपत्वेष्टप्रचलितावस्थाऽन्तर्यामी । अत्यन्तप्रचलितावस्था क्षेत्रज्ञो यस्तं न वेदान्तर्धामिणम् । तथाऽऽप्याः पञ्चावस्थाः परिकल्पयन्ति । तथाऽऽवस्था ब्रह्मणो भवन्तीति वदन्ति । अन्येऽक्षरस्य शक्त्य एता इति वदन्त्यनन्तशक्तिमदक्षरमिति च । अन्ये त्वक्षरस्य
१० विकारा इति वदन्ति । अवस्थासक्तौ तावन्नोपपद्येते । अक्षरस्याज्ञानाभाविंसंसारधर्मातीतत्वश्रुतेः । न ह्यज्ञानायाद्यतीतत्वभ्रमज्ञानाद्विधर्मवदवस्थावत्त्वं चैकस्य युगपदुपपद्यते । तथा शक्तिमत्त्वं च । विकारावयवत्वे च दोषाः प्रदक्षिताश्चतुर्थे । तस्मादेता असत्याः सर्वा कल्पनाः ।

कस्तर्हि भेद एषाम् । उपाधिकृत इति ब्रूमो न स्वत एषां भेदोऽभेदो वा सैव्यवधनवत्प्रज्ञानवर्तकसत्त्वाभावात् । “अपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्” “अयमात्मा ब्रह्म” इति च श्रुतेः । “तबाह्यामन्तरं ह्यम्” इति
१५ चाऽऽपर्वणे । तस्मान्निदराधिकस्याऽऽत्मनो निरुपाख्यत्वासि विशेषस्त्वेकत्वाच्च “नेति नेति” इति व्यपदेशो भवति । अविद्याकामकर्मविशिष्टकार्यंकरणोपाधिरात्मा संसारी जीव उच्यते । निरत्यनिरतिज्ञानमज्ञकपुपाधिरात्माऽन्तर्यामीश्च उच्यते ।

ब्रह्मानयोग्यमित्याह—प्रदिति । तद्व्याकरोति—अस्मा इति । नमकारं कृत्वाऽस्मादनुज्ञां प्राप्नोति शेषः । तदेवेति प्राथमिकवचनोक्तिः । किमिति त्वदीय पूर्व वचो बहु मन्यामहे जेतुं पुनरिममावाप्तमेव नेत्याह—अयस्त्विति । तत्र
२० प्रश्नपूर्वकं पूर्वोक्तमेव बहुमानविषयमृतं वाक्यमवतार्य व्याचष्टे—कस्मादित्यादिना । परजिज्ञासा भार्या वचो नोपादेयमित्याद्युक्त्वाऽह—प्रश्नो चेदिति । ततश्च प्रश्ननिर्णयाद्याज्ञवल्क्यस्याप्रकम्प्यत्वं प्रतिपाद्य ब्राह्मणान्मतिं हितं चोक्तव्येति । अन्तर्यामी क्षेत्रज्ञोऽक्षरमित्येतेषामवान्तरविशेषप्रदर्शनार्थं प्रकृतत्वं दर्शयति—अत्रान्तर्यामीति । तत्रान्तर्यामिणः प्रकृतत्वं प्रकटयति—यमिति । क्षेत्रज्ञस्य प्रकृतत्वं स्फुटयति—ये चेति । अक्षरस्य प्रस्तुतत्वं प्रत्या-
ययति—यश्चेति । सर्वेषां विषयाणां दर्शनवचनादिक्रियाकर्तृत्वेन चेतनाघातुरिति यत्तदक्षरमुक्तिरन्यथः । तेषु

२५ विचारमवतारयति—कस्त्विति ।

तस्मिन्विचारे स्वयम्यमतमुत्थापयति—तत्रेति । क्षेत्रज्ञस्याप्रस्तुतत्वशङ्कां वारयति—यस्तमिति । यथा परस्याऽऽत्मनोऽन्तर्यामी जीवश्चेत्यवस्थे द्वे कल्प्येते तथा तस्यैवान्याः पञ्चावस्थाः पिण्डो जातिविराट् सूत्रं दैवमित्ये-
वलक्षणा महाभूतसंस्थानभेदेन कल्पयन्तीत्याह—तथैति । उक्तरीत्या कल्पनाया पिण्डो जातिविराट् सूत्रं दैवमव्याकृत
सामी क्षेत्रज्ञश्चेत्यष्टावस्था ब्रह्मणो भवन्तीति वदन्तः परिकल्पयन्तीति संबन्धः । अवस्थापक्षमुक्त्वा शक्तिपक्षमाह—
३० अन्य इति । तुल्येनावयवपक्षं दर्शयन्विकारपक्षं निक्षिपति—अन्ये त्विति । तत्र पक्षद्वयं प्रत्याह—अवस्थेति । अन्तर्यामिप्रभृतीनामिति शेषः । तस्य सासारिकधर्मातीतत्वश्रुतावपि कथमवस्थावत्त्वं शक्तिमत्त्वं वा न सिध्यतीत्याद्युक्त्वाऽह—न हीति । अर्वाशिष्टपक्षद्वयनिराकरणं प्रायेव प्रवृत्तं स्मारयति—विकारैति । परपक्षनिराकरणमुप-
संहरति—तस्मादिति ।

परकीयकल्पनासंभवे पृच्छति—कस्तर्हीति । उत्तरमाह—उपाधीति । आत्मनि स्वतो विशेषाभावे हेतुमाह—
३५ सैवमेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—अपूर्वमिति । बाह्यं कार्यमाभ्यन्तरं कारणं ताम्ना कल्पिताम्ना सहाविघ्नानत्वेन सतात्पूर्वप्रव्रतया वतते ब्रह्म स्वभावतस्तु जन्मादिसर्वविक्रियाशून्य कूटस्थ तदित्याद्यवर्णश्रुतेरर्थः । आत्मनि स्वतो विशेषानवगमे फलितमाह—तस्मादिति । निरुपाख्यत्वं वाचा मनसा चागोचरत्वम् । तत्र निर्विशेषत्वमेकत्वं च हेतु । निरुपाधिकस्येति निर्विशेषत्वं साधयितुमुक्तम् । तत्र च वीन्सावाक्य प्रमाणं कृतम् । कथं पुनरेव विवक्ष्य वस्तुन-
संसारित्वं तदाह—अविच्छेति । तद्विशिष्टं यत्कार्यंकरण तेनोपाधिनेषहितः परमात्मा जीवः संसारीति च व्यपदेश-
४० भागभवतीत्यर्थः । तथाऽपि कथं तस्यान्तर्यामित्वं तदाह—नित्येति । नित्यं निरतिशयं सर्वत्रातिवृद्धं ज्ञान तस्मिन्सत्त्व-
परिणामे सत्त्वप्रधाना मायाशक्तिर्यापिस्त्वेन विशिष्टः सत्तात्प्रेषरोऽन्तर्यामीति चोच्यत इत्यर्थः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम्

अथ हैनं विद्वद्भ्यः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स
हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैद्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च
त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा
याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति
षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वादशित्योमिति होवाच कत्येव देवा
याज्ञवल्क्येत्यध्वर्य इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक
इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥१॥

५

स एव निरुपाधिः केवलः शुद्धः स्वेन स्वभावेनाक्षरं पर उच्यते । तथा हिरण्यगर्भाध्याकृतदेवताजाति- १०
पिण्डमनुष्पतिर्यक्प्रेतादिकार्यकरणोपाधिभिर्विशिष्टस्तवाक्यस्तद्रूपो भवति । तथा “तदेजति तन्नैजती”ति व्याख्यातम् ।
तथा “एष त आत्मा” “एष सर्वभूतान्तरात्मा” “एष सर्वेषु भूतेषु गूढः” “तत्त्वमसि” “अहमेवेदं सर्वम्” “आत्मै-
वेदं सर्वम्” “नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्म” इत्यादिभूतयो न विरुध्यन्ते । कल्पनान्तरेष्वेताः भूतयो न गच्छन्ति । तस्मा-
दुपाधिभेदवैभवा भेदो नाभ्यवैक्येवाहितीयमित्यवधारणात्सर्वोपनिबत्सु ॥१२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

१५

अथ हैनं विद्वद्भ्यः शाकल्यः पप्रच्छ । पृथिव्यादीनां सुक्षमतारतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मि-
न्स्रोतस्रोतभावं कथयन्सर्वान्तरं ब्रह्म प्रकाशितवान् । तस्य च ब्रह्मणो व्याकृतविषये सूत्रभेदेषु नियन्तृत्वमुक्तम् ।
व्याकृतविषये व्यक्ततरं लिङ्गमिति । तस्यैव ब्रह्मणः साक्षादपरोक्षत्वे नियन्तृत्वदेवताभेदसंकोचविकासद्वारेणाधि-
गन्तव्ये इति तदर्थं शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते ।

कथं तर्हि तस्मिन्नक्षरशब्दप्रवृत्तिस्तत्राऽऽह—स एवेति । निरुपाधित्वं शुद्धत्वे हेतुः । केवलत्वमहितीयत्वम् । २०
तथापि त्वं तत्र हिरण्यगर्भादिशब्दप्रत्ययावित्याशङ्क्याऽऽह—स्येति । यथैकस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि कल्पितोपाधि-
प्रयुक्तं नानात्वं तथा “तदेजति तन्नैजती”त्यादिवाक्यमाश्रित्य प्रागेवोक्तमित्याह—तथैति । कल्पनया परस्य नानात्वं
वस्तुतस्त्वैकरस्यमित्यत्र भूतीरुदाहरति—तथेत्यादिना । अवस्थासाक्षिकविकारावयवपक्षेण्यपि यथोक्तभूतीनामुपपत्ति-
माशङ्क्याऽऽह—रूपनान्तरेष्विति । औपाधिकोऽन्तर्याम्यादिभेदो न स्वाभाविक इत्युपसंहरति—तस्मादिति । स्वतो
वस्तुनि नास्ति भेदः कित्वैकरस्यमेवेत्यत्र हेतुमाह—एकमिति ॥१२॥

२५

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति—अथेति । गार्गिप्रश्ने निर्णीते तथा ब्रह्मवदनं प्रत्येतुष्यो नास्तीति सर्वान्प्रति
कथनानन्तर्यमथशब्दार्थः । संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—पृथिव्यादीनामिति । यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वान्तरत्व-
निरूपणद्वारा साक्षित्वादिकमाधिकं ब्राह्मणत्रये निर्धारितमित्यर्थः । अन्तर्यामिब्राह्मणे मुखतो निर्दिष्टमर्थमनुब्रूवति—
तस्य चेति । नामरूपाभ्या व्याकृतो विषयो द्वैतप्रपञ्चस्तत्र सूत्रस्य भेदा ये पृथिव्यादस्तेषु नियम्येषु नियन्तृत्वं ३०
तस्योक्तमिति योजना । किमिति व्याकृतविषये नियन्तृत्वमुक्तमिति तत्राऽह—व्याकृतेति । तत्र हि परतन्त्रस्य
पृथिव्यादेर्यहणं नियम्यत्वे स्पष्टतरं लिङ्गमिति तत्रैव नियन्तृत्वमुक्तमित्यर्थः । वृत्तमनुद्योतस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह—
तस्यैवेति । नियन्तृत्वान्ना देवताभेदानां प्राणान्तः संकोचो विकासश्चाऽऽन्त्यपर्यन्तस्तद्द्वारा प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः
साक्षात्परोक्षत्वे ‘स एष नैति नैत्यात्मे’त्यादिनाऽविगन्तव्ये इति कृत्वा प्रथमं देवतासंकोचविकासोक्तिरनन्तरं वस्तुनिर्देव
इत्येतदर्थमेतद्ब्राह्मणमित्यर्थः ।

स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्स्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ
वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदित्यष्टौ चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति ॥२॥

कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चात्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्र-
माश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु होदं वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति ॥३॥

५ कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणा आत्मेकादशास्ते यदास्माच्छरी-
रान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥४॥

अथ ह्येनं विदम्य इति नामतः शकलस्यापत्यं शाकल्यः पप्रच्छ कतिसंख्याका देवा हे याज्ञवल्क्येति । स
याज्ञवल्क्यो ह कलैतयैव वक्ष्यमाणया निविदा प्रतिपेदे संख्यां यां संख्यां पृष्ट्वाञ्जाकल्यो यावन्तो यावत्संख्याका
देवा वैप्रदेवस्य शाकल्य निविदि । निविद्याम देवतासंख्यावाकानि भन्त्यपदानि कानिचिद्वैप्रदेवे शाके शाक्यन्ते
१० तानि निविस्तकानि । तस्यां निविदि यावन्तो देवाः श्रूयन्ते तावन्तो देवा इति । का पुनः सा निविदिति । तानि
निविद्यदानि प्रदश्यन्ते—त्रयश्च श्री च शता त्रयश्च देवा देवानां श्री च त्रीणि च शतानि पुनरप्येवं त्रयश्च श्री च
सहस्रा सहस्राण्येतावन्तो देवा इति । शाकल्योऽप्योमिति होवाच । एवमेवां मध्यमा संख्या सम्पत्त्या जाता ।
पुनस्तेषामेव देवानां संकोचविषयां संख्यां पृच्छति—कल्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशत्पदभ्यो द्वादशपर्यं एक
इति । देवतासंकोचविकासविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयस्वरूपं पृच्छति—कतमे ते त्रयश्च श्री च शता श्री च
१५ सहस्रेति ॥१॥

स होवाचेतरो महिमानो विभुतय एषां त्रयस्त्रिंशतां देवानामेते त्रयश्च श्री च शतैरयादयः । परमार्थतस्तु
त्रयस्त्रिंशत्स्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्युच्यते । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंश-
दित्यष्टौ च प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशतां पुरणौ ॥२॥

कतमे वसव इति तेषां स्वरूपं प्रत्येकं पृच्छयते । अग्निश्च पृथिवी चेत्यग्न्याद्या नक्षत्रास्ता एते वसवः ।
२० प्राणिनां कर्मफलश्च त्रैलोक्ये कार्यकरणसंघातरूपेण तन्निवासत्वेन च विपरिणमन्तो जगद्विदं सर्वं वासयन्ति बहन्ति
च । ते यस्माद्वासयन्ति तस्माद्वसव इति ॥३॥

कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे कर्मबुद्धीन्द्रियाणि प्राणा आत्मा मन एकादश एकादशानां पुरणस्त एते
प्राणा यदास्माच्छरीरान्मर्त्याप्राणिनां कर्मफलोपभोगक्षय उत्क्रामन्ति । अथ तदा रोदयन्ति तस्मिन्निवतः ।
तत्तत्र यस्माद्रोदयन्ति ते संबन्धिनस्तस्माद्रुद्रा इति ॥४॥

२५ ब्राह्मणारम्भमेवमुक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति—अयेत्यादिना । निविदि श्रूयन्ते तावन्तो देवा इत्युत्तरं
संवन्धः । केयं निविदिति पृच्छति—निविद्यामेति । उत्तरमाह—वेवेतेति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थं कथयति—तस्या-
मिति । यद्यपि भाष्ये निविद्याख्याता तथापि प्रश्नद्वारा श्रुत्वा तां व्याख्याति—का पुनरित्यादिना । अनुवाक्यार्थं
व्याकरोति—एवमिति । मध्यमा संख्या षडधिकनिघताधिकत्रिसहस्रलक्षणा । कल्येवेत्यादिप्रश्नानां पूर्वप्रश्नेन पान-
कस्य माहाङ्ग्य परिहर्तुं—पुनरित्यादिना । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्युच्यते विषयभेदं दर्शयति—वेवेतेति ॥१॥

३० कति तर्हि देवा निविदि भवन्ति तत्राऽह—परमार्थतस्त्विति । त्रयस्त्रिंशतो देवानां स्वरूपं प्रश्नद्वारा
निर्धारयति—कतमे त इति ॥२॥

उत्तरप्रश्नप्रपञ्चप्रतीकं गृहीत्वा तस्य तात्पर्यमाह—कतम इति । तेषां वस्त्रादीनां प्रत्येकं वस्त्रादिये
प्रतिगणयन्निरे प्रजापतौ चैकैककल्येत्यर्थः । तेषां वसुत्वमेतेषु द्वीत्यादिवाक्याष्टम्येन स्पष्टयति—प्राणिनां भेति । तेषां
कर्मणस्तत्फलस्य वाऽऽश्रयत्वेन तेषामेव निवासत्वेन च शरीरेन्द्रियसमुदायाकारेण विपरिणमन्तोऽग्न्यादयो जगदेतद्वास-
३५ यन्ति स्वयं च तत्र बध्न्ति तस्माद्युक्तं तेषां वसुत्वमित्यर्थः । वसुत्वं निगमयति—ते यस्मादिति ॥३॥

प्राणशब्दार्थमाह—कमेति । ते यदास्मादित्यादिवाक्यमनुसृत्य तेषां वस्त्वमुपादयन्ति—त एते प्राणा
इति । मरणकालः सप्तम्यर्थः ॥४॥

कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीर्बः-

सर्वमावदाना यन्ति ते यदिदं सर्वमावदाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥५॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्तुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापति-

रिति कतमः स्तनयित्तुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पञ्च इति ॥६॥

कतमे षडित्यनिश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीर्बः सर्वे षडिति ॥७॥ ५

कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ

तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽप्यर्धं इति योऽयं पवत इति ॥८॥

तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमप्यर्धं इति यदस्मिन्नदं सर्वमध्याज्जोत्ते-

नाध्यर्धं इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥९॥

कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य कालस्यावयवाः प्रसिद्धा एत आदित्याः । कथम् । एते १० हि यस्मात्पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्रणिनामायूषि कर्मफलं चाऽऽवदाना गृह्णन्त उपावदतो यन्ति गच्छन्ति ते यद्यस्मादेवमिदं सर्वमावदाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥५॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्तुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्तुरित्यशनिरिति । अशनिर्वर्चं वीर्यं बलं यत्प्राणिनः प्रमापयति स इन्द्रः । इन्द्रस्य हि तत्कर्म । कतमो यज्ञ इति पञ्च इति । यज्ञस्य हि साधनानि पञ्चवः । यज्ञस्याख्यत्वात्पशुसाधनाभयत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यते ॥६॥ १५

कतमे षडिति । त एवाग्न्यादयो वसुत्वेन पठितश्चन्द्रमसं नक्षत्राणि च चर्चयित्वा षड् भवन्ति षट्संख्या-विशिष्टाः । एते हि यस्मात्प्रयत्निशदादि यदुक्तमिदं सर्वमेत एव षड् भवन्ति । सर्वो हि यस्माद्विबिस्तर एतेष्वेव षट्संख्यतर्भवतीत्यर्थः ॥७॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोका इति । पृथिवीर्मानं चैकीकृत्यैको देवोऽन्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयो दिवमादित्यं चैकीकृत्य तृतीयस्त एव त्रयो देवा इति । एषु हि यस्माच्च त्रिषु देवेषु सर्वे देवा २० अन्तर्भवन्ति तेनैत एव देवास्त्रय इत्येष नैवक्तानां केषांचित्पक्षः कतमो तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चैतौ द्वौ देवावनयोः सर्वेषामुक्तानामन्तर्भवः कतमोऽप्यर्धं इति । योऽयं पवते वायुः ॥८॥

तत्तत्राऽऽहुश्चोदयन्ति यदयं वायुरेक इवैवैक एव पवते । अथ कथमप्यर्धं इति । यदस्मिन्नदं सर्वमध्याज्जो-दस्मिन्नामौ सतीदं सर्वमध्याज्जोदिति ऋद्धि प्राप्नोति तेनाध्यर्धं इति । कतम एको देव इति । प्राण इति । स

तेषामादित्यत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कते—कथमिति । एते हीत्यादिवाक्येनोत्तरमाह—एते हीति ॥५॥ २५

प्रसिद्धं वचं व्यावर्तयति—वीर्यमिति । तदेव संघातनिष्ठत्वेन स्फुटयति—बलमिति । किं तद्वलमिति चेत्तत्राऽह—यत्प्राणिन इति । प्रमापणं हिसनम् । कथं तस्येन्द्रत्वमुपचारादित्याह—इन्द्रस्य हीति । पशूना यज्ञत्वम-प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽह—यज्ञस्य हीति । कारणे कार्योपचारं साधयति—यज्ञस्येति । अमूर्तत्वात्सावनव्यतिरिक्तरूपा-भावात्सावन्य पश्चादयत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यत इत्यर्थः ॥६॥

एते हीति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—यस्मादिति । यत्प्रयत्निशदाद्युक्तं तत्सर्वमेत एव यस्मात्तस्मादेते षड् ३० भवन्तीति योजना अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—सर्वो हीति ॥७॥

प्रतिज्ञासमाप्ताविति शब्दः । तत्र हेतुः—एषु हीति । देवलक्षणकृतां केषांचिदेव पक्षो दक्षितोऽन्येषां तु त्रयो लोका इत्यस्य यथाभूतोऽयं इत्याह—इत्येष इति ॥८॥

एकस्याध्यर्धत्वमाक्षिपति—तत्तत्रेति । इवशब्दस्तु कथमित्यत्र संबध्यते । परिहृरिति—यदस्मिन्निति । प्राणस्य ब्रह्मत्वं साधयति—सर्वेति । तेन महत्त्वेनेति यावत् । तस्य परोक्षत्वप्रतिपत्तौ प्रयत्नगौरवार्थं कथयति— ३५

पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेदं वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं शरीरः पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥१०॥

प्राणो ब्रह्म सर्वदेवतमकस्यामहद्ब्रह्म तेन स ब्रह्म रश्मिर्याचक्षते त्यदिति तद्ब्रह्माऽचक्षते परोक्षविभाषणेन ५ शब्देन । देवानामेतेदेकत्वं नामात्वं च । अनन्तानां देवानां निविस्तंश्चाविशिष्टेष्वन्तर्भावः । तेषामपि त्र्यष्टिप्रदा-
द्विषूत्तरोत्तरेषु यावदेकस्मिन्प्राणे प्राणस्यैव चैकस्य सर्वोऽनन्तसंस्थातो विस्तरः । एवमेकश्चानन्तश्चावान्तरसंस्था-
विशिष्टश्च प्राण एव । तत्र च देवस्यैकस्य नामरूपकर्मगुणशक्तिभेदोऽधिकारभेदात् ॥९॥

इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरुद्घा भेद उपदिश्यते—

पृथिव्येव यस्य देवस्याऽऽयतनमाश्रयोऽग्निर्लोको यस्य लोकयत्यनेनेति लोकः पश्यतीत्यग्निना पश्यतीत्यर्थः । १० मनोज्योतिर्मनसा ज्योतिषा संकल्पविकल्पादिकार्यं करोति यः सोऽयं मनोज्योतिः । पृथिवीशरीरोऽग्निर्देवर्षो मनसा संकल्पयिता पृथिव्यभिमानो कार्यकरणसंघातबान्धवे इत्यर्थः । य एवंविशिष्टं वै तं पुरुषं विद्याद्विज्ञानीय-
त्सर्वस्याऽऽत्मन आस्थात्मिकस्य कार्यकरणसंघातस्याऽऽत्मनः परमयनं पर आश्रयस्तं परायणम् । मातृनेन
त्वह्मांसरुचिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बोजस्थानीयस्य पितृजस्यास्थिमज्जाशुक्ररूपस्य परमयनं करणात्मनश्च स वै
वेदिता स्याद्य एतदेवं वेत्ति स वै वेदिता पण्डितः स्यादित्यभिप्रायः याज्ञवल्क्य त्वं तमजानश्वेव पण्डिताभि-
१५ मानीत्यभिप्रायः ।

यदि तद्विज्ञाने पाण्डित्यं लभ्यते वेदं वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ यं कथयति तमहं
वेदं तत्र शाकल्यस्य वचनं द्रष्टव्यम् । यदि त्वं वेत्स्य तं पुरुषं ब्रूहि किंविविशेषणोऽसौ । शृणु यद्विशेषणः सः । य
एवायं शरीरः पार्थिवोऽग्नौ शरीरे भवः शरीरो मातृजकोशत्रयरूप इत्यर्थः । स एष देवो यस्तवया पृथो हे शाकल्य ।
किंत्विति तत्र ब्रह्मण्यं विशेषणान्तरं तद्वदेव पृच्छेदेत्यर्थो हे शाकल्य । स एवं प्रक्षोभितोऽमर्षवशात् आह—तोत्रादित
२० इव गजस्तस्य देवस्य शरीरस्य का देवता यस्मास्मिन्नद्यते यः सा तस्य देवतेत्यस्मिन्नकरो विवक्षितम् । अमृत-

त्यद्वितीति । उक्तमर्थं प्रतिपत्तिसीकर्यार्थं संगृह्णाति—देवानामिति । एकत्वं प्राणे पर्यवसानम् । नानात्वमानन्त्यम् ।
षडधिकत्रिंशताविकत्रिंशत्सहस्रसंख्याकानामेव देवानामत्रोक्तत्वात्कथं तदानन्त्यमित्यागङ्क्ष्य शतसहस्रगण्येभ्योऽभ्यामनन्तता-
ऽप्युक्तैरेत्यागयेनाऽऽह—अनन्तानामिति । एकस्मिन्प्राणे पर्यवसानं यावद्भवति तावत्पर्यन्तमुत्तरोत्तरेषु त्र्यष्टिग-
दादिषु तेषामप्यन्तर्भाव इत्याह—तेषामपीति । प्राणस्य कस्मिन्नन्तर्भावेस्तत्राऽह—प्राणस्यैवेति । संगृहीतमर्धमुप-
२५ संहृति—एवमिति । एकस्यानेकवाभावे किं निमित्तमित्यागङ्क्ष्याऽह—तत्रेति । उक्तरीत्या प्राणस्वरूपे स्थिते सतेति
यावत् । देवस्यैकस्य प्रकृतस्य प्राणस्यैवेत्यर्थः । प्राणिनां ज्ञाने कर्मणि चाधिकारस्य स्वामित्वस्य भेदोऽधिकारभेदस्त-
स्मिन्नित्यनेन देवस्यानेकसंस्थानपरिणामसिद्धिः । प्राणिनो हि ज्ञानं कर्म चानुष्ठाय सूत्रांशमन्यादिरूपमापद्यन्ते तद्युक्तो
यथोक्तो भेद इत्यर्थः ॥९॥

संकोचविकासान्यां प्राणस्वरूपोक्तयनन्तरमवसरप्राप्तिरिदानीमित्युच्यते । उपदिश्यते ध्यानार्थमिति शेषः ।
३० अवयवगो वाक्यं योजयति—पृथिवीति । संपिण्डतं वाक्यत्रयार्थं कथयति—पृथिवीत्यादिना । वैशब्देऽप्रचारणार्थः ।
तं परायणं य एव विज्ञानीयात्स एव वेदिता स्यादिति संबन्धः । अथ केन रूपेण पृथिवीदेवस्य कार्यकरणसंघातं
प्रत्याश्रयत्वं तदाह—मातृनेनेति । पृथिव्या मातृमण्डवान्यत्वाच्च एव देवोऽहं पृथिव्यस्यीति मन्यते स एव शरीराम्भक-
मातृजकोशत्रयमिमानितया वर्तते । तथा च तस्य तेन रूपेण पितृजत्रितयं कार्यं किञ्च न करणं प्रत्याश्रयत्वं संब-
तीत्यर्थः । पृथिवीदेवस्य परायणत्वमुपपाद्यानन्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—स वै वेदितेति । तयाऽपि मम किमायात-
३५ मित्यागङ्क्ष्याऽह—याज्ञवल्क्येति ।

स पुरुषो येन विज्ञेयणेन विशिष्टस्तद्विशेषणमुच्यमानं शृण्वित्युक्त्वा तदेवाऽह—य एवेति । शरीरं हि
पञ्चभूतात्मकं तत्र पार्थिवान्तेन जनकत्वेन स्थितः शरीर इति यावत् । तस्य जीवत्वं वारयति—मातृनेनेति । पृथिवी-
देवस्य निर्णीतत्वगङ्गां वारयति—किंत्विति । याज्ञवल्क्यो वक्ता सन्प्रश्नारं शाकल्यं प्रति कथं वदेवेति कथयति
तत्राऽह—पृच्छेति । क्षोभितस्यामर्षवशात्त्वं दृष्टान्तः—तोत्रेति । प्राकरणिकं देवताभन्दार्यमाह—यस्मादिति ।

काम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स
वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य
एवायं काममयः पुरुषः स एष बदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥११॥
रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स
वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य ५
एवासावादित्ये पुरुषः स एष बदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥१२॥
आकाश एव यस्यायतनं श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परा-
यणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य
य एवायं श्रोत्रः प्रातिश्रुतः पुरुषः स एष बदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवाच ॥१३॥

मिति होवाचामृतमिति यो भुक्तस्यान्नस्य रसो मातृजस्य लोहितस्य निष्पतिहेतुस्तस्माद्वचनरसौल्लोहितं निष्पद्यते १०
स्त्रियां श्रितं ततश्च लोहितमयं शरीरं बीजाश्रयम् । समानमन्यत् ॥१०॥

काम एव यस्याऽऽयतनम् । लोभ्यतिकरामिलाषः कामः कामशरीर इत्यर्थः । हृदयं लोको हृदयेन बुद्ध्या
पश्यति । य एवायं काममयः पुरुषोऽव्यात्ममपि काममय एव तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच । स्त्रोतो हि
कामस्य दोषिर्जायते ॥११॥

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनम् । रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि । य एवासावादित्ये पुरुषः सर्वेषां हि रूपाणां १५
विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषस्तस्य का देवतेति । सत्यमिति होवाच । सत्यमिति चक्षुर्बुध्यते । चक्षुषो ह्यव्यात्मत
आदित्यस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१२॥

आकाश एव यस्याऽऽयतनम् । य एवायं श्रोत्रे भवः श्रोत्रस्तत्रापि प्रतिश्रवणवेलायां विशेषतो भवतीति
प्रातिश्रुक्तस्तस्य का देवतेति । दिश इति होवाच । दिग्भ्यो ह्यसावाध्यात्मिको निष्पद्यते ॥१३॥

पुरुषो निष्पत्तिकर्ता षष्ठोच्यते । लोहितनिष्पत्तिहेतुत्वमन्नरसस्यानुभवेन साधयति—तस्माद्वेति । तस्य कार्यमाह— २०
ततश्चेति । लोहिताद्वितीयपदार्थनिष्ठात्तत्कार्यं त्वष्टृमांससिधिरूपं बीजस्यास्थिमज्जाशुक्रात्मकस्याऽश्रयभूतं
भवतीत्यर्थः । पर्यायसप्तकमाद्यपर्यायेण तुल्यार्थत्वाच्च पुण्यग्याख्यानापेक्षमित्याह—समानमिति ॥१०॥

उत्तरपर्यायेषु येषां पदानामर्थभेदस्तेषां तत्कथनार्थं प्रतीकं गृह्णाति—काम इति । वाक्यार्थमाह—कामशरीर
इत्यर्थ इति । स च हृदयदर्शनेन मनसा संकल्पयितेति पूर्ववत् । तस्य विशेषणं दर्शयति—य एवेति । आध्यात्मिकस्य
काममयस्य पुरुषस्य कारणं पृच्छति—तस्येति । तस्यास्तत्कारणत्वमनुभवेन व्यनक्ति—स्त्रोतो होति ॥११॥ २५

रूपशरीरस्य चक्षुर्दर्शनस्य मनसा संकल्पयितुर्देवस्य कथमादित्ये पुरुषो विशेषणमित्याशङ्क्याऽह—सर्वेषां
होति । रूपमात्राभिमानिनो देवस्याऽऽदित्ये पुरुषो विशेषावच्छेदः । स च सर्वरूपप्राकाशकत्वात्सर्वं रूपैः स्वप्रकाशना-
याऽऽरब्धः । तस्माद्युक्तं यथोक्तं विशेषणमित्यर्थः । कथं चक्षुषः सकाशादादित्यस्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य 'चक्षोः सूर्यो
वजायत' इति श्रुतिमाश्रित्याऽह—चक्षुषो होति ॥१२॥

तत्रापीति श्रौत्रोक्तिः । प्रतिश्रवणं संवादः प्रतिविषयं श्रवणं वा सर्वाणि श्रवणानि वा तद्दशायामिति यावत् । ३०
दिशस्तत्राधिदैवतमिति श्रुतिमाश्रित्याऽह—दिग्भ्यो होति ॥१३॥

१. आकाशायतनदेवस्य प्रतिश्रवणमुक्तं श्रोत्रं विशेषायतनं कारणं दिशः ।

२. अमृतशब्दस्यान्ये बान्धवसं पय इत्याहुः तच्च पर्जन्यादिना जातं क्षितिदेहयोः दाढ्यं कृतं (इति वार्तिके) ।

३. रसाल्लोहितं—रस भुक्तान्नरसः तस्मात् लोहितं जायते तस्य आश्रयः पितृशरीराज्जातमस्थिमज्जाशुक्रात्मकं
बीजं तदेव लोहितस्याश्रय इत्यर्थः ।

- तम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं छायाभयः पुरुषः स एष बदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥१४॥
- रूपौष्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायमादर्शं पुरुषः स एष बदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमुरिति होवाच ॥१५॥
- आप एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायमप्सु पुरुषः स एष बदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥१६॥
- १० रेत एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष बदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥१७॥

तम एव यस्याऽऽयतनम् । तम इति शार्बराद्यन्धकारः परिगृह्यते । अघ्यात्मं छायाभयोऽज्ञानमयः पुरुषस्तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच । मृत्युरधिदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणम् ॥१४॥

- १५ रूपौष्येव यस्याऽऽयतनम् । पूर्वं साधारणानि रूपान्पुक्तानोह तु प्रकाशकानि विशिष्टानि रूपाणि गृह्यन्ते । रूपायतनस्य देवस्य विशेषायतनं प्रतिबिम्बाधारमादर्शादि तस्य का देवतेत्यमुरिति होवाच तस्य प्रतिबिम्बाख्यस्य पुरुषस्य निष्पत्तिरसौः प्राणात् ॥१५॥

आप एव यस्याऽऽयतनम् । साधारणाः सर्वा आप- आयतनं वापीकूपतडागाद्याश्चायमात्स्वप्नु विशेषावस्थानम् । तस्य का देवतेति वरुण इति । वरुणात्संवातकर्म्योऽघ्यात्ममाप एव वाप्राद्याणां निष्पत्तिकारणम् ॥१६॥

- २० रेत एव यस्याऽऽयतनं य एवायं पुत्रमयो विशेषायतनं रेतवायतनस्य पुत्रमय इति चास्थिमज्जाशुक्राणि पितुर्जातानि । तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच । प्रजापतिः पितोच्यते । पितृतो हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥१७॥

अधिदैवतं मृत्युरीश्वरो 'मृत्युनेवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः । स च तस्याज्ञानमयस्याऽऽघ्यात्मिकस्य पुरुषस्योत्पत्तिकारणमविवेकिप्रवृत्तेरीश्वराधीनत्वा 'दीश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा स्वप्नमेव' वेति हि पठन्ति तदाह-मृत्युरिति ॥१४॥

- २५ पुनरुक्तिं प्रत्याह—पूर्वमिति । आधारशब्दो भावप्रधानस्तथा च प्रतिबिम्बस्याऽऽधारत्वं यत्र तदित्युक्तं भवति । आदिशब्देन स्वच्छस्वभावं खड्गादि गृह्यते । प्राणेन हि निवृत्त्युपाये दर्पणादौ प्रतिबिम्बाभिन्नकर्मयोग्ये रूपविशेषो निष्पद्यते । ततो युक्तं प्राणस्य प्रतिबिम्बकारणत्वमित्यभिप्रेत्याऽह—तस्येति ॥१५॥

आप एव यस्याऽऽयतनं य एवायमप्सु पुरुष इत्युभयत्र सामान्यविशेषभावो न प्रतिमातीति शङ्कमानं प्रत्याह—साधारणा इति । कथं पुनर्वापीकूपादिविशेषायतनस्य वरुणो देवता न हि देवतात्मनो वरुणस्य तदधिष्ठातुः

- ३० स्तत्कारणत्वं तत्राऽह—वरुणादिति । आपो वापीकूपाद्या पीताः सत्योऽघ्यात्म शरीरे मूत्रादिसंघातं कुर्वन्ति । तास्य वरुणाद्भवन्ति । वरुणशब्देनाऽऽप एव रश्मिद्वारा भूमि पतन्त्योऽभिधीयन्ते । तथा च ता एव वरुणात्मिका वाप्याद्या पीयमानानामुत्पत्तिकारणमिति युक्तं वरुणस्य वापीतडागाद्यायतनं पुरुषं प्रति कारणत्वमित्यर्थः ॥१६॥

वाक्यद्वयं गृहीत्वा तात्पर्यमाह—विशेषेति । पुत्रमयशब्दार्थं व्याचष्टे—पुत्रमय इति ॥१७॥

१. अन्धकारः तस्य छायाभयः अज्ञानमयः पुरुषः आयतनं तस्य कारणं मृत्युः कथमज्ञस्यैव लोके भरणदर्शनार्थं ।
- ३५ ज्ञानिनस्तदभावादज्ञस्यैवेत्युक्तम् । आकाशायतनदेवस्य प्रतिध्वनयुक्तं श्रोत्र विशेषायतनं दिशः कारणम्-वा० ।
२. द्वितीयवारमुक्तस्य रूपौष्येदेवस्य विशिष्टरूपाणि प्रकाशात्मकानि विषयः तस्यायतनं आदर्शादि, प्रतिबिम्बहेतुत्वात् कारणं प्राणं वरुणं दर्पणहेतुत्वात् ।

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वाम् स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता ३ इति ॥१८॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रू
विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यदिदं वेत्य सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥१९॥

किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित
इति चक्षुषीति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेण्विति चक्षुषा हि रूपाणि
पश्यति कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि
रूपाणि जानाति हृदये होव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्वाज्ञवल्क्य ॥२०॥

अथवा देवलोकपुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं प्रविभज्यावस्थित एकैको देवः प्राणभेद एवोपासनाय
व्यपदिष्टः । अधुना विविधभागेन पञ्चधा प्रविभक्तस्यऽऽत्मन्युपसंहारार्थमाह—तूष्णींभूतं शाकल्यं याज्ञवल्क्यो
ग्रहेणोवाऽवेवायमाह । शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्तत्रां स्विदिति वितर्के । इमे नूनं ब्राह्मणा अङ्गारावक्ष- १०
यणमङ्गारा अवसीयन्ते यस्मिन्सदंशोदौ तदङ्गारावक्षयणं तन्नूनं त्वामक्रत कृतवन्तो ब्राह्मणास्त्वं तु तन्न बुध्यस
आत्मानं मया दह्यमानमित्यभिप्रायः ॥१८॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीरप्युक्तवानसि स्वयं भीतास्त्वा-
मङ्गारावक्षयणं कृतवन्त इति । किं ब्रू विद्वान्स्त्रेवमशिक्षिपसि ब्राह्मणान् । याज्ञवल्क्य आह—ब्रह्मविज्ञानं
तावदिदं मम किं तद्विशो वेद विविधव्य विज्ञानं जाने । तच्च न केवलं दिश एव सदेवा देवैः सह दिग्धिष्ठानुभिः १५
किंच सप्रतिष्ठा. प्रतिष्ठाभिश्च सह । इतर आह । यद्यपि दिशो वेत्य सदेवाः । सप्रतिष्ठा इति । सफलं यदि विज्ञानं
त्वाया प्रतिज्ञातम् ॥१९॥

किं देवतः का देवताऽस्य तव दिग्भूतस्य । असौ हि याज्ञवल्क्यो हृदयमात्मानं दिक्षु पञ्चधा विभक्तं
दिगात्मभूतं तद्भूतारेण सर्वं जगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मेति व्यवस्थितः । पूर्वोन्मुखः सप्रतिष्ठावनाद्यथा
याज्ञवल्क्यस्य प्रतिज्ञा तथैव पृच्छति । किं देवतस्त्वमस्यां दिश्यसीति । सर्वत्र हि वेदे यां यां देवतामुपास्त इहैव २०
तद्भूतस्तां तां प्रतिपद्यत इति । तथा च वक्ष्यति—देवो भूत्वा देवानप्येतोति । अस्यां प्राच्यां का देवता दिगात्म-

शाकल्येति होवाचेत्यादिग्रन्थस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्ययति—अष्टवेति । लोकः सामान्याकारः पुरुषो
विशेषावच्छेदो देवस्तत्कारणमनेन प्रकारेण त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं प्रविभज्य स्थितो य एकैको देव उक्तः स प्राण एव
सूत्रात्मा तद्देवत्वापूर्वोक्तस्य सर्वस्य स चोपासनार्थमष्टभोपदिष्टोऽभस्तादित्यर्थः । उत्तरस्य तात्पर्यं दर्शयति—अधुनेति ।
प्रविभक्तस्य जगतः सर्वस्येति शेषः । आत्मशब्दो हृदयविषयः । याज्ञवल्क्यवाक्यस्य शाकल्ये प्रथमबुद्धिपूर्वकारित्वा- २५
पादकत्वं दर्शयति—ग्रहेणेति ॥१८॥

सर्वेषामेव ब्राह्मणानां प्रायेण हृतव्यत्वेन संमतो भवानिति मुनेरभिसहितं शाकल्यस्तु कालचोदितत्वात्तदनु-
रोधिनीमन्यथाप्रतिपत्तिमेवाऽऽद्या चोदयतीत्याह—यदिदमिति । दिग्विषयं विज्ञानं जाने तन्ममास्तीत्यर्थः । तच्च
विज्ञानं केवलं दिङ्मात्रस्य न भवति किंतु देवैः प्रतिष्ठाभिश्च सहिता दिशो वेदेत्याह—तच्चेति । अवतारितस्य
वाक्यस्यार्थं संक्षिपति—सफलमिति ॥१९॥

३०

प्राच्या दिशि का देवतीति वक्तव्ये कथमयथा पृच्छयते तत्राऽह—असौ हीति । आत्मानमात्मीयमिति यावत् ।
यथोक्तं हृदयमात्मत्वेनोपगम्येति सर्वव्यः । तथाऽपि प्रथमं प्राचीं दिशमविकृत्य प्रत्येको हेतुरिति चेत्तत्राऽह—
पूर्वोन्मुख इति । यद्यपि दिगात्माऽहमस्मीति स्थितस्तथाऽपि कथं सर्वं जगदात्मत्वेनोपगम्य तिष्ठतीत्यवगम्यते
तत्राऽह—सप्रतिष्ठेति । सप्रतिष्ठा दिशो वेदेति वचनात्सर्वमपि हृदयद्वारा जगदात्मत्वेनोपगम्य स्थितो मुनिरिति
प्रतिभातीत्यर्थः । प्रतिज्ञानुसारित्वाच्चायं प्रश्नो युक्तिमानित्याह—यथेति । अहमस्मि दिगात्मेति प्रतिज्ञानुसारिण्यपि ३५
प्रश्ने देहप्राप्तोत्तरभावी देवताभावः पृच्छयते सति देहे ध्यानुस्तद्भावायोगादित्याद्युद्धाऽह—सर्वत्र हीति । इति न
भाविदेवताभावः प्रश्नगोचर इति शेषः । उक्तस्य वाक्यशेषमनुकूलयति—तथा चेति । प्रश्नार्थमुपसहरति—अस्या-

किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यतीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा होव श्रद्धत्तेऽय दक्षिणां ददाति श्रद्धायां होव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये होव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतज्ज्ञातवल्क्य ॥२१॥

- ५ नस्तबाधिष्ठात्री कया देवतया त्वं प्राचीद्विपूयेण सम्पन्न इत्यर्थः । इतर आहाऽऽदित्यदेवत इति । प्राच्यां दिशि ममाऽऽदित्यो देवता सोऽहमादित्यदेवतः । स देवा इत्येतदुक्तं सप्रतिष्ठा इति तु वक्तव्यमित्याह । स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । चक्षुषीति । अध्यात्मतश्चक्षुष आदित्यो निष्पन्न इति हि मन्त्रब्राह्मणवादाः “चक्षोः सूर्यो अजायत” “चक्षुष आदित्य” इत्यादयः । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति । कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति ।
- १० रूपेष्वाति । रूपग्रहणाय हि रूपात्मकं चक्षुरूपेण प्रयुक्तम् । यैहि रूपैः प्रयुक्तं तैरस्मत्प्रहणायऽऽरब्धं चक्षुस्तस्मात्तादित्यं चक्षुः सह प्राच्या दिशा सह तत्स्यैः सर्वे रूपेषु प्रतिष्ठितम् । चक्षुषा सह प्राची दिक्सर्वं रूपभूता तानि च कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानितीति हृदय इति होवाच । हृदयारब्धानि रूपाणि रूपाकारेण हि हृदयं परिणतम् । यस्माद्हृदयेन हि रूपाणि सर्वो लोको जानाति । हृदयमिति बुद्धिमत्सो एकीकृत्य निर्देशः । तस्माद् हृदये होव रूपाणि प्रतिष्ठितानि । हृदयेन हि स्मरणं भवति रूपाणां वासनात्मनां तस्माद्हृदये रूपाणि प्रतिष्ठिताः १५ नोत्यर्थः । एवमेवैतज्ज्ञातवल्क्य ॥२०॥

किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यतीति पूर्ववत् । दक्षिणायां दिशि का देवता तव । यमदेवत इति । यमो देवता मम दक्षिणादिग्रभूतस्य । स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । यज्ञ इति । यज्ञे कारणे प्रतिष्ठितो यमः सह दिशा । कथं पुनर्नित्यं कार्यं यम इत्युच्यते । ऋत्विग्मिनिष्पादितो यज्ञो दक्षिणया यज्ञमनस्तेभ्यो यज्ञं निष्क्रीय तेन यज्ञेन दक्षिणां दिशं सह यमेनाभिजयति । तेन यज्ञे यमः कार्यत्वात्प्रतिष्ठितः सह दक्षिणया दिशा । कस्मिन्नु यमः २० प्रतिष्ठित इति । दक्षिणायामिति । दक्षिणया स निष्क्रीयते । तेन दक्षिणाकार्यं यज्ञः । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । श्रद्धायामिति । श्रद्धा नाम दित्युत्पत्तिस्तत्राऽऽह—कार्यं हीति । कथं चक्षुषो रूपेषु प्रतिष्ठितत्वं तत्राऽऽह—रूपग्रहणायेति । तथाऽपि कथं यथोक्तमाधाराधेयत्वमत आह—यैहीति । चक्षुषो रूपाधारत्वे फलितमाह—तस्मादिति । उपसंहृतमर्थं संगृह्णाति—चक्षुषेति । हृदयारब्धत्वं रूपाणां स्फुटयति—रूपाकारेणेति । हृदये रूपाणां प्रतिष्ठितत्वे हेतुवन्तरमाह—यस्मादिति । ३० हृदयशब्दस्य मांसखण्डविषयत्वं व्याकृतमिति—हृदयमिति । कथं पुनर्बहिर्मुखाणि रूपाभ्यन्तर्हृदये स्थातुं पारयन्ति तत्राऽऽह—हृदयेन हीति । तथाऽपि कथं तेषां हृदयप्रतिष्ठितत्वं तत्राऽऽह—वासनात्मनामिति ॥२०॥

- २५ मिति । आदित्यस्य चक्षुषि प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयितुं कार्यकारणभावं तयोरादर्शयति—अध्यात्मतश्चक्षुष इति । “चक्षोः सूर्यो अजायत” इत्यादयो मन्त्रवादास्तदनुसारिणश्च ब्राह्मणवादाः । भवतु कार्यकारणभावस्तथाऽपि कथं चक्षुष्यादित्यस्य प्रतिष्ठितत्वं तत्राऽऽह—कार्यं हीति । कथं चक्षुषो रूपेषु प्रतिष्ठितत्वं तत्राऽऽह—रूपग्रहणायेति । तथाऽपि कथं यथोक्तमाधाराधेयत्वमत आह—यैहीति । चक्षुषो रूपाधारत्वे फलितमाह—तस्मादिति । उपसंहृतमर्थं संगृह्णाति—चक्षुषेति । हृदयारब्धत्वं रूपाणां स्फुटयति—रूपाकारेणेति । हृदये रूपाणां प्रतिष्ठितत्वे हेतुवन्तरमाह—यस्मादिति । ३० हृदयशब्दस्य मांसखण्डविषयत्वं व्याकृतमिति—हृदयमिति । कथं पुनर्बहिर्मुखाणि रूपाभ्यन्तर्हृदये स्थातुं पारयन्ति तत्राऽऽह—हृदयेन हीति । तथाऽपि कथं तेषां हृदयप्रतिष्ठितत्वं तत्राऽऽह—वासनात्मनामिति ॥२०॥
- पूर्ववदित्युक्तेन व्यनक्ति—दक्षिणायामिति । यमस्य यज्ञकार्यत्वमप्रतिष्ठितमिति शङ्कित्वा व्युत्पादयति—कथमित्यादिना । तस्य यज्ञकार्यत्वे फलितमाह—तेनेति । यज्ञस्य दक्षिणाया प्रतिष्ठितत्वं साधयति—दक्षिणयेति । कार्यं च कारणे प्रतिष्ठितमिति शेषः । दक्षिणायाः श्रद्धाया प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति—यस्मादिति । हृदये सा ३५ प्रतिष्ठितेत्यत्र हेतुमाह—हृदयस्येति । हृदयव्याप्यत्वाच्च श्रद्धायास्तत्प्रतिष्ठितत्वमित्याह—हृदयेन हीति । हृदयस्य श्रद्धा वृत्तिरस्तु तथाऽपि प्रकृते किमायातं तदाह—वृत्तिश्चेति ॥२१॥

१ यमेन महिता दक्षिणां दिशं यजमानः यज्ञेन जयति प्राप्नोति । यज्ञः ऋत्विग्मि निर्वन्यते तेषां दक्षिणा दत्त्वा यजमानः तत्सकाशाद्यज्ञं कृत्वा दक्षिणां दिशं जयति ।

२. हृदये रूपाणि वाचनारूपेण प्रतिष्ठितानि ।

किंवेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्सिबन्ति कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रतिकरुणं जातमाहुर्हृदयादिव सुप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतच्छास्त्रवत्क्य ॥२२॥

किंवेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतच्छास्त्रवत्क्य ॥२३॥

किंवेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन् वाक्प्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥२४॥

किंवेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । तस्यां वरुणोऽधिदेवता मम । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्सिबन्ति । अपां हि वरुणः कार्यम् । “अद्वा वा अपः” “अद्वातो वरुणमसृजत” इति श्रुतेः । कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति । रेतसीति । “रेतसो ह्यापः सुष्टाः” इति श्रुतेः कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति । यस्माद्हृदयस्य कार्यं रेतः । कामो हृदयस्य वृत्तिः । कामिनो हि हृदयान्नतोऽपिस्कन्दति । तस्मादपि प्रतिष्ठितमनुरुपं पुत्र जातमाहुर्लौकिकाः । अस्य पितुर्हृदयादिवाप्यं पुत्रः सुप्तो विनिःसृतो हृदयादिव निर्मितो यथा सुवर्णन निर्मितः कुण्डलः । तस्माद्हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतच्छास्त्रवत्क्य ॥२५॥

किंवेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । सोम इति लतां सोमं देवतां चैकोक्त्य निर्देशः । स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । दीक्षायामिति । दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रोणाति क्रोतेन सोमेनेष्ट्वा ज्ञानवानुत्तरां दिवां प्रतिपद्यते सभदेवताधिष्ठितां सौम्याम् । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति । सत्य इति । कथम् । यस्मात्सत्ये दीक्षा २० प्रतिष्ठिता तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति कारणश्रेणे कार्यश्रेणो मा भूविति । सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति होवाच । हृदयेन हि सत्यं जानाति । तस्माद्हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतच्छास्त्रवत्क्य ॥२३॥

किंवेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । मेरोः समस्ततो वसतामर्ब्यभिचारादूर्ध्वा दिग्भुवेत्युच्यते । अग्निदेवत इति । ऊर्ध्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वं प्रकाशश्चाग्निः । सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति । कस्मिन्नु २५

रेतसो हृदयकार्यत्वं साधयति—काम इति । तथाऽपि कथं रेतो हृदयस्य कार्यं तदाह—कामिनो हीति । तत्रैव लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—तस्मादिति । अपिचब्दः संभावनार्थोऽवधारणार्थो वा ॥२२॥

दीक्षायां सोमस्य प्रतिष्ठितत्वं साधयति—दीक्षितो होत्यादिना । दीक्षायाः सत्ये प्रतिष्ठितत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कित्वा समाधत्ते—कथमित्यादिना । अपिशब्दोऽवधारणार्थः । सत्यं वदेति वदतामभिप्रायमाहु—कारणेति । श्रेणो श्रेणो नाशः । इति तेषामभिप्राय इति शेषः । प्रकृतोपसंहारः—सत्ये हीति ॥२३॥ ३०

कथं पुनर्ऊर्ध्वा दिग्बन्धिता ध्रुवेत्युच्यते तत्राऽह—मेरोरिति । तत्राग्नेर्देवतात्वं प्रकटयति—ऊर्ध्वायां हीति । ‘दिशो वेद’ इत्यादिश्रुत्या जगतो विभागो न पञ्चवात्वं ध्यानार्थमुक्तमिदानीं विभागवादिन्याः श्रुतेरभिप्रायमाह—

१. ज्ञानवानिति—केवलकर्मणः उत्तरायणप्राप्तेरभावात् ।

२. अव्यभिचारात्—सर्वेषामेव वर्णाणां मेरुतरतः स्थित इति वचनात् पूर्वादयः एकैकदिशि स्थितानां वर्णाणां भिन्नभिन्ना ऊर्ध्वा दिक् तु सर्वेषामेका अव्यभिचारिणीत्यर्थः ।

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्वचे-
तदन्यत्रास्मत्स्याच्छवानो वैनदद्युर्वयाँसि वैनद्विमथ्नोरसिति ॥२५॥
कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित
इत्यपान इति कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित

- ५ वाक्प्रतिष्ठितेति । हृदय इति । तत्र याज्ञवल्क्यः सर्वासु दिक्षु विप्रसूतेन हृदयेन सर्वा दिग् आत्मत्वेनाभिसंपन्नः । सदेवाः सप्रतिष्ठा विश आत्मभूतास्तस्य नामरूपकर्मात्मभूतस्य याज्ञवल्क्यस्य । यद्रूपं तत्प्राच्या दिशा सह हृदयभूतं याज्ञवल्क्यस्य । यत्केवलं कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं च ज्ञानहितं च सह फलेनाधिष्ठात्रीभिश्च देवताभिर्दक्षिणाप्रती-
च्युदोच्चैः कर्मफलात्मिका हृदयमेवाऽऽपन्नास्तस्य । ध्रुवया दिशा सह नाम सर्वं वाग्द्वारेण हृदयमेवाऽऽपन्नम् ।
एतावद्धीदं सर्वं यदुत रूपं वा कर्म वा नाम वेति तत्सर्वं हृदयमेव तत्सर्वमिदं हृदयं पृच्छते कस्मिन्नु हृदयं
१० प्रतिष्ठितमिति ॥२४॥

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो नामान्तरेण संबोधनं कृतवान् । यत्र यस्मिन्काल एतद्बृहदयमात्माऽस्य
शरीरस्यान्यत्र क्वचिद्देशान्तरेऽस्मदस्मत्तो वर्तते इति मन्यासै मन्यसे । यद्धि यदि ह्येतद्बृहदयमन्यत्रास्मत्स्याद्भु-
वेच्छवानो वैनच्छरीरं तदाऽद्युर्वयाँसि वा पक्षिणो वैनद्विमथ्नोरस्त्विलोडयेयुर्विकर्षेरसिति । तस्मान्मपि शरीरे हृदयं
प्रतिष्ठितमित्यर्थः । शरीरस्यापि नामरूपकर्मात्मकत्वाद्वहृदये प्रतिष्ठितत्वम् ॥२५॥

- १५ हृदयशरीरयोरेवमन्योन्यप्रतिष्ठाका कार्यकरणयोरतस्त्वां पृच्छामि । कस्मिन्नु त्वं च शरीरमात्मा च तव
हृदयं प्रतिष्ठितौ स्थ इति । वेहात्मानौ प्राणे प्रतिष्ठितौ स्यातां प्राणवृत्तौ कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति ।
साऽपि प्राणवृत्तिः प्रागेव प्रयादपान वृत्त्या चेन्न निगृह्यते । कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति । साऽप्यपान-
वृत्तिरप्येव यायात्प्राणवृत्तिश्च प्रागेव मध्यस्थया चेद्विज्ञानवृत्त्या न निगृह्यते कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति ।
उदान इति । सर्वास्तिष्ठोऽपि वृत्तय उदाने कोलस्थानीये चेन्न निबद्धा विषण्ड्येवेयुः । कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति
२० समान इति । समानप्रतिष्ठा ह्येताः सर्वा वृत्तयः । एतदुक्तं भवति—शरीरहृदयबायवोऽन्योन्यप्रतिष्ठाः संघातेन
तत्रैति । यथोक्ते विभागे सतीति यावत् । उक्तमर्थं सक्षिपति—सदेवा इति । तत्रावान्तरविभागमाह—यद्रूपमिति ।
आवे पयसि हृदये रूपप्रपञ्चोपसंहारो दक्षितः । 'हृदये होव रूपाणि' इति श्रुतेरित्यर्थः । दक्षिणाध्यामित्यादिपर्यायशेषेण
तत्रैव कर्मोपसंहार उक्त इत्याह—यत्केवलमिति । यद्धि केवलं कर्म तत्फलादिभिः सह दक्षिणादिगात्मकं हृद्युपसंहृत्यते
यज्ञस्य दक्षिणादिद्वारा हृदये प्रतिष्ठितत्वोक्तैर्दक्षिणस्या दिशस्तत्फलत्वात्पुत्रजननाद्य च कर्म प्रतीच्यात्मकं तत्रैवोप-
२५ सहतम् । 'हृदये होव रेत प्रतिष्ठितम्' इति श्रुतेः । पुत्रजननश्च तत्कार्यत्वाज्ज्ञानसहितमपि कर्म फलप्रतिष्ठादेवताभिः
सहोदीच्यात्मकं तत्रैवोपसंहृत सोमदेवताया दीक्षादिद्वारा तत्प्रतिष्ठितत्वश्रुतेरेव दिक्त्रये सर्वं कर्म हृदि सहतमित्यर्थः ।
पञ्चमपर्यायस्य तात्पर्यमाह—ध्रुवयेति । नामरूपकर्मसूपसंहृतेष्वपि किञ्चिदुपसंहृतव्यान्नरमवशिष्टमन्यं त्याग द्रुव
निराकरोति—एतावद्धीदं । प्रणान्तरमुत्थापयति—तत्सर्वमिदमिति ॥२४॥

- हृदयपदेन नामाद्यावारवदहल्लिकजन्नेनापि हृदयाधिकरणं विवक्ष्यते वाक्यच्छायासाम्यादित्याज्झुवाह—
३० नामान्तरेणेति । अहनि लीयत इति निगृह्य प्रेतवाचिनेति शेषः । देहे हृदय प्रतिष्ठितमिति व्युत्पादयति—यत्रेत्या
दिना । तस्मिन्काले शरीरं मृत स्यादिति शेषः । शरीरस्य हृदयाध्यक्षत्वं विवक्षयति—यद्धीत्यादिना । देहादन्यत्र
हृदयस्यावस्थाने यथोक्त दोषमिनिगज्जेन परामृष्य फलितमाह—इतीत्यादिना । देहस्तर्हि शुभ प्रतिष्ठित इत्याज्झु-
शरीरस्येति ॥२५॥

- वृत्तमनूष प्रक्षान्तरमुपादत्ते—हृदयेति । प्राणजन्मस्य सूत्रविषयस्य व्यवच्छेत्तु वृत्तिविशेषणम् । प्राणस्यागने
३५ प्रतिष्ठितत्वं व्यनिरकद्वारा स्फोरयति—साऽपीति । प्राणापानयोगाभ्यां गपि व्यानानीत्यत्र गायत्रि—साऽप्यपानेति ।

१. प्राच्यां रूपोपसंहारः दक्षिणस्यां प्रतीच्यामुदीच्या च नर्मणामुपसंहारः ध्रुवायां नाम्न उपसंहारः । इदं
नामरूपकर्मात्मकस्य त्रिात्मप्रपञ्चस्य हृदये उपसंहारः कृत तत्र च केवलं कर्माम्याया पुत्रजननं प्रतीच्या
ज्ञानयुक्तं कर्मोदीच्या नाम्नः ध्रुवाया चोपसंहारः मनोऽपि मामर्थ्यान् तत्रोपसंहृतम् ।

इत्युवाच इति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्षो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति । एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्ताऽपुरुषान्निगृह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत् त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । तं ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुरन्यन्मन्यमानाः ॥२६॥ ५

नियता वर्तन्ते विज्ञानमयार्थप्रयुक्ता इति । सर्वमेतद्येन नियतं यस्मिन्प्रतिष्ठितमाकाशान्तमोतं च प्रोतं च तस्य निरुपाधिकस्य साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मणो निर्देशः कर्तव्य इत्ययमारम्भः ।

स एषः । स यो नेति नेतीति निर्दिष्टो मधुकाण्ड एष सः । सोऽयमात्माऽगृह्यो न गृह्यः । कथम् । यस्मात्सर्वकार्यधर्मातीतस्तस्माद्गृह्यः कुतो यस्मान्न हि गृह्यते । यद्धि करणगोचरं व्याकृतं वस्तु तद्ग्रहणगोचरनिर्दं तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वम् । तथाऽशीर्षो यद्धि मूर्तं संहतं शरीरादि तच्छीर्यतेऽयं तु तद्विपरीतोऽतो न हि शीर्यते । १० तथाऽसङ्गो मूर्तो मूर्तान्तरेण संबध्यमानः सज्यतेऽयं च तद्विपरीतोऽतो न हि सज्यते । तथाऽसितोऽबद्धो यद्धि मूर्तं तद्व्यथतेऽयं तु तद्विपरीतत्वादबद्धत्वाच्च व्यथतेऽतो न रिष्यति । ग्रहणविशरणसङ्गबन्धकार्यधर्मरहितत्वाच्च रिष्यति न हि सामापद्यते न विनश्यतीत्यर्थः ।

क्रममतिक्रम्यौपनिषदस्य पुरुषस्याऽऽख्यायिकातोऽपसृज्य भूत्या स्वेन रूपेण त्वरया निर्देशः कृतः । ततः पुनराख्यायिकात्मेवाऽऽश्रित्याऽऽह । एतानि यान्युक्तान्यष्टावायतानि पृथिव्येव यस्याऽऽधतनमित्येवमादीन्यष्टौ लोका १५ अग्निलोकः।दयोऽष्टौ देवा अमुत मति होवाचेत्येवमादयोऽष्टौ पुरुषाः शरीरः पुरुष इत्यादयः । स यः कश्चित्तान् पुरुषाञ्शरीरप्रभृतौस्त्रिह्य निश्चयेनोह्य गमयित्वाऽष्टचतुष्कभेदेन लोकस्थिमिमुपपाद्य पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण प्रत्युह्य स्वत्मानि हृदयेऽयक्रामदत्तक्रान्तवानुपाविशमं हृदयौघात्स्वत्वं स्वेनैवाऽऽत्मना व्यवस्थितो य औपनिषदः पुरुषोऽज्ञानायादिवजित उपनिषत्स्वेव विज्ञेयो नान्यप्रमाणगम्यस्तं त्वा त्वां विद्याभिमानिनं पुरुषं पृच्छामि तं तिसृणां वृत्तीनामुक्तानामुदाने निबद्धत्वं दर्शयति—सर्वा इति । विष्वङ्ङिति नानागतित्वोक्तिः । कस्मिन् हृदयमित्यादेः २० समानात्तस्य तात्पर्यमाह—एतदिति । तेषां प्रवर्तकं दर्शयति—विज्ञानमयेति । स एष इत्यादेस्तात्पर्यमाह—सर्वमिति ।

यस्य कूटस्थदृष्टिमात्रस्यान्तर्ध्यात्मिककल्पनाधिष्ठानस्याज्ञानवशात्प्रसासने धावापृथिव्यादि स्थितं स परमात्मैव प्रलम्भात्सर्वेति पदयोर्थं विवक्षित्वाऽह—स एष इति । निषेधद्वयं मूर्तामूर्तब्राह्मणे व्याख्यातमित्याह—स यो नेति । यो मधुकाण्डे चतुर्थे 'नेति नेती'ति निषेधमुखेन निर्दिष्टः 'स एष' कूर्चब्राह्मणे तन्मुखेनैव वक्ष्यत इति योजना । निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति—सोऽयमिति । कार्यधर्माः शब्दादयोऽज्ञानायादयश्च । श्रुत्युक्तं हेतुमत्तार्थं व्याचष्टे—कुत २५ इत्यादिना । तद्विपरीतत्वं करणागोचरत्वं न चक्षुषेत्यादिश्रुतेः । तद्विपरीतत्वादमूर्तत्वादिति यावत् । पूर्वत्राप्युभयत्र तद्विपरीत्येतदेव । अतः शब्दार्थं स्फुटयन्तु कमुपपादयति—ग्रहणेति । कार्यधर्माः शब्दादयोऽज्ञानायादयश्च प्रागुक्ताः ।

ननु शाकल्ययाज्ञवल्क्ययोः संवादात्मिकैयमाख्यायिका तत्र कथं शाकल्येनोपपृष्टमात्मानं याज्ञवल्क्यो व्याचष्टे तत्राह—क्रममिति । विज्ञानादिवाक्ये वक्ष्यमाणत्वात्किमित्यत्र निर्देश इत्याशङ्क्याऽह—स्वरयेति । एतान्यष्टावित्यादिवाक्यस्य पूर्वणासर्गातिमाशङ्क्याऽह—ततः पुनरिति । निश्चयेन गमयित्वेत्येतदेव स्पष्टयति—अष्टेति । प्रत्युद्योप- ३० संहत्येति यावत् । औपनिषदत्वं पुरुषस्य व्युत्पादयति—उपनिषत्स्वेवेति । तं हेत्यादि याज्ञककल्पस्य वा मध्यस्थस्य

१. अगृह्य इन्द्रियैः ग्रहणयोग्य. तस्मान्न गृह्यते इति व्याख्यातमन्यत्र अन्यथा हेतुसाध्याभेदापत्तेः एव शरणायोग्यः संबन्धयोग्यश्चेति न.।ख्येयम् ।

२. बन्धकार्यधर्मेति—ग्रहणादयो ये कार्यधर्माः तद्ग्रहितत्वादित्यर्थः ।

३. अतिक्रान्तवान् औपनिषद. अवगम इतिवत् उपनिषदेकवेद्य इत्यर्थः । अत्र वार्तिके याज्ञवल्क्यः शाकल्यं पप्रच्छ २५ तस्यान्नाद्विष्टस्यसिद्धये अतः सापराधो जायते शापार्हश्च । वा । अथवा—स एष नेति नेति इत्यादिना याज्ञवल्क्यः प्रश्नः मध्ये वाक्यभेदद्योतकैतिगन्दाभावात् । शाकल्येन समासव्यासद्वेषणोक्तं सर्वमविद्या तत्त्वं तु नेति नेत्यादिना कमित्यर्थः । आत्मविशेषनमनैव कुर्वन्ति न कर्मकाण्डे कर्मविरोधित्वात् अतः औपनिषदः । अत एव ज्ञानकर्मसमुच्चयोऽपि नेत्यर्थः ।

४. हृदयाद्यात्मत्वं हिरण्यगर्भात्मत्वम् ।

अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत
यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधुषु ॥२७॥

तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ—

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ।

५

तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥१॥

चेद्वि मे न विवक्ष्यसि विस्पष्टं न कथयिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीत्याह याज्ञवल्क्यः । तं त्वोपनिषदं पुरुषं
शाकल्यो न मेने ह न विज्ञातवान्किल । तस्य ह मूर्धा विपपात विपतितः । समाप्ताऽऽख्यायिका श्रुतेर्वचनं तं ह न
मेन इत्यादि । किंचापि हास्य परिमोषिणस्तस्करा अस्थौन्यपि संस्कारार्थं शिष्यैर्नीयमानानि गृहान्प्रत्यपबहून्
हृतवन्तः । किनिमित्तम् । अन्यद्वनं नीयमानं मन्यमानाः पूर्ववृत्ता ह्याख्यायिकेह सूचिता । अष्टाध्याय्यां किल
१० शाकल्येन याज्ञवल्क्यस्य समानांस्त एव किल संवादो निर्वृत्तः । तत्र याज्ञवल्क्येन शार्पो वक्तुः । पुरेऽन्येभ्यः मरिष्यसि
न तेऽस्थोनिचनं गृहान्प्राप्यन्तीति स तथैव ममार । तस्य हास्य [न्य] न्यन्ममानाः परिमोषिणोऽप्योन्यपबहूः ।
तस्मात्सोपवादी स्यानुत होवैविष्यरो भवतीति । सैवाऽऽख्यायिकाऽऽचारार्थं सूचिता विद्यास्तुतये चेह ॥२६॥

यस्य नेति नेतीत्यन्यप्रतिषेधद्वारेण ब्रह्मणो निर्देशः कृतस्तस्य विविमुक्षेन कथं निर्देशः कर्तव्य इति
पुनराख्यायिकामेवाऽऽभित्याऽह—मूलं च जगती वक्तव्यमिति । आख्यायिकासंबन्धस्त्वब्रह्मविदो ब्राह्मणाश्चित्वा
१५ शोचनं हर्तव्यमिति न्यायं मत्वाऽह—

अथ होवाच । अथानन्तरं तूष्णींभूतेषु ब्राह्मणेषु होवाच हे ब्राह्मणा भगवन्त इत्येवं संबोध्य । यो वो
युष्माकं मध्ये कामयत इच्छति याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति स मा मामागत्य पृच्छतु । सर्वे वा मा पृच्छत । सर्वे वा
युयं मा मां पृच्छत । यो वः कामयते याज्ञवल्क्यो मां पृच्छत्विति तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वो युष्मानहं पृच्छामि ।
ते ह ब्राह्मणा न दधुषुस्ते ब्राह्मणा एवमुक्ता अपि न प्रगल्भाः सवृत्ताः किंचिदपि प्रत्युत्तरं वक्तुम् ॥२७॥

२० तेष्वप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु तान्हैतैर्वक्ष्यमाणैः श्लोकैः पप्रच्छ प्रष्टवान् । यथा लोके वृक्षो वनस्पतिः ।
वृक्षस्य विदोषणं वनस्पतिरिति । तथैव पुरुषोऽमृषा । अमृषा सत्यमेतद् । तस्य लोमानि । तस्य पुरुषस्य
लोमानोतरस्य वनस्पतेः पर्णानि । त्वगस्योत्पाटिका बहिस्त्वगस्य पुरुषस्येतरस्योत्पाटिका वनस्पतेः ॥१॥

वा वाक्यमिति शङ्का वारयति—समाप्तेति । ब्रह्मविद्विद्वेपे परलोकविरोधोऽपि स्यादित्याह—किंचेति । मूर्धा ते
विपतिष्यतीति मूर्ध्नि पतिते शार्पेन किमत्यग्निहोत्राग्निं संस्कारमपि शाकल्यो न प्राप्तवानित्याशङ्क्याऽह—पूर्ववृत्तेति ।

२५ तामेवाऽऽख्यायिकामनुक्रामति—अष्टाध्याय्यामिति । अष्टाध्यायी बृहदारण्यकप्राचीना कर्मविषया । पुरे पुण्यशैवाति-
रिक्तो वेक्षे । अतिष्ये पुण्यतिथिवून्ये काले । अस्थोनिचनेत्यत्र चनशब्दोऽन्यर्थः । उपवादी परिभवकर्ता । तच्छब्दार्थ-
माह—उत इति । किमितीयमाख्यायिकाऽत्र विद्याप्रकरणे सूचितेत्याशङ्क्याऽह—सैवेति । ब्रह्मविदं विनीतेन
भवितव्यमित्याचारः । महती हीय ब्रह्मविद्या यत्तन्निष्ठावज्ञायामेहिकामुष्मिकविरोधः स्यादिति विद्यास्तुतिः ॥२६॥

अथ हेत्याद्युत्तराप्रत्ययवतारयति—यस्येत्यादिना । जगती मूलं च वक्ष्यमित्याख्यायिकामेवाऽऽभित्याऽह—
३० संबन्धः । आख्यायिका किमर्थेत्यत आह—आख्यायिकेति । इतिशब्दः संबन्धसमाप्यर्थः । ननु ब्राह्मणेषु तूष्णींभूतेषु
प्रतिषेधद्वाराद्गोधनं हर्तव्यं किमिति तान्प्रति याज्ञवल्क्यो वदतीत्यत आह—न्यायं मत्वेति । ब्रह्मस्य हि ब्राह्मणानु-
मतिमनापाद्य नीयमानमनर्थाय स्यादिति न्यायः । संबोध्योवाचेति संबन्धः । यो व इति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—
युष्माकमिति । आख्यातं भागमनुच व्याख्येयमादाय व्याकरोति—यो व इत्यादिना । यथोक्तप्रवचनान्तरं ब्राह्मणानाम-
प्रतिभा दर्शयति—ते हेति ॥२७॥

३५ स्वकीयज्ञानप्रकर्षप्रकटनाथमेव प्रश्नान्तरं भवतारयति—तेष्विति । वृक्षो वनस्पतिरिति पर्यायत्वानुसर्ग-
रित्याशङ्क्याऽह—वृक्षस्येति । तच्च तस्य महत्त्वमाहेत्यनुसर्गः । पुरुषस्य वृक्षसाधर्म्यमेतदित्युच्यते । साधर्म्यमेव
स्पष्टयति—सत्येत्यादिना । नीरसा त्वगुत्पाटिकेत्युच्यते ॥१॥

१. सामानान्त.—कस्मिन्तूदातः प्रतिष्ठित इति समान इति इत्यन्तः ।

त्वच्च एवास्य रुधिरं प्रत्यन्दि त्वच्च उत्पटः ।
 तस्मात्तवातृण्णात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहृतात् ॥२॥
 मां सान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् ।
 अस्थीन्यन्तरतो वारुणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥३॥
 यद्बृक्षो वृक्वणो रोहति मूलान्नवतरः पुनः ।
 मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्वणः कस्मान्मूलान्प्ररोहति ॥४॥
 रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते ।
 धानाग्रह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य सम्भवः ॥५॥
 यत्समूलमाबूहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् । मर्त्यः
 स्विन्मृत्युना वृक्वणः कस्मान्मूलान्प्ररोहति ॥६॥

५

१०

त्वच्च एव सकाशादस्य पुरुषस्य रुधिरं प्रत्यन्दि वनस्पतेस्त्वच्च उत्पटस्त्वच्च एवोत्पटुति यस्मादेवं सर्वं
 समानमेव वनस्पतेः पुरुषस्य च तस्मादातृण्णाद्वसितात्प्रैति तद्वृधिरं निर्गच्छति वृक्षादिवाऽऽहृताच्छिन्नाऽसः ॥२॥
 एवं मां सान्यस्य पुरुषस्य वनस्पतेस्तानि शकराणि शकलानोत्पत्यः । किनाटं वृक्षस्य किनाटं नाम शकले-
 ष्योऽन्यन्तरं बल्कलरूपं काष्ठसंज्ञं तस्मात् पुरुषस्य तत्स्थिरं तच्च किनाटं ज्ञावबद्धं हि तत् । अस्थीनि
 पुरुषस्य स्नाब्धोऽन्तरतोऽस्थीनि भवन्ति । तथा किनाटस्यान्यन्तरतो वारुणि काष्ठानि । मज्जा मज्जैव वनस्पतेः १५
 पुरुषस्य च मज्जोपमा कृता मज्जाया उपमा मज्जोपमा नाम्यो विशेषोऽस्तीत्यर्थः । यथा वनस्पतेर्मज्जा तथा
 पुरुषस्य यथा पुरुषस्य तथा वनस्पतेः ॥३॥

यद्यपि वृक्षो वृक्वणविश्वो रोहति पुनः पुनः प्ररोहति प्रादुर्भवति मूलानुनवतरः पूर्वस्मादभिनवतरः ।
 यदेतस्माद्विशेषणात्प्राग्वनस्पतेः पुरुषस्य च सर्वं सामान्यमवगतम् । अयं तु वनस्पतौ विशेषो दृश्यते यच्छिन्नस्य
 प्ररोहणम् । न तु पुरुषे मृत्युना वृक्वणः पुनः प्ररोहणं दृश्यते । भवितव्यं च कुतश्चित्प्ररोहणेन । तस्माद् वृक्षमपि २०
 मर्त्यो मनुष्यः स्विन्मृत्युना वृक्वणः कस्मान्मूलान्प्ररोहति मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमित्यर्थः ॥४॥

यदि चेदेवं वक्ष्य रेतसः प्ररोहतीति मा वोचत मैवं वक्तुमर्ह्य । कस्मात् । यस्माज्जीवतः पुरुषात्तद्वेतः
 प्रजायते न मृतात् । अपि च धानाग्रहो धाना बीजं बीजग्रहोऽपि वृक्षो भवति न केवलं काण्डग्रह एव । इव-
 शाब्दोऽनर्थकः । वै वृक्षोऽञ्जसा साक्षात्प्रेत्य मृत्वा संभवो धानातोऽपि प्रेत्य संभवो भवेदञ्जसा पुनर्वनस्पतेः ॥५॥

यद्यपि सह मूलेन धानया वाऽऽबूहेयुश्चान्छेयुश्चादयेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत्पुनरागत्य न भवेत् । तस्माद् २५
 पृच्छामि सर्वस्यैव जगतो मूलं मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्वणः कस्मान्मूलान्प्ररोहति ॥६॥

उत्पटो वृक्षनिर्गसः ॥२॥

विशेषाभावमेवाभिनयति—यथेति ॥३॥

साधर्म्यं सति वैधर्म्यं वक्तुमशक्यमित्याशयेनाऽऽह—यद्यदीति । इदमपि साधर्म्यमेव किं न स्यादित्या-
 शङ्क्यऽह—यदेतस्मादिति । एतस्माद्विशेषणात्प्राग्विशेषणमुक्तं तत्सर्वमुभयोः सामान्यमवगतमिति संवन्धः । ३०
 वृक्वणस्याङ्गत्वेति शेषः । मा भूतस्य प्ररोहणमिति चेन्नैत्याह—भवितव्यं चेति । 'द्युवं जन्म मृतस्य च' इति स्मृतोरि-
 त्यर्थः ॥४॥

जीवतो हि रेतो जायते स एव कुतो भवतीति विचार्यते न चासिद्धेनासिद्धस्य साधनं न च पुरुषान्तरादिति
 बाध्यमेकासिद्धान्त्यतरप्रयोगानुपपत्तेरिति मन्वानो हेतुमाह—यस्मादिति । वैधर्म्यान्तरमाह—अपि चेति । काण्ड-
 होष्ठीत्यपेरर्थः । वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतक इत्यभिप्रेत्याऽह—वै वृक्ष इति । अज्ज्ञेत्प्रादेरर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह— ३५
 धानातोऽपीति ॥५॥

तथाऽपि कथं वैधर्म्यमित्याशङ्क्याऽह—यद्यदीति । पुरुषस्यापि पुनरुत्पत्तिर्मा भूदित्याशङ्क्य पूर्वोक्तं निगम-
 यति—तस्मादिति ॥६॥

जात एव न जायते को न्वेन जनयेत्पुनः । विज्ञान-

मानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥७॥ ॥२८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

बृहदारण्यकक्रमेण पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

- ५ जात एवेति सन्धेयं यदि किमत्र प्रष्टव्यमिति । जनित्यमाणस्य हि संभवः प्रष्टव्यो न जातस्यायं तु जात एवातोऽस्मिन्विषये प्रश्न एत नोपपद्यत इति चेत् । न । किं तर्हि भूतः पुनरपि जायत एवान्यथाऽकृताभ्याम-
कृतनाशाप्रसङ्गात् । अतो वः पृच्छामि को न्वेन भूतं पुनर्जनयेत् । तत्र विजृम्भाहणा यतो भूतः पुनः प्ररोहति जगतो भूलं न विज्ञातं ब्राह्मणैः । अतो ब्रह्मिष्ठत्वाद्भूता गावो याज्ञवल्क्येन जिता ब्राह्मणाः । समाप्ताऽऽख्यायिका । यज्जगतो भूलं येन च शब्देन साक्षाद्वचनपदिश्यते ब्रह्म यथाज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान्पृष्ट्वास्तत्त्वेन रूपेण श्रुतिरस्मभ्यमाह-
- १० विज्ञानं विज्ञप्तिविज्ञानं तच्चाऽऽनन्दं न विषयविज्ञानवददुःखानुविद्धं किं तर्हि प्रसन्नं शिवसुखमनायासं नित्यतृप्त-
मेकरसमित्यर्थः । किं तद्ब्रह्मोभयविशेषणवद्वाती रातेः षष्ठ्यर्थे प्रथमा धनस्येत्यर्थः । धनस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परायणं परा गतिः कर्मफलस्य प्रदातुः । किंच व्युत्थायैषणाभ्यस्तस्मिन्नेव ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृतवद्ब्रह्म केतोति तद्विद्वच्च तस्य तिष्ठमानस्य च तद्विदो ब्रह्मविद इत्यर्थः परायणमिति ।
अत्रेदं विचार्यते—आनन्दशब्दो लोके सुखवाची प्रसिद्धः । अत्र च ब्रह्मणो विशेषणत्वेनाऽऽनन्दशब्दः
१५ श्रूयत आनन्दं ब्रह्मेति । श्रुत्यन्तरे च—“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” “यैष आकाश आनन्दो न स्यात्” “यो वै भूमा तत्सुखम्” इति च । “एष परम आनन्दः” इत्येवमाद्याः । संवेद्ये च सुख आनन्दशब्दः प्रसिद्धः । ब्रह्मानन्दश्च यत्र संवेद्यः स्याद्युक्ता एते ब्रह्मण्यातन्वशब्दाः । ननु च श्रुतिप्रामाण्यात्संवेद्या-
स्वभाववादमुत्थापयति—जात इति । इतिशब्दश्चोद्यसमाप्त्यर्थः । तदेव स्फुटयति—जनित्यमाणस्य हीति । न जायत इति भागेनोत्तरमाह—नेत्यादिना । स्वभाववादे दोषमाह—अन्यथेति । स्वभावासंभवे फलितमाह—
२० अत इति । उक्तमेव स्फुटयति—जगत इति । ब्रह्मविदा श्रेष्ठत्वे याज्ञवल्क्यस्य सिद्धे फलितमाह—अत इति । समाप्ता-
ऽऽख्यायिकेति । ब्राह्मणाश्च सर्वे यथायर्थं जग्मुरित्यर्थः । विज्ञानादिवाक्यमुत्थापयति—यज्जगत इत्यादिना । विज्ञान-
शब्दस्य कारणादिविषयत्वं चारयति—विज्ञप्तिरिति । आनन्दविशेषणस्य कृत्यं दर्शयति—नेत्यादिना । प्रसन्नं दुःखहे-
तुना कामक्रोधादिना संबन्धरहितम् । शिवं कामादिकारणेनाज्ञानेनापि संबन्धगूढम् । सात्त्विकस्यत्युक्तदुःखरहित-
माह—अतुलमिति । साधनसाध्यत्वाधानदुःखवैधुर्यमाह—अनायासमिति । दुःखनिवृत्तिमात्रं सुखमिति पक्षं प्रतिशि-
२५ पति—नित्यतृप्तमिति । आनन्दो ज्ञानमिति ब्रह्मण्याकारमेदमाशङ्क्याऽऽह—एकरसमिति । फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन ब्रह्मणो जगन्मूलत्वमाह—रातिरित्यादिना । ‘ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’ इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्य तस्यैव मुक्तोप-
सृप्यत्वमुपदिशति—किंचेति । अक्षरव्याख्यानसमाप्तावितिशब्दः ।
सच्चिदानन्दात्मकं ब्रह्म विद्याविद्याभ्या बन्धमोक्षास्पदमित्युक्तमिदानीं ब्रह्मानन्दे विचारमवतारयन्नविगीत-
मर्थमाह—अत्रेति । तथापि प्रकृते वाक्ये किमायातमिति तदाह—अत्र चेति । न च केवलमत्रैवाऽऽनन्दशब्दो ब्रह्म-
३० विशेषणार्थकत्वेन श्रुतः किंतु तैत्तिरीयकादावपीत्याह—श्रुत्यन्तरे चेति । ब्रह्मणो विशेषणत्वेनाऽऽनन्दशब्दः श्रूयत इति संबन्धः । अन्या श्रुतीरेवोदाहरति—आनन्द इत्यादिना । एवमाद्याः श्रुत्य इति शेषः । तथापि कथं विचार-
सिद्धिस्तत्राऽह—संवेद्य इति । लोकप्रसिद्धेर्द्वैतश्रुतेश्च ब्रह्मण्यानन्दः संवेद्योऽसंवेद्यो वेति विचारः कर्तव्य इत्यर्थः । उपपन्नं फलं दर्शयति—ब्रह्मानन्दश्चेति । अन्यथा लोकवेदयोः शब्दार्थमेदादविशिष्टस्य वाक्यार्थ इति न्यायविरोधो-
संवेद्यत्वे पुनर्द्वैतश्रुतिरिच्छेति भावः । विचारमाक्षिपति—नन्वेति । विरुद्धश्रुत्यर्थनिर्णयार्थं विचारकतव्यता

३५ १. आनन्दस्य वेद्यत्वे द्वैतापत्तिः अवेद्यत्वे चाद्वैतोपपत्तिः ।

२. अन्यथेति विज्ञानानन्दशब्दो ब्रह्मण्डसामानाधिकरण्यात् ब्रह्मस्वरूपमेवानन्द इत्यावेदयत तदनभ्युपगमे
“अविशिष्टस्य वाक्यार्थः” इति पूर्वमीमांसान्यायविरोधः तथाहि प्रथमाध्यायद्वितीयपादान्यायधिकरणे मन्त्र-
प्रामाण्यं विचार्यते तत्र सिद्धान्तसूत्र “अविशिष्टस्य वाक्यार्थः” इति । तत्र भाष्यं अविशिष्टस्य लोके प्रयुज्यमानाना
वेदे च पदानामर्थः स यथैव लोके विवक्षितः तथैव वेदेऽपि भवितुमर्हति ।

नन्दस्वरूपमेव ब्रह्म किं तत्र विचार्यमिति । न । विरुद्धश्रुतिवाक्यदर्शनात् । सत्यमानन्दशब्दो ब्रह्मणि ध्रुयते विज्ञानप्रतिषेधश्चेकत्वे “यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं विजानीयाद्यत्र नाप्यपश्यति नाप्यच्छुभोति नाप्यद्विजानाति स भूमा” “प्रज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद” इत्यादि । विरुद्ध-श्रुतिवाक्यदर्शनात्तेन कर्तव्यो विचारः । तस्माद्युक्तं वेदवाक्यार्थनिर्णयाय विचारयितुम् ।

मोक्षवादिविप्रतिपत्तेश्च । सांख्या वैशेषिकाश्च मोक्षवादिनो नास्ति मोक्षे सुखं संवेद्यमित्येवं विप्रतिपत्ताः । अन्ये निरतिशयं सुखं स्वसंवेद्यमिति । किं तावद्युक्तमानन्दशिवश्रवणात् । “जज्ञात्क्रौडन्ममाणः” “स यदि पितृ-लोककामो भवति” “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” “सर्वान्कामान्समश्नुते” इत्यादिश्रुतिभ्यो मोक्षे सुखं संवेद्यमिति । तन्वेकत्वे कारकविभागाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः । क्रियायाश्चानेकारकसाध्यत्वाद्विज्ञानस्य च क्रियात्वात् । नैव दोषः । शब्दप्रामाण्याद्भूवेद्विज्ञानमानन्दविषये । विज्ञानमानन्दमित्यादौनन्दस्वरूपस्यासंवेद्यत्वेऽनुपपत्तानि वचनानीत्यवोचाम ।

१०

नैनु वचनेनाप्यनेः शैत्यमुदकस्य चोष्ण्यं न क्रियत एव ज्ञापकत्वाद्वचनानाम् । न च वेद्यान्तरेऽग्निः शीत इति क्षयते ज्ञापयितुमगम्ये वा वेद्यान्तर उष्णमुदकमिति । न । प्रत्यगात्मन्यानन्दविज्ञानदर्शनात् । न विज्ञान-मानन्दमित्येवमादीनां वचनानां शीतोऽग्निरित्यादिवक्यवत्प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वम् ।

अनुभूयते त्वविरुद्धार्थता । मुख्यमिति सुखात्मकमात्मानं स्वयमेव वेदयते । तस्मात्सुतरां प्रत्यक्षाऽ-दर्शयति—नेति । संग्रहवाक्यं विवृणोति— त्यमिस्थादिना । एकत्वे सति विज्ञानप्रतिषेधश्रुतिमेवोदाहरति—यन्नेत्या-दिना । इत्यादि श्रवणमिति शेषः । फलितमाह—विरुद्धश्रुतीति । श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विचारकर्तव्यतामुपसहरति—तस्मादिति ।

तत्रैव हेतुन्तरमाह—मोक्षेति । तामेव विप्रतिपत्तिं विवृणोति—सांख्या इति । त्रिमर्शपूर्वक पूर्वपक्ष गृह्णाति—किं तावदित्यादिना । आनन्दविश्रवणाद्विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेर्मोक्षे सुखं संवेद्यमिति युक्तिमिति संबन्धः । तत्रैव वाक्यान्तराभ्युदाहरति—जज्ञादित्यादिना । पूर्वपक्षमाक्षिपति—नन्विति । मोक्षे वेदिष्यते सुखज्ञानं तर्हि तदनेकका-रकसाध्यं वाच्यं क्रियात्वात्पाकादिवत्सर्वकत्वे च मोक्षे कारकविभागाभावाच्च सुखसंवेदनं सम्भवतीत्यर्थः । जन्यस्य कारकापेक्षायामपि सुखज्ञानस्याजन्यत्वाच्च तदपेक्षेत्याद्युक्त्याऽह—क्रियायाश्चेति । या क्रिया साऽनेकारकसाध्येति व्याप्तेर्गमनादावगतत्वाज्ज्ञानस्यापि धात्वर्थत्वेन क्रियात्वादानेकारकसाध्यता सिद्धेदित्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यमाश्रित्य पूर्ववादी परिहरति—नैव दोष इति । तदेव स्पृष्टयति—विज्ञानमिति ।

अद्वये ब्रह्मणि श्रुतिप्रामाण्यादानन्दज्ञानमुक्तमाक्षिपति—नन्विति । अद्वैतश्रुतिविरोधादब्रह्मणि विज्ञानक्रिया-कारकविभागापेक्षा नोपपद्यते । न हि ‘विज्ञानमानन्दमि’त्यादिवचनानि मानान्तरविरोधेन विज्ञानक्रियां ब्रह्माभ्युत्पादयन्ति तेषां ज्ञापकत्वाज्ज्ञापकस्य च विरोधापेक्षत्वादित्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यर्थः । लौकिकज्ञानस्य क्रियात्वेऽपि मोक्षसुख-ज्ञानं क्रियैव न भवति । तन्न । विज्ञानादिवक्यस्याद्वैतश्रुतिविरोधोऽस्तीत्याद्युक्त्याऽह—न चेति । पयःपावकयोः सर्वत्रैकस्यैवद्विज्ञानस्यापि लोकवेद्यैरेकरूपत्वमेवेति भावः । मानान्तरविरोधादात्मन्यानन्दज्ञानस्य सत्त्वमेव वा निषिध्यते तस्य क्रियात्व वा निराक्रियते ? तत्राऽह—द्वययति—नैत्यादिना । तदेव स्पष्टयति—न विज्ञानमिति ।

३०

सुखज्ञानस्य गुणत्वाङ्गीकारात् क्रयान्तरिकारणमिष्टमेवेति मत्वाऽह—अनुभूयते इति । अनुभवमेवाभि-नयति—मुख्यमिति । तथाऽपि श्रुतिविरोधः स्यादित्याद्युक्त्या प्रत्यक्षानुसारेण साऽपि नेतव्येत्याशयेनाऽह—तस्मा-

१. अन्ये सिद्धान्तिनो वेदान्तिनः स्वसंवेद्य स्वयमेव ज्ञानरूपत्वात् प्रत्यक्षं स्वप्रकाशाक्षयनिमित्तमित्यर्थः ।
२. नन्विति सिद्धान्त्याद्युक्ता । विज्ञानं क्रिया धात्वर्थः तत्र कारकभेदापेक्षा । न प्रत्यगात्मनीति मोक्षे आनन्दगुण-प्रकाशादिन्यायैकदेशमतमाह—गुणविशिष्टमुपपन्नं-व । प्रदर्शयति—मुख्यमिति । इह च मोक्षे सुखानुभववादि- भाससर्वज्ञमतानुयायिभिरुपेक्षयते । गरीराभावे ज्ञानोत्पत्तेरभावात् ।
३. अविरोधापेक्षत्वात्—अनुभवविरोधे सति अन्यार्थत्वमङ्गीकरणयोग्यं यथा “आदित्यो यूप” इति यूपवत् तेजस्वी-त्यर्थः । अन्यथा तथा अंगीकारे आदित्याभेदस्य सूत्रं अङ्गीकरणपत्तेः ।
४. लौकिकज्ञानं क्रियेति तु धात्वर्थो हि क्रिया ज्ञेया इत्यभिप्रायेण ज्ञानस्य न्यायसिद्धान्ते गुणत्वात् । आनन्द-ज्ञानस्य आनन्दतामकज्ञानस्य ।

विश्वद्वार्यता । तस्मादानन्दं ब्रह्म विज्ञानात्मकं सत्स्वयमेव वेदयते । तथाऽऽनन्दप्रतिपादिकाः श्रुतयः समञ्जसाः स्युर्जक्षत्कीडन्ममाण इत्येवमाद्याः पूर्वोक्ताः ।

न । कार्यकरणभावेऽनुपपत्तिविज्ञानस्य । शरीरविद्योगो हि मोक्ष आत्यन्तिकः । शरीराभावे च करणानुपपत्तिराश्रयाभावात् । ततश्च विज्ञानानुपपत्तिरकार्यकरणत्वात् । देहाद्यभावे च विज्ञानोत्पत्तौ सर्वेषां कार्यकरणयो-
५ पादानानर्थक्यप्रसङ्गः । एकत्वविरोधाच्च । परं चेद्ब्रह्माऽऽनन्दात्मकमात्मानं नित्यविज्ञानत्वाग्निम्यमेव विज्ञानी-
यात् । तत्र । संसार्यपि संसारविनिर्मुक्तः स्वाभाव्यं प्रतिपद्यते । जलाशय इवोदकाच्छलिः क्षिप्तो न पृथक्त्वेन व्यवतिष्ठ(ष्ठे)त आनन्दात्मकब्रह्मविज्ञाय । तदा मुक्त आनन्दात्मकमात्मानं वेदयत इत्येतदनर्थकं वाक्यम् ।

अथ ब्रह्मानन्दमन्यः सन्मुक्तो वेदयते प्रत्यगात्मानं चाहमस्मानत्वरूप इति । तदैकत्वविरोधः । तथा च सति सर्वश्रुतिविरोधः । तृतीया च कल्पना नोपपद्यते । किंचान्यद्वद्ब्रह्मणश्च निरन्तरात्मानन्वविज्ञाने विज्ञाना-
१० विज्ञानकल्पनानर्थक्यम् । निरन्तरं चेदात्मानन्दविषयं ब्रह्मणो विज्ञानं तदेव तस्य स्वभाव इत्यात्मानन्दं विज्ञाना-
तीति कल्पनाऽनुपपत्ता । अतद्विज्ञानप्रसङ्गे हि कल्पनाया अर्थवत्त्वं यथाऽऽत्मानं परं च वेत्तीति । नहीद्वयास्त-
मनसो नैरन्तर्येणुज्ञानाज्ञानकल्पनाया अर्थवत्त्वम् ।

अथ विच्छिन्नमात्मानन्दं विज्ञानाति । विज्ञानस्यऽऽत्मविज्ञानच्छिन्नेऽप्यविषयत्वप्रसङ्गः । आत्मनश्च
बिति । आत्मन्यानन्दज्ञानस्य क्रियात्वानुज्ञाकारात्कारकेमेदापेक्षाभावादित्यर्थः । गुणत्वपक्षे च प्रत्यक्षस्यानुगुणत्वाद्-
१५ गमस्य विरोधिनस्तदनुसारेण नेयत्वादविरुद्धागमस्य भूयस्त्वादित्यतिशयः । अविरुद्धार्थता विज्ञानादिश्रुतेरिति शेषः ।
गुणगुणिभावेऽपि नाद्वैतश्रुतिः शक्या नेतुमित्याशङ्क्य स्ववेद्यत्वपक्षमाधित्याऽह—तस्मादानन्दमिति । यथार्थविद-
ब्रह्मण्यानन्दस्य वेद्यत्वे श्रुतीनामानुगुण्यमस्तीत्याह—तथेति ।

आनन्दो वेद्यो ब्रह्मणीति चोदिते सिद्धान्तमाह—नैति । आगन्तुकमनागन्तुकं वा ज्ञानं मुक्तावानन्द गोचर-
यति ? नाऽह इत्याह—कार्येति । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—शरीरेति । कार्यकरणयोरभवेऽपि मोक्षे ब्रह्मानन्दज्ञान
२० जनियते संसारे हि हेत्वपेक्षेत्याशङ्क्याऽह—देहादीति । द्वितीयं दूषयति—एकत्वेति । नहि ब्रह्म स्वरूपज्ञानेनैव
वेद्यानन्दरूपं भवितुमुत्सहते विषयविषयिणोरेकत्वविरोधात्तत्त्वानागन्तुकमपि ज्ञानं मुक्तो नाऽऽनन्दमधिकरोतीत्यर्थः ।
किंच ब्रह्म वा मुक्तो वा संसारी वा ब्रह्मानन्दं गोचरयेत्तत्राऽऽद्यमनुवदति—परं चेदिति । तस्मिन्पक्षे न ब्रह्म स्वरूपा-
नन्दं वेति तेनैक्यादेकत्र विषयविषयित्वानुपपत्तिरुक्तत्वादिति दूषयति—तन्नेति । नापि संसारी ब्रह्मानन्दं गोचरयति
स ह्रस्वनिवृत्ते संसारे संसारिणमात्मानमभिमन्यमानो न ब्रह्मानन्दमाकलयितुमर्हं संसारे निवृत्ते तु ततो विनिर्मुक्तो
२५ ब्रह्मास्वाभाव्यं प्रतिपद्यमानस्तदानन्दं तद्देव विषयीकर्तुं नाहृतीति तृतीयं प्रत्याह—संसार्यमेति । मुक्तोऽपि
ब्रह्मणोऽभिन्नो भिन्नो वेति विकल्पामेदपक्षमनुभाषते—अलेति । ब्रह्माभिन्नस्य मुक्तस्य तदानन्दविषयीकरणमुक्त्यामेन
निरस्यति—तथेति ।

मेदपक्षमनुवदति—अथेति । ब्रह्मानन्दं प्रत्यगात्मानमिति संबन्धः । वेदनप्रकारमभिनयति—अहमिति ।
तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधेन निराकरोति—तथेति । मुक्तो ब्रह्मणः सकाशाद्भ्रूशोऽभिन्नो वा मा भूद्ब्रह्माभिन्नस्तु
३० स्यादित्याशङ्क्याऽह—ततोथेति । सर्वत्र भेदादेवदास्य दूषितत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणः स्वानन्दस्यावेद्यत्वे हेत्वन्तर-
माह—किंचान्यदिति । तदेवोपपादयति—निरन्तरं चेदिति । आख्यातप्रयोगस्य तर्हि कुत्रार्थवत्त्व तत्राऽह—
अतद्विज्ञानेति । देवदत्तो हि बुद्धिपूर्वकारित्वावस्थायी स्वात्मानमन्य च विविच्य जानाति नान्यदेत्युभयथात्वदर्शना-
त्तत्राऽऽख्यातप्रयोगो युज्यते । नैवं ब्रह्मण्यज्ञानप्रसङ्गोऽस्ति । नित्यज्ञानस्वभावत्वात्तथा च तत्राऽऽख्यातप्रयोगो नार्थ-
वानित्यर्थः । ब्रह्मणाख्यातप्रयोगानर्थक्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहृतीति ।

३५ प्रत्यगात्मानि नित्यज्ञानत्वासिद्धिं शङ्कयति—अथेति । विच्छिन्नमिति क्रियाविशेषणम् । परिहरति—
विज्ञानमथेति । आत्मनो विज्ञानस्य चिद्धमन्तरालमसत्त्वावस्था तदाऽपि विज्ञानमस्ति चेत्तस्यान्यविषयत्वप्रसङ्गस्तथा
च 'यश्चान्यत्वयस्यति' इत्यादिश्रुतेरालम्बेन मर्त्यत्वापत्तिर्न चेत्तदा विज्ञानं तदा पाषाणवदचेतनत्वं विज्ञासिद्धत्वात्तन्नी-
कारादित्यर्थः । आत्मनोऽनित्यज्ञानत्वे दोषान्तरमाह—आत्मनश्चेति । आनन्दज्ञाने ब्रह्मणि विषयविषयित्वा-

२. कारकभेदः कारकविशेषः करण आनन्दो गुण इति पक्षव्युदस्यति । आगन्तुकत्वे मोक्षकाले शरीराद्यभावात्

अथ चतुर्थोऽध्यायः

अथ चतुर्थाध्यास्य प्रथमं ब्राह्मणम्

ॐ जनको ह वैदेह आसांचक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य आवन्नाज । त'होवाच याज्ञवल्क्य
किमर्थमचारीः पशूनिच्छिन्नप्वन्तानिति । उभयमेव सन्नाडिति होवाच ॥१॥

ततश्चानित्यत्वप्रसङ्गः । तस्माद्विज्ञानमानन्दमिति स्वरूपाणां स्थानपरैव श्रुतिर्नऽस्मानन्दसंवेद्य- ५
। जलत्कोडसित्यादिभूतिविरोधोऽसंवेद्यत्व इति चेन्न । सर्वात्मैकत्वे यथाप्राप्तनुवादित्वात् । मुक्तस्य
सर्वात्मभावे सति यत्र क्वचिद्योगिषु देवेषु वा जलगादि प्राप्तं तद्यथाप्राप्तमेवानुबोधे तत्तत्स्यैव सर्वात्मभाववदिति
सर्वात्मभावमोक्षस्तुते ।

यथाप्राप्तानुवादित्वे दुःखित्वमपीति चेत् । योग्यादिषु यथाप्राप्तनक्षणादिवत्स्थावरादिषु यथाप्राप्तदुःखित्व-
मपीति चेत् । न । नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिसंपर्कजनितभ्रान्त्यध्यारोपितस्वात्पुनरित्युक्तत्वात् । दुःखित्वादिविशेष्येति १०
परिहृतमेतत्सर्वम् । विरुद्धश्रुतीनां च विषयमवोचाम । तस्मादेवोक्त्य परम आनन्द इति वस्तुवर्णनान्वाक्यानि
द्रष्टव्यानि ॥७-९८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे तृतीयाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥९॥

इति श्रीयोगिन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतो
बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

१५

जनको ह वैदेह आसांचक्रे । अस्य सम्बन्धः । शरीराद्यानष्टौ पुण्याश्लिष्टा प्रत्युह्य पुनर्हृदये दिग्भेदेन च
पुनः पञ्चबाधं व्यूह्य हृदये प्रत्युह्य हृदयं शरीरं च पुनरन्योन्यप्रतिषेधं प्राणादिपञ्चवृत्त्यात्मके समानाख्ये जगदात्मनि
योगश्चेत्कथं विज्ञानादिवाक्यमित्याशङ्क्योपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मप्यानन्दस्यावेद्यत्वे श्रुतिविरोधमुक्तं स्मार-
यति—जलदिति । सर्वत्राऽऽत्मनो भुक्तस्यैव सति योग्यादिषु यथा जलगादि प्राप्तं तथैव तदनुवादित्वात्स्याः श्रुतेर्न
विरोधोऽस्तीति परिहरति—नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति—मुक्तस्येति । किमनुवादे फलमिति चेत्तदाह—तत्तस्येति । २०
मुक्तस्य योग्यादिषु सर्वत्राऽऽत्मभावादेव तत्र प्राप्तं जलगाद्यत्र भुक्तिस्तुतयेऽनुबोधे तस्मानुवादवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

विदुषः सर्वात्म्येन योग्यादिषु प्राप्तनक्षणाद्यनुवादे स्यादिति प्रसङ्गिरिति शङ्कते—यथाप्राप्तेति । अतिप्रसङ्गमेव
प्रकटयति—योग्यादिष्विति । अविद्यात्मकनामरूपविरचितोपाधिद्वयसंबन्धनिबन्धनमिथ्याज्ञानाधीनत्वादात्मनि
दुःखित्वादिप्रतीतेर्न तत्र वस्तुनो दुःखित्वं न च जलगाद्यपि वास्तवमाविद्यस्यैव भुक्तिस्तुतयेऽनुवादाददुःखित्वस्य हि
नानुवादादतिहीनत्वप्राप्तेरिति परिहरति—नेत्यादिना । यच्च विरुद्धश्रुतिद्वैतसंगमार्थो निर्णीतो भवतीति तत्राऽह— २५
विरुद्धेति । वेद्यत्वावेद्यत्वादिश्रुतीनां सोपाधिकनिरुपाधिकविषयत्वेन सधुकाण्डे व्यवस्थोक्तैत्यर्थः । ब्राह्मणार्थ-
मुपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मप्यानन्दस्य वेद्यताया दुर्निरूपत्वं तच्छब्दार्थः । यैषेणोऽप्येत्यत्र भेदो न विवक्षितः
सर्वात्मभावस्य प्रकृतत्वात्तथा विज्ञानादिवाक्येऽनानन्दस्य वेद्यता न विवक्षिता । उक्तरीत्या तद्वेद्यताया दुष्प्रतिपादत्वा-
त्तस्मादनतिशयानन्दं विदेकतां वस्तु सिद्धमित्यर्थः ॥७-९८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणीकायां तृतीयाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

३०

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंक्रानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिताया
बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पूर्वेस्मिन्नध्याये जलन्यायेन सच्चिदानन्दं ब्रह्म निर्धारितम् । इदानीं वादन्यायेन तदेव निर्धारयितु-
मध्यायान्तरभवतारयति—जनक इति । तत्र ब्राह्मणद्वयस्यावान्तरसंबन्धं प्रतिजानीते—अस्येति । तमेव वक्तुं वृत्तं

१. यथा "एषोऽयं परम आनन्द" इति चतुर्थं भेदश्रवणं राहोर्गोकार इतिवत् । सर्वात्मभावस्येति सर्वोऽस्मीति मन्यते ३५
सोऽयं परमो लोक इति पूर्वं प्रकृतं दुष्प्रतिपादत्वं विषयविषयिणोरभेदासम्भवात् ।

२. जलः विजिगीषोः वादकया जय प्रधाना । तन्त्यायेन । चतुर्थं तु शिष्याचार्ययोः उक्तिप्रत्युक्तिः कथा तत्त्व-
निर्णयावसाना ।

यत्ते कश्चिदन्नवोत्तच्छृण्वामेत्यन्नवीन्मे जित्वा शैलिनिरागै ब्रह्मेति यथा मातृमा-
न्यितुमानाचार्यवान्द्रयात्तथा तच्छैलिनिरन्नवोद्गमै ब्रह्मेत्यवदतो हि किं-
स्यादित्यन्नवोत्ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवोदित्येकपाद्वा एतत्सम्राजिति स वै
नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता

५ सूत्र उपसंहृत्य जगदात्मानं शरीरहृदयपुत्रावस्थमतिक्रान्तवाप्य औपनिषदः पुरुषो नेति नेतीति व्यपदिष्टः स
साक्षाच्चोपादानकारणस्वरूपेण च निदिष्टो विज्ञानमानन्दमिति । तस्यैव वागादिवेवताद्वारेण पुनराधिगमः कर्तव्य
इत्यधिगमनोपायान्तरार्थोऽयमारम्भो ब्राह्मणद्वयस्य । आख्यायिका त्वाचारप्रदर्शनार्था—

जनको ह वैदेह आसाकन्न आसने कृतवानास्यायिकां दत्तवानित्यर्थः । दर्शनकामेभ्यो राज्ञः । अथ ह
तस्मिन्नवसरे याज्ञवल्क्य आदवाजाऽजगत्तवानात्मनो योगक्षेमार्थं राज्ञो वा विविदिषां हृष्टवाऽनुग्रहायम् । तमागत
१० याज्ञवल्क्यं यथावत्पुत्रां कृत्वोवाच होतृवाऽजनको हे याज्ञवल्क्य किमर्थमवारीरागतोऽसि किं पशुमिच्छन्पुनरप्या-
होस्विदवपन्तात्सूयमवस्तुनिर्णयान्ताम्यक्षन्ममत्तः श्रोतुमिच्छसि । उभयमेव पशून्प्रश्नाच्च हे सच्चाद् । सच्चादिति
वाजपेययजिनो लिङ्गं यश्चाऽऽज्ञया राज्यं प्रशस्ति स सच्चाद् तस्याऽऽमन्त्रणं हे सच्चादिति समस्तस्य वा भार-
तस्य वर्षस्य राजा ॥१॥

किं तु यत्ते तुभ्यं कश्चिदन्नवोदाचार्योऽनेकाचार्यसेवो हि भवांस्तच्छृण्वामेति । इतर आह—अन्नवोदुक्त-
१५ वान्मे सम्राऽऽचार्यो जित्वा नामतः शिलिनस्यापत्यं शैलिनिरागै ब्रह्मेति चाग्नेवता ब्रह्मेति । आहेतरो यथा मातृ-
मान्माता यस्य चिच्छते पुत्रस्य सम्यगनुशास्त्रयनुशासनकर्त्री स मातृमान् । अत ऊर्ध्वं पिता मय्यानुशास्ता स पितृ-
मान् । उपनयनादूर्ध्वमा समावर्तनादाचार्यो यस्यानुशास्ता स आचार्यवान् । एवं बुद्धिब्रह्मेत्युक्तस्युक्तः स साक्षात्-
चार्यः स्वयं न कदाचिदपि प्रामाण्याद्व्यभिचरति स यथा ब्रूयाच्छिष्याय तथाऽसौ जित्वा शैलिनिरक्तवाग्यै
ब्रह्मेति । अवदतो हि किं स्यादिति । न हि भुक्त्येहार्थमनुग्रहार्थं वा किञ्चन स्यात् । कित्वन्नवोदुक्तवांस्ते तुभ्यं
२० तस्य ब्रह्मण आयतनं प्रतिष्ठां च । आयतनं नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा त्रिविधा काशेषु य आभयः । आहेतरो न
मेऽन्नवीदिति । इतर आह—यद्येवमेकपाद्वा एतदेकः पादो यस्य ब्रह्मणस्तदिवमेकपाद्ब्रह्म त्रिभिः पादैः त्र्यम्बुपात्य-
मानमपि न फलाय भवतीत्यर्थः । यद्येवं स त्वं विद्वान्ससोऽस्मभ्यं ब्रूहि हे याज्ञवल्क्येति । स चाऽह—वागेवाऽऽयतनं
वाग्देवस्य ब्रह्मणो वागेव करणमायतनं शरीरमाकाशोऽव्याकृताश्चः प्रतिष्ठोत्पत्तिरिति तल्यकालेषु । प्रज्ञेत्येन-
दुपासीत प्रज्ञेत्यनुपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः प्रज्ञेति कृत्वेनदब्रह्मणोपासीत ।

२५ कीर्तयति—शारीरावामिति । निरुह्य प्रत्युह्येति विस्तार्य व्यवहारमाभाषेत्यर्थः । प्रत्युह्य हृदये पुनरुपसंहृत्येति यावत् ।
जगदात्मनीत्यव्याकृतोक्तिः । सूत्रशब्देन तत्कारणं गृह्यते । अतिक्रमणं तद्गुणदोषासंस्पृष्टत्वम् । अनन्तरब्राह्मणद्वय-
तात्पर्यमाह—तस्यैवेति । वागाद्यधिष्ठात्रीष्वन्यादिवेवतासु ब्रह्मादृष्टिद्वारेत्यर्थः । पूर्वोक्तान्यव्यतिरेकादिसाधनापेक्षया-
ऽन्तरशब्दः । आचार्यवता श्रद्धादिसंपन्नेन विद्या लब्धव्येत्याचारः । अग्राप्तवासियोंः, प्राप्तस्य रक्षण क्षेम इति
विभागः । भारतस्य वर्षस्य हिमवन्तेतुपर्यन्तस्य देशस्येति यावत् ॥१॥

३० तत्र राजानं प्रति प्रश्नमुत्थापयति—किंचिति । कश्चिदिति विशेषणस्य तात्पर्यमाह—अनेकेति । प्रामाण्य-
मासत्वम् । यथोक्तार्थानुमोदने युक्तिमाह—न हीति । यथोक्तब्रह्मविद्यया कृतकृत्यत्वं मन्वानं राजानं प्रत्याङ्-किंचिदिति ।
आयतनप्रतिष्ठयोरेकत्वात्पुनर्वाक्यमाशङ्क्य विनश्यते—आयतनं नामेति । एकपादत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदुपासनादिप्रसिद्धि-
रिति चेन्नेत्याह—त्रिभिरेति । ब्रूहि प्रतिष्ठामायतनं चेति शेषः ।

३५ १ यथा मातृमानिति—तदुक्तं कठोपनिषदि 'निगाचिकेतस्त्रिभिरेव सन्धिमिति त्रिभिः मातापित्राचार्यैः यथा
वत् शिक्षित इत्यर्थः तच्च प्रामाण्यकारणम्' इति भाष्ये च ।

२ उपयान्तरं पूर्वं विचारो ब्रह्माधिगमः स च अन्वयव्यतिरेकन्यायः आत्म पात्रिव्ये इन्द्रियादीना व्यापारः तदभावे
तदभावः तेनाहमा शरीरादिव्यतिरिक्तः सिध्यति न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इति श्रुतेः ।

याज्ञवल्क्य । वागेव सञ्चाडिति होवाच । वाचा वै सञ्चाडबन्धुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सञ्चाटप्रज्ञायन्ते वाग्वै सञ्चाटपरमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति ५
य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यूषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥२॥

यदेव ते कश्चिदन्नवीतच्छृण्वामेत्यन्नवीन्म उदङ्कुः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्न्यूनात्तथा तच्छौल्बायनोऽन्नवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्यन्नवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवीदित्येकपाद्वा एतत्सञ्चाडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सञ्चाडिति होवाच प्राणस्य वै सञ्चाटकामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव १०

का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य किं स्वयमेव प्रज्ञोत प्रजानिमित्तम् । यथाऽऽयतनप्रतिष्ठे ब्रह्मणो व्यतिरिक्ते तद्व-
त्किम् । न, कथं तर्हि, वागेव सञ्चाडिति होवाच वागेव प्रज्ञेति होवाचोक्तवान्न व्यतिरिक्ता प्रज्ञेति । कथं पुनर्वन- १५
गेव प्रज्ञेति, उच्यते—वाचा वै सञ्चाडबन्धुः प्रज्ञायतेऽस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रज्ञायते बन्धुस्तथार्थेवादि । इष्टं याग-
निमित्तं धर्मजातं हुतं होमनिमित्तं च । आशितमन्नदाननिमित्तं पायितं पानदाननिमित्तमयं च लोक इदं च जन्म
परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म सर्वाणि च भूतानि वाचैव सञ्चाटप्रज्ञायन्तेऽतो वाग्वै सञ्चाटपरमं ब्रह्म नैनं
यथोक्तब्रह्मविदं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति बलिदानादिभिरिह । देवो भूत्वा पुनः शरीरपातोत्तरकालं
देवानप्येत्यपि गच्छति य एवं विद्वानेतदुपास्ते । विद्यानिष्कृत्यार्थं हस्तिरुत्पत्य ऋषभो हस्त्यूषभो यस्मिन्गोसहस्रे तद्व- २०
स्त्यूषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । अननुशिष्य शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्या-
द्धनं न हरेतेति मे मम पिताऽमन्यत ममाप्ययमेवाभिप्रायः ॥२॥

यदेव ते कश्चिदन्नवीदुदङ्को नामतः शुल्बस्यापत्यं शौल्बायनोऽन्नवीत्प्राणो वै ब्रह्मेति प्राणो वायुर्वेवता
पूर्ववत् । प्राण एवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठोपनिषत्प्रियमित्येनदुपासीत । कथं पुनः प्रियत्वं, प्राणस्य वै हे सञ्चाट-
कामाय प्राणस्यार्थायायाज्यं याजयति पतितादिकमप्यप्रतिगृह्णास्याप्युपावेः प्रतिगृह्णात्यपि तत्र तस्यां दिशि वध- २५
निमित्तमाशङ्कं वधाशङ्केत्यर्थो यां दिशमेति तत्स्कराद्याकीर्णं च तस्यां दिशि वधाशङ्क्या तच्चैतत्सर्वं प्राणस्य

प्रकणमेव विबुधोति—किं स्वयमेवेति । प्रज्ञा निमित्तं यस्या वाचः सा तथा । द्वितीयपक्षं विशदयति—
यथेति । व्यतिरेकपक्षं निषेधति—नेति । आकाङ्क्षापूर्वकं पक्षान्तरं गृह्णाति—कथं तर्हीति । बलिदानमुपहारसम-
पणम् । आदिशब्देन सन्नचन्दनवस्त्रालंकारादिग्रहः । विद्यानिष्कृत्यार्थमुवाचेति संवन्धः । पितुरेतेन तन्मस्तु तव
किमायातं तदाह—ममापोति ॥२॥

३०

यथा वाग्निरिवेता तद्वित्याह—पूर्ववदिति । प्राण एवाऽऽयतनमित्यत्र प्राणशब्दः करणविषयः । पतिता-
दिकमित्यादिपदमकुलीनग्रहार्थम् । उगो जातिविशेषः । आदिशब्देन स्लेच्छगणो गृह्यते ॥३॥

१. वाचैव प्रज्ञायन्ते—अतिरूपवाचेत्यर्थः ।

२. बलि पूजां अभिक्षरन्ति समर्पयन्ति ।

सन्नाद् कामाय प्राणो वै सन्नादपरमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्य-
भिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यूषभं सहस्रं ददामीति
होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥३॥

- यदेव ते कश्चिदन्नवीतच्छृणवामेत्यन्नवीन्मे बर्कुर्वाणंश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमापितृ-
५ भानाचार्यवान्भूयात्तथा तद्वाणोन्नवीतच्छुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किं स्यादित्यन्नवीत् ते
तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवीदित्येकपाद्वा एतत्सन्नाडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य
चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव
सन्नाडिति होवाच चक्षुषा वै सन्नादपश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आह्राक्षमिति तत्सत्यं
भवति चक्षुर्वै सन्नादपरमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति
१० देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यूषभं सहस्रं ददामीति होवाच
जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥४॥
यदेव ते कश्चिदन्नवीतच्छृणवामेत्यन्नवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः ओत्रं वै
ब्रह्मेति यथा मातृमापितृभानाचार्यवान्भूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽन्नवीच्छ्रोत्रं वै
ब्रह्मेत्यभ्युज्जतो हि किं स्यादित्यन्नवीत् ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवीदित्येकपाद्वा
१५ एतत्सन्नाडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य ओत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्त
इत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिश एव सन्नाडिति होवाच तस्माद्वै सन्नाडि-
यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशो दिशो वै सन्नाद
ओत्रं ओत्रं वै सन्नादपरमं ब्रह्म नैनं ओत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति
देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यूषभं सहस्रं ददामीति
२० होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥५॥
प्रियत्वे भवति प्राणस्यैव सन्नादकामाय । तस्मात्प्राणो वै सन्नादपरमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति ।
समानमन्यत् ॥३॥

- यदेव ते कश्चिद्वर्कुरिति नामतो वृष्णस्यापत्यं वाणंश्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यादित्यो देवता चक्षुष्युपनिषत्सत्यम् ।
यस्माच्छ्रोत्रेण श्रुतमनृतमपि स्यात्तु चक्षुषा वृष्टम् । तस्माद्वै सन्नादपश्यन्तमाहुरद्राक्षीरत्वं हस्तिनमिति स
२५ चेदब्राक्षमित्याह तत्सत्यमेव भवति । यस्त्वन्यो ब्रूपादहमधौषमिति । तद्वचमिचरति । यत्तु चक्षुषा वृष्टं तदव्यभि-
चारित्वात्सत्यमेव भवति ॥४॥

- यदेव ते गर्दभीविपीत इति नामतो भारद्वाजो गोत्रतः ओत्रं वै ब्रह्मेति । ओत्रे दिग्देवताऽनन्त इत्येनदुपा-
सीत । काऽनन्तता ओत्रस्य । दिश एव ओत्रस्याऽऽनन्त्यं यस्मात्सन्नाद्वै सन्नादप्राचीमुदीचीं वा यां कांचिदपि दिशं
गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छति कश्चिदपि । अतोऽनन्ता हि दिशः । दिशो वै सन्नादओत्रम् । तस्माद्विद्वानन्यमेव
३० ओत्रस्याऽऽनन्त्यम् ॥५॥

चक्षुर्ब्रह्मणः सत्यत्वं साधयति—यस्मादिति । सक्रमेवोपपादयति—यस्तिवति ॥४॥

दिशामानन्त्येऽपि ओत्रस्य किमायातं तदाह—दिशो वा इति ॥५॥

१. अद्राक्षमिति—तदुक्तमनैव पञ्चमाध्याये (५-१४-४) द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमधीपमिति इति
तत्समारितं माध्यकिङ्किः—यस्त्वत्य—इति ।

यदेव ते कश्चिदन्नवीत्तच्छृण्वामेत्यन्नवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति
यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तज्जाबालोऽन्नवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो
हि किं स्यादित्यन्नवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवीदित्येकपाद्वा एतत्स-
न्नाडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानन्द इत्येन-
दुपासीत काऽनन्वता याज्ञवल्क्य मन एव सन्नाडिति होवाच मनसा वै सन्नाद- ५
स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो वै सन्नादपरमं
ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति
य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यूषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः
स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥६॥

यदेव ते कश्चिदन्नवीत्तच्छृण्वामेत्यन्नवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा १०
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तच्छाकल्योऽन्नवीदधृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि
किं स्यादित्यन्नवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवीदित्येकपाद्वा एतत्सन्नाडिति स वै
नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता
याज्ञवल्क्य हृदयमेव सन्नाडिति होवाच हृदयं वै सन्नाद सर्वेषां भूतानामायतनं हृदयं
वै समादसर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव सन्नादसर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि १५
भवन्ति हृदयं वै सन्नादपरमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति
देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यूषभं सहस्रं ददामीति होवाच
जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥७॥

इति षट्पदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

सत्यकाम इति नामतो जबालाया अपत्यं जाबालः । चन्द्रसा मनसि देवता । आनन्द इत्युपनिषत् । २०
यस्मान्न एवाऽऽनन्दस्तस्मान्नमनसा वै सन्नादस्त्रियमभिकामयमानोऽभिहार्यते प्रार्थयत इत्यर्थः । तस्मादाद्यां स्त्रिय-
मभिकामयमानोऽभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपोऽनुरूपः पुत्रो जायते स आनन्दहेतुः पुत्रः स येन मनसा निर्वर्त्यते
तन्मन आनन्दः ॥६॥

विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति । हृदयं वै सन्नादसर्वेषां भूतानामायतनम् । नामरूपकर्मात्मकानि
हि भूतानि हृदयाभ्याणीत्येवोचाम शाकल्यब्राह्मणे हृदयप्रतिष्ठानि चेति । तस्मादहृदये ह्येव सन्नादसर्वाणि भूतानि २५
प्रतिष्ठितानि भवन्ति । तस्मादधृदये स्थितिरित्युपासीत हृदये च प्रजापतिर्वेदता ॥७॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

तथापि कथमानन्दत्वं मनसः संभवति तत्राऽऽह—स येनेति ॥६॥

कथं हृदयस्य सर्वभूतायतनत्वं तत्प्रतिष्ठानत्वं च तदाह—नामरूपेति । तस्मादिति शाकल्यन्यायपरामर्शः ।
भूतानां हृदयप्रतिष्ठाने फलितमाह—तस्मादहृदयमिति ॥७॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

- जनको ह वैवेहः कूर्चादुपाससर्पज्ञवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यान् मा शाधीति
स होवाच यथा वै सन्नाप्महान्तमध्वानमेध्वन्यं वा नावं वा समादवीतैव-
मेवैतामिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नवीतवेद
१ उत्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भुगवन्वेद यत्र
गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥१॥
इन्द्रो ह वै नामैष योज्यं दक्षिणेऽश्वपुरुषस्तं वा एतमिन्ध्वं सन्तमिन्ध्र
इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥२॥

- जनको ह वैवेहः । यस्मात्सर्वविशेषणानि सर्वाणि ब्रह्माणि जानाति याज्ञवल्क्यस्तस्मादाचार्यकत्वं हित्वा
१० जनकः कूर्चादासनविशेषादुत्थायोप समीपमवसर्पनादयोर्निपततित्यर्थः । उवाचोक्तंवाचमस्ते तुभ्यमस्तु हे याज्ञ-
वल्क्यान् मा शाध्यमुशाधि माऽमित्यर्थः । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । स होवाच याज्ञवल्क्यो यथा वै लोके
हे सन्नाप्महान्तं वीधमध्वानमेध्वनामिध्वन्यं वा स्थलेन गमिष्यन्नावं वा जलेन गमिष्यन्तमावदीत । एकमेवैतानि
ब्रह्माण्येतामिरुपनिषद्भिर्गुणान्युपासीतः समाहितात्माऽस्यत्यस्तमेतामिरुपनिषद्भिः संयुक्तात्माऽसि न केवलमुपनिष-
त्समाहित एवं वृन्दारकः पुण्यश्चाऽऽढ्यश्चेन्धरो न दरिद्र इत्यर्थः । अधीतवेदोऽधोतो वेदो येन स त्वमधीतवेद
१५ उत्ताओपनिषद आचार्यस्तुभ्यं स त्वमुत्तोपनिषत्क एवं सर्वविभूतिसंपन्नोऽपि सन्मध्यम्यस्य एव परमात्मज्ञानेन
विनाऽङ्गतार्थ एव तावदित्यर्थः । यावत्परं ब्रह्म न वेत्ति । इतोऽस्माद्देहादिभ्यमुपमान एतामिन्ध्रपत्न्यामीयाभिः
समाहितः क्व कस्मिन्गमिष्यति किं वस्तु प्राप्स्यसीति । नाहं तद्वस्तु भगवन्पुरुषवन्वेद ज्ञाने यत्र गमिष्यामीति ।
अथ यद्येवं न जानीये यत्र गतः कृतार्थः स्यात्तर्ह्ये वै ते तुभ्यं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति,
यदि प्रसन्नो मां प्रति । शृणु ॥१॥
२० इन्द्रो ह वै नाम । इन्ध्र इत्येवंनामा । यश्चक्षुर्ध्वं ब्रह्मेति पुरोक्त आदित्यान्तर्गतं पुरुषः स एव योज्यं दक्षिणे-
क्षक्षक्षणि विशेषेण व्यवस्थितः । स च सत्यमेव । तं वा एतं पुरुषं दोमिण्णत्वस्तत्प्रत्यक्षं नामास्तेत्येव इति तमिन्ध्वं
सन्तमिन्ध्र इत्याचक्षते परोक्षेण । यस्मात्परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्ति । एव त्व
वैश्वानरमात्मानं संपन्नोऽसि ॥२॥

- पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्युक्तानि । इदानीं ब्रह्मणस्तैर्ज्ञेयस्य जागराद्विद्वारा ज्ञानार्थं
२५ ब्राह्मणान्तरववतारयति—जनको हेति । राज्ञो ज्ञानित्वाभिमाने शिष्यत्वविरोधिन्यपनीते भूमिं प्रति तस्य शिष्यत्वे-
नोपसर्ति दर्शयति—यस्मादिति । नमस्कारोक्तं देहस्यमुपन्यस्यति—अनु मेति । असीदमनुशासनं कर्तुं प्राचीनज्ञानस्य
फलाभासहेतुत्वादिद्वारा परमस्कारहेतुत्वात्पुनरात्मज्ञानमेवेति विवक्षित्वा तत्र राज्ञो जिज्ञासामपादयति—स हेत्यादिना ।
यथोक्तगुणसंपन्नश्चेदहं तर्हि कृतार्थत्वात् मे कर्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याऽहं—एवमिति । याज्ञवल्क्यो राज्ञो जिज्ञासा-
मापाह पृच्छति—इत इति । परवस्तुविषये गतेरयोगात्प्रश्नविषयं विवक्षितं सक्षिपति—किं वत्तिवति । राज्ञो
३० स्वकीयमज्ञत्वमुपेत्य शिष्यत्वे स्वीकृते प्रत्युपि मवतारयति—अथेति । तत्रापेक्षितमथश्चक्षुस्त्विति पुरयति—यद्येवमिति । राज्ञो
आज्ञापनमुचितमिति शङ्का वारयति—यद्वीति । प्रसादाभिमुख्यमात्मनः सूचयति—शृण्विति ॥१॥
विश्वेतेजसप्राज्ञानुवादेन तुरीयं ब्रह्म दर्शयितुमादौ विश्वमनुवदति—इन्ध्र इति । कोऽपि विन्धनामेति चेत्-
माह—यश्चक्षुरिति । अधिवैतत् पुरुषमुक्त्वाऽप्यात्म तं दर्शयति—योज्यमिति । तस्य पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे प्रस्तुतल-
माह—स चैति । प्रकृते पुरुषे विदुषां संमतिमाह—तं वा एतमिति । इन्ध्रत्वं साधयति—दोमीति । प्रत्यक्षस्य
३५ परोक्षेणाऽऽख्यानं हेतुमाह—यस्मादिति ॥२॥

१. कूर्चाद—उच्चस्थानस्थितासनात् ।

२. इन्ध्र इति विश्वः माण्डूक्योक्त उक्त. म जाग्रत्कालीनो जीवः । स एव स्वप्ने तेजसः तस्य विहारादिकल्पना ।

अथैतद्वासेऽङ्गणि पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी विराट्तयोरेष संस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय
आकाशोऽयैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽयैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये
जालकमिवायैनयोरेषा सृतिः सञ्चरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः
सहस्रधा भिन्न एवमस्म्येता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा
एतदालवदास्त्रवति तस्मादेव प्रविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥३॥ ५

अथैतद्वासेऽङ्गणि पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी यं त्वं वैश्वानरमात्मानं संपन्नोऽसि तस्यास्येन्द्रस्य भोक्तुर्भौम्येषा
पत्नी विराडन्नं भोग्यत्वादेव तदेतदन्नं चात्ता चैकं मिथुनं स्वप्ने । कथम् । तयोरेष इन्द्राण्या इन्द्रस्य चैव संस्तावः
संभूय यत्र संस्तवं कुर्वति अन्योन्यं स एष संस्ताः । कोऽसौ । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽन्तर्हृदये हृदयस्य
मांसपिण्डस्य मध्ये । अथैनयोरेतद्वक्ष्यमाणमात्रं भोज्यं स्थि तदेतुः । किं तत् । य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डो लोहित
एव पिण्डाकारापन्नो लोहितपिण्डः । अन्नं जगत् द्वेषा परिणमते यत्स्थूलं तदघो गच्छति । यदन्यत्तत्पुनरभिना १०
पच्यमानं द्वेषा परिणमते । यो मध्यमो रसः स लोहितादिक्रमेण पाञ्चमीतिकं पिण्डं शरीरमुपचिनोति । योऽपिण्डो
रसः स एष लोहितपिण्ड इन्द्रस्य लिङ्गात्मनो हृदये मिथुनीभूतस्य । यं तैवसमाचक्षते स तयोरिन्द्रेन्द्राण्योर्हृदये
मिथुनीभूतयोः सूक्ष्मापु नाडीष्वनुप्रविष्टः स्थितिहेतुर्भवति । तदेतदुच्यतेऽयैनयोरेतदन्नमित्यादि । किंचान्यत् ।
अथैनयोरेतत्प्रावरणम् । भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं भवति लोके तस्मात्मात्रं हि कल्पयति श्रुतिः । किं तद्विह
प्रावरणम् । यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवानेकनाड्योऽष्टबहुलत्वाज्जालकमिव । १५

अथैनयोरेषा सृतिमार्गः संचरतोऽनयेति संचरणी स्वप्नादजागरितदेशागमनमार्गः । का सा सृतिः । यैषा
हृदयादूर्ध्वदेगादूर्ध्वाऽभिमुखी सत्युच्चरति नाडी । तस्याः परिमाणमिदमुच्यते । यथा लोके केशः सहस्रधा भिन्नोऽ-
त्यन्तसूक्ष्मो भवत्येव सूक्ष्मा ऽस्य देहस्य संवन्निन्यो हिता नाम हिता इत्येवं स्थिता नाड्यस्तादृशोऽन्तर्हृदये
मांसपिण्डे प्रतिष्ठिता भवति हृदयाद्विप्रकृष्टास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवदेताभिर्नाडीभिरत्यन्तसूक्ष्माभिरेतदन्नमात्रवद्-
पच्छदालवति गच्छति । तदेतद्वैताशरीरमनेनास्त्रेन दामभूतेनोपचोयमानं तिष्ठति । तस्माद्वस्मात्स्थूलेनास्त्रेनोपचितः २०
पिण्ड इवं तु देवताशरीरं लिङ्गं सूक्ष्मेणान्तेनोपचितं तिष्ठति । पिण्डोपचयकरमप्यन्नं प्रविक्तेमेव सूत्रपुरीषादि-

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासङ्गिकमिन्द्रचेन्द्राणी चेतिमिथुनं कल्पयति—अथेत्यादिना । प्रासङ्गिक-
ध्यानाधिकारार्थोऽथशब्दः । यदेतिमिथुन जागरिते विश्वशब्दितं तदेवैकं स्वप्ने तैजसशब्दवाच्यमित्याह—तदेतिविति ।
तच्छब्दितं तैजसमधिकृत्य पृच्छति—कथमिति । किं तस्य स्थानं पृच्छ्यतेऽन्नं वा प्रावरणं वा मार्गो वेति विकल्प्याऽन्नं
प्रत्याह—तयोरिति । संस्तवं संगतिमिति यावत् । द्वितीयं प्रत्याह—अथेति । अन्नतिरेकेण स्थितेरसंभवात्तस्य २५
वक्तव्यत्वादित्यथशब्दार्थः । लोहितपिण्डं सूक्ष्मास्त्ररसं व्याख्यातुं भक्षितस्यास्त्रस्य तावद्विभागमाह—अन्नमिति ।
यदन्यत्पुनरिति योजनायम् । तत्रेत्येत्याहृत्य यो मध्यम इत्यादिग्रन्थो योज्यः । उपाध्युपहितयोरेकत्वमाश्रित्याऽह—
यं तैवसमिति । तस्यान्नत्वमुपादयति—स तयोरिति । व्याख्यातोऽयं वाक्यस्यान्वितावायवत्वमाह—तदेतिविति ।
यदि प्रावरणं पृच्छ्यते तत्राऽह—किंचान्यदिति । भोगस्वापानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्रावरणप्रदर्शनस्य प्रयोजनमाह—
भुक्तवतोरिति । इहेति भोक्तृभोग्ययोरिन्द्रेन्द्राण्योरुक्तिः । हृदयजालकयोराधाराधेयत्वमविवक्षितं तस्यैव तद्भावात् । ३०

मार्गस्चेत्युच्छद्यते तत्राह—अथेति । नाडीभिः शरीरं व्याप्तस्यास्त्रस्य प्रयोजनमाह—तदेतिविति । तस्मा-
दित्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे—प्रमादिति । तथाऽपि प्रविक्ताहार इत्येव वक्तव्ये प्रविक्ताहारतर इति कस्मा-

१. देवताशरीरं लिङ्गशरीरम् । प्राणेन द्रियते प्राणस्तु अन्नेन द्रियते अन्नरसेन शरीरपोषणे सत्येव प्राणः
शरीरे तिष्ठेत् नान्यथेत्यर्थः । लिङ्गशरीरात् तत्स्थापकप्राणात्मभावमापन्नः पुरुषः प्राणश्च प्राज्ञः । ततः
प्राज्ञभावे सति तस्येश्वरादभेदात् तस्य प्राज्ञः प्राणाः प्राचीत्यादिना सर्वात्मत्वमुक्तं, अत्र माण्डूक्योक्तविश्व- ३५
तैजसप्राज्ञाः एव नामान्तरेणोक्ताः प्राज्ञभावमापन्न ईश्वराभिन्नो भवति । ततः तस्य नेति नेतीत्यादिना प्रपञ्च-
निषेधे श्रुद्ध चैतन्यमेवावशिष्यते स एव मोक्षः ।

तस्य प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिक्दक्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः
प्राणा उदीची दिग्दक्षः प्राणा ऊर्ध्वा दिग्गर्ध्वाः प्राणा अवाची दिग्वाञ्चः
प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यास्माग्गृह्यो न हि गृह्यतेऽजीर्यो
न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक
प्राप्नोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा गच्छता-
द्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमे विवेहा अयमहमस्मि ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

सूक्ष्मपेक्ष्य लिङ्गस्थितिकरं त्वत्वं ततोऽपि सूक्ष्मतरम् । अतः प्रविचिक्ताहारः पिण्डः । तस्मात्प्रविचिक्ताहारादपि
प्रविचिक्ताहारतर एष लिङ्गात्मेवैव भवत्यस्माच्छरीराच्छरीरमेव शरीरं तस्माच्छरीरात् । आत्मनो वैश्वानरा-
१० तैजसः सूक्ष्माप्नोपजितो भवति ॥३॥

स एष हृदयभूतस्तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विप्रियमाणः प्राण एव भवति । तस्यास्य विदुषः क्रमेण
वैश्वानरात्तैजसं प्राप्तस्य हृदयात्मानमापन्नस्य हृदयात्मनश्च प्राणात्मानमापन्नस्य प्राची दिक्प्राञ्चः प्रापताः
प्राणाः । तथा दक्षिणा दिक्दक्षिणे प्राणाः । तथा प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणाः । उदीची दिग्दक्षः प्राणाः । ऊर्ध्वा
दिग्गर्ध्वाः प्राणाः । अवाची दिग्वाञ्चः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः । एवं विद्वान्क्रमेण सर्वात्मकं प्रापमात्मन्वे-
१५ नोपगतो भवति । तं सर्वात्मनं प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य ब्रह्मुहि ब्रह्मर्भावं नेति नेतीत्यात्मानं तुरीयं प्रतिपद्यते । यमेष
विद्वाननेन क्रमेण प्रतिपद्यते स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि न रिष्यतीत्यन्तं व्याख्यातमेतत् । अभयं वै जन्ममरणवि-
निमित्तमवयुष्यं हे जनक प्राप्नोऽसीति ह्रैवं क्लिोवाचोक्तवान्याज्ञवल्क्यः । तदेतदुक्तमप्य वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र
गमिष्यसीति । स होवाच जनको वैदेहोऽभयमेव स्वा त्वामपि गच्छताद्गच्छतु यस्त्वं नोऽस्मान्हे याज्ञवल्क्य
भगवन्पूजावन्नभयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि प्रापितवानुपाधिकृताज्ञानव्यवधानापनयनेनेत्यर्थः । किमन्यदहं विद्या-
२० निष्कुर्याथ प्रयच्छामि साक्षादात्मानमेव दत्तवते । अतो नमस्तेऽस्त्विमे विवेहास्ताव यथेष्टं भुज्यन्तामयं ब्राह्मणमि-
वाप्तमावे स्थितो यथेष्टं मां राज्यं च प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

बुध्यते तत्राऽह—पिण्डेति । यत्मादित्यस्यापेक्षितं कथयति—अत इति । शरीरादिति श्रूयते कथं शरीरादित्युच्यते
तत्राऽह—शरीरमेवेति । उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति—आत्मन इति ॥३॥

२५ तस्य प्राची दिगित्याद्यवतारयितुं भूमिकां करोति—स एष इति । प्राणशब्देनाज्ञातः प्रत्यगात्मा प्राज्ञो
गृह्यते । एवं भूमिकां कृत्वा वाक्यमादाय व्याकरोति—तस्येत्यादिना । तैजसं प्राप्तस्येत्यस्य व्याख्यानं हृदयात्मानमाप-
न्नस्येति । उक्तमर्थं संक्षिप्योऽह—एवं विद्वानिति । विश्वस्य जागरितामिमानितैजसे तस्य च स्वनामिमानिनः
सुषुप्त्यमिमानिनि प्राज्ञे क्रमेणान्तर्भावं जानन्नित्यर्थः । स एष नेति नेत्यात्मेत्यादेर्भूमिकां करोति—तं सवैतानमिति ।
तत्र वाक्यमवतार्य पूर्वोक्तं व्याख्यानं स्मारयति—यमेष इति । तुरीयादपि प्राप्तव्यमन्यदभयमस्तीत्याशङ्क्याऽह—
३० अभयमिति । गन्तव्यं वक्ष्यामीत्युपक्रमावस्थान्प्रयातीतं तुरीयमुपदिशन्नास्मान्पुष्टं कोविदारामाचष्ट इतिन्यायविषयता
नातिवर्ततेत्याशङ्क्याऽह—तदेतदिति । विद्याया दक्षिणान्तराभावमभिप्रेत्याऽह—स होवाचेति । कथं पुनरन्यथा
स्थितस्य नष्टस्य बाह्यप्रापणमित्याशङ्क्याऽह—उपासीति । पश्चादिक दक्षिणान्तर संभवतीत्याशङ्क्य तस्योक्त-
विद्यानुरूपत्वं नास्तीत्याह—किमन्यदिति । वस्तुतो दक्षिणान्तराभावमुक्त्वा प्रतीतिमाश्रित्याऽह—अत इति ।
अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—यथेष्टमिति ॥४॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च
वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ
स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तं हास्मे ददौ तं ह सन्नाडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥१॥

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेत्यस्याभिसंबन्धः । विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरः ५
पर एव । “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ”त्यादिश्रुतिभ्यः । स एष इह प्रविष्टो वदनादिलिङ्गोऽस्ति
व्यतिरिक्त इति मधुकाण्डेऽज्ञातशत्रुसंवादे प्राणादिकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रत्याख्यानेनाधिगतोऽपि सन्पुनः प्राणनादिलिङ्ग-
मुपन्यस्यौषस्तप्रश्ने प्राणनादिलिङ्गो यः सामान्येनाधिगतः प्राणेन प्राणिनोऽप्यादिना दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिनाऽल्लुप्तशक्ति-
स्वभावोऽधिगतः ।

तस्य च परोपाधिमिति संसारो यथा रज्जुषरशुक्तिकागगनाविषु सर्पादकरजतमलिनत्वादि पराध्या- १०
रोपणनिमित्तमेव न स्वतस्तथा निरुपाधिको निरुपाध्यो नेति नेतीति व्यपदेश्यः साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा
ब्रह्माक्षरमन्तर्यामी प्रज्ञास्तोषनिषदः पुरुषो विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यधिगतम् ।

तदेव पुनरिन्धसंज्ञः प्रविष्टिकाहारस्ततोऽन्तर्हृदये लिङ्गात्मा प्रविष्टिकाहारतरस्ततः परेण जगदात्मा
प्राणोपाधिस्ततोऽपि प्रविलाप्य जगदात्मानमुपाधिभूतं रज्ज्वादाविव सर्पादिकं विध्या स एष नेति नेतीति
साक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्माधिगतम् । एवमभयं परिप्रापितो जनको याज्ञवल्क्येनाऽऽगमतः संक्षेपतः । अत्र च जाग्रत्स्वप्न- १५

पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे जागरादिद्वारा तत्त्वं निर्धारितं संप्रति ब्राह्मणान्तरमवतार्य तस्य पूर्वेण संबन्धं प्रतिजानीते-
जनकमिति । तमेव वक्तुं तृतीये वृत्त कीर्तयति—विज्ञानमय इति । यद्ब्रह्म साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा स पर
एव विज्ञानमय आत्मेत्यत्र हेतुमाह—नाम्य इति । विज्ञानमयः पर एवेत्यत्र वाक्यान्तरं पठति—स एष इति । वदन्वा-
गित्यादावुक्तमनुवदति—वदनादौति । तातीयमर्थमनुवृत्त चातुर्थिकमर्थमनुवदति—अस्तीति । यदि मधुकाण्डे गार्ग्य-
काश्यसंवादे प्राणादीनां कर्तृत्वादिनिराकरणेन तेभ्यो व्यतिरिक्तोऽस्ति विज्ञानात्मेति सोऽधिगतस्तर्हि किमिति पञ्चमे २०
तत्सद्भावाव्युत्पाद्यते तत्राऽह—युनरिति । यद्यपि विज्ञानमयसद्भावश्चतुर्थे स्थितस्तथापि पुनरोषस्त्ये प्रश्ने यः
प्राणेन प्राणिनोऽप्यादिना प्राणनादिलिङ्गमुपन्यस्य तल्लिङ्गगम्यः सामान्येनाधिगतः स दृष्टेर्द्रष्टेत्यादिना कूटस्थदृष्टि-
स्वभावो विशेषतो निश्चितस्तथा च पञ्चमेऽपि तद्व्युत्पादनमुचितमित्यर्थः ।

आत्मा कूटस्थदृष्टिस्वभावश्चेत्कथं तस्य संसारस्तत्राऽह—तस्य चेति । अज्ञानं तत्कार्यं चान्तःकरणवि परो-
पाधिषण्दार्थः । संसारस्याऽऽत्मन्यौपाधिकत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । दार्ष्टान्तिकस्यानेकरूपत्वादेनेकदृष्टान्तोपादान- २५
मित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । यथोक्तदृष्टान्तानुसारेणाऽऽत्मन्यपि परोपाधिः संसार इति यावत् । सोपाधिक-
स्याऽऽत्मनः संसारित्वमुक्त्वा निरुपाधिकस्य नित्यमुक्तत्वमाह—निरुपाधिक इति । निरुपाध्यत्व वाचा मनसां
चागोचरत्वम् । कथं तर्हि तत्राऽऽगमप्रामाण्यं तत्राऽह—नेति नेतीति व्यपदेश्य इति । कथोल्लेखनोक्तमनुव्रतति—
साक्षादिति । अक्षरब्राह्मणोक्तं स्मारयति—अक्षरमिति । अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तं स्मारयति—अन्तर्यामीति । शाकल्य-
ब्राह्मणोक्तमनुसदधाति—ओषनिषद इति ।

३०

प्राज्ञमिकमर्थमित्यनुवाचीते ब्राह्मणद्वये वृत्तमनुभाषते—तदेवेति । यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म तदे-
वाधिगमनोपायविशेषोऽनुरूपः संसारं पुनरधिगतमिति संबन्धः । षडाचार्यब्राह्मणार्थं संक्षिप्य कूर्चब्राह्मणार्थं सक्षिपति-
इत्येत्यादिना । इत्थस्य विशेषणं प्रविष्टिकाहार इति हृदयेऽन्तर्हो लिङ्गात्मा स ततो वैश्वानरादिन्ध्यात्प्रविष्टिका-
हारतर इति योजना । विश्वतैजसावुक्तौ प्राज्ञतुरीये प्रदर्शयति—ततः परेणेति । ततस्तस्माद्विन्ध्यातैजसाच्च परेण
व्यवस्थितो यो जगदात्मा प्राणोपाधिरव्याकृताख्यः प्राज्ञस्ततोऽपि तमप्युपाधिभूतं जगदात्मानं केवले प्रतीचं विध्या ३५
प्रविलाप्य स एष नेति नेतीति यत्तुरीयं ब्रह्म तदधिगतमिति संबन्धः । विधयोपाधिविलापने दृष्टान्तमाह—रज्ज्वा-

१. ततः परेण—लिङ्गात्मापेक्षया परः समष्टिः सूत्रात्मा ततोऽपि तस्मादपि परं जगदात्मानं सूत्रं प्राणं विधया
प्रविलाप्य शुद्धं ब्रह्म नेति नेतीति निर्देगेन ज्ञापितम् ।

सुषुप्तुरीयाण्युप्युप्यस्तान्यन्यप्रसङ्गेनेवः प्रविशित्ताहारतरः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेतीति ।

इदानीं जाग्रत्प्रवृत्त्यादिद्वारेणैव सहता तर्केण विस्तरतोऽधिगमः कर्तव्यः । अभयं प्रापयितव्यम् । सद्भावश्चाऽऽत्मनो विप्रतिपत्तयाऽङ्गानिराकरणद्वारेण । व्यतिरिक्तत्वं शुद्धत्वं स्वयंभ्योतिष्ठत्वमलुप्तशक्तिस्वरूपत्वं निरतिशयानन्दस्वाभाव्यमद्वैतत्वं चाधिगन्तव्यमिति दमारभ्यते ।

- ५ आख्यायिका तु विद्यासंप्रदानग्रहणविधिप्रकाशनार्थं । विद्यास्तुते च विशेषतः । वरदानादिसुचनात् । जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स च गच्छन्नेवं मेने चिन्तितवाप्तं वदित्वे किंचिदपि राज्ञे । गमनप्रयोजनं तु योगक्षेमार्थम् । न वदित्वं इत्येवंसंकल्पोऽपि याज्ञवल्क्यो यद्यज्जनकः पृष्ठवांस्तत्प्रतिपेदे तत्र को हेतुः संकल्पितस्यान्यथाकरण इत्यत्राऽऽख्यायिकामाचष्टे । पूर्वत्र किल जनकयाज्ञवल्क्ययोः संवाद आसीदग्निहोत्रे निमित्तं । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यस्तस्मै जनकाय ह किल वरं ददौ । स च जनको ह
- १० कामप्रव्रज्य वरं वज्रे वृत्तवांस्तं च वरं हास्यै ददौ याज्ञवल्क्यः । तेन वरप्रदानसामर्थ्याध्याचिख्यासुषुप्तिं ददिति । अभयं वै जनकेत्यादावुक्तमनुवदति—एवमिति । कूर्चब्राह्मणोक्तमर्थमनुभाषितं संक्षिप्याऽह—अत्र चेति । अन्यप्रसङ्गेनोपासनानां क्रममुक्तिरुक्त्यप्रवर्तनप्रसंगेनेति यावत् । तेषामुपन्यासमेवाभिनयति—इह्य इत्यादिना ।

- वृत्तमनुवोत्तराङ्गाहणस्य तात्पर्यमाह—इदानीमिति । आदिशब्दः सुषुप्तिपुरीषसंग्रहाय । तर्कस्य महत्त्वं चतुर्विधदोषादित्येनावाधितत्वम् । अधिगमस्तस्यैव प्रस्तुतस्य ब्रह्मण इति शेषः । कर्तव्य इतीदमिदानीमारभ्यत
- १५ इति संबन्धः । किमिदं ब्रह्मणोऽधिगमस्य कर्तव्यत्वं नाम तदाह—अभयमिति । अधिगन्तव्यमर्थान्तरमाह—सङ्गो-वक्ष्येति । प्रागपि सङ्गावस्तस्याधिगततत्त्विकमर्थं पुनस्तादर्थ्येन प्रयत्यते तत्राऽह—विप्रतिपत्तीति । बाह्यानां विप्रतिपत्त्या नास्तित्वशङ्कायां तस्मिन्नासद्भावाऽऽत्मनः सङ्गावोऽधिगन्तव्य इत्यर्थः । आत्मनोऽस्तित्वेऽपि केचिद्देहादौ तदन्तर्भावमभ्युपयन्ति तात्पर्याह—व्यतिरिक्तत्वमिति । देहादिव्यतिरिक्तोऽप्यात्मा कर्ता भोक्ता चेत्येके भोक्तेरैवैकान्त्यपरे तात्पर्यमुक्तम्—शुद्धत्वमिति । तस्य जडत्वपक्षं प्रत्याचष्टे—स्वयंभ्योतिष्ठत्वमिति । तत्र कूटस्थवृद्धिस्वभावत्वं हेतुमाह—
- २० अलुप्तेति । एतेन विज्ञानस्य गुणत्वपक्षोऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्यः । ये त्वानन्दमात्मगुणमाहुस्तान्प्रत्याह—निरतिशयेति । आत्मनः संप्रपञ्चत्वपक्षं प्रत्यादिशति—अद्वैतत्वं चेति ।

- ब्राह्मणतात्पर्यमभिधाय्याऽऽख्यायिकातात्पर्यमाह—आख्यायिका चिति । विद्यायाः संप्रदानं शिष्यस्तस्य ग्रहणविधिः श्रद्धादिप्रकारस्तस्य प्रकाशनार्थं याख्यायिकेति यावत् । प्रयोजनान्तरं तस्या दधयति—विद्येति । कर्षं कर्मभ्यो विशेषतो विद्यायाः स्तुतिरत्र लक्ष्यते तत्राऽह—वरैति । कामप्रव्रज्यस्य वरस्य याज्ञवल्क्येन राज्ञे दत्तत्वात्तेन
- २५ चावसरे ब्रह्मज्ञानस्यैव पृष्ठवादानेन विधिना विद्यास्तुतेः सूचनान्साध्यत्र विवक्षितेत्यर्थः ।

- तात्पर्यमेवमुक्त्वा व्याख्यामक्षराणामारभते—जनकमित्यादिना । संवादं न करोमीति व्रत चेत्किमिति गच्छतीत्याशङ्कते—गमनेति । उत्तरमाह—योगेति । अथ हेत्याद्यवतारयति—नेत्यादिना । अत्रोत्तरत्वेनेति शेषः । पूर्वत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः । नन्वग्निहोत्रप्रकरणे कामप्रव्रजो वरो दत्तश्चेत्किमिति तत्रैवाऽऽत्मन्याथात्यप्रव्रजप्रतिवचने नासुविधाता तत्राऽह—तत्रैवेति । कर्मनिरपेक्षाया ब्रह्मविद्याया भोक्तृहेतुत्वादपि कर्मप्रकरणे, तदनुक्तिरित्याह—

- ३० १. अग्निहोत्रे समुदाते इत्यादि । शतपथब्राह्मणे एकादशकाण्डे षष्ठाध्याये पञ्चते—जनको वृते ते वा एते बाहुती उत्क्रामतः इत्यादीनां पञ्चार्गिनविध्यामधिकृत्य । एतदग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य नातः परमस्तीति च । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स होवाच (जनकः) कामप्रव्रज एव मे त्वयि याज्ञवल्क्यासदीति । स मेने इत्यादि । अत्र वार्तिककाराः—स एतेन वदित्वे एतेन राज्ञा सम्यक् संवाद करिष्ये इत्यर्थः । समीचीनतर इत्याहुः—वरदानं तु अनुमतिं विना स्वयमेव राज्ञः प्रश्नस्य कारणं भवतु प्रश्नानन्तरं जाग्रत्प्रवृत्त्याद्यवस्थाद्वारा अवस्थात्रयविकृत्यं बृहत्त्वं यद्वै तत्र पश्यति पश्यन् वै तत्र पश्यति इत्यादिना प्रोक्तं स्वप्रकाशत्वं सकामाकामभेदेन उत्क्रान्तिभेदं परस्यात्रैव ब्रह्मभावः अन्ते संन्यास इत्यादयः अपृष्टोत्तरतया येनर्णीताः ते सर्वे, सवदित्वे इत्यर्थकरणे शोभन्ते । केवलं वरदानयन्त्रितसम्पु यावत् पृष्ठं तावदेवोत्तरं भवेत् नाधिकम् । भाष्यकारास्तु—यथायुतमर्थमाद्या व्याचल्युरिति न तेषामुपरि दोषोद्घाटनम् ।

- ३५ २. चतुर्विधदोषाः तर्कस्य आत्माभ्रयः, अत्योन्माभ्रयः, चक्रकम्प, अनवस्था च । विपर्यये तत्कोट्यपर्यवसायित्वमपि दोषमाहुः । तर्कस्य व्याप्तिरपेक्षितेन व्याप्त्यनुग्राहकत्वे इमे दोषा प्रादुष्युः । केचिद्देहादौ चार्वाका आत्मानं अन्तर्भावयन्ति । कर्ता भोक्तेति न्यायविदः । भोक्तेवेति साध्याः जडत्वपक्षः प्राभाकराणाम्, आनन्दमात्मगुणं न्याये वदन्ति ।

याज्ञवल्क्य किञ्चित्तरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सन्नाडिति होवाचाऽऽ-

दित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययते कर्म क्रुते विपलयेतीत्येवमेवैतच्छाज्ञवल्क्य ॥२॥

याज्ञवल्क्यं तूष्णीं स्थितमपि सन्नाडेव जनकः पूर्वं प्रपच्छ । तत्रैवावुक्तिर्वहविद्यायाः कर्मणा विरुद्धत्वात् । विद्यायाश्च स्वातन्त्र्यात् । स्वतन्त्रा हि ब्रह्मविद्या सहकारिसाधनान्तरनिर्देशा पुरुषार्थसाधनेति च ॥१॥

हे याज्ञवल्क्येत्येवं संबोधाभिमुखीकरणाय किञ्चित्तरयं पुरुष इति किमस्य पुरुषस्य ज्योतिर्येन ज्योतिषा ५
व्यवहरति सोऽयं किञ्चित्तरयं प्राकृतः कार्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिमानुषरूपः पृच्छते । किमयं स्वावयव-
संघातबाह्येन ज्योतिरन्तरेण व्यवहरत्याहोस्वित्स्वावयवसंघातमध्यपातिना ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यस्य पुरुषो
निर्वर्तयतीत्येतदभिप्रेत्य पृच्छति । किंवातो यदि व्यतिरिक्तेन यदि वाऽव्यतिरिक्तेन—ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यं
निर्वर्तयति । शृणु तत्र कारणम् । यदि व्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यं निर्वर्तकत्वमस्य स्वभावो निर्धारितो
भवति ततोऽदृष्टज्योतिष्कार्यविषयेऽप्यनुमास्यामहे व्यतिरिक्तज्योतिर्निमित्तमेवेदं कार्यमिति । १०

अथाव्यतिरिक्तैव स्वात्मना ज्योतिषा व्यवहरति ततोऽप्रत्यक्षेऽपि ज्योतिषि ज्योतिष्कार्यदर्शनेऽव्यति-
रिक्तेवैव ज्योतिरनुमेयम् । अथानियम एव व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा ज्योतिः पुरुषस्य व्यवहारहेतुस्ततोऽनव्यवसाय
एव ज्योतिर्विषय इत्येवं मनवानः पृच्छति जनको याज्ञवल्क्यं किञ्चित्तरयं पुरुष इति ।

नन्वेवमनुमानकौशले जनकस्य किं प्रश्नेन स्वयमेव कस्मान्न प्रतिपद्यत इति । सत्यमेतत् । तथाऽपि
लिङ्गैर्लिङ्गसंबन्धविशेषाणामत्यन्तसौम्यादुद्वुरवबोध्यतां मन्यते बहूनामपि पण्डितानां किमुतैकस्य । अत एव हि १५
धर्मसूक्तमनिर्णये परिषद्वापापर इत्येते । पुरुषविशेषश्चापेक्ष्यते । दशावरा परिषत्त्रयो वैको वेति ।
विद्यायाश्चेति । सवपेक्षाधिकरणन्यायात्र तस्याः स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याऽऽह—स्वतन्त्रा हीति । सा हि स्वोत्पत्तौ
स्वफले वा कर्माण्यपेक्षते ? नाऽऽज्योऽभ्युपगमात् । न द्वितीयः । अत एव चानौन्वनाद्यनपेक्षेतिन्यायविरोधादित्य-
भिप्रेत्याऽऽह—सहकारीति । इत्यस्माच्च हेतोस्तत्रैवानुकिरिति संबन्धः ॥१॥

याज्ञवल्क्यप्रतमज्ञं हेतुमुत्पत्त्या जनकस्य प्रश्नमुत्थापयति—हे याज्ञवल्क्येति । अक्षरार्थमुक्त्वा प्रश्नवाक्ये २०
निवक्षितमर्थमाह—किमयमित्यादिना । स्वशब्दो यथोक्तपुरुषविषयः । ज्योतिष्कार्यमित्यासनादिव्यवहारोक्तिः ।
इत्येतदिति कल्पद्वयं परामृश्यते । फलं पक्षद्वयेऽपि पृच्छति—किंचेति । सप्तम्यर्थं तसिः । उत्तरमाह—शृण्विति ।
तत्रेति पक्षद्वयोक्तिः । कारणं फलमिति यावत् । प्रथमपक्षमनूद्य स्वपक्षसिद्धिफलमाह—यदौत्पादिना । षष्ठी पुरुष-
मधिकरोति । यत्र कारणभूतं ज्योतिर्न दृश्यते तत्कार्यं त्वासनाद्युपलभ्यते तत्रापि विषये स्वन्नादाविति यावत् ।
अनुमानेनावभिन्नयति—व्यतिरिक्तेति । विमतमतिरिक्तज्योतिरधीनं व्यवहारत्वात्समतवदित्यर्थः । २५

पक्षान्तरमनूद्य लोकायतपक्षसिद्धिफलमाह—अथेत्यादिना । अप्रत्यक्षेऽपीत्यव्यतिरिक्तमिति छेदः । कल्पान्तर-
माह—अथेति । अनियमं व्याकरोति—व्यतिरिक्तमिति । तस्मिन्पक्षे व्यवहारहेतौ ज्योतिष्यनिश्चयात्तद्विकारो
व्यवहारोऽपि न स्वैर्यमालम्ब्येतेत्याऽऽह—तत इति । व्याख्यातं प्रश्नमुपसंहरति—इत्येवमिति ।

प्रश्नमाक्षिपति—नन्विति । व्यतिरिक्तज्योतिर्वृत्तुमुत्सया प्रश्नो भविष्यतीति चेत्तत्राऽऽह—स्वयमेवेति । राज्ञो-
ऽनुमानकौशलमङ्गीकरोति—सत्यमिति । किमिति तर्हि पृच्छतोत्पादाङ्क्याऽह—तथाऽज्योतिः । व्याप्यव्यापकोस्तत्सं ३०
बन्धस्य चातिसूक्ष्मत्वादेकेन बुद्धान्त्वान्त्वज्ज्ञाने याज्ञवल्क्योऽप्यपेक्षित इत्यर्थः । कथं तेषामतिसूक्ष्मत्वं तत्राऽह—
बहूनामपीति । लिङ्गादिबन्धकेषामपि विवेकिना दुर्बोधतास्ति किमुनैकस्य तेषु दुर्बोधता वाच्येत्यर्थः । तेषामत्यन्त-
सौम्ये मानवो स्मृतिं प्रमाणयति—अत एवेति । कुशलस्यापि सूक्ष्मार्थनिर्णये पुश्वान्तरापेक्षायाः सत्त्वादेवेति यावत् ।
पुरुषविशेषो वेदविदव्यात्मविदित्यादिः । तत्र स्मृत्यर्थं संक्षिपति—दर्शेति । उक्तं हि—

१. आदित्येनैवायं इत्यत्रैवाकारः नेतरव्यवच्छेदकः चन्द्रादिभिरपि शरीरोपकारदर्शनात् (वा) । ३५

२. ब्रह्मविद्या सर्वकर्मसापेक्षा, यज्ञेनविविद्विपन्तीतिश्रुतेः । अत एव विद्यायाः स्वतन्त्र्येण फलसाधनत्वत् कर्मानपेक्षा
(४४-२६ ब्र० सू०) ब्र० सू० ३-८-१ ।

३. अदृष्ट ज्योतिः तत्कार्यं तु व्यवहार उपलभ्यते स्वप्ने इत्यर्थः अदृष्ट च तत् ज्योतिश्चादृष्टज्योतिः अदृष्टज्योतिषः
कार्यं स्वप्नः ।

४. लिङ्गं हेतुः लिङ्गं साध्य सम्बन्धो व्याप्तिः ।

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योति-
र्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥३॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य
ज्योतिर्भवतीत्यग्निर्नैवायं ज्योतिषाऽस्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥४॥

५ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यमिते शान्तेऽग्नौ किञ्च्योति-
रेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषाऽस्ते

तस्माद्यद्यप्यनुमानकौशलं राज्ञस्तथाऽपि तु युक्तो याज्ञवल्क्यः प्रष्टुम् । विज्ञानकौशलतारतम्योपपत्तेः
पुरुषाणाम् । अथवा श्रुतिः स्वयमेवाऽऽख्यायिकाभ्याजनानुमानमार्गमुपगत्यस्यास्मान्बोधयति पुरुषमस्तिमनुसरन्ती ।

याज्ञवल्क्योऽपि जनकामिप्रायाभिज्ञतया व्यतिरिक्तमात्मज्योतिर्बोधयिष्यन्ननकं व्यतिरिक्तप्रतिपादकमेव
१० लिङ्गं प्रतिपेदे यथा प्रसिद्धमादित्यज्योतिः सन्नाडिति होवाच । कथम् । आदित्येनैव स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेन
चक्षुषोऽनुग्राहेण ज्योतिषाऽयं प्राकृतः पुरुष आस्त उपविशति पत्ययते पर्येति क्षेत्रमरण्यं वा तत्र गत्वा कर्म
कुरुते विपल्येति विपर्येति च यथागतम् । अत्यन्तव्यतिरिक्तज्योतिष्वप्रसिद्धताप्रदर्शनार्थमनेकविशेषणम् ।
बाह्यनैकज्योतिःप्रदर्शनं च लिङ्गस्याव्यभिचारित्वदर्शनार्थम् । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥१॥

तथाऽस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिः ॥३॥

१५ अस्तमित आदित्ये चन्द्रमस्यस्तमितेऽग्निर्ज्योतिः ॥४॥

शान्तेऽग्नौ वाग्योतिः वागिति शब्दः परिगृह्यते । शब्देन विषयेण ओत्रमिन्द्रियं दीप्यते । ओत्रेन्द्रिये

“धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेद सपरिवृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥

दशावरा वा परिषदं धर्मं परिचक्षते । अथवा वाऽपि वृत्तस्थास्तं धर्मं न विचारयेत् ॥

नैविद्यो हेतुकस्तर्कौ नैकौ धर्मपाठकः । त्रयश्चाऽऽश्रमिणः पूर्वं पर्वदेवा दशावरा ॥

२० ऋग्वेदविद्यजुर्विष्ण्व सामवेदविदेव च । अथवा पविषज्ज्ञेया धर्मसंघान्यनिर्णये ॥ इति ।

एको वेत्यध्यात्मविदुष्यते ।

कुशलस्यापि राज्ञो याज्ञवल्क्य प्रति प्रश्नोपपत्तिमुपसंहरति—तस्मादिति । सुधर्मार्थनिर्णये पुरुषान्तरापेक्षया
बृद्धसंमतत्वादिति यावत् । तनैव हेत्वन्तरमाह—विज्ञानेति । राज्ञो याज्ञवल्क्यापेक्षामुपपाद्य पश्चान्तरमाह—अथवेति ।
तथा चात्र राज्ञो मुनेर्वा विवक्षितत्वाभावात्किमिति राजा मुनिमनुसरतीति चोद्य निरवकाशमिति शेषः ।

२५ प्रश्नोपपत्तौ प्रतिवचनमुपपन्नमेवेति मन्वानस्तदुत्थापयति—याज्ञवल्क्योऽपीति । अतिरिक्ते ज्योतिषि प्रष्टुं
राज्ञोऽपि प्रायस्तदभिज्ञतया तथाविधं ज्योति राजानं बोधयिष्यन्त्याऽतिरिक्तज्योतिरावेदकं वक्ष्यमाणं लिङ्गं गृहीत-
व्याप्तिकं प्रसिद्धं भवति तथा तद्व्याप्तिग्रहणस्थलमादित्यज्योतिरित्यादिना मुनिरपि प्रतिपत्तवानित्यर्थः । व्याप्तिं
बुभुक्षमानः पृच्छति—कथमिति । यो व्यवहारः सोऽतिरिक्तज्योतिरधीनो यथा सवित्रधीनो जाग्रद्व्यवहार इति व्याप्तिं
व्याकरोति—आदित्येनेति । एवकारं व्याचष्टे—स्वावयवेति । आदित्यापेक्षामन्तरेण चक्षुर्वैशदेवाय व्यवहार-
३० सेत्स्यतीत्याश्चङ्क्याऽह—चक्षुष इति । आसनाद्यन्तमव्यापारव्यपेक्षे व्याप्तिंसिद्धेर्बुधाविशेषणबहुत्वमित्याश्चङ्क्याऽह—
अत्यन्तेति । आसनादीनामेकैकव्यभिचारे देहस्थान्यथामात्रेऽपि नागुपाह्वकं ज्योतिरन्यथा भवति । अतस्तदनुग्राह्या-
दत्यन्तविरक्षणमिति विवक्षित्वा व्यापारचतुष्टयमुपदिष्टमित्यर्थः । तथाऽपि किमर्थमादित्याद्यनेकपदयोपादानमेकैव
व्याप्तिग्रहं संभवदित्याश्चङ्क्याऽह—बाह्येति । देहेन्द्रियमनोव्यापाररूपं कर्म लिङ्गं तस्य व्यतिरिक्तज्योतिरव्यभिचार-
साधनार्थमनेकपदयोपपत्त्याः बहूनी हि दृष्टान्ता व्याप्तिं ब्रह्मतीत्यर्थः ॥२-४॥

३५ इन्द्रियं व्यावर्तयति—वागितीति । शब्दस्य ज्योतिष्वं स्पष्टयितुं पातनिकां करोति—शब्देनेति । तद्दीपन-

१. वाचैवायं ज्योतिषेत्यत्र वाक् शब्दो नेन्द्रियं स्वयं ज्योतिषिआत्मनि ज्ञातेज्ञाते वा न प्रश्नो घटते इति चैत्र
मोहात्प्रश्नोपपत्तेः (वा) मोहोऽविद्या ।

२. ओत्रेन्द्रिये संप्रदीप्ते—विषयेण संयुक्ते सति मन तद्द्वारा बहिर्गत्वा शब्दाकारा वृत्ति जनयतीत्यर्थः ।

पल्ययते कर्म कुस्ते विपल्येतीति तस्माद्वै सन्नाहपि यत्र स्वः पाणिनं
विनिर्ज्ञायतेऽयं यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतच्छाज्ञवल्क्य ॥५॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽनौ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवायं
पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुस्ते विपल्येतीति ॥६॥

संप्रदीप्ते मनसि विवेक उपजायते । तेन मनसा बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते । “मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोती”ति
ब्राह्मणम् । कथं पुनर्वाज्योतिरिति वाचोऽज्योतिष्टवमप्रसिद्धमित्यत आह—तस्माद्वै सन्नाह्यस्माद्वाचा ज्योतिषा-
ज्जुगृहीतोऽयं पुरुषो व्यवहरति तस्मात्प्रसिद्धमेतद्वाचो ज्योतिष्टवम् । कथमपि यत्र यस्मिन्काले प्रावृषि प्रायेण
मेघान्धकारे सर्वज्योतिःप्रत्यस्तमये स्वोऽपि प्राणिर्हस्तो न विस्पष्टं निज्ज्ञायते । अथ तस्मिन्काले सर्वचेष्टानिरोधे
प्राप्ते बाह्यज्योतिषोऽभावाद्यत्र वागुच्चरति आ वा भषति गर्दभो वा रौतुपैव तत्र न्येति तेन शब्देन ज्योतिषा
श्रोत्रमनसोर्नैरन्तर्यं भवति तेन ज्योतिष्कार्यत्वं वाक्प्रतिपद्यते तेन वाचा ज्योतिषोपन्येत्येवोपगच्छयेव तत्र १०
संज्ञिहो भवतीत्यर्थः । तत्र च कर्म कुस्ते विपल्येति । तत्र वाज्योतिषो ग्रहणं गन्धादीनानुपलक्षणार्थम् ।
गन्धादिभिरपि हि प्राणादिष्वनुगृहीतेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो भवन्ति । तेन तैरप्यनुग्रहो भवति कार्यकरणसंघातस्य ।
एवमेवैतच्छाज्ञवल्क्य ॥५॥

शास्त्राणां पुनर्वाचि गन्धादिष्वपि च शान्तेषु । बाह्येष्वनुग्राहकेषु सर्वप्रवृत्तिनिरोधः प्राप्तोऽस्य पुरुषस्य ।
एतदुक्तं भवति । आग्रद्विषये बहिर्मुखानि करणानि चक्षुरादीन्यादित्यादियज्योतिर्भिरनुग्राहमाणानि यथा तदा स्फुटतरः १५
संव्यवहारोऽस्य पुरुषस्य भवतीति । एवं तावज्जागरिते स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्य-
सिद्धिरस्य पुरुषस्य दृष्टा । तस्मात्ते बयं मन्यामहे सर्वबाह्यज्योतिःप्रत्यस्तमयेऽपि स्वप्नसुषुप्तकाले जागरिते च तावद्ग-
वस्थायां स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यसिद्धिरस्येति । दृश्यते च स्वप्ने ज्योतिष्कार्यसिद्धि-
र्बन्धुसंगमनवियोगवर्जनं देशान्तरगमनादि च । सुषुप्ताच्चोत्थानं सुखमहमस्वाप्तं न किञ्चिदवेदिषमिति । तस्मा-

कार्यमाह—ओत्रेति । मनसि विषयाकारपरिणामे सति किं स्यात्तदाह—तेनेति । तत्र प्रमाणमाह—मनसा हीति । २०
एवं पास्तिका कृत्वा वाचो ज्योतिष्टसाधनार्थं पुच्छति—कथमिति । का पुनरत्रानुपपत्तिस्तत्राऽऽह—वाच इति ।
तत्रानन्तरवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याकरोति—अत आहित्यादिना । प्रसिद्धमेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं स्फुटयति—कथ-
मित्यादिना । उपदेत्यादि व्याचष्टे—तेन शब्देनेति । ज्योतिष्कार्यत्वं तज्जन्यव्यवहाररूपकार्यवत्त्वमिति यावत् । तत्र
वाग् ज्योतिष इत्यत्र चतुर्थपर्यायः सप्तम्यर्थः । किमिति गन्धादयः शब्देनोपलक्ष्यन्ते तत्राऽह—गन्धादिभिरिति ।
प्रशान्तरभुत्पापयति—एवमेवेति । तथाऽपि स्वप्नादौ तस्य प्रवृत्तिदर्शनात्तत्कारणीभूत ज्योतिर्वैकव्यमिति शेषः ॥५॥ २५

कथं पुनरत्र पुच्छते ज्योतिरन्तरमित्याशङ्क्य प्रष्टुरभिप्रायमाह—एतदुक्तं भवतीति । यो व्यवहारः
सोऽतिरिक्तज्योतिर्निमित्तो यथाऽऽदित्यादिनिमित्तो जाग्रदव्यवहार इति व्याप्तिमुक्ता निगमयति—एवं तावद्वि-
व्याप्तिज्ञानकार्यमनुमानमाह—तस्मादिति । तादृगवस्थायां सर्वज्योतिःप्रत्यस्तमयदशायामिति यावत् । विमतो व्यव-
हारोऽतिरिक्तज्योतिरधीनो व्यवहारस्वातंत्र्यप्रतिपन्नवदित्यधस्तादेवानुमानमावेदितमिति भावः । हेतोराश्रयासिद्धिमा-
शङ्क्य परिहरति—दृश्यते चेति । आदिशब्देन देशान्तरादी कर्मकरणं गृह्यते । आश्रयैकदेशासिद्धिमाशङ्क्याऽह—
सुषुप्ताच्चोत्थानं । ध्यानदशायामिष्टदेवतादर्शनं चकारार्थः । अनुमानफलं निगमयति—तस्मादिति । यथोक्तानुमाना-

१. मनसा ह्येव पश्यति—मनसो बहिरगमने अन्येन्द्रियविषयेण संगमनेपि दर्शनादिकं न भवति अतः मनःसंवन्ध
आवश्यकः ।

२. सुषुप्ताच्चोत्थानं । उत्थाने इति पाठश्चेद्विरुद्धं अयं सुषुप्तिधर्मः न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शोऽपि सुषुप्त्याख्यवृत्तिकृता ।
किन्तु एवकारः पिण्डप्राणादिविलक्षणस्योपकारकत्वावधारणपरः (वा ० ४०) परस्ववधारणमितरव्यवच्छेदकं ३५
मत्वा अस्तमित इत्याह—अथवा आदित्याद्युपाधिकः आत्मेति आदित्यपदार्थः एवमग्रेऽपि तस्यभावेति श्रुतेः
(वा) अन्ते तु यदुपाधिकं सूर्यादिप्रकाशते न आत्मेत्याह—बहूना बाह्यानामुपन्यासो व्याप्तिग्रहाय भूयोदर्शनम् ।

वसति व्यतिरिक्तं किमपि ज्योतिः । किं पुनस्तच्छान्तायां वाचि ज्योतिर्भवतीति ।

उच्यते—आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति । आत्मेति कार्यकरणस्वावयवसंघातव्यतिरिक्तं कार्यकरणावभासकमादित्यादिबाह्यज्योतिर्वैतन्यमन्येनानवभास्यमानमभिधीयते ज्योतिरन्तःस्थं च तत्पारिशेष्यात् । कार्यकरणव्यतिरिक्तं त्विति तावत्सिद्धम् । यच्च कार्यकरणव्यतिरिक्तं कार्यकरणसंघातानुग्राहकं च ज्योतिस्तद्बाह्यज्योतिरुपकारणैरस्य-
५ लभ्यमानं दृष्टं न तु तथा तच्चक्षुरादिभिरुपलभ्यत आदित्यादिज्योतिःपूरतेषु । कार्यं तु ज्योतिषो दृश्यते यस्मात्समादात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पश्यन्ते कर्म कुरुते विपश्येतीति । तस्मान्मनन्तःस्थं ज्योतिरित्यवगम्यते । किंचाऽऽदित्यादिज्योतिर्विलक्षणं तदभौतिकं च स एव हेतुर्यच्चक्षुराद्यप्राहृत्यमादित्यादिवत् । न । समानजातीयैर्नैवोपकारदर्शनात् । यदादित्यादिविलक्षणं ज्योतिरन्तरं सिद्धमित्येतदसत् । कस्मात् । उपक्रियमाण-समानजातीयैर्नैवाऽऽदित्यादिज्योतिषा कार्यकरणसंघातस्य भौतिकस्य भौतिकैर्नैवोपकारः । क्रियमाणो दृश्यते ।
१० यथादृष्टं चेदमनुमेयम् । यदि नाम कार्यकरणावधान्तरं तदुपकारकमादित्यादिवज्ज्योतिस्तथापि कार्यकरणसंघात-समानजातीयैर्भावानुमेयं कार्यकरणसंघातोपकारकत्वादादित्यादिज्योतिर्वत् । यत्पुनरन्तःस्थत्वादप्रत्यक्षत्वाच्च वैलक्षण्यमुच्यते तच्चक्षुरादिज्योतिर्भिरनैकान्तिकम् । यतोऽप्रत्यक्षाण्यन्तःस्थानि च क्षुरादिज्योतींषि भौतिकाभ्येव । तस्मात्तत्र मनोरथमात्रं विलक्षणमात्मज्योतिः सिद्धमिति ।

कार्यकरणसंघातभावभावित्वाच्च संघातवर्मत्वमनुमीयते ज्योतिषः सामान्यतो दृष्टस्य चानुमानस्य
१५ व्यभिचारित्वादप्राभाष्यम् । सामान्यतो दृष्टत्वेन हि भवानादित्यादिचिद्व्यतिरिक्तं ज्योतिः साधयति कार्यकरणेभ्यः । न च प्रत्यक्षमनुमानेन बाधितुं शक्यते । अयमेव तु कार्यकरणसंघातः प्रत्यक्षं पश्यति शृणोति मनुते विजानाति च । यदि नाम ज्योतिरन्तरमस्योपकारकं स्यादादित्यादिवत् तदाऽऽत्मा स्याज्ज्योतिरन्तरमादित्यादिवैव ।

ज्योतिः सिद्धं चेत्किं प्रकृतेत्याजङ्घ्याऽह—किं पुनरिति । सर्वज्योतिरूपशमे दृश्यमानस्य व्यवहारस्य कारण-तथाऽनुमानतो ज्योतिर्भाजिसिद्धावपि तद्विशेषबुभुत्साया प्रकृतेरपत्तिरित्यर्थः ।

२० प्रतिवचनमवतार्य व्याकरोति—उच्यत इत्यादिना । अवभासकत्वे दृष्टान्तमाह—आदित्यादीति । तत्र व्यतिरिक्तत्वं साधयति—कार्येति । अनुग्राहकत्वादादित्यादिवदिति शेषः । तच्चान्तं स्थं पारिशेष्यादित्युक्तमुपपादयति—यच्चेति । उपरोतेज्वालज्ज्योतिरिति शेषः । तदेव तद्दि मा भूदिति चेन्नेत्याह—कार्यं त्विति । स्वभादौ दृश्यमान व्यवहारं हेतुकृत्य फलितमाह—यस्मादित्यादिना । विमतमन्तःस्थमतीन्द्रियत्वादादित्यवदिति व्यतिरेकीत्यर्थः । व्यतिरेकान्तरमाह—किंचेति । संप्रति लोकायतश्चोदयति—नेत्यादिना । तत्र नञर्थं व्याचष्टे—यदिति । उक्तं

२५ हेतुं प्रश्नपूर्वकं विभजते—कस्मादित्यादिना । यद्यपि देहादेरुपकार्यदुपकारकमादित्यादि सजातीयं दृष्टं तथापि नाऽऽत्मज्योतिरुपकार्यसजातीयमनुमेयमित्याशङ्क्याऽह—यथादृष्टं चेति । तदेव स्पष्टयति—यदि नास्मैति । विमतमन्तःस्थमतिरिक्तं चातीन्द्रियत्वादादित्यवदि । परोक्षं व्यतिरेक्यनुमानमनूद्य दूषयति—यत्पुनरित्यादिना । अनेकान्तिकत्वं व्यनक्ति—यत इति । अन्तःस्थान्यव्यतिरिक्तानि च संघातादिति द्रष्टव्यम् । व्यभिचारफलमाह—तस्मादिति । विलक्षणमन्तःस्थं चेति मन्तव्यम् ।

३० किंच चैतन्यं शरीरधर्मस्तद्भावभावित्वाद्गूपादिवदित्याह—कार्यकरणेति । विमतं सघाताद्भूत तद्भासकत्वादादित्यवदित्यनुमानात् सघातवर्मत्वं चैतन्यस्येत्याशङ्क्याऽह—सामान्यतो दृष्टयेति । लोकायतस्य हि देहावभासकं भपि चक्षुस्ततो न भिद्यते तथा च व्यभिचाराच्च त्वदनुमानप्रामाण्यमित्यर्थः । मनुष्योऽहं जानामीति प्रत्यक्षविरोधान्न त्वदनुमानमानमित्याह—सामान्यतो दृष्टेति । ननु तेन प्रत्यक्षमुत्पत्त्यांतामिति चेन्नेत्याह—न चेति । इतश्च देहस्यैव चैतन्यमित्याह—अयमेवेति । ज्योतिषो देहव्यतिरेकमङ्गीकृत्यापि दूषयति—यदि नास्मैति । विमतं ज्योतिरित्याह

३५ १. अनुमानमेव तावदप्रमाणं तथा हि—विशेषेऽनुगमभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता इत्यादिदोषदुष्टत्वाप्राप्तुमान-प्रमाणता । पर्वतनिस्त्ववतिवह्निषावने महानसे तद्भासात् दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्पम् । अग्निमात्रस्य पापने तस्य नृवापि सिद्धत्वात् सिद्धसाध्यता । अतो नानुमानं प्रमाणम् (वा १४८) अस्य नमाधानं तत्रैव (वा २८०) नहि वह्निषादिकेकैकस्य सामान्यविशेषात्मकत्वस्वीकारात् । तथा च साध्यस्य नामान्यरूपत्वाननुगमिनि । विशेषरूपत्वाच्च न सिद्धसाधनमिति ।

य एव तु प्रत्यक्षं दर्शनक्रियां करोति स एवाऽऽत्मा स्यात्कार्यकरणसंघातो नान्यः । प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानस्या-
प्रामाण्यात् ।

नन्वयमेव चेदृशानादिक्रियाकर्ताऽऽत्मा संघातः कथमविकलस्यैवास्य दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वं कदाचि-
द्व्यवति कदाचिन्नेति । नैष दोषो दृष्टत्वात् । नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । नहि खद्योते प्रकाशाप्रकाशत्वेन दृश्यमाने
कारणान्तरमनुमेयम् । अनुमेयत्वे च केनचित्सामान्यातसर्वं सर्वत्रानुमेयं स्यात् । तच्चानिष्टम् । न च पदार्थ- ५
स्वभावो नास्ति न ह्यनेरण्यत्वाभावात्प्रत्यक्षमनुमेयस्य वा शैत्यम् । प्राणिष्वर्माधर्माद्यपेक्षमिति चेत् ।
धर्माधर्मादिति सान्तरापेक्षस्वभावप्रसङ्गः । अस्त्विति चेन्न तदनवस्थाप्रसङ्गः । स चानिष्टः ।

न । स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टस्यैव दर्शनात् । यदुक्तं स्वभाववादिना देहस्यैव दर्शनादिक्रिया न व्यतिरिक्तस्येति ।
तत्र । यदि हि देहस्यैव दर्शनादिक्रिया स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं न स्यात् । अ.ब. स्वप्नं पश्यन्वृष्टपूर्वमेव पश्यति न
शाकद्वीपादिगतमदृष्टरूपम् । ततश्चेतस्सिद्धं भवति यः स्वप्ने पश्यति दृष्टपूर्वं वस्तु स एव पूर्वं विद्यमाने १०
चक्षुष्यब्राह्मीन देह इति । देहश्चदृष्टा स येनाब्राह्मीतस्मिन्नुद्धृते चक्षुषि स्वप्ने तदेव दृष्टपूर्वं न पश्येत् । अस्ति
च लोके प्रसिद्धिः पूर्वं दृष्टं मया हिमवतः शृङ्गमद्याहं स्वप्नेऽब्राह्मिण्युद्धृतचक्षुषामन्यानामपि । तस्मादनुद्धृतेऽपि
चक्षुषि यः स्वप्नदृक् एव दृष्टा न देह इत्यवगम्यते ।

तथा स्मृतौ दृष्टस्मन्नरेकत्वे सति य एव दृष्टा स एव स्मर्ता यदा चैवं तदा निमीलिताक्षोऽपि स्मरन्वृष्टपूर्वं
यद्रूपं तददृष्टवदेव पश्यतीति । तस्मादक्षिमीलिप्तं तत्र दृष्टं यस्मिन्लिप्ते चक्षुषि स्मरद्रूपं पश्यति तदेवानिमीलिप्तेऽपि १५
चक्षुषि दृष्टासौदित्यवगम्यते । मृते च देहेऽविकल्पस्यैव च रूपादिदर्शनाभावात् । देहस्यैव द्रष्टृत्वे मृतेऽपि दर्शनादि-
देहोपकारकत्वादित्यवदित्यर्थः । आत्मत्वं तर्हि कस्येत्याशङ्क्याऽऽह—य एव त्विति । अनुमानादात्मनो देह-
व्यतिरिक्तत्वमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रत्यक्षेति । नान्य आत्मेति पूर्वेण संबन्धः ।

देहस्याऽऽत्मे कदाचित्कं द्रष्टृत्वश्रोतृत्वाद्युक्तमिति शङ्कते—नन्विति । स्वभाववादी परिहरति—नैष
दोष इति । कादाचित्के दर्शनादर्शने संभवतो देहस्वाभाव्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—नहोति । विमत कारणान्तरपूर्वकं २०
कादाचित्कत्वाद्घटवदित्यनुमानं दृष्टान्तो भविष्यतीत्याशङ्क्याग्निरुष्ण इतिवदुष्णमुक्तमित्यपि द्रव्यत्वादिनाऽजुमीयेते-
त्यतिप्रसङ्गमाह—अनुमेयत्वे चेति । ननु यद्व्यवति तत्सन्निमित्तमेव न स्वभावाद्भौतिकचिदस्माकं प्रसिद्धं तत्राऽह—
न चेति । अनेरोष्णमुक्तस्य शैत्यमित्याद्यपि न निनिमित्तं किंतु प्राप्यदृष्टापेक्षमिति शङ्कते—प्राणीति । आदिशब्दे-
नेश्वरादि गृह्यते । गूढामिसिधेः स्वभाववाद्याह—यमेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं शङ्कित्वा स्वाभिप्रायमाह—अस्त्वित्यादिना ।

सिद्धान्तात् स्वप्नादिसिद्धचतुषपत्त्या देहातिरिक्तमात्मानमभ्युपगमयन्नुत्तरमाह—नेत्यादिना । तत्र नञर्थं २५
विभजते—यदुक्तमिति । स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुभागं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—यदि होति । जाग्रदेहस्य
द्रष्टृ स्वप्ने नष्टत्वादीन्निग्रहस्य च संस्कारस्य चानिष्टत्वादित्यदृष्टे चान्यस्य स्वप्नायोगान्न स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं देहात्म-
वादे संभवतीत्यर्थः । मा भूददृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टिरन्धस्यापि स्वप्नदृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह—अथ इति । अर्थावबो-
ध्याहृत्यः । पूर्वदृष्टस्यैव स्वप्ने दृष्टत्वेऽपि कुतो देहव्यतिरिक्तो दृष्टा सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—ततश्चेति । अथोभयत्र
देहस्यैव द्रष्टृत्वे का हानिरिति चेदत आह—देहश्चेदिति । तत्र सहकारिवशुरभावाच्चक्षुरन्तरस्य चैतत्परी देहान्तर- ३०
स्यापि समुत्पत्तिर्न भवादित्यदृष्टस्यस्य न स्वप्नः स्यादित्यर्थः । मा भूत्पूर्वदृष्टे स्वप्नो हेत्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह—अस्ति
चेति । कथं ते ज्ञात्वान्यामीदृग्दर्शनमिति चेज्जन्मान्तरानुभववशादिति ज्ञेयः । अन्यस्य देहस्याद्रष्टृत्वेऽपि चक्षुष्य-
तत्तस्या स्यादेव द्रष्टृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति ।

स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुं व्याख्याय स्मृतौ दृष्टस्यैव दर्शनादिति हेतुं व्याचष्टे—तथेति । द्रष्टृस्मन्नरे-
कत्वेऽपि कुतो देहातिरिक्तो द्रष्टृत्वागङ्क्याऽऽह—यदा चेति । देहातिरिक्तस्य स्मर्तृत्वेऽपि कुतो द्रष्टृत्वमित्या- ३५
गङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । द्रष्टृस्मन्नरेकत्वस्योक्तत्वाद्देहातिरिक्तः स्मर्ता चेद्दृष्टाऽपि तथा सिध्यतीति भावः ।

१. धर्माधर्मादिरिति धर्मः. कृतस्मृत् हेतुः. तथा अधर्मः दुःखस्येति प्रश्ने कारणान्तरं मृष्यं तत्रापि कारणप्रदनेज्ज-
नत्वा । यदि स्वभावादेतदुपपद्येत सर्वं स्वभावादेतत् ।

कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुंसः स समानः सन्नुभौ लोकाव-
नुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥७॥

नैनैव ज्योतिरन्तरस्थानात्मत्वमपि प्रत्युक्तम् । यत्पुनः खद्योतादेः कादाचित्कं प्रकाशाप्रकाशत्वं सत्सत् ।
शास्त्रव्यवसंकोचविकासनिमित्तत्वात्प्रकाशाप्रकाशत्वस्य । यत्पुनरुक्तं धर्माधर्मयोरवयवं फलदातृत्वं स्वभावोऽ-
गुप्यगन्तव्य इति । तदस्युपगमे भवत् । सिद्धान्तहानात् । एतेनानवस्थादोषः प्रत्युक्तः । तस्मादस्ति व्यतिरिक्तं ५
ान्तःस्थं ज्योतिरात्मेति ॥६॥

यद्यपि व्यतिरिक्तत्वादि सिद्धं तथापि समानजातोयानुग्राहकत्वदर्शननिमित्तभ्रान्त्या करणामेवान्यतमो
व्यतिरिक्तो वेत्तविवेकतः पृच्छति—कतम इति । न्यायसूक्ष्मतायां बुद्ध्योयत्वादुपपद्यते भ्रान्तिः । अथवा
रीरव्यतिरिक्तं सिद्धेऽपि करणानि सर्वाणि विज्ञानवन्तीव विवेकत आत्मनोऽनुपलब्धत्वात् । अतोऽहं पृच्छामि
तम आत्मेति । कतमोऽसौ देहेन्द्रियप्राणमनयु यस्यैवोक्त आत्मा । येन ज्योतिषाऽस्त इत्युक्तम् । १०

अथवा योऽयमात्मा त्वयाऽभिप्रेतो विज्ञानमयः । सर्वं इमे प्राणा विज्ञानमया इवैषु प्राणेषु कतमः । यथा
तमुचितेषु ब्राह्मणेषु सर्वं इमे तेजस्विनः कतम एषु षडङ्गविदिति । पूर्वस्मिन्व्याख्यानं कतम आत्मेत्येतावदेव
प्रश्नवाक्यं योऽयं विज्ञानमय इति प्रतिवचनम् । द्वितीये तु व्याख्याने प्राणेष्वित्येवमन्तं प्रश्नवाक्यम् । अथवा
सर्वमेव प्रश्नवाक्यं विज्ञानमयो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुंसः कतम इत्येवतन्तम् । योऽयं विज्ञानमय इत्येतस्य शब्दस्य
निर्धारितायैव विशेषविषयत्वं कतम आत्मेति सिद्धस्य प्रश्नवाक्यपरिसमाप्त्यर्थत्वं व्यग्रहितसंबन्धमन्तरेण युक्तिमिति १५
कृत्वा कतम आत्मेत्येवमन्तमेव प्रश्नवाक्यं योऽयमित्यादि परं सर्वमेव प्रतिवचनमिति निश्चयेति । योऽयमित्यात्मनः
प्रत्यक्षत्वाच्चिदंशः । विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो बुद्धिर्विज्ञानोपाधिसंपर्काविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते । बुद्धिर्विज्ञान-

अनेनेति । संधातादेदृष्टत्वनिराकरणेनेति यावत् । देहस्य कादाचित्कं दर्शनादिमत्त्वं स्वाभाविकमित्यत्र परोक्षं
दृष्टान्तमुभाष्य निराचष्टे—यत्पुनरित्यादिना । सिद्धान्तिनाऽपि स्वभाववादस्य क्वचिदेष्टव्यमुपदिष्टमनूद्य दूषयति—
यत्पुनरिति । धर्माधर्मिणि हेत्वन्तराधीनं फलदातृत्वं तदा हेत्वन्तरस्यापि हेत्वन्तराधीनं फलदातृत्वमित्यनवस्येत्युक्तं २०
प्रत्याह—एतेनेति । सिद्धान्तविरोधप्रसङ्गेनेति यावत् । लोकायतमतासंभवे स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति ॥६॥

नान्तात्मज्योतिः संधाताद्व्यतिरिक्तमन्तःस्थं चेति साधितं तथा च कथं कतम आत्मेति पृच्छत्येते तत्राऽहं—
यद्यपीति । अनुग्राह्येण देहादिना समानजातीयस्याऽऽदित्यादेरनुग्राहकत्वदर्शनासिद्धिर्नाहृत्वाविशेषोपादात्म-
ज्योतिरपि समानजातीयं देहादिनेति भ्रान्तिर्भवति तथेति यावत् । अविवेकिनो निष्कृष्टदृष्ट्यभावादित्यर्थः । व्यतिरेक-
साधकस्य न्यायस्य दर्शितत्वात्कुतो भ्रान्तिरित्याशङ्क्याऽहं—न्यायेति । भ्रान्तिनिमित्ताविवेककृतं प्रश्नमुक्त्वा २५
प्रकारान्तरेण प्रश्नमुत्थापयति—अथवेति । प्रश्नाक्षराणि व्याचष्टे—कतमोऽसाविति । ननु ज्योतिर्निमित्तो व्यवहारो
मयोको न त्वात्मेत्याशङ्क्याऽहं—येनेति । आत्मनैवायं ज्योतिरेत्युक्त्वादासनादिनिमित्तं ज्योतिरात्मेत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण प्रश्नं व्याकरोति—अथवेति । सप्तम्यर्थं कथयति—सर्वं इति । योऽयं त्वयाऽभिप्रेतो विज्ञानमयः
स प्राणेषु मध्ये कतमः स्यात्तेऽपि हि विज्ञानमया इव भान्तीति योजना । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्धावरोपयति—यथेति ।
व्याख्यानयोरवान्तरविभागमाह—पूर्वस्मिन्निश्चयादिना । हृदीत्यादि प्रतिवचनमिति शेषः । पक्षान्तरमाह—अथवेति । ३०
सर्वस्य प्रश्नत्वे वाक्यं योजयति—विज्ञानेति । स समानः सन्नित्यादि प्रतिवचनमिति शेषः । द्वितीयतृतीयपक्षयोरुचि-
सूचयन्नाद्यं पक्षमङ्गीकरोति—योऽयमिति । यस्त्वया पृष्ट. सोऽयमित्यात्मनश्चिद्रूपत्वेन प्रत्यक्षत्वादयमिति निर्देश इति
पद्वयस्यार्थः । देहव्यवच्छेदार्थं विशिनष्टि—विज्ञानमय इति । विज्ञानशब्दार्थमाचक्ष्यमाणस्तस्यायत्वं प्रकटयति—बुद्धीति ।
बुद्धिरेव विज्ञानं विज्ञापतेऽनेनेति व्युत्पत्तेस्तेनोपाधिना संपर्क एवाविवेकस्तस्मादिति यावत् । तत्संपर्कं प्रमाणमाह—
बुद्धिर्विज्ञानेति । तस्माद्विज्ञानमय इति शेषः । ननु चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यादि हित्वा विज्ञानमय इत्येव कस्मादु- ३५

१. विज्ञानमयत्वं बुद्धिर्विज्ञानामेदापन्नत्वम्, अध्यासात् यथा राहुः ग्रहणकाले चन्द्रादित्यकिरणैः संपृक्त एव ज्ञायते
न स्वतः तमोरूपत्वात् । यथा वा घटः पुरस्त्यतदीपालोकविनिष्ठो भासते इत्युपमानम् ।

संयुक्त एव हि यस्मादुपलभ्यते राहुरिव धन्त्रादित्यसंयुक्तः । बुद्धिर्हि सर्वाधिकरणं तमसोव प्रदीपः पुरोवस्थितः । “मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोती”ति ह्युच्यते । बुद्धिर्विज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वं विषयजातमुपलभ्यते पुरोवस्थितप्रदीपालोकविशिष्टमिव तमसि । द्वारमात्राणि त्वन्यानि करणानि बुद्धेः । तस्मात्तेनैव विशेष्यते विज्ञानमय इति ।

- ५ येषां परमात्मविनिमित्तिकार इति व्याख्यानं तेषां विज्ञानमयो मनोमय इत्यादौ विज्ञानमयत्वव्याख्या-
दर्शनादधोतार्थताऽवसीयते । संदिग्धश्च पदार्थाऽन्यत्र निश्चितप्रयोगदर्शनाभिधारयितुं शक्यो वाक्यशेषात् ।
निश्चितन्यायबलाद्वा । सधीरिति चोत्तरश्च पाठात् । ह्यन्तरिति वचनाद्युक्तं विज्ञानप्राप्त्यवमेव । प्राणेष्विति
व्यतिरेकप्रदर्शनार्थां सप्तमी । यथा वृक्षेषु पाषाण इति सामीप्यलक्षणा । प्राणेषु हि व्यतिरेकाव्यतिरेकता संविद्यत
आत्मनः । प्राणेषु प्राणस्यो व्यतिरिक्त इत्यर्थः । यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्तो भवत्येव । यथा पाषाणेषु वृक्षः ।
- १० हृदि तत्रैतस्यात्प्राणेषु प्राणजातीयैव बुद्धिः स्यादित्यत आह—ह्यन्तरिति । हृच्छब्देन पुण्डरीकाकारो
मसिण्डस्तत्प्राणेषु बुद्धिर्हृत्सत्यां हृदि बुद्धी । अन्तरिति बुद्धिवृत्तिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् । व्योतिरवभासमात्मकात्वा-
दात्मोच्यते । तेन ह्यवभासकेनाऽऽत्मना ज्योतिषाऽस्ते पश्यन्ते कर्म कुरुते चेतनावाप्तिश्च ह्यर्थं कार्यकरणविषयो
- पश्यन्ते तत्राऽह—बुद्धिर्हीति । तस्याः साधारणकरणत्वे प्रमाणमाह—मनसा ह्येति । मनसः सर्वाधिकं समर्थमेवे-
त बुद्धीति । किमर्थानि तर्हि वधुरादीनि करणानीत्याह—ह्यन्तराणीति । बुद्धेः सति प्राधान्ये फलितमाह—
- १५ तस्मादिति ।

- विज्ञानं परं ब्रह्म तत्प्रकृतिको जीवो विज्ञानमय इति भर्तृप्रपञ्चैकमनुवदति—येषामिति । विज्ञानमयादिप्रत्ये
मयदो न विकारायति तेनैवोच्यते तत्र मनःसमन्विताहाराद्विज्ञानं बुद्धिर्न चाऽऽप्ता तद्विकारस्तस्यादिसमप्रयोगे
मयदो विकारार्थत्वं वदतां स्वोक्तिविरोधः स्यादिति दूषयति—तेषामिति । कथं विज्ञानमयपदार्थनिर्णयार्थं प्रयोगात्तर-
मनुजीयते तत्राऽह—संदिग्धश्चेति । यथा “पुरोडाशां चतुर्धा कृत्वा बहिषद करोती”ति पुरोडाशास्यचतुर्धाकरण-
२० वाक्यमेकार्थसंविधना शाखान्तरीयेणा“ऽऽनेयं चतुर्धा करोती”त्यनेन विशेषविषयतया निश्चितार्थेनाऽऽनेय एव पुरोडाशो
व्यवस्थाप्यते यथा चाकाः शर्करा उपदधातीत्यत्र केनाकतेत्यपेक्षायां “तेजो वै धृतिमिति”ति वाक्यशेषाभिर्णयस्तथै-
हापीत्यर्थः । आत्मविकारत्वे मोक्षानुपपत्त्याद्यधिगतन्यायाद्वा विज्ञानमयपदार्थनिश्चय इत्याह—निश्चतेति । अहुं
निर्णयो वाक्यशेषादिति तदेव व्यनक्ति—सधीरिति चेति । आधाराद्यर्थां सप्तमी दृष्टा सा कथं व्यतिरेकप्रदर्शनाथेत्या-
शङ्क्याऽह—यथेति । भवत्यत्रापि सामीप्यलक्षणा सप्तमी तथाऽपि कथं व्यतिरेकप्रदर्शनमित्याशङ्क्याऽह—
२५ प्राणेषु हीति । फलितं सप्तम्यर्थमपिनयति—प्राणेष्विति । तेषु समीपस्थोऽपि कथं तेभ्यो व्यतिरिच्यते तत्राऽह—
यो हीति ।

विशेषणान्तरमात्राय व्याख्यां शङ्कामुक्त्वा पुनरवतार्य व्याकरोति—हृदीत्यादिना । विशेषणान्तरस्य
तात्पर्यमाह—अन्तरितीति । ज्योतिःशब्दार्थमाह—ज्योतिरिति । तस्य ज्योतिश्च स्पष्टयति—तेनेति । आत्मज्योतिषा

१. प्राणेषु इति—सप्तमी औपलक्षिकार्थे, सप्तमी हि त्रिविधा—औपलक्षिकवैषम्यिकाभिप्रायकमेवात् अत्राहः तदर्थं
३० संयुक्तसंयोगः कटे सेते इत्यत्र कटोपरिस्थितास्तरणे सेते इत्युदाहरणे संयुक्तसंयोगप्रतीतिः । आधाराधेयभावस्य
भेदव्याप्यत्वात् अर्थसिद्धौ भेदः न तु वाच्यः वृक्षसंयुक्तप्रदेशसंयुक्तः पाषाण इति प्रतीती वृक्षेदप्रतीतिर-
प्यिक्त्यात् ।
२. “पुरोडाशां चतुर्धा करोति”इत्यत्र पूर्णमासेष्टी आग्नेयः अग्नीषोमीयश्च द्वौ पुरोडाशौ वर्तते । तत्र भक्षार्थं चतुर्धा-
करणं श्रूयते पुरोडाशां चतुर्धा करोतीति अत्र कः पुरोडाशो ग्राह्य इति सन्देहे आग्नेयं चतुर्धा करोति इति
३५ शाखान्तरवाक्यादवगम्यते तत्र न्यायः । अत्रानिश्चितं निश्चितेन निर्णयिते, न्यायात् । तेजो धृतिमिति तु वाक्य-
शेषाभिर्णयते । अत्रापि सधीरिति वाक्यशेषोऽनुकूलः ।

घटो यथा वा भरकतादिर्मणिः क्षीरादिद्रव्ये प्रक्षिप्तः परीक्षणयाऽऽत्मच्छायमेव तत्क्षीरादि-
करोति तादृशतयात्मज्योतिर्बुद्धेरपि हृदयात्सूक्ष्मत्वाद्बृहन्तःस्थमपि हृदयादिकं कार्यकरणसंघातं चैको-
करोति । पारम्पर्येण सूक्ष्मस्थूलतारतम्यात्सर्वान्तरतमत्वात् । बुद्धिस्तावत्स्वच्छत्वादानन्त-
प्रतिच्छाया भवति । तेन हि विवेकिनामपि तत्राऽऽत्माभिमानबुद्धिः प्रथमा । ततोऽप्यान्-
चेतन्यावभासता बुद्धिसंपर्कात् । तत इन्द्रियेषु । मनः संयोगात् । ततोऽनन्तरं शरीरे । इन्द्रियसंपर्कात् । ५
कृत्स्नं कार्यकरणसंघातमात्मा चैतन्यस्वरूपज्योतिषाऽवभासयति । तेन हि सर्वस्य लोकस्य कार्यकरण-
तद्बृत्तिषु चानियताऽऽत्माभिमानबुद्धिर्यथाविवेकं जायते । तथा च भगवतोक्तं गीतासु—

“यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥”

“यथावित्पगतं तेजः” इत्यादि च । “निस्पृहोऽनित्यानां चेतनश्चेतनानां” इति च काठके “तमेव भास्त-

सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति च । “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भः” इति च मन्त्रवर्णः । तेनायं १०

। ३ ।

पुरुष आकाशवत्सर्वगतत्वात्पूर्ण इति पुरुषः निरतिशयं चास्य स्वयंज्योतिष्वर्धं सर्वावभासकत्वात्स्वयमन्या-
नवभास्त्वान्वच । स एष पुरुषः स्वयमेव ज्योतिःस्वभावो यं त्वं पृच्छसि कतम आत्मेति । बाह्यानां ज्योतिषां सर्व-

कार्यकरणसंघातस्य व्यवहारक्षमत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । चेतनानविवेत्युक्तं दृष्टान्तनोपपादयति—यथा वेति ।
हृदयं बुद्धिस्ततोऽपि सूक्ष्मत्वादात्मज्योतिस्तदन्तःस्थमपि हृदयादिकं संघातं च सर्वमेकीकृत्य स्वच्छायं करोतीति कृत्वा १५
यथोक्तमणिषादृश्यमुच्यतेति दाष्टीन्तिके योजना । कथमिदमात्मज्योतिः सर्वमात्मच्छायं करोति तत्राऽह—
पारम्पर्येणेति । विषयादिषु प्रत्यगात्मान्तेषूत्तरोत्तरं सूक्ष्मतातारतम्यात्तेष्वेवाऽऽत्मादिविषयान्तेषु स्थूलतातारतम्याच्च
प्रतीचः सर्वस्वादान्तरतमत्वात्तत्र तत्र स्वाकारहेतुत्वमस्तीत्यर्थः । बुद्धेरात्मच्छायत्वं समर्थयते—बुद्धिस्तावदिति ।
लौकिकपरीक्षकाणां बुद्ध्यावात्माभिमानभ्रान्तिमुक्तेर्ज्ये प्रमाणयति—तेन हीति । बुद्धेः पञ्चान्नमनस्यपि चिच्छायतेत्यत्र
हेतुमाह—बुद्धीति । आत्मनः सर्वावभासकत्वमुपसंहरति—एवमिति । आत्मनः सर्वावभासकत्वे किमिति कस्य- २०
चित्तवचिवेवाऽऽत्मधीरित्यावाङ्मयाह—तेन हीति । बुद्ध्यादेरुक्तक्रमेणाऽऽत्मच्छायत्वं तच्छब्दार्थः । आत्मज्योतिषः
सर्वावभासकत्वे लोकप्रसिद्धिरेव न प्रमाणं किंतु भगवद्वाक्यमपीत्याह—तथा चेति । नाशिनामयमनाशी चेतनाश्चेत-
यितारो ब्रह्मादयस्तोषामयमेव चेतनो यथोदकादीनामनग्नीनामग्निनिमित्तं दाहकत्वं तथाऽऽत्मचैतन्यनिमित्तमेव
चेतयितुत्वमन्येषामित्याह—नित्य इति । अनुगमनवदनुमानं स्वगतया भासा स्यादिति शङ्का प्रत्याह—तस्येति ।
येनेति । तत्र नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमित्युत्तरत्र संबन्धः । ज्योतिःशब्दव्याख्यानमुपसंहरति—तेनेति । २५

हृद्यन्तःस्थितोऽयमात्मा सर्वावभासकत्वेन ज्योतिर्भवतीति योजना । पदान्तरमादाय व्याचष्टे—पुरुष इति ।
आदित्यादिज्योतिषः सकाशादात्मज्योतिषि विशेषमाह—निरतिशयं चेति । प्रतिवचनवाक्यार्थमुपसंहरति—स एष
इति । स समानः सन्नित्याद्यवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति—बाह्यानामिति । तर्हि बाह्यज्योतिःसद्भावावस्थायामाक्रिकिकर-

१. आनन्तर्भात् आत्मनः साक्षात्सन्निहितत्वात् । अत एव अहंप्रत्ययकाले सर्वदा अहंकारः प्रत्यक्षः आत्माभिमानरूपा
बुद्धिः यथाविवेकम् । पामराणां देह एवात्मबुद्धिः किञ्चिद्विवेकवता शरीरदाहृदशनेन शरीरानात्मत्वनिरूपाणात् ३०
इन्द्रियेषु आत्मबुद्धिः ततः मनसि इति क्रमेण विवेकतारतम्यात् आत्माभिमानः पृथग्विधः ।

२. बुद्धिवृत्तिविवेकं बुद्धिवृत्तेर्भेदः ।

३. चेतनानां चेतनः चैतन्यप्रदः शरीरादीनामित्यर्थः यथाऽग्निः जलस्य ।

४. येन सूर्यस्तपति तं बृहन्तं अवेदवित् न मनुते इति पूर्वोक्तान्वितम् ।

५. स्वयंज्योतिष्वर्धं च अन्यानवभास्यत्वे सति इतरप्रकाशकत्वम् ।

६. स्वाकारहेतुत्वमात्मचैतन्याकारताया हेतुत्वम् । तत्र समीपस्थत्वमेव हेतुः ।

७. अनुमानं न स्वगतभासेन अपि तु आत्मचैतन्यदीप्या । तद्वक्तुं ‘तस्य भासे’त्यादि ।

करणानुग्राहकाणां प्रत्यस्तमयेऽनःकरणद्वारेण हृद्यन्त्यर्थोतिः पुंश्च आत्माऽनुग्राहकः करणानामित्युक्तम् । यदापि बाह्यकरणानुग्राहकाणामादित्यादिज्योतिषां भावस्तदाऽऽद्यादित्यादिज्योतिषां परार्थत्वात्कार्यकरणसघातस्याचैतन्ये स्वाभिनूपपत्तेः स्वार्थज्योतिष आत्मनोऽनुग्राहभावेऽयं कार्यकरणसंघातो न ध्वजहारप कल्पते । आत्मज्योतिरनुग्राहेव हि सर्वदा सर्वः सम्भवहारः । “यदेतद्ब्रूयं मनश्चैतत्सज्ज्ञानम्” इत्यादिभृत्यस्तत्रात् । साभिमानो हि सर्व-
५ प्राणिसंघब्रह्महारः । अभिमानहेतुं च मरकतमणिदृष्टान्तेनावोचाम ।

यद्यप्येवमेतत्तथाऽपि जाग्रद्विषये सर्वकरणागोचरत्वादात्मज्योतिषो बुद्ध्यादिबौद्ध्याभ्यन्तरकार्यकरणध्वज-
हारसन्निपातव्याकुलत्वाच्च शक्यते तज्ज्योतिरात्माश्च मुखेषोकावलिङ्ग्य दर्शयितुमिच्छतः स्वप्ने विदर्शयिषुः
प्रक्रमते—स समानः सन्भूो लोकावनुसंचरति । यः पुंश्च स्वयमेव ज्योतिरात्मा स समानः सद्वाः सन् । केन ।
प्रकृतत्वात्संनिहितत्वाच्च हृदयेन । हृदीति च हृच्छब्दवाच्या बुद्धिः प्रकृता सन्निहिता च । तस्मात्तयैव सामान्यम् ।
१० किं पुनः सामान्यमश्वमहिषवद्विवेकतोऽनुपलब्धिः अवभास्या बुद्धिरभासकं तदात्मज्योतिरालोकयत् । अवभास्या-
भासकयोर्विवेकतोऽनुपलब्धिः प्रसिद्धा । विबुद्धत्वाद्वालोकोऽवभास्येन सदृशो भवति । यथा रक्तमवभासयन् रक्त-
सदृशो रक्ताकारो भवति । यथा हरितं नीलं लोहितं चावभासयन् नीलोक्तस्तत्समानो भवति । तथा बुद्धिमवभास-
यन्बुद्धिद्वारेण कृत्स्नं क्षेत्रमवभासयतीत्युक्तं मरकतमणिनिदर्शनेन । तेन सर्वेण समानो बुद्धिसामान्यद्वारेण ।
सर्वमय इति चात एव वक्ष्यति ।

१५ आत्मज्योतिरित्यागच्छाऽह—यदाऽपीति । व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्वयमुखेन कथयति—आत्मज्योतिरिति । आत्म-
ज्योतिषः सर्वानुग्राहकत्वे प्रमाणमाह—यदेतदिति । “सर्वमन्त करणदिप्रज्ञानेत्रमि”त्यैतरेयके श्रवणाद्युक्तमात्म-
ज्योतिषः सर्वानुग्राहकत्वमित्यर्थः । किञ्चाचेतनानां कार्यकरणानां चेतनत्वप्रसिद्धयनुपपत्त्या सदा चिदात्मव्याप्तिरेष्ट-
व्येत्याह—साभिमानो होति । कथमसङ्गस्य प्रतीच. सर्वत्र बुद्ध्यादावहमान इत्याशङ्क्याऽह—अभिमानेति ।

वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतारयति—यद्यपीति । यथोक्तमपि प्रत्यग्ज्योतिर्जागरिते दर्शयितुमशक्यमिति श्रुतिः
२० स्वप्न प्रस्तौतीत्यर्थः । अवाक्यत्वे हेतुद्वयमाह—सर्वेति । स्वप्ने निष्कृष्ट ज्योतिरिति शेषः । सदृश सन्ननुसचरतीति
संबन्धः । सादृश्यस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वमेक्यं पृच्छति—केनेति । उत्तरम्—प्रकृत्वादिति । प्राणानामपि तुल्यं तद्वि-
चेतत्राऽह—संनिहितत्वाच्चेति । हेतुद्वय साधयति—हृदीत्यादिना । प्रकृतत्वादिकलमाह—तस्मादिति । सामान्य-
प्रश्नपूर्वकं विगदयति—किं पुनरित्यादिना । विवेकतोऽनुपलब्धिं व्यकीकर्तुं बुद्धिज्योतिषोः स्वरूपमाह—अवभास्येति ।
अवभासकत्वे दृष्टान्तमाह—आलोकावदिति । तथाऽपि कथं विवेकतोऽनुपलब्धिस्तत्राऽह—अवभास्येति । प्रसिद्धमेव
२५ प्रकटयति—विबुद्धत्वाद्धीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्ध्यावागेपयति—यथेत्यादिना । दृष्टान्तगतमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति-
त्यर्थेति । पुनरपि परिहरति—इत्युक्तमिति । सर्वविभासकत्वे कथं बुद्धयेव साम्यमित्याशङ्क्याऽह—तेनेति । सर्ववि-
भासकत्वं तच्छब्दार्थः । किमर्थं तर्हि बुद्ध्या सामान्यमुक्तमित्याशङ्क्य द्वारत्वेनेत्याह—बुद्धीति । आत्मनः सर्वेण
समानत्वे वाक्यगेपमनूकलयति—सर्वमय इति ।

१. यदेतद्ब्रूय मनः हृदयस्थं मनः तस्य च वृत्तयः सज्ज्ञानमाज्ञानमित्यादयः सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रमित्यनेन आत्मचेतन्येन
३० दीपितमित्यर्थः । मनश्चेकीकृत्योक्तं मनसा चक्षुभूतेन पश्यति श्रोत्रभूतेन शृणोति इत्यादिद्वीत्या सर्वोपलब्ध-
मात्रं आत्मनः करणभूत मनः सज्ज्ञानमाज्ञानमित्यादिना मनःपरिणामानुक्त्वा सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रमित्यनेन
प्रज्ञात्मकात्मचेतन्येनेतृकमित्युक्तम् ।

२ बाह्याभ्यन्तरेति—बाह्यं चक्षुरादिजन्यज्ञानानि आभ्यन्तरं मानसवृत्तयः तेषां सन्निपातः ससर्गः तेन व्याकुल-
पीडित आत्मा तेन आत्मज्योति तद्व्यतिरेकेण निरूपयितुमशक्यम् । अतः स्वप्ने तस्य स्वयज्योतिरिद्वयमुपपाद-

३५ यितुं श्चात्त्रं प्रवर्तते ।

३ स नमानसम्—बुद्ध्या समानस्मन् अनेन भेदाग्रह उक्तं तत्फलं चाख्यम्. ‘ध्यायतोवेत्युक्तः ।

४. रक्तमवभासयन् रक्तः स्फटिकद्वारा गच्छन् स्वच्छः ।

५. आलोकः रक्त इव । सर्वमयः सर्वतादात्म्यवाच् बाह्यमय इत्यादिपदयि । तादात्म्यं च कल्पितम् ।

तेनासौ कुतश्चित्प्रबिभज्य मुञ्जेषीकावत्स्वेन ज्योतीरूपेण दर्शयितुं न शक्यत इति सर्वव्यापारं तत्राप्यारोप्य नामरूपागत ज्योतिर्वर्मं च नामरूपयोर्नामरूपे चाऽऽत्मज्योतिषि सर्वो लोको मोमुह्यतेऽयमात्मा नायमात्मैवंधर्मा नैवंधर्मा कर्ताऽकर्ता शुद्धोऽशुद्धो बद्धो मुक्तः स्थितो गत आगतोऽस्ति नास्तोत्यादिविकल्पैः । अतः समानः सन्नुभौ लोको प्रतिपन्नप्रतिपन्नव्यावृत्तलोकपरलोकानुपासदेहेन्द्रियादिसङ्घातस्यापान्योपादानसन्तान-प्रबन्धशतसंनिपातैरनुक्रमेण सञ्चरति । धीसादृश्यमेवोभयलोकसंचरणहेतुर्न स्वत इति । ५

तत्र नामरूपोपाधिषादुभयं भ्रान्तिनिमित्तं यत्तदेव हेतुर्न स्वत इत्येतदुच्यते । यस्मात्स समानः सन्नुभौ लोकावनुक्रमेण सञ्चरति तदेतत्प्रत्यक्षमित्येतद्दर्शयति—यतो व्याप्यतीव ध्यानव्यापारं करोतीव चिन्तयतीव ध्यानव्यापारवर्ती बुद्धिः स तत्स्थेन चित्स्वभावज्योतीरूपेणावभासयस्तत्सदृशतत्समानः सन्ध्यायतीवाऽजीवदेव । अतो भवति चिन्तयतीति भ्रान्तिर्लोकस्य । न तु परमार्थतो ध्यायति । तथा लेलायतीवाऽत्यर्थं चलतीव । तेजैव करणेषु बुद्ध्यादिवु धातुषु च चलत्यु तदवभासकत्वात्तत्सदृशं तदिति लेलायतीव । न तु परमार्थतश्चलनधर्मकं १० तदात्मज्योतिः ।

कथं पुनरेतदवगम्यते तत्समानत्वभ्रान्तिरेवोभयलोकसंचरणाविर्हेतुर्न स्वत इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय हेतुषुविद्यते—स आत्मा हि यस्मात्स्वप्नो भूत्वा । स यथा धिया समानः सा धीर्द्यद्बुद्धिं तत्तदसावपि भवतीव तस्माद्यदाऽतो स्वप्नो भवति स्वापवृत्तिं प्रतिपद्यते धीस्तदा सोऽपि स्वप्नवृत्तिं प्रतिपद्यते । यदा धीजिज्ञासरिषति तदाऽसावप्यत आह—स्वप्नो भूत्वा स्वप्नवृत्तिमवभासयन्धियः स्वापवृत्त्याकारो भूत्वेन लोकं जागरित- १५ व्यवहारलक्षणं कार्यकरणसङ्घातमक लौकिकशास्त्रीयव्यवहारस्वपदभक्तिक्रामत्यतीत्य ज्ञामति विविक्तेन स्वेनाऽऽत्मज्योतिषा स्वप्नात्मिकां धीवृत्तिमवभासयन्नवतिष्ठते यस्मात्तस्मात्स्वयंज्योतिःस्वभाव एवातो विद्युदः स कर्तृक्रियाकारकफलशून्यः । परमार्थतो धीसादृश्यमेव तूभयलोकसंचारादिसंबन्धहारभ्रान्तिहेतुः । मृत्यो रूपाणि मृत्युः कर्माविद्यादिर्न तस्यान्वयदूषं स्वतः कार्यकरणान्येदास्य रूपाणि । अतस्तानि मृत्यो रूपाण्यतिक्रामति क्रियाफलाश्रयाणि ।

२०

ननु नास्त्येव धिया समानमन्यद्विद्योऽवभासकमात्मज्योतिः धीव्यतिरेकेण प्रत्यक्षेण बाऽनुमानेन बाऽनुवाक्यशेषोऽस्तिद्वेष्टे लोकभ्रान्तेर्गमकत्वमाह—तेनेति । सर्वमयत्वेनेति यावत् । आत्मानात्मनोर्विवेकदर्शनस्यावाक्यत्वे परस्परारोपसत्तद्वर्माध्यासश्च स्यात्ततश्च लोकानां मोहो भवेदित्याह—इति सर्वति । धर्मविषयं मोहममिनयति—अयमिति । धर्मविषयं मोहं दर्शयति—एवं धर्मेति । तदेव स्पृष्टयति—कर्त्तव्यादिना । विकल्पैः सर्वो लोको मोमुह्यत इति संबन्धः । स समानः सन्नित्यस्यायंमुक्त्वाऽऽविष्टं भागं व्याकरोति—अत इत्यादिना । २५

आत्मनः स्वाभाविकमुभयलोकसंचरणमित्यागच्छ्यान्तरवाक्यमादत्ते—तत्रेति । आत्मा सप्तम्यर्थः यत्तद्वदो वक्ष्यमाणात्तद्वदेन संवध्यते । अक्षरोत्यमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—ध्यानेति । ध्यानवती बुद्धिं व्यासिद्धिदात्मा ध्यायतीत्येवमृ दृष्टान्तमाह—आलोकवदिति । यथा खत्वालोको नीलं पीतं वा विषयं व्यस्तुवानस्तदाकारो दृश्यते तथाऽयमपि ध्यानवती बुद्धिः भासयन्ध्यानवानिव भवतीत्यर्थः । यथोक्तदुर्बलभासकत्वमुक्तं हेतुमनुद्य फलितमाह—अत इति । इवशब्दार्थं कथयति—न त्विति । बुद्धिर्वर्माणमात्मन्योपाविकत्वेन मिथ्यात्वमुक्त्वा प्राणवर्माणामपि तत्र ३० तथात्वं कथयति—तथेति । आत्मनि चलनस्योपाधिकत्वं साधयति—तेष्विति । इवगद्वेदसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह—न त्विति ।

स हीत्याद्यन्तरवाक्यमाकाङ्क्षाद्वारोत्यापयति—कथमित्यादिना । नच्छब्दो बुद्धिविषयः । संचरणादीत्यादिशब्दो ध्यानादिव्यापारसंग्रहार्थः । स्वप्नो भूत्वा लोकभक्तिक्रामतीति सवन्धः । कथमात्मा स्वप्नो भवति तत्राऽह—स यथेति । उन्तेऽर्थे वाक्यमवतार्य व्याकरोति—अत आहेति । उक्तं हेतुमनुद्य फलितमाह—यस्मादित्यादिना । कार्यकरणतीतत्वात्प्रत्यगात्मनो न स्वतः संचारित्वमित्याह—मृत्योरिति । रूपाण्यतिक्रामतीति पूर्वेण संबन्धः । ३५ क्रियास्तत्फलानि चाऽऽश्रयो येपा यानि वा क्रियाणा तत्फलानि चाऽऽश्रयस्तानीति यावत् ।

बुद्धचवभासकं ज्योतिरालेख्युक्तं ध्रुत्वा शाक्यः बद्धूने—नन्विति । प्रमाणादतिरिक्तास्नोपपत्तिरित्यागच्छ्य प्रत्यक्षननुमानं चेति प्रमाणद्विधिनियममभिप्रेत्य ताभ्यामतिरिक्तात्मानुपलम्भात्तावन्तीत्याह—धीव्यतिरेकेनेति । तत्र

१. ननु इत्यादिना बाह्याववादां वीद्ध. गंकेने ।

पलम्भात् । यथाऽन्या तत्काल एव द्वितीय धीः । यस्त्वभास्यावभासकयोरन्यत्वेऽपि विवेकानुपलम्भात्सावृत्तिमिति [तिः] घटाद्यालोकयोः । तत्र भवत्वन्वयेनाऽऽलोकस्योपलम्भादघटादेः संविलष्टयोः सावृत्त्यं भिन्नयोरेव न च तथैह घटादेरिव धियोऽवभासकं ज्योतिरन्तरं प्रत्यक्षेण बाधुमानेन बोधलभाभहे । धीरेव हि चित्स्वरूपाऽवभासकत्वेन स्वाकारा विषयाकारा च । तस्मान्नानुमानतो नापि प्रत्यक्षतो धियोऽवभासकं ज्योतिः शक्यते प्रतिपादयितुं ५ व्यतिरिक्तम् ।

यद्यपि दृष्टान्तरूपमभिहितमवभास्यावभासकयोर्भिन्नयोरेव घटाद्यालोकयोः संयुक्तयोः सावृत्त्यमिति । तत्राभ्युपगममात्रसमाभिषक्तं न तत्र घटाद्यवभास्यावभासको भिन्नौ । परमार्थतस्तु घटादिरेवावभासात्मकः सालोकः । अन्योऽन्यो हि घटादिरूपद्वये । विज्ञानमात्रमेव सालोकघटादिविषयाकारमवभासते । यदेवं तदा न बाह्यो दृष्टान्तोऽस्ति विज्ञानलक्षणमात्रत्वात्सर्वस्य । एवं तस्यैव विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकाकारतामलं परिकल्प्य १० तस्यैव पुनर्विशुद्धिं परिकल्पयन्ति । तद्ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तं विज्ञानं स्वच्छोभूतं क्षणिकं व्यवतिष्ठत इति केचित् । तस्यापि शान्तिं केचिद्विच्छन्ति । तदपि विज्ञानं संवृतं ग्राह्यग्राहकाशविनिर्मुक्तं शून्यमेव घटादि-बाह्यवस्तुवदित्यपरे भाष्यमिका आचक्षते ।

सर्वा एताः कल्पना बुद्धिविज्ञानावभासकस्य व्यतिरिक्तस्याऽऽत्मज्योतिषोऽप्युद्भावस्य श्रेयोमार्गस्य प्रति-पक्षभूता वैदिकस्य । तत्र येषां बाह्योऽर्थोऽस्ति तान्प्रत्युच्यते तावत् । न स्वात्मभावभासकत्वं घटादेः । तस्यैववर्त्यतो १५ घटादिस्तावन्न कदाचिदपि स्वात्मनाऽवभास्यते । प्रदीपाद्यालोकसंयोगेन तु नियमेनैवावभास्यमानो दृष्टः सालोको घट इति । संविलष्टयोरपि घटादालोकयोरन्यत्वमेव पुनः पुनः संक्षेपे विश्लेषे च विशेषदर्शनाद्वज्रुघटयोरिव । अन्यत्वे च व्यतिरिक्तावभासकत्वं न स्वात्मनैव स्वभास्मानमवभासयति ।

ननु प्रदीपः स्वात्मानमेवावभासयन्दृष्ट इति । न हि घटादिस्तद्वदोपदर्शनाय प्रकाशान्तरमुभावहे

दृष्टान्तमाह—यथेति । घटादिरालोकश्चेत्युभयोर्मिथः संसृष्टयोर्विवेकेनानुपलम्भमवदवभास्यावभासकोबुद्ध्यात्मनोर्मेवेऽपि २० पृथगनुपलम्भादैक्यमवभासते वस्तुतस्तु तयोरन्यत्वमेवेति शङ्कामनुवदति—यत्स्विति । वैषम्यप्रदर्शनेनोत्तरमाह—तत्रेति । दृष्टान्तः ससम्यर्थः घटादेरन्यत्वेनेति सम्बन्धः । ज्योतिरन्तरं नास्ति चेत्कुतो ग्राह्यग्राहकसर्ववित्तिरित्या-शङ्क्याऽऽह—धीरेवेति । बाह्यार्थवादिनोः सोत्रान्तिकवैभाषिकयोरभिप्रायमुपसहरति—तस्मात्तेति ।

इदानीं विज्ञानवादी बाह्यार्थवादिभ्यामभ्युपगतं दृष्टान्तमनुवदति—यदपीति । बाह्यार्थवादप्रक्रिया न सुगताभिप्रेतेति दूषयति—तत्रेति । उभयत्र दृष्टान्तस्वरूपं ससम्यर्थः । ननु घटादेरवभासाद्यालोकोऽवभासको मिश्रो २५ लक्ष्यते नेत्याह—परमार्थतस्त्विति । तस्य स्यादित्यं व्यावर्तयति—अन्योऽन्य इति । प्रतीतं विषयप्राधान्यं व्यावर्तयत्युक्तमेव व्यनक्ति—विज्ञानमात्रमिति । विज्ञानवादे यथोक्तदृष्टान्तराहित्यं फलतीत्याह—यथेति । शिष्यबुद्धयनुसारेण त्रिविधं बुद्ध्याभिप्रायमुपसहति—एवमित्यादिना । परिकल्प्येत्यन्तेन बाह्यार्थवादमुपसहस्य तस्यैवेत्यादिना विज्ञान-वादमुपसंज्ञहार । तत्र विज्ञानवादोपसंहारं विवृणोति—तद्बाह्येति । शून्यवादमतमाह—तस्यापीति । तदेव स्फुटयति—तदपीति ।

३० पक्षमेवेति दोषं सम्भावयति—सर्वा इति । कथमभूषा कल्पनानां दूषणमित्याशङ्क्य प्रथमं बाह्यार्थवादिनं प्रत्याह—तत्रेति । निर्धारणे सप्तमी । यत्तु धीरेवावभासकत्वेन स्वाकारेति तत्राऽऽह—नैति । यदवभास्य तत्स्वाति-रिकावभास्यमवभास्यत्वाद्या घटादि । अवभास्या चेयं बुद्धिरित्यनुमानादबुद्धिव्यतिरिक्तं साक्षी सिध्यतीत्यर्थः । दृष्टान्तं साधयति—तमसीति । तस्यावभासकपक्षे दक्षयितुं विशेषणम्—सालोको घट इति । संक्षेपावगमात्तास्ति घटस्य व्यतिरिकावभास्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—संविलष्टयोरपीति । भवत्वन्वयं किं तावतेत्याशङ्क्याऽऽह—अगदत्वे ३५ चेति । व्यतिरिकावभासकत्वं तादृशावभासकसाहित्यमिति यावत् । अवभासयति घटादिरिति शेषः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वे परिहृते व्यभिचारमाशङ्कते—नन्विति । तदेव व्यतिरेकमुखेनाऽऽह—नहीति ।

१. यदपीतियोगाचारक्षेपः ।

२. एवं तस्यैवेति शून्यवादिनाम् ।

३. संवृतं संवृत्तिसिद्ध संवृत्तिः लौकिकव्यवहारः ।

लौकिकाः । तस्मात्प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति । न । अवभास्यत्वाविशेषात् । यद्यपि प्रदीपोऽप्यस्यावभासकः स्वयमवभासकत्वात्तस्यापि व्यतिरिक्तचैतन्यावभास्यत्वं न व्यभिचरति घटादिवदेव । यदा चेवं तदा व्यतिरिक्तावभास्यत्वं तावदवश्यंभावि । ननु यथा घटश्चैतन्यावभास्यत्वेऽपि व्यतिरिक्तमालोकान्तरमपेक्षते न त्वेवं प्रदीपोऽप्यमालोकान्तरमपेक्षते । तस्मात्प्रदीपोऽप्यवभास्योऽपि सत्तात्मानं घटं चावभासयति ।

न । स्वतः परतो वा विशेषाभावात् । यथा चैतन्यावभास्यत्वं घटस्य तथा प्रदीपस्यापि चैतन्यावभास्यत्व-
मविशिष्टम् । यत्तुच्यते प्रदीप आत्मानं घटं चावभासयतीति तदसत् । कस्मात् । यदाऽऽत्मानं नावभासयति तदा
कोदृशः स्यात् । न हि तदा प्रदीपस्य स्वतो वा परतो वा विशेषः कश्चिदुपलभ्यते । स ह्यवभास्यो भवति यस्याव-
भासकसंनिधावसंनिधौ च विशेष उपलभ्यते । नहि प्रदीपस्य स्वात्मसंनिधिरसंनिधिर्वा शक्यः कल्पयितुम् ।
असति च कादाचित्के विशेष आत्मानं प्रदीपः प्रकाशयतीति मृषैवोच्यते । चैतन्यप्राहृत्यं तु घटादिभिरविशिष्टं
प्रदीपस्य । तस्माद्विज्ञानस्याऽऽत्मप्राहृत्प्राहृकत्वे न प्रदीपो दृष्टान्तः । चैतन्यप्राहृत्यं च विज्ञानस्य बाह्यविषयैर- १०
विशिष्टम् । चैतन्यप्राहृत्ये च विज्ञानस्य किं प्राहृद्विज्ञानप्राहृत्यैव किंवा प्राहृद्विज्ञानप्राहृत्येति तत्र सद्विज्ञाने
वस्तुनि योऽप्यत्र दृष्टो न्यायः स कल्पयितुं युक्तो न तु दृष्टविपरीतः । तथा च सति यथा व्यतिरिक्तेनैव ग्राहकेण
बाह्यानां प्रदीपानां प्राहृत्यं दृष्टं तथा विज्ञानस्यापि चैतन्यप्राहृत्यत्वात्प्रकाशकत्वे सत्यपि प्रदीपवद्व्यतिरिक्तचैतन्य-
प्राहृत्यं युक्तं कल्पयितुं न त्वनन्यप्राहृत्यम् । यश्चान्यो विज्ञानस्य ग्रहेता स आत्मा ज्योतिरन्तरं विज्ञानात् ।

तदाऽनवस्थेति चेत् । न । प्राहृत्यत्वमत्र हि तद्वप्राहृकस्य वस्त्वन्तरत्वे लिङ्गमुक्तं न्यायतः । न त्वेकान्ततो १५
प्राहृकत्वे तद्वप्राहृकान्तरास्तित्वे वा कदाचिदपि लिङ्गं संभवति । तस्मान्न तदनवस्थाप्रसङ्गः ।

अनेकान्तिकत्वं निगमयति—तस्मादिति । प्रदीपस्य पक्षतुल्यत्वाच्च व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति—नावभास्यत्वेति ।
अथान्यवभासकत्वात्तस्य नान्यावभास्यत्वमिति चेत्तत्राऽऽह—यद्यपीति । अवभास्यत्वहेतोरव्यभिचारे फलितमाह—
यदा चेति । व्यतिरिक्तावभास्यत्वं बुद्धेरिति शेषः । अवभास्यत्वे सत्यपि प्रदीपे स्वातिरिक्तनैवभावभास्यत्वमिति नियमा-
सिद्धेर्वाभिचारात्तदवस्थमिति शङ्कते—नन्विति । २०

यदि प्रदीपस्य स्वावभासनात्पूर्वमसन्विशेषः समनन्तरकाले स्यात्तदा स्वात्मानं भासयतीति वक्तुं युक्तं न च
सोऽस्तीति दूषयति—नेत्यादिना । तदेव विवृणोति—यथेति । अवभास्यत्वाविशेषादित्यर्थः । प्रदीपे परोक्षं विशेष-
मनुभाष्य दूषयति—यत्स्वित्यादिना । यदा दीपो न स्वात्मानं भासयति तदाऽनवभासमानः स्वादित्याद्यङ्क्याऽह—
नहीति । विशेषाभावेऽपि दीपस्य स्वेनैवावभास्यत्वं किं न स्यादिति चेत्तत्राऽह—स हीति । दीपस्य विशेषान्तरा-
भावेऽपि स्वात्मसंनिध्यसंनिधौ विशेषादित्याद्यङ्क्याऽह—न हीति । दीपस्य स्वेनान्येन वा स्वस्मिन्विशेषाभावे २५
फलितमाह—असतीति । व्यभिचारनिरासपूर्वकं भास्यत्वानुमानमुपपाद्यानुमानान्तरमाह—चैतन्येति । यद्यञ्जकं
तत्त्वविजातीयव्यञ्ज्यं यथा सूर्यादि व्यञ्जकं च विज्ञानं तस्माद्विज्ञानव्यतिरिक्तश्चिदात्मा सिध्यतीत्यर्थः । प्रदीपस्य न
स्वावभास्यत्वं किन्तु विजातीयचैतन्यावभास्यत्वमिति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । यद्वाह्यं तद्वप्राहृकान्तरप्राहृ-
यथा दीपो ग्राह्यं चेदं विज्ञानमिदमनुमानान्तरमाह—चैतन्येति । तथाऽपि कथं त्वदिष्टप्राहृकसिद्धिरित्याद्यङ्क्य
विमृशति—चैतन्यप्राहृत्ये चेति । कथं तर्हि निर्णयस्तत्राऽह—इति तत्र संदिह्यमान इति । अस्तु लोकानुसारो ३०
निश्चयो लोकस्तु कथमित्याद्यङ्क्याऽह—तथा चेति । तथापि कुतो विवक्षितारमण्योतिस्तत्राऽह—यथेति ।

विज्ञानस्य ग्राहकान्तरप्राहृत्ये तस्यापि ग्राहकान्तरारोकायामनवस्थाप्रसक्तिरिति शङ्कते—तदाऽनवस्थेति
चेदिति । कूटस्थबोधस्य विज्ञानसाक्षिणोऽविषयत्वान्नानवस्थेति परिहरति—नैति । यद्वाह्यं तत्त्वतिरिक्तप्राहृ- यथा
घटादीति प्राहृत्यत्वमत्र बुद्धिप्राहृकस्य ततो वस्त्वन्तरत्वे प्रदीपस्य स्वानवभास्यत्वान्यायेन लिङ्गमुक्तं न च बुद्धिसाक्षिणो
प्राहृत्यमस्ति कूटस्थदृष्टिस्वाभाव्यात्तत्कुतोऽनवस्थेत्युपपादयति—प्राहृत्यत्वमात्रं हीति । साक्षी स्वातिरिक्तप्राहृ- ३५
प्राहृकत्वादुद्दिष्टदित्याद्यङ्क्याऽह—न त्विति । प्राहृकत्वं हि ग्रहणकर्तृत्वं वा तत्साक्षित्वं वा । आद्ये बुद्धिसाक्षिणो
मुख्यवृत्त्या ग्रहणकर्तृत्वे न किञ्चिदलिङ्गं सम्भवति । द्वितीये तस्य ग्राहकान्तरास्तित्वे न कदाचिदपि प्रमाणमस्ति
तत्कुतोऽनवस्थेत्यर्थः ।

१. विशेषदर्शनात् आलोकसवन्धे सालोकः तदभावे तमोर्विशिष्टः, विशेषो भेदः ।

विज्ञानस्य व्यतिरिक्तप्राहृत्ये केरणान्तरापेक्षायामनवस्थेति चेत् । न । नियमाभावात् । न हि सर्वत्राद्यं नियमो भवति । यत्र वस्त्वन्तरेण गृह्यते वस्त्वन्तरं तत्र प्राहृताहकव्यतिरिक्तं करणान्तरं स्यादिति नैकान्तेन नियमो शक्यते । वैचित्र्यदर्शनात् । कथम् । घटस्तावत्स्वात्मव्यतिरिक्तेनाऽऽत्मनां गृह्यते तत्र प्रदीपादिरालोको प्राहृताहकव्यतिरिक्तं करणम् । न हि प्रदीपाद्यालोको घटाश्चक्षुराशो वा । घटवच्चक्षुर्गृह्यतेऽपि प्रदीपस्य चक्षुः प्रदीपव्यतिरेकेण न बाह्यालोकास्थानीयं किञ्चित्करणान्तरमपेक्षते । तस्मान्नैव नियमो शक्यते यत्र यत्र व्यतिरिक्तप्राहृत्यं तत्र तत्र करणान्तरं स्यादेवेति । तस्माद्विज्ञानस्य व्यतिरिक्तप्राहृताहकप्राहृत्ये न करणद्वाराऽनवस्था नापि प्राहृताहकद्वारा कदाचिदप्युपपादयितुं शक्यते । तस्मात्तिसद्वं विज्ञानव्यतिरिक्तमात्मव्यतिरिक्तमिति ।

ननु नास्त्येव बाह्योऽर्थो घटाविः प्रदीपो वा विज्ञानव्यतिरिक्तः । यद्धि यद्धतिरेकेण नोपलभ्यते तत्तावन्मात्रं वस्तु दृष्टम् । यथा स्वप्नविज्ञानप्राहृत्यं घटपटादिवस्तु स्वप्नविज्ञानव्यतिरेकेणानुपलम्भात्स्वप्नघटप्रदीपादेः १० स्वप्नविज्ञानमात्रात्तदवगम्यते, तथा जागरितेऽपि घटप्रदीपादेर्जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणानुपलम्भात्तद्विज्ञानमात्रमेव युक्ता भवितुम् । तस्मान्नास्ति बाह्योऽर्थो घटप्रदीपादिविज्ञानमात्रमेव तु सर्वम् । तत्र यदुक्तं विज्ञानस्य व्यतिरिक्तत्वः, भास्यत्वाद्द्विज्ञानव्यतिरिक्तं मस्ति व्यतिरिक्तं घटादेरिवेति तन्मिथ्या । सर्वस्य विज्ञानमात्रमेव दृष्टान्ताभावात् । न । यावत्तावदभ्युपगमात् । न तु बाह्योऽर्थो भवतैकान्तेनैव नाभ्युपगम्यते । ननु मया नाभ्युपगम्यत एव । न । विज्ञानं घटः प्रदीप इति च शब्दावैयर्थ्यत्वाच्चावतावर्षा बाह्यमर्थान्तरमवश्यसम्पृगुपगन्तव्यम् । विज्ञानादर्थान्तरं १५ वस्तु न चेदभ्युपगम्यते विज्ञानं घटः पट इत्येवमादीनां शब्दानामेकार्थत्वे पर्याप्तशब्दत्वं प्राप्नोति । तथा साधनानां फलस्य चैकत्वे साध्यसाधनभेदोपदेशाच्छानर्थक्यप्रसङ्गः । तत्कर्तुरज्ञानप्रसङ्गो वा ।

किञ्चान्यत् । विज्ञानव्यतिरेकेण वादिप्रतिवादिवादबोधाभ्युपगमात् । न ह्यात्मविज्ञानमात्रमेव वादिप्रतिवादिवादस्तद्दोषो वाऽभ्युपगम्यते निराकृत्यत्वात्प्रतिवादिबोधात् । न ह्यात्मोयं विज्ञानं निराकृत्यमभ्युपगम्यते स्वयं वाऽऽत्मा कस्यचित् । तथा च सति सर्वसंख्यहारलोपप्रसङ्गः । न च प्रतिवाद्यादयः स्वात्मनैव गृह्यन्त २० इत्यभ्युपगमः । व्यतिरिक्तप्राहृता हि तेऽभ्युपगम्यन्ते । तस्मात्तद्वत्सर्वमेव व्यतिरिक्तप्राहृत्यं वस्तु जाग्रद्विषयत्वा-

प्राहृतावस्था परित्यज्य करणानवस्थामाशङ्कते—विज्ञानस्थेति । तस्य हि प्राहृत्ये चक्षुरादित्यानीयेन करणेन भवितव्यं तस्यापि प्राहृत्येऽन्यकरणमित्यनवस्था दूषयति—न । नियमाभावादिति । नियमाभावः साधयति—नहीत्यादिना । वैचित्र्यदर्शनाकाङ्क्षापूर्वकं स्फुटयति—कथमित्यादिना । उभयव्यतिरेकं विशदयति—नहीति । तथार्थं कथं वैचित्र्यं तत्राऽऽह—घटवदिति । नियमाभावमुपसृष्टरति—तस्मादिति । अनवस्थाद्वयनिराकरण २५ निगमयति—तस्माद्विज्ञानस्थेति । बाह्यार्थवादमतनिराकरणमुपसृष्टरति—तस्मात्तिसद्वमिति ।

बाह्यार्थवादिनी ध्वस्ते विज्ञानवादी चोदयति—नन्वेति । बाह्यार्थो विज्ञानातिरिक्तो नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह—पथोति । नोपलभ्यते च जाग्रद्वस्तु जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणैति शेषः । दृष्टान्तं समर्थयते—स्वप्नेति । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति—तथेति । उक्तमनुमानमुपसृष्टरति—तस्मादिति । सर्वं विज्ञानमात्रमिति स्थिते फलितमाह—तथेति । किमिति तस्य मिथ्यात्वं तत्राऽऽह—सर्वस्येति । बाह्यार्थोपलपवादिन दूषयति—नेत्यादिना । हेतुं विवदयति— ३० नेत्यादिना । अन्वयमुल्लेखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुल्लेखं विशदयति—विज्ञानादिति । जाननेययोरेकमेव दोषान्तरमाह—तथेति । अनर्थकं शास्त्रमुपदिशतो बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं न स्यादित्याह—तत्कर्तुरिति । वागव्यवधार्यः ।

इतश्च सर्वस्य नास्ति विज्ञानमात्रत्वमित्याह—चित्त्वदिति । न केवलं पूर्वाकोपपत्तिवादेव बाह्यार्थोऽभ्युपेयः किन्तु तद्वचन्यदपि कारणमुच्यते इति यावत् । तदेव स्फुटयति—विज्ञानेति । यद्वाह्यं तत्सर्वव्यतिरिक्तप्राहृत्यं ३५ यथा प्रतिवयादि जाग्रद्वस्तु चेदं ग्राह्यमित्यनुमानं बाह्यार्थोपलपनिष्ठिरत्यर्थं । दृष्टान्ते विप्रतिपत्तिं प्रत्याह—नहीति । निराकृत्यव्यतिरेकेणैति जानमात्रमर्थं किं न स्यादित्याह—वाऽऽत्मीयज्ञानत्वमात्रज्ञानं वा तेषामिति विपर्ययक्रमेण दूषयति—न हीत्यदिना । स्वरीयनिषेधेऽन्यनिषेधे चानिष्टाप्रतिपाद्ये—तथा चेति । त्वद्विज्ञानालोचनानामपि प्रतिवाद्यादीनां विज्ञानातिरेकः सत्स्वतोऽस्याह—न चेति । अन्यथा विवादाभावापानादिति यावत् । कथं तर्हि तेषामपि नास्ति प्राहृत्यं—व्यतिरिक्तोति । मिदं दृष्टान्ते फलितमनुमानं निगमयति—तस्मादिति । त्रिच नैयमतानेन ४० नैयमतानो व्यवहारादनुमीयते सर्वज्ञज्ञानेन चासर्वज्ञज्ञानानि जायन्ते तत्र भेदश्च तेऽपि मिदंनैवदृष्टान्तादौर्ध्वः-

ज्ञाप्रद्वस्तुप्रतिवाद्याविबदिति सुलभो बृष्टान्तः । संतत्यन्तरवद्विज्ञानान्तरवच्चेति । तस्माद्विज्ञानवादिनाऽपि न शक्यं विज्ञानव्यतिरिक्तं ज्योतिरन्तरं निराकर्तुम् ।

स्वप्ने विज्ञानव्यतिरेकाभावादुक्तमिति चेत् । न । अभावादपि भावस्य वस्तुवन्तरत्नोपपत्तेः । भवतैव तावत्स्वप्ने घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतम् । तदभ्युपगम्य तद्व्यतिरेकेण घटाद्यभाव उच्यते । स विज्ञानविषयो घटादिवर्तमानो यवि वा भावः स्यादुभयथाऽपि घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतमेव । न तु तद्विबर्तयितुं शक्यते तन्निवर्तयत्याभावात् । एतेन सर्वस्य शून्यता प्रत्युक्ता । प्रत्यगात्मग्राह्यता चाऽऽत्मनोऽहमिति भीमांसकपक्षः प्रत्युक्तः । यत्कृतं सालोकोऽप्यश्रान्यश्च घटो जायत इति तदसत् । क्षणान्तरेऽपि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृश्यत्वात्प्रत्यभिज्ञानं कृतोत्थितकेशनखाविष्वेवेति चेत् । न । तत्रापि क्षणिकत्वस्यासिद्धत्वात् । आत्येकवाच्यं । कुत्तेशु पुनरुत्थितेषु च केशनखादिषु केशनखत्वजातेरेकत्वात्केशनखत्वप्रत्ययस्तस्मिन्तोऽभ्रान्त एव । न हि दृश्यमानलूनोत्थितकेशनखाविषु व्यक्तिकिमितः स एवेति प्रत्ययो भवति । कस्यचिद्दीर्घकालव्यवहित- १० दृष्टेषु च तुल्यपरिमाणेषु तत्कालीनखालवितुल्या इमे केशनखाद्या इति प्रत्ययो भवति न तु त एवेति । घटाविषु पुनर्भवति स एवेति प्रत्ययः । तस्माच्च सौ बृष्टान्तः ।

प्रत्यक्षेण हि प्रत्यभिज्ञायमाने वस्तुनि तदेवेति न चान्यत्वमनुमातुं युक्तं प्रत्यक्षविरोधे लिङ्गस्यऽऽर्सासत्वोपपत्तेः । सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेश्च । ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् । एकस्य हि वस्तुर्विज्ञानो वस्तुवन्तरवर्त्तनं सादृश्यप्रत्ययः स्यात् । न तु वस्तुवदर्थको वस्तुवन्तरवर्त्तनाय क्षणान्तरमवतिष्ठते । विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्सद्वस्तुवर्त्तनेनैव १५ क्षयोपपत्तेः । तेनैवं सवृक्षमिति हि सादृश्यप्रत्ययो भवति । तेनेति वृष्टस्मरणम् इमिति वर्तमानप्रत्ययः । तेनेति वृष्टं द्विष्यश्च भेदः शक्योऽनुमातुमित्याह—संतत्यन्तरवदिति । इति न बाह्यार्थापलापसिद्धिरिति शेषः । तदपलापसंभवे फलितमाह—तस्मादिति ।

विज्ञानादर्थभेदेकस्या प्रत्यगात्मा विज्ञानातिरिक्त उक्तः । संप्रति विमर्तं न ज्ञानमित्रं ग्राह्यत्वात्स्वप्नग्राह्यवदित्युक्तमुनवदति—स्वप्न इति । व्युक्तं विज्ञानातिरिक्तत्वमर्थस्येति शेषः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामभिप्रेत्य २० परिहरति—नाभावादपीति । संग्रहवाक्यं विवृणोति—भवतैवेति । बाह्यार्थवादिभ्यो विशेषमाह—तदभ्युपगम्येति । तथाऽपि कथं दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेत्याशङ्क्याऽऽह—स इति । घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वाभ्युपगतस्य घटादेर्भावादभावाद्वा विषयादर्शितरत्वाद्यस्य कस्यचिद्बाह्यार्थस्योपगमाद्दृष्टान्तस्य साध्यविकलता सुप्रसिद्धेत्यर्थः । माध्यमिकमतमतिदेशेन निराकरोति—एतेनेति । ज्ञानज्ञेयोनिराकर्तुमशक्यत्ववचनेनेति यावत् । आत्मनो ग्राह्यस्याहमिति प्रत्यगात्मनैव ग्राह्येति भीमांसकमतमपि प्रत्युक्तमेकस्यैव ग्राह्यग्राहकताया निरस्तत्वादित्याह—प्रत्यगा- २५ त्मेति । क्षणभङ्गवादिनोक्तमनुद्य प्रत्यभिज्ञाविरोधेन निराकरोति—यत्कृतमित्यादिना । स्वपक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञोपपत्ति शक्यः शङ्कते—सादृश्यादिति । दृष्टान्तं विषयवृत्तरमाह—न तत्रापीति । तथाऽपि कथं तत्र प्रत्यभिज्ञेत्याशङ्क्याऽऽह—जातीति । तस्मिन्ना तेषु प्रत्यभिज्ञेति शेषः । तदेव प्रपञ्चयति—कृतेष्विति । अभ्रान्त इति च्छेदः । किमिति जातिनिमित्तेषा धीर्व्यक्तिनिमित्ता किं न स्यादत आह—नहीति । ननु सादृश्यवशाद्व्यक्तिमेव विषयीकृत्य प्रत्यभिज्ञानं केशादिषु किं न स्यात्तत्राऽऽह—कस्यचिदिति । अभ्रान्तस्येति यावत् । दार्ष्टान्तिके वैषम्यमाह—घटादि- ३० ष्विति । वैषम्यमुपसंहरति—तस्मादिति ।

यत्सत्त्वक्षिणं यथा प्रदीपादि सन्तश्चाभी भावा इत्यनुमानविरोधाद्भ्रान्तं प्रत्यभिज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रत्यक्षेणेति । अनुष्णतानुमानवत्प्रत्यक्षविरोधे क्षणिकत्वानुमानं नोत्थेवाभितविषयत्वस्याप्यनुमित्यङ्गत्वादिति भावः । इतश्च प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनिवन्वको भ्रमो न भवतीत्याह—सादृश्येति । तदनुपपत्तौ हेतुमाह—ज्ञानस्येति । तस्य क्षणिकत्वेऽपि किमिति सादृश्यप्रत्ययो न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—एकस्येति । अस्तु तर्हि वस्तुद्वयदशित्वमेकस्येति ३५

१. अत्र भीमांसक प्रमाकरः भट्टश्च आद्येन सर्वं ज्ञानमात्मानं विषयं च गृह्णातीत्यभ्युपगमात् । तथा चात्मा ग्राह्यत्वेन ग्राहकः । तस्मिन्नेव ग्रहे विषयतया ग्राह्य आत्मा । भट्टमेते आत्मा जडः स्वगतज्ञानं स्व च तेन गृह्यते न तु कर्मकर्तृभेदस्तरङ्गीक्रियते । तन्निवर्तकन्यायाभावात् । ज्ञानं स्वातिरिक्तविषयगुण्यं ज्ञानत्वात् स्वप्नज्ञानवदित्यनुमानेन वाच्यम् । तत्र च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं स्वप्नाविज्ञानेऽपि जायमानघटत्वात् घटः ज्ञानव्यतिरेकेण नास्तीत्युक्ती तस्याभावकल्पत्वमपन्नं स एव भावविषयः इति दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् ।
२. आभासत्वोपपत्तेः हेत्वाभासत्वमित्यर्थः प्रत्यक्षेण वाधितत्वात् । व्यपदेशकः शब्दप्रयोगः ।

स्मृत्वा यावद्विमिति वर्तमानक्षणकालमवतिष्ठेत ततः क्षणिकवादहानिः । अथ तेनेत्येवोपक्षीणः स्मर्तः प्रत्यय इवमिति चान्य एव वार्तमानिकः प्रत्ययः क्षीयते ततः सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्तेनेन सद्बुधमिति । अनेकदेशिन एकस्याभावात् । व्यपदेशानुपपत्तिश्च द्रष्टव्यदर्शनेनैवोपक्षयाद्विज्ञानस्येवं पदव्याम्यदोऽत्राक्षमिति व्यपदेशानुपपत्ति-
दृष्टवतो व्यपदेशक्षणानवस्थानात् । अथावतिष्ठेत क्षणिकवादहानिः । अथादृष्टवतो व्यपदेशः सादृश्यप्रत्ययश्च तदानीं
५ जात्यन्वत्येव रूपविशेषव्यपदेशस्तत्सादृश्यप्रत्ययश्च सर्वमन्तरम्परेति प्रसज्येत सर्वज्ञास्त्रप्रणयनादि । न चैतद्विध्यते । अकृताभ्यागमकृतविप्रणानादोषौ तु प्रसिद्धतरौ क्षणवादे ।

वृष्टव्यपदेशहेतुः पूर्वोत्तरसहित एक एव हि शृङ्खलावत्प्रत्ययो जायत इति चेत् । तेनेन सद्बुधमिति च । न । वर्तमानातीतोयोभिन्नकालत्वात् । तत्र वर्तमानप्रत्यय एकः शृङ्खलावयववस्थानीयोऽतीतश्चापरस्तौ प्रत्ययौ भिन्नकालौ तदुभयप्रत्ययविषयस्पृशेच्छृङ्खलाप्रत्ययस्ततः क्षणद्वयव्यापित्वादेकस्य विज्ञानस्य पुनः क्षणवादहानिः ।
१० ममत्वतादिविशेषानुपपत्तेश्च सर्वसंबन्धवारलोपप्रसङ्गः । सर्वस्य च स्वत्वैवाविज्ञानमात्रत्वे विज्ञानस्य च स्वच्छावबोधोभावभासमात्रत्वाभावात्साधुगमात्तद्विज्ञानस्याभ्यासव्यपदेशानुपपत्तिरिति चेत् । अथानित्यदुःखाद्यात्मैकत्वमेव विज्ञानस्य तदा तद्वियोगाद्विगुह्यकल्पनानुपपत्तिः । संयोगिमलवियोगाद्वि विगुह्यिर्भवति । यथाऽऽवर्जोऽप्रभूतीनाम् । न तु स्वाभाविकेन
१५ धर्मेण कस्यचिद्वियोगो वृष्टः । न ह्यग्नेः स्वाभाविकेन प्रकाशेनोपपन्नो वा वियोगो वृष्टः । यद्यपि पुष्पगुणानां रक्तत्वादीनां ब्रह्मान्तरयोगेन वियोजनं दृश्यते तत्रापि संयोगपूर्वत्वमनुमीयते । क्षीणभावनया पुष्पफलदीनां चेच्छेत्त्याह—न त्विति । उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—तेनेत्यादिना । भवतु किं तावतेति तत्राह—तेनेति वृष्टमिति । अवतिष्ठेत यदीति शेषः । क्षणिकत्वहानिपरिहारं शङ्कित्वा परिहरति—अथेत्यादिना । तत्र हेतुमाह—अनेकेति । परपक्षे दोषान्तरमाह—व्यपदेशेति । तदेव विवृणोति—इवमिति । व्यपदेशक्षणेऽनवस्थानादिति वृष्टत्वा दूषयति—
२० अथेत्यादिना । अन्यो द्रष्टव्यश्च व्यपदेशेत्याशङ्क्य परिहरति—अथेत्यादिना । नास्त्रप्रणनादीत्यादिनाद्विज्ञेन भास्त्रीयं साध्यसाधनादि गृह्यते । क्षणिकत्वपक्षे दूषणान्तरमाह—अकृतेति ।

व्यपदेशानुपपत्तिमुक्तं समाधानः गच्छते—वृष्टेति । सादृश्यप्रत्ययश्च शृङ्खलावस्थानीयेन प्रत्ययेनैव सेत्यती-
त्याह—तेनेवमिति । अपसिद्धान्तप्रसक्त्या प्रत्याचष्टे—नेत्यादिना । तावेवोमी यौ प्रत्ययौ विषयौ तदवगाही चेन्मन्थ-
वर्ती शृङ्खलावयववस्थानीयः प्रत्यय इति यावत् । अणानां मिथः संबन्धस्तर्हि भा भूदिति चेत्तत्राह—ममेति ।
२५ व्यपदेशसादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्तु स्थितेति चकारार्थः । यत्तु विज्ञानस्य दुःखाद्युपप्लुतत्वं तददूषयति—सर्वस्य चेति । शुद्धत्वात्तत्संसर्गद्रष्टृभावाच्च न ज्ञानस्य दुःखादिसंस्पर्शः स्वसंबन्धत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ।

ज्ञानस्य शुद्धबोधैकत्वाभावात्सिद्धं दाडिमादिविज्ञानाविधदुःखाद्यं वत्त्वाश्रयणादित्यागच्छ्याह—न चेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—अनित्येति । तेषां तद्वर्त्मनं सत्यनुभूयमानत्वात्ततोऽतिरिक्तत्वं स्यादभिर्णां धर्मिमात्रत्वाभावा-
न्मेयानां च मानादर्थान्तरत्वादतो अन्येयं न तज्ज्ञानांशो यथा षटादि भेदं च दुःखादीत्यर्थः । ज्ञानस्य दुःखादि धर्मो
३० न भवति किंतु स्वल्पमेवेति शङ्कामनुभाष्य दोषमाह—अथेत्यादिना । अनुपपत्तिमेव प्रकटयति—संयोगीत्यादिना । स्वाभाविकस्यापि वियोगोऽस्ति पुष्परक्तत्वादीनां तथोपलम्भादित्यागच्छ्याह—यदपीति । ब्रह्मान्तरजन्मेन पुष्प-
संबन्धिनोऽन्यथास्तद्गततरक्तत्वाद्यारम्भका विवक्षिता । विमतं संयोगपूर्वकं विभागवत्त्वान्मेयादिवदित्यनुमानात्
स्वाभाविकस्य सति वस्तुनि नाशोऽतीत्यर्थः । अनुमानानुगुणं प्रत्यक्षं दर्शयति—बोद्धेति । कार्पासदिग्घ्नेन ब्रह्म-
विशेषसंपर्काद्रकादिवासनया तत्पुष्पादीनां रकादिगुणोदयोपलम्भात्तत्संयोगिद्रष्टव्यापगमादेव तत्पुष्पादिपु रक्तत्वव्यप-
३५ गतिरित्यर्थः । विगुह्यधनुपपत्तिमुपसंहरति—अत इति । कल्पनान्तरमनुभूय दूषयति—विषयविषयीति । कथं पुन-
र्ज्ञानस्यान्येन संसर्गाभावस्तस्य विषयेण संसर्गादित्याशङ्क्याह—नहीति । अथान्यसंसर्गमन्तरेणापि ज्ञानस्य विषय-

१. ममत्वतत्त्वादिप्रत्ययानुपपत्तिः इदं ज्ञानं मदीयमिति ज्ञानं तदनन्तरं व्यपदेशः एतदनुपपन्नं क्षणिकत्वात् प्रत्ययानां व्यपदेशक्षणेऽस्तत्वात् ।

२. विज्ञानस्य दुःखमुखाद्यनेकांगत्वं यथा दाडिमफलस्य माधुर्यकटुत्वादिकमभेदेनेत्यर्थः ।

३. अनित्येति । बौद्धानां सर्वं क्षणिकं सर्वं दुःखं गूढमित्यादिप्रत्ययानुपपत्तिः ।

४. व्यतिरिक्तविषयत्वम्—व्यतिरिक्तो यो विषयस्तत्त्वं, विगुह्यकल्पनानुपपत्तिः नर्बदुःखानां ज्ञानत्वाभावात् ।

रोत्यतिदर्शनात् । अतो विज्ञानस्य विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः । विषयविषयभासत्वं च यन्मलं परिकल्प्यते नस्य तदव्ययसंसर्गाभावादनुपपन्नम् । न ह्यविद्यानेन विद्यामानस्य संसर्गः स्यात् । असति चाग्न्यसंसर्गे यो यस्य बुद्धः स तत्त्वभावत्वात् तेन वियोगमर्हति । यथाऽग्नेरौष्ण्यं सविबुधं प्रभा । तस्मादनित्यसंसर्गेण मलिनत्वं तद्विशुद्धिश्च विज्ञानस्येत्यर्थः कल्पनाऽन्वयपरम्परैव प्रमाणभूतेत्यवगम्यते ।

यदपि तस्य विज्ञानस्य निर्वाणं पुरुषार्थं कल्पयन्ति तत्रापि फलाश्रयानुपपत्तिः । कण्टकविद्धस्य हि ५ कण्टकवैजनिर्दुःप्रतिवृत्तिः फलं न तु कण्टकविद्धमरणे तद्बुद्धनिवृत्तिफलस्याऽऽश्रय उपपद्यते । तद्वत्सर्वनिर्वाण-
जति च फलाश्रये पुरुषार्थकल्पना व्यर्थेव । यस्य हि पुरुषशब्दवाच्यस्य सत्त्वस्याऽऽत्मनो विज्ञानस्य चार्थः
९ तस्य पुनः पुरुषस्य निर्वाणे कल्पार्थः पुरुषार्थ इति स्यात् । यस्य पुनरस्यनेकार्थदर्शी विज्ञानव्यतिरिक्त-
वात्मा तस्य दृष्टस्मरणदुःखसंयोगवियोगादि सर्वसंयोगपञ्चमसंयोगनिमित्तं कालुष्यं तद्वियोगनिमित्ता च
विशुद्धिरिति । शून्यवादिषस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणायाऽऽदरः क्रियते ॥७॥ १०

विषयभासत्वमलं स्यादिति चेत्तत्राऽऽह—असति चेति । कल्पनाद्वयमप्रामाणिकमनादेयमित्युपसहरति—तस्मादिति ।

कल्पनान्तरमुत्थापयति—यदपीति । उपशान्तिनिर्वाणशब्दार्थः । द्वययति—तत्रापीति । फल्यभावेऽपि फलं स्यादिति चेन्नेत्याह—कण्टकेति । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति—यस्य ह्येति । ननु त्वन्मतेऽपि वस्तुनोऽव्ययत्वात्तस्या-
सङ्गस्य केनचिदपि संयोगवियोगयोरयोगात्फलित्वासंभवे मोक्षासंभवादि तुल्यमित्येवञ्चोऽह—यस्य पुनरिति ।
यद्यपि पूर्णं वस्तु वस्तुतोऽज्ञमङ्गीक्रियते तथाऽपि क्रियाकारकफलभेदस्याविद्यामात्रकृतत्वादसम्भवे सर्वव्यवहार- १५
संभवाच्च साम्यमिति भावः । ननु बाह्यार्थवादो विज्ञानवादश्च निराकृतौ शून्यवादो निराकर्तव्योऽपि कस्मान्न निरा-
क्रियते तत्राऽह—शून्यवादीति । समस्तस्य वस्तुनः सत्त्वेन भानान्मानानां च सर्वेषां सद्विषयत्वाच्छून्यस्य चाविषय-
तया प्राप्त्यभावेन निराकरणानर्हत्वात्तद्विषयत्वे च शून्यवादिनैव विषयनिराकरणोक्त्या शून्यस्यापेक्ष्यत्वात्तस्य च
स्फुरणास्फुरणयोः सर्वशून्यत्वायोगात्तद्वानिदं सत्त्वात्त्वयोस्तदनुपपत्तेः संवृतेषांऽऽश्रयाभावादसंभवात्तदश्रयत्वे च
शून्यस्य स्वरूपहानान्निराश्रयत्वे चासंवृतित्वात्तस्माभिस्तद्वादिनिरासायाऽदरः क्रियते तस्मिन् बुद्ध्याद्यतिरिक्तं नित्य- २०
सिद्धमनन्तशुद्धं कूटस्थमद्वयमात्मण्योतिरिति भावः ॥७॥

१. निर्वाणं पुरुषार्थं इति । विशुद्धविज्ञानोदयो मोक्ष इत्यंगीकारात् । तदनुपपन्नमाश्रयाभावात् क्षणिकविज्ञानस्य स्थित्यभावात् ।
२. सत्त्वस्य सद्रूपस्यात्मन इत्यर्थः तस्य ज्ञानस्य च प्रयोजनं परिकल्प्यते आस्तिकैः तस्यात्मनः अभावे इत्यर्थः ।
३. शून्यवादं स्वयं निरस्यति टीकाकारः । प्रमाणविषयत्वात् सद्रस्तु अस्ति । शून्यं तु प्रमाणाविषयत्वात् निरा- २५
करणार्हमप्रसक्तेः । शून्यं स्फुरति न वा ? आद्ये न शून्यता द्वितीये न तद्वाक्यं प्रसक्तिः । शून्यवादी सत्त्वं वा
न वा संवृतिनिरूपणासंभवात् न संवृत्तिसत्त्वम् । आश्रयाभावाच्च संवृतिः स्वीकार्या ।
४. 'कतम आत्मे'ति इत्यत्र भन्ने परमते आत्मपदेन जीवग्रहणमुपगतं एव सति 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्
स आत्मा तत्त्वमसी'त्यादौ आत्मपदस्य प्रत्यगात्मपरत्वसंभवात् आत्मशब्दस्य परमात्मनि रुद्धिरिति वदतां
विरोधः । 'कतम आत्मे'त्यत्र गुणोपसंहारपादे विचार्यते—बृहदारण्यके 'कतम आत्मे'त्यादिना जीवमुपक्रम्य ३०
तस्यासंगत्वनिर्णयपूर्वकमुपसंहारे 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरो ब्रह्म'इति तस्य ब्रह्माभेदेनोपसंहार-
श्रूयते । छान्दोग्ये तु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीद'ति सद्रूपेण ब्रह्मोपक्रम्य तस्य 'स आत्मा तत्त्वमसी' इति जीवाभेद-
उच्यते । तत्रोभयोः उपनिषदोः ऐकार्थ्यं विद्याभेदो वेति सन्देहे—अनयोरनुत्पत्त्यर्थत्वं बृहदारण्यके आत्मशब्देनोप-
क्रमात् आत्मतत्त्वोपदेशः छान्दोग्ये तु उपक्रमे ब्रह्माश्रयणात्, उपसंहारे ब्रह्माभेदोपासन इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—
'आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्' । छान्दोग्येऽपि आत्मनो ब्रह्माभेदोपदेशो ग्राह्यः । उत्तरात्—उपसंहारात् तदपि ३५
कुतः अवधारणात् 'मेनाश्रुतमि'त्यादिना एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवधारणात् । इदं हि अवधारणं सच्छब्देनात्म-
परिग्रहेऽवगम्यते । अन्यथा आत्मापरिग्रहे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नोपपादितं न्यात् आत्मनोऽवगम्यत्वादिति ।

स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः

संसृज्यते स उत्क्रामन्निद्रयमाणः पाप्मनो विजहाति ॥८॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च संख्यं तृतीयं-
स्वप्नस्थानं तस्मिन्संख्ये स्थाने तिष्ठते उभे स्थाने पश्यतोदं च परलोकस्थानं च ।

- ५ अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आनन्दोऽथ
पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहृत्य
स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥९॥

- यथैवेहैकस्मिन्नेहे स्वप्नो भूत्वा मृत्यो रूपाणि कार्यकरणान्यतिक्रम्य स्वप्ने स्वं आत्मज्योतिष्यास्त एवं
स वै प्रकृतः पुरुषोऽयं जायमानः । कथं जायमान इत्युच्यते-शरीरं देहेन्द्रियसंघातमभिसंपद्यमानः शरीर आत्मभाव-
१० मापद्यमान इत्यर्थः । पाप्मभिः पाप्मसमवायिभिर्मर्माधर्माध्र्यैः कार्यकरणैरित्यर्थः, संसृज्यते संयुज्यते । स
एवोत्क्रामन्शरीरान्तरभूत्वं क्रामन्यच्छन्निद्रयमाण इत्येतस्य व्याख्यानमुत्क्रामन्ति । तानेव संसिद्धिप्राप्त्य-
रूपाकार्यकरणलक्षणान्विजहाति तैर्वियुज्यते तान्परित्यजति । यथाऽयं स्वप्नजाग्रदवस्थोर्वर्तमान एवैकस्मिन्नेहे पाप्म-
रूपकार्यकरणोपादानपरित्यागाभ्यामनवरतं संचरति क्षिया तमान. सन्, तथा सोऽयं पुरुष उभाविहलोकपरलोको
जन्ममरणभ्यां कार्यकरणोपादानपरित्यागावनवरतं प्रतिपद्यमान आ संसारमोक्षसंचरति । तस्मात्सिद्ध-
१५ मस्याऽऽत्मज्योतिषोऽज्यतं कार्यकरणरूपेभ्यः पाप्मभ्यः संयोगवियोगाभ्याम् । न हि तद्वर्तमे सति तैरेव संयोगो
वियोगो वा युक्तः ॥८॥

- ननु न स्तोऽस्थोभौ लोको यौ जन्ममरणभ्यामनुक्रमेण संचरति स्वप्नजाग्रतिरेव । स्वप्नजाग्रतिरेव
प्रत्यक्षमवगम्यते न त्विहलोकपरलोको केनचित्प्रमाणेन । तस्मादेते एव स्वप्नजाग्रतिरेव इहलोकपरलोकाविति ।
उच्यते-तस्यैतस्य पुरुषस्य वै द्वे एव स्थाने भवतो न तृतीयं चतुर्थं वा । के ते । इदं च यत्प्रतिपन्नं वर्तमानं जन्म
२० शरीरेन्द्रियविषयवेदनाविशिष्टं स्थानं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानम् । परलोक एव स्थानं परलोकस्थानम् । तच्च शरीरादि-
वियोगोत्तरकालानुभाव्यम् । ननु स्वप्नोऽपि परलोकस्तथा च सति द्वे एवेत्यवधारणमयुक्तम् । न । कथं तर्हि ।

- प्रसङ्गागतं परपक्षं निराकृत्य श्रुतिव्याख्यानमेवानुवर्तयन्नुत्तरवाक्यतात्पर्यमाह-यथेति । एवमात्मा देहेभ्योऽपि
वर्तमानं जन्म त्वज्जन्मान्तरं चोपाददानः कार्यकरणात्यतिक्रामतीति शेषः । अतः स्वप्नजाग्रतिसंचाराद्देहाच्चरितरेक-
विहलोकपरलोकसंचारोक्त्याऽपि तदतिरेकस्तस्योच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः । संप्रत्युत्तरं वाक्यं गृहीत्वा व्याकरोति-
२५ स वा इत्यादिना । पाप्मशब्दस्य लक्षणया तत्कार्यविषयत्वं दर्शयति-पाप्मसमवायिभिरिति । पाप्मशब्दस्य
पापवाचित्वेऽपि कार्यसाम्याद्धर्मोऽपि वृत्तिं सूचयति-धर्माभिर्मिति । उक्तमर्थं दुष्टान्तत्वेनानुवदति-यथेति ।
अवस्थाद्वयसंचारस्य लोकद्वयसंचारं दार्ष्टान्तिकमाह-सथेति । इहलोकपरलोकावनवरतं संचरतीति सन्मन्वः ।
संचरणप्रकारं प्रकटयति-जन्मेति । जन्मना कार्यकरणयोः उपादानं मरणेन च तयोः स्थागमविच्छेदेन लभमानो
मोक्षावर्गानवरतं संचरन् दुःखी भवतीत्यर्थः । स वा इत्यादिवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति-तस्मादिति । तच्छब्दार्थमेव
३० स्फुटयति-संयोगेति । कथमेतावता तेभ्योऽन्यत्वं तत्राऽह-न हीति । स्वाभाविकस्य हि धर्मस्य सति स्वभावे कुत-
संयोगवियोगां बह्व्यौष्ण्यादिष्वदर्शनात्कार्यकरणयोश्च संयोगविभागवशादस्वाभाविकत्वे सिद्धमात्मनस्तदवस्थ-
सित्यर्थः ॥८॥

- तस्येत्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्यां शङ्कामाह-नन्विति । अवस्थाद्वयवल्लोकद्वयसिद्धिरित्यामङ्क्याऽह-स्वप्नेति ।
कथं तर्हि लोकद्वयप्रसिद्धिरत आह-तस्मादिति । तत्रोत्तरत्वेनोत्तर वाक्यमुक्त्या व्याकरोति-उच्यते इति ।
३५ स्थानद्वयप्रसिद्धिबोधनार्थं वैशब्दः । अवधारणं विवृणोति-नेति । वेदना सुखदुःखादिलक्षणा । जागमस्य परलोक-
प्राप्तकत्वमभिप्रेत्याऽह-तच्चेति । अवधारणमाक्षिपति-नन्विति । तस्य स्थानान्तरत्वं दूषयति-नेति । स्वप्नस्य

संघं तत् । इहलोकपरलोकयोः संबिस्तस्मिन्संघं यत्तृतीयं तत्स्वप्नस्थानम् । तेन स्थानद्वित्वावधारणम् । न हि ग्रामयोः संबिस्तावेव ग्रामावपेक्ष्य तृतीयत्वपरिगणनमर्हति । कथं पुनस्तस्य परलोकस्थानस्थास्तित्वमवधारयते यदपेक्ष्य स्वप्नस्थानं संघं भवेत् । यतस्तस्मिन्संघे स्वप्नस्थाने तिष्ठन्भवन्वर्तमान एते उभे स्थाने पश्यति । के ते उभे । इदं च परलोकस्थानं च । तस्मास्तः स्वप्नजागरितव्यतिरेकेणोभौ लोकौ यो धिया समानः सन्ननुसंचरति जन्ममरणसंज्ञानप्रबन्धेन ।

कथं पुनः स्वप्ने स्थितः सन्नभौ लोकौ पश्यति । किमाश्रयः केन विधिनैति । उच्यते—अथ कथं पश्यतीति शृणु । यथाक्रमं अक्रामत्यनेनेत्याक्रम आश्रयोऽवष्टम्भ इत्यर्थः । यादृश आक्रमोऽस्य सोऽयं यथाक्रमः । अयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यथाक्रमो भवति यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो भवतीत्यर्थः । तमाक्रमं परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं प्राप्ताङ्कुरोभावमिव बीजं तमाक्रम्यावष्टम्याऽऽस्थित्योभयान्पश्यति बहुवचनं धर्माधर्मफलानेकत्वादुभयानुभयप्रकारानित्यर्थः । कांस्तान्पाप्मनः पापफलानि । न तु पुनः १० साक्षादेव पाप्मानं दर्शनं संभवति तस्मात्पापफलानि दुःखानीत्यर्थः । आनन्दंश्च धर्मफलानि सुखानीत्येतत् । तानुभयात्पाप्मन आनन्दंश्च पश्यति जन्मान्तरदृष्टवासनामयानु । यानि च प्रतिपत्तव्यजन्मविषयाणि क्षुद्रधर्माधर्मफलानि धर्माधर्मप्रयुक्तो देवतानुग्रहाद्वा पश्यति ।

तत्कथमवगम्यते परलोकस्थानसंबन्धपाप्मानन्ददर्शनं स्वप्न इति । उच्यते—यस्मादिह जन्मव्यननुभावमपि पश्यति बहु । न च स्वप्नो नामापूर्वं दर्शनम् । पूर्वदृष्टस्मृतिर्हि स्वप्नः प्रायेण । तेन स्वप्नजागरितस्थान- १५ व्यतिरेकेण स्त उभौ लोकौ ।

यदादित्यादिबाह्यज्योतिषामभावेऽयं कार्यकरणसंघातः पुरुषो येन व्यतिरिक्तेनाऽऽत्मना ज्योतिषा व्यवहृतीत्युक्तम् तदेव नास्ति । यदाऽऽदित्यादिज्योतिषामभावगमनं यत्रेदं विविक्तं स्वयंज्योतिरुल्लभ्येत । येन

लोकद्वयातिरिक्तस्थानत्वाभावे कथं तृतीयत्वप्रसिद्धिरित्याह—कथमिति । तस्य संघत्वाच्च स्थानान्तरत्वमित्युत्तरमाह—संघं तदिति । संघत्वं व्युत्पादयति—इहेति । यत्स्वप्नस्थानं तृतीयं मन्यसे तदिहलोकपरलोकयोः संघमिति संबन्धः । अस्य संघ्यत्वे फलितमाह—तेनेति । पूरणप्रत्ययश्रुत्या स्थानान्तरत्वमेव स्वप्नस्य किं न स्यादित्याशङ्क्य प्रथमश्रुतसंघ्यशब्दविरोधान्मैवमित्याह—न हीति । परलोकास्तित्वे प्रमाणान्तरजिज्ञासया पृच्छति—कथमिति । प्रत्यक्षं प्रमाणयन्नुत्तरमाह—यत् इत्यादिना ।

स्वप्नप्रत्यक्षं परलोकास्तित्वे प्रमाणमित्युक्तं तदेवोत्तरवाक्येन स्फुटयितुं पृच्छति—कथमिति । कथं शब्दाथमेव प्रकटयति—किमित्यादिना । उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थापयति—उच्यत इति । तत्राथशब्दमुक्तप्रकार्यतया व्याकरोति—अथेति । उत्तरभागमुत्तरत्वेन व्याचष्टे—शृण्विति । यदुक्तं किमाश्रय इति तत्राऽह—यथाक्रम इति । यदुक्तं केन विधिनैति तत्राऽह—तमाक्रममिति । पाप्मशब्दस्य यथाश्रुतार्थत्वे संभवति किमिति फलविषयत्वं तत्राऽह—नस्त्विति । साक्षादागमादुते प्रत्यक्षेणेति यावत् । पाप्मानमेव साक्षाद्दर्शनासंभवस्तच्छब्दार्थः । कथं पुनराद्ये वयसि पाप्मानमानन्दानां च स्वप्ने दर्शनं तत्राऽह—जन्मान्तरेति । यद्यपि मध्यमे वयसि करणपाटवादेहिकवासनाया स्वप्नो दृश्यते तथाऽपि कथमन्तिमे वयसि स्वप्नदर्शनं तदाह—यानि चेति । फलानां क्षुद्रत्वमत्र लेशतो भुक्तम् । ३० यानीत्युपक्रमकामानानीत्युसंख्याताव्यम् ।

ऐहिकवासनावशादेहिकानामेव पाप्मानमानन्दानां च स्वप्ने दर्शनसंभवाच्च स्वप्नप्रत्यक्षं परलोकसाधकमिति शङ्कते—तत्कथमिति । परिहरति—उच्यत इति । यद्यपि स्वप्ने मनुष्याणामिन्द्रादिभावोऽननुभूतोऽपि भाति तथाऽपि तदपूर्वमेव दर्शनमित्याशङ्क्याऽह—न चेति । स्वप्नधिया भाविजन्मभाविनोऽपि स्वप्ने दर्शनाप्रायेणेत्युक्तम् । न च तदपूर्वदर्शनमपि सम्यग्ज्ञानमुत्थानप्रत्ययवाधात् । न चैवं स्वप्नधिया भाविजन्मासिद्धिर्यथाज्ञानमर्थाङ्गाकारादिति भावः । प्रमाणफलमुपसंहरति—तेनेति ।

स यत्स्यादिव्याक्यस्य व्यवहितेन संबन्धं वक्तुं वृत्तमनुष्ठाऽक्षिपति—यदित्यादिना । बाह्यज्योतिरभावे सत्ययं पुरुषः कार्यकरणसङ्घातो येन सङ्घातातिरिक्तेनाऽऽत्मज्योतिषा गमनागमनादि निर्वर्तयति तदात्मज्योतिरस्तीति यदुक्तमित्यनुवादायः । विशिष्टस्यानाभावं वक्तुं विनोपनाभाव तावद्गर्हयति—तदेवेति । आदित्यादिज्योतिरभावविशिष्ट-

सर्ववैचार्यं कार्यकरणसंघातः संसृष्ट एवोपलभ्येत । तस्मादसत्तमोऽसत्त्वेन वा स्वेन विविक्तस्वभावेन ज्योतीरूपेणाऽऽस्तेति ।

- अथ क्वचिद्विविक्तः स्वेन ज्योतीरूपेणोपलभ्येत बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गशून्यततो यथोक्तं सर्वं भविष्यतीत्येवमाहुः—स यः प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले प्रस्वपिति प्रकर्वणं स्वपन्नुभवति तदा किमुपादानः ५ केन विविना स्वपिति संध्यं स्थानं प्रतिपद्यत इत्युच्यते । अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य सर्वावतः सर्वमवतीति सर्वावानयं लोकः कार्यकरणसंघातो विषयवेदनासंयुक्तः । सर्वावत्स्वस्य व्याख्यातसन्नत्रयप्रकरणेऽप्यो अयं वा आत्मेत्यादिना । सर्वा वा भूतभौतिकमात्रा अस्य संसर्गकारणभूता विद्यन्ते इति सर्ववात्सर्ववानेन सर्वावात्स्य सर्वावतो मात्रामेकदेशमवयवमपादायापच्छिद्याऽऽवाप गृहीत्वा दृष्टजन्मवासनावातिनः सन्नित्यर्थः । स्वयमात्मनैव विहृत्य देहं पातयित्वा निःसंबोधमापाद्य । जागरिते ह्यादित्यादीनां चक्षुरादिष्वनुग्रहो देहव्याव- १० हारार्थः । देहव्यावहारऽऽत्मनो धर्मावर्मफलोपभोगप्रयुक्तस्तद्वर्मावर्मफलोपभोगोपरमणमस्मिन्नेह आत्मकर्मोपरमङ्कृतमित्यात्मस्य विहृतेत्युच्यते । स्वयं निर्माय निर्माणं कृत्वा वासनामयं स्वप्नदेहं मायामयमिव । निर्माणमपि तत्कर्मपिस्तत्स्वयं कर्तृकमुच्यते । स्वेनाऽऽत्मियेन भासा मात्रोपादानलक्षणेन भासा दीप्या प्रकाशेन सर्ववासनातमकेनान्तःकरणवृत्तिप्रकाशेनेत्यर्थः । सा हि तत्र विषयभूता सर्ववासनामयो प्रकाशेति । सा तत्र स्वयं भा उच्यते । तेन स्वेन भासा विषयभूतेन स्वेन च ज्योतिषा तद्विषयिणा विविक्तस्वरूपेणानुग्रहवृत्तस्वभावेन तद्भाष्यं १५ वासनात्मकं विषयोक्तुं प्रस्वपिति । यदेवं वर्तनं तत्प्रस्वपितीत्युच्यते । अत्रैतस्यावस्थायामितित्स्मन्कालेऽयं पुरुष आत्मा स्वयमेव विविक्तज्योतिर्भवति । बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितं ज्योतिर्भवति ।

नन्वस्य लोकस्य मात्रोपादानं कृतं कथं तस्मिन्सत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्युच्यते । नैव दोषः । विषयभूतमेव हि तद् । तेनैव चात्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्दर्शयितुं शक्यः । न त्वन्यथाऽसति विषये कस्मिन्नित्युक्तं

- स्थानं यत्रेत्युक्तं तदेव स्थानं नास्ति विशेषणमाभादिति शेषः । यथोक्तस्थानाभावे हेतुमाहुः—येनेति । संसृष्टे २० बाह्यैर्ज्योतिर्भिरिति शेषः । व्यवहारभूमौ बाह्यज्योतिरभावाभावे फलितमाहुः—तस्यादिति ।

- उत्तरग्रन्थमुत्तरत्वेनावतरयति—अथेत्यादिना । यथोक्तं सर्वव्यतिरिक्तत्वं स्वयंज्योतिर्द्रुमित्यादि । गृह स्वयं प्रतीतीति यावत् । उपादानशब्दः परिग्रहविषयः । कथमस्य सर्वावत्वं तदाह—सर्वावत्त्वमिति । संसर्गकारण-भूताः सहाध्यात्म्यादिविश्रानेनेति शेषः । किमुपादान इत्यस्योत्तरमुक्त्वा केन विविनेत्यस्योत्तरमाहुः—स्वयमित्यादिना । आपाद्य प्रस्वपितीत्युत्तरत्र संबन्धः । कथं पुनरात्मनो देहविहन्तुत्वं आप्रदेतुकर्मफलोपभोगोपरमणाद्वि च विहृत्यते २५ तद्वदित्याहुः—मायामयमिवेति । कथं पुनरात्मनो यथोक्तदेहनिर्माणकर्तृत्वं कर्मकृतत्वात्तस्मिन्स्थेत्यागच्छाऽह—निर्माणमपीति । स्वेन भासेत्यत्रैतन्भावे तृतीया । करणे तृतीया व्यावर्तयति—सा हीति । तत्रेति स्वर्गोक्तिः यथोक्तान्तःकरणवृत्तेर्विषयत्वेन प्रकाशमानत्वेऽपि स्वभासे भवतु करणत्वमित्यागच्छाऽह—सा तत्रेति । स्वेन ज्योतिषेति कर्तारि तृतीया । स्वभावोऽत्राऽऽत्मविषयः । कोऽयं प्रस्वापो नाम तत्राऽह—यदेवमिति । विविक्तविशेषणं ३० विवृणोति—वाहेति ।

स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मेत्युक्तमाक्षिपति—तन्वस्येति । वासनार्परग्रहस्य मनोवृत्तिरूपस्य विषयतया विषयित्वाभावादविरुद्धमात्मनः स्वप्ने स्वयंज्योतिर्द्रुमिति समावृत्ते—नैव दोष इति । कुतो वासनोपादानस्य विषयत्वमित्यादिबुद्धयः स्वयंज्योतिर्द्रुम्युत्तिसामर्थ्यादित्याहुः—तेनेति । मात्रादानस्य विषयत्वेनेति यावत् । तदेव व्यतिरेकमुत्तेनाऽह—नत्ति । यथा सुषुप्तिकाले व्यक्तस्य विषयस्याभावे स्वयंज्योतिर्द्रुम्युत्तया मात्रादानस्य विषयत्वं

- ३५ १. अन्नत्रयप्रकरणे अथो अयं वा इत्यत्र गृहस्यः सकलप्राणिनामुपजीव्य इत्युक्तं ततश्च ये उपकाराः येन्यश्च क्रियन्ते तत्सर्वविषयकसंस्कारवानित्यर्थः ।
२. मात्राणामुपादानं स्वप्रकाशेनेत्यर्थः ।
३. स्वेन भासा अन्तःकरणरूपप्रकाशेन विषयभूतेन सह प्रस्वपिति स्वेन ज्योतिषा चैतन्यज्योतिषा तत्कर्तृक-स्वाप इत्यर्थः ।

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्तरयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्वा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः

पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान्पुष्करिणीः स्रवन्तोः सृजते स हि कर्ता ॥१०॥

काल इव । यदा पुनः सा भा वासनात्मिका विषयभूतोपलभ्यमाना भवति तदासिः कोशादिव निष्कृष्टः सर्वसंसर्ग-रहितं चक्षुरादिकार्यकरणव्यावृत्तस्वरूपमलुप्तग्राह्यमज्योतिः स्वेन रूपेणाभासयद्गृह्यते । तेनात्रायं पुरुषः स्वयं-ज्योतिर्भवतीति सिद्धम् ॥९॥

नन्वत्र कथं पुरुषः स्वयंज्योतिर्येन जागरित इव ग्राह्यग्राहकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारो दृश्यते । चक्षुराद्यनु-ग्राहकाश्चाऽऽदित्याद्या लोकास्तथैव दृश्यन्ते यथा जागरिते । तत्र कथं विशेषावधारणं क्रियेतत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति । उच्यते—वैलक्षण्यत्वेन दर्शनस्य । जागरिते हीन्रियबुद्धिमनबालोकादिव्यापारसंकीर्णमात्म-ज्योतिः । इह तु स्वप्न इन्द्रियाभावात्तदनुग्राहकादित्याद्यालोकामावाचव विवर्तं केवलं भवति । तस्माद्विलक्षणम् । ननु तथैव विषया उपलभ्यन्ते स्वप्नेऽपि यथा जागरिते तत्र कथमिन्द्रियाभावाद्द्वैलक्षण्यमुच्यते इति । शृणु— १०

न तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिलक्षणाः । तथा न रथयोगा रथेषु युज्यन्त इति रथयोगा अश्वाद्यस्तत्र न विद्यन्ते । न च पन्थानो रथमार्गा भवन्ति । अथ रथान्तरयोगान्पथश्च सृजते स्वयम् ।

कथं पुनः सृजते रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावे । उच्यते—ननुक्तमस्य लोकस्य सर्वावतो मात्राम-पादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्मायित्यन्तःकरणवृत्तिरस्य लोकस्य वासना मात्रा तामपादाय रथादिवत्साधारणान्तः-करणवृत्तिस्तदुपलब्धिनिमित्तं कर्मणा चोद्यमाना दृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते तदुच्यते स्वयं निर्मायति । तदेवाऽऽह— १५ रथादीन्सृजत इति । ननु तत्र करणं वा करणानुग्राहकाणि बाऽऽदित्यादिवज्योतीषि तववभास्या वा रथादयो विषया विद्यन्ते । तद्वासनामात्रं तु केवलं तदुपलब्धिनिमित्तं चोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्याभ्ययं दृश्यते । तद्यस्य ज्योतिषो दृश्यतेऽलुप्तग्राह्यस्तदात्मज्योतिरत्र केवलमसिरेव कोशाद्विवर्तम् ।

प्रकाशितमित्यर्थः । भवतु स्वप्ने वासनादानस्य त्रिषयत्वं तथाऽपि कथं स्वयंज्योतिरात्मा क्षयते विविच्य दर्शयितु-मित्याहङ्क्याऽह—यदा पुनरिति । अवभासयदवभास्यं वासनात्मकान्तःकरणमिति शेषः । स्वप्नावस्थायामात्म-नोज्ज्वालासकान्तराभावे फलितमाह—तेनेति ॥९॥

यदुक्तं स्वप्ने स्वयंज्योतिरत्येति तत्प्रकान्तेरेणाऽऽक्षिपति—नन्विति । अवस्थाद्वये विशेषाभावकृतं चोद्यं दूषयति—उच्यत इति । वैलक्षण्यं स्फुटयति—जागरिते हीति । मनस्तु स्वप्ने सदापि विषयत्वाच्च स्वयंज्योतिर्दृष्ट-विधातीति भावः । उक्तं वैलक्षण्यं प्रतीतिमाश्रित्याऽऽक्षिपति—नन्विति । न तत्रेत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह— २५ शृण्विति । प्रतीतिं धृत्यति—अथेति ।

रथादिसृष्टिमाक्षिपति—कथं पुनरिति । वासनामयी सृष्टिः श्लिष्टेत्युत्तरमाह—उच्यत इति । तदुपलब्धि-निमित्तेनेत्यत्र तच्छब्देन वासनात्मिका मनोवृत्तिरेवोक्ता । उक्तमेव प्रपञ्चयति—नस्तित्यादिना । तदुपलब्धिर्वसिनोप-लब्धिस्तत्र यत्कर्म निमित्तं तेन चोदितं योद्भूताज्जःकरणवृत्तिर्ग्राहकावस्था तदाभ्ययं तदात्मकं तद्वासनारूपं दृश्यत इति योजना । तथाऽपि कथमात्मज्योतिः स्वप्ने केवलं सिध्यति तत्राऽह—तद्यस्येति । यथा कोशादसिरेविको भवति तथा दृश्याया बुद्धेर्विविक्तमात्मज्योतिरिति केवल्यं साधयति—असिरेवेति । ३०

१. अत्र ब्रह्मसूत्रे सन्ध्ये सृष्टिराह हि (३-२-१) इत्यत्र स्वप्नरथादीनां पारमार्थिकत्वं वा उत मायामयत्वमिति सन्देहे पारमार्थिकमिति प्राप्तं तथा हि श्रुतिराह—‘रथात् रथयोगान् पथः सृजते’ इति । अपि च ‘स्वप्ने वात्मानं निर्मातरमात्मनस्त य एषु सुषुप्ते जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्माणाः’ इति ब्राह्मणिमातृत्ववचनाच्च तस्य पारमार्थिकत्व वक्तव्यं सृष्टिप्रकरणोक्ताकाशादिवत् इति चेन्न । मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्वरूपत्वात् । सन्ध्ये स्वप्ने सृष्टिः मायामयी अपारमार्थिकीत्यर्थः कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्वरूपत्वात् । कात्स्न्यं देशकालनिमित्त-संपत्तिरवाधश्च नैते स्वाप्तिकेषु संभवन्ति रथादिवस्तूना देहान्तरवस्थाने प्रवेशाभावात् प्रबोधानन्तरं बाधाच्च तस्मात् मायामयत्वम् । न चाद्भुतरूपत्वं तत् मायाशब्दस्य ‘माया ह्येषा मया सृष्टा’ इति भगवद्भवेति मित्यर्थ-विषये प्रयोगाच्च ।

२. अन्तःकरणवृत्त्याथयात् तादृशवृत्तिगत्यात्, सुप्तां वासनानामतीन्द्रियत्वात् तद्विषयाः पदार्थाः सुप्ता इव स्वेन रूपेणातीन्द्रियाः तानवभासयति ।

तदेते श्लोका भवन्ति । स्वप्नेन शारीरमभिग्रहत्यायुषः सुप्तानभि-
चाकशीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्यः पुरुष एकहंसः ॥११॥

प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायाऽमृतश्चरित्वा ।

स इयतेऽमृतो यत्र कामं हिरण्यः पुरुष एकहंसः ॥१२॥

- ५ तथा न तत्राऽऽनन्दाः सुखविशेषा भूवो हर्षा पुत्रादिलाभनिमित्ताः प्रभुवस्त एव प्रकथेयताः । अथ चाऽऽनन्दादीन्मुञ्जते । तथा न तत्र वेदान्ताः पत्वलाः पुष्करिण्यस्तडागाः खन्यो नद्यो भवन्ति । अथ वेदान्ता-
दीन्मुञ्जते वासनामात्ररूपान् । यस्मात्स हि कर्ता । तद्वासनाश्रयचित्तवृत्त्युद्भवनिमित्तकमेहेतुत्वेनेत्यबोध्यम् । तस्य
कर्तृत्वं न तु साक्षादेव तत्र क्रिया संभवति साधनाभावात् । न हि कारकमन्तरेण क्रिया संभवति । न च तत्र
हस्तपादादीनि क्रियाकारकाणि संभवन्ति । यत्र तु तानि विद्यन्ते जागरिते तत्राऽऽत्मज्योतिरवभासितैः कार्यकरणै-
१० रथाविवासनाश्रयान्तःकरणवृत्त्युद्भवनिमित्तं कर्म निर्वर्त्यते तेनोच्यते स हि कर्तेति । तदुक्तमात्मनैवायं ज्योति-
षाऽऽस्ते पत्ययते कर्म कुरुत इति । तत्रापि न परमार्थतः स्वतः कर्तृत्वं चैतन्यज्योतिषोऽवभासकत्वव्यतिरेकेण ।
यच्चैतन्यात्मज्योतिषाऽन्तःकरणद्वारेणावभासयति कार्यकरणानि तदवभासितानि कर्मसु व्यग्रमियन्ते कार्यकरणानि
तत्र कर्तृत्वमुपचर्यत आत्मनः । यदुक्तं व्यायतीव लेलायतीवेति तथैवानुच्यते । स हि कर्तेतीह हेत्वर्थम् ॥१०॥

- तदेत एतस्मिन्नुक्त्ये एते श्लोका मन्त्रा भवन्ति । स्वप्नेन स्वप्नभावेन शरीरं शरीरमभिग्रह्य निद्राष्टमा-
१५ पाद्यायुषः स्वयमलुप्तदृग्वादिशक्तिस्वाभाव्यात्सुप्तान्वासनाकारोद्भूतानन्तःकरणवृत्त्याश्रयान्वाह्याध्यात्मिकोत्स-
वनिष भावान्स्वप्ने रूपेण प्रत्यस्तमितान्सुप्तानभिचाकशीत्यलुप्तमाऽऽजम्बूदृष्ट्वा पश्यत्यवभासतीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं
ज्योतिर्मन्त्रिष्येमात्र रूपमादाय गृहीत्वा पुनः कर्मणे जागरितस्थानमेति आगच्छति हिरण्यो हिरण्य इव चैतन्य-
ज्योतिरवभासकः पुरुष एकहंस एक इव हन्तीत्येकहंसः । एको जाग्रत्स्वप्नेह्लोकपरलोकादीन् गच्छतीत्येकहंसः ॥११॥

तथा प्राणेन पञ्चवृत्तिना रक्षणरिपालयन्नयथा मृतभ्रान्तिः स्यादवरं निकृष्टमनेकाबुचिंघातत्वावत्यन्त-

- २० तथा रथाद्यभावादिति यावत् । सुखान्येव विशिष्यन्त इति विशेषः । सुखसामान्यामीत्यर्थः । तथेत्यानन्दाद्य-
भावं दृष्टान्तिः । अल्पीयांसि सारांसि पत्वलशब्देनोच्यन्ते । स हि कर्तृत्वं हिंशब्दायं यस्मादित्युक्तस्तस्मात्सुगतीति
शेषः । कुतोऽस्य कर्तृत्वं सहकार्यभावादित्यावाङ्मुखाऽऽह—तद्वासनैति । तच्छब्देन वेदान्तादिग्रहणम् । तदीयवासना-
धारश्चित्तपरिणामस्तेनोद्भवति यत्कर्म तस्य सुखमाननिदानत्वेनेति यावत् । मुख्यं कर्तृत्वं वास्यति—नन्विति । तत्रेति
स्वप्नोक्तिः । साधनाभावेऽपि स्वप्ने क्रिया किं न स्यादित्यावाङ्मुखाऽऽह—नहोति । तर्हि स्वप्ने कारकाण्यपि सविष्यन्ति
२५ नेत्याह—न चेति । तर्हि पूर्वोक्तमपि कर्तृत्वं कथमिति चेत्तत्राऽह—यत्र स्थिति । उक्त्यर्थं वाक्योपक्रममनुकूल्यति—
तदुक्तमिति । उपक्रमे मुख्यं कर्तृत्वमिह त्वीपचारिकमिति विशेषमाशङ्क्याऽह—तत्रापीति । परमार्थतश्चैतन्यज्योतिषो
व्यापारवदुपाध्यवभासकत्वव्यतिरेकेण स्वतो न कर्तृत्वं वाक्योपक्रमेऽपि विवक्षितमित्यर्थः । आत्मनो वाक्योपक्रमे
कर्तृत्वमपीपचारिकमित्युपसंहरति—यदिति । स हि कर्तृत्वपीपचारिकं कर्तृत्वमित्युच्यते चेत्तस्य व्यायतीवेत्यादि-
नोक्तत्वात्पुनश्चिरित्यावाङ्मुखाऽह—यदुक्तमिति । अनुवादे प्रयोजनमाह—हेत्वर्थमिति । स्वप्ने रथादिसुप्तमिति
३० शेषः ॥१०॥

तदेते श्लोका भवन्तीत्येतत्प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे—तदेत इति । उक्त्यर्थं स्वयंज्योतिषादि. शारीरमिति
स्वार्थं दृष्टिः स्वयमसुप्तमे हेतुमाह—अलुमेति । व्याख्येय पदमादाय व्याचष्टे—सुप्तानित्यादिना । उक्तमनूद्य
पदान्तरभवतायं व्याकरोति—सुप्तानभिचाकशीतीति ॥११॥

तथागच्छ. स्वप्नगतविशेषमुपपन्नार्थः । किमिति स्वप्ने प्राणेन शरीरमात्मा पालयति तत्राऽह—अन्यथेति ।

- ३५ १. एकहंसः एक एव हन्ति गच्छति अवस्थाः ।

२. बहिष्कुलायात् शरीरात् बहिरित्येत्यर्थः ।

३. तत्रापि जाग्रत्कालेऽपि । अन्तःकरणवृत्त्याश्रयात् तद्विषयात् स्वप्निकान् वाह्याश्चाभिचाकशीति ।

४. इन्द्रियमात्राख्यं—इन्द्रियजन्यज्ञानसंस्काररूपम् । इन्द्रियमात्राः इन्द्रियाणां सुखमात्राः ।

स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुर्वते बहूनि ।

उत्तेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुत्तेवापि भयानि पश्यन् ॥१३॥

आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति । तं नाऽप्यतं बोधयेदित्याहुः ।

दुर्भिक्षज्यं हास्यै भवति यमेष न प्रतिपद्यते । अथो खत्वाहुजगिरितदेश

एवास्येष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः

स्वयं ज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥१४॥

बीभत्सं कुलायं नोऽहं शरीरं स्वयं तु बहिस्तस्मात्कुलायाच्चरित्वा । यद्यपि शरीरस्य एव स्वप्नं पश्यति तथाऽपि तत्सम्बन्धाभावात्तत्स्व इवाऽऽकाशो बहिश्चरित्वेत्युच्यते । अमृतः स्वयममरणवर्मेत्येव गच्छति यत्र कामं यत्र यत्र कामी विषयेषु दभूतवृत्तिर्भवति तं तं कामं वासनारूपेणोद्भूतं गच्छति ॥१२॥

किंच स्वप्नाते स्वप्नस्थान उच्चावचमुच्चं देवादिभावमवचं तिर्यगादिभावं निकृष्टं तदुच्चावचमीयमानो १० गम्यमानः प्राप्नुवन्रूपाणि देवो द्योतनावान्कुर्वते निर्बर्तयति वासनारूपाणि बहून्पश्यन्त्येयानि उतापि स्त्रीभिः सह मोदमान इव जक्षदिव हसन्निव वयस्यैः । उत्तेवापि भयानि बिभेतेत्येव इति भयानि सिंहव्याघ्रादीनि पश्यन्निव ॥१३॥

आरामममरणमाक्रीडामनेन निर्मितां वासनारूपमस्याऽऽत्मनः पश्यन्ति सर्वे जनाः । ग्रामं नगरं स्त्रियमन्नाद्यमित्यादिवासनानिर्मितमाक्रीडनरूपम् । न तं पश्यति तं न पश्यति कश्चन । कष्टं भो वर्ततेऽप्यन्तर्विचित्रं १५ दृष्टिगोचरापन्नमप्यहो भाग्यहीनता लोकस्य यच्छब्ददर्शनमप्यत्मानं न पश्यतीति लोकं प्रत्यनुकोशं दर्शयति श्रुतिः । अत्यन्तविचित्रः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वप्ने भवतीत्यभिप्रायः । तं नाऽप्यतं बोधयेदित्याहुः । प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते स्वप्न आत्मज्योतिषो व्यतिरिक्तत्वे । काऽसौ । तमात्मानं सुप्रमायतं सहसा भूषं न बोधयेदित्याहुरेवं कथयन्ति चिकित्सकादयो जना लोके । नूनं ते पश्यन्ति जाग्रद्देहादिन्द्रियद्वारतोऽपसृज्य केवलो बहिर्वर्तत इति यत आहुस्तं नाऽप्यतं बोधयेदिति । सत्र च दोषं पश्यन्ति भूषं हास्यै बोध्यमानस्तानीन्द्रियद्वाराणि सहसा प्रतिबोध्य- २० मानो न प्रतिपद्यते इति । तदेतदाह—दुर्भिक्षज्यं हास्यै भवति यमेष न प्रतिपद्यते यमिन्द्रियद्वारदेशं यस्माद्देहाच्छु- क्रमादायापनुतस्तं मन्द्रियदेशमेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते । कदाचिद्व्याप्तेनेन्द्रियमात्राः प्रवेक्षयति । तत आन्त्य- बाधिर्यादिदोषप्राप्तौ दुर्भिक्षज्यं दुःखमिषकर्मता हास्यै वेहाय भवति दुःखेन चिकित्सनीयोऽसौ देहो भवतीत्यर्थः । तस्मात्प्रसिद्ध्याऽपि स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्ट्वमस्य गम्यते ।

बहिश्चरित्वेत्युक्तं शरीरस्य स्वप्नोपलम्भादित्याशङ्क्याऽह—यद्यपीति । तत्सम्बन्धाभावाद्बहिश्चरित्वेत्युच्यते इति २५ सम्बन्धः । देहस्यैव तदसम्बन्धे दृष्टान्ताह—तत्स्य इति ॥१२॥

स्वप्नस्थं विशेषान्तरमाह—किञ्चेति । उच्चावचं विषयीकृत्य तेन तेनाऽऽत्मना स्वेनैव स्वयं गम्यमान इति यावत् ॥१३॥

आरामं विवृणोति—प्राप्तमित्यादिना । न तमित्यादेस्तात्पर्यमाह—कष्टमिति । दृष्टिगोचरापन्नमपि न पश्य- तीति सम्बन्धः । कष्टमित्यादिकोक्तं प्रपञ्चयति—अहो इति । क्लोकानां तात्पर्यमुपसंहरति—अत्यन्तेति । वाक्यान्तर- ३० मादाय तात्पर्यमुक्त्वाऽऽकाङ्क्षापूर्वकमक्षराणि व्याकरोति—तं नेत्यादिना । तेषामभिप्रायमाह—नूनमिति । इन्द्रियाण्येव द्वाराण्यप्येतीन्द्रियद्वारो जाग्रद्देहस्तस्मादिति यावत् । तथाऽपि सहसाऽपी बोध्यतां का हानिरित्याशङ्क्याऽह—तत्रेति । सहसा बोध्यमानत्वं सप्तमर्थः । किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्यान्तरवाक्यमवतार्यं व्याचष्टे—नदेतदाहेत्यादिना । पुनर- प्रतिपत्तौ दोषपट्टाङ्गं दर्शयति—कदाचिदिति । व्यत्यासप्रवेगस्य कार्यं दर्शयन्नुभयमप्यमित्यादि व्याचष्टे—तत इति । उक्ता प्रसिद्धिमुपसंहरति—तस्मादिति ।

स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च । पुनः प्रतिन्यायं
प्रतियोग्याद्ववति स्वप्नार्यैव स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं
पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१५॥

स्वप्नो भूत्वाऽतिक्रान्तो मृत्यो रूपानीति तस्मात्स्वप्ने स्वयंज्योतिरात्मा । अथो अपि खल्वन्य आहुर्जी-
५ गरितवेश एवास्यैव यः स्वप्नः । न संख्यं स्थानान्तरमिहलोकपरलोकाम्यां व्यतिरिक्तं किं तर्हीहलोक एव जागरित-
वेशः । यद्येवं, किंचातः । शृण्वतो यद्वृषति, यदा जागरितवेश एवायं स्वप्नस्तदाऽयमात्मा कार्यकरणेभ्यो न
व्यावृत्तस्तीमिन्मृतः । अतो न स्वयंज्योतिरात्मेत्यतः स्वयंज्योतिष्ववभाषनायान्य आहुर्जीगरितवेश एवास्यैव
इति । तत्र च हेतुमाचक्षते जागरितवेशत्वे यानि हि यस्माद्वस्त्वादीनि पदार्थजातानि जाग्रज्जागरितवेशे नश्यति
लौकिकस्तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीति । तदसत् । इन्द्रियोपरमात् । उपरतेषु होन्निरेषु स्वप्नात्पश्यति । तस्मान्-
१० नात्यस्य ज्योतिषस्तत्र संभवोऽस्ति । तदुक्तं न तत्र रथा न रथयोगा इत्यादि । तस्मादत्रायं पुरुषः स्वयं-
ज्योतिर्भवत्येव ।

स्वयंज्योतिरात्माऽस्तीति स्वप्ननिर्दशनेन प्रदर्शितम् । अतिक्रान्ति मृत्यो रूपानीति च । क्रमेण संचरन्मिह-
लोकपरलोकादीनिहलोकपरलोकादिव्यतिरिक्तः । तथा जाग्रत्स्वप्नकुलायाभ्यां व्यतिरिक्तः । तत्र च क्रमसंचारानि-
त्यश्रित्येतत्प्रतिपादितं याज्ञवल्क्येन । अतो विद्यानिष्कषार्थं सहस्रं ददामीत्याह जनकः सोऽहमेव बोधितस्त्वया
१५ भगवते तुभ्यं सहस्रं ददामि । विमोक्षश्च कामप्रदो मयाऽभिप्रेतः । तदुपयोग्यं तादर्थ्यात्तदेकदेश एव । अतस्त्यां
नियोक्ष्यामि समस्तकामप्रदाननिर्णयश्रवणेन विमोक्षायामत ऊर्ध्वं ब्रूहीति । येन संसाराद्विप्रमुच्येभ्यः, स्वप्नसादात् ।
विमोक्षपदार्थकदेशनिर्णयहेतोः सहस्रदानम् ॥१४॥

यत्प्रस्तुतमात्मनैवार्थं ज्योतिषाऽऽस्त इति । तत्प्रत्यक्षतः प्रतिपादितमत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति

वृत्तमनूय भवान्तरमुत्थापयति—स्वप्नो भूत्वैत्यादिना । इतिशब्दो यस्मादर्थः । तदेव भवान्तर स्मरेत्यति—
२० नेत्यादिना । उक्तमङ्गीकृत्य फलं पृच्छति—यद्येवमिति । स्वप्नो जागरितदेश इत्येवं यदीदृशस्तत्र किं स्यादिति
प्रश्नार्थः । फलं प्रतिज्ञाय प्रकटयति—शृण्वति । भवान्तरोपन्यासस्य स्वमर्तविरोचिस्त्वमाह—इत्यत इति । स्वप्नस्य
जाग्रद्वैतत्वं वृषयति—तदसदिति । तस्य जाग्रद्वैतत्वाभावे फलितमाह—तस्मादिति । स्वप्ने बाह्यज्योतिषं सम्भवे
आप्तीत्यत्र प्रमाणमाह—तदुक्तमिति । बाह्यज्योतिरभावेऽपि स्वप्ने व्यवहारदर्शनात्तत्र स्वयंज्योतिर्मात्रमुपगम्य-
मित्युपसंहरति—तस्मादिति ।

२५ कथं पुनर्विद्यायामनुकृपां सहस्रदानवचनमित्याद्यद्वृत्त वृत्त कीर्तयति—स्वयंज्योतिरिति । मृत्यो रूपान्ति-
कामतीत्यत्र च कार्यकरणव्यतिरिक्तमात्मनो दर्शितमित्याह—अतिक्रान्तीति । लोकस्यसंचारस्वबाधुकर्ममनुवर्त-
क्रमेणेति । आदिशब्दस्तत्तद्देहादिविषयः । स्थानद्वयसंसारवबाधुकर्मनुभाषते—सथेति । इहलोकपरलोकाम्यानिर्णय-
यावत् । लोकद्वये स्थानद्वये च क्रमसंचारप्रयुक्तमर्थान्तरमाह—तत्र चेति । आत्मनः स्वयंज्योतिषो देहादिव्यति-
रिक्तस्य नित्यस्य जापितत्वादित्यतःशब्दार्थः । कामप्रवृत्तस्य निर्णीतत्वात्त्रिराकाङ्क्षत्वमिति शङ्कां वारयति—
३० विमोक्षश्चेति । सम्यग्बोधस्तद्देहेषुतिरिति यावत् । ननु स एव प्राणको नाधी वक्तव्योऽस्ति तत्राऽहं—तदुपयोगीति ।
अयमित्युक्तमप्रत्ययोक्तः । तादर्थ्यात्पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानशेषत्वादिति यावत् । पदार्थस्य वाक्यार्थवर्हिर्वाच-
दूषयति—तदेकदेश एवेति । कामप्रवृत्तो नाद्यापि निर्णीत इत्यत्रोत्तरवाक्यं गमकमित्याह—अत इति । कामप्रवृत्त्या-
निर्णीतत्वादिति यावत् । तेनापेक्षितेन हेतुनेत्यर्थः । विमोक्षशब्दस्य सम्यग्ज्ञानविषयत्वं सूचयति—वेनेति । सम्यग्ज्ञान-
प्राप्तौ गुरुप्रसादस्य प्राधान्यं दर्शयति—स्वप्नसादादिति । ननु विमोक्षपदार्थो निर्णीतोऽप्यस्या सहस्रदानस्याऽऽकस्मि-

३५ कल्पप्रसङ्गादत आह—विमोक्षेति ॥१४॥
उत्तरकण्डिकामवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति—यत्प्रस्तुतमिति । आत्मनैवेत्यादिना यदात्मनः स्वयंज्योतिर्दृ-

स्वप्ने । यत्तत् स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति । तत्रैतदाशङ्क्यते मृत्यो रूपाण्येवातिक्रामति न मृत्युम् । प्रत्यक्षं ह्येतत्स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि मोदत्रासादिवर्शनम् । तस्मात्पूर्वं नैवायं मृत्युमतिक्रामति । कर्मणो हि मृत्योः कार्यं मोदत्रासादि दृश्यते । यदि च मृत्युना बद्ध एवायं स्वभावतस्ततो विमोक्षो नोपपद्यते । न हि स्वभावतश्चिद्विमुच्यते । अथ स्वभावो न भवति मृत्युस्ततस्तस्मात्प्रसादे उपपत्स्यते । यथाऽसौ मृत्युरात्मनो धर्मो न भवति तथा प्रदर्शनायात ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रह्मीत्येवं जनकेन पर्यनुमुक्तो याज्ञवल्क्यस्तद्विदर्शयिषया ५ प्रवृत्ते—स वै प्रकृतः स्वयंज्योतिः पुरुषः । एष यः स्वप्ने प्रदर्शित एतस्मिन्संप्रसादे सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादः । जागरिते वेहेन्द्रियव्यापारशतसंनिपातजं हित्वा कालौघं तेभ्यो विप्रमुक्त ईषत्प्रसीदति स्वप्ने । इह तु सुषुप्ते सम्यक्प्रसीदतीत्यतः सुषुप्तं संप्रसाद उच्यते । “तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकात्” “सलिल एको द्रष्टे”ति वक्ष्यति सुषुप्तस्थमात्मानम् । स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे क्रमेण संप्रसन्नः सन्सुषुप्ते स्थित्वा । कथं संप्रसन्नः । स्वप्नात्सुषुप्तं प्रविशितुः स्वप्नावस्थ एव रत्ना रतिमनुभूय मित्रवन्धुजनवर्शनादिना चरित्वा विद्वृत्त्यानेकवा १० चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः । दृष्टवैव न कृत्वेत्यर्थः पुण्यं च पुण्यफलं पापं च पापफलम् । न तु पुण्यपापयोः साक्षाद्दर्शनमस्तौत्यवोचाम । तस्मात् पुण्यपापान्मानु बद्धः । यो हि करोति पुण्यपापे स ताभ्यामनुबध्यते । नहि दर्शनमात्रेण तदनुबद्धः स्यात् । तस्मात्स्वप्नो भूत्वा मृत्युमतिक्रामत्येव न मृत्युरुपाण्येव केवलम् ।

अतो न मृत्योरात्मस्वभावत्वाशङ्का । मृत्युश्चेत्स्वभावोऽस्य स्वप्नेऽपि कुर्यात् । न तु करोति । स्वभावश्चेत्क्रिया स्यादतिमोक्षतैव स्यात् । न तु स्वभावः स्वप्नेऽभावात् । अतो विमोक्षोऽस्योपपद्यते मृत्योः पुण्यपापा- १५ स्याम् । ननु जागरितेऽस्य स्वभाव एव । न बुद्ध्याद्युपाधिकृतं हि तत् । तच्च प्रतिपादितं सादृश्याद्व्याप्यतीव

ब्राह्मणादीं प्रस्तुतं तदत्रायमित्यादिना प्रत्यक्षतः स्वप्ने प्रतिपादितमिति सम्बन्धः । वृत्तमर्थान्तरभूतं चोद्यमुत्थापयति—यत्तत्कामिति । मृत्युं नातिक्रामतीत्यत्र हेतुमाह—प्रत्यक्षं हीति । इच्छाद्वेषादिरादिशब्दार्थः । तथापि कुतो मृत्युं नातिक्रामति तत्राऽह—तस्मादिति । कार्यस्य कारणादन्यत्र प्रवृत्त्ययोगादिति यावत् । उक्तमुपपादयति—कर्मणो हीति । अतः स्वप्नं गतो मृत्युं कर्माख्यं नातिक्रामतीति शेषः । मा तर्हि मृत्योरतिक्रमो भूत्, को दोषस्तत्राऽह—यदि २० चेति । स्वभावादपि मृत्योर्विमृक्तिमाशङ्क्याऽह—न हीति । उक्तं हि—

“नहि स्वभावो भावाना व्यावर्ततीष्ण्यवद्वेः” ॥ इति ।

कथं तर्हि मोक्षोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—अथेति । एषा च शङ्का प्रागेव राज्ञा कृतेति दर्शयन्नुत्तरमुत्थापयति—यथेत्यादिना । तद्विदर्शयिष्येत्यत्र तच्छब्देन मृत्योरतिक्रमणं गृह्यते ।

वैशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वमुपेत्य सशब्दार्थमाह—प्रकृत इति । एषशब्दभूतं व्याकरोति—एष इति । संप्रसादे २५ स्थित्वा मृत्युमतिक्रामतीति शेषः । सुषुप्तस्य संप्रसादत्वं साधयति—जागरित इत्यादिना । तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—तीर्णो हीति । अस्तु संप्रसादः सुषुप्तं स्थानं तथाऽपि किमायतमित्यत आह—स वा इति । पुरुषेणेन क्रमेण संप्रसादे सुषुप्ते स्थित्वा संप्रसन्नः सन्मृत्युमतिक्रामतीत्यर्थः उक्तमर्थमुपपादयितुमाकाङ्क्षामाह—कथमिति । रत्नेत्यादि व्याकुर्वन्परिहरति—स्वप्नादिति । पुण्यपापशब्दयोरेयं याश्रुतार्थत्वमाशङ्क्याऽह—न त्विति । अवोचां मोक्षयान्माप्स्यन् आनन्दाश्च पश्यतीत्यनेति शेषः । पुण्यपापयोर्दर्शनमेव न करणमित्यत्र फलितमाह—तस्मादिति । तद्वद्भट्टरपि तदनुबन्धः ३० स्यादित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गान्नैवमित्याह—यो होस्यादिना । पुण्यपापान्मात्मनोऽसंस्पर्शं फलितमाह—तस्मादिति ।

मृत्योरतिक्रमणे किं स्यादित्याशङ्क्याऽह—अतो नैति । मृत्योस्वभावत्वमुपपादयति—मृत्युश्चेदिति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽह—न त्विति । अनन्वागतवाक्यादसंज्ञवाक्याच्चेत्यर्थः । मोक्षशास्त्रप्रामाण्यादपि मृत्योस्वभावत्वमित्याह—स्वभावश्चेदिति । इतश्च मृत्युः स्वभावो न भवतीत्याह—न त्विति । अभावादिति च्छेदः । तस्याः स्वभावत्वे लब्धमर्थं कथयति—अत इति । मृत्युमेव व्याचष्टे—पुण्यपापान्माप्स्यमिति । स्वप्ने मृत्योः स्वभावत्वाभावेऽपि जागदवस्थाया कर्तृत्वभात्यन. स्वभावस्तथा च नियमेन तस्य मृत्योरतिक्रमो न सिध्यतीति शङ्कते—नन्विति । औपाधिकत्वात्कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावादात्मनो मृत्योरतिक्रमः संभवतीति परिहरति—नैति । कथमौपाधिकत्वं कर्तृत्वस्य सिद्धवदुच्यते तत्राऽह—तच्चैति । ध्यायतीत्येवादी सादृश्यवाक्यादिवध्वादीपाधिकत्वं कर्तृत्वस्य प्रागेव

लेलायतीवेति । तस्मादेकाग्र्येनैव स्वप्ने मृत्युरुपातिक्रमणाञ्च स्वाभाविकत्वाद्वाङ्मात्रमोक्षता वा । तत्र चरित्वेति चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः । ततः संप्रसादानुभवोत्तरकालं पुनः प्रतिन्यायं यथान्यायं यथागतं निश्चितं वाच्यो न्यायः । अयमस्यायो निर्गमनं पुनः पूर्वगमनवैपरीत्येन यदागमनं स प्रतिन्यायः । यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः । प्रतियोगिनि यथास्थानम् । स्वप्नस्थानाद्वि सुषुप्तं प्रतिपन्नः सन्ध्यास्थानमेव पुनरागच्छति । प्रतियोग्यात्प्रवर्ति ५ स्वप्नायैव स्वप्नस्थानायैव ।

ननु स्वप्ने न करोति पुष्पपापे तयोः फलमेव पश्यतीति कथमवगम्यते तथा जागरिते यथा करोत्येव स्वप्नेऽपि तुल्यत्वाद्दर्शनस्येति, अत आह स आत्मा धात्वाचित्तत्र स्वप्ने पश्यति पुष्पपापफलमनन्वागतोऽननुबद्ध-स्तेन दृष्टेन भवति नैवानुबद्धो भवति । यदि हि स्वप्ने कृतमेव तेन स्यात्तेनानुबध्येत । स्वप्नादुरित्येतोऽपि समन्वा-गतः स्यात् । न च तल्लोके स्वप्नकृतकर्मणाऽन्वागतप्रसिद्धिः । न हि स्वप्नकृतेनाऽऽगताऽऽगत्कारिणमात्मानं १० मन्यते कश्चित् । न च स्वप्नवृक्षः आगः भूत्वा लोकस्तं गृह्णीति परिहरति वा । अतोऽनन्वागत एव तेन भवति । तस्मात्स्वप्ने कुर्वान्नवोपलभ्यते न तु क्रियाऽस्ति परमार्थतः । उतेव स्त्रीभिः सह भोवमान इति श्लोक उक्तः । आख्यातारश्च स्वप्नस्य सहेवशब्देनाऽऽचक्षते हस्तिनोऽप्य घटीकृता धावन्तीव मया दृष्टा इति । अतो न तस्य कर्तृत्वमिति ।

कथं पुनरस्यातृत्वमिति । कार्यकरणैर्मूर्तैः संश्लेषो मूर्तस्य स तु क्रियाहेतुवृद्धः । नह्यमूर्तः कश्चित्क्रियावा- १५ न्दृश्यतेऽमूर्तश्चाऽऽत्माऽतोऽसङ्गः । यस्माच्चासङ्गोऽयं पुरुषस्तस्मादनन्वागतस्तेन स्वप्नदृष्टेन । अत एव न क्रिया-कर्तृत्वमस्य कथंचिदुपपद्यते । कार्यकरणसंश्लेषेण हि कर्तृत्व स्यात्तत्र च संश्लेषः सङ्गोऽस्य नास्ति यतोऽसङ्गो ह्ययं दर्शितमित्यर्थः । जागरितेऽपि कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वाभावे फलितमाह—तस्मादिति । मृत्योः स्वाभाविकत्वा-वाङ्मात्रावकृतं फलमाह—अनिर्गमना वेति । वाशब्दो नअनुकर्षार्थः । पुष्प च पापं चेत्येतदन्तं वाक्यं व्याख्याय पुनरित्यादि व्याचष्टे—सत्रेति । स्वप्नाद्विषयस्य सुषुप्तिमनुभूयोत्तरकालमिति यावत् । स्थानात्स्थानान्तरप्राप्त्यान्वयात् २० वक्तुं पुनःशब्दः । प्रतिन्यायमित्यस्यावयवार्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह—पुनरिति । संप्रसादादृत्वमिति यावत् । जागरितात्स्वप्नं ततः सुषुप्तं गच्छतीति पूर्वगमनं ततो वैपरीत्येन सुषुप्तात्त्वं जागरितं वा गच्छतीति यदागमनं स प्रतिन्यायः । तमेव सक्षिपति—यथेति । यथास्थानमाद्भवतीत्येतद्विवृणोति—स्वप्नस्थानादिति । उक्तेषु वाक्य पातयति—प्रतियोगोति । किमर्थं यथास्थानमागमनं तदाह—स्वप्नाथेति ।

स यदित्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्यमाशङ्कामाह—नन्विति । तत्र वाक्यमुत्तरत्वेनावतार्यं व्याकरोति—अत २५ आह्वेति । अननुबद्ध इत्यस्यार्थं स्फुटयति नैवेति । स यदित्यादिवाक्यस्याक्षारार्थमुक्त्वा तात्पर्यमाह—यदि हीति । तेनाऽऽत्मनेति यावत् । स्वप्ने कृतं कर्म पुनस्तेनेत्युक्तम् । अनुबन्धे दोषमाह—स्वप्नादिति । इष्टाप्रतिमाश्चक्ष्वाऽह—न चेति । स्वप्नकृतेन कर्मणा जाग्रदवस्थस्य पुरुषस्यान्वागतत्वप्रसिद्धिरिति यदुच्यते तत्र व्यवहारमूमा सप्रतिपक्ष-मित्यर्थः । स्वप्नदृष्टेन जाग्रद्वगतस्य न संगतिरित्यत्र स्वानुभव दर्शयति—नहीति । यथोक्तेऽनुभवे लोकस्यापि सम्यग-दर्शयति—न चेति । तत्र फलितमाह—अत इति । कथं तर्हि स्वप्ने कर्तृत्वप्रतीतिस्तत्राऽह—तस्मादिति । स्वप्न- ३० स्याऽऽभासत्वाच्च न तत्र वस्तुतोऽस्ति क्रियेत्याह—उतेवेति । तदाभासत्वे लोकप्रसिद्धिमुक्तुमर्हति—आख्यातार-श्चेति । स्वप्नस्याऽऽभासत्वे फलितमाह—अत इति ।

अनन्वागतवाक्यं प्रतिज्ञारूपं व्याख्यायासङ्गंवाक्य हेतुरूपमवतारयितुमाकाङ्क्षामाह—कथमिति । मूर्तस्य मूर्तान्तिरेण संयोगे क्रियोपलम्भमदमूर्तस्य तदभावादात्मनश्चामूर्तत्वेनासयोगाक्रियाऽयोगावकर्तृत्वसिद्धिरित्युत्तरं हेतु-वाक्यार्थकथनपूर्वकं कथयति—कार्यकरणैरित्यादिना । आत्मनोऽसङ्गत्वेनाकर्तृत्वमुक्तं समर्थयते—अत एवेति । ३५ अत शब्दार्थं विशदयति—कार्येति । क्रियावत्त्वाभावे जन्ममरणादिराहित्यं कौटस्थ्यं फलतोऽस्याह—तस्मादिति । कर्मप्रविवेकमूकमङ्गीकरोति—एवमिति । तत्प्रविवेकालम्बान्ने दाढर्यं सूचयति—सोऽहमिति । नैराकाङ्क्ष्य व्यावर्त-

१. ननु स्वप्ने आत्मा न करोति किन्तु पश्यत्येव तथा जागरिते पश्यत्येव केवलं न तु करोतीति कथमुच्यते इति चेत् अयं विग्रेहः स्वप्नजागरयोः स्वप्ने कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च न कुर्वन्ति । जागरे तु तानि कुर्वन्त्येव आत्मा तु केवलं प्रेक्षकः न तु कर्ता । आत्मनः प्रेक्षकत्वमुभयत्र तुल्यम् ।

स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं
प्रतियोन्याद्भवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं
पुरुष इत्येवमेवैतच्छान्तवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१६॥

स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च
पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्भवति स्वप्नान्तायैव ॥१७॥

५

पुरुषः । तस्मादभूतः । एवमेवैतच्छान्तवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि । मोक्षपदार्थक-
देशस्य कर्मप्रविवेकस्य सम्प्रदर्शितत्वात् । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१५॥

तत्रासङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यसङ्गताऽकर्तृत्वे हेतुरुक्तः । उक्तं च पूर्वं कर्मवशात् इत्येते यत्र काममिति ।
कामश्च सङ्गोऽतोऽसिद्धो हेतुरक्तोऽसङ्गो ह्ययं पुरुष इति । न त्वेतदस्ति । कथं तर्हि । असङ्ग एवेत्येतदुच्यते—स वा
एष एतस्मिन्स्वप्ने व वा एष पुरुषः । संप्रसादात्प्रत्यागतः स्वप्ने रत्वा चरित्वा यथाकामं दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं १०
चेति सर्वं पूर्ववत् । बुद्धान्तायैव जागरित्स्थानाय । तस्मादसङ्ग एवायं पुरुषः । यदि स्वप्ने सङ्गवान्त्याक्तामी
ततस्तत्सङ्गजैर्बुद्धान्ताय प्रत्यागतो लिप्येत ॥१६॥

यथाऽसौ स्वप्नेऽप्यङ्गत्वात्स्वप्नसङ्गजैर्बुद्धान्तरिते प्रत्यागतो न लिप्यत एवं जागरितसङ्गजैरपि दोषैर्न
लिप्यत एव बुद्धान्तेन । तदेतदुच्यते—

स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते जागरिते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववत् । स यत्तत्र बुद्धान्ते किञ्चित्पश्यत्यनन्वा- १५
गतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति । ननु दृष्ट्वैवेति कथमवधारयति करोति च तत्र पुण्यपापे तत्फलं च पश्यति ।
न । कारकावभासकत्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽस्त इत्यादिनाऽऽत्मज्योतिषाऽवभासितः कार्य-
करणसङ्गतो व्यवहरति तेनास्य कर्तृत्वमुपचर्यते न स्वतः कर्तृत्वम् । तथा चोक्तं प्यायतीव्रलेलापतीवेति । बुद्ध्या-
धुपाधिकृतमेव न स्वतः । इह तु परमार्थमिष्योपाधिनिरपेक्ष उच्यते दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च न कृत्वेति तेन न
पूर्वपरिग्रहाघाताशङ्का । यस्मान्निरुपाधिकः परमार्थतो न करोति न लिप्यते क्रियाफलेन । तथा च भगवतोक्तम्— २०

“अनादित्वात्निर्गुणत्वात्परमात्माप्यमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते” ॥ इति ।

यति—अत इति । कथं तर्हि सहस्रदानमित्याशङ्क्याऽहं—मोक्षेति । कामप्रविवेकविषयनियोगमभिप्रेत्य पुनरनु-
क्रामयति—अत ऊर्ध्वमिति ॥१५॥

उत्तरकण्डिकाव्यावर्त्या शङ्कामाह—तत्रेति । पूर्वकण्डिका सप्तम्यर्थः । भवत्कर्तृत्वहेतुरसङ्गत्वं किं तावदेत्या-
शङ्क्याऽहं—उक्तं चेति । पूर्वं श्लोकोपन्यासवशायामिति यावत् । कर्मवशात्स्वप्नहेतुकर्ममाभ्यर्थादित्यर्थः । आत्मनः २५
स्वप्ने कामकर्मसंबन्धेऽपि किमिति नासङ्गत्वं तत्राह—कामश्चेति । हेत्वसिद्धिं परिहरति—न त्विति । न चेद्वेतोर-
सिद्धत्वं तर्हि कथं तत्सिद्धिरिति पृच्छति—कथमिति । हेतुसमर्थनार्थमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति—असङ्ग इति । प्रतियोन्या-
द्वतीत्येतदन्तं सर्वमित्युक्तम् । स्वप्ने कर्तृत्वाभावस्तच्छब्दार्थः । उक्तमसङ्गत्वं व्यतिरेकमुखेन विवादयति—यदीति ।
सङ्गान्निरित्यस्य व्याख्यानम्—कामीति । तत्सङ्गजैस्तत्र स्वप्ने विषयविशेषेषु कामाख्यसङ्गवशादुत्पन्नैरपराधैरिति
यावत् । न तु लिप्यते प्रायश्चित्तविधानस्यापि स्त्रप्तसूचितानुभावाद्भानिवर्हणार्थत्वादस्तुतानुसारित्वाभावादिति ३०
शेषः ॥१६॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तीकृत्य जागरितेऽपि निर्लेपत्वमात्मनो दर्शयति—यथेत्यादिना । तत्र प्रमाणमाह—तदैतदिति ।
जाग्रदवस्थायामुक्तकर्तृत्वमाक्षिपति—नन्वेति । तत्र कल्पितं कर्तृत्वमित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । तदेव विवृणोति—
आत्मन्स्वेति । स्वतोऽकर्तृत्वे बाधोपक्रमं संवादयति—तथा चेति । बाधार्थं संगृह्णाति—बुद्ध्यादीति । कर्तृत्वमिति
शेषः । नन्वीपाधिक कर्तृत्वं पूर्वमुक्तमिदानीं तन्निराकरणं पूर्वापरविरोधः स्यादित्यात्राऽहं—बह त्विति । उपाधि- ३५
निरपेक्षः कर्तृत्वाभाव इति शेषः । तेनेत्युक्तं हेतुं स्फुटयति—यस्मादिति । आत्मनो लेपाभावे भगवद्वान्वयमपि
प्रमाणमित्याह—तथा चेति ।

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसञ्चरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं

पुरुष एतावुभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥१८॥

तथा सहजवानं तु कामप्रविवेकस्य दक्षितत्वात् । तथा स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्त इत्येताभ्यां कण्डिकाभ्यामसङ्गतेन प्रतिपादिता । यस्माद्बुद्धान्ते कृतेन स्वप्नान्तं गतः संप्रसक्तोऽवबोधो भवति स्तेन्यादिकायविशान्तात्स्माद्विज्ञप्ति स्थानेषु स्वतोऽसङ्ग एवायम् । अतोऽप्रभूतः । स्थानत्रयमर्थविलक्षणः प्रतियोग्याद्रवति स्वप्नान्तायैव संप्रसादायेत्यर्थः । दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्य स्वप्नशब्देनाभिधानदर्शनादन्तशब्देन च विशेषणोपपत्तेः । एतस्मा अन्त्याय भावतीति च सुषुप्तं दर्शयिष्यति । यदि पुनरेवमुच्यते "स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वैतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च" इति दर्शनात्स्वप्नान्तायैवेत्यत्रापि दर्शनवृत्तिरेव स्वप्न उच्यते इति तथाऽपि न किंचिदुच्येत्यसङ्गता हि सिषाद्यभिषिक्ता सिध्यत्येव । यस्मात्स्वागतिरित् दृष्टदैव पुण्यं च पापं च १० रत्वा चरित्वा च स्वप्नान्तमागतो न जागरितदोषेणानुगतो भवति ॥१७॥

एवमयं पुरुष आत्मा स्वयंप्रयोजितः कार्यकरणविलक्षणस्तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्यां विलक्षणो यस्मात्सङ्गो ह्ययं पुरुषोऽसङ्गत्वादित्ययमर्थः "स वा एष एतस्मिन्संप्रसाद" इत्याह्वानिष्ठितसृष्टिः कण्डिकाभिः प्रतिपादिता । तत्रासङ्गतेर्वाऽऽत्मनः कुतो यस्माज्जागरितात्स्वप्नं स्वप्नाच्च संप्रसादं संप्रसादाच्च पुनः स्वप्न क्रमेण बुद्धान्तं जागरित बुद्धान्ताच्च पुनः स्वप्नान्तमित्येवमनुक्रमसंचारेण स्यात्तत्रयस्य व्यतिरेकः साविताः । पूर्वमप्युक्तस्यो- १५ ऽयमर्थः स्वप्नो सूत्वेन लोकमतिक्रामति सृष्ट्यो रूपोति तं विस्तरेण प्रतिपाद्य केवलं दृष्टान्तमात्रमवशिष्टं तद्वक्ष्यामीत्यारभ्यते—

तत्तत्रैतस्मिन्मयाप्रदक्षितेऽर्थे दृष्टान्तोऽयमुपादीयते—यथा लोके महामत्स्यो महाश्व्रातो मत्स्यश्च नादेवेन श्रोतसाह्वय इत्यर्थः । श्रोतश्च विष्टम्भयति स्वच्छन्दचातुंमे कूले नद्याः पूर्वं चापरं चानुक्रमेण संचरति । संचरन्पि कूलद्वयं तन्मध्यवर्तिनोदकलोतोदवेगेन न परवशी क्रियते । एवमेवायं पुरुष एतावुभा अन्ता अनुसंचरति । को तौ । २० स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च । बुद्धान्तप्रवर्तनफलं तु सृष्ट्युत्पत्तिः कार्यकरणसंघातः सह तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्यामनात्मसमर्थो वाऽऽप्तैतस्माद्विलक्षण इति विस्तरतो व्याख्यातम् ॥१८॥

अवस्थानयेऽयसङ्गत्वमनन्वागतत्वं चाऽऽत्मनः सिद्धं चेद्विभोक्षपदार्थस्य निर्णीतत्वाज्जनकस्य नैराकाङ्क्ष-मित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । यथा मोक्षैकदेशस्य कर्मविवेकस्य दक्षितत्वात्पूर्वं सहजदानमुक्तं तथाऽत्रापि तदेकदेशस्य कामविवेकस्य दक्षितत्वात्तद्दानं न तु कामप्रपन्नस्य निर्णीतत्वादित्यर्थः । द्वितीयतृतीयकण्डिकाभ्योस्तात्पर्यं संगृह्णाति— २५ तथेत्यादिना । यथा प्रथमकण्डिकया कर्मविवेकः प्रतिपादितस्तथेति यावत् । कण्डिकात्रितयार्थं सक्षिप्प्योपसहृति—यस्मादिति । अवस्थानयेऽयसङ्गत्वं किं सिध्यति तदाह—अत इति । प्रतीकमादाय स्वप्नान्तशब्दार्थमाह—प्रतियोगीति । कथं पुनस्तस्य सुषुप्तविषयत्वमत आह—दर्शनवृत्तेरिति । दर्शनं वासनामयं तस्य वृत्तिरिति सिद्धिं व्युत्पत्त्या स्वप्नो दर्शनवृत्तिस्तस्य स्वप्नशब्देनैव सिद्धत्वात्तदशब्दैर्यथाऽस्ति तस्यान्तो लभ्यो यः सन्निति व्युत्पत्त्या स्वप्नान्तशब्देन सुषुप्तग्रहे सत्प्रपन्नशब्देन स्वप्नस्य व्यावृत्त्युपपत्तेरत्र सुषुप्तस्यानन्वेव स्वप्नान्तगण्यत्वमित्यर्थः । ३० तत्रैव वाक्यशेषानुगम्यमाह—एतस्मा इति । स्वप्नान्तशब्दस्य स्वप्ने प्रयोगदर्शनादिह्यापि तस्यैव तेन ग्रहणमिति पक्षान्तरमुत्थाप्याङ्गीकरोति—यद्वैत्यादिना । सिषाद्यभिषिक्तार्थसिद्धौ हेतुमाह—यस्मादिति ॥१७॥

कण्डिकात्रयेण सिद्धमर्थमनुवदति—एवमिति । आत्मनः स्थानत्रयसंचारादसिद्धोऽसङ्गत्वहेतुरिति शङ्कते—तत्रेति । प्रतिशब्देनोद्देशोनिवारणं सप्तम्यर्थः । सप्रयोजकाद्देहद्वयाद्विलक्षणं तु दूरनिरस्तमित्येवशब्दार्थः । एव चादिते हेतुसमर्थनार्थं महामत्स्यवाक्यमिति संगतिमभिप्रेत्य संगत्यन्तरमाह—पूर्वमपीति । यथाप्रदर्शितोऽयसङ्गत्वं कार्य- ३५ करणविनिर्मुक्तत्वं च अह्यायत्वसकप्रम्यत्वम् । स्वच्छन्दचारित्वं प्रकटयति—संचरन्नपीति । किं पुनर्दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिके लभ्यते तदाह—बुद्धान्तेति ॥१८॥

१. कामकर्मविलक्षणः असगत्वात् संबन्धसामान्याभावात् ।

तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः
सँहृत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय
धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥१९॥

अत्र च स्थानत्रयानुसंचारेण स्वयंज्योतिष आत्मनः कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तस्य कामकर्मण्यं विविक्त-
तोक्ता स्वतो नायं संसारवर्षं वा नुपाधिनिमित्तमेव त्वस्य संसारित्वमविद्याध्यारोपितमित्येष समुदायार्थ उक्तः । ५
तत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानानां त्रयाणां विप्रकीर्णरूप उक्तो न पुष्कोक्त्येकत्र दर्शितः । यस्माज्जागरिते ससङ्गः
समृप्युः सकर्मकारणसंघात उपलक्ष्यतेऽविद्यया । स्वप्ने तु कामसंयुक्तो मृप्युर्लपविनिमुक्त उपलक्ष्यते । सुषुप्ते पुन-
र्बुद्धान्तमागतो बुद्धान्ताच्च सुषुप्ते संप्रसन्नोऽवज्ञौ भवतीत्यसंगताऽपि दृश्यते । एकवाक्यतया त्वपसंहियमाणं
फलं नित्यमुक्तबुद्धयुद्धस्वभावताऽस्य नैकत्र पुष्कोक्त्यैव प्रदर्शितेति तत्प्रदर्शनाय कण्डिकाऽऽरभ्यते । सुषुप्ते ह्येवंरूप-
ताऽस्य वक्ष्यमाणा "तद्वा अस्मैतदतिच्छन्द्या अपहृतपाप्माऽभयं रूपमि"ति । यस्मादेवंरूपं विलक्षणं सुषुप्तं १०
प्रविवक्षितं । तत्कथमित्याह—दृष्टान्तेनास्थार्यस्य प्रकटीभावो भवतीति तत्र दृष्टान्त उपायोते ।

तद्यथास्मिन्नाकाशे भौतिके श्येनो वा सुपर्णो वा । सुपर्णशब्देन क्षिप्रः श्येन उच्यते । यथाऽऽकाशेऽस्मि-
न्बिहृष्य विपरिपत्य श्रान्तो नानापारिपतनलक्षणेन कर्मणा परिलिखः सँहृत्य पक्षौ संगम्य संप्रसार्य पक्षौ सम्प्रग्लो-
यतेऽस्मिन्निति संलपो नौडो नौडायैव ध्रियते स्वात्मनैव ध्यायते स्वयमेव । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेवायं पुरुष
एतस्या एतस्मै अन्ताय धावति । अन्तःशब्दवाच्यस्य विशेषणं यत्र यस्मिन्नास्ते सुप्तो न कञ्चन न कञ्चिदपि कामं १५
कामयते । तथा च न कञ्चन स्वप्नं पश्यति । न कंचन काममिति स्वप्नबुद्धान्तयोरविशेषेण सर्वः कामः
प्रतिषिध्यते । कंचनेत्यविशेषिताभिधानाद् । तथा न कंचन स्वप्नमिति । जागरितेऽपि यद्दर्शनं तदपि स्वप्नं
मन्यते श्रुतिरत आह—न कंचन स्वप्नं पश्यतीति । तथा च श्रुत्यन्तरम् "तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः" इति ।
यथा दृष्टान्ते पक्षिणः परिपतनजन्मानुत्तये स्वनीडोपसर्पणमेवं जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकरणसंयोगजक्रियाफलेः

श्येनवाक्यमवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति—अत्र चेति । पूर्वसंदर्भः सप्तमर्थः । देहद्वयेन सप्रयोजकेन वस्तुतोऽसंबन्धे २०
फलितमाह—स्वत इति । कथं तर्हि तत्र संसारित्वधीरित्याशङ्क्याऽह—उपायोति । औपाधिकस्यापि वस्तुत्वमा-
शङ्क्याऽह—अविधेति । वृत्तमनूद्योत्तरप्रत्ययमवतारयन्भूमिका माह—तत्रेति । स्थानत्रयसम्बन्धित्वेन विप्रकीर्णं विलिङ्गं
रूपमस्येत्यात्मा तथा । पुष्कोक्त्यैव विवक्षितं सर्वं विशेषणमादायेति यावत् । एकत्रेति वाक्योक्तिः । तत्र हेतुं वदन्नाप्र-
द्वान्त्येन विवक्षितारूपोक्तिरित्याह—यस्मादिति । ससङ्गत्वादेर्दृश्यमानरूपस्य मिथ्यात्वं सूचयति—अविद्ययेति ।
स्वप्नवाक्ये विवक्षितात्मसिद्धिमाशङ्क्याऽह—स्वप्ने त्विति । तर्हि सुषुप्तवाक्ये तत्सिद्धिर्नैत्याह—सुषुप्ते पुनरिति । २५
तत्राप्त्याविद्यानिर्मोको न प्रतिभातीति भावः । एवं पातनिका कृत्वा श्येनवाक्यमादत्ते—एकवाक्यतयेति । पूर्व-
वाक्यानामिति शेषः । कुत्र तर्हि यथोक्तमात्मरूपं पुष्कोक्त्यैव प्रदर्शयते तत्राऽह—सुषुप्ते हीति । तत्राभयमित्य-
विचारहिंसा मुच्यते । सा च सुषुप्ते स्वरूपेण सत्यपि नाभिव्यक्ता भातीति द्रष्टव्यम् । यस्मात्सुषुप्ते यथोक्तमात्मरूपं
वक्ष्यते तस्मादिति यावत् । एवंरूपमित्येतदेव प्रकटयति—विलक्षणमिति । कार्यकरणविनिमुक्तं कामकर्मविचारहित-
मित्यर्थः । स्थानद्वयं हिंसा कथं सुषुप्तं प्रवेष्टुमिच्छतीति पृच्छति—तत्कथमिति । स्वप्नादौ दुःखानुभवात्तत्प्राप्तेन ३०
सुषुप्तं प्राप्नोतीत्याह—आहेति । अयोत्तरा श्रुतिः स्थानान्तरप्राप्तिसंभवात् तयाऽपि किं दृष्टान्तवचनेनेत्याशङ्क्याऽह—
दृष्टान्तेनेति । अस्त्यर्थस्य सुषुप्तप्राप्तिरूपस्येत्येतत् । उ एवार्थस्तत्रेति सप्तमर्थः ।

परमात्माकाशं व्यावर्तयितुं भौतिकविशेषणम् । महाकायो मन्दवेगः श्येनः सुपर्णस्तु वेगवानल्पविग्रह इति
भेदः । धारणे सीकयं वक्तुं स्वयमेवेत्युक्तम् । स्वप्नजागरितयोरवसानमन्तमज्ञातं ब्रह्म । तथा न कंचन स्वप्नमिति
स्वप्नजागरितयोरविशेषेण सर्वं दर्शनं निषिध्यत इति शेषः । स्वप्नविशेषणत्वात्स्वप्नदर्शननिषेधेऽपि कुतो जाग्रद्दर्शनं ३५
निषिध्यते तत्राऽह—जागरितेऽपीति । कथमयमभिप्रायः श्रुतेरवगत इत्याशङ्क्य विशेषणसामर्थ्यादित्याह—अत आहृतेति ।
जागरितस्यापि स्वप्नत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति—तथा चेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विवक्षितसंगं दर्शयति—यथेत्यादिना ।

ता वा अत्येता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताऽणिमना
तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं धन्तोव
जिनस्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भूयं पश्यति तदत्राविद्यया
मन्यतेऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेद् सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥२०॥

५ संयुज्यमानस्य पक्षिणः परिपतनज इव अग्नो भवति तच्छुभापनुत्तये स्वात्मनो नोडमायतनं सर्वसंसारधर्मविलक्षणं
सर्वक्रियाकारकफलायासशून्यं स्वमात्मानं प्रविशति ॥१९॥

यद्यस्यायं स्वभावः सर्वसंसारधर्मशून्यता परोपाधिमित्तं चास्य संसारधर्मत्वम् । यस्मिन् चित्तस्य
परोपाधिकृतं संसारधर्मत्वं सा चाविद्या । तस्या अविद्याया किं स्वाभाविकत्वमाहोस्वित्कामकर्माविवर्गान्नु-
क्तम् । यदि चाऽऽगन्तुकत्वं ततो विमोक्ष उपपद्यते । तस्याऽऽगन्तुकत्वे कोपपत्तिः कथं वा नाऽऽत्मधर्मोऽविद्येति,
१० सर्वानर्थबोधभूताया अविद्यायाः सत्त्वावधारणार्थं परा कण्ठिकाऽऽरभ्यते—

ता वा अस्य शिरःशिराणां विलक्षणस्य पुरुषस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावता
तावत्परिमाणेनाणिमनाऽगुत्वेन तिष्ठन्ति । ताश्च शुक्लस्य रसस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा एतैः
शुक्लत्वादिभ्यो रसविशेषैः पूर्णा इत्यर्थः । एते च रसानां वर्णविशेषा वातपित्तकलेष्मणाभितरितसंयोगवैषम्य-
विशेषाद्विचित्रा बहवश्च भवन्ति ।

१५ तास्वेवविद्यासु नाड्येषु सूक्ष्मासु बालाग्रसहस्रभेदपरिमाणसु शुक्लादिरसपूर्णसु सकलेहेतुव्यापिनीषु सप्त-
वक्त्रां लिङ्गं वर्तते । तदाभ्रिताः सर्वा वासना-उच्छ्राववसंसारधर्मानुभवंजनिताः । तल्लिङ्गं वासनाधर्मं सूक्ष्मत्व-
स्त्वच्छब्दं स्फटिकमणिफलं नाडीगतरसोपाधिसंसर्गवशाद्धर्मधर्मप्रेरितोद्भूतवृत्तिविशेषं स्त्रीरयहस्याद्याकारविशेषै-
र्वासनाभिः प्रत्यवभासते । अथैवं सति यत्र यस्मिन्काले केषन शत्रवोऽप्ये वा तत्करा मामागत्य जनन्तीति श्रुतेव
वासनानिमित्तं प्रत्ययोविद्यास्यो जायते तदेतदुच्यते एनं स्वप्नवृत्तं जनन्तीवेति । तथा जिनस्तीव वशी कुर्वन्तीव ।
२० न केचन वदन्ति नापि वशीकुर्वन्ति केवलं त्वविद्यावासनोद्भवमित्तं भ्रान्तिमात्रम् । तथा हस्तीवैनं विच्छाययति

संयुज्यमानस्य क्षेत्रज्ञस्येति शेषः । सर्वसंसारधर्मविलक्षणमिति विशेषणं व्याचष्टे—सर्वेति ॥१९॥

स्येनवाक्योनाऽऽत्मनः सौषुप्तं रूपमुक्तमिदानीं नाडीखण्डस्य संबन्धं वक्तुं शोद्यति—यद्यस्येति । परं
सन्नुपाधिबुद्ध्यादिः । असङ्गततः स्वतो बुद्ध्यादिसंबन्धासंभवमुपेत्याऽह—यस्मिन् चेतः । सिद्धान्ताभिप्रायमनूय
पूर्ववादी विकल्पयति—तस्या इति । आगन्तुकत्वमस्वाभाविकत्वम् । आद्ये मोक्षानुपपत्तिं विवक्षित्वाऽह—यदि चेति ।
२५ अस्तु तर्हि द्वितीयो मोक्षोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—तस्माच्चेति । मा भूदविद्याऽऽत्मस्वभावस्तद्धर्मस्तु स्याद्धर्मन्तरा-
यथेति । कथमश्ररसस्य वर्णविशेषप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽह—शतेति । भुक्तस्याश्रस्य परिणामविशेषो वातवह्न्ये
नीलो भवति पित्ताधिक्ये पिङ्गलो जायते क्लेष्मातिशये शुक्लो भवति पित्ताल्पत्वे हरितः साम्ये च धातूना लोहित
इति तेषां मिथः संयोगवैषम्यात्तत्पाम्याच्च विचित्रा बहवश्चाश्रसा भवन्ति तद्व्याप्तानां नाडीनामभिं तादृशेषु वर्णो
३० जायते ।

“अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः शिराः । असुवहस्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः शिराः ॥”
इति सौश्रुते दर्शनादित्यर्थः ।

नाडीस्वरूपं निरूप्य तत्र जागरिते लिङ्गशरीरस्य वृत्तिं दर्शयति—तास्त्विति । एवविवास्वित्यस्यैव विवरणं
पुरुषास्त्वित्यादि । पञ्च भूतानि दशेन्द्रियाणि प्राणोऽन्तःकरणमिति सप्तदशकम् । जागरिते लिङ्गशरीरस्य स्थिति-
३५ भुक्त्वा स्वान्नी तस्त्वितिमाह—तल्लिङ्गमिति । विवक्षितं स्वप्नस्थितिमुक्त्वा ध्युक्शराणि योजयति—अथेत्या-
दिना । स्वप्ने धर्मादिनिमित्तवशांनिमित्त्यैव लिङ्गं नानाकारमवभासते तन्मिथ्याज्ञानं लिङ्गानुगतपूजाविद्याकार्यादा-
विद्येति स्थिते सजीत्यशब्दार्थमाह—एवं सतीति । तस्मिन्काले स्वप्नवर्णनं विशेषमिति शेषः । इवन्द्वयार्थमाह—

विच्छादयति विद्रावयति धावयतीत्यर्थः । गतीमिव पतति गतं जीर्णकृपादिकमिव पतन्तात्मानमुपलक्षयति । तादृशी ह्यस्य मृषा वासिनोद्भवत्यथन्तर्निष्ठष्टाश्वर्षोद्भासितान्तःकरणवृत्त्याश्रया दुःखस्वरूपतयाद् ।

किंवदन्ता यदेव जाग्रद्व्ययं पश्यति हस्त्यादिलक्षणं तदेव भयरूपपत्रस्मिन्स्त्रणे विनैव हस्त्यादिलक्षणं भयमविद्यावासनया मृषैवोद्भूतया मन्यते । अथ पुनर्यत्राविद्याऽपकृष्यमाणया विद्या चोत्कृष्यमाणया किंविषया किलक्षणा चेत्पुच्यते—अथ पुनर्यत्र यस्मिन्काले देव इव स्वयं भवति । देवताविषया विद्या यदोद्भूता जागरित- ५ काले तदोद्भूतया वासनया देवमिवाऽऽत्मानं मन्यते । स्वप्नेऽपि तदुच्यते देव इव राजेव राज्यस्थोऽभिषिक्तः स्वप्नेऽपि राजाऽहमिति मन्यते राजवासनावासितः । एवमत्यन्तप्रक्षीयमाणयाऽविद्योद्भूता च विद्या सर्वात्मविषया यदा यदा स्वप्नेऽपि तद्भावभावितोऽहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते । स यः सर्वात्मभावः सोऽस्याऽऽत्मनः परमो लोकः परम आत्मभावः स्वाभाविकः । यत्तु सर्वात्मभावपदवर्गाबालाप्रमात्रमप्यन्त्यत्वेन दृश्यते नाहमस्मीति । तदवस्थाऽविद्या तयाऽविद्यया ये प्रत्युपस्थापिता अनात्मभावा लोकास्तेऽपरमाः स्यावरास्तास्तासंबन्धवहाराविषयाँल्लोकान- १० पेक्षयायं सर्वात्मभावः समस्तोऽनन्तरोऽबाह्यः सोऽयं परमो लोकः ।

तस्मादपकृष्यमाणायामविद्यायां विद्यायां च काष्ठां गतायां सर्वात्मभावो मोक्षः । यया स्वयंज्योतिष्त्वं स्वप्ने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तद्विच्छादफलमुपलभ्यत इत्यर्थः । तथाऽविद्यायामप्युत्कृष्यमाणयां तिरोधीयमानायां च विद्यायामविद्यायाः फलं प्रत्यक्षत एवोपलभ्यतेऽयं यत्रैनं ज्ञन्तीव जिनन्तीवेति । ते एते विद्याविद्याकार्ये सर्वात्म- १५ भावः परिच्छिन्नात्मभावश्च । विद्यया मुद्रया सर्वात्मा भवति । अविद्यया चासर्वो भवति । अन्यतः कुतश्चि- १५ त्रविभक्तो भवति । यतः प्रविभक्तो भवति तेन विरुध्यते । विरुद्धत्वादन्यते जीयते विच्छाद्यते च । असर्वविषयत्वे च भिन्नत्वादेतद्भवति । समस्तस्तु सन्कुतो भिद्यते येन विरुध्यते विरोधाभावे केन हन्यते जीयते विच्छाद्यते च । अत इवमविद्यायाः सत्तत्त्वपुक्तं भवति । सर्वात्मानं सन्तमसर्वात्मत्वेन ग्राहयति । आत्मनोऽप्यहस्त्वन्तरमविद्यामानं प्रत्युपस्थापयति । आत्मानमसर्वभावादयति । ततस्तद्विषयः कामो भवति । यतो भिद्यते कामतः क्रियामुपादत्ते ।

नेत्यादिना । उक्तोदाहरणेन समुच्चित्योदाहरणान्तरमाह—तथेति । गतीद्विपतनप्रतीतो हेतुमाह—तादृशी हीति । २० तादृशं विशदयति—अत्यन्तेति । यथोक्तवासनाप्रभवत् कथं गतं पतनादेरवगतमित्याशङ्क्याऽह—दुःखेति ।

यदेवेत्यादिश्रुतेरर्थमाह—किं बहुनेति । भयमित्यस्य भयरूपमिति व्याख्यानम् । भयं रूप्यते येन तत्कारणं तथा । हस्त्यादि नास्ति चेत्कथं स्वप्ने भातीत्याशङ्क्याऽह—अविद्येति । अथ यत्र देव इवेत्यादिस्तात्पर्यमाह— २५ अथेति । तत्र तस्याः फलमुच्यत इति शेषः । तात्पर्योक्त्याऽप्यशब्दार्थमुक्त्वा विद्याया विषयस्वरूपे प्रवृत्तपूर्वकं वदन्यत्रे- २५ त्यादेरर्थमाह—किं विषयेति । इदमव्ययप्रयोगात्स्वप्न एवोक्त इति शङ्कां वारयति—देवतेति । विद्येत्युपास्तित्वा । २५ अभिषिक्तो राज्यस्थो जाग्रदवस्थायामिति शेषः । अहमेवेदमित्याद्यवतास्यति—एवमिति । यथाऽविद्यायामपकृष्य- ३० माणायां कार्यमुक्तं तद्विदित्यर्थः । यदेति जागरितोक्तिः । इदं चैतन्यमहमेव चिन्मात्रं न तु मदतिरेकेणास्ति तस्मादहं सर्वः पूर्णोऽस्मीति जानातीत्यर्थः । सर्वात्मभावस्य परमत्वमुपपादयति—यत्स्वित्यादिना । तत्र तेनाऽऽकारेणाविद्या- ३० जस्थितेत्याह—तदवस्थेति । तस्याः कार्यमाह—तथेति । समस्तत्वं पूर्णत्वम् । अनन्तरत्वमेकरसत्वम् । अबाह्यत्वं प्रत्यक्षत्वम् । योऽयं यथोक्तो लोकः सांस्याऽऽत्मनो लोकात्पूर्वोक्तानपेक्ष्य परम इति संबन्धः । ३०

वाक्यार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । मोक्षो विद्याफलमित्युत्तरत्र संबन्धः । तस्य प्रत्यक्षत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । विद्याफलवदविद्याफलमपि स्वप्ने प्रत्यक्षमित्युक्तमुबुद्धयति—तथेति । विद्याफलमविद्याफलं चैत्युक्त- ३५ मुपसंहरति—ते एते इति । उक्तं फलद्वयं विभजते—विद्ययेति । असर्वो भवतीत्येतत्प्रकटयति—अन्यत इति । प्रविभागफलमाह—त इति । विरोधफलं कथयति—विरुद्धत्वादिति । अविद्याकार्यं निगमयति—असर्वेति । अविद्यायाश्चेत्परिच्छिन्नफलत्वं तदा तस्य भिन्नत्वादेव यथोक्तं विरोधादि दुर्बारमित्यर्थः । विद्याफलं निगमयति— ३५ समस्तित्वेति । तन्मविद्यायाः सतत्त्वं निरूपयितुमारब्धं न च तदद्यापि दर्शितं तथा च किं कृतं स्यादन आह—अत इति । कार्यवशादिति यावत् । इदमव्ययमेव स्फुटयति—सर्वात्मनर्गमिति । ग्राहकत्वमेव व्यतिक्रमि—आत्मन इति । वस्त्वन्तरोपस्थितिकलमाह—तत इति । कामस्य कार्यमाह—यत इति । क्रि.ग.नः फलं लभते तद्भोगकाले च ४०

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहृतपाप्माभयं रूपम् । तद्यथा प्रियया स्त्रियया संपरि-
ष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽऽन्तरमेवमेवायं पुषः प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न
बाह्यं किञ्चन वेद नाऽऽन्तरं तद्वा अस्यैतदात्मकाममात्मकाममकार्मं रूपं शोकान्तरम् ॥२१॥

ततः फलम् । तदेतदुक्तम् । वक्ष्यमाणं च यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यतीत्यादि । इवमविद्यायाः
५ सतत्त्वं सहकार्येण प्रदर्शितम् । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावः प्रदर्शितोऽविद्याया विपर्ययेण । १। चाविद्या
नाऽऽत्मनः स्वाभाविको धर्मो यस्माद्विद्यायामुत्क्रुष्यमाणायामां स्वयमपचीयमाना सती काष्ठं गताया विद्यायां
परिनिष्ठिते सर्वात्मभावे सर्वज्ञतया निवर्तते रज्ज्वाभिव सर्पज्ञानं रज्जुनिश्चये । तच्चोक्तं यत्र दृश्य सर्वमात्मैवा-
भूतत्वेन कं पश्येदित्यादि । तस्मान्नाऽऽत्मधर्मोऽविद्या । न हि स्वाभाविकस्योच्छितिः कदाचिदप्युपपद्यते सविनु-
रिवोष्णप्रकाशयोः । तस्मात्तस्या मोक्ष उपपद्यते ॥२०॥

१० इदानीं योऽसौ सर्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रियाकारकफलभूयं स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते यत्राविद्या-
कामफलमिति न सन्ति । तदेतत्प्रस्तुतं यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति । तदेतद्वा अस्य
रूपं यः सर्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोक इत्युक्तस्तदतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थः । रूपपरत्वात् । छन्दः कामोऽति-
तच्छन्दो यस्माद्रूपात्तदतिच्छन्दं रूपम् । अन्योऽसौ सान्त्तच्छन्दःशब्दो भाष्य्यादिविच्छन्दोवाचो । अयं तु काम-
वचनोऽतः स्वरान्त एव । तयाऽप्यतिच्छन्दा इति पाठः स्वाध्यायधर्मो ब्रूष्यः । अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्त-

१५ छन्दश्चशब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ । अतोऽतिच्छन्दं भवेदमुपपन्नं कामवर्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थे ।

तयाऽपहृतपाप्म पाप्मशब्देन धर्माधर्मावुच्येते । पाप्मभिः संसृज्यते पाप्मनो विग्रहात्सोऽत्युक्तत्वात् । अपहृत-
पाप्म धर्माधर्मवर्जितमित्येत् । किञ्च, अभयम् । भयं हि नामाविद्याकार्यम् । अविद्यायां भयं मन्यत इति ह्युक्तम् ।
रागादिना क्रियामादधातीत्यविच्छिन्नः संसारस्तथावन्न सम्यग्ज्ञान तावन्मिथ्याज्ञाननिदानमविद्या दुर्विरत्याह—तत्
इति । भेददर्शननिदानमैवित्येवविद्यायुगे वृत्तमित्याह—तदेतदिति । तत्रैव वाक्यशेषमनुकूलयति—वक्ष्यमाणं चेति ।

२० अविद्याऽऽत्मनः स्वभावो न वेति विचारे किं निर्णीतं भवतीत्याशङ्क्य वृत्तं कीर्तयति—इवमिति । अविद्यायाः
परिच्छिन्नफलश्रवमस्ति ततो वैपरीत्येन विद्यायाः कार्यमुक्तं स च सर्वात्मभावो दर्शित इति योजना । संप्रति निर्णीत-
मर्थं दर्शयति—सा चेति । ज्ञाने सत्यविद्यानिवृत्तिरित्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति—तच्चेति । अविद्या नाऽऽत्मनः
स्वभावो निवर्त्यत्वाद्ब्रह्मसुषुप्तवदित्याह—तस्मादिति । निवर्त्यत्वेऽप्यात्मस्वभावत्वे का ह्यनिरित्याशङ्क्याऽह—नहीति ।
अविद्यायाः स्वाभाविकत्वाभावे फलितमाह—तस्मादिति ॥२०॥

२५ तद्वा अस्यैतदित्यनन्तरवाक्यतात्पर्यमाह—इदानीमिति । विद्याविद्ययोस्तत्फलमोक्ष प्रदर्शनानन्तरमिति
यावत् । मोक्षमेव विधिनिष्ठि—यत्रेति । पदद्वयस्यान्वयं दर्शयन्निवक्षितमर्थमाह—तदेतदिति । यत्रेत्यन्तशब्देन
ब्रह्मोच्यते । व्याख्यातं पदद्वयमनूद्य वैशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वं मन्वानो रूपशब्देन षष्ठ्याः संबन्धं दर्शयति—तदिति ।
अतिच्छन्दमिति प्रयोगे हेतुमाह—रूपपरत्वादिति । कथमतच्छन्दमित्यात्मरूपं विवक्ष्यते तत्राऽह—छन्द इति ।
छन्दशब्दस्य गायत्र्यादिविच्छन्दोविषयस्य कथं कामविषयत्वमित्याशङ्क्याऽह—अन्योऽसौ सति । गायत्र्यादिविषयत्वं
३० त्यक्तत्वा छन्दः शब्दस्य कामविषयत्वमतःशब्दार्थः । यद्यात्मरूपं कामवर्जितमित्येतन्न विवक्षितं किमिति तर्हि
दैर्घ्यं प्रयुज्यते तत्राऽह—तथाऽपीति । स्वाध्यायवर्तत्वं छान्दसत्वम् । पुंश्रव्यवहारमन्त्रेण कर्मावाचित्वं छन्दैः (न्द)-
शब्दस्य कथमित्याशङ्क्याऽह—अस्ति चेति । तस्य कामवचनत्वे सति सिद्धं यद्रूपमनूद्य तस्यार्थमुपसंहरति—
अत इति ।

तथा कामवर्जितत्ववदित्येत् । नन्वत्राधर्मवर्जितत्वमेव प्रतीयते न धर्मवर्जितत्वं पाप्मशब्दस्याधर्मभाववच-

३५ नत्वादत्ता आह—पाप्मशब्देनेति । उपकामानुसारेण पाप्मशब्दस्योभयविकल्पत्वे विरोधमनूद्य विवक्षितमर्थं कथयति—

१. पाप्मशब्देन धर्माधर्मौ उच्येते । वेदान्तेषु यत्र यत्र धर्मशब्दोऽधर्मशब्दो वा तत्र धर्माधर्मपरत्वमिति छान्दोग्ये 'न
सुकृतं न दुष्कृतं सर्वं पाप्मानोजो निवर्तन्ते' इत्युक्तत्वादिति निर्णीतम् ।

२. अविद्यासूत्रं 'अन्योऽज्ञावन्तोऽहमस्मीति न स वेद' इति पूर्वोक्तं—उनाविद्या । निदानं भेदज्ञानस्य विद्यायाः फलं
सर्वात्मभाव. अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते इत्युक्तः ।

३. छान्दशब्दस्येति पाठः स्यात् साधुः ।

तत्कार्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयम् । अभयं रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतत् । यदेतद्विद्याफलं सर्वात्मभावस्तदेव-
दतिच्छन्वायहृत्पाप्माभयं रूपं सर्वसंसारधर्मवर्जितमतोऽभयं रूपमेतत् । इदं च पूर्वमेवोपपत्त्यस्तमतीतान्तरब्राह्मण-
समाप्तावभयं वै जनक प्राप्नोऽतीत्यागमत् । इह तु तर्कतः प्रपञ्चितं दर्शितगम्याप्रत्ययवाद्यर्थयि ।

अयमात्मा स्वयं चैतन्यज्योतिःस्वभावः सर्वं स्वेन चैतन्यज्योतिषाऽवभासयति । स यत्तत्र किञ्चित्पदमिति
रमते चरति जानाति चेत्युक्तम् । स्थित चैतन्यायतो नित्यं स्वरूपं चैतन्यज्योतिष्ववभास्यः । स यद्यात्माऽत्रा- ५
विनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्तते कस्मादयमहमस्मीत्यात्मानं वा बहिर्व्यमानि भूतानिगिति जाग्रत्स्वप्नयोरेव न जानातीत्य-
श्रोच्यते । शृण्वत्राज्ञानहेतुम् । एकत्वमेवाज्ञानहेतुः । तत्कथमिति । उच्यते । दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षीभवति
विवक्षितोऽयं इत्याह—तत्तत्र यथा लोके प्रिययेष्टया स्त्रिया सम्परिष्वक्तः सम्परिष्वक्तः कामयन्त्या कामुकः
सन्न ब्राह्मणात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि वेद सतोऽन्यद्वस्त्विति न चाऽऽन्तरमयमहमस्मि सुखी दुःखी वेति ।
अपरिष्वक्तस्तु यथा प्रविभक्तो जानाति सर्वमेव ब्राह्मणान्तरं च । परिष्वङ्गोत्तरकालं त्वैकत्वापत्तेर्न जनाति । १०

एवमेव यथा दृष्टान्तोऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः सैम्बवद्विषयवत्प्रविभक्तो जलादौ चन्द्रादि-
प्रतिबिम्बवत्कार्यकरण इह प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राप्नोत परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनाऽऽत्मना परेण ज्योतिषा
सम्परिष्वक्तः सम्परिष्वक्तः एकोभूतो निरन्तरः सर्वात्मा न बाह्यं किञ्चन वस्तुन्तरं नाप्यान्तरमात्मन्ययमह-
मस्मि सुखी दुःखी वेति वेद । तत्र चैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे कस्माद्विह न जानातीति यदप्राक्षीस्त्वत्रायं हेतुर्मयोक्त-
एकत्वं यथा स्त्रीपुंसयोः सम्परिष्वक्तयोः । तत्रार्थज्ञानात्वं विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति । नानात्वे च कारण- १५
मात्मनो बह्वन्तरित्य प्रत्युपस्थापिकाऽविधेयुक्तम् । तत्र चाविद्याया यदा प्रविभक्तो भवति तदा सर्वेणैकत्वमेवास्त्य
भवति । ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारकविभागोऽसति कृतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः कामो वा सम्भवति स्वाभाविके
स्वरूपस्य आत्मज्योतिषि ।

अपहृतेति । तर्हि कार्यमेवाविद्याया निषिध्यते नेत्याह—तत्कार्येति । तस्मादर्थे तच्छब्दः । वाक्यार्थमुपसंहरति—
यदेतदिति । कूर्चब्राह्मणान्तेऽपीदं रूपमुकमित्याह—इदं चेति । आगमवशात्तत्रोक्तं चैकमित्यत्र पुनरुच्यते तत्राऽह— २०
इह त्विति । सविशेषत्वं चेदात्मत्यागुपपत्तिरित्यादिस्तर्कः । आगमसिद्धे किं तर्कोपन्यासेनेत्याह—इदं चेति ।

स्त्रीवाक्यस्य संगतिं वक्तुं वृत्तमनुदधति—अयमिति । अनन्त्यागतवाक्ये चाऽऽत्मनश्चैतन्यत्वमुकमित्याह—
स यदिति । आत्मनः सदा चैतन्यज्योतिरूपं स्वरूपं न केवलमुक्तादगमादेव सिद्धं किंतु पूर्वोक्तादनुमानान्च स्थित-
मित्याह—स्थितं चेति । वृत्तमनुदध सम्बन्धं वक्तुकामश्चोदयति—स यदिति । अत्रेति सुषुप्तिका । चैतन्यस्वभावस्यैव
सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावः साधयति—उच्यत इति । सुषुप्तिः सप्तम्यर्थः । अज्ञानं विशेषज्ञानाभावः । कोऽयमज्ञानहेतुस्तमाह— २५
एकत्वमिति । जीवस्य परेणाऽऽत्मना यदेकत्वं तत्कथं सुषुप्ते विशेषज्ञानाभावे कारणं तस्मिन्स्थायि चैतन्यस्व-
भावाविबृत्तेरिति शङ्कते—तत्कथमिति । तत्र स्त्रीवाक्यमुत्तरत्वेनोत्थापयति—उच्यत इति । तत्र दृष्टान्तभागमागच्छे—
दृष्टान्तेनेति । एकत्वकृतो विशेषज्ञानाभावो विवक्षितोऽयं परिष्वङ्गप्रयुक्तसुखाभिनिवेशादज्ञानं किमिति कल्प्यते
स्वाभाविकमेव तर्हि न स्यादित्याह—इदं चेति । अपरिष्वक्तस्त्विति । तर्हि परिष्वङ्गवतोऽपि स्वभावविपरिलोपा-
संगवाह्यविशेषविज्ञानं स्यादिति चेत्स्याह—परिष्वङ्गजेति । स्त्रीपुंसलक्षणयोर्व्याभिन्नत्वं परिष्वङ्गस्तदुत्तरकालं सभोग- ३०
फलप्राप्तिरेकत्वापत्तिस्तद्वशाद्विशेषाज्ञानमित्यर्थः ।

दार्ष्टान्तिकं व्याकरोति—एवमेवेति । भूतमात्राः शरीरेन्द्रियलक्षणास्ताभिश्चिदात्मनस्तादात्म्याध्यासात्तत्प्रति-
बिम्बो जातस्ततो विभक्तवद्भूतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—सैम्बवेति । तस्य देहादौ प्रवेष्टं दृष्टान्तेन दर्शयति—जलादा-
विति । उपसर्गवल्लभ्यर्थं कथयति—एकोभूत इति । तादात्म्यं व्यावर्तितुं निरन्तर इत्युक्तम् । परमात्माभेदप्रयुक्त-
मनवच्छिन्नत्वमाह—सर्वमेवेति । एवं स्त्रीवाक्याक्षराणि व्याख्याय चोद्यपरिहारं प्रकटयति—तत्रेति । प्रत्यगात्मनीति ३५
यावत् । इदं हि सुषुप्तिरुच्यते । यथा परिष्वक्तयोः स्त्रीपुंसयोरेकत्वं पुंसो विशेषविज्ञानाभावे कारणं तथा परेणाऽऽत्मना
सुषुप्ते जीवस्यैकत्वं विशेषविज्ञानाभावे तस्य तत्र कारणमुकमित्यर्थः । स्त्रीवाक्ये श्रीतमर्थमभिधायार्थ्यकामर्थमाह—
तत्रेति । किं पुनर्नानात्वे कारणमिति तदाह—नानात्वे चेति । उक्तमयं योज्यामित्यादावित्यर्थः । किमेतावता सुषुप्ते
विशेषविज्ञानाभावस्यऽप्यतः तत्राऽह—तत्रेति । विशेषविज्ञाने नानात्वं तत्र चाविद्या कारणमिति स्थिते सतीति
यावत् । यदा तदेति सुषुप्तिविवक्षिता । प्रविभक्तत्वं कार्यकारणविद्याविरहितत्वम् । सर्वेण पूर्णेन परमात्मना ४०
सहैत्यर्थः । विज्ञानात्मा पृथगुच्यते । एकत्वफलमाह—ततश्चेति ।

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा देवा
अवेदाः । अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणह्राऽभ्रूणहा चाण्डालो-
ऽचाण्डालः पौलकसोऽपौलकसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं
पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तवा सर्वाण्डोकाहृदयस्य भवति ॥२२॥

- ५ यस्मादेवं सर्वकत्वमेवास्व रूपमतस्तद्वा अस्याऽऽत्मनः स्वयंज्योतिःस्वभावस्यैतद्रूपमात्रकारं यस्मात्स-
भस्तमेतत्तस्मादात्माः कामा अस्मिन् रूपे तद्विवभासकामम् । यस्य ह्यन्यत्वेन प्रविभक्तः कामस्तदनासकामं भवति ।
यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपं न त्विदं तथा कुर्वाश्रयप्रविभज्यतेऽस्तद्विवभासकामं भवति । किमन्यत्माहृत्य-
न्तराश्रयं प्रविभज्यत आहोऽस्विदात्मैव तद्वस्त्वन्तरमत आह नान्यदस्त्यात्मनः । कथम् । यत् आत्मकाममात्मैव
कामा यस्मिन् रूपेऽन्यत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोस्तस्याऽऽत्मनान्यत्प्रत्युपस्थापक-
१० हेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्छोकात्तरं शोकोच्छिद्रं शोकशून्यमित्येत-
च्छोकमप्यमिति वा सर्वथाऽप्यशोकेतद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः ॥२१॥

प्रकृतः स्वयंज्योतिरात्माऽविद्याकामकर्मविनिर्मुक्त इत्युक्तम् । असङ्गत्वादात्मन जागन्तुकत्वाच्च तेषाम् ।
तत्रैवमाशङ्क्य जायते चैतन्यस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावात् जानाति क्षीमुंसोरोरिव संपरिष्वक्तयोरीत्युक्तम् । तत्र
प्रासङ्गिकमेतदुक्तं कामकर्मविवत्स्वयंज्योतिष्ववमयस्याऽऽत्मनो न स्वभावः । यस्मात्संप्रसादे नोपलभ्यत इत्या-
१५ शङ्क्यां प्राप्तायां तस्मिन् रात्रौ जायते क्षीमुंसोर्हृदंशोपादानेन विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिष्ववमयस्य सुषुप्तप्रेक्षणमेकी-
भावाद्धेतोः न तु कामकर्मविवदागन्तुकम् । इत्येतत्प्रासङ्गिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्तयति । अत्र चैतद्रूपतम-
विद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपं यत्सुषुप्त आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति । तदेतच्छयाभूतमेवामिहितं सर्वसंख्या-
तीतमेतद्रूपमिति यस्मादवतैरस्मिन् सुषुप्तस्थानेऽतिच्छन्दोपहृतपाप्माभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकः । तस्य च
जनयितृत्वाद्यत्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं तेन च कर्मणाऽयमसंबद्धोऽस्मिन्काले तस्माद्विपतापुत्रसंबन्धनिमित्तात्

- २० सकमुपजीव्यऽऽसकामवाक्यमवतार्यं व्याचष्टे—यस्मादिति । आसकामत्वं समर्थयते—यस्मात्समस्तमिति ।
तदेव व्यतिरेकमुखेन विक्षययति—ग्रस्य होत्यादिना । विशेषणान्तरमाकाशपूर्वकमादाय व्याचष्टे—किमन्यत्मा-
दित्यादिना । सुषुप्तेरन्यत्राऽऽत्मनः सकाशादन्यत्वेन प्रविभक्ता इव काम्यमानाः सुषुप्तावास्तैव कामास्तत्मादात्मकाम-
मात्मरूपमित्येतददुष्टान्तेनाऽह—यथेति । अवस्थाद्वये खत्वात्मनः सकाशादन्यत्वेन प्रविभक्ता इव कामाः काम्यन्त
इति कामाः । न चैवं सुषुप्त्यवस्थायामात्मनस्ते भिद्यन्ते किन्तु सुषुप्तस्याऽऽप्तैव कामा इत्यात्मकामंतद्रूपमित्यर्थः ।
२५ तस्याऽऽप्तैवेत्यत्र हेतुमाह—अन्यत्वेति । यद्यपि सुषुप्तेऽविद्या विद्यते तथाऽपि न साऽसंभवाऽस्तौत्वनर्थापरिहारोपपत्ति-
रित्यर्थः । कामानामात्माश्रयत्वपक्षं प्रतिक्षेप्यं तृतीयं विशेषणम् । शोकमप्यं शोकस्यान्तरं प्रत्यभूतमिति यावत् । तद्धि
शोककत्वं प्राप्तं नेत्याह—सर्वथेति । यस्यद्वयेऽपि शोकशून्यमात्मरूपम् । न हि शोको येनाऽऽत्मनोस्तस्य शोकवत्त्व
शोकस्याऽऽत्माधीनसत्तास्फूर्तं रात्रौपित्तरेकेणाभावादित्यर्थः ॥२१॥

अत्र पितृत्यादिवक्थमवतारयितुं वृत्तमनुव्रवति—प्रकृत इति । अविद्यादिनिर्भोके हेतुद्वयमाह—असङ्गत्वा-
३० विति । यद्यपि नाऽगन्तुकत्वमविद्याया युक्तं तथाऽन्यमित्येका साऽन्यहेतुरगन्तुकीति द्रष्टव्यम् । स्त्रीवाक्यमनिरस्या
शङ्कामनुव्रवति—तत्रेति । कामादिविभोके दक्षिते सतीति यावत् । स्वभावस्यापायो न संभवतीत्यभिप्रेत्य हेतुमाह—
अस्मादिति । शङ्कोत्तरत्वेन स्त्रीवाक्यमवतार्यं तत्तात्पर्यं पूर्वोक्तमनुकीर्तयति—स्वर्गमिति । वृत्तमनुव्रवति—
यति—इत्येतदिति । स्वयंज्योतिष्वस्य स्वाभाविकत्वमेतच्छब्दार्थः । प्रासङ्गिकं कामादेरागन्तुकत्वोक्तिप्रसंगादागतमिति
यावत् । प्रकृतमेव दर्शयति—अत्र वेति । अतिच्छन्दादिवक्तव्यं सप्तम्यर्थः । प्रत्यक्षतः स्वस्वचैतन्यवशाद्यथोकात्मरूपस्य
३५ सुषुप्ते गृह्यमाणत्वमुचितस्य परमाश्चाद्वेषयम् । कामादिसंबन्धवदात्मनस्तद्ग्रहितमपि रूपं कल्पितदेवेत्याशङ्क्याऽह—
तदेतदिति । प्रकृतमर्थसुक्त्वोत्तरावक्यस्यसप्तम्यर्थमाह—एतस्मिन्निति । जनकोऽप्यत्रापि ता भवतीति सन्तः ।
पिताऽप्यत्रापि ता भवतीत्युपादयति—तस्य चेत्यादिना । यथाऽस्मिन्काले पिता पुत्रस्यापि ता भवति तद्वदित्याह—

१. शोकोच्छिद्रं—छिद्रं अवकाशः शोकस्य चिद्रं अभावो यस्मिन्नित्यर्थः ।

कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात्पिताऽप्यपिता भवति । तथा पुत्रोऽपि पितुरपुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्वगम्यते । उभयोर्हि संबन्धनिमित्तं कर्म तस्यतिक्रान्तो वर्तते । अपहतपाप्मेति ह्युक्तम् । तथा माताऽमाता लोकाः कर्मणा जेतव्या जिताश्च तत्कर्मसंबन्धाभावात्लोका अलोकाः । तथा देवाः कर्माङ्गभूतास्तत्कर्मसंबन्धात्पयाद्देवा अदेवाः । तथा वेदाः साध्यसाधनसंबन्धाभिधायका मन्त्रलक्षणाश्चाभिधायकत्वेन कर्माङ्गभूता अधीता अध्येतव्याश्च कर्मनिमित्तमेव संबन्धन्ते पुरुषेण तत्कर्मातिक्रमणादेतिस्मिकाले वेदा अप्यवेदाः संपद्यन्ते । ५

न केवलं शुभकर्मसंबन्धातीतः किं तद्दुष्टधर्मैरप्यत्यन्तघोरैः कर्मभिरसंबद्ध एवायं वर्तते इत्येतमर्थमाह—
अत्र स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहृता भ्रूणघ्ना सह पाठाद्वगम्यते । स तेन घोरेण कर्मणैतस्मिकाले विनिर्मुक्तो भवति । येनायं कर्मणा महापातको स्तेन उच्यते । तथा भ्रूणहाऽभ्रूणहा तथा चाण्डालो न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनिर्मुक्तः । किं हि सहजेनाप्यत्यन्तनिकृष्टजातिप्रापकेनापि विनिर्मुक्त एवायम् । चाण्डालो नाम शूत्रेण ब्राह्मण्या-
मुत्पन्नश्चण्डाल एव चाण्डालः । स जातिनिमित्तेन कर्मणाऽसंबद्धत्वाच्चण्डालो भवति । पौलकसः पुनः एव १०
पौलकसः शूत्रेणैव क्षत्रियमाप्नुयते । सोऽप्यपुलकसो भवति । तथाऽऽधमलक्षणेन कर्मभिरसंबद्धो भवतीत्युच्यते ।
अमणः परित्याज्यकर्मनिमित्तो भवति स तेन विनिर्मुक्तत्वादधमणः । तथा तापसो बानप्रस्थोऽतपसः सर्वेषां
वर्णाधमादीनामुपलक्षणार्थमुभयोर्ग्रहणम् ।

किं बहुनाऽन्वागतं नान्वागतमन्वागतमसंबद्धमित्येतत्पुण्येन सास्त्रविहितेन कर्मणा तथा पापेन विहिता-
करणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन । रूपपरत्वात्पुंसकलिङ्गम् । अयं रूपमिति ह्यनुवर्तते । किं पुनरसंबद्धत्वे कारणमिति १५
तदेतुश्च्यते—तीर्णोऽतिक्रान्तो हि यस्मादेवंरूपस्तदा तस्मिकाले सर्वान्छोकाञ्छोकाः कामाः । इष्टविषयप्राप्त्या
हि तद्विषयविद्योने शोक्तव्यमापद्यते । इष्टं हि विषयमप्राप्तं विद्युक्तं चोद्दिश्य चिन्तयानस्तद्वपुषामन्तर्गते पुरुषोऽतः
शोको रतिः काम इति पर्यायाः । यस्मात्सर्वकामातीतो ह्यत्रायं भवति । न कंचन काम कामयते तेच्छब्दा इति
ह्युक्तं तत्प्रक्रियापतितोऽयं शोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति । कामश्च कर्महेतुः । वक्ष्यति हि—“स यथाकामो
भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुर्वते” इति । अतः सर्वकामातीतीर्णत्वाच्चतममन्वागतं पुण्येनेत्यादि । २०

तथेति । नास्त्यार्थस्य प्रतिपादकः शब्दोऽस्तीत्याद्यङ्गुष्ठाऽह—सामर्थ्यादिति । तदेव सामर्थ्यं दर्शयति—उभयोरिति ।
सुपुत्रे कर्मातिक्रमे प्रमाणमाह—अपहर्तेति । पुनर्लोकदेवशब्दावनुवादादर्थी । वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे—तथेत्यादिना ।
साध्यसाधनसंबन्धाभिधायका ब्राह्मणलक्षणा इति बोधः । अभिधायकत्वेन प्रमाणत्वेन प्रमेयत्वेन चेत्यर्थः ।

अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवतीत्यादेस्तात्पर्यमाह—न केवलमिति । स्तेनकालेऽत्र चोरमात्रे माति कथं विशेषण-
मित्याद्यङ्गुष्ठाऽह—भ्रूणघ्नेति । भ्रूणहा च वरिष्ठब्रह्महन्तोच्यते । तदेव घोरं कर्म विशिष्टाह—येन ते । महत्पातक- २५
मस्येति व्युत्पत्त्या महापातकी स्तेनः । स्तेनादिवाक्येन चाण्डालादिवाक्यस्य गतात्वंमासाङ्गुष्ठाऽह—नेत्यादिना ।
प्रत्युत्पन्नमागन्तुकम् । “ब्राह्मण्या क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा । बृद्धाज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥”
इति श्रुतिमाश्रित्याह—चाण्डालो नामेति । “जातो निपादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुलकसः” । इति स्मृतेः बृद्धाया
ब्राह्मणाज्जातो निपादः स च जात्या शूद्रस्तस्मात्क्षत्रियायां जातः पुलकसो भवतीति व्याख्यानमुपेत्याह—शूत्रेणैवेति ।
अमणादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—तथेति । तथा चाण्डालवदिति यावत् । परित्यादात्पस्योरेव ग्रहणात्तत्कर्मयोगेऽपि ३०
सोपस्य वर्णाश्रमान्तरकर्मयोगं शङ्कित्वाह—सर्वेषामिति । आदिशब्देन बयोवस्थादि गृह्यते ।

सोपुमे पुरुषे प्रकृते कथमन्वागतमिति नपुंसकप्रयोगस्तत्राह—रूपपरत्वादिति । तत्परत्वे हेतुमनुपुंगं
दर्शयति—अयमिति । हेतुवाक्यमाकाशापूर्वकमुत्पात्य व्याचष्टे—किं पुनरित्यादिना । यस्मादतिच्छन्दादिवाक्योक्त-
स्वभावोऽयमात्मा सुपुत्रिकाले हृदयनिष्ठान्सर्वान्छोकागतिक्रामति तस्मादेतदात्मरूपं पुण्यपापाभ्यामन्वागतं युक्त-
मित्यर्थः । शोकशब्दस्य कामवियत्त्वं साधयति—इष्टेति । कथं तस्याः शोक्तावपत्तिरित्याद्यङ्गुष्ठाऽह—इष्टं हीति । ३५
तेषां पर्यायेत्येवमिति प्रकृते किमायातं तदाह—यस्मादिति । अत्रेति सुपुत्रिरुच्यते । अतः सर्वकामातीतीर्णत्वादित्युत्तरत्र
संबन्धः । न केवलं शोकशब्दस्य कामवियत्त्वमुपपन्नमेव किन्तु संनिधेरपि सिद्धमित्याह—न कचनेति । शोकशब्दस्य
कामवियत्त्वेऽपि तदत्ययमात्रार्थं कर्मात्ययः स्यादित्याद्यङ्गुष्ठाऽह—कामश्चेति । तत्र वाक्येनैव प्रमाणयति—
वक्ष्यति हीति । कामस्य कर्महेतुत्वे सिद्धे फलितमाह—अत इति ।

हृदयस्य हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्स्यमन्तःकरणं बुद्धिर्हृदयमित्युच्यते । तात्स्यात्म्य-
क्रोशनवत् । हृदयस्य बुद्धेयं शोकाः बुद्धिसंश्रया हि ते । 'कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि सर्वे मन एवेत्युक्तत्वात् ।
वक्ष्यति च—“कामा येऽस्य हृदि श्रिताः” इति । आत्मसंश्रयभ्रान्त्यपनोदाय हीवं वचनं—हृदि श्रिता हृदयस्य
शोका इति च । हृदयकरणसंबन्धतीतश्चायमस्मिन्कालेऽतिक्रामति मृत्यो रूपानीति ह्युक्तम् । हृदयकरणसंबन्धा-
५ तीतत्वात्तत्संश्रयकामसंबन्धातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम् ।

ये तु बादिनो हृदि श्रिताः कामा वासनाश्च हृदयसंबन्धिनामात्मनमुपसृप्योपहिलष्यन्ति हृदयविशेषोऽपि
चाऽऽत्मन्यवतिष्ठन्ते पुटतैलस्य इव पुण्यादिगन्ध इत्याचक्षते । तेषां कामः संकल्पो हृदये होव रूपाणि हृदयस्य
शोका इत्यादीनां चवतानामानर्थक्यमेव । हृदयकरणोत्पाद्यत्वादिति चेत् । न । हृदि श्रिता इति विशेषणत्वं । न
हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हृदि श्रिता इति वचनं समञ्जसं हृदये होव रूपाणि प्रतितिनीति च । आत्मविबुद्धेश्च
१० विवक्षितवाद्बुद्ध्युपगमनं यथार्थमेव युक्तम् । ध्यायतीव लेलायतीवेति च श्रुरेन्यायार्थसंभवात् ।

कामा येऽस्य हृदि श्रिता इति विशेषणादात्माश्रया अपि सन्तीति चेत् । न । अनाश्रितापेक्षत्वात्
नात्राऽऽश्रयान्तरमपेक्ष्य ये हृदीति विशेषणं किं तर्हि ये हृदनाश्रिताः कामास्तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये त्वप्रकृदा
भविष्या भूताश्च प्रतिपक्षतो निवृत्तास्ते नैव हृदि श्रिताः संभाव्यन्ते च ते । अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये
प्रकृदा वर्तमाना विषये ते सर्वे प्रमुच्यन्त इति । तथाऽपि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् । न । तेषु यत्नाविषयाद्देया-
१५ र्थत्वात् । इनरयाऽभ्रुतमनिष्टं च कल्पितं स्यादात्माश्रयत्वं कामानाम् । न कंचन कामं कामयत इति प्राप्तप्रति-

हृदयस्य शोकानतिक्रामतीत्यत्र हृदयशब्दार्थमाह—हृदयमिति । मांसपिण्डविशेषविषय हृदयपदं कथं
बुद्धिमाहेत्याशङ्क्याऽह—तात्स्थ्यादिति । यथा भञ्जाः क्रोशन्तीति मंचक्रोशनमुच्यमानं मंचस्यानुष्ठाननुपचारदाह
तथा हृदयस्थत्वाद्बुद्धेरुपचाराद्बुद्धि हृदयशब्दो दर्शयतीत्यर्थः । हृदयशब्दार्थमुक्त्वा तस्य संबन्धं दर्शयति—
हृदयस्येति । तानतिक्रान्तो भवतीति शेषः । आत्माश्रयास्ते न बुद्धिमाश्रयन्तीत्याशङ्क्याऽह—बुद्धीति । कथं तर्हि
२० केचिदात्माश्रयत्वं तेषां वदन्तीत्याशङ्क्य भ्रान्तिवशादित्याह—आत्मेति । भवतु कामानां हृदयाश्रितत्वं तथाऽपि
तत्संबन्धद्वारा तदाश्रयत्वसंभवाकथमात्मा मुषुप्ते कामानतिवर्तते तत्राऽह—हृदयेति । तत्संबन्धातीतत्वे श्रुतिसिद्धे
फलितमाह—हृदयकरणेति ।

भर्तृप्रपचप्रस्थानमुत्थापयति—ये त्विति । सत्येव हृदये तश्चिद्विज्ञाना कामादीनामात्मन्युपस्थेयो न तस्मिन्ना-
वित्याशङ्क्याऽह—हृदयविशेषोऽपीति । तन्मते श्रुतिविरोधमाह—सेषामिति । हृदयेन करणेनोत्पाद्यत्वादात्मविका-
२५ राणामपि कामादीनां हृदयसंबन्धसंभवाच्चाऽऽनर्थक्यं श्रुतीनामिति शङ्कते—हृदयेति । न कामादिसंबन्धमात्रं हृदयस्य
श्रुत्यर्थः कित्वाश्रयाभ्यतिवत् तत्त्वं करणत्वे न स्यात् । नहि चक्षुराद्याश्रय रूपादिविज्ञानं दृष्टमिति परिहरति न हृदीति ।
चकाराद्वचनं न समञ्जसमिति संबध्यते । प्रदीपायत्तं घटज्ञानमितिवत् अन्तः करणायत्तमात्माश्रितं कामादीति
तस्य तदाश्रयत्ववचनमपीचारिकमित्याशङ्क्याऽह—आत्मविबुद्धेश्चेति । इतश्चेद यथार्थमेवेत्याह—ध्यायतीवेति ।
अन्यार्थासंभवाद्बुद्ध्याश्रयगमनस्येति शेषः ।

३० दक्षिणेनाक्षमा पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीतिवत्प्रमुच्यन्ते हृदि श्रिता इति विशेषणमाश्रित्याऽऽशङ्कते—
कामा य इति । प्रकारान्तरेण विशेषणस्यार्थवत्त्वं दर्शयति—नेत्यादिना । अत्रेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः । आश्रयान्तर
बुद्धयतिरिक्तामात्माल्पम् । बुद्धयनाश्रिता. कामा एव न सन्ति यदपेक्षया हृदयाश्रयत्वविशेषणमित्याशङ्क्याऽह—
ये त्विति । प्रतिपक्षतो विषयदोषदर्शनादिति यावत् । कामानां वर्तमानत्वनियमाभावाद्भूतभविष्यतामपि संभवे
फलितमाह—अत इति । हृदयानाश्रितभूतभविष्यत्कामसंभवेऽपि सर्वकामनिवृत्तेर्विवक्षितत्वाद्धर्तमानविशेषणमनर्थ-
३५ कमिति वाङ्मते—तथाऽपीति । अतीतानागतकामाभावः संभवति स्वतः सिद्धो न तस्मिन्वृत्ती यत्नोपेक्ष्यते शुद्धात्म-
विद्वक्षा तु सुमुमुक्षा वर्तमानकामतिरस्ते यत्नाविषयमाधेयमिति ज्ञापयितुं वर्तमानग्रहणमिति परिहरति न तेष्विति ।
यदि यथोक्तं व्याख्यानमनादृश्याऽऽत्मश्रयत्वमेव कामानामाश्रयते तदाऽभ्रुतं मोक्षासंभवेनानिष्टं च कल्पितं
स्यादित्याह—इतरथेति । अश्रुतत्वमसिद्धमिति वाङ्मते—न कञ्चनेति । अर्थादात्माश्रयत्वं श्रुतमेव कामानामित्येत-

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्चै तन्न पश्यति न हि ब्रह्मद्वंद्वैर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥२३॥

वेषादात्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेत् । न । सद्योः स्वप्नो भूमेवेति परनिमित्तत्वात्कामाश्रयत्वप्राप्तेरसङ्ग-
वचनाच्च । न हि कामाश्रयत्वेऽसङ्गवचनमुपपद्यते । सङ्गश्च काम इत्यवोचाम । आत्मकाम इति श्रुतेरात्मविषयोऽस्य
कामो भवतीति चेत् । न व्यतिरिक्तकामाभावाथत्वात्तस्याः ।

वैशेषिकादितन्त्रव्याप्योपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेत् । न । हृदि श्रिता इत्यादिविशेषश्रुतिविरो-
धानपेक्ष्यता वैशेषिकादितन्त्रोपपत्त्यः । श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात् । स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च ।
कामादीनां च स्वप्ने केवलदृशिमाम्रविषयत्वात्स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धं स्थितं च बाध्यते । आत्मसमवायित्वे
दृश्यत्वानुपपत्तेरक्षुर्गतविशेषवत् । ब्रह्महि दृश्यमथन्तिरभूतमिति ब्रह्मः स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धम् । तद्बाधितं स्याद्वि
कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत् ।

१०

सर्वशास्त्रार्थविप्रतिषेधाच्च । परत्यैकदेशकल्पनायां कामाद्याश्रयत्वे च सर्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत् । एतच्च
विस्तरेण चतुर्थेऽवोचाम । महता हि प्रपत्नेन कामाद्याश्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्या आत्मानः परैरैकत्वशास्त्रार्थ-
सिद्धयेः तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणायाम् शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् । यथेच्छादीनामात्मधर्मत्वं कल्पयतो वैशेषिका
नैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेन न संगच्छन्ते, तथेयमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनांशाऽऽवरणीया ॥२४॥

छोपुंसयोरिवैकत्वाच्च पश्यतोऽप्युक्तं स्वयंज्योतिरिति च । स्वयंज्योतिष्ट्वं नाम चैतन्यात्मस्वभावता । १५

दूषयति—नेत्यादिना । निषेधो हि प्राप्तिपेक्षते न वास्तवं कामानामात्मधर्मत्वं प्राप्तिस्तु भ्रान्त्याऽपि संभवति ।
तस्मादात्मनो वस्तुतो न कामाद्याश्रयत्वमित्यर्थः । इतश्चाऽऽत्मनो न कामाद्याश्रयत्वमित्याह—असङ्गेति । नन्वसङ्ग-
वचनमात्मनः सङ्गाभावं साधयत्तस्य कामित्वे न विरुध्यते तत्राऽह—सङ्गश्चेति । कामश्च सङ्गस्ततोऽसिद्धो हेतुरत्रेति
शेषः । वाक्यान्तरमाश्रित्याऽऽत्मनि कामाश्रयत्वं शङ्कित्वा दूषयति—आमेत्यादिना ।

इच्छादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्गुणादिवदित्यनुमानात्परिशेषात्कामाद्याश्रयत्वमात्मनः सेत्स्यतीति शङ्कते— २०
वैशेषिकादीति । श्रुत्यवष्टम्भेन निराचष्टे—नेत्यादिना । स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च नाऽऽत्माश्रयत्वं कामादीनामिति
शेषः । तदेव विवृणोति—कामादीनामिति । स्थितं चानुमानादिति शेषः । यद्यत्र समवेतं तत्तेन न दृश्यते । यथा
चक्षुर्गतं काष्ण्यं तेनैव चक्षुषा न दृश्यते तथा कामादीनामात्मसमवायित्वे दृश्यत्वं न स्याददृश्यत्वबलेनैव स्वयंज्योतिष्ट्वं
साधितं तथा च तद्बाधे पूर्वोक्तमनुमानमपि बाध्येतेत्यर्थः । कथं कामादीनामात्मदृश्यत्वमाश्रित्य स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्व-
स्योपदिष्टत्वं तत्राऽह—ब्रह्मुरिति । तथाऽपि तेषामात्माश्रयत्वे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽह—तद्बाधितमिति ।

२५

यत् परमात्मैकदेशं जीवमाश्रित्य तदाश्रितं कामादीति तत्राऽह—सर्वशास्त्रेति । तदेव स्फुटयति—परस्येति ।
शास्त्रार्थजातं निरवयवत्वप्रत्येकत्वादि तस्य कथं कोपः स्यादित्याशङ्क्याऽह—एतच्चेति । चतुर्थं चेद्भूतप्रपञ्चमतं
निरस्तं तर्हि पुनरिगिराकरणमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याऽह—महतेति । परेण सह प्रत्यगात्मनो यदेकत्वं तस्य शास्त्रार्थस्य
सिद्धयर्थमिति यावत् । अंशत्वादिकल्पनायामपि शास्त्रार्थसिद्धिमाशङ्क्याऽह—तत्कल्पनायामिति । भर्तृप्रपञ्चकल्पनाया
हेतव्यमुहसंहृति—यथेत्यादिना ॥२४॥

३०

यद्वै तन्न पश्यतीत्यादेः सम्बन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—छोपुंसयोरिति । चकारादुक्तं स्वयंज्योतिष्ट्वमिति

१. कामा. आत्माश्रयाः अहं इच्छामीति प्रतीतेरिति नैयायिकाः तन्न युक्तम् । 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' इति श्रुत्या
वाधात् । श्रुतिसिद्धस्वयंज्योतिष्ट्वबाधापत्तेश्च ।

२. आत्मसमवायित्वे आत्मधर्मत्वे आत्मदृश्यत्वं न स्यात् विषयविषयिणोर्भेदनियमात् कामानामात्मसमवायित्वे
आत्मदृश्यत्वं स्वप्ने दृश्यमानं नोपपद्येत कर्मकर्तृभावस्यैकस्मिन् विरोधात् स्वयंज्योतिष्ट्वं ज्योतिरन्तराहङ्कृतत्वं ३५
वाच्ये त कामादीनां दृश्यत्वेनैव स्वप्ने तत्साधनम् ।

३. पूर्वोक्तमनुमानम् इच्छादयः क्वचिदाश्रिता इत्यनेन पूर्वमुक्तमनुमानम् ।

यदि ह्यग्न्युष्णत्वादिवचनैतन्मात्रस्वभाव आत्मा स कथमेकत्वेऽपि हि स्वभावं जह्यान्न जानीयात् । अथ न जहाति कथमिह सुषुप्ते न पश्यति । विप्रतिषिद्धमेतच्चैतन्यमात्रस्वभावो न जानाति चेति । न विप्रतिषिद्धमुभयमप्येतदुपपद्यत एव । कथम्—यदै सुषुप्ते तन्न पश्यति पश्यन्वे तत्तत्र पश्यन्नेव न पश्यति । यत्तत्र सुषुप्ते न पश्यतीति जानीते तन्न तथा गृह्णीया । कस्मात् । पश्यन्वे भवति तत्र ।

- ५ नन्वेनं न पश्यतीति सुषुप्ते जानीमो यतो न चक्षुर्वा मनो वा दर्शने करणं व्यापृतमस्ति । व्यापृतेषु हि दर्शनभक्षणादिषु पश्यतीति व्यवहारो भवति शृणोतीति वा । न च व्यापृतानि करणानि पश्यामः । तस्मात् पश्यत्येवायम् । न हि । किं तर्हि पश्यन्नेव भवति । कथम् । न हि यस्माद्ब्रह्मदृष्टिकर्तुर्वा दृष्टिस्तस्या दृष्टेर्विपरिलोपो विनाशः स न विद्यते । यथाऽग्नेरौष्ण्यं यावदग्निभावि तथार्थं चाऽऽत्मा द्रष्टाऽविनाश्यतोऽविनाशित्वादात्मनो दृष्टिरप्यविनाशिनी यावद्ब्रह्मदृष्टभाविनी हि सा । ननु विप्रतिषिद्धमिवमभिधीयते ब्रह्मः सा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति १० च । दृष्टिश्च द्रष्टा क्रियते दृष्टिकर्तृत्वाद्धि द्रष्टेऽप्युच्यते । क्रियमाणा च द्रष्टा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति चाशङ्क्यं वक्तुम् । ननु न विपरिलुप्यत इति वचनादविनाशिनी स्यात् । न । वचनस्य ज्ञापकत्वात् । नहि न्यायप्राप्तौ विनाशः कृतकस्य वचनशतेनापि वारयितुं शक्यते । वचनस्य यथाप्राप्तार्थज्ञापकत्वात् ।

- नैव दोषः । आदित्यादिप्रकाशकत्ववद्दर्शनोपपत्तेः । यथाऽऽदित्यादयो नित्यप्रकाशस्वभावा एव सन्तः स्वाभाविकेन नित्येनैव प्रकाशेन प्रकाशयन्ति । न ह्यप्रकाशात्मानः सन्तः प्रकाशं कुर्वन्तः प्रकाशयन्तीत्युच्यते । १५ किं तर्हि स्वभावैरेव नित्येन प्रकाशेन । तथाऽयमप्यात्माऽविपरिलुप्तस्वभावया दृष्ट्या नित्यया द्रष्टेऽप्युच्यते । गौणं तर्हि ब्रह्मत्वम् । नैवमेव मुख्यत्वोपपत्तेः । यदि ह्यग्न्याऽऽत्मात्मनो ब्रह्मत्वं ब्रह्मं तवाऽयं ब्रह्मत्वस्य गौणत्वं न स्वात्मनोऽप्यो दर्शनप्रकारोऽस्ति तदेवमेव मुख्यं ब्रह्मत्वमुपपद्यते नान्यथा । यथाऽऽदित्यादीनां प्रकाशयितृत्वं नित्येनैव स्वाभाविकेनाक्रियमाणेन प्रकाशकेन तदेव च प्रकाशयितृत्वं मुख्यं प्रकाशयितृत्वान्तरानुपपत्तेः । तस्मात् ब्रह्मदृष्टिर्विपरिलुप्यत इति न विप्रतिषेधगन्धोऽप्यस्ति ।

- २० संबध्यते । किमिदं स्वयंज्योतिर्ब्रूमि तदाह—स्वयंज्योतिर्ब्रह्मं नामेति । एवं वृत्तमनूजोत्तरवाक्यव्याख्यां शङ्कामाह—यदीत्यादिना । स्वभावत्यागमेवाभिनयति—न जानीयादिति । तत्प्रागभावे सुषुप्ते विशेषविज्ञानराहित्यमयुक्तमित्याह—अथेत्यादिना । आत्मा चिद्रूपोऽपि सुषुप्ते विशेषं न जानाति चेत्किं दृष्ट्यतीत्याशङ्क्याऽह—विप्रतिषिद्धमिति । परिहरति—नैति । उभयं चैतन्यस्वभावत्वं विशेषविज्ञानराहित्यं वेत्यर्थः । उभयस्वीकारे शङ्कितं विप्रतिषेधमाकाङ्क्षापूर्वकं श्रुत्या निराकरोति—कथमित्यादिना । यदै तदित्यादिवाक्यं चोदिताश्रित्वास्तत्परिहारस्तु २५ पश्यन्तित्यादिवाक्यमिति विमज्जते—यत्तत्रेति ।

- न हीत्यादिवाक्यनिरस्यामाशङ्क्याह—नन्विति । चक्षुरादिव्यापारमावेऽपि सुषुप्ते दर्शनादि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—व्यापृतेष्विति । अस्तु तर्हि तत्रापि करणव्यापारो नेत्याह—१ चेति । अयमिति सुषुप्तमुखोक्तिः । न पश्यत्येवेति नियमं नियेधति—न हीति । तत्र हेतुं वक्तुं प्रश्नपूर्वकं प्रतिज्ञा प्रस्तौति—किं तर्हीति । तत्राऽऽकाङ्क्षापूर्वकं हेतुवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—कथमित्यादिना । अविनाशित्वादित्येतद्व्याकुर्वन्दृष्टेर्विनाशाभावं स्पष्टयति— ३० यथेत्यादिना । ब्रह्मदृष्टिर्न नश्यतीत्यत्र विरोधं चोदयति—नन्विति । विप्रतिषेधमेव साधयति—दृष्टिर्ब्रह्मति । कार्यस्यापि वचनादविनाशः स्यादिति शङ्कते—नन्विति । तस्याकारकत्वान्नैवमिति परिहरति—न वचनस्येति । तदेव स्फुटयति—न हीति । यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्यनुगृहीतानुमानविरोधाद्धचो न कार्यनित्यत्वबोधकमित्यर्थः ।

- कूटस्थदृष्टिरेवात्र ब्रह्मदृष्टव्यार्थो न दृष्टिकर्ता तन्न विप्रतिषेधोऽस्तीति सिद्धान्तयति—नैव दोष इति । आदित्यादिप्रकाशकत्ववदित्युक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । दृष्टान्तेऽपि विप्रतिषेधं प्रत्याह—न हीति । दर्शनोपपत्तिरित्युक्तं ३५ दार्ष्टान्तिकं विभजते—तथेति । आत्मनो नित्यदृष्टित्वे दोषमाशङ्कते—गौणमिति । गौणस्य मुख्यपक्षत्वान्मुख्यस्य चान्यस्य ब्रह्मत्वस्याभावान्नैवमित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । तामेवोपपत्तिमुपदर्शयति—यदि हीत्यादिना । अन्यथा कूटस्थदृष्टित्वमन्तरेणैति यावत् । दर्शनप्रकारस्यान्यत्वं क्रियात्मत्वम् । तस्य निष्क्रियत्वश्रुतिस्मृतिविरोधादिति शेषः । ब्रह्मत्वान्तरानुपपत्तौ फलितमाह—तदेवमेवेति । नित्यदृष्टित्वेनैवेत्यर्थः । उक्तेऽर्थं दृष्टान्तमाह—यथेत्यादिना । तथाऽऽत्मनोऽपि ब्रह्मदृष्टत्वं नित्येनैव स्वाभाविकेन चैतन्यज्योतिषा सिध्यति तदेव च ब्रह्मदृष्टत्वं मुख्यं ब्रह्मत्वान्तरानुपपत्तिरिति ४० शेषः । आत्मनो नित्यदृष्टिस्वभावत्वं फलितमाह—तस्मादिति ।

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुघ्रतिविपरिलोपो
विघ्रतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रते ॥२४॥
यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते न हि रसयितु रसयतेविपरिलोपो
विघ्रतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्नरसयते ॥२५॥
यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तोविपरिलोपो
विघ्रतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥२६॥

नन्वनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तु चरित्ययान्तस्य शब्दस्य प्रयोगो दृष्टो यथा छेत्ता भेत्ता गन्तेति तथा
द्रष्टेत्यत्रापि चेत् । न । प्रकाशयितेति दृष्टत्वात् । भवतु प्रकाशकेष्वन्यथाऽसंभवात् त्वात्मनीति चेत् । न, दृष्टच-
विपरिलोपश्रुतेः । पश्यामि न पश्यामीत्यनुभवदर्शनाक्षेति चेत् । न । करणव्यापारविशेषापेक्षत्वात् । उद्घृतचक्षुषां
च स्वप्न आत्मदृष्टेविपरिलोपदर्शनात् । तस्मादविपरिलुप्तस्वभावैवाऽऽत्मनो दृष्टिः । अतस्तथाऽविपरिलुप्तया दृष्ट्या १०
स्वयन्योतिःस्वभावया पश्यसेव भवति सुषुप्ते ।

कथं तर्हि न पश्यतीति । उच्यते । न तु तदस्ति किं तत् । द्वितीयं विषयभूतम् । किंविशिष्टम् । ततो
द्रष्टुरन्यदन्यत्वेन विभक्तं यत्पश्येच्छदुपलभेत यद्वि तद्विशेषदर्शनकारणमन्तःकरणं चक्षू रूपं च तद्विद्ययाऽन्य-
त्वेन प्रत्युपस्थापितमासीत् । तदेनेतिपक्षकाल एकीभूतम् । आत्मनः परेण परिष्वङ्गात् । द्रष्टुर्हि परिच्छिन्नस्य
विशेषदर्शनाय करणमन्यत्वेन व्यतिष्ठते । अयं तु स्वप्ने सर्वात्मना संपरिचक्षतः स्वप्ने परेण प्राज्ञेनाऽऽत्मना प्रियमेव १५
पुरुषः । तेन न पृथक्त्वेन व्यवस्थितानि करणानि विषयाश्च । तदभावाद्विशेषदर्शनं नास्ति । करणादिकृतं हि
तत्राऽऽत्मकृतम् । आत्मकृतमिव प्रथमभासते । तस्मात्तत्कृतैर्मान्तिरात्मनो दृष्टिः परिलुप्यत इति ॥२३॥

समानमन्यत् । यद्वै तन्न जिघ्रति । यद्वै तन्न रसयते । यद्वै तन्न वदति । यद्वै तन्न शृणोति । यद्वै तन्न
मनुते । यद्वै तन्न स्मृशति । यद्वै तन्न विजानातीति मननविज्ञानयोर्दृष्ट्याविशेषकारित्वेऽपि सति चक्षुरादिनिर-
पेक्षो भूतमविव्यहर्तमानविषयव्यापारो विघ्रत इति पृथग्रहणम् । किं पुनर्दृष्ट्यादीनामनेरोऽप्यप्रकाशनत्वनानादि- २०

तुजतं द्रष्टृशब्दमाश्रित्य शङ्कते—नन्विदिति । अत्राप्यनित्यक्रियाकर्तृविषयास्तुजतशब्दप्रयोग इति शेषः ।
तुजतशब्दप्रयोगस्यानित्यक्रियाकर्तृविषयत्वं व्यभिचारयन्तुत्तरमाह—नेति । वैषम्यमाशङ्कते—भवत्विति । आदित्या-
दिषु स्वाभाविकप्रकाशेन प्रकाशयितुत्वमस्तु कादाचित्कप्रकाशेन प्रकाशयितुत्वस्य तेष्वसंभवात् त्वात्मनि नित्या
दृष्टिरिति तन्मानाभावात् । तथा च कादाचित्कदृष्ट्यैव तस्य द्रष्टृत्वैत्यर्थः । प्रतीचक्षिद्रूपत्वस्य श्रौतत्वात्तुल्यं विना
प्रकाशयितुत्वमविशिष्टमित्युत्तरमाह—न दृष्टीति । कूटस्थदृष्टिरात्मेत्युक्ते प्रत्यक्षविरोधं शङ्कते—पश्यामीति । द्विवि- २५
धोऽनुभवस्तस्य कूटस्थदृष्टिर्वननुगृह्णाति चक्षुरादिव्यापारभावापेक्षया पश्यामि न पश्यामीति विद्योरात्मसाक्षिकत्वादि-
त्युत्तरमाह—न करणेति । आत्मदृष्टेर्नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह—उद्घृततेति । आत्मदृष्टेर्नित्यमुपसंहरति—तस्मादिति ।
तन्नित्यत्वोक्तिफलमाह—अत इति ।

वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे—कथमित्यादिना । द्वितीयादिपदानां पीनस्वल्पमाशङ्क्यार्थभेदं
दर्शयति—यद्वैत्यादिना । सामासमन्तःकरणं यत्पश्येदिति विशेषदर्शनकारणं प्रमातु द्वितीयं तस्मादन्यच्चक्षुरादि ३०
प्रमाणं ह्यादि च प्रमेयं विभक्तं तत्सर्वं जाग्रत्स्वप्नयोरविद्याप्रतिपक्षं सुषुप्तिकाले कारणमात्रात् गतमभिव्यक्तं नास्ती-
त्यर्थः । सुषुप्ते द्वितीयं प्रमातृत्वं नास्तीत्येतदुपपादयति—आत्मन इति । प्रामातृत्वं पृथङ्नास्तीति शेषः । तथाऽपि
करणव्यापारकृत विषयदर्शनमात्मनः स्यादित्यागङ्क्याऽऽह—द्रष्टुरिति । सुषुप्तस्यापि परिच्छिन्नत्वमागङ्क्याऽऽह—
अयं त्विति । तस्य परेणैकोभावफलमाह—तस्मैति । विषयेन्द्रियाभावकृतं फलमाह—तदभावादिति । किमिति विषया-
द्यभावाद्विशेषदर्शनं निषिध्यते सत्त्वमेव तस्याऽऽत्मसत्त्वाधीनं किं न स्यादित्यागङ्क्याऽऽह—करणमिति । नन्ववस्याहये ३५
विशेषदर्शनं मान्मकृतं प्रतिभाति तस्य प्रधानत्वावत आह—आत्मकृतमिवेति । नन्वित्यदेस्तात्पर्यमुपसंहरति—
तस्मादिति । प्रमातृकरणविषयकृतत्वाद्विशेषदृष्टेस्तेषां च सुषुप्तास्वभावात्तत्कार्याया विषयेदृष्टेःपि तत्राभावादिति
यावत् । तत्कृता जागरादावाप्तकृतत्वेन आन्तिगतिविशेषदर्शनाभावप्रयुक्तैत्यर्थः ॥२३॥

यद्वै तन्न पश्यतीत्यादावुक्तन्यायमुत्तरवाक्येष्वतिदिशति—समानमन्यदिति । मनोबुद्धयोः साधारणकरण-
त्वात्पृथग्व्यापाराभावे कथं पृथङ्निर्देशः स्यादित्यागङ्क्याऽऽह—मननेति । वाक्यानि व्याख्या स्वसिद्धान्तस्फुटी- ४०
करणार्थं विचारयति—किं पुनरिति । धर्मभेदो धर्माणां सत्ता मिथो धर्मिणश्च भेदोऽस्तीति यावत् । धर्मस्य दृष्ट्यादि-

यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥२७॥
यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मन्तुर्भूतेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्नन्वीत ॥२८॥
यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न हि स्पर्शः स्पृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥२९॥
यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥३०॥

वद्वर्भमेव आहोस्विदभिन्नस्यैव धर्मस्य परोपाधिनमित्तं धर्मत्वमित्ति । अत्र केचिदव्याचक्षते । आत्मभन्तुनः
१० स्वत एवैकत्वं नानात्वं च यथा गौर्गोब्रव्यतयैकत्वं सात्त्वादीनां धर्माणां परस्परतो भेदः । यथा स्यूतेर्वैकत्वं
नानात्वं च तथा निरवयवेष्वमूर्तवस्तुष्वैकत्वं नानात्वं चातुमेयम् । सर्वव्याप्यविचारदर्शनादात्मनोऽपि तद्वदेव
दृष्ट्यादीनां परस्परं नानात्वमात्मना वैकत्वमित्ति ।

नान्यपरत्वात् । न हि दृष्ट्यादिधर्मभेदप्रदर्शनपरमिदं वाक्यं यद्वै तदित्यादि । किं तर्हि । यदि चैतन्यात्म-
क्योतिः कथं न जानाति सुषुप्ते नूनमतो न चैतन्यात्मक्योतिरित्येवमाशङ्क्याप्राप्तौ तस्मिन्नाकरणयैतद्वारम्भं यद्वै
११ तदित्यादि । यदस्य जाग्रत्स्वप्नयोश्चक्षुराद्यनेकोपाधिद्वारं चैतन्यात्मक्योतिः स्वाभाव्यमुपलक्षितं दृष्ट्याद्यभिधेय-
व्यवहारापक्षं सुषुप्त उपाधिभेदव्यापारनिवृत्तावनुद्भास्यमानत्वादनुपलक्ष्यमाणत्वभावमप्युपाधिभेदेन निश्चिन्निव
यथाप्राप्तानुवादेनैव विद्यमानत्वमुच्यते । तत्र दृष्ट्यादिधर्मभेदकल्पनाविवक्षितार्थानभिज्ञतया । सैवैवधनदत्त-
ज्ञानैकरसधनश्रुतिविरोधान्त्व । “विज्ञानमानन्दम्” “सत्यं ज्ञानम्” “प्रज्ञानं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतित्वात् । इत्य-
प्रवृत्तेऽत्र । लौकिकी च शब्दप्रवृत्तिश्चक्षुषा रूपं विजानाति श्रोत्रेण शब्दं विजानाति रसनेनास्त्रस्य रसं विजानातीति
२० च सर्वत्रैव च दृष्ट्यादिशब्दाभिधेयानां विज्ञानशब्दवाच्यतामेव दर्शयति । शब्दप्रवृत्तिश्च प्रमाणम् ।
पदार्थस्यैतत्पर्यः । परोपाधिनमित्तं चक्षुराद्युपाधिकृतमित्येतत् । धर्मान्यत्वं धर्मत्वं धर्मिणो मिथोऽन्यत्वं चैतत्पर्यः । अत-
प्रपञ्चभतेन पूर्वपक्षं गृह्णाति—अत्रेति । गवादीनां सावयवत्वादुपभेदसंभवादेकेन रूपेणाभिहितत्वं रूपान्तरेण निमित्त-
मित्युभयथात्वेऽपि निरवयवेष्वत्पादेषु कथमनेकरसत्वसिद्धिरित्यागच्छाऽह—यथा स्यूतेर्लक्ष्यति । एककल्पे वस्तुनो
दृष्टान्तादुद्देशनारूपत्वे गवादिदृष्टान्तदर्शनात्तदेवानुमेयम् । विमतं भिन्नाभिन्नं वस्तुत्वाद्गवादिवादित्यर्थः । यदर्थं
२१ गगनादिषु भिन्नाभिन्नत्वमनुमीयते तथाऽपि कथमात्मनि तदनुमानमित्याशङ्क्य वस्तुत्वस्य नानारूपत्वेनाव्यभिचार-
दात्मन्यपि यथोक्तमनुमानं निरङ्कुशप्रसरमित्याह—सर्वत्रेति । यथोक्तानुमानानुग्रहाद्वै तदित्यादौ भिन्नाभिन्ने वस्तुनि
तात्पर्यमिति भावः ।

अतुप्रपञ्चोक्तं वाक्यतात्पर्यं निराकरोति—नेत्यादिना । चैतन्यादिनाशे वाक्यतात्पर्यं चैतत्पर्यं तर्हि दृष्ट्यादि-
भेदवचनमित्याशङ्क्याऽह—यदस्येति । तद्वि सुषुप्त्यवस्थायामुपाधेरन्तःकरणस्य चक्षुरादिभेदाधीनपरिणामव्यापार-
३० निवृत्तौ सत्यामुपाधिभेदस्यानुद्भास्यमाणत्वात्तेन भिन्नमिवानुपलक्ष्यमाणत्वभावं यद्यपि तथाऽपि चक्षुर्द्वारेण बाह्यमानस्यं
बुद्धिबुद्धौ व्यक्तं चैतन्यं दृष्टिप्राणद्वारेण जातार्थां तस्यां व्यक्तं प्रातिरिक्खुपाधिभेदात्प्राप्तेदानुवादेन चैतन्यस्यविना-
शित्वे वाक्यतात्पर्यमित्यर्थः । उक्ते वाक्यतात्पर्ये स्थिते फलितमाह—अत्रेति । इत्यत्र दृष्ट्यादिभेदकल्पना न रिक्त-
स्याह—सैवधेति । तदेव स्पष्टयति—विज्ञानमिति । न दृष्ट्यादिभेदकल्पनेति शेषः । यथा घटाकाशो नह्यकाग इत्ये-
शब्दविधयत्वाद्दुपाधिभेदेऽन्याकाशस्यैकत्वमिदं तथैकशब्दप्रवृत्तेरेकत्वं चित्तोऽपि स्वीकर्तव्यं तत्तुतो दृष्ट्यादिभेदमिदं-
३१ रित्याह—शब्दप्रवृत्तेश्चेति । तामेव विवृणोति—लौकिकी चेति ।

१. न अन्यपरत्वात् । आत्मनः दृष्टिः, श्रुतिः, प्राप्तिः, स्पृष्टिः इत्यादयो धर्मभेदाः । चक्षुरादिकल्पवृत्त्यभिधेय-
न्यस्य उपाधिभेदभिन्नस्य उपाधिमिथ्यात्वात् भेदो नास्त्येव तथापि तादृशीपाधिकमेतस्य सुषुप्तौ चैतन्ये अभाव-
तदनुवादेन शुद्धचैतन्यं सुषुप्तौ भातीत्यर्थः ।

२. ‘यथा सैवधनोऽनन्तरोऽग्राहः कृत्स्नो रसधन एवैवं वा अरेऽयमात्मा अनन्तरोऽग्राहः कृत्स्नः प्रज्ञानधन
एव’ इति मैत्रेयीब्राह्मणे तद्विरोधात् ।

३. जानाति जानाति इति ज्ञानरूपत्वस्य सर्ववृत्तिषु अनुगतत्वात् ज्ञानाभेदः विषयाणामेव च भेदः ।

दृष्टान्तोपपत्तेश्च । यथा हि लोके स्वच्छस्वाभाव्ययुक्तः स्फटिकस्तस्मिन्निवेद्य केवलं हरितनीलोहिताद्यु-
पाधिभेदसंयोगात्तादाकारत्वं भजते । न च स्वच्छस्वाभाव्यव्यतिरेकेण हरितनीलोहितादिलक्षणा धर्मभेदाः
स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यन्ते । तथा चक्षुराद्युपाधिभेदसंयोगे तज्ज्ञानधनत्वभाववैयर्थ्याऽऽप्तमज्योतिषो दृष्ट्यादि-
शक्तिभेद उपलक्ष्यते । प्रज्ञानधनस्य स्वच्छस्वाभावात्स्फटिकस्वच्छस्वाभाव्यत्वव्यवयोज्योतिषत्वाच्च । यथा
चाऽऽदित्यज्योतिरवभास्यभेदैः संयुज्यमानं हरितनीलोपीतलोहितादिभेदैरेवभास्यं तदाकाराभासं भवति । तथा
च कृत्स्नं जगदवभास्यचक्षुरादीनि च तदाकारं भवति । तथा चोक्तमात्मनैवायं ज्योतिषाऽस्त इत्यादि । ५

न च निरवयवेऽवनेकारमता शक्यते कल्पयितुम् । दृष्टान्ताभावात् । यदप्याकाशस्य सर्वगतत्वादियमभेदः
परिकल्प्यते परमाणादीनां च गन्धरसाद्यनेकगुणत्वं तदपि निरूप्यमाणं परोपाधिनिमित्तमेव भवति । आकाशस्य
तावत्सर्वगतत्वं नाम न स्वतो धर्मोऽस्ति । सर्वोपाधिसंश्रयाद्धि सर्वत्र स्वेन रूपेण सत्त्वमपेक्ष्य सर्वगतत्वव्यवहारो
न त्याकाशः कृत्रिमादृशो वाऽप्यतो वा स्वतः । गमनं हि नाम देशान्तरस्थस्य देशान्तरेण संयोगकारणम् । सा च १०
क्रिया नैवाविशेषे संभवति । एवं धर्मभेदा नैव सन्त्याकाशे ।

तथा परमाणादावपि । परमाणुनाम पृथिव्या गन्धघनाद्याः परमसूक्ष्मोऽवयवो गन्धात्मक एव न तस्य
पुनर्गन्धवत्त्व नाम शक्यते कल्पयितुम् । अथ तस्यैव रसादिमत्त्वं स्यादिति चेत् । तत्राप्यबाधिसंसर्गनिमित्त-
त्वात् तस्मान्न निरवयवस्यानेकधर्मवत्त्वे दृष्टान्तोऽस्ति । एतेन दृग्वादिशक्तिभेदानां पृथक्चक्षूरुपादिभेदेन परिणाम-
भेदकल्पना परमात्मनि प्रयुक्ता ॥२४-३०॥

यत्तु सिद्धान्ते दृष्टान्तो नास्तीति तत्राऽऽह—दृष्टान्तेति । किमेकरूपत्वे वस्तुनो दृष्टान्तो नास्ति किंवा
मिथ्यात्वे तज्ज्ञानरूपत्वस्येति वक्ष्यम् । नाऽऽहः । नानारूपवस्तुवादिभिर्येनैकरूपस्यानवस्थापरिहारायमानाना-
रूपत्वाङ्गीकारादस्माकं दृष्टान्तसिद्धेर्वस्तुत्वहेतोश्च तत्रैवानैकान्तिकत्वात्तस्मादेकरूपमेव वस्तु स्वीकर्तव्यमिति भावः ।
द्वितीयं दूषयति—यथा हीति । तस्मिन्निमित्तमेवेत्यत्र तच्छब्देन स्वच्छस्वाभाव्यं परामुच्यते । स्फटिके हरितादिवर्णानां
स्वाभाविकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—न चेति । तस्य हि स्वच्छस्वाभाव्यं तद्वशेन हरिताद्युपाधिभेदसम्बन्ध-
व्यतिरेकेणेति शब्दः । एकस्य नानारूपत्व मिथ्येत्यत्र दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । आत्मा मिथ्यानाना-
निर्भास उपहितत्वात्स्फटिकवदित्यर्थः । किञ्चाऽऽत्मा मिथ्यानानात्वाधारः स्वच्छत्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह—प्रज्ञानेति ।
किञ्चाऽऽत्मा कल्पितनानात्वाधारो ज्योतिष्मदादित्यादिय्योतिर्वदित्याह—स्वयमिति । आदित्यादावकल्पितोऽपि भेदोऽ-
स्तीत्याशङ्क्य विवक्षितं साम्यमाह—यथा चेत्यादिना । अविभाज्य वस्तुतो विभागायोप्यमिति यावत् । चक्षुरादीनि
चावभासयदिति सम्बन्धः । आत्मनः सर्वविभासकत्वे वाक्योपक्रमं प्रमाणयति—तथा चेति । २५

यत्तु निरवयवेऽपि नानारूपत्वमनुमेयमिति तत्राऽह—न चेति । आकाशादीनां दृष्टान्तत्वमाशङ्क्य निरा-
चष्टे—यदपीत्यादिना । कथमाकाशस्यानेकधर्मवत्त्वमीपाधिकमित्याशङ्क्य तस्य सर्वगतत्वं तावदौपाधिकमिति
साधयति—आकाशस्येति । कथं तर्हि सर्वगतत्वव्यवहारस्तत्राऽह—सर्वोपाधीति । नन्वाकाशस्य सर्वत्र गमनमपेक्ष्य
सर्वगतत्वं किमिति न व्यवहियते तत्राऽह—न त्विति । आकाशे गमनायोगं वक्तुं तत्त्वरूपमाह—गमनं हीति । ननु
कुतश्चिद्विभागे संयोगे च केनचिद्देशेन तत्कारणोभूता क्रियाऽपि स्थेनादाविवाऽऽकाशे भविष्यति नेत्याह—सा चेति । ३०
सावयवे हि स्थेनादी क्रिया दृश्यते आकाशं त्वविशेषं निरवयवं कुतस्तत्र क्रियेत्यर्थः । तथाऽपि धर्मान्तराण्याकाशो
भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषामपि क्रियापूर्वकाणामुक्त्यायकवलोक्तत्वमाह—एवमिति । भेदादेवाभ्या दुर्बलत्वाच्च तत्र
धर्मविभागे न सम्भवतीति भावः ।

आकाशे दक्षितन्यायमन्यत्रापि सञ्चारयति—तथेति । पाथिवत्वं परमाणोरेंकं रूपं गन्धवत्त्वं चापरमित्यनेक-
रूपत्वमित्याशङ्क्याऽह—परमाणुनामेति । न हि पाथिवत्वातिरेकि गन्धवत्त्वं प्रामाणिकमिति भावः । वैशेषिकपरि-
भाषामाश्रित्य अङ्क्यति—अथेति । पाथिवे परमाणौ रसादिमत्त्वमनौपाधिकं न भवति जलादिसंसर्गकृतत्वात्तथा च
निरुपाधिकभेदे नेदमुदाहरणमिति परिहरति—न तत्रापीति । उक्त्यायस्य दिगादावपि समत्वं मत्त्वोपसंहरति—
तस्मादिति । सन्ति परस्मिन्प्राप्तानि दृग्वादिशक्तिभेदास्तेषां मध्ये दृग्वादिचक्षुरात्मना रूपात्मना च पृथगेव परिणमते
प्रातिगन्किञ्च द्वाणात्मना गन्धात्मना चेत्यनेन क्रमेण परस्मिन्परिणामकल्पना भर्तृप्रपञ्चैर्वा कृता साऽपि परस्परकल्प-
नोपपादनेन निरस्तेत्याह—एतेनेति ॥२४-३०॥

१. नानारूपं वस्तु मिश्राभिन्नमिति मतेऽपि एकैकस्य रूपस्य नानारूपत्वाङ्गीकारेऽनवस्था एकत्वत्वाङ्गीकारे तत्र
नानात्वमस्ति नास्ति वस्तुत्वहेतुरस्ति इति त्वदुक्तानुमाने सर्वं नानारूपं वस्तुत्वात् इत्यत्र व्यभिचारः ।

यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यजिघ्रसेदन्योऽन्यदृश्येदन्यो-

ऽन्यद्वेदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्याद्विजानीयात् ॥३१॥

सलिलं एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सन्नद्धिति हैनमनुशास
याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक

५ एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥३२॥

जाग्रत्स्वप्नयोरिव यद्विजानीयात्तद्वितीयं प्रविभक्तमन्यत्वेन नास्तीत्युक्तमतः सुषुप्ते न विजानाति विशेषम् । ननु यद्यस्यायमेव स्वभावः किंनिमित्तमस्य विशेषविज्ञानं स्वभावपरित्यागेन । अथ विशेषविज्ञान-
मेवास्य स्वभावः कस्मादेष विशेषं न विजानातीति । उच्यते शृणु । यत्र यस्मिन्नागतिरे स्वने वा अन्यविद्याऽ-
त्मनो वत्स्वन्तरनिवाविद्यया प्रत्युपस्थापितं भवति तत्र तस्मादविद्याप्रत्युपस्थापितादन्वोऽन्यविद्याऽऽत्मनं सन्-
१० भानोऽस्तथात्मनः प्रविभक्ते वत्स्वन्तरेऽसति चाऽऽत्मनि ततः प्रविभक्तेऽन्योऽन्यत्पश्येदुपलभेत । तच्च दक्षितं
स्वप्ने प्रत्यक्षतो धनन्तीव जिनस्तोर्वेति । तथाऽन्योऽन्यजिघ्रसेद्वेदेच्छृणुयात्नमन्वीत स्पृशेद्विजानीयादिति ॥३१॥

यत्र पुनः साऽविद्या सुषुप्ते वत्स्वन्तरप्रत्युपस्थापिका शान्ता तेनान्यत्वेनाविद्याप्रविभक्तस्य वस्तुनोऽभावा-
त्केन कं पश्येजिघ्रसेद्विजानीयाद्वा । अतः स्वेनैव हि प्राज्ञेनऽऽत्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेन संपरिण्यक्तः समस्तः
संप्रसन्न आत्मकामः आत्मकामः सलिलवत्सच्छोभूतः सलिल इव सलिल एको द्वितीयस्याभावाद् । अविद्यया हि
१५ द्वितीये प्रविभज्यते । सा च शान्ताऽनात एको द्रष्टा दृष्टेरविपरिलुप्तत्वात्मात्मज्योतिःस्वभावाद्वा अद्वैते द्रष्टव्यस्य
द्वितीयस्याभावाद् । एतदमृतमभयमेष ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः पर एषापमस्मिन्काले व्यानुक्तकार्य-
करणोपाधिभेदः स्व आत्मज्योतिषि शान्तसर्वसंबन्धो वर्तते । हे सन्नाडिति हेव हैनं जनकमनुशासात्सुविद्यावत्पात-
वल्क्य इति श्रुतिवचनमेतत् ।

औपाधिको दृष्ट्यादिभेदो न वास्तवोऽस्तीत्युपपाद्य कृतमनुव्रवति—आश्रयिति । यत्रेत्युत्तरत्राक्यव्याख्या-
२० भाष्ये दर्शयति—नन्विति । किमस्य विशेषविज्ञानराहित्य स्वरूपं किंवा विशेषविज्ञानत्वम् । आद्ये जाग्रत्स्वप्नयो-
रनुपपत्तिः । द्वितीये सुषुप्तेरसिद्धिरिति भावः । प्रतीचक्षिन्मात्रज्योतिषो विशेषविज्ञानराहित्यमेव स्वरूपं तथाऽपि
स्वाविद्याकल्पितविशेषविज्ञानवरत्वाभिर्यावस्थाद्वय सिध्यतीत्युत्तरत्राक्यमवलम्ब्योत्तरमाह—उच्यते इत्यादिना ।
तच्चेत्यादिद्विं दर्शनमित्यर्थः ॥३१॥

पूर्वाकंवस्तूपसंहारार्थं सलिलवाक्यमुत्थापयति—यत्रेत्यादिना । तेनाविद्यायाः शान्तत्वेनेति यावत् । वस्तुनोऽ-
२५ भावात्तत्रेति शेषः । सुषुप्ते विशेषविज्ञानाभावप्रमुक्तं फलमाह—अत इति । पूर्वमेवासाध्यार्थकोफल द्योतयितुं ह्यिच्छते ।

संपरिण्यक्तफल समस्तत्वपरिच्छिन्नत्वं तत्फल सम्प्रसन्नत्वम् । असम्प्रसादो हि परिच्छेदाभिमानकृतः । सम्प्रसत्त्वे
हेत्वन्तरमाह—आत्मकाम इति । तदेव सम्प्रसन्नत्वदृष्टान्तेन स्पष्टयति—सलिलवदिति । उक्तैर्ज्यै वाक्याधाराणि
याजयति—सलिल इवेति । द्वितीयस्याभावं सुषुप्त्यव्यकोकरोति—अविद्ययेति । अद्रष्टा द्रष्टेति वा छेद । एकोऽद्वैत
इत्यभ्यासस्तात्पर्यलिङ्गं तस्य परमपुरुषार्थत्वं दर्शयन्कूटस्थत्वमाह—एतदिति । किमिति पठोत्तमासमुपैष्य कर्मधारयो
३० गृह्यते तत्राऽह—पर एवेति । अस्मिकाले सुषुप्त्यवस्थायामित्येतत् ।

१. 'सलिल एको दृष्टाऽद्वैतो भवति' इत्यपि परेषा दुर्घटं परमात्मनि जीवत्येकोभावासंभवात् स्वतांज्यन्तभिन्नत्वात्
अद्वैतः अग्निर इत्यपि सर्वथा दुर्घटं द्वैताभावस्यानगोकारात् अमेदस्यावास्तवत्वेन ध्रुतेः मिथ्यात्वादित्य-
स्वीकारप्रसंगात् । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीत्यस्य परे, इतरे आनन्दा इति व्याख्या ।

२. 'अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोक' इत्यस्य स्वव्यतिरिक्तानुकूलप्रतिकूलानुपपन्नं दर्शनं
३५ विवरणमपि अग्न्यर्थ एव 'एवोऽस्य परम आनन्द' इत्यपि तन्मतप्रतिकूलं तदा आनन्दाभावात् ।

३. 'मात्रामुपजीवन्ती'त्यस्य ब्रह्मानन्दसहस्राणि इति विवरणं विपर्ययानन्दब्रह्मानन्दयोर्भेदः न्यूनपरिमाणत्वं
चाम्युपसंश्लेषम् । एतच्चा'पजीवन्ति सर्वाणि भूतानी'त्येतेन विवदं भेदात् । ४. गुप्ते गान्ता इत्यन्वयः ।

५. एक. द्वितीयराहित्यं अद्वैत इत्यपि द्वितीयराहित्यार्थकं अथ वेदगतोऽभ्यासः अद्वैते तात्पर्यं गमयति । अन्यथा-
पूर्वताफलमित्युक्तेः । ६. कर्मधारयः निपादस्थपतित्यायादित्यर्थः ।

स यो मनुष्याणां राक्षः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दोऽयं ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दोऽयं ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽयं ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्तेऽयं ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽयं ५ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽयं ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽयैव एव परम आनन्द एष ब्रह्मलोकः सन्नाडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो विभर्थाचकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरौत्सीदिति ॥३३॥ १०

कथं वाऽनुशासत । एषाऽस्य विज्ञानमयस्य परमा पतिः । यास्त्वया देहग्रहणलक्षणा ब्रह्मादित्तत्त्वपर्यन्ता अविद्याकल्पितास्ता गतयोऽतोऽपरमा अविद्याविषयत्वात् । इयं तु देवत्वादिगतीनां कर्मविद्यासाध्यानां परमोत्तमा यः समस्तात्मभावो यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीत्येषैव च परमा संपत्सर्वासां संपदां विभूतीनामियं परमा स्वभावविकल्पादस्याः कृतका ह्यन्याः संपदः । तथैषोऽस्य परमो लोकः । येऽस्य कर्मफलाश्रया लोकास्तेऽस्मादपरमाः । अयं तु न केनचन कर्मणा भीयते स्वभावविकल्पादेवोऽस्य परमो लोकः । तथैषोऽस्य परम आनन्दः । यास्यन्यानि विषयेन्द्रियसंबन्धजनितान्मानन्दजातानि तान्यपेक्षैषोऽस्य परम आनन्दो नित्यत्वात् । “यो वै भूमा तत्सुखम्” इति श्रुत्यन्तरात् । यत्रान्यत्पश्यत्यद्विजानाति तदल्पं मयं मनुष्यं भुक्त्वा ननु तद्विपरीतम् । अत एवैषोऽस्य परम आनन्दः । एतयैवाऽऽनन्दस्य मात्रां कलामविद्याप्रत्युपस्थापितां विषयेन्द्रियसंबन्धकालविभाव्यामन्यानि भूतान्युपजीवन्ति । कानि तानि तत् एवाऽऽनन्दाद्विद्यया प्रविभज्यमानस्वरूपाण्यन्यत्वेन तानि ब्रह्मणः परिकल्प्यमानान्यन्यानि सन्त्युपजीवन्ति भूतानि विषयेन्द्रियसंपर्कद्वारेण विभाव्यमानाम् ॥३३॥ २०

यस्य परमानन्दस्य मात्रा अवयवा ब्रह्मादिभिर्मनुष्यपर्यन्तैर्भूतैरुपजीव्यन्ते तदानन्दमात्राद्वारेण मात्रिणं परमानन्दमधिगमयिष्यन्नाह सैन्धववलवणशकैरिव लवणशैलम् । स यः कस्मिन्मनुष्याणां मध्ये राक्षः संसिद्धोऽविकलः समप्रावयव इत्यर्थः । समृद्ध उपभोगोपकरणसंपन्नो भवति । किञ्चान्येषां समानजातीयानामधिपतिः स्वतन्त्र पतिर्न माण्डलिकः सर्वैः समस्तेर्मानुष्यकैरिति दिव्यभोगोपकरणनिवृत्त्यर्थं मनुष्याणामेव यानि भोगोपकरणमूल साधयति—यास्त्विति । प्रस्तुतं समस्तात्मभावं विशेषविज्ञानराहित्येन विनिर्दिष्टं—यत्रेति । सर्वात्मभावात्स्थस्य लोकस्य परमत्वमुपपादयति—येऽस्य इति । भीयते परिच्छिद्यते साध्यत इति यावत् । सौप्तस्य सर्वात्मभावस्य परमानन्दत्वं विगदयति—यानीति । आत्मनोऽनवच्छिन्नानन्दत्वे छान्दोग्यश्रुतिं सन्वाद्ययति—यो वै भूमेति । ननु वैपयिकमेकं सुखमात्मरूपं चापरमिति सुखभेदाङ्गीकारादपसिद्धान्तः स्यादित्याशङ्क्य मुख्यामुख्यभेदेन तदुपपत्तिसंभविताह—यत्रेत्यादिना । किञ्च वस्तुतो नास्त्येवाऽऽप्तमुखातिरिक्तं वैपयिकं सुखमित्याह—एतत्स्थेति । ब्रह्मातिरिक्तेतनाभावे काव्युपजीवकानि स्फुरित्याशङ्क्य परिहृति—कानीत्यादिना । विभाव्यमानामानन्दस्य मात्रामिति ३० पूर्वेषं सम्बन्धः ॥३३॥

स यो मनुष्याणामित्यादिकवयतात्पर्यमाह—यस्येति । यथा सैन्धवावयवैः सैन्धवाचलं लोको बोधयति तथा तस्याऽऽनन्दस्य मात्रा नामावयवास्तत्पदार्थान्द्वारेणावयविवत् परमानन्दमधिगमयितुमिच्छन्नन्तरं ग्रन्थः प्रवृत्त इत्यर्थः । तात्पर्यमुत्वाञ्जराणि व्याचष्टे—स यः कश्चिदित्यादिना । राक्षत्वमविकलत्वं चेत्समृद्धत्वेन पुनर्लक्षित्याशङ्क्याऽह—समप्रेति । तदेव समृद्धत्वमपीत्याशङ्क्य व्याकरोति—उपभोगेति । अन्तर्वर्ति सम्पत्तिभेदादपुनर्लक्षरिति भावः । न केवलमुपभवे तस्य विशेषण किन्तु विशेषणान्तरं चास्तीत्याह—किञ्चेति । विशेषणतात्पर्यमाह—दिष्येति । ३५

१. विज्ञानमयस्य जीवस्य ।

२. समस्तात्मभावः सर्वात्मभावः ।

करणानि तैः संपन्नानामप्यतिशयेन संपन्नः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः ।

तत्राऽऽनन्दानन्दिनोरभेदनिर्देशाभ्यान्तरभूतत्वमित्येतत् । परमानन्दस्यैव विषयविषयकारेण मात्रा प्रभृतेति ह्युक्तं यत्र वा अन्यच्च स्यादित्यादिवाक्येन । तस्माद्युक्तोऽयं परम आनन्द इत्यभेदनिर्देशः । युधिष्ठिरादितुल्यो राजाऽत्रोदाहरणम् । दृष्टं मनुष्यानन्दमादि कृत्वा शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण श्रेय परमानन्दं यत्र भेदो निवर्तते १ तमविगमयति । अत्रायमानन्दः शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण वर्धमानो यत्र बृद्धिकाष्टानुभवति । यत्र गणितभेदो निवर्ततेऽन्यदर्शनश्रवणमननाभावात् परमानन्दं विवक्षन्नाह । अथ ये मनुष्याणामेवंप्रकाराः शतमानन्दभेदाः स एकः पितृणाम् । तेषां विशेषणं जितलोकानामिति । आद्यादिकर्मभिः पितृंस्तोषयित्वा तेन कर्मणा जितो लोको येषां ते जितलोकाः पितरस्तेषां पितृणां जितलोकानां मनुष्यानन्दशतगुणीकृतपरिमाण एक आनन्दो भवति । सोऽपि शतगुणीकृतो गन्धर्वलोक एक आनन्दो भवति । स च शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनन्दः ।

१० अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा ये देवत्वं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः । तथैवाऽऽजानदेवानामेक आनन्दः । आजानन्त एवोत्पत्तिर एव ये देवास्त आजानदेवाः । यश्च श्रोत्रियोऽधीतवेदोऽनुजिनो वृजिनं पापं तद्वह्निं यथोक्तकारोत्थः । अकामहृतो बोधतृण आजानदेवोऽन्योऽर्वाग्यावन्तो विषयास्तेषु । तस्य चैवंभूतस्याऽऽजानदेवैः समान आनन्द इत्येतदन्वाकृत्यते चशब्दात्तच्छतगुणीकृतपरिमाणः प्रजापतिलोक एक आनन्दो विराडाशरीरे । तथा तद्विज्ञानवा-
ञ्श्रोत्रियोऽधीतवेदश्चावृजिन इत्यादि पूर्ववत् । तच्छतगुणीकृतपरिमाण एक आनन्दो ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भात्मनि ।

११ यश्चेत्यादि पूर्ववदेव । अतः परं गणितनिवृत्तिः । एष परम आनन्द इत्युक्तः । यस्य च परमानन्दस्य ब्रह्मलोकाल्लान्दा मात्रा उच्येरिव विप्रुषः । एवं शतगुणोत्तरोत्तरबृद्ध्युपेता आजान्दा यत्रैकतां याप्ति यश्च श्रोत्रियप्रत्यलोऽप्येव एव संप्रसादलक्षणः परम आनन्दस्तत्र हि नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति । अतो भूमा भूतत्वादभूतः । इतरे तद्विपरीताः । अत्र च श्रोत्रियत्वाद्बृजिनत्वे तुल्ये । अकामहृतत्वकृतो विशेष आनन्दशतगुण-
तदनिवर्तने त्वस्य वक्ष्यमाणगन्धर्वविज्वन्तर्भावः स्यादिति भावः । अतिगम्येन सम्पन्न इति शेषः ।

२० अभेदनिर्देशस्याभिप्रायमाह—तत्रेति । प्रकृतं वाक्यं समस्यर्थः । आत्मनः सकाशादानन्दस्येति शेषः । औपचारिकत्वमभेदनिर्देशस्य भविष्यतीत्याद्यङ्क्याऽह—परमानन्दस्येति । तस्यैव विषयत्वं विषयित्वमिति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । यथोक्तो मनुष्यो न दृष्टिपथमवतरतीत्याद्यङ्क्याऽह—युधिष्ठिरादीति । अथ ये शत मनुष्याणामित्यादेस्तात्पर्यमाह—बृष्टमिति । शतगुणोत्तरोत्तराऽऽनन्दस्योत्कर्षप्रदर्शनक्रमेण परमानन्दमुपश्रेय तमविगमय-
त्युत्तरेण ग्रन्थेनेति संवन्धः । परमानन्दमेव विगिनष्टि—यत्रेति । भेदः संख्याव्यवहारः । उक्तमेव प्रब्रूयति—
२१ यत्रेत्यादिना । परमानन्दे विबृद्धिकाष्टायां हेतुमाह—अन्येति । यद्यपि यस्येत्यादिनोक्तेतत्तथाऽपीहाश्रयाख्यानावसरे तदेव विवृतमित्यविरोधः । तत्तदानन्दप्रदर्शनानन्तर्वं तत्र तत्राश्रयव्याप्यः । तद्व्याप्योपक्रमो वा । एवंप्रकारत्वं समृद्धत्वादि । पितृणामानन्द इति संवन्धः आद्यादिकर्मभिरित्यादिशब्देन पिण्डपितृयज्ञादि गृह्यते ।

के ते कर्मदेवा नाम तत्राऽह—अग्निहोत्रादीति । यथा गन्धर्वानन्दः शतगुणीकृतः कर्मदेवानामेक आनन्द-
स्तथा कर्मदेवानन्दः शतगुणीकृतः स आजानदेवानामेक आनन्दो भवतीत्याह—तथैवेति । कुत्र वीततृणत्वं तत्राऽह—
३० आजानदेवेत्यह इति । श्रोत्रियादिकाव्यस्य प्रकृतसंगतिमाद्यङ्क्याऽह—तस्य चेति । एवंभूतस्य विशेषणत्रयविगि-
स्येति यावत् । प्रजापतिलोकानन्दस्य ब्रह्मलोकगन्दादर्थभेदमाह—विराडिति । यथा विराडालम्ब्याजानदेवानन्द-
शतगुणीकृतः सन्नेक आनन्दो भवति तथा विराडाल्लोपासिता श्रोत्रियत्वादिविशेषणो विराजा तुल्यानन्दः स्यादि-
त्याह—तथेति । तच्छतगुणीकृतेति तच्छब्दो विराडानन्दविषयः ।

श्रोत्रियत्वादिविशेषणवानपि हिरण्यगर्भापासकस्तेन तुल्यानन्दो भवतीत्याह—यश्चेति । हिरण्यगर्भानन्दा-
३१ दुर्परिच्छादपि ब्रह्मानन्दे गणितभेदे प्राकरणिके प्राप्ते प्रत्याह—अतः परमिति । एतस्य परम आनन्द इत्युपक्रम्य किमित्यानन्दान्तरमुपदर्शितमित्याद्यङ्क्याऽह—एष इति । तथाऽपि सौमुषं सर्वस्वमुपेक्षितमिति चेन्नेत्याह—यस्य चेति । प्रकृतस्य ब्रह्मानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वमाह—तत्र हीति । अनवच्छिन्नत्वफलमाह—भूतत्वादिति । ब्रह्मा-
नन्दादितरे परिच्छिन्ना मर्त्याश्चेत्याह—इतर इति । अथ यत्रान्यत्सर्वतोऽप्यित्युत्तरिति भावः । श्रोत्रियादिप्रदानि व्याख्याय तात्पर्यं दर्शयति—अत्र चेति । मध्ये विशेषणेषु निष्पत्तिर यावत् । तुल्ये सर्वपथयिष्यति शेषः । विशेष-
४० णान्तरे विशेषमाह—अकामहृतत्वेति । यथोक्तं विभागमुपपादयितुं सिद्धमर्थमाह—अत्रेतामीति । यश्चेत्यादिवाक्यं

स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं
च पापं च पुनः प्रतिम्यायं प्रतियोन्याव्रवति बुद्धान्तायैव ॥३४॥

बुद्धिहेतुः । अत्रैतानि साधनानि श्रोत्रियत्वावृजितत्वाकामहतत्वानि तस्य तस्याऽऽनन्दस्य प्राप्तावर्थादभिहितानि ।
यथा कर्माण्याग्निहोत्रादीनि देवानां देवत्वप्राप्ती ।

तत्र च श्रोत्रियत्वावृजितत्वलक्षणे कर्मणी अधरभूमिष्वपि समाने इति नोत्तरानन्दप्राप्तिसाधने अभ्युपेक्षेते । ५
अकामहतत्वं तु वैराग्यतारतम्योपपत्तेश्चत्तरोत्तरभूम्यानन्दप्राप्तिसाधनमित्यवगम्यते । स एष परम आनन्दो
वितृण्णश्रोत्रियप्रत्यक्षोऽधिगतः । तथा च वेदव्यासः—

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्” ॥ इति ।

एष ब्रह्मलोको हे सन्नार्चितः होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहमेवनुशिष्टो भगवते तुभ्यं सहजं ददामि गवाम् ।
अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति व्याख्यातमेतत् । अत्र ह विमोक्षायेत्यस्मिन्वाक्ये याज्ञवल्क्यो विभर्थाचकार भीतवान् । १०
याज्ञवल्क्यस्य भयकारणमाह श्रुतिः । न याज्ञवल्क्यो वक्तृत्वसामर्थ्याभावाद्भूतिवानजानात्वा किं तर्हि मेधावो
राजा सर्वेभ्यो मा मामन्तेभ्यः प्रश्ननिर्णयावसानेभ्य उदरोत्तीदावृणोद्वरोर्ध्वं कृतवानित्यर्थः । यद्यनमया निर्णीतं
प्रश्नरूपं विमोक्षार्थं तत्तदेकदेशत्वेनैव कामप्रश्नस्य गृहीत्वा पुनः पुनर्मा पर्यनुयुक्त एव मेधाविस्वादित्येतद्भूय-
कारणं सर्वं मदीयं विज्ञानं कामप्रश्नव्याजेनोपाविस्सतीति ॥३३॥

अत्र विज्ञानमयः स्वयंज्योतिरात्मा स्वप्ने प्रदक्षितः । स्वप्नान्तबुद्धान्तसंचारेण कार्यकरणव्यतिरिक्तता । १५
कामकर्मप्रविक्रमासङ्गतया महामत्स्यदृष्टान्तेन प्रदक्षितः । पुनश्चाविद्याकार्यं स्वप्न एव छन्तोर्वेत्त्यादिना
प्रदक्षितम् । अर्थावविद्यायाः सतत्त्वं निर्धारितमतद्वर्माधारोपणक्यत्वमनात्मधर्मत्वं च । तथा विद्यायाश्च कार्यं
प्रदक्षितं सर्वात्मभावः स्वप्न एव प्रत्यक्षतः सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽयं परमो लोक इति । तत्र च सर्वात्मभावः
स्वभावोऽप्येवमविद्याकामकर्मविसर्वसंसारधर्मसंबन्धातीतं रूपमस्य साक्षात्सुषुप्ते गृह्यत इत्येतद्विज्ञापितं स्वयं-
ज्योतिरात्मैव परम आनन्दः । एष विद्याया विषयः । स एष परमः संप्रसादः सुखस्य च परा काष्ठेत्येतदेवमन्तेन २०

सममर्थः । तस्य तस्याऽऽनन्दस्येति द्वैवप्राज्ञापत्यादिनिर्देशः । अर्थादभिहितत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । ये कर्मणा
देवत्वमित्यादिश्रुतिसामर्थ्याद्देवानन्दान्तां यथा कर्माणि साधनान्युक्तानि तथा यश्चेत्यादिश्रुतिसामर्थ्यादेतावन्पि श्रोत्रिय-
त्वादीनि तत्तदानन्दप्राप्ती साधनानि विवक्षितानीत्यर्थः ।

ननु वयाणामविशेषश्रुतौ कथं श्रोत्रियत्वावृजितत्वयोः सर्वत्र तुल्यत्वं न हि ते पूर्वभूमिषु श्रुते तथा चाका-
महतत्ववदानन्दोत्कर्षं तयोरपि हेतुतेति तत्राऽह—तत्र चेति । निधारणार्थां ससमी । न हि श्रोत्रियत्वादिसूत्र-
सर्वभौमादिसुखमनुभवितुमुत्सहते । तथा च सर्वत्र श्रोत्रियत्वादेस्तुल्यत्वात् तदानन्दातिरेकप्राप्तावसाधारणं साधन-
मित्यर्थः । यदुक्तमानन्दशततुणवृद्धिहेतुरकामहतत्वकृतो विशेष इति तदुपादयति—अकामहतत्वं त्विति । पूर्वपूर्व-
भूमिषु वैराग्यमुत्तरोत्तरभूम्यानन्दप्राप्तिसाधनं वैराग्यस्य तरतमभावेन परमकाष्ठोपपत्तेरनिरतिशयस्य तस्य परमानन्द-
प्राप्तिसाधनत्वसंभवादित्यर्थः । यश्चेत्यादिवाक्यस्येत्यं तात्पर्यमुक्त्वा प्रकृते परमानन्दे विद्वदनुभवं प्रमाणयति—स एष
इति । निरतिशयमकामहतत्वं परमानन्दप्राप्तिहेतुरित्यत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । प्रकृतं प्रत्यभूतं परमानन्दमेव ३०
इति परामृशति । श्रुतिर्मेधावीत्याद्या तां व्याचष्टे—नेत्यादिना । तथाऽपि किं तद्भूयकारणं तदाह—यद्यदिति ।
मेधाविस्त्वात्प्राप्तिशयशालित्वादिति यावत् । तदेव भयकारणं प्रकटयति—सर्वमिति ॥३३॥

स वा एष एतस्मिन्त्रियाद्युत्तरग्रन्थस्य संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—अत्रेति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योर्भवतीति
वाक्यं सप्तमर्थः । वृत्तमर्थान्तरमनुव्रवति—स्वप्नान्तेति । कार्यकरणव्यतिरिक्तत्वं प्रदक्षितमिति सर्वन्धः । उक्तमर्थान्तर-
माह—कामेति । अथ यत्रैनं छन्तोर्वेत्त्यादावुक्तमनुभाषते—युनश्चेति । किं तत्कार्यप्रदर्शनसामर्थ्यान्निर्धारितमविद्यायाः ३५
सतत्त्वं तदाह—अतद्वर्मेति । अनात्मधर्मत्वमात्मनि चैतन्यवदस्वाभाविकत्वम् । अविद्याकार्यवद्विद्याकार्यं च स्वप्ने
सर्वात्मभावरूपं प्रत्यक्षत एव प्रदक्षितमित्याह—तथेति । सुषुप्तेऽपि स्वप्नवदेतद्वर्गितमित्याह—एवमिति । साक्षा-
त्स्वप्नचैतन्यवगादित्येतत् । अन्यथोक्तितस्य सुखपरामर्शो न स्यादिति भावः । उक्तं विद्याकार्यं निगमयति—एष इति ।

तद्यथाऽनः सूसमाहितमुत्सर्जन्त्यायादेवमेवायं, शारीर आत्मा
प्राज्ञोऽस्तमनाऽन्वारुढ उत्सर्जन्त्याति यत्रैतद्वृद्धोच्छ्वासी भवति ॥३५॥

ग्रन्थेन व्याख्यातम् । तच्चैतत्सर्वं विमोक्षपदार्थस्य दृष्टान्तभूतं बन्धनस्य च । ते चेते मोक्षबन्धने सहेतुके सप्रपञ्चे
निदिष्टे विद्याविद्याकार्यं तत्सर्वं वृष्टान्तभूतमेवेति तद्दार्ष्टान्तिकस्थानीये मोक्षबन्धने सहेतुके कामप्रदर्शार्थभूते त्वया
५ वक्तव्ये इति पुनः पर्यन्तमुक्ते जनकोऽत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ।

तत्र महामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धान्तावसङ्गः संचरत्येक आत्मा स्वयंज्योतिरित्युक्तम् । यथा जातो कार्य-
करणानि मृत्युरूपाणि परित्यजन्नुपादवानाश्च महामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धान्तावनुसंचरति तथा जायमानो म्रियमाणश्च
तैरेव मृत्युरूपैः संयुज्यते वियुज्यते च । उभौ लोकावनुसंचरतीति संचरणं स्वप्नबुद्धान्तानुसंचारस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन
सूचितम् । तद्विहृतिस्तरेण सनिमित्तं संचरणं वर्णयितव्यमिति तदर्थोऽयमारम्भः तत्र च बुद्धान्तात्स्वप्नान्तमय-
१० भात्माऽनुप्रवेशितः । तस्मात्संप्रसादस्थानं मोक्षवृष्टान्तभूतम् । ततः प्रव्याव्य बुद्धान्ते संसारव्यवहारः प्रदर्शयितव्य
इति तेनास्य संबन्धः । स वै बुद्धान्तात्स्वप्नान्तक्रमेण संप्रसन्न एष एतस्मिन्संप्रसादे स्थित्वा ततः पुनरीषप्रच्युतः
स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववद्बुद्धान्तावसाङ्गवत् ॥३४॥

इत आरम्भास्य संसारो वर्ण्यते । यथाऽयमात्मा स्वप्नान्ताद्बुद्धान्तमागत एवमयमस्माद्देहाद्देहान्तरं
प्रतिपतस्यत इत्याह्वारं वृष्टान्तम् । तत्तत्र यथा लोकेऽनः शकटं सुसमाहितं सुष्ठु भूयं वा समाहितं भाण्डोपस्करणेनोत्त-
१५ ललमुत्सलपूर्वपिठरादिनाऽन्नाद्येन न संपन्न संभारेणऽऽक्रान्तमित्यर्थः । तथा भाराक्रान्तं सवृत्तसर्जच्छब्दं कुर्वन्त्या
यायाद्वपञ्चेच्छाकटिकेनाधिष्ठितं सत् । एवमेव यथोक्ते वृष्टान्तोऽयं शारीरः शारीरे भवः । कोऽसी । अतथा
लिङ्गोपाधिः । यः स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणान्यां पाप्मसंसर्गवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकावनुसंचरति ।
यस्योत्क्रमणमनु प्राणाद्युत्क्रमणं स प्राज्ञेन परेणाऽस्तमना स्वयंज्योतिःस्वभावैतान्त्वारुढोऽधिष्ठितोऽवसात्यमानः ।
तथा चोक्तमात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययत इति । उत्सर्जन्त्याति । तत्र चैतन्व्यात्मज्योतिषा भास्ये लिङ्गे
२० प्राणप्रधाने गच्छति तदुपाधिरयमात्मा गच्छतीव । तथा धृत्यन्तरम्—“कस्मिन्म्वहम्” इत्यादि “व्यायतीव” इति
च । अत एवोक्तं प्राज्ञेनाऽस्तमनाऽन्वारुढ इति । अन्यथा प्राज्ञेनैकीभूतः शकटवत्कथमुत्सर्जन्त्याति । तेन लिङ्गैः

तमेव विद्याविषयं विशदयति—स एष इति । वृत्तानुवादमुपसहरति—इत्येतदिति । एवमन्तेन ग्रन्थेन ब्रह्मलोकान्त-
वाक्येनेति यावत् । सोऽहमित्यादेस्तात्पर्यमनुवदति—तच्छेति । यतो राजेत्यं मन्यतेऽतस्तस्य सहस्रदाने युक्ता प्रवृत्तिरि-
त्यर्थः । अत ऊर्ध्वमित्यादेरभिप्रायमनुवदति—ते चेति । यद्यपि यथोक्तलक्षणे मोक्षबन्धने प्रागेवोपदिष्टे तथाऽपि पूर्वोक्तं
२५ सर्वं वृष्टान्तभूतमेव तयोरिति यतो राजा भ्राम्यत्यतो मोक्षबन्धने दार्ष्टान्तिकभूते वक्तव्ये याज्ञवल्क्येनेति मन्यमानस्तं
प्रेरयतीत्यर्थः ।

बन्धमोक्षयोर्वैकव्यत्वेन प्राप्तयोरपि प्रथमं बन्धो वर्ण्यत इति वक्तुं वृष्टान्तं स्मारयति—तत्रेति । वृष्टान्तमनूष
दार्ष्टान्तिकस्य बन्धस्य सूत्रितत्वं दर्शयति—यथा चेत्यादिना । उभौ लोकावित्यत्र प्रथममेवंशब्दो द्रष्टव्यः । वृत्त-
मनूषानन्तरप्रकरणमुत्थापयति—तद्विहेति । अत्र संसारी सप्तम्यर्थः । सनिमित्तं कामादिना निमित्तेन सहितमित्येतत् ।
३० प्रकरणारम्भमुक्त्वा समनन्तरवाक्यस्य व्यवहितेन संबन्धमाह—तत्र चेति । स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वेत्युपक्रम्य
स्वप्नान्तादिवेति वाक्यं सप्तम्या परामृश्यते । स्वप्नान्तशब्दस्य स्वप्नविषयव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि—संप्रसादेति ।
कथं पुनः संप्रसन्नस्य संसारोपवर्णनमित्याशङ्क्याऽह—तत इति । प्रागुक्तः सप्तम्यर्थो व्यवहितो ग्रन्थस्तेनेति
परामृश्यते । समनन्तरग्रन्थः षष्ठ्योच्यते । वाक्यस्य व्यवहितेन संबन्धमुक्त्वा तदक्षराणि योजयति—स वै
बुद्धान्तादिति । स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वेत्यादि बुद्धान्तायैवाऽऽवृत्तीत्येतदन्तर् पूर्ववदिति योजना ॥३४॥

३५ तद्यथेत्यादेरिति नु कामयमान इत्यन्तस्य संदर्भस्य तात्पर्यं तद्विहेत्यत्रोक्तमनुवदति—इत आरम्भे त ।
तद्यथेत्यस्माद्व्याख्यावित्येतत् । वृष्टान्तवाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति—यथेत्यादिना । इत्थं वृष्टान्तमाहेति योजना ।
भाण्डोपस्करणेन भाण्डप्रमुखेन गृहोपस्करणेनेति यावत् । तदेवोपस्करणं विशिनष्टि—अलूखलेति । पिठरं पाकार्थं
स्थूलं भाण्डम् । अन्यर्थं दर्शयितुं यथाशब्दोऽनूचते । लिङ्गविशिष्टमात्मानं विशिनष्टि—यः स्वर्णेति । जन्ममरणे
विशदयति—पार्थेति । कार्यकरणानि पाप्मशब्देनोच्यन्ते । शारीरस्य प्राधान्यं द्योतयति—यस्येति । उत्सर्जन्त्यातीति

स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपता चाऽणिमानं निगच्छति
तद्यथाऽऽर्चं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष
एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याव्रवति प्राणायैव ॥३६॥

पाषाटास्तोसज्जर्मससु निष्कृत्यमानेषु दुःखवेदनयाऽऽर्तः शब्दं कुर्वन्त्याति गच्छति तत्कस्मिन्काल इति । उच्यते-
यत्रैतद्भवति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । ऊर्ध्वोच्छ्वासी यत्रोर्ध्वोच्छ्वासित्वमस्य भवतीत्यर्थः । दृश्यमानस्याप्य- ५
नुबदनं वैराग्यहेतोः ईदृशः कष्टः स्वत्वयं संसारः येनोत्क्रान्तिकाले भर्मसूक्ष्मकृत्यमानेषु स्मृतिलोपो दुःखवेदनात्तस्य
पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौ चासामर्थ्यं परवशीकृतचित्तस्य । तस्माद्यावदियमवस्था नाऽऽगमिष्यति तावदेव पुरुषार्थ-
साधनकर्तव्यतायामप्रप्तौ भवेदित्याह कारण्याच्च छतिः ॥३५॥

तदस्योर्ध्वोच्छ्वासित्वं कस्मिन्काले किनिमित्तं कथं किमर्थं वा स्यादित्येतदुच्यते—सोऽयं प्राकृतः शिरः
पाण्यादिमान्पिण्डो यत्र यस्मिन्कालेऽयमणिमानमणोर्भावमणुत्वं कार्यमित्यर्थः । न्येति निगच्छति । किनिमित्तं १०
जरया वा स्वयमेव कालपक्षफलवञ्जीर्णः कार्यं गच्छति । उपतपतीत्युपतपञ्चरादिरोगतेनोपतपता वा । उप-
तप्यमानो हि रोगेण विषमामिनतयाऽऽर्चं भुक्तं न जरयति ततोऽक्षरसेनानुपचोद्यमानः पिण्डः कार्यमापद्यते तदुच्यते
उपतपता वेति । अणिमानं निगच्छति । यदाऽप्यन्तकार्यं प्रतिपन्नो जरादिनिमित्तस्तदोर्ध्वोच्छ्वासी भवति ।
यदोर्ध्वोच्छ्वासी तदा भूशाहितसंभारशकटवदुत्सर्जयति । जराभिभवो रोगादिपीडनं कार्यार्पितश्च शरीरवतोऽ-
वश्यंभाविन एतेऽनर्था इति वैराग्ययेदमुच्यते । १५

यदाऽसाजुत्सर्जयति तदा कथं शरीरं विमुञ्छतीति दृष्टान्त उच्यते—तत्तत्र यथाऽर्चं वा फलमुदुम्बरं वा
पिप्पलं वा फलम् । विषमानेकदृष्टान्तोपादानं मरणस्यानियतनिमित्तत्वव्यापनार्थम् । अनियतानि हि मरणस्य
निमित्तान्यसंख्यातानि च । एतदपि वैराग्यार्थमेव । यस्माद्यमनेकमरणनिमित्तवांस्तस्मात्सर्वदा मृत्योरास्य वर्तते

चेतदाऽङ्गीकृतमात्मनो गमनमित्याशङ्क्याऽह—तत्रेति । लिङ्गोपाधेरात्मनो गमनप्रतीतिरित्यत्राऽऽयवर्णश्रुति प्रमाण-
यति—तथा चेति । उत्सर्जयतीति श्रुतेर्मुक्तायत्त्वार्थमात्मनो वस्तुतो गमनं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह— २०
ध्यायतीवेति चेति । औपाधिकमात्मनो गमनमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह—अत एवेति । कथमेतावता निष्पाधेरात्मनो
गमनं नेष्यते तत्राऽह—अन्यथेति । प्रमाणफलं निगमयति—तेनेति । तत्कस्मिन्काले तच्छब्देनाऽऽर्तस्य शब्दविशेष-
करणपूर्वकं गमनं गृह्यते । एतदूर्ध्वोच्छ्वासित्वमस्य यथा स्यात्तथाऽवस्था यस्मिन्काले भवति तस्मिन्काले तद्गमन-
मित्युपपादयति—उच्यते इत्यादिना । किमिति प्रत्यक्षमर्थं श्रुतिरनुवदति तत्राऽह—दृश्यमानस्येति । कथं सप्तर-
स्वरूपातुवादिमात्रेण वैराग्यसिद्धिस्तत्राऽह—ईदृश इति । ईदृशत्वमेव विशदयति—येनेत्यादिना । अनुवादश्रुतेरभि- २५
प्रायमुपसंहरति—तस्मादिति ॥३५॥

प्रश्नचतुष्टयमनूद्य तदुत्तरत्वेन स यत्रेत्यादि वाक्यमादाय व्याकरोति—तदस्येत्यादिना । प्रश्नपूर्वकं कार्य-
निमित्तं स्वाभाविकमागन्तुकं चेति दर्शयति—किनिमित्तमित्यादिना । कथं चरादिना कार्यंप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽह—
उपतप्यमानो हीति । यथोक्तनिमित्तद्वयवशत्कार्यंप्राप्तिं निगमयति—अणिमानमिति । कस्मिन्काले तदूर्ध्वोच्छ्वा-
सित्वमस्येति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्या विधया सिद्धमित्याह—यदेति । अवशिष्टप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह—यदोर्ध्वोच्छ्वासीति । ३०
तत्र हि कार्यनिमित्तं सभूतशकटवज्जानाशब्दकरणं स्वरूपं शरीरविमोक्षणं प्रयोजनमित्यर्थः । स यत्रेत्यादिवाक्यादर्थ-
सिद्धमर्थमाह—जरेति ।

तद्येत्यादिवाक्यं प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे—यदेत्यादिना । कथं बन्धनात्प्रमुच्यत इति संबन्धः । किमिति
विषमानेकदृष्टान्तोपादानं नमेकेनापि विवक्षितसिद्धेरित्याशङ्क्याऽह—विषमेति । कथं मरणस्यानियतान्येकानि
निमित्तानि संबन्धनीत्याशङ्क्यानुभवमनुमुत्त्याह—अनियतानीति । अथ मरणस्यानेकानियतनिमित्तवत्त्वसंकीर्तनं ३५
कुत्रोपगुज्यते तत्राऽह—एतदपीति । तदर्थवत्त्वमेव समर्थयते—यस्मादिति । इत्यप्रमत्तैर्भविताभ्यमिति शेषः । वृत्तेन
४४

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सुतग्रामण्योऽज्ज्ञैः पानैरावसयैः प्रतिकल्पन्तेऽयमाया-
त्ययामागच्छतीत्येव ह वैविबं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इव ब्रह्माऽऽयातोदमागच्छतीति ॥३७॥

इति । बन्धनादवध्यते येन वृत्तेन सह स बन्धनकारणो रतो यस्मिन्वा वध्यत इति वृत्तमेवोच्यते बन्धनं तस्मात्-
साधुवृत्ताद्धा बन्धनात्प्रमुच्यते वाताशनेकानिमित्तमेवमेवायं पुरुषो लिङ्गात्मा लिङ्गोपाधिरन्त्योऽङ्गेभ्यश्चतुर्दि-
५ देहावयवेभ्यः संप्रमुच्य सभ्यद्विर्लभेन प्रमुच्य । न सुषुप्तप्रगमनकाल इव प्राणेन रक्षन् । किं तर्हि सह बाधुनोप-
संहृत्य । पुनः प्रतिन्यायं पुनःशब्दात्पूर्वमप्ययं देहादेहान्तरमसकृद्गतवान्मथा स्वप्नबुद्धांतो पुनः पुनर्गच्छति तथा
पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथागतमित्यर्थः । प्रतियोगि योनिं योनिं प्रति कर्सेभुतविवसादाब्रवति । किमर्थम् ।
प्राणायैव प्राणव्यूहायैवेत्यर्थः । सप्राण एव हि गच्छति ततः प्राणवैवेति विशेषणमनर्थकम् । प्राणव्यूहाय हि
गमनं देहादेहान्तरं प्रति । तेन ह्यस्य कर्मेकलोपभोगार्थसिद्धिर्न प्राणसत्तासाधनेन । तस्मात्तादव्यर्थं युक्तं विशेषणं
१० प्राणव्यूहायैति ॥३६॥

तत्रात्येवं शरीरं परित्यज्य गच्छतो नान्यस्य देहान्तरस्योपादाने सामर्थ्यमस्ति । वेदेतिव्यवयोगात् ।
न चान्येऽस्य भूत्यस्थानीया गृहमिव राज्ञो शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीक्षामाया विद्यन्ते । अपैवं सति कथमस्य शरीराज्ज-
रोपादानमिति । उच्यते—सर्वं ह्यस्य जगत्स्वकर्मफलोपभोगसाधनत्वाद्योपातं स्वकर्मफलोपभोगाय कार्यं प्रवृत्तो
देहादेहान्तरं प्रतिपिस्तुस्तस्मात्सर्वमेव जगत्स्वकार्यणा प्रयुक्तं तत्कर्मफलोपभोगयोगं साधनं कृत्वा प्रतीक्षत एव ।

- १५ सह फलं येन रक्षेन संबध्यते स रतो बन्धनकारणभूतो बन्धनं वृत्तमेव वा बन्धनं यस्मिन्फलं वध्यते रक्षेनेति
व्युत्पत्तेस्तस्माद्बन्धनादनेकानिमित्तवशात्पूर्वोक्तस्य फलस्य भवति प्रमोक्षणमित्याह—बन्धनादित्यादिना । लिङ्गपात्यो-
पाधिरस्येति तद्विशिष्टः शरीरस्तथोच्यते । संप्रमुच्योऽब्रवीत्तति संबन्धः । समित्युपसर्गस्य तात्पर्यमाह—नैत्यादिना ।
यदि स्वप्नावस्थाप्राप्तिव मरणावस्थायां प्राणेन देहं रक्षादाब्रवतीति नाऽऽब्रवीते केन प्रकारेण तर्हि तथा देहान्तरं प्रति
गमनमित्याशङ्क्याऽह—किं तर्हीति । बाधुना प्राणेन सह करणजातमुपसंहृत्याऽब्रवतीति पूर्ववत्संबन्धः । पुनः
२० प्रतिन्यायमिति प्रतीक्षमादाय पुनःशब्दस्य तात्पर्यमाह—पुनरित्यादिना । तथा पुनराब्रवतीति संबन्धः । यथा
पूर्वमिव देहं प्राप्तवानुपरि तथैव देहान्तरं गच्छतीत्याह—प्रतिन्यायमिति । देहान्तररूपने कारणमाह—कर्मेति ।
आदिशब्देन पूर्वपक्षा गृह्यते । प्राणव्यूहाय प्राणानां विशेषासिद्ध्यकारणमायेति यावत् । प्राणायैति श्रुतिः किमर्थमित्यं
व्याख्यायते तत्राऽह—सप्राण इति । एतच्च तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणे निधारितम् । प्राणायैति विशेषणस्याऽज्ज्ञै-
क्याद्युक्तं प्राणव्यूहायैति विशेषणमित्याह—प्राणेति । नन्वस्य प्राणः सह वर्तते चेत्तावत्तैव भोगसिद्धेरल प्राणव्यूहेन
२५ त्याशङ्क्याऽह—सैन हीति । अन्यथा सुषुप्तिमूर्च्छयोरपि भोगप्रसक्तैरित्यर्थः । तादव्यर्थं प्राणस्य भोगशेषत्वसिद्धयर्थ-
मिति यावत् ॥३६॥

तद्यथा राजानमित्यादिवाक्यव्यावर्त्यामाशङ्क्यामाह—तथेति । समुपवित्वा सप्तम्यर्थः । अथास्य स्वयम-
सामर्थ्येऽपि शरीरान्तररक्तारोप्ये सविष्यन्ति यथा राज्ञो भूत्या गृहनिर्मातरस्तत्राऽह—न चेति । स्वयमसामर्थ्यमन्वेष्टा
वासत्त्वमिति स्थिते फलितमाह—अथेति । तद्यथेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयानुत्तरमाह—उच्यते इति । भवत्सत्यं
३० स्वकर्मफलोपभोगे साधनत्वसिद्धयर्थं सर्वं जगदुपातं तथाऽपि देहादेहान्तरं प्रतिपित्तमानस्य किमप्यातिमि-
शङ्क्याऽह—स्वकर्मैति । स्वकर्मणैत्यत्र स्वशब्दस्तत्कर्मफलोपभोगयोग्यमित्यत्र तच्छब्दस्य प्रकृतशोच्यवर्णः । तत्र
प्रमाणमाह—कृतमिति । पुरुषो हि त्यक्तवर्तमानदेहो भूतपञ्चकादिना निर्मितमेव देहान्तरमसिद्ध्यर्थं जायत इति

१. प्राणव्यूहाय—प्राणाः मुख्यप्राणा इन्द्रियाणि च तेषां व्यूहः तत्तत्पक्षेणे शरीरे निवेष्टः 'हृदि प्राणो गुदेऽपानं'
इत्यादिरीत्या तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणे ब्रह्मसूत्रमध्ये तृतीयाध्यायप्रथमपादे निरूपितम् । तत्र देहादेहान्तररूपतो

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायस्येवमेवेन-
मात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतद्बुद्धौच्छ्वासी भवति ॥३८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

“कृतं लोकं पुण्ड्रोऽभिजायते” इति श्रुतेः । यथा स्वप्नाज्जागरितं प्रतिपत्सिः । तत्कथमिति लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते—तत्तत्र यथा राजानं रात्र्याभिषिक्तमायात्वं स्वरारु उग्रा जातिविशेषाः क्रूरकर्माणो वा प्रत्येनसः ५
प्रति प्रत्येनसि पापकर्मणि नियुक्ताः प्रत्येनसस्तत्स्करादिदण्डनाभौ नियुक्ताः सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः
सूता वर्णसंकरजातिविशेषा ग्रामण्यो ग्रामनेतारस्तै पूर्वमेव राज्ञ आगमनं बुद्ध्याऽत्रैर्भोज्यमभ्यादिप्रकारैः पानै-
र्भिरादिभिरावसथैश्च प्रासादादिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्तेऽयं राजाऽऽयात्यपमागच्छतीत्येवं वदन्तः ।
यथाऽयं दृष्टान्त एवं हृषिबिं कर्मफलस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः । कर्मफलं हि प्रस्तुतं तदेवंशब्देन परामृश्यते ।
सर्वाणि भूतानि शरीरकतृणि करणानुग्रहीतृणि चाऽऽदित्यादीनि तत्कर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्मफलोपयोगसाधनैः १०
प्रतीक्षन्ते । इवं ब्रह्मा भोक्तृ कर्तुं चात्माकमायाति तथैदमागच्छतीत्येवमेव च कृत्वा प्रतीक्षन्त इत्यर्थः ॥३७॥

तमेवं जिगमिषुं के सह गच्छन्ति । ये वा गच्छन्ति ते किं तत्क्रियाप्रणुज्ञा आहोस्वित्कर्मवशात्स्वयमेव
गच्छन्ति परलोकशरीरकतृणि च भूतानीति । अत्रोच्यते दृष्टान्तः—तद्यथा राजानं प्रयियासन्तं प्रकर्षेण यातु-
मिच्छन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यस्तं यथाऽभिसमायस्यन्मिमुष्येन समायन्त्येकीभावेन तमभिमुखा बायन्त्यनाज्ञाप्ता
एव राज्ञ केवलं तज्जिगमिषामिहानाः, एवमेवेममात्मानं भोक्तारमन्तकाले मरणकाले सर्वे प्राणा बागादयोऽभिस- १५
मायन्ति । यत्रैतद्बुद्धौच्छ्वासी भवतीति व्याख्यातम् ॥३८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

श्रुतेरर्थः । उक्तमेवात्र दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । स्वप्नस्थानाज्जागरितस्थान प्रतिपत्तुमिच्छतः शरीरं पूर्वमेव कृतं
नापूर्वं क्रियते तथा देहादेहान्तरं प्रतिपित्समानस्य पञ्चभूतादिना कृतमेव देहान्तरमित्यर्थः । सर्वेषां भूतानां देहान्तर
कृत्वा संसारिणि परलोकाय प्रस्थिते प्रतीक्षणं केन प्रकारेणेति प्रश्नपूर्वकं दृष्टान्तवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे— २०
तत्तत्रेत्यादिना । तत्र पापकर्मणि नियुक्तत्वमेव व्यनक्ति—तत्स्कारादीति । आदिपदेनान्येऽपि निग्राह्या गृह्यन्ते ।
दण्डनादादित्यादिशब्दो हिंसाप्रमेदसंग्रहार्थः । ‘ग्राह्याणां क्षत्रियात्सूतः’ इति स्मृतिमाश्रित्य सूतशब्दार्थमाह—
वर्णसंकरेति । भोज्यमभ्यादिप्रकारैरित्यादिशब्देन लेह्यचोष्ययोः संग्रहः । मदिरादिभिरित्यादिपदेन क्षीरादि गृह्यते ।
प्रासादादिभिरित्यादिशब्दो गोपुस्तोरणादिग्रहार्थः । विद्वन्मात्रे प्रतीयमाने किमपि कर्मफलस्य वेदितारमिति
विशेषोपादानमित्याशङ्क्याऽऽह—कर्मफलं हीति । तत्कर्मप्रयुक्तानीत्यत्र तच्छब्दः संसारिविषयः । संसारिणो वस्तुतो २५
ब्रह्मभिन्नत्वात्तस्मिन्नह्यशब्दः । अभ्यासस्तुभयत्राऽऽदरायं ॥३७॥

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमित्यादिवक्तव्यव्यावर्त्यं बोधभृत्यापयति—तमेवमिति । बागादयस्तमनुगच्छन्ती-
त्याशङ्क्याऽह—ये वेति । तत्क्रियाप्रणुज्ञास्तस्य गन्तुर्वागादिव्यापारेण प्रेरिताः समाहूता इति यावत् । यानि च
भूतानि परलोकगन्धित शरीरं कुर्वन्ति यानि वा करणानुग्रहीतृण्यदित्यादीनि तेष्वापि यथोक्तप्रवृत्तिं दर्शयति—
परलोकेति । नाऽऽह । परलोकार्थं प्रस्थितस्य बागादिव्यपाराभावादाह्वानानुपपत्तेः । न द्वितीयो भोक्तृकर्मणाऽपि ३०
बागादिव्यवेतनेषु स्वयं प्रवृत्तेरनुपपत्तेरिति बोधयितुं रमिमानः । उत्तरवाक्येनोत्तरमाह—अत्रेत्यादिना ।
मरणकालमेव विजिगमिषा—अत्रेति । अचेतनानामपि रथादीनां चेतनप्रेरितानां प्रवृत्तिदर्शनाद्व्यापारानामपि भोक्तृकर्म-
वशात्तदाहूतत्वमन्तरेण प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः ॥३८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ज्योतिर्ब्राह्मणम् ॥३॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमा-

यन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति

स यत्रैव चाक्षुषः पुरुषः पराङ्मयपर्यवर्ततेऽथारूपज्ञो भवति ॥१॥

- ५ स यत्रायमात्मा । संसारोपवर्णनं प्रस्तुतम् । तत्रायं पुरुष एष्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्येत्युक्तम् । तत्संप्रमोक्षणं कस्मिन्काले कथं वेति सविस्तरं संसारणं वर्णयितव्यमित्यारभ्यते—सोऽयमात्मा प्रस्तुतो यत्र यस्मिन्कालेऽबल्यमबलभावं नि एत्य गत्वा । यद्देहस्य दीर्घत्वं तदात्मन एव दीर्घत्वंमित्युपचर्यतेऽबल्यं न्येत्येति । न ह्यतौ स्वतोऽभ्यु-
१० तत्त्वादबलभावं गच्छति । तथा संमोहमिव संमूढता संमोहो विवेकाभावः संमूढतामिव न्येति निगच्छति । न वास्य स्वतः समोहोऽसंमोहो वाऽस्ति । नित्यचैतन्यज्योतिःस्वभावत्वात् । तेनैवज्ञः संमोहमिव न्येतीति । उक्तान्तिकाले
१० हि करणोपसंहारनिमित्ततो व्याकुलीभाव आत्मन इव लक्ष्यते लौकिकैः । तथा च वक्तारो भवन्ति संमूढः संमूढोऽयमिति ।

- अथ बोधयत्रेवशब्दप्रयोगो योज्यः । अबल्यमिव न्येत्य संमोहमिव न्येतीति । उभयस्य परोपादिनिमित्तत्वा-
विशेषात् । समानकर्तृकनिर्देशाच्च । अयास्मिन्काल एते प्राणा वागादय एनमात्मानमभिसमायन्ति तदाऽयं
शरीरस्याऽऽत्मनोऽङ्गेभ्यः संप्रमोक्षणम् । कथं पुनः संप्रमोक्षणं केन वा प्रकारेणाऽऽत्मनमभिसमायन्तीति ।
१५ उच्यते—स आत्मैतास्तेजोमात्रास्तेजसो मात्रास्तेजोमात्रास्तेजोवयवा रूपादिप्रकाशकाचक्षुरादीनि करणानी-
त्यर्थः । ता एताः समभ्याददानः सम्यङ्निर्लेपेनाभ्याददान आभिमुख्येनाऽऽददानः संहारमाणस्तत्स्वप्नापेक्षया
विशेषणं समिति । न तु स्वप्ने निर्लेपेन सम्यगादानम् । अस्ति ह्यादानमात्रम् । 'गृहीता वाग्मूहीतं चक्षुः' अस्य
लोकस्य सर्वाचितो मात्रामयादाय 'शुक्रमादाये'त्यादिवाक्येभ्यः ।

हृदयमेव पुण्डरीकाकारमन्ववक्रामत्यवागच्छति । हृदयेऽभिष्यत्तविज्ञानो भवतीत्यर्थः । बुद्ध्याविवि-

- २० ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति—स यत्रेति । तस्य सम्बन्धं वक्तुमुक्तं कीर्तयति—संसारेति । वक्ष्यमाणोपयोगित्वे-
नोक्तमर्थान्तरमनुव्रवति—तत्रेति । संसारप्रकरणं सप्तम्यर्थः । सम्प्रत्याकांक्षापूर्वकमुत्तरब्राह्मणमादत्ते—तत्सम्प्रमोक्षण-
मिति । एवं ब्राह्मणमवतार्य तदक्षराणि व्याकरोति—सोऽयमित्यादिना । गत्वा समोहमिव न्येत्यित्युत्तरत्र सम्बन्धः ।
कथमात्मनो दीर्घत्वं तदाह—यद्देहस्येति । किमित्युपचारो मुख्यमेवाऽऽत्मनो दीर्घत्वं किं न स्यादित्याङ्गचाऽह—
न हीति । यथाऽयमबलभाव निगच्छति तथा संमोहं संमूढतामिव प्रतिपद्यते । विवेकाभावो हि संमोहः । तथा च
२५ संमूढतामिव निगच्छतीति युक्तमित्याह—तथेति । इवशब्दार्थमाह—न चेति । कथं पुनरात्मनः समारोपितोऽपि संमोहः
स्यान्नित्यचैतन्यज्योतिष्ठादित्याङ्गचाऽह—उक्तान्तीति । व्याकुलीभावो लिङ्गस्येति शेषः । तत्र लौकिकी वातमिनु-
कूल्यति—तथेति ।

- यथाश्रुतमिवशब्दं गृहीत्या वाक्यं व्याख्याय पक्षान्तरमाह—अथवेति । इवशब्दप्रयोगस्योभयत्र योजनानेवा-
भिनयति—अबल्यमिति । उभयत्र तच्चोजने हेतुमाह—उभयस्येति । तुल्यप्रत्ययेनावल्यसंमोहयोरैककर्तृकत्वनिर्देशा-
३० दध्युभयत्रेवकारो द्रष्टव्य इत्याह—समानेति । अथेत्यादि वाक्यमवतार्य व्याकुर्वन्कस्मिन्काले तत्संप्रमोक्षणमित्य-
स्योत्तरमाह—अथेत्यादिना । कथं वेत्युक्तं प्रश्नमनूद्य प्रश्नान्तरं प्रसीति—कथमिति । अत्रोत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमादाय
व्याकरोति—उच्यते इत्यादिना । रूपादिप्रकाशनशक्तिमत्स्वप्नप्रधानभूतकार्यत्वात्तेजोमात्राश्चक्षुरादीनीत्युक्तं सप्रति
समभ्याददान इत्यस्वार्थमाह—सा एता इति । संहारमाणो हृदयमन्ववक्रामतीत्यन्वयः । तत्समिति विशेषणं स्वप्ना-
पेक्षयेति सम्बन्धः । कथं स्वप्नापेक्षया विशेषणं तदाह—न त्विति । आदानमात्रमपि स्वप्ने नास्तीति कुतस्तद्व्या-
३५ वृत्त्यर्थं विशेषणमित्याशङ्क्याऽह—अस्तीति ।

स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इत्येतद्व्याख्याय हृदयमेवेत्यादि व्याचष्टे—हृदयमित्यादिना । सविज्ञानो
भवतीति वाक्यशेषमाश्रित्य वाक्यार्थमाह—हृदय इति । कथमात्मनो निष्क्रियस्य तेजोमात्रादानकर्तृत्वमित्या-

एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्या-
हुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्या-
हुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृदय-
स्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्ना वाऽन्येभ्यो वा
शरीरदेशेभ्यस्तन्मुत्क्रामन्तं प्राणोज्ज्वलामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा अनूत्क्रामन्ति
सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति । तं विद्याकर्मणो समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥२॥

क्षेपोपसंहारे सति । न हि तस्य स्वतश्चलनं विक्षेपोपसंहारादिविक्रिया वा । व्याप्यतोव लेलयतीत्युक्तत्वात् ।
बुद्ध्याद्युपाधिद्वारैव हि सर्वविक्रियाऽऽध्यारोप्यते तस्मिन् । कदा पुनस्तस्य तेजोमात्राभ्यादानमिति । उच्यते—स
यत्रैव चक्षुषि भवन्नाशुषः पुरुष जादित्याशो भोक्तुः कर्मणा प्रयुक्तो यावद्देहधारणं तावच्चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वन्वर्तते ।
मरणकाले त्वस्य चक्षुरनुग्रहं परित्यजति स्वमादित्यात्मानं प्रतिपद्यते ।

तदेतदुक्तं “यत्रास्य पुरुषस्य भूतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यग्नि”त्यादि । पुनर्देहग्रहणकाले
संश्रयिष्यति । तथा स्वप्न्यतः प्रबुध्यतश्च । तदेतद्वाह—चाक्षुषः पुरुषो यत्र यस्मिन्काले पराङ्मूर्त्यवर्तते
परिसमन्तात्पराङ्मूर्त्यवर्तत इति । अथान्नास्मिन्कालेऽरूपज्ञो भवति मुमुक्षुं रूपं न जानाति तदाऽयमात्मा
चक्षुरादितेजोमात्राः समन्धाददानो भवति स्वप्नकाल इव ॥१॥

एकीभवति करणजातं स्वेन लिङ्गात्मना । तदेनं पार्श्वस्था बाह्वेन पश्यतीति । तथा घ्राणदेवतानिवृत्तौ १५
घ्राणमेकीभवति लिङ्गात्मना तदा न जिघ्रतीत्याहुः । समानमन्यत् । जिह्वायां सोमो वरुणो वा देवता तन्निवृत्य-
पेक्षया न रसयत इत्याहुः । तथा न वदति न शृणोति न मनुते न स्पृशति न विजानातीत्याहुः । तद्विषयते
देवतानिवृत्तिः करणानां च हृदय एकीभावः । तत्र हृदय उपसंहृतेषु करणेषु योजन्तर्गधारः स कथ्यते—तस्य
हैतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयलिङ्गस्येत्येतत् । अग्रं नाडीमुखं निर्गमनद्वारं प्रद्योतते स्वप्नकाल इव स्वेन भासा

शङ्क्याऽह—बुद्ध्यादौति । तेषां तद्विक्षेपस्य चोपसंहारे सत्यात्मनस्तदादानकर्तृत्वमपीपचारिकमित्यर्थः । तर्हि तद्वि- २०
क्षेपोपसंहर्तृत्ववत्तादानकर्तृत्वमपि मुख्यमेव भविष्यतीत्याशङ्क्याऽह—न हीति । आदिशब्देन क्रियाविशेषः सर्वो
गृह्यते । कथं तर्हि प्रतीचि कर्तृत्वादिप्रत्येस्याशङ्क्याऽह—बुद्ध्यादौति । स यत्रैत्यादि वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमवतार्य
व्याकरोति—कदा पुनरित्यादिना । तस्य पुरुषशब्दाद्भोक्तृत्वे प्राप्ते विनिश्चि-आदित्याशङ्क इति । तस्य चाक्षुषत्वं
साधयति—भोक्तुरित्यादिना । यावद्देहधारणमिति कुतो विशेषणं तत्राऽह—मरणकाले त्विति । आदिस्थास्य
चक्षुरनुग्रहमकुर्वतः स्वातन्त्र्यं वारयति—स्वमिति ।

मरणावस्थया चक्षुराद्युपाहकदेवताशानामविदेवतात्मनोपसंहारे श्रुत्यन्तरं सम्बाधयति—तदेतदिति । तर्हि
देहान्तरे वागादिरहितस्य स्यादित्याशङ्क्याऽह—पुनरिति । संश्रयिष्यति वागाद्यस्तत्तत्तदेवताविधित्वा यथास्थानमिति
शेषः । मुमुर्षोरिव स्वप्न्यतः सर्वाणि करणानि लिङ्गात्मनोपसंहारान्तरे प्रबुध्यमानस्य चोत्थितोरिव तानि यथास्थानं
प्रादुर्भवन्तीत्याह—तथेति । उक्तेष्वं वाक्यं पातयति—तदेतद्वाहेति । पराङ्मूर्त्यवर्तत इति रूपवैमुख्यं चाक्षुषस्य
विवक्षितमिति शेषः ।

तर्हि भोक्त्रोपसंहृतं चक्षुरत्यन्ताभावीभूतमित्याशङ्क्याऽह—एकीति । उक्तेष्वं लोकप्रसिद्धिं दर्शयति—
तदेति । चक्षुषि दक्षितं न्यायं घ्राणेऽतिदक्षितं—तथेति । यथा चक्षुर्देवताया निवृत्तौ लिङ्गात्मना चक्षुरेकीभवति
तथा घ्राणदेवतास्य घ्राणानुग्रहनिवृत्तिद्वारेणाविदेवतयैवे लिङ्गात्मना घ्राणमेकीभवतीत्यर्थः । तन्निवृत्यपेक्षया
वरुणादिदेवताया जिह्वायाभनुग्रहनिवृत्तौ जिह्वाया लिङ्गात्मनैक्यव्यपेक्षेत्यर्थः । तत्तदनुग्राहकदेवतागस्य तत्र तत्रा-
नुग्रहनिवृत्त्या तत्तदविदेवताप्राप्ते तत्तत्करणस्य लिङ्गात्मनैक्यं भवतीत्यभिप्रेत्याह—तथेति । मरणदशाया रूपादि- ३५
वर्शनराहित्यमर्थद्वयसाधकमित्याह—तथेति । तस्य हैतस्येत्यादिवाक्यमुपादत्ते—तत्रेति । मुमुर्षावस्था सप्तम्यर्थः ।
केनाय प्रद्योतो भवतीत्यपेक्षायामाह—स्वप्नैति । यथा स्वप्नकाले स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपितीति व्याख्यातं

तेजोमात्रादानकृतेन स्वेनैव ज्योतिषाऽऽत्मनैव च । तेनाऽऽत्मज्योतिषा प्रद्योतेन हृदयाग्रेणैव आत्मा विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिनिर्गच्छति निष्क्रामति । तस्याऽऽयवर्णे “कस्मिन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिं प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणममृजत” इति ।

तत्र चाऽऽत्मचैतन्यज्योतिः सर्वदाऽभिव्यक्ततरम् । तदुपाधिद्वारा ह्यात्मनि जन्ममरणगमनायमनादि-
५ सर्वविक्रियालक्षणः संख्यवहारः । तदात्मकं हि द्वादशविधं करणं बुद्ध्यादि तत्सर्वं तज्जीवनं सोऽन्तरात्मा जगत्स-
स्थुषश्च । तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन निष्क्रममाणः केन मार्गेण निष्क्रामतीति । उच्यते—चक्षुष्टो वा ।
आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात् । मूर्च्छां वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं चेत् । अन्येभ्यो वा शरीर-
वेशेभ्यः शरीरावयवेष्वपि यथाकर्म यथाभूतम् । तं विज्ञानात्मानमुत्क्रामन्तं परलोकाय प्रस्थितं परलोकायोद्बुध्वा-
कृतमित्यर्थः । प्राणः सर्वाधिकारित्यानयो राज्ञ इवानूत्क्रामति । तं च प्राणमनूत्क्रामन्तं वागावयः सर्वे प्राणा
१० अनूत्क्रामन्ति ।

यथाप्रधानान्वाचिख्यासेयं न तु क्रमेण सार्थवद्गमनमिह विवक्षितम् । तदैव आत्मा सविज्ञानो भवति
स्वप्न इव विशेषविज्ञानवान्भवति कर्मवशात् स्वतन्त्रः स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात् । नैव
तु तल्लभ्यते । अत एवाऽहं व्यासः “सदा तद्भावभाविति” इति । कर्मणा तूद्भूतमनान्तरात्करणवर्ति-
विशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वो लोक एतस्मिन्काले सविज्ञानो भवति । सविज्ञानमेव च गन्तव्य-
१५ मन्वक्कामत्यनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भूतसितमेवेत्यर्थः । तस्मात्तत्काले स्वातन्त्र्यार्थं योगवर्मानुसेवनं परिसंख्या-

तथाऽप्रापि तेजोमात्राणां यदादानं तद्वृत्तेन वासनारूपेण प्राप्यफलविषयबुद्धिवृत्तिरूपेण स्वेन भासा स्वेन चाऽऽत्मना
चैतन्यज्योतिषा हृदयाग्रप्रद्योतनमित्यर्थः । तस्यार्थक्रियां दर्शयति—तेनेति । किमिति लिङ्गद्वाराऽऽत्मनो निर्गमनं
प्रतिज्ञायते तत्राऽहं—तथेति ।

यदि मरणकाले तेजोमात्रादानं न तर्हि सदा लिङ्गोपाधिरामेत्यागच्छ्याऽहं—तत्र चेति । सप्तम्या लिङ्ग-
२० मुच्यते । सनैवेति लिङ्गधृतादर्शोक्तिः । आत्मोपाधिभूते लिङ्गे किं प्रमाणमित्यागच्छ्याऽऽत्मनि कूटस्थे संख्यवहार-
दर्शनमित्याह—तदुपाधौति । चक्षुरादिप्रसिद्धिर्प्रापमाणमित्याह—तदात्मकं हीति । एकादशविधं करणमित्यभ्यु-
पगमात्कृतो द्वादशविधत्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि—बुद्ध्यादौति । ‘वायुर्वं गौतम तत्सुमम्’ इत्यादिश्रुतिरपि यथोक्ते
लिङ्गे प्रमाणमित्याह—तत्तत्पूत्रमिति । जगतो जीवनमपि तत्र मानमित्याह—तज्जीवनमिति । ‘एष सर्वभूतान्तरात्मा’
इति श्रुतिरपि यथोक्ते लिङ्गं साधयतीत्याह—सोऽन्तरात्मेति । लिङ्गोपाधेरालम्बनो यथोक्तप्रकाशेन मरणकाले हृदया-
२५ निष्क्रमणे मार्गं प्रश्नपूर्वकमुत्तरवाक्येनोपदिशति—तेनैत्यादिना । चक्षुष्टो वेति विकल्पे निमित्तं सूचयति—
आदित्येति । मूर्च्छां वेति विकल्पे हेतुमाह—ब्रह्मलोकेति । तत्प्राप्तिनिमित्तं चेज्ज्ञानं कर्म वा स्यादिति पूर्वमेव सम्बन्धः ।
देहावयवान्तरभ्यो निष्क्रमणे नियामकमाह—यथेति । कथं परलोकाय प्रस्थितमित्युच्यते प्राणगमनाधीनत्वादि-
ज्ञानात्मगमनस्येत्याशङ्क्याह—परलोकायेति ।

ननु जीवस्य प्राणादितादात्म्ये सति कथमनुगन्धेन क्रमो विवक्ष्यते तत्राऽहं—यथाप्रधानेति । प्रधानमनर्ग-
३० क्रम्य हीयमानत्वात्नेच्छा । तथा च जीवादेः प्राधान्याभिप्रायेणानुशब्दप्रयोगो न क्रमाभिप्रायेण देशकालभेदाभावा-
दित्यर्थः । सार्धं समूहे व्यक्तिषु क्रमेण गमनं कृत्यते न तथा प्राणादिष्विति व्यतिरेकः । यदुक्तं हृदयाग्रप्रद्योतनं तत्स-
विज्ञानश्रुत्या प्रकटयति—तथैति । कर्मवशादिति विशेषणं साधयति—नेति । विषये दोषमाह—स्वातन्त्र्येणेति ।
इष्टाप्रतिमागच्छ्याऽहं—नैवेति । मुमुक्षूर्स्वातन्त्र्ये भानमाह—अत एवेति । कर्मवशादुक्तं सविज्ञानत्वमुपसहर्तुं—
कर्मणेति । अन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषो भाविदेहविषयस्तदाश्रितं तद्रूपं यदासनात्मकं विशेषविज्ञानं तेनेति यावत् ।
३५ त्रियमाणस्य सविज्ञानत्वे सत्यर्थसिद्धमर्थमाह—सविज्ञानमेवेति । गन्तव्यस्य सविज्ञानत्वं विज्ञानाश्रयवमित्याशङ्क्य
विशिनष्टि—विशेषेति । प्रागेवोक्तान्तेः सविज्ञानत्ववादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह—तस्मादिति । पुष्यस्य कर्मानुसारित्व

१. वृत्तिविशेषः भाविदेहविषयः तदाश्रितं तद्रूपं विज्ञानं तेन भासितं स्थानं प्राप्नोति । स्वातन्त्र्यार्थमिति ।
तत्काले स्वप्नवत् पराधीनं ज्ञानं स्वाधीनमप्येवताज्ञानसिद्ध्यर्थं योगवर्मानुसेवनं यमनियमादेः तथा परि-
संख्याभ्यासः गच्छत्येव उपदेशसाहचरीप्रकल्पे अन्ते परिसंख्या भगवत्पादैरुपदिष्टा ।

नाभ्यासश्च विशिष्टपुण्योपचयश्च अह्वानैः परलोकाधिभिरप्रमत्तैः कर्तव्य इति ।

सर्वशास्त्राणां यत्नतो विधेयोऽर्थो बुद्धिरिताच्चोपरमणम् । न हि तत्काले शक्यते किञ्चित्सम्पादयितुम् । कर्मणा नीयमानस्य स्वातन्त्र्याभावात् । 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनैत्युक्तम् । एतस्य ह्यनर्थस्योप-
शमोपायविधानाय सर्वशास्त्रोपनिषदः प्रवृत्ताः । न हि तद्विहितोपायानुसेवनं सुकृत्वाऽऽत्यन्तिकोऽस्यानर्थस्योप-
शमोपायोऽस्ति । तस्मादत्रैवोपनिषद्विहितोपाये यत्नपरैर्भविताभ्यामित्येष प्रकरणार्थः । शकटवत्संभृतसंभार उत्सर्ज-
न्यातीत्युक्तं, किं पुनस्तस्य परलोकाय प्रवृत्तस्य पथ्यवनं शाकटिकसंभारस्थानीयं गत्वा वा परलोकं यद्गृह्यते
शरीराद्वारम्भकं च यत्किमिति । उच्यते—तं परलोकाय गच्छन्तमात्मानं विद्याकर्मणी विद्या च कर्म च
विद्याकर्मणी विद्या सर्वप्रकारा विहिता प्रतिषिद्धा चाविहिताऽप्रतिषिद्धा च । तथा कर्म विहितं प्रतिषिद्धं
चाविहितमप्रतिषिद्धं च समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अन्वाहभेते अनुगच्छतः पूर्वप्रज्ञा च पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा-
पूर्वप्रज्ञाऽतीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः । १०

सा च वासनाऽपूर्वकर्मरश्मे कर्मविपाके चाङ्गं भवति । तेनासावप्यन्वारभते । न हि तथा वासनया
विना कर्म कर्तुं फलं चोपभोक्तुं शक्यते । न ह्यनभ्यस्ते विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति । पूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानां
विन्द्रियाणामिहाभ्यासमन्तरेण कौशलमुपपद्यते । दृश्यते च केषांचित्कायचित्क्रियासु चित्रकर्मदिलक्षणसु विनै-
वेह्यामसेन जन्मत एव कौशलं कायुचित्त्यन्तसौकर्ययुक्तास्त्वप्यकौशलं केषांचित् । तथा विषयोपभोगेषु स्वभावत
एव केषांचित्कौशलकौशले दृश्यते । तच्चैतत्सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तम् । तेन पूर्वप्रज्ञया विना क रंणि १५
वा फलोपभोगे वा न कस्यचित्प्रवृत्तिरुपपद्यते । तस्मादेतत्त्रयं शाकटिकसंभारस्थानीयं परलोकपथ्यवनं विद्या-
कर्मपूर्वप्रज्ञाख्यम् । यस्माद्विद्याकर्मणी पूर्वप्रज्ञा च वेदान्तप्रतिपत्त्युपभोगसाधनं तस्माद्विद्याकर्मदिले शुभमेव
समाचरेत्तथैवेहसम्भोगोपभोगौ स्यातामिति प्रकरणार्थः ॥२॥

तच्छब्दार्थः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तस्य धर्मा यमनियमप्रभृतयः । तेषामनुसेवनं पुनः पुनरावर्तनम् । परिसंख्या-
नाभ्यासो योगानुष्ठानम् । कर्तव्य इति प्रकृतश्रुतिविधेयोऽर्थ इति शेषः । २०

किञ्च पुण्योपचयकर्तव्यतारूपेऽर्थे सर्वमेव विधिकण्डं पर्यवसितमित्याह—सर्वशास्त्राणामिति । सर्वस्मादागा-
मिदुश्चरितादुपरमणं कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे निषेधशास्त्रमपि पर्यवसितमित्याह—दुश्चरिताच्चेति । ननु पूर्व यथेष्टचेष्टा
कृत्वा मरणकाले सर्वमेतत्संपादयिष्यते नेत्याह—न हीति । कर्मणा नीयमानस्य मानमाह—पुण्य इति । तद्वि पुण्योप-
चयादेव यथोक्तानर्थनिवृत्तेऽर्थं तत्त्वज्ञानमित्याशङ्क्याऽह—एतस्येति । उपशमोपायस्तत्त्वज्ञानं तस्य विधानं प्रकाशनं
तदर्थमिति यावत् । देवताध्यानादनर्थो निवर्तिष्यते किं तत्त्वज्ञानेनेत्याशङ्क्याऽह—न हीति । तद्विहितेति तच्छब्देन २५
प्रकृताः सर्वशास्त्रोपनिषदो गृह्यन्ते । विधान्तरेणानर्थध्वंससिद्धौ फलतमाह—तस्मादिति । ज्ञापितः सविज्ञानवाक्येनेति
शेषः । वृत्तमनुद्य प्रश्नपूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य आचष्टे—शाकटिकद्वित्यादिना । विहिता विद्या ध्यानादिमिका । प्रतिषिद्धा
नग्नस्तीर्षनादिरूपा । अविहिता घटादिविषया । अप्रतिषिद्धा पथि पतिततृणादिविषया । विहितं कर्म यागादि ।
प्रतिषिद्धं ब्रह्महत्यादि । अविहितं गमनादि । अप्रतिषिद्धं नेत्रपथमविषोपादि ।

विद्याकर्मणोरुपभोगसाधनत्वप्रसिद्धेरन्वारम्भेऽपि किमित्यन्वारभते वासनेत्यागङ्ग्याऽह—सा चेति । ३०
अपूर्वकर्मरश्मादावाङ्गं पूर्ववासनेत्यत्र हेतुमाह—न हीति । उक्तमेव हेतुमुपपादयति—नहीत्यादिना । इन्द्रियाणां
विययेषु कौशलमनुष्ठाने प्रयोजकं तच्च फलोपभोगे हेतुः । न चान्तरेणाभ्यासमिन्द्रियाणां विषयेषु कौशलं संभवति ।
तस्मादनुष्ठानाद्यभ्यासाधीनमित्यर्थः । तथाऽपि कथं पूर्ववासना कर्मानुष्ठानादावङ्गमित्यागङ्ग्याऽह—पूर्वानुभवेति ।
तत्र लोकानुभव प्रमाणयति—दृश्यते चेति । चित्रकर्मदित्यादिशब्देन प्रासादनिर्माणदि गृह्यते । पूर्ववासनोद्भवकृतं
कार्यमुक्त्वा तदभावकृतं कार्यमाह—कायुचित् । रञ्जुनिर्माणादिष्विति यावत् तत्रैवोदाहरणसौलभ्यमाह— ३५
तथेति । तत्र हेत्वन्तरमाशङ्क्य परिहरति—तच्चेति । कर्मानुष्ठानादी पूर्वप्रज्ञाया हेतुत्वमुपसंहरति—तेनेति ।
समन्वारम्भवचनार्थं निगमयति—तस्मादिति । तस्यैव तात्पर्यार्थमाह—यस्मादिति ॥२॥

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवाय-

मात्मेदे शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरति ॥३॥

एवं विद्यादिसम्भारसम्भूतो देहान्तरं प्रतिपन्नमानो भुक्त्वा पूर्वं देहं पथीव दृष्टान्तरं देहान्तरं प्रतिपद्यते । अथवाऽऽतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्मदेशं नीयते । किञ्चात्र स्वस्थैव सर्वगतानां करणानां वृत्तिभ्यो
५ भवत्याहोस्विच्छरीरस्यस्य संकुचितानि करणानि मृतस्य भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वतो व्यप्य पुनर्देहान्तरारम्भे सङ्कोचमुपगच्छन्ति । किञ्च मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरारम्भदेशं प्रति गच्छति किंवा कल्पनान्तरमेव वेदान्तसमय इति । उच्यते—“त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः” इति श्रुतेः सर्वात्मकानि तावत्करणानि । सर्वात्मकप्राणसंश्रयान्न च । तेषामाध्यात्मिकाविभौतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञानभावनानिमित्तः । अतस्तद्वशात्स्वभावतः सर्वगतानामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनानुरूपेणैव देहान्तरारम्भवशात्प्राणानां वृत्तिः संकुचति
१० विकसति च । तथा चोक्तम्—“समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लौकैः समोऽनेन सर्वेण” इति । तथा चेदं वचनमनुरूपम्—“स यो हैताननन्तानुपास्ते” इत्यादि । “तं यथा यथोपास्ते” इति च ।

तत्र वासना पूर्वप्रज्ञाख्या विद्याकर्मतन्त्रा जलूकावत्संततैव स्वप्नकाल इव कर्मकृतं देहोद्देहान्तरमारभते हृदयस्थैव पुनर्देहान्तरारम्भे देहान्तरं पूर्वाश्रयं विमुञ्चतोत्येतस्मिन्नर्थे वृष्टान्त उपादीयते—तत्तत्र देहान्तरसञ्चार इदं निदर्शनम् । यथा येन प्रकारेण तृणजलायुका तृणजलूका तृणस्यान्तमवसानं गत्वा प्राप्याप्यं
१५ तृणान्तरमाक्रममाक्रम्यत इत्याक्रमस्तमाक्रममाक्रम्याऽऽभित्याऽऽत्मानमात्मनः पूर्वोदयव्यमुपसंहरत्यन्यावयवस्थाने । एवमेवायमात्मा यः प्रकृतः संसारीदे शरीरं पूर्वोपासं निहृत्य स्वप्नं प्रतिपित्युरिव पातयित्वाऽविद्यां गमयित्वाऽचेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेणान्यमाक्रमं तृणान्तरमिव तृणजलूका शरीरान्तरं गृहीत्वा प्रसारितया वासनयाऽऽत्मानमुपसंहरति । तत्राऽऽत्मभावमारभते यथा स्वप्ने देहान्तरमारभते स्वप्नदेहान्तरस्य शरीरारम्भदेश आरम्भण्येव देहं जङ्गमे स्थावरे वा । तत्र च कर्मवशात्करणानि लब्धवृत्तीनि संहन्यन्ते । बाह्यं च कुसामृत्तिकास्थानीयं शरीरमा-

२० तृणजलायुकावाक्यमवतारयितुं वृत्तमनुव वादिवादान्दर्शयन्नादी बिम्बम्बरमतमाह—एवमित्यादिना । देवतावादिमतमाह—अथवेति । देवता येन शरीरेण विशिष्टं जीव परलोकं नयति तदातिवाहिक शरीरान्तरं तेनेति यावत् । सांख्यादिमतमाह—किञ्चेति । सिद्धान्तं सूचयति—आहोस्मिदिति । वैशेषिकादिप्रमाणमाह—किञ्चेति । न्यूनस्त्वनिवृत्त्यर्थमाह—किंवा कल्पान्तरमिति । तत्र सिद्धान्तस्य प्रामाणिकत्वेनोपादेयत्वं वदन्कल्पनान्तराणाम-
२५ प्रामाणिकत्वेन त्याज्यत्वमभिप्रेत्याऽह—उच्यते इति । तेषां सर्वात्मकत्वे हेवन्तरमाह—सर्वात्मकेति । कथं तद्धि करणाना परिच्छिन्नत्ववीरित्याशङ्क्याऽह—तेषामिति । आधिदैविकेन रूपेणापरिच्छिन्नज्ञानमपि करणानामाध्यात्मिकाविरूपेण परिच्छिन्नतेति स्थिते फलितमाह—अत इति । तद्वशादुदाहृतश्रुतिवशादित्येतत् । स्वभावतो देवतास्वरूपगु-
सारेणेति यावत् । कर्मज्ञानवासनानुरूपेणेत्यत्र भोक्कुरिति शेषः । उभयत्र संबन्धार्थं प्राणानामिति द्विरुक्तम् । तेषा वृत्तिसंकोचादौ प्रमाणमाह—तथा चेति । परिच्छिन्नापरिच्छिन्नप्राणोपासने गुणदोषसंकीर्तनमपि प्राणसंकोचविकासयोः सूचकमित्याह—तथा चेदमिति ।

३० आधिदैविकेन रूपेण सर्वगतानामपि करणानामाध्यात्मिकाविभौतिकरूपेण परिच्छिन्नत्वात्तात्परिवृत्तस्य गमनं सिध्यतीति सिद्धान्तो दर्शितः । इदानीं तृणजलायुकादृष्टान्ताद्देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहे भुज्यत्यात्मेति स्थूलदेह-
विशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति पौराणिकप्रक्रिया प्रत्याख्यातुं वृष्टान्तवाक्यस्य तात्पर्यमाह—तत्रेत्यादिना । देहनिर्-
मनात्प्रागवस्थां सप्तम्यर्थः । तदैव यथोका वासना हृदयस्या विद्याकर्मनिमित्तं भाविदेहं स्पृशति जीवोऽपि तत्राभिमान करोति पुनश्च पूर्वदेहं त्यजति । यथा स्वप्ने देवोऽहमित्यभिमानमानो देहान्तरस्य एव भवति तथोक्ताहतावर्षि ।
३५ तस्मान्न पूर्वदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमित्यर्थः । स्वात्मोपसंहारो देहे पूर्वस्तिष्ठात्माभिमानत्यागः । प्रसारितया वासनया शरीरान्तरं गृहीत्वेति संबन्धः । उपसंहारस्य स्वरूपमाह—तत्रेति । सप्तम्यर्थं विवृणोति—आरम्भ्यमाण इति । आरब्धे देहान्तरे सूक्ष्मदेहस्याभिव्यक्तिमाह—तत्र चेति । कर्मग्रहणं विद्यापूर्वप्रज्ञयोस्तत्पक्षम् । ननु लिङ्गदेह-
बलादेवार्थक्रियासिद्धौ कृतं स्थूलशरीरेणेत्याशङ्क्य तद्व्यतिरेकेणेतस्यार्थक्रियाकारित्वं नास्तीति भत्याऽह—बाह्यं

१. अन्यमाक्रममाक्रम्येति भावनादीर्घोभावभात्रं विवक्षितमित्यर्थः—दीर्घोभावः भाविष्यपकत्वम् ।

तद्यथा पेशस्कारी पेशंसो मात्रामपादान्यान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत
एवमेवायमात्मदे, शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं
क्रुस्ते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥४॥
स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयब्रह्मसंयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय
आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽस्तेजोमयः काममयोऽकाममयः
क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदमयोऽदोमय इति यथाकारी
यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन
कर्मणा भवति पापः पापेन । अथो खल्वहः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो
भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म क्रुस्ते यत्कर्म क्रुस्ते तदभिसंपद्यते ॥५॥

रम्यते । तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य वागाद्यनुग्रहायान्यादिवेदाः संश्रयन्ते । एवं देहान्तरारम्भविधिः ॥३॥ १०

तत्र देहान्तरारम्भे नित्योपात्तमेवोपादानमुपमृद्योपमृद्य देहान्तरमारभत आहोस्तिवपूर्वमेव पुनः पुनरादत्त
इति । अत्रोच्यते दृष्टान्तः—तत्तत्रैतस्मिन्नर्थे । यथा पेशस्कारी पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशसः
सुवर्णस्य मात्रामपादायापच्छिद्य गृहीत्वाऽन्यत्पूर्वस्माद्ब्रह्मनाविशेषान्नवतरमभिनवतरं कल्याणात्कल्याणतरं रूपं
तनुते निर्मिनोति । एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्ववत् । नित्योपात्तान्येव पृथिव्यादीन्याकाशान्तानि पञ्च भूतानि यानि
द्वे वाक् ब्रह्मणो रूपे इति चतुर्थं व्याख्यातानि पेशस्थानीयानि तान्येवोपमृद्योपमृद्यान्यदस्य च देहान्तरं नवतरं १५
कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषं देहान्तरमित्यर्थः । क्रुस्ते पित्र्यं वा पितृभ्यो हितं पितृलोकोपभोगयोग्यमित्यर्थः ।
गान्धर्वं गन्धर्वाणामुपभोगयोग्यं तथा देवानां दैवं प्रजापतेः प्राजापत्यं ब्रह्मण इदं ब्राह्मं वा । यथाकर्म
यथाभुतमन्येषां वा भूतानां संबन्धि शरीरान्तरं क्रुस्त इत्यभिसंबध्यते ॥४॥

येऽस्य बन्धनसंज्ञका उपाधिभूता यैः संयुक्तस्तन्मयोऽयमिति विभाव्यते ते पदार्थाः पुञ्जीकृत्येहैकत्र प्रति-
निदिश्यन्ते—स वा अयं एव संसरत्यात्मा ब्रह्मेव पर एव योऽज्ञानायाद्यतीतो, विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिस्तैनोपलक्ष्य- २०
वेति । आरब्धे देहद्वये करणेषु देवतानामनुशाहकत्वेनावस्थानं दर्शयति—तत्रेति । स्थूलो देहः सप्तम्यर्थः । करण-
व्यूहस्तेषामभिव्यक्तिः ॥३॥

पेशस्कारिवाक्यव्यावर्त्यामाह—तत्रेति । संसारिणो हि प्रकृते देहान्तरारम्भे किमुपादानमस्ति किंवा
नास्ति ? नास्ति चेन्न भावरूप कार्यं सिध्यत् । अस्ति चेत्तत्किं भूतपञ्चकमुतान्यत् । आद्येऽपि तन्नित्योपात्तमेव पूर्वपूर्वदेहो-
पमर्देनात्यमन्य देहमारभते किंवाऽन्यदस्यद्भूतपञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयति । नाऽऽद्यः । भूतपञ्चकस्य तत्तद्देहोपादानत्वे २५
मायायाः सर्वकारणत्वस्वीकारविरोधात् । न द्वितीयः । भूतपञ्चकोत्पत्तावपि कारणान्तरस्य मृग्यत्वात्तस्यैव देहान्तर-
कारणत्वसंभवाच्चेतरो देहस्य पाञ्चभौतिकत्वप्रसिद्धिविरोधादिति भावः । उत्तरं वाक्यमुत्तरत्वेनाऽऽदत्ते—अत्रेति ।
तच्छब्दार्थगोपेक्षितं पूर्यन्नाह—दृष्टान्त इति । अवशिष्ट भागमादाय व्याचष्टे—यथेत्यादिना । किं पुनरुपादानमेतावता
देहान्तरारम्भेऽभ्युपगम्य भवति तत्राऽहं—नित्योपात्तानीति । शरीरद्वयारम्भकाणीति शेषः । तेषामुभयारम्भकत्वेन
भूतान्मूर्तब्राह्मणे प्रस्तुतत्वं दर्शयति—यानीति । देहविकल्पे नियामकमाह—यथाकर्मते ॥४॥ ३०

शरीरारम्भे मायात्मकभूतपञ्चकमुपादानमिति वदता भूतावयवानामपि सहैव गमनमित्युक्तम् । इदानीं स वा
अयमात्मेत्यादेस्तात्पर्यमाह—येऽस्येति । तानेवोपाधिभूतान्यदार्थान्विशिनष्टि—वैरिति । ननु पूर्वमन्येते पदार्था दक्षिणाः
किं तुनस्तत्प्रदर्शनेनेत्यागच्छाऽहं—पुञ्जीकृत्येति । स वा अयमात्मा ब्रह्मेति भागं व्याकुर्वन्नात्मनो ब्रह्मैक्यं वास्तवं
वृत्तं दर्शयति—स वा इति । तस्यैवावास्तवं रूपमुपन्यस्यति—विज्ञानमय इत्यादिना । ज्योतिर्ब्राह्मणेऽपि व्याख्यातं

१. यथाकारी यथाचारीत्यत्र ब्रह्मपुत्रेण विचारः । श्रुतिः कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति यथाकारी यथाचारीति ३५
तेन 'तच्च इह रमणीयचरणा रमणीया गीनिमापद्येरत्' इति श्रुतिः चरणस्यैव जन्महेतुत्वं वदति सा उप-
लक्षणार्थेति कार्णाजिनिराचार्यो मन्यते । न च चरणं नीलं तस्यैव विहितप्रतिपिदस्य जन्महेतुत्वमिति वाच्यम् ।
चरणस्य कर्मोपलक्षणत्वात् । वादरिस्तु चरणगन्धः सुकृतदुष्कृतपर इत्याह । ३० सू० ३-१-११

माणस्तन्मयः । कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति ह्युक्तम् । विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो यस्मात्तद्वर्त्म-
मस्य विभाष्यते ध्यायतीव लेलायतीवेति । तथा मनोमयो मनःसंनिर्कान्मनोमयः । तथा प्राणमयः प्राणः
पञ्चवृत्तित्तन्मयो येन चेतनश्चलतीव लक्ष्यते । तथा चक्षुर्मयो रूपदर्शनकाले । एवं श्रोत्रमयः शब्दप्रवणकाले । एवं
तस्य तत्प्रेन्द्रियस्य व्यापारोद्भूये तत्तन्मयो भवति ।

- ५ एवं बुद्धिप्राणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सञ्जरीरारम्भकपृथिव्याद्विभूतमयो भवति । तत्र पार्थिवशरीरा-
रम्भे पृथिवीमयो भवति । तथा वरुणादिलोकेष्वाप्यशरीरारम्भ आपोमयो भवति । तथा वायव्यशरीरारम्भे
वायुमयो भवति । तथाऽऽकाशशरीरारम्भ आकाशमयो भवति । एवमेतानि तैजसानि देवशरीराणि । तेष्वारभ्य-
माणेषु तन्मयस्तेजोमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पञ्चाद्विशरीराणि नरकप्रेताद्विशरीराणि चास्तेजोमयानि
तात्परेष्व्याऽऽहृतेजोमय इति । एवं कार्यकरणसंघातमयः सन्नात्मा प्राप्तव्यं बस्त्वन्तरं पश्यन्निदं मया प्राप्तमदो
१० मया प्राप्तव्यमित्येवं विपरीतप्रत्ययस्तद्विनिर्माणः काममयो भवति । तस्मिन्कामे दोषं पश्यतस्तद्विषयाभिलाषप्रसारे
चित्तं प्रसन्नमकलुषं शान्तं भवति । तन्मयोऽकाममयः । एवं तस्मिन्निवृत्ते कामे केनचित्स कामः क्रोधत्वेन परिणमते
तेन तन्मयो भवन्क्रोधमयः । स क्रोधः केनचिदुपायेन निर्वर्तितो यदा भवति तदा प्रसन्नमनाकुलं चित्तं सब्रह्म
उच्यते तेन तन्मयः । एवं कामक्रोधाभ्यामसकामक्रोधाभ्यां च तन्मयो भूत्वा धर्ममयोऽधर्ममयश्च भवति । न हि
कामक्रोधाद्विभिन्ना धर्माद्विप्रवृत्तिरुपपद्यते । “यद्यहि क्रुते कर्म तत्तत्कामस्य ह्येष्टितम्” । इति स्मरणात् । धर्म-
१५ मयोऽधर्ममयश्च भूत्वा सर्वमयो भवति । समस्तं धर्माधर्मयोः कार्यं यावत्किञ्चिद्व्याकृतं तत्सर्वं धर्माधर्मयोः फलं
तत्प्रतिपद्यमानस्तन्मयो भवति ।

- किं बहुना तदेतत्सिद्धमस्य यदयमिदंमयो गृह्यमाणविषयादिविदंमयस्तस्मादयमदोमयः । अह इति परोक्षं
कार्येण गृह्यमाणेन निर्दिश्यते । अनन्ता ह्यन्तःकरणे भावनाविशेषाः । नैव ते विशेषतो निर्वेष्टुं शक्यन्ते । तस्मिन्त-
स्मिन्कारणे कार्यतोऽवगम्यत इदमस्य हृदि वर्ततेऽवेऽप्येति तेन गृह्यमाणकार्येणैवमयतया निर्दिश्यते परोक्षोऽन्तःस्थो
२० व्यवहारोऽयमिदानीमदोमय इति । संक्षेपतस्तु यथा कर्तुं यथा वा चरितुं शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथा-री
स तथा भवति । करणं नाम नियता क्रिया विधिप्रतिषेधादिगम्या चरणं नामानियतमिति विशेषः । साधुकारी
साधुसंवर्तति यथाकारीत्यस्य विशेषणं पापकारी पापो भवतीति च यथाचारीत्यस्य ।

ताच्छील्यप्रत्ययोपादानावत्यन्ततात्पर्यं न तु तत्कर्मभावेनेत्याशङ्क्याऽह—पुण्यः पुण्येन
कर्मणा भवति पापः पापेनेति । पुण्यपापकर्मभावेणैव तन्मयता स्यान्न तु ताच्छील्यमपेक्षते । ताच्छील्ये तु तन्मय-

- २५ विज्ञानमयत्वमित्याह—कतम इति । कस्मिन्नर्थे मयद् प्रयुज्यते तत्राऽह—विज्ञानेति । उक्तं मयडर्थे हेतुमाह—
यस्मादिति । वृद्धयैक्याध्यासात्तद्वर्त्मस्य कर्तृत्वादेरात्मनि प्रतीतिरित्यत्र मानमाह—ध्यायतीवेति । मनःसन्निकर्षति
द्रष्टव्यतया संबन्धादिति यावद् । चक्षुर्मयत्वादेरुपलक्षणत्वमङ्गीकृत्याऽह—एवमिति ।

- उक्तमनूष सामान्येन भूतमयत्वमाह—एवं बुद्धीति । भूतमयत्वे सत्यवान्तरविशेषमाह—तत्रेत्यादिना । न
चाऽऽकाशपरमाण्वाभावादाकाशस्य शरीरानारम्भकत्वं श्रुतिविरुद्धारम्भप्रक्रियान्म्युपगमादित्यभिप्रेत्याह—तथाऽऽका-
३० शेति । कथं पुनर्धर्मादिमयत्वे कामादिमयत्वमुपयुज्यते तत्राऽह—न हीति । कथं धर्मादिमयत्वं सर्वमयत्वे कारणमित्या-
शङ्क्याऽह—समस्तमिति ।

- तद्यदेतदित्यादेरर्थमाह—किं बहुनेति । विषयः शब्दादिस्ततोऽप्येदमपि प्रत्यक्षतो गृह्यमाणमादिशब्दां । इदं-
मयत्वमदोमयत्वे गमकमित्याह—सस्मादिति । विशेषतस्तन्मयत्वोक्तिं विना किमिति सामान्योक्तिरित्याशङ्क्याऽह—
अनन्ता हीति । तद्वदित्वे मानमाह—तस्मिन्निति । अवगतिप्रकारमभिनयति—इदमस्येति । इदंमयत्वमदोमयत्व
३५ नोपसंहरति—तेनेत्यादिना । परोक्षत्वं व्याकरोति—अन्तःस्थ इति । व्यवहितविषयव्यवहारवानिति यावद् । इदानी-
मित्यस्मादुपरिष्ठादपि तेनेति संबध्यते । परोक्षत्वावस्थेदानीमित्युक्ता । तृतीयया च प्रकृतो व्यवहारो निर्दिश्यते ।
इतिशब्दः सर्वमयत्वोपसंहारार्थः । विज्ञानमयादिवाक्यां संक्षिपति—संक्षेपतस्त्वेति । करणचरणयोरेक्येन गीनस्त्व-
माशङ्क्याऽह—करणं नामेति । आदिशब्दः शिष्टाचारसंग्रहार्थः ।

- वाक्ययान्तरं शङ्कोत्तरत्वेनोक्त्याप्य व्याचष्टे—ताच्छील्येत्यादिना । कुत्र तर्हि ताच्छील्यमुपयुज्यते तत्राऽह—
४० ताच्छील्ये त्विति । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तत्रेत्यादिना । कर्मणः संसारकारणत्वमुपसंहरति—एतत्प्रयुक्तो हीति ।

तदेष श्लोको भवति । तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य ।
प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् । तस्मात्लोकात्पुनरैत्यस्मै
लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽयामयमानो योऽकामो निष्काम
आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥६॥

त्वातिशय इत्यर्थं विशेषः । तत्र कामक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्वमयत्वे हेतुः संसारस्य कारणं देहाद्देहान्तर- ५
संचारस्य च । एतत्प्रयुक्तो ह्यन्यद्व्यहेहान्तरमुपादत्ते । तस्मात्पुण्यापुण्ये संसारस्य कारणम् । एतद्विषयौ हि
विधिप्रतिषेधौ । अत्र शास्त्रस्य साफल्यमिति । अथो अप्यन्ये बन्धमोक्षकुशलाः खत्वाहुः—सत्यं कामादिपूर्वके
पुण्यापुण्ये शरीरग्रहणकारणं तथाऽपि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्यापुण्ये कर्मणी उपचिनोति कामग्रहाणे तु कर्म
विद्यमानमपि पुण्यापुण्योपचयकरं न भवति । उपचिन्ते अपि पुण्यपुण्ये कर्मणी कामशून्ये फलारम्भके न भवतः ।
तस्मात्काम एव संसारस्य मूलम् । तथा धोक्तमाथर्वणे—कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र १०
तत्र” इति । तस्मात्काममय एवायं पुरुषो यदन्यमयत्वं तदकारणं विद्यमानमपीत्यतोऽवधारयति काममय एवेति ।
यस्मात्स च काममयः सत्यादृशेन कामेन यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति स काम ईषदभिलाषमात्रेणाभिष्यक्तो
यस्मिन्विषये भवति सोऽविहिन्यमानः स्फुटीभवन्क्रतुत्वमापद्यते । क्रतुर्नामाप्यवसायो निश्चयो यदनन्तरा क्रिया
प्रवर्तते । यत्क्रतुर्भवति यादृक्कामकार्येण क्रतुना यथारूपः क्रतुरस्य सोऽयं यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यद्विषयः
क्रतुस्तत्फलनिवृत्तये यद्योग्यं कर्म तत्कुरुते निर्वर्तयति । यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते, तदोयं फलमभिसंपद्यते । १५
तस्मात्सर्वमयत्वेऽस्य संसारत्वे च काम एव हेतुरिति ॥५॥

तत्तत्सिद्ध्यर्थं एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । तदेवैति तदेव गच्छति सक्त आसक्तस्तत्रोवभूताभिलाषः
सन्नित्यर्थः । कथमेति । सह कर्मणा यत्कर्मफलासक्तः सन्नकरोत्तेन कर्मणा सहैव तदेति तत्फलमेति । किं तल्लिङ्गं
मनः । मनःप्रधानत्वाल्लिङ्गस्य मनो लिङ्गमित्युच्यते । अथवा लिङ्गयतेऽवगम्यतेऽवगच्छति येन तल्लिङ्गं तन्मनो

संसारप्रयोजके कर्मणि प्रमाणमाह—एतद्विषयौ हीति । कथं यथोक्तकर्मविषयत्व विधिनिषेधयोरित्यागङ्ग्याऽह— २०
अत्रेति । इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थः । सिद्धान्तमवतारयति—अथो इति । संसारकारणस्याज्ञानस्य प्राधान्येन कामः
सहकारीति स्वसिद्धान्तं समर्थयते—सत्यमित्यादिना । कामाभावेऽपि कर्मणः सत्त्वं दृष्टमित्यागङ्ग्याऽह—कामग्रहाणे
त्विति । ननु कामाभावेऽपि नित्याद्यनुष्ठानात्पुण्यापुण्ये संचायते तत्राऽह—उपचिन्ते इति । यो हि पशुपुत्रस्वर्गादीन-
नतिसायपुरुषार्थान्मन्यमानस्तानेव कामयते स तत्तद्भोगभूमौ तत्तत्कामसंयुक्तो भवतीत्याथर्वणश्रुतेरर्थः । श्रुत्युक्ति-
सिद्धमर्थं निगमयति—तस्मादिति । धर्मादिमयत्वस्यापि सत्त्वादवधारणानुपपत्तिमागङ्ग्याऽह—यदिति । स यथा- २५
कामो भवतीत्यादि व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना । यस्मादित्यस्य तस्मादिति व्यवहितेन संवन्धः इतिशब्दो ब्राह्मण-
समाप्त्यर्थः ॥५॥

तत्रेति गन्तव्यफलपरामर्शः । तदेव गन्तव्यं फलं विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति—किं तदिति । प्रतीकमादाय
व्याचष्टे—लिङ्गमिति । योजवगच्छति स प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्ष्येण मनसाऽवगम्यते तन्मनो लिङ्गमिति पक्षान्तर-

१. 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती'ति वाक्यस्थाने 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति' इति माध्यन्दिनापाठमादाय ३०
जीवात् प्राणाः नोत्क्रामन्ति तेन सह भवन्ति इति पूर्वपक्षमुक्त्वा 'स्यष्टौ ह्येकेयामिति सूत्रेण 'स उच्छ्वस्यत्या-
ध्मायति' इत्यादिवाक्यात् शरीरादुत्क्रान्तिः।पेध एवामिति सिद्धान्तः कृतः ब्र० सू० ४-२-२३ बन्धनिवृत्तिः
मोक्ष इति नाभ्युपगम्यते । निवृत्तेः अस्तित्वे 'विद्वान् नामरूपाद्विमुक्' इति श्रुतिविरोधात् । अतु तत्त्व-
मस्यादिवाक्योपसम्यग्बोधजन्यमात्रतः । 'अविद्या सह कार्येण नासौदस्ति भविष्यति' इति वार्तिकोक्तिविना
'या या प्रमा स स्वसमानविषयज्ञानक्षणवृत्तिरिति व्याप्यभ्युपगमात् ज्ञानकालमारभ्य बन्धाभावः । ३५
जीवोत्क्रान्तिप्रकारः छान्दोग्ये श्रूयते 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि
तेजः परस्यां देवताया' इति । अत्रापि 'तेजोमात्राः इन्द्रियाणि समादाय प्राणाः हृदयमागच्छन्ति' इति श्रुतं
तत्र मनः उपरतवृत्तिं मत् इतरेन्द्रियसहितं लिङ्गारमना एकीभवति । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्

यत्र यस्मिन्निषत्तं निश्चयेन सत्कमुद्भूताभिलाषमस्य संसारिणः । तदभिलाषो हि तत्कर्म कृतवान् । तस्मात्तन्मोक्ष-
भिषङ्गवशादेवास्य तेन कर्मणा तत्फलप्राप्तिः । तेनैतसिद्धं भवति कामो मूलं संसारस्येति । अत उच्छिन्नकामस्य
विद्यमानान्यपि कर्मणि ब्रह्मविदो बन्धप्रसवार्नि भवन्ति । “पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वं प्रविलीयन्ति
कामाः” इति श्रुतेः । किंच प्राप्यान्तं कर्मणः प्राप्य भुक्त्वाऽन्तमवसानं यावत्कर्मणः फलपरिसमाप्तिं कृतेत्यर्थः ।
कस्य कर्मणोऽन्तं प्राप्येत्युच्यते—तस्य यत्किंच कर्महार्तिमल्लोके करोति निर्वर्तयत्यर्थं तस्य कर्मणः फलं भुक्त्वाऽन्तं
प्राप्य तस्मात्लोकान्तरित्यागच्छत्यस्मै लोकाय कर्मणोऽर्थं हि लोकः कर्मप्रधानस्तेनाऽऽह कर्मण इति । पुनः कर्म-
करणाय पुनः कर्म कृत्वा फलासङ्गवशात्पुनरमुं लोकं यातीत्येवम् । इति न्वैवं नु कामयमानः संसरति । यस्मात्का-
मयमान एवैव संसरत्यथ तस्मादकामयमानो न क्षचित्संसरति ।

फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता । अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेरकामयमानो मुच्यत एव । कथं पुनरकामयमानो
१० भवति । योऽकामो भवत्यसौवाकामयमानः कथमकामतेत्युच्यते—यो निष्कामो यस्माभिर्गतः कामाः सोऽयं
निष्कामः । कथं कामा निर्गच्छन्ति । य-आप्तकामो, भवत्याप्तः कामा येन स आप्तकामः । कथमाप्यन्ते कामा
आत्मकामत्वेन यस्याऽऽस्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरमुत् पदार्थो भवति । आत्मैवानन्तरोऽब्राह्मः कृत्यः
प्रज्ञानघन एकरतो नोर्ध्वं न तिर्यङ्मात्र आत्मनोऽन्यत्कामयितव्यं, वस्त्वन्तरम् । यस्य सर्वमात्मैवाभ्युत्तत्वेन कं
पश्येच्छ्रुणयान्मन्यते विज्ञानीयाद्वैवं विज्ञानार्थं कामयेत । ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति । न
११ चासावन्वो ब्रह्मविद आप्तकामस्थास्ति । य एवाऽऽत्मकामतयाऽऽप्तकामः स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति
मुच्यते । न हि यस्याऽऽस्मैव सर्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति । अनात्मा चान्यः कामयितव्यः सर्वं

माह—अथवेति । यस्मिन्निश्चयेन संसारिणो मनः सकं तत्फलप्राप्तिस्तस्येति संबन्धः । तदेवोपपादयति—तदभिलाषो
हीति । पूर्वाध्यायमपसंहरति—तेनेति । कामस्य संसारमूलत्वे सत्यर्थसिद्धमर्थमाह—अत इति । बन्धप्रसवत्वं
निष्फलत्वम् । पर्याप्तकामस्य प्राप्तपरमपुरुषार्थस्येति यावत् । कृतात्मनः शुद्धबुद्धेर्विदितसत्त्वस्येत्यर्थः इहेति जोषद्व-
२० स्थोक्तिः । कामप्रधानः संसरति चेत्कर्मफलभोगानन्तरं कामाभावान्मुक्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—किञ्चेति । इत्यत्र
संसारस्य कामप्रधानत्वमास्थेयमित्यर्थः । यावदवसानं तावद्भुक्त्वेति संबन्धः उक्तमेव सक्षिपति—कथम इति ।
इत्येवं पारम्पर्येण संसरणादुते ज्ञानाच्च मुक्तिरिति शेषः । संसारप्रकरणमुपसंहरति—इति न्विति । अवस्थाद्वयस्य
दाष्टान्तिकं बन्धं प्रब्रूयान् दर्शयित्वा सुषुप्तस्य दाष्टान्तिकं मोक्षं वक्तुमथेत्यादि वाक्यं तत्राप्यशब्दार्थमाह—यस्मादिति ।

कामरहितस्य संसाराभावं साधयति—फलासक्तस्येति । विदुषो निष्कामस्य क्रियाराहित्ये नैककर्ममयत्वं
२५ सिद्धमिति भावः । अकामयमानत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कथमित्यादिना । बाह्येषु शब्दादिषु विषयेष्वाङ्ग-
हित्यादकामयमानतेत्यर्थः । अकामत्वे हेतुमाकाङ्क्षापूर्वकमाह—कथमिति । वासनारूपकामाभावादकामतेत्यर्थः ।
निष्कामत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमुत्थाप्य व्याचष्टे—कथमिति । प्राप्तपरमानन्दत्वादिनिष्कामतेत्यर्थः । आप्तकामत्वे हेतुमा-
काङ्क्षापूर्वकमाह—कथमित्यादिना । हेतुमेव साधयति—यस्येति । तस्य युक्तमाप्तकामत्वमिति । शेषः उक्तमर्थं

३० विद्यावस्था यस्य विदुषोऽस्ति सोऽयमविज्ञानश्च कंचिदपि कामयेतेति योजना । पदार्थोऽन्यत्वेन विज्ञातोऽपि काम-
यितव्यः स्यादिति चेत्तेत्याह—ज्ञायमानो होति । अनुभूते स्मरणविपरिवर्तितं कामनियमादित्यर्थः । अन्यत्वेन
ज्ञायमानस्तद्वि पदार्थो विदुषोऽपि कामयितव्यः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । आप्तकामस्य ब्रह्मविदो दशितरीत्या
कामयितव्याभावे मुक्तिः सिद्धेत्युपसंहरति—य एवेति । कथं कामयितव्याभावोऽनात्मनस्तथादित्याशङ्क्याऽऽह—
न हीति । सर्वात्मत्वमनात्मकामयितुलं च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अनात्मा चेति । अथेत्यादिवाक्ये श्रौतमर्थ-

३५ ब्रह्माप्येति—अत्र ब्रह्मसूत्रे विचारः—प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरादं (४.२.१२) ‘न तस्मात्प्राणा उक्तमन्ति
इति मायान्दिनश्रुतेः विदुषः प्राणा नोक्तमन्ति इति चेन्न ‘स्पष्टो ह्येकैषां’ काष्ठाणा ‘न तस्य प्राणा उक्तमन्ति’
इति स्पष्टभूतकान्तिनिषेधात् ‘स उच्छ्रयवत्याभ्यायति’ इति विद्वच्छरीरस्योच्छ्रयवादिदशनात् । अत्र परे—
‘ब्रह्मैव सत् ब्रह्माप्येति’ इत्यस्य आनिर्भूतब्रह्मरूपसत्त्वं ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः लयश्च तद्व्यतिरेके सत्यपि
तद्व्येनाद्वयमानत्वमिति वदन्ति । अत्र ब्रह्मसमस्तुते इत्यस्य ब्रह्मानुभववानित्यर्थं इति व्याचष्टु तद्वि
४० सर्वमविशिष्टत्वं वाक्यार्थः लोकवेदयोरिति भीर्मान्यायविरुद्धम् ।

चाऽस्त्वैवाभूदिति विप्रतिषिद्धम् । सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात्कर्मनुपपत्तिः ।

ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नाऽऽत्मैव सर्वं भवति । प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्याऽऽत्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् । येन ज्ञानायाद्यत्नो नित्यं प्रत्यवायासंबद्धो विदित आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः । नित्यमेवाऽऽनायाद्यत्नोतमात्मानं पश्यति । यस्माच्च जिहासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म न शक्यत एव संबद्ध्य (न्यु) म् । यस्त्येव ब्रह्मवितस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोधः । अतः ५ कामाभावादकामयमानो न जायते मुच्यत एव ।

तस्यैवमकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात्प्राणा बागादयो नोत्क्रामन्ति नोर्ध्वं क्रामन्ति देहात् । स च विद्वानाप्तकाम आत्मकामतयेहैव ब्रह्मभूतः । सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो वृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितमेतद्ब्रूयं तद्वा अस्त्येव दान्नकामभावनकाममकामं रूपमिति । तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंह्रियतेऽप्याकामयमान इत्यादिना । स कथमेवंभूतो मुच्यत इत्युच्यते—यो हि सुषुप्तावस्थमिष निर्विशेषमहैतमलुप्तमिदं पश्यति त्वसावसात्मानं पश्यति १० तस्यैवाकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात्प्राणा बागादयो नोत्क्रामन्ति । किंतु विद्वान्स इहैव ब्रह्म, यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते स ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ।

यस्मान्न हि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालम् । न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिर्नोवतोऽन्यभावो देहान्तरप्रतिबंधानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते । भावान्तरात्तो हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विकक्षितोऽर्थ आत्मैकत्वात्थः स बाधितो भवेत् । कर्महेतुकश्च १५ मोक्षः प्राप्नोति न ज्ञाननिमित्त इति । स चानिष्टोऽनित्यत्वं च मोक्षस्य प्राप्नोति । न हि क्रियानिवृत्तोऽर्थो नित्यो दृष्टः । नित्यश्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते । “एष नित्यो ब्रह्मा” इति मन्त्रवर्णात् ।

मुक्त्वाऽर्थसिद्धमर्थं कथयति—सर्वात्मदर्शिन इति ।

कर्मजबानां मतमुत्थाप्य श्रुतिविरोधेन प्रत्याचष्टे—ये त्विति । ब्रह्मविदि प्रत्यवायप्राप्तिमङ्गीकृत्योक्तिमिदानीं तस्यासिरेव तस्मिन्नास्तीत्याह—यैन चेति । यथोक्तस्याः ब्रह्मविदो विहितत्वादेव नित्याद्यनुष्ठानं स्यादिति चेन्नैत्याह— २० नित्यमेवेति । यो हि सदैवासंसारिणमात्मानमनुभवति न च हेयमादेव वाऽऽत्मनोऽन्यत्पश्यति । यस्मादेवं तस्मात्तस्य कर्म संस्पृष्टमयोग्यम् । यथोक्तब्रह्मविद्यया कर्माधिकारहेतूनामुपमृदितत्वादित्यर्थः । कर्मसंबन्धस्तर्हि कस्येत्याशङ्क्याऽह—यस्त्विति । न विरोधो विधिकाण्डस्येति शेषः । श्रुत्यर्थस्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति—अत इति । विभावशादित्येतत् । कामाभावात्कर्माभावाच्चेति द्रष्टव्यम् । अकामयमानोऽनुवर्णश्चेति शेषः ।

देहान्तरप्राप्त्यायत्ता मुक्तिरित्येतन्निराकर्तुं न तस्येत्यादि व्याचष्टे—तस्येत्यादिना । ब्रह्मैव सन्नित्येतदव- २५ तारयति—स चेति । कथं वर्तमाने देहे तिष्ठन्नेव ब्रह्मभूतो भवति तत्राऽह—सर्वात्मनो हीति । दृष्टान्तालोचनया दार्ष्टान्तिकेऽपि सदा ब्रह्मत्वं भातीति भावः । सदा ब्रह्मभूतस्य मुक्तिर्नाम नास्तीति शङ्कित्वा परिहरति—स कथमिति । परिहारमेव स्मरोरपितुं न तस्येत्यादिवाक्यार्थमनुवदति—तस्येवेति । ब्रह्मैव सन्नित्येत्यर्थमनुवदति—किंत्विति । विद्वानिहैव ब्रह्म चेत्कथं तस्य ब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽह—ब्रह्मैवेति ।

यदुक्तं ब्रह्मैव सन्नित्यादि तदुपपादयति—यस्मादिति । प्रागपि ब्रह्मभूतस्यैव पुनर्देहपाते ब्रह्मप्राप्तिरित्युक्त ३० विदुषो नृतस्य भावान्तरापत्तिस्वीकारादित्याशङ्क्याऽह—न हीति । कथं तर्हि ब्रह्माप्येतीत्युच्यते तत्राऽह—देहान्तरेति । विदुषो भावान्तरापत्तिर्मुक्तिरिति पक्षेऽपि किं दूषणमिति चेत्तदाह—भावान्तरापत्ती हीति । तथा चापनिपदामश्रामार्थं विना हेतुना स्यादिति भावः । भावान्तरापत्तिर्मुक्तिरित्यत्र दोषान्तरमाह—कमेति । इतिपदाहु-परिष्ठात्किरापदस्य सन्देहः । अस्तु कर्मनिमित्तो मोक्षो ज्ञाननिमित्तस्तु मा भूतत्राऽह—स चेति । प्रसज्जं सर्वनाम्ना परामृत्यते प्रतिषेधेनास्त्रविरोधादिति भावः । मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वे दोषान्तरमाह—अनित्यत्वं चेति । तत्रोपमुकां ३५ व्याप्तिमाह—न हीति । अस्तु तर्हि प्रासादादिदृक्किरासाध्यस्य मोक्षस्याप्यनित्यत्वं नैत्याह—नित्यश्चेति ।

१. देहान्तरप्रतिसन्धानाभावमात्रेण पूर्वमपि यद्वात्वात् मुक्त्यनन्तरमपि ब्रह्मत्वात् देहान्तरप्रतिसन्धानाभाव-
एवावशिष्टः सूची ।

न च स्वाभाविकास्त्वभावान्यस्मिन् कल्पयितुं शक्यम् । स्वाभाविकश्चेदन्युष्णवदात्मनः स्वभावः स न शक्यते पुरुषव्यापारानुभावेति वक्तुम् । न ह्यग्नेरौष्ण्यं प्रकाशो वाग्निव्यापारानन्तरानुभावी । अग्निव्यापारानुभावी स्वाभाविकश्चेति विप्रतिषिद्धम् । ज्वलनव्यापारानुभावित्वमुष्णप्रकाशयोरिति चेत् । न । अन्येषुलब्धिव्यवधानापगमाभिर्व्यवस्थेयत्वात् । ज्वलनादिपूर्वकमग्निरुष्णप्रकाशगुणस्याभिव्यज्यते तस्मान्न्यपेक्षया किं तद्व्यवस्था-
५ दूष्टेरग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ धर्मौ व्यवहितौ कस्यचिद्दृष्ट्या त्वसंबन्धमानौ ज्वलनापेक्षया व्यवधानापगमे दूष्टेरभिव्यज्यते तदपेक्षया श्रान्तिरुपनायते ज्वलनपूर्वकावेतानुष्णप्रकाशौ धर्मौ जाताविति ।

यद्युष्णप्रकाशयोरपि स्वाभाविकत्वं न स्यात् । यः स्वाभाविकोऽग्नेर्धर्मस्तमुदाहरिष्यामः । न च स्वाभाविको धर्म एव नास्ति पदार्थानामिति शक्यं वक्तुम् । न च निगडमङ्ग इवाभावभूतो मोक्षो बन्धननिवृत्तिरूपयते । परमात्मैकत्वाभ्युपगमात् 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेः । न चाग्नौ बद्धोऽस्ति यस्य निगडनिवृत्तिवद्बन्धन-
१० निवृत्तिर्भोक्षः स्यात् । परमात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावं विस्तरेणावादिष्ये । तस्मादविद्यानिवृत्तिमात्रे मोक्षव्यवहार इति चाशेषाम यथा रज्ज्वाद्यौ सर्पाद्यज्ञाननिवृत्तौ सर्पादिनिवृत्तिः ।

येऽप्याक्षते मोक्षे विज्ञानान्तरमानन्दान्तरं चाभिव्यज्यते इति तैर्वक्तव्योऽभिव्यक्तिशब्दार्थः । यदि तावत्तौकिक्येषोपलब्धिविषयव्याप्तिरभिव्यक्तिशब्दार्थः । ततो वक्तव्यं किं विद्यमानमभिव्यज्यतेऽविद्यमानमिति वा । विद्यमानं चेद्यस्य मुक्तस्य तदभिव्यज्यते तस्याऽऽत्मभूतमेव तदियुपलब्धिव्यवधानानुपपत्तितयाभिव्यक्तवा-

१५ कृतकोऽपि ब्रह्माभावो ध्वंसवन्नित्यः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । कृमिस्त्वभावव्यावृत्त्यर्थं स्वाभाविकपदम् । 'अतोऽन्यदार्तम्' इति हि श्रुतिः । ध्वंसस्य तु विकल्पमात्रत्वाश्रित्यत्वमसंभूतमिति भावः । मोक्षोऽक्रियस्वभावोऽपि कर्मोत्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—स्वाभाविकश्चेदिति । अग्नेरौष्ण्यवदात्मनो मोक्षश्च स्वाभाविकस्त्वभावश्च स क्रियासाध्यो व्याधातादित्यर्थः । दृष्टान्तं समर्थयते—न हीति । अरणिगतस्याग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ नोपलभ्येते सति च ज्वलने दृश्येते तेन स्वाभाविकावपि तावानुक्तौ कादाचित्कोपलब्धिव्यवस्थादिति शङ्कते—ज्वलनेति । न हि सतोऽग्ने-
२० रौष्ण्यादि कादाचित्कं युक्तं तद्दृष्टव्यवधानस्य दावदिध्वंसं मथनज्वलनादिना वल्लभाभिव्यक्तिमपेक्ष्य तत्त्वस्वभावस्यौष्ण्यादेर्व्यवस्थभ्युपगमादिति परिहरति—नाभ्येति । तदेव प्रपञ्चयति—ज्वलनादौति । मथनविद्यापारवशात्कादादिना व्यज्यतेऽग्निरिति यदुच्यते तदग्नौ सत्येव तदगतव्यापारापेक्षया तदौष्ण्याद्यभिव्यक्तिवशात् भवति किन्तु देवदत्त-दूष्टेरग्निधर्मौ व्यवहितौ न तु तौ कस्यचिद्दृष्ट्या सम्बन्धेते ज्वलनादिव्यापारानु दृष्टव्यवधानमङ्गे तयोरोऽभिव्यक्तिरित्यर्थः । कथं तर्हि ज्वलनादिव्यापारादग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ जाताविति बुद्धिस्तत्राऽह—तदपेक्षयेति । ज्वलनादि-
२५ व्यापाराद्दृष्टव्यवधानमङ्गे वल्लेरौष्ण्यप्रकाशाभिव्यक्त्यपेक्षयेति यावत् ।

यथा वल्लेरौष्ण्यादि स्वाभाविकं न क्रियासाध्यं तस्याऽऽत्मनो मुक्तिः स्वाभाविकी न क्रियासाध्येलुक्तमिदानी-
अग्नेरौष्ण्यादि न स्वाभाविकमित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । उदाहरिष्यामो मोक्षस्याऽऽत्मस्वभावस्याकर्मसाध्यत्वायेति शेषः । अथाग्नेः स्वाभाविको न कश्चिदभ्योऽस्ति यो मोक्षस्य दृष्टान्तः स्यादत आह—न चेति । लब्धात्मकं हि वस्तु वस्त्वन्तरेण सम्बन्धते । अस्ति च निम्बादी तिकत्वादिर्बीरित्यर्थः । भावान्तरापत्तिपक्षं प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रत्याह—
३० न चेति । न हि बन्धस्य तथाभूतस्य निवृत्तिविरोधान्नाप्यन्यथाभूतस्यानवस्थानात् । न च प्रसिद्धिविरोधो दुर्गिरूपध्वस्तिविषयत्वादिति भावः । किञ्च परस्माकस्य बन्धनिवृत्तिस्तस्यैव वा नाऽह इत्याह—न चेति । तत्र हेतुलक्षणादिपरमात्मैकत्वाभ्युपगमादित्यादिभाष्यं व्याख्येयम् । न द्वितीयस्तस्य नित्यमुक्तस्य त्वयार्जपे बद्धत्वानभ्युपगमादिति प्रष्टव्यम् । कथं परस्मादन्वो बद्धो नास्तौत्याशङ्क्य प्रवेशविचारदायुक्तं स्मारयति—परमात्मेति । न चेदन्वो बद्धोऽस्ति कथं मोक्षव्यवहारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । अन्यस्य बद्धस्याभावात्परस्य च नित्यमुक्तत्वादिति यावत् ।
३५ यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादिहेतुो रज्ज्वज्ञानस्य निवृत्तौ सर्पां सर्पादिरपि निवृत्तिस्तथाऽविद्याया बन्धहेतोर्निवृत्तिमात्रेण तत्कार्यस्य बन्धस्यापि निवृत्तिव्यवहारो भवतीति चावादिष्येति योजना ।

मगन्तरमुद्भावयति—येऽप्याक्षते इति । वैयक्तिकज्ञानानन्दपेक्षयाऽन्तरशब्दः । कैयमभिव्यक्तिरुत्तरार्धं प्रकाशो वा । नाऽऽद्यो मोक्षो मुक्ताद्युत्पत्तौ तदनिवृत्त्यपत्तेरित्यभिप्रेत्याऽह—तैरिति । द्वितीयमात्मन्वते—यदीति । तत्र दोषं वक्तुं विकल्पयति—तत इति । द्वितीये स्वरविषाणवदपरोक्षमभिव्यक्तिर्न स्यादित्याभिप्रेत्याऽह अनुमान-
४० दूषयति—विद्यमानं चेदिति । उपलब्धस्वभावस्तावदात्मा तस्य विद्यमानं सुखादि व्यज्यते चेज्ज्ञानानन्दयोर्देसादि-

न्मुक्तस्याभिष्यज्यत इति विशेषवचनमनर्थकम् । अथ कदाचिदेवाभिष्यज्यत उपलब्धिव्यवधानादानात्मभूतं तदित्यन्यतोऽभिष्यक्तिप्रसङ्गः । तथा चाभिष्यक्तिसाधनापेक्षता । उपलब्धिसमानाश्रयत्वे तु व्यवधानकल्पनानुपपत्तेः सर्वदाऽभिष्यक्तिरनभिष्यक्तिर्वा । नन्वन्तरालकल्पनायां प्रमाणमस्ति ।

न च समानाश्रयानामेकस्याऽऽत्मभूतानां वर्णनामितरेतरविषयविषयित्वं संभवति । विज्ञानसुखयोश्च प्रागभिष्यक्तेः संसारित्वमभिष्यक्त्युत्तरकालं च मुक्तत्वं यस्य सोऽन्यः परस्मात्तस्याभिष्यक्तज्ञानस्वरूपादत्यन्त- ५
वैलक्षण्याच्छैत्यमिवावगम्यते । परमात्मभेदकल्पनायां च वैदिकः कृतान्तः परित्यक्तः स्यात् । मोक्षस्येदानीमिव निर्विशेषत्वे तदर्थोपलब्ध्यानुपपत्तिः शास्त्रवैयर्थ्यं च प्राप्नोतीति चेन्न । न, अविद्याभ्रमापोहायत्वात् । न हि वस्तुतो मुक्तामुक्तत्वविशेषोऽस्ति । आत्मनो नित्यैकरूपत्वात् । किंतु तद्विषयाऽविद्याऽपोह्यते शास्त्रोपदेशजनितविज्ञानेन । प्राक्तदुपदेशप्राप्तेस्तदर्थश्च प्रत्यक्ष उपपद्यत एव ।

अविद्यावतोऽविद्यानिवृत्त्यनिवृत्तिकृतो विशेष आत्मनः स्यादिति चेत् । न । अविद्याकल्पनाविषयत्वान्मु- १०
पगमाद्भङ्गधुरमुक्तिकागगनानां सर्वोदकरजतसलिनत्वादिवददोष इत्यवोचाम । तिमिरातिमिरदुष्टिबदविद्याकर्तृत्वा-
कर्तृत्वकृत आत्मनो विशेषः स्यादिति चेत् । न । ध्यायतीच छेलायतीवेति स्वतोऽविद्याकर्तृत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात् ।
अनेकव्यापारसंज्ञिपातजनितत्वाच्चाविद्याभ्रमस्य । विषयत्वोपपत्तेश्च ।

यस्य चाविद्याभ्रमो घटादिवद्विविक्तो गृह्यते स नाविद्याभ्रमवान् । अहं न जाने मुग्धोऽस्मीति प्रत्यय-
दर्शनादविद्याभ्रमवत्त्वेमेवेति चेन्न । तस्यापि विवेकग्रहणात् । न हि यो यस्य विवेकेन ग्रहीता स तस्मिन्भ्रात १५

व्यवधानाभावादानन्दः सदैव व्यज्यत इति मुक्तिविशेषणमनर्थकमित्यर्थः । चक्षुर्घटयोर्विषयविषयित्वप्रतिबन्धक-
कुड्यादिवदधर्मोदप्रतिबन्धनादानन्दो ज्ञानं च संसारदशायां न व्यज्यते मोक्षे तु व्यज्यते तदभावादिति शङ्कते—
अथेति । उपलब्धिवेशाङ्गिभवेसास्येव घटादेरुपलब्धप्रतिबन्धदर्शनादानात्मभूतं सुखं न स्वभावभूतयोपलब्ध्या प्रकाशेत
किन्तु विषयेन्द्रियसम्पर्कादित्युत्तरमाह—उपलब्धेति । अन्यतोऽभिष्यक्तौ किं स्यादिति चेत्तदाह—तथा चेति ।
तत्साधनानि चेन्मुक्तौ स्युः संसारादविशेषः स्यादिति भावः । उपलब्धिव्यवधानमानन्दस्याङ्गीकृत्योक्तमिदानीं तदेव २०
नास्तौत्याऽह—उपलब्धेति । कदाचिदभिष्यक्तिरनभिष्यक्तिश्च कदाचिदित्येवं कालभेदेनोभयं किं न स्यादित्या-
शङ्क्याऽह—न त्विति ।

आनन्दज्ञानयोर्विषयविषयित्वमभ्युपेत्य कादाचित्की तावदभिष्यक्तिर्निरस्ता, संप्रति तदपि न संभवतीत्याह—
न चेति । आत्मभूतत्वं स्वाभाविकत्वम् । विमतं न समानाश्रयविषयं धर्मत्वात्प्रदीपप्रकाशवदिति भावः । मुक्तावानन्द-
ज्ञानाभिष्यक्तिपक्षे दोषान्तरं वक्षु भूमिका करोति—विज्ञानमुपलब्धेति । तद्देवापादनमिष्टमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं २५
दोषमाह—परमात्मेति । परमते निराकृते सिद्धान्तेऽपि दोषद्वयमाशङ्कते—मोक्षस्येति । मोक्षार्थोऽधिको यत्नः शम-
दमादिः । शास्त्रं मोक्षविषयम् । मोक्षस्य निर्विशेषत्वेऽपि प्रत्ययविद्यातदुत्थानध्वंशित्वेनोभयमर्थवदिति परिहरति—
नाविद्येति । तत्र नश्रयं विवृणोति—नहीति । कथं तर्हि शास्त्राद्यर्थवत्त्वमित्याशङ्क्याऽह—किञ्चित् । तत्र शास्त्र-
स्यार्थवत्त्वं समर्थयति—तद्विषयेति । प्रस्तुतात्मविषयस्तच्छब्द । संप्रति प्रयत्नस्यार्थवत्त्वं प्रकटयति—प्रागिति ।
प्रथमस्तच्छब्दः शास्त्रविषयः । द्वितीयो मोक्षविषयः ।

३०

आत्मनः सदैकरूपत्वं प्रागुक्तमाक्षिपति—अविद्येति । अविद्यः सोऽपीति समाधत्ते—नेति । यथा रज्ज्वाद्य-
विद्योत्पत्तिपदस्तद्विद्यया ध्वंसाध्वंसयो रज्ज्वादेनं वास्तवो विशेषस्तथाऽऽत्मनोऽपि स्वाविद्यामात्रेणविशेषत्वेऽपि
तदध्वंसाध्वंसयोर्न वास्तवो विशेषोऽस्तीत्यर्थः । अदोषः सविशेषत्वदोषपराहित्यम् । प्रकारान्तरेण सविशेषत्वं शङ्कते—
तिमिरिति । किमिदमविद्याकर्तृत्वं किं तज्जनकत्वं किंवा तदाश्रयत्वमिति विकल्पाऽहं दूषयति—न । ध्यायतीवेति ।
आत्मनः स्वतोऽविद्याकर्तृत्वाभावे हेतुन्तरमाह—अनेकेति । विषयविषय्याकारोऽन्तःकरणस्य तत्र चिदाभासोदयश्चा- ३५
ऽऽत्मनो व्यापारस्तथा चानेकव्यापारसंज्ञिपाते सत्यहं संसारीत्यविद्यात्मको भ्रमो जायते । तस्माच्च तस्याऽऽत्मकार्यते-
त्यर्थः । कल्पान्तरं प्रत्याह—विषयत्वेति । अविद्यादेरात्मदृश्यत्वाच्च तदाश्रयत्वं न हि तदगतस्य तद्ग्राह्यत्वमंशतः
स्वग्रहापत्तेरित्यर्थः ।

तदेव स्फोरयति—यस्य चेति । अनुभवमनुसृत्य शङ्कते—अहं नेत्यादिना । साक्षिसाक्ष्यभावेन भेदाभ्यु-
पगमाऽऽत्मनोऽविद्याश्रयत्वमित्युत्तरमाह—न तस्यापीति । तदेव स्पष्टयति—न हीति । अविद्यादेर्विवेकेन ग्रहीतार्यपि ४०

इत्युच्यते । तस्य च विवेकग्रहणं तस्मिन्नेव च भ्रम इति विप्रतिषिद्धम् । न जाने मुग्धोऽस्मीति दृश्यत इति ब्रवीषि तद्विज्ञानाज्ञानं मुग्धकल्पता इत्यत इति च तद्विज्ञानस्य विषयो भवति कर्मतामपद्यत इति तत्कथं कर्मभूतं सत्कर्तृ स्वरूपवृत्तिविशेषज्ञानमुग्रयते स्याताम् । अथ वृत्तिविशेषणत्वं तयोः कथं कर्म स्यातां वृत्तिना व्याप्यते । कर्म हि कर्तृक्रियया व्याप्यमानं भवति । अन्यच्च व्याप्यमन्यद्व्यापकं न तेनैव तद्व्याप्यते । वद कथमेवं सत्यज्ञानमुग्रयते ५ वृत्तिविशेषणे स्याताम् । न चाज्ञानविवेकवर्जज्ञानमात्मनः कर्मभूतमुपलभमान उपलब्धवृत्त्येव गृह्णाति शरीरे कार्यरूप्यादिवचत्वा ।

सुखदुःखेच्छाप्रयत्नादीन्सर्वो लोको गृह्णातीति चेत् । तथाऽपि ग्रहीतुलोकस्य विवर्तितैवामुपपत्ता स्यात् । न जानेहं स्वदुःखं मुग्ध एवेति चेत् । भवत्वन्नो मुग्धो यस्त्वैवंवर्षां तं ज्ञममुग्धं प्रतिजानीमहे वयम् । तथा व्यासोनेोक्तम् । इच्छादि कृत्स्नं क्षेत्रं क्षेत्री प्रकाशयतीति ।

१० “समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तम्” इत्यादि शतश उक्तम् । तस्मान्नाऽऽत्मनः स्वतो बद्धमुक्तज्ञानाज्ञानकृतो विशेषोऽस्ति । सर्वदा समैकरसस्वाभाव्यामुपगमात् ।

ये स्वतोऽन्यथाऽऽत्मनस्वरूपं परिकल्प्य बन्धमोक्षविशालं चार्थबाधमापादयन्ति त उक्तहस्ते वैशिष्ट्यं शङ्कन पदं ब्रूयुं खं वा मुद्रिनाऽऽकण्डूं चर्बवद्वेष्टितुम् । वयं तु तत्कर्तुंमक्षताः सर्वदा समैकरसमद्वैतमविक्रियमवमजरपमरम-
भूतमभयमात्मतत्त्वं ब्रूयै स्म इत्येष सर्ववेदान्तनिश्चितोऽयं इत्येवं प्रतिपद्यामहे । तस्माद्ब्रह्माप्येतत्पुष्पचारभाज-
१५ नेतद्विपरीतग्रहवद्देहसंतेविच्छेदमात्रं विज्ञानफलमपेक्ष्य ॥६॥

तद्विषये भ्रान्त्येव का हानिरित्याशङ्क्याह—तस्य चेति । अज्ञानं मुग्धत्वं चाऽऽत्मनो न विशेषणमिति विधान्तरेण वसयितुं चोद्यवाक्यमनुवदति—न जान इति । तद्व्याचष्टे—तद्विज्ञानमेति । अज्ञाताविस्तच्छब्दार्थः । दृश्यमानत्वमेव विवादयति—कर्मतामिति । इति ब्रवीषीति संबन्धः । एव परकीयं वाक्यं व्याख्याय फलितमाह—तत्कथमिति । तत्र चोद्यवाक्यायं दक्षितरीत्या स्थिते सति कर्तृविशेषणं नाज्ञानमुग्रयते स्याता तयोः प्रत्येकं कर्मभूतत्वादित्यर्थः । विषये २० दोषमाह—अथेति । कथं कर्म स्यातामित्येतदेव व्याचष्टे—वृत्तिनैति । तत्रापि कथञ्चब्दः संबध्यते । एतदेव स्पष्टयति—कर्मं हेति । एवं सति व्याप्यव्यापकभावस्य भेदनिष्ठत्वे सतीत्येतत् । किञ्चाज्ञानमुपलब्धवृद्धयो न भवत्युपलब्धमात्राद्-
द्रेष्टव्यं कार्थोदिवदित्याह—न चेति । अज्ञानतत्तत्कार्यमपि नाऽऽत्मधर्मः स्यादित्यतिविशति—सथेति ।

अज्ञानोत्पत्त्येच्छादेरात्मधर्मत्वनिराकरणे प्रतीतिविरोधः स्यादिति शङ्कते—सुचेति । तेषां ग्राह्यत्वमङ्गीकृत्य परिहरति—तथाऽपीति । आत्मनिष्ठत्वे सुखादीना चैतन्यवदात्मग्राह्यत्वायोगात्तद्व्याख्या तेषां न तद्वर्गतेति भावः ।
२५ प्रकारान्तरेण निराकर्तुं निराकृतमेव चोद्यमनुवदति—न जान इति । किं प्रमातुरज्ञानाद्याभ्रमत्वमभवादिविदधासि तत्साक्षिणो वा । तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—भवतिवति । कल्पातरं निराकरोति—यस्त्वेति । न हि यो यत्र साक्षी स तत्राक्षो मूढो वेति । तथा च सर्वसाक्षी नाज्ञानादिमान्भवतीत्यर्थः । आत्मनो मोह्यादिराहित्ये भगवद्वाक्यं प्रमाणयति—सथेति । तस्य सर्वविशेषशून्यत्वे वाक्यान्तरमुदाहरति—सममिति । आदिपदेन समं पर्याप्तं सर्वत्र । व्योतिषामपि तज्ज्योति-
रित्यादि गृह्यते । आत्मनो निर्विशेषत्वे प्रमाणिके स्वमतमुपसंहरति—तस्माप्तेति ।

३० पश्चान्तरमनुभाषते—यै त्विति । अतो निर्विशेषस्वाभाव्यादिति यावत् । अज्ञानाद्वन्द्वो ज्ञानान्पुंस्कारिते शास्त्रमर्थवादः । आदिशब्देन स्मरौदनाद्यर्थवादं दुष्टान्तं सूचयति । सोपहृत्वं दूषयति—न उस्तस्मिन् इति । न हि सर्वविशेषत्वं शक्यमात्मनः प्रतिपत्तुं निर्विशेषत्वप्रत्यायकागमविरोधादिति भावः । कथं तर्हि भवद्विरात्तरत्त्वमन्यु-
पगम्यते तत्राऽह—अयं त्विति । प्रमाणविरुद्धादर्थानं तच्छब्देन परामृश्यते । सत्त्वादीनामिव साम्यं दूषयति—सर्ववेति । भेदाभेदमपवदति—एकरसमिति । तत्र हेतुमाह—अद्वैतमिति । द्वैताभावोपलक्षित्वादित्यर्थः । ऐकरस्यै कौटस्थ्य
३५ हेत्वन्तरमाह—अविक्रियमिति । तदुपपादयति—अजमित्यादिना । अमर मरणायोग्यम् । तत्र सर्वत्राविद्यासक-
राहित्यं हेतुमाह—असयमिति । ननु ब्रह्मैवविधं न त्वात्मतत्त्वमित्याशङ्क्याऽह—ब्रह्मैवेति । यथोक्तं प्रलयभूतं ब्रह्मैवत्र प्रमाणमाह—इत्येष इति । तत्रैव विद्वदनुभव प्रमाणयति—इत्येषमिति । परपक्षानिरासेन प्रकृतं वाक्यार्थमुप-
संहरति—तस्मादिति । उपचारनिमित्तमाह—विपरीतेति । आत्मा तत्त्वतः सक्षारोति विपरीतग्रहवति वा देहसं-
१ तितस्मा विच्छेदमात्रं ज्ञानफलमपेक्ष्योपचारमात्रमित्यर्थः ॥६॥

तदेष श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति । तच्छास्त्राह्निर्लव्यनी बल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरे शोतेऽध्यायमवारीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥७॥

स्वप्नबुद्धान्तगमनवृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकः संसारो वर्णितः । संसारहेतुश्च विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा वर्णिता । ५ यैश्चोपाधिभूतैः कार्यकरणलक्षणभूतैः परिवेष्टितः संसारित्वमनुभवति तानि चोक्ताणि । तेषां साक्षात्प्रयोजकौ धर्मावर्माविति पूर्वपक्षं कृत्वा काम एवेत्यवधारितम् । यथा च ब्राह्मणेनायमर्थोऽवधारित एवं मन्त्रेणापीति बन्धं बन्धकारणं चोक्तवोपसंहृतं प्रकरणं "इति न कामयमान" इति । अथाकामयमान इत्यारभ्य सुषुप्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः सर्वात्मभावो मोक्ष उक्तः । मोक्षकारणं चाऽऽत्मकामतया यदात्मकामत्वमुक्तं तच्च सामर्थ्याद्-नात्मज्ञानमन्तरेणाऽऽत्मकामतयाऽऽत्मकामत्वाविति सामर्थ्याद्ब्रह्मविद्यैव मोक्षकारणमित्युक्तम् । अतो यद्यपि कामो १० मूलमित्युक्तं तथाऽपि मोक्षकारणविपर्ययेण बन्धकारणमविद्येत्येतदप्युक्तमेव भवति । अत्रापि मोक्षो मोक्षसाधनं च ब्राह्मणेनोक्तम् । तस्यैव वृद्धीकरणाय मन्त्र उदाह्रियते श्लोकशब्दवाच्यः —

तत्तस्मिन्नेवार्थ एव श्लोको मन्त्रो भवति । यदा यस्मिन्काले सर्वे समस्ताः कामास्तृष्णाप्रमेदाः प्रमुच्यन्ते । आत्मकामस्य ब्रह्मविदः समूलतो विधीयन्ते । ये प्रसिद्धा लोक इहामुत्रार्थाः पुत्रवित्तलोकैषणालक्षणा अस्य प्रसिद्धस्य पुरुषस्य हृदि बुद्धौ श्रिता आश्रिताः । अथ तदा मर्त्यो मरणधर्मा सत्कामवियोगात्समूलतोऽमृतो भवति । १५ अर्थवनात्मविषयाः कामा अविद्यालक्षणा मृत्यव इत्येतदुक्तं भवति । अतो मृत्युवियोगे विद्याज्ञोवज्ञेवामृतो भवति । अत्रास्मिन्नेव शरीरे वर्तमानो ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मभावं मोक्षं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अतो मोक्षो न देशान्तरगमनाद्य-पेक्षते । तस्माद्विद्वद्वो नोत्क्रामन्ति प्राणा यथावस्थिता एव स्वकारणे पुरुषे समवनोयन्ते । नाममात्रं ह्यवशिष्यत इत्युक्तम् ।

कथं पुनः समवनीतेषु प्राणेषु देहे च स्वकारणे प्रलीने विद्वान्मुक्तोऽत्रैव सर्वात्मा सन्वर्तमानः पुनः २० पूर्ववद्देहिह संसारित्वलक्षणं न प्रतिपद्यत इति । अत्रोच्यते—तत्तत्रापि वृष्टान्तो यथा लोकेऽहिः सर्पस्तस्य नित्वयनी निर्माकः साऽह्निर्लव्यनी बल्मीके सर्पाभ्ये बल्मीकादावित्यर्थः । मृता प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ताऽनात्मभावान् सर्पेण परित्यक्ता शयीत वर्तत । एवमेव यथाऽपि वृष्टान्त इव शरीरं सर्पस्यानीयेन मुक्तनानात्मभावेन परित्यक्तं मृतमिव शोते ।

ब्राह्मणोक्तैर्मन्त्रमवतारयितुं ब्राह्मणार्थमनुवदति—स्वप्नेत्यादिना । अयमर्थः संसारस्तद्धेतुश्च । मन्त्रस्तदेव सक्तः सह कर्मणेत्यादिः । आत्मज्ञानस्य तर्हि मोक्षकारणत्वमुपेक्षितमित्याशङ्क्याऽह—तच्चेति । अतो ब्रह्मज्ञानं मोक्षकारणमित्युक्तत्वादिति यावत् । मूलं बन्धत्येति शेषः । अत्रेति मोक्षप्रकरणोक्तिः । बन्धप्रकरणं दृष्टान्तियुगमपि-शब्दः । उक्तैर्षु तदेष इत्याद्यक्षराणि व्याचष्टे—तत्तस्मिन्नेवेति । यस्मिन्काले विद्यापरिकावस्यायामित्यर्थः । सुषुप्ति-व्यावृत्त्यर्थं सर्वविशेषणमिति मत्वाऽह—समस्ता इति । कामशब्दस्यार्थान्तरविषयत्वं व्यावर्तयति—तृष्णेति । क्रिया-पद सोपसर्गं व्याकरोति—आत्मकामस्येति । तानेव विशिनष्टि—ये प्रसिद्धा इति । कामानामात्मभावत्वं निराकरोति—हृद्येति । समूलः कामवियोगादिति सन्धः । कामवियोगादमृतो भवतीति निर्दण्डसामर्थ्यासिद्धमर्थमाह—अर्थादिति । ३० तेषां मृत्युत्वे किं स्यात्तदाह—अ इति । अत्रेत्यादिना विवक्षितमर्थमाह—अतो मोक्ष इति । आदिपदमुक्तान्त्यादि-सग्रहार्थम् । मुक्तेस्तत्पेक्षाभावे फलितमाह—तस्मादिति । तर्हि मरणासिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—यथेति । उक्तान्ति-गत्यागतिराहित्यं यथावस्थितम् । एतच्च पञ्चमे प्रतिपादितमित्याह—नाममात्रमिति ।

तद्यथेत्यादिवाक्यनिरस्यां बाङ्माह—कथं पुनरिति । विद्वद्वो विद्यायाऽऽत्ममात्रेण प्राणादिषु वाधितेष्वपि देहे वेदनी वर्तते ततोऽप्य पूर्ववद्देहिहत्वादिवाच्यमित्यर्थः । दृष्टान्तेन परिहरति—अत्रेत्यादिना । देहे वर्तमानस्यापि विद्वदुपस्तत्राभिमानराहित्यं तत्रेत्युच्यते । यस्यां त्वचि सर्पो नितरा लीयते सा नित्वयनी सर्पत्वमुच्यते । सर्पनिर्मोक्त-दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवेति ।

अथेतः सर्पस्थानीयो भुक्तः सर्वात्मभूतः सर्ववत्तत्रैव वर्तमानोऽप्यशरीर एव न पूर्ववत्पुनः सशरीरो भवति । कामकर्मप्रयुक्तशरीररूपभावेन हि पूर्वं शरीरो मर्त्यश्च । तद्वियोगावधेयान्तरमशरीरोऽत एव चामृतः । प्राणः प्राणितीति प्राणः । प्राणस्य प्राणमिति हि वक्ष्यमाणो ढलोके । “प्राणवच्चनं हि सोम्य मनः” इति च श्रुत्यन्तरे । प्रकरणवाक्यसामर्थ्याच्च पर एवाऽऽत्माऽत्र प्राणशब्दवाच्यः । ब्रह्मैव परमात्मैव । किं पुनस्तत्तेन एव विज्ञानं ५ ज्योतिर्येनाऽऽत्मरूप्येतिषा जगदवभास्यमानं प्रज्ञानेन विज्ञानज्योतिरमस्तद्विज्ञानसद्वैतः ।

यः कामप्रश्नो विमोक्षार्थो याज्ञवल्क्येन वरो दत्तो जनकाय सहेतुको बन्धमोक्षार्थलक्षणो वृष्टान्तवाष्टान्तिक-भूतः स एष निर्णीतः सविस्तरो जनकयाज्ञवल्क्यालयादिकारूपधारिण्या श्रुत्या । संसाराविमोक्षोपाय उक्तः प्राणिभ्यः । इहानीं श्रुतिः स्वयमेवाऽऽह विद्यानिष्कयायं जनकेनैवमुक्तमिति । कथं ? सोऽहमेव विमोक्षितस्त्वया भगवते तुभ्यं विद्यानिष्कयार्थं सहस्रं ददामीति त्वं किलोवाचोक्तवाञ्छनको वैदेहः । अत्र कस्माद्विमोक्षपदार्थं १० निर्णीतिं विदेहाराज्यमात्मानमेव च न निवेदयत्येकदेशोक्तविन सहस्रमेव ददाति तत्र कीदृमिप्राय इति ।

अत्र केचिद्वर्णयन्ति—अध्यात्मविद्यारसिको जनकः क्षुद्रमप्यर्थं पुनर्मन्त्रैः शुश्रूषति । अतो न सर्वमेव निवेदयति । श्रुत्वाऽभिप्रेतं याज्ञवल्क्यास्तुनरन्ते निवेदयिष्यामीति हि मन्यते । यदि ज्ञानेन सर्वं निवेदयामि निवृत्ताभिलाषोऽयं अवनयति मत्वा ढलोकात् वक्ष्यतीति च भयात्सहस्रदानं शुभ्रपाणिज्ज्ञापनायेति । सर्वमप्येत-दस्तु । पुरुषस्येव प्रमाणभूतायाः भूतेर्व्याजानुपपत्तेः । अर्थशेषोपपत्तेश्च । विमोक्षपदार्थं उक्तऽध्यात्मज्ञानसाधन आत्म-१५ ज्ञानशेषभूतः सर्ववैषणपरित्यागः संन्यासाख्यो वक्तव्योऽर्थशेषो विद्यते । तस्माच्छ्रेयैकमात्रशुभ्रपाकल्पनाज्जन्त्रो । अगतिरिति गतिः पुनश्चकार्यकल्पना । सा चायुक्ता सत्यां गती ।

न च तत्सुतिमात्रमित्येवोवाच । नन्वेवं सत्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायेवेति वक्तव्यम् । नैव दोषः । आत्म-सर्पदृष्टान्त्यपि दार्ष्टान्तिकं दर्शयति—अथेति । अज्ञानेन सह देहस्य नष्टवमशरीरत्वाद्वा हेतुरथपदार्थः । अथ-शब्दान्वीतिरहेत्ववष्टमनाशरीरत्वं विज्ञापयति—ज्ञानेति । पूर्वमित्यविद्यावस्थोक्तिः । इदानीमिति विद्यावस्थोच्यते २० व्युत्पत्त्यनुसारिणं ऋद्धं च मुख्यं प्राणं व्यावर्तयति—प्राणस्येति । ढलोके पर एवाऽऽत्मा यथा प्राणशब्दस्तथाऽप्यपीत्यर्थः । यथा च श्रुत्यन्तरे प्राणशब्दः पर एवाऽऽत्मा तथाऽप्यपीत्याह—प्राणेति । किंच परविषयमिदं प्रकरणमथाकामयमान-इति प्राप्तस्य प्रकान्तत्वादथायमित्यादि वाक्यं च तद्विषयमन्यथा ब्रह्मादिशब्दानुपपत्तेः । तस्मादुपसामप्यद्वयं पर एवाऽऽत्मा प्राणशब्दित इत्याह—प्रकरणेति । विशेष्य दर्शयित्वा विशेषण दर्शयति—ब्रह्मैवेति । ब्रह्मशब्दस्य कर्मण-सनादिविषयत्वं वारयति—किं पुनरिति । तेन शब्दस्य कार्यज्योतिर्विषयत्वमाद्यङ्ग्याऽऽह—विज्ञानेति । तत्र प्रमाण-२५ माह—येनेति । प्रज्ञा प्रकृष्टा ज्ञातिः स्वरूपचैतन्यं नेत्रमिव नेत्रं प्रकाशकमस्येति तथोक्तम् ।

सोऽहमित्यादेस्तत्पर्यं वक्तुं वृत्त कीर्तयति—यः कामप्रश्न इति । निर्णयप्रकारं संक्षिपति—संसारेति । सोऽह-मित्यादिवाक्यान्तरमुत्थापयति—इदानीमिति । आकाङ्क्षापूर्वकं वाक्यमादाय विभज्यते—कथमिति । सहस्रदानमा-क्षिपति—अथेति ।

सर्वस्वदानप्राप्तावपि सहस्रदाने हेतुमेकदेशीयं दर्शयति—अत्रेति । कदा तर्हि गुरवे सर्वस्वं राजा ३० निवेदयिष्यति तत्राऽह—श्रुत्वेति । ननु पुनः शुश्रूषुरपि राजा किमिति संप्रत्येव गुरवे न प्रयच्छति प्रभूता हि दक्षिणा मुहं ग्रीणयन्ती स्वीयां शुश्रूषां फलयति तत्राऽह—यदि चेति । अनातोको हृदयेऽप्यविषयाय वाचाज्यनिष्ठादत्तात्कं व्याजोत्तरं युक्तं श्रुतो स्वपीत्येव्यामपास्तशेषदोषाङ्गुया न व्याजोक्तिर्युक्ता तदीयस्वारसिकप्रामाण्यमङ्गु-सङ्गादिति वृण्वयति—सर्वमपीति । एकदेशीयपरिहारासंभवे हेत्वन्तरमाह—अथेति । तदनुपपत्तिमेवोपपादयति—विमोक्षेति । तस्यापि पूर्वमसकृदुक्तेस्तदीयशुश्रूषाधीनं सहस्रदानमनुचितमित्याशङ्क्य समादेशानुसाधनत्वेन प्राणनुक्तेरेतं सह भूयोपि ३५ संन्यासस्य वक्ष्यत्वयोगात्तदपेक्षया युक्तं सहस्रदानमित्याह—अगतिकां हीति ।

ननु संन्यासादि विद्यास्तुत्यर्थमुच्यते महाभागा ह्येव यत्तदर्थी दुरक्रमपि करोत्यतो नाथशेषसिद्धिस्तत्राऽह-न चेति । न तावत्संन्यासो विद्यास्तुतिर्निमित्त्वा व्युत्थायेति समानकर्तृत्वंनिर्देशादिति पक्षमे स्थितं नापि समादिविद्यास्तु-तिस्तत्रापि विवेकैक्यमाणावदित्यर्थः । अर्थशेषशुश्रूषया सहस्रदानमित्यत्र जनकस्याकोशल-बोधयति—नन्विति । राज्ञः शङ्खिर्गमकोशालं वृषयति—नैष इति । तत्र हेतुमाह—आत्मज्ञानवदिति । यथात्मज्ञानं मोक्षे प्रयोजकं न तथा ४० संन्यासो न चास्मिन्पक्षे तस्याक्तव्यत्वं प्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठानसंभवादिति राजा यतो मन्यते तत्त. संन्यासस्य न ज्ञान-

तदेते श्लोका भवन्ति ।

अणुः पन्था विततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुविक्तो मयैव ।

तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥८॥

ज्ञानवदप्रयोजकः संन्यासः पक्षे प्रतिपत्तिकर्मवदिति हि मन्यते । “संन्यासेन तनुं त्यजेत्” इति स्मृतेः । साध-त्व-
पक्षेऽपि नात ऊर्ध्वं विमोक्षायैवेति प्रदनमर्हति मोक्षसाधनभूतात्मज्ञानपरिपाकात्पत्त्यात् ॥७॥ ५

आत्मकामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इत्येतस्मिन्नर्थे मन्त्रब्राह्मणोक्ते विस्तरप्रतिपादका एते श्लोका भवन्ति ।
अणुः सूक्ष्मः पन्था दुर्बिज्ञेयत्वाद्विततो विस्तीर्णो विस्पष्टतरणहेतुत्वाद्वा वितर इति पाठान्तराभ्युपगम्य ज्ञानमार्गः
पुराणश्चिरंतनो नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वाच्च तार्किकबुद्धिप्रभवकुदृष्टिभारवदविकालिको मां स्पृष्टो मया लब्ध
इत्यर्थः । यो हि येन लभ्यते स तं स्पृष्टोऽपि संबध्यते तेनायं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो मया लब्धत्वात्मां स्पृष्ट
इत्युच्यते । न केवलं मया लब्धः किन्तु विक्तो मयैव । अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलवत्तानानिष्टा १०
प्राप्तिः । भुञ्जेरिव तृप्त्यवसानता । पूर्वं तु ज्ञानप्राप्तिसंबन्धमात्रमेवेति विशेषः ।

किमसावेव मन्त्रद्वयोर्ब्रह्मविद्याफलं प्राप्नो नान्यः प्राप्तघान्येनानुविक्तो मयैवेत्यवधारयति । नैव दोषः ।
अस्याः फलमात्मसाक्षिकमनुत्तममिति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वात् । एवं हि कृतार्थात्माभिमानकरमात्मप्रत्यय-
साक्षिकमात्मज्ञानं किमतः परमन्यस्याविति ब्रह्मविद्यां स्तौति । न तु पुनरन्यो ब्रह्मवित्तफलं न प्राप्नोतीति ।
“तद्यो यो देवानाम्” इति सर्वांश्चन्द्रेः । तदेवाऽऽह—तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण धीराः प्रज्ञावन्तोऽप्येऽपि ब्रह्मविद १५
इत्यर्थः । अपियन्त्यपिगच्छन्ति ब्रह्मविद्याफलं मोक्षं स्वर्गं लोकम् स्वर्गलोकशब्दस्त्रिविधपञ्चाद्यमपि सन्निह
प्रकरणाभ्युपगम्यः । इतोऽस्माच्छरीरपातादूर्ध्वं जीवन्त एव विमुक्ताः सन्तः ॥८॥

तुल्यत्वमतो नात ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति पृच्छतीत्यर्थः । संन्यासस्य प्रतिपत्तिकर्मवत्कर्तव्यत्वे प्रमाणमाह—संन्यासे-
नेति । ननु विविदिषासंन्यासमङ्गीकुर्वता न तस्य प्रतिपत्तिकर्मवदनुष्ठेयत्वमिष्यते तत्राऽऽह—साधनत्वेति । ‘त्यजतेव हि
तज्ज्ञेयं त्युक्तः प्रत्यक्परं पदम्’ इत्युक्त्वादित्यर्थः ॥७॥ २०

राज्ञोऽकौशल परिहृत्य मन्त्रानवतारयति—आत्मकामस्येति । यदेत्याद्यतीतस्लोकेनाऽऽपामिस्लोकानामर्था-
पीनस्त्वयं सूचयति—विस्तरति । ज्ञानमार्गस्य सूक्ष्मत्वे हेतुमाह—दुर्बिज्ञेयत्वाविति । विस्तोर्णत्वं पूर्णवस्तुविषयत्वादव-
धेयम् । साध्यदिनश्रुतिमाश्रित्याऽऽह—विस्पष्टेति । प्रयत्नसाध्यत्वं तस्य पञ्चमया विवक्ष्यते । कथं पुनरनुगतो वैदिको
ज्ञानमार्गश्चिरंतनो निरुच्यते तत्राऽऽह—नित्येति । विशेषणप्रकाशितमर्थमुक्त्वा तस्य व्यवच्छेदमाह—न तार्किकेति ।
मन्त्रद्वया लब्धत्वेऽपि कुतो ज्ञानमार्गस्य तत्संस्पृशित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यो हीति । अनुवेदनमात्रमयोविशेषाभावात्पीन- २५
स्त्वयमाशङ्क्याऽऽह—अनुवेदनमिति । पूर्वशब्देन पाठक्रमानुसारेण लामो गृह्यते ।

एवकारमाश्रित्य शङ्कते—किमसाविति । तथा च तद्यो यो देवानामित्याद्यविशेषश्रुतिविरुध्येतेति शेषः ।
अवधारणश्रुतेस्त्यपरत्वेनान्ययोगव्यवच्छेदकाभावमभिप्रेत्य परिहरति—नैष दोष इति । स्तुतिपरत्वेव प्रकटयति—
एवं हीति । कृतार्थोऽस्मीत्यात्मन्यभिमानकरं स्वानुभवसिद्धमात्मज्ञानं नास्मादन्यदुल्लूढ किंचिदित्येवं विद्यामवधारण-
श्रुतिः स्तौतीत्यर्थः । यथाश्रुतार्थत्वे को दोषः स्यादिति चेत्तत्राऽऽह—नन्विति । इत्यवधारणश्रुत्या विवक्षितमिति शेषः । ३०
तत्र हेतु—तद्यो य इति । सर्वांश्चन्द्रेऽपि ब्रह्मविद्या सर्वायै सर्वसाधारणीति श्रवणादिति यावत् । ब्रह्मविद्यायाः सर्वायैत्वे
वाक्यशेषं प्रमाणत्वेनावतार्यं व्याचष्टे—तदेवेति । ननु मोक्षे स्वर्गशब्दो न युज्यते तस्यार्थान्तरे रूढत्वादेव आह—
स्वर्गोति । यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुनो ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयस्तथा मोक्षप्रकरणे श्रुतः स्वर्गशब्दो मोक्षमधि-
करोति । रूढपङ्क्तिकारे ब्रह्मविद्याया रिकर्पप्रसङ्गादिति भावः । जीवन्त एव मुक्ताः सन्तः शरीरपातादूर्ध्वं मोक्षमधि-
यन्तीति सन्धः ॥८॥

तस्मिन्नुक्त्वमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च ।

एष पन्था ब्रह्मणा हानुवितस्तेनैति ब्रह्मविसुण्यकृतैजसश्च ॥९॥

तस्मिन्मोक्षसाधनमार्गे विप्रतिपत्तिर्मुमुक्षुणाम् । कथम् । तस्मिन्नुक्त्वं शुद्धं विमलमाहुः केचिन्मुमुक्षो नीलमन्ये पिङ्गलमन्ये हरितं लोहितं च यथादर्शनम् । नाद्वयस्वेताः सुषुप्ताद्याः श्लेष्माविरसंस्पर्शाः शुक्लस्य ५ नीलस्य पिङ्गलस्येत्याद्युक्तत्वात् । आदित्यं वा मोक्षमार्गमेवंविधं मन्यन्ते । “एष शुक्ल एष नीलः” इत्यादि-श्रुत्यन्तरात् । दर्शनमार्गस्य शुक्लादिवर्णसंभवात् । सर्वथाऽपि तु प्रकृताद्ब्रह्मविद्यामार्गादप्य एते शुक्लादयः ।

ननु शुक्लः शुद्धोऽद्वैतमार्गः । न । नीलोपीतादिशब्दैर्वर्णवाचकैः सहानुब्रवणात् । याञ्शुक्लादीन्योऽग्नौ मोक्षपथानाहर्न ते मोक्षमार्गाः संसारविषया एव हि ते । चक्षुष्टो वा मूर्च्छां वाऽप्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति शरीरदेशाभिः सरणसंबन्धात् । ब्रह्मादिलोकप्रापका हि ते । तस्मादयमेव मोक्षमार्गो य आत्यकायत्वेनाऽऽप्तकामतया १० सर्वकामक्षये गमनानुपपत्तौ प्रदीपनिर्वाणवचनभुरादीनां कार्यकरणानामत्रैव समवनय इत्येष ज्ञानमार्गः पन्था ब्रह्मणा परमात्मस्वरूपेणैव ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वेषणानां नुवितः । तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण ब्रह्मविदम्योऽभ्येति । कोवृत्तो ब्रह्मवित्तेनैतीत्युच्यते—पूर्वं पुण्यकृद्भूत्वा पुनस्त्यक्तपुत्राद्येवणः परमात्मतेजःपारमानं संतोष्य तस्मिन्प्रतिनिवृत्ततै-जसश्चाऽऽत्मभूत इद्वैवेत्यर्थः । ईदृशो ब्रह्मवित्तेन मार्गेणैति । न पुनः पुण्यादिसमुच्चयकारिणो ग्रहण विरोधादि-त्यवोचाम ।

१५ “अपुण्यपुण्योपरमे धं पुनर्भवनिर्भयाः । शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥ इति च स्मृतेः । त्वज धर्मसमर्थ च” इत्यादिपुण्यापुण्यस्वभावाभिवेदात् ।

“निराशिषवमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् । अक्षोणं क्षोणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विबुः ॥”

तस्मिन्श्रित्यादिपूर्वपक्षमुत्थापयति—तस्मिन्निति । विप्रतिपत्तिमेव प्रत्यपूर्वं विशदयति—कथमित्यादिना । पिङ्गलं बह्विज्वालावुत्थम् । लोहितं जपाकुसुमसन्निभम् । सप्रपञ्च शब्दसंस्कारपरसादिमदब्रह्म तदुपासनमनुसृत्य २० तत्प्राप्तिमार्गे विवादो मुमुक्षुणामित्याह—प्रयाददर्शनमिति । तथाऽपि कथं ब्रह्मप्राप्तिमार्गे शुक्लादिरूपसिद्धिः । नहि ज्ञानस्य रूपादिमत्त्वमित्याद्युक्त्याऽह—नास्त्विति चेत् । तासामपि कथं यथोक्तस्वरूपत्वमित्याद्युक्त्याऽह—श्लेष्मा-दीति । तथाऽपि कथं शुक्लादिरूपत्वमित्याद्युक्त्या नाडीछण्डोक्त स्मारयति—शुक्लस्येति । नाडीपरिच्छेद नियामका-भावमाद्युक्त्य पश्चात्तरमाह—आदित्यं वेति । एवंविधं शुक्लादिनानावर्णमित्यर्थः । तस्य तथात्वे प्रमाणमाह—एष इति । प्रकृते ज्ञानमार्गे किमिति मार्गान्तरं कल्पते तत्राऽह—बर्धनेति । तर्हि नाडीपक्षो वाऽऽदित्यपक्षो वा कतरौ २५ विवक्षितस्तत्राऽह—सर्वथाऽपीति ।

शुक्लमार्गस्य ज्ञानमार्गादित्यत्वमाक्षिपति—नन्विति । शुक्लशब्दस्य नाद्वैतमार्गेविषयत्वं नीलादिशब्दस्यभि-व्याहारविरोधादिति परिहरति—न नीलेति । सैदान्तिकमन्त्रमार्गे व्याख्यातु पूर्वपक्षं दूषयति—याञ्शुक्लादीनिहि । न केवलं देहदेवानिःसरणसंबन्धादेव नाडीभेदाना संसारविषयत्वं किंतु ब्रह्मलोकविसर्गवादीत्याह—ब्रह्मदीति । आदित्योऽपि देवयानमध्यपाती ब्रह्मलोकप्रापकः ससारहेतुरेवेति भ्रान्तो मोक्षमार्गमुत्संहरति—तस्मादिति । आत- ३० कामतया ज्ञानमार्ग इति सबन्धः । एवं भूमिका कृत्वा इत्येत्याद्यंमाह—सर्वकामेति । तथा तैलादिविलये प्रदीपस्य ज्वलनानुपपत्तौ तेजोमात्रे निर्वाणमिष्यते तथा स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च सर्वस्यैव कायस्य ज्ञानासक्त्ये सति गत्यनुपपत्तावनेव प्रत्यगात्मनि कार्यकरणानामेकीभावेनावसानमित्ययमेवशब्दाय इत्यर्थः । पन्था इत्येतद्व्याप्ये—ज्ञानमार्ग इति । इत्य-प्रतीयामाश्रित्याऽह—परमात्मेति । अनुवेदनकर्तुर्ब्रह्मणस्य संन्यासित्वं दर्शयति—त्यक्तेति । विप्रतिपत्तिं निराकृत्य मोक्षमार्गं निर्धार्य तेन धीरा अपिभ्रान्तोत्यत्रोक्तं निगमयति—तेनेति । अन्योऽपि मन्त्रद्वयः सकाशादिति ३५ बोधः । इद्वैति जीवद्वयस्थोक्तिः ।

समुच्चयकारिणोऽत्र ब्रह्मप्राप्तिविधितेति केचित्तान्प्रत्याह—न पुनरिति । विरोधाच्चान्नकर्मणोरिति बोधः । किंच क्रमसमुच्चयः समसमुच्चयो वेति विकल्पाऽऽह—पञ्च द्वितीयं दूषयति—अनुष्येति । ज्ञानस्य कर्मासमुच्चयेऽपि विवेकज्ञानेन समुच्चयोऽस्तीत्याद्युक्त्याऽह—त्यक्तेति । ब्रह्मविदोऽपि स्तुत्यादिदृष्टेनैव समुच्चयो ज्ञानस्येत्याद्युक्त्याऽह—निराशिषमिति । काम्यानुष्ठानमनारम्भः । अक्षीणत्वं निषिद्धानावरणम् । क्षोणकर्मत्वं नित्यादिकर्मराहित्यम् ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्याया रताः ॥१०॥
अनन्दा नाम ते लोका अन्वेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्यां सोऽबुधो जनाः ॥११॥
आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥१२॥

“नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ।

शीलं स्थितिवर्णननिधानसार्जवं ततस्तत्तत्प्रोपरमः क्रियाभ्यः ॥” इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । ५

उपदेक्ष्यति चेहपि तु “एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्” इति कर्मप्रयोजनाभावे हेतुमुक्त्वा “तस्मादेवंविच्छास्तो दास्य” इत्यादिना सर्वक्रियोपरमम् । तस्माद्यथाव्याख्यातमेव पुण्यकृत्स्वम् । अथवा यो ब्रह्मवित्तेनैति स पुण्यकृत्तैजसश्चेति ब्रह्मवित्स्तुतिरेवा । पुण्यकृति तैजसे च योगिनि महाभागं प्रसिद्ध लोके तात्पार्यमतो ब्रह्मवित्स्तुपते प्रख्यातमहामायात्वात्लोकौ ॥९॥

अन्वमदर्शनात्मकं तमः संसारनियामकं प्रविशन्ति प्रतिपद्यन्ते । के । येऽविद्यां विद्यातोऽप्यां साध्यसाधन- १०
लक्षणमुपासते कर्मानुवर्तन्त इत्यर्थः । ततस्तस्मादपि भूय इव बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति । के । य उ विद्यायाम-
विद्यावस्तुप्रतिपादिकायां कर्माभ्यां ऋद्रामेव विद्यायां रता अभिरताः विधिप्रतिषेधपर एव वेदो नाप्योऽतीत्युप-
निषदर्थानपेक्षिण इत्यर्थः ॥१०॥

यदि तेऽवर्गनलक्षणं तमः प्रविशन्ति को दोष इत्युच्यते—अनन्दा अनानन्दा असुखा नाम ते लोकास्तेनान्वे-
नादर्शनलक्षणेन तमसाऽऽवृता व्याप्रास्ते तस्याज्ञानतमसो गोचरास्तांस्ते प्रेत्य भूत्वाऽभिगच्छन्त्यभिमान्ति । के । १५
येऽविद्वांसः । किं सामान्येनाविद्वत्तामात्रेण नेत्युच्यते—अबुधः । बुधेरेवमनार्थस्य धातोः क्तिप्रत्ययास्तस्य रूपम् ।
आत्मावगमवजिता इत्यर्थः । जनाः प्रकृता एव । जननार्थमिणो वेत्येतत् ॥११॥

आत्मानं स्वं परं रूपं सर्वप्राणिमनीषितं हृत्स्यमशनायादिधर्मातीतं चेद्यदि विजानीयात्सहस्रेषु कश्चित् ।
चेद्वित्यात्मविद्यायां दुर्लभत्वं दर्शयति । कयमयं पर आत्मा सर्वप्राणिप्रत्ययसाक्षो यो नैत नेतोत्प्राप्तो यस्मासा-
न्योऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता समः सर्वभूतस्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वभावोऽस्मि भवामोति पुरुषः पुरुषः । स २०
किमिच्छंस्तत्स्वरूपव्यतिरिक्तमप्यद्वस्तु फलभूतं किमिच्छन्कस्य चाऽन्यस्याऽऽत्मनो व्यतिरिक्तस्य कामाय

वसमुच्चये वाक्यान्तरमाह—नेत्यादिना । एकता निरपेक्षता सर्वोदासीनतेति यावत् । समता मित्रोदासीनवानुबुद्धि-
व्यतिरेकेण सर्वत्र स्वस्मिन्निव दृष्टिः । दण्डनिधानमहिंसापरत्वम् ।

“अर्थस्य भूलं निष्कृतिः क्षमा च कामस्य चित्तं च वपुर्वयश्च ।

धर्मस्य यागादि दया दमश्च मोक्षस्य सर्वोपरमः क्रियाभ्यः ॥”

२६

इत्यादि चतुर्विधे पुरुषार्थे साधनभेदोपदेक्षि वाक्यमादिशब्दार्थः । इत्यादिस्मृतिभ्यश्च न पुण्यादिसमुच्चयकारिणो ग्रहण-
मिति संबन्धः ।

तथापि प्रकृते मन्त्रे समुच्चयो भातीत्याशङ्क्याह—उपदेक्ष्यतीति । वाक्यशेषादिपर्यालोचनासिद्धयर्थमुप-
संहरति—तस्मादिति । पूर्वं पुण्यकृद्भूत्वा पुनस्त्यक्तपुत्राद्येषां ब्रह्मवित्तेनैतीति क्रमो न युज्यतेऽभूतत्वादित्या-
शङ्क्याऽऽह—अथवेति । स्तुतिमेवोपपादयति—पुण्यकृतीति । तेजांसि करणान्युपसंहृत्य स्थितस्तैजसो दहुराद्युपासीनो ३०
योगी तस्मिन्प्राणिमार्गैश्चर्यान्महानुभावत्वप्रसिद्धिः । ताभ्यां पुण्यकृत्तैजसाभ्यामित्यर्थः । अतः शब्दपरामृष्टं स्पष्टयति—
प्रख्यातेति । पुण्यकृत्तैजसोरिति शेषः ॥९॥

प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गान्तरं निन्दति—अन्वमित्यादिना । विद्यायामिति प्रतीकमादाय व्याकरोति—
अविद्येति । कथं पुनस्तन्व्यामभिरतानामवपतनमित्याशङ्क्याऽऽह—विद्येति ॥१०॥

मन्त्रान्तरमाकाङ्क्षाद्वाहोरात्राण्य व्याचष्टे—यदीत्यादिना । अवुच इत्यस्य निष्पत्तिं सूचयन्निवक्षितमर्थमाह— ३५
बुधेरिति ॥११॥

उकात्मज्ञानस्तुत्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कायकलेनारहित्यं दर्शयति—आत्मानमित्यादिना । विज्ञानादप्यनो वैलक्षण्यार्थं
विशिनष्टि—सर्वेति । तादर्थ्यं व्यावर्तयति—हृत्स्यमिति । बुद्धिसर्वव्यप्राप्तं संसारित्वं वारयति—अशनायादीति ।
प्रवनपूर्वकं ज्ञानप्रकारं प्रकटयति—कयमित्यादिना । सर्वभूतसंबन्धप्रभुक्तं दापं वारयितुं विगिनष्टि—नित्येति । इति

यस्यानुचितः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन्संदेहो गृह्णे प्रविष्टः ।

स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥१३॥

इहैव सन्तोऽथ विद्यस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती चिन्धिः ।

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतेरे दुःखमेवापियन्ति ॥१४॥

१५ प्रयोजनाय । न हि तस्याऽऽत्मन एष्टव्यं फलम् । न चाप्यात्मनोऽप्योस्ति यस्य कामायेककृति सर्वस्याऽऽत्मभूतत्वात् । अतः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेद्भवेत् । शरीरोपाधिकृतदुःखमनु दुःखो स्यात् । शरीरतापमनुत्पद्येत । अनात्मदर्शिनो हि तद्व्यतिरिक्तवस्त्वन्तरेत्यतोः भवेदं स्यात्पुनश्चैवं आर्याया इदमित्येवमोहमानः पुनः पुनर्जनन-मरणप्रबन्धकृदः । शरीररोगमनु रुज्यते सर्वतर्मावशिनस्तु तदसंभव इत्येतदाह ॥१२॥

किंच यस्य ब्राह्मणस्यानुचितोऽनुलब्धः प्रतिबुद्धः साक्षात्कृतः कथं? अहमस्मि परं ब्रह्मत्येवं प्रत्यगात्मत्वेनाव-
१० गत आत्माऽस्मिन्संदेहो संदेहेऽनेकानर्थसंकटोपचये गृह्णे विषमैऽनेकशतसहस्रविचित्रविज्ञानप्रतिपक्षे विषये प्रविष्टः
स यस्य ब्राह्मणस्यानुचितः प्रतिबोधनेत्यर्थः । स विश्वकृद्विश्वस्य कर्ता । कथं विश्वकृत्स तस्य ? किं तर्हि तस्य
नामेत्यावाङ्मुखाऽह—स हि यस्मात्सर्वस्य कर्ता न नाममात्रं न केवल विश्वकृत्परप्रभुत्वाः सन् । किं तर्हि तस्य
लोकः सर्वः । किमन्यो लोकोऽप्योप्तावित्युच्यते—स उ लोक एव । लोकशब्देनाऽऽत्मोच्यते । तस्य सर्व आत्मा स
च सर्वस्याऽऽत्मैत्यर्थः । य एष ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतायाज्जुचित आत्माऽनर्थसंकटे गृह्णे प्रविष्टः स न
१५ संसारी किंतु पर एव । यस्माद्विश्वस्य कर्ता सर्वस्याऽऽत्मा तस्य च सर्व आत्मा । एक एवाहितोऽपर एवास्मीत्यनु-
संधातव्य इति श्लोकार्थः ॥१३॥

किंचैवानेकानर्थसंकुले सन्तो भवन्तोऽज्ञानबीजनिर्गामोहिताः सन्तः कथंचिदिव ब्रह्मतत्त्वमात्मत्वेनाथ
विद्यो विजानीमः । तदेतद्ब्रह्म प्रकृतमहो वयं कृतार्था इत्यभिप्रायः । यदेतद्ब्रह्म विजानीमस्तत्र चेद्विदितवन्तो
वयं वेदवं वेदो वेदोऽस्यास्तीति वेदो वेदेष्व वेदिनं वेदिरवेदिः । ततोऽहमेवेति स्यात् । यद्यवेदिः स्यां को दोषः
२० स्यान्महत्पत्नपरिभागा जन्ममरणादिलक्षणा चिन्धिचित्तवानम् । अहो वयमस्मान्महत्तो विनशानाभिर्मुक्ता यद्वयं
ब्रह्म विदितवन्त इत्यर्थः । यथा च वयं ब्रह्म विदित्वाऽस्माद्विनशनाद्विप्रमुक्ता एवं ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ये पुनर्नैव
ब्रह्म विदुस्त इतरे ब्रह्मविद्भ्योऽप्येव ब्रह्मविद इत्यर्थः । दुःखमेव जन्ममरणादिलक्षणमेवापियन्ति प्रतिपद्यन्ते न
कदाचिदप्यविदुषां ततो विनिवृत्तिरित्यर्थः । दुःखमेव हि त आत्मत्वेनोपपञ्चन्ति ॥१४॥

विजानीयादिति संबन्धः । प्रयोजनाय शरीरमनुसंज्वरेदिति संबन्धः । किमिच्छन्त्याक्षेप समर्थयते—न हीति । कस्य
२५ वा कामायेत्याक्षेपमुपपादयति—न चेति । आक्षेपद्वय निगमयति—अत इति । तदेव स्पष्टयति—शरीरेति । विदु-
षस्तापमानं व्यतिरेकमुखेन विषादयति—अनात्मेति । वस्त्वन्तरेऽप्योऽज्ञापसंय इति शेषः । स चेत्यप्याहूय भवेद-
मित्यादि योज्यम् । इत्येतदाह किमिच्छन्त्याद्या श्रुतिरिति शेषः ॥१२॥

न केवलमात्मविचारसिकस्य कायकलेधाराहित्यं किंतु कृतकृत्यता चास्तीत्याह—नचेति । सन्देहे पृथिव्या-
द्विभिर्भूतैरपचिते शरीरे । सदेहत्वं साधयति—अनेकेति । विषमत्वं विषादयति—अनेककृतेति । न नाममात्रमित्यत्र
३० पुरस्तात्प्रस्तस्मादिति पठितव्यं यस्मादित्युपक्रमाद्विश्वकृत्त्वमिति शेषः । परशब्दो विद्याविषयः । विश्वकृत्कृतकृत्य
इत्येतत् लोकलोकविभागेन भेदं शङ्कित्वा दूषयति—किमित्यादिना । यत्सेत्यादिमन्त्रस्य तात्पर्यार्थं सगृहीतं—
य एष इति । अस्त्वेवं किं तावतेत्यावाङ्मुखाऽह—एक एवेति । यो हि परः सर्वंक्राशेदराहित्यापूर्णतां वर्तते स
एवास्मीत्यात्माऽनुसंधातव्य इति योजना ॥१३॥

ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे श्रुतिसंतिपत्तिरेव केवलं न भवति किंतु स्वानुभवसंप्रतिपत्तिरस्तीत्याह—
३५ किंचेति । अथेत्यस्य कथंचिदितेति व्याख्यानम् । तद्विषय ब्रह्मतत्त्वमित्युक्तमर्थं स्पृष्टयति—तदेतदिति । ब्रह्मज्ञाने
कृतार्थत्वं श्रुत्यनुभवाभ्यामुक्तता तदभावे दोषमाह—यदेतदिति । तर्हि महती चिन्धिरिति सक्थः । बहुत्व न विनिर्वातं
ज्ञानान्मोक्षोऽत्र विवक्षित इत्यभिप्रेत्य वेदिरित्यस्यार्थमाह—वेदनमित्यादिना । न चेद्ब्रह्म विदितवन्तो वयं ततोऽहम-
वेदिः स्यामिति योजना । विद्याभावे दोषमुक्त्वा विद्वदनुभवसिद्धमर्थं निगमयति—अहो वयमिति । इदमेवादिना
पूर्वावेनोक्तमेवार्थमुत्तरार्धेन प्रपञ्चयति—यथा चेत्यादिना । दुःखाद्विदुषा विनिर्गोकाभावे हेतुमाह—दुःखोवेति ॥१४॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतभग्नस्य न ततो विजगुप्सते ॥१५॥

यस्मादवर्क्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषा ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥१६॥

यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्ममृतोऽमृतम् ॥१७॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुस्त ओत्रस्य ओत्रं मनसो

ये मनो विदुः । ते निचिकथुर्ब्रह्म पुराणमन्यम् ॥१८॥

५

यदा पुनरेतात्मानं कथंचित्परमकारणिकं कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन्ननु पञ्चात्यक्ष्यति साक्षात्करोति स्वमात्मानं देवं द्योतनवन्तं दातारं वा सर्वप्राणिकसंफलानां यथाकर्मानुरूपमञ्जसा साक्षादीशानं स्वामिनं भूतभग्नस्य कालत्रयस्येत्येतत् । न ततस्तस्मादोशानाद्देवात्मात्मनं विशेषेण जुगुप्सते गोपायितुमिच्छति । सर्वो हि लोक ईश्वराद्युपमिच्छति भेददर्शी । अयं त्वेकत्वदर्शी न द्विभेति कुतश्चन । अतो न तदा विजगुप्सते । यदेवानं देवमञ्जसाऽऽत्मत्वेन पश्यति न तदा निन्दति वा कंचित् । सर्वमात्मानं हि पश्यति स एवं पश्यन्कमसौ निन्द्यात् ॥१५॥ १०

किञ्च यस्मादीशानादवर्गयस्मादभ्यविषय एवेत्यर्थः । संवत्सरः कालात्मा सर्वस्य जनिमतः परिच्छेत्ता यमपरिच्छिन्नवर्गवेव वर्ततेऽहोभिः स्वावयवैरहोरात्रैरित्यर्थः । तज्ज्योतिषा ज्योतिरादित्यादिज्योतिषामप्यवभासकत्वादायुरित्युपासते देवा अमृतं ज्योतिरतोऽन्यन्निश्चयते न हि ज्योतिः । सर्वस्य ह्येतज्ज्योतिरायुः । आयुर्गुणेन यस्माद्देवास्तज्ज्योतिरुपासते तस्मादायुष्मन्तस्ते । तस्मादायुष्कामेनाऽऽयुर्गुणैर्नोपास्यं ब्रह्मेत्यर्थः ॥१६॥

किञ्च यस्मिन्पञ्च ब्रह्माणं पञ्च पञ्चजना गन्धर्वादयः पञ्चैव संख्याता गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि १५ निषादपञ्चमा वा वर्णा आकाशश्चाव्याकृताख्यो यस्मिन्मूत्रमोतं च प्रोतं च । यस्मिन्प्रतिष्ठित एतस्मिन् लब्धक्षरे गार्ग्याकाश इत्युक्तं तमेवाऽऽत्मानममृतं ब्रह्म मन्येऽहं न चाहमात्मानं ततोऽन्यत्वेन जाने । किं तद्हमृतोऽहं ब्रह्म विद्वान्सन्नानसमात्रेण तु मर्त्येऽहमासं तदपगमाद्विद्वानहममृत एव ॥१७॥

किञ्च तेन हि चैतन्यात्मज्योतिषाऽवभास्यमानः प्राण आत्मभूतेन प्राणिनि तेन प्राणस्यापि प्राणः स तं प्राणस्य प्राणम् । तथा चक्षुषोऽपि चक्षुस्त ओत्रस्यापि ओत्रम् । ब्रह्मशक्त्यधिष्ठितानां हि चक्षुरादीनां दर्शनादि- २०

किञ्च विदुषो विहिताकरणादिप्रयुक्त भय नास्तीति विद्या स्तोतुमेव मन्त्रान्तरमादाय व्याचष्टे—यदा पुन-
रित्यादिना । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन विशदयति—सर्वो होति । जुगुप्साया निन्दालेन प्रसिद्धत्वात्कथमवयवार्थ-
मादाय व्याख्यायते रुद्धिर्योगमपहृतीति न्यायादित्याशङ्क्याऽऽह—यदेति । तदेवोपादायति—सर्वमिति ॥१५॥

अथेश्वरस्यापि कालान्यत्वे सति वस्तुत्वादव्यक्तकालावच्छिन्नत्वाच्च कालत्रयं प्रति युक्तमीश्वरत्वमत आह—
किञ्चेति । यस्मादीशानादवर्क्संवत्सरो वर्तते तमुपासते देवा इति संबन्धः । ननु कथं सवत्सरोऽजागित्युच्यते कालस्य २५
कालान्तराभावेन पूर्वकालसंबन्धाभावादत आह—यस्मादिति । अन्ययस्तु पूर्ववत् । आत्मज्योतिषो गुणमायुष्टलक्षणं स्पष्टयन्नपासकस्य फलमाह—सर्वस्येति । यथोकोपासने देवानामेवाधिकारो विशेषपवचनादित्याशङ्क्याऽऽह—
तस्मादिति ॥१६॥

ज्योतिषा ज्योतिरमृतमित्युक्तं तस्यामृतत्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन साधयति—किञ्चेति । एवकारार्थमाह—न चेति ।
यद्यात्मानं ब्रह्म जानासि तर्हि किं ते तद्विद्याफलमिति प्रश्नपूर्वकमाह—किं तर्हीति । कथं तर्हि ते मर्त्यत्वप्रतीति- ३०
स्तत्राऽह—अज्ञानमात्रेणैति ॥१७॥

प्रकृताः पञ्चजनाः पञ्च ज्योतिषा सह प्राणादयो वा स्युरित्यभिप्रेत्याऽह—किञ्चेति । कथं चक्षुरादिव
चक्षुरादित्वं ब्रह्माणं सिध्यति तत्राऽह—ब्रह्माशक्तोति । विमतानि केनचिदधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते करणत्वाद्वास्यादि-

१. यस्मिन् पञ्चेति— न संक्षेपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च (१४.११) इत्यधिकरणे इदं वाक्यं
साध्योक्तपञ्चविंशतितत्त्वप्रतिपादकं सत् तन्मतस्य श्रुतिमत्त्वं दर्शयति पञ्च पञ्चेति गुणनेन साध्यमतसिद्धि ३५
पञ्चविंशतितत्त्वानां प्रतिपादनात् इति पूर्वपक्षे प्राप्ते । न संक्षेपसंग्रहादपि प्रवचानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा
कर्तव्या साध्यमतस्त्वानि नानाभूतानि पञ्च पञ्चेति प्रतिपञ्चकं अवान्तरगणनार्थमस्याभावात् आत्माकाशाभ्यां
संख्यातिरेकाच्च न साध्यमतानुवाद इत्यर्थः । अपि तु वाक्यशेषात् प्राणादय एवात्र आह्याः सन्निहितत्वात् ।
पञ्चजनाः पञ्च ते च प्राणादयः वाक्यशेषादिति सिद्धान्तः ।

मनसैवानुद्ब्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥१९॥
एकैवानुद्ब्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् । विरजः पर आकाशादज आत्मा महत्तद्भुवः ॥२०॥

सामर्थ्यं स्वतः काष्ठलोष्टसमानि हि तानि चैतन्यात्मन्योतिःशून्यानि । मनसोऽपि मन इति ये विदुश्चक्षुरादि-
व्यापारानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं न विषयभूतं ये विदुस्ते निश्चिदुनिश्चयेन ज्ञातवन्तो ब्रह्म पुराणं चिरंतनमप्रमयमे
५ भवम् । “तद्यदात्मविदो विदुः” इति ह्याथर्वणे ॥१८॥

तद्वद्ब्रह्मदर्शने साधनमुच्यते मनसैव परमार्थज्ञानसंस्कृतेनाऽऽचार्योपदेशपूर्वकं चानुद्ब्रष्टव्यम् । तत्र च दर्शन-
विषये ब्रह्मणि नेह नानाऽस्ति किञ्चन किञ्चिदपि । असति नानात्वे नानात्वमध्यारोपयत्यविद्यया । स मृत्योर्भरणान्
मृत्युं मरणमाप्नोति । कोऽसी । य इह नानेव पश्यति । अविद्याव्यारोपणव्यतिरेकेण नास्ति परमार्थतो द्वैतवि-
त्यर्थः ॥१९॥

१० यस्मादेवं तस्मादेकैवैकैनेव प्रकारेण विज्ञानधनैकसंप्रकारेणाऽऽकाशवन्निरन्तरेणानुद्ब्रष्टव्यम् । यस्मादे-
तद्वद्ब्रह्माप्रमयमप्रमेयम् । सर्वकत्वात् । अन्येन ह्यन्यत्प्रमोयत इवं त्वेकमेवातोऽप्रमेयम् ध्रुवं नित्यं कूटस्थमविचा-
त्यर्थः । ननु विरुद्धमिदमुच्यतेऽप्रमेयं ज्ञायत इति च । ज्ञायत इति प्रमाणैर्नीयत । इत्यर्थोऽप्रमेयमिति च तत्प्रति-
षेधः । नैष दोषः । अन्यवस्तुवदगमप्रमाणप्रमेयत्वप्रतिषेधार्थत्वात् । यथाऽऽन्यानि वस्तुत्यागमनिरपेक्षैः प्रमाणै-
विषयोक्रियन्ते न तथैतदात्मतत्त्वं प्रमाणान्तरेण विषयोक्तुं शक्यते । सर्वस्याऽऽत्मत्वे केन कं पश्येद्विज्ञानीयादिति

१५ प्रमातृप्रमाणादिव्यापारप्रतिषेधेनैवाऽऽगमोऽपि विज्ञापयति न त्वमिदानीमविषयलक्षणवाक्यवर्माङ्गोकरणेन ।
तस्मान्नाऽऽगमेनापि स्वगमैर्वादिषत्प्रतिपाद्यते । प्रतिपादयित्रात्मभूतं हिं तत् । प्रतिपादयितुः प्रतिपादनस्य
प्रतिपाद्यविषयत्वात् । भेदे हि सति तद्भवति ।

ज्ञानं च तस्मिन्परात्मभावनिवृत्तिरेव । न तस्मिन्साक्षादात्मभावः कर्तव्यो विद्यमानत्वादतमभावस्य ।

चदिति चक्षुरादिव्यापारेणानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं ये विदुरिति योजना । विदिक्रियाविषयत्वं व्यावर्तयति—
२० नेति । प्रत्यगात्मविदा कथं ब्रह्मविरचमित्याशङ्क्याऽऽह—तदिति ॥१८॥

मनसो ब्रह्मदर्शनसाधनत्वे कथं ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वश्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह—परमार्थेति । केवलं मनो
ब्रह्माविषयीकुर्वदपि श्रवणादिंसंस्कृतं तदाकारं जायते तेन द्रष्टव्यं तदुच्यतेऽत एव वृत्तिव्याप्यं ब्रह्मेत्युपगच्छतीति
भावः । अनुशब्दार्थमाह—नाभार्येति । द्रष्टृद्रष्टव्यादिभावेन भेदमाशङ्क्याऽऽह—तत्र चेति । एवकारार्थमाह—नैहेति ।
कथमात्मनि वस्तुतो भेदरहितेऽपि भेदो भातीत्याशङ्क्याऽऽह—असतीति । नेहेत्यादेः संपिण्डितमर्थं कथयति—
२५ अविद्येति ॥१९॥

द्वैताभावे कथमनुद्ब्रष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । तमेवैकं प्रकारं प्रकटयति—विज्ञानेति । परिच्छिन्नत्वं
व्यवच्छिन्नमिति—आकाशश्चदिति । एकरसत्वं हेतुकृत्याप्रमेयत्वं प्रतिज्ञानीते—यस्यादिति । एतद्ब्रह्म यस्मादेकरसं
तस्मादप्रमेयमिति योजना । हेत्वर्थं स्फुटयति—सर्वकत्वादिति । तथाऽपि कथमप्रमेयत्वं तदाह—अन्येनेति । मिथो
विरोधमाशङ्कते—नन्विति । विरोधमेव स्फोरयति—ज्ञायत इतीति । चोदितं विरोधं निराकरोति—नैष शेष इति ।
३० संगृहीतं समाधानं विशदयति—प्रयेश्यादिति । तस्य मानान्तरेविषयिकतुमशक्यत्वे हेतुमाह—सर्वस्येति । इति
सर्वद्वैतोपशान्तिश्रुतेरिति शेषः । आगमोऽपि तर्हि कथमात्मानमावेदयेदित्याशङ्क्याऽऽह—प्रमाणमिति । आत्मनः
स्वर्गादिवद्विषयत्वेनाऽऽगमप्रतिपाद्यत्वाभावे हेतुमाह—प्रतिपादयिमिति । तथाऽपि किमिति विषयत्वेनाप्रतिपाद्यत्वं
तत्राऽऽह—प्रतिपादयितुरिति । तदिति प्रतिपाद्यत्वमुक्तम् ।

कथं तर्हि तस्मिन्नागमिकं ज्ञानं तत्राऽऽह—ज्ञानं चेति । परस्मिन्नेहादात्मभावस्याऽऽरोपितस्य निवृत्तिरेव
३५ वाक्येन क्रियते । तथा चाऽऽत्मनि परिशिष्टे स्वाभाविकमेव स्फुरणं प्रतिबन्धविगमात्मकटीभवतीति भावः । ननु

१. ‘नानेव पश्यति’ इत्यस्य मिथ्याभूतं द्वैतं पश्यतीत्यर्थः । परे तु इवशब्दः अल्पायः अल्पमपि भेदमित्यर्थः इदमपि
न स्वरसम् एकोदेवः सर्वं भूतेषु शूढ इति श्रुतेः नानात्वस्याप्रसक्तोः । ‘य एषोतर्हृदय आकाशास्तास्मिन्’ इत्यर्थः
प्राकरणाकः । परे तु ‘य एषो जीवः तस्मिन् शेते’ इत्यर्थमूवः तच्च ब्रह्मण उपपन्नं न तु जीवे तत्र ब्रह्मणः
शयनार्थमवात् ।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहुञ्छब्दान्वाचो विग्लापन् हि तदिति ॥२१॥

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनी-

नित्यो ह्यात्मभावः सर्वस्यातद्विषय इव प्रत्यवभासते । तस्मात्तद्विषयावभासनिवृत्तिव्यतिरेकेण न तस्मिन्नात्मभावे विधीयते । अयमात्मभावनिवृत्तावात्मभावः स्वात्मनि स्वाभाविको यः स केवलो भवतीत्यात्मा ज्ञायत इत्युच्यते । ५ स्वतश्चाप्रमेयः प्रमाणान्तरात् न विषयीक्रियत इत्युभयमप्यविच्छेदय । विरजो विगतरजो रजो नाम धर्माधर्म-विमलं तद्वहित इत्येतत् । परः परो व्यतिरिक्तः सूक्ष्मो व्यापो वाऽऽकाशादप्यव्याकृताख्यात् । अजो न जायते जन्मप्रतिषेधादुत्तरेऽपि भावविकाराः प्रतिषिद्धाः । सर्वेषां जन्मादिस्वात् । आत्मा महान्परिमाणतो महत्तरः सर्वस्मात् । ध्रुवोऽविनाशी ॥२०॥

तमीदृशात्मानमेव धीरो बोभान्विज्ञायोपदेशतः शास्त्रतश्च प्रज्ञां शास्त्राचार्योपदिष्टविषयां जिज्ञासापरि- १० समाप्तिकरीं कुर्वीत ब्राह्मणः । एवं प्रज्ञाकरणसाधनानि संन्यासशमवमोपरमतिज्ञासमाधानानि कुर्यादित्यर्थः । नानुध्यायाननुविस्तयेद्बहून्प्रभूतञ्छब्दान् । तत्र बहुत्वप्रतिषेधात्केवलतात्मैकत्वप्रतिपादकाः स्वल्पाः शब्दा अनुज्ञायन्ते “ओमित्येवं ध्याय्य आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ” इति वाऽऽश्वर्णे । वाचो विग्लापनं विशेषेण श्लानिकरं श्रमकरं हि यस्मात्सद्बहुशब्दाभिध्यानमिति ॥२१॥

सहेतुको बन्धमोक्षान्विहितौ मन्त्रब्राह्मणभ्यां श्लोकैश्च पुनर्मांसस्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादितमेवमेत- १५ स्मिन्नस्मन्विषये सर्वो वेदो यथोपयुक्तो भवति तत्तथा वक्तव्यमिति तदर्थं कण्डिकाऽऽरभ्यते । तच्च तथाऽस्मिन्प्र-

ब्रह्मण्यात्मभावः श्रुत्या कर्तव्यो विवक्ष्यते न तु देहादावात्मत्वव्यावृत्तिर आह—न तस्मिन्निति । ब्रह्मणश्चेदात्मभावः सदा मन्यते कथमन्यथा प्रत्येताशङ्क्याऽऽह—नित्यो हीति । सर्वस्य पूर्णस्य ब्रह्मण इत्येतत् । अतद्विषयो ब्रह्मव्याकि-रिक्विषय इत्यर्थः । ब्रह्मण्यात्मभावस्य सदा विद्यमानत्वे फलितमाह—सस्मादिति । अतद्विषयावभासो देहादावात्मत्व-प्रतिभासः । तस्मिन्ब्रह्मणीत्यर्थः । अन्यस्मिन्नस्मात्भावनिवृत्तिरेवाऽऽप्तेन क्रियते चेत्तर्हि कथमात्मा तेन गम्यत २० इत्युच्यते तत्राऽऽह—अन्येति । यद्यगमिकवृत्तिव्याप्यत्वेनाऽऽत्मनो मेयत्वमिष्यते कथं तर्हि तस्यामेयत्ववाचोयुक्तिरित्या-शङ्क्याऽऽह—स्वतश्चेति । वृत्तिव्याप्यत्वेन मेयत्वं स्फुरणाव्याप्यत्वेन चामेयत्वमित्युसंहरति—इत्युभयमिति । यदुक्तं ध्रुवत्वं तदुपस्कारपूर्वकमुपपादयति—विरज इत्यादिना । कथं जन्मनिषेधादितरे विकारा निषिध्यन्ते तत्राऽह—सर्वेषामिति ॥२०॥

यथोक्तं वस्तुनिर्दानं निगमयति—तमीदृशमीति । नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमिति यावत् । उक्तरीत्या प्रज्ञाकरणे कानि साधनानीति चैतानि दर्शयति—एवमिति । काम्यनिषिद्धत्यागः संन्यास, उपरमो नित्यनैमित्तिकत्याग इति भेदः । बहूनिनिषेधेणवशादागतमर्थं दर्शयति—तत्रेति । चिन्तनीयेषु शब्देष्विति यावत् । तत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति—ओमित्येवमिति । नानुध्यायादित्यत्र हेतुमाह—वाच इति । तस्माद्बहुञ्छब्दानानुविन्तयेदिति पूर्वेण संबन्धः । इति-शब्दः श्लोकव्याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥२१॥

कण्डिकान्तरमवतारयितुं वृत्त कीर्तयति—सहेतुकादिति । उत्तरकण्डिकातात्पर्यमाह—एवमिति । विरजः ३० पर इत्यादिनोक्तक्रमेणावस्थिते ब्रह्मणीति यावत् । तदित्युपयुक्तोक्तिः । तदर्थं ब्रह्मात्मनि सर्वस्य वेदस्य विनि-योगप्रदर्शनार्थेति यावत् । ननु विविदिपाव वयेन ब्रह्मात्मनि सर्वस्य वेदस्य विनियोगो वक्ष्यते तथा च तस्मात्प्राकन-वान्य किमर्थमित्याशङ्क्याऽह—तच्चेति । यथास्मिन्नव्याये सफलमात्मज्ञानमुक्तं तथैव तद्वत्तुचेति योजना । कथं

१. योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु प्रकृतः स वा अयं महानज आत्मा सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः इति महावाक्या-दवधार्यते । तदुपयोगितमेव त्वंपदार्थजीवस्यावस्थात्रयसंबन्धाभावेन शुद्धत्वं निर्णतं तत्पदार्थशोधनाय ‘नेह ३५ नानास्ति किञ्चन’ इत्युक्तम् । इह ब्रह्मणि नाना द्वैतं किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः तेनाभेदयोग्यताऽवबुद्धा ‘मृत्योस्स-मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति’ इति च द्वैतब्रष्टुः मरणान्मरणं भवतीति तन्निन्दा च कृता । मतान्तरे तु ‘नेह नानास्ति’ ब्रह्मणि नानात्व नास्तीत्यर्थः इति व्याचक्रुः सजातीयद्वितीयस्वगतभेदराहित्यं तदर्थः उदं च एकमेवा द्वितीयमिति श्रुतिसिद्धत्वात् ब्रह्मभेदाग्रनक्तेः तन्मते वाक्यं निष्प्रयोजनम् ।

यानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुविधरण एषां लोकानामसंभेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ति । एतद्दृष्ट्वा स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च
५ वितैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वितैषणा या वितैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः । स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशौर्यो न हि शौर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतन्मु ह्वैते न तत्रत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ ह्वैव एते तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥२२॥

पाठकेऽभिहितं सप्रयोजनमनुद्यात्रैवोपयोगः कृत्स्नस्य वेदस्य काम्यराशिर्भजितस्यैवेवमर्थ उक्तार्थानुवादः स वा
१० एष इत्यादिः । स इत्युत्तरामशर्थः । कोऽसाद्युक्तः परामृश्यते तं प्रति निदिशति य एष विज्ञानमय इति । अती-
तान्तरावाक्योक्तसंप्रत्ययो मा भूविति य एषः । कतम एष इत्युच्यते—विज्ञानमयः प्राणेर्ज्विति । उत्तरवाक्योल्लङ्घनं
संशयनिवृत्त्यर्थम् । उक्तं हि पूर्वं जनकप्रद्वारम्भे कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेर्ज्वित्यादि ।

एतदुक्तं भवति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेर्ज्वित्यादिना वाक्येन प्रतिपादितः स्वयंज्योतिरात्मा स एष काम-
कर्माविद्यानामानात्मवर्त्तप्रतिपादनद्वारेण भोक्षितः परमात्मभावमापादितः पर एवायं नाम इत्येव स साक्षात्म-
१५ हानज आत्मेत्युक्तः । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेर्ज्विति यथाव्याख्यातार्थ एव । य एषोऽन्तर्हृदये हृदयगुच्छरीकमये
य एष आकाशो बुद्धिविज्ञानसंभयस्तस्मिन्नाकाशे बुद्धिविज्ञानसहिते शेते तिष्ठति । अथवा संप्रसादकात्संसारव्य-
य एष आकाशः पर एवाऽऽत्मा निष्पाधिको विज्ञानमयस्य स्वस्वभावस्तस्मिन्स्वस्वभावे परमात्मन्याकाशाख्ये
शेते । अतुष्य एतद्व्याख्यातं केष तदाऽभूदित्यस्य प्रतिवचनत्वेन । स च सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेर्वशी । सर्वो ह्यस्य वशो
वर्तते । उक्तं चैतस्य धा अक्षरस्य प्रशासन इति । न केवलं वशी सर्वस्वेषान ईशिता वा ब्रह्मेन्द्रप्रभृतीनामीशितुत्वं
२० च कदाचिज्जातिर्कृतं यथा राजकुमारस्य वलवत्तरामपि भृत्याभ्रति तद्वन्मा भूदित्याह सर्वस्याधिपतिरभिप्राय
पालयिता स्वतन्त्र इत्यर्थः । न राजपुत्रवदमात्यादिभूत्यतन्त्रः । त्रयमभ्येतद्विशिष्टादिहेतुहेतुमद्भूम् ।

यस्मात्सर्वस्याधिपतिस्ततोऽती सर्वस्येशान् । यो हि यमधिष्ठाय पालयति स तं प्रतीष्ट एवेति प्रसिद्धम् ।

यथोक्तं ज्ञाने सर्वो वेदो विनियोकं शक्यते स्वर्गकामादिवाक्यस्य स्वर्गादावेव पर्यवसानादित्यावच्छ्रय संयोगगुणक-
न्यायमनादृत्य विचिन्तयिष्यामि—काम्यराशीति । उक्तस्य सफलस्याऽऽत्मज्ञानस्यानुवाद इति यावत् । उक्ताना भूयस्ते
२५ विघेपो ज्ञातुं पुच्छति—कोऽसाविति । विशेषणानर्थक्यमागच्छथ परिहरति—अतीतेति । तद्धि विषय पर इत्यादि
तेनोक्तो यो महत्त्वादिविगेपण परमात्मा तत्र सञ्चिदात्मीतिर्मा भूदिति कृत्वा तेन ज्योतिर्ब्राह्मणस्य जीवं परामृश्य
तमेव वेगवदेन स्मारयित्वा तस्य सञ्चितेन परेणाऽऽत्मनैक्यमेवगवदेन निदिशतीत्यर्थः । विशेषणवाक्यस्योपसङ्ग-
प्रवृत्तपूर्वकं व्याप्ते—कतम इतिः । कथं जीवो विज्ञानमयः कथं वा प्राणेर्ज्विति सप्तमी प्रयुज्यते तत्राऽह—उक्तेति ।
तदनुवादस्य सञ्चिदात्मीयसिद्धिर्होर्हो फलमाह—संशयेति । उक्तवाक्योल्लङ्घनमित्युक्तं विवृणोति—उक्तं हीति ।

३० योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु प्रायुक्तः स एष महानज आत्मेति जीवानुवादेन परमात्मनो विद्धि इति
वाक्यार्थमाह—एतदिति । परमात्मनोवादान्तरात्मनुवदति—सासाविति । विगेपणवाक्यस्य व्याख्येयत्वप्राप्त्यु-
क्तत्वात्तन्मिष्यकोऽस्मारयति—योऽयमिति । वाक्यान्तरमवतार्य व्याचष्टे—य एष इति । कथं पुनरात्म-
नोवाक्यस्य परमात्मविषयत्वमुपेत्य द्वितीयं व्याख्यानं तस्यार्थान्तरे कृत्वादिद्वयागच्छाऽह—अतुष्य इति । इत्यनुक्तं
ज्ञानमनुदा तत्फलमनुवदति—स चेत्यादिना । कथं पुनर्निर्वाचिकस्येश्वरस्य वगित्वं कथं वा तदभावे तदात्मनो
३५ विदुषस्तदुपपद्यते तत्राऽह—उक्तं चेति ।

विशेषणत्रयस्य हेतुहेतुमद्भूतत्वेन विगद्यति—यस्मादित्यादिना । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति—यो हीति ।

यस्माच्च सर्वस्यैवान्तस्तस्मात्सर्वस्य वशीति । किञ्चान्यत्स एवभूतो हृद्यन्त्यर्थेतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना
शास्त्रविहितेन कर्मणा भूपात्मवति न वध्यते पूर्वावस्थातः केनचिद्वर्मेण । नो एव शास्त्रप्रतिषिद्धेन साधुना कर्मणा
कनोयानन्तरो भवति पूर्वावस्थातो न हीयत इत्यर्थः । किञ्च सर्वो ह्यविद्यानपालनादि कुर्वन्परापुत्रपुत्रीपुत्रपुत्रीनां
वर्माधर्मस्थेन युज्यतेऽप्येव तु कथं तदभावं इति । उच्यते—यस्मादेव सर्वेश्वरः सन्कर्मणोऽपीशितुं भवत्येव शील-
मस्य तस्माच्च कर्मणा संबध्यते । किञ्चैव भूताधिपतिर्ब्रह्मादित्स्वप्नपर्यन्तानां भूतानामधिपतिरित्युक्तार्थं पदम् । एष ५
भूतानां तेषामेव पालयिता रक्षिता । एष सेतुः । किञ्चिशिष्ट इत्याह—विशरणो वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विचारयिता ।
तदाहैषां भूरादीनां ब्रह्मलोकान्तानां लोकानामसंभेदायासंभिन्नमर्यादायै । परमेश्वरेण सेतुवदविधार्यमाणा लोकाः
संभिन्नमर्यादाः स्युः । अतो लोकानामसंभेदाय सेतुभूतोऽयं परमेश्वरो यः स्वयंज्योतिरात्मैव । एवंविस्सर्वस्य
वशीत्यादि ब्रह्माविद्यायाः फलमेतन्निश्चिदम् । किञ्चोतिरयं पुरुष इत्येवमादिषष्ठप्रपाठकविहितायामेतस्यां ब्रह्म-
विद्यायत्सेवफलयां काम्यैकदेशवर्जितं कृत्स्नं कर्मकाण्डं तादर्थ्येन विनियुज्यते । तत्कथमित्युच्यते—तमेतमेवभूत- १०
मोपनिषदं पुरुषं वेदानुवचनेन मन्त्रब्राह्मणप्राथम्येन नित्यस्वाध्यायलक्षणेन विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति । के ।
ब्राह्मणाः । ब्राह्मणप्रहणमुपलक्ष्णार्थम् । अविशिष्टो ह्यधिकारस्त्रयाणां वर्णानाम् । अथवा कर्मकाण्डेन मन्त्र-
ब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । कथं विविदिषन्तीत्युच्यते—यज्ञेनेत्यादि ।

ये पुनर्मन्त्रब्राह्मणलक्षणेन वेदानुवचनेन प्रकाश्यमानं विविदिषन्तीति व्याचक्षते तेषामारण्यकमात्रमेव
वेदानुवचनं स्यात् । न हि कर्मकाण्डेन पर आत्मा प्रकाश्यते । तं त्वोपनिषदमिति विशेषभूतेः । वेदानुवचनेनेति १५
चाविशेषितत्वास्तमस्तप्राहीदं वचनम् । न च तदेकदेशोत्सर्गो युक्तः । ननु त्वत्पक्षेऽप्युपनिषद्वर्जमित्येकदेशत्वं
स्यात् । नाऽऽद्यव्याख्यानेऽपिरोधादस्तमपक्षे नैष दोषो भवति । यदा वेदानुवचनशब्देन नित्यः स्वाध्यायो विधीयते
तदोपनिषदपि गृहीतेवेति वेदानुवचनशब्दार्थकदेशो न परित्यक्तो भवति । यज्ञादिसंघाटाच्च ।

यज्ञादीनि कर्माण्येवानुक्रमिष्यन्वेदानुवचनशब्दं प्रयुङ्क्ते । तस्मात्कर्मैव वेदानुवचनशब्देनोच्यत इति
गम्यते । कर्म हि नित्यस्वाध्यायः । कथं पुनर्नित्यस्वाध्यायादिभिः कर्मभिरात्मानं विविदिषन्ति । नैव हि ताभ्यामात्मानं २०

न केवलमुक्तमेव विद्याफलं किन्त्वन्यन्वास्तीत्याह—किञ्चेति । एवंभूतत्वं ज्ञातपरमात्माभिन्नत्वम् । परिशुद्धत्वमर्थमनु-
वदति—हृदोति । ब्रह्मीभूतस्य त्रिविधः स्वातन्त्र्यादिब्रह्मधर्मस्पर्शित्वमपि फलमित्यर्थः । अविद्यानादिकर्तृत्वादिदुषोपि
लौकिकबद्धमार्गदिसम्बन्धितं स्यादिति शङ्कते—सर्वो हीति । परतन्त्रत्वमुपाधिरिति । परिहरति—उच्यत इति ।
सर्वाविषयराहित्यं चोपाधिरित्याह—किञ्चेति । सर्वपालकस्वरहित्यं चोपाधिरित्याह—एष इति । सर्वानाधारत्वं
चोपाधिरित्याह—एष इति । कथं विचारयितुं नित्याशङ्क्याऽऽह—तदाहेति । तदेव साधयति—परमेश्वरेणेति । २५
सर्वस्य वशीत्यादिनोकमुपसंहरति—एवंविधिति । सफलं ज्ञानमनूद्य विविदिषावाक्यमवतारयति—किञ्चोतिरिति ।
एवंफलायां सर्वस्य वशीत्यादिनोकफलोपेतायामिति यावत् । तादर्थ्येन परम्परया ज्ञानोत्पत्तिशेषत्वेनेत्यर्थः । विनियोजकं
वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादाय व्याचष्टे—तत्कथमित्यादिना । एवंभूतं श्लोकोकविशेषणमित्यर्थः । ब्राह्मणशब्दस्य
क्षत्रियाद्युपलक्षणत्वे हेतुमाह—अविशिष्टो हीति । सम्भावितं पक्षान्तरमाह—अथवेति । तेन विविदिषाप्रकारं प्रश्न-
पूर्वकं विवृणोति—कथमित्यादिना । ३०

भूतप्रपञ्चप्रस्थानमुत्थाप्य प्रत्याचष्टे—ये पुनरित्यादिना । तत्र हेतुमाह—न हीति । भवतुपनिपन्नाग्रहण-
मित्याशङ्क्य वेदो वाऽनूच्यते गुरुच्चारणानन्तरं पठ्यत इति व्युत्पत्तेर्वेदानुवचनशब्देन सर्ववेदग्रहे सम्भवति तदेक-
देशायागो न युक्त इत्याह—वेदेति । दोषसाम्यमाशङ्कते—नन्वेति । सिद्धान्तेऽप्युपनिषदं वर्जयित्वा वेदानुवचनशब्देन
कर्मकाण्डं गृहीतमिति कृत्वा तस्य वेदेकदेशविषयत्वं स्यात्तत्तद्व्य—

“यत्रोमयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोऽकव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥”

३५

इति न्यायविरोध इत्यर्थः । नित्यस्वाध्यायो वेदानुवचनमिति पक्षमादाय परिहरति—नैत्यादिना । वेदेक-
देशपरिग्रहपरित्यागात्मकविरोधाभाव सावयति—येदेति । तर्हि व्याख्यानान्तरमुपेक्षितमित्यागच्छ्य तदपि वाक्यशेष-
वगादपेक्षितमेवेत्याह—यज्ञादीति ।

संग्रहवाच्यं विवृणोति—यज्ञादीनि कर्माणीति । तर्हि प्रथमव्याख्याने कथं वाक्यशेषोपपत्तिरित्यागच्छ्याऽऽह—
कर्मं हीति । वेदानुवचनादीनामात्मविविदिषासाधनत्वमाक्षिपति—कथमिति । उपनिषद्भिराऽऽह्य तैरपि जायता- ४०

प्रकाशयन्ति यथोपनिषदः । नैष दोषः—कर्मणां विगुह्यितुत्वात् । कर्मभिः संस्कृता हि विगुह्यतामानः शक्नुवन्त्या-
त्मानमुपनिषदप्रकाशितमप्रतिबन्धेन वेदिनुम् । तथा ह्याश्वमेधे—“विगुह्यसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निज्जलं ध्यायमानः”
इति : स्मृतिश्च—“ज्ञानमुपपद्यते पुंसां शयात्पापस्य कर्मणः” इत्यादिः ।

कथं पुनर्नित्यानि कर्माणि संस्कारार्थान्नीत्यवगम्यते “स ह वा आत्मयानो यो वेदेन मेजेनाङ्गं संस्क्रियत
 ५ इदं मेजेनाङ्गमुपवीयते” इत्यादिभूतेः। सर्वेषु च स्मृतिशास्त्रेषु कर्माणि संस्कारार्थान्येवाऽऽवसतेऽष्टाचत्वारिंश-
 त्संस्कारा इत्यादिषु। गोतामु च—

“यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः” ॥ इति

यज्ञेनेति द्वय्ययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च संस्कारार्थाः । संस्तुतस्य च विमुक्तसत्त्वस्य ज्ञानोत्पत्तिरप्रतिबन्धेन भविष्यत्यतो यज्ञेन विविदिषन्ति । हार्नेन दानमपि पापक्षयेतुस्वाद्वर्द्धयितुं हृदिहेतुत्वाच्च । तपसा तप इत्यविशेषेण १० कृच्छ्राङ्गान्नायणादिप्राप्तौ विशेषणमनाशकेनेति । कामानशनमनाशकं न तु भोजननिवृत्तिः भोजननिवृत्तौ श्रियत एव नाऽऽत्मवेदसम् ।

वेदानुवचनयज्ञानतपःशब्देन सर्वमेव नित्यं कर्मोपलक्ष्यते । एवं काम्यवर्जितं नित्यं कर्मज्ञातं सर्वमात्म-
ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतिपद्यते । एवं कर्मकाण्डेनास्यैकवाक्यतावगतिः । एवं यथोक्तं श्यामेनैतमेवाऽऽ-
त्मानं विदित्वा यथाप्रकाशितं मुनिर्भवति मननानुमुनिर्गौ भवतीत्यर्थः । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति नाम्भम् ।
नन्वश्यामेनेषि मुनित्वं स्यात्कथमवधार्यत एतमेवेति । बाढमन्यवेदेनेषि मुनिर्भवेत् । किञ्चश्यामेदेन मुनिरेव
स्यात्किं तर्हि कर्म्यपि भवेत्सः । एतं त्वोपनिषदं पुरुषं विदित्वा मुनिरेव स्यात्तु कर्मा । अतोऽसाधारणं मुनित्वं
विवक्षितमन्येत्येवधारयत्येतमेवेति । एतस्मिन्हि विदिते केन कं पश्येदित्येवं क्रियासम्भवात्मनमेव स्यात् ।
किञ्चेतमेवाऽऽत्मानं त्वं लोकमिच्छन्तः प्रार्थयन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजन्शीलाः प्रव्रजन्ति प्रकषेण व्रजन्ति सर्वाणि
कर्मणि संन्यस्यतीत्यर्थः ।

२० मित्याशङ्क्याऽह—नैवेति । कर्मणामप्रमाणत्वेऽपि परम्परया ज्ञानहेतुत्वाद्विदिषाश्रुतिरविरुद्धेति समाधत्ते—नैष दोष इति । तदेव स्फुटयति—कर्मभिरिति । तत्र श्रुत्यन्तर प्रमाणयति—तथा हीति । ततो नित्याद्यनुष्ठानाद्विशुद्धधीरा-
त्मानं सदा चिन्त्यधुपनिषद्भिस्तु पश्यतीत्यर्थः । आदिशब्देन “कषायपरिहरि”त्यादिस्मृतिप्रसङ्गः ।

नित्यकर्मणां संस्कारार्थत्वे प्रमाणं पुच्छति—कथमिति । यद्यपि श्रुतिस्मृतिभ्यां कर्मभिः संस्कृतस्योपनि-
 ष्ङ्गिरात्मा ज्ञातुं शक्यते तथाऽपि तेषां संस्कारार्थत्वे किं प्रमाणमिति प्रश्ने श्रुतिस्मृती प्रमाणयति-स ह वा इष्टादिना ।
 २५ किं पुनः स्मृतिवाचनं तदाह—अष्टावत्वारिंशदिति । अष्टावनायासाद्यो गुणाश्चत्वारिंशदगर्भानादायः संस्कारा इति
 विभागः । बहुवचनोपात्तं स्मृत्यन्तरमाह—शीतोऽयं चेति । पदान्तरमादाय व्याचष्टे—यन्नेनेतीति । तेषां संस्कारार्थत्वेऽपि
 कथं ज्ञानसाधनत्वमित्याशङ्क्याह—संस्कृतस्येति । दाणेन विविदिषन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः । कथं पुनः स्वतन्त्रं
 दानं विविदिषाकारणमत आह—दानमपीति । विविदिषाहेतुरिति शेषः । तत्संस्त्रयमपि पूर्ववदन्यतः । कामानजनं
 रागद्वेषरहितैरिन्द्रियैर्विषयसेवनं यदुच्छलाभसमुत्पन्नमिति यावत् । यथाश्रुतार्थत्वे का हानिरित्याशङ्क्याह—

३० न त्विति ।

३० न त्विति ।
भवनप्राप्तानां वेदानुवचनादीनामिष्यमाणे ज्ञाने विनियोगस्ताथापि कथं सर्वं नित्यं कर्म तत्र विनियुक्त-
मित्याहुः प्राज्ञाः—वेदानुवचनेति । उपलक्षणफलमाह—एवमिति । प्रणाज्वा कर्मणो मुक्तिहेतुवे काण्डव्यस्यंरु-
वाक्यत्वमपि सिध्यतीत्याह—एवं कर्मेति । वा, यन्तस्मत्प्रवृत्तयः व्याकरोति—एवमिति । तस्यैवार्थमाह—यथोक्तेनेति ।
यज्ञाच्चमुद्राणां द्विगुणद्वारा विविधविप्रेत्यतीत्युपायसंपर्पणं श्रवणादि चेत्यनेन क्रमेणेत्यर्थः । यथाप्राकृतिता मोक्षाप्रकृतं
३५ मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुपलक्षणमित्यर्थः । योगिन-दो जीवनमुक्तिप्रपथः । एवकारं व्याकरोति—एतमेवेति । अवधारण-
माक्षिप्य समाधत्ते—नन्विष्यविनि । एवकारस्तद्धि स्वयंजातमित्याहुः प्राज्ञाः—किंचिति । आत्मवेदेनैव किमिव
स्यादिति चेत्तेत्याह—एतं त्विति । कथमात्मविद्येऽपि मुक्तिरवमाचार्यं तदाह—एतस्मिन्निति । अतश्चाऽऽयमिदो
न नस्मिन्नमित्याह—किञ्चेति । आत्मलोकाभिच्छता मुमुक्षुणामपि कर्मत्यागप्रवणतादालम्बिता न कर्मिति निःपश्य-
मित्यर्थः । ताच्छील्यं वैराग्यातिशयशालित्वम् ।

एतमेव लोकमिच्छन्त इत्यवधारणास्य बाह्यलोकत्रयेऽप्युक्तं पारिव्राज्येऽधिकार इति गम्यते । न हि गङ्गाद्वारं प्रतिपितुः काशीदेशनिवासा पूर्वमभिमुखः प्रैति । तस्माद्बाह्यलोकत्रयाधिनां पुत्रकर्मापरब्रह्मविद्याः साधनम् । “पुत्रेणाप्यं लोको जप्त्यो नाप्येन कर्मणः” इत्यादिधृतेः । अतस्तदधिभिः पुत्रादिसाधनं प्रत्याख्याय न पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुं युक्तम् । अतसाधनत्वात्पारिव्राज्यस्य । तस्मादेतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति युक्तमवधारणम् । आत्मलोकप्राप्तिर्ह्यविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानमेव । तस्मादात्मानं चेलोकमिच्छति दस्तस्य सर्वक्रियोपरम एवाऽऽत्मलोकसाधनं मुख्यमन्तरङ्गम् । यथा पुत्रादिवैव बाह्यलोकत्रयस्य । पुत्रादिकर्मणः आत्मलोकं प्रत्यसाधनत्वात् । असम्भवेन विरुद्धत्वमवधारणम् । तस्मादात्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्त्येव सर्वक्रियाभ्यो निवर्तैरन्वेयेत्यर्थः । यथा च बाह्यलोकत्रयाधिनः प्रतिनियतानि पुत्रादीनि साधनानि विहितात्येवमात्मलोकार्थिनः सर्ववर्णानिवृत्तिः पारिव्राज्यं ब्रह्मविदो विधीयत एव ।

कुतः पुनस्त आत्मलोकार्थिनः प्रव्रजन्त्येवेत्युच्यते । तत्रार्थवादवाक्यरूपेण हेतुं दर्शयति । एतद्ध स्म वै १० तत् । तदेतत्पारिव्राज्ये कारणमुच्यते—ह स्म वै किल पूर्वोक्तिक्रान्तकालीना विद्वांस आत्मज्ञाः प्रजां कर्मपरब्रह्मविद्यां च । प्रजोपलक्षितं हि त्रयमेतद्बाह्यलोकत्रयसाधनं निर्दिश्यते प्रजामिति । प्रजां किं न कामयन्ते पुत्रादिलोकत्रयसाधनं नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । नन्वपरब्रह्मदर्शनमनुतिष्ठन्त्येव । तद्वलाद्धि व्युत्थानम् । न, अपवादात् । ब्रह्म तं परादाद्योऽन्याऽऽत्मनो ब्रह्म वेद सर्वं तं परादादित्यपरब्रह्मदर्शनमप्यपवादत्येव । अपरब्रह्मणोऽपि सर्वमप्यान्तर्भावात् । यत्र नात्मव्यपश्यतीति च । पूर्वपरब्रह्मान्तरदर्शनप्रतिषेधाच्चापूर्वमनपरमन्तरमबाह्यमिति । तत्केन कं पश्येहि- १५

अवधारणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह—एतमेवेति । पारिव्राज्ये लोकत्रयाधिनामनधिकारे दृष्टान्तमाह—न ह्रीति । लोकत्रयाधिनामपारिव्राज्ये नाधिक्रियन्ते कुत्र तर्हि तेषामधिकारस्तत्राऽऽह—तस्मादिति । स्वर्गकामस्य स्वर्गसाधने यागेऽधिकारवलेकत्रयाधिनामपि तत्साधने पुत्रादावधिकार इत्यर्थः । पुत्रादीना बाह्यलोकसाधनत्वे प्रमाणमाह—पुत्रेणेति । पुत्रादीना लोकत्रयसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह—अत इति । अतसाधनत्वं लोकत्रयं प्रत्यनुपायत्वम् । अवधारणाभ्युपसंहरति—तस्मादिति । लोकत्रयाधिनां पारिव्राज्येऽधिकारादिति यावत् । आत्मलोकस्य स्वरूपत्वेन सदाऽऽत्मत्वाकर्षं तत्रेच्छेत्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति । तस्याऽऽत्मत्वेन नित्यप्राप्तत्वेऽप्यविद्यया व्यवहितत्वात्प्रेप्सा सम्भवतीति भावः । अवत्वात्प्रलोकप्रेप्सा तथाऽपि किं तस्यासिसाधनं तदाह—तस्मादिति । अविद्यावशात्तदीप्सा-सम्भवादित्यर्थः । तद्विच्छाया दौर्लभ्यं द्योतयितुं चेच्छब्दः । मुख्यत्वं श्रुत्यक्षरप्रतिपन्नत्वम् । प्रनादिकासाधनेभ्यो वेदानुवचनादिभ्यो विशेषमाह—अन्तरङ्गमिति । पारिव्राज्यमेवाऽऽत्मलोकस्यान्तरङ्गसाधनमिति दृष्टान्तमाह—यथेति । तथा पारिव्राज्यमेवाऽऽत्मलोकस्य साधनमिति शेषः । पारिव्राज्यमेवेति नियमे हेतुमाह—पुत्रादीति । तस्यान्यत्र विनियुक्तत्वादिति शेषः । यद्यपि केवलं पुत्रादिकं नाऽऽत्मलोकप्रापकं तथाऽपि पारिव्राज्यसमृच्चितं तथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—असम्भवेनेति । न हि पारिव्राज्यस्य पुत्रादि तद्वतो वा पारिव्राज्यं सम्भवति । उक्तं च समुच्चयं निराकुर्वद्भिः सपरिकरस्य ज्ञानस्य कर्मादिना विरुद्धत्वं तेन कुतः समुच्चितं पुत्राद्यात्मलोकप्रापकमित्यर्थः । साधनान्तरासम्भवे फलितमुपसंहरति—तस्मादात्मानमिति । प्रव्रजन्तीति वर्तमानापदेशाच्च विधिरस्तीत्याशङ्क्या-निर्होत्रं जुहोतीतिवद्विधिमाश्रित्याऽह—यथा चेति । ३०

पारिव्राज्यविधिसमुक्त्वा तदपेक्षितमर्थवादमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति—कुतः पुनरिति । उत्थापितस्यार्थवादस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति । आत्मलोकार्थिना पारिव्राज्यनियमः सप्तमर्थः । अर्थवादस्यान्यक्षराणि व्याचष्टे—तदेतदिति । क्रियापदेन स्मेति सम्बध्यते । निपातद्वयस्यार्थमाह—किलेति । प्रजा न कामयन्त इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । प्रजामात्रे श्रुते कथं कर्मादि गृह्यते तत्राऽह—प्रजेति । आकाङ्क्षापूर्वकमन्वयमन्वाचष्टे—प्रजां किमिति । अकामयमानत्वस्य पर्यवसानं दर्शयति—पुत्रादीति । पूर्वं विद्वांसः साधनत्रयं नानुतिष्ठन्तीत्युक्तमाक्षिपति—नन्वेति । एषणाभ्यो व्युत्तिष्ठतां किं तदनुष्ठानेनेत्याशङ्क्याऽह—उद्धृष्टादीति । आत्मविद्यामपरविद्यानुष्ठानं वृणयति—नापवादादिति । अथात्र सर्वस्याऽऽनात्मनो दर्शनमेवापोद्यते न त्वपरस्य ब्रह्मणो दर्शनमत आह—अपरब्रह्मणोऽपीति । तदपवादो श्रुत्यन्तरमाह—यथेति । यस्मिन्भूमि स्थितश्चक्षुरादिभिरन्यत्र पश्यति न शृणोतीत्यादिना च दर्शनादिव्यवहारस्य वारितत्वादात्मविदो न युक्तमपरब्रह्मदर्शनमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—पूर्वेति । प्रतिषेधप्रकारमभिनयति—अपूर्वेति । इतश्चाऽऽत्मविदां

जानीयादिति च । तस्मान्नाऽऽत्मदर्शनव्यतिरेकेणान्यद्बुधुत्वात्कारणमपेक्षते ।

कः पुनस्तेषामभिप्राय इत्युच्यते किं प्रयोजनं फलं माघं करिष्यामः प्रजया साधनेन । प्रजा हि बाह्य-
लोकसाधनं निज्ञाता । स च बाह्यलोको नास्त्यस्माकमात्मव्यतिरिक्तः । सर्वं ह्युत्समाकमात्मभूतमेव सर्वस्य च
व्यपमात्मभूतः । आत्मा च नाऽऽत्मत्वादेव न केनचित्साधनेनोत्पाद्य बाह्यो विकार्यः संस्कार्यो वा । यस्यात्मसाजिनः
५ संस्कारार्थं कर्मेति तदपि कार्यकरणमात्मदर्शनविषयमेव । इवं मेऽनेनाङ्गं संक्रियत इत्यङ्गाङ्गित्वादिव्यवधानात् । न
हि विज्ञानमधनैकरसनैरतयैर्वर्तिनाऽङ्गाङ्गित्वात्संस्कारोपधानदर्शनं सम्भवति । तस्मान्न किञ्चित्प्रजद्विषाधिसाधनैः करि-
ष्यामः । अविदुषां हि तत्प्रजादिसाधनैः कर्तव्यं फलम् । न हि मृगतुणिकायामुदकपानाय तदुदकदर्शं प्रवृत्त इति
तत्रोपरमात्रमुदकाभावं पश्यतोऽपि प्रवृत्तिर्युक्ता । एवमस्माकमपि परमार्थस्मिन्नलोकदर्शनां प्रजाविज्ञानसाधने
मृगतुणिकादिसमेषु विद्वद्दर्शनविषये न प्रवृत्तिर्युक्तेत्यभिप्रायः । तदेतदुच्यते—येषामस्माकं परमार्थदर्शनां नोऽय-
१० मात्माज्ञानाद्यादिविनिर्मुक्तः साध्वासाधुस्यामविकार्योऽयं लोकः फलमभिप्रेतम् । न चाऽऽस्त्याऽऽत्मनः साध्यसाधनादि-
सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्य साधनं किञ्चिदेषितव्यम् । साध्यस्य हि साधनात्वेवणा क्रियते । असाध्यस्य साधना-
न्वेवणायां हि जलवृद्धा स्थल इव तरणं कृतं स्यात् । खे वा श्लाकुनपदान्वेषणम् । तस्मादेतमात्मानं विदित्वा
प्रजयेषुरेव बाह्यानां न कर्माऽऽरभेरभित्यर्थः । यस्मात्पूर्वं बाह्यानां एवं विद्वतः प्रजानामाभयमानाः ।

त एवं साधनसाधनसंख्यद्वारं निन्दन्तोऽविद्वद्विषयोऽयमिति कृत्वा किं कृतवन्त इत्युच्यते—ते ह स्म किं
१५ पुनैवणायाश्च वित्तैवणायाश्च लोकैवणायाश्च द्युस्थाययाश्च भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यादि व्याख्यातम् । तस्मादात्मानं
लोकमिच्छन्तः प्रजजति प्रजयेषुरित्येव विधिर्यवादेन संगच्छते । हि सार्थवादेश्चैवदान्तरमपेक्षते । अपेक्षते त्वेतद्व
प्रजजन्तीत्यस्यार्थवादरूपो ह्येतद्व स्मेत्यादिरुत्तरो ग्रन्थः । अर्थवादश्चेत्यर्थवादान्तरमपेक्षते । अपेक्षते त्वेतद्व
स्मेत्याद्यर्थवादं प्रजजन्तीत्येतत् । यस्मात्पूर्वं विद्वतः प्रजाविकर्मस्यो निवृत्ताः प्रजजितवन्त एव तस्मादभ्युपगतानां
अपि प्रजजति प्रजयेषुरित्येवं सम्बध्यमानं न लोकस्तुत्याभिमुखं भवितुमर्हति । विज्ञानसमानकर्तृत्वोपदेशादित्यानाऽ-
२० वोचाम । वेदानुबचनादिसहपाठाच्च । यथाऽऽत्मवेदनसाधनत्वेन विहितानां वेदानुबचनादीनां यथाश्रमत्वेन नार्य-
नापरब्रह्मदर्शनमित्याह—तत्कर्तेति । अपरब्रह्मदर्शनासम्भवे किं तेषामेपणाभ्यो व्युत्थाने कारणमित्यानाङ्क्याऽह—
तस्मादिति ।

साधनत्रयमनुष्ठितामभिप्रायं प्रश्नपूर्वकमाह—कः पुनरित्यादिना । कैवल्यमेव तत्साध्यं फलमित्या-
शङ्क्याऽह—प्रजा हीति । निज्ञाता सोऽयमित्यादिश्रुताविति शेषः । स एव तर्हि प्रजया साध्यतामिति चेत्तेत्याह—
२५ स चेति । आत्मव्यतिरिक्तो नास्तीत्युक्तमुपपादयति—सर्वं हीति । आत्मव्यतिरिक्तस्यैव लोकस्य प्रजादिसाध्यत्व-
मित्यतामिति चेत्तेत्याह—आत्मा चेति । आत्मयाजिनः संस्कारार्थं कर्मस्यङ्गीकाराद्वारमनोऽस्ति संकार्यत्वमित्या-
शङ्क्याऽह—यदपीति । अथाङ्गाङ्गित्वं संस्कार्यत्वं च मुख्यात्मदर्शनविषयमेव किं नेष्यते तत्राऽह—न हीति ।
आत्मविदां प्रजादिसाध्याभावमुपसंहरति—तस्मान्नेति । केवा तर्हि प्रजादिभिः साध्यं फलं तदाह—अविदुषां हीति ।
केषाञ्चित्पुत्रादिषु प्रवृत्तिश्चेत्तेनैव न्यायेन विदुषामपि तेषु प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽह—न हीति । तत्र प्रवृत्तिरिति
३० सम्बन्धः । अविद्वद्दर्शनविषय इतिच्छेदः । उक्तैर्षं चाक्षयमवतार्य व्याचष्टे—सदेतदिति । आत्मा चैतदभिप्रेतं फलं तर्हि
तत्र साधनेन भवितव्यमित्यानाङ्क्याऽह—न चेति । ख तर्हि साधनमेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽह—ताध्यश्चेति । विपक्षे
दोषमाह—असाध्यस्मेति । येषामित्यादिवान्वयार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । बाह्यानां ब्रह्मविदा प्रजादीभिः साध्या-
भावोदिति यावत् ।

वाक्यान्तरं प्रश्नद्वारेणावतार्य पाञ्चमिकं व्याख्यानं तस्य स्मारयति—त एवमित्यादिना । यदर्थोऽयमर्थवादस्त
३५ त्रिंशं निगमयति—तस्मादिति । महामुभावोऽयमात्मलोको यत्तदर्थिनो दुष्करमपि पारिव्राज्यं कुर्वन्तीति स्मृतिर्य
विशिक्षता न किञ्चित्प्रापङ्क्याऽह—न हीति । तदेव प्रपद्यति—प्रजजन्तीत्यर्थेति । तयाऽपि प्रजजन्ताविवाक्य-
स्यार्थवादत्वं किं न स्यादित्यानाङ्क्याऽह—अर्थवादश्चेदिति । अपेक्षाप्रकारमेव प्रकटयन्नस्य स्तुत्याभिमुखत्वावा-
द्विधित्वमेवेत्याह—यस्मादिति । किंच विदित्वा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यत्र विज्ञानेन समानकर्तृत्वकं व्युत्थानादि-
रूपद्विषये विज्ञानं च सर्वोत्पन्नविषयस्य विधीयतेऽतो व्युत्थानमपि विधिर्हतीत्युक्तं तथा चात्रापि व्युत्थानपरमार्थार्थं
४० पारिव्राज्यं विधेयमित्याह—विज्ञानेति । इतश्च पारिव्राज्यवाक्यमर्थवादो न भवतीत्याह—येदेति । तदेव माययति—
यत्तेत्यादिना । पारिव्राज्यस्य विधेयत्वे हेत्वन्तरमाह—फलेति । पुत्रादिकलापेक्षया पारिव्राज्यफलं विमर्शेनोप-

वादत्वं तथा तैरेव सह पठितस्य पारिव्राज्यस्याऽऽत्मलोकप्राप्तिसाधनत्वेनार्थवादत्वमयुक्तम् । फलविभागो-
पदेशाच्च । एतमेवाऽऽत्मानं लोकं विदित्वेत्यन्यस्माद्वाह्यालोकादात्मानं फलान्तरत्वेन प्रविभजति । यथा पुत्रैर्ग-
वायं लोको ज्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोक इति । न च प्रव्रजन्तोत्येतत्प्राप्तवल्लीकस्तुतिपरम् । प्रधान-
वचनार्थावादापेक्षम् सङ्गच्छतं स्यात् । तस्माद्वृत्तान्तरेवैषा लोकस्तुतिपरमिति ।

न चानुष्ठेयेन पारिव्राज्येन स्तुतिरप्युपपद्यते । यदि पारिव्राज्यमनुष्ठेयमपि सदन्यस्तुत्यर्थं स्याद्दर्शपूर्णमासा- ५
दीनामन्यनुष्ठेयानां स्तुत्यर्थता स्यात् । न चान्यत्र कर्तव्यतैतस्माद्विषयाभिर्जाता यत इह स्तुत्यर्थो भवेत् । यदि पुनः
ऋषिद्विविधः परिकल्प्येत पारिव्राज्यस्य स इहैव मुख्यो नान्यत्र सम्भवति । यदप्यनधिकृतविषये पारिव्राज्यं
परिकल्प्येत तत्र वृक्षाद्यारोहणाद्यपि पारिव्राज्यवत्कल्प्येत । कर्तव्यत्वेनानिर्जातत्वाविशेषात् । तस्मात्स्तुतिव-
गन्धोऽप्यत्र न शक्यः कल्पयितुम् ।

यद्ययमात्मा लोक इच्छते किमर्थं तत्प्राप्तिसाधनत्वेन कर्माण्येव नाऽऽरभेरान्कं पारिव्राज्येनेति । अत्रोच्यते- १०
अस्याऽऽत्मलोकस्य कर्मभिरसंबन्धात् । यमात्मानमिच्छन्तः प्रव्रजेषुः स आत्मा साधनत्वेन फलत्वेन चोपास्यत्वा-
दिप्रकाराणामन्यतमत्वेनापि कर्मभिर्न संबध्यते । तस्मात्स एष नेति नेत्यास्माऽनुष्ठेयो न हि गृह्यात् इत्यादिलक्षणः ।
यस्मादेवंलक्षण आत्मा कर्मफलसाधनासंग्रहो सर्वसंसारधर्मविलक्षणोऽज्ञानायाद्यतोऽप्यूलोचिधर्मवानजोऽजरोऽम-
रोऽमृतोऽमयः सैश्वर्यधनवद्विज्ञानैकरसस्वभावः स्वयंज्योतिरेक एवाहयोऽपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाह्य इत्येतदागमत-
स्तर्कतश्च स्थापितं विशेषतश्चेह जनकदात्मवत्कथंसांवादेऽस्मिन्तस्मादेवंलक्षण आत्मानं विदित आत्मत्वेन नैव १५
कर्मारम्भ उपपद्यते । तस्मादात्मा निविशेषः । न हि चक्षुष्मान्मपि प्रवृत्तोऽहंनि कूपे कण्ठके वा पतति । कृत्स्नस्य

दिश्यते । तथा च फलवत्त्वात्पुत्रादित्पारिव्राज्यस्य विधेयत्वसिद्धिरित्यर्थः । तदेव विवृणोति—एतमेवेति । प्रकृत-
मात्मानं स्वं लोकमापातो विदित्वा तमेव साक्षात्कर्तुमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति वचनात्पुत्रादिसाध्यान्मनुष्यादि-
लोकादात्माख्यं लोकं पारिव्राज्यस्य फलान्तरत्वेन यतः श्रुतिविभज्याभिदधाति । अतस्तस्य विधेयत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः ।
फलविभागोपदेशे दृष्टान्तमाह—यथेति । तथा पारिव्राज्येऽपि फलविभागोक्तंविधेयेति दाष्टान्तिकमितिशब्दार्थः । २०
पारिव्राज्यस्य स्तुतिपरत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—न चेति । यथा 'वायुवे क्षेपिष्ठे'त्यादिरर्थवादः प्रासाधो देवतादिस्तुत्यर्थः
स्थितो न तथेदं स्तुतिपर तदवद्योतितशब्दाभावादित्यर्थः । किञ्च प्रधानस्य दर्शपूर्णमासादेरर्थवादपेक्षावत्पारिव्राज्यमपि
तदपेक्षामुपलभ्यते तेन तस्य दर्शादिविधेयत्वं दुर्वारमित्याह—प्रधानवच्चेति । किञ्च पारिव्राज्यं सङ्कदेव श्रुतं चेद-
विवक्षितमन्यस्तुतिपर स्यात् चेद सङ्कदेव श्रूयते "प्रव्रजन्ती"त्युपक्रम्य 'प्रजा न कामयन्ते' "न्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं
चरन्ती"त्यभ्यासादतोऽपि न स्तुतिमात्रमेतदित्याह—सङ्कदिति । न चेत्त्रापि सम्बध्यते कथं तर्हि पारिव्राज्यस्य स्तुति- २५
परत्वप्रतीतिस्तत्राऽह—तस्मादिति ।

अस्तु तर्हि विधेयमपि पारिव्राज्यं स्तावकमपीति चेन्नेत्याह—न चेति । विपक्षे दोषमाह—यदीति । अथ
पारिव्राज्यं यत्रादिवदन्यत्र विधीयतामिह तु स्तुतिरेवेत्याशङ्क्याऽह—न चान्यत्रेति । आत्मज्ञानाधिकारादयत्र
पारिव्राज्यविध्यनुपलभ्यादित्यर्थः । अन्यत्र विध्यनुपलभं समर्थयते—यदीत्यादिना । अन्यत्र प्रक्रियायामिति यावत् ।
कर्माधिकारे तत्प्राग्विवेकविरुद्धत्वादिति भावः । भवत्विह पारिव्राज्ये विधिस्तथाऽपि सर्वकर्मानधिकृतविषयः स्यादित्या- ३०
शङ्क्याऽह—यदपीति । तत्र कर्मानधिकृते पुंसीत्येतत् । तत्र हेतुमाह—कर्तव्यत्वेनेति । कर्मानधिकृतेन कर्तव्यतया
ज्ञातत्वं वृक्षारोहणादाविव पारिव्राज्येऽपि नास्ति तथा चानधिकृतविषये पारिव्राज्यं कल्प्यते चेत्तस्मिन्विषये वृक्षा-
रोहणाद्यपि कल्प्येताविशेषादित्यर्थः । पारिव्राज्यस्याधिकृतविषयत्वे विधेयत्वे च सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति ।

सार्थवादं पारिव्राज्यं व्याख्याय स एष इत्यादि व्याकर्तुं शङ्क्यति—यदीति । परिहृति—अत्रेति । तदर्थिनो
नाऽऽरम्भन्ते कर्माणीति शेषः । कर्मभिरसंबन्धमात्मलोकस्य साधयति—यमात्मानमिति । तस्य कर्मासंबन्धे निष्प- ३५
पञ्चत्वं फलतोऽह—तस्मादिति । आत्मनो निष्पन्नत्वेऽपि कथं तदर्थिना पारिव्राज्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽह—
यस्मादिति । निर्विशेषस्तत्र तत्र वाक्ये दशितस्वरूपोऽयमात्मेत्येतदागमोपपत्तिभ्या यथा पूर्वं स्थापितं तथैवानापि
ब्राह्मणद्वये विशेषतो यस्मान्निर्धारितं तस्मादस्मिन्नात्मन्यापाततो ज्ञाते कर्मानुष्ठानप्रत्यक्षासिद्धिरिति योजना । उक्तात्म-
विषयविवेकविज्ञानवतो न क्रमानुष्ठानमित्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । ब्रह्मज्ञानपदने सर्वकर्मफलान्तर्भावाच्च तदर्थिनो
मुमुक्षोर्न कर्तव्यं कर्मस्याह—कृत्स्नस्येति । तथापि विचित्रफलापि कर्माणीति विवेकी कुतूहलवगादनुष्ठायतीत्या- ४०

तदेतदुच्चाभ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति । तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति ५ विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सन्नाडेन प्रापितोऽसीति होवाच यज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह दास्यायेति ॥२३॥

अथ कर्मफलस्य विद्याफलेऽन्तर्भावित् । न चायत्नप्राप्त्यै वस्तुनि विद्वान्गन्तमातिष्ठति ।

“अङ्गु चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान्गन्तमाचरेत् ॥”

“सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।”

१० इति गीतासु । इहापि चैतस्यैव परमात्मन्दस्य ब्रह्मविद्याप्यस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीत्युक्तम् । अतो ब्रह्मविदां न कर्मारम्भः ।

यस्मात्सर्वेष्वप्राविनिवृत्तः स एव नेति नेत्यात्मानमात्मत्वेनोपगम्य तद्रूपेणैव वर्तते तस्मादेतमेवविदं नेति नेत्यात्मभूतमु ह्वैते वक्ष्यमाणे न तरतो न प्राप्नुत इति युक्तमेवेति वाक्यशेषः । के ते इत्युच्यते—अतोऽस्माभिर्मित्ताच्छरीरवारणादिहेतोः पापमपुण्यं कर्माकरवं कृतवानस्मि कष्टं खलु मम वृत्तमनेन पापेन कर्मणाऽहं नरकं १५ प्रतिपत्स्य इति योऽयं पश्चात्पापं कर्म कृतवतः परितापः स एनं नेति नेत्यात्मभूतं न तरति । यथाऽतः कल्याणं फलविषयकामाभिर्मित्ताद्यन्तदानादिलक्षणं पुण्यं शोभनं कर्म कृतवानस्मि । अतोऽहमस्य फलं खलुमुपमोक्ष्य देहान्तर इत्येवोपि हर्षस्तं न तरति । उभे उ ह्वैवैष ब्रह्मविदेत कर्मणी तरति पुण्यपापलक्षणे ।

एवं ब्रह्मविदः संन्यासिन उभे अपि कर्मणी क्षीयते पूर्वजन्मनि कृते ये ते इह जन्मनि कृते ये ते चापूर्वं च नाऽऽगम्येते । किंच नैनं कृताकृते कृतं नित्यानुष्ठानमकृतं तस्यैवाक्रिया ते अपि कृताकृते एनं न तपतः । अनात्मज्ञं

२० हि कृतं फलदानेनाकृतं प्रत्यवायोऽप्यदानेन तपतः । अयं तु ब्रह्मविदात्मविद्यामिना सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोति “यथेवांसि समिद्धोऽग्निः” इत्यादिसृतेः । शरीरारम्भकयोस्तुपाभोगेनैव क्षयः । अतो ब्रह्मविदकर्मसंबन्धो ॥२१॥

तदेतद्वस्तु ब्राह्मणेनोक्तमु वा मन्त्रेणास्म्युक्तं प्रकाशितम् । एष नेति नेत्यादिलक्षणे ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य त्यक्त- २५ तु महिमानः कर्मकृता इत्यनित्याः । अयं तु तद्विलक्षणे महिमा स्वाभाविकत्वात्तस्यो ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य त्यक्त- सर्वेष्वप्यस्य । कुतोऽस्य नित्यत्वमिति हेतुमाह—कर्मणा न वर्धते शुभलक्षणेन कृतेन वृद्धिलक्षणां विक्रिया न प्राप्नोति ।

२५ शङ्कयाऽऽह—नचेति । तत्र लौकिकं न्याय दर्शयति—अङ्गुषेदिति । पुरोदेशे मधु लभेत चेदिति यावत् । ज्ञानफले कर्म फलान्तर्भावे मानमाह—सर्वमिति । अखिलं समप्राप्तोपेतमित्यर्थः । तत्रैव श्रुतिं संवादयति—ब्रह्मपीति । निषेधवाक्यतात्पर्यमुपसहरति—अत इति ।

एतमित्यादि वाक्यं योजयति—यस्मादिति । उ हेति निपाताभ्यां सूचितोऽर्थो यस्मादित्यनुपापित । इति- ३० शब्दस्यापेक्षितं पुरयति—युक्तमिति । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति—के ते इत्यादिना । यथोक्तम्—

३० विदस्तापहर्षासंपर्षो हेतुमाह—उभे हीति ।

पुण्यपापे तस्मिन्त्युक्ते पृथग्वस्थानं तयोः शङ्क्येत तन्निरस्यति—एवमिति । निषेधवाक्योक्तमेवेति यावत् । इत्यस्याऽऽत्मविदो अर्थादिसंबन्धो नास्तोत्याह—किञ्चेति । तदेवानन्तरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति—नैवमिति । तयोस्तद्वि कुत्र तापकत्व तदाह—अनात्मज्ञं हीति । पुरुषत्वाद्ब्रह्मविदुष्यपि कृताकृतयोस्तापकत्व स्यादित्या- ३५ शङ्कयाऽऽह—अयं त्विति । अत्र भगवदाकर्म प्रमाणयति—यथेति । यथापि पूर्वोत्तरयोर्वर्माधर्मयोरानन्वयोराल-

३५ विद्यावशाद्विनाशकत्वेनैव तथापि प्रारब्धयोरस्ति तयोस्तापकत्वमित्याशङ्कयाऽह—शरीरेति । प्रकृत विद्याफलमुपस- हरति—अत इति । कर्मकार्यसंबन्धादिति यावत् ॥२१॥

उक्ते विद्याफले मनसं संवादयति—तदेतदिति । एष नित्यो महिमेत्यत्र नित्यत्वमुपादयति—अथेति त्विति । तद्विलक्षणत्वमकर्मकृतत्वम् । अकर्मकृतो महिमा स्वाभाविकत्वविशेष इत्यत्राकर्मकृतत्वेन स्वाभाविकत्वमसिद्धमित्या- ३० शङ्कयाऽह—कुतोऽगम्येति । वृद्धिरक्षयश्चेति विक्रिशब्दाभावेऽपि विक्रियात्तराणि भविष्यन्तीत्याशङ्कयाऽह—

अशुभेन कर्मणा नो कनीयास्नाप्यपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति । उपचयापचयहेतुभूता एव हि सर्वा विक्रिया इत्येताभ्यां प्रतिषिध्यन्ते । अतोऽविक्रियत्वाच्चित्य एष सहिमा । तस्मात्तस्यैव सहिम्नः स्याद्भवेत्तदवित्पदस्य वेत्ता पश्यते गम्यते ज्ञायत इति सहिम्नः स्वरूपमेव पदं तस्य पदस्य वेदिता । किं तत्पदवेदनेन स्याद्वित्युच्यते—तं विदित्वा सहिमानं न लिप्यते न संबध्यते कर्मणा पापकेन धर्माधर्मलक्षणेनोभयमपि पापकमेव विवृषुः ।

यस्मादेवमकर्मसंबन्धेण ब्राह्मणस्य सहिमा नेति नेत्यादिलक्षणस्तस्मादेवविच्छिन्नतो ब्राह्मोऽन्धियव्यापारत ५
उपशान्तस्तथा दान्तोऽन्तःकरणतृष्णातो निवृत्त उपरतः सर्वेषणाविनिर्मुक्तः संन्यासी तितिक्षुर्द्वंद्वसहिष्णुः समाहित इन्द्रियान्तःकरणचलनरूपाद्यावृत्त्यैकान्तरूपेण समाहितो भूत्वा । तदेतदुक्तं पुरस्ताद्बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्योति । आत्मन्येव स्वे कार्यकरणसंघात आत्मानं प्रत्यक्चेत्यितार पश्यति । तत्र किं तावन्मात्रं परिच्छिन्नं नेत्युच्यते—सर्वं समस्तमात्मानमेव पश्यति नान्यदात्मव्यतिरिक्तं बालाग्रमात्रमप्यस्तौत्येवं पश्यति । मननान्मुनिर्भवति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं स्थानत्रयं हित्वा । एवं पश्यन्तं ब्राह्मणं नैनं पाप्मा पुण्यपापलक्षणस्तरति न प्राप्नोति । अयं १०
तु ब्रह्मवित्सर्वं पाप्मानं तरत्यात्मभावान्नैव व्याप्नोत्यतिक्रामति । नैनं पाप्मा कृताकृतलक्षणस्तपतोऽष्टकप्रत्यवायोऽपावनाभ्याम् । सर्वं पाप्मानमयं तपति ब्रह्मवित्सर्वान्तराजं न वद्विना भस्मीकरोति । स एष एवंविद्धिपापो विगत-धर्माधर्मो बिरजो विगतरजो रजःकामो विगतकामोऽविविचित्सिद्धिलक्षणसंशयोऽहमस्मि सर्वात्मा परं ब्रह्मेति निश्चितमतिब्राह्मणो भवति ।

अयं त्वेवंभूत एतस्यामवस्थायां मुख्यो ब्राह्मणः प्रागेतस्माद्ब्रह्मस्वरूपावस्थानादगीमस्य ब्राह्मण्यम् । १५
एष ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोको मुख्यो निरुपचरितः सर्वात्मभावलक्षणे हे सन्नाद । एनं ब्रह्मलोकं परिप्रापितोऽस्यभयं नेति नेत्यादिलक्षणमिति होवात्र याज्ञवल्क्यः । एवं ब्रह्मभूतो जनको याज्ञवल्क्येन ब्रह्मभावमापादितः प्रत्याह—सोऽहं त्वया ब्रह्मभावमापादितः सन्भवते तुभ्यं विदेहान्देशान्मम राज्यं समस्तं ध्वामि मां च सह विदेहैर्दास्याय दासकर्मणे द्दामीति वशाब्दासंबध्यते । परिसमापिता ब्रह्मविद्या सह संन्यासेन साङ्ग्य सेतित्तदाह—तस्मादिति । अधर्मलक्षणेनेति वक्तव्ये किमिदं धर्माधर्मलक्षणेनेत्युक्तमत आह—उभयमपीति । संसारहेतुत्वाविशेषादित्यर्थः ।

तस्मादित्यादिवाक्यं व्याचष्टे—यस्मादिति । एवंविदात्मा कर्मतत्फलसंबन्धशून्य इत्यापाततो जानन्नित्यर्थः । २५
विशेषणाभ्यामुत्सर्गतो विहितस्योभयविधकरणव्यापारोपरमस्य यावज्जीवादिश्रुतिविहितं कर्मपिवास्तस्माद्विरक्तस्यापि न नित्यादित्यागः । “उत्सर्गस्यापवादेन बाधः कस्य न संमतः” इत्यादिन्यायादित्याशङ्क्याऽह—उपरत इति । जीवनविच्छेदव्यतिरिक्तशीतादिसहिष्णुत्व तितिक्षुत्वम् । यत्र कर्तुः स्वातन्त्र्यं तेषां कर्मणां निवृत्तिः शमादिपदेरका । यत्र तु सत्यधीविरोधिनी निद्रालस्यादौ पुंसो न स्वातन्त्र्यं तन्निवृत्तिः समाधानम् । समाहितो भूत्वा पश्यतीति संबन्धः । पश्यतीति वर्तमानापदेशात्कथं विशेषणेषु सक्रामितो विधिरित्याशङ्क्याऽह—तदेतदिति । यथोक्तैः ३०
साधनैरुचिताया विद्याया किं स्यादित्याशङ्क्याऽह—एवमिति । तस्य पुण्यपापासंस्कारो हेतुमाह—अयं त्विति । इतश्च विवृषो न कर्मसंबन्धोऽस्तीत्याह—नैनमिति । किमिति पाप्मा ब्रह्मविद न तपतीत्याशङ्क्याऽह—सर्वमिति ।

कथं ब्राह्मणो भवतीत्यपूर्ववदुच्यते प्रागपि ब्राह्मण्यस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽह—अयं त्विति । मुख्यत्वमवाधितत्वम् । सफलं विद्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुपदिश्योपसंहरति—एष इति । तत्र कर्मधारयसमासं सूचयति—ब्रह्मेवेति । तथाविधस्य तपसिग्रहे प्रकरणमनुग्राहकमभिप्रेत्याह—मुख्य इति । तथाऽपि किं मम सिद्धमिति तदाह— ३५
एनमिति । आत्मीयं विद्यालभ्य द्योतयितुं राज्ञो वचनमित्याह—एवमिति । सति वक्तव्यशेषे कथमित्यं राज्ञो वचनमित्याशङ्क्याऽह—परिसमापितेति । तथाऽपि परमपुरुषार्थस्य वक्तव्यत्वमित्याशङ्क्याऽह—परिसमाप्त इति । कर्तव्यान्तरं वक्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याऽह—एतावदिति । तथाऽपि यत्र निष्ठा कर्तव्या तद्व्याप्तमित्यागच्छाऽह—एतेति । तथाऽपि परमा निष्ठाऽप्यस्तीति चेत्तेत्याह—एतेति । निश्चितं श्रेयोऽप्यदस्तीत्यागच्छाऽह—एतदिति । तथाऽपि कृतवृत्ततया मुख्यब्राह्मण्यसिद्धयर्थं वक्तव्यान्तरमस्तीत्याशङ्क्याऽह—एतदशाप्येति । किमस्या प्रतिज्ञा- ४०
परम्परायां नियामकमित्याशङ्क्याऽह—एतदिति । निरुपाधिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्यमिति गमयितुमिति शब्दः ॥२३॥

स वा एष महानज आत्माऽज्ञादो वसुधानो विन्दते वसु य एवं वेद ॥२४॥

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमो

ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥२५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥४॥

- ५ योऽयं जनकयाज्ञवल्क्यात्यायिकायां व्याख्यात आत्मा स वा एष महानज आत्माऽज्ञादः सर्वभूतस्यः सर्वाज्ञानामत्ता वसुधानो वसु धनं सर्वप्राणिकर्मफलं तस्य दाता प्राणिनां ययाकर्म फलेन योजयितेत्यर्थः । तमेतन्म-
जमज्ञादं वसुदानमात्मानमज्ञादवसुदानगुणान्यां युक्तं यो वेद स सर्वभूतेश्वरभूतोऽज्ञमसि विन्दते च वसु सर्वं
कर्मफलजातं लभते सर्वात्मत्वादेव य एवं ययोक्तं वेद । अथवा दृष्टफलानिभिरप्येवंगुण उप्राप्त्यः । तेनाज्ञादो
वसोश्च लब्धा दृष्टेनैव फलेनाज्ञातृत्वेन गोश्चादिना चास्य योगो भवतीत्यर्थः ॥२४॥
- १० इदानीं समस्तस्यैवाऽऽरण्यकस्य योऽयं उक्तः स सभुक्तिव्याप्त्या कण्डिकायां निर्विद्यत एतावान्मस्त-
रण्यकार्यं इति । स वा एष महानज आत्माऽजरो न जीर्यत इति न विपरिणमत इत्यर्थः । अमरो यस्माच्चानर-
स्तस्मादमरो न म्रियत इत्यनरः । यो हि जायते जीर्यते च स विनश्यति म्रियते वा । अयं त्वज्जाह्नवात्वाच्चा-
विनाशी यतोऽत एवामृतः । यस्मान्जनिप्रभृतिभिस्त्रिभिर्बावविकारैर्ब्रजतस्तस्मादितरेषां भावविकारैर्त्रिभिस्त-
त्कुतैश्च कामकर्ममोहादिभिर्मृत्युपैर्ब्रजत इत्येतत् । अमरोऽत एव । यस्माच्चैवं पूर्वोक्तविशेषणस्तस्माद्भूयर्बलितः
१५ अयं च हि नामाविष्टाकार्यं तत्कार्यप्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन चाविष्टायाः प्रतिषेधः सिद्धो वेदितव्यः ।
अयं आत्मैवगुणविशिष्टः किमसौ ब्रह्म परित्यज्यं निरतिशयं महदित्यर्थः । अयं वै ब्रह्म । प्रसिद्धमेतत्तेजोऽयं
ब्रह्मेति । तस्माच्छुक्तमेवंगुणविशिष्ट आत्मा ब्रह्मेति ।

- य एवं यथोक्तमात्मानमयं ब्रह्म वेद सोऽयं हि वै ब्रह्म भवति । एष सर्वस्या उपनिषदः संक्षिप्तोऽयं
उक्तः । एतत्सर्वार्थस्य सत्यब्रह्मोपायोत्पत्तित्थितप्रलयादिकल्पना क्रियाकारकफलाभ्यारोपणा चाऽऽपत्तिर कृता
२० तदपोहेन च नेति नेतिरप्यध्यारोपितविशेषापनयद्वारेण पुनस्तत्त्वमावेदितम् । यथैकप्रभृत्यपरावर्षेण्यत्वात्स्वरूपपरि-

तंप्रति सोपाधिकब्रह्मज्ञानादभ्युदयं दर्शयति—योऽयमित्यादिना । ईश्वरश्चेत्यादिभिः कर्मफलं ददाति तर्हि
तस्य वैषम्यनैर्बुद्धेः स्यातामित्यागच्छाऽहं—प्राणिनामिति । उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनं सफलं दर्शयति—
तमेतमिति । सर्वात्मत्वफलमुपासनमुक्त्वा पश्चात्तरमाह—अथवेति । दृष्टं फलमन्नातृत्वं धनलाभश्च । उक्तगुणकमीश्वरं
ध्यायतः फलमाह—नैवेति । तदेव फलं स्पष्टयति—दृष्टेवेति । अन्नातृत्वं दीप्तान्नित्वम् ॥२४॥

- २५ निरुपाधिकब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरुक्ता सोपाधिकब्रह्मध्यानाच्चाभ्युदय उक्तस्तथा च किमुत्तरकण्डिकेत्या-
गच्छाऽहं—इदानीमिति । अजत्वाच्चाविनाशीति वक्तुं चशब्दः । कथं जन्मजरामयोर्मरणाविनाशित्वसाधकत्वं
तदाह—यो हेति । अयं त्वज्जाह्नवादिनाश्च नरत्वाच्चाऽमरोऽमरत्वाच्चाविनाशीति शोचना । मरणायोपत्ययुपबोध्य
मरणकार्याभावं दर्शयति—अत एवेति । जन्मापक्षयविनाशानामेव भावाविकाराणामिह मुच्यते त्रिपेदादिदृढबादीनि
विकाराणान्तराभ्यामपि भविष्यन्ति विषेपनिषेधस्य गोपान्यनुग्रापरत्वाद्यागच्छाऽहं—यस्माच्चेति । इतरे
३० सत्त्वबुद्धिविपरिणामाः । अत एवायं ह्युक्तं विवृणोति—यस्माच्चेति । किं तद्वयं तदाह—अयं चेति ।
अविद्यानिषेधविशेषणभावादात्मानं सा सदा स्पृणतीत्यागच्छाऽहं—तत्कार्येति । विशेषणान्तरं प्रश्नपूर्वकमुत्पाप्य
व्याकरोति—अयं इति । कथं पुनरभ्यगुणविगिष्टस्याऽऽमरो ब्रह्मत्वं तदाह—अयमिति । वैद्यव्यार्षमाह—
प्रसिद्धमिति । लोकवाक्यः शास्त्रस्याप्युपलक्षणम् ।

- वेद्यत्वरूपमुक्त्वा विद्याफलं कथयति—य एवमिति । कण्डिकार्यनुपसंहरति—एष इति । सृष्ट्यादेरपि
३५ तदर्थत्वात्किमित्यन्तादिह नोपसंह्रियते तत्राऽहं—एतत्स्येति । सृष्ट्यादेरापोपितत्वे गमकमाह—तदपोहेनेति । तच्छब्दः
सृष्ट्यादिप्रपञ्चविषयः । तदपोहेनेति श्रुतं तदेव स्रुज्यति—नै तेति । अध्यारोपानपादव्याप्येन तत्त्वस्याऽऽवेदितत्वा-
द्यारोपितं भवत्येव सृष्ट्यादिद्वैतमित्यर्थः । अध्यारोपानपादव्याप्यस्य षड्भूतक्षालनान्यायवच्छत्वात्तत्त्वं विवक्षितं
चेत्तदेवोच्यते कृतं सृष्ट्या दद्वैतारोपयेत्यागच्छाऽहं—अथेति । उवाहृणान्तरमाह—यथा चेति । दृष्टान्तद्वयमनूद्य

ज्ञानाय रेखाध्यारोपणं कृत्वैकेयं रेखा दशेयं शतयेयं सहस्रेयमिति ग्राह्यत्यवगमयति संख्यास्वरूपं केवलं न तु संख्याया रेखात्मत्वमेव यथा आकारादीन्यक्षराणि विजिग्राह्यिषुः पत्रमथरेखाविसंयोगोपायमास्थाय वर्णानां सतत्त्वमावेदयति न पत्रमध्याद्यात्मतामक्षराणां ग्राहयति तथा चेहोत्पत्त्याद्यनेकोपायमास्थायैकं ब्रह्मतत्त्वमावेदितम् । पुनस्तत्कल्पितोपायजनितविशेषपरिशोधनार्थं नेति नेतीति तत्त्वोपसंहारः कृतः । तदुपसंहृतं पुनः परिशुद्धं केवलमेव सफलं ज्ञानमन्तेऽस्यां कण्डिकायामिति ॥२५॥

५

इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

आगमप्रधानेन मधुकाण्डेन ब्रह्मतत्त्वं निर्धारितम् । पुनस्तत्त्वैवोपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा विगृह्यवादेन विचारितम् । शिष्यावाच्यसंबन्धेन च षष्ठे प्रश्नप्रतिवचनन्यायेन सविस्तरं विचार्योपसंहृतम् । अथेदानीं निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । अयं च न्यायो वाक्यकोविदैः परिगृहीतो हेत्वपदेशातःप्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति । अथवाऽऽगमप्रधानेन मधुकाण्डेन यदभूतत्वनसाधनं ससंन्यासमात्म- १० ज्ञानमभिहितं तदेव तर्कणाप्यमृतत्वसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानमधिगम्यते । तर्कप्रबानं हि याज्ञवल्कीयं काण्डम् । तस्माच्छास्त्रतर्कान्यां निश्चितमेतद्वदेतदालम्बनं ससंन्यासममृतत्वसाधनमिति । तस्माच्छास्त्रभट्टावद्भिरुपेतत्त्व- प्रतिपित्तुभिरेतत्प्रतिपत्तव्यमिति । आगमोपपत्तिस्त्यां हि निश्चितोऽर्थः श्रद्धेयो अवयव्यविचारदिति । अक्षराणां तु चतुर्थं यथा व्याख्यातोऽस्तथा प्रतिपत्तव्योऽत्रापि । गान्यक्षराण्यव्याख्यातानि तानि व्याख्यास्यामः ।

दाष्टीन्तिकमावष्टे—तथा चेति । इहेति मोक्षशास्त्रोक्तिः । तथाऽपि कल्पप्रपञ्चसंबन्धप्रयुक्तं सविशेषत्वं ब्रह्मणः १५ स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—पुनरिति । तस्मिन्नात्मनि कल्पितः सृष्ट्यादिरूपायस्तेन जनितो विशेषस्तस्मिन्कारणत्वादित्यस्य निरासार्थमिति यावत् । तर्हि द्वैताभावविधिगष्टं तत्त्वमिति चैत्रेत्याह—तदुपसंहृतमिति । परिशुद्धं भाववदभावेनापि न संस्पृष्टमित्यर्थः । केवलमित्यद्वितीयोक्तिः । सृष्ट्यादिवचनस्य गतिमुक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति—सफलमिति । इतिशब्दः संग्रहसमाप्यर्थं ब्राह्मणसमाप्यर्थं वा ॥२५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं शारीरकब्राह्मणम् ॥४॥

२०

समाप्ते शारीरकब्राह्मणे वंशब्राह्मणं व्याख्यातव्यं कृतं गतार्थेन मैत्रेयीब्राह्मणेनैत्याशङ्क्य मधुकाण्डार्थमनु- द्रवति—आगमेति । पाञ्चमिकमर्थमनुभाषते—पुनरिति । तस्यैव ब्रह्मणस्तत्त्वमिति शेषः । विगृह्यवादो जयपराजय- प्रधानो जल्पन्यायः । षष्ठे प्रतिष्ठापितमनुवदति—शिष्येति । प्रश्नप्रतिवचनन्यायस्तत्त्वनिर्णयप्रधानो वादः । उपसंहृतं तदेव तत्त्वमिति शेषः । संप्रत्युत्तरब्राह्मणस्यागतार्थत्वमाह—अथेति । आगमोपपत्तिभ्यां निश्चिते तत्त्वे निर्गमनमकिंचि- त्करमित्याशङ्क्याऽऽह—अयं चेति । प्रकृान्तरेण संगतिमाह—अथवेति । कथमिह तर्कणाधिगतिस्तत्राऽऽह—तर्केति । २५ मुनिकाण्डस्य तर्कप्रधानत्वे किं स्यात्तदाह—तस्मादिति । इति फलतीति शेषः शास्त्रादिना यथोक्तस्य ज्ञानस्य निश्चितत्वेऽपि किं सिध्यति तदाह—तस्माच्छास्त्रभट्टावद्भिरिति । एतच्छब्दो यथोक्तज्ञानपरामर्शः । इति सिध्यतीति शेषः । तत्र हेतुमाह—आगमेति । अव्यभिचारान्मानयुक्तिगम्यस्पर्शस्य तथैव सत्त्वादिति यावत् । इतिशब्दो ब्राह्मणसंगतिसमाप्यर्थः । तात्पर्यार्थं व्याख्याते सत्यक्षरव्याख्यानप्रसक्तावाह—अक्षराणां त्विति । तर्हि ब्राह्मणेऽस्मिन्वक्तव्याभावात्परिसमाप्तिरेत्याशङ्क्याऽऽह—यानीति ।

१. रेखासंख्याप्यायः रेखाक्षरन्यायश्च प्रथमं स्थाने विक्षिप्ता रेखा एकत्वसंख्यां गमयति सैव रेखा द्वितीयस्थाने ३० दशत्वं तृतीये गतत्वंमित्यादिना रेखाया तत्तत्संख्यारोपणेन तत्तत्संख्या निवेद्यते संख्यायाः स्वरूपेण सत्यत्वेऽपि तत्तत्स्थानविशिष्टवैनासत्यत्वम् । एव अकारादिवर्णाः रेखासु आरोप्यन्ते तादृशरेखाणां स्वरूपेण सत्यत्वेऽपि तादृशाक्षरादादास्त्येन असत्यत्वात् असत्येन सत्यज्ञानं सुलभम् । एव सृष्ट्यादिप्रपञ्चनमपि वेदे ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थं ज्ञानेन तु उपायस्य कल्पितस्य नेति नेतीति निषेधात् सत्यं ब्रह्माद्यगम्यते ।

२ हेतुव्यपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्—यथा तस्माद्विज्ञानम् इति । धूमज्ञानज्ञाप्यविविक्तमानित्यर्थः । ३५

अथ चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मंत्रेयो च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयो
ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्योऽप्यद्वुतमुपाकरिष्यन् ॥१॥

मंत्रेयोति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रज्ञजिष्यन्वा अरेऽहमस्मा-

५ स्थापनादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणोति ॥२॥

सा होवाच मैत्रेयो धन्तु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां

न्वहं तेनामृताहोऽ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां

जीवितं तथैव ते जीवितं स्मामृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥३॥

सा होवाच मैत्रेयो येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्नेद तदेव मे ब्रूहीति ॥४॥

१० स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृषद्धन्त

तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यास्येति ॥५॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो

भवति । न वा अरे जायाम्यै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया

अथेति हेतुपदेशानन्तर्यप्रदर्शनार्थः । हेतुप्रधानानि हि वाक्यान्वयतीतानि तदनन्तरमागमप्रधानेन प्रति-
१५ ज्ञातोऽर्थो नियम्यते मैत्रेयोब्राह्मणेन । ह्वाब्दो वृत्तावद्योतकः । याज्ञवल्क्यस्यैवः किल द्वे भार्ये पत्न्यौ बभूवतुः पत्नीं
मैत्रेयो च नामत एकाऽपरा कात्यायनी नामतः तयोर्भार्ययोर्मंत्रेयोह किल ब्रह्मवादिनी ब्रह्मध्वनशीला बभूवा-
ऽसीत् । स्त्रीप्रज्ञा स्त्रियां योषिता सा स्त्रीप्रज्ञा सैव यस्याः प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणालक्षणा सा स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि
तस्मिन्काले आसीत्कात्यायनी । अथैव सति ह किल याज्ञवल्क्योऽप्यनुर्वस्माद्वाह्यस्थलक्षणावृत्तात्पारिव्रात्य-
लक्षणां वृत्तमुपाकरिष्यन्पारिवर्तिकुर्तुः सन् ॥१॥

२० हे मैत्रेयोति ज्येष्ठा भार्यामामन्त्रयासास । आत्मन्ध चोवाच ह प्रज्ञजिष्यन्पारिव्रात्यं करिष्यन्वा अरे
मैत्रेयस्यात्मस्थानादुपाहंस्यादहमस्मि भवामि । मैत्रेयानुजानीहि मां हन्तेच्छसि यदि तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं
करवाणोत्यादि व्याख्यातम् ॥२॥

सैवमुक्तोवाच मैत्रेयो सर्वेयं पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् किं स्यां किमहं वितसाध्येन कर्मणाऽमृताऽहो न
स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्य इत्यादि समानमन्यत् ॥३-४॥

२५ स होवाच प्रियेयं पूर्वं खलु नोऽस्मभ्यं भवती भवन्ति सती प्रियमेवाबृषद्धवितवती निर्धारितवत्यसि ।
अतस्तुष्टोऽहं हन्तेच्छसि चेदमृतत्वसाधनं ज्ञातुं हे भवति ते तुभ्यं तदमृतत्वसाधनं व्याख्यास्यामि ॥५॥

आत्मनि खल्वरे मैत्रेयो दृष्टे । कथं वृष्ट आत्मनीति, उच्यते—पूर्वमाचार्यापिमास्यां श्रुते पुनस्तर्कणोप-

पत्न्या मते विचारिते । श्रवणं त्वगमसात्रेण मत उपपत्त्या पश्चाद्विज्ञात एवमेतस्मात्स्थिते निर्धारिते । किं भवती-

३० स्याथशब्देन द्योत्यते तत्राऽहं—हेतुप्रधानातीति । तदेव वृत्त व्यनक्ति—याज्ञवल्क्यस्येति । अथेत्यस्यार्थमाह—
एवं सतीति । भार्याद्वये दर्शितरीत्या स्थिते स्वस्य च वैरम्यातिरिक्ते सतीति यावत् ॥२॥

तस्या ब्रह्मवादित्वं तदामन्त्रणद्वारेण ता प्रत्येव सवाये हेतुर्कृतव्यम् । तस्या ब्रह्मवादित्वं द्योत्यमित्युक्तिर्वा
यदीत्युक्तम् ॥२॥

मैत्रेयो त्वमृतत्वमात्रार्थितामात्मनो दर्शयति—सैवमिति ॥३-४॥

३५ गुह्यवादाधीना विद्यावासिरिति द्योतनार्थमाह—स होवाचेति । ज्ञानेच्छादुल्लेखानाद्योतनाय वेदित्युक्तम् ॥५॥

व्याख्यानप्रकारमेवाऽहं—आत्मनीति । दृष्टे सर्वमिदं विदितं भवतीत्युत्तरत्र सवन्व । केनोपायेनाऽऽत्मनि

दृष्टे सर्वं दृष्टं भवतीत्युपायं पुच्छति—कथमिति । आत्मदर्शनोपाय श्रवणादिकं दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यते इति ।

उक्तोपायफलं प्रश्नपूर्वकमाह—किमित्यादिना । इदं सर्वमित्यनूढं तस्यार्थमाह—यथात्मनोऽन्यदिति । तदात्मनि

भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥६॥

ब्रह्म तं परादाद्योज्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योज्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योज्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योज्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदान्तं परादुर्योज्यत्रात्मनो वेदान्वेद भूतानि तं परादुर्योज्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योज्यत्रात्मनः सर्वं वेदेवं ब्रह्मेवं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानोदं सर्वं यदयमात्मा ॥७॥

स यथा दुन्दुभेर्ह्ययमानस्य न बाह्याऽच्छब्दाऽच्छब्दकनुयाद्ग्रहणाय
दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याऽच्छब्दाऽच्छब्दकनुया-
द्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥९॥

स यथा वीणायै बाह्यमानायै न बाह्याऽच्छब्दाऽच्छब्दकनुया-
द्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥१०॥

स यथाद्विधानेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽयर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हृतमाशितं पायित-
मयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्चसितानि ॥११॥

स यथा सर्वासम्पादं समुद्रं एकायनमेव सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमेव सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेव सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनमेव सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेव -
त्युच्यत इदं विदितं भवति । इदं सर्वमिति यदात्मनोऽन्यत् । आत्मव्यतिरेकेणाभावात् ॥६॥

तमयथार्यदक्षिणं परादात्पराकुर्मतिकैवल्यासंबन्धिनं कुर्यादयननात्मस्वरूपेण मां पश्यतीत्यपराधा- ३०
दिति भावः ॥७-१०॥

चतुर्यं शब्दनिष्ठासेनैव लोकार्थनिष्ठासः सामर्थ्यादुक्तो भवतीति पृथङ्नोक्तः । इह तु सर्वशालोप-
दृष्टे दृष्टे स्यादिति शेषः । कथमन्यस्मिन्पद्रे सत्यन्यददृष्टं भवति तत्राऽह—आत्मव्यतिरेकेणैति ॥६-१०॥

स यथाऽऽर्धगानेरित्यादाविष्टं कुतमित्याद्यधिकं दृष्टं तत्स्थार्यमाह—चतुर्यं इति । सामर्थ्यादर्थाद्यन्यस्य शब्द-

सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेव सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनमेव सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेव सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेव सर्वेषां मानन्दानामुपस्थ एकायनमेव सर्वेषां विसर्गणां पायुरेकायनमेव सर्वेषां मन्त्रानां पादावेकायनमेव सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥१२॥

स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमा-

१५ त्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्ये-
वानुविन्दयति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमोति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१३॥

सा होवाच मैत्रेयत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विज्ञानमोति
स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिवर्मा ॥१४॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं रसयते
१० तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं स्पृशति

संहार इति कृत्वाऽर्थप्राप्नोऽप्यर्थः स्पष्टीकर्तव्य इति पृथगुच्यते ॥११-१२॥

सर्वकार्यप्रलये विद्यानिमित्ते सैन्धवघनवदनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एक आत्माऽवतिष्ठते । पूर्वं तु सूतमात्रासंसारविशेषालम्ब्यविशेषविज्ञानः सन् । तस्मिन्प्रविलापिते विद्यया विशेषविज्ञाने तस्मिन्निमित्ते च भूत-
संसर्गे न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्येवं याज्ञवल्क्येनोक्ता ॥१३॥

१५ सा होवाचात्रैव मा भगवानेतस्मिन्नेव वस्तुनि प्रज्ञानघन एव न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति मोहान्तं मोहमभ्य-
भापीपिपदापीपवदवगमितवानसि संमोहितवानसीत्यर्थः । अतो न वा अहमिममात्मानमुक्तलक्षणं विज्ञानमि-
विवेकत इति । स होवाच नाहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मा यतो विन(नं)हुं शूलमस्येति विनाशी
न विनाश्यविनाशी विनाशब्देन विक्रियाऽविनाशीत्यविक्रिय आत्मेत्यर्थः । अरे मैत्रेययमात्मा प्रकृतोऽनुच्छित्ति-
वर्मा । उच्छित्तिरुच्छेद उच्छेदोऽतो विनाश उच्छित्तिर्वर्माऽप्येत्युच्छित्तिवर्मा नोच्छित्तिवर्माऽनुच्छित्तिवर्मा नापि

२० विक्रियालक्षणो नाप्युच्छेदलक्षणो विनाशोऽस्य विद्यत इत्यर्थः ॥१४॥

चतुर्ध्वनि प्रपाठकेष्वेक आत्मा तुल्यो निर्धारितः परं ब्रह्म । उपायविशेषस्तु तस्याधिगमेऽप्यध्यायः ।
१५ उपेयस्तु स एवाऽऽत्मा यश्चतुर्थेऽप्यात आदेशो नेति नेतीति निविष्टः । स एव पञ्चमे प्राणपणोपन्यासेन शाकल्य-
याज्ञवल्क्यसंवादे निर्धारितः । पुनः पञ्चमसमाप्तौ । पुनर्जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे । पुनरिहोपनिषत्समाप्तौ । चतुर्णामपि
प्रपाठकानामेतवात्मनिष्ठता नान्योऽन्तराले कश्चिदपि विषयितोऽर्थ इत्येतत्प्रदर्शनायान्त उपसंहारः स एव
२५ नेति नेत्यादिः ।

स्यानुपपत्तेरित्यर्थः । नन्वत्रापि सामर्थ्याविशेषात्पृथगुक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्याऽह—इह त्विति ॥११-१२॥

स यथा सैन्धवघन इत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह—सर्वकार्येति । एतेभ्यो भूतेभ्य इत्यादिरर्थमाह—पूर्वं त्विति ।
ज्ञानोदयाभ्यागवत्यायामित्यर्थः । लब्धविशेषविज्ञानं सन्धवहुरतीति शेषः । प्रविलापिते तस्येत्यध्याहार ॥१३॥

पूर्वोत्तरविरोधं शङ्कित्वा परिहरति—सा होवाचेत्यादिना । अविनाशित्वं पूर्वत्र हेतुरित्याह—यत इति ॥१४॥
३० प्रत्यध्यायमन्यथाऽन्यथा प्रतिपादनादात्मनः सविशेषत्वमाशङ्क्य स एव इत्यादेस्तात्पर्यमाह—चतुर्ध्वनेति ।

केन प्रकारेण तस्य तुल्यत्वमित्याशङ्क्याऽह—परं ब्रह्मेति । अध्यायभेदस्ताहि कथमित्याशङ्क्याऽह—उपायेति ।
उपायभेदबुधेयभेदोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽह—उपेयस्त्विति । चातुर्थिकादयस्तावमिकस्यार्थस्य शेष व्यावर्त्यति—
स एवेति । प्राणपणोपन्यासेन मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धपातोपन्यासात्प्राणा पणत्वेन गृहीता इति गम्यते । तेन
शाकल्यब्राह्मणेन निविशेषः प्रत्यगात्मा निर्धारित इत्यर्थः । विज्ञानमानन्द ब्रह्मेत्यादानुक्त स्मारयति—पुनरिति ।

३५ पञ्चमसमाप्तौ पुनर्विज्ञानमित्यादिना स एव निर्धारित इति योजना । कुर्वन्ब्राह्मणादावपि स एवोक्त इत्याह—
पुनर्जनकैति । अस्मिन्नपि ब्राह्मणे स एवोक्त इत्याह—पुनरिहेति । किमिति पूर्वत्र तत्र तत्रोक्त्य निविशेषस्याऽऽत्मा-
नोज्ज्वलने वचनमित्याशङ्क्याऽह—चतुर्णामपीति ।

तवितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येतत्केन कं जिघ्रेतत्केन कं रसयेत्तत्केन कं ममिवदेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं भव्यीत तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न गृह्यते-
ज्योतीं न हि ज्योतींतेऽङ्गो न हि सन्यतेऽसितो न व्यथते न रिच्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनाऽसि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विज्ञाहार ॥१५॥ ५

इति बृहदारण्यकोपनिषद् चतुर्थोऽध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

यस्मात्प्रकारशतेनापि निरूप्यमाणे तत्त्वे नेति नेत्यात्मैव निष्ठा नान्योपलभ्यते तर्केण वाऽऽग्नेन वा तस्मा-
देतदेवामृतत्वसाधनं यदेतन्नेति नेत्यात्मपरिज्ञानं सर्वसंन्यासश्चेत्येतमर्थमुपसंजिहीर्षाह—एतावदेतावन्मात्रं यदेतन्नेति
नेत्यद्वैतात्मवर्शनमिदं चान्यसहकारिकारणनिपेक्षमेवारे मैत्रेय्यमृतत्वसाधनम् । यत्पृष्ठवत्यसि यदेव भगवानेव
तदेव मे ब्रह्ममृतत्वसाधनमिति तदेतावदेवेति विज्ञेयं त्वयेति ह वै किलामृतत्वसाधनमात्मज्ञानं त्रिपाथै भाग्या १०
उक्त्वा याज्ञवल्क्यः किं कृतवान्यपूर्वं प्रतिज्ञातं प्रब्रजिष्यन्नस्मीति तच्चकार विज्ञाहारं प्रब्रजितवानित्यर्थः । परिसमाप्ता
ब्रह्मविद्या संन्यासपर्यवसाना । एतावानुपदेश एतद्वेदानुशासनमेवा परमनिष्ठेषु पुरुषार्थकर्तव्यतन्त्र इति ।

इदानीं विचार्यते शास्त्रार्थविवेकप्रतिपत्तये । यत आकुलानि हि वाक्यानि वृथ्यन्ते “यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहुयात्” “यावज्जीवं दर्शनं पूर्णमास्यां यजेत” “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः” “एतद्ब्रह्म जराभयं सत्तं
यदग्निहोत्रम्” इत्यादीनां काश्चिदप्युक्तानि चाऽऽश्रमाभ्यान्तरप्रतिपादकानि वाक्यानि “विदित्वा व्युत्थाय १५
प्रब्रजति” “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्ब्रह्महादनी भूत्वा प्रब्रजेत्” “यदि चेतुरथा ब्रह्मचर्यदिव प्रब्रजेद्ब्रह्महा
वनाद्वा” इति । “द्वावेव पत्न्यानावतुनिष्क्रान्ततरौ भवतः क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्च तयोः संन्यास एवातिरेक-
यति” इति । “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानयुः” इत्यादीनि । तथा स्मृतयश्च—“ब्रह्मचर्य-
वाप्रब्रजति” “अविशीर्णब्रह्मचर्यं यमिच्छेत्समावसेत्” तस्याऽऽश्रमविकल्पमेकमुच्यते” तथा—

“वेदान्तोपेत्य ब्रह्मचर्येण पुत्रप्राप्तिनिच्छेत्पावनार्थं पितृणाम् ।

अग्नीनाधाय विधिबन्धेषु यज्ञो वनं प्रविश्याथ मुनिर्ब्रह्मवेत् ॥”

पौर्वापर्यपर्यालोचनायामुपनिषदर्थो निर्विशेषमात्मतत्त्वमित्युपपाद्य वाक्यान्तरमवतार्य व्याकरोति—यस्मादि-
त्यादिना । इति होक्त्वात्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादाय व्याचष्टे—यत्पृष्ठवत्यस्योत्यादिना । ब्राह्मणार्थमुपसंहरति—
परिसमाप्तेति । तथाऽऽनुपदेशान्तरं कर्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याऽह—एतवानिति । किमत्र प्रमाणमिति तदाह—एतदिति ।
तथाऽपि परमा निष्ठा संन्यासिनो वक्तव्येति चेन्नेत्याह—एषेति । आत्मज्ञाने संन्यासे सत्यपि पुरुषार्थात्तरं कर्तव्यम्— २५
स्तीत्याशङ्क्याऽह—एष इति । इतिशब्दो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः ।

संन्यासमात्मज्ञानममृतत्वसाधनमित्युपपाद्य संन्यासमविकृत्य विचारमवतारयति—इदानीमिति । तत्र तत्र
प्रागेव विचारितत्वात्किं पुनर्विचारेणेत्याशङ्क्याऽह—शास्त्रार्थेति । विरक्तस्य संन्यासो ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनं ज्ञानं
तु केवलममृतत्वस्येति शास्त्रार्थं विवेकतया प्रतिपत्तिरपि प्रागेव सिद्धेति किं तदर्थेन विचारारम्भेणेत्याशङ्क्याऽह—यत
इति । अतो विचारः कर्तव्यो नान्यथा शास्त्रार्थविवेकः स्यादित्युपसंहाराथो हिशब्दः । वाक्यानामाकुलत्वमेव दर्शयति— ३०
यावदिति । यदग्निहोत्रमित्यादीनोत्यादिशब्दादैकाग्र्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानादग्राह्यस्येत्यादिसंस्मृतिवाक्यं
गृह्यते । कथमेतावता वाक्यानि व्याकुलानीत्याशङ्क्याऽह—अन्यानि चेति । विदित्वा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति
वाक्य पाठक्रमेण विद्वत्संन्यासपरमर्त्यक्रमेण तु विविदिपासंन्यासपरमात्मानमेव लोकमिच्छन्तः प्रब्रजन्तीति तु विविदिषा-
संन्यासपरमेवेति विभागः । क्रमसंन्यासपरां श्रुतिमुदाहरति—ब्रह्मचर्यमिति । अक्रमसंन्यासविषयं वाक्यं पठति—
यदि वैति । कर्मसंन्यासयोः कर्मसंन्यासस्याऽऽविषयप्रवर्गनपरां श्रुतिं दर्शयति—द्वावेवेति । अनुनिष्क्रान्ततरौ शास्त्रे ३५
क्रमेणाभ्युदयनिःश्रेयसोपायत्वेन पुनः पुनरुक्तावित्यर्थः । ज्ञानद्वारा संन्यासस्य भोक्षोपायत्वे श्रुत्यन्तरमाह—न कर्मणेति ।
‘तानि वा एतान्यवराणि तपासि न्यास एवात्यरेचयत्’ इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । यथा श्रुतयस्तथा स्मृतयोऽप्याकुला
द्वयन्त इत्याह—तथेति । तत्राक्रमसंन्यासे स्मृतिमादावुदाहरति—ब्रह्मचर्यवानिति । यथेष्टाश्रमप्रतिपत्तौ प्रमाणभूतां
स्मृतिं दर्शयति—अविशीर्णेति । आश्रमविकल्पविषया स्मृति पठति—तस्येति । ब्रह्मचारी पठ्यर्थः । क्रमसंन्यासे

“प्राजापत्यां निरुपेष्टि सर्ववैसवक्षिणाम् । आत्मन्यग्नीन्समारोय्य ब्राह्मणः प्रजवेदगृहात् ॥” इत्याद्याः ।

एवं व्युत्थानविकल्पक्रमयथेष्टाधमप्रतिपत्तिप्रतिपादकानि हि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि शतश उपलभ्यन्त इतरेतरविशद्धानि । आचारस्य तद्विद्वान् । विप्रतिपत्तिश्च शास्त्रार्थप्रतिपत्तौ बहुविदामपि । अतो न शक्यते शास्त्रार्थो मन्वबुद्धिर्भिवेकेन प्रतिपत्तुम् । परिनिष्ठितशास्त्रन्यायबुद्धिभिरेव ह्येषां वाक्यानां विषयविभागः ५ शक्यतेऽवधारयितुम् । तस्मादेषां विषयविभागज्ञापनाय यथाबुद्धिसामर्थ्यं विचारयिष्यामः । यावज्जीवमुत्पादि-
७ बाक्यानामन्यार्थासंभवात्क्रियावसान एव वेदार्थः । तं यज्ञपार्त्रैवेहन्तोत्यन्तकर्मध्वणाज्जरामयध्वणाच्च लिङ्गाच्च भस्मान्तं शरीरमिति । न हि पारिव्राज्यपक्षे भस्मान्तता शरीरस्य स्यात् । स्मृतिश्च—

“निषेकादिभमशान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्यो नान्यस्य कस्यचित् ॥” इति ।

समन्त्रकं हि यत्कर्म वेदेनेह विधीयते तस्य भमशान्ततां दर्शयति स्मृतिः । अधिकाराभावप्रदर्शनाच्चात्पत्त-
१० र्थे व्युत्थविकाराभावेऽर्कमणौ गम्यते । अग्न्युद्घातनापवादाच्च ‘बीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्घासयते’ इति ।

ननु व्युत्थानादिविधानाद्वैकल्पिकं क्रियावसानत्वं वेदार्थस्य । न । अन्यायत्वाद् व्युत्थानादिविधुतोनाम् ।
“यावज्जीवमस्मिहोत्र जुहोति” “याज्जीवं दर्शपूर्णमासाम्यां यजेत” इत्येवमादीनां श्रुतीनां जीवनमात्रनिमित्त-
त्वाच्च दानं शक्यतेऽन्यार्थता कल्पयितुं तथा व्युत्थानादिविधानानां कर्मानधिकृतविषयत्वसंभवात् । “कुर्वन्नेवेह
१५ कर्मणि जिजीविषेच्छतं समाः” इति च मन्त्रवर्णाज्जरया वा ह्येवास्मानुष्यते मृत्युना वेति च जरासृष्ट्युत्थानस्यत्र
१६ कर्मविद्योगच्छिद्रासंभवात्कर्मिणां भमशान्तत्वं न वैकल्पिकम् । काणकुब्जादयोऽपि कर्मण्यनधिकृता अनुग्राह्या
एव श्रुत्येति व्युत्थानाद्याधमन्तरेविधानं नानुपपन्नम् ।

पारिव्राज्यक्रमविधानस्यानवकाशत्वमिति चेत् । न । विश्वेजिस्तर्वमेधयोर्वायव्जीवविष्यपवादत्वात् ।

प्रमाणमाह—तथेति । तत्रैव वाक्यान्तरं पठति—प्राजापत्यामिति । सर्ववैदसं सर्वत्वं दक्षिणा यास्या तां निर्वर्त्येत्यर्थः ।
आदिपदेन मण्डा निस्तन्तवश्चेत्यादिवाक्यं गृह्यते । इत्याद्याः स्मृतयश्चेति पूर्वेण संबन्धः ।

२० व्याकुलानि वाक्यानि दक्षितान्युपसंहरति—एवमिति । इतश्च कर्तव्यो विचार इत्याह—आचारश्चेति ।
श्रुतिस्मृतिविदामाचारः स विरुद्धो लभ्यते । केचिद्वद्वाच्यदिव प्रव्रजन्ति । अपरे तु तत्परिसमाप्य गार्हस्थ्यमेवाऽऽव-
२१ रन्ति । अन्ये तु चतुरोऽप्यध्रमांशमेणाऽऽश्रयन्ते । तथा च विना विचार निर्णयसिद्धिरित्यर्थः । इतश्चास्ति विचारस्य
कार्यतेत्याह—विप्रतिपत्तिश्चेति । यद्यपि बहुविदः शास्त्रार्थप्रतिपत्तारो जैमिनिप्रभृतयस्तथाऽपि तेषां विप्रतिपत्तिरु-
लभ्यते । केचिद्वर्षरेतस आश्रमा सन्तीत्याहुर्न सन्तीत्यपरे । तत्कुतो विचारावृत्ते निश्चयसिद्धिरित्यर्थः । अथ केषांचि-
२५ दन्तरेणापि विचारं शास्त्रार्थो विवेकेन प्रतिभास्यति तत्राऽह—अत इति । श्रुतिस्मृत्याचारविप्रतिपत्तेरिति यावत् ।
२६ कैस्ताहि शास्त्रार्थो विवेकेन ज्ञातुं शक्यते तत्राऽह—परिनिष्ठितेति । नानाश्रुतिदर्शनादिवशादुपरादित विचारारम्भ-
मुसंहरति—तस्मादिति । विचारकर्तव्यतामुक्त्वा पूर्वपक्षं गृह्णाति—यावदित्यादिना । श्रुत्यादीत्यादिशब्देन कुर्वन्नित्यादि-
मन्त्रवादो गृह्यते । ऐकाग्रस्य हेत्वन्तरमाह—तमिति । “एतद्वै जरामयं सत्र यदग्निहोत्रमि”ति श्रुत्येव पारिव्राज्या-
सिद्धिरित्याह—जरेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—लिङ्गाच्चेति । पारिव्राज्यपक्षेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्याऽह—न हीति ।
३० इतश्च नास्ति पारिव्राज्यमित्याह—स्मृतिश्चेति । तस्यास्तात्ययमाह—समन्त्रकं हीति । नान्यस्य कस्यचिदित्यत्र
सूचितमर्थं कथयति—अधिकारेति । गृहस्थस्य पारिव्राज्याभावे हेत्वन्तरमाह—अनीति ।

पूर्वपक्षमाक्षिपति—नन्विति । उभयविधिवशेन षोडशीग्रहणाग्रहणवदधिकारभेदेन विकल्पो युको न तु
क्रियावसान एव वेदार्थ इति पक्षपाते निबन्धनमस्तीत्यर्थः । तुल्यविधिद्वयदर्शने हि विकल्पो भवत्यत्र तु सावकाशानव-
काशत्वेनानुत्युत्पत्तिरिति मित्याह—नान्यार्थत्वादिति । तदेव स्फुटयति—यावज्जीवमित्यादिना । कर्मानाधिकृतविषयत्वात्
३५ वैकल्पिकमिति संबन्धः । क्रियावसानत्वं वेदार्थस्येति शेषः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—कुर्वन्नित्यादिना । न वैकल्पिक-
मित्यत्र पूर्ववदन्वयः । व्युत्थानादिविधानां कथमनधिकृतविषयमित्याशङ्क्याऽह—काणेति ।

अनधिकृतविषयत्वं तेषामशक्यं वक्तुं “ब्रह्मचर्यं समाप्ये”त्यादावधिकृतविषये क्रमदर्शनादिति शङ्कते—पारि-

१. विश्वजिस्तर्वमेधयोरिति । विश्वजिति सर्वत्वं दद्यात् इति विधिना सर्ववन्त्यागाद् संन्यासोपपत्तिः । एवं सर्वमेधेऽपि सर्वं स्वदानं विहितम् ।

यावज्जीवाग्निहोत्रादिविधैर्विश्वजित्सर्वमेधयोरेवापवादस्तत्र च क्रमप्रतिपत्तिर्भवो "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्-
गृहाद्धनो भूत्वा प्रज्जेति"ति विरोधानुपपत्तेः । न ह्येवंविधयत्वे पारिव्राज्यकर्मविधानवाक्यस्य कश्चिद्विरोधः
क्रमप्रतिपत्तेः । अन्यविधयपरिकल्पनायां तु यावज्जीवविधानश्रुतिः स्वविषयात्संकोचिता स्यात् । क्रमप्रतिपत्तेस्तु
विश्वजित्सर्वमेधविषयत्वात् कश्चिद्वाधः । नाऽऽत्मज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वाम्युपगमात् ।

यत्तावदात्मैवेवोपासीतेत्यारभ्य स एष नेति नेत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यद्युपसंहृतमात्मज्ञानं तदभूतत्वसाधन- ५
मित्यभ्युपगतं भवता । तत्रैतावदेवामृतत्वसाधनमन्यनिरपेक्षमित्येतन्न भूष्यते । तत्र भवन्तं पृच्छामि किमर्थमात्म-
ज्ञानं सर्वयति भवानिति । शृणु तत्र कारणं यथा स्वर्गकामस्य स्वर्गप्राप्त्युपायमज्ञानतोऽग्निहोत्रादि स्वर्गप्राप्ति-
साधनं ज्ञापयति तथेहाप्यमृतत्वप्रतिपत्तिसोरमृतत्वप्राप्त्युपायमज्ञानतो यदेव भगवान्वेव तदेव मे ब्रूहीत्येवमा-
काङ्क्षितममृतत्वसाधनमेतावदर इत्येवमादौ वेदेन ज्ञाप्यत इति । एवं तर्हि यथा ज्ञापितमग्निहोत्रादि स्वर्ग-
साधनमभ्युपगम्यते तथेहाप्यमज्ञानम् । यथा ज्ञाप्यते तथाभूतमेवामृतत्वसाधनमात्मज्ञानमभ्युपगन्तुं युक्तम् । १०
तुल्यप्राप्ताभ्यामुपयत्नः ।

यद्येवं किं स्यात् । सर्वकर्महेतूपमर्दकत्वादात्मज्ञानस्य विद्योद्भवे कर्मनिवृत्तिः स्यात् । दारानि संबद्धानां
तावदग्निहोत्रादिकर्मणां भेदबुद्धिर्विषयसंप्रदानकारकसाध्यत्वम् । अन्यबुद्धिपरिच्छेदां ह्यग्न्यादिदेवतां संप्रदान-
कारकभूतामन्तरेण न हि तत्कर्म निर्वर्त्यते । यथा हि संप्रदानकारकबुद्ध्या संप्रदानकारकं कर्मसाधनत्वेनोप-
दिश्यते सेह विद्यया निवर्त्यते "अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद" "देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान्वेद" १५
"मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" "एकधैवानुब्रष्टव्यं सर्वमात्मानं पश्यति" इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च
देवाकालनिमित्तं छापेक्षत्वं व्यवस्थितारमवस्तुविषयत्वादात्मज्ञानस्य । क्रियायास्तु पुरुषतन्त्रत्वात्साक्षाद्देशकाल-

ज्ञाप्येति । गत्यन्तरं दर्शयन्तु तस्माह—न विश्वजिदिति । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती"त्युत्सर्गस्तस्यापवादो विस्व-
जित्सर्वमेधो तदनुष्ठाने सर्वस्वदानादेव साधनसंप्रद्वारित्वात्पारिव्राज्यस्यावश्यंभावित्वादतस्तद्विषयं क्रमविधानमित्यर्थः ।
तदेव स्पृष्टयति—यावज्जीवेति । कथं क्रमविधेरेव विषयत्वं कल्पकाभावादित्याशङ्क्याऽह—विरोधानुपपत्तेरिति । २०
गृहस्थस्यापि विरक्तस्य पारिव्राज्यमिति किमिति क्रमविषयो नेष्यते तत्राऽह—अन्यविषयेति । क्रमविधेरपि त्वत्पक्षे
संकोचः स्यादित्याशङ्क्याऽह—क्रमप्रतिपत्तेस्त्विति । सति ज्ञाने कर्मत्यागो निषिध्यते सत्यां वा जिज्ञासायामिति
विकल्प्याऽह दूषयति सिद्धान्ती—नाऽऽत्मज्ञानस्येति ।

विद्वत्स्यात्सावश्यक्यं भावित्वा कर्मविधान एव वेदार्थ इति संगृहीतं वस्तु विवृणोति—यत्तावदिति । विद्या-
सूत्रादारभ्य निषेधवाक्यान्तेन ग्रन्थेन यदात्मज्ञानमुपसंहृतं तत्तत्कर्मविधानमिति भवतापि यस्मादभ्युपगतं पराङ्गं २५
चाऽऽत्मविज्ञानादन्यत्रैत्यवधारणादिति न्यायात्तस्माज्ज्ञाने सति कर्मनुष्ठानं निरवकाशमित्यर्थः । अथाऽऽत्मज्ञानं कर्म-
सहितममृतत्वसाधनमिष्यते न केवलं तथा च ज्ञानोत्तरकालमपि न कर्मत्यागसिद्धिरिति शङ्कते—तत्रेति । आत्म-
ज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वे सत्यपीति यावत् । कर्मनिरपेक्षत्वं वेदात्मज्ञानस्य भवान्न सहते किमिति तर्हि ज्ञानमेवोपगत-
मिति सिद्धान्ती पृच्छति—तत्रेति । तस्य कर्मनिरपेक्षत्वानङ्गीकारे सतीत्यर्थः । तत्र पूर्ववादी शास्त्रीयत्वादात्मज्ञानम-
मृतत्वसाधनमभ्युपगतमिति शङ्कते—शृण्वेति । ज्ञापयति वेद इति शेषः । शास्त्रानुसारेणाऽऽत्मज्ञानाङ्गीकारे ३०
कर्मनिरपेक्षमेवाऽऽत्मज्ञानं मोक्षसाधनं सेत्स्यतीति परिहरति—एवं तर्ह्येति । उपयत्नं ज्ञाने कर्मणि चेत्यर्थः । यदा
ज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वे तस्य कर्मनिरपेक्षत्वे चेत्यर्थः । तुल्यप्राप्ताभ्यामुपयत्नः तुल्यत्वाद्देवस्येति शेषः ।

यथाशास्त्रं ज्ञानाभ्युपगमेऽपि कथं तत्केवलं केवल्यकारणमिति पृच्छति—यद्येवमिति । शास्त्रानुसारेण
ज्ञानमभ्युपगच्छन्तं प्रत्याह—सर्वकर्मैति । आत्मज्ञानस्य तदुपमर्दकत्वं दर्शयितुं कर्महेतुं तावद्वर्णयति—द्वारतानीति ।
अग्निहोत्रादीनां संप्रदानकारकसाध्यत्वं व्यतिरेकद्वारा साधयति—अन्येति । तथाऽपि कथमात्मज्ञानस्य कर्महेतूपमर्दक- ३५
त्वमित्याशङ्क्याऽह—यथा हीति । इहेति विद्यादर्शोक्तिः । विद्यायाः श्रुतिजन्यत्वेन बलवत्त्वं दर्शयति—अन्योऽसा-
वित्यादिना । ननु शुचौ देशे दिवसादौ काले शास्त्राचार्यादिवशादुत्पन्नं ज्ञानं पुमर्थसाधनम् । 'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य'
इत्यादिस्मृतेस्तथा च कथं तस्य भेदबुद्ध्युपमर्दकत्वमत आह—न चेति । यत्रैकाग्रता तत्राविशेषादित्यायाज्ज्ञान-
माधनस्य समाधेरपि न देशाद्यपेक्षा दूरतस्तु कृत्स्नवस्तुतन्त्रस्य ज्ञानस्येति भावः । विमतं देशाद्यपेक्षं शास्त्रार्थत्वाद्द-
र्भवेदित्याह दूषयन्तु पुरुषतन्त्रत्वमुपाधिरित्याह—क्रियायास्त्विति । साधनव्याप्तिं दूषयति—ज्ञानं त्विति । विमतं न ४०

निमित्ताद्यपेक्षम् । ज्ञानं तु अस्तुतत्त्वज्ञानं देवाकानिमित्ताद्यपेक्षते । यथाऽग्निरुष्ण आकाशोऽमृतं इति तथाऽऽत्मविज्ञानमपि ।

नन्वेवं सति प्रमाणभूतस्य कर्मविधेर्निरोधः स्यात् । न च तुल्यप्रमाणयोरितरेतरनिरोधो युक्तः । न । स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रनिरोधकत्वात् । न हि विध्यन्तरनिरोधकमात्मज्ञानं स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रं निरुणद्धि ।
५ तथाऽपि हेत्वपहारात्कमानुपपत्तेर्विनिरोध एव स्यादिति चेत् । न । कामप्रतिषेधात्काम्यप्रवृत्तिनिरोधवदोषात् । यथा स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गसाधने यागे प्रवृत्तस्य कामप्रतिषेधविधेः कामे विहिते काम्ययागानुष्ठानप्रवृत्तिरुच्यते । न चेतावता काम्यविधिनिरुद्धो भवति । कामप्रतिषेधविधिना काम्यविधेरनर्थकत्वज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनिरुद्ध एव स्यादिति चेत् । भवत्येवैवं कर्मविनिरोधोऽपि । यथा कामप्रतिषेधे काम्यविधेरनं प्रामाण्यानुपपत्तिरिति चेत् । अननुष्ठेयत्वेऽनुष्ठानभावादननुष्ठानविधानार्थक्यादप्रामाण्यमेव कर्मविधीनामिति चेत् । न ।
१० प्रागात्मज्ञानात्प्रवृत्त्युपपत्तेः स्वाभाविकस्य क्रियाकारकफलभेदविज्ञानस्य प्रत्यक्षज्ञानात्कर्महेतुत्वमुपपद्यत एव । यथा कामविषये दोषविज्ञानोपपत्तेः प्रायश्चित्तकर्मप्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादेव स्वर्गादी च्यायाः स्वाभाविकस्यास्तत्त्वत् ।

तथा सत्यनर्थार्थो वेद इति चेत् । न । अर्थानर्थयोरभिप्रायतन्त्रत्वात् । मोक्षनेकं वर्जयित्वाऽन्यस्याविद्याविषयत्वत्वात् । पुरुषाभिप्रायतन्त्रे ह्यर्थनिर्णयः । मरणविकारमपेक्षितदर्शनात् । तस्मादाववात्मज्ञानविधेरभिमुख्यं तावदेव कर्मविषयः । तस्मात्प्रागात्मज्ञानसहसृभाविर्त्वं कर्मणामित्यतः सिद्धमन्तस्मान्मेवावृत्तत्वसाधनमेतावदरे-
१५ त्वत्त्वमृतत्वमिति । कर्मनिरपेक्षत्वात्ज्ञानस्य । अतो विदुषस्तावत्पारित्राज्यं सिद्धं संप्रदानादिकर्मकारकज्ञानावि-
कृत्याविक्रियब्रह्मात्मबृहत्प्रतिपत्तिमात्रेण ध्वननमन्तरेणाप्युक्तन्यायतः ।

देवाद्यपेक्षं प्रमाणत्वाद्गुणाग्निज्ञानवदिति प्रत्यनुमानमाह—यथेति ।

आत्मज्ञानस्य सर्वकर्महेतुत्वमपदेकत्वे दोषमाहाङ्कृते—नन्विति । दृष्टापत्तिमाहाङ्कृत्याऽह—न चेति । कर्मकाण्डेन काण्डान्तरस्यापि निरोधसंभवादित्यर्थः । साक्षादात्मज्ञानं कर्मविधिनिरुध्यद्विदिति विकल्पाऽऽहं द्वयपत्ति—नेत्यादिना ।
२० तदेव स्फुटयति—न हि विध्यन्तरेति । द्वितीयं शङ्कते—तथाऽपीति । यथा न कामी स्यादिति निषेधात्कस्यचित्काम्यप्रवृत्तिर्न भवतीत्येतावता न सर्वत्रापि काम्यविधिनिरुध्यते । तथा कस्यचिदात्मज्ञानात्कर्मविधिनिरुधेऽपि न सर्वत्र-
त्यसौ निरुद्धो भविष्यतीति परिहरति—न कायेति । दृष्टान्तमेव स्पष्टयति—यथेत्यादिना । प्रतिषेधस्यास्त्रार्थनिर्भक्त-
प्रति तदुपपत्तेरिति भावः । अभिप्रायमविद्यानावाङ्कृते—कामप्रतिषेधविधिवेति । अनर्थकत्वज्ञानात्कामयेति शेषः ।
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः काम्येषु कर्मस्त्विति ब्रह्मण्यम् । निरुद्धः स्यात्काम्यविधिरित्यप्याहृत्यम् । गुहासिंधिः सिद्धान्ती वृते—
२५ भवत्विति । पुनरभिप्रायमप्रतिपक्षमानशोध्यति—यथेति । एवमिति ज्ञानेन कर्मविधिनिरुधे सतीति यावत् ।
तत्प्रामाण्यानुपपत्तिरिति शेषः । तदेव बोधं विहादयति—अननुष्ठेयत्व इति । तेषामनुष्ठेयानामग्निहोत्रादीनां कर्मणां ये-
विषयस्तेषामिति यावत् । सिद्धान्तो स्वाभिसंधिमुद्घाटयशुत्तरमाह—नेत्यादिना । उपपत्तिर्मेवोपपत्तयति—स्वाभा-
विकस्येति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति ।

अज्ञानावस्थायामेव कर्मविधिप्रवृत्तिरित्यवानिष्टमाहाङ्कृते—तथा सतीति । कर्मविधेरपि पुरुषाभिप्रायव-
३० शात्युस्वार्थोपयोगित्वसिद्धेर्नानिष्ठपत्तिरित्युत्तरमाह—नार्थेति । अर्थस्य पुरुषाभिप्रायतन्त्रत्वे मोक्षस्यापि वास्तवं पुरुषार्थत्वं न स्यादित्यावाङ्कृत्याऽह—सोऽसमिति । अर्थानर्थयोरभिप्रायतन्त्रत्वं साधयति—पुरुषेति । मरणं 'महा-
प्रस्थानमि'त्यादि कार्यं कृत्वा जीवदवस्थायामेव महाभारतादाविशिष्टनिधानं दृष्टमोऽर्थानर्थविधिभिप्रायतन्त्रकामवेवेत्यर्थः ।
कर्मविधीनामात्मज्ञानात्प्राचीनत्व प्रतिपादितमुपसहरति—तस्मादिति । तथाऽपि प्रकृते क्रियायां तदाह—तस्मादेति ।
तत्र प्रमाणमाह—इत्यत इति । अतःशब्दार्थं स्फुटयति—कर्मति । ज्ञानस्य कर्मविरोधित्वे तच्चिरपेक्षत्वे च सिद्धे-
३५ फलितमाह—अत इति । आत्मज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यप्याहृत्यमाहाङ्कृतेन प्रवृत्तसाधितवदेवस्य विदितपदपदार्थस्य परोक्ष-
कारणत्वसिद्धेः सति तस्मिन्जीवन्मुक्तस्य कर्मानुष्ठानानवकाशात्तदुद्देशेन प्रवृत्तसाधितवदेवस्य विदितपदपदार्थस्य परोक्ष-
ज्ञानवतस्तन्मात्रेण प्रमाणपेक्षामन्तरेण सिद्धं सर्वकर्मत्यागलक्षणं पारिव्राज्यमेव एव विद्वत्संन्यासो न त्वपरोक्षज्ञानवतः-
प्रारब्धफलप्राप्तिमन्तरेणानुष्ठेयं किंचिदस्तीति भावः । विध्यविषयत्वाज्ज्ञातसाक्षात्कारस्य कथं पारिव्राज्यं तत्राऽह—
ध्वननमिति । उक्तन्यायः शान्तादिवाक्यसूचितः । विधिं विनाऽपि फलभूतं पारिव्राज्यमित्यर्थः ।

४० १. मरणकामस्य सर्वस्वरो नाम यज्ञः तं विधाय मरणकामो ह्येतान यजेत इति ताण्डिकब्राह्मणे श्रुतम् ।

तथाच व्याख्यातमेतत् “धैरां भोग्यमात्मास्थं लोक” इति हेतुवचनेन । पूर्वे विद्वांसः प्रज्ञासकामयसाना व्युत्तिष्ठन्तीति पारिव्राज्यं विदुषामात्मलोकावबोधादेव । तथाच विविदिषोरपि सिद्धं पारिव्राज्यम् । “एतमेवाऽऽत्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” इति वचनात् । कर्मणां चाविद्वद्विषयत्वमवोचाम । अविद्याविषये चोत्पत्त्याति-
विकारसंस्कारार्थानि कर्माणीत्यतः आत्मसंस्कारद्वारेणाऽऽत्मज्ञानसाधनत्वमपि कर्मणामवोचाम यन्नादिभिर्विवि-
दिषन्तीति । अथैवं सत्यविद्वद्विषयाणामाश्रमकर्मणां बलाबलविचारणायामात्मज्ञानोत्पादनं प्रति धर्मप्रधानानाम-
मान्तिवादीना मानसानां च ध्यानज्ञानवैराग्यादीनां सन्निपत्योपकारकत्वम् । हिसारागद्वेषादिबाहुल्यादबहुविलिष्ट-
कर्मविमिश्रिता इतर इत्यतः पारिव्राज्यं मुमुक्षूणां प्रशंसन्ति—

“त्याग एव हि सर्वेषामुक्तानामपि कर्मणाम् । वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमोऽवधिः” ॥

“किं ते घनेन किमु बन्धुभिस्ते किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यति ।

आत्मानमविच्छ गुहं प्रविष्टं पितामहास्ते क्व गताः पिता च ॥”

१०

एवं सांख्ययोगशास्त्रेषु च संन्यासो ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्न उच्यते । कामप्रवृत्त्यभावाच्च । कामप्रवृत्तेर्हि ज्ञानप्रतिकूलता सर्वशास्त्रेषु प्रतिष्ठा । तस्माद्विरक्तस्य मुमुक्षोर्विनाऽपि ज्ञानेन ब्रह्मचर्यविव प्रव्रजेदित्याद्युपपन्नम् ।

सत्यां जिज्ञासायां कर्मत्यागो न शक्यते निषेद्धमिति वदन्निविदिषासंन्यासं साधयति—तथाचेत्यादिना । एतत्पारिव्राज्यमिति संबन्धः । विदुषामात्मसाक्षात्कारार्थानां तत्परोक्षनिश्चयवतामिति यावत् । आत्मलोकस्याव-
बोधोऽपि व्युत्थानहेतुः परोक्षनिश्चय एव । सतीतरस्मिन्फलावस्थस्य व्युत्थानाद्यनुष्ठानायोगात्तदन्तरेण तत्प्राप्त्य-
भावाच्च । उक्तं हि शमादिवद्विषयपरतरेषु तत्त्वसाक्षात्कारे नियत साधनत्वं तदाह—तथा चेति । विविदिषुर्नामाधीतवेदो
विचारप्रयोजकापातिकज्ञानवान्मुमुक्षुर्माक्षसाधनं तत्त्वसाक्षात्कारमपेक्षमाणस्तस्मिन्परोक्षनिश्चयेनापि शून्यो विवक्षि-
तस्तस्य कथं पारिव्राज्यमत आह—एतमेवाऽऽत्मानमिति । इत्थं विविदिषासंन्यासोऽस्तीत्याह—कर्मणां चेति । तथा
चाविद्याविच्छेदा विद्यामिच्छाशेषाणि कर्माणि शरीरभारणमात्रकारणताराणि त्यजेदिति शेषः । विविदिषासंन्यासे
हेतुन्तरमाह—अविद्याविषये चेति । चतुर्विधफलानि कर्माण्यविद्याविषये परं संभवन्ति न त्वसाध्ये वस्तुनोत्पत्तौ २५
वस्तुजिज्ञासायां त्याग्यानि तानीत्यर्थः । कथं तर्हि कर्मणामुत्तमफलान्वयस्तत्राऽह—आत्मेति । बुद्धिशुद्धिद्वारा
ज्ञानहेतुत्वात्कर्मणामस्ति प्रणाड्या परमपुरुषार्थान्वय इत्यर्थः । ‘संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ’ इति
स्मृतौर्विविदिषूणां मुमुक्षूणां कथं पारिव्राज्यस्यैव कर्तव्यत्वमित्याशङ्क्याऽह—अथेति । यथा विद्वत्संन्यासस्तथा
विविदिषासंन्यासेऽपि यथोक्तनीत्या संभाविते सतीति यावत् । आत्मज्ञानोत्पादनं प्रत्याश्रमधर्माणां बलाबलविचारणा
नामान्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्ता तस्या सत्यामित्यर्थः । अहिंसास्तेयब्रह्मचर्यादयो यमाः । वैराग्यादीनामित्यादिशब्देन २५
शमादयो गृह्यन्ते । इतरे नियमप्रधाना आश्रमधर्मा बहूना विलिष्टेन पापेन कर्मणा संकीर्णा हिसादिप्रचुर्यात् ।
‘यमान्यतत्त्वकुवणो नियमान्केवलान्भजन्’ इति स्मृतेस्तस्मात्पूर्वेषामन्तरङ्गत्वमुत्तरेषां बहिरङ्गत्वमित्याशयेनाऽह—
हिंसेति । कर्मयोगापेक्षया तत्प्रागत्यागिकारिविशेषं प्रति प्रवृत्तत्वमुपसंहरति—इत्यत इति । तत्प्रागसांप्रकारसेवाभि-
नयति—त्याग एवेति । उक्तानामाश्रमैरनुष्ठेयत्वेनेति शेषः । तत्प्रागे हेतुमाह—वैराग्यमिति । मोक्षस्य कर्मपरि-
त्यागस्येत्यर्थः । उत्तमपुरुषार्थानिः संन्यासद्वारा श्रवणादि कर्तव्यमित्यत्र वाक्यान्तरमुदाहरति—किं ते घनेनेति । ३०
अथ पितादिभिर्गतं पत्न्यान्मन्वेषयामि नाऽऽत्मानमित्याशङ्क्याऽह—पितामहा इति । विविदिषासंन्यासे साध्यादि-
संमतिमाह—एवमिति । यथाऽहः साध्याः—ज्ञानेन चापवर्गा विपर्ययादिष्यते दम्बः इति । ‘विवेकव्यातिपर्यन्तम-
ज्ञानाच्चित्तचेष्टितम्’ इति च । अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यत ज्ञानम् इति च ।

योगशास्त्रविदश्चाऽहः—‘अभ्यासवैराग्याभ्या तन्निरोधः’ इति । तत्र वैराग्येण विषयलोतः परिबिलो-
क्रियते । विवेकदर्शनाभ्यासेन कल्याणतोत उत्पाद्यत इति च । ‘दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्’ ३५
इति च । इत्थं संन्यासो ज्ञानं प्रति प्रत्यागृह्य इत्याह—कामेति । संन्यासिनः कामप्रवृत्त्यभावेऽपि कथं सत्यासत्य
ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्नत्वमित्याशङ्क्याऽह—कामप्रवृत्तेरिति । ‘इति नु कामयमानः’ ‘काम एव क्रोध एव रजोगुण-
समुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्’ । इत्यादीनि शास्त्राणि । विविदिषासंन्यासमुपसंहरति—

ननु सावकाशत्वादनधिकृतविषयमेतदित्युक्तं यावज्जीवभृत्युपरोधात् । नैव दोषः । नितरां सावकाशत्वा-
च्चावज्जीवभृत्युतीनाम् । अविद्वत्कामिकर्तव्यतां ह्यबोचाम सर्वकर्मणाम् । न तु निरपेक्षमेव जीवननिमित्तमेव कर्तव्यं
कर्म । प्रायेण हि पुरुषाः कामबहुलाः । कामश्चानेकविषयोऽनेककर्मसाधनसाध्यश्च । अनेकफलसाधनानि च वैदिकानि
कर्मणि दारानि संबन्धपुरुषकर्तव्यानि पुनः पुनश्चानुष्ठेयमानानि बहुफलानि कृष्यादिवद्वैश्वसतसाधनानि च
५ गार्हस्थ्ये वाऽऽरण्ये वाऽतस्तदपेक्षया यावज्जीवभृत्यः । 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति च मन्त्रवचनः ।

तस्मिन् पक्षे विश्वजित्सर्ववैश्वयोः कर्मपरित्यागः । यस्मिन् पक्षे यावज्जीवानुष्ठानं तदा श्रमशान्तत्वं
भस्मान्तता च शरीरस्थ । इतरवर्णपेक्षया वा यावज्जीवभृत्यः । न हि क्षत्रियवैश्वयोः पारिव्राज्यप्रतिपत्तिरस्ति ।
तथा 'मन्त्रैर्यत्स्योदितो विधिः' । 'एकाग्रस्यं त्वाचायां' इत्येवमादौनां क्षत्रियवैश्वयोः पक्षत्वम् । तस्मात्पुरुषसामर्थ्य-
ज्ञानवैराग्यकामाद्यपेक्षया व्युत्थानविकल्पक्रमपरिव्राज्यप्रतिपत्तिप्रकारा न विरुध्यन्ते । अनधिकृतानां च
१० पृथग्विधानात्पारिव्राज्यस्य 'स्नातको वाऽस्नातको बोत्सन्नाग्निरनग्निको वेत्यादिना । तस्मात्सिद्धान्नाश-
मान्तराण्यधिकृतानामेव ॥१५॥

इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

तस्मादिति । यथोक्त्याधिकारिणो दक्षितया विधया ज्ञानेन विनाऽपि संन्यासस्य प्राप्तत्वाद्ब्रह्मचर्यवित्तेत्यादि
विधिवाक्यमुपपन्नमिति योजना ।

१५ अथ पारिव्राज्यविधानमनधिकृतविषयमुचितं तथा सति सावकाशत्वाच्च त्वधिकृतविषय यावज्जीवभृत्य-
विरोधात्तस्या निरवकाशत्वात्सावकाशानिरवकाशयोश्च निरवकाशस्यैव बलवत्त्वादित्युक्तं शङ्कते—निति ।
यावज्जीवभृत्येर्निरवकाशत्वं दूषयति—नैव दोष इति । कथमतिशयेन सावकाशत्वं तत्राऽऽह—अविद्वदिति । जीवन-
मात्रं निमित्तीकृत्य चोचितं कर्म कथं कामिना कर्तव्यं तत्राऽऽह—न त्विति । प्रत्यवायपरिहारादेरिष्टत्वादित्यर्थः ।
अनुष्ठानत्वरूपनिरूपणायामपि न जीवनमात्रं निमित्तीकृत्य कर्म कर्तव्यमित्याह—प्रायेणेति । तथाऽपि नित्येषु कर्मसु
२० न कामनिमित्तां प्रवृत्तिस्तत्र काम्यमानफलाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—कामश्चेति । प्रत्यवायपरिहारादेरपि कामितत्वं
युक्तमिति भावः । तथाऽपि नित्ये कर्मणि काम्यमानं फलं विध्युद्देशे किञ्चित् श्रुतमित्याशङ्क्याऽऽह—अनेकेति । कर्म-
भिरनेकैः साधनैर्यद्दुर्गतिनिवर्हणं साध्यं तदेवास्माभ्युत्तमपि विध्युद्देशे साध्यं भवति । 'यद्यपि कुष्ठे जन्मुत्त-
त्कामस्य वैधितम्' इति स्मृतेस्तद्व्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरतो नित्येऽपि कामितं फलमस्तीत्यर्थः । ननु वैदिकानां कर्मणा
नियतफलत्वात्कामोऽपि नियतफलो युक्तस्तथा च नित्येषु तदभावाच्च कामितं फलं सेत्स्यति तत्राऽऽह—अनेकफलेति ।
२५ अथ तानि पुरुषमात्रकर्तव्यानीति कुतो विवक्षितसंन्याससिद्धिस्तत्राऽऽह—वरेति । नन्वविरक्तेनापि गृहिणा सकृदेव
तान्यनुष्ठेयानि तावता विधेश्चरितार्थत्वात्तथाच कथं फलवाहुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह—पुनः पुनश्चेति । यावज्जीवोपवन्त्या-
दानृत्तिसिद्धिरिति भावः । तर्हि यावज्जीवभृत्यविवशादपेक्षाश्रमाद्यनुष्ठेयान्यनवरतमग्नहोत्रादीनीति कुतो यथोक्तसंन्यासो-
पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—वर्षवतेति । अविरकगृहिविषयत्वं श्रुतिमन्त्रयोरित्युपसंहरति—अत इति ।

यत्तु यावज्जीवभृत्येतरपदादौ विश्वजित्सर्ववैश्वयोरिति तदपि कामिगृहिविषयत्वाच्च ब्रह्मचर्यविव प्रवर्जयति-
३० विध्यपवादकमित्याह—तस्मिन्नेति । परोक्षं लिङ्गमपि तद्विषयत्वाच्च सर्वस्य वेदस्य कर्मावसानत्वं द्योतयतीत्याह—
यस्मिन्नेति । यावज्जीवभृत्येत्यन्त्यन्तरमाह—इतरेति । कथं सा क्षत्रियवैश्वयविषयत्वेन प्रवृत्ता श्रैवणिकानामपि पारि-
व्राज्यपरिग्रहादित्याह—कृष्याऽऽह—न होति । यावज्जीवभृत्यविरक्तकाम्यप्रतिपादकस्मृतीनामपि क्षत्रियादिविरयत्-
माह—तथेति । श्रुतिस्मृतीनां कर्मतत्सन्त्यामार्थानां भिन्नविषयत्वे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । यत्तु काम-
कुञ्जादयोऽपि कर्मण्यनधिकृता अनुग्राह्या एव श्रुत्येति तत्राऽऽह—अनधिकृतानां वेति । नत्यमेव आर्यायां त्यक्तमि-
३५ त्सन्नाग्निस्तस्यामस्तया परित्यक्तान्निरनग्निक इति भेदः । आश्रमान्तरविषयानुत्तिस्मृतीनामनधिकृतविषयाभावे
सिद्धमर्थं निगमयति—तस्मादिति ॥१५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

अथ चतुर्थोऽध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

अथ ब्रह्मः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिका-
स्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिन्याच्छाण्डिन्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥१॥

आग्निवेद्यादाग्निवेद्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः
पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालकायनो
जाबालायनाज्जाबालायनो माध्यन्दिनायनान्माध्यन्दिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः
काषायणात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥२॥

घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातुकर्ष्या-
ज्जातुकर्ष्य आशुरायणाच्च यास्काच्चाशुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरोपजन्धनेरोपजन्धनिरासु-
रेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्डेर्माण्डिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो
वात्स्याह्वात्स्याः शाण्डिन्याच्छाण्डिन्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमार-
हारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदमर्षौकौण्डिन्याद्विदमर्षौकौण्डिन्यो वत्सनपातो
बाभ्रवाद्बत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽप्यास्यादाङ्गिरसादयात्य आङ्गिरस
आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपास्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विन्यामश्विनौ दधीच
आथर्वणाद्ध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवाथर्वणा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनामृत्युः प्राध्वंसनः
प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्वरेकर्षिर्विप्रचित्तैर्विप्रचित्तिव्यष्टैर्व्यष्टिः सनारोः सनारः
सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठो ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

बृहदारण्यकक्रमेण षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

२०

अथानन्तरं याज्ञवल्कीयस्य काण्डस्य वंश आरभ्यते यथा मधुकाण्डस्य वंशः । व्याख्यानं तु पूर्ववत् । ब्रह्म
स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥१-३॥

इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृती
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

२५

तदेवं विचारद्वारा श्रुतिस्मृतीनामापाततो विरुद्धानामविरोधं प्रतिपाद्या वंश इत्यस्यार्थमाह—अथेति ।
साङ्ख्योपाङ्गस्य सफलस्याऽऽत्मविज्ञानस्य प्रवचनानन्तरं मथशब्दार्थमाह—अनन्तरमिति । यथा प्रथमान्तः शिष्यो
गुरुस्तु पञ्चम्यन्त इति चतुर्यान्ते व्याख्यातं तथाऽत्रापीत्याह—व्याख्यानं त्विति । इत्यागमोपपत्तिभ्यां ससंन्यासं
शेति कर्तव्यताकामात्मज्ञानममृतत्वसाधनं सिद्धमित्युपसंहृतुमिति शब्दः । परिसमाप्ती मङ्गलमाचरति—ब्रह्मेति ॥१-३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थोऽध्यायस्य षष्ठं ब्रह्मणम् ॥६॥

३०

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छ्रद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमद्भगवानन्दजगन्नाथविरचिताया
श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । ॐ खं ब्रह्म ।
खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माऽऽह कौरव्यायणोपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनैव यद्वेदितव्यम् ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

पूर्णमद इत्यादि खिलकाण्डमारभ्यते । अध्यायचतुष्टयेन यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरो
निरुपाधिकोऽज्ञानायाद्यतो नैति नैतीति व्यपदेश्यो निर्धारितो यद्विज्ञानं केवलमभूतत्वसाधनमधुना तस्यैवा-
ऽऽत्मनः सोपाधिकस्य शब्दार्थाविषयहारविषयापक्षस्य पुरस्तादनुक्तान्युपासनानि कर्मनिरविरुद्धानि प्रकृष्टाभ्युदय-
१० साधनानि क्रममुक्तिभास्त्रि च तानि वक्तव्यानीति परः संदर्भः सर्वोपासनवैषम्येनोक्तो दमं दानं दयामित्येतानि
च विधित्सितानि । पूर्णमदः पूर्णं न कुतश्चिद्ब्रह्मावृत्तं व्यापोत्येतत् । निष्ठा च कर्तारं प्रकृष्टव्या । अद इति परोक्षा-
भिधायि सर्वानाम तत्परं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्संपूर्णमाकाशवद्वापि निरन्तरं निरुपाधिकं च । तदेवेदं सोपाधिकं नाम-
रूपस्यं व्यवहारापन्नं पूर्णं स्वेन रूपेण परमात्मना व्याप्येव नोपाधिपरिच्छिन्नं विशेषात्मना । तदिदं विशेषापन्नं
कार्यात्मकं ब्रह्म पूर्णाकारात्मन उदच्यत उदच्यत उद्वगच्छतीत्येतत् । यद्यपि कार्यात्मनोद्विष्यते तथाऽपि
१५ यत्स्वरूपं पूर्णत्वं परमात्मभावं तन्न जहाति पूर्णमेवोद्विष्यते । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः पूर्णं पूर्णत्वमादाय
गृहीत्वाऽऽत्मस्वरूपैकरसत्वमापन्नं विद्ययाऽविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजनमन्यात्वभावात् तिरस्कृतस्य पूर्ण-
मेवानन्तरम्बाह्यं प्रज्ञानघनैकरसत्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यते ।

पूर्वस्मिन्नध्याये ब्रह्मात्मज्ञानं सफलं साङ्गोपाङ्गं वादन्यायेनोक्तमिदानीं काण्डान्तरमवतारयति—पूर्णमिति ।
पूर्वाध्यायेष्वेव सर्वस्य वक्तव्यस्य समाप्तत्वात् खिलकाण्डारम्भेणेत्याशङ्क्य पूर्वत्रानुक्तं परिशिष्टं वस्तु खिलशब्दाच्च-
२० मस्तीत्याहु—अध्यायचतुष्टयेनेति । सर्वान्तर इत्युक्तं इति शेषः । अभूतत्वसाधनं निर्धारितमिति पूर्वेण संबन्धः ।
शब्दार्थादीत्यादिशब्देन मानमेयादिग्रहः । दया शिरोदित्युक्तीनीति शेषः । ॐकारादि यत्र साधनत्वेन विधित्सितं
तत्पूर्वोक्तमैक्यज्ञानमनुवदति—पूर्णमिति । अवयवार्थमुक्त्वा समुदायार्थमाहु—तत्संपूर्णमिति । अदः पूर्णमित्यनेन
२५ लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा त्वंपदार्थं दर्शयति—तदेवेति । कथं सोपाधिकस्य पूर्णत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—स्वेनेति ।
व्यावर्त्यमाहु—नोपाधीति । न वयमुपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णता वर्णयामः किंतु केवलेन स्वरूपेणेत्यर्थः । लक्ष्यो
२५ तत्त्वंपदार्थावुक्त्वा तावेव वाच्यो कथयति—तद्विदमिति । कथं कार्यात्मनोद्विष्यमानस्य पूर्णत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
यद्विषीति । लक्ष्यपदार्थैक्यज्ञानफलमुपन्यस्यति—पूर्णस्येति ।

१. खिलशब्दः खण्डवाची सैन्धवखिल्य इत्यादौ लक्षणे प्रसिद्धत्वात् । प्रकृते च अध्याये “पूर्णमद” इत्यादिना शुद्धस्य
ब्रह्मणः ओखमिति उपहितब्रह्मणः “तद्यत्तत्सत्यमि”त्यत्र सत्यब्रह्मणः “विद्युद् ब्रह्म अन्नं ब्रह्म”त्यादौ
उपहितोपासनस्य च विधानात् । द्वितीयब्राह्मणे दमदानदयारूपाणां ज्ञानोत्पत्तिसाधनानामन्ते तुरीयपात्र्यश्रुपा-
३० नस्य च विधानादत्र निखिलस्याध्यायस्यैकार्थकत्वाभावात् । विप्रकीर्णना बहूनां विधानात् खिलकाण्डस्यस्य
षष्ठाध्यायस्य च स्पष्टम् । षष्ठे प्राणोपासनस्य पञ्चान्निविद्यामात्रं प्राधान्यात् । अहस्यकर्तव्याता च केपाचित्कर्माणां
विधानाच्च खिलमेव षष्ठोऽपि ।

२. पूर्णमदः निरुपाधिकं ब्रह्म पूर्णमिदं धरीराद्युपाध्युपहितं पूर्णात् निरुपाधिकादुपहितमुदच्यते । औपाधिकमेवमु-
भवति । तस्य वस्तुतः पूर्णस्य वास्तवं पूर्णत्वं ज्ञात्वा पूर्णब्रह्मैवावशिष्यते । अयमेव प्रकारः श्रीमधुसूदन-
३५ सरस्वतीभिः सिद्धौ अनुसृतः यङ्गले । मायाकल्पितेत्यादि सत्यं ज्ञानसुखात्मकमिति ब्रह्मैव जीवत्पेण
व्यवहरति सत्यज्ञानसुखात्मकोऽपि सत् स च श्रुतिशिखोत्पाखण्डसाक्षात्कारविषयः गुरुदेशाच्च ज्ञातः । तत्
मित्याबन्धविधूनेन परमानन्दैकतानात्मकं मोक्षं प्राप्त इव प्राप्तेः स्वरूपत्वात् । अत्रास्तप्राप्तित्वाभावात् इवकारः ।

३. न कुतश्चिद् देशात् कालात् वस्तुतो वा व्यावृत्तम् ।

यदुक्तं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदित्येषोऽस्य मन्त्रस्यार्थः । तत्र ब्रह्मेत्यस्यार्थः पूर्णमेव इति । इदं पूर्णमिति ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्यार्थः । तथा च श्रुत्यन्तरम्—“यदेवेह तदमुनयदमुन तदन्विह” इति । अतोऽदश्चाव्यवर्णं पूर्णं ब्रह्म तदेवेह पूर्णं कार्यस्थं नामरूपोपाधिसंयुक्तमविशयोक्तिम् । तस्मादेव परमार्थस्वरूपादन्यद्विषयं प्रत्यवभासमानम् । तद्वदत्मानमेव परं पूर्णं ब्रह्म विदित्वाऽऽहमवः पूर्णं ब्रह्मास्मीत्येवं पूर्णमाया तिरस्कृत्यापूर्णस्वरूपात्मविद्याकृतां नामरूपोपाधिसंपर्कजातेत्या ब्रह्मविद्यया पूर्णमेव केवलमवशिष्यते । ५ तथा चोक्तम् “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” इति ।

यः सर्वोपनिषदर्थो ब्रह्म स एषोज्जेन मन्त्रेणानुष्ठित उत्तरसम्बन्धार्थम् । ब्रह्मविद्यासाधनत्वेन हि वक्ष्यमाणानि साधनान्योऽकारदमदानदयाख्यानि विधित्सितानि श्लिष्टप्रकरणसम्बन्धात्सर्वोपासनाङ्गभूतानि च । अत्रैके षण्षन्ति—पूर्णाकाराणात्पूर्णं कार्यमुद्रिच्यते । उद्रिक्तं कार्यं वर्तमानकालेऽपि पूर्णमेव परमार्थवस्तुभूतं द्वैतरूपेण । पुनः प्रलयकाले पूर्णस्य कार्यस्य पूर्णतामादायाऽऽत्मनि धित्वा पूर्णमेवावशिष्यते कारणरूपम् । एवमुत्पत्तिस्थिति-प्रलयेषु त्रिष्वपि कालेषु कार्यकारणयोः पूर्णतैव । सा वैकैव पूर्णता कार्यकारणयोर्भेदेन व्यपदिश्यते । एवं च द्वैताद्वैतात्मकेकं ब्रह्म । यथा किल समुद्रो जलतरङ्गफेनबुद्बुदाद्यात्मक एव । यथा च जलं सत्यं तदुद्भवाश्च तरङ्गफेनबुद्बुदावयवः समुद्रात्मभूता एवाऽऽविर्भावितोर्भावधर्मिणः परमार्थसत्या एव । एवं सर्वमिदं द्वैतं परमार्थसत्यमेव जलतरङ्गाविस्थानीयं समुद्रजलस्थानीयं तु परं ब्रह्म । एवं च किल द्वैतस्य सत्यत्वे कर्मकाण्डस्य प्रामाण्यं यदा पुनर्द्वैतं द्वैतमिवाविद्याकृतं मृगपृष्णिणाकावदन्तुमद्वैतमेव परमार्थतस्तदा किल कर्मकाण्डे विषयाभावादप्रमाणं १५ भवति । तथा च विरोध एव स्यात् । वैकैकदेशभूतोपनिषत्प्रमाणं परमार्थद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वादप्रमाणं कर्मकाण्डमसद्वैतविषयत्वात् । तद्विरोधपरिनिहीर्यया श्रुत्यैतदुक्तं कार्यकारणयोः सत्यत्वं समुद्रवस्तूपमव इत्यादिनेति ।

तदसत् । विशिष्टविषयापवादविकल्पयोरसम्भवात् । न हीयं सुविचरिता कल्पना । कस्मात् । यथा क्रियाविषय उत्सर्गप्राप्तस्यैकदेशोऽपवादः क्रियते । यथाऽहिसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति हिंसा सर्वभूतविषयोत्सर्ग

उपक्रमोपसंहारयोरैककल्पयमेक्ये श्रुतितात्पर्यलिङ्गं संगिरते—यदुक्तमिति । कथं पूर्णकाण्डिकाया ब्रह्मकाण्डिकया २० सहैकार्यत्वेनैकवाक्यत्वं भित्तिशङ्क्य तद्व्युत्पादयति—तत्रैत्यादिना । उपक्रमोपसंहारसिद्धे ब्रह्मात्मके कृच्छ्रमिति संवादयति—तथा चेति । ब्रह्मात्मनोरैक्यमुक्तमपूनीय वाक्यार्थमाह—अत इति । पूर्णं यद्वद्ब्रह्मोति यच्छब्दोऽब्रह्मव्यः । उक्तमेव व्यनक्ति—तस्मादेवेति । संसारावस्थां दर्शयित्वा मोक्षावस्थां दर्शयति—यद्यदात्मानमिति । उक्ते विद्याफले वाक्योपक्रममनुकूलयति—तथा चोक्तमिति ।

न केवलं ब्रह्मकाण्डिक्येवास्य मन्त्रस्यैकवाक्यत्वं किन्तु सर्वाभिख्यनिषद्भिरित्याह—य. सर्वोपनिषदर्थ इति । २५ अनुवादफलमाह—उत्तरेति । तदेव स्फुटयति—ब्रह्मविद्येति । तस्माद्युक्तो ब्रह्माणुवाद इति शेषः । कथं तर्हि सर्वोपासनशेषत्वेन विधित्सितत्वमोकारादीनामुक्तम आह—खिलेति । अद्वितीया ब्रह्मेत्युत्सर्गप्रवृत्तं शास्त्रं प्रलयावस्थ-ब्रह्मविषयं सृष्टिशास्त्रं तु विशेषप्रवृत्तं तस्यापवादस्ततो द्वैताद्वैतरूपं ब्रह्म सर्वोपनिषदर्थस्त्वदेव ब्रह्मज्ञानेन मन्त्रेण ससिध्यत इति भूतप्रपञ्चपक्षमुत्पादयति—अत्रेत्यादिना । कार्यकारणयोरुत्पत्तिकाले पूर्णत्वमुक्त्वा स्थितिकालेऽपि तदाह—उद्रिक्तमिति । प्रलयकालेऽपि तयोः पूर्णत्वं दर्शयति—पुनरिति । कालभेदेन कार्यकारणयोरुक्तां पूर्णतां ३० निगमयति—एवमिति । कार्यकारणे द्वे पूर्णं चेत्तर्हि कथमद्वैतसिद्धिरित्यामङ्कयाऽह—सा चेति । कथं तर्हि द्वयोरुक्तं पूर्णत्वं तदाह—कार्यकारणयोरिति । एका पूर्णता व्यपदिश्यते च द्वयोरिति स्थिते लब्धमर्थमाह—एवं चेति । एकं ह्यनेकात्मकमिति विप्रतिषेधमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे—यथा किलेति । एवमेकं ब्रह्मानेकात्मकमिति शेषः । ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकेऽपि सत्यमद्वैतमसत्यमितरदित्याशङ्क्याऽह—यथा चेत्यादिना । द्वैतस्य परमार्थसत्यत्वे कर्मकाण्डश्रुतिमनुकूलयति—एवं चेति । विपक्षे दोषमाह—यदा पुनरिति । अस्तु कर्मकाण्डाप्रामाण्यं नेत्याह—तथा ३५ चेति । विरोधोऽध्ययनविधेरिति शेषः । तमेव विरोध साधयति—वेदेति । कथं तर्हि विरोधसमाधित्तयाऽह—तद्विरोधेति ।

प्राप्त भर्तृप्रपञ्चप्रस्थानं प्रत्याचष्टे—तदसदिति । विगिष्टमाद्वितीय ब्रह्म तद्विषयोत्सर्गपिपादाव्योक्तिकल्पसमुच्चय-योक्षासम्भवं वक्तुं प्रतिज्ञाभावं विभजते—न हीति । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतु विवृणोति—कस्मादित्यादिना । यथेत्यादि-ग्रन्थस्य न च तथेत्यादिना सम्बन्धः । क्रियायामुत्सर्गपिपादाव्यमभावनामुदाहरति—यथेत्यादिना । तथाऽन्यत्रापि ४०

निवारिता तीर्थं विशिष्टविषये ष्योतिष्टोमादावनुज्ञायते । न च तथा वस्तुविषय इहाद्वैतं ब्रह्मोत्सर्गं प्रतिपाद्य पुनस्तदेकदेशेऽपवदितुं शक्यते । ब्रह्मणोऽद्वैतत्वादेवैकदेशानुपपत्तेः । तथा विकल्पानुपपत्तेश्च । यथाऽतिरात्रे षोडशितं शुक्लमिति नातिरात्रे षोडशितं गृह्णातीति ग्रहणाग्रहणयोः पुष्पाधीनत्वादिप्रकल्पो भवति । न त्विह तथा वस्तुविषये द्वैतं वा स्यादद्वैतं चेति विकल्पः सम्भवत्यपुरुषतत्त्ववादात्मवस्तुनः । विरोधाच्च द्वैताद्वैतत्वयोरैकस्य । तस्माच्च

५ सुविवाचितेयं कल्पना ।

श्रुतिन्यायविरोधाच्च । सैन्धवधनवत्प्रज्ञानैकरसघनं निरन्तरं पूर्वापरबाह्याभ्यन्तरभेदविर्जितं सबाह्याभ्यन्तरमञ्जं नेति नेत्यस्यूलमनण्वमजजरमभयममृतमित्येवमाह्लाः श्रुतयो निश्चितायाः संज्ञाविपर्ययाज्ञाकारहिताः सर्वाः समुद्रे प्रसिक्ताः स्युरकिञ्चित्करत्वात् । तथा न्यायविरोधोऽपि सावयवस्थानैकात्मिकस्य क्रियावतो नित्यत्वानुपपत्तेः । नित्यत्वं चाऽऽत्मनः स्मृत्याविदर्शनावनुमीयते । तद्विरोधश्च प्राप्नोत्यनित्यत्वे । भवत्कल्पनात्यर्थं च । स्फुटमेव

६० आस्मिन्पक्षे कर्मकाण्डानर्थक्यम् । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात् ।

ननु ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वे समुद्रादिवृष्टान्ता विद्यन्ते कथमुच्यते भवतैकस्य द्वैताद्वैतत्वं विवक्ष्यमिति । न । अन्यविषयत्वात् । नित्यनिरवयववस्तुविषयं हि विवक्ष्यत्वमवोचाम द्वैताद्वैतत्वस्य न कार्यविषये सावयवे । तस्माच्छ्रुतिस्मृत्यन्यायविरोधावनुपपत्तेश्च कल्पना । अस्याः कल्पनाया वरमुगनिवत्परित्याग एव ।

अध्येयत्वाच्च न शास्त्रार्थेयं कल्पना । न हि जननमरणान्तर्यवैतसहस्रमेवसमाकुलं समुद्रवनदिवत्साव-
६१ युवमनैकरसं ब्रह्म ध्येयत्वेन विज्ञेयत्वेन वा श्रुत्योपदिश्यते । प्रज्ञानघनतां धोपदिशति । एकैवानुग्रहव्यमिति च । अनेकधादर्शनापवादान्त्व “मृत्योः स मृत्युमानोति य इह नानेव पश्यति” इति । यच्च श्रुत्या निश्चितं तन्न कर्तव्यम् । यच्च न क्रियते न स शास्त्रार्थः । ब्रह्मणोऽनेकरसत्वमनेकधात्वं च द्वैतरूपं निश्चितत्वाच्च प्रष्टव्यम् । अतो

क्रियायामुत्तरापरिवादौ ब्रह्मव्याविति शेषः । वैद्यव्यूहान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह—न चेति । विषयभेदे सत्सत्सर्गापवादा दृष्टौ
६२ न तावद्वितीयेः ब्रह्मणि सम्भवतः । न हि ब्रह्माद्वयमेव जायते कीयते चेति सम्भावनास्यदमिति भावः । उत्सर्गप-
२० वादानुपर्यचित्तद्वन्द्वब्रह्मणि विकल्पानुपपत्तेश्च तदेकरसमेषितव्यमित्याह—तथैति । विकल्पानुपपत्तिमुपपादयति—
अप्येत्यादिना । सम्प्रति समुच्चयासम्भवमभिदधाति—विरोधाच्चेति । उत्सर्गापवादविकल्पमुच्चयानामसम्भवाच्च
युक्ता ब्रह्मणो नानारसत्वकल्पनेति फलितमाह—तस्मादिति ।

परकीयकल्पनानुपपत्तौ हेत्यन्तरं प्रतिज्ञाय श्रुतिविरोधं प्रकटीकृत्य न्यायविरोधं प्रकटयति—तथैति ।
६३ ब्रह्मणोऽनेकरसत्वे स्यादिति शेषः । नित्यत्वानुपपत्तेरात्मनो नित्यत्वाङ्गीकारविरोधः स्यादित्यध्याहारः । ननु तस्य
२५ अनित्यत्वं नाङ्गीक्रियते मानाभावादिति प्राप्तिक्रीमाशङ्का प्रत्याह—नित्यत्व चेति । स्मृत्याविदर्शनादित्यादिशब्देन
स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्य इत्यधिकरणोका द्वैतवो गृह्यन्ते । अनुमीयते कल्पते स्वीक्रियत इति यावत् ।
तद्विरोधश्च स्मृत्याविदर्शनाकृतात्मानित्यत्वानुमानविरोधश्चेत्यर्थः । आत्मनोऽनित्यत्वे दोषात्तरमाह—अवधिति । कर्म-
काण्डस्य सत्यार्थत्वं परेण कल्प्यते तदानर्थक्यमात्मानित्यत्वे स्पष्टमापत्तेरित्युक्तेव स्फुटयति—स्फुटमेवेति ।

६४ ब्रह्मणो नानारसत्वे विरोधमुक्तमसहमानः स्वोक्तं स्मारयति—नन्विति । समुद्रादीनां कार्यत्वसावयवत्वात्
३० भ्यामनेकात्मकत्वमविवर्द्धं ब्रह्मणस्तु नित्यत्वाच्चित्तव्यवत्वाच्च नानैकात्मकत्वं युक्तिमिति वैषम्यादर्शयामुत्तरमाह—
नित्यादिना । ब्रह्मणो नानारसत्वकल्पनानुपपत्तिमुपसंहरति—तस्मादिति । ‘अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराण’ इत्याद्याः
स्मृतयः । ननु प्रत्यक्षावधिरोधेनोपनिषदा विषयसिद्धयर्थमेवा कल्पना क्रियते तथा च कथं साऽनुपपत्तेत्याशङ्काऽह—
अस्या इति । विवक्ष्यत्वे कल्पितेऽपि तत्प्राप्ताभ्यानुपपत्तेरविशेषादिति भावः ।

६५ किञ्च ब्रह्मणो नानारसत्वं लौकिकं वैदिकं वा । नाऽऽह— तस्यालौकिकत्वात्तानानारसत्वे लोकस्य तदस्य-
३५ त्वात् । न द्वितीयः । तत्रानारसत्वस्य ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन वा शास्त्रेणानुपदेशादित्याह—अध्येयत्वाच्चेति । तदेव
स्फुटयति—य हीति । इतश्च नानारसं ब्रह्म न यथाशास्त्रप्रकाशमित्याह—प्रज्ञानेति । चकारादुपदिशतीत्याहुः ।
अनेकधादर्शनापवादान्त्व नानारसं ब्रह्म शास्त्रार्थो न भवतीति शेषः । भेददर्शनस्य निश्चितत्वे लब्धमर्थमाह—
६६ यच्चेति । अकर्तव्यत्वे प्राप्तमर्थं कथयति—यच्च नेति । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति—ब्रह्मण इति । कस्तहि

न शास्त्रार्थः । यत्वेकरसत्त्वं ब्रह्मणस्तद्वद्व्यवत्वात्प्रशस्तं प्रशस्तत्वाच्च शास्त्रार्थो भवितुमर्हति ।

यत्तु वेदैकदेशस्याप्रामाण्यं कर्मविषये द्वैताभावाद्वैते च प्रामाण्यमिति । तन्न । यथाप्राप्तोपदेशार्थत्वात् । न हि द्वैतमद्वैतं वा वस्तु जातमात्रमेव पुष्पं ज्ञापयित्वा पञ्चात्कर्म वा ब्रह्मविद्यां बोधयित्वा शास्त्रम् । न चोपदेशाद् द्वैतं जातमात्रप्राणिबुद्धिगम्यत्वात् ।

न च द्वैतस्यानृतत्वबुद्धिः प्रथममेव कस्यचित्स्यात् । येन द्वैतस्य सत्यत्वमुपदिश्य पञ्चादात्मनः प्रामाण्यं ५ प्रतिपादयेच्छास्त्रम् । नापि पाषण्डिभिरपि प्रस्थापिताः शास्त्रस्य प्रामाण्यं न गृह्णीयुः ।

तस्माद्यथाप्राप्तमेव द्वैतमविद्याकृतं स्वाभाविकमुपादाय स्वाभाविकैवाविषया युक्ताय रागद्वेषादिवेषवते यथाभिमतपुरुषार्थसाधनं कर्मोपदिशत्यग्रे पञ्चाप्रसिद्धक्रियाकारकफलस्वरूपवेषवशान्नवते तद्विपरीतोदासीन्य-स्वरूपावस्थानफलाग्निं तदुपायभूतामात्मैकत्वदर्शनात्मिकां ब्रह्मविद्यामुपदिशति । अथैवं सति तदोदासीन्य-स्वरूपावस्थाने फले प्राप्ते शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रत्ययित्वं निवर्तते । तदभावाच्छास्त्रस्यापि शास्त्रत्वं तं प्रति १० निवर्तते एव ।

तथा प्रतिपुष्पं परिसमाप्तं शास्त्रमिति न शास्त्रविरोधान्नोऽप्यस्ति । अद्वैतज्ञानावसानत्वाच्छास्त्रशिष्य-शासनाद्वैतभेदस्य । अन्येतमावस्थाने हि विरोधः स्यादवस्थित्यतस्तेतरेतरापेक्षत्वात् शास्त्रशिष्यशासनानां नान्य-शास्त्रार्थस्तत्राऽऽह—यत्चित् ।

ब्रह्मैकस्येति प्रामुक्तं दोषमनुभाषते—यत्तुक्तमिति । कर्मकाण्डस्य कर्मविषये न प्रामाण्यमसद्वैतविषयत्वाद् १५ ब्रह्मकाण्डस्य त्वद्वैते प्रामाण्यं परमार्थद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वात्तथा च विरोधोऽन्ययनविवेकित्यनुवादायः । कर्मकाण्डा-प्रामाण्यं प्रत्याचष्टे—तन्नेति । प्रसिद्धं भेदमादाय तत्रैव विधिनिषेधोपदेशस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वाराऽर्थवत्त्वात् कर्मकाण्डा-नर्थक्यमित्यर्थः । ननु शास्त्रमेवाऽऽह भेदं बोधयित्वा पञ्चादभ्युदयसाधनं कर्मोपदिशति । तथा च नास्ति भेदस्यान्यतः प्राप्तित्त आह—न हीति । यथा हि शास्त्रं जातमात्रं पुष्पं प्रत्यद्वैतं वस्तु ज्ञापयित्वा पञ्चाद्वद्विद्याविद्यामुपदिशतीति नेष्यते तथा प्रथममेव पुष्पं प्रति द्वैतं बोधयित्वा कर्म पुनर्बोधयतीत्यपि नाभ्युपेयं प्रथमतो भेदवेदनावस्थायामस्य २० शास्त्रानविकारित्वादित्यर्थः । द्वैतस्योपदेशाहंत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह—न चेति ।

ननु द्वैतस्य सत्यबुद्धयभावे श्रुत्युक्तानुष्ठानाय पुंसां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः स्वप्राप्ताप्यसिद्धयर्थमेव द्वैतसत्यत्वं श्रुति-बोधयिष्यति नेत्याह—न च द्वैतस्येति । इतानुत्तलवादिषु कर्मजबानां प्रवृत्तिप्रतीतिर्न प्रथमतो द्वैतानुत्तलवद्भिनं च द्वैतसत्यत्वं श्रुत्यर्थस्तत्परिचयहीनानामपि द्वैतसत्यत्वाभिनिवेशादित्यर्थः । किञ्च न द्वैतवैतथ्यं शास्त्रप्राप्ताप्यविघातकं यतो वीक्षाभिः श्रेयसे प्रस्थापिताः स्वशिष्या द्वैतमिथ्यात्वावगमेऽपि स्वर्गकामश्चैत्यं वन्देतेत्यादिशास्त्रस्य प्रामाण्यं २५ गृह्णीति । तथाऽग्निहोत्रादिशास्त्रस्यापि प्रामाण्यं भविष्यति साधनत्वशक्त्यनपहारादित्याह—नापीति ।

काण्डद्वयस्य प्रामाण्योपपत्तिमुपसंहरति—तस्मादित्यादिना । प्रसिद्धो योज्यं क्रियादिरूपे द्वैते दोषः साति-शयत्वादिस्तद्दर्शनं विवेकस्तद्वते तस्माद्वैताद्विपरीतमोदासीन्योपलक्षितं स्वरूपं तस्मिन्नवस्थानं कैवल्यं तदयिने मुमुक्षवे साधनचतुष्टयसम्पन्नमित्यर्थः । किञ्च तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं पूर्वं वा काण्डयोर्विरोधः बाह्ययते । नाऽह इत्याह—अथेति । अवस्थामोदादेकस्मिन्नपि पुष्पे काण्डद्वयस्य प्रामाण्यमविरुद्धमित्येवं स्थिते सत्युपनिषद्भूतस्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं ३० नान्तरीयकत्वेन प्राप्ते कैवल्ये पुष्पस्य नैराकांक्ष्यं जायते न च निराकांक्षं पुष्पं प्रति शास्त्रस्य शास्त्रत्वमस्ति ।

‘प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुंसां येनोपदिश्यते तच्छास्त्रमभिधीयते ॥’

इति न्यायाल्लतकृत्यं प्रति प्रवर्तकत्वादिविरहिणः शास्त्रत्वायोगादतो ज्ञानादूर्ध्वं धर्म्यभावाद्बिरोधासिद्धिरित्यर्थः ।

एकस्मिन्पुष्पे दृग्गतित्यर्थं सर्वत्रातिदिशति—तथेति । ज्ञानादूर्ध्वं बिरोधाभावमुपसंहरति—इति नेति ।

कस्यानन्तरं प्रत्याह—अद्वैतेति । तत्त्वज्ञानात्पूर्वं भेदस्यावस्थितत्वात्तर्माविद्यामादायाविकारिभेदावस्थामेदादा काण्डयोर- ३५ बिरोधासिद्धिरित्यर्थः । भेदमेवोपादयति—अन्यत्वेनेति । शिष्यादीनामन्यतमत्येवावस्थानं वेदवस्थितस्यैतस्मिन्न

१. प्रतिपुष्पं परिसमाप्तम् । ज्ञानोपपत्तेः पूर्वशास्त्रत्वं तदूर्ध्वं शास्त्रत्वाभावश्च प्रतिपुष्पं व्यवस्थितमित्यर्थः ।

२. अन्यतमेति—शास्त्रशिष्यशासनानि अन्योन्यसापेक्षाणि एकमस्यैव एतेतरसत्त्वात् एकानावेज्याभावात् एतदर-सद्भावात्साध्याय न विरोधगर्भा युक्ता ।

३. आविद्य अविद्याप्रयुक्तम् ।

तमोऽन्यवतिष्ठते । सर्वसमाप्तौ तु कस्य विरोध आशङ्क्यतेताद्वैते केवले शिवे सिद्धे । नाप्यविरोधता एव ।

अथाप्यभ्युपगम्य ब्रूमः—तैताद्वैतात्मकत्वेऽपि शास्त्रविरोधस्य तुल्यत्वात् । यदाऽपि समुद्रादिवद्धेतैतात्मकमेकं ब्रह्माभ्युपगच्छामो नाप्यद्वस्वन्तरं तदाऽपि भवदुक्ताच्छास्त्रविरोधान्मुच्यमानहे । कथम् । एवं हि परं ब्रह्म तैताद्वैतात्मकं तच्छोकमोहाद्यतोतत्वादुपवेशं न काक्षति । न चोपवेशोऽन्यो ब्रह्मणो तैताद्वैतस्वरूपे ब्रह्मण एकस्यैव अभ्युपगमात् ।

अथ त्वैतविषयस्यानेकत्वादन्योन्योपदेशो न ब्रह्मविषय उपदेश इति चेत् । तदा त्वैताद्वैतात्मकमेकमेव ब्रह्म नाप्यद्वस्तीति विरुध्यते । यस्मिन्त्वैतविषयेऽन्योन्योपदेशः सोऽन्यो त्वैतं चान्यदेवेति समुद्रवृष्टान्तो विरुद्धः । न च समुद्रोदकैकत्ववद्विज्ञानैकत्वे ब्रह्मणोऽन्यत्रोपदेशप्रहणाविकल्पना सम्भवति । न हि हस्ताद्विद्वैताद्वैतात्मके देववत्ते वाचकण्योर्देवदत्तैकदेशभूतयोर्वागुपवेशो कर्णः केवल उपदेशस्य ग्रहीता देवदत्तस्तु नोपवेशा नाप्युपदेशस्य ग्रहीतेति १० कल्पयितुं शक्यते । समुद्रोदकोदकात्मत्ववदेकविज्ञानवत्त्वादेवदत्तस्य । तस्माच्छ्रुतिन्यायविरोधश्चाभिप्रेतार्थसिद्धिर्बलं कल्पनायां स्यात् । तस्माद्यथाव्याख्यात एवास्माभिः पूर्णमव इत्यस्य मन्त्रस्यार्थः ।

ॐ खं ब्रह्मेति मन्त्रोऽयं चान्यत्राविनियुक्त इह ब्राह्मणेन ध्यानकर्माणि विनियुज्यते । अत्र च ब्रह्मेति विशेष्याभिधानं खमिति विशेषणम् । विशेषणविशेष्ययोश्च सामानाधिकरण्येन निर्बन्धो नोद्योऽलवत् खं ब्रह्मेति । ब्रह्मशब्दो बृहद्वस्तुमात्रास्पदोऽविशेषितोऽतो विशेष्यते खं ब्रह्मेति । यतस्त्वं ब्रह्म तवोऽशब्दवाच्यमोऽशब्दस्वरूपमेव

१५ सापेक्षत्वाच्च सोऽन्यवतिष्ठते । न च ज्ञानात्प्रागन्यतमस्यैवावस्थानं सर्वेषामेव तेषां यथाप्रतिभासमवस्थानादतो न पूर्वं विरोधगङ्गैत्यर्थः । ऊर्ध्वं विरोधशङ्काभावमधिकविवक्षयाऽनुवदति—सर्वेति । कथं केवलं विरोधाभाक्त्व सत्त्वादित्याशङ्क्याऽह—नापीति । अद्वैतत्वादेवाभावस्यापि तत्त्वनिमग्ननादित्याह—अत एवेति ।

अद्वितीयमेव ब्रह्म न त्वैताद्वैतात्मकमित्युपपादितमिदानीं ब्रह्मणो त्वैताद्वैतात्मकत्वाभ्युपगमेऽपि विरोधो न शक्यते परिहृतुमित्याह—अथापीति । तुल्यत्वात्तदभ्युपगमो वृषेति शेषः । उक्तमेवोपपादयति—यदाऽपीति । त्वैताद्वैतात्मकं ब्रह्मेति पक्षे कथं विरोधो न समाधीयते त्वैतमद्वैतं चाधिकृत्य काण्डद्वयप्राप्त्याभ्युपगमादित्याक्षिपति—कथमिति । किं ब्रह्मविषयः शास्त्रोपदेशः किं वाऽब्रह्मविषयः । प्रथमे त्वैताद्वैतस्वरूपकस्यैव ब्रह्मणोऽभ्युपगमात्तस्य च नित्यमुक्तत्वात्नोपदेशः सम्भवतीत्याह—एकं हीति । तस्योपदेशाभावे हेत्वन्तरमाह—न चेति । उपदेशा हि ब्रह्मणोऽन्योऽन्यो वा । नाऽऽज्ञोऽभ्युपगमविरोधात् । न द्वितीयो भेदमन्तरेणोपदेश्योपदेशकभावासम्भावयति भावः ।

कल्पांतरमुत्पापयति—अथेति । प्रतिज्ञाविरोधेन निराकरोति—तदेति । किञ्च सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे य. समुद्र-कल्पांतरमुत्पापयति—अथेति । प्रतिज्ञाविरोधेन निराकरोति—तदेति । किञ्च सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे य. समुद्र-

२५ दृष्टान्तः स न स्यात्परस्परोपदेशस्याब्रह्मविषयत्वादित्याह—यस्मिन्मिति । अथ यथा फेनादिविकाराणां भिन्नत्वेऽपि समुद्रोदकात्मत्वं तथा जीवादीनां भिन्नत्वेऽपि ब्रह्मस्वभावविज्ञानैक्याद्ब्रह्म सर्वमिति न विरुध्यते तत्राऽह—न चेति । सर्वस्य ब्रह्मत्वमङ्गीकृतं चेद्ब्रह्मविषय एवोपदेशः स्याद्भेदस्याविवारितरमणीयत्वादित्यर्थः । ननु नानारूपवस्तु समुद्रायो ब्रह्म तत्र प्रवेशमेदादुपदेश्योपदेशकभावो ब्रह्म तु नोपदेश्यमुपदेशकं चेति तत्राऽह—न हीति । तत्र हेतुमाह—समुद्रेति । यथा समुद्रस्योदकात्मना फेनादिविष्वेकत्वं तथा देवदत्तक्षेत्रज्ञस्य वागाद्यवयवेष्वेकत्वेन विज्ञान-३० वत्त्वाच्च व्यवस्थासम्भवस्तथा ब्रह्मण्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः । यतान्तरनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति । आत्मेकरस्य-प्रतिपादिका श्रुतिन्यायश्च सावयवस्थानेकात्मकस्येत्यादावुक्तः । अभिप्रेतार्थसिद्धिर्भवेत्कल्पनातथैकं चेत्यादिना दक्षित । एवंकल्पनायामेकानेकात्मकं ब्रह्मेत्यभ्युपगमादित्यर्थः । परकीयव्याख्यानासम्भवे फलितमाह—तस्मादिति ।

ध्यानशोपत्येनोपनिषदर्थं ब्रह्मामृतं तद्विधानार्थं तस्मिन्विनियुक्तं मन्त्रमुत्पापयति—ॐ खमिति । इये त्वेत्यादि-वत्तस्य कर्मन्तरे विनियुक्तत्वमाशङ्क्याऽह—अयं चेति । विनियोजकाभावादिति भावः । तर्हि ध्यानेऽपि नायं ३५ विनियुक्तो विनियोजकाभावविशेषादित्याशङ्क्याऽह—इहैति । खं पुराणमित्यादि ब्राह्मणं तस्य च विनियोजकत्वं ध्यानसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यात् । यद्यपि मन्त्रनिष्ठं सामर्थ्यं विनियोजकं तथाऽपि मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थत्वाद्ब्राह्मणस्य सामर्थ्यद्वारा विनियोजकत्वमविरुद्धमिति भावः । अत्रेति मन्त्रोक्तिः । विशेषणविशेष्यत्वे यथोक्तसामानाधिकरण्यं हेतु-करोति—विशेषणेति । ब्रह्मेत्युक्ते सत्याकाङ्क्षाभावात्किं विशेषणेत्येत्याशङ्क्याऽह—ब्रह्मशब्द इति । निष्पादिकस्य

१. ध्यानसमवेतेति—ध्यानविषयेत्यर्थः ।

४० २. यद्यपीति—लिङ्गविनियोजकसूत्रे मन्त्रलिङ्गस्यैव विनियोजकत्वमुक्तं न तु ब्राह्मणगतलिङ्गस्य तथापीत्यर्थः ।

बोभयथाऽपि सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् ।

इह च ब्रह्मोपासनसाधनत्वार्थमोऽशब्दः प्रयुक्तः । तथा च श्रुत्यन्तरात् “एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम्” “ओमित्यात्मानं युञ्जीत” “ओमित्येतैनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत” “ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्” इत्यादिः । अन्याथासंभवाच्चोपदेशस्य । यथाऽन्यत्रोमिति शंसत्योमित्युद्गायतीत्येवमादौ स्वाध्यायारम्भापवर्ग-योश्चोक्तारप्रयोगो विनियोगादवगम्यते न च तथाऽन्यन्तरमिहावगम्यते । तस्माद्ब्रह्मानसाधनत्वेनैवेहोक्तारशब्दस्यो- ५ पदेशः ।

यद्यपि ब्रह्मात्माविशब्दा ब्रह्मणो वाचकास्तथाऽपि श्रुतिप्रामाण्याद्ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानमोक्तारः । अत एव ब्रह्मप्रतिपत्ताविद् परं साधनम् । तच्च द्विप्रकारेण प्रतीकत्वेनाभिधानत्वेन च । प्रतीकत्वेन यथा विष्णुवादि-प्रतिमाऽभेदेन, एवमोक्तारो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यः । तथा ह्योक्तारालम्बनस्य ब्रह्म प्रसीदति । “एतदालम्बनं श्रेष्ठमेत-दालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते” इति श्रुतेः । तत्र खमिति भौतिके खे प्रतीतिर्मा १० भूदित्याह—खं पुराणं चिरंतनं खं परमात्माकाशमित्यर्थः । यत्तत्परमात्माकाशं पुराणं खं तच्चक्षुराद्यविषयत्वान्नि-रालम्बनमशक्यं ग्रहीतुमिति श्रद्धाभक्तित्यां भावविशेषेण चोक्तार आवेशयति । यथा विष्णुवङ्गाङ्कितायां शिलादि-प्रतिमायां विष्णुं लोक एवम् । वायुरं खं वायुरस्मिन्विद्यत इति वायुरं खं खमात्रं खमित्युच्यते न पुराणं खमित्येवमाह स्म । कोऽसी । कौरव्यायणीपुत्रः । वायुरे हि खे मुख्यः खशब्दव्यवहारस्तस्मान्मुख्ये संप्रत्ययो युक्त इति मन्यते । तत्र यदि पुराणं खं ब्रह्म निरुपाविस्वरूपं यदि वा वायुरं खं सोपाधिकं ब्रह्म सर्वथाऽप्योक्तारः १५ प्रतीकत्वेनैव प्रतिमावत्साधनत्वं प्रतिपद्यते । “एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोक्तारः” इति श्रुत्यन्तरात् । केवलं खशब्दार्थे विप्रतिपत्तिः ।

वेदोऽयमोक्तारो वेद विज्ञानात्ययेन यद्वेदितव्यम् । तस्माद्वेद ओक्तारो वाचकोऽभिधानम् । तेनाभिधानेन यद्वेदितव्यं ब्रह्म प्राकट्यमानमभिधीयमानं वेद साधको विज्ञानात्युपलभते । तस्माद्वेदोऽयमिति ब्राह्मणा विदुः ।

सोपाधिकस्य वा ब्रह्मणो विशेषणत्वेऽपि कथं तस्मिन्मोशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽह—यत्तदिति । २०

किमिति यथोक्ते ब्रह्मण्योशब्दो मन्त्रे प्रयुज्यते तत्राऽह—इह चेति । ओ शब्दो ब्रह्मोपासने साधनमित्यत्र मानमाह—तथा चेति । सापेक्षं श्रेष्ठ्यं वाचयति—परमिति । आदिशब्देन प्रणवो घनुरित्यादि गृह्यते । ओ ब्रह्मेति सामानाधिकरण्योपदेशस्य ब्रह्मोपासने साधनत्वमोक्तारस्येत्यस्मादर्थान्तरासम्भवाच्च तस्य तत्साधनत्वमेष्टव्य-मित्याह—अन्यार्थेति । एतदेव प्रपञ्चयति—यथेत्यादिना । अन्यत्रेति तैत्तिरीयश्रुतिग्रहणम् । अपवर्गः स्वाध्यायाव-सानम् । अर्थान्तरावगतेरभावे फलितमाह—तस्मादिति । २५

ननु शब्दान्तरेष्वपि ब्रह्मवाचकेषु सत्यु किमित्योशब्द एव ध्यानसाधनत्वेनोपदिश्यते तत्राऽह—यद्यपीति । नेदिष्ठ किमिदं सन्निभप्रत्ययमित्यर्थः । प्रियतमत्वप्रयुक्तं फलमाह—अत एवेति । साधनत्वेऽनन्तरविशेषं दर्शयति—तच्चेति । प्रतीकत्वेन कथं साधनत्वमिति पृच्छति—प्रतीकत्वेनेति । कथमित्यव्याहारः । परिहरति—अथेति । ओक्तारो ब्रह्मेति प्रतिपत्ती किं स्यात्तदाह—तथा हीति । मन्त्रमेवं व्याख्याय ब्राह्मणमवतार्य व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । मन्त्रः सप्रमर्थः । ननु यथोक्तं तत्त्वं स्तनैव रूपेण प्रतिपत्तं शक्यते किं प्रतीकोपदेशेनेत्याशङ्क्याऽह—यत्तदिति । भावविशेषो ३० वुद्धेर्विषयपारवर्त्यं परिहृत्य प्रत्यङ्गब्रह्मज्ञानाभिमुख्यम् । ओङ्कारे ब्रह्मवेशनमुदाहरणेन द्रव्ययति—अथेति । कल्मान्तर-माह—वायुरमित्यादिना । किमिति सूत्राधिकरणपठ्याकृतमाकाशमत्र गृह्यते तत्राऽह—वायुरे हीति । तदेव भूता-काशात्माना विपरिणतमिति भावः । तर्हि पक्षद्वये सत्त्वमने कः सिद्धान्तः स्यादित्याङ्क्याविकारिशेदमाश्रित्याऽह—तत्रेति । श्रुत्यन्तरस्यान्याथासिद्धिसम्भवादोङ्कारस्य प्रतीकत्वेऽपि विप्रतिपत्तिमागङ्क्याऽह—केवलमिति । इतरत्र विप्रतिपत्तिद्योतकाभावादिति भावः । ३५

प्रतीकपक्षमुपपाद्याभिधानपक्षमुपपादयति—वेदोऽयमिति । तदेव प्रपञ्चयति—तैनेति । वेदेत्यत्राऽन्वी तच्छब्दो द्रष्टव्यः । ब्राह्मणा विदुरिति विशेषनिर्देशस्य तात्पर्यमाह—तस्मादिति । प्रतीकपक्षेऽपि वेदोऽयमित्यादिप्रत्यय-

१. ओकारालम्बनस्य पुरुषस्येत्यर्थः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

अथाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमभ्युर्ववा मनुष्या असुरा जपित्वा
ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच व इति व्यज्ञासिष्टा ३
इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्ब्रान्यतेति न आत्थेयोमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥१॥

- ५ तस्माद्ब्रह्माह्मणानामभिधानत्वेन साधनत्वमभिप्रेतमोक्तारस्य । अथवा वेदोऽपमित्याख्यवादः । कथमोक्तारो ब्रह्मणः प्रतीकत्वेन विहितः । अं खं ब्रह्मोति सामानाधिकरण्यास्य स्तुतिरिदानीं वेदत्वेन । सर्वो ह्ययं वेद अंकार एव । एतत्प्रभव एतद्वत्प्रभवः सर्वं ऋग्यजुःसामादिभेदमिह एव ओंकारः “तद्यथा अङ्गुली सर्वाणि पर्णानि” इत्यादिभ्युपन्तरात् । इत्यत्रायं वेद ओंकारो यद्वेदितव्यं तत्सर्वं वेदितव्यमोक्तारैव वेदेनैनातोऽयमोक्तारो वेदः । इतरस्यापि वेदस्य वेदत्वमत एव । तस्माद्विशिष्टोऽयमोक्तारः साधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इति । अथवा वेदः सः । कोऽसौ । यं १० ब्राह्मणा विदुरोक्तारम् । ब्राह्मणानां ह्यसौ प्रणवोद्गीर्वाणविकल्पेर्विशेषः । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने साधनत्वेन सर्वो वेदः प्रयुक्तो भवतीति ॥१॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

- अथुना वसाविसाधनत्रयविधानार्थोऽयमारम्भः—अथास्त्रिसंख्याकाः प्राजापत्याः प्रजापतेरपरायणि प्राजापत्यास्ते किं प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यं शिष्यत्ववृत्तेर्ब्रह्मचर्यस्य प्राधान्यात्किञ्चिद्व्याः सन्तो ब्रह्मचर्यमभ्युर्ववापितवन्त १५ इत्यर्थः । के ते । विधेयतो देवा मनुष्या असुराश्च । ते जपित्वा ब्रह्मचर्यं किमकुर्वन्निरूप्यते—तेषां देवा ब्रह्मः पितरं प्रजापतिम् । किमिति । ब्रवीतु कथयतु नोऽस्मभ्यं यदनुशासनं भवानिति । तेभ्य एवमभिप्रेत्यो हैतदक्षरं वर्णमात्रमुवाच व इति । उक्तत्वा व तात्पर्यप्रच्छ पिता किं व्यज्ञासिष्टा ३ इति । मयोपवेत्तात्पर्यमिहितस्याक्षरस्यार्थं विज्ञातवन्त आहोस्त्वित्येति । देवा ऊचुर्ब्रह्मज्ञासिष्मेति विज्ञातवन्तो वयम् । यद्येवमुक्त्यतो किं मयोक्तिमिति । देवा ऊचुर्ब्रह्मज्ञासिष्टाः सन्ता यूयं स्वभावतोऽतो वान्ता भवतेति नोऽस्मानात्थ कथयति । इतर आहोमिति सम्पन्नः २० ज्ञासिष्टेति ॥१॥

- निर्वहतीत्याह—अथवेति । विध्यभावे कथमर्थवादः संभवतीत्याद्युद्धा परित्तरति—कर्त्तव्यमिदं विना । वेदत्वेन स्तुतिर्मोक्तारस्य संग्रहविवरणस्या दर्थयति—सर्वो ह्रीति । अंकारे सर्वस्य नामजातस्यान्तर्भावे प्रमाणमाह—तद्यथेति । तत्रैव हेत्वन्तरभवतार्थं व्याकरोति—इत्यत्रेति । वेदितव्यं परस्परं वा ब्रह्म । ‘हे ब्रह्मणो वेदितव्ये’ इति भ्युपन्तरात् । तद्वेदनसाधनत्वेऽपि कथमोक्तारस्य वेदत्वमित्याद्युद्धा—इतरस्यापीति । अत एव वेदितव्यवेदन २५ हेतुत्वादेवेत्यर्थः । प्रतीकपक्षे वाक्ययोजनां निगमयति—तस्मादिति । अभिधानपक्षे प्रतीकपक्षे चैकं वाक्यमेकैकं योजयित्वा पक्षद्वयेऽपि साधारण्येन योजयति—अथवेति । तस्य पूर्वोक्तनीत्या वेदत्वे लाभं दर्शयति—तस्मिन्निति । अंकारस्य ब्रह्मोपास्तिसाधनत्वमित्थं सिद्धमित्युपसंहृत्युक्तिरित्युक्तः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

- ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह—अथुनेति । तद्विधानं सर्वोपास्तिसोपत्वेनेति द्रष्टव्यम् । आख्यायिकाप्रवृत्तिः ३० रम्भः । पितरि ब्रह्मचर्यमभ्युर्ववाति संवत्सः । प्रजापतिसमीपे ब्रह्मचर्यवासमात्रेण किमित्यसौ देवादित्यो हितं ब्रूयादित्याशङ्क्याऽऽहुः—शिष्यत्वेति । शिष्यभावेन वृत्ते. संवत्सिनो ये वर्मास्तोषां मध्ये ब्रह्मचर्यस्येत्यादि योग्यम् । तेषामिति निर्धारणे वक्षी । अह्मणोह्मणकानामिव शिष्यत्वमिति द्योतनार्थं ह्युक्तः । विचारार्थं द्युतिरित्यङ्गीकृत्य प्रत्येकं व्याचष्टे—मथेति । अंमित्यनुज्ञामेव विमजते—सम्यगिति ॥१॥

अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञा-
सिष्टा ३ इति व्यज्ञासिध्मेति होचुर्दत्तेति न आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥२॥

अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द
इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिध्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्येत्योमिति
होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा देवी वागनुवदति स्तनयितुर्दं द द
इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयं शिषेद्भूमं दानं दयामिति ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

समानमन्यत् । स्वभावतो लुब्धा यूयमतो यथाशक्ति संविभजत दत्तेति नोऽस्मानात्प किमन्यदब्रूयात्तो
हितमिति मनुष्याः ॥२॥

तथाऽसुरा दयध्वमिति । क्रूरा यूयं हिंसादिपरा अतो दयध्वं प्राणिषु दयां कुस्तेति । तदेतत्प्रजापतेरनु- १०
शासनमन्वाप्यनुवर्तत एव । यः पूर्वं प्रजापतिर्देवादीननुशासनं सोऽद्याप्यनुशास्येव दैव्या स्तनयितुलक्षणया बाचा
कथमेवा भूयते दैवी वाक् । काऽतो स्तनयितुर्दं द इति दाम्यत दत्त दयध्वमित्येषां वाक्यानामुपलक्षणाया त्रिविकार
उच्चार्यतेऽनुकृतिर्न तु स्तनयितुशब्दस्त्रिरेव संख्यानिपयस्य लोकेऽप्रसिद्धत्वात् । यस्मादद्यापि प्रजापतिर्दान्यत दत्त
दयध्वमित्यनुशास्येव तस्मात्कारणादेतत्त्रयम् । किं तत्त्रयमित्युच्यते दमं दानं दयामिति शिषेदुपादद्यात्प्रजापतेरनु-
शासनमस्माभिः कर्तव्यमित्येवं भाति कुर्यात् । तथा च स्मृतिः— १५

“त्रिविधं नरकस्येवं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्” इति ।

अथ हि विधेः शेषः पूर्वः । तथाऽपि देवादीनुद्दिश्य किमर्थं दकारत्रयमुच्चारितवानप्रजापतिः पृथग-
नुशासनार्थिभ्यः । ते वा कथं विवेकेन प्रतिपन्नाः प्रजापतेर्मनोगतं समानेनैव दकारवर्णमात्रेणेति परानिप्रायज्ञा
विकल्पयन्ति ।

समानत्वेनोत्तरस्य सर्वस्यैवार्थवादस्याव्याख्येयत्वे प्राप्ते दत्तेत्यत्र तात्पर्यमाह—स्वभावत इति । दानमेव २०
लोभस्थारूपमुपदिष्टमिति कुतो निदिष्टं किञ्चन्यदेव हितं किञ्चिदादिष्टं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—किमन्यदिति ॥२॥
यथा देवा मनुष्याश्च स्वाभिप्रायानुसारेण दकारश्रवणे सत्यर्थं जगद्ब्रूतयेति यावत् । दयध्वमित्यत्र तात्पर्य-
मीरयति—क्रूरा इति । हिंसादीत्यादिशब्देन परस्वापहारादि गृह्यते । प्रजापतेरनुशासनं प्रागासीदित्यत्र लिङ्गमाह—
तदेतदिति । अनुशासनस्यानुवृत्तिमेवं व्याकरोति—यः पूर्वेमिति । द इति विधीकरणं सर्वत्र वर्णान्तरभ्रमापोहार्यम् ।
यथा दकारत्रयमत्र विवक्षितं तथा स्तनयितुशब्देऽपि त्रित्वं विवक्षितं चेत्प्रसिद्धिविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— २५
अनुकृतिरिति । दशब्दानुकारमात्रमत्र विवक्षितं न तु स्तनयितुशब्दे त्रित्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः । प्रकृतस्थार्थवादस्य
विधिपर्यवसायित्वं फलितमाह—यस्मादिति । उपादानप्रकारमेवाभिनयति—प्रजापतेरिति । श्रुतिसिद्धिविध्यनुसारेण
भगवद्वाक्यप्रवृत्तिं दर्शयति—तथा चेति ।

तदेतत्त्रयं शिषेदित्येष विविक्षेत्कृतं त्रयाः प्राजापत्या इत्यादिना ग्रन्थेनेत्याशंक्य यस्मादित्यादिना सूचित-
माह—अस्त्येति । सर्वरेव त्रयमनुष्ठेयं चेत्तद् हि देवादीनुद्दिश्य दकारत्रयोच्चारणमनुपपन्नमिति शङ्कते—तथेति । ३०
दमादित्रयस्य सर्वैरनुष्ठेयत्वं सतीति यावत् । किञ्च पृथक्पृथगनुशासनाधिना देवादयस्तेभ्यो दकारमात्रोच्चारणेना-
पेक्षितमनुशासनं सिध्यतीत्याह—पृथगिति । किमर्थमित्यादिना पूर्वेषु संबन्धः । दकारमात्रमुच्चारयतोऽपि प्रजापतेर्वि-
भागेनानुशासनमभिसंहितमित्याशंक्याह—तै वेति । त्रयं सर्वैरनुष्ठेयमिति परस्य सिद्धान्तिनोऽभिप्रायस्तदभिज्ञाः
सन्तो यथोक्तनीत्या विकल्पयन्तीति योजना । पराभिप्रायज्ञा इत्युपहासो वा परस्य प्रजापतेर्मनुष्यादीनां चाभिप्रायज्ञा
इति । ननुल्लेखो वा पाठः ।

१. पराभिप्रायज्ञत्वे कथं विकल्पयेयुः इति चेत् उपहासात्तद्वचनं भाष्यकारस्येत्युक्तम् अथवा पक्षे पराभिप्रायाज्ञाः
इत्यर्थात् विकल्पवं युक्तमित्यर्थः ।

२. ननुल्लेखी—पराभिप्रायानभिज्ञा इति पाठो वा ।

अत्रैक आहुरदान्तत्वादानत्वादायलुत्वेरपराधित्वमात्मनो मन्वमानाः श्रद्धिता एव प्रजापतावुषुः किं नो यक्षयतीति । तेषां च दकारत्रयणमात्रादेराऽऽत्माशब्दाद्येन तदर्थप्रतिपत्तिरभूत् । लोकेऽपि हि प्रसिद्धं पुनः शिष्याभ्रानुशास्याः सन्तो दोषान्नियतंयितव्या इति । अतो युक्तं प्रजापतेर्दकारमात्रोच्चारणम् । दमादित्येव च दकारान्प्रजापतनो दोषानुराग्येण देवादोषां विवेकेन प्रतिपत्तुं चेति । फलं त्वेदंदात्मदोषज्ञाने सति दोषाश्रित्यिदं ५ त्रयपतेऽऽत्मानुपपद्येन दकारमात्रेणेति ।

नन्येतद्व्याणां देवादोषाननुशासनं देवादिभिरप्येकमेवोपादेयमद्यत्वेऽपि न नु त्रयं मनुष्यैः शिक्षितव्यमिति । अत्रोच्यते—पूर्वदेवादिभिर्ब्रह्मिष्ठैरनुष्ठितमेतत्त्रयं तस्मान्मनुष्यैरेव शिक्षितव्यमिति । तत्र दयालुत्वस्याननुष्ठेयत्वं स्यात्कथमनुरूपेणानुष्ठितमिति चेत् । न, तुल्यत्वात्प्रजापतमनोऽप्येवमिति । प्रजापतेः पुनः देवाद्यवगम्य, पुनरेवमिति । ननु त्रयं विज्ञेयम् । प्रजापतिश्च हिततो नाम्यथोपदिशति । तस्मान्ब्रह्मनुशासनं १० प्रजापतेः परममेतद्विज्ञेयम् । अतो मनुष्यैरेवेतत्त्रयं शिक्षितव्यमिति ।

अथवा न देवा अमुरा वाऽन्ये केचन विद्यन्ते मनुष्येभ्यः । मनुष्याणामेवादान्ता येन्येस्तमेवैवैः संप्रसांसि देवा लोभप्रदाना मनुष्यास्तथा हितपराः क्रूरा अमुरास्त एव मनुष्या अदान्तस्तद्विदोऽवश्यमेव देवादिशब्द-भाजो भवतीत्येतादौ पुनान्तरजनस्तमास्त्येव । अतो मनुष्यैरेव शिक्षितव्यमेतत्प्रवर्तितं तदपेक्षयैव प्रजापतिः

एतौयं परिहारमुत्पादयति—अत्रेति । अस्तु तेषामेवा श्रद्धा तथाऽपि दकारमात्रात्कीदृशी प्रतिपत्तिरित्या- १५ दात्तुमाऽऽह—तेषां चेति । तद्यथा दकारार्थं दमादित्यस्य प्रतिपत्तिस्तद्वारेणादान्तत्वादिनिवृत्तिरासीदित्यर्थः । किमिति प्रजापतिर्दोषजापनद्वारेण ततो देवादोषानुशास्यान्दोषाश्रित्येवमिति तत्राऽह—लोकेऽपीति । दकारोच्चारणस्य प्रयोजने सिद्धे फलितमाह—अत इति । यत्पूर्वं ते वा कथमित्यादि नत्राऽह—दमादोति । प्रतिपत्तु च युक्तं दमादोति शेषः । इतिशब्दः न्ययूष्यमततमाप्यर्थः । परोक्षं परिहारशब्दोक्त्याऽऽस्यामिकातात्पर्यं सिद्धान्ती ब्रूते—फलं त्विति । निर्जातत्वात् देवादयो यथा दकारमात्रेण ततो निवर्त्यन्त इति शेषः । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थः ।

२० विशिष्टान्प्रत्यनुशासनस्य प्रवृत्तत्वादस्माकं तदभावादनुपादेयं दमादोति शङ्कते—नन्वेति । किंच देवादिभिरपि प्रातिस्त्रिकगुणगननवादेरेकमेव दमाद्यनुष्ठेयं न तद्व्यमित्याह—देवादिभिरिति । यथा पूर्वस्मिन्काले देवादिभिरैकमेवोपादेयमित्युक्तं तथा वर्तमानेऽपि काले मनुष्यैरेकमेव कर्तव्यं पूर्वाचारानुसारम् नु त्रयं शिक्षितव्यं तथा च कस्यापि विधिरेत्याह—अद्यत्वेऽपीति । आचारप्राप्ताप्यमाश्रित्य परिहरति—अत्रेति । इत्येकमेव नोपादेयमिति शेषः । दयालुत्वस्यानुष्ठेयत्वमाश्रित्य—तत्रेति । मध्ये दमादोनामिति यावत् । असुरैरनुष्ठितत्वेऽपि दयालु-

२५ त्वमनुष्ठेयं हितसाधनत्वाद्यानादिवदिति परिहरति—नैत्यादिना । देवादिषु प्रजापतेरविरोधोपात्तमस्तदुपदिष्टमद्यत्वेऽपि सर्वमनुष्ठेयमित्यर्थः । हितस्यैवोपदेष्टव्यत्वेऽपि तदज्ञानात्प्रजापतिरन्यथोपदिशतीत्याशङ्क्याऽह—प्रजापतिश्चेति । हितस्य पितुरहितोपदेगित्वाभावस्तस्मादित्युक्तः । विशिष्टैरनुष्ठितस्यास्मदादिभिरनुष्ठेयत्वे फलितमाह—अत इति । प्राजापत्या देवादयो विग्रहवन्तः सन्तोऽन्यथादस्य यथाश्रुतेऽर्थे प्राप्ताप्यमन्युपपद्यं दकारत्रयस्य तात्पर्यं सिद्धमिति । वक्तुमिति शब्दः ।

३० संप्रति कर्मभीमासकमतमनुसृत्याऽह—अथवेति । कथं मनुष्येभ्येव देवाभिरुत्वं तत्राऽह—मनुष्याणामिति । अन्ये गुणा ज्ञानादयः । किं पुनर्मनुष्येषु देवादिशब्दप्रवृत्ती निमित्तं तदाह—अदान्तत्वादिति । देवादिशब्दप्रवृत्ती निमित्तान्तरमाह—इतराश्चेति । मनुष्येभ्येव देवादिशब्दप्रवृत्ती फलितमाह—अत इति । इतिशब्दो विष्युपपत्तिप्रदर्शनार्थः । मनुष्यैरेव त्रयं शिक्षितव्यमित्यत्र हेतुमाह—तदपेक्षयैति । मनुष्याणामेव देवादिभावे प्रमाणमाह—तथा हिति ।

१. आचारप्राप्ताप्यमाश्रित्येति—पूर्वभीमासप्रथमवृत्तौ ये श्रुतिस्मृतिः सदाचार इत्यादिमनुस्मृत्युः शिष्टैः अपूर्वसंज्ञन- ३६ त्वेनानुष्ठेयमाणाः आचारः होलिकादयः प्रमाणानि आचारेण स्मृतेः स्मृत्या श्रुतेश्चनुमानात् ।

२. यथाश्रुताय इति—अर्थवादानां विधिस्तुतावेव तात्पर्यं न तु यथाश्रुताय इति भीमासकाः । बादरायणचार्यास्तु प्रमाणान्तरविरोधे गुणवादत्वमविरोधेऽनुवादत्वमिति भीमासकमतमुक्त्वा प्रमाणान्तरविरोधाविरोधयोः सतोः यथाश्रुतायैव प्राप्ताप्यमन्युपेयमिति देवताधिकरणेऽङ्गीकृतमिति प्रकृतेऽपि स्याथैव प्राप्ताप्यमित्यर्थः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

एष प्रजापतिर्यद्वृद्धयमेतद्वह्नैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरं हृदयमिति ह इत्येक-
मक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च य एवं वेद इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै
स्वाश्वान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

नोपविष्टत्वात् । तथा हि मनुष्य अदास्ता लुब्धाः क्रूराश्च दृश्यन्ते । तथा च स्मृतिः—“कामः क्रोधस्तथा लोभस्त
स्मादेतत्त्रयं त्यजेत्” इति ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

दमादिसाधनत्रयं सर्वोपासनशेषं विहितम् । दान्तोऽलुब्धो दयालुः सन्सर्वोपासनेष्वधिक्रियते । तत्र
निष्पाधिकस्य ब्रह्मणो दर्शनमतिक्रान्तमथाधुना सोपाधिकस्य तस्यैवाभ्युदयफलानि वक्तव्यानीत्येवमर्थोऽयमारम्भः १७
एष प्रजापतिर्यद्वृद्धयं प्रजापतिरनुशास्तीत्यनन्तरमेवाभिहितम् । कः पुनरसावनुशास्ता प्रजापतिरिति !
उच्यते—एष प्रजापतिः । कोऽसौ यत्तुह्यं हृदयमिति हृदयस्या बुद्धिरुच्यते । यस्मिञ्चाकल्पब्राह्मणान्तं नाम-
रूपकर्मणामुपसंहार उक्तो द्विविभागद्वारेण तदेतत्सर्वभूतप्रतिष्ठं सर्वभूतात्मभूतं हृदयं प्रजापतिः प्रजानां ज्ञाता ।
एतद्वह्नौ बृहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च ब्रह्म । एतत्सर्वम् । उक्तं पञ्चमाध्याये हृदयस्य सर्वत्वम् । तत्सर्वं यस्मात्सत्माहु-
पास्यं हृदयं ब्रह्म । तत्र हृदयनामाक्षरविषयमेव तावदुपासनमुच्यते । तदेतद्वृद्धयमिति नाम त्र्यक्षरं त्रीण्यक्षराण्य-
स्येति त्र्यक्षरम् । कानि पुनस्तांनि त्रीण्यक्षराण्युच्यन्ते । ह इत्येकमक्षरम् । अभिहरन्ति हृतेरहृतिर्कर्मणो ह इत्ये-
तद्रूपमिति यो वेद यस्माद्वृद्धयाय ब्रह्मणो स्वाश्वेन्द्रियाण्यन्ये च विषयाः बन्धादयः स्वं स्वं कार्यमभिहरन्ति हृदयं
च भोक्त्रयमभिहरन्ति । अतो हृदयनाम्नो ह इत्येतदक्षरमिति यो वेदास्मै विदुषोऽभिहरन्ति स्वाश्व ज्ञातयोऽन्ये
चासंबद्धाः । बलिमिति वाक्यशेषः । विज्ञानानुरूप्येणैतत्फलम् ।

तथा ह इत्येतद्व्येकाक्षरमेतदपि दानार्थस्य ददातेदं इत्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन निबद्धम् । अत्रापि २७
हृदयाय ब्रह्मणो स्वाश्व करणान्यन्ये च विषयाः स्वं स्वं वीर्यं ददति हृदयं च भोक्त्रं ददाति स्वं वीर्यमतो वकार
इत्येवं यो वेदास्मै ददति स्वाश्वान्ये च । तथा यमित्येतद्व्येकमक्षरम् । इणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपमस्मिन्नानि
निबद्धमिति यो वेद स स्वर्गं लोकमेति । एवं नामाक्षरादपोद्वज विविष्टं फलं प्राप्नोति किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपो-
पासनादिति हृदयस्तुतये नामाक्षरोपन्यासः ॥१॥

इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

अयं शिक्षितव्यमित्यत्र स्मृतिमुदाहरति—तथा चेति । इतिशब्दो ब्राह्मणसमाप्त्यर्थः ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणटीकायां पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

सार्धवादेन विधिना सिद्धमर्थपनुवदति—दमादौति । कथं तस्य सर्वोपासनशेषत्वं तदाह—दान्त इति ।
अलुब्ध इति ज्ञेदः संप्रत्युत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति—तत्रेति । काण्डद्वयं सप्तमर्थः । अनन्तर-
संदर्भस्य तात्पर्यमाह—अथेति । पापक्षयादिरभ्युदयस्तत्फलान्युपासनानीति शेषः । अनन्तरब्राह्मणमादाय तस्य ३०
संगतिमाह—एष इत्यादिना । उक्तस्य हृदयशब्दार्थस्य पाञ्चमिकत्वं दर्शयन्प्रजापतित्वं साधयति—यस्मिन्निति ।
कथं हृदयस्य सर्वत्वं तदाह—उक्तमिति । सर्वत्वसंकीर्तनफलमाह—असर्वमेति । तत्र हृदयस्योपास्यत्वे सिद्धे
सतीत्येतत् । फलौकिकमुत्पाद्य व्याकरोति—अभिहरन्तीति । यो वेदास्मै विदुषोऽभिहरन्तीति संबन्धः । वेदेनमेव
विशदयति—यस्मादित्यादिना । स्वं कार्यं रूपदर्शनादि । हृदयस्य तु कार्यं । सुखादि । असंबद्धं ज्ञातिव्यतिरिक्ताः ।
औचित्यमुक्ते फले कथयति—विज्ञानेति ।

अत्रापि तं इकाराक्षरोपासनेऽपि फलमुच्यत इति शेषः । तामेव फलौकिकं व्यनक्ति—हृदयायेति । अस्मै
विदुषे स्वाश्वान्ये च ददति । बलिमिति शेषः । नामाक्षरोपासनानि त्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमेकमिति चत्वार्युपासा-
नान्यत्र विवक्षितानीत्याशङ्क्याऽह—एवमिति । १॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणटीकायां पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्
तद्वै तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीर्मात्लो-
काक्षित इन्वसावसद्य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥१॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥॥॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य पंचमं ब्राह्मणम्
आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजा-
पतिर्देवाँस्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत्पथक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं
तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतद्वनृत-
मुभयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैनं विद्वाँ समनृतं हिनस्ति ॥१॥

१० तस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनं विधित्तन्नाह—ततदिति हृदयं ब्रह्म परमृष्टम् । वा इति
स्मरणार्थम् । तद्यद्ब्रह्मणं ब्रह्म स्मर्यत इत्येकस्तच्छब्दः । तदेतदुच्यते प्रकारान्तरेणेति द्वितीयस्तच्छब्दः । किं पुन-
स्तत्प्रकारान्तरम् । एतदेव तदित्येतच्छब्देन संबध्यते तृतीयस्तच्छब्दः । एतदिति वक्ष्यमाणं बुद्धौ तन्निधीकृत्याऽह-
आस बभूव । किं पुनरेतदेवाऽऽस यदुक्तं हृदयं ब्रह्मेति तदिति तृतीयस्तच्छब्दो विनियुक्तः । किं तदिति विशेषतो
निर्दिशति सत्यमेव सच्च स्यच्च भूतं चामूर्तं च सत्यं ब्रह्म पञ्चभूतात्मकमित्येतत् । स यः कश्चिदसत्यात्मकमेत-
१५ महन्महत्वाद्यक्षं पुञ्जं प्रथमजं प्रथमजातं सर्वस्मात्संसारिण एतदेवाग्रे जातं ब्रह्मातः प्रथमजं वेद विद्यामाति
सत्यं ब्रह्मेति । तस्येदं फलमुच्यते—यथा सत्येन ब्रह्मणेने लोका आत्मसात्कृता जित्वा एवं सत्यात्प्राप्तं ब्रह्म महद्यक्षं
प्रथमजं वेद स जयतीर्मात्लोकान् । किञ्च जितो बहोऽहम् इन्नित्यं यथा ब्रह्मणाऽसौ सन्नुरिति वाक्यशेषः ।
असच्चासद्भवेवसौ सन्नुरितो भवेदित्यर्थः । कस्यैतत्फलमिति पुनर्निगमयति—य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं
ब्रह्मेति । अतो विद्यानुरूपं फलं युक्तम् । अत्यं ह्येव यस्माद्ब्रह्म ॥१॥

२० इति श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥॥॥
तस्यैव ब्रह्मणः स्तुत्यर्थमिवमाह । महद्यक्षं प्रथमममित्युक्तं तत्कर्तुं प्रथममवश्यमिति । उच्यते—आप एवेदमग्र
आसुः । आप इति कर्मसमवायिन्योऽग्निहोत्राद्याहृतयः । अग्निहोत्राद्याहृतेर्ब्रह्मात्मकत्वावश्यकम् । ताश्चाऽऽपोऽग्नि-
ब्राह्मणान्तरमुत्पाप्याक्षराणि व्याचष्टे—तस्यैत्यादिना । सत्यशब्दार्थं सत्यज्ञानादिवाक्योपासनं व्यावर्तयति—
सच्चेति । सर्वात्मित्वस्य चतुर्थं प्रस्तुत्वं सूचयति—भूतं चेति । वेदनमनूय फलोक्तिमवतारयति—स य इति । प्रथम-
२५ जत्वं प्रकटयति—सर्वस्मादिति । स यः कश्चिद्वेदेति संबन्धः । कैमुतिकसिद्धं फलान्तरमाह—किञ्चेति । बहोऽहमस्य
शत्रोः स्वरूपेण सर्वं वारयति—असच्चेति । स यो हैतमित्यादिना य एवमेतदित्यादेरेकार्थं शत्रुसंकरित्याशङ्क्याऽह-
कस्यैतदिति । कथमस्य विज्ञानित्येदं फलमित्याशङ्क्याऽह—अत इति । पञ्चमीपरामुष्टे स्पष्टयति—सत्यं हीति ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणीकाया पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥॥॥
इदमा ब्राह्मणं गृह्यते । तस्यावान्तरसंगतिमाह—सहबिति । आहूतीनामेव कर्मसमवायित्वं न त्वपमित्या-
३० शङ्क्याऽह—अग्निहोत्रादीति । यद्यप्यापः स्रोमाद्या ह्यमानाः कर्मसमवायित्वस्तथाऽप्युत्तरकाले कथं तासां
तथात्वं कर्मणोऽप्यायित्वादिप्राधान्याऽह—साच्चेति । कर्मसमवायित्वमपरित्यज्यत्यस्तत्त्वबन्धित्वेनाऽप्यः प्रथमं
प्रवृत्तास्तत्रावोत्तरकालं सूक्ष्मेणादृष्टेनाऽऽत्मनाऽतीन्द्रियेणाऽऽत्मना तिष्ठन्तीति योजना । आप इति विशेषणं

१. सत्यब्रह्मोपासनविकृत्य ब्रह्मपूत्रेषु विचार्यते-सैव हि सत्यादयः (३-३-३६) स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं
ब्रह्म वेद इति सनामाक्षरोपासनां सत्यविद्यां विद्यायानन्तरं 'तद्यत्तसत्यमसौ स आदित्य' इत्यादिना पुनस्तस्य-
२५ विद्या विधीयते—स य किमेते द्वे सत्यविद्ये उक्तेका इति सन्वेहे फलसंयोगमेवाद भेदः प्रथमे लोकजयः फलं
द्वितीये तु पाप्मानाद्य इति भेदात् । तस्माद्भेद इति प्राप्ते सिद्धान्तः अस्मिन्ने एते विद्ये तद्यत्तसत्यमसौ इति
तच्छब्देन पूर्वोक्तकर्षणात् फलान्तरश्रवणं तु अंगफलविषयम् । अपि च विधिवान्ये फलाश्रयणात् अर्थवाददेव
फले कल्पीये उभयत्र श्रुतं फलद्वयमपि एकोपासनफलमित्यदोषः ।

तद्यत्तसत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षमुत्स-
स्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिर्योऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्स-
यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवंतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्याययन्ति ॥

होत्रविकर्मापवर्गोत्तरकालं केनचिद्वद्वेन सूक्ष्मेणाऽऽत्मना कर्मसमवायित्वमपरित्यजन्त्य इतरभूतसहिता एव न
केवलाः । कर्मसमवायित्वात् प्राणायमपामिति । सर्वाण्येव भूतानि प्रागुत्पत्तरेव्याकुवावस्यानि कर्तुंसहितानि ५
निर्दिश्यन्त आप इति । ता आपो बीजभूता जगतोऽध्याकुततस्मान्प्रस्थितास्ता एवेवं सर्वं नामरूपविकृतं जगदग्र
आसुनोर्गणिकचिद्विकारजातमासीत् । ताः पुनरायः सत्यममुजन्त । तस्मात्सत्यं ब्रह्म प्रथमजम् । तदेतद्विरूप्यगर्भस्य
सृजान्मनो जन्म यदव्याकुतस्य जगनो व्याकरणम् । तत्सत्यं ब्रह्म कुतः । महत्त्वात् । कथं महत्त्वमित्याह ।
यस्मात्सर्वस्य स्रष्टु । कथम् । यत्सत्यं ब्रह्म तत् प्रजापतिं प्रजानां पतिं विराजं सूर्यादिकरणमनुजलेत्यनुपङ्कः ।
प्रजापतिर्देवान्स विराट्प्रजापतिर्देव-मनुजतः । यस्मात्सर्वमेवं क्रमेण सत्याद्ब्रह्मणो जातं तस्मान्महत्सत्यं ब्रह्म । १०
कथं पुनर्यसमिति । उच्यते—त एवं सृष्टा देवाः पितरमपि विराजमतीत्य तदेव सत्यं ब्रह्मोपामते । अत
एतत्प्रथमजं महद्ब्रह्मम् । तस्मात्सर्वान्मनोपात्यं तत्तस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तदेतत्पुष्करम् । कानि
त.न्यक्षराणीत्याह—स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् । तीतीकारानुबन्धो निर्देशार्थः । यमित्येकमक्षरम् । तत्र
तेषां प्रथमोत्तमे अक्षरे सकारयकारौ सत्यम् । मृत्युरुपाभावात् । मव्यतो मध्येऽनुत्तम् । अनृतं हि मृत्युः-
मृत्युवन्तुयोस्तकारसामान्यात् । तदेतद्वन्तं तकाराक्षरं मृत्युरुपमुपगतः सत्येन सकारयकारलक्षणेन परिगृहीतं १५
ध्यातमन्तर्भावितं सत्यरूपाभ्यामतोऽर्कचिक्करं तत्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति । एवं सत्यबाहुल्यं सर्वस्य
मृत्योरनुत्पत्त्यार्कचिक्करत्वं च यो विद्वांस्तमेवं विद्वांसमनृतं कदाचित्प्रभावोक्तं न हिनस्ति ॥१॥

अस्याधुना सत्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेष उपासनमुच्यते—तद्यत् । किं तत्सत्यं ब्रह्म प्रथमजं किमसौ सः ।
कोऽसावादित्यः कः पुनरसावादित्यो य एष क एष य एतस्मिन्नादित्यमण्डले पुरुषोऽस्मिनी सोऽसौ सत्यं ब्रह्म ।
यश्चायमध्यात्मं योऽयं दक्षिणेऽक्षमग्निं पुरुषः । चान्द्रात्स च सत्यं ब्रह्मेति संवन्धः । तावेतावादित्यास्मिन् २०
पुष्पावेकस्य सत्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेषौ यस्मात्तस्माद्वन्योन्यस्मिन्नितरेतरस्मिन्नादित्यश्चाक्षुषं चाक्षुषश्चादित्ये
प्रतिष्ठितौ । अध्यात्माविदेवतयोरन्योन्योपकारोपकारकत्वात् । कथं प्रतिष्ठितावित्युच्यते रश्मिभिः प्रकाशेनानुग्रहं
कुर्वन्नेष आदित्योऽस्मिन्नाक्षुषेऽन्यात्मे प्रतिष्ठितः । अयं च चाक्षुषः प्राणैरादित्यमनुगृह्णन्नुष्मिन्नादित्येऽविदेवे
प्रतिष्ठितः । सोऽस्मिन्मण्डलद्वारे विज्ञानमयो भोक्ता यदा यस्मिन्काल उत्क्रमिष्यन्भवति तदाऽसौ चाक्षुष आदित्यपुरुषो
रश्मोनुपसंहृत्य केवलेनौवासीत्येन रूपेण व्यवतिष्ठते । तदाऽयं विज्ञानमयः पश्यति शुद्धमेव केवलं विरश्म्येतन्मण्डलं २५
चन्द्रमण्डलमिव । तदेतद्विष्टवर्शनं प्रासङ्गिकं प्रदश्यते । कथं नाम पुरुषः करणोये यत्नवान्स्यादिति । नैनं चाक्षुषं
पुरुषमुरीकृत्य तं प्रत्यनुग्रहायैते रश्मयः स्वामिकर्तव्यवगात्पूर्वमागच्छन्तोऽपि पुनस्तत्कर्मक्षयमनुव्यमाना
भूतान्तरव्यासिधार्थमिति मतिं वारयति—इतरेति । कथं तर्हि तासामेव श्रुतानुपादानं तदाह—कर्मिति । इति
तासामेवात्र ग्रहणमिति शेषः विवक्षितपदार्थं निगमयति—सर्वाण्येवेति । पदार्थमुपकमनुष्य वाक्यार्थमाह—सा इति ।
यास्ता यथोक्ता आपस्ता एवेति यच्छब्दानुबन्धेन योजना । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतं कथं भूतान्तरसहिता- ३०
भ्योऽद्भुतो जायते तत्राऽह—तदेतदिति । तस्य ब्रह्मत्वं प्रश्नपूर्वकं विचक्षयति—तत्सत्यमिति । सत्यस्य ब्रह्मणो
महत्त्वं प्रश्नद्वारा साधयति—कथमित्यादिना । तस्य सर्वस्रष्टृत्वं प्रश्नद्वारेण स्पष्टयति—कथमिति । महत्त्वमु-
संहरति—यस्मादिति । विशेषणत्रये सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । तस्यापीत्यपिगन्धो हृदयब्रह्मदृष्टान्तार्थः ।
वृद्धिपूर्वकमनृतं विदुषोऽपि वाकमिदमित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि—प्रमादोक्तमिति ॥१॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य व्याकरोति—अत्येत्यादिना । तत्राऽऽविर्देविकं स्थानविशेषमुच्यते—तदित्यादिना । ३५
संप्रत्याध्यात्मिकं स्थानविशेषं दर्शयति—यश्चेति । प्रदेशमेदवर्तिनोः स्थानभेदेन भेदं गृह्णित्वा परिहरति—
तावेतावेति । अन्योन्यमुपकारोपकारकत्वेनान्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना ।
प्राणैश्चसुरादिभिरिन्द्रियैरिति यावत् । अनुगृह्णन्नादित्यमण्डलात्मानं प्रकाशच्छिरस्यः । प्राणिज्ञकमुपसनाग्रमङ्गान-
मित्यर्थः । तद्वर्धनस्य किं फलमित्यागच्छाऽह—कथमिति । पुराद्वयस्थानान्यमुपकारोपकारकत्वमु-
१. कानुचित् मातृकासु अतः पठ्यं बाह्यणमारभ्यते ।

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं
भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते
अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥३॥
योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं भुव
इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते
अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स
१० एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रवास्ति यदिदं किं च ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इव नोपयन्ति न प्रत्यागच्छन्त्येनम् । अतोऽवगम्यते परस्परोपकार्योपकारकभावात्तत्प्राप्त्यैवैकस्याऽऽत्मनोऽभा-
वेताविति ॥२॥

तत्र योऽतो को य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सत्यनामा तस्य व्याहृतयोऽवयवाः । कथम् । भूरिति येषं
१५ व्याहृतिः सा तस्य शिरः । प्राथम्यात् । तत्र सामान्यं स्वयमेवाऽहं धृति—एकमेकस्यैवायुक्तं शिरस्तथैतदक्षरमेकं
भूरिति । भुव इति बाहू द्वित्वसामान्याद्द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे । तथा स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे ।
प्रतिष्ठे पादौ प्रतिष्ठित्वाभ्यामिति । तस्यास्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यस्य ब्रह्मण उपनिषद्ब्रह्मत्वमभिधानम् । येनाभि-
धानेनाभिधीयमानं तद्ब्रह्मभिमुखो भवति लोकवत् । काऽसावित्याह—अहरिति अहरिति चैतद्रूप हन्तेर्जहातिश्चेति
यो वेद स हन्ति जहाति च पाप्मानं य एवं वेद ॥३॥

२० एवं योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादि सर्वं समानम् । तस्योपनिषदहमिति । प्रत्यगात्म-
भूतत्वात् । पुनर्वदन्तेर्जहातिश्चेति ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

उपाधीनामनेकत्वादानेकविशेषणत्वाच्च तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्मणो मनउपाधिबिभिशिष्टस्योपासनं विधित्सन्नाह—
मनोमयो मनःप्रायो मनस्पुलकस्यमानत्वात् । मनसा चोपलभत इति मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यो भा एष
२५ सत्यं सद्भावः स्वरूपं यस्य सोऽयं भाः सत्यो भास्वर इत्येतत् । मनसः सर्वार्थान्नासकत्वान्मनोमयत्वाच्चास्य
निगमयति—नेत्यादिना । पुनःशब्देन मृतेस्तरकालो गृह्यते । रवमीनामचेतनत्वादिवशब्दः । पुनर्नकारोच्चारण-
मन्वयप्रदर्शनार्थम् ॥२॥

तत्र स्थानद्वयसंबन्धिनः सत्यस्य ब्रह्मणो ध्याने प्रस्तुते सतीत्यर्थः । तत्रेति प्रथमव्याहृतौ शिरोद्वह्यारोपे
बिबक्षिते । तस्योपनिषदित्यादि व्याचष्टे—सत्येत्यादिना । यथा लोके गवादिः स्वेनाभिधानेनाभिधीयमानः समुद्धी-
३० भवति तद्वदित्याह—लोकवदिति । नामोपास्तिकफलमाह—अहरिति चेति ॥३॥

यथा मण्डलपुरुषस्य व्याहृत्यवयवस्य सोपनिषत्कस्याधिदेवतमुपासनमुक्तं तथाऽध्यात्मं चाक्षुषपुरुषलोक-
विशेषणस्योपासनमुच्यते इत्याह—एवमिति । चाक्षुषस्य पुरुषस्य कथमहमित्युपनिषदित्येतत् तत्राऽहं—प्रत्यगिति ।
हन्तेर्जहातिश्चाहमित्येतद्रूपमिति यो वेद स हन्ति पाप्मानं जहाति चेति पुनर्वदन्तुल्लासक्य योज्यमित्याह—
पुनर्वदिति ॥४॥

३५ इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणीकाया पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

ब्राह्मणान्तरमुत्थापयति—उपाधीनामिति । अनेकविशेषणत्वाच्च प्रत्येकं तेषामिति शेषः । तस्यायत्ने
हेतुमाह—मनसोति । प्रकारान्तरेण तस्यायत्नमाह—मनसा चेति । तस्य भास्वरूपत्व साधयति—मनस इति ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम्

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विद्वानाद्विद्युद्विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्धयेव ब्रह्म ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

अथ पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम्

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्रत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः ५

स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च

हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

भास्वरत्वम् । तस्मिन्नन्तर्हृदये हृदयस्यान्तस्तस्मिन्नित्येतत् । यथा ब्रीहिर्वा यवो वा परिमाणत एव परिमाणस्तस्मिन्नन्तर्हृदये योगिभिर्दृश्यत इत्यर्थः । स एष सर्वस्येज्ञानः सर्वस्य स्वभेदजातस्येज्ञानः स्वामी । स्वामित्वेऽपि १० सति कश्चिदभास्यादितन्त्रोऽयं तु न तथा किं तद्वाग्विपत्तिरविष्टाय पालयिता । सर्वमिदं प्रशान्तिं यदिदं किञ्च यत्किञ्चित्सर्वं जगत्सर्वं प्रशान्तिं । एवं मनोमयस्योपासनात्तथाकृपापत्तिरेव फलम् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति ब्राह्मणम् ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥९॥

तथैवोपासनान्तरं सत्यस्य ब्रह्मणो विशिष्टफलमारभ्यते—विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विद्युतो ब्रह्मणो निर्वचन- १५ मुच्यते—विद्वानादवखण्डनात्तमसो मेधात्वाकारं विदार्य ह्यवभासतेजो विद्युत् । एवंयुष्मं विद्युद्ब्रह्मेति यो वेदासो विद्यत्यवखण्डयति विनाशयति पाप्मनं पुनरात्मानं प्रति प्रतिकूलभूताः पाप्मानो ये तान्सर्वान्पाप्मनोऽवखण्डयतीत्यर्थः । य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति तस्यानुरूपं फलम् । विद्युद्धि यस्माद्ब्रह्म ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

पुनरुपासनान्तरं तस्यैव ब्रह्मणो वाग्वै ब्रह्मेति वागिति शब्दरूपयो तां वाचं धेनुं धेनुरिव धेनुर्यथा २० धेनुश्चतुर्भिः स्तनैः स्तन्यं पयः क्षरति वत्सायैव वाग्वेनुर्वक्ष्यमाणैः स्तनैः पय इवान्नं क्षरति देवादित्यः । के पुनस्ते स्तना ये वा ते येभ्यः क्षरति । तस्या एतस्या वाचो धेन्वा द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति वत्सस्थानीयाः । कौ तौ । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । आभ्यां हि हविर्वायते देवेभ्यः । हन्तकारं मनुष्याः । हन्तेति मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छन्ति । स्वधाकारं पितरः । स्वधाकारेण हि पितृभ्यः स्वधां प्रयच्छन्ति । तस्या धेन्वा वाचः प्राण ऋषभः । प्राणेन हि वाक्प्रसूयते । मनो वत्सः । मनसा हि प्रज्ञाव्यते । मनसा ह्यालोचिते विषये वाक्प्रवर्तते । तस्मात्पुनरुपासनात् २५ नोयम् । एवं वाग्वेनुपासकस्तद्भाष्यमेव प्रतिपद्यते ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

तस्य ध्यानाय स्थानं दर्शयति—तस्मिन्निति । औपाधिकमिदं परिमाणं स्वामाविक त्वानन्त्यमित्यभिप्रेत्याऽह— ३० स एष इति । यदुक्तं सर्वस्येज्ञान इति तन्निगमयति—सर्वमिति । यथाऽन्यत्र तथाऽनाफलश्रुतेरफलमिदमुपासनमकार्यमिति चेन्नेत्याह—एवमिति ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥९॥

ब्राह्मणान्तरमुद्गमाय विभज्यते—तथैवेत्यादिना । तमसो विद्वानाद्विद्युदिति संबन्धः । तदेव स्फुटयति— ३० मेवेति । उक्तमेव फलं प्रकटयति—एवमिति ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम्

ब्राह्मणान्तरमवतारयति—पुनरिति । ता धेनुमुपासीतेति संबन्धः । वाचो धेन्वाश्च सादृश्यं विगदयति— ३५ यथेत्यादिना । स्तनचतुष्टयं भोक्तृत्रयं च प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—के पुनरित्यादिना । कथं देवा यथोक्तौ स्तनावुपजीवन्ति तत्राऽह—आभ्यां हीति । हन्त यद्यपेक्षितमित्यर्थः स्ववामन्नम् । प्रज्ञाव्यते प्रकृता क्षरणोद्यता क्रियते । मनसा हीत्यादिनोक्तं विवृणोति—मनसेति । फलाश्रवणादेतदुपासनमर्कचित्करमित्याशङ्क्याऽह—एवमिति । ताऽह्मन्त्यं यथोक्तवागुपाधिकद्वह्मत्त्वंमित्यर्थः ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

अथ पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम्

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥१॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम्

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा
शुष्यति वै प्राण ऋतेऽज्ञादेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्ध स्माऽऽह
प्रातृवः पितरं किं त्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्या किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माऽऽह
पाणिना मा प्रातृवः कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति तस्मा उ हैतदुवाच १०
वीत्यन्नं वै व्यन्ते हीमानि सर्वाणि भूतानि बिष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि
भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥१॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥१२॥

गच्छति । किं विशिष्टम् । अन्नोक्तं मानसेन दुःखेन विवर्जितमित्येतत् । अहिमं हिमवर्जितं शारीरदुःखवर्जितमित्यर्थः ।
तं प्राप्य तस्मिन्वसति शान्त्वतीतित्याः समाः संवत्सरानित्यर्थः । ब्रह्मणो बहून्कल्पावसतीत्येतत् ॥१॥ १५

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥१०॥

एतद्वै परमं तपः । किं तत् । यद्व्याहितो व्याधितो ज्वराद्विरिणूहोतः सन्त्यस्तप्यते तदेतत्परमं तप इत्येवं
चिन्तयेत् । दुःखसामान्यात् । तस्यैवं चिन्तयतो विदुषः कर्मक्षयहेतुस्तदेव तपो भवत्यनिन्दतोऽविषीदतः । स एव
च तेन विज्ञानतपसा दशवित्त्वः परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । तथा मुमुर्षुरादावेव कल्पयति किमेतद्वै परमं
तपोयं प्रेतं मां ग्रामादरण्यं हरन्ति । ऋत्विजोऽन्यकर्मणे तद्ग्रामादरण्यगमनसामान्यात्परमं मम तत्तपो भविष्यति । २०
ग्रामादरण्यगमनं परमं तप इति हि प्रसिद्धम् । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । तथैतद्वै परमं तपो यं
प्रेतमग्नावभ्यादधति । अग्निप्रवेशसामान्यात् । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

अन्नं ब्रह्मेति । तथैतद्व्यापसानन्तरं विधित्सन्नाह—अन्नं ब्रह्मात्रमद्यते यत्तद्ब्रह्मेत्येक आचार्या आहुस्तन्न तथा
ग्रहीतव्यमन्नं ब्रह्मेति । अन्ये चाऽऽहुः प्राणो ब्रह्मेति तच्च तथा न ग्रहीतव्यम् । किमर्थं पुनरन्नं ब्रह्मेति न ब्राह्मम् । २५
यस्मात्पूयति विरुद्धते पूतिभावमापद्यत ऋते प्राणात्तत्कथं ब्रह्म भवितुमर्हति । ब्रह्म हि नाम तद्वदविनाशि । अस्तु
तर्हि प्राणो ब्रह्म । नैव । यस्माच्छुष्यति वै प्राणः शोषमुपैति ऋतेऽज्ञात् । अत्ता हि प्राणः । अतोऽज्ञेनाऽऽद्येन विना
न शक्नोत्यत्मानं धारयितुम् । तस्माच्छुष्यति वै प्राण ऋतेऽज्ञात् । अत एकेकथं ब्रह्माता नोपपद्यते यस्मात्तस्मा-
देते ह त्वेदन्नप्राणदेवते एकधाभूयमेकधाभावं भूत्वा गत्वा परमतां परमत्वं गच्छतो ब्रह्मत्वं प्राप्नुतः ।

ब्रह्मोपासनप्रयोगे फलवद्ब्रह्मोपासनमुपन्यस्यति—एतदिति । यद्व्याहित इति प्रतीकमादाय व्याचष्टे— ३०
ज्वरादीति । कर्मक्षयहेतुरित्यत्र कर्मक्षयेन पापमुच्यते । परमं हैव लोकमित्यत्र तपसोऽनुकूलं फलं लोकशब्दार्थः ।
अस्तु ग्रामादरण्यगमनं तथाऽपि कथं तपस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—ग्रामादिति ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यादीकाया पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

ब्राह्मणान्तरं गृहीत्वा तात्पर्यमाह—अन्नमिति । यथा पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे फलवद्ब्रह्मोपासनमुक्तं तद्वदित्याह—
तथेति । एतदिति ब्रह्मविषयोक्तिः । उपास्यं ब्रह्म निर्धारयितुं विचारयति—अन्नमित्यादिना । अन्नस्य विनाशित्वेऽपि ३५
ब्रह्मत्वं किं न स्यादत आह—ब्रह्म हीति । कथमन्नं विना प्राणस्य गोपप्राप्तिस्तत्राऽह—अत्ता हीति । प्रत्येकं
नागित्वमन्न-शब्दार्थः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम्

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीद्वं सर्वमुत्थापयत्युद्धास्मादुक्थं-

विद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥१॥

यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्ते

सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥२॥

तदेतदेवमध्यवस्य ह स्माऽऽह स्म प्रातुवो नाम पितरमात्मनः किंस्वितित्विदिति वितर्कं । यथा यथा ब्रह्म परिकल्पितमेवं विदुषे किंस्वितसाधु कुर्या साधु शोभनं पुनां कां त्वस्मै कुर्यामिदमभिप्रायः । किमेवास्मै विदुषेऽसाधु कुर्या कृतकृत्योऽसावित्प्रभिप्रायः । अन्नप्राणौ सहसृता ब्रह्मेति विद्यासासावसाधुकरणेन खण्डितो भवति । नापि साधुकरणेन महीकृतः । तदेवंवादिनं स पिता ह स्माऽऽह पाणिना हस्तेन निवारयन्मा प्रातुव मेवं बोधः ।

१० कस्त्वेनयोरन्नप्राणयोरेकभांशुयं भूत्वा परमतां कस्तु यच्छति न कश्चिदपि विद्वारत्तेन ब्रह्मदत्तानेन परमतां गच्छति । तस्मात्तैवं वक्तुमर्हसि कृतकृत्योऽसाविति । यद्येवं ब्रवीतु भवान्कथं परमतां गच्छतीति । तस्मा उ हैतद्वक्ष्यमाणं ब्रह्म उवाच । किं तत् । वीति । किं तद्वीति । उच्यते—अन्नं वै वि । अन्नं हि यस्मादिमानि सर्वाणि भूतानि विद्याभ्याभितान्यतोऽन्नं बोत्युच्यते । किञ्च रमिति । रमिति चोक्तवान्पिता । किं पुनस्तत्रम् । प्राणो वै रम् । कुत इत्यहम् । प्राणे हि यस्माद्वक्त्रादप्ये सति सर्वाणि भूतानि रमन्तेऽतो रं प्राणः । सर्वभूताभ्यगुणमन्नं सर्वभूतरतिगुणश्च प्राणः । ११ न हि कश्चिदमायतनो निराश्रयो रमते । नापि सत्यप्यायतनेऽप्राणो दुर्बलो रमते । यदा त्वायतनवाप्राणो वक्त्राच्च तदा कृतार्थमात्मानं मन्यमानो रमते लोकः । “युवा स्यस्ताधुयुवाऽध्यायकः” इत्यादिभ्युक्तैः । इदानीमेवंविदः फलमाह—सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्त्यन्नगुणज्ञानात्सर्वाणि भूतानि रमन्ते प्राणगुणज्ञानात् एवं वेद ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥१२॥

उक्थम् । तथोपासनान्तरमुक्थं शब्दम् । तद्धि प्रधानं महाव्रते कृतौ । किं पुनस्तदुक्थम् । प्राणो वा उक्थम् ।

२० प्राणश्च प्रधान इन्द्रियाणामुक्थं च शब्दानामत उक्थमित्युपासीत । कथं प्राण उक्थमित्याह—प्राणो हि यस्मादिव सर्वमुत्थापयति । उत्थापनादुक्थः प्राणः । न ह्यप्राणः कश्चिदुत्तिष्ठति । तदुत्थापनफलमाह—उद्धास्मादिवैविद उक्थंविप्राणविद्वीरः पुत्र उत्तिष्ठति ह वृष्टमेतत्फलम् । अवृष्टं तृषयस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥१॥

यजुरिति बोधासीत प्राणम् । प्राणो वै यजुः । कथं युजः प्राणः । प्राणे हि यस्मात्सर्वानि भूतानि युज्यन्ते । न ह्यसति प्राणे केनचित्कस्यचिद्विद्योगसामर्थ्यम् । अतो पुनर्कृतौ प्राणो यजुः । एवंविदः फलमाह—

२५ किंस्वित्यादिवाक्यस्यार्थं विवृणोति—अन्नप्राणान्विति । कस्त्विदं प्रतीकमादाय व्याफरोति—एनयोरिति । यद्येवमुक्तरीत्या परमत्वं यदि नास्तीत्यर्थः । उक्तमसंकीर्णं गुणद्वयं संक्षिप्याऽह—सर्वभूतेति । अन्नगुणं विना प्राणगुणादेतद्विधानं सिध्यतीत्याशङ्क्याऽह—न हीति । प्राणगुणस्याप्यन्नगुणत्वसंभवात् प्राणेनेत्याशङ्क्याऽह—नापीति । गुणद्वयस्य परस्परपेक्षामनुभवानुसारेण स्फोरयति—यदा स्थितिः । आयतनवतो बलवत्तश्च कृतायतित्वेन तैत्तिरीयश्रुतिं संवादयति—युवा स्यादिति । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठस्तस्यैवं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा ३० स्यादित्येतदविशब्देन गृह्यते ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणटीकाया पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥१२॥

अन्नप्राणयोर्गुणद्वयविशिष्टयोर्मित्तयोर्पासनमुक्तमिदानीं ब्राह्मणान्तरमादाय तात्पर्यमाह—उक्थमिति । सत्तु शब्दान्तरेषु किमियुक्तमुपास्यत्वेनोपन्यस्यते तत्राऽह—सद्धीति । कस्मिन्किमारोप्य कस्योपास्यत्वमिति प्रश्नद्वारा विवृणोति—किं पुनरिति । तस्मिन्मुक्थदृष्टौ हेतुमाह—प्राणश्चेति । तस्मिन्मुक्थशब्दस्य सम्भेदात्तत्वं प्रश्नपूर्वकमाह—कथमित्यादिना । उत्थानस्य स्वतोऽपि सम्भवाच्च प्राणकृतत्वमित्याशङ्क्याऽह—न हीति । उक्थस्य प्राणस्यैतद्विज्ञानतारतम्यमेकस्य सायुज्यं सलोक्यं च व्याख्येयम् ॥१॥

यजुः शब्दस्याप्यत्र शब्दादयुक्तं प्राणविषयत्वमिति शङ्कित्वा परिहरति—कथमित्यादिना । असत्प्राणि प्राणे योगः सम्भवतीत्याशङ्क्याऽह—न हीति । प्रकरणानुगृहीतप्राणशब्दधृत्या यजुःशब्दस्य रूढं त्यक्त्वा योगोऽङ्गीक्रियत

साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै
सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठाय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यं सलोकां जयति य एवं वेद ॥३॥

क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः

प्र क्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकां जयति य एवं वेद ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥१३॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्विंशं ब्राह्मणम्

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्य पदमेतद् हुवास्या

एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पद वेदं ॥१॥

युज्यन्त उज्जच्छन्त इत्यर्थः । हास्मा एवविदे सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठं श्रेष्ठभावस्तस्मै श्रेष्ठाय श्रेष्ठभावाय नः श्रेष्ठो भवेदिति । यजुषः प्राणस्य सायुज्यमित्यादि सर्वं समानम् ॥२॥ १०

सामेति चोपासीत प्राणम् । प्राणो वै साम । कथं प्राणः साम । प्राणे हि यस्मात्सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि संगच्छन्ते संगमनात्साम्यापत्तिहेतुत्वात्साम प्राणः । सम्यञ्चि संगच्छन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि । न केवलं संगच्छन्त एव श्रेष्ठभावाय चास्मै कल्पन्ते समर्थन्ते । साम्नः सायुज्यमित्यादि पूर्ववत् ॥३॥

तं प्राणं क्षत्रमित्युपासीत । प्राणो वै क्षत्रं प्रसिद्धमेतप्राणो हि वै क्षत्रम् । कथं प्रसिद्धतेत्याह—त्रायते पालयत्येनं पिण्डं देहं प्राणः क्षणितोः शब्दविहिततात्पुनर्मसिनाऽऽपूरयति यस्मात्तस्मात्क्षत्राणात्प्रसिद्धं क्षत्रत्वं १५ प्राणस्य । विद्वत्क्षत्रमाह—प्र क्षत्रमत्रं न त्रायतेऽथेन केनचिदित्यत्रं क्षत्रं प्राणस्यमत्रं क्षत्रं प्राणं प्राप्नोतीत्यर्थः । शास्त्रान्तरे वा पाठात्क्षत्रमात्रं प्राणो भवतीत्यर्थः । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकां जयति य एवं वेद ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥१३॥

ब्राह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमुक्तमथेदानीं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्या-
रभ्यते । सर्वच्छन्दसां हि गायत्र्योरुच्यः प्रधानभूतम् । तत्प्रयोक्तुं गायत्राणां गायत्रीति वक्ष्यति । न चान्येषां छन्दसां २० प्रयोक्तुं प्राणत्राणसामर्थ्यम् । प्राणात्मभूता च सा सर्वच्छन्दसां चाऽऽस्ता प्राणः । प्राणश्च क्षत्राणां तस्मात्क्षत्रमित्युक्तम् । प्राणश्च गायत्री । तस्मात्तदुपासनमेव विधित्यते । द्विजोत्तमजन्महेतुत्वाच्च । गायत्र्या ब्राह्मणमधुजतं त्रिषुभा राजस्यं जगत्या वैश्यमिति द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्रीनिमित्तम् । तस्मात्प्रधाना गायत्री ब्राह्मणा व्युत्पत्त्या ब्राह्मणा अभिवदन्ति स ब्राह्मणो विपापो विरजोऽविजकिस्त्वो ब्राह्मणो भवतीत्युत्तमपुरुषार्थसंबन्धं इत्याह—अत इति ॥२॥

संगमनादित्येतदेव व्याचष्टे—साम्येति ॥३॥

शास्त्रान्तरशब्देन माध्यंदिनशालोच्यते ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥१३॥

वृत्तमनुच गायत्रं ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह—ब्राह्मण इत्यादिना । छन्दोन्तरेऽपि विद्यमानेषु किमिति गायत्र्यु-
पाधिकमेव ब्राह्मणोपास्यमित्यते तत्राऽह—सर्वच्छन्दसामिति । तत्प्राधान्ये हेतुमाह—तत्-योवित्रिति । तुल्यं प्रयोक्तुं ३० प्राणत्राणसामर्थ्यं छन्दोन्तराणामपेति चेन्नेत्याह—न चेति । प्रमाणाभावादिति भावः । किंच प्राणात्मभावो गायत्र्या विवक्ष्यते प्राणश्च सर्वेषां छन्दसां निर्वर्तकत्वादात्मा तथा च सर्वच्छन्दोव्यापकगायत्र्युपाधिकब्राह्मणोपासनमेवात्र विवक्षित-
मित्याह—प्राणारभेति । तदात्मभूता गायत्रीत्युक्तं व्यकीकरोति—प्राणश्चेति । तत्प्रयोक्तुं गायत्रादि गायत्री । प्राणश्च वागादीनां त्राता । तन्मन्त्रकलक्षणत्वात्तयोस्तादात्म्यमित्यर्थः । प्राणगायत्र्योस्तादात्म्ये फलितमाह—तस्मादिति । गायत्रीप्राधान्ये हेतुन्तरमाह—द्विजोत्तमेति । तदेव स्फुटयति—गायत्र्येति । तत्प्राधान्ये हेतुन्तरमाह—ब्राह्मणा इति । ३५

ऋचो यजूंषि सामानोत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु

हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयो विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥२॥

प्राणोऽपानो व्यान इत्थमष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स

यावदिवं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदायास्य एतदेव तुरीयं दशतं पदं

५ परोरजा य एष तपति यद्दे चतुर्थं तत्तुरीयं दशतं पदमिति ददश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्येव रज उपर्युपरि तपत्येवं ह्येव त्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥३॥

ब्राह्मणस्य दर्शयति । तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्ममूलमतो वक्तव्यं गायत्र्याः सत्त्वम् । गायत्र्या हि यः सृष्टो द्विजोत्तमो निरयुः एयोत्तमपुरुषार्थसाधनेऽधिक्रियतेऽस्तत्त्वमूलः परमपुरुषार्थसंबन्धः । तस्मात्तदुपासनविधानायाऽह—भूमिरन्तरिक्षं धीरित्येतान्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरमष्टावक्षराणि यस्य तद्विदमष्टाक्षरम् । ह वै प्रसिद्धाव-
१० द्योतकी । एकं प्रथमं गायत्र्यै गायत्र्याः पदम् । यकारेणैवाष्टवपूरणम् । एतदु हैवैवेवास्या गायत्र्याः पदं पादः प्रथमो भूम्यादिलक्षणनैलोषपात्मा । अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवमेतत्त्रैलोषपात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं यो वेद तस्यैतत्फलम्—स विद्वान्यायतिक्रियेपु त्रिपु जेतव्यं तावत्सर्वं ह जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥१॥

तपचो यजूंषि सामानोति त्रयोविद्यानामाक्षराण्येतान्यष्टावेष तथैवाष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदं द्वितोपमेतदु हैवास्या एतद्व्यञ्जःसामलक्षणमष्टाक्षरत्वसामान्यादेव । स यावतीयं त्रयो विद्या त्रया विद्या
१५ यावत्फलजातमाप्यते तावद्ध जयति योऽस्या एतदायत्र्यास्त्रैविद्यालक्षणं पदं वेद ॥२॥

तथा प्राणोऽपानो व्यान एतान्यपि प्राणाद्यविद्यानामाक्षराण्यष्टौ । तच्च गायत्र्यास्तृतीयं पदं यावदिवं प्राणिजातं तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद । अथानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दार्थिकायास्तुरीयं पदमुच्यतेऽभिव्येयभूतमस्याः प्रकृताया गायत्र्या एतदेव वक्ष्यमाणं तुरीयं दशतं पदं परोरजा य एष तपति । तुरीयमित्यादिवाक्यपदार्थं स्वमेव व्याचष्टे श्रुतिः—यद्दे चतुर्थं प्रसिद्धं लोके तद्विदं तुरीयशब्देनाभिधीयते ।
२० दशतं पदमित्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते—ददश इव दृश्यत इव ह्येष मण्डलात्तरतः पुरुषोऽतो दशतं पदमुच्यते । परोरजा इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इत्युच्यते—सर्वं समस्तमु ह्येवेष मण्डलस्यः पुरुषो रजो रजोनातं समस्तं लोकं मित्यर्थः । उपर्युपर्याधिपत्यभावेन सर्वं लोकं रजोनातं तपति । उपर्युपरीति बोधः । रजोनातं समस्तं लोकं ननु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वाद्दोषाऽन्यथा । नैष दोषः । येषामुपरिष्ठात्सविता हस्यते तद्विषय एव सर्वशब्दः स्वादि-
त्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं बोधः । 'ये चाभुज्मात्पराद्धो लोकास्तेषां वेष्टे देवकामानां च' इति श्रुत्यनुरात् । तस्मात्सर्वम-

२५ कथमेतावता गायत्रीप्राधान्यं तदाऽह—तच्चेति । अतो वक्तव्यमित्यत्रातः शब्दार्थमाह—गायत्र्या हीति । अधिकारित्वकृतं कार्यमाह—अत इति । तच्छब्दो गायत्रीविषयः । गायत्रीवैशिष्ट्यं परामुष्य फलितमुपसहरति—तस्मादिति । गायत्रीप्रथमपादस्य सप्ताक्षरत्वं प्रतीयते न त्वष्टाक्षरत्वमित्याशङ्क्याऽह—यकारेणेति । गायत्रीप्रथमपादस्य त्रैलोक्य-
नाम्नश्च संख्यासामान्यप्रयुक्तं कार्यमाह—एतदिति । गायत्रीप्रथमपादे त्रैलोक्यदृष्टारोपस्य प्रयोगेन दर्शयति—
एवमिति । प्रथमपादज्ञाने विराडात्मकत्वं फलतीत्यर्थः ॥१॥

३० प्रथमे पादे त्रैलोक्यदृष्टिवद्वितीये पादे कर्तव्या त्रैविद्यदृष्टिरित्याह—तथेति । दृष्टिविद्युपयोगेन संख्या-
सामान्यं कथयति—ऋच इति । संख्यासामान्यफलमाह—एतदिति । विद्याफलं दर्शयति—स यावतीति ॥२॥

प्रथमद्वितीयापादयोत्रैलोक्यत्रैविद्यदृष्टिवत्तुरीये पादे प्राणादिदृष्टिः कर्तव्येत्याह—तथेति । ननु त्रिपदा गायत्री व्याख्याता चैकमुत्तरप्रस्थेनेत्याशङ्क्याऽह—अथेति । शब्दात्मकगायत्रीप्रकरणविच्छेदार्थोऽप्यशब्दः । यद्दे चतुर्थं-
मित्रादिप्रस्थस्य पूर्वेण पौनस्यमाशङ्क्याऽह—तुरीयमिति । इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः । योगिमिदंस्थत इवेति लक्षणे-
३५ न तु मुख्यमोक्षरस्य दृश्यत्वमतीन्द्रियत्वादित्याह—दृश्यत इवेति । 'लोका रजास्त्युच्यन्ते' इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽह—
समस्तमिति । आधिपत्यभावेनेति कथं व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽह—उपर्युपरीति । बीप्तामाधिपति—नन्विति । सर्व-
रजस्तपतीत्येतावतैव सर्वाधिपत्यस्य सिद्धत्वाद्दृष्टार्थं बीप्सेति बोधं दूषयति—नैष बोध इति । येषां लोकानामिति-
यावत् । मण्डलमुखस्य निरङ्कुसमाधिपत्यमित्यत्र च्छान्दोग्यश्रुतिमनुकूल्यति—ये चेति । वीत्ताथैवत्वमुपसहरति—

सैषा गायत्र्येतस्मिन् स्तुरीये दशति पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै संस्तव्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै
सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानो द्वौ विषदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य
एवं ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्धध्याम तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं
तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं सत्यादोगीय इत्येवमन्वेषां गायत्र्यध्यासं प्रतिष्ठिता
सा हैवा गयांस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रे तद्वद्वयोस्तत्रे तस्मान्नायत्री ५
नाम स यामेवामूसावित्रोमन्वाहैषैव सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणा स्त्रायते ॥४॥

रोषार्था बोधा । यथाऽसौ सविता सर्वाविपत्यलक्षणया श्रिया यशसा च ह्यात्या तपत्येवं हैव श्रिया यशसा
च तपति योऽस्या एतदेवं तुरीयं दर्शतं पदं वेद ॥३॥

सैषा त्रिपदोक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणलक्षणा गायत्र्येतस्मिन्स्तुरीये दशति पदे परोरजसि प्रति-
ष्ठिता । मूर्तामूर्तरसत्त्वादादित्यस्य । रसापाये हि बस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति । यथा काप्रादि द्रव्यसारं तद्वत् । १०
तथा मूर्तामूर्तरात्मिकं जगत्त्रिषदा गायत्र्यादित्ये प्रतिष्ठिता तद्वत्सत्त्वात्सह जिमिः पादैः । तद्वै तुरीयं पदं सत्ये प्रति-
ष्ठितम् । किं पुनस्तत्सत्यमित्युच्यते—चक्षुर्वै सत्यम् । कथं चक्षुः सत्यमित्याह—प्रसिद्धमेतच्चक्षुर्हि वै सत्यम् । कथं
प्रसिद्धमेत्याह—तस्माद्यदिदानोमेव द्वौ विषदमानौ विच्छदं ददमानावेयातामागच्छेयातामहमदर्शं दृष्टवानस्मीत्यस्य
आह्राहमश्रौषं त्वया बृद्धं न तथा तद्वत्स्विति तयोर्थं एवं ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्धध्याम न पुनर्यो ब्रूयादह-
मश्रौषमिति । श्रोतुमुषा श्रवणमपि संभवति न तु चक्षुषो मृषा दर्शनम् । तस्मान्नाश्रौषमित्युक्तवते श्रद्धध्याम । १५
तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात्सत्यं चक्षुस्तस्मिन्सत्ये चक्षुषि सह त्रिभिरितरैः पादैस्तुरीयं पदं प्रतिष्ठितमित्यर्थः ।
उक्तं च स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति ।

तद्वै तुरीयपदाश्रयं सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । किं पुनस्तद्वलमित्याह—प्राणो वै बलं तस्मिन्प्राणे बले प्रति-
ष्ठितं सत्यम् । तथा ज्ञोक्तं सूत्रे तवोतं च प्रोतं चेति । यस्माद्वले सत्यं प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं सत्यादोगीय ओजोय
ओजस्तरमित्यर्थः । लोकेऽपि यस्मिन् हि यदाश्रितं भवति तस्मादाश्रितादाश्रयस्य बलवत्तरत्वं प्रसिद्धम् । न हि २०
दुर्बलं बलवतः क्वचिदाश्रयभूतं दृष्टम् । एवमुक्तन्यायेन उ एषा गायत्र्यध्यात्ममध्यात्मे प्राणे प्रतिष्ठिता । सैषा
गायत्री प्राणः । अतो गायत्र्यो जगत्प्रतिष्ठितम् । यस्मिन्प्राणे सर्वं त्रेधा एकं भवन्ति । सर्वं वेदाः कर्माणि फलं च
सर्वं गायत्री प्राणरूपा सती जगत आत्मा । सा हैवा गयांस्तत्रे ज्ञातवती । के पुनर्गयाः । प्राणा वागादयो वै गयाः ।

तस्मादिति । चतुर्थपादज्ञानस्य फलवत्त्वं कथयति—यथेति ॥३॥

अभिधानाभिधेयात्मिकां गायत्री व्याख्यायाभिधानस्याभिवेयतन्त्रत्वमाह—सैषेति । आदित्ये प्रतिष्ठिता २५
मूर्तामूर्तरात्मिका गायत्रीत्यत्र हेतुमाह—मूर्तेति । भवनु मूर्तामूर्तराहाणामुसारेणाऽऽदित्यस्य तत्सारत्वं तथाऽपि कथं
गायत्र्यास्तत्प्रतिष्ठितत्वं पृथगेव सा मूर्ताद्यात्मिका स्यात्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—रसेति । तद्वदादित्यसंबन्धमात्रेण मूर्ताद्या-
त्मिका गायत्री स्यादप्रतिष्ठितेति शेषः । साराद्वृत्ते स्वातन्त्र्येण मूर्तदिनं स्थितिरिति स्थिते फलितमाह—तथेति ।
आदित्यस्य स्वातन्त्र्यं वारयति—तद्वा इति । सत्यशब्दस्यामृतविपरीतवाग्विपयत्वं शङ्काद्वारा वारयति—किं पुन-
रित्यादिना । चक्षुः सत्यत्वे प्रमाणाभावं शङ्कित्वा रूपयति—कथमित्यादिना । श्रोतरि श्रद्धाभावे हेतुमाह— ३०
श्रोतुरिति । द्रष्टुरपि भूपादर्शनं संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । वचनचित्कथनित्तंभवेऽपि श्रोत्रपेक्षया द्रष्टरि
विश्वासो दृष्टे लोकास्येत्याह—तस्मान्नेति । विश्वासातिगयफलमाह—तस्मादिति । आदित्यस्य चक्षुषि प्रतिष्ठितत्वं
पञ्चमेऽपि प्रतिपादितमित्याह—उक्तं चेति ।

सत्यस्य स्वातन्त्र्यं प्रत्याह—तद्वा इति । सत्यस्य प्राणप्रतिष्ठितत्वं च पाञ्चमिकमित्याह—तथा चेति । सूत्रं
प्राणो वायुः । तच्छब्देन सत्यगन्धितसर्वभूतग्रहणम् । सत्यं बले प्रतिष्ठितमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमानयति—तस्मादिति । ३५
तदेवोपपादयति—लोकेऽपीति । तदेव व्यतिरेकमुखेनाऽऽह—न हीति । एतेन गायत्र्याः मूत्रान्तत्वं निबद्धमित्याह—

तां हैतामेके सावित्रीमनुष्टम्भमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्वायुत्रोमेव
सावित्रीमनुब्रूयाद्यदि ह वा अप्येवंविद्वद्विष्य प्रतिगृह्णाति न हैव तत्रायत्र्या एकंचन पदं प्रति ॥५॥

स य इमां स्त्रीं लोकां नृणां प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीर्थं
त्रयीं विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावद्विदं
५ प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं
वर्धतं पदं परीरजा य एष तपति नैव केनचनाऽऽस्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥६॥

शब्दकरणात् । तांस्तत्र सैषा गायत्री । तत्तत्र यज्ञसमादग्यास्तत्र तस्माद्वायत्री नाम । वायव्याद्वायत्रीति
प्रथिता । स आचार्य उपनीय माणवकमष्टवर्षं धामेष्टां गायत्रीं सावित्रीं सवितुर्देवताकामन्वाह पञ्चोर्वेकाः
समस्तां च । एषैव सा साक्षात्प्राणो जगत् आत्मा माणवकाय समर्पितेहेहासीं व्याख्याता नाम्ना स आचार्यो यस्यै
१० माणवकायान्वाहानुवक्ति तस्य माणवकस्य गयाम्प्राणांछायते नरकाविपतनात् ॥१॥

तामेतां सावित्रीं हैके आशिनेऽनुष्टुभमनुष्टुप्छन्वस्कामन्वाहुरपनीताय । तवमिप्रायसाह—वागनुष्टुप् ।
वाचश्च शरीरे सरस्वती तामेव हि वाचं सरस्वतीं माणवकायानुब्रूम इत्येतद्वदन्तः । न तथा कुर्यात् तथा
विद्याद्यत आहुर्मुमेव तत् । किं तर्हि गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् । कस्मात् । यस्मात्प्राणो गायत्रीत्युक्तम् । प्राण
उक्ते वाचश्च सरस्वती आत्मे च प्राणाः सर्वे माणवकाय समर्पिते भवति । त्रिदेवं प्राप्तं किमुक्ता गायत्रीविदं
१५ स्तौति—यदि ह वा अप्येवंविद्वद्विष्य न हि तस्मात् सर्वात्मनो बहु नामास्ति किञ्चित्सर्वोत्सवादिदुष्यः प्रतिगृह्णाति
न हैव तत्प्रतिग्रहजातं गायत्र्या एकंचनैकमपि पदं प्रति परिप्तम् ॥५॥

स य इमां लोकां नृणां गायत्रीविदिमान्मुरादीं लोकोन्वाविधिमपुर्णालोकां प्रतिगृह्णीयात्स प्रतिग्रहोऽस्या
गायत्र्या एतत्प्रथमं पदं यद्यद्याख्यातमाप्नुयात्प्रथमपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यात् त्वयिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः ।
अथ पुनर्यावतीर्थं त्रयीं विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयात् । द्वितीयपदविज्ञानफलं तेन
२० भुक्तं स्यात् । तथा यावद्विदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयात् । तृतीयपदविज्ञान-
फलं भुक्तं स्यात् । कल्पयित्वेदमुच्यते । पादत्रयसममपि यदि कश्चित्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्यापदविज्ञानफलस्यैव क्षमकारणं
न स्वल्पस्य दोषस्य कर्तृत्वे क्षमम् । न चैवं दाता प्रतिग्रहीता वा । गायत्रीविज्ञानस्तुत्ये कल्प्यते । दाता प्रतिग्रहीता

एवमिति । तस्मिन्नर्थे वाक्यं योजयति—सैषेति । गायत्र्याः प्राणत्वे किं सिध्यति तदाह—अत इति । तत्रैव स्पष्टयति—
यस्मिन्नित्यादिना । गायत्रीनामनिर्वचनेन तस्या जगज्जीवनहेतुत्वमाह—सा हैषेति । प्रयोक्तृचुरीरं समर्थः ।
२५ गायन्तीति गया वागपूजक्षिताभ्यस्तुरादयः । ज्ञातृम्यमूलत्वेन स्तुत्यर्थं गायत्र्या एव सावित्रीत्वमाह—स आचार्य इति ।
पञ्च पादशः । सावित्र्या गायत्रीत्व साधयति—स इति । अतः सावित्री गायत्रीति शेषः ॥४॥

मतान्तरमुद्गावयति—तामेतामिति । 'तस्मात्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठ सर्वदातमं तुर भगव्य
धीमहि' इत्यनुष्टुभं सावित्रीमाहुः । सवितुर्देवताकत्वादित्यर्थः । उपनीतस्य माणवकस्य प्रथमतः सरस्वत्या वर्णीति-
काया सापेक्षत्वं द्योतयितुं हि शब्दः । दूषयति—नेत्यादिना । नन्वक्षितवागात्मकसरस्वतीसमर्पणं विना गायत्री-
३० समर्पणममुकमिति शङ्कित्वा परिहरति—कस्मादित्यादिना । यदि हेत्यादेरुक्तस्य ग्रन्थस्याप्यवहितपूर्वग्रन्थासगतिमा-
शङ्क्याऽऽह—किञ्चेदमिति । सावित्र्या गायत्रीत्वमिति यावत् । इवशब्दार्थं दर्शयति—न हीति । यद्यपि बहु प्रति-
गृह्णाति विद्वानिति पूर्वैर्न संबन्धः । तथाऽपि न तेन प्रतिग्रहजातेनैकस्यापि गायत्रीपदस्य विज्ञानफलं भुक्तं स्यात् ।
दूरतस्तु दोषाघायकत्वं तस्येत्यर्थः ॥५॥

गायत्रीविदः प्रतिगृह्णतो दोषाभावः सामान्येनोक्त्वा विशेषतस्तदभावमाह—स य इति । यथा त्रैलोक्या-
३५ वच्छिन्नस्य त्रैविद्यावच्छिन्नस्य चार्थस्य प्रतिग्रहेण पादद्वयविज्ञानफलमेव भुक्तं नाधिक दूषणं तथेति यावत् । प्रतिग्रहीता
दाता वा नैवविधः संभाव्यते किन्तु स्तुत्यर्थं श्रुत्येतत्कल्पितमित्याह—कल्पयित्वेति । उक्तमेव संगृह्णाति—पादत्रयेति ।
कल्पयित्वेदमुच्यते इति किमिति कल्प्यते मुख्यमेवेतर्किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । कल्पनाऽपि तर्हि किमर्थेना-
शङ्क्याऽऽह—गायत्रीति । अङ्गीकृत्योत्तरवाक्यमुत्पापयति—वातेति । तदेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकमाह—कस्मादिति ।
वागात्मकपदत्रयविज्ञानफलमोगोक्तस्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । नैव प्राप्यं प्रतिग्रहेण केनचिदपि नैव भुक्तं स्यादित्यर्थः ।

तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे । नमस्ते
तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा
समृद्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥७॥
एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूथा
अथ कथं हस्तीभूतो बहसीति मुखं ह्यस्याः सन्नापन विदांचकारेति होवाच तस्या
अग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्सदहस्येवं हैवैवं-
विद्यद्यपि बह्वि पापं कुस्ते सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति ॥८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥१४॥

च यद्यप्येवं संभाव्यते नासौ प्रतिग्रहेऽपराधक्षमः । कस्माद्यतोऽभ्यधिकमपि पुरुषार्थविज्ञानमवशिष्टमेव चतुर्थपाद-
विषयं गायत्र्यास्तद्वर्णयति । अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । यच्चैतन्नैव केनचन १०
केनचिदपि प्रतिग्रहेणाऽऽयं नैव प्राप्यमित्यर्थः । यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि । एतान्यपि नैवाऽऽप्यानि केन-
चित्कल्पयित्वैवमुक्तं परमार्थतः कुत उ एतावत्प्रतिगृह्योपात्तैरौक्थादिसमम् । तस्माद्गायत्र्येवंप्रकारोपास्थे-
त्यर्थः ॥६॥

तस्या उपस्थानं तस्या गायत्र्या उपस्थानमुपेत्य स्थानं नमस्करणमनेन मन्त्रेण । कौडसौ मन्त्र इत्याह—
हे गायत्र्यसि भवसि त्रैलोक्यपादेनैकपदी त्रयोविद्यारूपेण द्वितीयेन द्विपदी । प्राणादिना तृतीयेन त्रिपद्यसि । १५
चतुर्थेन तुरीयेन चतुष्पद्यसि । एवं चतुर्भिः पादैरुपसर्कैः पद्यसे ज्ञायसेऽतः परं परेण निरुपाधिकेन स्वेनाऽऽत्मनाऽ-
पदसि । अविद्यमानं पदं यस्यास्तव येन पद्यसे सा त्वमपदसि यस्मान्नहि पद्यसे नेति नेत्यात्मत्वात् । अतो व्यव-
हारविषयाय नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय पोरजसे । असौ शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरोऽदस्तदात्मनः कार्यं
यत्त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वं मा प्रापन्मैव प्राप्नोतु । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । यं द्विष्याद्यं प्रति द्वेषं कुर्यात्स्वयं
विदांस्तं प्रत्यनेनोपस्थानमसौ शत्रुरपुङ्गवामेति नाम गृह्णीयादस्मै यज्ञदत्तायाभिप्रेतः कामो मा समृद्धिं समृद्धिं मा २०
प्राप्नोदिति बोधतिष्ठते । न हैवास्मै देवदत्ताय स कामः समृध्यते । कस्मै । यस्मा एवमुपतिष्ठते । अहमदो देव-
दत्ताभिप्रेतं प्रापमिति बोधतिष्ठते । असावदो मा प्रापदित्यादित्रयाणां मन्त्रपदानां यथाकामं विकल्पः ॥७॥

गायत्र्या मुखविधानायाथैवाह उच्यते—एतद्ध किल वै स्मर्यते । तत्तत्र गायत्रीविज्ञानविषये जनको
वैदेहो बुडिलो नामतोऽश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्वितं किलोक्तवान् । यन्नु इति वितर्कं हो अहो इत्येतत्तद्यत्त्वं
गायत्रीविदब्रूथा गायत्रीविदस्मोति यदब्रूथाः किमिदं तस्य वचसोजनमुत्तरम् । अथ कथं यदि गायत्रीवित्प्रति- २५
ग्रहदोषेण हस्तीभूतो बहसीति । स प्रत्याह राजा स्मारितो मुखं गायत्र्या हि यस्मादस्या हे सन्नापन विदांचकार
न विज्ञातवानस्मोति होवाच । एकाङ्गविकल्पत्वाद्गायत्रीविज्ञानं ममाफलं जातम् । शृणु तर्हि तस्या गायत्र्या
तत्रैव वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—यथेति । तानि प्रतिग्रहेण यथाऽऽप्यानि न तथैतदाप्यमित्यर्थः । कुत इत्यादिवाक्यस्य
तात्पर्यमाह—एतान्यपीति । गायत्रीविदः स्तुतिरुक्ता तत्फलमाह—तस्मादिति । एवंप्रकारा पादचतुष्टयरूपा
सर्वात्मिकेत्यर्थः ॥६॥

३०

प्रकृतमुपासनमेव मन्त्रेण संगृह्णीति—तस्या इत्यादिना । ध्येयं रूपमुक्त्वा ज्ञेयं गायत्र्या रूपमुपपत्त्यस्यति—
अतः परमिति । चतुर्थस्य पादस्य पादत्रयापेक्षया प्राधान्यमभिप्रेत्याऽह—अत इति । यथोक्तममस्कारस्य प्रयोजन-
माह—असाविति । द्विविधमुपस्थानमाभिचारिकमाभ्युदयिकं च तत्राऽऽहं द्वेधा व्युत्पादयति—यं द्विष्यादिति । नाम
गृह्णीयात्तदीयं नाम गृह्णीत्वा च तदभिप्रेतं मा प्रापदित्यनेनोपस्थानमिति संबन्धः । आभ्युदयिकमुपस्थानं दर्शयति—
अहमिति । कौटुम्भिकमुपस्थानं मन्त्रपदेन कर्तव्यमित्यागङ्ग्यं यथारुचि विकल्पं दर्शयति—असाविति ॥७॥

३५

किं तद्गायत्रीविज्ञानप्रतिकूलमुपलभ्यते तदाह—अथेति । पूर्वापरविरोधावद्योतकोऽग्रगण्यः । तथाऽपि
गायत्रीविज्ञानस्य फलवत्त्वे सति प्रतिकूलमिदं हस्तीभूतस्य तव मा प्रति वहनमित्यागङ्ग्याऽह—एकाङ्गेति । राजा

अथ पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम्

- हिरण्यमेतं पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय वृष्ट्ये ।
पूषन्नेकैर्धं यम् सूर्यं प्राजापत्य व्यूह रश्मिन् । समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते
पश्यामि । योऽसावसौ पुष्यः सोऽहमस्मि । वायुरनिलममृतमयेवं भस्मात् अरीरम् ।
५ ॐ क्रतो स्मर क्रतु स्मर क्रतो स्मर क्रतु स्मर । अने नय सुपथा राये अस्मान्नि-
व्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठं ते नमर्द्धतं विधेम ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥१५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

बृहदारण्यकक्रमेण सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

- १० अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्विजैश्चानमग्नावभ्यादधति लौकिकाः सर्वमेव तत्सर्वहृषेवेभ्यनमग्निरेवं हैवं-
विद्गायत्र्या अग्निर्मुखमित्येवं चेतीत्येवं वितस्यात्स्वयं गायत्र्यात्माऽग्निमुखः सन् । यद्यपि बह्विज पापं कुरुते प्रति-
ग्रहाविदोषं तत्तत्त्वं पापजातं संश्राय भक्षयित्वा शुद्धोऽग्निवत्पुत्रश्च तस्मात्प्रतिग्रहबोधादगायत्र्यात्माऽनरोऽमृतश्च
संभवति ॥८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे पंचमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥१४॥

- १५ यो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारो सोऽन्तकाल आदित्यं प्रार्थयति । अस्ति च प्रसङ्गे गायत्र्यास्तुरीयः पादो हि
सः । तदुपस्थानं प्रकृतमतः स एव प्रार्थ्यते । हिरण्यमयेन ज्योतिर्मयेन पात्रेण यथा पात्रेणैव बत्त्वपिधीयत
एवमिदं सत्याख्यं ब्रह्म ज्योतिर्मयेन मण्डलेनापिहितमिवासमाहितचेतसामवृष्यत्वासुदुष्यते । सत्यस्यापिहितं मुखं
मुख्यं स्वरूपं तदपिधानं पात्रमपिधानमिव दर्शनप्रतिबन्धकारणं तत्त्वं हे पूषन्नगतः पोषणात्पूषा सवितऽप्रावृणुषा-
वृत्तं कुष दर्शनप्रतिबन्धकारणमपनयेत्यर्थः । सत्यधर्माय सत्यं धर्मोऽस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै त्वरात्पशुनामे-
२० त्यर्थः । वृष्ट्ये दर्शनाय । पूषन्नित्यादीनि नामान्यामन्त्रणार्थाणि सवितुः । एकर्षं एकश्चासावृष्यन्नैकैर्दर्शनादुषिः ।
स हि सर्वस्य जगत आत्मा चक्षुश्च सत्सर्वं पश्यत्येको वा गच्छतीत्येकाभिः “सूर्यं एकाकी चरति” इति मन्त्रवचनं ।
यम सर्वं हि जगतः संयमनं स्वकृतम् । सूर्यं सुष्ठु वीरयते रसान्दममीन्द्राणान्विधो वा जगत इति ।

प्राजापत्य प्रजापतेरीश्वरस्यापत्यं हिरण्यगर्भस्य वा हे प्राजापत्य व्यूह विगमय रश्मिन् । समूहं संक्षिपा-
स्मनस्तेनो येनाहं शक्नुयाम् ब्रह्मम् । तेजसा ह्यपहतदृष्टिर्न शक्नुयाम् त्वत्स्वरूपमज्ज्ञासा ब्रह्मम् । विद्योतन इव रूपाणा-

- २५ ब्रूते—शृण्वति । मुखविज्ञानस्य दृष्टान्तावष्टम्भेन फलमाचष्टे—यद्वीत्यादिना । इवबन्धोऽवधारणार्थः । पापसंस्पर्श-
राहित्यं शुद्धिस्तत्फलसंस्पर्शस्तु पुततेति भेदः । गायत्रीज्ञानस्य क्रममूर्तिफलत्वं दर्शयति—गायत्र्यास्मेति ॥८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणीकाया पंचमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥१४॥

- ब्राह्मणान्तरस्य तात्पर्यमाह—यो ज्ञानकर्मति । आदित्यस्याप्रस्तुतत्वात्कर्त्तृ तत्प्रायेनेत्याशङ्क्याऽह—अस्ति
चेति । तथाऽपि कथमादित्यस्य प्रसङ्गस्तत्राऽह—तदुपस्थानमिति । नमस्ते तुरीयाग्रेति हि दर्शितमित्यर्थः । आदि-
३० त्यस्य प्रसङ्गे सति फलितमाह—अत इति । समाहितचेतसा प्रयततां दुष्यत्वात्पिहितमेव किंतु पिहितमिवेत्यत्र
हेतुमाह—असमाहितेति । जगतः पोषणादधर्महिमवृष्ट्यादिदानेनेतिशेषः । अपावरणकरणमेव विवृणोति—दर्शनेति ।
सत्यं परमार्थस्वरूपं ब्रह्म धर्मस्वभाव इति यावत् । ननु दर्शनार्थं तत्प्रतिबन्धकनिवृत्तौ पूषणि नियुक्ते किमित्यन्ये
सबोध्य नियुज्यन्ते तत्राऽह—पूषन्नित्यादीनीति । दर्शनादुषिरित्युक्तं विवक्षयति—स हीति । “सूर्यं आत्मा जगतस्त-
स्थुषश्च” इति मन्त्रवर्णनाभित्योक्तम्—जगत आत्मेति । “वसुमित्रस्य वरुणस्याग्नेः” इत्येतदाभित्याऽह—वसुश्चेति ।

- ३५ स्वाभाविका रश्मयो न निगमयितुं शक्या इत्याशङ्क्याऽह—समूहेति । मदीयतेजः सक्षेपं विनाऽपि ते मत्स्वरूप-
दर्शनं स्यादित्याशङ्क्याऽह—तेजसा हीति । विद्योतनं विद्युत्प्रकाशस्तस्मिन्सति रूपाणां स्वरूपमज्ज्ञासा चक्षुषा न

१. विद्योतन इवेति—यथा विद्युत् रूपं प्रकाश्य तिरोधते तद्वत् पाप विगमयतीत्यर्थः ।

मत उपसंहर तेजः । यत्ते तव रूपं सर्वकल्याणानामतिशयेन कल्याणं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । पश्यामो वयं वचनव्यत्ययेन । योऽसौ भूर्भुवःस्वर्वाहुत्यवयवः पुरुषः पुरुषाकृतिस्त्वात्पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि । अहरहमिति चोपनिषद उक्तत्वादादित्यवाक्षुषयोस्तदेवेदं परामुच्यते सोऽहमस्म्यमृतमिति संबन्धः । ममाभूतस्य सत्यस्य शरीर-पाते शरीरस्थो यः प्राणो वायुः सोऽनिलं बाह्यं वायुमेव प्रतिगच्छतु । तथाऽग्न्या देवताः स्वां स्वां प्रकृतिं गच्छन्तु । अथेदमपि भस्मान्तं सत्पृथिवीं यातु शरीरम् ।

अथेदानीं सात्मनः संकल्पभूतां मनसि व्यवस्थितामग्निदेवतां प्रार्थयते—ॐ क्रतो । ॐमिति क्रतो इति च संबोधनाय विव । ॐकारप्रतीकत्वादीम् । मनोमयत्वाच्च क्रतुः । हे ॐ हे क्रतो स्मर स्मर्तव्यमन्तकाले हि त्वत्स्मरणवशाद्विष्टा गतिः प्राप्यतेऽतः प्रार्थ्यते यन्मया कृतं तत्स्मर पुनश्चिन्तारदार्या । किंच हेऽने नय प्रापय सुपथा शोभनेन मार्गेण राये घनाय कर्मफलप्राप्तय इत्यर्थः । न दक्षिणेन कृष्णेन पुनरावृत्तियुक्तेन किं तर्हि कुक्लेनैव सुपथाऽस्मान्विधानि सर्वाणि हे देव व्युनानि प्रज्ञानानि सर्वप्राणिनां विद्वान् । किंच द्युयोष्यपतंय वियोजयात्मक-१० स्मत्तो जुहुराणं कुटिलमेनः पापं पापजातं सर्वम् । तेन पापेन वियुक्ता वयमेष्याम उत्तरेण पथा त्वत्प्रसादात् । किंतु वयं तुभ्यं परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमो भूयिष्ठां बहुतमां ते तुभ्यं नमः उक्तिं नमस्कारवचनं विधेयं नमस्कारोक्त्या परिचरेमेत्यर्थः । अन्यत्कृतुमशक्ताः सन्त इति ॥१॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥१५॥

इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृता
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥१५॥

शक्यं द्रष्टुं तस्य चक्षुर्गोषित्वात्तेत्याह—विद्योतन इवेति । तेजः संक्षेपस्य प्रयोजनमाह—यदिति । किंच नाहं त्वां भृत्यवन्नाचेऽभेदेन ध्यातत्वादित्याह—योऽसाविति । व्याहृतिशरीरे कथमहमिति प्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—अहरिति । तदेवेदमित्यहंरूपमुच्यते । ननु तव शरीरपातेऽपि नामृतत्वमाध्यात्मिकवात्वादिप्रतिबन्धादत आह—भवेति । वामग्रहणस्योपलक्षणत्वं विवक्षित्वाऽह—सथेति । देहस्य देवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य २० प्रतिबन्धकत्वात् त्वामृतत्वमित्याशङ्क्याऽह—अथेति ।

मन्त्रान्तरभवतार्यं व्याकरोति—अथेदानीमित्यादिना । अवतीत्योमीश्वरः सर्वस्य रक्षकस्तस्य जाठराग्नि-प्रतीकत्वेन ध्यातत्वादिनिशब्देन निर्देशः । एवमग्निदेवतां संबोध्य नियुङ्क्ते—स्मरेति । इष्टां गतिं जिगमिषता किमिति स्मरणे देवता नियुज्यते तत्राऽह—स्मरणेति । प्रार्थनान्तरं समुज्ज्वनोक्ति—किंचेति । उक्तमेव व्यनक्ति—नेत्यादिना । अस्मान्मेति पूर्वेण संबन्धः । प्रज्ञानग्रहणं कर्मादीनामुपलक्षणम् । प्रार्थनान्तरं दर्शयति—किंचेति । पापवियोजनफल-गाह—तेनेति । भवद्भिराराधितो भवतां यथोक्तं फलं साधयिष्यामीत्याशङ्क्याऽह—किं सिद्धं । बहुतमत्वं भक्ति-श्रद्धातिरेकयुक्तत्वम् । यागादिनाऽपि परिचरणं कियतामित्याशङ्क्याऽह—अन्यदिति । संततनमस्कारोक्त्या परिचरे-मेति पूर्वेण संबन्धः । अशिक्ष्य मूर्खवशादिति द्रष्टव्यम् । इति शब्दोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥१५॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छ्रद्धानन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमद्भगवानन्दजानविरचिताया
श्रीमद्बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकाया पञ्चमोऽध्यायः ॥१५॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

ॐ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां ब्रूयति य एवं वेद ॥१॥

- ५ ॐ प्राणो गायत्रीत्युक्तम् । कस्मात्पुनः कारणात्प्राणभावो गायत्र्या न पुनर्वागादिभाव इति यस्मान्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च मानः । कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्येति तन्निर्दिष्टारमिषेयमारभ्यते । अथवोक्थयन्तुः सामक्षत्वादभावेः प्राणस्यैवोपासनमभिहितं सत्त्वव्यवस्थेषु चक्षुरादिषु । तत्र हेतुमात्रमिहाऽऽनन्तर्येण संबध्यते । न पुनः पूर्वशेषता । विवक्षितं तु तिलत्वादस्य काण्डस्य पूर्वत्र यदनुक्तं विशिष्टफलं प्राणविषयमुपासनं तद्वत्त्वमिति ।
- १० यः कश्चिद्वैवा इत्यवधारणर्थः । यो ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं यो वेदासां भवत्येव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । एवं फलेन प्रलोभितः सन्प्रशनायामुद्योभूतस्तस्मै वाऽऽह—प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । कथं पुनरवगम्यते प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । यस्मात्सिषेककाल एव शुक्रवोणितसंस्मरणः प्राणादिकलापस्याविशिष्टः । तथाऽपि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो वृत्तिलाभः प्राणस्य चक्षुरादिभ्यः । अतः ज्येष्ठो वयसा प्राणः । निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणे हि लम्बवृत्तौ पश्चाच्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभः । अतो युक्तं प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु । भवति तु कश्चित्कुले ज्येष्ठो
- १५ गुणहीनत्वात् न श्रेष्ठः । मध्यमः कनिष्ठो वा गुणाढ्यत्वाद्भवेच्छ्रेष्ठो न ज्येष्ठः । न तु तथेहेत्याह—प्राण एव तु ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनः श्रेष्ठमवगम्यते प्राणस्य तद्विह सवादेन दर्शयिष्यामः । सर्वथाऽपि तु प्राणं ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं यो वेदोपास्ते स स्वानां ज्ञातीनां ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ज्येष्ठश्रेष्ठगुणोपासनसामर्थ्यात्सर्वव्यतिरेकेणापि च येषां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति ब्रूयति भवितुमिच्छति तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु वयोनिमित्तं ज्येष्ठत्वं तद्विच्छातः कथं भवतीत्युच्यते । नैव दोषः । प्राणवद्वृत्तिलाभस्यैव ज्येष्ठत्वस्य
- २० विवक्षितत्वात् ॥१॥

ॐ कारो दमादित्रयं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्थं गतिरादित्याद्युपस्थानमित्येषोऽर्थः सप्तमे निवृत्तः । संप्रति प्राधान्येनाब्रह्मोपासनं सफलं श्रीमन्त्यादिकर्म च वक्ष्यमित्यष्टममध्यायमारभमाणो ब्राह्मणसंगतिमाह—प्राण इति । तस्मात्प्राणो गायत्रीति युक्तमुक्तमिति शेषः । प्राणस्य ज्येष्ठत्वादि नाद्यापि निर्धारितमिति शङ्कित्वा परिहरति—कथमित्यादिना । प्रकान्तरेण पूर्वोत्तरग्रन्थसंगतिमाह—अथवेति । आदिशब्दादक्षवेति शिष्ट्यादिनिर्देशः । तत्रेति प्राणस्यैव

२५ विशिष्टगुणकस्योपास्यत्वोक्तिः । हेतुर्ज्येष्ठत्वादित्स्वत्वाभिधानान्तरग्रन्थे कथ्यत इति शेषः । तदेवं पूर्वग्रन्थस्य हेतुमत्त्वाद्युत्तरस्य च हेतुत्वादानन्तर्येण पीर्वापर्येण पूर्वग्रन्थेन सहोत्तरग्रन्थजातं संबध्यत इति फलितमाह—आनन्तर्येणेति । वक्ष्यमाणप्राणोपासनस्य पूर्वोक्तोक्त्याद्युपास्तिसौख्यमाशङ्क्य गुणभेदात्फलभेदाच्च नैवमित्याभिप्रेत्याऽऽह—न पुनरिति । किमिति प्राणोपासनमिह स्वतन्त्रमुपदिश्यते तत्राऽह—खिलस्त्वादिति । इतिशब्दो ब्राह्मणारम्भोपसंहारार्थः ।

- एवं ब्राह्मणारम्भ प्रतिपाद्याक्षराणि व्याचष्टे—यः कश्चिद्विधादिना । यच्छब्दस्य पुनरुपादानमन्वयार्थम् ।
- ३० निपातयोरर्थमवधारणमेव प्रागुक्तं प्रकटयति—भवत्येवेति । प्रशनाय कोऽयं ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति प्रश्नस्तदर्थमिति यावत् । प्राणस्य ज्येष्ठत्वादिकमाक्षिपति—कथमिति । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति । तस्माज्ज्येष्ठत्वादिकं तुल्यमेवेति शेषः । संबन्धाविशेषमङ्गीकृत्य ज्येष्ठत्वं प्राणस्य साधयति—तथाऽपीति । उक्तमेव समर्थयते—निषेककालादिति । तत्रापि विप्रतिपक्षं प्रत्याह—प्राणे हीति । ज्येष्ठत्वेनैव श्रेष्ठत्वे सिद्धे किमिति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽह—भवति त्विति । ज्येष्ठत्वे सत्यपि श्रेष्ठत्वाभावमुक्त्वा तस्मिन्सत्यपि ज्येष्ठत्वाभावमाह—मध्यम इति । इहेति प्राणोक्तिः । प्राणश्रेष्ठत्वे
- ३५ प्रमाणाभावमाशङ्क्य प्रत्याह—कथमित्यादिना । पूर्वोक्तमुपास्तितफलमुपसंहरति—सर्वथाऽपीति । आरोपेणानारोपेण वेत्यर्थः । ज्येष्ठस्य विद्याफलस्वभावाक्षिपति—नन्वेति । तस्य विद्याफलत्वं साधयति—उच्यत इति । इच्छतो ज्येष्ठत्वं दुःसाध्यमिति दोषस्यासत्त्वमाह—नैति । तत्र हेतुमाह—प्राणवदिति । यथा प्राणकृताक्षनादिप्रमुक्त्यक्षुरादीनां वृत्तिलाभस्तथा प्राणोपासकादीनां जीवनमन्येषां स्वानां च भवतीति प्राणदर्शिनो ज्येष्ठत्वं न वयोनिबन्धनमित्यर्थः ॥१॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा

वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥२॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति कुर्वे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा

हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति कुर्वे य एवं वेद ॥३॥

यो ह वै संपदं वेद स ह्वास्मै पद्यते यं कामं कामयते ओत्रं वै संपच्छोत्रे

हीमे सर्वं वेदा अभिसंपन्नाः स ह्वास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥४॥

यो ह वा आयतनं वेदायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो

वा आयतनमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥५॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति । तद्दर्शनानुरूपेण फलम् । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वसिष्ठो भवितुमिच्छति तेषां च वसिष्ठो भवति । उच्यतां तर्हि काऽसौ वसिष्ठेति । वाग्वै वसिष्ठा । वासयत्यतिशयेन १० वस्ते वेति वसिष्ठा । वागिमनो हि धनवन्तो वसन्त्यतिशयेन । आच्छादनार्थस्य वा वस्तेर्वसिष्ठा । अभिभवन्ति हि वाचा वागिमनोऽयान् । तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानाद्वसिष्ठगुणो भवतीति दर्शनानुरूपं फलम् ॥२॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा तां प्रतिष्ठां प्रतिष्ठागुणवतीं यो वेद तस्यैतत्फलं प्रतितिष्ठति समे देशे काले च । तथा दुर्गे विषमे च दुर्गमने च देशे दुर्भिक्षादौ वा काले विषमे । यद्येवमुच्यतां काऽसौ प्रतिष्ठा । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । कथं चक्षुषः प्रतितिष्ठत्वमित्याह—चक्षुषा हि समे च कुर्वे वृद्ध्वा प्रतितिष्ठति । अतोऽनुरूपं फलं १५ प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति कुर्वे य एवं वेदेति ॥३॥

यो ह वै संपदं वेद संपदगुणयुक्तं यो वेद तस्यैतत्फलमस्मै विद्युवे संपद्यते ह । किम् । यं कामं कामयते स कामः । किं पुनः संपदगुणम् । ओत्रं वै संपत् । कथं पुनः ओत्रस्य संपदगुणत्वमिति । उच्यते—ओत्रे सति हि यस्मात्सर्वं वेदा अभिसंपन्नाः ओत्रेन्द्रियवतोऽध्येयत्वात् । वेदविहितकर्मायसाश्च कामास्तस्माच्छोत्रं संपत् । अतो विज्ञानानुरूपं फलम् । स ह्वास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥४॥ २०

यो ह वा आयतनं वेद । आयतनमायतनस्तदो वेदाऽऽयतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानामन्येषामपि । किं पुनस्तदायतनमिति । उच्यते—मनो वा आयतनमाश्रय इन्द्रियाणां विषयाणां च । मनश्चाधिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रतिपद्यन्ते । मनःसंकल्पवशानि चेन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते च । अतो मन आयतनमिन्द्रियाणाम् । अतो दर्शनानुरूपेण फलमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥५॥

वसिष्ठत्वमपि प्राणस्यैवेति वक्तुमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—यो हेत्यादिना । फलेन प्रलोभितं विषयं २५ प्रश्नाभिमुखं प्रत्याह—उच्यतामित्यादिना । वाचो वसिष्ठत्वं द्विधा प्रतिजानीते—वासयतीति । वासयत्यतिशयेनेत्युक्तं विशदयति—वागिमनो हीति । वासयन्ति चेति द्रष्टव्यम् । वस्ते वेत्युक्तं स्फुटयति—आच्छादनार्थस्य वेति । आच्छादनार्थत्वमनुभवेन साधयति—अभिभवन्तीति । उक्तमुपास्तिफलं निगमयति—तेनेति ॥२॥

गुणान्तरं वक्तुं वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे—यो ह वा इति । समे प्रतिष्ठा विद्यां विनाऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽह—तथेति । विषमे च प्रतितिष्ठतीति संबन्धः । विषमशब्दस्यार्थमाह—दुर्गमने चेति । इदानीं प्रश्नपूर्वकं प्रतिष्ठां दर्शयति ३० यद्येवमिति । प्रतिष्ठात्वं चक्षुषो व्युत्पादयति—कथमित्यादिना । विद्याफलं निगमयति—अत इति ॥३॥

वाक्यान्तरमादाय विभजते—यो ह वै संपदमिति । प्रश्नपूर्वकं संपदवृत्तवाक्यमुपादत्ते—किं पुनरिति । ओत्रस्य संपदगुणत्वं व्युत्पादयति—कथमिति । अध्येयत्वमध्ययनार्हत्वम् । तथाऽपि कथं ओत्रं संपदगुणकमित्याशङ्क्याऽह—वेदेति । पूर्वोक्तं फलमुपसंहरति—अत इति ॥४॥

वाक्यान्तरमादाय विभजते—यो ह वा आयतनमिति । सामान्येनोक्तमायतनं प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किं ३५ पुनरिति । मनसो विषयाश्रयत्वं विशदयति—मन इति । इन्द्रियाश्रयत्वं तस्य उच्यते—मनःसंकेतपेति । पूर्ववत्फलं निगमयति—अत इति ॥५॥

यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुंश्चै रेतो

वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥६॥

ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जन्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति
तद्धोवाच यस्मिन् उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥७॥

वाग्योच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मवृते जीवितुमिति
ते होचुर्यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः
श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति प्रविवेश ह वाक् ॥८॥

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मवृते जीवितुमिति
ते होचुर्यथाऽन्वा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः
श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति प्रविवेश ह वाक् ॥९॥

यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभिश्च सम्पन्नो भवति । रेतो वै प्रजातिः । रेतसा प्रजन-
नेन्द्रियमुपलभ्यते । तद्विज्ञानानुरूपं फलं प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥६॥

ते हेमे प्राणा वागादयोऽहं श्रेयसेऽहं श्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विदुः वदमाना ब्रह्म जन्मुर्ब्रह्म
गतवन्तो ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रजापतिं गत्वा च तद्ब्रह्म होचुरस्तवन्तः । को नोऽस्माकं मध्ये वसिष्ठः कोऽस्माकं मध्ये
वसति च वासयति च । तद्ब्रह्म तैः पुष्टं तद्धोवाचोक्तमद्यस्मिन्वो युष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते निर्गते शरीराविदं शरीरं
पूर्वस्मादतिशयेन पापीयः पापतरं मन्यते लोकः । शरीरं हि नामानेकाद्युचिंसंघातत्वाज्जीवतोऽपि पापमेव ततोऽपि
कष्टतरं यस्मिन्नुत्क्रान्ते भवति । वैराग्यार्थमिदमुच्यते—पापीय इति । स वो युष्माकं मध्ये वसिष्ठो मविवेशति
जानसपि वसिष्ठं प्रजापतिं वाचायं वसिष्ठ इतीतरैषामप्रियं परिहाराय ॥७॥

त एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणा आत्मनो दीर्यपरीक्षणाय क्रमेणोच्चक्रमुः । तत्र बाणेव प्रथमं हास्माच्छरीरा-
२० दुच्चक्रामोत्क्रान्तवती । सा कोऽक्रम्य संवत्सरं प्रोष्य प्रोक्षिता भूत्वा पुनरागत्योवाच—कथमशकत शक्तवन्तो यूयं
मवृते मां विना जीवितुमिति । त एवमुक्ता ऊचुर्यथा लोकेऽकला मूका अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणनव्यापारं
कुर्वन्तः प्राणेन पश्यन्तो वर्धनव्यापारं चक्षुषा कुर्वन्तस्तथा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा कार्याकार्यादिविषयं
प्रजायमाना रेतसा पुनानुत्पद्यन्त एवमजीविष्य वयमित्येवं प्राणैर्वतोत्तरा वागात्मनोऽस्मिन्नवसिष्ठत्वं बुद्ध्वा
प्रविवेश ह वाक् ॥८॥

२५ तथा चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् । श्रोत्रं मनः प्रजातिरिति ॥९-१२॥

गुणान्तरं वक्तुं वाक्यान्तरं गृहीत्वा तदक्षराणि व्याकरोति—यो हेत्यादिना । वागादीन्द्रियाणि तत्तदगुण-
विशिष्टानि विशिष्टं रेतो विशिष्टगुणमचक्षणस्य प्रकरणविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽह—रेतसेति । विद्याफलमुपसंहरति—
तद्विज्ञानेति ॥६॥

उक्ता वसिष्ठत्वादियुगा न वागादिगामिनः किन्तु मुख्यप्राणगता एवेति वर्धयितुमाख्यायिका करोति—तै-
३० हेत्यादिना । ईदृशान्येति संसृत्य तात्पर्यमाह—शरीरं हीति । किमिति शरीरस्य पापीयस्त्वमुच्यते तदाह—वैराग्यार्थमिति ।
शरीरं वैराग्योत्पादनद्वारा तस्मिन्नहंमयाभिमानपरिहारायमित्यर्थः । वसिष्ठो भवतीत्युक्तवानिति सर्व्वम् । किमिति
साक्षादेव मुख्यं प्राणं वसिष्ठत्वादियुगं नोक्तवान्प्रजापतिः स हि सर्व्वज्ञ इत्याशङ्क्याह—जानसपि ॥७॥

वाग्योच्चक्रामेत्यादितात्पर्यमाह—त एवमिति । उक्तेऽर्थे श्रुत्यक्षराणि व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । कार्या-
कार्यादिविषयमित्यादिवशब्देनोपेक्षणीयसंग्रहः । चक्षुरादिभिर्दत्तोत्तरा पुनर्वाकिकमकरोदिति तत्राऽह—आत्मन-
३५ इति ॥८-१२॥

श्रोत्रं होचक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशक्त मद्भूते जीवितुमिति
ते होचुर्यथा वधिरा अभृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्त-
श्रक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥१०॥

मनो होचक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशक्त मद्भूते जीवितुमिति
ते होचुर्यथा मुग्धा अबिद्वांसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्त-
श्रक्षुषा अभृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥११॥

रेतो होचक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशक्त मद्भूते जीवितुमिति
ते होचुर्यथा क्लीबा अज्जायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
पश्यन्तश्रक्षुषा अभृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥१२॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्त्या महासुहृयः सैन्धवः पङ्कजीशङ्कान्संवृहेव ह वैमान्प्राणान्संवर्ह १०

ते होचूर्मा भगव उत्क्रमीनं वै शक्यामस्त्वद्वृते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुस्तेति तथेति ॥१३॥

सा ह वाग्वाच यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं
तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुर्वा अहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्त्युत्क्रमणं करिष्यंस्तदानीमेव स्वस्थानात्प्रचलिता वागादयः। किमिवेत्याह—
यथा लोके महाश्वसौ सुहृदश्च महासुहृयः शोभनो हृद्यो लक्षणोपेतो महापरिमाणतः सिन्धवेवो भवः सैन्धवोऽभि- १५
जनतः पङ्कजीशङ्कान्प्रवचनशङ्कान्पङ्कजीशश्च ते शङ्खश्च तान्संवृहेदुल्लङ्घ्यपुनस्तत्तन्नेदश्चरोह वाक्ये परी-
क्षणाय। एवं ह वैमान्वागदीप्राणान्संवर्होऽतवान्स्वस्थानाद्भ्रंशितवान्। ते वागादयो होचूर्मा भगवो भगवन्मो-
क्षमोर्यस्मान्न वै शक्यामस्त्वद्वृते त्वां विना जीवितुमिति। यद्येवं मम श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्भिरहमत्र श्रेष्ठस्तस्य
उ मे मम बलिं करं कुस्तं करं प्रयच्छेति। अथ च प्राणसम्बादः कल्पितो विदुषः श्रेष्ठपरीक्षणप्रकारोपदेशः।
अनेन हि प्रकारेण विद्वाको नु खल्वत्र श्रेष्ठ इति परीक्षणं करोति। स एष परीक्षणप्रकारः सम्बादभूतः कथ्यते। २०
न ह्यन्यायां संहत्यकारिणां सतामेधामस्त्वसैव संवत्सरमात्रमेवैकैकस्य निर्गमनाद्युपपद्यते। तस्माद्विद्वानेवानेन प्रकारेण
विचारयति वागादीनां प्रधानबुभुक्षुसासनाय। बलिं प्रार्थिताः सन्तः प्राणास्तथेति प्रतिज्ञातवन्तः ॥१३॥

सा ह वाक्प्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता ह किलोवाचोक्तवती यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि यन्मम वसिष्ठत्वं तत्तवैव
तेन वसिष्ठगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति। यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसि या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसीति।
चक्षुः। समागमन्यत्। सम्पदायतनप्रजातित्वगुणात्मकेण समर्पितवन्तः। यद्येवं साधु बलिं दत्तवन्तो भवन्तो ब्रूत २५
तस्य उ म एवंगुणवसिष्ठस्य किमत्र किं वास इति। आहुरितरे—यद्विं लोके किञ्च किञ्चिद्वत् नामाप्या श्रम्य

वागादिप्रकरणविच्छेदार्थोऽयंशब्दः। उत्क्रमणं करिष्यन्त्या भवतीति शेषः। उत्क्रमणं दृष्टान्तेन स्पष्टयन्तुत्तर-
वाक्यमवतारयति—किमिवेत्यादिना। प्राणस्य श्रेष्ठत्वं वागादिभिर्निर्धारितमित्याह—ते वागादय इति। तर्हि
तत्तरेन भवितव्यमित्याह—यद्येवमिति। यथोक्तस्य प्राणसंवादस्य काल्पनिकत्वं दर्शयति—अयं चेति। कल्पनाफलं
सूचयति—विदुष इति। तदेव स्पष्टयति—अनेन हीति। उपास्यपरीक्षणप्रकारो विवक्षितश्चेत्किं संवादेनेत्याशङ्क्याऽह— ३०
स एष इति। संवादस्य मुख्यार्थत्वादकल्पितत्वमाशङ्क्याऽह—न हीति। संवादस्य कल्पितत्वे फलितमाह—तस्मा-
दिति। एवं प्राणसंवादस्य—तात्पर्यमुक्त्वा प्रकृतामसारव्याख्यामेवानुवर्तयति—बलिमिति ॥१३॥

सा ह वागिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—अयमिति। तेन वसिष्ठगुणेन त्वमेव वसिष्ठोऽसि तथा च तद्वसिष्ठत्वं
तवैवेति योजना। बलिदानमङ्गीकृत्यान्नवाससी पृच्छसि—यद्येवमित्यादिना। एवंगुणवसिष्ठस्य ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्व-
वसिष्ठत्वादिसंबन्धस्येत्यर्थः। यदिदमित्यादि वाक्यं व्याचष्टे—यदिदमिति। प्रकृतेन गुणामन्तेन कीटादीनां चान्तेन सह ३५

त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे
किमन्नं किं वास इति यदिवं किंचाऽऽवभ्य आ कुमिभ्य आ कीटपतङ्गैस्तत्तोल्लभापो
वास इति न ह वा अस्यानन्नं जगधं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद
तद्विद्वांसः ओत्रिया ओशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाऽऽचामन्त्येतमेव तदनमनगं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥१४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

आ कुमिभ्य आ कीटपतङ्गैभ्यः । यच्च भ्रातृभ्यः कुम्यन्नं कीटपतङ्गाभ्यं च तेन सह सर्वमेव यत्किञ्चित्प्राणिमिरक्ष-
मानमन्नं तत्सर्वं तवाभं सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरत्र विधेयते ।

केचित्तु सर्वभक्षणे दोषाभाववदस्ति प्राणान्नविदः । तदसत् । शास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य
विकल्प इति चेत् । न । अविधायकत्वात् । न ह वा अस्यान्नं जगधं भवतीति सर्वं प्राणस्यान्नमित्येतस्य विज्ञानस्य
१० विहितस्य स्तुत्यर्थमेतत् । तेनैकवाक्यतापत्तेः । न तु शास्त्रान्तरविहितस्य वाचने सामर्थ्यमन्यपरत्वादस्य ।
प्राणस्यान्नस्य सर्वमन्नमित्येतद्द्वानिमहि विधित्सितं न तु सर्वं भक्षयेदिति ।

यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञानं तन्मिथ्यैव प्रमाणाभावात् । विदुषः प्राणत्वात्तवाज्ञोपपत्तेः सामर्थ्यावदोष
एवेति चेत् । न । अदोषाज्ञत्वानुपपत्तेः । सत्यं यद्यपि विद्वान्प्राणो येन कार्यकरणसंघातेन विशिष्टस्य विद्वता तेन
कार्यकरणसंघातेन कुमिकीटवैद्योऽन्नभक्षणं नीपपद्यते । तेन तत्राज्ञोपासभक्षणे दोषाभावज्ञापनमनर्थकम् ।

१५ यत्किञ्चित्कुम्प्यन् दूष्यते तत्सर्वमेव तवान्नमिति योजना । तदेव स्फुटयति—यत्किञ्चित् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थं
कथयति—सर्वमिति ।

अस्मिन्नेव वाक्ये पक्षान्तरमुत्पापयति—केचित्त्विति । न ह वा अस्त्येत्थावर्थवादसंन्यादित्यर्थः । तदुपपत्ति-
तदसत्त्विति । शास्त्रान्तरेण 'किमयो भवन्यभक्ष्यमक्षिण' इत्यादिनेत्यर्थः । प्राणवितर्किरकविषयं शास्त्रान्तरं सर्वभक्षणं
तु प्राणदर्शिना विवेक्षितपतो व्यवस्थितविषयत्वात्प्रतिषेधेन सर्वभक्षणस्योदितानुदितहोमवद्विकल्पः स्यादिति
२० शङ्कते—तेनेति । किं तर्हि सर्वान्नभक्षणं विहितं न वा ? न चेन्न तस्य निषिद्धस्यानुष्ठानं प्राणविदि तन्प्रापकाभावाद्भि-
हितं चेत्तर्हि यद्विदमित्यादिना न हेत्यादिना वा विहितं नाऽऽद्य इत्याह—नाविधायकत्वाविति । यद्विदमित्यादिना
हि सर्वं प्राणस्यान्नमिति ज्ञानमेव विधीयते न तु प्राणा[न्]नविदः सर्वान्नभक्षणं तदवद्योतिपदाभावात् विकल्पोपपत्ति-
रित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—न ह वा इति । अस्त्येति विद्वत्स्यरामर्षाग्निपातयोरर्थवादत्वाद्योतिनोर्दशनादेकवाक्यत्व-
संभवे वाक्यमेदस्यान्यायत्वाच्चेति हेतुमाह—तेनेति । अर्थवादस्यापि स्वार्थं प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायेन भविष्य-
२५ तोत्यागङ्ग्यं "न कलञ्ज भक्षयेदि"त्यादिविहितस्य भक्षणाभावस्य तस्य वाचने न हेत्यादेन सामर्थ्यं दृष्टिपरत्वादस्य
मानान्तरविरोधे स्वार्थं मानत्वायोगादित्याह—न त्विति । न हेत्यादेरन्यपरत्वं प्रपञ्चयति—प्राणमात्रस्येति ।

तत्र दोषाभावज्ञापनात्तदेव विधित्सितमित्याहङ्गुचाऽह—यस्त्विति । अर्थवादस्य मानान्तरविरोधे स्वार्थं
मानत्वायोगस्योक्तत्वादिति भावः । प्रमाणाभावस्यासिद्धिमागङ्गुते—विदुष इति । सामर्थ्यात्प्राणस्वरूपवत्त्वादिति यावत् ।
अदोषः सर्वान्नभक्षणे तस्येति शेषः । अर्थापत्तिं दूषयति—नैत्यादिना । अनुपपत्तिमेव विवृणोति—सत्यमिति ।

३० १. "अग्नियन्त आचामन्त्यशित्वाचामान्तीत्य"त्र ब्रह्मसूत्रेषु विचारः कृतः । छन्दोवा वाजसनेयिनश्च प्राण-
संवादे आचमनमनग्नताचित्तनं च प्राणस्य प्रतीयते । अत्र किमुभयं विधीयते आहोस्विदेकं तत्रापि आचमनं
अनग्नताचित्तनं वेति सन्नेहे उभयविधाने वाक्यमेदप्रमं गात् आचमनमात्रं विधीयते तत्र विधिप्रतीने
अनग्नताचित्तनं तु अर्थप्राप्तमनूयते इति प्राप्ते उच्यते भोजनस्य पूर्वमुत्तरं च विहितमाचमनमनूय तत्सर्वमनूयते
अनग्नताचित्तनमात्रं विधेयम् । अपूर्वत्वात् । आचमनं तु स्मृतितः प्राप्तमनूयते । अत एवाचमनमन-
३५ "अमृतापिधानमग्नि" इति जल्पस्य पिधानत्वं सूचयति ।

२. देवताधिकरणन्यायः—प्रमाणान्तरेण प्राप्तो विरोधे चामति अर्थवादानां स्वार्थं अशान्नगन्तव्यमित्युक्तम् ।
देवताधिकरणन्यायः ।

अप्राप्तत्वाद्दोषोऽत्र भक्षणदोषस्य । ननु प्राणः सन्भक्षयत्येव कृमिकीटाद्यन्नमपि । बाढम् । किन्तु न तद्विषयः प्रतिषेधोऽस्ति । तस्माद्देवरक्तं किञ्चुक्तं तत्र दोषाभावः । अतस्तद्वपेण दोषाभावज्ञापनमनर्थकम् । अप्राप्तत्वाद्दोषोऽत्र भक्षणदोषस्य । येन तु कार्यकरणसंघातसम्बन्धेन प्रतिषेधः क्रियते तत्सम्बन्धेन त्विह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात्तत्प्रतिषेधातिक्रमे दोष एव स्यादन्यविषयत्वात् न ह वा इत्यादेः ।

न च ब्राह्मणादिकारोऽस्य सर्वांस्त्वदर्शनमिह विधीयते किन्तु प्राणमात्रस्यैव । यथा च सामान्येन सर्वांस्त्वस्य प्राणस्य किञ्चिदन्नजातं कस्यचिज्जीवनहेतुः । यथा विषं विषजस्य क्रमेस्तदेवात्मस्य प्राणान्नमपि सद्गुणमेव दोषमुत्पादयति मरणादिलक्षणम् । तथा सर्वांस्त्वस्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धांस्त्वभक्षणे ब्राह्मणत्वादिदेहसंबन्धाद्दोष एव स्यात् । तस्मान्मिथ्याज्ञानमेवाभक्ष्यभक्षणे दोषाभावज्ञानम् ।

आपो वास इत्यापो भक्षमाणा वासःस्थानीयास्तव । अत्र च प्राणस्याऽप्यो वास इत्येतद्दर्शनं विधीयते । न तु वासःकार्ये आपो विनियोक्तुं शक्याः । तस्माद्यथाप्राप्तेऽभक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । न ह वा अस्य सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवंविधेऽन्नजननदोनोयं जघं भूक्तं न भवति ह । यद्यप्यनेनानदनीयं भूक्तमदनीयमेव भूक्तं स्यान्न तु तत्कृतदोषेण लिप्यत इत्येतद्विद्यास्तुतिरित्यवोचाम । तथा नानन्नं प्रतिगृहीतं यद्यप्यप्रतिप्राह्यं हस्त्यादि प्रतिगृहीतं येनेत्यस्मात्त्राकथाऽपीति वक्तव्यम् । यद्यपीत्युपक्रमात् । प्राणस्वरूपसामर्थ्यादितुपरतिरपि शान्यतीति शङ्कते-नन्विति । किं फलात्मना विदुषः सर्वांस्त्वभक्षणं साध्यते किंवा साधकत्वरूपेणेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति-बाढमिति । प्राणरूपेण सर्वभक्षणं तच्छब्दार्थः । तत्र प्रतिषेधाभावे सद्गुणतः फलितमाह-तस्मादिति । तथा स्वारसिकं प्राणस्य सर्वभक्षणं तत्र चाप्रतिषेधाद्दीपराहित्यमिति शेषः । तत्राहित्ये किं स्यादिति चेत्तदाह-अत इति । पञ्चमर्थमेव स्फोरयति-अप्राप्तत्वादिति । प्राणविदः साधकत्वाकारेण साध्यते सर्वांस्त्वभक्षणमिति पक्षं प्रत्याह-येन त्विति । इहेति प्राणविदुच्यते । निमित्तान्तरादत्यन्ताप्राप्तविषयो विधिः प्रतिप्रसवो यथा ज्वरितस्थाशनप्रतिषेधेऽप्यीपघं विवेदिति तथा शास्त्राधिकांशः सर्वाभक्ष्यभक्षणनिषेधेऽपि प्राणविदो विशेषविधिनोपलभ्यते । तथा च तस्य भक्षणं दुःसाध्यमित्यर्थः । प्रतिप्रसवाभावे लब्धं दर्शयति-तस्मादिति । अर्थवादस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याऽह- २० अन्यविषयत्वादिति । तस्य स्तुतिमात्रार्थत्वाच्च तद्वशांस्त्रिषेधातिक्रम इत्यर्थः ।

ननु विशिष्टस्य प्राणस्य सर्वांस्त्वदर्शनमत्र विधीयते तथा च विदुषोऽपि तदात्मनः सर्वांस्त्वभक्षणे न दोषो यथादर्शनं फलाभ्युपगमादत आह-न चेति । इतोऽपि सर्वं प्राणस्यान्नमित्येतदवच्छम्नेन प्राणविदः सर्वभक्षणं न विवेकमित्याह-यथा चेति । प्राणस्य यथोक्तस्य स्वीकारेऽपि कस्यचित्किञ्चिदन्नं जीवनहेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । तथा सर्वप्राणिषु व्यवस्थयाऽन्नसंबन्धे दार्ष्टान्तिकमाह-तथेति । प्राणविदोऽपि कार्यकरणवतो २५ निषेधातिक्रमायोगे फलितमाह-तस्मादिति ।

वाक्यान्तरमादाय व्याकरोति-आप इति । स्मार्तादाचमनादन्यदेव श्रौतमाचमनमन्यतोऽप्राप्तं विवेकं तदर्थमिदं वाक्यमिति केचित्तान्प्रत्याह-अत्र चेति । वासःकार्यं परिधानम् । तत्र साक्षादप्यं विनियोगायोगे प्राप्तमर्थमाह-तस्मादिति । यदिदं किञ्चेत्यादावुक्तं दृष्टिविवेक्यवादमादाय व्याचष्टे-नैत्यादिना । पुनर्ननुकर्षणमन्वयाय । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह-यद्यपीति । अभक्ष्यभक्षणं तर्हि स्वीकृतमिति चेन्नैत्याह-इत्येतदिति । यथा ३०

१. तद्विषयः प्राणकर्तृकसर्वभक्षणविषयः प्राणे सर्वभक्षके दोषाभावात् ।

२. येन त्विति-ब्राह्मणकारोरेण प्रतिषेधः तेन देहेन न प्रतिप्रसवः । प्रतिप्रसवो नाम प्रसक्तप्राप्तिकस्य कारणान्तरेण निवृत्तिप्रसक्तो पुनर्विधानम् । यथा अनृतवदनस्य रागात् प्रसक्तस्य नानृतं वदेदिति निवृत्तिप्रसक्तो विवाहेऽनृतं व्यादिति अभ्युपगमः । यथा वा “न हित्यादि”ति निषेधः रागप्राप्तहिंस्रविषयः तस्यैव च “अग्नीषोमीये पशुं हित्यादि”ति पुनर्विधानम् । तद्वत् सर्वभक्षणं रागप्राप्तं “न पलाण्डुं भक्षयेत्” इत्यादिना निषिद्धं तस्यात्र ३५ पुनर्विधानमिति वक्तुमशक्यम् ।

३. प्राणस्य वासोविज्ञानं इति सम्बन्धः । इतिकर्तव्यता अयं प्राणोपासनाङ्गमित्यर्थः ।

स्यात्तदव्ययमेव प्रतिप्राह्यं प्रतिगृहीतं स्यात्तत्राप्यप्रतिप्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यत इति स्तुत्यर्थमेव य एवमेतद-
नस्य प्राणस्यान्नं वेव । फलं तु प्राणात्मभाव एव न त्वेतत्फलमिप्रायेण किं तद् स्तुत्यभिप्रायेणैति । नन्वेतवेव
फलं कस्मात् भवति । न प्राणात्मदक्षिणः प्राणात्मभाव एव फलम् । तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वतमनोजबनौ-
यमप्याद्यमेव । तथाऽप्रतिप्राह्यमपि प्रतिप्राह्यमेवेति यथाप्राप्तमेवोपादाय विद्या स्तुयते । अतो नैव फलविधित्त्वं
५ वाक्यस्य ।

यस्मादापो वासः प्राणस्य तस्माद्विद्वांसो ब्राह्मणाः श्रोत्रिया अघोतवेदा अक्षिप्यन्तो भोक्ष्यमाणा वाचा-
मन्त्रयोऽङ्गित्वाऽऽचामन्ति भुक्त्या चोत्तरकालमपो भक्षयन्ति । तत्र तेषामाचामन्तां कोऽभिप्राय इत्याह—एतमेवानं
प्राणमननं कुर्वन्तो मन्त्यन्ते । अस्ति चैतद्यो यस्मै वासो वदाति स तमननं करोमीति हि मन्यते । प्राणस्य चाऽऽपो
वास इति ह्युक्तम् । यदपः पिबामि तत्प्राणस्य वासो ददामीति विज्ञानं . कर्तव्यमित्येवमर्थमेतत् । ननु भोक्ष्यमाणो
१० भुक्तवोश्च प्रयतो भविष्यामीत्याचामन्ति । तत्र च प्राणस्याननताकरणार्थमेव हि कर्मात्मोऽऽचमनस्य स्यात् । न
च कार्यद्वयमाचमनस्यैकस्य युक्तम् । यवि प्रायत्यार्थं नानमनतार्थमथानमनतार्थं न प्रायत्यार्थम् । यस्मादेवं तस्माद्-
द्वितीयमाचमनान्तरं प्राणस्याननताकरणाय भवतु । न । क्रियाद्वित्वोपपत्तेः । हे ह्येते क्रिये भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च
यदाचमनं स्मृतिविहितं तत्प्रायत्यर्थं भवति । क्रियामात्रमेव न तु तत्र प्रायत्यर्थं दर्शनाद्यपेक्षते । तत्र चाऽऽचमनाङ्ग-
भूतास्वप्नु वासोविज्ञानं प्राणस्येति कर्तव्यतया चोद्यते न तु तस्मिन्क्रियमाण आचमनस्य प्रायत्पर्यन्तं बाध्यते
१५ क्रियान्तरत्वादाचमनस्य । तस्माद्भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं तत्राऽऽपो वासः प्राणस्येति दर्शनमात्रं
विधीयते । अप्रातस्त्वाचमनस्य ॥१४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

प्राणविदो नानन्नं भुक्तं भवति तथेत्येतत् । अनुभूतस्तर्हि प्राणविदो दुष्प्रतिग्रहोऽपीत्याद्यङ्गुयाऽह—तत्रापीति ।
असत्प्रतिग्रहे प्राप्तेऽपीत्यर्थः । किमित्यर्थं स्तुत्यर्थवादः फलवाद एव किं न स्यादित्याद्यङ्गुयाऽह—फलं त्विति ।
२० इतिशब्दः सर्वं प्राणस्यान्नमिति दुष्टविषये सार्थवादस्योपसंहारार्थः । उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां समर्थयते-
नन्वित्यादिना । यथाप्राप्तं प्रकृतवाक्यवशात्प्रतिपन्नं रूपमनतिक्रम्येति यावत् । वाक्यस्य विद्यास्तुतित्वे फलितमाह—
अत इति ।

यदुक्तमापो वास इति तस्य शेषभूतमुत्तरग्रन्थमुत्पाद्य व्याचष्टे—यस्मादिति । तत्रेत्यश्वत्थाप्रागूर्वाकाशोक्तिः ।
उक्तेऽभिप्राये लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति—अस्ति चेति । तत्रैव वाक्योपक्रमस्याऽऽनुकूल्यं दर्शयति—प्राणस्येति ।
२५ किमर्थमिदं सोपक्रमं वाक्यमित्यपेक्षायामत्र चेत्यादावुक्तं स्मारयति—यद्यप इति । दृष्टिविधानमसहमानः शङ्कते—
नन्विति । अस्तु प्रायत्यर्थमाचमनं प्राणपरिधानार्थं चेत्याद्यङ्गुयाऽह—तत्रेति । कुर्व्याप्रणयनन्यायेन द्विकार्यत्वा-
विरोधमाद्यङ्गुयाऽह—न चेति । तत्र प्रत्यक्षात्वात्कार्यशेदस्याविरोधेऽपि प्रकृते प्रमाणाभावाद्विकार्यत्वानुपपत्तिरित्याभि-
प्रेत्योक्तमुपादयति—यद्वेति । ननु स्मार्ताचमनस्य प्रायत्यर्थत्वं तथैवाननतार्थत्वं प्रकृतवाक्याविगतं तथा च कथं
३० द्विकार्यत्वमप्राप्तमिदमित्याद्यङ्गुया वाक्यस्य विषयान्तरं दर्शयति—यस्मादिति । द्विकार्यत्वदोषमुक्तं दूषयति—
चेन्नेत्यादिना । तच्चाऽऽचमनं दर्शननिरोधमित्याह—क्रियामात्रमेवेति । नन्वाचमने फलभूतं प्रायत्य दर्शनसापेक्षयिति
प्राणविज्ञानप्रकरणे वासोविज्ञानं चोद्यते चेद्वैक्यशेदः स्यादित्याद्यङ्गुयाऽह—प्राणस्येति । सर्वज्ञविज्ञानवदिति
चकारार्थः । आचमनीयास्वप्नु वासोविज्ञानं किमेतं वैक्यमाचमनस्य प्रायत्यर्थत्वं मित्याद्यङ्गुयाऽह—न त्विति ।
द्विकार्यत्वदोषाभावे फलितं दर्शनविधिमुपसंहारति—तस्मादिति । अप्रातस्त्वादासोदृष्टेर्विषयव्यतिरेकेण प्रायत्यभावादुदृष्टे-
१५ आत्र प्रकृतत्वात्कार्यात्प्रागूर्वामिति च न्यायादित्यर्थः ॥१४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्येदीकायां षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

२. कुल्याप्रणयनं नदीसकाशाद् अल्पाः कुल्याः क्रियन्ते सस्यपोषणार्थं गवादीनां जलपानार्थं च तद्वित्यर्थः ।

अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

श्वेतकेतुर्ह वा आरुण्यः पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम

जैर्वालं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदोक्ष्याभ्युवाद कुमारः इति

स भोऽ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पित्रेत्येवमिति होवाच ॥१॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुण्य इत्यस्य संबन्धः । खिलाधिकारोऽयं तत्र यदनुक्तं तदुच्यते । सप्तमाध्यायान्ते ज्ञान-
कर्मसमुच्चयकारिणाऽजनेर्मार्गयाचनं कृतम्-अग्ने नथ सुपथेति । तत्रानेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण सामर्थ्यात्प्रदर्शितः ।
सुपथेति विशेषणात् । पन्थानस्य कृतेविपाकप्रतिपत्तिमार्गः । वक्ष्यति च यत्कृत्वेत्यादि । तत्र च कति कर्मविपाक-
प्रतिपत्तिमार्गा इति सर्वसंसारगत्युपसंहारार्थोऽयमारम्भः । एतावती हि संसारगतिः । एतावान्कर्मणो विपाकः
स्वाभाविकस्य शास्त्रीयस्य च विज्ञानस्येति । यद्यपि इया ह प्राजापत्या इत्यत्र स्वाभाविकः पाप्मा सूचितः । न
च तस्येदं कार्यमिति विपाकः प्रदर्शितः । शास्त्रीयस्यैव तु विपाकः प्रदर्शितस्तस्यैवप्रतिपत्त्यन्तेन । १०
ब्रह्मविद्यारम्भे तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यया विद्यासंयुक्तेन च कर्मणा
देवलोक इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण पितृलोकं प्रतिपद्यते केन वा देवलोकमिति नोक्तम् । तच्चेह खिलप्रकरणेऽप्येतो
वक्तव्यमित्यत आरभ्यते । अन्ते च सर्वोपसंहारः शास्त्रस्येष्टः ।

अपि चैतावदमृतत्वमित्युक्तं न कर्मणोऽमृतत्वाद्वाऽस्तौति च तत्र हेतुर्नोक्तस्तदर्थश्चायमारम्भः । यस्माद्विषयं
कर्मणो गतिर्न नित्येऽमृतत्वे व्यापारोऽस्ति तस्मादेतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्विदुष्वं संपद्यते । अपि चोक्तः १५

ब्राह्मणान्तरमादाय तस्य पूर्वेषां संबन्धं प्रतिजानीते-श्वेतकेतुरिति । कोऽसौ संबन्धस्तमाह-खिलेति ।
तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन्काण्डे वक्तव्यमस्य खिलाधिकारत्वात्तथा च पूर्वमनुक्तं
वक्तुमिदं ब्राह्मणमित्यर्थः । वक्तव्यशेषं दर्शयितुं वृत्तं कीर्तयति-सप्तमेति । समुच्चयकारिणो मुमूर्षोरग्निप्रार्थनेऽपि
किं स्यादित्याचक्षुष्याऽह-तत्रेति । अव्यायावसानं सप्तम्यर्थः । सामर्थ्यमेव दर्शयति-सुपथेतीति । विशेषणवशाद्ब्रह्मो
मार्गा भ्यान्तु किं पुनस्तेषां स्वर्ष्यं तदाह-पन्थानस्येति । तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति-वक्ष्यति चेति । संप्रत्याकाङ्क्षा- २०
द्वारा सप्तमन्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह-तत्रेति । उपसंहार्यमाणां संसारगतिमेव परिच्छिनत्ति-एतावती हीति ।
दक्षिणोदगधोऽगत्यात्पिकेति यावत् । कर्मविपाकस्तर्हि कुत्रोपसंह्रियते तत्राऽह-एतावामिति । इतिशब्दो
यथोक्तसंसारगत्यतिरिक्तकर्मविपाकाभावात्तदुपसंहारार्थं एवायमारम्भ इत्युपसंहारार्थः । अथोद्गीथाधिकारे सर्वोऽपि
कर्मविपाकोऽर्ज्य एवेत्युक्तत्वात्परिशिष्टसंसारगत्यभावात्कथं खिलकाण्डे तन्निर्देशसिद्धिरत आह-यद्यपीति । कस्तर्हि
विपाकस्तर्गोऽस्तत्रोऽह-शास्त्रीयस्येति । तत्र मुकुतविपाकस्यैवोपन्यासे हेतुमाह-ब्रह्मविद्येति । अनिष्टविपाकात् २५
वैराग्यं मुकुताभिमुख्यादेव सिद्धमिति न तत्र तद्विवक्षा । इह पुनः शास्त्रसमाप्ती खिलाधिकारे तद्विपाकोऽप्युपसंह्रियत
इति भावः । प्रकरान्तरेण संगतिं वक्तुमुक्तं स्मारयति-तत्रापीति । शास्त्रीयविपाकविषयेऽपीत्यर्थः । उत्तरग्रन्थस्य
विषयपरिक्षेपार्थं पातनिकामाह-तत्रेति । लोकद्वयं सप्तम्यर्थः । प्रागनुक्रमपि देवयानाद्यत्र वक्तव्यमिति कुतो
नियमसिद्धिस्तत्राऽह-सत्त्वेति । वक्तव्यशेषस्य सत्त्वे फलितमाह-इत्यत इति । यत्तर्हि प्रागनुक्तं तद्देवयानादि
वक्तव्यं प्रागेवोक्तं तु ब्रह्मलोकादि कस्मादुच्यते तत्राऽह-अन्ते चेति । शास्त्रस्यान्ते चेति संबन्धः । ३०

इतत्त्वेदं ब्राह्मणमगतार्थत्वादारभ्यमित्याह-अपि चेति । एतावदित्यात्मजानोक्तिः । अमृतत्वं तत्साधनमिति
यावत् । चकारादुक्तमित्यनुपङ्गः । ज्ञानमेवामृतत्वे हेतुरित्युक्तोऽर्थस्तत्रेति सप्तम्यर्थः तदर्थो हेत्वपदेशार्थः । कथं
पुनर्वक्ष्यमाणा कर्मगतज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्यत्र हेतुत्वं प्रतिपद्यते तत्राऽह-यस्मादिति । व्यापारोऽस्ति कर्मण
इति शेषः । सामर्थ्याज्ज्ञानातिरिक्तस्थोपायस्य संसाहेतुत्वनियमादित्यर्थः । प्रकरान्तरेण ब्राह्मणतात्पर्यं वक्तुमग्निहोत्र-
विषये जनकयाज्ञवल्क्यसंवादसिद्धमर्थमनुवदति-अपि चेत्पादिना । एतयोर्ग्निहोत्राहुव्योः सायं प्रातश्चानुष्ठितयोर्गतिः ३५
यावत् । लोकं प्रत्युत्थायिनं यजमानं परिवेष्ट्येवं लोकं प्रत्यावृत्तयोस्तयोरनुष्ठानोपचितयोः परलोकं प्रति स्वाश्रयोत्थानहेतुं
परिणाममित्येतदिति प्रश्नपट्टकमग्निहोत्रविषये जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रत्युक्तमिति संबन्धः । तत्रैत्याक्षेपगतप्रश्न-

१. कृतविपाकेति-कृतमनुष्ठितं कर्म उपासनं वा तस्य विपाकः फलं तस्य प्रतिपत्तिः प्राप्तिः ।

वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ताः इति नेति होवाच वेत्थो यथेमं लोकं
पुनरापद्यन्ताः इति नेति हैवोवाच वेत्थो यथाऽसी लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः
प्रयद्भिर्न संपूर्यताः इति नेति हैवोवाच वेत्थो यतिष्ठ्यामाहुष्यां हुतायामापः

मग्निहोत्रे न त्वेनैवोत्स्वमुत्क्राति न गतिं न प्रतिष्ठां न तूर्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्पायिन् वेत्थेति । तत्र
५ प्रतिवचने ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तम् । तच्चैतत्कर्तुं आहुतिलक्षणस्य कर्मणः
फलम् । न हि कर्तारमनाश्रित्याऽऽहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातन्त्र्येणोत्क्रान्तादिकार्यारम्भ उपपद्यते । कर्त्रर्थत्वात्क-
र्मणः कार्यारम्भस्य । साधनाश्रयत्वाच्च कर्मणः । तत्राग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वावग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तं षट् प्रकार-
मपि । इह तु तदेव कर्तुः फलमित्युपविश्यते । षट्प्रकारमपि कर्मफलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । तद्वद्वारेण च
पञ्चाग्निदर्शनमिहोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विवक्षितम् । एवमशेषसंसारगत्युपसंहारः । कर्मकाण्डस्यापि निष्ठे-
१० तद्वद्वयं विदशयिषुर्वाख्यायिकां प्रणयति ।

अेतैर्जुनामतोऽस्थस्यापत्यमार्गणस्तस्यापत्यमारुणयः । हजान्व ऐतिह्यार्थः । वै निश्चयार्थः । पित्राऽनु-
विष्टः सत्तात्मनो यथाऽप्रणय पञ्चालानां परिषदमाजगाम । पञ्चालाः प्रसिद्धास्तेषां परिषदमागत्य जित्वा
राक्षोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण स आजगाम । जीवत्स्यापत्यं जेवत् पञ्चालराजं प्रवाहणनामानं स्वभूत्यैः
परिवारयमाणमात्मनः परिचरणं कारयन्तमित्येतत् । स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याभिमनवान् भूत्वा विनैतव्योऽप्र-
१५ मिति मत्वा तमुदीर्योत्प्रेष्याऽऽगतमात्रमेवाभ्युवावाभ्युक्तवान्कुमाराः इति संबोध्य । भर्त्सनायां प्लुतिः । एवमुक्त-
स प्रतिशुभाव भोऽइति । भोऽइत्यप्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रत्युक्तवान्कुडः सन् । अनुविष्टोऽनुवासितोऽसि भवति किं
पितृभ्योवाच राजा । प्रस्थाहेतुः अस्मिन् बाढमनुविष्टोऽस्मि पुच्छ यदि संशयस्ते ॥१॥

यद्येवं वेत्थ विजानासि किं यथा येन प्रकारेणैमाः प्रजाः प्रसिद्धाः प्रयत्यो ज्ञयमाणा विप्रतिपद्यन्ताः ३
इति विप्रतिपद्यन्ते विचारणार्थां प्लुतिः । समानेन मार्गेण गच्छन्तीनां मार्गद्विविध्यं यत्र भवति यत्र काश्चिदप्रवा-
२० अन्येन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिदन्त्येनेति विप्रतिपत्तिः । यथा ताः प्रजा विप्रतिपद्यन्ते तर्हि वेत्थेत्यर्थः । नेति
होवाचेतरः । तर्हि वेत्थ उ यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ताः इति पुनरापद्यन्ते यथा पुनरागच्छन्तीनां लोकम् । नेति
षट्कोक्तिः । ननु फलवतोऽवघातस्येदमाहुतिफलं न हि तत्स्वतन्त्रं संभवति तत्राऽह—तत्रैवेति । कर्तृवाचिपदा-
भावादाहुत्वपूर्वस्यैवोत्क्रान्त्यादिकार्यारम्भकत्वात् स तत्र कर्तृगामिकफलमुक्तमित्याशङ्क्याऽह—न हीति । किंच कार-
काश्रयवत्त्वात्कर्मणो युक्तं तत्फलस्य कर्तृगामित्वमित्याह—साधनेति । स्वातन्त्र्यासंभवादाहुत्योः स्वकर्तृकमेव
२५ गत्यादि विवक्षितं चेदं हि कथं तत्र । केवलाहुत्योर्गत्यादि गम्यते तत्राऽह—तत्रैति । अग्निहोत्रप्रकरणं सप्तम्यर्थः ।
अग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वात्प्रवृत्तिवचनरूपस्य संदर्भस्येति शेषः । भवत्वेवमग्निहोत्रप्रकरणस्थितिः प्रकृते तु क्रियायां
तत्राऽह—इह त्विति । किमिति विद्याप्रकरणे कर्मफलविज्ञानं विवक्ष्यते तत्राऽह—तद्वद्वारेणेति । ब्राह्मणारम्भमुप-
पादितमुपसंहरेति—एवमिति । संसारगत्युपसंहारेण कर्मविपाकस्य सर्वस्यैवोपसंहारः सिद्धो भवति तद्वतिरिक्तद्विपा-
काभावादित्याह—कर्मकाण्डस्येति । यथोक्तं वस्तु दर्शयितुं ब्राह्मणमार्गमेतं चेत्तत्र किमत्याख्यायिका प्रणीयते
३० तत्राऽह—इत्येतद्वद्वयमिति । सर्वमेव पूर्वांक्तं वस्तु दर्शयितुमिच्छन्नेदः सुभावबोधार्थमाख्यायिका करोतीत्यर्थः ।

यदा कदाचिदतिक्रान्ते काले वृत्तार्थद्योतित्वं निपातस्य दर्शयति—हृष्यद्बह्विति । यथाऽग्रथं विद्वत्सु
स्वकीयविद्यासामर्थ्यापन्नं प्रसिद्धविद्वज्जनविशिष्टत्वेनेति शेषः । क्वचिज्जयस्य प्राप्तत्वं गर्वं हेतुः । किमिति राजा
स्वेतकेयुमागतमात्रं तदोदीर्यभिप्रयमप्रतिपद्य तिरस्कुर्वन्निव संबोधितवानित्याशङ्क्याऽह—स राजेति । संबोध्य
भर्त्सनं कृतवानिति शेषः । तदवद्योति पदमिह नास्तीत्याशङ्क्याऽह—भर्त्सनायैति । भो ३ इति प्रतिवचनमाचार्य
३५ प्रत्युचितं न क्षत्रियं प्रति तस्य हीनत्वादित्याह—भो ३ इतीति । अप्रतिरूपवचने क्रोधं हेतुरकरोति—कुडः सन्निति ।
पितुः सकाशात्तव लम्बागुहांसिनवे लिङ्गं नास्तीत्याशङ्क्याऽह—पुच्छेति ॥१॥

पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—समानेनेति । नाडोत्प्रेण साधारणेन मार्गेणाम्युदयं गच्छतां यत्र
मार्गविप्रतिपत्तिस्तर्हि जानासीति प्रश्नार्थः । विप्रतिपत्तिमेव विवक्षयति—तत्रैति । अधिकृतप्रजाविचारणार्थां
सप्तमी । प्रथमप्रश्नं निगमयति—अथेति । प्रश्नान्तरमादत्ते—तर्हीति । तदेव स्पष्टयति—अथेति । परलोकगतः

पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३ इति नेति हैवोवाच वेत्यो देवयानस्य वा पथः
प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वापि
हि न ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे सुती अमृण्वं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्यामिदं
विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकंचन वेदेति होवाच ॥२॥
अथैनं वसत्योपमन्त्र्यांचकेनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तं होवा- ५
चेति वाच किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानवोचदिति कथं सुमेध इति पञ्च मा प्रवृत्ता राजन्य-
बन्धुरप्राक्षीततो नैकंचन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥३॥

हैवोवाच श्वेतकेतुः । वेत्यो यथाऽसौ लोकः एवं प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसकृत्प्रयद्भिन्नियमाणैर्यथायेन प्रकारेण
न संपूर्यता३ इति न संपूर्यतेऽसौ लोकस्तार्त्तिक वेत्य । नेति हैवोवाच । वेत्यो यतिभ्यां यत्संख्याकायामाहुष्यामाहुती
हुतायामासः पुरुषवाचः पुरुषस्य या वाक्सैव यासां वाक्ताः पुरुषवाचो भूत्वा पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा । यदा १०
पुरुषाकारपरिणतास्तदा पुरुषवाचो भवन्ति । समुत्थाय सम्यगुत्थायोद्भूताः सत्यो वदन्ती३ इति । नेति हैवोवाच ।
यद्येवं वेत्य उ देवयानस्य पथो मार्गस्य प्रतिपदं प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत्ता प्रतिपदं पितृयाणस्य वा प्रतिपदं
प्रतिपच्छब्दवाच्यमर्थमाह । यत्कर्म कृत्वा यथाविशिष्टं कर्म कृत्वेत्यर्थः । देवयानं वा पन्थानं मार्गं प्रतिपद्यन्ते
पितृयाणं वा यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यन्ते तत्कर्म प्रतिपद्युष्यते तां प्रतिपदं किं वेत्य देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं
किं वेत्येत्यर्थः । १५

अथान्तरास्थार्यस्य प्रकाशकभूषेर्मन्त्रस्य वचो वाक्यं नः श्रुतमस्ति । मन्त्रोऽन्यस्यास्थार्यस्य प्रकाशको विद्यत
इत्यर्थः । कोऽसौ मन्त्र इति । उच्यते—द्वे सुती द्वौ मार्गावमृण्वं श्रुतवानस्मि तयोरेका पितृणां प्रापिका पितृलोक-
संबद्धा तथा सुत्या पितृलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहमज्ञानवमिति व्यवहितेन संबन्धः । देवानामुतपि देवानां संबन्धि-
न्याया देवान्प्रापयति सा । के पुनरभार्यां सुतिभ्यां पितृन्वेदांश्च गच्छन्तीति । उच्यते—उत्तपि मर्त्यानां मनुष्याणां
संबन्धिभ्यो मनुष्या एव हि सुतिभ्यां गच्छन्तीत्यर्थः । ताभ्यां सुतिभ्यामिदं विश्वं समस्तमेतदगच्छत्समेति २०
संगच्छते । ते च द्वे सुती यदन्तरा यथोरन्तरा यदन्तरा पितरं मातरं च मातापित्रोरन्तरा मध्य इत्यर्थः । को तौ
मातापितरौ छावापृथिव्यावण्डकपाले । इयं वै माताऽसौ पितेति हि व्याख्यातं ब्राह्मणेन । अण्डकपालयोर्मध्ये
संसारविषये एवैते सुती नाऽऽत्यन्तिकाभूतत्वगमनाय । इतर आह—नाहमतोऽस्मात्प्रजनसमुदायादेकंचनैकमपि
प्रजनं न वेद नाहं वेदेति होवाच श्वेतकेतुः ॥२॥

अथान्तरमपनीय विद्याभिमानगर्वमेनं प्रकृतं श्वेतकेतुं वसत्या वसतिप्रयोजनेनोपमन्त्र्यांचक्रे । इह वसन्तु २५
भवन्तः राक्षसमर्ष्य चाऽऽनीयतामित्युपमन्त्रणं कृतवान् राजा । अनावृत्य तां वसतिं कुमारः श्वेतकेतुः प्रदुद्राव प्रति-

प्रजाः पुनरियं लोकं यथाऽऽच्छन्ति तथा किं वेत्येति योजना । प्रशान्तराप्रतीकमुपावृत्ते—वेत्येति । तदव्याकरोति—
एवमिति । प्रसिद्धो न्यायो जरज्जरादिमरणहेतुः प्रशान्तरामुत्थाय व्याचष्टे—वेत्येत्यादिना । पुरुषशब्दवाच्या भूत्वा
समुत्थाय वदन्तीति संबन्धः । कथमपि पुरुषशब्दवाच्यत्वं तदाह—यदेति । प्रशान्तरामवतारयति—यद्येवं वेत्येति ।
पितृयाणस्य वा प्रतिपदं वेत्येति संबन्धः । यत्कृत्वा प्रतिपद्यन्ते पन्थानं तत्कर्म प्रतिपदिति योजना । वाक्यार्थमाह— ३०
देवयानमिति । उक्तमर्थं संक्षिप्याऽह—देवलोकैति ।

मार्गद्वयमेव नास्ति त्वया सूत्रेक्षामात्रेण पृच्छ्यते तत्राऽह—अपीति । अत्रेति कर्मविपाकप्रक्रियोक्तिः ।
अस्यास्थस्य मार्गद्वयस्येत्येतत् । तेषामेव मार्गद्वयेऽधिष्ठितत्वमिति वक्तुं हीत्युक्तं तदेव स्फुटयति—ताभ्यामिति । विश्वं
साध्यनाशनात्मकं संगच्छते गन्तव्यत्वेन गन्तुत्वेन चेति शेषः प्रकृतमन्त्रव्याख्यानग्रन्थो ब्राह्मणशब्दार्थः । यदन्तरेत्यादौ
विवक्षितमर्थमाह—अण्डकपालयोरिति ॥२॥

श्वेतकेतोरभिमाननिवृत्तिद्योतनार्थं बहुवचनम् । राजन्यदत्तवसत्यनादरे हेतुमाह—कुमार इति । ३५

- स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं
प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मव्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम
गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैबलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयांचकाराथ
हास्मा अर्घ्यं चकार तं होवाच वरं भगवते गौतमाय दध इति ॥४॥
- स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्ते मे ब्रूहीति ॥५॥
- स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥६॥
- स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापातं गोअवधानां दासीनां प्रवारणां परिधानस्य
मा नो भवान्बहोरनन्तस्यापथ्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा
द्वस्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्मेव पुन उषयन्ति स होपायनकीर्त्तौवास ॥७॥
- १० गतवान्पितरं प्रति । स ओऽजगाम पितरमागत्य चोवाच तं कथमिति वाच किलैवं किल नोऽस्मान्मवानुसुता समा-
र्तनकालेऽनुमिष्टास्त्वर्वाभिर्विद्याभिरवोचोवोचविति । सोपाख्यं पुत्रस्य वचः श्रुत्वाऽहं पिता । कथं केन प्रकारेण
तव दुःखमुपजातं हे सुमेधः क्षोभना मेधा यस्येति सुमेधाः । शृणु मम यथा वृत्तं पञ्च पञ्चसंख्याकान्मन्त्रानामा मां
राक्षस्यबन्धु राज्ञ्या बन्धवो यस्येति । परिभववचनमेतन्नाज्यबन्धुरिति । अप्राप्तीत्युक्तं तत्तस्मात्तस्मात्कञ्जनैकमपि
न वेद न विज्ञातवानस्मि । कस्मै ते राज्ञाः पृष्टाः प्रश्ना इति पित्रोक्तः पुत्र इमे त इति ह प्रतीकानि मुद्यानि
१५ प्रश्नानामुवावाहरोवाहृतवान् ॥८॥
- स होवाच पिता पुनं क्रुद्धमुपसमयंस्तथा तेन प्रकारेण नोऽस्मात्स्वं हे तात वत्स जानीथा गृहीता यथा
यदहं किञ्च विज्ञानजातं वेद सर्वं तत्तुभ्यमवोचमित्येव जानीथाः । कोऽप्येव मम प्रियतरोऽस्ति त्वतो यदर्थं
रक्षिष्ये । अहमप्येतेषु जानामि यन्नात्ता पृष्टम् । तस्मात्प्रेह्यागच्छ तत्र प्रतीत्य गत्वा राज्ञि ब्रह्मव्यं वत्स्यावो
विद्यार्थमिति । स अहं भवानेव गच्छत्विति नाहं तस्य मुखं निरोक्षितुमुत्सहे । स आजगाम गौतमो गोत्रतो गौतम
२० वांक्षिर्ग्यत्र प्रवाहणस्य जैबलेरासऽऽसनमास्थायिका षष्ठीद्वयं प्रथमास्थाने । तस्मै गौतमायाऽऽगतायाऽऽसनमनु-
२५ रूपमाहृत्योदकं भूत्यैराहारयाऽऽकार । अथ हास्मा अर्घ्यं पुरोवर्सां कृतवान्मन्त्रवन्मनुषकं च । कृत्वा वैवं यूनां तं
होवाच वरं भगवते गौतमाय तुभ्यं दध इति गोवदाविलक्षणम् ॥९॥
- स होवाच गौतमः प्रतिज्ञातो मे भमेव वरस्त्वयाऽस्यां प्रतिज्ञायां दृष्टी कुर्वास्मानं यां तु वारं कुमारस्य
मम पुत्रस्यान्ते समीपे वारंमभाषथाः प्रश्नकृपां तामेव मे ब्रूहि स एष नो वर इति ॥१०॥
- ३५ स होवाच राजा दैवेषु वरेषु तहै गौतम यस्त्वं प्रार्थयसे मानुषाणामन्यतमं प्रार्थय वरम् ॥६॥
- स होवाच गौतमो भवताऽपि विज्ञायते ह समास्ति सुः । न तेन प्राप्यितेन कृत्यं मम यं त्वं वित्सि नामुपं
वरम् । यस्मान्ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्यापातं प्राप्तं गोअध्वानानामापात्तमस्तीति सर्वजानुषङ्गो दासीनां
प्रवारणां परिधारणां परिधानस्य च । न च यन्मम विद्यमानं तत्त्वत्तः प्रार्थनीयं त्वया वा देयम् । प्रतिज्ञातव्यं
वरस्त्वया त्वमेव जानीथे यदत्र युक्तं प्रतिज्ञा रक्षणीया तवेति । मम पुनरयमभिप्रायो मा भूकोऽस्मानन्यत्सामेव
३० एवं किलेति राजपरामवलङ्गकं पितृवचसो मृषात्वं द्योयते । अज्ञानापीनं दुःख तवात्तभावितमिति सूचयति—
सुमेध इति ॥११॥
- ४० सत्यं किंचिदुक्तं किंचित्तु विज्ञानमन्यस्ये प्रियतमाय दातुं रक्षितमित्याशङ्क्याऽहं—कोऽन्य इति । राजा
यत्पृष्टं तन्मया न विज्ञातं तथा च तस्मिन्विषये त्वया वञ्चितोऽस्मीत्याशङ्क्याऽहं—अहमपीति । तर्हि तज्ज्ञानं कथं
साध्यतामित्याशङ्क्याऽहं—तस्मादिति ॥१२॥
- ४५ विवक्षितविद्यागौरवं विवक्षित्वाऽहं—अस्यामिति । तदिति सामागोत्रया, वरो निदिश्यते ॥५-६॥
ममास्ति स इति यदुक्तं तदुपपादयति—यस्मादित्यादिना । न च यन्ममेत्यत्र तस्मादिति पठितव्यम् । किं
तर्हि मया कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽहं—प्रतिज्ञातव्येति । यत्तवाभिप्रेतं तदहं न करोमीत्याशङ्क्याऽहं—भमेति । मा
भूदित्यन्यत्पुं दर्शयन्प्रीतिकमादाय व्याचष्टे—नोऽस्मानिति । वदान्यो दानशीलो विभवे सत्यदाता कदयं इति श्लोकः ।

स होवाच तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन
ब्राह्मण उवाच तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥८॥
असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिद्रस्मयो धूमोऽहर्चदिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो
विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवति ॥९॥

केवलान्प्रति भवान्सर्वत्र वदान्यो भूत्वाऽवदान्यो मा भूत्कदर्थो मा भूदित्यर्थः । बहोः प्रभूतस्यानन्तस्यानन्तफलस्ये- ५
त्येतत् । अपर्यन्तस्यापरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिगामिकस्येत्येतत् । ईदृशस्य वित्तस्य मां प्रत्येव केवलमवाता मा
भूद्वान् । न चान्यत्रावेयमस्ति भवतः । एवमुक्त आह—स त्वं वै हे गौतम तीर्थेन न्यायेन शास्त्रविहितेन विद्यां
मत्त इच्छासा इच्छान्वाप्तुमित्युक्तो गौतम आह—उपैष्युपगच्छामि शिष्यत्वेनाहं भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव
किल पूर्वं ब्राह्मणाः क्षत्रियाणिविद्यायिनः सन्तो वैद्यान्वा अस्त्रिया वा वैद्यानापद्युपयन्ति शिष्यवृत्त्या ह्युपगच्छन्ति
नोपायनमुभूषादिभिः । अतः स गौतमो होपायनकोर्त्योपगमनकोर्तनमात्रेणैवोवासीषितवाचोपायनं चकार ॥१०॥ १०

एवं गौतमेनाऽऽपदन्तर उक्ते स होवाच राजा पीडितं मत्वा क्षामयंस्तथा नोऽस्मान्प्रति माऽपराधा
अपराधं मा कार्षीरस्मदीयोऽपराधो न प्रहीतव्य इत्यर्थः । तव च पितामहा अस्मत्पितामहेषु यथाऽपराधं न
जगृह्णतथा पितामहानां वृत्तमस्मात्स्वपि भवता रक्षणीयमित्यर्थः । यथेयं विद्या त्वया प्राथितेतत्स्वत्प्रदानात्पूर्वं
प्राद्वन कस्मिन्नपि ब्राह्मण उवासीषितवती तथा त्वमपि जानीषे सर्वदा क्षत्रियपरम्परयेयं विद्याऽङ्गता सा
स्थितिर्मयाऽपि रक्षणीया यदि शक्यत इत्युक्तौ द्वेषेण गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति न पुनस्तवादेयो वर इतीतः १५
परं न शक्यते रक्षितुम् । तामपि विद्यामहं तुभ्यं वक्ष्यामि को ह्यन्योऽपि हि यस्मादेवं ब्रुवन्तं त्वामर्हति प्रत्याख्यातुं
न वक्ष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥८॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतमेत्यादिचतुर्थः प्रश्नः प्राथम्येन निर्णीयते । क्रमभङ्गस्त्वेतस्मिन्प्राथम्यतत्त्वावितर-
प्रश्ननिर्णयस्य । असौ श्रौतलोकोऽग्निर्हे गौतम द्युलोकोऽग्निवृष्टिरग्नौ विधीयते यथा योजितपुरुषयोस्तस्य द्युलोकाने-
रादित्य एव समित्समिन्धनात् । आदित्येन हि समिध्यतेऽसौ लोकः । रश्मयो धूमः समिध उत्थानसामान्यात् । २०
आदित्याद्वि रश्मयो निर्गताः । समिधश्च धूमो लोक उत्तिष्ठति । अहर्चिः प्रकाशसामान्यात् । विशोऽङ्गारा
उपगमसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गवद्विद्येपात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नेवगुणविशिष्टे द्युलोकान्मौ
देवा इन्द्रादयः श्रद्धां जुह्वत्याहुतिद्रव्यस्यानीयां प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुत्या आहुतेः सोमो राजा पितृणां ब्राह्मणानां
च संभवति । तत्र के देवाः कथं जुह्वति किंवा श्रद्धाख्यं हविरित्यत उक्तमस्माभिः संख्ये । न त्वेवैनयोस्त्व-

परिशिष्टं भाग व्याकुर्वन्वाक्यार्थमाह—बहोरित्यादिना । मा प्रत्येवेति नियमस्य कृत्यं दर्शयति—न चेति । कोऽसौ २५
न्यायस्तत्राऽह—शास्त्रेति । उपसदनवाक्यं शास्त्रमित्युच्यते । गौतमो राजानं प्रति शिष्यत्ववृत्तिं कुर्वाणः शास्त्रार्थ-
विरोधमाचरतीत्याहङ्कृवाऽह—वाचा हेति । आपदि समादधिकारो विद्याप्राप्त्यसंभवावस्थायामित्यर्थः । उपायनमुप-
गमन पादोपसर्पणमिति यावत् ॥७॥

विद्याराहित्यपेक्षया निहीनशिष्यभावोपगतिरापदन्तरम् । तथाशब्दाथैव विशदयति—तव चेति । सन्तु
पितामहा यथा तथा किमस्माकमित्याहङ्कृवाऽह—पितामहानामिति । किमिति तर्हीयं विद्या द्युतिरिति मह्यं नोप- ३०
दिश्यते तत्राऽह—न कस्मिन्निति । तर्हि भवता सा स्थिती रक्षयतामहं तु यथागतं गमिष्यामीत्याहङ्कृवाऽह—इतः
परमिति । तवाहं शिष्योऽस्मीत्येवं ब्रुवन्त मतोऽन्योऽपि न वक्ष्यामीति यस्मात्त प्रत्याख्यातुमर्हति तस्मादहं पुनस्तुभ्यं
कथं न वक्ष्ये किन्तु वक्ष्याम्येव विद्यामित्युक्तमुपादयति—को हीत्यादिना ॥८॥

असादित्यादिना यतित्यामित्यादिचतुर्थप्रश्नस्य प्राथम्येन निर्णये क्रमभङ्गः स्यात्तत्र च कारणं वाच्यमित्या-
हङ्कृवाऽह—क्रमभङ्गस्त्विति । मनुष्यजन्मस्थितिलयानां चतुर्थप्रश्ननिर्णयावीनतया सस्य प्राधान्याद्यप्याहान्ये सत्यर्थ- ३५
क्रममाश्रित्याविवक्षितस्य पाठक्रमस्य भङ्ग इत्यर्थः । इन्द्रादीनां कर्मानधिकारित्वादद्युलोकस्य चाऽहवनीयत्वाप्रसिद्ध्या
होमावास्तवयोगात्तत्त्वयस्य च श्रद्धाया होम्यत्वानुपपत्तेस्तस्मिन्निस्त्रयादि वाक्यमयुक्तमिति शङ्कते—तत्रेति । होमकर्म
गन्तव्यः । अस्य ग्राहणस्य नन्ववगम्ये समाधानमस्य चोद्यस्यास्माभिरुक्तमित्याह—अत इति । तदेव दर्शयितुमग्नि-

मुक्तान्तिमित्यादिपदार्थषट्कनिर्णयार्थमग्निहोत्र उक्तम् । ते वा एते अग्निहोत्राहुती हुते सत्याबुक्तामतः । ते अन्तरिक्षमाविशतः । ते अन्तरिक्षमाहवनीयं कुर्वति वायुं समिधं मरीचोरेव शुक्रामाहुतिम् । ते अन्तरिक्षं तर्पयतः । ते तत उत्क्रामतः । ते दिवमाविशतः । ते विवमाहवनीयं कुर्वति आदित्यं समिधमित्येवमाहुतम् । तत्राग्निहोत्राहुती ससाधने एकोत्क्रामतः । यथेह यैः साधनैर्विशिष्टे ये ज्ञायेते आहवनीयाग्निमिदं ब्रू-

५ माङ्गारविस्फुलिङ्गाहुतिर्द्रव्यैस्ते तथैकोत्क्रामतोऽभ्रमालोकादमुं लोकम् । तत्राग्निरग्निमत्वेन समित्समिन्त्वेन धूमो धूमत्वेनाङ्गारा अङ्गारत्वेन विस्फुलिङ्गान् विस्फुलिङ्गत्वेनाऽऽहुतिर्द्रव्यमपि यथाबाह्योत्तिर्द्रव्यत्वेनैव सगादावव्या-
कृतावस्थायामपि परेण सूक्ष्मेणाऽऽत्मना व्यवतिष्ठते । तद्विद्यमानमेव ससाधनमग्निहोत्रलक्षणं कर्मपूर्वणाऽऽत्मना व्यवस्थितं सत्तत्पुनर्व्यकिरणकाले तथैवान्तरिक्षादीनामाहवनीयास्तन्यादिभ्यं कुर्वद्विपरिणमते । तथैवेदानीमप्य-
ग्निहोत्रार्थं कर्म ।

१० एवमाग्निहोत्राहुत्यपूर्वविपरिणामात्मकं जगत्सर्वमित्याहुतयोरेव स्तुत्यर्थत्वेनोक्तान्याद्या लोकं प्रत्युत्पा-
यिनान्ताः यद् पदार्थाः कर्मप्रकरणेऽवस्थात्रिणीताः । इह तु कर्तुं कर्मविषयायां द्युलोकात्म्याश्चाख्य पञ्चानि-
दर्शनमुत्तरसार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्टकर्मफलप्रेमोगाय विधिस्तिष्ठतिमिति द्युलोकात्म्यादिवर्शनं प्रत्युत्पे । तत्र य
आध्यात्मिकाः प्राया इहाग्निहोत्रस्य होतारस्त एवाऽऽविदैविकत्वेन परिणताः सन्त इन्द्रादयो भवन्ति स एव तत्र
होतारो द्युलोकान् । ते चैहाग्निहोत्रस्य फलमोगायामिहोत्रं हुतवन्तः । त एव फलपरिणामकारेणैव तत्फल-
१५ भोक्तृत्वात्तत्र तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्ते तथा तथा विपरिणममाना देवशब्दाध्याः सन्तः । अत्र य यत्प्रयोग-
होत्रप्रकरणे वृत्तं स्मारयति—न त्विति । किं तदुक्तमिति चेत्तदाह—तेषा इति । आहुत्योः स्वतन्त्रयोस्तत्त्वत्यादि
कथमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति ।

यजमानस्य मृतिकाळः सप्तम्यर्थः । ससाधनयोरेव तयोस्तुक्तान्तिनं स्वतन्त्रयोरेवेत्येतदुपपादयति-यथेत्यादिना ।
इहेति जीवदवस्थोच्यते । तद्विद्यमानमग्निहोत्रमावापन्नत्वेनाविधेयप्रसङ्गात् तैः सहाऽऽहुत्योस्तत्त्वत्यादिसिद्धि-
२० रित्याशङ्क्याऽऽह—तत्राग्निरिति । नाद्याहुत्वंमपि प्रातिस्विककश्चिद्वेषान्त्यादिविरचिते तेषा चाविधेयप्रसङ्गा-
भावादमाहुत्योः ससाधनयोरेवोक्तान्यादिसिद्धिरित्यर्थः । यथोक्तयोराहुत्योस्तत्त्वत्यादिसप्तमर्पणमग्निहोत्राद्यपूर्वस्य
जगदारम्भकत्वमुक्तं भवतीत्याह—तद्विद्यमानमिति । विद्यमानमेव विज्ञायति—अपूर्वणेति । अथ यथोदितया विषया
कथमपि पूर्वकलीयं कर्म प्रलयदशायाभव्याकृतात्मना स्थितं पुनर्जगदारभतां तयाऽग्नीदनीतनमग्निहोत्रादिक
कर्म कथं जगदारम्भकं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तथैवेति । विमतमारम्भकं तच्छक्तिमत्वात्संप्रतिपन्नवदिति यावः ।
२५ अग्निहोत्रप्रकरणस्यार्थं संगृहीतमुपसंहरति—एवमिति । उक्तमूपजीव्यं प्रकृतब्राह्मणप्रवृत्तिप्रकारं कथयति—
इह त्विति । उत्तरसार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्टमिति संबन्धः । किमित्युत्तरसार्गप्रतिपत्तिस्तथाऽऽह—विमिष्येति ।
ब्राह्मणप्रवृत्तिमभिधायासी वै लोकोग्निरित्यादिवाक्यप्रवृत्तिप्रवृत्तिमाह—इति द्युलोकेति । इत्थं ब्राह्मणे स्थिते सती-
त्येतत् । अथत्वेनं तथाऽपि के देवा इति प्रश्नस्य किमुत्तरं तत्राऽऽह—तत्रेति । उक्तनीत्या पञ्चानिदर्शने प्रस्तुते सती-
त्येतत् । इहेति व्यवहारभूमिग्रहः । कथं तेषां तत्र होतृत्वं तदाह—ते चेति । तथाऽपि कथं द्युलोकेऽपि तेषां होतृत्वं
३० तदाह—त एवेति । तत्फलमोक्तत्वादित्यत्र तच्छब्दोऽग्निहोत्रादिकर्मविषयस्तद्भोक्तृत्वं च प्राणानां जीवोपायित्वादव-
क्षेयम् । तथा तथा धुपुर्जन्त्यादिसवन्धयोग्याकारेणेति यावत् । के देवा इति प्रश्नो निर्णीतः संप्रत्यवशिष्टं प्रश्नद्वयं
निर्णेतुमाह—अत्र चेति । जीवदवस्थायामिति यावत् । सह कर्त्तव्यं तच्छब्दो द्रष्टव्यः । अमुं लोकमाविशतीति

१. पञ्चानिर्वाद्यायां प्रथमाहुतिः श्रद्धा सा च जीवस्य गुणः । अत्र तु अग्निहोत्राहुतिजन्यापूर्वमित्यर्थः । तत्कर्णमिति
ब्रह्मसूत्रं “प्रथमेऽव्यवधानादिति चेन्न ता एवत्युपपत्तेः” । पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यत्र आपः इत्युक्तत्वा
श्रद्धावद्वाच्यं । त्यष्टीकृतः श्रद्धापूर्वककर्मसमायित्वात् कर्मसमवायिन्यः सोमात्पयस्यः प्रभूतयः श्रद्धावदोच्यन्ते ।
३५ त्रिवृत्करणश्रुत्या च आपः पञ्चभूतोपलक्षकाः ताभिः सहितो गच्छति न स्वतन्त्रः कर्ता वा जापो वा इत्यत्र
सूत्रं “तन्वतरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्” इति देहाद्देहान्तरप्रतिपत्तौ अङ्घ्रिः सहैव जीवो गच्छति कुत आप
पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचनो भवन्ति इति प्रश्नः इति तु पञ्चम्यामाहुतौ इति प्रतिवचनम् । तथापि कथं जीवः
परिवेष्टितो रंहति इत्यत्र सूत्रं “अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीते” इति । “अथ य इमे श्रामे इष्टा-
४० पूर्वं दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति” इति श्रुतेः ।

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदचिरशनिरङ्गारा ह्लाहुनयो
विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति ॥१०॥
अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिरचिन्नश्चमा अङ्गारा नक्ष-
त्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं संभवति ॥११॥

मग्निहोत्रकर्मस्थितभूतमिहाऽऽहुवनीये प्रक्षिप्तमग्निना भक्षितमदृष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतं सह कर्त्रा यजमानेनामुं ५
लोकं धूमादिक्रमेणान्तरिक्षाद्बुधलोकमाविशति । ताः सूक्ष्मा अपा आहुतिकार्यभूता अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्तृ-
सहिताः अद्वाशब्दवाच्याः सोमलोके कर्तुः शरीरान्तरारम्भाय धूलोकं प्रविशन्त्यो हूयन्ते इत्युच्यन्ते । तास्तत्र
धूलोकं प्रविश्य सोममण्डले कर्तुः शरीरमारभन्ते । तदेतदुच्यते देवाः अद्वां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा
संभवतीति । “अद्वा वा आपः” इति श्रुतेः ।

वेत्ये यतिष्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय ववन्तंति प्रश्नस्तस्य च निर्णयविषयेऽतो १०
वै लोकोऽग्निरिति प्रस्तुतम् । तस्मादापः कर्मसमवायिन्यः कर्तुः शरीरारम्भकाः अद्वाशब्दवाच्या इति निश्चयेते ।
भूयस्त्वादापः पुरुषवाच इति व्यपदेशो न त्वितराणि भूतानि न सन्तीति । कर्मप्रयुक्तश्च शरीरारम्भः । कर्म चापसम-
वायि । तत्तथापां प्राधान्यं शरीरकर्तृत्वे । तेन चाऽपः पुरुषवाच इति व्यपदेशः । कर्मकृतो हि जन्मारम्भः
सर्वत्र । तत्र यज्ञार्थमग्निहोत्राहुतिस्तुतिद्वारेणोक्तान्प्रादयः प्रस्तुताः षट्पदार्था अग्निहोत्रे तथाऽपि वैदिकानि
सर्वाण्येव कर्मणिग्निहोत्रप्रभूतीनि लक्ष्यन्ते । दारान्निसंबद्धं हि पाङ्क्तं कर्म प्रस्तुत्योक्तम्—कर्मणा पितृलोक इति । १५
वक्ष्यति च—अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्तीति ॥१५॥

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम द्वितीय आहुत्याधार आहुत्योरावृत्तिक्रमेण । पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानो
देवतात्मा । तस्य संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि शरवादिभिर्गौतमानैः स्वावयवैर्विपरिवर्तमानेन पर्जन्योऽग्नि-
र्वाप्यते । अभ्राणि धूमः । धूमप्रभवत्वाद्धूमवबुधलक्ष्यत्वाद्वा । विद्युर्वाचः । प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः ।
उपशान्तकाण्डिन्यसामान्याभ्याम् । ह्लाहुनयो ह्लाहुनयः स्तनयितुशब्दा विस्फुलिङ्गाः । विक्षेपानेकत्वसामान्यात् । २०
तस्मिन्नेतस्मिन्निहोत्राहुत्यधिकरणनिर्देशः । देवा इति त एव होतारः सोमं राजानं जुह्वति । योऽतो धूलोकान्नौ
अद्वायां हुतायामभिनिर्युक्तः सोमः स द्वितीये पर्जन्याग्नौ हूयते । तस्याश्च सोमाहुतेर्वृष्टिः संभवति ॥१०॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । अयं लोक इति प्राणिजन्मोपभोगाश्रयः क्रियाकारकफलविशिष्टः स
तृतीयोऽग्निः । तस्याग्नेः पृथिव्येव समित् । पृथिव्या ह्ययं लोकोऽनेकप्राण्युपभोगसंपन्नया समिच्यते । अग्निर्धूमः ।
पृथिव्याश्रयत्वेन सामान्यात् । पार्थिवं होन्वद्वयमाश्रित्याग्निरुत्तिष्ठति । यथा समिदाश्रयेन धूमः । रात्रिरचिः । २५

सबन्धः । आवेगप्रकारमाहु—धूमादिति । कथमेतावता किं पुनः अद्वाद्यं हविर्गतिं प्रप्नो निर्णीतस्तत्राऽह—ताः
सूक्ष्मा इति । तथाऽपि कथं जुह्वतीति प्रश्नस्य कथं निर्णयस्तत्राऽह—सोमलोक इति । तथाऽपि तस्या आहुतेः सोमो
राजा संभवतीति कथमुच्यते तत्राऽह—तास्तत्रेति । निर्णीतिश्च श्रुतिमवतारयति—तदेतदिति । कथं पुनरापः अद्वा-
शब्दवाच्या न हि लोके अद्वाशब्द तासु प्रयुज्यते तत्राऽह—अद्देति ।

उपक्रमवशादप्यापोऽत्र अद्वाशब्दवाच्या इत्याह—वेत्येति । अपामेव पुरुषशब्दवाच्यानां शरीरारम्भकत्वात् ३०
भूतान्तराणामिति कृत्वा तस्य पञ्चभूतारम्भत्वाभ्युपगमभङ्गः स्यादिति चेत्स्याह—भूयस्त्वादिति । अपां पुरुषशब्द-
वाच्यात्वे हेत्वन्तरमाह—कर्मति । अथाकर्मप्रयुक्तमपि प्रकृष्टं जन्मास्ति तत्कथमपि सर्वत्र पुरुषशब्दवाच्यात्वं तत्राऽह—
कर्मकृतो हीति । अन्यथा तत्र तत्र सुखदुःखप्रभेदापभोगासमवादिता भावः । यदि कर्मापूर्वशब्दवाच्य भूतसूक्ष्मं सर्वत्र
शरीरारम्भकं कथं तद्वि पूर्वमग्निहोत्राहुत्योरेव व्यकजगदारम्भकत्वमुक्तं तत्राऽह—तत्रेति । लक्ष्यन्तेऽग्निहोत्राहुत्येति
शेषः । लक्षणाया पूर्वोत्तरवाक्ययोर्गन्तव्यत्वाद्—दारान्नौति ॥१५॥

३५

आद्यमाहुत्याधारमेव निरूप्याऽहुराधारान्तराणि क्रमेण निरूपयति—पर्जन्यो वा अग्निरित्यादिना ।
कुतोऽयं द्वितीयत्वमिति शङ्कुरोक्तम्—आहुत्योरिति । अस्ति खल्वभ्राणा धूमप्रभवत्वे गाथा ‘धूमज्योतिःसलिल-
मस्ता संनिपातः क्व मेघ’ इति ॥१०॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम तस्य व्यासमेव समित्प्राणो धूमो वागर्वाचश्चरुङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुत्यं रेतः संभवति ॥१२॥

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिर्द्वयदन्तः

करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति

५ तस्या आहुत्यं पुरुषः संभवति स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा क्षियते ॥१३॥

अथैनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धधूमो

समित्संबन्धप्रभवसामान्यात् । अग्नेः समित्संबन्धेन ह्यर्वाचः संभवति । तथा पृथिवीसमित्संबन्धेन शर्वरो । पृथिवी-
छायां हि शार्वरं तम आचभते । चन्द्रमा अङ्गाराः । तत्प्रभवत्वसामान्यात् । अर्वाचो ह्यङ्गाराः प्रभवति तथा
रात्रौ चन्द्रमाः । उपशातत्वसामान्याद्वा । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । विस्फुलिङ्गवह्निसोपसामान्यात् । तस्मिन्ने-
१० तस्मिन्स्त्रियादि पूर्ववत् । वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुतेरन्न संभवति । वृष्टिप्रभवत्वस्य प्रतिदत्त्वाद्ब्रह्मदेवदेवस्य ॥११॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम प्रसिद्धः क्षिरःपाण्यादिमान्पुरुषश्चतुर्गोऽग्निस्तस्य व्यासं विवृतं भुजं समित् ।
विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरुषो वचनस्वाख्यायादौ । यथा स निधाऽग्निः प्राणो धूमस्तदुत्थानसामान्यात् ।
मुखाद्धि प्राण उन्तिष्ठति । वाक्शब्दोऽर्वाचोऽक्षकत्वसामान्यात् । अर्वाच व्यक्षकम् । तथा च वक्षब्दोऽभिषेधमङ्गकः ।
चक्षुरङ्गारा उपशमसामान्यात्प्रकाशाशयत्वाद्वा । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गा विक्षेपसामान्यात् । तस्मिन्नन्नं जुह्वति । ननु
१५ नैव देवा अस्मिहि जुह्वतो वृष्यन्ते । नैव दोषः । प्राणानां देवत्वोपपत्तेः । अविदैवमिन्द्रादयो देवस्त एवाध्यात्म
प्राणास्ते चास्तस्य पुरुषे प्रशोभारः । तस्या आहुते रेतः संभवति । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥१२॥

योषा वा अग्निर्गौतम । योषेति स्त्री पञ्चमो होमाधिकरणोऽग्निस्तस्या उपस्थ एव समित् । तेन हि सा
समिष्यते । लोमानि धूमस्तदुत्थानसामान्यात् । योनिर्द्वयवर्णसामान्यात् । यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अन्तः करण
मैयुनव्यापारस्तेऽङ्गारा वीर्योपशमहेतुत्वसामान्यात् । वीर्योपशमकारणं मैयुनम् । तथाऽङ्गारमात्रोऽन्नेरुपशम-
२० कारणम् । अभिनन्दाः सुखलब्धाः क्षुद्रत्वसामान्याद्विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतो जुह्वति । तस्या आहुतेः पुरुषः
संभवति । एवं ध्रुवर्जन्यालोकोपुरुषयोषानिषु क्रमेण ह्ययमाणाः श्रद्धासमवृष्टचरैतोभावेन स्थूलसारतन्मयक्रममाप-
क्षमानाः श्रद्धाशब्दवाच्या आपः पुरुषशब्दमारभन्ते । यः प्रश्नश्चतुर्थो वेत्य यतिष्ठासाहुत्या हुतायामापः पुरुष-
वाचो भूत्वा सप्तत्याय चवर्ती ३ इति स एष निर्णीतः । पञ्चम्यामाहुतौ योषाभौ हुताया रेतोभूता आपः पुरुष-
वाचो भवन्तीति । स पुरुष एवं क्रमेण जातो जीवति । कियन्तं कालमिति । उच्यते—यावज्जीवति यावदस्मि-

२५ ऋक्षरोरे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावदित्यर्थः । अथ तत्क्षये यदा यस्मिन्काले क्षियते ॥१३॥
अथ तदैव मृतमग्नयेऽग्न्यर्थमेवास्याहुतौ हरन्ति ऋत्विजस्तस्याऽऽहुतेभूतस्य प्रसिद्धोऽग्निरेव होमाधि-
एतल्लोकपृथिव्योर्देहदेहिभावेन भेद इत्याह—पृथिवीछायां होति । एतानि हि चन्द्रं रात्रेस्तमसो मृत्योर्विभ्य-
तमत्यपारयन् इति श्रुते रात्रेस्तमस्त्वावगत्यात्तस्य च मृत्युर्वै तमश्छाया मृत्युमेव तत्तमश्छाया तरतीति भूछायात्
श्रुतम् । तमो राहुस्थानं तच्च भूच्छयेति हि प्रसिद्धम्—

३० "उद्बृत्य पृथिवीच्छायां निर्मित मण्डलाकृति । स्वर्गानोत्सु बृहत्स्थानं तृतीयं यत्तमोमयम् ॥"
इति स्मृतेरित्यर्थः । सोमचन्द्रमनोराश्रवाश्रयिभावेन भेदः ॥१४॥
योग्यानुल्लिखिविरोधमाशङ्कते—तन्विति । ऋतेति पुरुषाग्निनिर्देगः । शब्दोक्त विरोध निराकरण—नैव दोष
इति । उपपत्तिमेव दर्शयति—अविदैवमिति ॥१२॥

तस्या आहुत्यं पुरुषः संभवतीति वाक्य व्याकरोति—एवमिति । पद्मानिदंशमस्य चतुर्ध्रुवनिर्णायकत्वेन
३५ प्रकृतोपयोगं दर्शयति—यः प्रश्न इति । निर्णयप्रकारमनुवर्तते—पञ्चम्यामिति । यथोक्तोत्वा जाते यदे कथं पुण्यं
जीवनकाले नियम्यते तस्याऽह—स पुरुष इति । पञ्चाग्निक्रमेण जातोऽग्निस्तस्य आहं तेनान्यात्मेनि ध्यातिमदं
पष्टमग्निमन्त्राहुत्यधिकरणं प्रस्तौति—अथेति । जीवननिमित्तकमविषयस्तच्छब्दः ॥१३॥

१. अथेनमग्नये हरन्ति इत्यादौ संशयः अत्र ध्रुवर्जन्यपृथिवीपुरयोपिन्द्रात्पञ्चमनोभूत्वा पष्टमपञ्चमानं वात्र-
नेमिन पठन्ति । छन्दोगास्तु पष्टमं पठन्ति तत्र किं विद्याभेदः उत अग्नेः इति मन्त्रे इति सिद्धाः

धूमोर्जिचरिचरिङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥१४॥
ते य एवमेतद्विदुषं चामी अरण्ये श्रद्धा सत्यमुपासते तेर्जिचरिभिसंभवन्त्यर्चिषो-
ऽहरह आपुर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्वण्मासानुदङ्कादित्य एति मासेभ्यो
देवलोक देवलोकदादित्यमादित्याद्दैद्युतं तान्वैद्युतानुपुरुषो मानस एत्य ब्रह्म-

५

लोकानामयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥१५॥

करणं न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव समित्समिद्धधूमो धूमोर्जिचरिचरिङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गा यथा-
प्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः । तस्मिन्पुरुषमन्पाह्वति जुह्वति तस्या आहुत्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णोऽग्निसायदोऽसिमाग्नि-
षेकाविभिरन्त्याहुत्यन्तैः कर्मभिः संस्कृतवात्संभवति निष्पद्यते ॥१४॥

इदानीं प्रथमप्रलिनिराकरणार्थमाह—ते । के । य एवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनमेतद्विदुः । एवं शब्दादग्नि- १०
समिद्धधूमोर्जिचरिचरिङ्गारविस्फुलिङ्गाश्रद्धादिविशिष्टाः पञ्चाग्नयो निदिष्टास्तानेवमेतात्पञ्चाग्नौन्विदुरित्यर्थः । नन्वग्निहोत्रा-
हुतिदर्शनविषयमेवैतद्दर्शनम् । तत्र ह्युक्तमुक्तान्थाविपदार्थषट्कनिर्णये दिवमेवाऽऽह्वनीयं कुर्वति इत्यादि ।
इहाप्यमुष्य लोकस्याग्निमन्त्रमादित्यस्य च समित्त्वमित्यादि बहु साम्यम् । तस्मात्तच्छेवमेवैतद्दर्शनमिति । न,
यतिष्यामिति प्रश्नप्रतिबन्धनपरिग्रहात् । यतिष्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिबन्धनस्य यावदेव परिग्रहस्तावदेवैवशब्देन
पराम्भं युक्तम् । अन्यथा प्रश्नानर्थक्याभिज्ञातत्वाच्च संख्याया अग्नय एव वक्तव्याः । अयं निर्ज्ञातमप्यनुव्रते । १५
वक्ष्यमाणकीटादिदेहव्यावृत्तये भास्वरवर्णविशेषणम् । दीप्यतिगयवत्त्वे हेतुमाह—निषेकादिभिरिति ॥१४॥

पञ्चाग्निविदो गतिं विवक्षुस्तत्रग्रन्थमवतारयति—इदानीमिति । ये विदुस्तेर्जिचरिभिसंभवन्तीति सम्बन्धः ।
एवंशब्दस्य प्रकृतपञ्चाग्निरारामशिवं स्फुटीकर्तुं चोदयति—नन्विति । एवमेतद्विदुरिति श्रुतेमेतद्दर्शनमित्युक्तं तदेवेद-
मिति प्रत्यभिज्ञापकं दर्शयति—तत्र ह्येति । आदिपदमादित्य समिमित्यादि संग्रहीतुं, रस्मोर्नां धूमत्वमन्त्रोर्जिचरिभिरित्यादि
ग्रहीतुं द्वितीयमादिपदम् । प्रत्यभिज्ञापकमाह—तस्मादिति । प्रश्नप्रतिबन्धनविषयस्यैव प्रकृतस्यैवशब्देन परामर्शान्न २०
षट्प्रश्नोर्ध्वं दर्शनमिह परामृष्टमिति परिहरति—नेत्यादिना । संग्रहांतं परिहारं विवृणोति—यतिष्यामित्यस्येति ।
अधिकरणे षष्ठ्यो । यावदेव वस्तुपरिग्रहो विषय इत्यर्थः । षट्प्रश्नोर्ध्वमेव व्यवहितं दर्शनमत्र परामृष्टं चेत्तदा यतिष्या-
मिति प्रश्नो व्यर्थः स्यात् । षट्प्रश्नोर्निर्णीतदर्शनशेषभूतदर्शनस्य प्रश्नादृते प्रतिबन्धनसम्भवादित्याह—अन्यथेति ।

भूयसो वैद्यराजोः साम्यात् । अपि चायमनुवाद एव अग्नौ अग्नित्वस्य स्वभावसिद्धत्वात् नात्र चिन्तन-
विधिः—३-३-७

२५

१. ते य एवमेतद्विदुषं चामी अरण्ये श्रद्धा सत्यमुपासते इति श्रुतिवाक्यं गीताटीकायां श्रीमधुसूदनसरस्वतः
व्याकुर्वन्ति—(६-४०) अत्राविशेषेण पञ्चाग्निविद्याविद्यामिव अतत्कनूनां श्रद्धासत्यवतां मुमुक्षूणामपि
देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिकवनात् श्रवणादिपरायणस्य च योगभ्रष्टस्य श्रद्धावित्तो भूत्वेत्यनेन श्रद्धायाः
प्राप्तत्वात् ब्रह्मलोकोऽस्त्येव । सत्यगन्धस्यानुतर्जनरूपत्वात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः सत्यगन्धस्य
ब्रह्मपरत्वेऽपि वेदान्तश्रवणादेरपि सत्यब्रह्मचिन्तनरूपत्वात् अतत्कनूत्वेऽपि पञ्चाग्निविद्यामिव ब्रह्मलोकप्राप्ति- ३०
संभावात् । तथा च सत्यासश्रद्धासत्यब्रह्मविचाराणामन्यतमेनापि ब्रह्मलोकः किमुत समुदितेनेति । स्मर्यते च—
स्नात तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वापि दत्ताविनिर्यजानां च कृत सहस्रमक्षिला देवाश्च संपूजिताः ।
संसारान्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रलोक्यपूजोऽप्यस्य यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थंय मनः प्राप्नुयात् ॥

—गी०, मधुसूदनीटीका ६-४०

२. अत्र पञ्चाग्निविद्यामवलम्ब्य ब्रह्मसूत्रेषु विचाराः कृताः तथाहि—जीवः लिङ्गगरीरसहितः पूर्वदेहं विहाय ३५
देहान्तरं प्रति गच्छमानः देहास्मर्कः भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्त एव गच्छति । कृतः वेत्य पञ्चम्यामाहुतां आपः
पुरुषवचसो भवन्ति इति प्रश्नस्तोत्ररमुच्यते इति तु पञ्चम्यामाहुतां आपः पुरुषवचस इति निर्णीतम् (ब्र. नू.
३-१-१) तत्रापि अग्निहोत्रादिजन्यापूर्वाणि कर्मणा सोमाग्रपयःप्रभृतिभिः जलप्रचुरैः कृतत्वात् तज्जन्यापूर्वाणां
आप इत्युक्तं अन्पहितपञ्चभूतमूढमार्गैरित्यर्थः । तत्र च श्रद्धां जुह्वति इति श्रुतौ श्रद्धागन्धः जलपरः जल-

यथाप्राप्तस्यैवानुबदनं युक्तं न त्वसौ लोकोऽग्निरिति । अथोपलक्षणार्थः तथोऽप्याद्येनात्मेन ओपलक्षणं युक्तम् । श्रुत्यन्तराच्च । समाने हि प्रकरणे छान्दोग्यश्रुतौ पञ्चाग्नीन्वेदेति पञ्चसंख्याया एवोपादानादनग्निहोत्रेष्वेतेषां पञ्चाग्निवर्णनम् । यत्वनिसमिदादिसामार्थं तदग्निहोत्रस्तुत्यर्थमित्यवोचाम । तस्मात्तोक्तात्याविषावर्षदृक्-परिज्ञानादौचारादिप्रतिपत्तिः । एवमिति प्रकृतोपादानेनाचारादिप्रतिपत्तिविधानात् ।

- ५ के पुनस्तं य एवं विदुर्गृहस्था एव । ननु तेषां यज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रतिपत्तिविधिरसिता । न, अनेवं विदामपि गृहस्थानां यज्ञादिसाधनोपपत्तेः । भिक्षुवानप्रस्थयोश्चाराण्यसंन्यसेन ग्रहणात् । गृहस्थकर्मसंबद्धत्वाच्च किञ्च पूर्वस्मिन्प्रत्ये प्रचयशिष्टतया पञ्चत्वसंख्याया निश्चितत्वात्तदवच्छिन्ना, साम्यदिकान्य एवात्रैवंशब्देन परा-पराश्रष्टमुचिता इत्याह—निर्ज्ञातत्वाच्चेति । अग्निहोत्रप्रकरणे निर्ज्ञातमेवागम्यादि पूर्वग्रन्थेऽप्यनुद्धते । तथा चाग्नि-होत्रदर्शनमव्यवहितमेवंशब्देन किं न परामृष्टमिति शङ्कते—अथेति । अग्निहोत्रदर्शनं पूर्वग्रन्थेऽप्युद्धते चेत्तत्प्रकरणे १० प्राप्तं रूपमनतिक्रम्यैवान्तरिक्षादेरप्यनुबदनं स्यात् न तु तद्वैपरीत्येनानुबदनं युक्तम् । अनुवादस्य पुरोवादसोपेक्षत्वात् । न चात्रान्तरिक्षाद्यनुद्धते । तस्मादेवंशब्दो नाग्निहोत्रपरामर्शाति परिहृरति—यथाप्राप्तस्येति । ब्रह्मोपादिवादात्यान्तरिक्षाद्युपलक्षणावर्त्यात्पूर्वस्यानुवादसंभवादिवंशब्दस्याग्निहोत्रविषयत्वसिद्धिरिति चेदयति—अथेति । प्रापकाश्रवा-दुपलक्षणप्रकाशेऽप्युद्धाकृत्य पञ्चाग्निनिर्देशवैयर्थ्येन दूषयति—तथाऽग्नौति । इत्थं स्वतन्त्रमेव पञ्चाग्निदर्शनमेवशब्द-परामृष्टमित्याह—श्रुत्यन्तराच्चेति । समिदादिसाम्यदर्शनादग्निहोत्रदर्शनस्यैवतद्वर्णनमित्युक्तमत्र दूषयति— १५ यत्स्वित्यादिना । अवोचामाग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वादनग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तमित्यत्रैति शेषः । एवशब्देनाग्निहोत्रपरा-मर्शासंभवे फलितमाह—तस्मादिति । तच्छब्दार्थमेव स्फुटयति—एवमिति । प्रकृत पञ्चाग्निदर्शनं तच्च स्वतन्त्र-मित्युक्तं तद्वतामचारादिप्रतिपत्तिनं केवलकर्मिणामित्यर्थः ।

प्रश्नपूर्वकं वेदितुंविशेषं निदिष्टाति—के पुनरित्यादिना । गृहस्थानां यज्ञादिना पितृयाणप्रतिपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् देवयाने पथि प्रवेशोऽस्तीति शङ्कते—नन्विति । पञ्चाग्निविदा गृहस्थानां देवयाने पथ्यधिकारस्तद्विहितानां तु तेषामेव २० यज्ञादिना पितृयाणप्रतिपत्तिरिति विभागोपपत्तेन दाक्यशेषविरोधोऽस्तीति समाधत्ते—नेत्यादिना । एवं विदुर्ति सामान्य-वचनात्परिज्ञानाकादेरप्यत्र ग्रहणं स्यादिति चेन्नैत्याह—भिक्षुवानप्रस्थयोश्चेति । विधान्तरेण तयोस्तरमात्रं प्रवेशात् पञ्चाग्निविषयत्वेन ग्रहणं पुनरुक्तेरित्यर्थः । गृहस्थानामेव पञ्चाग्निविदा तत्र ग्रहणमित्यत्र हेत्वेनतरमाह—गृहस्थेति ।

- प्रधानत्वात् हविषासु । प्राणगतेश्च तदाधयाः पञ्चभूतसूक्ष्माणां गच्छन्तीत्युक्तम् ।
- २५ (१) इतः स्वर्गं गतानां तं देवा भक्षयन्ति इत्युक्तं मूले एवं सति स्वर्गाय कर्मकरणं नोपपद्यते गन्तुया वधप्रसगात् इति चेन्न अत्र भक्षणं न चर्वणं अपितु स्वर्गागमिस्त्वह देवानां सुखविहरणसु—तदुक्तं “मां च बाजान् भित्त्वात्” इत्यादिना । एते कर्मिणः देवानां पशुबहुपकुर्वन्ति । तस्मात् देवा भक्षयन्तीत्युक्तम् ।
- (२) स्वर्गभोगानन्तरं प्रत्यागच्छन्तः स्वर्गार्थकर्मण फलं समग्रं भुक्त्वा अन्येनाभुक्फलेन कर्मणा इमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति न तु स्वर्गार्थकर्मविशेषेण, प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययमिति श्रुतेः ।
- (३) ये तु इष्टादिकर्म न कुर्वन्ति ते न स्वर्गं गच्छन्ति अपि तु इहैव तृतीयं पन्थानमाश्रयन्ति—ये वै के व अस्मात्लोकात्प्रत्ययन्ति ते सर्वे स्वर्गं गच्छन्ति इति श्रुतौ सर्वे अधिकारिण इत्यर्थः ।
- ३० (४) अथैतमेवाध्वान् प्रतिपद्यन्ते यथेतमाकाशं आकाशाद्वायुमिति वा आकाशप्रतिपत्तिः आकाशसाम्यमेव अदृश्यरूपाः आकाशे भवन्ति न तु आकाशमेव भवन्ति इति श्रुत्यर्थः ।
- (५) तत्रैव ब्रीह्यादिभावप्रतिपत्त्यनन्तरं “अतो वै खलु दुर्निष्पतरं” इति श्रुते तदनेन ब्रीह्यादिभावप्रतिपत्तेः पूर्वं सुखेन शोभ्रमेवावरोहणं सिद्धम् । ब्रीह्यादिभावानन्तरं पुष्यशरोरप्राप्तिं महत्त्वं विज्वलं सोढव्यं वृष्ट्या सह भूमौ पतता समुद्राविषु पतनसंभवात् मत्स्यादिमिर्मक्षणासम्भावनाच्च । अतः परमेव विज्वलेन रेतस्विग्- ३५ भावापरितिरिति ब्रीह्यादिसंयुष्टानामनुशयिना ब्रीह्याणां छेदनेन भक्षणेन च न व्यथा भवति समुद्रावस्थायां भिद्यतत्वात् ब्रीहिरूपेण कर्मवशात् जन्मप्राप्तानां तु भवत्येव दुःखं इमे तु केवलं वस्त्रेणैव भावः इत्युक्तम् । न च पशुहिंसादियुक्तत्वेनासुखेन यागादिना स्वर्गं गत्वा अवरोहता मुख्यमेव ब्रीह्यादिजन्मास्तु प्रतिपिद्ध-हिंसाकर्तृत्वात् इति वाच्यं विहितहिंसासु निषेधाप्रसरात् विशेषपञ्चाश्रेण सामान्यशास्त्रवाधात् तदुक्तं— ४० अशुद्धमिति चेन्न शब्दादिति ।

पञ्चाग्निदर्शनस्य । अतो नापि ब्रह्मचारिण एवं विदुरिति गृह्यन्ते । तेषां तूत्तरे पथि प्रवेशः स्मृतिप्रामाण्यात्—

“अष्टाज्ञीतिसहस्राणामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् । उत्तरेणार्यम्णः पन्थास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे” इति ।

तस्माद्ये गृहस्था एवमग्निजोऽहमन्वयपत्यमित्येवं क्रमेणाग्निभ्यो जातोऽग्निरूप इत्येवं ये विदुस्ते च ये क्षात्री बरष्ये बानप्रस्थाः परित्राजकाश्चारण्यनिष्ठाः अर्द्धा अर्द्धायुक्ताः सन्तः सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भतमानमुपासते न पुनः अर्द्धा शोषासते ते सर्वेऽर्च्यभिसंभवन्ति ।

५

यावद्गृहस्थाः पञ्चाग्निविद्यां सत्यं वा ब्रह्म न विदुस्तावच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां ततो योषान्नेर्जाताः पुनर्लोकं प्रत्युत्पायिनोऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठातारो भवन्ति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृलोकं पुनः पर्जन्यादिक्रमेणेवमावर्तन्ते । पुनर्योषान्नेर्जाताः पुनः कर्म कृत्वैत्येवमेव घटीयन्त्रवद्गत्यागतिस्यां पुनः पुनरावर्तन्ते । यदा त्वेवं विदुस्ततो घटीयन्त्रभ्रमणाद्विनिर्मुक्ताः सन्तोऽर्च्यभिसंभवन्ति । अर्च्यरिति नाग्निश्चालामात्रं किं तद्वर्च्यभिमनिर्यार्च्यः शब्दवाच्या देवतोत्तरमागलक्षणा ध्यवस्थितैव तामभिसंभवन्ति । न हि परित्राजकानां १० मग्न्याश्चैव साक्षात्सम्बन्धोऽस्ति । तेन देवतैव परिगृह्यतेऽर्च्यः शब्दवाच्या । अतोऽहर्देवताम् । मरणकालनियमानुपपत्तेरहःशब्दोऽपि देवतैव । आयुषः क्षये हि मरणम् । न ह्येवंविदाह्नयेव मर्त्यमित्यहर्मरणकालो नियन्तुं शक्यते । न च राज्ञो प्रेताः सन्तोऽहः प्रतीक्षन्ते । “स यावत्क्षियेन्मनस्तावदादित्यं गच्छति” इति श्रुत्यन्तरात् ।

ब्रह्मचारिणां तर्हीह ग्रहणं भविष्यति नेत्याह—अत इति । पञ्चाग्निदर्शनस्य गृहस्थकर्मसम्बन्धादेवेत्येतत् । कथं तर्हि नैष्ठिकब्रह्मचारिणा देवयाने पथि प्रवेशस्तत्राऽह—तेषां त्विति । अर्यम्णः सम्बन्धी यः पन्थास्तमासाद्य तेनोत्तरेण १५ पथा ते यथोक्तसंख्या ऋषयः सापेक्षममृतत्वं प्राप्ता इति स्मृत्यर्थः । आश्रमान्तराणां पञ्चाग्निविषयत्वेनाग्रहणे फलितमाह—तस्मादिति । अग्निजत्वे फलितमाह—अन्वयपत्यमिति । अग्निजत्वं साधयति—एवमिति । अन्वयपत्यत्वे किं स्यात्तदाह—अग्नौति । इत्येवं ये गृहस्था विदुस्ते चेति योजना । अरण्यं स्त्रीजनासंकीर्णो देशः । परित्राजकाश्चेति त्रिविधो गृह्यन्तेऽप्येषामेषाणाम्यो व्युत्थितानां सम्यग्ज्ञाननिष्ठानां देवयाने पथ्यप्रवेशादाश्रमात्रनिष्ठा वा तेऽपि गृह्येन्निति द्रष्टव्यम् । अर्द्धाऽपि स्वयमुपास्या कर्मत्वश्रवणादित्याशङ्क्य प्रत्ययमात्रस्य सापेक्षत्वादुपास्यत्वानुपपत्तेः २० भवेमित्याह—न पुनरिति । सर्वे पञ्चाग्निविदः सत्यब्रह्मविदश्चेत्यर्थः ।

विनाऽपि विद्याबलमर्च्यभिसर्पतिः स्यादिति चेन्नेत्याह—यावदिति । कर्म कृत्वा लोकं प्रत्युत्पायिन इति पूर्वेण सम्बन्धः केवलकर्म्मिणां । देवयानमार्गाप्राप्तिनस्तीत्युक्तं निगमयति—इत्येवमेवेति । विदुषामेव देवयानप्राप्तिमुपसंहरति—यथा त्विति । नन्वर्चिषो ज्वालालम्बोऽप्येयात्तदभिमम्पत्तिर्न फलाय कल्पते तत्राऽह—अर्चिरतीति । अर्चिःशब्देन यथोक्तदेवताग्रहे लिङ्गमाह—न हीति । अतोऽर्चिर्देवतायाः सकाशादिति यावत् । अहःशब्दस्य काल- २५ विषयत्वमुक्तोपाभावादिति चेन्नेत्याह—मरणेति । नियमाभावमेव व्यनक्ति—आयुष इति । विद्वद्विषये नियममाशङ्क्याऽह—न हीति । ननु राज्ञी मृतोऽपि विद्वानहरपेक्ष्य फली सम्पत्स्यते नेत्याह—न चेति ।

१. अर्चिरिति—अत्र सूत्रम्—आतिवाहिकास्तल्लिगात् (४-३-४) अर्चिरादिपदेन तत्तदभिमार्गिन्यो देवता विवक्षिताः । न ज्वालालिमात्रं तल्लिगात् “चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति” इति चेतनस्य गमयितृत्वं वदति । तदेव लिङ्गं इतरामर्चिरादीनां चेतनत्वे । न चैतन्मात्रविषयं प्राप्तमानवत्व- ३० निवृत्तिपरत्वाद्द्विवेषणस्येति । अत्र ब्रह्मलोकान् गमयति इति श्रूयते । छान्दोग्ये तु स एनान् ब्रह्म गमयति इति श्रूयते समानप्रकरणे । तत्र विचारः (ब्र० ४-३-७) अत्र ब्रह्मपदेन हिरण्यगर्भस्य सत्यलोकस्य ब्रह्म ग्राह्यमुत परं ब्रह्मेति सन्देहे सिद्धान्तः “कार्यं वादीररस्य गत्युपपत्तेः” । कार्यमेव ब्रह्म ग्राह्यं तस्यैव गन्तव्यत्वमुपपद्यते । मुख्यं चेत् तस्य सर्वगतत्वात् मागेन गन्तव्यत्वानुपपत्तेः । “अत्र ब्रह्म समस्तुते” इति न्यायात् । केचित्तु ब्रह्मपदेन मुख्यं ब्रह्म “पर जैमिनिर्मुख्यत्वादिति तस्य मुख्यवृत्त्या ब्रह्मपदार्थत्वादित्याहुः । तत्र । आकाशाधि- ३५ करणादिविरोधात् । तत्र हि आकाशपदस्य मुख्यार्थः भूताकाश एव ग्राह्य इति प्राप्तेजन्यवासिद्वेन सर्वभूतोत्पत्तिस्थितिलयाधारत्वलिङ्गेन श्रुतमपि आकाशपदं ब्रह्मविषयं निर्णीतम् । तद्वदत्र गन्तव्यत्वानुपपत्तेः ब्रह्म न मुख्यं अपि तु गोण हिरण्यगर्भस्येति भाष्यकाराः ।

- अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्वाजिं^१ राज्ञेय-
क्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्धणमासान्दक्षिणाऽऽदित्य एति मासेभ्यः पितृ-
लोके पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं^२ राजान-
माप्यायत्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्येवमेवाऽऽ-
काशमभिमन्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टे वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं
भवन्ति ते पुनः पुरुषानीं हूयन्ते ततो योषानी जायन्ते ते लोकाग्रत्युत्थायिनस्त
एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ पन्यानी न विदुस्ते कीटाः पतञ्जा यदिदं दम्बशूकम् ॥१६॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पठ्याध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

- अल्ल आपूर्यमाणपक्षमहर्द्वयतयाऽतिवाहिता आपूर्यमाणपक्षदेवतां प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतामित्येतत् ।
१० आपूर्यमाणपक्षाद्यान्धणमासानुवङ्कुत्तरां दिशमादित्यः सवितेति तान्मासान्प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतयाऽतिवाहिताः
सन्तः । मासानिति बहुवचनत्सपञ्चारिण्यः षडुत्तरायणदेवतास्तेभ्यो मासेभ्यः षण्मासदेवताभिरतिवाहिता देव-
लोकाभिमानीनां देवतां प्रतिपद्यन्ते । देवलोकादादित्यमादित्याद्द्वन्द्वं विद्युदभिमानीनां देवतां प्रतिपद्यन्ते । विद्यु-
देवतां प्राप्तान्ब्रह्मलोकवासी पुरुषो ब्रह्मणा मनसा सुष्टो मानयः कश्चिदेत्याऽऽभ्यस्य ब्रह्मलोकान्गमयति । ब्रह्मलोका-
न्तिष्ठधरोत्तरभूमिभेदेन भिक्षा इति गम्यन्ते । बहुवचनप्रयोगात् । उपासनतारतम्योपपत्तेश्च । ते तेन पुरुषेण शमिताः
१५ सन्तस्तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः प्रकृष्टाः सन्तः स्वयं परावतः प्रकृष्टाः समः संवत्सरानेकान्मसन्ति । ब्रह्मणोऽनेकक-
ल्पान्वसन्तीत्यर्थः । तेषां ब्रह्मलोकं गतानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन्संसारे न पुनरागमनमिहेति शास्त्रात्तरपाठात् ।
इहेत्याकृतिमात्रग्रहणमिति चेच्छ्रोत्रोभूते षोणमासीमिति यद्वत् । न, इहेतिविशेषणानर्थक्यत्वात् । यदि हि नाऽऽवर्त-
एवेहग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । श्रोभूते षोणमासीमित्यत्र षोणमास्याः श्रोभूतत्वमुक्तं न ज्ञायत इति युक्तं
विशेषमित्युक्तम् । न हि तत्र श्रवाकृतिः शब्दार्थो विद्यत इति श्रवशब्दो निरर्थक एव प्रयुज्यते । यत्र तु विशेषणशब्दे
२० प्रयुक्तोऽन्विष्यमाणे विशेषणफलं चेन्न गम्यते तत्र युक्तो निरर्थकत्वेनोक्तलब्धुं विशेषणशब्दो न तु सत्यां विशेषण-
फलावगती । तस्मादस्मात्कल्पादूर्ध्वमावृत्तिर्गम्यते ॥१५॥

अथ पुनर्ये नैवं विदुस्तस्मात्त्याद्यनिहोत्रसंबन्धपर्यायवदकस्यैव वेदितारः केवलकर्माणो यज्ञेनानिहोत्रादिना
दानेन बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु ब्रह्मसंविभागलक्षणेन तपसा बहिर्वेदेव बीसाविध्यतिरिक्तेन कृच्छ्रबान्नायकादिना

- एकस्मिन्नेव ब्रह्मलोके कथं बहुवचनमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति । ब्रह्मलोकानिति बहुवचनप्रयोगादिति
२५ सम्बन्धः । अत्र ब्रह्मलोका विशेष्यत्वेन गृह्यन्ते । बहुवचनोपपत्तौ हेत्वन्तरमाह—उपासनेति । कल्पशब्दोऽत्रावातर-
कल्पविषयः । तेषामिह न पुनरावृत्तिरिति क्वचित्पाठादस्मिन्नित्यादिब्रह्मस्थानमयुक्तमिति शङ्कते—इहेति । यथा
“श्रोभूते षोणमासीं यजेते”त्यत्राऽऽकृतिः षोणमासीशब्दार्थः श्रोभूतत्वं च न व्यावर्तकं षोणमासीपक्षलक्षणेऽपि प्रतिपद्येव
कर्तव्यतानियमायेहेहाऽऽकृतिरिहशब्दार्थत्वात्तान्निहोत्रादिकुलवानावृत्तिरत्र सिध्यतीत्यर्थः । परिहरति—नेत्यादिना । परोक्षं
दृष्टान्तं विषययति—श्रोभूत इति । कृतसम्प्रादिवसामिह हि श्रोभूतत्वं षोणमासीदिने चातुर्मास्येष्टौ कृताया कदा
३० षोणमासीष्टि, कर्तव्येति विना वचनं न ज्ञायते तत्र श्रोभूतत्वं विशेषणं भवत्यन्यव्यावर्तकं तद्विहेति विशेषणमपि
व्यावर्तकमेवेति नाऽऽप्यन्तिकानावृत्तिसिद्धिरित्यर्थः । यत्तु षोणमासीशब्दवद्विहशब्दस्याऽऽकृतिवाचित्वादव्यावर्तकत्वमिति
तत्राऽऽह—न हीति । यद्यपि प्रकृते वाक्ये षोणमासीशब्दो भवत्यऽकृतिवचनस्तथाऽपि श्रवशब्दोऽपि काचिदऽकृति-
रस्तीत्यङ्गीकृत्याव्यावर्तकः श्रोभूतशब्दो नैव प्रयुज्यते । तथाऽत्रापि विशेषणशब्दस्य व्यावर्तकत्वमावयकमित्यर्थः ।
सुषिरमाकाशमित्यादौ व्यावर्त्यमावेऽपि विशेषणप्रयोगवदत्रापि विशेषण स्वरूपानुवादमात्रमित्याशङ्क्याऽऽह—यत्र
३५ तिबिति । विशेषणफलमुपसंहरति—तस्मादिति ॥१५॥

देवयानं पन्यानुवक्ता पन्यन्तरं वक्तुं वाक्यान्तरमादाय पदद्वयं व्याकरोति—अथेत्यादिना । कथं ते फल-
भागिनो भवन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—यज्ञेनेति । ननु दानतपसी यज्ञग्रहणेनैव गृह्येते न पूषग्रहोत्थे तत्राऽऽह—

लोकश्चयन्ति । लोकानिति बहुवचनात्तत्रापि फलतारम्यमभिप्रेतम् । ते धूममभिसंभवन्ति । उत्तरमार्गं इवेहापि देवता एव धूमादिशब्दवाच्याः । धूमदेवतां प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । आतिवाहिकत्वं च देवतानां तद्वदेव । धूमाद्वान्नि रात्रिदेवतां ततोऽपरीक्षीयमाणपक्षमपरीक्षीयमाणपक्षदेवतां ततो धान्त्वण्मासान्दक्षिणां दिशमादित्य एति तान्मासदेवता-विशेषान्प्रतिपद्यन्ते ।

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकश्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्याश्रं भवन्ति तांस्तत्राश्रुतात्पन्था सोमं राजानमिह यज्ञं श्रुत्वा आप्यायस्वापरीक्षीयस्वेति भक्षयन्त्येवमेनांश्चन्द्रं प्राप्तान्कर्मिणो भृत्यानिव स्वापिनो भक्षयन्त्युपभुञ्जते देवाः आप्यायस्वापरीक्षीयस्वेति न मन्त्रः किं तद्वाप्याप्याऽप्याय्य क्षमसस्यं भक्षणेनापक्षयं च कृत्वा पुनः पुनर्भक्षयन्तीत्यर्थः । एवं देवा अपि सोमलोके लब्धशरीरान्कर्मिण उपकरणसूतापुनः पुनर्विश्रामयन्तः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्तः । तद्वि तेषामाप्यायनं सोमस्याऽप्यायनमिवोपभुञ्जत उपकरणभूतान्देवाः तेषां कर्मिणां यदा यस्मिन्काले तद्वज्रदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म पश्येति परिगच्छति परीक्षीयत इत्यर्थः । अथ तदैवमेव प्रसिद्धमाकाशमभि- १० निष्पद्यन्ते । यास्ताः श्रद्धाशब्दवाच्याः क्षुलोकान्नो हुता आपः सोमाकारपरिणता याभिः सोमलोके कर्मिणामुप- भोगाय शरीरस्मारब्धमस्मिन् ताः कर्मक्षयाद्विमपिण्ड इवाऽऽतपसंपर्कात्प्रविलीयन्ते । प्रविलीनाः सूक्ष्मा आकाशभूता इव भवन्ति तद्विदमुच्यत इममेवाऽऽकाशमभिमनिष्पद्यन्त इति । ते पुनरपि कर्मिणस्तच्छरीराः सन्तः पुरोवातादिना इतश्चापुमृश्व नयितेऽन्तरिक्षमास्तदाह—आकाशाद्वायुमिति । वायोर्बृद्धिं प्रतिपद्यन्ते । तदुक्तम्—यज्मन्यान् सोमं राजानं जुह्वतीति । ततो वृद्धिभूता इमा पृथिवी पतन्ति । ते पृथिवीं प्राप्य ब्रौह्मिवाद्यश्रं भवन्ति । तदुक्तमस्मिल्लो- १५ केऽन्नो वृद्धिं जुह्वति तस्या आहृत्या अन्नं संभवतीति । ते पुनः पुरुषाग्नी हूयन्तेऽन्नभूता रेतःसिचि । ततो रेतोभूता योषांनो हूयन्ते ततो जायन्ते लोकं प्रत्युत्पिष्टन्तोऽग्निहोत्रादिकर्मणुतिष्ठन्ति । ततो धूमादिना पुनः पुनः सोमलोकं पुनरिमं लोकमिति । त एवं कर्मिणोऽनुपरिवर्तन्ते घटीयन्त्रवच्चक्रीभूता बभ्रमन्तीत्यर्थः । उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावद्ब्रह्म न विदुः । इति नु कामयमानः संसरतीत्युक्तम् ।

अथ पुनर्यं उत्तरं दक्षिणं चेतो पन्थानो न विदुस्तत्तस्य दक्षिणस्य वा पथः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानु- २०

बहिर्वैवेति । दीक्षादीत्यादिपदेन पयोव्रतादियज्ञाङ्गसंग्रहः । तत्रेति 'पितृलोकोक्तिः अपिषाब्दो ब्रह्मलोकदृष्टान्तार्थः । धूमसम्पत्तेरपुष्पायत्वमाशङ्क्योक्तम्—उत्तरमार्गं इवेति । इहापीति पितृयाणमार्गोऽपीत्यर्थः । तद्वदेवेत्युत्तरमार्गागमि-नीनां देवतानामिवेत्यर्थः ।

तत्रेति प्रकृतलोकोक्तिः । कर्मिणां तर्हि देवैर्मध्यमाणां चन्द्रलोकप्राप्तिरनर्थमेवेत्याशङ्क्याऽह—उपभुञ्जत इति । अन्यथाप्रतिभासं व्यावर्तयति—आप्यायस्वेति । एवं देवा अपीति संक्षिप्तं द्वाष्टान्तिकं विवृणोति—सोमलोक २५ इति । कथं पीनः पुन्येन विश्रान्तिः संपाद्यते तत्राऽह—कर्मानुरूपमिति । द्वाष्टान्तवद्वाष्टान्तिकं किमित्याप्यायनं नोक्तं तत्राऽह—तद्वीति । पुनः पुनर्विश्रामाभ्यनुज्ञानमिति यावत् । लोकद्वयप्रापको पन्थानावित्यं व्याख्याय पुनरेतल्लोक-प्राप्तिप्रकारमाह—तेषामितिस्थादिना । कथं चन्द्रस्थलस्वलितानां कर्मिणामाकाशतादात्म्यमित्याशङ्क्याऽह—यास्ता इति । सोमाकारपरिणतत्वमेव स्फोरयति—यासिरिति । तस्य ऋटिति ब्रवीभवनयोग्यता दर्शयति—अस्मयमिति । सामाव्यापत्तिरुपपत्तेरिति न्यायेनाऽह—आकाशभूता इवेति । अकाशाद्वायुप्राप्तिप्रकारमाह—ते पुनरिति । अन्याविधिते ३० पूर्ववदभिलाषादिति न्यायेनाऽह—ते पृथिवीमिति । रेतःसिन्धोगोऽप्येति न्यायमाश्रित्याऽह—ते पुनरिति । योनेः शरीरमिति न्यायमनुसृत्याऽह—सत इति । उत्पन्नानां केपाचिदिष्टादिकारित्वमाह—लोकमिति । कर्मानुष्ठानानन्तरं तत्फलमागित्वमाह—ततो धूमादिनेति । सोमलोके फलभोगानन्तरं पुनरेतल्लोकप्राप्तिमाह—पुनरिति । पीनः पुन्येन निपरिवर्तनस्यावधि सूचयति—उत्तरमार्गायेति । प्राज्ञानात्संसरणं पठेयं व्याख्यातमित्याह—इति न्विति ।

स्थानद्वयमावृत्तिसहितमुक्त्वा स्थानान्तरं दर्शयति—अथेत्यादिना । स्थानद्वयात्तृतीये स्थाने विशेषं कथयति— ३५

१. आप्यायस्वेति भक्षयति इति—अत्र इतः स्वर्गं गतानां कर्मानुष्ठातृणां देवैः भक्षणं निदिश्यते तच्च न मोदकारिद-वच्चर्षणम् । अपि तु इष्टैः मित्रादिभिरिव ते सह विहरणम् । अन्यथा कृतकर्मणः फलभोगानुपपत्तेः क्रिया-समभिव्याहारे लोद् (३-४-२) इति सूत्रात् क्रियायाः पीनः पुन्ये द्यौत्ये लोद् ।

अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपस-
 द्वती भूत्वोदुम्बरे कसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य परिसमूहं परि-
 लिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्याऽऽवृताऽऽज्यं स स्कृत्य पुंसा नक्षत्रेण मन्थं संनीय
 ५ जुहोति । यावन्तो देवास्त्वयि जातवैदस्तिर्यञ्चो ज्ञन्ति पुरुषस्य कामान् ।
 तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वेः कामैस्तपयन्तु स्वाहा । या तिरञ्ची
 निपद्यतेऽहं विषरणी इति तां त्वा घृतस्य धारया यजे सर्वधनोमह स्वाहा ॥१॥

तिष्ठन्तीत्यर्थः । ते किं भवन्तीति । उच्यते—ते कीटाः पतङ्गा यद्विदं यच्चैवं वन्यशूकं वंशमशकमित्येतद्भवन्ति ।
 एवं हीर्यं संसारपतिः कष्टाऽस्यां निगमस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथा च श्रुत्यन्तरम्—“तादीमानि सुग्राह्यस-
 १० कृद्वावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व त्रिमसम्” इति । तस्मात्सर्वोत्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानहानेन
 दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं शास्त्रीयं कर्म ज्ञानं वाऽनुतिष्ठेदिति वाक्यार्थः । तथा चोक्तम् “अतो वै खलु दुर्ग-
 षप्रपतरं तस्मात्कजुप्येत” इति श्रुत्यन्तराग्नौभाय प्रयतेत्यर्थः । अत्राप्युत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन एव महाग्न्यलः
 कर्तव्य इति गम्यते । एकमेवानुपरिवर्तन्त इत्युक्तत्वाद् । एवं प्रवृत्ताः सर्वे निर्णीताः । अतो वै लोक इत्यारभ्य पुरुषः
 संभवतीतिचतुर्थः प्रश्नो यत्किंयामाहुत्यामिस्थाविः प्राथम्येन । पञ्चमस्तु द्वितीयत्वेन देवयानस्य वा पथः प्रतिपत्तये
 १५ पितृयामस्य वेति दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन । तेनैव च प्रथमोऽयमनेराभ्य केचिद्विषयः प्रतिपद्यते
 केचिद्वचनमिति विप्रतिपत्तिः । पुनरावृत्तिश्च द्वितीयः प्रश्न आकाशादिक्रमेण लोकमागच्छन्तीति । तेनैवातो
 लोको न संपूर्यते कीटपतङ्गाद्विप्रतिपत्तेश्च केचांचिदिति तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्णीतः ॥१६॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

स यः कामयेत । ज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्ता । तत्र ज्ञानं स्वतन्त्रं कर्म तु वैवर्तमुपविष्टव्यापयत् तैम कर्मा-
 २० वित्तमुपार्जनीयम् । तच्चाप्रत्यवायकारिणोपायेनेति तदर्थं मन्याभ्यं कर्माऽऽरभ्यते मूहत्त्वप्राप्तये । महत्त्वे च सत्य-
 सिद्धं हि वित्तम् । तदुच्यते—स यः कामयेत स यो वित्तार्थं कर्मण्यधिकृतो यः कामयेत । किम् । महत्सहत्वं
 एवमिति । तृतीये स्थाने छान्दोग्यश्रुति संवादयति—तथा चेति । अमुष्या गतेरतिकष्टत्वे परिशिष्ट वाक्यार्थमाचष्टे—
 तस्मादिति । सर्वोत्साहो वाक्कायचेतसां प्रयत्नः । यदुक्तमस्यां निगमस्य पुनरुद्धारो दुर्लभो भवतीति तत्र श्रुत्यन्तर-
 मनुकूलयति—तथा चेति । अतो ब्रीह्यादिमावादित्यर्थः । तस्मादित्यतिकष्टात्संसारदित्यर्थः । दक्षिणोत्तरमार्गप्रति-
 २५ साधने यत्नसाम्यमाशङ्क्याऽहं—अत्रापीति । पञ्च प्रवृत्त्याप्रस्तुत्य किमिति प्रत्येकं तेषां निर्णयो न कृत इत्याशङ्क्याऽहं—
 एवमिति । निर्णीतं प्रकारमेव संगृह्णाति—असावित्यादिना । प्राथम्येन निर्णीत इति संबन्धः । देवयानस्यैवादि-
 पञ्चमः प्रश्नः । स तु द्वितीयत्वेन दक्षिणादिमार्गप्रतिपत्तिसाधनोक्त्या निर्णीत इत्यर्थः । तेनैव मार्गव्यवसायसिद्धयानोपदेशेनैवेति
 यावद् । भूतानां प्रवृत्तानां विप्रतिपत्तिः प्रथमप्रश्नस्तस्य निर्णयप्रकारमाह—अनोरिति । द्वितीयप्रश्नस्वरूपमनूय तस्य
 निर्णीतत्वप्रकारं प्रकटयति—पुनरावृत्तिश्चेति । आगच्छन्तीति निर्णीत इत्युत्तरत्र संबन्धः । तेनैव पुनरावृत्तेः सत्येन-
 ३० त्वर्थः । अमुष्य लोकस्यासंपूर्तिर्हि तृतीयः प्रश्नः । स च द्वार्यां हेतुभ्यां प्रागुक्तार्था निर्धारितो भवतीति भावः ॥१६॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य संगतिमाह—स य इति । तत्रेति निर्धारणे सप्तमी । कथं तर्हि वित्तोपार्जनं समर्था
 तत्राऽहं—तच्चेति । तदर्थं वित्तसिद्धयर्थमिति यावद् । ननु महत्त्वसिद्धयर्थमिदं कर्माऽऽरभ्यते महत्यानुयामिति
 श्रुतिस्तत्कथमन्यथा प्रतिज्ञातमिति शङ्कते—महत्त्वेति । परिहरति—महत्त्वे चेति । उक्तैश्च श्रुत्यक्षराणि योजयति—
 ३५ तदुच्यत इत्यादिना । स यो वित्तार्थं कामयेत तस्येदं कर्मेति शेषः । यस्य कस्यचिद्विदित्वायिनस्तर्हीदं कर्म स्यादित्या-
 शङ्क्याऽहं—कर्मण्यधिकृत इति । तत्र वित्तार्थिनि पुंसीति यावद् । उपसदो नामेष्टिविषयोपाः । ज्योतिष्टोमे प्रयोगोह-

प्राप्नुया महात्म्यामित्यर्थः । तत्र मन्यकर्मणो विवक्षितस्य कालोऽभिधीयते—उदगयन आबित्यस्य तत्र सर्वत्र प्राप्तावाप्युपमाणपक्षस्य शुक्लपक्षस्य । तत्रापि सर्वत्र प्राप्तौ पुण्याहेभुक्कल आत्मनः कर्मसिद्धिकर इत्यर्थः । द्वादशाहं यस्मिन्पुण्येऽनुकूले कर्म चिकीर्षते ततः प्राक्पुण्याहेभवाऽऽरभ्य द्वादशाहमुपसद्व्रती । उपसत्सु व्रतमुपसवः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे । तत्र च स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणं तद्व्रतम् । अत्र च तत्कर्मणुपसंहारात्केवलमितिकर्तव्यता-
शून्यं पयोभक्षणमात्रमुपाधीयते । ननुपसवो व्रतमिति यदा विग्रहस्तदा सर्वमितिकर्तव्यतास्य प्राहुं भवति तत्कस्मान् परिगृह्यत इति । उच्यते—स्मार्तत्वात्कर्मणः । स्मार्तं होदं मन्यकर्म । ननु श्रुतिविहितं सत्कथं स्मार्तं भवितुमर्हति । स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुतिरियम् । श्रौतत्वे हि प्रकृतविकारभावस्ततश्च प्राकृतधर्मप्राहित्वं विकारकर्मणो न त्विह श्रौतत्वम् । अत एव चाऽऽनश्रयान्नावेतत्कर्म विधीयते । सर्वा चाऽऽवृत्तस्मार्तैवेति । उपसद्व्रती भूत्वा पयोव्रती सन्नित्यर्थः ।

औदुम्बर उदुम्बरवृक्षमप्ये कसे चमते वा तस्यैव विशेषणं कंसाकारे चमसाकारे औदुम्बर एव । आकारे १० तु विकल्पो नौदुम्बरत्वे । अत्र सर्वोषधं सर्वासामोषधीनां समूहं यथासम्भवं यथाशक्ति च सर्वा ओषधोः समाहृत्य तत्र ग्राम्याणां तु दश नियमेन ग्राह्या ओहियवाद्या वक्ष्यमाणाः । अविकग्रहणे तु न दोषः । ग्राम्याणां फलानि च यथासम्भवं यथाशक्ति च । इतिशब्दः समस्तसम्भारोपचयप्रदर्शनार्थः । अन्यदपि यत्सम्भरणीयं तत्सर्वं संभूत्येत्यर्थः । क्रमस्तत्र गृह्योक्तो द्रष्टव्यः । परिसमूहनपरिलेपने भूमिसंस्कारः । अग्निमुपसमाधयेति वचनादावश्वेजनाविति गम्यते । एकवचनादुपसमाधानश्रवणाच्च । विद्यमानस्यैवोपसमाधानम् । परित्तीयं दर्शनावृता स्मार्तत्वात्कर्मणः १५

निति शेषः । किं पुनस्तासु व्रतमिति तदाह—तत्र चेति । यदुपसत्सु स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं यजमानस्य प्रसिद्धं तदत्रोपसद्व्रतमित्यर्थः । प्रकृतेऽपि तर्हि स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं स्यादिति चेन्नेत्याह—अत्र चेति । मन्थार्थं कर्म ससम्यर्थः । तत्कर्मैत्युपसद्रूपकर्मोक्तिः । केवलमित्यस्यैवार्थमाह—इति कर्तव्यताशून्यमिति । समासान्तर-
माश्रित्य शङ्कते—नन्विति । कर्मधारयत्वं समासवाक्यं तदित्युक्तम् । मन्थार्यस्य कर्मणः स्मार्तत्वादन श्रुत्युक्तानामुप-
सदाभ्युपसंग्रहाभावात् कर्मधारयः सिध्यतीत्युत्तरमाह—उच्यत इति । मन्थकर्मणः स्मार्तत्वमाक्षिपति—नन्विति । २०
परिसमूहनपरिलेपनान्युपसमाधानादेः स्मार्तार्थस्यात्रोच्यमानत्वादियं श्रुतिः स्मृत्यनुवादिनी युक्ता । तथा चैतत्कर्म भवेत्वेव स्मार्तमिति परिहरति—स्मृतीति । ननु श्रुतेन स्मृत्यनुवादिनीत्वं वैपरीत्यादौ भवतीदं श्रौतमित्याशङ्क्याऽह-
श्रौतत्वे होति । यदीदं कर्म श्रौतं तदा ज्योतिष्टोमेनास्य प्रकृतिविकृतिभावः स्यात् । समग्राह्यसंयुक्ता प्रकृतिविकलाङ्ग-
संयुक्ता च विकृतिः । प्रकृतिविकृतिभावे च विकृतिकर्मणः प्राकृतधर्मप्राहित्वादुपसद एव व्रतमिति विगृह्य सर्वमिति-
कर्तव्यतारूपं शक्यं गृहीतुं न चात्र श्रौतत्वमस्ति परिलेपनादिसंबन्धात् । न च पूर्वभावित्या श्रुतेस्तरावित्युपसत्सु २५
नुवादित्वासिद्धिस्तस्यास्त्रैकाल्यविषयत्वाभ्युपगमादिति भावः । मन्थकर्मणः स्मार्तत्वे लिङ्गमाह—अत एवेति । तत्रैव हेतुन्तरमाह—सर्वा चेति । मन्थगतैकिकर्तव्यताऽऽवृत्तित्युच्यते । उपसद एव व्रतमिति विग्रहार्थमाहुपसत्सु व्रतमित्यस्मदुक्तं सिद्धमुपसंहृत्यमिति शब्दः । पयोव्रती सन्वक्ष्यमाणेन क्रमेण जुहोतीति संबन्धः ।

ताम्रमौदुम्बरमिति शङ्कां वारयति—उदुम्बरवृक्षमप्ये इति । तस्यैवेति प्रकृतप्राप्तपरामर्शः । औदुम्बरत्वे विकल्पमागच्छ्याऽह—आकार इति । अत्रेति पात्रनिर्देशः । असंभवादशक्यत्वाच्च सर्वोषधं समाहृत्येत्युक्तमित्या-
शङ्क्याऽह—यथासंभवमिति । ओषधिषु नियमं दर्शयति—तत्रेति । परिसंख्यां वारयति—अधिकेति । इति सभृत्या-
त्रैतिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वे फलितं वागम्यार्थं कथयति—अन्यदपीति । ओषध्यादीनां संभरणानन्तरं परिसमूहनदिक्रमे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याऽह—क्रम इति । तत्रेति परिसमूहनाद्युक्तिः । होमाधारत्वेन त्रेताग्निपरिग्रहं वारयति—अग्नि-
मिति । आवश्वेजनी होम इति शेषः । कथमेतावता त्रेताग्निपरित्यागस्तत्राऽह—एकवचनादिति । कथमुपसमाधान-
श्रवण त्रेताग्निनिवारक तत्राऽह—विद्यमानस्येति । आहवनीयादेश्चाऽऽप्येत्यात्वात् प्रागेव सत्त्वमिति भावः । मध्ये ३५
स्वस्यानेक्येति शेषः । आवापस्थानमाहुतिविशेषप्रक्षेपप्रवेशः । भो जातवेदस्त्वदधीना यावन्तो देवा वक्रमतयः सन्तो
ममाथान्प्रतिवजन्ति तेभ्योऽहमाज्यभागं त्वय्यर्पयामि ते च तेन त्वा भूत्वा सर्वैरपि पुष्यार्थमां तपयन्तु । अहं च
त्वध्वंनोऽपि इत्याद्यमन्त्रस्यार्थः । जातं जात वेतीति वा जाते जाते विद्यत इति वा जातवेदाः । या देवता कुटिल-
मतिर्भूत्वा सर्वस्यैवाहमेव धारयन्तीति भत्वा त्वामाश्रित्य वर्तते ता सर्वसाधनी देवतामहं धृतस्य धारया यजे स्वाहेति
पूर्ववदेव द्वितीयमन्त्रार्थः ॥१॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठाय
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये
सँस्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति श्रोत्राय
स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजापत्ये स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति ॥२॥

अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये
सँस्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति
भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्ये सँस्रवमवनयति अत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति भूताय
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये
सँस्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति ॥३॥

अथैनमभिमुशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तव्यमस्येकसमसि हिङ्कृत-
मसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीयमस्युद्गीयमानमसि आवितमसि प्रत्याभावितमस्याद्रं
संदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निघ्नमसि संवर्णोतीति ॥४॥

स्यालीपाकावृत्तिरिगृह्यते । तयाऽऽज्यं संस्कृत्य पुंसां नक्षत्रेण पुंसां नक्षत्रेण पुण्याहसंयुक्तेन मन्यं सर्वोषफलपिष्टं
तत्रोद्गम्यरे व्रतसे वधानि सधुनि धृति चोपसिद्ध्यैक्योपमन्यन्योपमंमध्य संनीय मन्ये सस्याप्योद्गम्यरेण सुवेणाऽऽत्राय-
स्यान आग्नयस्य जुहोत्येतैर्मन्त्रैर्वावन्तो देवा इत्याद्यैः ॥१॥

२० ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यारम्य द्वे द्वे बाहुदौ हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयति । सुवावलेपनमाज्यं मन्ये
संस्त्रावयेति । एतस्मदेव ज्येष्ठाय श्रेष्ठयेत्यादिप्राणलिङ्गाज्येष्ठश्रेष्ठदिप्राणदिद एवात्मिकमन्ययिकारः । रेतस
इत्यारम्यैकैकामाहुतिं हुत्वा मन्ये सँस्रवमवनयत्यपरयोपमन्यन्त्या पुनर्मन्वाति ॥२-३॥

अथैनमभिमुशति भ्रमदसीत्यनेन मन्त्रेण ॥४॥

ज्येष्ठायेत्यादिमन्त्रेषु ध्वनितमर्थमाह—एतस्मादेवेति । द्वे द्वे बाहुदौ हुत्वेष्टुर्कं तत्र सर्वत्र द्वित्वप्रसङ्ग
२१ प्रत्यावष्टे—रेतस इत्यारम्येति । संस्रवः सुवावलिप्तमाज्यम् ॥२-३॥

मन्यद्वयस्य प्राणदेवताकत्वाप्राणैकैकैकृत्य सर्वात्मकत्वं तथा च सर्वदेहेषु प्राणरूपेण त्व भ्रमदसि प्राणस्य
चलनात्मकत्वात्तद्रूपत्वाच्च । तत्राग्निरूपेण च त्वं ज्वलदसि प्रकाशात्मकत्वात्तदेवतात्मात्वं । तदनु ब्रह्मरूपेण स्व
पूर्णमसि । नभोरूपेण प्रस्तव्यं निष्कम्पमसि सर्वरविरोचित्वास्तवैर्मयि जगदैकसम्भवादालम्ब्यन्तर्भागापरिच्छिन्नया
स्थितं वस्तु त्वमसि । प्रस्तोत्रा यज्ञारम्भे त्वमेव हिङ्कृतमसि । तेनैव यज्ञमध्ये हिंक्रियमाणं वामि । उद्यागा च
३० यज्ञारम्भे तन्मध्यं चोद्गीयमुद्गीयमानं चासि । अथ्ययुंथा त्वं श्रान्तिनमसि । आग्नीध्रेण च प्रत्याथावितमसि । आद्रे-
मेघोदरे सत्यन्देवमसि । विविधं भवतीति विभुः । प्रभुः समर्थो भोग्यरूपेण नोमात्मना स्थितत्वादनन भोक्तृरूपेण-
न्यात्मना ज्योतिःकारणत्वाभिधानं लयोऽप्यात्माविद्वद्योर्वागोदीनामन्यादीनां च गृह्यमाणत्वं सर्वाणामात्मनमनं-
नंनस्तार्थः ॥४॥

अथैनमुद्यच्छत्याम्स्यामहि ते महि स हि राजे-
शानोऽधिततिः स मां राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥५॥

अथैनमाचामिति तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीनः सन्त्वोषधीः । भूः स्वाहा । भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो
मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता । भुवः स्वाहा । धियो यो नः प्रचोदयात् ।
मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमांस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । स्वः स्वाहेति । सर्वा च
सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतोरहमेवेदं सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी
प्रक्षाल्य जघनेनानि प्राविशराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं
मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथेतसेत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥६॥

तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्तवोवाचापि १०
य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥७॥
एतमु हेव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्तवोवा-
चापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥८॥

अथैनमुद्यच्छति सह पात्रेण हस्ते गृह्णात्यामस्यामहि ते महीत्यनेन ॥५॥

अथैनमाचामिति भक्षयति गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्यैकया व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमप्रासमाचामिति । १५
तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया द्वितीयया च व्याहृत्या द्वितीयं प्रासम् । तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन
तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याहृत्या तृतीयं प्रासम् । सर्वा सावित्रीं सर्वाश्च मधुमतोरुक्तवाऽहमेवेदं सर्वं
भूयासमिति चान्ते भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्तं भक्षयति । यथा चतुर्भिर्प्रासैस्तद्वन्व्यं सर्वं परिसमाप्यते तथा
भूर्भुवः निरूप्येत् । यत्पात्रावलपितं तत्पात्रं सर्वं निर्णिज्य तृष्णीं पिबेत् । पाणी प्रक्षाल्याप आचम्य जघनेनानि
पश्चादग्नेः प्राविशराः संविशति । प्रातः संव्यामुपास्थादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकमित्यनेन मन्त्रेण । २०
यथेतं यथागतमेत्याऽऽजाल्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥६॥

तं हैतमुद्दालक इत्यादि सत्यकामो जावालोऽन्तेवासिन्य उक्तवोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे-
ज्जायेरञ्जेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीत्येवमन्तमेनं मन्यमुद्दालकात्प्रभृत्यैकवाचायैक्रमगतं सत्यकाम
वागसि त्वं सर्वं विजानासि वयं च ते तव महि महत्तरं रूपमामहि मन्यामहे । स हि प्राणो राजाविगुणः स
च मा तथामूर्तं करोत्वित्युद्यममन्त्रत्यर्थः ॥५॥ २५

तत्सवितुर्वरेण्यं वरणीयं श्रेष्ठं पद धीमहीति सम्बन्धः । वाता वायुमेदा मधु सुखमुतायते वहन्ति । सिन्धवो
नद्यो मधु क्षरन्ति मधुरसान्त्वन्ति । ओषधीश्चास्मान्प्रति माध्वीर्मधुरसाः सन्तु । देवस्य सवितुर्भर्गस्तेजोऽन्नं वा
प्रस्तुतं पदं चिन्तायाम् । नक्तं रात्रिस्तोषसो दिवसाश्च मधु प्रीतिकराः सन्तु । पार्थिवं रजो मधुमदनुद्वेगकरमस्तु ।
द्यौश्च पिता नोऽस्माकं मधु सुखकरोऽस्तु । यः सविता नोऽस्माकं धियो बुद्धीः प्रचोदयात्प्रेरयेत्तस्य तद्वरेण्यमिति
सबन्धः । वनस्पतिं सोमोऽस्माकं मधुमानस्तु । गावो रश्मयो दिशो वा माध्वीः सुखकराः सन्तु । अन्तश्चान्दादिति- ३०
शब्दाच्चोपरिछादुकलेत्यनुषङ्गः । एवं प्रासचतुष्टये निवृत्ते सत्यवशिष्टे द्रव्ये किं कर्तव्यं तत्राऽह—यथेति । पात्रा-
वगिष्टस्य परित्यागं वारयति—यदिति । निर्णिज्य प्रक्षाल्येति यावत् । पाणिप्रक्षालनवचनसामर्थ्यात्प्राप्तं बुद्धयर्थं
स्पर्शमाचमनमनुजानाति—अप आचम्येति । एकपुण्डरीकशब्दोऽखण्डश्रेष्ठवाची ॥६॥

तमेतं नापुत्रायेत्यादेरर्थमाह—विद्येति । गिण्यः श्रोत्रियो मेधावी धनदायी प्रियः पुत्रो विद्यया विद्यादातेति
पदं तीर्थानि संप्रदानानि ॥७-१३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मणटीकाया पद्याध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥ ३५

- एतमु ह्येव मधुकः पङ्कथश्चूलाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्तवोवाचापि
य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥९॥
- एतमु ह्येव चूलो भागवित्तिर्जनकय आयस्यूणायान्तेवासिन उक्तवोवाचापि
य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१०॥
- ५ एतमु ह्येव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्तवोवा-
चापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥११॥
- एतमु ह्येव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्तवोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषि-
ञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥१२॥
- चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः ख्व औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इधम औदुम्बर्या उपमन्यन्थौ
१० दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति श्रीह्रियवास्तिलभाषा अणुप्रियंगवो गोपुत्राश्च मसुराश्च
खल्वाश्च खलकुलाश्च तान्पिष्टान्धनि मधुनि घृत उपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥१३॥
इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥१॥

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधय ओष-

- १५ धीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥१॥

आचार्यो बह्मभ्योऽन्तेवासिभ्य उक्तवोवाच । किमन्यदुवाचेत्युच्यते—अपि य एनं शुष्के स्थाणौ यतप्रणयेन मन्थ
भक्षणाय संस्कृतं निषिञ्चेत्प्रसिपेज्जायेरसूत्यघ्नरेवेवास्मिन्स्थाणौ षाखा अवयवा वृक्षस्य प्ररोहेषुश्च पलाशानि
पर्णानि यथा जीवतः स्थाणोः किमुतानेन कर्मणा कामः सिध्येति । श्रवफलनिर्द्धं कर्मेति कर्मस्तुत्ययमेतत् ।
विद्याविगमे धृष्टीर्यानि तेषामिह सप्राणदर्शनस्य मन्थविज्ञानस्याविगमे द्वे एव तौर्ध्वं अनुज्ञाप्येते पुत्रश्चान्ते-
२० वाली च ॥१०-१२॥

चतुरौदुम्बरो भवतीति व्याख्यातम् । दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति ग्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन
ग्राह्या इत्यवोचाम । के त इति निदिश्यन्ते—श्रीह्रियवास्तिलभाषा अणुप्रियंगवोऽणवश्चानुशब्दवाच्याः क्रुचिदेवे ।
प्रियंगवः प्रसिद्धाः कङ्कुवाब्देन । खल्वा निष्पावा बल्लशब्दवाच्या लोके खलकुलाः कुलथाः । एतद्वधतिरेकेण
यथाशक्ति सर्वावधयो ग्राह्याः फलानि चेत्यवोचामायाजिकानि वर्जयित्वा ॥१३॥

- २५ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥१॥

यादृग्जन्मा यथोत्पादितो यैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्र आत्मनः पितुश्च लोभयो भवतीति तत्संपादनाय ब्राह्मण-
मारभ्यते । प्राणदक्षिणः श्रीमन्थं कर्म कृतवतः पुत्रसन्धेऽधिकारः । यदा पुत्रमन्यं विकं धति तदा श्रीमन्थं कृत्यं-
काष्ठं पत्न्याः प्रसोक्त इत्येतद्वत्तस ओषध्यादिरसतमत्त्वस्तुत्याऽजगम्यते । एषां वै चराचरानां भूतानां पृथिवी रसः
सारभूतः । सर्वभूतानां सत्वित्ति इत्युक्तम् । पृथिव्या आपो रसः । अणुं हि पृथिव्योता च प्रोता च । अपामोषधयो
३० रसः । कार्यत्वाद्रसत्वमोषध्याधीनम् । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ।

प्राणोपासकस्य वितार्पिणो मन्थाख्य कर्मोक्त्वा ब्राह्मणान्तरमुत्पापयति—यादृगिति । उक्तगुण स कथं
स्यादित्यपेक्षायामिति शेषः । तच्छब्दो यथोक्तपुत्रविषयः । यदस्मिन्ब्राह्मणं पुत्रमन्थाख्य कर्मं वक्यते तद्वृत्तति सर्वा-
धिकारविषयमित्याशङ्क्याऽह—प्राणैति । पुत्रमन्थस्य कालनियमाभाववाङ्मयाऽह—यदैति । किमत्र गमकमिता-
शङ्क्य रेतःश्रुतिरित्याह—इत्येतद्विति । पृथिव्याः सर्वभूतसारस्ते मनुब्राह्मण प्रमाणयति—सर्वभूतानामिति । तय
३५ गार्गिब्राह्मणं प्रमाणमित्याह—अणुं हीति । अथा पृथिव्याख्य रसत्वं कारणत्वाद्युक्तयोपध्यायाना कथमित्याशङ्क्याऽह—
कार्यत्वाच्चिति । रेतोऽमृगतेति प्रस्तुत्य रेतसस्तत्र तेजःशब्दप्रयोगात्तस्य पुरुषे सारस्त्वमैतरेयके विवक्षितमित्याह—

स ह प्रजापतिरीक्षाचक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियं ससृजे तां सुद्धाञ्च उपास्त
तस्मात्स्त्रियमथ उपासीत स एतं प्राञ्चं प्रावाणमात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥२॥
तस्या वेदिरूपस्थो लोमानि बहिःश्रमविषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै
वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासं
चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृद्धेऽथ य इदमविद्वानधोपहासं चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृतं वृद्धते ॥३॥
एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आणिराहृतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहृतद्ध स्म वै
तद्विद्वान्कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विमुकुतोऽस्माल्लोकात्
प्रयन्ति य इदमविद्वान् सोऽधोपहासं चरन्तीति बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति ॥४॥

“सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतम्” इति श्रुत्यन्तरात् ॥१॥

यत एवं सर्वभूतानां सारतममेतद्वेतोऽतः का नु खल्वस्य योग्या प्रतिष्ठेति स ह अष्टा प्रजापतिरीक्षाचक्रे । १०
ईशां कृत्वा स स्त्रियं ससृजे । ता च सुद्धाञ्च उपास्त मैथुनाख्यं कर्माधोपासनं नाम कृतवान् । तस्मात्स्त्रियमथ
उपासीत श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजाः । अत्र वाजपेयसामान्यवृद्धतिमाह—स एतं प्राञ्चं प्रकृष्टगतियुक्तमात्मनो प्रावाणं
सोमाभिषवोपलस्यानीयं काठिन्यसामान्यात्प्रजननेन्द्रियमुदपारयदुत्पूरितवान्बोध्यञ्जनं प्रति तेनैनां स्त्रियमभ्य-
सृजदभिसंसर्गं कृतवान् ॥२॥

तस्या वेदिरित्यादि सर्व सामान्यं प्रसिद्धम् । समिद्धोऽग्निर्मध्यतः स्त्रीष्वखनस्य तौ मुष्कावधिषवणफलके १५
इति भ्यवहितेन संबध्यते । वाजपेययाजिनो यावान्लोकः प्रसिद्धस्तावान्विदुषो मैथुनकर्मणो लोकः फलमिति
सृजयते । तस्माद्दीभत्सा नो कार्यति । य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृद्धं आवर्जयति । अथ पुनर्यो
वाजपेयसंपत्तिं न जानात्यविद्वान्नेतसो रसतमत्वं चाधोपहासं चरति । आऽस्य स्त्रियः सुकृतमावृद्धतेऽविदुषः ३॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आणिराहाधोपहासाख्य मैथुनकर्म वाजपेयसम्पत्तं विद्वानित्यर्थः । तथा नाको
मौद्गल्यः कुमारहारितश्च । किं त आहुरित्युच्यते—बहवो मर्या भरणधर्मिणो मनुष्या ब्राह्मणा अयन येषां ते २०
ब्राह्मणायना ब्रह्मबन्धवो जातिमात्रोपजीविन इत्येतत् । निरिन्द्रिया विश्लिष्टेन्द्रिया विमुकुतो विगतपुङ्गवकर्माणोऽ-
विद्वान्सां मैथुनकर्मासक्ता इत्यर्थः । ते किमस्माल्लोकात्प्रयन्ति परलोकात्परिभ्रष्टा इति मैथुनकर्मणोऽप्यन्तर्पापहेतुत्वं
दर्शयति—य इदमविद्वान् सोऽधोपहासं चरन्तीति । श्रीमन्त्यं कृत्वा पत्या ऋतुकालं ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षते यदीदं रतः
स्कन्दति बहु वाज्र्यं वा सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रागप्राबल्यात् ॥४॥

सर्वेभ्य इति ॥१॥

श्रेष्ठमनुश्रयन्तेऽनुसरन्तीति श्रेष्ठानुश्रयणाः । पणुकर्मणि स्वारस्येन प्राणिमात्रस्य प्रवृत्तेर्व्या विधिरित्या-
शङ्क्याऽह—अत्रेति । अवाच्यं कर्म सप्तम्यर्थः ॥२॥

मुष्कौ वृषणौ योनिपावर्धयोः कठिनौ मांसखण्डौ तत्राधिपवणशब्दितसोमफलकदृष्टिः । यच्चोऽनुहुहं चर्म
सोमकण्ड्वनाथं तद्दृष्टी रहस्यदेशस्य चर्मणि कर्तव्येत्याह—ताविति । उपास्तिप्रकारमुक्त्वा फलोक्तेस्तात्पर्यमाह—
वाजपेयेति । स्तूपते मैथुनाख्यं कर्मणि शेषः । स्तुतिफल्माह—तस्माविति । इतिगन्धः स्तुतिफलदर्शनार्थः । उपास्तेर- ३०
धिकं फल्माह—य एवमिति । अविदुषो दुर्ब्यापारनिरतस्य प्रत्यवायं दर्शयति—अथेति ॥३॥

अविदुषामतिगर्हितमिदं कर्मेत्यत्रोऽचार्यपरम्परामतिमाह—एतद्वेति । पशुकर्मणो वाजपेयसंपन्नत्वमिदं-
शब्दार्थः । अविदुषामवाच्ये कर्मणि प्रवृत्तानां दोषित्वमुपसंहरुमिति शब्दः । विदुषो लाभमविदुषश्च दोषं दर्शयित्वा
क्रियाकालात्प्रागेव रेतःस्खलने प्रायश्चित्तं दर्शयति—श्रीमन्त्यमिति । यः प्रतीक्षते तस्य रेतो यदि स्कन्दतीति
योजना ॥४॥

- तदभिमुखेदनु वा मन्त्रयेत् यन्मेऽष्ट रेतः पुष्प्रीमस्कात्सीद्यबोधोरप्यसरस्वदयः । इदमहं
तत्रेत आबदे पुनर्ममिद्विन्त्रियं पुनस्तेजः पुनर्संगः । पुनरग्निविष्ण्या यथास्थानं
कल्पन्तमित्यनामिकाङ्गुष्ठान्यामादायान्तरेण । स्तनौ , बौं भुवौ वा निमुञ्चयात् ॥५॥
अथ यद्युदक आत्मानं पश्येत्तदभिमुखयेत् मयि तेज इन्निगं यशो ब्रविणं, सुकृतमिति
५ श्रीहं वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वासासं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत् ॥६॥
सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्टया वा
पाणिना बोधहृत्पातिकाभेदिन्त्रियेण ते यशसा यश आबद इत्यथशा एव भवति ॥७॥
सा चेदस्मै दद्याद्विन्त्रियेण ते यशसा यश आबदामीति यशस्विनावेव भवतः ॥८॥
स यामिच्छेत्कामयेत् मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संथायोप-
१० स्थमस्या अभिमूक्य जपेदङ्गावङ्गात्संभवसि हृदयाद्विजायते ।
स स्वमङ्गकषायोऽसि दिग्मविद्धमिव भादयेभाममूं भयोति ॥९॥
तदभिमुखेदनुमन्त्रयेत् बाहुनपेदित्यर्थः । यदाऽभिमुखसि तदाऽनामिकाङ्गुष्ठान्यां तत्रेत आबदे इत्येव-
मन्तेन मन्त्रेण पुनर्ममिद्विन्त्रियेन निमुञ्चयादन्तरेण मध्ये भुवौ भुवोर्वा स्तनौ स्तनोर्वा ॥१॥
अथ यदि कदाचिदुदक आत्मानमात्मच्छायां पश्येत्तत्राप्यभिमुखयेत्तानेन मन्त्रेण—मयि तेज इति । ओहं
१५ वा एषा पत्नी क्षीर्णा मये यशस्मान्मलोद्वासा उदगतमखज्ज्वासास्तस्मात्सा मलोद्वासासं यशस्विनीं श्रीमतीमभि-
क्रम्याभिगत्योपमन्त्रयेत्तदेवमष्टाऽऽश्वानां कार्यं यत्पुत्रोत्पादनमिति त्रिश्रान्त आच्छताम् ॥६॥
सा चेदस्मै न दद्यात्स्मैपुनं कर्तुं काममेनामवक्रीणीयादाभरणादिना ज्ञापयेत् । तयाऽपि सा नैव दद्यात्काम-
मेनां यष्टया वा पाणिना बोधहृत्पातिकाभेदेनैयुनाय । शप्यामि द्वां दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्याप्य सामनेन
मन्त्रेणोपगच्छेद्विन्त्रियेण ते यशसा यश आबद इति । सा तस्मात्तदभिजापाह्वय्या दुर्भगेति स्थिताऽप्यष्टा एव
२० भवति ॥७॥
सा चेदस्मै दद्यादनुगुणेन स्याद्भुस्तवाऽनेन मन्त्रेणोपगच्छेद्विन्त्रियेण ते यशसा यश आबदामीति तदा
यशस्विनावेवोभाषि भवतः ॥८॥
स यां स्वभार्यामिच्छेद्वियं मां कामयेतेति तस्यामर्थं प्रजननेन्निगं निष्ठाय निक्षिप्य मुखेन मुखं संथायो-
पस्थमस्या अभिमूक्य जपेदिभं मन्त्रमङ्गावङ्गादिति ॥९॥
२५ मे ममाद्याप्राप्तकाले यत्रेतः पृथिवी प्रत्यस्कात्सीद्ग्रापातिरेकेण कल्पमानीदोषयोः प्रत्यप्यसरदगमन्त्रायः
स्वर्धोर्नि प्रति गतमभूतदिवं रेतः संग्रह्याददेऽहमिवादानमन्त्रार्थाः । केनाभिप्रायेण तदादानं तदाह—पुनरिति । तदुना
रेतोरूपेण बहिर्निर्गतमिन्त्रियं मां प्रत्येतु समागच्छतु । तेजस्त्वगता कान्तिः । भगः सीमाग्य ज्ञानं वा । तदपि सर्वं
रेतोनिर्गमात्तदात्मना बहिर्निर्गतं सन्मां प्रत्यागच्छतु । अग्निविष्णु स्थानं येषा ते देवास्तत्रेतो यथास्थानं कल्प-
त्स्विति मार्जनमन्त्रार्थाः ॥१॥
३० अथोनी रेतस्त्वलेन प्रापक्षित्तमुक्तं रेतोयोनामुदके रेतःसिचच्छायादग्नें प्रायश्चित्तं दर्शयति—यथेत्यादिना ।
निमित्तान्तरे प्रायश्चित्तान्तरेऽप्यद्वैतप्रक्रमार्थाऽप्यशब्दः । मयि तेज प्रभृति देवाः कल्पयन्स्त्विति मन्त्रयोजना । प्रत्येन
रेतःसिचा यस्यां पुत्रो जनमित्यस्या स्त्रियं स्तौति—श्रीदित्यादिना । कथं सा यशस्विनी न हि तस्याः रसातिर्गत्सि
तत्राऽह—यदिति । रजस्वलाभिमयनादि प्रतिपिद्धमस्यागच्छ्य विनिगष्टि—ब्रिदाविति ॥६॥
ज्ञापयेदात्मनोऽप्रेमातिरेकमिति जेवः । बलादेव दग्धाकृता भार्या यणुकमर्थं कथमुपगच्छेदित्याकाङ्क्षायाणाह—
३५ शप्यामीति ॥७-८॥
भर्तुर्भार्याविगीकरणप्रकारमुक्त्वा पुत्रपदपिण्यास्तस्यास्तद्विषये प्रीतिर्नपादनप्रक्रियां दर्शयति—स यामिवा-
बिना । हे रेतस्त्वं मदीयात्सर्वस्मादङ्गात्समुत्पद्य मे विजोपतश्च हृदयात्सरस्वदारेण जायमे म न्यः, नानां पश्यते म्म.
मन्त्रिषलितशरविद्धा मृगोभिवाम् मदीया स्त्रियं मे मादय मद्भवा कुर्वित्यर्थः ॥१॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संधायाभि-
प्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥१०॥

अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संधायापा-
न्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥११॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद्विष्ट्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शर- ५
बहिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाऽक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः
प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपत्न्यौस्त आददेऽसाविति मम
समिद्धेऽहौषीरिष्टासुकृते त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त
आददेऽसाविति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृतोऽस्माल्लोकाल्पैति यमेवंविद्ब्राह्मणः
शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेद्भुत ह्येवंविदपरो भवति ॥१२॥ १०

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीत न धारयेद्गर्भाभिणी मा भूदिति तस्यामर्थमिति पूर्ववत् । अभिप्राण्याभि-
प्राणनं प्रथमं कृत्वा पश्चादपान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यनेन मन्त्रेणारेता एव भवति न गर्भिणी
भवतीत्यर्थः ॥१०॥

अथ यामिच्छेद्दधीत गर्भमिति तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेणापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते १५
रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥११॥

अथ पुनर्यस्य जायायै जार उपपतिः स्यात्तं चेद्विष्ट्यादभिचरिष्याम्येनमिति मन्येत तस्येवं कर्म । आम-
पात्रेऽग्निमुपसमाधाय सर्वं प्रतिलोमं कुर्यात्तस्मिन्नग्नावेताः शरभृष्टीः शरेषीकाः प्रतिलोमाः सर्पिषाऽक्ता घृतान्मय्क्ता
जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीरित्याद्या आहुतीरन्ते सर्वासामसाविति नामग्रहणं प्रत्येकम् । स एष एवंविद्यं ब्राह्मणः
शपति स विसुकृतो विगतपुण्यकर्म प्रैति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेन्नर्मापि न कुर्यात्किमुतावोप-
हासं हि यस्मादेवंविदपि तावत्परो भवति नान्नर्भवतीत्यर्थः ॥१२॥ २०

तस्याः स्वविषये प्रीतिमापाद्यावाच्यकर्मानुष्ठानदशायामभिप्रायविशेषानुसारेणानुष्ठानविशेषं दर्शयति—
अथेत्यादिना । तत्र तत्राथशब्दस्तत्तदुपक्रमार्थो नेतव्यः । पशुकर्मकाले प्रथमं स्वकीयपुंस्त्वद्वारा तदीयस्त्रीत्वे वार्युं
विसृज्य तेनैव द्वारेण तत्तत्तदादानाभिमानं कुर्यादित्याह—अभिप्रायेति ॥१०॥

भर्तुरेवाभिप्रायान्तरानुसारिणं विधिमाह—अथ यामित्यादिना । स्वकीयपञ्चमेन्द्रियेण तदीयपञ्चमेन्द्रियाद्वेतः
स्वीकृत्य तत्पुत्रोत्पत्तिसमर्थं कृतमिति मत्वा स्वकीयरेतसा सह तस्मिन्निक्षिपेत्तदिदमपाननं प्राणनं च तत्पूर्वकं २५
रेतःसेचनम् ॥११॥

सम्प्रति प्राप्तज्ज्ञकमाभिचारिकं कर्म कथयति—अथ पुनरिति । द्वेपवताञ्जुष्ठितमिदं कर्म फलवदिति वक्तुं
द्विष्यादित्यधिकारिविशेषणम् । आमविशेषणं पात्रस्य प्रकृतकर्मयोग्यत्वव्यापनार्थम् । अग्निमित्येकवचनादुपसमाधान-
वचनाच्चाञ्जवस्य्याग्निरत्र विवक्षितः । सर्वं परिस्तरणादि तस्य प्रतिलोमत्वे कर्मणः प्रतिलोमत्वं हेतुकर्तव्यम् । मम
स्वभूते योषाग्नी यौवनादिना समिद्धे रेतो हुतवानसि ततोऽपराधिनस्तव प्राणापानावादे फडित्युक्त्वा होमो ३०
निर्वर्तयितव्यः । तदन्ते चाऽविद्यात्मनः गन्त्रेर्वा नाम गृहीत्याद् । इष्टं श्रौतं कर्म चुकृत स्मार्तम् । आशा प्रार्थना
वाचा यत्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादित तस्य प्रतीक्षा पराकाशः । यथोक्तहोमद्वारा शापदानस्य फलं दर्शयति—स एष
इति । एवंविद्वं मन्थकर्मद्वारा प्राणविद्यावत्त्वम् । तस्मादेवंविद्वं परदारगमने यथोक्तदोषजातृत्वम् । तच्छब्दोपात्तं
हेत्वन्तरमाह—एवंविदपीति ॥१२॥

- अथ यस्य जायामातृवं विन्देत्प्रहं कसेन पिबेद्बहुतवासा नैनां
वृषलो न वृषल्युपहन्त्यात्रिरात्रान्त आप्लुत्य श्रीहीनवधातयेत् ॥१३॥
- स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वेदमनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति
क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामोश्वरौ जनयितवै ॥१४॥
- ५ अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्व-
मायुरियादिति दध्यौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामोश्वरौ जनयितवै ॥१५॥
- अथ य इच्छेत्पुत्रो मे इयामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रवीत सर्व-
मायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामोश्वरौ जनयितवै ॥१६॥
- अथ य इच्छेद्बहुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति
१० तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामोश्वरौ जनयितवै ॥१७॥
- अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विगीतः समितिगमः शुश्रूषितां वाचं
भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रवीत सर्वमायुरियादिति मासौदनं
पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामोश्वरौ जनयितवा औक्षेण वार्षाण्येण वा ॥१८॥
- अथ यस्य जायामातृवं विन्देदुभयं प्राप्नुयादित्येवमादिप्रत्यः श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणामित्यतः पूर्वं इष्ट्यः
१५ सामर्ण्यात् । अथ कसेन पिबेद्बहुतवासा इत्यात् । नैनां स्नातामस्नातां च वृषलो वृषलो वा नोपहन्त्यासौपत्युत् ।
त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रत्रतसमाप्तावाप्लुत्य स्नात्वाऽहृतवासा स्यादिति व्यबहितेन संबन्धः । तामाप्लुतां श्रीहीनवधात-
येद्बहुवधाताय तानेव विनिवृज्ययात् ॥१३॥
- स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो वर्णतो जायेत वेदेकमनुब्रवीत सर्वमायुरियाद्वर्षातः क्षीरौदनं पाचयित्वा
सर्पिष्मन्तमश्नीयातामोश्वरौ समर्थौ जनयितवै जनयितुम् ॥१४॥
- २० दध्यौदनं दध्ना चरुं पाचयित्वा द्विवेदं चेदिच्छति पुत्रं तवैवमज्ञाननियमः ॥१५॥
केवलमेव स्वाभाविकमोदनम् । उदग्रहणमन्यप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् ॥१६॥
कुहितुः पाण्डित्यं गृहस्तत्रविषयमेव वेदेऽनधिकारात् । तिलौदनं कुसरम् ॥१७॥
- विविधं गीतो विगीतः प्रख्यात इत्यर्थः । समितिगमः सर्वां गच्छतीति प्रगल्भ इत्यर्थः । पाण्डित्यस्य
पूयग्रहणात् । शुश्रूषितां धोतुमिष्टां रमणीयां वाचं भाषिता संकृताया अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः । मांसमिश्र-
२५ मोदनं मासौदनम् । तन्मांसनियमार्थमाह—औक्षेण वा मांसेन । उक्षा सेचनसमर्थः पूयवस्तदीयं मांसम् । ऋषयस्त-
तोऽप्यधिकवयास्तदीयमार्थं मांसम् ॥१८॥
- आभिवारिकं कर्म प्रसङ्गागतमुत्कृष्टा पूर्वोक्तमृतकालं ज्ञापयति—अथेति । श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणामित्येतदपेक्षया
पूर्वत्वम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वे हेतुमाह—सामर्ण्यादिति । अर्थवशादिति यावत् ॥१३॥
- किं पुनरवधातनिष्पन्नैस्तण्डुलैरुद्वेयं तदाह—स य इति । वलदेव सादृश्यं वा शुद्धत्वं वा सुतत्त्वम् ॥१४॥
स्वाभाविकमोदनं पाचयति चेत्किमर्थमुदग्रहणं तद्व्यतिरेकीयौदनपाकासम्भवादित्याशङ्क्याऽह—उदग्रहण-
३० मिति । क्षीरादेरिति शेषः ॥१५॥
वेदविषयमेव तस्यापण्डित्यं किं न स्यादत आह—वेद इति ॥१७॥
- समितिर्विद्वत्समा सां गच्छतीति विद्वानेवोच्यतामिति चेन्नेत्याह—पाण्डित्यस्येति । सर्वगन्धो वेदचतुष्टय-
विषयः । औक्षेणेत्यादितुतीया सहार्थः । देवाविशेषापेक्षया कालविशेषापेक्षया वा मार्गनियमः । अथशब्दस्तु पूर्ववाप्येव
३५ यथास्त्विकित्पार्थः ॥१८॥

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताऽऽज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये
स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्घृत्य
प्राप्नोति प्राक्षेतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां
त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्वा सं जायां पत्या सहेति ॥१९॥

अथैनानामभिपद्यतेऽमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहं सामाहमस्मि ऋक्त्वं ५
छौरहं पृथिवी त्वं तावेहि सर्भावहै सह रेतो दवावहै पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥२०॥

अथास्या ऋक विहापयति विजिह्वां छावापृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय
मुखेन मुखं संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमाष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा
रूपाणि पिंशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्घाता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि
सिनीवालि गर्भं धेहि पूषुष्टुके । गर्भं ते अश्विनो देवावाधत्तां पुष्करलज्जौ ॥२१॥ १०

अथाभिप्रातरेव कालेऽवघातनिर्वृतांस्तपङ्गुलानादाय स्थालीपाकावृता स्थालीपाकविधिनाऽऽज्यं
चेष्टित्वाऽऽज्यसंस्कारं कृत्वा चर्चं श्रपयित्वा स्थालीपाकस्याऽऽहुतीर्जुहोत्युपघातमुपहृत्योपहृत्याग्नये स्वाहेत्याद्याः ।
गाह्यः सर्वो विधिर्ब्रह्मोऽत्र हुत्वोद्घृत्य चक्षेर्षं प्राप्नोति स्वयं प्राक्षेतरस्याः पत्यै प्रयच्छत्युच्छिष्टम् । प्रक्षाल्य
पाणी आकम्ब्योदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेनैनां त्रिरभ्युक्षत्यनेन मन्त्रेणोत्तिष्ठात इति सकृन्मन्त्रोच्चारणम् ॥१९॥

अथैनानामभिमन्त्र्य क्षौरौदनादि यथापत्यकामं भुक्त्वेति क्रमो ब्रह्म्यः । संवेशनकालेऽमोऽहमस्मोत्पादि- १५
मन्त्रेणामिपद्यते ॥२०॥

अथास्या ऋक विहापयति विजिह्वां छावापृथिवी इत्यनेन । तस्यामर्थंमित्यादि पूर्ववत् । त्रिरेनां
शिरःप्रभृत्यनुलोमामनुमाष्टि विष्णुर्योनिमित्यादि प्रतिमन्त्रम् ॥२१॥

कदा पुनरिदमोदनपाकादि कर्तव्यं तदाह—अथेति । कोऽसौ स्थालीपाकविधिः कथं वा तत्र होमस्तत्राऽह—
गाह्यं इति । गृहे प्रसिद्धो गाह्यः । अत्रेति पुत्रमन्यकर्मोक्तिः । अतो मङ्गुर्यातः सकाशाद्भ्यो विश्वावसो गन्धर्व २०
त्वमुत्तिष्ठान्वा च जाया प्रपूर्वां तर्णो पत्या सह संक्रोडमानामिच्छाहं पुनः स्वामिमां जायां समुपैमीति
मन्त्रार्थः ॥१९॥

अभिपतिरालिङ्गनम् । कदा क्षौरौदनादिभोजनं तदाह—क्षौरेति । भुक्त्वाऽभिपद्यत इति सम्बन्धः । अहं
पतिरमः प्राणोऽस्मि सा त्वं वागसि कथं तव प्राणत्वं मम वाक्त्वमित्याशङ्क्य वाचः प्राणाधोनत्ववत्तव मदीयत्वान्-
दित्यभिप्रेत्य सा त्वमित्यादि पुनर्वचनम् । ऋगाधारं हि साम गीयते । अस्ति च भवाधारत्वं तव । तथा च मम २५
सामत्वमुक्त्वं च तव । छौरहं शिवृत्वात्पृथिवी त्वं मातृत्वात्पौर्मातापितृत्वविष्टेरित्यर्थः । तावावा संरभावहै सरम्भ-
मुद्यमं करवावहै । एहि त्वमागच्छ । कोऽसौ संरम्भस्तदाह—सहेति । पुस्त्वयुक्पुत्रलाभाय रेतोधारणं कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥२०॥

ऊर्जोः सम्भोजनं छावापृथिवी इति । विजिह्वा विस्त्रिष्टे भवेत् युवामित्यर्थः । विष्णुर्व्यापिनश्चो लो भगवान्भ-
वत्या योनिं कल्पयतु पुत्रोत्पत्तिसमर्थां करोतु । त्वष्टा सविता तव रूपाणि पिंशतु विभागेन दर्शनयोग्यानि करोतु । ३०
प्रजापतिर्विराडात्मा मदात्मना स्थित्वा त्वमि रेतः समासिञ्चतु प्रक्षिपतु । घाता पुनः सूत्रात्मा त्वदीयं गर्भं त्वदात्मना
स्थित्वा दधातु धारयतु पुष्णतु च । सिनीवाली दग्धाहर्दवता त्वदात्मना वतते । सा च पूषुष्टुका वित्तोर्णस्तुतिर्मां-
सिनीवालि पूषुष्टुके गर्भमिम धेहि धारय । अश्विनो देवी सूर्याचन्द्रमसो स्वकीयरश्मिमालिनौ तव गर्भं त्वदात्मना
स्थित्वा समाधत्ताम् ॥२१॥

हिरण्यमयी अरणी धाम्नां निर्मन्यतामधिवनी । तं ते गर्भं हवा-
महे दशमे मासि सूतये । यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा सौरिन्द्रेण
गर्भिणी । नायुर्विशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥२२॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वायुः पुष्करिणीं समिञ्जयति
५ सर्वतः । एवा ते गर्भं एजतु सहावतु जरायुणा । इन्द्रस्यायं व्रजः
कृतः सार्गलः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरो सहेति ॥२३॥

जातेऽग्निमुपसमाधायान्क आधाय कसे पृषदाज्यं संनीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्य-
स्मिन्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्धां मा च्छैस्तेऽत्मजया च पशुभिश्च
स्वाहा । मयि प्राणां स्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा । यत्कर्मणात्यरीरिचं
१० यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टं सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥२४॥

अन्ते नाम गृह्णात्यसाविति तस्याः ॥२२॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति प्रसयकाले सुखप्रसवनाथंमनेन मन्त्रेण । यथा वायुः पुष्करिणीं समिञ्जयति
सर्वतः । एवा ते गर्भं एवतिविति ॥२३॥

अथ जातकर्म । जातेऽग्निमुपसमाधायान्क आधाय पुत्रं कसे पृषदाज्यं संनीय संयोज्य दधि धृते पृषदाज्य-
१५ स्योपघातं जुहोत्यस्मिन्सहस्रमित्याद्यावापस्थाने ॥२४॥

ज्योतिर्मय्यावरणी प्रागासतुर्याभ्यां गर्भमधिनौ निर्मथितवन्तौ तं तथाभूतं गर्भं ते जठरे दधवहै दशमे मासि
प्रसवार्यम् । आधीयमानं गर्भं दृष्टान्तेन दर्शयति—यथेति । इन्द्रेण सूर्येणेति यावत् । असाविति पत्युर्वा निर्देशः । तस्या
नाम गृह्णातीति पूर्वेषु संज्ञन्तः ॥२२॥

समिञ्जयति स्वरूपोपघातमकुर्वन् चालयतीत्येतत् । एवा त एवमेव तव स्वरूपोपघातमकुर्वन्नेजतु गर्भश्चलतु ।
२० जरायुणा गमविष्टमसासखण्डेन सहावतु निर्गच्छतु । इन्द्रस्य प्राणस्यायं व्रजो मार्गः सर्वकाले गर्भावानकाले वा कृतः ।
सार्गल इत्यस्य व्याख्या सपरिश्रय इति । परिवेष्टनेन जरायुणा सहित इत्यर्थः । तं मार्गं प्राप्य स्वमिन्द्र गर्भेण सह
निर्जहि निर्गच्छ । गर्भानि सत्प्राणानन्तरं या मासपेक्षी निर्गच्छति सावरा ता च निर्गमयेत्यर्थः ॥२३॥

धृतमिधं दधि पृषदाज्यमित्युच्यते । उपघातमित्यासीदप्य पीनः पुत्र्यं विवक्षितम् । पृषदाज्यस्याल्पमल्प-
मादाय पुनः पुनर्जुहोतीत्यर्थः । अस्मिन्स्वे गृहे पुत्ररूपेण वर्षमानो मनुष्याणां सहस्रं पुष्यासमेधकमनुष्योपघातो
२५ भूयासमस्य मरुतुजस्योपसन्धां संततौ प्रजया पशुभिश्च सह श्रीर्मा विच्छिन्ना भूयादित्याह—अस्मिन्निति । मयि पित्रि
ये प्राणां सन्ति तान्युवे स्वयि मनसा समर्पयामीत्याह—मयीति । अत्यरीरिचमित्यतिरिक्तं कृतवानस्मिह कर्मण्यकरण-
करवं तत्सर्वं विद्वानग्निः स्विष्ट करोतीति स्विष्टकृत्भूत्वा स्विष्टमनधिकं सुहुतमभूत चास्माकं करोतित्यर्थः ॥२४॥

१. व्रजत्यनेनेति व्रजः मार्गः ।

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथ दधि मधु
धृतं संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति । भूतस्ते दधामि
भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥२५॥

अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥२६॥

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा
वसुविद्यः सुदत्रः । येन विद्वा पुण्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥२७॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । इलाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत् । सा त्वं वीरवती
भव याऽस्मान्वीरवतोऽकरदिति । तं वा एतमाहु रतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः
परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥२८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

१०

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय स्वं मुखं वाग्वागिति त्रिजपित् । अथ दधि मधु धृतं संनीयानन्तर्हितेना-
व्यवहितेन जातरूपेण हिरण्येन प्राशयत्येतैर्मन्त्रैः प्रत्येकम् ॥२५॥

अथास्य नामवेद्यं करोति वेदोऽसीति । तदस्य तद्गुह्यं नाम भवति वेद इति ॥२६॥

अथैनं मात्रे प्रदाय स्वाङ्गुस्थं स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तन इत्यादिमन्त्रेण ॥२७॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इलाऽसीत्यनेन । तं वा एतमाहु रित्यनेन विधिना जातः पुत्रः पितरं पितामहं १५
चातिशेते इति श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन परमां निष्ठां प्रापदित्येवं स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य चैवंविदो ब्राह्मणस्य
पुत्रो जायते स चैवं भवतीत्यध्याहार्यम् ॥२८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

अस्य जातस्य शिशोरित्यर्थः । त्रयीलक्षणा वाक्त्वयि प्रविशत्विति जपतोऽभिप्रायः । एतैर्मन्त्रैर्भूस्ते
दधामीत्यादिभिरिति शेषः ॥२५॥

२०

वेदनाम्ना व्यवहारो लोके नास्तीत्याशङ्क्याऽह—तवस्थेति । यत्तद्वेद इति नाम तदस्य गुह्यं भवति ।
वेदनं वेदोऽनुभवः सर्वस्य निजं स्वरूपमित्यर्थः ॥२६॥

हे सरस्वति यस्ते स्तनः श[स]शयः शयः फलं तेन सह वर्तमानो यश्च सर्वप्राणिनां स्थितिहेत्वन्नभावेन जातो
यश्च रत्नधा अन्नस्य पयसो वा धाता यश्च वसु कर्मफलं तद्विन्दतीति वसुविद् । यश्च सुपुत्र ददातीति सुदत्रो येन च
स्तनेन विद्वा विद्वानि वार्याणि वरुणीयानि देवादीनि भूतानि त्वं पुण्यसि तं स्तनं मदीयपुत्रस्य धातवे पानाय २५
मदीयभार्यास्तने प्रविष्टं कुवित्यर्थः ॥२७॥

इला स्तुत्या भोग्याऽसि । मित्रावरुणाभ्या संभूतो मैत्रावरुणो वसिष्ठस्तस्य भार्या मैत्रावरुणी सा चारुत्वती
तद्वत्त्वं तिष्ठसीति भार्या संबोधयति—मैत्रावरुणीति । वीरे पुरुषे मयि निमित्तभूते भवती वीरं पुत्रमजीजनत् । सा
त्वं वीरवती जीववहपुत्रा भव । या भवती वीरवतः पुत्रसंपन्नानस्मानकरत्कृतवतीति मन्त्रार्थः । पितरमतीत्य वर्तत
इत्यतिपिता । अहो महानेव विस्मयो यत्पितरं पितामहं च सर्वमेव वशमतीत्य सर्वस्मादधिकस्तं जातोऽसीत्यर्थः । ३०
न केवलं पुत्रस्यैवेयं स्तुतिरपि तु यथोक्तपुत्रसंपन्नस्य पितुरपीत्याह—अस्थेति ।

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटोकाया षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

अथ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

- अथ वंशः । पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनोपुत्रात्कात्यायनोपुत्रो गौतमोपुत्राद्गौतमोपुत्रो
भारद्वाजोपुत्राद्भारद्वाजोपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः
पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनोपुत्रात्कात्यायनीपुत्रः कौशिकोपुत्रात्कोपुत्रशिकी
५ आलम्बोपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥१॥

- आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजोपुत्राद्भारद्वाजोपुत्रः पाराशरी-
पुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कार्णोपुत्रा-
द्वाकार्णोपुत्रो वार्कार्णोपुत्राद्वाकार्णोपुत्र आर्तभागीपुत्रादार्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौ-
ङ्गीपुत्रः सांक्तोपुत्रात्सांक्तोपुत्र आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्र आलम्बोपुत्रादालम्बी
१० पुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकोपुत्रान्मा-
ण्डूकीपुत्रः शाण्डिलोपुत्राच्छाण्डिलोपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालुकोपुत्रा
द्भालुकोपुत्रः क्रौञ्चिकोपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकोपुत्रौ वैदभूतोपुत्राद्वैदभूतोपुत्रः काशकेयी-
पुत्रात्काशकेयोपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवी-
पुत्रः प्राद्वनीपुत्रादासुरिवासिनः प्राद्वनीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥२॥

- १५ याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण उपवेशेक्षपवेशिः कुशेः
कुशिव्राजश्चवसो वाजश्रवा जिह्मावतो जिह्मावान्बाध्योगाद्बाध्योगोऽसिताद्वाव-
गणात् असितोः वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्वरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः
कश्यपः कश्यपाश्चैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्याः अम्भिण्यादित्यादा-
दित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाऽऽख्यायन्ते ॥३॥

- २० अथेवानां समस्तप्रवचनवंशः । स्त्रीप्राधान्याद् गुणवान्पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषेणैव
पुत्रविशेषणदाचार्यपरम्परया कीर्त्यते । तानीमानि शुक्लानीत्यव्याप्तिमिथाणि ब्राह्मणेन । अथवा यानीमानि यजूंषि

- सानिध्यात्खिलकाण्डस्य वंशोऽयमिति शङ्का निवर्तयन्वंशब्राह्मणतात्पर्यमाह—अथेति । विद्यामेदादतीत्य
काण्डइत्यस्य प्रत्येकं वंशभाक्त्वेऽपि नास्य पुण्यक्त्वाभाक्त्वं खिलत्वेन तच्छेषत्वात् । तथा च समाप्ती पठितो वंशः
२५ समस्तस्यैव प्रवचनस्य भविष्यतीत्यर्थः । पूर्वी वंशो पुरुषविशेषितो तृतीयस्तु स्त्रीविशेषितस्तत्र किं कारणमित्या-
शङ्क्याऽह—स्त्रीप्राधान्यादिति । तदेव स्फुटयति—गुणवानिति । कीर्त्यते ब्राह्मणेनेति संबन्धः । शुक्लानि यजूपीत्यस्य
व्याख्यानमव्याप्तिमिथानीति । दोषैरसंकीर्णानि पीक्षेयत्वदोषद्वाराभावादित्यर्थः । अयातयामान्यदुद्रान्यगतार्थानीत्यर्थः ।

१. ब्राह्मणेन मिश्रितत्वात् कृष्णयजूंषि इत्युक्तेः तदभावात् शुक्लत्वमित्यपि बोध्यम् ।

समानमासांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः
कौत्सात्कौत्सो माहित्येर्माहित्यिर्वामकक्षायणात्त्वामकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो
वात्स्याह्यात्स्थः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञदत्तसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तु-
रात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

५

इति वाजसनेयके बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

इति वाजसनेयकबृहदारण्यकक्रमेणष्टमोऽध्यायः ॥८॥

इति शुक्लयजुर्वेदीया बृहदारण्यकोपनिषत् संपूर्णा

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

१०

तानि शुक्लानि शुद्धानीत्येतत् । प्रजापतिमारभ्य यावत्प्रीतिमाषोपुन्नस्तावदधोमुखो नियताचार्यपूर्वक्रमो वंशः समा-
नमासांजीवीपुत्रात् । ब्रह्मणः प्रवचनाख्यस्य । तच्चैतद्ब्रह्म प्रजापतिप्रबन्धपरम्परयाऽऽगत्यास्मास्वनेकधा
विप्रसृतमनाद्यनन्तं स्वयंभु ब्रह्म नित्यं तस्मै ब्रह्मणे नमः । नमस्तदनुवर्तिभ्यो गुरुभ्यः ॥१-४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मे षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृती

१५

बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्मे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

पाठक्रमेण मनुष्यादिः प्रजापतिपर्यन्तो वंशो व्याख्यातः । संप्रत्यर्थक्रममाश्रित्याऽहं—प्रजापतिमिति । अधोमुखत्वं
पाठक्रमपेक्षयोज्यते । तत्रापि प्रजापतिमारभ्य साजीवीपुत्रपर्यन्तं वाजसनेयिशाखासु सर्वास्वेको वश इत्याह—
समानमिति । प्रवचनाख्यस्य वंशात्मनो ब्रह्मण संबन्धात्प्रजापतिविद्यां लब्धवानित्याह—ब्रह्मण इति । तस्याविकारि-
भेदादवान्तरभेदं दर्शयति—तच्चैति । प्रजापतिमुखप्रबन्धः प्रपञ्चः सैव परम्परा तथेति यावत् । तस्य परमात्मरूपं २०
स्वयंभूत्वमभिदधाति—अनादौति । तस्यापीरुषेयत्वेनासंभावितदोषतया प्रामाण्यमभिप्रेत्य विशिनिष्टि—नित्यमिति ।
आदिमध्यान्तेषु कृतमङ्गला ग्रन्था प्रचारिणो भवन्तीति मन्वानः सन्नाह—तस्मै ब्रह्मणे नम इति ॥१-४॥

नमो जन्मादिसम्बन्धहेतुविध्वंसहेतवे । हुरये परमानन्दपरिज्ञानवपुर्भुते ॥१॥

नमस्त्रयन्तसंदोहसरसीसहमानवे । गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्म्यटीकाया षष्ठाध्यायस्य पञ्चमं वंशब्राह्मणम् ॥५॥

२५

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवानन्दज्ञानकृताया

बृहदारण्यकोपनिषद्ब्राह्म्यटीकाया षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

1. The first part of the paper is devoted to a discussion of the

2. The second part of the paper is devoted to a discussion of

3.

4. The third part of the paper is devoted to a discussion of

5. The fourth part of the paper is devoted to a discussion of

6. The fifth part of the paper is devoted to a discussion of

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.

21.

22.

23.

24.

25.

भूमिका

अथेदानीं काण्वशास्त्रीयबृहदारण्यकभाष्यस्य सटीकटिप्पणस्य मुद्रणानन्तरं माध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषदः श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितादीपिकां मुद्राय श्रीमहेशानुसन्धानकेन्द्रः आत्मानं कृतार्थं मन्यते तत्प्रकाशनेन । यतो हि श्रीभगवत्पादीयभाष्यं तट्टीका । श्रीसुरेश्वराचार्यप्रणीतं तद्वार्तिकं सर्वमपि काण्वशास्त्रीय-पाठमेवानुसरति । माध्यन्दिनपाठश्च बहुषु स्थलेषु विभिन्नप्रस्थानो दृश्यते, तयोरेकवक्त्यतां सम्पाद्यैव वेदान्तार्थः निर्णेतव्यो भवति, स्पष्टमिदं ब्रह्मसूत्रे तदभाष्ये च ।

तथा हि—ब्रह्मसाक्षात्कृतवनो विबुधः शरीरपतकाले प्राणाः उत्क्रामन्ति, न वा उत्क्रामन्ति इति सन्देहे—“उत्क्रामन्ति” इति पूर्वपक्षः । अत्र च माध्यन्दिनशास्त्रामवलम्ब्य कृतस्य पूर्वपक्षस्य तत्रैव स्थलान्तरे स्पष्टमनुक्तान्तिमनुद्य परिहरति । एव मैत्रेयीब्राह्मणे “मा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान् मोहान्तामपीपित् न वा अहमिदं विबानामी” इति मैत्रेय्याः मोहः “एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति” इति याज्ञवल्क्यवचनं श्रुतवत्याः मुक्तौ नश्यतीति मोहः सञ्जातः । तत्र समाधानं माध्यन्दिनैरेवोच्यते—“नाहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति” इति न तु काण्वैः, अनेन मुक्तस्य विषयज्ञानाभावः न तु स्वरूपनाश इति ममाधानं स्पष्टम् ।

एवं ज्योतिर्ब्राह्मणे काण्वपाठे “स हि स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपानि” इति स्वप्ने कार्यकरणतिक्रमः वक्तव्यः । स न युक्तः स्वप्नेऽपि स्वाप्नशरीरेन्द्रियाणां सङ्क्रावत् इति शङ्कायाः नोत्तरमुपलभ्यते । माध्यन्दिने तु—“सद्योः स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति” इति पाठो दृश्यते । अनेन जीवः स्वप्ने बुद्धिसहित एव वर्तते, तेन बुद्धिगतसंस्कारोत्पन्नाद् विषयान् सेवते—इत्यभिप्रायलाभात् न पूर्वोक्तशङ्काकाशः ।

एवञ्च पाठद्वयस्यापि बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्याभ्येतृपात्रमवश्यं ज्ञातव्यत्वे सिद्धे को वा माध्यन्दिन-पाठः ? तदीया टीका वर्तते वा न वेति संशयानामात्मसाकं वेदार्थनिर्णये अत्यन्तप्रामाणिकत्वेन प्रसिद्धानां श्रीविद्यारण्यगुण्ठां दीपिका पुनानगरस्थभण्डारकरलिखितपुस्तकभण्डारे समुपलब्धा । तां च पुस्तकालयाधिपानां V. G. राहुकर महोदयानां माहाय्येन लेखयित्वा हस्तलिखित ग्रन्थमगुह्यबहुलमपि संशोध्य श्रीमहेशानु-सन्धानकेन्द्रसंस्थापकानां श्रीमहेशानन्दगिरिसहासपण्डलेश्वराणामनुज्ञयाऽत्र भाष्येन सह समयोजयाम ।

इयञ्च श्रीविद्यारण्यकृता टीका विस्तृता स्पष्टा भाष्यानुसारिणी च दृश्यते । परन्तु माध्यन्दिनशास्त्रीय-शतपथब्राह्मणस्यान्तिमभागपन्नायाः उपनिषदः टीकारूपा दीपिकेति व्यवहृयते यथा—ऐतरेयारण्यकान्तर्गताया ऐतरेयोपनिषदः टीका श्रीविद्यारण्यकृता दीपिकेति । एवं तैत्तिरीयारण्यकान्तर्गततैत्तिरीयोपनिषद्व्याख्या तैत्तिरीयोपनिषददीपिकेति । अत्र च अन्तिमभागे विद्यारण्यश्रीपाददीपिकाया अनुपलम्भात् तदनुसारिण्या द्विवेदगङ्गादीकाया योजनेन ग्रन्थः पूरितः ।

अस्या उपनिषदः द्वे टीके इतः पूर्वमेव मुद्रिते अभूताम् । तयोरेकः द्विवेदगङ्गाविरचितत्वेन शतपथ-ब्राह्मणस्य १८५० तमे क्रिस्ताब्दे बर्लिन (Berlin) नगरे मुद्रितस्य सव्याख्यस्यान्तिमभागस्यत्वेन तत्रैव सूचिता । श्रीविद्यारण्यटीकायां मार्द्वं तस्याः दोलने क्रियमाणे अस्या एव श्रीविद्यारण्यकृतदीपिकायाः संक्षेपरूपा सा भूयस्तु प्रदेशेषु प्रतिलिपिरूपा चेति प्रतीयमाणा द्विवेदगङ्गानाम्ना सम्पादकेन स्वकृतित्वेन मुद्रितेति प्रतीयते । अस्या तु नित्यानन्दविरचितत्वेन आनन्दाश्रममुद्रिता, मा च काण्वपाठानुसारिण्यापि अस्या एव टीकायाः काण्वपाठानु-सारेण योजनं कृत्वा सन्धिष्य मुद्रापितेति स्पष्टं प्रकाशते । परन्तु उभयमपि श्रीविद्यारण्यकृतस्यैव संक्षेपरूपमिति सुस्पष्टम् । अस्माभिस्तु मूलभूता विस्तृता दीपिका प्रकाशितेति विशेषेणास्य ग्रन्थस्यापूर्वता नापेति । अत्र मूलग्रन्थं लेखयित्वा प्रेषणेनोक्तवना श्रीराहुकरमहाभागानां कृतज्ञता निवेदयामः । इति ।

—सम्पादकः

एस० सुब्रह्मण्यशास्त्री

विषयसूचिका

प्रथमोऽध्यायः

विषयाः

प्रथम अस्वाङ्गेष्टपास्तिब्राह्मणम्
द्वितीय चित्पात्रेष्टपास्तिब्राह्मणम्
तृतीय प्राणोपास्तिब्राह्मणम्
चतुर्थ ब्रह्मविद्याब्राह्मणम्

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

पृष्ठाः

विषयाः

पृष्ठाः

१-२	प्रथमं ज्योतिर्ब्राह्मणम्	८९-१०५
९-२१	धारीरकब्राह्मणम्	१०६-११९
२१-३१	मैत्रेयीब्राह्मणम्	१२०-१२४
३२-३३	मुनिकाण्डस्य वंशब्राह्मणं च	१२२-२४

पञ्चमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमं अजातशत्रुब्राह्मणम्
द्वितीयं विशुब्राह्मणम्
तृतीयं मूर्तामूर्तब्राह्मणम्
चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणम्
पञ्चमं मधुब्राह्मणं
षष्ठं वंशब्राह्मणम्

३३-३९	प्रथमं ब्राह्मणम्	१२५
३९-४१	द्वितीयं ब्राह्मणम्	१२६
४१-४३	तृतीयं ब्राह्मणम्	१२७
५३-४७	चतुर्थं ब्राह्मणम्	१२७-१२८
	पञ्चमं ब्राह्मणम्	१२८
	षष्ठं ब्राह्मणम्	१२९-१३०
४८-५३	सप्तमं ब्राह्मणम्	१३०
	अष्टमं ब्राह्मणम्	१३१
	नवमं ब्राह्मणम्	१३१
	दशमं ब्राह्मणम्	१३२

तृतीयोऽध्यायः

प्रथमं आश्वलंबब्राह्मणम्
द्वितीयं आर्त्तमागब्राह्मणम्
तृतीयं भुज्युब्राह्मणम्
चतुर्थं उपस्तब्राह्मणम्
पञ्चमं कहोदब्राह्मणम्
षष्ठं गार्ग्यब्राह्मणम्
सप्तमं मन्त्र्यग्निब्राह्मणम्
अष्टमं अक्षरब्राह्मणम्
नवमं शाकल्यब्राह्मणम्
दशमं बडाचार्यब्राह्मणम्
एकादशं कूर्चब्राह्मणम्

५४-५७	एकादशं ब्राह्मणम्	१३१
५८-६०	द्वादश ब्राह्मणम्	१३३-००
६०-६१	त्रयोदश ब्राह्मणम्	१३३-१३४
६३-६४	चतुर्दश ब्राह्मणम्	१३४-१३५
६२-६३	पञ्चदश ब्राह्मणम्	१३५-१३९

षष्ठोऽध्यायः

७०-७३	प्रथम प्राणोपास्तिब्राह्मणम्	१४०-१५०
७३-८२	द्वितीय पञ्चानिविद्याब्राह्मणम्	१४८-१५०
८२-८६	तृतीय ब्राह्मणम् कर्मकाण्ड.	१५०-१५४
८६-८८	चतुर्थ ब्राह्मणम् वंशख	१५४-१६१

बृहदारण्यकोपनिषत्

श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितबीषिकासहिता

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिव पूर्णत्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

•

अथ प्रथमोऽध्यायः

प्रथमं ब्राह्मणम्

इया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा

एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पृशन्त ॥ १ ॥

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः । इया ह प्राजापत्या इत्येव-
माद्या षड्विंशत्यध्यायी माध्यन्दिनीयब्राह्मणोपनिषत् । तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते । उपनिषच्छब्देन मुख्यया १५
नृत्त्या ब्रह्मविद्यैव वाच्या । उप समीपस्थं प्रत्यगात्मैकत्वं नीतिनिश्चितं तत्तत्पराणां सहेतुसंसारं सादयतीत्युप-
निषदिति व्युत्पत्तेः । ग्रन्थस्तु विद्यासमर्पकत्वेनोपचारादुपनिषदित्युच्यते । उत्तरारण्यकत्वं चास्य नियमपूर्वक-
मरण्येनून्यमानत्वात् । अथ कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोनित्यतर्पीवर्षेण सम्बन्धोऽभिधीयते । विद्योत्पत्त्यपेक्षितविवेकवैराग्यश-
मादिमुमुक्षुत्वसम्पत्तिहेतुसत्त्वशुद्धिसम्पादकतया कर्मकाण्डस्य प्राथम्यम् । तज्जनितशुद्ध्यपेक्षया तत्त्वज्ञानजनकत्वात्
ज्ञानकाण्डस्य नियतमूत्तरभावित्वमित्युपायोपेयभावः काण्डयोः सम्बन्ध इति ब्रूमः । पूर्वमग्निरहस्यकाण्डसमाप्तावश-
मेवाग्निब्राह्मणभ्या समुच्चितयोः केवलयोर्वा ज्ञानकर्मणोर्मूलत्वात्समावः परं फलमित्युक्तम् । अथेदानी- २०
मूलत्वात्समावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवस्तस्योद्भावकस्योपास्यप्राणस्य स्वरूपनिर्णयार्थमुद्गीथब्राह्मण-
मारभ्यते । प्राणोपास्तिहि ज्ञानकर्मात्मप्रतिबन्धकीभूतरागाद्यपच्वस्तिहेतुः । तस्याः पाप्ममूल्यतिक्रमणावाप्तर-
फलत्वात् । कोऽसौ पाप्मा मृत्युः कुतो वा तस्योद्भवः केन वा तस्यातिक्रमणं कथं वेति बीजायामेतत्सर्वं
स्पष्टयितुमाख्याधिकामनुसृत्य इया हेत्यादिश्रुतिः प्रवर्तते । अत्र ह्रस्वः पूर्ववृत्तावद्योतकः प्रजापतिशब्दश्च भविष्य-
द्वृत्तिमाश्रित्य यजमानविषयकः, तथा च इयाः द्विप्रकाराः हि किल प्राजापत्याः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य अतीत- २५
जन्मनि यजमानावस्थस्यापत्यभूता गोलकावस्था बागादयः प्राजापत्याः । के ते द्विप्रकारा इत्यत आह—देवाश्चा-
सुराश्चेति । शास्त्रीयज्ञानकर्मवासनावासिता द्योतनात्मका देवाः । प्रत्यक्षानुमानजनित-दृष्टप्रयोजनकस्वाभाविक-
ज्ञानकर्मवासनावासिता असुराः । स्वेष्टेवासुषु रमणात्सुरेभ्यो देवेभ्योऽप्यत्वाद्वाऽसुराः । नेन्द्रविरोचनादयः प्राणा-
धिकारादित्यर्थः । यस्माद्वागादीनामासुरोवृत्तिर्बहुला ततस्तस्माद्देवाः कानीयसा एव अस्पीयांस एव । कनीयांस
एव कानीयसा । स्वायं वृद्धिः । अस्मा एव देवाः शास्त्रीयप्रवृत्तेरत्यन्तपत्नसाध्यत्वात् । ज्यायसा ज्यायांसो बहुतरा ३०
असुराः शास्त्रानामेयत्वाभाविकप्रवृत्तेर्बहुलत्वात् ।

ते देवासुराः एषु लोकेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु गाक्षीयागाक्षीयज्ञानकर्मसाध्येषु निमित्तभूतेषु
सत्त्वस्पर्शान्तं स्पृष्टा कृतवन्तः । तेषां देवासुराणां सात्विकतामससत्त्वानुसारेण क्षमकामादिवृत्त्युद्भवमिभवी ३५
स्पृष्टा । कदाचित्प्राणानां शास्त्रजनितवृत्त्युद्भवाद्देवानां जये नति धर्मवृद्धेर्वागाद्युपहितस्य यजमानस्य धर्म-
प्राधान्यादामानुषादाप्रजापतेर्भोक्तव्यः । तद्विपरीतवृत्त्युद्भवाच्चासुराणां जये सत्यवर्द्धेरामानुषादा स्थाणोश्चा-
पकर्षः । साम्ये च मनुष्यत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

- ते ह देवा ऊचुः । हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ २ ॥
 ते ह वाचमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि भोगस्तं
 देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने तेऽविबुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति
 तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्तस् यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥
 ५ अथ ह प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उद्गायद्यः प्राणे भोगस्तं
 देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिह्रति तदात्मने तेऽविबुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति
 तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्तस् यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिह्रति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥
 अथ ह चक्षुःमूचुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुः उद्गायद्यः यश्चक्षुषि भोगस्तं
 देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने तेऽविबुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति

१० असुराणां बाहुल्यात्तैरभिभूयमाना अत्या देवा किं कृतवन्त इत्यत आह—ते ह देवा ऊचुरित्यादिना ।
 ते देवा असुरैरभिभूयमाना आहुः किलोचुरुकवन्तः हन्तेदानोमस्मिन् यज्ञे ज्योतिष्टोमाख्ये उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थ-
 कर्तुमग्राणस्वरूपाश्रयणेन असुरानत्ययामातिगच्छाम. असुरानभिभूय स्वं देवमार्थं प्रतिपद्यामहे इत्यन्योन्यमुकवन्त
 इत्यर्थः । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तुंस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मस्या भवति । तत्र कर्म तदेतानि जपेदिति विद्यास्यमान
 मन्त्रजपलक्षणम् । ज्ञानं त्विहाख्यायिकया परीक्षमाणमशुद्धवागादिप्रत्याख्यानेन विशुद्धप्राणोपासनरूपमित्यर्थः ॥२॥

१५ इह शुद्धादिगुणविशिष्टप्राणविज्ञानस्य विधित्तितत्त्वात्स्य स्वरूपनिर्धारणाय परीक्षाप्रकार
 आरभ्यते । ते ह वाचमूचुरित्यादिकण्डिकापदकेन । तत्र प्रथमं वाग्देवतापरीक्षामाह—ते ह वाचमूचुरिति । ते
 पूर्वोक्ता देवा ह उक्तप्रकारेण विनिश्चित्य वाचं वागभिमानिनीमभ्याख्यामेवोद्गातुकर्मी “असतो मा सद्गमये”
 त्यादिमन्त्रप्रकाश्यां च देवता मत्वा त्वं नो अस्मभ्यमुद्गायद् औद्गार्थं कर्म कुर्वित्युक्तवन्तः । एवं
 देवेर्नियुक्ता वाग्देवता तथेति तथास्त्विति तान्निवोक्तुं न्यत्युक्त्वा स्वसामर्थ्यमविचार्य उद्गानकर्तुं न्य-
 २० प्रकाश्यात्वं चात्मनोऽङ्गीकृत्य तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थोद्गायद्युद्गानं कृतवती । क. पुनरनेन कर्मणा कार्यविशेष.
 कृत इत्यपेक्षया यथा प्रकृते ज्योतिष्टोमे द्वादशास्तोत्रात्मके उद्गात्रा त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु यजमानार्थ-
 मुद्गानं क्रियतेऽर्चिषिष्ठेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकात्विज्यफलकं स्वाथं तद्वद्वापि द्विविधमुद्गानमिति कथयितुं
 तं कार्यविशेषमाह—यो वाचि भोग इति । यो वाचि निमित्तभूताया सत्या वागादिसमुदायस्य भोगः सुख-
 विशेषस्तं देवेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थ्या आगायदागानेन प्रापितवती ।

२५ यत्पुनः कल्याणं शोभनं वदति यथाशास्त्रं वर्णानभिनिर्वर्तयति तदात्मने स्वाथमेव तद्वय-
 साधारणं बह्निवाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यक्वर्णोच्चारणम् । एवं वाग्देवतायाः कल्याणवदनरूपासाधारणविषया सग
 लक्षणं रत्नप्रस्थावसरं प्रतिगम्यासुरा स्वकार्योद्युक्ता जाता इत्याह—तेऽविबुरिति । तेभ्युराः कामादि-
 प्रवृत्तैर्देवैः कामादिना कृत्वा प्रत्याव्यमानाः देवहृद्गतमविदुर्विवितवन्तः । किं तदित्यत आह—अनेन वै न
 उद्गात्रात्येष्यन्तीति । अनेन वै उद्गात्रा शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण नोऽस्मान् स्वाभाविककर्मज्ञानात्प्राप्तकान् देवा
 ३० अत्येष्यन्ति अतिगमिष्यन्ति इत्येव विदित्वा तमुद्गातारं वाग्रूपमगिहृत्य वेगेनाग्निमभ्य स्वेनाऽऽगच्छलक्षणेन
 पाप्मनाऽविध्यन् ताडितवन्तः संयोजितवन्त इति यावत् । एवमसुरैः प्रजापतेर्वाचि प्रक्षिप्तः स एवोऽनुमानेन प्रत्यक्षीक्रियते ।
 तत्राह—स यः स पाप्मेति । यः स पाप्मा साधकावस्थस्य प्रजापतेर्वाचि प्रक्षिप्तः स एवोऽनुमानेन प्रत्यक्षीक्रियते ।
 कोऽपि यदेव येनैव प्रयुक्ता सतीत्यं वागिदमप्रतिरूपमनुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धमभ्यस्त्रीवर्णनप्रेतादिवर्णनाजुतादि
 वदति स एव य एवं प्रजासु प्रतिकूलवदनहेतुत्वेनानुमितः स एव पाप्मा सः कारणभूतप्रजापतिवाचि गतः । तथा
 वाद्यसकाराभ्या कारणत्वं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यस्थत्वमुच्यते । उत्तराभ्या तु कार्यस्थं पाप्मानमनूद्य
 ३५ तस्यैव कारणस्थत्वमुच्यत इति भावः । कारणानुविधायि हि कार्यमिति ॥ ३ ॥

अथ ह प्राणं प्राग्देवतामूचुरित्यारभ्य एवमु खलित्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः समानार्थकः “अथ ह
 चक्षुःमूचुः” “अथ ह श्रोत्रमूचुः” “अथ ह मन ऊचुः” एताः कण्डिका स्पष्टार्थाः । कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनादनुसृतेषु

तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्तः यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूत्रः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं शृणोति तदात्मने तेऽविदुरनेव वै न उद्गात्रात्येधन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्तः यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ६ ॥

अथ ह मन उच्चुः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं संकल्पयति तदात्मने तेऽविदुरनेव वै न उद्गात्रात्येधन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्तः यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं संकल्पयति स एव स पाप्मेवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ७ ॥

अथ हेममासन्त्यं प्राणमूत्रः । त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्तेऽविदुरनेव वै न उद्गात्रात्येधन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्तः यथाश्मानममृत्वा लोष्टो विष्वं सेतवंहैव विष्वंसमाना विष्वच्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन् परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

ते होचुः । क्व तु सोऽभूद्यो न इत्थमसत्तेत्यय-

मास्येज्जतरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥ ९ ॥

त्वगादिष्वप्यसुरवेधोऽनुमीयत इत्याह—एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्ति । एवं वागादिवदेव खल्वनुक्ता अपि एतास्त्वगादिदेवताः कर्मभूताः पाप्मभिः स्वं स्वैरिन्द्रियासंगैरुपासृजन् संसर्गं कृतवन्तः असुरा इति शेषः । तेषामपि कल्याणकल्याणस्पर्शवत्त्वात् । भेदभ्रमव्यावृत्त्यर्थं एतदेव व्याचष्टे—एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन्ति । एनास्त्वगादिदेवता कर्मभूताः एवं वागादिवत् पाप्मना अविध्यन् विद्वन्तोऽसुरा इत्यर्थः ॥ ४-७ ॥

एवं वागादयो मूल्योरतिक्रमणोऽसमर्थौ इति निश्चित्याज्ज्वरणाः सन्तो देवा मूल्यवतिगमनाय मुख्यं प्राणं प्रार्थितवन्त इत्याह—अथ हेममासन्त्यं प्राणमूत्ररिति । अथ वागादिव पुनैरास्थानन्तरं ह इममित्यभिनयप्रदर्शनार्थम् । आसन्यम् आस्ये भवमासन्त्यं मूखान्तर्विलस्यं मुख्यं प्राणं मूत्ररित्यादि समानम् । ततस्तेऽसुराः पूर्वस्थ्यासवगात् मुख्यप्राणमभिद्रुत्य पाप्मनोऽकलक्षणं अविध्यन्त्यन् व्यघ्नं कर्तुमिष्टवन्तः । ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनासंगदोषेण संसृज्यमाणाः सन्तो विष्वञ्चो नानागतयो विनेशुर्विनष्टा विष्वस्ता इत्यन्वयः । तत्र कथमिवेति प्रसिद्धो दृष्टान्तः । यथा लोके पाषाणचूर्णनाय प्रक्षितो लोष्टः पासुपिण्डोऽभ्रानं पाषाणं श्रुत्वा गत्वा प्राप्य स्वयं विष्वसेत विस्त्रसेत विचूर्णीभवेत् । एवं हैव एवमेव खलु विष्वंसमाना विशीर्यमाणा असुरा अपि विनष्टाः । असुरविनाशे सति यद्वत् तदाह—ततो देवा अभवन् परासुरा इति । ततस्तेऽस्मादसुरविनागादेवत्वप्रतिवन्धकपाप्मन्यो वियोगान्मुख्यप्राणाभ्रयवलादेवा वागादयो वक्ष्यमाणस्त्वस्वरूपेणान्याद्यात्मकेनाभवन् असुराः परा अभवन् इत्यनुपपन्नः पराभूता विनष्टा न पुनः प्ररोहिण इत्यर्थः । उक्ताख्यायिकाक्रमेण यजमानावस्थप्रजापतिवदन्योऽप्याधुनिकस्तत्त्वाप्तिकामः श्रुतिप्रकाशितेन मार्गेण मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य "अस्मि प्राण इत्युपासीते"ति सफलमुपासना विवधाति—भवत्यात्मना परास्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदेति । एवं यथोक्त वक्ष्यमाणद्वन्द्वमादिगुणं च प्राणं यो वेदोपास्ते स आत्मना प्रजापतिस्वरूपेण भवति । अस्योपासकस्य प्रजापतिव्यतिरिक्तभूतः पाप्मा द्विषन् भ्रातृव्यो द्वेषा शत्रुयः स च परामवति लोष्टवद्विनीयत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं वक्ष्यमाणत्वेन स्थितैरयास्यात्यागिरसर्द्धभिर्गुणैर्विनिष्टं प्राणकर्मकोपासनविधानपूर्वकं भवत्यात्मनेत्यादिनोक्तम् । अयास्यायिकामेवानुसृत्य विविधं फलं स्फुटयति—ते होचुरित्यारभ्याऽयात्मनेऽज्ञासमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । तत्तद्देवताभावफलासाधारणगुणकथनार्थमाह—ते इति । ते वागादयः प्रजापतिप्राणाः मुह्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः फलवन्त्याः सन्तो ह इत्येवमूच्यते क्वन्तः किमित्याह—क्व न्विति । नु इति वितर्कं यो नोऽस्मानित्यमसक सयोजितवान् देवभावाय आत्मत्वेनोपगमितवान् । स क कस्मिन्नमृदित्वेवं लोकत्रदेवाप-

सा वा एषा देवता । दूर्नाम दूर्हृत्स्या मृत्युर्दूर्ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥१०॥
 सा वा एषा देवता । एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयाचकार
 तदासां पाप्मनो विन्यवधात्तस्मात् जनमियास्मान्तमियाञ्चेत् पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥११॥
 सा वा एषा देवता । एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्यायेना मृत्युमत्यवहत् ॥१२॥

- ५ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत
 सोऽग्निरभवत् सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥१३॥
 अथ प्राणमत्यवहत् । स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुर-
 भवत् सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥१४॥
 अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽ-
 भवत् सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥१५॥

कारिणं स्मरन्तो विचार्यमाणः सन्तोऽयं प्राणः आस्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तर्मध्ये प्रत्यक्षो वर्तत इति अध्य-
 वस्यन्ति स्म । अनया आख्यायिकया गुणद्वयं सिद्धमित्याह—सोऽप्यास्य इति । यस्मादेव वागादयः प्राणमास्ये-
 ऽन्तरुपलभ्यायमास्येऽन्तरिति व्याजहस्तस्मात्स अयास्यः । अत एव आङ्गिरसः कार्यकरणानामात्मा । तत्र हेतु हि
 यस्मादङ्गानां कार्यकारणानां रसः सार आत्मा तस्मादाङ्गिरस इत्यर्थः ॥ ९ ॥

- १५ प्राणस्य स्वतः शुद्धत्वेऽप्यशुद्धवागादिसंभवावशुद्धत्वं स्यादिति शङ्का वारयितुं पाप्महानिफलासाधारण-
 गुणविशिष्टोपासनमाह—सेति । या प्राप्यासुरा विनष्टाः वै इति अयमास्येन्तरिति निर्धारिता । वै एषा वर्त-
 मानोपासकशरीरस्था प्राणरूपा देवता दूर्नाम दूरित्वेन ख्याता, अतः शुद्धा कथं दूर्नामित्वमित्यत आह—
 दूर्हं हीति । हि यस्मात् अस्याः प्राणदेवतायाः सकाशात् मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्मा दूर दूरे भवति । एतद्-
 गुणविशिष्टप्राणविदः फलमाह—दूर्हं हेति । य एवमुक्तप्रकारेण विशुद्धिगुणं प्राणं वेदोपास्ते अस्मादुपास-
 कान्मृत्युर्दूर्हं वै दूरे एव किल भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

- २० एतदेव स्पष्टयति—सा वा एषा देवतेति । उक्तार्था । एतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं
 मृत्युमपहृत्यापच्छिद्य यत्रासां दिशामन्तः । शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतजनाधिष्ठितो देशो मध्यदेशः तस्मादतिरिक्तो
 देशो दिशां प्राच्यादीनामन्तः पराकाष्ठा तत्तत्र दिशामन्ते अन्तस्थे जने च गमयाच्चकार गमनं कृतवती । तत्तत्र
 दिगन्ते दिगन्तस्थेऽन्त्यजने च आसा वागादीनां पाप्मानं कर्मभूताद् विन्यवधात् । विविधं न्यग्भावेनादधात्
 २५ स्थापितवती । तस्मात्तमन्त्यजनं न इयात् । दर्शनसंभाषणादिभिर्न संसृज्येत । तथा अन्तं तज्जननिवासस्थानं
 नेयात् न गच्छेत् नेदिति परिभयार्थं निपातः । यद्यहं गच्छेयं तदा पाप्मानं मृत्युमन्ववायानि अनुगच्छेय-
 मिति भीतो जनमन्तं वा न गच्छेच्छिद्यमात्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

- सम्प्रति देवताभारं वक्तुमाह—सा वा एषेति कण्ठिकया । अथ पापविमोक्तान्तरमेताः वागादि-
 देवताः कर्मभूताः मृत्युं पूर्वोक्तमतीत्य अवहत् प्रापयत् । स्वं स्व अपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवतात्मरूपं प्रापित-
 ३० वतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं सामान्योक्तमेव वहनं प्रत्येकमाह—स वै वाचमिति । स प्राणो वाचमेव वाग्देवतामेव
 प्रथमासुरातुरत्यन्तं सनिहितत्वात् प्रधानभूतामत्यवहत् वहनं कृतवात् । सा वाय्वदा यस्मिन्काले मृत्युं पाप्मा-
 नमतीत्यामुच्यत मोचिता स्वयं तदा वागेव पूर्वमप्यग्निरेव सती स प्रसिद्धोऽग्निरभवत् । तद्धि पूर्वस्मात् को
 विशेष इत्यत आह—सोऽयमिति । सोऽयमतिक्रान्तः पाप्मातिक्रान्तोऽग्निः परेण मृत्यो परस्तादीप्यते राजति ।
 ३५ प्राज्ञोऽपि विदित्वासां वागात्मना मृत्युप्रतिबद्धो नेदानीमिव दीप्तिमानासीदित्यर्थः ॥ १३ ॥

- अथानन्तरं प्राणं नासिकान्तःसंचारिणं घ्राणं, स वायुरभवत् स तु मृत्योः परस्ताद् पवते तिर्यग्गच्छ-
 तीत्यर्थः । अन्यत्सर्वमुक्तार्थम् ॥ १४ ॥
 चक्षुरादित्योऽभवत् । स तु तपति द्योतते ॥ १५ ॥

अथ श्रोत्रमस्य बहत् । तद्यदा मृत्युमस्य मुच्यत ता

दिशोऽभवेत्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥

अथ मनोऽस्य बहत् । तद्यदा मृत्युमस्य मुच्यत स चन्द्रमा अभवत्, सोऽसौ चन्द्रः

परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येव ह वा एनमेवा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १७ ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । यद्धि किञ्चात्मनोऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥ ५

ते देवा अब्रुवन् । एतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरन् नोऽस्मिन्नन्न

आभजस्वेति ते वै माऽभिसंविशतेति तथंति तं समन्तं परिण्य विशन्त

तस्माद्यदनेनान्नमसि तेनेतास्तृप्यन्त्येवं ह वा एनं स्वा अभिसंविशन्ति

भर्ता स्वानां ॥ १९ ॥ पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद ॥ १९ ॥

तथा श्रोत्रं दिशोऽभवत् । दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः ॥ १६ ॥

१०

तथा मनश्चन्द्रमा भाति । वागादीनामन्यादिदेवतात्वप्राप्तावप्युपासकस्य किमायातमित्यत आह—
एवमिति । य उपासक एवमन्याद्यात्मकवागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणमात्मत्वेन वेद प्राणोऽहमित्युपास्ते तमेन-
मुपासकमेव ह वै पूर्वयजमानवदेवैषा प्राणदेवता मृत्युमतीत्य बहति । वैराजं पदं प्रापयतीति यावत् ।
“त यथा यथोपास्ते तदेव भवती”ति श्रुतेः ॥ १७ ॥

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकरणसंघातविधारकत्वं नाम गुणान्तरं वक्तुमाह—अथेति । यथा वागादि-
भिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुखेऽपि प्राणस्त्रिषु पवमानेषु सर्वप्राणसाधारणमागानं कृत्वा अथानन्तरं शिष्टेषु
नवसु स्तोत्रेष्वात्मन आत्मार्थमन्नाद्यमागायदागीतवान् । अन्नं च तदाद्यं चाश्नाद्यम् । अद्यमानमन्नमित्यर्थः । कथं
पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनात्मार्थमागीतमिति गम्यत इत्यत्र हेतुमाह—यद्धेति । यत्किंचेति सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः ।
हीति हेतोः । हि यस्माल्लोके प्राणिभिर्यत्किंचन सामान्यतोऽन्नमात्रमद्यते भक्ष्यते तदन्नमात्रमनेनैव प्राणेनैवाद्यते
तस्मात्स्वार्थभेदवागानम् । अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा । अनशब्दः सान्तः शकटवाची यस्त्वन्यः स्वराजः
स प्राणपर्यायः अनितेद्धातोर्भूत्यपन्नत्वात् । एतेन इदशब्दशङ्काऽप्यपास्ता । ननु तर्ह्येतस्यापि वागादिवत्स्वार्थं
मागानादासङ्गपान्यवेह । स्यादित्यत आह—इहेति । इहाश्वे देहाकारपरिणते प्राणः प्रतितिष्ठति तदनुसारिणश्च
वागादय स्थितिभाजोऽस्तस्तिथ्यर्थं प्राणस्यान्नम् । अतो न पान्यवेवस्तस्मिन्स्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

१५

२०

नन्वेवं प्राणस्यैव स्वातन्त्र्येणान्कृतोपकारभाजित्वं वागादीना तु तद्द्वारकमिति कथं निश्चेतुं
शक्यते यन्निश्चयादनेनैवेत्येवकारस्य सार्थकत्व स्यादित्यतस्तन्निर्णयार्थमाह—ते देवा इति । ते वागादय
स्वविषयद्योतनात् देवा अब्रुवन्नुक्तवन्तो मुख्यं प्राण इदं सर्वं वै प्रसिद्धं यदन्नं प्राणस्थितिकरं तदेतावत् नातो-
धिकमस्ति । तत्पुनस्त्वमात्मन आत्मार्थमागासीरागीतवानसि आगानेन आत्मसात् कृतवानसीत्यर्थः । वयं
चान्मन्तरेण स्थातु नोत्सहामहे । अतोऽपि पश्वान्तोऽस्मानन्नन् आत्मार्थं तवान् आभजस्व आभाजयस्व णिचो
लोपबन्धान्दसः । अस्मास्वान् भागिन कुर्विति तेस्वतः प्राणस्ते यूय यद्यन्नाग्निनो वै तर्हि मामभिसंभिवशत ।
आग्निमुख्येन समन्ततो निविशतेत्यन्नवीदिति शेषः ।

३०

एवमुक्तवति प्राणे ते देवास्तथास्त्विदं गीकृत्य तं प्राणं समन्तं समन्तात् परिवेष्ट्य न्यविशन्त
निश्चयेनाविशन्त । त प्राण परिवेष्ट्य निविष्टवन्तो यस्मात् तस्माल्लोके यदन्नमनेन प्राणेनासि भक्षयति तेनैव
प्राणान्नेनैवाता वागाद्यो देवतास्तृप्यन्ति, न स्वातन्त्र्येण वागादीनामन्नसम्बन्धः । अतोऽनेनैवेत्यवधारणं
सार्थकम् । एतद्गुणविज्ञानफलं दर्शयन्ती श्रुतिः सफलं गुणजातमुपदिशति—एवमिति । य उपासको वागा-
दयः प्राणाश्रयाः स च प्राणोऽहमेवेति वेदोपास्ते । तमेनमुपासकमेवं ह वै यथा प्राणं वागादयः एवमेव खलु
स्वा ज्ञातोऽभिभविमानं आश्रयन्ति । ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः । तथैवमभिसंनिविष्टानां
स्वाना ज्ञातोना प्राणवदेव वागादीना स्वान्नेन भर्ता भवति श्रेष्ठः पूज्यः पुर एता अग्रतो गन्ता अन्नादो
व्याधिरहितः दीप्ताग्निरधिपातिरधिष्ठाय पालयिता । स्वतन्त्रः पतिः भवतीति प्राणवदेव वागादीनामिति च
प्रत्येकं बोध्यम् ॥ १९ ॥

३५

य उ हैवंविदम् । स्वेषु प्रति प्रतिबुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य
एवंतमनु भवति यो वंतमनु भार्यान् बुभूषति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥२०॥
सोऽस्यास्य आङ्गिरसः । अङ्गानां हि रसः प्राणो वाऽङ्गानां रसस्ताम-
स्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वाऽङ्गानां रसः ॥२१॥
एष उ एव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्माद्बृहस्पतिः ॥२२॥
एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्माद्ब्रह्मणस्पतिः ॥२३॥
एष उ एव साम । वाग्वै सामंष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यद्वेव
समः प्लुषिणा समो सशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन
सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यं सलोकतां य एवमेतत्साम वेद ॥२४॥

- १० सम्प्रति प्राणविद्या स्तोतुं तद्विद्यावद्विद्वेषिणो दोषमाह—यं च हेति । उ आश्वयं ह निश्चयेन एवविद
प्रति स्वेषु ज्ञातिषु मध्ये प्रतिकूलो बुभूषति प्रतिस्पर्द्धां भवितुमिच्छति स प्राण प्रतिस्पर्द्धिनोऽगुरा इव भार्येभ्यो
भरणीयेभ्य आत्सीयेभ्यो न है वालं समर्थो भवति भरणीयात् भर्तुं नैव पर्याप्तो भवतीत्यर्थः । अथ प्राणवद्वतुरक्तस्य
लामं दर्शयति—अथेति । अथ पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्य एतं प्राणविदं वागादय इव प्राणमनुगतोऽनुरक्तो भवति ।
यो वा अपि एतमेव विदमन्वेवाऽनुवर्तयन्नेवात्सीयात् भार्यान् बुभूषति भर्तुमिच्छति यथैव प्राणानुवृत्त्या वागादय
१५ आत्मबुभूषव आसत् स एव ह निश्चयेन भार्येभ्यो भर्तुमर्ह पर्याप्तो भवतीति समानमित्यर्थः ॥ २० ॥

- पूर्वोक्तायास्पत्येन प्रतिज्ञातं यदाङ्गिरसत्वं तदेव सोऽस्यास्य आङ्गिरसोऽङ्गाना हि रस इत्यनेनानूच
प्राणो वै प्रसिद्धोऽङ्गाना रस इति प्रतिज्ञायते । तत्कथमिति हेत्वपेक्षया प्राणो हीत्यादिवाक्यम् । अत्रैवमन्वयः
यस्मात्कस्माच्चाङ्गाद्वत् कुलस्थितनिर्धारिताच्छरीराद्यन्वात् प्राण उत्क्रामति अपसर्पति तदेव तत्रैव तद्वत्
शुष्यति शोषमुपैति नीरस भवति नान्यदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्या हि यस्मात् प्राणो वै एवाङ्गानां रसः
२० प्रसिद्धस्तस्मादेव हि वै प्राणोऽङ्गाना कार्यं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षतो रूप्यमाण रूपात्मकं करणं च ज्ञानक्रिया-
शक्तिमत्कर्मभूत तयोरात्मा प्राण इति समुदायार्थः ॥ २१ ॥

- अथ बृहस्पत्यादिनामराशिषमं क प्राणोभासनं वक्तुमेष्ट उ एव इत्यादि कण्ठकाचतुष्टयम् । तत्र न
केवल रूपकर्मभूतयोः कार्यकरणयोरेवात्मा प्राणः किं तर्हि नामभूतानामुपयुज्यमानांमेति सर्वात्म-
कतया प्राण स्तुवन्ती महीकरोत्युपास्यत्वायाऽऽह—एष उ एवेति । उर्यर्थः एष प्रकृत आङ्गिरस
२५ प्राणो “बृहस्पतिर्वैवाना पुरोहित आसीद्वि”ति श्रुतेः प्रसिद्धं देवपुरोहितत्वं व्यावर्तयितुमाह—वाग्वै
बृहतीति । सप्त हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि छन्दासि तेषा मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते । सा च बृहती
षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धा “वाग्वा अनुष्टुबि”ति चयनप्रकरणे उक्तत्वादनुष्टुभोऽपि वाक्त्वं प्रसिद्धं सा द्वात्रिंशदक्षरा
अष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवति । अवाप्तारसंख्याया महासख्यामाप्तर्भावादित्येवं
वागनुष्टुबृहत्योर्भेदकेन वागालिका बृहती ‘सा ऋचो व्याहृत् द्वादशबृहतीसहस्राण्येतावत्यो ह्यचो याः प्रजापति-
३० सूष्टा’ इति श्रुतेः बृहत्या सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति । तस्याः बृहत्याः रूपाया एव प्राणः पतिः स्थित्युपादानहेतुत्वात् ।
तस्माद्बृहस्पतिरित्युपसंहारः ॥ २२ ॥

तस्या यजुर्वेदात्मकत्वमाह—एष उ ब्रह्मणो यजुर्वेदस्य पतिः । कथं ? वाग्वै वाग्विशेषरूपं यजुरेव
ब्रह्म वेदाधिकारात् । तस्या एष पतिरित्यादि समानम् ॥ २३ ॥

- अथास्य सामवेदात्मकत्वमाह—एष उ एव सामेति । कथं वाग्वैसा । अय एषः । सर्वस्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेय-
वस्तुविषयो हि सर्वानाम साशब्दः सा वै वाक् । सर्वंयुल्लिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयो अमः शब्दः । अम एष
३५ प्राणः “केन मे पीत्नानि नामान्यान्नीषीति प्राणेनेति ब्रूयात्” “केन मे स्त्रीनामानीति वाचे”ति श्रुत्युत्तरात् वाक्
प्राणाभिधानभूतो सामशब्दो । तथा सति प्राणनिर्वर्त्यस्वरपदवाक्यादिसमुदायमात्रं पीतिः सामशब्देनाभिधीयते ।
नन्वेतावता कस्य सामत्वं मुख्यमित्यत आह—सा चामश्चेति । इत्येतद्व्युत्पत्तेर्विपुसर्जनं प्राण एव मुख्यः साम-

एष उ वा उद्गीथः । प्राणो वा उत्प्राणेन हीर्षवर्ष-

मुत्तब्धं वागेव गोथोच्च गोथा चेति स उद्गीथः ॥२५॥

तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयः । राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धनं विपातयता-
द्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽप्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥२६॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद । भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर

एव स्वं तस्मादात्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा

स्वरसम्पन्नयात्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एवाथो

यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥२७॥

शब्द वाच्यः एकवचननिर्देशादिति भावः । यस्माद्वागुपसर्जनस्य प्राणस्य सामत्वं मुख्यं तत्तस्मादव्येतृप्रसिद्धस्यापि साम्नो मुख्यसामशब्दवाच्यप्राणनिर्वर्त्यत्वेन गौणमेव सामत्वम् । अयैव प्राणस्य सामत्वमुपासनार्थमाह— १०
यद्वेवेति । यत् उ एव इति च्छेदः । उ शब्दो विकल्पायः प्रकारान्तरद्योतकः, यस्माद्वा अयं प्राणः सूत्रात्मा लिङ्गात्मना प्लुविणा पुत्तिकाशरीरेण समस्तुल्यः मशकेन मशकशरीरेण समो नागेन हस्तिशरीरेण सम एमिस्त्रिमिलोक्तै-
स्त्रैलोक्यात्मकप्राजापत्यशरीरेण समोऽनेन सर्वेण हिरण्यगर्भजगद्गुपेण समस्तुल्य एव पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्
कात्स्न्येन पतिसमाप्तस्तस्मादेव साम । एवं प्राणस्य सामत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतद्गुणकप्राणोपासनफलमाह—
अवनुत इति । य एवं यथोक्तमेतत्सामगुणकं प्राणं वेदोपास्ते स साम्नः प्राणस्य सायुज्यं समुपभावं समानदेहेन्द्रि- १५
याभिमानतामश्नुते व्याप्नोति । सलोक्तार्ता प्राणसमानलोक्तार्ता वाऽश्नुते भावनाविशेषतः फलविशेष इति भावः ॥२४॥

इदं च फलं मध्यप्रदीपन्यायेनोभयतः सम्बन्धमववेयमितीमामेव फलभृतिमनुसृत्य गुणान्तरमाह—एष
उवेति । एष प्राणो वा उद्गीथः । उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषो नोद्गानं सामाधिकारात् । कथमुद्गीथः
प्राणः ? हि यस्मात्प्राणेनैवं सर्वं जगदुत्तब्धं ऊर्ध्वस्तब्धमुत्तमिमतं विधृतमिति यावत् । तस्मात्प्राणो वा ज्व । तया
वागेव गोथा अभिव्यक्तित्वा गायतेः शब्दार्थत्वात्सा वागेव । उद्गीथगव्याभ्यां प्राण एव वाच इत्याह— २०
उच्च गोथा चेति । एतद्विग्रहस्त्वन्वागुपसर्जनं प्राण एवोद्गीथ इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ तद्वापीत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुपयोगमार्गवय उद्गोथदेवता प्राणो न बागादिरित्युक्तार्थदोषार्थाऽऽख्या-
यिकासाह—तद्वापीति । तत्रैतस्मिन्नुक्तार्थे ह आख्यायिकापि ध्रुयते ह स्म । चिकितानिस्तस्यापत्वं
युवा चैकितानेयो ब्रह्मदत्तनामा विश्वसृजां पूर्वश्रुतीणां सत्रे राजानं सोमं भक्षयन्नुवाच उक्तवान् । अत्रायास्या-
ङ्गिरसशब्देनोद्गातोऽप्यत एतादृक्प्राणोपासकत्वात्तस्य । यत् यदि स आङ्गिरस उद्गाता विश्वसृजां पूर्वश्रुतीणां २५
सत्रे इतोऽस्मात् पूर्वाकात् वागुपसर्जनात् प्राणादन्येन देवतान्तेरेणोद्गादुद्गानं कृतवान् तदा त्यस्य तस्यानृतवादी
स्यामित्यर्थः । विपातयतादिति आशिपि तो. स्याने तातङ्कादेण एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेत्याख्यायिकया निर्धारित-
मर्थं श्रुतिः स्वेन वचसोपसंहरति—वाचेति । सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गाता वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च
स्वस्यात्मभूतेनोदगायदित्येवोऽर्थः सपथेन निर्धारित इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमुद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्धार्यं तस्य स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयमवतारयति— ३०
तस्येत्यादिना । तस्य विश्वद्विगुणवत्तया प्रकृतस्य ह एतस्य बृहस्पत्यादिगुणवत्तया निरूपितस्य साम्नः नामशब्द-
वाच्यस्य प्राणस्य स्वं धनं यो वेद अस्य विज्ञातुर्ह स्वं धनं भवति । एवं फलेन प्रलोभ्याऽभिमुखीकृतं गृध्रपुं प्रत्याह—
तस्य वा इति । तस्य वै साम्नः स्वर एव कण्ठातमावृण्यमेव स्वं विभूषणम् । तेन हि भूयितमुद्गानमृद्धिमल्लभ्यते ।
यस्मादेवं तस्मादात्विज्यमृत्विक्कर्मोद्गानं करिष्यन् वाचि विषये स्वरमिच्छेत ।

दृष्टमात्रेण मीस्वर्यासम्भवात्तद्देतुदन्तभावनतैलपानादि कुर्यादित्यर्थावबगम्यते । एतत्तु प्रागङ्गिक फलम् । ३५
तपैवसंस्तुतया स्वरनमग्नया वाचात्विज्यमृत्विक्कर्म कुर्यात् । स सोऽस्वस्य सामभूषणत्वे गमकनाह—तस्मादिति ।
यस्मात्स्वभूतेन स्वरेण भूयित साम तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तमुद्गातारं दिदृक्षन्त एव ब्रह्मनिष्ठ एव चरन्निव जनाः ।

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद । भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै
स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥२८॥
तस्य हैतस्य । साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा
वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽत्र इत्यु हैक आहुः ॥२९॥

५ अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम
प्रस्तोति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदसतो मा सद्गमय
तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति ॥३०॥

स यदाहासतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वा असत्सदमृतं

मृत्योर्मांमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतवाह ॥३१॥

१० प्रसिद्धं हि लोके । धनिन दिदृशन्ते लौकिका इति । एवं सिद्धं गुणविज्ञानफलसम्बन्धमुपसंहरति—अथो अपि यस्य
स्वं धनं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेत्युक्तार्थः । एतच्च कण्ठनिष्ठं माधुर्यं ब्राह्मणसौख्यस्य
ध्वनिगतत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

इदानीं लाक्षणिकवर्णज्ञानपूर्वकं वर्णोच्चारणं वर्णनिष्ठत्वादान्तरं धनमित्याह—तस्येति । तस्य हैतस्य
साम्नः सुवर्णं कण्ठयोऽयं दन्त्योऽयमिति लक्षणज्ञानपूर्वकं सुष्ठुवर्णोच्चारणं सामसन्दर्भाच्चस्य प्राणस्याऽऽन्तर
१५ धनमिति यो वेद अस्त्रोपासकस्य सुवर्णं लोकप्रसिद्धमेव हिरण्यं भवति । किं तत्सुवर्णमिति सुष्ठुषवे प्राह—
तस्येति । तस्य साम्नः स्वर एव कण्ठ्यादिलक्षणो व्याख्यातः सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं
वेदेति पूर्ववदुपसंहारः ॥ २८ ॥

प्रतिनिष्ठत्वस्यामिति प्रतिष्ठा वाक् ता प्रतिष्ठा साम्नो गुणं यो वेद स प्रतिष्ठति ह । पूर्ववत्फलेन
प्रलोभिताया का प्रतिष्ठेति सुष्ठुषव आह—तस्य वै साम्नो वागेव जिह्वामूलादीन्धृष्टी स्थानानि प्रतिष्ठा वागिति
२० जिह्वामूलादीनां स्थानानामाख्या सैव प्रतिष्ठा । हि यस्मादेष प्राणो वाचि जिह्वामूलोरकण्ठदन्तोऽक्षनासिकातालुषु
स्थानेषु प्रतिष्ठितः सन् खलु निश्चितमेतद्गानं गीयते गीतिभावमाधत्ते । तस्मात् साम्नो वागेव प्रतिष्ठेति सम्बन्धः ।
मतान्तरमाह—अत्र इति । अन्नेऽन्नपरिणामे देहे प्रतिष्ठितो गीयत इत्येके अन्ये उह खत्वाहु उ इति । एकीयपक्षस्या
निन्दितत्वाद्विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्याद्वा प्रतिष्ठाऽन्नं वेति ॥ २९ ॥

इदानीमेवं प्राणविज्ञानव्रतो मन्त्रजपविधिरस्योऽह—अथात इति । अथ प्राणविज्ञानकथनानन्तरम् ।
२ यस्माच्चर्वे विदुषा प्रयुज्यमान जपकर्म देवभावाभ्यारोहफलम् । अतस्तस्मात्तद्विधीयते तस्य चोद्गीयसम्बन्धात्
सर्वत्रोद्गानकाले प्राप्ते पवमानानामेवेति वचनात् पवमानेषु त्रिष्वपि कर्त्तव्यताया प्राप्ताया पुनः कालसंकोच
करोति—स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तोतीति । एतत्प्रसिद्धम् । ततः किं सिद्धमित्यत आह—स इति । स प्रस्तोता
यत्र यस्मिन्काले साम प्रस्तुयात्प्राप्तमेत तत्तस्मिन्काले एतानि जपेत् ।

अस्य च जपकर्मणोऽभ्यारोह इत्याख्या । आभिमुख्येवारोहत्यनेन जपकर्मणा एवंविदेवभावमित्य-
३० भ्यारोहः । एतानीति बहुवचनात् त्रीणि यजूषि द्वितोयानिर्हंशात् । ब्राह्मणोत्पन्नत्वाद् यथा पठित एव स्वर
प्रयोजक्यो न मानः । एतच्च जपकर्म याजमानम् । एतानि कानित्यपेक्षायामाह—असतो मा सद्गमय तमसो मा
ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति ॥ ३० ॥

अयमितिशब्दो मन्त्रत्रयसमाप्तिद्योतकः मन्त्रार्थस्य तिरोहितत्वात् ब्राह्मणं प्रतीकग्रहणपूर्वकं स्वयमेव
व्याचष्टे—स यदिति । स यन्त्रोऽसतो मा सद्गमयेति यदाह यदुक्तान् । कोऽसावर्थ इत्युच्यते मृत्युर्वा असत्
३५ स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्यते । अत्यन्ताधोभावहेतुत्वादसच्छब्दव्याख्याता सदमृतं सत् । शास्त्रीयकर्मविज्ञाने
उच्येते । अमरणहेतुत्वादमृतम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—मृत्योरिति । मृत्योः स्वाभाविककर्मज्ञानात्सकात्
माममृतं शास्त्रीयकर्मविज्ञाने गमय देवभावसाधनात्पवमानवापादयेत्यर्थः । अथ तात्पर्यार्थमाह—अमृतमिति ।
माममृतममृतत्वसाधनयोग्यस्वभावं कुरु सम्पादयेत्येवैतन्मन्त्रवाक्यमाह ॥ ३१ ॥

तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्व तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मांमृतं
गमयाऽमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥३२॥
अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्माद् तेषु वरं वृणीत
यं कामं कामयेत तं स एष एवंविद्द्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत
तमागायति तद्धेतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥३३॥ ५

इति प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्

आत्मेवेदमग्र आसीत् । पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्-
तोऽहं नामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यज्ञाम ब्रूते यदस्य भवति । १।

तथा द्वितीयमन्त्रं व्याचष्टे—तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । अस्मिन्मन्त्रे तमःशब्देनाशास्त्रीयकर्मज्ञानमूलम- १०
ज्ञानमुच्यते आवरणात्मकत्वात्तस्य । तदेव मृत्युर्व मरणहेतुत्वात् । ज्योतिरमृतम् । पूर्वोक्ततमोविपरीतदेवस्वरूपज्ञानं
ज्योतिरुच्यते । प्रकाशात्मकत्वात्तदेवामृतमविनाशात्मकत्वादिति पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—मृत्योरिति । मृत्योर-
ज्ञानात्मकादसुरभावादमृतं ज्ञानात्मकदेवभावं गमय । तात्पर्यार्थमाह—अमृतमिति । अमृतं देवं मा मां कुरु प्राजापत्यं
फलभावमापादयेत्यर्थः । एवमुक्तमन्त्रद्वयाभ्यामनतिरिक्तार्थतया तृतीयमन्त्रस्याव्याख्येयत्वमाह—मृत्योरिति ।
मृत्योरसाधनभावादसाध्यभावाच्चाामृतं साधनभावं साध्यभावं च गमयेति । प्रसिद्धार्थतयैव अत्रास्मिन् तृतीये मन्त्रे १५
तिरोहितमिवान्तर्हितमिवार्थरूपं पूर्वयोरिव मन्त्रयोरप्रकटमपूर्वं नास्ति पूर्वयोरेव मन्त्रयो समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन
मन्त्रेणोक्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्राणवदुद्गातुरपि स्वार्थं गानमस्तीत्याह—अथ धानीति । अथ त्रिषु पवमानेषु यजमानोद्गानकरणानन्तरं
यानीतराण्यवधिष्ठानि नव स्तोत्राणि तेषु स्तोत्रेषु प्राणविदुद्गाताऽऽत्मने आत्मार्थमन्नाद्यमग्रं च तदाहं चान्नाद्य-
मागायेत् आगानेन संपादयेत् । अस्योद्गातुः सर्वफलसाधकत्वमाह—तस्मादिति । यस्मात् स एष उद्गाता २०
एवविद्यथोक्तप्राणवत् प्राणवदेव आत्मने आत्मार्थं वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत इच्छति तमागायत्यागानेन
साधयति । तस्माद् तस्मादेव यजमानस्तेषु नवसु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु यं कामं कामयेत इच्छेत् तं कामं
वरं वृणीत प्रार्थयेदित्यन्वयार्थः । एवं कर्मसमुच्चितादुपासनात् फलसिद्धावावाङ्मांसंभवाभावेऽपि केवला-
दुपासनात्तत्सिद्धिशङ्का स्यात्ता निरस्यति—तद्धेतदिति । य एतमेवं प्राणं यथोक्तं निर्द्धारितमहिमानमा
एवमभिमानाभिष्यक्तेरहमस्मि प्राण इति वेदोपास्ते तस्य कर्मानधिकृतस्यापि तद्धेतत् प्राणदर्शनं केवलमपि २५
लोकजिदेव लोकसाधनमेव न ह एवालोक्यतायै अलोकार्हात्वायाऽऽशास्ति । आर्षसंनं प्राणना नैवास्ति ।
तया चोपासनासहितं कर्म सङ्गदेवानुष्ठित सददृष्टद्वारा फलसाधनं केवलोपासनं तु नैरस्त्येणासङ्गदनुष्ठितं
तत्साधनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीनिवारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

एवं ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता । इदानीमस्य प्रजापते फलभूतस्य ३०
जगत्सर्जनस्मृतिसंहारेषु त्वातन्त्र्यं स्तोतुं ज्ञानकर्मणोर्बेदिकयो. फलोत्कर्षो वर्णयितव्यः इत्येवमर्थमात्मेवेदमग्र
आनीदिति पुरपविद्ब्राह्मणमारभ्यते वध्यमाणब्रह्मविधाधिकारहेतुभूतवैराग्योत्पादनाय । आत्मेवेति । तत्रात्रगण्डेन
२

स इममेवात्मानं द्वेषाऽपातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां
तस्मादिवमर्धेवृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मा-
दयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव तौ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ५ ॥

सो हेयमोक्षां वक्रं । कथं नु साऽऽत्मन एव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोऽसानीति ॥ ६ ॥

सा गौरभवत् । वृषभ इतरस्तां समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त ॥ ७ ॥

वडवेतराऽभवत् । अश्ववृष इतरो गर्दभ इतरस्तां समेवाभवत्तत एकशफमजायत ॥ ८ ॥

इष्टविद्योगान्मनस्याकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते । अरत्याविष्टस्य प्रजापतेस्तन्निरसनोद्योगप्रकारमाह-स द्वितीयमिति ।
स प्रजापतिर्द्वितीयमरत्यपनोदसमर्थ स्त्रीवस्त्वैच्छेदिवृष्टवान् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृह्यतोऽतिविषयासक्तस्य
स्त्रिया परिष्वक्तस्येवात्मन्यभिमाने संजाते स ह प्रजापतिस्तोनेवाभिमानेन सत्यसंकल्पत्वादेतावानेतावत्परिमाण
आस ध्रुव । कियत्परिमाण इत्यपेक्षायामाह-यथेति । यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदनाय सम्परिष्वक्तावन्योन्यं १०
गाढमालिङ्गितां यत्परिमाणं स्याता तथा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स विराडात्मा विराट्स्वरूपानुपमर्दनेनैवेमं परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाणमात्मानं शरीरमेतावत्परि-
माणं द्वेषाऽपातयद्विप्रकारं पातितवान् । इममेवेत्यवधारणात्सद्यन्वेन कतुतया विराड्ग्रहणमविरुद्धम् । क्षीरस्य
सर्वोपमर्दनं दधिभावापत्तिवन् विराट् सर्वोपमर्दनेतावानास । किं तर्हि आत्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्य-
सङ्कल्पत्वादात्मव्यातिरिक्तं तु परिष्वक्तस्त्रीपुंसपरिमाणं शरीरान्तरं बभूवेति तद्विध्याकरणे कर्मेति बोध्यम् । १५
ततस्तस्मात्पातनात्पातिर्भन्वाह्यः पत्नी शतरूपाख्या चाभवता बभूवुः । लोकप्रसिद्धयोर्दम्पत्योरुक्ते निर्वचने लोका-
नुभवमनुकूलयति-तस्मादिति । यस्मात्पातिपत्न्यावैकशरीरविभक्ते तस्मात्त्वः स्वस्य आत्मनः इवं शरीरं प्राक्
स्युद्धृष्टावद्धवृगलमिव वृगलं विदलमर्द्धं च तद्वृगलं चाद्धवृगलं शुक्त्यादिविभागवद्धविदलमेवेत्यर्थः । अत्रा-
जिभुवतसम्मर्तिमाह-इति हेति । यज्ञवक्ता यज्ञवल्कस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो देवरातिर्ब्रह्मणोवाऽपत्यमित्यर्थः ।
स ह किल इतीत्यमाह स्मोक्तवान् । द्वेषापातने सत्येको भागः पुस्वोऽपरस्तु स्त्रीत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह- २०
तस्मादिवमिति । यस्माद्वृद्धत्वात्प्रागवस्थायाभयमाकाशः पुरुषार्द्धः स्युद्धङ्गूयोऽस्मृपूर्णो वर्तते ।

तस्मात्पुनश्चहनादनन्तरं स्त्रिया प्राप्तस्युद्धेनेतरो भागः पूर्यत एव यथा विदलाद्धौऽस्मृपूर्णः
सम्पुटीकरणेन पुनः सम्पूर्णः क्रियते तद्वदिति । अथ मिथुनद्वारिका सृष्टिमाह-तां समभवदिति । स प्रजा-
पतिर्भन्वाह्यस्तां शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नोत्वेन कल्पितां समभवन्मिथुनभावमुपगतवान् । ततस्तस्मा-
त्ताविधोपगमनान्मनुष्या अजायन्तोत्पन्ना इत्यर्थः ॥ ५ ॥

२५

इदानीं गवादिसृष्टिं प्रस्तौति-सो हेयमिति । सेयं शतरूपा उ ह किल “न सगोत्रां समानप्रवरां
भार्यां विन्देते”ति दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरन्ती ईसाञ्चक्रे विचारयाभास । कथंन्विदमकृत्यं यस्मात्पातनः
स्वस्मादेव जनयित्वोत्पद्य सम्भवत्युपगच्छति । यद्यप्ययं निर्वृणः स्मार्तं प्रतिषेधमस्मरन्मा न मुञ्चति । अहं
तु तं स्मरन्ती हन्त इदानीं तिरोऽसिं जात्यन्तरेण तिरोभूता भवानीति ॥ ६ ॥

एवं विचार्य सा शतरूपा गौरभवत् । उत्पाद्यप्राणिकर्मभिश्चोद्यमानायाः शतरूपाया मनोश्च पुनः पुनः सेव
मतिरभवदिति बोध्यम् । इतरो मनुर्ध्वमो भूत्वा तामेव गा समभवत् पूर्ववत् सम्भोगं कृतवान् ततस्तस्माद्-
गोवृषभसम्बन्धाद्गावोऽजायन्त ॥ ७ ॥

इतरो शतरूपा वडवाऽजाभवत् । इतरो मनुर्ध्वमोऽभवत् । अश्वश्वासी वृषश्च अश्ववृषः प्रजनन-
समर्थोऽश्च इत्यर्थः । इतरा शतरूपा गर्दभो । इतरो मनुर्गर्दभः । अभवदिति प्रत्येकं सम्बन्धः । तामेव वडवा
गर्दभो च यमभवत् । ततो वडवाश्चरसयोगाद्गर्दभीर्गर्दभसयोगाद्गर्दभाश्चजातीययोर्होपत्याच्चैकगर्भकृमैकवृत्त्य-
न्तरगर्दभाश्चं प्रयमजायत ॥ ८ ॥

३५

अजेतराभवत् । बस्त इतरोऽविरतरा मेष इतरस्तां समेषाभवत्ततोऽजावयो-
ऽजायन्तवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपोलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्म्यहं हीर्षं सर्वमसृक्षीति ततः
सृष्टिरभवत्सृष्ट्या हास्यंतस्था भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

५ अथेत्यभ्यमन्यत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत
तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

तद्यदिवमाहुः । अमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतत्स्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वं देवाः ॥ १२ ॥

अथ यत्किंचेदमाद्रम् । तद्वेततोऽसृजत तद् सोम एतावद्वा
इदं सर्वमन्नं जैवान्नादश्च सोम एवान्नमन्निरन्नादः ॥ १३ ॥

१० इतरा शतरूपाऽजाऽभवत् । इतरो मनुः-वस्तस्त्वयः । इतरा शतरूपाऽविः । इतरो मनुष्येव । तामेवाजामयि
च समभवत् । ततस्तस्मात्सम्भवनादजावयोऽजाश्चावयश्चाजावयो जातिविशेषा अजायन्त । विशेषाणामानन्त्या-
त्प्रत्येकमुपदेशासम्भवं मन्वानस्तित्यं कसृष्टिः सक्षिप्योपसहरति—एवमेवेति । यदिदं किंच यत्किंचेद मिथुन स्त्रीपुंस-
लक्षणं द्वन्द्वमापिपीलिकाभ्यः पिपोलिका अभिव्याप्य सर्वं जगदेवमेव पशून्प्रायैर्नैव सृष्टवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

१५ वक्ष्यमाणानि सौमेन्द्रादिसृष्टि सिद्धवत्कृत्य सर्वा सृष्टिमुपसहरति—सोऽवेदिति । स प्रजापतिरिव सर्वं
जगत्सृष्ट्वाज्येदवगतवान् । कथम् ? अहं वावाऽहमेव सृष्टिरस्मि सृज्यत इति सृष्टिः यन्मया सृष्टं जगन्मद्भेदेत्वाद-
हमेवास्मि न मत्तो अतिरिच्यते कतुं क्रिययोरं भेदोपचारादिति भावः ।

२० इदं सृष्टं जगदहमेवं कुतः इत्यंत आह—अहं हीति । हि यस्मादिदं सर्वं जगदहमेवासृक्षि । सृष्टि-
शब्देनात्मानमेवाभ्यधात्प्रजापतिः । तत्तस्मात्प्रजापतिः । सृष्टिरभवत् सृष्टिनामा बभूव । स्रष्टुरेतदुपलब्धि-
फलमाह—सृष्ट्या हेति । प्रजापतिर्विद्वद्योऽपि यः कश्चित्साध्यान्माषिभूताऽधिदैवं जगदहमस्मीति स्वात्मनोऽन-
न्यत्वेन वेद अस्यापसकल्प्यतस्या सृष्ट्यामेतस्मिन् जगति ह खलु स्रष्टृत्वं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

२५ एवमनुप्राह्यसृष्टिमुक्त्वाऽनुप्राह्यकसृष्टिं प्रतीति—अथेतीति । अथशब्दोऽनुप्राह्यसर्गानन्तर्यार्थः । इतिशब्दो
मन्थनप्रकाराभिनयप्रदर्शनार्थः । स प्रजापतिरेवमिदं मिथुनात्सकं जगत्सृष्ट्वाऽजानन्तरमित्यनेन प्रकारेण भुक्ते हस्ती
प्रक्षिप्याऽभ्यमन्यत् । आभिमुखेन मन्थनमकरोत् । मुखहस्ताभ्यां मथित्वा स प्रजापतिर्मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च
यानिभ्यामग्निं ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारमसृजत सृष्ट्वात् । मुखादेरग्निं प्रति योनित्वे गमकमाह—तस्मादेतदुभ-
यमिति । यस्माद्वाहकस्याग्नेहस्तीं मुखं चैतदुभयं योनिस्तस्मादेतदुभयमप्यन्तरतोऽभ्यन्तरेऽलोमकं लोमवर्जितम् ।
या हि स्त्रीणां योनिः सा ह्यन्तरतोऽलोमकेत्येतस्मात्मान्यादुभयस्यात्यागिनयोनिर्न तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव
जज्ञे प्रजापतेस्तस्मादेकयोनित्वात् ष्यष्टनेवानुजोऽनुगृह्यतेऽग्निना ब्राह्मणस्तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्यो मुखवीर्यश्चेति
श्रुतिस्मृतिसिद्धम् ॥ ११ ॥

३० क्षत्रादिदेवतासर्गमिहागुप्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तमुपसहरति सृष्टिमाकल्याणकीर्त्यै सृज्यस्य सृष्टेरन्य-
त्वात्सृष्टं प्रजापतिरेवेत्युक्त्यर्थस्य स्तुत्यभिप्रायेण अविद्वन्मतं निर्वृतमुपन्यस्यति—तद्यदिवदिति । तत्र कर्म-
प्रकरणे केवलयाशिका गालकाले यदिदं वच आहुरमुमर्गि यजामुमिन्द्रं यज्ञेत्यादि नाम शस्त्रस्तोत्रकर्मादिभिन्नत्वा-
द्भिन्नमेवाभ्यामादिदेवनेकेकं मन्थ्यमाना आहुरित्वभिप्रायः । तन्म तथा विद्यादिति वाक्यशेषः । एतस्याजनावर्णोपले-
हेतुं वदन् अनुप्राह्यकसृष्टिमुपसहरति—एतत्सर्वेति । यस्माच्च सर्वा देवदेवः एतत्सर्वं प्रजापतेरेव सा विसृष्टिः उ
पुनर्हीत्यवधारणे । एष प्रजापतिः प्राण एव सर्वं देवाः नान्यदेवतान्तरमस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

३५ एकस्यैव प्रजापतेर्द्विषोपास्यत्वायाग्निसर्गमुक्तत्वाऽनसर्गमाह—अथ यत् किञ्चेदमिति । अथाग्नि-
सर्गानन्तरम् । यत्किञ्चेदं लोक आदं द्रवात्मकं तत्प्रजापती रेतस आत्मनो बीजादसृजत सृष्ट्वात् । द्रवात्मकश्च

सेवा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृ-

तानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्टिर्चाहास्येतस्यां भवति य एवं वेद ॥ १४ ॥

तद्वेद तद्वा व्याकृतमासौत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ नामायमिदं रूप इति

तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदं रूप इति ॥ १५ ॥

स एष इह प्रविष्टः । आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः

स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तं न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

सोमस्तस्माद्यदाहं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव । स्रष्टव्यान्तरिक्षां वारयति—एतावद्वै इति । इदं सर्वं दृश्यमानं जगदेतावद्वै इति । इदं सर्वं दृश्यमानं जगदेतावद्वै एतावदेव किं ? यत् अन्नं चान्नादश्चैव नातोऽधिकम् । कस्य सोमत्वमग्नित्वं चेत्यपेक्षायामाह—सोम एवान्नमिति । यद्वद्वैर्जन्तं तदेव सोमः । य एवाश्नाद-
सोऽग्निरेवार्थबलाद्व्यवधारणम् । अग्निरपि चकोरपक्षिण प्रत्यन्नत्वदर्शनाद्विद्विरथमानत्वदर्शनाच्च । सोमस्यापि
कचिद्विष्यमानतयाऽत्तुत्वावगमञ्चान्नरपि संहार्यश्चेत्सोम एव सोमोऽपि संहर्ता चेदग्निरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुग्राहकदेवसृष्टिं शिष्ट्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति—सैषेति । सा एषा सृष्टि-
ब्रह्मणः प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽधिकतरा का सेत्याह—यद्यस्मात् श्रेयसः प्रशस्यतरानात्मनः सकाशाद्देवान-
सृजत तस्मात्तेषां देवसृष्टिरतिसृष्टिः । ननु “अग्निमूर्द्धं” त्यादिश्रुतेरन्यादयोऽस्यावयवास्तत्कथं तत्सृष्टिस्ततोऽप्यति-
शयवतीत्याशङ्क्य प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुत्कृष्टत्ववचनमविरुद्धमित्याशयेन परिहर्तुमाह—अथ
यदिति । अथ यद्यस्माद्यजमानावस्थ- प्रजापतिर्मर्त्यो मरणधर्मान् अमृतानमरणधर्मागो देवान् कर्मज्ञानवद्विज्ञाना
सर्वान्विदस्य पाप्मानं ओषित्वाऽसृजत । ततस्तस्मादियं देवसृष्टिरतिसृष्टिरुत्कृष्टज्ञानकर्मणोः फलमित्यर्थः । एतादृश-
प्रजापत्युपासकस्य फलमाह—अतिसृष्ट्यां हेति । य एवं सृष्ट्यात्मा प्रजापतिरहमेवेति वेदास्योपासकस्येतस्या-
मतिसृष्ट्या देवादिप्रपञ्चे ह किल भवति प्रजापतिवत्सृष्टृत्वमिति शेषः ॥ १४ ॥

एतावतोक्तस्य व्याकृतस्य जगतोऽव्याकृतावस्था बीजभूतां सबीजसंसारोद्धरणयाह—तद्वेदं तर्हीति । २०
तदिदं व्याकृतं जगताह तदोत्पत्तेः प्राक्कालेऽव्याकृतमर्गभिव्यक्तनामरूपं ह किलासीद्वभूव । तदव्याकृतं जगन्नाम-
रूपाभ्यां नाम्ना रूपेण च स्वयमेव व्याक्रियत व्याक्रियत इति कर्मकर्तृप्रयोगादात्मनैव विस्पष्टं नामरूपविशेषाव-
धारणमयं व्यवतभावमापद्यते । तदेव स्पष्टयति—असौ नामेति । अयं पुरुषादिपदार्थोऽसीनामा देवदत्तो यन्नदत्त
इति वा नामास्येत्यसौनामा, इदं शुक्लं कृष्णं वा रूपमस्येत्यसाविदं रूप इत्येव व्याक्रियत इति सम्बन्धः । असौ-
शब्दं सोऽन्तोऽव्ययत्वेन ज्ञेयः । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना व्यक्तमित्येतत्सुप्तप्रवृद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति—
तदिदमप्येतर्हीति । तदिदं सुप्तमव्याकृतं वस्त्वेतर्ह्येतस्मिन्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतऽसीनामायमिदं
रूप इत्युक्तार्थम् ॥ १५ ॥

तदेदमित्यत्र मूलकारणभुत्वत्वा तन्नामरूपाभ्यामित्यादिना तत्कार्यमुक्तं इदानीं तस्मिन्कार्ये स्रष्टुः
प्रवेशमाह—स एष स्रष्टा परमात्मैवेह ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेषु अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन् प्रविष्टः यथा जलादौ
सूयदेः प्रतिविम्बलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि सृष्टे कार्यं काल्पनिकः प्रवेश इत्यर्थः । का पुनरस्य प्रवेशस्य
मयदित्याशङ्क्याऽह—आनखाग्रेभ्य इति । आनखाग्रेभ्योनखाग्रं मयर्थादीकृत्य प्रविष्टः नखाग्रमयर्थाद् ह्यात्मनश्चैतन्य-
मुल्लस्यते । तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याकांक्षापूर्वकं दृष्टान्तद्वयमुत्थापयति—यथेति । यथा लोके क्षुरधाने क्षुरोवीर्येऽ-
स्मिन्निति क्षुरधाने तस्मिन् नापितोपस्कराधाने क्षुर एकदेगेऽवहितः प्रवेगितोऽवस्थितः स्यात् । यथा वा जाठर-
त्वेन विदवस्य भरणार्थं विश्वम्भरकुलायेऽन्यावारभूतकाष्ठदिलक्षणे नीडे सर्वतो व्याप्यावस्थितः ।
तथाऽऽत्मा नामान्यतां विशेषतश्च सुषुप्त्यादौ देह व्याप्यावस्थित इत्यर्थः । इदानीं व्याकृताजगत आत्मान
पुनरुक्तुं तन्न पश्यन्तीति वाक्यम् । त प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मानं तत्रैव प्रविष्टं सन्त पश्यन्तोऽपि केवलं
पूर्णमात्मानं न पश्यन्ति—नोपलभन्ते । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादगने हेतुमाह—अकृत्स्नोऽहोति । हि
मस्यात् ॥ प्राणनादिक्रियाविशिष्ट आत्मा अकृत्स्नोऽसमर्थोऽसंपूर्ण इति यावत् ॥ १६ ॥

तद्वाहुः । यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ।

किमु

तद्ब्रह्मब्रह्मस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥२०॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वम-
भवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत व एव तदभवत्तथर्षाणां तथा मनुष्याणाम् ॥२१॥

त्युच्यते—अन्तरतरमिति । बाह्यानुप्रविष्टादेः प्राणपिण्डसमुदायो ह्यन्तरोऽभ्यन्तरः आत्मनः सन्निष्कृष्टस्तस्मादप्य- ५
न्तरावतिशयेनान्तरतरं यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति
तथाऽयमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमस्तस्मात्तल्लभे महान्त्यल आस्थेय इत्यर्थः । नन्वनात्मनोऽपि पुनर्विष्ठादेः
प्रियत्वमुपभूयत इति कस्मात् पुनरात्मप्रियोपादानेनैवेतरहान् क्रियत इत्यत आह—स योऽन्यमिति । यः कश्चिदात्म-
प्रियवादी स अन्यसनात्मविशेषं पुत्रादिकमात्मनः सकाशात् प्रियं कुर्वाणं प्रति कुर्यात् वदेत् । किं तव पुत्रादिलक्षण
प्रियमभिमतं तर्हि भन्दोऽसि यतस्तत्प्रियं रोत्स्यत्यावरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनश्यतीति यावत् । स कस्मादेवं १०
ब्रवीतीत्यपेक्षायामाह—ईश्वरो ह्येति । यस्मादेवं वन्तुमसावीश्वरो ह्यु समर्थः पर्याप्त एव तस्मादेवं वदेत् । कुतोऽप्ये-
श्वरत्वमवगम्यत इत्याशङ्क्यां यथाभूतार्थवादित्वादित्याह—तथैवेति । यस्मात्प्रियत्वेन कल्पितमनात्मवस्तु
विनश्यतीति यत्तेनोक्तं तत्तथैव स्यादविसंवाद्येव भवेत् । यथाभूतार्थवादी हि स तस्मादस्येश्वरत्वमवगम्यते ।
एवमनात्मन्यमुष्या प्रीतिरिति स्थिते फलितमाह—आत्मानमेवेति । तस्मादन्यत्प्रियमुज्जित्वाऽऽत्मानमेव प्रिय-
मुपासीत चिन्तयेत् । तत्फलमाह—स य आत्मानमेवेति । अस्योपासकस्य प्रिय प्राणादिकं प्रमायुक्तं प्रमरणशीलं १५
ह किल न भवतीत्येतत्प्रियगुणफलविधानार्थं मुख्यस्य फलस्य सर्वभावापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

आत्मेत्येवोपासीतेति सूत्रिता ब्रह्मविद्या । यदर्था कृत्स्नाऽप्युपनिषत् । तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचिख्यासु
श्रुतिः प्रमेयनाभिधित्सयोपोद्घातं करोति—तद्वाहुरिति । तदित्यनन्तरावश्येज्वद्योत्यं वक्ष्यमाणं वस्तु ब्रह्म
विविदिष्वो नित्यनिरतिशयश्रेयः प्रतिपित्सवो ब्राह्मणा आहुः—किमाहुरित्याह—यद्ब्रह्मविद्यया ब्रह्म परमात्मा तद्यथा
वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्वं निरवशेषं भविष्यन्तः सर्वात्मका भविष्याम इत्येवं मनुष्या गन्मन्यन्ते २०
सम्भावयन्ति । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकाराज्ञापनार्थम् । मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनि श्रेयससाधनेऽधिकृता
इत्यभिप्रायः । तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यते अतः पुच्छामः—किमु तद्ब्रह्मेति उ इति प्रश्ने । तद्ब्रह्म किं यस्य
विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । तद्ब्रह्म किमवेत्किमज्ञासीद्यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवदिति
त्रयः प्रश्नाः । तद्ब्रह्म किं आत्मस्वरूपमतिरिक्तं वेति प्रथमः । किं वाज्जेदिति स्वरूपं तदतिरिक्त
वाऽज्ञासीदिति द्वितीयः । यस्मात्तत्सर्वमभवदिति सर्वभावापत्तिरपि किं विद्यमानैवाऽभिव्यज्यते नूतना वाऽऽपाद्यत २५
इति तृतीय इत्यर्थः ॥ २० ॥

एतेषां प्रश्नानां क्रमेण सर्वदोषानागन्धितप्रतिवचनमाह—ब्रह्म वा इदमिति । अग्रे प्राक्प्रतिबोधाद-
पीदं शरीरस्य प्रमात्रादिशास्त्रिभूत त्वपदलक्ष्य ब्रह्म वै ब्रह्मवासीत् । वै शब्दोऽन्वचाराण्यः तद्ब्रह्मविद्याविशिष्टतया
विकारित्वेन व्यवस्थित नास्ति त्वं संसारी किन्तु सकलधर्मरहितचिदानन्दैकरसं ब्रह्मवासीति दयालुनाऽऽचार्येण
कथञ्चित्प्रतिबोधिमात्मानमेवाहं ब्रह्म प्रमात्रादिसाक्ष्यशानायाद्यतीतं नेति नेत्यस्थूलदिलक्षणमस्मि भवामीत्येवमवेद- ३०
ज्ञासीत् । तस्मादेवं विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् । अन्नह्यारोपणाविद्यापगमात्तत्कार्यस्यासत्त्वं त्वस्य निर्वृत्या
स्वाभाविकं सर्वत्वं प्राप्तवदित्यर्थः । यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति मनुष्या मन्यन्त इति यत्पुष्टं किमुन
ब्रह्मब्रह्मस्मात्तत्सर्वमभवदिति च तन्निर्णीतम् । ब्रह्मविद्यायामग्निहोत्रादाविव मनुष्यत्वाद्याधिकारिविशेषोपनिषदो
नास्तीत्याह—तद्यो यो देवानामिति । तत्तत्र देवाना मध्ये यो यो देवः प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवानात्मानं यद्योक्तेन
विधिनाऽऽत्मनोऽप्येनादेव स स देवस्तद्ब्रह्म सर्वात्मकमभवन्न साधनान्तरेणेति तथाप्योपां तथा मनुष्याणां मध्ये यो ३५
यः प्रत्यबुध्यत स न तद्ब्रह्मभवदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २१ ॥

अस्या ब्रह्मविद्यायां सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य दाह्याय श्रुतिमन्त्रमुदाहरति—तद्वैतस्यदय-
न्ति । तद्ब्रह्मन्तदात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति पश्यन् तस्मादेव ब्रह्मणो दग्गनाऽपि विषमदेवादाऽहं मनुष्यमव सूत्रं वेति

तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमथस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र
एव तद्यज्ञो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्वज्रहा तस्माद्यज्ञपि राजा परमतो
गच्छति ब्रह्मैवागन्तत उपनिश्चयति स्वां योनिं य उ एनं हिनस्ति
स्वांस योनिमुच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयांसं हिं सित्वा ॥२३॥

स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत ग्रान्येतानि देवजातानि गणश ५
आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥२४॥
स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयं हीदै सर्वं पुष्यति यदिवं किञ्च ॥२५॥

क्षत्रादिगूणं सन्न व्यभवन्न विभूतवत्कर्मणे नारुमासीदित्यर्थः । तद्ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मि ममेत्यं कर्तव्यमित्यात्मनो
ब्राह्मणजातिनिमित्तकर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयोरूपं प्रशस्तरूपमत्यसृजत अतिशयेन सुष्ठवत् । किं तत् । यत्सृष्टं
क्षत्रियजातिं तदेव क्षत्रं । व्यक्तभेदेन प्रदर्शयति—ग्रान्येतानि । प्रसिद्धानि देवरा देवेषु क्षत्राणीति जालाख्यायां १०
पक्षे बहुवचनस्मरणोद्भवविभूतत्वाद्वा भेदोपचारेण बहुवचनम् । कानि पुनस्तानीत्याह तत्राभिषिक्ता एव
विशेषतो निर्दिश्यन्ते—इन्द्र इत्यादिनाः । इन्द्रो देवानां राजा, वरुणो यादसां, सोमो ब्राह्मणानां, रुद्रः
पशूनां, पर्जन्यो विद्युदादीनां, यमो धर्मराजः पितृणां, मृत्युर्मदृतो रोगादीनाम्, ईशान ईश्वरो भासां राज्ञेय-
मादीनि देवेषु क्षत्राणि तदन्विन्द्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवंध्यानि पुष्टव-प्रभृतीनि सृष्टा-
न्येव द्रष्टव्यानि । तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतः । यस्मात् ब्रह्मणोऽस्मिन्मन्योप्यतिशयेन क्षत्रं सृष्टं तस्मात्का- १५
रणत्वात् परमुत्कृष्टं नास्ति । क्षत्रस्य नियन्तृत्वदुक्तत्वं हेत्वन्तरमाह—तस्माद्ब्राह्मण इति । यस्मात्सर्वं
ब्राह्मणजातेरपि नियन्तु तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियस्य कारणभूतोऽप्यवस्ताद् व्यवस्थितः सन् राजसूये यज्ञे उपरि
स्थितं क्षत्रियमुपास्ते ब्राह्मणस्तदासीयं ब्राह्मणस्यं यज्ञः स्थातिरूपं क्षत्रे एव दधाति स्थापयति । राजसूयाभि-
षिक्तेनऽऽसन्ध्यां स्थितेन राज्ञा “ब्रह्मोऽनित्येव प्रथममामन्त्रयत” इत्यादिनाऽऽमन्त्रितो ऋत्विक् “त्वं ब्रह्मासी”तीतरः
प्रत्याहेति यत्तदेतदभिधीयते क्षत्र एव तद्यज्ञो दधातीति । २०

नन्वेवं क्षत्रे स्वकीयं यज्ञः समर्प्यतो ब्राह्मणस्यापकृष्टत्वं स्यादित्यत आह—सैषेति । यद्वज्रहा
ब्राह्मणजातिः सैषा क्षत्रस्य योनिरुपत्तिकारणम् । अत उत्कृष्ट एव ब्राह्मणः तस्मात् यज्ञपि राजा राजसूया-
भिषेककाले परमतो राजसूयाभिषेकगुणं परमत्वं गच्छति प्राप्नोति तथाप्यन्ततोऽन्ते कर्मपरिसमाप्ती ब्रह्मैव ब्राह्मण-
जातिमेव स्वा योनिं पुरोहितमुपनिश्चयत्याश्रयति । पुर एनं दधातीति पुरोहित इति व्युत्पत्तेः । य उ यः पुनर्वला-
भिमनानात्प्रमादाद्वैन स्वयोनिभूतं ब्राह्मणं हिनस्ति तिर्यग्भावेन पश्यति स्वामात्मीयामेव योनिमुच्छति स्व २५
प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति स एतत्कर्म कृत्वा पापीयान्पापतरो भवति । पूर्वमपि क्षत्रियः कूरत्वात्पाप एव
आत्मप्रसवहिंसया तु सुतरा पाप इति तरवर्थस्य ईयसुनः प्रयोगः सार्थकः । यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्ततरं हिंसित्वा
परिभूय पापतरो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥

कर्मज्ञभूतद्रव्योपार्जनार्थं वेक्ष्यसृष्टिमाह—स नैवेति । स ब्राह्मणाभिमान्यग्निपुरुषः क्षत्रसर्गात्पूर्वमिव
कर्मणे समर्थो नैव व्यभवद्विद्वतोपार्जयितुरभावात् । तदर्थं स ब्राह्मणाभिमान्यग्निविद्यमसृजत । कः पुनरसी विद् ३०
ग्रान्येतानि देवजातानि य एते देवजातिमेवा इत्यर्थः । देवजातानीति स्वायं निष्ठा । य एते गणको गण गण
कृत्वाऽऽख्यायन्ते कथ्यन्ते । गणप्राया हि विनाः । प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्था नैककशः वसवोऽष्टासंख्यो
गणस्तथैकादश रुद्रा द्वादशादित्याः, त्रयोवज्र विश्वेदेवा विश्वाया अपर्यायि सर्वे वा देवा मरुतः सप्त सप्त
सङ्क्षेपाताः सप्तगणाः ॥ २४ ॥

परिचारकमुष्टिमाह—स इति स नैव व्यभवत्पूर्ववत्परिचारकाभावात् । स शौद्रं वर्णमसृजत । ३५
गृध्र एव शौद्रः स्वायं वृद्धिः । कः पुनरसी शौद्रो वर्णो यः सृष्टस्तत्र देवगृध्रमाह—पूषणमिति । पुष्यतीति पूषा त
पूषणः, कः पुनरसी पूषेति । विशेषतस्तत् निर्दिशति—इयमिति । इय वै पृथिवी पूषा । कयमित्यपेक्षायां स्वयमेव
३

स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्म-
स्तस्माद्धर्मतिपरं नास्त्यथो अबलीयान्बलीयां समाशंसते धर्मेण
यथा राज्ञेवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं
वदतीति धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीत्येतद्धर्मेतद्बुभुधं भवति ॥२६॥

५ तदेतद्ब्रह्मा क्षत्रं विदुःशूद्रः । ततदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु
क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोक-
मिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् ॥२७॥

निर्वचनमाह—इयं हीति । इयं वै पृथिवी पूषा । कथमित्यपेक्षायां स्वयमेवं निर्वचनमाह—इयं हीति । इयं पृथिवी
हि खल्विदं सर्वं यदिदं किञ्च यत्किञ्चिदं प्राणिजातं तत्पुण्यति पुष्पातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

१० क्षत्रस्योग्रत्वात्तन्निन्यन्तुधर्मसर्गमाह—स नैवेति । स चतुरो वर्णास्पृष्टवापि नैव व्यभवत् । तत्स्पृष्ट्वा
ब्रह्मा क्षत्रस्योग्रत्वादनित्यताशङ्क्या श्रेयोरूपं धर्ममत्यसृजतातिशयेन सृष्टवत् । तदेतत्स्पृष्टं श्रेयोरूपं क्षत्रस्य
क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तु उपादयुषं यद्धर्मो यो धर्मश्चेतनभूतो देवतात्मकस्तस्मात्क्षत्रस्यापि नियन्तुत्वाद्धर्मतिपरं
नियन्तुभूतं किञ्चिन्नास्ति धर्मेण हि नियम्यन्ते सर्वे ।

तत्कथमित्यत आह—अथो अबलीयानिति । अथो अप्यबलीयान्दुर्बलतरो बलीयासमाप्तनो बलवत्तर-
१५ मपि धर्मेण बलेन जेतुमाशंसते कामयते इच्छतीति यावत् । तदेवोवाहरति—यथा राज्ञेवमिति । यथा लोके राज्ञा
सर्वबलवत्तमेनापि स्पृष्टमानः कुटुम्बिक एवं । तस्माद्धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात्सिद्धं सर्वनियन्तृत्वम् । धर्मस्यो-
त्कृष्टत्वेन नियन्तृत्वे सत्यादिभित्तत्वं हेत्वन्तरमाह—यो वै स धर्म इति । य एव धर्मश्चास्त्रार्थत्वेनानुष्ठेय-
मानस्तस्य शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तत्प्रसिद्धं सत्यमेव । अत्र यथोक्ते विवेके लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—तस्मात्सत्य-
मिति । यस्माद्धर्मसत्ययोरभेदस्तस्मादव्यवहारकाले सत्यं यथाशास्त्रं वदन्तं पुरुष धर्मं लोकानुष्ठेयत्वेन प्रसिद्धं

२० लौकिकं न्यायं वदन्तीत्याहुर्धर्मसत्यविवेकज्ञाः समीपस्थाः । तथा पूर्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्मं लौकिकं व्यवहार
वदन्तं सत्यं वदति शास्त्रादनपेतं वदतीत्याहुः । उपतमभेदमुपसंहरति—एतद्धीति । हि यस्मादेव तस्मादेतद्बुभुध
सत्यधर्माख्यं ज्ञायमानमनुष्ठेयमार्गं च एतद्धर्म एव भवति । तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानि-
मितराद्यं सवन्ति विनियमयति । तस्मात्स क्षत्रस्यापि क्षत्रमित्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु पुनर्लौकिकार्थेत्याशंकायां पूर्वत्र देवेषु दक्षितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषु योजनार्थमुक्तानुवादपूर्वकं
२५ देवसर्गमुपसंहरति—तदेतद् ब्रह्मेति । ब्रह्माक्षत्रं विदुः शूद्र इति तदेतन्चातुर्वर्ण्यं सृष्टम् । सृष्टवर्णचतुष्टयमिच्छि-
मवान्तरविभागमभिधातुमारभते—तदग्निनैवेति । तदग्निरूपापन्नं सृष्टद्वन्द्वह्वाग्निनैव भान्यहेवान्तरस्वरूपेण क्षत्रादि-
विकारप्राप्तिमन्तरेण केवलमग्निरूपेणैव देवेषु ब्रह्मा ब्राह्मणजातिरभवत् । तदेवैवमिच्छामपन्नं स्रष्टृब्रह्मा तेनैव
रूपेण मनुष्येषु ब्राह्मणो ब्राह्मणजातिरभवदित्यनुषज्यते । इतरेषु वर्णेषु त्वग्निब्राह्मणलक्षणं विकारान्तरं प्राप्य

३० क्षत्रियो मनुष्यः क्षत्रियः । सोमसूर्यवंश्यः पुरुषवद्वैष्वाकुप्रभृतिको देवमानुषब्राह्मणरूपेण विकृतात्स्रष्टृब्रह्मणः सका-
वादभवत् । तथा वैश्येन वस्त्रादिदेववैश्येनाधिष्ठितो वैश्यो मनुष्यवैश्योऽभवत् । शूद्रेण देवशूद्रेण पूण्याधिष्ठित-
बुद्धो मनुष्यबुद्धोऽभवदित्यर्थः । यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नं स्रष्टृ ब्रह्मा अग्नौ ब्राह्मणे एव चाधिकृतं तस्माद्देवेषु
देवानां मध्येजनावेवाग्निस्वयंकृत्वैव लोकं कर्मफलमिच्छन्ते प्रार्थयन्ते । कर्मफलदानार्थमेव हि तद्वद्रह्मकर्मावि-
करणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितम् ।

३५ तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्त इत्युपपन्नम् । मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कर्मपि
मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायामग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षामन्तरेणापि ब्राह्मणे ब्राह्मणजातौ ब्राह्मण्यप्युक्त-
ज्यादिकर्ममात्रेण लोकमिच्छन्ते इति सम्बध्यते । कथमग्निब्राह्मणयोरेव कर्मफलमिच्छन्तीत्यत्र हेतुमाह—
एताभ्यां हीति । हि यस्मात्स्रष्टृब्रह्मा तदेताभ्यामग्निब्राह्मणलक्षणभ्यां साक्षाद्बुधवदभवत् ॥ २७ ॥

अथ यो ह वा अस्मात्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रेति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननुक्तोऽप्यद्वा कर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यान्तः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्वचेवात्मनो यच्चत्कामयते तत्तत्सृजते ॥२८॥

अथो अयं वा आत्मा । सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यज्जजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्प्रजामिच्छते यत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं वदाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयं स्या- पिपीलिकामथ उपजोवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टि- मिच्छेदेवं ह वै विदे सर्वं वा सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥२९॥ १०

केचिदन्यादिसाध्यकर्मणा मोक्षमिच्छन्ति तान्प्रत्याह—अथ यो ह वा इति । अथ शब्दः पूर्वपक्ष- व्यानृत्यर्थः । यो ह वै य. कश्चित्त्व लोकं परमात्माख्यमहं ब्रह्मास्मीत्यदृष्ट्वाऽविदित्वाऽस्मात्लोकात्सांसारिकापिण्ड- ग्रहणलक्षणात्प्रेति त्रियते तमेन स स्वो लोकः परमात्माऽविदितोऽविद्यया व्यवहितः सन् लोकमोहभयादिदोषाप- नयेन न भुनक्ति । अन्यद्वा कृष्यादिकर्माकृतं स्वात्मनाऽभिभ्यञ्जितमात्मीयफलप्रदानेन न भुनक्ति न पालयति । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा वेद इति । यथा लोके वेदोऽननुक्तोऽनधीतः कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्ति तद्वदात्मा स्वो लोकः स्वेनैकानित्यात्मस्वरूपेणानभिभ्यञ्जितोऽविद्यादिप्रहणानेन न भुनक्त्येव । तथाप्यथमेधादेर्महत्तः कर्मणोऽनुष्ठानान्मोक्षो भविष्यतीत्यत आह—यदि ह वा अपीति । उ पुनः ह किल वै निश्चितं संसारमण्डले यः कश्चित्सह्यत्माऽप्यनेवं- विद्यद्योक्तेन विधिना स्व लोकमविद्वान्स्महद्बहु अश्वमेधादि पुण्यं कर्म इष्टफलमेव नेरन्तर्येण करोति । अनेनेवाऽऽ- नन्त्यं मम भविष्यतीति तत्कर्मास्याऽविदुषो ह निश्चितमन्तः फलभोगस्यावसाने क्षीयत एव कृतकत्वात्स्वप्न- विभूतिवत् । तस्मादात्मानमेवलोकं प्रत्यग्नह्नैकत्वलक्षणमुपासीताश्चोषानात्मदृष्टिपरिहारेण निरन्तरमनुसन्धीत । तत्फलमाह—स य आत्मानमेवेति । स यः कश्चिदुक्तरीत्याऽऽत्मानमेव लोकमुपास्ते । अस्योपासकस्य ह निश्चितं कर्म न क्षीयते कर्माभावादेव । किञ्च स आत्मापासको यद्यदिष्टं कामयते तत्तदस्माद्वचेवात्मनः सकाशात्सृजते न साधनान्तरमपेक्षत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ १५

अत्राविद्वान् वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तम् । कानि पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतया परतन्त्रो भवति ? के वा ते देवादयो येषां कर्माभिः पशुवदुपकरोतीति । तदुभय प्रपञ्चयति—अथो अयं वा आत्मेति । अथो इत्ययं वाक्योपन्यासायः अयं यः प्रकृतो गृही कर्माधि- कृतोऽविद्वान् शरीरेन्द्रियसघातविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । अयं वै सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां प्राणिनां लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्माभिरुपाकरित्वात् । के. पुन. कर्माविशेषसंकुर्वन् केवा भूतविशेषाणां लोक इत्याह—स यज्जुहोतीति । स गृही यज्जुहोति यजते यागो देवतामाहुष्य द्रव्यपरित्यागः स एवासेचनाधिको होमः । तेन होमयागलक्षणेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन प्रतिबद्धः सन्पशुवत्परतन्त्रो देवानामिन्द्रादीनां लोको भोग्यः । अथापि यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽनुब्रूतेनर्षीणां लोकः । लोक इति प्रत्येकं सम्बध्यते । अथ यत्प्रजामिच्छते प्रजार्थंमुद्यमं करोति । इच्छा चोत्पद्युपलक्षणायां प्रजा- भृत्यादयतीत्यर्थः । यत्पितृभ्यो निपृणाति पिण्डोदकादिकं प्रयच्छति । तेनोभयविधकर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन पितृणां भोग्यत्वेन परतन्त्रः । अथ यन्मनुष्यान् गृहे भूम्युदकादिदानेन वासयते, यच्च एभ्यो वसदृशोऽयंभ्यो वाऽशनं भोजनं ददाति । तेनोभयविधकर्मणा मनुष्याणाम् । अथ यत्पशुभ्यः तृणोदकं विन्दति लभयति तेन पशूनाम् । यदस्य कर्मणो गृहेषु आपिपीलिकामथः पिपीलिकाभिः सह श्वापदा मार्जारदयः वयमि पक्षिणः स्वकणवल्लभाण्ड- प्रहालनादिकमुपजोवन्ति तेन तेषां लोक उपभोग्यः । एवमुपाकरणं देवादयोऽप्युपकुर्वन्तीत्याह—यथा ह वा इति । यथा ह वै लोके स्वाय लोकाय स्वल्पे देहायारिष्टिमविनागमिच्छेत्पणपणरक्षादिभिः सर्वतः परिपालयेदेवं ह २० २५ ३० ३५

आत्मैवेदमग्र आसीत् । एक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वे कामो नेच्छेन्ननातो भूयो विन्दे-
त्तस्मादप्येतद्वृत्तां काकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ
कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेककं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मग्न्यते तस्यो कृत्स्नता ॥३०॥

मन एवास्यात्मा । वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं
चक्षुषा हि तद्विन्दति श्रोत्रं देवं श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवात्म्य

एवमेवैवदे सर्वभूतभोग्योऽहमनेन प्रकारेण भयाज्जब्यमृणिवत्प्रतिकर्तव्यमित्येवमात्मानं परिकल्पितवते सर्वोऽपि
भूतानि देवादीनि यथोक्ताभ्यारिष्टमिनाशमिच्छन्ति । सर्वतः संरक्षन्ति कुटुम्बिनः पशूनिव । ननु तथापि नास्य
होमादेः स्वस्य कर्तव्यत्वमित्यत आह—तस्मा एतदिति । तद्वै एतत्तदेतदेव यथोक्तानां कर्मणामृणवदवस्थकर्तव्यत्व
भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं विज्ञातम् । ननु श्रुतमप्यविचारितं
नानुष्ठेयमित्यत आह—सोमोऽसितमिति । “ऋणं ह वै जायते योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो
मनुष्येभ्यः” इत्यादिनाऽर्थवादेन एतदवश्यकर्तव्यत्वमवदानप्रकरणे विचारितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु येन प्रयुक्तो मनुष्यो ग्रहग्रस्त इवावस्थाः स्वात्मलोकबहिर्मुखीभूतो दुःखात्मके कर्मण्येव प्रवर्तत
इति स कः प्रवर्तत इत्यपेक्षया काम एवेति निर्णयार्थमाह—आत्मैवेदमग्र आसीदिति । अत्रात्मशब्देन स्वाभाविक-
१५ कथाविज्ञया युक्तः कार्यकरणसघातलक्षणो ब्रह्मचार्यमिधीयते । तथा चाग्रे दारसम्बन्धात्प्रागिदं प्रसिद्धं
जायादिवैदरूपं ब्रह्मचार्याणां एक एवासीत् नासीत्पुनश्चभूतम् । स ब्रह्मचार्याणां स्वाभाविक्याऽविद्यावासना
वासितोऽकामयत कामितवात् । कथमित्यत आह—जाया मे स्यादिति । जाया कर्माधिकारहेतुभूता
मे मम कर्तुं स्यात्तया विनाऽहमनधिकृत एव कर्मणि । अतः कर्माधिकारसंपत्तये जाया भवेत् । अथ पुनसाधन-
भूतजायासम्पत्त्यनन्तरं प्रजायेय प्रजावरूपेणाऽहमेवेत्यर्थः । अथ कर्मगुणानुसन्धानभूत गवादिदिव्यं वित्तं मे
२० मम स्यात् । अथ पुनर्गवादिदिव्यलक्षणमानुषवित्तसंपत्त्यनन्तरं नित्यनैमित्तिककामात्म्यं विविधमपि कर्माहं कुर्वीयं ।
एतावान् वै प्रसिद्धायापुनर्वित्तकर्मण्येव हि कामः कामयितव्यो विषयः । यद्यपि फलैषणाप्यस्ति तथापीय
साधनैषणैव मनुष्यलोक-पितृलोक-देवलोक-रूपफलविषयापि भवति साधनेऽपि कामानामानन्त्यात्म्यमवधारण-
मित्यत आह—नेच्छेद्वैति । यस्मादिवच्छब्देनेच्छन्त्यतो फलतत्साधनलक्षणाद्भूयोऽधिकतरं न विन्देन्न लभेत ।
अतोऽवधारणं युक्तम् । तथा जैवमविक्रुष एषणापरपर्यायः काम एव कर्ममार्गप्रवृत्तिहेतुरिति निश्चिते आधुनिकी-
२५ मपि कामपूर्वकप्रवृत्ति प्रमाणयति—तस्मादप्येतद्वृत्तिः । यस्मादेवमविक्रुषः प्रजापतेर्यस्य स वै नैव रेरे स द्वितीय-
नेच्छदित्यादिना स्यादिविषयेच्छाऽऽशीत्तस्मादप्येतद्वृत्तिस्मान्निगमि काले स्वाभाविक्याऽविज्ञया युक्तः प्रा-दारक्रियात-
एकाकी सत्कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्युक्तार्थं वाच्यम् । स एव कामयमानः
संपादयन्श्च जायादीन् यावदेतेषां यथोक्तानां जायादीनां मध्य एकैकमपि न प्राप्नोति तावदकृत्स्नोऽसंपूर्णोऽह-
मित्येवमात्मानं भण्यते । परिशेष्यात्मसमादेनैवातन्पदा संपादयति तदा तस्य कृत्स्नता यदा तु कृत्स्नता
३० संपादयितुं न शक्नोति तदा तस्य कृत्स्नत्वसम्पादनोपायमाह—तस्यो कृत्स्नतेति । उ पुनस्तस्याऽकृत्स्नत्वाभि-
मानिनः कृत्स्नतैवं भवति ॥ ३० ॥

कथं ? अयं कार्यकरणघातमिति मनसः प्रधानत्वादात्मेवात्मा यथा कुटुम्बपतिर्जायिदीनामात्मैव जायादि-
चतुष्टयस्य तदनुकारित्वादेवमिहापि मन आत्मा परिकल्प्यते कृत्स्नतायै । तथा वाक् जाया वाचो मनोऽनुवृत्तित्व-
सामान्यात् । वागिति चोदानलक्षणशब्दव्यापारजती मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यतेऽवधार्यते प्रयुज्यते वेति मनसो
३५ जायेव वाक् प्राण प्रजेति वाङ्मनसाम्नां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रयुते । प्राणः कर्मार्थमिति प्राणः
प्रजेव चक्षुर्दर्शनक्रियावन्मानुष मनुष्यसम्बन्धि वित्तं कुतः ? हि यस्माच्चक्षुषा तत्प्रकृतं गवादिदिव्यं
ते मानुषं वित्तं विन्दति लभते श्रोत्रं श्रवणक्रियावद्देवं देवसम्बन्धिवित्तम् । कुतः ? हि यस्मात्तद्वै वित्तं
देवतादिविषयविज्ञानलक्षणं श्रोत्रेण शृणोति विज्ञानस्य श्रोत्राधीनत्वाच्छ्रोत्रमेव तदिति ।

कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः
पुरुषः पाङ्क्तमिदं सर्वं यदिदं किञ्च तदिदं सर्वमाप्नोति यदिदं किञ्च य एवं वेद ॥३१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् । ५
त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च
प्राणिनि यच्च न । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वै तामक्षिति
वेद सोऽन्नमति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

एवं साधनं सम्पादितवतोऽप्येककृत्स्नत्वाभिमानिन आत्मैव शरीरमेवऽऽत्मादिवृत्तान्तैर्निर्वर्त्य
कर्म । हि यस्मादात्मना शरीरेण कर्म करोति । एवं कृत्स्नता सम्पन्नाः तस्मात् स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्नि- १०
वृत्तो दर्शनात्मको यज्ञः । कथं पुनरस्य पञ्चत्वसम्पत्तिमात्रेणैव यज्ञत्वमित्याशङ्क्यां बाह्ययज्ञस्यापि पाङ्क्त-
माह—पाङ्क्तः पशुरिति । पशुः पशुसाध्यो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषः पुरुषसाध्यो यज्ञः पाङ्क्त एव पशुर्वादि ।
पशुत्वेऽप्यधिकृतत्वेन विशेष पुरुषस्येति पृथक् पुरुषग्रहणम् । यथोक्तमनगादिपञ्चत्वयोगादुभावपि पाङ्क्ता । किं
बहुना पञ्चभूतात्मकं हेरण्यगर्भं जगदपि पाङ्क्तमेवेत्याह—पाङ्क्तमिदं सर्वमिति । इदं सर्वं कर्मसाधनफलात्मकं
यदिदं किञ्च यत्किञ्चिदस्ति तत्सर्वं पाङ्क्तमेव एतत्सम्पादनफलमाह—तदिदं सर्वमिति । य एवमुक्त- १५
प्रकारेण पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं वेद सम्पादयति स तदिदं सर्वं जगदात्मत्वेनाप्नोति सर्वकर्मफलं प्राप्नोतीति
यावत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितभाष्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

एव कामप्रयुक्तेन गृहस्थेनाऽप्येन वा पाङ्क्तज्ञानकर्मभा वा केवलज्ञानेन वाऽद्यमानत्वेन सुष्ठुसाध-
भूतस्य जगत् उपासनार्थं विभागो सप्तधा निरूपयितुं च सप्तान्नब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र संक्षेपतः सविनियोगान्न- २०
प्रकाशकान् सूत्रभूतान् मन्त्रानुवाहरति—यत्सप्तान्नानाति । पिता क्षेत्रज्ञो ज्ञानकर्माधिकारी मेधया प्रजया
पाङ्क्तोपासनया तपसा जायादिसाधनपाङ्क्तकर्मणा सप्तान्नानि यत्प्रसिद्धमजनयत् । यदिति पदमजनयदिति
क्रियाया विशेषणम् । अत्र ज्ञानकर्माणी एव हि मेधातपःशब्दाच्चे तयोः प्रकृतत्वात् । तन्मध्ये यत् क्षुच्छान्तिकरं
सर्वैरक्षते तदेकमन्मस्य सर्वस्याऽजुषर्गस्य साधारणं, द्वे अन्ते वक्ष्यमाणे हृतप्रदुताख्ये, हविः प्रक्षेपवलिहरण-
लक्षणे । दर्शपूर्णमासख्ये वा देवानभाजयत् देवसातकृतवात् । त्रीणि मनोवाक्प्राणलक्षणाभ्यामन्यात्मने २५
स्वार्थमेवाकुरुत । एक पयोधुतरूपमन्नं पशुभ्यस्तुष्याद्विषादात्मकेभ्यः प्रायच्छत् दत्तवात् । पयसोऽन्नत्वे हेतु-
माह—तस्मिन्सर्वमिति । यच्च प्राणिनि प्राणनचेष्टा करोति । यच्च न प्राणनचेष्टा करोति तत्सर्वं तस्मिन्
पर्यसि प्रतिष्ठितम् । अग्निहोत्रादा ह्रस्वानस्य पयसः सर्वजगत्कारणत्वात् । तानि सर्वैः सर्वदाऽद्यमानान्यात्मनि
कस्मान्न क्षीयन्त इति प्रश्नरूपो मन्त्रः । तत्र पुरुषेण अनवरतमुत्पाद्यमानत्वादनन्तस्यो न भवतीत्युत्तरमभि-
प्रेत्यान्नाद्यहेतुत्वेन पुरुषस्यास्तित्वगुणविज्ञाने फलमाह—यो वै तामिति । यो वै निश्चितमेतामक्षितिमन्ना- ३०
द्यकारणं वेद स प्रतीकेन मुखेन मुखया वृत्त्याऽन्नमति । स विज्ञाता देवानपिगच्छति देवत्वं प्राप्नोति न
ऊर्जंयभूतं चोपजीवति । अमृतभाका भवतांति श्लाका मन्त्रा उक्त्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

यत्सप्ताह्नाणि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता
 एकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य
 एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति । हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च
 ५ जुह्वत्यथो आहुदंशं पूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च
 पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्ति ॥ ४ ॥

एतेषा मन्त्राणां तिरोहितार्थत्वेन प्रतीकग्रहणपूर्वकं तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते—यत्सप्ताह्नाणि
 मेधया तपसाऽजनयदिति । तत्र भागो मेधया तपसा च पिता पूर्वोकोऽजनयदिति । हि प्रसिद्धावद्योतकेन
 १० हिशब्देन व्याख्यातः । प्रसिद्धं ह्युक्तार्थयोर्मेषातपसोजङ्गत्कारणत्वमुक्तसप्तान्नविनियोजकं मन्त्रभागं प्रतीकपूर्वकं
 व्याचष्टे । एकमस्य साधारणमिति मन्त्रेऽस्य भोक्तृसमुदायस्य तत्साधारणमन्नमिदमेव किं ? यदिदं सर्वं प्राणिभिर-
 हृत्यहृत्यद्यते भुज्यते । एतस्य सर्वसाधारणस्यान्नस्याऽसाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति—स य एतदिति । स य
 कश्चिदेतत्साधारणं सर्वप्राणभुक्षितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्सरो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम
 तत्परत्वं दृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादौ । तस्मात्स्वशरीरस्थित्यर्थान्नोपयोगप्रधानो नादुष्टार्थ-
 १५ कर्मप्रधान इत्यर्थः । स एवंभूतः पाप्मनोऽधर्मान्न व्यावर्तते न विमुच्यते । तथा च स्मृतिः—

“नात्मार्यं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
 न चैकः स्वयमस्नीयाद्विधिवर्जं न निर्वपेत् ॥ इति ।
 इष्टान्भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
 तैर्दत्तान्प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ इति ।

२० अर्द्धा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
 स भुङ्क्षानो न जानाति श्वगृध्रेर्जंघिमात्मनः ॥ इत्यादि ।

कुतः पुनः पाप्मनो न व्यावर्तत इत्याह—मिश्रं ह्येतत् । हि यस्मादेतदन्नं मिश्रं सर्वप्राणिसाधारणम् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदं ये द्वे अन्ने सृष्ट्वा पिता देवानभाजयत् के ते द्वे इत्याह हुतं च । हुतमित्यग्नौ
 हुतं प्रहुतं च हुत्वा बलिहरणम् । यस्माद्वे एते अन्ने हुतप्रहुते पिता देवानभाजयत्तस्मादेतद्विधिं काले
 २५ गुह्यं देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमानमिति मन्त्रानां जुह्वति प्रभुह्वति च हुत्वा बलिहरणं च
 कुर्वत इत्यर्थः । एतस्य पूर्णयज्ञत्वं सूचयितुं पश्चान्तरमाह—अथो (अपि अन्ये) आहुः । यद्वाऽन्ये पित्रा देवेभ्यः
 प्रोक्तं ते हुतप्रहुते किं तर्हि दर्शपूर्णमासौ । श्रीतयोरेव दर्शपूर्णमासयोर्देवान्त्वत्वं प्रसिद्धतरम् । यस्माद्वे देवान-
 भाजयदिति देवाभ्येते दर्शपूर्णमासाभ्येऽग्ने पित्रा प्रहुते । तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविधाताय इष्टियाजुक इष्टि-
 यजनशीलो न स्यात् न भवेत् । इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः ताछीये विहितस्योक्तप्रत्ययस्यात्र प्रयोगात्
 ३० काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

पश्वन्नविषयं मन्त्रपदमादाय तदर्थं कथयति—पशुभ्य इति । पशुभ्यो द्विपञ्चतुष्ट्याङ्क्यो यदेकमन्नं
 पिता प्रायच्छदिति मन्त्र उक्तः तदन्नं पयः कुतः एतदवगम्यत इत्यत्राह—पयो ह्येतत् । हि यस्मादग्रे प्रथमं
 मनुष्याः पशवश्च पय एवोपजीवन्ति यस्मात्तेनैवान्नेन वर्तन्ते । यथाऽऽदौ पित्रा विनियोगः कृतस्तस्मादिदानीतना
 अपि लेहयन्ति प्राशयन्ति स्तनं वा स्तनं चानुधापयन्ति पशूनां पाययन्ति । अत्रैवर्णिकानां तु यथासम्भवं
 ३५ स्तनमेवाग्रे धापयन्तीति बोधव्यम् ॥ ४ ॥

अथ वत्सं जातमाहुः । अतृणाद इति तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि
यच्च नेति पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि यच्च न ॥ ५ ॥

तद्यदिदमाहुः । संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव
जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं
प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति ॥ ६ ॥ ५

पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते
यो वैतामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया
जनयते कर्मभिर्गन्धैश्च कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमिति प्रतीकेनेति मुखं
प्रतीकं मुखेनेत्येतत्स देवानपिगच्छति स अन्नमुपजीवनीति प्रश्नं सा ॥ ७ ॥

पशूनां पयोऽन्नमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—अथ वत्सं जातमिति । द्विपात्यश्वधिकारविच्छेदायो- १०
ज्यशब्दः । जातं वत्समाहुः कियत्समागो वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तोऽतृणाद इत्याहुः तृणमतीति तृणादोऽ-
तृणादः । नाद्यापि तृणमिति अतीव बालं पयसैवाद्यापि वर्तत इत्यर्थः । यच्चाग्रे जातकर्मादौ धृतमुपजीवन्ति
यच्चेतरे पय एव तत्सर्वमपि पय एव घृतस्यापि पयोविकारत्वात् । कस्मात्पुनः सप्तं सत्पञ्चश्वन्नं चतुर्थत्वेन
व्याख्यायते । अग्निहोत्रादि कर्म हि पयः साधनाश्रयमिति पयसः साधनत्वाविशेषात्पञ्चश्वन्नं चतुर्थत्वेन व्याख्यातम् ।
तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि यच्च नेति मन्त्रभागः । तस्मिन्पञ्चश्वन्ने पयसि सर्वमध्यात्माऽधिभूताऽधि- १५
देवक्षणां कृत्स्नं जगत्प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि प्राणनचेष्टावन्मनुष्यपश्यादि यच्च न यच्च न प्राणिनि स्थावरं
लौहदि । तत्र हिशब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातम् । अग्निहोत्राहुतिविपरिणामात्मकं च जगत्कृत्स्नमिति
‘ते वा एते आहुती कृते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतः’ इत्यादयः श्रुतिवादाः क्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्गोसर्कार-
प्राप्तिं दर्शयन्ति अग्नौ प्रास्ताहुतिः सभ्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्यायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥
इत्यादयः स्मृतिवादाश्चेति पयसः सर्वजगदाधारत्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

२०

सर्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये मतान्तरं निन्दितुमुद्भावयति—तद्यदिदमिति ।
संवत्सरं वर्षपर्यन्तं पयसा जुह्वदग्निहोत्रं कुर्वन्पुनर्मृत्युमपजयति । पुनर्मरणाय न जायत इति यदिदं ब्राह्मणवादा
आहुस्तत्र तथा विद्यात् तन्न तथा द्रष्टव्यं संवत्सरेण किल त्रीणि षष्ठिशतान्याहुतीनां सप्तशतानि विशतिदधेति
याजुष्मतीरिष्टका अभिसंपद्यमानाः संवत्सरस्य चाहोरात्राणि सवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्ति एवं कृत्वा संवत्सरं
जुह्वदपजयति पुनर्मृत्युमितिः प्रेत्य देवेषु संभूतः पुनर्न भ्रियत इत्यर्थः । तर्हि कथं विद्यादित्यत आह—यदहरेवेति । २५
यदुक्तं पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पय आहुतिविपरिणामात्मकत्वासर्वस्य जगत इति । एवं विद्वान् सन् यदहरेव
यस्मिन्नेव दिवसे जुहोत्याहुतिप्रक्षेपं करोति तदहस्तस्मिन्नेव दिवसे पुनर्मृत्युं पुनर्मरणमपजयति । सक्कन्मत्वा शरीरेण
वियुक्तमानः पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । न संवत्सराभ्यासमपेक्षते । एव विद्वानेकैवाह्ना जगदा-
त्मत्वं प्रतिपद्यत इति भावः । तत्र हेतुमाह—सर्वहीति । हि यस्मात्सर्वं समस्तं देवेभ्यः सर्वेभ्योऽन्नाद्यमन्नं च
तदाद्यं चान्नाद्यं सार्यं प्रातराहुतिप्रक्षेपेण प्रयच्छति ददाति । तस्माद्युक्तं सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्- ३०
रूपेण सर्वदेवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न भ्रियत इति भावः । “कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि
सर्वदे”ति मन्त्रेण यदा पित्राज्जानि सृष्ट्वा सदा पृथक् पृथक् भोक्तृभ्यः प्रतानि तदा प्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिः सर्वदा
नैरन्त्येणाद्यमानानि कस्मात्पुनर्न क्षीयन्त इति प्रश्ने कृते ब्राह्मणमुत्तरमाह— ॥ ६ ॥

पुरुषो वा इति । पुरुषो वै योऽन्नाना भोक्ता स एवाक्षितिरन्नाक्षयहेतुः । ननु प्रत्युत क्षयहेतुः भोक्ता
कथमस्याक्षये हेतुत्वमित्यत आह—स हीदमिति । हि यस्मात्स पुरुषो भोक्तापि इदं भुज्यमानं सप्तविध कार्यकारण- २५
व्यक्षणां क्रियाफलरामकमन्नं पुनः पुनर्भूयो भूयो जनयते उत्पादयति । यथा पूर्वं पिता मेघया प्रज्ञया जायादि-
सम्पन्नेन च पादकर्मणाऽन्नानां स्रष्टा भोक्ता चासीत्तथा येभ्यो दत्तान्यन्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि स-
पितर एव मेघया तपसा च तान्यन्नानि यतो जनयन्ति । तस्मात्पितरिव पुरुषस्य जनकत्वात्पितरिव पुरुषो-

श्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं
नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रीषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्बोर्भौरित्येतत्सर्वं
मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विज्ञानाति ॥ ९ ॥

५ यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तर्मायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवेतन्मयो वा अयमात्मा बाह्वयो मनोमयः प्राणमयः ॥ १० ॥

अस्य हेतुः । “यो वै तामर्क्षिति वेदे”ति मन्त्रभागे पुरुषो वै भोक्तैव अक्षितिरक्षयहेतुरुच्यते । हि यस्मात्स पुरुषो
भोकापीदमन्नं ससविषं धिया धिया तत्तत्कालभाविन्या तथा तथा प्रज्ञया कर्मभिर्यत्र बाह्वमनःकायवैष्टितेनयते ।
उक्तमेव हेतुं व्यतिरेकद्वारोपापादयति—यद्वैतविति । यद्यदि यदेतत्सप्तविधमन्नमुक्तं तत्प्रज्ञया कर्मभिर्यत्र क्षणमात्र-
१० मपि न कुर्यान्न सम्पादयेत् । तर्हि सातत्येन भुज्यमानत्वा क्षीयेत ह विच्छिद्येत किञ्च यस्माच्चैवायं पुरुषो नैरन्तर्-
णान्नानां भोका यथाप्रज्ञं यथाकर्म चान्नं करोत्यपि ततः सातत्येन कर्तृत्वात् पुरुषोऽर्क्षितस्त्वस्माद्भुज्यमाना-
न्यन्नानि न क्षीयन्त इति भावः । सोऽन्नमति प्रतीकेनेति मन्त्रे प्रतीकं मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमिति प्राधान्येनाव-
ज्जनानां पितुः पुरुषस्यार्क्षितत्वं यो वेद स मुखेन मुख्यत्वेन प्राधान्येनान्नमति । नान्नं प्रति गुणभूतः स भोक्तैव
भवति न भोज्यतामापद्यते । “स देवानपिगच्छति स ऊर्जुभूपजीवती”ति मन्त्रे देवात्मभावं प्रतिपद्यते ऊर्जमभूतं
१५ चोपजीवतीति यदुक्तं सोपासनप्रशंसा प्रशस्तिमात्रं नापूर्वार्थोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं पाठक्रममुल्लङ्घ्याथक्रमवशात्साधनभूतमन्नचतुष्टयं व्याख्यायेदानीं पाठ्यतस्य कर्मणं फलभूत-
मन्नत्रयं कार्यत्वाद्विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वभ्योऽन्नेभ्यः पृथगुक्तं तद्व्याख्यायानाथं उत्तरो ग्रन्थ आद्याह्नगणरिसमाप्तिः ।
श्रीण्यात्मने कुरुतेति मन्त्रेण मनोवाचं प्राणमित्येवं तानि श्रीण्यन्नानि पिता सुव्याऽऽवात्मन आत्माथमैकुकु-
कृतवान् । तेषां मध्ये मनसोऽस्तित्वं प्रति संशये प्रमाणमाह—अन्यत्र मना इति । पुरोनिस्थिनं गणं त्वं दृष्टवानिति
२० केनचित् पृष्टः वदति अन्यत्र विषयान्तरे गतं मे । मनो यस्य सोऽहमन्यत्रमना अभूवमासमतो नादर्शं दृष्टवानस्मि ।
तथेदं मदीयं वचः श्रुतवानसीति पृष्टः आह अन्यत्रमना अभूवं अतो श्रीषं न श्रुतवानसीति हि यस्मात्सर्वो लोक-
आत्मसाक्षिकं मनसैव पश्यति मनसैव शृणोति तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात् । तस्मात्सिद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणक मनसो-
ऽस्तित्वम् ॥ ८ ॥

किं पुनर्मनसः स्वरूपमित्यतस्तदाह—काम इति । कामः स्त्रीव्यतिकरामिलाषादिः । सङ्कल्प प्रत्युपस्थित-
२५ विषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन । विचिकित्सा संशयज्ञानम् । श्रद्धाऽश्रद्धाभ्येव कर्मणो देवतादिषु चास्तिक्यबुद्धिः ।
अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं देहाद्यवसादे सत्युत्तममनस् । अधृतिस्तद्विपर्ययः । हीरैर्ज्ज्जा । धीः प्रज्ञा । मी-
भयमित्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव । मनसोऽन्तःकरणस्थ रूपाण्येतानि दृष्टिदृष्टिमतोरभेदात् । पुनरपि मनसोऽस्तित्वे
कारणमाह—तस्मादप्येति । यस्माच्चक्षुषो ह्यगोचरे पृष्ठतोऽपि केनचिदुपस्पृष्टः कश्चिद्वदस्तस्यां स्पृशोर्जानोरयं
स्पृशं इति मनसा विज्ञानाति विवेकेन प्रतिपद्यते तस्मादस्ति विवेकप्रतिपत्तिकारणं मन इति ॥ ९ ॥

३० इह कर्मणां फलभूतानि श्रीण्यन्नानि मनोवाक्प्राणाख्यानि । अध्यात्ममविभूतमविदेवं च व्याचिख्या-
सितानि तत्राध्यात्मिकानां बाह्वमनप्राप्तानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीमाध्यात्मिकाया वाचः स्वरूपमाह—यः
कश्च शब्द इति । लोके यः कश्च शब्दो ध्वनिस्तात्त्वादिव्यंयः प्राणिभिः वर्णाचिलक्षण इतरो बादिभ्योवादिनिर्मित-
सर्वो वर्णो वर्णात्मको ध्वनिः सा प्रकृता वागेव । इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते—एषा-
ह्येति । हि यस्मादेषा प्रकाशमात्रस्वरूपा वागन्तमग्निधेयावसानमग्निधेयनिर्णयमायत्ताऽनुपसा । अत एव पुन
३५ स्वयं नाग्निधेयवत्प्रकाश्या किन्तु प्रदीपादिवत्प्रकाश्यात्मकत्वात्प्रकाशिकैव । प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशान्तरेण न
प्रकाश्यते तद्वद्वाक्स्वयं प्रकाशिकैव न प्रकाश्येत्यनवस्था श्रुतिः परिहरति—एषा हि नेति । प्रकाशात्मकत्वमेव
वाचं कार्यमित्यर्थः । अथाध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यसंबतारयितुं प्राणास्तित्वे प्रमाण कथयन्प्राणस्वरूपमाह—प्राण
इति । प्राणो मुखनासिकाभ्यन्तरचारी हृदयवृत्तिः । प्रणयनात् प्राण । मूत्रपुरीषादेरपनयनान्नामिमय दिोऽभ्युत्ति-

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोको मनोज्जरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥११॥

त्रयो वेदा एत एव । वागेवर्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥१२॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥१३॥

पिता माता प्रजेत एव । मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥१४॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यम् । अविज्ञातमेत एव यत्किञ्च विज्ञातं

५

वाचस्तद्रूपं वाग्ध विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वावति ॥१५॥

यत्किञ्च विजिज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वावति ॥१६॥

यत्किञ्चाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वावति ॥१७॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्नि-

स्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावान्यमग्निः ॥१८॥

१०

वृत्तिरपानः । हृदयादारभ्य नाभिर्यन्तं वर्तमानो व्यायच्छत्कर्मा वीर्यवल्कमेहेतुश्च व्यानः । प्राणापानयोनिय-
मनकर्मैतयं । उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुरापादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिरुदानः । भुक्तस्य पीतस्य च सम नयनात्समानः
कोष्ठस्थानोऽन्नपका । अन्न इत्येतेषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचैष्टामिसंबन्धिनी वृत्तिरुच्यते । एतत्सर्वं
प्राणादिवृत्तिजातमाध्यात्मिकः साधारणासाधारणवृत्तिमान्प्राण एव वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् । व्याख्यातान्याध्यात्मि-
कानि मनोवाक्प्राणाख्यान्यत्र । अतस्तेषां वागादीनां समुच्चितं स्वरूपं दर्शयति—एतन्मथो वेति । अयमात्मा प्राजा-
पत्यैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः कार्यकारणसङ्घातः पिण्ड एतन्मय एतद्विकारः विकारै मयट् । एतदेव विवृणोति—वाङ्मयो
मनोमयः प्राणमय इति एतन्मय इत्यस्य स्फुटीकरणम् ॥१०॥

एवं वागादीनामाध्यात्मिकी विभूतिमुक्त्वाऽऽधिभीतिकीं विभूतिमाह—त्रयो लोका इति । त्रयो लोका भूर्भुवः-
स्वरित्याख्या एत एव वाङ्मनःप्राणा एव । एतदेव विशेषतो विवृणोति—वागेवायमिति । वागेवायं भूलोकः ।
मनोज्जरिक्षलोकः । प्राणोऽसौ परोक्षः स्वर्लोकः ॥११॥

२०

एषामेव वागादीनां त्रयो वेदा इति वेदत्रयात्मकत्वमुक्तम् ॥१२॥

देवाः पितरो मनुष्या इति देवपितृमनुष्यात्मकत्वम् ॥१३॥

पिता माता प्रजेति पितृमातृप्रजात्मकत्वम् ॥१४॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यम् अविज्ञातमिति विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातवस्त्वात्मकत्वं चाह । तत्र विशेषः यत्किञ्च
विज्ञातं विस्पष्टं ज्ञानं वाचस्तद्रूपं; तत्र स्वयमेव हेतुमाह—वाग्धीति । हि यस्माद्वाग्धविज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात् । २५
याऽन्यापि विज्ञापयति सा कथमविज्ञाता भवेदिति भावः । एवं वाग्धिविशेषविदः फलमाह—वागेनमिति । एनं वाग्ध-
भूतिविदं वाक् विज्ञातं भूत्वाऽजति प्रति[परि]पालयति विज्ञातरूपेणैवास्याम्लत्वं भोज्यता प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥१५॥

तथा यत्किञ्च विजिज्ञास्यं विस्पष्टं ज्ञानमिदं तत्सर्वं मनसो रूपं; हि यस्मान्नमनः संदिह्यमानाकारत्वाद्द्विजिज्ञास्यं
पूर्वबन्मनोविभूतिविदः फल मन एनं तद्विजिज्ञास्यं भूत्वाऽजति विजिज्ञास्यरूपेणैवाश्रयत्वापद्यते ॥१६॥

तथा यत्किञ्चाविज्ञातं विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानं प्राणस्य तद्रूपं हि यस्मात्प्राणोऽविज्ञातोऽविज्ञातरूपः ३०
प्राण एव तद्भूत्वाऽजति । अविज्ञातरूपेणैवायं प्राणोऽज्ञं भवतीत्यर्थः । यथा शिष्यैरविश्वेकिभिः संदिह्यमानोपकारा
अपि पुनः । पुत्रादिभिश्चातिबालैरविज्ञातोपकाराः पित्रादयः । तेषां भोज्यत्वमापद्यते तथा मनःप्राणयोरपि संदिह्य-
मानाविज्ञातयोरन्यत्रोपपत्तिरिति भावः ॥१७॥

एवं वाङ्मनः प्राणानामाधिभीतिकं विस्तारमुक्त्वाऽऽविदं विस्तारमाह—तस्यै वाच इति । तस्यै तस्याः
प्रपत्यैरन्नत्वेन प्रस्तुतवाचा वाचः पृथिवी शरीरं वाह्य आभारः ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणमाधेयभूतमयं पाथिवोऽग्निः । ३५

अथैतस्य मनसः द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्वावदेव मनस्तावती
द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुन् समेतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स
एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥१९॥

अथैतस्य प्राणस्यापः । शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्र-
स्तद्वावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः ॥२०॥

त एते सर्व एव समाः । सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्त-
वन्तः स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तः स लोकं जयति ॥२१॥

आधाराधेयभूतमुभयं पृथिव्यग्नी प्रजापतेर्वर्णिव । अध्यात्ममधिभूतं च वा वाक् परिच्छिन्ना तस्या आधिदैविकमाध्यात्म-
दंशाग्निनाश्च तादात्म्यात्तया सह तुल्यपरिमाणत्वं दर्शयति—तद्वावतीति । तत्राध्यात्माधिभूतमेवमिष्टा सती वाक्
१० यावत्प्रेव यावत्परिमाणैव भवति । तत्र सर्वआधारत्वेन व्यवस्थिता कार्यभूता पृथिवी तावत्प्रेव तावत्परिमाणैव भवति ।
अयं च पार्थिवोऽग्निराधेयः करणरूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टस्तावानेव भवति ॥१८॥

अध्यात्ममधिभूतं च मनःप्राणयोरधिदैविकमनःप्राणासत्तात्तादात्म्यमिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमाह—
अथैतस्य मनस इति । अध्याधिदैविकमाध्यात्ममिति त्रिविधत्वात्तानन्तरमेतस्य प्राणापत्यासत्त्वेनोक्तस्य मनसो द्यौर्लोकः
शरीरं कार्यमाधारः । असावादित्यो ज्योतीरूपं करणमाधेयः । तत्र यावत्परिमाणमेवाध्यात्ममधिभूतं वा मनस्तावती
१५ तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा ज्योतीरूपस्य करणस्य मनस आधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौः । असावादित्यो ज्योतीरूपं
करणमाधेयं तावान् तावत्परिमाण एव । तत्र मन एवास्यात्मा वाज्जामा प्राणः प्रवेत्यध्यात्मम् । मन एव पिता ।
वाङ् माता । प्राणः प्रवेत्यधिभूतम् च वाङ्मनसयोः प्रजात्वं प्राणस्योक्तं तथाधिदैवेति प्राणस्य तत्प्रजात्व वाच्यमि-
त्यभिप्रेत्याह—तौ मिथुनमिति । तावन्त्यादित्यौ । आधिदैविके वाङ्मनसे मातापितरौ मिथुनं मैथुन्यमितरेतरसंघर्षं
समेतां समगच्छेताम् । नन्वादित्यस्य मनसः प्राणं प्रति पितृत्वम् । (वाच्यमित्यभिप्रेत्याह) वाचो वाङ्मनः मातृत्वं च
२० कथम् ? उच्यते सावित्रं पाकमाग्नेयं च प्रकाशमृते कार्यसिद्धयर्थं नात् तयोर्जनकत्वं सिद्धमिति बो-यम् । ततस्तयोरेव
सगमनात्प्राणो वायुरजायत परित्यक्ताय कर्मणे जातः । वायोऽर्द्धत्वाऽसपत्नत्वगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह—स इन्द्र
इति । स प्राणः इन्द्रः परमेश्वरः तथा स एषः प्राणोऽसपत्नोऽविद्यमानः सपत्नो यस्यासावसपत्नः कः पुनः सपत्नो नाम
प्रतिपक्षत्वेनोपगतो द्वितीयो वै संपत्नः क्षत्रुरित्युच्यते । तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्व भजेते । असपत्न-
गुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाणमिति—नास्म्येति । य एवासपत्नं यथोक्तं प्राणं वेदास्योपासकस्य सपत्नः प्रतिपक्षो न
२५ भवति ॥१९॥

अध्याधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानन्तरमेतस्य प्रकृतस्य प्राणापत्यासत्त्वं प्राणस्यापः शरीरमाधारः
पूर्ववत् । असी चन्द्रो ज्योतीरूपं करणमाधेयः तत्प्राणापत्यादिभेदेषु प्राणो यावानेव यावत्परिमाणः तावदंशाग्नि-
मत्यस्तावत्परिमाणा, आपस्तावत्पञ्चनुप्रविष्टः करणभूतोऽसौ चन्द्र आधेयोऽध्यात्ममधिभूतं च तावान् तावदंशाग्नि-
मानेव ॥२०॥

३० इदानीमेषामध्यात्मिकाधिभूतिकाधिदैविकानां वाङ्मनः प्राणानां ध्यानार्थं समत्वादिगुणमाह—त एव
इति । ते एते वाङ्मनः प्राणाः सर्वे एव-समास्तुत्याः । सर्वे व्याप्तिमन्तो यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्ममधिभूतं व्याप्य
व्यवस्थिताः अत एवानन्ताः यावत्संसारमाविनः कार्यकरणात्मका इत्यर्थः । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोषमाह—स
इति । स यः कश्चिद्धैतान्प्रजापतेः पितुरात्मभूतानन्तवतः परिच्छिन्नानध्यात्मरूपेण वाङ्मिभूतरूपेण बोधयति स च
तदुपासनानुरूपमेव फलमन्तवन्तं लोकं जयति परिच्छिन्न एव जायते नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । अथ पुनर्यो
३५ हैतात्मावादीननन्तान्त्ववात्मिकात्सर्वप्राणात्मभूतानपरिच्छिन्नानुपास्ते सोऽनन्तमेव लोकं जयत्यनन्तो भवतीत्यर्थः ॥२१॥

स एष संवत्सरः । प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्थ
षोडशो कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्या रात्रिमेतया
षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेता रात्रि
प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्नादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥२२॥

यो वै स संवत्सरः । प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेव वित्तु-
र्यस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला आत्मैवास्थ षोडशो कला स
वित्तनेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिवित्तं
तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनाऽजादित्येवाहुः ॥२३॥

ननु फलवद्भयानविषयेऽत्र नये व्याख्याते वक्तव्याभावात्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशंकायामुच्यते पिता पाक्तेन कर्मणा
ससात्वानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्त्यात्मार्यमकरोदित्युक्तम् । तान्येतानि पाककर्मफलभूतानि व्याख्यातानि तेषु त्रिष्वप्येतेषु १०
पांक्त्यावगतय आत्माजाया प्रजावित्तं कर्म चेति पञ्चकं संग्रहीतव्यम् । तत्र पृथिव्यग्नी माता दिवादित्यो पिता योऽय-
मनयोऽस्तत्रा प्राण. स प्रवेति व्याख्यातम् । तत्र वित्तकर्मणो सम्भावयितव्ये इत्येतदर्थं उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । स एष
संवत्सर इति । योऽयं अन्धात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरः संवत्सरात्मा कालरूपः । त एव षोडश कला आहु—तस्य रात्रय
एवेति । तस्य कालात्मनः प्रजापतेः रात्रय एवाहीरात्राणि तिथय एव प्रतिपदाद्याः पञ्चदशकलाः ध्रुवैव नित्यैव १५
व्यवस्थिताऽस्य प्रजापतेः षोडशी षोडशानां पूरणी कला । एतासा कलानां वित्तत्वं वक्तुं साधन्यमाह—स रात्रिभिरे-
वेति । स चन्द्रात्मा प्रजापती रात्रिभिरेव प्रतिपदाद्याभिस्तिथिभिरुक्तकलाख्याभिरुपचर्यमानानिः शुक्लपक्ष आपूर्यते
वद्धते । कृष्णपक्षे तामिरेवाऽपचीयमानानिः कलाभिरपक्षीयते अमावास्यायां रात्रिमिति । स कालात्मा प्रजापतिरमा-
वास्यां रात्रि रात्रौ या ध्रुवा कला व्यवस्थितोक्ता एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत्प्राणिजातं स्यावरजंग-
मात्मकमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चोषधीरन्ताति तत्सर्वमेवौषध्यात्मना व्याप्यामावास्या रात्रिभ्यस्तथा ततोऽ- २०
परेषु प्रातर्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तो भवति । एवमसौ प्रजापतिः पाक्तात्मकः संवृत्तः । एवं प्रजापतेः पांक्तकर्म-
फलत्वमुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह—तस्मादेता रात्रिमिति । यस्मादेव चन्द्र एता रात्रि सर्वप्राणिजातमनुप्रविष्टो ध्रुवया
कलया व्रतते तस्माद्धेतोरेताममावास्यां रात्रि प्राणभृतः प्राणिनः प्राणं न विच्छिन्नात् प्राणिनो न प्रमापयेदिति । किं
बहुना कृकलासस्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिन्नात् । स हि पापात्मा दृष्टोऽयमङ्गल इति कृत्वा स्वभावैरेव
प्राणिभिर्हित्यते । निषेधप्रयोजनमाह—एतस्या एव देवतायाः सोमदेवताया अपचित्यै पूजार्थमित्यर्थः ॥२२॥ २५

यत्पूर्वमाविदैविकग्रन्थात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंग्रहेण कर्तव्यमित्याह—यो वा
इति । यो वै परोक्षमिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्यन्तं परोक्षो मन्तव्यो यस्मादयमेव स प्रत्यक्ष
उपलक्ष्यते । कोऽक्षी ? योऽयं पुरुष एवं यथोक्त ग्रन्थात्मक प्रजापतिमात्मभूत वेति । सोऽयं प्रत्यक्षः प्रजापतिः केन
सामान्येन प्रजापतिरित्यत आह—तस्मैति । तस्यैवविदः पुरुषस्य गवादिवित्तमेव पञ्चदशकला. कलावदुपचयापचय-
धर्मित्वात् । : स्य विदुष आत्मेव पिण्ड एव षोडशो कला ध्रुवास्थानीया स विद्वाद्भ्यस्त्वद्वित्तनेवाऽऽपूर्यतेऽपक्षीयते च । ३०
आत्मेव ध्रुवा कलेत्युक्तं तदेव रथचक्रदृष्टान्तेन स्पृष्टयति—तदेतन्नभ्यमिति । नामिदं कपिण्डिका, अरनाभ्यं हितं नामिमहं-
तोति वा नभ्यं तदेतल्लोके प्रसिद्धम् । चक्रमिण्डिकास्थानीय किं तदयमात्मा योऽयं पिण्डः शरीरम् । प्रधिः परिवार-
स्थानीय बाह्यं वित्तं चक्रस्तेवाररेण्येमादि । एवसति फलितमाह—तस्माद्यद्यपि । यस्माच्छरीरं रथचक्रमिण्डिका-
स्थानीयं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि सर्वस्वापहृणं जीयते ह्येयदे ग्लानिं प्राप्नोति तथापि चेष्टयात्मना शरीरेण नामि-
स्थानीयेन जीवति तदा प्रधिना बाह्येन परिवारेणाऽप्रमाणात् क्षोणोऽयं यथा चक्रमरमेविविमुक्तमेवमाहुर्लौकिकाः । ३५
जोषंश्चेदरनेमिस्थानीयेन वित्तं पुनरपचीयत इति वाक्यार्थः ॥२३॥

अथ त्रयो वाव लोकाः । मनुष्यलोकः पितृलोक देवलोक इति सैयं
मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया
देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥२४॥

अथातः सम्प्रतिः । यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं
लोक इति स पुत्रः प्रत्याह्राहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥२५॥

यद्वै किञ्चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मोत्प्रेकता ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ
इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता यद्वा इदं सर्वमेतन्मा
सर्वं सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनु-
शासति स यदैवविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स
यद्यनेन किञ्चिदक्षणायाऽकृतं भवति तस्मादेन सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो
नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा अमृता भाविशन्ति ॥२६॥

नन्वन्नयनात्मनि प्रजापतावहं ग्रहापासनस्य सफलस्योक्त्यादिकव्याभावाद्भुतराश्ववैद्यैर्मित्याशंकाया-
मुच्यते । एवं पाप्मेन देववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा ब्रह्मात्मकप्रजापतिमात्रो व्याख्यातः । अनन्तरञ्च जायादिवित्तं
परिवारस्थानीयमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मोपरविद्याना लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतं न पुनः पुत्रादीनां
१५ लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसम्बन्धनियमोऽवगतः । स वक्तव्य इति तत्प्रदर्शनार्थं अथ त्रयो वावैतिकाण्डिका प्रणीयेत ।
अथशब्दो वाक्योपन्यासाय । वाक्येवधारणार्थः । शास्त्रोक्तसाधनाहं लोकान्तर्य एव न न्यूना नाधिकं वा । के ते
इत्यत आह—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । केन कः साध्य इत्यपेक्षायामाह—सोऽस्मिन्मिति । तेषां मध्ये
सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जय्यो जेतव्यः साध्यो नान्येन कर्मणा विद्यया वैति वाक्यशेषः । कर्मणाऽग्नि-
होत्रादिलक्षणं केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया । विद्ययाऽपरविद्यया देवलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि
२० कर्मणेत्यनुषज्यते । देवलोको वै प्रसिद्धो लोकानां त्रयाणां मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्यतमस्तस्माद्देवलोकसाधनत्वाद्विद्या
प्रशंसन्ति स्तुवन्ति ॥२४॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्यास्थानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्मावित्थाश्च
पूयकसाधनमिति पूयक् नामिहिता । वित्तञ्च कर्मसाधनत्वाच्च पूयकसाधनम् । विद्याकर्मणोलोकजयहेतुत्वं स्वात्मप्रति-
त्तामेनैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रस्य त्वत्क्रियात्मकत्वात्केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायतेऽतस्तद्वक्तव्यमित्य-
२५ थानन्तरमारभ्यते—अथातः इति । अथ पुत्रकर्मविद्यास्थानां साधनानां साध्यविशेषसम्बन्धकथनानन्तरं यतः पुत्रस्वै-
तल्लोकसाधनत्वं कथमिति न ज्ञायतेऽतस्तत्कथयितुं संप्रति संप्रदानमारभ्यते । पुत्रे पिता वक्ष्यमाणप्रकारेण स्वात्म-
व्यापारसम्प्रदानं करोति तेन संप्रतिपन्नकर्मिदं कर्म संप्रेत्युपसर्गद्वयपूर्वकाद्वाधातोः स्त्रिया किञ्चित् किञ्चि “अच
उपसर्गात्” इति सूत्रेणऽऽत्तं प्रतमिति वत्संप्रतिरिति बोद्धव्यम् । तत्कर्म कस्मिन्काले कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—यदा
प्रैष्यन्मिति । स पिता यदा यस्मिन्काले प्रैष्यन्ब्रह्मजिष्यामि मरिष्यामीति वाऽरिष्टदुःस्वप्नादिदर्शनेन मन्यतेऽथ तदा
३० पुत्रमाहूयाह—त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स एवमुक्तः पुत्रः पूर्वमेवातुशिष्टत्वात्प्रत्याह प्रतिवचनमाह—यहं
ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥२५॥

एतद्वाक्यत्रयस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिव्याख्यानाम प्रवर्तते—यद्वै किञ्चेति । यत्किञ्चानुक्रमविशिष्टम-
धीतमनधीतं च तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मोत्प्रेतस्मिन्पदे एकैकत्वपदार्थः । योऽध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसोदेतावन्तं
कालं वेदविषयः स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्तिविति वाक्यार्थः । तथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मयाऽनुष्ठि-
३५ ताश्च तेषां यज्ञ इत्यस्मिन् पदे एकत्वं मत्कर्तृका यज्ञा य आसन् त इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञस्त्वत्कर्तृका भवत्वित्यर्थः । तथा ये
वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अजिताश्च तेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मिन्पदे एकता त इत ऊर्ध्वं त्वं
लोकस्त्वया जेतव्या इत्यर्थः । इत ऊर्ध्वं मयाऽध्ययनयज्ञलोकजयकर्तव्यसकल्पस्त्वयि सर्वापितोऽहं तु कर्तव्यतावचन-
विषयात्संकल्पान्मुकोऽस्मीति वदतः पितुरभिप्रायं श्रुतिराह—एतावद्वेति । यदगृहिणा कर्तव्यं यदुत वेदा अध्येताव्याः

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च । दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥२७॥
दिवश्चैनमादित्याच्च । दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानन्दो भवत्यथो न शोचति ॥२८॥

अद्भुतश्चैनं चन्द्रमसश्च । दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः संचरंश्चास-
चरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एष एवैतिसर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा
देवतैर्वत्स यथैतान्देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवं ह्येवंविद्सर्वाणि भूतान्यवन्ति यदु
किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमेवासां तद्भवति पुण्यमेवासु गच्छति न ह वै देवान्यापं गच्छति ॥२९॥

यज्ञा यष्टव्याः लोकाश्च जेतव्या इदं सर्वं एतावद्वै एतत्परिमाणमेव । एतत्सर्वं सन्नयं पुत्रः सर्वं होमं भारं मदवीनं
मतोऽभिच्छादामि निधायेतोऽस्माद्वचनेतुभूताल्लोकान्मामभुनजत्पालयिष्यतीति । छन्दसि लुङ् लङ् लिट्] इति
छन्दसि कालनियमाभावात् लङ् लङ् । इदानीं पुत्रानुशासनस्य फलवत्त्वमाह—तस्मात्पुत्र इति । यस्मादेवं संपन्नः
पुत्रः पितरमस्माल्लोकात्कर्तव्यतावन्वेनातो मोचयिष्यति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकं पितुर्लोकहितमाहुर्ब्राह्मणास्तस्मा- १०
दुक्तः तोरेवेदानीन्तना अपि पितर एनं पुत्रमनुशासति शिक्षयन्ति लोकधर्मस्माकं स्यादिति मन्वानाः । कृतसंप्रतिकः
पिता किं करोतीत्यपेक्षायामाह—स यदेति । स पुत्रसमपितकर्तव्यताक्रतुः पिता “अहमस्म्यन्ता अध्यात्मादि-
भेदविस्तार बाध्मनप्राणाः” इत्येवंविदेवंभावो यदा यस्मिन्कालेऽस्माल्लोकास्त्विति श्रियतेऽथ तदैभिरेव प्राणैः प्रकृतै-
र्बाध्मन प्राणैरेव सह सार्द्धं पुत्रमाविशति व्याप्नोति । मृतोऽपि पिताऽनुशिष्टपुत्रात्मनाऽस्मिन्नेव लोके वर्तते ।
नास्मादत्यन्त व्यावृत्तः फलस्येण च परत्र वर्तते इति भावः । इदानीं पुत्रनिर्वचनमाह—स यद्यवेनेति । स पुत्रो १५
यदि कदाचिदनेन पित्राऽऽश्रया कोणच्छिद्रतोऽन्तरा कर्तव्यं किञ्चिदकृतं भवति तस्मादकृताकर्तव्यतात्पात्तसर्वस्मात्सर्व-
लोकप्राप्तिविवक्षारूपादेन पितर मुञ्चति मोचयति । तत्सर्वं स्वयमनुशिष्टसन् पितुः चिद्रूपं पूरयित्वा पितरं त्रायते ।
तस्मात्पुत्रो नाभेदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वम् । इदानीं पितुः पुत्रतादातयेनैतल्लोकावस्थानमुक्तं निगमयति—स पुत्रेणैवेति ।
स पिता मृतोऽपि सन्नेवविधेन पुत्रेणाऽमृतोऽस्मिन्नेव लोके प्रतिष्ठितो वर्तते । एव प्रासंगिकं निरूप्य प्रकृतं पितर-
मेवाविष्कृत्याह—अथैनमिति । पुत्रः प्रकरणविच्छेदाद्योऽयमगच्छः । एनं कृतसंप्रतिकं पितरमेते वागादयः प्राणा दैवा २०
हिरण्यगर्भा अमृता अमरणवर्मा आविशन्ति ॥२६॥

कथमित्यपेक्षायां तेषामावेशनप्रकारमाह—पृथिव्यै चैनमिति । पृथिव्यै पृथिव्या अग्नेश्च सकाशाद्दिव्यवि-
दैवारिक्ता वागेन कृतसंप्रतिकं पितरमाविशति । सा हि दैवी वाक् पृथिव्यग्निलक्षणाऽऽध्यात्मिकासंगादिदोषानिरुद्धा
विदुषस्तदोपापगम आवरणभङ्गे सत्युदकमिव प्रदीपप्रकाशवच्च व्याप्नोतीत्यर्थः । कीदृग्वैत्येत्यत आह—सा वै दैवी
वागिति । सा च दैवा वागनुतादिदोषपरहिता शुद्धा । यथा दैव्या वाचा यद्यदेवात्मने परस्मै वा वदति तत्तद्भवत्य- २५
मोघाऽप्रतिवद्भाष्य वागभवतीत्यर्थः ॥२७॥

तथा दिवो ध्रुलोकादादित्याच्च दैव मन एव पितरमाविशति । किं तदित्यत आह—तद्वै दैवं मन इति ।
तच्च दैवं मनः स्वभावनिर्मलत्वाद्येन मनसाऽनन्दो सुखेव भवति । अथो अपि न शोचति शोकादिनिमित्ता-
सयोगात् ॥२८॥

तथा अद्भ्यश्चन्द्रमसश्च सकाशाद्दैवः प्राण एनं पितरमाविशति । स वै दैवः प्राणः । स किंलक्षण इत्यत आह— ३०
यो जंगमेषु संचरन् स्यावरेषु चाऽसंचरन् न व्यथते । न दुःखनिमित्तेन भयेन युज्यते । अथो अपि न रिष्यति न
विनश्यति न हिंसाप्राप्यते । एवंविदः फलमाह—स एष इति । स एष यथाकं त्र्यक्षाभदर्शनं वेत्ति स एष सर्वेषां
भूतानामात्मा भवति । सर्वेषां भूतानां मनो भवति वाग्भवतीत्येवं सर्वभूतात्मतया सर्वकृच्च भवतीत्यर्थः । यथैषा
पूर्वमिन्द्रा हिरण्यगर्भदेवतवमेव नास्य सर्वज्ञत्वसर्वकृत्वे वा क्वचिद्व्यतिधातः । किं च स इति दृष्टान्तिर्देवः ।
यथैता हिरण्यगर्भदेवतामित्रादिभिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति पालयन्ति पूजन्त्येवं ह्येवमेव एवंविदं सर्वाणि भूतान्य- ३५
वन्तीत्यादिलक्षणा पूजा नततं प्रयुज्जत इत्यर्थः । नन्वस्य विदुषः सर्वप्राणिनामात्मत्वेन तत्कार्यकरणत्वात्सर्व-
प्राणिदुःखैरस्य नन्दनः स्यादित्यन आह—यदु किञ्चेति । उ पुनर्योक्तिकेमाः प्रजाः प्रजाः गोचरव्यवसीदन्त्यमेव

अथातो व्रतमीमांसा । प्रजापतिर्हं कर्माणि ससृजे तानि सृष्ट्या-
न्योन्येनास्पर्धन्तं वदित्वाभ्येवाहुमिति वाग्दधे द्रक्ष्याम्यहमिति
चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥३०॥

तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोताम्याप्त्वा मृत्युरवाक्यं तस्माच्छ्राम्य-
त्येव वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमेवमेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणः ॥३१॥

तानि ज्ञातुं दक्षिणे । अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽप्यो न
रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपं भवामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवत्स्तस्मादेत
एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाच तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति
य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धन्तेऽनुगृह्य हैवान्ततो न्रियत इत्यध्यात्मम् ॥३२॥

१० स हैव प्रजामिस्त्वच्छोकादिनिमित्तं दुःखसंयुक्तासा प्रजाता भवति परिच्छिन्नबुद्धिर्जनितत्वात् । अयं प्राजापत्ये पदे
वर्तमानमेवविदं पुण्यमेव शुभमेव फलमभिप्रेत गच्छति प्राप्नोति । पुण्यमिति निरतिशयं हि पुण्यं तेन कृतं तत्फलमेव
गच्छति । न ह वै नैव ह स्फुटं देवान्पापं फलं दुःखं गच्छति । पापफलस्यावसराभावात् ॥२९॥

त एते सर्वे समाः सर्वेऽनन्ता इत्यविशेषेण दाढमनःप्राणानामुपासनमुक्तं नान्यतःभगते विशेष उक्तः । किमेव
प्रतिपत्तव्यं किम्वा विचारमाणे व्रतमुपासनं प्रति कश्चिद्विशेषः प्रतिपत्तुं शक्यत इति जिज्ञासायामाह—अथात
११ इति । अथोपासनोक्त्यनन्तरं यतो जिज्ञासास्तस्यत एवा वागादीनां प्राणानां मध्ये कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति
मीमांसा = उपासनकर्मविचारणा प्रवर्तते व्रतमित्यवस्थानुष्ठं कर्मोच्यते प्रवृत्ताया मीमांसाया प्राप्तव्रतमभ्यन्तरेण
धारणीयमिति निर्द्धारणार्थमाख्यायिकां प्रणयति—प्रजापतिर्होति । ह—शब्दः क्लिष्टः । प्रजापतिः किल कर्माणि
वागादीनि करणानि ससृजे सृष्टवान् । कर्माणीनि हि तानीति कर्माणित्युच्यन्ते । तानि पुनः सृष्टान्योन्येन, इतरतरम-
स्पर्द्धन्तं स्पर्द्धन्तं सर्वं चक्षुः । कथमित्यपेक्षायामाह—द्विप्रकारमेवाह वदित्वाभ्येवेति । वदित्वाभ्येव स्वव्यापाराद्वदनादनु-
२० परतैवाह स्यामिति वान्त्रतं दधे वृत्तवती यद्यन्योऽपि मत्समोऽस्ति स्वव्यापारादनुपरतुं शक्तः सोऽपि दधेयत्वात्मनो
वीर्यमिति । तथा द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुर्व्रतं दधे श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रं व्रतं दधे । एवममुना प्रकारेण वागादिवदन्यानि
कर्माणि त्वगादीनि करणानि यथा कर्म यद्यस्य कर्मेति स्वीयं स्वीयं व्यापारमनुसृत्य व्रतं दक्षिणे इति शेषः ॥३०॥

प्रजापतेर्वगादिषु श्रमद्वारा स्वकर्मप्रच्युतिरासीदित्याह—तानि मृत्युरिति । मृत्युर्मारकः श्रमरूपी भूत्वा
तानि वागादीनि करणान्युपयेमे संजग्राह । कथमित्यपेक्षायामाह—तानोति । स्वव्यापारे प्रवृत्तानि तानि करणानि
२१ मृत्युराप्नोच्छ्रमरूपेणात्मानं दक्षितवानाप्त्वा प्राप्य च तानि करणानि मृत्युरवाक्यं अवरोधं कृतवान् । स्वकर्मभ्यः
प्रभ्यावितवानित्यर्थः । अत्र कार्यगतश्रमलिङ्गकं प्रमाणमाह—तस्माच्छ्राम्यत्येवेति । यस्मात्प्रजापतेर्वगादीनि
श्रमविद्वानि तस्मादद्यापि वदनकर्माणि प्रवृत्ता वाक्श्राम्यत्येव श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतः प्रच्यवते ।
तथा श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रम् । अथ वागादीनां भग्नव्रतत्वनिर्धारणानन्तरं योऽयं मध्यमः प्राण इममेव मुख्यं
प्राणं श्रमरूपीमृत्युर्नाऽऽनोन्नतं प्राप्तवान् । तेनाद्याप्यश्रान्त एव स्वकर्मणि प्रवर्तते ॥३१॥

३० तथापि कथं प्राणस्यैव व्रतं धार्यमित्यपेक्षायामाह—तानोति । तानि वागादीनि करणानि तं प्राणं ज्ञातुं
दक्षिरे वृत्तवन्ति मनः कथं ? अयं वै प्राणो नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्यतमोऽभ्यधिकः । यस्माच्चः सचरश्चास
चरंश्च न व्यथतेऽप्यपि न रिष्यति न विनश्यति । तस्य श्रेष्ठत्वे फलितमाह—होति । हृत्वेदानीं सर्वे वयमस्यैव
प्राणस्य रूपमसाम प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्येमहीति । एवं विनिश्चित्य ते सर्वे वागादयः एतस्यैव प्राणस्य
रूपमभवन्प्राणरूपेवेवात्मत्वेन प्रतिपत्ताः प्राणव्रतमेव दक्षिरेऽस्मद्व्रतानि न मृत्योर्वारणाय पयसिनीत्यभिप्रायेण ।
३१ एवं करणाणां प्राणरूपत्वमुक्त्वा तस्मात्त्वमाह—तस्मादेत इति । यस्मात्प्राणेन चलनात्मना प्रकाशात्मना च
स्वेन रूपेण रूपवर्तीतराणि करणानि । न हि प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वमुपपद्यते । चलनव्यापारस्यैवकारण्येव

अथाधिदेवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दग्ने तस्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति
 चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादेवत्स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां
 देवतानां वायुर्मूर्त्तिर्न ह्यन्या देवता न वायुः सैवाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥३३॥
 अथैष श्लोको भवति । यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति
 प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ इव इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यभियन्त तदेवा-
 प्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युरापन्नव-
 दिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥३४॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

हि करणानि सर्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते । तस्मादेते वागादय एतेन प्राणाभिधानेनाख्यायन्ते प्राणा इत्येव-
 मभिधीयन्ते । संप्रति विद्याफलमाह—तेन ह वावेति । य एवं सर्वकरणानां प्राणतमतां प्राणशब्दाभिधेयत्वं च १०
 वेति स विद्वान्यस्मिन् कुले जातो भवति तत्कुलं तेन ह वाव तेनैव विदुषाऽऽख्यायते लौकिकैरमुष्येदं कुलमिति
 विद्वन्नाम्नैव प्रथितं भवति । किं च यः कश्चिद्दु ह वैविदा प्राणात्मदर्शिना सह प्रतिपत्नी सन् स्पष्टते सोऽस्मिन्नेव
 शरीरेऽनुगुण्य दीर्घकालं शोषं गत्वैव ह किलान्ततो म्रियते न सहसाऽनुपद्भुतो म्रियत इति भावः । एवमुक्तं प्राणदर्शन-
 मुपसंहरति—इत्यध्वरतममिति । इत्येवमध्यात्मं प्राणादिदर्शनमुक्तम् । उक्तोपसंहारोऽधिदेवतप्रदर्शनार्थः ॥३२॥

अथानन्तरमधिदेवतं देवताविषय दर्शनमुच्यते । कस्य देवताविषयेष्वमन्त्रधारणं श्रेय इति मीमांस्यते । १५
 अध्यात्मवत्सर्वं ज्ञेयम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्नग्ने दग्ने इत्यादि यथादेवतं स्वं स्वं देवताव्यापारमनति-
 क्रम्याऽन्या देवता विद्युदाद्या व्रतं दधिर इत्यर्थः । स इति दृष्टान्तोऽध्यात्मं यथा वागादीनामेषां प्राणानां मध्ये
 मध्यमः प्राणो मूलानुज्ञातः स्वकर्मणो न प्रच्यावितः स्वेन प्राणव्रतेनामन्त्रव्रतः । एवमेतासामन्यादीनां देवतानां
 मध्ये वायुरपि मूलानुज्ञातः । स्वेनैव वायुव्रतेनामन्त्रव्रतः । एतदेव प्रकटयति—श्लोचन्तीति । हि यस्मादा-
 ध्यात्मिकवागादिवदन्या अन्याद्या देवता श्लोचन्त्यस्तं यन्ति स्वकर्मस्य उपरमन्ते न वायुरस्तं याति यथा २०
 मध्यमः प्राणोऽनः सैवाऽनस्तमिताऽविनाशिन्नता देवता यद्वायुः योज्यं वायुः एवमध्यात्ममधिदेवं च मीमांसित्वा
 वायोव्रतममन्त्रमिति निर्धारितम् ॥३३॥

उक्तार्थदाहर्षाय मन्त्रमवतारयति—अथैष इति । अथाप्येतस्यैवार्थस्य प्रकाशक एव श्लोको मन्यो
 भवति । यतश्च यस्मादाहोः प्राणाच्च क्रमेणाऽधिदेवतं सूर्योऽध्यात्मं च चक्षुः प्रातःकाले पुष्यस्य प्रबोधककाले
 च यथाक्रममुदेत्युदगच्छति । यत्र वायौ प्राणे चापरसंख्यासमये पुष्यस्य स्वापसमये च यथाक्रमं सूर्यं चक्षुश्चास्तं २५
 गच्छतीति मन्त्रप्रथमादस्य चच्छब्दार्थं श्रुतिराह—प्राणादिति । प्राणादधिदेवाव्यात्मरूपादेव सूर्योऽधिदेवतमध्यात्मं
 च चक्षुस्तेति । प्राण एवास्तमेति । यतश्चेत्यादिश्लोके अपूर्णताज्ञापनार्थं प्राणादित्यादि । ब्राह्मणव्यवहितं
 श्लोकस्योत्तराद्ध माह—तं देवा इति । देवा वागादयोऽन्यादयश्च तं धर्मं वायुव्रतं प्राणव्रतं चावस्थानुष्ठेयमिति
 चक्रिरे धृतवन्तः । स एव प्राणवायुव्रतलक्षणां धर्मं एवाद्येदानीमनुव्रतते । स उ स एव धर्मः श्रोत्रि भविष्यत्यपि कालेऽ-
 नुवर्तिष्यते च देवैरिति मन्त्रोत्तराद्धं संक्षेपतः श्रुतिव्याकरोति—यद्वा एत इति । अमुर्हि अमुष्मिन् काले एते वागाद- ३०
 योऽन्यादयश्च यद्वा यदेव वायुव्रतं प्राणव्रतं चाभियन्त तदेव व्रतमद्यापि कुर्वन्त्यनुव्रतन्तेऽमन्त्रत्वेन देवैः मीमांसितं ते
 अनुगच्छन्तीत्यर्थः ।

अग्निरहस्ये इदमेवोक्तम् । “यदा वै पुष्यः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं मनः प्राणं श्रोत्रं तदा
 प्रबुध्यते प्राणादेवावि पुनर्जायन्त इत्यध्यात्मम् अथाधिदेवं यदा वा अग्निरनुगच्छति वायुं तर्ह्यनुद्वाति तस्मादेनमुद-
 वासीदित्याहुर्वायुं ह्यनुद्वाति यदाऽदित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ दिगः प्रतिष्ठिता वायोरेवावि- ३५
 पुनर्जायन्त” इति । अनुगच्छति गम्यति वायुमनु तदधीन एव । उद्वात्यस्तमेति उद्वानीदस्तगत इत्यर्थः । प्रकरणाध-
 मुपसंहरति—तस्मादेकमेवेति । यस्माद्वागादयोऽन्यादयो वा परिस्पन्दविरहिणा न स्यातुमर्हन्ति तेन तैः सर्वदेवैरनु-

अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतदेषामुक्त्यमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां,
सामैतद्धि सर्वैः कर्माभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति
तदेतत्त्रयं सदेकमयमात्माऽऽत्मो एकः सत्तेतत्त्रयं तदेतवमृतं सत्येन
च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥३॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

इति माध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

इति बृहदारण्यकक्रमेण चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्

दूषबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । स होवाचाजातशत्रुं
काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहजमेतस्यां
वाचि दक्षो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥१॥

अथ रूपव्याख्यानान्तरं कर्मणा सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनचलनात्मकानामात्माऽऽत्मशब्दव्याख्यशरीर-
निर्वन्त्यकर्मसामान्यमित्येतदेवामुक्तमित्यादि पूर्ववत् । आत्मना शरीरेण कर्म करोति शरीरे च सर्वकर्माभिव्यज्यते-
तस्तत्स्थत्वादात्मनः कर्मात्मैत्युच्यते । एवं नामरूपकर्मात्मत्वेन सक्षिप्तस्यापि जगतः पुनः संक्षेपतामाह—तदेतत्त्रय- १५
मिति । तदेतद्यथोक्तं नामरूपकर्माख्य त्रयं त्रिदण्डविष्टम्भवत्परस्परं संहतं सदेकम् । केनैकत्वमित्यपेक्षायामात्मनेत्याह—
अयमिति । अयं प्रत्यक्ष आत्मा कार्यकरणसङ्घातः पिण्ड एतन्मयो वा अयमात्मेत्यादिनाऽनन्तर्यतया व्याख्यातः ।
एवं नामादित्रयस्य देहमात्रत्वे कथं व्यवहारासाकर्म्ममित्याशङ्क्याह—आत्मो एक इति । उ पुनरात्मा कार्यकरण-
सङ्घातः पिण्ड एकः सन्नध्यात्माधिभूताधिदेवभावेन व्यवस्थितमेतदेव नामरूपं कर्मेति त्रयं नामादिभिन्नस्य देहस्या-
गूह्यमाणत्वाद्व्यवहारासाकर्म्ममित्यर्थः । एकस्मिन्नपि सङ्घाते कार्यकरणरूपेणान्तरविभागमाह—तदेतवमृतमिति । २०
तदेतद्वक्ष्यमाणममृतम् । सत्यस्येत्यस्य वाक्यस्यार्थः श्रुतिः स्वयमेवाह—प्राणोवा अमृतमिति । प्राणो वै लिङ्गात्मा करणात्म-
कोऽन्तस्पर्ष्टभक्त आत्मभूतोऽविनाशी । अमृतममृतभूतः स्थूलदेहे गच्छत्यपि यावन्मोक्षस्थायित्वाश्रामरूपे पंचोक्तभूतात्मके
शरीरावस्थे कार्यत्मके सत्यं सत्यशब्दवाच्ये । सच्च त्वं भूतपञ्चकं ते के ? नामरूप इत्यर्थः । ताभ्यां ब्राह्माभ्यां
शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायधर्मिभ्या नामरूपाभ्यामयं क्रियात्मकस्तयोस्पर्ष्टभक्तः प्राणः छन्नोऽप्रकाशीकृतः । अतः
प्रत्यगात्मत्वात् सुतरां दुर्विज्ञेयमिति तज्ज्ञानेऽब्रह्मैतैर्भाष्यमिति भावः । एतदेव संसारतत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितम् ॥३॥ २५

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

अथ प्रथमोऽध्याये सूचितयोर्विद्याविद्ययोरविद्या प्रपञ्चिता । संप्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं श्रुतिद्वितीयमध्याय-
मारभते । तत्र वक्तुं श्रोतृलुब्धस्याधिक्याऽविद्याविषयमेव ब्रह्मात्मत्वेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्ता पूर्वपक्षवाद्युप-
स्थाप्यते । मुख्यब्रह्मात्मदर्शो राजा अजातशत्रुः श्रोता सिद्धान्तवादी चोपस्थाप्यते श्रुत्या । एवं हि यतः पूर्वपक्ष- ३०
सिद्धान्तादश्याधिकारूपेण समर्थमानोऽर्थः श्रोतुं श्रित्वनवशमेतीति सुखप्रतिपत्त्यर्थमजातशत्रुब्राह्मण प्रवर्तते—दूषबाला-
किर्हेति । दूषोऽस्म्यग्रह्यादिविस्तारदेव गर्वितो बलाकाया अपत्य बालाकिर्दूषभाक्षी बालाकिश्चेति दूषबालाकिर्होव
ऐतिहास्यैः आख्यायिकायाः । अनूचानोऽनुवचनसमर्थो वाग्मी गार्ग्यो गर्गगोत्रापत्यं ब्राह्मणः आस वभूव । स ह पुनः
वचचित्कालविशेषेऽजातशत्रुमजातशत्रुनामानं राजानं काश्यं काशीराजमभिगम्य हे राजन् ! ते तुभ्यं ब्रह्म मुख्यं
ब्रवाणि कथयामीत्युवाचोक्तवान् । स श्रद्धादिनेषन्नोऽजातशत्रुरेतस्या ब्रह्म ते ब्रवाणीत्यस्या वाचि वचनमात्रे गवा ३५
सहर्न दप इति तं ब्राह्मणं प्रत्युवाच । ननु साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव सहजद्वाने निमित्त कःमात्रेण्यत इत्यार्णकाया श्रुती

स होवाच गार्ग्यः । य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा
अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति

स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥२॥

५ स होवाच गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेत-
मुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्हं सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥३॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति

१० स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥४॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्मात्लोकात्प्रजोद्धतंते ॥५॥

राज्ञोऽभिप्रायमाह—जनको जनक इतीति । वैश्वदेवो जनको दाता जनकः श्रोतेति प्रसिद्धवचनोक्तार्थः । जनको
१५, हि जनकः शुश्रूषुरिति वै ब्रह्म शुश्रूषवो विवक्षन्व. प्रतिजिघृक्षवश्च जना ब्राह्मणा धावन्त्यभिगच्छन्ति । तस्मात्तत्सर्वं
मय्यपि संभावितवानसीति मुख्यब्रह्मकथनं विनैव तद्वचनमात्रेणैव सहस्रं वच इति राज्ञोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥१॥

एवमभिमुखीभूतं शुश्रूषुं राजानं प्रति स गार्ग्यो ह किलोवाच । य एवासावादित्ये ऋषिषु वैकोऽभिप्रायी
पुरुषश्चक्षुर्द्वारेण हृदि प्रविष्टोऽहं कर्ता भोक्तृ चेत्यवस्थितमेव पुरुषस्मिन्कार्यकरणसङ्घातेऽहं ब्रह्मोपासे निरन्तरं
पश्यामि तत्तमेव पुरुषं ब्रह्म तुभ्य ब्रवीमि त्वमप्युपास्वेत्युक्ते सोऽजातशत्रुर्होवाच मामेति हस्तेन विनिवारयन् हे गार्ग्य !

२० एतस्मिन् विज्ञेये ब्रह्मणि मा मा सवदिष्टा मा संवादं कार्षीरहमिदं जानामि । मा मेति "आवाषे चे"ति द्विवचनम् । अथ
चेन्मन्यसे जानीषे त्वं ब्रह्मामात्रं न तु तद्विशेषणोपासनफलानीति तन्न मन्तव्यं यत् सर्वमेतदहं जाने इत्याह—अतिष्ठा
इति । अतीत्य सर्वाणि भूतानि तिष्ठतोत्यतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा शिरः पूज्यः राजा च राजते क्षीयते इति व्युत्पत्ते-
र्दोमिगुणोपेतत्वाद्वाजा एतद्विशेषणैर्विशिष्टमेतद्ब्रह्माऽहमस्मिन्कार्यकरणसङ्घाते कर्तृभोक्तृ चेत्येतं पुरुषमुपासेज्वरतं
पश्यामि । य एवमकुण्ठान्नयविशिष्टमेतमुपास्ते सोऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा च राजा च भवतीति । यथागुणोपासनमेव
२५ हि फलम् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ॥२॥

एवं संवादिनादित्यब्रह्मण्यजातशत्रुणा प्रत्याख्याते चन्द्रमसि ब्रह्मान्तरं गार्ग्यः प्रतिपश्चान्नित्याह सहोवाच
गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे मनसि चैकः पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्ववद्विशेषणम् । बृहन्पाण्डरवासरं शुक्ल वासो यस्य स
पाण्डरवासाः चन्द्राभिमानिनः प्राणस्य अप्यारीत्वात्सोमो राजेति चन्द्रमा लतात्मकश्च सोमो योऽभिपश्यते तं बुद्धिनिष्ठं
च पुरुषमेकीकृत्याहं ब्रह्मोपासे । अत्योपासकस्य प्रकृत्यात्मके यज्ञे ह किलाहरहः प्रत्यहं सोमः सुतोऽभिप्युतो भवति ।
३० विद्वत्यात्मके च यज्ञे प्रसुतः प्रकृष्ट सुतो भवति । यथोकोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यनुष्ठानसामर्थ्यं लीलालम्भ्य भवतीत्यर्थः ।
अस्यान्नात्मनोपासकस्यान्नं च न क्षीयते अन्नाक्षय्यत्वोपासनानुसारित्वादुपपन्नमित्यर्थः ॥३॥

संवाददोषेण चन्द्रब्रह्मपुण्यं प्रत्याख्याते ब्रह्मान्तरमाहेत्यादि सर्वत्र बोध्यम् । तथा विद्युति त्वचि हृदये चैका
देवता तेजस्वीति तस्या विशेषणं तेजस्वीह भवतीति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवतीति च फलम् । विद्युता बहुत्वस्याङ्गी-
करणादात्मनि प्रजाया चैति फलबाहुल्यम् ॥४॥

३५ तथा आकाशे हृदये चैकं पूर्णमप्रवर्ति चेति विशेषणद्वयम् । अप्रवर्तिमत्वमभिव्यक्तं वा पूर्णत्वविशेषण-
फलमिदं पूर्यते प्रजया पशुभिरप्रवर्तित्वविशेषणफलं नास्यास्मात्लोकात्प्रजोद्धतंते विच्छिद्यत इति प्रजासन्ताना-
विच्छिन्तिः ॥५॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्होपराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायौ ॥६॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिरहं भवति विषासहिरास्य प्रजा भवति ॥७॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमयो प्रतिरूपोऽस्माज्जयते ॥८॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमादशं पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्हं भवति रोचिष्णुर्ह्रास्य प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति सर्वोऽस्तानतिरोचते ॥९॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं विश्वे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् भवति नास्माद्वगणद्विच्छते ॥१०॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वं हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥११॥

तथा वायौ प्राणे हृदि चैका तस्या विशेषणमिन्द्रः परमेश्वरः वैकुण्ठोऽसहस्रः । न परैर्जितपूर्वः मरुतां गणत्वं प्रसिद्धैरेकस्मिन् वायवापराजिता सेनेति गुणः संभवतीति बोध्यम् । विशेषणविशेषत्रयस्य फलत्रयं क्रमेण व्युत्पादयति— २०
जिष्णुरित्यादिना । जिष्णुर्जयशीलोऽपराजितस्वभावः अन्यतस्त्यजायौति । अन्यतस्त्यानामन्यमातृतो जाताना सपत्नानां जयशीलो भवति ॥६॥

तथा अग्नी वाचि हृदि चैका विषासहिरिति विशेषणम् । यद्विबिध्यते क्षिप्यते तत्सर्वं भस्मीकरणेन सहते इति विषासहिरग्निः फलोक्तौ विषासहिः परेषां मर्षयिता । अग्नीना बाह्व्यानुपासकस्यात्मनि प्रजायां च दीप्ताग्नित्वं सिध्यति विद्युतामिवेति बोध्यम् ॥७॥

अप्सु रेतसि हृदि चैका । तस्या विशेषणं प्रतिरूपोऽनुरूपः श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूल इत्यर्थः । फलं प्रतिरूपं श्रुतिस्मृतिशासनानुकूलमेवेतमुपासकमुपगच्छति प्राप्नोति नाप्रतिरूपं न विपरीतम् । अथो अन्यच्च फलमस्मादुपासितुः प्रतिरूपः श्रुतिस्मृत्यनुकूलः पुत्रो जायते न विपरीत इत्यर्थः ॥८॥

आदशे प्रसादस्वभावे चान्यत्र खड्गार्दौ हार्दं सत्त्वगुद्विस्वाभाव्ये चैका । तस्या विशेषण रोचिष्णुः दीप्तिस्वभावः फलं च तदेव रोचिष्णुत्वम् । अथो अन्यच्च यैः सह सन्निगच्छति संवध्यते तान्सर्वानिति रोचते रोचनाधारः ३०
बाहुल्यात्फलबाहुल्यम् ॥९॥

दिक्षु कर्णयोर्हृदि चैकाऽग्निनी देवाववियुक्तस्वभावौ । तस्य देवस्य गुणो द्वितीयवत्त्वमनपगतत्वं च अन्योन्यमवियुक्ता दिगामाग्निनोऽर्थेचधर्मिकात्तदेव फलमुपासकस्य द्वितीयवत्त्वं साधुभृत्यपरिवृतत्वमस्मादुपासकादगणः समूहश्च न छिद्यते विच्छेदं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१०॥

यन्तं गच्छन्तं पश्चात्पृष्ठो य एवायं शब्दोऽनूदेत्युत्पद्यतेऽध्यात्मं च जीवनेहेतुः प्राणस्तमेकीकृत्यैतमेवोपासे ३५

- स होवाच गार्ग्यः । य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्माँतस्मिन्संवदिष्टा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वं ह्येवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥१२॥
- स होवाच गार्ग्यः । य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
 ५ जातशत्रुर्माँतस्मिन्संवदिष्टा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेत-
 मुपास्त आत्मन्वीं ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥१३॥

स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नृ३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उय त्वाऽयानोति ॥१४॥

- स होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे
 १० वक्ष्यतीति ज्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषं सुप्रमाजम्सुस्तमेतैर्नामिरामन्त्रयाचक्रे बृहन्पाण्डरवासः सोम राजसिति स नोत्तस्थौ तं पाणिनाऽऽपेवं बोधयाचकार स होत्तस्थौ ॥१५॥

तस्य विशेषः असुर्जीवनहेतुः प्राणः तस्य फलं सर्वं सम्पूर्णं यावत्कर्मोपात्तं ह किल आयुरस्मिँल्लोक एति गच्छति कर्म-
 परिछिन्नकालात् पूर्वं रोगादिना पीड्यमानमप्येन प्राणो न जहाति न त्यजति ॥११॥

- छायायां बाहो तमस्यध्यात्मं चावरणात्मकेऽज्ञाने हृदि चैका देवता तस्या विशेषणं मृत्युः फलं सर्वं पूर्ववद्
 १५ एतावांस्तु विशेषो यन्मूर्त्योरागमनात्प्राणरोगादिविद्याया अभावः ॥१२॥

- व्यस्तानि ब्रह्माण्युपन्यस्य समस्तब्रह्मोपदिशति आत्मनि प्रजापती वृद्धी च हृदि चैका । तस्या विशेषण-
 मात्मन्वी आत्माऽस्यास्तीत्यात्मन्वी स्वतन्त्रः । फलमात्मन्वी । आत्मन्विनी ह किलस्य प्रजा भवति । फलस्यात्मगा-
 मित्वात् न प्रजाया तदभिधानमुचितमित्याशङ्क्या बुद्धिबहुत्वात्प्रजायां संपादनम् । एवमजातशत्रुणा स्वयं परिष्ठा-
 २० तत्वेनैव क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्ग्यो ह किल क्षीणब्रह्मविज्ञानोऽप्रतिभासमानोत्तरस्तूष्णीमवाक्छिरा
 आस बभूव ॥१३॥

- स तथाभूतमालक्ष्य सोऽजातशत्रुर्होवाचैतावन्विति । किमेतावदेव ब्रह्म निश्चातमाहोस्विदधिकमप्यस्तीति
 विचारार्थं प्लुतिः । गार्ग्य आह—एतावद्धीति । एतावदेव नातः परं विदितमस्ति । अजातशत्रुराह नैतावता विदितेन
 ब्रह्म विदितं भवति । किमर्थं गवितोऽसि ब्रह्म ते ब्रवाणोति किमेतावद्विदितं विदितमेव न भवतीति नैतावता विदितं
 २५ भवतीति श्रुता राज्ञाधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यमस्तीति दशितं भवति । तच्चातुषसन्नाय न वक्तव्यमित्याचारविशिष्यो गार्ग्यः
 स्वयमेव ह किलोवाच यथाऽर्ज्यं शिष्यो गुरुमुपेयात्तथाह त्वा त्वामुपायान्युपगच्छनीत्यर्थः ॥१४॥

- एवमुक्तः सोऽजातशत्रुर्होवाच प्रतिलोमं वै विपरीतमेव तद्यद्ब्राह्मण उत्तमवर्णः आचार्यत्वेऽपि कृतः सन्
 क्षत्रियमनाचार्यस्वभावमुपेयादुपगच्छेच्छिष्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्यतीत्येवम् । एतदाचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धं “अनुव्रज्या च
 क्षुश्रूया यावदव्ययनं गुरोः” “नात्राह्मणे गुरोः शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् । अत्राह्मणादव्ययनमापत्काले विधीयते ॥”
 ३० इत्यादिना । तस्माद्धे गार्ग्यं त्वमाचार्य एव सन् तिष्ठारहं सु त्वा त्वा यस्मिन् विदिते ब्रह्म विदितं भवति तन्मुखं वैव
 ब्रह्म विज्ञपयिष्याम्येव विज्ञप्तिमेव करिष्यामि । एव प्रतिज्ञातब्रह्मबोधार्थमुपक्रमत इत्याह—तं पाणाविति । त गार्ग्ये
 सलज्जमालक्ष्य विस्मयजननाय पाणौ हस्ते आदाय गृहीत्वा उत्तस्थौ उत्थितात् । ततस्तौ ह गार्ग्यजातशत्रुं क्वचिद्वाज-
 गृहप्रवेशे सुप्तं पुरुषं प्रत्याजन्मनुरागतौ तं च सुप्तं पुरुषं प्राप्य बृहन्पाण्डरवासः सोम राजसित्येनैर्नामिरामन्त्रयाचक्रे ।
 ३५ व्यापियं बोधयाचकारं प्रतिबोधितवान् । ततः स पुरुषो ह किलोत्तस्थावुत्थितवान् । तथा च बृहन्पाण्डरवास इत्यादि-
 प्राणात्मचन्द्रादिनाम्ना असंबोधनेन गार्ग्याभिमतप्राणदेवतातिरिक्त एवात्माऽस्मिँच्छरीरे कर्ता भोक्ता न प्राण इति

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैव एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः

पुरुषः क्वैव तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥१६॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैव एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां
प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽतर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेते ॥१७॥

तानि यदा गृह्णाति । अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव
प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥१८॥

स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति । ते हास्य लोकास्तदुतेव महा-

राजो भवत्युतेव महान्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति ॥१९॥

निर्णीतम् । अन्यथोच्छ्वासनिःश्वासरूपेण व्याप्रियमाणस्य प्राणस्य न संबोधनाश्रयणमनुत्थानं च भवेदापेक्षणेन वा प्राण-
शरीरसंघातमात्रो भोका नेति निश्चितमन्यथा संघातमात्राविशेषात् स्पर्शमात्रेणाप्युत्थानं स्यादिति भावः ॥१५॥ १०

स ह किलाजातशत्रुरेव व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्याऽस्यात्मनः स्वाभाविकस्वरूपबोधनार्थं स्वयमेव गार्ग्यं
प्रत्युवाच हे गार्ग्य य एष प्रसिद्धो विज्ञानमयः पुरुषः विज्ञायत अनेनेति व्युत्पत्त्या संकल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं
बुद्धिर्विज्ञानमुच्यते । तन्मयस्तत्प्रायस्तस्मिन्पुरुषस्तेन चोपलभ्यो इत्यर्थः । पुरि देहे शेते इति पुरुषः । एष यत्र
यस्मिन् पाणिपेपणप्रतिबोधात् प्राक्काले एतत्स्वप्नं यथा भवति तथा सुप्तोऽभूत् तदा एष विज्ञानमयः पुरुषः
क्व कस्मिन् स्वाभाव्ये कीदृग्विषये स्वरूपे स्थितोऽभूत् । कुतः कीदृग्विषयात् स्वरूपात् प्रच्युतः सन् एतदागमनं यथा
स्यात्तथाऽजादागतः पाणिपेपणप्रतिबोधात् । एवमधिकरणमपादानं चोभयं पृष्टो गार्ग्यः किमुक्त्वानित्यत आह—
तदु हैति । उ पुनर्यद्विज्ञानमयस्य पुरुषस्य स्वापे संवेशनस्थानं यतश्च स्थानाज्जागरिते कार्यकरणसंघाते चैतसि
पुनरागमनं तदुभयं स्वरूपभूतं वक्तुं प्रष्टुं वा प्रतिभानरहितो गार्ग्यो ह किल न मेने न ज्ञातवात् ॥१६॥

जागरिते कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं नात्मनः स्वाभाविकं किन्तु वागाद्युपाधिसंबन्धकृतमेव स्वापे तद्व्यतिरेकेण
कर्तृत्वादेर्व्यतिरेकदर्शनादिति दर्शयितुं प्रश्नानुवादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाहेति श्रुतिदर्शयति—स होवाचाजात- २०
शत्रुरिति । यत्र यस्मिन् काले सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तस्मिन्काले एषां प्राणानां वागादीनां विज्ञानं
स्वस्वविषयगतप्रतिनियतप्रकाशनसामर्थ्यं विज्ञानेनान्तःकरणोपादानाज्ञानजनितेनान्तःकरणगताभिव्यक्तिविशेषविज्ञानेन
चैतन्याभासलक्षणेनादाय गृहीत्वाऽतर्हृदये हृदयस्य मध्ये य आकाशः आकाशशब्देन जीवस्य स्वाभाविकस्वरूपभूतः
परमात्मोच्यते । तस्मिन्स्वाभाविकैः संसारिपरमात्मन्याकाशे शेते लिङ्गोपाधिसंबन्धकृत विशेषात्मस्वरूपमुत्पन्न्याविशेषे
स्वाभाविके आत्मन्येव केवल वर्तत इत्यभिप्रायः ॥१७॥ २५

यदा शरीरेन्द्रियाव्यक्षतामुत्सृजति तदासौ स्वात्मनि वर्तत इति कथमवगम्यत इत्यपेक्षायां नामप्रसिद्ध्ये-
त्याह—तानि यदेति । तानि वागादीनि विज्ञानसाधनानि यदा यस्मिन्काले गृह्णात्यादत्तेऽथ तदा ह किल पुरुष इति
पुरुषव्यतस्वपिति नामातोऽस्य ह प्रसिद्धं गौणमेव स्वपितोत्येतज्ज्ञानं भवति स्वमेवात्मानमप्येतदपिगच्छतीति स्वपितो-
त्युच्यत इति व्युत्पत्तेः । स्वपितोति नाम प्रसिद्धयाऽऽत्मनः संसारधर्मविलक्षणं रूपेज्जगदेऽपि नात्र युक्तिरस्तीत्या-
द्याङ्ग्यामाह—तद्गृहीत एवेति । तत्तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति प्राण इति घ्राणेन्द्रियं वागादिप्रकरणात् ३०
गृहीता वाक् चक्षुः श्रोत्र मनश्च गृहीतं भवतीति । तथा च वागादिसंबन्धाभावात्स्वापे कर्तृत्वाद्यसंबन्धः जागरिते च
वागादिसंबन्धात् कर्तृत्वादिकमतोऽप्यव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकमात्मनः संसारिधर्ममिति निश्चितम् ॥१८॥

ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां वागादिसंबन्धाभावेऽपि कर्तृत्वादिसंसारस्य दर्शनाद्व्यतिरेकासिद्धि-
रित्याहुः तत्रापि जागृतावस्थायाः सत्त्वात्परिकल्पितस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य भुपात्वाच्च व्यतिरेकमिद्विरित्यतः स्वपत-

१. चैतन्याभासलक्षणेनेऽत्रैव वदयते ।

स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं
परिवर्ततेवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥२०॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वांस्रतिः
सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ॥२१॥

५ स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । अतिष्णोमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते ॥२२॥

शुद्धत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—स यथेति । स प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन् काले दर्शनलक्षणया स्वप्नया स्वप्नवृत्त्या चरति
वर्तते । तदाह—प्रसिद्धोऽस्यात्मनस्तेजोन्तरं वक्ष्यमाणलोकाः कर्मफलानि । के ते इत्यत आह—ननुतैवेति । तत्र
स्वप्नकाले उतापि महाराज इव भवति महाराजत्वमिवास्त्य सोऽयं लोकः न पुनर्जागर्ति इव साक्षान्महाराजत्वम् ।
तथा उत महाब्राह्मण इव । उताप्युच्चावचम् । उच्चं च देवत्वाद्यवचं च तिर्यक्त्वादीत्युच्चावचमिव निगच्छति
नितरा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१९॥

१० तथा चेवशब्दप्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनाच्चैते महाराजत्वादयो लोका मृषैव नास्यात्मभूता इत्युक्तमर्थं
दृष्टान्तपूर्वकमाह—स यथेति । स यथा दृष्टान्तो यथा महाराजः सार्वभौमो जानपदात् जनपदे देशे भवान् राजो-
पकरणभूतात् भूत्यानन्याश्च तथाविधात् गृहीत्वोपादाय स्व आत्मीये एव जनपदे जयादिनोपार्जिते यथाकामं
यो यः कामो यस्य तं काममनतिक्रम्य यथेच्छ परिवर्तते परिक्रामेदित्यर्थः । एवमेव एष विज्ञानमय आत्मा एतद्वि-
ग्रहणक्रियाया विशेषणं एतद्ब्रह्मणं यथा स्यात्तथा प्राणान्वागादीन् गृहीत्वा जागरितस्थानेभ्य उपसंहृत्य स्वशरीरे
१५ स्व एव देहे न बहिर्यथाकामं परिवर्तते । कामकर्मभ्यामुद्भासिता पूर्वगुणभूतवस्तुसदृशा वासना अनुभवतीत्यर्थः ।
तस्मादसौ विज्ञानमयो ब्रह्म दृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्योऽप्यो विशुद्ध इति सिद्धम् ॥२०॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेरुच्यत्वाद् संसारधर्मतेत्यात्मनो विशुद्धताऽवगता । तत्र यथाकामं परिवर्तत
इति कामवशात् परिवर्तनमुक्तं ब्रष्टृदृश्यसंबन्धश्चास्य स्वाभाविक इत्युद्धृतेत्याशङ्क्या तत्संबन्धस्य सुषुप्तौ व्यतिरेक-
दर्शनेनास्वाभाविकत्वाच्छुद्धत्वमेवास्य स्वभाविकमिति वक्तुमाह—अथ यथेति । अथ पुनर्यदा यस्मिन्काले जाग्रत्स्वप्नयो-
२० र्ब्रह्म दर्शनवृत्तिं स्वप्नं हित्वा सुषुप्तः सुषुप्तो विशेषज्ञानाभावेन संप्रसाद स्वस्वरूपब्रह्मेक्य गतो भवति सलिल-
मिवात्म्यसंबन्धकालुष्यं हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीवतीत्यर्थः । कदा सुषुप्तो भवति यदा यस्मिन् काले न कस्यचन न
कचन विषय वेद विज्ञानाति कस्यचन वा शब्दादेः संबन्धवस्तुन्तरं किंचन न वेद । अस्मिन्मये किंचनेत्यप्याह्वयम् ।
केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्यत आह—हिता नामेति । हिता नाम हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वाद्विता इत्येवं नाम्नो
२५ प्रतिष्ठन्ते । हृदयं नामोदरवक्षःप्रदेशयोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मासपिण्डस्तत्परिवेष्टन पुरीतदित्युच्यते । इह
पुनस्तदुपलक्षितं शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम् । तथा च हृदयात्पुरीतत शरीरमभिप्रतिष्ठन्त इति कृत्स्नं शरीरं
व्याप्युत्पन्नोऽवस्थपणराजय इव बहिर्मुखाः बुद्धेः कर्मवशात् प्रत्यवसर्पणमनुविज्ञानमय आत्मा प्रत्यवसृप्यार्थेन्द्रियाण्युप-
ताभिर्नाडीभिः कृत्वा जाग्रद्विषयाया बुद्धेः कर्मवशात् प्रत्यवसर्पणमनुविज्ञानमय आत्मा प्रत्यवसृप्यार्थेन्द्रियाण्युप-
संहृत्य पुरीतति शरीरे शेते । अग्निवत्तप्त लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्य वर्तत इत्यर्थः । ननु पूर्वं विज्ञानमयो हृदयाकाशे
३० ब्रह्मणि शेते इत्युक्तेवेदानीं पुरीतति शयनमाचक्षानस्य कथं न पूर्वपरिवरोधः स्यादिति चेत् । सत्यं, स्वाभाविके एव
स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्धयनुवृत्तित्वात्पुरीतति शेते इत्युपचारादुच्यतेतो नोक्तविरोधः ॥२१॥

उक्तं शयनं दृष्टान्तपूर्वकमाह—स यथेति । सर्वसंसारदुःखविषयकेयमवस्थेत्यत्र स इति दृष्टान्तः । यथा कुमार
अत्यन्तबालो वा महाब्राह्मणो वा अत्यन्तपरिपक्वविद्याविनयसंपन्नो यथोक्तकृदतिष्णीमतिशयने दुःखं हन्तीत्यतिष्णी ।
आनन्दस्य सुखस्यावस्था ता गत्वा प्राप्य शयीत दुःखाननुविद्धसुखस्वाभाव्येऽवतिष्ठते । एवमेवैष विज्ञानमयः
३५ सर्वसंसारधर्माति एतच्छयनं यथा स्यात्तथा शेते सुषुप्तो वर्तत इत्यर्थः ॥२२॥

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् । यथाग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवा-
स्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत
आत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥२३॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

अथ द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्

५

यो ह वै शिशुम् । साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं-

सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि ॥१॥

अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः तस्येवमेवाधानमिदं

प्रत्याधानं प्राणः स्थूणाञ्च दाम तमेताः सप्ताभितय उपतिष्ठन्ते ॥२॥

एवं ववैप तदाभूदित्यस्य पूर्वप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तम् । अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो १०
विशुद्धेरसंसारित्वं चोक्तम् । इदानीं तस्याद्वितीयत्वं प्रकटयितुं कुत एतदागादिति द्वितीयप्रश्नस्यापाकरणार्थं प्रति-
वचनमाह—य यथेति । स इति दृष्टान्तो यथा लोके ऊर्णनाभिलूताख्यः क्रीटविशेषोऽसहाय एव सन् तन्तुना
स्वात्मनोऽविभक्तेनोच्चरेदुदगच्छेत् । न च तस्योदगमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरमस्ति । यथा चैकस्मादेकस्मादग्नेः
क्षुद्रा अल्पा विष्फुलिङ्गा अग्न्यवयवा व्युच्चरन्ति । विविधं नाना व्युच्चरन्त्युदगच्छन्ति प्रसर्पन्ति । यथेमा दृष्टान्तो
कारकमेवाभावेऽपि प्रवृत्तिं प्राक्प्रवृत्तेः स्वभावत एव च दर्शयतः । एवमेवास्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधा- १५
त्वापे यत्स्वरूपं तस्मादेतस्मादात्मनः सकाशात्सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वकर्मफलभूताः सर्वे देवाः
प्राणलोकाधिष्ठातारोऽन्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानि प्राणिजातानि सर्व एत आत्मानः । उपाधि-
सम्पर्कजनितप्रबुद्धव्यमानविशेषात्मानो व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मनः स्थावरजङ्गममिदं जगदग्निविष्फुलिङ्गवदनिशं
व्युच्चरति । यस्मिन्नेव जलबुद्बुदवदवस्थलीयते यदात्मकं च स्थितिकाले वर्तते तस्यात्मनो ब्रह्मण उपनिषदुपममीपं
नितरा सादर्यति गमयति विज्ञानात्मानमिति व्युत्पत्तेरुपनिषदित्यात्मनोऽभिधायकः शब्दः । काऽऽवुपनिषदित्यत २०
आह—सत्यस्य सत्यमिति । किं पुनः सत्यं किं वा सत्यस्य सत्यमित्यत आह—प्राणा वै सत्यमिति । सच्च
त्यच्चेति व्युत्पत्तेः तेषां प्राणानां मध्ये एव उक्त आत्मा सत्यमवाध्य रूपमित्यर्थः ॥२३॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

एवं प्राणा वै सत्यमित्यादिब्राह्मणभागेन व्याख्याताया अप्युपनिषदो विशेषतोऽयंप्रकाशनाय ब्राह्मणद्वयम् । २५
तत्र प्राणा वै सत्यमित्येनोक्तायाः प्राणोपनिषदो व्याख्यानाय शिशुब्राह्मणं प्रवर्तते—यो ह वै शिशुमिति । यो ह
वै साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं च शिशुं वेदोपास्ते स ह किल सप्त सप्तसंख्याकान् चक्षुर्द्वयं नासिकाद्वयं श्रोत्रद्वयं
मुखमिति चैव सप्त द्विषतो द्वेषकर्तृन् भ्रातृव्यान् गन्तून् अवरुणद्धि अपावृणोति विनागयति जितेन्द्रियो भवति इत्यर्थः ।
भ्रातृव्या हि द्विविधाः द्विषतोऽद्विषत्तश्च । तत्र सप्तशरीरपण्याः प्राणा विषयोऽपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः
सहजत्वाद्भ्रातृव्यास्ते ह्यस्य स्वात्मन्यां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति तेन प्रत्यागात्मेक्षणप्रतिषेधकरत्वात्ते द्वेष्टारो ३०
भ्रातृव्या इति भावः ॥१॥

एवं फलप्रवर्णेनाभिमुखीभूताय जिज्ञासवे आह—अयं वावैति । अयं वावायमेव शिशुरिव शिशुः विषये-
ज्वितरकरणवदपद्रवत्वात् । कोऽसौ सोऽयं मध्यमः शरीरमध्यस्थः प्राणो लिङ्गशरीरात्मा पञ्चधा शरीरमाविष्टो
बृहन्प्राणवत्सः सोमराजत्रित्युक्तः पञ्चवीगण्डुनिदर्शनाद्यस्मिन्वाङ्मनःप्रभृतीनि करणानि विपक्वानि स एव
विशुक्तिरित्यर्थः । तस्य शिशो प्राणस्य वत्सत्त्वानीयस्य करणात्मन इदं कार्यत्वं शरीरमेवाधानमाधीयतेऽस्मिन्नित्या- ३५
धानमधिष्ठानम् । तस्य प्राणस्येदं प्रसिद्धं शिशो मस्तकं प्रत्याधानं प्रदेशविशेषेण प्रतिप्रत्याधीयत इति प्रत्याधानं प्राणो

तथा इमा अक्षन्तेहिन्यो राजयः । तामिरेन् खरोऽन्वायत्तोऽय या अक्षन्ताप-
स्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयाऽऽक्षित्यो यच्छुक्लं तेनानिर्यच्छुक्लं
तेनेन्द्रोऽवरयैर्न वतन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥३॥
तदेष श्लोको भवति । अर्वाग्बिलश्रमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं
विद्ववरूपम् । तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति ॥४॥
अर्वाग्बिलश्रमस ऊर्ध्वबुध्न इति । इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्रमस
ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विद्ववरूपमिति प्राणा वै यशो विद्ववरूपं
प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः
प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वागध्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥५॥

- १० बलापर्यायाऽन्नपानजनिता शक्तिः स्थूणाऽवष्टम्भो बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिच्छरीरेऽवतिष्ठत इत्यर्थः । तस्य प्राणस्याश्वं
भुक्तमशनं दाम उभयतः पाशं वत्सस्यैव बन्धनं बन्धनरज्जुरित्यर्थः । इदानीं तस्यैव शिषोः प्रत्याधाने शिरस्यास्त्वस्य
चक्षुषि काश्चन उपनिषद् उच्यन्ते—तमेता इति । तं करणात्मकं शरीरेऽन्नबन्धनं चक्षुष्यूढं प्राणमेता वक्ष्यमाणाः
सप्तसंख्याका अक्षितय अक्षितिहेतुत्वात् अक्षितय उपतिष्ठन्ते उपस्थानं कुर्वन्ति । यद्यपि "उपान्मन्त्रकरण" इति
आदित्यं गायत्र्योपतिष्ठत इतिवन्मन्त्रकरणे उपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं विहितम् । इहापि सप्तदेवताभिधानानि
११ मन्त्रस्थानीयानि करणान्यतस्तिष्ठतेरत्राप्यात्मने पदं न विद्वदम् ॥२॥

कास्ता अक्षितय इत्यत आह—तथा इमा इति । तत्र या इमा, प्रसिद्धा अक्षक्षणि नेत्रे लोहित्यो लोहिता
राजयो रेखास्ताभिः रेखाभिर्द्वारभूतामिरेनं मध्यम प्राणं खरोऽन्वायत्तोऽनुगत उपतिष्ठत इत्यर्थः । अधानन्तर-
मक्षन्नश्रणि या आयो ब्रूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानास्तामिराङ्गद्वारभूताभिः पर्जन्यो देवतात्मा अन्वायत्तः । या
कनीनका चक्षुषि दुक्शरिस्तया कनीनकया द्वारभूतया आदित्यो मध्यमं प्राणमुपतिष्ठते । यच्छुक्लं चक्षुषि तेनै-
२० मग्निरुपतिष्ठते । यच्छुक्लं चक्षुषि तेनेन्द्रोऽन्वायत्तोऽवरयाऽवस्तन्या वतन्या पक्ष्मणा एनं मध्यमप्राणं पृथिव्यन्वायत्ता ।
अवरत्वसामान्यात् । द्यौः स्वर्गं उत्तरयोपरिभागस्थया वतन्या पक्ष्मणा अन्वायत्ता ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । एवं-
विद्योपास्तिकफलमाह—नास्यान्नमिति । य एवमुक्तप्रकारेण प्राणस्यान्नभूताः सप्ताक्षितिविंदास्योपासकस्यान्नं न
क्षीयते ॥३॥

उक्ता ह्यदिदेवताः प्राणोपासनाद्व्याघातात्मका एव संवृत्ता इति वागादय एवात्र ह्यदिशब्वाभिधेया इत्यभि-
२५ प्रेत्योक्तैर्षे मन्त्रसंमतिमाह—तत्तत्रैतस्मिन्नर्थे एष एलोको मन्त्रो भवति । अर्वाग्बिलश्रमस ह्यत्वादिमन्त्रसमाप्ति-
द्योतकेतिशब्दान्तः ॥४॥

तं मन्त्रं प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याकरोति—अर्वाग्बिलश्रमस ऊर्ध्व बुध्न इत्यस्मिन्मन्त्रभागे तत्प्राणस्य
प्रत्याधानत्वेनोक्तमिदं प्रसिद्धं शिर एवैवोर्वाग्बिलोऽवष्टुल ऊर्ध्वबुध्न उर्ध्वसिनश्चक्षुषि व्युत्पत्त्या
चमसः पात्रविशेषः उक्तः । कथं, हि यस्मादेव शिरोलक्षणश्चमसोऽर्वाग्बिलोऽवस्थितस्यैव मुखस्य बिलकृत्पाच्छिरसो
३० बुष्णाकारस्योपरिभागे दृश्यमानत्वाच्च तस्माच्छिर एवोक्तलक्षणश्चमसः । तस्मिच्छिरसि विध्वरूपं नानारूपं यथो-
निहितं स्थितं यथा सोमश्चमसे इति मन्त्रभागः । किं पुनस्तत्तदयः प्राणा, श्रोत्रादयः सप्त पूर्वोक्तास्तेषु प्रवृत्ता वागादयश्च वै
प्रसिद्धं विध्वरूपं विषयाणामनेकक्षेत्रानेकरूपं शब्दादिज्ञानलक्षणं यथाः शिरसि निहितम् । अतः प्राणानेव एतद्वय इति
मन्त्रभाग आह । तस्य शिरोलक्षणस्य चमसस्य तीरे पार्श्वे सप्त ऋषय आसत वर्तन्ते इति मन्त्रः । प्राणाः करणाश्रयाः
परिस्पन्दान्ताः सप्त दायव एव ऋषयः । प्रसिद्धऋषिवदेया शब्दादिविषयद्रष्टृत्वात्तावश्यात्वेन तद्रूपत्वाद्विलम्बतः
३५ प्राणानेतन्मन्त्रवाक्यमाह । ब्रह्मणा शब्दराशिना वेदेन सह संविदाना संसर्गं गच्छतीति शब्दराशिमुच्चारयतीति वागध्यष्ट-
संख्यापूरणीति मन्त्रोक्तैर्षे ब्राह्मणं हेतुमाह—वाग्धीति । हि यस्मादष्टमी वाग्ब्रह्मणा वेदेन सह संवित्ते संसर्गं
प्राप्नोति । वक्तृत्वात्तुल्यवेदेन द्विधा वागिष्टा । तत्र वक्तृत्वेनाष्टमी सप्तमी चातृत्वेनेत्यविशेष इति भावः ॥५॥

इमावेव गौतमभरद्वाजौ । अयमेव गौतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्र-
जमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपाव-
यमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवान्निर्वाचा ह्यष्टमद्यतेतिह वै
नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥६॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

५

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्
द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामूर्तं च स्थितं च यच्च सच्च त्वं च ॥१॥

तदेतन्मूर्तम् । यदन्यद्वायोश्चान्यरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥२॥

तस्यैतस्य मूर्तस्य । एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य

सत् एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥३॥

१०

अथामूर्तम् । वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्तन्म ॥४॥

के ते सप्त ऋषय इत्यपेक्षायामाह—इमावेवेति । इमौ प्रसिद्धावेव कर्णौ भरद्वाजौ । अयमेव दक्षिणः कर्णौ
गौतमोऽयमेवोत्तरः कर्णौ भरद्वाजो विपर्ययेण वा । चक्षुषी उपदिशसुवाचेमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव दक्षिणं
चक्षुर्विश्वामित्रोऽयमेवोत्तरं जमदग्निः विपर्ययेण वा । इमावेव नासापुटौ वसिष्ठकश्यपौ । अयमेव दक्षिणो नासापुटो
वसिष्ठोऽयमेवोत्तरः कश्यपः विपर्ययेण वा । वागेवान्निः । अदनक्रियायोगादर्निः । हि यस्मात् वाचाऽष्टमद्यते भक्ष्यते
तस्माद्वाचोऽत्रिरिति ह वै प्रसिद्धं नामैतदत्तृत्वादत्रिरिति । अत्रिरेव सत् यदत्रिरिति श्रुत्या व्यपदिश्यते नाम तत्परोक्षे-
णेव परोक्षप्रिया इव हि देवा इत्युक्तत्वात् । सप्रत्यनिनिर्वचनविज्ञानस्य प्राणयाथात्म्यवेदनस्य च फलमाह—
सर्वस्यात्तेति । य एवमुक्तमत्रिनिर्वचनं प्राणयाथात्म्यं च वेद स मध्यमः प्राणो भूत्वाऽऽधानप्रत्याधानगतः सर्वस्यान्न-
जातस्यान्ता भोक्तैव भवति न भोज्यं । सर्वमस्योपासकस्यान्नं भवति । भोज्यादद्यावर्तत इत्यर्थः ॥६॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयमुह्मद्वारण्यकौपनिषदीपिकाया

२०

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

अथ कथमेषां प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽप्यात्मनः सत्यत्वमिति जिज्ञासायां कार्यद्वारेण सत्यात्मकानां
स्वरूपावधारणार्थं मूर्तामूर्तब्राह्मणं प्रवर्तते—द्वे बावेति । यदपोहद्वारेण नेति नेतीत्यादिना निर्दिष्टारयिषितं ब्रह्म तस्य
ब्रह्मणो मायामये द्वे वाव द्वे एव रूपे । रूप्यते ज्ञाप्यतेऽरूपं परं ब्रह्म याम्यामविद्याध्यारोप्यमाणान्मां रूपान्मां तं रूपे ।
के ते इत्यत आह—मूर्तं चैवामूर्तं चेति । मूर्तामूर्तयोः प्रत्येकमर्थप्रतिपादकानि विशेषणान्याह—मर्त्यं च मरणधर्मि । २५
अमूर्तं च तद्विपरीतम् । स्थितं च स्यास्तु परिच्छिन्नमिति यावत् । यच्च एति व्याप्नोतीति यत् अपरिच्छिन्नं स्थितविप-
रीतं सच्च प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानासाधारणधर्मवत् । त्वं च त्वत् तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षमिधानार्हम् ॥१॥

के ते मूर्तामूर्तं कस्य वा कानि विशेषणानीति विशेषो न ज्ञायत इत्यत आह—तदेतन्मूर्तमिति । यद्वा-
योश्चान्तरिक्षाच्च भूतद्वयादन्यत्परिशिष्टं पृथिव्यादिभूतत्रयं तन्मूर्तं मूर्च्छतावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं घन संहत-
मित्यर्थः । अत एवैतदभूतत्रयं मूर्त्यं मरणधर्मि । अत एवैतत्स्थित परिच्छिन्नम् । अत एवैतत्सत् विशेष्यमाणा- ३०
साधारणधर्मवत् । चतुर्णां धर्माणामन्योन्याव्यभिचाराद्यथेष्ट विनोपपणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावाच्च निश्चेतव्यः ॥२॥

उक्तविशेषणचतुष्टयवतो भूतत्रयस्य सारिष्टं कार्यं विशेषणानुवादपूर्वकमाह—तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य स्थितस्यै-
तस्य सत् इति विशेषणविशिष्टस्य पृथिव्यादिभूतत्रयस्य एष रसः सारः । अतो य एष मण्डललक्षणः सविता तपति ।
तत्र हेतुर्हि यस्मान्मूर्तादिविशेषणचतुष्टयं मण्डलेऽवसीयते । तस्मात् सतः सदादिचतुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतत्रय-
स्यैव मण्डलभूतो रसः सारः एवसाधिदैविकस्य कार्यात्मिकस्य ब्रह्मणो रूपम् ॥३॥

३५

अयेदानीममूर्तमुच्यते—वायुश्चान्तरिक्षं च यत्परिणोषितं भूतद्वयमेतदमूर्तं मूर्तविपरीतं ब्रह्मणो रूपम् । शेषं
पूर्ववत् ॥४॥

तस्यैतस्यामूर्तस्य । एतस्यामूर्तस्यैतस्य यत एतस्य त्वस्यैव रसो
य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्यस्य ह्येष रस इत्यविदैवतम् ॥५॥

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चाय-
मन्तरात्मज्ञाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥६॥

तस्यैतस्य मूर्तस्य । एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थित-
स्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥७॥

अथामूर्तम् । प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मज्ञाकाश एतदमूर्तमेतद्वदेतस्यम् ॥८॥

तस्यैतस्यामूर्तस्य । एतस्यामूर्तस्यैतस्य यत एतस्य त्वस्यैव
रसो योज्यं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्यस्य ह्येष रसः ॥९॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा
पाण्डुबाविकं यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा
सकृद्विद्युत् सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेद ॥१०॥

एतस्यामूर्ताद्विद्युत्पुरुषविशेषविशिष्टस्य भूतद्वयस्यैव रसः कोऽसौ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको
हिरण्यगर्भः प्राणस्तत्र हेतुः । हि यस्माद् त्वस्यामूर्तस्यैव मण्डलस्यः पुरुषो रसः पूर्ववत्सारिष्ठः । एतच्चाविदैविकस्य
१५ करणात्मकस्य ब्रह्माणो रूपम् । एवमुक्तमाविदैविकं विभागमुपसंहरति—इत्यविदैवतमिति ॥९॥

अथानन्तरमध्यात्मं मूर्तामूर्त्यौविभाग उच्यते । तत्र इदमेव मूर्तं, किं ? यत् प्राणाच्च शरीरस्यादुच्छ्वास-
काद्यायोर्यश्चायमन्तरात्मज्ञभ्यन्तर आत्मन्याकाशः तस्माच्चान्यच्छरीरारम्भकं भूतत्रयमेतन्मर्त्यमित्यादिपूर्वेषु
समानम् ॥६॥

एतस्य सत एष रसो यच्चक्षुरित्याध्यात्मिकस्य शरीरारम्भकस्य कार्यस्यैव रसः सारः । तेन हि सारेण
२० समस्तमिदं शरीरं सारवत् यथाविदैवतमादित्यमण्डलेन ॥७॥

एवमाध्यात्मिकस्य कार्यात्मिकस्य ब्रह्माणो रूपं निरूप्य करणात्मकस्य रूपं निरूपयितुमाह—अथामूर्तमिति ।
अथाधुना प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन् शरीरे आकाशः पूर्वोक्तस्तदमूर्तस्य रूपं परिशेषितं भूतद्वयम् । अन्यत्पूर्ववत् ॥८॥

एतस्य त्वस्यैव रसः सारो योज्यं दक्षिणेऽक्षम् दक्षिणेऽक्षिण पुरुषो लिङ्गशरीरात्मेत्यर्थः ॥९॥

अथास्य करणात्मनो वासनामयं रूपं निरूपयितुमाह—तस्य हैतस्येति । तस्याविदैविकस्य पुरुषस्य प्रकृतस्य
२५ लिङ्गात्मनो ह किल एतस्याध्यात्मिकस्य लिङ्गपुरुषस्य मनसो वासनामयमिदं रूपम् । यथा लोके माहारजनं वासः
महारजनं हरिद्रा तथा रक्तं महारजनं वासो वस्त्रम् । एवं स्थ्यादिविषयसंयोगे सति तादृशं रज्ज्वानकारं चित्तस्य
वासनारूपमूत्पद्यते । येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत् । यथा च लोके पाण्डुबाविकमखेरिदमाविकमूर्णादि
पाण्डुरं भवति तथाऽन्याद्व्यासनारूपं यथा च लोक इन्द्रगोपो वर्षाकाले कीटविशेषः कीटमुन्मवदत्यन्तरको भवति । एवमे-
वायं वासनारूपं क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं क्वचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षयैति बोध्यम् । यथा लोकेऽ-
३० न्यर्चिःभास्वरं भवति तथा क्वचित् कस्यचिद्व्यासनारूपम् । यथा च पुण्डरीकं शुक्लं तद्वदपि कस्यचिद्व्यासनारूपं यथा
च लोके सकृद्विद्युत् सकृद्विद्युत्तनं सर्वतः प्रकाशकं भवति तथा ज्ञानप्रकाशविबृद्धपेक्षया कस्यचिद्विरण्यगर्भादिवास-
नारूपमुपजायते सत्त्वादितारतम्यादिति भावः । चरमोक्तहिरण्यगर्भवासनारूपोपासनफलमाह—सकृद्विद्युत्तेवेति । एवं
यथोक्तं यत् वासनारूपमतेऽप्रभितं सकृद्विद्युत्तनमिवेति तत्किं हिरण्यगर्भस्याऽन्याकृतात्प्रादुर्भवतस्तद्विद्वत्सकृदेव
व्यकीर्भवतीति । ततदीयं हिरण्यगर्भस्य वासनारूपं यो वेदास्योपासकस्य सकृद्विद्युत्तेव सकृद्विद्युत्तेव सकृद्विद्युदिव श्रीः
३५ स्थातिहं वा एवमेव भवतीत्यर्थः ह्वा इत्यवधारणार्थं निपातो ॥१०॥

अथात आदेशः । नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यस्यपरमस्यस्य
नामधेयस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥११॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

अथ द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्था-

५

नादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति ॥१॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा
स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरण-
वतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥२॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्यां किमहं

१०

तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥३॥

एवं सत्यस्येति षष्ठ्यन्तस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मकहेतुभूतसत्यशब्दार्थं व्याख्यायोपादेयभूतप्रथमान्तसत्यशब्दार्थव्या-
ख्यानमारभ्यते—अथात आदेश इति । अथ सत्यस्य स्वरूपनिर्देशानन्तरं यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मादत-
स्तस्मात्तस्य सत्यस्य ब्रह्मणो नेति नेतीत्येवमादेशो निर्देशः । तथा च नेति नेतीति वीप्सया भूतभूततद्वाचनात्मका-
विद्यातत्कार्यसर्वनिषेधावधिलेन च तत्साक्षित्वेन च साक्षाद् ब्रह्म निर्दिष्टं भवति । तस्य निष्ठाक्षिकस्य च निषेधा- १५
संभवात् । ननु कस्मादेवं ब्रह्म निर्दिश्यत इत्यत आह—न ह्येतस्मादिति । विषयीकर्तव्या यावन्तः पदार्थास्ते सर्वे
नकारद्वयस्य विषयाः सन्तो निर्दिश्यन्त इति कृत्वा नेति नेत्येतस्मादन्यन्निरर्देशं हि यस्मात्तास्ति तस्मादयमेव निर्देशो
ब्रह्मणः यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्युक्ते राष्ट्रनिविष्टरमणीयसर्वग्रामसंग्रहः । एवं प्रकृतेऽपि नेति नेतीति वीप्सया
व्याप्त्यसर्वप्रकारसंग्रह इति भावः । तस्योपनिषदिति प्रतिज्ञातमुपसंहरति—अथ नामधेयमिति । यत उक्तप्रकारेण
परमार्थसत्यं परं ब्रह्मैव अथातो युक्तमुक्तं ब्रह्मण उपनिषदिति नामधेयमभिधानम् । नामैव नामधेयम् । किं तत् सत्यस्य २०
सत्यमिति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति व्याख्यातार्थम् ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयवृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

दुसवालाकिर्हेति द्वितीयेऽध्याये ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं ब्रह्म ते ब्रवाणि व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति प्रस्तुत्य
च तद्वद्ब्रह्मकमद्वयं सर्वविशेषवृण्यं क्रियाकारकफलस्वभावसत्यवाच्यावेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति विज्ञा- २५
पितम् । अस्या ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन संन्यासविधित्सयैवाख्यायिकारूपं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते—मैत्रेयीति होवाचेति ।
याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिर्ह किल मैत्रेयीति स्वभार्यामामन्योवाच । किम् । अरे हे मैत्रेयि । अहमस्माद्गृहस्थात्
स्थानादाश्रमादुद्यास्यन् वै ऊर्ध्वं पारित्राज्याख्यमाश्रमात्तरं यास्यन्नेवास्मि भवाम्यतस्ते तवानुमतिं प्रार्थयामीत्यर्थः ।
किं चान्यत् । ते तवानया द्वितीया भार्याया कात्यायन्या सहान्तं विच्छेदं करवाणि द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन युवां
संविभज्य गमिष्यामीति भावः ॥१॥

३०

सैवमुक्ता मैत्रेयी ह उवाच । भगो भगवन् मे मम यद्यदीयं सर्वा सागरपरिखा पृथिवी वित्तेन घनेन पूर्णा
स्यात् तदा कथं किं तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येनान्निहोत्रादिकर्मणाऽहममृताऽमरणवर्मिणी मुक्ता स्यां भवेयमिति
प्रश्ने कृते नेति नैवामृता स्या इत्युत्तरं ह किल याज्ञवल्क्य उवाचोक्तवान् । किं तर्हि वित्तेन भवेदित्यत आह—
यथैवेति । यथैव लोक उपकरणवता साधनसंपत्तियुक्ताना जीवितं सुखोपायभोगसंपत्त्या कालक्रमेण तथैव तद्वदेव तव
जीवितं स्यात् । न तु पुनर्वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणाऽमृतत्वस्य मोक्षस्याऽऽप्ता तुष्णाऽस्ति आशापि न कर्तव्येति ३५
भावः ॥२॥

सैवमुक्ता मैत्रेयी ह प्रत्युवाच । यद्येव येनाहममृता न स्या तेन वित्तेनाह किं कुर्यां किन्तु यदेव केवलममृतत्व-
साधनं भगवान् ज्ञानसंपन्नो भवान् वेद विजानाति तदेवामृतत्वसाधनं मे मह्यं ब्रूहि इत्युपदिशेत्यर्थः ॥३॥

- स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एहास्त्व
व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥४॥
- स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः
प्रियो भवति न वा अरे जायाय कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया
प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः
प्रिया भवति न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं
प्रियं भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म
प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं
भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय लोकाः
प्रिया भवन्ति न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय
देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवत्यात्मनस्तु
कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्म-
नस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो भन्तव्यो निदिध्या-
सितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दशनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥५॥
- १५ ब्रह्म तं परादात् । योज्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद अत्र तं परादाद्योज्यत्रात्मनः अत्र वेद
लोकास्तं परादुर्योज्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योज्यत्रात्मनो देवान्वेद
भूतानि तं परादुर्योज्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योज्यत्रात्मनः सर्वं
वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानोदं सर्वं यदयमात्मा ॥६॥
- एवं वित्तसाध्येऽमृतसाधने प्रत्याख्याते स्वाभिप्रायसप्तौ तुष्टः स ह याज्ञवल्क्य उवाच । अरे मैत्रेयि बतेत्यनु-
२० कम्पाया नोऽस्माकं पूर्वमपि प्रिया सतीष्टा भवती त्वमिदानीमपि प्रियमेव भाषसे । अतस्त्वमेहि आगच्छ । आस्व
उपविश । यत्तवेष्टममृतत्वसाधनमात्मज्ञानं तद्व्याख्यास्यामि कथयिष्यामि । व्याचक्षाणस्य तु व्याख्यानं कुर्वतो
मे मम वाक्यान्यर्थतो निदिध्यासस्य निश्चयेन ध्यातुमिच्छ इति । याज्ञवल्क्येनैवमुक्ता मैत्रेयो ब्रवीतु भगवानिति प्रत्यु-
वाचेत्यर्थः ॥४॥
- स याज्ञवल्क्योऽमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिशुः जायापतिपुत्रादिभ्यः सकलसुखसाधनेभ्यः तत्संन्यासाय
२५ विरागमुत्पादयन्मुवाच । अरे मैत्रेयि वै प्रसिद्धमेतल्लोके यत्प्रत्युर्भूतं कामाय प्रयोजनाय जाग्रामाः पतिः प्रियो न
भवति । किं तद्व्यात्मनस्तु कामाय प्रयोजनायैव भार्यायाः पतिः प्रियो भवति । तथा न वा अरे जायाया इत्यादि
समानसु । शेषं तु प्रसिद्धार्थम् । न वा अरे सर्वस्य कामायेति सर्वब्रह्मणमुक्तायुक्तार्थम् । तस्मात्लोकप्रसिद्धमेतदालम्ब्य
प्रियो नान्यदिति । तदेतल्लेखः पुत्रादित्युपपन्नस्तं तस्यैतद् वृत्तिस्थानीयं प्रपञ्चितम् । तस्मादात्मप्रीतिसाधनत्वादप्यत्र
गौणी प्रीतिरात्मन्येव मुख्या । तस्मादरे मैत्रेयि परमप्रेमास्पदभूत आत्मा वा आत्मैव द्रष्टव्यो दर्शनविषयमापादयितव्यः
३० केनोपायेनेत्यत आह—श्रोतव्य इति । श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यतः आगमतश्च पञ्चात्मन्यस्तत्कर्तुः ततो निदिध्यासितव्यो
निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं हि श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनैः निष्पादितैरात्मनि साक्षात्कृते किं स्यादित्यत आह—
आत्मनो वा इति । अरे मैत्रेयि श्रवणेन श्रुत्वोपपन्नेन मत्या मननेन विज्ञानेन निदिध्यासनेन दृढीकृतेऽऽत्मनो वै
दर्शनेन साक्षात्काररूपेणेदं सर्वं स्थावरजङ्गमान्मकमनात्मभूतमखिलं विदितमेव विज्ञातमेवेति ॥५॥
- ननु कथमस्मिन्निदिधेयसर्वं विदितं भवेदित्याहङ्कामात्मन्यतिरेकेणान्यस्माभावादिति दर्शयितुमाह—
३५ ब्रह्म तमिति । यः कोऽप्यात्मनः सकाशादन्यत्र पार्थक्येन ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद मन्यते । तमप्यर्थदक्षिणं मुख्यं

स यथा दुन्दुभेर्ह्यमानस्य । न बाह्याच्छब्दाच्छब्दनुयाद्ग्रहणाय
 दुन्दुमेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥७॥
 स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याच्छब्दाच्छब्दनुयाद्ग्रहणाय
 वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥
 स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न बाह्याच्छब्दाच्छब्दनुयाद्-
 ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥९॥
 स यथाद्वैधान्तेरभ्याहितस्य । पृथङ्भूमा विनिश्चरन्त्येव वा अरेऽस्य
 महतो भूतस्य निश्चसितमेतच्छब्दवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ-
 वार्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनु-
 व्याख्यानानि व्याख्यानास्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥१०॥

५

१०

ब्रह्म ब्राह्मणजातिः परादात्परादध्यात् पराकुर्यात्कैवल्यसम्बन्धिनं कुर्यात् । अयमनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीत्य-
 पराधादिति भावः । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा तथा क्षत्रं क्षत्रियजातिस्तं परादादित्यादि पूर्ववत् ॥६॥

उक्त सर्वमनुष्ठेयं तस्यात्मानतिरिक्तत्वमित्युपसंहरति—इदं ब्रह्मेत्यादिना । यदयं योज्यमात्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यः
 इति प्रकृतः स एवेदं सर्वमुक्तं च न ततः पृथगस्तीत्यर्थः । यस्मादात्मनो जायत आत्मन्येव लीयत आत्ममयं च
 स्थितिकाल एवमात्मन्यस्तीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते । यत्स्वरूपव्यतिरेकेण १५
 यस्याग्रहणं तस्य तदात्मकत्वमेवेति व्याप्ती दृष्टान्तत्रयमाह—स यथा दुन्दुभेरिति । स इति दृष्टान्तो यथा लोके
 दुन्दुभेर्भेयदिर्ह्यमानस्य दण्डादिना ताड्यमानस्य बाह्यान् बहिर्भूतान् शब्दान् शब्दविशेषान् दुन्दुभिशब्दसामान्या-
 निष्कृष्टान् दुन्दुभिशब्दविशेषान् उच्चनीचादीन् ग्रहणाय ग्रहीतुं न शक्नुयात् न समर्थो भवेत् कथं तर्हि दुन्दुभिशब्द-
 विशेषाणां ग्रहणमित्यत आह—दुन्दुमेस्त्विति । दुन्दुमेस्तु दुन्दुभिशब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तु दुन्दुभ्याघातस्य वा
 दुन्दुभेराहननमाघातस्तस्य दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तु शब्दो दुन्दुभिशब्दविशेषो गृहीतः २०
 स्यात् । यथैवं शब्दविशेषोः शब्दसामान्यान्नातिरिच्यन्ते तथा स्फुरात्मकब्रह्मसामान्यात् स्फोर्यमाणाः पदार्था
 नातिरिच्यन्त इत्यर्थः ॥७॥

तथा स यथा वीणायै वाद्यमानाया इति । वीणाया वाद्यमानाया इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । समानमन्यत् ।
 तथा स यथा स शङ्खस्य ध्मायमानस्य शब्देन संयोज्यमानस्यापूर्यमाणस्येत्यर्थः न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयादित्येव-
 मादि पूर्ववत् । अनेकदृष्टान्तोपादानमिह सामान्यबहुत्वख्यापनार्थम् । अनेके हि विश्लक्षणाश्चेतनारूपान् सर्वेऽपि २५
 पदार्था स्थितिकाले प्रज्ञानबनप्रत्यगात्मैकत्वं गता इति श्रोतनार्थमित्यर्थः ॥८-९॥

एवं स्थितिकाले जगतो ब्रह्मैकत्वमवगम्योत्पत्तिकालेऽपि तथाऽजगमयितुं कार्याणामुत्पत्तेः प्राक्कारणाद-
 भिन्नत्वं दर्शयितुमाह—स यथेति । स इति दृष्टान्तो यथाऽऽर्द्धैः काष्ठैरिद्धोऽग्निरार्द्धेधाग्निस्तस्मादभ्याहितादभितः
 प्रज्वालितात् पृथक् नानाप्रकारं भूमा विनिश्चरन्ति विनिर्गच्छन्ति । अभ्याहितस्येति पञ्चम्यर्थे षष्ठो धूमग्रहणं
 विस्फुलिङ्गादीनामप्युलक्षणपरम् । धूमविस्फुलिङ्गादयो विनिर्गच्छन्तीत्यर्थः । तथा ऋग्वेदादिप्रपञ्च उत्पत्तेः प्राक् ३०
 न ब्रह्मणः पृथगस्तीत्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह—एवं वेति । यथा अयं दृष्टान्तः एवं वै एवमेवाज्जे मेत्रेयि अस्य
 प्रकृतस्य परमात्मनो महतोऽनवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्वभावस्येतद्वक्ष्यमाणं निःश्रसितमयलोत्पादितं निःश्रसित-
 मिव निःश्रसित किमेतदित्यत आह—यदुश्वेद इति । यदुश्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथवार्वाङ्गिरस इति चतुर्विधं मन्त्र-
 जातम् । अथर्वणाऽङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा अथर्वङ्गिरसः । इतिहास उर्वशीपुरुषत्वोः सवादादिरूपो ब्राह्मणभागो
 यथा“उर्वशी हाप्सरा”इत्यादि ब्राह्मणमेव । पुराणं मसृष्टा इदमग्न आसीत्”इत्यादि । विद्या देवजनविद्या । वेदः ३५
 सोऽग्नमित्याद्या । उपनिषदः “त्रियमन्येनदुपासीते”त्याद्याः, श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा स्तदप्येव श्लोकः”इत्यादयः ।
 सूत्राणि वस्तुसमाहृकाणि वाक्यानि वेदे यथा“आत्मेत्येवोपासीते”त्येवमादीनि । अनुव्याख्यानानि मन्त्रविवरणानि ।

स यथा सर्वासामपां, समुद्र एकायनम् । एवं, सर्वेषां, स्पृशानां त्वगेका-
यनमेवं सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवं, सर्वेषां, रसानां
जिह्वैकायनमेवं सर्वेषां, रूपाणां चक्षुरेकायनमेवं, सर्वेषां, शब्दानां,
श्रोत्रमेकायनमेवं, सर्वेषां, संकल्पानां मन एकायनमेवं, सर्वेषां
वेदानां, हृदयमेकायनमेवं, सर्वेषां कर्मणां, हस्तावेकायनमेवं, सर्वेषां-
मध्वनां पादावेकायन मेवं, सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवं,
सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवं, सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥११॥

स यथा सैन्धवखिल्यः । उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत
नाहास्योद्ग्रहणायेव स्यात्ततो यतस्तत्वाददोत लवणमेवैवं
वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन
एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्यैवानुविनश्यति न प्रेत्य
संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१२॥

व्याख्यानानि अर्थवादाः । अथवा अनुव्याख्यानानि वस्तुसंग्राहकवाक्यविवरणवाक्यानि यथा “प्राणा वै सत्यम्” इत्यस्य
शिशुमूर्तामूर्तब्राह्मणे । व्याख्यानानि “मेवया हि तपसा जनयस्विते” इत्येवमादौनि मन्त्रविवरणानि । एतान्युक्तानि
१५ ऋग्वेदादीनि मन्त्रब्राह्मणात्मकान्यस्यैवेति श्रुतं नित्यं सितानि । तथा च पुस्तकद्वयेः प्रयत्नपूर्वकं च वमन्तरेणैव नियत-
रचनावतः पूर्वसिद्धस्यैव वेदस्य सुप्रबुद्धवत् सुष्ठिसमयेऽभिव्यक्तव्योक्तेर्वैदः स्वार्थं निरपेक्ष एव प्रमाणम् । अत एव
“इदं सर्वं यदयमात्मे”ति वेदस्याप्राप्त्याप्यकारणनिरासार्थं वाऽस्याः श्रुतेः प्रवृत्तिरिति भावः ॥१०॥

अथ प्रत्यक्षकालेऽप्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्रतिपत्तव्यमिति दृष्टान्तपूर्वकमाह—स यथा सर्वासामपामिति ।
स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सर्वासां नदीषापितबागाविगतानामां समुद्रोऽपि रूढकसामान्यमेकायनमेकगमनमेक-
२० प्रलयोऽपि भागप्राप्तिरित्यर्थः । यथाऽयं दृष्टान्त एव सर्वेषां स्पृशानां मृदुकठिनादीनां वायोरात्मभूतानां त्वगेकायनं
त्वमिति त्वनिषयं स्पृशसामान्यमात्रमाश्रयः । तथा सर्वेषां गन्धानां पृथिवीविशेषाणां नासिके घ्राणविषयसामान्यम् ।
तथा सर्वेषां रसानामविशेषाणां जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यम् । रूपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुश्चक्षुर्विषयसामान्यम् ।
तथा शब्दानामाकाशविशेषाणां श्रोत्रविषयसामान्य एतावन्ति विषयविशेषसामान्यानि मनोविषये सङ्कल्पोऽन्तर्भवति ।
तेषां सङ्कल्पपूर्वकत्वात् । सर्वेषां सङ्कल्पविशेषाणां मनोविषयसामान्यम् । सङ्कल्पमात्रमयनम् । तस्य सङ्कल्पस्य
२५ चाध्यवसायपारतन्त्र्यदर्शनाद्बुद्धिविषयविशेषेषु वेदशब्दवाच्येष्वव्यवसायेष्वन्तर्भावः । सर्वेषां वेदानामिति । सर्वासां
विद्यानां हृदयं बुद्धिसामान्यं विज्ञानमात्रमेकायनं तदपि कारणभूते प्रज्ञानघने ब्रह्मणि लीयत इति बोध्यम् । तथा सर्वेषां
कर्मणां हस्तावेकायनमित्यादिना कर्मैन्द्रियाणां तद्विषयविशेषाणामादानगमनानन्दविसर्गवेदानां च तत्तत्सामान्येषु
ल्यस्तेषां च प्राणे प्राणस्यापि कारणत्वात् नित्यमिन्द्रियाः श्रुत्योच्यत इति भावः ॥११॥

एवं प्राकृतिकप्रलयप्रवर्धनेन सर्वमूलप्रकृतिभूतमद्वयमवतत्त्वमित्यवगम्यतमिदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञा-
३० तत्वात् । इदानीं ब्रह्मविषयाविद्यानिरोधद्वारेण योज्यमात्यन्तिकः प्रलयस्तद्गैर्यितुं दृष्टान्तमुपादत्ते—स यथेति ।
स दृष्टान्तो यथा लोक सैन्धवखिल्य स्यन्दनात्सिन्धुखर्कं तस्य विकारस्तत्र भवो वा सैन्धवः स चासी खिल्यो
लवणक्षलक्षेति सैन्धवखिल्यः स्वार्थं यत्प्रलयः । उदके सिन्धवी स्वयोनौ प्रास्तः प्रक्षिप्तः सत् खिल्यारम्भकत्वेन
तदवयवभूतमुदकं विलीयमानमनु पश्चाद्विलीयेतवोदकभावमापद्येतैव । अस्य विलीनस्य खिल्यस्योद्ग्रहणाद्योद्गम्य पूर्व-
वद्ग्रहीतुं नैव कश्चित् सुनिपुणोऽपि समर्थः स्यात् । अथ इवशब्दोऽनर्थकः । कस्मात् ? यतो यतः यस्माद्यस्माद्देहात्तद्वद्भव-
३५ माद्वदीतुं गृहीत्वाऽऽस्वाद्येतत्तत्र लवणं लवणास्वादमेव तदुदकं न तु खिल्यभावः । यथाऽयं दृष्टान्तः एवं वै एवमेव
अरे मैत्रेयि इदं परमात्मार्थं विलीनखिल्यभावं ब्रह्मतत्त्वं महद्भूतं महच्च तद्भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वादाकाणां
विकारणत्वाच्च महत् । त्रिष्वपि कालेषु स्वःपाव्यामिचारात् सर्वदेव परिनिष्पन्नं भूतमिति त्रैकालिको निष्ठा प्रत्ययः

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवानममूह्य प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥१३॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥१४॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति तदितर

इतरं जिघ्रसति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं-

शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति ॥१५॥

५

यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन क पश्येत्तत्केन कं जिघ्रसेत्तत्केन कमभि-

वदसेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं-

सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥१६॥

इति द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची महच्च तत्परमार्थिकं नेत्यर्थः । अनन्तं न विद्यत अन्तःकारणं पूर्वाविभूतं यस्य १०
तदनन्तम् । अपारं न विद्यते पार उत्तरावधिभूतं कार्यं यस्य तदपारम् । विज्ञानघन एव विज्ञानं विज्ञप्तिविज्ञानं च
तद्वचनश्वेति विज्ञानघनः घनशब्दो जात्यन्तरप्रतिषेधार्थो यथा भुवर्णघनोऽघोषन इति । एवमब्दोऽवधारणार्थः । स
विज्ञानघनो विबुद्धज्ञासिमात्रैकरस एवात्मा, एतेभ्यो भूतेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो नामरूपात्मकेभ्यः सत्य-
शब्दवाच्येभ्यो हेतुभूतेभ्यो मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहमित्यादिखिल्यभावेन समुत्थाय सम्प्रगुत्थायोदकात् सूर्यचन्द्रादिप्रति-
बिम्बवत् । तानि कार्यकरणविषयाकारेण परिणतानि भूतानि आत्मनो विशेषात्मखिल्यभावहेतुभूतानि शास्त्राचार्योप- १५
देशेन ब्रह्मविद्यया प्रविलापितानि विनश्यन्ति सन्ति अनु पश्चादुदकादिहेत्वपनये चन्द्रसूर्यादिप्रतिबिम्बवदेव विशेषात्म-
खिल्यभावो विनश्यति । तथा चाविद्याकार्यरूपखिल्यभावहेत्वपगमे प्रज्ञानघनमनन्तमपारं स्वच्छं व्यवतिष्ठत इत्यर्थः ।
अस्यां च कैवल्यवस्थाया विशेषज्ञानं नास्तीत्याह—न प्रेत्येति । अरे मैत्रेय एवं कार्यकरणसङ्घातेभ्यो विमुक्तस्य
ब्रह्मविदः प्रेत्य विमुच्य संज्ञाऽहमसावमुष्यपुनो ममेदं क्षेत्र घनं सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणं विशेषसंज्ञा विशेषज्ञानं
नास्तीत्यहं ब्रवीमीत्येवं ह किल परमार्थदर्शनं याज्ञवल्क्यो मैत्रेये भार्यायिऽउवाचोक्तवान् ॥१२॥ २०

एवं प्रतिबोधिता सा मैत्रेयी ह किलोवाच उक्तवती । अत्रैवैतस्मिन्नेवैकस्मिन्चस्तुनि ब्रह्मणि पूर्वं विज्ञानघन
एवेति प्रतिज्ञाय पुनरं प्रेत्य संज्ञास्ति विज्ञानघन संज्ञाभाव च विरुद्धधर्मत्वमाचक्षाणो भगवान् पूजावान् मा माममू-
मुह्योहं कृतवान् । न द्युष्णः शीतश्चाग्निरेव एको भवत्यतो मूढास्म्यनेत्यर्थः ॥१३॥

एवमुक्तं स याज्ञवल्क्यो ह प्रतिवचनमुवाच । अरे मैत्रेय्यहं मोहं न वै ब्रवीमि मोहन वाक्यं नैव ब्रवीमीत्यर्थः ।
न प्रेत्य संज्ञास्तीति तु विशेषविज्ञानानामभावस्यैवोक्तत्वाच्च अरे मैत्रेयि शृणु यन्महद्भुतमनन्तमपारं प्रज्ञानघन- २५
स्वरूपं यथा व्याख्यातमिदमेव विज्ञानाय विज्ञानुमल पर्याप्तं इति याज्ञवल्क्य उक्तवानित्यर्थः ॥१४॥

अथैवमुक्तं विशेषविज्ञानाभावमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दूढीकुर्वनाह—यत्र हीति । यत्र यस्मिन् अविद्याकल्पिते
कार्यकरणसङ्घातोपाधिघनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे हि प्रसिद्ध द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि भिन्नमिवात्मनो
वत्स्वन्तराभासमान भवति तत्तत्र तस्मिन्काले इतरोऽसी परमात्मनः खिल्यभूत आत्मा परमार्थचन्द्रादेरिवोदक-
चन्द्रादिप्रतिबिम्बद्वयेतरेण चक्षुरादिकरणेनेतरं द्रष्टव्यं रूपादिपदार्थं पश्यति । एवमितरो ब्राह्मेतरेण घ्राणेनेतरं ३०
जिघ्रसति तच्चाभिवदति शृणोति मनुते विजानाति । इयमविद्यावदवस्था ॥१५॥

यत्र तु ब्रह्मविद्ययाविद्या नाशमुपगमिता तत्रात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभाव इति व्यतिरेकं दर्शयितुमाह—यत्र
त्वस्येति । यत्र तु विद्यावस्थायामस्य ब्रह्मविदः सर्वं कर्तृकर्मक्रियाफलादिकमात्मन्येव प्रविलापितं सदात्मैवाभूदात्मैव
संवृत्तं तत्र तस्यामवस्थाया केन करणेन कं द्रष्टव्यं विषयं कः पश्येत् तथा जिघ्रेत् इत्यादि विजानीयादित्यन्तं
व्याख्येयम् । न कोऽपि केनापि कमपि विजानीयात् करणादिकारकानुपपत्तेः एव कैवल्यवस्थायां विशेषविज्ञानाभाव- ३५
मन्वयव्यतिरेकाभ्या प्रतिपाद्य तत्रैव कैमुतिकृत्यायं दर्शयितुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो जानाविपयत्वमाह—येनेद-
मिति । यत्राप्यविद्यावस्थायामन्योऽप्यप्यति तत्रापि येन कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः सर्वमिदं विजानाति तं साक्षिणं
केन करणेन को वा विज्ञाता विजानीयात् न केनापीत्यर्थः । येन चक्षुरादिना लोको जानाति तस्य विषयग्रहणेनैवो-

अथ द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

- इयं पृथिवी । सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीर-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मोदं सर्वम् ॥१॥
- इमा आपः । सर्वेषां भूतानां मध्वात्सामपां सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमात्स्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं रैतसस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मोदं सर्वम् ॥२॥
- अयमग्निः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
मस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मोदं सर्वम् ॥३॥
- अयमाकाशः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाश-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मोदं सर्वम् ॥४॥

पक्षीणत्वात् साक्षिणि प्रवृत्तिरिति भावः । किं पुनर्वक्तव्यं विद्यावस्थस्यासंसारिणः आत्मनो ज्ञानविषयत्व इत्याह—
१५ विज्ञातारमिति । अरे मैत्रेयि यः पुनः केवलोऽयं यो विद्यावस्थो विज्ञातैव वर्तते तं विज्ञातारं केन करणेन विजानीयत्
त केनापीति भावः ॥१६॥

इति विद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रोक्तबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

- पूर्वं मैत्रेयीब्राह्मण इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातस्यात्मोत्पत्तिस्थितिलयत्वं हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातस्यार्थस्य
निगमनार्थं मधुब्राह्मणमारभ्यते—इयं पृथिवीति । इयं प्रसिद्धा पृथिवी सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तानां
२० प्राणिनां मधु कार्यं मध्विव मधु । यथैको मध्वपूरोऽनेकैर्मधुकरैः निर्वातित एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तितित्यर्थः ।
तथाऽस्यै पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि मधु कार्यम् । किं आस्यां पृथिव्या यश्चायं तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशम-
योऽमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषः यश्चायमध्यात्ममात्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तते इत्यध्यात्मम् । शारीरः शरीरैः भवः पूर्व-
वर्त्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सर्वलिङ्गाभिमानीत्येवमुभयविधोऽपि पुरुषः सर्वेषां भूतानामुपकारकत्वात् कारणत्वेन मधु ।
सर्वाणि भूतान्यस्य कार्यत्वेन मध्विति चशब्दसामर्थ्याद्विद्याख्येयम् । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवः पुरुषः शारीर-
२५ क्षेत्रेयमेतच्चतुष्टयमेकं मधु सर्वभूतकार्यम् । सर्वाणि च भूतान्यस्य पृथिव्यादेः कार्यमतोऽस्य पृथिव्यादेः परस्परमुप-
कार्योपकारकभावः । यस्मादेकस्मात् कारणादेतज्जातं तदेवैकं परमार्थतो ब्रह्म । इत्तत् कार्यं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयमात्रमित्याशयेनाह—अयमेवेति । अयमेव स योऽयं पूर्व मैत्रेयै इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातः स
एवात्मा अयं उक्तश्चतुर्विधमध्वात्मको नान्यः । इदं चतुष्टयकल्पनाधिष्ठानब्रह्मविषयं ज्ञानम[भूतम]भूतत्वसाधनम् ।
इदमेवात्मतत्त्वं “ब्रह्म ते ब्रवाणि” “ज्ञपयिष्यामीत्यध्यायादौ प्रकृतं ब्रह्म । यद्विषया विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यते ।
३० इदमेव सर्वं सर्वातिसाधनम् । यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति नान्यत्किंचिदस्तीत्यर्थः । एवमन्येऽपि मधुपम्या
व्याख्येयाः ॥१॥

तथा आपो मधु । अध्यात्मं रेतसः पुरुषं रेतसि भवो रेतसः रेतस्यापां विजोपतोऽवस्थानम् । “आपो रेतो
भूत्वा क्षिप्तं प्राविशन्”ति श्रुत्यन्तरात् ॥२॥

- तथा अग्निममधु । वाङ्मयो वागभिमानो पुरुषोऽग्नेरध्यात्मम् । वाच्यग्नेर्विशोपतोऽवस्थानम् । “अग्निर्वाग्भूत्वा-
३५ मुञ्जं प्राविशति”ति श्रुतेः ॥३॥

तथाऽकाशो मधु । अध्यात्मं हृद्याकाणो हृद्याकाशः “य एवोन्तर्हृदय आकाश”इत्यादिना पूर्वं व्याख्यातः ॥४॥

अयं वायुः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥५॥

अयमादित्यः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥६॥

अयं चन्द्रः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन् चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥७॥

इमा दिशः । सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
मासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं श्रोत्रः प्रातिश्रुक्तस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥८॥

इयं विद्युत् । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चाय-
मस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥९॥

अयं स्तनयित्नुः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शाब्दः
सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१०॥

अयं धर्मः । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥११॥

तथा वायुर्धु । अध्यात्मं प्राणो घ्राणेन्द्रियम् । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशति"ति श्रुत्यन्तरात् ।
ना शरीरारम्भकत्वेनोपकारामधुत्वम् । तदन्तर्गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारामधुत्वम् ॥५॥

तथाऽदित्यो मधु । चाक्षुषः पुरुषोऽध्यात्मम् । "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणौ प्राविशति"ति श्रुतेः ॥६॥

तथा चन्द्रो मधु । अध्यात्मं मानसः "चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशति"ति श्रुतेः ॥७॥

तथा दिशो मधु । यद्यपि दिशः श्रोत्रमध्यात्मं तथापि शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विणेपतः सन्निहितो भवती-
यात्मः, प्रतिश्रुक्त इति विशेषणम् । प्रतिश्रुक्तायां प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुक्तः "दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ
वाप्ति"ति श्रुतेः ॥८॥

विद्युत्स्वर्गान्द्रियं मधु । तेजसि भवस्तैजसोऽध्यात्मम् ॥९॥

तथा स्तनयित्नुः पर्जन्यो मधु शब्दे भवः शब्दः । यद्यप्यध्यात्मं शब्दे भव इति व्युत्पत्त्या शब्दः पुरुषस्तथाऽपि ३०
१ विशेषतो भवति इति सौवर इति विशेषणम् । स्वरे भवः सौवरः ॥१०॥

सर्वेषां शरीरिणा प्रत्येकं स्तनयित्वन्ताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकारणसंघातात्मनोप-
न्तो मधु भवन्तीत्युक्तम् । ते येन प्रयुक्ताः शरीरिभिः संबध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वक्तव्यमिति दमारभ्यते—
धर्म इति । धर्मस्य नास्त्रैकगम्यत्वेन परोक्षत्वादयमिति निर्देगानहृत्वेऽपि पृथिव्यादेर्वर्गकार्यस्य प्रत्यक्षत्वात्
रणस्यामेदमोपनारिकमादाय प्रत्यक्षपट्टादिदयं धर्म इति व्यपदेशोपपत्तिरिति भावः । तच्छ्रेयोह्यमत्यसुजत धर्ममि- ३५

इदं सत्यम् । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूताति मधु
यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सत्यस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१२॥

इदं मानुषम् । सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुष-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१३॥

अयमात्मा । सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिन्मात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१४॥

स वा अयमात्मा । सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा तथा
रथनाभौ च रथनेनौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्मात्मनि सर्वे प्राणाः
सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥१५॥

त्यादौ व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिरूपः । अत्रादीनामपि नियन्ता पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वाज्जगतो वैचित्र्यकृत्प्राणिभिर-
नुष्ठीयमानरूपोऽयमिति प्रत्यक्षेण व्यपदेश्यो धर्मोऽपूर्वाख्यो मधु । स च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च कार्यात्मकस्तत्र
१५ पृथिव्यादि, प्रयोक्तिर धर्मं सामान्यरूपेण तदारम्भकत्वमाह—यश्चायमस्मिन्धर्म इति । कार्यकरणसंघातकर्तारं तु धर्मं
विशेषरूपेण कार्यकरणात्मकत्वमाह—यश्चायमध्यात्मं धर्म इति । कार्यकरणसंघातकर्तारं धर्मं भवो धर्मः ॥११॥

सत्यमपि धर्मबद्धविधं तत्र सामान्यरूपेण पृथिव्यादिषु कारणत्वेनानुगतमित्याह—यश्चायमस्मिन् सत्य
इति । विशेषरूपं तु सत्यसंघातत्वेनानुगतमित्याह—यश्चायमध्यात्मं सत्य इति । सत्ये भवः सात्यः ॥१२॥

धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषो येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति तं निर्दिशति—इदम्
२० मानुषमिति । तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परपक्षकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते ।
अतो मानुषादिजातिरपि सर्वेषां भूतानां मधु । यद्यपि मानुषादिजातिरेकैव तथापि निर्देष्टुः स्वशरीरनिविष्टा जाति-
राध्यात्मिकी शरीरान्तराश्रिता तु बाह्येत्यभिप्रेत्य तद्विशिष्टं पुरुषं निर्दिशति—यश्चायमस्मिन्मानुषे इति । निर्देष्टुः
शरीरनिष्ठात्वाद्बाह्यात्मिकीति तद्विशिष्टं निर्दिशति यश्चायमध्यात्मं मानुष इति ॥१३॥

यः पुनर्मानुषादिजातिविशिष्टः कार्यकरणसंघातस्तस्य मधुत्वमाह—अयमात्मेति । अयमात्मेकजातिविशिष्टो

२५ देहो न तु चैतनः सर्वेषां भूतानां मधु । यश्चायमस्मिन्मात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सोऽमूर्तरसः सर्वात्मकश्चैतनो
निर्दिश्यते । अत्राध्यात्मविशेषाभावाद्वाध्यात्मं स न निर्दिश्यते इत्यभिप्रेत्याह—यश्चायमात्मेति । यस्तु परिशिष्टो
विज्ञानमयो यदर्थोऽयं देहलिङ्गसंघात आत्मा स यश्चायमात्मेत्युच्यते । तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः इति पूर्ववत् ॥१४॥

अस्यान्तिमप्रयोजकस्यात्मनः स्वरूपमाह—स वा अयमात्मेति । यस्मिन्मात्मनि क्षित्यदृष्टान्तवचसा प्रवेशित-

स्तेन परेणात्मना तादात्म्यं गतो विद्वांश्च आत्मशब्दार्थस्तस्मिन्निष्ठाकृतकार्यकरणसंघातोपाधिनिविष्टो जीवे ब्रह्म-
३० विद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते सति सर्वेषां स वै सर्वोऽयमात्माऽयमेवहितपूर्वप्रयोज्ये तेजोमयोऽमृतमय इत्यादिना
निर्दिष्टो विज्ञानमयः स सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां स्वतन्त्रः न कुमाराभात्यवत् स्वातन्त्र्यं किं तर्हि सर्वेषां
भूतानां राजा । अधिपतिरिति राजत्वविशेषणम् । कश्चिद्वाजोचितवृत्तिमाश्रित्य राजा भवति स राजपरतन्त्रत्वात्
स्वतन्त्र इति तदव्यवच्छेदार्थमधिपतिविशेषणमिति भावः । अस्मिन् सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वं जगत्सर्वमपि तस्मिन्
दृष्टान्तोपादानपूर्वकमाह—तद्यथेति । तत्प्रसिद्धं निदर्शनं यथा रथनाभौ च रथचक्रपिण्डिकायां रथनेनौ च वलय-
३५ भूतायां सर्वेऽराः समर्पिताः समारोपिताः यथाऽयं दृष्टान्तः । एवमेवैतस्मिन्मात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वे प्राणा
वागादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वे देवा अन्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तन्वप्रयन्तानि सर्व एत आत्मनो जल-

इदं वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ।
तदा नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न बृहिम् ।
दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदोमुवाचेति ॥१६॥

इदं वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः
पश्यन्नवोचत् । आथर्वणायादिवना दधोचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यरयतम् । ५
स वा मधु प्रवोचद्वायन्वाष्ट्रं यद्वावपि कश्यं वामिति ॥१७॥

इदं वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः
पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स
पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति स वा अयं पुरुषः
सर्वासु पुरुषं पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंबतम् ॥१८॥ १०

चन्द्रवत् प्रतिशरीरानुप्रेषिणोऽविद्याकल्पिता समपिताः सर्व जगदस्मिन्सर्पितमिति भावः । स एष सर्वात्मभावो
व्याख्यातः ॥१५॥

एवं साकल्येन निरूपितायां ब्रह्मविद्यायां स्तुत्यर्थं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थिताख्यायिकासंक्षेपकौ मन्त्रौ श्रुतिः प्रस्ताव-
पूर्वकमवतारयति—इदं वा इति । वैशब्दः स्मरणार्थः यत्प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं परन्तु नाविष्कृतं तद्वै तदेवेदं मधु ।
इहेय पृथिवीत्यादिनाऽनन्तरनिर्दिष्टम् । दध्यङ्ङात्मा ब्राह्मणोऽथर्वणो गोत्रापत्यमाथर्वणोऽश्विभ्यां देवभिषग्भ्यामनेन १५
प्रपञ्चेनोवाचोक्तवान् । तदेवैतत्कर्म ऋषिर्मन्त्रः पश्यन्नुपलभमान उवाच उक्तवान् । कथमित्यत आह—तद्वाचनरेति ।
हे नरा नरो नेतारावशिनो अहं स्तोता वा, युवयोः संवन्वि तत् प्रसिद्धमुग्रमुद्गूर्णमन्यैर्दुःशकं दंसः कर्म सनये धन-
लाभार्थं युवाभ्यां लाभलब्धाभ्यां पुराकृतं आविष्कृणोमि प्रकटयिष्यामि । तत्र दृष्टान्तः तन्यतुर्न तन्यतुरिव यथा तन्य-
तुर्मेघस्यः शब्दो दृष्टिं मेघान्तरवर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । अत्र नकार इवार्थः उपमार्थीयः
“उपरिष्ठादुपचारस्तस्य येनोपमिमोते” इति यास्कोके । “अश्वस्रत्वा वारवन्तमि”तिवद् ज्ञेयः । तत् किं कर्म ? ह इति २०
प्रसिद्धौ । आथर्वणोऽथर्वणुनो दध्यङ् एतन्नामा मुनिः यद्यदाऽश्वस्य हयस्य शीर्ष्णां युष्मत्सामर्थ्यात् प्रतिनिहितेन शिरसा
वां युवाभ्या इदं मधु । इमां मधुविद्या यत्प्रोवाच प्रोक्तवान् । तदानोमश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मनुष्यस्य शिरसः
प्रतिसमानलक्षणं च यदुभयदीयं कर्म तदाविष्कृणोमीति संमन्वयः ॥१६॥

आविष्कृणोमीति प्रतिज्ञाते क्रूरकर्म मधुनि किं इत्यपेक्षायामिदं वै तन्मध्वित्याद्युक्तार्थमेव ब्राह्मणं स्वानु-
वादपूर्वकं मन्त्रान्तरमाह—आथर्वणायेति । हे आश्विना, आश्विनौ युवामाथर्वणायाऽथर्वणः पुत्राय दवीचे दध्यङ्ङान्मे २५
महर्षयेऽश्वसंविन् शिरो मस्तकं प्रत्यरयतं प्रत्यधत्तं तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्वत्र निषाय आ(अ)ज्येन गिरसा
तमृषिं समगोजयतमित्यर्थः । स महर्षिः वां युवाभ्यां मधु मधुविद्यां प्रवोचत् प्रावोचत् प्रोक्तवान् । स किमित्येवं
जीवितसंवेहमारुह्य स्वशिरश्छेदपूर्वमश्वगिरसा मधुकवानित्यत आह—ऋतायज्ञिति । युवाभ्या प्रवर्ग्यविद्यां मधु-
विद्यां च वक्ष्यामीति पुराकृतां प्रतिज्ञां सत्या कुर्वन्परिपालयितुमिच्छन् जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरेत्ये-
तस्य लिङ्गमेतत् । किं तन्मध्वित्यत आह—त्वाष्ट्रमिति । त्वाष्ट्रादित्यस्तस्य संवन्वि त्वाष्ट्रम् । “तद्वृद्धिर्दिति पपात ३०
तस्यति त्वाष्ट्रावादित्योऽभवदि”ति । (शं ब्रा० १४-१-१०) तत्प्रतिसंधानार्थं प्रवर्ग्यकर्म तत्र प्रवर्ग्यकर्मज्ञभूतं
यदिज्ञानं तत्त्वाष्ट्रं मध्वेव न प्रावोचदपि तु यत्कस्यं गोप्यं रहस्यं परमात्मन्मन्त्रि विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोपसंहृतमध्याय-
द्वयप्रकाशितं तच्च वां युवाभ्यां प्रवोचदित्यनुवर्तत इत्यर्थः ॥१७॥

प्रवर्ग्यकर्मार्थयोः प्रथमद्वितीययोरध्याययोरर्थः प्रवर्ग्यसंबन्धाख्यायिकोपसंहर्तृभ्यामुक्ताभ्यां प्रकाशितः । इदानीं
ब्रह्मविद्यार्थयोस्तुतीयचतुर्थाध्याययोरर्थं उत्तराभ्यां प्रकाशयितव्यं इत्यत आह—इदं वै तद्विति । उक्तार्थं ब्राह्मणमनूच ३५

इदं वै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽविचभ्यामुवाच तदेतद्विः पश्यभकोत् । रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुषं ईयते युक्ता ह्यस्य
हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि
च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतियनुशासनम् ॥१९॥

५ अथ वंशः । तदिदं वयं शौर्षणाभ्याच्छौर्षणाभ्यो गौतमाज्ञोतमो वात्स्याद्वात्स्यो
वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज
औद्वाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो बैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो बैजवापाय-

प्रवर्तते पुरुषश्च इति । प्रकरणबलादीश्वरोऽप्याकृते नामरूपे व्याकुर्वाणो भूतादिसर्गपुरश्चरं पञ्चीकृत्यो भूतेभ्यो
भूरादीन् लोकान् सृष्ट्वा पुरः पुराणि शरीराणि द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यगरीराणि चक्रे कृतवान् तथा चतुष्प-
१० दशतुष्पादुपलक्षितानि पुरः पञ्चगरीराणि चक्रे । एवं शरीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा स ईश्वरः पुरस्तदात्मप्रवेशात्
पूर्वं पक्षो लिङ्गशरीरी भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुषः पुरुषरूपः सन् आविशत् ऋग्वेदे । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः ।
कथमात्मनः पुरुषत्वमित्याशङ्क्यां श्रुतिस्तद्व्युत्पादयति—स वा अयमिति । स वै स एवायमात्मा सृष्ट्यादिकर्तुतां
प्रकृतः सर्वान् पूर्णं सर्वशरीरेषु पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या पुरिख्यः सन् पुरुष इत्युच्यते । नन्वेवमाचारोपेयनिर्देशाद्
द्वैतापत्तिः स्यादित्यत आह—नैवेनेति । एतेनानेन परमात्मना किञ्चन किञ्चिदपि अनावृतमनाच्छादितं नास्ति ।
१५ तथैतेन किञ्चन असंवृतामेतदननुप्रेक्षितं नास्ति । तथा च परमात्मैवान्तर्बाह्यमविन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितो न
ततोऽप्यतिक्षिप्तस्तौति पुरुषश्च इति मन्त्रः संक्षेपत आत्मैकत्वमाचष्ट इत्यर्थः ॥१८॥

इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् । एवं शरीरेषु प्रविष्टः परमात्मा किं रूप इत्यत आह—रूपं रूपमिति । स
ईश्वरो रूपं रूपमुपाधिभेदं देहं देहं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरप्रतिबिम्बो बभूव । ननु किमर्थमसौ प्रतिबिम्बमावभा-
पयते तत्राह—तदस्येति । तत्प्रतिबिम्बत्वमस्यात्मनो निरुपाधिकस्य रूपं स्वरूपं प्रतिचक्षणायालम्बशमात्मप्रति-
२० स्थानायेति भावः । इन्द्रः परमेश्वरो मायाभिः नामरूपविवयमिथ्याभिमानात्मना परिणताभिः पुरुषो बहुरूपो
ईयते । अथनाय शास्त्राचार्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदाऽस्यात्मनो
निरुपाधिकं प्रज्ञानवशाख्यं रूपं न प्रतिख्यायेत यदा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतस्तदास्य रूपं
प्रतिख्यायेत प्रतीयेत मिथ्यैव जलसूर्यवत् । मायाभिरिति बहुवचनं विज्ञेपाणा बाहुल्यादुपपन्नं तथापि परमात्मनो
बहुरूपत्वे किं निमित्तमित्यत आह—युक्ता हीति । रथे यूका वाजिन इव हि यस्मादस्य प्रतीचो रथस्यानीये
२५ शरीरे युकाः हरय इन्द्रियाणि शता शतानि दश च प्राणिभेदेवाहुल्यात् शतानि दश च भवन्ति प्रत्यक्षं स्वविवयान्
प्रतिहरन्ति हरणादिन्द्रियाणि हरयः । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतकः । नन्वस्य हरय इति संबन्धप्रतीतेर्यमन्यः
परमेश्वरोऽप्येव हरय इत्येवं द्वैतापत्तिरित्यत आह—अयं वा इति । अयं वै अयमेवात्मा हरय इन्द्रियादिरूपेणात्माविविधया
भानात् । अयं वै अयमेवात्मा दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च हरिषां विद्वानिन्द्रियाणि प्राणिभेदस्यानन्त्यात् ।
इदानीमस्यात्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमाह—तदेतद्ब्रह्मेति । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य तदपूर्वम् । न विद्यते अपरं
३० कार्यं यस्येतदनपरम् । न विद्यते अन्तराले जाल्यन्तरं वस्तु यस्य तदनन्तरम् । न विद्यते बाह्यं बहिर्भूतं वस्तु
यस्मात्तदबाह्यम् । यदेतादृशं ब्रह्म तदेतत्समस्तं जगत् । न तदव्यतिरेकेणास्ति । किं पुनस्तद्वह्मत्वात्पनोर्जान्तर-
मित्यावाङ्मयां नेत्याह—अयमात्मेति । अयं प्रत्यगात्मैव ब्रह्म । कोऽप्यौ प्रत्यगात्मा तत्राह—सर्वानुभूतिरिति । यः
सर्वस्मिन् सर्वमनुभवति स सर्वानुभूः द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स एव प्रत्यगात्मेत्यर्थः । अयमेव सर्ववैद्वान्तात्ममर्थ
इत्युपसंहृतीति । इतीत्यमनुशासनं सर्ववैद्वान्तोपदेनः । एतदमृतसमर्थं चैत्यनयन्युत्तिहाराज्जन्मावतिरूपः
३५ शास्त्रार्थः परिसमाप्तः ॥१९॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य स्तुत्यर्थः स्वाध्यायार्थो जपाथेश्च ब्रह्मविद्याया अथ वंश आरभ्यते—

नाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः
शौनकाच्चात्रेयाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौत्तिमाध्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च
कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥२०॥

अग्निवेश्यः सैतवात् । सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातुकर्ण्यज्जातुकर्ण्यो भार-
द्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भार- ५
द्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिघृतकौशिकाद्घृत-
कौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातुकर्ण्यज्जातू-
कर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायण-
स्त्रैवणस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयात् ॥२१॥

आत्रेयो माष्टेः । माष्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छा- १०
ण्डिल्यः कैशोर्योत्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो
विदर्भकौण्डिन्याद्विदर्भकौण्डिन्यो वत्सनपातो वाभ्रवाद्वत्सनपाद्वाभ्रवः पथः सौभरा-
त्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो
विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधोच आथर्वणादृष्यङ्गयथर्व-
णोऽथर्वणो देवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वं सनामृत्युः प्राध्वं सनः प्रध्वं सना- १५
त्प्रध्वं सन एकध्वैर्कर्षाविप्रजितिर्तेविप्रजित्तिर्व्यष्टैर्व्यष्टिः सनारोः सनाहः सनातनात्स-
नातनः सनपात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥२२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

इति बृहदारण्यकक्रमेण पंचमोऽध्यायः ॥५॥

२०

अथ वंश इति । वज्र इव वंशो यथा वेणुवंशः पर्वणः पर्वणो मिच्छते तद्वदग्रात्प्रभृत्या मूलप्राप्तेरयं वंशोऽध्यायद्वयस्या-
चार्यपरम्पराक्रमो वंश इत्युच्यते । तत्र प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्त आचार्यो बोद्धव्यः ॥२०॥

अग्निवेश्यः सैतवादाचार्यादधीतवान् ॥२१॥

आत्रेयो माष्टेरधीतवान् । परमेष्ठो विराड्ब्रह्मणो हिरण्यगर्भादधीतवान् । हिरण्यगर्भः स्वयं प्रतिभातवेद
इति तत आचार्यपरम्परा नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म वेदाख्यं तत्स्वयंभु नित्यं तस्मै ब्रह्मणे स्वयम्भुवे वेदरूपेणावस्थिताय २५
नमो वाङ्मनःकायकृतः प्रह्वीभावो भवत्वित्यर्थः ॥२२॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्याग्निशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

- जनको ह वैदेहः । बहुवक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चालानां
ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजि-
ज्ञासा बभूव कःस्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति ॥१॥
- स ह गवां सहस्रमवरोष । दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्ग-
योराबद्धा बभूवुस्तान्दोवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः
स एतां गा उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधुषुः ॥२॥
- अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचेताः सोम्योदज सामश्रवाः
इति ता होवाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुः कथम् नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेति ॥३॥
- अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हेनं पप्रच्छ त्वं नु खलु
नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसौ इति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय
कुर्मो गोकामा एव वयं स्म इति तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥४॥
- एवमागमग्रधानेन सधृक्काण्डेनोक्तमेवार्थमुपपत्तिर्भिरूपयितुमुपपत्तिप्रधानं याज्ञवल्कीयं काण्डमारम्भते । तत्र
१५ प्रस्तावं कर्तुं विज्ञानश्रुत्यार्था विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्था वाऽऽख्यायिकाऽऽश्वलब्राह्मणेनारभ्यते—जनको ह वैदेह
इत्यादिना । विदेहेषु भवो वैदेहो जनको जनकनामा राजा ह किल बभूव स च बहुवक्षिणेन यज्ञेन शाखान्तरप्रतिदेन
बहुवक्षिणाविशिष्टेनाभ्यमेवेन वा, ईजे अयजत् । तत्र तस्मिन् यज्ञे ह विद्वद्वाहुल्येन प्रसिद्धानां कुरुणां पञ्चालानां
च देशानां ब्राह्मणा निमग्नता दर्शनकामा दाप्रसिद्धता अभिसंगता बभूव । तत्र महत्त्वं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वा ह
किल तस्य जनकस्य वैदेहस्य यजमानस्य कस्मिन् को नु खल्वेषां ब्राह्मणानां मध्येऽनूचानतमः सर्वे इमे अनूचानाः
२० कःस्विदेपासतिशयेनानूचानोऽनुवचनसमर्थो ब्रह्मिष्ठ इति विजिज्ञासा विशेषेण ज्ञातुमिच्छा बभूव ॥१॥
- पश्चात्स जनको हानूचानविषयोत्पन्नजिज्ञासः सत् तद्विज्ञानोपायार्थं यवा प्रथमवयसां धेनूना सहस्रमवरोष
गोष्टेऽवरोषं कारयामास । किं विशिष्टास्ता गावोऽश्वरुद्धा इत्यत आह—दश दशेति । तासामेकैकस्या गोः शृङ्गयो-
र्विषय दश दश पादाः पलचतुर्भागाः पाद एवं भूताः सुवर्णस्य दश दश पादा आवद्धा बभूवः शृङ्गयोरिति द्विवचनानि-
कैकस्मिन् शृङ्गे पञ्च पञ्च पादा आवद्धा इत्यर्थः । एवं गा अवरोद्धं जनकस्तावु ब्राह्मणाव ह किलोवाच हे ब्राह्मणा
२५ वेदाध्ययनसंपन्नास्तदर्थनिष्ठा भगवन्तः पूजार्हा यो वो युष्माकं मध्ये ब्रह्मिष्ठोऽतिजयेन ब्रह्मज्ञः स एता गा उदजता
नयतु । ते ब्राह्मणा ह किल्वमुका न दधुषुः आत्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञानुं न प्रगल्भाः संवृता इत्यर्थः ॥२॥
- अयानन्तरमग्रगलभूतेषु ब्राह्मणेषु ह किल याज्ञवल्क्यः स्वमालीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तव्यंवासिनमुवाच । किं ?
हे सोम्य सामश्रवा इति प्लुतिद्वैरादाह्वानार्था । सामविधिं शृणोतीति सामश्रवास्तस्य संबुद्धे हे सामश्रवः यतो
यजुर्वेदविदो याज्ञवल्क्यास्तस्माद्विषयवर्णनमुपपन्नमित्यर्थोऽप्युक्तुर्वेदो याज्ञवल्क्य इति पिबद्ध । हे सामश्रवः एता गा
३० उदजोद्गमयास्मदगृह्णतु प्रति । एवं गुरुवचनं श्रुत्वा ह किल ब्रह्मचारी ता गा उदवाचकारोत्कालितवानाचार्यगृहं
प्रति नीतवानित्यर्थः । एवं ब्रह्मिष्ठाय निदिष्टपत्रायपहुरणाद्यायाज्ञवल्क्येनारम्भेन ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति अस्माकम-
ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञायत इति मन्वानास्ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुः कुद्वन्तः तेषां क्रीवाभिप्रायमाह—कथमिति । कथमयं
नोऽस्माकमेकैकप्रधानानामग्रे ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति ब्रवीत कथयेत् । इति लब्धोऽभिप्रायसमाप्तिद्योतकः ॥३॥
- अथ हेनं ऋद्धेयु ब्राह्मणेषु जनकस्य यजमानस्याश्वलोऽश्वलनामा होता श्रुत्विवग्भवासीत् । न ब्रह्मिष्ठमिमांसी
३५ राजश्रयत्वाच्च ब्रूय एनं याज्ञवल्क्यं ह पप्रच्छ पृष्ठवान् कथं हे याज्ञवल्क्य नोऽस्माकमग्रे त्वं नु खलु ब्रह्मिष्ठोऽसीत् इति
प्लुतिनिर्भर्त्सनार्था । अनौद्योत्यं ब्रह्मविदो लिङ्गमिति सूचयन्ती श्रुतियाज्ञवल्क्यश्रुतमुत्तरं दर्शयन्—स हेन ।

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्युनाम्नं सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नं केन
यजमानो मृत्योराग्निमितिमुच्यत इति होत्रत्विजाऽग्निना वाचा वाचै
यज्ञस्य होता तद्येयं वाक्सोऽयमग्निः स होता सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥५॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामात्मं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन
यजमानोऽहोरात्रयोराग्निमितिमुच्यत इत्यध्वर्युणत्विजा चक्षुषाऽदित्येन चक्षुर्वै ५
यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥६॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामात्मं सर्वं
पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरा-
ग्निमितिमुच्यत इति ब्रह्मणत्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा
तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥७॥ १०

स याज्ञवल्क्यो होवाच वयं ब्रह्मिष्ठाय नमस्कुरुमः तर्हि किमिति ब्रह्मिष्ठपणमूता गावः स्वर्गहं प्रति प्रस्थापिता
इत्यत आह—गोकामा इति । वयं गोकामा एव स्मः । अतो गोब्रह्मणं कृतवन्त इति । तं ब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञं सन्तं तत एव
ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणादेव होताऽग्नयः प्रष्टुं वघ्ने मनो धृतवात् ॥४॥

पूर्वत्र व्याख्याते मधुकाण्डे यदुदगीथप्रकरणं तस्मिन्नासङ्गपाम्नो मृत्योरत्ययः समुच्चितेन कर्मणा संक्षेपतो
व्याख्यातस्तस्यैवोदगीथदर्शनेनस्य परीक्षाविषयोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो विस्तर आरभ्यते—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । १५
हे याज्ञवल्क्येति प्रथमं पुनरागिमुख्यमापादयितुं संबोधयोवाच । अस्य कर्मणो यदिदं साधनजातमृत्विगन्त्यादिलक्षणं
मृत्युना कर्मलक्षणेन स्वाभाविकज्ञानजासङ्गसहितेनाऽऽप्तं व्याप्तं किञ्चाभिपन्नं च मृत्युना वशीकृतं च । अथ केन
दर्शनलक्षणेन साधनेन यजमानो मृत्योराग्निमतीत्य मृत्युगोचरत्वमतिक्रम्य मुच्यते स्वतन्त्रो मृत्योरवश्यो भवतीत्यर्थः ।
इत्येवमश्वलेन पृष्टो याज्ञवल्क्य उत्तरमाह—होत्रत्विजाग्निना वाचेति । एतस्याभिप्रेतमर्थं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे—
वाग्वा इति । “यज्ञो वै यजमान” इति श्रुतिः यज्ञस्य यजमानस्य याऽग्न्यात्मं वागसैवाधियज्ञे होता । तत्तत्रैवं सति २०
येयं यज्ञस्य यजमानस्य वाक् सेयं प्रसिद्धोऽग्निर्नरधिदैवं स एव वागैक्यमापन्नोऽग्निर्होता स होताऽग्निरूपेण दृष्टः सा
मुक्तिर्मृत्योरतिक्रमणरूपाया मुक्तेः साधनं शोकरूपा मुक्तिरेवातिमुक्तिः फलभूताया अग्न्यादिभावपत्तिरूपाया अतिमुक्तेः
साधनम् । तथा चाध्यात्मिकादाविभौतिकाच्च परिच्छिन्नरूपाद्वाग्धोतुलक्षणात्साधनद्वयादपरिच्छिन्नाधिदेवताग्निरूपेण
होतरि दृष्टिः मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥५॥

स्वाभाविकादज्ञानासङ्गप्रयुक्ताकर्मलक्षणामृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सासङ्गस्य मृत्योराश्रय- २५
भूताना दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालस्तस्मात्कालात्पृथगतिमुक्तिर्वक्येतीदमारभ्यते क्रियानु-
ष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियायाः प्रामूर्ध्वं च साधनविपरिणामहेतुत्वेन कालस्य व्यापारदर्शनात्तस्मात् कालात् पृथगति-
मुक्तिर्वक्येति । स च कालो द्विरूपोऽहोरात्राभ्यामाप्तमित्यादिना । अहोरात्राभ्या हि सर्वं जायते वदते विनश्यति
च । तथा यज्ञसाधनं यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च ताभ्या नश्यति चेति संबन्धः शिष्टान्यक्षराणि पूर्ववच्चोक्त्यानि
यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्चेति साधनद्वयमध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वाऽपरिच्छिन्नाधिदेवतादित्यात्मना दृष्टं सन्मुक्तिः ३०
सा मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववत् । आदित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवत इत्यर्थः ॥६॥

इदानीं तिथ्यादिलक्षणात्कालादतिमुक्तिरुच्यते । बृद्धिक्षयगन्त्ययोरहोरात्रयोरदित्यः कर्त्ता न प्रतिपदादीनां
तिथीनां तासा तु बृद्धिक्षयोपगमनेन चन्द्रमाः कर्त्ता । अत आदित्यप्राप्त्याऽहोरात्रात्ययवच्चन्द्रप्राप्त्या पूर्वापरपक्षात्यय
इत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तमित्यादिना । ब्रह्मणत्विजा मनसा चन्द्रेणेत्यक्षर-
न्यासः तत्राध्यात्मं यज्ञस्य यजमानस्य यदिदं प्रसिद्ध मनः सोऽसौ चन्द्रोऽधिदैवम् । मनोऽध्यात्मं चन्द्रमा अधिदेवतमिति ३५
हि प्रसिद्धम् । स एव चन्द्रो ब्रह्मत्वात् तेन यजमानस्य मनो ब्रह्मेति च साधनद्वयमपरिच्छिन्नाधिदेवतचन्द्रात्मना दृष्टं
सन्मुक्तिरित्यर्थः ॥७॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिवाथ केनाक्रमेण
यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमेत इत्युद्गात्रत्विजा वायुना प्राणेन
प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयम्प्राणः स वायुः स उद्गाता
सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ सम्पदः ॥८॥

५ याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्याग्निमहोतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति
कतमास्तास्तिष्ठ इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्जयतीति
पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्यौर्लोकं शस्यया ॥९॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कथयमद्याच्युर्यस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति
कतमास्तास्तिष्ठ इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ति या हुता
१० अधिशेते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति
दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ति मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि
मनुष्यलोको या हुता अधिशेते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्येव इव हि पितृलोकः ॥१०॥

यजमानस्य कालान्मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता सोऽतिमुच्यमानः केनावुष्टस्मेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं
प्राप्नोतीत्यत आह—याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमिति व्यादिना । यदिदं प्रसिद्धमन्तरिक्षमाकाशोऽनारम्बणमना-
१५ लम्बनमिव भासत इति शेषः । इव शब्दादस्त्येव तत्रालम्बनं तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यत्तदज्ञायमानमालम्बनं
तत्केनेति सर्वनाम्ना पृच्छ्यते । अन्यथा फलप्राप्तेरसंभवात् । येनाक्रमेणावष्टस्मेन यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानोऽति-
मुच्यते किं तदिति प्रश्नविषयः । अथ केनाक्रमेणावष्टस्मेन यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमेत स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोतीत्यति-
मुच्यत इत्यर्थः । उद्गात्रत्विजा वायुना प्राणेनेति । उद्गातात्विगविभूतं परिच्छिन्नं रूपम् । अध्यात्मं च प्राणः एत-
द्वयमपरिच्छिन्नेन वायुरूपेण पश्यति तेन वायुना प्राणेनावलम्बनेन । कर्मफलं स्वर्गलोकं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः ।
२० एवमनुक्तस्वगादीनामपि वाय्वात्मना दर्शनं वक्तव्यमित्यभिप्रायेण संहृतिरिति—इतीति । इतीत्युपसंहारायं वचनम् । इत्येव-
प्रकाराः । मृत्योरतिमोक्षा इत्यर्थः । अथ संपदः । अथाहुना संपद उच्यन्ते । संपन्नाम महता फलवतामश्वमेधादिकर्मणा
कर्मत्वादिना सामान्येनात्पीयस्सु कर्मसु विवक्षितफलसिद्धयर्थं संपत्तिः संपदुच्यते । यथाशक्त्यग्निहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्व-
मेधादिकर्म मया निर्वर्त्यत इति ध्यानं संपदित्यर्थः । यद्वा फलस्यैव देवलोकदिउज्ज्वलत्वादिसामान्येनाज्याद्याहुतिषु
संपादनं संपदित्यर्थः । अतः संपद आरभ्यन्ते ॥८॥

२५ संपदामारम्भमुपपाद्य प्रस्तवाक्यमुत्थापयति—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । अभिमुखीकरणात् । कतिभिः कति-
संख्याभिर्ऋग्भिर्ऋग्जातिभिर्य होताद्याऽस्मिन्यज्ञे करिष्यति शस्त्रं वासिष्यति । इत्येवमश्वमेधे पृष्ठे याज्ञवल्क्य आह—
तिसृभिर्ऋग्जातिभिरिति । एवमुत्तरमुक्त्वन्तं याज्ञवल्क्य प्रति पुनस्तासां स्वरूपं पृच्छति कतमास्ता इति संख्येय-
विषयोऽयं प्रश्नः । पूर्वस्तु संख्याविषयः । किंस्वरूपास्तास्तिष्ठः ऋग्जातय इति पृष्ठ उत्तरमाह—पुरोनुवाक्या चेति ।
प्रयोगकालात् होत्रा प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः पुरोनुवाक्येत्युच्यते । यागार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिर्विषया । वाग्वार्थं
३० प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः शस्या । सैव तृतीया त्रिसंख्यापूरणी । याः काश्चन ऋचं स्तोत्रीया वा अन्या वा ताः सर्वे
एतास्तेव तिसृषु ऋग्जातिष्वन्तर्भवतीत्यर्थः । एतासां फलं पृच्छति—किं ताभिरिति । ताभिः पुरोवाक्याद्याभि-
र्ऋग्जातिभिर्यजमानः किं जयति किं फलं प्राप्नुयात् । उत्तरमाह—पृथिवीलोकमेवेति । पुरोनुवाक्यया पृथिवीलोकमेव
जयति लोकसंबन्धसामान्यादन्तरिक्षलोकं याज्यया मध्यत्वसामान्यात् । द्यौर्लोकं द्युलोकं शस्यया जयत्यूर्ध्वत्वसा-
मान्यात् ॥९॥

३५ एवमृग्जातिषु फलसंपादने विहितेष्वव्युक्ताहुतिषु फलसंपादनविज्ञासया पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाच ।
वाचकत्वायमद्याच्युर्यरित्यादिना । समानार्थकमेतत् । या हुता समिदाज्याहुतय उज्ज्वलन्ति या हुताः मांसाद्याहुतयोऽति-

याज्ञवल्क्येति होवाच । कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो
देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनन्तं
वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥११॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कथयमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र
इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयाधिदेवतमथा-
ध्यात्मं कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः
शस्या किं ताभिर्जयतीति यत्किञ्चेदं प्राणभूदिति ततो ह होताऽज्वल उपरराम ॥१२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

नैदन्ति अतीव शब्दं कुर्वन्ति या हुताः पयःशोमाहुतयो अधिशोरेऽधि भूमेरधो गत्वा शेरते । किं ताभिर्जयतीति ताभिरेव
निष्पादिताभिराहुतिभिः किं जयतीति पृष्ठ आह—या हुता उज्ज्वलन्तीति । या उज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्तिताः १०
ताभिराहुतिभिर्देवलोकमेव जयति । एता उज्ज्वलन्त्य आहुतयो निर्वर्त्यमानाः साक्षाद्देवलोकस्य कर्मफलस्य रूपं देव-
लोकाध्यमुज्ज्वलं फलमेव मया निर्वर्त्यत इत्येवं संपादयति । कथमित्यपेक्षायामुज्ज्वलत्वसामान्यादित्याह—वीर्यत इवेति ।
हि यस्माद्देवलोको दीप्यत इव भासत इव उज्ज्वल इवेत्यभिनयप्रदर्शनाय इवशब्दः । तथा या हुता वतिमेवन्ते ।
अतीव शब्दं कुर्वन्ति ताभिराहुतिभिर्मनुष्यलोकं जयति । हि यस्मादतीवातिकुरिस्ततश्च इव मनुष्यलोकः पाप-
प्रचुरस्य हि मनुष्यलोकः हि यस्मादतीवातिकुरिस्ततश्च इव मनुष्यलोकः पापप्रचुरस्य हि मनुष्यलोकस्य यातना । १५
यत्र हा हुताः स्म इति कुरिस्ततश्च भवति । या हुता आहुतयोऽधिशेरते ताभिराहुतिभिः पितृलोकमेव जयति ।
उपरितनसाध्यादिलोकापेक्षया पापप्रचुरत्वेनाधोगमनापेक्षया वा पितृलोकोऽव इव वर्तत इत्यर्थः ॥१०॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । अद्यायं ब्रह्मा ऋत्विगाहवनीयस्य दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा कतिभिर्दे-
वताभिर्यज्ञं गोपायिष्यति रक्षिष्यति । कतिभिरिति पूर्वयोः कण्डिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु पितृ इति प्रसङ्गदृष्टेर्हापि
बहुवचनेनैव प्रश्नोपक्रमः क्रियते । अथवा प्रतिवादिष्यामोहार्थं बहुवचनं बोद्धव्यम् । इतर आह—एकयेति । यया २०
दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञं गोपायति सैका देवतेत्यर्थः । कतमा सैकेति मन एवेति मन एव देवता । मनसा हि
ध्यानेनैव ब्रह्मा व्याप्रियते । ततो मन एवैका देवता तथा यज्ञं गोपायतीति भावः । अस्मिन्मनसि संपाद्यमान फलम-
पृष्ठमपि मुनिराह—अनन्तं वै मन इति । वैशब्दः प्रसिद्धवद्योतनार्थः । तच्च मनो वृत्तिभेदेनानन्तं वै प्रसिद्धम् ।
तदानन्त्याभिमानिनो विश्वेदेवाः सर्वे देवाश्चानन्ताः तस्मात्स उपासकस्तेन मनसि वैश्वदेवदृष्टव्यत्सेनानन्त्यसामा-
न्यादनन्तमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥११॥

२५

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कति स्तोत्रियाः स्तोष्यत्ययमुद्गातेति । स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा
ऋगजातयः । समानमन्यत् । प्रचिबचनमुपादत्ते पुरोनुवाक्या च यज्या च शस्यैव तृतीया अधिदेवतमिति । एताश्च
पुरोनुवाक्यादयो व्याख्याताः । अधिदेवतमिति यन्नाधिकारादधियज्ञमिति बोद्धव्यम् । अधियज्ञं पुरोनुवाक्यादयो गीति-
रूपेण वर्तमाना अधियज्ञसंज्ञका इत्येतदवगतम् । परन्तु केन रूपेणैता पुनरध्यात्मं भवन्तीति पृच्छति—कतमास्ता
इति । या अध्यात्मं स्तोत्रियास्तिस्र ऋचः कास्ता इति पृष्ठ उत्तरमाह—प्राण एव पुरोनुवाक्येत्यादिना । प्राण एव ३०
पुरोनुवाक्या प्राणपुरोनुवाक्ययोः पकारादित्वसामान्यात् । अपानो याज्या अपानयाज्ययोः प्राणपुरोनुवाक्याभ्या-
मानन्तर्यसामान्यात् व्यानः शस्या “अप्राणन्नपानननुचमभिव्याहृती”ति श्रुत्यन्तरे शस्त्रप्रयोगस्य प्राणापानव्यापार-
व्यतिरेकेण सिद्धत्वाद्वाच्येन शस्यादृष्टिरिति भावः । एवं प्राणादिषु पुरोनुवाक्यादिदृष्टिकरणस्य फलं पृच्छति—किं
ताभिर्जयतीति । एवं पृष्ठ उत्तरमाह—यत् किञ्चेदं प्राणभूदिति । प्राणभूत् प्राणिजातं यत्किञ्चेदमस्ति तत्सर्वं जयति
सर्वप्राण्यात्मकभूरादिलोकव्यसख्यासामान्यात् । पूर्वं विज्ञेयत उक्तस्य सामान्येनोक्तिरियम् । ततो ह तस्मादात्मनः ३५
प्रश्ननिर्णयादसावश्वलो होता नायमस्माद्गोचर इत्यभिप्रायेणोपरराम ॥१२॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति

होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावति-

ग्रहा ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥१॥

५

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धाश्चिप्रति ॥२॥

जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥३॥

वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥४॥

चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥५॥

श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाऽऽच्छृणोति ॥६॥

१०

मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥७॥

हस्तौ वै ग्रहः । स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥८॥

त्वग्र्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वग्वा हि

स्पर्शान्विदधत इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥९॥

एवं काललक्षणात्मकलक्षणाच्च मूल्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता । इदानीं बन्धज्ञानं विना ततो विश्लेषायोगा-
१५ न्मुमुक्षोः सप्रयोजकबन्धज्ञानार्थत्वेन ग्रहातिग्रहलक्षणाद्वन्धान्मूल्योरतिमुक्तिं वक्तुमाख्यायिकामनुसृत्यातं भागब्राह्मण-
मारभ्यते—अथ हैनं जारत्कारव इति । ह्यशब्द एतिहास्यः । अथानन्तरमश्वले उपरते एनं प्रकृतं याज्ञवल्क्यं
जारत्कारुणोत्रो जारत्कारवः ऋतभागस्यापत्यमार्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाचेत्याभिमुखीकरणाय पूर्ववत् ।
कति ग्रहाः कत्यतिग्रहाः इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । मुक्त्यतिमुक्तिप्रतियोगित्वेन सामान्यतः प्रसिद्धग्रहाः
कति कतिसंख्याका अतिग्रहाश्च कतिसंख्याका इति सख्याविषयोऽयं प्रश्नः । एव प्रष्ट उत्तरमाह—अष्टौ ग्रहा अष्टावति-
२० ग्रहा इति । ततः संख्येयान्पृच्छति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाश्चाभिहितास्ते कतमे के इत्यर्थः ॥१॥

एवं पृष्ट उत्तरमाह—प्राणो वै ग्रह इति । प्राण इति घ्राणमुच्यते । प्रकरणाद्वामुसहितः स प्राणाख्यः प्राणो
ग्रहवत् परवशताहेतुत्वाद्ग्रहः । अपानेनेति गन्धेनाऽतिग्रहेण गृहीतः अपश्चातोऽप्रापानशब्दार्थः । अपानसंचितत्वादपानो
गन्ध उच्यते । कथं तेन गृहीत इत्यत आह—अपानेन होति । हि यस्मादपानेनान्तर्मुखश्चासेन गन्धान् लोको जिघ्रति ।
अपानोपहृतं गन्धं घ्राणेन सर्वो लोको जिघ्रतीत्यतस्तेन प्राणो गृहीत इत्यर्थः ॥२॥

२५ जिह्वा वै ग्रहः स जिह्वाख्यो ग्रहो रसेनातिग्रहेण गृहीतः । जिह्वया ज्ञातं हि रस सर्वो लोको रसयातं तदेत-
दुच्यते जिह्वया हि रसात् विजानातीति ॥३॥

वाग्वै ग्रहोऽप्यात्मपरिच्छिन्नयाऽऽसगविषयास्पदयाऽऽस्त्यानृतासम्भवीभत्सादिवचनेषु व्यापृतया हि वाचा
लोको गृहीतोऽप्यहृतस्तेन वाग्रहः । ग्रह इव ग्रहः स वागाख्यो ग्रहो नाम्ना वक्तव्येन विषयेणातिग्रहेण गृहीतः वक्तव्या-
सङ्गेन हि प्रथुका वाक् सर्वानर्थैर्युज्यत इति प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्याह—वाचा होति । हि यस्माल्लोको नाम वक्तव्यार्थया

३० वाचा नामान्यभिवदति ॥४॥

चक्षुर्ग्रहो रूपमतिग्रहः ॥५॥

श्रोत्रं ग्रहः शब्दोऽतिग्रहः ॥६॥

मनो ग्रहः कामोऽतिग्रहः ॥७॥

हस्तौ ग्रहः कर्माऽतिग्रहः ॥८॥

३५ त्वग्रहः स्पर्शोऽतिग्रहः इत्येव घ्राणाद्यास्त्वगन्ता अष्टौ ग्रहाः गन्धाद्याः स्पर्शान्ताः अष्टावतिग्रहा इत्यर्थः ॥९॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदि सर्वं मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता

यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥१०॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो भ्रियते किमेनं न जहातीति

नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विद्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥११॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो भ्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहोऽ नेति

नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥१२॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरा-

दित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा

अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तथा पुरुषो भवतीत्याहुर सौम्य हस्तम् ॥१३॥

उपसंहृतेषु ग्रहातिग्रहेषु पुनराह—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । पूर्ववत् । यदि व्याकृतं सर्वं जगन्मृत्योरन्नं १०
मृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणेन ग्रस्तमुत्पत्तिविनाशशालित्वाज्जगतः कास्वित्का नु सा देवता यस्या देवताया मृत्युरप्यन्नं
भवेत् । यदि मृत्योरपि मृत्युं वक्ष्यति मुनिस्तर्हि तस्यापि मृत्य्वन्तरमित्यनवस्था स्यात् । अथ न वक्ष्यति तदाऽस्माद्
ग्रहातिग्रहलक्षणान्मृत्योर्भक्षो नोपपद्यते तस्य विनाशकाभावादिति प्रष्टुरभिप्रायः । अस्ति मृत्योर्मृत्युरित्युत्तरमाह—
अग्निर्वै मृत्युरिति । अग्निर्वै प्रसिद्धो मृत्युः सर्वविनाशकत्वात् सोऽप्यग्निरपामन्नमिद्वैर्भक्ष्यमाणत्वात् । एवं मृत्योरपि
मृत्युर्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारलक्षणो दृष्टः । सर्वमृत्योर्मृत्य्वन्तरानुपपत्तेर्नानवस्थेति भावः । तेन सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रहलक्षणे १५
बन्धने नाशिते ससारान्मोक्ष उपपन्नो भवतीत्येतत् प्रसाधितम् । अतो बन्धमोक्षाय पुरुषप्रयासः सफलो भवतीत्यर्थः ।
एवमुक्त्य सर्वमृत्योर्व्युत्पादने किं फलमित्यत आह—अप पुनरिति । ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण सर्वमृत्युना ग्रहातिग्रह-
लक्षणे मृत्यौ भक्षिते सति विद्वान्पुनर्मृत्युं पुनर्मरणमपजयति निराकरोति पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः ॥१०॥

एवं परमात्मदर्शनेन मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्त आहोस्वित्तत्प्रयोजकमपि सर्वम् अथ प्राणा एव न
तत्प्रयोजकं सर्वम् । तर्हि प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसङ्गोऽप्य सर्वमेव कामकर्मादिकं ततो मोक्ष उपपद्यते २०
इत्येवमर्थ उत्तरप्रश्नोऽप्यमित्तिप्रयवानाह—याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो भ्रियते किमेनं न जहातीति । यत्र
यस्मिन् कालेऽयं पुरुषो विद्वान् भ्रियते तदेनं किं न जहाति न त्यजतीति । एव पृष्ठ उत्तरमाह—नामेतीति । सर्वमेवेनं
जहाति नाममात्र तु न जहाति । सर्वं समवनीयन्ते नाममात्र तु न लीयत इत्यर्थः । तत्कुत इत्यपेक्षायामाह—अनन्तं
वै नामेति । आकृतिस्मन्धात् । नित्यं वै प्रसिद्धं नाम शुको मुक्त इतिवद् व्यवहारपारम्पर्यात् । ब्रह्माविद्या स्तोतु-
माह—अनन्ता इति । अनन्ता वै प्रसिद्धा विश्वेदेवा अतस्ताभ्रान्माऽऽनन्त्याविकृतात् विश्वान्देवान् ब्रह्मास्मीति दर्शने- २५
नात्मत्वेनोपगम्य स विद्वान् तेन दर्शनेनानन्तमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥११॥

यत्तु साक्षात्कारज्ञाने जाते विद्वान् भ्रियते । न च तस्य प्राणा अत्यन्तं समवनीयन्ते किन्तु जीवन्मुक्तत्वेन
सर्वदा तिष्ठतीति तस्मिन्नाह—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । पूर्ववत् । परमात्मसाक्षात्काररूपेण सर्वमृत्युना सविलासा-
ज्ञानमृत्यो नाशिते सति विद्वानयं पुरुषो यत्र यस्मिन्काले भ्रियते तदाऽस्मात् भ्रियमाणान्ब्रह्मविदः सकाशात् प्राणा
प्राणादयो ग्रहा गन्धादयश्चातिग्रहा वासनाख्या अन्तस्थाः सप्रयोजका उत्क्रान्त्यूर्ध्वं गच्छन्त्याहोस्वित्प्रेतेति प्लुति- ३०
विचारणार्था । इति पृष्ठे नेति नोक्तामन्तीति होवाच याज्ञवल्क्यः किन्तु अत्रैव परब्रह्मण्येकता गतेऽस्मिन् विदुष्येव
समवनीयन्ते । एकीभावेन समवसृज्यन्ते प्रविलीयन्त ऊर्मय इव समुद्रे । तर्हि मृतप्रसिद्धः कथमित्यपेक्षायाम् तस्या-
देहविपयत्वादित्याह—स उच्छ्वयत्यतीति । स मुक्तदेह उच्छ्वयत्युद्धूनात् प्रतिपद्यते । आध्मायति बाह्येन बाधुना दूति-
वदापूर्यते । आध्मातो मृतो निश्चेष्टः शेतेतो देहस्यैव मरणधर्मता । बन्धननाशो मुक्तस्य न क्वचिद्गमनमिति
वाक्यार्थः ॥१२॥

अथ केन प्रयुक्तं ग्रहातिग्रहलक्षणं बन्धनमित्येतन्निर्दिष्टारयिषया पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । यत्र
यस्मिन्समयेऽस्य पुरुषस्याऽसम्पदग्निः शिरःपाण्यादिसतो मृतस्य वाग्वाग्विद्यात्री देवताऽग्निमप्येति अपिगच्छति ।
प्राणो प्राणं तद्विद्यात्री देवता वातमप्येति । चक्षुरादित्यम् । धयेति सर्वत्र सम्भव्यते । मनश्चन्द्रम् । दिशः श्रोत्रम् ।

आर्तभागेति होवाच । आवभेवैतद्वेदिष्यावो न नावेतत्सजन इति
तौ होत्क्रम्य मन्त्रयांचक्रतुस्तौ ह यद्वचतुः कर्म हैव तद्वचतुरथ ह
यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा
भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपराराम ॥१४॥

५

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

अथ हैनं भुज्युर्लोक्यायिनः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मन्त्रेषु चरकाः पर्यवजाम ते
पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानेन तस्यासीद्बुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति
सोऽजवीत् सुघन्वाङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता

१०

अभवन् क्व पारिक्षिता अभवन्ति तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्ति ॥१॥

पृथिवी शरीरम् । आकाशमात्मेत्यत्रात्मशब्देनात्माधिष्ठानं हृदयाकाशमूच्यते । स आकाशमध्येति लोमान्योवधीर-
पियन्ति । केवा वनस्पतोऽपियन्ति । लोहितं रेतश्चाप्युनिधोयत इति पुनरादानलिङ्गम् । तदा तस्मिन्कालेऽयं
पुरुषः क्व कस्मिन्नाश्रये भवति किमाश्रयः कार्यकरणमङ्घ्रातमुपादत्त इति पृष्ठ उत्तर वक्तुमुपोद्घातमाह—आहरेति ।
हे सौम्य हस्तं करमाहर देहीति ॥१३॥

१५

हे आर्तभागेत्यामन्त्र्य ह क्लोवाचाऽज्वमित्यावामेवैकान्तो गवैतस्य त्वत्पृष्ठस्य वेदितव्यं यत्तत् तद्वेदिष्यावो
निरूपयिष्यावः । “प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामि”त्यत्र भाषायामित्युक्त्वादावमिति ह्रस्वत्व छान्दसम् । कुत
इत्यपेक्षायामाह—न नाविति । यस्मात्तो आवयोरितद्वस्तु सजने जनसमुदाये निर्णेतुं न शक्यते । अनेकवादिप्रतिपत्ते-
रित्यत एकान्ते गमिष्यावो विचारणार्थेति शेषः । एवमुक्त्वा यस्मिन्नेतुं तर्क्यते अनेकवादिप्रतिपत्तेरित्यत एकान्त
गमिष्यावो विचारणार्थेति । श्रुतिः स्वमुखैर्नैवाचष्टे—तौ हेति । तौ ह याज्ञवल्क्यात्तंभागी सजनाद्देशादुक्तस्य मन्त्रया-

२०

चक्रतुरादौ लौकिकवादिपक्षाणामेकैकं परिगृह्य विचारितवन्तावित्यर्थः । तौ ह विचार्य सवनेन पूर्वपक्षान् स्वभाववादा-
दीनपोह्य यद्वचतुश्चक्रवन्तौ—तच्छृणु । कर्म हैवाश्रयं पुनः पुनः कार्यकरणोपादानहेतुं तत्तत्र विचारवस्थायामेकान्ते
स्थित्वोचतुश्चक्रवन्तौ । न केवलमूचतुरथ ह अपि तु कालकर्मदेवैश्चरेष्वभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशंसतुः कर्मैव ह
तत्प्रशशंसतुः कर्मैव प्रधानं कारणमिति । प्रशसापदोपपादितं प्राधान्यमुपसंहरति—पुण्यो वा इति । यस्मादेवं ग्रहाति-
ग्रहादिरूपकार्यकरणोपादानं कर्मप्रयुक्तमिति निर्द्धारितं तस्मात्पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा देवादिषु जायमानः पुण्य

२५

पुण्यात्मा वै भवति पापेन शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणा स्थावरादिषु जायमानः पापः पापात्मा भवति । तत एव प्रसन्न
निर्णयानन्तरं जारत्कारव आर्तभागी मनसाप्यचिन्तनायपराजयोऽयमित्यभिप्रायेणोपराराम ॥१४॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

अथेहानन्तरप्रपाठकान्ते पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवतीति श्रुत्या पुण्यमेव कर्म सर्वपुरुषार्थसाधनमित्युक्तं
३० तत्र मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वादुक्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याह निरासार्थम् । विद्यासंयुक्तस्यापि कर्मणो
मोक्षारम्भकत्वासम्भवास मोक्षार्थानि कर्मणीत्यतः कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव भुज्युर्ब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनं
भुज्युर्लोक्यायिनिरिति । अथ जारत्कारवोपरमानन्तरं भुज्युरिति नामवाच् । लह्यस्यापत्यं लाह्यस्यापत्यं लाह्यागिरेनं
पप्रच्छेत्यादि पूर्ववत् । स्वनिष्ठायां शुक्लदेशपूर्वकत्वं ज्ञापयितुमाख्यायिकामारचयति—मन्त्रेषु चरका इति । मन्त्रा नाम
जनपदास्तेषु देशेष्वध्ययनार्थं व्रतचरणान्चरका विचारिणोऽप्यव्यवहारे वा पर्यवजाम पर्यटितवन्तः । ते वय पतञ्जलस्य
३५ पतञ्जलनाम्नः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानावसथानेन आगच्छाम पर्यटितवन्तः तस्य पतञ्जलस्य दुहिता पुत्री गन्धर्व-
गृहीता गन्धर्वपामानुषेण केनचित्सत्त्वेन गृहीताऽऽसीत् । तं पतञ्जलदुहितर्याविष्टगन्धर्वं कोऽसि कस्त्वममि किं

स होवाच उवाच वै तदगच्छन्वै ते तत्र यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेध-
याजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशत् वे देवरथाह्णयान्यं लोकस्तं समन्तल्लोकं द्विस्तावत्पृथिवी
पर्येति तां पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावतो क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः
पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छतान्वायुरात्मनि धित्वा
तत्रागमयन्नत्र पारिक्षिता अभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशं स तस्माद्वायुरेव व्यष्टि- ५
र्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लोकं ह्यायिनस्परराम ॥२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये तृतीयो ब्राह्मणम् ॥३॥

नामासीति सर्वे वयमपृच्छाम । स गन्धर्वः पुनरस्मानब्रवीन्नामतोऽहं सुधन्वा गोत्रतः आङ्गिरस इति । तत्स्वरूपं ज्ञात्वा
तं गन्धर्वं प्रति यदा यस्मिन्काले लोकानामन्तानवसानान्यपृच्छाम । अथ तदेवं गन्धर्वं प्रति पारिक्षिताः परितो
दुरित क्षीयते येन स परिक्षिदश्वमेधस्तद्याजिनः पारिक्षिताः क्वनाभवन् क्व गता बभूवुरित्यब्रूम पृष्ठन्तो वयमित्यतः १०
क्व पारिक्षिता अभवन्निति । सर्वं स च गन्धर्वोऽस्मभ्यमब्रवीतोत्तेनैतस्य प्रश्नस्य गन्धर्वेण दत्तोत्तरज्ञः सोऽहं विद्या
सम्पन्नो हे याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति तत्सर्वं त्वा त्वां पृच्छामि गन्धर्वोपदिष्टं सर्वं त्वं चेज्जानासि तर्हि
वद नो चेत्स्वज्ज्ञानेन विगृहीतोऽतीत्यभिप्रायः । प्रथमा च क्व पारिक्षिता अभवन्नित्युक्तिर्गन्धर्वप्रश्नार्था । द्वितीया तु
यो हि क्व पारिक्षिता अभवन्निति प्रश्नो गन्धर्वं प्रति कृतस्तस्य प्रत्युक्तिः सर्वं सोऽस्मभ्यमब्रवीदिति विवक्षया
तदनुस्यूतप्रतिवचनार्था । तृतीया तु मुनिं प्रति प्रश्नार्थेति विभागो बोद्धव्यः ॥१॥ १५

अज्ञानादिनिग्रहं परिहरन्नुत्तरमाह—स होवाचेति । स याज्ञवल्क्यो भुज्युं प्रति गन्धर्वोऽप्रत्युक्तिमुवाच हे
भुज्यो स गन्धर्वस्तुभ्यमिति वै तदुत्तरमुवाच । वैशब्दो गन्धर्वोऽल्लब्धस्य ज्ञानस्य स्मरणार्थः इति प्रतीकम् । ते
तदानीन्तनाः पारिक्षितास्तत्रागच्छन् । यत्र तस्मिन् पूर्वतना अश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति । पूर्वतना अश्वमेधयाजिनः
क्व नु कुत्र गच्छन्तीति पृष्ट उत्तरं वक्तुं तेषां गतिविषयया तावद्भुवनकोणपरिमाणमाह—द्वात्रिंशत् वा इति ।
द्वे अधिके त्रिंशत् । द्वात्रिंशत् देवः आदित्यस्तस्य रथो देवरथस्तस्य गत्या एकेनाह्णा यावद्देवापरिमाणं परिच्छिद्यते २०
तदेकं देवरथाह्णं तद्द्वात्रिंशद्गुणितं सदेतावन्ति देवरथाह्णयानि तावत्परिमाणोऽयं लोको लोकांलंगिरिणा
परिक्षितः ससागरं सर्वेषां प्राणिना कर्मफलोपभोगहेतुभूतः लोक्यते सूर्यादिभिः प्रकाश्यते इति । स एष एतावान्
लोकोऽतः परमलोकः तं च लोकं समन्तं समन्ततः पृथिवी द्विस्तावदिति लोकपरिमाणाद्द्विगुणपरिमाणा पर्येति परितो
व्याप्य तिष्ठति । “रविचन्द्रमशोयविन्मयूखैरवभास्यते ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवीस्मृते”ति स्मृतेः । तथैव तां
पृथिवी पृथिवीपरिमाणाद्द्विस्तावदिति द्विगुणपरिमाणः समुद्रः समन्तं पर्येति व्याप्नोति । यं घनोदमाचक्षते २५
पौराणिकाः । उक्तं हि “अण्डस्यास्य समन्तात्सु संनिविष्टोऽमृतोदधिः । समन्ताद्धनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठतीति ॥” एवं
यथोक्तनीत्या लोकादिपरिमाणे स्थिते सदृष्टान्तमण्डकपालयोर्विवरपरिमाणमाह—तद्यावतीति । तत्र व्यवहारभूमी
यावती यावत्परिमाणा क्षुरस्य धाराऽयं वा । अथवा यावत्सोक्ष्मेण युक्तं मक्षिकायाः पत्रं पक्षस्तावास्तावत्परिमाणः
कपालयोरन्तरेण मध्ये आकाशोऽनकाशः । यदि वक्ष्येवं सर्वमुक्तं तदाह—तानिन्द्र इति । तेनाकागद्वारेण तान्पारि-
क्षितानश्वमेधयाजिनः प्राप्तानिन्द्रः परमेश्वरोऽश्वमेधे सुपर्णाकारेण चितोऽग्निः स सुपर्णः पक्षपुच्छाद्यात्मकः पक्षी भूत्वा ३०
वायवे प्रायच्छदत्तवान् । स्वस्य स्थूलत्वेनोच्छिद्रद्वाराऽण्डाद्विहर्मनासम्भवाद्युक्तं वायवे प्रदानमिति भावः ।
वायु पुनस्तान्पारिक्षितानात्मनि स्वस्मिन् धित्वा स्थापयित्वा स्वात्मभूतान्कृत्वा तत्र तस्मिन्नगमयद्गमितवान् ।
यत्र पूर्वोक्तक्रान्तकालिकाः पारिक्षिता अश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति । इतिगन्द आख्यायिकासमास्यर्थः । एवमाख्या-
यिकया निर्णीतमर्थमाख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिरेव स्वमत्वेनास्मभ्यमाचष्टे—एवमिव वा इति । एवमिव वा एवमेव
स गन्धर्वो वायुमेव क्रियागतिप्रधानं सूक्ष्मेव पारिक्षितानां गतिं प्रशंगं तुष्टाय । यस्माद्वायुः स्थावरजङ्गमानां ३५
भूतानामन्तरात्मा बक्षिष स एव । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिरध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यावृत्तस्वो विविधाऽष्टव्यष्टिः
तथा वायुरेव समष्टिः नमा अनुगतस्या केवलेन सूत्रात्मनाऽष्टव्यष्टिः एतद्विज्ञानफलमाह—अपुनरिति । य एवं समष्टि-
व्यष्टिरूपवात्यात्मकत्वेनात्मन वेदअवगच्छति स पुनर्मृत्युं पुनर्मरणमपजयति । सङ्गन्तृत्वा पुनर्न त्रियत इत्यर्थः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

अथ हैनं कहोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मा
य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य
सर्वान्तरो योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वै तमात्मानं विदित्वा
५ ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति

सर्वमायुरेति प्राप्नोति ततो ह आत्मनः प्रश्ननिर्णयाद्बुभुक्षुर्ह्यायनिरपरराम । स एवाप्रतिभारूपं निग्रहं प्राप्तवान-
निति भावः ॥२॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितभाष्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

- १० एवं पुण्यपापप्रयुक्तैर्ग्रहातिग्रहैर्गृहीतः पुनः पुनर्ग्रहातिग्रहास्त्यजन्नुपाददन्वाब्रह्मस्थावरं पुण्योत्कर्षादित्यविमुक्त-
मानः संसारत्येवेति ब्राह्मणत्रयेणोक्तिमिदानीं तस्य बन्धमोक्षसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानं वक्ष्यमिति कहोडब्राह्मण-
भारभ्यते—अथ हैनं कहोडः कौषीतकेय इति । अथानन्तरं ह किलैनं कहोडो नामतः कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकेयः
पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । यदिति परात्मतत्त्वं विशेष्य तस्य साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेत्येवमन्तं विशेषणं
परोक्षात्वादिभ्रमव्युदासार्थम् । य इति जीवात्मा विशेष्यस्तस्य सर्वान्तर इति विशेषण परिच्छिन्नत्वादिभ्रम-
१५ व्यावृत्त्यर्थम् । तथा च यद्ब्रह्म बृहत्तमं अपरोक्षादिति विभक्तिव्यत्ययेनापरोक्षमगीणः श्रोत्रं ब्रह्मेत्यादि यथा गीणं न
तथा गीणमित्यर्थः । य आत्मा प्रत्यागात्मा सर्वान्तर सर्वस्मादव्यवहितम् । अपरोक्षात्सर्वस्याभ्यन्तरो यः यद्यः शब्दाभ्यां
सामानाधिकरण्येनानुगतः । प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति तं ब्रह्माभिर्ग्रहं प्रत्यागात्मानं मे मह्यं व्याचक्ष्व विसृष्टं कथय यथा
शृङ्गे गृहीत्वा गां दक्षयति तद्वदित्यर्थः । इत्येवमुक्तो याज्ञवल्क्यः प्रत्याह—एष त आत्मा सर्वान्तर इत्येत-
द्विशेषणं साक्षादित्यादिसर्वविशेषणोपलक्षणार्थम् । तथा च उक्तविशेषणैरुपलक्षितो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणः । स एष
२० ते तव कार्यकरणसङ्घातस्यात्मा । पुनः पृच्छति—कतम इति । तत्र पिंड एकस्तस्याभ्यन्तरे लिङ्गात्मा करणसंघातो
द्वितीयः यश्च परमार्थस्वरूपस्तृतीयस्तेषु मध्ये हे याज्ञवल्क्य कतमः सर्वान्तरः सर्वान्तरत्वादिविशेषणैर्विशिष्टस्त्वया
विवक्षित इति पृष्ठश्चरमं पक्ष गृहीत्वोत्तरमाह—योऽज्ञानायापिपास इति । अजितुमिच्छाऽज्ञानाया । पातुमिच्छा
पिपासा । ते अज्ञानायापिपासे योज्येतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । प्राणे रुधिरं त्वादज्ञानायापिपासयोः समस्योपादानम् ।
शोक मोहमित्यरतिवाचिना शोकशब्देन तत्कार्यभूतः काम उच्यते । इष्टं वस्तुद्दिश्य चिन्तयतो यदरमणं तुषाणि-
२५ भूतस्य कामबीजः तेन हि कामो दीप्यते मोहो विपरीतप्रत्ययप्रभवोऽविवेकः सम्यग्ज्ञानविरोधाद्भ्रमाविद्याशब्दाव्ययः ।
कामस्य शोको मोहो दुःखस्य हेतुरिति भिन्नकार्यत्वाच्छोकमोहयोरसमासकरणम् । तौ च मनोविकरणां । जरां मृत्यु-
मिति शरीरविपरीणामो बलीपलीलादिलिङ्गो जरा । शरीरविच्छेदो विपरीणामावसानो मृत्युः । अत्येत्यति-
क्रामतीति प्रत्येक संबध्यते । जरामृत्यु च शरीराधिकरणौ । स एष ते आत्मा सर्वान्तर इति पूर्वगान्वयः । एवमुक्त-
ज्ञानार्द्धं पारिव्राज्यं वक्तुमाह—एतं वै तमात्मानमिति । योऽसौ साक्षादव्यवहितोऽपरोक्षादगीणो ब्रह्मादिस्त्वभ्यन्तरोऽज्ञाना
३० भूतानां सर्वान्तर आत्मा अज्ञानायापिपासादिभिः ससारधर्मैः सदा न स्पृश्यते । तमेतं वा आत्मानं स्वं तत्त्वं विदित्वा
परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यतुल्यमयमेवाहमस्मीति श्रुत्याचार्याभ्यां ज्ञात्वा ब्राह्मणा ब्रह्मनिष्ठा ब्राह्मण्य-
जातिमन्तो वा पुत्रैषणाया पुत्रार्थं एषणा पुत्रैषणा पुत्रोत्पत्तिमृदिष्य दारसग्रहेच्छालक्षणा तस्याः दारसग्रहमुक्त्येत्यर्थः ।
वित्तैषणायाश्चेति वित्तं द्विविधं मानुषं देव च । मानुषं गवादि । देव विद्या । तस्य कर्मसाधनस्य गवादेषादानरूपा-
आदानरूपेण विशेषणानेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति, विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकं केवलया वा हिरण्यपर्वविद्या
३५ द्विव्येन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीति इच्छा लोकेषणा । एताभ्य एषणाभ्यां व्युत्थाय वैपरीत्येनोत्तमानं कृत्वा सन्ध्यां
विद्यामेत्यर्थः । अथानन्तरं गोपकाले देहस्त्यत्यर्थं भिक्षाचर्यं भिक्षार्थं भंडारणां चरन्ति कुर्वन्ति । फलेच्छायाधनं
संक्रामतीति न्यायाल्लोकेषणैर्वैकेत्याह—या ह्येवेति । या हि प्रमिद्धा पुत्रैषणा सैव वित्तैषणा दृष्टंरुपायन्यादि-
सामान्यात् । या पुत्रैषणयैकत्वमापना वित्तैषणा कर्माद्यां सा लोकेषणैव । साध्यन्तैर्गणैः कृत्वात्मानमनैषणायाः ।
एवमेकैरेवैषण्यै लोकेषणायाः साधनमन्तरेणामिद्वेः साधनमेदेन द्विविध्यं विदित्वा भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म । न मातः शनतोऽपि

या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव
भवतस्तस्मात्पाण्डितः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठामेदबाल्यं च पाण्डित्यं च
निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन
स्यात्तेनेदृश एव भवति य एवं वेद ततो ह कहोडः कौषीतकेय उपरराम ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

५

अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म
य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य
सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिनि स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त
आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यनिति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोद- १०
निति स त आत्मा सर्वान्तरो यः समनेन समानिति स त आत्मा सर्वान्तरो स
होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा वै ब्रूयादसौ गौरसावद्व द्रयेवमेवैतद्व्यपदिष्टं

ब्रह्मविद्ब्राह्मण एषणाभ्यो व्युत्थाय पाण्डित्यं शास्त्रोत्था बुद्धिः पण्डा तद्वान्युद्धितः । वेदान्तवाक्यविचारलक्षणं श्रवणा-
परपर्यायं निर्विद्य निःशेषं विदित्वाऽऽत्मविज्ञानं निरवशेषं कृत्वाऽनन्तरं बाल्येन तिष्ठामेत् । श्रवणज्ञानोत्पन्नाशेषोपात्म-
वृष्टिरतिस्कारसामर्थ्यं वलं तस्य भावो बाल्येन बलभावेन विषयैरनाकुष्टः सन् तिष्ठामेत् स्यात्तुमिच्छेद् । बाल्यशब्दः भिषेयं १५
मननं कुर्यादित्यर्थः । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य निःशेषं कृत्वाऽनन्तरं मुनिः मौनवान् धारावाहिकात्मप्रत्यय-
प्रवाहवान् तिष्ठामेदित्यनुषज्यते । निदध्यासनं कुर्यादित्यर्थः । एवममौनं चोक्तार्थपाण्डित्यबाल्यशब्दाभिधेयं श्रवण-
मननाख्यं निर्विद्य मौनं चोक्तार्थमुनिशब्दवाच्यनिदध्यासनाख्यं च निर्विद्याधानान्तरं ब्राह्मणो निरुपवर्तितब्राह्मण्यवान्
साक्षात्कृतब्रह्मैव स्यात् । कृतकृत्यो भवेदित्यर्थः । उक्तं ब्राह्मण्य प्राप्तवतो ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति—स ब्राह्मण
इति । स ब्राह्मणः केन चरणेन स्याद्भवेत् । अनियतं तस्य चरणमित्युत्तरमाह—येनेति । येन चरणेन भवेत् । तेनेदृश २०
एवेति येन केनचिदव्यवस्थितेन च रणेनेदृश एव कृतकृत्य एव ब्राह्मणो भवति । विहितमाचरतो निषिद्धं च त्यजतः
शुद्धबुद्धेः श्रुताह्वाक्यात् सम्यग्धीरुत्पद्यते । तस्य च वासनावशाद् व्यवस्थितैव चेष्टा नाव्यवस्थितेति न यथेष्टाचरण-
प्रयुक्तो दोष इति स्तुत्यर्थं येन केनचिच्चरणेनेति बोद्धव्यम् । इदानीं विज्ञानफलमाह—य एवं वेदेति । यो ब्राह्मण
एवमेतद्ब्रह्मण्य वस्थानमथनायाद्यतीतात्मस्वरूपं नित्यतृप्तमिति वेद जानाति सोऽपीदृश एवोक्तलक्षण एव ब्राह्मणो
भवतीत्यनुषज्यते । ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥१॥

२५

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यादिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

एवं ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोजकं बन्धनमुक्तं चतुर्थं च कहोलब्राह्मणे बन्धध्वंसं ससंन्यासमात्मज्ञानमभिहितम् ।
साम्प्रतं यो बद्धः संसरति सोऽस्ति नास्ति वेति अस्तित्वे च किलक्षणो देहादीनामन्यतमस्तेभ्यो विलक्षणो वेति विमर्गं
आत्मनो देहादिभ्यो विवेकेनाधिगमयोषस्तब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायण इति । अथानन्तरं ह ३०
चक्रत्यपत्यं चाक्रायण उषस्तनामा ब्राह्मण एन प्रकृतं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेत्यादि पूर्ववत् । पूर्वस्मात् कहोडप्रश्नात्
कश्चिद्विशेषं वक्तुं पूर्वोक्तं एव प्रश्नप्रतिवचनेऽनुवदति यः साक्षादित्यारभ्य यः प्राणेन प्राणिनीत्यतः प्राक्नेन ग्रन्थेन ।
यद्विशेषकथनायायमनुवादस्तं पूर्वानुक्तं विवेकमाह—यः प्राणेनेति । यः प्राणेन मुखनासिकासंचारिणा प्राणिनि
प्राणचेष्टा करोति येन प्राणः प्रणोयत इत्यर्थः । स ते तव कार्यकरणसंघातस्यात्मेकविशेषणविशिष्टो विज्ञानमयः ।
एवं योऽपानेनापानिति यो व्यानेन व्यनितोत्यादि व्याख्येयम् । सर्वाः कार्यकरणसंघातगताः प्राणनादिचेष्टा दारु- ३५
यन्त्रस्येव येन क्रियन्ते स कार्यकरणसंघातविलक्षणो विज्ञानमयश्चेष्टयिताऽस्ति यतो या खल्वचेतनप्रवृत्तिः सा
चेतनाधिष्ठानपूर्विका यथा रथादिप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । प्रश्नप्रतिवचनयोरननुत्पत्त्वमागच्छते—सहोवाचोपस्तश्चा-

भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त
आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येन श्रुतेः
ओतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेविज्ञातारं विज्ञानीया
एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदातं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥१॥

६

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

अथ हैनं गार्गी वाचननवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिह सर्वमप्येतं च
प्रोतं च कस्मिन्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु वायुरोतश्च
प्रोतश्चेत्याकाश एव गार्गीति कस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति
१० कस्मिन्चन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति द्यौर्लोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु द्यौर्लोका
ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्वादित्यलोका ओताश्च प्रोता-
श्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु

क्रायण इति । हे मुने यथा कश्चिदाह अहमर्थं वा गां वा प्रत्यक्षं दर्शयामीति पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चाच्चक्ष्वत्पक्षे गौरीं वा
धावत्यसाश्च इति चलनादिलिङ्गैर्यथा वै निश्चितं ब्रूयाद्व्यपदिशेदेवमेव ब्रह्म प्रत्यक्षं दर्शयामीति मन्त्रमनुसारेण
१५ प्रतिज्ञाय प्राणनादिलिङ्गैरेतद्ब्रह्म व्यपदिष्टं भवति त्वया । तथा च तद्व्यपदिशतस्ते प्रतिज्ञाहानिरनवधेयवचनता
च स्यादिति भावः । किं बहुना गोतृष्णानिमित्तं व्याजं त्यक्त्वा मन्त्रमनुसारायुत्तरं वदेत्यभिप्रायवाचं पूर्वोक्तमेव
प्रश्नमनुवदति-यदेव साक्षादित्यादि व्याचक्ष्वेत्यन्तेन । यथा मया प्रथमं प्रतिज्ञातस्तत्वात्मैकलक्षण इति ता प्रतिज्ञा-
मनुवतं एवेत्याद्ययवाचं पूर्वोक्तमेवोत्तरमनुवदति एष त आत्मा सर्वान्तर इति । नन्वसौ गौरसावश्च इति प्रत्यक्षेणा-
सावात्म्येत्यात्मानं दक्षयेल्लेखलक्षणो मन्त्रश्चो नानुसृतः स्यादित्याशयवाचं पूर्वोक्तमेव प्रश्नान्तरमनुवदति-कतमो
२० याज्ञवल्क्य सर्वान्तर इति । सत्यमेतादृशश्चेत्तव प्रश्नस्तर्हि नैवानुसृतः स्यादात्मनो दृष्ट्यादिसाक्षित्वाद्ब्रह्मादिवद्-
विषयीकर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्याह-न दृष्टेर्दृष्टारमिति । दृष्टेर्दर्शनवृत्तेरनित्याया लौकिकया कर्मभूताया द्रष्टार-
मलौकिकया स्वात्मरूपया नित्याया दृष्ट्या व्याप्तारं हे उपस्त त्व न पश्येन पश्यसि नैव कदाचिदपि विषयत्वेन दृष्टेर्दृष्टा
स्फुरतीत्यर्थः । तथा श्रुतेः श्रवणवृत्तेः तथा मतेः केवलाया मनोवृत्तेः तथा विज्ञाते केवलाया बुद्धिवृत्तेः समानमन्यत् ।
एवमुक्त्य दृष्ट्यादिसाक्षिणोऽन्यत् किञ्चिद्वास्तवं नास्तीत्युपसहरति-एष त आत्मा सर्वान्तर इति । एष सर्वैरुक्त-
२५ विशेषणैर्नशिष्टस्ते तवाऽऽत्मा अत एतस्मादुक्तरूपादात्मनोऽन्यदातं विनाशि रज्जुसर्पादिवन्मिथ्याभूतमित्यर्थः । ततो
होषस्तश्चाक्रायण उपररामेति पूर्ववत् ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितसामान्विनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

पूर्वब्राह्मणयोर्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इत्यत्र यः सर्वान्तर आत्मोक्तस्तस्य स्वरूपाविगमाय
३० शाकल्यब्राह्मणात् प्राकनब्राह्मणमयमारभ्यते । तत्रानात्मभूतान् सर्वान् पदाशीस्तावत् गार्गी ब्राह्मणेनाह-अथ हैनं
गार्गी वाचननवीति । अथानन्तरमेव मुनिं गार्गी नामतो वचनकोर्दुहिता वाचननवी । पप्रच्छेत्यादिपूर्ववत् । यदिह
सर्वं भूमृषारदिकं पार्थिवं धातुजातमप्युक्ते स्वकारणे ओतं च दोषपटतन्तुवत् । प्रोतं च तिर्यक्तन्तुवत् । सर्वतोऽप्य-
र्वाहभूताभिरिन्द्रव्याप्तमित्यर्थः । अन्यथा सकमुष्टिवद्विचीर्येत । तथा च यथेयं पञ्चीकृता पृथिवी कार्यत्वात् च कारणभू-
तासु पञ्चीकृतास्त्वप्यु ओता प्रोता च तद्वदभाषिणं कार्यत्वात् कस्मिन् खलु आप ओताश्च प्रोताश्चेत्यनुमानविषया पृथे
३५ मुनिस्तरमाह-वायौ गार्गीति । हे गार्गी । वायौ पञ्चीकृते आप ओताश्च प्रोताश्च । कस्मिन् खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चे-
त्याकाश एव गार्गीति, कस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु पक्ष्यादिनातिहेतुभूतेषु तान्येव पञ्चीकृतानि
भूतानि संहताम्यन्तरिक्षलोका उच्यन्ते । बहुवचनं त्वारम्भकभूताना बहुत्वापेक्षया बोध्यम् । प्रजापतिलोकाः

गार्गीति कस्मिन्नु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि मातिप्राक्षीरामी ते मूर्द्धा व्यपसन्नवतिप्रश्रव्या वै देवता ५
अतिपृच्छसि गार्गि मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचकनव्युपरराम ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम्

अथ हैममुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ । यान्नवत्कयेति होवाच मद्ब्रेष्ववसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्व- १०
गृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽन्नवीत्कबन्ध आथर्वण इति ॥१॥

सोऽन्नवीत् । पतञ्जलं काप्यं यान्निकांश्च वेत्य नु त्वं काप्य तत्सूत्रं यस्मिन्नयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृश्वानि भवन्तीति सोऽन्नवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तद्भूगवन्धेदेति ॥२॥

विराट्शरीरारम्भकपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकाः ब्रह्मलोकेषु हिरण्यगर्भलोकेष्वपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकेषु ओतप्रोतभावेन १५
वर्तन्ते । शेषं सुबोधम् । एवं पूर्ववदनुमानेन सूत्रमपि ब्रह्मलोकाश्रयं पृच्छन्ती गार्गी प्रतिषेधति—स होवाचैत्यादिना । स यान्नवत्कयेति ह उवाच । हे गार्गि यासु देवताषु ब्रह्मलोका ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते ताः प्राणात्मभूताः सूत्रदेवता आनुमानिकत्वप्रश्नविषयतामतीत्य वर्तमाना अनुमानेन मा प्राक्षीरामी पृच्छेत्यर्थः । प्रतिषेधातिक्रमे दोषमाह—मा ते मूर्द्धेति । पृच्छन्त्याश्च ते तव मूर्द्धा मस्तको मा व्यपसद्विस्पष्टमापतेत् । मूर्द्धपातप्रसङ्गं प्रकटयन् प्रतिषेधमुपसंहरति । अनतिप्रश्रव्या वै देवता इति देवतानां स्वः प्रश्न आगमविषयः तं प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्न आनुमानिकत्वात् । २०
स प्रश्नो यासांमिन्द्रादिदेवतानां विद्यते ता अतिप्रश्रव्याः । एतास्तु न अतिप्रश्रव्या अनतिप्रश्रव्याः । स्वप्रश्नविषया एव केवलागमगम्या इत्यर्थः । तां अनतिप्रश्रव्यां सूत्रदेवतां वै अतिपृच्छसि । अतो हे गार्गि मर्तुं चेन्नेच्छसि तर्हि माति-
प्राक्षीरित्यनुग्रहार्थो निषेधः । ततो ह गार्गी वाचकनव्युपररामेत्युपसंहारः पूर्ववत् ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितभाष्यान्वितशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

तृतीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

२५

एवं गार्गिब्राह्मणे सूत्रादवधिकं व्यापकमुक्तमिदानीमागमेकगम्यं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं च निर्वक्तुमन्त-
र्यामिन्ब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैममुद्दालक आरुणिरिति । अथ गार्ग्या मूर्द्धपातभयादुपस्तेरन्तरमुद्दालको नामतोऽ-
रुणस्यावत्यमारुणिर्हैनं यान्नवत्कयं पप्रच्छेति पूर्ववत् । स्वस्य सूत्रादिविद्याया आचार्योपदेशपूर्वकत्वेनागमविषयत्वं ज्ञाप-
यितुमास्यादिकासाह—मद्ब्रेष्ववसामेति । मद्ब्रेषु देशेषु पतञ्जलस्य पतञ्जलान्नः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहेषु यज्ञमधी-
याना यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः शिष्याः सन्तो वयमवसाम उपतिवन्तः तस्य पतञ्जलस्य भार्या गन्धर्वगृहीता गन्धर्वेणा ३०
मानुषेण सत्त्वविशेषेण गृहीताऽऽविष्टाऽऽसीत् । तं गन्धर्वं पतञ्जलसंहिता वयं यान्निकास्त्वं कोऽधीत्यपृच्छाम । एवं
पृष्टः स गन्धर्वोऽस्मभ्यमब्रवीत् । किं ? अहं नागना कबन्धोऽथर्वणस्यापत्यमाथर्वण इति ॥१॥

स गन्धर्वः पतञ्जलं काप्यं यान्निकांश्च तच्छिष्यान्तस्मान् प्रत्यब्रवीत् । किं ? हे काप्य तु वितर्कं त्वं तत्सूत्रं वेत्य जानीये । किं तत्सूत्रमित्याकाङ्क्षाया तद्विशिनष्टि—यस्मिन्नयं चेति । यस्मिन्सूत्रेऽयं च लोक इदं च जन्म परश्च लोकः
पर च प्रतिपत्तव्यं जन्म सर्वाणि च भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि संदृश्वानि सप्रथितानि ऋगिण सूत्रे विष्टवानि ३५
भवन्तीति पृष्टः प तञ्जलः काप्योऽब्रवीत् । किं ? हे भगवन् इनि संपूजयन्नहं तत्सूत्रं न वेद न जानामीति ॥२॥

सोऽब्रवीत् । पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्यं तन्मन्त-
र्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकं, सर्वाणि च भूतान्यन्तरो
यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति ॥३॥

सोऽब्रवीत् । पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्यं सूत्रं विद्यातं चान्तर-
र्यामिणं स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स यज्ञवित्स भूतवित्स
आत्मवित्स सर्वविविति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेदं तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य
सूत्रमविद्वान्, स्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥४॥

वेदं वा अहं गौतम । तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति यो वा

इदं कश्च ब्रूयाद्वेदं वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥५॥

१० वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च
लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृग्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं
प्रेतमाहुर्व्यंश्च सिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण
संदृग्धानि भवन्तीत्येवमेवेतद्वाञ्छवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥६॥

एवमुक्तः स गन्धर्वः पुनरुपाध्यायं पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्चास्मान् प्रत्यब्रवीत् । किं ? हे काप्य त्वं नु वितर्कं
१५ तं सूत्रान्तर्गतमन्तर्यामिणं वेत्थ कोऽयन्तर्गतामीत्याकाश्याया तं विशिनष्टि—य इमं च लोकमिति । य इमं च लोकं
मित्येतदुक्तार्थं योऽन्तरोऽप्यन्तरः सन् यमयति दाक्ष्यन्ममिव भ्रमयति स्वं स्वमुचितं व्यापारं कारयतीति यावत् ।
एवमुक्तः स पतञ्जलः काप्यो हे भगवन्निति संपूजयन् विनयेनाब्रवीत् । नाहं तं सूत्रान्तर्गतमन्तर्यामिणं च वेदेति ॥३॥

एवं विनयं दृष्ट्वा स गन्धर्वः स्वस्याचार्यत्वकामः सन् फलेन प्रलोभयितुं पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्चाब्रवीत् ।
स देवांश्चान्यादीन् लोकान्स्तेन नियम्यमानान्वेत्ति हे काप्य तत्सूत्रं तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारं सूत्रान्तर्गतमन्तर्यामिणं
२० च वै निश्चितं यः कश्चिद्विद्याद्विजानीयात् । स ब्रह्मवित् ब्रह्म परमात्मा स लोकावित् लोकाश्च भूरादीन्तर्यामिणा नियम्य-
मानान्वेत्ति । स वेदांश्च सर्वप्रमाणभूतान्वेत्ति स यज्ञान् वेदविहितान् ज्योतिष्टोमादीन् वेत्ति स आत्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्व-
विशिष्टं तेनैवान्तर्यामिणा नियम्यमानं वेत्ति सर्वं च जगत्तथाभूतं वेत्तीति सर्ववित् । एवं सूत्रतत्त्वतर्गतान्तर्यामिणोर्विज्ञाने
श्रुते प्रलुब्धेभ्योऽभिमुखीभूतेभ्यस्तेभ्योऽस्मभ्यमाचार्यमुख्येभ्यो गन्धर्वः सूत्रान्तर्यामिणोः स्वरूपमब्रवीत् । तत्स्वरूपमहं
वेदं गन्धर्वल्लब्धायमः सन् जानामि । किमेतावदेत्यत आह—तच्चेत्त्वमिति । हे याज्ञवल्क्य त्वं यदि तदुक्तविशेषण-
२५ विशिष्टं सूत्रं तन्मन्तर्यामिणं चाविद्वान्जानानसन्नहं वित्सश्चेद् ब्रह्मगवीर्ब्रह्मविदोऽस्वभूता गा अन्यायेनोदजस उन्नयसि
तर्हि मच्छापदधत्थ ते तव मूर्ध्ना मस्तको विपतिष्यति विस्पष्टं पतिष्यति ॥४॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—वेदं वा अहमिति । गौतम इति गोत्र यस्य उद्दालकस्यैव स गौतमस्तत्सम्बोधनं
हे गौतम । अहं याज्ञवल्क्योऽपि गन्धर्वादिदितं तत्सूत्रं तन्मन्तर्यामिणं वेदं जानामीत्येवमुक्तो गौतमः प्रत्याह—यो वा
इदमिति । यः कश्चित् प्राकृतोऽपि यत्त्वयोक्तं वेदेति वै निश्चितमात्मानं श्लाघयन् ब्रूयात् । किं तेन गजितेन कार्येण
३० दणयं यथा वेत्थ जानासि तथा ब्रूहीति ॥५॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो ब्रह्मलोकं यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्तमाने काले यथा पृथिव्यप्यु तत्सूत्रमागमगन्तं
वक्ष्यमिति तदर्थं प्रत्याह—वायुर्वै गौतमेति । हे गौतम तद्गन्धर्वोक्तसूत्रं वायुर्वै वायुरेव नान्यत् । तथा च यदात्मकं
पञ्चभूतानि दश बाह्यानीन्द्रियाणि पञ्चवृत्तिः प्राण एकश्चतुर्विधमन्तःकरणमित्येव समदणविषं लिङ्गं प्राणिना कर्म-
वासनासमवायि समष्टिष्यष्टात्मकं सूक्ष्मं पृथिव्यादीनामाकाशवद्विष्टम्भकं यस्य सप्त सप्त मरुद्गणा बाह्या भेदाः समुद्र-
३५ स्येवोर्मयः तदेतद्वायव्यं तत्त्वं सूत्रमित्यभिधीयते । न नु वायुमात्रं तस्य विचारणे स्वातन्त्र्याभावात् । उक्तस्य वायु-
तत्त्वस्य सूत्रत्वं विद्वत्प्रसिद्धं साधयति वायुर्वै गौतमेत्यादिनोक्तार्थकेन । प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामित्यर्थः । पुनर्लोक-
प्रसिद्धत्वापि तत् साधयति—तस्माद्वै गौतमेति । हे गौतम यस्मात् सूत्रारम्भेन वायुना सर्वं विधृतं तस्मात्प्रेतं मृतं

यः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥७॥

योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भुतोऽन्तरो यमाप्सो न विदुर्ध्यापः
शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥८॥
योजनीं तिष्ठन् । अग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः
शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥९॥

य आकाशे तिष्ठन् । आकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः
शरीरं य आकाशमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥१०॥

यो वायौ तिष्ठन् । वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः
शरीरं यो वायुमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥११॥ १०
य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः
शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥१२॥

यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्र-
तारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्धाम्यमृतः ॥१३॥

पुरुषं शरीरं मूललक्षणज्ञा आहुः कथयन्ति अस्य मृतस्याङ्गानि करादौनि व्यलसिषत विलस्तान्यभवन् । सूत्रापगमे हि १५
मप्यादीनां प्रीतानामवलंसनं दृष्टमेव वायुः सूत्रम् । अतो वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृग्धानि संप्रतिश्रुतान्यङ्गानि
भवन्तीति नियमयति । एवं निरूपितं सूत्रस्वरूपमङ्गीकृत्योद्दालकोऽन्तर्धाम्यस्वरूपं पृच्छति—एवमेवैतदिति । हे
याज्ञवल्क्य एतत्सूत्रमेव सम्यगुक्तम् । इदानीं तु सूत्रान्तर्गतमन्तर्धाम्यमिणं ब्रूहीति ॥१॥

एवमुक्ते याज्ञवल्क्य आह—यः पृथिव्यामिति । यः पृथिव्या तिष्ठन् वर्तमानो भवति सोऽन्तर्धाम्यो । एवमुक्ते
सर्वं पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसंगो भावयति विशिनष्टि । पृथिव्या अन्तरोऽभ्यन्तर इति । तत्र पृथिव्यभिमानिनी २०
देवतैवान्तर्धाम्यो स्यादित्यत आह—यं पृथिवीति । पृथिवी पृथिव्यभिमानिनी देवतापि यमन्तर्धाम्यमिणं न वेद मय्यन्यः
कश्चिद्वर्तते इति न जानाति । नियन्तुरीश्वरस्य लौकिकनियन्तृवत्कार्यकरणवत्त्वमाशङ्क्याह—यस्येति । यस्यान्तर्धाम्यमिणः
पृथिव्येव शरीरं नान्यत् । पृथिवीदेवतायाः शरीरं तदेव शरीरं यस्येति शरीरग्रहणं करणोपलक्षणार्थम् । तस्याः
पृथिवीदेवतायाः स्वकर्मप्रयुक्तं हि कार्यकरणं च । अस्यान्तर्धाम्यमिणस्तु स्वकर्माभावात्त्रियमुक्तत्वात् । परार्थकसंघ्यता-
स्वभावत्वात्परस्य यत्कार्यं करणं च तदेवास्य न स्वत इत्यर्थः । देवताकार्यकरणेत्येवमाशङ्क्याह—यस्येति । यस्यान्तर्धाम्यमिणः
नियमेन प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातामित्यत आह—यः पृथिवीमिति । यो नियम्यपृथिवीदेवताकार्यकरणाभ्यामेव कार्यकरण-
बानीश्वरो नारायणाख्योऽन्तरोऽभ्यन्तरः सन् पृथिवीदेवता यमयति साक्षितया स्ववशापारे नियमेन प्रवर्तयति । एव ते
तव कार्यकरणसङ्घातस्य मम सर्वभूतानां चेत्युपलक्षणार्थमेतत् । सर्वपामात्मा यस्त्वयान्तर्धाम्यो पृष्ट एपोऽमृतः सर्व-
ससारवर्मवर्जित इत्यर्थः ॥७॥

एवमेव योऽप्सु तिष्ठन्नित्यादयः कण्डिका व्याख्येयाः ॥८॥

योजनी ॥९॥

य आकाशे ॥१०॥

यो वायौ ॥११॥

य आदित्ये ॥१२॥

यश्चन्द्रतारक इति द्वन्द्वकवद्भावः ॥१३॥

- यो विदुः तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः
 शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१४॥
- यो विद्युति तिष्ठन् । विद्युतोऽन्तरो यं विद्युन्न वेद यस्य विद्युच्छरीरं
 यो विद्युतमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥१५॥
- ५ यस्तनयित्नी तिष्ठन् । स्तनयित्नीरन्तरो यं स्तनयित्नुर्न वेद यस्य स्तनयित्नुः शरीरं
 यस्तनयित्नुमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिदेवतमथाधिलोकम् ॥१६॥
- यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरो यं सर्वे लोका
 न विदुर्यस्य सर्वे लोकाः शरीरं यः सर्वाल्लोकानन्तरो
 यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यु एवाधिलोकमथाधिवेदम् ॥१७॥
- १० यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यं सर्वे वेदा
 न विदुर्यस्य सर्वे वेदाः शरीरं यः सर्वान्वेदानन्तरो
 यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यु एवाधिवेदमथाधियज्ञम् ॥१८॥
- यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो यं सर्वे यज्ञा
 न विदुर्यस्य सर्वे यज्ञाः शरीरं यः सर्वान्यज्ञानन्तरो
 १५ यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यु एवाधियज्ञमथाधिभूतम् ॥१९॥
- यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि
 न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो
 यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यु एवाधिभूतमथाध्यात्मम् ॥२०॥
- यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः
 २० शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२१॥
- यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरो यं वाङ्मन वेद यस्य
 वाक्शरीरं यो वाचमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२२॥
- यश्चक्षुषि तिष्ठन् । चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः
 शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२३॥
- २५ यो विदुः ॥१४॥
 यो विद्युति ॥१५॥
 यस्तनयित्नी इत्यधिदेवतमन्तर्यामिविषयं दर्शनं देवतासूक्तम् । अथानन्तरमधिलोकेषु अन्तर्यामिदर्शनमुच्यत
 इत्यर्थः ॥१६॥
- सर्वेषु लोकेषु । लोका भोगस्थानानि इत्यु एवमेवाधिलोकमथाधिवेदमिति पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥१७॥
- ३० यः सर्वेषु वेदेष्वित्यु एवमेवाधिवेदमथाधियज्ञमिति पूर्ववत् ॥१८॥
- यः सर्वेषु यज्ञ इति सामान्यतः कर्माणि निर्दिश्यन्ते । इत्यु एवाधियज्ञमथाधिभूतमिति पूर्ववत् ॥१९॥
- यः सर्वेषु भूतेष्वित्यु एवाधिभूतमथाध्यात्ममिति पूर्ववत् ॥२०॥
- यः प्राणे प्राणाख्ये वायुसहिते ॥२१॥
- यो वाचि ॥२२॥
- ३५ यश्चक्षुषि ॥२३॥

यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रादन्तरो यं श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं-
 शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२४॥
 यो मनसि तिष्ठन् । मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः-
 शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२५॥
 यस्त्वचि तिष्ठन् । त्वचोऽन्तरो यं त्वङ्गं न वेद यस्य त्वक्शरीरं ५
 यस्त्वचमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२६॥
 यस्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः-
 शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२७॥
 यस्तमसि तिष्ठन् । तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः-
 शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥२८॥ १०
 यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरो यं रेतो न वेद यस्य रेतः-
 शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥२९॥
 य आत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा
 शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥३०॥
 अदृष्टो ब्रह्मा । अश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽस्ति १५
 ब्रह्मा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्योऽस्ति विज्ञातैष त
 आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदात्तं ततो होद्दालक आरुणिरपरराम ॥३१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

यः श्रोत्रे ॥२४॥
 यो मनसि ॥२५॥ २०
 यस्त्वचि ॥२६॥
 यस्तेजसि । तेजः प्रकाशः शास्त्रीयज्ञानम् ॥२७॥
 यस्तमसि बाह्य आवरणात्मके ॥२८॥
 यो रेतसि प्रजनने ॥२९॥
 य आत्मनि जीवात्मनि ॥३०॥ २५

कस्मात्पुनः कारणाभ्याभागाः पृथिव्यादिदेवता मनुष्यादिवत् स्वात्मनि तिष्ठन्तमात्मनो नियन्तारमन्तर्गामीषं
 न विदुरित्यत आह—अदृष्टो दृष्टेति । न दृष्टोऽदृष्टः कस्यचित्क्षुदर्शनस्य विषयत्वमनापन्नः सन् दृग्विस्वरूपत्वाच्चश्रुपि
 सन्निहितत्वाच्च स्वयं ब्रह्मा तद्वदश्रुतः श्रोत्रविषयत्वमनापन्नः सन् स्वयमलुप्तश्रवणशक्तिः सकलश्रोत्रेषु सन्निहितत्वा-
 द्भोता तथाऽमतो मनः संकल्पविषयमनापन्नः दृष्टश्रुते एव हि सर्वः संकल्पयति । अदृष्टत्वादश्रुतत्वादेवामतोऽश्रुतमन-
 शक्तित्वात्सर्वमनस्तु सन्निहितत्वाच्च मन्ता । तथाऽविज्ञातो निष्कर्मगोचरं रूपादिवत् सुखादिवद्वाऽनापन्नः स्वयं ३०
 त्वलुप्तविज्ञानशक्तित्वात्तत्सन्निहितत्वाच्च विज्ञाता । ननु तथाप्येवं नियन्तृनियन्तव्याग्निभेदेन च भेदः स्यादित्याशङ्क्या-
 माह—नान्योऽस्ति दृष्टेति । एतदन्तर्यामिणोऽन्योऽपरो ब्रह्मा नास्ति । तथा नान्योऽस्ति श्रोत्रेत्यादि व्याख्येयम् ।
 उपपादितमन्तर्यामिस्वरूपमुपसंहरति—एष त आत्मेति । अमृतः सर्वसंसारवर्त्मजितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविभागा-
 कर्त्तृषु ते तवाऽऽत्माऽन्तर्यामि । ६-तोऽस्मादीश्वरादात्मनोऽन्यदात्तम् । ततो होद्दालक आरुणिरपररामेति पूर्ववत् ॥३१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाव्यन्दिनशास्त्रे बृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
 तृतीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम्

अथ ह वाचनव्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ प्रक्षयामि तौ चेन्मे विवक्षयति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यो जेतैति तौ चेन्मे न विवक्षयति मूर्द्धस्य विपतिव्यतीति पृच्छ गार्गीति ॥१॥

- ५ सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वेदेहो वोपपुत्र उच्चन्धनु-
रधिष्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनी हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठे-
देवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥२॥
- सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्वावापृथिवी
इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तद्वोतं च प्रोतं चेति ॥३॥
- १० स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्वावापृथिवी इमे
यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाशे तद्वोतं च प्रोतं चेति ॥४॥

- पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणी प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां निर्धारिता । सप्रत्यक्षनामादिविनिर्मुक्तं निर्यापिकं साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म वक्तुमशक्यब्राह्मणं प्रवर्तते—अथ ह वाचनव्युवाचेति । अथ सोपाधिकवस्तुनिर्द्धारणा-
नन्तरं पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्द्धपातभयादुपरता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुज्ञा प्रार्थयन्ती ह किल वचकोट्युहिता
१५ वाचनवी पुनरुवाच । किम् ? हे ब्राह्मणा भगवन्तः पूजावन्तो मम वचः शृणुतेति शेषः । हंत यद्यनुमतिर्भवतामस्ति
तर्हि अहमिमं याज्ञवल्क्य पुनर्द्वौ प्रश्नौ प्रक्षयामि तौ प्रश्नौ चेद्यदि कथञ्चिन्मे मह्यं विवक्षयति विस्पष्टं कथयिष्यति तर्हि
जातु कदाचिद्युष्माक मध्ये कश्चित् काश्यमन्यतम इमं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोद्यो ब्रह्मवेदनं प्रति न वै नैव जेता जयकर्ता
भवेदिति शेषः । अन्यच्च शृणुत तौ प्रश्नौ चेद्यदि मे मह्यं न विवक्षयति विस्पष्टं वक्तुं समर्थो न भविष्यति तर्हि अस्य
याज्ञवल्क्यस्यैव मूर्द्धां शिरो विपतिष्यति विस्पष्टं पतिष्यतोत्येवमुक्ता ब्राह्मणा अनुज्ञा प्रददुः पृच्छ गार्गि प्रश्नं कुर्वति ।
२० सर्वं लब्धानुज्ञा गार्गी ह याज्ञवल्क्य प्रत्युवाच—हे याज्ञवल्क्य त्वा त्वामहं द्वौ प्रश्नौ प्रक्षयामीत्यनुपपद्यते । कौ ताविति
जिज्ञासायां तयोर्दुस्तरत्वं द्योतयितुं दृष्टान्तपूर्वकं तौ प्रश्नावाह—यथा काश्यो वेति । यथा काश्यो वा काश्विषु
भवः काश्यो लोके नूरत्वेन प्रसिद्धो वेदेहो वा विदेहानां राजा उग्रपुत्रः नूरान्वय इत्यर्थः । उच्चमिति उद्धूढं याति
गच्छति विस्तृतं भवतीत्युद्यमवतारितज्याकं धनुस्चापं पुनरधिष्य कृत्वाऽऽरोपितज्याकं विधाय द्वौ बाणवन्तौ
बाणशब्देन शराण्ये यो वंशखण्डः संधीयते स उच्यते तेन विनापि शरो भवत्यतो बाणवन्ताविति विशिनष्टि ।
२५ सपत्नातिव्याधिनाविति तयोरेव विशेषणं सपत्नं शत्रुमतिक्षयेन वेदधुं शीर्लं ययोस्तौ शत्रोरतिक्षयेन पीडाकरौ ।
ईदृशौ द्वौ शरी हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेच्छत्रोः समीपत आत्मानं दक्षयेदेवमेवाह त्वा शरस्थानीयार्थ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्था
त्वसमीप उत्थितवत्स्मि तत्सर्वं ब्रह्मजिन्नेतर्हि तौ प्रश्नौ तयोर्मया क्रियमाणयोः प्रश्नयोस्तरं मे मह्यं ब्रूहि ।
एवमुक्ता याज्ञवल्क्यो हे गार्गि पृच्छ यथेष्टं प्रश्नं कुर्वित्युक्तवानिति शेषः ॥१॥

- सैवमुक्ता गार्गी होवाचापृच्छत् । हे याज्ञवल्क्य यद्विदो ह्युसज्जितादुपरितनण्डकपालादूर्ध्वमुपर्यस्ति । यच्च
३० पृथिव्या अवस्तनण्डकपालादवागो वर्तते । यच्च द्वावापृथिवी अन्तरा द्वावापृथिव्योरण्डकपालोर्म्येऽस्ति । ये च
इमे प्रसिद्धे द्वावापृथिवीस्तः यद्भूतमतीतं च यद्भूतवर्तमानं स्वव्यापारस्थं च भविष्यद्वर्तमानकालादूर्ध्वकालमावि
लिङ्गगम्यं च यत्सर्वदेवमाचक्षते कथयन्त्यागमतस्तत्सर्वं द्वैतज्ज्ञातं जगद्यत्सिन्नेकं भवतीत्यर्थस्तत्सूत्रसंज्ञं पूर्वोक्तं
प्रोतं च कस्मिन्नोतं च पृथिवीधातुरिवास्त्वित्यर्थः ॥३॥

- स याज्ञवल्क्य उवाच । हे गार्गि यत्तद्योक्तं ऊर्ध्वं दिव इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्रमाचक्षते तद्व्याकृतं जगदात्मकं
३५ सूत्रमाकाशेऽप्याकृतशब्दवाच्ये नारायणाख्येऽन्तर्यामिणि द्योतं च प्रोतं च उत्पत्तौ स्थितौ लभे चैरेवमि जिह्वपि कालेषु
पृथिवीधातुरस्त्विव वर्तते इत्यर्थः ॥४॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य यो म एतं

व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥५॥

सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा छावापृथिवी
इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं चेति ॥६॥

स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा छावापृथिवी
इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाश एव
तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥७॥

स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थलमनश्वह्रस्वमदीर्घमलोहि-
तमसनेहमच्छायमतमोज्वाह्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमक्षुष्कमश्रोत्रमवा-
गमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमनामागोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृत-
मसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यं न तदश्नोति कश्चन न तदश्नोति कश्चन ॥८॥

सैवमाकृतप्रथमप्रश्ना गार्गी उवाच हे याज्ञवल्क्य यस्त्वं मे ममैतं दुर्वचं प्रश्नं व्यवोचो विशेषेणापाकृत-
वानसि अतस्ते तुभ्यं नमोस्तु । अपरस्मै द्वितीयाय प्रश्नाय धारयस्व दूढोऽकुर्वन्तिमानमित्यर्थः । इतर आह पृच्छ
गार्गीति ॥९॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं चोक्तस्यैवार्थस्याधारणार्थं पुनरुच्यते न किञ्चिदपूर्वम-
र्थान्तरमुच्यते । गार्गी सर्वं यथोक्तं प्रत्युच्चार्य कस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं चेत्युक्तार्थेन वाक्येन पुनरधिकरणमेव पृष्ट-
मित्यर्थः ॥६॥

एवं पृष्टः स याज्ञवल्क्यो होवाच—हे गार्गी यत्तदूर्ध्वं दिव इत्यादि पृष्टवत्यसि तदाकाश एव ओतप्रोत-
भावेन वर्तते इत्यवधारितवान् याज्ञवल्क्यः । द्वितीयं प्रश्नमाह—कस्मिन्वाकाश इति । कस्मिन्पु खल्वाकाश ओतश्च
प्रोतश्चेत्याकाश एव तावत्कालत्रयातीतत्वादुर्वाच्यस्ततोऽपि कष्टतरमक्षरं यस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यतोऽजात्य-
मिति कृत्वा न प्रतिपद्यते साऽप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकसमये । अथावाच्यमपि वदति विप्रतिपत्तिर्नाम विग्रह-
स्थानं यदवाच्यस्य वदन सा हि विरुद्धाप्रतिपत्तिरतो दुर्वचं प्रश्नं मन्यते गार्गीति भावः ॥७॥

तदोषद्वयमपि परिजिह्वीर्षमाह—सहोवाचेति । स याज्ञवल्क्यो ह उवाच । हे गार्गी यत्तं कस्मिन्वाकाश इत्या-
दिनाऽप्याकृताधिष्ठानं पृष्टवत्यसि एतदक्षरं वैतत् न क्षरति न क्षीयते वाऽक्षरं शुद्धब्रह्म ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽभिवदन्ति
कथयन्ति । ब्राह्मणमिवादनकथनेन नाहमवाच्यं वक्ष्यामि । न च न प्रतिपद्येमिच्छेवं दोषद्वयं परिहरति । एवमाकृते
प्रश्ने पुनार्ग्याय । प्रतिवचनं तु ब्रह्मण्यम् । ब्रूहि किं तदक्षरं यद्ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्युक्तौ याज्ञवल्क्य आह—अस्थूल-
मित्यादि । स्थूलान्यदस्थूलं तत् । एव तर्हि अणु अणोरन्यदनणु अस्तु तर्हि ह्रस्व ह्रस्वान्यदह्रस्वम् । एवं तर्हि दीर्घं
नापि दीर्घमदीर्घम् । एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्ब्रह्मधर्मप्रतिषेधेन न ब्रह्मं तदक्षरमिति भावः । अस्तु तर्हि
आग्नेयो गुणो लोहितः ततोऽप्यन्यदलोहितं भवतु तर्ह्येषा गुणः स्नेहः ततोऽप्यन्यदस्नेहम् । अस्तु तर्हि आग्नेयो गुणो लोहि-
तस्ततोऽप्यन्यदलोहितम् । अस्तु तर्हि छाया अदीप्तिः तस्याप्यन्यद् । अवायुः । अस्तु तर्ह्याकाशम् । अनाकाशम् । अस्तु
तर्हि जलवत्सङ्घातमकम् । असङ्गम् । तर्हि स्पर्शोऽस्तु । अस्पर्शः । तर्हि गन्धोऽस्तु । अगन्धम् । तर्हि रसोऽस्तु । अरसम् ।
तथाऽज्वक्षुर्लक्षं नहि चक्षुरस्य करणं विद्यतेऽतोऽज्वक्षुष्कम् । तथाऽश्रोत्रं “पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः” इति मन्त्रवर्णात् ।
तथा अवाक् । तथाऽभ्रनः तथा अतेजस्कम् । अविद्यमानमग्न्यादिप्रकाशवतेजोऽस्य तदतेजस्कम् । तथाऽप्राणम् ।
आप्यात्मिको वायुः प्रतिपिध्यते अप्राणमिति । तर्हि मुखं द्वारमस्तु । न विद्यते मुखं प्रसिद्धं यस्य तदमुखम् । अनाम
नामरहितम् । अगोत्रं न विद्यते गोत्र यस्य तदगोत्रम् । गोत्रादन्यद्वा । अजरं बृद्धत्वधर्मरहितम् । अमरम् मरण-
धर्मवर्जितं । तद्वापिषिधममरत्वमिन्द्रादिवद्भविष्यति । अतो अभयं सर्वथा भीतिवर्जितम् । अत एवामृतम् । अपवा
मृतत्ववर्जितमित्यर्थः । अरजः न विद्यते रजो यस्मिन्स्तदरजः रजसोऽन्यद्वा । अशब्दं न विद्यते शब्दो यस्मिन्स्तदशब्दं

एतस्य वा अक्षरस्य । प्रशासने गार्गि छावापृथिवी विधूते
तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधूतौ
तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्ग्यहोरात्राप्यर्धमासा
मासा ऋतवः संवत्सरा विधूतास्तिष्ठत्येतस्य वा अक्षरस्य
५ प्रशासने गार्गि प्राच्योऽज्या नष्टाः स्यन्वन्ते इवेतेभ्यः पर्वतेभ्यः
प्रतोच्योऽज्या यां यां च विद्वमेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि
ददतं मनुष्याः प्रवो॑ सन्ति यजमानं देवा दर्व्यं पितरोऽज्यायत्ताः ॥९॥

यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गि । अस्मिंल्लोके जुहोति ददाति तपस्यस्यपि बहूनि
वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लो-
१० कात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥१०॥

शब्दादस्यद्वा । अविदुतं । न विदुतमित्यविदुतं । असंवृतम् । न संवृतमाकारो यस्य तदसंवृतम् । अपूर्वम् अवि-
मानं पूर्वं यस्य तस्य तदपूर्वम् । अनपरम् । अविद्यमानमपरं यस्य तदनपरम् । अनन्तरम् । अविद्यमानमन्तरं छिद्रं
यस्य तदनन्तरम् । अबाह्यम् । विद्यते न बाह्यं यस्येत्यबाह्यम् । अपरिच्छिन्नमित्यर्थः । अनात्मव्यकीर्णमानन्त्येन
प्रत्येकं निषेधाशक्तौर्भौकुभोयात्मनैकीकृत्य प्रतिषेधति—न तदक्षरमिति कश्चन्येतिदिना । तदक्षरं कचन कश्चिदपि विषयं
१५ नास्नोति नास्नाति । न भुंक्ते इत्यर्थः । कश्चन कोपि लोकस्तदक्षरं नास्नोति नास्नातीत्यर्थः । ‘अक्ष भोजने’ इति
घातो । क्रथादिगणस्यात्यत्ययो बहुलमिति व्यत्ययेन स्तुः प्रत्ययो बोध्यः । अत एव परस्मैपदमन्यतुपसम् ॥८॥

एवमशेषविशेषणनिषेधावधित्वेन तत्साक्षात्त्वेन चाक्षरास्तित्वे सिद्धेऽपीदानीं तस्यैवाऽऽविद्यच्छेदितव्यसम्बन्धादी-
श्वरात्मभूतस्यास्तित्वायामनुमानप्रमाणमुपन्यस्यति—एतस्य वा अक्षरस्येति । यदेतदविगतमक्षरं सर्वांतरं साक्षादपरोक्षाद्
ब्रह्म, य आत्माऽज्ञानायादिवर्मातीति एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासन आज्ञाया हे गार्गि छावापृथिवी द्यौश्च पृथिवी च छावा-
२० पृथिवी द्विवचनलोपः छान्दसः । ते विधूते हस्तगतपाषाणादिवत् तिष्ठतो वर्तते । अतस्तदस्येव “येन द्यौश्चा पृथिवी
च दृढा येन स्वस्तमितं येन नाक” इति मन्त्रवर्णति । तथा हे गार्गि एतस्मिन्कल्पस्याक्षरस्य प्रशासन आज्ञाया सूर्या-
चन्द्रमसौ सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ विधूतौ नियतौ तिष्ठतौ वर्तते भूत्यादिवत् । तथाऽहोरात्राणि अर्द्धमासा
मासा ऋतवः संवत्सरा इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कलयितारो विधूतास्तिष्ठन्ति
नियता वर्तन्ते यथा लोके प्रभुणा नियमितो गणकः सर्वमार्यं ध्वयं चाप्रमत्तो गणयति तथा प्रभुस्थानीयमेषा काला-
२५ वयवानां नियन्तु तदक्षरमस्येव । तथा प्राच्यः प्रागञ्चनाः पूर्वदिग्गमना नद्यो गगाद्या अन्याश्च श्वेतैर्म्यो हिमवदादिभ्यः
पर्वतेभ्यो गिरिभ्यः स्यन्वन्ते । अन्यथापि प्रवर्तितु मुत्सहृत्त्यो यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तन्ते तदेतत्प्रवास्तुः लिङ्गं
तथा प्रतीच्यः प्रतीचीदिग्गमना सिन्धुवाद्या नद्योऽज्याश्च नद्यो या या च विशमनुवृत्तास्ता अक्षरप्रशासनादद्यापि तथैव
प्रवर्तन्ते तदपि लिङ्गं । किञ्च ददतं दुःखाजितान् गोहिरण्यादीन् प्रयच्छन्तं पुच्छं मनुष्या ‘हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते’
इत्यादिप्रमाणज्ञा अपि प्रशंसन्ति स्तुतिं कुर्वते । तथा चैतस्य प्रशंसनस्य फलसंबन्धकलकत्वेन तत्कर्मक्षरं सिद्धम् ।
३० न च स्वार्तत्रयेण देवादिकर्तृक एव फलसंबन्ध इति वाच्यम् । तेषामपीश्वराधीनत्वादित्याहुः—यजमानं देवा इति ।
देवा इन्द्रादयोऽज्याया जीवितुं समर्था अपि जीवन निमित्तौकृत्य च पुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेनानीश्वरमपि यजमान-
सम्बन्धात्ता अनुगताः तथा पितरोऽर्धमादयो दर्व्यं दर्वीहोममन्वायत्ता अनुगता इत्यर्थः । यो न कस्यचित् प्रकृतित्वेन
विकृतित्वेन वा वर्तते स दर्वीहोमः दर्वीसाध्यो होमो दर्व्यं तं । तथा च देवादीनामपि मनुष्याधीनत्वात्सहीनवृत्ति-
भावत्वं नियन्तृकल्पकमित्यर्थः ॥९॥

३५ किञ्च यस्याज्ञानेन नियता संसारोपपत्तिर्यद्विज्ञानेन च संसारविच्छेदस्तदस्यक्षरमिति साधयितुं कर्मणामेव
मोक्षहेतुत्वमिति पक्षं निराकरोति—यो वा एतदक्षरमिति । हे गार्गि यो वै कश्चित्पुरुष एतदक्षरमविदित्वाऽविद्यायां
स्मिन्लोके कर्मलोके जुहोति देवतोद्देशेन सङ्कल्पितं द्रव्यमग्नौ प्रक्षिपति । तथा ददाति गो हिरण्यादिकं प्रयच्छति ।

तद्वा एतदक्षरं गार्गि । अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातु
 नान्यदस्ति द्रष्टुं नान्यदस्ति श्रोतुं नान्यदस्ति मन्तुं नान्यदस्ति
 विज्ञात्रेतद्वै तदक्षरं गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥११॥
 सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहुमन्यध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुष्याध्वं न
 वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेत्येति ततो ह वाचकनव्युपरराम ॥१२॥ ५
 इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

अथ तृतीयाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम्

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा याज्ञवल्क्येति स
 हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युन्यन्ते
 त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्येवमिति होवाच ॥१॥ १०

यद्यपि बहून्यनेकानि वर्षसहस्राणि तपस्यति । तपश्चान्द्रायणादिकमाचरति । तथाप्यस्य कर्तुः स लोकोऽन्तवानेव
 भवति । तस्माद्भूमिं क्रियमाणं कर्म तत्फलप्राप्तौ क्षीयत एव न नित्यमोक्षफलकं भवतीत्यर्थः । तथा हे गार्गि यो
 वा एतदक्षरमहं ब्रह्मास्मीत्यविदित्वाऽस्मात्लोकात् कर्मलोकात् प्रैति त्रियते । स कुपणः पणक्तीतो दासादिर्वि दीनः
 कर्मफलस्यैव भोका । न तु मोक्षस्येत्यर्थः । अथ तु य एतदक्षरं श्रुत्याचार्योपदेशाभ्यामहं ब्रह्मास्मीति विदित्वाऽस्मा-
 त्लोकात्प्रैति । स ब्राह्मणो ब्रह्मविन्मुक्त इत्यर्थः ॥१०॥ १५

अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत्स्वाभाविकमस्याक्षरस्य प्रकास्तुत्व मित्याह—तद्वा एतदक्षरं गार्गीति । हे गार्गि, एतद्वै
 तदक्षरमस्थूलादिवाक्येनावगमितमदृष्टं न केनचिददृष्टं दृष्ट्यविषय-स्वयं द्रष्टुं दृष्टिरूपत्वादेवाश्रुतं श्रोत्रविषयत्वात्स्वयं
 च श्रोतुं श्रुतिस्वरूपत्वादेवमतं मनसोऽविषयत्वात् स्वयं मन्तुं मतिस्वरूपत्वादेव स्वयमविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात्स्वयं
 विज्ञातुं विज्ञानस्वरूपत्वात् । किञ्च एतस्य नानात्वशङ्का निराकरोति—नान्यदस्ति द्रष्टुं इत्यादिना । प्रकृता-
 दक्षरादन्यद्द्रष्टुं दर्शनक्रियाकर्तुं नास्त्येतदेव दर्शनक्रियाकर्तुं एवं नान्यदस्ति श्रोतुं इत्यादि व्याख्येयम् । एवं २०
 सजातीयस्वगतनानात्वं निराकृत्येदानीं विजातोयानामनात्मनां रज्जुभुजङ्गादिवत्परिकल्पितत्वं प्रदर्शयितुं उपसंहार-
 व्याजेन तन्नानात्वं प्रतिषेधति—एतद्वै तदक्षरं गार्गीति । हे गार्गि यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च यदेव साक्षाद-
 परोसाक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तोऽज्ञानायादिसंसारधर्मातीत एतद्वै तदक्षरं तत्परं ब्रह्मेतत्पृथिव्यादेराकाशान्तस्य
 सत्यस्य सत्यमित्यर्थः ॥११॥

सा गार्गी उक्त्वा प्रश्नद्वयनिर्णयश्रीन् उवाच—हे ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्यध्वं बहुमन्यध्वं बहुमानविषयं २५
 कुरुष्वं प्रमाणोक्तुमिति। यः । किं तद्वदस्माच्च ज्ञवत्क्यान्नमस्कारेण मुच्येयं मुच्यध्वमस्मै नमस्कारं कृत्वाऽस्मादात्मनो
 यमोचनं तदेव बहुमन्यध्वमित्यर्थः । जयस्त्वस्य मनसापि नाशङ्कनीयः किमुत कार्यतः । कस्मात् न वै जातु कदाचिदपि
 युष्माकं मध्ये कश्चित् कोऽपि याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं प्रति नैव जेता । प्रवर्तौ केन्मह्य वक्ष्यति न वै जेता
 भवितेति पूर्वमेव मया प्रतिज्ञातमद्यपि ममायमेव निश्चयो ब्रह्मोद्यं प्रत्येतत्तुल्यो न कश्चिद्विद्यत इति ततो ह एवं
 ब्राह्मणानां हितमुपदिश्य वाचकनव्युपरराम ॥१२॥ ३०

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
 तृतीयाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

एवं यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वान्तरत्वनिरूपणद्वारा साक्षात्वादिकमार्थिकं कटोवादिब्राह्मणत्रयेण
 निर्धारितम् । ततोऽन्त्यार्थिब्राह्मणे यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुत्या व्याकृतविषये सूत्रमेवेदं पृथिव्यादिषु नियम्येषु
 तस्य नियन्तृत्वमुक्तम् । इदानीं नियन्ताव्यानां देवताभेदानां प्राणान्तसङ्कोचानन्यपर्यन्तविकासद्वारा प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः ३५
 साक्षात्वापरोक्षत्वेऽधिगन्तव्ये इति कृत्वा प्रथमं देवतासङ्कोचविकारमोक्तिरनन्तरं वस्तुनिर्देशं इत्येतदर्थं शाकल्य-
 ब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनं विदग्धः शाकल्य इति । अथ गार्गिप्रश्ननिर्णयानन्तरमेनं याज्ञवल्क्यं शकलस्यापयं
 १०

कथ्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कथ्येव देवा याज्ञ-
वल्क्येति षडित्योमिति होवाच कथ्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति
होवाच कथ्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कथ्येव देवा
याज्ञवल्क्येत्यध्वर्य इत्योमिति होवाच कथ्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक

५ इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥२॥

स होवाच । महिमान एवेषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति
कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश द्वा द्वादशावि-
त्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥३॥

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चावित्यश्च
१० द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेते वसव एतेषु हीवं सर्वं वसु हित-
मेते हीदं सर्वं वासयन्ते तद्वदिवं सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इति ॥४॥

कतमे द्वा इति । दक्षमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मा-
न्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्बोदयन्ति तस्माद्दुवा इति ॥५॥

११ शाकल्यो विदग्ध इत्येवंनामा प्रपच्छ हे याज्ञवल्क्य कति कियत्संख्याका देवा इत्येव पृष्ठः स याज्ञवल्क्यो यावन्तो
१५ यावत्संख्याका देवा वैश्वदेवस्य वास्वस्य निविदि उच्यन्ते श्रूयन्ते तावतो देवाद् ह किल एतया वक्ष्यमाणया निविदा
प्रतिपेदे । यां संख्यां शाकल्यः पृष्ठ्वात् तां संख्यां निविद्द्वारा ज्ञातवानित्यर्थः । निविज्ञाम देवतासंख्यावाचकानि
मन्त्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे वास्यन्ते । तान्येव निवित्संज्ञकानि मन्त्रपदानि दर्शयति—त्रयश्च त्री च शतेति ।
त्रयश्च देवाः देवाना त्रीणि च शतानि पुनरप्येवं त्रयश्च त्री च सहस्रेति त्रीणि सहस्राणि । इयं त्वेषा मध्यमा संख्या
बहुवचनादुत्क्रामान्तसंख्योजैव वेदितव्या । अनन्ता वै विश्वेदेवा इति पूर्वमुक्त्वात् । उक्ता संख्या शाकल्योऽङ्गीकरो-
२० तीत्याह—ओमिति होवाचेति । ओमित्यङ्गीकारे । एवमेषा षड्विकत्रिंशताधिकत्रिंशत्संख्या मध्यमा संख्या
सम्यक्त्वया ज्ञातव्या ॥१॥

पुनस्तेषामेव देवानां संकोचविषया संख्या पृच्छति—कथ्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशत्पञ्चयो द्वादशैव
एक इति देवतासंकोचविकासविषया संख्या पृष्ट्वा पुनः स्वर्ग्येयस्वरूपं पृच्छति—कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च ।
त्री च सहस्रेति व्याख्यातार्थम् ॥२॥

२५ स एवं पृष्टो याज्ञवल्क्यो ह उवाच । एषा त्रयस्त्रिंशतो देवानामेते त्रयश्च त्री च शतेत्यादयो महिमानो
विभूतयः परमार्थनस्तु त्रयस्त्रिंशदेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति शाकल्येन पृष्ठ इतर आह—अष्टौ वसव
एकादश द्वा द्वादशादित्यास्ते एते एकत्रिंशत् चन्द्रश्चैव प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशो त्रयस्त्रिंशतः पूरणमिति ॥३॥

एवं संकोचादिभूतसंख्यानिर्णये कृते संख्येयान्देवान् क्रमेण पृच्छति—कतमे वसव इति । उत्तरमाह—
अग्निश्च पृथिवी चेति । अन्याद्या नक्षत्राता एते वसवः । कथं हि यस्मादेतेष्वन्याविषु कर्मफलसाधनात्मकं सर्वं
३० वसु हितं स्थितं तस्माद्वसवः हि यस्माच्चैतेष्वन्यादयः प्राणिना कर्मकलाश्रयत्वेन कार्यकरणसंचातरूपेण तस्मिन्वास्वत्वेन
च विपरिणमन्तो जगदिदं सर्वं वासयन्ते यस्माद्वसयन्ते तस्माद्युक्तं तेषां वसुत्वमित्यर्थः ॥४॥

तथा कतमे द्वा इति । पुरुषे शरीरिणि इमे प्रसिद्धा दश प्राणाः ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियस्या आत्मा मनश्चैका-
दशानां संख्यापूरणः । कथमेषा द्वात्वमित्यत आह—ते यदेति । ते प्राणा यदा यस्मिन्काले मर्त्यात् त्रियमाणाच्छरीरा-
दुत्क्रामन्त्यथ तदा संबन्धिभूतात् प्राणिनो रोदयन्ति तत्तस्मिन्नुत्क्रामन्तिकाले यस्माद्बोदयन्ति संबन्धिन्तस्माद्दुवा
३५ इति सिद्धं निर्वचनम् ॥५॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीर्-
सर्वमाददाना यन्ति तद्यदि सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥६॥
कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयितुनुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापति-
रिति कतमः स्तनयितुनुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पञ्च इति ॥७॥

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं
चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चरते षडित्येते ह्येवे सर्वं षडिति ॥८॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ
तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवत इति ॥९॥
तवाहुः । यद्यमेक एव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्नित् सर्व-
मध्याध्नोत्तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति स ब्रह्म त्पदित्याचक्षते ॥१०॥ १०
पृथिव्येव यस्याऽऽयतनम् । चक्षुर्लोकं मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य देव
वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं शरीरः
पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥११॥

कतम आदित्या इति । संवत्सरात्मकस्य कालस्य येऽवयवा द्वादश मासाः स्वाभिमानिदेवताविशिष्टा एते १५
आदित्याः । कथं ? हि यस्मादेते मासाभिमानिनो देवाः पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनामायूषि कर्मफलं वेतीदं
सर्वमाददानाः गृह्णन्ते उपाददत एव यन्ति गच्छन्ति ते यस्मादिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥६॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयितुर्मेषनादाभिमानिनो देवतैवेन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिः कतमः
स्तनयितुरिति । अशनिरिति । अशनर्वैजापरपर्यायं वीर्यं बलं तस्य मेषनादाभिमानोद्गन्निष्ठत्वेनेन्द्रत्वम् । कतमो यज्ञ
इति पञ्च इति । पशूनां हि यज्ञसाधनाश्रयत्वाद्यज्ञस्य रूपत्वान्न पञ्चो यज्ञ इत्युच्यते ॥७॥ २०

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी चेति । चन्द्रमसं नक्षत्राणि वर्जयित्वा वसुत्वेन पठिता अग्न्यादय एव
षडभवन्ति । हि यस्मात्त्रयस्त्रिधादति यदुक्तमिदं सर्वं देवजातमेतेऽग्न्यादय एव षडभवन्ति सर्वे हि वस्वादिविस्तर
एतेष्वेव पदस्वन्तर्भवतीत्यर्थः ॥८॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोका इति पृथिवीमग्निं चैकीकृत्यैको देवः । अन्तरिक्षं वायुं
वैकीकृत्य द्वितीयः । दिवमादित्यं चैकीकृत्य तृतीयः । एवमेते एव त्रयो देवा हि यस्मादेते अग्न्याद्याः सर्वे देवा २५
अन्तर्भवन्ति । तेन एत एव त्रयो देवा इत्युक्तम् । कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चेत्येतौ द्वावेव देवौ ।
अनयोः सर्वेषामुक्तानां देवानामन्तर्भावः । कतमोऽध्यर्ध इति । योऽयं बाह्यो वायुः पवते वाति सोऽध्यर्ध इति शेषः
तत्तत्राध्यर्धशब्दस्य वायुविषय उक्ते सति शाकल्यादयो वादिन आहृक्षोदयन्ति । यद्यतोऽयं वायुरेक एव पवते
वात्यथातः कथमध्यर्ध इत्याक्षेपः । योगमाश्रित्य परिहरति—यदस्मिन्निति । यद्यस्मादस्मिन्वायो सतिद्वंद्वं सर्वं चराचर-
मध्याध्नोत् । अधिकार्मुद्धि प्रापत्तेन हेतुनाऽध्यर्धो वायुरित्यर्थः । कतम एको देव इति—स ब्रह्मेति । स इति प्राणः ३०
परामुच्यते । अष्टाध्याय्या तथा दर्शनात् स प्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मत्वात् । सूत्रात्मरूपेण सर्वकार्याणां भरणान्न
कारणभूतो महद्ब्रह्मेत्युच्यते । तस्मात् प्राणं त्यदिति परीक्षाभिधायकेन गन्देनाचक्षते । तद्वद्ब्रह्मेति कथयन्ति
प्राणविद इति शेषः । साक्षान्निर्देष्टुमशक्यत्वादिति भावः ॥९-१०॥

तदेवं संकीचविस्तराभ्यां प्राणस्वरूपमुक्तम् । इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरुक्त्या भेदो ध्यानार्थमुप-
दिष्यते—पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमित्यादिना । यस्य देवस्य पृथिव्येवऽयतनमाययः शरीरं चक्षुर्लोकः लोकयत्यनेनेति ३५

रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्या-
त्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवासावादित्ये
पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाच ॥१२॥

५ आकाश एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं वायौ
पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्राण इति होवाच ॥१३॥

१० काम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवासी चन्द्रे
पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मन इति होवाच ॥१४॥

लोकः । आलोकनसाधनम् । चक्षुषा लोकयति पश्यति सोऽयं चक्षुर्लोकः मनसा ज्योतिषा संकल्पविकल्पादिकार्यं
करोति यः सोऽयं मनोज्योतिः पृथिवीशरीरश्चक्षुर्वैद्यो मनसा संकल्पयिता पृथिव्यभिमानो कार्यकरणसंघातवान् वेद
१५ इत्यर्थः । यो वा एव विशिष्टं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः । आध्यात्मिकस्य कार्यकरणसंघातस्यात्मनः परमयनं पर आश्रयस्तं
परायणं मातृजेन त्वङ्मांससंघिरूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य पितृजस्यास्थिमज्जाशुक्ररूपस्य करणात्मनश्च-
परमयनं विद्याद्विजानीयात् स वै स एव वेदिता स्याद्य एतदेवं वेति स एव पण्डितः स्यादित्यभिप्रायः । हे याज्ञवल्क्य
त्वं तमजानमेव पण्डिताभिमानीत्याशयेन संबोधयति हे शाकल्य । वै निश्चितमहं तं पुरुषं वेद जानामि त्व य
सर्वस्यात्मनः परायणमात्य कथयसि तमाह । वेद इत्युक्ते शाकल्यस्य वचनं द्रष्टव्यं यदि त्वं वेत्स्य तं पुरुषं तर्हि
२० ब्रूहि किं विशेषणोऽसी । शृणु यद्विशेषणः स इत्याह—य एवायं शरीर इति । पार्थिवाद्यो शरीरे भवः शरीरो
मातृजकोशत्रयरूप इत्यर्थः । स एष देवो यस्त्वया पृष्टो हे शाकल्य किं त्वस्ति तत्र वक्तव्यं विशेषणान्तरं तद्वदेव
पृच्छेवेत्यर्थः । एवं प्रक्षोभितः स शाकल्योऽमर्षवशग आह तोत्रादितो गज इव । तस्य शरीरस्य देवस्य का देवता
किमुत्पत्तिकारणमेव विवक्षितम् । शाकल्यं प्रति मुनिस्तरमाहेति श्रुतिरस्मान्प्रत्याह—स्मिय इति होवाचेति ।
स्त्रीभिर्भुक्तस्यान्नस्य रसो हि मातृजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुस्तस्मादन्नरसालोहितं निष्पद्यते स्त्रीणां लोहिताच्च
२५ त्वङ्मांससंघिरूपं बीजस्यास्थिमज्जाशुक्रात्मकस्याश्रयभूतं शरीरं भवतीति स्त्रीभ्यो निष्पत्तिरिति भावः ।
एवं पर्यायसप्तकमाद्यपययिषु तुल्यायत्वाच्च पृथग्व्याख्यानापेक्षमित्युत्तरपययिषु येषां पदानामर्थमेदस्तान्येव पदानि
व्याख्यायन्ते ॥११॥

रूपाण्येव यस्यायतनमिति । रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि । चक्षुर्लोक इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । य एवासावादित्ये
पुरुष इति सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषः तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाचेति । चक्षुषो ह्यध्यात्मनः
३० आदित्यस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१२॥

आकाश एव यस्यायतनम् । य एवायं वायौ पुरुष इति । आकाशायतनस्य हि पुरुषस्य विशिष्टमायतनं
वाह्यो वायुस्तस्य का देवतेति प्राण इति होवाच । प्राणाद्व्यवस्थात्मनो वायोऽरण्यधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१३॥

काम एव यस्यायतनम् । स्त्रीव्यतिकरामिलाषः कामः, कामशरीरः पुरुष इत्यर्थः । य एवासी चन्द्रे पुरुष
इति । कामायतनस्य देवस्य हि चन्द्रो विजिष्टं कार्यं कामिना हि चन्द्रे प्रीतिविशेषो जायते । तस्य का देवतेति
३५ मन इति होवाच मनसो ह्यध्यात्मनः चन्द्रस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१४॥

तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायमग्नौ पुरुषः
स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥१५॥

तम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं छायाभयः
पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥१६॥

आप एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायमप्सु पुरुषः
स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥१७॥

रेत एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं पुत्रमयः पुरुषः
स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥१८॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वाँस्विदिमे

ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता३ इति ॥१९॥

तेज एव यस्यायतनम् । य एवायमग्नौ पुरुष इति । तेज आयतनस्य हि देवस्याग्नौ विशेषावस्थानम् । तस्य
का देवतेति वागिति होवाच । वाचो ह्याध्यात्मिकया अग्नेरधिदैवतस्य निष्पत्तिः ॥१५॥ २०

तम एव यस्यायतनम् । तम इति शार्वाङ्गान्धकारः प्रगृह्यते । अध्यात्मं छायाभयोऽज्ञानमयः पुरुषः
तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच । मृत्युरधिदैवत तस्य निष्पत्तिकारणं “मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति”
श्रुतेः ॥१६॥

आप एव यस्यायतनम् । साधारणाः सर्वा आपः प्रगृह्यन्ते । य एवायमप्सु पुरुष इति वापीकूपतडागाद्याश्रया-
स्वप्सु विशेषावस्थानम् । तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच । वरुणाद्वि वाय्वाद्यपानिष्पत्तिः ॥१७॥ २५

रेत एव यस्यायतनम् । य एवायं पुत्रमयः पुरुष इति रेत आयतनस्य हि विशेषायतनं पुत्रः पुत्रमय इति
चास्यिमज्जागुक्राणि पितृजतानि प्रगृह्यन्ते । तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच । प्रजापतिः पितेत्युच्यते पितृतो
हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥१८॥

एवमष्टधा देवलोकपुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं विमज्ज्यावस्थितः एकैको देवः प्राणभेद एवोपासनार्थ-
मुपदिष्टः । अधुना दिग्विभागेन पञ्चधा विभक्तस्य सर्वस्य जगतो हृदयात्मन्युपसंहाराय श्रुतिः प्रवर्तते । तत्र याज्ञ- ३०
वल्क्यो यदयस्यावशिष्टं तन्मां पूच्छत्विति चेतसि निधाय तूष्णीमभूतं गार्कल्यं ग्रहेणवाऽज्जगत्प्राह-शाकल्येति होवाच
याज्ञवल्क्य इति । हे गार्कल्य स्विदिति वितर्कं । नूनमिमे ब्राह्मणास्त्वामङ्गारावक्षयणमङ्गारा अवधीयन्ते निरुध्यन्ते
यस्मिन् संवत्शदी तदङ्गारावक्षयणं सर्वंगादि । तदक्रता३ इति प्युतिर्विचारणार्था । अकृतं कृतवन्त इति याज्ञवल्क्य
उवाच । त्वमङ्गारस्थानीयेन मया दह्यमानमात्मानं न बुध्यसे इत्यभिप्रायः ॥१९॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरुपञ्चालानां
ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वामिति दिशो वेद
सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यहिंशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥२०॥

- ५ किदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित
इति चक्षुषीति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति रूपेण्विति चक्षुषा हि रूपाणि
पश्यति कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति हृदय इति हृदयेन हि
रूपाणि जानाति हृदये होव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२१॥
किदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्र-
तिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन् दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति
१० अद्यायामिति यदा होव अद्वत्तेऽय दक्षिणां ददाति अद्यायां होव दक्षिणा
प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन् अद्या प्रतिष्ठिता भवतीति हृदय इति
हृदयेन हि अद्वत्ते हृदये होव अद्या प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२२॥

एवमुक्तं हितोपदेश शाकल्यो विपरीतार्थं गृहीत्वा चोदयतीत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्य इति । हे
याज्ञवल्क्य त्वं यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीरत्युक्तवानसि स्वयं भीतास्त्वामङ्गारावक्ष्यणं कृतवन्त इति ।
१५ तत्किं ब्रह्म विद्वान् जानन् सन्नेवं ब्रह्मणानधिषधीति शाकल्य उवाच । एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो मम दिग्विषयं ब्रह्म-
विज्ञानं तावदस्तीत्याह—दिशो वेदेति । अहं दिशो वेद जाने दिग्विषयं विज्ञानं समास्तीत्यर्थः । तच्च न केवलं
दिदमात्रं जाने, अपि तु सदेवा देवैर्दिग्विच्छातुभिः सह वर्तमानाः । किं च सप्रतिष्ठाः दिशो वेत्थ जानासीति सकलं
दिग्विज्ञानं यदि त्वया प्रतिज्ञातम् ॥२०॥

- तर्हि हे याज्ञवल्क्य त्वमस्यां प्राच्यां दिशि किं देवतोऽसि का देवता यस्यासी किदेवतः कया देवतया त्वं
२० प्राचीदिशूपेण संपन्न इत्यर्थः । अस्या दिशः का देवतेति प्रष्टव्यं किदेवत इति प्रवक्तव्यं मुनेर्दिगुपासनात्तादात्म्य-
संपत्तिर्जातिरिति बोधयितुम् । स हि याज्ञवल्क्यो दिक्षु पञ्चधा विषकं दिगात्मभूतं हृदयात्मानं तद्वहारेण सर्वं जगदात्मत्वे-
नोपगम्याहमस्मि दिगात्मेति पूर्वाभिमुखो व्यवस्थित आह—आदित्यदेवत इति । प्राच्या दिशि आदित्यो देवता यस्य
मम शोऽहमादित्यदेवतः तया देवतया प्राचीदिशूपमापन्न इत्यर्थः । सदेवा इत्येदुक्तं स प्रतिष्ठा इति तु वक्तव्यमित्याह—
स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । स्वोत्पत्तिकारणे एव प्रतिष्ठितत्वमाह—चक्षुषीति । चक्षुः सूर्यो अजायतेति
२५ मन्त्रवर्णान् । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति पुनश्चक्षुरुपावकं पृच्छति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति उत्तरमाह—
रूपेण्विति । अत्र हेतुमाह—चक्षुषा हि रूपाणि पश्यतीति । अतो रूपारब्धं चक्षुर्व्यञ्जकस्य व्यङ्ग्यमानजालीयत्वात् ।
रूपोत्पादकं पृच्छति । कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । उत्तरमाह—हृदय इति । हृदयमिति बुद्धिमनसो
एकीकृत्य निर्वेशो न तु मांसखण्डविषयः । हृदयारब्धानि रूपाणि रूपाकारेण हृदयं परिणतम् । अत्र हेतुर्हि यस्माद्वृक्ष-
येन हृदयस्यबुद्ध्या सर्वो लोको रूपाणि सर्वाणि जानाति बुद्धदक्षिणमनोमात्रकल्पितानीति स्मरतीत्यर्थः । तस्माद्वृक्षद्वये
३० होव सर्वाणि वासनात्मकानि रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्युपसंहृते शाकल्योऽङ्गीकरोति—एवमेवैतदिति । हे याज्ञ-
वल्क्य एतत् त्वदुक्तमेवमेव मयाऽप्येवं ज्ञायत इत्यर्थः ॥२१॥

किं देवतोऽस्या दक्षिणायां दिश्यसीति पूर्ववत्सामान्यतोऽर्थो बोद्धव्यः । विशेषस्तु कथ्यते तत्र दक्षिणायां दिशि
का देवता ? यम देवत इति । मम दक्षिणादिभूतस्य यमो देवता । स यमो धर्मराजः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति दक्षिणाया-
मिति । सयमा हि दक्षिणा दिक् यमस्य तन्नाधिपत्यात् । कस्मिन् दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति पृष्ठे मुनिर्दक्षिणा दक्षतेः
३५ समर्थयति “कर्मणो बृद्धं समर्द्धयती”ति (नि. १-७) निरुक्तमाश्रित्योत्तरमाह—अद्यायामिति । यदा नाम भक्तिरहिताऽ-
स्तिक्यबुद्धिर्हिंस्रत्वलक्षणा । तस्यां कथं प्रतिष्ठिता दक्षिणेति । हि यस्माद्यदैव अद्वत्ते अद्यां करोति । अथ तदा दक्षिणां

किं देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता भवन्तीति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति हृदय इति तस्मादपि प्रतिकल्पं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये होव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२३॥

किं देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्र-
तिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये होव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति हृदय इति हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये होव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२४॥

किं देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्र-
तिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठिता भवतीति मनसीति कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितं भवतीति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥२५॥
अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यत्रैतदन्यत्रास्मभ्यन्यासै यत्रैतदन्यत्रास्मत्स्याच्छवानो वैनदद्युर्वयौसि वैनद्विमज्जोरन्निति ॥२६॥

वदाति नाश्रद्धदक्षिणा वदाति । तस्माच्छ्रद्धाया होव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति । १५
हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा हि । यस्माद्वृद्धयेन श्रद्धते । वृत्तिश्च वृत्तिमत्प्रतिष्ठिता भवति तस्माद्वृद्धये होव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति पूर्ववत् ॥२२॥

किं देवतोऽस्यां प्रतीच्या दिश्यसीति । तस्यां वरुणोऽधिदेवता मम । स वरुणः कस्मिन्प्रतीष्ठित इत्यप्स्विति । अपां हि वरुणः कार्यं “श्रद्धा वा आपः श्रद्धातो वरुणमसृजते”ति श्रुत्यन्तरात् । आपश्च रेतसि प्रतिष्ठिता इति “रेतसो ह्यापः सृष्टा” इति श्रुत्यन्तरात् । तच्च रेतो हृदये यस्माद्वृद्धयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः कामिना हि हृदया- २०
ब्रेतोऽधिकन्दति । अनैव लोकप्रसिद्धिमाह—तस्मादपीति । तस्मादपि प्रतिकल्पमनुरूपं पुत्र जातमाहुर्लौकिकाः अस्य पितुर्हृदयादिवायं पुत्रः सृप्तो विनिःसृतः हृदयादिव निर्मितो यथा सुवर्णेन निर्मितं कुण्डल एवमित्यर्थः ॥२३॥

किं देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इत्यत्र सोमलतां सोमदेवतां चैकीकृत्य निर्देशः । सोमो दीक्षायाम् प्रतिष्ठित इति । दीक्षीति हि यजमानः सोमं क्रोषाति क्रोतेन सोमेनेष्टुः ज्ञानवान् सोमदेवताधिष्ठितां सौम्यामुत्तरा दिक्षं प्रतिपद्यत इति भावः । सा च दीक्षा सत्ये यस्मात्प्रतिष्ठिता तस्मादपि तस्मादेव दीक्षितं सत्यं वेदत्याहुः । २५
कारणनाशे कार्यनाशो मा भूदित्यभिप्रायवन्तः पण्डिता इति शेषः ॥२४॥

किं देवतोऽस्या ध्रुवाया दिश्यसीति मेरोः समन्ततो वसतामव्यभिचारादूर्ध्वा दिग्घ्रुवेत्युच्यते । ऊर्ध्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वादिग्निदेवता स चाऽग्निर्वाचि प्रतिष्ठितः सा च वाङ्मनसि प्रतिष्ठिता मनसा (वाङ्मन्यो) वाग् धृता । मनो वेद पुरस्ताद्वाच इत्यं वदामेतदवादीरित्यलम्बनमिव ह वै वाग् वदेद्यन्मनो न स्यात्तस्मादाह—धृता मनसेति एवमध्वरे श्रुतत्वाद् वाचो मनसि प्रतिष्ठितत्वं युक्तम् । तच्च मनो विलासकृत्त्वादर्शान्मनोद्वारा हृदय उपसंहार उक्तस्तच्च ३०
सर्वात्मक हृदयं पृच्छति—कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥२५॥

एव पृष्टो याज्ञवल्क्य उत्तरमाह—अहल्लिकेतीति । अहनि लीयत इति व्युत्पत्तेर्नूनं त्वं प्रेतीभूतोऽसीति लक्ष्यते । यतो यत्किञ्चित्तत्त्वद्वापस इति प्रेतानाम्ना शाकल्यं संबोधयन् ह याज्ञवल्क्य उवाच । यत्र यस्मिन्काले एतद्वृद्धयमस्य शरीरस्यात्मभूतमस्मदस्मत् एतस्माच्छरीरादन्यत्र वचिद्देशान्तरे वर्तत इति यदि मन्यासं मन्यसे यत्र यदा एतद्वृद्धय-
मस्मदस्मतोऽस्माच्छरीरादन्यत्र देशान्तरे स्याद्भवेत् तदा भवानो वा एनं शरीरमद्युर्मसयेयुः वयांसि वा पक्षिणो ३५
पुद्ग्लादय एतच्छरीरं विमथ्नीरन् विलोडयेयुर्वाकपेरन्निति । तस्मान्मयि शरीरे एव हृदयं प्रतिष्ठितम् । तच्छरीरमपि नामकर्मरूपात्मकत्वाद्वृद्धये प्रतिष्ठितमित्यथादुर्कमित्यर्थः ॥२६॥

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः
प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु
व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति समान इति ॥२७॥

५ स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽक्षीर्यो न हि क्षीर्यतेऽसङ्गोऽसितो
न सज्यते न व्यथत इत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ पुरुषाः
स यस्तान्पुरुषान्यबुद्ध्वा प्रत्युह्यात्यक्रामीत् त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि
तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तं ह शाकल्यो न मेने
तस्य ह मूर्धा विपपात तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽप्यन्यपजहूः ॥२८॥

एवं कार्यकरणयोर्हृदयशरीरशरीरन्योन्यप्रतिष्ठोक्तः । अतस्ते अपि कुत्र प्रतिष्ठिते इति पृच्छति—कस्मिन्विति ।
१० देहात्मानो ऊर्ध्ववृत्त्यात्मके प्राणे प्रतिष्ठितौ । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपाने इति । साऽपि प्राणवृत्तिरपानवृत्त्या
चेन्न निगृह्यते तर्हि प्रागेव गच्छेत् । स चापानो व्याने मध्यस्थवृत्तिरूपे, अन्यथोभयोरुज्ज्वलोभोगमनमेव भवेत् । स च
व्यान उदाने नाभिस्थवृत्तिरूपे कीलकस्थानीये । तिस्रोऽपि वृत्तयस्तत्र चेन्न निबद्धाः तर्हि नानागतयो भवेयुः स चोदानः
समाने सूत्रात्मशब्दवाच्ये । समानप्रतिष्ठा ह्येताः सर्वा वृत्तयः इत्यर्थः ॥२७॥

सोऽपि समानोऽन्तर्यामिणि सोऽप्यक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणोऽप्यर्थाद्विशितमेवेति मत्वा श्रुतिः स्वयमेव ब्रह्मणः स्वरूप-
१५ माह—स एष इति । यः सूत्राश्रयात्तर्थात्मित्वकल्पनाभिधानमृतः स परमात्मा एष प्रत्यात्मायैव मूर्तामृतब्रह्मणे नेति
नेतीत्येवं सकलोपाधिनियेधेन निदिष्ट आत्मा निषेधद्वारा निदिष्टमेव स्पष्टयति—अगृह्य इत्यादिना । सोऽयमात्मा न
गृह्योऽगृह्यः यस्मात्सर्वकार्यधर्मातीतः तस्मादगृह्यः । कुतो यस्मात्तं हि गृह्यते । यद्धि करणगोचरं व्याकृतं वस्तु तद्-
गृह्यणगोचरमिदं तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वं तथाऽक्षीर्यः यद्धि मूर्तं संहतं शरीरादि तच्छीर्येन । अयं तु तद्विपरीतोऽतो न हि
क्षीर्यते । तथा असङ्गोऽमूर्तः तथाऽसितोऽजडः मूर्तान्तरेण संबद्धयमानः सज्जते । अयं च तद्विपरीतोऽतो न सज्जते । तथा
२० अबद्धत्वाच्च व्यथत इति । अथ पुनः पूर्वमिवाख्यायिकामनुसृत्यार्थं प्रेतीभूतोऽब्रह्मवित्सत्त्वेन वा ब्रह्म पृच्छतीति सापराधत्वं
संपादयितुं याज्ञवल्क्यः पृच्छति—एतान्यष्टावायतनानितीत्यादिना । एतान्युक्तानि पृथिव्यादीन्यष्टावायतनानि । अष्टौ
लोकाश्चक्षुर्लोको मनो ज्योतिरित्येवरूपा अष्टौ पुरुषाः शारीरः पुरुष इत्यादयः तान् शारीरप्रभृतानष्टौ पुरुषान् य-
कश्चिद्ब्रह्मज्ञ आयतनलोकपुरुषेत्येतत्त्रिकभेदेन बुद्ध्वा विक्षिप्य लोकस्थितिमुपपाद्य पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण हृदयात्मनि
प्रत्युह्यात्पसंहृत्य पश्चादप्युदयाद्यात्मत्वलक्षणमपि समानान्तमुपाविधमनित्यक्रामदतिष्कान्तवान् स्वेनेवात्मना व्यवस्थितस्त-
२५ ब्रह्मज्ञमौपनिषदमुपनिषत्त्वेव विज्ञेयं नान्यप्रमाणगम्यं पुरुषमशनायादिधर्मवर्जितं हे शाकल्य त्वा त्वा ब्रह्मविद्याभि-
मानिनं पृच्छामि । तं चेत् पुरुषं मे मह्यं न विवक्ष्यसि विस्पष्टं न कथयिष्यसि तर्हि ते तवाब्रह्मविदो ब्रह्मवित्त्वाभि-
मानिनो मूर्धा शिरो विपतिष्यति विस्पष्टं पतिष्यतीति । इतिशब्द आख्यायिकासमाप्तिद्योतकः ।

एवं शपे दत्ते किं वृत्तिमिति जिज्ञासायां श्रुतिरेवाह—तं ह शाकल्य इति । तमौपनिषदं पुरुषं शाकल्यो न
मेने ह न विज्ञातवान् किल । तस्य ह शाकल्यस्य मूर्धा विपपात विपतितः । ब्रह्मविद्धिद्वेरे परलोककविरोषोऽपि स्यादिति
३० दर्शयितुमष्टाध्याम्यां निर्वृतात्प्रायिकार्थमिह सूचयति—तस्य हाप्यन्यदिति । न केवलमसौ मृत एव किं च तस्य शाकल्य-
स्याभिहोत्रेण संस्कारार्थं शिष्यैर्वस्त्रखण्डेन बद्ध्वा गृह्णात् प्रति नीयमानात्यस्थीन्यपि परिमोषिणस्तस्करा अन्यद्वन्मे-
तैर्नीयत इति भन्यमानाः सन्तोऽपजहूः उपहृतवन्त इत्यर्थः । पूर्ववृत्ताख्यायिकेहसूचित्वा अष्टाध्याम्यां किल द्राकल्येन सह
याज्ञवल्क्यस्य समानान्त एव संवादो निर्वृतः तत्र याज्ञवल्क्येन शपामो दत्तो पुरेऽतिथेयं मरिष्यसि न तेऽस्थीनि च
गृह्णान्प्राप्यतीति स ह तथैव समार तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽप्यन्यपजहूः स्तस्मान्नोपपादा स्यादु-
३५ तर्होवैवित्सरो भवतीति । पुरेऽतिथेयं पञ्चम्यर्थं चतुर्थी । आगामिन्यास्तियेः पुरस्तादेवेति । अस्थीनि च नेत्यत्र च
नशब्दोऽप्यर्थः । उपवादी परिमवकर्त्तुं सम्मतिभूतेरर्थः । ब्रह्मविदि विनीतेन अबितव्यमित्वावागर्थः । महतीहोय
ब्रह्मविद्या यतः तज्जिज्ञावज्ञायामैहिकामुष्मिकविरोधः स्यादिति विद्यास्तुतेन वैह सेवाख्यायिका सूचितेति भावः ॥२८॥

अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते
स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः
पृच्छानि सर्वान्वा वः पृच्छानीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥२९॥

तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ—

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ।
तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥३०॥
त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः ।
तस्मात्तदातुज्ञातप्रैति रसो वृक्षाविवाहतात् ॥३१॥
मां सान्यस्य शक्यराणि किनाटं स्नाव तस्मिन्स्थिरम् ।
अस्थीन्यन्तरतो दारुणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥३२॥
यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नचतरः पुनः ।
मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलत्प्ररोहति ॥३३॥

५

१०

यस्य ब्राह्मणो नेति नेतीत्यन्यप्रतिषेधद्वारेण निर्देशः कृतस्तस्यैवेदानी विधिमुखेन निर्देशः कर्तव्यो जगतो मूलं च वक्तव्यमित्येतदर्थं श्रुतिराख्यायिकामेव पुनरनुसृत्य ब्राह्मणानुमतिमनापाद्य ब्रह्मत्वं नीयमानमन्यथा स्यादिति न्यायं दर्शयितुं ब्राह्मणानुमतिप्रसिद्धेभूतं पराजयं कर्तुं याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान् पृष्टवानित्याह—अथ हेति । ह उवाच १५
वो युष्माकं मध्ये यो 'याज्ञवल्क्यं पृच्छानी'ति कामयते इच्छति स मा मां पृच्छतु सर्वे वा यूयं मा मां पृच्छत ।
यद्वा वो युष्माकं मध्ये 'याज्ञवल्क्यो मां पृच्छत्विति यः कामयते तं पुरुषं वो युष्माकं मध्ये वर्तमानमहं पृच्छानि
सर्वान्वा वो युष्मानहं पृच्छानीत्येवमुक्ता अपि ते ब्राह्मणाः न दधृषुः किञ्चिदपि प्रत्युत्तर दातुं न प्रमत्वाः संवृत्ता
इत्यर्थः ॥२९॥

जगत्कारणं प्रष्टुं तावत्पुरुषवृक्षयोः साधर्म्यं श्लोकत्रयेणाह—तान्हैतैः श्लोकैरिति । तानप्रगल्भानपि ब्राह्मणा- २०
नेतैर्वक्ष्यमाणैः श्लोकैर्ह किल पप्रच्छ । यथा लोके वृक्षस्तस्य विशेषणं वनस्पतिरिति । तच्च वृक्षस्य महत्त्वस्योक्तेर्न पुन-
रुक्तिरिति भावः । अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृता इति यथाऽथस्तथैव तत्सधर्मैव पुरुषः इत्येतदमुक्ता
न मिथ्या सत्यमेवेतत् । यतस्तस्य पुरुषस्य लोमानि तत्स्थानीयानि वनस्पतेः पर्णानि । त्वगस्य पुरुषस्य । वृक्षस्य तु
तत्स्थानीया बहिरुत्पाटिकाः सर्वापि शक्या बहिर्भूता नीरसा त्वक् ॥३०॥

त्वच एव सकाशादस्य पुरुषस्य रुधिरं प्रस्यन्दि प्रस्यन्ते निःसरतीति प्रस्यन्दिः । वृक्षस्यापि त्वचः सकाशा- २५
देवोत्पटो वृक्षनिर्यासः प्रस्यन्दि निःसरतीति शेषः । एवमुक्तं साधर्म्यमनुभवेन निगमयति—तस्मात्तदिति । यस्माद्-
नस्पतेः पुरुषस्य च सर्वमेव समानं तस्मात्तदातुज्ञाद्विषितातुष्यास्तद्गुधिरं प्रैति निर्गच्छति । आहताच्छिदाद्वृक्षा-
दनस्पतेः रस इव निर्यासो यथा प्रैतीति शेषः ॥३१॥

किं चास्य पुरुषस्य मांसानि वनस्पतेः स्तुतशोणितस्थानीयानि शक्यराणि शकलानीत्यर्थः । किनाटं नाम
वृक्षस्य शकलस्योऽभ्यन्तरं काष्ठसंलग्नं वल्कलरूपमुच्यते । तत्स्थानीयं पुरुषस्य स्नावाऽस्थिसंलग्नो धातुविशेषस्तदुभयं ३०
किनाटं स्नावा च स्थिरं दृढं पुरुषस्य स्नावोत्तरतोऽभ्यन्तरतोऽस्थीनि भवन्ति । तथा वृक्षस्य किनाटस्याभ्यन्तरतो
दारुणि काष्ठानि । मज्जा मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य च मज्जोपमा कृता मज्जाया उपमा मज्जोपमा नान्यो
विशेषोऽस्तीत्यर्थः । मज्जाशब्देनोभयत्रास्थिकाष्ठगतः सार उच्यते ॥३२॥

अथ वृक्षपुरुषयोर्वैधर्म्यकथनपुरःसरं जगत्कारणं पृच्छति—यद्वृक्ष इत्यादिना । यद्यदि वृक्षो वृक्णश्छिन्नः
पुनः पुनरपि मूलान्नचतरः पूर्वस्मादभिनवतरो रोहति प्ररोहति प्रादुर्भवति । स्विदिति वितर्कं मर्त्या मनुष्यो मृत्युना ३५
११

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । जात एव न जायते को न्वेन
जनयेत्युनः । धानारुह उ वै वृक्षोज्यतः प्रेत्य सम्भवः । यत्समूलमुद्-
बृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्कः कस्मान्मूलात्प्ररो-
हति । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्वातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विद् इति ॥३४॥

५

इति तृतीयाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥९॥

अथ तृतीयाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम्

जनको ह वैदेह आसांचक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य आबन्नाज स
होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्थमन्धारीः पद्मनिच्छिन्नवन्तान्-
नित्युभयमेव सन्नाडिति होवाच यत्ते, कश्चिदन्नवोत्तच्छृण्वामेति ॥१॥

१० यमेन वृको मारितः कस्मान्मूलात् कारणात् प्ररोहति पुनर्जायते । यदेतस्माद्विशेषणं प्राक् वृक्षपुरुषयोः सर्वसामान्य-
मवगतम् । अयं तु वनस्पती विशेषो दृश्यते यत् छिन्नस्य प्ररोहणं न तु पुरुषे मृत्युना वृक्को पुनः प्ररोहणं दृश्यते ।
भवितव्यं तु कुतश्चित् प्ररोहणेन तस्मान्मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमिति युष्मानहं पृच्छामीत्यर्थः ॥३॥

तत्र शङ्कामुद्भाव्य निराचष्टे—रेतस इति । हे ब्राह्मणा रेतसः सकाशात्पुरुषः प्ररोहतीति मा वोचत मैवं
वक्षुमर्हत । कस्माच्चस्मान्जीवतः पुरुषात्तत्रैतः प्रजायते न मृतात् । अतो न रेतः कारणमित्यर्थः । अथ भावः, न
१५ चात्र मृतपुरुषादेनैकः धारीर्यमिधीयते किन्तु प्रलयकाले विद्योर्न सर्वमेव धारीरजातं जगदभिधीयते । तदा च
तदानीं जीवतः कस्यापि पुरुषस्याभावात् मृतस्य च रेतसोऽसद्भावाच्च रेतः कारणमिति । इदानीं स्वभाववादमवलम्ब्य
‘चोदयति—जात एवेति । यस्तु मृतः सः पुनर्नैव जायते जातत्वादेवेति जनिष्यतो हि सम्भवः पृष्ठव्यो न जातस्यार्थं
तु जात एवातोऽस्मिन् विषये प्रश्न एव नोपपद्यत इति चेत्तत्र । नेति पृथक् वाक्यम् । यत्नतं जात एवेति तत्र । किं
तर्हि मृतः पुनरपि जायत एवत्यथाऽकृताभ्यागमनकृतप्रणाशप्रसङ्गः स्यादतो च पृच्छामि । एवं मृतं पुरुषं तु वितर्कं

२० पुनः को जनयेदुत्पादयेत् । अपि च । धानारुह उ वै वृक्षः धानाबीजं वटकणिकादि । तस्याः सकाशाद्प्ररोहतीति
धानारुहः उवाचोऽप्यर्थः । न केवलं काण्डरुह एव किन्तु बीजरुहोऽपि वृक्षो भवति । वैशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । तथा
च यथा यथा वै वृक्षः काण्डरुहो धानारुहश्च प्रेत्य मृत्वाऽज्यतः सम्भवः काण्डाद्धानातोऽपि प्रेत्य सम्भवो भवेदिति
प्रसिद्धं न तथा मृतस्य पुरुषस्य पुनरुत्पत्तौ किञ्चिदपि कारणं दृश्यते । भवितव्यं च तेनेति भावः । यज्ञदि वृक्षं समूलं

सहस्रमूलेन धानाया वोद्वृद्धेयुरक्षच्छेयुत्पादयेयुस्तदा न पुनराभवत्युनरागत्य न भवेत् । तस्माच्च पृच्छामि सर्वस्यैव
२५ जगतो मूलं मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्कः कस्मान्मूलात् प्ररोहतीत्यनन्तरमेव व्याख्यातार्थम् । तत्र विजनुर्ब्रह्मणा यतो मृतः
पुनः प्ररोहति ब्राह्मणेजगतो मूलं न विज्ञातमतो ब्रह्मिष्ठत्वात् याज्ञवल्क्येन गावो हृता ब्राह्मणाश्च जिताः । समाप्राऽऽख्या-
पिका । यज्जगतो मूलं येन च शब्देन साक्षाद्वक्ष्यमविरह्यते ब्रह्म यथाज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान् पृच्छान् तत्स्वेन रूपेण श्रुति-
रिक्तमस्याह—विज्ञानमानन्दमिति । विज्ञातिविज्ञानं कूटस्थचिन्मात्ररूपम् । तत्त्वानन्दं न विषयविज्ञानवद्दुःखानु-
विद्धं किं तर्हि प्रसन्नं शिवमनुलमनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः । किं तदुभयविशेषणवत् ब्रह्माक्षरं रातेर्दैनस्य

३० दक्षिणाक्षरस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परायण परागतिः कर्मफलस्य प्रदातुः ब्रह्मणः सर्वफलदातृत्वं भाष्यकृद्भिः
समाधितं “फलमत उपपत्तेरि”त्यस्मिन्नधिकरणे । अविकरणार्थस्तत एवावसेयः । किं वैषण्यम्भो व्युत्पाद्य तस्मिन्नेव
मोहातीति ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृदिति तिष्ठमानस्तस्य तदेव ब्रह्म वेत्तीति तद्विद् तस्य ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य तद्विदो
ब्रह्मविदश्च परायणं परागतिरिति । इतिशब्दः समाप्तिद्योतकः ॥३४॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्वनिनशाध्यायबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

तृतीयाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥९॥

३५

एवं शाकल्यब्राह्मणे सन्निवृत्तानन्दं ब्रह्म निर्द्धारितम् । इदानीं तस्मैव प्राणाद्विद्ययापि वाचादिदेवतासु
ब्रह्मदृष्टिद्वारा निर्णयाय षडाचार्यब्राह्मणं कूर्चब्राह्मणं वेत्ति ब्राह्मणद्वयस्य स्वात्म्यादिकं—आचार्य-

अन्नबोन्म उदङ्कुः शौल्बायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य-
वान्न्यूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽन्नबोत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्य-
ब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नबोदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥२॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा
प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्प्राडिति होवाच ५
प्राणस्य वै सम्प्राडकामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि
तत्र वधशङ्का भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्प्राड कामाय प्राणो
वै सम्प्रादपरमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहति सर्वाण्येनं भूताग्न्यभिसरन्ति ॥३॥

ब्रतश्रद्धादिसंपन्नेन विद्या लब्धव्येत्याचारप्रदर्शनार्था बोद्धव्या । जनको ह वैदेह आसांचको आसनं कृतवान् दर्शन-
कामेभ्य आस्थापिकां दत्तवानित्यर्थः । अथ ह तस्मिन्नेवावसरे याज्ञवल्क्यं यथावत्संपूज्य ह जनक उवाचोक्तवान् 'हे १०
याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीरा' भूतोऽसि किं पुनरपि पशून् गा इच्छन् आहोस्विदध्वन्तान् सूक्ष्मान्तान् सूक्ष्मवस्तुनिर्णयान्
प्रश्नान्मतः श्रुत्वा तदुत्तरं वक्तुमागतोऽसीति । पृष्ठः किमुक्तवानित्यत आह—उभयमेवेति । हे सम्प्राड हे सार्वभौमो-
भयमेव पशून् प्रश्नांश्चेति द्वयमपि ममागमने निमित्तमिति ह मुनिस्त्वाच । सम्प्राडिति । "राजा वै राजसूयेनेष्टा भवति ।
सम्प्राड वाजपेयेनेत्युक्त्वाद्वाजपेययाजिनो लिङ्गं, यद्वा हिमवत्सेतुपर्यन्तस्य देशस्य राजेति सूचितम् । राजाऽज्ञातमर्थ-
मुपवेष्टुकामो मुनिः पृच्छति—यत्तं कश्चिदिति । अनेकाचार्यसेवो हि भवानिति ते तुभ्यं कश्चिदाचार्या यदन्नवीतद्वयं १५
मृगवाम उपदेशस्य सदसत्परीक्षार्थमिति । इतर आह—अन्नबोन्म उदङ्कुः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति । उदंको
नामतः । शूलस्यापत्यं शौल्बायनः प्राणो वायुदेवता ब्रह्मेति मे महामुक्तवान् उदंकोपदिष्टमर्थं स्तोतुकामो याज्ञवल्क्य-
स्तस्यासत्प्रयोजकभूतं शुद्धित्रयमाह—यथा मातृमानिति । यस्य पुत्रस्य सम्यगनुशास्त्री माता विद्यते स मातृमान् ।
तत उच्यं यस्य पिताऽनुशास्ता वर्तते स पितृमान् । उपनयनादूर्ध्वमासमावर्तनादाचार्यो यस्यानुशास्ता विद्यते स
आचार्यवान् । एवमाचार्यत्वप्रयोजकभूतशुद्धित्रयसंयुक्तः कश्चिदाचार्यो यथा स्वशिष्याय ब्रूयात् तथाऽसौ शौल्बायन- २०
स्तुभ्यं तत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यब्रवीत् । अत्र मुनिरेव हेतुमाह—अप्राणतो हीति । अप्राणतः प्राणनक्रियामकुर्वतः किं
हि स्यान्न हि तस्येह वाऽमुत्र वा किंचन प्रयोजनं स्यात् । यथोक्तब्रह्मविद्यया कृतकृत्यत्व मन्वानं राजानं प्रत्याह—
अन्नबोत्तु त इति । हे राजन् ते तुभ्यं तस्य प्राणदेवस्य ब्रह्मण आयतनं प्रतिष्ठां च तु पुनरब्रवीत् किम् ? आयतनं
नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा नाम त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयस्तस्य । एवं पृष्टो राजाऽहं न मेऽन्नवीदिति । तदुभयं शौल्बायनो
मे मह्यं नाब्रवीत् । यद्येवं तर्हि हे सम्प्राडेतदुपासनमेकपादे । एकः पादो यस्य ब्रह्मणस्तदिदमेकपादेव ब्रह्म त्रिभिः २५
पादैः न्यूयमुपास्यमानमपि फलाय न भवतीत्यर्थः ॥१-२॥

एवं मुनिनोको राजा सविस्मयं पृच्छति—स वै नो ब्रूहोति । हे याज्ञवल्क्य स त्वं विद्वान्वै नोऽस्मभ्यं ब्रूहि
कथं प्रतिष्ठामायतनं चेति शेषः । एवमुक्तो मुनिराह—प्राण एवायतनमिति । प्राण एव घ्राणेन्द्रियमेव प्राणदेवस्य
ब्रह्मण आयतनं शरीरम् । आकाशोऽप्युक्ताख्यः प्रतिष्ठा तस्योत्पत्तिस्थितिलयकालेषु आश्रयः एतत्प्राणदेवताख्यं
ब्रह्म प्रियमित्येतन्नाम्नोपासीत प्रियमितीयमुपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः चतुर्भिः पादैर्गृण्यत्वेन फलदत्ताग्निप्रियमिति कृत्वेतद्- ३०
ब्रह्मोपासीतेति भावः । प्राणदेवब्रह्मस्वरूपास्त्रियमितीयमुपनिषत् प्रतिष्ठायतनवद्भिः साभिन्ना वेति जिज्ञासया
पृच्छति—का प्रियतेति । हे याज्ञवल्क्य का प्रियतेति । एव पृष्टो मुनिस्त्वाचोक्तवान् । हे सम्प्राड प्राण एव प्राणदेव-
ब्रह्मेव प्रियता न ततो व्यतिरिक्ता प्रियतेति । कथं पुनः प्राण एव प्रियतेत्युच्यते—प्राणस्य वा इति । हे सम्प्राड
प्राणस्य वै कामाय प्राणभिरक्षणादर्थ्य हि पुमानयाज्यं पत्तितादिमपि याजयति । तथाऽप्रतिगृह्यस्योग्रादेः
प्रतिगृह्णाति । अपि च घनाद्यर्थं या तस्करादिसंकीर्णमपि दिशमेति गच्छति तत्र तस्यां दिशि ववाणका शस्त्रादि- ३५
हनननिमित्ताशंका भवति तदेतत्सर्वं प्राणस्यैव सम्प्राड कामाय तस्मात्प्राणो वै सम्प्राड परमं ब्रह्म एवमुपासितुः
फलमाह—नैनं प्राण इति । एन यथोक्तब्रह्मविद् प्राणदेवता न जहति सर्वाणि च भूतान्येनमुपासकमभिसरन्ति ।
बलिदानादिभिः संपूरयन्ति ॥३॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभ-

सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः

पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥४॥

अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमात्पितृमाना-

चार्यवान्भूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किं स्यादित्य-

ब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥५॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येतदुपासीतका प्रज्ञता याज्ञवल्क्य

वागेव सम्प्राडिति होवाच वाचा वै सम्प्राड्वन्धुः प्रज्ञायत ऋचैवो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वान्धिरस

इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुग्यास्थानानि व्याख्यानानि वाचैव

१० सम्प्राद् प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्प्राद् परमं ब्रह्म नैनं वाग् जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिशरन्ति ॥६॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभ-

सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः

पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥७॥

अब्रवीन्मे बर्कुर्बाह्वः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमात्पितृमानाचार्य-

१५ वान्भूयात्तथा तद्वाह्वोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किं स्यादित्य-

ब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥८॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्ये-

नदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्प्राडिति होवाच चक्षुषा

वै सम्प्रादपश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आह्राक्षमिति तत्सत्यं भवति

२० चक्षुर्वै सम्प्राद्परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिशरन्ति ॥९॥

य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभो भूत्वा पुनः क्षीरपातोत्तर-

कालं देवानप्येत्यपिगच्छति । विधानिष्क्यार्थं प्रतिज्ञे इत्याह—हस्त्यृषभमिति । हस्तिस्तुल्य ऋषभो यस्मिन्

गोसहस्रे तदेवभूतं सहस्रं ददामीति ह जनको वैदेह उवाच । एवमुक्तः स याज्ञवल्क्य उवाच ह । अननुशिष्य

शिष्यामकृत्वा शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं न हरेतेति मे पिताऽमन्यत मन्यते स्म ममाप्ययमेवामिप्राय इत्यर्थः ।

२५ क एव कश्चिदेवः ते तुभ्यं किमब्रवीदिति ॥४॥

एवं मुनिना पृष्ठो राजाऽऽह—अब्रवीन्मे जित्वा शैलिन इति । जित्वा नामतः शिलिनस्यापत्यं शैलिनः

वाग्वै ब्रह्मेति वागमिमानिनो देवताऽग्निरित्यादिपूर्ववत् । अवदतो मुक्तस्य स वै नो ब्रूहि देवता ह वागेवायतनम् ।

आकाशः प्रतिष्ठा एतद्वाग्वेदेवतास्य ब्रह्म प्रज्ञेत्युपासीत । का प्रज्ञतेति पृष्ठो मुनिर्वाग्देवतैव प्रज्ञता न ततो

व्यतिरिक्तत्वेन हेतुमाह—वाचा वै सम्प्राडिति । वाचा वै वाग्देवतैवैव वन्धुः प्रज्ञायतेऽयमस्माकं वन्धुरित्युक्तं प्रकर्षेण

३० ज्ञायते सर्वरिति शेषः । तथा ऋचैवोपासीत व्याख्यानान्तानि मैत्रेयीब्राह्मणे उक्तार्थानि वाचैव प्रज्ञायन्तेऽतो वाग्वै

परमम् ब्रह्म ॥५-६॥

देवो भूत्वेति व्याख्यातम् ॥७॥

अब्रवीन्मे बर्कुर्बाह्वः इति । बर्कुरिति नामतो वृष्णस्यापत्यं बाह्वः । चक्षुरिति तदधिष्ठात्री देवता ।

आदित्यः कष्यततो हीति विशेषः स वै न इति । तस्य चक्षुरेव चक्षुरिन्द्रियमेवायतनं सत्यमित्यादि ब्रह्मण

३५ उपनिषत् । चक्षुः सत्यत्वं साधयति—चक्षुषा वा इति । हे सम्प्राद् चक्षुषा पश्यन्तं वै पुरुष लोका आहस्त्य हस्तिनम-

द्राक्षीरिति स चेद्द्राक्षमित्याह तदा तत्सत्यमेव भवतीति भावः ॥८-९॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं
वदामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता
मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥१०॥

अब्रवीन्मे गर्दभोविपीतो भारद्वाजः । ओत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमाना-
चार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यभ्युषवतो हि किं स्या-
दित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥११॥ ५
स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । ओत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्त इत्येन-
दुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य विश एव सम्प्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्प्राड्
यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशः ओत्रं हि विशः
ओत्रं वै सम्प्रादपरं ब्रह्म नैनं ओत्रं जहाति सर्वाण्येन भूतान्यभिभरन्ति ॥१२॥ १०

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एव विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं
वदामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥१३॥

अब्रवीन्मे सत्यकामो जावालः । मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमाना-
चार्यवान्ब्रूयात्तथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किं स्या-
दित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥१४॥ १५
स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्द इत्येन-
दुपासीत काऽनन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्प्राडिति होवाच मनसा वै
सम्प्राड् स्त्रियमभिर्हयति तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो
वै सम्प्रादपरं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येन भूतान्यभिभरन्ति ॥१५॥ २०

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं
वदामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता
मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क एव ते किमब्रवीदिति ॥१६॥

देवो भूत्वा ॥१०॥

गर्दभोविपीत इति नामतो भारद्वाज इति गोत्रजः ओत्रे तदभिमानिनी दिव्येवता ॥११॥ २५

ओत्रमेव ओत्रेन्द्रियमेवायतनम् । दिशोऽनन्तत्वं साधयति—तस्माद्वा इति । कश्चित् पुमान् । या कां च
प्राचीमुदीची वा दिशं गच्छति सोऽस्या दिशोऽन्तं नैव गच्छति नैव प्राप्नोति । अतोऽनन्ता हि दिगः । तथापि ओत्र-
ब्रह्मणः किमायातमित्यत आह—ओत्रं हि दिश इति । दिग्भागो हि पार्थिवधिष्ठानावच्छिन्नः ओत्रमित्युच्यते-
तत्तयोरेकत्वमित्युपपन्नं तस्माद्विद्वानन्त्यमेव ओत्रस्यानन्तम् ॥१२॥

देवो भूत्वा ॥१३॥

सत्यकाम इति नामतो जवालाया अपत्यं जावालः । मनो वै ब्रह्मेति मनोजघिष्ठानी चन्द्रो देवता ॥१४॥

मन एवायतनमिति करणोक्तिः मनस आनन्दत्वं नापयति—मनसा वै इति । हे सम्प्राड् मनसा
स्त्रियमभिर्हयति कातिकर्मनामसुपठितः (नि० ७.३.२) तस्या स्त्रिया प्रतिरूपः पितृभ्रात्रानुरुधः पुत्रो जायते स
पुत्र आनन्दः आनन्दहेतुत्वात् ॥१५॥

देवो भूत्वा ॥१६॥

अन्नवीन्मे विदधः शाकल्यः । हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमापितृमाना-
चार्यवान्भूयात्तथा तच्छाकल्योऽन्नवीद्धृदयं वै ब्रह्मेति हृदयस्य हि किं स्या-
दित्यन्नवीतु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽन्नवीदित्येकपाद्वा एतत्सन्नाडिति ॥१७॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येन-
दुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सन्नाडिति होवाच हृदयं वै
सन्नाट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रतितिष्ठन्ति
हृदयं वै सन्नाट्परमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूताण्यभिसरन्ति ॥१८॥

देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच
जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥१९॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥१०॥

अथ तृतीयाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम्

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्यान् मा शाधीति
स होवाच यथा वै सन्नाभ्महान्तमष्टजानमेष्ट्यनरथं वा नावं वा समाददीतैव-
मेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽत्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद

उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नहं तद्गुगबन्वेद यत्र
गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥१॥
विदधो नामतः शाकल्यस्यापत्यं शाकल्यः हृदयं वै ब्रह्मेति हृदयाभिमानिनो देवता प्रजापतिरुच्यते ॥१७॥
हृदयमेवायतनमित्याध्यात्मिकहृदयोक्तिः । हृदयस्य स्थिततां साधयति—हृदयं वै सन्नाट् सर्वेषां भूतानां
प्रतिष्ठेति । हि यतो हृदयेन सर्वाणि भूतानि नामरूपकमीत्येकानि प्रतितिष्ठन्ति तस्माद्धृदयं परमं ब्रह्म ॥१८॥

देवो भूत्वेति पूर्ववत् ॥१९॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितभाष्यनिर्वाणबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

तृतीयाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥१०॥

पूर्वेस्मिन् षडाचार्यब्राह्मणे कानिचिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्युक्तानि । इदानीं तैज्यस्य ब्रह्मणो जागराद्विराट्
ज्ञानार्थं कूर्चब्राह्मणमारभ्यते—अथ ह जनको वैदेह इति । अथानन्तरं ह किल जनको वैदेहः कूर्चादासनविशेषादुत्था-

२५ योपसमीपमवसर्पन् तस्यादयोः पतन्नित्यर्थः । उवाचोक्तवान् । हे याज्ञवल्क्य ते तुभ्यं नमो नतिरस्तिवति शेषः । त्वं तु
मामामनुवाचि शिक्षय । येन परमात्मज्ञानेन विनाऽहमकृतार्थ एव तत्तत्त्वज्ञानमुपदिशेति भावः । इतिशब्दो वाक्य-
परिसमाप्त्यर्थः मुमुक्षवे द्वयं वाक्यं ज्ञानं तत्साधनं च । तत्र ज्ञानसाधनं राज्ञोऽस्तीति दृष्टान्तपूर्वकं कथयतीत्याह—
स होवाचेति । स एवं प्राथितो याज्ञवल्क्यः होवाच हे सन्नाट् यथा वै लोके पुमान् महान्त दीर्घमेष्वानं मार्गं स्थलेन
जलेन वैष्यन् गमिष्यन् यथाक्रमं रथं वा नावं वा समाददीत सम्यक् प्रकारेण गृह्णीयात् । एवमेवैताभिः प्रियमित्येतद्गु-

३० पासीतेत्याद्युक्तोपनिषदभिः समाहितात्मा संयुक्तात्माऽप्यन्तर्गतस्तत्कृतान्तःकरणोऽसि । न केवलमुपनिषत्समाहितः
किञ्चैवं वृन्दारकः पूज्य आढ्यश्चेत्तरो न दरिद्र इत्यर्थः । धनादिसंपन्नोऽपि सन्नधीतवेदः अधीतो वेदो येन उपोऽग्रमीतः

वेदः आचार्यैश्च उपनिषदो यस्मै तुभ्यं स त्वमुकोपनिषत्कः एव सर्वविभूतिसंपन्नोऽपि सन् भयमध्यस्य एवेति यावत्पर
ब्रह्म न विदितं तावदकृतार्थ एवेति बोधयितुं ज्ञानसाध्यां प्रणाढ्योपासनफलभूतां मुक्तिं पुच्छति—इतो विमुच्यमान
इति । इतोऽस्माद्देहाद्विमुच्यमान एताभिर्निरर्थस्थानीयामिच्छासानाभिः समाहितोऽपि सन् क्व कस्मिन् तद्वस्तु वक्ष्यामि कथयिष्यामि

३५ वस्तु प्राप्स्यसीत्येवं पृष्टो राजाऽह—नाहमिति । हे भगवन् पूजावन् अहं तद्गन्तव्यं वस्तु न वेद न जाने यत्र
गमिष्यामि यत्र गतः कृतार्थः । एवमुको मुनिराह—अथ वै तेऽहमिति । ते तुभ्यमहं तद्वस्तु वक्ष्यामि कथयिष्यामि

यत्र गमिष्यसि यत्र गतः कृतार्थः स्याः इत्यर्थः । राजा आह—ब्रवीतु भगवानिति । यदि भगवान् असन्नस्तर्हि ब्रवीतु

स होवाच । इन्धो वै नामैष योज्यं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्ध्वं सन्तमिन्द्र
इत्याचक्षते परोक्षेणेव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षाद्विषः ॥२॥
अथैतद्दामेऽक्षिणि पुरुषरूपम् । एषाऽस्य पत्नी विराट्पत्न्योरेष सत्तावो य एषोऽन्तर्हृदय
आकाशोऽथैनयोरेतदक्षं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये
जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः सती सञ्चरणी येषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति ॥३॥ ५
ता वा अस्येताः । हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्न एताभिर्वा
एतदास्त्रबदास्त्रवति तस्मादेव प्रविचिक्ताहारतर इव भवत्यस्माच्छरीरोदात्मनः ॥४॥

कथयत्वित्यर्थः ॥१॥

इदानीं विश्वतैजसप्राज्ञानुवादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तुरीयं ब्रह्म प्रतिपादयितुमादौ वैश्वानरामिन्नं जाग्रदभि-
मानिनं विश्वं दर्शयति—स होवाच इन्धो वै नामैष इति । स याज्ञवल्क्यो होवाच इन्धे दीप्यते जागरिते स्थूलार्थभोक्तृ- १०
त्वेन सदा स्फुरणादित्युक्तो नाम वै प्रसिद्ध एवाऽऽदित्यान्तर्गतः पुरुषश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति पुरोकः कोऽप्राविन्यो नामेति ।
अधिदैवतं पुरुषमुक्त्वाऽप्यात्मं तमाह—योज्यमिति । योज्यं दक्षिणेऽक्षेऽक्षिणि पुरुषोऽप्यात्मरूपमापन्नः तं वा एतं
पुरुषं दीप्तिगुणत्वादस्येव इति प्रत्यक्षनाम तमिन्ध्वं सन्तमिन्द्र इति परोक्षेणेन्द्र इत्याचक्षते । इवशब्दोऽप्यधारणार्थः
परोक्षेणेव कथयन्तीत्यर्थः । कुतः ? हि यस्माद्देवाः परोक्षप्रिया इव परोक्षनामग्रहणप्रिया एव अपि च प्रत्यक्षनामग्रहणं
द्विषन्तीति प्रत्यक्षाद्विषः ॥२॥

१५

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासङ्गिकमिन्द्रश्चेन्द्राणी वेति मिथुनं कल्पयति—अथैतद्दामेऽक्षिणि पुरुषरूप-
मित्यादिना । प्रासङ्गिकध्यानाधिकाराथोऽयशब्दः । अथैतदेवोक्तपुरुषरूपं वामेऽक्षिणि अक्षिणि गत सदस्येवोक्तस्येन्द्रस्य
भोक्तृवैश्वानरस्य एषा विराट् पत्नी भोग्यत्वात् । तथा च यदेतन्मिथुन जागरिते विश्वशब्दाच्चयं तदेवैवं स्वप्ने तैजस
शब्दाच्चमित्यर्थोक्तमेव । अत एवास्य स्वप्नावस्थस्य मिथुनस्थानमाह—तयोरेष इति । तयोरिन्द्रेन्द्राण्योः स्वप्ना-
वस्थामापन्नयोरेष सत्तावः संभूय यत्रान्योन्यं संस्तव कुवति । स एष सत्तावः कोऽथैव य एष प्रसिद्धोऽन्तर्हृदये हृदयस्य २०
मासपिण्डस्यान्तर्मध्ये आकाशः सुषिः स इत्यर्थः । अथैनयोरेतदक्षवस्थयोऽस्मिन्प्राणयोरेतद्वक्ष्यमाणमन्नं भोज्यं स्थिति-
हेतुः । किं तत् ? य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्ड इति । प्रथमं तावज्जगदमन्नं देवा परिणमते तत्र यत्स्थूलं तदथो गच्छति
यदन्यत्सूक्ष्मं तत्पुनरग्निरना पच्यमानं देवा परिणमते तयोर्मध्ये यो मध्यमो रसः स पाञ्चभौतिकं शरीरमुचिनोति
यः पुनरग्निष्ठो रस स एषः लोहित एव पिण्डो लोहितपिण्डः । ननु लोके भुक्त्वतोः स्वपतोश्च प्रावरणं दृष्टं
तथाऽन्योरपि प्रावरणेन भवितव्यं किं तदित्यपेक्षायामाह—अथैनयोरेतत्प्रावरणमिति । अथ भोगस्वप्नानन्तरमेतयोः २५
पूर्वाक्योरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवानेकनाडोच्छिद्रबहुलत्वाच्चालकवत्प्रतिभासमानमित्यर्थः । इदानीं तयोः
स्वप्नाज्जागरितगमनायेति सचरणी । का सा ? दशागमनमाह । अथैनयोरेषा सृतिरिति । अथ स्वापानन्तरं
जाग्रत्स्थानमाश्लिषमिषतोरेनोर्हृदयोरेषा सृतिः शोमना सृतिः मार्गः संचरणी सञ्चरत. स्वप्नाज्जागरितगमनयेति
संचरणी का सा ? येष हृदयादूर्ध्वदेहादूर्ध्वासृतिमुखा सती नाडो उच्चरति उद्गच्छति सा सृतिरित्यर्थः ॥३॥

इदानीं विश्वतैजसोरत्यन्तविवेको भोक्तृश्च सूक्ष्मतेत्येतत्प्रदर्शयार्थमिन्द्रियाश्रितानां नाड्यन्तराणां परिमाणं ३०
सदृष्टान्तमाह—ता वा अस्येता हिता इति । यथा लोके एकः केशः सहस्रधा भिन्नोऽप्यन्तं सूक्ष्मो भवति । एव
सूक्ष्मा अस्य पुरुषस्य देहसम्बन्धिन्य एताः स्वप्नाज्जाग्रदगमनादिव्यवहारहेतुभूता नाड्यः शिरा हिता नाम हिता
इत्येवं नाम्ना ख्याता अन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता सन्तीति शेषः । हृदयाच्च विरुद्धास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवद्युगपत्स्थान-
विवेषेषु प्रसृताः सत्यो व्यवस्थिता इत्यर्थः । उक्तनाडानामुपयोगकथनपूर्वकं सूक्ष्मतमत्वकथनप्रयोजनमाह—एताभिर्वा
एतदास्त्रबदिति । एताभिर्नाडोभिरत्यन्तसूक्ष्माभिर्वै एवैतं देहमास्त्रबदगच्छत् शरीरं व्याप्नुवत् । पूर्वोक्तसूक्ष्मतरमन्नं ३५
कर्तुं आस्त्रवति करणान्त.करणक्षेत्रज्ञदेवतारूपान् व्याप्नोतीत्यर्थः । यदर्थमेतासां सूक्ष्मतमत्वमुक्तं तत्प्रयोजनमाह—
तस्मादेव प्रविचिक्ताहारतर इवेति । यस्मान्नाड्याश्रितं सूक्ष्ममन्नं देवताद्वारा भुञ्जान. सन्नयं लिङ्गान्मा करणदेवताः
करणान्यन्तःकरणं च लिङ्गाख्यं प्रोणयति रात्रस्थानीयेन चिदात्मनाऽजविष्टितानां भोगे स्वातन्त्र्याभावात् । तस्मादेव
तैजसः प्रविचिक्ताहारतरः अतिशयेन विचिकाहार इति विग्रहः । कस्मात्प्रविचिकाहारतरत्त्वमित्यत आह—अस्माच्छा-

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणाः
प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिग्दक्षः प्राणा ऊर्ध्वा
दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिग्वाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥५॥
स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यते-
सङ्कोऽसितो न सज्यते न व्यथतेऽभयं वै जनकं प्राप्नोसीति होवाच
याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वेदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्याभयं
त्वागच्छताद्यो जो भगवन्नभयं वेदयस इमे विदेहा अयमहमस्मीति ॥६॥

इति तृतीयाध्यायैकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

इति माध्यन्दिनशाखीयबृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

१०

इति ब्राह्मणक्रमेण षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

रीरादात्मन इति । शरीरात्स्थूलगरीरोपावेर्वैश्वानरादात्मनः सकाशादिति यावत् । तस्य हि भूजुरोषादित्स्थूलोपेक्षया
पिण्डोपचयकरमप्यन्नं प्रविचिकमेव लिङ्गस्थितिकरं त्वन्नं ततोऽपि सूक्ष्मतरम् । इवशब्द उपमार्थः । तथा च यथा
प्रविचिकाहारो विश्वः तथाऽयं तेजसो न प्रविचिकाहार एव किन्तु प्रविचिकाहारतर इति योजना ॥४॥

विश्वतेजसोरेव श्रुत्या साक्षान्निदिष्टत्वात्तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीयब्रह्मात्मनि लयः साक्षादेव निर्देष्टव्य
१५ इत्याभिप्रेत्य तुरीये लीनस्य तैजसस्य लयात्प्रागवस्थायां परिच्छेदेहेतुभूता येऽन्यात्मप्राणात्तेषां लयानन्तरं संवृतावस्थोप-
न्यासव्याजेन तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीये लयं दर्शयति-तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा इति । स एष
हृदयभूततैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विभिन्नयमाणः प्राण एव भवति । तस्य वा एतस्य पुरुषस्य विदुषः क्रमेण वैश्वान-
रात्तैजसं प्राप्तस्य तस्याकार्यकारणाखण्डतुरीयपदाविष्टस्य तैजसस्य ये प्राञ्चः प्राणञ्चतीति प्राञ्चः प्राणा नासाद्वाराऽग्रतः
सञ्चरन्तस्ते प्राचीदिगेव संवृताः । अध्यात्मादिपरिच्छिन्नाः प्राणाः सर्वास्तु दिक्षु स्थिताः । विदुषस्तुरीयपदप्राप्तस्य
२० परिच्छेदेहेतुनाशात्तस्मिन्नेकीभूताः सन्तस्तत्तद्दिङ्मात्रं संवृताः प्रत्यङ्मात्रे लीना इत्यर्थः । एव दक्षिणा दिग् दक्षिणाः
प्राणा इत्यादि व्याख्येयम् । तथा चोपाधिभूतानां लयं दर्शयन्ती श्रुतिरुपहितस्याप्यात्मनो लयं कारणात्पनि दक्षित-
वतीति भावः ॥५॥

एवं सर्वोपसंहारं कृत्वाऽत्रस्थितस्य पुरुषस्य विदुषः किं स्वरूपमित्यपेक्षायामविद्यातत्कार्यभावाभावसाक्षित्वेन
तद्विलक्षणं निष्पन्नं स्वरूपमिति दर्शयति-स एष नेति नेत्यामेत्यादिना । न व्यथत इत्यन्तेन । व्याख्यातार्थं वाक्यम् ।

२५ इदानीं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपज्ञापनार्थं ब्राह्मणहृदयात्मको ग्रन्थ उपदिष्टस्तस्य ज्ञानस्याऽपरोक्षानुभवरूपस्य फलमाह-
अभयं वा इति । हे जनक त्वमभयं जन्ममरणादिनिमित्तभयाभावं वै निश्चयेन प्राप्नोषि नातः परं तव शोक इति ह
याज्ञवल्क्य उवाचोक्तवान् । एतावता "अथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामी"ति यत्प्रतिज्ञातं तदुपदिष्टम् । इदानीं शिष्यं कृतार्थमकृत्वा
ततो दक्षिणा न ग्राह्येति मुनिमत स्मरन् राजा दक्षिणा दित्सुमंमानुभवपर्यन्तं ज्ञानं कृतार्थताहेतुभूतं जातमिति
ज्ञापितवानित्याह श्रुतिः-स होवाच जनको वेदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्येति । स जनक उवाच हे याज्ञवल्क्य साक्षा-
३० दात्मानमेव दत्तवते ते बुध्यं किमहं विद्यानिष्कयाय दास्ये तस्मात्तुभ्यं नमो नमस्कारोऽस्तु । स्वात्मनि सम्पन्नं ज्ञानं
ज्ञापयित्वा गवादीनां दक्षिणानामेतज्ज्ञानानुरूपत्वमभिप्रेत्य दक्षिणान्तरं निवेदयति-अभयं त्वाऽऽगच्छताद्यो नो
भगवन्नभयमिति । हे भगवन् यस्त्वं नोऽस्मान् अभयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि भजानव्यवधानात्पनयनेन प्रापितवानसीति
यावत् । तत्त्वा त्यागमभयं गच्छतादृगच्छतु । इमे विदेहास्तव यथेष्ट भोगाय सन्तु । अयं चाहं तव दासभावे स्थितोऽस्मि ।
यथेष्टं मा राज्यं च प्रपद्यन्वेति वाक्यार्थः । इह दक्षिणादानं व्यवहारदृष्टिमवष्टम्ब्येको तत्त्वतस्तु नास्त्येव दक्षिणेति
३५ राज्ञोऽभिप्रायः । अद्वितीयब्रह्मात्मैक्यमनुभवतः स्वात्मातिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावात् । तदुक्तम् "अहं भवेत्यविद्याधीः स
हेतुर्नाशिता यदा । पूर्णात्मनि तदा दृष्टे कः कस्मै किं च दित्सती"ति ॥६॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशाखीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

तृतीयाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

जनको ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च
वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ
स ह कामप्रश्नमेव वने तं हास्मै ददौ तं ह सन्नाडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥१॥

याज्ञवल्क्य किञ्च्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सन्नाडिति होवाचाऽऽ-
दित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतोत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य । किञ्च्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रज्योतिः सन्नाडिति
होवाच चन्द्रेणैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्येतोत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥३॥

मधुकाण्डे तावत् बृह्यनुप्रविष्ट ईश्वरोऽविद्ययाऽकृतत्वमापन्न इति "तत्र पश्यन्त्यकृतो हि स" इत्यादि- १०
नोकम् । पुनस्तान्येवाविद्यानिरासेन स्वस्वावस्थानं चागमप्राधान्येन निर्धारितम् । एवं मधुकाण्डे निरूपित आत्मा
यत्साक्षादपरोक्षादित्यादिलक्षणो जल्पन्यायमवलम्ब्याखण्डप्रत्यक्त्वेन निरूपितस्तस्यैव वादन्यायेन स्वरूपनिर्णयाय
वागादिदेवतासु ब्रह्मादृष्टिद्वारा, इत्येव ह वा इत्यादिना जागराद्यवस्था अनुसृत्य मृता तर्कणानेकविप्रतिपत्तिनिरास-
द्वारेण देहादिव्यतिरिक्तशुद्धस्वयप्रकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षणं पूर्वाकमेवात्मानमधिगमयितुं ज्योतिर्ब्राह्मण-
मारभ्यते—जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेति । विद्याग्रहणे शिष्यस्य श्रद्धादिलक्षणाचारविधिप्रकाशनार्था ब्रह्म- १५
विद्यास्तुत्यर्था चैमाख्यायिका । ऐतिहास्योक्तो ह्यख्यः । जनक वैदेहं प्रति याज्ञवल्क्यो योगक्षेमार्थं जगाम गतवान् ।
स गच्छन् याज्ञवल्क्यो, राज्ञेऽहं किञ्चिदपि न वदिष्य इति मेने विचारयामास । यदा स एनेनेतिच्छेदः । तथा चैनेन
राज्ञाऽहं सवदिष्य इत्यभिप्रायवान् वैदेहं जनकं जगामेत्यर्थः । ननु न वदिष्य इति संक्षेपेऽपि राजकृतेषु प्रश्नेषु उत्तर-
दानेन मुनेः स्वप्रतिज्ञाहानौ को हेतुरित्यपेक्षायामा संवदिष्य इति च व्याख्यायां वरदानमेव हेतुरिति कथयितुं कर्मकाण्ड-
वृत्तामाख्यायिकामाह—अथ ह यज्जनकश्च वैदेह इत्यादिना । ह किल यत् यत्र कर्मकाण्डे वैदेहो जनको याज्ञवल्क्यश्च २०
परस्परमग्निहोत्रे निमित्ते समूदतुः संवादं कृतवन्तौ । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानं विशदयितुं परितुष्टो
याज्ञवल्क्यस्तस्मै जनकाय किल वरं ददौ वरं वृणीष्वेत्युक्तवानित्यर्थः । स जनको ह किल कामप्रश्नमेवेच्छाप्रश्नमेव
वने वरं वृत्तवान् । तं च वरं याज्ञवल्क्यो हास्मै राज्ञे ददौ दत्तवान् । एवं प्राप्तवरो राजा किं कृतवानित्याह—तं ह
सन्नाडेवेति । पूर्वं इत्यत्र लिङ्गमविवक्षितम् । न वदिष्य इत्यागतं तूष्णीभूतं तं सन्नाडेव पूर्वः पूर्वं पप्रच्छ लब्ध-
वत्सात्पृष्टवानिति भावः ॥१॥

२५

किं पप्रच्छेत्यपेक्षायां प्रत्यगात्मचैतन्यस्वरूपं जिज्ञासमानः कार्यकरणसङ्घातात्मा पुरुषो ज्योतिर्निर्वर्त्यमास-
गमनादिकार्यं स्वाभिज्ञेनैव ज्योतिषाऽनुगृहीतं निर्वर्तयति किं वा स्वव्यतिरिक्तेनेति सिद्धिः पृच्छति—याज्ञवल्क्य
किञ्च्योतिरयं पुरुष इतीति । हे याज्ञवल्क्यायं पुरुषः कार्यकरणसङ्घातरूपः शिरः पाण्यादिमान् पिण्डः किञ्च्योतिः
किं ज्योतिरस्य विद्यते स किं ज्योतिर्येन ज्योतिषाऽनुगृहीतोऽयमासनादिव्यवहारं करोतीति पृच्छत इत्यर्थः । तत्किं
देहादि तदतिरिक्तं वेति प्रष्टुमभिप्रायस्यो मुनिरयं हि राजा व्यतिरिक्तं ज्योतिरेव पृच्छतीति तथाविद्यमेवेतरसर्व- ३०
ज्योतीरहितस्वप्नाद्यवस्थायां विविक्षतया बोधयितुकामो जागरिते तावद्दृष्टान्तभूतान्यादित्यादीनां वागन्तानि
ज्योतीष्युपगम्यतीति दर्शयति—आदित्य ज्योतिः सन्नाडिति होवाचेत्यादिना । आदित्यो ज्योतिर्व्यस्यासावादित्य-
ज्योतिः पुरुष इति होवाचेत्यर्थः । तदेवोपपादयति—आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्त इति । आदित्येनैव चक्षुषोऽनुग्राहकेण
देहकरणाद्यतिरिक्तैर्नैवायं प्राकृतः पुरुष आस्त उपविशति पल्ययते पर्येति गच्छतीति यावत् "उपसर्गस्यायतं"
(पासु० ८।२।१९) इति अयतिपरस्य लत्वम् । गत्वा क्षेत्रमरन्थं वा तत्र कर्म कुरुते पश्चाद्विपर्येतं भूयो निवर्तत ३५
इत्यर्थः । सङ्घातादिव्यतिरिक्तमेव ज्योतिरासनादिकारणमित्युक्तं राजाऽऽङ्गीकरोति एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति ॥२॥

यद्यप्येकैवादित्यपर्यायेण व्याप्तिग्रहसम्भवस्तथापि बहवो दृष्टान्ता व्याप्तिं द्रष्टव्यन्तीति मत्वा प्रश्नप्रति-
बन्धान्या ज्योतिः पर्यायान्तराणि दर्शयति—"अस्तमित आदित्य" इत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन "कतम आत्मे"त्यतः

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योति-

रेवायं पुरुष इत्यग्निज्योतिः सन्नाडिति होवाचाग्निनैवायं

ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥४॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योति-

रेवायं पुरुष इति वाग्ज्योतिः सन्नाडिति होवाच वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते

पत्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति तस्माद्दे सन्नाडपि यत्र स्वः पाणिर्न

विनिर्ज्ञायतेऽयं यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥५॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां

वाचि किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मज्योतिः सन्नाडिति

१० होवाचात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपर्येतीति ॥६॥

कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः स समानः सन्नुभौ

लोकौ सञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव सधीः स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति ॥७॥

प्राप्तेन । पदविशेषोऽत्र व्याख्यायते । किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति प्रश्नं दृढीकर्तुं सर्वत्रैवकारः चन्द्रो ज्योतिरस्य स चन्द्रज्योतिः ॥९॥

१५ एवमग्निज्योतिरस्य सोऽग्निज्योतिरित्येवं सर्वत्र बोद्धव्यम् । अग्निनैवायमित्येतत्प्रभावमप्यादीनामप्युपलक्षणम् । ततोऽपि पुरुषप्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥४॥

वाचैवायमित्यत्र वाक्येन शब्दः परिगृह्यते नेन्द्रियं तस्मिन् शब्दाख्ये विषये श्रोत्रसम्बद्धेऽप्यासनादिज्योतिः कार्यदर्शनात् । ननु शब्दस्याऽऽदित्यादिवज्ज्योतिश्चक्षुष्याप्रसिद्धेः कथं तस्य ज्योतिश्चक्षुष्यासनादिकायैतुतेति चेत् । उच्यते । प्रथमं तावच्छ्रोत्रसम्बद्धे शब्दाख्ये विषये श्रोत्रेन्द्रियं दीप्यते, दीप्ते च तस्मिन् मनसि विवेक उपजायते । तेन

२० च मनसा पुरुषो बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते । “मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोती”ति श्रुतेरित्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह—तस्माद्दे सन्नाडपि यत्र स्वः पाणिरिति । यस्माच्छब्दाख्यया वाचा ज्योतिषाऽयं व्यवहरति तस्मात्प्रसिद्धं वाचो ज्योतिष्टम् । कथं ? यत्र यस्मिन् काले प्रावृद्धरात्र्यादौ स्वः स्वकीयोऽपि पाणिर्हस्तो न विनिर्ज्ञायते विस्पष्टं न दृश्यतेऽयं तस्मिन् काले बाह्यज्योतिषोऽभावेन सर्वचेष्टानिरोधे प्राप्ते यत्र यस्मिन् प्रदेहे वागुच्चरति । कश्चित् क्षा भवति यदर्शो वा रीति तेन शब्देन ज्योतिषा तत्र तस्मिन् प्रदेहे उपन्येत्युपगच्छत्येव सङ्गृहीतो भवति मार्गं गृहं वा प्रतिपद्यत इति

२५ यावत् । एतद्वाज्योतिर्ग्रहणं गन्धादेरप्युपलक्षणपरं तेषामपि शब्दवत्प्रवृत्तिहेतुत्वादिति भावः ॥५॥

एतावता यो व्यवहारः स व्यवहृतुर्देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तज्योतिःशाब्दो यथा आदित्यादिसाध्यो जाग्रद्व्यवहार इति व्याप्तिः सिद्धा । एवं सिद्धायां व्याप्ती स्वन्युपपत्त्योरपि बन्धुसंगमवियोगदेशान्तरागमनावेक्षयानस्य च ज्योतिः कार्यस्य दर्शनाद्भवितव्यं तत्रायतिरिक्तेन केनचिज्ज्योतिषेत्यनुमानतो ज्योतिर्मन्त्रे सिद्धे उपन्यस्ताना ज्योतिषा तत्र

योऽन्युपलब्ध्वाधितत्वात् केन ज्योतिषा तदाऽग्नौ व्यवहारं करोतीति तद्विषये राजा पुच्छतोति कथंयति—अस्तमित ३० आदित्य इत्यादिना । उत्तरमाह—आत्मज्योतिः सन्नाडिति होवाचेति । आत्मेव ज्योतिरस्य स तथा । आत्मेति कार्यकरणतिरिक्तं तदवभासकमपराधीनप्रकाशं ज्योतिरभिधीयते । तस्यात्मनो ज्योतिषोऽयदन्तःस्थस्य सूयादिविलक्षणस्य कार्यशान्दयमाह—आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्त इत्यादिना ॥६॥

यद्यपि संघातानुप्राहकमात्मज्योतिः संघातातिरिक्तं तद्विज्ञातीयं चेति न्यायतो निर्णीतं तथापि सूक्ष्मन्यायस्य दुर्निज्ञेयत्वादनुप्राहकादित्यादिरनुप्राहसंघातसमानजातीयत्वदर्शनाच्च बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वनिश्चयाभावात्सन्निहानो

३५ राजा पुच्छति—कतम आत्मेतीति । कोऽज्ञावात्मा किस्वरूप इति प्रश्नार्थः । बुद्धयवभासकः स्वमननवास्यमान आत्मेति प्रतिवचनमाह—योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेज्जति । हे राजन् य आत्मा त्वया पृष्टः सोऽयं विज्ञानमयः विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः पुरुषो नित्यं पूर्ण इत्यर्थः । “पुरुष एवेदं सर्वम्”ति

स वा अयं पुरुषो जायमानः । शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः

संसृज्यते स उत्क्रामन्निग्रयमाणः पाप्मनो विजहति मृत्यो रूपाणि ॥८॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं

तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतोदं च परलोकस्थानं च ॥९॥

श्रुतेः । प्राणेष्विति सामीप्यलक्षणा सप्तमी विज्ञानमयस्य तद्व्यतिरेकप्रदर्शनार्था । यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्तः ५
एव भवति । अतः प्राणेष्विति प्राणेष्वभ्यो व्यतिरिक्त इत्यर्थः । एवं प्राणसमीपस्थो विज्ञानमय इत्युक्ते प्राणसाक्षात्
तस्य स्वादतो विदिनष्टि-हृच्छन्तर्ग्योतिरिति । हृच्छब्दो मासपिण्डविषयस्तात्स्यादत्र हृच्छब्देन लक्षणया बुद्धिरुच्यते ।
हृदि बुद्धावन्तर्वर्तमानं ज्योतिरालासा आत्मनैवायं ज्योतिषास्त इत्यादौ तस्यैव ज्योतिष्ठेन प्रकृतत्वात् । पूर्णो बुद्धिदर्पणा-
भिष्यक्तः सर्वावभासकः शुभ्रो निरतिशयस्वप्रकाशस्वभाव आत्मेति वाक्यार्थः । एवमात्मनो नित्यमुक्तस्याविद्यया
बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासादेव संसारित्वमिति दर्शयितुं सूक्ष्मदेहादतिरिक्ततया आत्मनः बुद्धत्वदर्शनाय वा स्वप्नं १०
प्रक्रमते—स समानः सञ्चितः । यो हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष आत्मा स च समानः सन् हृच्छब्दवाच्याया बुद्धेः प्रकृतत्वात्स-
न्निहितत्वाच्च तया समानः सदृशोऽज्योत्यधर्माभ्यासेन तप्तायःपिण्डवत्तादात्म्यमापन्नः सन्भूमी लोको प्रतिपन्नप्रतिपत्त-
व्याविह्लोकेपरलोकानुगतो क्रमेणोपातदेहेन्द्रियसंघात त्यजन्त्यं चोपादत्तसञ्चरति परिभ्रमति । आत्मा सञ्चरतीति
भ्रमो न तस्य स्वतः सञ्चरणमित्यर्थः । एतदेव प्रत्यक्षेणाभिनीय दर्शयति—ध्यायतीव लेलायतीवेति । यतो ध्यान-
व्यापारवर्ती बुद्धिर् तत्स्थेन चित्तस्वभावज्योतीरूपेणावभासयस्तत्सदृश आत्मा ध्यायतीव ध्यानं करोतीव यथा चतुष्कोणं १५
लोहपिण्डमवभासकत्वेनानुगतो वक्षिस्तुष्कोण इव प्रतीयते तद्वत् । तथा लेलायतीव चलतीव । बुद्ध्यादिषु करणेषु
प्राणादिषु बायुषु च चलत्सु तदवभासकतया तत्समान आत्मापि चलस्वभाव इति प्रतीयते । यथा चलन्त्यां नावि
तत्स्थेन तीरस्था वृक्षाश्चलन्तीवेति प्रतीयन्ते तद्वत् । न तु ज्योतीरूपस्यात्मनः परमात्थतो ध्यानं चलनं वेत्यर्थः । कुतो
हेतोरेतदवगम्यत इत्याह—सर्षोः स्वप्न इति । प्रकृत आत्मा यस्मात्सर्षोः बुध्यैक्यमापन्नः स्वप्नो भूत्वा स्वप्नाकार-
परिणतजीवतृप्त्यवभासकत्वेन तदाकारो भूत्वेन लोकं जागरितलक्षणं लौकिकशास्त्रव्याख्यहारास्पदकार्यकरणसंघातः २०
मतिक्रामति अतीत्य क्रामति तदभिमानं त्यजतीत्यर्थः ॥७॥

यथैकस्मिन्देशे स्वप्नजागरिते सञ्चरत आत्मनो देहाद्यतिरेक उक्त एवं देहभेदेऽपि उच्यत इति दर्शयति—स
वा अयं पुरुषो जायमान इति । सोऽयं प्रकृतः पुरुषो जायमानः पाप्मभिः संसृज्यतः इत्यन्वयः । नात्मनो जायमानत्वं
घटादिवस्वरूपेण निष्पद्यत्वमात्रं किं तु शरीरं देहेन्द्रियादिसंघातमभिसंपद्यमानस्तत्रात्मभावं प्रतिपद्यमान इत्यर्थः ।
जायमाने शरीर आत्माभिमान एव जायते इत्युक्तं भवति । वैशब्दोऽवधारणार्थोऽभिसंपद्यमान एवेत्यत्र संबध्यते । २५
पाप्मशब्दो धर्मस्याप्युपलक्षकः पाप्मशब्देन देहसंबन्धहेतुमात्रं विवक्षितं “न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहृति-
रस्ती”ति श्रुत्यन्तरात् । तथा च पाप्मभिर्धर्मभिर्मात्रैः कार्यकरणैः संसृज्यत संसृज्यते शरीरस्यात्मत्वेनाभिमन्यमानः
पुरुष इत्यर्थः । स एव पुनर्देहाद्यारम्भकीभूतकर्मक्षये सति त्रियमाणः सत्सुक्तामन् शरीरान्तरं प्रत्युज्ज्वं क्रामस्तानेव
संसृष्टात् पाप्मनः कार्यकरणलक्षणात् विजहति परित्यजति, तत्राभिमानत्यागमात्रेणैव तैर्विमुच्यत इत्यर्थः । त्रियमाण
इत्यस्य व्याख्या उत्क्राममिति । तथा मृत्यो रूपाणि च विजहातीत्यन्वयः । मृत्युरज्ञानं तस्य रूपाण्यहङ्कारादिकार्यं ३०
करणानि ख्यन्ते प्रतीयन्ते न प्रतीयन्त इति रूपाणि । अतः संचरणादिकं नात्मनः स्वाभाविकं बह्वैरिवाधिष्यस्वभावः
स्वाभाविके सति परित्यागायोगादिति ज्ञेयम् ॥८॥

एवमुक्तामन् त्रियमाणः शरीरमभिसंपद्यमान इत्यागमवगात्परलोकास्तित्वे सिद्धेऽपि प्रत्यक्षेण न तत्सिद्धं
परलोकविषयं च प्रत्यक्षं नास्त्यतो नास्ति परलोक इत्याशङ्क्यास्ति परलोकः प्रत्यक्षसिद्ध इति प्रतिपादनाय “तस्मिन्
सन्ध्ये स्थानं” इत्याश्रय्य “स यत्राय प्रस्वपिती”त्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः प्रवर्तियते । प्रथमं तदुपोद्घातत्वेन स्थानभेदं ३५
दर्शयति—तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इति । वै प्रसिद्धौ । तस्यैतस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य द्वे एव
स्थाने भवतः न तृतीयं चतुर्थं वा स्थानमस्तीति यावत् । के ते द्वे स्थाने ? इदं च यद्वर्तमानं प्रतिपन्नजन्मशरीरेन्द्रिय-
विषयसन्धिषुवादिदेवताविशिष्टं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं परलोक एव स्थानं परलोकस्थानं तदेतच्छरीरादिविद्योगोत्तर
कालानुभावं द्वितीयं देहद्वयव्यतिरिक्तस्वप्नदेहस्यापि विद्यमानत्वात् कथं द्वे ऐतल्यवधार्यते, इत्यस्योत्तरं सन्ध्यं

अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आनन्दोऽत्र पश्यति स यत्रायं प्रस्वपितोत्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥१०॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान्तरथयोगान्पुनः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्दामुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः स्रवन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्त्यथ वेशान्ताः स्रवन्तीः पुष्करिणीः सृजते स हि कर्ता ॥११॥

तृतीयमिति । यत्तृतीयं स्वप्नस्थानं तत्सन्ध्यं इहलोकपरलोकयोः सन्धी भवं सन्ध्यं न स्थानान्तरम् । यद्वा स्वप्न-स्तृतीयमेव स्थानं त्रयाणां पूरणं तृतीयमिति पूरणप्रत्ययश्रवणात् । इदानीं यदर्थमपोदधातः कृतस्तद्दृश्यति-तस्मिन्सन्ध्ये स्थानं तिष्ठन्नेते जने स्थान इति । सन्ध्ये स्थाने स्वप्नभूमौ तिष्ठन् वर्तमानः सन् इदं च परलोकस्थानं चेत्युभे स्थाने पश्यति । एतदुक्तं भवति । आद्ये वयसि यं स्वप्नं पश्यति तं पूर्वजन्मानुभूतविषयमेव तद्वासनावासितः सन् पश्यति तदानीं बालनैहिकपुत्राश्चतुर्भवाभावात् । सन्ध्यमे तु वयसिन्द्रियाणां स्थूलार्थग्रहणसामर्थ्यादिहजन्मन्यनुभूतविषयकमेव स्वप्नं प्रापः पश्यति । अन्ये वयसि पुनः परलोकक्षियासुविद्याकर्मादिसंभूतो भाविजन्मविषयकं स्वप्नं प्रापः पश्यति तस्मादन्ते वयस्यादौ चेह जन्मन्यसंभाव्यमानस्य दर्शनं परलोकसद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ॥९॥

ननु स्वप्नस्थानं गत आत्मा किमाश्रितः सन्केन विधिना परलोकं पश्यतीत्यपेक्षायामाह—अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवतीति । अथेति बाह्योपक्रमार्थः । आक्रामत्येनेत्याक्राम आधयोऽजष्टम्भो विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणः यादृश आक्रमो यस्य सोऽयं यथाक्रमोऽयं पुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यथाक्रमो भवति यादृशेन परलोक-प्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो भवति तमाक्रमं परलोकस्थानायोनमुलोभूतं बीजभूतमाक्रम्यवष्टम्यो-भयान्पाप्मनः पापफलानि दुःखानि आनन्दान्धर्मफलभूतान् सुखविशेषाश्च पश्यतीत्यर्थः । पूर्वमादित्यादिज्योतिर-भावेऽपि आसनादिज्योतिःकार्यदर्शनादयं पुमानात्मज्योतिषैव व्यवहरतीत्युक्तम् । इदानीमादित्यादिज्योतिर्भिरसंस्पृष्टि-

दात्मा यथा साक्षादेव प्रत्यग्भावेन स्वप्रकाश इत्यवगन्तुं शक्यते तथा प्रदर्शनायाह—स यत्रायं प्रस्वपितीति । स प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले प्रस्वपिति प्रकर्षेण स्वयं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । स च सन्ध्याख्यं स्वप्नं प्रतिपद्यमानः किमाश्रयः केन विधिना प्रतिपद्यत इत्याकाशायामाह—अस्य लोकस्य सर्वावत इति । अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य स्थूलदेहस्य कथंभूतस्य सर्वावतः सर्वभवतीति सर्वावान् तस्य । सर्वावत्वं चास्य 'अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोक' इत्यादौ व्याख्यातम् । यद्वा सर्वा भूतभौतिकमात्रा अध्यात्मदिशिभागयुक्ताः संसर्गकारण-

भूता अस्य विद्यन्त इति सर्वावान्, सर्ववानेव सर्वावान् दैर्घ्यं छान्दसम् । तस्य सर्वावतो मात्रामेकदेशमवयवमपादाया-पच्छिद्य गृहीत्या जाग्रददृष्टवासनावासितः सन्नित्यर्थः । इदानीं केन विधिना स्वप्नं प्रपद्यत इत्यत आह—स्वयं विहृत्य-स्याविना । स्वप्नं प्रतिपद्यमानं आत्मा स्वयं स्वेनैव स्वल्पेण न तु कारणतद्देवतादिना विहृत्य देहं पातयित्वा निषेवेष्टं कृत्वा तद्वा स्वयमेव स्वकर्मानुसारिस्वप्नदेहं प्रातिभासिकं निर्माय निष्पाद्य स्वेन भासेतीत्यभावे तृतीया ।

स्वेनात्मीयेन मात्राप्तादानलक्षणेन भासा दीप्त्या सर्ववासनात्मकेनान्तःकरणवृत्तिप्रकाशरूपेणैति यावत् । स्वेन ज्योतिर्वर्जितं कर्तारं तृतीया । स्वेनात्मज्योतिषाऽलुप्तदृक्स्वभावेन निमित्तं वस्तु विषयीकुर्वन् प्रस्वपीतीति प्रस्वाप-प्रकारं उक्त इत्यर्थः । फलितमाह—अत्रायं पुषः इति । अत्रैतस्यां स्वापावस्थायामयं पुषश्चात्मा स्वयमेव ज्योतिर्भवति आदित्यादेस्तदानीमभावादिन्द्रियाणां चोपसंहृतत्वान्नमस्र विषयाकारेणैवोपपद्यता परिशेषादात्मा स्वयंज्योतिरित्यर्थः ॥१०॥

ननु स्वप्नेऽपि सर्वस्यादित्यादेर्दृश्यमानत्वात्कथं परिशेषात् स्वयं ज्योतिर्दृष्टिदिरित्याश्ङ्क्या तस्य सर्वस्य वासनामात्रनिमित्तत्वात्तत्रात्मा विविकः स्वयं ज्योतिरिति निश्चेतुं स्वप्ने बाह्यरथाद्यभाव तावदाह—न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्तीति । तत्र स्वप्ने रथा प्रसिद्धाः । रथैर्युज्यन्त इति रथयोगा अश्वाद्यः पन्थानो रथमार्गाः एतं प्रत्येकं न भवतीति तत्र तत्र सम्प्रच्यन्ते न सन्त्येवेत्यर्थः । रथाद्यभावोक्तिस्तदनुग्रहार्थेन्द्रियालोकादिरप्युपलक्षणार्थाः । ननु स्वप्ने रथादीनामभावश्चेत्तर्हि कथं भासन्त इत्याश्ङ्क्य रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावैऽपि वासनामात्रनिमित्ता

तदप्येते इलोकाः । स्वप्नेन शरीरमभिप्रहृत्यासुप्तः सुप्तमभि-
चाकशीति । शुक्रमादाय पुनरिति स्थानं हिरण्यः पौरुष एकहंसः ॥१२॥

प्राणेन रक्षसपरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ।

स ईयतेऽमृतो यत्र कामं हिरण्यः पौरुष एकहंसः ॥१३॥

स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।

उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥१४॥

आराममस्य पश्यन्ति । न तं कश्चन पश्यतीति तं नाऽऽयतं

बोधयेदित्याहुर्दुर्भिक्ष्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते ॥१५॥

५

१५

भासन्ते इत्याहुः—अयं रथान्तरयोगान्तरः सृजत इति । अथापि सवनिव रथादीन् वासनात्मकान् सृजते । एतच्च सर्वावतो मात्रामित्यादिनोकस्य प्रपञ्च इत्यर्थः । एवमन्यस्यापि स्वप्ने दृश्यमानस्य बाह्यवस्त्वभावप्रदर्शनपुरःसरं १० वासनात्मकं दर्शयति—न तत्रानन्दा मुदः प्रमुद इति । तत्र स्वप्ने आनन्दाः सुखसामान्यानि । मुदः पुत्रादिसंबन्ध-निमित्ता हर्षाः । मुद एव प्रकपयिताः प्रमुदः वेशान्ताः क्षुद्रसरासि । स्रवन्त्यो नद्यः । पुष्करिण्यस्तङ्गाः । आनन्दादयो वेशान्ताश्च स्वप्ने न भवन्तीत्यथ तु तत्सर्वं सृजत इति पूर्ववद्व्याख्या । इदं त्वात्मनैवायं ज्योतिषाऽस्त इत्यादेः प्रपञ्चः । कथमेतत्सर्वमात्मा सृजतीत्याशङ्क्याह—स हि कर्तेति । हि यस्मात्स आत्मा कर्ता तस्मात्पुज्यतीति योजना । न ह्यत्र कर्तृत्वं वास्तवमात्मनोऽभिप्रेतं किन्तु परिणममानवासनासाक्षितामात्रमेवेत्यर्थः ॥११॥

इदानीमुक्तेष्वं मन्त्राणामपि सम्प्रतिरस्तीत्याहुः—तदप्येते इलोका इति । तत्तस्मिन्नुक्तेष्वं स्वयंज्योतिष्वादि-लक्षणे एते वक्ष्यमाणाः इलोकाः मन्त्राः सन्तीति शेषः । तत्र स्वप्नप्रवेशतत्साक्षिकत्वप्रकाशकं मन्त्रादौ पठति—स्वप्नेन शरीरमिति । स आत्मा स्वप्नेन स्वप्नभावेन वासनामात्रोपग्रहेण शरीरमिति स्वार्थं वृद्धिः । शरीरमभिप्रहृत्य निश्चेष्ट-भाषाद्यालुम्बकृच्छात्स्वभावात् स्वयमसुप्तः सन् सुप्तान्वासनाकारेणोद्भूतान् अन्तःकरणवृत्त्याश्रयात् बाह्याध्यात्मिकान् सवनिव भावान् स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितानमिवाकशीति । अलुप्तया आत्मदृष्ट्याश्रितः सर्वतन्मा पश्यत्यवभासय २० तीत्यर्थः । स्वप्नभोगक्षये पुनर्जागरितमेतोति द्वितीयादैनं दर्शयति—शुक्रमादायैति । शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिन्द्रियादि-मात्राख्यमादाय गृहीत्वा पुनः स्वप्नहेतुक्रमोपरम्पणानन्तरं जाग्रद्भोगहेतुकर्मणा जागरितं स्थानमैति आ एति आगच्छति । हिरण्यमयैतन्ज्योतिः स्वभावः पौरुषः स्वार्थं वृद्धिः । एकहंसः एकश्चासौ हंसश्चेत्ये कहंसः हन हिंसा-गत्योरित्यस्य रूपं हन्ति । एक एव जाग्रत्स्वप्नाविहृलोकपरलोकौ हन्ति गच्छति हिनस्तीति वा एकहंस इत्यर्थः ॥१२॥

पुनरपि स्वप्नगत विशेषं वक्तुं मन्त्रान्तरं पठति—प्राणेन रक्षसिति । प्राणेन पञ्चवृत्तिकेनापरं निष्ठमनेका-शुचिसघातत्वादत्यन्तबोभसं कुलायं को पृथिव्या लीयत इति कुलायं नीढं शरीरमिति यावत् । रक्षन् पालयन् अन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यात्सा भा भूदिति रक्षन् स्वयं चामृतोऽसृङ्गः सन् तस्मात्कुलायाद्बहिर्चरित्वा । यद्यपि शरीरस्य एव स्वप्न पश्यति तथापि तस्यात्मनो देहस्याकाशस्येव तत्सम्बन्धाभावाद्बहिर्चरणमिव कृत्वैत्युच्यते । बुद्धिसंचरणात्-वनकुर्वन् संचरणमिव कृत्वा यत्र कामं यत्र यत्र विषयेषूद्भूतवृत्तिः कामो भवति तं कामममृतोऽपरणधर्मा सन्नोयते गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१३॥

पुनरपि स्वप्नस्थ विशेषान्तरमाहुः—स्वप्नान्त इति । स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने उच्चं देवादिभावमवर्चं तिर्यगादि-भाव च । उच्चं चावर्चं चेत्युच्चावचमिति समाहारद्वन्द्वः स्वकर्मोद्भासितं वासनामयमुत्कृष्टं निष्कृष्टं च स्वेनैवात्मना स्वयमीयमानो गम्यमानः प्राप्नुवन् देवो द्योतनात्मको रूपाणि वासनाभयानि शरीरजातानि बहून्यसंख्येयानि कुरुते । तत्सत्तास्पर्शप्रदत्वेनानुवर्तते । उत अपि स्त्रीभिः सह मोदमान इव क्रोडमान इव उत अपि जक्षदिव वयस्यादिभिः सह हतस्त्रिणापि भयानि विभेलेभ्य इति भयानि सिंहव्याघ्रादीनि पश्यन्निव भवतीत्यर्थः । तथा चैवगव्यप्रयोगा- ३५ द्वास्तवहेत्वभावाच्च स्वप्ने सुखभयाद्यनुभवोऽविद्यामयो मृपेति भावः ॥१४॥

एव स्वप्ने निरुन्धते किं पर्यवसितमिति अपेक्षाया तत्रात्मा विविक्कः स्वयंज्योतिः पर्यवसित इति प्रदर्शनाय मन्त्रशेषं पठति—आराममस्य पश्यन्ति । अस्यात्मनः आरामं क्रोडनं श्रामनगरोपिपदन्नाद्यनमागदिलक्ष्यं

अथो खत्वाहुः । जागरितदेश एवास्यैव यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति
तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्येवेवेतद्याज्ञवल्क्य
सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१६॥

स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते । रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिग्यायं

- ५ वासनानिमित्तमेव पश्यन्ति सर्वे जना इति शेषः । ननु तस्मात्मानं तत्र विविकतृपत्वेनावभासकं कश्चन कोऽपि न पश्यति । तस्मादात्मा स्वप्नेऽदृश्य एव सन्नवभासयति इति सिद्धमात्मनः स्वयंज्योतिष्टुभित्यर्थः । इतिशब्दो उदाहरण-समास्यर्थः । अहो भाग्यहीनता लोकस्य यच्छब्ददर्शनमप्यहर्हविविकतयाऽनुभूयमानमप्यात्मानमयमहमस्मीति न पश्यतीति लोकं प्रति शिरस्ताडनमुकोशति मन्त्रात्मिकेयं श्रुतिरित्यभिप्रायः । किं च स्वप्नं गत आत्मा विविक एवेत्यत्र लोकप्रसिद्धिरप्यस्तीत्याहुः—तं नायतमिति । तस्मात्मानं सुप्तमायतं भूयं न बोधयेदित्याहुश्चिकित्सका जनाः लोके
१० कथयन्तीत्यर्थः । जाग्रदेहगतेन्द्रियद्वारलक्षणाः प्रबोधनाढीः परित्यज्यात्मा स्वप्ननाढीः प्रविष्टो विविक एव स्वप्ने वर्तते इति लोकः प्रायः पश्यतीति ज्ञायते । अत एव नाढीव्यत्यासगमनशङ्कयैव सुप्तं न बोधयेद्बुधमित्यनुज्ञास्ति लौकिक इत्यभिप्रायः । भवत्वेवं स्वप्ने विविकस्तथापि भूयमप्रबोधने को हेतुरित्यत आह—दुर्बिषयं हात्मा इति । यस्माद्देवाऽन्धकमादायापसूतस्तं यमिन्द्रियदेशमेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते सहसा प्रबोधितः कदाचिद्व्यवहारादेर्गैर्निद्रा-मात्राः प्रवेशयति । ततश्चाऽऽज्यव्याधिर्यादिदोषप्राप्तावस्थे देहाय दुःस्फुटं दुर्बिषयं दुःखेन शिष्यकर्म भवति कष्टेन
१५ चिकित्सनीयो देहो भवतीत्यर्थः ॥१५॥

- इदानीमन्यदीयं मतं स्वयं ज्योतिष्टुविघातकं दुष्टमित्यस्मात् बोधयितुं स्वमतपरिशुद्धये च तदुपन्यसति—
अथो खत्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैव इत्यादिना । अथो अपि खलु अन्ये आहुः किं ? एषः प्रसिद्धो जागरितदेश एवास्य विषयो-न तु सन्ध्यमिदं स्थानान्तरमिहलोकपरलोकाम्ना व्यतिरिक्तमित्यर्थः । जागरितदेशस्यैव स्वप्नविषयत्वे हेतुमप्यावधत इत्याहुः—यानि ह्येव जाग्रदिति । हि यस्मात् हृत्स्यादीनि पदार्थजातानि यानि जाग्रदजागरिते देशे
२० पश्यति..लौकिकस्तथापि सुप्तोऽपि पश्यतीत्यर्थः । इतिशब्दो मत्तात्तरोपन्याससमास्यर्थः । ननु कथमेतावता स्वयं ज्योतिष्टुविघात इति चेच्छृणु । यदि जागरितदेश एवायं स्वप्नो जातस्तदा जागरित इव स्वप्नेऽपि कार्यकरणसंघात-मिश्रितत्वेन न ततो व्यतिरिक्तं स्वयंज्योतिः सिध्येदिति स्वयंज्योतिष्टुं बाधितं स्यादिति । अयं च पूर्वः पक्षो 'अग्निहोत्रं जुहोति' "यवागं पचती"ति न्यायेनार्थक्रमपरिग्रहेण स यत्रायं प्रवर्षितीत्यतः प्रागेवावगन्तव्यः पूर्वपक्षस्य प्राथम्य-मित्यस्यैव क्रमस्य न्याय्यत्वात् सन्ध्यस्थानस्य तृतीयत्वाक्षेपकत्वेन तत्रोचितत्वाच्चेति दृष्टव्यम् । नेतस्तारं, स
२५ यत्तत्रेत्यादिना युक्तिः, प्रमाणेन स्वप्नस्य मृषात्वनिरूपणं कृतमित्येतत्सूचयन्ती श्रुतिस्तरसाह—अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति । अक्षरार्थः पूर्ववत् । एवं मुनिना स्वयंज्योतिरालेपति सपरिकरमुपसंहारं कृते मुनिवचनं राजाऽङ्गीकरोति—एवमेवेतद्याज्ञवल्क्येति । हे याज्ञवल्क्य एतद्भूगवतोक्तं स्वप्नावावात्मनः स्वयंज्योतिष्टुमेवमेव । ततः किं कृतवान् राजेत्याहुः—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति । यस्त्वयैवं बोधितः सोऽहं जनको भगवते गुरवे तुभ्यं विद्यानिष्कथयार्थं सहस्रं ददामि अर्थाद्गवामिति संबध्यत इत्यर्थः । कतम आत्मेति पृष्टे योऽयं विज्ञानमय इत्यादिना
३० देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणहृत्कृतिविलक्षणं स्वयंज्योतिरालेपति प्रतिवचनेन निर्णयं मुनिस्वरतः । राजा तु कामप्रवचन-प्राप्त्यवष्टम्भेन कामकर्मादिसकलसंसारवर्मातीतस्वरूपस्याङ्गिभूतस्य विजिज्ञासितस्य मोक्षोऽग्निधर्तिरत्वातन्निष्ठायाय मुनिमपुच्छदिति दर्शयति—अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीतीति । विशिष्टो मोक्षो भवत्यनेनेति विमोक्षः सम्यग्ज्ञानं, यतः स्वयंज्योतिष्टुरूपं मोक्षमार्गमात्रमेव निर्णीतमतः कारणदूर्ध्वं मार्गनिर्णयानन्तरं विमोक्षायैव मोक्षसाधनभूता-द्वितीयब्रह्मात्मज्ञानायैव ब्रूहि यथा मोक्षप्राप्तादिजनको मूल्यरालम्बनः स्वभावो न भवति तथा मामुपदिशेत्यर्थः ॥१६॥

- ३५ एवं राजा नियुक्तो मुनिमोक्षप्रासादभाषप्रदर्शनपुरःसरं तत्कारणभूतः कर्मलक्षणा मूल्यरालम्बनः स्वभाव इति दर्शयितुं प्रवर्तमानस्तावत् स्वप्नस्थानाज्जागरितदेशागमनसाह—स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते इति । य एषः स्वप्ने दर्शितः स्वयंज्योतिः स प्रकृतः आत्मा वै प्रसिद्धः स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने रत्वा स्त्रीपुत्रादिसामर्थ्यं मनोवाक्यव्येष्ट-लक्षणं रमणं कृत्वा वासनामात्रसाधनः सत् चरित्वा इतस्ततोऽनेकधाऽऽचरणं कृत्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं वेति पुण्यपुण्यफलं, सुखं च पापं च पापफलं दुःखं चानुभूयैव पुनः स्वप्नादूर्ध्वं प्रति पूर्वमादमनात्प्राप्तिलोभ्येन । न्यायं

प्रतियोन्माद्ववति बुद्धान्तायैव स यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं
पुरुष इत्येवमेवैतद्वाज्ञवत्पुण्यं सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति ॥१ ७॥

तद्यथा महामत्स्यः । उभे कूले अनुसञ्चरति पूर्वं चापरं चैव-

मेवायं पुरुष एता उभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥१८॥

तद्यथास्मिन्नाकाशे इयेनो वा सुपर्णो वा विपरित्य भ्रान्तः

५

निश्चयेनागमनं यथा स्यात्तथा प्रतियोनि जागरितसर्गाय पूर्वगृहीतवासानामयस्थानं प्रत्याद्ववति आगच्छतीत्यर्थः ।
किमर्थमित्यत आह बुद्धान्तायैव जागरणायैव जागरणानुभवायैवेत्यर्थः । अत्र दृष्ट्वेत्येवकारादात्मनः स्वप्ने पुष्प-
पापकर्तृत्वं व्यावर्तते । स्थानात्स्थानान्तराप्ताभावभ्यासं दर्शयितुं पुनः शब्दप्रयोगः । प्रतिशब्दः प्रातिलोम्यवाची
जागरितात्स्वार्प- स्वप्नात्पुष्पमित्यानुलोम्यं तद्विपरीतं प्रातिलोम्यम् । निशब्दो निश्चयवाची अयनमायो गमनम् ।
इषो धातोर्गत्यार्थोद्भावायै यमिविहिते आय इति रूपम् । योनिशब्दो वासनावचनः । ननु स्वप्ने आत्मा रत्यादिकं १०
करोति चैतत्फलनामि संबध्यते यथा जागरिते कर्म कुर्वन्तत्फलं संबध्यते इत्याशङ्क्य वारयति—स यत्तत्र
किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीति । स आत्मा तत्र स्वप्ने यत्किमपि पुष्पपापफलं पश्यति तेन दृष्टानानन्वागतोऽ-
ननुबद्धो भवतीत्यशङ्क्यार्थः । स्वप्ने तावदात्मनः कर्तृत्वं न वास्तवमित्युक्तं अतो न स्वप्नकृतेन कर्मणाऽप्यत्र बध्यते ।
यदि वस्तुतः कर्ता सन् बद्धचेतः तर्हि स्वप्नकृतेनपेयपानादिना स्वात्मानं पापकारिणं मन्यते लोकः । न च कश्चिदपि
तथा मन्यते । न वा स्वप्नेऽहमेपेयपानमकार्षमित्युक्तवन्तं प्रामाणिका गृह्यन्तस्तत्संसर्गं परिहरन्ति । ननु— १५

स्वप्ने चेदिन्द्रियदौर्बल्यात्स्त्रिय दृष्ट्वा क्षरेद्यदि । प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं प्राणायामास्तु बोधश्च ॥

इति वचनेन स्वप्ने रेतःस्खलननिमित्तप्रायश्चित्तविधानमात्मनः स्वप्ने कर्मसंबन्धमात्रेण नोपपद्यत इति चेत् । शृणु
नैतत्स्वप्नसंभोगनिमित्तं प्रायश्चित्तं किन्तु सत्यादेवेन्द्रियलक्षणादाधारद्वेषतः क्षरणनिमित्तं तस्य जागरिते प्रपञ्चत्व-
निमित्तं च । अन्यथा परनारीसंगमनिमित्तमपि प्रायश्चित्तं विदध्यात् न स्कन्धनिमित्तमात्रम् । तस्मान्न स्वप्नकृतेन
कर्मणा तत्फलं चात्मा संबध्यत इति तात्पर्यार्थः । कथं स्वप्नदृष्टेनात्माऽनन्वागत इत्येवासायां हेतुमाह—असङ्गो ह्ययं
पुरुष इतीति । हि यस्मादयं पुरुषोऽसङ्गस्तस्मादनन्वागत इत्यर्थः । मुनिनोक्तमात्मनः कर्मासंबन्धं राजाऽङ्गीकरोति—
एवमेवैतद्वाज्ञवत्पुण्येति । हे याज्ञवल्क्य एतद्भगवतोक्तं स्वप्ने आत्मनः कर्मासंबन्धमेवमेवेत्यङ्गीकृतं राजेत्यर्थः ।
मुनिनिरूपितेत्येवं स्वात्मनो दाढ्यं सूचयन् राजा दक्षिणा प्रतिजानीते—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति । उकार्यमेतत् ।
राजा भुनेः स्वस्मिन्नेराकाशेऽङ्क्यं वारयति—अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीतीति । कर्मप्रविवेकस्यापि मोक्षेकदेशत्वा-
दिमोक्षायैव ब्रूहीति पृष्टवानित्यर्थः ॥१७॥ २५

एवं स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते इत्यनया कण्ठिकया स्वतन्त्रज्योतिरात्माऽप्रस्थाद्वयेऽपि कामकर्मप्रयुक्त-
स्यानद्वयसंचरणसंसारधर्मैरसस्पृष्टोऽवशीकृतोऽसङ्गत्वादिति प्रतिपादितम् । तत्र संचरन्नपि कथं तेन न वशीक्रियत
इत्यत्र दृष्टान्त उच्यते । यदा स्वप्नान्तबुद्धान्तात्मकावस्थाद्वयस्य व्यभिचारात्तदनुत्पन्नस्यात्मनस्तद्विलक्षणत्वं
तत्कामकर्मात्मकादासङ्गान्मृत्योर्विविक्तत्वं च यद्दशितं तत्रेदानीं दृष्टान्तमाह—तद्यथा महामत्स्य इति । तत्तत्रैतस्मिन्कूले
तद्यथासिद्धमिति वा यथालोके महामत्स्यः महोत्सासौ मत्स्यश्चेति महामत्स्यो नादेयलोतसाऽप्रकम्प्योऽवशीकृतो ३०
मत्स्योऽत्र दृष्टान्तः महच्छब्दविशेषणं तद्द्रुमपुष्पं विवक्षितत्वात् । तथा च यथा स मत्स्यो नद्याः पूर्वमपरं चेत्युभे
कूले तीरे तटौ अनुक्रमेण संचरति लोतवच्च विष्टम्भयन् स्वच्छन्दचारी तटाभ्यां मित्र एव सन् संचरतीत्यर्थः । उक्तं-
दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकं योजयति—एवमेवायं पुरुष एता उभावन्तावनुसंचरतीति । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेवायं पुरुषः
स्वप्नान्तं च स्वप्नं बुद्धान्तं च जागरितमित्येतावुभावन्तौ अनुक्रमेण संचरति । अतोऽप्रस्थाद्वयेऽप्युत्तरूप एवास्तेत्यर्थः ।
अतोऽप्येतात्मनः संसारस्वभावविद्यकमेव न स्वतस्तस्या निवृत्ताया तु स्वतःसिद्धेव तस्य मुक्तिरिति स वाज्यं पुरुषो ३५
जायमान इत्यारभ्य मत्स्यवाक्यान्तस्य ग्रन्थस्य समुदायार्थः ॥१८॥

एवं महामत्स्यदृष्टान्तोपन्यासेनावस्थाद्वयेऽपि यद्यपि कार्यकरणादिभ्यो व्यतिरिक्तं नित्यगुदबुद्धमुक्तस्वभाव-
मात्मस्वरूपं दशितं तथाप्येकैकस्मिन्वाक्ये एकैकव्यतिरेकस्यैव प्रदर्शनात् पुंजीकृत्य तथाविधमात्मस्वरूपं दशितम् ।
अतः सुपुष्पो तथाविधमात्मस्वरूपं सङ्कदेव सुखं प्रतिपत्तुं गन्धमिति तद्वाऽर्प्यतदात्मकाममित्यादिना तथा दर्शयितुं

संहृत्य पक्षी सल्लयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय

धावति यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयते न कश्चन स्वप्नं पश्यति ॥१९॥

ता वा अस्यैताः । हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताऽग्निम्ना

तिष्ठन्ति शुबलस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं

५ ध्वन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भूयं पश्यति

- तथाविधसुषुप्तिप्राप्तौ दृष्टान्तत्वेन श्येनवाक्यं प्रवर्तत इति श्वीमतां शंकराचार्याणामवतारिका । धार्तिककुदवतारिका तु एवं स्वप्नबुद्धान्तयोः संचरत आत्मनः संसारविलक्षणत्वे महामत्स्यदृष्टान्त उक्तः । इदानीं सुषुप्तावपि तद्विलक्षणत्वं दर्शयितुं श्येनादिदृष्टान्तमाह—तच्छयास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वेति । श्येनो महाकायो मन्दवेगः पक्षिविशेषः सुपर्णस्तु वेगवत्तरोऽप्यविग्रहः । तथा च तत्प्रसिद्धं निर्दशनं यथा लोकैस्मिन् प्रसिद्धं भौतिक आकाशे १० श्येनो वा सुपर्णो वा पक्षी विपरिपत्य विविधं परिपतनं कृत्वा भक्षणदानार्थमेकको भ्रान्तो भ्रान्तः परिपतेन लक्षणेन कर्मणा क्षिप्तः सन्पक्षी संहृत्य संगमथ्य संप्रसार्य पक्षयोः स्वनीडमनाभिमुख्यमापाद्य सल्लयाय नीडायैव ध्रियते स्वात्मनैव स्वयं धार्यत इत्यर्थः । सम्यक् लोपते अस्मिन्निति सल्लयो मोहस्तस्मै । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं पुरुष इति । यथायं दृष्टान्त एवमेवायं पुरुषः आत्मा जाग्रत्स्वप्नयोः परिभ्रमणेन श्रान्तः सन् तच्छमस्य हानार्थमेतस्मै प्रसिद्धायाऽन्ताय जाग्रत्स्वप्नयोरन्तोऽवसानं सस्मिन् अज्ञाते ब्रह्माणि सोज्जस्तस्मा अन्त्यान्नातब्रह्मलक्षणात्मनीडाय १५ धावतीत्यर्थः । अन्तशब्दस्य यथोक्तब्रह्मविषयत्वं परिशेषयितुं विशेषद्वयमाह—यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयत इति । यत्र यस्मिन्नन्ते सुप्तः पुमान् कंचन कसपि काममभिलाषाचरं न कामयते न कंचन स्वप्नं प पश्यति सोज्ज-शब्दवाच्यः तस्मा एतस्मा अन्त्या धावतीत्यन्वयः ॥१९॥

- ननु जाग्रत्स्वप्नोपाध्यपयमेन सुषुप्तिगतस्याप्यात्मनो न ब्रह्मैकत्वं, तत्रापि मेद्वेहोतविद्यायाः सत्त्वादित्या-शङ्क्य न तावदविद्याऽऽत्मनः स्वभावस्तथा सति चैतव्यवचननिवृत्तेरभोक्षापत्तेः, अन्त्याभावत्वे तु कामकर्मादिवत्तत्विद्योः २० मोक्ष उपपद्यते इति विचारपुरस्सरमस्वभावत्वकथनद्वाराऽविद्याकामकर्मादिहीनतयानिरूपितात्मस्वरूपस्य प्रत्यक्षेण प्रदर्शनेच्छयोत्तरा कण्ठिका प्रवर्तते—ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्य इति । याः पूर्वं प्रकृतास्ता वै प्रसिद्धा अस्य शिरः पाण्यादिलक्षणस्य संधातस्य हिता इत्येवं नामवत्यो नाड्यः शिराः यथा लोके केशो वाक्त्रः सहस्रधा भिन्नः सन्त्यावत्परिमाणो भवति तावता तावत्परिमाणेनाग्निम्नाऽणुत्वेन तिष्ठन्ति अर्थात् हृदये इति गम्यते । हृदयाद्गुर्ध्वा नाड्युच्चरतीति नाडीनां हृदयाद्विप्रसृतत्वश्रवणादित्यर्थः । एताश्च सूक्ष्मा नाड्यो धातुवैषम्यवशाद्गुकाक्षरस्य नामा- २५ विधेः परिमाणैः पूर्णन्ते तासु चैव विद्यासु सकलदेहव्यापिनीषु प्रत्यगात्मोपाधिभूतं जाग्रद्दृष्टपदार्थावसानाभ्यर्थं स्फटिकमणिवत् स्वच्छं लिङ्गं तिष्ठतीत्यभिप्रेत्याह—शुबलस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा इति । पञ्चवस्तु-तीयायै शुक्लेन पूर्णा इत्येव प्रत्येकं संवध्यते । श्लेष्मवाहृत्ये वातपित्तयोगुणत्वेन संसर्गाद्गुकाक्षरस्य नाडीस्यः येतो भवति । वातभूयस्त्वे सतीतरयोगुणत्वाद्वाडोस्योऽज्जरस्यो नीलो भवति । पित्तबाहुल्यादितरयोगुणसर्जनत्वे सति नाडीस्यो रसः पिङ्गलो भवति । वातश्लेष्माधिक्येन पित्तं मन्दे सति नाडीस्योऽज्जरस्यो हरितो भवति । तेषां च ३० धातूनां साम्ये नाडीस्यो रसोऽज्यन्तं लोहितो भवति । एवं विद्याक्षरख्यातानां नाडीनामपि तादृशा वर्णा जायन्ते । तदुक्तं सुष्टुते—

“अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पीतवहाः शिराः । असुग्वहास्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः शिराः ॥

इत्यादि । तथा च तासु नाडीषु पुरुषस्य स्वापकाले धर्मादिनिमित्तवशात्पूर्वोक्तं लिङ्गं स्वगतचिदाभाससहितं स्थित्येव नामाकारमवभासत इति भावः । भवत्वेवं यथोक्तानां नाडीषु यथोक्तस्य लिङ्गस्यावस्थितिः कथमेतावता कार्यद्वाराऽ-

- ३५ विद्यासिद्धिरित्याकाशायमाह—अथ यत्रैनं ध्वन्तीव जिनन्तीवेति । अथ मूलाविद्याकार्यत्वादविद्यात्मके पूर्वोक्ते लिङ्गे प्राप्यकनाडीषु व्यवतिष्ठमाने सति यत्र यस्मिन् स्वप्नकाले एन स्वप्नदृष्टं केचन शब्दोऽप्ये वा तत्कारणस्य ध्वन्तीव । अन्ये केचिज्जिनन्तीव वशीकुर्वन्तीव दासादिरूपेण कदाचिदेन हस्ती विच्छाद्ययतीव विद्रावयतीवेति यावत् । निष्कृण्ताती “गुह्यं पुदिच्छिपणिपनिम्य आय” (पा० सू० ३.१.२८) इति स्वायं आयप्रत्यय । तथा गतं जीर्णकृपादिकं प्रति पततीव वस्तुतो हननादिकारकादेऽपि मूषैव स्वप्नद्रष्टुरेवं विषयो वासनानिमित्तः प्रत्ययोऽविद्यास्यो यावत्

तदत्राविद्यया भयं मन्यतेऽथ यत्र राजेव देव इवाहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते
सोऽस्य परमो लोकोऽथ यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयते न कश्चन स्वप्नं पश्यति ॥२०॥

तद्वा अस्यैतत् । आत्मकाममात्रकामकामं रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रियया
संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽन्तरमेवेवायं शरीर
आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नाऽन्तरम् ॥२१॥ ५

सर्वत्रैवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । निकृष्टाधर्मोद्भासितान्तःकरणवृत्त्याश्रयवासनावशाद्दुःखात्मक एवविधः प्रतिभासो
भवतीति भावः । एवं स्वप्नस्य मिथ्यात्ववशने को हेतुरित्यपेक्षायामाह—यदेव जाग्रद्भूयं पश्यतीति । यदेव जागरितो
भयं भयहेतुहस्तादिकं पश्यति तदेव भयकारणमत्रास्मिन् स्वप्नेऽविद्यया वासनात्मिकया मूषेवोद्भूतयाऽऽत्मा मन्यते
पश्यति । अतो मूषैव स्वप्न इत्यर्थः । एतेन वाक्येन कार्यद्वाराऽधर्मसहकारिकाऽनात्मस्वभावाऽविद्या दर्शिता । यतो
यदा कदाचिद्विद्यायां तिरोधीयमानायामविद्याया चोत्कृष्ट्यभाषायामेव घनन्तीत्येवादिनोक्तं प्रत्यक्षत उपलभ्यत इति । १०
इदानीं धर्मसहकारिका च तां शुभवासनात्मिकामनात्मभूतामविद्या तत्कार्यप्रदर्शनेद्वारा निरूपयति—अथ यत्र
राजेव देव इवेति । अथाविद्यायामपकृष्ट्यभाषायां विद्यायामुत्कृष्ट्यभाषायां सत्यां यत्र स्वप्नकाले राजेव देव इवेति
स्वात्मानं मन्यते पश्यतीत्यन्वयः । यदा जागरे राज्येऽभिषिक्तो राजाऽस्मीत्यभिमानवान्भवति तदा तद्वासनावसितः
स्वप्नेऽपि राजाऽहमस्मीति स्वात्मानं मन्यते । तथा जागरे देवादिविषयोपास्तिरूपा विद्या यस्य द्रष्टुर्जाता । तदा
तद्वासनावसिततया देवोऽहमस्मीति स्वप्नहेतुकर्मोद्भूते मन्यते इत्यर्थः । एतदपि दर्शने मूषैव इवशब्दप्रयोगादित्यव- १५
गन्त्यम् । इदानीं सत्त्वैवात्मनि विद्योक्तैर्वेशादविद्याया विनाश्यमानत्वादपि तस्या अनात्मस्वभावत्वेत्यभिप्रेत्यात्म-
विद्योक्तैर्वशता सर्वतत्त्वभावलक्षण मोक्षफलमात्मस्वरूपमपि स्वप्ने प्रत्यक्षतोऽनुभूयत इत्याह—अहमेवेदं सर्वमस्मीति
मन्यत इति ।

अहमेवेदं सर्वं सर्वात्मिकं ब्रह्म न मत्तोऽन्यदिति दर्शनेन यदा जागरे आत्मा ध्वस्ताविद्यातत्कार्यो भवति तदा
स्वप्नेऽपीदं सर्वमहमेव चिन्मात्रं भवतिरेकेण नास्ति किञ्चिदिति मन्यते जानाति स सर्वात्मभावोऽस्यात्मनः पूर्वोक्तं २०
लोकानपेक्ष परमः पूर्णो लोको विद्यया संपादितः । इदं तु दर्शने परमार्थविषयमेव । न त्वाविद्यकं पूर्ववदत्रैवशब्द-
प्रयोगाभावात् । अन्यत्सर्वमाविद्यकं तत्रैवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । उक्तस्य लोकस्य यथोक्तविषयत्वं दर्शयितुं विशेषण-
द्वयमाह—अथ यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयत इत्यादिना । अक्षरार्थः पूर्ववत् ॥२०॥

एवमविद्या आत्मस्वभावो न भवतीति निर्णीतं यः पुनरेकत्र पुञ्जीकृत्य नित्यशुद्धत्वादिलक्षण आत्मा दर्शयितु-
मिष्टः स पूर्वकण्डिकामध्येऽहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोक इत्यनेन संगृहीतः । स एवेदानी व्यकृताविद्या- २५
विहीना सुषुप्त्यवस्थामवलम्ब्य कण्डिकाद्वयेन प्रकटीकुर्वन्नाह—तद्वा अस्यै तदात्मकाममात्रकामकामं रूपमिति ।
तदेतत्प्रसिद्धमस्य सर्वात्मभावमापन्नस्यात्मनो रूप स्वरूपमित्यन्वयः । किं तदित्यपेक्षायामाह—आत्मकाममिति ।
आत्मेव कामो यस्मिन्रूपे तदात्मकामम् । सुखसाक्षात्कारो हि काम्यत इति कामः स चात्मेव । काम्यन्त इति
कामाः सुखादयस्ते आत्मा यस्मिन् रूपे तदात्मकामम् । परमानन्दरूपब्रह्मैकत्वसंपन्नो जागरादाविव स्वात्मव्यतिरिक्तस्य
काम्यमानस्य पदार्थजातस्याभावात्सुषुप्तावाप्तकाम रूपमित्यर्थः । यत एवाप्तकाममेतद्द्रूपमत एवाकामं कामाश्रयत्व- ३०
रहितम् । “कामः सङ्कल्प” इत्यत्र मनस एव तदाश्रयत्वावधारणात्माश्रयत्वं कामस्येत्यर्थः । सुषुप्तौ भेदाभावादेव
विशेषविज्ञानाभावे न त्वात्मनः स्वयज्योतिष्टाभावात् । तस्मात्स्वयज्योतीरूपस्यात्मनः सुषुप्तौ सर्वकत्वमेव विशेष-
विज्ञानाभावे हेतुरिति वक्तुं तावद्दृष्टान्तमाह—तद्यथा प्रियया स्त्रियया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति ।
तत्तत्र सुप्तावेकत्वे सति विशेषविज्ञानाभावेऽयं दृष्टान्त यथा लोके स्त्रिया स्त्रीगुणोपेतया प्रियया मनोहरणसमर्थया
काममुक्ता संपरिष्वक्तः सम्यक्परिष्वक्तः परिष्वज्ज्वाफलं स्त्रीचिह्ने पुरुषस्यानुप्रवेवालक्षणं व्यामिश्रीभाव किञ्चिदपि ३५
न वेद इदं मत्तोऽन्यद्वस्त्विति न जानाति न वाऽन्तरमहं सुखीदुःखीवेत्येवमलक्षणं वेद जानाति परिष्वज्जात्पूर्वं यथा
वाह्यान्तरं च स्फुटं वेद तथा परिष्वक्तो न वेद संभोगफलप्राप्तिलक्षणकत्वात्पतिवशादित्यर्थः । अत्र स्त्रीपुरुषयोः
परिष्वज्जे तत्फलरूपेऽप्राप्त्यकर्मणि तत्फलैकत्वाधीनवाह्याभ्यन्तरविज्ञानाभावे च समानेऽपि पुंसः प्राधान्यात्परिष्वक्तो
न वेवेति तस्य निर्देगः कृत इति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं शरीर आत्मा यो भूतमात्रासंसातं सैव-
१३

तद्वा अस्यैतत् । अतिछन्दोऽपहतपाप्माभयं रूपमशोकान्तरमत्र पिताऽपिता
भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा
यज्ञा अयज्ञा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा पौलकसोऽपौलकस-

खित्यवत् प्रविभक्तः सन् जलादौ चन्द्रप्रतिबिम्बवदित् कार्यकरणेषु स्वकारणे विलीनेषु सत्यु भूतमात्रसंसारहितः
५ प्राज्ञेन निरतिशयपरिपूर्णज्ञानरूपेण परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परज्योतीरूपेणाविद्यासाक्षिणा सम्परिष्वकोऽ-
त्यन्तमेकीभूतः सन् सर्वात्मा न बाह्यं किञ्चन वस्त्वन्तरं स्वविलक्षणं किञ्चिद्देव नाप्यान्तरमयमह देवदत्तो ब्राह्मणः
सुखी दुःखी वेति न वेद न विशेषतः किमपि जानातीत्यर्थः ॥२१॥

एवं सुषुप्तिमुपेयुषः पुरुषस्य विशेषविज्ञानाभावे स्वाभाविकाल्पैकत्वमेव हेतुर्न स्वयंज्योतिष्ठाभाव इति दृष्टान्ते-
नोपपादनाभात्मनः कामादिबलत्स्वयंज्योतिष्टमस्वभाव इति प्राप्तं किञ्च परिसमाप्येदानीं प्रकृतं रूपं स्पष्टीकरोति—
१० तद्वा अस्यैतदतिछन्दोऽपहतपाप्माभयं रूपमशोकान्तरमिति । यस्मादयं सुषुप्ती परमात्मना सहैक्यापत्त्या सर्वात्मा
संवृत्तस्तस्मादस्यात्मनस्तदेतत्पूर्वप्रकृतं रूपं स्वरूपं वै प्रसिद्धं दक्षमाणलक्षणमित्यन्वयः । कीदृशं तदित्येषाया
कामकर्मभयशोकहीनमिति विशेषणचतुष्टयेन विनिर्दिष्ट-अतिछन्द इति । छन्दः कामोऽतिराम्णोऽप्यात्तदतिछन्दः
कामवर्जितमिति यावत् । छन्दःशब्दस्य गायत्र्यादिछन्दोविषयत्वैऽयत्र कामवाचित्वं छन्दःशब्दस्य बोध्यम् । स्वच्छन्द
इत्यादौ दर्शनात् । न कश्चन कामं कामयत इति कामस्य प्रकृतत्वात् तत्प्रयोज्यकर्मवाचिपाप्मपदेन सह पाठाच्च
१५ कामविषय एव छन्दःशब्दो विवक्षितः । तस्य रूपविशेषणत्वादतिछन्द इति भवति । तथा अपहतपाप्मा अपहतं
पाप्मा धर्माधर्मलक्षणे यस्मिन् रूपे तदपहतपाप्म धर्माधर्मविवर्जितमिति यावत् । पाप्मभिः संसृज्यते पाप्मनो
विजहातीत्युपक्रमानुसारेण पाप्मशब्दो धर्माधर्मविषय इति बोध्यम् । तथा अभयम् । न विद्यते भयं यत्र रूपे तदभयम् ।
तथा अशोकान्तरमिति । न विद्यते शोकान्तरं मध्ये यस्य तदशोकान्तरं शोकवून्यमिति यावत् । सुषुप्ती विशेषण-
ज्ञानाभावात् । कूटस्थमैवात्मरूपमवतिष्ठत इत्यर्थः । एवमाविष्कृतकामादिरहितमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षतः प्रदर्शयती तदेतु-
२० भूतकर्माख्याविद्यासम्बन्धरहितत्वंयथात्मनः सुषुप्ती प्रत्यक्षमित्याह—अत्र पिताऽपिता भवतीत्यादिना ।

अतिछन्दोऽपहतपाप्माभयं रूपमित्याद्युक्तस्यात्मरूपस्यात्र सुषुप्तिस्थाने पिता जनयिताऽप्यपिता भवति तस्य
हि पितृत्वं पुत्रं प्रति जनयितृत्वंसंबन्धहेतुकर्मनिमित्तं कर्मणाऽस्मिन्कालेऽसंबन्ध एव तस्मात् पितुरपि तत्रापितृत्वमेव ।
सामर्थ्यात्पुत्रोऽपि तत्रापुत्र इति गम्यते । उभयोर्जन्यजनकतालक्षणसंबन्धनिमित्तकर्महेतुर्हि पितृत्वं पुत्रत्वं च
तत्कर्मातिरिक्तमपहतपाप्मेत्यत्रोक्तः । अतः पुत्रोऽपि तत्रापुत्रो भवतीति । तथैव माताऽमाता । लोकाः कर्मविद्याभ्या
२५ जिताश्च अलोकाः अस्य तत्कर्मसंबन्धाभावात् । देवाः कर्माङ्गभूता अवेदाः तत्कर्मसंबन्धाभावात् । वेदाः प्रमाणत्वेन
प्रमेयत्वेन च साध्यसाधनसंबन्धाभिधायका मन्त्रब्राह्मणलक्षणाः अधीता अभ्येतव्याश्च अवेदाः । यज्ञा अनिष्टोमादिकर्म-
रूपाः कृताः कर्तव्याश्च अयज्ञाः ते हि पुरुषेण सह कर्मनिमित्तमेव संबध्यन्ते । कर्म परमात्मैकत्वमापने सुषुप्ते पुरुषे
नास्ति सदतिक्रमस्य तत्रोक्तत्वादित्यर्थः । न केवलमुभयकर्मसंबन्धातीतः आत्मा किं तद्विद्युसैरत्यन्तधोरैः कर्मभिरसम्बन्ध
३० भवति । अत्र स्तेनबन्धेन ब्राह्मणसुवर्णहृत्तान्ते महापातकी भ्रूणज्जा सह पाठात् । षोडशमापपरिमितं काञ्चन सुवर्णं
तावत्ततोऽधिकं वा ब्राह्मणस्यापहतं स्तेन इति यावत् । स तेन महापातकेन तस्मिन्काले विनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः ।
तथा मुख्यब्रह्महा भ्रूणहा । प्रेरित्रानुमन्त्रादिसाधारणः । तदुक्तं “वरिष्ठो ब्रह्महा चैव भ्रूणहेत्यभीवीयत” इति । स
भ्रूणहा तदाऽभ्रूणहा भवतीत्यर्थः । न खल्वेवं केवलमागन्तुकैर्न चोरकर्मणा विनिर्मुक्तः किं तद्व्यत्यन्तं निष्ठुञ्जाति-
भ्रूणहा प्रापकेण सहजैनापि कर्मणा विनिर्मुक्त एवायमित्याह—पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽचाण्डाल इति । सूत्राया ब्राह्मणा-
३५ ऋतातो निषादस्तस्मात्सन्निधाय जातः पुलकसः, पुलकस एव पौलकसः स्वार्थेऽप्य । तथा ब्राह्मण्यां सूत्राज्जातो जात्या
चाण्डालः चाण्डाल एव चाण्डालः एतौ पौलकसचाण्डालौ तदानीं जातिनिमित्तकर्मणाऽसंबन्धादपौलकसोऽचाण्डालश्च
भवतीत्यर्थः । तथाऽऽग्रमहेतुभूतैरपि कर्मभिस्तदा मुक्त इत्याह—अग्रणोऽग्रमणस्तापसोऽज्ञापस इति । अग्रमः
परिब्राजः स यत्कर्मनिमित्तो भवति तेन विनिर्मुक्तत्वाद्ग्रमणः तथा तापसो वानप्रस्थोऽज्ञापस इत्यर्थः । अत्र परिब्राजान-
प्रस्थग्रहणं वर्णाश्रमहेतुना सर्वेषामपि कर्मणामुपलक्षणार्थम् । इदानीं मोहोत्थानां संबन्धानामनन्तत्वेन तेषां कल्प-

श्राण्डालोऽचाण्डालः

श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं

पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति ॥२२॥

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टोर्विपरि-

लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥२३॥

यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यं न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्राणाद्विपरि-

लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्चिघ्रेत् ॥२४॥

यद्वै तन्न रसयति विज्ञानन्वै तद्रसन्न रसयति न हि रसयितु रसाद्विपरिलोपो

विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥२५॥

कोटिभिरपि संख्यातुमशक्यत्वात् तत्रापकाणां कर्मणां द्वैविध्येनोपसंहारपूर्वकं सर्वकर्मातीतत्वाद्—अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनैति । अपहृतपाप्माऽभ्यं रूपमित्यनेनोपक्रान्तस्यानुवर्तमानत्वादनन्वागतमिति रूपविषयो नृपुंसक- १० विवेशः । तथा च तदात्मरूपं पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणाऽनन्वागतमसम्बद्धं तथा पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रिया-लक्षणेनाप्यनन्वागतमात्मरूपमित्यर्थः । ननु तत्र सर्वपुण्यापापसंबद्धत्वे को हेतुरित्यपेक्षायां तद्वेतुभूतकामात्मन्य एवेत्याह—तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवतीति । हृदयं पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः तात्स्थ्यादिह हृदय-शब्दो बुद्धिवचनः । शोकशब्द इह कामवाची । कामः खल्विष्टप्रार्थनालक्षणोऽप्राप्तं विद्युक्तं वा इष्टवस्तुद्दिश्य संतप्यमाने पुंसि शोकत्वं प्रतिपद्यतेजो युक्त शोकशब्दस्य कामवाचित्वं न कश्चन कामं कामयते अतिच्छन्द इत्यादिना सह- १५ पाठोच्च । तथा च हि यस्मादतिच्छन्द इत्यादिवाक्योक्तं रूपोऽयमात्मा तदा तस्मिन् सुषुप्तिकाले हृदयस्य हृदयस्थाया बुद्धेः संबन्धिनः सर्वान्छोकान् कामान् तीर्णोऽतिक्रान्तो भवति “सता सोम्य तदा सम्पद्यो भवती”ति छान्दोग्ये सुषुप्तौ परमात्मैक्यापरेकत्वात्कामाश्रयाया बुद्धेः सुषुप्तावभावाच्चेत्यर्थः । ततश्च सुषुप्तौ कामनिवृत्त्या तत्कामभूतसकल-कर्मानिवृत्त्युक्तं तत्रात्मनः पुण्यपापाभ्यामनन्वागतत्वंमिति वाक्यार्थः ॥२२॥

कामकर्मोदिवत्सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावाच्च स्वयंज्योतिष्टमात्मनः स्वभाव इति चोदिते स्त्रीपुंसपरिष्वङ्ग- २० दृष्टान्तेनेकत्वापत्तिवशाद्विज्ञानाभावो न स्वयंज्योतिष्टमाभावादिति समाधिरुक्तः । तत्र चार्थाद्विशेषाभावादिव विशेष-विज्ञानाभाव इत्यपि सूचितम् । तदिदानीं चोद्यानुवादपूर्वकमतितरा स्पष्टीकर्तुं प्रवर्तते—यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादिना । वै इत्यवधारणार्थः । तत्तत्र सुषुप्तावभावा नैव पश्यतीति यज्जानीषे तत्तथा मा मंस्थाः यतस्तत्र स्वरूपचैतन्येन सर्वसाक्षित्वात्पश्यन्नेव सन् द्रष्टव्यं पदार्थजातं न पश्यतीत्यभिसंभवतीति स्वरूपदर्शनं विशेषादर्शनं च प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । पश्यन्नेवास्ते इत्यस्यां प्राथमिकप्रतिज्ञाया तावद्धेतुमाह—न हि द्रष्टुर्दृष्टोर्विपरि- २५ लोपो विद्यत इति । हिः हेतौ । द्रष्टव्यां सर्वसाक्षिभूता दृष्टिः यद्वा द्रष्टुः कृत्स्नचित्तमात्रस्य स्वरूपभूता या दृष्टिस्तस्या हि यस्माद्विपरिलोपो विनाशो नैव विद्यते । अग्निस्वभावभूतौज्यस्येव तस्मात्तज्जाग्रत्स्वप्नवत्सुप्तावपायात्मा स्वयं-ज्योतिरैवेत्यर्थः । ननु दृष्टेः कर्ता हि द्रष्टा यतोऽनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तुलन्तश्चन्द्रप्रयोगो न नित्यदृष्टिस्वरूपो द्रष्टेति चेन्नैव दोषः । सविता प्रकाशयितेत्यादौ प्रकाशरूपेऽपि सवितरि तुचो दर्शनात् । तस्मान्नित्यदृष्टिस्वरूप एवास्तेति सिद्धम् । आत्मदृष्टेर्नित्यत्वं साधयति—अविनाशित्वादिति । अविनाशित्वमपरिणमित्वम् । तस्मान्निनाश- ३० हेतुभूतपरिणामहीनत्वादित्यर्थः । विशेषविज्ञानाभावप्रतिज्ञाया हेतुमाह—न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति । तत्तत्र द्वितीयं प्रमातृस्वरूपसाक्षात्करणलक्षणं न त्वस्ति । तत आत्मस्वरूपकान्यच्चक्षुरादि-लक्षणं न त्वस्ति ततो विभक्तं रूपादिलक्षणं च न त्वस्ति यत्पश्येत्प्रमाता प्रमाणेनेति योजना । तत इत्यपादानं सर्वत्रातुपल्लनीयम् । तथा च स्वरूपचैतन्यस्य सत्त्वेऽपि प्रमातृकरणविषयकृतत्वाद्विशेषदृष्टेस्तोपां च सुषुप्तावभावात्-त्कार्यविशेषदृष्टेरन्यभावः । अतो विशेषविज्ञानाभावो नात्मनः प्रकाशाभावाकृत इति स्वयंज्योतिष्टं तस्यावधार- ३५ यतीत्यर्थः ॥२३॥

यद्वै तन्न जिघ्रति ॥२४॥

यद्वै तन्न रसयति ॥२५॥

यद्वै तन्न वदति । यदन्वै तद्वक्तव्यं न वदति न हि वक्तुर्वचो विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥२६॥

यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यं न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥२७॥

५ यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वैतन्मन्तव्यं न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥२८॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्पृष्टव्यं न स्पृशति न हि स्पृष्टुः स्पृष्टेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥२९॥

१० यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयं न विजानाति न हि विज्ञानुर्विज्ञानाद्वि-
परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥३०॥

सलिल एको ब्रह्माऽद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सन्नाडितः ।

हैनमुवाचैषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम

आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥३१॥

यद्वै तन्न वदति ॥२६॥

१५ यद्वै तन्न शृणोति ॥२७॥

यद्वै तन्न मनुते ॥२८॥

यद्वै तन्न स्पृशति ॥२९॥

यद्वै तन्न विजानाति । इत्येते पर्यायाः पूर्वेषु समानार्थाः । यद्यपि मनोविज्ञानयोश्चक्षुरादिसहकारिणात् ततो-

न पृथग्ग्रहणार्हता तथापि चक्षुरादिनिरपेक्षतयापि भूतमविध्यद्वैतमानविषयव्यापारः स्मरणादिक्रपो दृष्ट इति तयोः
२० पृथग्ग्रहणमिति बोध्यम् ॥३०॥

एवं यद्वै तन्न पश्यतीत्यादि विस्तरेणोक्तस्य प्राज्ञेनात्मना अपरिष्वक्तस्यात्मनः स्वरूपोपसंहारार्थमाह—
सलिल एको ब्रह्माऽद्वैतो भवतीति । सलिल इव सलिलः सलिलवच्छुद्ध इति यावत् । अनेन विजातीयसंबन्धशून्यत्व-
मुक्तम् । सजातीयभेदव्युदासायैक इति विशेषणम् । न त्वेकसंख्यावैशिष्ट्यार्थम् । “साक्षी चेता केवलो निगुणश्चेत्य-
गुणत्ववृत्तिविरोधात् । यस्मात्सजातीयविजातीयभावस्य द्रष्टव्यस्याभावस्तस्मादकारकत्वभावत्वादद्वैतं पूर्णात्मक-

२५ ज्योतिरभिधीयते । द्वैतेति पदच्छेदे उक्तविशेषद्वयोपलक्षितस्यात्मनो जडत्वशङ्कावारणार्थमद्वैतेति विशेषणम् । सजातीय-
विजातीयभेदरहितत्वेऽपि धर्मधर्मिभावलक्षणः स्वगतो भेदः स्यादित्याशङ्क्य तच्चित्तुत्थमद्वैत इति विशेषणम् । द्विधैतं
द्वीतं द्वीतस्य भावो द्वैतं तन्न विद्यते यस्मिन् सोऽद्वैत एकरस इत्यर्थः । एतेनात्मनो भिन्नभिन्नत्वसंभवाव्याप्राप्ति-
कोति दक्षितम् । इदानीमत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति यत्पुनः पुनः पृष्ठं तस्योत्तरमुक्तवान् मुनिरिति श्रुतिरस्मान्

प्रत्याह—एष ब्रह्मलोकः सन्नाडितः हैनमुवाचेति । आत्मनोऽन्यन्तं सन्निरहितत्वादेव इति निर्देशः । एष सुषुप्त्यव-
३० स्थामापन्नः प्रत्यगात्मा ब्रह्मलोकः लोकं लोकः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः स्वयंज्योतीरूपं ब्रह्मैवेति यावत् । अत्र
षष्ठीतत्पुरुषग्रहेऽद्वैतश्रुतिविरोधः इति द्रष्टव्यम् । हे सन्नाड्यावस्थितिः संबध्य इत्येवमुक्तप्रकारेण ह किल एन राजानं
जनकमुवाच उपदिष्टवान् याज्ञवल्क्य इति शेषः । कथं पुनस्वाचेत्यपेक्षायामाह—एषाऽस्य परमा संपत्तिः । एषाऽस्य
विज्ञानमयस्य परमा उत्कृष्टा संपत्तिरभूतिरकृतकत्वात् । अन्यास्तु विपरीता हेमा इत्यर्थः । एष एव यथोक्तोऽस्य
विज्ञानमयस्य सुषुप्ती परमात्मैक्यमापन्नस्य परमो मोक्षलक्षणो लोकः लोकनाल्लोकः स्वयंज्योतिः स्वभावजल्लोकस्य

३५ मुख्यवृत्तिविषयः स्वाभाविकः । अन्यस्तु साध्यत्वात् अविष्णुः लोकशब्दस्यामुख्यवृत्तिविषयो गौणोऽहेय इत्यर्थः ।
एष एव यथोक्तोऽस्य सुषुप्तस्य परमः स्वरूपानुसंगलक्षणो मुख्यो निरतिशय आनन्दः पूर्णानन्दः विषयेन्द्रियसम्बन्ध-
जनिता आनन्दाः परिच्छिन्ना अमुक्याः अपरमा हेमा इत्यर्थः । किं च वस्तुतो नास्त्येवात्मसुखातिरिक्तं वैषयिकमपि

स यो मनुष्याणां राक्षः समृद्धो भवति । अन्येषामधिपतिः

सर्वमनुष्यकैः कामैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः ॥३२॥

अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः । स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दाः ॥३३॥

अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः । स एकः

कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते ॥३४॥

अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः । स एक आजान-

देवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽबुजिनोऽकामहतः ॥३५॥

सुखमित्याह—एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राभ्युपजीवन्तीति । एतस्यैव ब्रह्मानन्दस्य मात्रां कलां पूर्णस्याप्या-
नन्दस्याविद्योत्थानिकदुःखवृत्त्यवच्छेदवशात् मात्राशब्दाहः । विषयेन्द्रियसंबन्धकाले विभाव्यमानाः अन्यानि अविद्यया
ब्रह्मणोज्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानि भूतान्युपजीवन्ति उपभुञ्जते तावन्मात्रेणैवानन्दीनि १०
भवन्तीत्यर्थः ॥३१॥

यथा लोके लवणावयवैर्लवणाब्धिं लोको बोधयति तथा मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तमुत्तरोत्तर-
शतगुणितातिशयशालिना परब्रह्मानन्दावयवानां प्रतिपादनद्वारेणावयविनं निवृत्तगणिनभेदमनतिशयं ब्रह्मानन्दं
दर्शयितुमुत्तरा श्रुतिः प्रवर्तते । तत्र तावत् परमकाष्ठा गतस्य मानुषानन्दस्य स्वरूपमाह—स यो मनुष्याणां राक्षः
समृद्धो भवतीति । मनुष्याणां मध्ये यः कश्चित् भोगक्षमावयवैराध्यात्मिकैः राक्षः संसिद्ध इत्यन्तः साधनसंपत्तिरुच्यते । १५
संसिद्धाप्यन्तः साधनसंपद बाह्यसाधनसंपदभावे भोगासंभवाच्च फलवतीत्यत उच्यते—समृद्ध इति । समृद्धो बाह्यो-
पभोगसाधनैः स्तब्धचन्दनलङ्कारादिभिः संपन्न इति यावत् । एतदुभयसाधनसंपन्नत्वेऽपि बाधिषत्यं विना न निरङ्कुलो
भोगः स्यादित्यतो विशेषणमन्येषामधिपतिरिति । अन्येषां समानजातीयानां स्वतन्त्रोऽधिपतिर्न माण्डलिक इति यावत् ।
ननु बाह्यसाधनसंपत्तिं वदत्समृद्धपदं देवसाधनस्यापि बाह्यत्वाविशेषात्तत्संपत्तिमपि वदत्येव संकोचकामावादतो मानुषा-
नन्दस्यापि गन्धर्वानन्दविद्यन्तर्भावोपपत्तेश्च पृथग्ग्रहणमनर्थकमितीमांशुः । मानुष्यकैरित्यनेन परिहरन्ती श्रुतिः २०
पूर्वोक्तविशेषणसंपत्तिं स्पष्टयति—सर्वमनुष्यकैः कामैः संपन्नतम इति । मनुष्येषु भवैर्मनुष्यकैः कामैर्मोहोपकरणैः
सर्वैरसंकुचितैः संपन्नतमोऽतिशयेन संपन्नः संपन्नतमो युधिष्ठिरादिसदृशः स मनुष्याणां परम आनन्दः आनन्दानन्दिनो-
भेदादेर्विषयः पुमानानन्द इति निर्देश इत्यर्थः ॥३२॥

एवंविधमनुष्यानन्दैः शतगुणितैः समानः पितृलोकवासिनामेक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं मनुष्याणां
मानन्दा इति । आनन्दान्तरोपक्रमार्थोऽयशब्दः मनुष्याणां ये उक्तप्रकारः शतं शतगुणिता आनन्दभेदाः स एक एवा- २५
नन्दः पितृणां दक्षिणमार्गान्यायिनमित्यन्वयः । के ते पितर इत्यतस्तान्विशिनष्टि—जितलोकानामिति । श्राद्धपिण्ड-
पितृयज्ञादिकर्मादिभिः पितॄन् षण्द्वारा जितो लोको यैस्ते । यद्वा जिता लोका येषामिति जितलोकास्तेषां पितृणां-
मित्यर्थः ॥३३॥

तथा पितृलोकानन्दोऽपि शतगुणोक्त एक एव कर्मदेवानन्द इत्याह—अथ ये शतं पितृणां जितलोकाना-
मानन्दा इति । व्याख्यानं प्राप्यत् । के कर्मदेवा इत्यपेक्षायामाह—ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्त इति । येऽग्निहोत्रादि- ३०
श्रौतकर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवा इत्यर्थः ॥३४॥

तथा कर्मदेवानामानन्दः शतगुणोक्तः सन् स्वाभाविकदेवानामेक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं कर्म-
देवानामानन्दा इति । मनुष्यादिसर्गस्य प्रवृत्तेः प्रागेव ये देवत्वं प्राप्तास्ते आजानदेवा उच्यन्ते ते तु सूक्ष्मव्यापि-
शरीरधारिणो महात्मान इत्यर्थः । इदानीमाजानदेवैषूक्त आनन्दस्तदुपास्त्यधिकारिण आजानदेवानन्दादृष्टाकानानन्देषु
जातवैराग्यस्याजानदेवाद्यानन्देषु सत्पुण्यस्य मनुष्यदेहै एव जीवतः श्रोत्रियस्यापि समान एवेत्याह—यश्च श्रोत्रियोऽ- ३५
बुजिनोऽकामहत इति । अर्थज्ञानान्तर्गतेकाद्याविषयमध्ययनं यस्यास्ति स श्रोत्रियशब्देनोच्यते । “श्रोत्रियं वृद्धन्तो-
धीत (पा सू० ५.२.८४) इति पाणिनिनोक्तत्वात् । बुजिनं पापं तत्र विद्यते यस्य सोऽबुजिनः पापरहितः कृत्स्नवेदोक्त-
कारिस्त्वात् । अकामहनः आजानदेवावधि पूर्वानन्देषु ब्रितुष्ण इति यावत् । चकारादेवविषयस्य पूर्वानन्देषु विरक्तस्या-

अथ ये शतभाजानदेवानामान्दाः । स एको देव-
लोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥३६॥

अथ ये शतं देवलोक आनन्दाः । स एको गन्धर्वलोक
आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥३७॥

५ अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः । स एकः प्रजा-
पतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥३८॥

अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः । स एको ब्रह्म-
लोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत एष

१० ब्रह्मलोकः सन्नाडिति हैनमनुशासासैतदमृतं, सोऽहं
भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥३९॥

स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे । रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव
पुण्यं च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्यायाद्रवति

जानदेवानन्दसमान एवानन्द इति प्रदर्शितमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि श्रोत्रियाणां पूर्वपूर्वानन्देषु वैराग्यमुत्तरोत्तरा-
नन्देष्वभिलाषश्चेत्युभयं तत्तदानन्दसाम्यप्रयोजनं तत्तदुपासकानामिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्य चेहानन्दोपदेश उपास्यो-
१५ पासकयोस्तुल्यानन्दप्रदर्शनद्वारा परब्रह्मविदस्तदानन्दसमप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायः ॥३६॥

आजानदेवानन्दः शतगुणितः सन् उपास्येन्द्रादिनिवासभूमौ तदुपासके च एक आनन्द इत्याह—अथ ये
शतभाजानदेवानामानन्दा इति । देवानां सृष्ट्यादिभूतानां यष्टव्यानां निसर्गसिद्धदेवप्रेक्षयाप्युत्कृष्टानां लोकः स्थानं
तस्मिन् । शेषं पूर्ववत् ॥३६॥

देवलोकानन्दः शतगुणित एक एवानन्दो गन्धर्वलोके तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं देवलोक
२० आनन्दा इति । व्याख्यानं पूर्ववत् । गार्गिब्राह्मणेऽपि देवलोकानां गन्धर्वलोकेष्वेतत्प्रोतभाव उपस्तथैवात्रापि देव-
लोकानन्तर्गं गन्धर्वलोकस्य युक्तम् ॥३७॥

गन्धर्वलोकानन्दः शतगुणित एक एवानन्दो विराट्शरीरे तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं गन्धर्वलोक
आनन्दा इति । प्रजापतिलोको विराट् शरीरे । शेषं पूर्ववत् ॥३८॥

विराडानन्दः शतगुणीकृतो हिरण्यगर्भस्य तदुपासकस्य चैक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं प्रजापतिलोक
२५ आनन्दा इति । ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भात्मा तस्मिन्नित्यर्थः गन्धर्वोदिष्टवानन्दोत्कर्षपकर्षौ तत्र तत्र सत्त्वशुद्धितार-
तम्याद् ब्रह्मानन्दमात्राविभक्तारतम्यमपेक्ष्य निर्दिश्यते । यश्च श्रोत्रिय इत्यादि मानुषादिपर्यायेष्वपि योग्यम् । यतः
श्रोत्रियत्वादित्युतः सार्वभौमत्वादिसुखमनुभवति । अतः पूर्वेष्वपि योजयितुं युक्तम् । एवं “सलिल एको द्रष्टे”त्युपक्रम्य
“मात्रामुपजीवन्ती”त्यन्तेन कार्यकरणविनिर्मुक्तो यः प्रत्यगात्मा निरतिशयानन्दः परिपूर्णः प्रतिज्ञातः स एव “स यो
मनुष्याणामि”त्यारभ्य “स एको ब्रह्मलोक आनन्द” इत्यन्तेन प्रतिपादितस्तेत्येवमनुसंहारमाह—एष ब्रह्मलोकः
३० सन्नाडिति हैनमनुशासासैतदमृतमिति । एष वितृण्यश्रोत्रियप्रत्यक्षो निरतिशयानन्दो ब्रह्मलोक एतदमृतमिदं मुख्यं
भोक्षस्वरूपमिति । एवं जनकं ह किलानुशासत अनुशासितवान् उपदिष्टवानित्यर्थः । एवं मुनिं कृतमुपसंहारं श्रुत्वा
राजोवाचेत्याह—सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । यथोक्तिरित्या सम्यग्ज्ञाने निर्धारितेऽपि
तन्निर्धारणात्प्राग्वि यन्मुक्तये परं साधनं तस्मादूर्ध्वमपि मह्यं ब्रूहीति विद्यानिष्कषार्थं सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं राजा
मुनिं पप्रच्छेत्यर्थः ॥३९॥

३५ तत्र तद्यथाऽस्मिन्नाकाश इति वाक्यभारम्य एष ब्रह्मलोकः सन्नाडिति हैनमनुशासासैतदमृतमित्यन्तं वाक्य-
जातं सुषुप्तिविषयं तथा च सुषुप्तिप्रविष्ट आत्मा स इदानीं संसाररूपं दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थं जाग्रदभूमिं प्रापयितव्यः
सुषुप्तौ दार्ष्टान्तिकसम्बन्धस्थाप्यन्तं स्पष्टयितुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्यात्मनः सुषुप्तिस्थानाज्जाग्रितस्थानप्राप्तिमाह—स

बुद्धान्तायैव स यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वावगतस्तेन
भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं
भगवते सहर्षं वदाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥४०॥

अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाश्चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो
मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति स यत्राणिमानं स्येति जरया वोपतपता
वाऽणिमानं निगच्छति यथाऽऽन्नं वोढुम्बरं वा पिप्पलं
वा बन्वनात्प्रमुच्येतैवमेवायं, शरीर आत्मैभ्योऽङ्गैः
सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्ववति प्राणायैव ॥४१॥

५

वा एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्ना चरित्वे त्यादिना । सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादः सुषुप्तिस्थानं, तस्मिन्सम्प्र-
सादे “तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति” “सन्निष्ठ एको ब्रह्मद्वैतो भवती”ति चोक्तत्वात्तदवस्थान्तरापेक्षया १०
सुषुप्तौ प्रसादातिशयाच्चेति भावः । बुद्धान्ताय जागरणयेत्यर्थः । अक्षरार्थः पूर्ववत् । अत्रापि स राजा विद्या-
निष्कार्यसहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं मुनि पुनः पप्रच्छेत्यर्थः ॥४०॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाश्चकारेति । अत्र विमोक्षायैव ब्रूहीत्यस्मिन्
वाक्ये श्रुते सति ह किल याज्ञवल्क्यो विभयाश्चकार भीतवानित्यर्थः । ननु कुतोऽस्य मुनेर्मयं किं वक्तृत्वासामर्थ्या-
दुत्तराज्ञानाद्वैत्याशङ्क्यां नैतदुभयमस्य भयकारणं सर्वज्ञत्वात् । किन्त्वयं राजा मेधावान् कामप्रश्नव्याजेन मोक्षफलक- १५
ज्ञानलक्षणं भवार्थं सर्वस्य ब्रूहीष्यतीत्येतदेव भयकारणमित्येतदाह—मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरौत्सीदि-
तीति । यतोऽयं राजा मेधावी प्रज्ञाशाली अतो या मामन्तेभ्य. प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः उक्त्वा उदरौत्सीत् आवृणोत् पुनः
पुनरवरोधं कृतवानित्यर्थः । इतिशब्दो भयहेतुकथनरूपश्रुतिवचनसमाप्यर्थः । जनको हि कामप्रश्नवरापदेशेन मम
सर्वस्वं ब्रूहीष्यति, अतो हेतोर्मया भेतव्यमेव न हि योग्येऽपि पात्रे मुक्तिफलं ज्ञान सहसोपदेष्टव्यमित्यभिप्रायः ।

ननु किं व्योतिरेवायमित्याद्युक्तं. प्रश्ना आदित्यज्योतिरित्यादिभिर्निर्णीताश्चेत्किमिर्णीतमद्विषयात् ऊर्ध्वं विमो- २०
क्षायैव ब्रूहीति राज्ञः प्रश्न इति चेत् । सत्यं । यद्यपि पूर्ववत् सहेतुकौ संसारमोक्षौ मुनिनोक्तौ तथापि तत्र या चात्मनः
स्वप्नजागरणयोः सञ्चरणोक्तिः सा सर्वा तस्य लोकद्वयसञ्चरणरूपसंसारदृष्टान्तायैवोक्ता । यः पुनस्तस्य संप्रसादोक्तिः
सा तु मोक्षदृष्टान्तार्थेत्येवमन्यत राजा । अतो दार्ष्टान्तिकजिज्ञासायाऽत ऊर्ध्वमिति प्रश्न उपपद्यते । तत्र “स यत्राणि-
मानं स्येति”त्यारभ्य “इति नु कामयमान” इत्यन्तो ग्रन्थ उभावन्तावनुसञ्चरतीत्यादौ सूचितसहेतुसंसाररूपदार्ष्टान्तिक-
कथनपरो बोध्यः । “अथाकामयमान” इत्यारभ्य आ शरीरकन्नाह्णसमाप्तेः ससाधनमोक्षरूपदार्ष्टान्तिककथन [पर] २५
इति सामान्यसङ्गतिः । इदानीं स्वप्नाज्जागरणप्राप्तिवल्लोकान्तरं गच्छत्यात्मेत्यस्यायं सुखप्रतिपत्त्यर्थं तावदाह—स
यत्राणिमानं स्येतीति । स प्रकृतः शिरः पाण्यादिमान्त्वेहो यत्र यस्मिन्काले अणिधानमनोर्भावो कार्यं स्येति नितरा-
गतिशयेनेति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वयमणिमानमपि कस्माद्वैतोर्गच्छतीत्यपेक्षायामाह—जरयावोपतपता
वाऽणिमानं निगच्छतीति । जरया वा स्वयमेव कालपक्वफलवज्जीर्णोऽणिमानं निगच्छति । उपतपता वोपतपती-
त्युपतपञ्चवादिरोगसेनोपतपता वाऽणिमानं निगच्छति तेन ह्युपतपमानो विषमार्गितया भुकाश्चजरणाभावाद्भ्रशे- ३०
नानुपवीचमानः पीडां कार्यमापद्यत एवेत्यर्थः । जराभिभवो रोगाद्विपरिपीडनं कार्यपक्षिच्छेत्येतेऽनर्थः शरीर-
वतोऽन्यस्यामाविन इत्येतदपि लोकप्रसिद्धं श्रुत्या वैराग्यार्थमेवोच्यत इति भावः । ततः कथं शरीरं विमुञ्चतीत्य-
पेक्षया दृष्टान्ताह—यथाऽऽन्नं वोढुम्बरं वेति । यथा दृष्टान्तो लोके आन्नं फलमुदुम्बरं वा फलं पिप्पलं वा फलं
बन्वनात् वृन्तेन सह फलं येन रसेन बध्यते स रसो बन्धनहेतुत्वाद्बन्धनम् । वृन्तमेव वा बन्धनम् । यस्मिन्फलं रसेन
बध्यते तद्वन्धनं तस्माद्बन्धनात् प्रमुच्यते वाताद्यनेकनिमित्तवशाद्विच्छिद्यत इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं ३५
शरीर आत्मैभ्योऽङ्गैः इति । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेवायं शरीर आत्मा शरीरे स्थले भवः शरीर आत्मा लिङ्गो-
पाधिको लिङ्गदेह एवात्मप्रकाशित एभ्योऽङ्गैः देहावयवैभ्यश्चक्षुरादीन्द्रियस्थानेभ्यः संप्रमुच्य सम्यगेकीभावेन

तद्यथाऽनः सुसमाहितम् । उत्सर्जन्त्यादेवमेवायं शरीर
आत्मा प्राप्तेनात्मनाऽन्वारुह उत्सर्जन्त्याति ॥४२॥

तद्यथा राजानमायन्तम् । उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽज्ञैः-

पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययभागच्छतीत्येवं ह्रैर्विद्वं

५ सर्वाणि भूताति प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥४३॥

प्रकर्षेण निर्लेपतया मुक्त्वा पुनर्वारं च प्रतिव्याय प्रतिगमनं यथागतं तथा प्रतियोगिं प्रतिस्थानविशेषं प्रतिविद्या-
कर्मपूर्वसंस्कारवशादाव्रवति गच्छतीत्यर्थः । यथा स्वप्नाज्जागरितं ततः स्वप्नमिति पुनः पुनः पुनान् प्रतिपद्यते
तथैव पुनर्देहान्तरमिति प्रतिपादनार्थः पुनः शब्दः प्रतिव्यायमिति शब्दावयवार्थः पूर्ववत् । किमर्थमित्यपेक्षायामाह—
प्राणाययेवेति । प्राणाय प्राणव्यूहायैव प्राणानां स्थानविशेषविन्यासेनावस्थानाय देहान्तरप्रवृत्तायेत्यर्थः ॥४३॥

१० इदानीं लोकाल्लोकान्तरं गच्छत्यात्मेत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह—तद्यथा नः सुसमाहित-
सुसर्जन्त्यायादिति । तत्र दृष्टान्तो यथा लोके अनः शकटं सु सुष्ठु भूषं वा समाहितमूलूखलमुल्लूख्यैव भाण्डादिगृहोप-
करणेनास्त्राद्येन च सम्पन्नं भाराक्रान्तं सदुत्सर्जन्तं नानाविधं शब्दं कुर्वन्त्याद्यगच्छेत् शकटदिनाधिष्ठितं सदित्यर्थः ।
दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं शरीर आत्मेति । यथाय दृष्टान्त एवमेवायं शरीरः शरीरे स्थूले भव आत्मा लिङ्गो-
पाधिकः स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणभ्यां कार्यकरणसंयोगवियोगलक्षणभ्यामिहलोकपरलोकानुसंचारी सत् प्राप्तेन

१५ परेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनाऽन्वारुहोऽपि भास्यमान उत्सर्जन् मरणकाले भस्मेकृन्तनसंभूतदेवना-
पीडितमानसो हि हिक्कालक्षणं शब्दं कुर्वन् याति गच्छति । आत्मेज्योतिषाऽप्रभास्यमाने लिङ्गे प्राणप्रधाने
गच्छति सति तदुपाधिक आत्मा गच्छतीव न तु परमार्थतो निरुपाधिक आत्मा गच्छति ॥४४॥

नन्वस्य मुमुक्षोः कुतो देहान्तरं यदसौ गच्छेत् तत्कतुरन्मावाद । न तावत् स्वयं कृतं स्यात् देहेन्द्रियवि-
युक्तस्य तन्निर्माणेऽसामर्थ्यात् । नचान्यकृतं राज्ञो गृहनिर्मातृभृत्यादिवदस्य देहनिर्मात्रन्याभावादिति शङ्कामा स्वकर्मा-

३०-पाजितान्येव भूतानि तत्कर्मप्रेरितानि तद्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानुसारतः शुभमशुभ वा देहं कृतकर्मोपभोगार्थं कृत्वा
प्रतीक्षन्त इत्येवं समाधास्यमानेऽप्ये दृष्टान्तमाह—तद्यथा राजानमायन्तमुग्राः प्रत्येनस इति । उग्रा जातिविशेषाः
यद्वा उग्रं हिंस्रं कर्मणि राज्ञा नियुक्ताः क्रूरकर्माणि उग्राः प्रत्येनसः एनः पार्थ तद्वानिह एनः शब्देनोच्यते । तथा च एन
एनः पापिनं पापिनं प्रति शासनार्थं नियुक्ताः क्रूरकर्माणि प्रत्येनस उग्रभ्यो भिक्षाधिकारा इति यावत् । सूताः ब्राह्मण्या
क्षत्रिणाञ्जज्ञाः संकरजातिविशेषा रथवाहनकोविदाः ग्रामण्यो ग्रामनेतारः सूता ग्रामण्यश्चेति द्वन्द्वः । तथा च

३५, तत्तत्र दृष्टान्तो यथा लोके राजानं राज्याभिषिक्तमायान्तमागच्छन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यो राजकीया एतेराज्ञ
आगमनं बुद्ध्या तदागमनत्पूर्वमेवान्नेभ्यश्च भोज्यलेह्यचोष्यलक्षणेभ्यस्तु विभूः पानैः क्षीरोदकादिभिरावसथैश्च प्रासाद-
मोपुस्तोरगाभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नेरेव प्रतीक्षन्त इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः प्रतीक्षन्त इत्यत आह—अयमायात्ययमा-
गच्छतीति । अयं राजा आयाति अयं आगच्छतीत्येवं वदन्तः सन्तः प्रतीक्षन्ते पुनरुक्तिरादरायैत्यर्थः । दार्ष्टान्तिक-
माह—एवंह्रैर्विद्वं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इति । यथाऽयं दृष्टान्त एव हि किल एवविद्वं कर्मफलोदेवितार

३० संसारिणं सर्वाणि भूतानि पञ्चभूतानि शरीरकर्तृणि करणानुग्रहीतृणि चादित्यादीनि ससारिकमप्रयुक्तानि
तेरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः शरीरादिभिः प्रतिकल्पन्ते प्रतीक्षन्ते स्वात्मनि देहाद्यकारपरिणते आत्माभित्यां कश्चित्
इत्यर्थः । तानि भूतानि कथं प्रतीक्षन्त इत्यपेक्षायामाह—इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति । इदं ब्रह्म शोकं कर्तुं
आज्जमाकमायात्यागच्छतीत्यादरेण वदन्तः प्रतीक्षन्त इत्यर्थः । ससारिणं जोडेऽससारिब्रह्मशब्दप्रयोगस्तु तस्य वस्तुतो
ब्रह्माभिन्नत्वज्ञापनार्थः । कथं वाऽस्य ब्रह्मास्मीति मतिर्भवेदिति तत्त्वबोधनार्थं वा श्रुत्या कृत इति भावः । अत्र

३५-शरीरारम्भकत्वमात्मनो वस्ते इत्येतावानेवाशो विवक्षितो न तु पूर्वभूतानि राजभूत्यवदेहमारभ्य प्रतीक्षन्ते
पश्चादात्मा राजवत्तत्र गच्छतीत्युपनिषत् शरीरारम्भकभूतैः सहैवात्मनो गमनमिति सिद्धान्तवित्तः प्रतीक्षणाद्युपन्या-
सस्तु एवविदमित्युक्तकर्मफलालोकातिवेदनस्तुत्यर्थ इति ज्ञातव्यम् ॥४५॥

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तम् । उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमा-
यन्त्येवं, हैवंविदं, सर्वे प्राणा उपसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥४४॥

इति चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

स यत्रायं शरीर आत्माऽबल्यन्नीत्य । संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा
अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ॥१॥

५

एवमात्मनो वर्तमानदेहं हित्वा देहान्तरं जिगमिपतस्तन्निर्माणे सहायसंपत्तिरुक्ता । इदानीं गच्छन्तं संसारिणं
केज्जुगच्छन्ति? अनुगच्छन्तोपि किं स्वातन्त्र्येण संसारिकर्मप्रयुक्त्या वाज्जुगच्छन्तीति जिज्ञासायां संसारिकर्मप्रेरिता एव
वागादयोऽनुगच्छन्तीति निर्णेतुं तावद्वृष्टान्तमाह—तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमा-
यन्तीति । तत्तत्र वृष्टान्तो यथा प्रयियासन्तं प्रकर्षेण यातुमिच्छन्तं राजानं पूर्वोक्ता उपादयं उप समीपे सम्यगेकीभावेन १०
आयन्त्यागच्छन्ति राजा सह गमनार्थमनाज्ञाता एव केवलं तज्जिगमिषाभिज्ञा इत्यर्थः । दाष्टीन्तिकमाह—एवं हैवं विदं
सर्वे प्राणाः उपसमायन्तीति । यथायं वृष्टान्त एव ह किंल एवविदं कर्मफलवेदितारं संसारिणं प्रयियासन्तं मरणकाले
सर्वे प्राणा वागादय उपसमायन्ति अनाकारिता एव सन्तस्तत्कर्मप्रेरिताः सहगमनार्थमुप समीपे सस्य एकीभावेन
आयन्त्यागच्छन्तीत्यर्थः । एवमात्मना सह गच्छन्तः प्राणाः स्वाश्रयेणापञ्चीकृतभूतपञ्चकेन शरीरारम्भकीभूतेन सहैव
गच्छन्ति आश्रयगमनमन्तरेणाश्रयिणो गमनासंभवादिति द्रष्टव्यम् । अचेतनानामपि रथादीनां चेतनानिष्ठितानां प्रवृत्ति- १५
वद्वागादीनामपि भोक्तृकर्मनिर्णयनिश्चयानां प्रवृत्तित्वात् संभवतीति भावः । कस्मिन्काले इदं दुःखात्मकं गमनमित्य-
पेक्षायामाह—यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । तथा च सूतादुपस्थितायामुदानाख्ये वायौ
प्रबले सत्येतदूर्ध्वोच्छ्वासादिसर्वं यथा स्यात्तथा यत्र यस्मिन्काले ऊर्ध्वोच्छ्वासी भवति तस्मिन्काले तद्गमनमित्यर्थः ।
मरणावसरे हि प्राणाः सर्वेषु प्राणिषु क्लेशमादधतीत्युत्सर्गः । आत्मोकोलान्तिवेदिनि तु पुरुषे न ते क्लेशाघातिनो
ज्ञानमाहात्म्यादिति भावः ॥४५॥

२०

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

प्रस्तुते संसारोपवर्णने अयं शरीर आत्मा एभ्योऽङ्गैर्भ्यः संप्रमुच्येत्यादिना साकल्येन संप्रमोक्षणं हि सूत्रितम् ।
तदिदानीं कस्मिन्काले कथं वेति जिज्ञासायां सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्यमित्याशयवती उत्तरा श्रुतिस्तदर्थं प्रवर्तते स
यत्रायं शरीर आत्माऽबल्यं नीत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीति । तद्यथाऽनः सुसमाहितमित्यादौ २५
प्रकृतः शोषं शरीर आत्मा यत्र यस्मिन्काले जराद्वृक्कहेतुभिरभिप्रेतं सति अवलम्बिमिवाऽबलभावमिव दीर्घत्वमिव
नीत्येति नितरामित्या प्राप्य यदा संमोहमिव संभूढतामिवाविकेतामिव निंतरामेति याति । अथ तदा एनमात्मानं
करणस्वामिनं प्रति एते प्राणा वागादयोऽभिसमायन्ति आभिमुख्येन सम्यक् निर्लेपतया स्वस्थानात् आयन्ति
आगच्छन्ति करणानि सामस्त्येनात्माभिमुखान्यायान्तीत्यर्थः । ननु समोहमित्येवैव श्रुत इवशब्दः कथमवलम्बित्य-
त्रापि सबद्धो व्याक्रियते इति चेत् । शृणु । संमोहो हि करणानां स्वस्थानादादृढवशात् स्वगोचरेष्वगच्छतया ३०
व्याकुलीभावः । स च मोहकार्यभूतदेहनिष्ठो न स्वात्मनिष्ठस्तस्य तु दैहैक्याध्यासवशादात्मा संमोहं न्येतीत्येतदुपचर्यत
इत्यात्मनि संमोहस्योपचरितत्वद्योतनार्थमिव शब्द प्रयुक्तः । अवलम्बं नीत्येत्यत्र च ल्यप्प्रत्ययश्रुतेरवलम्बस्य संमोहेन
एमानकर्तृकताज्ज्वलता । अतस्तत्प्रत्ययादात्मनः कर्तृत्वं वक्तव्यं तच्च तस्य साक्षान्नीपचयतेऽगत्वादिमूर्तत्वादनं इत्यादि-
श्रुतेरवलम्बहेतुजराद्यभिभवासंबद्धत्वाच्च । तस्मात्तत्राप्युपचरितत्वं द्योतयितुमिवगन्धमाह्वय व्याख्यानमुचितम् ।
उभयत्राप्यात्मनि कर्तृत्वस्य परोपाधिनिमित्तकत्वस्य तुल्यत्वादिति । कथं करणान्यात्मानमभिमुखतः सामस्त्येना- ३५
यान्तीत्यपेक्षाया तदागमनप्रकारमाह—स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इत्यादिना । स प्रकृतोऽब्रह्मात्मा
तेजोमात्राः तेजःशब्देन भूतपञ्चकमुच्यते । भोग्येते विषया यामिस्ता मात्रा इति व्युत्पत्तेर्विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादि-
करणानि मात्राः अंशास्तेजोमात्राः रूपादिप्रकाशकानि करणानीति यावत् । ताः समभ्याददानः सम्यक् निःशेषमा-

स यत्रैव चाक्षुषः । पुरुषः पराङ्मर्यावर्ततेऽप्यारूपज्ञो भवत्येकीभवति
न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्या-
हुरेकीभवति न ववतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न
मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः ॥२॥
तस्य हैतस्य । हृदयस्याग्रं प्रचोते तेन प्रचोतेनेष आत्मा निष्कामति
चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेवोभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रा-

मिमुखेनाददान उपसंहरमाणो मृतिकाले हृदयमेव हृदयस्यां बुद्धिमेवान्ववकामत्यन्वागच्छति बुद्धादेवाभिव्यक्त-
विज्ञानो भवतीत्यर्थः । समम्याददान इति शानन्मत्ययप्रयोगादात्मनः करणदानस्वात्मोपसंहारयोगोऽपि गण्यः दक्षितम् ।
करणोपाधिमन्तरणात्मनः स्वतः संकोचविकासयोरभावात् । हृदयमेवेत्येवकारः स्वानुसुप्तुविद्यावृत्त्यर्थः स्वने हि
१० देहस्थानेकनाडीगतात् वासनात्मकात् विषयात् भुजानस्तदनुसरन्नात्माऽवतिष्ठते । सुप्तौ च कारणब्रह्मात्मनाऽनिरवि-
तसलोहं देहं संख्यायति तिष्ठति तदुभयमुत्क्रान्तिकाले नास्तीति भावः ॥१॥

एवं हृदि करणोपसंहरणेन स्वात्मोपसंहरणे सति किं स्यादित्यपेक्षायाम् करणानुग्राहकनिवृत्तिनिमित्तकं
रूपाद्यदर्शनं स्यादित्याहुः—स यत्रैव चाक्षुषः पुरुषः पराङ्मर्यावर्ततेऽप्यारूपज्ञो भवतीति । यो योवक्तुर्कर्मप्रभुको
यावद्देहधारणं चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वन्चक्षुषि वर्तते आदित्यपुरुषः स एव चाक्षुषः पुरुष आदित्याचः स्वप्रयोजक-
११ भोक्तुकर्मक्षये सति यत्र यस्मिन्काले भोकाभोगेभ्यः पराङ्मुखः सन् स्वाधिभूतदेवतारूपं प्रति पर्यावर्तते,
आसमन्ताद्भावेन परिवर्तते अथ तदा मुमूर्षुरूपज्ञो भवति । रूपं न जानातीत्यर्थः । ननु तद्वानुग्राहका-
दित्यांशे गते चक्षुषोऽन्यन्ताभाव एव स्यादतश्चक्षुरभाव एव मुमूर्षोरूपक्षयव्यवहारहेतुः स्यादित्येवमाभावात्
परिहरति—एकी भवति न पश्यतीत्याहुरिति । चक्षुर्देवतादिव्यांशस्य चक्षुष्यनुग्रहनिवृत्तिद्वारेणाशिवैवतयैवे सति
यदा चक्षुर्लिङ्गात्मना एकीभवति तदा मुमूर्षुः पार्थस्या न पश्यतीत्याहुः । अतश्चाक्षुषः स्वानुग्रहनिवृत्तौ स्वस्य हृदये
२० लिङ्गात्मन्येकीभाव एव मुमूर्षोरूपक्षयव्यवहारः न तु चक्षुरभाव इत्यर्थः । एवमेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरित्यादिना
विजानातीत्याहुरित्यन्तं व्याख्येयम् । अत्र घ्राणोन्द्रियस्य “अथ प्राणमत्यवहृदि”त्याबुद्धीयन्नाह्मणोको वायुरनुग्राहकदेवता
रसनस्य वरुणः सोमो वा । तस्यावात्मकत्वात् । वाचो बह्विः श्रोत्रस्य विश्वः मनसश्चन्द्रमाः सर्षपस्य वायुः बुद्धेः
प्राणपतिरिति तत्तदिन्द्रियाणां क्रमेण देवता बोद्धव्याः । अत्र पाठक्रमो नोत्क्रान्तिक्रमाभिधायकः कस्यचित् श्रोत्राबु-
क्लमणस्यैव प्रथमं दर्शनात् । अतोऽजानियत एव क्रम इति भावः । एवं मरणकाले रूपदर्शनराहित्ये देवतानिवृत्तिः
२५ करणानां हृदये लिङ्गात्मनेकीभावश्चेत्यर्थद्वयं साधकमित्युक्तम् ॥२॥

इदानीं करणेषुपसंहृतेषु सत्सु निष्कमणसाधनीभूतो योऽन्तर्व्यापारो भवति तसाहुः—तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं
प्रचोतत इति । तस्य लिङ्गोपाधिकस्य ह किंलैतस्य प्रकृतस्योपसंहृतकरणस्य मुमूर्षोर्हृदयस्य हृदयच्छिन्नस्य अग्रं
नाडीमुलं प्रचोतते प्रकाशते । यथा स्वप्नं प्रतिपिस्तोर्जप्रद्वारासनादानरूपेण स्वेन भासा चैतन्यज्योतिषा च करण-
व्यतिरेकेण हृदये वासनाप्रकाशात्मकं ज्ञानं भवतीति ज्योतिर्ब्राह्मणे श्रुतं तथा मृतिवक्ष्यामि तेषोमात्रादान-
३० कृतेन वासनारूपेणात्यचैतन्यज्योतिषा च प्राप्यदेहादिविषयबुद्धिवृत्त्यात्मना हृदयप्रप्रचोतनं भवति । तेन हृदयाग्रे
प्रचोतेन प्रचोतिरे एव आत्मा विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिको निष्कामति लिङ्गमनात्मक्यमपि तदवग्रहमेन निर्गच्छती-
त्यर्थः । ननु प्रचोतेनेन कर्माश्रितं लोकं पश्यतात्मा मरणकाले हृदयात्केन मार्गेण निर्गच्छतीत्याकांक्षाया तसाहुः—
चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वेति । यद्यस्य आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात्तदाऽतो चक्षुष्टश्चक्षुषः सकाशा-
निष्कामति । यदि ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात् मूर्ध्नो द्वारा निष्कामति यथा यथा कर्म यथा
३१ ज्ञानमन्येभ्यः शरीरदेवैभ्यः श्रोत्रादित्यः सकाशात् निष्कामनीत्यर्थः । तस्मात्सत्कर्मवानुष्ठेयमिति भावः । ननु
“निर्गच्छतो प्राणाना मध्ये कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायामाहुः—तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति । यथाकर्म यथा-
श्रुतं विज्ञानात्मानमुत्क्रामन्तं परलोकाय प्रस्थितं परलोकायोद्भूतमिप्रायमनुसृत्य प्राणः सर्वाधिकारिस्थानीयो
राज्ञ इवाधिकारी राजानमनुत्क्रामति तं च प्राणमनूत्क्रामन्तमनुगच्छन्तं सन्तं सर्वे प्राणा वागवायः प्रवानस्य परिवार-
स्थानीया अनुत्क्रामन्तीत्यर्थः । न चात्रानुबन्धः क्रमावद्योतकः किन्तु विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतकः तथा हि

मति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति संविज्ञानमेवान्वचक्रामति
स एष ज्ञः संविज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥३॥

तद्यथा तृणजलायुका । तृणस्यान्तं गत्वाऽऽप्नोतमनमुपसंहरत्येवमेवायं
पुरुष इव शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽऽप्नोतमनमुपसंहरति ॥४॥

वागादयो हि प्राणा मुख्यप्राणाधीना इत्युद्गीथब्राह्मणे निर्णीतम् । अतो वागाद्यपेक्षया मुख्यप्राणस्य प्राधान्यं तथा ५
मुख्यप्राणोऽपि स्थित्युत्कमणादो भोक्तुः कर्माधीनः । अतो मुख्यप्राणापेक्षया विज्ञानात्मनः प्राधान्यम् । इदं च
प्राधान्यमभिप्रेत्येहानुशब्दः प्रयुक्तः । लिङ्गावभास्यानां लिङ्गस्य चोत्क्रमणदेशकालभेदाभावात् क्रमार्थोऽनु
शब्द इति भावः । एवं त्रियमाणस्यार्थसिद्धमाह—संज्ञानमेवान्वचक्रामतीति । यथोत्क्रमणात्प्राक् स्वकर्मनिुसारि-
भाविदेहविज्ञानसहितो भवति तथोत्क्रान्त्यनन्तरं संज्ञानमेव विशेषज्ञानोद्भासितमेव गन्तव्यमन्वचक्रामति अनु-
गच्छतीत्यर्थः । तथा च दुःखहानिमिच्छता मरणकाले स्वातन्त्र्यार्थं तत्साधनोपनिषद्विहितशमादौ यत्नवता भवितव्यम् । १०
किं च सर्वशुभकर्मविधायित्वेन अशुभकर्मनिषेधित्वेन च शास्त्रस्येह कर्मभूमौ महानारम्भो दृश्यते । सोऽपि मृतिकाले
स्वातन्त्र्यार्थं पुण्योपचयकर्तव्यतां दर्शयति । अतस्तदपि यथाधिकारं कर्तव्यमिति प्रकरणाार्थः । यदुक्तं हृदयाग्रप्रद्योतनं
तदेव स्पष्टयति—स एष ज्ञः संविज्ञानो भवतीति । स एष मुमुर्षुरात्मा ज्ञो ज्ञातृस्वभाव एव सन् संविज्ञानः पूर्व-
प्रज्ञास्वभावनाप्रधानेन विज्ञानेन सह वर्तमानो भवति स्वप्ने इव विशेषविज्ञानवान् भवतीत्यर्थः । एतच्च संविज्ञानत्वं
कर्मवशादेवावस्य भवति न स्वतन्त्रतः । स्वातन्त्र्येण हि संविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यान्नैव तु तल्लभ्येत । १५
तस्मात्कर्मणोद्भाव्यमानेन भाविदेहविषयकान्तःकरणवृत्त्याश्रितवासनात्मकविशेषज्ञानेन सर्वो लोकोऽस्तकाले
संविज्ञानो भवतीति भावः । पूर्वं शकटवत् संभृतसंभार उत्सर्ज्यातीत्युक्तम् । तत्रेवानी किं तस्य परलोकाय प्रस्थितस्य
पाथेयं शाकटिकसंभारस्यानीयं परलोकं गत्वा यद्मुहुक्ते तत्र शरीराद्यारम्भकं च किमिति जिज्ञासायामाह—
तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । प्रमाणादप्रमाणाद्वा जातं सम्यग्ज्ञानसंशयमित्याज्ञानसाधारणं
संसारहेतुभूतं ज्ञानमात्रमिह विद्याशब्देनोच्यते न परमात्मज्ञानं तस्य संसारविरोधित्वात् । शास्त्रतो लोकतो वा २०
स्वभावतो वा यद्दृष्टादृष्टार्थरूपं बाह्यमनःकायसाध्यं तत्सर्वमिह कर्मशब्देनोच्यते । क्रियमाणस्य कर्मणस्तत्फलस्य च
भुक्त्य यः संस्कारो हृदि संश्रितः सा पूर्वप्रज्ञोच्यते । इह विद्याकर्मणोः कार्यकोटित्वात्समस्य वचनं कृतम् ।
पूर्वप्रज्ञायास्तदुद्भवे प्राधान्यार्थं पृथक्करणम् । प्राधान्यं तस्या भुज्यमानस्य कर्मणः परिशेषरूपत्वाज्जायमानस्य
मूलत्वाच्च । न चैतस्याः कर्माद्यनुष्ठानादौ प्रयोजकत्वमेव नास्ति कुतः प्राधान्यमिति वाच्यं पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भव-
निमित्तकस्य बहुतरस्य कार्यस्य दर्शनात् । तथा हि—केषाञ्चित् कासुचित् क्रियासु चित्रकर्मिदिलक्षणासु विनैवेद्याभ्यासं २५
जन्मत एवारस्य कौशलं दृश्यते केषाञ्चित् पुनरत्यन्तसुगमास्त्वपि क्रियासु रज्जुनिर्माणदिलक्षणास्वकौशलं दृश्यते
अतः पूर्वप्रज्ञाया विना कर्मणि तत्फलभोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्तिरिति युक्तं तस्याः प्राधान्यम् । अथवा विद्याकर्मभ्यां
च पूर्वप्रज्ञाया उद्भवात्तयोः कारणकोटित्वात्समस्यवचनम् । इतरस्याः कार्यत्वात्पुन्यग्रहणं सर्वथापि कार्यकारण-
कोटयोर्द्वैराक्ष्यमित्यर्थमिति निर्देशः । तस्मादेतत्त्रयं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञास्थं शाकटिकसंभारस्यानीयं परलोकपाथेयमिति ।
तथा च तं परलोकाय गच्छन्तं विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी । उक्तरूपे समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अनुगच्छतः । ३०
पूर्वप्रज्ञा चोक्तलक्षणा समन्वारभेते इति वाक्ययोजना । तस्मादेव विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञास्थं त्रयं देहान्तरप्रतिपत्त्युप-
भोगसाधनं ; तस्माद्विद्याकर्मिदं शुभमेव समाचरेच्छुभफलयेति प्रकरणाार्थः ॥३॥

एवं संभृतविद्यादिसंभारो देहान्तरं प्रतिपद्यमानः कथं तत्प्रतिपद्यते इत्यत्रायं दृष्टान्तमाह—तद्यथा तृणजलायुका
तृणस्यान्तं गत्वाऽऽप्नोतमनमुपसंहरति । तत्तत्र उद्भूतवासनस्य त्रियमाणस्य तथा वासनया देहान्तरसंचारेऽयं दृष्टान्तः—यथा
येन प्रकारेण तृणजलायुका तृणस्यान्तमवसानं गत्वा अर्थात्तृणान्तस्माद्विद्यत्वात्मानमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरति ३५
अग्न्यावयवस्थाने इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं पुरुष इव शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽऽप्नोतमनमुपसंहरतीति ।
यथाऽयं दृष्टान्त एवमेवायं पुरुषो यः प्रकृतः संसारिदं शरीरं पूर्वोक्तं निहत्य स्वप्नप्रतिपत्तिमुद्विज पातयित्वाविद्यां
गमयित्वाऽऽप्नोतमनमुपसंहरति तत्रेवाह-

तद्यथा पेशास्कारी । पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एव-
मेवायं पुरुष इदं शरीरं निहृत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते
पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वाऽन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥५॥

स वा अयमात्मा । ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षु-

र्मयः श्रोत्रमयः आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमयः

मित्यात्मभावं प्रतिपद्यते न पूर्वदेहे इत्यर्थः । एतेनैतदपारं यद्बन्ति पौराणिकाः तृणजलायुकादृशान्ताद्देहान्तरं
गृहीत्वा पूर्वदेहं मुख्यात्मेति स्थूलदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमिति । यस्माद्देहनिर्गमनात्प्राणवस्थायामेव यथोक्ता
हृदयस्था वासना विद्याकर्मनिमित्तं भाविदेहं स्पृशति जीवोऽपि तत्राभिमानं करोति पुनस्तु पूर्वदेहं त्यजतीत्येतस्मिन्नर्थे
तृणजलायुकादृशान्तः श्रुत्या दक्षितः । तस्मात्पूर्वदेहविशिष्टस्यैव परलोकगमनमित्ययुक्तमिति ॥४॥

१० एव जल्लकावद्वासनयैव शरीरान्तरं गच्छत आत्मनस्तदारम्भकाणि पञ्चभूतानीति "तद्यथा राजानमित्या"-
दायुक्तम् । तत्र किं नित्योपात्तमेव भूतपञ्चकं पूर्वपूर्वदेहहयोपमर्देनान्यदन्यदेहद्वयमारभते किं वाऽन्यदन्यदेव भूत-
पञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयतीति सदैवे तद्भूतपञ्चकोत्पत्तावपि कारणान्तरस्य मृग्यत्वान्मायायाः सर्वकारणत्वेऽपि
तत्तद्देहारम्भसमये तत्तदुपादानभूतपञ्चकोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात्प्रसिद्धदेहारम्भकभूतपञ्चकव्यक्तिमेवे "माना-
भावाच्च न द्वितीयः पक्षः संभवतीत्यभिप्रेत्य प्रथमपक्षमेवाङ्गीकारयितुं वृथान्तामाह—तद्यथा पेशास्कारीति ।

१५ तत्तत्र नित्योपात्तमेव मायामयं भूतपञ्चकं प्रतिदेहारम्भमुपादानमित्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तः—यथा लोके पेशाः सुवर्णं
तत्करोतीति पेशास्कारी सुवर्णकारः पेशमः सुवर्णस्य मात्रा पूर्ववचनामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एव-
मेवायं पुरुष इदं शरीरं निहृत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते इति प्रत्येकं
निमित्तोतीत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहृत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एव-
मेवायं पुरुष इदं शरीरं निहृत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते इति प्रत्येकं

२० वेति । पितृभ्यो हितं पित्र्यं पितृलोकोपभोग्यमिति यावत् । एवं तत्तल्लोकोपभोग्ययोगं तत्तन्नामकं व्याख्येयं, ब्रह्म
हिरण्यगर्भः तल्लोकोपभोग्ययोगं ब्राह्मं प्रजापतिर्विराट् तल्लोकोपभोग्ययोगं प्राजापत्यं वा शरीरं तनुत इति प्रत्येकं
महिसंबन्धते । वेद्यव्यकीर्णमानन्त्येन प्रत्येकं कथयितुमशक्यत्वादन्युक्तं सर्वं सामान्यशब्देन गृह्णाति अन्येभ्यो वा
भूतेभ्य इति । यथाकर्म यथाश्रुतमन्येभ्यो भूतेभ्यः प्रेततिर्यगादिभ्यः सकाशात् शरीरं तनुत इति संबन्धते । तस्मा-
द्वर्तमानदेहारम्भकाण्येव भूतानि शरीरान्तरारम्भकाणि तद्वशाच्चास्य संसरणमिति भावः ॥५॥

२५ योज्यमात्मनः संसारसंबन्धः स वास्तवो न भवति कित्वोपाधिक एवेति तदुपाधीत् दक्षमितुमात्मनो
वास्तवस्वरूपमाह—स वा अयमात्मा ब्रह्मेति । स प्रकृतः संसारी वैशब्दस्तत्त्वमूल्यर्थः । अयमविद्यातत्कार्य-
विनिर्मुक्तः स्वप्रकाशापरोक्ष आत्मा कूटस्थः साक्षी चिदागुरुरेवम्भूतः सोऽयमात्मा वै ब्रह्म अक्षानमाद्यद्यतीतः परमात्मैवात्य
संसारिणो वास्तवं रूपमित्यर्थः । ब्रह्मेव सत्यमात्माऽविद्ययाऽब्रह्मवत् प्रतिपन्नः सम्यक् ज्ञानात्तद्व्यसे ब्रह्मेवावतिष्ठत
इति भावः । इदानीं यत्प्रयुक्तं एवंविधब्रह्मात्मनो बन्धस्तानुपाधीनाह—विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमय

३० इति । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः बुद्धयैक्याव्यासाद्धि तद्वर्त्मस्य कर्तृत्वादेरात्मन्यारोपोऽतस्तत्प्रायः । अस्मिन्प्रकरणे
सर्वोऽपि मयट्प्रायार्थो न तु विकारार्थः । मनसः सन्निकर्षान्मनोमयः विज्ञानमयत्वं चित्तमयत्वं चोपलक्षणं मनोमयत्व-
महङ्कारमयत्वं चोपलक्षणमिति च द्रष्टव्यम् । वदनव्यापारकाले वाङ्मयः स प्राणः पञ्चवृत्तिकस्तन्मयस्तत्प्रायः
यथा रूपदर्शनकाले चक्षुर्मयः शब्दश्रवणकाले श्रोत्रमयः । एतच्च रसनादेः कर्मेन्द्रियाणां चोपलक्षणपरमित्यर्थः । एवं प्राण-
बुद्ध्यादिद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सप्तात्मा शरीरारम्भकभूतमयोऽपि भवतीत्याह—आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय

३५ आपोमयः पृथिवीमय इति । आकाशशरीरारम्भे आकाशमयः । तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयः । तेजसशरीरारम्भे
तेजोमयः तथा वरुणलोकेऽव्याप्यशरीरारम्भे आपोमयः पार्थिवशरीरारम्भे पृथिवीमयः । एवं कार्यकरणसंघातमयः
सप्तात्मा तत्राभिप्रेत्यमानान्तरात्मबुध्युपाधिकं भवतीत्याह—क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमय इति । प्राप्ता-
प्राप्तवस्त्वन्तराद्वर्त्तनेन तद्विषयाभिलाषः स्वविषयभोगावसानमन्तरेण केनचित्प्रतिहत्यमानश्चेद्भवति तदा क्रोधरूपेण
परिणमते तन्मयः क्रोधमयः स क्रोधो यदि केनचिदुपायेन, निर्वातः स्यात्तदा प्रसन्नं चित्तमक्रोधं, तन्मयोऽक्रोधमय

क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्वदेद-
मयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधु-
र्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ॥६॥

अथो खल्वाहुः । काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तथाक्रतु-
र्भवति यथाक्रतुर्भवति तत्कर्म कुस्ते यत्कर्म कुस्ते तदभिसम्पद्यत इति ॥७॥

इत्यर्थः । तथा इष्टवस्तुसंयोगनिमित्तो हर्षस्तन्मयो हर्षमयः इष्टवस्तुवियोगनिमित्तोऽहर्षस्तन्मयोऽहर्षमयः एवमक्रोध-
हर्षमयत्वे क्रोधाहर्षमयत्वे वाऽऽप्ननः क्रमेण पुण्यापुण्यमयत्वं भवतीत्याहुः—धर्ममयोऽधर्ममय इति । न हि क्रोधादि-
भिर्विना धर्माधर्मप्रवृत्तिरूपपद्यत इत्यर्थः । एवं धर्माधर्ममयः सन् सर्वप्रायो भवतीत्याहुः—सर्वमय इति । सर्वस्य
व्याकृताव्याकृतस्य जगतो धर्माधर्मकार्यत्वेन तयोः फलं प्रतिपद्यमानस्तन्मयः सन् सर्वमयो भवतीत्यर्थः । ननु
व्याकृतमयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽप्यव्याकृतमयत्वस्य तदभावात् कथं सर्वमयत्वं ज्ञातुं शक्यते इत्याकाङ्क्षायांमपरोक्षेण १०
कार्यलिङ्गेन तत्कारणीभूतः परोक्षोऽपि धूमाद्वह्निरिव ज्ञातुं शक्यत इत्यभिप्रेत्य सर्वमयत्वं साधयति—तद्वदेद-
मयोऽदोमय इतीति । यत्किमपि कर्म शुभाशुभचेष्टारूपं साक्षादुपलभ्यते तदिदमित्येवोच्यते । तेन प्रत्यक्षेण लिङ्गेन
भावनासद्वं परोक्षं तत्कारणत्वेनानुमीयमानमद इत्युच्यते । तथा च यदा यस्मिन्समयेऽयमात्मा गृह्णामाविषयादिमयः
तदा इदमय इत्यर्थः । तथा कार्येणानुमीयमानभावनात्मकविषयादिमयोऽदोमयः । तदिति पदं सर्वमयत्वसाधनोपसंहा-
रार्थम् । तदिदं सर्वमयत्वं सिद्धमित्यर्थः । इदानीं विज्ञानमयादिवाक्यार्थं संक्षिप्याहुः—यथाकारी । यथाऽऽचरितुं [कर्तुं] १५
शीलमस्यास्तीति यथाकारी । यथाऽऽचरितुं शीलमस्यास्तीति यथा यथाचारी । स तथा तादृशो भवति करणचरणानुष्ठानो
भवतीत्यर्थः । करण नामाविधिप्रतिषेधमगमनियतक्रिया । चरणं त्वनियतक्रियेति विशेषः । एवं यथाकारीत्याद्यनुष्ठयतथा
भवतीत्येतद्व्याचष्टे—साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीति । साधुः सत्कृतः पितृगणवर्दिलोके भवति ।
पापो निष्ठुर एव स्थावरादौ भवति जायत इत्यर्थः । ननु साधुकारोत्यादौ ताच्छील्यप्रत्ययश्रवणाद्भूयोऽस्यासादेव
पुण्यपापसम्बन्धो भवति न सकृदनुष्ठानादित्यासाङ्ग्या प्राप्ताया सकृदनुष्ठानादपि पुण्यपापसम्बन्धो भवत्येवेति दर्शयितुं २०
साङ्गान् ताच्छील्यप्रत्ययं विहाय पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेतीति पुण्यं पुण्यवान् पापः पापवान् । तथा
च पुण्यपापकर्मभ्यां स तत्फलतिथयो भवतीत्येवंपरतैव ताच्छील्यप्रत्ययोपादानस्य न तु सकृदनुष्ठानात्तत्फलसम्बन्धा-
भावपरतैत्यर्थः । यत एवमुक्तुष्टापकृष्टयोनिप्राप्तौ पुण्यापुण्ययोरेव साधारणकारणत्वमितरेषां तु साधारणत्वमतः सर्वदा
पुण्यमेवानुष्ठेयं नेतरदिति भावः ॥६॥

पुण्यपापयोरेव संसारसाधारणकारणत्वमिति यदिदमुक्तं तत्पूर्वपक्षीकृत्येदानीं कामस्यैवासाधारणकारणत्व- २५
मिति सिद्धान्तमभिप्रेत्याहुः—अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इतीति । पूर्वपक्षानन्तरं सिद्धान्तप्राप्त्योग्यता-
द्योतकोऽशब्दः । खलु निश्चये । स्थूलदृश एके आचार्याः पुण्यापुण्यमयोऽयं पुरुष इत्याहुः कथयन्ति । अन्ये पुनर्वन्वन्नेश-
कुशलाः अयं पुरुषः खलु काममय एव कामो विषयाशा तन्मय इत्याहुः । न चैवं सत्यविद्यायाः ससारहेतुत्वानुपपत्तिः
तस्याः स्वतस्तद्वेतुत्वानुपपत्तिरिष्टात् सहकार्येपेक्षया तु कामस्यैव प्राधान्यात् । काम एवासाधारणं कारणं संसारस्य
उक्तयोः पुण्यापुण्योरपि तदभावेऽनुद्ययात् ।

३०

अकामतः क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कस्यचित् । यद्यदिकुस्ते किञ्चित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥
इति मनुस्मरणात् । “कामान्यः कामयते मन्यमानः स काममिर्जायत” इति कामस्यैवासाधारणकारणत्वाद्युक्तं काममय
एवेत्यवधारणमित्यर्थः । कया प्रनाड्या कामस्य संसारकारणत्वमित्येपेक्षायामाहुः—स यथा कामो भवति तथा
क्रतुर्भवति यथा क्रतुर्भवति इत्यादिना । स आत्मा सामान्यतः काममयः सन् यथाकामो यादृशेन कामविषयेण
युक्तो भवति तथाक्रतुः क्रतुर्नामाध्यवसायो यदनन्तरा क्रिया वर्तते । काम एव ईपदमिलापमात्रे यस्मिन्विषयेऽभिष्यक्तो ३५
भवति स तस्मिन् विषयेऽभिष्यक्तमानः स्फुटीभवन् क्रतुत्वमापद्यते तन्मय आत्मा भवतीति यावत् । स यथा
क्रतुर्भवति यादृशकर्मविषयेण क्रतुना युक्तो भवति तत्कर्म कुस्ते । यद्विषयः क्रतुः स्वयं तत्फलसिद्धये तद्योग्यं कर्म

तदेष श्लोको भवति । तदेव सत्तत्सह कर्मणेति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य ।
प्राप्त्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्मात्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय
कर्मण इति नु कामयमानोऽयामकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्त-
कामो भवति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥८॥

५ निर्वर्तयतीति यावत् । यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते तदमोष्टं फलमभिसम्पद्यते प्राप्नोति । तस्मात् सर्वमयले काममयलं
हेतुरित्यर्थः ॥७॥

ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रसम्पत्तिमाह—तदेष श्लोको भवति तदेव सत्तत्सह कर्मणेतीति । तत्तत्र ब्राह्मणोक्तेऽर्थे
एषोऽर्द्धश्लोको मन्त्रो भवति । अस्योद्भूताभिलाषस्य लिङ्गं सप्तदशावयवात्मकं मनःप्रधानं तन्मनःशब्दवाच्यम् ।
यद्वा प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्ष्येण मनसा लिङ्ग्यते तन्मनो लिङ्गमिति । तल्लिङ्गं मनो यत्र यस्मिन् गन्तव्ये फले
१० निषक्तं निश्चयेन सक्तं भवति तन्मनः तद्व्यपन्नव्यफलरूपपत्रं सत्कर्मणा फलारम्भकौभूतकर्मणा सह तदेव गन्तव्यं
फलमिति गच्छतीत्यर्थः । तथा च यदभिलाषाद्यत्कर्मकृतवांस्तत्र मनोऽभिषङ्गवशात्तेन कर्मणा सहस्य तत्फल-
प्राप्तिरिति वाक्यार्थे स्थिते कामो मूलं संसारस्यैवगतम् । तथा च “पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वं प्रविलीयन्ति
कामाः” इति श्रुत्यन्तरादवाप्तपरमपुरुषार्थस्य ब्रह्मबुद्धेर्जीविन्मूकस्य ब्रह्मविद इहैव जीवदवस्थायामेव कामविनाश-
श्रवणादर्थद्विद्वयमान्मपि कर्माणि कामहीनस्य निष्फलप्रसवानीत्यवगतेः काम एव संसारे हेतुरिति भावः । ननु
१५ कामप्रधानः संसरति चेत्कर्मफलभोगानन्तरं कामाभावान्मुक्तिरेव भविष्यतीत्याद्यद्वयप्राप्तामाह—प्राप्त्यान्तं कर्मण
इत्यादिना । अयं फलासक्तः कस्यीद्वा हिमलोके यत्किञ्चित्कर्म करोति तस्य कर्मणो भोगेनान्तमवसानं प्राप्य कर्म-
फलभोगसमाप्तिं गत्वा तस्मात्लोकाद्भुक्तभोगात्पुनरिति आगच्छति अस्मै लोकाय कर्मण कर्मप्रधानत्वात्सर्वं लोकस्य
कर्मण इति विशेषणम् । अस्मिन्मनुष्यलोके कर्मकरणाथमित्यर्थः । तस्मादेवं फलासक्तसन्मनः कृत्वा तत्फलभोगार्थं
गच्छति ततश्च पुनः कर्मकरणाथमागच्छतीत्येवंभूतसंसरणप्रवाहस्य विना ब्रह्मज्ञानमुपलब्धेनास्य कर्मफलभोगावसाने
२० मुक्तिः शक्येति भावः । इदानीमज्ञानकारणकाम एव संसारासाधारणकारणमित्युक्तमुपसंहरति—इति नु कामय-
मान इति । इत्येवं नु खलु कामयमानः संसरतीति शेषः । एवमियता प्रबन्धेनावस्थाद्वयदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः
संसारः सकारणको दक्षितः । इदानीं योषिदालिङ्गनेनैव पुंसः सुषुप्तिं प्राप्तस्यात्मनः कामाविहीनं रूपं मोक्षदुष्टान्तभूतं
यदतिछन्दोवाक्येनोक्तं तस्य दार्ष्टान्तिकभूतं सोपायं मोक्षस्वरूपमाह—अथाकामयमान इत्यादिना । अथशब्दः
संसारप्रकरणविच्छेदार्थः । यस्मात् कामयमान एवैवं संसरति तस्मादकामयमानो विद्वांस क्वचित्संसरति न
२५ तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति वचनात्कामाभावे तदुत्थसंसरणहेतुकर्माभावाच्च । किं तर्हि ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येत्यल्लि-
भेणान्वयः । कुतोऽकामयमानः स्यादित्यत आह—योऽकाम इति । बाह्येषु शब्दाद्यर्थेषु दृष्टिभूतिपूर्वकाः कामा यस्य
न सन्ति सोऽकाम इत्यर्थः । अकामोऽपि कुतो हेतोरित्यत आह—निष्काम इति । अतिग्रहशब्दिताः शब्दादि-
वासनात्मका अन्तराया ये कामास्ते निर्गता यस्मात्स निष्कामः । अतोऽकामपदेन बाह्या निरस्यन्ते । निष्कामपदेन
तद्धेतुभूता आन्तरा इत्यपीनरुक्तमित्यर्थः । कथं च निष्कामत्वं भवतीत्यपेक्षामाह—आत्मकाम इति । आत्मैव
३० सर्वमिति ज्ञानेन सर्वशब्दादिप्रपञ्चस्यात्मभावत्वे प्रतिपन्ने स्वातिरिक्तकाममित्यव्याहृत्यमात्मकामत्वम् । अतः शब्दादि-
साध्यसुखस्याप्यात्मभावत्वादात्तमेव कामो यस्य स आत्मकाम इत्यर्थः । अत एव आत्मकाम इति । आत्माः कामा येन
स आत्मकामः आत्मकामत्वादात्मकामत्वमित्यर्थः । अर्थादात्मैकत्वज्ञानाभावे अकामयमानत्वासम्भवात् संसारो दुर्वार
इत्यात्मज्ञानाय यतितव्यमिति सूचितं भवति । किमेवंविधस्य भवतीत्यपेक्षायामोक्ष एव भवतीत्याह—न तस्मात्प्राणा
उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति । तस्मादकामयमानाद्विदुषः सकाशात्प्राणा वागादयो नोत्क्रा-
३५ मन्ति कामाभावेन कर्माभावे सति गमनकारणाभावात् किन्तु तस्योहनिक्षिप्तोदकविन्दुवदनैव ब्रह्मस्वरूपे एव
समवनीयन्ते सम्प्रलीयन्ते इत्यर्थः । स वा अकामयमानो जीवसेव ब्रह्मैव सन् सुषुप्तवस्थायामिवपरिच्छिन्न-
निर्विशेषाद्वैताच्छुचिज्जोतिःस्वभाव एव सन् ब्रह्माप्येति प्राप्नोति । नित्यप्राप्तत्वादेवाप्येति शब्देन प्राप्तिरूपवर्ध-
इत्यर्थः ॥८॥

तदेष श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य
हृदि श्रिताः । अथ मर्त्याऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥९॥
तद्यथाऽहिनिर्व्वयनी । वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरे-
शेतैऽथायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सन्नाडिति
होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥१०॥

५

इदानीं कामयः संसरतीति ब्राह्मणोक्तेश्च यथा पूर्वप्रकरणे मन्त्रोदाहरणं कृतं तथाऽत्राप्युक्तेश्चैव मन्त्रमुदा-
हरति—तदेष श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इति । तत्तस्मिन्नुक्ते मोक्षतत्साधनेऽर्थे एव श्लोको मन्त्रो भवति ।
अस्यात्मकामस्य ब्रह्मविदो यदा यस्मिन्काले विद्यापरिपाकावस्थायाम् हृदि श्रिता ये कामास्तृष्णात्वेन व्यवहृत्यमाणा
द्विविधेन्द्रियप्रभृतिहेतुभूताः सन्तो जगज्जनका वासनात्मकास्ते सर्वे समस्ताः प्रमुच्यन्ते समूलतो विधीयन्ते न तु
सुषुप्ताविव कारणात्मनाऽवतिष्ठन्ते । अथातो हेतोः समूलकामवियोगलक्षणात्तदा मर्त्यो मरणधर्माऽपि सप्तमृतोऽ- १०
मरणधर्मा भवतीति यावत् । ततश्च कामवियोगादमृतो भवतीति निर्द्देशसामर्थ्याद्विद्यालक्षणा अनात्मविषयाः कामा
मृत्यवो भवन्तीत्यवगम्यते । किं तदमृतत्वं क्व वा भवतात्यत उच्यते—अत्र ब्रह्म समश्नुत इति । अत्रास्मिन्नेव
शरीरे स्थितः सन् ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मोभूतो भवति ब्रह्माभावापत्तिलक्षणे मोक्ष एवामृतत्वं तच्च ज्ञानिशरीरे एव
कामनिवृत्त्याऽभिप्रेत्यते स्वतः सिद्धमेवेत्यर्थः ॥९॥

ननु विदुषः सर्वात्मविद्ययाऽऽप्तमात्रत्वेन प्राणादिषु बाधितेष्वप्यसौ देहो चेद्वर्तते ततोऽस्य पूर्ववदेहिंत्वाद्विद्या- १५
वैयर्थ्यमेवेत्याशङ्क्या तस्मिन्नाकरणाथ तावददृष्टान्तमाह—तद्यथाऽहिनिर्व्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतेति ।
तत्र दृष्टान्तो यथा लोकेऽहिः सर्पो यस्या त्वचि नितरा लीयते सा सर्पत्वगहिनिर्व्वयनी । सा मृता अहिदेहवियुक्ता
वल्मीके सर्पाश्रये प्रत्यस्ता प्रतिक्षिप्ता संपणानात्मभावेन रित्यका सती शयीत वर्तते सर्पश्च यथा तत्र निर्गमनप्रवेशौ
कुर्वन्नपि निर्ममाहङ्कृतिको वर्तत इत्यपरो दृष्टान्तोऽत्रार्थोऽवक्षिन् इत्यर्थः । निर्मोक्तदृष्टान्तस्य तावदाष्टान्तिकमाह—
एवमेवेदं शरीरं शेत इति । यथायं दृष्टान्त एवमिदं शरीरं स्थूलं सूक्ष्म च सर्पस्थानीयेन मुक्तेन परित्यक्तं मृतमिव २०
सम्बन्धवर्जितं शेत विद्यया सम्बन्धहेतोरविद्यायाः समुच्छेदादिति भावः । ननु दृष्टान्ते सर्पतन्निर्मोक्तयोर्भेदेनावस्थिति-
वदाष्टान्तिकेऽपि विद्वत्तद्देहयोस्तथा स्यादन्यथा देहदेहिभावसिद्धेरिति चेत्, न, यथा अहिनिर्मोक्तयोः पूर्वविद्वदानो
मिथः सम्बन्धो नास्ति तद्वद्विद्वत्तद्देहयोरपि पूर्ववन्मिथ्याभिमानाख्यः सम्बन्ध इदानीं नास्तीत्येतावन्मात्रार्थस्यात्र
विवक्षितत्वादित्यभिप्रेत्य सर्पदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह—अथायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव
सन्नाडिति होवाच याज्ञवल्क्य इति । अथशब्दो हेत्वर्थः । अथ सकारणस्य देहस्य, त्यागादित्यर्थः । अयमात्मा २५
आत्मस्वरूपापन्नो विद्वाननस्थिकः अस्थीनि मरणधर्मकशरीरगतमज्जास्थित्वावमेदःसूक्ष्मवासुलक्षणसु । न विद्यते
अस्य मरणधर्मकं मज्जादिकं यस्मिन्तोऽनस्थिकः अमृत इत्यर्थः । तथा चाग्निरहस्ये श्रूयते (१०.१.३) । “उभयं
हैतदग्रे प्रजापतिरास मर्त्यं चैवामृतं चेति प्रकृत्य अथ पुरीषत्रिवपति तद्व्यास्यैतदस्येव तद्वैतमर्त्यं मर्त्यं ह्यस्थी”ति ।
अमृतः कुतो हेतोरित्यत आह—अशरीरः अविद्यादृष्ट्या शरीरस्थो स्वदृष्ट्याऽशरीर एव । अत एव प्राज्ञः साक्षी ।
स चैतद्विशेषणावशिष्टो विद्वान् ब्रह्मैव अशनायादिवर्जितः परमात्मेव । ब्रह्मशब्दस्य कमलसनादिविषयत्वं वारयितुं ३०
लोक एव स्वप्रकाश एवेति विशेषणं बोध्यम् । याज्ञवल्क्यो मुनिः सन्नाडिति राजानं समोध्य इत्येवं ह किल उवाच
उक्त्वात् । तथा चास्यैकरसब्रह्मभूतस्य विदुषो देहसम्बन्धहेत्वज्ञानव्यस्तौ पूर्ववच्छरीराभिमानाभावाच्च विद्यावैयर्थ्य-
मिति नहि तत्र शङ्कोति भावः । यः पूर्व मुनिना विमोक्षार्थं कामप्रश्नो वरो दत्तः स यद्यपि सहेतुको वचमोक्षार्थ-
लक्षणे दृष्टान्तपूर्वको जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकाख्यधारिण्या श्रुत्या सविस्तरे निर्णीतस्तथापि मोक्षसाधनात्मज्ञान-
हेतुसंन्यासस्य पूर्वमसङ्कटवृत्तेरपि ज्ञानोत्पत्त्यन्तरङ्गभूतशमादीनां तत्रानुक्त्वात्तः नहं भूयोऽपि सन्यासो विद्यासाधनत्वेन ३५
विधातव्य इति वक्तव्यशेषसम्भवात् सहस्रदानमेव राजा स्वत्रिज्ञासाधनवृत्त्यभावं सूचयन् प्रतिजज्ञ न सर्वस्वमित्यभि-
प्रेत्याह श्रुतिः—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेह इति । सोऽहमित्यर्थं विमोक्षितवते भगवते सहस्र
ददामीत्यादि पूर्ववत् । नन्वेवं वक्तव्यं शेषोऽस्ति चेदत्राजं पूर्ववदत ऊढं विमोक्षायैव ब्रूहीति कस्मात्प्रापृच्छदिति चेत् ।
सत्यं शास्त्रे आलोच्यमाने ज्ञानादन्यत्र साक्षान्मोक्षसाधनमीक्ष्यते । संन्यासावेतु तद्द्वारैव साधनत्वादिति विवक्षन्

तदव्येते श्लोकाः ।

अणुः पन्था वितरः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो भवेत् ।

तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद् उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥११॥

तस्मिच्छुल्लभमुत नीलमाहुः पिङ्गलहरितं लोहितं च ।

एष पन्था ब्रह्मणा हानुवितस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥१२॥

विमोक्षयेति नापुच्छत् । विदुषो हि निःशेषकलेशोपशमात्मकस्वरूपावस्थितस्य स्वतः सिद्धः संन्यासादिर्न ज्ञानसाधनम् । किन्तु “संन्यासेन तनुं त्यजेदिति” स्मृतेः प्रतिपत्तिकर्मानुष्ठानमिति न तत्र जिज्ञासा । विविदिषोः पुनः “त्यजतैव हि तज्ज्ये” त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदमिति वचनाज्ज्ञानार्थत्वेन संन्यासः सपरिकरो वक्तव्य इति युक्तं तदर्थं सहस्रदानमिति भावः ॥१०॥

- १० अथाकामयमान इत्यादिब्रह्महोनेन “यदा सर्वे प्रमुच्यन्त” इति मन्त्रेण च ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः संक्षिप्तोऽर्थस्तस्यैव विवरणार्थः श्लोका मन्त्राः सन्तीति शेषः । अणुः स्थूलादिनिखिलविशेषातीतत्वात् वितरो वित्तीर्णो विश्रुत इति यावत् दुर्विज्ञेयत्वादनन्तात्मावगाहित्वाद्वा । पुराणः चिरन्तनो नित्यभूतिप्रकाशितत्वात् एवम्भूतः पन्था एकात्म्यज्ञानलक्षणो मार्गः स मां स्पृष्टः शास्त्राचार्योक्तिरितो मामनुप्राप्तः । यद्वा तृतीयाथ द्वितीया मामिति मया स्पृष्टो लब्ध इति यावत् । न केवलं लब्धः किन्तु भवेत् चानुवित्तः । अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया १५ फलावसानतालक्षणा निष्ठा प्राप्तिर्भुजैरिव तृप्त्यवसानता । तथा चानुवित्तः उल्लक्षणं निष्ठा प्रापितः एवकारो मयातुवित्त एवेत्ययोगव्यवच्छेदार्थः सर्वथा नान्ययोगव्यवच्छेदार्थः । “तद्धो यो देवानां प्रत्यबुध्यते”ति श्रुत्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वसाधारणत्वोक्तेरिति भावः । एवकारोऽनान्ययोगव्यवच्छेदको न भवतीत्येतदेवाह—तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद् उत्क्रम्य स्वर्गलोकमितो विमुक्ता इति । न केवलं भवेदयं मार्गोऽनुवित्तः किन्त्वयेऽपि ये ब्रह्मविद्ः प्रज्ञावन्तो धीराः सदा निर्वन्धा जीवन्त एव विमुक्ताः सन्त इतोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्य क्षरोरुपातानन्तरमेव ते न ब्रह्मविद्यामार्गेण २० स्वर्गपरमानन्दलक्षणं मोक्षं प्रकरणात् न तु त्रिविष्टपलक्षणं लोकं स्वप्रकाशमपियन्ति अपिगच्छन्तीत्यर्थः ॥११॥

- यथोक्तोऽस्मिन्मोक्षमार्गेऽविद्योपप्लुताशया यथासुचि विचित्राणि दर्शनानि कल्पयन्तीत्याह—तस्मिच्छुल्लभमुत नीलमाहुर्हरितं । तस्मिन् ब्रह्मज्ञानलक्षणे मोक्षमार्गे शुक्लमतिसशुद्धं ब्रह्मेत्याहुः आहुर्हरितं सर्वत्रानुषङ्गः । अपरे शारदधोमवद्ब्रह्म नीलमिति । न्ये तु वह्निज्वालावत् पिङ्गलमिति । केचित् पुनर्वैदूर्यमणिवद्धरितं ब्रह्मेति । अपरे तु जपाकुसुमवल्लोहितमिति । चकारो ब्रह्मणः शब्दस्पर्शादितादात्म्यकल्पनासमुच्चयार्थः । प्राप्यस्यादित्यादिब्रह्मणः २५ शुक्लादिरूपत्वमुपेत्य तत्प्राप्तिमार्गेऽर्जवदुशो विवदन्ते इत्यर्थः । वस्तुतस्तुपासनमार्गं एवैवविधो न मोक्षमार्गः । तथा हि उपासको हि नाडीद्वारा आदित्यादिलोकं प्रति निष्कामति नाडोनां च शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा इति नाडीखण्डेऽनेकवर्णात्मकत्वस्योक्तत्वादुपास्यस्यादित्यादिब्रह्मणः शुक्लादिविशिष्टो मार्ग उपासनमार्ग एव । न तु ब्रह्मविद्यालक्षणे मोक्षमार्गो निर्गुणभूतिविरोधात् । तस्मादासकामतया निर्गुणब्रह्मात्मविषयज्ञानमेव मोक्षमार्ग इत्येतदेवाह—एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्त इति । यथा तैलादिविषये प्रदीपस्य ज्वलनानुपपत्तौ ३० तेजोमात्रे निर्वापमिष्यते तथा स्थूलसूक्ष्मात्मकस्य सर्वस्यैव कामस्य ज्ञानात्प्रक्षेपे सति प्रवृत्त्यनुपपत्तौ औनैव प्रत्यगात्मज्ञाने कार्यकरणनामैकीभावेनावस्थानमित्येष पन्था ज्ञानमार्गो ब्रह्मणा परमात्मस्वरूपेण ब्रह्महोनेन त्यक्तसर्वेपणेनानुवित्तः पूर्वोक्तनिष्ठं प्रापित इत्यर्थः । एवं विप्रतिपत्तिनिराकरणपुरःसरं मोक्षमार्गं निश्चित्य तेन धीरा अपियन्तीत्यत्रोक्तं नियमयति—तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्चैति । अन्योऽपि ब्रह्मवित्तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण मोक्षमेति प्राप्नोति ब्रह्मवित्त्वे हेतुस्तैजस इति तेजसि शुद्धसत्त्वे भवस्तैजसः क्षपिताद्योपकल्पमथवा आत्मप्रवणवृद्धिरिति यावत् । तैजसत्त्वे हेतुः ३५ पुण्यकृदिति । इष्टापूर्तलक्षणं पुण्यं करोतीति पुण्यकृच्चकार उक्तेरुहेतुमद्भावाक्रमसमुच्चयार्थो न ज्ञानकर्म्मणो समसमुच्चयार्थः तदुक्तं “कषामे कर्मणिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तत” इति च । “किंच अर्थस्य मूलं निश्चितं क्षमा च कामस्य रूपं च वपुर्वयम् । धर्मस्य यागा दियया दमश्च मोक्षस्य सर्वोपरमः क्रियाभ्य” इति चतुर्विधे पुस्त्यायै साधनभेदोपदेशाच्च । नात्र समुच्चयोऽभिमत इत्यर्थः ॥१२॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।

ततोभूय इव ते तमो य उ सम्भूत्या रताः ॥१३॥

असूर्या नाम ते लोकाः । अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधाः जनाः ॥१४॥

तदेव सन्तः । तदु तद्भूवामो न चेदवेदो महती विनष्टिः ।

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति ॥१५॥

आत्मानं चेद्विजानीयात् । अयमस्मीति पृथक् ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥१६॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा । अस्मिन्सन्देहे गहने प्रविष्टः ।

स विदवक्त्रस्त हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥१७॥

प्रस्तुत ज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गात्तरं निन्दति—अन्ध तमः अदर्शनात्मकं तमो मोहादिपदवाच्यं संसारनियामकं प्रविशन्ति प्रपद्यन्ते । के ? ते ये असम्भूतिं सम्भवनं सम्भूतिः सा यस्य कार्यस्य सा सम्भूतिस्तस्या अन्या असम्भूतिर्देवता-प्रकृतिः कारणमव्याकृतास्थं तामसम्भूतिं अव्याकृतास्था प्रकृतिः कारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकां मुपासते अनुवर्तन्ते इति यावत् । ततस्तस्मादपि भूय इव बहुतरमिव ते तमः प्रविशन्ति । के ? ये उ तु सम्भूत्यां कार्यं ब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः आसका उपनिषदर्थानिपेक्षिण इति यावत् । अतो युक्तमात्मज्ञानहीनानां तेषामविद्याऽऽयतन- १५ मित्यर्थः ॥१३॥

नन्वेवं यदि तेऽदर्शनलक्षणं तमः प्रविशन्ति तर्हि का क्षतिरित्याशङ्क्यामाह—असूर्या नाम ते लोका इति । ये लोका अन्धेन तमसाऽऽवृता व्यासास्ते लोका असूर्यास्तोऽबुधः खसमन्विता नाम प्रसिद्धाः असुषु रमन्ते इति व्युत्पत्तेः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरास्तेषां स्वभूता असूर्या निष्कृष्टा इति यावत् । तात्त्विकान् ते प्रेत्य मृत्वा अपि-गच्छन्ति । अप्ययमेकीभावः तं प्राप्नुवन्ति के ? ये अविद्वांसः न केवलं सामान्यतोऽविद्वांसः किन्तु अबुधा आत्माव- २० गमर्जिता जनाः प्राकृता जनधर्मिणो वा । अतो दुःखप्राप्तेः सुखहानिरेव क्षतिरित्यर्थः ॥१४॥

न केवलं ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे श्रुतिप्रतिपत्तिरेव किन्तु स्वानुभवसम्वादोऽप्यस्तीत्याह—तदेव सन्तस्तदु तद्भूवाम इति । तदेव तत्रैव प्रसिद्धेऽनेकानर्थसङ्कले देहे एवाज्ञानबीर्धनिद्राऽऽहिताः सन्तो वर्तमाना वयं तदु तदानीमेव कथंचित् कल्मषक्षयात्तद्ब्रह्म भवामो वर्तामहे । अहो कृतार्था वयमित्यभिप्रायः । ब्रह्माभिवज्ञाने सति कृतार्थत्वं श्रुत्यनुभवस्याभुक्त्वा तदभावे दोषमाह—न चेदवेदो महती विनष्टिरिति । यद्ब्रह्मसत्त्वं न चेद्विदितवन्त- २५ स्तर्ह्यहमेवो अविद्वान् भवेयमिति शेषः । वेदनं वेदः सोऽप्यस्त्योति वेदो न वेदो अवेदो । तदा महती अनन्तपरिमाणा जन्ममरणादिलक्षणा विनष्टिर्विनशानं स्यादिति शेषः । एवं पूर्वार्द्धेनोक्तमेवार्थमुत्तरार्द्धेन प्रपञ्चयति—ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति । यथा वयं ब्रह्मविदो भूत्वाऽऽमाहिनशनाद्विमुक्ता एवं ये तद्ब्रह्म विदुस्तस्यमुक्ता मुक्ता भवन्ति अथ पुनर्ये एवं न विदुस्ते इतरेऽब्रह्मविदो जननमरणादिलक्षण दुःखमेवोपयन्ति प्रतिपद्यन्ते न कदाचिदपि दुःखाविबर्तन इत्यर्थः ॥१५॥

तदेव मार्गात्तरनिन्द्याव्याजेनात्मज्ञानमार्गः स्तुतः पुनरपि तस्तुत्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कामक्लेशराहित्यं दर्श- ३० यति—आत्मानं चेद्विजानीयादिति । “अयमात्मा ब्रह्म” “अहं ब्रह्मास्मि” “तत्त्वमसी”त्यादिवाक्यात् पुरुषः पुमानर्थं परमात्माख्योऽहमेवेत्यात्मानं ह्रस्वमगनायाद्यतोतं च तत्कर्तृचित्तत्वसृष्टिर्नो यः जानीयात्तर्हि स किमिच्छन् सर्वस्य वस्तुजातस्यात्ममात्रत्वात्स्वरूपव्यतिरिक्तं किं वस्तु फलभूतमिच्छेन्न किञ्चिदपीत्याशेषार्थः किञ्चिदः । तदेव प्रकटयति कस्य कामाय कस्मै फलाय शरीरमनुसञ्चरेत् अनुसङ्गच्छेत् शरीरोपाधिकृतदुःखमनु दुःखी स्यात् शरीराद्भ्रजत्वेनात्मनः साक्षात्कृतत्वात् तददुःखेन विद्वान् दुःखी स्यादित्यर्थः ॥१६॥

न केवलमात्मविद्यारसिकस्य कायक्लेशराहित्यं किन्तु कृतकृत्यता चास्तीत्याह—यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मेति । अस्मिन् प्रसिद्धे देहे तेजोब्रज्जदिभिर्भूतैः सद्विद्यते समुपचीयते इति सन्देहो वेहस्तस्मिन्सन्देहे । कथंभूते आध्यात्मिकादोनामर्पणामातिसङ्करादगुणप्रधानभावेन पृथक्करणायोग्यतया गहने दुर्विज्ञेये जन्ममृत्यवत्प्रविष्ट आत्मा

यदेतमनुपश्यति । आत्मानं देवमञ्जसा ।

ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सति ॥१८॥

यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः । आकाशाश्च प्रतिष्ठिताः ।

तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्माभूतोऽमृतम् ॥१९॥

५

यस्मादवक्संवत्सरः । अहोभिः परिवर्तते ।

तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥२०॥

प्राणस्य प्राणम् । उत चक्षुषश्चक्षुस्त श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः ।

ते निचिक्युर्ब्रह्म 'पुराणमन्यं मनसैवाग्न्यं नेह नानास्ति किञ्चन ॥२१॥

यस्य ब्राह्मणस्य यद्वा येन ब्राह्मणेनानुवितोऽनुलब्धः प्रतिबुद्धः अहमस्मि परं ब्रह्मैवेवं प्रत्यगात्मत्वेन साक्षात्कृतश्च
१० वर्तते इति शेषः । स ब्राह्मणो विश्वकृद्विश्वस्य कर्ता कृतकृत्यः पूर्ण इत्यर्थः । ननु विश्वकृत्त्वं परप्रयुक्तमेव स्यादित्यत आह—तस्य लोक इति । तस्य ब्राह्मणस्य सर्वोऽपि प्रपञ्चो लोक आत्मेत्यर्थः । ननु तर्हि लोकलोकिनोर्भेद एव स्यादित्यत आह—स उ लोको एवेति । सोऽपि ब्राह्मणः सर्वस्य प्रपञ्चस्य लोक एवात्मेत्यर्थः । तथा च येन ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतयाऽनुवितः स न संसारी किं तु पर एव यस्माद्विश्वकर्ता सर्वस्य चात्मा सर्वं चास्यात्मा तस्माच्च परमात्मा सर्वप्रकारभेदरहितः पूर्णतया वर्तते स एवाहमस्मीत्यात्माऽनुसन्धातव्य इति तात्पर्यार्थः ॥१७॥

१५ किं च विदुषो विहिताकरणादिप्रयुक्तं भयं नास्तीति विद्या स्तोतुं मन्त्रान्तरमाह—यदेतमनुपश्यतीति । यदा पुनः कथंचित्परमकारुणिकं कश्चिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन्ननु पश्चादेतं हृदयस्थमात्मानं देवं द्योतनात्मकम् । यद्वा यथा कर्मानुरूपं सर्वप्राणिकमफलानां दातारं देवं भूतभव्यस्य कालत्रयस्थेशानं स्वामिनमञ्जसा साक्षात्पश्यति अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मत्वेन विजानाति । तदा तदानीं न विचिकित्सति न संशयानो भवति अहमस्मि सर्वस्या परं ब्रह्मेति निश्चितमतिर्भवतीत्यर्थः । "विचिकित्सा तु संशयः" इत्यमरः । यद्वा न विचिकित्सति न निन्दति सर्वस्यात्म-
२० मात्रत्वदर्शने निन्दनीयस्य स्वस्य परस्य वाऽभावादित्यर्थः । यद्वा तद्दर्शनानन्तरं स्वात्मानमकृतात्थत्वेन न गृह्य-
तीत्यर्थः ॥१८॥

इदानीं तस्यात्मनोऽमृतत्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन साधयति—यस्मिन्पञ्च पञ्च जना इति । यस्मिन्ब्रह्मणि पञ्च संख्याताः पञ्चजना पञ्चजनसंज्ञकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि आकाशाश्च प्रतिष्ठिताः । यद्वा प्राणादयो वाक्चक्षुषादिति न्यायेन प्राणक्षयः श्रोत्रमन्नं मनश्चेति पञ्च जनाः प्रतिष्ठिताः आकाशश्च यस्मिन्सूत्रमोतं च प्रोतं च
२५ सोऽप्युक्तात्माश्च यस्मिन्प्रतिष्ठितः "एतद्वै" तदक्षरं गार्गि यस्मिन्नाकाशं ओतश्च प्रोतश्चेत्युक्त्वात् । तमेवात्मानं ब्रह्माभूतं विद्वानहममृत इति मन्ये जाने । मर्त्यत्वस्याऽज्ञानमात्रकृतत्वात्तस्य च नष्टत्वादित्यर्थः ॥१९॥

मन्वीश्वरोऽपि कालावच्छिन्नोऽतो न कालत्रयं प्रत्यस्येश्वरत्वसम्भव इत्ययं आह—यस्मादवक्संवत्सर इति । अयं संवत्सरः स्वावयवैरहोरात्रैः कार्यजातं परिच्छिन्दन् यस्मादीश्वरादवयवैः परिवर्तते न तमपि परिच्छिनति । एवमीश्वरस्य समस्तविक्रियाहेतुकालातिक्रमणोक्त्या जन्मादिविकाराः प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । एवंभूतं तदीश्वरत्वकं
३० ज्योतिष्मन्तश्च ते प्रसिद्धाः तस्मादायुः कामेनायुर्गुणेन ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः ॥२०॥

पूर्वतरस्मिन् मन्त्रे पञ्चजनप्रतिष्ठाभूतब्रह्मविद्यमृतो भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेवंविधब्रह्मविद्योदयोः स्यादित्य-
पेक्षायां तदुदयप्रकारमाह—प्राणस्य प्राणमिति । प्राणनादिक्रिया कुर्वन्तु प्राणः स्वस्यानात्मत्वजडत्वाभ्यां सत्ता-
स्फूर्त्योः स्वतोऽसम्भवात्तत्त्वसिद्धस्वप्रकाशात्मन्योतिषा भास्यमान एव स्फूर्तिं कुञ्चे । अतस्तस्य ब्रह्म प्राणस्यापि
प्राणं तथा चक्षुरादीनामपि ब्रह्मप्रकाशकल्पनविधितानां काष्ठलोष्टादिसमत्वेन दर्शनादिक्रियायामस्वातन्त्र्यात्तद्व-
३५ भासकमात्मज्योतिः चक्षुषोऽपि चक्षुरित्यादितुल्यं व्याख्यानम् । उतशब्दोऽन्यर्थः । तथा च विमतानि केनचिद्विधितानि
वर्तन्ते करणत्वाद्वास्यादिवदित्येवं प्राणादिव्यापारानुमितास्तित्वं तद्विलक्षणत्वेन शुद्ध प्रत्यगात्मानं ये विदुस्ते ब्राह्मणा
अग्र्यमग्रे भव्युः । अत एव पुराणं चिरन्तनं ब्रह्म निचिक्युः निश्चयेन ज्ञातव्यः । अत एव त्वंपदार्थपरिचोचन-

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्गृह्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ॥२२॥

विरजः पर आकाशात् । अज आत्मा महान्ध्रुवः । तमेव धीरो विज्ञाय

प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुव्यायाद्बहुञ्छब्दान्वाचो विग्लापन् हि तदिति ॥२३॥

स वा अयमात्मा । सर्वस्य वशी सर्वस्थेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रज्ञास्ति

प्रकरणे यथोक्तब्रह्मविबोधयः स्यादिति भावः । एवंविषयब्रह्मावाप्तौ किं साधनमित्येषाया श्रवणादिसंस्कृतं मन एव ५
यथोक्तप्रकारब्रह्मधीसाधनमित्याह—मनसैवाप्तव्यमिति । उक्तलक्षणं ब्रह्म मनसैवाप्तव्यं प्राप्य न साधनान्तरेणेत्यर्थः ।
यद्यपि “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे”त्यादिना मनसैवाप्तव्यमित्युच्यते । अत एव वृत्तिव्याप्यं ब्रह्मेत्य-
भ्युपगच्छन्ति शास्त्रतः । नन्वेवमाप्त्राप्तव्यादिभावेन भेदः स्यादित्याशङ्क्यामाह—नेह नानास्ति किञ्चनेति । इहावाप्ति-
विषये ब्रह्मणि किञ्चिदपि नाना भेदोऽविद्याभ्यारोपपन्नव्यतिरेकेण परमार्थतो नास्तीत्यर्थः ॥२१॥

इदानीं भेदवर्जननिन्दया नानात्माभावं द्रव्ययति—मृत्योः स मृत्युमाप्नोति । इवशब्दोऽभिप्रायार्थः । य इह १०
ब्रह्मणि नानेव पश्यति स मृत्योर्मरणात् पुनर्मृत्युमाप्नोति जन्ममरणसंसारचक्रे परिभ्रमतीत्यर्थः । द्वैताभावे कथमनु-
द्गृह्यमित्येषायाभाह—मनसैवानुद्गृह्यमिति । यस्मादेतादृशं ब्रह्म तस्मान्मनसैव श्रवणादिकमनुद्गृह्यं साक्षात्कर्तव्यं
यस्याद्वैकरसं तस्मादेतद्ब्रह्माप्रमयमप्रमेयम् । तथा ध्रुवं नित्यमविचालीत्यर्थः ॥२२॥

उक्तं ध्रुवत्वं सोपस्करमुपादयति—विरजः पर आकाशादिति । धर्माधर्मादिलक्षणं रजो विगतं यस्मात्स
विरजः अत आकाशादव्याकृताख्यात्यरो व्यतिरिक्तः । अत एवाजो न जायत इत्यजः जनननिषेधान्वास्ति- १५
विपरिणमते वदन्ति अपक्षीयते विनश्यतीत्युक्ताः सर्वे भावविकारा निषिद्धा भेदितव्यास्तेषां जन्मादित्वात् । एवंभूत
आत्मा किंपरिमाण इत्युच्यते महान् परिमाणतो महत्तमः “यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदस्मान् नाणीयो न ज्ञायोऽस्ति
किञ्चि”दिति श्रुत्यन्तरात् । तस्माद्ब्रुवो अविनाशीत्यर्थः । यथोक्तं वस्तुदर्शनं निगमयति—तमेव धीरो विज्ञायेति । धीरो
धीमान्ब्राह्मणस्तमेव नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमात्मानं विज्ञाय पदार्थशुद्धिं सम्पाद्य शास्त्रत उपदेशतश्च प्रज्ञां वाक्यार्थ-
ज्ञानलक्षणात्मविशेषोक्तोक्तान्तरूपान् परमपुरुषार्थहेतुभूतां तत्त्वमस्यादिवाक्यवशात् कुर्वीत सम्पादयेदित्यर्थः । २०
बहुशास्त्राव्ययमेव दोषमाह—नानुव्यायाद्बहुञ्छब्दानिति । बहून्प्रभूतान्वाब्दानानुव्यायावानुविनियते । बहुशब्दाध्ययन-
निषेधहेतुः वाचो विग्लापनं हि तदिति । हि यस्माद्बहुशब्दाध्ययनं वाचो वागिन्द्रियस्य विग्लापन विशेषेण ग्लानिकरं
श्रमजनकं तस्माद्बहुशब्दानुव्यायादेरित्यर्थः । इतिशब्दो मन्त्रोदाहरणमाप्त्यर्थः । अत्र बहुशब्दाभ्यासप्रतिषेध-
सामर्थ्यादित्ययाथात्म्यावबोधहेतुत्वशब्दाभ्यासोऽनुज्ञायते । अन्या वाचो विमुञ्चय ओमित्येवं ध्यायय आत्मान-
मित्याश्वर्षणश्रुतेरिति भावः ॥२३॥

२५

पूर्वं “तदेव सत्तत्सह कर्मणैती”त्यादिमन्त्रेण “स यत्रायं शारीर आत्माऽब्रह्म”त्यादिब्राह्मणेन च कामादि-
हेतुसहितो मुमुक्षूणां हेयत्वेनोक्तो “यदा सर्वं प्रमुच्यन्त” इत्यादिमन्त्रेण अथाकामयमान इत्यादिब्राह्मणेन च
तेषामेवाभिलषितः सम्यग्धीहेतुको मोक्ष उक्तः । पुनश्च तत्स्वरूपमणुः पन्था वितर इत्यादिश्लोके प्रपञ्चितम् ।
इदानीं विविदिषावाक्येन ब्रह्मात्मनि कृत्स्नस्य वेदस्य काम्यरागिर्वर्जितस्य विनियोगकथनार्थमस्मिन्नव्याये उक्तं
सफलमात्मज्ञानमू-स वा अयमात्मेत्यारभ्य एषां लोकानामसम्भेदायेत्येवमन्तेनानुवृत्ते । सशब्देन ज्योतिर्ब्राह्मणोक्त- ३०
विज्ञानमयलक्षणं जीवं परामुख्यं तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य विरजः पर आकाशादज आत्मेत्यव्यवहितोक्तेन
परेणात्मनैक्यमितिशब्देन श्रुतिनिर्दिष्टातीति “स वा अयमि”ति पदत्रयसमुदायार्थः । इत्यमुक्तमात्मज्ञानमनूद्य तत्फल-
माह—सर्वस्य वशीत्यादिना । सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेर्वशी सर्वो हि ब्रह्मेन्द्रादिगणोऽस्य वशे वर्तत इति यावत् । “एतस्य
वा अक्षरस्य प्रज्ञासन” इत्यादिनोक्तत्वात् । सर्वस्यैतद्ब्रह्मवर्तित्वे हेतुः यतः सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेरीशानः स्वामी । ननु यथा
बलवत्तरामात्मादीनृपति राजपुत्रस्य राजादिकृतमेवेत्यर्थं तद्वदेवास्थापि स्यादित्यतः सर्वस्याधिपतिरिति विशेषणम् । ३५
अधिपतिरविष्टाय पालयिता महाराजवत्स्वतन्त्र इति यावत् । अधिपतित्वादीगानः ईशत्वाच्च वगीत्यर्थः । किं च
सर्वमिदं प्रज्ञास्ति यदिदं किञ्चेति । यत्किञ्चिद्विदं सर्वं जगत् प्रज्ञास्ति । नन्वेवं शासनाल्लोकवत् धर्माधर्मसंयोग
ईश्वरात्मनः स्यादित्यत आह—स न साधुना कर्मणा भूयानिति । सोऽधिपतित्विद्वान् साधुना शास्त्रविहितेन
कर्मणा पूर्वावस्थातो भूयान्न भवति न वदन्ति असाधुना शास्त्रप्रतिपिद्धेन कर्मणा प्रागवस्थातो नो एव

यद्विं किञ्च स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेव भूताधि-
पतिरेष लोकेदवर एष लोकपालः स सेतुविधरण एषां लोकानामसंभेदाय ॥२४॥
तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकैर्न
चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति ॥२५॥

- ५ कनीयानल्पीयान् अल्पतरो न भवत्येवेत्यर्थः । पालनादिकर्तुः तज्जन्यधर्मादिफलसम्बन्धः कथं नास्तीत्यभिप्रेत्य
विद्वांसं विशिनष्टि-एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर इति । यस्मादेव विद्वान् भूताधिपतिर्भूतमात्रस्य स्थावरजङ्गमात्म-
कस्याधिपतिस्तत्सत्तानियामकः कार्याणां कारणाधीनसत्ताकत्वात् । तथा एष ईश्वरो लोकेश्वरः लोकस्य धर्मादिरपि
ईक्षितुं शीलमस्य स लोकेश्वरो धर्मादिरपि नियमनशीलः इत्यर्थः । तस्माच्च कामकर्माविद्यापरतन्त्राविद्वज्जीववदस्य
धर्मादिसम्बन्धोऽस्ति । तच्चा एष लोकपालः लोकान् जनितकार्याणि भूतानि तत्सत्तीक्ष्णेषु तत्र चैतनाक्षेपेण च
१० पालयतीति लोकपालः । किं च यथोक्तप्रवाहविष्टम्भकः सेतुस्तद्वदेव स परमात्मा सेतुः किंविशिष्टः विधरणो
विधारण यथा सेतुः सीमादिव्यवस्थां विधारयति तथा वर्णाश्रमादिव्यवस्थया विधारयितेत्यर्थः । किमर्थम् ? एषा
भूरादिब्रह्मलोकान्तानां लोकानामसम्भेदाय । सम्भेदः सांख्यं तदभावाय । एवं राजवैलक्षण्यान्नास्य तद्वर्मादिसम्बन्ध
इत्यर्थः ॥२४॥

- यदर्थमेवाऽस्मिन्नध्याये 'वाचो' विग्लापनं हि तदिदं श्लोकान्तेन विहिता सफला ब्रह्मविद्याज्जुहिता तं
१५ काम्यैकदेशवर्जितस्य कृत्स्नस्य कर्मकाण्डस्य विद्यायां परम्परया विनियोगं दर्शयति—तमेतं वेदानुवचनेन 'विविदिषन्ति
ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकैर्न चेति । त्रयाणामपि वर्णानामध्ययनादावधिकृतत्वाच्च द्विजमात्रमधिकारि
बोद्धव्यं वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकोऽनूच्यते गुरुच्चारणानन्तरं पठ्यते इति वेदानुवचनं वेदाध्ययनम् । तथा च द्विजो-
धिकारी तमेतं मन्त्रोक्तविशेषणमीपनिषदं पुरुष वेदानुवचनेन नित्यस्वाध्यायलक्षणेनान्तःकरणशुद्धिद्वारा विविदिषन्ति
वेदितुमिच्छन्ति न तु विदित्येव स्वातन्त्र्येणेश्वरात्मविषयाया वृभुत्स्याया अपि दुर्लभत्वात् त्वोपनिषदं पुरुषमिति
२० तद्विस्तृत्युतेः पुरुषस्येश्वरस्योपनिषदेकगम्यत्वावगमाच्च न साक्षाद्वेदनाथं वेदानुवचनादीनि किं तु विविदिषाधर्मेवेति ।
तथा ब्रह्मचर्येण स्त्रीपरिग्रहनिवृत्तिलक्षणेन वैश्वेनेन ब्रह्मचारिकर्मणा । तथा तपसा नियमेन शास्त्रीयपारलौकिक-
जपाच्चक्रविधिवशात् शीतादिद्वन्द्वसहस्रं तपस्तेन तपसा । तथा श्रद्धयाऽऽवृष्टार्थेषु कर्मसु देवताज्ञानादिषु च वेदवाचि-
तेष्वास्तिव्यवृद्धिः श्रद्धा तथा । यज्ञेन ब्रह्मयज्ञेन ज्ञानयज्ञेन च तथाऽज्ञागतेन कामानशनलक्षणेन च विविदिषन्तीति
प्रत्येकं सम्बन्धः । अत्र कामानशनसेवानाशकं न तु भोजनाभावस्तथा सति मरणसम्भवेनात्मविशिषोत्पत्तेरनव-
२५ काशात् । यद्वा सकल्पपूर्वकं मरणान्तमशनवर्जनमनाशकम् । वेदानुवचनादेरनाशकस्य वैद्विकविविदिषासाधनत्वे
नियमाभावाद्वैद्विकस्यापि साधनस्य जन्मान्तरविविदिषाद्वारा मुक्तिहेतुत्वाच्च । तथा चास्मिन् जन्मनि साधनचतुष्टय-
सम्पत्तिश्चेन्न जाता तद्व्यामरणान्तिकमनशनं कुर्यात् । यदा पुनरिहैव साधनचतुष्टयसम्पन्नो भवति तदाऽऽमरणमनशनं
दूरादेव त्यजेत् । तस्य 'श्रोतव्यो मन्तव्यः' इत्यादिश्रुत्या श्रवणादावेव नियुक्तत्वादिति भावः । तस्माद्वेदे यानि काम्यानि
कर्माण्युक्तानि गर्भेवासाधनार्थहेतव इति यदा ज्ञायन्ते तदा तेषु जिह्वासाधनं ततः । ततश्च नित्यानुष्ठानात्परिशुद्ध-
३० बुद्धेर्विविदिषाद्वारा कर्मणो मुक्तिहेतुत्वे सिद्धेति तात्पर्यं बोद्धव्यम् । एवं कर्मकाण्डोक्त-
रध्ययनादिकर्मभिस्तपस्रवेदनेच्छातः किं स्यादित्यत आह—एतमेव विदित्वा मुनिर्भवतीति । उक्तैस्तैः । शुद्धिद्वारा
विविदिषोत्पत्तौ गुप्तादोषसर्पणं श्रवणानुष्ठानं चैत्यनेन क्रमेणैतमेव मोक्षप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुक्तलक्षणत्वात्तमेव
विदित्वा साक्षात्कृत्य मुनिर्भवति मननशीलो योगी भवतीत्यर्थः । एतमेवेत्यवधारणात् प्रत्यगात्मवेदनमेव मुनित्व-
३५ कर्मिणामित्यर्थोक्तं भवति । इदानीमर्थोक्तं सत्यासं मुनिप्राप्त्यात्मलोकमिच्छता तत्साधनत्वेन विदधति—एतमेव
प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति । एतमेव प्रकृतमात्मानं स्वलोकमन्तःकरणशुद्धिद्वारा ईप्सन्तं वाप्नुमिच्छन्तो
विविदिषन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजनशिला वैराग्यातिशयशालिनो भूमुक्षवः प्रव्रजन्ति प्रकर्षेण सर्वाणि कर्माणि सत्यस्यन्तीति
सत्यासो विधीयते । "आन्तेयोऽष्टाकपालो भवती"तिवदित्यर्थः । एतमेव लोकमीप्सन्त इत्यवधारणात् वाह्यलोकत्र-
येऽसूना न पारिव्राज्येऽधिकार इति गम्यते । नहि गङ्गाद्वारं प्रति जिगमिषोः काश्चोनिवासिनः पूर्वाभिमुखगमनं

एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं
प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च
वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव
पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः ॥२६॥
स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽज्ञीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्कोऽसितो न
सज्यते न व्यथत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उभे ह्येव एते
तरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैनं कृताकृते तपतो नास्य केनचन कर्मणा लोको मीयते ॥२७॥

साधनम् । सोऽयं मनुष्यलोकः । पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा, कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति श्रुत्या बाह्य-
लोकत्रयाधिनां पुत्रादिसाधनान्तरस्य नियमितत्वात् ॥२५॥

नन्वत्र कथं संन्यासे विधिरिति निश्चेतुं शक्यते प्रव्रजन्तीति वर्तमानोपदेशादिति संशये अनन्यथासिद्धार्थ- १०
वादवशाद्विधिरिव निश्चय इत्यभिप्रेत्यास्य विधित्वनिर्णयहेतुमर्थवादं दर्शयति—एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं ब्राह्मणा अनूचाना
विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इत्यादिना । ह स्मेत्येती वृत्तार्थी निपाती । वैशब्दः स्मरणार्थः । तदेतदिति पदार्थां तदेतदात्म-
लोकाधिना पारिव्राज्ये कारणमुच्यत इति श्रुतेः प्रतिज्ञा गम्यते । अत्र प्रजाशब्दः कर्मोपासनयोरप्युपलक्षणार्थः । तथा
च तदेतत्पारिव्राज्ये स्पष्ट कारणं ह किंल वै स्मर्यते पूर्वैऽतिश्रान्तकालिका ब्राह्मणजातिमत्तो अनूचाना अनुवचन-
समर्था विद्वांसः आत्मज्ञाः प्रजां तदुपलक्षिते कर्मविधे च न कामयन्ते स्म पुत्रादिसाधनानि नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । १५
ननु पुत्रादिसाधन परित्यजता तेषां कोऽभिप्राय इत्यत आह—किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक
इतीति । येषां नोऽयमाक परमार्थदर्शनाभयं नित्यसन्निहितोऽज्ञानायादिर्वाजितः आत्मेव लोकः पुत्रार्थः ते वयं प्रजया
पुत्रकर्मापरिविद्याभिलोककत्रयसाधनभूताभिः किं करिष्यामः । लोकत्रयहेतुपुत्रादिसाधनं नैव पश्याम इति पुत्रादिक-
माक्षिपन्तीत्यर्थः । इतिशब्दोऽभिप्रायसमाप्तिद्योतकः । ननु ते पूर्वं ब्राह्मणा एवं साध्यसाधनव्यवहारं निन्दन्तस्तस्या-
विद्वद्विषयत्वमापाद्य किं कृतवन्त इत्यपेक्षायामाह—ते ह पुत्रैषणायाश्चेत्यादि । एषणे एव भवत इत्यन्तं व्याख्यातम् । २०
यस्मादेवं पूर्वं विद्वांसः प्रजादिभ्यो निवृत्ताः प्रव्रजिता एव तस्मादधुनातना अपि प्रव्रजेयुरित्येवमर्थवादवचनं विधिवान्व-
मन्तरेणासबद्धबभानं स्वसंबन्धसिद्धये लोकमोक्षस्तः प्रव्रजन्तीत्यस्य संन्यासविधिवान्वयत्वं निश्चाययतीति सिद्धम् ॥२६॥

नन्वेवमप्यात्मलोकाधिना किमिति नियमेन पारिव्राज्यमेव विधीयते कर्मणामपि तत्साधनत्वेनानुष्ठेयत्वा-
दित्याशङ्क्यां तस्यात्मलोकस्मोत्पाद्यादिविलक्षणत्वेन कर्मासंबन्धान् कर्मं तदर्थिनानुष्ठेयमित्यभिप्रेत्याह—स एष
नेति नेत्यात्मेत्यादिना व्यथत इत्यन्तं । व्याख्यातार्थमेतच्छाकल्यब्राह्मणे । ननु य एवं सर्वपणाविनिवृत्तः स एष नेति २५
नेत्यादिलक्षणमात्मानमात्मत्वेनावप्य तदुपेणैव वर्तते तस्य कर्मानारम्भणस्य ब्रह्मविदः किं स्यादित्यपेक्षायामाह—
अतः पापमकरवमित्यादि । अतोऽस्मांश्चिमित्ताच्छरीरधारणादिहेतोरविवेककृताद्वागादेः पापमुपपुण्यं कर्माकरवं
कृतवानस्मि कष्टं खलु मम वृत्तमनेन कर्मणाहं नरकं प्रतिपद्ये इति कर्मकृतः चेत्परितापःपूर्वोक्त-
लक्षणं ब्रह्मविदं न तरति न व्याप्नोति । तथाऽतः फलविषयकामनिमित्तात् कल्याणं यज्ञादिलक्षणं पुण्यं शोभनं
कर्माकरवं कृतवानस्मि अतोऽहं देहान्तरैः फलं सुखमुपभोक्ष्ये इत्येवोपि हर्षः तं न तरति न व्याप्नोतीत्यर्थः । ३०
इत्येवमुभे द्वे पापमुपपुण्यफले कष्टरूपे तं न तरत इति शेषः । एवं यथोक्तमविदस्तापहर्षांसंशयो को हेतुरित्यपेक्षायां
तमाह—उभे ह्येव एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनीइति । अमृतोऽभरणधर्मा एष ब्रह्मविदुभे एते साध्वसाधुनी पुण्यपाप-
लक्षणकर्मणी हि निश्चितं तरति अतिक्रामति आरब्धानारब्धयोर्भोगज्ञानार्थां क्षीणत्वादसुखस्य चाकर्तृत्वेना-
संश्लेषादित्यर्थः । इत्यात्मविदो धर्मादिसंबन्धो नास्तीत्याह—नैनं कृताकृते तपतः कृतं नित्याद्यनुष्ठानमकृतं तस्यैवा-
करणमेतदपि कृताकृते क्रमेण फलदानप्रत्यवायोत्पादाभ्यामब्रह्मविदमिवैनं ब्रह्मविदं न तपतो नोद्वेज्यत इत्यर्थः । किञ्च ३५
नास्य केनचन कर्मणा लोको मीयते इति । अयं ब्रह्मविदः केनचन केनापि कर्मणा शास्त्रप्रसिद्धेनापि लोकः पुरुषार्थो
न मीयते न हित्यते । “मीज” हिंसायामिति धातुः । ततश्च तत्त्वज्ञानात्माकलिकयोर्ज्ञानिनिगना भस्मीकरणा-
दुत्तरकालिकयोस्त्वैकर्तृत्वेनासंबन्धेपाच्छरीरारम्भकयोस्तूपभोगेनैव क्षयाद्ब्रह्मविदः कर्मकार्यसम्बन्धाभावात् कर्मसम्बन्ध
इति तात्पर्यार्थः ॥२७॥

तदेतद्व्याप्त्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो
कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदविस्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति
तस्मादेवंविच्छिन्नातो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवा-
त्मानं पश्येत्सर्वमेवं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवति सर्व
पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तपति नैनं पाप्मा
तपति विषापो विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवति य एवं वेद ॥२८॥

- एवमुक्तं ब्रह्मविद्याफले मन्त्रं संवादयति—तदेतद्व्याप्त्युक्तमेव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्यादिना । तदेतद्-
ब्राह्मणेनोक्तं वस्तुतत्त्वं श्रद्धा मन्त्रेणाभ्युक्तं प्रकाशितम् । कथं ? ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदस्तत्त्वसर्वधनस्य एष साधनमित्यूहो
नेति नेत्यादिलक्षणः स्वरूपभूतो महिमा ऐश्वर्यविशेषः स्वाभाविकत्वाच्चित्यः अन्ये त्वविद्याकामकर्मकृता महिमानो न
१० नित्या इत्यर्थः । कुतो विद्वन्महिम्नो नित्यतेत्यपेक्षायां हेतुमाह—न कर्मणा बद्धते नो कनीयानिति । शुभलक्षणेन
कृतेन कर्मणा एष महिमा, न बद्धते बृद्धिलक्षणा विक्षिप्ता न प्राप्नोति । तथाऽऽशुभेन कर्मणा नो कनीयाद्वा नायमपक्षय-
लक्षणा विक्षिप्ता प्राप्नोति । एताभ्यां च निषेधाभ्यामन्या अपि विक्षिप्ता निषिद्धास्तासामप्युपचयापचयहेतुत्वात् ।
अतोऽपि विक्षिप्यत्वाच्चित्य एष महिमैत्यर्थः । अस्य महिम्नो नित्यत्वेपि किं स्यादित्यपेक्षायां स्वस्वरूपं तत्पदार्थलक्षणं
जानीयादित्याह—तस्यैव स्यात्पदविदिति । यत एष नित्यस्तस्मात्तस्यैव महिम्नस्तत्पदार्थस्य पदवित्पदस्य वेदित्वा
१५ पश्यते गम्यते ज्ञायत इति पदं स्वरूपं तत्पदार्थभूतं ब्रह्मैव तस्य पदस्य वेदित्वा स्यात् । मुमुक्षुर्विषयज्ञानार्थं
तत्पदवेदित्वा भवेदित्यर्थः । ननु पदवेदनेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायामाह—तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेतीति ।
तं महिमानं स्वरूपं पदं विदित्वा ज्ञात्वा पापकेन धर्माधर्मलक्षणेन कर्मणा न लिप्यते न सम्बध्यते । उभयस्यापि
संसारहेतुत्वाविशेषात्पापकमित्युभयमपि गृह्यते । एवं सति धर्मशब्दप्रयोगेऽप्युभयग्रहसम्भवे यद्यपि स्यात् तथापि
धर्माधर्मयोर्हेतुत्वद्योतनार्थं पापशब्दप्रयोग इत्यर्थः । इतिशब्दश्रुत्समाप्त्यर्थः । तद्धेतुत्पत्तिसाक्षात्कारः कथं स्यादित्य-
२० पेक्षायामाह—तस्मादेवंविच्छिन्नातो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति । यस्मादेवमकर्म-
सम्बन्धेन ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणः तस्मात्कारणादेवंविद् आत्मा कर्मतत्फलसम्बन्धस्य इत्यापाततो
ज्ञानं प्रथमं श्रान्तं संसारदुःखेन तप्तं खिलो वा उपरतबाह्येन्द्रियव्यापार इति यावत् । “अमुं” तपसि
खेदे चेत्यस्य धातोर्निष्ठान्तं रूपं श्रान्तं इति । उक्तं च—निवृत्तौन्द्रियलौल्यस्तु श्रान्तः श्रान्तश्च कथ्यते । तपः
कलेषा हो दान्तोऽहन्तर्वाणिस्तु शास्त्रविदिति । अनन्तरं दान्तोऽन्तःकरणतृष्णातो निवृत्तः । न हि बाह्यकरणानां
२५ विषयाभिनिवेशानिवृत्तिमन्तरेणान्तःकरणस्य विषयाभिषङ्गो व्यावर्तते । उपरतः सर्वेषां विनिर्मुक्तो विधिना त्यक्तसर्व-
कर्मा सन्यासी । तितिक्षुः जीवनविच्छेदातिरिक्तीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुः श्रद्धावित्तः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिरेव वित्तं
साधनं यस्य स श्रद्धावित्त इन्द्रियान्तःकरणचलनरूपव्यापारव्यावृत्त्या तदैकाग्र्यवानिति यावत् । एतच्च बाह्यं च
पाण्डित्यं च निर्विद्येत्येवमुक्तम् । एतावता यत्र-कर्तुः स्वातन्त्र्यं तेषां कर्मणा निवृत्तिः श्रान्तादिपदैरुक्तः यत्र तु
सम्यग्धीवितोर्विनिर्द्वालस्यादि पुंसो न। स्वातन्त्र्यं तत्त्वबुद्धिः श्रद्धावित्त इतिपदेनेति भेदः । तथा वैवर्प्रकारेण
३० श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येव स्वे कार्यकरणसघाते एवात्मानं प्रत्यक्षवेदितारं पश्येत् साक्षात्कुर्यात् । तथा च
अमाद्यनुष्ठानमिह विधीयत इति विचक्षितमित्यर्थः । तर्हि किं तावत्परिमाणमेवात्मानं पश्येनेत्याह—सर्वमेवं
हिवा मननापुनर्मनतीत्यर्थः । कुतो हेतोरित्यत आह—सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवतीति । अस्य
ब्रह्मविदः सर्वः समस्तः प्रपञ्च आत्मा भवति । किं च सर्वस्य प्रपञ्चस्य स्वयमात्मा भवति । यथोक्तं साधनं तद्वि-
३५ साक्षात्कारे सति किं स्यादित्यपेक्षायामाह—सर्वं पाप्मानं तरतीति । अयं तु ब्रह्मविदस्तत्पाप्मानमुत्कृष्टं तस्यात्य-
शयेन व्याप्नोत्यतिक्रामतीत्यर्थः । किं वैवात्मानं पश्यन्तमेवं ब्राह्मणं पाप्मा पुण्यापुण्यलक्षणं काम्यनिषिद्धाचरणरूपो
न तरति न व्याप्नोतीत्यर्थः । इतश्च विदुषो न कर्मसम्बन्धोऽस्तीत्याह—सर्वं पाप्मानं तपतीति । ब्रह्मविदसर्वं पाप्मानं
कृताकृतलक्षणं सर्वात्मदर्शनरूपवद्विना तपति भस्मीकरोतीत्यर्थः । किञ्च नैनं पाप्मा तपतीति । एवं ब्रह्मविदं पाप्मा
कृताकृतलक्षणं उक्तरूपं इष्टफलप्रत्यवायोत्पादनार्थं न तपतीत्यर्थः । एवं कर्मासम्बन्धे किं भवतीत्यत आह—विषापो
४० विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवतीति । एवंविद् विषापो विगतः पापो धर्माधर्मलक्षणो यस्य स विषागः ।

स वा एष महानज आत्मा । अन्नादो वसुदानः स यो

हैवमेतं महान्तमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वसु ॥२९॥

स वा एष महानज आत्मा । अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्रातोऽ-

सीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति ॥३०॥

स वा एष महानज आत्मा । अजरोऽमरोऽभयोऽमृतो

ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥३१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

विगता जरा यस्मात्स विजरः । विगता जिघत्सा अतुमिच्छा यस्मात्स विजिघत्सः । न विद्यते पिपासा पातुमिच्छा यस्य सोऽपिपासः । एवंभूत एतस्याभवस्थायां मुख्यब्राह्मणो भवति । एतस्माद्ब्रह्मास्वरूपावस्थानात्प्राग्गीर्णं ब्राह्मण्यमित्यर्थः । एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनफलमाह—य एवं वेदेति । य एवं पूर्वोक्तगुणविशिष्टमात्मानं वेद १० उपास्ते ह स्मैर्बभूत आत्मेति पूर्वोक्तविपापादिगुणविशिष्ट एव भवतीति शेषः ॥२८॥

एवं निष्पादिकब्रह्मज्ञानात्कैवल्यं फलमुक्तं सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मध्यानादभ्युदयफलं दर्शयिष्येति तत्स्वरूपमाह—स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान इति । योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां विख्यातो विज्ञानात्मा स वै स एष महानज आत्मा । अन्नादः सर्वभूतस्थः सन् सर्वाज्ञात्ता । यद्वाऽज्ञशब्देन चराचरात्मकं जगद्गृह्यते । तस्यात्ता संहारकः । तथा वसु धनं भोगसाधनं सर्वप्राणिकफलं ददातीति वसुदानः एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा १५ तदुपासनफलमाह—स यो हैवमेतं महान्तमजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वर्त्सति । य एवं पूर्वोक्तमह्मद्विगुणविशिष्टमात्मानं वेद उपास्तेऽहमस्यैवभूत आत्मेति स वसु कर्मफलं विन्दते लभते सर्वतत्त्वत्वादेवेत्यर्थः । अनया कण्डिकया रतेदतिः परायणमित्युक्तस्यैव कर्मफलस्योपसंहारः कृत इत्यपीनशक्त्यं द्रष्टव्यम् ॥२९॥

इदानीं सफलां विद्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुपदिष्टासुपसंहरति—याज्ञवल्क्य इति श्रुतिरस्मान्प्रति दर्शयति । स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्रातोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्य इति । यो ब्राह्मण- २० दानुको विज्ञानमयो जन्ममरणादिसन्ततिमान् त्वंपदवाच्यभूतः सोऽयं सशब्देनोच्यते वै शब्दः प्रसिद्धार्थः । एषशब्देन तु विद्यया प्रवृत्ताज्ञानतत्कार्यो नित्यमुक्तस्त्वंपदलक्ष्य उच्यते । तस्य शुद्धस्य त्वंपदार्थस्य महानित्यादिविशेषणं तथा च स वा एष यथोक्तः प्रत्यगात्मा महान् सत्यज्ञानादिलक्षणोऽमरोक्षः परमात्मैवेति वाक्यार्थः । एवमहं ब्रह्मेति वाक्योत्पत्त्यपरमात्मैवत्वविज्ञानादविद्यातत्कार्यं प्रवृत्ते सति प्रत्यगात्मनो यद्रूपं तदिदानीमुच्यते अज इत्यादिपदैः । यस्माद्ब्रह्मसुखादिविद्याया विनाऽविद्या कार्यकरणत्वात्मा न जायते तस्मादजो जन्मरहितः अत एवाजरः कालावच्छिन्न- २५ वेहादिवन्न जीर्यतीत्यर्थः । अमरः प्राणत्यागरूपमरणरहितः । अत एवामृतो निरन्तरयनाशशून्यः । अत्र जननप्रतिषेधेनैव विकारान्तराणां तन्मूलकत्वात्तत्प्रतिषेधस्याप्यर्थसिद्धत्वेऽपि शब्दतः प्रतिषेधो ऋदादीनां पारमार्थिकत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । यत एवं सर्वविकारशून्योऽत एवाभयः । भयं हि नामाविद्याकार्यं तत्प्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन चाविद्यापि प्रतिषिद्धा वेदितव्येति भावः । हे जनक स भ्रातृ अभयं वै अविद्याकार्यरहितमेव ब्रह्म परमात्मतत्त्वं त्वं प्राप्नोऽसि इत्येवं ह किल याज्ञवल्क्य उवाचेत्यर्थः । राजा तु आत्मीयमशेषविद्यालाभं द्योतियितुं सर्वस्वदानं प्रतिजज्ञे इत्याह—सोऽहं ३० भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति दासकर्मणे ददामीति चशब्दात् सम्ब्रह्मते । इतिशब्दो निरुपितायाः सर्वविदापुशासनरूपाया विद्यायाः परिसमाप्तिद्योतक इत्यर्थः ॥३०॥

इदानीं तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणमित्युक्तस्यैव ब्रह्मात्मैक्यज्ञानफलस्योपसंहारार्थमग्निमा श्रुतिः प्रवर्तते— स वा एष महानित्यादि । ब्रह्मेति पदपर्यन्तमक्षरार्थः पूर्ववत् । कथं पुनरभयगुणविशिष्टमात्मनो ब्रह्मत्वमत आह— अभयं वै ब्रह्मेति । एवं विषयपरिशोधनेन विद्यास्वरूपमुक्त्वा विद्याफलं ब्रह्मयति—अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं ३५ वेदेति । एवं यथोक्तमात्मानमभयं ब्रह्म यो वेद सोऽभयं ब्रह्मेव हि भवति भूक एव भवतीत्यर्थः । य इह “स वा एष महानि”त्यादिनाऽन्ते ससिसोऽयं स एव सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यः एव एव सर्वस्यास्य शास्त्रस्य तात्पर्यार्थ इति ॥३१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्याम्बिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्हं मैत्रेयी
ब्रह्मावादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञेव तर्हि कात्यायनी सोऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥१॥

याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रब्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मा-

त्स्थानावस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्त करवाणीति ॥२॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु स इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तं पूर्णा स्यात्स्यां
न्वहं तेनामृताहोरे नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो ययैवोपकरणवतां
जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तं नेति ॥३॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्यां किमहं

तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥४॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती सती प्रियम-

वृतद्वन्त खलु भवति तेऽहं तद्वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि ते

वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य निदिष्यासस्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥५॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु

कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्या-

त्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया

भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा अरे वित्तस्य कामाय

पूर्वभागप्रधानेन मधुकण्ठेन ब्रह्मात्मतत्त्वं निर्दिशितम् । पुनस्तत्त्वैव तत्त्वस्थास्तत्त्वमुपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्क्यी-

येन कण्ठेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा जयपराजयप्रधानजल्पन्यायतो विचारितम् । तदेव चास्मिन्नध्याये शिष्याचार्य-

२० सम्बन्धेन तत्त्वनिर्णयप्रधानेन वादव्यायेन सविस्तरं विचार्योपसंहृतम् । अथेदानीमस्य निगमनस्थानीय मैत्रेयी-

ब्राह्मणमारभ्यते । यदा मधुकण्ठे मैत्रेयीब्राह्मणेनागमबलान्मुक्तिसाधनभूता संन्याससहिता आत्मविद्योका । सैवाधुना

न्यायप्रधाने मुनिकण्ठेऽपि भुक्तिहेतुत्वेन न्यायतो मन्तव्येत्येतदभिप्रायेणेवं ब्राह्मणं प्रवर्तते । अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे

भार्ये बभूवतुरित्यादि । तत्र वाक्याक्षराणां व्याख्यानं पूर्ववदेवान्नापि प्रतिपत्तव्यम् । यानि त्वक्षराण्यत्राधिकानि तानि

व्याख्यास्यामः । हेतुप्रधानवाक्यानन्तरभागमप्रधानेन मैत्रेयीब्राह्मणेन प्रतिज्ञातार्थो निगम्यत, इत्येवं हेत्वपदेशानन्त-

२५ र्यार्थाऽप्यव्युक्तः । ह्युक्तः पूर्ववृत्तावद्योतकः याज्ञवल्क्यस्य मुनेर्हं किल मैत्रेयी कात्यायनी चेति द्वे भार्ये बभूवतुः ।

तयोः पत्योर्मध्ये ह किल मैत्रेयी ब्रह्मावादिनी ब्रह्मवदनशीला बभूव । कात्यायनी तु स्त्रीप्रज्ञेव स्त्रिया उचिता या

प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणलक्षणा सेव विद्यते यस्या सा स्त्रीप्रज्ञेव बभूवेत्यनुपपन्नः । एवं सति स याज्ञवल्क्यः

पूर्वस्माद्गार्हस्थ्यलक्षणाद्वृत्तादन्यत्पारिव्राज्यलक्षणं वृत्तं वर्तनमुपाकरिष्यमाण उपविशीषुः स ह मैत्रेयीति व्येष्टा

भार्यामामन्य ह किल तामुवाचेत्युत्तरवाक्येन सम्बन्धः ॥१॥

३० प्रब्रजिष्यन् प्रकषेण ब्रजिष्यन् सन्यसिष्यन्नित्यर्थः ॥२॥

यद्युम इति पाठान्तरं स्यान्वहं तेनामृताहो नेतीति च पाठान्तरम् । स्या भवेयमाहो इति पक्षान्तरद्योतकतो

निपातः ॥३॥

सा होवाच मैत्रेयी पूर्ववद् ॥४॥

प्रिया खलु नो भवती सती प्रियमवृतद्वन्त खलु भवति तेऽहं तद्वक्ष्यामीति पाठान्तरे वाचमित्यधिकं भवती

३५ त्वमित्यर्थः । अवृतद् अवर्तयद् वर्तितवत्यसि णिचो लोपः छान्दसो बोध्यः । हे भवति ते तुभ्यं तुष्टीर्हं हन्त खलु

तदमृतत्वसाधनं वक्ष्यामि व्याख्यास्यामीत्यादिसमानम् ॥५॥

न वा अरे वेदानां कामाय यत्नानां कामाय चेति पर्यायद्वयमधिकं सुगमार्थम् । आत्मा वा अरे इति मैत्रेयात्मनि

वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय
 ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य कामाय
 क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां
 कामाय लोकाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वा
 अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति
 न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया
 भवन्ति न वा अरे यज्ञानां कामाय यज्ञाः प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः
 प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवत्यात्मनस्तु
 कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्या-
 त्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा त्वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो १०
 निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥६॥

ब्रह्म तं परादात् । योज्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योज्यत्रात्मनः
 क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योज्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योज्य-
 त्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योज्यत्रात्मनो वेदान्वेद यज्ञास्तं
 परादुर्योज्यत्रात्मनो यज्ञान् वेद भूतानि तं परादुर्योज्यत्रात्मनो १५
 भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योज्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे
 लोका इमे देवा इमे वेदा इमे यज्ञा इमानि भूतानीदं सर्वं यद्यमात्मा ॥७॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याच्छब्दाच्छब्दनुयाद्ग्रहणाय
 दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याच्छब्दाच्छब्दनुयाद्- २०
 ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥९॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न बाह्याच्छब्दाच्छब्दनुयाद्-
 ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥१०॥

स यथाद्रव्याग्नेरभ्याहितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽज्य
 महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्वद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ- २५
 र्वारिङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्या-
 ख्यानानि व्याख्यानानि दत्तं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः

परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि ॥११॥

वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इति च पाठात्तरज्जमानार्थम् ॥६॥

वेदास्तं परादुर्यज्ञस्तं परादुरित्यधिकं सुगमम् ॥७॥

३०

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै ॥ ९ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य ॥१०॥

दत्तं दाननिमित्तं धर्मजातं हुतं होननिमित्तम् आग्नितग्नद्राननिमित्तं पायितं पेयदाननिमित्तं धर्मजातम् ।

अयं च लोक उदं च जन्म परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म नर्वाणि च भूतानि ब्रह्मादि स्थावरान्तानि ॥११॥

३५

- स यथा सर्वासामाप्समुद्र एकायनम् । एव सर्वेषां स्वर्गानां त्वगेकाय-
नमेव सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेव सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनमेव-
सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेव सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेव सर्वेषां-
संकल्पानां मन एकायनमेव सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमेव सर्वेषां कर्मणां-
५ हस्तावेकायनमेव सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेव सर्वेषामानन्दानामुपस्थ
एकायनमेव सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेव सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥१२॥
स यथा सैन्धवघनः । अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यादेवं वा अर
इदं महद्भूतमनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१३॥
- १० सा होवाच मैत्रेयो । अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापी-
पदन्न वा अहमिदं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥१४॥
स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी
वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिघर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति ॥१५॥
यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्ब्रह्मं न पश्यति न हि ब्रह्मदृष्टेर्विपरि-
१५ लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽप्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥१६॥
यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्भ्रातव्यं न जिघ्रति न हि भ्रातुर्घाणाद्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽप्यद्विभक्तं यच्चिघ्रेत् ॥१७॥
यद्वै तन्न रसयति । विज्ञानन्वै तद्रसन्न रसयति न हि रसयितु रसाद्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽप्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥१८॥
२० यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्वक्तव्यं न वदति न हि वक्तुर्वचो विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽप्यद्विभक्तं यद्वेत् ॥१९॥
स यथा सर्वासामाप्समुद्रः एकायनमिति समानम् ॥२०॥
स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यादिति पाठान्तरम् । प्रख्यावस्थात्मरूपबोधकं
सुगमार्थम् ॥२१॥
- २५ मोहान्तमापीपदन्न वाऽहमिदं विजानामीति पाठान्तरम् । अत्रैव प्रज्ञावने न प्रेत्य संज्ञास्तीति वक्तुं भगवाच्च
मा मां मोहान्तं मोहमयं आपीपददापादितवान्संमोहितवानित्यर्थः । अतोऽहमिमात्मतत्त्वमुल्लक्षणं न वै नैव
विज्ञानामीत्यर्थः ॥२४॥
अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिघर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवतीति पाठान्तरम् । अरे मेनेषि अहं
मोहं न ब्रवीमि यतोऽयं प्रकृत आत्मा अविनाशी विनष्टं शीलं यस्य स विनाशी न विनाशी अविनाशी । तन्न
३० हेतुयतोऽनुच्छित्तिघर्मा उच्छित्तिरुच्छेदो विकारो यस्य स उच्छित्तिघर्मा न उच्छित्तिघर्मा अनुच्छित्तिघर्मा ।
अविक्रिय इत्यर्थः । तंहात्मनः कथं संसारादविक्रियासंबन्ध इत्याह—तु पुनः अस्य प्रकृतस्यात्मनो मात्रासंसर्गश्चक्षुरा-
दिकरणसम्बन्धो भवति । मीयन्ते विषया आभिस्ता मात्रा इति विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्रा-
स्ताभिः संसर्गः संबन्धः ॥२५॥
यद्वै तन्न पश्यतीदं कण्डिकाष्टकं ज्योतिर्बाह्ये व्याख्यातम् ॥२६॥
३५ यद्वै तन्न जिघ्रति ॥२७॥
यद्वै तन्न रसयति ॥२८॥
यद्वै तन्न वदति ॥२९॥

यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यं न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥२०॥
यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न मनुते न हि मनुर्मन्तेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥२१॥
यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तत्स्पृष्टव्यं न स्पृशति न हि स्पृष्टः स्पृष्टेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥२२॥

यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयं न विजा-
नाति न हि विज्ञातुविज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशि-
त्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥२३॥

यत्र वा अन्यदिव स्यात् । तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिज्ञेयेदन्योऽन्यद्विज्ञेय- १०
न्योऽन्यदभिवदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥२४॥

यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन
कं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत
तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं
केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनाऽसि १५
मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ॥२५॥

अथ वंशः । तदिदं वयं शौर्यणाय्याच्छौर्यणाय्यो गौतमाद्वैतमो वात्स्याह्वात्स्यो
वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः साङ्ख्यकृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज

यद्वै तन्न शृणोति ॥२०॥

यद्वै तन्न मनुते ॥२१॥

यद्वै तन्न स्पृशति ॥२२॥

यद्वै तन्न विजानाति ॥२३॥

एवमविद्योत्यद्वैते सत्येव विशेषविज्ञानमात्रास्तदभावे तु तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमात्मनो
विशेषविज्ञानमिति दर्शयितुं न तु तद्वितीयमस्ति । ततोऽन्यद्विभक्तमिति व्यतिरेको दर्शितः । इदानीमन्वयमाह—यत्र वा
अन्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदित्यादिना । यत्र वै यस्मिन्नेव जागरिते स्वप्ने वा अन्यदिवात्मनो वस्त्वन्तरमिवा- २५
विद्याप्रत्युपस्थापितं स्याद्भवेत्तत्र तस्मिन्नेवस्याविशेषेऽन्योऽविद्याकल्पिताद्वस्त्वन्तराद्विज्ञमिवात्मानं मन्यमानोऽन्यत्स्व-
स्माद्विभक्तं स्वाविद्योर्ध्वं वस्त्वन्तरं पश्येदुपलभेत । जिघ्रेदित्यादि समानम् ॥२४॥

एतावता एतेभ्यो भूतेभ्य इत्यत्र सूचितो भूताविद्योपाधिकः संसार इति व्याख्यातम् । इदानीं महद्भूतमनं-
तमपारमित्यादि सूचितं ब्रह्मदर्शनं व्याख्यात्यन् भूतोपाध्यभावेन विशेषविज्ञानलक्षणसंसारभाव इति पुनर्व्यतिरेक-
माह—यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना । उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति ३०
होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेत्यधिकम् । हे मैत्रेयि इत्येवं त्वमुक्तानुशासना उक्तमनुशासनं ससन्त्यासात्मज्ञानलक्षणं
यस्याः सा त्वमुक्तानुशासनाऽसि भवसि । ननु तथापि किं वक्तव्यान्तरं किञ्चिन् भविष्यति उत न हीत्याद्येनाह—अरे
मैत्रेयि यत्त्वं मां पृथ्वत्यसि यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति तदमृतत्वममृतत्वसाधनमेतावदेव खलु निश्चितम् ।
यदेतत्तत् संन्यासमात्मपरिज्ञानं न त्वधिकं किञ्चिदस्ति । तस्मादेतावदेव त्वयामृतत्वसाधनं विज्ञेयमित्येव ह किल
प्रियायै भार्यायै यथोक्तमात्मज्ञानमुक्त्वा यदृच्छयाज्ञवल्क्यः प्रवव्राज प्रव्रजितवान् यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं प्रव्रजिष्यन्नस्मीति ३५
तच्चकारेत्यर्थः । एतावता परिसमाप्तो ब्रह्मविद्याख्यः सकलोऽपि शास्त्रार्थः ॥२५॥

इदानीं याज्ञवल्कीयकाण्डप्रवर्तकगुरुशिष्यपरम्पराकथनाय वंशप्रतिपादकं कण्डिकाव्रितयमारभ्यते अथ वंश

औदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवा-
पायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः
शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैवभ्यः पौतिमाध्यायणाच्च कौण्डिन्याय-
नाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्यां कौण्डिन्या और्णवाभेभ्य और्णवाभाः
५ कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाऽऽग्निवेद्याच्च ॥२६॥

आग्निवेद्यः सैतवात् । सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातुकर्ण्यज्जातुकर्ण्यो भार-
द्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो
बलाकाकौशिकाद्वलाकाकौशिकः काशायणात्काशायणः सौकरायणात्सौकरायणस्त्रे-
वणस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिका-
१० यनिर्युतकौशिकादधृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो
जातुकर्ण्यज्जातुकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चा-
सुरायणस्त्रैवणस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयात् ॥२७॥

आत्रेयो माण्डेः । माण्डिगौतमाद्रौतमो गौतमाद्रौतमो वात्स्याह्वात्स्याः शाण्डिल्या-
च्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गाल-
१५ वाज्ञालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद् वत्सनपाद्बाभ्रवः
पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽप्यात्पादाङ्गिरसादायस्य आङ्गिरस आभूतेत्त्वाष्टादा-
भूतिस्त्वाष्ट्रो विद्वद्रूपात्त्वाष्ट्राद्विद्वद्रूपस्त्वाष्ट्रोऽद्विवभ्यामश्विनौ दधीच आथर्व-
णादध्यङ्ग्यार्चणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो भृत्योः प्राच्वत्सनाम्भृत्युः प्राच्वत्सनः
प्राच्वत्सनात्प्राच्वत्सन एकर्षरेर्काषिर्विप्रजितेर्विप्रजितेर्व्यष्ट्यष्टिः सनारोः सनारः
२० सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥२८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

इति बृहदारण्यकक्रमेण सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

२५ इत्यारभ्य ब्रह्मणे नम इत्यन्तम् । अथ सागोपांगस्य सफलस्यात्मविज्ञानस्य प्रबन्धनानन्तरं याज्ञवल्कीयकाण्डस्य बंधः
कथ्यते इति बोधः । प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्तो गुह्यरिति मधुकाण्डवद्व्याख्येयम् ॥२६॥

आग्निवेद्यः सैतवात् ॥२७॥

आत्रेयो माण्डेः ॥२८॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

इति बृहदारण्यकक्रमेण सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाव-
विशष्यत ओ३म् खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माऽऽह
कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनैव यदेदितव्यम् ॥१॥ ५

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

तदेव यद्विज्ञानं केवलमभूत्समाधनं स आत्मा निरुपाधिकोऽज्ञानायाद्यतीतो यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य
आत्मा सर्वान्तरो नेति नेत्यादिलक्षणः काण्डद्वये निर्द्धारितः । अधुना तस्यैवोपाधिवैशिष्ट्यमापन्नस्य प्रमाणप्रमेयादि-
व्यवहारविषयतामुपगतस्याभ्युदयफलानि क्रममुक्तिफलानि कर्मसमृद्धयर्थानीति त्रिविधोपासनानि पूर्वत्रानुक्तानि
वक्तव्यानीत्येतदर्थं खिलकाण्डं प्रवर्तते । पूर्वत्रानुक्तं वक्तव्यत्वेन परिगृष्टं खिलमिति हि खिललक्षणम् । तत्र सर्वो- १०
पास्त्यङ्गभूतान् ओकारो इमो दानं दधेति पदार्थान् विधित्सन्तो श्रुतिः पूर्वात्मयाथात्म्यविज्ञानप्रसिद्धये मिथ्याभूत-
कार्यकारणसंबन्धमाश्रित्य तात्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणः शुद्ध स्वरूपं पूर्वापातकार्यकारणसंबन्धस्य हेतुत्वं
द्योतयितुमुपवदति—पूर्णमद इति मन्त्रेण । अद इति परोक्षाभिधायि सर्वनाम । पूर्णमिति वेदान्ते अन्तःपूर्वत्वं वा
दान्तशान्तपूर्णदस्तस्यष्टलजज्ञस इति कर्तारं निष्ठान्त निपातितम् । तथा चादः परोक्षं ब्रह्म पूर्णमाकाशवद्वापि निरन्तरं
निरुपाधिकं चेत्यर्थः । अनेन लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्शयित्वा लक्ष्यं त्वपदार्थं दर्शयति—पूर्णमिदमिति । यदिदं नामरूपो- १५
पाधिविशिष्टव्यवहारापन्नं तदपि केवलेन स्वेन निरुपाध्यात्मना परमात्मस्वरूपेण पूर्णं व्यापि न तूपहितेन विशिष्टेन रूपेण
पूर्णमित्यर्थः । एवं लक्ष्यो तत्त्वपदार्थावुक्तौ तावेव वाच्यभूतौ कथयस्त्वंपदार्थस्य पूर्णत्वे हेतुं दर्शयति—पूर्णात्पूर्णमुद-
च्यत इति । पूर्णात्कारणत्वनोऽविद्यामयात्पूर्णमेवोदच्यत उच्यते उद्गच्छतोत्यर्थः । संप्रत्यक्षविज्ञानफलमाह—
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावविशष्यत इति । पूर्णस्य कार्यात्मिनो ब्रह्मणः पूर्णं पूर्णत्वमादाय गृहीत्वाऽऽत्मरूपेणरसत्वमा-
पाद्य अविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजन्यत्वादवभासं विद्याया तिरस्कृत्य पूर्णमेवानन्तरमबाह्यं प्रज्ञानधनैकरसत्वभावं २०
केवलं ब्रह्मावशिष्यत इत्यर्थः । 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्'त्यात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्त्वमसवदिति'त्युपक्रम-
स्यः श्रुत्यर्थ एवानेन मन्त्रेणोपसंहृतस्तत्र 'पूर्णमदः पूर्णमिदमि'त्यनेन 'ब्रह्म वे'ति पदस्यार्थ उक्तः । 'पूर्णात्पूर्णमि'-
त्यादिमन्त्रशेषेण 'इदमग्र आसीद'त्यादेरर्थ उक्तः । अत्र एकवाक्यत्वेनोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यश्रुतितत्पर्यलङ्घनात्
शास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्मात्मैक्यमेवेति तात्पर्यार्थः । अधुना ध्यानविधानार्थं तस्मिन्विनियुक्तं मन्त्रं तावदाह—ॐ खं ब्रह्मेति ।
इह ध्यानसाधनत्वेनोच्चारणस्योपदेशः । अत्र ब्रह्मपदमोच्चारालम्बनस्य विशेषस्याभिधानं तस्य ब्रह्मशब्दस्य बृहद्वस्तु- २५
सामान्यवाचिनः सर्वत्र प्रसक्तौ खमिति विशेषणम् । नीलमूलमिति वत् खब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यात्तयोरेक-
त्वसिद्धिः । तथा च यथा विष्णुर्द्वाद्भित्ताया शिलादिप्रतिमायां विष्णुबुद्धिः क्रियते तथोच्चारो खं ब्रह्मेत्युपासनं कर्तव्य-
मिति वाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे खंशब्दाद्भौतिकप्रतीतिभूतित्वमिदमित्यभिप्रायेण मन्त्रविनियोजकं ब्राह्मणं प्रवर्तते—खं
पुराणमित्यादि । पुराणं चिरन्तन खं परमात्माकाशमिति यावत् । तथा च खमिति विशेषणेन बृहदर्थसामान्यवाचिनो
ब्रह्मशब्दस्यानादिकारणचेतन्यविषयत्वं निश्चितमित्यर्थः । नन्वस्य कारणब्रह्मणोऽतोन्द्रियत्वान्कथमोच्चारो तदुपास्त्य- ३०
मित्यतः कल्पान्तरमाह—वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्र इति । वायुः विद्यते यस्मिन् तद्वामुरं खं भौतिका-
कार्यं तदवच्छिन्न ब्रह्मोच्चारालम्बनम् । भौतिकाकारो खशब्दप्रयोगस्य बहुलमुपलब्धमिति कौरव्यायणीपुत्रः ह
किल आह स्मोक्तवान् । एव सति कारणवद्वाकाब्रह्मपक्षयोरुभयोरपि श्रौतत्वाविशेषादोच्चारो दृष्टिद्वयमैच्छकमिति
भावः । एवमोच्चारप्रतीको कार्यकारणोभयविधं ब्रह्म ध्येयमित्यभिप्रेत्योच्चारस्य वेदत्वनिश्चया ब्रह्मावाचकत्वं साध-
यति—वेदोऽयं ब्रह्मणा विदुः । वेदेनैव यदेदितव्यमिति । यस्माद्यदेदितव्यं प्रकाशयमानमभिधीयमानं ब्रह्म तदनेनो- ३५
च्चारणेन वेद साधकः पुमान् विज्ञानाति उपलभते तस्माद्वेदोऽयमोच्चार इति ब्राह्मणा विदुरित्यन्वयः । यद्यपि ब्रह्मात्म-
शब्दा ब्रह्मणो वाचकाः सन्ति तथापि श्रुतिप्रामाण्यादोच्चारो ब्रह्मणो नेदिष्टमभिधानमतिप्रियतमं नामित्यवगम्यते ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

त्रयाः प्राजापत्याः । प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुराः ॥१॥

उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्बाम्यतेति न आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥२॥

अथ हैनं मनुष्या ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्बत्तेति न आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥३॥

अथ हैनमसुरा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा देवी वागनुवदति स्तनयितुर्द द द इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयं शिक्षेहमं दानं दयामिति ॥४॥

१०

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

इतरस्यापि वेदस्य वेदत्वं तु वेदितव्यवेदनहेतुत्वादेव तस्माद्विशिष्टोऽयमोङ्कारो ब्रह्मोपास्तिसाधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः ॥१॥

१५

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यायान्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

एवमाम्यन्तरसर्वोपास्तिसाधनमोङ्कार इत्युक्तम् । इदानीं बाह्यं दमादिसाधनत्रयं विधातव्यं तेनापि विशिष्ट एव बाह्याभ्यन्तरशुचिः सन् सर्वोपास्तित्वप्रक्रियतेऽस्तद्विधानायायैवादाह—त्रयाः प्रजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुरिति । त्रयास्त्रिप्रकाराः प्राजापतेरपत्यभूताः प्रजापतौ विराडात्मनि पितरि समीपे शिष्याः सन्तो ब्रह्मचर्यमूषुरिति । ब्रह्मचर्यमूषुषुषितवन्तः । के ते प्राजापत्या इत्यपेक्षायामाह—देवा मनुष्या असुरा इति । सुबोधम् ॥१॥

२०

ततस्ते किं कृतवन्त इत्यपेक्षायामाह—उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुरिति । ते देवा मनुष्या असुराश्च ब्रह्मचर्यमूषुषित्वा क्रमेण प्रथमं कुर्वाणाः प्रथमं देवा ऊचुरुक्तवन्त इत्यर्थः । किमित्यपेक्षायामाह—ब्रवीतु नो भवानिति । भवाक्षोऽभ्यन्तमनुशासनं ब्रवीतु कथयत्वित्यर्थः । एवं देवेरनुशासने प्रार्थिते प्रजापतिः किमाहेत्यपेक्षायामाह—तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इतीति । तेभ्योऽर्थिभ्यो ह किल द इत्येदक्षरं वर्णमात्रमुवाचोक्तवात् । देवानेवं शिक्षयित्वा तेषां स्तोत्रविष्टविधाप्रतिपत्तिपरोक्षार्थं पिता पृष्टव्रानिति दर्शयति—व्यज्ञासिष्टा इतीति । प्लुतिविचारार्थं मयोपदिष्टस्याक्षरस्यार्थं यूयं विज्ञातवन्तो नवेति प्रश्नार्थः । एवं पृष्टे देवोक्तं वचनं कथयति—व्यज्ञासिष्मेति होचुरिति । विज्ञातवन्तो वयमित्युचुरित्यर्थः । यच्चैवं तद्व्यव्यतां किं मयोक्तमिति प्रजापतेराकांक्षया स्वामिप्रायानुसारेण देवेरवगतमर्थं दर्शयति—दाम्यतेति न आत्येत्येति । स्वभावतोऽजान्ता यूयमतो दाम्यन् दान्ता भवतेति त्वं नोऽस्मान्नात्य कथयसीत्युक्त इत्यर्थः । देवोक्तं प्रजापतेरङ्गीकृतवानित्याह—ओमिति होवाचेति । ओऽब्ध्यामेव विशदयति—व्यज्ञासिष्टेतीति । सम्यक् ज्ञातं भवद्भिरित्यङ्गीकृतवानित्यर्थः । समानमुत्तरपर्यायिद्वयेऽपि व्याख्यानम् ॥२॥

३०

स्वभावतो लुब्धा यूयमतो दत्त यथाशक्त्यास्त्रादिकं विभजतेति नोऽस्मान्नात्य किमन्यद्ब्रूयादो हितमिति स्वामिप्रायानुसारेण मनुष्यादयोऽर्थं गृहीतवन्त इति एवमसुरपर्यायात्तात्पर्यार्थः । प्रजापतेरनुशासनं प्रागासीदीत्यत्र लिङ्गमाह—तदेवैषा देवी वागनुवतीति । तदेतत्प्रजापतेरनुशासनमेषा देवी वागनुवदति तेन रूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । कैषा देवी वाक्कथं वा सा श्रूयत इत्यपेक्षायामाह—स्तनयितुर्द द इतीति । अत्र विसन्धिकरणं तु सर्वत्र वर्णान्तरापोहार्थम् । स्तनयितुः एषा देवी वाक् दकारत्रयोन्चरणेन स्तनयितुश्चाब्दानुकरणमात्रं विवक्षितम् । न तु त्रिव्रं प्रमाणामावादित्यर्थः । ननु तर्हि त्रिर्दकारोच्चारणं किमर्थं तेषां घ को वाऽर्थ इत्यत आह—दाम्यत दत्त दयध्वमिति । दमो दानं दयेत्यर्थत्रयमुपलक्षयितुं त्रिर्दकारोच्चारणमित्यर्थः । यमर्थं विधातुमयमाख्यायिकारूपोऽयंवादो विधेयस्तावत्त्वेन

३५

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

वायुरनिलममृतं भस्मान्तं शरीरम् । ओ३म् । क्रतो स्मर ।
क्लिबे स्मरान्ते नय सुपथा राये अस्मान्निवन्वानि देव वयुनानि
विद्वान् । य्योद्धयस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्त्वा विधेमते ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

एष प्रजापतिर्यद्बृहदयम् । एतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्प्रयक्षरं हृदयमिति ह

प्रवृत्तस्तमर्थमिदानीं विदधाति—तदेतत्प्रयं शिखेत् उपदध्यात् प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्यमिति मतिं कुर्याद्विदु-
नातनो मनुष्य इत्यर्थः ॥३-४॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

१०

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

मुक्तस्यापि शरीरपातेऽधुना कथममृतत्वमाध्यात्मिकवाद्यादिप्रतिबन्धादित्यत आह—वायुरनिलममृत-
मिति । ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते सति तत्स्थः आध्यात्मिकप्राणरूपो वायुरनिलं बाह्यममृतमाधिदैविकं प्रति
गच्छत्विति शेषः । एतद्वायुग्रहणमन्येषामपि देवानामुपलक्षणार्थम् । अन्येऽपि देवाः स्वां स्वां प्रकृतिं गच्छन्त्वित्यर्थः ।
नन्वेवं देहस्य देवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धकत्वात्तन्मृतत्वसिद्धिरित्यत आह—भस्मान्तं १५
शरीरमिति । भस्मान्तं सत्पृथिवीं प्रति यातु भस्मान्तलिङ्गात्कर्मिण एवैतदुपस्थानं न संन्यासिनामिति गम्यते ।
तेषां दाहाश्रमवादित्यर्थः । एवमुपस्थानमुन्मत्ताजनेऽप्युपस्थानमाह—ॐ३ क्रतो स्मर क्लिबे स्मरेति । ओमिति क्रतो
इति चार्णिदेवतासम्बोधनार्थविव शब्दो, अवतीत्यो स्वरः सर्वरक्षकः स च जाठरप्रतीकत्वेनोपासितत्वाद्गिनः अग्निश्च
ऋतुसाध्यत्वेन ऋतुसाधनत्वेन चक्रतुरित्युच्यते । तथा च हे ॐ क्रतो अग्ने स्मर इति इष्टं गतिं जिगमिषता मया
स्मरणे त्वं नियुज्यसे अन्तर्काले हि त्वया स्मरणे कृते सति इष्टा गतिः प्राप्यतेऽतः प्रार्थ्यसे क्लिबे क्लृप्तय लोकाय २०
स्मर पुनरप्यग्निविषयं प्रार्थनान्तरमाह—अग्ने नय सुपथेति । हे देव श्रोतनात्मकाग्ने त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वाणि
प्रजानानि विद्वान् ज्ञानवाचिवयुनपदं कर्मपूर्वप्रज्ञयोःफलक्षणार्थम् । एतानि विद्वान् जानन्ति त्वमस्मान् त्वदुपासकान्
सुपथा शोभनेनोत्तरेण शुक्लेन मार्गेण पुनरावृत्तिरहितेन नय प्रापय, किमर्थं राये वनाय कर्मफलभोगायेति यावत्
किं चास्मदस्मत्तो जुहुराणं कुटिलं वज्रनात्मकं देवयानप्राप्तिप्रतिबन्धकमेनः पापं य्योमेधि वियोजय विनाशयेत्यर्थः ।
वयं तु देहावसानकालेऽप्यत्कर्तुमशक्ता इदानीं ते तुभ्यं भूयिष्ठं बहुतमं नमस्कारवचनं विधेम समर्पयेम नमस्कारमात्र- २५
समर्पणेन परिचरेम । तच्च त्वया सर्वाधिकत्वेन ग्राह्यमित्यर्थः । इतिशब्दः समाप्तिशेखरः ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

इदानीं सोपाधिकस्य ब्रह्मणो निष्पादिकस्वरूपेऽपि विद्वत्तानां ध्यानभेदोक्त्यर्थमुत्तरं ग्रन्थजातं प्रवर्तते । तत्र
प्रजापतिर्देवादीनामनुशास्तेति सामान्यतः श्रवणादक्षादिष्वपि प्रजापतित्वशङ्का मा भूदिति प्रजापतिं विशिनष्टि— ३०
एष प्रजापतिर्यद्बृहदयमिति । हृदयशब्दस्तत्स्थबृहद्विषयः । यस्मिन् हृदये शास्त्रप्राह्मणे किं देवतोऽप्यमितादिना
नामरूपकर्मणा दिग्बिभागोपसंहार उक्तस्तद्बृहदेन व्याप्तत्वात् । अतो हृदयं ब्रह्मैव दीर्घकालादस्मैरनन्तर्येण भावेनो-
पास्यमित्यर्थः । ननु कथं हृदयस्य प्रजापतिना सहैक्यमुच्यते हृदयस्य सूक्ष्मत्वात्प्रजापतेश्च सर्वात्मिकत्वादित्यत आह—
एतत्सर्वमिति । एतद्बृहदयं सर्वात्मकं शास्त्रप्राह्मणोऽपरीत्या । एवं प्रजापतिरपि अग्रब्राह्मणोऽपरीत्या सर्वात्मकः ।
अत उभयोः सर्वात्मकत्वाद्युक्तं तयोरेक्यवचनमित्यर्थः । एवमुपास्यत्वेन सिद्धस्य हृदयस्य स्तुत्यर्थं तन्नामाक्षरैकदेशो- ३५
पासनमाह—तदेतत्प्रयक्षरमित्यादिना । तदेतत्प्रसिद्धं हृदयं नाम अक्षरं श्रोत्र्यक्षराणि यस्येति व्युत्पत्तिरित्यर्थः ।
कानि पुनरश्रोत्र्यक्षराणोरप्यपेक्षायां सफलदर्शनं प्रथमाक्षरं तावदाह—हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्य स्वाध्याये

इत्येकमक्षरमभिहृत्यस्मै स्वाध्यान्ये च य एवं वेद इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै
स्वाध्यान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

अथ पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव स यो हैवमेतन्महद्वाक्यं प्रथमजं
वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमल्लोकाञ्जित इन्वसावसद्य
एवमेतन्महद्वाक्यं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं होव ब्रह्म ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्

- च य एवं वेदेति । यस्मादस्मै हृदयब्रह्मणो स्वा इन्द्रियाणि अन्ये च विषयाः शब्दादयः स्वं स्वं कार्यमभिहरन्ति हृदयं च
१० भोक्त्रर्थं स्वविषयसुखादिकमभिहरति तस्मादधृदयनामाक्षरत्वेन सम्बद्धं हरतेराहरतिकर्मणो ह इत्येवं यो वेद अस्मै
विदुषे स्वा ज्ञातयः सम्बन्धिनोऽभिहरन्ति बलिमिति वाक्यशेषः । पूर्ववद्वितीयाक्षरमाह—च इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै
स्वाध्यान्ये च य एवं वेदेति । यस्मात्पूर्वाकाः स्वा अन्ये च हृदयब्रह्मणो स्वं स्वं वीर्यं ददति ददते प्रयच्छन्तीत्यर्थः ।
हृदयं च भोक्ते तद्वदति तस्मादाहतेदैनिकर्मणो द इत्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन सम्बद्धं यो वेद अस्मै विदुषे स्वाध्यान्ये
च स्वं स्वं वीर्यं ददति प्रयच्छन्तीत्यर्थः । “दद”दाने इत्यस्य घातोरामनेपदिनोऽपि भौवादिकस्य व्यत्ययेन परस्मैस्य
१५ बोद्धव्यम् । तथा तृतीयाक्षरमाह—यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गलोकं य एवं वेदेति । अस्मात्त्वा अन्ये च विषया
हृदयब्रह्म प्रति यन्ति हृदयं च भोक्त्यं प्रत्येति । तस्मादिणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन सम्बद्धं यो वेद
स विद्वान्स्वर्गलोकं प्रत्येति गच्छति । एतत्फलमत्र विज्ञानानुरूपमेवेत्यर्थः । तथा च हृदयनामाक्षरेकदेशोपासनादपि
विशिष्टं फलं प्राप्नोति । किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुत्यर्थमेव नामाक्षरोपासनोपमातो न तु पुनः
नामाक्षरोपासनानि श्रीणि हृदयस्वरूपोपासनमपरमिति चत्वारि ॥१॥

- २० इति श्रीबिद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

- अत्रोपासनान्तरं विद्युत्तन्ती श्रुतिराह—तद्वै तदेतदेव तदासेति । अत्र प्रथमतस्तच्छब्दो हृदयाख्यब्रह्म-
परामर्शे वैशब्दः स्मरणाद्यस्तदुच्यते विधान्तरेणेत्येवं हृदयाख्यब्रह्मण एव विधान्तरप्रतिज्ञार्थो द्वितीयस्तच्छब्दः । किं
तद्विधान्तरमित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणं विधान्तरमेतदेवेत्यनेन शब्देनोक्तं । तस्य पूर्वोक्तहृदयब्रह्मणा सामानाधिकरण्य-
२५ प्रदर्शनात्स्तृतीयस्तच्छब्दः । तथा च तद्वै हृदयं ब्रह्म एतदेव वक्ष्यमाणप्रकारं तदासेति पर्यवसितोऽर्थः । कोऽसौ वक्ष्यमाणः
प्रकार इत्यपेक्षायामाह—सत्यमेवेति । यद्ब्रह्म हृदयात्मनोक्तं तत्सत्यमेव सच्च स्थव च सत्यं पञ्चमूतात्मकाधिदेविकं
तत्त्वं हिरण्यगर्भात्मकमित्यर्थः । तस्य स्वरूपकथनपूर्वकं तद्विज्ञानफलमाह—यो हैवमेतन्महद्वाक्यं प्रथमजं वेद सत्यं
ब्रह्मेति जयतीमल्लोकाञ्जितः । यः साधको महदपरिच्छेवं महत्वाद्यक्षं पुण्यं प्रथमजं सर्वस्माद्विराडादेः संसारिणः
३० सकाशात्पूर्वमेवोत्पन्नमेवंविधं सत्यं ब्रह्म वेद स इमात् लोकान् जयति यथा सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्म-
सात्मा शत्रुजितस्तथाऽनेनाप्युपासकेनासौ शत्रुजितोऽसदस्तु भवतु । तथा च लोका येन जितास्तस्य शत्रुजये किं
वक्तव्यमित्यर्थः । कथमोद्विज्ज्ञानादुपासकस्येदं फलमित्यपेक्षायामुपास्यनुवादपूर्वकं हेतुमाह—य एवमेतं महदित्यादि
सत्यं होव ब्रह्मेत्यन्तं, हि यस्मात्सत्यमेव ब्रह्मोक्तरीत्या लोकजिच्छत्रुजिच्च तस्मादुपासकस्याप्युपासनानुरूपमुक्तं फलं
युक्तमेवेत्यर्थः ॥१॥

- ३५ इति श्रीबिद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया
पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥५॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्

आप एवेदमग्र आसुः । ता आपः सत्यम्-

सृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवान् ॥१॥

ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत्प्रक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षर-

न्तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेत-

दनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥२॥

तद्यत्तत्सत्यम् । असौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले

पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्नतिष्ठितौ

इदानीं सत्यब्रह्मस्तुत्यर्थं तस्य प्रथमजत्वं साधयति—आप एवेदमग्र आसुरिति । अग्निहोत्रादिकर्मसु ह्यमाना आहृतयः पयः सोमादिका अत्रापुषाब्देनोच्यन्ते । तथा च यथोक्ता आपो जगतो बीजभूता अव्याकृतात्मनि अवस्थिता एवेदं सर्वं नामरूपात्मकं विकारजातं जगदग्रे सृष्टेः पूर्वमासुः नान्यत्किञ्चिद्विकारजातमासीदिति वाक्यार्थः । इदानीमव्याब्देऽपलक्षितान्मूलकारणात् सूत्रोत्पत्तिमाह—ता आपः सत्यमसृजन्तेति । उक्तलक्षणाः पुनः आपो भूतान्तरसहिताः सत्य सूत्रात्मकं हिरण्यगर्भमसृजन्तं सृष्टवत्यः । एतेन सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतस्य पूर्वोपेक्षान्ताद्वयसत्यब्रह्मणः सकाशाद्भूतत्वशङ्कां वारयति—सत्यं ब्रह्मेति । एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं निरूप्य तस्यैव महत्त्वं साधयति—ब्रह्म प्रजापतिमिति । तत्सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं प्रजापतिं प्रजानां पतिं १५ विराजमसृजेत्यनुषङ्गः । तथा च सर्वजगदात्मकविराडात्मस्रष्टृत्वात्सूत्रात्मकं सत्यं ब्रह्म महदित्यर्थः । इदानीं तस्य यत्नत्वं निरूपयितुमुत्पन्नाद्विराडात्मनः सकाशाद्विन्नादिवेतासृष्टिमाह—प्रजापतिर्देवानिति । असृजेतेत्यत्रानुषङ्गः देवतासृष्टिरिति महत्त्वसाधनयेति वा व्याख्या बोध्या ॥१॥

अथ यत्नत्वमाह—ते देवाः सत्यमित्युपासत इति । यस्मादेव सृष्टास्ते देवाः पितरमपि विराजमतीत्य सत्यं ब्रह्मोपासत इत्यतो यत्नं तदित्यर्थः । तथा चैव सिद्धं प्रथमजं महद्यत्नं सत्यं ब्रह्म सर्वतन्मनोपास्यमिति भावः । हृदयब्रह्म- २० वदस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं वर्णत्रयात्मकं नामाऽह—तदेतत् त्र्यक्षरं सत्यमितीति । तदेतत्सत्यमिति नाम त्र्यक्षरमित्यर्थः । कानि तान्यक्षराणीत्यपेक्षायामाह—स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरमिति । भवत्वेवमक्षरत्रयं ततः किमित्यपेक्षायामक्षरस्वरूपदर्शनानुरूपं फलं कथयितुं तेषां स्वरूपं तावदाह—प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवतीति । तत्र तेषां प्रथमोत्तमे अक्षरे सकाराकारौ सत्यमनृतं मूल्यरूपाभावात् । मध्यतो मध्ये वर्तमानं तीत्यक्षरमनृतं मूल्यरूपं मूल्यनृतयोः सामान्यात् । तदेतदनृतं तीकाराख्यं मूल्यरूपं २५ सत्येन सकाराकारलक्षणेन परिगृहीतं व्याप्तमन्तर्भावितम् । अतस्तस्याकिञ्चित्वात्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवतीत्यर्थः । एव सत्यबाहुल्यमनृतस्य मूल्योरकिञ्चित्करत्वं च विज्ञानतः फलमाह—नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्तीति । एवमित्यं सत्यबाहुल्यं सर्वस्य मूल्योरनृतस्याकिञ्चित्करत्वं विद्वांसं जानन्तमनृतं कदाचित्प्रमादोक्तं न हिनस्ति स्वफलदानेन न व्याप्नोति दुष्टपूर्वकस्यानृतस्य विदुषोऽपि बाधकत्वादित्यर्थः ॥२॥

एवं विशिष्टसत्योपास्तिसमुत्पत्तेदानीं तस्यैवाध्यात्मिकाधिदैविकसंस्थानमेदविशिष्टं कल्पयित्वा तदुपास्त्यर्थ- ३० माह—तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्य इति । यत्सत्यं ब्रह्मैवोक्तं तदसौ स प्रसिद्धः क्रोडौ आदित्यः । कः पुनरादित्यः? य एष एतस्मिन् प्रसिद्धमण्डले पुरुषो मण्डलाभिमानो यश्च दक्षिणेऽक्षन्दक्षिणेऽक्षिणि पुषवः सोऽसौ सत्यब्रह्मेत्यर्थः । ननु प्रवेशमेदवर्तिनोः स्थानभेदेन भेदादुपासनाभेदः स्यादित्याशङ्क्यामाह—तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताविति । तावेतावादित्याक्षिण्यो पुषावेकस्यैव सत्यब्रह्मणः स्थानविशेषो यस्मादन्योन्यस्मिन्नादित्यश्चाक्षुषे चाक्षुषश्चादित्ये प्रतिष्ठितौ अतस्तयोर्भक्तत्वेनैव प्रतिभासमानत्वेऽपि वस्तुतो भेदाभावाच्चोपासनाभेद इत्यर्थः । कथं तावन्योन्यस्मिन्- ३५ न्प्रतिष्ठितवित्पेक्षायां परस्परपेक्षायापेक्षारकभावेनेत्याह—रस्मिभिर्वा एषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुमिमिति । आदित्योऽस्मिन्क्षुष्यध्यात्मे रस्मिनि प्रकाशेनोपकुर्वन् प्रतिष्ठितः । अथ च चाक्षुषः प्राणैश्चक्षुरादिरिन्द्रैर्मण्डलप्रकाशयन्नमुमिमिन्द्रादित्येऽधिदेवते प्रतिष्ठितोऽनयोऽपेक्षारकभावस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । इदानीं ज्ञानाधिकारि-

रदिमभिर्वा एषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्स यदोत्क्रमिष्य-
 न्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥३॥
 य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेत-
 दक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे
 द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥४॥
 अथ योऽयं दक्षिणेऽन्तपुरुषः । तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं
 भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे
 एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥५॥
 इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

१०

अथ पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम्
 विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विद्वानाद्विद्युद्विद्यत्येनं सर्वस्मा-
 त्पाप्मानो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति, विद्युद्वेद्येव ब्रह्म ॥१॥
 इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

पुमान्कथं नाम द्वितमाचरेदित्यभिप्रायवती श्रुतिश्चक्षुरादित्यपुरुषप्रसङ्गागतमरिष्टदशनमाह—स यदोत्क्रमिष्यन् भवति
 १५ शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यतीति । सोऽस्मिन्च्छरीरे शोका विज्ञानमयो यदा यस्मिन्काले उत्क्रमिष्यन्प्राणास्त्यक्ष्यन्भवति
 तदा स विज्ञानमयश्चाक्षुषं एतद्विमानं शुद्धं शुद्धमेव विरश्म्येव केवलं चन्द्रमण्डलमिव तिष्ठमानत्वादित्यर्थः ।
 संसारिणः परलोकहिताय यत्नकर्तव्यत्वे सावधानार्थं प्रासङ्गिकमरिष्टदर्शनं प्रवर्त्येदानीं प्रकृतयोरुपकारकस्वभूतं
 निगमयति—नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्तीति । एते रश्मय एनं चाक्षुषं पुरुषं न प्रत्यायन्ति स्वामिनः कर्मानुरोधेन
 पूर्वमागच्छन्तोऽपि तत्कर्मक्षये पुनर्नावर्तन्त इत्यर्थः ॥३॥

२० एवं स्थानद्वयसम्बन्धिसत्यब्रह्मणो ध्यानमुक्त्वा तस्यैव प्रत्येकं व्याहृत्यवयवकत्वेन ध्यानमाह—कण्डिका-
 द्वयेन । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादिना । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सत्यनामा तस्य
 भूरिति प्रथमा व्याहृतिः शिरः उभयोः प्राथम्यसाम्यादित्यर्थः । एवं प्रथमव्याहृतौ शिरीदृष्ट्यध्यारोपे सामान्यान्तरमाह—
 एकं शिर एकमेतदक्षरमिति । यथा शिर एक तथा भूरित्यक्षरमप्येकं ततो युक्तं तत्र तदध्यारोपणमित्यर्थः । द्वितीय-
 व्याहृतावादित्यपुरुषबाहूदृष्टिमाह—भुव इति बाहू इति । तत्र द्वित्वं सामान्यं नियामकमाह—द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे
 २५ इति । तृतीयायां व्याहृतौ पाददृष्टिमाह—स्वरिति प्रतिष्ठेति । प्रतिष्ठित्यनयेति प्रतिष्ठा पादौ तत्र सामान्यमाह—
 द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे इति । सुवरिति वर्णविस्लेषेणेते अक्षरे द्वे इत्यर्थः । एवमुपास्यब्रह्मणः अभिमुखीकरणार्थं
 रहस्यनामाह—तस्योपनिषदहरितीति । तस्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यब्रह्मणोऽहरित्युपनिषत् रहस्यनाम येनाभिधाने-
 नाभिधीयमानं ब्रह्म लोकवर्षाभिमुखीभवति तद्विदं नामेत्यर्थः । उपास्तितफलमाह—हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं
 वेदेति । आह पूर्वकस्य हृत्तेजोहातेर्वा ऋप्रत्यये कृते ह्रस्वत्वे चोपसर्गस्य टिलोपे च सति सिद्धमहरित्येतदूर्णं हृत्ते-
 ३० जंहातिश्रेति । यो वेद स पाप्मानं हन्ति जहाति च त्यजति चेत्यर्थः ॥४॥

एवमाधिदैविकं व्याहृत्यवयवं ब्रह्मोक्त्वाऽऽध्यात्मिकमाह—अथ योऽयं दक्षिणेऽन्तपुरुष इत्यादि पूर्ववत् ।
 अस्यापि रहस्यं नाम अहमितीति । पूर्वोक्तप्रक्रियेवाप्य प्रत्यगात्मभूतत्वात् हृत्तेजोहातेऽहं तद्रूपमहमिति यो वेद स हन्ति
 पाप्मानमित्येतत्सर्वं पूर्ववत् ॥५॥

इति श्रीबृहदारण्यकसुनिविरचितमाध्यान्दिनशाखीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

पञ्चमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

३५

एतस्यैव सत्यब्रह्मणोऽप्युपपापञ्चकमुपासनान्तरमाह—विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्इति । आह ब्रह्मणो इति शेषः ।
 तस्य निर्वचनमाह—विद्वानाद्विद्युदिति । मेधास्थकारस्य विद्वानादवच्छण्डनाद्विद्वानाद्विद्युत् । पापहेतुज्ञानात्प्राणकारस्य

अथ पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम्

मनोमयोऽयं पुरुषः । भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा
यवो वैवमयमन्तरात्मन्युरुषः स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशस्ति यदिदं किं च य एवं वेद ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

५

अथ पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम्

वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्रित्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः
स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं
च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वेत्सः ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥९॥

१०

विदारणां ब्रह्म विद्युदित्यर्थः । एवमुपासितुः फलमाह—विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मानो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेतीति । यो
विद्युद्ब्रह्मेत्येवं वेद एतमुपासकं सर्वस्मात्समस्तात्पाप्मानः पापाद्विद्यति अवखण्डयति पृथक्करोतीत्यर्थः । ब्रह्मेति
शेषः । फलस्योपास्यानुगुणत्वमाह—विद्युद्ब्रह्मेति । हि यस्माद्ब्रह्म विद्युत्समोमूलकपापविदारकमेव तस्माद्युक्तं
तदेव फलमित्यर्थः ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

पञ्चमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥७॥

१५

उपासीनामनेकत्वात्प्रत्येकमनेकविशेषणत्वात्तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्मणो मनःउपाधिकस्योपासनं विधितस्ती
श्रुतिराह—मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्य इति । अयं पुरुषो मनोमयो मनःप्रायो मनस्युपलभ्यमानत्वान्मनसा
चोपलभ्यमानत्वाच्च मनस्यहमित्यभिज्ञानवत्त्वाद्वा भाः सत्यः भा एव सत्यं स्वरूपं यस्य सोऽयं भाः सत्यो भास्करः
सर्वार्थविभासकमनोमयत्वादित्यर्थः । तस्य ध्यानार्थमीपाधिकं स्वरूपं कथयन्ती स्थानविशेषमाह—तस्मिन्नन्तर्हृदये
यथा व्रीहिर्वा यवो वैवेति । यथा व्रीहिर्वा यवो वा परिमाणत एव परिमाणो विज्ञानमयस्तस्मिन्प्रसिद्धेऽन्तर्हृदये हृदये २०
मध्ये योगिभिर्वक्ष्यत इति शेषः । इदं चोपाधिकं परिमाणं स्वाभाविकं चानन्त्यमेवेत्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह—
एवमयमन्तरात्मन्युरुषः स एष सर्वस्य वशीत्यादि । यथा दृष्टान्तः एवमात्मन्यन्तरात्मनि हृदयाकाशे अयं पुरुषो
योगिभिर्वक्ष्यत इति शेषः । स एषः सर्वस्य वशीत्यादि यदिदं किंचेत्यन्तं शारीरकब्राह्मणे व्याख्यातायम् । उपासितुः
फलमाह—य एवं वेदेति । एवंविधं मनोमयं ब्रह्मोपासतस्तादृशप्राप्तयेव फलम् । 'तं यथा यथोपासत' इति श्रुतेः
नाफलमित्यनादरणीयमिदमित्यर्थो बोध्यः ॥१॥

२५

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

पञ्चमाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥८॥

अथ पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयधेनुसम्बन्धेनोपासनं महाफलार्थमाह—वाचं धेनुमुपासीतेति । वाक्शब्देनात्र
वेदवयीं ग्राह्या न तु करणं तत्स्थानं वा तद्देवता वा तदन्यतमेपु स्वाहाकारादीनामसंभवादतो वाच वेदत्रयीलक्षणं
धेनुरेव धेनुतामुपासीत सदाऽनुवर्ततेत्यर्थः । एवमुपासनमिति धेनुसाम्यमाह—तस्याश्रित्वारः स्तना इति । हन्त- ३०
शब्दोऽपेक्षितार्थवाचकः । शेषः प्रसिद्धार्थः । स्वामिभ्यो धेनुः पय इव वागधेनुरेतैश्चतुर्भिस्तत्तैर्देवादिभ्योऽञ्जं क्षरतीत्यर्थः ।
क. कं स्तनमुपजीवतीत्यपेक्षायां विनियोगभेदमाह—तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्तीत्यादिना । स्वधाकारं पितर
इत्यन्तेन । तस्यै तस्या धेन्वाः स्वाहावषट्कार्यौ हि देवेभ्यो हविर्दीयते देवाः स्वाहाकारं च वषट्कारं चोपजीवन्ति
हन्तेति हि मानुषेभ्योऽञ्जं प्रयच्छति । अतो हन्तकारं मनुष्या उपजीवन्तीत्यनुपपन्नः । स्ववेति हि पितृभ्यः कथं
ददाति । अतः स्वधाकारं पितर उपजीवन्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः । क. पुनरस्या. प्रसूतिहेतुः सेका ? को वा पुनस्तस्य- ३५
प्रसवहेतुर्वत्स इत्यपेक्षाया तावाह—तस्याः प्राण ऋषभो मनो वेत्स इति । प्राणेन हि वल्लक्षणमेव वाक्प्रसूयते

अथ पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम्

अयमग्निर्वैश्वानरः । योज्यमन्तः पुरुषे येनेवमन्नं पच्यते
यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णविपिधाय
भृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैतं घोषं भृणोति ॥१॥

५

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥१०॥

अथ पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम्

एतद्वै परमं तपः । यद्व्याहितस्तप्यते परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥१॥

१०

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

अप्राणस्य वागुच्चारणादर्शनात् । अतः तस्याः धेन्वाः प्राण ऋषभः । तथा मनसा ह्यलोच्य वाक् स्वाहाद्यर्थं क्षरति
“यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती”ति श्रुतेः । अतो मनो वत्स इत्यर्थः एतदुपासकस्य यथोक्तागुपाधिकं ब्रह्मप्राप्ति-
पतिरेव फलं तं यथा यथोपासत इति श्रुतेरिति भावः ॥१॥

१५

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां
पञ्चमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥१॥

२०

प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः कौशेयाग्नित्वमापन्नस्यापरोक्षत्वं दर्शयितुं पुनरुपासनान्तरमाह—अयमग्निर्वैश्वानर
इति । कोऽत्रावगिरित्यत आह—योज्यमन्तः पुरुष इति । अन्तः शरीरे इत्यर्थः । स किं शरीरात्मको नेत्याह—
येनेवमन्नं पच्यते इति । किं तदन्नमित्यत आह—यदिदमद्यते इति । तस्माद्यदिदमद्यतेऽन्नं तद्येन पच्यते स विराडाल्मा
प्रजापतिर्जाठरोऽग्निरित्यर्थः । तत्सद्भावे किं मानमित्यपेक्षायामाह—तस्यैष घोषो भवतीति । तस्याग्नेरन्नं पचमान-
स्यैष घोषः शब्दो भवतीत्यर्थः । कोऽसौ घोष इत्यपेक्षायामाह—तस्यैष एवेत्याह—यमेतत्कर्णविपिधायं भृणोतीति । एतदिति
क्रियाविशेषणमङ्गुलिभ्यां कर्णविपिधायं पिधानं कृत्वा यं घोषमेतद्व्यवर्णं यथा स्यात्तथा भृणोति स घोषो यथोक्त्वैश्वानर-
सद्भावे प्रमाणमित्यर्थः । नैतं घोषं भृणोतीति । सोऽत्र शरीरे शोका यदोत्क्रमिष्यन्तित्यादि स्पष्टार्थम् ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां
पञ्चमाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥१०॥

२५

एवं ब्रह्मोपासनानि कानिचित्सफलानि । इदानीमब्रह्मोपासनानि कानिचित्फलवन्ति दर्शयति—एतद्वै परमं
तपो यद्व्याहितस्तप्यते इति । व्याहितो व्याधियुक्तो ज्वरादिपरिगृहीतः सन् यत्तप्यते एतद्वै निश्चितं परमं तप दुःख-
सामान्यात् । व्याधिनाऽभिभूयमानस्तमनिन्दशविषोदंश्च संस्तपस्तप्यते भवेति बुद्धिं कुर्वीदित्यर्थः । एवं चित्तपतः
किं फलं भवतीत्यपेक्षायामाह—परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैति । य एवं ज्वरादिपीडनं तप इति वेद स परम
तपसोऽनुकूलं लोकं जयति प्राप्नोतीत्यर्थः । तथोपासनान्तरमाह—एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्तीति । यं प्रेतं
माभूत्विजो ज्ञातयो वाऽऽरुष्यं प्रत्यभिहरन्ति—एतद्वै परमं तप इति । मुमुक्षुर्विस्वामां चिन्तयेत् । वानप्रस्थवत् ग्रामादे-
रण्यगमनसामान्यात् । स तपोनुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । तथा पुनरुपासनान्तरमाह—एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्ना-
वभ्यादधतीति । यं प्रेतं ज्ञातयोऽग्नावभ्यादधतिं प्रक्षिपन्ति एतद्वै परमं तप इति मरणात् प्रागेव चिन्तयेत् । अग्नि-
प्रवेशसामान्यात् । सोऽग्निप्रवेशानुत्पन्नं लोकं जयतीत्यर्थः । अत्र परमलोकशब्देः तत्तदुपासनयोग्यफलमेतस्य विवक्षित-
त्वाच्चोपासनैक्यशङ्केति भावः ॥१॥

३५

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां
पञ्चमाध्याये एकादशं ब्राह्मणम् ॥११॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम्

यदा वै पुरुषः । अस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजि-
हीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा इम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स
चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा कुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्वं
आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिम् तस्मिन्वसति शश्वतीः समाः ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥१२॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम्

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणा-
प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा क्षुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्ना-
वेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः ॥१॥

इदानीमस्मिन्प्रकरणे उक्तानां सर्वोपासनानां गतिमनुक्तं च फलं च दर्शयितुमिदं ब्राह्मणमारभ्यते—यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते इति । यदा यस्मिन्काले वायुषः क्षयात् पुरुषो विद्वानस्माल्लोकात्प्रैति शरीरं परित्यजति स उपासकस्तदा वायुमागच्छति स च वायु-स्तिमितरूपस्तिर्यग्भूतोऽभेदोऽन्तरिक्षे तिष्ठस्तस्मै संप्राप्ताय विदुषे तदर्थं तत्र स्वात्मनि विजिहीते स्वात्मावयवान्विगमयति छिद्रीकरोत्यात्मान-
मित्यर्थः । कियत्परिमाणं तच्छिद्रं क्रियत इत्यपेक्षायामाह—यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते इति । यथा यान्तरिमाणं रथचक्रस्य खं छिद्रं तावन्परिमाणेन छिद्रेण स विद्वानूर्ध्वं ऊर्ध्वमाक्रमते उपरि गच्छतीत्यर्थः । स ऊर्ध्वं गच्छन् क्व गच्छतीत्यपेक्षायामाह—स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा इम्बरं खं तेनेत्यादिना । यथा कुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते इत्यन्तेन । इम्बरो वादिविशेषः स्पष्टार्थः । एवमुपर्युपरिगच्छतः कुत्र विश्राम इत्यपेक्षायां विराडात्मनीत्याह—स लोकमागच्छत्यशोकमहिम् तस्मिन्वसति शश्वतीः समा इति । उपासको लोकं प्रजापतिमागच्छति किं विशिष्टमशोकं मानसेन दुःखेन विवर्जितमहिम् हिमवर्जितं शारीरदुःखविवर्जितम् । यदा आभ्यां पदभ्यां क्रमेण दुःखतत्साधनराहित्यमुच्यते । तं लोकमागत्य तस्मिन् शश्वतीर्नित्याः समाः सम्बन्धसंज्ञां बहून्वान्तर-
कल्पाश्च वसति वारं करोति एतदनुक्तफलोपासनफलमुक्तमित्यर्थः ॥१॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितभाष्यनिर्वाण्यबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

पञ्चमाध्याये द्वादशं ब्राह्मणम् ॥१२॥

इदानीं पुनः प्रकृतब्रह्मोपासनमेवावगुर्वत्यन्ती श्रुतिः “वै रं” इति गुणद्वयविशिष्टान्नप्राणोपाधिकब्रह्मोपासनं विशिष्टफलकं विधातुमादावेतस्यैवोपास्यत्वनिर्णयार्था युक्तीराह—अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथेत्यादिना परमतां गच्छति इत्यन्तेन । अन्नं ब्रह्मेत्येक आचार्या आहुस्तत्तथा न गृहीतव्यं यतः प्राणाद्भक्षकादृते विनाऽन्नं पूयति क्लिद्यते पूतिभावमापद्यत इति वै प्रतिदम् । तथा प्राणो ब्रह्मेत्येक आचार्या आहुस्तत्तथा न गृहीतव्यम् । यतः प्राणाद्भक्षकादृते विनाऽन्नं पूयति क्लिद्यते पूतिभावमापद्यत इति वै प्रसिद्धम् । ब्रह्म न क्लिद्यते न क्षुष्यति शोषमुपैति वै प्रसिद्धम् । २०
‘अक्लेषोऽप्राण्य एव चेति स्मृतेः यस्मादेवमेकैकस्य ब्रह्मत्वं नोपपद्यते तस्मात् ह किल एते एव नु देवते अन्न-
प्राणलक्षणे एकधाभूयमेकधाभावं भूत्वा परमतां परमत्वं गच्छतो ब्रह्मत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः । अन्नप्राणयोरेकत्वेन ब्रह्म-
दृष्टिः कार्यत्वेतदर्थमितिहासोक्त्या द्रव्यति—सद्वस्माह् प्रातुदः पितरं किंस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यात्किमेवास्मा
असाधु कुर्यादिति । तदेतदन्नप्राणैकत्वब्रह्मदर्शनं विद्वान् ह किल प्रातुदनामा ऋषीश्वरो हृष्टः सन् स्वपितरं प्रत्याह स्म
किं स्विदिति वित्तकं यथा मया ब्रह्मपरिक्लृप्तमेवं विदुषे साधु शोभनं पूजां किंन्व कुर्यात् न किञ्चिदस्य कर्तव्य- २५
मतिविष्यतेऽनेन सर्वत्यापि प्राप्तव्यस्य प्राप्तत्वात् । तथाऽस्मै विद्विषे असाध्वशोभनं वा किमेव कुर्यात् न किञ्चिदपि

तद स्माऽह प्रातुदः पितरम् । किंस्विदेवैवं विदुषे साधु
कुर्यात्किमेवास्मा असाधु कुर्यादिति स ह स्माऽह पाणिना
मा प्रातुद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति ॥२॥

तस्मा उ हेतदुवाच । वीत्यन्नं वै व्यन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि
विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रतानि
सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विद्यन्ते सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥१३॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम्

उक्थम् । प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयत्युद्धास्मा

१० उक्थविद्दीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥१॥

कुर्याल्लोक इति शेषः । अस्य निरस्ताशेषासाधुत्वात् । इतिशब्दः प्रातुदवचनसमाप्तिद्योतक इत्यर्थः । एवमन्नप्राणयोरेकत्वविज्ञानवतां न साधुकरणेन महत्त्वं नाप्यसाधुकरणेन खण्डितत्वं किं तु तस्य कृतकृत्यत्वमेवेति पुत्रेणोके सति नैतावन्मात्रविज्ञानात्कृतकृत्यता पुरुषस्य कित्वस्ति ज्ञातव्यान्तरमित्यभिप्रेत्य पिता पुत्रं वारयतीत्याह—स ह स्माह पाणिना मा प्रातुद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति । स पित्ताऽऽह किल हे प्रातुदेति पुत्रं सम्बोध्य १५ पाणिनां हस्तेन वारयत् । मासैवं बोध इत्याह स्म प्रत्येषेदित्यर्थः । एतयोरन्नप्राणयोरेकधाभूयं भूत्वा कस्तु को वा विद्वान् परमतां गच्छति न कश्चिदपि तस्मात्त्रैवं वक्तुमर्हसि कृतकृत्योऽप्रावितोत्यर्थः ॥१-२॥

कथं तर्हि ज्ञानात्कृतकृत्यः स्यादित्यपेक्षायामन्नप्राणयोः सार्धकियोरेकत्वविज्ञानात्तथा स्यान्न केवलयोरेकत्वविज्ञानादित्याशयवान् पिता तयोः शक्तिभूतं गुणद्वयं क्रमेणोपदिष्टवानिति कथयति—तस्मा उ हेतदुवाच वीत्यन्नं वै वीत्यादिना । सर्वाणि भूतानि रतानित्यन्तेन । तस्मै प्रातुदाय उ ह किल पिता वि रं इत्येतदन्नप्राणयोः क्रमेण गुण- २० द्वयमुवाचोपदिष्टवानिति योजना । किं तद्वीत्यपेक्षायामाह—अन्नं वैवीति । कुतोऽन्नं हि हि यस्मादिमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतानि अन्ने विष्टानि प्रविष्टानि अन्नमाश्रित्यस्थितान्यतोऽन्नं वीत्युच्यत इति यावत् । किं तत् रमित्यत आह—प्राणो वै रमिति । कुतश्च प्राणो रं प्रसिद्धं हि यस्मात् प्राणे बलात्मके सर्वाणि भूतानि रतानि सक्तानि यथेष्टं विहृतानि वर्तन्त इति शेषः । अतः प्राणो रमित्युच्यत इत्यर्थः । तथा च सर्वभूताभ्यत्नलक्षणविशब्दवाच्यगुणकमन्नं सर्वभूतरतिलक्षणम् । रश्चब्दवाच्यगुणकश्च प्राणस्तथाविधयोरेव तयोरेकत्वमपेक्षयोः परमत्वमिति तथाविधमेव २५ ब्रह्मोपासितव्यमिति समुदायार्थः । ईदानीमेवंविदः फलमाह—सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विद्यन्ते इत्यादि । य एवं वेदेत्यन्तम् । स्पष्टार्थम् ॥३॥

इति श्रीविचारण्यमुनिविरचितमाध्यन्दिनशांखीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

पञ्चमाध्याये त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥१३॥

पुनस्तस्यैव ब्रह्मण उक्थविगुणपुनर्विशिष्टत्वेनोपासनमाह—उक्थमित्यादिना । महाव्रताख्ये इती प्रधानभूतं १० शस्त्रमुक्थशब्दार्थः । किमात्मकं तदुक्थमित्यत आह—प्राणो वा उक्थमिति । प्राणो ह्यध्यात्मेषु मुखं उक्थं च सर्व-
शस्त्राणां प्रधानमतः प्राण उक्थगुण उपास्य इत्यर्थः । ननु प्राणे कथमुक्थशब्दप्रवृत्तिरित्यपेक्षायाम् योगवशादित्याह—
प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयतीति । हि यस्मादिदं सर्वं चराचरात्मकं प्राण उत्थापयति । अप्राणस्योत्थानाशकेतः प्राण
उत्थापनादुक्थमित्यर्थः । एतदुपासनस्य क्रमेण दृष्टमदृष्टं च फलमाह—उद्धास्मादुक्थविद्दीर इत्यादिना । उद् हास्मे
इति छेदः । पञ्चम्यर्थं चतुर्थी छान्दसी । य एवमुक्थस्वरूपं प्राणं वेद अस्मादुपासकादुक्थविस्त्राणविद्दीः पुन
३५ उत्तिष्ठति उत्पद्यते इत्येतत् दृष्टं फलम् । उक्थस्य प्राणस्य सायुज्यं सलोकता चोपासनातरतस्याज्जयति प्राप्नोत्येतद्
दृष्टं फलमित्यर्थः ॥१॥

यजुः । प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मि
 सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठचाय यजुषः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥२॥
 साम । प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मिन्
 सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठचाय कल्प्यन्ते साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥३॥
 क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः
 प्र क्षत्रमात्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥४॥
 इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥१४॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम्

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु
 हास्या एतत्स यावदेव लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥१॥ १०

इदानीं प्राणस्योच्छ्रष्टागुणवत्त्वेनोपासनमाह—यजुः प्राणो वै यजुरिति । यतः प्राणो वै यजुरतः प्राणो
 यजुरित्युपासीतेत्यर्थः । प्राणे यजुःशब्दप्रवृत्तिं दर्शयति—प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते इति । हि
 यस्मात्प्राणे सति सर्वाणि भूतानि परस्परं युज्यन्ते न ह्यसति प्राणे कस्यचित्क्लेनचिद्योगसामर्थ्यं दृष्टमतो युनक्तीति
 यजुरिति योगवशात्प्राणो यजुरित्यर्थः । एवमुपासितुः पूर्ववत् फलमाह—युज्यन्ते हास्मि सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठचायेति ।
 श्रेष्ठचाय श्रेष्ठभावायार्थं श्रेष्ठो भवत्वित्यभिप्रायेण युज्यन्ते । उद्यमं कुर्वन्तीत्यर्थः शेषं सगानम् ॥२॥ १५

इदानीं प्राणस्य सर्वप्राणिसम्यग् गमनहेतुत्वगुणोपासनमाह—साम प्राणो वै सामेति । यतः प्राणो वै साम
 अतस्तं सामेत्युपासीतेत्यर्थः । पूर्ववत् प्राणस्य सामत्वं साधयति—प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चोति ।
 सम्यग्ब्रह्मनि संगच्छन्ते इति सम्यञ्चीत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । पूर्ववदुपासनाफलमाह—सम्यञ्चि हास्मिन्सर्वाणि भूतानि
 श्रेष्ठचाय कल्प्यन्ते इति । न केवलं सम्यञ्चि संगच्छमानान्येवापि तु तानि अस्मिन्नुपासके श्रेष्ठचाय श्रेष्ठभावाय कल्प्यन्ते
 कष्टानि भवन्तीत्यर्थः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥३॥ २०

इदानीं प्राणस्य पालकगुणवत्त्वेनोपासनमाह—क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रमिति । यस्मात्प्राणः क्षत्रमिति वै न प्रसिद्धं
 तस्मात् क्षत्रमित्युपासीतेत्यर्थः । पूर्ववत् प्राणस्य क्षत्रशब्दवाच्यत्वं साधयति—प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायतो हैनं प्राणः
 क्षणितोरिति । एनं देहपिण्डं प्राणो ह क्षणितोः अस्त्रादिर्हिंसितं पुनर्मांसपूरणं कुर्वन् यस्मात् त्रायते पालयति
 तस्मात् क्षत्राणात् प्राणो वै प्रसिद्धं क्षत्रमित्यर्थः । एतदेव न फलमाह—प्रक्षत्रमात्रमाप्नोति । प्रशब्द वाप्नोतीत्यनेन
 सम्बध्यते क्षत्रमात्रं प्राप्नोति प्राण एव भवतीत्यर्थः । 'मात्रं कास्तेज्वधारणे' इत्यमरः । यद्वा क्षत्र प्राणं प्राप्नोति २५
 किञ्चिदश्रम् । आ सामस्त्येन त्रायते पालयतोत्यात्रं अस्तशेषम् । शेषं पूर्ववत् ॥४॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितमाध्यायान्दिनशालीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकाया

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥१४॥

पूर्वं हृदयं सत्यमित्यादिबहूपधासमाश्रयं बहुफलकं ब्रह्मोपासनमुक्तम् । इदानीं सर्वोपाधुपसंहारिणायश्रु-
 पाधिकब्रह्मोपासनं वक्तुमिदं ब्राह्मणमारभ्यते । गायत्रीछन्दो हि सर्वछन्दसां प्रधानं तत्प्रयोक्तृवागादिप्राणत्राणसामर्थ्यात् ३०
 सर्वछन्दः स्वरूपभूतप्राणात्मकत्वाच्च । किं च ब्राह्मणस्य गायत्रीतो जन्म श्रूयते श्रूयन्तरे । तस्मादुगायत्र्याः प्रधान-
 भूतत्वात्तदुपाधिकब्रह्मोपासनविधानायाह—भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमिति ।
 दि औ इति विच्छेदे सति भूमिरित्यादीत्यष्टावक्षराणि ह वै प्रसिद्धानि तत्सविबुधैरेणियमिति वर्णविच्छेपेणाष्टावक्षराणि
 ह वै प्रसिद्धं गायत्र्या एकं पदं प्रथमपाद इत्यर्थः । गायत्रीप्रथमपादस्य त्रैलोक्यनाम्नश्च संख्यासामान्यप्रयुक्तं कार्यमाह—
 एतद्ब्रह्मा एतदिति । एतत् उ ह अस्या इति च्छेदः । अस्या गायत्र्या एतत्प्रथमपादस्वरूपमह खलु एतदेव भूम्यादि ३५
 त्रैलोक्यलक्षणभेदेत्युपासीतेत्यर्थः । एवं प्रथमपादविदः फलमाह—स यावदेव लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं
 पदं वेदेति । यः पुमानस्या गायत्र्या एतदुक्तत्रैलोक्यात्मकं पदं वेद स पुमान् यावदेव त्रिषु लोकेषु जेतव्यमस्ति
 तावत्सर्वं ह खलु जयतीत्यर्थः ॥१॥

ऋचो यजूं वि सामानीति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु
हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योजस्या एतदेवं पदं वेद ॥२॥

प्राणोज्यानो व्यान इति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु
हैवास्या एतत्स यावद्विदं प्राणि तावद्ध जयति योजस्या एतदेवं पदं वेद ॥३॥

अथास्या एतदेवं । तुरीयं दशतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं
तत्तुरीयं दशतं पदमिति ददृश इव ह्येष परोरजा इति सर्वम् ह्येष रज
उपर्युपरि तपत्येवं हैव श्रिया यशसा तपति योजस्या एतदेवं पदं वेद ॥४॥

सैषा गायत्री । एतस्मिंस्तुरीये दशते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये
प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्विदानीं द्वौ विवदमानावेया-

तामहमब्राक्षमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमब्राक्षमिति तस्मा एव श्रद्दध्यात् ॥५॥

एवं प्रथम पादे भूत्यादिलक्षणशेषरूपारूप्युपसंहार उक्तः । इदानीं द्वितीयपादे नामराक्ष्युपसंहारमभिप्रेत्य
तस्य त्रैविद्यात्मकत्वमाह—ऋचो यजूं वि सामानीति । एकं पदं द्वितीयः पाद इत्यर्थः । शेषं प्राग्वत् । पूर्ववत्
संख्यासामान्यप्रयुक्तं कार्यमाह—एतदुहैवास्या एतदिति । अस्या गायत्र्या एतद्वितीयं पदमेतदेव त्रैविद्यात्मकमेवेत्यु-
पासीताष्टवसामान्यादित्यर्थः । एवं द्वितीयपादविदः फलमाह—स यावतीयं त्रयी विद्या तावदिति । यावती इयं त्रयी

विद्या त्रय्या विद्यया यावत्फलजातमवाप्नोति तावद्ध चक्षुः गायत्र्या द्वितीयं पदमेवं विद्वान् जयतीत्यर्थः ॥३॥

अथ तृतीयपादे कर्मोपसंहारमभिप्रेत्य तस्य त्रैलोक्यत्रैविद्यात्मकसर्वजगद्विधृतिलक्षणप्राणाद्यात्मकत्वमाह—
प्राणोपोनो व्यान इतीति । प्राणः अपानः वियान इति विश्लेषेणाष्टावक्षराणि अन्यत्समानान् । यावद्विदं प्राणिजातं
मस्ति तावज्जयति । सुगममन्यत् । एवं नामरूपकर्मत्पक्कं जगद्गायत्रीपादत्रयात्मनोपसंहृतमित्यर्थः ॥३॥

इदानीमभिधानरूपायास्त्रिपदाया गायत्र्या अभिधेयभूतादित्यात्मकविहृत्पण्यगर्भोभिधानाय चतुर्थं पादमारभ्यते-
अथास्या एतदेवेत्यादिना । अथ शब्दात्मकगायत्रीकथनानन्तरमस्याः प्रकृतायास्त्रिपदाया गायत्र्या अभिधेयभूतमेतदेवं
वक्ष्यमाणमित्यर्थः । किं तदित्यत आह—तुरीयं दशतं पदं परोरजा य एष तपतीति । तुरीयादिपदानां गूढार्थत्वा-
त्स्वयमेव तत्तत्प्रतीकग्रहणेन व्याकुर्वती श्रुतिस्तावत्तुरीयपदस्यार्थमाह—यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयमिति । यन्चतुर्थं वै
प्रसिद्धं लोके तदस्मिन्वाक्ये तुरीयशब्देनोच्यत इत्यर्थः । अनन्तरं पदं गृहीत्वा व्याकरोति—दशतं पदमिति ददृश
इव ह्येष इति । एष मण्डलान्तर्गतः पुरुषो हि यस्माद्दृष्टं इव दृश्यते इव न तु साक्षाद्दृश्यते ईश्वरस्यातीन्द्रियत्वाद्-

तत्तद्दशतं पदमित्युच्यत इत्यर्थः । वाक्यशेषं तदेकदेशग्रहणपूर्वकं व्याकरोति—परोरजा इति सर्वमुद्देशेन रज
उपर्युपरि तपतीति । उ हि एष इति ज्ञेयः प्रवृत्तिकारणीभूतः सङ्गाद समुत्पन्नमानो रजनात्मको रागो रज
इत्युच्यते । यदा सर्वे लोका रजःशब्देनोच्यन्ते 'रज्यमानत्वाल्लोका रजास्त्युच्यन्ते' इति यास्कः । सर्वमेव वै
प्रसिद्धं रजोजातमुपर्युपरि हि यस्मादेव संविता तपति रजःशब्दवाच्यात्सर्वस्मादुपरिष्टादेव तपन्तत इति यावत् ।
अतो रजसः परं इति परोरजा उच्यत इत्यर्थः । ननु सर्वं रजस्तपति इत्येतावतैव सवितुः सर्वाधिपत्यस्य सिद्धत्वाद्-
पुनरुपरीति व्यर्था वीर्येति चेत् न ; सर्वशब्दस्य संकुचितवृत्त्या कतिपयलोकाधिपत्यं सवितुरिति शङ्कानिवृत्त्यर्थेना-
द्वीप्सायाः सार्थकलोपपरिचरितो न शङ्कावकाश इति भावः । एवं चतुर्थपादविज्ञानफलमाह—एवं हैव श्रिया यशसा
तपति योजस्या एतदेवं पदं वेदेति । श्रिया वसुदीप्त्या सुगममन्यत् ॥४॥

एवमभिधानाभिधेयात्मिकां गायत्री व्याख्यायामिधानस्याभिधेयतन्त्रत्वमाह—सैषा गायत्र्येतस्मिंस्तुरीये
दशते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितेति । सैषा त्रैलोक्यत्रैविद्यसर्वप्राणस्त्वच्यत्वेनोपा निपदा

गायत्रीः एतस्मिन्बुलक्षणो तुरीये दशते पदे परोरजसि भूतभूतंरसभूत आदित्ये प्रतिष्ठिता तद्वै प्रसिद्धं यस्यैव
तत्तस्मिन् सत्येऽव्याप्ते प्रतिष्ठिता बोद्धव्येत्यर्थः । किं पुनस्तत्सत्यमित्यत आह—चक्षुर्वै सत्यमिति । कुतश्चक्षुः सत्य-
मित्यत आह—चक्षुर्हि वै सत्यमिति । कुतश्चक्षुः सत्यमित्यत आह—चक्षुर्हि वै सत्यमिति । चक्षुः सत्यमिति हि यस्माद्वै
प्रसिद्धमित्यर्थः । कुतः पुनश्चक्षुषः सत्यत्वप्रसिद्धिरित्याशंक्य सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वादिति परिहारात्मभिप्रेत्य तस्य सत्यत्वं

तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं

तस्माद्बाहुर्बलं सत्यादोजीय इत्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥६॥

सा हैषा गयांस्तत्रे । प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रे तद्यद्ययांस्तत्रे तस्माद्-
गायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहैषैव सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणांस्तत्रायते ॥७॥

तां हैके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम

५

सर्वजनानुभवप्रमाणसिद्धमित्युपपादयति—तस्माद्वादिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रीषमिति । एको कूटे यत्पुत्रबुधोदराकारं वस्त्रहमद्राक्ष दृष्टवानस्मि । अपरो कूटे तद्वस्तु तथा न भवतीत्यहमश्रीषमित्येवं विवदमानौ विरुद्धं भाषमाणौ द्वाविदानीं सांप्रतमेयातामागच्छेतां तयोर्मध्ये य एवाहमद्राक्षमिति ब्रूयात्तस्मै एव श्रद्धायां श्रद्धां करवाम । न पुनरहमश्रीषमिति यो ब्रूयात् तस्मै श्रोतुर्मृषाश्रवणस्यापि संभवात् । न हि निर्दुष्टत्रक्षुषो मृषादर्शनसंभवः यद्यपि निर्दुष्टश्रोत्रश्रुतिरपि न मृषा तथापि ततो दृष्टिर्बलीयसी श्रुतवादिनः सकाशात् दृष्टवादिनं लोकस्य संप्रत्यय- १० दर्शनात् । निर्दुष्टश्रोत्रस्य सम्यक् शब्दं गृह्णतोऽपि तद्वाच्ययाथात्म्यविषयसन्वेहसंभवाच्च । तस्मात्संप्रतिपत्तिहेतुत्वाच्चक्षुः श्रवणम् । तस्मिन्सत्ये चक्षुषि त्रिपदा गायत्री प्रतिष्ठितेति वाक्यार्थः ॥५॥

सत्यस्यापि स्वातन्त्र्यं वारयति—तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितमिति । किं तद्वलमित्यत आह—प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितमिति । वै प्रसिद्धं प्राणो बलं तत्तस्मिन् वलात्मके प्राणे सत्यं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । सत्यं बले प्रतिष्ठित- १५ मित्यत्र लोकप्रसिद्धं प्रमाणयति—तस्माद्बाहुर्बलं सत्यादोजीय इतीति । यस्माद्वले सत्यं प्रतिष्ठितं तस्मात्लोका आहुर्बलं सत्यादोजीयः औजस्तरिति । इतिशब्द आहुरित्यनेन संबध्यते । यस्मिन्सत्यादश्रितं भवति तदाश्रिताद्वलवत्तर- मिति हि लोके प्रसिद्धं न हि दुर्बलं बलवत् । क्वचिदाश्रयभूतं दृष्टमित्यर्थः । एवं त्रिपदा गायत्र्यपिदेवते आदित्ये प्रतिष्ठिता सा चाध्यात्मं चक्षुर्द्वारा प्राणे प्रतिष्ठितेत्येवं प्रणाद्व्या गायत्र्याः सूत्रात्प्रत्यं सिद्धमित्याह—एवम्वेषा गायत्र्य- २० ध्यात्मं प्रतिष्ठितेति । एवं उ एवेति छेदः एषा गायत्री एवमुक्तक्रमेण अध्यात्ममध्यात्मे सर्ववेदाद्यात्मके सूत्रात्मभूते प्राणे प्रतिष्ठिता । अतोऽध्यात्मं प्राणरूपा सती जगत् आत्मेत्यर्थः ॥६॥

२०

इदानीं गायत्रीनामनिर्वचनेन तस्या जगज्जीवनहेतुत्वमाह—सा हैषा गयांस्तत्र इत्यादिना । सैषा ईश्वरा- २५ त्मिका गायत्री ह किल गायन्तीति गयास्तानाद्यात् तत्रे त्रातवती रक्षितवतीत्यर्थः । के पुनर्गया इत्यपेक्षायामाह— प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्र इति । प्राणा वागादयो वै प्रसिद्धाः गयाः, शब्दनिष्पत्तिहेतुत्वात् । तत् तान् गयान् प्राणास्तत्रे सा गायत्रीत्यर्थः । ततः किं सिद्धमित्यपेक्षायामाह—तद्यद्ययांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नामेति । तत्तत्र प्रयोक्तृशरीरे गायत्र्याः प्राणजीवनत्वमुक्त्वा तस्या एव ब्राह्मण्यमूलत्वेन स्तुत्यर्थमाह—स यामेवामूमन्वाहैषैव सेति । २५ स आचार्योऽष्टवर्षमाणवकमुपनीय याममू गायत्रीमेव पादशोऽष्टवर्षाः समस्तामन्वाह अनुवक्ति । “पञ्चोऽष्टवर्षाः सर्वा च तूतीयेन सहानुवर्तयन्ति”ति गृह्णवाक्यात् । सा माणवकायोपदेष्टव्या प्रसिद्धा एवैकोनजगत्प्राणात्मिका गायत्र्येव नान्येत्यर्थः । कुत एव गायत्र्येवेति निश्चय इत्थं आह—स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणांस्तत्रायते इति । स गायत्र्यापसक आचार्यः सादरः सन् यस्मै वटवे इमां गायत्रीमन्वाहाज्जुवक्ति । तस्य प्राणान्त नरकादिपतनाद्यस्मात्त्रायते तस्माद्- ३० गायत्र्येवेति निश्चयो नात्र सन्देह इत्यर्थः ॥७॥

३०

मतान्तरं दृष्ट्वा वटवे उपदेष्टया गायत्री इयमेव न भविष्यतीति विभ्रमो मा भूदित्यभिप्रेत्य मतान्तरं दूषयितुमु- ३५ पन्ययति—तां हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्नित्यादिना । एके गाक्षिनस्तत्सवितुर्वीर्यमेहे वयं देवस्य भोज्यम् । श्रेष्ठं सर्वज्ञातमं तुरं भगव्य धीमदित्यनुष्टुभमनुष्टुब्जदंष्टकांतां प्रमिद्धा सावित्रीं सवितुर्देवताकामुपनीतायान्वाहु- रनुवदन्तीत्यर्थः । तेषामभिप्रायमाह—वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति । वागनुष्टुबिति “तद्य एव महिमा यद्वीर्यमि”त्यग्नि- ३५ रहस्ये प्रतिपादितत्वादनुष्टुब्जाक् तस्याश्च वाचः साक्षात्सरस्वतीरूपत्वाद्वागात्मिकाज्जुष्टुवटवे वटवे वक्तव्या तत्समर्पणे हि सरस्वती समर्पिता स्यादतो वयमेतदनुष्टुब्जक्षणा वाचं सरस्वतीमेवापेक्ष्यमाणं माणवकायानुब्रूम इति वदन्तस्ता-

१. पारस्कर० २-३

२. १०-३-१-४

१८

इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेवानुब्रूयाच्च हि वा अपि-

बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकञ्चन पदं प्रति ॥८॥

स य इमां स्त्रीं लोकां । पूर्णाप्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं
पदमानुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या

एतद्वितीयं पदमानुयादथ यावद्विदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीया-
त्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमानुयादथास्या एतदेव तुरीयं दशतं पदं
परोरजा य एष तपति नैव केनचनाऽऽप्यङ्कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥९॥

तस्या उपस्थानम् । गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदपदसि
न हि पञ्चसे । नमस्ते तुरीयाय दशताय पदाय परोरजसेऽसावदो

- १० मेवोपदिशन्तीत्यर्थः । इतिशब्द एकीयमतस्य समाप्तिद्योतनार्थः । वृषयति—न तथा कुर्याद्गायत्रीमेवानुब्रूयात्तदूपदेशे
हि सर्वमपि पुमर्थसाधनजातं बटव उपदिष्टं स्यात् । तस्यास्त्रैलोक्यत्रैविद्यसर्वप्राणात्मत्वकथनेन सर्वात्मकत्वस्योक्त्या
अनुष्ठुतपदेशे तु सरस्वतीमात्रमेवोपदिष्टं स्यात्तस्याः सर्वात्मकत्वस्याश्रवणात् । तस्माद्गायत्रीलामे सर्वस्यापि सरस्व-
त्यादेशाभात्तामेवोपदिशेन्नानुष्ठुममित्यर्थः । एवं प्रसङ्गाद्गायत्री निश्चित्येदानीं गायत्रीज्ञानफलकथनाभिप्रायेण तद्विदं
स्तौति—यदि ह वा अपि बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकञ्चन पदं प्रतीति । ह किल यद्यपि उक्तलक्षण-
१५ गायत्रीवित् बह्विव विदुषः सर्वात्मकत्वेन तदन्त्यस्य बहुत्वाभावाद्बह्विवैत्युच्येत्येतो बह्विव प्रतिगृह्णाति तथापि तत्प्रति-
ग्रहणार्थं गायत्र्या एकञ्चन एकमपि पदं प्रति पादविज्ञानफलं प्रति नैव ह किल पर्याप्तं दूरतस्तु दोषाघायकत्वं तस्ये-
त्यर्थः ॥८॥

- एवं गायत्रीवदः प्रतिगृह्णतः सामान्येन दोषाभावमुक्ता विशेषतोऽपि तमाह—स य इमां स्त्रीं लोकां पूर्णां
प्रतिगृह्णीयादित्यादिना । सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमानुयादित्यन्तेन । स यो गायत्रीविदोऽप्यष्टादिवचनपूर्णानिमानु-
२० रादीस्त्रील्लोकान्प्रतिगृह्णीयात् स प्रतिग्रहोऽस्या गायत्र्या एतत्पूर्वोक्तं प्रथमं पदमानुयात् प्रथमपादविज्ञानफलं तेन भुक्
स्यास्तत्त्वधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रह इति यावत् । दोषमेवमेव व्याख्येयम् । तथा च त्रैलोक्यावच्छिन्नस्य त्रैविद्यावच्छि-
न्नस्य सर्वप्राण्यवच्छिन्नस्य च प्रतिग्रहे पादत्रयविज्ञानफलमेवानेन भुक् स्यात्त्राधिकदोषाभावं तस्येति गायत्रीविज्ञान-
स्तुत्यर्थमेव ध्रुत्यैव कल्पयित्वाच्यते न तु वस्तुत एव ज्ञाता प्रतिगृहीता वा संभवति । यद्यप्येवं संभाव्यते तथापि
नासावस्य प्रतिग्रहोपराधक्षम इति स्तुतिखिद्येः । एवं च सति न ब्रह्मपादानकप्रतिग्रहनिषेधकालविरोध
२५ इत्यर्थः । यथैवं संभावितप्रतिगृहादीनां पादत्रयविज्ञानफलस्य एवं तुरीयपादविज्ञानस्य फलस्यः संभावयितुमापि न
शक्यते तत्फलस्थानन्त्यादित्याह—अथास्या एतदेव तुरीयं दशतं पदमित्यादिना । लोकाद्यात्मकपदत्रयविज्ञानफल-
भोगोक्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । तुरीयपादविज्ञानफलस्थानन्तरं वा तत्फलं केनचन केनापि प्रतिग्रहादिना नैवाप्यं नैव
प्राप्यं येन तत्क्षयः स्यादित्यर्थः । कुतस्तद्वच्यार्थ इत्यत आह—कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयादिति । चतुर्थपादविज्ञान-
समानप्रतिग्राह्यस्य वस्तुनोऽसंभवादित्यर्थः ॥९॥

- ३० एवमुक्तगायत्र्युपासनासंग्रहविषयमेवमुक्तम् । ऐहिकफलविशेषोपायकथनार्थमवतारयितुं—तस्या उपस्थान-
मिति । तस्या गायत्र्या उपस्थानमुपेत्य स्थानं नमस्करणमनेन मन्त्रेण कर्तव्यमिति शेषः । कोऽसौ मन्त्र इत्यपेक्षया-
माह—गायत्र्यस्येकपदीत्यादिनाऽसावदो मा प्रापदित्यन्तेन । हे गायत्रि त्वं त्रैलोक्यात्मकपादेनैकपदी अस्ति भवसि
त्रैविद्यरूपपादेन त्वं द्विपदी प्राणाद्यात्मकपादेन त्वं त्रिपदी । मण्डलान्तर्गतपुरुषलक्षणेन पादेन त्वं चतुष्पदी असीति
सर्वत्रानुषङ्गः । एवं चतुर्भिः पादैस्त्वमुपासकैः पञ्चसे ज्ञायसे इति गायत्र्याचतुष्पादात्मकं ज्ञेयस्वरूपमुक्तम् । तथा हे
३५ गायत्रि त्वं परेण निष्साधिकेन स्वेनात्मनाऽप्यदसि पञ्चसे ज्ञायसे येन तत्पदं न विद्यते यस्याः सा त्वमपदसि । कुतः
हि यस्मात् केनापि न पञ्चसे न ज्ञायसे नेति नेत्यादि लक्षणत्वात्तादृक्पक्षे च चक्षुराद्यविषयत्वात् । अतस्त्वमपदसीति
गायत्र्या ज्ञेयस्वरूपमुक्तम् । अथ पादत्रयापेक्षया चतुर्थपादस्य प्राच्यमभिप्रेत्य तस्य नमस्करणमुच्यते । यत्तुं निरुपा-
धिकं स्वरूपं सर्वद्विविधयो न भवति । अतस्ते तुभ्यं व्यवहारविषयाय दर्शताय पदाय परोरजसे उक्तार्थाय नमो

मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समद्वीति वा न
हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥१०॥

एतद्ध वै तज्जनको वैदेहः । बुद्धिलमाश्वतराश्विमुवाच
यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूया अथ कथं हस्तीभूतो
वहसीति मुखं ह्यस्याः सन्नापन विदाश्चकरोति होवाच ॥११॥

तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्विवागनाव-
भ्यादधति सर्वमेव तत्संदहत्येवं ह वैवंचिद्यद्यपि बह्विव पापं
करोति सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥१२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥१५॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

१०

इति बृहदारण्यकक्रमेणाष्टमोऽध्यायः ॥८॥

नतिः प्रह्वीभावोऽस्त्विति शेषः । एवं नमस्करणमुक्त्वा शेषेण यथोक्तमस्कारप्रयोजनमुच्यते—असौ शत्रुः पाप्मा ।
त्वत्प्राप्तिविघ्नकरः अदः पाप्मरूपस्य शत्रोर्यत्त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वं मम तच्च मा प्रापत् मा प्राप्नोतु इतिशब्दः
पापक्षयफलोपस्थानमन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । इदानीं प्रबुद्धद्वेषवन्तं प्रत्युक्तोपस्थानमन्त्रे ऊहप्रदक्षिणेनाभिचारिकं उपस्थाना-
न्तरमाह—यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समद्वीति चेति । विद्वान् यं प्रति स्वयं द्विष्यात् द्वेषं कुर्यात् असीं शत्रुरमुक-
नामेति तस्य नाम गृहीत्वा अस्मै अमुकनाम्ने शत्रवे कामोऽभिलषितोऽर्थो मा समृद्धिः । समृद्धिं माऽत्र प्राप्नोत्विति । तथा
चासावदो मा प्रापदित्यस्य स्थाने असावस्मै कामो मा समृद्धीलूहं कृत्वा गायत्र्यसीत्यादिपूर्वोक्तेन मन्त्रेणाभिचरन्तु-
पतिष्ठेति वाक्यार्थः । एवमुपस्थानमन्त्रोक्तफलस्य यादृच्छिकत्वशङ्कां वारयति—न हैवास्मै स कामः समृध्यते
यस्मा एवमुपतिष्ठत इति । यस्मै यदर्थमेवमुपतिष्ठते तस्मै शत्रवे स कामो हो खलु नैव समृध्यते नैव संपद्यत इत्यर्थः ।
कामिनं प्रत्याभ्युदयिकमुपस्थानान्तरमाह—अहमदः प्रापमिति चेति । अहं अदो देवदत्ताभिलषितं मदभिलषितं वा २०
प्राप्यं प्राप्नुयामित्यर्थः । अत्राप्यसावदो मा प्रापदित्यस्य स्थाने अहमदः प्रापमिति पदप्रक्षेपं कृत्वा पूर्वोक्तमन्त्रेणोप-
स्थानं कार्यमिति वाक्यार्थः ॥१०॥

गायत्रीमुखज्ञानमन्त्रेण तद्विज्ञानं पूर्णं न भवतीत्यतस्तद्विधानार्थं तत्तदुपतिष्ठतमर्थवादां तावदाह—एतद्ध वै
तज्जनको वैदेहो बुद्धिलमाश्वतराश्विमुवाचेति । तत्तत्र गायत्रीविज्ञानविषये एतद्ध ह किल वै स्मर्यते जनको वैदेहो
बुद्धिलं बुद्धिलामानम् । अश्वतरस्यापत्यमाश्वतराश्विं प्रत्युवाचोक्तवानित्यर्थः । किमुवाचेत्यपेक्षायामाह—यन्नु हो २५
तद्गायत्रीविदब्रूया अथ कथं हस्तीभूतो वहसीतीति । यन्तु इति वितर्कं हो आश्चर्यमेतत् । तद्विति यदर्थो यत्त्वं
गायत्रीविदस्मीत्यब्रूया अथ पूर्वापरविरुद्धमिदं तर्हि कथं प्रतिग्रहद्वेषेण हस्तीभूतो हस्तीभूत्वा वृथाभिमानं वहसि इति-
शब्दो वैदेहोऽपि सन्निधोतनार्थः । गायत्रीवित्त्वं प्रतिग्रहवचनं चेति परस्परविरुद्धमिति । जनकेनोक्तो बुद्धिलः किमुक-
वानित्यपेक्षायामाह—मुखं ह्यस्याः सन्नापन विदाश्चकरोति होवाचेति । हे सन्नादस्या गायत्र्या मुखमिति ॥११॥

एवमुक्त्य गायत्रीमुखविज्ञानस्य फलं सदृष्टान्तरमाह—यदि ह वा अपि बह्विवागनावभ्यादधतीत्यादिना । ३०
उभावपीवशब्दावधारणार्थं यथा लोको बहुतरस्पीन्धनमग्नौ निक्षिपति तत्सर्वमग्निर्दहत्येव । एवं गायत्र्या
अग्निमुखमित्येवंविदुपासकः स्वयमग्निमुखगायत्र्यात्मा सन् यद्यपि बह्विव बह्विव पापं प्रतिग्रहादिदोषं करोति तत्सर्वं
पापजातं संप्साय सम्यग्भक्षयित्वाऽग्निवत् शुद्धः पापसंस्पर्शरहितः पूतश्च प्रतिग्रहजनितपापफलसंबन्धरहितः संभवती-
त्यग्निमेण क्रियापदेन संबन्धः गायत्रीविज्ञानस्य क्रममुक्तिफलत्वं दर्शयति—अजरोऽमृतः संभवतीति । एवं गायत्र्या-
त्माऽजरोऽमृतश्च कर्मरहितः संभवतीत्यर्थः ॥१२॥

३५

इति श्रीविद्यारण्यमनिर्वचितमाध्यन्दिनशारीरबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

पञ्चमाध्याये पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥१५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

इति बृहदारण्यकक्रमेणाष्टमोऽध्यायः ॥८॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः । पञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम
जैवलं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारः३ इति
स भो३ इति प्रतिशुश्रूषानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥१॥
वेत्थ यथेमाः प्रजाः । प्रयत्यो विप्रतिपद्यान्ता३ इति नेति होवाच
वेत्थ यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ता३ इति नेति होवाच वेत्थ यथाऽतो
लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न सम्पूर्यता३ इति नेति होवाच ॥२॥

- औङ्कारदमादित्रयं वाय्वादिदेवतावाचकपूर्वकमग्न्युपासनं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्थवर्गतिरित्येतेऽर्थाः
१० अस्मिन् खिलकाण्डे पञ्चमाध्याये निवृत्ताः । सम्प्रति प्राधान्येनाब्रह्मोपासनानि सफलानि श्रीमन्धादिकर्म च सर्वं
वक्तव्यमित्येतदर्थः षष्ठोऽध्यायः प्रवर्तते । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन्काण्डे
वक्तव्यमस्य खिलाधिकारत्वात्तथा च तद्वक्तुमिदं श्वेतकेतुब्राह्मणमिति सामान्यसङ्कतिः । पूर्वं 'द्वया हे'त्युदीक्ष्याब्रह्मणं
स्वाभाविकज्ञानकर्मलक्षणः पाप्मा सूचितः परन्तु तस्येदं कार्यमिति विपाकस्तु नोक्तः । तथा शास्त्रोपयोगिनि ज्ञानकर्मणो
केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यासहितेन विद्यामात्रेण वा देवलोक इति विपाको ब्रह्मविद्यारम्भप्रयोजकीभूतवेराग्य-
१५ सिध्यर्थं श्रमसात्मप्रतिपत्त्यन्तेन ग्रन्थेन प्रदर्शितः । अस्य तु विपाकस्य प्रतिपत्तिमार्गो नोक्तः । स च वक्तव्यः तथा
पञ्चमाध्याये ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां मुमुर्षुणामग्ने नय सुपथेति मार्गयाचनं कृतं, तत्र सुपथेति विशेषणान्देकेषा
पथां सद्भावो मात्रेण प्रदर्शितः । एतावन्तः कर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति तु नोक्तमतो विहितस्य केवलस्य कर्मणस्त-
त्सहितस्य विज्ञानस्य च निषिद्धयोश्च तयोः क्रमेण दक्षिणोदगधोमार्गा इति कथनायेदं ब्राह्मणं प्रवर्तत इत्येका
विशेषसंगतिः । 'एतावदरे क्षत्वभूतत्वम्' 'अभूतत्वस्य तु नाशस्ति वित्तेनैत्यत्र कर्मव्युदासेन ज्ञानमेवामृतत्वसाधन-
२० मित्युक्तं तत्र हेतुर्नोक्तस्तत्कथनायेदं ब्राह्मणमित्यपरा विशेषसङ्कतिः । आख्यायिका तु धनं मानं च हित्वा यत्पूर्वकं
वृद्धेन ब्राह्मणेनाब्रह्मणादपीयं पञ्चान्निविद्या गृहीतेति तस्यास्तुत्यर्थः प्रणीतेति—श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इति । ह
शब्द एतिहास्यः । श्वेतकेतुर्नमितोऽस्त्यस्यापत्यमारुणिः तस्यापत्यमारुणेयः पितुर्मतः सकाशादधीतविद्यादाकार्यं
विद्वज्जनविशिष्टत्वेन प्रसिद्धानां देशविशेषाणां परिश्रवं समाजगामागतवान् । आगत्य ब्राह्मणात् विद्योत्कर्षवशाज्जिवत्
राजानमपि जेष्यामीति गर्वेण स श्वेतकेतुर्जैवलं जीवलस्यापत्यं पञ्चालानां राजानं परिचारयमाणं स्वभृत्यैरात्मनः
२५ परिचर्यां कारयन्तं प्रवाहणनामानं प्रत्याजगाम । स तु राजा पूर्वमेव तस्य विद्यागर्वं श्रुत्वा शमादिब्राह्मणधर्मा-
दभ्युत्थितत्वात्सन्मार्गप्रवृत्त्यर्थं विनेतव्योऽयमिति मत्वा तं श्वेतकेतुमुदीक्ष्योत्प्रेक्ष्यातामात्रमेव कुमारो भो३ इति प्लुत्या
वत्सम्बोद्ध्याभ्युक्त्वा प्लुतेर्नर्त्तनार्थत्वाद्भूतिसितवानिति यावत् । एवमुक्तः सोऽपि कुमारो भो३ इति प्लुत्या
सम्बोध्य प्रतिशुश्रूष । यद्यपि भो इति प्रतिवचनमाचार्यं प्रत्येवोचितं न क्षत्रियं प्रति, तस्य हीनत्वात् । तथापि
क्रोधवशात्तथा प्रतिवचनं कृतवानित्यर्थः । एवं कृतप्रतिवचनं ब्राह्मणं राजाऽप्युच्छत् । सोऽपि तथैत्युत्तरमुक्तवानिति
३० दर्शयति—अनुशिष्टोऽन्वसि पित्रेत्योमिति प्रत्युवाचेति । नृशब्दो विमर्शार्थः । कुमारं किं त्वं पित्राऽनुशिष्टोऽनुशासितो
नृ वादायोत्तेकसमावेशात्तत्वेत्यं पूच्छामीति राजोऽभिप्रायः । अहं त्वनुशिष्टोऽस्मि यदि तव संशयस्तर्हि तन्निरासाय
मां पूच्छेत्योमिति वक्तुर्भिप्रायः ॥१॥

एवमुक्तवन्त ब्राह्मणं राजा पूच्छति—वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यान्ता३इतीति । वेत्यानासि
किं यथा येन प्रकारेण इमाः प्रसिद्धाः प्रजाः प्रयत्यो त्रियमाणा विप्रतिपद्यान्ता विप्रतिपद्यन्ते नाडीरूपेण साधारण-
३५ मार्गेणाभ्युदयं गच्छतां यत्र मार्गं द्वैविध्यप्रतिपत्त्या विप्रतिपत्तिः तद्विप्रतिपत्तिविषयं मार्गं किं जानासि यदि त्वमस्मिन्
विषये पित्राऽनुशिष्टोऽसि तर्हि ब्रूहीत्यर्थः । इतरौकमाह—नेति होवाचेति । प्रश्नान्तरं प्रतिवचनं च दर्शयति—
वेत्थ यथेमं लोकं पुनरापद्यान्ता३इति नेति होवाचेति । परलोकगताः प्रजाः पुनरिदं लोकं यथा आपद्यान्ते आपद्यन्ते

वेत्य यतिष्यामाहुत्या हुतायाम् । आपः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय
वदन्ती३ इति नेति हैवोवाच वेत्यो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं
पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यते पितृयाणं वा ॥३॥
अपि हि न ऋषेर्वचः श्रुतम् । द्वे सूती अशृणुवं पितृणामहं
देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजस्मेति
यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकञ्चन वेदेति होवाच ॥४॥

अथ हैनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रे । अनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स
आजगाम पितरं तं होवाचेति वाच किल नो भवानुराजुनिष्ठानवोच

मागच्छन्ति तथा किं त्वं वेत्येति प्रश्नो नेत्युत्तरमित्यर्थः । तथा तृतीयं प्रश्नं प्रतिवचनं चाह वेत्य यथाऽसी लोकः
एवं बहुभिरित्यादिना । एवं प्रसिद्धेन जराज्वरादिमरणहेतुना पुनः पुनरसकृत प्रयत्नैर्ब्रह्ममायैर्बहुभिः प्राणिमिरसौ १०
परलोको यथा येन प्रकारेण न सम्पूर्यते तर्हि वेत्येत्यादि पूर्ववदित्यर्थः ॥२॥

तथा चतुर्थप्रश्नायामह—वेत्य यतिष्यामाहुत्या हुतायामित्यादिना । यतिष्या यत्स्थयाकायामाहुत्यामाहुती
हुतायामापः पुरुषाकारपरिणताः सत्यः पुरुष इति वाक् वाचकीभूता यासां ताः पुरुषशब्दवाच्या भूत्वा समुत्थाय
सम्यगुत्थायोद्भूताः सत्यो यथा वदनादिव्यापारं कुर्वन्ति तथा किं वेत्येत्यादि पूर्ववत् । पुनः प्रश्नान्तरमाह—वेत्यो
देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वेति वेत्येति चेदः देवयानस्य यथा मार्गस्य प्रतिपदं प्रतिपद्यतेऽनयेति १५
प्रतिपत्साधनं तां प्रतिपदं पितृयाणस्य वा पथः प्रतिपदं वेत्येत्यर्थः । किं तत्प्रतिपच्छब्दवाच्यमित्यपेक्षायां श्रुतिः स्वयमेव
तदाह—यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यते पितृयाणं वेति । यत्कर्मकृत्वा देवयानं पन्थानं मार्गं पितृयाणं वा
पन्थानं प्रतिपद्यते सा प्रतिपत्तां प्रतिपदं वेत्येति योजना ॥३॥

ननु मार्गद्वयमेव नास्ति तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् त्वं तत्प्रेक्षामात्रेण मम व्यामोहार्थं पृच्छसीत्याशङ्क्या-
माह—अपि हि न ऋषेर्वचः श्रुतमिति । हि यस्मात्कर्मविपाकप्रक्रियायां मार्गद्वयप्रकाशकमूपेक्षन्त्यापि वचो वाक्यं २०
नोऽस्माकं श्रुतमस्तीति शेषः । किं तद्वेषेर्वच इत्यपेक्षायामाह—द्वे सूती अशृणुवं पितृणामहमिति । अहं मर्त्यानां
मनुष्याणां सूती द्वौ मार्गावशृणुवं श्रुतवानस्मि । मनुष्या एव हि कर्माधिकारित्वात्कर्मफलं प्रतिपद्यन्तेऽतो मनुष्य-
सम्बन्धिन्यावेव सूती तयोर्मध्ये एका पितृणा पितृलोकसम्बद्धा । मनुष्याणां पितृलोकप्राप्तिकेति यावत् । द्वितीया
तु उत अपि देवानां देवलोकसम्बन्धा देवलोकप्राप्तिकेत्यर्थः । तर्हि किं मनुष्या एव संसारिणो नेतरं देवादय
इत्याशङ्क्या मन्त्रस्यार्हान्तरं पठति—ताभ्यामिदं विश्वमेजस्मेतीति । इदं विश्वं देवादिस्थायारान्तं समस्तमेज- २५
स्थानात्स्थानान्तरं प्राप्नुवत् स ताभ्यां सूतिभ्यामेव समेति सम्यगागच्छति । एवमपि मनुष्याणामिति वचनं कर्मसु
तेषां प्राधान्यद्योतनार्थं बोध्यमित्यर्थः । यद्वाऽर्चकृतानां तत्त्वज्ञानरहितानां मार्गान्तरं वारयति—ताभ्यामिदमिति ।
अक्षरार्थः समानः । ते च सूती क्व वर्तते इत्यपेक्षायामाह—यदन्तरा पितरं मातरं चेतीति । यत् या पितरं मातरं
चांतरा पितृ-मातृस्थानीयोर्द्याविपृथिव्योरण्डकपालयोर्मध्ये ते द्वे सूती वर्तते असौ वै पितरं मातरं मैत्र्यमकाण्डे
तृतीयप्रपाठकान्त्यब्राह्मणे द्यावापृथिव्योः पितृमातृत्वमुक्तम् । इतिगन्धो मन्त्रसमाप्तिद्योतनार्थः । एव राज्ञा ३०
कृतप्रश्नपञ्चकस्योत्तरमाहेति दर्शयति—नाहमत एकञ्चन वेदेति होवाचेति । अतोऽस्मान्प्रश्नसमुदायादेकञ्चन
एकमपि प्रश्नमहं न वेदेत्यवाक्शिरोः श्वेतकेतुत्वाचेत्यर्थः । यद्यपि पूर्वप्रश्नोऽपि पञ्चमेऽपि प्रश्ने नेत्येव प्रतिवचन-
मुचितं प्रश्नानुसारत्वात्तावता चरितार्थत्वाच्च तथापि राजा मा प्रति प्रश्नान्तरं माकरोत्त्वित्यभिप्रायेण—नाहमत एकं
चन वेदेति प्रतिवचनं कृतवानुनिरिति भावः ॥४॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—अथ हैनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रे इत्यादिना । अथ एवं विद्यावर्णनय- ३५
नानन्तरं ह किल एनं प्रकृतं श्वेतकेतुं शान्तदर्पमालक्ष्य वसत्या वसतिप्रयोजनेन राजोपमन्त्रयाञ्चके इह वसतु
भवान् मद्गतमर्धपाद्याचमनीयादि गृहाणेत्युपमन्त्रणं कृतवान् । एवमुपमन्त्रितः कुमारः श्वेतकेतुः कुमारत्वादेव

इति कथं सुमेध इति पञ्च मा प्रदानान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत्ततो
नैकञ्चन वेदेति होवाच कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥५॥

स होवाच । तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किञ्च वेद सर्वमहं तत्तु-
भ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति ॥६॥

स आजगाम गौतमः । यत्र प्रवाहणस्य जंबलेरास तस्मा
आसनमाहार्योऽवकमाहारयाञ्चकाराथ हास्मा अर्थं चकार ॥७॥

स होवाच । वरं भवते गौतमाय दक्ष इति स होवाच प्रतिज्ञातो

म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषयास्तां मे ब्रूहीति ॥८॥

- ह्रीतो रोषाच्च तदुक्तवसतिमनादृत्यान्गीकृत्य प्रदुद्राव निर्गतवान् । निर्गत्य च स पितरं प्रत्याजगाम आगत्य च तं
१० पितरं प्रत्युवाच ह किलशब्दो राजोक्तप्रश्नपरामर्शार्थः । वावशब्देन तस्यैव पित्रनुशासनस्य वञ्चनत्वं लिङ्गं
द्योतते । तेन लिङ्गेनानुमितं प्राप्ताशेषविद्योऽसीत्येवंविधपित्रनुशासनस्य वञ्चनत्वं किल शब्देन स्मार्यते । तथा च हे
पितस्त्वं पुरा संभावर्तनकाले नोऽस्मान् सर्वाभिविद्याभिरनुशिष्टान्नोषेयतोऽनुशिष्येवावोचोऽनोचत् भवान् । अतो
मां वञ्चितवानसीति सोपालम्भं पुत्रवचः श्रुत्वा पिता आह—कथं सुमेध इतीति । सुष्ठु मेधा यस्यासी सुमेधा-
स्तस्य संबुद्धिर्हे सुमेधः कथं त्वं नानुशिष्टोऽसि तद्वदेति पितोक्तवानित्यर्थः । एवमुक्तोऽनुशिष्टत्वकारणं पुत्र आह—
१५ पञ्च मा प्रदानान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत् ततो नैकञ्चन वेदेति होवाचेति । राज्ञः पुत्रा राजन्यास्ते बन्धवो यस्य स
राजन्यबन्धुः राजन्याभास इति परिभ्रववचनमेतत्स राजन्यबन्धुर्मां पञ्च पञ्चसंख्याकान् प्रदानान् अप्राक्षीत्
पृष्टवान् तस्मात्प्रश्नपञ्चकादेकञ्चन एकमपि प्रश्नमहं न वेद । न हि यथावदनुशिष्टस्यान्यतः परिभवः सम्भवत्यतो
नाहं त्वया सम्यगनुशिष्ट इति ह किल पुत्रः पितरमुवाचोक्तवान् । के ते प्रश्ना इति पिता पृच्छतीत्याह—कतमेत
इतीति । एवं प्रष्टुः पुत्रः किमाहेत्यपेक्षार्या राजकुतप्रश्नास्तत्प्रतीकग्रहणेन निवेदितवानित्याह—दक्ष इति ह
२० प्रतीकान्युदाजहारेति । इमे ते प्रश्ना इति ह किल प्रतीकानि मुखानि प्रश्नानामेकेशेनानुदाजहारोदाहृत-
वानित्यर्थः ॥९॥

- एवं पुत्रोक्तं साकल्येनावगत्य पिता स्वात्मनि बञ्चकत्वं परिहृतवानित्याह—स होवाच तथा नस्त्वं तात
जानीथा इत्यादिना । हे तात वत्स यथा येन प्रकारेण यत्किञ्च विज्ञानजातमहं वेद तत्सर्वं तथा तेन प्रकारेण
तुभ्यमवोचमित्येवं जानीथाः । न वञ्चितवानिति पुत्रं प्रत्युवाचेत्यर्थः । सया यत्किञ्चिज्ज्ञायते तत्सर्वमेवोपदिष्टम् ।
२५ राजपुष्टा तु विद्या तदन्तराश्रितैवातो नाहं तां जानामीत्यवोचदिति भावः । कथं तर्हि सा विद्याऽस्माभिः प्राप्येत्य-
पेक्षार्या पिता आह—प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इतीति । तद्विज्ञानं यद्यवाप्तुमिच्छसि तर्हि प्रेहि आगच्छ
तत्र राज्ञः समीपे प्रेक्ष्य गत्वा आवा ब्रह्मचर्यं वत्स्यावो विद्यार्थम् । एवं पित्रोक्त इतर आह—भवानेव
गच्छत्विति । अहं तस्य मुखं निरीक्षितुं नोत्सहे अतो भवानेव तत्र गच्छतु यातु ॥६॥

- एवं पुत्रेणोक्तः पिता किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जंबलेरासेति ।
३० प्रवाहणस्य जंबलेरिति षष्ठीद्वयं प्रथमार्थं जीवलयस्यापत्यं जंबलिः प्रवाहणनामा राजा यत्रास आस्थायिकां कृतवान्
तत्र स आरुणिर्गौतमो गौतमगोत्रो मुनिराजगामागतवानित्यर्थः । ततो राजा किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—
तस्मा आसनमाहार्योऽवकमाहारयाञ्चकाराथ हास्मा अर्थं चकारेति । ततो राजा तस्मै गौतमायानुरूपमासन
भूत्यैराहार्यं अर्घपाद्यादिसिद्धये उदकं तैरेवाहारयाञ्चकाराथानान्तरमस्मै गौतमाय पुरोवसा सादरं मन्त्रपूर्वकमर्थं
चकार मधुपर्कं कृतवानित्यर्थः ॥७॥

- ३५ ततः किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—स होवाच वरं भगवते गौतमाय दक्ष इतीति । हे ब्राह्मण गौतमाय
भवते तुभ्यं वरमपेक्षितलक्षणं वरं दक्षः तव यदपेक्षितं तदास्यामीति—स राजाऽहं किलोवाच । एवं राजकुतापेक्षित-
दानप्रतिज्ञा श्रुत्वा गौतमः किमाहेति तदाह—स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वर इति । हे राजन् एष मे मया
वरस्त्वयाऽप्याचनायैत्येव प्रतिज्ञातोऽस्तस्त्वं स्वकृतप्रतिज्ञायामात्मानं दूढीकृत्विति स ह गौतम उवाचेत्यर्थः । दूढीकृत-

स होवाच । देवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥९॥
 स होवाच । विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापातं गोअश्वानां दासीनां प्रवराणां
 परिधानानां मा नो भवान्बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै
 गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्मैव पूर्वं उपयन्ति ॥१०॥
 स होपायनकीर्ता उवाच । तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधास्तव च
 पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास तां
 त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं ब्रुवन्तमहंति प्रत्याख्यातुमिति ॥११॥

एवात्मा त्वं तु वष्य [वद] यत्पेक्षितमिति चेत्तत्राह—यां तु कुमारस्थाने वाचमभाषयास्तां मे ब्रूहीति । कुमारस्य
 मत्पुत्रस्यान्ते समीपे यान्तु प्रथमरूपवाचएव; गौतमस्य प्राधान्यं श्रुत्वा राजा किमुकवानिति तदाह—स होवाच
 देवेषु वै गौतम तद्वरेष्विति । स राजोवाच हे गौतम यस्त्वया प्रार्थ्यते वरस्तदयं वरो देवेषु देवप्रार्थनीयेषु वरेषु १०
 वर्तते स हि न मानुषप्रार्थः अविजानता त्वयेतत्पुष्टमित्यर्थः । कथं तर्हि प्रतिज्ञेत्याक्षयं यां मानुषवदविवक्षये-
 त्याह—मानुषाणां ब्रूहीतीति मानुषाणां गोअवादिलक्षणवराणां मध्येज्यतमं वरं प्रार्थय तस्यैव दानप्रार्थनयोर्गो-
 त्वादित्यर्थः ॥८-९॥

तस्य मानुष्यवरान्तर्भावात् यामभाषयास्तां मे ब्रूहीति स एव वरो मया प्रार्थ्य इत्यर्थः । तस्य सर्वस्य मम
 विद्यमानत्वात् स मया न प्रार्थ्यत इत्याह—स होवाच विज्ञायते हास्तीत्यादिना । बहुतरस्यापि हिरण्यस्याऽऽपातं १५
 प्राप्तमस्ति । एतत्त्वयापि ह किल विज्ञायते इति सह गौतम उक्त्वान् । तथा गोअश्वानां गवामश्वानां च दासीनां
 प्रवराणां परिवाराणां परिधानानां परिधानयोम्यक्षौमादीनामप्यापातमिति प्रत्येकमनुषङ्ग्यते । तथा च मानुषस्य
 वरणीयस्य सर्वस्यापि मम विद्यमानत्वात् मया संप्रार्थ्यते किं तु त्वन्प्रतिज्ञानुसारेण मद्विष्टमन्यदेव त्वया देयमित्युक्-
 त्वान् इति वाक्यार्थः । कस्तर्हि भवतोऽभिप्रेतो वर इत्यत आह—मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो
 भूदिति । भवान् भाग्यवांस्त्वमप्यस्मिन्नधिजेने वदान्यो दानशौलो भूत्वा नोऽस्मान्निवाभिर्लक्ष्याऽऽमान्प्रति बहोः २०
 प्रभूतस्यानन्तफलस्यापर्यन्तस्यापरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिवामिन एवंभूतस्य देववित्तस्याऽऽदान्यः कदर्योविभवे
 सत्यदाता मा भूद्ववानित्युक्त्वान् गौतम इत्यर्थः । एवं याचितं देववरं दातुं प्रत्याख्यातुं चाऽऽकथत्वेन चिन्तामापन्नो
 राजाऽह—स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इतीति । हे गौतम स त्वं वै प्रसिद्धतीर्थेन उपसदनवात्स्वविहितेन मार्गेण मत्तो
 विद्यामवाप्तुमिच्छासे इच्छस्व अन्यथाऽदेयत्वादित्येवं राज्ञा स्मारितशास्त्रार्थो गौतम आह—उपैम्यहं भवन्तमिति ।
 अहं भवन्तमुपैमि शिष्यत्वेनोपगच्छामीत्यर्थः । नन्वेवं गौतमो राजान प्रति शिष्यवृत्तिं कुर्वाणः शास्त्रार्थं विरोध- २५
 माचरतीत्यत आह—वाचा ह स्मैव पूर्वं उपयन्तीति । पूर्वं किल ब्राह्मणा विद्यामर्थयमानाः सन्तः क्षत्रियान् क्षत्रिया
 वैश्यान् वा विद्याप्राप्त्यसम्भवावस्थाया शिष्यवृत्त्या वाचैवोपगच्छन्ति स्म नोपायनशुश्रूषादिभिरित्यर्थः ॥१०॥

अतो राजा वृद्धस्तिष्ठति परिपालयन्मुनिना पादोपसर्पणे कीर्तितमात्रे उपदिष्टशान्तित्याह—सहोपायनकीर्ता-
 उवाचेति । स राजा प्रवाहणनामा ह किल उपायनमुपगमनं पादोपसर्पणं तस्य कीर्ती कीर्तनमात्रे उवाचोनवाशोपायनेन-
 नमस्कारयदित्यर्थः । एवं ब्राह्मणपीडनेन राजा सापराधमात्मानं मत्वा तत्क्षामपयत्राह—तथा नस्त्वं गौतम मापरा ३०
 धास्तव च पितामहा यथेति । हे गौतम तव च पितामहा अस्मत्पितामहेषु यथाऽपराधं क्षमते स्म तथा त्वमपि
 नोऽस्मान्प्रति मा अपराधा अपराधं मा कार्षीरस्मदीयोऽपराधः क्षन्तव्यः । पितामहाना वृत्तमस्मास्वपि भवता
 रक्षणीयमित्यर्थः । नन्वेवं किमिति प्रार्थनं क्रियते विद्यैव मह्यं किमिति नोपदिश्यते इत्यत आह—इयं विद्येतः पूर्वं न
 कस्मिंश्चिन् ब्राह्मण उवास । तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामीति । इयं विद्येत पूर्वं कस्मिंश्चिदपि ब्राह्मणे नोवास नोषितवती
 इति च त्वमपि जानीषे किन्तु सर्वदा क्षत्रियपरंरयेत्रैवमागतेति कृत्वा सा स्थितिर्यथापि रक्षणीया यदि शक्यते ३५
 रक्षितुमितिप्रायेणोक्तं देवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति न पुनरदेयैवेत्यभिप्रायेण । इतः परं तु न शक्यते
 रक्षितुमन्तस्मितादृशी विद्यामहं वक्ष्यामीत्युक्त्वानित्यर्थः । कथं पुनर्न शक्यते रक्षितुमित्यत आह—को हि त्वैवं
 ब्रुवन्तमहंति प्रत्याख्यातुमिति । तवाहं शिष्योऽस्मीत्येवं ब्रुवन्तं त्वां भवन्तं हि यस्मात् कोऽप्यन्योऽपि प्रत्याख्यातुं
 निराकर्तुं नार्हति तस्मादहं पुनस्तुभ्यं कथं न वक्ष्यामीति प्रत्याख्यास्ये किन्तु वक्ष्याम्येवेत्युक्त्वान् राजेत्यर्थः ॥११॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव समिद्व्रमयो धूमोऽह-
रविश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नी
देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥१२॥

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समिद्व्रमयो
धूमो विद्युर्वाचिरशनिरङ्गारा ह्याहुनयो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नी देवाः सोमं जुह्वति तस्या आहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥१३॥

- इदानीं मनुष्यजन्मस्थितिलयां यतिष्यामित्यादिचतुर्थप्रश्ननिर्णयाधीनतया तस्य प्राधान्यात् प्राथम्ये सति
अथक्रममाश्रित्याविवक्षितं पाठकर्म भङ्गत्वा चतुर्थप्रश्नस्यैव निर्णयमाह—असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव
समिद्व्रमयो धूम इत्यादिना । वैशान्दः प्रसिद्धबुलोकस्मरणार्थः । हे गौतम असौ वै प्रसिद्धो बुलोक आहवनीयोऽग्नि-
१० स्तस्मिन्स्तद्वृष्टिः कर्तव्या तस्य बुलोकान्नेरादित्य ए१, समित्समिन्वनात् । आदित्येन हि बुलोकः समिध्यतेऽत
इन्धनत्वसामान्यादादित्ये समिद्वृष्टिः कार्या । रश्मयो धूम इति पश्येत् तयोरादित्यसमिद्धशामुद्रवसामान्यात् ।
अहरविचमयोः प्रकाशात्मत्वसामान्यात् । चन्द्रमा मण्डलात्मा अङ्गारः उभयोऽपशान्तत्वसामान्यात् । नक्षत्राणि
विष्फुलिङ्गा अग्निकणाः विक्षेपात्मत्वसामान्यादल्पप्रकाशत्वसामान्याद्वा । तस्मिन्नेवगुणविशिष्टे बुलोकान्नी देवा
इन्द्रादयः श्रद्धां ब्रह्मस्थानीयां जुह्वति प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुतेः सकाशात् सोमः पितृणां ब्राह्मणानां च राजा-
१५ ऽधिपतिः संभवत्युत्पद्यत इत्यर्थः । ननु कथं बुलोकादेराहवनीयाग्नित्वं-कथं च कर्मनिधिकारिणामिन्द्रादीनां
होमकर्तृत्वम् । कथं वा प्रत्ययव्यायाः श्रद्धाया होम्यत्वं कीदृग्विधो वा तस्या होमः कथं पुनः सोमः कीदृशो वा
तस्य संभव इति । उच्यते । यथा जीवदवस्थायामाहवनीयादिविष्फुलिङ्गान्तैः साधनैर्विशिष्टमग्निहोत्रं हुतं तथैव
तदग्निहोत्रं शरीरपातादूर्ध्वमभूवौभूतमव्याकुलतावस्थमपि प्रातिस्विकशक्तियुक्तैः सूक्तैः तैः साधनैर्विशिष्टमेव
सदस्मात्लोकपादम् लोकमूळम् तथैवाहवनीयस्थानीयं बुलोकमारभते । ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते
२० अन्तरिक्षमाविशतस्ते अन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वति इति दिवमेवाहवनीयं कुर्वति इत्याद्यष्टाध्यायीकाण्डेयूक्तत्वात् ।
अतो युक्तमसौ वै लोकोऽग्निरिति बुलोकस्याहवनीयाग्नित्ववचनमिति । ये एव जीवदवस्थायां यजमानस्याध्यात्मिकाः
प्राणा, अग्निहोत्रस्य, होतारोऽभूवन् त एव तच्छरीरान्ते, तत्कर्मफलभोगाय बुलोकपञ्चन्यादिसंबन्धयोग्याकारेण
परिणममाना आधिदैविकरूपमापन्ना इन्द्रादिशब्दाध्याः सन्तोऽग्निहोत्रकर्मफलपरिणामकाले तद्भोक्तृत्वक्षणं तत्र
तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्ते इति युक्तं देवा जुह्वतीति वचनमिति । तथाऽत्र श्रद्धाशब्देन भूतान्तरसहिता आप एवो-
२५ च्यन्ते 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुतेः । ताश्च ब्रह्मव्यत्वात्स्य सोमादिलक्षणा एवेत्यवोचाम । अतो युक्तं श्रद्धाया होम्यत्व-
वचनमिति । तासां चापां कर्तुः शरीरभावाय बुलोकं प्रति प्रवेशनमेव होम इत्युच्यत इति सोमो नाम चन्द्रमण्डल-
वर्ती प्रकाशात्मा पुरुषः । ननुचन्द्रसोमयोः को विवेक इति चेत् शृणु । चन्द्र इत्यप्रकाशस्वरूपं मण्डलमुच्यते चन्द्र-
शब्दवाच्याभ्रकेण तुल्यकृत्वात् ताः प्रकाशस्वभावा वृद्धिक्षयप्रसङ्गा तद्वन्तर्गतौ देवः सोम इत्यभिधीयते सोमशब्द-
वाच्यलतागतवृद्धिक्षयत्वसामान्यात् । अतो मण्डलात्मत्वेन शुक्लपक्षे क्रमेणाप्यायते । तदेतदप्यायनं सोमलोके
३० कर्तुंशरीरात्सकस्य सोमस्य स्रग्भव इति ब्रह्मण्यम् ॥१२॥

स सोमः पर्जन्याग्नी हुतः सन् वृष्टिरूपेण परिणमत आह—पर्जन्यो वा अग्निर्गौतमेति कण्डिकया । पर्जन्यो
वृष्ट्युपकरणमिनाति देवतासाऽग्निः । स च आहुत्यावृत्तिक्रमेण द्वितीयः आहुत्याधारः तस्य संवत्सर एव समित्
संवत्सरेण हि श्रद्धादिप्रीत्यान्तैः स्वावयवैर्विपरिवर्तमानेन पर्जन्याग्निः दीप्यते । अत्राग्निं धूमस्तेषां धूमप्रभवत्वं
प्रतिद्वेर्धमवबुधपक्ष्यमानत्वाद्वा विद्युर्वाचः प्रकाशाश्रयभूता अङ्गाराः उपशान्तत्वं कठिनत्वसामान्याभ्यां ह्याहुनयोः स्तनयितुं
३५ शब्दा विष्फुलिङ्गाः विक्षेपमेकत्वसामान्याभ्याम् । तस्मिन्नेतस्मिन्पर्जन्याग्नी देवाः प्रागुक्ताः सोमं राजानं प्रागुक्तं जुह्वति
तस्याः सोमाहुतेः सकाशाद्वृष्टिः संभवत्युत्पद्यत इत्यर्थः ॥१३॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समिद्धायुधंभो
रात्रिर्चर्विशोऽङ्गारा अवान्तरविशो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति ॥१४॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो
धूमो वागर्चिश्रक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥१५॥

५

योषा वा अग्निर्गौतम । तस्या उपस्थ एव समित्लोमानि धूमो
योनिर्चर्वन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्वा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवति स
जायते स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा त्रियतेऽयैनमग्नये हरन्ति ॥१६॥ १०

एवमुत्पन्ना वृष्टिरस्मिन् लोके हुता सत्यन्नरूपेण परिणमत इत्याह—अयं वै लोकोऽग्निर्गौतमेति कण्डिकया ।
अयं लोकः पृथिव्यभिमानिदेवताया देहभूतः प्राणिजन्मोपभोगाश्रयः क्रियाकारकफलविशिष्टस्तृतीयोऽग्निः तस्याग्नेः
पृथिव्येव पृथिव्यभिमानिदेवतैव समित्, तथा ह्ययं लोकोऽग्नेप्राणिभोगसम्पन्नतया समिष्यते वायुधूमः उभयोः
पार्थिवद्रव्याश्रितत्वेनोत्थानसामान्यात् । रात्रिर्चर्वन्तः समित्सम्बन्धप्रभवत्वसामान्यात् । अग्नेः समित्संबन्धेन
ह्यर्चिः संभवति तथा एतल्लोकरूपाग्नेः पृथिवीरूपसमित्संबन्धेन च रात्रिः तस्याः पृथिवीछायारूपत्वात् विशोऽङ्गाराः १५
उभयोरुपशान्तत्वसामान्यात् । अवान्तरविशो विष्फुलिङ्गा उभयोर्विक्षेपात्मत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्पृथिवी-
लोकान्गौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुतेः सकाशादन्नमदनीयं ग्रीह्यादिनिष्पद्यत इत्यर्थः ॥१४॥

तदन्नं पुनः पुरुषाग्नौ हुतं सद्नेतोरूपेण परिणमत इत्याह—पुरुषो वा अग्निर्गौतमेति कण्डिकया । प्रसिद्धः
शिरःपाण्यादिमान्पुरुषश्चतुर्थोऽग्निः तस्य व्यात्तं विवृतं मुखं समित् समिधाऽग्निरिव पुरुषोऽपि वचनस्वाध्यायादौ
विवृतेन मुखेन दीप्यते प्राणोऽप्यात्मवायुधूमः मुखसमिद्धाभ्युत्थानसामान्यात् । वाक् शब्दोर्चिश्चरुभयोरभिषेयव्यञ्जकत्व- २०
सामान्यात् । चक्षुरङ्गारा उपशमसामान्यात् प्रकाशाश्रयत्वसामान्याद्वा । श्रोत्रं विष्फुलिङ्गा विक्षेपसामान्यात् ।
तस्मिन्नेतस्मिन् पुरुषाग्नौ देवा आध्यात्मिका वागादयस्ते स्वेनाग्निदेविकरूपेण देवत्वाद्देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुतेः
सकाशाद्रेतः प्रसिद्धं संभवतीत्यर्थः ॥१५॥

तत्तु रेतः पुनर्गौतमो हुतं सत्पुरुषाकारेण परिणमत इत्याह—योषा वा अग्निर्गौतमेत्यादिना । पुरुषः
संभवतीत्यन्तेन । योषा स्त्री पञ्चमोऽग्निस्तस्मा उपस्थ एव समित् तेन हि योषित् समिष्यते लोमानि रोमाणि धूमः २५
उभयोरुपस्थमसिद्धाभ्युत्थानसामान्यात् । योनिर्चर्वन्तः प्रवेशोर्चिः वर्णसामान्यात् । यत्कर्म अन्तःकरोति
मैथुनव्यापाररूपं ते अगाराः ते खल्वग्नेरुपशान्तिहेतवस्त्येदमपि कर्म योपिदग्नेः पुरुषस्य च तेजोवीर्यादिनाशकत्वे-
नोपशान्तिकरमतस्तस्मिन् कर्मण्यङ्गारदृष्टिर्युक्ता । तस्मात्कर्मण उत्पन्ना अभिनन्दाः सुखत्वा विष्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्व-
सामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन् योपिदग्नी देवा अध्यात्मप्राणरूपा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषः शिरः पाण्यादिमानु-
त्पद्यते । एतावता अन्येन वेत्येति यथ्यामिति चतुर्थप्रश्नस्याग्निहोत्रे हुताः पयोभूतादिलक्षणा आपो भूतसूक्ष्मलक्षणा भूता- ३०
न्तरसहिता पूर्वोक्तानिपरिपाकतः सूक्ष्मत्वं हित्वा करचरणादिरूपेण विपरिणम्य स्थूलता गच्छन्त्यः पुरुषाख्यां लुप्त-
इत्येतादृशो निर्णय उक्त इत्यर्थः । एवभूतस्य स्वाभाविकव्यापारमाह—स जायते स जीवतीति । एवं क्रमेण स
पुरुषो जायते उत्पद्यतेऽगौ जीवति । किन्तु कालमित्यपेक्षायामाह—यावज्जीवतीति । यावत्कालपर्यन्तमस्मिञ्छरीरे
स्थितिमिति कर्म तस्य क्षये सति यदा यस्मिन् काले त्रियतेऽय तदा एनं मृतं पुरुषमग्नयेऽन्यर्थमन्याहुव्यं श्रुतिं ज्ञो
हरन्ति सिपन्तीत्यर्थः ॥१६॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समिद्व्यूहो घूमोर्जिचरिचिरङ्गारा

अङ्गारा विष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः

पुरुषं जुह्वति तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥१७॥

ते य एवमेतद्बिडुः । ये चामी अरण्ये अद्वाँ सत्यमुपासते तेर्जिचरिभि-

सम्भवन्त्याचिषोऽहरहृ आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्वष्मासा-

नुदङ्कादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकवादित्यमादित्याद्वैद्युतं

तान्वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्ममयति ते तेषु ब्रह्म-

लोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥१८॥

- एवं पञ्चाग्निविदो गतिं विवक्षुर्वक्ष्यमाणपत्युपयोगिदेहप्रदशानर्थमन्येष्टि निरूपयन्ती श्रुतिः एवमग्निज्वात्-
 १० ल्यत्वाच्च पुरुषस्याहमग्न्यात्मेति ध्यानसिद्धये षष्ठमग्निमन्त्याहुत्यधिकरणं प्रसिद्धसमिदादिविशिष्टमनारोपितं
 वर्धयति—तस्याग्निरेवाग्निर्भवतीति, कण्डिकया । तस्मिन्नेतस्मिन् प्रसिद्धेज्जनी देवा ऋत्विजः पुरुषमन्त्याहुतिं जुह्वति
 प्रक्षिपन्तीत्यर्थः । एवं हुते पुरुषे सति किं स्यादित्यनेकायामाह—तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवतीति ।
 तस्या आहुतेर्भास्वरवर्णोऽतिसायदीसिमान् सात्त्विकः पुरुषः संभवत्युत्पद्यते निषेकादिभिरन्त्याहुत्यन्तैः कर्मभिर्दर्शन-
 विशिष्टैः संस्कृतत्वादयं भास्वरवर्णः । केवलकमिणा राजसानामुभयहीनानां तामसानां च पित्रादिलोककीटादिदेहप्राप्ते-
 १५ र्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥१७॥

- एवं पञ्चाग्निविदो मृतस्य गतिं वक्तुं मार्गविप्रतिपत्तितत्साधनविषययोः प्रथमपक्षमयोः प्रश्नयोर्निर्णयार्थं
 २० साह—ते य एवमेतद्बिडुर्चामी अरण्ये अद्वाँ सत्यमुपासते तेर्जिचरिभिसंभवन्तीति । ते प्रसिद्धा ये एवमुकाग्निसमिद्व्यू-
 माचिरङ्गाराविष्फुलिङ्गाहुतिविशिष्टान्पञ्चगनीन्विदुस्तेर्जिचरिभिसंभवन्तीत्यन्वयः । अत्र ते ये विदुरिति बहुवचनावे-
 र्वाङ्गिका गृहस्था एवाधिकारिणः पञ्चाग्निसन्धे तस्य गृहस्थकर्मसंबद्धत्वात् । अत एव्ये चामी अरण्ये वानप्रस्थाः श्रवणाश-
 २० न्विकृता आश्रमधर्ममात्रनिरताः संन्यासिनश्च अद्वामितिकर्तव्यतया प्राप्तमनुष्ठाय सत्यं सत्याख्यं ब्रह्मोपासते तेऽर्चि-
 रभिसंभवन्तीति तेषां पृथक् साधनाभिधानम् । सम्यग्ज्ञाननिष्ठानां परमहंसानां तु न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति
 श्रुतिप्रामाण्यात्प्राणोत्क्रमणमात्रेण देवयानमार्गप्रवेष्टाभावात् तत्साधनेऽप्यधिकारात् । नैष्ठिकब्रह्मचारिणामपि गुरु-
 र्गतन्त्रतयोपासने स्वातन्त्र्याभावात् । तेषां चोत्तरमार्गप्रतिपत्तिस्तु गुरुशुभवापूर्वकगुरुकुलवासादेव सम्भवति—
 अष्टाशीतिसहस्राणां मुनिनामूर्ध्वरेतसात् । उत्तरेणार्यभ्यः पन्थास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ॥ इति स्मृतैः ।

- २५ अतः परिक्षेपाद्गृहस्थानामेवाधिकारः । अचिःशब्देनात्राचिरभिमानीनी देवतोत्तरमार्गलक्षणा गृह्यते
 न तु ज्वलनात्मनोर्जिषो गृहणं तस्यास्थिरत्वात् परित्राजकानां च साक्षात्संबन्धाभावाच्च । अतो अचिरभिमानी-
 देवतामेवाभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । ततः क्व गच्छन्तीत्यपेक्षायामहरिविदेवताप्राप्तिक्रमेण अपुनरावृत्तिलक्षणं
 द्विरप्यगर्भलोकं गच्छन्तीत्याह—अचिषोऽहरहृ आपूर्यमाणपक्षमित्यादिना । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीत्यनेन ।
 अत्राहारादिशब्दैस्तदभिमानिन्यो देवता एव विवक्षिता न तु कालविशेषः तथा चाचिषोर्जिचरिदेवतायाः सकाशाद्दह-
 ३० अहर्देवतामभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्त इत्येवं प्रत्येकं योज्यम् । आपूर्यमाणपक्षः शुक्लपक्षदेवता । एवं शुक्लपक्षदेवतया
 अतिवाहिता यात् षष्मासानुदङ् उत्तरं दिशमादित्यः सूर्य एति तान्ष्मसासुतात्तरयणाभिमानिदेवतारूपाप्रतिपद्यन्ते
 देवलोकस्तदभिमानिनी देवता आदित्यः प्रसिद्धः वैद्युतो विद्युदभिमानिनी देवता अनेन क्रमेण विद्युदेवतां प्राप्तास्ता-
 नुपासकाचैद्युतात्सकाशान्मानसो ब्रह्मणा मनसा सृष्टो ब्रह्मलोकवासी पुरुषः कश्चिदेत्याऽऽजय ब्रह्मलोकान् गमयति
 नयति । ब्रह्मलोकोक्तस्य सूत्रदेहस्य सामान्यविशेषात्मना बहुत्वमपेक्ष्य बहुवचनप्रयोगः । उपासनातारतम्यात्सामुख्य-
 ३५ समानैश्वर्यालोकापेक्षया वा । ब्रह्मलोकान् प्राप्ता उपासकास्तेषु ब्रह्मलोकेषु स्वयं पराः प्रकृष्टाः सन्तः परावतः प्रकृष्टान्
 ब्रह्मानामिताम् संवत्सरान्ब्रह्मायुस्त्वधिकान्वातसंख्याकान्वसन्ति तेषामुपासकानामिहास्मिन्कल्पे पुनरावृत्तिरस्ति
 कल्पान्तरे त्वावर्तन्त एव इमं मानवमावर्त नावर्तन्त इति छान्दोग्ये इमं मानवमित्यावृत्तेर्विशेषणत्वं स्वश्रुतीं श्लेष्ट्या-
 ४० वृत्तेर्विशेषणाच्च । अतो नात्यन्तानावृत्तिपरिमदं वाक्यमित्यर्थः ॥१८॥

अथ ये यज्ञेन दानेन । तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमा-
व्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्धमासान्दक्षिणाऽऽदित्य
एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तां-

एवं देवयानमार्गं ससाधनमुक्त्वा पितृयाणमार्गमाह—अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभि-
सम्भवन्तीत्यादिना । अथ पुनर्ये नैवं विदुः कुरीत्याग्निहोत्रसंबन्धिपदार्थपट्कस्यैव केवलं वेदितारः केवलकर्मिणो ५
यज्ञेनानिहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिलक्षणेन दानेन वेदेर्बहिरपि समीचीनदेशकालसंपत्तौ सत्पात्रेषु द्रव्यत्याग-
लक्षणेन तपसा यज्ञाङ्गदीक्षापयोव्रतादिव्यतिरिक्तकुच्छ्रचान्द्रायणाविरूपेण लोकं पितृलोकं जयन्ति प्राप्नुवन्ति ते
तत्प्राप्तिसाधनमार्गभूता धूमाभिमानिनी देवतामभिसम्भवति प्रतिपद्यन्ते धूमदेवता प्राप्तास्ते तथातिवाहिता रात्र्यादि-
देवताक्रमेण चन्द्रं गच्छन्तीत्याह—धूमाव्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमित्या पितृलोकाच्चन्द्रमित्यन्तेन । यथोत्तरमार्ग-
भूतानामचिरादीनां देवतात्वमातिवाहिकत्वं च विवक्षितं तथा पितृयाणमार्गभूतानां धूमादीनामपि देवतात्वम्, आति १०
वाहिकत्वं च विवक्षितमेव । अपक्षीयमाणपक्षः कृष्णपक्षः देवतात्वमातिवाहिकत्वं च विवक्षितम् । तथा पितृलोकशब्दस्तु
न देवताविषयः किन्तु प्रसिद्धपित्रर्षिष्ठितलोकविषय एव चन्द्रमुकलक्षणमण्डलात्मानं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । अन्यत्
सुगमम् । एवं पितृलोके चन्द्रं प्राप्तानां कः समाचार इत्यपेक्षाया ते देवभोग्या भवन्तीति दर्शयति—ते चन्द्रं प्राप्यान्नं
भवन्तीत्यादिना तत्र भक्षयन्तीत्यन्तेन । ते कर्मिणश्चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति भोग्यतामापद्यन्त इति यावत् । आप्यायस्वा-
पक्षीयत्वेति न भवन्ति किन्तु आप्याय्याप्याय्यापक्षय्यापक्षय्येतिप्रकारप्रदर्शनार्थः । तथा च यज्ञे ऋत्विजश्चमसस्थ १५
सोमं पुनः पुनराप्याय्यापक्षय्य ह्रासं कृत्वा भक्षयन्ति । तथा भोगभूमी प्राप्तास्तानन्नभूतान् देवाः स्वामिन एवैनान्सोम-
लोके लब्धशरीरान्कर्मिण उपकरणभूतान् भृत्यानिव कर्मानुरूपफलदानेन विश्रमाभ्यनुज्ञानलक्षणमाप्यायनं कृत्वा
स्वनियोगकरणेनाविश्रामलक्षणमपक्षयं च कुर्वन्तो भक्षयन्ति उपभुङ्गते न तु खादन्ति । तथा सति चन्द्रलोकप्राप्तेरन-
र्थार्थत्वेन तत्साधनस्याननुष्ठानप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं ते य एवमेतद्विदुर्येचामी वरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासत इत्यथ ये यज्ञेन
दानेन चैव तपसा लोकं जयन्तीति च दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनोक्त्या पञ्चमप्रश्नं निर्णीय तेजश्चरभिसम्भवन्ति ते २०
धूममभिसम्भवन्तीत्यादिना च दक्षिणोत्तरमार्गप्रदक्षिणे प्रथमं प्रश्नं च नीणीयिदानीमेतल्लोकप्राप्तिप्रकारप्रदर्शनेन द्वितीय-
तृतीयप्रश्नयोर्निर्णयमाह—तेषां यदा तत्पर्यवैतीत्यादिना । त एवमेवानु परिवर्तन्त इत्यन्तेन । तेषां कर्मिणां यदा
यस्मिन्काले तद्यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म पर्यवैति परिगच्छति सर्वात्मना क्षीयते अथ तदा ते इममेव
प्रसिद्धमाकाशमभिनियच्छन्ते । याभिर्दुर्लोकान्नी हुताभिः श्रद्धाशब्दाव्याभिरिन्द्रः सोमलोके कर्मिणामुपभोगायाम्यमं
शरीरमारब्धं ताः पुनः कर्मक्षयाद्विमपिण्ड इवातपसंपकात्प्रविलीनाः..... (अपूर्णः) । २५

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितभाष्यनिन्द्याखीयबृहदारण्यकोपनिषद्दीपिकायां

षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

श्रीद्विवेदगङ्गव्याख्या मुख्यार्थप्रकाशिका

एवं देवयानं मार्गं ससाधनमुक्त्वा पितृयाणं मार्गमाह—ये नैवं विदुः केवलकर्मिणः लोकं पितृलोकं जयन्ति
प्राप्नुवन्ति । पितृलोकशब्दः प्रसिद्धपित्रर्षिष्ठितलोकविषयः चन्द्रस्तूकलक्षणो मण्डलात्मा । ते कर्मिणश्चन्द्रं प्राप्य ३०
देवानं भवन्ति भोग्यतामापद्यन्ते । आप्याय्याप्याय्यापक्षय्यापक्षय्येति प्रकारप्रदर्शनार्थः । तथा च यथा यज्ञे ऋत्विजश्चम-
सस्थं सोमं पुनः पुनराप्याय्यापक्षय्य ह्रासं कृत्वा भक्षयन्ति तथा तत्र भोगभूमी प्राप्तास्तानन्नभूतान्देवाः स्वामिन-
इवैनान्सोमलोके लब्धशरीरान्कर्मिण उपकरणभूतान्भृत्यानिव कर्मानुरूपफलदानेन विश्रमाभ्यनुज्ञानलक्षणमाप्यायनं
कृत्वा स्वनियोगकरणेनाविश्रामलक्षणमपक्षयं च कुर्वन्तो भक्षयन्ति उपभुङ्गते न तु खादन्ति तथा सति चन्द्रलोक-
प्राप्तेरनर्थार्थत्वेन तत्साधनस्याननुष्ठानप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं ते य एवमेतदित्यथ ये यज्ञेनेति च दक्षिणोत्तरमार्गप्रति-
पत्तिसाधनोक्त्या पञ्चमं प्रश्नं निर्णीय तेजश्चरभिसम्भवन्ति च दक्षिणोत्तरमार्गप्रदक्षिणेन प्रथमं प्रश्नं च निर्णीयि-
दानीमेतल्लोकप्राप्तिप्रकारप्रदर्शनेन द्वितीयतृतीयप्रश्नयोर्निर्णयमाह—तेषां यदेति । तेषां कर्मिणां यस्मिन्काले

१. श्रीद्विवेदगङ्गव्याख्या मुख्यार्थप्रकाशिका अन्यत्र च प्रकाशितपूर्वा तयाध्यायः पूर्णतः ।

स्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनां स्तत्र भक्ष-
यन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाऽऽकाशमभिनिर्यच्छन्त आकाशाद्वायुं
वायोर्वोष्टि वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति त एवमेवानुपरि-
वर्तन्तेऽथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम् ॥१९॥

५

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥१॥

१०

यो ह वै वसिष्ठां वेद । वसिष्ठः स्वानां भवति वावै
वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद ॥२॥

तद्वज्रानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म परिगच्छति सर्वात्मना क्षीयते तदा ते इममेव प्रसिद्धमाकाशमभिनिर्यच्छन्ते
यामिर्बुल्लोकान्गनी हुताभिः श्रद्धाशब्दवाच्याभिरङ्गिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगायाम्भ्यं शरीरमारब्ध ताः पुनः कर्म-
क्षयाद्धिमपिण्ड इवातपसम्पत्किप्रचिलीनाः सत्यः आकाशं प्राप्तास्तद्वदेव सुक्ष्मभावं प्रतिपद्यन्त इति भावः । ते पृथिवी
प्राप्य ब्रीहियवाद्यन्नं भवन्ति अन्नभावोऽत्र ब्रीह्यादिसंस्लेषमार्गं बोद्धव्यम् । ते पुनरन्नभूता रेतः सिकुपुखान्गनी हुता
१५ रेतोभूता योषाङ्गनी हुताः पुष्पाख्या अग्निहोत्रादिकर्मानुतिष्ठन्तो त्रियमाणास्तेन धूमादिमार्गेण सोमलोकं गच्छन्ति
कर्मफलभोगाय ततः कर्मक्षये सतीमं लोकं पुनरागच्छन्तीत्येवमेव कर्मिणोऽनु वारं वारं कर्मवायुसमीरिता वा ब्रह्म-
ज्ञानाद् धृतीयन्त्रवच्चक्रीभूताः परिभ्रमन्ति । एवं स्थानद्वयमावृत्तिसहितमुक्त्वा स्थानान्तरमाह—अथ य इति । कीटाः
गोमयादिकृत्सितस्थानेषु कृमयो जायन्ते पतङ्गाः शलभाः दन्दशूकं दधानशीलं दंशमक्षकपक्षगादिलक्षणम् । अतोऽर्था
गती निमग्नस्य पुनरुद्धारदौर्लभ्यादिमां गतिं जुगुप्सन्तिः स्वाभाविकज्ञानकर्मप्रहाणेन शास्त्रीयज्ञानकर्मणी दक्षिणोत्तर-
२० मार्गप्रतिपत्तिषाधनभूते समाश्रयणीये । ततोऽपि परममुक्तिहेतुभूततत्त्वज्ञानाय यत्नः कर्तव्य इति वाक्यार्थः । तथा च
द्वितीयः प्रश्न आकाशादिद्वारगमनकथनाभिर्णीतः परलोकं गतानां पुनरावृत्तिकथनेन तृतीयप्रश्नश्च निर्णीतः ॥१९॥

इति श्रीद्वैवेगङ्गविरचितमाध्यान्वितारण्यकोपनिषद्वाक्याया मुक्त्यर्थप्रकाशिकाया
षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

पूर्वं गायत्रोद्ब्राह्मणे सत्त्वपि वागादिषु प्राणस्यैव गायत्र्यात्मकत्वं किमुक्तमित्याकाङ्क्षायां प्राणस्य ज्येष्ठत्वादि-
२५ गुणवत्त्वादिति परिहारमभिप्रेत्य तस्यैव ज्येष्ठत्वादिनिर्दिष्टारविषयेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते । यद्वा सत्त्वपि चक्षुरादि-
षूक्त्यब्राह्मणे, उक्थयन्तुःसामक्ष्यादिभावेः प्राणस्यैवोपासनमसिहितं तत्र हेतुमात्रपेक्षायां ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादि-
हेतुमात्रकथनायेदं ब्राह्मणं प्रवर्तते । इह तु स्वतन्त्रमेव प्राणोपासनं विधीयते । वक्ष्यमाणप्राणोपासनस्य गुणमेवादत्क-
मेदाच्च । तत्र तावदुपासकसम्पत्त्यर्थं फलं कथयति—यो ह वा इति । ननु निषेककाले प्राणस्यैव वागादीनामपि शूक्र-
शोणितसम्बन्धस्याविशिष्टत्वात्कथमवधार्यते प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति चेत् सत्यम् तथापि नाप्राणं शूक्रं प्ररोहतीति
३० निषेककालादारभ्य प्राणस्यैव गर्भवृद्धिहेतुतया प्रथमो वृत्तिलाभो न चक्षुरादेरतोऽजगम्यते चक्षुरादिषु प्राणस्यैव
ज्येष्ठत्वम् ॥१॥

इदानीं प्राणस्यैव वसिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसम्पत्त्वायतनत्वप्रजातितत्त्वलक्षणाः पञ्च गुणा इति दर्शयितुं प्रथमं तेषा-
मेकैकस्य क्रमेण वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोरेतसां गुणत्वमाह । अतिशयेन वासयतीति वसिष्ठा निवासार्थस्य वसे रूपं
वासिन्नो ह्यतिशयेन वसन्ति वासयन्ति चान्याद् । यद्वा अतिशयेन वस्त इति वसिष्ठा आच्छादनार्थस्य वसे रूपं
३५ वासिन्नो हि वाचाऽन्यानभिभवति ॥२॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा
 हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥३॥
 यो ह वै सम्पदं वेद । सँहास्मै पद्यते यं कामं कामयते ओत्रं वै सम्पच्छोत्रे
 हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः सँहास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥४॥
 यो ह वा आयतनं वेद । आयतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो ५
 वा आयतनमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥५॥

यो ह वै प्रजातिं वेद । प्रजायते प्रजया पशुभो रेतो
 वै प्रजातिः प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥६॥

ते हेमे प्राणाः अहँ श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जन्मुः को नो वसिष्ठ इति
 तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदँ शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥७॥ १०
 वाग्धोच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति
 ते होचुर्यथाऽकडा अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः
 ओत्रेण विद्वँ सो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति प्रविशेह ह वाक् ॥८॥
 चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति
 ते होचुर्यथाऽन्वा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः १५
 ओत्रेण विद्वँ सो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति प्रविशेह ह चक्षुः ॥९॥
 ओत्रँ होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति
 ते होचुर्यथा बहिरा अशृण्वन्तः ओत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्त-
 श्चक्षुषा विद्वँ सो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति प्रविशेह ह ओत्रम् ॥१०॥
 मनो होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति २०
 ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वँ सो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्त-
 श्चक्षुषा शृण्वन्तः ओत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति प्रविशेह ह मनः ॥११॥
 रेतो होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति
 ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः ओत्रेण विद्वँ सो मनसैवमजीविष्येति प्रविशेह ह रेतः ॥१२॥ २५

मनो वा आयतनं विषयाणामिन्द्रियाणां च ॥५॥

रेतः शब्देनात्र प्रजननेन्द्रियं लक्ष्यते ॥६॥

एवमुक्ता वसिष्ठत्वादिगुणा न वागादिगताः किं तु मुख्यप्राणगता एवेति दर्शयितुं तावदाख्यायिकामधिक-
 रोति—वाग्धोवाच अहँ श्रेयसे अहँ श्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं आपमाणा ब्रह्म प्रजापतिं प्रति शतवन्तः ।
 तत् ब्रह्म विराडालम्कं कर्तुमूर्तं तान्मन्युवाच ॥७॥

अकडाः मुक्ताः ॥८-११॥

रेतः प्रजननेन्द्रियम् ॥१२॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन् । यथा महासुहृदः सैन्धवः पट्वीश-
शङ्कून्संवृहेदेव हवेमानप्राणान्संववहं ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न
वै शक्यामस्तवदुते जीवितुमिति तस्य वै मे बलिं कुशतेति तथेति ॥१३॥

सा ह वागुवाच । यद्वा अहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति चक्षुर्वा अहं
प्रतिष्ठोऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति श्रोत्रं यद्वा अहं संपवस्मि त्वं तत्संपवसीति
मनो यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति रेतो यद्वा अहं प्रजा-
तिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति तस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिदं
किंचाऽऽवभ्य आ क्रिमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति न ह
वा अस्यान्नं जगधं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद ॥१४॥

तद्विद्वांसः श्रोत्रियाः । अक्षिरन्त आचामन्त्यशित्वाऽऽचामन्त्येतमेव तदनमननं
कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वाचामेदेतमेव तदनमननं कुशते ॥१५॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्

स यः कामयेत । महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती

१५ महाश्वसी सुहृदश्च । सिन्धुदेशे भवः सैन्धवः । पट्वीशाश्च ते शङ्कूश्च ते पट्वीशाश्च कुवः पादबन्धनशङ्कुव-
स्तान्संवृहेत् उच्चच्छेत् परीक्षायाश्चारीहे आरुढे सति युगपच्चतुरोऽपि शङ्कून्नुत्तरेत् । संववहं चिच्छेद स्वस्थानाद्
अक्षितवान् । बलिं कर्षु ॥१३॥

वागादयः स्वस्वासाधारण्येनोक्तानेव गुणान्मुख्यप्राणस्य बलित्वेन समर्पयामासुः । यन्म वसिष्ठत्वं तद्वसिष्ठ-
त्वगुणस्तवैव । एवं वागादिभिर्दत्तं बलिदानमङ्गीकृत्य प्राणः स्वात्मनोऽन्नवाससी पुच्छति—तस्यैव म इति । भक्ष्यमाणा

२० आपः सर्वास्तव वास आच्छादनस्थानीयाः । इदानीं तत्सुख्यर्थमर्थवादमाह—न हेति । यः एतत्सर्वप्राणिभिरन्नानं
सर्वमन्नमनस्य प्राणस्यैवान्नमित्येवं वेद पश्यति अस्य प्राणास्त्रिविदोऽनन्तनीयं नैव ह किल भक्षितं भवति यद्यपि
कदाचिदनेनाभक्ष्यमपि भक्षितं स्यात्तदाऽसी तद्दोषेण न लिप्यते । तथा यन्नपचयमप्रतिग्राह्यं हस्त्यादिकं प्रतिगृह्णाति
तदप्यन्नमेव भोग्यं वस्तु प्रतिग्राह्यमनेन प्रतिगृहीतं स्यान्न तत्प्रतिग्रहदोषेण लिप्यत इति विद्वैव स्तुयते न वस्तुतस्तस्य
दोषाभावः अभक्ष्यभक्षणाप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहयोर्निषिद्धत्वाद् ॥१४॥

२५ आपो वास इत्यनेन भक्ष्यमाणास्वप्नु विहितवासीदृष्टेरर्थवादमाह । आचामन्ति अपो भक्षयन्ति । अन्नं
प्राणमुभयतोऽप्यभक्षणेनाग्नममाच्छादितं कुर्वन्तः अपोशनलक्षणवासीदनेनान्नं कुर्म इति श्रोत्रिया मन्यन्ते ॥१५॥

इति श्रीद्विवेदज्ञविरचितमाध्यन्दिनारण्यकोपनिषद्वाल्मीक्या मुन्यार्यप्रकाशिकाया

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

एवं प्राणोपासनसाधनीभूते ज्ञानकर्म्मणी दक्षिते तत्र ज्ञान वित्तानपेक्षम् । कर्म तु दृष्टादृष्टार्थविषय वित्तसाध्यम्

३० अतो येनोपायेन प्रत्यवायानुपादकेन वित्तोपार्जनं कर्तव्यं तदुपायभूतं श्रीमन्वाक्यं कर्म प्रदर्शयितुं ब्राह्मणान्तर-
मारभ्यते । अधिकारिनिष्पणपुरःसरं शैतिकर्तव्यताकं सम्भारमाह—यः कर्मोधिकृतो गृही प्राणविन्महत्वं प्राप्नुया-
नित्येवं कामयेत स पुण्यदिवसमेवारभ्य द्वादशदिवसपर्यन्तमुपसद्व्रतो भूत्वा । उपसदो नाम ज्योतिष्टोमे इष्टिविद्योषाः
प्रवर्ण्याहस्तु ऽसिद्धाः तासु यद्वन्न स्तनोपचयापचयाभ्यां पयोभक्षणं भूमिधायनं ब्रह्मचर्यं वाङ्मनियमश्चेति चतुष्टय
यजमानस्य प्रसिद्धं तत्सर्वं स्तनोपचयापचयेतिकर्तव्यताभूत्यमत्रोपादीयते । तथा चोपसत्सु व्रतमुपसद्व्रतं तद्विद्ये

३५ यस्य स उपसद्व्रतीति समासः । न तूपसदः एव व्रतमिति कर्मधारयः सामानाधिकरण्याल्लक्षणः समासः तस्य
श्रौतत्वेनेह मन्वाख्ये स्मार्ते कर्मण्युपसद्व्रतह्यायोगात् । तस्मात्पयोभक्षणादिमात्रोपसद्व्रती भूत्वा सर्वोषधं सर्वसा-

भूवौदुम्बरे कँसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य परिसमृद्ध्य परिलिप्याग्नि-
मुपसमाधायाऽऽवृताऽऽज्यं सँस्कृत्य पुँसा नक्षत्रेण मन्थँसनीय जुहोति ॥१॥

यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदः । तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् ।

तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥२॥

या तिरश्ची निपद्यसे अहं विधरणी इति । तां त्वा घृतस्य धारया यजे ५

सँराधनीमहँ स्वाहा प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति तृतीयां जुहोति ॥३॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्त्रवमवनयति प्राणाय
स्वाहा वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्त्रवमवनयति वाचे स्वाहा
प्रतिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्त्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे.
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्त्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्नौ १०
हुत्वा मन्थे सँस्त्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजातये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्थे सँस्त्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्त्रवमवनयति ॥४॥

भूनाय स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्त्रवमवनयति भविष्यते

स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्त्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा

मन्थे सँस्त्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्त्रवमवनयति ॥५॥ १५

गौषधीनां समूहं वक्ष्यमाणत्रीह्यादिधान्यदशकमवश्यसम्प्राप्तमन्यदपि धान्यविशेषं फलानि चानिषिद्धान्यामादकानि
भक्ष्याणि तत्कालतद्देशलभ्यानि अन्यदपि पुष्पादिकं सम्भरणीयं सर्वं सम्भृत्य । पुष्पाहं पुष्पदिवसे आत्मनः
कर्मासिद्धिकरे पुँसा पुंनामकेन हस्तादिना नक्षत्रेण संयुक्ते व्रतान्त्यदिवसे । परिलेपनादिना दृष्टार्थतया परिक्षुद्धे देशे
स्वगृह्योक्तविधिना परिमुह्योपलिप्योस्लिख्योद्बुध्याम्यस्येत्यदृष्टार्थतया पञ्च भूसंस्काराङ्कत्वा । तस्मिन्संस्कृते स्थाने
अग्निमुपसमाधायेत्यत्राग्नेरेकवचनश्रवणात्समाहृतमेवावसथ्याग्निं सस्थाप्याग्नेरुत्तरतो वक्ष्यमाणपात्रासादनं दक्षिणतो २०
ब्रह्मासनं च दत्त्वा पवित्रकरणाद्यान्यनिर्वपणावधि स्वगृह्योक्तं सर्वं विधाय । आबृता इतिकर्तव्यतया अस्य कर्मणः
स्मार्तत्वात्स्थालीपाकोक्तकर्तव्यतया आज्य संस्कृत्य सुवं च प्रतपनादिना संस्कृत्येष्माधानाधारपर्यन्तं तूष्णीमेव सर्वं
स्वगृह्योक्तं विधाय । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति मन्त्राभ्यामाज्यभागौ हुत्वा उदुम्बरवृक्षमये कसे कंसाकारे
वतुलाकारे चमसे चमसाकारे वा पात्रे मन्थमुक्तसर्वौषधफलानां पिष्टं दधिमधुधृतैरपसिच्य वक्ष्यमाणोपमन्थनी-
द्वयमध्ये एकयोपमन्थन्योपमध्य सनीय अग्नेः स्वस्य च मध्ये दक्षिणाश्रिते देशे संस्थाप्यादुम्बरेण सुवेण संस्कृतमाज्यं २५
गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयात् ॥१॥

कैमन्त्रैराज्यं होतव्यमित्येक्षायामाहुतित्रयाङ्गभूतं मन्त्रत्रयं देवताप्रार्थनात्मकं तावदाह । जातं जात वेति
जाते जाते प्राणिनि जाठरत्वेन विद्यत इति वा जातवेदा. तस्य सम्बुद्धिः त्वयि त्वदधीना यावन्तो देवा वक्रमतयः
सन्तः मम अभीप्सितार्थान्प्रतिवन्वन्ति ॥२॥

भो जातवेदः या देवता तिरश्ची कुटिलमतिर्भूत्वाऽहमेव विधरणी सर्वस्य धारयित्री इति च मन्यत इति ३०
शेषः । तां तिरश्ची देवता त्व निपद्यसे व्याप्नोषि । संराधनी सर्वसाधनी देवतां ता त्वा त्वामहं यजे । तृतीया-
हुतिमन्त्रस्य स्वभूतो विद्यमानत्वात्प्रतीकग्रहणं थ्युत्वा कृतम् प्रजापत इति । अस्मिन्नाहुतित्रये संस्त्रवो न घर्त्तव्योऽ-
श्रुतत्वात् ॥३॥

एवमाहुतित्रयहोमानन्तरं षड्विहङ्गाहुतीः प्रतिद्वन्द्व संस्त्रवावनयनयुक्ताः कर्त्तव्या एकाहुतिश्च रेतसे स्वाहेति
संस्त्रवावनयनयुक्तेत्येवं सप्ताहुतयः कर्त्तव्या इति तत्साधनभूतात्मन्नानाह—ज्येष्ठायैति । संस्त्रव सुवालिस्माज्यं मन्थे ३५
सिञ्चेत् । अत्र ज्येष्ठयेऽग्रे. प्राणलिङ्गात् ज्येष्ठविगुणकप्राणविद एव मन्थकर्मण्यधिकार इति ध्वनितोऽर्थः ॥४॥

प्रत्येकाहुतिः संस्त्रवावनयनयुक्ताश्चतन आहुतीः समन्त्रका अनुष्ठेया आह ॥५॥

पृथिव्यै स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयत्यन्तरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति ॥६॥

५ भूः स्वाहा । अग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति भूमुं स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति ॥७॥

अग्नये स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति ध्रियै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति लक्ष्म्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति सरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति ॥८॥

१० अथैनमभिमुशति । भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कुतमसि हिङ्क्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसि आवितमसि प्रत्याआवितमस्यात्रे सन्दोमसि विभूरसि प्रभूरसि ज्योतिरस्यन्नमसि निघनमसि संवर्गोऽसीति ॥९॥
अथैनमुशच्छति । आमोऽस्यामँहि ते मयि । स हि राजे-
ज्ञानोऽधिपतिः । स मा राजेज्ञानोऽधिपतिं करोत्विति ॥१०॥

पूर्वोक्तगुणा एव षडाहुतीराह ॥६॥

२० एवं चतस्रः ॥७॥
एवं नव ॥८॥

एवमाज्याहुत्यन्ते यत्कर्मणोत्परीरिचमिति वक्ष्यमाणमन्त्रेण (६.४.२४) स्विष्टकृद्धोमं कृत्वा संस्रवविशिष्टं मन्थद्रव्यमपरयोपमन्थत्या पुनर्मन्थनीयं तस्या अन्यत्र विनियोगादर्चनादित्येतावानितिकर्तव्यताविशेषो बोद्धव्यः । एवं संस्कृतं मन्थद्रव्यं किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह अथैवमालोडनानन्तरमेतं मन्थं मन्त्रं पठन् तदर्थं च स्मरन्सु २५ हस्तेनाभिमुशति हे मन्थ त्वं भ्रमतीति भ्रमः असि भवसि तव चलनात्मकप्राणदेवताकत्वात्वं प्राणरूपेण भ्रमसीत्यभिप्रायः । अग्निरूपेण त्वं ज्वलदसि ब्रह्मरूपेण पूर्णम् नमोरूपेण प्रस्तब्धं निष्क्रियम् । या स्रत्वेका सभा जगदात्मिका सा त्वदात्मिकैवेति स्वमेकसभमसि । यज्ञारम्भे प्रस्तोत्रा यद्धि कुतस् तेनैव च यज्ञमध्ये हिङ्क्रियमाणस्य यज्ञारम्भे उद्गीतात्कुतमुद्गीयस्य तेनैव च यज्ञमध्ये उद्गीयमाणस्य अश्वयुगा आश्रावितम् आग्नीध्रेण च प्रत्याश्रावितम् त्वमसि । आर्द्रं मेवोदरे सस्यन्विबुध्रूपेण दीप्तं सदीप्तमसि । विभूर्व्यापकं माय्यरूपेण प्रभूः समर्थः श्रीकृत्पेणाम्नात्मना ज्योतिः ३० भोग्यरूपेण सोमात्मनावस्थितत्वात्त्वमन्नमसि कारणत्वात्त्वमव्यात्माविदेवोनिघनं लयस्थानमसि वागादीनाममन्यादीनां च संहरणत्वात्वं संवर्गोऽसि ॥९॥

एवं मन्त्रपूर्तं मन्थद्रव्यं किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां तद्विनियोगमाह—उशच्छति हस्ते गुह्मसि । मन ज्ञान इत्यस्य धातोराह्णपूर्वस्य कुदन्ते डप्रत्यये टिलोपे च कृते सति आम इत्येतद्वर्णं सिद्धम् । हे मन्थ त्वमाम आमन्ता आ समन्ताद्भूवेन ज्ञातासि । भवसि ते तव मय्युपासके आमनमा समन्ताद्भूवेन ज्ञानमस्तीति शेषः । यतस्त्वं ३५ सर्वज्ञोऽसि अतो मामपि जानासीति वाक्यार्थः । स हि प्राणस्त्वं राजा । एवं गुणविशिष्टः स भवाद् मा मामधिपतिं तथाभूतमेव करोतु ॥१०॥

अथैनमाचामति । तत्सचितुर्वरेण्यम् । मधु वाता ऋतायते
मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्वोषधीः । भूः स्वाहा ॥११॥

भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिव-

रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा ॥१२॥

धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमालो वनस्पतिर्मधुर्मां२ । अस्तु सूर्यः ।

माध्वीर्गवो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति सर्वा च सावित्रीमन्वाह

सर्वाश्च मधुमतीः सर्वाश्च व्यहृतीरहमेवेदं सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः

स्वाहेत्यन्तत आचम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति ॥१३॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । विशामेकपृण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेक-

पृण्डरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो बंशं जपति ॥१४॥

तं हृतमुद्दालक आग्निः । वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि

य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१५॥

एतमु ह्येव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः । नधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवा-

चापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१६॥

एतमु ह्येव मधुकः पैङ्ग्यः । चूडाय भागवित्तयेन्तेवासिन उक्त्वोवाचापि

य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१७॥

एतमु ह्येव चूडो भागवितिः । जानक्य आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि

य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१८॥

एतमु ह्येव जानकरायस्थूणः । सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवा-

चापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१९॥

एतमु ह्येव सत्यकामो जाबालः । अन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि

य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः

पलाशानीति तमेतं नापुत्राय वाजन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥२०॥

प्रासचतुष्टयं मन्थस्य कृत्वा पृथक्पृथगवस्थाप्य प्रथमो ग्रासो गायत्रीप्रथमपादमधुमतीप्रथमकप्रथमव्याहृति-
रूपं मन्त्रमुच्चार्य भक्षणायः ॥११-१२॥

एतैः सर्वैः सम्पूर्णैर्मन्त्रैश्चतुर्थो ग्रासो भक्षणाय इत्याह—सर्वमिति । अन्ततो भक्षणान्ते शुद्धचर्यं स्मार्त-
माचमनं कृत्वा हस्ती प्रक्षाल्य शुद्धान्चमनं विधाय अग्नेः परिचमतः प्राक्शिरा राज्ञी शयीत ॥१३॥

ततः प्रातःसंध्यामुपास्य भक्तिश्चन्द्राभ्यां प्रातस्त्रयसमये आदित्यं वीक्षमाणः संस्तुतुपस्थानं मन्त्रेण कुर्यात्
एकपृण्डरीकमखण्डश्रेष्ठः । तत एतद्विद्योपदेशकाचार्यपरम्पराख्यवंशस्य जपं कर्तव्य इत्याह—यथेतमिति ॥१४॥

तं मन्थमेतमुक्तेतिकर्तव्यताकर्म । यः प्राणोपासकः एनमुक्त्विवया संस्कृतं मन्थम् । किमुक्त्वयम् अनेन कर्मणा ३०
कामः सिद्ध्यदित्यतो ध्रुवफलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतदुक्तमित्यर्थः ॥१५-१९॥

एव वक्षे पठिते सति समासमेतत्कर्म । अथैतत्प्राणदर्शनान्तरकस्य मन्थविज्ञानस्य शिष्यः श्रोत्रियो मेधावी
घनदायी प्रियपुत्रो विद्याय विद्यादातेति प्रसिद्धेपु पट्सु विद्यासम्प्रदानभूतेषु मध्ये द्वयमेव सम्प्रदानमिह भवेदित्याह—
तमेतं नेति । तमेतं मन्थं मन्थविज्ञानम् ॥२०॥

चतुरौदुम्बरो भवति । औदुम्बरश्चमस औदुम्बरः

खुष औदुम्बर इक्ष्म औदुम्बरा उपमन्थ्यौ ॥२१॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । त्रीह्रियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान् सार्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनोपसिञ्चत्पाण्यस्य जुहोति ॥२२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपोऽपानोषधय ओष-

धीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥१॥

स ह प्रजापतिरीक्षां चक्रे । हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियं-

ससृजे तां सुष्ट्वाश्च उपास्त तस्मात्स्त्रियमथ उपासीत श्रीह्र्येषा

स एतं प्राञ्चं प्रावाणमात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥२॥

तस्या वेदिश्वस्थः । लोमानि बहिःश्चर्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ

मूष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य

लोको भवति य एवं विद्वानघोषहासं चरत्या स स्त्रीणां सुकुतं

वृद्धोऽथ य इवमविद्वानघोषहासं चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकुतं वृद्धते ॥३॥

पूर्वं सर्वेष्वमिति सामान्येनोक्तम् इदमिदमिति विशेषतो वक्तुमनुक्तं खूवादिक् च कथयितुमुत्तरं कण्ठिकादयं प्रवर्तते । उद्धृष्टस्य वृक्षस्य विकार औदुम्बरश्चतुःसंख्याको भवति ॥२१॥

मन्थोपादानभूतप्राग्व्याप्यग्रहणे नियममाश्रित्याह । अणुशब्दवाच्यं धान्यं मोरिय इति गुर्जरदेशे पत्त्यां प्रसिद्धं प्रियङ्गवस्तत्रैव कङ्कशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धाः । खल्वा निष्पावा बल्लशब्दवाच्याः । खलकुलाः कुलत्याः ।

२० तान् ब्रीह्यादीन् चुणयित्वा पात्रे निक्षिप्य दधिमधुभ्यां सार्धं घृतेनोपसिञ्चति दध्यादिभयाकं करोति अथ स्वगृहोक्त-

० विधिनाऽऽज्याभागान्तं कृत्वा पूर्वोक्ता आज्याहुतीर्जुहोति ॥२२॥

इति श्रीद्विवेकज्ञविरचितसाम्यन्दिनारण्यकोपनिषद्वाक्याया मुख्यार्थप्रकाशिकाया

षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

एवं प्राणोपासकस्य वित्तार्थिनः श्रीमन्त्याख्यं कर्मोपदिश्य तस्यैव विशिष्टपुत्रार्थिनः पुत्रमन्त्याख्यं कर्म वक्तुमुत्तरं २५ ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्रादौ पुत्रोत्पत्तिहेतुरेतो वीजं स्तोतुमाह—एषामिति । रसः सारभूता इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां

मज्जित्युक्त्वात् (बुद् ३-५-१) पृथिव्या आपो रसः सारभूताः यिदं सर्वमप्येषोत्तं च श्रोतं वेति (बु० ३-६-१) अपा पृथिवीकारणत्वस्य गार्गीब्राह्मणे श्रुतत्वात् । ओषधीनामप्यार्यत्वादोषधयोऽर्षा रसः ॥१॥

यत एवं सर्वभूतानां सारमेतद्वेतोऽतस्तदावापस्यानं प्रजापतिविचारपूर्वकं सम्पादितवानित्याह—स हेति । प्रजापतिविराड्वात्मा । स्त्रियं शतस्थास्यास्य अधः प्रदेशे योन्याख्ये उपास्त मैथुनाख्यामुपासनं कृतवान् । श्रीगुणाद्वया ।

३० अस्मिन्कर्मण्यभ्युदयफलाय वाजपेयदृष्टिर्विधा अतस्तदङ्गे प्रजननेन्द्रिये सोमाभिषवपाषाणदृष्टि कठिनत्वसामान्यमाश्रित्याह—स एवमिति । एतं सोमाभिषवोपलक्ष्यानीयं प्रजननेन्द्रियं समुदपारयत् उत्पूरितवान् स्त्रीव्यञ्जनाभिमुखं कृतवान् । तेन पाषाणवत्कठिनेनैतं स्त्रियमभ्यसृजत् अभि समन्ततो मुह्यमुह्यः संसर्गं कृतवान् ॥२॥

अवाच्ये देशे वेदिदर्शनेनाह अवाच्यदेशस्थलोमसु बहिर्दृष्टिम् अवाच्यदेशस्थचर्मण्यनाहुहवर्मदृष्टिम् । पुरुष-वृषणयोः स्त्रीयोन्यन्तर्गतप्रदेशे च क्रमेणाधिषवणफलकवह्निदृष्टी विदधाति मूष्कौ वृषणौ अधिषवणे सोमाभिषवफलके

३५ स्त्रीव्यञ्जनस्य मध्यतो मध्यप्रदेशः समिद्धो दीप्तोऽग्निः । नन्वेवमवाच्ये कर्मणि वाजपेयदर्शने कृते एति किं स्यादित्यत आह—स यावानिति । एवमुपासनतः फलान्तरमप्याह—य एवमिति । अघोषहासमवाच्यं कर्म सुकुतं शुभं कर्म आवृद्धे

आवर्जयति स्वीकरोति ॥३॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिद्राह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य
आहेतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारित आह बह्वो मर्या ब्राह्मणायना निरि-
न्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात् प्रयन्ति य इदमविद्वाँसोऽवोपहासं चरन्तीति ॥४॥
बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेत स्कन्दति । तदभिमृशेदनु वा
मन्त्रयेत यन्मेऽहं रेतः पृथिवीमस्कान्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः । इदमहं तद्रेत
आद्वे पुनर्मसित्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः । पुनरग्नयो विष्णया यथास्थानं
कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥५॥

अथ यद्बुदक आत्मानं पश्येत् । तदभिमन्त्रयेत

मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतमिति ॥६॥

श्रीहं वा एषा स्त्रीणाम् । यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यश- १०
स्विनीमभिमन्त्रयेत्तन्मन्त्रयेत सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामप-
क्रोणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना बोपह-
त्यातिक्रमेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आद्व इत्ययशा एव भवति ॥७॥
स यामिच्छेत् । कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुञ्च-
सन्धायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदया- १५
दधि जायसे । स त्वमङ्गकषायोऽसि विग्धविद्धामिव मादयेति ॥८॥

अविदुषामतिगृहीतमिदं कर्मेत्यत्रानेकाचार्यसंमतिमाह—ब्राह्मणा अयनं येषां ते ब्राह्मणायनाः ब्राह्मणायति-
मात्रोपजीविनो ब्राह्मणाभासाः निरिन्द्रिया विश्लिष्टेन्द्रिया विसुकृतो विगतपुण्याः सन्तोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति परलोक-
अष्टा अत्यन्तपाहेतुमैथुनकर्मसिका नरकं गच्छन्ति ॥४॥

एवं प्राणोपासकस्य श्रीमन्थं कृतवतो न हि यदा कदाचित्पुत्रार्थिनो भार्यपिंगतिः किं तु ऋतुकाले । अतस्तं २०
काकं प्रतीक्षमाणस्य प्रमादाद्रेतः पाते प्रायश्चित्तमाह—बह्विति । एवमभिमृष्टमभिमन्त्रितं गृहीतं च रेतः क्व विनियोज्य-
मित्यपेक्षायां समन्त्रकं तस्य विनियोगमाह—पुनरिति । तेजस्त्वग्गता कान्ति भगः सौभाग्यं ज्ञानं वा । विष्णया अग्नयः
शरीराश्रिता देवाः तद्रेतो यथास्थानं स्थानमनतिक्रम्य पुनः कल्पन्ता कल्पयन्तामित्यनेन मन्त्रेण भ्रुवोः स्तनयोर्वा
मध्ये निमृज्यात् लेपयेत् संस्पृशयेत् ॥५॥

एवमयोनौ रेतस्खलने प्रायश्चित्तमुक्त्वा रेतोयोनौबुदकं रेतःसिचस्तत्र स्वछायादर्शने प्रायश्चित्तमाह—यदि २५
कदाचित्प्रमादतः उदके रेतःसिक् आत्मछाया पश्येत् इन्द्रियं रेतो मयि अस्तित्वव्याप्यहारः इन्द्रियस्य रेतसो
विशेषणानि विज्ञानं कीर्तिः वित्तं सत्कर्म तादृग्गुणकपुत्रोत्पादनहेतुत्वात् । तथा च रेतःस्वरूपे जले स्पर्शदृष्टिक्तापराध-
समाधिरित्यर्थः ॥६॥

रेतःसिचौ देशकालावतिक्रम्य ग्रामादिकरेतस्खलनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तमभिधायेदानीं प्रकृतेन रेतःसिचा यस्या
पुत्रो जनयितव्यस्तां स्तुवन्ती श्रुतिस्तस्यामुक्तकालगमनं विधत्ते श्रीगुणद्वया । मलोद्वासा उदगतमलवद्भस्त्रा तां ३०
यशस्विनीं दीर्घवत्पुत्रहेतुत्वात्कीर्तिमती वक्ष्यमाणं त्रिरात्रवत् कृत्वा चतुर्युजं स्नाता सतीम् । तदा एना स्वपत्नी
वस्त्राभरणभोग्यादिदानेन कामं यथाशक्तिवैभवमपक्रोणीयादृशं नयेत् । यद्वा दण्डेन उपहृत्य सताड्य कामं यथेष्टं
भीतिमुत्पाद्यात्क्रामेत् अभिगच्छेत् । एवं बलात्कारासम्भवे शप्प्यामि त्वा दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्याप्य तामनेन
मन्त्रेणोपगच्छेदिति पुनरुपायान्तरमाह । इन्द्रियेण यशसा यरोहेनुना पञ्चमेन्द्रियेण कृत्वा तव यशो यशोभूतं पुत्रोत्पत्ति-
करं रेतोऽहं गङ्गाभीति मन्त्रेण रुणा धमेत् सा चैव गङ्गा सती अयसा एव अपुंश्वैव वन्द्यैव भवति ॥७॥

एव भर्तुर्मर्यादबोकरणोपायमुक्त्वा पुरुषद्वेषिण्यास्तस्यास्तद्विषये श्रीनित्यमस्त्युपायमाह—तस्यां तद्योनौ ३५
अर्थं प्रजननेन्द्रिय निष्ठाप्य निक्षिप्य । हे रेतस्त्वं मदीयात्सर्वस्मादङ्गात्समुत्पद्यसे विनेयतश्च हृदयानादौद्वारेण प्रकट्री-

अथ यामिच्छेत् । न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं सन्धा-
यामिप्राण्यापान्यादिन्त्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥९॥

अथ यामिच्छेत् । गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं सन्धायापा-
न्यामिप्राण्यादिन्त्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥१०॥

५ अथ यस्य जायार्यं जारः स्यात् । तं चेद्विष्ण्यादामपान्नेऽग्निमुपसमाधाय
प्रतिलोमं शरबहिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेतास्तिस्रः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्षिषाऽऽत्वा
जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीराज्ञापराकाशी त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति
मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूँस्त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम
समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति स वा एष
१० निरिन्द्रियो विस्फुटस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मा-
देवंविच्छ्रोत्रियस्य जायाया उपहासन्नेच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥११॥

अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत् । ग्र्यहं क॑से न पिबेदहतवासा नैनं
वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्त आप्लूय ब्रीहीनवघातयेत् ॥१२॥

भवसि । एवंविधः स त्वमङ्गानां कषायो रसोऽस्ति अतो विषलिसशरविद्धां मृगोमिव मदीयां भार्यां मयि विषये मादय
१५ मदयुक्तां कुच भद्रशां क्रुह ॥८॥

एवं स्ववशमापच्चावाच्यकर्मानुष्ठानदशायामभिप्रायविशेषानुसारेणानुष्ठानविशेषं दर्शयति । रूपभ्रंशयौवनहानि-
भयात् यां स्वधर्माभिच्छेत् गर्भं न धारयेत् गर्भिणी इयं मा भूदिति । अभिप्राण्यापान्यात् पशुकर्मकाले प्रथमं स्वीय-
पुंस्त्वद्वा रा तदीयस्त्रीत्वे वाप्युपसर्जनरूपमभिप्राणनं कृत्वा तेनैव द्वारेण ततस्तदादानलक्षणमपाननं च कुर्यात् ॥९॥

पुनर्भर्तुरेव पूर्वोक्तविपरीताभिप्राये उपायान्तरमाह । स्वकीयपञ्चमेन्द्रियेण तदीयपञ्चमेन्द्रियाव्रेतः स्वीकृत्य
२० तत्पुत्रोत्तिसमयकृतमिति मत्वा स्वकीयरेतसा सह निषिपेत् ॥१०॥

प्रासङ्गिकमाभिचारिकं कर्म प्रवृद्धरागवन्तं ऋष्यन्तमधिकृत्याह । आमपान्ने अपक्वे भुन्यमभाजने उदकादि-
सम्बन्धे स्मृतिं विशीर्यमाणतया शत्रुभेदनकर्मणि योग्ये परिसमूहनादिपञ्चभूतसंस्कारपूर्वकमग्निमुपसमाधाय
एकवचनादुपधानवचनाच्चावसव्याग्निमेव प्रज्वालयास्य कर्मणः प्रतिलोमत्वात्प्रतिलोमं पश्चिमाग्नं दक्षिणाग्नं वा यथा
स्यात्तथा शरमयं बहिः स्तीर्त्वा आस्तीर्य तस्मिन्नग्नौ एताः प्रसिद्धास्त्रिसंख्याकाः शरभृष्टीर्वाणेषीकाः प्रतिलोमाः
२५ विपरीताः धृतेनाभ्यकाः कृत्वा जुहुयात् । तव आशापराकाशी आददे फडिति मन्त्रमुच्चार्य मन्त्रान्ते चासावित्या-
त्मनः शत्रोर्वा नाम गृह्णीयात् आशा प्रार्थना वाचा यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा च नोपपादितं तस्य परीक्षा पराकाशः ।
एवमित्यन्त्यकर्मविद्वान्प्राणवशीं च ब्राह्मणं शपति स ब्राह्मणो निरंतिन्द्रियो गतपुण्यकर्म सन्नस्माल्लोकाद्गच्छति ।
एवंवित् परदारगमने यथोक्तवक्ष्यमाणदोषवित् श्रोत्रियस्याधीतवेदस्योपासकस्य भार्यया उपहासं नर्मापि न कुर्यात्
किमुताघोपहासम् ॥११॥

३० एवं सफलोऽभिचारः पशुकर्मद्वारा जारप्रसङ्गेनोक्तो न तु प्राधान्येन तस्य सत्पुत्रफलककर्मविरोधित्वात् ।
इदानीं पूर्वप्रस्तुतार्जुंकालानुष्ठेयं व्रतकलापमुपदिशति । आर्तवमृतभावः । दिवसत्रयं कसि कांस्पत्याने उदकादिकं न
पिबेत् न दासीनीयात् अनुपहतवासाश्च स्यात् एतत् स्नानोत्तरकाले बोध्यम् आर्तवपूर्वकालस्य तु ज्ञातुमशक्यत्वात्
वृषलः शूद्रो वृषली तद्धन्यो वा पापकृत्कश्चिदपि स्नानात्पूर्वमनन्तरं वा नोपस्युषेत् एतत्सम्भावनादीनामप्युप-
लक्षणम् अन्यदपि घास्नान्तोक्त कर्म कुर्यादित्यर्थः । त्रिरात्रान्ते व्रतसमाप्तिं चतुर्थेऽहनि प्रातःकाले आप्लूय स्नात्वा
३५ पूर्वोक्तविशेषणाहतवासाः स्यात् तथा चैवमाप्नुतामहतवस्त्रां ता ब्रीहीनवघातयेत् चरुअपणार्थं ब्रीह्यवघाताय भर्ता
तामेव विनियुज्यात् ॥१२॥

स य इच्छेत् । पुत्रो मे गौरो जायेत वेदमनुब्रवीत सर्वमायुरिया-
दिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१३॥
अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमा-
युरियादिति दध्यौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१४॥
अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत श्रोत्रेवाननुब्रवीत सर्व-
मायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१५॥
अथ य इच्छेत् । दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति
तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१६॥
अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिगमः क्षुधूषितां वाचं
भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रवीत सर्वमायुरियादिति मां सौदनं १०
पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयित्वा औक्षणेन वाषभेण वा ॥१७॥
अथाभिप्रातरैव । स्थालीपाकावृत्तः स्य्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्थोपघातं जुहोत्यग्नये
स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्भृत्य
प्राव्णति प्राक्ष्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां
त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठतो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रफव्यम् । सं जायां पत्या सहेति ॥१८॥ १५

किं पुनरवधार्तानिष्वेस्तपङ्कलैरनुष्ठेयमित्यपेक्षायां तस्मिन्नेव चतुर्थेऽह्नि प्रातश्चरुहोमानन्तरं यथाकामं पक्त्वा
भक्षणीयमिति क्रममभिप्रेत्य कामनाविशेषे पाकादिविशेषणे भक्षणप्रभेदं तावदाह । गौरो बलदेवबहुभ्रः शुद्धो वा ।
अनुब्रवीत् पठेत् सर्वं शतवर्षप्रमितमायुरवाप्नुयात् । क्षीरेणौदनं स्वभायैव पाचयित्वा घृताप्लुतं तमोदनं कृत्वा ॥१३॥

कपिलो वर्णतः पिङ्गलः पिङ्गाक्षः । दध्यौदनं दध्ना चर्चयित्वा ॥१४॥

उदौदनमुदकेनौदनं पाचयित्वा उदकं विनौदनपाकस्यासम्भवेन तस्य प्राप्ताऽप्युदकग्रहणं क्षीरादि- २०
निवृत्यर्थम् ॥१५॥

दुहितुः पाण्डित्यं स्त्रीणामुच्यते गृहकर्मणि कौशलं न तु वेदादिविषयं स्त्रीणां तत्रानधिकारात् तिलमिश्र-
मोदनं कृसरमित्यर्थः ॥१६॥

विविधं जिगीथ प्रख्यातिरस्य स विजिगीथोऽर्जितप्रख्यातः । समितिं विद्वत्सभां प्रति पूज्यतया गच्छतीति
समितिगमः प्रगल्भः । श्रोतुमीप्सता वाणी भाषिता सुसंस्कृताथैवद्वचनवका । मासमिश्रितमोदनम् तत्रियममाह उक्षा २५
सेचनसमर्थस्तदीयं मासमीक्षणम् ततोऽन्यधिकवया ऋषभस्तदीयं मासमर्पभम् अथ तु मासनिर्णयो देशकालविशेषा-
पेक्षयावगन्तव्यः गोमासस्य निषिद्धत्वात्कृष्णमृगविषयं छागविषयं वा उक्षादिवचनमत्र ग्राह्यम् तन्मासमप्यनुपहृतं
मीला सम्पाद्यं हिंसायाः प्रतिषिद्धत्वात् ॥१७॥

कदा पुनरित्यमोदनपाकादि कर्तव्यमित्यपेक्षायां द्रोह्यवधातदिवसे एवेत्यभिप्रेत्य तत्प्राक्कालकर्तव्यमाह ।
चतुर्थदिवसे प्रातःकाल एव स्नानाद्येषुनित्यानुष्ठानानन्तरं भार्ययावधातनिवृत्तान्पङ्कलानादाय स्थालीपाकेति- ३०
कर्तव्यतया आच्य संस्कृत्याविश्रयणादिसंस्कारं कृत्वा एतच्च ब्रीहिसंस्काराणामप्युत्तरक्षणम् ततश्चरं श्रयित्वोद्भास्य
स्वगृह्योक्तविधानेनाधारादितित्याहुतीर्हुत्वा स्थालीपाकस्येति कर्मणि षष्ठी स्थालीपाकस्थोपघातं स्थालीपाकमप्युत्तरोप-
हृत्य स्वल्पं स्वल्पं पीनः पुन्येन गृहीत्वा प्रधानाहुतीर्जुहोति । इति प्रधानाहुतिवर्त्य हुत्वा स्विष्टकृतं चाग्नये स्विष्टकृते
स्वाहेति हुत्वा पश्चात्स्थालीस्थं चरुषोपं पात्रान्तरे उदधृत्य सर्पिषाकं कृत्वा पतिः प्रथमं प्रव्णति प्राच्य च तदेवोच्छिष्टं
पत्ये प्रयच्छति ततः शुद्धार्थं स्मार्त्ताचमनं च कृत्वा उदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेन भार्यां विदारमभ्युक्षति विश्वावसुनाम् ३५
कन्यानामधिपतिर्देवगन्धर्वः भो विश्वावसो देवगन्धर्वं त्वं मद्भार्यातः मकाशादुदगच्छ अन्या कामपि प्रफव्यं प्रथम-

अर्थेनामभिपद्यते । अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहम् । सामाहमस्मि ऋत्वं
छौरहं पृथिवी त्वम् । तावेहि सर्भावहै सह रेतो दधावहै । पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥१९॥

अथास्या ऊरु विहापयति । विजिहोथां छावापृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाप्य
मुखेन मुखं सन्वाय त्रिरेनामनुलोमामनुमाष्टि विष्णुर्गोनि कल्पयतु त्वष्टा

५ रूपाणि पिंशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्वाता गर्भं दधातु ते । गर्भं वेहि
सिनीवालि गर्भं वेहि पृथुष्टुके । गर्भं ते अदिवनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजौ ॥२०॥

हिरण्यमयी अरणी । याभ्यां निर्मन्थतामदिवनौ देवौ तं ते गर्भं दधामहे

दशमे मासि सूतवे । यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा छौरिन्ध्रेण

गर्भिणो । वायुर्दिशा यथा गर्भं एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति नाम गृह्णाति ॥२१॥

१० सोऽप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वातः पुष्करिणोऽसमीक्यति

सर्वतः । एवा ते गर्भं एजतु सहावैतु जरायुणा । इन्द्रस्यायं व्रजः

कृतः सार्गङः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरं सहेति ॥२२॥

युवतिं तर्षो भन्ना सह क्रोडमानामिच्छ फर्वातिगतिकर्मा प्रकर्वेण फर्वा गम्या तास् । अहं पुनर्जायां स्वीयामिमां
भार्यां, समिति समुपेमीत्यध्याहारः तन्नावकाशस्तया देय इत्यर्थः ॥१८॥

१५ एवं गन्धर्वं प्रस्थाप्य यथाकाम क्षीरोदनादि भुक्त्वा स्त्रियामालिङ्गतेति कममभिप्रेत्याह । अहं पतिरमः
प्राणोऽस्मि त्व सा वागसि कथमावयोऽरुक्पत्नमित्याशङ्क्य वाचः प्राणावीनत्वं प्राणस्य वागावीनत्वं च प्रसिद्ध-
मित्यभिप्रेत्य सा त्वमस्यमोऽहमिति पुनर्वचनम् । तथा अहं सामास्मि त्व च ऋगसि ऋगाधारहि साम गीयते
अस्ति, छावाच्यकर्मसमये मदाधारत्वं तवेत्याधाराधेयभावसामान्यात् । छौरहं जनयितव्यस्य पितृत्वात् पृथिवी त्वं
तस्य मातृत्वात् । तावावां संरम्भमुद्धमं करवावहै एहि त्वभागं सह मिलित्वा रेतोधारणमावाभ्यां कार्यम् पुस्त्व-

२० विक्षिष्टाय पुत्राय वित्तये लाभाय वीर्यवत्पुत्रलाभाय ॥१९॥

विहापयति विस्लेषयति । अवाच्यकर्मन्ति कर्तव्यशेषमुपदिशति त्रिरेनामिति एना योनौ प्रक्षिप्तरेतोबीजं
भार्यामनुलोमं मूर्धानमारभ्य पादान्तं मन्त्रमुच्चरन्स्त्रिवारं पाणिनानुमाष्टि । विष्णुः व्यापनशीलो भगवान्भारायणः
तव योनिं कल्पयतु पुत्रोपतिसमर्था करोतु । त्वष्टा सविता तव सम सुतस्य वा रूपाण्यवयवान् पिशतु विभागशो
दर्शनयोग्यान्करोतु । प्रजापतिर्विराडात्मा मदात्मना स्थित्वा । घाता पुनः सुत्रात्मा त्वदीयं गर्भं त्वदात्मना स्थित्वा

२५ पुष्पातु । हे सिनीवाली ! अन्नवती ! एतस्मै वा देवो त्वं निषिक्तगर्भं धारय । पृथुर्विस्तोर्णां स्तुका स्तुतिर्यस्याः
सा पृथुष्टुका त्वदात्मना वर्तमाना तस्याः सम्बुद्धिर्हे महास्तुते त्वं गर्भं धारय । पुष्करस्त्रजौ स्वर्गकमला-
भरणी ॥२०॥

हिरण्यमयी हिरण्यमयी ज्योतिर्मयी अरणी प्राग्बभूवतुरिति शेषः । याभ्यामरणिभ्या पुरा अभूतत्वं
गर्भमन्विनी निर्मन्थतां निर्मथितवन्तौ तं तथाभूतं गर्भं ते तव जठरे धारयामहे दशमे मासि प्रसोदुस् । इन्ध्रेण

३० सूर्येण । अन्ते भर्ता असावहमिति स्वात्मनो नाम गृह्णाति भार्याया वा ॥२१॥

एव गर्भाघातेति कर्तव्यतां जातमुपदिश्यासन्नप्रसवायां भार्यायां कर्तव्यमुपदिशति । यथा वातः वायुः
पुष्करिणीं तडागं समन्ततः समीक्यति स्वरूपोपघातमकृतैव चालयति । एवा एवमेव । जरायुणा गर्भवेष्टनचर्मणा
मासपेक्षीकृष्णेण सह निर्गच्छतु । इन्द्रस्य प्राणस्य गर्भस्य वाऽयं योन्यात्मको व्रजो मार्गः सर्गकाले गर्भाधानकाले

वागङ्ग्या निरोधेन सह वर्तमानः सार्गङः कृतः सम्पादितः सपरिश्रयः परिश्रयेण पतिवेष्टनेन जरायुणा सहितं तं

३५ तथाभूतं मार्गं प्राप्य हे इन्द्र प्राणं प्रपूतिमास्तत्मा त्वं गर्भेण सह निर्जहि निर्गङ्गं तन्निशरणानन्तरं निर्गम्यमान-
मांसपेक्षी सावरशब्दवाच्या तं सावरं च निर्गमय ॥२२॥

जातेऽग्निमुपसमाधाय । अङ्क आधाय कंसे पृषदाज्यमानीय पृषदाज्यस्योपघातं
जुहोत्यस्मिन्सहस्रं पुष्यासमेघमानः स्वे गृहे । अत्योपसद्यां सा चैतसीत्प्रजया
च पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्राणास्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ॥२३॥

यत्कर्मणात्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् ।

अग्निष्टस्त्विष्टकृद्वान्त्विष्टं सुहृतं करोतु स्वाहेति ॥२४॥

अथास्यायुष्यं करोति । दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथास्य
नामधेयं करोति वेदोऽसीति तदस्यैतद्गुह्यमेव नाम स्यादथ दधि मधु
घृतं स सृज्यानन्तहितेन जातरूपेण प्राशयति भूस्त्वयि दधामि
भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥२५॥

अथैनमभिममृशति । अद्रमा भव परशुर्भव हिरण्यममृतं

भव । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति ॥२६॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीर-

मजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव याऽरमान्वीरवतोऽकरदिति ॥२७॥

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति । यस्ते स्तनः ज्ञाशयो यो मयोभूयं रत्नधा

वसुविद्यः सुदन्नः । येन विद्वद्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह घातवेऽकरिति ॥२८॥ १५

पुत्रजनने सति तस्मिन्नेव दिने यत्कर्तव्यं तदाह । अङ्गे उरसङ्गे संस्थाप्य स्वगृह्योक्तमन्युपसमाधानादि
कृत्वा कांश्यपात्रे दधिमिश्रितं घृतमवस्थाप्य पृषदाज्यस्योपघातं पृषदाज्यमुपहृत्योपहृत्य स्वल्पं गृहीत्वा जुहोति ।
अस्मिन्स्वगृहे अहमेव पुत्ररूपेण वर्धमानो मनुष्याणां सहस्रं पुष्यासमेकपोषको भूयासम् । अस्य मत्पुत्रस्य
उपसद्यां संततो प्रजया पशुभिश्च सह श्रीर्मा विच्छिन्ना भूत स्वाहेति होमः । मयि पितरि ये प्राणाः सन्ति तान्पुत्रे
समर्पयामि स्वाहा इति प्रधानाहुतिद्वयम् तृतीयाहुतिः स्विष्टकृद्धोमः इति विवेकः ॥२९॥ २०

तृतीयाहुतिमन्त्रमाह ॥२८॥

जातस्य शिशोरापुष्यकर्मोपदिशति । स्विष्टकृद्धोमानन्तरमस्य जातस्य शिशोरायुषे हितमायुष्यमायुर्द्विकरं
कर्म करोति । जातस्य शिशोर्दक्षिणं कर्णमभि अभिलक्ष्य पिता स्वमुखं निधाय तत्र विलक्षणा (त्रयील) वान्त्वयि
प्रविशत्वित्यभिप्राथवान्वाग्वागिति त्रिवारं जपेत् । एवमायुष्यं कर्म कृत्वा नामधेयं कुर्यात् । वेदोऽनुभवः सर्वस्य
निजं स्वल्पं परमात्मलक्षणमसि । गुह्यं गोप्यमेव स्यान्न तु लोकप्रसिद्धम् । दधि मधु घृतमेकीकृत्य अनन्तहितेन
वस्त्वन्तराव्यवहितेन जातरूपेण हिरण्येन । भूरिति व्याहृत्युपलक्षितमृगवेदं त्वयि दधामि धारयामि भुव इत्युपलक्षितं
यजुर्वेदं स्वरिति सामवेदम् ॥३०॥

इदानीं जातं कुमारं पिता हृदि स्पृशति । अस्मेव पाषाण इव दृढः स्थिरश्च भव । परशुरिव वज्र इव यथा
तेजःसंघो वज्रः पर्वतान्भिन्नति तद्वत्सर्वविषयवैरिन्द्रियादिभिश्च दृढः दुरितदुःखदुष्टछेदकश्च भव वज्रा वै परशुरिति
श्रुतेः (शत० ३-६-४-१०) यद्वा परशुः कुठारः सोऽपि लोहमयः । हिरण्यं सुवर्णं यथा त्वमपि अक्षुतम् अच्युतमक्षीणं ३०
शुद्धं तेजोमयं तथा त्वमपि अक्षुतो अच्युतोऽक्षीणः शुद्धस्तेजोमयश्च भव । आरमा देहः सन्वै निश्चयेन पुत्रेति संज्ञा-
मानेण भिक्षोऽसि न तु स्वरूपेण ॥२६॥

इडा भोग्यासि यद्वा इडापात्र्यासि यस्या पुरोडागो विभज्यते सा यद्वा इडा पृथिवीरूपा । किं च मैत्रावरुणी
मित्रावरुणाभ्यां सम्भूतो मैत्रावरुणो वसिष्ठस्तस्य भार्या मैत्रावरुणी अलम्बतीत्यर्थः । यद्वा मित्रावरुणी ऋत्विग्विपयिणी
यद्वा मित्रावरुणयोस्तपन्ना । हे वीरे सम्भुतिके (तक्ते तक्ते) त्वं वीरं पुत्रमजीजनथाः अमीषीः ॥२७॥ ३५

अथानन्तरं स्वाङ्कस्थं पुत्रं तन्मात्रे प्रदाय तस्याः स्तनं पिता पुत्रस्य मुखे प्रयच्छति । हे सरन्वनि यस्ते स्तन-
वच्छिशुस्थानीयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकदैदिकसुशब्दहृपस्तनः ज्ञाशयः ज्ञानान्स्व देहे वर्तमानोऽन्यैरप-

तं वा एतमाहुः । अतिपिता बतभूरतिपितामहो बतभूः परमां बत काष्ठां
प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायंत इति ॥२९॥

अथ वंशः । तदिदं वयं भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सी-
माण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरी-
कौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो
बाड्येपुत्राद्बाड्येपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्राद्धारिकर्णीपुत्रो
भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥३०॥

काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात् । काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सी-
पुत्रात्कौत्सीपुत्रो बौधोपुत्राद्बौधोपुत्रः शालङ्क्यायनीपुत्राच्छालङ्क्यायनीपुत्रो
१० वार्षगणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्र आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रा
गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजी-
पुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारणीपुत्राद्वाकारणीपुत्र आर्तभगी-
पुत्रादात्तभगीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्रः ॥३१॥

आलम्बीपुत्रात् । आलम्बीपुत्र आलम्बायनीपुत्राद्वालम्बायनीपुत्रो जायन्तीपुत्रा-
१५ ज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः
शाण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां
कौञ्चिकीपुत्रौ वैदभूतीपुत्राद्वैदभूतीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगी-
पुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः काशंकेयीपुत्रात्काशंकेयीपुत्रः ॥३२॥

प्राह्नीपुत्रात् । आसुरिवासिनः प्राह्नीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसुरेरा-
२० सुरियाज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण उपवेशेरेपवेशिः कुशेः
कुभिर्बाजश्रवसो बाजश्रवा जिह्वावतो वाध्योगाज्जिह्वाबान्वाध्योगोऽसिताद्वार्ष-
गणादसितो वार्षगणो हरितत्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः

भुक् : (रतुप) सुप्त इवास्ते इति शेषः । तं तादृशं सर्वप्राणुपकारकं स्तनमिह मदीयभार्यास्तने प्रविष्टा सती (सति)
घातवे पानाय अकः कुरु प्रयच्छ । घातव इति घेद पाने ॥२८॥

२५ एवं मन्त्रवद्वर्गभाषानादिकर्मण्यनुष्ठिते सति किं स्यादित्यपेक्षायाम् महान्तुल्यः पुत्रो भवतीत्याहुः । बत
विस्मये । पितरमतीत्य वर्तस इत्यतिपिता त्वमभूः ॥२९॥

इदानीं समस्तस्यापि वेदस्याध्यापकपरम्परामाह । पूर्ववद्विद्याभेदादतीतस्य काण्डद्वयस्य प्रत्येकं वंशभाक्-
त्वेऽपि नास्य पृथक्त्वभावित्वमस्य (भागित्व ?) खिलकाण्डत्वेन सर्ववेदशेषत्वात् तथा च समाप्ती पठितोऽयं वंशः
समस्तस्यैव प्रवचनस्य भवति नाम्यवहितखिलकाण्डस्यैव । उक्तवेदार्थविज्ञानस्य साकल्येन प्रतिपत्त्यर्थं सर्वत्र
३० प्रवचनसमाप्तिं वंशः कीर्त्तनीयः यतः सर्वज्ञानां तेषां स्मरणे सति सम्यक् ज्ञानभानुस्यो भवतीति । पुत्रमन्थकर्मणः
स्त्रीसंस्कारार्थत्वेनोक्तत्वात्तत्सन्निधानदर्थं वंशस्त्रीप्राधान्येनोच्यते ॥३०-३२॥

आदित्येन सूर्येण प्रोक्तत्वादित्यानि । वाजिशास्त्रावच्छिन्नानां यजुषां सूर्येणोपदिष्टत्वं याज्ञवल्क्येन प्राप्तत्वं
च पुराणेषु प्रसिद्धम् । यद्वा आदित्यात्मत्वादादित्यानीति निरुपचरितानीत्यर्थः आदित्यो हि वेदात्मा हिरण्यगर्भः

कश्यपः कश्यपालैद्भुधुः कश्यपो नैद्भुविर्वाचो वागस्मिण्या अस्मिण्यादि-
त्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥३३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

इति बृहदारण्यकक्रमेण नवमोऽध्यायः ॥९॥

५

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

इति माध्यन्दिनीया बृहदारण्यकोपनिषत्

प्रसिद्धः । तत एव हिरण्यगर्भसम्प्रदायोक्तदादिकान्सर्वानिव प्रति पारम्पर्येणागतोऽयं सम्प्रदाय इति युक्तं यजुषामादि- १०
तत्त्वम् । कथम्भूतानि यजूंषि शुक्लानि शुद्धानि यद्वा ब्राह्मणेनाभिहितमन्त्रात्मकानि ॥३३॥

इति श्रीविद्वज्जनतिलकद्विवेदश्रीनारायणसूनुना द्विवेदगङ्गेन विरचितमाध्यन्दिनारण्यकोपनिषद्व्याख्यायां
मुख्यार्थप्रकाशिकाया षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

इति माध्यन्दिनशास्त्रीयारण्यकक्रमेण नवमोऽध्यायः ॥९॥

१५

इति श्रीविद्यारण्यमुनिविरचितव्याख्यया

श्रीद्विवेदगङ्गाविरचितव्याख्यया

च समलङ्कृता

माध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषत् सम्पूर्णा

उपनिषत्कण्डिकानां सूचिका

कण्डिकाछपदानि	अ.	ब्रा.	क.	पू.सं.	कण्डिकाछपदानि	अ.	ब्रा.	क.	पू.सं.
अ.					अथ हैमसासन्यं प्राणमूचुः	१	३	७	४०
अनये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा	६	३	३	४३६	अथ हैमससुरा ऊचुः	५	२	३	३९७
अणुः पन्था विततः	४	४	८	३६३	अथ हैममुद्गालक आशुणिः	२	७	१	२६१
अत्र पिताऽपिता भवति	३	३	२२	३३२	अथ हैममुषस्तश्चाक्रायणः	२	४	१	२४५
अथ कर्मणामात्मेत्येतदेवा	१	६	३	१४०	अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः	३	५	१	२४९
अथ चक्षुरत्यवहृतछदा	१	३	१४	४५	अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी	३	६	१	२५९
अथ त्रयो वाव लोका	१	५	१६	१३०	अथ हैनं जारत्कारव	३	१	१	२२४
अथ प्राणमत्यवहृतस यदा	१	३	१३	४५	अथ हैनं मुष्युर्लाह्यायनिः	३	२	१	२३४
अथ मनोऽत्यवहृतछदा	१	३	१६	४५	अथ हैनं मनुष्या ऊचुः	५	२	२	१९७
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः					अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः	३	९	१	२७३
पिङ्गलो	६	४	१५	४४२	अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो	३	९	२७	२८४
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो					अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः	१	३	२८	५२
जायेत	६	४	१८	४४२	अथातः संप्रतिर्यदा	१	५	१७	१३१
अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो	६	४	१६	४४२	अथातो व्रतमीमांसा	१	५	२१	१३५
अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता	६	४	१७	४४२	अथाऽऽत्मनेऽज्ञाद्यनापायवद्वि	१	३	१७	४५
अथ यदा सुषुप्तो भवति	२	१	१९	१५६	अथाधिदेवतं ज्वलिष्या-				
अथ यद्युदक आत्मानं	६	४	६	४४०	म्येवाहमित्याग्निर्दद्वे	१	५	२१	१३७
अथ यस्य जायामार्तवं	६	४	१३	४४२	अथाध्यात्ममिदमेवामूर्तं	२	३	४	१८२
अथ मस्य जायामै	६	४	१२	४४१	अथामिप्रातरैव स्थाली-				
अथ यामिच्छेद्दधीतेति	६	४	११	४४१	पाकावृताऽऽज्यम्	६	४	१९	४४३
अथ यामिच्छेत्तु गर्भं दधीतेति	६	४	१०	४४१	अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरा	२	३	५	१८२
अथ ये यज्ञेन दानेन	६	२	१६	४३२	अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं	२	३	३	१८९
अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेवा	१	६	२	१४०	यथास्य दक्षिणं कर्णमग्निनिघाय	६	४	२५	४४५
अथ वःशः पीतमाषीपुत्र	६	५	१	४४६	अथास्य नाम करोति	६	४	२६	४४५
अथ वःशः पीतमाष्यो	२	६	१	२१४	अथास्य मातरमभिमन्त्रयते	६	४	२८	४४५
अथ वःशः पीतमाष्यो	४	६	१	३८९	अथास्या ऊरु विहाययति	६	४	२१	४४३
अथ श्रोत्रमत्यवहृतछदा	१	३	१५	४५	अथेत्यभ्यमन्यत्स मुक्षाच्च	१	४	६	६२
अथ ह चक्षुरूचुः	१	२	४	३९	अथैतद्वाग्येऽश्रणि	४	२	३	२९५
अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्	६	१	१३	४१७	अथैतस्य प्राणस्याऽऽयः शरीरं	१	५	१३	१२८
अथ ह प्राणमूचुस्तं न उद्रायेति	१	३	३	३९	अथैतस्य मनसो द्याः शरीरं	१	५	१२	१२७
अथ ह मन ऊचः	४	१	६	४०	अथैतमग्नये	६	२	१४	४२८
अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये	४	५	१	३८०	अथैनमभिमृशति	६	३	४	४३६
अथ ह वाचक्नव्युवाच	३	८	१	२६६	अथैनमाचामति	६	३	६	४३७
अथ ह श्रोत्रमूचुः	१	३	५	४०	अथैनमुचच्छत्यामन्त्यामन्ति ते	६	३	५	४३७

कण्डिकाष्टपदानि	अ.	आ.	क.	पू.सं.	कण्डिकाष्टपदानि	अ.	आ.	क.	पू.सं.
अथैनं मात्रे प्रदाय	६	४	२७	४४५	आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो	४	६	२	३८९
अथैनं वसत्योपमन्त्रयां	६	२	३	४२३	आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः	२	६	२	२१४
अथेनामभिपद्यते	६	४	२०	४४३	आत्मानं चेद्विजानीयादय-				
अथैष श्लोको भवति	१	५	२३	१३७	मस्मोति पूरुवः	४	४	१२	३६५
अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां					आत्मेवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः	१	४	१	५५
भूतानां	१	४	१६	१११	आत्मेवेदमग्र आसीदेक एव	१	४	१७	११२
अद्भुतश्चैनं चन्द्रमसश्च देवः	१	५	२०	१३४	आत्रेयोपुत्रादानेयोपुत्रो	६	५	२	४४६
अनन्दा नाम ते लोका	४	४	११	३६५	आप एव यस्याऽऽयतनम्	३	९	१६	२७८
अन्धं तमः प्रविशन्ति	४	४	१०	३६५	आप एवेदमग्र आसुः	५	५	१	४००
वर्षं ब्रह्मोत्प्रेक आहुः	५	१२	१	४०५	आपो वा अर्कस्तथादां	१	२	२	२२
अयमग्निः सर्वेषां भूतानां	२	५	३	२०५	आराममस्य पश्यन्ति	४	३	१४	३२१
अयमग्निर्वैश्वानरो	५	९	१	४०४					
अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां	१	५	१०	२०६	इ.				
अयमात्मा सर्वेषां भूतानां	२	५	१४	२०८	इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां	२	५	१३	२०७
अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां	२	५	५	२०५	इदं वै तन्मधु-पश्यन्नवाचेत् ।				
अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां	२	५	७	२०६	आथर्वणायाग्निना	२	५	१७	२१२
अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां	२	५	११	२०६	इदं वै तन्मधु पश्यन्नवाचेत् ।				
अयं वायुः सर्वेषां भूतानां	२	५	४	२०५	तद्वा नरा सनये	२	५	१६	२१०
अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम	६	२	११	४२५	इदं वै तन्मधु-पश्यन्न				
अयं स्तनयितुः सर्वेषां					वोचत्पुरुषश्चे हृषदः	२	५	१८	२१२
भूतानां	२	५	९	२०६	इदं वै तन्मधु-पश्यन्न वोचन् ।				
असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम	६	१	९	४२५	रूपं रूपं	२	५	१९	२१३
अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य					इदं सत्य सर्वेषां भूतानां	२	५	१२	२०७
किञ्च्योतिरेवायं	४	३	३	३००	इन्धो ह वै नामैष	४	२	२	२९४
अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य					इमा आपः सर्वेषां भूतानां	२	५	२	२०४
चन्द्रमस्यस्तुमिते					इमा दिशः सर्वेषां भूताना	२	५	६	२०५
किञ्च्योतिरेवायं	४	३	४	३००	इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव	२	२	४	१७८
अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य					इय पृथिवी सर्वेषां भूताना	२	५	१	२०३
चन्द्रमस्यस्तमिते शाल्तेजनी	४	३	५	३००	इय विद्युस्सर्वेषां भूताना	२	५	८	२०६
किञ्च्योतिरेवायं					इहैव सन्तोऽथ विद्यः	४	४	१४	३६६
अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य					उ.				
चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेजनी					उत्तमं प्राणो वा उत्तमं	५	१३	१	४०६
शान्तायां वाचि					उपा वा अश्वस्य मेघस्य शिरः	१	१	१	१०
किञ्च्योतिरेवायं	४	३	६	३०१					
अहर्वा अथं पुरस्तात्	४	१	२	१२	ऋ.				
अहृष्टिरेति होवाच याज्ञवल्क्यः	३	९	२५	२८२	ऋचो यंजू वि	५	१४	२	४०८
आ									
आकाश एव यस्याऽऽयतनम्	३	९	१३	२७७					

कण्डिकाष्टपदानि	अ.	आ.	क.	पू.सं.	कण्डिकाष्टपदानि	अ.	आ.	क.	पू.सं.
ए.					घ.				
एकवैवानुद्वष्ट्यमेरुदप्रमयं	४	४	२०	३६८	घृतकौशिकादघृतकौशिकः	४	६	३	३८९
एकी भवति न पश्यति	४	४	२	३४९	घृतकौशिकादघृतकौशिकः	२	६	३	२१५
एतद्ध वै तज्जनको	५	१४	८	४११	घ.				
एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक	६	४	४	४३९	चक्षुर्वै ग्रहः	३	२	५	२२८
एतद्वै परमं	५	११	१	४०५	चक्षुर्होच्चक्राम	६	१	९	४१६
एतमु हैव चूर्लो	६	३	१०	४३८	चतुरीदुम्करो भवत्यीदुम्बरः	६	४	१३	४३८
एतमु हैव जानकिराय स्थूणः	६	३	११	४३८	ज.				
एतमु हैव मधुकः	६	३	९	४३८	जनको ह वैदेह आसाक्रे	४	१	१	२८९
एतमु हैव वाजसनयो	६	३	८	४३७	जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन	३	१	१	२१६
एतमु हैव सत्यकामो	६	३	१२	४३८	जनको ह वैदेहः कूर्चा-				
एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने	८	८	९	२६८	दुपावसर्पन्नुवाच	४	२	१	२९४
एष उ एव बृहस्पतिबाग्वै	१	३	२०	४७	जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो	४	३	१	२३७
एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः	१	३	२१	४८	जात एव न जायते	३	९	२८	२८६
एष उ एव साम बाग्वै	१	३	२२	४९	जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आघाय	६	४	२४	४४४
एष उ वा उद्गीयः	१	३	२३	५०	जिह्वा वै ग्रहः	३	२	४	२२८
एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य	४	४	२३	३७६	ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा	६	३	२	४३६
एष प्रजापतिः	५	३	१	३९९	त.				
एषा वै भूताना पृथिवी	६	४	१	४३८	तदभिमुखोद्यु वा मन्त्रयेत	६	४	५	४४०
क.					तदाहुयंदयमेक इवैव	३	९	१	२७५
कतम आलेति योज्यस्	४	३	७	३०५	तदाहुयंद्वद्ब्रह्मविद्यया	१	४	९	८६
कतम आदित्यो इति	३	९	५	२७५	तदेतत्प्रिय. पुत्रात्प्रियो	१	४	८	८४
कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिः	३	९	६	२७५	तदेतद्वाऽभ्युक्तम् । एष नित्यो				
कतमे ते त्रयो देवा	३	९	८	२७५	महिमा	४	४	२३	३७६
कतमे रुद्रा इति	३	९	४	२७४	तदेतद्ब्रह्मा ध्वं विट् शून्त्रः	१	४	१५	१०७
कतमे वसव इत्याग्निश्च	३	९	३	२७४	तदेतन्मूर्त्तं यदन्यत्	२	३	२	१७९
कतमे धदित्यग्निश्च	३	९	७	२७५	तदेते श्लोका भवन्ति । जणुः				
कस्मिन्नु त्वं चाऽऽत्मा	३	९	२६	२८२	पन्था विततः	४	४	८	३६३
काम एष यस्याऽऽयतन	३	९	११	२७७	तदेते श्लोका भवन्ति । स्वप्नेन	४	३	११	३२०
किदेवतोऽस्यामुदीच्या	३	९	२३	२८१	तदेव श्लोको भवति ।				
किदेवतोऽस्या दक्षिणाया	३	९	२१	२८०	अर्वाग्विलक्ष्मस	२	२	३	१७७
किदेवतोऽस्यां घृह्वायां	३	९	२४	२८१	तदेव श्लोको भवति । तदेव				
किदेवतोऽस्या प्रतीच्या	३	९	२२	१८१	नक्तः सह कर्मणेति	४	४	६	३५५
किदेवतोऽस्या प्राच्या	३	९	२०	२७९	तदेव श्लोको भवति । यदा सर्वे	४	४	७	३६१
क्षत्रं प्राणो वै क्षत्र प्राणो	५	१३	४	४०७	तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो	१	५	२४	५०

कण्डिकाद्यपदानि	अ.	ब्रा.	क.	पू.सं.	कण्डिकाद्यपदानि	अ.	ब्रा.	क.	पू.सं.
तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्	१	४	७	६६	त्रयो वेदा एत एव	१	५	५	१२६
तद्यत्तत्सत्यमसौ	५	५	२	४०१	त्रयं वा इदं नाम रूपं	१	६	१	१३८
तदथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं	४	४	३	३५२	त्रीण्यात्मनेऽङ्कुस्तेति मनो वार्चं	१	५	३	१२३
तद्यथाऽनः सुसमाहितम्	४	३	३५	३३४	त्वग्वै ग्रहः	२	२	९	२२९
तद्यथा पेनस्कारी पेणसो	४	४	४	३४५	स्वच एवास्म्य रुधिरं	३	९	२८	२८५
तद्यथा महामत्स्य उभे कूले	४	३	१८	३२६					
तद्यथा राजानमायान्तं	४	३	३७	३४६	द.				
तद्यथा राजानं प्रथियासन्तमुग्राः	४	३	३८	३४७	दिवश्चैनमादित्याम्ना	१	६	१९	१३४
तद्यथाऽस्मिन्नाकाग्रे	४	३	१९	३२७	देवाः पितरो मनुष्या एत एव	१	५	६	१२६
तद्वा अस्येतदतिच्छन्दा	४	३	२१	३३०	दृप्तवालाकिर्हन्नुचानो	२	१	१	१११
तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं	२	८	११	२७१	द्वया ह प्राजापत्या देवाभ्यासुराभ्य	१	३	१	२८
तद्वैतदेतदेव	५	४	१	४००	द्वे वाव ब्रह्मणा रूपे मूर्तं	२	३	१	१७९
तम एव यस्याऽयतन	३	९	१४	२७८					
तमेताः सप्ताक्षितय	२	२	२	१७७	न.				
तमेव क्षीरो विज्ञाय	४	४	२१	३६९	न तत्र रथा न रथयोगा	४	३	१०	३१९
तस्मिन्श्चूकमुत नीलमाहुः	४	४	९	३६४	नेवह किंचनाग्र आसीत्	१	२	१	१३
तस्य प्राची दिक्प्राञ्चः	४	२	४	२९६					
तस्य वा एतस्य पुरुषस्य	४	३	२	३१६	प.				
तस्य हैतस्य साम्नो यः					पर्जन्यो वा अग्निर्गोतम	६	२	१०	४२७
प्रतिष्ठा वेद	१	३	२७	५२	पिता माता प्रजैत	१	५	७	१२६
तस्य हैतस्य माम्ना यः					पुरुषो वा अग्निर्गोतम	६	२	२	४२८
सुवर्णं वेद	१	३	२६	५२	पूर्णमदः पूर्णमिदं	५	१	१	३९०
तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद	१	३	२५	५१	पृथिव्यैव यस्याऽयतनं	३	९	१०	२७६
तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी	५	१४	७	४११	पृथिव्यै चैनमग्नेश्च	१	५	१८	१३३
तस्या वेदिरूपस्यो तस्यैव वाचः					प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषः	४	४	१८	३६७
पृथिवी अरीरं	१	५	११	१२७	प्राणेन रक्षश्वरं कुलार्थं	४	३	१२	३२०
तान्हावाच ब्राह्मणा	३	१	२	२१७	प्राणोऽपानो ध्यान	५	१४	३	४०८
ता वा अत्यैता हिता					प्राणो वै ग्रहः	३	२	२	२२८
नाम नाड्यो	४	३	२०	३२८	ब.				
ता ह्येतामैके	५	१४	५	४१०	ब्रह्म तं परादाद्यो-भूतानि तं	२	४	६	१९३
ते देवा अध्ववज्रेतावद्वा	१	३	१८	४६	ब्रह्म त परादाद्यो-वेदास्तं	४	५	७	३८१
ते य एवमेतद्विदुः	५	२	१५	४२९	ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मा-				
ते ह वाचमृचस्त्वं न उदगायेति	१	३	२	३७	नमेवावेत्	१	४	१०	८७
ते हेमे प्राणा अह श्वेयसे	६	१	७	४१६	ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव	१	४	११	१०३
ते होचुः क नु मा भूत्	१	३	८	४१					
तं हैतमुदात्तक	६	३	७	४३७	भ.				
त्रयाः प्राजापत्याः	५	१	१	३९६	भूमिरन्तरिक्षं	५	१४	१	४०७
त्रयो लोका एत एव वागेवायं	१	५	४	१२५					

कण्डिकाद्यपदानि	अ. ब्रा. क. प.सं.	कण्डिकाद्यपदानि	अ. ब्रा. क. प.सं.
मनसैवानुवृष्टव्यं	४ ४ १९ ३६८	यदेव ते कश्चिदन्नवीन्मे	
मनोमयोऽयं पुरुषः	५ ६ १ ४०२	गर्दभीविपीतो	४ १ ५ २९२
मनो वै ग्रहः	३ २ ७ २२८	यदेव ते कश्चिदन्नवीन्मे	
मनो होच्चक्राम	६ १ ११ ४१७	बर्कुर्वाणः	४ १ ३ २९२
भासान्यस्य शकराणि	३ ९ २८ २८५	यदेव ते कश्चिदन्नवीन्मे विदग्धः	४ १ ७ २९३
मैत्रेयीति होवाच-मैत्रेयीति		यदेव ते कश्चिदन्नवीन्मे सत्यकामो	४ १ ६ २९३
-याज्ञवल्क्यः	४ ५ २ ३८०	यदेतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा	४ ४ १५ ३६६
		यद्वृक्षो वृक्षो रोहति	३ ९ २८ २८५
		यद्वै तन्न जिह्रति जिह्रन्वै	४ ३ २४ ३३७
		यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै	४ २ २३ ३३५
यः पृथिव्यां तिष्ठन्	३ ७ ३ २६३	यद्वै तन्न मनुते	४ ३ २७ ३३८
यः प्राणे तिष्ठन्	३ ७ १६ २६४	यद्वै तन्न रसयते	४ ३ २५ ३३७
यः श्रोत्रे तिष्ठन्	३ ७ १९ २६५	यद्वै तन्न वदति	४ ३ २६ ३३७
यः सर्वेषु भूतेषु	३ ७ १५ २६४	यद्वै तन्न विजानाति	४ ३ ३० ३३८
य आकाशे तिष्ठन्	३ ७ १२ २६४	यद्वै तन्न क्षणीति	४ ३ २० ३३८
य आदित्ये तिष्ठन्	३ ७ ९ २६४	यद्वै तन्न स्पृशति	४ ३ २९ ३३८
य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः	५ ५ ३ ४०२	यश्चक्षुषि तिष्ठन्	३ ७ १८ २६५
यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे	५ १३ २ ४०६	यश्चन्द्रतारके	३ ७ ११ २६४
यत्किंच विजिज्ञास्यं	१ ५ ९ १२६	यस्तमसि तिष्ठन्	३ ७ १३ २६४
यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य	१ ५ १० १२६	यस्तेजसि तिष्ठन्	३ ७ १४ २६४
यत्तं कश्चिदन्नवीत्तच्छृणवामे-		यस्त्वन्मि तिष्ठन्	३ ७ २१ २५५
त्यन्नवीन्मे जित्वा	४ १ २ २९०	यस्मादवर्षसवत्सरोऽहोभिः	४ ४ १६ ३६७
यत्र वा अन्यदिव स्यात्	४ ३ ३१ ३४०	यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः	४ ४ १७ ३६७
यत्र हि द्वेतामिव भवति तदितर		यस्यानुविद्धः प्रतिबुद्ध आत्मा	४ ४ १३ ३६६
इतरं जिघ्रति	२ ४ १४ २०१	याज्ञवल्क्य किंज्योतिरय पुरुष	४ ३ २ २९९
यत्र हि द्वेतामिव भवति तदितर		याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य	६ ५ ३ ४४६
इतरं पश्यति	४ ४ १५ ३८२	याज्ञवल्क्येति होवाच	
यत्सप्ताभ्यानि मेधया		कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञ	३ १ ९ १२३
तपसाऽज्जनयत्पिता	१ ५ १ ११५	याज्ञवल्क्येति होवाच	
यत्सप्ताभ्यानि मेधया		कतिभिरयमद्यभिः	३ १ ७ २८२
तपसाऽज्जनयत्पिता	१ ५ २ ११६	याज्ञवल्क्येति होवाच	
यत्समूलमावृहेयुः	३ ९ २८ २८५	कत्यमद्याध्वयुरस्मिन्	३ १ ८ २२३
यथा महोरजनं वासो	२ ३ ६	याज्ञवल्क्येति होवाच	
यथा वृक्षो वनस्पतिः	३ ९ २८ २८४	कत्ययमद्योद्गाता	३ १ १० २२४
यदा वै पुरुष	५ १० १ ४०४	याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं	
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा	४ ४ ७	पुरुणे त्रियत् उदस्मात्	३ २ ११ २३०
यदेव ते कश्चिदन्नवीन्मे उदङ्कः	४ १ ३ २९१	याज्ञवल्क्येति होवाच यत्राय	
		पुरुषो त्रियते	३ २ १२ २३०

कण्डिकाद्यपदानि	अ.	आ.	क.	पृ.सं.	कण्डिकाद्यपदानि	अ.	आ.	क.	पृ.सं.
याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य					रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं				
पुरुषस्य	३	२	१३	२३१	एवासावादित्ये	३	९	१२	२७७
याज्ञवल्क्येति होवाच					रेत एव यस्याऽऽयतनं	३	९	१७	२७८
यदिदमन्तरिक्षं	३	१	६	२२१	रेतस इति मा वोचत	३	९	२८	२८५
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं					रेतो होचक्राम	६	१	१२	४१७
सर्वमहोरात्राभ्या	३	१	४	२१९					
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं					ब.				
सर्वं मृत्युनाऽऽप्तं सर्वं	३	१	३	२१८	वाग्वोचक्राम	६	१	८	४१६
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं					वाग्वै ब्रह्मः	३	२	३	२२८
सर्वं मृत्योरन्नं	३	२	१०	२२९	वाचं धेनुमुपासीत	५	८	१	४०३
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं					विज्ञात विजिज्ञास्यमविज्ञातमेव	१	५	८	१२६
सर्वं पूर्वपक्षा	३	१	५	२२०	विद्युद्बहोप्याहुः	५	७	१	१२६
याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो	३	९	१९	२७९	वेत्थ यथेमाः प्रजाः	६	२	२	४२२
योऽग्नौ तिष्ठन्	३	७	५	२६४					
यो विक्षु तिष्ठन्	३	७	१०	२६४	आ.				
यो दिवि तिष्ठन्	३	७	८	२६४	शाकल्येति होवाच	१	९	१८	२७९
योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्	३	७	६	२६४	ओत्र वै ब्रह्मः	३	२	६	२२८
योऽम्बु तिष्ठन्	३	७	४	२६३	ओतं होचक्राम	६	१	१०	४१७
यो मनसि तिष्ठन्	२	७	२०	२६५	श्वेतकेतुर्ह वा आरण्यः	६	२	१	४२३
योऽयं दक्षिणेऽग्न्युत्पक्षः	५	५	४	४०२					
यो रेतसि तिष्ठन्	२	७	२३	२६५	स.				
यो वा एवदक्षरं	३	८	१०	२७१	स एष सवत्सरः प्रजापतिः	१	५	१४	१२८
यो वाचि तिष्ठन्	३	७	१७	२६४	स ऐक्षत यदि वा	१	२	५	२४
यो वायौ तिष्ठन्	३	७	७	२६४	स त्रेधाऽऽप्तानं व्यकुरुताऽऽदित्यं	१	२	३	२२
यो विज्ञाने तिष्ठन्	३	७	२२	२६५	स नैव व्यभवत्तच्छेयो				
यो वै स संवत्सरः	१	५	१५	१३०	रूपमत्यसृजत	१	१	१४	१०६
योषा वा अग्निर्गौतम	६	२	१३	४२८	स नैव व्यभवत्स विज्ञमसृजत	१	१	१२	१०५
यो ह वा आयतनं वेद	६	१	५	४१५	म नैव व्यभवत्स शीर्षं				
यो ह वै ज्येष्ठ च श्रेष्ठ च	६	१	१	४१४	वर्णमसृजत	१	४	१३	१०६
यो ह वै प्रजार्ति वेद	६	१	६	४१६	ममानमासाजीवीपुत्रात्	६	५	४	४४७
यो ह वै प्रतिष्ठा वेद	६	१	३	४१५	स य इच्छेत्पुत्रो मे	६	४	१४	४४२
यो ह वै वसिष्ठा वेद	६	१	२	४१५	स य इमा क्लीष्टैकान्पुणन्ति	५	१४	६	४१०
यो ह वै संपदं वेद	६	१	४	४१५	स यत्रायमणिमान न्येति	४	३	३६	३४५
यो ह वै विश्वं साधान	२	२	१	१७५	स यत्रायमात्माऽजल्यं	४	४	१	३४८
					स यत्रैतत्सबन्धयाचरति	२	१	१८	१५४
र.					स यथा दुन्दुभेर्हन्धमानस्य	२	४	७	१९४
रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं					स यथा दुन्दुभेर्हन्धमानस्य	४	५	८	३८१
-एवायमादक्षे	३	९	१५	२७८	स यथाऽऽद्वैधान्नेरभ्या-				
					हिताद्-व्याख्यातानि	४	५	११	३८१

कण्डिकाद्यपदानि	अ.	ब्रा.	क.	पू.सं.	कण्डिकाद्यपदानि	अ.	ब्रा.	क.	पू.सं.
स यथाऽऽर्द्धाग्नेरभ्याहितात्....					स होवाच गार्ग्यो य				
व्याख्यानानि	२	४	१०	१०५	एवायमात्मनि	२	१	१३	१४६
स यथा वीणायै वाद्यमानायै	२	४	९	१९४	स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे	२	१	९	४४६
स यथा वीणायै वाद्यमानायै	४	५	१०	३८१	स होवाच गार्ग्यो य एवायं				
स यथा शङ्खस्य ध्यायमानस्य	२	४	८	१९४	छायामयः	२	१	१२	१४६
स यथा गङ्गस्य	४	५	९	३८१	स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु	२	१	११	१४६
स यथा सर्वासामपां	२२	४	११	१९६	स होवाच गार्ग्यो य एवाय यन्त	२	१	१०	१४६
स यथा सर्वासामपां	४	५	१२	३८१	स होवाच गार्ग्यो य एवाय बायी	२	१	६	१४५
स यथा सैन्धवखिल्य उदके	२	४	१२	१९८	स होवाच गार्ग्यो य				
स यथा सैन्धवघनो	४	५	१३	३८२	एवासावादित्ये	२	१	२	१४४
स यथोर्णनाभिः	२	१	२०	१५७	स होवाच गार्ग्यो य				
स यमिच्छेत्कामयेत मेति	६	४	९	४४०	एवासी चन्द्रे	२	१	३	१४४
स यो मनुष्याणां	४	३	३३	२४१	स होवाच गार्ग्यो य				
स यः कामयेत	६	३	१	४३४	एवासी विद्युति	२	१	४	१४५
सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो	४	३	३२	३४०	स होवाच तथा नस्त्वं गौतम	६	२	८	४२५
स वा अयमात्मा ब्रह्म					स होवाच तथा नस्त्वं तात	६	२	४	४२४
विज्ञानमयो	४	४	५	३५३	स होवाच देवेषु वै गौतम	६	२	६	४२४
न वा अयमात्मा सर्वेषां					स होवाच न वा अरे				
भूतानामधिपतिः	२	५	१५	२०८	पत्युः कामाय	२	४	५	१९२
स वा अयं पुरुषो जायमानः	४	३	८	३१६	स होवाच न वा अरे पत्युः	४	५	६	३८०
स वा एष एतस्मिन्पुद्गलान्ते	४	३	१७	३२५	स होवाच प्रतिज्ञातो	६	२	५	४२४
स वा एष सप्रसादे	४	३	१५	३२२	स होवाच महिमान एवैषा	३	९	२	२७४
स वा एष स्वप्नान्ते	४	३	३४	३४३	स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि				
स वा एष स्वप्ने	४	३	१६	३२५	आकाश एव तदोत	३	९	७	२६७
स वा एष महानज आ-					स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि				
त्साऽजरोऽमरो	४	४	२५	३७८	आकाशे तदुत्तं	३	८	४	२६६
स वा एष महानज					स होवाच याज्ञवल्क्यः				
आत्माऽज्ञादो	४	४	२४	३७८	प्रिया वै खलु	४	५	५	३८०
स वा एष महानज आत्मा योज्यं	४	४	२२	३७०	स होवाच वायुर्वै गौतम	३	७	२	२६२
स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न					न होवाच विज्ञायते	६	२	७	४२४
रमते	१	४	३	६०	स होवाचाजातगन्तुः प्रतिलोभं	२	१	१५	१४८
स वै वाचमेव प्रथमामख्यवहृत्ता	१	३	१२	४४	स होवाचाजातगन्तुः प्रतिलोभं	२	१	१४	१४७
स ह प्रजापतिरीक्षाचक्रे	६	४	२	४३९	स होवाचाजातगन्तुः				
स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नी	२	१	७	१४५	त्रैष एतत् पुरुषः क्वैष	२	१	१६	१५३
स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु	२	१	८	१४६	न होवाचाजातगन्तुः				
स होवाच गार्ग्यो य					त्रैष एतत् पुरुषस्तथा	२	१	१७	१५४
एवायमाकाशे	२	१	५	१४५	न होवाचैतद्वै नदक्षरं	३	८	८	२६७
					स होवाचोवाच वै नोऽवच्छन्वै	३	३	२	२४४

कण्डिकाखपदानि	अ.	ब्रा.	क.	पू.सं.	कण्डिकाखपदानि	अ.	ब्रा.	क.	पू.सं.	
स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो	३	४	२	२४७	सा होवाच मेनेय्यत्रैव मा					
सा चेदस्मै न दद्यात्काममेना	६	४	७	४४०	भगवानममूहन्त	२	४	१३	२००	
सा चेदस्मै न दद्यादिन्द्रियेण	६	४	८	४४०	सा होवाच मेनेय्यत्रैव मा					
साम प्राणो वै साम प्राणे	५	१३	३	४०७	भगवान्मोहान्त	४	५	१४	३८२	
सा वा एषा देवता दूर्नाम	१	३	९	४२	सा होवाच ववृध्वं याज्ञवल्क्य	३	८	३	२६६	
सा वा एषा देवतैतासा					सा होवाचारुं वै त्वा	३	८	२	२६६	
मृत्युमपहत्य	१	३	१०	४३	सेषा गायत्र्येतस्मिस्तुरीये	५	१४	४	४०९	
सा वा एषा देवतैतासा					सोऽकामयत द्वितीयो	१	२	४	२३	
मृत्युमपहत्याथैना	१	३	११	४४	सोऽकामयत भूयसा	१	२	६	२५	
सा ह वागुवाच	६	१	१४	४१७	सोऽकामयत मेघ्य	१	२	७	२६	
सा होवाच नमस्तेऽस्तु	३	८	५	२६७	सोऽविभेतस्मादेकाकी	१	४	२	५७	
सा होवाच ब्राह्मणा	३	८	१२	२७१	सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां					
सा होवाच मेनेयी । यन्नु म इयं					हि रसः	१	३	१९	४७	
वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं	२	४	२	१९१	सोऽजेदहं वाव सृष्टिः	१	४	५	६२	
सा होवाच मेनेयी । यन्नु म इयं					सोऽप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति	६	४	२३	४४४	
वित्तेन पूर्णा स्यात्स्या	४	५	३	०८०	सो हेयमीक्षाचक्रे	१	४	४	६१	
सा होवाच मेनेयी येनाहं	२	४	-	३	१९२	स्वप्नान्त उच्चवाचचमीयमानो	४	३	१३	३२१
सा होवाच मेनेयी	४	५	४	३८०	स्वप्नेन शारीरमभिप्रहृत्य	४	३	११	३२०	

साध्यन्दिनशास्त्रीयबृहदारण्यकोपनिषत्सूची

अ	अथ वंशः तद्विदं	१६०	अथास्या एतदेव	१३६	
अभये स्वाहा	१५२	अथ वत्स जातमाहुः	२३	अयास्यायुष्यं	१५९
अग्निवेद्यः सैतवात्	५३	अथ श्रोत्रमत्यवहत्	५	अथैत्यभ्यमन्यत्	१२
अजेतरामवत्	१२	अथ ह चक्षुरुचुः	२	अथैतद्वाभे	८७
अत्र ह याज्ञवल्क्यो	१०३	अथ ह जनकस्य	५४	अथैतस्य प्राणस्य	२६
अथ कर्मणास्	३३	अथ ह जनको वैदेहः	८६	अथैतस्य मनसः	२६
अथ चक्षुरस्यवहत्	४	अथ ह प्राण	१५०	अथैनं मात्रे	१५९
अयं त्रयो वाव लोकाः	२८	अथ ह प्राणमूचुः	२	अथैनमग्निमृशति अस्मा	१५९
अथ प्राणमस्यवहत्	४	अथ ह मन ऊचुः	३	अथैनमग्निमृशति भ्रमसि	१५२
अथ मनोऽस्यवहत्	५	अथ ह याज्ञवल्क्यः	५४	अथैनमाचामति	१५३
अथ ययंकपिलः	१५७	अथ ह याज्ञवल्क्य	८१	अथैनमुद्यच्छति	१५२
अथ यत्किञ्चिदेमाद्रंस्	१२	अथ ह याज्ञवल्क्यस्य	१२०	अथेनामग्निपघ्नते	१५८
अथ यथाक्रमोऽयं	९२	अथ ह वाचकनवी	७०	अथैष श्लोको	३१
अथ यदा सुषुप्तो	३८	अथ ह श्रोत्रमूचुः	३	अथो अयं वा आत्मा	१९
अथ ययंकुहिता	१५७	अथ हेममासस्य प्राणमूचुः	३	अथो सत्त्वाहुः काममय	१०९
अथ यद्युदक	१५५	अथ हेनं कहोडः	६२	अथो सत्त्वाहुः जागरित	९४
अथ यं पण्डितो	१५७	अथ हेनं गार्गी	६४	अदृष्टो ब्रह्मा	६९
अथ यस्य जायाम्	१५६	अथ हेनं जारत्कारवः	५८	अद्भुतश्चेन्नं	२९
अथ यस्य जायामै	१५६	अथ हेनं मुच्युर्	६०	अन्वं तमः	११३
अथ ययंकयामो	१५७	अथ हेनं वसति	१४१	अन्नं ब्रह्म	१३३
अथ यानीतराणि	९	अथ हेनं विदग्धः	७३	अपि हि न	१४१
अथ यामिच्छेत् गर्भं	१५६	अथ हेनमसुरा	१२६	अन्नवीन्य उदङ्कः	८३
अथ यामिच्छेत् न गर्भं	१५६	अथ हेनमुद्दालक	६५	अन्नवीन्ये गर्वभी	८५
अथ ये यज्ञेन	१४७	अथ हेनमुषस्त	६३	अन्नवीन्ये जित्वा	८४
अथ ये शतं कर्मदेवानाम्	१०१	अथात आदेशः	४३	अन्नवीन्ये वक्तुर्	८४
अथ ये शतं गन्धर्वलोक	१०२	अथातः पवमानानाम्	८	अन्नवीन्ये विदग्धः	८६
अथ ये शतं देवलोक	१०२	अथातः सम्प्रतिः	२८	अन्नवीन्ये सत्यकामो	८५
अथ ये शतं पितृणां	१०१	अथातो व्रतमीमांसा	३०	अयं चन्द्रः सर्वेषां	४९
अथ ये शतं प्रजापतिलोक	१०२	अथात्मनोऽन्नाद्यमागायत्	५	अयं घर्मः सर्वेषां	४९
अथ ये शतं मनुष्याणाम्	१०१	अथाविदेवतम्	३१	अयं वायुः सर्वेषां	४९
अथ ये सप्तमाजान	१०२	अथाच्यात्मम्	४२	अथ वाव शिशुर्	३९
अथ योऽयं	१३०	अथाभिप्रातरैव	१५७	अयं वै	१४५
अथ यो ह वा	१९	अथामूर्तं प्राणश्च	४२	अयं स्तनयितुः सर्वेषां	४९
अथ रूपाणाम्	३२	अथामूर्तं वायुश्च	४१	अयमग्निः सर्वेषां	४८
अथ वंशः तद्विदं	५२	अथास्य भातरम्	१५९	अयमग्निर्	१३२
अथ वंशः तद्विदं	१२३	अथास्या ऊरु	१५८	अयमाकाशः सर्वेषां	८८

विज्ञातं विजिज्ञास्यम्	२५	स यथा वीणाये	१२१	स होवाच गार्ग्यः ॥ प्रपु	३५
विबुद्धम्	१३०	स यथा शङ्खस्य	४१	स होवाच गार्ग्यः ॥ आकाशे	३४
विरजः पर	११५	स यथा शङ्खस्य	१२१	स होवाच गार्ग्यः ॥ आत्मनि	३६
वेत्य दत्तिध्याम्	१४१	स यथा सर्वाग्रामाणां	४६	स होवाच गार्ग्यः ॥ आदर्शे	३५
वेत्य यथेमाः	१४०	स यथा मर्वागाम्	१२२	स होवाच गार्ग्यः ॥ आदित्ये	३४
वेद वा अहं	६६	स यथा सैन्धवक्षित्यः	४६	स होवाच गार्ग्यः ॥ चन्द्रे	३४
		स यथा सैन्धवघनः	१२२	स होवाच गार्ग्यः ॥ छायायाम्	३६
श		स यथोर्णनामिस्	३९	स होवाच गार्ग्यः ॥ दिक्षु	३५
शाकल्येति होवाच	७७	स यदाहासतो	८	स होवाच गार्ग्यः ॥ यन्त्रे	३५
श्रीहं वा एषा	१५५	स यामिच्छेत्	१५५	स होवाच गार्ग्यः ॥ वायो	३५
श्रोत्रं वै ग्रहः	५८	स यो मनुष्याणां	१०१	स होवाच गार्ग्यः ॥ विद्युति	३४
श्रोत्रं होच्चक्राम	१४९	सलिल एको द्रष्टा	१००	स होवाच तथा	१४२
श्वेतकेतुर्हं	१४०	स वा अयं पुरुषः	९१	स होवाच देवेषु	१४३
स		स वा अयमात्मा	५०	स होवाच महिमान्	७४
		स वा अयमात्मा	१०८	स होवाच याज्ञवल्क्यः	
स आजगाम	१४२	स वा अयमात्मा	११५	न वा अरे पत्युः	४४
स इममेवात्मानं	११	स वा एष ॥ अन्नादो	११९	स होवाच याज्ञवल्क्यः	
स एष इह प्रविष्टः	१३	स वा एष एतस्मिन्	९४	न वा अरे पत्युः	१२०
स एष नेति ॥ अयं	८८	स वा एष एतस्मिन्	१०२	स होवाच याज्ञवल्क्यः	
स एष नेति ॥ इत्यतः	११७	स वा एष ॥ जनक	११९	न वा अरेऽहं मोहं	४७
स एष नेति ॥ इत्येतां	८०	स वा एष ॥ ब्रह्मायं	११९	स होवाच याज्ञवल्क्यः	
स एष संवत्सरः	२७	स वै ॥ चक्षुर्	८४	न वा अरेऽहं मोहं	१२२
स नैव व्यभवत् तच्छ्रेयो	१८	स वै नैव रेमे	१०	स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया	४४
स नैव व्यभवत् स विशाम	१७	स वै ॥ प्राण	८३	स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया	१२०
स नैव व्यभवत् स शौद्र	१७	स वै ॥ मन	८५	स होवाच वरं	१४२
स य इच्छेत्	१५७	स वै ॥ वाग्	८४	स होवाच विज्ञायते	१४३
स य इमान्	१३८	स वै वाचमेव	४	स होवाचाजातशत्रुः	
स यत्पूर्वाप्समात्	१०	स वै ॥ श्रोत्रम्	८५	एतावन्तू ३	३६
स यत्रायं सारीर	१०५	स वै ॥ हृदयम्	८६	स होवाचाजातशत्रुः ॥ ववैष	३७
स यत्रैत्	३७	स ह गवां	५४	स होवाचाजातशत्रुः ॥ तदेषां	३७
स यत्रैष चाक्षुषः	१०६	स ह प्रजापतिर्	१५४	स होवाचाजातशत्रुः ॥ प्रतिलोमं	३६
स यथा कुमारो	३८	स होपायनकीर्ता	१४३	सा गौरभवत्	११
स यथा दुन्दुभेर्	४५	स होवाच आकाश एव	७१	सा प्राणे	१३५
स यथा दुन्दुभेर्	१२१	स होवाच ॥ आकाशे	७०	सा वा एषा देवता ॥ अथैना	४
स यथा महाराजो	३८	स होवाच इन्वो	८७	सा वा एषा देवता दूनमि	४
स यथाद्रि	१२१	स होवाच उवाच	६१	मा वा एषा देवता ॥ यन्नामा	४
स यथाद्रिवाग्नेर्	४५	स होवाच एतद्वै	७१	सा ह वागुवाच	१५०
स यथा वीणाये	४५	स होवाच गार्ग्यः ॥ अग्नि	३५	सा हवा	१३७

'६]

माध्यन्दिनशाखीयबृहदारण्यकोपनिषन्मन्त्रसूची

[सा-हिरण्यमी

सा होवाच अहं	७०	सा होवाच मैत्रेयी येन	१२०	सोऽजेत् अहं वाव	१२
सा होवाच""एव	७१	सा होवाच मैत्रेयी येनाहं	४३	सोष्यन्तीमङ्गिर्	१५८
सा होवाच""तदोत्त.	७०	सैषा गायत्री	१३६	'सो ह्येयमीक्षांचक्रे	११
'सा होवाच नमस्ते	७१	सैषा ब्राह्मणोऽतिसृष्टिः	१३	स्वप्नान्त उच्चावचस्	९३
सा होवाच ब्राह्मणा	७३	सोऽबिभेत्तस्मादेकात्री ।	१०		
सा होवाच मैत्रेयी अत्रैव	४७	सोऽब्रवीत्""तत्सूत्रं	६५	ह	
सा होवाच मैत्रेयी अत्रैव	१२२	सोऽब्रवीत्""तन्म	६६	हस्तौ वै ग्रहः	५८
सा होवाच मैत्रेयी यन्तु	१२०	सोऽब्रवीत्""सूत्रं	६६	हिरण्यमी अरणी	१५८
सा होवाच मैत्रेयी यन्म	४३	सोऽयास्य आङ्गिरसः	६		

काण्वशास्त्रीयोपनिषच्छन्दवाक्यकोषः

अ	(वैस्वानरः) १०, (मघु) २०५, (वसु) २७४, (देवः) २७५, (लोकः) २७६	अजातशत्रुं काश्यम् १४१ अजायन्त १३, ६१ अजावयः ६१ अजीविष्म ४१७, ४१७ अजेतराभवद्वस्त इतरः ६१ अज्ञसा २८५, (अनुपश्यति) ३६७ अणिम्मा (तिष्ठन्ति) ३२८ अणुः पन्थाः विततः पुराणः ३६३ अणुप्रियङ्गवः ४३८ अण्वन्ताम् (इच्छन्) २८९ अतः कल्याणमकरवमिति ३७० अतः पापमकरवमिति ३७० अत उर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहि ३२१ अत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि ३४१ अतप्यत २५ अतमः २६७ अतिक्रान्तः ४४ अतिक्रामति (इमं लोकम्) ३०५ अतिक्रामेत् ४४० अतिग्रहाः २२४ अतिघ्नीम् (आनन्दस्य) १५६ अतिच्छन्दाः (रूपम्) ३३० अतिनेदन्ते २२३ अतिपितामहः ४४५ अतिरोचते १४६ अतिष्ठाः १४४ अतिसृष्टिः ६२ अतिव हि पितृलोकः २२३ अतृणादः ११७ अतेजस्कम् २६७ अतेजोमयः ३५३ अतोऽप्यदार्तम् २४७, २५०, २६५ अत्ता २५, १७७ अत्तिर्ह वै नामैतद्यद्विः १७८ अत्तुम् २५ अत्यमुच्यत् ४४
अकामम् (रूपम्) ३३०	अग्निदेवत इति २८१	
अकाममयः ३५३	अग्निम् ६२, २३१	
अकामयत २३, २५	अग्निमुपसमाधाय ४४१, ४४४	
अकामयमानः ३५५	अग्निरेवाग्निः ४२८	
अकामहृतः ३४१	अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवति ३००	
अकुरुत १३	अग्निर्धूमः ४२७	
अकृते (कृताकृते) ३७०	अग्निर्वै मूल्युः सोऽपामन्नम् २२९	
अकृतम् १३२	अग्निर्होत्रे २९७	
अकृत्स्नः ६७, ११३	अग्नेः १३३, १५७	
अकृत्स्न एव तावन्मन्यते ११३	अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् ४१२	
अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति ६७	अग्नेरन्तरः २६४	
अकृतात्र इति २७९	अग्नौ ४०५, (पुरुषः) १४५,	
अक्रोधमयः ३५५	(तिष्ठत्) २६४, (शान्ते) ३००,	
अक्षिणि २९५	(बह्विव अभ्यादधति) ४११	
अक्षम् १७७, (दक्षिणे) २९४, ४०१	अग्नौ हुत्वा ४३६	
अक्षरम् ४००, ४०२	अग्न्यधिः १८२	
(द-इति) ३९९	अग्ने ५५, ८७, १०३	
अविदित्वा २७१	अग्रथम् (ब्रह्म) ३६७	
अक्षरस्य प्रसासने २६८	अङ्के (आधाय) ४४४	
अक्षरे ४००, ४०२	अङ्गादङ्गात्संभवसि ४४०	
अक्षितयः (सप्त) १७७	अङ्गानां रसः ४७	
अक्षितिः ११९	अङ्गानि १०	
अक्षितम् ११९	अङ्गारा ४२७	
अक्षणाश्रुतम् १३२	अङ्गारावक्षयणम् ७७९	
अपच्छन्वै ते तद्यन्त्राश्चमेघ- याजिनो गच्छन्ति २४४	अङ्गेभ्यः (संप्रमुच्य) ३४५	
अपञ्चम् २६७	अचक्षुष्कम् २६७	
अपानम् २६७	अचरत् १३	
अगृह्यो न हि २८३, २९६,	अचारीः २८९	
गृह्यते ३७०, ३८३	अच्छायम् २६७	
अग्नये स्वाहा ४३६, ४४३	अज आत्मा महान्द्रुवः ३६८	
अग्निः २२, २७	अजरः ३७८, ४११	
४४, १२७, १७७	अजा ६१	
	अजातशत्रुः १४४, १४५, १४७	

अत्ययाम	२८	अथ वेशान्तात् पुष्करिणीः	अविषवणे	४३९
अत्यवहृत्	४४	सवन्तीः सृजते ३१९	अधीतवेदः	२९४
अत्यवादीः	२७९	अथ श्रोत्रमत्यवहृत्	अधीयानाः (यज्ञस्)	२६१
अत्यसृजत	१०३, १०६	अथ कामयमानः	अधृतिः	१२३
अत्येति	२४९	अथात आदेशो नेति नेति	अधोपहासम्	४३९
अत्येष्यन्ति	३७, ४०	अथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते	अध्यर्धः (देवः)	२७३, २७५
अत्रम्	४०७	अथारूपज्ञो भवति	अध्यात्मम्	१३६, १८२, २०३, २०६, २०६, २२४, २६४
अत्र पिताऽपिता भवति	३३२	अथास्य नाम करोति	अध्रियत	२६
अत्र ब्रह्म समस्तुते	३६१	अथास्या एतदेव तुरीयं दसैतं पदम्	अध्वनाम् (सर्वेषाम्)	१९७, ३८२
अत्र ह्येते सर्वे एकं भवन्ति	६७	अथेतरे दुःखमेवापियन्ति	अध्वयुः	२१९, २२३
अत्रायं पुरुषः		अथेत्यस्यमन्थत्	अध्वर्युर्णात्विजा चक्षुषा-	
स्वयं ज्योतिर्भवति ३१६, ३२१		अथेनमनये हरन्ति	दित्येन	२१९
अत्रैवं समवनीयन्ते	२३०	अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति	अध्वानम् (एष्यन्)	२९४
अथ कथं हस्तीभूतो वहसीति	४११	अथैनां मृत्युमत्यवहृत्	अनः (सुसमाहितम्)	३४४
अथ चक्षुरत्यवहृत्	४५	अथैष एव परम आनन्दः	अननम् (अनम्)	४१८
अथ प्राणमत्यवहृत्	४५	अथो अबलीयानबलीया-	अनणु	२६७
अथ भिक्षार्चयं चरन्ति	३७०	समाशंसते धर्मेण	अनतिप्रख्यां वै देवता-	
अथ मनोज्ञ्यवहृत्	४५	अदितित्वम्	प्रतिपृच्छति	२६०
अथ मर्त्योऽमृतो भवति	३६१	अदितेः	अननूकः (वेदः)	१०७
अथ य एतौ पन्थानौ न विदुः	४३२	अदीर्घम्	अनन्तम्	१२८, १९८
अथ य एवेतमनुभवति स		अदुष्टम् (द्रष्टु)	अनन्तमेव स तेन लोकं	
हैवालं भार्येभ्यो भवति	४६	अदुष्टो द्रष्टा	जयति	२२३, २३०
अथ यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव		अदम्यः (अन्तरः)	अनन्तं वै नाम	२३०
तत्प्रशशंसतुः	२३१	अद्वमानानि	अनन्तं वै मनः	२२३
अथ यत्र देव इव राजेवाह-		अद्युः	अनन्तं लोकम्	२३०
मेवेदंमन्यते	३२८	अद्राक्षम्	अनन्त इत्येनद्रुपासीत्	२९२
अथ यत्रैनं घनन्तीव जिनन्तीव	३२८	अद्वैतः (भवति)	अनन्तरः (आत्मा)	३८९
अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत्	६२	अधः (इव हि मनुष्यलोकः)	अनन्तरम्	२६७
अथ यस्य जायाये चारः स्यात्	४४१	अधरया (वर्तन्या)	अनन्तहितेन	४४५
अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा		अधर्ममयः	अनन्ताः	१२८
लोकाङ्गयन्ति	४३२	अधस्तात्	अनन्ता विश्वे देवा	२२३, २३०
अथ योज्यां देवतामुपाते	८८	अधिष्यत्	अनन्ता हि विश्वः	२९२
अथ रथान् रथयोगानपथः		अधिदैवतम्	अनन्दाः नाम ते लोकाः	३६५
सुर्ज्यते	३१९	अधिपतिः	अनक्षयः	४१८
अथर्वाङ्गिरसः	२९१	(सर्वस्य)	अनन्वागतः (तेन)	३२२
अथर्वाङ्गिरसम्	१९५, ३८१	अधिभूतम्	अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं	
अथर्वा देवः	२१५, ३८९	अधिशेते	पापेन	३३२
अथ वित्तं मे स्यादथ कर्म				
कुर्वीयेति	११२			

अनपगः	१४६	अनुपश्रुति	१३६	अन्ताय (एतस्यै)	३२७
अनभिष्ठातः	२१४	अनुपश्रुष्य हैवान्ततो अग्रयते	१३६	अन्तेभ्यः (सर्वेभ्यः)	३४१
अनस्तमिता	१३७	अनुपष्टम्भम्	४१०	अन्तेवासिने	४३८
अनस्यान्नम्	४१८	अनुसञ्चरति (उभौ-लोकौ)	३०५	अन्तेवासिभ्यः	४३८
अनाकाशम्	२६७	(उभे कुले)	३२६	अन्तौ (उभौ)	३२६
अनादृत्य (वधतिम्)	४२३	अनुसञ्चरेत् (शरीरम्)	३६५	अन्धं तमः (प्रविशन्ति)	३६५
अनामिकाङ्गुष्ठान्याम्	४४०	अनुक्तम्	१३१	अन्धाः	४१६
अनाशकेन (तपसा)	३७०	अनुचानः	१४१	अन्धेन (तमसा)	३६५
अनिलम्	४१२	अनुचानतमः	२१६	अन्नमसि	४३६
अनुच्छित्तधर्मा (आत्मा)	३८२	अनुक्तामति (प्राणः)	३४९	अन्नम् २५, ४६, ६२, ११५, ११९, १४४, १७५, १७७, (देव) २७५, (एतयोः) २९५, (पच्यते) ४०४, (पूयति) ४०५, (किम्) ४१८, (सम्भवति) ४२७, (भवन्ति) ४३२	
अनुद्वष्टव्यम् (एकवैव)	३६८	अनुक्तामन्ति (प्राणाः)	३४९	अन्नं दाम	१७५
(मनसा)	३६८	अनुवेति	१४६	अन्नं ब्रह्मेत्याहुः	४०५
अनुधापयन्ति	११७	अनुतम् (मध्यतः)	४००	अन्नं वै वि	४०५
अनुध्यायात् (शब्दात्)	३६९	अनेवदित्	१०७	अन्नात (ऋते)	४०५
अनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति	४६	अन्तकाले (प्राणा अभि- समायन्ति)	३४७	अन्नादः	४६, ६२, ३७८
अनुपरिचरन्ते	४३२	अन्ततः	१०३, १०७	अन्नाधम् .	४५, ५३, ११८
अनुपश्यति	३६७	(अन्ततः)	४३७	अन्नानि	११५
अनुप्रविश्य	१२८	अन्तस् ४३, १२३, (तुणस्य)	३५२	अन्ने	५२
अनुवृत्ते	१११	(कर्मणः)	३५५	अन्ने भूतानि विष्टानि	४०५
अनुब्रूम	४१०	(करवाणि)	१८९, ३८०	अन्तैः प्रतिफलपन्ते	३४६
अनुभूतये स्वाहा	४४३	अन्तरतः	६२, २८५	अन्यतस्त्यजायी	१४५
अनु मा शाचीति	२९४	अन्तरतरस् ८४, (यदयमात्मा) ८४		अन्यत्रमना अभूर्व ना-	
अनुमन्त्रयेत्	४४०	अन्तरा (पितरम्)	४२३	दशम्	१२३
अनुलोमात्	४४३	(मातरम्)	४२३	अन्यत्रमना अभूर्व नाश्रीषम्	१२३
अनुवचनेन (वेद)	३७०	अन्तर बावापृथिवी	२६६	अन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेदः १९३, ३८१	
अनुव्याख्यानानि १९५, २९१, ३८१		अन्तरिक्षम् १०, २३, (वसुः)	२७४	अन्यत्रात्मनः सर्वं वेदः १९३, ३८१	
अनुवित्तः (ब्राह्मणा)	३६४	(देवः)	२७५	अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदः १९३, ३८१	
(मयैव) ३६३, (आत्मा)	३६६	अन्तरिक्षलोक्तम्	१२५, २२४	अन्यत्रात्मनो भूतानि- वेद	१९३, ३८१
अनुविनश्यति	१९८	अन्तरिक्षलोकेषु	२५९	अन्यत्रात्मनो लोकात्	
अनुविन्वेत् (पदेन)	६७	अन्तरिक्षात्	१७९	वेद	१९३, १८१
अनुविलीयेत् (उदकम्)	१९८	अन्तरिक्षादन्तरः	२६४	अन्यद्वा कर्माकृतम्	१०७
अनुवीक्ष्य	५५	अन्तरिक्षे (तिष्ठन्)	२६४	अन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यत्	३८०
अनुवशास २४४, (यान्न- बल्यः)	३४०	अन्तर्यामिणम् २६१, (इहि)	२६२	अन्यन्मन्यमानाः	२८३
अनुशासन (उक्त)	३८३	अन्तर्हृदये	२९५, ४०२		
अनुशासनम्	२१३	(आकाश)	१५४		
अनुशिष्टम्	१३२	अन्तवतः	१२८		
अनुशिष्टात् (पुरा)	४२३	अन्तवदेवास्य तद्भवति	२७१		
अनुशिष्टोन्वसि पित्रा	४२१	अन्तात् (लोकानाम्)	२३४		

अन्यामिच्छ प्रपूर्व्याम्	४४३	अपावृणु (मुखम्)	४१२	अभयं वै ब्रह्म	३७८
अन्योन्यस्मिन् (प्रतिष्ठितौ)	४०१	अपिकक्ष्यम्	२१२	अभयं हि वै ब्रह्म भवति	३७८
अन्योन्येन	१३५	अपिगच्छति	११५	अभवन्	२२
अन्योऽपान्योऽहम्	८८	अपि च येषां बुभूषति	४१४	अभाजयत्	११५
अन्वजायत	१२	अपि तत्र वधाशकं भवति	२९१	अभिक्रम्य (उपमन्त्रयेत्)	४४०
अन्ववक्रामति		अपिता (पिता भवति)	३३२	अभिक्षरन्ति	२९३
(सविज्ञानमेव)	३४९	अपिधाय (कर्णौ)	४०४	अभिगच्छन्ति (प्रेत्य)	३६५
(हृदयमेव)	३४८	अपि य एनं शुष्के स्थाणौ		अभिचाकशीति (सुप्तान्)	३२०
अन्ववायानि	४३	निषिञ्चेरन्	४३७	अभितः	१२
अन्वायतः	१७७	अपियन्ति (दुःखम्)	३६६	अभिभूत्य	३७
अन्वायताः	२६८	अपहितस्व (मुखम्)	४१२	अभिनिधाय	४४५
अन्वाखडः (प्राज्ञेनात्मना)	३४४	अप्येति	२९१, २९२, २९२	अभिनिष्पद्यन्ते	४३२
अपः (असरत्)	४४०	२९३, (ब्रह्म)	३५५	अभिपद्यते	४४३
अपक्षीयते	१२८	अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति	२९१	अभिप्रहृत्य	३२०
अपक्षीयमाणपक्षान्मासान्	४३२	अप्रतिरूपम्	३७, ४०, १४६	अभिप्राप्य (अपान्यात्)	४४१
अपक्षीयस्व	४३२	अप्रमयम् (ध्रुवम्)	३६८	(अपान्य)	४४१
अपचिन्त्ये	१२८	अप्रवर्ति	१४५	अभिप्रातर	४४३
अपजयति	११८	अप्राक्षीत्	४२३	अभिप्रातिष्ठन्ते	१५६
अपजह्नुः (अस्थीनि)	२८३	अप्राणतो हि किं स्यात्	२९१	अभिमंस्ये	२४
अपद्	४११	अप्राणम्	२६७	अभिमन्त्रयते	४४५
अप पुनर्मृत्युं जयति	२२९, २४४	अप्रियम्	८८	अभिमन्त्रयेत्	४४०
अपरस्मै धारयस्व	२६७	अप्सु	२३, २३१	अभिमृषति	४३६
अपराजयिष्णुः	१४५	(पुरुषः)	२७८	अभिमृषेत्	४४०
अपराजिता (सेना)	१४५	अप्सु इति	२८१	अभिवदति	२०१, ३८२
अपराधाः (भा)	४२५	अप्सु तिष्ठन्	२६३	अभिव्याददात्	२४
अपश्यतो हि किं स्यात्	२९२	अप्सु पुरुषः	१४६	अभितविद्यत	४६
अपहृतपाप्मा	३३०	अबलीयान्	१०६	अभिसमायन्ति (प्राणाः)	३४८
अपातयत्	६०	अबल्यम् (न्येत्य)	३४८	(राजानम्)	३४७
अपात्तस्व (गोअश्वानाम्)	४२४	अबाह्यः (आत्मा)	३८२	अभिसमेताः	२१६
अपादाय (मान्नाम्)	३१६	अबाह्यम्	२६७	अभिसम्पद्यते (तद्)	३५३
(पेशसो मान्नाम्)	३५३	अबिभर	२४	(देवत्वम्)	३४१
अपान इति	२८२	अबिमेत्	५७	अभिसम्पन्नमानः	३१६
अपानेन हि गन्वाङ्घ्रिप्रति	२२८	अबुधो (जनाः)	३६५	अभिसम्पन्नाः (वेदः)	४१५
अपानो याज्या	२२४	अन्नवीक्षु ते तस्यायतनं		अभिद्वरन्ति (अस्मै)	३९९
अपान्य (अभिप्राप्यात्)	४४१	प्रतिष्ठापिति २९०, २९३		अभिह्वयेत्	२९३
अपान्यात् (अभिप्राप्य)	४४१	अभयः	३७८	अभुनजत्	१३२
अपास्व	१९६, ३८१	अभयम् (रूपम्)	३३०	अभूत्ये	८७
(ओषधयो रसः)	४३८	अभयं त्वां गच्छतात्	२९६	अभेष्यत्	५७
अपारम्	१९८	अभयं वै जनकं प्राप्तोऽसीति	२९६	अभ्यमन्यत्	६२

अभ्यवदान्य	४२४	अस्मिणी	४४६	अर्चिषोऽहः	४९२
अभ्यसृजत् (एनास्)	४३९	अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः-		अर्थम्	४४०, ४४३
अस्यादधति ४०५, (बद्धोव)	४११	पुरुषे	४०४	अर्थवृत्तम्	६०
अभ्यारोहः	५२	अयमस्मीति (विजानीयात्)	३६५	अर्थमासा	१०, २६८
अभ्याहितस्य	३८१	अयमात्मा ब्रह्म	३५३	अर्वा	१२, (असुराव्) १२
अभ्याहितात्	१९५	अयमात्मा ब्रह्म सर्वाणुभूः	२१३	अर्वाक् (यस्मात्)	३६७
अभ्युक्तम्	३७६	अयमायात्ययमागच्छतीति	३४६	अर्वाग्विलः	१७७
अभ्युक्षति (त्रि)	४४३	अयमास्येऽन्तरिति	४१	अर्हति (प्रत्याख्यातुम्)	४२५
अभ्युवाद (जैबलिः)	४२१	अयमेव स योऽयमात्मा २०३, २०४,	२०६	अर्ल वा अर इदं विज्ञानाय	२००
अभ्राणि (घूमः)	४२७	अयं त्यस्य राजामूर्धनि	५०	अलोक्यतायाः	५३
अमः	४९	विपातयतात्	३१६	अलोमकम्	६२
अमतम् (मन्तृ)	२७१	अयं पुरुषो (जायमानः)	२९१, २६२,	अलोमका	६२,
अमतो मन्ता	२६५	अयं लोकः (संदृष्ट्वा)	२९१, ३८१, (द्वान्निशतं	(हियोनिरन्तरतः)	६२
अमनः	२६७	देवयथाह्वयानि)	२४४	अलोहितम्	२६७
मनसो हि किं स्यात्	२९३	अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां	१११	अवकीर्णीयात्	४४०
अमरः	३७८	लोकः	१११	अवघातयेत् (व्रीहीन्)	४४२
अमा	१९६	अयं वा शिशुर्यो मध्यमः प्राणः	१७५	अवति	१२६
अमावास्याम्	१२८	अयसा एव भवति	४४०	अवदतो हि किं स्यादिति	२९०
अमुक्षम्	२६७	अयाज्यं (याजयति)	२९१	अवन्ति	१३४
अमुं यज	६२	अयास्य	४१, ४७, ५०	अवरुणदिघ	१७५
अमूमुहन्	२००	(आङ्गिरसः)	२१५, ३८९	अवरुरोध	२१६
अमूर्तम्	१७९	अरसम्	२६७	अवशिष्यते	३९०
अमूर्तस्यैव रसः	१८२	अरण्यम्	४०५	अवहृत्	१२
अमृतः	३२०	अण्ये	४४१	अवहितः	६६
(मर्त्यः) ३६१, ३६१, ३७८, ४११		अराः	२०८	अवाक्	२६६,
अमृतत्वस्य तु नाशास्ति-		अरिष्टिम्	१११	(पुण्यव्याः)	२६६
वित्तन	१९१, ३८०	अरुणः	४४६	अवाची दिक्-अवाहः प्राणाः	२९६
अमृतमयः (पुरुषः) २०३, २०४, २०६		अरूपज्ञः	३४८	अवाहः प्राणाः	२९६
अमृतम्	१४०, १८०, ४१२,	अरेता एव भवति	४४१	अवाधानम्	१७५
(ज्योतिः) ५३, (सत्येन च्छ-		अर्कः	२७, २७	अवान्तरदिशः	१०
न्नम्) १४०, (इति होवाच)		अर्कत्वम्	१३	(विस्फुलिङ्गाः)	४२५
२७६, (उपासते) ३६७,		अर्कस्य	१३	अवायुः	२६७
(एतावत्) ३८३		अर्थ्य (वकार)	४२४	अवाक्य	१३६
अमृताः १३२, (ते भवन्ति) ३६६		अर्चते वै मे कमभूत्	१३	अविः	६१
अमृतान्	६२	अर्चन्	४२५	अविचिकित्सः (ब्राह्मणः)	३७६
अमृता (पुरुषः)	२८४	अर्चिः	४२५	अविज्ञातम्	१२६
अमोऽहमस्मि सा त्वम्	४४३	अचिरचिः	४२५	अविज्ञातम् विज्ञातु	२७१
अमीनं च मीनं च निवि-				अविज्ञातो विज्ञाता	२६५
धाय ब्राह्मणः	२५०			अविदितः	१०७

अनिदित्वा (अक्षरम्)	२७१	अश्वमेधस्य	२७	असौ-नामा ६६ (इदं-रूपः)	६६
अविद्यया (मन्यते)	३२८	अश्वम्	१२	अस्तमिते (चन्द्रमसि)	३००
अविद्याम् (गमयित्वा)	३५३	अश्वलः	२१७	(आदित्ये)	३००
(उपासते) ३६५		अश्ववृषः	६१	अस्तम् (गच्छति)	१३७
अविद्वांसोऽबुधो अनाः	३६५	अश्वस्य १० (शोष्णी)	२१०	अस्थीनि (अपजह्वः)	११, २८३
अविद्वान्	२६२, ४२९	अश्विनी	२१२, २१५, ३७९,	अस्थूलम्	२६७
अविध्यन्	३७, ४०		४४३	अस्नेहम्	२६७
अविनाशी (आत्मा)	३८२	अश्विभ्याम्	२१०, २१२	अस्पर्धन्त	२८, १३५
अविनाशित्वात्	३३५, ३३७	अश्वो मनुष्यान्	१२	अस्मादध्यैवात्मनः सृजते	१०७
अविरित्तरा मेघ इतरः	६१	अक्ष्यं शिरः	२१२	अस्मितलोके (बुद्धौति)	२७१
अविव्यत्सत्	४०	अष्टमी	१७७	अस्मिन् सन्देहे गह्वरे प्रविष्टः	३६६
अवृजिनः	३४१	अष्टाक्षरं ह वा एकं-		अस्मिन् सहस्रं पुण्यासम्	४४४
अवपुत (प्रियम्)	३८०	गायत्र्यपदम्	४०८	अस्ने लोकाय कर्मणे	३५५
अवेत्	८७	अष्टौ ग्रहाः	२२४	अस्य लोकस्य सर्वावितो-	
अवेदिः (न चेत)	३६६	अष्टौ प्रतिग्रहाः	२२४	मात्रामपादाय	३१६
अव्याकृतम्	६६	अष्टौ वसवः	२७४	अस्या ऊरु विहाययति	४४३
अक्षनायया	१३	असक्त	४१	अस्यैता हिता नाम नादयः	२९५
अक्षनाया	२३, २४९	असङ्गम्	२६७	अस्यैव सर्वे रूपमसाम्	१३६
अक्षनाया हि मूल्यः	१३	असङ्गो न हि सज्यते	२९६,	अस्योपसन्धां माच्छैस्तीत्	४४४
अक्षानिः	२७५		३७०, ३८३	अहं श्रेयसे (विबदमानाः)	४१६
अक्षानिरङ्गाराः	४२७	असङ्गो ह्ययं पुरुषः	३२२	अहत्तवासाः	४४२
अक्षरीरः (प्राणः)	३६१	असञ्चरन्	१३४	अहमदः प्रापमिति	४११
अक्षित्वाचामन्ति	४१८	असतो मा सद्गमय	५२	अहमदशम्	४०९
अक्षिष्यन्तः (विद्वांसः)	४१८	असपत्नः	१२७	अहमश्रीमिति	४०९
अक्षीर्षो न हि क्षीयते	२८३, २९६,	असप्तेदाय (लोकानास)	३७०	अहमिति (अपनिषत्)	४०२
	३७०, ३८३	असाधु (क्रुयाम्)	४०५	अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते	३२८
अक्षुण्वतो हि किं स्यादिति	२९२	असाधुना	३६९	अहम् (अयमस्मि)	२९६
अक्षोकम् (लोकम्)	४०४	असावदो मा प्रापदिति	४११	अहम् देवानामुत मर्त्यानाम्	४२३
अक्षीयाताम्	४४२	असितो न व्यथते	२८३, २९६,	अहं नामा	५५
अक्षमानम्	४०		३७०, ३८३	अहं ब्रह्म	१३१
अक्षद्धा	१२३	असितो वर्षागणः	४४६	अहं ब्रह्मास्मीति	८७
अक्षाम्यत्	२२, २५	असुः	१४६	अहं मनुष्यं सूर्यश्चेति	८७
अक्षुतः श्रोता	२६५	असुप्तः	३२०	अहं मनुष्याणामेक पुण्ड-	
अक्षुतम् (श्रोतृ)	२७१	असुराः	२८, ४०, ३९६	रीकं भूयासमिति	४३७
अक्षोत्रम्	२६७	असुरान्	१२	अहं यज्ञः	१३१
अश्वः १२, २६ (असौ)	२४७	असुरिति होवाच	२७८	अहं लोकः	१३१
अश्वत्	२६	असृष्टि	६२	अहं विशरणी इति	४३४
अश्वमेधः	२७	असृजत	२४	अहं ह्रीदं सर्वमसृष्टि	६२
अश्वमेधयाजिनः	२४४	असौ गौरसावयः	२४७	अहरविः	४२५

अहरहः	१४४	आचक्षते	२७५, २९४	आत्मानः	२७, (सर्वे) २०८
अहरिरति (उपनिषत्)	४०२	आ च पूर्यतेऽचक्षीयते	१२८	आत्मानमात्मन्येव पश्यति	३७६
अहरः	१२	आचामति	४३७	आत्मानमवेत्	८७
अह्नां अश्वं पुरस्तान्महि- मान्वाजायत	१२	आचामन्ति	४१८	आत्मानमेव प्रियमुपासीत्	८४
अहल्लिका	२८२	आचार्यवान्	२९०, २९१, २९२, २९३	आत्मानमेव लोकमुपासीत्	१०७
अहिनिर्त्तयनी	३६१	आजमाम (जैवल्यम्)	४२१	आत्मानम्	२२, ६०, (देवम्) ३६७, (पश्येत्) ४४०
अहिमम् (लोकम्)	४०४	आजमन्तुः	१४८	आत्मानं चेद्विजानीयादय- मस्मीति पुरुषः	३६५
अहूदयस्य हि किं स्यात्	२९३	आजानदेवानाम् (आनन्दः)	३४१	आत्मानं लोकम्	१०७
अहोभिः (परिवर्तते)	३६७	आज्यस्य	४३८	आत्मेत्येवोपासीत्	६७
अहोरात्राणि	१०, २६८	आढवः	२९४	आत्मेवास्य कर्म	११३
अह्ना आपूर्यमाणपक्षम्	४२९	आतृष्णात्	२८५	आत्मेवास्य ज्योतिर्भवति	३०१
अह्मत्त्वम्	२६७	आत्य	३९६	आत्मेवास्य षोडशी कला	१३०
आ		आत्मकामम् (रूपम्)	३३०	आत्मेवास्य आसीदेक एव	११२
आकाशः	६०, (मधु) २०६, २४४, २९५, (प्रतिष्ठितः) ३६७, (अन्तर्हृदये) ३६९	आत्मनः (एव जनयित्वा)	६१, १५७, (शारीरात्) २९५	आत्मेवेदमग्र आसीत्- पुरुषविच	५५
आकाशः प्रतिष्ठा	२९०, २९१	आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति	१९३, ३८१	आत्मा एकः सन्नतेत् त्रयम्	१४०
आकाशपराकाशौ त आदौ	४४१	आत्मना (प्राज्ञेन)	३३०, ३४४	आत्रेयः	२१५, ३८९
आकाशमयः	३५३	आत्मना किं कर्म करोति	११३	आत्रेयीपुत्रः	४४६
आकाशम्	२३१	आत्मनि (पुरुषः)	१७७	आयवर्णाय	२१२
आकाशात् (परः)	३६८	आत्मने	३७, ४०, (त्रीणि) ११५	आयदाना यन्ति तस्मादा- दित्याः	२७५
आकाशाद्वायुम्	४३२	आत्मन्येवात्मानं पश्यति	३७६	आदर्शे पुरुषेः	१४६, २७८
आकाशे (अस्मिन्)	३२७	आत्मन्वी	१३, २६, १४७	आदाय	४४०
आकाशे तदीयं च प्रोतं च	२६७	आत्मवित्	२६२	आदित्यः	४५, १७७, (मधु) २०५, (वसु) २७४, (देव) २७५, ४०१, (उदङ्मूर्ति) ४२९
आकाशे पुरुषः	१४५	आत्मा	१०, २३, २७, ५५, ८४, (एक एव) ११२, (सर्वेषां भूतानां लोकः) १११, १३४, (वा अरे द्रष्टव्यः) १९३, ३८१, (मधु) २०७, (पुरुषः) २०७, (एकादश) २७४, (नेति नेति) २९६, (शारीरः) ३४४, (निष्कामति) ३४९, (महानजः) ३६९, (अयम्) ३७०	आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठितः	२७९
आक्रमम् (अन्यम्)	३५२	आक्राम्य	३१६	आदित्य एव समित्	४२५
आक्रम्य (अन्यमाक्रमम्)	३५२	आक्राम्य	३१६	आदित्यज्योतिः	२९९
आख्यायन्ते	१०५, ४४६	आक्राम्य	३१६	आदित्यदेवतः	२७९
आगच्छति (अयम्)	३४६, (इदं ब्रह्म) ३४६	आक्राम्य	३१६	आदित्यम् (तृतीयम्)	२२, २३१, ४०४
आगायति	५३	आक्राम्य	३१६	आदित्यलोकेषु	२६०
आगायत्	३७, ४०, ४५	आक्राम्य	३१६	आदित्याः	१०५, (द्वादश) २७४, २७५
आगासीः	४६	आक्राम्य	३१६		
अग्निवेद्यः	२१४, ३८९	आक्राम्य	३१६		
आङ्गिरसः	४१, ४७, ५०	आक्राम्य	३१६		

आदित्यात्	१३४,४४६	आप्यायस्व	४३२	आविष्कृणोमि	२१०
आदित्यादन्तरः	२६४	आप्कृत्य	४४२	आवृत्तम्	१३
आदित्यानि (यजूषि)	४४६	आवद्धाः	२१६	आवृताः (तमसा)	३६५
आदित्ये (अस्तमिते)	३००	आभजस्व	४६	आवृताज्यम्	४३४
आदित्ये तिष्ठत्	२६४	आभवेत्	२८५	आवृत्तिः (न पुनर)	४२९
आदित्ये पुच्छः	१४३	आभूतिस्त्वाष्ट्रः	२१५,३८९	आवृद्ध्युः	२८५
आदीयमाने	८८	आभस्यामहि ते महि	४३७	आवृत्ते	१०६
आदेशः (नेति नेति)	१८३	आभन्त्रयां चक्रे	१४८	आद्या ५३, (अमृतत्वस्य)	१९१,३८०
आद्भवति (प्रतियोनि)	३४५	आभन्त्रितः	५५	आधितम्	२९१,३८१
आधत्तां पुष्करस्त्रजौ	४४३	आभपात्रे	४४१	आसते	१७८
आध्मातः क्षेते	२३०	आभ्रम् (प्रमुच्यते)	३४५	आसनम् (आहृत्य)	४२४
आध्मायति	२३०	आयत्तम् (न बोधयेत्)	३२१	आसन्यम्	४०
आनन्दः २९३, (मनुष्याणां परमः)		आयत्तनम् २७६, २९०, २९१, २९२,		आसाञ्चक्रे	२८९
३४१, (कर्मदेवानास्य) ३४१,		२९३, ४१७,		आसिञ्चतु प्रजापतिः	४३३
(गणधर्वलोके) ३४१, (ब्रह्म-				आसीनः	४३७
लोके) ३४१, (प्रजापतिलोके)				आसुरायणः	२१५, ३८९, ४४६
३४१ (आजानदेवानास्य) ३४१				आसुरिः	२१५, ३८९, ४४६
(परमः) ३४१				आस्ते	२९९
आनन्दम्	२८६	आयतनं जनानास्य	४१५	आस्रवति (आस्रवत्)	२९५
आनन्दस्य १९६, (मात्रास्य) ३४०		आयतनं स्वानां भवति	४१५	अस्रवत् (आस्रवति)	२९५
आनन्दाः ३१९ (शर्तं		आयतनानि (अष्टौ)	२८३	आस्ये	४१
मनुष्याणास्य) ३४१		आयतनाय (स्वाहा)	४३६	आस्त्र (एहि)	१९२
आनन्दानास्य (सर्वेषास्य) १९७, ३८२		आयत्ता	१२३	आहतात् (वृक्षात्)	२८५
आनन्दान् (पश्यति)	३१६	आयाति (अयम्)	३४६	आहृतात् (वृक्षात्)	२३१
आनभिस्कातः	२१४	आयुः (सर्वस्य)	१४६, ३६७	आहार सोम्य हस्तपातभाग	२९५
आपः १३, २२, १२८, १७७, (मधु)		आयुः (सर्वस्य)	३२१	आहार	४२४
२०४, (पुरुषवाचः) ४२२		आयुः (सर्वस्य)	२४७, २५०	आहारावाचकार	३२१
आप एवेदमग्न आयुः	४००	आयुः (सर्वस्य)	४४६	आहुः	२२३
आप एव यस्यायत्तनम्	२७८	आयुः (सर्वस्य)	४४६	आहुतीः	४२२
आपश्चान्ता इति	४२२	आयुः (सर्वस्य)	४४६	आहुत्याम् (यतिष्यास्य)	४२५
आपूर्यते	१२८	आयुः (सर्वस्य)	४४६	आहुत्ये	४२५
आपूर्यमाणपक्षास्य	४३४	आयुः (सर्वस्य)	४४६		
आपूर्यमाणपक्षात् (आसास्य)	४२९	आयुः (सर्वस्य)	४४६		
आपोमयः	३५३	आयुः (सर्वस्य)	४४६		
आपो वा अर्कः	२२	आयुः (सर्वस्य)	४४६		
आपो वास इति	४१८	आयुः (सर्वस्य)	४४६		
आप्तकामः	३५५	आयुः (सर्वस्य)	४४६		
आप्तकामस्य (रूपम्)	३३०	आयुः (सर्वस्य)	४४६		
आप्नोत्	१३५	आयुः (सर्वस्य)	४४६		

इतिहासः	१९५, २९१, ३८१	इयं वै पूषा	१०६	उत् (= प्राणः)	५०
इदं रूपः	६६	इयं ह्रीं पुष्यति यदिदं किञ्च	१०६	उत्क्रामिष्यत्	४०१, ४०४
इदमन्तरिक्षमनारम्भणम्	२२१	इला (असि)	४४५	उत्क्रम्य	२३१
इदममृतमिदं ब्रह्मोदं सर्वं	२०३, २०४, २०५	इष्टम्	२९१, ३८१	उत्क्रान्ते	४१६
इदमहं तद्रेत आददे	४४०	इष्टासुकृते त आददे	४४१	उत्क्रान्तेषु	२६
इदं च परलोकस्थानं च	३१६	इष्टियाजुकः	११७	उत्क्रामति	४७
इदं ब्रह्मायाति-इदमागच्छ- तीति	३६६	इहैव सन्तोऽथ विघ्नस्तद्वयम्	३६६	उत्क्रामन्तम् (सम्)	३४९
इदं महद्भूतमनन्तमपारं		ई		उत्क्रामत् (त्रियमाणाः)	३१६
विज्ञानघनमेव	१९८	ईक्षांचक्रे	५७, ६१, ४३९	उत्क्रामन्ति २३०, (प्राणाः न)	३५५
इदं सर्वं भूत्योरन्नम्	२२९	ईजे	२१६	उत्तन्मस्य	५०
इदं सर्वं यदयमात्मा	१९३, ३८१	ईयते	२१३, ३२०	उत्तरया (वर्तन्त्या)	१७७
इदं सर्वं विदितम्	१९३, ३८१	ईयमानः (उच्चावचम्)	३२१	उत्तस्थौ	१४८
इष्टमः (औदुम्बरः)	४३८	ईमी	२३	उत्तिष्ठन्ति	१३८
इन्द्रः	१०३, १२७, १४५, १७७, २१३, (सुपर्णः) २४४, (स्तनयितुः) २७५	ईसते	८८	उत्तिष्ठतो विश्वावसो	४४३
इन्द्र इति	२९४	ईशानः	१०३, (सर्वस्य) ३६९, ४०२, ४३७	उत्थायिनः	४३२
इन्द्रगोपः	१८२	ईशानम् (भूतभण्डस्य)	३६७	उत्पटः	२८५
इन्द्रलोकेषु	२६०	ईश्वरः	८४	उत्पाटिका	२८४
इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च (त्रयस्त्रिंशौ)	२७४	ईश्वरी जनयितवै	४४२	उत्सर्जत् (यायात्)	३४४, (याति) ३४४
इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः	४४४	उ		उदकम्	१९८, (आहारयाश्चकार) ४२४
इन्द्रियेण ते यथासा यथा आददे	४४०	उकानुशासना	३८३	उदके	४४०
इन्द्रियेण ते यथासा यथा आदधामीति	४४०	उकोपनिषत्कः	२९४	उदक्रामत्	२६
इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे	४४१	उक्त्वा उवाच	४३७	उदगायने	४३४
इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि	४४१	उक्थम्	१३८, ४०६	उदगायत	५०
इन्द्रं - न्तमिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेणैव	२९४	उग्रपुत्रः	२६६	उदङ्क्व क्षीन्वायनः	२९१
इत्यो ह वै नामैवः	२९४	उग्रम्	२१०	उदङ्	४२९
इम एव त्रयो लोका (देवाः)	२७५	उग्राः (प्रतिकल्पन्ते)	३४६	उदच्यते	३९०
इमे विदेहा अयमहमस्मि	२९६	उच्चरति	२९५	उदज (एताः)	२१७
इमं दो प्रस्नी प्रक्षयामि	२६६	उच्चरेत्	१५७	उदजसे	२६२
इमं लोकम् (अतिक्रामति)	३०५	उच्चावचम् (निगच्छति)	१५४, (ईयमानः) ३२१	उदञ्चः (प्राणाः)	२९६
२		उच्छ्वयति	२३०	उदपात्रं पूरयित्वा	४४३
		उच्छ्वय धनुः	२६६	उदरम्	१०, २३
		उच्छ्वलन्ति	२२३	उदरौत्सीत् (राजा)	३४१
		उत ह्येववित् परो भवति	४४१	उदानः	१२३
		उतेव स्त्रीभिः सह		उदाचकार	२१७
		मोदमानः	३२१	उदाजहार (प्रतीकानि)	४२३
				उदीची २३, (दिक्)	२९६

उदीच्यां दिशि	१२८१	उपमा	२८५	उमे उ हैवैष एते तरति	३७०
उदुम्बरम् (प्रमुच्यते)	३४५	उपयन्ति	४२४	उमे स्थाने पश्यतीदं च	
उदेति	१३७	उपयेमे	१३५	परलोकस्थां च	३१६
उदीर्दनं पाचयित्वा	४४२	उपरतः (तितिक्षुः)	३७६	उमे ह्येते एषणे एव भवतः	२५०,
उद्गाता	५३, २२०, २२४	उपररास्	२२४, २३१, २४४, ४४७		३७०
उद्गात्रात्विजेन			२५०, २६५, २७१	उमौ लोकौ (अनुसंचरति)	३०५
वायुना प्राणेन	२२०	उपवेधिः	४४६	उरः	२३
उद्गात्रा	३७, ४०	उपसंहरति (आत्मानं)	३५२	उवास (बाह्मणे)	४२५
उद्गाय	३७, ४०	उपसद्गती	४३४	उषस्तश्चाक्रायणः	२४७
उद्गीथः	५०	उपसमाधाय (अग्निम्)	४३४	उषाः १०, (वा अश्वस्य	
उद्गीथमसि	४३६	उपस्थः (एकायनम्)	१९७, १८२	मेघस्य शिरः) १०	
उद्गीथेन	२८	(वेदिः)	४३९	ऊ	
उद्गीथमानमसि	४३६	उपस्थ एव समित्	४२८	ऊरु (बिहापयति)	४४३
उद्ग्रहणाय	१९८	उपस्थमस्या अभिमुख्य	४४०	ऊर्जस् (उपजीवति)	११५
उद्ग्राहकः	४४६,	उपस्थानम् (गायत्र्याः)	४११	ऊर्णानामिः	१५७
(आरुणिः) २६१,		उपस्पृष्टः	१२३	ऊर्ध्वबुधनः	१७७
४३७, ४३९		उपसिञ्चति	४३८	ऊर्ध्वस् (दिवः)	२६६
उद्ग्राहकायनः	३८२	उपहासम्	४४१	ऊर्ध्वाः (प्राणाः)	२९६
उद्गच्छति,	४३७	उपाकरिष्यत्		ऊर्ध्वा (नाडी)	२९५
उज्ज्	११	(अन्यद्वृत्तम्)	३८०	ऊर्ध्वादिक्	
उद्यास्यत्	१८२	उपायनकीर्त्या (उवास)	४२४	(ऊर्ध्वाः प्राणाः)	२९६
उद्धतं	१४५	उपावसर्पत्	२९४	ऊर्ध्वोच्छ्वासी	३४४,
उपकरणवतां जीवितम्	१९१, ३८०	उपासते (अमृतम्)	३६७,	(भवति)	३४७
उपघातम् (जुहोति)	४४३, ४४४	(सत्यम्)	४२९	उवध्यस्	११
उपजीवति	११५	उपासीत्	२९०, २९१,	ऊषुः (ब्रह्मचर्यम्)	३९६
उपजीवन्ति १११, (मात्रास्)	३४०		२९२, २९३		
उपतपता (अणिमानं		उपासे	१४४, १४५		
निगच्छति)	३४५	उपासुज्जत्	४०	ऋग्भिः	२२२
उपतिष्ठते	४११	उपास्ते	६७	ऋग्वेदः	१९५, २९१, ३८१
उपतिष्ठन्ते	१७७	उपैम्यहं भवन्तस्	४२४	ऋचः	२४
उप त्वाग्नीति	१४७	उपोतिष्ठेत्	२६६	ऋचा	३७६
उपनिश्चयति	१०३	उपोदस्थास् (द्राम्यां		ऋचो यजुषि सामानि	
उपनिषत् (तस्य)	१५७, ४०२, ४०२	प्रवनाभ्यां)	२६६	इत्यष्टावक्षराणि	४०८
उपनिषदः	१९५, २९१, ३८१	उभयतः (परिगृहीतम्)	४००	ऋच्छति	१०३
उपनिषद्भिः	२९४	उभयमेव सन्नाडिति	२८९	ऋतवः	१०, २६८
उपमन्त्रयाक्षके	४२३	उभयम्	६२	ऋतायन्	२१२
उपमन्त्रयेत्	४४०	उभयात् पाप्मन आनन्दांश्च		ऋत्वा	४०
उपमन्त्रिन्यौ	४३८	पश्यति	३१६	ऋषभः	४०३

ऋषयः (सप्त)	१७७	एतत्सत्	१७९	एतावद्धि (एतावद्धीति)	१४७
ऋषिः (वामदेवः)	८७	एतत्सर्वम्	३९९	एतावद्धा इदं सर्वम्	१३१, (यदन्नम्) ४६
(एतत् पश्यन्) २१२, २१२		एतत्सर्वं प्राण एव	१२३	एतावन्तम्	२४
ऋषीणां ८७, (लोक)	१११	एतत्सर्वं मन एव	१२३	एतावन्नुद्देशति	१४७
ऋषेः (वचः)	४२३	एतत्स्थितम्	१७९	एतावान् वै कामः	११२
		एतदप्रमयं ध्रुवम्	३६८	एति (पुनर्)	३५५, (ब्रह्मवित्) ३६४, (स्वर्गम्) २९९
ए		एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांस		एतो एतेनाख्यायन्ते (प्राणाः)	१३६
एकः (देवः)	२७५	प्रजां न कामयन्ते	३७०	एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय	
एकता	१३१	एतद् ब्रह्म	१९९	तान्येवापुविनश्यति	१९८, ३८२
एकवा भूयस् (भूत्वा)	४०५	एतद्धै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा		एतेषु हीदं सर्वं वसु हितम्	२७४
एकैवानुद्गच्छन्	३६८	अग्निवदन्ति	२६७	एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति	२७५
एकपदी	४११	एतद्धै परमं तपो यद्व्याहितम्		एते हीदं सर्वं षट्	२७५
एकपाद् (वा एतत्सम्प्राडिति) २९०,		तप्यते	४०५	एषमानः स्वगृहे	४४४
२९१, २९२, २९३		एतन्मयो वा अयमात्मा	१२३	एनः (जुहुराणम्)	४१२
एकमेव व्रतं चरेत्	१३७	एतन्मर्यम्	१७९	एनं प्रापितोऽसि	३७६
एकम् (भवन्ति)	६७	एतमु हैवैते न तरतः	३७०	एनयोरेतद् प्रावरणम्	२९५
एकं शिर एकमेतदक्षरम्	४०२,	एतमेव तदनमननं कुर्वन्तो		एतयोरेतदन्नम्	२९५
४०२		मन्यन्ते	४१८	एनयोरेषा सृतिः	२९५
एकं सन्न व्ययवत्	१०३	एतमेव प्रजाजिनो लोक-		एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य	३४५
एकाधि	२१५, ३९९	मिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ३७०, ३७०		एवमेकैकः पुरुषो देवान्	
एकधै	४१२	एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति	३७०	भुनक्ति	८८
एकक्षफम्	६१	एतं वै तमात्मानं विदित्वा		एवमेवैतद्याज्ञवल्क्यम्	२८०, २८१
एकसममसि	४३६	भिक्षाचर्यं चरन्ति	२४९	एवमेवेममात्मानमन्तकाले-	
एकस्मिन्नेव पशावादीय-		एताहि	५५, ६६, ८७, ११२	सर्वं प्राणा अग्नि-	
मानेऽग्रिय भवति	८८	एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गि		समायन्ति	३४७
एकहंसः	३२०	आकाश ओतश्च प्रोतश्च	२७१	एवमेवायमात्मेदं गरीरं	
एकाकी	५७, ६०, ११२	एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने		निहत्य आत्मानम्	
एकादश रुद्राः	२७४	भवतः	३१६	उपसंहरति	३५२, (रूपं कुस्ते) ३५३
एकायनम्	१९६, ३८१	एतस्य मनसो द्यौः शरीरम्	१२७	एवमेवायं पुरुष एतावृभौ-	
एकोभवति	३४९, ३४९	एतस्य वा अक्षरस्य		अन्तो अनुसंचरति	३२६
एकैकः (पुरुषः)	८८	प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ		एवमेवायं पुरुषः 'प्रतियो-	
एकैकम्	६७, ११३	विधृती तिष्ठतः	२६८	न्या ब्रवति प्राणायैव	३४५
एकैकं देवमेतस्यैव		एतस्यैवानन्दस्यान्यानि		एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेना-	
सा विसृष्टिः ६२		भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ३४०		त्मना सम्परिष्वक्तः	३३०
एकैकस्याः	२१६	एताभ्यां हि रूपाभ्यां			
एकैकेन	६७	ब्रह्माभवत्	१०७		
एतत् (विश्वम्)	४२३	एतावदरे खल्वमृतत्वम्	३८३		
एतत्त्रयं सदेकमयमात्मा	१४०				

एवमेवायं शारीर आत्मा-	एष भूताधिपतिः	३७०	औषत्	५५
प्रज्ञोनात्मनान्वाख्यः	एष सर्वेश्वरः	३७०	औषधीः	२३१
एवमेवेद शरीरं शेते	एष-सेतुर्विधरण एषा		क	
एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य	लोकानामसंभेदाय	३७०	कसे	४३४, ४४२,
एवं गर्भं दधामि ते असौ इति	एष हि वा अङ्गानां रसः	४७	(पृषदाज्यस्य)	४४४
एवंविद् ५३, १३०, १३२, १३४,	एषा वै भूतानां पृथिवी रसः	४३८	कं ह वा अस्मै भवति	१३
३७६, ४१०, ४११	एषाऽज्य पत्नी विराट्	२९५	कःस्विदेषामनूचानतमः	२१६
एवंवित्सर्वेषां भूतनामात्मा	एषाऽज्य परमा गतिः	३४०	कतम आत्मेति	३०५
भवति	एषाऽज्य परमा संपद्	३४०	कति ग्रहाः कति अग्रहाः	२२४
एवंविदम्	एषा ह्यन्तर्मायत्तैषा हि न	१२३	कति देवाः	२७३
एवंविदे	एषु हीमे सर्वे देवा इति	२७५	कथेव देवाः	२७३
एवं ह वा पुनं स्वा अमि-	एषाऽज्य परम आनन्दः	३४०	कथं सुमेघ इति	४२३
संविशन्ति	एषाऽज्य परमो लोकः	३४०	कथं नु माऽऽत्मान एव-	
एवं हैव विध्वंसमाना	एष्यन् (अध्वानस्य)	२९४	जनयित्वा संभवति	६१
विष्वञ्चो विनेषुः	एहि (आस्त्व)	१९२	कथं नो ब्रह्मिष्ठो क्षुचीत	२१७
एवं हैवविदं सर्वाणि भूतानि	ऐ		कथमशकत मद्भूते	
प्रतिकल्पन्ते	ऐक्षत्	२४	जोवितुमिति	४१६, ४१७
एवं हैवविदं सर्वाणि भूतान्य-	ऐति (पुनर)	३२०	कनीनका	१७७
वन्ति	ऐम	२३४	कनीयः	२४
एवं हैवविदे सर्वाणि भूतान्य-	ओ		कनीयान् (नासाधुना)	३६९,
रिष्टमिच्छन्ति	ओगीयः (बलस्य)	४०९	(नो)	३७६
एवा ते गर्भं एषतु	ओतश्च प्रोतश्च	२७१	कपिलः	४४२
एष उ एव बृहस्पतिः	ओतस्य	२६६	कबन्ध आर्थवणः	२६१
एष उ एव ब्रह्माणस्पतिः	ओताः (प्रोताः)	२५९	कस्य	१३
एष उ एव साम	ओमिति	३९७	कमस्मै भवति	१३
एष उ वा उदगीयः	ओमिति होवाच	२७३, ४२१	करिष्यामः (किं प्रजया)	३७०
एष उ ह्येव सर्वे देवाः	ओषति	५५	कर्णविपिधाय	४०४
एषणा	ओषधयः	११	कर्ता (स हि) ३१९, (सर्वस्य)	२६६
(पुत्र-वित्त-लोक)	ओषधी (असरत्)	४४०	कर्म (अकृतस्य)	१०७,
एषणे	ओषधीनां पुष्पाणि (रसः)	४३८	(कुर्वीय) ११३, (कृते)	२९९,
एष त आत्मान्तर्ग्राम्यमृतः	ओ		(विद्याकर्मणी)	१३८,
२६३, २६५			(तत्त्व)	३५३
एष त आत्मा	औ		कर्मणः (अन्तं प्राप्य)	३५५,
सर्वान्तरः	औक्षेण वा	४४२	कर्मणा	१३०, (देवत्वस्य) ३४१,
एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य	औदुम्बरः	४३८	(पुष्पेन)	३५३, (सह) ३५५,
एष पन्था ब्रह्मणा हानुवितः	औदुम्बरे	४३४	(साधुना)	३६९,
एष ब्रह्मलोकः सम्राट्	औपजन्वनिः	२१५, ३८९	(न वर्धते)	३७६,
३४०, ३७६	औपस्वतीपुत्रः	४४६	(पापकेन)	३७६
एष भूतपालः				

कर्मणा पितृलोकः	१३०	कहोलः कौपीतकेयः	२४९, २५०	किञ्चोतिर्यं पुरुषः	२९९
कर्मणाम् १४०, (सर्वेषाम्)	१९७, ३८२	काण्वीपुत्र	४४६	किञ्चोतिरेवायं पुरुषः	३००
कर्मणाभास्मेत्येतदेवामुक्थ	१४०	कात्यायनी	३८०	किनाटम्	२८५
कर्मणे (एति)	३५५	कात्यायनी पुत्रः	४४६	किदेवतः	२७९, २८१
कर्मदेवानाम् (आनन्दः)	३४१	कात्यायन्या	१८९, ३८०	किमर्थमचारीः पशुनिच्छ-	
कर्मनामानि	६७	काऽनन्तता याज्ञवल्क्य	२९२	घ्नष्वन्तानिति	२८९
कर्म हेव तत्प्रशस्यतुः	२३१	काऽनन्तता याज्ञवल्क्य	२९३	किमिच्छन् कस्य कामाय	
कर्म हेव तद्वचतुः	२३१	कानीयसाः	२८	शरीरमनुषंश्चरेत्	३६५
कर्माणि	१३५	कापीपुत्रः	४४६	किमु तद् ब्रह्मावेत्	८६
कल्या (षोडश्या)	१२८	का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य	२९०	किं प्रजया करिष्यामः	३७०
कलाः (पञ्चदश)	१२८	का प्रियता याज्ञवल्क्य	२९१	किं ब्रह्म विद्वानिति	२७९
कल्याणं वदति	३७	कामः	१२३	कीटपतङ्गैर्मयः	४१८
कल्याणतर्म (रूपम्)	४१२	काम एव यस्यायतनम्	२७७	कीटाः	४३२
कल्याणतरम् (रूपम्)	३५३	कामप्रश्नम्	२९७	कीर्तिः (उपायन-)	४२४
कक्षपः १७८, (नैद्युविः)	४४६	कामम्	५३,	कीर्तिम्	६७
कस्मिस्तदोतं च प्रोतं च	२६६	(न कंचन)	३२७	कुत एतदागात्	१५३
कस्मिन् अपानः प्रतिष्ठितः	२८२	काममयः (पुरुषः)	२७७, ३५३	कुमारः १५६, (प्रदुद्वाव)	४२३
कस्मिन् उदानः प्रतिष्ठितः	२८३	(एवायं पुरुषः)	३५३	कुमाराऽइति	४२१
कस्मिन् प्राणः प्रतिष्ठितः	२८२	काममेनां यष्ट्या वा पाणिना-		कुमारस्यान्ते (वाचम्)	४२४
कस्मिन् व्यानः प्रतिष्ठितः	२८२	वा उपहृत्यातिक्रामेत्	४४०	कुमारहरितः	२१५, ३८९, ४३९
कस्मिन्नु खल्वाकाश-		काममेनामवक्रोणीयात्	४४०	कुप्ते (कर्म) २९९, (रूपाणि)	३२१,
ओतश्च प्रोतश्च	२६७	कामयते	११२	(रूपम्)	३५३
कस्मिन्नु खल्वाप ओतश्च-		कामयन्ते (न प्रजाय्)	३७०	कुस्त्रालानां ब्राह्मणा	२१६, २७९
प्रोतश्च	२५९	कामयमानः (इति तु)	३५५	कुर्वीत (प्रज्ञाय्)	३६९
कस्मिन्नुत्वं चाल्मा च		कामयेत	४३४	कुलम्	१३६
प्रतिष्ठितौ स्थः	२८२	कामयेत मेति	४४०	कुलायम् (अवरम्)	३२०
कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिताः	२८०	कामाः (हृदि स्थिताः)	३६१	कुलायाद् (वहिः)	३२०
कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिताः	२८१	कामान् (पुरुषस्य)	४३४	कुम्भिः	४४७
कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठितः	२८०	कामाय (पत्युः)	२१९, २९२	कूर्चात्	२९४
कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि	२७९	(कस्य)	३८०, ३६५	कूले (उमे)	३२६
कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितम्	२८१	कामा येऽस्य हृदि स्थिताः	३६१	कुक्कलासस्य	१२८
कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठिता	२८१	कार्वाक्यीपुत्रः	४४६	कृतम् (स्मर)	४१२
कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता	२८०	कालम्	२४	कृताङ्कते (तपतः)	३७०
कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितम्	२८१	काश्यः	२६६	कृत्स्नः	३८२
कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठित-		काषायणः	३८९	कृत्स्नता	११३
मिति	२८१	का सत्यता याज्ञवल्क्य	२९२	कृपणः	२७१
कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिताः	२८१	का स्वित्सा देवता		कृमिभ्यः	४१८
		यस्या मृत्युरन्नम्	२२९	कृष्णम्	१७७

केन अहोरात्रयो रासिमुच्यते	२१९	क्षत्राय स्वाहा	४३६	गहने (सन्देहो)	३६६
केन पूर्वपक्षापरपक्षयो-		क्षत्रियः	१०७	गान्धर्वम् (रूपम्)	३५३
रासिमतिमुच्यते	२२०	क्षत्रियस्	१०३	गायत्री (गयास्तत्रे)	४०९, ४११
केन मृत्योरासिमतिमुच्यते	२१८	क्षत्रियेण क्षत्रियः	१०७	गायत्री अथ्यात्म प्रतिष्ठिता	४०९
केनाक्रमेण स्वर्गं लोकमा-		क्षीयते	१०७, १४४, १७७	गायत्रीमेव	
क्रमते	२२१	क्षीयन्ते	११५	सावित्रीमनुब्रूयात्	४१०
केशः (सहस्रधा भिन्नः)	२९५, ३२८	क्षीरौदनं पाचयित्वा	४४२	गायत्रीविद्	४११
केशाः (वनस्पतीन् अपियन्ति)	२३१	क्षुद्रा (विस्फुलिङ्गाः)	१५७	गार्गि	२५९, २६०, २६६, २६७, २६८, २७१
कैशोर्यः काप्यः	२१५, ३८९	क्षुरः	६६	गार्गी वाचकनवी	२५९, २६०
को नो वसिष्ठ इति	४१६	क्षुरस्य (धारा)	२४४	गार्ग्यः	१४१, १४३, ३८९
को त्वेनं जनयेत् पुनः	२८६	ख		गार्ग्यायणः	३८९
कौण्डिन्यः	२१४, ३८९	खं ब्रह्म	३९०	गालवः	२१५, ३८९
कौत्सः	४४७	खलकुलाः	४३८	गावः	६१
कौरव्यायणीपुत्रः	३९०	खत्वाः	४३८	गीधा	५०
कौशिकः	२१४, ३८९	ग		गीयते	५२
कौशिकायनिः	२१४, ३८९	गणः	१४६	गुदाः	११
कौशिकीपुत्रः	४४६	गणशः	१०५	गुहान्	२३४
क्रतुः	३५३	गतिः (परमा)	३४०	गृहीतः (प्राणः)	१५४
क्रतो	४१२	गन्धर्वगृहीता (दुहिता)	२३४, (भार्या) २६१	गृहीता (वाक्)	१५४
क्रोधमयः	३५३	गन्धर्वलोकेषु	२६०	गृहेषु	२६१
क्रौञ्चिकीपुत्रः	४४६	गन्धर्वात्	१२	गृह्णाति	१५४
क्लीवा अप्रजायमाना	४१७	गन्धानाम् (सर्वेषाम्)	१९६, ३८१	गृह्यते २८३, २९६ (न) ३७०, ३८३,	
क्लोमानः	११	गमयाञ्चकार	४३	गोअश्वानाम्	४२४
क्व अश्वमेधयाजिनो		गमयित्वा (अविद्याम्)	३५२	गो कामा एव वयं स्मः	२१७
गच्छन्ति	२४४	गमिष्यामीति	२९४	गोधूमाः	४३८
क्व गमिष्यसि	२९४	गयान् (प्राणान्)	४०९	गोपायति	२२३
क्व नु सोऽभूद्यो न इत्यमसकेति	४१	गतीमिव पतति	३२८	गोः	६१, (असौ) २४७
क्व पारिक्षिता अभवन्	२३४	गदभः	६१	गौतमः	२१५, ३८९, ३८९, ४२४
क्व वार्यं तदा		गदभीः	६१	गौतमभरद्वाजी	१७८
पुस्वो भवति	२३१	गदभीतरा गदभं इतरः	६१	गौतमीपुत्रः	४४६
क्वैप तदाभृत्	१५३	गर्भं ते अश्विनी देवौ	४४३	गौपवनः	२१४, ३८९
क्षत्र एव तद्यशो दद्याति	१०३	गर्भं वेहि पृथुष्टुके	४४३	ग्रहणाय	१९४, ३८१
क्षत्रं तं परादात्	१९३, ३८१	गर्भं वेहि सिनीवाली	४४३	ग्रहाः	२२४
क्षत्रम्	१०३, १०६, ४०७	गर्भिणी एव भवति	४४१	ग्रामणीः	३४६
क्षत्रस्य कामाय	१९२, ३८१	गर्भेण सावरां सह	४४४	श्रावणम् (प्राश्नम्)	४३९
क्षत्रस्य क्षत्रम्	१०६	गवां सहस्रम्	२१६	घ	
क्षत्रस्य योनिः	१०३			घृतकौशिकः	२१५, ३८९
क्षत्राणि	१०३				

घृतम्-जानाति]

काण्वशास्त्रीयोपनिषच्छब्दवाक्यकोषः

[१५]

वृत्त	११७, ४४५	चक्षुषोऽन्तरः	२६५	जनकः १४१,	(वैदेहः) २१६,
वृत्तस्य (धारया)	४३४	चक्षुष्टः	३४९		२८९, २९४, २९७
वृत्ते	४३८	चतुरौदुम्बरो भवति	४३८		३६१, ४११
घोषः (तस्यैष)	४०४	चतुष्पदः	२१२	जनकं वैदेहम्	२९७
घ्नन्ति	४३४	चतुष्पदी	४११	जनकाय आयस्थूणाय	४३८
घ्नन्तीषु (एनस्)	३२८	चन्द्रः ४५, १२८, (मघु)	२०६	जनको जनक इति	
घ्रातुः (घ्रातेः)	३३७	चन्द्रतारकादन्तरः	२६४	जना धावन्ति	१४१
घ्रातेः (घ्रातुः)	३३७	चन्द्रतारके तिष्ठम्	२६४	जनपदे	१५४
		चन्द्रम् २३१, (प्राप्य)	४३२	जनम्	४३
च		चन्द्रभसः	१३४	जनयते	११९
		चन्द्रमसम्	४०४	जनयितवै	४४२
चक्षुः (देवस्)	१०, ३९, ४५,	चन्द्रमसि (अस्तमिते)	३००	जनयित्वा	६१
(पश्यन्) ६७, १३५, १४०		चन्द्रमाः ४५, २७४, ४२७		जनाः	१४१,
(एकायनम्) १९६, ३८१		चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवति ३००		(अधिद्वांसः) ३६५	
चक्षुः कस्मिन्		चन्द्रलोकेषु	२६०	जपति (वंशस्)	४३७
प्रतिष्ठितमिति	२७९	चन्द्रे पुरुषः	१४४	जपेत्	५२, ४४०
चक्षुरङ्गाराः	४२८	चमसः (ऊर्ध्वबुध्नः)	१७७,	जमदग्निः	१७८
चक्षुरादित्यम् (अप्येति)	२३१	(औदुम्बर) ४३८		जयति (ति)	१३७, २२२, २३०
चक्षुरेव सन्नाडिति	२९२	चमसे	४३४	जयतीर्मात्लोकान्	४००
चक्षुरेवायतनम्	२९२	चरकाः	२३४	जय्यः	१३०
चक्षुर्मयः	३५३	चरति	४३९	जरया (अणिमानं निगच्छति)	३४५
चक्षुर्मानुषं विजित्	११३	चरन्ति (भिक्षार्चयम्)	२५०, ३७०	जराम्	२४९
चक्षुर्लोकः	२७७	चरित्वा	३२०	जलायुका (तृणः)	३५२
चक्षुर्वै ब्रह्म	२२८	चर्म (अधिषवणे)	४३९	जहाति	१४६, २३०, २९१, २९२,
चक्षुर्वै परमं ब्रह्म	२९२	चाक्षुषः (पुरुषः)	२०५, ३४८		२९२, २९३
चक्षुर्वै प्रतिष्ठा	४१५	चाण्डालः (अचाण्डालः)	३३२	जागरितवेशः (एवास्यैषः)	३२१
चक्षुर्वै ब्रह्म	२९२	चूलाय भागवित्तये	४३८	जाग्रत् (पश्यति)	३२१,
चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः	२१९	छ		(भयं पश्यति)	३२८
चक्षुर्वै सत्यम्	४०९	छन्दांसि	२४	जाग्रतः (रेतः)	४३९
चक्षुर्होचक्राम्	४१६	छन्नम्	१४०	जात एव न जायते	२८६
चक्षुषश्चक्षुः	३६७	छायामयः (पुरुषः)	१४६, २७८	जातम् २४, (प्रतिरूपम्)	२८१
चक्षुषा वै पश्यन्तमाहुरद्रा-				जातरूपेण (प्राशयति)	४४५
क्षीदिति	२९२	ज		जातवेदः	४३४
चक्षुषा हि रूपाणि		जक्षत्	३२१	जातूकर्णः	२१५, ३८९
पश्यति २२८, २७९		जक्षुतेवापि भयानि पश्यन्	३२१	जाते	४४४
चक्षुषि (तिष्ठन्)	२६५	जग्मस्	४१८	जानकि आयस्थूणः	४३८
चक्षुषीति	२७९	जघनार्धः	११	जानपदान्	१५४
चक्षुषे स्वाहा	४३६	जघनेन (अग्निम्)	४३७	जानाति	२७९

जाबालायनः	३८९	ज्येष्ठाय (स्वाहा)	४३६	तत्रागम्यं द्वात्राशमेधयाजिनोऽ-	
जायते	१२८	ज्योतिः ३६७ (= अमृतम्)	५२,	भवत्	२४४
जायन्ती पुत्रः	४४६	(मनः) २७६, (चन्द्रमा		तत्रान्योज्यत् पश्येत्	३४०
जायमानः (अयं पुरुषः)	३१६	एव)	३००	(जिघ्रेत)	३४०
जाया (मे स्यात्)	११२	ज्योतिरसि	४३६	(रसयेत)	३४०
जायाम् (आर्तं विन्देत्)	४४२	ज्योतिषा (स्वेने)	३१६	(वदेत्)	३४०
जाया मे स्यादथ प्रजायेय	११२	ज्योती रूपमयमग्निः	१२७	(शृणुयात्)	३४०
जायायै कामाय	१९२, ३८०	ज्योतीरूपमसावादित्यः	१२७	(मन्वीत)	३४०
जायेरञ्छास्त्रा प्ररोहेयुः		ज्योतिरूपमसौ चन्द्रः	१२८	(स्पृशेत्)	३४०
पलाशानीति	४३८	ज्वलदसि	४३६	(विजानीयात्)	३४०
जारः	४४१	ज्वलिष्याम्येवाहमिति		तत्सर्वमभवत्	८६
जारत्कारव आर्तभागः	२२४, २३१	(अग्निः)	१३७	तत्सन्निवृत्तिरूपम्	४३७
जालकम्	२९५	त		तथर्षाणां	८७
जिघ्रति (कल्याणम्)	३९, २०१,	तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते-		तथा नस्त्वं गौतम मापराधाः	
	३३७, ३४९, ३८२	पूर्वप्रज्ञा च	३४९	तव च पितामहाः	४२५
जित इन्वसावसत्	४००	तं ह न मेने शाकल्यः	२८३	तथा नस्त्वं तात	
जितलोकानाम् (पितृणाम्)	३४१	तं ह सभ्राडिव पूर्वः पप्रच्छ	२९७	जानीथाः	४२४
जित्वा शैलिनिः	२९०	तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम्	१०३	तथा मनुष्याणां	८७
जिनन्तीव (एनम्)	३२८	तं चेद्विष्यात्	४४१	तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवत्	
जिष्णुः	१४५	तं वेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा		ब्राह्मणो मनुष्येषु	१०७
जिह्वया हि रसान्		ते विपतिष्यतीति	२८३	तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाथ	२१३
विजानाति	२२८	तं जातमभिव्याददात्	२४	तदात्मानमेवावेत्	८७
जिह्वा (एकायनम्)	१९६, ३८१	ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्	६०	तदिदमप्येतद्दि य एवं-	
जिह्वावान् बाध्योगः	४४६	ततः सृष्टिरभवत्	६२	वेदाहं ब्रह्मास्मीति	८७
जिह्वा वै ग्रहः	२२८	तत एकशफमजायत	६१	तदेकं सप्त व्यभवत्	१०३
जीयते	१३०	तत एवास्य भयं वीर्याय	५७	तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः	१०६
जीवतः	२८५	ततो गावोऽजायन्त	६१	तदेतत् त्रयं शिक्षेत्	३९७
जीवति	१३०	ततो नैकश्चन वेद	४२३	तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य	
जीवितम्	१९१, ३८०	ततोऽन्यद्विभक्तम्	३३५, ३३८	यदयमात्मा	६७
जुहुयात्	४४१	ततो भूय इव ते तमो अश्वाः		तदेतत्त्रेयः पुत्रात्त्रेयो-	
जुहुराणम् (एनः)	४१२	विद्यायां (संभूत्या) रताः	३६५	वित्तात्	८४
जुहोति	१११, २७१, ३३४	ततो मनुष्या अजायन्त	६०	तदेतद्वनूतमुभयतः सत्येन	
जुह्वप	११८	ततोऽर्हनामाभवत्	५५	परिगृहीतम्	४००
जुह्वति	४२९	तत्कैन किं जिघ्रेत	२०१, ३८३	तदेतद् ब्रह्म क्षत्रं विट् शुद्रः	१०७
जेता (ब्रह्मोद्यम्)	२६६, २७१	तत्क्रतुः (यथाकामः)	३५३	तदेतन्नम्यं यदयमात्मा	१३०
जैवलि प्रवाहणम्	४२१	तत्प्राणास्तत्रे	४०९	तदेव बहु मन्येध्वम् यद-	
ज्यायसाः	२८	तत्प्राणे प्रतिष्ठितम्	४०९	स्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वम्	२७१
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वाना भवति	४१४			तदेव सकाः सह कर्मणैति	३५५

तदेवाकस्याकौत्वम्	१३	तद्यद्वेदयन्ति तस्माद् दद्या	तमसोऽन्तरः	२६४	
तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम्	२७	इति	२७४	तमसो मा ज्योतिर्गमय	५३
तद् गुह्यमेव नाम भवति	४४५	तद्यो यो देवानां प्रत्यवुध्यत्	८७	तमिन्द्र निर्जहि	४४४
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरागुह्ये-		स एव तदभवत्		तमुक्तामन्तं प्राणोऽनुत्कामति	३४९
पासतेऽमृतम्	३६७	तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा		तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा	
तद्वास्यान्ततः क्षीयत एव	१०७	अपहृतपाप्माऽभयं रूपम्	३३०	विविदिषन्ति	३७०
तद्देवं तर्हि		तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाम-		तमेतं नापुत्राय	
अव्याकृतमासीद्	६६	मकामं रूपं शोकान्तरम्	३३०	वाऽनन्तेवासिने वा	
तद्देतत् पथ्यन्द्दुषिर्वमिदेवः		नद्वा एतद्विदितं भीमांसितम्	१११	ब्रूयात्	४३८
प्रतिपदे	८७	तद्विदः (तिष्ठमानस्य)	२८६	तमेतावन्तं कालमविभः	
तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यः	४०१	तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त		यावासं वत्सरः	२४
तद्यथा तृणजलायुका		आचामन्ति	४१८	तमेव धीरो विज्ञाया प्रज्ञां	
उपसंहरति	३५२	तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम्	४०९	कुर्वीत ब्राह्मणः	३६९
तद्यथाऽनः सुसमाहित-		तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितम्	४०९	तमेव मन्थ आत्मानं	
मुत्सर्जं धायात्	३४४	तद्वै तदेतदेव तदास	४००	विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम्	३६७
तद्यथा पैशास्कारी-रूपं तनुते	३५३	तद्वै देव मनो येनानन्देव		तयोरेष संस्तावः	२९५
तद्यथा प्रियया स्त्रिया		भवति अथो न शोचति	१३४	तरतः (एतेन)	३७०
संपरिष्वक्तः	नान्तरम्	३३०	तनुते (रूपम्)	३५३	तरति (एते) ३७०, (पाप्मा
तद्यथा महामत्स्य उमे कूले		तन्तुना	१५७	नैनम्)	३७६
अनुसंचरति	३२६	तं ते गर्भं हवामहे	४४४	तर्पयन्तु (तृप्तः)	४३४
तद्यथा राजानमायान्तं		तं त्वोपनिषदं पुरुषं		तस्मात् क्षत्रात्परं नास्ति	१०३
प्रतिकल्पन्ते	३४६	पृच्छामि	२८३	तस्मात्तत्सर्वमभवत्	८७
तद्यथा राजानं प्रयियासन्तम्	३४७	तं देवाश्चक्रिरे धर्मम्	१३७	तस्मात् पुत्रो नाम	१३२
तद्यथाहिनित्वयनी बल्मीके		तन्न तथा	४०५	तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुः	१०६
मृता प्रत्यस्ता क्षयीत	३६१	तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत	६६	तस्मात्स्त्रियमथ उपासीत	४३९
तद्यदपां शर आसीत्तत्समहृन्त्यत	२२	तं नायतं बोधयेत्	३२१	तस्मादग्नावेव देवेषु	
तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यते ता		तन्मनोऽक्रुस्तात्मन्वी स्यामिति	१३	लोकमिच्छन्ते	१०७
दिशोऽभवत्	४५	तन्यतुः	२१०	तस्मादतिसृष्टिः	६२
तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स		तपति ४५, (नैनं पाप्मा)	३७६	तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं	
आदित्योऽभवत्	४५	तपसा ११५, (अनाशक्रेन)	३७०	वदेति	२८१
तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स		तपस्तप्यते	२७१	तस्मादपि प्रतिकल्पं जातमाहुः	२८१
चन्द्रमा अभवत्	४५	तत्सत्य	२२	तस्मादप्येतद्दि एकाकी	
तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेति	६२	तत्प्याम्यहमित्यादित्यः	१३७	कामयते	११२
तद्यदेतदिदमयोऽदोमय इति	३५३	तमः (प्रविशन्ति)	३६५	तस्मादयमाकाशः स्त्रियाः	
तद्यदगर्वास्तत्रे तस्माद्गायत्री		तमः (भूयः)	३६५	पूर्यत एव	६०
नाम	४०९	तम एव यस्यायतनम्	२७८	तस्मादादित्यं करिष्यन्	५१
तद्यद्वैत आसीत्		तमसा (अन्येन)	३६५	तस्मादिदमर्धवृणलमिव	
संवत्सरोऽभवत्	२३	तमसि तिष्ठन्	२६४	स्व इति	६०

तस्मादेकाकी न रमते	६०	तस्यामर्थं निष्ठाय	४४०	तिर्यङ्गो ज्ञाति पुरुषस्य	
तस्मादेतदुभयमलोक-		तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते	२९३	कामान्	४३४
मन्तरतः	६२	तस्यार्चत आपोऽजायन्त	१३	तिलमाषाः	४३८
तस्मादेवविच्छान्तो दान्त-		तस्या वेदिरुपस्थः	४३९	तिलोदनं पाचयित्वा	४४२
उपरतस्तिरिधुः		तस्याश्चत्वारः स्तनाः	४०३	तिष्ठतः	२६८
समाहितः	३७६	तस्यै द्वौ स्तनौ देवा		तिष्ठन्ति (अणिम्नः)	३२८
तस्मादेवविच्छोत्रियस्य		उपजीवन्ति	४०३	तिष्ठमानस्य (तद्विदः)	२८६
दारेण नोपहासमिच्छेत्	४४१	तस्यैव स्यात् पदवित्	३७६	तिष्ठसेत् (वात्सेन)	२५०
तस्मादेशां तन्न प्रियं यदेतन्म-		तस्येष घोषो भवति	४०४	तीरे	११७
नुष्या विद्युः	८८	तस्यो कृत्स्नता	११३	तीर्थो हि तदा सर्वाञ्छो-	
तस्माद्धर्मात्परं नास्ति	१०६	तस्योपनिषदहमिति	४०२	कात् हृदयस्य भवति	३३२
तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियमध-		तस्योपनिषदहरिति	४०२	तीर्थेन (इच्छासै)	४२४
स्तादुपास्ते राजसूये	१०३	तस्यो मे किमन्नं किं वासः	४१८	तुरः कावषेयः	४४७
तस्माद्यदनेनान्नमति तेनैता-		तस्यो मे बलिं कुरुत	४१७	तुरीयं दक्षतं पदम्	४१०
स्तुप्यन्ति	४६	तां समभवत्	६०	तुरीयस् (पदम्)	४०८
तस्माद्यद्यपि राजा परमतां		तां समेवाभवत्	६१	तुरीयाय	४.१
गच्छति	१०३	तां सुष्ट्वा ऋष उपास्ते	४३९	तुरीये दक्षते पदे (प्रतिष्ठिता)	४०९
तस्माद्धै सञ्जायि यां कां च		तांस्ते प्रत्याभिगच्छन्ति	३६५	तृष्णीम्	१४७
दिशं गच्छति नैवास्या		ता आपः सत्यमसृजन्त	४००	तृणजलायुका	३५२
अन्तं गच्छति	२९२	ता इमा दिशः परेण मृत्यु-		तृणस्य (अन्तस्य)	३५२
तस्मान्न जनमियाज्ञान्त-		मतिक्रान्ताः	४५	तृणादः (अतृणादः)	११७
मियात्	४३	तानि अस्यैतानि कर्म-		तृणोदकम् (पशुभ्यः)	१११
तस्मात्लोकात्पुनरैति	३५५	नामान्येव	६७	तृणाः (तर्पयन्तु)	४३४
तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः	४०४	तां स्वा धृतस्य धारया	४३४	तुप्यन्ति	४६
तस्मै तन्न स विजिहीते	४०४	तापसः (अतापसः)	३३२	ते अचिरमिसंभवन्ति	४२९
तस्य लोकः स उ लोक एव	३६६	ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति	४२३	ते कीटाः पतङ्गा यदिदं	
तस्य वै वागिति प्रतिष्ठा	५२	ता मे ब्रूहि	४२४	दन्तशकम्	५३२
तस्य वै स्वर एव सुवर्णम्	५२	तावान्योज्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ	४०१	ते चन्द्रं प्राप्यार्णं भवन्ति	४३२
तस्य वै स्वर एव स्वम्	५१	तावानन्तरेणाकाशः	२४४	तेजः (समूह)	४१२
तस्य ह मूर्धा विपपात	२८३	तावानयमग्निः	१२७	तेज एव	३६१
तस्य ह्रैतस्य हृदयाग्रं		तावानसावादित्यः	१२७	तेजस्विनी	१४५
प्रद्योतते	३४९	तावानसौ चन्द्रः	१२८	तेजस्वी	१४५
तस्याः प्राण ऋषभः	४०३	तावेहि संरभावहै	४४३	तेजोमयः (पुरुषः)	२०३, २०४, २०६, २५३
तस्या अग्निरेव मुखं	४११	ति-इत्येकमक्षरम्	४००	तेजो मात्रा (समभ्याददानः)	३४८
तस्या एष पतिस्तस्मादु		तिरक्षी	४३४	तेजोरसः	२२
बृहस्पतिः	४७	तिरोऽज्ञानि	६१	ते धूममभिसंभवन्ति	४३२
तस्या एष पतिस्तस्मादु		तिरोहितम्	५३	तेन धीरा अपि यन्ति ब्रह्मविदः	३६३
ब्रह्मणस्पतिः	४८	तिर्यङ्ग	४३४		

तेन प्रबोतेनैव आत्मा		त्रयो लोका एत एव	१२५	दक्षिणा (आदित्य एति)	४३२
निष्कामति	३४९	त्रयो वाव लोका	१३०	दक्षिणा दिक् (दक्षिणे प्राणाः)	२९६
तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते	१३६	त्रयो वेदा एत एव	१२६	दक्षिणायां दिशि	२८०
ते निश्चिन्त्युर्ब्रह्म पुराण-		त्रयस्ते हैनं प्राणाक्षितिः	४०७	दक्षिणायामिति	२८०
मग्रचम्	३६७	त्रिः (अभ्युक्षति)	४४३	दक्षिणे (अक्षन्)	२९४,
तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत्		त्रिः (अनुमाष्टि)	४४३	(प्राणाः) २९६	
तैजसश्च	३६४	त्रिपदी	४११	दत्त-इति	३९७
तेनैनामस्यसृजत्	४३९	त्रिरात्रान्ते	४४२	ददति (अस्मै)	३९९
ते पृथिवी प्राप्यानं भवन्ति	४३२	त्रीन् तेदाननुब्रवीत	४४२	ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति	२६८
तेभ्योऽहं भागधैर्यं जुहोमि	४३४	त्रैधा	२२	द द द-इति	३९७
ते मा तृप्ताः सर्वैः कामै-		त्रैवणिः	२१५, ३८९	ददाति (अशनम्)	१११
स्तर्यन्तु	४२४	त्र्यक्षरम् (हृदयम्)	३९९,	ददामि	२९१
ते यदाऽस्मान्छरीरादु-		(स-ति-यम् इति)	४००	ददृश इव ह्येव	४०८
क्लामन्ति	२७४	त्र्यहम्	४४२	ददौ (वरम्)	२९७
ते वै माऽभिसंविशत	४६	त्वं यज्ञः	१३१	दद्यात्	४४०
तेषां न पुनरावृत्तिः	४२९	त्वं लोकः	१३१	दधति	४३८
तेषामेष सत्यम्	१५७, १८३	त्वक्	२८४	दधि	४४५
ते ह पुत्रैषणायाश्च		त्वगेकायनम्	१९६, ३८१	दधीचे (आयवर्णाय)	२१२
वितैषणायाश्च	३७०	त्वग्वै ग्रहः	२२९	दधीतेति	४४१
ते हेमे प्राणा अर्ह्ययसे		त्वचः	२८५	दधुषुः २१७, (ते ब्राह्मणाः)	२८४
विवदमानाः	४१६	त्वचा हि स्पर्शान् वेदयेत्	२२९	दध्यक्ष आयवर्णः	२१०, २१२,
तैजसः (पुरुषः)	२०६, ३६४	त्वचि तिष्ठत्	२६५	२१५, ३८९	
तौ चेन्मे वक्ष्यति, न वे		त्वचोऽन्तरः	२६५	दध्योदनं पाचयित्वा	४४२
कश्चिद् ब्रह्मगोष्ठं जेता	२६६	त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य		दध्निरे	१३६
तौ ह यदूचतुः कर्म हैव		ब्रह्मिष्ठोऽसि	२१७	दध्ने	१३५, १३७
तदूचतुः	२३१	त्वं ब्रह्म	१३१	दन्दशूबम्	४३२
त्यत् (ब्रह्म)	२७५	त्वष्टा	४४३	दमम्	३९७
त्यम्	१७९	त्वष्टा रूपाणि पिशतु	४४३	दयध्वमिति	३९७
त्यस्य	५०	त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गा-		दयाम्	३९७
त्यस्य ह्येव रसः	१८०	रावक्षयणमक्रता ३ इति	२७९	दवीम् (पितरः)	२६८
त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म	१३८	त्वाष्ट्रम्	२१२	दर्शतम् (पदम्)	४०८
त्रयः (देवाः)	२७४			दर्शतं पदमिति ददृश इव	
त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च		द		ह्येवः	४०८
त्री च सहस्रा	२७३	द (इति अक्षरम्)	३९६	दर्शताय	४११
त्रयस्त्रिंशत् (देवाः)	२७४	द (एकाक्षरम्)	३९९	दर्शनेन (आत्मनः)	१९३
त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति	२७४	दंसः	२१०	दर्शपूर्णमासां	११७
यथा ह प्राजापत्याः	३९६	दक्षिणम् (कर्णम्)	४४५	दश ग्राम्याणि धान्यानि	
त्रयो विद्या	४०८, ४१०	दक्षिणा	२३	भवन्ति	४३८

दशमे मासि सूतये	४४४	दुर्गे (प्रतिष्ठित)	४१५	देवाः पितरो मनुष्या	
दशमे पुरुषे प्राणाः	२७४	दुर्मिषज्यम् (अस्मे भवति)	३२१	एत एव	१२६
दशौ	२१२	दुहिता	२३४,	देवाः पुरुष जुह्वति	४२९
दातुः (परायणम्)	२८६	(मे पण्डिता जायेत)	४४२	देवाः अन्धा जुह्वति	४२५
दानम्	३९७	दूरं ह्यस्या मृत्युः	४२	देवाः सोम राजान जुह्वति	४२७
दानेन	३७०	दूरम्	४२	देवा अन्नं जुह्वति	४२८
दान्तः (उपरतः)	३७६	दूर्नाम्	४२	देवान्	१२, (भुनक्ति) ८८
दाम-	१७५	दुग्धबालाकिः	१४१	देवाना लोकः	१११
दाम्यत इति	३९७	दुष्टये	४१२	देवानां कामाय	१९२, ३८१
दाम्यत दत्त दयध्वमिति	३९७	दुष्टे (आत्मनि)	३८१	देवानास् (यो यः)	८७
दारुणि	२८५	दुष्टेः (ब्रह्मरस्) २४७, (ब्रह्मः)	३३५	देवा रेतो-जुह्वति	४२८
दारेण	४४१	दुष्ट्या (पुण्यं च पापं च)	३४३	देवाय सावित्रे सत्यप्रसवाय	
दासीनाम्	४२४	दुष्ट्वः पुण्यं च पापं च	३२२	स्थाहा	४४३
दास्याय	३७६	दैवः (कुस्ते)	३२१, ३२८	देवा वृष्टि जुह्वति	४२७
दिक्षु तिष्ठन्	२६४	देवजातानि	१०५	देवाश्च न	८७
दिक्षु पुरुषः	१४६	देवता (सत्)	२७, ४०,	देवो भूत्वा देवानप्येति	२९१,
दिग्धविद्धास्	४४०	(मनः)	२२३		२९२, २९३
दिग्ग्योऽन्तरः	२६४	देवताः (तिस्रः)	४२, १३७	दैवः प्राणः	१३४
दिदृक्षन्ते	५१	देवताभ्यः	२७	दैवस् (रूपस्)	३५३
दिवः	१३४	देवताम्	८८	दैव मनः	१३४
दिवि तिष्ठन्	२६४	देवतायाः	१२८	देवाः प्राणाः	१३२
दिवोऽन्तरः	२६४	देवते (अन्न, प्राण)	४०५	दैवी वाक्	१३३
दिशः	१०, ४५,	देवत्रा	१०३	दैवी वागनुवदति स्तनयितुः	३९७
(मघु)	२०५, २३१	देवत्वम् (कर्मणा)	३४१	दैवेषु वै तद्वरेषु	४२४
दिश इति होवाच	२७७	देवस् (आत्मानम्)	३६७	द्यावापृथिव्यौ (विद्युते)	२६८
दिश एव सन्नाद्	२९२	देवयानस्य (पथः)	४२३	द्युलोकम्	२२४
दिशामन्तः	४३	देवस्थाह्वयानि	२४४	द्यौः	१०, २३, १२७, १७७,
दिशामेकपुण्डरीकमसि	४३७	देवलोकः	१३०-	(वसु)	२७४,
दिशोऽङ्गारा	४२५	देवलोकम्	२२३	(देवः)	२७५
दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा	२७९	देवलोकादावित्यम्	४२९	द्यौरहं पृथिवीत्वस्	४४३
दिशो वै सन्नाद् श्रोत्रम्	२९२	देवलोकेषु	२६०	द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी	४४४
दीक्षायामिति	२८१	देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः	१३०	द्रव्याम्यहमिति चक्षुः	१३५
दीप्यत इव हि देवलोकः	२२३	देववित्	२६१	द्रविणम्	४४०
दीप्यते	४४	देवाः	२८, ४०, (सर्वे) १५७,	द्रष्टव्यः (आत्मा)	१९३, ३८१
दुःखम् (अपियन्ति)	३६६		२०८, (अष्टौ) २८३,	द्रष्टा (एकः)	३४०
दुन्दुभेः (रवम्)	४०४		(परोक्षप्रिया) २९४,	द्रष्टारम् (दृष्टे)	२४७
दुन्दुभेः (हन्यमानस्य)	१९४, ३८१		(अदेवाः) ३३२, ३६७,	द्रष्टुः (दृष्टे)	३३५
दुन्दुभ्याघातस्य (शब्दः)	१९४, ३८१		(प्राजापत्याः) ३९६	द्रष्टु	२७१

द्वयाः	२८	धर्मात् परं नास्ति	१०६	न चेदवेदिर्महती विनष्टिः	३६६
द्वया ह प्राजापत्याः	२८	धाता	४४३	न जिघ्रतीत्याहुः	३४९
द्वात्रिंशत्सु	२४४	धाता गर्भं दधातु ते	४४३	न तत्र रथा न रथयोगा	
द्वादश वै मासाः		धानासह इव वै वृक्षः	२८५	न पन्थानो भवन्ति	३१९
संवत्सरस्यैत आदित्याः	२७५	धान्यानि (ग्राम्याणि)	४३८	न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः	
द्वादशादित्याः	२७४	धारया (धृतस्य)	४३४	स्रवन्त्यो भवन्ति	३१९
द्वादशाहम्	४३४	धारा (धुरस्य)	२४४	न तत्रानन्दा मुदः	
द्वासप्ततिः सहस्राणि	१५६	धर्मः पुंस्वः	२०६	प्रमुदो भवन्ति	३१९
द्वितीयः	१४६	धावति (अन्ताय)	३२७	न तथा विद्यात्	११८
द्वितीय आत्मा	२३	धावन्ति	१४१	न तदक्षनाति कश्चन	२६७
द्वितीयम्	३३५	धित्वा	२४४	न तदक्षनाति किंचन	२६७
द्वितीयवान्	१४६	धिया धिया	११९	न तं पश्यति कश्चन	३२१
द्वितीयाद्वै भयं भवति	५७	धीः	१२३	न तस्य प्राणा जलामन्ति	३५५
द्वितीयो म आत्मा जायतेति	२३	धीरः (प्राज्ञां कुर्वीत)	३६९	न तु तद् द्वितीयमस्ति	
द्वितीयो वै सपलः	१२७	धीराः (अपियन्ति)	३६३	ततोऽप्यद्विभक्तम्	३३७, ३३८
द्विपदः	२१२	धूमः	४२५	न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येः	२४७
द्विपदी	४११	धूमाः	१९५, ३८१	न नावेतत्सजने	२३१
द्विषतः (सप्त)	१७५	धूमाद्वात्रिम्	४३२	न पश्यतीत्याहुः	३४९
द्विषन्	४०	धूमो धूमः	४२८	न पुनरभवेत्	२८५
द्वेषा	६०	वृत्तिः	१२३	न प्रेत्य संज्ञास्तीति	१९८, ३८२
द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे	४०२, ४०२	धेनुम्	४०३	न बाह्यं किंचन वेद	
द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे	१७९	ध्यायमानस्य (बाह्यस्य)	३८१	नान्तरम्	३३०
द्वे सृती अशृणवं पितृणा-		ध्यायतोव लेलायतीव	३०५	नभः	११
महं देवानाम्	४२३	ध्रियते (संलयायैव)	३२७	नभ्यम्	१३०
द्वैतमिव	२०१, ३८२	ध्रुवः	३६८, (आत्मा) ३६८	न मतेर्मन्तारं मन्वीयाः	२४७
द्वौ (देवौ)	२७३	ध्रुवम्	३६८, (अप्रमयम्) ३६८	न मनुत इत्याहुः	३४९
द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे	४०२, ४०२	ध्रुवा	१२८	नमस्कारेण	२७१
द्वौ वेदावनुब्रवीत	४४२	ध्रुवायां दिशि	२८१	नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य	२६७, २९४
		ध्रुवैवाव्य षोडशी कला	१२८	न मेऽज्ञवीत्	२९०, २९१, २९२, २९३
घ		न		नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मः	२१७
घनुः	२६६	न		न रसयतीत्याहुः	३४९
घर्मं वदतीति	१०६	न हास्य कर्म क्षीयते	१०७	नरा	२१०
घर्मं वा वदन्तं (आहुः)		नक्षत्रलोकेषु	२६०	न रिष्यति	२८३, २९६, ३७०, ३८३
सत्यं वदतीति	१०६	नक्षत्राणि ११, (वसु)	२७४	न लिप्यते कर्मणा पापकेन	३७६
घर्मः	१०६, (मघु) २०६	नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः	४२७	नवतरः	२८५
घर्मम्	१०६, १३७	नक्षत्रेण (पुसा)	४३४	नवतरम् (रूपम्)	३५३
घर्ममयः	३५३	नखाग्नेभ्यः	६६		
घर्मा (अनुच्छित्ति)	३८२	न गर्भं दधीतेति	४४१		

न वदतीत्याहुः	३४९	न हि स्पष्टः स्पृष्टो विपरि-	नित्यः (महिमा)	३७६
न वर्धते कर्मणा		लोपो विद्यते***	निदिध्यासस्व (व्याचक्षा-	
नो कनीयात्	३७६	न ह्यै तद्गुणाय्या एकंचन	णस्य) १९२, ३८०	
न वा अरेज्ज्ञं मोहं		पर्वं प्रति	निदिध्यासितव्यः	
ब्रवीमि	२००, ३८२	न हैनालं भार्येभ्यो भवति	(आत्मा) १९३, ३८१	
न विज्ञानातीत्याहुः	३४९	न हैवालोक्तताया आद्यास्ति	निधनमसि	४३६
न विज्ञातेविज्ञातारं		न हैवास्मै स कामः समृध्यते	निपद्यते	४३४
विज्ञानीथाः	२४७	न ह्येतस्मादिति नेत्यन्य-	निपूणाति (पितृभ्यः)	१११
न वै जातु युष्माकमिमं		त्परमस्ति	निमृज्यात्	४४०
कश्चिद् ब्रह्मोद्यं जेता	२७१	नाकः (मीदगल्यः)	निमेषाः	२६८
न वै शक्यामस्त्वद्वृते		नागेन	निम्लोचत्	११
जीवितुम्	४१७	नाडी (ऊष्वा)	निरवर्तत्	२२
न शृणोतीत्याहुः	३४९	नाड्यः १५६, (हिताः) २९५,	निरिन्द्रियः	४४१
न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः	२४७	(हिता नाम) ३२८	निरिन्द्रियाः	४३९
न स वेद	८८	नानर्त्तं प्रतिगृहीतम्	निर्माय (स्वयं)	३१६
न स्पृशतीत्याहुः	३४९	नाना (नेह) ३६८, (इव) ३६८	निर्मितः (हृदयात्)	२८१
न ह पुरा ततः संवत्सर आस	२३	नानुव्यायाद् बह्वृच्छब्दात्	निर्त्वन्यनी	३६१
न ह वा अस्यानर्त्तं जगध		नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु	निर्विद्य (पाण्डित्यं)	२५०
भवति	४१८	नान्यदतोऽस्ति मन्तु	निविदा	२७३
न ह वै देवात् पापं गच्छति	१३४	नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्	निविदि (उच्यन्ते)	२७३
न ह्यास्य कर्म क्षीयते	१०७	नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा	निश्चसितम्	१९५, ३८१
न ह्यास्य प्रियं प्रमायुकं		नान्योऽतोऽस्ति मन्ता	निश्चसितानि	१९५, ३८१
भवति	८४	नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता	निषकम् (मनः)	३५५
न हि घ्रातुघ्रातेविपरिलोपो		नान्योऽतोऽस्ति श्रोता	निषिद्धेत्	४३७, ४३८
विद्यतेऽपिनाशित्वात्	३३७	नान्यदतोऽस्ति श्रोतु	निष्कामः	३५५
न हि द्रष्टृदृष्टेविपरिलोपो-		नाम	निष्कमति (आत्मा)	३४९
विद्यते***	३३५	(एनं न जहाति) २३०	निष्ठाया (अर्थम्)	४४०, ४४३
न हि पश्यते	४११	नामधेयम् (सत्यस्य सत्यम्)	निहत्य (शरीरम्)	३५२
न हि मन्तुर्मतेविपरिलोपो		नाममिः	निहितम्	१७७
विद्यते***	३३८	नामरूपाभ्याम्	नीलम्	३६४
न हि रसयितुं रसयतेविप-		नाम्ना वागित्येतदेवामुक्थम्	नीलस्य (लोहितस्य)	३२८
रिलोपो विद्यते***	३३७	नाम्नाम्	नेच्छेत् नातो भूयो विन्देत्	११२
न हि वक्तुर्वक्त्रेविपरिलोपो-		नावम्	नेति नेति	१८३,
विद्यते***	३३७	नासिके (एकायनम्)	(आत्मा) २८३, ३७०, ३८३	
न हि विज्ञातुर्विज्ञातेविप-		नाहं तद्गुणवत् वेद	नेति हैनोवाच	४२२
रिलोपो विद्यते***	३३८	नाहमत एकंचन वेदेति	नेति होवाच	४२२
न हि श्रोतुः श्रुतेविपरि-		निगच्छति (अणिमानम्)	नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवत्	१३७
लोपो विद्यते***	३३८	निचिक्युः (ब्रह्म)	नेह नानास्ति किंचन	३६८

नैतावता विदितं भवति	१४७	पतिः (देवानां)	४६, ४७, ४८	परिवर्तित	१५५
नैनं वाग्जहाति	२९१	पत्नी	६०, २९५	परिसमुद्भू	४३४
नैनं श्रोत्रं जहाति	२९२	पत्युः कामाय	१९२, ३८०	परिस्तीर्य	४३४
नैनं हृदयं जहाति	२९३	पत्रम् (मक्षिकायाः)	२४४	परोक्षप्रिया इव हि देवाः	२९४
नैनं कृताकृत्ये तपतः	३७०	पथः (देवानांस्थ)	४२३	परोक्षेणैव	२९४
नैनं चक्षुर्जहाति	२९२	पदनीयम्	६७	परोरजसे (पदाय)	४११
नैनं पाप्मा तपति	३७६	पदम् (गायत्र्यै)	४०७,	परोरजा इति सर्वम् ...	४०८
नैनं पाप्मा तरति	३७६	वेद ४०८ (प्रथम)	४१०,	परोरजा य एष तपति	४०८, ४१०
नैनं प्राणो जहाति	२९२	(द्वितीय)	४१०,	परो लोकः (संदृब्धः)	२६१, २६२,
नैनं मनो जहाति	२९३	(तृतीय)	४१०		२६२
नैनां वृषलो न वृषली		पदवित्	३७६	पर्णानि	२८४
उपहन्यात्	४४२	पदेनागुविन्देत्	६७	पर्जन्य	१०३, १७७
नैनेन किंचनानावृतम्	२१२	पन्थाः (एषः) ३६४, (अणुः) ३६३		पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम	४२७
(असंवृत्तम्)	२१२	पन्थाः सौभरः	२१५, ३८९	पर्यवेति	४३२
नैनं विद्वांसममृतं ह्विस्ति	४००	पन्थानः	३१९	पर्यव्रजाम	२३४
नैव केनचन्याप्यम्	४१०	परच्छ (पूर्वम्)	२९७	पर्यावर्तते (पराह)	३४८
नैवेह किंचनान्न आसीत्	१३	पयः	११७	पर्वताः	११
नो एवासाधुना कनीयान्	३६९	पयसा जुह्वत	११८	पर्वतेभ्यः (श्वेतेभ्यः)	२६८
न्येति (अणिमानम्)	३४५,	परः (लोकः)	२६१, २६२	पर्वाणि	१०
(संमोहमिव)	३४८	परमतां (गच्छति)	१०३	पशवः	१०
न्येतीति (तत्र)	३०१	परमं तपः	४०५	पलाशानि (प्ररोहेभ्यः)	४३७
न्येत्य (अबल्यम्)	३४८	परमां वत काष्ठां	४४५	पल्ययते	३०१
प		परमैस्त्रिनः	२१५	पवते	४५
पक्षी	२१२	परमेष्ठी	३८९	पवमानानाम्	५२
पक्षी (संहृत्य)	३२७	परलोकस्थानम्	३१६	पशव इति	२७५
पच्यते (अन्नम्)	४०४	पराः परावतो वसन्ति	४२९	पशुभिः	१४५
पञ्चजनाः (पञ्च)	३६७	पराह (पर्यावर्तते)	३४८	पशुभ्यः	११५
पञ्चदश कलाः	१२८	परायणम्	२७६,	पशून्	२५, (इच्छन्) २८९
पञ्च मा प्रवृत्ता राजन्य-		(सर्वस्यात्मनः) २७७, २७८,		पशूनां कामाय	३८१
बन्धुरप्राक्षीत्	४२३	(रातिः) २८६		पशूनां (लोकः)	१११
पञ्चालानाम् (परिषदम्)	४२१	परावतः (परा वसन्ति)	४२९	पश्चात्	१२
पद्मीशशङ्कून्	४१७	परिगृहीतम् (उभयतः)	४००	पश्यति (कल्याणम्)	३९, २०१,
पण्डितः	४४२	परिचारयमाणम्	४२१		२७९, (भयम्) ३२८,
पण्डिता (दुहिता)	४४२	परिण्यविशन्त	४६	(न कश्चन स्वप्नम्)	३२३,
पतञ्जः	४३२	परिदानस्य	४२४	(न)	३४९,
पतञ्जलस्य काप्यस्य	२३४,	परिमोषिणः	२८३	(आत्मन्येवात्मानम्)	३७६
(गृहेषु)	२६१	परिलिप्य	४३४	पश्यन् (भयानि)	३२१,
पतति (गतमिव)	३२८	परिवर्तते	३६७	(वै तत्)	३३५

पथ्यन्तः (चक्षुषा)	४१६, ४१७	पाप्मनः	४०, ५५, ११६,	पुसे पुत्राय वित्तये	४४३
पथ्यन्ति (आरामम्)	३२१		(विजहाति) ३१६	पुच्छम्	२३
पथ्यामि	४१२		(पथयति) ३१६	पुण्डरीक (एक)	४३७
पथ्ये (दृष्टारम्)	२४७	पाप्मना	३७, ४०	पुण्डरीकम्	१८२
पथ्येत् (विभक्तम्)	३३५	पाप्मभिः	४०, (संसृज्यते) ३१६	पुण्यः (पुण्येन कर्मणा)	३५३
पाङ्कः पथुः	११३	पाप्मा	३७, (नैनं) ३७६	पुण्यकृत्	३६४
पाङ्कः पुष्यः	११३	पाप्मानम् (मृत्युम्)	४३, ४४	पुण्यं कर्म	१०७
पाङ्कम्	११३		(हन्ति-जहाति) ४०२, ४०२	पुण्यम्	३२५, (पापं च) ३४३
पाङ्कमिदं सर्वं		पायितम्	२९१, ३८१	पुण्यमेवामुं गच्छति	१३४
यदिदं किञ्च	११३	पायुः (एकायनम्)	१९७	पुण्याहे	४३४
पाङ्को यज्ञः	११३	पाराशरीपुत्रः	४४६	पुण्येन (अनन्वागतम्)	३३२
पाचयित्वा (क्षीरौदनम्)	४४२	पाराशर्यः	२१५, ३८९	पुण्येन (कर्मणा)	३५३
पाजस्यम्	१०	पाराशर्यायणः	२१५, ३८९, ३८९	पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा	
पाणिः (स्व)	३०१	पार्थः	१०, २३	भवति	२३१
पाणिना (उपहृत्य)	४४०	पिङ्गलः	४४२	पुत्रः १३१, (ब्राह्मणस्य)	४४५
पाणिना पेषम्	१४८	पिङ्गलम्	३६४	पुत्रपशूस्त वाददे-अर्तो-इति	४४१
पाणिना मा प्रातुद	४०५	पिण्ड	२९५	पुत्रम्	१३१
पाणा प्रक्षाल्य	४३७	पिङ्गलस्य (लोहितस्य)	३२८	पुत्रमनुविष्टं लोक्यमाहुः	१३२
पाणौ	१४८	पितरः	१२६	पुत्रमयः (पुरुषः)	२७८
पाण्डरवासाः	१४४, १४८	पितरस् (आजगाम)	४२३	पुत्राणां कामाय	१९२, ३८१
पाण्डित्यम्	२५०,	पितरि (प्रजापतौ)	३२६	पुत्रेणैव जय्यः	१३०
(निर्विद्य)	२५०	पिता ११५, (अपिता भवति)	३३२	पुत्रेषणा	३७०
पाण्ड्वाविकम्	१८२	पितामहाः (तव च)	४२५	पुत्रेषणायाः	२५०, ३७०
पात्रेण (हिरण्ययेन)	४१२	पिताः माता प्रजेत एव	१२६	पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो	
पादाः (पञ्चदश)	२१६	पिता मे अमन्यत २९१, २९२, २९३		जायेत	४४२
पादौ १९७, (एकायनम्)	३८२	पितृमाय २९०, २९१, २९२, २९३		पुत्रो मे पण्डित जायेत	४४२
पानैः (प्रतिकल्पन्ते)	३४६	पितृयाणस्य (प्रतिपदम्)	४२३	पुत्रो मे शुक्लो जायेत	४४२
पापः (पापकारी)	३५३	पितृलोकः	१३०	पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो	
पापः (पापेन कर्मणा)	३५३	पितृलोकम्	२२३	जायेत	४४२
पापः (पापेन कर्मणा भवति)	२३१	पितृलोकाच्चन्द्रम्	४३२	पुनरग्निविष्ण्या यथास्थानं	
पापकारी पापो भवति	३५३	पितृणां (लोकः)	१११,	कल्पन्ताम्	४४०
पापकेन (कर्मणा)	३७६	(आनन्दः) ३४१, ४२३		पुनरावृत्तिः	४२९
पापम् (द्विधा)	३२२, ३४३,	पिथ्यम् (रूपम्)	३५३	पुनरैति	३५५
(अकरवम्)	३७०	पिपासा	२७९	पुनर्मैत्रिन्द्रियम्	४४०
पापीयः (शरीरम्)	४१६	पिपीलिकाभ्यः ६१, (आ) १११		पुनर्मृत्युम्	११८
पापीयान्	१०३	पिबेत् (न)	४४२	पुनस्तेजः पुनर्भगः	४४०
पापेन (अनन्वागतम्)	३३२,	पिष्टम्	४३८	पुनः	२१२
(कर्मणा)	३५३	पुसा (नक्षत्रेण)	४३४	पुन एता	४६

पुस्तकः	१२	पुष्करिण्यः	३१९	पौतिमाष्यः	२१४, ३८९
पुरा कालात्	१४६	पुष्पाणां फलानि (रसः)	४३८	पौत्कसः (अपौत्कसः)	३३२
पुराणः (पन्याः)	३६३	पुष्यति	१०६	प्रक्षाल्य (पाणी)	४४३
पुराणम्	१९५, २९१, ३८१, (ब्रह्म) ३६७	पूतः	४११	प्रजया	१४१,
पुरिषयः	२१२	पूर्यति वा अन्नमृते प्राणात्	४०५	(किं करिष्यामः) ३७०	
पुरीतति	१५६	पूषः (विजानीयात्)	३६५	प्रजया च पशुभिः स्वाहा	४४४
पुच्छम्	२१३	पूर्णम्	१४१	प्रजा	१२६, १४५
पूषः (अमानवः)	५५, १३०, १४३, १४६, १४७, २१२, २३०, (अमृषा) २८४, (हृद्यन्तर्ज्योतिः) ३१६, (स्वयंज्योतिः) ३१६, ३२१, (हिरण्यम्) ३२०, (अमृषा) ३२७, (संपरिष्वक्तः) ३३०, (चाक्षुषः) ३४८, (काममयः) ३५३, (मण्डले) ४०१, (मनोमयः) ४०२, (संभवति) ४२९	पूर्णमदः पूर्णमिदम् पूर्णमसि पूर्णमेवावशिष्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णाः (लोहितस्य) पूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्यते पूर्वप्रज्ञा पूर्वम् (चापरं च) पूर्वार्धः पूर्व पुरिषयः पूषन् पूषणम् पृथिवी	३९० ४३६ ३९० ३२८ ३९० १४५ ३४९ ३२६ ११ २१२ ४१२ १०६ १०, २२, १२७, १७७, १९१, २०३, २७४, २७६, ३८०, ४३८, ४४३, ४४४	प्रजापतिमाष्यः पौत्कसः (अपौत्कसः) प्रक्षाल्य (पाणी) प्रजया प्रजाः १३४, (प्रत्ययः) प्रजातिः प्रजात्यै स्वाहा प्रजापतये (स्वाहा) प्रजापतिः १२८, १३५, ४००, ४३९, ४४३, ४४७ प्रजापतिरिति होवाच प्रजापतिलोके (आनन्दः) प्रजापतिलोकेषु प्रजापतौ (पितरि) अजासु (न कामयन्ते) प्रजायते प्रजायते ह प्रजया पशुभिः प्रजायमाना रेतसा प्रजा (पूर्व—) प्रजां कुर्वीत ब्राह्मणः प्रज्ञानघनः प्रज्ञायन्ते (वाचा) प्रज्ञेत्येनद्रुपासीत् प्रतिकल्पन्ते प्रतिगृह्णाति प्रतिगृह्णीयात् प्रतिचक्षणाय प्रतिज्ञातो म एष वरः प्रतिनिष्ठाति प्रतिन्यायस् (आद्रवति) (प्रतियोगि) प्रतिपदस् (पयः) प्रतिपद्यते (यमेव न)	३७० ४१८ ४३६ ४३६ १२८, १३५, ४००, ४३९, ४४३, ४४७ २७८ ३४१ २६० ३९६ ३७० २८५ ४१६ ४१६, ४१७ ३४९ ३६९ ३८२ २९१ २९० ३४६ २९१, (बह्वि) ४१० ४१० २१३ ४२४ २३, ४५ ४१५ ३२२ ३४३ ४२३ ३२१
पुष्यः (सुप्तम्)	१४८, (प्रेतम्) २६२, (औपनिषदम्) २८३	पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति	२४४		
पुष्यरूपम्	२९५	पृथिवीसु	२३१		
पुष्यवान् (आपः)	४२३	पृथिवीमयः	३५३		
पुष्यविधः	५५	पृथिवीलोकम्	२२४		
पुष्यस्य (रूपम्)	१८२, (रेतो रसः) ४२८	पृथिव्याः (अन्तरः)	२६३, ४३८		
पुष्याः (अष्टौ)	२८३	पृथिव्यां तिष्ठत्	२६३		
पुष्यान्तौ हूयन्ते	४३२	पृथिव्येव समित्	४२७		
पुष्ये (प्राणाः)	२७४	पृथिव्यै	१३३		
पुष्यो भास्वरवर्णः संभवति	४२९	पृथुष्टुके	४४३		
पुष्यो मानसः	४२९	पृथुदाज्यम्	४४४		
पुष्यो वा अक्षितिः	११९	पृष्ठतः	१२३		
पुष्यो वा अग्निर्गतिमः	४२८	पृष्ठम्	१०, २३		
पुरोनुवाक्या	४२४	पेगसः (मात्रासु)	३५३		
पुष्करस्र जी	४४३	पेगस्कारी	३५३		
		पौतिमापीपुत्रः	४४६		

प्रतिपद्यन्ते	४२३	प्रथमजम्	४००	प्रसुतः	१४४
प्रतिपेदे ८७, (निविदा)	२७३	प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम्	४००	प्रस्तब्धमसि	४३६
प्रति प्रतिः	४६	प्रद्योतते (हृदयस्याग्रम्)	३४९	प्रस्तोता	५२
प्रतिबुद्धः (आत्मा)	३६६	प्रद्योतेन	३४९	प्रस्तौति	५२
प्रतियोगि (आव्रवति)	३२५, ३४५	प्रधिवित्तम्	१३०	प्रस्थान्दि	२८५
प्रतिरूपः	१४६, २१३, २९३	प्रधिनाज्जादित्येवाहुः	१३०	प्रस्वपिति (स यत्र)	३१६
प्रतिरूपम् (जातम्)	२८१	प्रधिः	१३०	प्रहुतम्	११६
प्रतिहेल्यन्ति	११७	प्रध्वसनः	२१५, ३८९	प्राक्-शिराः संविशति	४३७
पतिलोमम्	१४८, ४४१	प्रपूर्यम्	४४३	प्राची दिक्	२३, २९६
प्रतिलोमाः	४४१	प्रभूते	५५	प्राचीनयोगीपुत्रः	४४६
प्रतिशुश्राव भोः इति	४२१	प्रभूरसि	४३६	प्राचीनयोग्य	२१४
प्रतिष्ठा	१०, २९०, २९१, २९२, २९३, (चक्षुः) ४१५, ४१७	प्रमायुकम्	८४	प्राच्यां दिशि	२७९
प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत्	२९२	प्रमुच्यते (बन्धनात्)	३४५	प्राच्योज्या नद्यः	२६८
प्रतिष्ठाम्	५२	प्रमुच्यन्ते (कामाः)	३६१	प्राजापत्य	४१२
प्रतिष्ठायै (स्वाहा)	४३६	प्रमुहः	३१९	प्राजापत्यम्	२७, ३५३
प्रतिष्ठितः	२३, ५२, २७९, २८०	प्रत्ययः (प्रजा)	४२२	प्राजापत्याः	२८
प्रतिष्ठितम्	११७	प्रयज्जः (पुनः पुनः)	४२२	प्राज्ञेन (आत्मना)	३३०, ३४४
प्रतिष्ठिताः	२९५	प्रयन्ति	४३९	प्राञ्चः	२९६
प्रतिष्ठितौ (अन्योज्यस्मिन्)	४०१	प्रयियासन्तम् (राजानम्)	३४७	प्राणः	१०, २२, ३९, ४७, ५०, ५२, ६६, १२३, १२६, १२८ (मध्यमः) १३४, १३७, १४६, १७५, २०५, २३० (देवः) २७४, (अनुकामति) ३४८, (अक्षरीरः) ३६१, (उत्क्रमिष्यन्) ४१७
प्रतीकम्	११९	प्ररोहति	२८५		
प्रतीकानि (उदाणहार)	४२३	प्ररोहिषः	४३७		
प्रतीकेन	११५, ११९	प्रवराणाम्	४२४		
प्रतीची २३, (दिक्)	२९६	प्रवाहणस्य जैवलेः (आस)	४२४		
प्रतीच्यः	२६८	प्रविविकाहारतरः	२९५		
प्रतीच्यां दिशि	२८१	प्रविवेष	४१६, ४१७		
प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति	४२४	प्रविष्टः ६६, (गहने)	३६६		
प्रत्यक्षद्विषः (देवाः)	२९४	प्रवोचत्	२१२	प्राणः प्रजा	११३, १२६
प्रत्यङ्मः	२९६	प्रव्रजन्ति	३७०	प्राणः सामवेदः	१२६
प्रत्यबुध्यत	८७	प्रव्रजिष्यन्	३८०	प्राणः स्थूणा	१७५
प्रत्यवसृप्य	१५६	प्रव्राजिनः	३७०	प्राण इति (एको देवः)	२७५, २८२
प्रत्यस्ता (मृता)	३६१	प्रव्रांसन्ति	१३०	प्राण एव पुरोनुवाक्या	२२४
प्रत्याख्यातुम् (अर्हति)	४२५	प्रव्रांसा	११९	प्राण एव सन्नाडिति	२९१
प्रत्याधानम्	१७५	प्रव्रांसा	२४४	प्राण एवायतनम्	२९१
प्रत्याश्रावितमसि	४३६	प्रवासने (अक्षरस्य)	२६८	प्राणन्	६६
प्रत्येनसः	३४६	प्रवास्ति (सर्वमिदम्)	४०२	प्राणन्तः (प्राणेन)	४१७, १४७
प्रत्यैरयतम्	२१२	प्रवनाम्	४२३	प्राणभृत्	१२८
प्रत्यौहत्	२७	प्रवनी	२६६	प्राणम् (आसन्म्यम्)	४०, ४५, १२३, १२८
		प्रवृद्धे दध्ने	२१७		

प्राणमयः	१२३, ३५३	प्राणो ब्रह्मेति	२९१	प्रेत्य (संभवः)	२८५,
प्राणस्य	१२८	प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः	४०५	(अभिगच्छन्ति)	३६५
प्राणस्य प्राणम्	३६७	प्राणो मनुष्याः	१२६	प्रेयः	८४
प्राणस्य वै सप्ताद् कामायाज्यं		प्राणो वा अङ्गानां रसः	४७	प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मात्	८४
याजयति	२९१	प्राणो वा अमृतम्	१४०	प्रेहि तु तत्र	४२४
प्राणस्यापः शरीरम्	१२८	प्राणो वा उक्थम्	४०६	प्रेति	१३२, २७१,
प्राणाः २६, (सर्वे)	१५७, २०८,	प्राणो वै क्षत्रम्	४०७		२८५, ४०४
२३०, ३४९, (दश)	२७४,	प्राणो वै ग्रहः	२२८	प्रेष्यन्	१३१
(अभिसमायन्ति)	२४७, ३४८	प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च	४१४	प्रोक्षितम्	२७
(उत्क्रमन्ति)	३५५,	प्राणो वै परमं ब्रह्म	२९२	प्रोतम्	२६६
(विवदमानाः)	४१६	प्राणो वै बलम्	४०९	प्रोताः	२५९
प्राणात् (ऋते)	४०५	प्राणो वै यजुः	४०६	प्रोवाच	२१०
प्राणादन्तरः	२६४	प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता	२२०	प्लुषिणा	४९
प्राणाद्देति	१३७	प्राणो वै रम्	४०५		फ
प्राणान्	१५५	प्राणो वै साम्	४०७		
प्राणानाम्	१३७	प्राणोऽसौ लोकः	१२५	फलानां पुरुषो रसः	४३८
प्राणापानी	४३१	प्राणो हि वा अङ्गानां रसः	४७	फलानि	४३४
प्राणाय (स्वाहा)	४३६	प्राणो ह्रीद् सर्वमुत्पापयति	४०६		ब
प्राणायैव	३४५	प्राणो ह्यविज्ञातः	१२६		
प्राणा वा ऋक्षयः	१७८	प्राण्यन्चैवापान्यात्		वधिराः	४१७
प्राणा वै गयाः	४०९	(एकं व्रतम्)	१३७	बन्धनात् (प्रमुच्यते)	३४५
प्राणा वै यशः	१७८	प्रातः	१२८	बन्धुः	१२
प्राणा वै सत्यम्	१५७, १८३	प्रातरादित्यमुपतिष्ठते	४३७	बभूवतुः (द्वे भार्ये)	३८०
प्राणि	४१०	प्रातिश्रुक्तः	२०५, २७७	बर्कुः बाष्पः	२९२
प्राणिनि	११५	प्रातूदः (पितरं प्राहुः)	४०५	बहिः	४३९
प्राणं (अस्तमेति)	१३७	प्रापितोऽसि	३७६	बलं सत्यागोदीयः	४०९
प्राणे तिष्ठन्	२६४	प्राप्य (अन्तं कर्मणः)	३५५	बलीयासम्	१०६
प्राणेन् (रक्षन्)	३२०	प्रावरणम्	२९५	वस्तः	६१
प्राणेन ह्रीद् सर्वमुत्तब्धम्	५०	प्राश्नीपुत्रः	४४६	बहुवो मर्या ... प्रयन्ति	४३९
प्राणे भूतानि गुज्यन्ते	४०६	प्राश्नेतरस्याः प्रयच्छति	४४३	वहिः	२८४
प्राणे भूतानि सम्यञ्चि	४०७	प्रास्तः (उदके)	१९८	वहु वा इदं सुप्तस्य वा	
प्राणेषु (विज्ञानमयः)	३६९	प्रियङ्गवः	४३८	जाग्रतो वा रेतः	
प्राणैः	१३२	प्रियम् ८४, (ब्रुवाणम्) ८४		स्कन्दति	४३९
प्राणैरयममुष्मिन्		प्रियमवृधत्	३८०	वह्निव पापं कुस्ते	४११
(दक्षिणाक्षिपुरुषः)	४०१	प्रियमित्येनदुपासीत	२९१	वाणवन्तो	२६६
प्राणो धूमः	४२८	प्रियया (स्त्रिया)	३३०	वात्यं च पाण्डित्यं च	
प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टा-		प्रिया (सती)	१९२, ३८०	निविद्याथ मुनिः	२५०
वक्षराणि	४०८	प्रेतम्	४०५	वात्येन तिष्ठासेत्	२५०

बाह्वृ	४०२, ४०२	ब्रह्मेणो	१७७, (अनुक्तिः) ३६४	बाह्वृगन्ति	२७९
बाह्वृम्	३३०	ब्रह्मेणे स्वाहा	४३६	बाह्वृणायनाः	४६६
बाह्वृम् (शब्दाच्च)	१९४, ३८१	ब्रह्मेणो रूपे	१७९	बाह्वृणे (उवाच)	४२५
विभयांचकार (याञ्जवल्क्यः)	३४१	ब्रह्म तं परादात्	१९३, ३८१	बाह्वृणो मनुष्येषु	१७७
विभति	१३८	ब्रह्म ते ब्रवाणि	१४१	ब्रुवन्तस् (एवम्)	४२५
विभेति	५७	ब्रह्मदत्तः चैकितानेयः	५०	ब्रूयात्	२६७, २९१, २९२, २९३
बुद्धिः आश्वतराश्विः	४११	ब्रह्म मे वक्ष्यतीति	१४८		
बुद्धान्तस्	२२६	ब्रह्मलोकः	३४०, (एपः) ३४१		
बुद्धान्ताय	३२५, (एव) ३४३	ब्रह्मलोकान् (गमयति)	४२९	भ	
बुद्धान्ते	३२५	ब्रह्मलोके (आनन्दः)	३४१	भक्षयन्	५०
बुभूषति	४६	ब्रह्मलोकेषु	२६०	भक्षयन्ति	४३२
बुभूषति	४६, ५५, ४१४	ब्रह्मवर्चसेन	४४५	भगोः	१९१, ३८०
बृगलम् (अर्थ—)	६०	ब्रह्मं वा इदमग्न आसीत्	८७, (एकमेव) १०३	भयम्	५७, ३२८
बृहत्	१४४, १४८	ब्रह्मवादिनी (मैत्रेयी)	३८०	भयानि	३२१
बृहती	४७	ब्रह्मवित्	२६१, ३६४	भरद्वाजः	१७८
बृहदारण्यकोपनिषद्	१—४४७	ब्रह्मविदः	३६३	भर्गो देवस्य धीमहि	४३७
बृहस्पतिः	४७	ब्रह्मविद्या	८६	भर्ता स्वाना श्रेष्ठः	
बोधयांचकार	१४८	ब्रह्मं स्वयम्भु	३८९, ४४७	पुर एता भवति	४६
बोधयेत (तं न आयतस्)	३२१	ब्रह्मा	२२१, २२३	भवत् (भूतम्)	२६६
ब्रवीतु भगवानिति	२९४	ब्रह्माप्येति	३५५	भवीनेव गच्छतु	४२४
ब्रह्म	४८, ८७, १०३, १०७, १३१, १३८, १४४, (अनन्तरमबाह्वृम्) २१३, (स्वयम्भु) २१५, (त्यत्) २७५, (विज्ञानमानन्दम्) २८६, (आयाति) ३४६, (समस्तुते) ३६१, (अमृतम्) ३६७, (निचिक्यु) ३६७, (आत्मा) ३७८	ब्रह्मिष्ठः	२१७	भविष्यत्	२६६
		ब्रह्मैव	३६१	भविष्यते स्वाहा	४३६
		ब्रह्मैव सत् ब्रह्माप्येति	३५५	भविष्यन्तः (सर्वम्)	८६
		ब्रह्मैवान्त उपनिश्रयति	१७३	भस्मान्तस्	४१२
		ब्रह्मैर्षस्	२६६, २७१	भाः (सत्यः)	४०२
		ब्राह्मं रूपम्	३५३	भागधेयम्	४३४
		ब्राह्मणः	१०३, १०७, २५०, २७१, (प्रज्ञा कुर्वीत) ३६९	भाण्	२४
		ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्	१४८	भारद्वाजः	२१४, २१५, ३८९
		ब्राह्मणाः पाण्डित्यं निविद्य	२५०	भारद्वा गोपुत्रः	४४६
		बाल्येत् तिष्ठसेत्	२५०	भार्या (गन्धर्वगृहीता)	२६१
		ब्राह्मणस्य (नित्यो महिमा)	३७६	भार्ये (द्वे)	३८०
		ब्राह्मणाः (कुरुषाञ्चो- लानाम्) २१६, २५०, (भगवन्तः) २८४, (विविदिषन्ति) ३७०, ३९०		भार्येभ्यः	४६
ब्रह्मगवीः	२६२			भालुकीपुत्रः	४४६
ब्रह्मचर्यम्	३९६			भाषिता	४४२
ब्रह्मचारिणस् (स्वम्)	२१७			भासो (स्वेन)	३१६
ब्रह्मण	१९२, ३८१			भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः	१३७
ब्रह्मणस्त्विजा मनसा				भास्वरवर्णः (पुरुषः)	४२९
चन्द्रेण	२२१			भिक्षाचर्यं चरन्ति	२५०, ३७०
ब्रह्मणस्पतिः	४८				

भिन्नः (सहस्रधा)	२९५, ३२८	आतुव्यः	४०	मनसः	१२६
मौः	१२३	आतुव्यान् (सप्त)	१७५	मनसा	२३
भुज्युः लाह्यायनिः	२३४	भ्रुवौ	४४०	मनसा जुहोमि स्वाहा	४४४
भुनक्ति	१०७	भ्रूणहा (अभ्रूणहा)	३३२	मनसा विजानाति	१२३
भुवः (स्वाहा)	४३६, ४३७	म		मनसा वै सभ्राद्	
भुव इति बाहू	४०२, ४०२	मक्षिकायाः (पत्रम्)	२४४	मन्त्रयमभिहर्षति	२९३
भुवस्ते दधामि	४४५	मज्जा	२८५	मनसा शृणोति	१२३
भूः (स्वाहा)	४३६, ४३७	मंजोपमा	२८५	मनसा हि कामान् कामयते	२२८
भूतं च भवच्च भवि-		मण्डले (पुरुषः)	४०२	मनसा होव पश्यति	१२३
ष्यच्च	२६७	मनै (आत्मनि)	३८१	मनसि (तिष्ठन्)	२६५
भूतपालः (एषः)	३७०	मतेः (मन्तारम्)	२४७	मनसे स्वाहा	४३६
भूतभव्यस्य	३६७	(मन्तु) ३३८		मनसैवानुद्विष्यम्	३६८
भूतस्य (महत्तः)	१९५, ३८१	मत्या (आत्मनः)	१९३	मनसोऽन्तरः	२६५
भूताधिपतिः (एषः)	३७०	मन्त्रेषु	२३४, २६१	मनसो मनः	३६७
भूतानाम्	१३४, ३५३	मधु	२०३, २०४, २०६	मन्तुः	८७
(कामाय)	१९३, ३८१	मधुकाय पैङ्गुचाय	४३७	मनुते	२०१, ३४९, ३८२
भूतानि	१३४, १५७, २०३,	मधु क्षरन्ति सिन्धवः	४३७	मनुष्यम्	८८
२०४, २०६, ३४०, ३८१		मधु क्षीरस्तु नः पिता	४३७	मनुष्यलोकः	१३०
भूतानि तं परादुः	१९३, ३८१	मधु नक्तुतोषसः	४३७	मनुष्यलोकम्	२२३
भूताय स्वाहा	४३६	मधुनि	४३८	मनुष्याः	६०, ८८, १२६, ३९६
भूतैभ्यः	१९८	मधुमत्पार्थिवं रजः	४३७	मनुष्याणाम्	८७, १११, ३४१
भूमिरन्तरिक्षं क्षीरि-		मधुमानस्तु सूर्यः	४३७	मनुष्यान्	१२
त्यष्टावक्षराणि	४०७	मधुमात्रो वनस्पतिः	४३७	मनो ज्योतिः	२७७
भूयः (तमः)	३६५	मधु वाता ऋतायते	४३७	मनोऽन्तरिक्षलोकः	१२५
भूयसा (यज्ञेन)	२५	मध्यतोऽनृतम्	४००	मनोमयः	१२३, ३५३,
भूवेस्ते दधामि	४४५	मध्यमः (प्राणः)	१३७	(अयं पुरुषः) ४०२	
भूयान् (न साधुना		मनः	१३, २६, ४०, ४५	मनो यजुर्वेदः	१२६
कर्माणा)	३६९	(मन्वानः) ६७		मनो वस्तः	४०३
भूरिति शिरः	४०२, ४०२	मनः	१२३, १३४,	मनो वा वायतनम्	४१५
भूर्भुवः स्वः स्वाहा	४३६, ४३७	(एकायनम्) १५४, १९७, ३८२		मनो वै गुरुः	२२८
भूर्भुवः स्वरिति	४४५	(ज्योतिः) २७६, २७७, २७८		मनो वै परमं ब्रह्मा	२९३
भोगः (चक्षुषि)	३९,	(निषेकम्) ३५५		मनो वै ब्रह्मेति	२९३
(प्राणे) ३९,		मनः पितरः	१२६	मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा	२२१
(वाचि) ३७,		मन एव पिता	१२६	मनो हि विजिज्ञास्यम्	१२६
(श्रोत्रे) ४०,		मन एवं सभ्राद्	२९३	मनो ह्येच्छक्राम	४१७
(मनसि) ४०		मन एवायतनम्	२९३	मन्तव्यः (आत्मा)	१९३, ३८१
भोर्गः (मानुष्यकेः)	३४१	मन एवास्यात्मा	११३	मन्तारम् (मतेः)	२४७
भ्रमदसि	४३६	मनश्चन्द्रम्	२३१	मन्तुः (मतेः)	३३८

मन्त्र	२७१	माण्डव्यः	४४७	मुखं ह्यस्याः सम्राज्ज विदा-	
मन्त्रयाचक्राते	२३१	माण्डूकायनिः	४४७	चकार	४११
मन्थस् (संनीय)	४३४	माण्डूकायनि पुत्रः	४४६	मुखस् (सत्यस्य)	४१२
मन्थे (संश्रवमवनयति)	४३६	माण्डूकीपुत्रः	४४६	मुख प्रतीकस्	११९
मन्यते १३१, (अविद्यया)	३२८	मातरस्	४४५	मुखात्	६२
मन्यते (सर्वोऽस्मीति)	३२८	माता	१२६, (अमाता भवति) ३३२	मुखेन ४४०, (मुखं संघाय)	४४३
मन्यमानाः (अन्यत्)	२८३	माज्जितप्राक्षीः	२६०	मुच्येध्वस्	२७१
मन्ये (आत्मानस्)	३६७	मातृमास् २९०, २९१, २९२, २९३	२६०	मुखति	१३२
मन्येध्वस् (बहु—)	२७१	मा ते मूर्ध्नाप्यपत्	२६०	मुदः	३१९
मन्वीथाः	२४७	मात्रास् (आनन्दस्य)	३४०, (पेक्षसः) ३५३	मुनिः	२५०, ३७०
मम समिद्धेऽहोषीः	४४१	मात्रामपादाय	३१६	मुष्कौ	४३९
मयि (तेज इन्द्रियं ययो		मात्रे (प्रदाय)	४४५	मुहूर्ताः	२६८
द्रविणं सुकृतस्)	४४०	मा दयेभाममू मयीति	४४०	मूर्तं यदन्मत्प्राणाञ्च	१८२
मयि प्राणांस्त्वयि	४४४	माध्यन्दिनायनः	३८९	मूर्तं यदन्यद्वायोः	१७९
मरुतः	१०५	माञ्जीर्गर्बो भवन्तु नः	४३७	मूर्तं चैवामूर्तं च	१७९
मर्त्यः	६२, २८५, ३६१	माञ्जीर्नः सन्त्वोषधीः	४३७	मूर्तस्य एष रसः	१७९
मर्त्यं चामूर्तं च		मानुषः (पुरुषः)	२०७	मूर्त्वा १४४, (ते विपतिष्यति)	२८३
(अमृतो भवति)	१७९	मानुषस् (मधु)	२०७	मूर्त्वा ते विपतिष्यति	२६२
मर्त्यात् (शरीरात्)	२७४	मानुषाणां (वराणां) ब्रूहीति	४२४	मूर्ध्नास्	५०
मर्त्यानास्	४२३	मानुष्यकैः (भोगैः)	३४१	मूर्ध्नां वा	३४९
मलोद्भासाः	४४०	मा भगव उत्क्रमी	४१७	मूलात्	२८५
मद्यकेन	४९	मायाभिः	२१३	मृता (प्रत्यस्ता)	३६१
मसूराः	४३८	मावोचत	२८५	मृत्युः	२३, २७, ४२
महत्प्राप्नुयामिति	४३४	माषाः	४३८	(= तमः) ५३, १०३,	
महात् (ध्रुवः)	३६८	मासाः	१०, २६८	(= अमः) १३५, १४६	
महान्तमध्वानस्	२९४	(संवत्सरस्य)	२७५	मृत्युः प्राध्वंसनः	२१५, ३८९
महान्नाह्वणः	१५४	मासेभ्यः (दक्षिणा)		मृत्युना १३, (वृक्कणः)	२८५
महामत्स्यः (अनुसंचरति)	३२६	पितृलोकस्	४३२	मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनायया १३	
महाराजः	१५४	मासेभ्यो देवलोकस्	४२९	मृत्युस्	११८, २४९
महासुहृयः	४१७	माह्वारजनं वासः	१८२	(आप्नोति) ३६८	
महिमा १२, (नित्यः)	३७६	माहिर्हिः	४४७	मृत्युरिति होवाच	२७८
महिमानः (एवैषामेते)	२७४	मिथुनस्	२३, ६१, (समेतास्) १२७	मृत्युर्वा असत्	५३
महिमानो	१२	मिश्रस्	११६	मृत्योः (रूपाणि)	३०५
मांसानि	११, २८५	मीमांसितस्	१११	मृत्युः स मृत्युमाप्नोति य इह	
मांसीदनं पाचयित्वा	४४२	मुग्धाः (अविद्भांसः)	४१७	नानेव पश्यति	३६८
मां स्पृष्टोज्ज्वितो मयैव	३६३			मृत्योर्मांमृतं गमय	५३
मां चापि सह दास्यायेति	३७६			मेघया	११५
माण्डिः	२१५, ३८९			मेघावो (राजा)	३४१

मेघ्यम्	२६	य उ हैर्वविदं स्वेषु प्रति	यज्ञ इति	२८०
मेघ्यं न इदं स्यात्	२६	प्रतिबुभूषति	यज्ञमधीयानाः	२६१
मेघ्यस्य	१०	य उ हैर्वविदा स्पधेतिजु-	यज्ञवचा राजस्तम्बायनः	४४७
मेने १५३, (तं ह न)	२८३,	शुष्यति	यज्ञात्	२४
(न वदिव्ये) २९७		य एतदक्षरं विदित्वा प्रीति	यज्ञे	२८, ५१
मेघः	६१	स ब्राह्मणः	यज्ञेन	२५,
मेहति	११	य एव विद्वानेतदुपास्ते	(बहुदक्षिणेन) २१६, ३७०	
मेत्रावरुणी	४४५	२९३	यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव	५१
मेत्रेयी १८९, २००, ३८०, ३८२		य एवमदितेरदितित्वं वेद	यं चक्षुर्न वेद	२६५
मोदमानः	३२१	य एवायं शारीरः पुरुषः	यं चन्द्रतारकं न वेद	२६४
मोहम्	२४९	स एषः	यत्	१७९, १८७
मोहान्तमापीपिपत्	३८२	य एवायं श्रोत्र प्रातिश्रुत्कः	यत्किंवायम् (आहुत्याम्)	४२२
मौनम्	२५०	पुरुषः स एष	यत्कर्म कुस्ते तदभि-	
म्रियते २३०, (अथ यदा) ४२८		य एवायं काममयः पुरुषः	संपद्यते	३५३
म्रियमाणः (उत्क्रामन्)	३३६	स एषः	यत्कर्मणात्यरीरिचम्	४४४
म्लोचन्त्यन्या देवता न वायुः	१३७	य एवायं छायाभयः पुरुषः	यत्किंच विज्ञातं वाचस्त-	
य		स एषः	द्रूपम्	१२६
यं रेतो न वेद	२६५	य एवायमप्सु पुरुषः स एषः	यत्किंच विजिज्ञास्यं मन-	
यं वाङ् न वेद	२६४	य एवायमादर्शो पुरुषः स एषः	स्ताद्रूपम्	१२६
यं वार्युन वेद	२६४	य एवायं पुत्रमयः पुरुषः	यत्किंच विज्ञातं प्राणस्य	
यं विज्ञानं न वेद	२६५	स एषः	ताद्रूपम्	१२६
यं श्रोत्रं न वेद	२६५	य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः	यत्किंचैवं प्राणभृदिति	२२२
यं सर्वाणि भूतानि न विदुः	२६४	य एषोऽन्तर्हृदय आका-	यत्किंचैहं करोत्ययम्	३५५
यः कश्च शब्दो वागेव सा	१२३	शस्तस्मिञ्छेते	यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुस्ते	३५३
यः पृथिवीमन्तरो यमयति	२६३	यकृत्	यत्ते कश्चिदब्रवीतऋत्वाम	२९०,
यः प्राणमन्तरो यमयति	२६४	यक्षम्	यदेव कश्चित्तेऽब्रवीत्	२९१,
यः प्राणेन प्राणिति	२४५	यच्छेयसो देवानसृजत्		२९२, २९३
यः श्रोत्रमन्तरो यमयति	२६५	यजते	यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति	१११
यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो		यजमानम् (देवाः)	यत्पितृभ्यो निपुणाति	
यमयति	२६४	यजमानाय	तेन पितृणां	१११
य (एकाक्षरम्)	३९९	यजुः	यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणां	१११
य आत्मा सर्वान्तरः	२४५	यजुर्वेदः	यत्र कामम्	३२०
य आदित्यमन्तरो यमयति	२६४	यजुषि	यत्र वायुच्चरति	३०१
य इदमविदासोऽधोपहासं		यजे ४३४, (संराधनीमहम्)	यत्र वायुदिव स्यात्	३४०
चरन्ति	४३९	यज्जुहोति यद्यजते तेन	यत्र वायु सर्वमात्मैवाभूत्	२०१,
य उ एनं हिनस्ति	१०३	देवानां लोकः	(यत्र त्वस्य)	३८३
य उदानेन उदानिति	२४५	यज्ञः (ब्रह्मचर्यम्)	यत्र सुप्तो न कंचन कामं	
		यज्ञः प्राजापतिरिति	कामयते	३२७

यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्जयते ३०१	यथा ह वै बहवः पशवो	अदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः २२१
यत्र हि द्वैतमिव भवति २०१, ३८२	मनुष्यं भुञ्ज्युः ८८	यदि वा इममग्निमस्ये
यत्रायं पुरुषो त्रियते २३०,	यथाह वै स्वाय लोकाया-	कनीयोऽन्नं करिष्ये २४
(किमेतं न जहाति) २३०	रिद्धिमिच्छेत् १११	यदि ह वा अयनेव विमहत्
यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासी २८२	यथेतस् ४३७	पुण्यं कर्म करोति १०७
यत्रैतद्वर्ष्वासी	यथेयं विद्येतः पूर्वं न	यदु किचेमाः प्रजा शोचन्ति १३४
भवति ३४४, ३४७	कस्मिन्नन ब्राह्मण उवास ४२१	यद्वेतन्मनुष्या विद्युः ८८
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म २४५	यथैतां देवतां सर्वाणि	यदेभ्योऽन्नं ददाति तेन
यथाकर्म १३५	भूतान्यवन्ति १३४	मनुष्याणाम् १११
यथाकामः (तत्कतुः) ३५३	यथैवोपकरणवतां जीवितं	यदेव जाग्रद्वयं पश्यति
यथाकामम् १५४	तथैव मे स्यात् १९१, ३८०	तदत्राविद्यया मन्यते ३२८
यथाकारी यथाचारी	यथैषां देवतैर्वै सः १३४	यदेव साक्षादरोक्षाद् ब्रह्म २४५
तथा भवति ३५३	यथेषा प्राणानां मध्यमः	यदेवेदमप्रतिरूपं वदति ३७,
यथाक्रमः ३१६	प्राणः १३७	(जिघ्रति) ३९,
यथाक्षुरः क्षुरधानेज्वहितः ६६	यदनुब्रूते तेनर्षीणाम् १११	(पश्यति) ३९,
यथाग्निगर्भा पृथिवी ४४४	यदन्तःकरोति तेऽङ्गाराः ४२८	(शृणोति) ४०,
यथाचारी (तथा भवति) ३५३	यदन्तरा पितरं मातरं च ४२३	(संकल्पयति) ४०
यथा कुन्दसेः खम् ४०४	यद्यमात्मा ६७, ८४	यदेतमनुपश्यत्यात्मानं
यथादेवतम् १३७	यदयमेक इवैव पद्यते	देवमज्ञसा ३६७
यथा पशुरेवं स देवानाम् ८८	अथ कथमध्यर्धं इति २७५	यदि किंचान्नमद्यतेऽज्ञेतैव
यथा महासुहृदः सैन्धवः	यद्वृक्षतन्मेध्यमभूदिति ०६	तदद्यते ४५
पद्मीशशङ्कून् संवृहेत् ४१७	यदस्मिन्निर्द्धं सर्वमप्याप्नोति	यदेतन्न कुर्वात् क्षीयेत ह ११९
यथा मातृमान् पितृमाना-	तेनाध्यर्धं इति २७५	यद्व्येतदन्यत्रास्मत् स्यात्
चार्यवान् ब्रूयात् २९०, २९१,	यदस्य गृहेषु श्वापुत्रावृणांसि	श्वानो वैनवद्युः २८२
२९२, २९३	तेन तेषां लोकः १११	यद् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो
यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं	यद्वा न कस्यचन वेद १५६	मनुष्या मन्यन्ते ८६
तत् तुम्यमवोचस् ४२८	यद्वा वै पुष्पोऽस्मात्कलो	यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते १०७
यथा रथचक्रस्य खम् ४०४	कात्त्रेति स वायुमा-	यद्यु चरेत् समापिपयिषेत् १३७
यथा राज्ञेयम् १०६	गच्छति ४०४	यद्वा एतेऽमुहिं अत्रियन्त
यथा लम्ब्रस्य खम् ४०४	यद्वा सर्वे प्रमुच्यन्ते ३६१	तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति १३७
यथा वायुः पुष्करिणीम् ४४४	यदा ह्येव अद्वैतस्य दक्षिणां	यद्वा न्यूनमिहाकारम् ४४४
यथा वेत्य तथा ब्रूहीति २६२	ददाति २८०	यद् विजृम्भते तद् विद्योतते ११
यथा वेदो वाऽननूकः १०७	यदिदं सर्वमप्यवोत्तं च	यद्विभृजते तत् स्तनयति ११
यथाश्मानमूत्वा लोष्टो	प्रोत्तं च २५९	यदेव समः प्लुषिणा ४९
विध्वंसेत ४०	यदिदं किञ्चान्धम्य	यदे किंचानूकं तस्य सर्वस्य
यथा स्त्रीपुमांसी संपरि-	आकृमिम्यः ४१८	ब्रह्मेत्येकता १३१
ष्वकी ६०	यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः २१९	यदे चतुर्थं तत्तुरीयम् ४०८
यथा ह वै पदेनानुविन्देत् ६७	यदिदमद्यते ४०४	यदे तन्न जिघ्रति ३३७

यद्वे तन्न पश्यति	३३५	यवः	४०२	यस्यान्तरिक्षं शरीरम्	२६४
यद्वे तन्न मनुते	३३८	यवाः	४३८	यस्यापः शरीरम्	२६३
यद्वे तन्न रसयते	३३७	यशः	२६, १०३, १७७	यां यां च दिशमनु	२६८
यद्वे तन्न वदति	३३७	यशसा (तपति)	४०८, ४४५	याज्ञवल्क्य	२९६
यद्वे तन्न विज्ञानाति	३३८	यशस्विनावेव भवतः	४४०	याज्ञवल्क्यः ६०, १८९, १९८, २१७,	
यद्वे तन्न शृणोति	३३८	यशस्विनीम्	४४०	२१८, २२२, २७३, २८९,	
यद्वे तन्न स्पृशति	३३८	यश्चक्षुरन्तरो यमयति	२६५	२९१, २९२, २९३, २९६,	
यं तपो न वेद	२६४	यश्चन्द्रतारक्रमन्तरो यमयति	२६४	२९९, ३८२,	
यन्तं पश्चान्छब्दः	१४६	यश्चायं दक्षिणेऽक्षम् पुरुषः	४०१	(अनुश्रवात्) ३४०	
यं त्वङ् न वेद	२६५	यस्तमोज्ज्वलरो यमयति	२६४	(विभयांचकार) ३४१, ३७६,	
यं दिशो न विदुः	२६४	यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः	४४५	३८३, ४४६	
यं द्यौर्न वेद	२६४	यस्त्वचमन्तरो यमयति	२६५	याज्ञवल्क्यस्य (द्वे भार्ये)	३८०
यं द्विष्यात् असावल्मे		यस्मात्तत्सर्वमभवदिति	८६	याज्ञिकात्	२६१
कामो मा समृद्धीति	४११	यस्मादवर्कं संवत्सरो-		याज्या	२२४
यन्मदन्यन्नास्ति कस्माद्बु		ज्जोभिः परिवर्तते	३६७	याति (उत्सर्जत्)	३४४
विभेमि	५७	यस्मिन् पञ्च पञ्चजना		या तिरस्त्री निपद्यते	४३४
यन्मनुष्यान् वासयते		आकाशश्च प्रतिष्ठितः	३६७	यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति	
(तेन मनुष्याणांश्च)	१११	यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं		तानि सुप्त इति	३२१
यन्नेऽथ रेतः पृथिवी-		शरीरं पापीयो मन्यते	४१६	यां तु कुमारस्यान्ते वाचम-	
मस्कान्तीत्	४४०	यस्य चक्षुः शरीरम्	२६५	भाषथाः	४२४
यन्नेहति तद्वर्षेति	११	यस्य चन्द्रतारकं शरीरम्	२६४	यान्येतानि देवजातानि	
यम्	४१२	यस्य तमः शरीरम्	२६४	गणश आख्यायन्ते	१०५
यमः	१०३	यस्य त्वक् शरीरम्	२६५	यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणि	१०३
यमनिर्न वेद	२६४	यस्य दिशः शरीरम्	२६४	यायात् (उत्सर्जत्)	३४४
यमदेवत इति	२८०	यस्य द्यौः शरीरम्	२६४	यावती क्षुरस्य धारा	२४४
यमन्तरिक्षं न वेद	२६४	यस्य पृथिवी शरीरम्	२६३	यावतीयं त्रयी विद्या तावद्	
यमादित्यो न वेद	२६४	यस्य प्राणः शरीरम्	२६४	जयति	४०८
यमापो न विदुः	२६३	यस्य मनः शरीरम्	२६५	यावत्येव वाक् तावती	
यम-इत्येकाक्षरम्	४००	यस्य रेतः शरीरम्	२६५	पृथिवी	१२७
यमेतत्कर्णविषयाय		यस्य वाक् शरीरम्	२६४	यावदिदं प्राणि तावद्	
शृणोति	४०४	यस्य वायुः शरीरम्	२६४	जयति	४०८
यमेवविद् ब्राह्मणः शपति	४४१	यस्य विज्ञानं शरीरम्	२६५	यावदेव मनस्तावती द्यौः	१२७
यमेष न प्रतिपद्यते	३२१	यस्य श्रोत्रं शरीरम्	२६५	यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्	
यं पृथिवी न वेद	२६३	यस्य सर्वाणि भूतानि		जयति	४०७
यं प्राणो न वेद	२६४	शरीरम्	२६४	यावद्वा मक्षिकायाः पत्रम्	२४४
यं प्रेतमनावभ्यादधति	४०५	यस्याग्निः शरीरम्	२६४	यावन्तो वैश्वदेवस्य निवि-	
यं प्रेतमरण्यं हरन्ति	४०५	यस्यादित्यः शरीरम्	२६४	द्युच्यन्ते	२७३
यं मनो न वेद	२६५	यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा	३६६	यावानेव प्राणस्तावत्य वापः	१२८

यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदः ४३४	योऽजानेनोपासीति २४५	यो ह वै प्रजार्ति वेद ४१६
या वित्तैषणा सा २५०, ३७०	योऽजोन्तरो यमयति २६३	यो ह वै प्रतिष्ठां वेद ४१५
लोकैषणा २१५	यो मनोऽन्तरो यमयति २६५	यो ह वै वसिष्ठां वेद ४१५
यास्क ३८९	योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ३०५	यो ह वै संपदं वेद ४१५
यास्कात् ४४५	योऽयं दक्षिणेऽज्ञान् पुरुषः ४०२	र
याऽस्मान् वीरवतोऽकरविति २२३	योऽयं पवत इति २७५	रक्षन् (प्राणेन) ३२०
या हुता अतिनेदन्ते २२३	(अध्यर्घो देवः) २२०	रताः ३६५
या हुता अविशेरते २२३	योऽयं प्राणः स वायु ४४५	रत्वा (चरित्वा) ३२२, ३४३
या हुता उज्ज्वलन्ति २२३	यो रत्नवा वसुविद्यः सुदन् २६५	रथचक्रस्य (सस्य) ४०४
या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा २५०, ३७०	यो वः कामयते तं वः पुच्छामि २८४	रथनाभौ २०८
युयोध्यस्मज्जुह्वराणमेनः ४१२	यो वः कामयते स मा पुच्छतु २८४	रथनेमौ २०८
ये कर्मणा देवत्वमभि- संपद्यन्ते ३४१	यो वः एतदक्षरमविदि- २८४	रथस्य २९४
ये चासौ अरभ्ये.....उपासते ४२९	यो वा एतदक्षरमविदि- २८४	रथयोगा ३१९
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ३६६	त्वाऽस्मात्लोकात्प्रेति स कृपणः २७१	रथाः ३१९
येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि ४४५	यो वाचमन्तरो यमयति २६४	रमते (पश्यत्) ६०
येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् १९२, ३६०	यो वायुमन्तरो यमयति २६४	रमन्ते ४०५
येनेदं सर्वं विजानाति तं २०१, ३८३	यो विज्ञानमन्तरो यमयति २६५	रस-इति ४०५
येनेदमर्घं पच्यते ४०४	यो वै तत् काप्य सूत्रं विद्यात् २६१	रक्षमः (प्रत्यायन्ति) ४०१
येयं वाक् सोऽयमग्निः २१८	यो वै तनुभार्यान् बुभूषति ४६	रक्षमो घूमः ४२५
ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता १३१	यो वै तं पुरुषं विद्यात् ४६	रक्षिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः ४८१
ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता १३१	सर्वस्यात्मनः परायणम् २७६, २७७, २७८	रक्षिम् ४१२
येषां नोऽयमात्मा अयं लोकः ३७०	यो वै सधर्मः सत्यं वै तत् १०६	रसः ४१, १७९
योऽग्निमन्तरो यमयति २६४	यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजताम् २१७	रसघनः ३८२
यो दिवमन्तरो यमयति २६४	यो व्यानेन व्यानीति २४५	रसयतेः ३३७
यो दिशोऽन्तरो यमयति २६४	योऽज्ञानापिपासे ...अन्येति २४९	रसयते ३४९
योनिः १२, ६२	योषाग्नौ जायन्ते ४३२	रसयितु ३३७
योनिश्च (स्वाप्त) १०३	योषा वा अग्निर्गौतम ४२८	रसाना (सर्वेषाम्) १९६, ३८१
योनिर्ऋचिः ४२८	योऽज्ञावसौ पुरुषः ४१२	राजयः १७७
योनेः ६२	सोऽहमस्मि ४१२	राजसूये १०३
यो नो भगवन्नभयं वेदयसे २९६	यो ह वा मायतनं वेद ४१५	राजा ५०, १४४, (इव) ३२८, (मिधावी) ३४१, ४३७
योऽन्तरिक्षमन्तरः २६४	यो ह वास्मात्लोकात्प्रेति १०७	राजानम् ५०, (आयान्तम्) ३४६, (प्रियायान्तम्) ३४७
योऽन्तरो यमयति २६१	यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ४१४	राज्ञा १०६
		रातिः २८६

रात्रयः	१२८	रेत एव यस्यायतनम्	२७८	लोकानामन्तानपृच्छाम	२३४
रात्रिः	१२	रेतसः	६२, २८५	लोकाय (अस्मै)	३५५
रात्रिम्	१२८	रेतसि तिष्ठन्	२६५	लोकास्तं परादुः	१९३, ३८१
रात्रिरचिः	४२७	रेतसीति	२८१	लोकेषु	४०७
रात्रिरेतं पश्चान्महि-		रेतसे स्वाहा	४३६	लोकैः	४९
मान्वजायत	१२	रेतसोज्ज्वलः	२६५	लोकैषणा	३७०
रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम्	४३२	रेतो वै प्रजातिः	४१६	लोकैषणायाः	२५०, ३७०
राधीतरीपुत्रः	४४६	रेतो होच्यक्राम	४१७	लोक्यम्	१३२
राष्ट्रं	३४१	रेमे	६०	लोमानि	११, २३१, २८४
राये (नय)	४१२	रैतसः (पुरुषः)	२०४	लोमानि घृमः	४२८
रिष्यति	१३४, २८३,	रोचिष्णुः	१४६	लोमानि बहिः	४३९
	२९६, ३७०, ३८३	रोत्स्यति	८४	लोष्टः	४०
रुद्रः	१०३, १७७	रोदयन्ति (रुद्राः)	२७४	लोहितपिण्डः	२९५
रुद्राः	१०५,	रोहति	२८५	लोहितम् (अप्सु)	२३१, ३६४
	(एकादश) २७४, २७४			लोहितस्य (पूणां)	३२८
रुचिरम्	२८५	ल		लोहिताक्षः	४४२
रूपं रूपम्	२१३	लम्बरस्य (खम्)	४०४	लोहित्यः	१७७
रूपम्	१२६, १३६,	लवणम्	१९८		
	१३८, १८२,	लिङ्गं मनो यत्र निष्कृतमस्य	३५५	व	
	(अभयम्) ३३०,	लिप्यते	३७६	वंशः	२१४, ४४६
	(शोकान्तरम्) ३३०,	लेलायतीव	३०५	वंशम् (जपति)	४३७
	(तनुते) ३५३,	लोकः	१२५, ३७०,	वक्त्रः (वक्त्रेः)	३३७
	(कल्याणतमम्) ४१२		(असौ) १११, १२५, १३०,	वक्त्रेः (वक्त्रुः)	३३७
रूपाणां चक्षुरित्येतदेवा-			(अग्निः) २७६,	वक्ष्यामि	२९४
मुक्यम्	१४०		(परमः) ३२८, ३४०,	वचः (वृषेः)	४२३
रूपाणाम्	१४०,		(तस्य) ३६६, (स उ) २६६	वडवा	६१
	(सर्वेषाम्) १९६, ३८१	लोकजित्	५३	वडवेतराभनदध्ववृष इतरः	६१
रूपाणि	१४०,	लोकम् (स्वम्)	१०७	वत्सः (मनः)	४०३
	(मृत्योः) ३०५,		(एतम्) ३७०	वत्सनपाद् (वाञ्जवः)	२१५, ३८९
	(क्रुते) ३२१	लोकवित्	२६१	वत्सम् (जातम्)	११७
रूपाणि देवः क्रुते बहूनि	३२१	लोकाः (सप्त)	१३०, १५४,	वत्स्यावः (ब्रह्मचर्यम्)	४२४
रूपाण्येव यस्यायतनम्	२७७		(अष्टौ) २०८, २८३,	वदति (कल्याणम्) ३७, (न) ३४१	
रूपाभ्याम्	१०७		(अनन्दाः) ३६५,	वदन्तः (वाचा)	४१६, ४१७
रूपे	१७९	लोका अलोकाः	३३२	वदन्ती ३ इति	४२३
रूपेष्विति	२७९	लोकात् (पुनरिति)	३५५	वदित्याभ्येवाहमिति वाक्	१३५
रेतः	(अप्सु विधीयते) २३,	लोकानां कामाय	१९२, ३८१,	वदिष्ये	२९७
	२३१, ४२८, ४३८,	लोकात् (इमान्)	४१०	वदैव शाकल्य तस्य का	
	(अस्कांसीत्) ४४०	लोकानाम् (असंभेदाय)	३७०	देवतेति	२७६, २७७

वधाशङ्कुस	२९१	वागेव सम्राडिति	२९१	वाचे स्वाहा	४३६
वनस्पतयः	११	वागेवाग्निः	१७८	वाचोऽन्तरः	२६४
वनस्पतिः	२८४	वागेवायं लोकः	१२५	वाचो विग्लापनं हि तत्	३६९
वनस्पतीन्	२३१	वागेवायतनम्	२९०	वाजपेयेन	४३९
वयांसि	१११, २८२	वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति	३००	वाजश्रवसः	४४६
वयुनानि	४१२	वणिष विज्ञाता	१२६	वाजसनेयाय याज्ञव-	
वरम्	५३, २९७, ४२४	वागघोच्चक्राम	४१६	ल्क्याय	४३७
वरुणः	१०३	वागजाया	११३	वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन	४४६
वरुणः कस्मिन् प्रतिष्ठितः	२८१	वाग् वाग इति त्रिः	४४५	वाजो	१२
वरुण इति होवाच	२७८	वाग्वै ग्रहः	२२८	वाजोगन्धर्वात्	१२
वरुण देवत इति	२८१	वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म	२९१	वातः	१०
वरैषु (देवेषु)	४२४	वाग्वै बृहती	४७	वातम्	२३१
वर्तन्त्या (अधरया)	१७७	वाग्वै ब्रह्मा	४८, २९०	वात्सीपुत्रः	४४६
वर्षति (न)	३७६	वाग्वै यज्ञस्य होता	२१८	वात्स्यः	२१५, ३८९, ४४७
वर्षति	११	वाग्वै वसिष्ठा	४१५	वाद्यमानायै विणायै	१९४, ३८१
वर्षंसहस्राणि (बहूनि)	२७१	वाग्वै साम	४९	वामकशायणः	४४७
वल्मीके	३६१	वाङ्मयः (पुरुषः)	२०५	वामदेवः	८७
वन्ने (कामप्रक्षनम्)	२९७	वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः	१२३	वामेऽङ्गणि	२९५
वशी (सर्वस्य)	३६९	वाङ् माता	१२६	वायवे	२४४
वषट्कारः	४०३	वाचः पृथिवी शरीरम्	१२७	वायुः	४५, १३७, (मधु) २०५,
वसतिम् (अनादृत्य)	४२३	वाचकनवी	२६६	(आत्मनि चित्वा)	२४४,
वसत्या (उपमन्त्रयाम्)	४२३	(गार्गी-वाचकनवी)	२७१	(वसु)	२७४,
वसवः	१०५, २७४	वाचं वेनुमुपासीत	४०३	(देवः)	२७५, ४१२
वसिष्ठः ४१५, (स वः) ४१६, ४१७		वाचम् (प्रियाम्)	२३, ३७, ४४, १२३	वायुना (सूत्रेणायं लोकः)	२६२
वसिष्ठकश्यपी	१७८	(अभाषथाः)	४२४	वायुं तृतीयम्	२२
वसिष्ठायै स्वाहा	४३६	वाचा २४, (प्रज्ञायन्ते)	२९१	वायुम्	४०४
वसुः (हितम्)	२७४	वाचा वै सम्राट् बन्धुः		वायुमयः	३५३
(चिन्दते) ३७८		प्रज्ञायते	२९१	वायुमेव प्रशासं	२४४
वसुदानः	३७८	वाचा स्वरसपन्न-		वायुरं खम्	३९०
वाक्	११, २४, ४७, ४८, ५२, (वदम्) ६७, १२३, १९७, ३८२, ४४६	याज्ञवल्क्यं कुर्यात्	५१	वायुरेव व्यष्टिर्वायुं समष्टिः	२४४
वागग्निम्	२३१	वाचा ह नामन्यभिवादति	२२८	वायुर्दिशा यथा गर्भः	४४४
वागनुष्टुप्	४१०	वाचा ह स्मैव पूर्व		वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्	२६२
वागचिः	४२८	उपयन्ति	४२४	वायोः	१७९, (वृष्टिम्) ४३२
वागछमी	१७७	वाचा ह्यस्त्रमश्नते	१७८	वायोरन्तरः	२६४
वागेव देवाः	१२६	वाचि (शान्तायाम्)	३०१	वायो	२५९
वागेवर्ग्वेदः	१२६	वाचि तिष्ठन्	२६४	वायो तिष्ठन्	२६४
		वाचि स्वरमिच्छेत	५१	वायो पुरुषः	१४५
		वाचीति	२८१		

वार्करीणोपुत्रः	४४६	विज्ञाने तिष्ठन्	२६५	विद्युर्दावि	४२७
वार्षभेण वा	४४२	विज्ञानाय	२००	विद्युदध्यव ब्रह्म	४०३
वाव	१३०	विज्ञाने तिष्ठन्	२६५	विद्युद् ब्रह्मेत्याहुः	४०३
वासः	१८२, (किम्) ४१८	विज्ञानेन (आत्मनः)	१९३	विद्योतते	११
वासयते	१११	विज्ञाय (धीरः)	३६९	विद्वांसः (पूर्व)	३७०
विगीतः	४४२	विज्ञायते	४२४	विद्वान्	२३
विष्ठापनम् (वाचः)	३६९	विट्	१०७		(अमृतः) ३६७
विचिकित्सा	१२३	विततः (पन्थाः)	३६३		(वयुनानि) ४१२, ४१६
विच्छाद्ययति (हस्तोव)	३२८	वित्तम् (मे स्यात्)	११२, १३०	विधरणः	३७०
विच्छिन्नात्	१२८	वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीय	११२	विधरणी	४३४
विजहाति (पाप्मनः)	३१६	वित्तये	४४३	विधुनते	११
विजहार (याज्ञवल्क्य)	३८३	वित्तस्य कामाय	१९२, ३८१	विधृताः (तिष्ठन्ति)	२६८
विजानाति (न)	२०१, ३४९, ३८३	वित्तोन पूर्णा	१९१, ३८०	विधृतौ	२६८
विजानीयाः	२४७	वित्तैषणा	३७०	विध्वंसते	४०
विजानीयात् (आत्मानम्)	३६५	वित्तैषणायाः	२५०, ३७०	विनिर्ज्ञायते	३०१
(केन) ३८३		विदग्धः शाकल्यः	२७३, २९३	विनिश्चरन्ति	१९५, ३८१
विजिज्ञासा	२१६	विदर्भी कौण्डिन्यः	२१५, ३८९	विनेशुः	४०
विजिज्ञास्यम्	१२६	छिदानाद्विद्युत्	४०३	विन्दते	११३, ३७८
विजिहीते	४०४	विदित्वा (आत्मानम्)	२४९	विन्देत (आर्तवम्)	४४२
विजिहीषां शान्नापृथिवी	४४३	(एतस्) ३७०,		विन्यदधात्	४३
विजुगुप्सते (न ततः)	३६७	(तस्) ३७६		विपतिष्यति (मूर्धा)	२८३
विजृम्भते	११	विदुः (ये तत्)	३६६, ३९०	विपपात (तस्य ह मूर्धा)	२८३
विज्ञातं विजिज्ञास्यम्-		विदुषे	४०५	विपरिपत्य	३२७
विज्ञातमेत एव	१२६	विदेहाः (इमे)	२९६	विपरिलोपः (वृष्टेः)	३३५, ३३८
विज्ञातारम् (विज्ञातेः)	२४७	विदेहान् (ददामि)	३७६	विपल्येति	३०१
विज्ञातारमरे केन		विघ्नः (तद्वयम्)	३६६	विषातयता	५०
विजानीयात्	२०१, ३८३	विद्यते (विपरिलोपः)	३३७, ३३८	विषापो विरजोऽविचि-	
विज्ञातुः (विज्ञातेः)	३३८	विद्यत्येनं पाप्मनः	४०३	कित्सो ब्राह्मणो भवति	३७६
विज्ञात्	२७१	विद्यया देवलोकः	१३०	विप्रचिन्तिः	२१५, ३८९
विज्ञाते (आत्मनि)	३८१	विद्या	४२५	विप्रतिपद्यन्तां इति	४२२
विज्ञाते (अविज्ञातारम्)	२४७	विद्याः	१९५, २९१, ३८१	विब्रूयात्	२४७
	३३८	विद्याकर्मणी	३४९	विभक्तम्	३३५
विज्ञानघनः	१९८	विद्यानाम् (सर्वाताम्)	१९७, ३८२	विभूरसि	४३६
विज्ञानम् १५४, (ब्रह्म)	२८६	विद्याम्	१३०	विमथ्नीरन्	२८२
विज्ञानमयः (पुरुषः)	१५४, ३०५,	विद्यायाम् (रताः)	३६५	विमुक्ताः (अपियन्ति)	३६३
	३५३	विद्युत्	२०६	विमुच्यमानः (इतः)	२९४
विज्ञानादन्तरः	२६५	विद्युति पुरुषः	१४५	विमोक्षाय (ब्रूहि)	३२१,
विज्ञानाय	२००	विद्युतम्	१८२	(एव) ३४१	

विरजः (ब्राह्मणः)	३७६	वृक्षम् (आवृहेयुः)	२८५	वेदेहः	२६६
विरजः पर आकाशात्	३६८	वृक्षात् आहतात्	२८५	वैद्युतात्	४२९
विराट्	२९५	वृद्धके (मुकुटम्)	४३९	वैद्यान्पदीपुत्रः	४४६
वीरे वीरमजीजनत्	४४५	वृत्तम् (अन्यत्)	३८०	वैश्यः	१०७
विवक्ष्यसि	२८३	वृन्दारकः	२९४	वैश्येन वैश्यः	१०७
विवदमानः	४१६	वृषभः	६१	वैश्वानरः (अग्निः)	१०, ४०४
विवदमानौ (एयाताम्)	४०९	वृषलः	४४२	व्यकुशत्	२२
विशन्ति	४०५	वृषलो	४४२	व्यज्ञासिष्टा३ इति	३९६
विशम्	१०५	वृष्टिः	४२७	व्यज्ञासिष्मेति	३९६
विश्वकुत्	३६६	वृष्टिम्	२१०	व्यथते	१३४, २८३, २९६, ३५०, ३८३
विश्वंभरः	६६	वृष्टेः पृथिवीम्	४३२	व्यपदिष्टम्	२४७
विश्वंभरकुलाये	६६	वैथ	२६२	व्यष्टिः	२१५, २४४, ३८९
विश्वरूपम्	१७७	वैथ यथेमाः प्रजा प्रत्ययः	४२२	व्याक्रियत	६६
विश्वरूपस्त्वाष्ट्रः	२१५, ३८९	वैथो देवयानस्य वा पथः	४२३	व्याक्रियते	६६
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्	४१२	वैथो यतिथ्यामाहुत्याम्	४२२	व्याख्यानानि	१९५, ३८१
विश्वामिश्रजमदग्नी	१७८	वैथो यथासौ लोकः	४२२	व्याख्यास्यामि (वे)	१९२, ३८०
विश्वाय स्वाहा	४३६	वैथो यथेयं लोकम्	४२२	व्याचक्षानस्य (मे)	१९२, ३८०
विश्वामसु	४४३	वेदः (अननुक्तः)	१०७	व्यात्तम्	१०
विश्वे देवा	१०५, २३०	वेदः (अयम्)	३९०	व्यात्तमेव समित्	४२८
विषासहिः	१४५	वेद (नान्तरम्)	३३०	व्यानः १२३, (सत्या) २२४, २८२	११६
विष्टानि (भूतानि)	४०५	(एनेन यद्वेदितव्यम्)	३९०	व्यावर्तते	११६
विष्णुः	४४३	वेदमनुब्रवीत	४४२	व्याहरत्	५५
(योनिं कल्पयतु)	४४३	वेदयसे	२९६	व्याहितः	४०५
विश्वद्वः	४०	वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रम्	२६२	व्युच्चरन्ति	१५७
विसर्गानाम् (सर्वेषाम्)	१९७, ३८२	वेदवित्	२६१	व्युत्थाय	२५०, ३७०
विसुक्रतः	४३९, ४४१	वेदाः (अवेदाः)	३३२	व्यूह	४१२
विसृष्टिः	६२	(अभिसम्पन्नाः)	४१५	व्येव त्वा जपयिष्यामि	१४८
विस्फुलिङ्गाः	१५७, ४२५	वेदानाम् (कामाय)	३८१	व्रतम्	१३७
विहृत्य (स्वयम्)	३१६	वेदानाम् (सर्वेषाम्)	१९७, ३८२	व्रतमीमांसा	१३५
विहितः	२२	वेदानुवचनेन	३७०	व्रीहिः	४०२
वीणायै (वाद्यमानायै)	१९४, ३८१	वेदितव्यम्	३९०	व्रीहियवा	४३८
वीणावादस्य (शब्दाः)	१९४, ३८१	वेदिता	२७६, २७७, २७८	व्रीहीन् (अवधातयेत्)	४०२
वीति (वि-इति)	४०५	वेदिष्यावः	२३१		
वीयाय	५७	वेदोज्जीति	४४५		
वीरः	४०६	वेशान्ताः	३१९		
वीर्यम्	२६	वैकुण्ठः	१४५		
वृक्षः (मृत्युना) २८५, (वृक्ष) २८५		वैजवापायनः	२१४		
वृक्षः	२८५	वेदमृतीपुत्रः	४४६		

शङ्खस्य (व्यायमानस्य) १९४, ३८१	शिबुः १७५	श्रद्धायामिति २८०
शता दश २१३	शिबुम् १७५	श्रमः (मृत्युः) १३५
शब्दः १२३, १४६	शीर्यते २८३, २९६, (न) ३७०	श्रमणः (अश्रमणः) ३३२
शब्दान् (बाह्यान्) १९४,	शुक्लः ४४२	श्रवणेन (आत्मनः) १९३
(बहून्) ३६९, ३८१	शुक्लम् १७७, ३६४	श्रान्तः ३२७
शब्दानाम् (सर्वेषाम्) १९६, ३८२	शुक्लस्य (लोहितस्य) ३२८	श्राम्यति चक्षुः १३६,
शायती १५६, (मृता प्रत्यस्ता) ३६१	शुक्लानि (यजूर्वि) ४४६	(श्रोत्रम्) १३६,
शरः १२	शुद्धः ४११	(एव वाक्) १३६
शरवर्हिः ४४१	शुश्रूषितां वाचं भाषिता ४४२	श्रावितमति ४३६
शरभृष्टीः ४४१	शुष्के (स्थाणी) ४३७	श्रिया (तपति) ४०८, ४४५
शरीरदेशेभ्यः (अन्येभ्यः) ३४९	शुष्क्यति ४७	श्रीः १८३
शरीरम् (प्रेतस्य) १२७, १२८,	शुष्क्यति वै प्राणे ऋते अस्मात् ४०५	श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां
(निहृत्य) ३५२, ३६१,	शूद्रः १०७	यन्मलोद्वासाः ४४०
(अनुसंज्वरेत्) ३६५,	शूद्रेण शूद्रः १०७	श्रुते (आत्मनि) ३८१
(भस्मान्तम्) ४१२,	शूङ्गयोः २१६	श्रुतेः (श्रोतारम्) २४७, ३३८
(पापीयः) ४१६	शूणुयोः २४७	श्रुतैः देवान् ६३
शरीरमभिसंपद्यमानः ३१६	शूणोति २०१, ३३८, ३८२	श्रुत्यास्तम् १०३
शरीरं पृथिवीमप्येति २३१	शूणोति (नान्यम्) ४०, ११३	श्रुत्योरूपम् १०३, १०६
शरीरात् (मर्त्यात्) २७४	(न) ३४९, (घोषम्) ४०४	श्रुत्यः १३६, ४१४
शरीरे २६, (स्वे) १५५	शृण्वन्तः श्रोत्रेण ४१६, ४१७	श्रेष्ठाय (स्वाहा) ४३६
शस्या २२४	श्रोते १५६, (आध्मातः) २३०, ३६१	श्रेष्ठाय ४०६
शाकल्य २७६, २७७, २७८, २७९	(तस्मिन्) ३६९	श्रोतव्यः (आत्मा) १९३, ३८१
शास्त्राः (प्ररोहेभ्यः) ४३७	शोकम् २४९	श्रोतारम् (श्रुतेः) २४७
शाण्डिलीपुत्रः ४४६	शोकात् (तीर्णः) ३३२	श्रुतुः (श्रुतेः) ३३८
शाण्डिल्य २१४, २१५, ३८९,	शोकान्तरम् (रूपम्) ३३०	श्रुतुः २७१
३८९, ४४७	शोचति १३४	श्रोत्रं विस्फुलिङ्गा ४२८
शान्तः (दान्तः) ३७६	शौङ्गीपुत्रः ४४६	श्रोत्रं वै ग्रहः २२८
शान्तायां वाचि ३०१	शौद्रम् (वर्णम्) १०६	श्रोत्रं वै परमं ब्रह्म २९२
शान्ते (अग्नी) ३०१	श्यामः ४४२	श्रोत्रं वै संपद् ४१५
शान्दः (पुरुषः) २०६	श्येनः ३२७	श्रोत्रं होच्यक्राम ४१७
शारीरः (पुरुषः) २०३	श्रद्धायाम् ४०९	श्रोत्रं देवम् ११३
शारीर (आत्मा) ३४४	श्रद्धते २८०	श्रोत्रम् ४०, ४९,
शारीरम् ३१६	श्रद्धा १२३	(शृण्वन्) ६७,
शारीरात् (आत्मनः) २९५	श्रद्धायाम् होव दक्षिणा २३१, ३८२	१३५, १५४,
शान्धत्तौ समाः ४०४	प्रतिष्ठिता २८०	(एकाग्रमम्) १९७,
शिरः १०, २३		२३१, ३८२
(चमसः) १७८, ४०२, ४०२		
शिल्पः कश्यपः ४४६		

श्रोत्रमेवायतनम्	२९२	संवदिष्टाः	१४४	संकल्पानाम्	
श्रोत्रस्य श्रोत्रम्	३६७	संवर्गोऽसि	४३६	(सर्वेषाम्)	१९७, ३८२
श्रोत्रादन्तरः	२६५	संवर्हः (प्राणः)	४१७	सच्च त्यच्च	१७९
श्रोत्राय स्वाहा	४३६	संवित्ते	१७८	सजने	२३१
श्रोत्रियः	३४१	संविदाना	१७८	स जीवति यावज्जीवति	४२८
श्रोत्रेण हि शब्दान्		संवृहेत्	४१७	सज्यते	२९६, ३७०,
शृणोति	२२८	संस्कृत्य	४३४	(नहि) ३८३	
श्रोत्रे तिष्ठत्	२६५	संस्तावः (तयोः)	२९५	संचरणी (सृतिः)	२९५
श्रोत्र्याम्यहमिति श्रोत्रम्	१३५	संख्यम् (अवनयति)	४३६	सचरत्	१३४
श्रोत्रः (पुरुषः)	२७७	संहृत्य (पक्षी)	३२७	सं जायां पत्या सह	४४३
श्लोकः	१३७, १७७, ३५५	सं हाल्लै पद्यते यं कामं		संज्ञा	१९८, ३८२
श्लोकम्	६७	कामयते	४१५	सन्ति-यम् इति	४००
श्लोकाः	११५, १९४, २९१	स आह्लाद्राक्षमिति तत्सत्यं		सतो ह्येष रसः	१७९
	३२०, ३६१, ३८१	भवति	२९२	सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं	
श्लोकैः (पत्रच्छ)	२८४	स इत्येकमक्षरम्	४००	वदतीति	१०६
श्रम्यः	४१८	स इदं सर्वं भवति	८७	सत्यं ह्येव ब्रह्म	४००
श्रमिषुम्	२६	स ह्यमेवात्मानं द्वेषा-		सत्य इति	२८१
श्रानः	२८२	प्रायतयत्	६०	सत्यकामः जाबालः	२९३
श्रापदाः	१११	स एतास्तेजोमात्रा		सत्यकामाय जाबालाय	४३८
श्वेतकेतुः ह वा आरुणेयः	४२१	समभ्याददानः	२४६	सत्यवर्माय	४१२
श्वेतैभ्यः पर्वतैभ्यः	२६८	स एनमविदितो न,		सत्यप्रसवाय	४४३
		भुनक्ति	१०७	सत्यभूयमेव भवति	४००
		स एवाद्य-स उ श्वः	१३७	सत्यम् (आत्मानम्)	१०६, १५७,
		स एष इह प्रविष्टः		(मघु) २०७,	
षड् (देवाः)	२७३	आ नखाग्रेभ्यः	६६	(उपासते) ४२९	
षष्मासाद्	४३२	स एष नेति नेत्यात्मा	२८३, २९६,	सत्यमित्येनदुपासीत	२९२
षोडशकलः	१२८		३७०, ३८३	सत्यमेव	४००
षोडशी	१२८	स एष पाङ्क्तो यज्ञः	११३	सत्यं ब्रह्म	४००
षोडश्या कलया	१२८	स एष प्राणस्त्रेधा विहितः	२२	सत्यस्य (मुखम्)	४१२
		स एष सर्वस्येशानः		सत्यस्य सत्यम्	१५७
		सर्वस्याधिपतिः	४०२	सत्येन	१४०
संराधनीम्	४३४	स कर्मणातिग्राहेण गृहीतः	२२८	सत्ये ह्येव दीक्षा	
संलयाय (प्रियते)	३२७	स कामेनातिग्राहेण गृहीतः	२२८	प्रतिष्ठिता	२८१
संवत्सरः	२३, २७, ३३०,	सङ्कद्विद्युत्तम्	१८२	स त्रेधात्मानं व्यकुस्त	२२
	(परिवर्तते) ३६७	सक्तः (एति)	३५५	स त्वमङ्ग कषायोऽधि	४४०
संवत्सर एव समित्	४२७	सकथौ	२३	सद् (= अमृतम्)	५३
संवत्सरम्	११८, ४१६	संकल्पः	१२३	सदामं	१७५
सवत्सरस्य	२७५	संकल्पयति	४०	स द्वितीयमैच्छत्	६०
संवत्सराः	२६८				

सनगः	३८९	समाः	१२८, (शाश्वतीः)	४०४	संपरिष्वक्तौ (स्त्री- पुमांसौ)	६०
सनगः (वंशः)	२१५	समाददीत रथम्		२९४	संपूर्यता३ इति	४२२
सनये	२१०	समानः		१२३, ३०५	संप्रतिः	१३१
स न साधुना कर्मणा भूयात्	३६९	समान इति		२८३	संप्रमुच्य (अङ्गेभ्यः)	३४५
सनातनः (वंशः)	२१५, ३८९	समापिपयिषेत्		१३७	संप्रसादे (एतस्मिन्)	३२२
स नाम्नातिग्राहेण गृहीतः	२२८	समाहितः (मूत्वा)		३७६	संप्साय	४११
सनारः	२१५, ३८९	समाहितात्मा (उप- निषद्भिः)-		२९४	संबभूवतुः	१२
स नै व व्यभवत्	१०५, १०६	समिङ्गयति सर्वतः		४४४	संभवः (प्रत्य)	२८५
संदीप्तमसि	४३६	समित्		४२५	संभवति	६१, ४११, ४२५
संदृब्धानि	२६१, २६२	समितिगमः		४४२	संभृत्य	४३४
संदेहे (गहने)	३६६	समिद्धः (मध्यतः)			संमोहमिव (न्येति)	३४८
सध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्	३१६	(तौ मुष्कौ)		४३९	सम्पद्भि	४०७
सध्ये स्थाने तिष्ठत्	३१६	स मुक्तिः सातिमुक्तिः		२२१	सम्नाद्	२८९, २९३
संनिगच्छति	१४६	स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां			स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते	१०७
सनीय (मन्यस्)	४३४, ४४४	चाग्निमसृजत्		६२	स यत्रात्र किंचित् पश्यति	
सपलः	१२७	समुत्थाय		१९८	अनन्वागतस्तेन भवति	३२५
सपत्न्यावातिव्याधिनौ	२६६	समुदपारयत्		४३९	स यत् पूर्वाज्जमात्	
स पापीयात् भवति		समुः		१९६, ३८१	सर्वस्मात् पुंस्वः	५५
यथा श्रेयासं हिंसित्वा	१०३	समुद्र एवात्य बन्धुः			स यत्र प्रस्तुयात् तदेतानि	
सप्तान्नानि	११५	समुद्रो योनिः		१२	जपेत्	५२
सप्रस्थाधानम्	१७५	समुद्रे (अपरे)		१२,	स यत्राणिमानं न्येति	३४५
स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते	२७५	(पूर्वे)		१२	स यत्रायमात्माऽब्रह्मं न्येति	३४८
स भाणकरोत्	२४	समुद्रो द्विस्तावत्पर्येति		२४४	स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः	
समः	४९	समुदाते		२९७	पराङ् पर्यावर्तते	३४८
स मनसा वाचं मियुनं		समूलम्		२८५	स यथा कामो भवति	
समभवात्	२३	समूह		४१२	तत्कुरु संवति	३५३
गमन्तम्	४६, (तस्)	समूढः		३४१	स यदा मृत्युमत्यमुच्यत	
समन्तारभेते (विद्याकर्मणो)	३४९	समे (प्रतिष्ठति)		४१५	स वायुरभवत्	४५
समभवत्	२३, ६०	समेति (विश्वम्)		४२३	स यदोल्कमिष्यन् भवति	४०४
ममभ्याददानः (तेजो- मात्राः)	३४८	समेवाभवत्		६१	स यद्यदेवासृजत तत्तद-	
समम् (यवैः नामसिः)	१३८	संपत्		४१७	सुमयिषत	२५
समर्पिताः	२०८	संपदः		२२१	स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठितः	२८०
समन्तुते (ब्रह्म)	३६१	संपदे (स्वाहा)		४३६	स यस्तान् पुरुषान् निरुह्य प्रत्युह्य	२८३
समष्टिः	२४४	संपन्नतम. (मनुष्य- कैर्भोगैः)		३४१		
समहृत्य	२२	संपरिष्वक्तः (स्त्रियां)		३३०		

स यावदप्येतेषामैकैकं		सर्वा सावित्रीमन्वाह	४३७	स विश्वकृत् स हि सर्वस्य	
न प्राप्नोति	११३	सर्वाणि च भूतानि	२६१, २६२, २९१	कर्ता	३६६
स रसेनातिग्राहेण		(सर्वे च कामाः)	१११	स वै देवः प्राणः यः सञ्चरञ्चा-	
गृहीतः	२२८	सर्वाण्येन भूतान्यभिक्षरन्ति	२९१,	संचरञ्च	१३४
सरस्वती तमिह धातवे			२९२ २९३	स वै नैव रेमे	६०
करिति	४४५	सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः	२९६	स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य	२९०, २९३
स रूपेणातिग्राहेण		सर्वा नु भूः	२१३	स वै वाचमेव प्रथमा-	
गृहीतः	२२८	सर्वा नु वा बः पृच्छामि	२८४	मत्यवहृत्	४४
सर्पिषोऽङ्का	४४१	सर्वा नु वेदाननुब्रवीत	४४२	स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः	२२८
सर्पिषमत्सम्	४४२	सर्वा नु स्वाहा	४३६	स शीघ्रं वर्णमसृजत पूषणम्	१०६
सर्वं वा अतीति		सर्वावत. (लोकस्य)	३१६	स श्रेयो रूपमत्यसृजत धर्मम्	१०६
तददितेरदितित्वम्	२५	सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेद		ससृजे	१३५
सर्वं सन्	१३१	सर्वं भूयासम्	४३७	स स्त्रियं ससृजे	४३९
सर्वः (अस्मि)	३२८	सर्वैः (प्राणाः)	१५७, २९६	सस्यूणम्	१७५
सर्वज्यानिम्	१३०	सर्वैः देवा	६२	स स्पशेनातिग्राहेण गृहीतः	२२८
सर्वदेवत्यम्	२७	सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः	२६४	स ह कामप्रश्नमेव वव्रे	२९७
सर्वं तं परादात्	१९३, ३८१	सर्वे वा मा पृच्छत	२८४	स ह रेतो दधावहै	४४३
सर्वमयः	३५३	सर्वेश्वरः	३७०	सहस्रधा (मित्रः)	२९५, ३२८
सर्वमस्यान्नं भवति	२५	सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्	२६४	सहस्रमेतस्यां वाचि दधः	१४१
सर्वमहोरात्राभ्यामासम्	२१९	सर्वापिधम्	४३४	सहावैतु जरायुणा	४४४
सर्वमात्मानं पश्यति	३७६	सलिले (द्रष्टा)	३४०	स हि कर्ता	३१९
सर्वमायुरियात्	४४२, ४४२	सलोकताम्	४९, १३७, ४०६, ४०६	स हि स्वप्नो भूत्वेन लोकमति-	
सर्वमिदं प्रज्ञास्ति यदिदं		स लोकमागच्छति अशोक-		क्रामति	३०५
किं च	४०२	महिमम्	४०४	स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे	२७३
सर्वमेव तत् संवहति (अग्नि)	४११	स वा अयमात्मा ब्रह्मा	३५३	स हैतावानास	६०
सर्वमेव तत्संप्ताय शुद्धः पूतः		स वा अयमात्मा सर्वेषां		स गौरभवद्वृषभ इतरः	६१
सम्भवति	४११	भूतानामधिपतिः	२०८	साङ्कृतिपुत्रः	४४६
सर्वं पाप्मानं तपति	३७६	स वा एष एतस्मिन्		सा चामश्नेति तत् साम्ना-	
सर्वं पूर्वपक्षारपरपक्षा-		सम्प्रसादे रत्वा	३२२	सामत्वम्	४९
भ्यामासम्	२२०	स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते		सा चेदस्मै दद्यात्	४४०
सर्वं मृत्युनासम्	२१८	रत्वा	३४३	सा चेदस्मै न दद्यात्	४४०
सर्वं मृत्युनामिपक्षम्	२१८	स वा एष निरिन्द्रियो		सा चेदस्मै नैव दद्यात्	४४०
सर्वविद्	२६२	विसृज्यतः	४४१	साञ्जीवीपुत्रः	४४६
सर्वस्य कामाय	१९३, ३८१	स वा एष महानज आत्मा	३७८	सात्य (पुरुषः)	२०७
सर्वस्य वशी	३६९	स वा एष महानज आत्मा		सा त्वं वीरवती भव	४४५
सर्वस्याधिपतिः	३६९	योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु	३६९	सा त्वमोऽहमिति	४४३
सर्वस्येशानः	३६९	सविज्ञानः (भवति)	३४९	साधानम्	१७५
सर्वस्यै तस्यात्ता भवति	२५	सविज्ञानमसृजत	१०५	साधारणम्	११६

साधु (साधुकारी)	३५३	सूत्रम् (वेत्थ)	२६१, २६२	सोमाय स्वाहा	४३६
साधुकारी साधुर्भवति	३५३	सूत्राणि	२९१	सोमो राजा	१४४, १४८, ४२५
साधु कुर्यात्	४०५	सूर्य	४१२	सोऽयं वायुः परेण मृत्युम्	४५
साम (सप्तविधम्)	४९, ५२, १४०,	सूर्यः	१०, ८७, १३७	सोऽयमग्निः परेण मृत्युम्	४४
	४०७	सूर्याचन्द्रमसौ	२६८	सोऽयास्य आङ्गिरसो-	
सामत्वम्	४९	सृजते (आनन्दान्)	३१९	ज्जनानां हि रसः	४७
सामवेदः	१९५, २९१, ३८१	सृतिः (संचरणी)	२९५	सोऽयास्य आङ्गिरसो-	
सामश्रवा ३ इति	२१७	सृती (द्वे)	४२३	ज्जनानां हि रसः	४१
सामानि	२४	सुप्तः (हृदयात्)	२८१	सोऽप्यन्तीम् (अभ्युक्षति)	४४४
सामाहमस्मि ऋक् त्वम्	४४३	सृष्टानि	१३५	सोऽसावादित्यः परेण मृत्युम्	४५
साम्नः	५१	सृष्टिः	६२	सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युम्	४५
सायकायनः	३८९	सृष्ट्याम्	६२	सोऽस्य परमो लोकः	३२८
सा यथा मृत्युमत्युम्व्यत्		सेतुः (एषः)	३७०	सोऽहमस्मीत्यशे व्याहरत	५५
सोऽग्निरभवत्	४४	सेना	१४५	सोऽहं भगवते विदेहान्	
सायुज्यम्	४९, १३७ ४०६,	सैतव	२१४	ददामि	३७६
	४०७	सैतवः	३८९	सोऽहं भगवते सहस्रं	
सार्गलः सपरिश्रयः	४४४	सैन्धवखिल्यः	१९८	ददामि	३२१, ३४१, ३६१
सा वा एषा देवता दूर्नाम्	४२	सैन्धवधनः	३८२	सौकरायणः	१ ३८९
सा वा एषा देवता सा		सैपा क्षत्रस्य योनिः		सौवरः (पुरुषः)	२०६
पाप्मानं मृत्युम्	४४	(यद्वह्ना) १०३		स्कन्दति (रितः)	४३९
सावित्रीम्	४१०	सैषा गायत्री परोरजसि		स्तनम् ११७, (प्रयच्छति)	४४५
सिकताः	११	प्रतिष्ठिता	४०९	स्तनयति	११
सिनीवालि	४४३	सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः १३७		स्तनयितुः	२०६, २९७
सिन्धवः	११	सैषा ब्रह्मणोऽतिःसृष्टिः	६२	स्तनयितुरेवेन्द्रः	२७५
मुकृतम् (बृहत्के)	६३९, ४४०	सोऽकामयत्	११२,	स्तनाः (चत्वारः)	४०३
सुतः	१४४	(जाया मे स्यादथ		स्तनी	४४०
सूत्राणि	१९५, ३८१	प्रजायेय) ११२		स्तोर्त्वा	४४१
सुधन्वा आङ्गिरसः	२३४	सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठितः	२८१	स्तेन (अस्तेन)	३३२
सुध्या	४१२	सोऽनुवीक्ष्य नान्य-		स्तोत्राणि	५३
सुधर्षः (इन्द्रः)	२४४, ३२७	दात्मनोऽपश्यत्	५५	स्तोत्रियाः	२२४
सुधम्	१४८, ३२१, ३२७	सोऽपानेनातिग्राह्य गृहीत	२२८	स्तोष्यति	२२४
सुधस्य (रितः)	४३९	सोऽविभेत्तस्मादेकाकी		स्त्रियः (वृज्जते)	४६९
सुधान्	३२०	विभेति	५७	स्त्रिय इति होवाच	२७७
सुधेव (इति)	४२३	सोमः	६२, १०३	स्त्रिया (प्रयति) ६०, (प्रियया)	३३०
सुधर्षम्	५२	सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठित	२८१	स्त्रीपुमासौ	६०
सुधुसः	१५६	सोमं राजानम्	४३२	स्त्रीप्रजा (एव)	३८०
सुसमाहितम् (अनः)	३४४	सोम एवाश्रमग्निरन्नादः	६२	स्त्रीभिः (सह मोदमानः)	३२१
मूतप्रामण्यः (प्रतिकल्पन्ते)	३४६	सोमदेवत इति	२८१	स्थाणी (शुष्के)	१३७

स्थानम्	३२०	स्वर्ग लोकम्	३६३	हस्तां वै ग्रहः	२२८
स्थानात् (अस्मात्)	१८९, ३८०	स्वस्ते दधामि	४४५	हृत्स्पृषमम्	२९१
स्थाने	३१६	स्वानां श्रेष्ठः	४६	हास्ति हिरण्यस्य	४२४
स्थालीपाकावृताऽऽज्यम्	४४३	स्वानाम् (वसिष्ठः)	४१५	हिसित्वा	१०३
स्थितं च यन्त्र	१७९	स्वाभ्यान्ते च	३९९	हिङ्कृतमसि	४३६
स्थितिरित्येनदुपासीत	२९३	स्वाहा	४३४, ४४४	हिङ्क्रियमाणमसि	४३६
स्थिरम् (स्नाव)	२८५	स्वाहाकारः	४०३	हिताः (नाड्यः)	२९५, ३२८
स्थूणा	१७५	स्विष्टं सुहृतं करोतु		हिता नाम नाड्यः	१५६
स्नाव	२८५	नः स्वाहा	४४४	हिनस्ति	१०३, (अनुतम्) ४००
स्पर्शानाम् (सर्वेषाम्)	१९६, ३८१	स्वेन ज्योतिषा	३१६	हिरण्यम् (पुरुषः)	३२०
स्पृशीत (न)	३४९	स्वेन भाषा	३१६	हिरण्यमयी अरणी	४४४
स्पृष्टः (मास)	३६३			हिरण्यमेन (पात्रेण)	४१२
स्पृष्टः (स्पृष्टः)	३३८	ह		हृतम्	११६, २९१, ३८१
स्पृष्टः (स्पृष्टः)	३३८	हंसः	३२०	हृत्वा (अग्नी)	४३६
स्थन्दन्ते	२६८	हन्त	६१, १८९, २६६, ३८०	हृत्पुद्गुल्य प्राक्नाति	४४३
भवन्त्यः	३१९	हन्तकारः	४०३	हृ (एकाक्षरम्)	३९९
सुवः (औदुम्बरः)	४३८	हन्तकारं मनुष्याः	४०३	हृदयं लोकः	२७७, २७८
स्वं लोकमवृष्ट्वा	१०७	हन्त तिरोऽपानि	६१	हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्मा	२९३
स्वः स्वाहा	४३६, ४३७	हन्तासुरान् यज्ञ उद्गी-		हृदयं वै ब्रह्मा	२९३
स्वधाकारः ४०३, (पितरः)	४०३	थेनात्ययामेति	२८	हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां	
स्वपिति	१५४	हन्तास्मै प्रतिष्ठां		भूतानामायतनम्	२९३
स्वप्नः (भूत्वा)	३०५	कल्पयानीति	४३९	हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां	
स्वप्नम् (न कंचन)	३२७	हन्ति पाप्मानं		भूतानां प्रतिष्ठा	२९३
स्वप्नस्थानम्	३१६	जहाति च	४०२, ४०२	हृदयं इति	२८१
स्वप्नान्तम्	३२६	हन्त्यमानस्य	१९४, ३८१	हृदयं इति होवाच	२७९, २८१
स्वप्नान्तायैव	३२५	हयः	१२	हृदयम्	
स्वप्नान्ते	३२१, ३४३	हयो भूत्वा देवानवहत्	१२	(एकायनम्) १९७, ३८२, ३९९	
स्वप्ने	३२५	हरयः	२१३	हृदयमेव (अन्ववक्रामति)	३४८
स्वप्नेन	३२०	हरितः कश्यपः	४४६	हृदयमेव सम्राट्	२९३
स्वप्न्यया (चरति)	१५४	हरितम्	३६४	हृदयमेवायतनम्	२९३
स्वप्न	५१	हरितस्य (लोहितस्य)	३२८	हृदयस्य (शोकात्)	३३२,
स्वयं विहृत्य	३१६	हस्तम् (आहुर)	२३१	(अग्रम्) ३९९	
स्वयं ज्योतिः (पुरुषः)	३१६, ३२१	हस्ताभ्यां हि कर्म करोति	२२८	हृदयात्	१५६, (अग्नी) २९५
स्वयं निर्माय	३१६	हस्ताभ्याम्	६२	हृदयादधि जायसे	४४०
स्वयः	५१	हस्तीभूतः	४११	हृदयेन हि रूपाणि	
स्वरवन्तम्	५१	हस्तीव विच्छाययति	३२८	जानाति	२७९
स्वरसंपन्नया	५१	हस्ते कृत्वा	२६६	हृदयेन हि अद्वां जानाति	२८०
स्वरिति प्रतिष्ठा	४०२, ४०२	हस्तौ (एकायनम्)	१९७, ३८२	हृदयेन हि सत्त्वं जानाति	२८१

हृदये-ह्रौः]

काण्वशाखीयोपनिषच्छब्दवाक्यकोषः

[४५]

हृदये ह्येवं रेतः प्रतिष्ठितं भवति	२८१	हृदये ह्येव सप्ताद् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति	२९३	होता	२१८, २२४, (अश्वलः) २१७
हृदये ह्येव श्रद्धा प्रति- ष्ठिता भवति	२८०	हृदि (श्चिताः)	३६१	होत्रत्विजाऽग्निना वाचा	२१८
हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवति	२८१	हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष-	३०५	होष्यति	२२३
		हृद्याकाशः	२०६	ह्लादुनयः (विस्फुलिङ्गाः)	४२७
				ह्रौः	१२३

॥ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकयोर्वद्धूतवाक्यानामाकरः ॥

अकामस्यः क्रिया काचित्	म० स्मृ० २।४	अनादित्वान्निगुणत्वात्	भ० गी० १३।३१
अकुर्वन् विहितं कर्म	" १।४४	अनादिनिवना	मनु०
अकृत्स्नो हि एकैकेन भवति	वृ० १।४।८	अनेजदेकं मनसो जवीयो	ई० उ० ४
अक्षाः शर्करा उपदेधाति	ते० का० ३।३२	अनेन होतस्सर्वं वेद	वृ० १।४।७
अग्नये जुष्टं निर्वपामि	ते० स० १।८	अन्तरतरं यदयमात्मा	वृ० १।४।९
अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः	ते० का० ३।३२	अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्	ब्र० सू० १।१।२०
स्वं लोकं न प्रति प्रजानाति	"	अन्नादे भूणह्रा माष्टि	आ० ष० ७।९।१५
अग्निरिदं हविरजुषत—	ते० ब्रा० ३।५।१०	अन्यदेव तद्विदितात्	केनो० १।३
अग्निमूर्धा—	मु० २।७	अन्यां देवतानुपासते	वृ० १।४।१०
अग्निमूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ	मु० उ० २।४	अन्योऽज्ञावन्मोहमस्मीति न स वेद	वृ० १।४।१०
अग्निवर्गभूत्वामुखं प्राविषात्	ऐ० उ० २।४	अपापविद्धम्	ई० ८
अग्निर्वै देवानां होता	ते० ब्रा० ३	अपाम सोमममृता अभूम	ऋ० सं० ८।४।८३
अग्निर्वै होता	ते० आ० ३।३।१	अपि वृन्दावने शून्ये	
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग्	मनु० ३।७६	अपूर्वमनपरमबाह्यं	वृ० २।५
आदित्याज्जायते वृष्टिः	" ३।७६	अप्रदायिभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः	भ० गी० ३।१२
अजोऽजरः	कौ० ३।९	अप्राणन् अनपानम् ऋचमभिव्याहरति	छा० १।३।३
अण्डस्यास्य समन्तात्		अप्सु योनिर्वा अश्वः	ते० ब्रा० ८।२०
अणोरणीयान्महतो महीयान्	इवे० ३।२०	अग्नाह्वाणादध्ययनमापत्काले	म० स्मृ० २।२।४१
अत एव चानीन्धनाद्यनपेक्षा	ब्र० सू० ३।४।२५	अभयं वै जनक	वृ० ४।२।४
अतोऽन्यदार्तम्	वृ० उ० ३।६	अभयं वै जनक प्राप्तोऽग्नि	वृ० ४।२ अन्ते
अथ केन प्रयुक्तोऽयम्	भ० गी० ३।३७	अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद	वृ० ४।४ अन्ते
अथ त्रयो वाव लोका	वृ० १।५	अभिषुष्य हुत्वा भक्षयन्ति	ते० सं०
अथा परा यया तदक्षरमधिगम्यते	मु० १	अयमग्निरर्कः	वृ० १।२ अन्ते
अथ परित्वाद् विवर्णवासाः	जावाल ५	अयमात्मा ब्रह्म	मा० १
अथ यत्रेन ध्वन्ति	वृ० उ० ४।२०	अयं लोकः पितृलोको देवलोकः	वृ० १।५।१६
अथ यमर्थः सन्नमृतानसृजत	वृ० १।४।६	अयं वाव लोकोऽग्निः	वृ० ६।२।११
अथ येऽथथातो विदुः	छा० ७।२५	अरुणाः शिरा वातवहाः	सौश्रुते
अथ योगानुशासनम्	पा० यो० सू० १।१	अर्थकत्वादेक वाक्यम्	पू० मी० २।१।४५
अथात्मनेन्द्राद्यमागायत्	वृ० १।३।१७	अवश्यं याति तिर्यक्त्वम्	
अथैतस्य प्राणस्यापः	वृ० १।५।१३	अवसादनार्थस्य चावसादात्	प्रा० ब्र० वि०
अथैतस्य मनसो द्यौः शरीर	१।५।१२	अवाक्यनादरः	छा० ३।४।२
अयोभ्य वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः	वृ० १।४।१६	अविज्ञातं विज्ञातु	वृ० ३।९ अन्ते
अदत्त्वा तु य एतेभ्य पूर्वं भुङ्क्ते	म० स्मृ० ३।१।५	अविभक्तं च भूतेषु	गी० १।३।१६
अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम्	ते० आ० १।७३	अव्यक्तोऽयम्	गी० २।२५
अनन्तरमबाह्यम्	वृ० २।५	अव्याकृतमासीत्	वृ० १।८
		अगनायाद्यतोतः	वृ० ३।५

अशानाया हि मृत्युः	वृ० १।३।४	आत्मेवेद सर्वम्	छा० ७।१५।२
अशब्दमस्पर्शमरूपम्	क० १।३।१५	आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्	ऐ० उ० १।२
अंशो नानाव्यपदेशात्	ब्र० सू० २।३।४३	आदित्यो यूपः	पू० मी० १।८।१३
अशुच्यपि पयः प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम्		आदित्यो ज्वमेधः	तै० ब्रा० १०
अश्वं न गूढमद्विनो	ऋ० १।११।७।४	आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्	तै० उ० ३।५
असतो मा सद्गमय	बृ० १।३ अन्ते	आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्	तै० ३।२।१
असदेवेदमग्र आसीत्	छा० ६-२	आपो रेतो भूत्वा विश्वं प्राविशत्	ऐ० २।४
असद् वा इदमग्र आसीत्	तै० उ० २।६।७	आशिषि लोडिति	पा० सू० ३।३।१७३
असन्नेव स भवति	तै० उ० २।५।१	आसीनो दूरं व्रजति, शयानो याति	क० १।२।३
असङ्गो नहि सज्जते	बृ० ३।५।२६	इत्यनुशासनम्	बृ० २।५
अस्ति मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेतः		इन्द्रमित्रं वरुणमग्निमाहुः	ऋ० स० १।१०६
अस्तीत्येवोपलब्धव्य-	का० २।३।१३	प्रविशिकाहारतरः	बृ० ४।२।३
अस्थूलमनणु	बृ० ३।७	इयमेवर्गनिः साम	छा० १।६
अस्य लोकस्य सर्वावितो मात्रामपादाय-		ईरयतेर्गतिर्कर्मणः	बा० पा०
शुक्रमादाय	बृ० ४।३।९	ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्	
अहमन्ममन्तमदन्तमग्निं	तै० उ० ३। अन्ते	उच्चैर्वाचा क्रियते	मी० मा० ३।१।१
अहमन्ममहमन्ममहमन्मसु	" "	उदगीथेनात्ययाम त्वं न उदगाय	बृ० ३।१।२
अहमात्मा गुडाकेशः	गी० १०।२०	उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानम्	भ० गी० ४।३४
अहमात्मा पर ब्रह्म न मत्तोऽप्यदस्ति किञ्चन		उपनिषदं भो ब्रूहि	केन० ३।२
अहमेवेदं सर्वम्	बृ० ४।३।२०	उपात्मन्त्रकरणे	पा० सू० १।३।२५
अहरदृग्च्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति	बृ० ८।३।२	उपासने गुरुणा ब्रूढानाम्	आ० ब० १।१५।१
अहं क्रतुरहं यज्ञः	गी० ९।१६	उभयात् पाप्मन	बृ० ४।३।९
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते	गी० १०।८	उभयाभ्या पुण्यपापाभ्यो मानुष्यं लभतेऽवशः	
आकाशवत्सर्वगतः		उर्वशीहृत्परा	ऐ० ब्रा०
आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता		ऊर्ध्वमूलमधः शास्त्रम्	गी० १५।१
ते तदन्तरा तद्ब्रह्म	छा० ८।१४ मत्र	ऊर्ध्वमूलोऽप्राक्शाखः	काठ० २।३।१
आग्नेयो वै ब्राह्मणः	तै० स०	ऋग्वेदविच्चजुर्विच्च	मनु० १२।११२
आग्नेय चतुर्धा करोति	आ० श्री० सू०	ऋण ह वाव जायते जायमानो योस्ति	वात०
आचार्यवान् पुरुषो वेद	छा० ६ अन्ते	एककालं चरेद्दक्षैश्च	बृ० १।४।२१
आचार्याद्विधेव	छा० ४।२।२	एकधैवानु ब्रह्मव्यम्	" ४।४।२०
आत्मतः प्राणः आत्मत आशा	छा० ७।१६।१	एकमेवाद्वितीयम्	छा० ६।२।१
आत्मनः आकाशसस्मृतः	तै० २।१	एकं सद् बहुधा विचार	तै० आ० ३।३
आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति	बृ० २।५।२	एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः	इवे० ६।११
आत्मना विन्दते वीर्यम्	केन० १।२	एको देवो बहुधा सन्निविष्ट	इवे० ६।११
आत्मयाजी श्रेयाश्च देवयाजिनः	ऐ० आ०	एतं वै तमात्मानं विवित्वा	बृ० ३-५ ?
आत्मानमेवावेत् तस्मात्तत्सर्वमभवत्	४।७	एत ह वाव न तपति	तै० २।९
आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः	बृ० ४।४।२२	एतत्समागायन्नास्ते	तै० उ० ३।१०
आत्मा ह्येषां न भवति	बृ० १।४।१०	एतदप्रमयस्य	बृ० ४।४।२०

एतद्वद्वद्वा बुद्धिमान् स्यात्	गी० १५।२०	क्रियावन्निहि कौन्तेय	म० भा० १८।२०।५९
एवमु है वेते न तरतः	वृ० ४।४।२३	क्षीयन्ते चास्य कर्माणि	मु० ३
एतमेके वदन्यग्निमनुष	मनु० १।१।२३	क्षुद्राविस्फुलिङ्गाः	वृ० २।१।२०
एतावदरे खलु अमृतत्वम्	वृ० ४।५	क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	गी० १३।२
एतावान् वै कामः	वृ० १।४।१७	गीतिषु सामाख्या	पृ० मी० २।१।२५
एतेन योगः प्रत्युक्तः	ब्र० सू० २।१।३	गुरुशुश्रूषया विद्या	नीति सार-
एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाय	वृ० २।४	गृहस्थः सद्वशी भार्या विन्देत्	वृ० २।१।१७
एवमिमे लोका अप्वन्तः	तै० आ० १।२२	गृहीता वाग् गृहीतं चक्षुः	गी० १३।१६
एवमेवास्मादात्मनः	कौ० ३।३	असिष्णु प्रमयिष्णु च	तै० सं० २।३
एष स्रष्टेव सर्वे देवाः	वृ० १।४।६	ग्रामकामो यजेत	तै० सं० ६।२।११
एष त आत्मा	वृ० ६।१	ग्रावभिरभिपुत्य	ऐ० १
एष नित्यो महिमा	वृ० ४।४।२३	चक्षुष आदित्यः	कै० २।६
एष परम आनन्दः	वृ० ४।३।३२	चक्षुषि पश्यति	पु० सू०
एष ब्रह्मोष इन्द्र एष प्रजापतिः	ऐ० ७० अन्ते	चक्षोः सूर्यो अजायत	ऐ० २।४
एष सर्वभूतान्तरात्मा	मु० २।१।४	चन्द्रमा मनोभूत्वा हृदयं प्राविशत्	स्मृ०
एष सर्वभूतेषु गूढोऽऽत्मा	कठ० १।३।१२	चातुर्वर्ण्यं चरेद् भैक्षम्	छा० ८।१।२३
एष ह्येव साधुकर्म कारयति	कौ० ३।७	जक्षत् क्रीडन्तममणः	मनु० २।८७
एषोऽस्य परमो लोकः	वृ० ४।३।३२	जप्येनैव तु संसिद्धयेत्	पा० १-५-५७
ऐन्द्रं क्षत्रं बाहुदीर्यञ्च	तै० सं०	जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतस्स्यात्	जातो निषादाच्छुद्राया जात्या भवति
एन्द्रो राजन्यः	तै० सं० २।१।६	जाया मे स्यात्	वृ० १।४।१७
औदुम्बरो यूपो भवति	वृ० ४।३।५	जुहोतिरासेचनावधिक	पृ० मी० ४।२।२८
कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः	वृ० ३।२।१	ज्ञपयिष्यामि	वृ० २।७।५
कतम एको देवः	ब्र० सू० २।३।३३	ज्ञानम प्रतिभं यस्य	मनु० १ ?
कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	वृ० १।५।६	ज्ञानादेव तु कैवल्यम्	गी० १३।१७
कर्मणा पितृलोकः	म० भा० १२।२४।७	ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः	वृ० १।५।१३
कर्मणा वध्यते जन्तुः	वृ० ३।२।१३	त एते सर्व एव समाः सर्वे	गी० १८।५५
कर्म हेव तद्वचतु	कठ० १।२।१०	ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्वा	वृ० २।४
कपाये कर्मभिः पक्वे स्मृति (ब्र० सू० भा० ३।४।२६)	प्र० ६।२	तत् केन क पश्येत्	छा० ६।२
कस्तं मदामदं देव मदन्यो जातुमर्हति	अमरकोश १	तत् तेजोऽसृजत	ई० ७
कस्मिन्वहमुत्क्रान्ते	म० गी० ३।३७	तत्र को मोहः कं गोकः	छा० ६ ?
काकुः स्त्रिया विकारो य.	वृ० १।५।३	तत्त्वमसि	” ६।७।७
काम एष क्रोध एष	मु० ३।२।२	तत्सत्य स आत्मा	तै० सं० २।६
काम. सङ्कल्पो विचिकित्सा	वृ० ३।२।२०	तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्	यो० सू० १।८
कामान्यः कामयेत मन्यमान	वृ० ४।४।२३	तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्	ई० ५
किं देवतोऽस्या प्राच्या दिश्यसि	गी० ४।१५	तदेजति तन्मैजति	वृ० १।४।८
किं प्रजया करिष्याम	मो० भा० ४।३।३	तदेतत्पदनीयमस्य	वृ० १।४।९
कुष कर्मैव तस्मात्त्वम्	ऐ० आ०	तदेतत्त्रेय पुत्रास्त्रेयोजित्वात्	शतपथ
कुयत् क्रियेत कर्तव्यम्	तै० २।६	तदेतदवदयते यद्यजते	
केन मे पोस्त्रानि नामानि		तदेनयोः प्रियं धाम	
को ह्येवान्यात्			

तदेव ब्रह्मात्वं विद्धि
 तद्वावतोऽन्यानत्येति
 तद्धेतल्लोकजिदेव
 तद्धष्यर्थं सर्वविद्यानां प्राप्यते
 तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि
 तद्योयो देवानाम्
 तद्वाऽन्येवदतिच्छन्दा
 तद्धिद्धि प्रणिपातेन
 तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत
 तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व
 तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्
 तस्मात्तत्सर्वमभवत्
 तस्मात् पश्यन्ति पादपाः
 तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञोऽयकलिङ्गः
 तस्य तावदेव चिरम्
 तस्य त्रय आवसथास्त्रय स्वप्नाः
 तस्य प्राची विक् शिरः
 तस्य यज्ञस्य मनश्च वाक्च
 तस्यै वाचः पृथिवीशरीरं
 तस्योपनिषदहम्
 तं न पश्यन्ति
 तं यथा यथोपासते तदेव भवति
 तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा
 तं विद्याकर्मणो समन्वारभेत
 तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान्
 तेजो वै धृतम्
 ते धूममभिसम्भवन्ति
 तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति
 ते वा सते आहुती हुते—शतपथ
 तस्य ह्येष रसः
 त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म
 त्रयाः प्राजापरयाः प्रजापती
 त्रिदण्डो कमण्डलुमान्
 त्रिदण्डेन यतिस्रैव
 त्रैविद्यो हेतुस्तर्की
 त्वमेकोऽसि बहूतनुप्रविष्टः
 त्वं कुमार उत वा कुमारी
 त्वं राजन् ब्रह्मासि
 दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत्र
 दशावरा वा परिषद्

केन० २।६
 ईश० ४
 बृ० १।३।२८
 मनु० १२।८५
 कठ० १।३।१२
 बृ० १।४।९
 बृ० ४।३।२७
 गी० ४।३४
 बृ० १।४।७
 तै० ३।२
 का० ५।७५
 बृ० १।४।१०
 म० भा० १२
 ना० ५० ४।३५
 छा० ६।१४
 ऐ० ३।१२
 वृ० १।९
 छा० ४।१६।२
 बृ० १।५।११
 बृ० ५।५।४
 बृ० १।४।७
 शत पथ अग्नि०
 बृ० ४।४।२३
 बृ० ४।४।२
 बृ० ८।३।२२
 तै० ब्रा० ३।३२
 बृ० ६।२।१२
 बृ० ६।२।१५
 का० १०
 बृ० २।३।५
 बृ० १।६।१
 बृ० ५।२।१
 मनु० १२।१११
 तै० भा० ३।११
 बृ० ४।३
 तै० सं० १-७
 तै० सं० २।६
 मनु० १२।११०

दहरोऽस्मिन्मन्तराकाश
 दाने सर्वं प्रतिष्ठितम्
 दिव्यो ह्यमूर्तः पुष्यः
 दिशः श्रोत्र भूत्वा कर्णौ प्राविशत्
 दिशो वेद
 दुष्कृतं हि मनुष्याणाम्
 दूरात्सुदूरे तदिहान्ति के च
 देवताधिकरणम्
 देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा
 देवो भूत्वा देवानप्येति
 द्रष्टव्यः श्रोतव्यः
 इया ह
 द्विविधं कर्म वैदिकम्
 द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चैव
 धर्मरज्ज्वा ब्रजेदूर्ध्वम्
 धर्मेणाधिगतः
 ध्यायतीव लेलायतीव
 ध्रुवं जन्म मृतस्य च
 न कर्मणा लिप्यते पापकैः
 न कर्मणा वर्धते नो कनीयात्
 न कलङ्गं भक्षयेत्
 न जायते म्रियते वा कदाचित्
 न तर्कं शास्त्र दग्धाय
 न दृष्टः द्रष्टारं पश्येः
 न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत्
 न विभेति कुतश्च न
 न मे पार्थास्ति
 न लिप्यते लोकदुःखेन
 न लीम च मीयते
 न वा इत्थ सन्तः शक्यामः
 न वाच विजिज्ञासीत
 स विज्ञातेविज्ञातारं विजानीयाः
 न सगोत्रां समानप्रवरा भार्या विन्देत्
 न ह वै देवान् पाप गच्छति
 न ह्यास्य केनचन कर्मणा लोको मीयते
 न हि द्रष्टृदृष्टे विपरिलोपो विद्यते
 न हि निन्दानिन्दं निन्दितुमु-न्यायः
 न हि स्वभावो भावाना व्यावर्तत
 न हि स्यात् सर्वभूतान्यक तीर्थेभ्यः
 नात्मार्यं पाचयेदन्नम्

८।१।७
 ना० ८० ७७
 मु० २।१।२
 ऐ० २।४
 बृ० ३।५।१९
 आ० घ०
 मु० ३।१।७
 ब्र० सू० १।३।४
 बृ० १।१।२१
 बृ० ४।१।२
 बृ० २।४।२
 बृ० १।३।७
 मनु० १२।८८
 बृ० २।३।१
 म० भा०
 मनु० १२।१०९
 बृ० ४।३
 गी० २।२७
 बृ० ४।४।२३
 तै० का० ३
 पू० मी० १०।८।१
 गी० २।२०
 बृ० ३।५
 तै० २
 गी० ३।२२
 कठ० ५।११
 कौ० २।१
 कौ० ४
 बृ० ३।४
 घम
 बृ० १।५।२०
 कौ० ३।९
 बृ० ४।२।२२
 बृ० वा
 छा० ८

नादत्ते कस्यचिदापसु	गो० ५।१५	फलवत्स्निवौ भफलतदङ्गम्	न्या
नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्	न्या० सू० ४।१।१४	वृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्	तै० सं० ६।४।१७
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय	पु० सू०	ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेत्	जावाल २
नान्यस्तोऽस्ति ब्रह्म	वृ० ३।८।९	ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो	तै० सं० ६।३।१०।५
नामरूपे व्याकरवाणि	छा० ६।३	ब्रह्मोऽहं वेदनिन्दा च	मनु० १।१।५६
नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः	मु० ३।२।४	ब्रह्म क्षपयिष्यामि	वृ० २।१।१५
नासतो विद्यते भावो नामात्रो विद्यते सतः	गी० २।१५	ब्रह्म तं परादात् क्षत्रं त परादात्	वृ० २।८।५
नित्यो नित्यानाम्	कठ० ५।७८	ब्रह्म ते ब्रवाणि	वृ० २।१।१
निराशिषमनारम्भम्	म० भा० १।२।३५।२४	ब्रह्म वा इदमय आसीत्	वृ० १।४।१०
निष्कलं निष्क्रियम्	श्वे० ६।१९	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	तै० ३।२।१
नेति नेति	वृ० ४।२।४	ब्रह्मवृक्षः सनातनः	म० भा० आ० पर्व०
नेदममूलं भविष्यति	छा० ६।५	ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति	छा० २
नेह नानास्ति किञ्चन	वृ० ४।२०	ब्रह्मात्मा	नारा० ७८
नेनं कृताकृते तपतः	वृ० ४।४ अन्ते	ब्रह्मा विष्वक्जुः	मनु० १।२।५०
नैषा तर्केण मतिरापनेया	कठ० १।२।९	ब्रह्मइति	
नोवेता नास्तमेता	छा० ३।११	ब्रह्मैवेदं सर्वम्	मु० २।२।११
पदभ्यां शूद्रो अजायत	पु० सू०	ब्राह्मणो न हन्तव्यः	तै० सं० २।६।१०
पराचः कामाननुयन्ति	कठ० २।१।१	ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सुतो	या० स्म० ८३
पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूः	का० ३।९	ब्राह्मण्ये क्रियते तनुः	मनु० २।२८
परिब्राजकः सर्वभूताभयवक्षिणासु	प्र० ४।९	भिद्यते हृदयग्रन्थिः	मु० २।२।८
परे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते	प्र० २।१०	भोगेनत्विरे क्षपयित्वा सम्पद्यते	ज० सू० ४।१।१९
पर्जन्ये वर्षत्यानन्दिनः	पृ० मी० ३।६।१	ब्रह्महत्यास्वमेधाम्यां न परं पुण्यपापयोः	
पर्णमयीत्वाचिकरणम्	मु० ३।२।२	मत्स्यानि सर्वभूतानि	गी० ९।४
पयसिकामस्य कृतात्मनश्च	तै० सं०	मघ्यं ह्येषामङ्गानामात्मा	ऐ० आ० ३।५
पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च	श्वे० ३।१९	मनसा ह्येव पश्यति	वृ० १।५।३
पशत्यक्षुः	अध्यासभाष्ये ब्र० सू० ७।७	मनो ब्रह्म	वृ० ४।१।६
पश्यादभिश्चाविशेषात्	छा० ३।१२	मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः	प्र० ४।९
पादोऽस्य विद्वाभूतानि	गी० ९।१७	मन्त्रविदेवास्मि नात्पवित्	छा० ७।२
पिताहमस्य जगतः	वृ० ४।४।५	मनैर्वाऽशी जीवल्लोके	गी० ९।५।७
पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा	वृ० १।५।७६	मिथिलार्यां प्रदीप्तायासु न मे दह्यति	म० भा० ७२
पुत्रेणैवायं लोको जय्यः	वृ० २।५।१८	मृत्युर्नैवेदमावृतमासीत्	वृ० ३।७
पुरश्चक्रे	वृ० २।५।१८	मृत्युमतिक्रान्तो दीप्येते	वृ० १।३।१२
पुरः पुरुष आविशत्	कठ० १।३।११	मृत्युरस्यात्मा भवति	वृ० १।२।७
पुराणानपरं किञ्चित् सा काष्ठा	मु० २।२।४	मृत्युर्यस्योपसेचनम्	कठ० १
प्रणवो घनुः शरो ह्यात्मा	मनु० १।२।९०	मृत्योः स मृत्युमाप्नोति	वृ० ४।४।१९
प्रवृत्तं कर्म ससेव्य देवानामेति	तै० सं० २।५।११	मोघमर्त्तं विन्दते	तै० ब्रा० २।८।८
प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतम्	वृ० ४।३।२१	य अत्मा अपहृतपात्मा	छा० ८।६।१
प्राज्ञेनात्मना सम्परिचक्रः	ऐ० आ० २।२।२	य एवं विद्वान् पौर्णमासी यजते	तै० से० २।६।९
प्राणो बृहती श्रान ऋच इत्ये	वृ० ४।१।३	य येषोऽन्तर्हृदयआकाशः	आ० वृ० ४।४।२२
प्रियमित्येनदुषासीन		यच्च काममुखं लोके	

यच्चाप्नोति यदादत्ते	लि० पु० १।७।९६	येन प्राणः प्रणीयते केनो०	केनो० १।८
यज्ञस्य गिरोऽच्छिद्यत	ते० आ० ५।१	येन सूर्यस्तपति तेजसेदः	का० ३।५५
यज्ञोपवीत्येवाधीयते	ते० आ० २।७	येन स्वस्तभितं येन नाकः	ते० सं० ४।१।८
यज्ञोपवीत वेदाश्च सर्वम्	काठक खं० ४ (यतिधर्म- संग्रह पु० १२)	ये यं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये	का० १।१२०
यज्ञो वै यजमानः	ते० सं० १।७।२२	येषांनोयमात्मायं लोकः	वृ० ४।४।२३
यतीनां तु चतुर्गुणम्		योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः	पा० सू० २
यतो वाचो निवर्तन्ते	ते० २	योगारूढस्य तस्यैव	गी० ६।३
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्	वृ० २।४।१४	योनिमन्ये प्रपद्यन्ते	क० २।२।७
यत्र वा अन्यविब स्यात्	वृ० २।४	योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु	? ४।३।७
यत्र सुप्तो न कश्चन कामं कामयते	मा० ५	यो वै प्राणः सा प्रज्ञा	को० ३।३
यत्र हि द्वैतमिव भवति	वृ० २।४।१४	यो वै भूम तत् सुखम्	छा० ७।२३
यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति	वृ० ३।१।१३	यो वै सधर्मः सत्यं वै तत्	वृ० १।४।१४
यत् सत् तत्क्षणिकं	बौद्ध कल्पना	योऽक्षनायापिपासे अत्येति	? ३।५।१
यत्साक्षादपरोक्षात्	वृ० ३।४।१	योऽश्वमेवेन यजते	ते० सं० ५।३।१२
यथा च तक्षोभयथा	ब्र० सू० २।३।४०	योऽसावतीन्द्रिययाहः	मनु० १।७
यथा च मरणं प्राप्य	कठ० २।४।६	रविचन्द्रमघोर्यावन् मयूखैर्भाष्यते	ते० सं० ३।१।९
यथा प्रकाशयत्येकः	गी० १।३।३३	रुद्रोऽस्य पशून्निमन्येत	? २।५।१८
यथा ह वै स्वायं लोकायारिष्टि	वृ० १।४।१६	रूपं रूपम्	ऐ० ? २।१
यदग्ने रोहितं रूपम्	छा० ६।४।१	रेतस आपः	? १।४
यदाग्नेयोऽष्टाकपाल	ते० सं० २।५।३	रेतसः ह्यापः सृष्टाः	? २।१।६
यदादित्यगतं तेजः	गी० १।५।१२	यत्रैषतदाभूत्	
यदा वै पुरुषः स्वपिति	कौ	वरिष्ठब्रह्मा चैवभ्रूणहृभिधीयते	
यदिदं वेदवचनं कुर्व	म० मा० १२।२४१	वाक्यान्यवधिकरण	पूर्वपक्षः ब्र० सू० १।४
यदेतद्बुद्धयं मनश्चैतत्संज्ञानम्	ऐ० उ०	वाग्वा अनुष्टुप्	ते० ब्रा०
यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्	ते० ३।२।६	वाग्वै यज्ञस्य ह्येता	वृ० ३।१।३
यदि स्तुयेत तद्विधीयेत		वाचा च ह्येव सप्राणेन	वृ० १।३।२४
यद्यदाचरति श्रेष्ठः	गी० ३।२१	वाचारम्भणं विकारोनामधेयम्	छा० ६।२
यद्यद्वि कुर्वते कर्म	मनु० २।४	वाचैव स भ्रातृवन्धु प्रज्ञायेत	वृ० ४।१।१
यस्तु सर्वाणि भूतानि	ई० ६	वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्	ऐ० २।४
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्	ना० ३	वायुरग्निः	ते० उ० १।१
यस्मिन्सर्वानि भूतानि	ई० ७	वायुर्वै गीतम्	वृ० ३।७।२
यस्य देवे पराभक्तिः	श्वे० ६।२३	विज्ञातारमरे केन विजानीयात्	वृ० २।४।१४
यस्य नाहंकृतो भावः	गी० १।८।१७	विज्ञानधन एव	वृ० २।४।१२
यस्य स्यादहं न विचिकित्साऽस्ति	छा० ३।१।८	विज्ञानमयः	वृ० ४।४।८
यस्यै देवतायै हविर्गृहीतम्	? श्री० सू० १।१४	विज्ञानमानन्दं ब्रह्म	? ३।९
यः प्राणेन प्राणिति	वृ० ३।४।१	विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत्	वृ० ४।४।२१
यः सर्वज्ञः सर्वविद्	मु० १।१।९	विद्यया देवलोकः	वृ० १।५।४
यः सर्वेषुभूतेषु तिष्ठन्	वृ० ३।७	विद्यया वा कर्मणा वा	
येन धोत्रा पृथिवी च दृढा	ते० सं० १।४।५	विद्याश्चाविद्याश्च	ई० ११
		विद्याश्चविभेति कुतश्चन	ते० २

विद्वान् लिङ्गं वर्जितः		स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद	मु० अन्ते
विरजः पर आकाशात्	वृ० ४।४।१९	स यो हैताननन्तानुपास्ते	वृ० १।१।२२
विविदिषन्ति यज्ञेन	वृ० ४।४।२१	सर्वगन्धः सर्वरसः	छा० ३।१।२२
वेद सन्यसनाच्छुद्धः		सर्वमयः	वृ० ४।४
शरीरज्ञैः कर्मदोषैर्याति	मनु० १२।९	सर्वस्य वशी सर्वस्थेशान	वृ० ४।४।२३
शक्नुवद् वै रेतसः रिक्तस्य		सर्वं छलिवद् ब्रह्म	छा० ३।१।११
ज्ञान्तो दान्तः	वृ० ४।४।२३	सर्वं पाप्मानं तरति	ते० सं० ५।३।१२
शुनि चैव श्वपाके च	गी० ५।१८	सर्वाणि रूपाणि विचिंत्य	पु० सू० ?
श्रद्धातो वरुण असृजत		सर्वान् कामान् समश्नुते	ते० २।१
श्रद्धा वा आपः	ते० वा० ३।२।४	सर्वान्तरः	वृ० ३।४।१
श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्	गी० ४।३९	सर्वान् पाप्मान औषत्	वृ० १।४।१
श्रवणायापि बहुमिर्यो न लभ्यः	क० १।२।७	सर्वपिक्षाधिकरणम्	ब० सू० ३।४।२६
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण	पू० मी० ३।३।१५	सर्वे देवा यत्रैकं भवन्ति	ते० आ० ३।२०
श्रोत्रमिदं श्रुतम्	केन० १।७	सर्वे निमेषा जज्ञिरे	ना० उ० १
श्रोत्रं ब्रह्म	वृ० ४।१।४५	सर्वे पाप्मानः प्रद्वयन्ते	छा० ५।१।०।५
षट्पदविशरणमत्यवसादनेषु	बा० पा० ?	सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति	का० १।२
स आत्मनो वषामुदक्षिदत्	ते० ? २।१।१	सलिलएको दृष्टा	वृ० ४।३।३२
स एतमेव सीमानं विदार्य	ऐ० ३।१२	स वा एष महानज आत्मा	? ४।४।२२
स एष इह प्रविष्टः	वृ० १।४।८	स वे तैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते	वृ० १।४।३
सच्च त्यच्च	ते० उ० २।६	स वे शरीरी प्रथमः	मनु० १
सता मोम्य तदा सम्पन्नो भवति	छा० ६।८	संशिक्षान् केगान् निकृत्य	कठच्छ १
सनि सम्पन्न न विदुः	छा० ६।९	स शृणोत्यकर्णः	इवे० ३।१९
सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः	छा० ८।१	सहसिद्धं चतुष्टयम्	
सत्यस्य सत्यम्	वृ० २।१	सहोवाच यो वै बालक	कौ० ४।१।८
सत्येन वायुरावाति	ता० ७९	सम्बत्सर पयसा जुह्वत्	वृ० १।५।२
सदा नदभावमावितः	गी० ८।६	संगयात्मा विनश्यति	गी० ४।४।०
सधाः स्वप्नो भूत्वा	भा० वृ० ४।३।७	ससाराय परागदृशां	
सन्दिग्ध सप्रयोजनञ्च विचरियम्	भा० १।९	सा काष्ठा सा परा गतिः	कठ० १।३।११
सन्धासाद्वद्वाणः स्थानम्		साक्षादपरोक्षात्	वृ० ३।४।१
सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः	मु० २।२	सेय देवता इमास्तिन्नो	छा० ६।३।३
समं पश्यन्ति सर्वत्र	गी० १।३। ८	सेय देवतैक्षत	छा० ६।३
सम सर्वेषु भूतेषु	गी० १।३।२७	सान्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः	छा० ८।७।१
समः प्लुविणा समो मशकेन	वृ० १।३।२२	सोऽविभेत्	वृ० १।४।२
सम्भवत्येक वाक्यत्वे	श्लो० वा० प्रत्यक्ष० ९	सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रैर्णैव	वृ० ५।१।६
स यथाकामो भवति	वृ० ४।४।५	सोरोरीशैत्	ते० सं० १।५।१
स यदि पितृलोकं कामः	छा० ८।२।१	सोऽस्यायनितर आत्मा	ते० २।४
स यस्मान् पुत्पान्निरुध्य	वृ० ३।२।२६	स्तुनमनुगति	अ० मू०
स योजत एकैकमुपास्ते	वृ० १।४।१०	स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति	वृ० ४।३।७

स्वयंज्योतिः

स्वरूपपरस्माभ्यां सर्वस्य

स्वर्गकोमंस्त्वैत्यं भवेत्

स्वर्गकोमोऽग्निहोत्रं जुहुयात्

स्वात्मानांऽऽत्माऽमनीतो भवेति

बृ० ४११५

इलो० वा० अथाव० १२

मी० अ०

स्वाभ्याम एतौस्तुवर्गानो वाचसे

स्वाभ्यामोऽभ्येतज्यः

हिरण्यवर्गं पश्यत वाचमानस

हिरण्यदा वसुधत्वं भवन्ते

हृदये ह्येव स्यामि

वा० अ० १११५१२

ते० वा० ३५

ते० ३५११

बृ० वे० १०११०५१२

बृ० १५१२०

प्रकाशिताः ग्रन्थाः

Published Books

१. वैदिकसम्प्रदायान्तर्गता औपनिषद् दश
शान्ति (*SH) आचार्य श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—६+७५
मूल्य : २.५०
२. मानसोल्लास-माधुरी (SH) श्री महेशानन्द गिरि
(श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रवार्तिक)
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—५८+४१९
मूल्य : २०.००
३. साधनसंग्राम-१ (H) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—८+४८०
मूल्य : २०.००
४. साधनसंग्राम-२ (H) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—८+९३
मूल्य : ५.००
५. श्वेताश्वतरोपनिषद् (SH) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—२०+५१२
मूल्य : २०.००
६. ईशवास्त्योपनिषद् (SH) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—२४
मूल्य : १.००
७. कठोपनिषद्-१ (SH) श्री महेशानन्द गिरि
(प्रथमाध्यायपर्यन्त)
आकार—२३ × ३६/१६ पृष्ठ—२४+३२०
मूल्य : २०.००
८. स्तुतिकदम्बः (S) सं श्री महेशानन्द गिरि
(स्तोत्रसंग्रहः)
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—४+११५
मूल्य : १०.००
९. मानवता की ओर (H) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—१०+२३५
मूल्य : १५.००
१०. व्यक्तित्व का विकास (H) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२३ × ३६/६ पृष्ठ—६+९५
मूल्य : ५.००
११. गीता प्रवेश-१ (H) श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२२ × ३२/१६ पृष्ठ—१२+२३०
मूल्य : १५.००
१२. रुद्राध्याय (SH) आचार्य श्री महेशानन्द गिरि
आकार—२० × ३०/१६ पृष्ठ—६३८+१२४
मूल्य : ७५.००

13. Our Dharma (E)
Shri Maheshananda Giri
Size—23 × 36/16 Pages—55
Price : 2.50
14. Jivan Yajna (E)
Shri Maheshananda Giri
Size—20 × 30/16 Pages—13 + 155
Price : 10.00
१५. उपदेशसाहस्री (S) सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकारः—२० × ३०/८ पृष्ठाः—३६+१८४
मूल्यम् : ३०.००
१६. सिद्धान्तविन्दुः (S) सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकारः—२० × ३०/८ पृष्ठाः—२२+१७८
मूल्यम् : ३०.००
१७. शतदल्लोकी (S) सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकारः—२० × ३०/८ पृष्ठाः—१२+६०
मूल्यम् : १०.००
१८. पञ्चीकरणम् (S) सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकारः—२० × ३०/८ पृष्ठाः—१२+४८
मूल्यम् : १०.००
१९. प्रकरणष्टकम् (S) सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकारः—२० × ३०/८ पृष्ठाः—१८८
मूल्यम् : ३०.००
२०. प्रकरणद्वादशी (S) सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकारः—२० × ३०/८ पृष्ठाः—७००
मूल्यम् : ८५.००
२१. उपनिषद्भाष्यम्-१ (S)
सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(आदितः ८ सटीकोपनिषदासु)
आकारः—२३ × ३६/८ पृष्ठाः—३४+७४६
मूल्यम् : १५०.००
२२. बृहदारण्यकोपनिषत्सम्बन्धभाष्यवार्तिकम् (S)
सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
आकारः—२३ × ३६/८ पृष्ठाः—२४०
मूल्यम् : ३०.००
२३. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्-१ (S)
सं श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(प्रथमद्वितीयाध्यायसन्दर्बम्)
आकारः—२३ × ३६/८ पृष्ठाः—८००
मूल्यम् : १५०.००

२४. उपनिषद्भाष्यम्-२

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(छान्दोग्योपनिषदः)

आकारः—२३ × ३६/८ पृष्ठाः—५४०

मूल्यम् : ₹१५.००

25. Vedanta Through Shri Shankar's

Prakarans (E) Shri Maheshananda Giri

Size—20 × 30/8 Pages—64

Price : 15.00

26. An Introduction to Chhandogya Bhashya (E)

Shri Maheshananda Giri

Size—23 × 36/8 Pages—82

Price : 20.00

27. An Introduction to Brihadaranyak

Bhashya (E)

Shri Swami Maheshanand Giri

Size—23 × 36/8

Pages.....

Price : 30.00

२८. उपनिषद्भाष्यम्-३ (S) सं० श्री एस. एस. शास्त्री
(बृहदारण्यकोपनिषदः)

आकारः—२३ × ३६/८

पृष्ठाः—७७५

मूल्यम् : ₹५०.००

२९. बृहदारण्यकोपनिषद् (S)

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(माध्यन्दिनशास्त्रीया श्रीविद्यारण्यदीपिकायुता)

आकारः—२३ × ३६/८

पृष्ठाः—१९२

मूल्यम् : ₹०.००

प्रकाश्यमानाः ग्रन्थाः

Forthcoming Publications

१. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्-२ (S) :

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(अध्यायाः—३-४-५-६)

श्रीमत्सुरेश्वराचार्यकृतवार्तिकमिदं
श्रीमदानन्दगिरिविरचितशास्त्रप्रकाशिका-
व्याख्योपेतं खण्डद्वये ।

२. बृहत्सूत्रभाष्यम्-१ (S) :

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(भामतीप्रस्थानस्य)

वाचस्पतिमिश्रविरचितभामती—तदीय-
टीकाकल्पतरु-तदीयटीकापरिमलोपेतम् ।

३. बृहत्सूत्रभाष्यम्-२ (S) :

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
पद्मपादाचार्यविरचितपञ्चपादिका—
तट्टीकापञ्चपादिकाविवरण-तट्टीका-
श्रुतिविवरणसंवृतम् ।

४. बृहत्सूत्रभाष्यम्-३ (S) :

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
(उभयप्रस्थानटीकानाम्)

अनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितप्रकटार्थ-
विवरण, आनन्दगिरिविरचितन्याय-
निर्णय, रामानन्दयतिविरचितरत्नप्रभा,
चित्सुखाचार्यविरचितभाष्यभावप्रकाशि-
केतिटीकाचतुष्टयाङ्कृतम् ।

५. श्रीमद्भगद्गीता-१-२ (S)

सं० श्री एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री
श्रीशाङ्करभाष्यं, तदीयटीकाभिस्सह, अथ
चान्यप्राचीनाचार्यविरचिताभिष्टीका-
भिस्साकं खण्डद्वये ।

६. उपदेशसाहस्री (H) : श्रीगजानन्द शास्त्री
"मूसलगावकर" मूलग्रन्थ व आनन्दगिरिटीका
का विस्तृत अनुवाद प्रस्तुत किया जायेगा ।

महेश-अनुसन्धान-संस्थानम्

श्रीवृद्धिणाचूल्सिन्धः

डी० ४९/९ मिश्रपोखरा

वाराणसी-२२१ ०१०

